De Tijdspiegel. Jaargang 43

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 43. Charles Ewings, Den Haag 1886

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008188601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

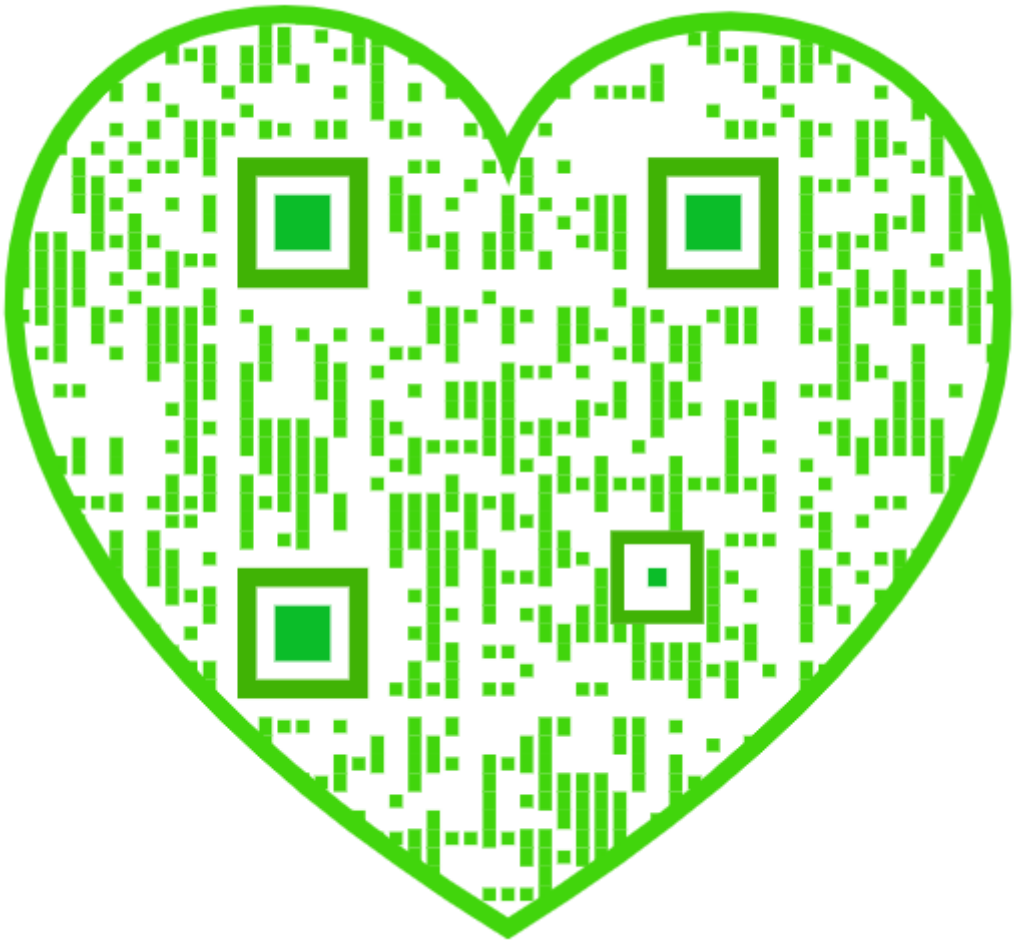

[Eerste deel]

Geschiedenis van den dag.
Nieuwe politieke verwarring in Nederland.

Rijk zijn de vruchten van de parlementaire werkzaamheid hier in de laatste jaren nooit; naar de wijze, waarop de Tweede Kamer arbeidt met haar verouderd reglement, dat nooit heeft gedeugd, met haar langdradigen spreekvorm, - wacht u vooral, wanneer de heeren beloven kort te zijn en zich alleen tot de zaak te zullen bepalen, - kan men onmogelijk verwachten, dat er veel zal tot stand komen.

Een groot deel van het jaar - van September tot Januari - gaat gewoonlijk heen met de behandeling der begrooting, en hoewel iedereen vindt, dat die begrootingen wel korter konden worden afgedaan, de heeren denken er anders over en blijken telkens door de zomerrust woordenrijker te zijn geworden. Bij de begrootingen komt ook alles te pas, of men brengt het er althans bij te pas, en vooral bij de dusgenaamde algemeene beschouwingen kan iedereen zijn stokpaardje berijden.

De heeren spreken dan voor hun kiezers, zegt men, al betwijfel ik, of deze, in het algemeen gesproken, veel notitie nemen van hetgeen hun vertegenwoordiger in het midden brengt.

Bewees de ervaring niet, dat afgevaardigden almee tot de onverbeterlijkste menschensoort behooren, het zou misschien zijn nut hebben, de verschillende toespraken van de heeren bij de behandeling van de begrooting naast elkander te leggen, om te constateeren, dat de vorm wel een weinig verschilt, maar de inhoud geen afwisseling aanbiedt, en de *Prediker* ook hier weer zou kunnen getuigen, dat er, helaas! niets nieuws is onder de zon.

Maar - om gezegde reden helpt dat ook al niet; 't zou boter aan de galg zijn, en booze tongen onder het volk achter de kiezers heb ik zelfs wel eens de opmerking hooren maken, dat de heeren zichzelf zoo graag hooren en zich bij de comedie zelf 't meest amuseeren. En de ijdelheid van den mensch is inderdaad zoo onbegrijpelijk groot, - daarvoor behoeft men niet eens afgevaardigde te zijn - dat de volksstem wel eens gelijk kan hebben.

Hoe dit evenwel zij, er was in het vorige parlementaire jaar een bijzondere reden, dat er niet veel werd uitgevoerd. Den tijd, die anders aan de begrootingen werd gewijd, zaten de heeren afgevaardigden thuis, en zonder traktement, want de Kamers waren ontbonden, om te kunnen geraken tot de verandering van art. 198 van de Grondwet, welk artikel wijziging dezer wet gedurende het Regentschap uitsloot.

Eerst den 17^{den} November werden de Kamers weer geopend, en met moeite werd vóór Januari nog de Indische begrooting afgedaan. De vaststelling der Nederlandsche begrooting was eerst den 26sten Maart geeindigd, en na de wijziging van de zonderlinge drankwet - de wetten, die tegenwoordig gemaakt worden, moeten telkens weer veranderd worden - was de Kamer moe en moest rust hebben.

Na de rust werd er niet veel meer uitgevoerd, en belangrijke dingen werden ook niet van deze Kamer verwacht, want daar was, zooals men weet, haar samenstelling niet naar. Zij was - om de spreekwijs te gebruiken van een heilig man - ‘om’ en niet ‘om’. Nu eens waren de liberalen met een paar stemmen in de minderheid tegenover de coalitie van de rechterzijde, straks stonden de linker- en de rechterzijde weder gelijk, wanneer in een twijfelachtig district - en zoo zijn er verscheidene - een nieuwe verkiezing moest plaats hebben.

Men heeft zulk een Kamer niet onjuist het doode punt genoemd; in een koud en vochtig land kunnen onder de 86 heeren licht een paar verkouden zijn, wanneer er belangrijke beslissingen moeten worden genomen, en de stoutmoedigste moet bij zulk een verhouding bang zijn veel overhoop te halen.

Toch werd er nu en dan nog aan hooge politiek gedaan. Dat was nu eenmaal onvermijdelijk in de gegeven omstandigheden en naar de omstandigheden moet men zich schikken. Zoo b.v., toen bij de behandeling der Staatsbegrooting de algemeene politiek werd behandeld.

Men weet ongeveer, hoe de toestand was. De Kamer leefde nog altijd in de Kappeyneaansche morgenschemering, de herziening van de Grondwet.

Eenige jaren reeds zijn verloopen, sedert Kappeyne met dat plan voor den dag kwam, dat zijn reddingsplank moest zijn, maar in plaats daarvan zijn lijkbaar werd.

Wat al beweging in die dagen tegen de Grondwetsherziening! Wat vond men het gek van Kappeyne! Aan een Grondwetsherziening moest, meende men, een volksbehoefte, een volksbeweging voorafgaan, en niemand had daar iets van ontdekt.

Van ‘volk’ spreekt men in de politiek gewoonlijk, zooals er van ‘men’ gesproken wordt: een vaag en nevelachtig iets, waaraan niemand een bepaalde beteekenis weet te verbinden en dat daarom uitstekend geschikt is, om voor pakezel te dienen of boodschaplooper.

En hoe vreemd toch een stuivertje rollen kan! Kappeyne ging maar het idee van Grondwetsherziening bleef. Kappeyne had wel beweerd, dat met de tegenwoordige Grondwet noch het kiesrecht, noch de defensie behoorlijk konden geregeld worden, maar de meerderheid der liberalen vond, dat er binnen de perken der Grondwet nog genoeg te doen was, om vooreerst werk te vinden.

En toch, bijna onmerkbaar had er een verandering plaats in de geesten. Eerst werd er opgemerkt, dat een partieele herziening van de Grondwet was af te keuren en, indien de herziening plaats vond, deze een algemeene moest zijn; er waren meer gebreken in de Grondwet en, wanneer men deze te gelijk verbeterde, ging toch welbezien alles in één moeite door.

Zoo bleef het denkbeeld van Grondwetsherziening hangen. Waarom? Ja, dat is moeielijk uit te maken. Wellicht omdat de natuur, ook de menschelijke natuur, een afkeer heeft van het ledige. Vroeger was bij de liberalen het onderwijs de hoofdkleur, de electrische vonk, die met een tooverslag van Nederland een paradijsje zou maken, maar sedert de wijziging der onderwijswet door Kappeyne - een wijziging, die eigenlijk niemand voldeed dan Kappeyne zelf, - was er reactie gekomen van de onderwijs-beweging, zooals in alle zaken overdrijving gevolgd wordt door verslapping. Wellicht trad de Grondwetsherziening, hoe ook in Kappeyne veroordeeld, meer op den voorgrond, om de ledigheid na de onderwijsreactie weg te nemen.

De psychologische verklaring echter daargelaten, het is een feit, dat de Grondwetsherziening, eerst verworpen, toen zij door Kappeyne werd voorgesteld, de twistappel werd en de politieke partijen om strijd zich van de zaak wilden meester maken; kon men zich de eer der vinding niet meer geven, - die eer komt aan Kappeyne toe - men trachtte zich van de verdere leiding meester te maken, om de Grondwetsherziening te stempelen tot z i j n program.

Alleen de Katholieke partij maakte een uitzondering; zij heeft ten opzichte van de Grondwetsherziening steeds een afwachtende en vrij koele houding aangenomen. Slechts een kleine nuance in die partij nam uit een soort van beweeglijkheid aan de onderneming deel.

Soms vertoont de Katholieke partij een practisch inzicht in de politiek, dat men tevergeefs bij de andere partijen zoekt, waar de leiders, gezeten op hun stokpaarden, zichzelf voorbijrennen. Dat practisch inzicht vindt men o.a. dikwijls op een eigenaardige wijze bij den redacteur van het *Venloosch Weekblad*, dien de liberalen zoolang bespot hebben, dat zij het onderscheid niet meer kennen tusschen een geestigheid en een flauwiteit.

Bij de anti-revolutionnairen vindt men groote voorliefde voor de Grondwetsherziening, maar men houdt hier steeds een slag om den arm, om de troef niet uit te spelen, voordat men kans heeft den slag op te halen. Vandaar, dat men zich wel in beginsel voor de zaak ver-

klaart, maar telkens een of meer excepties gereedhoudt. Indien men kans zag, met de tegenwoordige Kamer te komen tot een Grondwetsherziening, zooals men die verlangt, zou er geen bezwaar worden gemaakt; daar dat evenwel niet het geval is, stelt men den eisch, dat een Grondwetsherziening alleen kan geschieden door een Kamer, welke op breederen grondslag binnen de perken van de tegenwoordige Grondwet is gekozen.

Reeds uit het oogpunt van partijbelang kan men dat den anti-revolutionnairen niet kwalijk nemen; indien zij meenen, door zulk een uitbreiding van het stemrecht tot een Kamer te kunnen geraken, waarin zij een meerderheid vinden in hun geest, zouden zij wel dwaas zijn, thans tot een grondwetsherziening mee te werken, welke hun niet kan voldoen. Buitendien is er ook van onafhankelijk standpunt veel voor hun meening ten opzichte van een Kamer op breederen grondslag te zeggen, indien zij slechts eerlijk en zonder omwegen of achterdeuren werd verkondigd.

Straks heet het bij de anti-revolutionnairen, dat men wel geneigd is, in nadere onderhandeling te treden over de Grondwetsherziening, indien eerst de groote steen des aanstoots, art. 194, is uit den weg geruimd en men op het gebied van het onderwijs tot een bevredigende oplossing is geraakt, wat bij de hooge eischen van de clericalen ook wel zou kunnen worden genoemd een uitstel *ad calendas Graecas.*

Ook de Regeering - voor zoover men daarvan spreken kan in een tijd, waarin het constitutioneele stelsel 't meest zijn schaduwzijde vertoont, - ook de Regeering had langzamerhand positie genomen in de quaestie van de Grondwetsherziening. Toen Kappeyne daarmee aankwam, heette het - en te recht - bij Van Lijnden, dat men zulk een zaak na rijp overleg en niet als bij inval of geestigheid behandelt. Nog onder Van Lijnden echter werd het plan tot Grondwetsherziening in de Troonrede opgenomen, naar 't scheen, aanvankelijk meer als politieke bliksemafleider dan als een ernstig gemeende zaak. Heemskerk deed een flinken stap in positieve richting door de benoeming van een Staatscommissie, welke wel zonderling was samengesteld, maar toch een voorbereiding mocht heeten, die door geen enkel weldenkend man kon worden afgekeurd.

In deze phase van de quaestie had natuurlijk het Ministerie de prioriteit voor een voorstel tot Grondwetsherziening, en alleen een geniaal man als de heer Van Houten tijgt zelf aan 't werk. Heemskerk had een nieuw ontwerp beloofd, maar niemand kon natuurlijk weten, wanneer deze kundige man zijn belofte zou nakomen. Hij wilde eerst overeenkomstig de wet het aantal afgevaardigden naar het bevolkingscijfer vermeerderen en zoo handig mogelijk eenige kiesdistricten verknippen. Bij een Kamer, die ‘om en niet om is’, kon met zulk een verknipping van zwakke kiesdistricten licht de meerderheid meer

naar links of rechts gedraaid worden, en vandaar, dat men vreesde voor de schaar.

Zoo stonden de zaken, toen bij de algemeene beraadslaging over de Staatsbegrooting in Februari 1885 de hooge politiek aan de orde was. De liberale partij achtte zich verplicht positie te nemen - waarschijnlijk was daartoe op een harer geheime vergaderingen het besluit genomen - en zij verklaarde zich voor onmiddellijke Grondwetsherziening. Dit geschiedde in den vorm van de bekende motie van den heer Borgesius, welke aldus luidde:

'De Kamer, in overeenstemming met de meermalen door de Regeering uitgesproken meening, van oordeel, dat de voorstellen tot herziening der Grondwet zoo spoedig mogelijk moeten worden in behandeling genomen en afgedaan, en dat inmiddels geen wijziging van het kiesrecht of van de kiestabel behoort te worden in overweging genomen, gaat over tot de orde van den dag.'

Deze motie werd verworpen met 43 tegen 39 stemmen, iets, wat de liberalen op hun vingers hadden kunnen natellen.

Plaatst men zich op onpartijdig standpunt, dan is de houding van de liberale partij in deze - hoe verblijdend haar eensgezindheid ook moge zijn, nu zij in de minderheid was, - niet zonder ernstige bedenking.

Immers, de vraag mag gedaan worden, of de liberale partij met het oog op haar jongst verleden zulk een motie m o c h t stellen. Wanneer men bij personen of vereenigingen of partijen prijst stelt op karakter, dan merkt men gaarne op, dat er een zekere draad, een zekere consequentie is in de handelingen; dat men niet springt van den hak op den tak, maar het een uit het ander voortvloeit. Het bestaan van een werkelijke overtuiging moet ook blijken uit de historische ontwikkeling, en daarvan is hier niet veel te ontdekken. Het onderscheid tusschen partieele en geheele herziening van de Grondwet is niet groot genoeg, om zonder blozen eerst Kappeyne met alle kracht te bestrijden om den inval van de Grondwetsherziening en, wanneer de strijd tegen de Kappeyneanen gedeeltelijk is gelukt, maar men daarbij tevens als minderheid in de Kamer terugkeert, - de Grondwetsherziening te verklaren voor iets, dat niet langer kan worden uitgesteld en den voorrang moet hebben boven de behandeling van andere politieke wetten. Mij dunkt, een kleine mate van bescheidenheid had de liberalen moeten terughouden, om althans voor de Grondwetsherziening zoo stout op te treden. Wij leven wel snel in onzen tijd, maar het geheugen is toch niet zóó verzwakt. De houding der liberalen doet denken aan die onvaste hengelaars, die telkens van plaats verwisselen, om te beproeven, of zij elders soms beet kunnen krijgen. Dat zijn wel beweeglijke, maar geen kundige hengelaars.

Aangenomen, dat Grondwetsherziening zoo dringend is, als men dat reeds kort na den inval van Kappeyne heeft laten voorkomen, is de

uitvoering daarvan mogelijk met een Kamer, die ‘om en niet om’ is? Men kan toch de beslissingen over Grondwetsartikelen niet laten afhangen van een zoo twijfelachtige meerderheid, tenzij men er ook geen gevaar in ziet, dat het heele staatsgebouw op losse schroeven wordt gezet. Of levert dit tegenwoordig ook geen bezwaar meer, indien slechts het politiek gescharrel aan den gang blijft?

Met deze Kamer een Grondwetsherziening te ondernemen, is een hachelijke, een onverantwoordelijke onderneming. Niet alleen om de samenstelling van deze, maar ook met het oog op die van de toekomstige Kamer. Wie kan bij de tegenwoordige politieke verwarring met eenige zekerheid voorspellen, hoe de nieuwe Kamer zal zijn samengesteld, en noopt dit reeds op zichzelf niet tot voorzichtigheid?

Wanneer men van deze zijde de zaak beschouwt en let op de kunstmatige wijze, waarop de beweging voor de Grondwetsherziening is aangekweekt, dan valt het moeilijk te ontkennen, dat het drijven tot overhaaste Grondwetsherziening niet steunt op een diepere overtuiging, geen gevolg is van een historische ontwikkeling, maar doet denken aan een mode-artikel, dat alleen als zoodanig in den politieken handel opgeld doet en ver boven de waarde getaxeerd wordt.

Dat neemt evenwel niet weg, dat de liberale partij in Juni nogmaals den moed had, op de zaak terug te komen en zich opnieuw aan een parlementaire nederlaag bloot te stellen.

Kort na de verwerping van de motie-Borgesius had de Regeering haar Grondwetherzienings-ontwerpen ingediend - 18 Maart - en het scheen, dat Heemskerk nu werkelijk voornemens scheen een poging te wagen, zijn naam aan dat groote werk te verbinden, wat op zichzelf niet onnatuurlijk is.

Intusschen had de aanvoerder der anti-revolutionnairen, de heer Lohman, een voorstel ingediend tot wijziging der kieswet, of liever tot uitbreiding van het kiesrecht binnen de perken der Grondwet, een oud denkbeeld van de liberalen, maar dat, hoe ook op verschillende tijden op verschillende wijzen uitgewerkt, ten gevolge van meestal persoonlijke verdeeldheid der liberalen nooit de goedkeuring der meerderheid had kunnen verwerven.

De vraag was, of het voorstel van den heer Lohman den voorrang zou hebben boven het regeeringsvoorstel tot Grondwetsherziening.

Een oningewijde in de eigenaardigheden van onze Kamer moet wel vreemd opgezien hebben, dat de anti-revolutionnairen thans met zulk een voorstel voor den dag kwamen. De profeet van deze richting, Dr. A. Kuyper, had wel meermalen gesproken van een Kamer op breederen grondslag, om aan deze de Grondwetsherziening op te dragen, en inderdaad redelijke gronden daarvoor bijgebracht, maar aan den anderen kant Grondwetsherziening met deze Kamer niet bepaald verworpen; de meewerking was afhankelijk van de concessies, welke aan de partij zouden worden gedaan.

De eenige verschooning voor zulk een politieken dans is de zwakte van de anti-revolutionnaire partij in de Kamer. De heeren van het Gereformeerde geloof maken wel veel beweging, maar zij vormen slechts één vierde deel der Kamer ongeveer en dan hebben zij ook nog te kampen met groot verschil van inzicht in eigen boezem. Vandaar, dat zij evenals het zwakkere geslacht den regel in toepassing brengen: armoe zoekt list, zonder er evenwel iets van te laten blijken.

Ingediend zonder overleg met de Katholieken of de liberalen, kon het voorstel-Lohman in de gegeven omstandigheden niet anders uitwerken dan een vermeerdering van de parlementaire verwarring. Rationeel kon een voorstel tot uitbreiding van het kiesrecht binnen de perken van de bestaande Grondwet eerst zijn, wanneer de mislukking van het plan tot herziening der Grondwet kon worden geconstateerd. Nu was het weer een van die zetten op het politieke schaakbord, die in deze Kamer schijnen thuis te hooren en die ten gevolge hebben, dat wij van de eene verwarring in de andere geraken en er niets tot stand komt.

Indirect kon men uit het voorstel-Lohman afleiden, dat de hoop op een ‘geloovige’ Grondwetsherziening bij de anti-revolutionnairen was gedaald. De heer Lohman drong aan op de prioriteit van behandeling van zijn voorstel, waartegen door de liberalen bij monde van den heer Cremers een motie werd voorgesteld, om den voorrang te geven aan het ontwerp van Grondswetsherziening, door de Regeering ingediend. Ook deze motie werd verworpen met 42 tegen 40 stemmen. Het voorstel-Lohman werd daarna met de ontwerpen der Grondwetsherziening naar de afdeelingen verzonden.

Zoo eindigde het parlementaire jaar 84/85, zonder de groote quaestie veel nader te hebben gebracht tot een oplossing.

Kon men van de Kamer, deels ten gevolge van haar oude, bekende gebreken, deels ten gevolge van de nieuwe samenstelling, - om en niet om - niet veel goeds verwachten, buiten de Kamer had ditmaal een groote gebeurtenis plaats, de stichting der L i b e r a l e U n i e. Men zou kunnen beweren, dat in het afgeloopen jaar de politieke beweging buiten de Kamer omging en deze daardoor geheel in de schaduw werd geplaatst.

Het verlangen naar eenheid in de liberale partij buiten de Kamer was reeds lang opgewekt door hetgeen door de liberale partij in de Kamer in de laatste jaren werd verricht, door het voortdurende, tot machteloosheid doemende Kappeyneaansche gekibbel. Herhaalde malen was gewezen op dat ongeluk; jaren achtereen werd toch hetzelfde spel voortgezet, want de kiesvereenigingen zorgden er met zeldzame volharding voor, dat steeds dezelfde spelbrekers werden herkozen. Eindelijk werd men toch wakker en dank zij vooral de flinke houding van de Amsterdamsche kiesvereeniging *Burgerplicht*, moedig gesteund door *De*

Amsterdammer, werd de strijd tegen het Kappeyneanisme aangebonden; het voorbeeld vond op sommige plaatsen navolging, maar het bleek, helaas, te laat te zijn; de verkiezingen van het vorige jaar konden geen liberale meerderheid meer leveren.

Men was nu genaderd tot den treurigen mijlpaal op den politieken weg, die door sommigen, het prediken in de woestijn moede, beschouwd was als het eenige middel, dat wellicht nog tot een hervorming van de liberale partij kon leiden. Eerst wanneer de liberale partij in de Kamer in de minderheid was, zoo hoopte men, zou zij ook de kracht vinden, om zich te hervormen, te reorganiseeren, zooals een politieke partij behoort georganiseerd te wezen, wil zij met vrucht werkzaam zijn.

Vooral in verkiezingstijden blijkt het gemis aan organisatie, aan eenheid, het ontbreken van een centraal comité, dat intellectueele en stoffelijke macht genoeg bezit, om te adviseeren, om te steunen, meer dan ooit. Zonder overleg, zonder wederkeerigen steun is het niet mogelijk, dat er een eensgezinde meerderheid in de Kamer komt; men is zonder organisatie geheel afhankelijk van het toeval, en de gebeurtenissen van de laatste jaren zijn van dien aard geweest, dat de meest optimistische wel genezen moet zijn van het *laisser aller*.

Een begin van zulk een organisatie zag men het vorige jaar bij de verkiezingen in het manifest van Buys c.s., zooals men het noemde, een woord tot de kiezers, onderteekend door 170 personen uit verschillende oorden des lands.

Gelukkig was het begin niet, want het woord had weinig bezielends; het droeg te weinig de kleur van den dag, het vermeed al te voorzichtig de liberale kwaal van de oneensgezindheid, van het Kappeyneanisme, dat toen op den voorgrond stond. De reeks van namen was lang; men vond daaronder de mannen, wier advies de weldenkenden gaarne zouden volgen, maar men miste anderen slechts noode, en vele geheel onbeteekenende namen, van plaatsen soms, welker bestaan nauw algemeen bekend was, konden daarvoor geen vergoeding geven. Indruk kon zulk een manifest dan ook niet maken; dat kon alleen een rond, manlijk, echt Hollandsch woord.

Doch men had hier een begin, waarop kon worden voortgebouwd; men vond er mannen onder, van wie men onwillekeurig in gedachte zeide: blijft, en licht voor, steunt de weldenkenden, opdat wij geraken uit de verwarring.

Of een poging in dien geest is gedaan, is mij niet bekend; op een vergadering van de Arnhemsche kiesvereeniging is een der sprekers derwaarts verwezen, naar het scheen alleen met de bedoeling, om die richting bij voorbaat te vermijden.

Weldra bleek, dat er een ander plan was. De kiesvereenigingen van de verschillende plaatsen zouden zich aaneensluiten; zij zouden afgevaardigden benoemen, die een organisatie moesten in het leven roepen, een centraal comité, dat den naam zou dragen van L i b e r a l e U n i e .

De Amsterdamsche kiesvereeniging *Burgerplicht* nam, om geen naijver op te wekken, - want de jaloezie is groot, ook in de politiek, - het initiatief tot de oproeping en de man, die door zijn ijver het meest bijdroeg tot het doorzetten van het plan, was de even talentvolle als beweeglijke Mr. Levy. Hij was het, die een ‘schema van grondbepalingen der liberale Unie’ ontwierp, dat aan de verschillende kiesvereenigingen werd toegezonden, om stof te leveren tot debat.

Dat schema bevatte meest technische bepalingen en alleen in art. 1 werd, zij 't ook in algemeenen zin, de richting aangegeven, waarin de toekomstige Unie zou sturen. ‘Er wordt’, zoo las men in dat artikel, ‘opgericht eene liberale Unie, die zich ten doel stelt door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking den staatkundigen invloed der kerkelijke partijen te bestrijden en de toepassing der liberale beginselen te bevorderen.’

Verder is niet zonder beteekenis art. 8, waar men leest: ‘Leden van een der beide Kamers van de Staten-Generaal kunnen niet tevens lid zijn der commissie van uitvoering.’

Het is voornamelijk het eerste artikel, dat in verschillende vereenigingen stof leverde tot debat, en wel de anti-clericale strekking, welke bij de stichting zou voorzitten.

Het kan natuurlijk mijn doel niet zijn, de discussies in de verschillende kiesvereenigingen in bijzonderheden na te gaan; ik geloof niet, dat er iemand bestaat, wiens geduld daartegen bestand zou zijn; ik kan slechts enkele punten aanstippen.

De behoefte aan het oprichten van een centrale vereeniging onder den naam van ‘liberale Unie’ werd erkend, maar - er werd ook niet weinig nadruk op gelegd, dat men de zelfstandigheid wenschte te behouden. Van opgewektheid, van geestdrift voor het plan was nauw sprake, behalve alleen bij hen, van wie het plan meer direct was uitgegaan.

Bij velen gaf aanstoot de anti-clericale strekking, welke bij voorbaat aan de vereeniging werd toegekend. Er waren er, die dreigden terstond de klandizie aan de vereeniging op te zeggen, wanneer dat niet veranderd werd. Er werd in de kranten over het verkeerde van die leus geschreven en de hoofden waren al warm, voordat de ‘Unie’ nog geboren was.

Ik ben de eerste, om te erkennen, dat ‘de bestrijding van den staatkundigen invloed der kerkelijke partijen’ in het ‘schema’ niet hoorde. Zulk een punt betrof meer de bijzonderheden, welke ter sprake moesten komen bij de vraag, of de Unie een program zou geven, en of men daar het anti-clericalisme zou belijden.

Dit is echter alleen een vraag van vorm, van opportuniteit. Wat de zaak zelf betreft, heeft de heer Levy, naar mijn inzien, door de bijvoeging blijk gegeven, dat hij zijn tijd begreep, begreep ook, wat van de liberalen in onzen tijd verwacht wordt.

Het doel van een vereeniging moet zich richten naar de tijdsomstandigheden; doet men dat niet, dan krijgt men geen vasten grond onder de voeten. Staan de liberalen tegenover een of andere hoofdquaestie? Tegenover de reactie? Tegenover het conservatisme? Tegenover de revolutionnairen? Neen, hier zoowel als elders in Europa staan zij tegenover den wassenden invloed der kerkelijke partijen, die zich aaneengesloten hebben, om overal en in alles de liberale beginselen te bestrijden. De strijd tegen het onderwijs in al zijn vertakkingen is slechts een der onderdeelen van het clericale program. Het anti-clericalisme is dus op een liberaal program schijnbaar een negatief, maar inderdaad een zeer positief punt. Wie dat niet inziet, kent zijn tijd niet of lijkt op den onnoozelen vogel, die zijn kop in de struiken verbergt.

Toen Gambetta in een van zijn redevoeringen het beroemd geworden woord uitsprak: '*Le cléricalisme voilà l'ennemi*' - deed hij een kloeke daad, die nog niet vergeten is; de toon van dat woord trilt nog na bij zijn aanhangers en vervangt een program.

Datgene, wat ook in Nederland een eisch des tijds is, heeft men echter doodgepraat en het is merkwaardig, dat men ook den talentvollen man, die het op het politiek terrein wierp, bij de oprichting van de Liberale Unie heeft achteraan gezet en eindelijk genoopt, zijn ontslag te nemen. Men had dat kunnen laten, al ware 't alleen om de spotternij van de tegenpartij te voorkomen, dat de Liberale Unie eerst haar vader heeft begraven, of neen, uitgestooten.

Zonder anti-clericalisme is de Liberale Unie den 4^{den} Maart 1885 te Amsterdam ter wereld gekomen. Het bleek, dat tot de Unie waren toegetreden 62 vereenigingen met 4390 leden, recht gevende op 102 afgevaardigden; 14 vereenigingen wenschten aan de uitnoodiging, om toe te treden, bepaald niet of aanvankelijk niet te voldoen; 4 vereenigingen hadden financieele bezwaren, terwijl bij enkele centrale kiesvereenigingen andere bezwaren bestonden; nog andere waren in beginsel wel voor de Unie, maar begrepen niet, hoe zij werken en haar doel bereiken zou; deze wenschten het resultaat af te wachten.

Overeenkomstig art. 9 van de statuten van de Liberale Unie werden de 9 leden van de 'commissie van uitvoering' gekozen. Uitgebracht werden 86 stemmen en gekozen: Mr. H.J. Dijckmeester te Gorinchem met 71, Mr. E. Fokker te Middelburg met 63, Mr. G.H. van Bolhuis te Utrecht met 65, Professor Van Hamel te Amsterdam met 61, Professor Drucker te Groningen met 57, Mr. E.H. Karsten te Arnhem met 54, Mr. D. Wicherlink te Zwolle met 49 en Mr. I.A. Levy te Amsterdam met 47 stemmen, terwijl A. Plate te Rotterdam, die 48 stemmen bekwam, voor de benoeming bedankte. Na een tweede vrije stemming werd in zijn plaats gekozen: Mr. J.B. Kan te Rotterdam met 50 stemmen.

De vraag, of de Liberale Unie geheel de Nederlandsche liberale partij vertegenwoordigt, kan moeielijk beantwoord worden. De voornaamste

kiesvereenigingen, die van de steden, zijn toegetreden, maar daar staat tegenover, dat zeer vele - men zegt ruim honderd - niet van de partij hebben willen zijn, òf in het geheel niet òf nog niet. Daar komt bij, dat de kiesvereenigingen meer formeel dan wezenlijk de leden vertegenwoordigen. Een groot aantal leden van deze vereenigingen zijn alleen geworven om de betaling der contributie, nemen aan de vergaderingen nimmer deel, òf uit onverschilligheid ten opzichte van politieke zaken, òf uit gebrek aan sympathie voor de vereeniging, met welker doen en laten zij weinig ophebben, zonder een middel te weten, daarin verandering te brengen.

Of de Liberale Unie nu werkelijk de vertegenwoordigster van de liberale partij in Nederland zou worden, hing veel van haarzelf af; won zij de algemeene sympathie door haar daden, dan kon zij rekenen op verdere aansluiting en inderdaad een macht worden, waarnaar reeds lang met verlangen was uitgezien. Zoo niet, dan moest de Liberale Unie worden een middel, om de verdeeldheid van de liberale partij nog meer te doen uitkomen, en de algemeene verwarring helpen vergrooten.

Hoe nu heeft de commissie van uitvoering gevolg gegeven aan het in art. 1 van de statuten aangewezen doel: ‘door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking de toepassing der liberale beginselen te bevorderen’?

Het welslagen van een vereeniging hangt zoowel als dat van een individu af van de vraag, of er beantwoord wordt aan een bestaande behoefte; daardoor wordt het meer of minder gezonde van de werkzaamheid bepaald; vandaar, dat de erkenning, het inzicht in de behoefte van zulk een groot gewicht is.

Welke was nu in casu de behoefte, waarom werd er naar een liberale unie verlangd? Er werd geklaagd en weer geklaagd over totaal gebrek aan een centrale leiding, in de eerste plaats bij de verkiezingen. 't Was, of iedere kiesvereeniging op zichzelf stond en alleen te rade ging, wien van haar meest geliefde vrienden zij het genoegen kon doen, lid van de Tweede Kamer te maken, - zonder te vragen naar 's lands belang, zonder te vragen naar de eischen, aan de partij in de gegeven omstandigheden gesteld.

Terwijl de klachten over de Tweede Kamer langzamerhand zoo algemeen werden, dat zij spreekwoordelijk zijn geworden, gingen de kiesvereenigingen voort, als waren zij met blindheid geslagen, steeds dezelfde candidaten te stellen, liefst de aftredende heeren, - dat gaf de minste moeite - of indien er nieuwe moesten worden gemaakt, zonder de zaak op te vatten met den noodigen ernst. Het scheen den kiesvereenigingen bijna overal te haperen aan een practischen politieken blik; men scheen van het kiezen een spelletje te maken, een onder-onsje.

Stelde men de kiesvereenigingen tegenover de Kamer - dan moest er getuigd worden: oorzaak en gevolg, zulk werk moest zulke resultaten geven. Daarom werd er gesproken van nieuw bloed in de

Kamer, werd er verlangd naar andere, naar meer practische leden. Had men een centraal comité, dan bestond de mogelijkheid, dat dit waarschuwend optrad en opmerkzaam maakte op de gevaren, waaraan men zich blootstelde door onberaden keuzen.

Een tweede punt was, dat het centraal bestuur beschikte over de stoffelijke middelen, welke bij het verkiezingswerk niet kunnen ontbreken. Laat ons de zaken bij haar waren naam noemen. De kiezers komen slecht op; er is weinig belangstelling in de politieke zaak; de kiezers moeten als met de haren bij de stembus gesleept worden. Daarom moeten de tragen worden opgezweept; de trom moet worden geroerd; advertenties, aanplakbiljetten, strooibiljetten moeten worden betaald; meestal is ook dat niet genoeg; de kiezers moeten persoonlijk worden opgezocht, aan hun burgerplicht herinnerd en - zoo groot is de belangstelling in de politiek - zelfs bij het stembureau worden bewaakt. Daarvoor moeten krachten worden gehuurd en derhalve ook betaald.

Ge merkt op, dat het verkiezingswerk op deze wijze in zeker opzicht een vies werk is; ik stem het u volkomen toe, maar de menschen, de kiezers, zijn nu eenmaal, zooals zij zijn, en wanneer zij te lui zijn, om naar de stembus te loopen, dient ge hen te laten rijden voor niet, indien ge hen wilt laten stemmen. Herinnert u de niet zeer fraaie, maar toch volgens de ervaring niet onjuiste benaming van ‘stemvee’. En voor al de onvermijdelijke kosten, waarmee het verkiezingswerk gepaard gaat, dienen de meer bemiddelden van de partij op te komen. De heeren moeten er wat voor overhebben.

Als derde punt zou wellicht in aanmerking kunnen komen het uitgeven van populaire geschriften, om aan de minder ontwikkelde kiezers - en dat zijn de meeste - eenig denkbeeld te geven van de inrichting van den Staat, van het verschil van bestuur in deze of gene richting, om zooveel mogelijk de kiezers te leeren, zelfstandig zich een oordeel te vormen en zich niet te laten inpakken door den eerste den beste, die hen vraagt, voor A of B te stemmen, om hem een plezier te doen. Wat in verkiezingstijden het volk wordt ten beste gegeven, om het op te wekken, om te stemmen, gaat meestal òf boven de hoofden heen, omdat de kiezers te weinig ontwikkeld zijn, òf ook wel, het is een geschetter over namen met enkele groote phrasen, die even afgezaagd zijn als het geleuter van een ontstemd draaiorgel.

Ik geef deze punten niet op als een ‘schema’, maar meer als de richting, waarin ik meen, dat er gewerkt moet worden, om meer leven te brengen in de politiek. Met verschil van meening ten opzichte van de uitwerking geloof ik, dat alle weldenkenden er ongeveer zoo over oordeelen, wanneer zij althans het verkiezingswerk eenigszins van nabij hebben gadegeslagen en erover nagedacht.

Vindt men nu van deze richting eenig spoor bij de Liberale Unie? Ik heb er niets van kunnen ontdekken. Bestond er eenig besef bij de heeren, dat zij eigenlijk voor den tegenwoordigen treurigen politie-

ken toestand mede verantwoordelijk zijn, omdat het de kiesvereenigingen zijn, welke deze Tweede Kamer hebben gemaakt? Ik heb er niets van gehoord of gezien. In plaats van iets dergelijks hebben de heeren zich aan het werk gezet en verscheen er na verloop van eenigen tijd een uitvoerige memorie, waarin adviezen werden gegeven over drie voorname politieke quaesties: kiesstelsel, volksonderwijs, belastingstelsel.

Ik geloof gaarne, dat de heeren veel werk hebben gehad aan die adviezen; zij hebben hun best gedaan; in eenigszins anderen vorm zouden die adviezen als krantartikels, wellicht ook als tijdschriftartikels een goed figuur hebben gemaakt, maar als middel, om de ontstemde, mismoedige, door de ervaring van de laatste jaren geheel gedesillusionneerde liberalen tot nieuw en krachtig leven op te wekken, neen, daartoe konden die adviezen allerminst dienen.

Over het kiesrecht is in den laatsten tijd zooveel geschreven, dat hetgeen de Liberale Unie geeft, slechts een druppel aan een emmer is. Men heeft kiesrecht naar belasting, huurwaarde, - de Liberale Unie - huisvaderschap, gezetenheid, capaciteiten, algemeen recht, en binnen deze stelsels weer verschillende nuances tot zelfs in het algemeen stemrecht, dat dan beperkt algemeen stemrecht wordt genoemd. Men heeft zelfs uitgerekend, hoeveel kiezers elk stelsel ongeveer geeft.(*)

(*) In het November-nummer van de *Vragen des Tijds* gaf Prof. Van Geer een berekening van het getal kiezers, dat uit de verschillende voorstellen te verwachten is. Hij komt tot de volgende slotsom:

'Kiesstelsel.		**Vermoedelijk getal kiezers.**
Tegenwoordige census		128.600
Voorstel-Lohman		160.000
Algemeene census van *f* 20		180.000
Voorstel-comité Lib. Unie		220.000
Ontwerp-Grondwet		252.000
Voorstel-Farncombe Sanders		310.000
	Id. Van Houten (overgang)	500.000
Beperkt alg. stemrecht		800.000'

'Beperkt algemeen stemrecht' noemt Prof. Van Geer het stelsel, dat kiesrecht verleent aan allen, die zich en hun gezin kunnen onderhouden, met uitsluiting van bedeelden en veroordeelden en geheel onwetenden.
In het November nummer van *De Gids* gaf de heer Farncombe Sanders een beschouwing over Grondwetsherziening en kiesrecht met de volgende cijfers van kiezers in eenige groote gemeenten, volgens de stelsels van Van Houten en Sanders.

	Van Houten.	**Sanders.**
'Amsterdam	27769	20858
Rotterdam	15480	9288
Den Haag	11829	9028
Utrecht	5404	3392
Groningen	5384	4042

Ik vind dit alles voortreffelijk en men kan goed liberaal zijn en toch verschil van meening hebben over de onderdeelen; men zou de quaestie kunnen oplossen, door het aantal vermoedelijke kiezers op te tellen en daarna het gemiddelde cijfer te nemen, ten einde met den meest mogelijken spoed te komen tot een oplossing van deze lastige quaestie, maar - dat alles doet niet af tot de vraag, hoe de kiezers ertoe zullen gebracht worden, meer ernst te gebruiken bij hun werk, om langs dien weg te komen tot betere resultaten.

Men gaat bij het vaststellen van het stemrecht uit van verschillende theorieën, welke elk op zichzelf haar waarde hebben, waarover men boeken kan schrijven, maar theorie blijft altijd theorie. Zoo zijn er volgens het stelsel van den heer Sanders 304,000 kiezers, en wel in de steden 96,000, op het platteland 208,000. Het gevolg zou dus zijn, dat de steden worden overstemd door het platteland - wat ik om practische overwegingen bedenkelijk zou vinden. Ik vind, dat de vereering van de doode meerderheden veel heeft van een dommen fetischdienst, waar een man van verstand tegen op moet komen. Pius IX noemde in zijn tijd *le suffrage universel*, zooals het wordt toegepast, *le mensonge universel;* dat is wat kras, maar wie het verkiezingswerk eenigszins van nabij heeft beschouwd en de geleerde uiteenzettingen hoort van de verschillende stelsels, wordt uit een practisch oogpunt tot de vraag geleid, of wij hier niet hebben *la comédie universelle.*

Tot zekere hoogte mag men de Liberale Unie geen verwijt ervan maken, dat zij ook een kiesstelsel heeft uitgevonden; dat zit nu eenmaal in de lucht en men heeft ook een politieke mode. Een andere vraag is echter, of de stelseljacht in de eerste plaats haar taak was, en of zij haar naam niet meer trouw zou zijn gebleven, indien zij den liberalen had aan 't verstand gebracht, dat men in onderdeelen van gevoelen kan verschillen en toch de eenheid van de partij niet uit het oog verliezen.

Bedenkelijker is het tweede advies van de Liberale Unie, dat betreffende het onderwijs. De heeren stellen voor, uit art. 194 van de Grondwet te laten vervallen het woord *overal* en van den onderwijzer alleen te eischen eerbiediging van de godsdienstige gevoelens der *aanwezige* leerlingen.

Ziedaar een bres geschoten in de openbare of neutrale school. Het is de eerste niet en de heeren kunnen hierbij dus niet eens aanspraak maken op oorspronkelijkheid.

Arnhem	4347	3217
Leiden	3259	2323
Haarlem	4901	3401
Dordrecht	2721	2082
Delft	2617	1734
Schiedam	2392	1368
Zwolle	2420	1611’

Volgens het stelsel van Sanders zelf zou het totaal zijn 304,000, aldus verdeeld: in de steden 96,000, op het platteland 208,000.
Over de geheele bevolking geeft het systeem-Van Houten 12 pc., dat van Sanders 7 pc., terwijl het in Engeland 14 pc. bedraagt en volgens het Nederlandsche Regeerings-voorstel 6 pc. kiezers.

Wij leven in een vrij land en de uitvinders van nieuwe liberale plannen hebben het voorrecht, hun waar aan de markt te brengen, zoo goed als ieder ander. Evenmin mag men hun ten kwade duiden,

dat zij hun nieuwigheden met alle consequentie verdedigen, zonder te vragen, wat er van de liberale partij op deze wijze terechtkomt. Ook in de politiek schijnt ieder zichzelf het naaste te zijn, maar - lag het op den weg der Liberale Unie, om politieke uitvindingen te doen en de eenheid der partij aan een proef te onderwerpen, gevaarlijker, dan er een is geweest? Staken de heeren de lauweren van die enkele liberalen, die reeds de aandacht op hun persoon gevestigd hadden, door hun politieke ketterij breed uit te meten?

Dat de heeren met hun advies over art. 194 de kaart van het land niet kennen, is reeds gebleken door de verwerping van het advies door de meeste kiesvereenigingen, hier en daar zelfs met diepe verontwaardiging. Waarom hebben de heeren, vóórdat zij hun advies uitbrachten, niet het gevoelen ingewonnen van een commissie van onderwijzers, van die mannen, welke het vak kennen? Trouwens, aan zulke dingen denkt niemand; iedereen heeft schier een idee over een quaestie, maar men acht het niet de moeite waard, de mannen van het vak, van de ervaring erover te raadplegen.

Nog vreemder wordt het advies der Liberale Unie over art. 194, wanneer men het beschouwt in het licht der geschiedenis.

Het openbaar of neutraal onderwijs in Nederland heeft een geschiedenis, een, waarop de liberale partij trotsch mag zijn. Vroeger heb ik reeds uitvoerig aangetoond, dat wat men de publieke opinie noemt, in ons land met de volksschool was ingenomen(*). De twee natuurlijke politieke partijen, - de clericale partij is op staatkundig gebied een miswas - de liberalen en de conservatieven, reikten elkander hier de hand, en wat niet minder pleit voor hun goed recht, de neutrale school, het onderwijs, bevrijd van den invloed der geestelijkheid, was een schibboleth in schier alle beschaafde landen, een internationale eisch van de liberalen.

Weinige jaren geleden scheen een deel van de liberale partij tot dwepens toe met het openbaar onderwijs, met de neutrale school ingenomen. Ik heb de overdrijving van die dagen betreurd, omdat het een overdrijving was zonder verstand, welke het onderwijs moest schaden en moeilijk de voorliefde voor de openbare school kon doen toenemen. Maar het beginsel, waaruit de liberalen handelden, was goed en het was, wat talent en ijver betreft, niet het minste deel van de liberale partij, dat een phalanx wilde vormen voor het volksonderwijs. Wanneer er een candidaat werd gesteld voor het lidmaatschap der Tweede Kamer, dan werden eerst waarborgen gevraagd ten opzichte van het openbaar onderwijs. Zelfs bij gemeenteraadsverkiezingen was een dubbelzinnige houding van een candidaat ten opzichte van de volksschool genoegzaam, om hem geheel onaannemelijk te maken.

Wat is er nu na dien tijd - 't is betrekkelijk nog zoo kort geleden - gebeurd, dat de liberalen van inzicht heeft doen veranderen?

(*) Vgl. *De Tijdspiegel*, Oct. 1885, *De volksschool in Nederland.*

Zijn er bezwaren in eigen boezem opgerezen, hebben de mannen der school zelf wijzigingen verlangd? Neen, al de bezwaren zijn uitgegaan van de clericalen, die het lager onderwijs op alle mogelijke wijzen hebben bestreden, belasterd, bespottelijk gemaakt.

Hier zoowel als elders was de clericale stroom in de laatste jaren wassende. Toch blijkt bij nader onderzoek, dat de clericalen meer schrik hebben willen inboezemen door het roeren van de groote trom, dan dat zij door het gehalte der strijders en door het gewicht hunner argumenten indruk maken. Het lawaai, dat de schijnbaar vrome heeren maakten met hun geloof, deed dikwijls denken aan de krijgslist van den Israëlietischen veldheer, die elken man voorzag van een fakkel en een pot en op een gegeven oogenblik al de potten liet stukgooien, om den vijand te verschrikken. Zulke dingen maken wel veel leven, maar dat gaat spoedig over; het maakt alleen indruk op het trommelvlies, niet op het verstand, en een verstandig man laat zich niet zoo licht verschalken.

Niemand zal ontkennen, dat de strijd, zooals die tegenwoordig voor het openbaar onderwijs moet worden gevoerd, haar onaangename zijde heeft. Liberalen, conservatieven, clericalen - wij zijn allen burgers van hetzelfde land; wij spreken dezelfde taal, hebben op sociaal en politiek gebied vele belangen met elkander gemeen. De verdachtmaking van de zijde der clericalen sleept menigeen mee, die niet dieper ziet, en de wensch, dat er een regeling kon worden getroffen, waarbij de verdeeldheid niet op de school werd overgebracht en de jeugd kon onderwezen worden, zonder de zaden van twist en tweedracht tevens op te nemen, is geheel natuurlijk, is menschelijk. Maar vloeit hieruit voort, dat de liberalen terstond de openbare school, waarvoor zij zoolang gestreden hebben, de openbare school, welke vasten wortel heeft gekregen, zouden prijsgeven, nu zij den eersten ernstigen aanval had te duchten? Dat zou lafheid en karakterloosheid verraden.

De hoogleeraar Buys heeft, naar mijn inzien, het juiste standpunt aangewezen, dat de liberalen in de onderwijsquaestie tegenover de clericalen behoorden in te nemen. Niet van onze, van uwe zijde komen de klachten over de volksschool, zoo luidde het ongeveer; wij, liberalen, erkennen, dat in onzen tijd aan de neutrale school eigenaardige bezwaren verbonden zijn; wij zien echter geen kans die bezwaren op te heffen; integendeel, met een andere regeling zouden zij bij de gesteldheid van ons land, bij een zoo gemengde bevolking, eer vermeerderen; weet gij, clericalen, een betere regeling, welnu, doet een voorstel; wij zullen het onderzoeken, zoo onpartijdig mogelijk.

De groote grief, welke ik tegen het advies der Liberale Unie in zake art. 194 en tegen hen, die met dit advies zijn meegegaan, heb, is deze: z o n d e r b e h o o r l i j k e m o t i v e e r i n g h e e f t m e n g e b r o k e n m e t d e g e s c h i e d e n i s d e r l i b e r a l e p a r t i j.

Het is het zwakke punt bij velen in onzen tijd, dat er geen rekening

gehouden wordt met de geschiedenis. In plaats van de werkelijkheid in het verleden en het heden te bestudeeren, maakt men theorieën, draaft door op abstracte denkbeelden, zonder aan de historische ontwikkeling te denken. Vandaar dat springen van den hak op den tak, vandaar dat aangeven van allerlei plannen en voorstellen, die wel getuigen van persoonlijke vindingskracht, maar er ten slotte op uitloopen, de niet geringe verwarring te vermeerderen. Een partij, die zoo grif met het historisch verband breekt, is innerlijk zonder kracht en gaat haar ontbinding tegen. Men wil zelfs opgemerkt hebben, dat de veelheid der meeningen of invallen een teeken is, dat men het tijdperk van verval is ingetreden.

Hoe, weinige jaren geleden was het openbaar onderwijs het schibboleth bij de liberale partij en niemand werd toegelaten, die op dat punt niet vast was in de leer!

Hoe, bij de algemeene verkiezingen van het vorige jaar verscheen er een manifest van de liberale partij, dat zeker anders gestileerd had kunnen zijn, meer erop ingericht, om geestdrift te verwekken, maar toch - het gaf iets; het was een manifest, dat zekeren ernst verraadde; het wees op het hoofdpunt in den strijd, den wassenden stroom van het clericalisme, en in verband daarmee op de bedreigde volksschool; onder de onderteekenaars van dat manifest vond men de eerste mannen des lands.

Welnu, na de verkiezingen keert de liberale partij overwonnen in de Kamer terug. Er wordt een Liberale Unie gevormd, om eenheid te brengen in de partij, om de gelederen te sluiten, eendrachtig pal te staan tegenover den indringenden vijand. En wat doet de Liberale Unie? Nog vóór de oprichting wordt het anti-clericalisme als een minder passende strijdleus overboord geworpen en daarna voorgesteld, art. 194, het bolwerk van de volksschool, prijs te geven!

't Is waar, men stelde 't dus voor, dat de openbare school niet werd bedreigd en de wijziging van art. 194 eigenlijk slechts een betere redactie was, maar gelukkig is er nog zooveel gezond verstand in Nederland, dat de meeste liberale kiesvereenigingen van deze sophisterijen niets wilden weten en eenvoudig zich verklaarden voor onveranderd behoud van art. 194.

Mocht er een volksstemming over dat artikel worden gehouden, dan zou, mits de zaak zuiver werd voorgesteld en mits de stemmen niet alleen geteld, maar ook gewogen werden, een indrukwekkende meerderheid zich voor het behoud van art. 194, voor het behoud der volksschool verklaren.

De houding, welke de meeste liberale kiesvereenigingen op dit punt hebben aangenomen, is zeker een der weinige lichtpunten in den treurigen politieken toestand; het is een troost te weten, dat een liberaal Kamerlid, dat voor de wijziging van art. 194 durfde stemmen, bij de eerstvolgende verkiezing zeker was van zijn val, - maar toch

moet aan den anderen kant geconstateerd worden, dat het werk der Liberale Unie aanvankelijk geheel is mislukt. Zij heeft de verdeeldheid onder de liberalen bevorderd in plaats van verminderd. Immers, dat is de aard dezes tijds, dat de individueele meeningen blijven bestaan; dat iedereen, meestal met ziekelijke gevoeligheid, aan zijn idee gehecht blijft. De al of niet wijziging van art. 194, het streng vasthouden aan de volksschool wordt voortaan een twistpunt onder de liberalen zelf. En behooren de voorstanders der wijziging tot een kleine minderheid, wij hebben niet veel te missen; onze kracht is reeds genoeg verlamd.

Ik heb vroeger meermalen de opmerking gemaakt, dat het onbillijk is, de Tweede Kamer alleen verantwoordelijk te maken voor den bekenden treurigen politieken toestand. De schuld valt voor een goed deel terug op de kiesvereenigingen, welke zulke mannen afvaardigden, om de belangen des lands te behartigen, - welke de verdeeldheid bestendigden door het herkiezen van de bekende dwarsdrijvers, welke personen aanwezen, die wel tot de vrienden behoorden, maar daarom nog niet geschikt waren voor hun taak. Dat de Tweede Kamer is, zooals die is, het ligt aan de kiesvereenigingen, die haar zaken met te weinig ernst hebben behandeld. En nu men de afgevaardigden van die kiesvereenigingen aan 't werk heeft gezien, nu wordt het duidelijker, dat wij ook hier de groote wet hebben van oorzaak en gevolg; dat z u l k e vereenigingen z u l k een Kamer moesten geven. Wij vinden geheel dezelfde gebreken; men is als met blindheid geslagen, waar het geldt de practische opvatting van het verkiezingswerk, en daar tegenover staat een manie, zou ik haast zeggen, voor het maken van politieke quaesties, een voorliefde voor politieke discussies, geboren uit allerlei individueele meeningen, zonder verband met de historische ontwikkeling, zonder te letten op de eischen van de partij-eenheid.

Ik weet dit niet anders te bestempelen dan met den naam van politicomanie, waarvan de uiterste consequentie is, dat het bestuur der Unie aan de kiesvereenigingen geregeld de vraag voorlegt, of er iemand is, die een nieuw idee heeft, dat met vrucht aan de vereenigingen zou kunnen worden rondgezonden, om te dienen tot stof voor hen, die nu eenmaal behoefte hebben zichzelf te hooren of te doen hooren.

Verschillende bezwaren van practischen aard moeten uit zulk een werkzaamheid van de Liberale Unie voortvloeien. Welke is haar verhouding tot de Kamer? In art. 8 van het ‘schema’ werd gezegd: ‘Leden van een der beide Kamers van de Staten-Generaal kunnen niet tevens lid zijn der commissie van uitvoering.’ In de statuten heeft men dat artikel laten vervallen, maar het is duidelijk, dat de werkzaamheid der Unie eenigszins staat tegenover de Kamer; zij is om zoo te zeggen een Kamer op zichzelf, op andere wijze gevormd. De Kamerleden houden zich dan ook op een afstand. Nu zullen deze zich

òf naar de adviezen der Unie hebben te gedragen, en in dat geval moet het prestige van den volksvertegenwoordiger, dat toch reeds zeer gedaald is, nog dieper zinken, òf het moet de bedoeling zijn der Unie, uit haar eigen midden door de oefening in politiek debat Kamerleden aan te kweeken, die haar naar den zin zijn en meer of min bedekt een zoogenaamd *mandat impératif* meenemen. Eerlijk gezegd: moet de verwarring op deze wijze niet nog grooter worden?

Een Liberale Unie, waarvan de leden der Kamer, de partijleiders voor zoover zij nog op dien naam aanspraak kunnen maken, geen deel uitmaken, of een Unie, welke niet in direct overleg met die leiders handelt, kan niet anders dan onvruchtbaar zijn en moet in 't eind slechts dienen, de verwarring te vergrooten.

Ook op het gebied der practische politiek is ervaring noodig, en hoe laag de Tweede Kamer als geheel ook sta aangeschreven, individueel telt zij eenige mannen, die het parlementaire raderwerk goed kennen, de klippen weten, waarop het beste plan kan stranden, den weg kennen, welke de meeste kans op succes belooft.

Politieke ontwikkeling moet op hoogen prijs gesteld worden, maar ik zie niet in, dat die juist verkregen wordt, door de groote politieke quaesties, dikwijls zonder genoegzame voorbereiding, op de vereenigingen tot een punt van debat te maken, tot een kapstok, waaraan iedereen zijn wijsheid of onwijsheid te luchten kan hangen. Voor een behoorlijke oplossing is ook noodig kennis van het parlementaire leven. Daarom moet een liberale unie, wil zij slagen, niet zonder maar met het betere gehalte der Kamer samenwerken.

Men zal wellicht opmerken, dat de klachten over de liberalen niet alleen hier in Nederland voorkomen, maar ook elders worden aangeheven, zoodat men zou kunnen spreken van een internationale ziekte. Volkomen waar, maar daarom te meer komt het erop aan, de werkelijkheid goed onder de oogen te zien; eerst wanneer het kwaad tot zijn diepsten grond, d.w.z. tot zijn eerste oorzaak is gepeild, kan er òf gebouwd worden aan een betere toekomst, òf kan men leeren berusten in hetgeen onvermijdelijk is.

Aan de liberale partij in Nederland komt echter de eer toe, dat uit haar ook stemmen zijn opgegaan, om de neutrale school prijs te geven. Renan zeide eens: ‘La culture de l'esprit, la culture de l'âme sont des devoirs pour tout homme. Ce ne sont pas de simples ornements, ce sont des choses sacrées comme la religion.’ Hier hebben wij echter liberalen, die meenen, dat men in zekere omstandigheden dat beschavingswerk wel kan overdoen aan de clericalen, indien er voordeel te behalen is bij de dusgenoemde groote politieke quaesties, zooals kiesrecht, enz.

Het nieuwe parlementaire jaar ving aan onder omstandigheden, niet onvermakelijk, wanneer men begrijpt, dat men 't met een Kamer,

die 43 tegenover 43 staat, niet ernstig kan nemen en zulk een vergadering te veel aan een comedie moet denken.

De sociaal-democraten waren in September druk in de weer; zij lieten hun orgaan: *Recht voor allen,* uitventen langs de straten en het was amusant te hooren, welk een moeite de venters deden, den naam goed uit te spreken; de humor scheen ons gelukkig nog niet geheel verlaten te hebben, want het: *Recht voor allen, twee cent*, was spoedig een geliefkoosd spreekwoord van de vroolijke straatjeugd geworden.

In vereeniging met de gewone werkliedenpartij - met veel moeite werd de eendracht bewaard - werden in eenige steden optochten gehouden met vaandels, om een demonstratie - een betooging, zeggen de Vlamen - te houden voor het algemeen stemrecht Schrik op schrik sloeg velen eerzamen stadbewoners om het hart; er waren er, die een groot oproer verwachtten en zich van levensmiddelen voorzagen, om het beleg althans niet met een leege maag te moeten uithouden; anderen gingen op reis voor dien dag, om ten minste het leven te redden. Zij, die den moed hadden, den optocht gade te slaan, hadden het meeste plezier, want inderdaad, de comedie was aardig, juist omdat niemand er ernstig bij kon zijn. Het was wat nieuws en het nieuwe trekt. Vooral de roode vlag deed opgeld en men moest het bejammeren, dat de politie luidruchtigheid verboden had, want het schimplied op de rijken zou om de forsche tonen van de geniale Marseillaise bij dit alles een goed figuur gemaakt hebben. En juist die optocht werkte ontspannend op de vreesachtige gemoederen, want de indruk van den optocht was van dien aard, dat men voorloopig het gevaar wel voor geweken kon houden.

Ook onze premier, de heer Heemskerk, was minder zenuwachtig; er verschenen geen weesmeisjes op de publieke tribune der Tweede Kamer. Wel waren er marechaussees, maar zij bleven, waar zij hooren, op straat, om eventueel de orde te bewaren, en niet zooals het vorige jaar met geladen karabijnen verborgen, om een aanval op de rechtsgebouwen af te slaan.

Heemskerk bleek weer op zijn dreef te zijn. Hij liet een troonrede uitspreken, waarin volmaakt niets stond, wat de ergernis gaande maakte van de kranten, aan welke nu de onontbeerlijke politieke stof ontbrak. De premier had gelijk, want wat kan men zeggen tot een Kamer, die 43 tegenover 43 staat of, zooals men 't dichterlijk uitdrukt, op het doode punt is. Een dansende evenaar is juist iets voor Heemskerk; dat maakt hem moedig, omdat hij weet, dat men hem niet ontberen kan.

De presidentsverkiezing bewees weldra, welk een uitstekend voorzichtig profeet onze premier is. Daar een lid der rechterzijde afwezig was, werd de liberale candidaat, Cremers, tot president benoemd; het kostte wel eenige moeite, want men scheen aan de linkerzijde aan-

vankelijk zelf niet recht te weten, wat men wilde, maar men kwam er toch.

De discussie over het adres van antwoord op de troonrede zou een bloote formaliteit gebleven zijn, indien Keuchenius niet weer het bewijs had geleverd, dat het zoogenaamde echt Christelijke geloof soms ook de Semitische beweeglijkheid en onhandigheid in iemand doet varen, en Gleichman zich niet versproken had met het kiesrecht van den gezeten werkman, - wat een gekken indruk maakt, als men zich herinnert, dat de liberalen 't nooit in de Kamer eens zijn kunnen worden over de meest bescheiden uitbreiding van het stemrecht binnen de perken der Grondwet.

Het sprak wel vanzelf, dat de aandacht zoo binnen als buiten de Kamer minder gevestigd was op de behandeling van de gewone zaken dan wel op de groote nalatenschap van het vorige jaar: de Grondwetsherziening. De Kamer had tot twee malen toe, bij de motie-Borgesius en de motie-Cremers, geweigerd aan de Grondwetsherziening den voorrang toe te kennen. De liberale partij was met haar breeder Kappeyneanisme beide keeren in de minderheid gebleven.

Hoe zou het nu gaan? De kiestabel en de Lohmansche censusverlaging wachtten nog altijd op een beslissing en eerst daarna kon het iets helderder worden aan den politieken hemel.

En daar kwam onverwachts de mare, dat Heemskerk een middel had uitgevonden, om het grootste struikelblok voor de Grondwetsherziening weg te ruimen. Als een ander orakel van Delphi had hij een wijziging van art. 194 bedacht, die linker- en rechterzijde met elkander zou verzoenen.

Het stuk was gedagteekend van Allerheiligen. Er werd voorgesteld, de tweede en derde zinsnede van art. 194 te veranderen.

Voor het gemak van den lezer plaatsen wij de bestaande en de nieuwe lezing onder elkander.

Grondwet 194 *b c*:

‘De inrichting van het openbaar onderwijs wordt met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen door de wet geregeld.

Er wordt overal in het rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven.’

Heemskerk:

‘De inrichting van het openbaar onderwijs wordt door de wet geregeld.

De openbare scholen zijn toegankelijk voor leerlingen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid.

In en voor elke gemeente wordt lager onderwijs gegeven voldoende aan de behoefte der bevolking. Het wordt, voor zooveel daarin niet op andere wijze is voorzien, van overheidswege verstrekt in openbare scholen, aldaar wordt het aan onvermogenden kosteloos gegeven.’

Om het verschil te doen uitkomen, spatieerde ik de woorden, waar het op aankomt.

Men ziet, dat hier niet sprake is van wijziging, maar van een g e h e e l n i e u w artikel. De Staat doet afstand van het openbaar onderwijs ten behoeve van het bijzonder onderwijs, d.w.z. ten behoeve van de clericale scholen. Alleen daar, waar de clericalen niet bij machte zijn het onderwijs te regelen, zal de Staat zich daarmede belasten.

Deze scholen van den Staat zullen toegankelijk zijn voor alle leerlingen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid, maar de Staat heeft den waarborg, dat er niets zal worden geleerd, strijdig met de godsdienstige begrippen, laten vallen. Dit blijft dus een open quaestie, welke wordt overgelaten aan den gewonen wetgever.

Op dit laatste punt wordt in de Memorie van toelichting zekere nadruk gelegd. 'De Grondwet moet niet in te vele bijzonderheden afdalen, die den gewonen wetgever zouden belemmeren.'

Er zijn liberalen, die dit precies met Heemskerk eens zijn. Het vooruitzicht is zeker heel aangenaam, wanneer men staat tegenover een meerderheid, die òf geen meerderheid is, òf die heden dus en morgen weer anders kan zijn.

Men schijnt er geen begrip van te hebben, dat niets zoo desorganiseerend werkt als stelselloosheid. Behoorlijk ingerichte confessioneele scholen zijn nog verre te verkiezen boven scholen, die het eene jaar neutraal, het andere jaar clericaal zijn. Dat zou de dood zijn van het onderwijs.

Voor een Kamer, die van de politiek een kibbelspel maakt, is het zeker een heerlijke gedachte altijd stof te hebben, maar de mannen van het vak, de onderwijzers zelf, zullen zulk een regeling voor de allerongelukkigste houden.

Het onderwijs is nu eenmaal een der voornaamste punten, die, wat het beginsel betreft, in de Grondwet moeten zijn vastgesteld, juist om te groote afwisseling te voorkomen, en practische overweging reeds moet ertoe leiden geen verandering te dulden, dan die door een buitengewone meerderheid, b.v. van twee derden in beide Kamers, wordt noodig geoordeeld.

Zoowel de wijziging van het artikel zelf als de memorie van toelichting van 'den tijdelijken Voorzitter van den Raad van Ministers Heemskerk' maken een treurigen indruk. Geen spoor van een breede, ernstige opvatting van de onderwijszaak.

De punten, waar het op aankomt, worden verzwegen; van de geschiedenis van het onderwijs in Nederland, van de geschiedenis van het clericale onderwijs, geen woord. Overal onduidelijkheid, oppervlakkigheid.

Het hoofdmotief is: 'het mogelijke te doen wat strekken kan o m d e o n d e r n o m e n G r o n d w e t s h e r z i e n i n g t o t s t a n d t e d o e n k o m e n'. De tijdelijke politiek van den dag wordt dus als hefboom

gebruikt, om een gewichtige quaestie niet op te lossen, maar van de baan te brengen, om haar elders op een minder wenschelijke manier weder te ontmoeten.

Wie zal beslissen, of er in de behoefte van het onderwijs is voorzien? ‘Volgens de bepalingen der wet de Regeering, door het schooltoezicht voorgelicht’, - luidt het antwoord. Welke liberaal, en men kan erbij voegen: welke clericaal, kan met een goed geweten met zulk een broos huikje zee gaan bouwen? Wordt niet op deze wijze alles op losse schroeven gesteld?

De eenigen, die licht zagen in den Heemskerkschen nevel, waren zij, die door *De Arnhemsche Courant* niet onaardig werden bestempeld met den naam van ‘bijdraaiers’, d.w.z. de liberalen, die art. 194 in zijn tegenwoordigen vorm willen prijsgeven en langs allerlei bochtige redeneeringen zichzelf de slotsom opdrongen, dat het onderwijs zelfs niets te lijden zou hebben, indien de openbare school aanvulling, de bijzondere regel werd en in de gewone wet dit alles nader werd uitgewerkt.

Dat iemand aan de confessioneele school de voorkeur geeft boven de neutrale, kan ik mij voorstellen; daarvoor kunnen gewichtige gronden worden bijgebracht, en het aantal voorstanders der confessioneele school zou waarschijnlijk grooter zijn, indien confessioneel tegenwoordig niet gelijkstond met clericaal en de ervaring niet zooveel treurigs van het clericalisme geboekt had, maar - dat iemand met zulk een voorstel, als Heemskerk deed, kan meegaan, een voorstel, dat eigenlijk niets regelt en alleen ten gevolge kan hebben, dat het lager onderwijs in Nederland een toonbeeld wordt van verwarring, - zie, dat is weer een van die dingen, die tot het vermoeden zouden brengen, dat er iets in de hoofden niet bijzonder richtig is; dat er een politieke manie schuilt in de voorliefde voor de wijziging van art. 194.

Van clericale zijde was het oordeel over Heemskerk's valstrik aanvankelijk zeer verschillend, waarin men een bewijs mag zien, dat de indruk afhankelijk was van politieke bijredenen.

En inderdaad, niemand is in staat met eenige zekerheid te voorspellen, welke de gevolgen zullen zijn van zulk een onderwijs-regeling, of liever niet-regeling.

Terwijl *De Standaard* meende, dat de neutrale school er het meest van zou profiteeren en op de meeste plaatsen regel zou worden, en op dien grond het voorstel voor o n a a n n e m e l i j k verklaarde, begroette *De Tijd* het voorstel met vreugde, waarop echter spoedig niet weinig weder werd afgedongen.

De Standaard - dit was ten minste een voordeel van de indiening van Heemskerk's voorstel - kwam nu voor den dag met een redactie van art. 194, zooals de anti-revolutionnairen dat wilden hebben; het artikel zou aldus moeten luiden:

‘Het geven van onderwijs is vrij, en behoort slechts, voor zooverre er niet op andere wijzen in voorzien wordt, tot de taak der overheid.

De wet regelt de inrichting van het onderwijs, dat van overheidswege gegeven wordt.

Bij het onderwijs, van overheidswege op lagere en middelbare scholen en gymnasiën gegeven, blijft al hetgeen rechtstreeks op den godsdienst betrekking heeft, buitengesloten.

De kosten van dit onderwijs worden uit de schoolgelden bestreden.

Slechts bij niet genoegzaam vermogen van de ouders of verzorgers der schoolgaande kinderen, om het schoolgeld zelven te betalen, wordt dit geheel of gedeeltelik gekweten uit de openbare kas.

Uit deze kwijting ontstaat een recht op evenredige uitkeering uit de openbare kas ten behoeve van kinderen, die de vrije scholen bezoeken.

Het toezicht van de overheid over het vrije onderwijs mag zich niet verder uitstrekken dan tot de bekwaamheid en de zedelijkheid van den onderwijzer en wordt geregeld door de wet.

De regelen, volgens welke uit de openbare kas gelden ten behoeve van het onderwijs te verstrekken zijn, worden bij afzonderlijke wet vastgesteld.

De Koning doet jaarlijks een verslag van den staat van alle in den lande aanwezige scholen aan de Staten-Generaal toekomen.'

Men herkent aan de samenstelling terstond de hand van den journalist; de formuleering verraadt te veel de wenschen van de partij, terwijl de inkleeding hoogst gebrekkig is. Zulke wenschen, in een oogenblik te boek gesteld, zijn meer waard dan een staatsrechtelijke overdenking, omdat zij openhartiger zijn. De anti-revolutionnaire partij wil den Staat geheel buiten het bijzonder of het clericaal onderwijs plaatsen, behoudens alleen de bekwaamheid en zedelijkheid, welke de wet regelt; verder zal het openbaar onderwijs, zonder godsdienst gegeven, betaald worden door de ouders van de kinderen, welke er deel aan nemen, en alleen in geval van onvermogen kan de openbare kas - een nieuw woord uit het anti-revolutionnaire staatsrecht - aangesproken worden. Wie 'het genoegzaam vermogen' zal bepalen, wordt niet gezegd, maar men kan dat begrijpen.

'Of er van deze eischen nog iets vallen kan?' vroeg *De Standaard* met de gewone, alom bekende nederigheid van haar profeet en antwoordde: 'Dat zal de Kamerclub hebben te beoordeelen; doch in allen gevalle zal het bitter weinig zijn.'

Bij het afdeelingsonderzoek in de Tweede Kamer heeft de rechterzijde de redactie van Dr. A. Kuyper blijkbaar beschouwd als een staatsrechtelijke cacographie; Katholieken en anti-revolutionnairen trokken één lijn en stelden in hoofdzaak eenstemmig eenige eischen als aanvulling op het voorstel der Regeering, volgens welke een eventueel nieuw grondwetsartikel over het onderwijs ongeveer dus zou luiden:

'Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.

Het onderwijs is vrij.

Wat het lager onderwijs betreft, worden het toezicht der Regeering en de eischen van bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers geregeld bij de wet.

In of voor elke gemeente wordt lager onderwijs gegeven, voldoende aan de behoefte der bevolking. Het wordt voor zooveel daarin niet op andere wijze is voorzien, van overheidswege verstrekt in openbare scholen.

De openbare scholen zijn toegankelijk voor leerlingen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid.

Op de openbare scholen wordt schoolgeld geheven, in evenredigheid tot de kosten van het onderwijs.

De kosten van het gewoon lager onderwijs aan kinderen van bedeelden, onvermogenden en minvermogenden worden van overheidswege vergoed, onverschillig, of dit onderwijs op openbare of bijzondere scholen genoten wordt.

De Koning doet van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal.'

Men ziet, deze lezing sluit zich meer aan bij het Heemskerksche voorstel, is minder openhartig dan de Kuypersche redactie, wat het toezicht der Regeering betreft op het clericaal onderwijs, en komt voornamelijk op de financieele zijde, de vergoeding der kosten.

Het merkwaardigst is de zinsnede: op de openbare scholen wordt schoolgeld geheven, in de evenredigheid tot de kosten van het onderwijs. Waarschijnlijk is dit niet zoo erg bedoeld, als het er staat, en moet men hierin slechts een hatelijkheid zien op het groote punt van het liberale program, zaliger nagedachtenis: verplicht kosteloos onderwijs.

Sommigen hebben beweerd, dat het Heemskerk geen ernst is met dit wetsontwerp; immers, vroeger heeft hij zich altijd doen kennen als een voorstander van de openbare school en hij was 't, die menigmaal op grond van de geschiedenis den clericalen raadde een minder hoogen toon aan te slaan, waar de regeling van het onderwijs ter sprake kwam. Zijn voorstel tot wijziging van art. 194 kon een valstrik zijn: met de wetenschap, dat de clericalen ook met zulke concessies nog niet tevreden zouden zijn, kon hij straks, als de Grondwetsherziening aan de orde was en de rechterzijde weigerde mee te werken, haar te gemoet voeren: wij hebben u een billijk voorstel gedaan, een transactie aangeboden, maar gij hebt geweigerd en op deze wijze maakt gij de Grondwetsherziening onmogelijk; aan u, niet aan de Regeering ligt de schuld.

Tot heden echter is er niets ontdekt tot staving van dit vermoeden; noch het ontwerp zelf noch de memorie van toelichting geeft er eenigen grond voor, zoodat wij werkelijk tot de conclusie moeten komen: Heemskerk heeft de openbare school willen prijsgeven.

Nederland is inderdaad niet gelukkig; het bezit twee uitstekende

staatslieden, wat veelomvattende kennis en groote scherpzinnigheid betreft: Kappeyne en Heemskerk. En beider ongewone gaven zijn als met onvruchtbaarheid geslagen, omdat de dragers tevens typen zijn van karakterloosheid, Kappeyne ten gevolge van spotzucht, wellicht overmaat van geest; Heemskerk door zijn zucht tot het spelen van een politieke rol, die hem tot een kunstenmaker in beginselen deed dalen, door een ontaarding in cynisme, dat, treurig genoeg, verband doet zoeken met zijn individualiteit.

De hoogste verstandsgaven vormen geen band, die de menschen bindt; dat doet alleen het karakter. Daarom beheerschte Thorbecke de politieke positie, schoon hij als doctrinair, als man van de studeerkamer, persoonlijk weinig aantrekkingskracht had.

Waar de politiek, ontdaan van beginselen, ontaardt in een spel, een kansberekening, waar het cijfer van de getalsterkte der partijen en het speculeeren op een paar overloopers den doorslag geeft, wordt alles mogelijk en is het ook niet te verwonderen, dat een man als Heemskerk medestanders vindt in zijn ambtgenooten, die meer dan hij weleer tot de liberale gelederen werden gerekend: Sprenger van Eijk, Bloem, Weitzel en Van Karnebeek.

Indien het de bedoeling van deze heeren geweest is, op zulk een wijze hun naam te verbinden aan de groote Grondwetsherziening, dan hebben zij zich deerlijk misrekend. Terwijl zij aan den eenen kant met hun concessies door de rechterzijde zijn afgewezen, welke een tegenbod deed, grooter dan zij kunnen geven, hebben zij bij de liberale partij voorgoed zich onmogelijk gemaakt, hun doodvonnis onderteekend, dat bij de eerstvoorkomende gelegenheid zal worden voltrokken.

Dat er van Heemskerk's voorstel niets kan komen, staat nu reeds vast. Van ‘de bereidverklaring van verscheidene leden der tegenovergestelde zijde tot eene wijziging van art. 194 mede te werken, om aan den strijd op het gebied van het onderwijs een einde te maken’(*), zal wel niets komen na de houding, welke de overgroote meerderheid van de liberale partij buiten de Tweede Kamer heeft aangenomen, en mocht onverhoopt door de afwezigheid van een of meer liberale leden ten gevolge van ziekte of politieké bijredenen een meerderheid voor zulk een wijziging, clericaal aangevuld, gevonden worden in de Tweede Kamer, dan heeft zulk een diep ingrijpende verandering in de Eerste Kamer niet de minste kans van slagen. Buitendien worden voor een Grondwetsverandering twee derden van de leden der Eerste en Tweede Kamer vereischt, en het middel moet nog ontdekt worden, hoe men, ook met herhaalde ontbindingen, - Heemskerk's oude liefhebberij - ooit Kamers met zulk een meerderheid in de eerste halve eeuw in Nederland zou kunnen maken.

Kon de liberale partij in de Tweede Kamer met haar tot tweemaal

(*) Woorden van Heemskerk uit de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp tot wijziging van art. 194.

toe gestelde motie niet verhinderen, dat de prioriteit werd onthouden aan de Grondwetsherziening, zij was nog sterk genoeg, om de beletselen, door de Regeering en door de rechterzijde in den vorm van de kiestabel en het censusverlagingontwerp van Lohman opgeworpen, ook de eer der aanneming niet te gunnen.

Wellicht had de kiestabel - met haar vele amendementen juist een staaltje van het gehalte van onze Kamer - genade kunnen vinden, indien Heemskerk niet ter elfder ure de dwaasheid had begaan, ten behoeve der Katholieken een nieuw kiesdistrict Schiedam te verzinnen. Dat was inderdaad wat kras en niemand kon zich dan ook den inval van den premier begrijpen, tenzij men aanneme, dat handige menschen wel eens perioden krijgen van onhandigheid, omdat zij te veel ingenomen geraken met hun eigen vernuft. De afstemming van de kiestabel was een zaak van zuivere politiek; de linkerzijde stemde tegen de rechterzijde, 43 tegen 43, en zoo de jongens zeggen: op is in, het wetsontwerp was verworpen.

Minder zuiver was die stemming bij het ontwerp van Lohman, waartoe wel zal hebben bijgedragen, dat Heemskerk het ontwerp voor onaanneemlijk verklaarde. Art. 1 werd verworpen met 53 tegen 32 stemmen; art 2 met 43 tegen 42 stemmen, linkerzijde tegen rechterzijde, waarop de heer Lohman zijn ontwerp introk.

Een herhaling van deze comedie hebben wij te wachten, wanneer de wijziging van art. 194 aan de orde komt. Of de Kamer dan nog den treurigen moed zal hebben, aan de ontwerpen tot wijziging der Grondwet te beginnen, zal de tijd leeren.

Met een weinig gezond verstand zal iedereen inzien, dat een Grondwetsherziening met een dus samengestelde Kamer eenvoudig onzin is. Zin of lust tot overleg is nergens voorhanden en linker- en rechterzijde kunnen elkander niets maken; zij hebben alleen de macht, alles van elkander af te stemmen, te maken dat er niets geschiedt.

Ten gevolge van verschillende omstandigheden, het dalen van het peil van regeering en volksvertegenwoordiging, kan niemand met een eerlijk geweten zeggen, dat deze Kamer het Nederlandsche volk vertegenwoordigt; zij doet dat, goddank, noch intellectueel noch moreel.

Ook formeel is deze Kamer niet gerechtigd tot Grondwetsherziening, want zij heeft niet het door de wet vereischte aantal leden, sedert de kiestabel verworpen is. De billijkheid zou meebrengen, dat een Kamer, die over de Grondwetsherziening oordeelde, verkozen werd door het grootst mogelijk aantal kiezers, binnen de perken van deze Grondwet te verkrijgen. Alle pogingen, vroeger aangewend, om door censusverlaging een Kamer op een breederen grondslag te verkrijgen, zijn echter mislukt en het voorstel van Lohman heeft eenvoudig de reeks mislukkingen met één vermeerderd.

Toen er in de Kamer een meerderheid was, die werken kon, wilde zij niet, en nu zij eindelijk werken wil, nu kan zij niet, nu is zij tot

onmacht veroordeeld, nu is zij een kibbelspel geworden, dat elken dag minder de belangstelling wekt van de natie.

Zou er een verborgen Nemesis liggen in dien toestand en het woord van den dichter vervuld worden: ‘Het afgemeten recht brengt eens den kelk, dien gij vergiftigt, u aan uw eigen lippen weer’?

Nog steeds blijft waar, wat de hoogleeraar Buijs het vorige jaar van deze Tweede Kamer getuigde: ‘Wie nog gelooft, dat in die vergadering groote belangen zwaarder wegen dan kleine hartstochten, die mocht meenen, dat men ook daar een open oog zal hebben voor den ernst der tijden, heeft zich illusiën gemaakt; uit hoevele voortreffelijke persoonlijkheden die vergadering ook moge zijn samengesteld, als souverein-regeerings-college is dat Parlement een onding, even ongeschikt, om leiding te geven als om die te ontvangen.’

Sedert deze in dien mond zoo merkwaardige woorden gesproken werden, is het er niet beter op geworden en er bestaat geen vooruitzicht, dat wij spoedig uit den ongelukkigen politiek en toestand zullen geraken. De constitutioneele wagen is vastgereden, voornamelijk omdat iedereen aan de leidsels wilde trekken, vaak zij 't meest, die 't minst verstand van sturen hadden.

Wij zullen de gevolgen daarvan moeten dragen. Misschien zijn zij zoo erg niet, als men zich dat wel eens voorstelt. Blijkbaar gaat het politiek gescharrel buiten de natie om. Men hoort er hoe langer hoe minder van spreken, en indien 't onderwerp wordt aangeroerd, dan is 't, om er zich met een paar minachtende woorden van af te wenden en over te gaan tot de orde van den dag, d.w.z. tot zijn gewone bezigheden of tot meer aantrekkelijke onderwerpen. Een mensch kan zonder brood niet leven, zonder water ook niet, maar wel zonder politiek, althans de Kamersche politiek. De heer Van Houten zegt wel: ‘Eindelijk begint het koele Nederlandsche volk warm te worden en teekenen van ongeduld te geven. De gloed der nieuwe wijsgeerige en economische denkbeelden verwekt eene spanning, die voortgang brengen moet in de Nederlandsche Staatsmachine of haar zal doen barsten’(*) - maar waarschijnlijk heeft de ‘geachte Groninger afgevaardigde’ een loopje met zijn lezers willen nemen en beproeven, of zij ernst van kortswijl konden onderscheiden.

Over het geheel bestaan er ten onzent bij hen, die aan politiek doen, zonderlinge begrippen omtrent de zoogenaamde openbare meening.

Ook bij de pers is dat het geval. Deze heeren drukken meestal hun eigen gevoelen uit, of dat van een club, een clique, en dan spreken zij van de openbare meening, of van het volk, dat dit of dat niet zou willen. En dat gaat niet; dat is althans niet logisch.

Men ziet ook zeer zelden, dat het de pers ernst is, om de openbare meening te leeren kennen of die voor te lichten, zoodat het publiek

(*) *Staatkundige Brieven.* N^{o}. 14. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

in staat wordt gesteld zelf de conclusie te trekken. Men tracht een openbare meening te maken, door zijn eigen gevoelen, in zekeren vorm voorgedragen, daarvoor uit te geven.

Weer is 't de schijn, die dit wel eens gelukken doet; het publiek is namelijk veelal onverschillig omtrent politieke quaesties en daardoor niet zelden argeloos. Wel heeft de meerderheid der menschen, het gros enkele denkbeelden omtrent de politieke inrichting, zooals b.v. de vereering van het Huis van Oranje, maar die denkbeelden sluimeren en worden alleen onder zekere omstandigheden opgewekt, om dan een ongedachte, niet zelden redelooze kracht te ontwikkelen.

Wanneer men de vertoogen leest van de voorstanders van de Grondwetsherziening, van het algemeen stemrecht en meer zulke politieke mode-quaesties, dan zou men licht denken, dat de wereld noodzakelijk moet vergaan, althans Nederland, indien niet binnen den kortst mogelijken tijd daarin werd voorzien.

Gij, publiek, of openbare meening, of volk, of welken naam men u, meerderheid der stervelingen, ook moge geven, gij gelooft er niets van, en het behoeft ook niet. Gij weet bij ervaring - indien het u de moeite waard was, om hier ervaring op te doen, - gij weet bij ervaring, dat het zoo'n vaart niet zal loopen en dat het gebruik van groote woorden gewoonlijk voortvloeit uit groote zenuwachtigheid van de menschen en wel eens bewijst, dat zij aan een manie lijden.

Voor de Grondwetsherziening is de natie tot heden vrij koud gebleven, in weerwil van al het getjingel over de noodzakelijkheid, de onvermijdelijkheid, de onverantwoordelijkheid, enz. De beweging voor de Grondwetsherziening is van het begin af kunstmatig geweest en is dat gebleven. Is men thans vergeten, dat de Grondwetsherziening oorspronkelijk de reddingsplank was van Kappeyne, men schrijve dat toe aan het geheugen, dat wel eens opzettelijk zwak is; politieke agiteerders leven bij den dag.

Wel vindt men algemeen, dat het op het Binnenhof niet goed gaat, - die overtuiging is vrij wel algemeen geworden - maar men begrijpt niet, hoe Grondwetsherziening daarin verbetering zou kunnen brengen, nog minder, hoe dezelfde heeren, die jaren achtereen de zaken in de war gestuurd hebben en den constitutioneelen wagen vastgereden, die bijna geen enkele wet maken, die niet na verloop van een paar maanden herziening vereischt, hoe diezelfde heeren juist de geschikte personen zouden zijn, om de moeilijkste aller wetten te verbeteren.

En het algemeen of bijna algemeen stemrecht! Indien er eenige redelijke kans bestond, dat het algemeen stemrecht uit de politieke ellende zou verlossen, dan ware het wenschelijk, het zoo spoedig doenlijk in te voeren, maar veeleer is er waarschijnlijkheid, dat het algemeen of bijna algemeen stemrecht wel het politieke leven of geraas en

tevens de politieke verwarring grooter zal maken, maar niet ons op een beteren weg brengen.

Wanneer wij zien, wat de tegenwoordige kiezers doen en laten, die kiezers, welke onze Tweede Kamer gemaakt en gelaten hebben, zooals die in die laatste jaren was, dan vraag ik, of de aanvulling van die kiezers met ettelijke duizenden, die met uitzondering van één of twee of drie op de honderd nog minder ontwikkeld zijn en zeker maatschappelijk meer afhankelijk zijn dan de tegenwoordige, het zooveel beter zullen maken.

En de capaciteiten dan! Och, wat zijn die in stemverhouding tot de groote kiezersteelt meer dan een druppel aan den emmer? En oefenen de capaciteiten niet reeds uit den aard der zaak, door hun woord, door hun rede, invloed uit in hun omgeving, indien zij slechts willen?

Angst voor het algemeen stemrecht behoeft men niet te hebben; dat leert de ervaring elders, waar het reeds jaren bestaat. De uitslag van de stemming is meest afhankelijk van de maatschappelijke verhoudingen en die laten zich niet met een kieswet veranderen. Een heel of half dozijn sociaal-democraten zou ook in onze Kamer geen kwaad figuur maken en althans wat leven brengen in de vervelende eentonigheid - maar kwaad, oproer of revolutie, och neen, dat behoeft men er niet van te verwachten. Indien er oproer of revolutie komt, dan gaat dat langs een anderen weg. Naarmate de roode heeren stijgen, worden zij zelfs minder schadelijk.

Maar dat men nu van het algemeen stemrecht zulk een ophef gaat maken in ons land, zie, dat vind ik een zonderling teeken en een bewijs, dat er in de hoofden van de politieke helden iets niet geheel in orde is. Men moest, dunkt mij, de menschen eerst leeren, wat kiezen is, en dan hun het kiesrecht geven.

In de landen, waar het algemeen of bijna algemeen stemrecht bestaat sinds eenige jaren, heeft men er niets mede op en is men tot inzicht gekomen, dat het niets geeft, dat het beurtelings elke regeering, elke richting dient, omdat de werking geheel afhankelijk is van de manier, waarop het gebruikt wordt, waarop men ermee weet om te gaan, en wie die kunst het best verstaat, die wordt door het algemeen stemrecht de groote man.

Voor den denkenden mensch onzin, dwaasheid, is het algemeen stemrecht alleen een middel, om leven te brengen in de politieke brouwerij, maar niet het leven, dat gewenscht is, of de hervorming, welke begeerd wordt. Het algemeen stemrecht is een uitstekend middel, om weinig beteekenende menschen, die een zekeren slag hebben met de menigte om te gaan, die zijn, wat de Franschen noemen *faiseurs,* wat de Duitschers uitdrukken met *Streberthum*, op en ook wel over 't paard te tillen, maar het algemeen stemrecht zal nooit geven een degelijke, kundige, ernstige volksvertegenwoordiging.

Men beweert, dat er tegen het algemeen stemrecht geen redelijke

politieke of staatsrechtelijke bedenkingen zijn in te brengen. Dat schijnt wel zoo, als men namelijk bij de oppervlakte blijft staan. Dieper gezien hangt het algemeen stemrecht samen met, is uitvloeisel van een der dwaasheden van de groote Fransche omwenteling, van de onvoorwaardelijke gelijkstelling van alle menschen door de zoogenaamde menschenrechten. Die gelijkheid is feitelijk een herschenschim en zal dat altijd blijven.

Wanneer men het algemeen stemrecht in handen geeft aan een menigte menschen, die ternauwernood lezen en schrijven kunnen, laat staan in de verte eenig begrip hebben van de inrichting van den Staat, dan kan men den Paus niet kwalijk nemen, dat hij het *suffrage universel* noemt *le mensonge universel.* Niet die menschen kiezen, maar de stemopjagers, die erachter zitten. Inderdaad, heeren van de groote politiek, weest een oogenblik ernstig, waar en zegt mij: Is dat stemmen voor een goed deel niet een laffe comedie, als men achter de schermen ziet?

Indien wij het algemeen stemrecht moeten hebben, aangezien dit de politieke mode is, het zij zoo, maar richt het dan althans zoo in, dat het in de uitoefening eenige waarde heeft; dat het berust op een gezonden grondslag. Laat in de eerste plaats de menschen stemmen over personen uit hun omgeving, waarover zij òf wat hun kennis, òf wat hun karakter betreft, een zeker oordeel kunnen vellen, in wie de kiezers althans eenige reden kunnen hebben, om vertrouwen in te stellen. Laten de dus verkozenen, òf direct òf, indien zij te talrijk zijn, ook weer door nieuw gekozen mannen van vertrouwen, den volksvertegenwoordiger kiezen. In deze richting brengt men althans een politiek gebruik binnen het vermogen van de meerderheid en maakt er geen comedie van(*).

Tegen zulk een wijze van kiezen zijn zonder twijfel bezwaren aan te voeren; ik zal niet beweren, dat het de eenig mogelijke vorm is, maar het getuigt althans van ernst, van streven naar waarheid. Ik vind de

(*) Dit denkbeeld werd o.a. aangegeven door H. Taine in: *Du suffrage universel et de la manière de voter.*
Taine erkent, dat het algemeen stemrecht, nu het eenmaal bestaat, moeilijk weer kan worden afgeschaft, aangezien het door gewoonte burgerrecht heeft verkregen, maar, zegt hij: 'Nous devons *l'appliquer loyalement* et de *bonne foi.* Si le contribuable est consulté, qu'il soit consulté *effectivement* et non pas seulement en apparence. Si nous l'appelons à voter, faisons la loi de telle sorte que son bulletin ne soit pas un simple morceau de papier noirci, mais *une acte de confiance*, une marque de préférence, une oeuvre de volonté, un véritable choix. Ne lui donnons pas un droit de *suffrage illusoire.* Accommodons la loi à son état d'esprit, à son degré d'intelligence; nous ne la faisons pas pour l'homme en soi, pour le citoyen idéal, pour le Français de l'an 2000 mais pour le Francais de 1871. Sinon, elle sera une tromperie, une loi malhonnête.'
Amédée H. Simonin zegt in zijn: *Les sentiments, les Passions et la Folie*: 'Le suffrage universel est un nouveau sphinx, qui dévorerait la société civilisée si on ne parvenait pas à découvrir l'idée renfermée dans cette chimère.
La société civilisée s'est inoculé une maladie dangereuse, la politicomanie, ou manie du pouvoir; elle vient de porter ce mal à son paroxysme en établissant le nivellement absolu entre les hommes par le suffrage universel mal compris.'

redeneeringen over algemeen en beperkt algemeen stemrecht, over censuskiezers en huurwaardekiezers, en wat dies meer zij, tot zekere hoogte alle even voortreffelijk, maar mis er een gezonden grondslag in; het zijn fraaie theoretische beschouwingen, waarbij één ding vergeten wordt: de werkelijkheid; men trekt het gebouw op, zonder naar de fondamenten te zien, - de kiezers. Men neemt de menschen niet, zooals zij zijn; men teekent menschen uit, maar zij lijken niet; het zijn een soort van model-menschen, allen precies gelijk, alsof zij met een machine gemaakt zijn, en men komt bij al die fraaie redeneeringen telkens in verzoeking uit te roepen: verlos ons van de politiek, o Heer, geef ons natuur en waarheid weer.

De constitutioneele regeeringsvorm is naar aller getuigenis de eenige redelijke regeeringsvorm. Niemand weet er iets anders voor in de plaats te geven, dat beter is, een middel, waarmee wij minder gevaar loopen misbruiken in de hand te werken. Indien dat stelsel slecht werkt, zoo zelfs dat hier en daar twijfel wordt geopperd, of het op den duur wel bruikbaar zal zijn, dan moet niet in dezelfde scheeve theoretische richting worden voortgewerkt, maar de geschiedenis geraadpleegd worden, het gezond verstand.

Frederik de Groote zeide eens, dat, als hij een land wilde straffen, hij het zou laten besturen door wijsgeeren. Daarmee bedoelde hij niet de ware wijsgeeren, de denkers, hen, die zich trachten te ontdoen van de vooroordeelen, van de wijsheid van den dag, hen, die trachten door het naspeuren der werkelijkheid te komen tot de kennis van den wezenlijken aard der dingen, tot objectieve beschouwing. Hij bedoelde daarmee de wijsgeertjes, die een theorie hebben gesmeed of geleerd en hiermee een proef op de menschen willen nemen, zonder te vragen, of de stof voor de proef wel geschikt is.

De tegenwoordige politieke verwarring zal waarschijnlijk van langen duur zijn en wij behoeven de hoop niet op te geven, dat het gezond verstand eindelijk wel zal komen. Het Nederlandsche volk was vanouds practisch.

Indien de verhouding der politieke partijen ons vooreerst de Grondwetsherziening onthoudt en daarmee een beter ingericht kiesstelsel, er is voor de heeren op het Binnenhof nog genoeg te doen, dat zeker van meer dringenden aard is. Aan een wet op de vervalsching van levensmiddelen zouden wij vrij wat meer hebben dan aan een nieuwe wet op het kiesrecht; inzonderheid de zoogenaamde mindere stand zou daardoor zeer gebaat worden.

Men heeft vroeger wel eens gezegd, dat ons volk leed aan een overmaat van godgeleerdheid; nu dreigen wij over te slaan tot een politieke hypertrophie, en het ergste is, dat de aandacht daardoor te veel wordt afgeleid van hetgeen noodiger is, van het onderzoek naar de vele wonde plekken in onze maatschappij.

Wij gaan niet vooruit. Onze handel staat in het buitenland in een

kwaden reuk; wij leveren bedorven boter, bedorven haring, bedorven - ja, wat niet al. Knoeiende Hollandsche kooplieden zijn er altijd geweest, maar niet genoeg, om ons land zijn goeden naam te ontnemen. Nu wordt de knoeierij algemeen en eerlijke Hollanders worden uitzonderingen. Voor een goed deel moeten wij leven van den handel, en wat zullen wij doen, wanneer onze handel is verlamd door voortdurende kwade trouw?

Wij gaan niet vooruit. Men behoeft waarlijk niet diep te zien, om te erkennen, dat het intrigespel in het staatkundige en sociale leven toeneemt en de schatting van den mensch al minder en minder geschiedt naar zijn wezenlijke waarde, maar afhankelijk is van den kring, waarin hij zich beweegt, den schijn, waarin hij wordt gehuld. Het devies: ‘Doe geen onrecht en duld geen onrecht’, wordt meer en meer een phrase, en gunstbetoon om bijredenen wordt de meer en meer gebruikelijke weg; ook het rechtswezen dreigt daardoor te worden aangetast.

Er zijn oude levensbeginselen, welke voor alle partijen heilig moesten wezen. Worden die beginselen om partijredenen of persoonlijke belangen op zij gezet, dan kan niets ons redden van den ondergang, ook niet het fraaiste politieke stelsel.

13. 12.'85.

NOORMAN.

De schoolstrijd in België.

Wij meenen ons niet te bedriegen, wanneer wij, bij 't neerschrijven der volgende bladzijden, van de onderstelling uitgaan, dat het voor de lezers van dit tijdschrift van eenig nut kan wezen, nader bekend te worden met den toestand, door de uitvoering der laatste Belgische wet op 't lager onderwijs in het leven geroepen. Het is die overtuiging, welke ons aanspoort, om dien toestand bloot te leggen, zooals hij waarlijk is en zooals hij onvermijdelijk worden moet, indien men de baan blijft bewandelen, onder het beheer dier wet ingeslagen. Wij doen het zonder aanzien van staatspartijen, met de kalmte en onzijdigheid, welke alleen hen, die belang stellen in de oplossing van het gewichtig en moeilijk vraagstuk der volksopvoeding, kunnen toelaten met kennis van zaken te oordeelen.

Een jaar is verloopen, sinds de wet van 20 September 1884 in werking kwam, en heviger dan ooit woedt de strijd voort, waaraan zij, naar de verzekering harer voorstanders in Wetgevende Kamers en drukpers, voor altoos moest een einde maken. Van de beloofde bedaring der gemoederen geen spoor; daarentegen misnoegen, wrok en verbittering overal, zich lucht gevende in eindelooze klachten, verwijten en beschuldigingen. In stede van de aangekondigde algemeene voldoening en verzoening algemeene ontevredenheid, onrust en bekommering, in alle kringen, in hoogere en lagere standen, in stad en dorp, in kerk en raadhuis, in dagbladen en tijdschriften, in openbare en bijzondere vergaderingen en bijeenkomsten.

Zoomin de voorstanders als de tegenstanders der wet zijn voldaan. De eersten klagen, dat de verkregen uitslag niet aan de verwachting beantwoordt, welke zij zich vleiden te mogen koesteren; de anderen noemen dien uitslag noodlottig, schandelijk en verklaren met verontwaardiging, dat hij België onteert en tot een voorwerp van spot en minachting maakt in de oogen van gansch de beschaafde wereld. Wat degenen betreft, die zich noch om de wet, noch om de volksopvoeding bekreunen - die zijn er, eilaas! ook ten onzent, - zij toonen zich evenmin tevreden, daar zij zich in hunne hoop op het eindelijk aanbreken van een tijdperk zoo niet van rust, althans van min hartstochtelijke ontroering en beweging teleurgesteld zien.

Dat de laatsten stof tot klagen hebben, zal niemand ontkennen. Maar de overigen? Wie heeft gelijk, wie ongelijk? Laten wij den uitslag van de uitvoering der wet raadplegen:

Het aantal openbare scholen met 1500 verminderd. Van 200 tot 300 gemeenten zonder officieel onderwijs. Drie vierden der bewaarscholen en nog meer adultenscholen gesloten. Van 1600 tot 1700 onderwijzers en onderwijzeressen, allen gediplomeerd en velen gedecoreerd na 25 en meer jaren trouwen dienst, in beschikbaarheid gesteld, *pour suppression d'emploi.* Vele honderden schoolgebouwen, op kosten van Staat, provincie en gemeente opgericht, verhuurd en in stallingen, schuren, werk- en pakhuizen herschapen of ter beschikking van kloosters en geestelijke onderwijzers gesteld. Nagenoeg al de vrije scholen, doorgaans met ongediplomeerde kloosterbroeders of -zusters, aangenomen en ruim gesubsidieerd. Van het bouwen, herstellen en bemeubelen van schoollokalen geene spraak meer, zoo min als van kosteloos onderwijs voor andere dan de allerarmste kinderen. Het budget van 't openbaar onderwijs om fr. 6,000,000 verlaagd en de toelagen aan de gemeenten in dezelfde mate. Als onvermijdelijk gevolg de jaarwedden van het onderwijzend personeel der behouden gemeentescholen overal besnoeid, soms tot de helft en tot het minimum gebracht. Het programma tot het noodzakelijkste ingekrompen en de Catechismus op de eereplaats. Hetzelfde voor het normaalonderwijs van den Staat, waarvan reeds 9 scholen zijn afgeschaft en de overige veroordeeld, om eerlang te verdwijnen. Daarentegen meer dan 36 geestelijke normaalscholen aangenomen, zonder anderen waarborg dan een schijn van toezicht; 1500 bisschoppelijke onderwijzersdiploma's, dikwijls aan onbekwamen verleend, geldig verklaard. Al de oudere schoolopzieners op pensioen gesteld, om plaats te maken voor beschermelingen der geestelijkheid, die openlijk het officieel onderwijs hadden bestreden en benadeeld; de overige inspectie bedreigd.

Dat alles in één jaar en slechts het eerste deel van wat de Regeering de *organisatie* van het schoolwezen noemt, met het vooruitzicht allengs het luidverkondigd *desideratum*: ‘de aangenomen school regel, de officieele school uitzondering’, te bereiken en het ministerieele woord te verwezenlijken: ‘*L'État*, *en fait d'enseignement*, *doit préparer sa destitution.’*

Niet moeilijk valt het te begrijpen, dat de tegenstanders, zij, die in de wet de vernietiging zagen van het openbaar onderwijs en van dezer uitvoering het verval en wellicht den ondergang van België voorspelden, niet met geestdrift toejuichen bij een uitslag, die voor de gematigdsten hunner de benamingen *schandelijke wet* en *gevloekte wet* ten volle rechtvaardigt. Zoo ook laat zich, gelijk wij reeds zegden, beseffen, hoe zij, die, geen belang stellende in het onderwijs, enkel het einde van den strijd verlangden, waaraan dit onderwijs tot voorwendsel dient, hun misnoegen te kennen geven. Maar de voorstanders

der wet, zij, die het land van die wet wonderen beloofden, in deze de voorbode zagen van een tijdperk van rechtherstelling, van algemeene en duurzame verzoening? Hoe komt het, dat zij evenmin zich tevreden toonen en niet minder luid klagen? Waarom beantwoordt de uitslag niet aan hunne verwachting en wordt, ook van hunne zijde, de schoolstrijd met woede voortgezet? Waarom moeten nog altoos voor hen kansel en biechtstoel in dien strijd dienst doen en in hunne drukpers en in hunne kringen dezelfde aantijgingen en beschuldigingen tegen het openbare onderwijs niet alleen, maar ook tegen het vrije, dat niet aan de geestelijkheid onderworpen is, weerklinken? Waarom eindelijk nog altoos dezelfde vervolgingen tegen de zwaarbeproefde officieele onderwijzers, hunne betrekkingen en vrienden?

Om het antwoord op die vragen te vinden, zal het noodig zijn, den oorsprong en de beteekenis van den Belgischen schoolstrijd te onderzoeken.

Dat de oorsprong in het verre verleden ligt en dat alleen de studie van de onderwijs-quaestie in het verleden de aanleiding tot dien strijd voldoende kan toelichten, wordt mede in België wel eens uit het oog verloren. Wat aangaat de beteekenis, zoo al de meesten ze ten onzent begrijpen, in den vreemde, waar ook om de school gestreden wordt, doch waar de toestanden soms hemelsbreed van de Belgische verschillen, schijnt men zelden er zich behoorlijk rekenschap van te geven, zoomin als van de onmogelijkheid, den strijd te eindigen bij middel van eene wet, die, verre van iedereen voldoening te schenken, zelfs hen niet kan verzoenen, die meenden op de puinen van het openbaar onderwijs hun onderwijs te vestigen. Na een terugblik op den oorsprong van den strijd zullen wij dus ons met dezes beteekenis en gevolgen bezighouden.

I.

Evenals elders is in België de strijd op het gebied van het onderwijs zoo oud als de beschaving. Naarmate de maatschappij vorderingen maakt en meer behoefte krijgt aan kennis, doet hij zich duidelijker gevoelen; doch het is eerst op het einde der 16de eeuw, dat hij openlijk het karakter aanneemt, hetwelk hij tot den huidigen dage blijft behouden.

Tijdens gansch den duur der middeleeuwen oefent de geestelijkheid het gezag uit over het onderwijs, en het is slechts in uitzonderlijke gevallen, dat de Staat of de wereldlijke overheid er zich mede bemoeit. De geestelijken onderwijzen zelven of laten arme klerken onder hun toezicht onderwijzen. Waar zij zich niet behoorlijk van hunne taak kwijten, hun onderwijs ontoereikend en het aantal scholen te gering is voor de maatschappelijke behoeften, ontstaat botsing met de burgerij en moet de Graaf of Hertog, ook wel de stedelijke overheid in zijn naam, tusschentreden, om beter onderwijs te doen geven of nieuwe

scholen te openen. De aldus verkregen gestichten staan echter weer onder geestelijk gezag, zelfs wanneer wereldlijke onderwijzers worden aangesteld. Gelijk het in haar aard ligt, ziet de Kerk nauw toe, dat de godsdienst hoofdzaak blijve en in de bijscholen, zoowel als kapittel-, klooster- en parochiescholen, niets en niet meer onderwezen worde, dan hetgeen zij van haar standpunt, der zielen zaligheid, onontbeerlijk acht, dat is zoo weinig mogelijk.

Zoo bereikt men de 15de eeuw. Ondanks de belemmeringen, der verspreiding van andere kennis dan die van den godsdienst in den weg gelegd, heeft het lager onderwijs, onder den drang der omstandigheden: bloei van handel, nijverheid en scheepvaart, toenemend verkeer met vreemde landen, aangroeienden voorspoed en vorderingen van kunst en letteren, zich ontwikkeld. In Vlaanderen en Brabant is het algemeener dan in andere gewesten, zelfs dan in Noord-Nederland, alwaar leerboeken uit Zuid-Nederland moeten ontboden worden. Tenzelfden tijde heeft hier en ginds in de steden de burgerlijke overheid het bestuur der volksscholen in handen genomen. Ook ten platten lande zijn de scholen talrijker geworden, zoodat eerlang de teenemaal ongeletterde lieden er in minderheid zullen zijn. Op het einde dier eeuw bezit België een waar gemeente-onderwijs, dat zich uitbreidt, naarmate de eischen van het maatschappelijke leven grooter worden, en ernaar streeft, ook zijn programma uit te breiden. De gevolgen blijven niet uit. In de eerste helft der 16de eeuw zijn zij zoo gewichtig, dat men ze verbazend mag heeten. Trots de verordeningen van Karel V, later door Filips II gehandhaafd en verscherpt, telde men nog, zonder de geestelijke scholen mee te rekenen, in de tweede helft dier eeuw te Antwerpen alleen 75 schoolmeesters en 53 schoolvrouwen, die van het onderwijzersgild (Ambrosiusgild) deel maakten. Moeten wij Guicciardini gelooven, dan konden al de inwoners der steden en zelfs de dorpelingen lezen en hadden de meesten eenige begrippen van aanvankelijke spraakleer. De kennis der levende talen was zoo gemeen, dat velen, behalve hunne moedertaal, Duitsch, Engelsch, Spaansch, Italiaansch, vooral Fransch spraken. Het onderwijs der meisjes hield met dat der knapen gelijken tred. De dochters der Antwerpsche kooplieden voerden de briefwisseling haars vaders met vreemde landen. Een ander historieschrijver, P. Corneio, voegt erbij, dat zij Bijbelteksten aanhaalden en redetwistten over het geloof als geleerde doctoren, iets wat hij grootelijks afkeurt.

Een ander bewijs van de verbazende ontwikkeling van het onderwijs vinden wij in de verspreiding van literarische begrippen en in den smaak voor letteroefeningen onder het volk. In al de steden en groote dorpen bestonden rederijkkamers, en soms bezat eene enkele stad, als Antwerpen, Gent en Brussel, er verscheidene. De leden dier vereenigingen behoorden voor het meerendeel tot de kleine burgerij en den handwerkersstand, zoodat zij dikwijls geen ander dan lager onder-

wijs genoten hadden. Toch konden zij aan de werkzaamheden der kamers: het opstellen van gedichten en tooneelstukken, het opvoeren van spelen van zinne en esbattementen, deelnemen, wat in elk geval, en hoe laag men de rederijkers-producten stelle, zekeren graad van geleerdheid vereischte. Waar een verschijnsel van dien aard zich zoo algemeen voordoet, moet noodzakelijk het volksonderwijs groote, buitengewone vorderingen gemaakt hebben.

Het is in die vorderingen, in die schier ongeloofelijke ontwikkeling van het onderwijs, dat wij den oorsprong vinden van den eigenlijken schoolstrijd in België. Het was, gelijk Prescott te recht heeft aangemerkt, niet mogelijk, dat een volk, zoozeer gevorderd in beschaving, lang vreemd bleef aan de groote godsdienstige beweging, welke, op zijne grenzen ontstaan, zich rasschelijk over de Christenheid had verspreid. De betrekkingen met Duitschland, Frankrijk, Engeland en het bezoeken van buitenlandsche hoogescholen, vooral die van Genève, door de zonen der voornamen waren voorzeker gewichtige factoren bij de kennismaking met de nieuwe leer; doch men mag aannemen, dat zij nooit zoo spoedig en zoo algemeen bij het volk ingang zou gevonden en wortel geschoten hebben, ware niet de grond door de ontwikkeling van het onderwijs in Zuid-Nederland bereid geworden voor de gedachten der Hervormers. Het was mede het gevoelen van de Regeering en geestelijkheid, als weldra zoude blijken.

Dat in Noord-Nederland, na de Hervorming, het volksonderwijs vooruitging, was zeer natuurlijk. Gelijk onlangs in dit tijdschrift werd aangestipt, gaf zij er een krachtigen stoot aan de zucht naar kennis en werd de Bijbel er de spoorslag, om te leeren lezen. Ook lijdt het geen twijfel, of in België ware insgelijks dit onderwijs nog vooruitgegaan, hadde het land zich voorgoed van Spanje kunnen losscheuren. Daarin slaagde het niet en verloor, met de hoop op vrijheid en onafhankelijkheid, het middel, om de baan des maatschappelijken voortgangs te blijven betreden.

Reeds onder Alva hadden vele geleerden, letteroefenaars, onderwijzers, kooplieden, industrieelen, landbouwers, enz. de zuidelijke provinciën verlaten, om in Noord-Nederland, Duitschland en Engeland eene schuilplaats te zoeken. Hun vertrek was het sein der vernietiging van de stoffelijke welvaart en van alle geestesleven in België. De val van Antwerpen, na de heldhaftige doch vergeefsche pogingen van Marnix van St. Aldegonde, voltooide, met den ondergang der welvaart, dien van het volksonderwijs en de letterkunde. De Katholieke godsdienst werd opnieuw de godsdienst van den Staat, en de geestelijkheid herwon haar vorig gezag; de Protestanten, die in het land gebleven waren, hadden te kiezen tusschen slafelijke onderwerping en ballingschap. Zij, die hunne overtuiging niet wilden opofferen, gingen zich bij de vroegere uitgewekenen vervoegen. Zoo verloor België andermaal zijne beste krachten op elk gebied. De dubbele uitwijking geschiedde

op zoo breede schaal, dat op het einde der 16de eeuw in sommige steden de helft der huizen ledig stond en buiten de velden onbebouwd lagen. Het ging zooverre, dat na de overgaaf van Antwerpen vele landerijen kosteloos dengenen werden aangeboden, die ze wilden bebouwen, voor zoolang de eigenaars zelven niet verkozen, zich met die zorg te belasten.

Daar de ervaring geleerd had, dat de beoefening der letteren en de ontwikkeling van het volksonderwijs tot het uitbersten der omwenteling tegen Spanje en de rassche verspreiding der Hervorming niet weinig hadden bijgedragen, werden de pogingen der Regeering en der Roomsche Kerk in de eerste plaats tegen deze gericht. De rederijkkamers verdwenen of zagen zich tot zwijgen gebracht. De drukpers werd aan enger banden gelegd en het uitgeven van schriften zoozeer belemmerd, dat weldra geene meer verschenen, dan die de reactie in de hand werkten. Dat het lezen van den Bijbel strenger dan ooit werd verboden, hoeven wij niet te zeggen. Daarbij werden de Hollandsche en Duitsche boeken kettersch verklaard en buiten het bereik der Vlaamsche lezers gehouden, gelijk vele Fransche buiten het bereik der Walen. De meeste scholen werden gesloten of liepen ledig, en de weinige, welke bleven bestaan, verdienden nauwelijks dien naam meer, daar er, buiten den Catechismus en eenige gebeden, schier niets geleerd werd.

Dat die maatregelen, hoe noodlottig voor het onderwijs en den maatschappelijken voortgang, van het standpunt der Regeering en der Kerk kunnen verdedigd worden, zullen wij niet betwisten. Wat wilden zij, wat moesten zij in de eerste plaats willen? De Zuidelijke Nederlanden voor Spanje en het Katholicisme behouden. En welk beter middel konden zij hiertoe aanwenden dan het invoeren van een stelsel, dat onvermijdelijk tot het dooden van allen vrijheidszin en van alle geestesleven moest leiden? Dat die maatregelen maar al te doelmatig waren, blijkt hieruit, dat zij onze provinciën in een staat van lijdelijke onderwerping, van geestverdooving en slaapzucht deden vervallen, waaruit de helft dier provinciën, de Vlaamsche, op het einde der 19de eeuw nog niet teenemaal heropgewekt zijn kunnen worden.

Onder Albert en Isabella neemt het verval van het volksonderwijs toe. Meer en meer oefent de Kerk het oppergezag uit over de school en oordeelt zij het gevaarlijk, iets anders dan den godsdienst te laten onderwijzen. De burgerlijke overheid ziet stilzwijgend toe en bemoeit zich met niets. De gemeentescholen worden, als alle andere, door de geestelijkheid bestuurd, die feitelijk het monopolie van het onderwijs bezit. Ook eindigt de bevolking met aan te nemen, dat niemand dan geestelijken en door hen aangestelde wereldlijke personen het recht heeft, onderwijs te geven; dat onderwijs alleen goed is voor hen, die zich tot den geestelijken staat bereiden, en dat het voor al anderen tot niets dient, veeleer verderfelijk kan worden. De schoolregle-

menten bevatten voornamelijk voorschriften voor godsdienstige oefeningen in en buiten de school, als mis dienen, op de hoogzaal zingen, enz.; verder een weinig lezen en schrijven. Zij bepalen de gebeden, die tijdens de schooluren opgezegd, de geestelijke liederen, die gezongen moeten worden; de dagen, waarop men de leerlingen zal ter kerk leiden, om er de mis, de vespers, den Catechismus bij te wonen, te biecht of te communie te gaan. Den pastor der parochie is gelast, voor de strenge naleving der voorschriften te waken, de godvruchtige leerlingen te beloonen en de andere te straffen, desnoods te kastijden.

Was het te verwonderen, dat dezelfde bevolkingen, die vroeger door den hoogen graad harer beschaving uitblonken, zoo snel in beschaving achteruitgingen en in de diepste onwetendheid verzonken? Dat het rechtgeloovig onderwijs der 17de eeuw geslachten kweekte, die, voor elken voortgang onverschillig geworden, verre beneden het verstandelijke peil der vorige eeuwen daalden? Wij geven toe, dat de oorzaak van den betreurlijken achteruitgang gedeeltelijk aan het verval, de verarming en de moedeloosheid der burgerij moet geweten worden, die op de scheiding van Noord en Zuid volgden; doch vast gaat het, dat het onvolledige en gebrekkige onderwijs aan dien achteruitgang meer dan al het overige schuld had en dat de ellendige toestand, waarin die bevolkingen bij den aanvang der 18de eeuw verkeerden, inzonderheid aan het geestdoodend stelsel is toe te schrijven, waarvan sommige misselijke gewrochten der zoogenaamde *kloosterliteratuur* - de eenigst nog beoefende - een zoo bedroevend denkbeeld geven.

De tweede helft dier eeuw bracht weinig verandering, kon weinig brengen. Wel nam het Oostenrijksche Staatsbestuur talrijke maatregelen, om het onderwijs op te beuren en de schoolinrichtingen te verbeteren; doch het volksonderwijs werd er niet bij gebaat en bleef nagenoeg in dezelfde ongelukkige baan voortslenteren. Niet alleen de geestelijkheid, ook de gemeenteoverheden, aan haar invloed onderworpen, wilden van die maatregelen niets weten en verijdelden door hare houding al de pogingen der Regeering. Zoo verkeerde het schoolwezen in den deerniswaardigsten toestand. Het aantal scholen was gering; bijna geene onderwijzers waren van de noodige kennis en bekwaamheid voorzien, en de ouders legden betreffende de opleiding hunner kinderen de beweenlijkste onverschilligheid aan den dag. Zelfs den loffelijken bemoeiingen eener volklieve Vorstin, Keizerin Maria Theresia, en haars vertegenwoordigers, den Landvoogd Karel van Lorreinen, mocht het niet gelukken, het volksonderwijs in de goede baan terug te leiden. Al wat zij beproefden, leed schipbreuk, aan den eenen kant op die onverschilligheid, aan den anderen op de tegenkanting van lieden, die geen degelijk onderwijs voor het volk wilden. In het hooger en zelfs in het middelbaar onderwijs kwam eenige ver-

betering tot stand; voor het lager bleven de edelmoedigste pogingen zonder noemenswaardig gevolg.

Het weinige, dat onder de wijze regeering van Maria Theresia voor het volksonderwijs gewonnen was, ging onder die van haar opvolger weer verloren. Het was op het oogenblik, dat in Holland de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* weldadig voor 't volksonderwijs begon te werken en zich door hare gelukkige initiatieve zoo verdienstelijk maakte. In België stichtte Jozef II, ofschoon met de prijzenswaardigste inzichten bezield, meer kwaad dan goed, daar hij, gelijk in alles, te haastig te werk ging en in zijne voortvarendheid van de verachtering der bevolkingen geene rekening hield, noch iets deed, om de openbare denkwijs op zijne hervormingen voor te bereiden. Met meer voorzichtigheid en bedaardheid ware hij wellicht in de meeste dezer geslaagd, nademaal zij inderdaad geschikt waren, om het land met goede scholen en voor hunne taak berekende onderwijzers te begiftigen en een einde te maken aan den staat van verstandelijke minderheid en diepe onwetendheid, waarin het volk sedert bijna twee eeuwen gedompeld lag. Thans hadden zijne voortreffelijkste bedoelingen hier ook slechts ten gevolge zijne Nederlandsche onderdanen te ontstemmen en tot de uitbarsting eener omwenteling bij te dragen, die met meer beleid waarschijnlijk had kunnen vermeden worden.

De vrijheid van onderwijs en andere verbeteringsmiddelen, door de Fransche Republiek gedecreteerd, brachten niet het minste teweeg, dewijl dat alles, zeer schoon op het papier, bijna niet werd uitgevoerd en de voorschriften der Constitutie van het jaar III meestal doode letter bleven, althans in onze gewesten. Er werden enkele centrale scholen geopend in de hoofdplaatsen der Belgische departementen, maar uiterst gering was het aantal lagere scholen, die werden ingericht. Gebrek aan kundige onderwijzers, onverschilligheid der ouders, tegenstand der geestelijkheid en lauwheid, waar niet vijandigheid der gemeenten verijdelden nogmaals de doelmatigste schikkingen der Wetgeving.

Het monopolie der Universiteit onder het Keizerrijk levert geene meer voldoende uitslagen. De gemeenteschool, onder de Republiek gedoodverfd, bestaat slechts bij name; het lager onderwijs is bij voortduring erbarmelijk. Geene inrichting hoegenaamd; regeeringloosheid zonder einde. Hier een privaat-onderwijzer, die gedurende vier, vijf wintermaanden les geeft in een ellendig vertrek; ginds de heer pastor, die een schijn van openbaar onderwijs inricht en naar willekeur regelt. Nog altoos onderwijzers zonder kennis of geschiktheid, die zelven nauwelijks kunnen lezen en nog minder schrijven. Hoe zoude het anders? Voor de opleiding van onderwijzers wordt niets gedaan, en men vertrouwt de opvoeding der jeugd niet zelden aan werklieden zonder werk, omdat zij weinig of geen loon eischen en veelal zich bevredigen met huisvesting en voeding, hun bij beurten door de ouders der leerlingen

verstrekt. Zijn de ouders het bij de keus eens onderwijzers niet eens, dan blijft de gemeente soms een of meer jaren zonder school. Zoo was het in de Waalsche gemeenten, en in de Vlaamsche stond het niet beter geschapen. Daar werd de openbare school veelal gehouden door den koster of een anderen kerkdienaar, die onderwezen, wanneer zij tijd hadden en niet in de kerk bij de godsdienstoefeningen moesten helpen. Daarnevens privaatschooltjes, door den eersten besten pseudo-onderwijzer bestuurd, in eene kamer, tenzelfden tijde tot keuken of woonkamer dienende. Schoolmeubelen zijn afwezig. Eenige waggelende zitbanken, - lessenaars kent men niet - een stoel voor den meester, die, met eene lange wisch gewapend, van zijne plaats de verst verwijderde leerlingen kan bereiken en er dapper op toeslaat, wanneer zij het met babbelen, spelen of vechten te bont maken. De kleinen komen een voor een bij den meester of de meesteres, - want soms wordt door eene of twee ongeletterde vrouwen onderwezen - hunne les *opzeggen.* Het eerste jaar leeren zij de letters in het *Kruisken-A*, het tweede spellen in hetzelfde ab-boekje, het derde hakkeleud lezen in een boek, voor de helft met gothische letters gedrukt, dat men *den Halven Geschriften* (boek) noemt. De verst gevorderde knapen en meisjes krijgen leesles in eene *gazet* (krant). Van schrijven wordt niet gesproken, tenzij de ouders het uitdrukkelijk verlangen en meer betalen, de meester de *schrijfkunst* machtig is en pennen kan versnijden. Alsdan leert hij de kinderen *staafjes* en *zweepkens* maken, maar tot iets anders komt het niet altoos. Er waren ook wevers, zijdereeders, kleermakers en andere werklieden, zelfs in de steden, die des winters in hunne werkplaats *school deden,* en buiten herbergiers, die in de week onderwezen in dezelfde gelagkamer, waar zij des Zondags drank verkochten en lieten dansen. Scholen van dit slag bestonden nog vrij talrijk eenige jaren na den val van het Keizerrijk.

II.

Het was eerst na 1815, dat België opnieuw een lager onderwijs kreeg, dat werkelijk dien naam verdiende. De Hollandsche wet van 1806, in de zuidelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden toegepast, deed er weldra haar weldadigen invloed gevoelen. Er was oneindig veel te doen, ter oorzake van het groot getal scholen, die moesten gebouwd, hersteld of verbeterd, van het nog grooter getal onderwijzers, die moesten gevormd worden. Dank aan de bezorgdheid der Regeering en het beleid der ambtenaren, met de zware taak der hervorming gelast, duurde het niet lang, of men kon zich in een uitslag verheugen, die alleszins voldoende mocht heeten. Op de hoogte der volksscholen van Noord-Nederland kwamen voorzeker de Belgische niet alle, gedurende de 15-jarige vereeniging, doch aanzienlijk waren de

gemaakte vorderingen onder alle betrekkingen. Van 1817 tot 1828 werden 1146 scholen en 668 onderwijzerswoningen gebouwd of hersteld, 1977 onderwijzers en 168 onderwijzeressen, na afgelegd examen, gebreveteerd. De jaarwedden van het onderwijzend personeel, die in 1817 slechts tot eene gezamenlijke som van fr. 158,000 beliepen, bedroegen in 1828 fr. 488,000; het getal leerlingen der openbare scholen was in dezelfde tijdruimte van 153,000 tot 248,000 gestegen. In 1830 waren er 4046 scholen met 293,000 leerlingen, 157,000 jongens en 136,000 meisjes. In de voornaamste steden waren normaallessen bij de modelscholen ingericht, en te Lier was eene kweekschool geopend, die uitmuntende onderwijzers heeft geleverd. Het programma had de noodige uitbreiding gekregen; de methodes waren op de hoogte van den tijd en de vorderingen van het onderwijs gebracht. Lezen, schrijven, rekenen, Nederlandsch, Fransch, geschiedenis en aardrijkskunde werden in de lagere school aangeleerd; in de meeste was het onderwijs gelijktijdig of classicaal en gebruikte men goede leerboeken. In enkele volkrijke centrums werkten scholen van wederkeerig of onderling onderwijs, ten gevolge van het nog altoos bestaande gebrek aan bekwame hulponderwijzers.

Het verdient de aanmerking, dat naarmate het volksonderwijs herbloeide, knappere onderwijzers optraden en betere methodes werden ingevoerd, de beoefenaars van Vlaamsche literatuur - de *kloosterliteratoren* verdienden, op enkele uitzonderingen na, dien naam niet - weer teeken van leven begonnen te geven en de geest der oude rederijkers opnieuw ontwaakte. Op vele plaatsen kwamen letterkringen tot stand, wier proeven in proza en poëzie, ofschoon over het algemeen zwak, van kennis en smaak, uit de werken der Hollandsche schrijvers geput, getuigden. Het waren doorgaans onderwijzers, die van zulke kringen deel maakten, en tusschen hen bevonden zich eenige, die voor den tijd niet onverdienstelijke schoolboekjes leverden. Aan het hoofd van een dier kringen stond de jeugdige J.F. Willems, die later de hoofdman der Vlaamsche beweging moest worden.

Een ander niet min gewichtig verschijnsel had zich voorgedaan. De vroegere onverschilligheid der ouders, de lauwheid of vijandigheid der gemeenteoverheden hadden, in vele focaliteiten, plaats gemaakt voor warme deelneming aan de vorderingen der leerlingen en vaderlijke bezorgdheid voor alles, wat het volksonderwijs betrof. Met ware belangstelling volgde de openbare denkwijs den vooruitgang en toenemenden bloei van dit onderwijs in een land, waar de overgroote meerderheid der burgers, gedurende meer dan twee eeuwen, de opvoeding der jeugd beschouwd had, niet als eene zaak van openbaar nut, van groot gewicht voor het welzijn des vaderlands, maar als iets, dat enkel de geestelijkheid en de onderwijzers aanging; in een land, waar de wereldlijke personen, met het onderwijs gelast, aan het geestelijk gezag en aan zichzelven overgelaten, gewoonlijk van alle bekwaamheid ver-

stoken, niet het minste aanzien genoten, veeleer als eene soort handwerkslieden beschouwd werden, een weinig lager staande dan al andere en die op niemands raadgevingen of aanmoedigingen mochten aanspraak maken.

Het spreekt vanzelf, dat zulke aanzienlijke verbeteringen niet zonder tegenkanting en strijd vanwege de Kerk tot stand konden gebracht worden. Sinds zoolang gewoon, een onbeperkt gezag over het volksonderwijs uit te oefenen, en alle ander onderwijs dan dat van den godsdienst hoogst gevaarlijk, zoo niet verderfelijk voor het volk achtende, konde zij onmogelijk sympathiseeren met eene inrichting, die de volksschool aan haar ìnvloed onttrok en, de zending vervullende, welke zij niet had kunnen vervullen, door de verspreiding van kennis een toestand terugriep, die in de 16de eeuw de snelle verspreiding der gedachten van hervorming en verdraagzaamheid had begunstigd. Had zij niet reeds in 1814 de rechten eener bevoorrechte kerk geëischt? En meende zij toen niet reeds veel toe te geven met den Protestanten, den Koning en de zijnen niet uitgezonderd, toe te staan, hun godsdienst binnenshuis uit te oefenen? Hoe hadde zij dan het volksonderwijs aan een Staatsbestuur kunnen overlaten, dat nog andere eeredienſten nevens den haren beschermde, dat aan alle eeredienſten gelijke rechten toekende? Ook bleven de klachten en vertoogen niet uit. In 1815, toen de Grondwet, ondanks de verwerping door de Belgische Notabelen, was aangenomen verklaard, werd aan de Belgen verboden ze te bezweren, daar zij aan een Souverein, die den Katholieken godsdienst niet beleed, de macht gaf, het onderwijs te regelen. Beschuldigingen van allen aard volgden. Het Staatsbestuur, heette het, wilde niet alleen door het onderwijs de Belgische bevolkingen Protestantsch maken; zijn doel was, alle godsdienstig gevoel in het hart der Belgen uit te dooven. Tevergeefs wierp men den beschuldigers tegen, dat de school, evenals de Grondwet en het Staatsbestuur, elken godsdienst eerbiedigde; dat de Katholieke godsdienst in de Belgische scholen werd onderwezen, in vele door een Roomsch-Katholieken priester; het baatte niet. Verbod werd op die scholen gelegd, de ouders, die er hunne kinderen heenzonden, met den ban bedreigd. Zij lieten zich echter niet afschrikken: de beschuldigingen en bedreigingen konden niet beletten, dat het nieuwe schoolwezen, als wij zagen, naar waarde werd geschat, het aantal schoolgaande kinderen met den dag vermeerderde en de openbare denkwijs langs hoe meer met de wet van 1806 opkreeg.

De omwenteling van 1830 werd dan ook alleen mogelijk door de onnatuurlijke vereeniging van Liberalen en Katholieken. Veel is over de oorzaken dier omwenteling geschreven, maar de ernstigste, wellicht eenigst ernstige grief, welke tot de scheiding aanleiding gaf, moet naar het gevoelen der onbevooroordeelden in den lande, gezocht worden in het autoritaire regeeringsstelsel en de halsstarrigheid van Willem I.

Met even voortreffelijke inzichten als Jozef II bezield, gelukte het hem enkel, evenals dezen, eene omwenteling te verwekken, welke ditmaal een sterk Koninkrijk in twee zwakke staten splitste, onmachtig, om heersch- en veroveringszuchtigen naburen weerstand te bieden. Zeker, men zoude ongelijk hebben, het drijven van een aantal Fransche uitgewekenen en Fransche gelukzoekers, zoowel als het exploiteeren door de geestelijkheid en de Franschgezinden van sommige zoogenaamde, meestal ingebeelde, grieven uit het oog te verliezen; doch niet zoo moeilijk als men denkt, hadden die pogingen kunnen verijdeld worden. Met meer rekening te houden van den volksaard en de denkwijs in de zuidelijke provinciën en dezer bewoners beter in te lichten omtrent hunne ware belangen, met hunne constitutioneele opvoeding te maken, gelijk hij hunne intellectueele maakte, met eindelijk, als zijn zoon de Erfprins, er zich op toe te leggen, hunne genegenheid te winnen, had de Koning de scheuring kunnen vermijden. Wat het bewijst, is, dat korts na 1830 reeds velen der onnatuurlijke bondgenooten niet aarzelden, hun misslag te erkennen, en dat later de meeste maatregelen, waartegen zij zich lieten in het harnas jagen, door henzelven werden genomen of uitgelokt.

Hoe het zij, de omwenteling onderbrak de klimmende beweging van het volksonderwijs in België. Men kreeg de vrijheid van onderwijs weder. Al wie wilde, mocht eene school openen, zonder dat men waarborgen van zedelijkheid en bekwaamheid van hem kon eischen. Het treurige gevolg was, dat men terugviel in de vroegere regeeringloosheid. Overal rezen de privaatscholen, geestelijke scholen en kloosterscholen vooral, als uit den grond. In 1835 telde men er 2769, ruim 2000 meer dan vóór 1830. En welke scholen! De negen tienden stonden niet hooger dan die, waarvan de wet van 1806 ons had bevrijd. Daarentegen verminderde het aantal gemeentescholen, die alleen waarborgen van degelijkheid aanboden, op schrikbarende wijs. In alle deelen des lands, voornamelijk in de Vlaamsche provinciën, waar de invloed der geestelijkheid grooter was, beijverden de kleine steden en dorpen zich, om hunne scholen te sluiten, hunne onderwijzers af te danken. De toelagen voor het onderwijs werden ingetrokken, de normaalschool van Lier en de normaallessen aan de modelscholen afgeschaft. Al de instellingen, die ten doel hadden, het volksonderwijs te bevorderen: onderwijzerskringen, schoolcommissiën, verdeeling in schooldistricten, vereenigingen ter aanmoediging van onderwijzers, verdwenen, zoowel als de examens, methodes, Hollandsche leerboeken, enz. De vrijheid van onderwijs, gevoegd bij de vijandige stemming in vele gemeenten en de onthouding van den Staat, moest dus ten slotte het land opnieuw met de vernietiging van alle onderwijs bedreigen.

Krachtens art. 17 der Belgische Grondwet rustte op den Staat de verplichting, voor het openbaar onderwijs te zorgen, d.i. het door eene wet te regelen; doch voorloopig achtte hij het raadzaam, zich met niets

te bemoeien en de zorg voor het lager onderwijs aan de provinciën, gemeenten en geestelijkheid over te laten. Hij vertrouwde, dat de laatste, na onder het Keizerrijk en het Koninkrijk der Nederlanden zoozeer tegen het monopolie van den Staat geijverd en niet opgehouden te hebben, het gezag over de scholen als een recht weer te eischen, thans krachtig zoude optreden, om het volksonderwijs in bescherming te nemen, te redden. Hij werd in zijne verwachting bedrogen. Na zoo lang en zoo luid over willekeur en rechtmiskenning geklaagd te hebben, deed zij niets voor het openbaar onderwijs en vergenoegde zich met hare eigen scholen en den invloed, dien zij over de andere privaatscholen uitoefende. Zij maakte integendeel van de herwonnen voorrechten gebruik, om de openbare school te verdrukken en te ondermijnen.

Spoedig rezen klachten op vanwege hen, die het behoud der openbare school als volstrekt noodzakelijk beschouwden. Zij voerden tot geen uitslag. In 1834 werd een wetsontwerp op last van het Staatsbestuur opgesteld, doch niet aan de beraadslagingen der Wetgeving onderworpen. Ofschoon het werk van vrienden der Katholieke Regeering, beviel het, als der burgerlijke overheid te veel macht verleenende, aan de Katholieken niet, dewijl zij aan de steeds in getal toenemende kloosters en kloosterscholen elke soort van toezicht wilden sparen. De provinciën en gemeenten bleven dus meester en mochten de eene in hare onverschilligheid, de andere in hare vijandigheid opzichtens de openbare school volharden. Zoo verminderden die scholen meer en meer. In 1840 waren van de 4046, die in 1830 bestonden, nog slechts 2000 overig, de onderwijzersjaarwedden om een derde en meer gedaald en de schoollokalen voor de helft weer tot een ellendigen staat vervallen, dewijl sedert 10 jaar aan herstellen of verbeteren, zoo min als aan bouwen werd gedacht. Met de schoolmeubelen en leermiddelen was het eveneens gesteld. Het gehalte der onderwijskrachten was natuurlijk weer veel verzwakt, want de goede onderwijzers waren afgedankt of hadden eene loopbaan verlaten, die geen verzekerd bestaan meer opleverde, en voor de opleiding van nieuwe werd niets meldenswaardigs gedaan. Hier en daar waren, wel is waar, bisschoppelijke normaalscholen ingericht, doch zij voldeden niet aan de eischen van een deugdelijk onderwijs, en zelfs in de nog bestaande modelscholen moest men zich met jongelieden zonder paedagogische vorming vergenoegen. Hieruit volgde, dat men ook in de streken, die het minst bij de vrijheid van onderwijs hadden verloren, de openbare school dikwijls aan personen moest vertrouwen, beroofd zoowel van de meest gewone kennis als van alle begrip van onderwijskunde. Men was op vele plaatsen tot den ongelukkigen staat teruggekeerd, waarin het openbaar onderwijs op het einde der 18de eeuw en onder het Keizerrijk zich bevond, vermits men wel eens zich verplicht zag, tot koeherders

en zwijnenhoeders de toevlucht te nemen, om de dorpsjeugd in de gemeenteschool op te leiden.

Het kan niemand bevreemden, dat in zulke omstandigheden het aantal schoolgaande kinderen, wel verre van te vermeerderen, allengs sterk afnam en de onwetendheid en verwildering van het aankomend geslacht overhand toenamen. Het wekte onrust en bezorgdheid, en allerwege werden de klachten luider en menigvuldiger. Van verschillende kanten werd op de volledige uitvoering van art. 17 der Grondwet aangedrongen, zelfs door Katholieken. Toen die klachten andermaal zonder gevolg bleven, oordeelden de verlichte burgers, dat het tijd werd, zelven de hand aan het werk te slaan. Door groote steden en sommige provinciën werden toelagen tot het openen en instandhouden van gemeentescholen gestemd, alsmede tot het opleiden van onderwijzers. Er werden vereenigingen van huisvaders en vrienden van het onderwijs gesticht, die bij middel van inschrijvingen hetzelfde doel poogden te bereiken. De beweging won veld. Van de groote steden ging zij tot de kleine, ja, tot landelijke gemeenten over, en nog andere Katholieken begonnen zich de zaak aan te trekken. De Bisschop van Luik, Mgr. Van Bommel, die vroeger reeds de tusschenkomst van den Staat als noodzakelijk had aangeduid, sprong nogmaals op de bres. Met de meest bezadigde en klaarziende zijner geloofsgenooten vreesde hij, dat de volstrekte vrijheid en de langere onthouding van den Staat zouden eindigen met een aanzienlijk gedeelte van het volksonderwijs aan den invloed der Kerk geheel te onttrekken. Een Katholiek Minister, de heer J.B. Nothomb, voegde zich bij hem en zijne vrienden en leverde aldus het bewijs, hoe ook hij en de Staat tot de overtuiging gekomen waren, dat de Kerk niet bij machte was, in de 19de eeuw evenmin als in vroegere eeuwen, aan de rechtmatige eischen der maatschappij in zake van volksonderwijs te voldoen. Het ontwerp van 1834, waartegen de geestelijkheid, de Katholieke ministers en wetgevers zich zoolang hadden aangekant, werd aan een nieuw onderzoek onderworpen. Het diende tot grondslag van het ontwerp, dat in 1842 door de Kamers gestemd werd en als de wet van 23 September 1842 bekend is.

Die wet was een vergelijk, eene soort compromis tusschen Katholieken en Liberalen, waarbij de eersten zich het leeuwenaandeel in het lager onderwijs wisten te verzekeren. Ook werd zij door de laatsten schoorvoetend gestemd en zagen velen hunner zich weldra genoopt, hunne stemming diep te betreuren. Tot beteren verstande van den geest, waarvan de wet doordrongen was, en van hetgeen wij verder over de uitvoering te zeggen hebben, welke in den Belgischen schoolstrijd eene voorname rol speelt, zal het noodig zijn, ze, althans gedeeltelijk, te doen kennen. Ziehier de voornaamste schikkingen:

‘Er zal in elke gemeente minstens eene lagere school zijn, in een geschikt lokaal gevestigd. Wanneer in eene lokaliteit genoegzaam

voorzien is in de behoeften van het lager onderwijs door privaatscholen, kan de gemeente van de verplichting zelve eene school in te richten vrijgesteld worden.

De gemeente kan ook gemachtigd worden eene of meer scholen, de wettelijke voorwaarden vereenigende, aan te nemen, om de plaats van gemeenteschool te bekleeden. De bestendige deputatie van den provincieraad beslist over de vrijstelling of machtiging, behoudens beroep op den Koning.

Het Staatsbestuur onderzoekt jaarlijks, of er reden bestaat, om de vrijstelling of machtiging te handhaven; oordeelt het van neen, dan wordt de vrijstelling of machtiging bij koninklijk besluit ingetrokken.

De arme kinderen genieten het onderwijs kosteloos. De gemeente is verplicht dit onderwijs te verschaffen aan al de arme kinderen, wier ouders het verlangen, hetzij in de gemeenteschool, hetzij in eene door haar aangeduide aangenomen school.

Het lager onderwijs bevat noodzakelijk het onderwijs van den Godsdienst en de zedeleer, het lezen, schrijven, rekenen, wettelijk stelsel van maten en gewichten en, volgens de lokaliteiten, de grondbeginselen van het Fransch, Vlaamsch of Hoogduitsch.

Het onderwijs van den Godsdienst en de zedeleer wordt gegeven onder de leiding der bedienaren van den Godsdienst door de meerderheid der kinderen beleden. De kinderen niet behoorende tot de meerderheid zullen van dit onderwijs ontslagen worden.

Het toezicht wordt uitgeoefend, wat het onderwijs en de administratie betreft, door de gemeenteoverheid en door de wettelijke schoolinspecteurs; en wat betreft het onderwijs van den Godsdienst en de zedeleer, door de bedienaren van den Godsdienst en de gedelegeerden der overheden van de eeredienst en (*chefs des cultes*). Zij hebben het recht te allen tijde de school te bezoeken.

De boeken voor het lager onderwijs bestemd in de scholen aan de wettelijke inspectie onderworpen, worden door eene centrale commissie onderzocht. Zij worden door het Staatsbestuur goedgekeurd, uitgenomen die uitsluitelijk bestemd voor het onderwijs van de zedeleer en den Godsdienst, welke door de overheden der eeredienst en alleen goedgekeurd worden.

De leesboeken tevens voor het onderwijs van den Godsdienst en de zedeleer gebruikt, worden onderworpen aan de gezamenlijke goedkeuring van het Staatsbestuur en de overheden der eeredienst en.

De benoeming der onderwijzers geschiedt door den gemeenteraad, met geheime stemming. Zij moeten gediplomeerd zijn. In zekere bepaalde gevallen kan het Staatsbestuur van ambtswege benoemen.

De gemeenteraad kan den onderwijzer opschorsen, ten hoogste voor drie maanden. Daarna beslist het Staatsbestuur over het behouden of afzetten van den onderwijzer. Het kan dezen ook opschorsen of afzetten van ambtswege. De onderwijzer moet eerst altoos gehoord worden.

Er is eene dubbelde school-inspectie: de burgerlijke, waarvan de agenten door het Staatsbestuur genoemd worden, en de geestelijke, waarvan de agenten worden genoemd door den bisschop.

De burgerlijke inspecteurs zijn provinciaal of kantonaal, naarmate hun schoolgebied zich over eene provincie of een of meer kantons uitstrekt; de geestelijke inspecteurs zijn bisdommelijk of kantonaal, naarmate hun schoolgebied zich uitstrekt over een bisdom of een of meer kantons.

Jaarlijks vergaderen de provinciale inspecteurs in centrale commissie, onder het voorzitterschap van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Ieder provinciaal inspecteur onderwerpt aan de centrale commissie, om er over te beraadslagen, een verslag over de lagere scholen van zijn gebied. De commissie stelt de verbeteringen en hervormingen voor, welke zij noodig acht. De bisschoppen en de consistories der eeredienſten door den Staat bezoldigd, kunnen zich laten vertegenwoordigen in de commissie door gedelegeerden, die slechts beraadslagende stem hebben.

De burgerlijke kantonale schoolopzieners vereenigen de onderwijzers van hun schoolgebied of van een enkel kanton in conferentie, onder hunne leiding, ten minste eens om de drie maanden. De provinciale inspecteur presideert jaarlijks eene dier conferentiën. De bisschoppelijke inspecteurs en de geestelijke kantonale schoolopzieners mogen de kantonale conferentiën bijwonen en die vereenigingen leiden, voor zooveel betreft het onderwijs van den Godsdienst en de zedeleer.

De onkosten van het lager onderwijs zijn ten laste der gemeenten. De gemeente betaalt den onderwijzer, buiten eene vergoeding voor de arme kinderen, eene jaarwedde, die niet minder mag zijn dan van fr. 200 en vastgesteld wordt door den gemeenteraad, onder goedkeuring van de bestendige deputatie, behoudens beroep op den Koning. De onderwijzer wordt gehuisvest op kosten der gemeente. Hij krijgt eene woning of eene schadeloosstelling.

Wanneer de geldmiddelen der gemeente ter bekostiging van den dienst van het lager onderwijs niet toereikend zijn, dragen de provincie en daarna de Staat bij, om het tekort aan te vullen.

Een deel van de toelage, jaarlijks door de Wetgeving voor het lager onderwijs verleend, is bijzonder bestemd, om de inrichting van bewaarscholen aan te moedigen, vooral in volkrijke steden en nijverheids-districten; om avond- en zondagscholen voor adulten te begunstigen en de liefdadigheids- en leerwerkhuisscholen te verspreiden. Het Staatsbestuur moet zich van de medewerking der provinciën en gemeenten verzekeren, om het doel, hetwelk met die subsidiën wordt beoogd, te bereiken.

Geene school kan subsidiën verkrijgen of behouden, van gemeente, provincie of Staat, tenzij de overheid, welke ze beheert, er in toestemme ze aan de wettelijke inspectie te onderwerpen.

Er worden provinciale pensioenkassen ingesteld voor de landelijke onderwijzers en eene centrale kas voor stedelijke onderwijzers.

Als middel van aanmoediging laat de wet toe beurzen van ten hoogste fr. 200 te verleenen aan ongegoede jongelieden of onderwijzers, om hen de koersen te helpen volgen der normaalgestichten door den Staat ingericht of aangenomen. Er zullen onmiddellijk twee normaalscholen gesticht worden. Zij zullen elk een geestelijke als leeraar van Godsdienst hebben en aan de burgerlijke en geestelijke inspectie onderworpen zijn.

Tusschen de lagere scholen van hetzelfde schoolgebied of kanton kunnen konkoersen ingericht worden.

Alle drie jaar wordt der Wetgeving een verslag over den toestand van het lager onderwijs door het Staatsbestuur aangeboden.'

Dusdanig waren de voornaamste schikkingen der wet, welke voortaan het openbaar onderwijs zoude regelen. Dat zij geheel ten gunste van de geestelijkheid waren en van een overdreven geest van verzoening bij de Liberalen getuigden, kan men niet ontkennen. Immers, zij maakten van den onderwijzer, een burgerlijken ambtenaar, zoo niet den onderdanigen dienaar, dan toch den ondergeschikte der Kerk en schonken aan de geestelijkheid eene zoozeer bevoorrechte stelling, dat zij van een monopolie van het openbaar onderwijs weinig verscheelde. En toch was de Kerk niet tevreden en hadden de hevigste Katholieken, zij, die in de kamer de bisdommen vertegenwoordigden, ze met niet minder tegenzin dan vele Liberalen gestemd. Het waren voornamelijk de schikkingen betreffende de scholen, waarin de arme kinderen zouden onderwezen worden, het vraagpunt van het minimum der onderwijzersjaarwedden en het stichten van twee normaalscholen door den Staat, welke tot discussie aanleiding gaven. De Ultra-Katholieken wilden, dat niet de gemeenten, maar de behoeftige ouders zelven de scholen zouden aanduiden, waarin zij hunne kinderen wenschten te zien opnemen, en dat geen minimum van jaarwedde zou bepaald worden. Fr. 200 scheen hun te veel voor een wereldlijken gediplomeerden onderwijzer, terwijl zij, van den anderen kant, de onderwijzers en onderwijzeressen der kloosterscholen met zooveel schadeloosstellingen mogelijk voor arme kinderen wenschten te begunstigen. Beide schikkingen werden nochtans aangenomen door de bezadigde Katholieken, die, wijzer en behendiger, het gevaarlijk achtten, een zoo sterk Katholiek karakter aan de wet te geven. Ook het stichten van Staatsnormaalscholen werd niet zonder moeite verkregen. Dezelfde Ultra's oordeelden die stichting voor het minst nutteloos. Men had, zegden zij, de bisschoppelijke normaalscholen, die in al de behoeften voorzagen en zeer goed waren. Waarom dan Staatsnormaalscholen inrichten, die veel geld zouden kosten en nooit zoo goed konden zijn? Hunne ware beweegreden bij de oppositie was, dat zij de concurrentie voor de bisschoppelijke normaalscholen duchtten. Hier ook stelde de meerder-

heid hen in het ongelijk, en de twee officieele normaalscholen werden gestemd. Toch bleven zij altijd, zoowel als die, welke vele jaren later nog werden ingericht, zekeren Katholieken een doorn in 't oog, alhoewel men gepoogd had, hen met het normaalonderwijs van den Staat te verzoenen door het aanstellen van geestelijken, door de Bisschoppen aangewezen, om de leeraars der Staatsnormaalscholen in hoedanigheid van bestuurders te leiden en te bewaken.

Zoodat de transactioneele wet van 1842, ofschoon door beide Staatspartijen bijna met algemeene stemmen in de Kamer der Volksvertegenwoordigers aangenomen, in den grond voor velen der stemmers alles was behalve eene goede wet. De eenen, die een door Staat, provincie en gemeente bezoldigd onderwijs wenschten, waarover de Kerk het onbeperkte gezag uitoefende, waren niet tevreden, dewijl zij niet teenemaal hun zin, het monopolie voor de Kerk, kregen; de anderen meenden, dat men de Kerk uit geest van verzoening al te veel had toegegeven. Zij vreesden, dat de uitvoering der wet weldra het bewijs zoude leveren, hoe groven misslag men door die overdreven toegevendheid had begaan. Dat zij den bal niet missloegen, dat inderdaad de toekomst moest bewijzen, hoezeer hunne vrees gegrond was, zoude eerlang blijken.

(Wordt vervolgd.)

BELGICUS.

Herinneringen uit de XVIII^{de} eeuw.

Le paradoxe et l'impossibilité de la veille sont la vérité du lendemain.

Concessie voor een privatief bezaanjacht.

Den 11^{den} Februari 1708 werd door Burgemmrn. van Delft aan zekeren Dirk van der Helck vergunning verleend, ‘omme alhier te houden ende verhuyren een suffisant Besaanjagt, genaamt de Seven Provinciën’.

Vroeger, zelfs nog in deze eeuw, hadden de meeste hoogere en lagere collegiën, zoowel die van Staat als de regeeringen der steden, de Hoogheemraadschappen, enz., elk hun jacht en het is nog niet lang geleden, dat het Gemeentebestuur van Delft zoo'n vaartuig bezat, waarmede jaarlijks de schouw gedreven werd. Met zooveel andere zaken, in der tijden loop veranderd en afgeschaft, hebben ook de officieele en pleizierjachten uitgediend, om plaats te maken voor andere en snellere middelen van vervoer, meer in overeenstemming met den rusteloozen geest der eeuw, welke zich met het jacht en de veerschuit niet meer kan vereenigen(*).

De inrichting van zoo'n vaartuig blijkt uit de concessie, waarin ik vind opgegeven, dat het bezaanjacht van V.d.H. was ‘versien met twee kamers en een Pavillon, sijnde de eerste camer geaccomodeert met vier, ende de andere met twee ledikanten, ende in het Pavillon twee bequame slaapplaatsen. En voorts met een combuis, met een tweehoog loopent braatspit(†) en de verdere vereyschte kocxgereedschappen; alsmede een vooronder tot logement van de bedienden.’

De vergunning, voor drie jaren verleend, hield in, dat de eigenaar zijn jacht ten dienste van de ingezetenen van Delft ‘ende alle andere des van noden hebbende’ binnen de stad en haar rechtsgebied, ‘privativelijck ende met exclusie van alle anderen’, zou mogen houden ‘ende te huyr laten gaan’. Allen eigenaars van speeljachten, buiten de

(*) Als eene symbolische hulde, door den stoom aan de geweldige vaart van het onderwijs gebracht, mag het feit gelden, dat eene van de locomotieven der H.IJ.S.M. met den naam van *Onderwijs* is gedoopt.

(†) D. i. een dubbel braadspit, nl. twee speten boven elkaar, dat niet gedraaid behoefde te worden, maar door middel van een uurwerk in beweging werd gebracht of liep.

stad thuishoorende, was verboden, zoolang de concessionaris het zijne bezat, vrachten aan te nemen, veel min eenige personen uit Delft en hare jurisdictie te vervoeren. Andere bepalingen vermeld ik niet, maar voeg hier nog ten slotte bij, dat de eigenaar van de ‘Seven Provinciën’ erin moest berusten, dat de concessie niet van kracht was ‘ten reguarde van de Heeren van de Regeeringe, dewelcke ten allen tijden en sodanige jachten alhier sullen laten coomen en gebruycken, als deselve sullen goet vinden’.

Bij het privilege, aan den adressant geschonken, stelden Burgemm. zichzelven boven de wet, die ook hier bleek niet voor hen te zijn geschreven, omdat toen het ‘*car tel est notre bon-playsir*’ van meerderman door minderman werd geëerbiedigd. In onzen tijd van aller gelijkheid voor de wet kan men zich zoo'n toestand nauwelijks meer voorstellen en niet vatten, dat eene onderdanigheid en gedweeheid van die kracht bestaanbaar waren. Edoch - behalve in de vreeze *des* Heeren, het beginsel van alle wijsheid, werden de burgerklasse en de mindere stand ook in die *der* Heeren, welke ‘'t weten moesten’, grootgebracht. Zonder het verleden in dat opzicht te willen prijzen, geloof ik toch, dat de eerbied voor de gestelde machten, voor het gezag in zijne verschillende vormen, er sinds niet op verbeterd is.

Stadsverlichting.

Nu het electrieke licht den kamp tegen het gaslicht heeft aanvaard, waaruit het stellig eerlang als overwinnaar zal optreden, schijnt het niet hors de saison, de voormalige stads-lantaarns met hare walmende oliepitten, in de wandeling ‘gloeiende spijkers’ geheeten, te herinneren. Het was toen, bij den aanvang der XVIII^{de} eeuw, en later nog gebruikelijk, de houten palen mèt de lantaarns, of wel deze alleen, gedurende de zomermaanden weg te nemen, om ze niet dan tegen het najaar weer te plaatsen of elken paal zijne lantaarn voor den herfsten winterdienst te restitueeren. Een vijf en twintig jaar geleden bestond dat gebruik nog in eene der kleine steden van ons vaderland, welke ik niet noemen zal, sedert, dank zij gas en stoom, aan haar middeleeuwschen toestand onttogen. Men ging daar met zak- en dievenlantaarns gewapend huiswaarts, wilde men geen gevaar loopen in eene Egyptische duisternis over het hobbelige, zeer geaccidenteerde, zoogen. plaveisel den hals te breken, etc. Sinds de verbeteraar der brandspuiten, Jan v.d. Heyden, in 1675 ook de straatlantaarns een stap op den weg van den vooruitgang had laten doen, scheen de zaak der straatverlichting in bedoeld stadje stationnair te zijn gebleven.

Hier te Delft volgde men in 1709 dezelfde methode, ten gevolge waarvan de HH. Burgemm. intijds moesten zorgen, dat de straatverlichting tegen den traditioneelen tijd kon worden ontstoken. Daarop slaat deze aanteekening: ‘Om te besorgen, dat de lantarens met

't geen daaraan dependeerd jaarlijks tijdelijk (tijdig) mogen gereed zijn tegen het najaar, werd bij desen vastgesteld, dat in de maand van Junij de fabrijq (architect) en de *opperlantaarnbezorger* (!) deswegen sullen werden bescheyden in de Kamer van H.E. Achtb. en aangemaand alles tijdelijk te bezorgen.'

In 1707 was Burgemm. gebleken, dat de zorg voor de lantaarns veel te wenschen overliet. Sommige brandden te kort, andere gingen te vroeg uit en bij onderzoek bleek, dat er groote en onverschoonlijke 'manquementen'(*) door de twee vulders werden gepleegd, die coram moesten komen. Aangezien de beide titularissen, t.w. de 'generaal-lantarenbezorger' en zijn 'adjunct', zich niet voldoende konden verantwoorden, werden zij bij provisie van hun dienst 'gesuspendeerd'. Nu werden twee 'bequame luyden' van stadswerf met het vullen belast en de hoedanigheid der olie door den Fabriek gecontroleerd.

In 1731 werd hier, op het voorbeeld van andere steden, het stelsel van arm-lantaarns ingevoerd, op grond, dat zij de grachten beter verlichtten en - de financiën der stad erdoor werden gebaat, m.a.w., dat het tot 'menagie' zou strekken. Verbetering ging hier dus met bezuiniging gepaard.

Sinds is anderhalve eeuw verloopen en terwijl wij meenden, het toppunt in zake straatverlichting te hebben bereikt, evenals onze voorouders over de olielampen en de reverbères uiterst in hun schik waren, komt op eens het wondervolle licht te voorschijn, dat te avond of te morgen het helle gas niet slechts zal doen tanen, maar eenmaal van zijn troon zal stooten, waarop het zich tot nog toe, in het besef van zijne ongeëvenaarde kracht en zuiverheid, zoo gerust en vast gezeteld waande.

Brandewijn-accijns.

Een vergunningsrecht met een anderen naam werd vroeger onder de middelen of inkomsten der steden geteld. Het was de zoogen. impost op de brandewijnen, die met andere accijnsen telken jare werd verpacht en door de *slijters* werd 'gefurneerd'.

In 1713 werd hier eene geheel nieuwe ordonnantie op dat stuk gearresteerd en voorts besloten, dat de verzoekers van akten, om slijterij van brandewijnen en gedistilleerde wateren te mogen doen, voor hunne akte of vergunning ter Kamer van Burgemm. zouden moeten furneeren *f* 15 en voorts op iedere jaarlijksche continuatie *f* 5, welke telken jare, 'op pene van het verlies van het effect van deselve acten', moest worden aangevraagd.

Ook de *tappers* moesten eene akte van admissie aanvragen, eveneens jaarlijks te vernieuwen op straffe van verval. Zij waren verdeeld in

(*) Een stadhuiswoord voor: plichtverzuim, nalatigheid. De Heeren wilden zeggen, dat er zoowel aan de vulders als aan het vulsel heel veel ontbrak of 'manqueerde'.

groot-tappers en bier- en brandewijntappers; de hun verstrekte vergunningen hebben *groote* en *kleine akten.* Curieus komt het mij voor en vermeldenswaardig, wat in 1755 door Burgemm. van Delft in zake de vermeerdering der tapperijen en tegen hare vermenigvuldiging werd goedgevonden te bevelen. Hier toch blijkt weer duidelijk, dat wetten en verordeningen weinig baten, zoolang zij, die eronder leven, zichzelven niet de wet stellen en hun eigen Code herzien. 'Vanae leges sine moribus', blijft ook in de Christelijke maatschappij, al is die uitspraak van een heiden afkomstig, eene onbetwistbare waarheid. De resolutie is van dezen inhoud:

'De HH. Burgemm. en Regeerders der stad Delft, hoe langs hoe meer ondervindende, dat H.E. Agtb. heylsaame oogmerken tot voorkominge van het groot accres en aanwas van huysen, alwaar wijn, bier en brandewijn(*) wordt vercogt, werden geëludeert en vrugteloos gemaakt hierdoor, dat in de acten van consent alleen werd geset de naam van de persoon, welke gepermitteerd werd voorz. dranken te verkoopen; tgeen dan tot gevolg heeft, dat zoodanige persoon verhuysende dezelve (dezelfde) neeringe in een ander huys overbrengt, en dat ook dikwils gebeurt dat diegeene, welke in het opengevallen huys comt woonen, van H.E. Gr. Achtb. insgelijks verzoekt een acte om te tappen, op fundament (grond) dat zulks in 't zelve huys bevorens is geschied.' Ten einde het getal van die neringen, '*welke de débachae van dronkenschap grootelijks faciliteeren*', niet al te veel te zien toenemen, werd besloten, dat voortaan behalve de naam van den persoon, die vergunning had bekomen, in de akte 'specificq' het huis, waarin het bedrijf uitgeoefend zou worden, moest worden aangeduid, terwijl bij verhuizing van den gepermitteerden tapper, zelfs naar eene woning, waar bevorens tapperij was gehouden, het verleende consent zijn effect zou verliezen. Wilde hij daar het tappen voortzetten, dan moest eene nieuwe vergunning door hem worden aangevraagd, waaromtrent alsdan zou worden 'gedisponeert na bevind van zaaken'.

Men ziet, dat toen, evenzeer als bij de wet van 28 Juni 1881, de regeling van den kleinhandel in sterken drank en de beteugeling van openbare dronkenschap de doeleinden waren der resolutie, door Delft's regeering in 1755 genomen. Of zij werden bereikt, valt te betwijfelen.

Ten slotte eene statistieke opgave. In 1746 vond men te Delft in de 16 'Quartieren' der stad 156 gepermitteerde (met vergunning) en 180 ongepermitteerde of sluiktappers, facit 336. De bevolking bedroeg toen ± 20,000 zielen, Delfshaven daarbuiten gerekend, dat een deel van Delft, hare haven uitmaakte. Volgens de Drankwet zouden er slechts 50 tappers hebben mogen zijn!

(*) Hieronder zijn ook *koorn*brandewijn, *mout*wijn en jenever begrepen. Het "helsche vocht" vind ik het eerst vermeld in 1672, toen het in het leger bij Alphen werd gebruikt. Zie mijne *Mededeel. uit het archief van Delft*, blz. 123.

Verbeterhuizen.

Justus van Effen beweert in een der vertoogen van zijn *Hollandsche Spectator,* dat men in andere plaatsen van ons land ‘een der aanzienlijkste steden van ons Holland’ zóó beoordeelde, dat men daar aan de eerste de beste deur maar behoefde aan te kloppen, om in een *gekkenhuis* te worden ingelaten. Mij dunkt, dat dit oordeel, kennelijk de toenmaals derde in rang van de stemhebbende steden van Holland en Westvriesland betreffende, overdreven was en waarschijnlijk zijn oorsprong nam uit het feit, dat in de XVIII^{de} eeuw te Delft een Stads-Dolhuis en verscheiden verbeterhuizen bestonden, de voorgangers der zoogen. *Maisons de santé* en, evenals deze, door particulieren opgericht en gehouden.

Het gezegde: ‘Hij is naar Delft geweest’, dat men wel eens hoort, wanneer iemand zijn hoofdhaar kort heeft laten afknippen, schijnt met die Delftsche specialiteit van weleer in verband te staan. Immers pleegt men den krankzinnigen, bij hunne opneming in het gesticht, het te lange en overvloedige hoofdhaar duchtig te korten en te dunnen. Die kunstbewerking geschiedde te Delft natuurlijk vaak in de dagen, toen die stad de reputatie genoot van te zijn *de stad der gekken*, eene vermaardheid, die haar door de kwaadaardigheid, schimpzucht en afgunst harer zustersteden was bezorgd. Zij behoort echter, evenals de spotnaam ‘*Kalveschieters*’, tot lang vervlogen tijden en leeft nog maar heel flauw in sommiger herinnering voort. Eene dichterlijke omschrijving noemt Delft nu ‘de stad der Vorstelijke doôn’ en een zeker Duitsch publicist, wiens naam mij ontgaan is, geliefde haar ‘eene moderne doodenstad’ te betitelen.

In 1718 keurden Burgemm. het noodig, een reglement voor de verbeterhuizen vast te stellen. Het luidde als volgt: ‘Dat wanneer ymand, tzij uyt dese stad, of van buyten, in deselve huysen gebragt werd met gemoede (goedschiks), sonder force of assistentie van justitie, alsdan bij (door) den houder van 't huys, betaald sal worden *f* 6, als van outs, en in gevallen van assistentie van de justitie *f* 12, en wanneer noodig is ymand in deselve huysen sijnde te moeten *in de ketting* of *anders vast te sluyten*, alsdan *f* 8.’

Die belasting - hoe zij heette, bleek mij niet - zal vrij wat aan stads-kasse hebben opgebracht, daar het toen evenmin als nu ontbroken zal hebben aan lieden, die wegens hun ‘sober regiment’ of wangedrag ten ‘castyemente endo beternisse’ (tot straf en verbetering) in zoo'n inrichting moeten worden opgenomen. In 1580 werden die luiden in de voormalige St.-Joris-kapel geïnterneerd. Na voor Schout en Burgemm. te zijn ontboden, werd de patiënt door den Officier met zijne adsistenten of rakkers derwaarts overgebracht en ter plaatse, daartoe bereid, ‘ten castiemente’ gelegd, totdat er ‘hope van beternisse’ was en het Burgemm. goeddacht, hem te relaxeeren of te ontslaan.

Octrooi van Koffieschenker.

In onzen tijd van zoogen. *café's,* waar, om zoo te zeggen, van alles meer dan van het geurig aftreksel, dat den naam van koffie draagt, geschonken en gedronken wordt, kan men zich moeielijk voorstellen, dat onze overgrootvaders het bestaan van slechts één enkele gelegenheid, om dat opwekkend tonisch vocht te gebruiken, te Delft en elders hebben beleefd. En toch is het een feit, dat in 'het Hollandsche Persepolis', a°. 1719, maar één persoon te vinden was, die ten zijnen huize de minnaars van dien toen nog niet populairen drank kon gerieven. De volgende aanteekening levert daarvan het bewijs.

Een zekere N. de Vos, koffieschenker en 'jegenwoordig die neering in de stad alleenig exercerende', bood Burgemm. een request aan, om te mogen hebben octrooi, dat niemand buiten hem die nering alhier zou mogen doen. 'Is hetselve *plat afgeslagen*' - zoo luidt de resolutie - 'en geoordeeld, dat soodanige octroyen, om veel redenen, ondienstig zijn voor 't gemeene nut, en dat er in tijden en wijlen verscheyde redenen konden dienen, om aan andren, des versoekende, de exercitie (uitoefening) van die neering niet te weygeren.'

Het is jammer, dat de H.E. Achtb. de motieven niet hebben opgegeven, welke hen noopten, van het monopolie-stelsel op het punt der nering van koffieschenker af te wijken. Wel zeggen zij, dat het in strijd zou zijn met het algemeen nut of belang, maar de beweegredenen, welke te avond of te morgen zouden kunnen worden aangevoerd, om de uitoefening van dat bedrijf in hunne stad te bevorderen, worden verzwegen. Dat hier in de eerste plaats moest gedacht worden aan de handelsbelangen der O.I. Compagnie, welke hier te Delft eene 'Kamer' had en het gebruik van de Java-koffie, in 1712 voor 't eerst vandaar aangebracht, wenschte in de hand te werken, - menig Burgemr. was te gelijk Bewindhebber dier Compagnie of was het geweest - komt mij niet onwaarschijnlijk voor. Wellicht waren ook zij van oordeel, dat de koffie den sterken drank met goed gevolg zou kunnen helpen bestrijden en het getal der liefhebbers van een 'zoopie' doen verminderen. Men gelieve in aanmerking te nemen, dat toen, terwijl de vrouwen theevisites hielden, de manlui zich op den Doelen of in de wijn- en koffiehuizen vermaakten. Bernagie, die het Amsterdamsche leven goed kende, liet in zijn tooneelstuk, getiteld: *De Huwelijken Staat*, dat in 1684 uitkwam, vader Jeronimus tot zijne dochter, wie hij het trouwen wil ontraden, reeds het volgende zeggen: 'Wil je me niet gelooven? ga 's avonds maar langs de huizen, waar men drinkt en de verkeerborden gaan. Dat zijn geen snijjersjongens, moet je weten, die daarheen loopen, maar fatsoenlijke luî, ja, van de voornaamste, die 'er vrouwen vergeten,' enz.(*). De thee

(*) En nu stoft men nog op den goeden ouden tijd! Twee eeuwen later is het immers - mutatis mutandis - nog precies 'tzelfde.

werd in de wandeling '*vrouwtjes-tabak*' en de koffie 'kakelwater' geheeten. De 'grog', het 'Beiersch', enz. waren toen nog ver te zoeken en men dronk ontzaglijk veel wijn uit *peervormige* flesschen, waarvan het woord *peren,* dat nog van een drinkebroer gebezigd wordt, al hebben die fleschjes of 'bouteiljes' voor 'flacons' plaats gemaakt, vermoedelijk is afgeleid.

Nieuw berijmde Fransche psalmen.

Eene handeling, behoorende tot den inwendigen kerkelijken dienst, die nu buiten elke bemoeiing van den Staat en van de burgerlijke gemeente zou plaats grijpen en hare uitvoering erlangen, de invoering nl. van eene nieuwe psalmberijming, had in de vorige eeuw, behalve de toestemming van het hoogste civiele gezag, de Staten-Generaal, voor elke kerkelijke gemeente bovendien de afzonderlijke vergunning noodig van Burgemeesteren der stad. Daarop slaat de volgende resolutie van Burgemm. van Delft:

'Sijn gecompareert ter Camere van H.E. Gr. Achtb. een Predicant, Ouderlinge ende Diacon van de Walsche gemeente deeser stadt, te kennen geevende, dat het Walsche Sinodus, vergadert in 's Hertogenbos, in gevolge van de permissie verleent bij de HH. Staeten-Generael, hadden geresolveert in de kercken te introduceren het gebruyk der nieuw gerijmde psalmen, door deselve Sinodus gedaen revideren (herzien) ende ten dien eynde vastgesteld hetselve met de maend Augustus te beginnen; versoeckende H.E. Gr. Achtb. consent omme hetselve in dier voegen alhier in de Walsche kerk te mogen practiseren (ten uitvoer leggen). Waerop weesende gedelibereert, is hetzelve versoeck geaccordeert. Actum den 12, Julius 1729.'

De primitieve berijming der Fransche psalmen door Clément Marot en Théodore de Bèze (Beza) werd vóór dien tijd bij den dienst in de Walsche en Fransche kerken, hier en elders, algemeen gebruikt. Evenals die van Petrus Dathenus voor de Gereformeerde Kerk was zij in taal en stijl verouderd en zoodoende uit den tijd geraakt. Hun inhoud, die in de 16de en de 17de eeuw den vromen zin der vaderen zoo dikwijls had gesterkt en opgewekt, moest in verband met de veranderingen, die de Fransche taal, door de gewijzigde beteekenis van menig woord en om redenen van syntactischen en prosodischen aard, in den loop der tijden had ondergaan, in een nieuwen vorm gegoten, althans van verouderde en dienvolgens den zin bedervende woorden en uitdrukkingen gezuiverd worden.

Bede- en dankstond.

Nu de bede- en dankstonden zoowat historische antiquiteiten zijn geworden, deel ik als curiositeit hier mede, wat in 1706, toen de

Spaansche Successie-oorlog in vollen gang was, naar aanleiding van de overwinning, door 'Malbroek' op den Maarschalk Villeroy bij Ramillies behaald, Burgemeesteren van Delft resolveerden.

Het betreft het houden van eene 'Extraordinaire Danksegging', den 6den Juni 1706, dus veertien dagen na de bevochten victorie.

'Ter oorsaecke van soo veele en soo voornaeme voorvallen en successen den Lande overgecomen, al daer is soo compleete victorie op den viand den voorleeden Pinxterdag bevogten, waervan de vrugt is geweest de overwinningen van alle die groote en magtige steeden van Braband en Vlaenderen, die den viand soo schielijk heeft moeten verlaten, blijvende deselve voor(t)vlugtich voor onse legers; waarbij comende de favorable tijdingen uyt Spangniën(*), die een groote hope geven van een volcomene Reductie (terugbrengen) van alle die Rijcken onder haer (hun) wettigen Heer.

Alle welcke saaken, medebrengende als een omkeering van die formidable magt, die de Christenwerelt soo lange heeft gedruckt en soo veel bloet en welvaren gecost heeft, en dat in al hetselve met een evidente claerheyt comt te blijcken de vinger Gods, die sulcx in soo weynig dagen door Sijn groote goedertiernheyt heeft verrigt. Welkers overdenckingen in alle vroome zielen aenleydingen komende te geven tot lofsangen en danckseggingen aen den Opper Heer des Hemels, die alle dese wonderen ten onsen besten soo genadiglijk heeft uytgevoert; soo hebben de Heeren Burgemeesteren, om sig aen geen ondanckbaerheyt schuldig te maken, goedgevonden en geresolveert, dat op morgen, sijnde Sondag, de clocke vijff uiren, op het luyden van de clok, een extraordinair gebed, nevens een korte inleydinge tot aensettingh tot waere dankbaerheyd, nevens het singen van Psalmen, in de Oude en Fransche Kerck soude werden gedaen, en dat ten dien eynde dese H.E. Achtb. resolutie, des voormiddags naer (na)de predicatie, de gemeynte sal werden voorgeleeen.'

Den 14den Juli 1708 werd een 'gebed en extraordinair danksegging' uitgeschreven wegens de victorie van Oudenaarden, den 11den bevorens bevochten, waarbij twee krijgsoversten, uit het stamhuis van Nassau gesproten, zich bijzonder onderscheidden, nl. Hendrik van Nassau-Ouwer-kerk en Johan Willem Friso. Uit den toon, die in beide besluiten heerscht, blijkt duidelijk, dat het Oud-testamentisch broederpaar Mozes en Aäron in de beste harmonie leefde, en zelfs zou men mogen beweren, dat hier gene wel wat te veel in de attributen van dezen is getreden, door voor te schrijven, *hoe* van de dankbaarheid voor dien zegen zou worden getuigd. Maar de aard van het toenmalig civiel gezag bracht dat zoo mede en de predikanten moesten den gegeven wenk volgen.

Beroep van Ds. Th.U.

Toen Burgemrn. van Delft nog Ambachtsheeren waren van Overschie,

(*) Nl. het ontzet van Barcelona.

moest ook hun goedvinden bij het beroepen van een predikant voor die gemeente zijn verkregen, alvorens tot die handeling konde worden overgegaan. Ziehier de akte van beroep:

'In den naame des Heeren, Amen.

Nadien het God Almagtigh belieft heeft door den dienst Sijnes Woorts ende de werckinge Sijnes goeden Geests, uyt het vervallen menschelijcke geslacht Hem een Kerck en Gemeente te vergaderen ende daertoe te gebruycken den dienst der menschen; en onze kercke tegenwoordigh ontbloot is van onse ordinare Herder ende Leraer, en wij wederom van noden hebben met den eersten (zoo spoedig mogelijk) met een ander bequaem Herder ende Leraer voorsien te worden: So ist dat wij, na menighvuldige aenroepingen van den naame des Heeren, met communicatie ende approbatie van de E. Classis van Delff en Delfflandt, mitsgaders op goedvinden en consent van de Achtb. HH. Burgemrn. der stadt Delff, als Ambachtsheeren, verkoosen en beroepen hebben, gelijck wij beroepen en verkiesen mits desen den Eerw., Godsalighen(*) en welgeleerden Ds. Th.U., tegenwoordigh predikant tot Houtten, tot onsen ordinaren Herder en Leraer; om het woort Godts suyverlijck en na de waerheyt te prediken, de H. Sacramenten na Christi instellingh te bedienen, de Kerckelijcke tucht te helpen oeffenen, de ongeregelden te vermanen, de swacken en krancken te vertroosten, ons met het licht eenes Godtsalighen handels voor te gaen en vorders alles te doen 'tgeen een vroom predikant toestaat(†). Belovende aen onse sijde den voorn. Th.U. als een gesante te ontfangen, na sijne vermaninge te luisteren en in groote eere te houden om sijnes wercks wille. Biddende den Heere des Oegsts (oogsts) ende den oppersten Harder der Schapen tot alles Sijnen genadigen zegen te geven. Amen.'

Volgen de onderteekeningen van de 'deputati' (afgevaardigden) 'ad hanc caussam' (te dien einde) door de Classis, en van de leden en oud-leden van den Kerkeraad. Uit de spelling van menig woord en het gebruik van 'ende' hier en daar mag worden aangenomen, dat als model van de beroep-akte een oude ligger werd gebruikt.

Concessie tot de uitgave eener courant.

De uitgever der *Beschrijving van Delft*, R. Boitet, - zijne compilatie was eene zuivere speculatie - was ook drukker van boeken en couranten en boekverkooper bovendien.

In 1718 richtte hij aan Burgemrn. het verzoek, vermeld in het volgend consent:

'Den boekverkooper Boitet aan de HH. Burgemrn. versogt hebbende

(*) D.i. van God vervulden.

(†) D.i. behoort te doen, tot diens plichten wordt gerekend.

te mogen drucken een *Fransche Courant,* die gemaakt soude werden door Simon de Malville en Pierre Thoulouse, hebben H. Agtb., bij provisie en tot wedeseggen toe, daerin geconsenteerd, mits dat de voorn. personen haar (hun) woonsteden sullen moeten nemen en houden binnen dese stad, en verder hij Boitet in 't maaken van sijne couranten de behoorlijke omsigtigheyd en discretie sal moeten gebruyken, of dat op de eerste klagte dese concessie sal werden ingetrocken.'

Uit het bovenstaande blijkt, dat B. drukker, uitgever en verantwoordelijk redacteur tevens was. De Fransche heeren - waarschijnlijk refugiés - *maakten*, d.i. leverden den voornaamsten inhoud der courant, waarover B. zijn oog moest laten gaan, ten einde te verhoeden, dat de internationaal-politieke beschouwingen soms aanstoot mochten geven of klachten uitlokken; een zeer teeder punt in die dagen, toen de Republiek niet meer als vroeger in het Europeesch concert eene eerste viool speelde, maar 't moest dulden, dat zonder haar over vrede en oorlog werd gehandeld en beslist, en zij dus de 'susceptibiliteit' van andere Staten, die haar boven het hoofd gewassen waren, moest ontzien.

Bij de onderhandelingen over den vrede, die in 1713 te Utrecht werd gesloten, durfde immers de Fransche vertegenwoordiger den Nederlandschen gezanten toevoegen: 'Nous traiterons *de* vous, nous traiterons *chez* vous, nous traiterons *sans* vous.' De bordjes waren geheel verhangen, voor een deel ook, omdat andere Rijken het aan elk passend standpunt mettertijd hadden ingenomen en handhaafden.

Subsidie, aan veerschippers verleend.

Het klinkt vreemd, dat ruim anderhalve eeuw geleden - toen van spoorwegen, stoombooten, tramwagens en hunne concurrentie met de trekschuit zelfs in de verste verte geene sprake was, laat staan aan de mogelijkheid der geheele vernietiging van dat oud-vaderlandsch vervoermiddel werd gedacht, - door de veerschippers, varende tusschen Delft en Den Haag, reeds klachten werden aangeheven over de geringe verdiensten, welke het transport van reizigers tusschen de Princelijke en de Hofstad hun opleverde. En toch was het zoo, blijkens deze resolutie, den 21sten Januari 1727 door Burgemrn. genomen:

'De veerschippers op 's Hage, van tijd tot tijd en al eenige jaren herwaarts *seer lamentabel* hebbende *gedoleerd* over het slegte inkomen van het veer, ende HH. Burgemrn., na ingenomene kennis, daarvan gepersuadeerd zijnde, hebben H. Agtb. goedgevonden en vinden goed bij desen, dat bij provisie aan deselve veerschippers sal gegeven worden een subsidie van *f* 200. - 's jaars, ingaande met 1^{o}. Januarij 1727', enz.

Wat vroeger een vermaak was, is 't nu niet meer. 'De trekschuit' - thans het symbool van al wat saai en naar is - 'aan de lijn der eentoonigheid, door den mageren knol der burgerlijke platheid, langs het

smalle jaagpad der alledaagschheid, op het sukkeldrafje der Jan Salieachtigheid voortgesleept'(*) - werd eenmaal 'Hollands lust' genoemd. Een reisje van Delft naar Den Haag, of zelfs naar Leiden, langs de met fraaie buitenplaatsen en deftige lusthoven prijkende trekvaart, wanneer men, in den stuurstoel gezeten, den blik vrij kon laten weiden over het Hollandsch landschap aan beide zijden van den Vliet, was in mijne jeugd 's zomers volstrekt niet saai of vervelend. Edoch - alles heeft zijn tijd en die der trekschuiten is evengoed voorbij, als de periode der pleizierjachten en watertochtjes door de machtige concurrentie der zoogen. pleiziertreinen, etc. tot het historisch verleden is gaan behooren. Te recht beweert dan ook een Fransch schrijver: 'On ne voyage plus, on arrive', en het verdicht verhaal van Jonker Snelvoet's reizen, dat wij ons uit onzen schooltijd herinneren, is een feit geworden. Wie weet, wat de luchtvaart ons of onzen nakomelingen bereidt?

MR. J. SOUTENDAM.

(*) Volgens den heer Tergouw. Zie zijn werk: *De Volksvermaken,* bl. 610.

De ontwikkeling der eerste beschaving.

Kunnen de betrekkingen, die tusschen den mensch en de overige dieren in de lichamelijke ontwikkeling en algemeene organisatie worden waargenomen, ons duidelijk doen zien, dat hij van een lageren diervorm afstamt en daaruit door langzame ontwikkeling en volmaking is ontstaan, zoo mag men toch - hoe overtuigend die bewijzen voor 's menschen physische ontwikkeling ook mogen zijn - niet uit het oog verliezen, dat daarmede een groot en gewichtig punt in de ontwikkelingsleer nog niet is opgehelderd, n.l. de oorsprong der geestelijke hoedanigheden van den mensch.

Het verschil in intellectueelen toestand tusschen den minst ontwikkelden mensch en het hoogste dier is - schijnbaar althans - zóó groot, dat men eene vergelijking in dit opzicht in den regel voor onmogelijk houdt. De tegenstanders der transformatieleer hechten dan ook - en zeker niet geheel ten onrechte - aan dit vraagpunt eene hooge waarde. Zij meenen, dat het verschil in geestesontwikkeling tusschen den mensch en de dieren zoo aanzienlijk is, dat dit alleen reeds voldoende zou zijn, om de onmogelijkheid te bewijzen van de ontwikkeling van den mensch uit lagere wezens.

Doch men heeft omtrent dit onderwerp in de laatste jaren nieuwe waarnemingen gedaan, die ons doen zien, dat het verschil in geestesontwikkeling tusschen den mensch en de dieren, wel is waar, verbazend groot moet zijn, doch dat dit niet is een verschil in aard, doch slechts in graad. Er bestaat een nauw verband tusschen de intellectueele ontwikkeling van mensch en dier en het is zeer waarschijnlijk, dat de geesteshoedanigheden, evenals de lichamelijke organisatie, eerst door geleidelijke en langzame ontwikkeling dien hoogen graad van volmaking hebben verkregen, die nu juist een zoo kenmerkend onderscheid vormt tusschen den mensch en de hoogere dieren.

Eene verklaring van het eerste ontstaan der intellectueele vermogens van den mensch is, bij den tegenwoordigen stand onzer kennis, nog niet te geven. Het oorspronkelijke ontstaan van verstand, godsdienst, zedelijkheid, enz. zal voorzeker nog lang tot de onoplosbare geheimen blijven behooren. Doch wel kunnen wij nagaan, dat het oorspronkelijke peil dier vermogens zeer laag is geweest; dat ook hier eerst

langzamerhand vooruitgang heeft plaats gehad en de ontwikkelingsleer en de theorie van den strijd om het bestaan ook hier hare volledige toepassing vinden.

Met het vraagstuk van het ontstaan der eerste sporen eener zekere beschaving bij den mensch zullen wij ons dus hier niet bezighouden. Wij kunnen slechts nagaan en verklaren, hoe die intellectueele vermogens zich waarschijnlijk in den loop der tijden hebben ontwikkeld, toen zij eenmaal - zij het ook in zeer geringen graad - waren opgetreden.

De geschiedenis der volken kan ons hierbij den weg niet wijzen, althans slechts op zeer onvolkomene wijze, daar zij zich slechts uitstrekt over eene zeer geringe tijdsruimte. Doch juist daar, waar de historie eindigt, in de overblijfselen van den vóórhistorischen tijd, zullen wij in dit opzicht onze gegevens moeten zoeken. Van groot gewicht bij dit onderzoek is ook de ethnographie der minst ontwikkelde natuurvolken, daar deze nog op den laagsten trap van beschaving staan en zij ons dus de vroegere toestanden kunnen leeren kennen, ook van de tegenwoordige natuurvolken.

De eerste vraag, die zich hierbij voordoet en die wij vóór alles moeten trachten te beantwoorden, is deze: kan men werkelijk aantoonen, dat bij oorspronkelijk ruwe en barbaarsche stammen ontwikkeling mogelijk is? Deze vraag moet ongetwijfeld bevestigend worden beantwoord, hoewel het niet altijd gemakkelijk is, om aan te toonen, dat wilden eenige vorderingen maken op den weg van vooruitgang. Toch is het zeer waarschijnlijk, dat de tegenwoordige natuurvolken in vroegere tijden op een nog lageren trap van ontwikkeling stonden.

Men heeft echter ook wel het omgekeerde beweerd en dikwijls de meening uitgesproken, dat de mensch oorspronkelijk als een beschaafd wezen op de wereld zou zijn gekomen en dat de toestand van de tegenwoordige wilden een gevolg zou zijn van achteruitgang en vermindering der ontwikkeling. Doch deze theorie is, zooals dadelijk blijken zal, geheel in strijd met alle mogelijke feiten, die met zekerheid omtrent dit onderwerp zijn vastgesteld. De teruggang der beschaving moge bij uitzondering in latere tijden zijn voorgekomen, de algemeene regel is toch geweest, dat de tegenwoordige beschaafde rassen vroeger wilden waren en eerst ten gevolge van latere ontwikkeling hun hooger standpunt hebben ingenomen.

Deze zienswijze wordt door de meest uitstekende geleerden op het gebied der ontwikkelingsleer en der anthropologie verdedigd. Darwin huldigt die leer in zijn *Descent of man*, Peschel in zijne *Völkerkunde*; Sir John Lubbock staaft haar door menigvuldige feiten in zijn uitnemend werk: *On the origin of civilisation*, en Hume kwam, op philosophische gronden, in zijn *Natural history of religion* eveneens tot de slotsom, dat de eerste toestand van den mensch noodzakelijk een toestand van barbaarschheid moet geweest zijn.

De bewijzen daarvoor zijn in de eerste plaats te vinden in de duidelijke overblijfselen van den vroegeren lageren ontwikkelingstoestand, in overgeërfde gebruiken, taal, godsdienstige denkbeelden, enz.

Zoo is, volgens Darwin, de tegenwoordige kunst van het tellen afgeleid van de primitieve gewoonte der oervolken, om op de vingers te tellen, en Tylor heeft dat bewezen uit eenige woorden, die op sommige plaatsen nog steeds gebruikt worden. Ook in ons decimale stelsel zijn daarvan nog sporen te ontdekken en bij de Romeinsche cijfers stelt het teeken V eene samengetrokken afbeelding van de hand voor, terwijl men voor het cijfer VI weer den eersten vinger van de andere hand erbij nam en voor cijfers hooger dan tien de teenen van den voet erbij gebruikte. Dergelijke besluiten kunnen worden getrokken uit de taal, die duidelijk de blijken draagt van eene langzame ontwikkeling, en ook uit de schrijfkunst, waar de letterteekens niets anders zijn dan vereenvoudigde afbeeldingen.

Ook in de zeden en gewoonten vertoonen vele volken nog de sporen van vroegere barbaarschheid. Bij alle beschaafde natiën der oudheid heerschte oorspronkelijk de polygamie; de wetten der gerechtigheid waren uiterst primitief en ruw; vele bijgeloovige denkbeelden, die nog heden bestaan, zijn overblijfselen van vroegere godsdienstige meeningen.

De oervolken moeten dus ongetwijfeld op een zeer lagen trap van ontwikkeling hebben gestaan en nog tegenwoordig zien wij b.v. in de Vuurlanders en de Australische inboorlingen voorbeelden van wilden, die, als het ware, nog een dergelijk standpunt innemen. Wel is het verschil tusschen de ziel van den laagst ontwikkelden wilde en het meest verstandige dier nog oneindig groot, maar toch bestaat er geen verschil in den grond der zaak. De dieren bezitten bijna al de geestvermogens, die ook de mensch vertoont, doch in lageren graad en het is dus zeer waarschijnlijk, dat die hoedanigheden bij den mensch eerst langzamerhand tot hoogere ontwikkeling zijn gekomen.

Behalve in de nog aanwezige overblijfselen van een vroegeren barbaarschen toestand der cultuurvolken kan de mogelijkheid dier ontwikkeling ook hieruit worden afgeleid, dat de wilden werkelijk vooruitgang vertoonen.

Dat ontwikkeling van verschillende geestelijke en zedelijke hoedanigheden mogelijk is, kunnen wij reeds hieruit opmaken, dat deze eigenschappen zich nog dagelijks bij de kinderen, ook van beschaafde rassen, ontwikkelen en dat bij verschillende volken alle mogelijke ontwikkelingstoestanden van den menschelijken geest kunnen worden waargenomen. De grootst mogelijke verschillen bestaan tusschen de geestelijke vermogens van menschen van hetzelfde ras en meer nog tusschen de verschillende rassen onderling. Bij de dieren is insgelijks opgemerkt, dat de individu's van eene en dezelfde soort zeer sterk kunnen verschillen in aanleg, opmerkingsvermogen, enz.

Uit vele omstandigheden schijnt te volgen, dat de meeste natuurvolken en wilden, ook zelfs in lateren tijd nog, in een zeker opzicht vooruitgang vertoonen in hun intellectueelen toestand. Deze bijzonderheden hebben wij vooral te danken aan de onderzoekingen van Sir John Lubbock en zij zijn te vinden in zijn uitstekend werk: *Prehistoric times*.

Daarin wordt o.a. aangetoond, dat vele wilde volken in eenige hunner wapenen, werktuigen en kunstvoorwerpen in den lateren tijd werkelijk zijn vooruitgegaan en dat hunne ontdekkingen inderdaad van eigen oorsprong zijn en niet van buiten zijn ingevoerd. De bewoners van Tahiti waren, toen men voor het eerst hunne eilanden bezocht, reeds meer ontwikkeld dan de overige Polynesiërs. De oerbewoners van Peru en Mexico bezaten gekweekte planten en huisdieren, die in deze landen inheemsch waren en dus niet van elders waren ingevoerd. Alle omstandigheden pleiten ervoor, dat hunne voor dien tijd zoo hooge beschaving niet uit den vreemde was gekomen.

Verder bewijst Lubbock, dat in tal van landen, die tegenwoordig bijna de geheele beschaafde wereld vormen, in vroegere tijdperken der aardgeschiedenis wapenen, werktuigen, enz. van vuursteen werden gebezigd. Men heeft die gevonden in bijna alle landen van Europa, in Palestina, Indië, Japan, Nieuw-Zeeland, Egypte en andere landen van Afrika, enz. Daar deze vuursteenen wapenen en werktuigen in de vóórhistorische aardlagen van al deze landen worden gevonden en uit den historischen tijd geene enkele overlevering bekend is, die op het gebruik van zulke werktuigen in die landen wijst, volgt daaruit, dat in vroegere perioden in al die streken barbaarsche, onbeschaafde volken leefden, wier ontluikende beschaving zich van lieverlede heeft ontwikkeld.

Het zou dan ook inderdaad, afgezien van deze feiten, een weinig verheffend denkbeeld zijn van de menschelijke natuur, dat hij, als beschaafd mensch geschapen, zoo laag kon zinken, dat zijn geestestoestand afdaalde tot dien van een Vuurlander of een Australischen inboorling, die in vele opzichten tot den dierlijken toestand naderen. Er zijn geene aannemelijke gronden aan te voeren voor de meening, dat de mensch in een volmaakten lichamelijken en intellectueelen toestand zou zijn op de wereld verschenen en langzamerhand tot een lager standpunt zou zijn afgedaald.

Wel heeft zich somtijds het geval voorgedaan, dat oorspronkelijk meer beschaafde natuurvolken in hunne ontwikkeling achteruitgingen, en dat is o.a. waarschijnlijk met de Polynesiërs het geval geweest. Bij hen was reeds lang vóór de aankomst der Europeanen de beschaving zeer achteruitgegaan. Hunne oorspronkelijke godsdienstige en maatschappelijke instellingen waren toen reeds zeer in verval en ook op allerlei ander gebied neemt men bij de Polynesiërs eene afdaling van een hoogeren trap van cultuur waar. Dat blijkt vooral uit de overblijfselen van vroegere producten van bouwkunst en beeldhouwwerk,

die op vele Zuidzee-eilanden zijn gevonden en dikwijls van zeer veel kunstzin getuigen. Grootsche bouwwerken zijn b.v. op Rapanuï door Roggeveen gevonden en de teekeningen op de wanden daarvan bewijzen, dat die gebouwen, die nu in ruïnen zijn veranderd, nog vóór ongeveer anderhalve eeuw moeten bewoond zijn geweest.

Zoo kan dus het feit niet geloochend worden, dat sommige volken in hunne beschaving zijn achteruitgegaan, zooals waarschijnlijk ook het geval is geweest met de Vuurlanders, die door andere en veel krachtiger stammen naar hun tegenwoordig onherbergzaam land werden gedrongen en daar wellicht nog meer in beschaving teruggingen. Doch daartegenover staat, dat volken, die op denzelfden lagen trap van beschaving staan, in de schoonste, liefelijkste en vruchtbaarste streken der aarde leven.

Deze en andere voorbeelden van achteruitgang komen ook slechts bij uitzondering voor en mogen niet aangevoerd worden als een algemeene regel en bovendien moet men in zulke gevallen voorzichtig zijn met het trekken van besluiten. De beroemde Duitsche geleerde op het gebied der volkenkunde, Oskar Peschel, die vele jaren achtereen in Brazilië verblijf hield en de zeden en gewoonten der Indianen aldaar bestudeerde, meende uit zijne waarnemingen insgelijks te mogen afleiden, dat er geene redenen waren, om aan te nemen, dat aan den tegenwoordigen barbaarschen toestand dier inboorlingen tijdperken van een hoogeren cultuurtoestand voorafgingen. Ook hebben vele schrijvers van den weinig ontwikkelden cultuurtoestand van vele tegenwoordige wilde stammen eene dikwijls al te overdrevene en eenzijdig voorgestelde schets geleverd. Men heeft niet altijd in aanmerking genomen, dat ook onder de individu's van één en denzelfden stam zeer veel verschil in ontwikkeling kan voorkomen, evenals bij de meest beschaafde volken. Daarbij is dikwijls te veel naar den schijn geoordeeld en men is te ver gegaan, als men sommige wilde volken in hunne geestelijke vermogens met de dieren gelijkstelde. Hoe laag vele menschenrassen ook mogen staan, de afstand tusschen mensch en dier blijft toch ook bij den wilde nog verbazend groot.

Bij vele schrijvers zijn voorbeelden van zulke onjuiste oordeelvellingen in grooten getale te vinden. Zoo beweert o.a. Meinicke, dat de verstandelijke vermogens der Australische inboorlingen, die inderdaad wel als de minst ontwikkelde wilden mogen beschouwd worden, nauwelijks gelijkstaan met die van den orang-oetan. Doch andere waarnemers, zooals Mitchell, die de inboorlingen van verschillende streken nauwkeurig leerde kennen en zich daarbij niet tot die van eene beperkte streek bepaalde, komt tot geheel andere uitkomsten en stelt sommige stammen van Australië zelfs hooger dan de vroegere Engelsche boeren. Ook de berichten der zendelingen bevestigen deze meening. De kinderen der inboorlingen, die de zendingsscholen aldaar bezoeken, streven, zooals uit de officieele verslagen der inspecteurs

voor het schoolwezen blijkt, in hunne vorderingen niet alleen met hunne studie de kinderen van blanke ouders ter zijde, doch overtreffen deze zelfs in sommige vakken, in het bijzonder in het rekenen en teekenen. En wat de zedelijkheid dezer wilden aangaat, zoo is het waar, dat deze dikwijls op een zeer lagen trap staat, dat bij hen list, ongevoeligheid, ondankbaarheid, enz. eene groote rol spelen, doch het is even zeker, dat de inboorlingen door de behandeling der Europeanen dikwijls tot zulke ruwe handelingen werden gebracht en dat er ook talrijke voorbeelden bekend zijn van Australische stammen, die in moed, zelfopoffering en trouw zonder twijfel hooger staan dan vele Europeanen.

Men heeft dergelijke waarnemingen bij vele andere stammen gedaan. Vroeger meende men b.v. de Boschjesmannen, die Zuid-Afrika tot aan het Ngamimeer bewonen, als zoo uiterst laag ontwikkelde wezens te moeten afschilderen, dat men hen als een overgang kon beschouwen tusschen mensch en aap. En inderdaad zijn er typen van dezen stam, zooals b.v. de Boschjesmannen, die wel eens in Europa werden ten toon gesteld, die een terugstootend uiterlijk hebben en die in hun geheele wezen, zoowel lichamelijk als geestelijk, iets dierlijks vertoonen. Doch er zijn ook andere typen van Boschjesmannen, die een veel gunstiger uiterlijk hebben en dan ook veel beschaafder zijn. Livingstone deelt o.a. mede, dat hij dikwijls in de gelegenheid was, goed gevormde, somtijds zelfs schoone typen van dit menschenras te leeren kennen. Hij uitte de veronderstelling, die zeer waarschijnlijk juist is, dat men de mismaaktste en minst ontwikkelde exemplaren dezer stammen uitkiest, om die in Europa ter bezichtiging te stellen, opdat hun dierlijk uiterlijk meer indruk zou maken en daardoor de kans op eene goede speculatie grooter zou zijn.

Vele Boschjesmannen nemen geenszins zulk een lagen rang in, als gewoonlijk gemeend wordt, en dikwijls geven zij zelfs bewijzen van een zeer rijk gemoedsleven en van veel zedelijk gevoel. Ook de kunst wordt door sommige dezer natuurmenschen reeds beoefend. De Boschjesmannen van de Kaap de Goede Hoop en de Oranjerivier beschilderen of bekrassen de rotsen met allerlei afbeeldingen van dieren en menschen. Het is waar, dat deze figuren tot de meest primitieve proeven der teekenkunst behooren en slechts de ruwste omtrekken der voorwerpen doen zien, doch volgens sommige schrijvers bootsen zij toch nog volkomener de natuur der voorwerpen na dan de overeenkomstige afbeeldingen op vele gedenkteekenen der oud-Egyptische kunst.

Op een zeer lagen trap van beschaving staan ook de bewoners van Vuurland, een weinig talrijke volksstam, die in de nevelachtige en vochtige landen, aan de Straat van Magelhaen gelegen, een armzalig bestaan voortsleepen. Charles Darwin kwam op zijne wereldreis met de Beagle veel met de Vuurlanders in aanraking en deed gewichtige waarnemingen omtrent hunne verstandelijke ontwikkeling. Hij schildert ons in zijn werk over die wereldreis uitvoerig en op boeiende wijze

den ellendigen toestand dezer inboorlingen, die klein en onooglijk van gestalte zijn, verwarde en ruwe haren hebben en allerlei onaangename geluiden uitstooten, welke eigenlijk den naam van spraak niet verdienen, en die 's nachts in het stormachtige klimaat van die streken dikwijls naakt en onbeschut tegen regen en wind als dieren bij elkaar op den grond slapen. Bovendien hebben zij dikwijls van hongersnood te lijden; zij hebben geene regeering, zelfs geene opperhoofden en, voor zoover bekend is, geene godsdienstige denkbeelden. 'Wanneer men zulke wezens ziet,' zegt Darwin, 'kan men nauwelijks gelooven, dat zij onze medeschepselen en bewoners van eene en dezelfde wereld zijn.' In dezen uithoek van Zuid-Amerika leeft de mensch in een lageren toestand der beschaving dan op eenig ander deel van de wereld.

En toch, hoe laag deze schepselen ook staan, zij zijn toch voor ontwikkeling vatbaar, zooals de Vuurlanders bewezen, die door Kapitein Fitz Roy naar Engeland werden gebracht, om daar opgevoed en godsdienstig onderwezen te worden, en die de reis met de Beagle medemaakten, om naar hun land terug te keeren. Zij vertoonden eene vrij groote mate van verstand en waren ook vatbaar voor de hoogere gevoelens van vriendschap en dankbaarheid, enz. Darwin verzekert verder in zijn werk: *The descent of man*, dat hij, hoe groot het verschil in lichaam en geest tusschen een Europeaan en een inboorling van Amerika of Australië ook zijn moge, bij deze Vuurlanders toch telkens verrast werd door kleine karaktertrekken, die bewezen, hoezeer hun verstand voor ontwikkeling vatbaar is en in den grond der zaak met het onze overeenkomt. Ook de Vuurlanders, die Darwin op zijne reis ontmoette, gaven wel eens bewijzen van nadenken en overleg of zij vertoonden somtijds oorspronkelijke uitvindingen, die slechts door eene zekere intellectueele ontwikkeling kunnen verklaard worden. Zij maken b.v. kano's uit holle boomstammen, en geven, hoewel zij lichamelijk weinig ontwikkeld zijn, toch bewijzen van veel persoonlijken moed, daar zij de eenige Zuid-Amerikanen zijn, die zich met die uiterst primitieve vaartuigen van Kaap Hoorn tot Ecuador en de La-Platarivier over den Oceaan durven wagen.

Uit al deze voorbeelden blijkt ten duidelijkste, dat zelfs bij de minst beschaafde natuurvolken ontwikkeling van de intellectueele vermogens mogelijk is en dat deze ontwikkeling ook werkelijk voorkomt. Zelfs bij de wilde volken zijn geene twee individu's van denzelfden stam volkomen aan elkander gelijk; zij verschillen allen min of meer in hunne geestelijke vermogens.

De eerste aanleiding tot ontwikkeling van het verstand en de beschaving moet zonder twijfel gezocht worden in veranderde omstandigheden, waardoor variaties, zoowel in lichamelijken als in geestelijken toestand, kunnen optreden. Bij dieren is de invloed van de uitwendige omstandigheden op den lichamelijken toestand althans met zekerheid

bewezen en vormt zelfs den grondslag voor Darwin's theorie van de variatie der diervormen en het ontstaan der soorten. Doch ook voor den mensch is deze invloed duidelijk merkbaar en deed zich zeer waarschijnlijk ook vroeger bij de ontwikkeling uit lagere vormen gelden.

Wallace merkt in een opstel in de *Anthropological review* (1864) te recht op, dat de lichamelijke toestand van den mensch zeer weinig veranderingen moet ondergaan hebben, sedert hij die verstandelijke en zedelijke vermogens had verkregen, die hem van de lagere dieren onderscheiden. Want juist door zijn meer ontwikkelden geest weet hij zich naar de veranderde omstandigheden te voegen door het uitvinden van werktuigen, wapenen, enz., door het bedenken van middelen ter verdediging, van nieuwe stoffen voor de voeding, enz. Daar de dieren dit vermogen niet of slechts in zeer geringe mate bezitten, moet hun lichaamsvorm, hunne organisatie zich wijzigen, daar zij anders te niet zouden gaan. Wanneer de mensch zich verplaatst naar een koud klimaat, maakt hij zich warmere kleederen; ontmoet hij machtige vijanden, dan vindt hij nieuwe wapenen uit. Een dier echter is daartoe niet in staat; het zal òf te niet gaan òf, als het blijft bestaan, zal zijn lichaamsvorm zich naar de omstandigheden wijzigen. In de koude streken bedekt zich het lichaam der dieren met een warmen pels; tegenover machtige vijanden ontwikkelen zich sterke klauwen of tanden of de dieren nemen in grootte af, zoodat zij minder gemakkelijk kunnen ontdekt worden.

In tegenstelling van dien der dieren zal dus de lichaamsvorm van den mensch door de omstandigheden betrekkelijk weinig gewijzigd zijn. Doch anders is het, volgens Wallace, met de geestelijke hoedanigheden. Deze toch zijn zeer veranderlijk en indien zij voor den oermensch van groote beteekenis waren, zullen zij zich door de natuurkeus meer volmaakt en ontwikkeld hebben. In den oertijd zullen zich onder de ruwste wilden diegenen het beste hebben staande gehouden, die het scherpzinnigst waren, de beste wapenen uitvonden, enz. Dezen waren, in het algemeen, het meest in staat zich te verdedigen, zullen dus de minder begaafden van hun stam hebben overleefd en hunne meer ontwikkelde geestesgaven op hunne nakomelingen hebben overgebracht. De minder intellectueel ontwikkelden kwamen in den strijd des levens om en kregen dus ook geene nakomelingen.

Hetzelfde, wat hier gezegd is omtrent de individu's van- denzelfden stam, geldt in nog hoogere mate voor de verschillende stammen ten opzichte van elkaar. Darwin wijst in zijn *Descent of man* op het overal en algemeen waar te nemen verschijnsel, dat meer beschaafde stammen de minder ontwikkelde verdringen. Overal, waar de wilde volken door cultuurvolken worden aangetast, worden zij, zooals in Australië en Amerika herhaaldelijk, gebleken is, volkomen van het wereldtooneel verdrongen, indien althans geene bijzondere omstandigheden het doordringen der beschaafde volken beletten. En dat is

niet alleen tegenwoordig het geval, doch het verschijnsel is zoo oud als de menschheid zelf. Wij kunnen met zekerheid beweren, dat, van de vroegste tijden af, meer ontwikkelde stammen de andere hebben verdrongen; in bijna alle streken der aarde heeft men de overblijfselen van uitgestorven stammen gevonden of het bestaan daarvan uit sagen, gedenkteekenen, enz. kunnen opmaken.

Op die wijze behielden dus de meer ontwikkelden de overhand, vooral ten gevolge van door hen verkregen meer volkomen hulpmiddelen, die weer het uitvloeisel waren van hun meerder verstand. Verder laat zich dan gemakkelijk verklaren, dat de eenmaal verkregen kundigheden door de natuurkeus zich steeds meer zullen hebben volmaakt. Want hierbij vonden de wetten der erfelijkheid en der natuurkeus bij den strijd om het bestaan, die bij de ontwikkeling der gansche organische wereld zulk eene gewichtige rol hebben gespeeld, insgelijks hare volledige toepassing.

Had een volksstam door zijn intellectueel overwicht andere stammen verdrongen of onderworpen, dan zullen die meer volkomene hoedanigheden zich door de erfelijkheid op hunne nakomelingen hebben overgeplant. Want de variaties der organismen, ook die van hun geest, worden van het moederdier zonder twijfel op de nakomelingen overgeplant. Men heeft toch door een onnoemelijk aantal voorbeelden bewezen, dat er niet alleen eene groote mate van veranderlijkheid bestaat in de geesteshoedanigheden van menschen van hetzelfde ras, - en meer nog in die van verschillende rassen en zelfs van dieren - doch men heeft ook met zekerheid aangetoond, dat die veranderingen of wijzigingen in den intellectueelen toestand erfelijk overgaan van het moederdier op de jongen. ‘Dat dit bij de dieren werkelijk zoo is,’ zegt Darwin, ‘is genoegzaam bekend, want wij weten allen, hoe bij onze honden, paarden en andere huisdieren de jongen allerlei gewoonten, doch ook moed, slecht en goed temperament, slimheid, enz. van het moederdier overerven.’ Ook bij den mensch is, volgens Darwin, de erfelijkheid van de geestelijke hoedanigheden niet twijfelachtig; wij vinden voorbeelden daarvan in bijna elke familie en Galton heeft in zijn werk: *Hereditary genius*, aangetoond, dat het genie neiging tot erfelijkheid heeft, terwijl het aan den anderen kant slechts al te zeker is, dat ook krankzinnigheid en beperktheid van geestvermogens van het eene geslacht op het volgende overgaan.

Wij kunnen dus uit dit alles met eenige waarschijnlijkheid afleiden, dat ook de hoogere verstandsontwikkeling, die den mensch van het dier onderscheidt, door de natuurkeus is verkregen in den strijd om het bestaan, en wel hoofdzakelijk, omdat die vermogens voor den oermensch nuttig waren, om zich staande te houden tegenover de dieren. Die eerste beschaving zal zich door de erfelijkheid op volgende geslachten hebben overgeplant en aldus is, uit eene eerste onaanzienlijke kiem,

door natuurkeus en erfelijkheid de hoogere ontwikkeling van latere stammen langzamerhand tot stand gekomen.

Van den oorspronkelijken toestand der oermenschen en van de eerste optreding der hoogere intellectueele vermogens kunnen wij ons echter moeielijk eene voorstelling vormen, daar zelfs de oudste archaeologische of geologische oorkonden, die tot ons zijn gekomen, reeds bewijzen leveren van het bestaan eener zekere mate van ontwikkeling en beschaving. De bewoners der paaldorpen waren reeds in vele opzichten tamelijk ontwikkeld; zij kenden niet alleen het gebruik van vuur, doch hadden reeds verschillende werktuigen en wapenen, beoefenden waarschijnlijk reeds den landbouw, enz. Wij hebben echter geologische overblijfselen, die van nog veel oudere dagteekening zijn dan de paaldorpen, en ook deze leveren ons reeds bewijzen van de aanwezigheid eener zekere beschaving, vooral in den vorm van allereenvoudigste werktuigen. De holenmensch uit den oertijd, hoe ruw en onbeschaafd ook, bediende zich reeds van - overigens zeer primitieve - werktuigen, om de beenderen der wilde dieren te splijten, pijlspitsen te vervaardigen, enz. Van een nog lageren ontwikkelingstrap der beschaving is ons echter niets bekend.

Vragen wij dus naar de oorzaken der allereerste beschaving, dan kunnen wij alleen dit als zeer waarschijnlijk aannemen, dat stammen, die door de eene of andere oorzaak boven andere waren bevoorrecht, de overhand behielden en de minder ontwikkelden verdrongen. Wij moeten dus nagaan, hoe het mogelijk was, dat sommige stammen zulk een overwicht boven andere konden verkrijgen, dat zij dezen verdrongen en hunne meerdere verstandelijke ontwikkeling konden doen zegevieren boven de in dit opzicht minder bevoorrechten.

De ontwikkeling der eerste beschaving is in de eerste en voornaamste plaats afhankelijk geweest van den aard en de hoeveelheid van het beschikbare voedsel en van de uitvinding van werktuigen, om zich dat te verschaffen, of van wapenen, om zich te verdedigen. Stammen, die in deze opzichten andere stammen vooruitstreefden, zullen zich beter hebben kunnen staande houden en op hunne nakomelingen hunne meerdere bedrevenheid in dit opzicht hebben overgeplant.

Intusschen zijn er sommige vaardigheden of vermogens, die zelfs reeds den oudsten mensch eigen waren en waarvan wij het spoor niet kunnen vervolgen tot den eersten oorsprong, daar zij van den aanvang af moeten bestaan hebben. Sir John Lubbock heeft in zijn *Prehistoric times* aangetoond, dat sommige kunsten den mensch reeds bekend moeten geweest zijn, toen hij, van zijne oorspronkelijke geboorteplaats uit, zich voor het eerst over den aardbol ging verspreiden. Dit moet nl. het geval geweest zijn met die kunsten of werktuigen, die wij bij alle wilde volken, zoowel van den tegenwoordigen als van den vóórhistorischen tijd, terugvinden, daar de kunsten, die vóór de verspreiding over de aarde reeds bekend waren, niet meer zullen verloren gegaan

zijn en dus bij alle volken, die van den oorspronkelijken stam zijn uitgegaan, nog zullen te vinden zijn. Dit is b.v. het geval met de speer, eene wijziging van de mespunt, en de knots, die als een lange hamer kan beschouwd worden. De kunst, om ruwe booten of vlotten te maken, was eveneens reeds aan de oudste menschen bekend, evenals de kunst, om vuur te maken, daar dit bij alle tegenwoordige wilden en zelfs reeds bij den oudsten holenmensch werd aangetroffen.

Lubbock merkt ook op, dat het waarschijnlijk is, dat de oudste menschenrassen niet verder dan tot tien konden tellen, daar vele tegenwoordige wilden zelfs niet verder kunnen tellen dan tot vier. Hij meent verder, dat de oorspronkelijke beschaving van den oermensch niet veel lager kan gestaan hebben dan die van de tegenwoordige ruwste wilden, daar hij anders zeker niet met zoo goed gevolg den strijd om het leven zou hebben kunnen bestaan, zooals blijkt uit zijne vroege en snelle verspreiding over de aarde.

De kunst, om vuur te maken, is niet alleen de eerste, doch ontegenzeggelijk ook de gewichtigste stap, dien de menschelijke beschaving ooit heeft gedaan, daar deze zonder vuur niet kan gedacht worden. Deze kunst wordt door Darwin, na de vorming van de taal, de grootste ontdekking genoemd, die door den mensch is gedaan, doch zij is waarschijnlijk reeds afkomstig van de oudste tijden van het menschelijk geslacht. Het vuur stelde den mensch voor het eerst in staat, om zijn voedsel beter toe te bereiden, harde en houtige wortels verteerbaar en vergiftige kruiden onschadelijk te maken. Lubbock meent, dat de oorsprong der ontdekking van het vuur moet gezocht worden in het gebruik van den vuursteen, die door zijne hardheid spoedig de aandacht trok en tot verschillende doeleinden gebruikt werd. Bij het doorslaan der vuursteenen zag men er vonken uit springen; bij het wrijven der stukken over elkaar bemerkte men het ontstaan van warmte. In deze beide verschijnselen zoekt Lubbock den eersten oorsprong van de beide gewone methoden, om vuur te maken. In dezelfde bewerking zal waarschijnlijk ook wel de oorzaak moeten gezocht worden van de ontdekking der eerste werktuigen. De scherpe splinters, die van de vuursteenen bij het splitsen afsprongen, waren bijzonder geschikt, om als scherpe werktuigen gebruikt te worden, en men zal na die waarneming dus spoedig begonnen zijn de steenen opzettelijk door te breken, terwijl er daarna weinig noodig was, om te komen tot het slijpen en polijsten der steenen.

Daar wij nu zien, dat in de beenderholen van Frankrijk en Duitschland met de overblijfselen van het rendier, horens, beenderen, steenen werktuigen en gereedschappen, ook steeds asch en verkoold hout worden aangetroffen, zoo blijkt daaruit, dat in Noord-Europa reeds gedurende den ijstijd de bereiding van vuur bekend was. De verhalen van reizigers, die op hunne tochten o.a. in Australië en Oost-Afrika wilden zouden hebben gezien, die in ontwikkeling met de apen gelijkstaan, daar zij,

evenals deze, boomen beklimmen, zich met vruchten voeden, steenen tot verdediging gebruiken en die met het vuur volkomen onbekend zouden zijn, berusten waarschijnlijk op eenige meer op zichzelf staande gevallen van verwildering door bijzondere omstandigheden.

Het voortbrengen van vuur staat bij de meeste tegenwoordige wilde stammen ook in verband met hunne godsdienstige denkbeelden. Sommigen zijn vuuraanbidders, anderen beschouwen het vuur als een der werkzaamste middelen tegen alle booze geesten. Het laatste is b.v. met den Australiër het geval, die niets verschrikkelijkers kent dan de duisternis van den nacht, waarin de booze geesten rondwaren; hij brandt dus, zoowel in den zomer als in den winter, vóór zijne hut een vuur, dat nooit mag uitgedoofd worden. Hij verkrijgt dit vuur nog op de meest primitieve manier, - althans voor zoover hij nog niet door de Europeanen met tondeldoos of lucifers is bekend geworden - door n.l. eene droge houten staaf loodrecht op een horizontaal plankje te plaatsen en daarop snel rond te draaien, totdat het vuur zich ontwikkelt, of ook, door met eene houten staaf hevig en snel over droog hooi te wrijven of een plankje evenals eene schaaf te strijken over een ander, dat op den grond wordt geplaatst en met de borst daarop wordt vastgedrukt.

De eerstgenoemde methode van vuurmaken werd door Darwin op zijne wereldreis met de Beagle ook bij de bewoners van Tahiti waargenomen, zoodat deze kunst waarschijnlijk van vroegere stammen is overgeërfd. Volgens Darwin gebruiken de Tahitianen daartoe een zeer wit en licht soort van hout en zij brengen het vuur in weinige seconden voort, hoewel dit voor iemand, die de kunst niet verstaat, zeer veel inspanning vereischt. Dezelfde methode wordt, met eenige wijziging, ook door de Gaucho's gebruikt.

Wij zien dus, dat een toestand van volledige onbeschaafdheid en wildheid noch van den tegenwoordigen noch van den vóórhistorischen mensch bekend is, want de omstandigheid, dat zij allen de kunst, om vuur voort te brengen, verstaan, bewijst, dat zij de eerste grens der beschaving reeds hebben overschreden.

Even oud als de ontdekking van het vuur is waarschijnlijk het ontstaan der taal. In weerwil van de mededeelingen, door sommige reizigers gedaan, is het tot nog toe niet gelukt, ergens op de aarde ook slechts de kleinste menschengroep te vinden, die niet in het bezit is van eene - zij het dan ook hoogst eenvoudige - taal. Toch is er waarschijnlijk een tijd geweest, dat ook de oermensch de eigenlijke woordentaal nog niet kende en zich, om zijne gedachten uit te drukken, evenals de dieren moest behelpen met eenige niet-gearticuleerde geluiden.

De taal heeft zich hoogst waarschijnlijk langzamerhand door ontwikkeling gevormd, evenals andere geestelijke vermogens. Dit is o.a. in den jongsten tijd ook op anatomische gronden betoogd door Prof. Rüdinger

te München in eene brochure, getiteld: *Beitrag zur Anatomie des Sprachcentrums.* Volgens Prof. Broca is de zetel der spraak waarschijnlijk gelegen in een bepaald gedeelte van den schedel en wel in dat onderdeel van de groote hersenen, dat men de derde linkerhersenlob noemt. Indien nu de stelling onbestrijdbaar is, dat onder normale omstandigheden de mate van ontwikkeling der organen gelijken tred houdt met de mate van organischen arbeid, dien zij kunnen voortbrengen, dan moet men ook kunnen bewijzen, dat er in dat centrum van de taal ontwijfelbare anatomische verschillen zijn waar te nemen naar gelang van den hoogeren of lageren intellectueelen rang, dien het individu gedurende zijn leven innam. Dit is nu door Prof. Rüdinger gedaan en de uitkomsten van zijn onderzoek bevestigen dezen regel, als ook de theorie van Broca, op verrassende wijze.

Rüdinger onderzocht in dit opzicht de hersenen van de lagere apen, de anthropomorphe apen (die den mensch het meest nabijkomen, zooals de orang-oetan), de microcephale idioten, de doofstommen, de menschen van verschillende rassen, enz. Dat de derde hersenlob de zetel van de spraak is, zou alleen door directe proeven, op menschen genomen, positief kunnen worden bewezen, doch de proeven van Rüdinger zijn zóó overtuigend, dat zij geen twijfel overlaten omtrent de juistheid zijner conclusiën.

Hij vond dan, dat bij de lagere apen de derde hersenlob geheel ontbreekt en dat zij bij de hoogere apen aanwezig is, doch slechts in zeer rudimentairen toestand. Hetzelfde is het geval bij de microcephale idioten; bij een achtjarig meisje, dat slechts twee geluiden kon voortbrengen, waren niet alleen de hersenen in het algemeen weinig ontwikkeld, doch in het bijzonder was de derde hersenwinding volkomen rudimentair. Bij doofstommen kwam in den regel, wel is waar, het spraakcentrum voor, doch het week in vele opzichten van den typischen vorm af, zoodat de linker derde hersenlob uiterst klein en de rechter slechts weinig grooter was. Daarentegen heeft Rüdinger de hersenen van verschillende groote redenaars en uitstekende philosofen onderzocht en gevonden, dat bij hen de derde hersenlob bijzonder sterk ontwikkeld was en van talrijke kleinere windingen was doorsneden.

Men heeft in het algemeen bij de lagere menschenrassen, b.v. bij de Negers en Hottentotten, waargenomen, dat hunne hersenen zeer eenvoudige windingen hebben, die niet van secundaire plooien zijn voorzien. Rüdinger toonde verder aan schedels van Negers en Hottentotten aan, dat de derde winding ook daar uiterst eenvoudig is.

Uit dit alles blijkt dus voldoende, dat ook de spreektaal, die den mensch in zoo hooge mate van de dieren onderscheidt, langs den weg der geleidelijke ontwikkeling in verband met zijne organische samenstelling is ontstaan. Wij zien, dat de taal bij de minst ontwikkelde rassen het minst ontwikkeld is, en kunnen daaruit besluiten, dat er eenmaal een tijd geweest is, dat de oermensch de spreektaal

niet machtig was. Daar echter zelfs de dieren hunne gewaarwordingen door verschillende geluiden aan hunne soortgenooten en aan den mensch kunnen kenbaar maken, is het wel aan te nemen, dat reeds de oudste mensch dat vermogen in nog hoogere mate dan de overige dieren heeft bezeten, doch dat hij het gebruik eener gearticuleerde taal eerst later, te gelijk met zijne meerdere lichamelijke en verstandelijke ontwikkeling, heeft verkregen.

De aanleiding tot het ontstaan der spraak moet, volgens Darwin, Schleicher en Max Müller, gezocht worden in de nabootsing van verschillende geluiden en in de wijziging daarvan, gepaard met teekens en gebaren. Zooals bij andere dieren, vooral gedurende den paartijd, verschillende geluiden worden voortgebracht, om allerlei gemoedsbewegingen uit te drukken, als liefde, ijverzucht, haat, enz., zal dat ook bij den oermensch het geval zijn geweest. In de nabootsing van muzikale uitroepen door middel van gearticuleerde geluiden moet dus de oorsprong der eerste woorden gezocht worden. Grooten steun vindt deze zienswijze in het feit, dat de neiging, om alles, wat zij hooren, na te bootsen, vooral bij de apen, onze naaste verwanten, bij de microcephale idioten en bij de wilde menschenrassen buitengewoon sterk is.

Darwin schrijft, na het eerste ontstaan van de gearticuleerde geluiden, de verdere ontwikkeling der spraak toe aan de meerdere volmaking, die het stemorgaan, ten gevolge van het voortdurend gebruik, onderging en die telkens door de erfelijkheid op volgende geslachten werd overgebracht en steeds toenam. Doch vooral wordt door hem eene groote beteekenis gehecht aan de betrekking, die bestaat tusschen het voortgezet gebruik der taal en de ontwikkeling der hersenen. Eerst het gebruik toch van woorden stelde den mensch in staat, een langeren en meer samengestelden gedachtengang te volgen, waardoor dus omgekeerd, met de verstandelijke vermogens, ook de anatomische vorming der hersenen zich ontwikkelde, terwijl deze weer, zooals uit de genoemde proeven van Rüdinger volgt, op de ontwikkeling der spreektaal terugwerkte.

Op welk tijdstip nu het vermogen, om gearticuleerde geluiden voort te brengen, bij den mensch het eerst is ontstaan, kunnen wij niet nagaan. Zeker is het, dat alle tegenwoordige wilden in verschillende mate dat vermogen bezitten.

De oerbewoners van het eiland Ceylon, Vedda genoemd, een der minst beschaafde menschelijke stammen, die slechts zeer weinig talrijk meer is, van de jacht leeft, nauwelijks de allernoodzakelijkste kleeding, noch maatschappelijke wetten bezit, heeft toch eene zekere taal, die merkwaardigerwijze duidelijk verwant blijkt te zijn met het sedert lang in Indië uit het dagelijksch leven verdwenen Sanskriet.

De taal der Vuurlanders staat, volgens Darwin, op nog veel lageren trap en is in elk geval eene der minst ontwikkelde talen, die op de grens van de gearticuleerde spraak staan. Deze taal klinkt zoo ruw

en onbeschaafd, dat Kapitein Cook haar vergeleek met het geluid van iemand, die zijne keel reinigt, waarbij Darwin echter aanteekent, dat zeker nog nimmer eenig Europeaan met zoovele verschrikkelijke geluiden zijne keel gereinigd heeft, als door deze zoogenaamde taal der Vuurlanders worden voortgebracht. Zoowel bij de Vuurlanders als de Australiërs merkte Darwin op, in hoe sterke mate het vermogen tot nabootsing, ook die van Engelsche woorden, was ontwikkeld, en hij zoekt daarin dan ook eene der gewichtigste oorzaken van het ontstaan der woordentaal bij de oervolken.

De Australische inboorlingen voeren bij hunne dansen steeds gezangen uit, die echter in den regel slechts uit twee- of drieregelige verzen bestaan, welke als eene ééntonige melodie telkens worden herhaald. Vele dier liederen zijn reeds van de oudste tijden of uit verre landen afkomstig. Zij bezitten heldensagen en zijn zelfs in zekere mate met de kunst van lezen en schrijven bekend, waartoe zij korte staven gebruiken, die van allerlei inkervingen, gebogen lijnen en overlangsche strepen voorzien zijn, door welke teekens zij zeer goed hunne gedachten aan elkaar kunnen mededeelen.

Er zijn echter ook wilde volken, wier taal reeds veel volkomener is. De Maöri's in Nieuw-Zeeland en andere Polynesische stammen hebben reeds eene tamelijk ontwikkelde taal. Het alphabet der Maöri's bestaat echter slechts uit 14 letterteekens en zij hebben volstrekt geene ineenvloeiende tweeklanken, terwijl de s-klank in hun alphabet volkomen ontbreekt. Daardoor worden de Nieuw-Zeelanders door de Engelschen slechts zeer moeielijk verstaan, als zij Engelsch spreken, en zijn de Engelsche veroveraars, die in alle andere koloniën hunne taal aan het volk hebben opgedrongen, genoodzaakt geweest, de Maöritaal te leeren. De Maöri's hebben bovendien eene zeer ontwikkelde letterkunde, die door mondelinge overlevering van het eene geslacht tot het volgende is bewaard gebleven, totdat voor eenige jaren Dieffenbach, Shortland, Sir George Grey en anderen eene verzameling van deze heldensagen en liederen hebben bijeengebracht. Daarin komen zeer schoone legenden voor, o.a. die van Hinamoa, welke aan die van Hero en Leander kan ter zijde gesteld worden. Ook in hunne overige geestelijke hoedanigheden staan de Maöri's veel hooger dan de meeste overige natuurvolken.

De hoogere rang, die door de taal en de letterkunde der Maöri's wordt ingenomen, moet hieraan worden toegeschreven, dat deze taal met die van andere Polynesische stammen reeds afkomstig is van vroegere stammen en zich dus betrekkelijk reeds meer heeft ontwikkeld. Want volgens Peschel, Jung, enz. zijn de bewoners van Nieuw-Zeeland van betrekkelijk jonge dagteekening en zijzelven geven als hun oorspronkelijk vaderland een van de eilanden der Samoa-groep aan. De taal van de bewoners dezer eilanden is dan ook nauw met de Nieuw-Zeelandsche verwant en hetzelfde is het geval met die der Tahitianen, der bewoners van Hawaii, van de Tonga-eilanden, enz.

Opmerkelijk is het, dat deze talen zooveel overeenkomst hebben, niettegenstaande den grooten afstand der afzonderlijke eilandengroepen. Volgens Jung hebben de talen der noordelijkste en der zuidelijkste Polynesische groepen zoovele gemeenschappelijke uitdrukkingen, dat een Maöri en een bewoner van Hawaii elkaar zeer goed kunnen verstaan, hoewel de afstand der eilanden 4000 Engelsche mijlen bedraagt. Dit wijst ontwijfelbaar op een gemeenschappelijken oorsprong uit eene vroegere oertaal.

Was de ontdekking van het vuur eene der eerste en gewichtigste bronnen der beschaving en moet de vorming eener spreektaal als de grootste en gewichtigste aanleiding beschouwd worden tot de eerste ontwikkeling der verstandelijke vermogens - zoo moeten wij nu de vraag trachten te beantwoorden, door welke oorzaken die oorspronkelijke, onaanzienlijke vonken van de beschaving der oervolken tot hoogere ontwikkeling zijn gekomen.

Wij hebben reeds opgemerkt, dat de oorspronkelijk eenigszins hooger ontwikkelde stammen over andere minder ontwikkelde een zeker overwicht verkregen, waardoor zij dezen verdrongen en hunne plaats innamen. Dit overwicht in geestelijk opzicht hangt in hooge mate van twee omstandigheden af: het voedsel en het bezit van wapenen en werktuigen. Het eerste is natuurlijk van uitwendige omstandigheden afhankelijk, doch de ontdekking van nieuwe wapenen en werktuigen is een gevolg van de beschaving zelve.

De invloed van het voedsel zal zich ook meer direct hebben doen gevoelen op de ontwikkeling der verstandelijke vermogens en het ontstaan van een ruimeren en meer verheven gang van denkbeelden, zooals o.a. door Buckle in zijne *History of civilisation in England* op meesterlijke wijze is geschilderd.

Buckle wijst erop, dat ruwe nomadische stammen, die van jacht en visscherij leven en hun voedsel, als het ware, slechts bij toeval vinden, wel tot het denkbeeld moesten komen, dat hunne levensmiddelen hun ook toevallig worden verstrekt. Zij zullen in de inrichting der natuur niets regelmatigs herkennen, dus ook niet op het denkbeeld komen, dat er algemeene wetten zijn, waaraan de gebeurtenissen gehoorzamen. Zijn de wilde stammen echter reeds zoo ontwikkeld, dat zij den landbouw kunnen beoefenen, zoodat zijzelven hun voedsel voortbrengen, dan hebben zij gelegenheid, het proces van die vorming waar te nemen, en zullen daaruit besluiten trekken. Zij zien, dat het groeien en rijpen van de planten aan bepaalde wetten gebonden is, dat het toeval geheel is uitgesloten, en zij leeren dus verband zoeken tusschen verschillende gebeurtenissen, terwijl zij bij meerdere ontwikkeling ook de eindoorzaak van dat verband zullen trachten te leeren kennen.

Verder zegt Buckle, dat een vruchtbare bodem, een gezegend klimaat welvaart ten gevolge hebben en dat welvaart een eerste vereischte is

voor het ontstaan van denkbeelden van hoogere beteekenis. Die welvaart hangt echter bij een onbeschaafd volk geheel af van de natuur van het land en de vruchtbaarheid van den bodem. In Azië heerschte eene groote beschaving alleen in die vruchtbare, aangeslibde gronden, tusschen Zuid-Oostelijk China en Klein-Azië gelegen, waar de bodem den mensch eene grootere mate van welvaart opleverde. De landen van Noordelijk en Midden-Azië daarentegen waren steeds bewoond door ruwe, nomadische stammen, die beperkt waren in de keuze hunner voedingsmiddelen en, zoolang zij in die streken bleven, niet in beschaving vooruitgingen. Dat hier de natuur en de bodem de eenige factoren zijn, blijkt volgens Buckle hieruit, dat deze zelfde Mongoolsche en Tartaarsche stammen groote rijken in China, Perzië en Indië hebben gesticht en daar eene hooge beschaving verkregen. Zoo bleven ook de Arabieren in hun eigen dor en ruw vaderland een onbeschaafd volk, doch toen zij andere, door de natuur rijker gezegende landen veroverd hadden, zooals Perzië, Spanje en Indië, vestigden zij daar machtige rijken en kwamen tot hooge beschaving. De Egyptische beschaving had haar ontstaan zonder twijfel voor een groot deel te danken aan de vruchtbaarheid der Nijldelta; andere volken van Afrika, die armoedige streken bewoonden, ontwikkelden zich niet. Evenzoo is Buckle van meening, dat de hooge beschaving der oude Europeesche volken aan het gunstige klimaat van dit werelddeel moet worden toegeschreven.

Dat de voedingswijze van den mensch in het nauwste verband staat met den graad zijner beschaving, blijkt verder vooral hieruit, dat wilde volken, die op denzelfden trap van ontwikkeling staan en onder gelijke plaatselijke omstandigheden verkeeren, hun levensonderhoud op dezelfde wijze zoeken en dezelfde soort van voedsel gebruiken, zelfs als die volken door duizendtallen van jaren van elkaar zijn gescheiden.

Bij de ruwste volken, die nog slechts weinig sporen van beschaving vertoonen, bestaat het voedsel alleen uit vleesch van wilde dieren en visch. Alle oervolken leven van jacht en visscherij, niet alleen die van den vóórhistorischen tijd, doch ook de tegenwoordige wilde stammen. Wij hebben door de moderne natuurwetenschap de levenswijze leeren kennen van volken, die lang vóór den historischen tijd leefden en waartoe o.a. de holenmensch, die jacht maakt op den holenbeer en den holenleeuw, de bewoners der paaldorpen en de volken der Deensche Kjökkenmöddings behooren.

In de holen vinden wij tallooze overblijfselen van het voedsel, dat door de bewoners dier grotten werd genuttigd. Men vond daarin half verbrande en afgeknaagde beenderen van verschillende dieren, in de eerste plaats van het rendier en verder van den neushoorn, den buffel, het reuzenhert, enz. Men heeft daarbij ook groote pijpbeenderen gevonden, die opengespleten zijn, om het merg uit te zuigen, werktuigen, om de huid af te stroopen en het vleesch in stukken te snijden, enz.

Toen de reusachtige zoogdieren uitgestorven waren, bleef de voedings-

wijze nog geruimen tijd in hoofdzaak dezelfde, zooals blijkt uit de zoogenaamde *Kjökkenmöddings* (d.i. keukenafval), de overblijfselen der maaltijden van de oervolken, die men op zeer verschillende plaatsen der aarde gevonden heeft, waaruit volgt, dat de voedingswijze toen nog in verschillende streken der aarde hoofdzakelijk dezelfde was. In Denemarken, waar zij het eerst ontdekt werden, zoodat zij meestal door den Deenschen naam worden aangeduid, bestaan deze opeenhoopingen van afval, die rondom de woningen werden verzameld, uit geweldig uitgestrekte massa's van schelpen en schaaldieren, visschen, slakken en daartusschen ook weer verbrande en afgeknaagde beenderen, vogels, enz. benevens steenen werktuigen en ruwe potscherven. De beenderen zijn meestal weer gespleten, doch de overblijfselen van potten en pannen bewijzen, dat het vleesch ook gekookt werd. Overblijfselen van plantaardig voedsel werden er echter in het geheel niet in aangetroffen.

Later heeft men de Kjökkenmöddings ook in vele andere streken gevonden. In Australië heeft men, vooral in de kolonie Victoria, op vele plaatsen opeenhoopingen van asch, beenderen en schelpen aangetroffen, die dikwijls eene aanzienlijke hoogte en uitgebreidheid hebben. Zij zijn waarschijnlijk van de oerbewoners dezer streken afkomstig en dragen bij de inboorlingen den naam van ‘mirnjongs’. Zij zijn echter tot nog toe niet wetenschappelijk onderzocht; men zou er dan waarschijnlijk zeer belangrijke overblijfselen in vinden. In elk geval zijn zij zeer oud en stammen, volgens de inboorlingen, van een uitgestorven ras af. Gregory heeft althans in de tumili aan de Noordwestkust talrijke werktuigen van steen gevonden.

De jongste ontdekking op dit gebied is die, welke werd medegedeeld door Prof. David Brauns in eene voordracht, door hem in 1883 gehouden voor de Anthropologische vereeniging te Leipzig. Uit diens mededeelingen bleek, dat men ook in Midden-Japan, vooral op Nippon, opeenhoopingen van schelpen heeft gevonden, die hetzelfde uiterlijk hebben als die in Denemarken en waaronder er eene is met een inhoud van 12000 kubieke meters. Daarin vindt men ook ruwe, half verbrande en ruw beschilderde scherven van aarden vaatwerk, beenderen van den hond en van wilde dieren, b.v. het wilde zwijn, het hert, den wolf, wapenen van steen, enz. Uit de wijze, waarop beenderen van den mensch met die van de dieren en met de schelpen dooreengemengd liggen, kan men afleiden, dat deze oude Japanneezen menscheneters zijn geweest. Verder volgt uit den aard der hier gevonden schelpdieren, waarvan sommige in die streken niet meer voorkomen, dat deze schelpmassa's van zeer oude dagteekening zijn.

Dat de Kjökkenmöddings en andere analoge verzamelplaatsen van schelpen, beenderen en werktuigen werkelijk reusachtige overblijfselen zijn van de maaltijden der vroegere stammen, blijkt o.a. hieruit, dat er nog tegenwoordig volken zijn, die op eene dergelijke wijze de over-

blijfselen hunner maaltijden verzamelen en achterlaten. Darwin zag dit o.a. op zijne reis met de Beagle aan Kaap Hoorn. De Vuurlanders, die hier leven, zijn de ellendigste en beklagenswaardigste schepselen, die op aarde worden gevonden; zij leven bijna uitsluitend van schelpdieren, zijn daarom genoodzaakt, voortdurend van verblijf te veranderen, doch keeren dan telkens weer na bepaalde tusschenpoozen op dezelfde plaatsen terug, waardoor de opeenhoopingen van onverteerde overblijfselen hunner spijzen steeds grooter worden en dikwijls een gewicht van vele tonnen vertegenwoordigen.

Uit hetzelfde tijdvak als de Kjökkenmöddings, doch waarschijnlijk van iets lateren tijd, dagteekenen ook de *paaldorpen*, wier bewoners eveneens van de jacht en de vischvangst leefden. Dat dezen echter eerst betrekkelijk later zijn uitgestorven, blijkt hieruit, dat men in eenige paaldorpen Romeinsche munten heeft gevonden, zoodat zij waarschijnlijk nog in den Romeinschen tijd bestonden. Deze stammen leefden dan ook zeker in lateren tijd niet meer uitsluitend van jacht en visscherij; zij kenden waarschijnlijk ook reeds den landbouw, want men heeft verschillende korensoorten, vruchten, enz. in de paaldorpen gevonden en zelfs ook molensteenen, waaruit volgt, dat het meel ook tot brood werd gebakken.

Bij al deze vóórhistorische volken stond dus de voedingswijze nog op den laagsten trap. Doch ook tegenwoordig zijn er nog wilde stammen, die zich nog niet boven dit laagste peil der beschaving verheffen. De Indianen uit het hooge Noorden van Amerika hebben nog steeds dezelfde hoogst primitieve levenswijze als de stammen uit het tijdvak der Kjökkenmöddings. In den zomer leven zij van de jacht, in den winter van de vischvangst in de rivieren. Zij hebben slechts zeer eenvoudige werktuigen, die gedeeltelijk nog uit steen bestaan. Bij de Vuurlanders bestaat het voedsel grootendeels uit schelpdieren en visch. Ook in Australië zijn nog vele stammen, die zich op dergelijke wijze als de vóórhistorische mensch voeden, doch hier zijn overigens op vele plaatsen de natuurlijke gaven der plantenwereld met zoo kwistige hand verspreid, dat daarin een hoofdvoedsel kan gevonden worden. Waar dat echter niet het geval is, staat de voedingswijze op denzelfden lagen trap als bij de Vuurlanders.

De bewoners van Nieuw-Guinea kennen zelfs bijna de kookkunst niet; zij leven grootendeels van planten, sago, kokosnoten en allerlei wortelen, doch nuttigen daarbij bijna alle soorten van dieren als voedsel, die zij in den regel rauw verslinden. In vele streken van Nieuw-Guinea zijn de bewoners echter nog steeds op het standpunt der jagersen visschersvolken blijven staan. In Nieuw-Caledonië is versche of gerookte visch een hoofdbestanddeel der voeding, doch waar deze niet in voldoende hoeveelheid voorhanden is, wordt bijna alles gegeten, wat de natuur oplevert; de bewoners dier streken eten vleermuizen, vogels, doch versmaden zelfs ratten, spinnen, sprinkhanen, larven van kevers

en allerlei ongedierte niet en velen zijn zelfs menscheneters. Op de Polynesische eilanden, de Samoa-eilanden, enz. worden de spijzen dikwijls reeds eenigszins toebereid in eene soort van oven door middel van verhitte steenen, doch men verteert ook dikwijls vleesch en visch volkomen rauw.

Evenals de Kjökkenmöddings zijn de paaldorpen nog in den tegenwoordigen tijd bij de laagst ontwikkelde stammen vertegenwoordigd en uit beide verschijnselen blijkt duidelijk, hoe de beschaving zich bij volken, die geheel onafhankelijk van elkander en zelfs in verschillende aardperioden leefden, toch op overeenkomstige wijze heeft ontwikkeld. Op Nieuw-Guinea, vooral in de Humboldtbaai en de Geelvinckbaai, worden nog tegenwoordig woningen in het water op palen gebouwd, die zeer veel overeenkomst hebben met de vóórhistorische paalwoningen in Centraal-Europa. In Indië, China, enz. worden de paalwoningen insgelijks nog gevonden.

Hoezeer beschaving en voedingswijze met elkander in verband staan, blijkt ook uit de afgrijselijke gewoonte van vele barbaarsche volken, om hunne medemenschen als voedsel te nuttigen en hunne kinderen te vermoorden. De kindermoord is, vooral bij de wilden van Australië, eene ingekankerde kwaal, die zonder twijfel als eene der hoofdoorzaken van het uitsterven van vele daar inheemsche rassen moet beschouwd worden. Gebrek aan voldoend voedsel is zeker de voornaamste oorzaak van dit treurige verschijnsel. Hetzelfde is in vele gevallen met de anthropophagie het geval, hoewel in gebrek aan voedsel zeker niet de eenige oorzaak van dat verschijnsel moet gezocht worden. Toch schijnt het kannibalisme bij die oervolken, waar geen overvloed van voedsel voorhanden is, algemeen voor te komen, zelfs reeds in den tijd der Kjökkenmöddings.

In Vuurland o.a. moet gemis van voldoend voedsel zonder twijfel de aanleidende oorzaak genoemd worden van de anthropophagie. In tijden van gebrek, wat vooral in den winter het geval is, worden, zooals Darwin op zijne reis met de Beagle vernam, door de mannen, als zij door den honger geplaagd worden, de oude vrouwen gedood en gegeten. Toch mag hier de honger niet als eene geldige reden voor dit euvel worden aangenomen, daar zij volgens Kapitein Löw nog eerder hunne oude vrouwen dan hunne honden dooden en in tijden van oorlog ook hunne vijanden verslinden.

Vooral in Australië en op vele Polynesische eilanden wordt de anthropophagie nog tegenwoordig op groote schaal bedreven. Oorspronkelijk was hier zeker gebrek aan het noodige voedsel de oorzaak van deze afschuwelijke gewoonte. Het feit, dat ook kannibalen voorkomen in streken van Australië, die door de natuur met den rijksten plantengroei en de grootste vruchtbaarheid zijn gezegend, is met dezen regel slechts schijnbaar in tegenspraak. Die gaven der natuur in Australië bestaan

hoofdzakelijk uit vruchten, bladeren, enz. en somtijds is de overvloed daarvan zoo groot, dat zelfs de inboorlingen hun eetlust, die inderdaad niet gering is, ten volle kunnen bevredigen. En toch bezondigen ook dezen zich aan kannibalisme; zij zijn aan de vleeschvoeding bijna uitsluitend gewoon en indien zij die langdurig moeten missen en door de jacht er niet in kunnen voorzien, schijnt het verlangen naar vleeschkost zoo onweerstaanbaar te worden, dat zij een der hunnen als offer kiezen, om met diens vleesch aan hun lust te voldoen.

Ook de oude bewoners van Mexico, de Azteken, en de oerbewoners van Peru waren zonder twijfel menscheneters. Prof. Réville heeft in April 1883 in zijne 'Hibbertlezingen' te Londen aangetoond, dat de menschenoffers bij die volken een gevolg waren van de anthropophagie. Volgens hem zou geene enkele vleeschsoort het menschenvleesch in fijnheid van smaak kunnen evenaren, en het laat zich dus gemakkelijk verklaren, dat die natuurvolken aan hunne goden datgene offerden, wat zijzelf als de smakelijkste spijs beschouwden. Toen echter de anthropophagie reeds tot de geschiedenis behoorde, bleven de menschenoffers, als een gevolg der vroegere toestanden, nog bestaan.

Eene zeer lezenswaardige studie over dit onderwerp heeft de Markies De Nadaillac geleverd in een stuk in de *Revue des deux Mondes* van 15 November 1884, dat getiteld is: 'L'anthropophagie et les sacrifices humains'. Volgens hem bestond dit misbruik in Zuid-Amerika nog tijdens de aankomst der Spanjaarden. De Azteken hadden menschenoffers ter eere van elke godheid en het aantal hunner goden was legio. De wreedste pijnigingen en kwellingen waren daarbij het deel van de ongelukkige slachtoffers. De offeranden aan de goden gingen steeds gepaard met langdurige feesten. Daarbij was het vleesch der offers de meest gezochte spijs, waarvan de fijnste deelen voor de priesters en den koning bestemd waren. Het menschenvleesch werd met maïs genuttigd. Doch het wreedst was - indien men, zooals De Nadaillac opmerkt, de Spaansche geschiedschrijvers gelooven mag - de afschuwelijke gewoonte, om mannen, vrouwen of kinderen in houten kooien op te sluiten en vet te mesten, ten einde hen later te verslinden.

Gebrek aan vleeschspijs werkte ook in Mexico tot deze schandelijke gewoonte mede. Tijdens de verovering bezaten de oerbewoners geen enkel huisdier en ontbraken runderen, paarden, schapen en geiten geheel. Dit wordt door vele schrijvers als eene verzachtende omstandigheid beschouwd, doch het bericht is niet volkomen juist. Het land was vruchtbaar en rijk, in de bosschen was veel wild en het volk mestte eene soort van honden, *techichi* genaamd. Bovendien werden dikwijls duizenden menschen bij godsdienstige feesten geofferd, zonder dat zij gegeten werden.

In Zuid-Amerika komen de menscheneters nog zeer veel voor; in Brazilië zijn zelfs 10 stammen van kannibalen, die te zamen niet minder dan 80000 zielen tellen. En toch is dit gedeelte van den aardbol

rijk gezegend met natuurproducten, zoowel uit het planten- als dierenrijk, zoodat hier gebrek aan vleesch niet als verontschuldiging kan gelden, Men heeft in verschillende streken van Amerika ook opeenhoopingen van de resten der maaltijden ontdekt, die overeenkomen met de Deensche Kjökkenmöddings en waarin ook de duidelijke sporen van anthropophagie voorkomen.

Ook in Nieuw-Zeeland kan gebrek aan voedsel niet als oorzaak van het kannibalisme worden aangenomen. De Maöri's waren vroeger verwoede kannibalen en verslonden o.a. nog in 1642 een der matrozen van onzen landgenoot Tasman. Zij gebruiken, volgens berichten van Cook, alleen het vleesch van hunne verslagen vijanden. Hier was echter overvloed van dierlijk voedsel voorhanden en wraakzucht schijnt hier de aanleiding tot het euvel te zijn geweest; toen de gewoonte eenmaal was ingevoerd, bleef zij bestaan en werd het gebruik van menschenvleesch eene lekkernij. Zonder twijfel stonden er echter godsdienstige gebruiken mede in verband, want de ovens, waarin de lijken gebraden werden, waren heilig en hun inhoud was aan de goden gewijd.

Op de Vity-eilanden heerschte vroeger de anthropophagie in eene zoo sterke mate als nergens anders ter wereld. De reiziger Gräffe meent, dat ook hier weer, evenals op andere Zuidzee-eilanden, het gebrek aan groote zoogdieren, aan voldoend vleeschvoedsel de oorzaak is geweest, dat het euvel zulk eene groote uitbreiding verkreeg.

In Polynesië is de anthropophagie vroeger insgelijks op groote schaal bedreven, doch na de aankomst der Europeanen grootendeels verdwenen. Hier is de samenhang met godsdienstige gebruiken vooral duidelijk waar te nemen. Bij de maaltijden werden godsdienstige liederen gezongen en de menschen werden aan de goden geofferd. Daarmede stond de meening in verband, dat de eigenschappen van den verslagene op de verbruikers overgingen.

Overal in Europa hebben de opgravingen in de beenderholen geleerd, dat, evenals tegenwoordig bij de meeste natuurvolken, ook in die eerste tijden der beschaving de anthropophagie nog bestond. Prof. Chierici vermeldt, dat de overblijfselen gevonden zijn in eene grot bij Reggio, in Apulië, Spezzia, enz. De Romeinsche schrijvers spreken van het kannibalisme der eerste bewoners van Italië en ook in Zuid-Frankrijk vindt men, volgens De Nadaillac, talrijke overblijfselen ervan, zelfs bij Parijs. Men leidt het bestaan van de anthropophagie in die vóórhistorische tijden vooral hieruit af, dat de menschenbeenderen met allerlei overblijfselen der maaltijden te zamen vermengd liggen; dat de pijpbeenderen, evenals die van de dieren, overlangs zijn opengespleten voor het uitzuigen van het merg, dat eene bijzondere lekkernij was, en dat de menschenschedels zijn stukgeslagen.

In de Kjökkenmöddings van Japan heeft men, onder de andere overblijfselen der maaltijden, ook talrijke menschenbeenderen gevonden, waarvan de pijpbeenderen overlangs opengespleten zijn. De voorgangers

van het tegenwoordige ras in Japan waren dus ook menscheneters en het vroegere voorkomen dier gewoonte blijkt ook nog uit talrijke sagen en overleveringen. Eerst na verloop van eeuwen werden de slachtoffers bij de godsdienstige feesten door beelden van steen of hout vervangen.

Uit dit alles blijkt dus, dat deze schandelijke gewoonte een overblijfsel is van vroegere barbaarsche toestanden, die gedeeltelijk het gevolg waren van gebrek aan voedsel in een tijd, toen de beschaving nog slechts geringe vorderingen had gemaakt en jacht en visscherij nog in het levensonderhoud van den mensch moesten voorzien. Voor een ander en wel zeer gewichtig deel moet het kannibalisme echter worden toegeschreven aan de nog weinig ontwikkelde godsdienstige denkbeelden in die eerste tijden der beschaving. De oermensch stelde zich zijne goden even wreed voor, als hijzelf was, en meende dus hun toorn slechts te kunnen afwenden door de kostbaarste offers, n.l. die van hunne evenmenschen.

Volgens De Nadaillac moet hierbij echter nog aan eene andere oorzaak worden gedacht, waarop reeds boven met een enkel woord werd gewezen. In den oertijd, toen de beschaving zich eerst langzamerhand begon te ontwikkelen, heerschten nog zeer vreemdsoortige godsdienstige denkbeelden, zooals trouwens bij de tegenwoordige oervolken nog het geval is. Toch was reeds bij de minst beschaafde volken de gedachte aan een leven na den dood aanwezig en dit denkbeeld werd later in meer stoffelijken zin opgevat. Daarom werden dus den doode in het graf zijne wapenen, werktuigen en zelfs levensmiddelen medegegeven. Later ontstond daardoor de gewoonte, om ook andere geliefde voorwerpen en dus ook menschelijke wezens, dienaren en vrouwen, den doode in het graf te doen vergezellen. Bij vele wilde volken bestaat nog tegenwoordig de gewoonte, om bij den dood van een opperhoofd al zijne vrouwen mede te begraven of te verbranden.

Aan een godsdienstig gevoel moet, volgens De Nadaillac, ook de gewoonte worden toegeschreven, om zijne bloedverwanten na den dood als voedsel te nuttigen, zooals uit talrijke voorbeelden blijkt van de oudste tijden af tot heden toe. Men meende zich daardoor met den afgestorvene te vereenzelvigen, zijne goede eigenschappen deelachtig te worden. De bewoners der Sandwich-eilanden bewezen dan ook deze eer alleen aan hunne opperhoofden; zij verslonden dezen uit louter vereering.

Hieruit vloeide nu vanzelf eene andere gewoonte voort, n.l. om ook vijanden, die eenigszins uitgeblonken hadden door dapperheid, te verslinden, ten einde een deel hunner deugden in zich op te nemen.

Zoo zien wij dus, dat de anthropophagie in verband staat met de meest ruwe barbaarschheid. Carl Vogt heeft, wel is waar, eenige jaren geleden in eene voordracht beweerd, dat de kannibaalsche stammen veel verder gevorderd waren in landbouw, industrie, enz. dan naburige volken, bij welke dat euvel niet bestond, doch dit wordt

door De Nadaillac ten stelligste ontkend en door de boven aangehaalde feiten weersproken. Hoewel voorbeelden bekend zijn van volken, die eene vrij groote beschaving en overigens een zeer zacht karakter hadden, zooals de bewoners van Tahiti en de Tonga-eilanden, die eerst sedert korten tijd deze gewoonte hebben laten varen, zoo zijn dit slechts uitzonderingen en in het algemeen is de anthropophagie zonder twijfel als een uitvloeisel der geringe beschaving en van onontwikkelde godsdienstige denkbeelden te beschouwen.

Als het tweede stadium der beschaving - uit het oogpunt der voeding beschouwd - moet de levenswijze der nomadenvolken worden aangenomen, die van de opbrengst hunner kudden leven, die hun niet alleen vleesch, doch ook melk, boter en kaas leveren. Zij hadden nog geene vaste woonplaatsen, daar zij den landbouw nog niet kenden en dus telkens andere streken moesten zoeken voor het weiden van hun vee. Reeds in den tijd der Kjökkenmöddings schijnen zulke nomadenvolken te hebben bestaan en in het begin van den historischen tijd was deze levenswijze nog zeer algemeen.

Vele nomadische herdersvolken oefenden, wel is waar, in zekere mate ook den landbouw uit, doch zij kweekten slechts graanvruchten, die spoedig rijp worden op de plaatsen, waar zij eenigszins langer vertoefden, omdat zij bij hunne rondtrekkende levenswijze geene gelegenheid hadden, om den tijd van den oogst af te wachten.

Tegenwoordig vindt men zulke nomadenvolken o.a. nog veel in de verschillende streken van Afrika en Azië. De Somal b.v., een volk van de Oost-Afrikaansche kust, gelegen tusschen 12^{o} N.B. en den aequator en die verwant zijn aan de Abyssiniërs, versmaden, evenals de Kaffers, alle gevogelte en visch. Zij voeden zich met de ingevoerde producten, vooral dadels en rijst, en met hunne eigene voortbrengselen: maïs, melk, wild, boter, vleesch, enz. In tijden van gebrek weten zij zich echter ook op hoogst eenvoudige wijze te behelpen en eten dan slechts kruiden, wortels, knollen, paddestoelen en zelfs bladeren.

Onder zulke nomadenvolken is dikwijls de voedings- en levenswijze nog zeer ruw en onbeschaafd. Dat is o.a. het geval met de half barbaarsche Abyssiniërs, die als hoofdvoedsel zelfs rauw vleesch nuttigen, liefst van sedert kort geslachte dieren. Bruce deelt zelfs mede, dat zij levende dieren het vleesch uit het lijf scheuren en het bij kilo's te gelijk, zonder eenige toebereiding verslinden.

De nomadische levenswijze was reeds in zekere mate een vooruitgang in beschaving, zij het dan ook in geringe mate. Eene veel gewichtiger vordering op het gebied der beschaving was echter de overgang van de nomadische, rondtrekkende levenswijze tot den gevestigden landbouw en het gebruik van huisdieren. Dat was het derde stadium in de ontwikkeling der beschaving, dat vooral hierom in dit opzicht van het grootste gewicht was, omdat men daardoor leerde opmerken,

dat men niet geheel van het bloote toeval afhankelijk is, doch dat er in de natuur bepaalde wetten zijn, waaraan de verschijnselen gehoorzamen. De periode van den landbouw trad natuurlijk eerst op, toen men zich vastere, meer duurzame woningen had leeren bouwen en men dus gelegenheid had, allerlei verschillende planten en vruchten te kweeken en zich toe te leggen op het acclimatiseeren van dieren, die uit andere, meer bevoorrechte streken waren ingevoerd.

Doch dit hoogste standpunt werd niet dadelijk bereikt en vele tegenwoordige wilde volken beoefenen den landbouw en de veeteelt nog op hoogst primitieve wijze. De beginselen van den landbouw waren zonder twijfel reeds aan de latere bewoners der paaldorpen bekend, daar men bij hen vele vruchten, korensoorten en huisdieren aantreft. Eerst langzamerhand echter werd die toestand verkregen en men ziet in de overblijfselen uit de paaldorpen duidelijk, dat die ontwikkeling gelijken tred hield met de ontdekking van werktuigen en andere producten der voortgaande beschaving. In die paalwoningen, waarvan de bewoners zich nog uitsluitend van steenen werktuigen bedienden, werden reeds drie soorten van tarwe en ook gerst, doch nog geene andere korensoorten aangetroffen. Eerst in de paalwoningen, die ijzeren gereedschap bevatten, was de haver bekend, terwijl de rogge nog in geene der paalwoningen werd aangetroffen.

Bij de tegenwoordige natuurvolken staat de landbouw gedeeltelijk nog op een zeer lagen trap en wordt met hoogst primitieve gereedschappen uitgevoerd. Aan den anderen kant echter zijn er ook voorbeelden bekend van wilden, die het in de cultuur der voedingsgewassen en der huisdieren reeds tamelijk ver hebben gebracht.

In vele streken van Nieuw-Guinea wordt de landbouw op de meest primitieve manier gedreven; evenzoo op Mudschu en op de eilanden der Torres-straat. Op dit standpunt der eerste ontwikkeling is bij alle wilde volken de landbouw niets anders dan roofbouw op groote schaal. De bosschen worden verbrand; op het aldus toebereide land wordt vervolgens gezaaid en geoogst, totdat de bodem volkomen is uitgeput, waarna men eene andere streek opzoekt en dezelfde bewerking herhaalt. Dit is dus een overgang van de nomadische levenswijze tot het gevestigde landbouwbedrijf.

Van eenigszins beter gehalte was reeds de landbouw der Maöri's op Nieuw-Zeeland, die hunne akkers op de hellingen der heuvels aanlegden en door rieten omheiningen omringden. Zij hadden, wel is waar, nog zeer ruw houten akkergereedschap, doch de aarde werd zeer zorgvuldig van steenen en onkruid bevrijd en, niettegenstaande de onvolkomen hulpmiddelen, werden de velden dikwijls veel beter gezuiverd, dan bij ons het geval is. De wilden van Nieuw-Caledonië echter hebben reeds sedert oude tijden den landbouw met groote zorg en met veel overleg beoefend. Zij hebben in streken, die minder vruchtbaar zijn, bewonderenswaardige werken aangelegd voor de ver-

meerdering der vruchtbaarheid en om de uitputting te voorkomen. Zij legden langs de hellingen van bergen terrassen aan, die door steenen muren werden omringd; zij voerden vruchtbare aarde aan, maakten een kunstig net van kanalen voor de besproeiing der velden, terwijl schelpen voor de bemesting werden gebezigd.

Na de voeding en het klimaat komt bij de ontwikkeling der beschaving vooral de uitvinding van werktuigen ter verdediging, tot het toebereiden van spijzen, wapenen voor de jacht en den oorlog, enz. het meest in aanmerking en dat is wellicht van nog grooteren invloed dan de voedingswijze.

De uitvinding van werktuigen en wapenen en de vordering der kunsten zijn omstandigheden, die aan de stammen, die reeds eenigszins hooger in ontwikkeling stonden, een groot overwicht moesten geven boven hunne minder begaafde natuurgenooten. Hierdoor ontstond de voornaamste oorzaak voor de verdere ontwikkeling dezer stammen. De werktuigen, uit vroegere perioden bewaard, zijn dan ook de eenige overblijfselen uit den vóórhistorischen tijd, waaruit wij de geschiedenis onzer oudste voorvaderen en de ontwikkeling der beschaving eenigszins kunnen afleiden.

De kunst van het vervaardigen van eenvoudige werktuigen en wapenen is reeds zeer oud en dagteekent uit de eerste tijden der beschaving, tot welker ontwikkeling zij een der krachtigste hefboomen is geweest. De neiging, om voor zekere handelingen werktuigen te gebruiken, is zelfs reeds bij sommige hoogere dieren in zekere mate voorhanden, zooals voor de apen o.a. door Darwin in zijn *Descent of man* is aangetoond.

Het is dus zeer waarschijnlijk, dat ook de oudste mensch reeds van hoogst eenvoudige werktuigen zal hebben gebruik gemaakt, en wij merkten reeds op, dat de scherpe stukken, die bij het vuurslaan van den vuursteen afsprongen, wellicht de eerste aanleiding zijn geweest, om die te bezigen voor pijlspitsen, messen, enz. Werktuigen en wapenen van steen worden dan ook overal onder de overblijfselen van de oudste menschenrassen gevonden. Men treft die reeds aan in de Kjökkenmöddings en in de oudste paaldorpen. Doch er verliep een geruime tijd, vóórdat men de ruwe steenen scherven leerde slijpen en polijsten. Want het vervaardigen dier meer volkomene werktuigen veronderstelt reeds een veel hoogeren graad van beschaving dan het gebruik der ruwe stukken steen. Het vormen van stukken vuursteen tot messen, lansen en pijlspitsen bewijst, zooals Schoolcraft opmerkt, buitengewone vaardigheid en langdurige oefening en Darwin voegt erbij, dat als bewijs daarvoor kan gelden, dat de oermenschen zich reeds genoodzaakt zagen, eene zekere verdeeling van den arbeid toe te passen, en dat niet ieder voor zich zijne werktuigen en wapenen vervaardigde, doch slechts enkele individu's zich daarmede bezighielden

en in ruiling daarvoor wellicht de opbrengst van de jacht verkregen.

Vorderingen in de vervaardiging der werktuigen en wapenen hebben nog nuttiger voor de ontwikkeling van sommige stammen gewerkt dan de verbetering en vooruitgang der voedingswijze. Van de voeding hangt zonder twijfel in hooge mate de toename der leden van een stam af en zij is dus van grooten invloed op de vermeerdering van de meer begaafde stammen. Tevens worden de lichaamsgrootte en de kracht insgelijks door het voedsel bepaald en dezen stellen den mensch in staat, andere, minder goed gevoede natuurgenooten te overwinnen en te verdrijven en, zoo werden o.a. de menschen der bronsperiode in Europa door een krachtiger ras verdrongen. Doch Darwin merkt op, dat dit nog meer een gevolg was van de meerdere bedrevenheid in de kunsten bij de overwinnaars.

Voor de vervaardiging der werktuigen werden in de oudste perioden der beschaving een groot aantal verschillende steenen gebezigd en men paste die op allerlei wijze toe. Men bezigde ruwe stukken vuursteen, om te slaan en te werpen; scherpe, afgebroken scherven, om te snijden, en voor wapens; taaie steenen dienden als hamers, enz. Hoe ruw en onvolkomen nu deze werktuigen ook waren, zoo hebben daarmede toch de oude volken dikwijls wonderen gewrocht. Vele grootsche bouwwerken en monumenten, zooals b.v. die der oude Egyptenaren en van de cultuurvolken uit Midden Amerika, zijn zonder twijfel door middel van steenen werktuigen tot stand gebracht, want het is een feit, dat het slijpen, boren en polijsten van steenmassa's ook zonder metalen werktuigen kan geschieden.

Nog vóór korten tijd meende men, dat het zoogenaamde ‘steenen tijdvak’ door een ‘bronzen’ en dit weer door een ‘ijzeren tijdvak’ zou gevolgd zijn, en deze verdeeling der cultuurgeschiedenis in drie perioden, die vooral gegrond was op het onderzoek der vóórhistorische overblijfselen in Scandinavië, werd tot nog toe door de meeste geleerden tamelijk algemeen gevolgd. Toch schijnt het, dat die volgorde slechts in enkele gevallen bij uitzondering is voorgekomen en dat zij dus geenszins als de algemeene ontwikkelingsgang der beschaving mag beschouwd worden.

Wij vestigen hier de aandacht op een geschrift van Richard Andree, *Die Metalle bei den Naturvölkern,* dat in het vorige jaar verscheen en waarin de ontwikkeling der metaalindustrie bij de cultuurvolken uitvoerig wordt uiteengezet.

Andree maakt de opmerking, dat het eigenlijk zeer bevreemdend zou zijn, als het koper en het brons, die voor hunne bereiding *twee* zeer omslachtige bewerkingen behoeven, vooraf zouden gegaan zijn aan het ijzer, dat reeds door een enkel, eenvoudig proces kan verkregen worden. Zoowel uit overleveringen en geschiedkundige feiten als uit reisberichten, taalstudie, enz. héeft Andree het algemeene besluit kunnen afleiden, dat de regelmatige opvolging van steen, brons

en ijzer nergens is waar te nemen en dat bijna overal het brons vóór het ijzer bekend was.

Volgens Andree moet men hier bovendien niet denken aan perioden, die scherp van elkaar gescheiden waren, doch aan verschillende trappen van beschaving, die gelijktijdig, doch bij verschillende volken of zelfs bij verschillende stammen van hetzelfde volk bestonden. Men heeft aangetoond, dat in Noord-Europa nog wapenen en werktuigen van steen werden gebruikt, toen in Zuid-Europa reeds sedert lang de metalen bekend waren, en dat hier toen nog door de mindere klassen, die de metalen werktuigen niet konden bekostigen, werktuigen van steen werden gebruikt. Volgens Undstet zijn dan ook de bronzen werktuigen van Scandinavië en Noord- en Midden-Duitschland uit Zuid-Europa aldaar ingevoerd. Bij uitzondering slechts kan men volgens Undstet aantoonen, dat het ijzer op het brons is gevolgd, zooals o.a. in Zuid- en Midden-Duitschland het geval was.

Bij de tegenwoordige oervolken zijn de verschillende trappen van cultuur, die in de vóórhistorische overblijfselen zijn bewaard gebleven, nog steeds waar te nemen.

Zoo leven b.v. de Australische inboorlingen met recht nog in den steentijd en wel in het eerste begin daarvan, want de meeste van hunne werktuigen bestaan nog slechts uit hout. Toch zijn hunne steenen gereedschappen veel zorgvuldiger en kunstiger bewerkt dan die van den vóórhistorischen mensch en het schijnt dus, dat ook in deze kunst vooruitgang heeft plaats gehad. Hunne steenen strijdbijlen zijn dikwijls zeer kunstig gemaakt, zuiver gepolijst en zorgvuldig gescherpt en zij vertoonen dikwijls zeer veel overeenkomst met de bijlen der Amerikaansche oervolken.

Hieruit blijkt dus ook ten opzichte der door hen vervaardigde werktuigen weer, dat de volken in zeer vele gevallen onafhankelijk van elkaar in hunne beschaving zijn vooruitgegaan, doch dat daarbij de algemeene ontwikkelingsgang dezelfde is geweest. Dat volgt ook uit de steenen pijlspitsen, die men in de meest verschillende streken der aarde heeft gevonden en die in zeer uiteenloopende perioden zijn vervaardigd, maar toch bijna volkomen met elkaar overeenkomen. Het is dus zeer waarschijnlijk, dat de verschillende rassen een overeenkomstigen aanleg tot uitvindingen bezitten en dat hunne geestvermogens zich op dezelfde wijze hebben ontwikkeld.

De graad van dien aanleg zal echter bij verschillende stammen niet dezelfde zijn geweest en de eene stam zal dus snellere vorderingen in het uitvinden van wapenen en werktuigen hebben gemaakt dan de andere. Die meerdere aanleg zal echter een machtige factor zijn geweest bij den strijd om het bestaan tegenover andere stammen en in dien strijd zullen de meest ontwikkelden, niet alleen uit een physiek, doch meer nog uit een intellectueel oogpunt, de overhand hebben behouden.

De meest beschaafde stammen zullen dus niet alleen hunne kennis

van werktuigen en hunne overige geestelijke hoedanigheden op andere stammen hebben overgebracht; doch zij zullen zich ook het meest hebben vermenigvuldigd, daardoor in aantal zijn toegenomen en dus andere, minder ontwikkelde stammen hebben vernietigd of verdrongen. Zoo zullen zij dus hunne meerdere kennis door de erfelijkheid op hunne nakomelingen hebben overgebracht en daardoor meer en meer in ontwikkeling zijn toegenomen.

Waarschijnlijk dus heeft de beschaving voor een groot deel aan dergelijke kunstvaardigheden hare eerste ontwikkeling te danken, die, daar zij een uitvloeisel zijn van het verstand, een grooten invloed op de toename der intellectueele hoedanigheden moesten hebben. Wij mogen dus aannemen, dat de beroemde wetten van Darwin, vooral die van de erfelijkheid en de natuurkeus, ook bij de volmaking der geestelijke vermogens en de ontwikkeling der eerste beschaving haar invloed hebben doen gevoelen en dat zijne theorieën, ook in dit opzicht, bij nader onderzoek meer en meer bevestiging zullen vinden.

Zutfen, Juli 1885.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

Het gouden feest eener hypotheekbank.

De vorige maand werd te München een eigenaardig feest gevierd. Aan een sierlijken disch vereenigden zich toen de bestuurders en verdere beambten der Bayerischen Hypotheken- und Wechsel-Bank tot viering van het vijftigjarig bestaan dier instelling.

Behalve echter door dat feestmaal werd nog op andere, meer blijvende wijze de datum harer inwerkingtreding - 15 October 1835 - herdacht en wel door de uitgifte van eene 'Festschrift', waarin het ontstaan en de ontwikkeling der bank in al hare bijzonderheden wordt geschetst.

Het is mijne bedoeling, de belangrijkste feiten, welke in die 'Festschrift' voorkomen, beknopt mede te deelen (ook al treft men aandeelhouders in de Bayerische H.- u. W.-Bank niet bij dozijnen in ons land aan), en wel om verschillende redenen. In de eerste plaats, omdat er weinig soortgelijke krediet-instellingen bestaan, die op zulk een lang verleden kunnen wijzen, en het van belang is, na te gaan, wat al moeielijkheden, eene halve eeuw geleden, uit den weg moesten geruimd - wat al bezwaren, en nog wel van economischen aard, moesten overwonnen worden, alvorens genoemde Bank haar werkkring kon aanvangen; in de tweede plaats, omdat het zijn nut kan hebben, de aandacht te vestigen op eene instelling, zooals men er in ons land geene aantreft, eene instelling, die zich zoowel met bankiersoperatiën als met het sluiten van hypotheken - zoowel met het sluiten van levensverzekeringen als met het verzekeren tegen brandschade belast, en dat alles op zoo deugdelijke maar tevens zoo practische wijze, dat zij eene eereplaats inneemt onder de Duitsche bankinstellingen en ondanks haar deftigen leeftijd de concurrentie, die haar in later jaren door talrijke jongere zusters wordt aangedaan, krachtig het hoofd kan bieden.

Het cijfer harer omzettingen is dan ook nog steeds stijgend en het vertrouwen, dat zij in Zuid-Duitschland geniet, onbeperkt.

Toch waren de diensten, die zij in Beieren aan landbouw, handel en industrie bewees, juist in de eerste jaren na haar optreden, niet-

tegenstaande de omvang harer operatiën toen nog gering was, belangrijker dan thans, nu wij in een tijdperk leven, dat op het gebied van bankinstellingen ‘embarras du choix’ heerscht. Toen immers was het bijna uitsluitend de Bayerische H.- u. W.-Bank, die in eene behoefte had te voorzien, terwijl zij thans die taak met zoovele anderen te deelen heeft. Wat zij juist toen presteerde, vindt men dan ook bij schrijvers, die van Hypotheek en grond-krediet eene speciale studie maakten, op de meest loffelijke wijze vermeld. Van haar sprekende, zegt Jossean in zijn *Traité du Crédit foncier*(*): ‘Zij heeft den eigendom in moeielijke tijden ontzaglijke diensten bewezen. Ten allen tijde heeft zij een heilzamen invloed uitgeoefend op den rentestand, die tusschen particulieren steeds 1% hooger is gebleven dan bij de Bank, bij welke men bovendien nog het voordeel had, in annuïteiten te kunnen aflossen.’

‘Deze Bank’, zegt Mr. W.C.D. Olivier(†), ‘doet uitgebreide zaken en heeft in Beijeren groot crediet. Haar aandeelen van 500 florijn stonden een tiental jaren na haar oprichting op 720. Zij heeft reeds spoedig de Hypotheek-rente in het algemeen doen dalen.’

Ook Dr. Julius Kahn maakt in zijn bekroond werk: *Geschichte des Zinsfusses in Deutschland seit* 1815 *und die Ursachen seiner Veränderung* herhaaldelijk gewag van den invloed, op den rentestand in Beieren uitgeoefend door het optreden der Bayerischen H.- u. W.-Bank.

Hoezeer 50 jaren geleden eene instelling, bevorderlijk aan de ontwikkeling van het kredietsysteem, wenschelijk was, kan blijken uit verschillende bijzonderheden, ontleend aan de ‘Festschrift’, welke thans volgen.

Toen Europa na de vernielende oorlogen, die bijna onafgebroken gedurende de eerste 15 jaren onzer eeuw gewoed hadden, weder tot rust kwam, zag het er in de meeste landen, vooral uit een economisch oogpunt, recht treurig uit. Niet het minst was zulks in Beieren het geval. Handel en industrie kwijnden er in de hoogste mate; de rentestand had een buitensporig standpunt bereikt; hij bedroeg 8 à 9%, en voor den handelsstand waren zelfs tot dien koers geene kapitalen beschikbaar; nòch het muntstelsel nòch het wisselrecht waren behoorlijk geregeld.

Er moest raad geschaft worden en al spoedig kwam men tot de conclusie, dat een der voornaamste middelen, zoowel tot bevordering

(*) Paris, 1853, zie pagina 517.
(†) *Over Grondcrediet en Hypotheekbanken*, 1855, zie pagina 132.

van het Staats-krediet als der nationale welvaart, zou zijn de oprichting eener Nationale Bank.

Eene eerste poging werd daartoe gedaan in 1819, toen in de Ständenvergadering een ontwerp werd ingediend door den Geheimrath Baron Von Böhnen tot oprichting eener Nationale Bank, welke ten doel zou hebben, 'den grondbezitters krediet te verleenen, den rentestand te doen dalen en den heerschenden woeker tegen te gaan', en zulks op de volgende zonderlinge grondslagen. Alle grond- en kapitaalbezitters zouden het recht hebben tot deelneming; het gerechtelijk geschat vermogen der deelnemers zou de Hypotheek der bank vormen; de Bank zou binnen- en buitenlandsche leeningen mogen sluiten en geld aan particulieren leenen; zij zou door de 'Ständen' des Rijks gewaarborgd worden; zetel der Bank zou zijn Augsburg, de verblijfplaats der rijke bankiers, waar dus de grootste voordeelen konden behaald worden.

Vier millioen fl. zouden tegen 6% en provisie opgenomen - daarentegen à 4% uitgeleend worden. Tot dekking van het daaruit voortspruitend tekort, zou jaarlijks 4 kreuzer per 100 fl. van het op 500 millioen geschat vermogen der toegetreden deelnemers, geheven worden, waardoor bovendien niet alleen eene reserve maar bij stijging van het krediet nog renteverlaging op de te verstrekken leeningen zou verkregen worden.

Zoowel Regeering als 'Ständenkammer' vond het ontwerp onaannemelijk en - het werd ter griffie gedeponeerd.

Nog in hetzelfde jaar werd een tweede ontwerp ingediend door den afgevaardigde Von Schätzler. Hij stelde voor de oprichting eener aandeelen-Bank, aan welke de Staat 1 millioen à 4% rente zou voorschieten, terwijl de aandeelhouders 2 millioen zouden opbrengen. De Bank zou zich goedkoop geld verschaffen door wissels en orderbilletten, daarentegen voorschotten op onroerende goederen verstrekken en wisseloperatiën doen; voor hare diensten zou haar door den Staat eene opbrengst van 6% gegarandeerd worden.

Ook dat voorstel vond geene voorstanders om de eenvoudige reden, dat de steun, dien men van den Staat verlangde, door dezen niet verstrekt kon worden. Immers, de begrooting sloot toen met een tekort van 3 millioen, nieuwe belastingen konden niet geheven worden, daar van de draagkracht der bevolking reeds het uiterste gevergd was eene 4% leening, het eenige middel, waardoor aan de Bank het verlangde voorschot gegeven kon worden, ware naauwelijks à 70% te plaatsen geweest, zoodat c^{a}. 6% rente betaald, daarentegen slechts 4% van de Bank getrokken zou worden; dat offer kon in de gegeven omstandigheden niet door den Staat gebracht worden.

In 1822 volgde eene derde poging, thans van de Regeering uitgaand en zulks naar aanleiding van den nog steeds treurigen toestand, waarin landbouw en industrie zich bevonden.

Volgens het Regeerings-ontwerp zou de op te richten Bank zijn eene particuliere instelling met een kapitaal van 5000 aandeelen à 1000 fl. en haar zetel hebben te München. De Bank zou het recht hebben, alle bank-operatien te doen, geld op hypotheek te geven, en zoowel rentegevende als niet-rentegevende bankbiljetten mogen uitgeven, welke laatste door alle staatskassen in betaling zouden worden genomen.

Daarentegen zou de Bank verplicht zijn, den Staat op het bedrag der rentelooze bankbilletten een 4% leening te verstrekken.

Terwijl dus volgens vorige ontwerpen eene Bank hulp van den Staat verlangde, was nu juist het tegenovergestelde het geval. En daarbij kwam nog het nieuwe denkbeeld, dat de Bank gerechtigd zou zijn biljetten uit te geven! Deze nieuwigheid scheen den heeren Beiersche afgevaardigden wel wat te kras. Het lid Von Hornthal vond zulk eene bank voor Beieren overvloedig, ja, schadelijk en gevaarlijk! en een ander lid maakte zich niet minder boos en verklaarde: ‘De beste bank en ik voeg erbij, de sekuurste, is.... de nationale welstand!’ Dat juist deze laatste ten eenen male ontbrak, verzuimden de verdedigers van het ontwerp niet, krachtig te doen uitkomen. Het mocht niet baten: het Regeerings-ontwerp werd met overgroote meerderheid verworpen.

En weder verliepen tal van jaren; ontwerpen zag men komen, ontwerpen zag men gaan, totdat Koning Lodewijk I, niet afgeschrikt door het lot, dat alle vroegere plannen was ten deel gevallen, de bankquaestie opnieuw op het tapijt bracht, en wel op meer practische wijze, dan te voren was geschied.

Hij droeg namelijk zijn Minister van Binnenlandsche Zaken Vorst Von Oettingen-Wallerstein op, om zich in verbinding te stellen met bekwame bankiers en hun oordeel in te winnen.

En zóó geschiedde in 1833. Na ingekomen adviezen werd in 1834 door Vorst Wallerstein en den toenmaligen Minister van Financiën Von Lerchenfeld eene wet ontworpen, die de koninklijke bewilliging verkreeg, en aldus luidde:

§ 1. De door eene particuliere maatschappij op te richten Bayerische Hypotheken-und Wechselbank staat onder bescherming en voortdurend oppertoezicht van de Staatsregeering.

§ 2. Zij verkrijgt naar de verhouding en den omvang der onderneming voor zich en de door haar op te richten filialen het uitsluitend privilege, dat na het verstrijken van eene reeks van jaren weder kan worden vernieuwd.

§ 3. Hare statuten zoowel als de in het vervolg daarin aan te brengen wijzigingen zijn aan de koninklijke goedkeuring onderworpen.

§ 4. De Bank moet minstens □ van haar kapitaal uitsluitend tot het verstrekken van leeningen op onroerende goederen besteden.

§ 5. Zij is gemachtigd, met de overige □ andere bank- en wissel-

operatiën te doen, en heeft daarbij voornamelijk de handeldrijvende klasse te steunen.

§ 6. Het wordt haar toegestaan, eene zekere som aan bankbiljetten in omloop te brengen, welke naar verhouding van het kapitaal en den omvang der operatiën door de Staatsregeering zal worden vastgesteld, doch in geen geval ¾ van de voor wisselzaken bestemde □ van het kapitaal mag overtreffen en steeds door dubbel het bedrag der op onroerende goederen gesloten Hypotheken moet zijn gedekt.

§ 7. De Bank geniet voor hare wisselzaken de wisselrechten der Augsburgsche Handelsplaats.

§ 8. De in de wet op de kredietvereenigingen van 11 Sept. 1823 § 10 en 11 voorkomende bepalingen worden op de Bank overgedragen.'

Aan oppositie tegen dit ontwerp was van de zijde der kamerleden alweder geen gebrek. Men had het voornamelijk weder tegen de uitgifte van bankbiljetten gemunt. De minstens zonderlinge bezwaren, die daartegen werden geopperd, kan ik echter met stilzwijgen voorbijgaan; in de eerste plaats, omdat deze toch niet konden beletten, dat ditmaal de wet werd aangenomen, en in de tweede plaats, omdat het tijdperk, dat de Bayerische H.-u. W.-Bank eene circulatie-bank was, nu reeds lang tot het verledene behoort, en wel sedert 1875, toen zij in verband met de Duitsche Bankwet van 14 Maart van dat jaar en naar aanleiding der restrictiën, welke deze wet ten aanzien van particuliere emissie-banken in 't leven riep(*), haar banknotenprivilege prijsgaf.

De aanneming van het ontwerp ging met eenige wijzigingen daarin gepaard; de voornaamste daarvan was, dat het de op te richten bank verboden zou zijn, commissie-zaken te doen en handel in buitenlandsche fondsen te drijven.

De wet draagt den datum van 1 Juli 1834 en reeds den 25sten derzelfde maand werd eene Koninklijke Commissie gevormd, welke de noodige pogingen in het werk zou stellen, om de nieuwe bankwet in practijk te brengen. Zij noodigde (bij aankondiging in het Staatsblad van 12 Dec. 1834) het publiek uit, om in het aandeelenkapitaal der Bank deel te nemen, en wees daarbij op de voordeelen, welke deze aan grondbezitters en handeldrijvenden zou aanbieden, en op de vooruitzichten voor kapitalisten op eene behoorlijke rentabiliteit, bij volkomen zekerheid. Zij toonde aan, dat bij deelneming tot een bedrag van 10 millioen 6 millioen ten behoeve van grondbezitters zouden beschikbaar zijn; dat na aftrek van eene cassa van 1 millioen nog 3 millioen zouden overblijven, die met 4 millioen aan bankbiljetten te zamen 7 millioen zouden vormen voor het drijven van voordeelige wisselzaken,

(*) Zie § 42 en v.v. dier wet.

die, wanneer zij slechts 6% winst mochten afwerpen, een aanzienlijk en zeker dividend voor de aandeelhouders zouden opleveren.

Den 24sten Januari 1835 kon de commissie berichten, dat in het grondkapitaal, op 10 millioen vastgesteld, was ingeschreven voor fl. 7,142,500, terwijl het restant ad fl. 2,857,500 door den bankier Simon von Eichthal was genomen. Behalve Koning Lodewijk I, die voor fl. 400,000, en de Koningin-Weduwe, die voor fl. 60,000 deelnam, bedroeg het aantal particuliere inschrijvingen slechts 71, waaronder de voornaamste waren die van den zoo even genoemden bankier Von Eichthal, verder die van Hirsch te Würzburg voor 1 millioen en Rothschild te Frankfort voor 1 ½ millioen.

De inschrijvers werden uitgenoodigd tot het bijwonen eener vergadering op 16 Februari 1835 tot het verkiezen van een Bestuur en het ontwerpen der Statuten.

Op 6 Juni daaraanvolgend waren deze laatste vastgesteld, en reeds 12 dagen later hadden zij de koninklijke bewilliging verkregen(*), onder dankbetuiging aan de ontwerpers, onder deze in 't bijzonder aan den bankier Von Eichthal, ‘voor het tot stand komen eener hoogst gewichtige nationale instelling, welke ten zeerste ertoe zou bijdragen, de kleine grondeigenaren en industrieelen van woekeraars en tusschenhandelaren onafhankelijk te maken’.

Den 15den October 1835 eindelijk trad de Bank, nadat de eerste storting ad 10% op het kapitaal van 10 millioen had plaats gehad en Von Eichthal en Franz Xaver Riezler tot hare Directeuren waren benoemd, in werking.

Ondanks den steun, dien zij bij hare oprichting zoowel van hoogerhand als van de zijde van sommige aanzienlijke bankiers mocht ondervinden, ontbrak het anderzijds niet aan lieden, die de nieuwe onderneming met wantrouwen begroetten. Het duurde dan ook wel eenige jaren, éér zij zich in die mate kon ontwikkelen, als men zich bij hare oprichting had voorgesteld. Volgens opgaaf, op het eind van 1835 verstrekt, bedroegen hare operatiën in 't geheel fl. 2,089,137, terwijl de kasvoorraad fl. 1,206,378 was, of meer dan de helft van eerstgenoemde som. Ook in 1836 ging het nog niet vlot; op het eind van dit jaar waren de hypothekaire voorschotten slechts tot fl. 2,200,000 gestegen. Wel is waar werd toen 3% dividend uitgekeerd, over een tijdperk van 14½ maand (van af de stichting tot einde 1836), doch daardoor sloot de balans met een nadeelig slot van fl. 7754, die op volgende rekening werden overgedragen, terwijl bovendien moest worden voorgesteld, de oprichtingskosten ad fl. 20134 onder de activa te brengen en jaarlijks 10% daarvan af te schrijven.

Zelfs na 6 jaar, in 1842, was het bedrag der hypothekaire voorschotten tot weinig meer dan fl. 8 millioen gestegen.

(*) De Statuten komen in hoofdzaak voor in het vroeger geciteerd werk van Mr. W.C.D. Olivier, zie pagina 118 en v.v.

De afdeeling ‘Verzekeringen’, die ook reeds in 1836 in werking was getreden, kon aanvankelijk evenmin op snellen vooruitgang bogen; eerst in 1839 kon de brandverzekering fl. 5000, in 1840 de levensverzekering fl. 5111,54 tot de dividend-uitkeering bijdragen.

Naarmate echter de economische toestanden in Beieren zich meer ontwikkelden, was zulks ook met onze bankinstelling het geval, vooral nadat zij, op grond van opgedane ondervinding, verschillende practische maatregelen had genomen, welke aan die ontwikkeling zeer bevorderlijk waren.

In het jaar 1852, toen haar totale omzet reeds 7 à 8 maal grooter was dan in 1836, werd het kapitaal der Bank, dat tot 20 millioen mocht worden verhoogd, tot dit maximum-bedrag geheel volgestort en bedroeg hare reserve het bij statuten vastgesteld maximum van fl. 1½ millioen.

Doch allengs waren ook deze middelen voor de Bank niet meer voldoende, om aan de steeds grootere eischen, die door handel en industrie en niet het minst door grondbezitters aan haar gesteld werden, te kunnen voldoen, zoodat in 1860 haar toenmalige rechtsgeleerde adviseur Ströll het plan ontwierp tot stichting van een pandbrieven-instituut(*).

Alhoewel de Regeering het plan verdienstelijk vond, meende zij toch de koninklijke bewilliging eraan te moeten onthouden, omdat het naar haar oordeel ‘niet die waarborgen aanbood, welke verwezenlijking van het beoogd doel lieten verwachten’, - en niet minder dan 4 jaar duurde het, éér men haar tot andere zienswijze kon brengen.

Intusschen had de Bank reeds in 1862 haar geheele oorspronkelijke kapitaal (fl. 20 millioen) in hypotheken belegd en kon zij geene andere middelen meer tot dat doel aanwenden, zoodat zij tot uitgifte van fl. 5¼ millioen bank-obligatiën, die gedurende 5 jaar onaflosbaar zouden zijn, hare toevlucht nam, ten einde een dergelijk bedrag tot het doen van verdere hypothekaire operatiën te kunnen besteden.

Eindelijk mocht het haar, doch eerst na twee jaar, gelukken, op de uitgifte van pandbrieven de koninklijke goedkeuring te erlangen. Dit geschiedde den 1sten Februari 1864, en daarmede ving voor de Bank het tijdperk aan van snellen bloei en ontwikkeling gepaard met eene aanzienlijke uitbreiding harer operatiën, die tot den huidigen dage kon aanhouden.

De schoone verwachtingen, die men van de uitgifte der pandbrieven koesterde, mochten zich al spoedig verwezenlijken. Met 1 Mei 1864 werd daarmede een aanvang gemaakt, en reeds op het eind van hetzelfde jaar was de helft - en wel fl. 15 millioen - van het vastgesteld maximum van 30 millioen geplaatst, terwijl reeds het daaropvolgend jaar het maximum bereikt was. Om steeds met het verstrek-

(*) Ongeveer terzelfder tijd werden ook in ons land de eerste pandbrief-instellingen opgericht: de Nationale in Mei 1861, de Rotterdamsche Hypotheek-Bank in Aug. 1864.

ken van hypothekaire voorschotten te kunnen voortgaan, moest de uitgifte der pandbrieven in 1866 tot 60, in 1872 tot 100, in 1874 tot 110 millioen fl., in 1875 tot 260 millioen Mark worden verhoogd en was reeds in 1878 de bepaling noodig, dat de som der uitgegeven pandbrieven het tienvoud van het volgestort kapitaal mocht bereiken, terwijl in 1883 nog deze uitbreiding werd veroorloofd, dat bij de berekening van het maximum der pandbrief-circulatie deze het tienvoud van het volgestort aandeelenkapitaal plus het speciaal reservefonds, uit het pandbrief-Geschäft voortspruitende, niet mocht overtreffen. Dank zij deze bepalingen was het bedrag der leeningen tegen uitgifte van pandbrieven op het einde van 1884 tot het eerbiedwaardig cijfer van 354½ millioen Mark gestegen, verdeeld in 48,333 posten.

Niettegenstaande dat schitterend succes heeft het vooral in den laatsten tijd niet aan oppositie tegen de pandbrief-instellingen ontbroken; als eene der voornaamste grieven wordt tegen haar aangevoerd, dat zij het schulden maken door den boerenstand te zeer heeft gemakkelijk gemaakt. Deze grief wordt, naar het mij voorkomt, op afdoende wijze in de 'Festschrift' wederlegd door de opmerking, dat de schade wegens het misbruik maken van pandbrief-instellingen, door enkelen geleden, niet kan opwegen tegen de voordeelen, die deze instellingen in het algemeen voor het Hypotheek-krediet hebben opgeleverd. Immers hij, die het geld, dat op deze wijze door hem wordt opgenomen, in dwaze ondernemingen verspeelt, moet *zichzelf*, niet echter het pandbrief-instituut als oorzaak van zijn financieelen ondergang beschouwen.

Evenals op hypothekair gebied mocht de Bayerische ook op de andere door haar ontgonnen terreinen met veel vrucht gedurende haar vijftigjarig bestaan werkzaam zijn.

Voor de afdeeling 'Levensverzekering' steeg het verzekeringskapitaal geleidelijk van M. 440057 in 1836 tot M. 26,531,015 in 1884, terwijl de netto verzekeringssom tegen brandschade van M. 62,750,580 in 1838 tot M. 1,633,873,673 in 1884 is geklommen.

De koers harer Aandeelen was in 1836 106, in 1884 248 percent; de jaarlijksche dividenden, daarop uitgekeerd, wisselden af van 3 tot 11% en bedroegen in de laatste 3 jaar 10,733% per annum.

Niettemin beseft de Bayerische H.- u. W.-Bank ten volle, dat het nieuw tijdperk, dat zij thans is ingetreden, voor haar onder ongunstiger voorteekenen aanvangt dan het verleden.

'Toen' - zóó lezen wij aan het slot der 'Festschrift' - 'verwachtte men van haar verbetering der maatschappelijke toestanden en zag men in haar het eenig middel, om landbouw, handel en industrie te releveeren. Thans echter ontbreekt het niet aan stemmen, die de banken verwijten, dat zij de landbouwers en andere kredietzoekenden exploiteeren, terwijl men bovendien met de socialistische neigingen, aan

onzen tijd eigen, quaestiën, die in het kader der Bank bij uitstek pasten, thans liever aan den almachtigen Staat ter oplossing wenscht over te dragen.'

Men heeft alle reden, om te verwachten, dat de Bayerische Hypotheken- und Wechsel-Bank juist in den strijd, dien zij mogelijk in de toekomst zal hebben te voeren, een prikkel te meer zal vinden, om met kracht en energie het gewichtig standpunt te handhaven, dat tot nog toe door haar werd ingenomen.

's-Hage, November 1885.

H. DE JONG.

Rusland's staatsschuld.

Het is van algemeene bekendheid, dat Russische fondsen in ons land eene groote mate van populariteit genieten. Deze dagteekent niet van gisteren of heden. Reeds gedurende eene eeuw behooren Russen hier tot de meest gezochte beleggingsfondsen, en het was dan ook steeds eene zeldzaamheid, dat Rusland eene leening aanging, zonder ook op het Nederlandsche kapitaal een beroep te doen. Niet minder dan 25 verschillende Russische Staatsleeningen zijn thans in onze prijscourant van effecten opgenomen. Noch de Londensche, noch de Parijsche, noch de Berlijnsche prijscourant toonen in hare rubriek ‘Russen’ zulk eene verscheidenheid aan als de onze. Het is trouwens niet alleen voor deze fondsen, dat men in ons land voorliefde koestert; in 't algemeen oefent hier op financieel gebied het vreemde eene groote aantrekkingskracht uit, en misschien niet ten onrechte rekent men het onzen landgenooten als eene grief aan, dat zij voor buitenlandsche ondernemingen dikwerf millioenen beschikbaar hebben, terwijl hunne beurzen, waar het binnenlandsche ondernemingen geldt, maar al te vaak hermetisch gesloten blijven.

Met en benevens Rusland waren het voornamelijk Oostenrijk, Spanje, Portugal, die, wanneer hunne schatkist ledig was, - en dat behoorde niet tot de zeldzaamheden - geregeld bij onze kapitalisten aanklopten en steeds op een goed onthaal mochten aanspraak maken.

In de laatste helft onzer eeuw heeft zich echter een geduchte concurrent opgedaan, en wel Amerika. Niet alleen zond ons de nieuwe wereld een belangrijk deel van haar rijken graanvoorraad, zij bood ons ook hare fondsen aan - en alweder was het in de eerste plaats het gastvrije Nederland, dat aan de Amerikaansche Staatsfondsen met eene bijzondere voorliefde huisvesting verleende. Dat geschiedde voornamelijk van af het jaar 1863 en het bedrag aan Vereenigde Staten-obligatiën, dat toen in ons land plaatsing vond, was zóó aanzienlijk, en de handel, die daarin geregeld ter Beurze plaats vond, zóó uitgebreid, dat de Europeesche Staatsfondsen - de Russen niet het minst - een tijdlang op den achtergrond werden gedrongen.

Ongetwijfeld onderging toen de voorraad Russen in ons land eene niet onaanzienlijke vermindering. Deze was echter slechts van voorbijgaanden aard. Immers, niet lang mochten onze kapitalisten zich in het bezit der Amerikanen, die hun vele millioenen winst hebben opgeleverd, verheugen. Op den Vrijheidsoorlog volgde aan de overzijde van den Oceaan een tijdperk van ongekenden bloei en ongemeene ontwikkeling, en even snel als de Staatsschuld daar tijdens den oorlog gestegen was, even snel werd zij daarna weder geamortiseerd of, voor zooverre zulks

niet het geval was, de rente daarop van 6 tot 5 tot 4, ja, eindelijk tot 3% gereduceerd. Met die vermindering had men hier - trouwens ook in Engeland - geen vrede; men ontdeed zich van zijne Amerikaansche fondsen en kwam weder tot zijn ‘premières amours’, tot Russen, terug.

Weinige jaren later werd aan deze laatste door Amerika nogmaals eene duchtige concurrentie aangedaan. Het was in de jaren 1873 en volgende. Ons land werd toen met Amerikaansche spoorwegwaarden overstroomd, en opnieuw werden tegen aankoop van deze andere fondsen - alweder veel Russen, gerealiseerd. Het succes, dat aan deze operatiën ten deel viel, was niet zoo onverdeeld als dat, vroeger met de Amerikaansche Staatsfondsen behaald. Het meerendeel der koopers van Spoorweg-obligatiën handelde destijds zonder oordeel des onderscheids, en daar aanvankelijk groen en rijp met den stormpas omhoogsnelde, werd men steeds stoutmoediger, om bij de eerste de beste paniek in een ander uiterste te vervallen: en weder à tout prix, en zonder aanzien der qualiteit, millioenen dier waarden over boord te werpen. Oneindig beter was het lot van hen, die bij machte waren, gunstiger tijden af te wachten. Veel van hetgeen men in de crisisjaren 1876 en volgende geheel verloren achtte, kwam terecht; ja, vele obligatiesoorten konden zóóver stijgen boven het standpunt, dat zij ooit te voren hadden ingenomen, dat men in de gelegenheid kwam, met groote winsten te realiseeren. En van die gelegenheid werd - en wordt nog steeds in groote mate gebruik gemaakt. Allengs is dan ook de voorraad van solide Amerikaansche Spoorweg-obligatiën in ons land belangrijk verminderd; zij, die zich daarvan ontdeden, meenden weder hunne toevlucht tot Europeesche Staatsfondsen te moeten nemen, en op velen hunner oefenden de Russen weder hunne gewone aantrekkingskracht uit.

Toch deden zich in de laatste twee jaar verschijnselen voor, die tot de veronderstelling zouden kunnen leiden, dat de belangstelling van ons publiek voor Russische fondsen sterk verminderd is.

Men zou toch kunnen wijzen op de uiterst koele ontvangst, die op het einde van 1883 aan de toen uitgegeven 6% Goudrente ten deel viel; verder op het zeer gering bedrag, dat in 1884 op eene nieuwe 5% geconsolideerde leening werd ingeschreven, en last not least op de omstandigheid, dat in den loop van dit jaar een paar belangrijke Russische Spoorwegleeningen werden uitgegeven, zonder dat men het noodig achtte, de inschrijving daarop ook te Amsterdam open te stellen.

Wat de 6% Goudleening betreft, moet men echter niet uit het oog verliezen, dat deze werd aangegaan in een tijd, dat Rusland's inwendige toestand veel te wenschen overliet en men dus juist toen geene aanleiding vond, zijn bezit in de fondsen van dat land te vermeerderen, en wat de leening van 1884 en de in dat jaar en in 1885 gesloten Spoorwegleeningen aangaat, moet het aan zeer bijzondere omstandig-

heden toegeschreven worden, dat de belangstelling in ons land daarvoor gering was. Haar koers van uitgifte was namelijk te hoog, vergeleken met den koers der bestaande Russische fondsen, en daardoor ontbrak voor onze kapitalisten de gelegenheid, die hun bij vorige emissiën steeds werd aangeboden: om met eenig voordeel oudere soorten te verkoopen en daartegen de nieuwe, doorgaans goedkoopere soort in plaats te nemen.

Dat niettemin de Staatsleening van 1884 een schitterend succes had, was het gevolg eener bijzondere omstandigheid, waarop ik straks doelde en die ik thans in korte trekken zal mededeelen.

In de laatste jaren achtte Duitschland het in 's lands belang wenschelijk, tot eene 'Verstaatlichung' van spoorwegen op uitgebreide schaal over te gaan. Een groot aantal van de rijkste particuliere bezittingen, zooals de Berlijn-Hamburger, de Magdeburg-Halberstadter, de Berlin-Anhalter, de Rheinische, de Köln-Mindener en nog zooveel andere aanzienlijke spoorwegmaatschappijen, gingen de eene na de andere in handen van den Staat over. De aandeelen dier maatschappijen, welke tot de meest geliefkoosde beleggingsfondsen der Duitsche kapitalisten behoorden, werden ingetrokken en daartegen 4% Staatsobligatiën in de plaats gegeven. Dat was voor velen eene groote teleurstelling. Men moest scheiden van zeer solide, maar tevens van zeer productieve aandeelen, om wèl minstens evenzoo solide, maar veel minder productieve Staatsobligatiën daarvoor in de plaats te ontvangen. Velen gingen tot die omwisseling niet over, maar bepaalden zich ertoe, hunne Spoorwegaandeelen te verkoopen. Ontzaglijke kapitalen kwamen daardoor los, en dat juist in een tijdperk, dat op gebied van handel en industrie eene buitengewone malaise heerschte. De lust, om geld aan nieuwe industrieele ondernemingen toe te vertrouwen, ontbrak ten eenen male; de voorliefde, die men vroeger voor de aandeelen van vele dier maatschappijen koesterde, was verdwenen, en voor hen, die zich met de 3¾ percent interest, welke Duitsche Staatsfondsen afwerpen, niet wilden tevreden stellen, bleef niet veel anders overdan... buitenlandsche papieren, die minder solide, maar meer vruchtdragend waren.

De kooplust, die dan ook daarvoor bij onze Oostelijke naburen ontstond, sloeg weldra tot een waren 'Heisshunger' over; Russen in de eerste plaats, maar ook in groote mate Rumenen, Serven, enz. overstroomden het Duitsche grondgebied - en werd van een dier artikelen iets nieuws aangeboden, dan behoefde men te Berlijn maar enkele uren de inschrijving daarop open te stellen, en milliarden werden aangeboden, waar millioenen gevraagd werden. Zoo geschiedde met de laatste Russische Staatsleening, met de daarna gesloten Spoorwegpreoriteitsleeningen, met de Servische leening (welke laatste, nota bene, na een bestaan slechts van enkele weken reeds tot 10 à 12% boven den inschrijvingsprijs was opgejaagd), enz. enz.

Aan deze tijdelijke en aan eene bijzondere omstandigheid toe te schrij-

ven suprematie van de Duitsche geldmarkt is in ons land de geringere deelneming in nieuwe - en aan het weder ontwaken van de speculatie in Amerikaansche Spoorwegaandeelen de geringere handel in bestaande Staatsfondsen toe te schrijven; doch ten onrechte zou men daaruit afleiden, dat het bezit van die fondsen bij onze kapitalisten eene groote vermindering heeft ondergaan.

Nog altijd treft men de Russen in hoogst aanzienlijke bedragen in ons land aan en behooren deze tot de meest gezochte beleggingsfondsen; nog steeds zijn ze hier zoo populair, dat ik met gerustheid de veronderstelling durf uitspreken, dat een fondsenhouder in ons land, die niet over een kleiner of grooter aantal Russen te.... commandeeren heeft, tot de uitzonderingen behoort.

In die overtuiging vermeen ik, dat aan de lezers van dit tijdschrift eene gedétailleerde opgaaf van Rusland's Staatsschuld, zooals ik die, aan een dezer dagen verschenen werkje(*) ontleend, straks laat volgen, niet onwelkom zal zijn.

Enkele opmerkingen wensch ik nog aan die opgaaf vooraf te laten gaan.

Vergelijkt men het bedrag van Rusland's Staatsschuld op 1 Januari 1884 met dat van een twintigtal jaren geleden, dan komt men tot de ontdekking, dat de schuld in dat tijdsverloop ongeveer verdubbeld is. Zij heeft thans het respectabel cijfer van 4,345,000,000 R. of ca. 5200 millioen gulden bereikt. Voorwaar een cijfer, dat stof tot nadenken geeft en bij menigeen de vraag doet opkomen: waar moet het heen, indien Rusland's Staatsschuld zich steeds in dezelfde mate zou blijven ontwikkelen? Men zij echter in dat opzicht niet te pessimistisch gestemd.

De toewas dier schuld zou zeer zeker reden tot ongerustheid moeten geven, wanneer zij enkel en alléén noodzakelijk ware geweest tot het dekken van geregeld wederkeerende tekorten. Dáaraan echter was de schuldvermeerdering slechts van een betrekkelijk gering gedeelte toe te schrijven. Zij sproot grootendeels uit andere oorzaken voort en deze waren: de ontwikkeling van het spoorwegnet en de oorlog met Turkije. Wel eindigde deze laatste, zooals trouwens niet anders verwacht kon worden, met Rusland's zegepraal, maar uit een financieel oogpunt beschouwd was het eene overwinning à la Pyrrhus. Zij kostte dat land meer dan 1000 millioen Roebels! En terwijl Rusland in een tiental jaren (1867-1876) geene enkele leening had aangegaan dan alléén geconsolideerde spoorwegleeningen, - waarover straks - volgde in de jaren 1876 tot en met 1879 eene schuldvermeerdering, alleen tot dekking der oorlogskosten, ten bedrage van 1050 Roebels - dat is c^{a}. 25% van Rusland's gansche schuld!

Het is in het belang zijner crediteuren vurig te wenschen, dat Rusland niet spoedig weder in een oorlog gewikkeld worde, want zou

(*) *Extraits de Documents Officiels sur les Finances de la Russie*, door E. Hoskier en C^{o}. Bankiers te Parijs.

deze weder even groote sommen verslinden als die in 1877/78, dan zou men inderdaad voor eene staking van rentebetaling of minstens voor eene belangrijke rentereductie moeten vreezen. Blijft Rusland echter voor oorlogen bewaard en kan het Gouvernement zich uitsluitend aan de ontwikkeling van 's lands inwendigen toestand wijden, dan is eene verdere uitbreiding der Staatsschuld in die mate, als in de laatste 10 jaar plaats had, zonder twijfel niet te wachten, en dan behoeft er geene vrees te bestaan, dat Rusland de verplichtingen, die het tegenover zijne crediteuren op zich genomen heeft, ook in de toekomst niet zou naleven. Daarbij dient nog gelet te worden op een feit, dat voor deze laatsten geenszins van beteekenis ontbloot is, en wel op het jaarlijks accresseerend bedrag, dat van Rusland's Staatsschuld geamortiseerd wordt; een bedrag, dat in den loop der tijden, volgens onze tabel, op 1 Januari 1884 reeds ruim R. 683 millioen of meer dan 13% der gansche schuld bedroeg.

Als eene tweede oorzaak van de vermeerdering der Staatsschuld noemde ik de ontwikkeling van het spoorwegnet.

Toen nu ongeveer 25 jaar geleden Von Reutern als Minister van Financiën optrad, bezat Rusland nauwelijks 2000 kilometer spoorwegen - thans is dat cijfer meer dan vertienvoudigd. Tot verkrijging van dit voor 's lands ontwikkeling zoo heilzaam resultaat had de Staat aanzienlijke offers te brengen.

Immers, voor de meeste spoorwegmaatschappijen, die door het particulier initiatief ontstonden, was het onmogelijk, de noodige kapitalen tot aanleg, voltooiing en uitrusting der wegen bijeen te brengen; daartoe ontbrak haar òf ten eenen male het krediet, òf de voorwaarden, waarop de kapitalen aangeboden werden, waren te drukkend. Het Gouvernement, zoo te recht overtuigd, dat de uitbreiding van het spoorwegnet een voor Rusland bij uitstek nationaal belang was, aarzelde in die omstandigheden niet, om aan alle maatschappijen, die zulks aanzochten, zijn machtigen steun te verleenen. Het deed zulks op tweeërlei wijzen: òf het verleende eene garantie voor interest en amortisatie ten behoeve der schuld, die door de maatschappijen werd aangegaan, in dier voege, dat het jaarlijks aan deze uitkeert, wat zij voor den dienst op hare schuld te kort komen en casu quo ook de deficitten, die de exploitatierekening mocht opleveren, terwijl de maatschappijen tot restitutie der voorschotten gebonden zijn, zoodra en voor zoover zij daartoe in staat geraken; òf het Gouvernement nam de obligatiën der maatschappijen zelf over en gaf daartegen uit de verschillende geconsolideerde spoorwegleeningen, waarvan de eerste in het jaar 1870 het licht zag.

Ik beweerde zoo even, dat Rusland in de jaren nà 1866 en tot 1876 geene eigenlijke Staatsleeningen heeft aangegaan. Maar, zoo zal men mij misschien tegenwerpen - wat zijn de Nicolaas-Leeningen en de Geconsolideerde Spoorwegleeningen van 1870, 71, 72, 73 en 75

anders dan Staatsleeningen; wordt voor den dienst dier eersten niet, even zooals voor de laatsten, het jaarlijks benoodigde op de gewone begrooting van uitgaven uitgetrokken? Heeft men dus hier niet alléén met eene verandering van benaming te doen, die overigens niets afdoet tot het feit, dat ook in genoemde jaren Rusland's rentelast belangrijk vermeerderde? - Dàt wil ik gereedelijk toegeven, maar tevens wijzen op het hemelsbreed verschil, dat kan bestaan tusschen de doeleinden, waarvoor geleend wordt. Waartoe dienden de R. 1050 millioen leeningen van 1876 tot 1879? Om de Turksche oorlogskosten te betalen. Welke vergoeding kreeg men daartegen? De verbintenis der Porte, dat zij een deel dier kosten in den vorm eener oorlogsschatting zal vergoeden: eene pretensie op de eeuwigheid!

Wat werd daarentegen met de opbrengst der Geconsolideerde Leeningen tot stand gebracht? Duizenden kilometers spoorwegen, die het mogelijk maakten, dat Rusland in 1877, niettegenstaande de Zwarte Zee toen geblokkeerd was, 60 millioen hectoliters granen over land kon exporteeren; duizenden kilometers spoorwegen, die de voornaamste oorzaak waren, dat Rusland's in- en uitvoerhandel van R. 290½ millioen in 1859 tot R. 1121½ millioen in 1883 konden stijgen. Er is wel eens twijfel geopperd, of het geld, dat in Rusland voor spoorwegen is aangevraagd, wel altijd tot dat doel zou besteed zijn. Het komt mij voor, dat die twijfel niet op goede gronden kan berusten. Reeds vroeger - in 1877 - werd door eene groote autoriteit en wel door Anatole Leroy Beaulieu in zijne studiën over Rusland, voorkomende in de *Revue des Deux Mondes*, aangetoond, dat van 15 Januari 1870 tot 1 Januari 1875 vier uitgiften van Geconsolideerde Spoorwegobligatiën plaats hadden, welke eene netto opbrengst opleverden van R. 324 millioen, en dat van die som in hetzelfde tijdsverloop ongeveer R. 304 millioen besteed werd voor aanleg van wegen en aankoop van materiaal. En welke aanleiding zou er zijn, om te gelooven, dat het in volgende jaren anders was?

Immers, wanneer niet voor spoorwegen, doch voor andere, minder productieve doeleinden werd geleend, dan liet het Gouvernement toch nooit na, zulks duidelijk in de considerans der leeningen te doen uitkomen (zie in onze tabel de leeningen, van 1876 tot 1879 aangegaan).

Dat in een land, naar verhouding van zijne onmetelijke uitgestrektheid slechts spaarzaam bevolkt, niet alle spoorwegen even goede zaken kunnen maken, ligt voor de hand, en dat voor rente en aflossing op de leeningen, door maatschappijen direct gesloten en door den Staat gegarandeerd, in de eerste jaren nog veel door dezen zal moeten bijgepast worden - daarvan kan men zeker zijn. Doch in dat opzicht ontbreekt het niet aan lichtpunten. Er zijn namelijk tal van maatschappijen, die nog weinige jaren geleden zeer hooge eischen aan de schatkist stelden, maatschappijen, die niet alleen uit eigen opbrengst geene rente konden betalen, doch wier exploitatie bovendien nog verlies

opleverde, en die thans nog maar voor een deel, enkele ja zelfs in 't geheel niet meer, op den financieelen steun van staatswege behoeven aanspraak te maken. Terwijl dan ook het Gouvernement nog in het jaar 1880 voor garantie eene som van R. 18833215, in 1881 zelfs R. 20442894 had uit te keeren, bedroeg die som in 1883 niet meer dan R. 13½ millioen.

Dat in de beide laatste jaren en vooral in 1885 verschillende maatschappijen hare ontvangsten zagen verminderen, is een verschijnsel van te algemeenen aard, dan dat ik lang erbij behoef stil te staan; het is het gevolg van den kwijnenden toestand van den handel, waardoor niet alleen in Rusland, maar overigens ook in bijna alle andere landen van ons werelddeel het vervoer op de spoorwegen is achteruitgegaan. Doch zelfs in die jaren ontbrak het in Rusland niet aan gunstige uitzonderingen. Op één daarvan - en wel de meest beteekenende - wil ik wijzen. De maatschappij, die nog slechts vijf jaren geleden de hoogste eischen aan het Gouvernement moest stellen, was de Kursk Charkow Azow. Aan haar alleen moest in 1880 meer dan 20% uitgekeerd worden van de totale som, die de Staat voor garantiën had bij te passen. (Zie Weeveringh: *Onze Fondsenmarkt,* afl. 15, pag. 192; volgens dien schrijver bedroeg de uitkeering aan garantiën in 1880 totaal £1949900, waarvan aan de Kursk Charkow Azow £406687.) En vier jaren later - 1884 - kon diezelfde maatschappij de Staatshulp reeds geheel ontberen, terwijl hetzelfde opnieuw in 1885 - toen hare ontvangsten die van 1884 weder overtroffen - het geval zal zijn.

Ten slotte nog enkele toelichtingen tot de tabel, waarmede ik deze korte beschouwing wensch te besluiten.

1. In de rubriek, bevattende het nominaal bedrag van iedere leening, vindt men met de gewone teekens aangegeven de muntsoort, waarin deze is uitgegeven. Die teekens zijn: K.R. voor kredietroebels, M.R. voor metalen Roebels, £ voor ponden sterling, fr. voor francs en f. voor guldens.

2. In de beide laatste kolommen, waarin de verschillende vreemde muntsoorten voor zoover noodig tot Metalen of Kredietroebels herleid worden, heeft die herleiding plaats in de volgende verhoudingen: M.R. 6.40 = een pond sterling; M.R. 1 = vier francs; K.R. 1 = twee francs en vijftig centimen, welke prijzen overeenkomen met de tegenwoordige effectieve Roebelkoersen.

3. Men treft de 4% Nicolaas-Leeningen (1867/69) onder de rubriek Spoorweg-Obligatiën aan, alhoewel zij slechts in naam op dien titel kunnen aanspraak maken en zij feitelijk Staatsleeningen zijn. Dat geschiedt in navolging der officieele Staten, waarin sedert 1883 de Nicolaas-Leeningen onder de Spoorweg-Obligatiën zijn gerangschikt. In de innerlijke waarde dezer leeningen brengt echter de gewijzigde rangschikking geenerlei verandering.

'*s-Hage*, December 1885.

H. DE JONG.

BENAMING DER LEENINGEN.			**Oorspronkelijk bedrag der Leeningen.**	**Prijs van uitgifte %.**
I. *Rentegevende Schuld.*				
1e	5%	Holl. Leen. (15 Jan. 1798 en 14 Oct. 1815)	*f* 50,600,000	100
	6%	Leen. (16 Mei 1817)	KR. 94,639,727.25	83 à 85
1e	5%	Leen. bestemd tot amort. van assignaten (16 Aug. 1820)	KR. 40,000,000	68,39
2e	5%	Leen. voor hetzelfde doel (23 Juni 1822)	MR. 43,000,000	72,61
3e	5%	Leen. (14 Mei 1831) tot dekking van buitengewone uitgaven	KR. 20,000,000	79,32
4e	5%	Leen. (18 Oct. 1832) tot versterking der schatkist	KR. 20,000,000	87,02
1e	4%	Leen. (5 Sept. 1840) tot versterking der schatkist	KR. 25,000,000	86,45
2e	4%	Leen. (4 Aug. 1842) voor aanleg van den spoorweg Petersburg - Moskou	KR. 8,000,000	90,41
3e	4%	Leen. (26 April 1843) voor hetzelfde doel	KR. 8,000,000	91,57
4e	4%	Leen. (20 Oct. 1844) voor hetzelfde doel	KR. 12,000,000	92,25

5e	4%	Leen. (22 Aug. 1847) voor hetzelfde doel	KR. 14,000,000	90,37
1e	4½%	Leen. (9 Dec. 1849) voor hetzelfde doel	£5,500,000	90,50
5e	5%	Leen. (8 Juni 1854) tot versterking der Schatkist	KR. 50,000,000	89,76
6e	5%	Leen. (26 Nov. 1855) tot versterking der Schatkist	MR. 50,000,000	91,36
	4%	Gecons. Leen. (13 Maart 1859)	KR. 154,138,801.52	100
	3%	Leen. (20 Maart 1859) bestemd tot versterking van het fonds tot inwisseling van kredietbilletten	£7,000,000	64,94
2e	4½%	Leen. (27 Mei 1860) tot inwisseling van kredietbilletten	£6,500,000	89,22
	5%	Gecons. Leen. (Binnenl.) 31 Mei 1860	KR. 288,377	100
	4%	Metall. Inschr. der Staatsbank (16 Dec. 1860)	MR 60,000,000	100
7e	5%	Leen. (14 April 1862) bestemd tot versterking van het fonds tot inwisseling van kredietbilletten	£15,000,000	91,25
	5%	Obl. der Russische Bank (2 Juni 1863) bestemd tot	KR. 10,000,000	-

		versterking van de kas der Staatsbank		
1e	Engelsch-Holl. Leen. 5% (3 April 1864) tot versterking van de kas der Staatsbank		£1,937,800	} 83,48
			f 47,933,000	} 83,48
1e	Binnenl. 5% Lot.-Leen. (13 Nov. 1864) bestemd tot uitbreiding der Staatsbank-operatiën en tot aanleg der belangrijkste spoorweglijnen tusschen Moskou en de Zwarte Zee		KR. 100,000,000	98,60
2e	Binn. 5% Lot.-Leen. (14 Feb. 1866) bestemd tot uitbreiding van het spoorwegnet en tot terugbetaling aan de Staatsbank der daartoe door haar verstrekte voorschotten		KR. 100,000,000	107,65
2e	Engelsch-Holl. Leen. 5% (4 Nov. 1866) bestemd tot verzekering der betalingen van de Schatkist aan het buitenland		£3,342,600	} 83
			f 31,357,600	} 83
	5%	Obl. der Staatsbank (11 Juli 1869) bestemd tot onttrekking aan de circulatie van een gelijk bedrag aan kredietbilletten	KR. 15,000,000	83
	5%	Obl. der Staatsbank (6 Nov. 1876) bestemd tot voorziening in de buitengewone uitgaven vereischt door de politieke gebeurtenissen	KR. 100,000,000	92

1e	5%	Oosterleening (17 Mei 1877) tot voorziening in de Oorlogsbehoeften	KR. 200,000,000	90
	5%	Buitenl. Leen. (26 Mei 1877) tot versterking der Schatkist	£15,000,000	74
2e	5%	Oosterleen. (11 Aug. 1878) bestemd tot dekking der kosten van den Turkschen oorlog	KR. 300,000,000	93

Amortisatie tot 1883.	Geamortiseerd in 1883.	In omloop op 1 Januari 1884.		
		In de muntsoort, waarin de Leening is uitgegeven.	In Roebels.	
			Metalen Roebels.	Kredietroebels.
32,500,000	500,000	17,600,000	9,134,400	-
53,919,752.39	617,665	40,102,309.86	-	40,102,309.86
23,217,885	601,200	16,180,915	-	16,180,915
10,878,070	228,360	31,893,570	31,893,570	-
19,983,000	-	17,000	-	17,000
19,999,500	-	500	-	500
23,750,000	625,000	625,000	-	625,000
7,750,000	200,000	50,000	-	50,000
7,675,000	200,000	125,000	-	125,000
10,925,000	300,000	775,000	-	775,000
11,700,000	350,000	1,950,000	-	1,950,000
3,520,000	110,000	1,870,000	11,968,000	-
23,761,500	510,500	25,728,000	-	25,728,000
7,914,000	269,000	41,817,000	41,817,000	-
281,187.52	-	153,857,614	-	153,857,614
3,575,200	297,300	3,127,500	20,016,000	-
2,040,000	100,000	4,360,000	27,904,000	-
-	-	288,377	-	288,377
18,654,300	1,346,100	39,999,600	39,999,600	-
-	-	15,000,000	96,000,000	-
1,471,250	123,700	8,405,050	-	8,405,050

500,600	44,400	1,392,800	8,913,920	-
12,385,000	1,099,000	34,449,000	18,684,203.37	-
9,140,000	730,000	90,130,000	-	90,130,000
8,440,000	700,000	90,860,000	-	90,860,000
721,200	69,500	2,551,900	16,332,160	-
6,765,000	652,000	23,940,000	12,984,406.78	-
2,650,000	280,000	12,070,000	-	12,070,000
6,800,000	1,300,000	91,900,000	-	91,900,000
5,525,600	1,276,250	193,198,150	-	193,198,150
828,840	191,440	13,979,720	89,470,208	-
6,465,100	1,823,200	291,711,700	-	291,711,700

BENAMING DER LEENINGEN.			Oorspronkelijk bedrag der Leeningen.	Prijs van uitgifte. %.
3e	5%	Oosterleen. (14 Mei 1879) zelfde bestemming	KR. 300,000,000	92,50
	5%	Staatsbank-billetten (22 Sept. 1881) bestemd tot terugbetaling aan de Bank van gedane voorschotten, enz.	KR. 100,000,000	92,75
	6%	Goudrente (11 Nov. 1883) tot betaling van 50 millioen R. aan de Staatsbank volgens ukase van 1 Jan. 1881, en voor aanleg van spoorwegen	MR. 50,000,000	98
		Schatkistbons	KR. 240,000,000	100
		Diversen	KR. 2,695,023.96	-
Spoorweg-Obligatiën.				
	4¾	Obl. Tambow-Saratow Sp. (28 Dec. 1881)	MR. 7,494,500	-
	5%	Obl. (27 Maart 1881) der sectie Kharkow-Krementschug der lijn Kharkow-Nicolajew	MR. 10,535,135.43	-
Geconsolideerde Spoorweg-Oblig.				
1e	5%	Uitgifte (9 Jan. 1870)	£12,000,000	76
2e	5%	Uitgifte (17 Feb. 1871)	£12,000,000	79
3e	5%	Uitgifte (27 Maart 1872)	£15,000,000	87
4e	5%	Uitgifte (14 Nov. 1873)	£15,000,000	92
5e	4½%	Uitgifte (29 Maart 1875)	£15,000,000	91
6e	4%	Uitgifte (12 Maart 1880)	MR. 150.000,000	75
Obligatiën 4% *Nicolaas-Spw.*				
1e		Uitgifte (18 Juli 1867)	Fr. 300,000,000	61
2e		Uitgifte (25 Maart 1869)	Fr. 277,750,000	63,25

II. *Rentelooze Schuld.*

Bedrag der billetten in omloop op 1 Jan. 1884	716,515,125. -	
Af metaal-voorraad	171,472,495.29	
Rest	545,042,629.71	KR. 545,042,629.71
Krediet-billetten, tijdelijk voor oorlogsbehoeften uitgegeven		KR. 400,000,000
		KR. 2,858,804,589.44
		MR. 371,029,635.43
		ƒ 129,890,000
		£123,280,400
		Fr. 577,750,000
Schuld van het koninkrijk Polen, door Rusland overgenomen		KR. 66,402,421.67
		MR. 28,636,500
Totaal-Generaal in Kredietroebels		5,028,753,492.85

Amortisatie tot 1883.	Geamortiseerd in 1883.	In omloop op 1 Januari 1884. In de muntsoort, waarin de Leening is uitgegeven.	In Roebels.	
			Metalen Roebels.	Kredietroebels.
4,728,700	1,736,400	293,534,900	-	293,534,900
1,000,000	1,050,000	97,950,000	-	97,950,000
-	-	50,000,000	50,000,000	-
-	-	240,000,000	-	240,000,000
640,407.53	22,420.71	2,032,195.72	-	2,032,195.72
-	16,625	7,477,875	7,477,875	-
-	20,183.81	10,514,951.62	10,514,951.62	-
187,100	21,100	11,791,800	75,467,520	-
167,000	20,100	11,812,900	75,602,560	-
184,800	23,950	14,791,250	94,664,000	-
140,300	21,700	14,838,000	94,963,200	-
157,550	26,750	14,815,700	94,820,480	-
532,750	282,500	149,184,750	149,184,750	-
9,254,000	832,500	289,913,500	72,478,375	-
7,719,500	773,000	269,257,500	67,314,375	-
	-	545,042,629.71	-	545,042,629.71
100,000,000	50,000,000	250,000,000	-	250,000,000
349,823,882.44	62,446,335.71	2,446,534,341.29	-	2,446,534,341.29
37,979,120	2,162,768.81	330,887,746.62	} 1,217,605,554.77	

51,650,000	2,251,000	75,989,000	} 1,217,605,554.77	
12,022,590	926,240	110,331,570	} 1,217,605,554.77	
16,973,500	1,605,500	559,171,000	} 1,217,605,554.77	
19,677,109.84	1,367,047.07	45,358,264.76	-	45,358,264.76
10,292,232.58	531,491.59	17,812,775.83	17,812,775.83	-
604,570,858.61	79,162,532.30		4,345,020,101.94	

ALGEMEENE RECAPITULATIE van Rusland's Staatsschuld op 1 Januari 1884.

		Oorspronkelijk bedrag der leening.	**Geamortiseerd op 1 Jan. 1884.**	**Rest op 1 Jan. 1884.**
A. *Rentegevende Schuld.*				
I. Publieke Schuld:				
In vreemde munt	{ Gulden	129,890,000	53,901,000	75,989,000
In vreemde munt	{ £ Sterl.	54,280,400	11,998,480	42,281,920
In Roebels	{ Metalen Roeb.	203,000,000	39,289,830	163,710,170
In Roebels	{ Kred. Roeb.	2,858,804,559.44	412,270,218.15	2,446,534,341.29
II. Spoorweg-Obligatiën.				
In vreemde munt	{ £ Sterl.	69,000,000	950,350	68,049,650
In vreemde munt	{ Francs.	577,750,000	18,579,000	559,171,000
In Roebels	Metal. Roeb.	168,029,635.43	852,058.81	167,177,576.62
III. Schuld van het koninkrijk Polen, door Rusland overgenomen.				
In Roebels	{ Metal. Roeb.	28,636,500	10,823,724.17	17,812,775.83
In Roebels	{ Kred. Roeb.	66,402,421.67	21,044,156.91	48,358,264.76
B. *Rentelooze Schuld:*				
Bedrag der in omloop zijnde kredietbilletten na aftrek van den metaalvoorraad	Kred. Roeb.	545,042,629.71	-	545,042,629.71
Kredietbilletten, tijdelijk uitgegeven voor oorlogsbehoeften	Kred. Roeb.	400,000,000	150,000,000	250,000,000
Totaal-Generaal	{ Gulden.	129,890,000	53,901,000	75,989,000
Totaal-Generaal	{ £ Sterl.	123,280,400	12,948,830	110,331,570
Totaal-Generaal	{ Francs.	577,750,000	18,579,000	559,171,000
Totaal-Generaal	{ Met. Roeb.	399,666,135.43	50,965,612.98	348,700,522.45
Totaal-Generaal	{ Kred. Roeb.	2,925,206,981.11	433,314,375.06	2,494,892,606.05

Totaal-Generaal herleid in Kredietroebels	5,028,753,492.85	683,733,390.91	4,345,020,101.94

De firma van Balen & C^{o}.
Door W. Otto.

I. *Een Huis te Huur.*

In eene der drukste straten, in het hartje van Amsterdam gelegen, stond een winkelhuis reeds gedurende eenige maanden leeg.

De vroegere bewoner, een weduwnaar zonder kinderen, was overleden, en de erfgenamen hadden geen lust gehad, de kwijnende affaire voort te zetten, maar hadden het besluit genomen, alles zoo spoedig mogelijk tot geld te maken. De betrekkelijk kleine voorraad winkelwaren was in het openbaar verkocht en het huis, dat volgens de biljetten zoo bijzonder gunstig gelegen was voor eene winkelzaak, had in de veiling meer opgebracht, dan een buurman, die het plan had dat huis bij het zijne te trekken, ervoor geven wilde, en hij had zich bij het opdrijven van den prijs genoodzaakt gezien, om de gelegenheid, die zich tot uitbreiding van zijne zaak aanbood, ongebruikt te laten voorbijgaan. De erfgenamen lachten en wreven zich in de handen, en de nieuwe eigenaar kwam op zekeren dag eens een kijkje nemen met een paar vrienden, die hem in het denkbeeld versterkten, dat hij een bijzonder goeden koop had gedaan en er eene menigte liefhebbers voor zijn huis te vinden zouden zijn. De verkoopbiljetten in roode letters, alsof zij zich over al het moois, dat zij vertelden, schaamden, werden afgetrokken, en aan den linkerdeurpost spijkerde men een bordje, waarop te lezen stond: '*Een Huis te Huur*'. Diezelfde aankondiging werd ook op de luiken geplakt met de kennisgeving, dat verdere inlichtingen te verkrijgen waren bij den eigenaar.

Het gesloten huis werd het voorwerp van aller belangstelling. Als 's morgens de kruidenier, die aan de overzijde woonde, de luiken van zijne winkelkasten nam, dan had hij toch eerst een blik op die van zijn somberen, geheimzinnigen overbuurman geslagen, en een zucht

was hem ontsnapt bij de gedachte, dat ze ook eens op een mooien of liever leelijken morgen zouden worden afgenomen, om hem een kijkje te gunnen in de sierlijk uitgestalde kasten van een concurrent. Te midden van de drukte, als de heldere, vroolijk schertsende dienstmeisjes zich verdrongen voor zijne toonbank en hij geene handen genoeg had, om te helpen, viel soms zijn oog op de overzijde, waar met groote letters, die hem aangrijnsden, te lezen stond, dat het huis te huur was. Dan vergat hij plotseling al zijne aardigheden, miste het antwoord op eene spottende of schertsende vraag en kon niet eens meer lachen, als hij zijn zuur gezicht verdraaid, verbreed en verwrongen in het blinkend koper van zijne weegschaal zag teruggekaatst.

's Avonds, als de geheele straat verlicht werd, was er vóór het leegstaande huis eene donkere plek. Het stond daar als eene weduwe onder jonge meisjes, als een doofstomme in vroolijk gezelschap. Het was de zwijgende gast, de dertiende aan tafel, een rouwgewaad onder balkleederen! De kruidenier staarde op die schaduw, zag er allerlei leelijke dingen in, en toch dacht hij met angst aan den tijd, waarin zij plaats zou maken voor schitterend licht.

Alle winkeliers, die concurrentie vreesden, hielden tersluiks een oogje op de voorbijgangers, om te zien, of er ook iemand staan bleef, om het huis te bekijken. Maar niet altijd konden zij het zoo nauwlettend bewaken, en om zeker van hunne zaak te zijn, wipten zij dagelijks den sigarenwinkel binnen, die naast den kruidenier schuin tegenover het vreesverwekkende huis gelegen was.

De sigarenhandelaar had nog nooit zooveel klandizie van zijne buren gehad, maar al spoedig bemerkte hij, dat al die nieuwe klanten dezelfde vraag deden en het hun meer te doen was om zijn antwoord dan om zijne waar. Hij begon dus, zeer onchristelijk, te wenschen, dat het huis nog lang zou leegstaan, en die wensch werd vervuld.

De kinderen uit de buurt hebben de stoep van het leegstaande huis, waar niemand hen vandaan jaagt, wijl zij er niemand hinderen, tot algemeene speelplaats verkozen. Zij teekenen met krijt allerlei zonderling gevormde poppen op de luiken. Die teekeningen verraden eene bijzonder sterke neiging naar het caricatuur-achtige en blijken volgens het bijschrift, waarin vermeld wordt, wie zij eigenlijk moeten voorstellen, portretten hunner kameraadjes te zijn. Alle hebben zij dikke hoofden, magere rompen en buitengemeen lange, dunne beenen en vertoonen, hoewel in profiel genomen, twee oogen aan denzelfden kant. Er is maar één portret *en face*, eene soort van volle maan, waarvan de mond- en ooghoeken sterk naar omlaag vallen, waardoor dat gezicht eene in het oog loopend droefgeestige uitdrukking heeft. En daaronder staat: ‘Dit is de huisheer.’

Er was waarheid in dat portret, want een dergelijke melancholieke trek was er op het gelaat van den eigenaar zichtbaar, als hij eraan dacht, hoeveel maanden er reeds verloopen waren, zonder dat zich een

huurder had opgedaan. En van week tot week begon het huis er meer naargeestig en verwaarloosd uit te zien. De beschreven en beteekende luiken werden door de voorbijrollende rijtuigen met modder bespat; de regen weekte de aankondigingen los; de wind nam ze op, speelde ermede als een moedwillig kind, liet ze door de geheele straat dansen en draaien, kleefde ze tegen de glazen van de overburen vast en wierp ze eindelijk in het slijk, waar ze door de voorbijgangers vertrapt werden. Het verhuurbordje, dat eerst zoo kaarsrecht tegen den stijl was vastgespijkerd geweest, begon langzamerhand over te hellen en hield het hoofd omlaag, alsof het den moed voorgoed had opgegeven, totdat het met een harden slag op de stoep viel. Het huis kreeg zoo iets akeligs, dat de kinderen onder den indruk daarvan eene andere speelplaats opzochten. Zij werden bang voor die altijd gesloten luiken, voor die deur, die niemand binnenging en niemand uitliet, en de kinderlijke verbeelding bedacht allerlei schrikverwekkende antwoorden op de vraag, wat er toch wel mocht zijn in de donkere ruimte, die hun het gluren door de reten belette. Zij deden elkander allerlei verhalen van holle stemmen, die uit dien duisteren winkel hadden weerklonken, van zuchten en kermen en rammelen met kettingen en hielden het voor meer dan bewezen waarheid, dat er een gruwelijk geheim in het leege huis verborgen was.

Er zijn huizen, die, te midden van bloeiende winkelzaken gelegen, op den besten stand, in eene van de drukste straten, altijd iets kouds, iets terugstootends hebben, waardoor het binnentreden wordt bemoeielijkt en tegengewerkt. Een huis heeft eene physionomie met eene bepaalde uitdrukking, met een niet te ontkennen eigen karakter, en evenals er menschen zijn, die niet de eer hebben op het eerste gezicht te bevallen, zijn er ook huizen, die een zoo streng en bar uiterlijk hebben, dat er een zekere moed noodig is, om den drempel te overschrijden. Tot die onvriendelijke soort behoorde het te huur staande huis en daarbij kwam nog, dat de meeste menschen, die dikwijls de straat doorkwamen, niet eens bemerkten, dat het huis gesloten was, wijl zij gewoon waren het, zonder het een blik te gunnen, voorbij te loopen.

Gaandeweg begon de belangstelling der buren te verminderen, toen op zekeren morgen de aandacht werd getrokken door twee schoonmaaksters, die de luiken afspoelden en de stoep ‘deden’. Zij waren nauwelijks met dat werk gereed, of nieuwe voorteekenen van eene spoedige verandering volgden. Er kwam eene verhuiskar met een hoogst eenvoudigen inboedel, die door twee kruiers naar binnen gedragen werd, daarin bijgestaan door eene soort van een mijnheer, die er maar zoo half en half als een heer uitzag en niet bang scheen, om de handen uit de mouwen te steken, want hij pakte de zwaarste stukken aan, en de twee kruiers gehoorzaamden zijn bevelen en schenen hem nu en dan, terwijl zij even aan hunne pet tikten, te vragen, waar hij dit en dat

hebben wilde. De kruidenier en zijn buurman kwamen op stoep, om den verhuisboel beter te kunnen zien, en zij lachten tegen elkander, alsof zij zeggen wilden, dat hunne vrees nu voorgoed verdwenen was. Voor een man met zoo'n inboedel behoefden zij niet bang te zijn, en zij verbaasden zich erover, dat iemand, die met zulk eenvoudig huisraad voor den dag kwam, de middelen had, om het huis te huren. Ook de andere winkeliers waagden eens een kijkje en liepen dan in hunne handen wrijvende en met het meest vergenoegd gezicht van de wereld weer naar binnen, om hun huisgenooten het groote en goede nieuws te vertellen. Voor concurrentie, meenden zij, behoefden zij niet meer te vreezen.

De verhuizing leverde niets bijzonders op. Als altijd werd er iets gebroken, bij welke gelegenheid de dragers met een onnoozel gezicht beweerden, dat het reeds gebroken was, toen zij het aanvatten; als altijd ontstond er verschil van meening tusschen de kruiers en den eigenaar over de quaestie, of een stuk geheschen of gedragen kon worden, waarbij de kruiers, door zich op elkander te beroepen, hun zin doordreven; als altijd trachtten zij het werk zoo lang mogelijk te rekken, terwijl de eigenaar haast maakte en hun twee stukken te dragen gaf, als zij er maar één hadden opgenomen, waarbij zij een gezicht zetten en in gebogen houding op een sukkeldrafje voortliepen, alsof zij hunne uiterste krachten moesten inspannen, om het te houden, welke meer dan buitengewone inspanning aanspraak had op eene buitengewoon goede fooi. Dat alles is zoo natuurlijk en zoo algemeen bekend, dat het niet breeder behoeft omschreven te worden.

Een half uur nadat de boel was binnengedragen, kwam er een groote rolwagen met een tiental kisten, die reeds geruimen tijd dienst schenen te hebben gedaan, want ze waren alle opgelapt en droegen eene menigte half afgescheurde adressen en een nog grooter aantal biljetten in verschillende talen en kleuren, die er, wie weet aan welke spoorwegstations, waren opgeplakt. Zij verrieden niets van haar inhoud; alleen het woord ‘fragile’, dat nog op eenige te lezen was, deed vermoeden, dat zij breekbare waar bevatten. Maar geheel zeker was dat niet, en de geheele buurt brandde van nieuwsgierigheid, om te weten, welk artikel in het oude, geheimzinnige huis zou te koop geboden worden.

Maar de Zaterdag-avond bracht licht, en hoe groote oogen zetten zij op en hoe groote steen viel hun van het hart, toen de luiken werden afgenomen en zij de groote, veelkleurige biljetten zagen, die tegen de glasruiten waren geplakt en waarop te lezen stond, dat de winkel voorloopig eene maand geopend zou blijven en dat iedereen vrijen toegang had tot de uitgezochte, wereldberoemde en eenige verzameling kruisbeelden, in Palestina gesneden uit cederhout van den Libanon; rozenkransen, in de Bethlehemsche kapel gewijd, van hout van den Olijfberg; bouquetten, samengesteld uit bloempjes, geplukt in

den hof Gethsémané, aan de oevers der Jordaan en in de omstreken van Nazareth; mos van den berg der Zaligspreking en allerlei voorwerpen, gemaakt uit steengruis van Golgotha.

In de drukke straat woelde en krioelde eene bonte schare. Werklieden, die dien avond wat vroeger vrij waren, wandelden met moeder de vrouw langs de verlichte winkels; dienstmeisjes drongen door de langzaam voortschrijdende menigte, schertsend en lachend, dikwijls een geestig antwoord gevende op eene lang niet geestige vraag, terwijl jonge heeren met eene houding, alsof zij eene tentoonstelling bezochten, voortslenterden, meer hunne aandacht wijdende aan de bevallige figuurtjes, die hen voorbijhuppelden, dan aan de zoo uitlokkende winkelwaren. Nu en dan verdeelde een rijtuig den breeden stroom voetgangers in twee saamgepakte rijen, die zich dadelijk achter den in- en doordringer weer vereenigden. Er was verwarring zonder stoornis. De meest schreeuwende kleuren kwamen bij en naast elkander, maar het koloriet van de bonte schilderij deed het oog niet onaangenaam aan.

Den geheelen avond verdrong men zich voor de winkelkasten, om de biljetten te lezen en de zoo vreemdsoortige koopwaren in oogenschouw te nemen, want de nieuwsgierigheid was in de hoogste mate geprikkeld en het Amsterdamsche publiek heeft de kleinsteedsche gewoonte, alles wat vreemd en ongewoon is, aan te gapen met eene belangstelling en verbazing, die aan het belachelijke grenzen. Eene kleine afwijking van de algemeene kleederdracht is voldoende, om alle oogen op zich te vestigen, en in de stad, waar eenmaal volgens de dichters en geschiedschrijvers uit de zeventiende eeuw de verst van elkander verwijderde volken elkander ontmoetten, kan geen vreemdeling, die op de eene of andere wijze de aandacht trekt, ongemoeid door de straten gaan. Het was dus niet te verwonderen, dat de nieuwe winkel als het ware belegerd werd door een groot aantal kijkers, want hier was niet alleen vreemde waar, maar ook vreemde kleederdracht te zien. Basso droeg de schilderachtige kleedij uit het land van Tyrol en de menigte, die zich voor de deur verdrong, wijl zij te bedeesd was, om van het ‘Entrée libre’, dat met groote letters op de deur was geplakt, gebruik te maken, had meer oog voor den hoed met breeden rand en wiegelende veer, voor het nauwsluitende fluweelen buis met bronskleurige knoopen en breeden gordel, die met een reusachtigen gesp was dichtgemaakt, dan voor de bouquetjes uit het dal van Machpela en de steenrotsen van Golgotha. Maar de grootste belangstelling werd opgewekt door een jong meisje, eveneens in Tyroolsche kleederdracht, die, tegenover hem achter de andere toonbank staande, met een vriendelijk gebaar en een innemenden lach de stoutmoedigste kijkers, die tot aan de deur waren doorgedrongen, tot binnentreden uitnoodigde, in het Duitsch erbij voegende:

‘Man darf eintreten ohne etwas zu kaufen!’

En om zich nog verstaanbaarder uit te drukken, riep ze - maar

zij moest allerbekoorlijkst lachen, toen zij eene poging, om Hollandsch te spreken, waagde:

'Koem maar pienne, koem maar pienne; kaiken kost keen keld!'

Men lachte met haar mede en gaf aan hare uitnoodiging gehoor. In een oogenblik was de winkel met kijkers gevuld, en menigeen kon de verzoeking, om iets van het mooie Tyroolsche meisje te koopen, niet weerstaan. Men vond den kleinen prijs, waarmede men een bouquetje of een steenen kapelletje betaalde, niet te hoog, om haar 'tank oe' of 'als je plieft' te hooren zeggen, en er waren genoeg Protestantsche jongelui, die plotseling eene in het oog vallende liefhebberij voor crucifixen kregen en die na lang bedenken en heen en weer praten, waarbij zij meer naar de verkoopster dan naar het ten verkoop gebodene keken, zoo'n voorwerp kochten en er, na het gekocht te hebben, geen raad mee wisten, wijl zij het niet thuis durfden brengen.

Het was een voortdurend komen en gaan, kijken en koopen, loven en bieden. Er werd geschertst en gelachen, zeer tot ontstichting van hen, die met zekeren eerbied de crucifixen, gesneden uit cederhout van den Libanon, en de rozenkransen, in de Bethlehemsche kapel gewijd, in handen namen en die niet ver waren van de meening, dat zoo'n mooi, lief, innemend meisje eene soort van ontheiliging was te midden dier kerkelijke symbolen en eerbiedwaardige souvenirs. Zij werden dan ook liever door den man geholpen, die met zijn streng gelaat, zijn kalmen blik en zijne bedaarde manier van doen geen kwaad figuur tusschen al die ernstige koopwaar maakte. Maar ieder, wien het meer om het meisje dan om hare bouquetjes en snuisterijtjes te doen was, drong en duwde, om een plaatsje aan hare toonbank te krijgen, ten einde een blik op te vangen uit de donkere oogen, die zoo'n ondeugende en toch eene zoo bekoorlijke uitdrukking hadden; om hare lieve stem te hooren, die hun als muziek in de ooren klonk; om met haar mede te lachen, als zij riep:

'Koem pienne, pienne. Kaiken kost nieks, koopen niecht vêl.'

Nu en dan wierp zij een blik van verstandhouding naar den man aan de overzijde, die voor een oplettenden toeschouwer de beteekenis zou gehad hebben van: 'Het gaat goed. Moet ik op dezelfde wijze voortgaan?' waarop hij als antwoord, door zijn linkeroog dicht te knijpen, terugtelegrapheerde: 'Ja, ga je gang maar.'

Nu zij vrijheid had, ging zij nog iets verder. Zij sprak de woorden, die zij om zich heen hoorde, na en herhaalde de vragen, die men haar deed, maar op eene koddige manier en met een vreemd accent, dat een Hollander altijd lachverwekkend vindt, zoodat zij en allen, die om haar heen stonden, het uitproestten.

Zoo ging de avond voorbij. Langzaam aan begon de toevloed van kijkers en koopers te verminderen. De meeste winkels werden gesloten. Het geraas der rijtuigen werd niet meer gehoord, maar daarentegen

weerklonk het geluid van luiken, die met een harden slag voor de vensters werden gezet, en van knarsende grendels, die voor deuren en ramen werden geschoven. De duisternis, die zoovele uren op een afstand was gehouden, nam allengs de geheele straat in bezit, en de mooie winkels, die zoolang hadden geschitterd, werden in breede schaduwen gehuld. Ze gingen schuil in den zwarten sluier van den nacht. Het licht, dat hier en daar nog een poosje boven en door de gesloten luiken glom, werd gebluscht en een akelig donker verving den glans der schitterende gasvlammen. Op eenige luiken stonden opschriften in letters van allerlei kleur en vorm, maar ze waren nu nauwelijks te lezen. Zij vervloeiden en verscholen zich in een nevel. Alleen die van bijzondere grootte bleven leesbaar, maar zij hadden een spotachtig aanzien en schenen eene geheimzinnige beteekenis te hebben.

Op de plek, die zooveel maanden in donker was gehuld geweest, bleef het nu licht, want Basso was het langst opengebleven, om geene kans tot verkoop te ontgaan. Maar eindelijk, toen de straat geheel stil en eenzaam was geworden, besloot hij het voorbeeld van zijne buren te volgen, en zoo nieuwsgierig was hij naar het bedrag, hetwelk hij op dien avond ontvangen had, dat hij nog vóór de sluiting de geldladen naar de kamer bracht, die achter den winkel was gelegen, om daar zijne rekening op te maken.

Het meisje lachte hem toe met een blik, die duidelijk zei: ‘Dat zal meevallen,’ en terwijl hij met zijne zware vracht het trapje afging, keerde hij zich om en riep haar toe:

‘Letta! Redder jij den winkel in dien tijd wat op en breng die kruisbeelden mee, die daar op de toonbank staan. Die zijn allemaal beschadigd; ik zal ze weer opknappen.’

Letta knikte toestemmend en met eene lustelooze uitdrukking op haar gelaat en iets binnensmonds mompelend, nam zij een paar crucifixen in de hand, om die op hunne plaats te zetten. Zij was moe. Den geheelen avond was zij bezig geweest. Zij had gepraat en gelachen. Haar mond en hare handen hadden geen oogenblik stilgestaan en honderd malen was zij het trapje afgeklauterd, om voorwerpen te krijgen, die op de bovenste plank stonden. Met een allerbekoorlijkst glimlachje had zij de complimentjes over haar voetje en hare goudleeren schoentjes aangehoord. Maar dat alles had haar vermoeid, en nu er niemand meer was, om haar te bewonderen of toe te juichen, vlijde zij zich op het tabouretje, dat voor de toonbank stond, neer en viel daar, met haar hoofd tegen eene vitrine geleund, die de fijnste artikelen bevatte, in slaap.

Een troepje jongelui, die uit club of café chantant huiswaarts keerden, sloegen in dat oogenblik de straat in. Zij hadden pret, die zich openbaarde in eene kwajongensachtige baldadigheid. Zij gooiden elkander van de trottoirs af en tikten met hunne rottingen tegen deuren en vensters. Twee van hen hielden elkander in den arm en liepen vooruit,

terwijl de anderen nu eens stilstonden, om door eene reet te gluren, en de overigen riepen, om ook eens te kijken, wijl er wat moois te zien was, dan weer vooruitschoten met een wilden schreeuw, die door de stille straat weerklonk. Zij joelden en zongen of floten de pas gehoorde chansonnetten na en voelden, dat het uit was met de pret, welk gevoel zij trachtten te onderdrukken door een valsch vertoon van pleizier en opgeruimdheid, terwijl zij haakten naar wat afwisseling. In die stemming ontdekten zij het ongewone licht van den nieuw geopenden winkel en den rosachtigen weerschijn van de hoogroode biljetten. Zoo iets hadden zij gezocht. Daar was een pretje te verwachten en stil - want zij begrepen, dat luidruchtigheid gevaarlijk was, - traden zij op den winkel toe. De groote letters van de biljetten vielen hun al dadelijk in het oog; de woorden: Dal van Josaphat, Bethlehem, Golgotha en Jeruzalem, schitterden hun tegen en prikkelden hunne nieuwsgierigheid. Zij stieten elkander op zijde, om in den winkel te kunnen zien, - en welk eene verrassing! In die eigenaardige omgeving van verdroogde bloemen, steen, gruis, crucifixen en rozenkransen lag een jong meisje te slapen als eene fee in een sprookje. In de eerste oogenblikken deed de verrassing en de bewondering hen zwijgen. Zoo iets hadden zij niet verwacht en zij staken de hoofden bijeen, om beter te kunnen zien.

‘Wat eene pracht van 'n meid!’ fluisterde er een, om haar niet wakker te maken, ‘dat is je nog wat anders dan Miss Rose, hé?’

Miss Rose was de *haute nouveauté* van een veelbezocht café chantant.

‘Houd je stil,’ zei een ander, ‘houd je stil van Miss Rose. Ik geef tien van die roodharige *beauties* voor zoo'n bergnimf, voor zoo'n bloem van den Olijfberg, voor zoo'n roos uit het dal van Josaphat!’

‘Wat 'n mooie meid!’ riep een derde.

‘Wees toch stil, schreeuw niet zoo hard!’

‘Eene lelie van Saron!’ zei er een, die het biljet had gelezen.

‘De schoone slaapster tusschen de reliquieën! Durf jij haar een zoen geven, Moor?’

De aangesprokene was een slank, welgebouwd jonkman, die nog geen enkel woord gezegd had, maar met schitterende oogen naar het meisje keek. Zij beschouwden hem als hun aanvoerder, vertrouwden op hem in oogenblikken van gevaar, gehoorzaamden zijn bevelen en riepen hem, als er iets te doen was, dat niemand van hen durfde. Er was tusschen hem en de andere leden van het gezelschap eene soort van onuitgesproken overeenkomst, waardoor ieder zich gebonden achtte niets te doen, voordat hij de goedkeuring van den aanvoerder daartoe had verkregen. Zij beschouwden het slapende meisje als een toevalligen buit, waarover zij de beschikking aan hem moesten overlaten. De vraag: ‘Durf jij, Moor?’ kwam dan ook meer voort uit de neiging, om hem te laten voorgaan, dan uit gebrek aan moed van hunne zijde.

‘Dat is net iets voor jou, Moor!’

Moor antwoordde niet. Met starend oog verslond hij de schoone gestalte; zijne gloeiende blikken bleven rusten op de bevallige slaapster, die zich in de bekoorlijkste houding had neergevlijd.

Een stiet hem aan. ‘Kom, Moor! hoe is het? Als jij het niet durft, dan zal ik het doen.’ De spreker deed een stap vooruit. Moor greep hem bij den arm en trok hem terug.

‘Blijf!’ zei hij, ‘ik zal het doen, niemand dan ik.’

Terwijl al de anderen met open mond en uitgerekte halzen toezagen, nieuwsgierig hoe de afloop zou zijn, sloop Moor op zijne teenen den winkel binnen. Het meisje verroerde zich niet, en dat maakte hem stoutmoedig, maar toch bonsde zijn hart, toch trilden zijne knieën. Hij voelde, dat hij op dit oogenblik niet meer meester was over zijne bewegingen, maar aan eene kracht gehoorzaamde, die hem onweerstaanbaar aantrok. Hij hield zich aan den rand van de toonbank vast en voorzichtig deed hij eenige stappen vooruit Toen hij haar genaderd was, bleef hij een oogenblik staan, om het beeldschoone kopje te bewonderen, en boog het hoofd, om haar in het gelaat te kunnen zien. Hij zag de lange, zwartzijden wimpers, het donzig waas harer wangen, het bloedkoraal harer lippen, die, half geopend, een paar kleine, witte tanden lieten zien, en zijn hoofd nog dichterbij brengend, voelde hij haar adem op zijn gezicht. Met eene snelle beweging bracht hij zijn linkerarm achter haar. Hij hield haar als het ware omarmd, zonder haar aan te raken, en bleef in die houding nog een oogwenk genieten Hij aarzelde haar den kus te geven, niet omdat hij bang was, maar omdat hij nog urenlang zoo had willen zien en bewonderen. Hij vreesde het einde. De slapende fee had hem betooverd en hij kon zich niet meer aan die betoovering onttrekken, zelfs bij de gedachte, dat het heiligschennis was haar aan te raken. Hij wilde vluchten en toch bleef hij, toch bracht hij zijne lippen al dichter en dichter bij de hare. Haar adem, die hem eerst de wangen had gestreeld, scheen hem nu te kussen. Die gewaarwording ontstak een ongekend vuur in zijne borst, en in de verrukking van dat oogenblik drukte hij hartstochtelijk haar hoofd tegen zich aan en gaf haar een vurigen kus, den gil versmorend, waarmede Letta uit haar slaap opschrikte.

De jongelui, die ieder zijner bewegingen met de grootste inspanning hadden gevolgd en door zijn dralen op het denkbeeld waren gekomen, dat hij toch niet durfde, juichten hem toe en drongen naar voren met het halfbewuste voornemen, zijn voorbeeld te volgen en het meisje een kus te ontrooven. Maar Letta, die met een vluggen sprong aan Moor's omarming ontsnapt was en zich zoo plotseling door een aantal heeren omringd zag, die de handen uitstrekten, om haar aan te vatten, greep van de toonbank een groot crucifix en stelde zich daarmee te weer. Moor stond verbluft toe te kijken. Hij wist zelf niet meer, wat hij gedaan had, en als iemand, die in drift een manslag heeft begaan en

na dien noodlottigen slag als uit een diepen slaap ontwaakt, met schrik, maar meer nog met verbazing, zijn gevallen tegenstander aanstaart, zoo zag hij op naar het meisje, dat met het kruisbeeld in de hand en met bliksemende oogen als de jonkvrouw van Orleans in heilige verontwaardiging hare aanvallers afweerde. Maar het volgend oogenblik riep hem tot de werkelijkheid terug. Letta liet het niet bij dreigen, maar gaf een der brutaalste aanvallers een slag, zóó geweldig, dat het dwarshout met het daaraanhangende beeldje door den winkel vloog. Woedend van pijn, deed de getroffene een stap vooruit, doch Moor plaatste zich beschermend voor haar en sloeg zoo krachtig op zijne kameraden los, dat zij, door dien onverwachten tegenstand verrast, zich ijlings terugtrokken.

Zij waren boos op hem en om zich te wreken, lieten zij hem in den steek, toen zij uit de achterkamer een man te voorschijn zagen komen, die met driftige bewegingen op Moor toetrad.

'Kom,' zei er een, die zijn hoofd nog vasthield, om de pijn niet te voelen van den slag, dien hij gekregen had, 'hij wou het meisje alleen hebben; laat hij nou ook alleen voor de gevolgen opdraaien. Ik bedank hem; ik vind het een gemeenen streek van hem, om het tegen zijne eigen kameraden op te nemen.'

'Het heeft mij ook al lang verveeld, dat hij ons als kwajongens behandelt,' zei een tweede, 'hij moet altijd nommer één zijn en hij drijft zijn wil altijd door. Waarom zullen wij dat toelaten? Jelui kunnen dat doen, maar ik heb er genoeg van. Ik ga ervan door. Gaan jelui mee?'

Meer dergelijke besprekingen volgden. De meesten liepen door en een paar anderen, die nog blijven wilden, werden in den arm genomen en gingen, hoewel schoorvoetend, mee.

Het mag misschien verwondering baren, dat jongelui, die vrienden heetten en samen waren uitgeweest, op die wijze onder de boven geschetste omstandigheden handelden, maar men dient in het oog te houden, dat Moor, die in bijna alle opzichten hun meerdere was, zich op die meerderheid nog al dikwijls liet voorstaan. Hij voelde zich te zeer door de wijze, waarop zij hem als hun hoofd- en leidsman beschouwden, gevleid, om niet een beetje den despoot over hen te spelen, en hij liet het wat al te vaak doorschemeren, dat zij zich met zijne vriendschap vereerd moesten gevoelen. Dat had bij hen eenigen wrevel tegen hem opgewekt en bijna allen waren tot op zekere hoogte jaloersch op hem. Hoewel zij zich graag aan hem onderwierpen en naar zijne pijpen wilden dansen, ook al omdat hij graag den beschermer speelde, waar het op geld of lichamelijke kracht aankwam, vonden de meesten het toch pleizierig hem nu in eene omstandigheid te zien, waarin hij op zijne beurt behoefte had aan hulp en ondersteuning. En juist nu had hij zich tegen hen partij gesteld; wat was dus natuurlijker, dan dat zij, gehoor gevende aan de inblazingen van jaloezie en gekrenkte

eigenliefde, hem nu wilden laten gevoelen, dat hij te lichtvaardig op eigen krachten had vertrouwd. Zij wilden hem al de kleine vernederingen en beleedigingen, die zij van hem hadden verdragen, zooals een van hen het uitdrukte, ‘inpeperen’ en lieten hem daarom in den brand tot leering voor een volgenden keer.

Moor werd door het verlaten van zijne trouwelooze vrienden niet van zijn stuk gebracht. Hij lette er niet op. Hij had zelfs niet anders verwacht. Zelf had hij ze immers weggejaagd en hij beschouwde hun heengaan niet als eene poets, die zij hem speelden, maar als het gehoorzamen aan zijn bevel. Tegenover dat meisje schaamde hij zich voor hen en daarom deed het hem genoegen, dat zij zich verwijderd hadden. Hij zou alleen het best zijne eigen zaak tot een goed einde kunnen brengen, en in die overtuiging richtte hij zich tot Basso, om diens vraag, wat er te doen was, te beantwoorden.

‘Het spijt mij,’ zei Moor, ‘dat deze jonge dame’ - hij maakte eene buiging voor Letta - ‘eenige oogenblikken aan eene minder galante bejegening is blootgesteld geweest, maar ik hoop, dat u en zij een kleinen, dwazen streek van een paar vroolijke en opgewonden jongelui niet al te euvel zullen duiden. Het was eene ondoordachte grap, maar zooals u gezien hebt, ik heb ervoor gezorgd, dat het bij eene grap bleef. Wij hebben er beiden schade bij beloopen: ik heb mijne vrienden en u een kruisbeeld verloren, maar ik zal het u met genoegen betalen.’

Basso's gelaat, dat eerst zoo strak en ernstig had gestaan, kreeg bij die woorden een vriendelijker trek en hij bedankte Moor voor de krachtige bescherming, die hij Letta verleend had, daarbij voegende, dat het zoo erg niet was en hij heel goed eene grap kon plaatsen, wijl hij ook jong geweest was en wel wist, hoe het onder jongelui, die veel van een pretje hielden, toeging.

Onder dat gesprek had Letta de stukken van het kruisbeeld teruggevonden en niet wetend, welke houding zij zich geven zou, trachtte zij het dwarshout weer in de insnijding te brengen en hield van het gebroken beeldje een linkerarm tegen een rechterschouder, die er natuurlijk niet aan paste.

‘Ja,’ zei Moor, die het meisje niet uit het oog verloor, ‘zoo heeft het gezeten, zooals de kinderen zeggen. Ik zie wel, dat er geen repareeren aan is. Het is jammer van het mooie beeld. Het is goed gesneden. Mag ik het eens zien?’

Letta gaf het hem en hij raakte daarbij hare hand aan. Zij keek op en glimlachte tegen hem.

Basso leunde tegen de toonbank en nam Moor eens goed op. Geduldig wachtte hij, dat het woord tot hem zou gericht worden. Moor toonde bijzonder belang te stellen in het snijwerk van het gebroken beeld en het scheen daarbij noodig te zijn, dat hij telkens Letta aankeek.

‘Hoeveel kost het?’ vroeg hij eindelijk.

Basso bleef voor zich uit kijken en zei: ‘Vijf gulden.’

Moor betaalde en bemerkte niet, dat Letta groote oogen opzette en het knipoogje van Basso beantwoordde.

In vleiende bewoordingen liet de beeldjeskoopman zich over zooveel onbekrompenheid uit, verzekerde, ook uit naam van Letta, dat alles vergeten en vergeven zou zijn, en gaf niet onduidelijk zijne blijdschap te kennen, dat hij iemand gevonden had, die ook de kunstwaarde van zijn werk kon beoordeelen. Hij drong erop aan, dat Moor nog eenige oogenblikken zou toeven, om hem een groot stuk te laten zien, waaraan hij bezig was en dat hij spoedig, als de zaken eerst wat geregelder gingen, hoopte te voltooien.

Moor wilde niets liever dan toeven en had gaarne zijne nachtrust eraan gegeven, om desnoods een honderdtal onvoltooide stukken in oogenschouw te nemen, altijd met dien verstande, dat hij nu en dan een blik op Letta zou mogen werpen.

Nu het al zoo laat was geworden, zou Basso eerst even den winkel sluiten en zoo gebeurde het, dat Moor en Letta eenige oogenblikken alleen bleven. Hij wilde haar duizend dingen zeggen, maar zijn mond was stom en hij bleef haar aanzien met een blik, waaruit meer dan uit alles wat hij had kunnen zeggen, zijne bewondering sprak.

‘Wie heeft mij in mijn slaap gekust?’ vroeg zij, hem half lachend aanziende en hem met den vinger dreigende, alsof ze zeggen wilde: ‘Pas op en spreek de waarheid.’

‘Ik,’ zei Moor.

‘Dat wist ik. En durf u dat bekennen?’

‘Ja. Ik wilde het eerst niet doen, maar ik kon het niet laten.’

‘En waarom verzwijgt ge dat voor -?’ Zij wees met haar hoofd naar de winkeldeur, waar Basso bezig was met sluiten.

Moor had geen antwoord. ‘Bent u boos op me?’

Zij zei geen ja en geen neen, maar gaf een klap op de hand, die Moor haar toereikte. ‘Boos!’ herhaalde zij, ‘bent u boos op me, ha, ha! ik boos!’ en in haar gebroken Hollandsch voegde zij erbij:

‘Loop hien, doemme joengen!’ en zij schaterde het uit van lachen.

Basso kwam weer binnen en verzocht Moor hem in de achterkamer te volgen. Het groote stuk werd voor den dag gehaald en bekeken, terwijl Letta het avondeten gereedzette.

Moor vond zichzelf ternauwernood in die vreemde omgeving terug. Het kwam hem alles als een droom voor. Hij dacht aan de schitterend verlichte zaal, waar hij een groot gedeelte van den avond had doorgebracht; aan de donkere straten; aan de verrassing van den nieuw geopenden winkel; aan het mooie meisje, dat hij in haar slaap had gekust; aan al de verwarring, die daarop gevolgd was, en dan verbaasde hij zich, dat hij nu met den man, voor wien zijne vrienden gevlucht waren, zat te praten, alsof hij hem sedert jaren had gekend, terwijl het meisje vlug en vroolijk door de kamer trippelde, om hare

plichten als huismoedertje te vervullen. Dat alles kwam hem als een droom voor, maar hij vond het een zeer prettigen droom, en bang om eruit te ontwaken, trachtte hij dien zoo lang mogelijk te rekken. Hij nam de uitnoodiging, om een stukje te blijven eten en op de kennismaking een glas wijn te drinken, aan. Onder aangenamen kout vloog de lijd voorbij en Letta, die zich slechts eene enkele maal in het gesprek mengde, vlijde zich op de canapé, het eenige meubel, dat aan eene zekere weelde deed denken, neer.

Moor meende dien wenk te verstaan en wilde afscheid nemen, maar zij verzocht hem zoo dringend te blijven, dat hij toegaf.

'Ik ga liggen,' zeide zij, 'omdat ik moe ben, maar ge behoeft u om mij niet te bekommeren en ge zult zien, dat ik niet in slaap val, maar vol attentie toeluister.'

De canapé was toevallig zoo geplaatst, dat Moor met Basso sprekende haar zien kon, terwijl laatstgenoemde haar juist den rug toekeerde.

Moor scheen nog al dikwijls behoefte te hebben, om zich te overtuigen, dat zij niet in slaap was gevallen, want telkens dwaalde zijn blik naar haar af en dan zag hij haar de lippen bewegen, waaruit hij duidelijk de woorden verstond:

'Iek boos! Loop hien, doemme joengen!'

Maar eindelijk moest er toch een eind komen aan dat gezellig samenzijn en het was reeds drie uur, toen hij afscheid nam en niet zonder de belofte van eens spoedig terug te komen den weg naar zijne woning insloeg.

II. *Onkruid.*

Moor was de zoon van een rijk koopman, wiens naam sinds meer dan eene eeuw in de handelswereld een goeden klank had, en van eene misschien nog rijkere Oost-Indische dame, die elkander te Batavia hadden leeren kennen. Zijne moeder had haar man naar Nederland gevolgd, nog altijd haar schoon en zonnig Insulinde beklagende, maar gelukkig in het bezit van een kind, van een zoon, die haar met het lot, toen zij niet meer roemen kon in de hartstochtelijke liefde van haar man, verzoende. Zoolang de heer Van Balen onder den gloeienden hemel van het Oosten verkeerde, had hij haar, volgens den uiterlijken schijn te oordeelen, vurig liefgehad, maar al dat vuur en al die gloed waren onder de nevelen van Holland afgekoeld, zoo niet geheel uitgedoofd. Toen zij zich in hare schoonste verwachtingen zag teleurgesteld, bracht zij op hare beurt al hare liefde over op haar kind, haar jongen, dien zij als een schat beschouwde, die haar alleen was toebedeeld en dien niemand haar ontrooven kon. Haar man liet

haar betijen en prees zich gelukkig, dat zij zoo tevreden was. Voor fijnere beschouwingen had hij geen tijd en dat de ongelukkige echtgenoote was opgegaan in de gelukkige moeder, was aan zijne aandacht ontsnapt. Hij had geen oog, om daarop te letten. Hij leefde geheel in de zaken der firma en voelde alleen iets voor handelsbetrekkingen.

In zijn zoon zag hij meer zijn opvolger, die eenmaal zijn naam zou dragen en het hoofd der firma zou zijn, dan zijn kind. Als het eenmaal tijd werd, om hem daartoe te vormen, zou hij zich met hem bemoeien. Tot zoolang liet hij zijne vrouw hem ongestoord bezitten en wiegde zich in slaap met de gedachte, dat hij alles voor haar deed, wat hij kon. Zijn grootsten schat, gaf hij haar in handen Zij mocht ermee spelen, als zij maar voorzichtig met dat speelgoed omging en het niet brak. Op die voorwaarde konden zij immers beiden gelukkig zijn.

Moor geleek veel meer op zijne moeder dan op zijn vader. Evenals zij was hij driftig, hartstochtelijk, vurig, opgewonden, soms wreed, soms zachtzinnig tot weekheid toe. Zijne groote, donkere oogen, die hij van haar had, konden schitteren van een buitengewonen gloed. Zijne haren waren ravenzwart en zijne huid zweemde naar het bruin. Men zag het hem bij den eersten blik aan, dat er Indisch bloed in zijne aderen stroomde en maar al te dikwijls bruiste. Daarom had men hem op school reeds den naam gegeven, dien hij later onder zijne vrienden had behouden en waaronder wij hem hebben hooren noemen. Hij heette naar zijn vader: Max. Maar hij gaf de voorkeur aan zijn bijnaam en het was opmerkelijk, dat zijne moeder hem ook liever Moor dan Max noemde. Zij verloochende daarbij in hem het eenige, wat haar aan dien vader herinnerde.

Zijne moeder had hem lief met al de onstuimigheid van een hartstochtelijk gemoed. Zij voelde, dat hij de hare, geheel de hare was, want hij had haar karakter, hare oogen, hare kleur, hare driften. Zij aanbad zichzelve in hem. Haar hart, eens gevleid en gestreeld door verzekeringen van liefde en toegenegenheid en later op zoo'n koude, koele wijze teruggestooten en teleurgesteld, had bij het verliezen van den man, dien zij op zoo'n hoog voetstuk geplaatst had, een afgod noodig, waarvoor zij knielen en dien zij aanbidden kon, - en die afgod was haar Moor. Was het wonder, dat hij niet wist, wat het zeggen wil: te buigen voor een ander, hij, die nooit eene straffende, maar altijd eene streelende hand had gevoeld?

Zijn vader zag wel, hoe zijne moeder hem bedierf, maar waarom zou hij aanleiding geven tot allerlei onaangenaamheden; waarom zou hij zijne vrouw niet stil en tevreden laten, totdat de tijd daar was, om voorgoed aan het spel een einde te maken? En dien tijd achtte hij gekomen, toen Max - zijn vader noemde hem altijd bij dien naam - den leeftijd van twaalf jaren had bereikt.

Geene beden, geene tranen, geene drift en geene woede waren in staat, om hem van besluit te doen veranderen. Met krachtige hand wond

zijn vader hem los uit de omarmingen zijner moeder en zond hem ver weg op eene Duitsche *Handelsschule.* Als eene kostbare plant, maar die hem voor het oogenblik nog van geen nut was en voor de goede verzorging waarvan hij tijd en gelegenheid miste, werd Max bij eene groote en beroemde kweekerij besteed, met de bepaling, dat men zou waarschuwen, als het tijd werd hem terug te halen.

Toen Moor voor de laatste maal zijne moeder kuste, voelde hij, dat zijne zon onderging. Het werd duister om hem heen en hij werd zich bewust, dat hij in die duisternis alleenstond zonder de hand, die hem tot nu toe gestreeld, zonder den mond, die hem altijd gevleid had. Hij voelde eene leegte, die nimmer zou worden aangevuld, een verdriet, dat te groot was voor een kinderhart.

Zijne gebrekkige kennis der Duitsche taal en de overtuiging, dat geen zijner nieuwe kameraden hem begrijpen zou, als hij van zijn gemis sprak, richtte een scheidsmuur tusschen hem en zijne lotgenooten op, waardoor hij aan de zoo dringende behoefte, om zijn hart eens uit te storten, niet kon voldoen. Door die omstandigheden leerde hij zijn leed verkroppen en werd hij de 'Einsiedler', die, zich onder dat vroolijk gezelschap niet thuis gevoelend, in stilte en eenzaamheid troost zocht voor de smart, die niemand kende of verstond. Schuchter en teruggetrokken tot achterhoudendheid toe verborg hij achter het masker van lustelooze onverschilligheid zijn leed, totdat de spotternijen en een kwetsend woord van een zijner onderwijzers, die den stillen, stuggen jongen niet doorgrondde, hem tot inspanning van alle krachten noopte, om te laten zien, dat de op den achtergrond geschovene de eerste zijn kon, als hij dat wilde wezen. Zijne fierheid was beleedigd en met eene hartstochtelijkheid, die niemand bij hem ooit had waargenomen, wierp hij zich op de studie. Die werkzaamheid schonk hem afleiding en er waren oogenblikken, dat hij zijn leed vergat. De lof, dien hij inoogstte, maakte hem hoovaardig, en had hij eerst uit schuchterheid zijn leed verzwegen, later achtte hij zich te ver verheven boven zijne kameraden, om een van hen een blik te gunnen in zijn hart.

Hij was en bleef de eenzame, de onbegrepene, de hooghartige, de vulkaan uit het hooge Noorden, die een mantel draagt van sneeuw en ijs. Want al was hij van buiten koud en koel, van binnen brandde en gloeide het vuur, dat soms op het onverwachtst door woeste drift en uitingen van wilden hartstocht zijne aanwezigheid verried, krachtiger en onrustbarender, naarmate die uitbarstingen langer waren teruggehouden.

Te trotsch, om bedroefd te zijn in het bijzijn van anderen, gaf hij zijn tranen vrijen loop, als hij wist, dat niemand hem zien of hooren kon, maar dergelijke gelegenheden werden hem zelden geschonken, daar het waakzaam oog van zijn onderwijzer op al zijn doen en laten lette.

Maar in de woestijn, die hij moest doortrekken, vond hij ook oasen:

dagen, waarop hij de liefdevolle brieven van zijne moeder ontving, en de groote vacantie, waarin zijn dorst naar hare liefde werd gelescht, hem opnieuw de kracht verleenend, om de moeielijke reis voort te zetten.

Hij had ook nog eene andere troosteres leeren kennen - de kunst. Door zijne studiën had hij kennis gemaakt met de Duitsche literatuur en de klachten, de zuchten, het heimwee der dichters leeren verstaan, omdat hij daarin de echo hoorde van zijn eigen leed. Ook de poëzie van kleur en lijnen was hem geen gesloten boek gebleven en hij scheen meer aanleg voor het eene of andere kunstvak dan voor den handel te hebben. Toch onderwierp hij zich aan den wensch van zijn vader en dacht er niet aan, een anderen dan den voor hem afgebakenden weg in te slaan. De kunst had hij lief, wijl zij hem eene troosteres was; nooit was zij voor hem geworden de godin, die hij aanbad en aan wier dienst hij zijn leven zou willen wijden. Hij offerde wel aan haar, doch hij voelde geene roeping, haar priester te worden.

Met die wijziging in zijn karakter, met die talenten en met de kennis van verborgen leed kwam hij op achttienjarigen leeftijd in Amsterdam terug. Op het kantoor van zijn vader was een lessenaar voor hem opengehouden en met een gevoel, alsof een zware last hem op de schouders was gelegd, nam hij zijne plaats in. Er was in de duisternis, die hij meende te zien, slechts één lichtende ster en dat was de nabijheid en de liefde van zijne moeder.

Doch het kantoorleven werd hem spoedig te eng en te benauwd. Hij voelde zich als een jong, vurig paard, dat op stal was gezet en, tevergeefs een uitweg zoekend voor zijne kracht, steigert en slaat en zichzelven wondt aan het touw, dat den zoo fier opgeheven kop weer omlaagtrekt. Zijn vader begreep, dat hij de teugels te strak had aangetrokken en te weinig rekening had gehouden met Max' karakter, dat hij nu eerst van die zijde leerde kennen. De ondervinding had hem geleerd, dat een bevel of een dwangmiddel tot tegenstand zou prikkelen, en na rijp beraad besloot hij tot zachtere middelen zijne toevlucht te nemen. Hij wist zijne vrouw te beduiden, dat zij hier van haar invloed gebruik moest maken, en zij dwong Max de belofte af, dat hij zich naar zijns vaders wenschen voegen zou. Van zijn kant deed Van Balen eenige concessies en op die wijze wendde hij het dreigend gevaar, dat Max zich geheel aan het kantoorleven onttrekken zou, af. Gaandeweg, dacht hij, zal Max meer pleizier in de zaken krijgen; van tijd tot tijd neem ik iets van wat ik gegeven heb, terug, en eens zal ik mijne liefste hoop, dat mijn zoon mijn werk zal voortzetten, vervuld zien.

Maar de slimme koopman bleek zich misrekend te hebben, want toen hij de eerste maal eene poging waagde, om een der afgedwongen privileges in te trekken, stuitte hij op zoo'n hevig verzet, dat hij zich

genoodzaakt zag, wilde hij zijn spel niet voor altijd bederven, opnieuw toe te geven.

Max was op het kantoor de minste en de onderhoorige van de loontrekkende dienaren van zijn vader. Hij was zich van zijne afhankelijkheid bewust, ofschoon die meerderen hem dat nooit lieten voelen, wijl zij in hem den toekomstigen patroon eerbiedigden. Maar zelfs die kieschheid deed den hooghartigen jongeling, die tot nu toe altijd de eerste was geweest, pijnlijk aan. Als er hier sprake was geweest van kunnen of kennen, hij zou alle krachten hebben ingespannen, om de plaats te veroveren, die hem naar zijne meening toekwam. Doch hier was quaestie van routine, van ancienneteit, van verkregen rechten door een grooter aantal dienstjaren en die beschouwing werkte verlammend op den ijver, dien hij in een ander geval zou ten toon gespreid hebben. Hij was kroonprins, en het stuitte hem tegen de borst, zijne meerderen als meester te erkennen, omdat die meerderen eenmaal zijne onderdanen zouden zijn. Om hem tevreden te stellen en zijne trotschheid om den tuin te leiden, gaf zijn vader hem later een schijn van macht en invloed, maar hij bemerkte spoedig, dat men hem bedroog.

In den kring zijner vrienden zocht hij vergoeding voor wat hij op het kantoor miste, en hij koos ze zoo, dat hij voor ieder van hen, hetzij in kennis of in talenten, in stand, in kracht of in geld hun meerdere was. De eerste te zijn, te schitteren boven allen, zich omringd te zien van jongelui, die tot hem opzagen, dat behaaglijk gevoel verschaften hem zijne vrienden, die zich dat dienstbewijs op allerlei manieren lieten betalen. Hij verachtte hen daarom en toch eischte hij van hen, dat zij hem een warm gevoel van vereering zouden toedragen. Doch waar zou warmte te vinden zijn, waar alleen koude berekening in het spel was, en bitter werd hij gestemd, als hij telkens en telkens weer moest ondervinden, dat de schijnbare vriendschap en vereering gehuicheld waren en het uitvloeisel van baatzuchtig overleg. Dan gaf hij zijn gekwetst gevoel met wilde hartstochtelijkheid lucht, om eindelijk in tranen bij zijne moeder troost te zoeken, die den vertoornden afgod op een voetstuk plaatste en voor hem knielde.

Het ware gevoel van vriendschap, zoo hij het ooit had gekend, stierf in zijne borst. Hij werd ontevreden met zijn lot, voelde zich ongelukkig, bleef doof voor de stem, die vroeger zoo troostend tot hem gesproken had, en zocht afleiding en verstrooiing bij vermaken, die het goede in hem doodden.

Er was veel onkruid in zijn hart.

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
De schuld van Anna Bede.
(Hongaarsche novelle.)

De rechters waren gezeten.

Buiten werd de mist, om het onooglijke rechtsgebouw heen, al dikker en dikker; hij scheen tegen de muren aan te dringen en kleefde tegen de vensterruiten, zoodat de vallende sneeuwvlokken onzichtbaar werden.

In de gerechtszaal was de lucht benauwend. Het rook er naar de pelzen der boeren en naar hun brandewijn. De looden ventilator draaide langzaam, als verlamd, in de bovenste vensterruit.

De rechters leunden mat tegen den rug hunner stoelen. Een liet er zijne oogen dichtvallen en zijne hand slap bij zich nederhangen, terwijl hij naar het pengekras van den griffier luisterde. Een ander gaapte en tikte met zijn potlood op de groene tafel. De President schoof zijn bril naar de punt van zijn neus en wischte zich het klamme voorhoofd af. Zijne grijze, koele oogen keken oplettend naar de deur, waar de lieden uitgingen, nadat zij hun vonnis hadden gehoord.

'Is er nog iemand?' vroeg hij met doffe, onvriendelijke stem aan den deurwaarder.

'Nog een meisje,' antwoordde de man.

'Welnu, laat dat meisje binnen.'

De deur ging open en er trad een meisje in de zaal.

Er kwam een frissche luchtstroom met haar mede, die zachtkens de aangezichten streelde en de oogleden kittelde. Tegelijkertijd scheen een zonnestraal door den mist te dringen en te dansen tusschen de sneeuwvlokken, op de wanden en de meubels der gehoorzaal.

Wat was het een mooi meisje! Haar gebloemd, met bont afgezet jakje stond zóó wel aan hare sierlijke, goed geëvenredigde gestalte, dat het er als om gegoten scheen. Zij sloeg zacht hare donkere oogen neder en plooide haar hoog en edel voorhoofd. Zij zag er bekoorlijk uit; hare bewegingen waren een en al gratie; het ritselen en ruischen van haar kleed klonk den aanwezigen welgevallig in de ooren.

'Wat hebt gij te zeggen, kind?' vroeg de President onverschillig. Het meisje schikte den zwarten doek terecht, die haar hoofd bedekte, en antwoordde met een diepen zucht:

‘Mijne zaak is treurig, zeer treurig.’

Hare liefelijke, droevige stem trof de harten, zooals goede muziek kan doen, die, ook nadat hare tonen zijn weggestorven, nog in de lucht schijnt te trillen en menschen en dingen door haar geheimzinnigen invloed verandert.

De aangezichten der rechters waren minder norsch; de beeltenis des Konings en die van den *Judex Curiae* schenen het meisje goedig toe te wenken en haar uit te noodigen, die zaak, die zoo treurig was, te verhalen.

‘Hier is het stuk,’ zeide zij; ‘het zal u alles beter zeggen, dan ik kan doen...’

Doch zij moest er eerst naar zoeken. Zij moest den bovensten haak van haar keursje los maken, om het eruit te halen.

De haak was los en viel op den grond.

Het meisje bukte zedig, om hem op te rapen, en liet zoo het papier vallen.

De President wendde zijn grijs en streng hoofd van haar af en strekte zijne breede hand naar het papier uit.

‘Een vonnis,’ mompelde hij, terwijl hij het stuk doorlas. ‘Anna Bede is op heden gedagvaard, om hare zes maanden gevangenisstraf te ondergaan.’

Het meisje boog treurig haar hoofd, zoo diep, dat de zwarte doek eraf gleed. Tegelijkertijd viel eene dikke vlecht van zwart haar, losrakende, over haar gelaat.

Och, die natuurlijke sluier was goed; want, hoe leliewit hare wangen tot nog toe geweest waren, zij waren nu donkerrood van schaamte.

‘Wij hebben dat papier acht dagen geleden ontvangen,’ stotterde zij, met gebroken stem. ‘De deurwaarder heeft het zelf gebracht en heeft ons uitgelegd, wat het beteekent. En mijne arme moeder heeft gezegd: “Ga, mijn kind; wet is wet; daar valt niet mede te spotten.” Ik ben dus gekomen, om de zes maanden gevangenisstraf te ondergaan.’

De President wischte herhaaldelijk zijn bril af; zijn koude en ontevreden blik dwaalde van zijne ambtgenooten naar het venster, naar den vloer, naar de kachel, waaruit twee vurige oogen hem aankeken, en hij mompelde onwillekeurig:

‘Wet is wet.’

Toen las en herlas hij opnieuw de dagvaarding, het krabbelschrift op het witte blad; maar het stond er toch, dat Anna Bede tot een half jaar gevangenisstraf veroordeeld was wegens het helen van gestolen goederen.

De looden ventilator begon als waanzinnig te draaien. Er kwam bepaald wind; hij schudde reeds aan de vensters en floot door de kieren, als om de menschen te laten rillen: - ‘Wet is wet.’

Het hoofd des rechters boog bevestigend voor die bovennatuurlijke stem; zijne breede hand vatte de schel, om den deurwaarder te ontbieden.

‘Geleid Anna Bede naar den directeur der gevangenis.’

De man nam de dagvaarding aan; het meisje keerde zich zwijgend om, doch hare kersroode lippen beefden stuipachtig, alsof zij moeite deed, om te spreken.

‘Hebt gij misschien nog iets te zeggen?’

‘Niets... niets. Alleen maar.... ik ben Lizette Bede; want weet u, Anne Bede dat was mijne zuster. Wij hebben haar acht dagen geleden begraven, de arme meid.’

‘Gij zijt dus zelve niet veroordeeld?’

‘Och goede God, waarom zou ik veroordeeld worden? Ik doe nooit eene vlieg kwaad.’

‘Maar waarom komt gij dan hier, gekkin, die gij zijt?’

‘Wel, met uw verlof, omdat zij gestorven is, terwijl die zaak nog niet beslist was. Toen zij daar lag, in de kamer vol bloemen, is die dagvaarding voor die zes maanden gekomen; er stond in, dat zij ze moest ondergaan. O, wat heeft zij in spanning verkeerd, dat het komen zou. En zij heeft niet eens zoolang kunnen leven, om het te zien. Dat had zij niet gedacht.’

De tranen kwamen haar bij die herinnering in de oogen; zij kon nauwelijks voortgaan.

‘Toen zij daar onbeweeglijk lag, met gesloten oogen, voor altijd doof en sprakeloos, hebben mijne moeder en ik haar beloofd, al het kwaad te herstellen, dat zij voor haar verloofde heeft gedaan (want zij hield veel van dien Gabriël Kartoni; voor hem heeft zij gezondigd, zonder het te weten). Wij hebben dus gedacht....’

‘Wat, mijn kind?’

‘Dat zij volkomen rust moet hebben in haar graf. Dat niemand moet kunnen zeggen, dat zij hem iets schuldig was. Mijne moeder zal de boete betalen, en ik zal in hare plaats een half jaar in de gevangenis gaan.’

De rechters keken elkander glimlachende aan.

Hoe eenvoudig, hoe naïef!

Het gelaat van den President scheen niet meer zoo ijskoud, zoo plechtig, en het was juist niet zijn voorhoofd, dat hij met zijn zijden zakdoek afwischte; veeleer iets, dat daar beneden lag.

‘Het is goed, mijn kind,’ zeide hij zacht. ‘Maar, laat eens zien, nu herinner ik mij....’

Hij steunde zijn hoofd op zijne hand en scheen diep na te denken.

‘Juist, juist, er heeft eene groote vergissing plaats gegrepen in die zaak. Wij hebben u een verkeerd stuk gezonden.’

Het meisje sloeg hare groote, treurige oogen naar den grijsaard op en viel hem bijna driftig in de rede:

‘Ziet gij wel? Ziet gij wel?!’

Er lag zulk een smartelijk verwijt in hare stem, dat de oude President nog eens naar zijn zakdoek greep. De onbarmhartige man was diep bewogen.

Hij trad naar het meisje toe, legde zijne hand op haar hoofd en streek zacht over have donkere haren.

‘Daarboven,’ zeide hij zacht, ‘heeft de gerechtigheid een ander oordeel uitgesproken dan wij. Keer naar huis terug, mijn kind, groet uwe moeder van mij en zeg haar, dat uwe zuster Anna onschuldig was.’

‘Wij hadden het wel gedacht!’ lispelde zij, terwijl zij haar handje op hare borst drukte.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Geschiedenis der Cholera in Oost-Indië voor 1817, door J. Semmelink, gepen. dirig. Off. v. Gez. der 2de klasse bij het leger in Ned.-Indië. Met eene kaart. Utrecht 1885.

Historische bijdragen over het ontstaan en het verloop der cholera in hare bakermat worden heden ten dage niet veel geleverd. Men vestigt het oog met betrekking op de ziekte meer op de toekomst, in verband met de gewichtige ontdekking van den Duitschen bacterioloog Dr. Koch. Toch is het goed, den blik achterwaarts te blijven richten. Bij de vele raadselen omtrent het wezen en de verspreiding van die ziekte en de middelen, om haar te voorkomen, zal het naslaan van historische documenten steeds van gewicht blijven. Ondanks de vorderingen van den huidigen dag blijft de overeenkomst van de zoogen. cholera nostras met de cholera asiatica steeds een betwist punt onder de meest ervaren en scherpzinnige onderzoekers. Het voorkomen van de kommabacil in de ingewanden en uitwerpselen van lijders aan echte cholera wordt als criterium door velen aan Koch en zijne volgelingen betwist. En toch hangt van dit criterium veel af voor de prognose en voor de verspreiding of liever overbrenging der ziekte.

Het boek, waarop wij bij deze de aandacht wenschen te vestigen, behelst een historisch overzicht van de meeningen der voornaamste schrijvers op dit gebied van de tijden van Hippocrates af, om met den huidigen dag te sluiten met de uitkomsten, door Dr. Koch verkregen. De schrijver heeft Nederlandsch-Indië als gebied van onderzoek gekozen, meenende daar voldoende gegevens te zullen vinden voor de stelling van sommigen ook van den huidigen dag, dat de cholera nostras onder ongunstige hygiënische verhoudingen in cholera asiatica zou kunnen overgaan, m.a.w. overbrengbaar zou kunnen worden. Of hij daarin volkomen geslaagd is, durven wij niet beweren. Maar toch moet hem lof gebracht worden voor den ijver, door hem aan den dag gelegd in het verzamelen van gegevens daartoe; toch moet zijn streven naar onpartijdigheid waardeering vinden. Het uitgebreide veld van onderzoek en het ruime begrip van cholera nostras, door hem opgevat, laten leemten genoeg over, om den criticus gelegenheid te geven, erdoor heen te breken en hem met vragen te overstelpen, waarop hij het antwoord wellicht niet zoo gereedelijk zal kunnen geven.

Maar 't is ons doel niet, hier in eene wetenschappelijke polemiek met den schrijver te treden. Hij treedt volstrekt niet op als een gezagsman, maar vergenoegt zich met de nederige doch verdienstelijke rol van compilator. Waarlijk, daarin ligt reeds verdienste genoeg; want niet ieder heeft tijd, lust en, zooals de schrijver, gelegenheid en ervaring, om de zaak zoo nabij haar oorsprong te bespieden en punten van vergelijking te zoeken tusschen - om het beeld van den schrijver te kiezen - de vruchtbare en de onvruchtbare cholera.

De schrijver verdeelt zijn arbeid in zes hoofdstukken.

Het eerste is gewijd aan de definitiën van cholera-Asiatica of cholera-Indica en van cholera-nostras of cholera-Europeae, welke laatste als een eenvoudige acute maag- en darm-catarrh wordt beschouwd. De cholera-Asiatica ontstaat altijd uit infectie met het specifieke cholera-vergift. De cholera-nostras

daarentegen treedt op ten gevolge van verschillende anti-hygiënische toestanden, waarbij voor besmetting geene plaats is.

Uit de aanhalingen, door den schrijver geleverd uit de schriften der voornaamste schrijvers uit de oudheid, ontwaart men, hoe scherpzinnige waarnemers zij omtrent deze ziekten waren. De schrijver knoopt daaraan eenige beschouwingen over de cholera nostras in Nederlandsch Oost-Indië en Europa.

Na deze inleiding gaat de schrijver, in het tweede hoofdstuk, over tot een historisch-bibliographisch overzicht van hetgeen de schrijvers van de veertiende eeuw af tot het eerste vierendeel dezer eeuw met betrekking tot de cholera hebben bekendgemaakt. Vooral weidt hij uit over de geschriften van Dr. James Annesley, geneesheer aan het groot hospitaal te Madras, die gedurende het grootste gedeelte van zijne 25-jarige loopbaan in Indië de schoonste gelegenheid had, om eene rijke ondervinding ten opzichte van deze ziekte op te doen.

Het derde hoofdstuk behandelt de sterfte aan boord der schepen, uitgezonden naar Indië door de Oost-Indische Compagnie. Wij zien daaruit tevens, hoe ellendig het in dien tijd met de scheeps-hygiëne gesteld was. De groote sterfte, onder het scheepsvolk teweeggebracht, moet echter geenszins op rekening van de cholera-Asiatica gesteld worden, hoezeer er in officieele stukken ook sprake is van de cholera-morbus.

In het vierde hoofdstuk geeft de schrijver een overzicht van de sterfte in de hospitalen te Batavia. Hier wordt ons een even onverkwikkelijk beeld geschetst van den anti-hygiënischen toestand van de stad en hare verplegings-gestichten, vooral na de zeventiende eeuw.

Het vijfde hoofdstuk geeft een algemeen overzicht der cholera-berichten uit Indië, vóór het jaar 1817 en van dien tijd tot op den huidigen dag. Daarbij wordt aan de autoriteit van meer genoemden Dr. Annesley wederom groote waarde gehecht. Aangezien de schrijver zich volkomen met de gevolgtrekkingen van dien geneesheer heeft vereenigd, achten wij het niet ondienstig, diens conclusiën hier ten slotte te laten volgen.

‘I. Dat de berichten omtrent het meer dan gewoonlijk voorkomen van cholera in een afzonderlijk district of landstreek of in bijzondere jaargetijden duidelijk aantoonen, dat dit moest toegeschreven worden aan de gesteldheid der plaats, aan de jaargetijden, aan de meer in het oog vallende veranderingen in den dampkring en aan de bijzondere omstandigheden, waaronder de personen, die door de ziekte werden aangetast, verkeerden.

III. Dat dit meer dan gewoonlijk voorkomen niet onafhankelijk van de genoemde oorzaken was, en naar alle waarschijnlijkheid niet moest geweten worden aan andere oorzaken van eenen meer geheimzinnigen aard, waaraan bij de onvolledigheid van onze wetenschap dienaangaande, de naam van epidemische oorzaken of constitutio epidemica van den dampkring gegeven werd.

IV. Dat de cholera-epidemie van 1817 in vele opzichten verschilde van de cholera-morbus in Europa (cholera nostras), en in enkele opzichten van de sporadische cholera in Indië.

V. Dat de cholera-morbus in Europa zeer zeker nimmer en de gewone cholera in Indië, voor zoover als hij kon nasporen, evenmin de kenmerkende hoedanigheden aannam, welke in alle opzichten gelijken op die, welke de epidemie van 1817 bezat.

VI. Dat de epidemische cholera van 1817 verschilde van de gewone cho-

lera in Indië, zooals zij vóór 1817 werd waargenomen, niet alleen in graad, maar ook in soort. Deze verschillen kunnen niet verklaard worden door eenig verschil in intensiteit aan te nemen van de oorzaken, welke beide ziektevormen deden ontstaan, doch moeten worden toegeschreven aan eenige bijkomende, oorzaak, waarvan de aanwezigheid en de uitbreiding even algemeen moeten geweest zijn als de epidemische ziekte, die hoofdzakelijk door haar teweeg gebracht werd.'

Te recht zegt de schrijver ten slotte: 'Wat de toekomst dienaangaande ook leeren moge, en hoe onze lezers ook mogen oordeelen over de juistheid onzer gevolgtrekkingen, wij vertrouwen, dat onze arbeid in ieder geval het bewijs zal geleverd hebben, dat een groot aantal gebeurtenissen door verschillende schrijvers in een verkeerd daglicht gesteld werden, en het derhalve niet overbodig kan geacht worden, de geschiedenis der cholera-epidemieën nog eens aan eene onpartijdige kritiek te onderwerpen.'

DR. C.

De aardbevingen en het vulkanisme. Eene populaire schets naar de beste bronnen bewerkt door H. Nusink.

In de laatste jaren hebben de noodlottige uitwerkselen van de vulkanische krachten en van de aardbevingen de beschaafde wereld herhaaldelijk met schrik en ontzetting vervuld en de diepste deernis opgewekt met het lot van de ongelukkige slachtoffers dier geweldige natuurverschijnselen. De vernieling en verwoesting, die de uitbarsting van Krakatao en de ontzettende aardbeving van Casamicciola op Ischia teweegbrachten, en vooral de treurige tooneelen, die de jongste aardbeving van Andalusië vergezelden en waardoor zoovele menschenlevens verloren gingen, terwijl duizenden van de overblijvenden hun levensgeluk in een oogwenk vernietigd zagen, liggen ons allen nog versch in het geheugen.

Zooals te verwachten was, heeft ook in ons land de liefdadigheid zich wederom niet onbetuigd gelaten, ten einde het leed der overblijvenden althans zooveel mogelijk te verzachten en de smarten der ongelukkige slachtoffers te lenigen.

Met dit schoone doel heeft de heer H. Nusink, 1ste luitenant-onderwijzer bij den Hoofdcursus te 's-Bosch, bovengenoemd geschrift het licht doen zien. Zijn streven bij dien arbeid was tweeledig: door zijne schets uit te geven ten voordeele van de noodlijdenden door de ramp van Andalusië, wenschte hij mede te werken tot het hoog te waardeeren doel: hulp te verleenen aan de ongelukkige slachtoffers van die vreeselijke gebeurtenis. Doch de schrijver wenschte tevens daarmede een ander nuttig werk te verrichten en heeft aan zijne landgenooten - die gelukkig niet van zeer nabij met deze geweldige natuurverschijnselen bekend zijn en toch in de laatste jaren zoo dikwijls de treurige berichten daarvan onder de oogen kregen - een kort overzicht willen geven van de uitkomsten der wetenschappelijke onderzoekingen omtrent dit onderwerp en van de theorieën, die ter verklaring dezer verschijnselen door verschillende geleerden gegeven werden.

Ook in het laatste opzicht heeft de schrijver een nuttig werk verricht en verdient zijne poging waardeering, vooral daar hij in het algemeen - de moeielijkheid van het onderwerp in aanmerking genomen - eene duidelijke en begrijpelijke voorstelling van genoemde theorieën heeft gegeven. Ik meen dus deze schets te mogen aanbevelen

bij allen, die zich eenigermate een denkbeeld wenschen te vormen van eenige der voornaamste theorieën, die op dit

gebied heerschen. Slechts bedenke de lezer, dat de schets van den heer Nusink slechts enkele beschouwingen weergeeft, die sommige geleerden zich aangaande de aardbevingen en het vulkanisme hebben gevormd, doch dat het overzicht dier verklaringen geenszins volledig is. Hoewel men nu van eene korte, populaire schets geen volledig overzicht van alle theorieën omtrent het behandelde onderwerp kan eischen, meen ik toch eene enkele opmerking in dit opzicht niet te mogen achterwege laten.

De schrijver deelt eenige hoofdzaken mede aangaande de beide voornaamste theorieën op dit gebied: de *plutonistische* en de *neptunistische*, en in dit opzicht plaatst hij zich schijnbaar op een neutraal standpunt. Doch dit neemt niet weg, dat door den schrijver aan de neptunistische verklaringen de voorkeur wordt gegeven, zooals o.a. blijkt op blz. 16, waar zelfs wordt beweerd, dat men de hypothese van de gloeiend vloeibare kern niet behoeft, doch *alle vulkanische verschijnselen* kan verklaren met behulp der theorieën van Volger en Mallet. Verder wordt dan ook over de verklaringen der Plutonisten wel wat al te los heengeloopen. Het komt mij voor dat in dit opzicht vooral de nieuwere werken door den schrijver niet voldoende zijn geraadpleegd. Het is waar, dat de Neptunisten eenige goede gronden voor hunne zienswijze kunnen aanvoeren, doch hetzelfde geldt van de Plutonisten. Beide theorieën vinden uitstekende verdedigers, hoewel het voor de Neptunisten steeds een onoverkomelijk bezwaar zal blijven, om al de hevige vulkanische werkingen eenvoudig te verklaren door mechanische beweging en chemische werking, en het hun zeer moeielijk valt, het bestaan van eene gloeiende aardkern te loochenen.

De waarnemingen in den boorput te Speremberg staan geheel op zichzelf en het feit, dat hier geene regelmatige temperatuurstoename bij het doordringen in die lagen wordt opgemerkt, kan zeer goed van locale toestanden afhankelijk zijn. Hiertegenover staat echter een veel algemeener feit, dat door de Neptunisten niet kan verklaard worden, dat nl. eene toename der temperatuur met de diepte *overal* op de aarde wordt waargenomen, ook daar, waar van vulkanische verschijnselen en vulkanische haarden geene sprake is. Het klinkt dan ook vreemd, dat de schrijver bij de uiteenzetting der theorie van Mallet, die door hem als wellicht de meest juiste wordt beschouwd, moet aannemen, dat de kern eene hoogere temperatuur heeft dan de korst, iets, dat door de anti-Plutonisten juist wordt geloochend.

Tegenwoordig keert men dan ook meer en meer tot de theorie van de gloeiend vloeibare kern terug. Van de nieuwere geologen is het meerendeel geenszins eene louter neptunistische verklaring van het vulkanisme toegedaan.

De uitstekendste geleerden onder hen, zooals Falb, Credner (o.a. in zijne *Elemente der Geologie*), B. von Cotta (in zijne *Geologie der Gegenwart*), Pfaff (in de *Allgemeine Geologie als exacte Wissenschaft*) en Hoernes in de eerst onlangs verschenen nieuwe uitgaaf van Leonhard's *Grundzüge der Geognosie und Geologie*, zijn voorstanders van de nieuwere Plutonische theorie.

Doch bij deze theorie is de invloed van het water, de chemische en mechanische werking in de gesteenten geenszins uitgesloten, integendeel: de chemische en physische werking van den oververhitten waterdamp, die in de gloeiende massa's doordringt, vormt juist een der wezenlijkste onderdeelen van de nieuwere plutonistische leer en deze geeft, niet minder dan de neptunistische theorie, eene volkomen bevredigende verklaring van de chemische verschijnselen in de gesteenten.

Ik meende, bij eene beoordeeling van het mij door de Redactie van *De Tijdspiegel* toegezonden geschrift, deze opmerkingen niet te mogen verzwijgen en veroorloof mij den schrijver opmerkzaam te maken op de waarheid, dat bij elke onpartijdige uiteenzetting het 'audi et alterem partem' dient te worden in acht genomen.

Toch herhaal ik nogmaals, dat een leek uit het werkje van den heer Nusink zeer veel kan leeren en daarin een duidelijk historisch overzicht vindt van de voornaamste theorieën omtrent dit onderwerp en eene uitvoerige beschrijving van de verschijnselen der aardbevingen in het algemeen en die van den laatsten tijd in het bijzonder. Ik kan dus de lezing dezer populaire schets aan allen, die in dit onderwerp belangstellen, met gerustheid aanbevelen. Indien echter, zooals ik den schrijver toewensch, het debiet ruim genoeg mag zijn, om eene nieuwe uitgaaf noodzakelijk te maken, hoop ik, dat hij op den titel niet alleen zal kunnen getuigen, dat zijne schets naar de 'beste' - doch ook naar de 'nieuwste' bronnen is bewerkt.

Zutfen, November 1885.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

Ginevra, van Alfred Tennyson; metrisch vertaald door W.H.F. Le Comte; met illustratiën van Gustave Doré. - Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar.

De heer Le Comte is gelukkig geslaagd in de moeilijke onderneming, om Tennyson's gedicht in het Nederlandsch over te brengen. Dat iedere regel ons bevalt en volkomen den zin van den oorspronkelijken tekst in denzelfden vorm wedergeeft, zeggen wij niet; maar wie Tennyson kent, zal dat ook niet van eene vertaling verwachten en den vertaler er geen verwijt van maken, dat hier en daar bij den overgang in de andere taal de schoonheid en dichterlijkheid van uitdrukking min of meer geleden heeft. Alleen waar de vertaler eene uitdrukking, die geheel past in den mond van Tennyson's helden, wedergeeft door een kunstterm van het moderne spraakgebruik, hebben wij het recht af te keuren; bijv. waar Arthur's woord tot zijne boetvaardige gemalin: '*An so thou lean on our fair father Christ*', in de vertaling naar den eisch der tale Kanaän's aldus luidt: 'Zoo gij... uw heil bij Christus in den Vader zoekt'. De vertaler heeft echter elders grootere moeilijkheden overwonnen dan het vinden van eene Nederlandsche uitdrukking, die hetzelfde als de Engelsche zegt; over het algemeen heeft hij zijne zware taak met het beste gevolg ten einde gebracht. Voor de fraaie typographische uitvoering van het werk verdient de uitgever lof; hem en allen liefhebbers van ware poëzie, die Tennyson's gedichten niet in 't origineel genieten kunnen, wenschen wij toe, dat het door *Ginevra* te vinden gunstig onthaal de vervulling mogelijk zal maken van het voornemen, om de geheele reeks der *Idylls of the King*, Tennyson's dichterlijke hulde aan Prins Albert's nagedachtenis, in een even keurig Nederlandsch gewaad te steken. De bekende platen van Doré, waarvan fraaie afdrukken het prachtwerk versieren, hebben nooit onze sympathie opgewekt; hoogst zelden bleek de voorstelling, door den Franschen kunstenaar van de echt-Germaansche helden van dezen cyclus gemaakt, met de onze overeen te stemmen. Maar voor menigeen maken de illustratiën eene nieuwe aantrekkelijkheid van het boek uit; dezen heeft de uitgever zonder twijfel een genot bereid.

De Malavoglia's, naar het Italiaansch van G. Verga. Twee deelen. - Utrecht, J.L. Beijers.

Een met groote, dikwijls te groote soberheid geteekend tafereel uit het

leven der visschers aan de kust van Sicilië, dat zich door den eenvoud der behandeling en het plastische der vele optredende karakters onderscheidt en zoodoende de belangstelling en sympathie van den lezer weet te vermeesteren. Eene groote overwinning voorzeker, daar de schrijver, alle kwakzalverij van het vak versmadende, zelf op den achtergrond blijft en zijne personen met zooveel dramatisch talent sprekend en handelend opvoert, dat de lezer met hen medeleeft, voorspoed en tegenspoed deelt. Maar toch komt het ons voor - wij durven het haast niet uitspreken, nu letterkundigen van naam, die de uitgever ‘voor de uitgave in de gelegenheid stelde met dit werk kennis te maken en wier oordeel men niet zal wraken’, blijkens hun publiek gemaakt vonnis hebben uitgemaakt, hoe men over Verga's roman te oordeelen heeft, wil men onder de orthodoxe lettervrienden geteld worden; - het komt ons voor, dat het kunstmatige van den vorm wat te veel door de naden van het kleed van soberheid heengluurt. Er is veel gekunstelde naïveteit bijv. in het voortdurend aanvoeren van dezelfde bijzonderheden voor dezelfde personen en zaken. Zoo heet het van denzelfden ouden visscher vier- vijfmalen, dat hij ‘krom is als een vischhaak’; de karabinier van de kustwacht wordt uit den treure vermeld als hebbende een pistool in den gordel en de broekspijpen in de laarzen; wanneer een schrijver dergelijke bijzonderheden vermeldt, dient dat natuurlijk, om den lezer eene juiste voorstelling van den persoon te doen maken; maar dan is de herhaling overtollig. Het geldt dan òf eene gemaakte naïveteit, evenals de zangers van de *Ilias*, doch in geheel andere omstandigheden en onwillekeurig, aan den dag legden; òf wel, we hebben niet met dit anachronisme te doen, maar met de hypermoderne *Leitmotive* der toekomstmuziek, die men in de letterkunde veilig achterwege kan laten. Wij zouden deze opmerking niet maken, indien niet juist de vorm van het boek met overdreven betuigingen geprezen ware; overigens stemmen wij gaarne in met de loftuitingen over den boeienden inhoud, de juiste karakterteekening en kunstvolle bewerking, waarvan de quartetvoorzangers aan het lezend publiek van Nederland den toon hebben aangegegeven. Waarschijnlijk hebben de praeadviseurs echter alleen met de geschreven kopij van het werk kennis gemaakt, of ze hebben een verzuim gepleegd met hunne vierstemmige hulde niet ook te brengen aan de keurige uitvoering, die den uitgever en de pers van G.J. Thieme eer aandoet. Of lieten de corypheeën dit mindere gracelijk aan de beoordeelaars van lageren rang over? Zoo ja, dan vullen wij, dankbaar voor zooveel grootmoedigheid, gaarne in dit opzicht hun gunstig oordeel aan.

De familie Buchholz in Italië. Reisavonturen van Wilhelmina Buchholz, uitgegeven door Julius Stinde. Naar den 25sten druk uit het Hoogduitsch vertaald door Gerard Keller. - Utrecht, J.G. Broese.

Julius Stinde heeft de familie Buchholz en de familie Buchholz Julius Stinde populair gemaakt. Dat Keller vertaald heeft naar den 25sten druk, is daarvan een bewijs; als ook, dat er onechte Julius Stinde's zijn opgestaan, die onechte reisavonturen (te Parijs) van onechte Buchholzen te boek hebben gesteld. Voor de op het letterkundig gebied dood-eerlijke Duitschers, die de oogen der Nederlandsche uitgevers zóó vol splinters

van oneerlijkheid en kwade trouw zien, dat zij de oogheelkundige hulp van diplomatie, wetgevende macht en justitie inroepen, is dat een leelijk ding, maar voor den

schrijver eene groote eer, indien hij althans het Engelsche spreekwoord aanvaardt, dat navolging het grootste compliment noemt. Aan de echtheid van de voor ons liggende reisontmoetingen en den persoon van den schrijver is niet te twijfelen; wij hebben hier inderdaad te doen met die ‘Wilhelmine Buchholz’, die Julius Stinde vroeger aan het publiek heeft voorgesteld, aan die met meer nuchter verstand dan goeden toon en geestbeschaving toegeruste burgervrouw, die, naar het schijnt, vooral hierom te Berlijn bij het groote publiek zooveel aftrek en belangstelling vindt, omdat zij is een type, een photographisch portret, volstrekt niet geflatteerd, en waarop nevens enkele welgevormde trekken ook de gebreken van het origineel zijn terug te vinden. Eene reis door Italië in zulk gezelschap is eene andere onderneming, dan wanneer men die aan de hand van Goethe, Taine of leidslieden van een dergelijk kaliber onderneemt, maar elk genre is op zijn tijd goed, en tot het vervelend genre behoort dit reisverhaal stellig niet. Te zeggen, dat het prettig en onderhoudend boekje in los, uitstekend Nederlandsch is vertaald, is overbodig: er staat immers hierboven vermeld, dat Keller de vertaling bezorgd heeft?

Sproken en vertellingen uit de middeleeuwen, door dr. H.C. Rogge. - Amsterdam, IJ. Rogge.

Op het voorbeeld van Fransche en Engelsche geleerden heeft de bibliothecaris der Amsterdamsche universiteit een bundeltje sproken en vertellingen in het licht gegeven, die hoofdzakelijk aan de bekende Gesta Romanorum zijn ontleend, en voegt daarbij eene halve belofte van latere aanvulling, waarvan wij gaarne akte nemen. De studie dezer oude verhalen, die evenals de meest bekende fabelen vaak bijna gelijkluidend voorkomen in de letterkunde van ver verwijderde volken, tusschen wie gemeenschap noch verkeer bekend is, heeft tot nog toe, hoewel zij nog pas in wording verkeert, reeds verrassende uitkomsten gegeven. Zij heeft eene merkwaardige overeenstemming van den menschelijken geest, zij 't ook met niet geringe afwijkingen in de vormen, trots alle verschillen van tijd, plaats, zeden en beschavingspeil aan het licht gebracht, die tot de kennis en beoordeeling der beschaving in de oudste tijden zeker veel zal bijdragen. Bij het onderzoek in deze richting zijn de vreemdelingen ons voor; dat bewijzen o.a. essays van Max Müller over fabelen en het voortreffelijk werk van Eugène Lévèque over de merkwaardige punten van overeenkomst tusschen de voortbrengselen der Oud-Indische, Grieksche en moderne letterkunde (*Les mythes et les légendes de l'Inde et la Perse dans Aristophane, Platon*, *Aristote*, *Virgile*, *Ovide*, *Tite Live*, *Dante*, *Boccace*, *Arioste, Rabelais, Perrault, La Fontaine.* Paris, Eug. Belin, 1880). Zulke vergelijkingen, die van overeenstemming uitgaan, om de afwijkingen te bestudeeren, zijn voor de ethnographie van het grootste gewicht, daar zij den invloed bepalen van omstandigheden van tijd en plaats op overleveringen en sagen, die in haar oorspronkelijken vorm overal worden aangetroffen. Als een eersten, nog bescheiden stap in deze richting - want de inleiding geeft ons het recht haar aldus te beschouwen - begroeten wij met ingenomenheid deze proeve van dr. Rogge; moge zij hem en anderen aanleiding geven tot voortzetting van dergelijke studiën, die, zoo ze op het gebied van taal-, land- en volkenkunde van onze Indische bezittingen konden geleid worden, voor de wetenschap van groot nut zouden zijn.

Hollanders in politiek en uniform, geschetst door A.A. Beekman, geteekend door W. Staring. - Zutphen, W.J. Thieme & Co.
Zeven schetsen uit de portefeuille van een journalist. - 's-Gravenhage, W.C. Tengeler.
Indische Typen, door J.A. Uilkens. - Amsterdam, Jan D. Brouwer's boekhandel.

De heer Beekman heeft zich door voorgedragen en uitgegeven novellen reeds doen kennen als een gemakkelijk, aangenaam schrijver, die zijne lezers bij voorkeur brengt in het gezelschap van militairen en oud-militairen, wier eigenaardigheden, gebreken en deugden hij, zelf oud mede-lid van den militairen stand, in eigen omgeving nauwkeurig heeft leeren kennen en welke hij met geest en smaak te schetsen weet. Ook van de schetsen en novellen, die den voor ons liggenden bundel uitmaken, zijn er reeds door voordracht en uitgifte aan het lezend publiek bekend. Er worden geen edele karakters of groote daden, geen zielroerende hartstochten of spannende toestanden in deze verhalen geschilderd en ontleed; in de keuze der onderwerpen en personen blijft de schrijver vrij dicht bij den grond, en verheft zich zelden tot de sferen der hooge dichterlijkheid. Maar daarentegen spaart hij zijnen lezers den zoo licht tot bathos vervallenden pathos en geeft zijne humoristische, min of meer realistische wijze van werken den lezer volop de gelegenheid, om uit de geschetste tafereeltjes en geteekende karakters die toepassing en leering te trekken, die elk voor zich begeert. Vooral hierin komt de realiteit van zijne novellen aan den dag, dat hij gewone, natuurlijke menschen opvoert, die spreken en handelen uit eigen beweging, zonder de draden te verraden, waarmede de auteur hunne leden bestuurt. De heer Staring, voormalig wapenbroeder van den schrijver, versierde het boekje met een zestal teekeningen, waarop de militaire figuren blijkbaar met de meeste voorliefde behandeld en dus het best geslaagd zijn.

De ‘journalist’, die bij den heer Tengeler een zevental schetsen uitgaf, bezit eene geoefende pen, eene juiste opmerkingsgave en een boeienden, lossen stijl. Hij beschrijft personen en voorvallen eenvoudig, zonder streven naar *Schöngeisterei*, zonder omhaal of groote vaart, maar met gevoel en geest. Zijne eenige fout is, dat zijne personen nu en dan in het caricatuurlijke vervallen; en de grootste teleurstelling, die hij aan zijne lezers bezorgt, is, dat zijne schetsen ook werkelijk niet meer dan schetsen zijn. Noemde hij ze aldus, om zich de vrijheid voor te behouden, de geschetste omtrekken van karakters en gebeurtenissen later in novellen van grooteren omvang uit te werken, dan zouden wij hem gaarne aan deze bedoeling houden. Maar wat deze ‘journalist’ later leveren mag op romantisch gebied, dít is zeker, dat wij hem nu van harte ‘tot wederziens’ toeroepen en in de goede indrukken, welke deze schetsen bij de lezing achterlaten, den waarborg zien van ook later welslagen.

Ook de schrijver der ‘Indische typen’ is een journalist, redacteur van het *Soerabaiasch Handelsblad.* Wij lazen deze stukjes, aardige, vlug geschreven penteekeningen van typen uit Nederlandsch Oost-Indië, met genoegen. Ze geven duidelijke voorstellingen van de geschetste personen; men kan zich die voor den geest stellen, als hadde men, in stede van des heeren Uilkens' welversneden pen, de *camera* van den photograaf tot zijne beschikking gehad. Voor hen, die de hier behandelde typen bij ondervinding kennen, is dit boekje eene aangename herinnering;

wie niet in dat geval verkeert, vindt er eene nieuwe bijdrage in tot de kennis van zeden en gebruiken der inlanders in de overzeesche gewesten.

Jan Van Beers, Gedichten (Jongelingsdroomen; Levensbeelden; Gevoel en leven; Rijzende blaren). Twee deelen. - Geïllustreerde Encyclopaedie, onder hoofdredactie van A. Winkler Prins met medewerking van vele specialiteiten. Deel I-VIII. Beide bij de uitgeversmaatschappij Elsevier.

De uitgevers-maatschappij ‘Elsevier’ doet den naam eer aan, dien zij voert. Zij doet waarlijk het hare, om het lezend publiek zoowel de kennis te doen onderhouden met goede bekenden als nieuwe kennissen te maken. Hare goedkoope uitgaven van De Génestet's dichtwerken en van de gedichten van den Schoolmeester brengen die uit verschillende oogpunten verdienstelijke en gewaardeerde werken binnen ieders bereik, en met hare verzameling van de gedichten van Jan van Beers in twee sierlijke boekdeeltjes, welker omslag in kleurendruk de pers van Derresauw-Dejardin te Brugge eer aandoet en met het werk van de beste buitenlanders wedijveren kan, verplicht zij alle beminnaars der schoone letteren aan zich. De twee deeltjes bevatten de vier bundels, die Van Beers' dichtwerk uitmaken, de *Jongelingsdroomen* (zijn oudsten en hier te lande meest bekenden bundel), *Levensbeelden*, *Gevoel en leven* en *Rijzende blaren*, welke laatste eerst een jaar geleden voor het eerst het licht zag. Met ingenomenheid begroeten wij deze uitgave en verwachten daarvan eene verhooging van de waardeering, die den te recht hooggeschatten dichter in Noord-Nederland te beurt valt. Die verhooging toch is mogelijk en verdiend. Wel is waar weet iedereen, zelfs van het zeer groote publiek, zoodra hij den naam van Jan van Beers hoort uitspreken, eene geheele reeks gedichten uit zijn eersten tijd te noemen, waarvan hij er stellig één, ‘De blinde’, zelf heeft gelezen en onderscheiden andere in den bloeitijd onzer rederijkers-renaissance, nu omtrent eene kwart eeuw geleden, meermalen heeft hooren ‘opsnijden’. Tien tegen één, dat hij u antwoordt met de bekende regels uit ‘De zieke jongeling’:

> ‘En ginds, bij de linden, klinkt vedel en trom’, enz.

Of wel, hij weet te verhalen, hoe A, B of C, d e rederijker van de plaats zijner inwoning het slotwoord van ‘Bij 't kerkportaal’ - ja... God! - wist uit te galmen met zooveel uitzetting van stem, dat de ruiten van de voormalige kolfbaan, waarin de voordrachten gehouden werden, ervan rinkinkten en de bewonderende toehoorders er voor een oogenblik doof van waren. Bij anderen weder ontmoet ge de herinnering aan de verteedering en den traan, indertijd door ‘Livarda’, door ‘Eene bloem uit het volk’, door ‘Bij de wiege van een kind des armen’ opgewekt en nog niet vergeten. Maar over het algemeen is, zoo niet de goede naam van en vereering voor, dan toch de uit voortdurend hernieuwde kennismaking geboren en door haar onderhouden geestesgemeenschap met Van Beers bij ons publiek eer af- dan toegenomen. Uitstekend geschikt voor de voordracht, als de gemakkelijk vloeiende, schoone verzen zijn, tot welk genre ze ook behooren, maakten zij van nature, met eenige gespierde gedichten van Ter Haar (‘Abd-el-kader’, ‘Aan een slapend kind’, ‘Aan een apostel des geloofs’, enz.) de hoofdschotels uit van de programma's der declamatoria, daar zij evenzeer vielen in den smaak van het geletterd publiek als in dien van de voordragers.

Nu echter de rederijkerij een weinig aan het tanen is geraakt, heeft ditzelfde verval eenigermate de meest geliefde lijfstukken harer adepten getroffen. De geletterden waardeeren Van Beers nog altoos, evenals zij Ter Haar waardee-

ren, maar in den ruimeren kring der beschaafden en belangstellenden staat het er anders bij; de genoemde dichters ontgaan het lot niet, dat zelfs den genialen Da Costa getroffen heeft: zij raken op den achtergrond. Dat moest anders zijn. Dat de rederijkerij vervallen zou, is historisch recht; elke kunstmatig opgeschroefde beweging loopt zonder fout ten einde, wanneer de kunstmiddelen gaan ontbreken; maar goede, schoone poëzie is geen mode-artikel; zij moet door eigen kracht, door eigen schoonheid blijven bestaan.

Daarom begroeten wij de uitgave der volledige dichtwerken van Van Beers met zooveel ingenomenheid; zij vestigt er de aandacht op, en dat zal genoeg zijn, om ze in eere te herstellen. De goede herinnering bij de ouderen van dagen wordt alzoo ongetwijfeld tot de oude bewondering opgefrischt, en die van het opkomend geslacht zullen er even stellig uit leeren, dat er onder de mannen van jaren, die sedert meer dan een menschenleeftijd op den Nederlandschen zangberg vertoeven, nog gevonden worden, die in sierlijkheid van vorm, kracht van uiting, diepte van gevoel en fijnheid van ontleding de jongeren even ver vooruit zijn als in menschenkennis en ondervinding. Wanneer men ziet, met welke jonge spring-in-'t-velden de Muze in ons land zich tegenwoordig afgeeft, dan herinnert men zich bij het dichtslaan van een bundel als Van Beers' ‘Rijzende blaren’ (waarvan de eerste druk pas een jaar geleden verscheen) het klinkdicht van Huygens op de weduwe van een afgeleefd jonkman, die met een ouderen man hertrouwde, van wien gezegd werd, dat ‘de oude grijze haar beter den weg zou wijzen dan 't de jonge zaliger gedaan had’. Dit is ten minste zeker, dat de daarin voorkomende verzen, waarvan er zijn met het jaartal 1882, terwijl het allereerste gedicht uit de ‘Jongelingsdroomen’ van 1843 dagteekent, trots deze veertig tusschenliggende jaren nog lang geen verzwakking of vermindering van talent verraden. Het aangrijpend, dramatisch ‘In verlof’ staat in geen enkel opzicht lager dan de voortreffelijkste lijfstukken der rederijkers, terwijl het prachtig geversifieerd en edel gedacht ‘Confiteor’ eene ernstige en gemoedelijke levensopvatting verraadt, even welsprekend getuigende van 's dichters humaan karakter, als de uiting van die gedachten in den tegenwoordigen toestand van zijn vaderland eene zeldzame mate van zedelijken moed bewijst. De dichter, die zich tot nog toe verre gehouden had van den eigenlijken partijstrijd, protesteert in deze gefingeerde biecht aan een tot pastoor geworden oud schoolmakker met klem en kracht tegen de looden hand der geestelijkheid, die de kerk misbruikt als middel, om de geesten te onderdrukken, tot schade van ware vroomheid en echte godsvrucht. Geen wonder, dat een dichterlijk gemoed in opstand komt tegen het drijven en razen van lieden gelijk de hier afgeschilderde kapelaan:

> ‘..... door uw helper, harteloozen
> En groven boerenkinkel, die den ploeg
> Uit luierdij in 't priesterkleed ontvluchtte,
> En, dom uitroeiend wat gij liefdrijk wrocht,
> Slechts sombre dweepzucht preekt, en tweedracht stookt.’

Dat dergelijke ontboezemingen bij den tegenwoordigen staat van zaken in België gedrukt en uitgegeven worden, bewijst nog iets meer dan een fijn dichterlijk organisme; het getuigt van moed en trouw aan het schoone en goede, van vertrouwen op vooruitgang en verlichting.

Met moeite weerhouden wij ons van meer citaten; wil men edele gevoelens schoon uitgedrukt aan deze gedichten ontleenen, men zou ze wel, regel voor regel, nadrukken kunnen. Wie eenmaal er een oog in heeft, behoeft geen nadere aanbeveling; niet daartoe trouwens, maar alleen, om er de aandacht op te vestigen, namen wij de pen op. Voor de gedichten van Van Beers baant eigen innerlijke kracht een eigen weg; heeft men ze maar eenmaal binnen het bereik van den beschaafden mensch gebracht, dan vinden ze dien. Hiertoe willen wij met Elsevier gaarne medewerken.

De 'Geïllustreerde Encyclopaedie', eene geheel andere onderneming van dezelfde maatschappij, wordt geregeld en vlug voortgezet. De eerste acht deelen van dit reuzenwerk, waarvan het laatste artikel aan Jaffa is gewijd, zijn thans compleet. De hoofdredacteur beschikt over vele deskundige medewerkers, specialisten in alle vakken, welke in de volumineuze deelen behandeld worden. Dat er bij zulk een uitgebreid personeel veel verscheidenheid van bewerking moet bestaan, zal iedereen beseffen. Om echter te beoordeelen, of de bewerking van alle artikelen voldoende en doeltreffend is, moet men evenzeer specialiteit in elk vak zijn als de specialiteiten zelf, waarover de heer Winkler Prins den veldheersstaf voert. Dat niet zijnde, bepalen we ons tot den grond, waarop wij onzen voet vast voelen, en brengen dan, om te blijven bij het laatstverschenen deel, hulde aan de volledigheid en juistheid, waarmede het artikel 'Ierland' bewerkt is. Het artikel 'Internationale' hadden wij iets uitgebreider gewenscht; vooral behoorde daaraan toegevoegd te zijn geweest een overzicht van de uitgebreide literatuur over dit onderwerp. Deze leemte bestaat trouwens bij vele andere artikelen. Stelt men zich met deze Encyclopaedie eenvoudig ten doel, het groote publiek eenige noties van den onuitputtelijken schat van onderwerpen te geven, dan is het natuurlijk niet noodig, de literatuur te vermelden. Maar daar de specialiteiten, die aan deze onderneming medewerken, noodwendig geheel op de hoogte der literatuur zijn, zou het geen moeite gekost hebben, eenige vingerwijzing op dit gebied te doen. Wie meer van het onderwerp wilde weten dan het medegedeelde, dat niet anders dan kort kan zijn en zich tot de hoofdzaak bepalen moet, had aldus kunnen vernemen, bij welke auteurs hij zich daarvoor aan te melden had; de waarde van het werk was alzoo voor een grooten kring van studeerenden verhoogd. Had plaatsgebrek zich daartegen verzet, dan zou men voor deze uitbreiding de ruimte hebben kunnen bestemmen, die thans door de in den tekst gedrukte houtsneden wordt ingenomen; zij onderscheiden zich niet door groote innerlijke waarde en doen tot de waarde van het werk, als algemeen woordenboek *de omni re scibili et quibusdam aliis*, niet veel af.

Het gouden kalf (The golden calf). Door M.E. Braddon. Uit het Engelsch vertaald door A.A. Deenik Mlz. Haarlem. - De Erven Loosjes. 2 deelen.

Op acht-en-veertigjarigen leeftijd reeds bijna een veertigtal romans geschreven te hebben, - en wie weet hoeveel meer, die niet in de *Tauchnitz Edition* werden opgenomen! - welk eene vruchtbare, vlugge pen! Maar wat is de onvermoeide schrijfster in het tijdsverloop, dat zij die pen hanteerde, bezadigd geworden! Reeds voor jaren gaf zij in *Strangers and Pilgrims* (Te grof

gespeeld) een blijk van met hare vroegere sensatie-romans te willen breken; en al keerde zij nu en dan tot het avontuurlijke en onwaarschijnlijke genre terug, zóó bont als in den beginne maakte zij het niet weer. Jammer, dat zij zich ook de moeite niet geeft, wat minder uitvoerig te zijn, want zeker zou haar 'Gouden kalf' nog beter zijn uitgevallen, als zij zich den tijd had gegund, het snoeimes te gebruiken en veel overtolligs weg te snijden. Het geduld, dat zij nu vergt, om alles te lezen, wat zij van het alledaagsche leven op het platteland in Engeland hier vertelt, wordt echter door den inhoud rijk beloond; de heldin van haar verhaal is eene persoonlijkheid, die van het begin tot het einde belangstelling inboezemt.

Ida is een onbemiddeld, mooi meisje van goeden huize. Voor een prikje op eene voorname kostschool geplaatst, lijdt zij onder den druk van de institutrice, die hare talenten misbruikt, en onder de minachting van hare meer bemiddelde 'kameraadskens'. - Wat beduiden toch die *n* en *ns* achter verkleinwoordjes? Welke schoolhouderes zal hare leerling als 'meisje*n*' toespreken of haar zeggen: roep uwe kameraad*skens*, gij zijt allen op een partijtje*n* gevraagd? - Wat wonder, dat zij hunkert naar vrijheid en meent boven al die nufjes te zullen staan, als zij maar geld heeft! Wat wonder, dat zij daarom, en daarom alleen, in een oogenblik van wrevel zich laat ontvallen: 'Ik wil een man met geld trouwen'?

In den waan verkeerende, dat een jongmensch, die haar het hof maakt, de rijke eigenaar is van een oud adellijk landgoed, waarmee zij dweept, luistert zij naar hem, huwt met hem en ontdekt eerst, dat zij de vrouw werd van een arm advocaatje, als de knoop wettig gelegd is. Verontwaardigd over dit bedrog, verlaat zij den bedrieger nog voordat de avond van haar trouwdag is gevallen. Zij wordt echter door haar onwaardigen heer gemaal thuis gehaald, zoodra hij, een jaar later, verneemt, dat haar arme vader, door den plotselingen dood van twee neven, een welgesteld man is geworden, op wiens kosten hij teren kan....

Het lot der geplaagde vrouw, hare lijdzaamheid en de zelfverloochening, waarmede zij zich wijdt aan de verzorging van haar echtgenoot, worden hier door Braddon geschilderd en maken het hoofdbestandeel uit van den boeienden roman. Eerst de dood van den dronkaard maakt haar vrij, om de stem der liefde te volgen voor den waren Jacob, den wezenlijken eigenaar van het als jong meisje begeerde landgoed.

De titel van het boek is dan ook minder juist. Het mag toch waarlijk geene aanbidding van het gouden kalf heeten, als een verongelijkt arm meisje van adellijke afkomst wel zegt 'een rijk huwelijk te willen doen', maar terugdeinst, als zij bemerkt, door den gewaanden rijkaard bedrogen te zijn, omdat zij zich geen huwelijksgeluk kan voorstellen zonder wederzijdsche achting en liefde. Ook zijn de personen, hier ten tooneele gevoerd, op eene enkele uitzondering na, geene geld- of eerzuchtigen, die men met dien titel bestempelt.

Ik durf dezen roman gerust aanbevelen. Behoudens ettelijke aanmerkingen, die ik zou kunnen maken op onjuist vertolkte Engelsche uitdrukkingen, heeft de heer Deenik eene vloeiende vertaling en hebben de Erven Loosjes eene nette, heldere uitgaaf geleverd.

Kampen.

J. HOEK.

De schoolstrijd in België.
(Vervolg).

III.

Wat alleen de Liberalen, die de wet van 1842 met tegenzin gestemd hadden, met haar hadde kunnen verzoenen, ware geweest gematigdheid en goede trouw bij de uitvoering der schikkingen, welke aan de Kerk hare bevoorrechte stelling verzekerden. Zonder te miskennen, dat die wet, aan de heerschende regeeringloosheid een einde makende, als eene schrede op de baan des voortgangs kon beschouwd worden, achtten zij dit voordeel te duur gekocht, indien de geestelijkheid zich van die schikkingen bediende, om tot het monopolie te komen, 'twelk de bezadigdste en verstandigste harer vrienden zelven haar niet hadden willen toestaan. Ook was het enkel met hun van harentwege die gematigdheid en goede trouw te beloven, in andere woorden, eene voortdurend vreedzame houding, als die der Liberale stemmers, dat men erin geslaagd was, hen tot de zware opofferingen van burgerlijk gezag te bewegen, welke zij zich moesten getroosten; en zonder het vooruitzicht op zulke houding zouden zij zich wel gewacht hebben, tot de sluiting van het Nothombsche vergelijk de hand te leenen.

Ongelukkig hadden zij, die beloofden, en zij, die op de beloften vertrouwden, de geschiedenis van het lager onderwijs in België vergeten. Zij hadden uit het oog verloren, dat de Kerk, in gegeven omstandigheden, gansch haar verleden zoude verloochenen, wilde zij in het stelsel van gematigdheid en toegevendheid volharden; dat het haar, met hare gekende grondbeginselen, onmogelijk kon worden bij de uitvoering van bedoelde schikkingen derwijze te werk te gaan, dat èn hare belangen èn die der maatschappij gelijkelijk werden gevrijwaard; dat aan hare eischen en tevens aan die van het burgerlijke leven voldoening werd gegeven.

Men heeft beweerd, dat het den Katholieken, zelfs den gematigdsten, met het vergelijk van 1842 nooit ernst geweest is; dat zij bij het sluiten der transactie voorzagen, wat de toekomst onvermijdelijk zoude brengen, en vast besloten hadden die schikkingen door hunne

vrienden te laten misbruiken. Wij kunnen in dit gevoelen niet deelen, alhoewel wij volgaarne bekennen, dat er gronden voorhanden zijn, om het tot zeker punt te rechtvaardigen. Wij nemen aan, dat hunne ultra's, zij, die, evenals sommige Liberalen, van de wet niet tevreden waren, dewijl zij hun niet alles gaf, wat zij verlangden, het verwijt van kwade trouw verdienen; doch wij gelooven niet, dat aan al de Katholieken, zelfs niet dat aan de meerderheid hunner zoo machiavellistische berekening kan te last gelegd worden. Men mag niet over het hoofd zien, dat de gedachten van eendracht en verdraagzaamheid, welke in 1828 de Belgische Unie in het leven riepen en Liberalen en Katholieken ter bekamping der zoogenaamde grieven vereenigden, velen bleven bezielen, lang nadat de Unie feitelijk had opgehouden te bestaan. In 1842 waren die gedachten in beide gezindheden nog zeer levendig, trots de Gregoriaansche Encycliek van 1832, die het eerst de veroordeeling der grondwettelijke instellingen uitsprak, en de vrij hevige kamerdebatten, die van dan af bij de behandeling van zekere vraagpunten de scheiding dier gezindheden aanduidden; en slechts jaren later kwam men van weerszijden tot de overtuiging, dat het met de Unie, onmiddellijk na de omwenteling van 1830 teenemaal onmogelijk geworden, voorgoed gedaan was; dat voortaan, als vóór 1828, Liberalen en Katholieken weer elk hunne eigen baan moesten bewandelen.

En hieruit volgde niet alleen, dat het der meerderheid in beide kampen in 1842 met het vergelijk volkomen ernst was, maar ook dat de uitvoering der wet in de eerste jaren weinig stof tot klagen leverde. De geestelijkheid maakte inderdaad met de beloofde gematigdheid van de haar toegestane voorrechten gebruik. Wel liet zij, als natuurlijk, niet na, waar haar gezag met het burgerlijke in aanraking kwam, de schikkingen in haar voordeel uit te leggen; doch ernstige conflicten konden zonder veel moeite vermeden worden. Het was eerst, toen de mannen der Unie meer en meer van het staatstooneel verdwenen, en met hen de gedachten van eendracht en verdraagzaamheid, dat zij tot het misbruiken van haar gezag begon over te slaan, eene houding aan te nemen geheel in strijd met den geest, die den wetgever van 1842 bezielde, en ten slotte hare aanmatigingen zooverre te drijven, dat zij voor het burgerlijk gezag gevaarlijk werden en de meerderheid der stemgerechtigden noopten, zich tegen eene langere instandhouding der onderwijswet te verklaren.

Dat eene nieuwe wet niet eer dan in 1878 door de Liberale gezindheid noodig geacht werd, pleit ontegenzeglijk voor dezer lankmoedigheid. Het was grootendeels de houding der staatslieden dier gezindheid, wanneer zij het bewind voerden, welke gedurende zoo lange tijdruimte de toenemende aanmatigingen en gezagsmisbruiken mogelijk maakte, in zekeren zin aanmoedigde. Bij voortduring zich op het standpunt van 1842 plaatsende en van het grondbeginsel uitgaande, dat alle lager onderwijs in België zonder de medewerking der geeste-

lijkheid(*) onmogelijk was, legden zij tegenover dezer aanmatigingen eene toegevendheid aan den dag, die in vele gevallen, gelijk meer dan eens in de Kamers en de drukpers aangemerkt werd, den naam van zwakheid verdiende. Vandaar zoo onbetwistbare, door niets gewettigde inbreuken op het burgerlijk gezag, dat de openbare denkwijs er werd door ontrust, en die zij zich om des lieven vredes wille meenden te moeten getroosten. Onvoorzichtigen, die niet wilden begrijpen, hoe het de Kerk, als de geschiedenis getuigt, slechts veroorloofd is zich tegenover een krachtig burgerlijk gezag inschikkelijk te toonen, en hoe hare eischen steeds grooter moeten worden, naarmate het staatsbestuur zich te haren opzichte zwakker aanstelt! Hadden dezelfde staatslieden, beter bedacht, van eerst af zich beijverd haar beraden het hoofd te bieden, waar zij zich op een gebied waagde, dat het hare niet was, en de geestelijkheid binnen de palen te houden, haar door de wet voorgeschreven, het vergelijk van 1842 ware nooit zoo roekeloos misbruikt geworden, als het, inzonderheid na 1860, het werd, gelijk uit eenige der volgende bijzonderheden, de uitvoering der wet betreffende en aan officieele bronnen ontleend, ten overvloede zal blijken.

Er zoude dus in elke gemeente ten minste één gemeenteschool zijn, welke desnoods door eene aangenomen school kon vervangen worden. In 1842 waren verreweg de meeste plattelandsche privaatscholen in handen van kloosterlingen van beide kunne. Met hulp der heeren pastors was het niet moeilijk, ze ofwel in gemeentescholen te veranderen, ofwel door de gemeenten te doen aannemen, zelfs daar waar gemeentescholen bestonden, of waar die privaatscholen de onontbeerlijkste voorwaarden van deugdelijkheid niet vervulden. De bestendige deputatie van den provincieraad, die tot de aanneming van privaatscholen machtiging en tot de vrijstelling van gemeenteschool vergunning moest verleenen, was altoos bereid, om den wensch der gemeente in te volgen, ook wanneer de onderwijzers of onderwijzeressen der aangenomen school de hoedanigheid van Belgen niet bezaten. Gebeurde het, dat door de burgerlijke inspectie ongunstig advies werd uitgebracht, hetzij omdat het onderwijs, het personeel of de lokalen te wenschen lieten, hetzij dat het wereldlijk gemeenteonderwijs toereikend ingericht was, het belette de aanneming niet, want de deputatie sloot bijna nooit zich bij dit advies aan, en de Staat zag niet veel nauwer, daar de geestelijke overheid niet in gebreke bleef de noodige stappen aan te wenden. Men nam overigens de toevlucht tot de zonderlingste hulpmiddelen, om de gestichten, welke de aanneming vroegen, eene schijnbare waarde te geven. Men liet, b.v., door bekwame personen, Belgen van geboorte, onderwijzen, wanneer het bezoek der burgerlijke inspecteurs verwacht werd. Was de aanneming

(*) Hier zoowel als elders in dit opstel wordt alleen de Roomsch-Katholieke bedoeld.

voltrokken, dan verdwenen de bekwame Belgische onderwijzers en traden onbekwame, dikwijls vreemde in de plaats.

In de gemeenten, waar geene privaatscholen bestonden, werden er ingericht, of ze al dan niet noodig waren. Daarna werd zoolang gewerkt, totdat zij de voordeelen der aanneming genoten. Alzoo werd het reeds aanzienlijk getal kloosters beduidend vermeerderd. Eerst was in de school één enkele broeder of zuster werkzaam. Later kwamen er bij, en in weinige jaren was het klooster gesticht, men wist haast niet hoe. Het ontzaglijk getal kloosters, welke eerlang in de Belgische provinciën, meer bijzonder in de Vlaamsch sprekende, werden aangetroffen, getal, 'twelk sinds lang dat der Belgische kloosters tegen het einde der vorige eeuw te boven gaat, laat zich door stichtingen van dien aard verklaren. Aan de aangenomen privaatscholen waren betalende jongens- of meisjesscholen, ook pensionnaten verbonden, die onder financieel oogpunt zeer voordeelige uitslagen opleverden, zoodat eene vermeerdering van personeel niemand kon verwonderen.

Om leerlingen naar de kloosterscholen te lokken, welke de gemeenten weigerden aan te nemen, en om de gemeentescholen, welke oorzaak der niet-aanneming waren, te ontvolken, werden andere niet min vernuftige middelen aangewend. Men poogde de wereldlijke onderwijzers of onderwijzeressen en hun onderwijs in minachting te brengen, de kloosterscholen als toonbeelden van deugdelijkheid, van ongeevenaarde voortreffelijkheid op te vijzelen. Zeer dikwijls ter goeder trouw, zelfs wanneer zij 't niet het minst verdienden, want voor de heeren pastors kon nooit eene wereldlijke school bij eene kloosterschool halen. Waar dat niet hielp, werden den wereldlijken onderwijzer zijne oefeningen in de school, zijn leerlingen het godsdienstig onderwijs in de kerk bemoeilijkt. De Catechismus werd op uren gesteld, die de koersen des onderwijzers onderbraken, omdat op die uren zijne school gedeeltelijk ledigliep. In de kerk werden de leerlingen der wereldlijke school achteraf geplaatst, die der kloosterschool voorop. Terwijl de eersten om hun gedrag en gebrek aan leerzucht en kennis gedurig berispt en gestraft werden, werden de anderen om hunne voorbeeldige houding, vlijt en leerzaamheid geroemd en beloond. Weinige jaren na 1842 reeds werd in zekere plattelandsche gemeenten verder gegaan en ontmoetten de ouders, die hunne kinderen niet naar de kloosterscholen wilden zenden, groote moeilijkheden op het tijdstip der Eerste Communie. Te Calmpthout, in de provincie Antwerpen, had de herder der parochie twee privaatscholen geopend, door kloosterlingen bestuurd. Daar het hem niet gelukte ze te bevolken, verklaarde hij eenvoudig aan de ouders, dat de leerlingen der wereldlijke gemeenteschool hunne Eerste Communie niet mochten doen. In steden gebeurden dingen van dien aard zelden, doch in den buiten kwamen zij dikwijls, kwamen zelfs erger voor. Te Esschen, in dezelfde provincie, had de herder eene meisjesschool

gesticht en gebruikte een bij uitstek krachtig middel, om er leerlingen voor te werven. Hij begaf, zekeren dag, zich naar de gemengde gemeenteschool en beval al de meisjes ze te verlaten en hem te volgen. Zonder zich aan de opmerkingen en vertoogen des onderwijzers te storen, bracht hij de kinderen naar de school der kloosterzusters, en te nauwernood mocht het dien onderwijzer gelukken zijne eigen dochtertjes in zijne school te houden. Er waren destijds in onze landelijke gemeenten niet veel ouders, die zich tegen dergelijke handelwijze durfden verzetten, en wij twijfelen grootelijks, of er zelfs heden, althans in eenige onzer provinciën, veel gevonden worden.

Het kan niemand bevreemden, dat ten gevolge van dat alles de aangenomen en de gemeentelijke kloosterscholen vóór 1850 reeds zeer talrijk waren geworden. Het ware niet zoozeer te bejammeren geweest, indien hare paedagogische waarde waarborgen voor het volksonderwijs hadde aangeboden, maar zulks was ongelukkig het geval niet. Om ons van die scholen een denkbeeld te vormen, hoeven wij slechts eenige getuigenissen te raadplegen, in het schoolonderzoek afgelegd, dat in 1880 door de Belgische Kamer der Volksvertegenwoordigers werd bevolen. Ziehier, wat door getuigen - schoolopzieners, onderwijzers, oudleerlingen, enz. - bij eede werd verklaard:

Bijna overal stonden personeel en lokalen, schoolmeubelen en leermiddelen, programma en onderwijs op dezelfde lijn, dat is verre beneden de eischen, welke men aan eene goede school stellen kan. De scholen werden bestuurd door broeders en zusters, die zelven geen voldoende lager onderwijs genoten hadden en niet de geringste begrippen van onderwijs- en opvoedkunde bezaten. Buiten den Catechismus, gebeden en werktuigelijk lezen leerden zij den kinderen niets, dat verdient gemeld te worden. En hoe hadde het beter kunnen zijn? In 1870, 27 jaar na de uitvaardiging der wet, waren in West-Vlaanderen 291 gemeentescholen en 328 aangenomen scholen. Een aantal gemeentescholen hadden geestelijke onderwijzers of onderwijzeressen. In de 328 aangenomen scholen waren, op 516 geestelijke onderwijzeressen, 7 gediplomeerd!

Dat de geestelijke scholen, gemeentelijke of aangenomen, over het algemeen alles behalve goed, dat vele niet beter waren dan de ellendige zoogezegde scholen der 18de en van het begin der 19de eeuw, waarvan wij vroeger gesproken hebben, blijkt niet alleen uit evengemelde getuigenissen, maar tevens uit de ambtelijke verslagen der burgerlijke schoolinspectie van den tijd. Het onderwijs werd in gewestspraak, een of ander West-Vlaamsch dialect, en niet in literarische taal gegeven, en de onderwijzers en onderwijzeressen konden, zoo min als hunne leerlingen, die laatste spreken en verstaan. In eene stad derzelfde provincie, te Wervick, op de Fransche grens, werd de gemeenteschool voor jongens bestuurd door een geestelijke, die tenzelfden tijde kantonaal schoolopziener en bestuurder van een vrouwenklooster was. Hij

onderwees zelf niet en had tot hulponderwijzers broeders Xaverianen, van welke geen enkel in het bezit was van een diploma. Een paar dier broeders waren Pruisen en spraken Vlaamsch noch Fransch. In de hoogste klasse voor arme kinderen konden de leerlingen geene van beide talen behoorlijk lezen. Op 51 leerden 27 rekenen, en slechts 8 hadden het tot de vermenigvuldiging gebracht. De betalende afdeeling stond op denzelfden voet. Met de opvoeding was het in die school nog erger dan met het onderwijs gesteld. In de andere provinciën waren de gemeentescholen met geestelijke onderwijzers nu en dan iets beter, doch nooit veel. Wat de aangenomen scholen betreft, zij waren even erbarmelijk als die van West-Vlaanderen, voornamelijk in de Vlaamsch sprekende provinciën.

En nochtans waren die scholen, wij herhalen het, hadde men de heeren pastors en geestelijke inspecteurs moeten gelooven, alleen goed en konden de gemeentescholen, door wereldlijke onderwijzers bestuurd, er niet bij halen, zelfs wanneer de burgerlijke inspecteurs ze als deugdelijk roemden. Ook werden zij doorgaans alleen door gemeente, provincie en Staat, inzonderheid onder Katholieke regeeringen en wel eens onder Liberale, bevoordeeld en begunstigd, tot groote ergernis der gediplomeerde, waarlijk bekwame wereldlijke gemeenteonderwijzers en tot niet weinig nadeel van het volksonderwijs en de volksbeschaving, waarvan de voortgang door die onverstandige en onrechtvaardige handelwijze deerlijk werd belemmerd en gestremd. En de ouders? Wanneer zij niet, als in zeer vele gevallen, zich geheel onverschillig toonden omtrent de waarde der scholen, dan verkozen zij den heer pastor op zijn woord te gelooven, liever dan den wereldlijken onderwijzer, die, zegde men, wanneer hij zijn onderwijs verdedigde, uit eigenbelang sprak en voor zijne kapel predikte.

Tusschen de gemeente- en aangenomen scholen, door kloosterbroeders of -zusters bestuurd, waren er, die eene bijzondere melding verdienen, nademaal zij meer dan al andere te wenschen lieten. Wij bedoelen de zoogenaamde kantwerkscholen (*écoles dentellières*), welke men in grooten getale in Vlaanderen ontmoette. Het waren, gelijk de naam het aanduidt, gestichten, alwaar de arme dorpskinderen, jongens en meisjes, hoofdzakelijk het kant- of speldewerken leerden, doch waar zij tevens, heette het, lager onderwijs kregen. Uitsluitelijk in nonnenkloosters opgericht, waren zij, zooals door burgerlijke inspecteurs, in hunne rapporten aan de hooge overheid, en door Representanten in de Kamer meer dan eens werd verklaard, eene oneer voor een beschaafd land. De gediplomeerde en bekwame onderwijzeressen waren in die scholen zeldzamer dan in al andere kloostergestichten, en de arme leerlingen werden er op zoo wraakroepende wijze geëxploiteerd, dat het allerwege verontwaardiging wekte. Voor 6 uren arbeid kregen de kleinsten 2 centimen daags. Den grootsten, die 12 en meer uren moesten werken, betaalden de zusters een loon, dat nooit boven de

50 centimen ging; en dan nog vond men het middel, onder velerlei voorwendsels: godvruchtige werken, congregaties, broederschappen, enz., dit ellendige loon zoodanig in te krimpen, dat er nauwelijks de helft van overbleef. Aan leeren lezen werd bitter weinig gedaan, aan schrijven en rekenen nog minder, indien er al iets aan gedaan werd; want de Catechismus en gebeden moesten ook onderwezen worden. Benevens de kantwerkschool hielden natuurlijk de zusters er eene betalende school voor gegoede kinderen op na, en dewijl het onderwijs in dezelfde lokalen voor beide soort kinderen werd gegeven, kregen de arme vóór en na de betalende hunne lessen, d.i. vóór 8½ en na 11½ ure des morgens; vóór 1 en na 4 ure des namiddags. Meer dan 2 uren daags duurde het onderwijs voor hen nooit, op vele plaatsen slechts 1 uur. Ook konden leerlingen van 12 tot 15 jaar zelden iets anders dan wat hakkelend lezen, zonder een woord van het gelezene te verstaan. In 1870 bestonden in West-Vlaanderen 118 dier scholen onder den naam van gemeenteschool of van aangenomen school. Met de kanten, door de leerlingen vervaardigd, werd door het klooster een zeer winstgevende handel gedreven. Volgens officieele verslagen was in 20 van die scholen het onderwijs omtrent voldoende; in de overige bleef het beneden het minimum, door de wet voorgeschreven.

Vruchteloos werd herhaalde malen op zoo beweenlijken staat van zaken door inspecteurs en Kamerleden de aandacht gevestigd. Maatregelen ter verbetering der kantwerkscholen werden niet genomen. Slechts onder de wet van 1879 verdwenen zij, althans als gemeentelijke en aangenomen scholen.

Het was niet enkel, om de aanneming van kloosterscholen te verkrijgen, dat men ze ten koste der wereldlijke gemeentescholen trachtte te bevolken. De werking op de ouders en tegen het wereldlijk gemeenteonderwijs geschiedde ook daar, waar het gelukt was, aan de kloosterscholen de voordeelen der aanneming te bezorgen. Eene vermeerdering van bevolking ging voor die scholen met eene vermeerdering van inkomsten gepaard, vermits de kinderen der gegoede ouders schoolgeld betaalden, al was geene betalende school aan de kostelooze gevoegd, en voor de arme leerlingen verstrekte de gemeente schadeloosstellingen. Hoe meer leerlingen, hoe beter zaken het klooster maakte. Dat hier insgelijks de aangewende middelen ten doel hadden, de kloosters in aantal te doen toenemen, en dat zij gewoonlijk den gewenschten uitslag hadden, blijkt hieruit, dat die gestichten meest daar bloeiden, waar de bestuurders der aangenomen scholen de meerderheid der schoolkinderen tot zich konden lokken of met hulp van gemeente- en provincieraad de schadeloosstelling per arm kind hooger opvoeren.

De geestelijke inspecteurs droegen, gelijk men wel denken kan, het hunne bij, om dien uitslag alsmede het aannemen der kloosterscholen te vergemakkelijken. Openbare ambtenaars, wel is waar door den bisschop genoemd en van hem alleen afhankelijk, maar door den

Staat bezoldigd, hadden zij, om in den geest der wet te blijven, het officieel onderwijs moeten helpen bevorderen, zijne onderwijzers beschermen. Zoo verstonden zij het zelden en gebruikten integendeel hun gezag, om de kloosterscholen ten koste van de wereldlijke scholen te bevoordeelen. Verscheidenen hunner legden er zich op toe, den laatsten leerlingen, bij voorkeur de beste, te ontrooven; en zekere gemeenteonderwijzers zagen met schroom hunne bezoeken te gemoet, dewijl zij bij ervaring wisten, hoe elk bezoek voor hen het verlies van een of meer goede scholieren ten gevolge had, met welke zij mochten hopen in de wedstrijden onderscheidingen te behalen. Waar de inspecteurs hun doel niet bereikten met de ouders en leerlingen door het aanprijzen der kloosterscholen te winnen, aarzelden zij, evenmin als andere geestelijke heeren, minachting op het officieel onderwijs te werpen. Nu eens gewaardigden zij zich niet in de officieele school te treden; dan weer vereerden zij de kloosterscholen liefst met hunne bezoeken. Er waren er, die er geene zwarigheid in vonden zelven kloosterscholen in gemeenten van hun schoolgebied te stichten, om den gemeentescholen afbreuk te doen.

Volgens de wet hadden zij zich enkel met het onderwijs van godsdienst en zedenleer te bemoeien; in de practijk bemoeiden zij zich letterlijk met alles en streefden ernaar, in alles den toon te geven. Den onderwijzer en zijne school, het onderwijs en de schooltucht behandelden zij, alsof zij en niet de provinciale of kantonale inspecteurs meester waren, ook waar het andere vakken dan godsdienst en zedenleer gold. In de conferentiën, examens van konkoersen en andere, in de centrale commissie voerden zij gaarne het hooge woord en schenen het zich ten taak te hebben gesteld, de burgerlijke inspectie te overvleugelen. Geholpen door de heeren pastors, die als bisschoppelijke gedelegeerden toegang hadden tot de gemeentescholen, oefenden zij op den onderwijzer denzelfden invloed uit als op het gemeentebestuur en maakten beide tot gedweeë werktuigen, zonder daarom op te houden de kloosterscholen openlijk te begunstigen. Men noemde er, die op het laatst, d.i. omtrent 1870, zich niet ontzagen in de conferentiën politieke propagande te maken, het oppergezag der Kerk in het onderwijs en in al het overige als een onbetwistbaar recht te verdedigen, ja, andersdenkenden als ketters, godsdiensthaters en goddeloozen af te schilderen. Een hunner, die een paedagogisch tijdschrift uitgaf met eene den Staat en het burgerlijk gezag vijandige strekking en de onderwijzers dwong, er zich op te abonneeren, ging zooverre in volle vergadering de wet, welke hij moest helpen uitvoeren, aan te tasten, dewijl zij aan de Kerk niet gaf, wat haar toekwam. ‘Wij hebben reeds veel’, riep hij, ‘maar veel is niet genoeg. *Alles of niets* is onze leus, en 't zal niet lang meer duren, of wij zullen alles hebben!’ Dezelfde bisschoppelijke inspecteur, een dweper van de ergste soort, behandelde de wereldlijke onderwijzers als een dwingeland. In alles moesten zij

zich aan zijne eischen onderwerpen, en zij, die zich dergelijke vernedering niet wilden getroosten, werden in het bijwezen hunner ambtgenooten met zijn toorn en zijne ongenade bedreigd en moesten vaak tot hunne schade ondervinden, dat hij 't niet bij bedreigingen liet blijven.

In de konkoersen en de examens der normaalscholen was de rol, welke de geestelijke inspecteurs speelden, dikwijls overwegend. De leerlingen, die in Catechismus en heilige geschiedenis uitmuntten, waren voor hen de beste in alle vakken en kregen het grootst getal punten. Zij, die in den godsdienst minder bewijzen van bekwaamheid gaven, werden ook in de overige vakken met strengheid behandeld. De bisschoppelijke inspecteurs, die in de centrale commissie slechts met beraadslagende stem zetelden, oefenden op de beslissingen dikwijls een merkelijken en geenszins weldadigen invloed uit, ook waar het gold andere schoolboeken te onderzoeken dan die, voor het onderwijs van godsdienst en zedenleer bestemd. Aldus slopen in de lijsten van schoolwerken, door het staatsbestuur goedgekeurd, misselijke en andermaal anti-constitutioneele gewrochten, alleen hierom door die inspecteurs ten warmste aanbevolen, dewijl zij in den geest der Kerk geschreven waren. Dat gedelegeerden van de overheden der andere eerediensten in de centrale commissie of elders zich ooit eenig ander recht zouden aangematigd hebben, dan de wet hun toekende, vinden wij nergens aangeteekend.

De benoemingen van onderwijzend personeel werden door de gemeenteraden gedaan; doch hier weder liet de geestelijkheid niet na tusschen te komen, om de leerlingen harer normaalscholen of hare beschermelingen, bij voorkeur op al andere candidaten, hoe verdienstelijk anders, te plaatsen. Met hulp van den pastor viel het haar in vele gemeenten niet moeilijk, die benoemingen te doen geschieden, gelijk zij het wenschte.

Bij de benoemingen van burgerlijke inspecteurs, zoo provinciale als kantonale, had zij veeltijds de hand in het spel, voornamelijk onder Katholieke ministeries. Daar de kantonale alle drie jaar moesten herbenoemd worden, hadden zij meer dan de provinciale de geestelijke overheid te ontzien. Dat deze onder liberale ministeries dikwijls bij het benoemen of herbenoemen van schoolopzieners werd geraadpleegd, is in meer dan één omstandigheid gebleken. Mocht al de Kerk van den geest van het vergelijk van 1842 weinig rekening houden, de liberale ministers bleven van dien geest doordrongen en dreven de verzoening bij wijlen zooverre, dat Katholieken niet beter in haar zin hadden kunnen werken.

Maar de burgerlijke inspectie, zal men vragen? Deed zij haar gezag niet gelden, waar zich de geestelijke op haar terrein waagde en het leeuwenaandeel, door de wet aan de Kerk toegekend, zocht te vergrooten? Niet altoos. De burgerlijke inspectie bevond zich tegenover

de geestelijke dikwijls in een zeer neteligen toestand, die haar niet toeliet zich vrij te bewegen. Zij was soms niet geneigd aan verzet te denken, omdat zij hare benoeming voor een goed deel aan de geestelijke te danken had; andermaal was zij daartoe niet in staat, omdat zij door haar minister niet werd gesteund. In beide gevallen had zij er belang bij, met de geestelijke inspecteurs in vrede te leven. Zeker, er waren provinciale en kantonale schoolopzieners, die hun plicht in alles getrouw naleefden en zich tegen de aanmatigingen der lastige collega's moedig durfden verzetten; doch nevens hen ontbraken er niet, die de wet met evenveel toegeving meenden te moeten uitleggen als de Regeering, te meer daar zij wisten, dat eene andere houding hun licht het ongenoegen kon op den hals halen ook van liberale ministers. Zoo waren er, die het zich tot taak schenen gesteld te hebben, den geestelijken ambtgenooten het volgen der aanmatigende strekking beter mogelijk te maken. Een hunner had er nagenoeg van afgezien, de onderwijzers-conferentiën te leiden. Hij liet den bisschoppelijken inspecteur begaan, op het gevaar af de paedagogische in eene godsdienstig-politieke conferentie te zien ontaarden, gelijk meer dan eens geschiedde.

Een deel der toelagen, door de wetgeving voor het lager onderwijs verleend, moest, als wij weten, dienen, om de inrichting van bewaar- en adultenscholen aan te moedigen. Dit deel kwam in de eerste plaats den kloosterscholen te baat. Bijna elke aangenomen school had hare bewaarschool, zelden iets anders, dan wat men vóór de wet eene *kleinkinderschool*, in de Waalsche provinciën *une garderie* heette. De kleinen leerden er gebedekens opzeggen, verder niets. Van Froebelmethode en -oefeningen geen spoor, om de eenvoudige reden, dat de zusters, staande aan het hoofd dier zoogezegde bewaarscholen, er zelven geen begrip van hadden. Alleen in de steden trof men bewaarscholen en kindertuinen aan, welke dien naam rechtvaardigden. - De wereldlijke adultenscholen werden niet minder dan de eigenlijke lagere scholen bestreden, vooral nadat in 1866 een liberaal minister had toegelaten, er het godsdienstig onderwijs niet te geven. Zij werden van toen af als zeer gevaarlijke, zoo niet verderfelijke instellingen afgemaald en bij middel van de zondagsscholen tegengewerkt. Die zondagsscholen waren veelal niets anders dan eene soort godsdienstige vergaderingen of congregatiën, door den pastor of den onderpastor, met de hulp van kloosterzusters of godvruchtige jongelieden, bestuurd. Het onderwijs bepaalde hier weder zich veeltijds bij het opzeggen van gebeden en Catechismuslessen, zonder meer. Het openen en instandhouden dier scholen werd na 1866 bij bisschoppelijke omzendbrieven aan pastors en geestelijke schoolopzieners nadrukkelijk voorgeschreven. ‘Gij moet wel acht geven’, luidde het in een dezer, ‘dat onze zondagscholen, die zooveel goed stichten, door het openen van adultenscholen, waartoe de gemeenten zijn uitgenoodigd of het weldra zullen

worden, niet lijden. Zorgt, dat de gemeentebesturen haar (de zondagscholen) in tijds de voordeelen der aanneming verleenen, krachtens de wet van 1842.'

Het was in het normaalonderwijs, dat de Kerk hoofzakelijk haar invloed deed gelden. In 1842 bestonden, men zal het zich herinneren, 7 bisschoppelijke normaalscholen, den seminariën ter opleiding van priesters toegevoegd. Zij werden onmiddellijk door den Staat aangenomen. Van lieverlede kwamen er aangenomen geestelijke normaalscholen bij, en op 31 December 1878 telde men er niet minder dan 21, waarvan 14 voor onderwijzeressen, alle door kloosterzusters bestuurd. Daarnevens waren 11 wereldlijke normaalscholen, 1 voor onderwijzers en 10 voor onderwijzeressen, aangenomen, bijna alle op den voet der geestelijke geschoeid. Zoodat België 32 aangenomen normaalgestichten bezat, en wij overdrijven niet, wanneer wij voor het minst 28 als der geestelijkheid rechtstreeks of onrechtstreeks onderworpen opgeven. De Staat bezat op hetzelfde tijdstip niet meer dan 5 normaalscholen, 3 voor onderwijzers en 2 voor onderwijzeressen, en 4 normaalafdeelingen, aan middelbare onderwijsgestichten toegevoegd.

De aangenomen normaalscholen, inzonderheid de geestelijke, genoten groote voordeelen. Zij konden leerlingen toelaten, zooveel zij wilden, zonder voorafgaande examen *(examen d'entrée)*, en ontvingen voor elken leerling de staatstoelage van fr. 200, door de wet vastgesteld. In de jury's voor het afleveren der diploma's, uit 6 leden samengesteld, zetelden 3 geestelijken. De bestuurders en leeraars mochten de schoolboeken gebruiken, welke zij verkozen. Voor al wat de lokalen, schoolmeubelen, leermiddelen, regiem, enz. betreft, was de Staat, getrouw aan zijn stelsel van verzoening, zoo toegevend, dat zijne inspectie slechts bij name bestond. In de aangenomen wereldlijke normaalscholen, aan de geestelijkheid onderworpen, was het eveneens gesteld.

In 1846 begon het normaalonderwijs diploma's af te leveren. Van dit tijdstip tot 1879 werden 11,894 diploma's verleend, waarvan 7,546, ongeveer ⅔, door aangenomen scholen. In 1842, tijdens de discussie der wet, had de Minister Nothomb beweerd, dat zij slechts ⅓ der onderwijzers en onderwijzeressen en de normaalgestichten van den Staat ⅔ zouden geleverd hebben. De verhouding was dus, dank aan de toegevendheid der opvolgende ministeries, omgekeerd.

Het onderwijs was in het meerendeel der aangenomen normaalscholen, vooral in de geestelijke, alles behalve schitterend; en weinige der leerlingen, welke ze met een diploma verlieten, bezaten de noodige bekwaamheid, om met vrucht onderwijs te geven. En hier alweder hadde het moeilijk anders kunnen wezen. Het personeel der scholen voor onderwijzers werd gewoonlijk onder de jonge priesters aangeworven, die pas het Seminarie verlaten hadden, of tusschen kloosterbroe-

ders, die voor de taak van leeraars eener normaalschool evenmin berekend waren; dat der scholen voor onderwijzeressen tusschen kloosterzusters, die nog minder kennis en ervaring bezaten. Het materiaal was in den regel onvolledig, de lokalen niet doelmatig ingericht. Daarbij werd te veel tijds aan godsdienstonderwijs en godsdienstoefeningen besteed en konde het regiem, overdreven streng en kleingeestig kloosterachtig, in de jongelieden de liefde voor de verheven zending van onderwijzer, de schoone taak van volksopvoeder niet ontwikkelen, noch hen tot beschaafde burgers van een beschaafd land vormen. Dat zij niettemin in hunne examens niet meer dan de leerlingen der normaalscholen en -afdeelingen van den Staat mislukten, hadden zij aan de samenstelling der jury's te danken, alsmede aan zekere niet zeer kiesche middeltjes, waarvan de leeraars hunner school zich gaarne bedienden, om hun het winnen van het diploma lichter te maken.

Wat niet wegnam, dat die normaalgestichten en de onderwijzers en onderwijzeressen, welke er hunne opleiding ontvingen, in de oogen der geestelijkheid die des Staats en hunne kweekelingen verre overtroffen. Nochtans was in de Staatsnormaalscholen personeel, onderwijs, regiem, gansch de organisatie oneindig beter, en verdienden die scholen, vooral na 1870, onder vele betrekkingen met de goede kweekscholen van andere landen op één lijn gesteld te worden.

Indien die laatste door de geestelijkheid niet naar waarde geschat werden, dan was het, omdat zij voor haar immer de kostelijke en nuttelooze scheppingen bleven, welke de Ultra's van 1842 erin gezien hadden. Gelijk wij weten, had de wetgever bepaald, dat er, om te beginnen, 2 officieele normaalscholen zouden ingericht worden. Het was zeer weinig, als men in aanmerking neemt, dat er reeds 7 bisschoppelijke bestonden; doch men oordeelde het geraadzaam vooralsnog er zich mee te vergenoegen, om die Ultra's niet nog meer te ontstemmen. De 2 scholen werden in 1843 geopend, 1 te Nijvel voor de Waalsche, en 1 te Lier voor de Vlaamsche provinciën. Het duurde tot 1866, eer eene bijzondere wet de inrichting van 4 nieuwe scholen, 2 voor onderwijzers en 2 voor onderwijzeressen, kwam voorschrijven, waarvan in 1879 nog slechts 3 waren geopend, 1 voor onderwijzeressen en 2 voor onderwijzers. De normaalscholen voor onderwijzers hadden, behalve haar geestelijken bestuurder, een geestelijke, als leeraar van godsdienst en zedenleer; die voor onderwijzeressen, een geestelijke, als leeraar van godsdienst en zedenleer, en eene wereldlijke bestuurster, doch alleen hierin van kloosterzusters onderscheiden, dat zij het kloosterlijk habijt niet droeg. Men zoude gezegd hebbe, dat die toegevingen, waaromtrent niets in de wet geschreven stond, de Kerk hadden moeten vermurwen; doch zij hielpen niet het minst, om ze in genade te doen aannemen. Werden de wereldlijke gemeentescholen als gevaarlijk bestreden, nog meer werden het de officieele normaal-

gestichten. Hun onderwijs, hunne leeraars en leerlingen bleven in den ban, en zij werden, zoo niet openlijk, dan toch *in petto*, als kettersche scholen, als *geuzenscholen* beschouwd.

En nochtans werd het onmogelijke beproefd, om alle vrees omtrent haar uitsluitelijk godsdienstig karakter en hare orthodoxie te doen verdwijnen. Als staatsscholen hadden zij voor jongelieden van alle belijdenissen moeten openstaan, en men kan nauwelijks in 36 jaar een paar voorbeelden aanwijzen van Protestantsche kweekelingen. Al de leerlingen behoorden dus tot den Roomsch-Katholieken eeredienst. Het regiem, waaraan de leerlingen onderworpen waren, was eerder kloosterlijk dan wereldlijk, en de normalisten werden strenger dan seminaristen gehouden. Dagelijks woonden zij het misoffer bij en den Zondag brachten zij grootendeels in de kerk door. Zij leerden de mis dienen, orgelspelen, kerkzang, eenige jaren zelfs kaarsen maken en andere kostersbezigheden: daar gedurende geruimen tijd vele onderwijzers ook kosters waren, moest men hen tevens voor het kostersambt opleiden. Te Lier namen zij, in priesterkleederen gehuld, als koorzangers deel aan de processiën, die op gezette tijden de straten der stad doorkruisten; en 't was slechts, nadat het feit lang en breed in de Kamer besproken was geworden, dat men hen van die verplichting ontsloeg. Op zekere feestdagen zongen zij in de kerk op de hoogzaal tijdens de godsdienstoefeningen. Alle maanden moesten zij te biechte gaan en de H. Tafel naderen Zij hadden zelfs den bestuurder een biechtbewijs af te leveren. Aan gebeden, litanieën, des morgens, des avonds en in den loop van den dag, kwam geen einde: een volksvertegenwoordiger sprak eens in de Kamer van eene school, waar dagelijks 18 à 20 maal werd gebeden en waar aan literarisch en wetenschappelijk onderwijs minst van al werd gedaan. Nooit mochten de normalisten het gesticht alleen verlaten, tenzij om in vacantie te gaan. Geen tijdschrift, geene andere lectuur dan hunne schoolboeken kwam in hunne handen, en zelfs de boekwerken en tijdschriften, welke het staatsbestuur voor de bibliotheek der school zond, kregen zij niet te zien. Bij hunne terugkomst na de vacantie moesten zij een briefje van den pastor hunner parochie meebrengen, ten bewijze, dat zij zich, tijdens hunne afwezigheid van de school, goed hadden gedragen. Daarbij gebeurde het in den loop van het jaar, dat door paters Jezuïeten of andere kloosterlingen eene geestelijke *retraite*, die verscheidene dagen duurde, in het gesticht gehouden werd, aan sermoenen, meditatiën, gebeden en andere godsdienstoefeningen gewijd. Tijdens die *retraite* mocht zelfs geen schoolboek worden opgeslagen. Kortom, in de geestelijke normaalscholen konde het zoo godsdienstig, doch niet godsdienstiger toegaan. Alleen in sommige aangenomen wereldlijke normaalscholen, waarvan de bestuurster en onderwijzeressen zich de zonde wilden doen vergeven geene kloosterzusters te zijn, werd iets meer gedaan.

Toch slaagde men er niet in den toorn der Kerk te ontwapenen, haar gunstiger te stemmen. Zoowel de staatsnormaalscholen en -afdeelingen als evengemelde wereldlijke normaalscholen voor onderwijzeressen bleven geuzenscholen, m.a.w. slechte, kettersche gestichten, welker gediplomeerde kweekelingen geen vertrouwen verdienden en der jeugd niet dan verkeerde grondbeginselen konden inprenten. Bij het verlaten der school mochten die kweekelingen, tot het bekomen eener betrekking, niet op den steun der geestelijke heeren rekenen. Hunne bestuurders of bestuursters zelven, hoezeer van hunne zedelijkheid en godsdienstigheid, bekwaamheid en geschiktheid overtuigd, durfden hen niet altoos aanbevelen, uit vrees den bisschop of zijn schoolopzieners te mishagen.

IV.

Men zal met ons bekennen, dat de houding der Kerk bij de uitvoering der schikkingen, die haar de bevoorrechte stelling schonken, op den duur niet van aard was, om de beloften van gematigdheid en vreedzaamheid, in 1842 gedaan, te rechtvaardigen. Die houding had geëindigd met te worden, wat zij, die de wet met tegenzin stemden, hadden gevreesd. Gelijk vroeger, gelijk altoos, had de Kerk allengs hare ware strekking moeten openbaren en logisch den weg volgen, haar door hare overleveringen aangewezen. Ziedaar, waarom ten slotte onder die wet haar gevoelen blijft: ‘De officieele school is een gevaar, dewijl zij meer leert, dan voor het leven hierna wenschelijk is.’ Geene toegevingen kunnen haar tot duurzame verzoening overhalen. *Alles* of *niets* is inderdaad hare leus; en waar zij het onderwijs niet teenemaal in haar geweld heeft, waar zij een deel, hoe klein, van het oppergezag moet afstaan, is het gevaarlijk, al ware het de godsdienstigheid zelve, niet alleen voor de kinderen der bewaarschool en der lagere school, nog meer wellicht voor de oudere leerlingen der adulten- en normaalschool. Natuurlijk: de Catechismus en een weinig, zeer weinig lezen, ziedaar al de kennis, welke de mensch behoeft, en het is met deze, dat hij den strijd voor het bestaart moet strijden, dat hij in de wereld moet zien voort te komen.

Het was echter het gevoelen niet der verstandige en edelmoedige lieden, die het volk reeds in dit leven een beter lot toewenschen; het was hun gevoelen nu zoo min als vroeger, veel minder zelfs dan vroeger. Zij begrepen, als hunne geloofsgenooten in vorige eeuwen, hoe het volksonderwijs, zooals de Kerk het verstaat en van haar standpunt verstaan moet, geene wapens verschaft, sterk genoeg, om te zegepralen in de worsteling met de mededinging der overige natiën, die geheel anders toegerust in het veld verschijnen, om den strijd aan te gaan op het gebied van kunst en nijverheid, van handel en landbouw, strijd, van welks uitslag de voorspoed en bloei eens volks en de toekomst des vaderlands afhangen. Dat de wet van 1842 voor het lager onderwijs

iets gedaan had, werd door hen niet geloochend, kon niet geloochend worden. Ondanks den tegenstand der vijanden van het wereldlijk onderwijs had het in de steden en groote dorpen, zelfs in vele kleinere gemeenten, vooral in de Waalsche provinciën, vorderingen gemaakt, die niet waren te versmaden. Het materiaal was allengs verbeterd, de lokalen vooral, nadat door de Wetgeving voor het bouwen van scholen een krediet van 20 millioen gestemd was. Het onderwijzend personeel, dat, geleverd door de aangenomen normaalscholen, niet uitgezonderd, had, dank aan het beleid en den ijver van verdienstelijke burgerlijke inspecteurs en de aanraking met de knappe onderwijzers, in de staatsnormaalscholen gevormd, gelegenheid gevonden, in de driemaandelijksche conferentiën zijne opleiding te voltooien. De programma's hadden uitbreiding gekregen, de methodes met de elders gemaakte vorderingen haar voordeel gedaan en de schoolboeken, onder den invloed der heropbloeiende Vlaamsche letteren en degelijke Hollandsche paedagogische schriften, zoozeer gewonnen, dat zij in meer dan één vak voor de goede vreemde niet moesten achterstaan.

Daarbij was op vele plaatsen de belangstelling der ouders en gemeentebesturen in al wat het volksonderwijs aangaat, andermaal gewekt. Wel bleven zij in vele dorpen, waar de denkbeelden der heeren pastors in zake van opvoeding voor onfeilbaar golden, in de traditioneele onverschilligheid volharden en hielden zij ettelijke meters steenweg nog altoos voor oneindig voordeeliger dan de beste school van de wereld; doch over het algemeen genomen had de openbare denkwijs, als na 1815, opnieuw het besef van het groote gewicht der volksschool gekregen en was het getal harer leerlingen aanzienlijker dan ooit te voren. Toch waren de dagelijks talrijker vrienden dier school met de gemaakte vorderingen niet voldaan, daar deze niet overal in den lande werden waargenomen en niet op de hoogte waren van die, welke elders, in Holland, Duitschland, Zwitserland, enz., gemaakt werden. Te veel lotelingen bleven geheel ongeletterd, te veel ongelukkige kinderen van de weldaden eener opvoeding verstoken, die alleen hen tot den rang van vrijheidlievende burgers en verlichte vaderlanders kon verheffen. Wat de voorstanders der volksschool het meest betreurden en de wet niet konden vergeven, was, dat zij den onderwijzer bij voortduring in menige localiteit geheel afhankelijk van de geestelijkheid maakte en hem in het openbare leven zoowel als in zijne school, als mensch en burger niet minder dan als volksopvoeder alle vrijheid roofde.

Van haar kant was de Kerk, bij al hare voorrechten en toenemende aanmatigingen, niet tevreden, dewijl zij het Belgische lager onderwijs, spijt deze, niet had kunnen beletten vooruit te gaan. Zij kloeg, dat de Katholieke bewindvoerders hare eischen niet genoeg involgden, de wet niet genoeg dienstbaar maakten aan hare inzichten en belangen. De zaak was, dat mettertijd hare eischen steeds zwaarder geworden waren. Na de Encycliek van Gregorius XVI, in 1832, waren in

1864 en later de Syllabus en de Encyclieken van Pius IX gekomen, die, al de idealen van burgerlijke vrijheid en staatsonafhankelijkheid, alle godsdienstige verdraagzaamheid veroordeelende, de landen en volkeren tot de gedachten en instellingen der middeleeuwen wilden terugvoeren. De vrijheid van geweten, van spreken en schrijven, van vereeniging, van onderwijs, alle vrijheid, in één woord, was verderfelijk, tenzij voor haar alleen, zoowel als de gelijkheid voor de wet, de toelating van alle burgers tot de openbare ambten en bedieningen, de onderwerping der geestelijken als burgers aan het burgerlijk gezag, zoowel als de Belgische Grondwet en de instellingen, die eruit voortvloeien. Daarentegen werd de onderwerping van het burgerlijke gezag aan de Kerk, de herinvoering der censuur, benevens al wat aan de donkerste bladzijden onzer geschiedenis herinnert, als voortreffelijk aanbevolen, als dingen verheerlijkt, tot welke de moderne natiën niet spoedig genoeg konden terugkeeren, indien zij onvermijdelijke rampen en volslagen ondergang wilden vermijden. Men begrijpt, welke gevolgen de verkondiging van dergelijke leerstelsels in een land als België moest hebben, waarvan reeds de geestelijkheid zich niet meer met hare bevoorrechte stelling in het lager onderwijs en met al de andere voordeelen, welke zij geniet, vergenoegde. De aanmatigingen en gezagsmisbruiken werden erdoor goedgekeurd en meer aangemoedigd. Waren vroeger Katholieke Ministers genoodzaakt geworden, in de Kamers nadrukkelijk te verklaren, dat zij het onderwijzen van zulke grondwettelijke ketterijen in de scholen niet zouden dulden, voortaan werden zij op hardere proeven gesteld. In de onderwijzersconferentiën werd de taal der bisschoppelijke inspectie stouter, in zekere kloosterscholen de Catechismus zoo onderwezen, dat den leerlingen minachting en haat tegen het vaderland, zijne wetten en instellingen werden ingeprent. In de geestelijke normaalscholen was de geschiedenis meer dan ooit een leergang van kerkelijke politiek, en de Katholieke Regeering zag, na voorafgaand onderzoek, zich verplicht, het gebruik van boeken te verbieden, door leeraars dier gestichten uitgegeven en waarin openlijk tegen de gewetensvrijheid en de Grondwet werd geijverd.

Wij kunnen ons de moeite sparen hierbij te voegen, dat niet enkel in de scholen Rome's vrijheiddoodende leerstelsels werden gepredikt. Op den kansel, in den biechtstoel, in de drukpers, overal, waar men ze konde verkondigen, geschiedde hetzelfde, dikwijls in bewoordingen, die goede Katholieken zelven moesten tegen de borst stooten en al wie nog eenige liefde voor het vaderland koesterde, met verontwaardiging vervullen. De meerderheid van het Belgische volk, ofschoon den godsdienst toegedaan, werd door de nieuwe beginselen en de taal, waarin ze werden voorgedragen, geërgerd; de verbittering steeg allerwege zoo hoog, dat het getal tegenstanders van de schoolwet, in dorpen niet minder dan in steden, merkelijk toenam. De gematigde lieden van elke gezindheid, die lang tegen het neutrale onderwijs en de verwijde-

ring der geestelijkheid uit de school als eene onmogelijkheid hadden opgezien, begonnen zich af te vragen, waar men met de aanprediking van zulke leerstelsels heen wilde, en veranderden van zienswijze, daar zij zich het gevaar niet meer konden ontveinzen, dat het land en zijne instellingen dreigde. De verkiezingen van 1878 stonden voor de deur. De liberale gezindheid aarzelde niet, de schoolquaestie op den voorgrond te plaatsen. Om alle misvatting te voorkomen, verklaarde zij, dat de zegepraal, indien zij die behaalde, de beteekenis van de noodzakelijkheid eener nieuwe schoolwet zoude hebben en dat eene harer eerste handelingen aan het bewind het voordragen dier wet zoude wezen.

Het vraagpunt, aan de kiezers in dien vorm voorgelegd, werd in den zin der neutrale school opgelost. Zij zonden naar de Kamers eene meerderheid, sterk genoeg, om het met de nieuwe wet te beproeven. Het liberale Ministerie, dat uit de kiezingen voortsproot en de hervorming als hoofdartikel in zijn programma schreef, begon met het openbaar onderwijs van het Departement van Binnenlandsche Zaken te scheiden, om er een afzonderlijk Departement van te maken.

Overeenkomstig de voorschriften der Grondwet werd de wetgevende zittijd den 12den November geopend. In de troonrede duidde de Koning het programma aan, dat hij hoopte door de nieuwe meerderheid te zien volgen. Betreffende het onderwijs sprak Z.M. de volgende merkwaardige woorden: ‘De verstandelijke ontwikkeling eens volks is meer dan ooit, in den tegenwoordigen tijd, de voornaamste bron van zijnen voorspoed.... Het onderwijs op kosten van den Staat gegeven moet onder het uitsluitelijke bestuur en toezicht der burgerlijke overheid geplaatst worden.’ Die woorden werden door de meerderheid met warmte toegejuicht, en in haar adres antwoordde de Kamer der Volksvertegenwoordigers in deze voege: ‘De Kamer wacht met vertrouwen de ontwerpen af, bestemd, om het onderwijs op kosten van den Staat gegeven, onder het uitsluitelijk bestuur en toezicht der burgerlijke overheid te plaatsen, en dit onderwijs te gelasten met de zending de jonge geslachten de liefde en den eerbied in te boezemen voor de grondbeginselen, waarop onze instellingen rusten.’

Het was eerst na drie weken levendige discussie, dat het adres gestemd werd. Zij liep bijna geheel over het godsdienstig gedeelte der schoolquaestie. Twee dagen na de stemming van het adres kondigde het episcopaat, onder den vorm van een herderlijken brief van den kardinaal-aartsbisschop en de bisschoppen aan de geloovigen van België, een manifest af over de noodzakelijkheid van het godsdienstig onderwijs in de lagere scholen. Het stuk, dat men de oorlogsverklaring der bisschoppen heeft genoemd, ving aldus aan:

‘Door O.H. Jezus Christus met de zorg gelast voor het heil uwer zielen te waken, hebben uwe bisschoppen den plicht niet alleen u den weg te wijzen, die tot het gelukzalig einde leidt, hun beloofd, die

in hem gelooven en hem volgen, maar tevens de lagen en hinderpalen aan te duiden op uwe baan gezaaid door den *vijand*, en u, vooral *bij het naderen van den strijd*, aan te manen u met het geloof en het gebed te wapenen, opdat gij standvastig en volhardend blijvet, den dag dat de vervolging uwe getrouwheid aan Jezus Christus en zijne Kerk op de proef zal stellen. Kunnen wij ons, in tegenwoordigheid der uitgebreide samenzwering, die tegen den Godsdienst gesmeed, en der aanvallen, de eene verderfelijker dan de andere, die op dit oogenblik tegen de rechten der Kerk beraamd worden, onthouden, eenen alarmkreet te slaken? Kunnen wij ons onthouden u in te lichten omtrent de grootheid en uitgestrektheid der gevaren, die het geloof bedreigen in ons België, altoos zoo gehecht aan den Katholieken Godsdienst en zijne leerstukken, wanneer de *vijanden* van dit geloof ontwerpen koesteren en aankondigen, die niets minder ten doel hebben, dan de goddelijke zending der Kerk te belemmeren en haar weldadigen invloed op ons vaderland te vernietigen?'

Iedereen moest begrijpen, dat met de *vijanden* niemand anders dan de nieuwe Regeering en met de *vervolgingen* alleen de inrichting van het neutraal onderwijs konden bedoeld worden. Zoodat de bloote aankondiging eener wet, de lagere school aan den Staat toevertrouwende, die alleen ze konde en wilde beschermen en vooruithelpen, door het episcopaat als eene aanranding, een oorlog tegen den godsdienst beschouwd werd en de Regeering, die ze meende te moeten voorstellen, als der Kerk vijandig. Het was inderdaad, gelijk toen werd aangemerkt, in eens zeer verre gaan, vermits men nog heel niet wist, wat juist de nieuwe wet zoude zijn, noch hoe zij de moeilijkheid van het godsdienstig onderwijs zou pogen op te lossen. Er waren lieden, die zich aan ergerlijke gevolgen van de bisschoppelijke oorlogsverklaring verwachtten. Gelukkig had zij die gevolgen niet en werd de openbare rust niet gestoord. De bevolkingen bleven kalm, wat de Regeering in de overtuiging moest versterken, dat de aangekondigde hervorming aan den wensch van de meerderheid der burgers, nietkiezers zoowel als stemgerechtigden, voldoening verschafte.

Een tweede manifest werd op 30 Januari 1879, onder den vorm van Bevelbrief voor den Vasten (*Mandement du Carême*), van den kansel aan de geloovigen voorgelezen. In min krachtige bewoordingen opgesteld, bevatte het nochtans andermaal zinsneden, die in den mond van staatsambtenaars vrij scherp klonken. Het wetsontwerp was bekend; men wist, dat de geestelijkheid in de school zou worden toegelaten, zoo niet als gezag, toch om er het godsdienstig onderwijs te geven. 'Het staatsbestuur', zegde het manifest, 'poogt zijne inzichten te verbergen...' En verder: 'Het staatsbestuur kan de zelfbegoocheling niet zooverre drijven te gelooven, dat uwe bisschoppen zouden bijdragen, om *dit bedrog*, *dit belachelijk aanbod* te doen gelukken.' In denzelfden bevelbrief werd de verdwijning der wet van 1842 in

woorden betreurd, geheel in tegenstelling met de klachten, vroeger in de conferentiën en elders door de geestelijkheid tegen die wet aangeheven.

Een derde manifest, weer een herderlijke brief, verscheen op 12 Juni 1879, op het oogenblik, dat in de Kamer der volksvertegenwoordigers de discussie der onderwijswet begonnen was. Het bevatte nogmaals beschuldigingen tegen het staatsbestuur. Geene rekening houdende van art. 4, dat de geestelijkheid in de school toeliet, om er het godsdienstig onderwijs te geven, kloeg het, dat de godsdienst *uit de school gebannen was;* dat dit artikel geen ander doel had, dan *de kwaadaardige trouwloosheid* der wet te bewimpelen. 'De strijd vangt van heden af aan', zegde het onder ander. 'Gij zult dien aanvaarden, zeer waarde broeders, met de beradenheid Katholieken en Belgen waardig, onder het herhalen van den kreet onzer voorvaderen: "*God wil het*!"' Volgde een oproep aan de geloovigen, om hen tot overvloedige en aanhoudende geldoffers aan te sporen.

Daarbij bleef het niet. Weinige dagen later werden aan de H.H. pastors en biechtvaders bevelen gezonden omtrent de gedragslijn, welke zij hadden te volgen. Die bevelen laten zich aldus samenvatten:

'Verbod aan de kinderen de officieele scholen te bezoeken, en verzachtende omstandigheden, om dit bezoek in zekere gevallen te verschoonen.

Verbod aan de jongelieden van beide kunne in de staatsnormaalscholen te studeeren.

Verbod de functiën van leeraar of leerares in de officieele scholen te aanvaarden, tenzij, in bijzondere gevallen, *om een grooter kwaad te voorkomen* of *een grooter goed te stichten.*

Het alles op straffe van doodzonde.'

De oorlog was dus werkelijk aan de wet verklaard, en nog wel eer zij was uitgevaardigd. Het konde niet beletten, dat zij door de Kamers werd gestemd en dat de stemming overal voldoening wekte, waar men, in het belang van het onderwijs zelf en van de grondwettelijke instellingen, de hervorming onontbeerlijk achtte. Wat de personen betreft, die de aanneming betreurden, men kan niet zeggen, dat zij voor het oogenblik zeer talrijk waren, buiten zekere kringen. Gelijk wij verder zullen zien, verklaarden Katholieken, wier godsdienstige gevoelens onberispelijk waren, dat niets in de wet hun van aard scheen, om die gevoelens te kwetsen.

En in den grond bevatte zij niets, wat voor den onbevooroordeelde de benamingen slecht en verderfelijk rechtvaardigde, op haar door leden der rechterzijde toegepast; niets, dat hun het recht gaf te beweren, dat zij den bevolkingen alle godsdienstig gevoel zoude ontrooven. Om het te bewijzen, zullen wij, evenals wij 't voor de wet van 1842 deden, de voornaamste schikkingen aanhalen, die namelijk, welke haar neutraal karakter moesten verzekeren.

'Er zal in elke gemeente ten minste ééne gemeenteschool zijn. Be-

waar- en adultenscholen worden de gemeenteschool toegevoegd, waar het staatsbestuur het noodig oordeelt.'

Zoodat voortaan de Staat en niet de gemeente alleen over de noodzakelijkheid der bewaar- en adultenscholen zoude uitspraak doen.

'Het staatsbestuur stelt, na den gemeenteraad en de bestendige deputatie van den provincieraad gehoord te hebben, het minimum-scholen vast in elke gemeente, alsmede het getal klassen en onderwijzers voor elke school. Het bepaalt, welke scholen uitsluitelijk bestemd zijn voor de kinderen der eene of andere kunne, en in welke kinderen van beide kunne mogen toegelaten worden, alsook de scholen, waaraan bewaar- of adulten-scholen zullen worden toegevoegd.

De behoeftige kinderen (*enfants indigents*) ontvangen het onderwijs kosteloos. De gemeente is gehouden het te verschaffen *in de gemeentescholen* aan *al* de behoeftige kinderen.'

De wet van 1842 sprak enkel van *arme* kinderen, kinderen, wier ouders bij het armbureel waren ingeschreven. Zij liet ook toe die kinderen naar *aangenomen* scholen te zenden.

'Het godsdienstig onderwijs wordt overgelaten aan de zorg der huisgezinnen en der bedienaren van de verschillende eerediensten. Een lokaal wordt in de school ter beschikking dier bedienaren gesteld, om er, hetzij vóór, hetzij na de schooluren, onderwijs te geven aan de kinderen hunner belijdenis, die de school bezoeken.

Het lager onderwijs bevat noodzakelijk de zedeleer, het lezen, schrijven, de grondbeginselen der rekenkunde, het wettelijk stelsel van maten en gewichten, de beginselen der Fransche, Vlaamsche of Hoogduitsche taal, de aardrijkskunde, de geschiedenis van België, de beginselen der teekenkunde, de vormleer; aanvankelijke kennis van natuurwetenschap, de gymnastiek, den zang en, voor de meisjes, het handwerk. Het kan in de plaatsen, waar het mogelijk en nuttig is, uitgebreid worden.'

Het nieuwe programma sprak dus niet van den godsdienst, doch bevatte 7 nieuwe vakken, die in de wet van 1842 niet stonden geschreven. Wij moeten er bijvoegen, dat verscheidene dier nieuwe vakken reeds in vele scholen werden onderwezen.

'De boeken voor het onderwijs der lagere scholen bestemd, worden door eenen verbeteringsraad onderzocht en door het staatsbestuur goedgekeurd.'

De verbeteringsraad verving de centrale commissie, die uit burgerlijke en geestelijke inspecteurs bestond. Hij zoude uit 6 inspecteurs en uit 8 andere leden, vreemd aan het onderwijzend personeel, bestaan.

'De onderwijzer laat geene gelegenheid voorbijgaan, zonder de leerlingen de liefde en den eerbied voor 's lands instellingen en de openbare vrijheden in te boezemen. Hij onthoudt zich van elken aanval op de godsdienstige overtuigingen der familiën, wier kinderen hem zijn toevertrouwd.

De benoeming der onderwijzers geschiedt door den gemeenteraad.

Om gemeente-onderwijzer te kunnen genoemd worden, moet men Belg of genaturaliseerd en gediplomeerd zijn.'

Dus geene ongediplomeerde of vreemde gemeente-onderwijzers meer, als b.v. in de school van Wervick, welke wij vroeger vermeldden.

'Het toezicht over de scholen wordt toevertrouwd aan de gemeenteoverheid, aan schoolcomiteiten en aan de inspecteurs van den Staat. Elke provincie heeft eenen of meer hoofdinspecteurs (*inspecteurs principaux*), door den Koning genoemd. In het gebied van ieder hunner zijn er kantonale inspecteurs, genoemd door het staatsbestuur.'

De wet van 1842 kende geene schoolcomiteiten, waarvan wij later zullen spreken. Al de inspecteurs werden staatsambtenaren; er zouden geene geestelijke inspecteurs meer zijn, en de kantonale moesten niet meer alle drie jaar herbenoemd worden.

'De jaarwedde der onderwijzers wordt door den gemeenteraad vastgesteld. Zij kan van niet minder zijn dan fr. 1000 voor de hulponderwijzers en fr. 1200 voor de onderwijzers, het casuëel (schoolgeld der betalende leerlingen, schadeloosstellingen voor behoeftige) meegerekend. Hun inkomen mag niet beneden dat van 1878 dalen. De onderwijzer heeft recht op eene woning of eene schadeloosstelling.

De onderwijzer, die geene tuchtstraf heeft ondergaan, heeft recht op eene verhooging van jaarwedde van fr. 100, na 5 jaar, van fr. 200, na 10 jaar, van fr. 400, na 15 jaar, en van fr. 600, na 20 jaar.'

Reeds in 1876 was het minimum der jaarwedde op fr. 1000 gebracht, daar in sommige gemeenten, waar de arme kinderen de aangenomen scholen bezochten, de toestand der gemeenteonderwijzers, door het verlies van schadeloosstellingen, met fr. 200 vaste jaarwedde volstrekt onhoudbaar was geworden.

'De onkosten van het onderwijs zijn ten laste der gemeenten, met de tusschenkomst van den Staat en de provinciën. Er wordt echter bepaald, dat de tusschenkomst der provincie niet verplichtend zal zijn, dan voor zooveel de toelage der gemeente in verhouding is met hare hulpmiddelen. Die toelage mag in geen geval beneden die van 1878 blijven. De tusschenkomst van den Staat is alleen verplichtend, wanneer die der gemeente in verhouding is met dezer hulpmiddelen, en de toelage der provincie gelijk aan 2 opcentimen op de hoofdsom der directe belastingen, zonder dat zij beneden die van 1878 blijven kan.'

Hier, evenals bij het artikel betreffende de onderwijzersjaarwedden, wilde men voorkomen, dat ongunstig gestemde gemeenten en provinciën de uitvoering der wet belemmerden. Met hetzelfde doel bepaalde een ander artikel:

'De toelage der gemeente en die van den Staat en de provincie mogen alleen voor scholen aangewend worden, in het minimum begrepen door het staatsbestuur vastgesteld. Alle andere scholen, welke de gemeente wil inrichten, blijven uitsluitelijk te haren laste en zijn niettemin aan al de voorschriften der wet onderworpen. Geene school

kan eenige subsidie of toelage ontvangen of behouden van gemeente, Staat of provincie, dan voor zooveel de overheid, welke ze bestuurt, ze onderwerpe aan het toezicht door de wet vastgesteld.'

Daar men niet zonder reden vreesde, dat de uitvoering der nieuwe wet in den beginne verlies van onderwijskrachten zou ten gevolge hebben, moesten maatregelen genomen worden, om daarin te voorzien.

'Het staatsbestuur wordt gemachtigd bij de vroeger gedecreteerde normaalscholen (waarvan, zooals wij gezien hebben, 5 waren ingericht) nog 2 voor onderwijzers en 4 voor onderwijzeressen te organiseeren. Het mag daarenboven zooveel normaalafdeelingen aan middelbare onderwijsgestichten toevoegen, als het zal noodig oordeelen. Aan de leerlingen der normaalscholen en afdeelingen wordt volkomen vrijheid verzekerd, om hunne godsdienstplichten te vervullen.

De vrijstellingen van gemeentescholen en de machtigingen tot aanneming van privaatscholen zullen niet meer verleend worden; doch scholen onder het beheer der vorige wet aangenomen kunnen blijven bestaan, mits zich aan het staatsbestuur en zijne inspectie te onderwerpen. Ook de subsidiën mogen bij voortduring aan de bestaande bewaar- en adultenscholen verleend worden. De leerlingen der aangenomen normaalscholen mogen tot het einde van 1883 hun exaam ter bekoming van het diploma voor eene Staatsjury afleggen.'

Voor al het overige was de wet nagenoeg gelijk aan die van 1842. De nieuwe schikkingen, aan andere wetgevingen, in de eerste plaats aan de Hollandsche, ontleend, werden toereikend geacht, om voortaan de volksschool alleen van het burgerlijk gezag afhankelijk te maken; den toestand des onderwijzers, onder zedelijk zoowel als stoffelijk opzicht, te verbeteren; zijne vrijheid als mensch en burger te verzekeren; het onderwijs in staat te stellen, de elders gemaakte vorderingen te benuttigen, en de gemeente en provincie in de onmogelijkheid te stellen, de school te benadeelen of tegen te werken. Geene enkele bepaling kwam de vrijheid van godsdienst en godsdienstig onderwijs beperken. Ook had de wet in de Kamer eene vrij groote meerderheid van stemmen vereenigd; en indien zij in den Senaat slechts met één stem meerderheid werd aangenomen, dan was het, dewijl eenige Senatoren, anders niet van voortgang afkeerig, maar wien de uitvoering der wet van 1842 niet genoeg de oogen had geopend, op het laatste uur onder den invloed van hunne vrienden der rechterzijde zich van hunne vrienden der linkerzijde meenden te moeten scheiden. In den grond was de oorzaak der verandering van zienswijze weer hier, dat men twee zeer verschillende begrippen, godsdienst en geestelijkheid, verwarde, gelijk het zoo dikwijls, gelijk het altoos het geval is, waar de Kerk het veld der staatkunde betreedt, de schoone woorden van Hem vergetende, die leerde, *dat Zijn rijk niet van deze wereld is.*

(Slot hierna.)

BELGICUS.

Het middelbaar en het gymnasiaal onderwijs in ons land.

Reeds herhaaldelijk is er van verschillende zijden aangedrongen op verandering in onze wet op het middelbaar onderwijs, en ook in de wettelijke bepalingen op het gymnasiale onderwijs heeft men leemten aangewezen, welker bestaan moeielijk valt te loochenen.

Of we in de eerste jaren met eenigen grond eene herziening onzer wetten op het hooger en het middelbaar onderwijs mogen verwachten, valt, met het oog op onze onzekere politieke toestanden, moeielijk te bepalen. Bespreking van dit onderwerp kan echter niet anders dan ten goede werken, want indien deze de uitwerking heeft, dat zich bij de groote meerderheid van ons volk eene bepaalde overtuiging omtrent deze gewichtige onderwerpen vestigt, is er kans, dat we bij eene eventueele herziening der daarop betrekkelijke wetgeving tot een bevredigend resultaat komen.

Ten einde mijne denkbeelden zoo helder en zuiver mogelijk weer te geven, wil ik beginnen met de bezwaren, welke thans veelal gehoord worden, te noemen en te bespreken. Ik onderscheid ze in twee soorten: 1°. bezwaren voor de leerlingen en hunne ouders, 2°. bezwaren voor het onderwijs.

Wat de eerste betreft, denken we al dadelijk aan overstelping der leerlingen met leerstof en de daaruit voortvloeiende noodzakelijkheid, om aan het lichaam de zoo hoognoodige uitspanning en beweging te onthouden. Tevens gaat hiermede bij de leerlingen gepaard eene lusteloosheid, die het gevolg is van overlading, en een groot gemis aan degelijke, grondige kennis bij het verlaten der school. Op deze zaken wordt dagelijks gewezen door de meest bevoegde mannen op het gebied van onderwijs, en ik behoef er dan ook niet langer bij stil te staan. Een ander bezwaar van de tegenwoordige regeling wordt veel minder gereleveerd, en toch geloof ik, dat het dit wel zoude verdienen; ik wensch er dan ook iets uitvoeriger over te spreken. Stel u een vader voor, wiens zoon omstreeks 12 jaren oud is en die nu moet beslissen, wat er verder van den jongen zal worden; ik neem aan, dat die vader tot den bemiddelden burgerstand behoort en dat hij zijn zoon gaarne wil laten studeeren aan de hoogeschool of hem althans eene degelijke

opleiding wil doen geven, opdat hij later geschikt zij, ambtenaar, ingenieur, koopman, officier of iets dergelijks te worden.

Vraagt hij zijn zoon, waarin deze lust heeft, dan krijgt hij waarschijnlijk een onbevredigend antwoord, want een jongen van 12 jaar kan in den regel niet weten, voor welke betrekking hij later de meeste geschiktheid zal hebben; en zelfs al zou die zoon zich zeer bepaald voor eenig vak verklaren, dan ware er toch nog kans, dat hij later van inzicht veranderde of dat het later bleek, dat hij er nimmer geschiktheid voor zoude krijgen. Intusschen moet de vader kiezen, want de tijd dringt, en elk jaar telt mee, als men bedenkt, dat de cursus aan eene hoogere burgerschool 5jarig (over die met 3jarigen cursus spreek ik later) en die aan een gymnasium 6jarig is. Hoe langer de vader dus wacht, des te langer duurt het, eer zijn zoon geschikt zal zijn voor eene betrekking, en dit is voor velen een zeer gewichtig punt. Bovendien kan een jaar of twee wachten toch niet veel helpen, want op 13- of 14jarigen leeftijd blijft de knaap, wat de keuze eener betrekking betreft, volharden in den toestand van *onverschillig evenwicht*, om eens eene uitdrukking der wiskunstenaars te gebruiken. De vader zendt nu bijv. zijn zoon naar de hoogere burgerschool; de jongen leert vlijtig, toont een uitmuntenden aanleg te bezitten en verwerft met glans zijn diploma. Nu moet *hij* verder kiezen: de intrede in den zoogenaamden *geleerden* stand is voor hem afgesloten, want hij kan niet aan eene universiteit studeeren, tenzij hij *arts* wil worden of tenzij hij eerst nog eenige jaren Grieksch en Latijn wil gaan bestudeeren, om het eindexamen van het gymnasium te doen. Vooreerst zal hem dit minstens twee jaren harden arbeid kosten, en ten tweede zal zijn vader nog bovendien zeer veel geld moeten besteden aan de dure privaatlessen, welke zijn zoon *moet* nemen. Waarschijnlijk zal de 17 à 19jarige jongeling, die de studie intusschen heeft leeren liefkrijgen en die nu wel gaarne zoude willen ‘studeeren’, daarvan moeten afzien en eene betrekking moeten kiezen, waarvoor hij weinig of geen lust en geschiktheid heeft. Dit door mij onderstelde geval heeft niets onwaarschijnlijks: integendeel, het moet, dunkt me, dikwijls voorkomen, en mij is persoonlijk van zeer nabij zulk een geval bekend; de jongeling, wien het gold, heeft inderdaad het Grieksch en Latijn, door middel van privaatlessen en hard werken, geleerd.

Maar ook in dit gunstige geval bestaat er toch een groot bezwaar en wel dit, dat nu in 2 of 3 jaren evenveel van die beide talen moet worden..... hoe zal ik het noemen? - laat ons zeggen ‘*ingewerkt*’ - als anders in 6 jaren en ik meen te mogen zeggen, dat dit bezwaar niet gering is te achten.

Onderstellen wij nu het geval, dat een vader het gymnasium voor zijn zoon kiest; deze werkt even ijverig als onze zoo even genoemde denkbeeldige burgerscholier, ja, nog harder zoo men wil, maar het ontbreekt hem geheel aan aanleg voor studie of hij heeft mis-

schien juist genoeg begrip en bevattingsvermogen, om met hard werken telken jare in eene volgende klasse over te gaan, - dit is het gunstigste geval; lust heeft hij echter niet in de studie en hij werkt, om zijn ouders genoegen te doen of uit eergevoel, omdat hij toch niet bij zijne kameraden wil achterblijven. Kortom, we kunnen ons het geval zeer goed voorstellen, dat een jongeling den gymnasialen cursus in zes, of desnoods in zeven jaren voleindigt en toch niet tot het ware hout behoort, waaruit men wetenschappelijk gevormde mannen snijdt.

Die jongeling, wien het niet aan werkzaamheid ontbreekt, zoude in andere betrekkingen, waarbij het niet zoozeer op een hoog ontwikkeld verstand als wel op degelijke kennis en werkzaamheid aankomt, een schitterend figuur kunnen maken, waarbij hij vrede met zichzelf zoude hebben. Ik geloof derhalve te mogen beweren, dat èn de ouders èn de kinderen veel te vroeg gesteld worden voor de noodzakelijkheid der keuze van een beroep, en ik heb hierbij meer het oog op de moeielijkheid der beoordeeling van den *aanleg voor studie* van een kind (de ouders zijn hierin gewoonlijk slechte beoordeelaars en houden hunne kinderen in den regel voor genieën of weinig minder) dan op die, welke voortvloeit uit het doen der beroepskeuze. Ik kan toegeven, dat een knaap van 15 of 16 jaar evenmin eenige voorkeur voor een bepaald beroep heeft als een van 12 of 13, hoewel de kans, dat hij die hebben zal, in het eerste geval toch altijd grooter is. Maar dit houd ik voor zeker, dat de leermeesters den knaap, wat zijn aanleg betreft, beter zullen kunnen beoordeelen, naarmate hij ouder is.

Indien het alzoo waar is: dat men, om de beoefening der wetenschap tot zijne levenstaak te kunnen maken, een zeer ontwikkelden aanleg en eene groote toewijding noodig heeft; dat men over het algemeen niet beoordeelen kan, of die bij een knaap van 12 of 13 jaren aanwezig zijn, en dat de ouders en de knaap zelf dus te vroeg voor de noodzakelijkheid gesteld worden, om eene keuze te moeten doen voor de toekomst, - kan aan het bovengezegde nog het volgende worden toegevoegd.

Ik heb boven gesproken over de bezwaren voor het *onderwijs*, welke het gevolg zijn van de tegenwoordige regeling; ook bij deze wensch ik even stil te staan. Het is reeds meermalen gezegd, dat het aantal leervakken op onze burgerscholen en gymnasia te groot is, vooral met het oog op den betrekkelijk korten tijd, dien de leerlingen voor de bestudeering ervan beschikbaar hebben.

Aan eene burgerschool moeten in vijf jaren tijds verbazend veel zaken worden geleerd; als: drie vreemde talen, de eigen taal, geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde, werktuigkunde, mechanica, technologie, warenkennis, natuurkunde, scheikunde, hand- en rechtlijnig teekenen, boekhouden, de hemel weet wat al meer; voor een volwassen man, die zich met mannelijken ernst aan de reuzentaak zette, om in vijfjaren al die vakken meester te worden, zoude groot gevaar bestaan, dat hij krankzinnig werd. Gelukkig heeft de natuur aan de jeugd het mid-

del gegeven, om aan dat gevaar te ontkomen. De zorgeloosheid en de weinige ernst van den knaap maken, dat hij niet meer werkt dan goed voor hem is; soms werkt hij zelfs minder. Aan slechts zeer enkelen is het gegeven, steeds hunne taak tot genoegen van àl hunne onderwijzers af te maken. Nu is echter de school niet voor die zeer enkelen, maar voor de groote meerderheid onzer knapen. Wat zou men van iemand zeggen, die voorstelde, om alle jongens, welke niet volkomen voldeden aan de eischen, door àl de verschillende leeraren gesteld, van de burgerscholen te verwijderen? Bovendien is de kennis, welke zelfs de beste leerlingen verkrijgen van de aan hen onderwezen vakken, oppervlakkig, wanneer ze die kennis in zoo korten tijd, als thans het geval is, moeten verwerven.

Richten we het oog op het gymnasiaal onderwijs, dan vinden we een dergelijk verschijnsel. Wel is waar is het aantal leervakken hier niet zóó groot, maar het is toch nog groot genoeg, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat aan het onderwijs in het Grieksch en Latijn zeer vele uren in de week moeten worden besteed. Toch zijn de leeraren in die vakken niet tevreden. Zij beweren, voor zoover ik weet nagenoeg eenstemmig, dat een getal van 6 à 8 uren voor elk dier vakken per week en gedurende zes jaren onvoldoende is, om ze den leerlingen goed te onderwijzen. Indien het onderwijs geregeld werd naar hùn zin, moest het aantal dier uren nog vermeerderd worden. De vraag is echter geoorloofd, wat er dan worden zoude van de andere vakken, waarvan sommige voor de *practijk* in het later leven, vooral van den man van studie, onmisbaar zijn (Fransch, Duitsch, Engelsch), terwijl andere noodzakelijk zijn tot vorming van een ontwikkeld en beschaafd mensch in onze dagen (geschiedenis, aardrijkskunde, natuurlijke historie, wiskunde, natuurkunde, welke laatste drie tevens noodig zijn voor aanstaande natuurphilosofen en medici).

De bovenbedoelde leeraren in de oude talen hebben hierop tweeërlei antwoord:
1°. de oude talen zijn zeer moeielijk te leeren; onderwijs ze goed of laat het geheel;
2°. de overige vakken moeten de jongens maar zelf leeren in hun vrijen tijd, d e s n o o d s door privaatlessen.

Of zij door het eerste antwoord blijk geven, de moeielijkheid en het gewicht van hunne leervakken te overschatten, kan ik om goede redenen niet beoordeelen; maar dat zij door het tweede antwoord de waarde der andere vakken *onder*schatten, is mijne vaste overtuiging.

De beoefening dier vakken toch heeft niet alleen waarde uit het oogpunt der wetenschap, maar ook uit dat der ontwikkeling van den leerling. Deze moet niet uitsluitend ertoe opgeleid worden, om zich te verdiepen in de taal en de letterkunde van twee volken, die tweeduizend jaren vóór ons leefden, maar hij moet ook staatsburger, man van ònzen tijd worden, en dat doel is alleen te bereiken, door intijds zijne aandacht te vestigen op de onderwerpen, welke van onzen tijd zijn. Goed onderwijs in geschiedenis, niet alleen in die van de oudheid,

maar ook in die van de nieuwere en de nieuwste tijden, acht ik daartoe noodzakelijk. De vorderingen in de natuurkundige wetenschappen, in de kennis van onzen aardbol, waaraan we zoo onmetelijk veel verschuldigd zijn, mogen hem, die bestemd is voor de vervulling van de hoogste betrekkingen in de maatschappij, niet onverschillig zijn. Wanneer de belangstelling daarvoor niet wordt opgewekt bij den jongen mensch, zal zij bij den volwassene waarschijnlijk niet meer komen.

We staan hier dus voor dezelfde moeielijkheid als bij de hoogere burgerschool: er is te weinig tijd beschikbaar voor hetgeen onderwezen moet worden.

Wanneer ook dit wordt toegegeven, mogen we besluiten, dat er aan de inrichting van ons middelbaar en gymnasiaal onderwijs veel ontbreekt en dat het wenschelijk zoude zijn, de bestaande gebreken weg te nemen. Dat zoude kunnen geschieden, indien men de regeling zóó wist te maken:

1°. dat de ouders niet meer zoo vroeg behoefden te beslissen over de bestemming, welke hunne kinderen te volgen hebben;

2°. dat zij nog bijtijds door de leeraren opmerkzaam werden gemaakt op den aanleg hunner kinderen voor de studie, zoodat zij, wanneer deze den leeftijd van 15 of 16 jaren hadden bereikt, nog beslissen konden, wat hun te doen stond;

3°. dat de tijd voor het aanleeren der vele kundigheden, welke thans noodig worden geacht, werd uitgebreid, terwijl bovendien gevoegelijk eenige der vele leervakken, welke thans aan de hoogere burgerscholen worden onderwezen, konden vervallen. Dit laatste wordt door de meeste (misschien alle) leeraren van het middelbaar onderwijs zelf erkend.

Gesteld, dat er eene middelbare of gymnasiale school (de naam doet er niets toe; de Duitschers noemen haar, geloof ik, Einheitsschule) bestond, waar de leerlingen werden toegelaten op negen- of tienjarigen leeftijd. De eenige vereischten voor de toelating tot deze school zouden zijn, dat de leerlingen konden lezen en schrijven en dat zij bekend waren met de beginselen der rekenkunde, namelijk de vier hoofdbewerkingen met geheele getallen. Indien zij nu op die school in de eerste vier of vijf jaren grondig onderwijs kregen in de Nederlandsche taal, de wiskunde, de geschiedenis en de aardrijkskunde van Nederland, alsmede in het Latijn, zouden zij op den leeftijd van 14 of 15 jaren van die vakken reeds vrij wat weten; daarentegen zouden zij geen Fransch of eenige andere vreemde taal kennen. In vergelijking met den tegenwoordigen toestand zouden ze zeker niet meer behoeven te leeren, want het Fransch, dat ze nu op 10jarigen leeftijd beginnen te leeren, is hun even vreemd, als het Latijn zoude zijn in het door mij onderstelde geval. Rekent men, dat het aantal lesuren per week bedroeg:

voor het Latijn 8, voor Nederlandsche taal (schrijven, lezen, het maken van opstellen, de zinsontleding, enz.) 6 à 8, voor wiskunde 4, voor geschiedenis en aardrijkskunde van Nederland samen 4, dan verkrijgt men een totaal van hoogstens 24 uren per week of *vier* uren per dag; thans bedraagt het aantal schooluren op de lagere school gemiddeld 26. Er is dus winst, want velen zijn het met mij eens, dat kinderen van 10 à 15 jaren niet zoolang op de schoolbanken mogen zitten, als thans het geval is; men zoude de uren, die aldus uitgewonnen worden, zeer goed kunnen gebruiken voor lichaamsoefeningen (wandelen, zwemmen, gymnastiek) onder leiding van afzonderlijke onderwijzers(*).

Deze détail-berekeningen waren noodig, om mijne bedoeling goed te doen uitkomen. Bij mijne verdere beschouwingen zal ik ze zooveel mogelijk overslaan.

Indien de leerlingen aldus *vier* of *vijf* jaren les hebben gehad, zullen de leeraren vrij wel in staat zijn, om te beoordeelen, of zij aanleg hebben voor de wetenschappelijke loopbaan of niet. Dat oordeel zal niet altijd onfeilbaar zijn, maar er zal dan toch meer kans zijn op eene goede keuze dan bij het tegenwoordige stelsel, waarbij die keuze dikwijls afhangt van het toeval of de luim van ouders of kinderen en van den uitslag van een admissie-examen, waarbij de leeraar, die examineert, in vijf minuten zijn oordeel moet vellen (dit is historisch en actueel).

Gesteld nu, dat, naar het oordeel der leeraren, een knaap van 14- of 15jarigen leeftijd blijken gegeven heeft van niet genoegzamen aanleg, om verder te studeeren, of dat hij daarin geen lust heeft, dan kan hiervan kennis gegeven worden aan zijne ouders. Deze blijven nu natuurlijk toch nog vrij, om bij hunne eenmaal gedane keuze te volharden, maar zij hebben nu althans eene aanwijzing, waarnaar zij zich desverkiezende kunnen gedragen, en wanneer hun zoon zijn doel niet bereikt, hebben zij het zichzelf te wijten. Hierin zoude m.i. een groot voordeel gelegen zijn in vergelijking van den tegenwoordigen toestand.

Op het tijdstip, waarop de leeraren hun oordeel moeten uitspreken over de geschiktheid tot studie van de leerlingen, dient noodwendig eene splitsing plaats te hebben naarmate van den weg, dien deze nu verder te volgen hebben. Zij, die voor de wetenschappelijke loopbaan worden opgeleid (onze tegenwoordige gymnasium-leerlingen), zetten hunne studiën voort in de oude talen en beginnen nu ook geleidelijk met het beoefenen der nieuwe; het aanleeren van het Fransch zal hun, na de veeljarige studie in het Latijn, thans vrij gemakkelijk vallen, want ze hebben begrip gekregen van de grammatica in het algemeen, en er bestaat eene groote overeenkomst in woorden tusschen het Latijn en het Fransch. Ook wordt het programma van het onderwijs nu gaandeweg zoo gewijzigd, dat de overige leervakken genoegzaam tot hun recht

(*) Ter voorkoming van misverstand voeg ik hierbij, dat ik overigens volstrekt geen voorstander ben van het stelsel van vakonderwijzers, vooral niet voor leerlingen van 10 tot 15 jaar. De aan het hoofd dezer bladzijde opgenoemde vakken zouden door *hoogstens* twee onderwijzers (een voor het Latijn en een voor de andere vakken) gedoceerd moeten worden.

komen, zoodat de leerlingen op denzelfden leeftijd als onder de thans vigeerende wet het gymnasium verlaten, om naar de universiteit over te gaan. Door aldus den gymnasialen cursus van 6 tot 8 jaren uit te breiden en het aantal leervakken niet te vermeerderen, zal men het onderwijs in elk dier vakken degelijker en grondiger kunnen doen zijn en aldus aan een algemeen erkend bezwaar te gemoet komen. Men zal tevens de wis- en natuurkundige vakken meer tot hun recht kunnen doen komen, vooral in de hoogere klassen, ten bate van hen, die zich aan de universiteit op de studie dier vakken willen toeleggen. Zelfs wordt het op die wijze denkbaar, dat de toekomstige medici een jaar vroeger het gymnasium verlaten dan de overige leerlingen, en dat hunne opleiding dan genoegzame waarborgen oplevert, om hun het vooruitzicht op het verkrijgen van den titel van Med. Doctor te openen.

Hunne opleiding zal dan zeker minder *verminkt* zijn, dan thans die is van hen, welke, na vier jaren aan het gymnasium te hebben doorgebracht, voor *arts* gaan studeeren. Degenen der leerlingen, welke geene geschiktheid of lust hebben voor de studie aan de universiteit, zullen nu op het door mij bedoelde tijdstip hunne studiën in het Latijn geheel staken en zich, evenals thans de leerlingen der burgerscholen doen, toeleggen op de studie van nieuwe talen, wis- en natuurkunde, natuurlijke historie, aardrijkskunde en geschiedenis. Daar ik hun in overeenstemming met de thans bestaande toestanden een jaar minder studietijd dan aan de gymnasiumleerlingen wil toegekend zien, maar het aantal leervakken zoude willen verminderen (bijv. met boekhouden, warenkennis e.d.), zoude hunne studie zeker niet aan degelijkheid verliezen, maar eerder winnen. Hun studietijd zoude vallen tusschen het 11de en het 18de levensjaar, dus *zeven* jaren duren in plaats van *vijf*, zooals thans.

Welke *voordeelen* zouden aan dit stelsel verbonden zijn?

Alvorens deze op te noemen, wensch ik enkele opmerkingen te maken omtrent het doel van het onderwijs in het algemeen en omtrent de waarde, die elk der te onderwijzen vakken in verband met dit doel heeft. Dit doel is tweeledig:

1°. de ontwikkeling en scherping van het verstand;

2°. het bijbrengen van noodige en nuttige kundigheden.

Tot de leervakken, welker beoefening strekt tot bereiking van het eerste doel, worden algemeen gerekend: talen en wiskunde, en onder de eerste vooral de oude talen. Volgens degenen, die deze talen beoefend hebben, bestaat de vormende kracht dier studie hierin, dat ze den leerling dwingt, aanhoudend zijn verstand in te spannen bij het toepassen der taalregels en bij het opsporen der beteekenis van een volzin. Aangezien de zinvorming in het Grieksch en Latijn geheel afwijkt van die in ònze taal en de tijden der werkwoorden alsmede de naamvallen der zelfstandige en der bijvoegelijke naamwoorden alleen te herkennen zijn aan den uitgang, is de leerling genoodzaakt tot de grootst mogelijke oplettendheid en moet hij meestal al zijne scherpzinnigheid te hulp roepen, om te begrijpen, wat hij leest.

Bij de vertaling van het Hollandsch in het Latijn is hij voortdurend gedwongen tot toepassing van het geleerde, en men kan deze studie vergelijken met die der wiskunde, wier problemen eveneens tot nadenken noodzaken, terwijl de minste onnauwkeurigheid in de redeneering onvermijdelijk tot foutieve resultaten leidt. Zonder twijfel ligt hierin een uitmuntend middel tot scherping van verstand en oordeel en mag men dus het onderwijs in oude talen als zeer nuttig beschouwen. Voor hen, die zich later niet verder zullen bekwamen voor de universitaire studie, zullen de jaren, gedurende welke zij eene der oude talen geleerd hebben, volstrekt niet verloren zijn. Behalve toch het vormende nut, dat zij ervan gehad zullen hebben, zal de door hen verworven kennis in het Latijn hun bij de bestudeering der moderne talen van dienst zijn, en dit voordeel is niet gering te achten. Eene grondige kennis dier talen (meer bijzonder van het Fransch en het Engelsch) zal erdoor bevorderd worden. Maar er is meer. Boven heb ik gezegd, dat het oordeel der leeraren niet altijd onfeilbaar zal zijn; het is dus denkbaar, dat een leerling voor de wetenschappelijke loopbaan ongeschikt wordt geoordeeld, terwijl het in later jaren blijkt, dat het oordeel onjuist is geweest. Niet weinigen zijn er geweest, bij wie in hunne kindsheid en hunne jongelingsjaren weinig aanleg te bespeuren was en die later een schitterend figuur in de wetenschappelijke wereld gemaakt hebben. Ik weet wel, dat zulke voorbeelden tot de uitzonderingen behooren, maar het is toch, geloof ik, niettemin waar, dat menigeen door zijne gebrekkige opleiding later in zijne wetenschappelijke loopbaan belemmerd wordt, waarin hij zich anders had kunnen onderscheiden. Door eene opleiding, zooals ik ze wensch, zal er voor de jongelieden veel meer gelegenheid zijn dan thans, om nog intijds de richting hunner studiën te veranderen, wanneer zij daartoe roeping gevoelen. Zoude er bovendien zooveel kwaad in gelegen zijn, dat ieder, die later eene positie in de maatschappij moet bekleeden, waarvoor een ontwikkeld en beschaafd man noodig is, in zijne jeugd eenige jaren Latijn leerde? Ik geloof het niet. Integendeel, voor verreweg de meesten zoude eenige kennis van het Latijn eer voor- dan nadeelig zijn tot goed begrip van de vele uitdrukkingen van burgerlijk, administratief en handelsrecht, welke aan die taal ontleend zijn en welke door mannen van zaken dagelijks gebruikt worden (bijv. jure, suo jure, curator, census, optio, plebescit en zoovele andere).

Zoo gaandeweg voortredeneerende, heb ik ook feitelijk het tweede punt, nl. het bijbrengen van noodige en nuttige kundigheden reeds ter sprake gebracht; het is dan ook trouwens zeer moeielijk, om bij het onderwijs afscheiding te maken tusschen leervakken, die het verstand ontwikkelen en scherpen, en die, welke ten doel hebben het bijbrengen van eene zekere hoeveelheid kennis. Voor een goed docent is het onderwijs het middel tot bereiking zoowel van het een als van het ander, en hoewel talen en wiskunde gewoonlijk beschouwd wor-

den als meer vormend voor het verstand dan andere leervakken, vermeen ik toch, dat een goed onderwijzer ook die andere vakken aan dit doel kan en moet dienstbaar maken.

Ik geloof, dat de voordeelen van het door mij voorgestane stelsel van onderwijs uit al het voorafgaande genoegzaam blijken; men zoude door de toepassing ervan verkrijgen: betere verdeeling der leerstof, minder lesuren per week dan thans, grondiger onderwijs in talen, omdat het Latijn daarbij als grondslag zoude worden genomen, en, als gevolg hiervan, ook tijdwinst bij het aanleeren der nieuwe talen; verder een breederen grondslag van ontwikkeling voor allen, dus ook voor hen, die later geene academische opleiding wenschen te ontvangen, en eindelijk de mogelijkheid, om die opleiding alsnog deelachtig te worden, voor hen, die dat later, bijv. op 20- of 25jarigen leeftijd, mochten verlangen. De weg zoude hun niet nagenoeg geheel zijn afgesloten, zooals thans het geval is. Op enkele punten wensch ik in verband met het voorafgaande nog de aandacht te vestigen.

Wanneer men de verslagen leest der commissiën, welke telken jare belast zijn met het afnemen der examens M.O., dan vindt men herhaaldelijk de klacht terug, dat de candidaten te weinig algemeene ontwikkeling hebben. Zij weten het een en ander van het enkele vak, waarvoor zij zich hebben aangemeld, maar van hetgeen daarbuiten ligt, weten ze soms zeer weinig. Het komt o.a. voor, dat iemand, die examen doet in geschiedenis, geen enkel werk over dat vak kan lezen, dat in eene vreemde taal geschreven is. Nu worden zulke candidaten dikwijls afgewezen, maar volgens de wet mag dat niet geschieden om *die* reden, en het schijnt dan ook vroeger wel eens gebeurd te zijn, dat iemand akte M.O. voor Nederlandsche taal had, die geen enkel woord Fransch kende. Of dit geval zich inderdaad heeft voorgedaan, weet ik niet, en bovendien zal het toch wel eene uitzondering zijn geweest. Maar dit is toch wel zeker, dat de meeste leeraren M.O. in nieuwe talen geen Latijn of Grieksch kennen, en zij hebben toch allen wettelijke bevoegdheid, om onderwijs te geven aan een gymnasium. Dit nu is zeer af te keuren; een leeraar M.O., die eene moderne taal goed wil doceeren, moet haar grondig kennen en ik geloof zonder vrees voor tegenspraak te kunnen beweren, dat zulks onmogelijk is, tenzij hij eene meer algemeene taalkennis hebbe en goed bekend zij met de zoogenaamde classieke talen.

Zoo heeft iemand met akte M.O. voor geschiedenis ook wettelijke bevoegdheid, om dit vak aan een gymnasium te onderwijzen, waar N.B. in de vierde en de vijfde klasse meer in het bijzonder werk wordt gemaakt van Grieksche en Romeinsche geschiedenis. Welk eene verhouding moet hierdoor ontstaan voor den leeraar, die Grieksch noch Latijn kent, tegenover zijne leerlingen, die Xenophon, Nepos, Caesar, Sallustius, Livius, enz. geheel of gedeeltelijk in den Griekschen en den Latijnschen tekst gelezen hebben?

Feitelijk wordt in dit bezwaar meestal voorzien, doordat het onderwijs

in oude geschiedenis aan de 4de en 5de klasse wordt opgedragen aan de leeraren voor de oude talen, maar zelfs dan blijft de zaak nog moeielijk, tenzij men ook de 1ste klasse aan de laatstbedoelden wil toevertrouwen, in welk geval er voor den leeraar in de geschiedenis niet veel overblijft.

Er is reeds dikwijls voorgesteld, om de examens Middelbaar Onderwijs af te schaffen en de leeraren voor de middelbare scholen en de gymnasia uitsluitend te nemen uit hen, die een academischen graad hebben verkregen. Hoewel voor dat denkbeeld in theorie veel te zeggen is, zoude de uitvoering ervan in de practijk op vele bezwaren stuiten. Het eerste bezwaar zoude zeker zijn, dat men niet zoude kunnen voorzien in de behoefte aan leeraren, want al neemt men aan, dat het aantal docenten in de wis- en natuurkundige vakken op den duur voltallig kon worden gehouden, ook voor de burgerscholen met 3jarigen cursus, zoo is het toch minstens genomen zeer twijfelachtig, of dat ook het geval zoude zijn met die in vele andere vakken, bijv. geschiedenis en aardrijkskunde, om nu nog niet te spreken van de nieuwe talen. De geschiedenis wordt wel is waar aan de universiteiten onderwezen, maar is toch nimmer een hoofdvak van studie voor hen, die doctor in de classieke talen en hare letterkunde of in de Nederlandsche taal en letterkunde willen worden, evenmin als voor toekomstige juristen. Slechts zeer enkelen van hen, die doctor in de letteren zijn, willen dan ook uitsluitend geschiedenis doceeren. Wat de aardrijkskunde betreft, daarvoor bestaat alleen te Amsterdam een afzonderlijke leerstoel aan de gemeentelijke universiteit en de colleges van den hoogleeraar in dat vak worden daar hoofdzakelijk bezocht door candidaten voor de akte Middelbaar Onderwijs; eigenlijke studenten hebben met dit vak weinig of niets te maken, want zij behoeven er geen examen in te doen. De aardrijkskunde is dan ook bij het hooger onderwijs (waartoe ik nu ook het gymnasiale reken) nog altijd de Asschepoester in de Universitas Scientiarum, zooals Dr. G.J. Dozy het eens uitdrukte. Men kan dus gerust beweren, dat geen van hen, die met den doctorsgraad van de universiteit komen, terstond geschikt is, om aardrijkskunde te doceeren (hoewel de nieuwe wet op het hooger onderwijs aan de doctoren in wis- en natuurkunde daartoe bevoegdheid geeft), en dat verreweg de meesten dat evenmin zullen zijn voor geschiedenis. Wel is waar kunnen zij zich door eigen studie daarvoor geschikt maken, maar het is de vraag, of zij daartoe lust zullen hebben, en bovendien mag men met zulke factoren niet rekenen. De vraag moet zijn: hoe verkrijgt men geschikte docenten, namelijk de zoodanigen, die terstond voor het door hen te onderwijzen vak de noodige bekwaamheid en *toewijding* hebben? en daarop kan gerust geantwoord worden, dat die bij de tegenwoordige toestanden niet *in genoegzamen getale* van de universiteiten te verkrijgen zijn (nl. voor geschiedenis en aardrijkskunde). Nog veel minder is er thans gelegenheid, om de leeraren voor de nieuwe talen van de

universiteiten te verkrijgen, want daarvoor zijn volstrekt geene leerstoelen, behalve naar ik vermeen te Groningen, waar een privaat-docent is aangesteld(*). Maar zelfs al nemen we aan, dat er gelegenheid bestond, om aan onze universiteiten de geschiedenis, de aardrijkskunde of de nieuwe talen op dezelfde wijze tot het hoofdonderwerp van studie te maken, als dat nu het geval is met het Nederlandsch of met de oude talen, dan is het nog zeer de vraag, of het aantal dergenen, die zich hierop zouden toeleggen, voldoende ware voor de behoefte aan leeraren in die vakken van *al* onze hoogere burgerscholen en gymnasia. De studie aan eene universiteit is zeer kostbaar, vooral voor hen, wier ouders niet wonen in eene stad, waar zulk eene instelling van onderwijs is; velen, die thans bevoegdheid hebben tot het geven van middelbaar onderwijs, zouden die zeker niet verkregen hebben, wanneer ze daartoe aan eene hoogeschool hadden moeten studeeren, om de eenvoudige reden, dat hunne ouders of zijzelven de kosten daarvoor niet hadden kunnen dragen. Ook blijkt bij velen de geschiktheid tot het geven van onderwijs eerst op rijperen leeftijd, want daartoe worden bijzondere eigenschappen vereischt, waarvan de aanwezigheid juist bij jonge menschen zeer moeielijk te constateeren is.

Behalve dat de leeraar datgene, wat hij te onderwijzen heeft, duidelijk en helder moet kunnen uiteenzetten, overeenkomstig het bevattingsvermogen zijner jeugdige toehoorders, moet hij tevens het geduld en den tact hebben, om hen bij hunne studiën te leiden; hij moet ieders aanleg en karakter bestudeeren; in één woord, hij moet paedagoog zijn. Zijne leerlingen moeten achting en ontzag voor hem hebben en tevens moeten zij met genoegen zijne lessen bijwonen. De persoonlijke hoedanigheden, welke hiertoe in den leeraar vereenigd moeten zijn, komen meestal eerst later tot ontwikkeling. Door uitsluitend tot leeraren diegenen aan te stellen, welke aan eene universiteit gestudeerd hebben, zal men alzoo vele goede elementen buitensluiten, die thans door de examens Middelbaar Onderwijs verkregen worden. Niemand zal toch beweren, dat onder degenen, die thans les geven aan onze gymnasia en burgerscholen krachtens eene andere bevoegdheid dan de academische, niet zeer verdienstelijke docenten gevonden worden. Ik geloof dus, dat het niet wenschelijk zoude zijn, de examens Middelbaar Onderwijs af te schaffen, maar het zoude zeer nuttig zijn, ze eenigszins anders in te richten. Allereerst is het noodig, dat men van de candidaten de bewijzen vordert, dat ze eene zekere algemeene ontwikkeling hebben; niemand moest bijv. tot het examen worden toegelaten, tenzij hij in het bezit ware van het getuigschrift, dat hij den cursus aan een gymnasium of eene hoogere burgerschool met 5jarigen cursus met goeden uitslag had doorloopen, of tenzij hij

(*) Dezer dagen (Januari 1886) heeft de nieuwbenoemde Hoogleeraar in de Engelsche taal- en letterkunde aan de universiteit te Groningen, Dr. Beckering Vinckers, zijne colleges geopend.

zijne opleiding tot ingenieur aan de Polytechnische school, of tot officier der land- of zeemacht te Breda of te Nieuwediep, of wel tot Oost-Indisch ambtenaar hadde genoten. Tevens zoude het wenschelijk zijn, dat men onderscheid maakte in de te verleenen bevoegdheid. Geen leeraar moest aan een gymnasium benoemd kunnen worden voor geschiedenis of nieuwe talen, tenzij hij bij zijne examens Middelbaar Onderwijs het bewijs hadde overgelegd, dat hij den cursus aan een gymnasium had gevolgd. Voor de leeraren der burgerscholen acht ik dit, wat de geschiedenis betreft, niet noodzakelijk, wat de talen aangaat, minstens genomen zeer wenschelijk. Met het oog op de practijk (nl. op het feit, dat vele leeraren voor talen worden aangesteld, die buitenlanders zijn, maar veelal geen Latijn of Grieksch kennen) zoude het echter niet wenschelijk zijn, ook voor de leeraren aan de burgerscholen denzelfden *eisch* te stellen als voor die aan de gymnasia.

Indien nu het onderwijs aan de gymnasia en de burgerscholen werd veranderd op de boven omschreven wijze, zoude het aantal dergenen, die zich later bekwaam konden maken tot het geven van onderwijs in de nieuwere talen, ongetwijfeld worden uitgebreid. Hij, die in zijne jeugd gedurende eenige jaren grondig onderwijs heeft gehad in het Latijn, zal, wanneer hij later lust mocht gevoelen zich te bekwamen voor het examen Middelbaar Onderwijs in eene nieuwe taal, veel minder moeite hebben, om studie van de oude talen te maken, dan hij, die nimmer iets aan die talen gedaan heeft.

Men kan zich, dunkt me, zeer goed voorstellen, dat, onder zulke omstandigheden, menigeen zal trachten de meest uitgebreide bevoegdheid voor Middelbaar Onderwijs (nl. ook die voor het gymnasiale) te verkrijgen, door, vóórdat hij met zijne eigenlijke studie begint, eerst het eindexamen van het gymnasium te doen (nl. alleen voor oude talen, want ik veronderstel, dat hij reeds in het bezit van het getuigschrift eener hoogere burgerschool is of dat hij eene opleiding heeft gehad, zooals ik boven bedoelde). Wel is waar zal nu zoo iemand in kennis van en belezenheid in *oude* talen achterstaan bij een doctor in de classieke letterkunde, maar hij zal nu toch een veel beteren grondslag voor zijne studie en voor zijn onderwijs hebben, dan thans het geval is, want nu ontbreekt die grondslag geheel. Ook op den leeraar in de geschiedenis en zelfs, hoewel in mindere mate, op dien in aardrijkskunde is dit van toepassing.

Misschien zal het bezwaar geopperd worden, dat op de door mij voorgestelde wijze de aansluiting gemist wordt van het eigenlijke middelbaar onderwijs met sommige vakscholen; ik heb meer bijzonder het oog op de Koninklijke Militaire Academie te Breda en het Instituut voor de Marine te Nieuwediep. Een jongen, die zich tot op vijftienjarigen leeftijd (waarop het admissie-examen voor die inrichtingen moet gedaan worden) met de studie van het Latijn heeft beziggehouden, maar die weinig gedaan heeft aan wiskunde, zal dat admissie-examen, zooals het

nu geregeld is, niet kunnen doen. De ouders zouden dus, voor het geval dat zij hun zoon officier wilden laten worden, reeds moeten beslissen, wanneer die zoon *tien* jaar is, want in plaats van hem op dien leeftijd naar mijne veronderstelde eenheidsschool te zenden, zouden zij hem op de lagere school moeten laten, totdat hij geschikt was, om het onderwijs aan de hoogere burgerschool met 3jarigen cursus te volgen; of zij zouden hem naar eene kostschool moeten zenden, waar hij voor het admissie-examen werd gereedgemaakt. Dit bezwaar zoude voor de vele ouders, wier zoons officier der land- of zeemacht moeten worden, zeer groot zijn, juist omdat zij zoo vroeg over die bestemming zouden moeten beslissen.

Naar mijne meening ware het bezwaar op te lossen, door terug te keeren tot de wet van 1872, waarbij de toelating tot de Koninklijke Militaire Academie plaats had, nadat de adspiranten den cursus der hoogere burgerschool met 5jarigen cursus hadden doorloopen. Dat men hiertoe zoude overgaan, is echter onwaarschijnlijk, omdat men dan weer voor het practische bezwaar zoude staan, dat zich niet genoeg adspiranten zouden voordoen. Bovendien moest dit stelsel dan ook worden toegepast op de adelborsten der marine en men zoude altijd, ook met de kadets der landmacht, het bezwaar hebben, dat de eigenlijke vakopleiding tot officier in *twee* jaren zeer moeielijk is. Eene andere oplossing van het bezwaar ware deze, dat de admissie-examens der Militaire Academie en van het Instituut der Marine in overeenstemming wierden gebracht met het onderwijs aan de door mij voorgestelde school.

Reeds meermalen is het denkbeeld geopperd, dat het wenschelijk zoude zijn, het militaire onderwijs zooveel mogelijk te doen aansluiten aan het.... ‘burgerlijke’ zal ik het maar noemen.

De voordeelen hiervan zijn herhaaldelijk door anderen uiteengezet. Met eene school, zooals ik op het oog heb, zoude dit niet moeielijk zijn; wanneer men van het programma van toelating aan de Militaire Academie en het Instituut der Marine de nieuwe talen afnam (behalve natuurlijk het Hollandsch, waarin de leerlingen reeds vijf jaren onderwijs zouden hebben gehad,) en de eischen voor wiskunde eenigszins lager stelde, zoude die aansluiting, naar ik meen, wel te verkrijgen zijn. Men bedenke, dat het door mij hierboven opgemaakte programma van onderwijs gedurende de eerste vijf jaren slechts een schema is, voor wijziging vatbaar. In die vijf jaren konden de leerlingen bijv. ook reeds aan *algemeene* geschiedenis en aardrijkskunde begonnen zijn, in plaats van uitsluitend *vaderlandsche* te leeren. Dergelijke punten zijn van ondergeschikt belang; ik had aangenomen *vier* lesuren per week in wiskunde: in vijf jaren kan men een leerling, die eenigen aanleg voor dit vak heeft (en alleen dezulken kunnen hopen met goed gevolg hunne studiën voor officier der landmacht of der marine te zullen volgen), een vrij goed begrip van de beginselen der reken-, stel- en meetkunde geven; de tegenwoordige eischen zouden

zoo al, dan toch niet veel verlaagd behoeven te worden. Wat de studie der nieuwe talen betreft, daaromtrent geldt de opmerking, die ik maakte bij de bespreking van het onderwijs aan de burgerschool.

De burgerschool met 3jarigen cursus zoude volstrekt niet behoeven te vervallen; integendeel, haar nut en hare reden van bestaan zouden nog meer op den voorgrond treden dan thans. De jongelieden, die haar bezoeken, behooren in den regel tot degenen, wier ouders er volstrekt niet aan kunnen of willen denken, om hen aan eene hoogeschool te laten studeeren, en men zoude hun den toegang tot vakscholen als de beide laatstbesprokene niet behoeven af te sluiten; voor hen kon hetzelfde programma van admissie-examen blijven bestaan; het uit den weg ruimen der bezwaren, welke door de toelating van tweeërlei soort van adspiranten aan die scholen zouden ontstaan, is, naar mijne overtuiging, zeer goed mogelijk. Ik kan echter thans dit onderwerp niet verder in het breede bespreken. Mijn doel was dan ook alleen, in breede trekken eene oplossing der thans door nagenoeg ieder als bestaand erkende bezwaren aan de hand te doen. Niemand is eigenlijk met den tegenwoordigen toestand tevreden: de leeraren in de oude talen aan de gymnasia vinden, dat er van hun vak te weinig werk kan worden gemaakt; die in de andere vakken zeggen, dat op de vorderingen en den ijver der leerlingen in die vakken te weinig acht wordt geslagen bij de bepaling van het al of niet overgaan in een volgend studiejaar. Aan de burgerscholen hoort men dergelijke klachten van de leeraren; en van hen, die buiten het onderwijs staan, verneemt men dikwijls de bewering, dat die scholen te veel en te weinig geven, dat de oppervlakkigheid door het groote aantal studievakken in de hand wordt gewerkt en dat zij, die met een getuigschrift de burgerschool met 5jarigen cursus verlaten, niet geleerd hebben zich één bepaald onderwerp goed eigen te maken, het grondig te bestudeeren en zich aldus voor te bereiden op het tot de kern doordringen van het beroep, dat ze later zullen uitoefenen. Het *multum non multa* is niet genoeg in het oog gehouden bij de regeling van het tegenwoordig Middelbaar Onderwijs, voor zoover het de leerlingen betreft, en te veel met betrekking tot de leeraren, die in de verschillende vakken onderwijs moeten geven.

Ten slotte nog eenige algemeene opmerkingen, die gedeeltelijk moeten dienen, om het voorafgaande te resumeeren, en gedeeltelijk, om de gronddenkbeelden, waarvan ik ben uitgegaan, duidelijk voor oogen te stellen; ik geef ze dan ook in den vorm van stellingen.

1. Het doel van het onderwijs moet zijn: de ontwikkeling van het verstand en tevens het bijbrengen van nuttige en noodzakelijke kundigheden voor de latere uitoefening van een bepaald beroep.

2. Er zijn verschillende vakscholen, welke het laatste ten doel hebben; zelfs de universiteiten zijn het in zekere mate, hoezeer de studie daar toch tevens een meer algemeen karakter draagt dan aan de eigenlijke vakscholen.

3. Het middelbaar zoowel als het gymnasiaal onderwijs dient als voorbereiding voor die hoogere scholen en vakscholen. Op de voor deze voorbereidende scholen dient het *éénig* streven te zijn: ontwikkeling van den jeugdigen mensch door het bijbrengen van *algemeene* kundigheden, nl. de zoodanige, welke ieder beschaafd en ontwikkeld man noodig heeft; en niet van diegene, welke voor speciale beroepen vereischt worden (boekhouden, warenkennis, lijnteekenen, handelswetenschappen, technologie, toegepaste mechanica).

4. Indien men dit voor de burgerscholen niet toegeeft, blijft er niets anders over dan deze meer tot vakscholen te maken, dan ze nu zijn, door het onderwijs in de bovengenoemde practische vakken uit te breiden, of wel door de gelegenheid open te stellen, om aan deze scholen, nà afloop van den voorbereidenden vijfjarigen cursus, meerdere eigenlijke vakkundigheden op te doen.

5. In hoeverre de studie van het Grieksch aan het gymnasium noodzakelijk is voor allen, die geene verdere literarische opleiding aan de hoogeschool verlangen, durf ik niet beslissen. Velen meenen, dat het Grieksch als leervak zoude kunnen vervallen voor niet-literatoren.

6. De steen der wijzen zal in zake het middelbaar en het gymnasiaal onderwijs hiermede wel niet gevonden zijn, maar in afwachting daarvan kan eene poging, om hem te helpen zoeken, misschien haar nut hebben.

Amsterdam, 1885.

J.AE.C.A. TIMMERMAN.

Bloedarmoede.

Debet of Credit, door Mr. N.P. van den Berg. Derde druk. Batavia, G. Kolff & Co., 1885.

Eene oude vrouw, die ik gekend heb, stierf een twintig jaren geleden. Dit is voor den lezer van weinig belang, maar wel de oorzaak van haar dood. Zij stierf aan bloedarmoede. Zij kreeg eerst duizelingen. Nauwelijks had zij daarvan een woord gerept aan haar dokter, - een van den echten ouden stempel - of de man haalde zijn lancet te voorschijn en nam haar bloed af. Sedert werd zij ongeveer 200 malen gelaten. Bij iedere nieuwe duizeling maar weer wat bloed weggenomen. De dokter begon er pret in te krijgen. Maar de patiënt stierf aan uitputting.

Ziedaar kort en goed, wat Nederland met Indië heeft gedaan. Indië gaat bezwijken aan ver gevorderde anaemie. Het had krachtige voeding noodig - men heeft het jaar op jaar bloed afgetapt. De patiënt zal er waarschijnlijk niet weer bovenop komen.

Men denke toch niet, dat de tegenwoordige Indische crisis zoo maar uit de lucht is komen vallen; dat zij tijdelijk is; dat zij, bij een voorspoedigen ommekeer in enkele zaken, weer zal terechtkomen! Zij heeft hare wortels in het begin dezer eeuw; men zal haar niet zoo gemakkelijk uitrukken.

Om het levensgevaarlijke der ziekte beter te doen gevoelen, verzoek ik, dat men zich Nederland voorstelle met een aanzienlijk, sedert zeven jaren aangroeiend tekort in de ontvangsten en uitgaven. De Regeering zint op middelen, om het te verhelpen. De uitgaven bekrimpen? Maar zij vindt die reeds tot zulke beperkte grenzen teruggedrongen, dat de algemeene veiligheid gevaar loopt door gebrek aan politie-macht; dat openbare werken vervallen door gebrek aan onderhoud; dat besmettelijke ziekten jarenlang voortwoeden door gebrek aan bestrijding; dat beklaagden jarenlang preventief blijven opgesloten door gebrek aan rechterlijke macht; dat bruggen jarenlang buiten dienst zijn gesteld door gebrek aan geld, om ze te herbouwen; dat vele landwegen onbegaanbaar zijn, dat geene enkele rivier in behoorlijk bevaarbaren staat verkeert; dat de ambtenaren der Regeering zelve morren over de

onthouding der noodige middelen, om de aan hunne zorg toevertrouwde streken, zelfs zoo primitief mogelijk, van het noodige te voorzien(*).

Dan de inkomsten verhoogen? Maar, om zich heen ziende, vindt de Regeering braak liggende gronden, waarvan geene belasting te heffen is, wijl zij niet kunnen besproeid, dus ook niet bebouwd worden; onontginde mijnen; geene middelen, om den handel te doen herleven, wijl er zeer weinig spoorwegen bestaan, de rivieren niet bevaarbaar en de reeden in vele tijden des jaars niet genaakbaar zijn, zoodat de schepen bij preferentie de havens van een naburig land binnenloopen; geene verhooging der grondbelasting mogelijk, eensdeels omdat vele gronden niet bebouwbaar, anderdeels omdat vele niet tot bebouwing aan particulieren afgestaan zijn, eindelijk wijl de gevestigde grondbelasting reeds tot een onbillijk hoog cijfer is opgevoerd; eene bestaande inkomsten-belasting van 2 percent der revenuen, dus bezwaarlijk meer te verhoogen; belastingen op den landbouw, zoo zwaar, dat door vriend en vijand verlichting wordt noodig geacht; drukkende belasting op het bedrijf; uitvoerrechten, die sinds lang moesten afgeschaft, invoerrechten, die niet te verhoogen zijn zonder onbehoorlijke en onstaatkundige bezwaring van den kleinen man (consument); allerlei kleine belastingen, op welke geene noemenswaardige vermeerdering te verkrijgen is; eindelijk eene belasting, die meer dan ⅓ van al de anderen te zamen opbrengt - en het daglicht niet mag zien!

Ziedaar den staat van zaken in Indië. De Minister van Koloniën meent nu, dezen desolaten boedel te kunnen herstellen door te bezuinigen, waar niet meer te bezuinigen is; door eene uitgediende gouvernementscultuur te verscherpen, door enkele kleine belastingen uit te breiden of in te voeren. Maar een zoo bekwaam man als Z.E. moet zelf in de eerste plaats overtuigd zijn, dat dit alles slechts palliatief mag heeten. En wat enkele der nieuwe of verhoogde lasten betreft, bijv. enkele invoerrechten en de tabaksbelasting, zou ik Z.E. in herinnering willen brengen, hoe ons Gouvernement ook in 1825, wegens den slechten staat der koloniale kas, doof bleef voor de klachten, zelfs van hare eigene ambtenaren, over de beruchte tolpoorten in de Vorstenlanden en die doofheid eene der oorzaken is geweest van den vijfjarigen oorlog, door de bevolking van Midden-Java tegen ons gevoerd(†).

Even wensch ik aan te stippen, dat de crisis van den Indischen landbouw nauw samenhangt met die van de Indische financiën. Zeer zeker zouden de algemeene oorzaken der lagere koffie- en suikerprijzen, de overproductie in Europa en Amerika, haar weg hebben gevonden, ook al had Nederland nimmer een cent aan Indië onttrokken. Maar de hulpmiddelen, om de landbouw-crisis te overwinnen, zouden, bij eene eerlijke koloniale politiek, thans aanwezig zijn geweest; de afvoer-

(*) De meeste residenten in Indië zijn in hooge mate verdrietig gestemd, wijl zij voor hunne gewesten niet behoorlijk kunnen zorgen.

(†) E.B. Kielstra, *Een der oorzaken van den Java-oorlog. De Gids* van Januari 1886.

wegen zouden in orde zijn geweest; uitvoerrechten hadden geheel kunnen worden afgeschaft; tijdelijke verlichting van andere lasten had kunnen worden gegeven; nieuwe bronnen van bestaan, op Java of de buitenbezittingen, zouden zijn geopend voor hen, die in de oude geen heul meer vonden. Zooals de schatkist thans is, met een tekort van ± 55 millioen, terwijl geen redelijk uitzicht bestaat tot het verkrijgen van meerdere gewone inkomsten, valt het te begrijpen, dat de Regeering - ook al zette zij zich niet met opzet schrap op het wankelend standpunt van niets doen, waartoe Adam Smith den regeerenden naneef schijnt te hebben gedoemd, - weinig geneigdheid toont, om de benarde landbouw-industrie ter hulp te komen.

Maar waaraan is het dan te wijten, dat al die hulpmiddelen ontbreken? Dat in zulk een vruchtbaar land millioenen hectaren grond niet bebouwbaar zijn? Dat de staatsdienst herinnert aan die vervallen huishoudens, waar de boter verdwijnt van de boterham en het vleesch van de tafel? Kortom, vanwaar die berooide boel in een land, dat van nature scheen bestemd, om als een der schoonste edelsteenen te schitteren aan het gewaad onzer aarde?

Het antwoord is, dat Nederland sedert meer dan 50 jaren van hetgeen Indië opbracht, zoo weinig mogelijk heeft besteed, om Indië zelf vruchtbaar en tegen - in geen land uitblijvende - slechte tijden bestand te maken, daarentegen zooveel mogelijk naar zich heeft getrokken, om schulden te delgen, openbare werken te maken, in te slapen op slechte belastingwetten en voor nog minder oorbare doeleinden.

De wijze nu, waarop die naasting heeft plaats gehad, leert men uit de aan het hoofd dezes aangehaalde brochure van den heer Mr. N.P. van den Berg.

Tot inlichting voor den Nederlandschen lezer diene, dat Mr. N.P. van den Berg, sedert jaren President van de Javasche Bank, een der kundigste en meest geachte ingezetenen der kolonie is. Wie daarginds den naam van dezen man noemt, wordt aangehoord met de belangstelling, die ieder zich tot plicht rekent jegens de uitstekendsten in den lande. Zoowel door zijne persoonlijkheid, die zich kenmerkt door den eenvoud van zelfbewuste kracht, als door zijne talrijke heldere geschriften over politieke en handelsbelangen en niet minder door zijn onvermoeiden ijver, waar zijne gaven de openbare Indische zaak ten dienste kunnen komen, heeft hij zich eene reputatie verworven, die in Indië de herinnering aan menigen Minister van Koloniën of Gouverneur-Generaal zal overleven.

Mr. N.P. van den Berg dan maakt in de genoemde brochure, waarvan de derde druk thans aan de redactie van *De Tijdspiegel* werd toegezonden, de financieele rekening op tusschen Nederland en Indië van af 1798 - toen de schulden van wijlen de Oost-Indische Compagnie door de Bataafsche Republiek, m.a.w. de Nederlandsche schatkist, werden overgenomen - tot onzen tijd.

Naar men weet, is deze rekening insgelijks zeer uitvoerig en nauwkeurig opgemaakt door den oud-Minister De Waal, in zijne *Indische Finantië*n. De aanleiding, waarom de heer Van den Berg op de zaak terugkwam, was een viertal artikelen in het dagblad *De Amsterdammer* van 4, 5, 6 en 7 Januari 1885, waarin met het *debet* en *credit* tusschen Nederland en Indië op vrij zonderlinge wijze werd rondgesprongen. Onze Indische schrijver, ijverig als immer, waar het geldt de verspreiding van onjuiste voorstellingen omtrent de Indische aangelegenheden te bestrijden, gaf eene tegen-rekening, waarin de helderheid der uiteenzetting den lezer evenzeer treft als de degelijkheid der zaakkennis.

De heer Van den Berg beschrijft niet alleen (met verwijzing naar allerlei authentieke stukken), hij beoordeelt ook. In verband hiermede is er iets in zijne brochure, dat mij verwondert. Tot verklaring hiervan moet ik in enkele bijzonderheden treden omtrent hetgeen op financieel gebied tusschen Nederland en Indië is voorgevallen.

Spoedig na 1830, toen het cultuur-stelsel van Van den Bosch, ten koste van den inlander, Indië, dat tot dien tijd een lastpost was geweest, steeds toenemende baten deed afwerpen, werd de Nederlandsche Regeering erop bedacht, de voordeelen daarvan tot zich te trekken. Zij deed dat, door in het jaar 1836 eene wet uit te vaardigen(*), waarbij eene schuld ten bedrage van 140 millioen ten laste van Indië en ten behoeve van Nederland werd gevestigd. Slechts vluchtig kan ik hier mededeelen, op welke gronden Nederland meende, op die som aanspraak te mogen maken.

Ten eerste, omdat de schatkist van het moederland in 1798 de schulden van de O.I. Compagnie had overgenomen (ik vraag hier in 't voorbijgaan: moest de Javaan bloeden voor de nadeelen, die een *Nederlandsch* handelslichaam had geleden ten gevolge van slecht beheer, oorlog met Engeland, etc.?). Dat cijfer, waarover jarenlang getwist is, werd door de Regeering geschat op 82 millioen.

Ten tweede wegens liquidatie der oorspronkelijke aandeelen derzelfde Compagnie, die de Regeering op zich nam, ten bedrage van ± 6½ millioen.

Ten derde wegens de vervallen renten der aldus op Indië gevestigde schulden, tot een beloop van ± 30½ millioen.

Ten vierde wegens uitgaven, ten behoeve der kolonie gedaan tusschen 1799 en 1809, bedragende ± *f* 20,300,000.

Met nog een paar kleinere posten bracht de Regeering het door Indië zoogenaamd aan Nederland verschuldigde tot een dikke 155 millioen, maar was wel zoo goed, zich met de genoemde schuldvestiging van 140 millioen tevreden te stellen.

Voor deze wettelijk vastgestelde schuld werd sedert 1836 op de uitgaven der Indische begrooting jaarlijks een rentepost uitgetrokken, ten bedrage van *f* 5,600,000.

(*) Wet van 24 April 1836, Staatsblad No. 11.

Uit verschillende andere hoofden, voor de waardeering van welker billijkheid ik moet verwijzen naar de brochure van den heer Van den Berg, werden, behalve die 140 millioen, op Indië nog gelegd de volgende schulden:

In 1836 (bij dezelfde wet)	51 millioen.
In hetzelfde jaar	9 millioen.
In 1837	8½ millioen.
In 1838	8½ millioen.
In 1839	19 millioen.
te zamen	96 millioen.

De laatste vier schuldvestigingen hadden - ik wil er even op wijzen - den eigenaardigen oorsprong, dat Nederland het met België niet kon eens worden over het aandeel, dat dit afgevallen lid zou betalen in de nationale schuld, en dus tot 1839 den geheelen rentelast alleen droeg; dit tegenvallertje werd gemakshalve bij voorbaat verhaald op Indië, wel is waar met uitdrukkelijke bijvoeging: '*om later*, *met de renten*, *aan de overzeesche bezittingen te worden teruggegeven*', maar zonder dat aan deze belofte in 1839, toen België's aandeel op 5 millioen jaarlijks was bepaald, ooit gevolg werd gegeven.

De verkregene 96 millioen optellende bij de 140 millioen, zal men komen tot een bedrag van 236 millioen. Een gedeelte daarvan was 'gevestigd' tegen 4, een gedeelte tegen 5 procent. Te zamen beliep de jaarlijksche rente *f* 9,800,000.

Deze post nu van bijna tien millioen is die zeer beruchte, die tot het jaar 1864 op de Indische begrooting is uitgetrokken, als rente voor schuld aan Nederland. Tot zoover is alles goed - of slecht, naar het standpunt, dat men inneemt. Maar nu komt iets onverklaarbaars, dat n.l. NAAST dien *rente*-post op de Indische begrooting jaarlijks een *batig saldo* werd geplaatst ten behoeve van het moederland, dat tot honderden millioenen is opgeklommen en somtijds in één enkel jaar meer dan **40** millioen bedroeg!

Ik weet niet, of het den lezer gaat zooals mij; maar in dat geval dringt zich terstond de vraag bij hem op: 'Heeft men dan niet, door op Indië eene *schuld* te vestigen en daarvan jaarlijks de rente te genieten, erkend, dat Indië een zelfstandig financieel lichaam was, dat schulden kon hebben en dus ook, mits de renten dier schulden betalende, recht had op zijne eigene baten? En hoe is het in dat geval mogelijk, dat Nederland jaarlijks het op den dienst overblijvende in zijne eigen geldlade schoof, alsof het niet te doen had met een zelfstandigen schuldenaar, doch met een zetbaas, die voor Neerland's rekening eene kruideniers-affaire dreef?'

In dit feit dus, dat onze Regeering, zoodra zij daarginds goud zag blinken en begeerig was, om het tot zich te trekken, Indië erkende als zelfstandig schuldenaar, maar daarnaast toch voortging met ook Indië's overige rijkdommen te naasten, als ware de kolonie een lijf-

eigene *zonder* recht op eigen schuld of eigen bate, - in dit feit ligt, mijns inziens, de kenmerkende fout onzer koloniaal-financieele politiek.

Welnu, deze naar voren dringende gedachte blijft in Mr. Van den Berg's brochure op den achtergrond. Ik voor mij vind er haar althans niet. Na de wording van den ‘rentepost’ grondig te hebben uiteengezet, wijdt hij een hoofdstuk aan de beschrijving van het verloop van dien post in de Staten-Generaal, hoe de oppositie ertegen steeds sterker is geworden, totdat hij eindelijk onder den Minister van financiën Betz in 1864 ter aarde is besteld. Met voorliefde geeft schrijver daarbij het woord aan de kamerleden, die tegen den rentepost te velde trokken, wijl deze berustte op willekeurige berekeningen omtrent schuld van Indië jegens Nederland. Te recht roemt hij de edele houding van Luzac, die reeds in 1836 de onbillijkheid der schuldvestiging welsprekend betoogde en o.a. in 1839 weder zijne stem verhief tegen ‘*de geheel eigendunkelijke basis*, *waarop zij berust*, *de verwonderlijke rekening, welke is uitgedacht en aangenomen*, *om eenigen glimp aan deze uitvinding te geven’*. Met deze en andere oppositie gaat Mr. Van den Berg *con amore* mede. Hij strijdt met al die welsprekende heeren tegen den rentepost, en steeds tegen den rentepost, totdat hij hem aan 't slot van zijn hoofdstuk zegevierend den voet op den nek zet.

Maar in dien rentepost *zat* het hem niet! Allerminst zat het hem daarin voor den heer Van den Berg, die de schuld van 236 millioen voor het grootste deel als billijk erkent, n.l. voor de 140 millioen, in 1836 vastgesteld, en voor *f* 33,400,000, aan Indië geleend in de tijden van den Java-oorlog (1826 en '28). Voor eene schuld van *f* 173,400,000 mocht Nederland dus volgens schrijver werkelijk van Indië rente eischen, d.i. tegen 5% ruim 8½ millioen. Waarom gordt hij dan, met de oppositie in de kamers, zoo strijdlustig de wapenen aan tegen een rentepost van nauwelijks één millioen hooger? 't Is waar, hij geeft eigenlijk eene historische uiteenzetting der wording van het debet en credit tusschen Nederland en Indië. Maar, zooals ik reeds zeide, hij vlecht daarin telkens zijne critiek. Welnu - het zij met den meesten eerbied gezegd - hij heeft dan het zwaard dier critiek niet doen neerkomen op de zwakste plaatsen der wapenrusting. Hij had den heer Luzac, den heer Van Höevell, den heer Betz, den heer Cost Jordens met voorliefde kunnen aanhalen, maar tevens moeten uiteenzetten, dat deze heeren bij al hunne goede bedoeling den vinger niet op de wond legden; dat zij den rentepost desnoods hadden kunnen laten doorgaan, daarentegen hunne stem hadden moeten verheffen tegen het BATIG SLOT.

Nog op één punt vraag ik bescheiden verlof, met den schrijver van gevoelen te mogen verschillen.

Nagenoeg aan het slot zijner brochure maakt Mr. Van den Berg de volgende rekening-courant op van het *debet* en *credit* tusschen Nederland en Indië:

‘*Nederlandsch Indië*, *Debet.*

Aan saldo leeningen 1826/28	*f* 33,400,000
Aan leening (schuldvestiging) van 1836	*f* 140,000,000
Aan aandeel leening van 1883	*f* 45,675,000
Aan uitgaven door het moederland voor, of wegens 't bezit van de kolonie gedaan in de jaren 1831/1877	*f* 78,750,000
Aan idem in de jaren 1878/1884	*f* 17,500,000
totaal debet	*f* 315,325,000

Nederlandsch Indië, *Credit.*

Per de aan Nederland gedane betalingen wegens *rente* en batige saldo's in de jaren 1831/77	*f* 844,000,000
Per idem over de jaren 1877/84	nihil.
totaal credit	*f* 844,000,000’

De heer Van den Berg komt dus tot de slotsom, dat in het voordeel van Indië te vereffenen overblijft ruim 528 millioen. Zijne berekening is zoo matig mogelijk naar de zijde van Indië. De door velen betwiste schuld van 140 millioen neemt hij, zooals men ziet, in haar geheel aan.

Toch bevat bovenstaande balans, mijns inziens, eene dwaling, die schijnbaar in het voordeel van Indië is. Onder de 844 millioen, die worden uitgetrokken als door Indië aan Nederland werkelijk betaald (volgens de zeer nauwkeurige berekeningen van den oud-Minister De Waal), zijn, naar men ziet, ook begrepen de *renten*, die Indië jaarlijks heeft voldaan. Dit gaat, dunkt mij, niet aan. Wanneer ik mijn vriend *f* 1000 leen tegen 5% en hij betaalt mij b.v. 10 jaren lang 50 gulden rente, dan mag hij, zoo wij na die 10 jaren onze rekening-courant opmaken, de 500 betaalde guldens niet als tegenvordering doen gelden. Van het oogenblik dus, dat de heer Van den Berg het grootste deel der schuld, waarvoor de rentepost werd uitgetrokken, nl. *f* 173,400,000, als wettig erkent, mag hij ook de daarvoor door Indië jaarlijks betaalde renten niet brengen op het credit der kolonie.

De post van 844 millioen op Indië's credit moet dus, mijns inziens, verminderd worden met zoodanig bedrag, als gelijkstaat met het verschil tusschen de totale rentesom, die Indië betaald *heeft*, en de totale rentesom, die Mr. Van den Berg Indië voor zijne *f* 173,400,000 zou willen *laten* betalen.

Wellicht is de bedoeling van den schrijver deze geweest: ‘Indië was wel is waar rente verschuldigd, maar door de batige saldo's, die het reeds spoedig na 1830 is gaan afwerpen, werd zijne schuld weldra geheel afgedaan en behoefde het dus ook geene renten meer te betalen. Derhalve mag ik die renten, nu zij niettemin betaald *zijn*, op Indië's *credit* brengen.’

In dat geval echter springt in het oog, dat niet de geheele som

der gestorte batige saldo's in het *credit* mag gebracht worden, wijl deze in de eerste jaren zouden hebben gediend tot aflossing van wettig erkende schuld.

Dit punt in Mr. Van den Berg's rekening-courant blijft mij dus onduidelijk. Maar ik voeg erbij, dat hetgeen ik erin zou wenschen veranderd te zien, geenszins Indië in minder gunstigen toestand zou brengen. Wel is waar zou het credit van Indië moeten worden verminderd met de betaalde renten voor de door Mr. Van den Berg erkende schuld ad *f* 173,400,000, sedert 1828 en 1836 tot op heden, en tevens met de rente sedert twee jaren van het aandeel in de leening van 1883, maar aan den anderen kant zou dat credit dan moeten worden vermeerderd met de renten voor de batige saldo's, die Nederland van 1832 tot 1877 uit Indië heeft getrokken en waarvan natuurlijk insgelijks renten verschuldigd zijn. Ik wensch mij hier niet te begeven in berekeningen omtrent het juiste bedrag, dat daarvoor in het debet der beide landen zou moeten worden geboekt. Maar wanneer men nagaat, dat reeds in 1850 meer aan batige saldo's uit Indië was getrokken dan de door Mr. Van den Berg erkende schuld, mag men veilig aannemen, dat de renteschuld van Nederland aan Indië tot op 1877 een veel grooter cijfer zou hebben bereikt, dan hetgeen door Indië aan Nederland als werkelijk verschuldigde rente is betaald.

Of overigens den patiënt een honderd millioen oncen bloed meer of minder zijn afgetapt - het feit blijft daar, dat hij ten gevolge dezer aderlatingen volslagen uitgeput nederligt. Wie op een onzijdig standpunt staat, *kan*, mijns inziens, niet anders dan erkennen, dat Nederland jegens de kolonie slecht gehandeld heeft, slecht zoowel in den zin van onzedelijk als onstaatkundig.

Zulk een onzijdig standpunt mag ik zeggen in te nemen. Ik heb in Indië door den aard mijner betrekking, die mij in groote steden plaatste en buiten handels- of industrieele belangen liet, van den berooiden staat der schatkist en der openbare zaak geen anderen last gehad, dan dat ik een tamelijk hoog patent en personeel, benevens mijn deel aan de invoerrechten betaalde, nu en dan op een slechten weg heb gehotst, een jaar lang naar mijn kantoor heb moeten omrijden, wijl eene hoofdbrug (in Soerabaia!) onhersteld bleef, een drietal korte reisjes peperduur heb moeten betalen en een paar malen bestolen ben, zonder dat de politie mij de gestolen voorwerpen heeft kunnen terugbezorgen. Dergelijke kleine grieven zullen echter een niet al te wraakgierig man geene *persoonlijke* vijandschap tegen een staatsbeleid doen opvatten. Omgekeerd spreken bij mij allerlei omstandigheden ten gunste van Nederland. Ik ben er geboren, heb er eene heerlijke jeugd en een onvergetelijk academieleven doorgebracht, profiteer er thans van de spoorwegen en andere uit Indisch geld aangelegde gemakken en be-

taal er mijne belasting. Voor mijn *persoon* zou ik dus zeker het belang van Nederland moeten stellen boven dat van Indië.

Niettemin weifel ik geen oogenblik in mijne overtuiging, dat Nederland jegens Indië een onrecht heeft gepleegd, waartegen ieder eerlijk hart in heftigen opstand moet komen. Tegenover de stelselmatige vernietiging der schoone beloften, die in dat tropenland lagen besloten, kan het pleidooi, dat een koloniseerende staat het recht heeft, zijne kolonie zooveel mogelijk ten eigen bate te exploiteeren, geen anderen indruk meer maken dan de welsprekendheid eens advocaats van kwade zaken. Vooreerst is de bewering valsch in zichzelve, als eene verwarring van privaat met publiek recht; want *wel* mag men iets exploiteeren, dat voor particulieren eigendom vatbaar is, bijv. een stuk land; maar *niet* iets, dat volgens onze hedendaagsche zeden en wetten *niet* particulier kan bezeten worden, b.v. een stuk land *met menschen erop.* Zulk een land, door menschen bewoond, te regeeren, kan dus - tenzij men tot de lijfeigenschap wil terugkeeren - geene andere beteekenis meer hebben, dan dat men die menschen tot welvaart en ontwikkeling tracht te brengen. Maar bovendien pleit tegen de redeneering op grond van het exploitatierecht de loop der feiten. Ik heb er boven reeds op gewezen, hoe de regeering van Koning Willem I, door op Indië eene bepaalde *schuld* te vestigen, Indië erkende als een zelfstandigen Staat, die schulden en baten kon hebben, en hoe de opvolgende Regeeringen deze erkenning hebben gehandhaafd, door den rentepost voor de schuld te handhaven. Hadden die regeeringspersonen logisch gehandeld, dan zouden zij, naast den rentepost, geene batige sloten meer hebben mogen dulden, maar het bedrag daarvan voor de ontwikkeling van Indië zelf hebben besteed.

Vraagt men dan, of daar nu eene geheele reeks van hooggeplaatste, in hun land geziene, door hunne vrienden en betrekkingen geëerde mannen moet worden beschuldigd van karakterloosheid, van het plegen of dulden eener schandelijke onbillijkheid tegen beter weten in? Ik antwoord dan volmondig: neen. Geen beginsel moet, bij de beoordeeling der handelingen van anderen, krachtiger worden vooropgesteld, dan dat de criticus zich hebbe te plaatsen *niet* op zijn eigen maar op des anderen standpunt. Welnu, de heeren, die de batige sloten tot Nederland hebben genaast, alsof het de natuurlijkste zaak ter wereld ware, hebben - wellicht met enkele uitzonderingen - geene andere gedachte gehad, dan dat zij handelden met de beste behartiging der belangen, die hun waren toevertrouwd. Dat moge vreemd schijnen, nu heden ten dage zoovele bekwame mannen er anders over gaan denken. Toch is het alleszins verklaarbaar. Elke corporatie, elk samenstel van belangen in de maatschappij, dat zich van het overige afzondert, vormt een eigen programma. De beginselen van dat programma worden noodzakelijkerwijze beheerscht door de belangen, die de corporatie zich ten doel stelt te bevorderen. Eene werklieden-vereeniging dient

rekesten in, om de concurrentie tegen het buitenland gemakkelijker te maken; eene vereeniging tot dierenbescherming, om paarden niet te laten afbeulen. En nu zou een redenaar als Brugman niet in staat zijn, den werkman te overtuigen, dat beschermende rechten in zekere gevallen niet gewenscht zijn, of de dierenbeschermers, dat het afbeulen van een paard niet de schandelijkste misdaad ter wereld is. Die menschen redeneeren onder elkander, zij warmen elkaar op, zij hebben ten laatste geene overtuiging meer dan die der Eenheid, waartoe zij behooren.

Zoo gaat het met al de afgesloten groepen in de maatschappij; zoo gaat het ook met de Regeerings-kringen. In dien kring van Ministers en Kamerleden heeft jarenlang de annexatie der batige sloten als een der hoofdnummers gestaan op het programma der belangen, die zij waren geroepen te behartigen, - de belangen van Nederland. Geen haar op hun hoofd dacht eraan, hierin iets onbillijks of onstaatkundigs te zien. Zij gingen, zooals alle corporaties, meenen, dat de geheele buitenwereld hunne particuliere inzichten moest deelen. In deze atmosfeer werden zij van geslacht tot geslacht grootgebracht. En zoo vast kwamen zij ten slotte op hun stokpaard te zitten, dat zij enkele afvalligen, als den ziener Luzac, een antwoord onwaardig keurden en zelven niet begrepen, dat de handhaving op de begrooting van een toeëigeningspost naast een schuldpost een gebrek aan logica verried, dat hun gezond verstand bij den naneef in verdenking moest brengen. Het geheele raadsel der stelselmatige uitmergeling van Indië wordt dus opgelost door dit antwoord: DE REGEERENDE MACHTEN OVER NEDERLAND HADDEN NIET TEVENS DIE OVER INDIË MOETEN ZIJN.

Zoo is het. De mensch, levende in eene maatschappij, wordt - met uitzondering van enkele overgeërfde krachtige karakters - het product van den gedachtenkring, waarin hij zich beweegt.

Ware het niet zoo, ook een andere toestand, die van de arbeiders in onze maatschappij, zou reeds lang door de machthebbende kringen als onhoudbaar zijn erkend en verbeterd. Ik zeg *verbeterd;* want dat de Staat hierin niets zou kunnen doen, is juist een van die wachtwoorden, die in de Regeerings-omgeving van jaar tot jaar door den een aan den ander worden opgedrongen en eindelijk als een onomstootelijk punt op het programma zijn geplaatst.

Maar hoe komt het dan, dat daarbuiten zoovele geleerden en ongeleerden, practische en niet practische, vermogende en niet vermogende mannen tegenwoordig geheel anders denken?

Het komt, doordat zij leven in eene andere gedachten-atmosfeer.

Het lot van Indië is geweest, te verzeilen in eene atmosfeer, die het verstikte.

Zal er eene krachtige hand worden gevonden, om de ramen open te rukken en versche lucht te doen binnenstroomen?

Den Haag, 15 Jan. 1886.

Mr. P. BROOSHOOFT.

Athene's democratie.

Die Demokratie von Athen von Julius Schvarcz. Leipzig 1882.

I.

De aan de lezers van dit tijdschrift verschuldigde eerbied zou mij gewis weerhouden hebben, een reeds vóór drie jaar verschenen boek aan te kondigen, ware het niet, dat bij mij de vrees zwaarder woog dan de eerbied. Die vrees wortelt in het gevaar, waarmede het toenemend aanzien, waarin zich, na aanvankelijke verguizing, Julius Schvarcz verblijden mag, de geschiedenis als kunstwerk(*) bedreigt.

Verklaarde nog in de *Academy* van 20 October 1883 een beoordeelaar *Die Demokratie von Athen* voor slechts geschikt, om de lachspieren in beweging te brengen, als 't maar niet een zoo akelig dik en zwaar boek was, reeds in de Decembermaand van hetzelfde jaar begon de Duitsche critiek den schrijver gunstiger gezind te worden. In N^{o}. 52 toch van de *Berliner Philologische Wochenschrift* wijdde G.J. Schneider aan dat boek een vrij lang artikel, welks slot luidt: ‘Der Standpunkt des Herrn Verfassers ist ein zweifellos berechtigter: diese Darstellung, der die Tiefe selbständigen Denkens nicht minder wie das warme Fühlen einen eigenartigen Reiz verleihen, bietet schlagend richtige Gedanken; die Betrachtungsweise wird sich für gewisse Partieen der griechischen Geschichte im Sinne des Herrn Verfassers modeln(†). Das Buch ist nicht nur lesenswert sondern ein hochbedeutendes, ein reinigendes Gewitter zur Zeit der Sommerschwühle.’ Wel is waar laten de Duitschers niet na te wijzen op leemten, als oppervlakkige analyse en onoordeelkundige critiek der bronnen; doch dat verhindert niet in Schvarcz een man te blijven zien, naar wien men, ondanks zijne tekortkomingen, wel zal doen oplettend te luisteren. Uit eene waarlijk niet malsche recensie(§) van Susemihl van een door Schvarcz in

(*) Wie in de vereeniging van kunst en wetenschap een droom uit lang vervlogen tijden ziet, zal zich in zijn geloof bevestigd vinden door een opstel van H. Ulman: *Über wissenschaftliche Geschichtsdarstellung*, in Sybel's *Hist. Zeitschrift* N.F. XVIII, 1, '85. De redactie van genoemd tijdschrift teekende tegen de strekking van dat artikel aanstonds protest aan.

(†) Eene profetie, waarop o.a. Beloch's *Attische Politik seit Perikles*, 1884, het antwoord geeft.

(§) In N^{o}. 9, 1885, van de *Wochenschrift für Klassische Philologie.*

1884 uitgegeven werk: *Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft,* kan men zien, hoe zich aan de blaam de lof paart.

Wie gelooven mocht, dat de bekendheid met onzen auteur zich alleen tot Duitsch lezende philologen beperkt, neme het Belgisch tijdschrift: *Revue de l'instruction publique,* Tome XXVIII, 2^{e} livr. 1885 (bl. 10), ter hand en hij zal weten, dat de Duitsch schrijvende Hongaar behoorlijk is voorgesteld aan wie alleen Fransch verstaan. 'Le livre de M. Schvarcz a fait du bruit dans le monde savant; il heurte de front les idées reçues et scandalisera certainement les nombreux admirateurs de la démocratie athénienne. Nous avons pensé qu'une analyse de cette production originale ne serait pas sans interêt pour les lecteurs de la *Revue.*'

Men houde mij deze mededeeling van de resultaten der critiek, waarin uit den aard der zaak slechts weinigen belang kunnen stellen, ten goede. Ik acht haar noodig met het oog op de door mij, in het begin van dit opstel, als gevaarlijk aangeduide strekking van het boek. Als toch van een Duitsch historisch werk door onze westelijke en zuidelijke naburen beweerd wordt, dat het overwaardig is gelezen te worden, dan is het vermoeden niet ongegrond, dat zulk een werk in een land als het onze, waar men vele talen leest, eerlang zijn intocht zal doen en lezers vinden in kringen, waar ten deele lovende recensies, door belanghebbende uitgevers handig omgezet in reclames, allicht gelden als onvoorwaardelijke aanbevelingen. Aan philologen kunnen noch die critieken, noch het boek zelf schaden, daar het hun spoedig zal blijken, dat hier inderdaad mag geprezen worden, zonder evenwel de strekking van het gansche werk goed te keuren. Voor philologen is derhalve historische critiek der feiten voldoende. Een gemengd publiek dient vooral te worden voorgelicht aangaande de historische ideeën van Schvarcz, iets wat de critiek, voor zoover ik haar ken(*), tot heden verzuimde. Uit die voorlichting zal blijken, of hetgeen ik gezegd heb over den wansmaak, sprekend uit *Die Demokratie von Athen*, op waarheid steunt.

Die Demokratie von Athen is het eerste deel van een reuzenwerk, waaraan ik - men zal aanstonds zien waarom - althans het geraamte moet teekenen. Gelukt het den schrijver zijn plan te volvoeren, dan hebben wij nog het volgende te wachten:

Van de eerste afdeeling, die onderzoekingen zal bevatten over de plaats, welke de democratie inneemt in de geschiedenis van het witte menschenras, waar eene reeds vroeger verschenen inleiding aan voorafgaat en waarvan het hier aangekondigde werk het eerste deel uitmaakt:

(*) Van critieken, waarin Schvarcz wel bedoeld, maar niet genoemd wordt, als Kirckoff's den 3^{den} Augustus van dit jaar gehouden rede (Zie *Berl. Phil. Wochenschr.* N^{o}. 36, 1885), kan natuurlijk licht verzuimd worden kennis te nemen.

Deel II.	De democratie in Italië.
Deel III.	De democratie in Zwitserland.
Deel IV.	De democratie in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.
Deel V.	De democratie in Frankrijk.
Deel VI.	De democratie in Middel-Amerika en Zuid-Amerika, benevens de democratie in Spanje.
Deel VII.	De lessen, die de geschiedenis aan de volkeren geeft.

Van de tweede afdeeling: Onderzoekingen over de mogelijkheid van eene invoering der democratie, gegrondvest op de opvoeding:

Deel I.	Betrekkingen tusschen de democratie en wat men in Duitschland den cultuurstaat noemt.
Deel II.	Onderwijs.
Deel III.	Gelijkheid.
Deel IV.	Vrijheid.
Deel V.	Verantwoordelijkheid.
Deel VI.	Regeling der staatsmacht.

Van de derde afdeeling, waarin zal gehandeld worden over de voorwaarden, welke, met het oog op internationale rechtsbetrekkingen, moeten vervuld worden, om een democratisch systeem van beschaafde staten te stichten:

Deel I.	De vorming van nationale staten in Europa.
Deel II.	Ideeën voor eene staatsleer van het menschelijk geslacht.

Besluit.

Neemt men in aanmerking, dat het eerste deel der eerste afd. 800 bladz. (waarvan 167 bladz. zeer compres gedrukt) groot is, dan zullen, zoo de vervolgen het nu reeds voltooide in omvang en formaat (groot 4^{o}) nabijkomen, de *Sämmtliche Werke* des heeren Julius Schvarcz eenmaal niet nalaten eene indrukwekkende vertooning te maken. Wisten wij van Schvarcz niets anders en zouden wij van hem nooit iets anders te weten komen, dan wat het medegedeelde prospectus ons zegt, dan reeds zouden wij reden hebben, om te vermoeden, dat liefdevol medeleven met de volkeren, wier staatsinstellingen hij zich ten onderzoek stelt, hem vreemd is. Wie zoekt naar de

leidende beginselen eener staatsleer voor het gansche menschdom; spreekt van de lessen, die de geschiedenis aan de volkeren geeft, en van een democratischen, beschaafden wereldstaat, van dien is het te vreezen, dat hij, bij historische onderzoekingen, om het algemeene het bijzondere over het hoofd zal zien en dat zijne schildering van Grieksche, Italiaansche, Amerikaansche en andere locale toestanden zal gezet worden in eene lijst, die door hare te weelderige bewerking de aandacht van de schilderij zelve zal aftrekken. Vaders, die zich sterk bemoeien met de opvoeding van kinderen van anderen, verwaarloozen niet zelden hun eigen kroost.

Het eerste deel der eerste afdeeling bewijst overvloedig, hoezeer het den schrijver ontbreekt aan iedere sympathie met de door hem behandelde stof, en wettigt maar al te zeer de vrees, dat de overige

democratieën er niet beter zullen afkomen dan de Atheensche. De omschrijving op bladz. 1 lijkt wel eene oorlogsverklaring aan iedere gezonde historische methode. Men oordeele! ‘Ich gedenke die geschichtliche Entwickelung jener Staatseinrichtungen zu prüfen, deren Gesammtheit die Hellenen als Demokratie von Athen bezeichneten und deren Andenken noch lebende Menschen bewundern. Sodann gedenke ich zu untersuchen, welche Verdienste sich das Volk in den verschiedenen Perioden seiner Verfassungsgeschichte um die Erziehung der weissen Menschenraçe eigentlich erworben, welcher sein Antheil gewesen an jenem Kampfe der Geister, die der modernen Aufklärung die Bahn gebrochen haben und in wieferne es beitrug zur Veredlung der Sitten.’

Op zijn hoogverheven troon zit Osirapi ten gerichte en doet de harten der afgestorvenen door Har en Anapoe tegen Waarheid en Gerechtigheid wegen. Daar worden zij binnengeleid, de zielen der Atheners, door het einde des doods overschaduwd, droef om haar lot en het verlies van mannelijke krachten en schoonheid, de zielen der burgers, door Perikles' lippen geprezen. Schrijf, o Thoeti, de uitspraak des rechters op bladz. 161: ‘Käuflichkeit, Gewissenlosigkeit, Unverschämtheit, Arbeitsscheu, Liederlichkeit, Glanzsucht, Näscherei, Völlerei, Treubruch, Intoleranz, Aberglauben sind die Züge, welche sich in dem Charakter der Mitbürger des Perikles ganz deutlich ausprägen. Was wir vermissen: das ist selbst die leiseste Spur von einem Staatsbürgersinn.’ Het vonnis moge streng zijn en steunen op verklaringen van een door de beschuldigden gewraakten en zelfs in de oogen des rechters partijdigen getuige(*), het blijft niettemin onherroepelijk. Want ‘dieser Umstand (de onbetrouwbaarheid van den getuige à charge) entwaffnet noch keineswegs die Argumente, welche seine Schrift der unbefangenen ohjectiven Kritik unserer Zeitgenossen liefert. Diese Argumente sind keine Phrasen, keine Allgemeinheiten wie die Argumente, auf welche sich die moderne Schwärmerei in ihrer kalokagathisirenden Entzückung zu stützen pflegt.’ Laat daarom de ellendigen, in beesten veranderd, naar de aarde terugkeeren, om daar te worden gelouterd, totdat men hen waardig keurt in te gaan in de vreugde van Schvarcz's werelddemocratie. Na de mannen komt de beurt aan de vrouwen. Met weemoed denken zij aan de panathaneïsche feesten van weleer, toen zij deelnamen aan den optocht, die met zangen en offers aan de godin den nieuw gewezen peplos bracht. Wat verdienen zij anders, dan als teven en hennen naar de aarde teruggevoerd te worden? Bladz. 254, 255. ‘Mast-und Brutthiere des Hauses... diese ehrlichen

(*) Op het anonyme schotschrift, □νηνα□αν πολιτε□α geheeten, waarvan S. bladz. 141 zelf zegt: ‘Wohl ist auch er kein Gewährsmann, der in jeder Hinsicht Glauben verdiente: Parteihass spricht aus so mancher Stelle seiner Denkschrift; ja er gesteht offen, sogleich in der Einleitung seines Werkes, wie wenig er die Demokratie liebe und trägt seinen Abscheu gegen die athenische Verfassung ohne weiteres zur Schau.’ Ten spijt echter van het onoordeelkundig gebruik, door S. van dat schotschrift gemaakt, zijn zijne toelichtingen ervan (zie vooral bladz. 638) belangrijk.

Damen des perikleischen Athen's bleiben trostlose Gestalten von einem plastisch-schönen Körper, ohne jedwede Bildung des Geistes; sie sind wundervoll geeignet - als Korbträgerinnen, Kannenträgerinnen, Kuchenträgerinnen, Ährenträgerinnen und sonstige Trägerinnen - die Festzüge und Opferfeier der Götter Athen's zu zieren; sie setzen ihre Kinder aus, sind herzlos, als Hausfrauen sind sie glanzsüchtig, arbeitscheu, als Gattinnen nicht viel besser als die ersten besten Herrinnen in irgend einem modernen levantinischen Harem, - als Jungfrauen haben sie äusserst wenig Antheil an jener Wonne der Liebe, welche das Leben des Weibes veredelt: es sei denn, hie und da anlässlich gewisser nächtlicher Feierlichkeiten, wo sich die Liebeswonne kaum auf eine idealere Weise erschöpfte als dies heutigen Tages bei den Stämmen der Freundschafts-Inseln noch die Sitte ist.' Er is niemand rechtvaardig, ook niet één. Zelfs Plato moet zijne zonden ontgelden. Want hij is, bladz. 223, 'trotz seines riesenhaft angelegten Geistes, ein zwar immer noch staunenswerther doch im Ganzen ein entschieden bejammernswerther Krüppel'. Opmerkelijk is het, dat het oordeel zachter wordt, naarmate de Atheners ophouden antieke Atheners te zijn of gevoelens koesteren, met die van den schrijver overeenstemmend. Vast is de houding van Schvarcz - Renumerator, en de uitgestrekte arm wijst onverbiddelijk af al wie, op Athene's demos vertrouwend, geloofden aan de grootheid hunner vaderstad. De Marathonkampers, door dichters en prozaschrijvers verheerlijkt, wat gevoelden zij, bladz. 40, 'für die Sache der Menschheit'? De buitenste duisternis is met hen één. Ook Perikles behoort als een laaghartige vleier van de slechtste eigenschappen zijner stadgenooten onder de rampzaligen. Evenzeer moet Demosthenes, bladz. 453, 'vom Standpunkte der Fortschrittspolitik und der Sittlichkeit verdammt werden'. Doch aan de voeten des vergelders is plaats voor verlichte tyrannen en Fökionische lauwheid. Aan de rechterzijde is licht, vreugde en geluk. In zonnelicht baden zich de Atheners uit het tijdvak der Antonijnen en de slaven uit den Christentijd, voor wie Studeta de poorten van zijn klooster opende.

Iedere scherts tegenover een ernstig man als Schvarcz zou ongepast zijn, indien niet grenzenlooze voorliefde voor wat hij houdt voor het hoogste belang van het 'witte menschenras', hem had vervuld met afkeer voor alle historische ontwikkeling, in strijd met dat ondersteld belang, en hem gebracht tot het door Ranke te recht gebrandmerkt 'Criminalrechtliche Verfahren', voor niet weinig geschiedschrijvers de bron van bespottelijken hoogmoed. Men houde echter zulk een hoogmoed, ontstaan uit een onwrikbaar geloof, dat men geroepen is, om te oordeelen en te veroordeelen, niet altijd voor een blijk van een slecht karakter. Het moge zonderling schijnen, bij de beoordeeling van een historisch werk ook het karakter van zijn schrijver in rekening te brengen. Bij een auteur als Schvarcz, die overal sterk doet uitkomen,

wat hij van de historie voor de toekomst van het menschdom hoopt of vreest, is zulk eene waardeering geboden. Den man, wien het slechts te doen is om de wetenschap, of deze of gene democratie, bladz. 3, ‘die geistliche, sittliche oder materielle Entwickelung des menschlichen Capitals gefördert oder beeinträchtigt hat’, zou de meening, dat zijn onverholen haat tegen Athene gewekt was door onedele drijfveeren, onrecht aandoen. Niet de minste reden hebben wij, om te twijfelen aan den moed en de oprechtheid der volgende verklaringen, bladz. 2, 3: ‘Auch weiss ich wohl dass bereits Jahrtausende den Ruhm Athens verkünden, als einen Ruhm, der nie altert, als ein Erbe, das einen Jeden, der es betrachtet und ihm nicht unbedingt huldigt, unerbittlich bestraft, sowohl mit der Missachtung der Zeitgenossen, wie auch mit dem Spotte der Nachwelt.’ Het pleit voor den schrijver, dat hij niemand naar den mond wil praten en daarom alle idealisme moedig vaarwel zegt. ‘Nein, dies noch ferner zu thun wäre nicht nur ein Verbrechen gegen eine ganze Welt von Gedanken, auf deren Höhe sich unser Zeitalter durch soviel Mühsal emporgeschwungen; es wäre dies wohl eine Treulosigkeit gegen die Sache der Völker selbst... Keine Träumereien über das Schöne, sondern nüchterne Belehrung ist es, was die Völker von der Geschichte zu erhalten haben.’

Ik liet Schvarcz met zijne eigen woorden zijne roeping bekend maken, opdat men zou weten, wat men van hem als schrijver te wachten hebbe. Is het zijne schuld, als Athene niet geeft, wat hij zoekt? Is hij gehouden te prijzen, waar hij slechts te laken vindt? Is het onnatuurlijk, dat hij zich in zijn ijver menigmaal van toornige en wrevelige woorden bedient? De vraag ligt echter voor de hand: waarom ging hij zaaien op een veld, waarvan hij vooruit wist, dat het hem niet zou doen oogsten? Op die vraag geeft de voorrede het antwoord. Daar wordt afgerekend met de voornaamste geschiedschrijvers van Grieksche, inzonderheid van Atheensche geschiedenis. Bij nagenoeg allen bespeurt Schvarcz eene noodlottige neiging, om te prijzen, te bewonderen en te verheerlijken, wat hem verachtelijk toeschijnt. Door zulke onverdiende loftuitingen, die licht onverdiende sympathie wekken en des menschen hart aan waardelooze dingen hechten, zou de komst der werelddemocratie kunnen vertraagd worden. Dat is het, wat den schrijver, die in de geschiedenis alleen voorbeelden zoekt ter navolging of afschrikking, noopt te velde te trekken tegen de lofredenaars eener staatsregeling, die met de zijne ten eenen male onbestaanbaar is. Bladz. LXIX der voorrede: ‘Ich will den Völkern nicht schmeicheln, sondern ihnen dienen. Liegt das grösste Interesse der Völker am Ende doch nur in der bestmöglichen Entwickelung und Verwerthung der gesammten geistigen, sittlichen und materiellen Kräfte der Menschheit: darum halte ich es auch für unerlässlich, dass die Völker vor Allem mit denjenigen Hebeln bekannt werden, denen sie ihren geistigen, sittlichen und materiellen Fortschritt bis auf den heu-

tigen Tag in erster Linie zu verdanken haben.' Hieruit vloeit natuurlijk voort, dat, waar de geschiedschrijvers door hunne zucht, om te bewonderen, het licht der geschiedenis verduisteren, het de plicht van Schvarcz is, die bewondering binnen behoorlijke grenzen te beperken. Doet hij dat met keur van scheldwoorden en vlijmende geeselslagen, men wijte het aan zijn apostolisch ambt. Een man van zijn temperament, met een doel als het zijne voor oogen, kan niet anders handelen. De toorn doet, gelijk de dichter zegt, zelfs het hart der wijzen ontbranden. Tieren en razen is altijd wansmaak. Doch niet ieder, die, door drift vervoerd, zich onbehoorlijk uitlaat, zondigt tegen de waarheid, zal men zeggen. In vele gevallen moge dat zoo zijn, doch, dat men zich in de historiographie van de waarheid verwijdert, naarmate men voet geeft aan den hartstocht, daarvan levert *Die Demokratie von Athen* het voldingend bewijs.

Om mijne lezers van de waarheid dier uitspraak te overtuigen, ga ik hen wijzen op de in dat boek gevolgde methode. Is die methode slecht, dan zal het niemand verwonderen, dat Schvarcz, ondanks zijne ijverige bronnenstudie en verbazende belezenheid, niet mag gesteld worden onder de goede geschiedschrijvers.

II.

Het eigenaardige van Schvarcz's methode vinden wij voortreffelijk aangeduid door W. von Humboldt in zijne verhandeling: *Ueber die Aufgabe des Geschichtschreibers*(*). Het zij mij daarom vergund, uit die verhandeling het een en ander mede te deelen tot toelichting van ons onderwerp.

Gelijk de nabootsende kunstenaar uitgaat van ideeën, zoo doet dat ook de geschiedschrijver. De laatste zou, evengoed als de eerste, niet meer zijn dan een teekenaar van caricaturen, als hij meende zijn arbeid voltooid te hebben, zoodra hij de feiten naar volgorde vermeld had. Wat in de beeldende kunst is het zien van voorwerpen met de oogen van een kunstenaar, is in de historiographie de gave, om den innerlijken samenhang van gebeurtenissen te begrijpen. Dat zien, dat begrijpen, m.a.w. het vormen van ideeën, is een werk van 's menschen geest, doch niet van dezen alleen, ook van de voorwerpen en gebeurtenissen. Daarom komt het er voor den geschiedschrijver vóór alles op aan, dat zijne ideeën ontspringen uit de volheid der gebeurtenissen zelve, of, om het nauwkeuriger te zeggen, uit de met echt historischen zin gepaard gaande beschouwing der feiten. In geen geval mogen zulke ideeën aan de geschiedenis worden opgedrongen, als een kleed, dat niet past; een misslag, waarin de z.g. wijsgeerige historiestijl zoo licht vervalt. De wijsgeerige geschiedenis stelt aan de gebeurtenissen

(*) Zie *Abhandlungen über Geschichte und Politik* von W.v.H., uitgeg. door Dr. L.B. Förster.

een doel. Dat zoeken naar eindoorzaken, al kan men het ook uit eene der menschelijke natuur aangeboren zucht verklaren, maakt ieder vrij inzicht in de eigenaardige werking van historische krachten onmogelijk. Nimmer bezit dan ook de wijsgeerige of teleologische (naar eindoorzaken zoekende) geschiedenis de levende waarheid der wereldgebeurtenissen. Zij zoekt het einddoel van al wat geschiedt niet in het levende en beweeglijke, maar in doode vormen en in een denkbeeldig geheel: hetzij in het bewoonbaar worden en toenemen der bevolking van den aardbodem, hetzij in de voorwaarts strevende beschaving der volkeren, in het allengs bereiken van een toestand van maatschappelijke of staatkundige volmaaktheid, of in eene andere idee van dien aard. Van al die geluksgoederen hangen wel is waar onmiddellijk het geluk en de waarde af van de werkzaamheid van den enkelen mensch, maar het doel ervan, dat ieder geslacht als een erfdeel van vorige geslachten ontvangt, kan niet dienen als maatstaf van de in zulk een geslacht of volk aanwezige krachten. Want ook de edelste vruchten van den geest: wetenschap, kunst, zedelijkheid, verliezen haar geestelijk karakter en worden ziellooze stof, als de geest haar niet telkens met een nieuw leven bezielt. 'In hetgeen wij cultuur of beschaving noemen', zegt Ranke(*), Von Humboldt aanvullend, 'ligt één der werkzaamste drijfveeren harer inwendige ontwikkeling. Wilde men die ontwikkeling een bepaald doel aanwijzen, zoo zou men de toekomst verduisteren en de grenzenlooze draagkracht der wereldhistorische beweging miskennen. Op het veld van het historisch onderzoek vertoonen zich aan ons slechts de talrijke gestalten, waardoor dat element zichtbaar wordt, en altijd te gelijk met de weerstand biedende invloeden, die het bij al zijne vormen vindt in de aangeboren eigenaardigheden van verschillende volkeren en stammen. Ook dezen hebben hun oorspronkelijk recht en een onbedwingbaar inwendig leven. De geschiedkundige ontwikkeling berust volstrekt niet alleen op beschavende machten.'

Uit meer dan één aanhaling uit *Die Demokratie von Athen* in het begin van dit opstel blijkt voldoende, dat tot de door die twee voortreffelijke kenners streng gegispte methode die van Schvarcz behoort. Wat kan b.v. beter het teleologisch karakter van het werk kenschetsen dan des schrijvers verklaring, dat de geestelijke, zedelijke of stoffelijke vermeerdering van het menschelijk kapitaal alleen (nur) de maatstaf is, waarnaar hij de waarde van de democratie van Athene afmeet? Men zou kunnen vragen, waarom het den schrijver niet vrijstaat, wat toch billijkerwijs ieder moet vrijstaan, aan Athene te vragen: waardoor het in dit of dat opzicht de beschaving der nu levende volkeren heeft bevorderd of belemmerd? Uit niets hoegenaamd blijkt, waarom men dat niet zou mogen doen met hetzelfde recht als b.v.

(*) In dien geest heeft Schvarcz zelf geschreven: *Failure of the geological attempts made by the Greeks prior to the epoch of Alexander the Great.* London 1868.

bij Xenofon zoeken naar wat van de Grieksche wetenschap op de hedendaagsche krijgskunde, en bij Aristoteles naar hetgeen op de dierkunde van onzen tijd invloed heeft uitgeoefend(*). Bij zulke onderzoekingen oordeelt en veroordeelt men niet uit de hoogte; men constateert eenvoudig, dat zekere oorzaken zekere gevolgen hebben gehad. Had Schvarcz iets van dien aard bedoeld en gedaan, zijn optreden zou niets aanstootelijks hebben. Maar nu hij op hoogen toon iederen anderen weg afkeurt, dan dien hij inslaat, en de beroemdste schrijvers van Grieksche geschiedenis uitscheldt, hebben wij het volste recht, om te onderzoeken, of zijne methode inderdaad zoo onverbeterlijk is. Wie het voor onrechtvaardig houdt, dat ik den beschuldigde vonnis met woorden, ontleend aan uitspraken, waarbij de rechters aan dien beschuldigde volstrekt niet dachten, overwege slechts, of door die uitspraken ook Schvarcz getroffen wordt.

Schvarcz's politieke en sociale idealen, die getuigen van vurige liefde voor persoonlijke vrijheid, hooge ingenomenheid met den vooruitgang van natuurwetenschappen en warme belangstelling voor alles, wat het peil van publieke zedelijkheid verhoogt, zullen hem gewis vele vrienden en bewonderaars bezorgen. Met die idealen hebben wij evenwel thans slechts in zoover te maken, als zij met ons onderzoek in verband staan. Mij uitsluitend bepalend tot de taak, die ik mijzelven stelde, kan ik niet nalaten op te merken, dat Schvarcz's opvatting van vooruitgang en beschaving niet vrij is van bekrompenheid, omdat zij aan de kunst niet meer dan eene ondergeschikte rol toekent. De schrijver is een veel te goed kenner der antieke wereld, om niet volmondig toe te geven, dat Athene's verdiensten ten opzichte der plastische kunsten weergaloos zijn. ‘Athen's Grösse besteht einzig und allein in dem seltenen Sinn seiner Bewohner für Plastik, Baukunst, Drama und Beredsamkeit’(†). Welnu, als dat zoo is, als er dan toch één enkele ster aan den overigens sterrenloozen hemel fonkelt, waarom ons dan niet aangewezen, wat de nakomelingschap aan dat licht te danken heeft? Naar een woord van dank wordt evenwel even tevergeefs uitgezien als naar het flauwste spoor van een vermoeden, dat een volk, hetwelk boven alle andere volken, al is het ook maar in één opzicht, heerlijk uitblonk, toch geen volk kan geweest zijn van louter beesten. De Grieksche kunst heeft het ‘menschelijk kapitaal’ niet kunnen vermeerderen. Daar wringt de schoen.

Bekwamer mannen dan de schrijver van de *Demokratie von Athen*, en in wier schaduw deze niet staan kan, geraakten door de teleologie op een dwaalspoor. Ik denk aan den beroemden Henri Taine en zijn bekend werk over de Fransche revolutie. Voor Taine is slechts heilig het historische; dat, wat langs den weg der evolutie is tot stand

(*) *Weltgeschichte*, I, VIII, Vorrede.

(†) Bladz. LV der voorrede en andere plaatsen, waar hetzelfde, doch met meer vuur, gezegd wordt.

gekomen; alleen begrijpelijk en gezond, wat het product is van plaats, tijd, bodem, het klimaat, de eigenaardigheden van een bepaald menschenras, maatschappelijke of godsdienstige toestanden. Daarentegen zijn hem alle z.g. modelwetten en modelconstituties, pasklaar voor alle landen en aanbevolen als een onfeilbaar geneesmiddel voor alle sociale ziekten, niets anders dan verschijnselen van krankzinnigheid. Daarom worden de Engelsche staatsinstellingen, die door langzamen wasdom geworden zijn, wat zij zijn, door Taine zoo hoog gesteld en verlangt hij van andere landen dezelfde staatkundige ontwikkeling als die van Engeland. Frankrijk wordt veroordeeld, omdat het dien weg niet verkoos in te slaan. Wat voor Schvarcz zijne werelddemocratie is, is voor Taine het Darwinisme, toegepast op het staatsrecht. Vandaar het teleologisch karakter van beider werken en beider verblindheid. Evenmin als het Schvarcz gelukt is, billijk te zijn tegenover Athene, is dat aan Taine gelukt tegenover de Fransche revolutie. Indien den laatste zijne wijsgeerige methode(*) niet in den weg had gestaan, zou hij aanstonds hebben ingezien, dat ook het dwepen met modelconstituties en het Jakobijnsch program producten waren van Frankrijk's verleden, evengoed als al het andere, tot het *ancien régime* behoorende. Maar afgezien van elk overig benijdenswaardig voorrecht bezit Taine er een, welks gemis Schvarcz nog het meest schaadt. De eerste is namelijk slechts ten deele teleoloog; hij wordt het eerst, als hij komt aan de revolutie. De laatste is het van het begin tot aan het slot van zijn boek. Verder is het een zeer groot verschil, het antieke Athene af te meten naar eene moderne utopie of Frankrijk, zooals het was op het eind der voorgaande eeuw, naar gelijktijdige toestanden van een naburig land. Wie lust heeft de vergelijking tusschen Taine en Schvarcz verder uit te spinnen, zal toegeven, dat beiden, hoe weinig aanrakingspunten er overigens tusschen hen bestaan, schipbreuk hebben geleden op de klippen der teleologie en daarom geene geschiedschrijvers, in den goeden zin van dat woord, mogen heeten.

Voor den teleoloog is zelfverloochening eene bij uitstek moeielijk te beoefenen deugd. Vervuld van zijne lievelingsdenkbeelden, bespeurt hij in de geschiedenis van het gansche menschdom slechts een strijd tusschen waarheid en leugen, wel te verstaan tusschen wat hij waarheid en leugen noemt. Onaangenaam en pijnlijk aangedaan door alles, wat zich niet voegt naar zijn onderscheiden tusschen goed en kwaad, is hij uiterst gevoelig en prikkelbaar ten opzichte van elk oordeel, dat hem voorkomt te wortelen in indifferentisme. Het kan niet ontkend worden, dat die gevoeligheid soms een heilzame breidel is voor al te vurige bewonderaars van Helleensche heerlijkheid. Wel mag het ons herinnerd worden, hoe afzichtelijk de worm was, die knaagde aan

(*) Brunetière beweert in het laatste Sept.-n^{o}. '85 van de *Revue des deux Mondes*, blz. 389, m.i. ten onrechte, dat men moet onderscheiden tusschen het systeem van Taine en zijne methode. Het eerste maakt de laatste noodwendig.

Athene's hart; welke vlekken kleefden aan den naam harer doorluchtigste kinderen; hoe groot de mate was harer onverdraagzaamheid en van haar bijgeloof. Maar Schvarcz behoeft zich daarom niet voor te doen, alsof hij de eerste is, die zulke zonden ter kennis brengt van een misleid publiek. Wij wisten wel, dat er plaatsen zijn in de dialogen van Plato, die te huis behooren in het Museum van Straton(*). Ik herinner mij, hoe een Nederlander vóór eenige jaren de dwaasheid beging, om paradoxen ten opzichte van eene welbekende Helleensche lievelingszonde ten beste te geven. Die dwaasheid kwam haar bedrijver op zwaar weergeld te staan. Wij zullen wel zorgen, dat geene vertalingen van Aristofanes' blijspelen het kinderlijk en rein gemoed vergiftigen, al begrijpen wij, waarom voor kenners de omgang met dien dichter eene bron is van waar genot. Al prijzen wij de hervormingen van Kleisthenes als eene weldaad voor Athene, wij begeeren ze niet voor moderne staten. Het kan volkomen waar zijn, dat beschuldigingen, aangevoerd tegen dezen of genen Athener, maar al te gegrond zijn en dat de rechtvaardigheid van sommige volksbesluiten soms veel te wenschen overlaat. De historische trouw kan er slechts bij winnen, zoo zulke feiten in het ware licht worden gesteld. Het besluit, door het volk op voorstel van Diopeithes genomen, om alle natuuronderzoekers(†) in staat van beschuldiging te stellen, en het op aanstoken van Thukydides, Milesias' zoon, en Kleon tegen Anaxagoras gevoerd proces, op aanklacht van goddeloosheid, zijn ongetwijfeld blijken van ergerlijke onverdraagzaamheid, die men dwaas zou doen te willen bemantelen. De omkoopbaarheid van vele hooggeplaatste Atheensche staatslieden en hun gemis aan vaderlandsliefde kunnen aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn. Maar de geschiedenis is geen onderdeel van het strafrecht. Evenmin is het noodig er het koninklijke prerogatief van gratie op toe te passen. Niet van het winnen of verliezen van enkele processen hangt de waarde der groote historische ideeën af. Als wetenschap werd tot hiertoe de historie slechts matig gebaat door al die verdachtmakingen en z.g. rehabilitaties. Athene's roem berust niet op eene door niemand beweerde vlekkeloosheid harer burgers. Wie in Athene naar schandalen zoekt, vindt er in overvloed. In die stad liggen tallooze vaten zuur bier opgestapeld; men heeft er de kraan slechts in te slaan. Door de afwezigheid der noodige bewijsstukken wordt het oordeelen in zulke gevallen vaak zeer bemoeielijkt. Gewoonlijk staat de winst, door dergelijke onderzoekingen verkregen, in geene verhouding tot den arbeid(§). Het streven, om historische verschijnselen uit kleingeestige beweegredenen te verklaren, brengt zijne eigenaardige straf met zich mede. Want het maakt ons te gelijk

(*) In de *Grieksche Antologie.*

(†) λ□γους περ□ τ□ν μεταρσ□ων δ□δασ□οντας.

(§) Men denke aan Teichmüller's *Litterarische Fehden im Altertum.*

kleingeestig en verblind. Kleingeestig b.v. noem ik het, Plato te maken tot een aanhanger van het heliocentrisch systeem(*), om Athene te kunnen verantwoordelijk stellen wegens een althans in deze zaak onbewezen afkeer van vrijheid van gedachten, die Plato zou belet hebben ruiterlijk voor zijne meening uit te komen. Van verblindheid getuigt het, in Athene nevens het stellige recht niets te ontwaren van het Grieksche natuurrecht, dat later gevoerd heeft tot de erkenning van de vrijheid en gelijkheid aller menschen. De ongeschreven wetten der Eumolpiden, waarop Schvarcz zoo afgeeft, en dat andere recht, de bronader van alle recht, zijn kinderen derzelfde moeder. De teleoloog kan zelfs het goede niet zien, dat voor zijne voeten ligt.

III.

Tegenover de teleologische historiographie staat eene andere, die ik de stasiotische(†) zou willen doopen. Ook deze doet aan de waarheid te kort, maar niet zooveel als gene. Want de stasiotische methode, als ik haar zoo noemen mag, laat ten minste vrijheid aan een gedeelte der te behandelen stof. Toegepast op historische feiten, laat zij zich niet, gelijk de teleologische, leiden door ideeën, aan die feiten volslagen vreemd. Hare zwakheid bestaat hierin, dat zij slechts met enkele dier ideeën te rade gaat en de overige verwaarloost of miskent. Macaulay's algemeen bekende historiographie kan beter en volledіger dan wijdloopige redeneering deze stellingen toelichten. Zoo groot is het aandeel, dat Macaulay in de staatkundige denkwijze(§) der door hem opgevoerde personen neemt, dat het zich uitstrekt tot al wat dezen betreft, tot al hun doen en laten, tot hun zitten en opstaan. Het oordeel, dat over hen geveld wordt, hangt af van de richting, als wier vertegenwoordigers zij worden voorgesteld en in wier overwinning of nederlaag de schrijver de bron ziet van wat Engeland goeds of kwaads is overkomen.

Van de Grieken bezitten wij geene eigenlijke stasiotische geschriften. Athene's buitenlandsche staatkunde hield hen te zeer bezig, om hunne aandacht aan de inwendige politieke ontwikkeling dier stad te schenken. Herodotus, hoewel op de hand der Alkmeoniden, denkt in de eerste plaats aan den hoogen roem der stad, waaraan Hellas zijn behoud verschuldigd was, en vergenoegt zich met in algemeene termen de nationale politiek te prijzen, die later door Perikles met zooveel vastberadenheid en geestkracht gevoerd werd. Bij Thukydides vinden wij den nu eens stillen dan weder luidruchtigen strijd tusschen de democraten en oligarchen meer aangeduid dan beschreven. Van invloedrijke

(*) Bladz. 402-406. Ondanks de verzekering van Gruppe en Jacobi alles behalve zeker.
(†) στασιωτι□□ς tot eene partij behoorend στασ. λ□γοι Thuk. 7, 57; 8, 92.
(§) Reden, waarom ik aarzel met Prof. A. Pierson aan M.'s kunst den naam van *histoire-personne* te geven.

personen worden door dien schrijver alleen de karaktertrekken geteekend, die uit hunne staatkundige zienswijze voortvloeien. Daardoor missen die teekeningen de zuivere en scherpe omtrekken, waardoor zulke personen voor ons bekende wezens worden. Naar de ware verklaring van de gedachten en daden der staatslieden wordt meestal tevergeefs gezocht. Wie zich een duidelijk beeld wenscht te vormen van den socialen toestand der Grieken gedurende den Peloponnesischen oorlog, zal er wel aan doen, niet te putten uit Thukydides alleen. Hij heeft ons geene staatkundige geschiedenis van Athene, ook geene geschiedenis der Atheensche beschaving gegeven; Schvarcz heeft hierin juist geoordeeld(*). Maar meer dan eenig ander schrijver wekt hij door halve onthullingen en gedeeltelijke ontvouwing van beweegredenen en gevolgen bij den lezer het verlangen naar een helderder inzicht in het raderwerk der Atheensche staatsinstellingen. Als wij afzien van het den Grieken, vooral aan Thukydides, eigen geloof, dat de weg van historische ontwikkeling een cirkel is, en wij de taal van den historiestijl der ouden, waar het kan, omzetten in moderne uitdrukkingen, dan wordt het beroemdste historische werk uit de Grieksche oudheid de rijkste bron van politieke leering. Van onnoozelheid of kwaadwilligheid getuigt het, van zulk een werk te verzekeren, dat het niet voldoet aan de eischen der hedendaagsche wetenschap. Het zelfbedwang, dat de Grieksche schrijvers gewoon waren zich op te leggen; hunne schijnbare kalmte en epische rust bewerkten, dat bij hen eene eigenlijke stasiotische kunst, als die van Macaulay, niet kon bloeien. Alles, wat wij in dit opzicht krijgen, zijn slechts wenken, die tot gissen en raden nopen.

Voor hetgeen de historie niet geeft, bieden de schaarsche, grootendeels fragmentarische en bovendien weinig bekende werken over het Atheensche staatsrecht en politieke schotschriften eene karige vergoeding. Het meest bekende en besproken werk van dien aard is het reeds vermelde pamflet: *Over den staat der Atheners*, waarin de grieven der eupatriden tegen het volk worden blootgelegd met eene openhartigheid, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Hoezeer het verlies van veel, wat verloren is, te betreuren valt, zeggen de titels van alleen bij naam of door magere citaten bekende werken. Het is geene geringe verdienste van Schvarcz, alles, wat op dat onderwerp betrekking heeft, met onvermoeide vlijt te hebben verzameld(†). Jammer slechts, dat hij zijne daardoor met zooveel moeite verworven aanspraak op eervolle onderscheiding aanstonds weer twijfelachtig maakt door den maatstaf, waarnaar hij de waarde der bronnen gelieft af te meten(§). Na de schrijvers over de bestaande wetgeving komen die,

(*) Bladz. 421 vgl.
(†) Zie vooral bladz. 593-597.
(§) Hetgeen o.a. blijkt uit zijne beoordeeling van Demetrius Falereus, bladz. 193.

welke het wijsgeerig staatsrecht rechtstreeks of zijdelings bespreken, in aanmerking. Te betreuren is het, dat de voortreffelijkste dezer, Aristoteles, zoodra het Athene geldt, een opmerkelijk stilzwijgen in acht neemt en, terwijl hij het zoo druk heeft over Sparta en andere Grieksche, ja, ook niet Grieksche staten, eene wacht zet voor de deur zijner lippen, zoodat noch zijne afkeuring, noch zijne goedkeuring aanstoot konden geven in de stad, wier gastvrijheid hij genoot(*). Veel openhartiger dan Aristoteles laat zich zijn voorganger Plato uit, die niet schroomt over de in Athene bestaande partijen en hare leiders zijn gevoelen uit te spreken(†). Het laatst komen de redenaars en dichters. Bij hen heeft men overvloediger geoogst dan elders, hetgeen wel zal veroorzaakt zijn door de vertrouwdheid der philologen en historici met hunne werken. Wie vóór Grote over Atheensche geschiedenis schreven, lieten zich door hen leiden, zonder critiek, welke den naam verdient, uit te oefenen.

Grote heeft het aanzijn geschonken aan iets, wat vroeger niet bestond: eene stasiotische historiographie van Athene. De Engelsche whig koos de partij der Atheensche democraten, in wie hij onwillekeurig zijne met hem gelijkgezinde landgenooten in hun verzet tegen de tories zag. Aan de school van Grote en hare talrijke bewonderaars(§) in Engeland en Frankrijk komt de verdienste toe van het eerst te hebben opmerkzaam gemaakt op de onredelijke vergoding van den Atheenschen adel en de minachting tegenover de volkspartij en hare woordvoerders. Maar die school heeft de fout begaan, het volk in alles te veel gelijk te geven en het te verdedigen tegen verwijten, waar veroordeeling beter op hare plaats zou geweest zijn. Schvarcz, die hier zeer scherp ziet, heeft niet nagelaten Grote en zijn aanhang geducht de les te lezen over hun de historie vervalschend liberalisme. Al gelooven wij, dat Schvarcz tegenover Grote in menig opzicht in zijn goed recht is, toch heeft hij het grootste bezwaar niet genoemd, dat tegen den Engelschen geschiedschrijver kan worden aangevoerd. Dat bezwaar is hier gelegen, dat Grote, ik zal niet zeggen Atheensche partijen heeft verdicht, maar zich al te zeer beijverd heeft, om alle politieke en sociale verwikkelingen te doen uitgaan van den naijver tusschen den adel en het volk. Wat te Athene het maatschappelijk leven tot in zijne diepste diepten bewoog, was niet enkel de strijd tusschen de democratie en de aristocratie; vele andere oorzaken waren mede in het spel, waarvan er in het laatste hoofdstuk van dit opstel eenige zullen worden aangewezen. Niet

(*) Men leze hierover Bernays' *Oratio de Aristotele Athenis peregrinante et de libris ejus politicis*, 171 vgl., opgenomen in zijne onlangs door Usener uitgegeven *Gesammelte Abhandlungen*, I.

(†) In geen zijner dialogen zoo onbewimpeld als in den *Gorgias*.

(§) Het verwondert mij, dat Schvarcz, die er bijna geen overslaat, Stuart Mill's aankondiging van Grote's *History of Greece* niet schijnt te kennen.

ongestraft schrijft men eene stasiotische geschiedenis van een ander volk dan het zijne. Van een boek als de *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIde eeuw* weet men bij de eerste kennismaking, ook al was niet beweerd, dat Dr. Nuyens het geschreven had, dat het een Nederlandsch Katholiek tot auteur moet hebben. Een buitenlander, ook al is hij Katholiek met hart en ziel, kan onmogelijk zoo goed als een Nederlandsch Katholiek Nederlandsche toestanden 'uit een Katholiek oogpunt' beschouwen. Dat zou een vreemdeling alleen mogelijk zijn bij wijze van benadering. Zóó dient ook Grote's *History of Greece* beoordeeld te worden. Het stasiotisch element is slechts ten deele Grieksch. Voor zoover dat element Grieksch is, bevat het waarheid. In het boek van Schvarcz is alles modern en om die reden is het van historische waarheid het verst verwijderd.

De verheerlijking der radicale Atheensche democratie begint tegenwoordig allengs plaats te maken voor eene richting, die, ofschoon ongenegen, om de eupatriden te prijzen, niets liever schijnt te doen dan kwaad te spreken van de democratie. Schvarcz en Beloch(*), hoe verschillend van zienswijze zij overigens ook zijn, kunnen als vertegenwoordigers dier richting gelden. Hunne kracht en hunne verdiensten wortelen in de zwakheid van de school van Grote.

IV.

Nauw verwant met de stasiotische is de kallopistische kunst(†). In de historiographie is die versieringskunst op hare plaats, als zij eene pankallopistische worden mag. Dat is het geval bij beschrijving van gebeurtenissen, waarbij de nationale trots en de liefde voor het gemeenschappelijk vaderland den broederhaat en den nijd van partijschap overwinnen. Dan kent de geestdrift geen paal en weerklinkt in aller hart slechts één snaar; dekken voor den schrijver de feiten en de ideeën elkander volkomen; is er bindende eenheid tusschen het ideaal en de werkelijkheid. Ieder volk weet in zijn verleden zulke zeldzame en gelukkige voorvallen aan te wijzen, welke de kunst van den geschiedschrijver als ware goudmijnen ontgint. Wat voor ons vaderland de eerste jaren van den tachtigjarigen oorlog zijn, was voor de Grieken, inzonderheid voor de Atheners, het tijdvak van de Perzische oorlogen. Dat het tragische en belangwekkende, dat zulke tijden kenmerkt, evenzeer de ijdele rhetorica als de ware kunst voedt, bewijzen de Grieksche en de Nederlandsche letterkunde. Schaarsch zijn steeds de Herodotussen en Motley's, overvloedig ten allen tijde de rhetors(§) en

(*) Beloch's werk heb ik te laat leeren kennen, om er voor dit opstel behoorlijk partij van te kunnen trekken.

(†) □αλλωπιστι□□□□. τ□χην, versieringskunst. Gal. t. 14, 766, 17.

(§) Men zie o.a. den misschien ten onrechte aan Plato toegeschreven *Menexenus*, 240, 241. Van dien dialoog zegt Duncker, *Gesch. d. Alterthums*, VII, 391: 'Was immer dessen Tendenz sein mag, Verspottung der üblichen Prunkreden oder eine andere (Plut. *Pericl.*, 24*)*, er giebt die Anschauungen wieder, welche über jene Zeit in den ersten Jahrzehnten des vierten Jahrhunderts zu Athen in Geltung waren.'

de rhetorijkers. Voor het nuchtere verstand hebben zulke vurige vaderlandlievende ontboezemingen licht iets overdrevens. Schvarcz, wiens vaderland de wereldstaat der verre toekomst is, loopt niet het minst gevaar van ooit, door eigen of anderer geestdrift ontstoken, hier eene dwaasheid te begaan. Laat ons zien, hoe hij oordeelt over de Perzische oorlogen.

Schvarcz verklaart, dat het niet in hem opkomt, te tornen aan den roem der Atheners, door hen bij Marathon, Salamis en Mykale behaald. Als men, door den glans dier wapenfeiten misleid, nu maar niet ga gelooven, dat die moed en doodsverachting er eenigszins toe bijgedragen hebben, om het gehalte der Atheensche politiek en moraal te verbeteren. Te bejammeren is het, dat dergelijke dwaalbegrippen weldoeners der jeugd hebben veranderd in hare bedrogen bedriegers. Wie met geweld bewonderen wil, wende zijne oogen elders heen. Schvarcz zal ons zeggen waar.

Niet de Perzen, maar de Karthagers waren in dien tijd de geduchtste vijanden van het Arische menschenras. Niet aan de Atheners, maar aan de Siciliaansche Grieken, die de Karthagers bij Himera sloegen, komt de eer toe, het Hellenendom voor ondergang bewaard te hebben. Van de Perzische opperheerschappij hadden de Grieken voor hunne geestelijke kracht hoegenaamd niets te vreezen, terwijl Karthago's zegepraal er den doodsteek aan zou hebben gegeven. Om dit den lezers duidelijk te maken, worden de zachtheid en menschelijkheid der monotheïstische Perzen met de gruwzame wreedheid der menschen offerende Karthagers vergeleken. Gelon, Syrakuse's tyran, is daarom de held, wien de krans toekomt. ‘Wanneer al de zegekreten der Syrakusaansche ruiterij het gemaakte lawaai van moderne dwepers over Marathon en Salamis niet verdooven, toch verstikt, ten spijt van al dat geschreeuw, de geschiedkundige waarheid niet. De vlammen der Karthaagsche vloot beschenen myriaden lijken bij den Himerastroom, en het van vooroordeelen bevrijde oog erkent in hare volle beteekenis deze geweldigste hekatombe, waarmede het terneergeworpen Semitendom boet voor zijn vermetelen aanval op de woonplaats der toenmaals hoogste Arische beschaving. Eschylus bezong Gelon's zege met geene geringere geestdrift dan die van Salamis, en de kalme Helleen, die na de *Perzen* de opvoering van *Glaucus Pontius* bijwoonde, zal het aandenken van Himera beter hebben vermocht te waardeeren dan diegenen onzer tijdgenooten, die gelooven een plicht jegens de menschheid te vervullen, als zij het aandenken eener zegepraal zoeken te verduisteren, welke het Hellenendom aan de deugden van een niet autonoom volk en aan de hooge gaven van een geweldenaar te danken heeft. In de oogen van zulke denkers is steeds de meest omkoopbare en onwetende

pentekosiomedimne van Athene een nuttiger lid der menschelijke samenleving, dan ooit een geweldenaar wezen kan, al is deze ook een man als Gelon, die ongewapend onder het gewapende volk verschijnt; die gewoon is, van zijne regeeringsdaden, al dwingt niets hem daartoe, rekenschap af te leggen, en wiens lijkstoet het volk mijlen ver, van de hoofdstad tot op de begraafplaats op zijn landgoed, met tranen in de oogen volgt'(*).

Met recht mag men zich verwonderen, dat hierbij eenvoudig vergeten is te vermelden, dat, terwijl Gelon Sicilië voorgoed van de Karthagers heeft kunnen bevrijden, hij dat evenwel niet gedaan heeft. Of moeten wij het ervoor houden, dat Schvarcz ten eenen male onbekend is met de omstandigheid, dat zijn held zich 2000 zilveren talenten liet betalen, om den Karthagers hunne oude bezittingen op het eiland te laten; dat hij nimmer zou gehoord hebben, van welk zilver de prachtige damarateia geslagen zijn? Moeielijk valt het, aan zulk eene onkunde te gelooven. Eene waarheid wordt gezegd, eene andere verzwegen. Gelon en Theron brachten den Karthagers eene vreeselijke nederlaag toe; het is zoo. De Karthagers waren gevaarlijke vijanden voor het Hellenendom, gevaarlijker misschien dan de Perzen. Ook dat moet toegestemd worden. Doch onwaar is het, dat door den slag bij Himera voorgoed een eind werd gemaakt aan den Karthaagschen invloed in Europa. De op de Perzen behaalde overwinningen daarentegen vrijwaarden Athene en de overige Grieksche staten in Europa voor het lot der Klein-Aziatische Grieken, wier staatkundige onbeduidendheid Schvarcz niet schijnt te bespeuren.

Het verwondert mij, dat Schvarcz geen gebruik heeft gemaakt van de meening van Ernst Curtius(†), volgens welke het gevecht bij Marathon niet meer zou geweest zijn dan eene schermutseling met weinige Perzische reservetroepen, bestemd, om de inscheping der Perzen, die reeds vóór den slag grootendeels geschied was, te dekken. Duncker's weerlegging van Theopompus(§) en Cassagrandi's(**) onderzoekingen, die onafhankelijk van Duncker tot ongeveer hetzelfde resultaat voeren, konden, toen *Die Demokratie von Athen* geschreven werd, nog niet bekend zijn. Maar de schrijver weet zich van alle onedelmoedigheid en kleingeestigheid vrij en wil gaarne eeren, wien eer toekomt. Hem roert zelfs het beeld der naar Salamis vluchtende grijsaards, vrouwen en kinderen en hij gevoelt het, welk een vuur er gloeide in het hart van Athene's zonen, toen de morgen van dien gewichtigen dag voor hen aanbrak. Scherper pijlen heeft hij op zijn boog dan ongeloofwaardige berichten van de benijders van Athene's ijdelen krijgsroem.

(*) T.a.p. 57, 58.
(†) *Griechische Gesch.* II, 24.
(§) T.a.p. VII, 1882, 139.
(**) *La Battaglia di Maratona*, 1883.

‘De schanddaden van Miltiades en van den Atheenschen volksdag aanstonds na de zege van Marathon’[*] zijn wel in staat, om zelfs den onnoozelste de oogen te openen. Herodotus, de geschiedschrijver, voor geld omgekocht, om Athene te prijzen, is onze zegsman. Wien zouden wij beter kunnen vertrouwen? Na den slag van Marathon, zoo verhaalt Herodotus[†], nam het aanzien van Miltiades bij de Atheners, reeds groot vóór dien tijd, nog toe. Zonder te zeggen waarvoor, verzocht hij om eene vloot, die men hem bereidwillig gaf, vertrouwende op zijne belofte, dat hij veel geld mee naar huis zou brengen. Onder voorwendsel, dat de Pariërs de Perzen in den laatsten oorlog gesteund hadden, zeilde hij naar Paros. De ware reden was echter eene andere, namelijk wrok tegen Lysagoras, een man van Parische afkomst, die hem vroeger bij de Perzen belasterd had. Het eiland wordt geblokkeerd en de stad belegerd. De Pariërs dachten er niet aan, de som te betalen, die Miltiades eischte, en weerden zich kloek. Waar geweld niet baat, hoopt men door list het doel te bereiken. De tempelwachtster Timo, die Miltiades hoop gaf, het eiland in zijne macht te brengen, mits hij deed, wat zij zeide, wordt in den arm genomen. Haar raad volgend gaat de Atheensche veldheer naar den heuvel vóór de stad en springt, daar hij de deur niet kan ontsluiten, over de omheining van het heiligdom van Demeter. Bij den tempel overviel hem eene huivering, waarop hij langs denzelfden weg, dien hij gekomen was, terugging. Toen hij ten tweeden male de omheining oversprong, had hij het ongeluk, zich aan het been te bezeeren, hetgeen later bleek eene ernstige verwonding te zijn. Timo's voorschriften werden niet nageleefd. Na Paros zes en twintig dagen te hebben ingesloten, komen de belegeraars onverrichter zake in Athene terug, doch zonder het beloofde geld. Op aanstoken van Xantippus en diens aanhang wordt toen tegen Miltiades een proces begonnen ‘wegens misleiding der Atheners’. De beschuldigde, door zijne beenwonde buiten staat zich te verdedigen, wordt op eene baar voor het gericht gedragen. Zijne vrienden bepleiten zijne zaak, waarop het volk hem vrijspreekt van de doodstraf, maar in eene zware geldboete slaat. Daarna sterft hij aan zijne wonde, waarin koudvuur gekomen was. De boete wordt betaald door zijn zoon Kimon. Nepos[§] deelt mede, dat Miltiades, omdat hij de boete niet aanstonds betalen kon, in de gevangenis gestorven is, met welke mededeeling Schvarcz het verhaal van Herodotus aanvult. Op de berichten dier schrijvers steunt de beschuldiging van wraakgierigheid, schraapzucht, bijgeloof en snoode ondankbaarheid.

Met deze aantijgingen loont het de moeite eene andere voorstelling van het gebeurde te vergelijken, die de zaak in een geheel ander licht

(*) Bladz. XCII der Voorrede.
(†) VI, 132-136.
(§) *Milt.* 7.

doet beschouwen(*). Miltiades begreep, dat, wilde men eene nieuwe landing der Perzen in Attika voorkomen, dezen moesten beziggehouden worden op de eilanden en kusten van Klein-Azië. Voor zulk een zeeoorlog was natuurlijk veel geld noodig. Hoe zou het arme, uitgeplunderde land het kunnen krijgen dan door oorlogscontributies? Dat men die met geweld inde, waar niet vrijwillig betaald werd, en dat het de plaatsen, die het in den jongsten oorlog met den vijand hielden, vooral moesten ontgelden, ligt in den aard der zaak. Het is dus gemakkelijk in te zien, waarom de belofte van Miltiades het volk bewoog, hem eene vloot toe te staan. Doch waarom het doel van den tocht geheimgehouden? Ware dit bekend geweest, dan zou de Perzische vloot, die dichtbij was, de Atheensche gevolgd zijn. Hoe kan er dus sprake zijn van onverzadelijken gouddorst en onmenschelijkheid, wanneer men bedenkt, hoe groot de nood der Atheners was en dat Paros, door het met de Perzen te houden, verraad had gepleegd tegen de gemeene zaak? Wij kunnen aannemen, dat het kleine eiland niet anders had kunnen doen, doch dat mocht in de oogen van Athene als geene verontschuldiging gelden. Bijna was Paros genomen, toen op zekeren nacht een toevallige brand, waarin de Pariërs en Atheners een signaal meenden te zien, dat de Perzische vlootvoogd Datis tot ontzet kwam opdagen, de reeds begonnen onderhandelingen deed afbreken en Miltiades het beleg opgeven. Wat kan Herodotus bewogen hebben, de zaak geheel anders voor te stellen? Zoo hij door geld of goede woorden is overgehaald, om door zijn werk eene partij te believen, dan is het die der Alkmeoniden, het machtige eupatridenhuis, dat Miltiades, den invloedrijken Filaïde, ten val begeerde te brengen. Xantippus, de Alkmeonide, Perikles' vader, klaagde Miltiades aan, het volk bedrogen te hebben, en beschuldigde hem, Paros niet te hebben genomen, terwijl het toch in zijne macht had gestaan, het te doen. Miltiades moest zoo hatelijk mogelijk gemaakt worden. Daarbij hadden zoowel de Alkmeoniden als de Pariërs belang, want de laatsten wilden niet, dat het gerucht ingang zou vinden, dat alleen een toeval hen gered had, toen zij op het punt stonden van zich over te geven. Alles moest zooveel mogelijk verklaard worden uit louter persoonlijke beweegredenen. Vandaar de wrok tegen Lysagaras, de heiligschennis in den tempel, de oorzaak der beenwonde(†), de uitspraak der Pythia, dat niet Timo de oorzaak was geweest van het gebeurde, maar Miltiades zelf, wien een ongelukkig einde beschoren was. Hoe zullen wij echter antwoorden op het verwijt van ondankbaarheid der

(*) Zie Duncker, t.a.p. VII, 146-160. D. maakt vooral gebruik van Eforus en Nepos. De lezer zal bespeuren, dat ik een nog sterker verband aanneem tusschen de Parische overlevering en de berichten van Herodotus dan Duncker.

(†) Eforus en Nepos verhalen, dat M. gedurende het beleg door een schot die wonde kreeg. Zie Duncker, t.a.p. VII, 154 noot.

Atheners tegenover hun weldoener? Zeker niet, door hem met Grote zonder grond verantwoordelijk te stellen voor het mislukken van den tocht(*). Schvarcz is volkomen in zijn recht, als hij hiertegen protesteert. Nog minder, door met Nepos te wijzen op de vrees voor tyrannis. Voor zoo iets bestond pas na eene mislukte onderneming geen voldoende grond. Het antwoord is, dat het volk door het opleggen van eene geldboete hem gered heeft van de doodstraf. Dat gedaan te krijgen ten spijt van den talrijken aanhang der aanzienlijke Alkmeoniden, was waarlijk geene kleinigheid Zonder de tusschenkomst van den Prytaan zou men Miltiades in het barathron geworpen hebben(†). Verdient niet die Prytaan denzelfden lof als Sokrates, die later in dezelfde betrekking, doch met ongelukkigen uitslag, de Atheners van het plegen van onrecht trachtte te weerhouden(§)? Zonder bovenstaande lezing voor eene ontwijfelbaar juiste te verklaren, stel ik haar tegenover die van Herodotus, om te doen uitkomen, hoe gaarne Schvarcz iedere gelegenheid aangrijpt, om Athene te bekladden. Dat Herodotus, dien hij ronduit voor een leugenaar verklaart, de bron is, waaruit hij put, en dat verzuimd is, ook met berichten van anderen rekening te houden, daaraan wordt volstrekt niet gedacht. Wie donkere vlekken wil aanwijzen in het staatkundig leven der Grieken uit dat tijdvak, kan andere dingen noemen: de lauwheid en het verraad van sommige Grieksche staten in de ure des gevaars. Hadden Sparta en Athene niet pal gestaan in dien nood, waren die beide staten, oude veeten vergetend, niet eendrachtig geweest, dan zouden de Helleensche stammen, gelijk andere door de Perzen beheerschte volken, zijn opgegaan onder de barbaren(**). Geen woord hiervan in *Die demokratie von Athen*, want Athene moet vernederd worden tot elken prijs.

'Stralend, met viooltjes omkranst, geprezen Athene, schild van Hellas, waardig het lied, van goden vervulde stad', zingt Pindarus(††), 'uwe zonen legden het eerst bij Artemisium den schitterenden hoeksteen der vrijheid; zij bevestigden dien bij Salamis en Mykale en Plateë met ijzeren banden.' 'Van Salamis beginnend wijs ik den lof aan Athene. In Sparta verheerlijk ik den kamp bij den Kitheron, waar de Meden met hunne kromme bogen neerzonken. Aan de waterrijke oevers van den Himera eindig ik met den zegezang op Deinomenes' zonen, dien

(*) Grote, *Hist. of Greece*, IV, 370.

(†) Plato, *Gorgias*, 516. Op het Miltiades ten laste gelegde vergrijp: □πατ□σεως το□ δ□μου, stond de doodstraf. Zie Lipsius, *Der Attische Process*, 1, 425. De verandering van het vonnis is eene uitzondering.

(§) Xenofon, *Hellen.* I, 7, 14, 15; *Memorab*, I, 1, 18; IV, 2; Plato, *Apoll.* 20.

(**) Plato, *Leg.* 692, 693.

(††) Pind. fragm. 76, 77. Bergk. Geciteerd naar Duncker's vertaling. In mijne ed. v. Pind. scheidewin) is bedoeld fragm. korter.

hunne dapperheid hun verwierf, toen rij de vijandelijke mannen nederwierpen'[*]. Zóó wil het de Nemesis[†]: de eisch, dat er overeenstemming zij tusschen de daad en onzen lof of onze blaam.

V.

Al de genoemde methoden, gebruikt bij het onderzoek naar de verschijnselen van het politieke en sociale leven, worden door de dynamische methode in de schaduw gesteld. Wie haar in toepassing brengt, volgt den weg der deductie, d.i. hij leidt historische verschijnselen af uit bekende krachten en wetten, die 's menschen geestelijk leven beheerschen[§]. Hier wordt er niet aan gedacht, om te veroordeelen, te bewierooken, te versieren. Niet de gebeurtenissen, noch minder de personen zijn het, die belangstelling inboezemen, maar de bewegende krachten, waarvan die gebeurtenissen en die personen de uitdrukking, de belichaming zijn. De geschiedenis wordt beheerscht louter door elkander bevorderende of bestrijdende invloeden.

Het spreekt wel vanzelf, dat men, om hier vlekkeloos te zijn, een God zou moeten wezen, voor wien geen aanzien is des persoons. Verheven te zijn boven allen invloed van voorliefde en tegenzin, is geen mensch gegeven, zelfs een Ranke niet. Hieruit verklare men dan ook het gering gebruik en de gebrekkige toepassing der aangeprezen methode. Niet overal is het echter even moeielijk haar te volgen. In de geschiedenis der Grieksche en Zuid-Italiaansche staten der classieke oudheid b.v. veel gemakkelijker dan in die van het moderne Europa. Gelukt het mij, de waarheid dier laatste opmerking niet al te twijfelachtig te doen schijnen, dan is het klaar als de dag, dat de door Schvarcz ingeslagen weg een verkeerde is.

Het komt mij voor, dat al de staten der Grieksch-Romeinsche oudheid in hunne opkomst, hun bloei en ondergang zulke in het oog vallende verschijnselen met elkander gemeen hebben, dat men als vanzelf geneigd is, ze aan gelijksoortige oorzaken toe te schrijven. Ook de ouden trof de cirkelgang hunner geschiedenis, die van de aristocratie en ochlocratie steeds tot de tyrannis voerde, om vandaar opnieuw haar kringloop te beginnen. Wordt door sommige schrijvers de volgorde der omwentelingen eenigszins gewijzigd, dan geschiedt dat, òf omdat zij plaatselijke toestanden, waar de uitzondering trouwens meer schijn dan wezen is, op het oog hadden; òf omdat zij afzonderlijke namen gaven aan gemengde regeeringen, die als geleidelijke overgangen

(*) Pyth I, 75-80.
(†) Aristoteles, *Rhet.* 2, 9.
(§) Prof. A. Pierson heeft in zijne *Gids*artikels over Ranke en Macaulay die methode ontvouwd. Hij deed, naar mijn oordeel, verkeerd Ranke's historiographie *histoire-tendance* te noemen, een naam, dien men met de door mij voorgeslagen benaming *stasiotische methode* zou kunnen verwisselen.

van den eenen tot den anderen bestuursvorm moeten worden beschouwd; òf eindelijk, omdat zij ter wille van wijsgeerige meeningen zich enkele malen veranderingen veroorloofden in hunne voorstelling van de historische volgorde der feiten(*). Zij gebruikten al hunne scherpzinnigheid in het blootleggen van de oorzaken dier onophoudelijke wisselingen en verbazen ons niet zelden door de schranderheid hunner opmerkingen, hunne scherpe waarnemingsgave, rijke ervaring en ongemeene menschenkennis(†). Maar twee redenen beletten hen, den sleutel van het raadsel te vinden. Vooreerst waren zij slechts getuigen van de veranderingen, waarvan zij het einde konden zien, noch vermoeden. Ten tweede werd hunne belangstelling te veel geboeid door de practijk, die aanspoorde geneesmiddelen te zoeken tegen de ongeneugten der politieke schommelingen.

Voor ons is het politieke en sociale leven van de Grieksch-Romeinsche wereld, ondanks den niet altijd even doorzichtigen sluier der mythe, verwarrende versiersels der legende, tal van onzekere, elkaar weersprekende berichten, een afgeloopen proces, waarvan wij het begin slechts flauw en den afloop ietwat duidelijker kunnen waarnemen. Wat was de kiem van dit levensproces? De stadstaat, de polis, luidt het gewone antwoord. Tegen de juistheid van dat antwoord zijn geene geringe bezwaren in te brengen. Evenmin als Rome is Athene op één dag gebouwd. Gelijk er, naar alle waarschijnlijkheid, eene Romeinsche gemeente bestond, lang voordat de muren op het Kapitool en den Palatijnschen heuvel gebouwd waren(§), zal ook in Attika de kiem van politieke gemeenschap niet ontbroken hebben, voordat de Kekropria was opgetrokken. Wil men die eerste beginselen van staatkundige gemeenschap eene polis, gemeente noemen, er eene staatsregeling, politeia, in zien, men bedenke, dat de Grieken voor wat wij, in tegenstelling met het platteland, stad heeten, een afzonderlijken naam hadden.(**) Het onderscheid, dat men gemeend heeft te moeten aannemen ten opzichte van het tijdstip der geboorte tusschen antieke en middeleeuwsche steden, bestaat niet. Èn van de oudheid èn van de middeleeuwen waren de steden de vruchten, niet de wortels van den boom.

Kenden wij de oudheid als de middeleeuwen, wij zouden de opkomst van deze of gene antieke stad, met vermelding van alle bijzonderheden en schijnbare nietigheden, kunnen beschrijven, om ze als type te doen dienen voor de wording van andere antieke steden. Helaas is alles, wat wij van den tijd vóór de opkomst dier steden weten, in dichte mythische nevelen gehuld en kunnen wij niet veel

(*) Zóó doet Plato in het achtste boek der *Politeia.*
(†) Dit geldt vooral van Thukydides, Plato en Aristoteles.
(§) Mommsen, *Römische Geschichte*, I, 33.
(**) Aristofanes, *Acharn.* 32, 33.

meer dan, achtgevend op latere toestanden, gissende opmaken, wat vroeger is voorgevallen. De kennis der kleinigheden en schijnbare nietigheden, die te zamen de individualiteit uitmaken en aan het beeld gelijkenis en leven geven, is onbereikbaar(*). De z.g. oude geschiedenis is een drama, waarvan alleen het laatste bedrijf is bewaard gebleven, en dan nog wel in een nauwelijks leesbaren toestand.

Van de wordingsgeschiedenis van alle antieke stadstaten is tegenwoordig de kennis niet even gebrekkig. Van Rome weten wij b.v. meer dan van andere. Dat dit zoo is, hebben wij voornamelijk te danken aan Mommsen's veelomvattenden geest, gelijkelijk te huis op het veld der positieve rechtskennis en op dat der philologisch-historische wetenschap(†). Voor Athene wordt nog altijd verlangend uitgezien naar zulk eene vereeniging van twee zoo zelden vereenigde sferen van menschelijk weten. Vertrouwdheid met de rechtsbetrekkingen der ouden, met de inrichting hunner gerechtshoven, met hunne geheele rechtsbedeeling is voor een goed begrip van de staatsinrichtingen der autonome steden van Griekenland en Italië zoo gewichtig, dat zonder haar eene geschiedenis van de beschaving der oudheid onmogelijk is(§). Toch geloof ik, dat, indien alles wat Grote, Curtius, Hertzberg, Duncker voor Athene - om mij alleen tot deze stad te bepalen - gedaan hebben, werd aangevuld door de uitkomsten van de onderzoekingen van Böckh, Hermann, Meier, Schömann, Lipsius en talrijke andere verdienstelijke geleerden(**), wij van de beroemdste stad van Griekenland nog slechts een zeer nevelachtig beeld zouden verkrijgen. De afwezigheid van oorkonden is hiervan de oorzaak(††). Tenzij er voor het Atheensche gemeente-archief, gelijk voor enkele andere Grieksche steden gebeurd is(§§), onverwachte vonden gedaan worden, valt op meer licht uit tot hiertoe onbekende bronnen niet veel te hopen. Verder dient men bij de ongunstige kansen in rekening te brengen de onvolkomen ontwikkeling zoowel van het publiek als van het staatsrecht der Atheners(***).

Zou het bij dezen stand van zaken niet het raadzaamst wezen, zich voorshands te blijven voortbewegen langs de oude gebaande wegen, d.i. de Atheensche democratie in hare verschillende gestalten te blijven beoordeelen van een staatsrechterlijk standpunt; zulke politieke betoogen af te wisselen met allerlei over letteren en kunst en de z.g. Grieksche

(*) Zie Prof. Fruin's bekend *Gids*-artikel (1873, 2, 120, 121): *Een Hollandsche stad in de middeneeuwen.*

(†) 'Es ist vor ihm nie ein Philologe ein solcher Jurist gewesen', zegt van hem Bernays, t.a.p. II, 265.

(§) Zie Lipsius, *Der Attische Process*, I, 3.

(**) In ons vaderland Dr. Van den Es.

(††) Zie Lipsius, t.a.p. I, 5.

(§§) Zie het *Journal des Savants* van Mei 1885, blz. 258. De opschriften van Gortijn, na het schrijven van dit opstel in alle philolog, journalen druk besproken.

(***) Zie Dr. Naber in *De Gids*, 1865, I, 567-568.

antiquiteiten zooveel mogelijk over te laten aan vakmannen? Is het, met het oog op de armoedige bronnen, wel doenlijk, nu reeds voor Athene te doen, wat Nitsch, Mommsen aanvullend(*), voor Rome heeft begonnen en, ware hem een langer leven vergund geweest, waarschijnlijk zou voltooid hebben: n.l.: eene Romeinsche geschiedenis, waarbij staatkundige verwikkelingen in de eerste plaats niet uitgaan van personen, maar van oeconomische en maatschappelijke drijfveeren? Deze en meer andere overwegingen van dien aard zouden kunnen doen aarzelen, zoo niet werken als die van Schvarcz er het hunne toe bijbrachten, om het karakter en de waarde van de geschiedenis van Athene's democratie te doen ontaarden in onvruchtbaren woordenstrijd. Tegenover de overdreven eischen der teleologische 'Kulturgeschichte', die nu aan de orde van den dag is, plaatse men den dynamischen stijl, die niet recht, maar verklaart: het Darwinisme in de geestelijke wetenschap. Voor wat de phantasie voorstelt, als in Attika in vóór-historische tijden geschied, geve nauwkeurige waarneming van latere gebeurtenissen den grond aan. De Atheensche democratie is niet het werk van verlichte wetgevers of tyrannen, geene scheppingsdaad. Aan de kunst zij de hoogst moeilijk te volvoeren taak opgedragen, om het vóór-historische te teekenen; daarvan een concreet beeld te vervaardigen, met weglating van al het overtollige, dat zou kunnen schaden aan den indruk, dien het bestemd is teweeg te brengen, met verscherping der lijnen, die de meest in 't oogvallende trekken er het best van doen uitkomen(†).

Om eene bij benadering juiste voorstelling te verkrijgen van de verschijnselen van het politieke en sociale leven in Attika gedurende de vroegste tijden, behoeft men zijne toevlucht niet te nemen tot valsche en onnatuurlijke hypothesen. De analogie, die wijst op gelijksoortige oorzaken en gevolgen in de geschiedenis van stamverwante volkeren, de overleveringen, legenden en het licht, door latere bekende tijden op vroegere, zeer onvolkomen gekende, geworpen, laten ons niet geheel in het duister rondtasten. Alles wijst ons op veeteelt, landbouw en handel(§) als bronnen van bestaan. De macht des konings had niet veel te beduiden. Uitgenomen het opperbevel in den oorlog en het brengen van offers, waarbij de tusschenkomst van priesters geen nood-

(*) In zijne *Geschichte der Römischen Republik*, een fragmentarisch werk, na den dood des schrijvers uitgegeven door Thouet. Met het woord aanvullend zie ik het verschillend standpunt, door die schrijvers ingenomen, niet over het hoofd.

(†) Had Duncker dit in zijne *Gr. G.* gedaan, dan eerst zou het duidelijk zijn uitgekomen, waarin zich zijn werk gunstig van dat zijner voorgangers, vooral van Curtius' *Gr. G.* onderscheidt. Maar men bedenke, welke voor de kunst schier onoverkomelijke bezwaren eene gesch. van geheel Griekenland met zich medebrengt.
Bij de Gr. gesch. ontbreekt het steeds aan een goed historisch perspectief. Nu Sparta, straks Athene, dan Thebe, eindelijk Macedonië. Bij de Rom. gesch. heeft men een onveranderlijken achtergrond.

(§) Reeds in de oudste tijden nam Attika deel aan de offers der handel drijvende bevolking van Griekenland's Oostelijke kusten.

zakelijk vereischte was, moest hij in alle overige aangelegenheden zijn gezag deelen met de hoofden van edele en machtige geslachten, die insgelijks den titel van koning voerden. Op politieke decentralisatie berustte de invloed dier adellijke stamhoofden. Levende op hunne door geheel Attika verspreide burchten en landgoederen, de demen (dorpen met gemeentelijk bestuur van lateren tijd)(*), zagen zij zich omringd door eene menigte onderhoorige boeren. De Homerische poëzie heeft die patriarchale toestanden versierd met dichterlijken glans(†). Achtbare oudsten op het marktplein, ten heiligen kreits op gehouwen steenen gezeteld, eene twistzaak beslechtend. In de onmiddellijke nabijheid der Kekropia en in de vlakte van Eleusis erven met het hooge gewas op het graanveld; maaiers met de snijdende zicht in de hand; knapen, de hoopen tot garven verzamelend en ze den binders reikend. Daarnevens de koning, met zijn staf in de hand, het harte bewogen van blijdschap. Dan de met ranken beladen wijngaard; meisjes en jeugdige knapen, die het zoete gewas in gevlochten korven dragen. In het Zuiden, van den Hymettus tot aan kaap Sunion, driften hooghoornige runderen, zich spoedend naar 't ruischende water, begroeid met het wiegelend rietbosch. Heerscharen gewapende herders, die de burchten der akkerbouwende bevolking aan den Ilissus belegeren en den krijgsmansgeest levendig houden. Het krijgsrumoer afgewisseld door landelijke maaltijden, reidansen van sierlijk bekranste meisjes en jongelingen; in hun midden een goddelijke zanger en vroolijk buitelende kunstenaars.

Maar niet altijd schalde op de hoeven der Attische eupatriden de zang van den hymen; niet iederen dag richtten herauten het feestmaal aan onder den eik, waaraan de heer en de hoorigen deelnamen; niet steeds wischten het slachtgewoel en de doodsgodinnen in den krijg tijdelijk het onderscheid uit tusschen meerderen en minderen. Alles, wat wij van den toestand der boeren weten, wettigt de onderstelling, dat hun lot ver van benijdenswaardig was. In niet één zaak van openbaar aanbelang hadden zij stem. Gedwongen den steun der edelen te zoeken, om tegen vijandelijke overrompelingen beveiligd te wezen, verloren zij allengs hunne oude vrijheid. Eene vergelijking tusschen het lot der Attische vrije boeren en dat der middeleeuwsche lijfeigenen doet ons dat der laatsten verkieslijker achten. Want dezen beschermde het leekenelement van het Christendom, dat zijne behoedende hand over de onderdrukten uitstrekte en binnen de muren van het klooster eene wijkplaats bood, slechts zelden geschonden door het ruwe geweld. De Attische boeren daarentegen konden de gunst der hemelbewoners alleen door de tusschenkomst der eupatriden deelachtig

(*) Om die reden waren vele namen dier demen familienamen. Zie Haussoullier, *La vie municipale en Attique*, 3; Duncker, t.a.p. V, 457.

(†) *Il.* XVIII, 490-606.

worden. Dezen alleen waren bekend met het rituaal van den eeredienst. En wat gold van den godsdienst, gold ook van de rechtspleging. Ook daarvan waren de edelen door de wetenschap der juridische formules, die van vader op zoon overging, de eenige bedeelers. Naar lichaam en ziel aan het goeddunken hunner heeren overgeleverd, werden de vrije kleine landbezitters, krachtens het heerschende schuld- en pandrecht, eerst daglooners, daarna slaven. Hoe beklagenswaardig hun lot na verloop van tijd werd, blijkt genoegzaam uit vele bepalingen der z.g. Solonische wetgeving. Kenden wij slechts de lotgevallen van één adellijke of van één boerenfamilie uit dien tijd, hoeveel beter zouden wij omtrent alles, wat hier aangeduid is, zijn ingelicht! Hoe gansch natuurlijk zou ons dan de hoogmoed voorkomen der eupatriden, die behalve de oppermachtigen ook de eenige dragers der beschaving waren; en niet minder natuurlijk de geneigdheid der door de goden en menschen misdeelden, om zich aan te sluiten bij een ieder, die zich hunner aantrok, om het even welke beweegredenen den beschermer dreven.

Zulke beschermers vonden de onderdrukten in de koningen, de bewoners der Kekopria, reden, waarom de overlevering een dier vorsten, Theseus, stichter der democratie noemt. Naarmate de macht der Kekropiden toenam, naarmate in de oogen der plattelandsbewoners Athene de stad werd bij uitnemendheid, de eenige zetel der regeering en, voor belangrijke gevallen, ook der rechtspleging, moest het gezag der eupatriden afnemen en daardoor eenige verbetering komen in den toestand der boeren, de natuurlijke bondgenooten van den koning hunner koningen.

De onveranderlijke loop der geschiedenis van alle steden der classieke oudheid is vervolgens deze, dat de patriarchale verbanden plaats maken voor zuiver politieke. Van dit nieuwe sociale leven is de polis de hartader. Het tot stand komen dezer nieuwe orde van dingen eischt een zeer langen tijd en gaat gepaard met een woesten strijd, waarin oeconomische belangen de gewichtigste rol spelen. De polis is de natuurlijke vijandin van den ouden tijdgeest. Waar het gelukt, hare opkomst tegen te houden, zooals in Sparta, dat nooit iets anders was dan eene vereeniging van dorpen en vlekken, is de zegepraal van het behoud voor eeuwen verzekerd(*), maar ook de kans op de hegemonie verloren. In de vierde eeuw onzer jaartelling vindt men in het ongeveer 26000 vierkante mijlen groote Attika ruim 100 demen, die, de slaven niet medegerekend, eene bevolking van nagenoeg 12000 tellen.(†) Naast de demen met oude familienamen zijn nieuwe verrezen,

(*) Een treffend bewijs daarvan vindt men in eene mededeeling van Filostratus, dat Apollonius van Tyana (50 na Christus) een Spartaan verdedigde, die beschuldigd was, in strijd met de wetten van Lykurgus handel gedreven te hebben.

(†) Volgens de berekening van Clinton, *Fasti Hellenici*, II, 483.

genoemd naar de eene of andere plaats uit de nabuurschap of naar stamgoden en -godinnen, een teeken, dat het gezag van den adel bereids vermindert. Opmerkelijk is het, dat in de vlakte van Athene de demen het talrijkst zijn. De eupatriden, wilden zij hun invloed doen gelden, moesten zich metterwoon in Athene vestigen. Zij verarmen langzamerhand. De meest gegoeden onder hen blijven hun landgoed als hunne eigenlijke woonplaats beschouwen en begeven zich alleen naar de stad, als staatszaken hen roepen. In een der laatste jaren der vijfde eeuw deed een burger het voorstel, om de bannelingen terug te roepen, maar slechts staatkundige rechten toe te staan aan hen, die landeigenaars waren. Ware dit voorstel aangenomen, meer dan 5000 burgers zouden van hunne burgerschapsrechten zijn beroofd geworden.

De eupatriden slaagden erin, het oude koningschap te vernietigen en de latere tyrannis, die hetzelfde als het koningschap beoogde, te keer te gaan. Maar daarmede was hunne zaak niet gewonnen, konden zij het stroomend water niet naar zijn oorsprong terug drijven. Iedere straat, ieder plein, ieder openbaar gebouw, dat aan Athene wordt toegevoegd, deed de democratie wassen. Athene was niet de eenige stad van Attika, maar zij had van al de steden de hegemonie, en, was het slechts eenigszins doenlijk, zoo vereenigde zij alles binnen hare muren: eerst de vroeger buiten de stadswallen gelegen landelijke demen, later de havenstad(*) met hare woelzieke kinderen, hare kooplieden, fabrikanten, matrozen en courtisanen. Meer dan door de bewoners van den Peireeus zullen zich de ietwat stijve Atheners aangetrokken gevoeld hebben door de bevolking van Eleusis, de stad van den godsdienst. Niet door geweld, niet eensklaps, niet door het tooverwoord van een alwijzen wetgever werd het democratisch Athene groot, maar door den drang der omstandigheden, door schikken en plooien, door geven en nemen, door behouden en hervormen. Het karakter der Atheensche democratie is door en door conservatief. Niets van het oude, noch van de eeuwenheugende politieke inrichting der demen, noch van de voorrechten der eupatriden, of het aanzien van koninklijke en priesterlijke geslachten werd prijsgegeven, zoolang het nog eenige levenskracht bezat. En waren stam en wortels gelijkelijk verdord, dan behield men uit gehechtheid aan het oude althans nog de oude namen. Aan ontwikkeling en beschaving, zooals Schvarcz die wil, hebben de oude Atheners nooit gedacht.

Wat de opkomst van Athene's democratie het meest bevorderde, was ongetwijfeld de oorlog met de Perzen, waardoor het volk zich zijner kracht bewust werd. Schrandere volksleiders, bespeurend, welke kracht er in dat volk school, maakten daarvan gebruik, om hunne vaderstad en gewis ook zichzelven te verheffen. Daarin bestond de

(*) Hoezeer daardoor de democratie bevorderd werd, getuigt Aristoteles.

grootheid van een staatsman als Perikles. Geheel het ouderwetsche Griekenland was hevig verbitterd tegen Athene, dat alle voorouderlijke grenspalen dreigde weg te nemen. De oorlog werd evenwel noch door Sparta noch door Athene opzettelijk gezocht. Hij was onvermijdelijk. Ware Athene ook uit dien strijd zegevierend te voorschijn gekomen, de Atheners zelven zouden daarom geene tijden van vrede zijn te gemoet gegaan. Want na de onderwerping van Sparta en zijne bondgenooten zou de oorlog met de overige Grieken, met Perzië en de geheele toenmaals bekende wereld voor de deur hebben gestaan. De wereldmonarchie was voorbehouden aan een anderen stadstaat, die haar echter evenmin als Athene opzettelijk gewild en gezocht heeft.

Veiligheid van personen, zekerheid van den eigendom, gehoorzaamheid aan de staatsmacht, gelijkheid van rechten waren voor de republieken der oudheid alleen verkrijgbaar op voorwaarde, dat zij ophielden republieken te zijn, de wetgevende en uitvoerende macht in eene sterke hand vereenigd werden, de regel gold, ‘dat wat den vorst behaagt, kracht van wet hebbe’(*). Maar die rust en kalmte, het gevolg van de overdracht aan den monarch van alle gemeentelijke rechten, werden duur gekocht. De prijs was niets minder dan alles, wat het politieke sociale leven grootsch en heerlijks aanbiedt. Die grootschheid en die heerlijkheid blijken waarlijk niet uit de Farizeesche protesten der eupatriden tegen de tyrannis,(†) noch in de populariteit van den godengelijke lazarone Alkibiades; maar in het beste der teekens(§): de bereidwilligheid van armen en rijken, om te redden het land hunner vaderen, daarvoor te sterven, in het trotsche zelfgevoel, geroepen te zijn, om gansch Hellas te leiden, in den hoogmoed en in de fierheid, gewekt door de overtuiging, dat Athene de stad was der opvoeding.

Evenmin als alleen van brood kan de mensch alleen van geestdrift leven. Toch zal men bezwaarlijk eene stad kunnen aanwijzen, waar hare vlam zoo lang en zoo helder gebrand heeft. Gewis, de dagen van het democratisch Athene waren geteld. Ware het niet bezweken door de kracht van vreemde wapenen, het zou als Rome zijn Caesar gevonden hebben. Want voor staten, wier politieke draagkracht niet verder gaat dan tot den stadstaat, is de constitutioneele regeeringsvorm eene onmogelijkheid. Doch zoolang Athene zich in zijne autonomie verheugen mocht, vonden de woorden van Perikles en Demosthenes weerklank in de harten der hoorders. Aan moderne beoordeelaars, die de hoop en de verwachting dier mannen naar den uitslag hunner raadgevingen afmeten, moet een Fokion veel redelijker en verstandiger toeschijnen. Fokion was buiten kijf een eerlijk en verstandig man.

(*) Justinianus (*Nov.* 105 c. 2 § 4) noemde zich ν□μος □μψυχοσ, lex animata.

(†) Waarmede ik volstrekt niet wil te kennen geven, dat de afkeer van tyrannie in Griekenland geen krachtige drang tot liefde voor de vrijheid was, wat door Grote zoo schoon in het licht gesteld is.

(§) *Il.* XII, 243.

Maar hij is het niet, wien wij vragen moeten, waarin de grootheid zijner vaderstad gelegen was.

De stad, die niet alleen Hellas(*), maar het gansche Europeesche menschdom heeft opgevoed, heb ik getracht te verdedigen tegen even onrechtmatige als dwaze beschuldigingen. Deed ik dat naar behooren, zoo heb ik geschreven, zooals ik wenschte; schoot ik tekort, zoo goed als ik kon. De lezer vorme zich èn uit hetgeen voldoende besproken èn uit hetgeen slechts even aangeduid is, een eigen en billijk oordeel(†).

H. WAS.

(*) Thuk. II, 41, τ□ν τε π□σαν π□λιν τ□ς □λλ□δος πα□δευσιν ε□ναι.

(†) Aesch. *Adv. Ctesiph.* 260.

‘Een merkwaardig geschrift.’

Onder dezen titel vestigde in den jaargang 1884 van dit Tijdschrift (bl. 263 vlg.) Dr. Stricker de aandacht op het door den Metropolitaanbisschop van Nicomedië Philotheas Bryennios gevonden en uitgegeven oud-Christelijk geschrift: *De Onderwijzing der* 12 *Apostelen.* Het zou zeker met het karakter van dit Tijdschrift niet overeenkomen, om nogmaals op dat geschrift terug te komen, wanneer niet de heer Paul Sabatier, predikant aan de St.-Nicolaaskerk te Straatsburg, de vriendelijkheid had gehad, ons zijne Studie(*) over de ‘Onderwijzing’ toe te zenden met verzoek haar in *De Tijdspiegel* te bespreken, omdat hij wenschte, dat zij, in Duitschland, Engeland en Amerika gunstig ontvangen, ook hier te lande bekend en gewaardeerd zou worden. Zou reeds de beleefdheid eischen, met een enkel woord melding te maken van het ons toegezonden werk, het is ons ook aangenaam aan het verzoek van den heer Sabatier te voldoen, omdat zijne Studie inderdaad belangrijk is. Uit welk oogpunt? Heeft hij de waarheid aangaande de ‘Onderwijzing’ gevonden? Wie zal het zeggen? Sedert de geleerde Nicomedische prelaat zijne vondst in het licht zond, hebben de mannen der critiek in alle landen zich ermee beziggehouden, om tot de meest uiteenloopende resultaten te komen. Zoo uiteenloopend, dat het vooralsnog raadzaam schijnt, om zich van een beslissend oordeel over tijd en plaats van ontstaan en over de eenheid van het geschrift te onthouden. Het belangrijke van des heeren Sabatier's Studie ligt m.i. dan ook niet in de zekerheid, waarmee hij de ‘Onderwijzing’ plaatst in het midden der eerste eeuw vóór de groote zendingsreizen van Paulus en haar geschreven acht door ‘een Christen van Joodsche afkomst, waarschijnlijk behoorende tot het breede en liberale Jodendom van Syrië, waar de Israëlieten een groot aantal proselieten maakten en in veelvuldige betrekking stonden tot de heidenen’; door een auteur, die zijn traktaat heeft saamgesteld voor zijne omgeving, d.i. voor heidenen, reeds meer of minder gemeenzaam met het Jodendom; de omstreken van Antiochië schijnen bijzonder met deze gegevens overeen

(*) De volledige titel is: ‘La Didachè ou l'Enseignement des douze Apôtres. Texte Grec publié pour la première fois en France avec un commentaire et des notes par Paul Sabatier. Ancien élève de la Faculté de théologie protestante de Paris’. Paris, Librairie Fischbacher.

te komen’ (bl. 165). Er zijn tegen dit resultaat bezwaren in te brengen. Laat mij één bedenking noemen, die mij onder het lezen als vanzelf voor den geest kwam. De heer Sabatier plaatst het geschrift in den tijd, waarin het Christendom, nog geheel verbonden aan de Synagoge, zich daarvan alleen onderscheidt door het geloof, dat de Messias, wiens komst verwacht wordt, Jezus is; den tijd, waarin het Christendom, ‘geheel veronachtzamend die zijde van den menschelijken geest, die begeert te weten, zich slechts richt tot hart en wil en derhalve noch wetenschap, noch wijsbegeerte, noch theologie bezat’ (bl. 119). Zal in dien tijd, aan Paulus' werkzaamheid voorafgaande, ontstaan zijn een ‘kerkelijk handboek’; zal toen - ‘niet de eerste de beste een gelegenheidsgeschrift vervaardigd hebben - maar de Kerk zelve het geweest zijn, die zich een catechismus, eene liturgie, voorschriften van tucht geeft’; zal er toen sprake hebben kunnen zijn van een geschrift, dat een ‘symbolisch boek’ genoemd worden kan? Zoo kort na Jezus' dood, terwijl zijne volgelingen zoo geheel vervuld zijn van zijne ophanden zijnde komst; vóór de werkzaamheid van den eersten Christen-theoloog, van Paulus, is er nog in geen enkelen zin van eene kerk sprake - en nog veel minder van een kerkelijken catechismus. Trouwens, daaraan was ook geene behoefte. De Christenen, op wie de heer Sabatier doelt, volgden de Joodsche wet en de Joodsche ceremoniën - althans in hoofdzaak.

Deze bewering vindt haar grond in het betoog van den heer Sabatier zelven. Vooreerst voor zooverre dat handelt over ‘de geestelijke gaven en de kerkelijke ambten’. Den tijd tusschen Jezus en Paulus vergelijkt hij met dien na de herroeping van het Edict van Nantes in de Cevennes. Toen trad ieder, die zich door den geest gedreven gevoelde, op, om te profeteeren. De predikers en prediksters waren geïnspireerden. Doch in die dagen was dan ook van eenige kerkelijke regeling, van kerkelijke tucht geene sprake. Antoine Court redde het Protestantisme, door dat profetisme te onderdrukken en eene hervormde *Kerk* te stichten. Gaat de vergelijking, door den heer Sabatier gemaakt, op, dan zou ik vragen: in die ‘période pneumatique, celle où l'Esprit de Dieu soufflait dans le coeur de tous les fidèles, sans qu' on pensât à l'enrayer dans le réseau d'une hiérarchie quelconque’, waar is toen plaats voor eene kerk, die ‘onderwijst’, eene liturgie heeft? Misschien wijst de heer Sabatier op den leermeester, den didaskalos, die naast den profeet staat; ‘hij, die de nieuwe wet kent; rondom zich verzamelt broeders begeerig, om zich te onderrichten, en die, evenals de leeraars der oude wet, de donkere punten van het Evangelie uitlegt en verduidelijkt’. Doch kan die nieuwe Christelijke schriftgeleerde er zijn, als er geene Schrift is? Bestaat de nieuwe wet, door hem verklaard, alleen in de mondelinge overlevering? Ja meer - is er in de periode, waarin de heer Sabatier de ‘Onderwijzing’ geschreven acht, voor een onderwijzer wel plaats? Zijn betoog leidt in mijn oog aan zekere tegenstrijdigheid. Aan den

eenen kant teekent hij den tijd waarover de Onderwijzing' licht zal doen opgaan, als dien van het frissche, naïeve enthousiasme, waarin geene leer, geen priester de geestdrift doodt; en aan den anderen kant moet hij, naar aanleiding van het door hem behandelde geschrift, op te veel wijzen, wat reeds aan latere, kerkelijke ontwikkeling denken doet. Ik maak er den heer Sabatier geen verwijt van. Want al wat ik in en over dit oud-Christelijke boek gelezen hob, geeft ook mij den indruk, dat het ware licht daarover nog moet opgaan uit nieuwe schatten, die, naar wij hopen, uit de oude kloosters worden te voorschijn gebracht.

Nog in een ander opzicht sluit mijne bewering zich aan aan het betoog van onzen auteur. Hier doel ik op hetgeen zijne Studie in mijn oog vooral belangrijk maakt. Het is hem vooral te doen, om de nauwe verwantschap aan te wijzen tusschen de Joodsche gebruiken en ceremoniën en die der oudste Christenen. Hij vindt haar overal. 'On ne saurait trop rechercher dans la Synagogue la racine des idées, des pratiques et de la discipline des premiers chrétiens' (bl. 141). Één geloofsartikel slechts scheidt de Kerk van de Synagoge; het geloof n.l., dat de Messias, die komen zal, Jezus is. In al het overige volgt de Kerk hare moeder. De doop is ontleend aan den proselietendoop, die in de dagen van Johannes sedert 'verscheidene eeuwen bij de Joden bekend en toegepast werd'. Dat de doop bediend moet worden met de formule tot den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, doet aan de zeer hooge oudheid der 'Onderwijzing' niets af. Het vasten en de gebeden zijn van Synagogalen oorsprong. Jezus volgt een algemeen gebruik met in het 'Onze Vader' zijne discipelen een gebed te leeren, dat bij de gewone gebeden gevoegd worden kan. Van het 'Onze Vader' zijn gebeden aan de rabbi's ontleend. 'Voor de vrome Joden was God werkelijk de hemelsche Vader' (bl. 97). Alles, wat in de 'Onderwijzing' over de eucharistie geleerd wordt, laat zich uit Joodsche gebruiken verklaren. Hier hebben wij den oudsten vorm van het liefdemaal, dat straks avondmaal ter gedachtenis van Jezus' dood, later herhaling van het offer van Christus worden zal. Gaat eerst langzamerhand, naarmate de behoefte zich voordoet, de geestelijke gave in het kerkelijk ambt over, dat ambt is in zijne eerste formatie van de Synagoge gekopieerd. In de Synagoge is een college van oudsten; een opzichter, hazzan, door Lightfoot de bisschop genoemd; diakenen, parnassim geheeten.

Het is hier de plaats niet voor een nauwkeurig onderzoek, of de heer Sabatier goed gerekend heeft. Één vraag veroorlove men mij. Wat den doop betreft: is inderdaad de proselietendoop zoo oud, als hier beweerd wordt? In de Mischna wordt hij niet gevonden; de autoriteiten der 2de eeuw disputeeren erover; een vroeger getuigenis bestaat er niet(*). Er zijn dan ook, die beweren, dat de reiniging der proselieten

(*) Vergelijk Herzog's *Real-Lexicon* op het woord.

als doop eerst beteekenis gekregen heeft na den val des tempels(*). Is het niet gewaagd, om het gebruik der bekende doopsformule vóór Paulus te plaatsen?

Doch aan critiek begin ik niet. Wèl wil ik ten slotte de aandacht, vooral der theologen, op de Studie van hun Franschen vakgenoot vestigen. Waar de vraag naar de verhouding tusschen het Jodendom en het oudste Christendom aan de orde is, èn ten gevolge van de bewering veler Joodsche geleerden, dat het Evangelie uit den Talmud ontstaan is, èn dank zij het onderzoek van Prof. Loman - daar levert de heer Sabatier eene belangrijke bijdrage bij de bestudeering dier vraag. De lectuur zal niemand berouwen. Ik las zelden een wetenschappelijk betoog, zoo frisch en opgewekt geschreven. Heeft zijn auteur dan ook m.i. de waarheid over de 'Onderwijzing' niet gevonden, wij danken hem voor zijne belangrijke Studie en voor de beleefdheid, om ons haar toe te zenden.

December 1885.

J. VAN DEN BERGH.

(*) Kremer, *Theologisch Tijdschrift*, 1869, bl. 35 vlg. Tideman, *Het Essenisme*, bl. 80. De Wette, *Archäologie*, S. 375 ff.

De firma van Balen & C^{o}.
Door W. Otto.

III. *Vader en Zoon.*

Toen Moor den winkel van Basso verliet, verkeerde hij in een toestand, die hem geheel onbekend was, maar die zooveel overeenkomst had met dronkenschap, dat hij zich, na eenige huizen ver geloopen te hebben, in gemoede de vraag deed: ‘Ik zal toch niet te veel gedronken hebben?’ Neen, dat had hij niet: twee of drie glazen wijn en voor zoover hij zich herinnerde, niet van eene soort, die nu bepaald koppig kon genoemd worden, konden niet de oorzaak zijn van de zonderlinge opgewektheid, waarin hij verkeerde. En toch liep hij als een beschonkene voort, zonder juist te weten, welken weg hij nam, zonder den fijnen motregen en den scherpen wind te voelen, die hem in het gezicht sneden, en als uit een droom ontwakend, toen hij eene der torenklokken drie uur hoorde slaan. Moor wist wel, dat wijn het hoofd kan benevelen, maar hij had nog nooit ondervonden, dat er oogen zijn, die èn hoofd èn hart in een roes kunnen brengen, en hij bleef de oorzaak van zijne stemming in het hem bekende zoeken.

Hij telde de slagen, die dreunend over de in rust verzonken stad weergalmden, en schudde ongeloovig het hoofd.

‘Drie uur!’ sprak hij zacht, want hij voelde de behoefte overluid te spreken, om zichzelf te overtuigen, dat dat alles geen droom was; ‘ik kan niet begrijpen, waar die tijd gebleven is. Heb ik mij dan zoolang in dien winkel opgehouden. Drie uur! Zoo laat ben ik nog maar zelden thuis gekomen! Ze zullen misschien ongerust zijn!’ En hij verhaastte zijn voetstap.

Maar spoedig ontvluchtte hem die vrees en verviel hij weer in den tragen, onzekeren gang, dien ieder, zich geheel in zijne gedachten en droomerijen verliezend, onwillekeurig aanneemt. De donkerheid, die op de gracht, waarlangs zijn weg leidde, als een zwart gordijn neer-

hing, maakte hem duizelig. Het schitterend licht uit de donkere oogen, waarin hij zoo begeerig had gestaard, verblindde hem en met onvasten tred schreed hij voort. Langzamerhand begon hij in de hem omringende duisternis schijngestalten te zien, flauwe lichtbeelden, nevelige en onduidelijke omtrekken van wat hij gezien en bewonderd had te midden van schitterende gasvlammen. Eene dergelijke gewaarwording ondervindt ieder, die een vuurwerk heeft gezien of in de zon heeft getuurd of bij donkeren nacht een bliksemstraal waarnam. Het is, alsof ons oog den indruk van dat plotselinge en sterke licht blijft bewaren lang nog na het wederintreden van de duisternis, en eene dergelijke uitwerking had Letta's verschijning op Moor gehad.

Phantasie en waarheid gingen hand aan hand. In de vlammen van de verwijderde gaslantarens meende hij hare oogen te zien; in den wind, die langs de kale boomen gierde, hoorde hij hare stem, in het kabbelen der voortgezweepte golfjes van de gracht haar opwekkenden, vroolijken lach.

Hij begon sprookjes te dichten, dartele kinderen van zijne opgewekte verbeelding, waarin Letta de wonderdoende fee was, die hem den schat kwam brengen, dien hij zoolang gemist en tevergeefs gezocht had. Iets later werd zij de prinses, die door een reus gevangen en bewaakt werd en wier verlossing hem was opgedragen, of hij stelde zich haar voor als de verstooten koningsdochter, die met handenarbeid in den vreemde haar brood moest verdienen, om boete te doen voor de liefde, die zij geschonken had aan een prins uit een vijandig land. En die prins was hijzelf.

Uit dergelijke droomerijen ontwaakte hij eerst, toen hij bijna onwillekeurig voor de deur zijner woning stilhield, en plotseling zag hij alles in een geheel ander licht. De naakte werkelijkheid stond hem voor oogen, ontdaan van al de versieringen, die zijne phantasie daaraan had toegevoegd. Hij dacht aan zijn vader, die hem strenge verwijten zou doen, aan den angst zijner moeder, die zich in bittere weeklachten zou lucht geven, en half onwillig stak hij den sleutel in de deur, toen die plotseling werd opengedaan en de stem van Grietje, de oude meid, die hem nog op den arm had gedragen, vroeg:

'Bent uwé daar, mijnheer?'

Zij had hem vroeger altijd 'jongenheer' genoemd, maar sinds hij op het kantoor was, gaf zij hem den titel van 'mijnheer'. Alleen in oogenblikken van teerhartig vertrouwen, als tusschen hen de oude, gelukkige tijd ter sprake kwam, en dat gebeurde meer, dan men oppervlakkig bekeken wel zou gedacht hebben, kwam haar de naam, dien ook zijne moeder gaarne gebruikte, over de lippen en hij nam dat niet kwalijk, want hij begreep, dat hij in die oogenblikken weer voor haar de kleine, lastige Moor was geworden.

'Bent uwé daar, mijnheer?' klonk het opnieuw uit de donkere gang, toen hij niet dadelijk antwoord gaf.

‘Ja, Grietje! ik ben het. Ben je voor mij opgebleven?’

‘Nou hoor ik het aan uwés stem, jongenheer! Neen, ik dacht, dat u al lang thuis was, want het is al over drieën. Ik wacht op mijnheer, op uw pa. Om elf uur is er eene boodschap gekomen van mijnheer Romijn, en of uw pa dadelijk wou komen, want daar moet weer eene narigheid wezen van as-ter-aan-toe. Mijnheer is dadelijk gegaan en hij is nog niet thuis. Het schijnt dus nog al erg te wezen. Wist u dat niet? Ik dacht eigenlijk, toen ik uwe stem herkende, dat u er vandaan kwam.’

Moor was, terwijl Grietje hem die mededeeling deed, de gang ingeloopen en bleef aan de trap, die naar zijne kamer leidde, staan, om te vragen, hoe het met zijne mama was.

‘Mevrouw is erg van die boodschap geschrikt; dat kan uwé wel begrijpen, en vóór een uurtje ben ik nog bij haar in de kamer geweest, en ik heb haar beloofd, dat ik niet naar bed zou gaan, voordat mijnheer thuis was, en als mevrouw wat hebben moest, zou zij mij wel schellen.’

‘En heeft mama niet naar mij gevraagd?’

‘Neen, mijnheer! Zij heeft zeker gedacht, dat u ook naar mijnheer Romijn was.’

‘Ga dan dadelijk eens zien, of mama nog op is... of neen, wacht even.’

Hij overlegde bij zichzelven, of deze omstandigheden geene gelegenheid aanboden, om zijn laat thuiskomen te maskeeren. Als hij nu nog naar Romijn ging, dan zou hij zijne mama in dat denkbeeld kunnen laten, maar zijn vader zou dan toch zeker vragen, waarom hij niet eerder was gekomen. Dat ging dus niet. Aan zijne mama zeggen, dat hij er geweest was, ging nog minder, want wat zou hij antwoorden op de vraag, hoe hij het daar gevonden had. Neen, dan was het beter, om bij zijne mama te blijven tot den terugkeer van zijn vader, die dan zeker meenen zou, dat hij haar al dien tijd gezelschap had gehouden. Dat kwam hem het veiligst voor; als een van beiden het dan toch weten moest, dan zou hij eerder de klachten zijner moeder dan de verwijten zijns vaders tot zwijgen brengen.

‘Ja, ga maar eerst eens zien, of mama nog op is, en zeg haar, dat ik haar nog graag zou willen spreken.’

Toen hij de kamer zijner moeder intrad, zat zij met den rug naar hem toe op een *easy-chair* dicht bij den open haard. In diepe gedachten verzonken, tuurde zij in de vlammen, die op haar bleek, bruinachtig gelaat een blos tooverden, dien zij nooit had bezeten. Zijn zachten tred op het mollige tapijt hoorde zij niet, en hij stond al een poosje achter haar stoel, voordat zij hem bemerkte. Hij had gezien, dat zij een traan afwischte en treurig met het hoofd schudde. Te midden van al de weelde, die haar omringde, maakte die weenende vrouw een hoogst pijnlijken indruk op hem.

Hij greep hare hand, staarde haar in het gelaat en stamelde:

'Wat is er toch gebeurd, mama! Waarom bent u zoo bedroefd?'

In stee van te antwoorden, borst zij in een luid geween uit en trok hem hartstochtelijk naar zich toe. Hij liet haar betijen; zijne handen hield hij vast in de hare en met het hoofd rustte zij tegen zijn arm, die meetrilde, als eene siddering, door hevig snikken vergezeld, haar teeder lichaam doorliep. Zoo bleef hij staan, totdat zij het hoofd optilde en hem door hare tranen aanzag.

'Moor,' snikte zij, 'hoe kan je mij zoo'n verdriet aandoen. Hoe kan je je moeder zoolang alleen laten. Is het niet genoeg, dat je avond aan avond je genoegens alleen najaagt, zonder ooit een uur voor mij op te offeren; moet het nu zoo erg worden, dat ik midden in den nacht niet meer naar je durf vragen, om uit den mond van eene dienstbode niet te hooren, dat je nog niet thuis bent.'

De pendule sloeg half vier.

'Meer dan drie uren lang heb ik de trage beweging dier wijzers gevolgd, ieder oogenblik opschrikkende, telkens hopende, dat ik je zou hooren komen, en telkens opnieuw teleurgesteld. Weet je, hoe pijnlijk zulk wachten is; neen, dat weet je niet, dat kan je je niet voorstellen, want anders zou je mij daarvoor sparen. Ben ik al niet ongelukkig genoeg; moet ik nu ook nog verliezen, wat mij het liefst is op aarde; moet ik ook nog de liefde van mijn jongen derven, die mijn oogappel, mijn hemel is. Maar dat zou ik niet overleven, Moor! Versta je dat wel, dat zou ik niet overleven, Moor!'

Zij liet zijne handen los en liep driftig door de kamer, met hare handen boven het hoofd geslagen en met heesche stem dien laatsten uitroep herhalend.

Moor kende zijne moeder genoeg, om te weten, dat zij in dien toestand niet naar hem zou luisteren. Hij wachtte, en toen zij eindelijk vermoeid en afgemat op een stoel neerviel, lei hij zijn arm om haar hals, boog zich tot haar over en fluisterde haar toe, dat hij haar buiten zijne schuld zooveel angst had veroorzaakt en van zijne late thuiskomst verklaring zou geven. Hij vertelde zijn avontuur, liet het voordeeligst licht op zijn gedrag in tegenoverstelling met dat der andere leden van het gezelschap vallen, en zijne mama, die altijd geneigd was, om hem toe te juichen, begon in zijne verdediging van het meisje eene ridderlijke daad te zien, die hem aanspraak gaf op hare goedkeuring. Maar al kon zij begrijpen en in dit geval vergeven, zij kon toch deze gelegenheid niet laten voorbijgaan, zonder hem te zeggen, dat zij niet bedroefd was, omdat het later dan gewoonlijk, maar juist omdat het late tot eene gewoonte was geworden.

'Moor!' zei ze, 'je weet, hoe lief ik je heb, maar je weet niet, hoe mijn hart lijdt, als ik eraan denk, dat je vermaken najaagt, die je in het verderf kunnen sleepen. Kom van dien weg terug, Moor! Wat

hindert je, wat wil je? Spreek openhartig en vrijuit, en ik zal zien, wat ik voor je doen kan.'

'Moeder! maak mij het hart niet week; ontneem mij de gedachte, dat ik u verdriet heb aangedaan; dat denkbeeld kan ik niet verdragen. Wees maar stil, lief, lief moedertje! Van nu af aan zal ik u geene reden tot verdriet meer geven. Wij blijven bij elkander. Het eenige, wat u voor mij doen kunt, is mij zeggen, dat ge mij vergeeft en er niet meer aan denkt. Geef Moor maar een zoen!'

Hij keek haar in de donkere kijkers, waaruit zij den laatsten traan wegwischte, en hare armen om zijn kroeskop slaande, kuste zij hem hartelijk.

Tot nu toe had hij over de boodschap, die van Romijn was gekomen, gezwegen, wijl hij den schijn had willen vermijden, alsof hij het gesprek op een ander onderwerp wenschte te brengen, maar nu kon hij zijne nieuwsgierigheid niet langer bedwingen, en het deed hem leed te hooren, dat mijnheer Romijn, de compagnon van zijn vader, plotseling ernstig ongesteld was geworden.

Hij had groote achting voor den kalmen, bezadigden man, die hem altijd de hand boven het hoofd hield en die, uit verschillende gesprekken was hem dat gebleken, een helderen blik in zijn karakter had geworpen.

'Het zou voor Clara een vreeselijk ongeluk zijn, als zij haar vader eens moest verliezen. Alléén op de wereld! - ik weet, wat dat beteekent,' zei Moor, 'en in mijne verlatenheid had ik toch nog altijd je brieven en de hoop je terug te zien. Wat moet verlatenheid zijn zonder die hoop!'

Zijne moeder zuchtte en dacht aan de smart, die zij gevoeld had bij de voorstelling, dat zij de liefde van haar Moor zou moeten missen. 'Dat is niet te overleven,' fluisterde zij, 'ik heb het in de laatste uren ondervonden. Wie geene hoop meer heeft, heeft geen leven meer. Maar Clara zou toch niet alleen op de wereld staan. Zij zou ons toch hebben, niet waar. Ik zou eene moeder, jij een broer, misschien eens wat meer dan een broer, kunnen zijn. Wij behoeven nog niet het ergste te denken. Mijnheer Romijn heeft eene zeer zwakke gezondheid; ieder jaar krijgt hij zoo'n stootje, maar zoolang er zich geene ernstige verschijnselen voordoen, zoek ik troost bij de leer, dat krukkende wagens het langst loopen.' Zij sloeg een blik op de pendule. 'Het duurt lang, eer je papa terugkomt. Wie weet, wat er gebeurd is.'

'Ik zal u gezelschap houden tot zijne terugkomst, want ik ben ongerust en zou toch niet kunnen slapen, voordat ik wist, hoe het met mijnheer Romijn is.'

Hij stond op en liep in gedachten de kamer op en neer. Zijne moeder volgde hem met haar blik, en hem in die peinzende houding ziende, begon zij te gelooven, dat er iets was, wat hem hinderde en hem moeielijk over de lippen kon komen. Zij verzocht hem zich naast

haar neder te zetten, en bijna fluisterend deed zij hem de vraag:

'Waar denk je toch aan, Moor! of wil je iets voor mij verborgen houden.'

'Ik zal het u ronduit zeggen, mama! Ik heb daar even eene toespeling omtrent een huwelijk tusschen mij en Clara gehoord, en als ik mij goed herinner, dan is dat niet de eerste maal. Het behoort niet tot de onmogelijkheden, dat de zoon van den eenen compagnon met de dochter van den anderen trouwt, maar verder dan die mogelijkheid wil ik dan ook niet gaan. Ik zou wel willen weten, of er ooit over zoo'n huwelijk ernstig is gedacht of gesproken?' En met een spottend lachje voegde hij erbij: 'Is het misschien, zonder dat ik in die zaak ben gekend, al vastgesteld? Het zou mij niet verwonderen; als men mij koopman maakt, zonder ooit de vraag te doen, of die stand met mijn zin en aanleg strookt, dan ziet men er wellicht geen bezwaar in, mij tot echtgenoot te maken van eene vrouw, die ik niet liefheb.'

'Even openhartig zal ik je zeggen, dat niemand eraan denkt, je daarin te dwingen. Ik weet, onder welke omstandigheden het eens in een gesprek met mijnheer Romijn is te pas gekomen; hij beklaagde zich, dat zijn naam, daar hij geen zoon heeft, vroeg of laat uit de firma verdwijnen zou, waarop je papa hem toen schertsend aanried weer te trouwen. In dienzelfden schertsenden toon voortgaande, antwoordde hij, dat, als er dan toch van een huwelijk sprake was, hjj de voorkeur zou geven aan dat van jou met Clara; dan bleef de naam in de familie en het kapitaal in de firma. Later is er nog wel eens over gesproken, maar altijd in scherts.'

'Ik hoop, dat het bij scherts blijven zal. Ik zou mij daarin nooit de wet laten voorschrijven. Uit liefde tot u ben ik op het kantoor gekomen, maar ik zou nooit uit liefde tot u liefde kunnen huichelen, die ik niet bezat.'

'Wees gerust, Moor! en wind je niet op. Men heeft er altijd over gesproken als over iets, dat in de verre toekomst lag, zooals een jongmensch soms spreekt over zijn grootvaderschap, zonder het zich te kunnen voorstellen, zonder het zelfs te gelooven. Je bent nu twee en twintig jaar en Clara is achttien. Er kan nog zooveel gebeuren, vóórdat het zoover is.'

'Het huwelijk ligt zoo ver buiten den kring mijner gewone gedachten,' zei Moor na eenig nadenken, 'dat ik op dergelijke toespelingen weinig heb gelet, maar nu trok het mijne aandacht, en ik herinner mij ook, ze reeds vroeger gehoord te hebben.'

'En waarom hecht je juist nu waarde aan een los daarheen geworpen woord?'

'Omdat het den indruk op mij maakte, niet zoo los daarheen geworpen te zijn, als het misschien wel zou moeten schijnen.

Bij de beschouwing van Clara's droevig lot, als haar vader eens kwam te vallen, krijgt zoo'n woord eene ernstige beteekenis.'

Mevrouw, die bij die vraag hare onrust door een zenuwachtig trillen van hare stem verried, herkreeg bij dat antwoord hare vorige kalmte en haar oog schitterde, toen Moor haar de vraag deed:

'Zou u dat huwelijk graag zien, mama?'

'Ik heb Clara als een lief, verstandig, degelijk meisje leeren kennen...'

'En omdat ik het tegenovergestelde ben,' viel Moor lachend in, 'gelooft u, dat wij een goed paar zouden zijn. De uitersten trekken elkander aan. U vleit me.'

'Ondeugd! ik merk wel, dat je er niet ernstig over praten wilt. Maar dit wil ik je nog zeggen, dat ik heel, heel tevreden en blij zal wezen, als je later een meisje vindt, zooals Clara nu belooft te worden. Ik weet, wat je noodig hebt, Moor! geloof mij, ik ken je hart, je karakter misschien beter dan jijzelf. Je hebt behoefte aan iemand, die je liefheeft, zooals een hart, dat bij verblijden ook het lijden heeft gekend, dat alleen vermag; een stil, bescheiden gemoed, maar vol van het echte vuur, dat, zonder flikkerglans naar buiten, alles verlicht en verwarmt; eene vrouw, die in jou haar meerdere ziet en zich volkomen aan je vertrouwt, maar die, niet blind voor de steenen des aanstoots, je raadt en waarschuwt en je vastgrijpt, als je op het punt staat uit te glijden.'

Mevrouw legde warmte en gloed in die schilderij, want zij gaf het portret van de vrouw, op wie zij zoo gaarne had willen gelijken. Met dat ideaal had zij haar huwelijksleven aangevangen, en hoe bitter bedrogen was zij uitgekomen. Zij kon een zucht niet onderdrukken.

'Ik weet,' zei Moor, 'hoe u het bedoelt. Ik kon het wel uitknippen. U meent eene lieve, zachtzinnige, goedmoedige, door en door "anspruchslose" vrouw, met een schat van maatschappelijke en Christelijke deugden, die mij op de handen draagt en zich tegelijkertijd door mij laat dragen, die mij erkent als haar steun en stut; het klimop om den eik, "een gezellin in voor- en tegenspoed, een troost, die zorg verzoet, een blijdschap voor mijn ziel, die 't al verzacht, verwacht, veracht", maar die toch, zonder dat ik er iets van bemerk, een oog in het zeil houdt en het roer grijpt, als ik den verkeerden kant opga; eene vrouw, die naar den hemel, naar de bloemen en de sterren ziet en mij toch op de vingers kijkt, juist zooals...'

Hij keek haar glimlachend aan.

'Nu, juist zooals...?'

'Mijne mama!'

Hij sloeg zijne armen om haar hals en kuste haar hartelijk.

'En juist zooals je mama, deugniet!' zei zij met eene quasi afwerende beweging, 'zou die vrouw zich in je liefde gelukkig gevoelen.'

'U bent dus niet meer boos op mij. Ook niet meer bedroefd?

Neen, nu zie ik het. U kunt weer lachen. Nu, morgenavond blijf ik bij u, en overmorgenavond en altijd, altijd!'

'Kom, schei uit, malle jongen! Je bent te oud geworden om zoo uitgelaten te wezen.'

Hij liet haar los. Plotseling zag hij bij die uitdrukking de bekoorlijke gestalte van Violetta, zooals hij haar op de canapé had zien liggen, hem aanziende met hare mooie, guitige oogen en met hare lippen eene beweging makende, waaruit hij datzelfde woord verstond. Hij dacht aan zijn uitgesproken voornemen, om haar zoo spoedig mogelijk terug te zien, zoo geheel in tegenspraak met de belofte, die hij nu zijne moeder deed. Hij schrikte.

'Wat is er?' vroeg zijne mama, die op zijn gelaat had gelezen, dat hem iets verontrustte.

'Ik moet er nog bijvoegen: totdat die eerste-prijswinster, die bekoorlijke fee, dat vat vol gerechtigheden komt, om mij te halen.'

'Juist. En als zij komt, zal ik je gewillig afstaan, Moor!'

Op dat oogenblik hoorden zij het slot van de buitendeur overgaan, een zware voetstap, loom en traag als van iemand, die eene slechte tijding komt brengen, kwam nader en de heer Van Balen trad binnen.

Zijn bleek gelaat en de diepe rimpels, die op zijn voorhoofd zichtbaar waren, verrieden, hoezeer hij geschokt was en hoe droef de mededeeling zou zijn, die hij nu nog aarzelde te doen. Zij begonnen het ergste te vreezen, en Moor, niet langer die pijnlijke onzekerheid kunnende verdragen, besloot er een eind aan te maken.

'U hebt het daar zeker zeer treurig gevonden,' zei hij; 'u behoeft het niet langer te verbergen. Wij zijn op de droevigste tijding voorbereid.'

'Hoogst treurig,' luidde het antwoord, 'doch voor het oogenblik is alle hoop nog niet verloren. Zooals je weet, Max! voelde mijnheer Romijn zich in de laatste dagen erg onprettig. Op kantoor klaagde hij over een pijnlijk gevoel in de borst, met eene lusteloosheid en eene afgematheid gepaard, die hem het werk zeer zwaar deden vallen, en gisteren avond heeft hij eene bloedspuwing gekregen. Op zijn leeftijd is dat een hoogst gevaarlijk verschijnsel en hoewel er volgens den dokter geen oogenblikkelijk gevaar bestaat, geloof ik toch, dat dit het begin is van het einde. Het kan nog lang, heel lang duren, maar kans op eene geheele herstelling is er niet.'

'Die arme Clara!' zuchtte mevrouw; 'zal zij nog zoo jong al wees moeten worden!'

'Ik heb dat meisje bewonderd,' hernam mijnheer Van Balen; 'zij was alleen thuis, toen het ongeval gebeurde, want juffrouw Kramers was uit, om hare familie te bezoeken, maar kalm en bedaard heeft zij alle maatregelen genomen, die de omstandigheden vereischten. Met verstandig overleg heeft zij den patiënt geholpen, zonder de minste overijling hare bevelen gegeven en toen de dokter kwam, stond hij

verbaasd over zooveel tegenwoordigheid van geest. Tot zoolang hield zij zich rustig, maar toen zij na den eersten schok den ernst van het geval inzag, kon zij zich niet langer goedhouden en snikkend viel zij mij in de armen.'

'Had haar maar meegebracht...' zei mevrouw, 'och, neen, ik begrijp, dat zij dat toch niet zou willen. Zoo'n meisje vliedt het gevaar niet, maar ziet het onder de oogen, om te helpen en te troosten, waar zij kan. Hare plaats is in de ziekenkamer. Hoe innig medelijden heb ik met die arme Clara!'

Moor was opgestaan en liep in gedachten verzonken met de handen op zijn rug door de kamer.

Er was een oogenblik van stilte. Smart steelt de woorden van de lippen.

'Max!' zei mijnheer Van Balen, 'het is laat en ik heb behoefte aan rust. Ik verwacht je morgenochtend vóór kantoortijd bij mij. Ik heb iets met je te bespreken.'

Moor kende den toon van dat bevel en begreep, dat het vergeefsche moeite zou zijn, op eene nadere verklaring aan te dringen. Hij wenschte zijn ouders goeden nacht en ging naar zijne kamer.

Doch in het eerste uur was er voor hem nog geene sprake van slapen. Allerlei gissingen en vragen, plannen en herinneringen hielden hem bezig. Het eene verdrong het andere. Nu eens zag hij mijnheer Romijn met de doodskleur op het gelaat, terwijl Clara aan zijn bed zat; dan weer schrikte hij wakker bij de voorstelling van Letta's oogen, die hem uit den nevel, waarin dat visioen vervloeide, verlokkend toelachten. Straks deed zich de vraag, wat zijn vader hem toch wel te zeggen kon hebben, aan hem op, en daarover mijmerende viel hij eindelijk in slaap, om tegen het aanbreken van den dag met schrik te ontwaken, in het eerste oogenblik niet wetend, of alles, wat hem plotseling voor den geest stond, niet een bange droom was geweest. Zijn oog viel op eene schilderij, eene kopie van een vrouwenportret van Titiaan. De Italiaansche schoone liet uit de breede gouden lijst juist den blik op hem rusten. Dien blik, die oogen kende hij; hij had ze gezien, niet zoo strak en stijf als nu, neen, in beweging, met eene eindelooze verscheidenheid van uitdrukking.

Het waren de oogen van Violetta.

Bij die ontdekking plooide zich een glimlach om zijn mond, en lang bleef hij op het portret staren.

Toen hij eenige oogenblikken later de kamer van zijn vader binnentrad, nieuwsgierig, wat deze hem te zeggen zou hebben, en niet geheel gerust over de wending, die het gesprek zou nemen, daar hij zeer goed wist, dat er nog al een en ander in zijn gedrag te gispen was, vond hij hem aan eene groote tafel gezeten, die met boeken en papieren overdekt was. Hij behoefde er niet aan te twijfelen, dat de oude heer den ganschen nacht was blijven doorwerken, want de lamp, die

hij bij het aanbreken van den dag had vergeten uit te doen, brandde nog met eene zwakke vlam, die juist bij zijn binnentreden bij mangel van olie uitging en een walmend rookkolommetje naarboven zond. De oude heer, die altijd zoo keurig toilet maakte, droeg al de kenteekenen van een doorwaakten nacht. Zijn goed zat los en slordig; zijne haren hingen hem verward om het hoofd, en onder zijne oogen had hij blauwe kringen, die de afgematheid van zijn gelaat sterk deden uitkomen. Hij zat achterover in den hooggerugden stoel geleund en verzocht Moor tegenover hem plaats te nemen.

'Ik heb den geheelen nacht zitten werken,' begon hij; 'ik heb dus weinig tijd gehad, om na te denken over wat ik je zeggen zal, maar ik hoop, dat je mij zult begrijpen.'

Van Balen sprak hier niet de volle waarheid, want onder dat werk was hij telkens en telkens weer bezig geweest met het onderwerp, dat hij nu ter sprake zou brengen, en vooral had hij nagedacht over de wijze, waarop hij het zou inleiden.

Moor begreep, dat het over kantoorzaken zou zijn, en dit zette hem op zijn gemak.

'En had ik u bij zooveel werk niet kunnen helpen?' vroeg hij.

'Neen, Max! dat hadt je niet; als dat het geval was geweest, dan had ik zeker je hulp ingeroepen. Ik dank je intusschen voor je goeden wil, die mij nu juist hoogst welkom is, daar ik erop reken... daar ik je vragen wilde, om mij met al je kunnen en kennen te helpen.'

'U behoeft uwe woorden niet te verbeteren of te verzachten. Ik hoor liever, dat u op mijne hulp rekent, want dat is mij een bewijs, dat u aan mijn goeden wil gelooft, terwijl de vorm van een verzoek nog eenigen twijfel daaraan doet vermoeden. U kunt altijd op mijne hulp rekenen. Waarin kan ik u van dienst zijn?'

'Ik ken de prikkelbaarheid van je karakter, Max! en denk niet, dat ik je op dit oogenblik daarvan een verwijt wil maken, maar ik moet er rekening mede houden en daarom heb ik die uitdrukking verzacht. Het eerste woord was het ware. Ik weet, dat ik staat kan maken op mijn zoon.'

'Het zou mij veel verdriet en teleurstelling bespaard hebben, als u eerder blijk gegeven hadt, dat te weten. Ik ben vier jaren op het kantoor en al dien tijd is mij het bewijs onthouden, dat er meer vertrouwen in mij werd gesteld dan in den eersten, den besten bediende, die bij de zaken geen ander belang heeft dan zijn eigenbelang. Ik ben nooit behandeld als de toekomstige patroon. Als een loontrekkende dienaar, wiens weten gevaarlijk kon zijn, wijl het onzeker was, dat hij niet vandaag of morgen naar een concurrent zou overloopen, ben ik buiten de zaken gehouden. En dat heeft mij gegriefd, dat heeft mij eindelijk onverschillig gemaakt.'

Van Balen stond op en liep eenige malen de kamer op en neer. Hij begreep, dat het gesprek eene niet gewenschte wending nam.

‘Ik heb je niet geroepen, Max! om verwijten te doen of om die te hooren. Maar op dit verwijt zal ik je antwoorden. Je plaats op het kantoor heb ik je aangewezen na lang beraad en rijp overleg en geheel in overeenstemming met de wenschen en bedoelingen van mijn compagnon. Jonge eerzucht moge ernaar hunkeren, den veldheersstaf in handen te nemen, onverantwoordelijk zou het zijn van ouderen en wijzeren, om zaken van het hoogste gewicht aan onbedreven handen toe te vertrouwen. Geboorte geeft geen recht, waar alleen ondervinding aanspraak kan doen gelden. Geboorte legt de verplichting op meer te kennen, meer te weten, vooral meer te doen dan een ander. Als een prins niet alleen generaal wil heeten, maar ook wil zijn, dan moet hij als iedere andere generaal bij de onderste sport van de ladder beginnen, anders wordt zijne uniform een maskeradepak. Eenmaal zal jij, dat is mijn liefste wensch, aan het hoofd van het kantoor staan, dat nu reeds eene eeuw lang onzen naam in de handelswereld heeft hooggehouden, en dien schat wil ik je met gerustheid kunnen toevertrouwen. Daarom heb ik gehandeld, zooals ik gehandeld heb. Maar er is een eind aan den tijd van onmondigheid, van voorbereiding, en met het oog op de treurige omstandigheden, die ik te gemoet zie, doe ik een beroep op je hart en op je verstand, om dat einde zoo mogelijk te bespoedigen. Daarvoor is noodig inspanning van alle krachten; daarvoor is het noodig, Max! dat je breekt met de levenswijze, die je in de laatste tijden hebt aangenomen. Ik herhaal, dat ik je niets verwijt; ik wijs je alleen den weg aan, dien ik zoo graag door je zag ingeslagen. Mijnheer Romijn zal, eerder dan ik het misschien wel verwacht, zijne plaats aan mijne zijde openlaten, en dan wordt het je roeping, je plicht, die plaats te vervullen. Wil je mij beloven alles te doen, om je daartoe voor te bereiden?’

Van Balen bleef bij die vraag voor zijn zoon staan en wachtte zijn antwoord.

Max reikte hem de hand.

‘Ik beloof het u,’ zei hij; ‘mijn liefste wensch wordt daarmede vervuld, en ik beklaag het alleen, dat zoo'n treurig ongeval daartoe aanleiding geeft. Als men mij een bewijs van vertrouwen geeft, dan zal ik altijd alles doen, om het tegenbewijs te leveren van dat vertrouwen waardig te zijn; daarom hoorde ik met ingenomenheid, dat u op mij gerekend hebt. U zult over mij niet te klagen hebben, en wat mijne verandering van levenswijze aangaat, gisterenavond heb ik mama de belofte gedaan, dat ik haar niet meer zoo alleen zou laten.’

‘Het is goed,’ zei Van Balen op een toon, die de hartelijkheid en de warmte van een oogenblik te voren miste, ‘maar reken erop, dat ook een groot gedeelte van je vrijen tijd in beslag zal genomen worden. Ik heb een paar zaken op het oog, die groote inspanning zullen vereischen. Ga naar het kantoor en deel den heeren de plotselinge ongesteldheid van mijnheer Romijn mee. Breng Jaspers op de hoogte

van je werk en laat hij het voortzetten; de zorg voor de kleine kas kan hij aan Klomp overdragen. Hier heb je den sleutel van den lessenaar van mijnheer Romijn; daarin zal je de brieven vinden, die van daag moeten beantwoord worden. Neem ook kennis van de aanteekeningen, die daarbij liggen, en maak een concept voor een antwoord op het schrijven van Hasselt en C°. Ik kom wat later, want ik zal nog even naar Romijn gaan zien.'

Op den drogen, kouden toon, waarop mijnheer Van Balen gewoon was zijne bevelen te geven, werden deze woorden gesproken. Hij wuifde met de hand en Moor was al bij de deur, toen hij op zijne schreden terugkeerde en voor zijn vader bleef staan, die, vermoeid door alles, wat hem in de laatste uren bezig had gehouden, in zijn stoel was gevallen.

'Op die wijze kan ik, na alles wat wij besproken hebben, geen afscheid van u nemen. Niet altijd is er gelegenheid, om vertrouwelijk te spreken, en zoo dikwijls heb ik spijt gehad, dat ik het woord, dat mij op de lippen brandde, niet gesproken heb. Laat ik dan nu doen, wat ik later zou wenschen gedaan te hebben.' Hij greep zijns vaders hand. 'Ik dank u voor mijne bevordering; ik dank u voor het bewijs, dat ik uwe liefde, uw vertrouwen, uwe toegenegenheid niet verbeurd heb. Ik had er reden toe gegeven; ik weet het en zal dit oogenblik nooit vergeten. Maar waarom hebt u zoolang gewacht, waarom zoolang die liefde verborgen, hoeveel eerder zou ik u bewezen hebben, dat ik die wist te waardeeren! Waarom dat onderscheid tusschen mijn vader en mijn patroon! Maar dat alles is nu voorbij, niet waar; alles is vergeten en vergeven. Er was een misverstand tusschen u en mij. U hebt mij niet begrepen, en ik van mijn kant heb, wat liefde was, misduid. Gelukkig is alles nu opgehelderd, alles verklaard. Geef mij nog eenmaal de hand, vader! laat ik het nog eenmaal zeggen, dat ik alles zal doen, om mij de plaats waardig te maken, waarop ik zoolang reeds recht meende te hebben. Laat ik mama roepen; laat zij getuige zijn van ons verbond!'

Van Balen liet Moor's hand los. 'Je mama slaapt,' zei hij, 'en zij heeft rust noodig; je kunt haar bij gelegenheid wel van ons gesprek op de hoogte brengen. Geef je niet over aan eene opgewondenheid, die ik in een man niet gaarne zie. Blijf bedaard. Hier is mijne hand en laat je belofte tot daad worden. Dat is alles, wat ik verlang!'

Moor vertrok.

Van Balen keek hem na, schudde het hoofd en mompelde:

'Max! Max! Wat moet er nog veel veranderen!'

IV. *Een Nieuwe Werkkring.*

Met geestdrift begon Moor de hem opgedragen taak. Hij voelde, dat hij nu de plaats innam, waarop hij meende recht te hebben, en

was er zich innig van bewust, dat er met het woord van zijn vader: ‘Kom en help mij’, een tijdvak van zijn leven afgesloten was. Er was eene kloof gekomen tusschen het heden en het gisteren, dat hem nu voorkwam te behooren tot het lang verleden. De beelden der herinnering, die hem iederen morgen zoo duidelijk en klaar voor de oogen stonden, vervloeiden nu in den grijsachtigen nevel van de verte, en toen hij dien morgen naar het kantoor ging, kon hij het zich niet voorstellen, dat het niet meer dan vier en twintig uren geleden was, dat hij hetzelfde had gedaan in zoo geheel verschillende omstandigheden. Er was iets vreemds, iets nieuws in hem, dat hem bekoorde en hem frissche krachten gaf. Hij geleek op den schildknaap, die, na den ridderslag ontvangen te hebben, weer te paard stijgt, zijn zwaard zwaait en zich fier opheft in de stijgbeugels. Het verleden lag voorgoed achter hem en de toekomst wenkte hem met een lach. Toch keek hij nog eens achter zich om. Dat doet ook de gevangene, als hij zijne cel verlaat. Hij nam afscheid van veel, dat hem verdriet, ook van veel, dat hem vreugde had gegeven, en hij wuifde met de hand een vaarwel, toen hem op eens uit dien nevel, uit die warreling van beelden een paar oogen aanzagen, welker gloed hem het bloed naar de wangen deed stijgen.

Dat waren de donkere oogen van Violetta.

Zij hielden hem met toovermacht gevangen. Hij stond stil en bleef bewegingloos, verstijfd en verlamd als een vogeltje onder den blik van de loerende slang, aangetrokken door dat vuur als een alpbeklimmer door de geheimzinnige macht van den afgrond.

Eindelijk scheurde hij zich los, wendde het hoofd af en ging verder, maar die oogen gingen met hem mede en hij bleef ze zien, ook toen hij zijn blik naar de toekomst richtte.

Zijne drukke werkzaamheden, het ongewone van zijn nieuwen arbeid, die de inspanning van alle krachten eischte, lieten hem weinig tijd, om aan haar te denken, en wanneer haar beeld zich aan hem opdrong, weerde hij het af met de stille belofte, dat hij het later de aandacht zou schenken, die het nu op zoo'n ongelegen tijd kwam vragen. Zijne eerzucht belette hem de pen uit de hand te leggen, om in ledigheid aan haar te denken. Hij wilde vóór alles laten zien, dat hij het vertrouwen, dat zijn vader hem had geschonken, waardig was; dat hij opgewassen bleek voor de taak, die hem was opgelegd; dat hij overwinnaar was in den strijd, dien hij voor zich had begeerd. Hij wilde zich door niets ter wereld daarvan laten afbrengen en maakte zichzelven diets, dat hij om harentwil zich die opoffering, die inspanning van alle krachten getroostte, opdat hij de kroon der overwinning aan hare voeten zou kunnen nederleggen. Hij phantaseerde, dat hij, evenals een ridder uit een sprookje, het bijna ondoenlijke moest volbrengen, om haar te bezitten, en gaf aan die oude sage eene nieuwe wending, door eraan toe te voegen, dat juist de begeerde prinses hem de

grootste hinderpalen in den weg lei. Zoo strengelde hij zijne eerzucht en zijne ontluikende liefde dooreen tot een band, die hem belette zich van zijn werk los te rukken.

Hij arbeidde van 's morgens vroeg tot 's avonds laat en zijn papa, die verwacht had, dat hij de hem opgedragen taak toch niet zou kunnen volbrengen, verbaasde zich niet alleen over zijne werkkracht, maar bovenal over zijn beleid, zijne kennis van zaken en zijn helder inzicht.

'De jongen heeft gelijk gehad,' overlegde hij bij zichzelven; 'ik heb hem onrecht gedaan, door zijne kracht zoolang ongebruikt te laten,' en met verzaking van zijn beginsel, om nooit iemand te prijzen, was hij uitbundig in zijn lof, waardoor Moor's ijver opnieuw werd geprikkeld.

Mevrouw had met innige blijdschap de toenadering tusschen vader en zoon vernomen, en hoewel het haar leed deed, dat zij zijn gezelschap zoo geheel moest missen, schikte zij zich in haar lot, omdat zij ook daarin eene opoffering zag, die zij aan haar Moor, aan haar jongen, bracht. Wat had zij zich vele illusiën gevormd van de genoeglijke avondjes, die hij haar beloofd had; wat prettige schilderijtjes had zij zich voor de oogen getooverd, als hij daar in dien grooten armstoel tegenover haar bij den open haard zitten zou, luisterend naar hare vertellingen uit het zonnig Insulinde of verhalend van zijne ondervindingen op de Duitsche kostschool. Hoe geheel oor zou zij zijn, als hij voorlas uit zijne meest geliefde auteurs; als hij, opgewonden en door den inhoud medegesleept, haar poogde aan te toonen, waarom hij dit zoo mooi vond en dat zoo bewonderde. Hoe zou hij haar een blik gunnen in zijn hart, als hij de liederen der dichters las, die gevoeld hadden als hij en dat gevoel in zulke heerlijke, schoone vormen hadden kunnen uiten. Zoo droomde zij dien droom van jaren her, maar nu wist zij, dat het niet langer een droom zou zijn. Eindelijk, eindelijk, bijna morrensmoede, zou zij bezitten, waarnaar zij zoolang had verlangd. De droom zou werkelijkheid worden - en haar moederhart sprong op van blijde verrukking!

Avond aan avond schoof zij den leunstoel bij den haard, legde de boeken op tafel - en wachtte. Moor kwam niet.

Zij hoorde een tred in de gang. Ha! dat zou haar jongen, haar Moor zijn. Zij wendde het hoofd reeds naar de deur met een lach op de lippen; zij strekte reeds de hand uit, om hem welkom te heeten, om hem naar zich toe te trekken. Welk eene teleurstelling. De binnentredende was Moor niet!

Van Balen trad binnen en de toebereidselen ziende, zei hij:

'Je schijnt erop gerekend te hebben, dat ik je gezelschap zou houden, en het spijt mij, dat ik je daarin moet teleurstellen. Ik heb van avond eene vergadering.'

Mevrouw glimlachte.

‘Doe geene moeite, eene verontschuldiging te bedenken, Max. Hoe zou ik op zoo iets rekenen bij de ondervinding, dat je sinds jaren vergaderingen hebt, die je beletten de plaats in te nemen, die je zoolang hebt lediggelaten?’

‘Ik herhaal, dat het mij spijt, je in zoo'n slecht humeur te hebben aangetroffen. Je schijnt dus *mij* niet verwacht te hebben.’

‘Neen,’ zei zij met eene trotsche beweging van het hoofd; ‘ik hoopte, dat Moor van avond bij mij zou komen. Hij heeft het mij beloofd.’

‘En die belofte zal hij niet kunnen houden. Sta mij toe, dat ik zijne excuses maak. Hij is door werkzaamheden verhinderd. In zijn nieuwen werkkring heeft hij het druk, te druk, om mama romannetjes en gedichtjes voor te lezen, wat, naar het schijnt, het programma van dezen avond zou zijn. Hij heeft iets beters te doen.’

Mevrouw stond op.

‘Heb je mij nog meer te zeggen, vóórdat je naar die vergadering gaat?’

‘Ja. Ik heb je een verzoek te doen. Laat die slechte gewoonte, om iemand met een bijnaam te noemen, varen. Gebruik dien ten minste niet in mijn bijzijn. Dat ergert mij.’

Zij beet zich op de lippen en zenuwachtig bewogen zich hare vingers. Driftig hief zij het hoofd op, zag hem strak aan, maar zij had geen antwoord.

‘Het is maar eene quaestie van welvoegelijkheid, van etiquette, als je wilt,’ hernam hij met eene deftige handbeweging, ‘en het heeft misschien niets te beteekenen, maar ik hoor iemand het liefst bij zijn naam noemen.’

Zij zag hem met hare donkere, vlammende oogen aan, alsof zij in het diepste van zijne ziel wilde lezen. Meende hij, wat hij daar zei? Geloofde hij werkelijk, dat het maar eene quaestie van welvoegelijkheid, van etiquette was? Of wist hij, welke beteekenis het negeeren van den naam Max bij haar had? En zoo niet, waarom zei hij dat dan op zoo'n sarcastischen toon?

‘Je behoeft je daarom niet zoo driftig, zoo opgewonden te maken; je behoeft me daarom niet aan te staren, alsof ik de onduidelijkste orakeltaal gesproken had. Ik eisch eenvoudig, dat men mijn zoon den naam zal geven, dien hij draagt. Je zoudt mij werkelijk doen denken, dat het al heel iets bijzonders was.’

Zij kende dien drogen, kalmen toon, die bedaardheid, dat verbaasd staan, dat bijna onnoozele, dat niets wist en niets begreep. Zij had geleerd, door dat masker heen te zien, en zij was zich bewust, dat hij haar straffen zou voor de overijling, waardoor zij in dat oogenblik vergeten had, dat de naam van ‘Moor’ hem altijd ontstemde. Haar Indisch bloed begon te gisten. Zij stond op en liep met driftige bewegingen door de kamer.

Van Balen volgde haar met zijn blik.

Zij trachtte zichzelve meester te blijven, maar die stilte, die blik, die haar - zij voelde het - overal volgde, prikkelden haar en in een stroom verwijten barstte zij los.

'Je hebt me mijn kind ontnomen, toen hij zijne moeder nog niet missen kon; je hebt mij gebruikt, om hem over te halen tot het kiezen van een werkkring, die niet strookt met zijn karakter of met zijn aanleg; je hebt hem de vrijheid gelaten, toen je zag, dat hij van die vrijheid misbruik maakte, en nu hij terugkeert, nu hij inziet, dat hij een verkeerden weg had ingeslagen, nu hij weer wilde leven voor mij, om mij nooit meer te verlaten, nu ontsteel jij hem mij opnieuw, door hem te overladen met arbeid, die hem geen oogenblik gunt voor zijne moeder.'

Van Balen haalde de schouders op.

'Ik weet het vanouds,' zei hij; 'op dergelijke verwijten zal ik niet antwoorden. Daartegen valt toch niet te redeneeren en je kunt niet begrijpen, hoeveel moeite en arbeid het kost, om zich zoo volledig op de hoogte van mijnheer Romijn's werk te stellen, dat men in staat is het voort te zetten. Maar Max heeft er zich flink doorheen geslagen en eerder, dan ik had durven verwachten, is hij er mee klaar. Ik zal eer aan hem beleven. Zonder Romijn op zijn ziekbed lastig te vallen, heeft hij alles uitgeplozen en alles begrepen. Morgenavond is dat werk gereed en dan zal hij zeker zijne belofte komen vervullen.'

Hij keek op zijn horloge, glimlachte en voegde erbij:

'Het wordt mijn tijd. Ik moet naar de vergadering.'

Zij hield hem bij den arm terug. 'Nog één woord, Max! misleid mij niet. Nu ik dat mag hooren, springt mijn hart op van vreugde. Heeft mijn jongen werkelijk dien lof verdiend? Dat zou mij een troost zijn in mijne verlatenheid.'

Zij keek hem in de oogen, alsof zij daarin zijne diepste gedachten wilde lezen. Hij doorstond dien blik en kalm antwoordde hij:

'Ik zeg je de volle waarheid. Max heeft meer en beter gewerkt, dan ik had durven verwachten. Als het zoo mag blijven, dan zal hij een steun voor de firma worden, en ik ben blij, dat ik indertijd mijn wil, om hem op het kantoor te nemen, heb doorgezet. Maar het wordt heusch mijn tijd. Morgenavond zal hij hier kunnen zijn.'

'Het spijt me, dat ik je...'

Maar hij liet haar niet uitspreken en zij bleef met eene verontschuldiging op de lippen alleen.

Van Balen had de waarheid gesproken en den volgenden morgen op kantoor komend, zei hij: 'Het zwaarste is nu achter den rug, Max! en na drie weken hard gewerkt te hebben, moet je van avond nu maar eens wat rust nemen. Ik wil niet, dat je je overspant, en je bent aan die levenswijze niet gewend. Je hebt je heel, heel goed

gehouden.' Hij klopte hem goedkeurend en vertrouwelijk op den schouder: 'Neem van avond nu maar vrijaf.'

Hij achtte het niet noodig erbij te voegen: 'Dan kan je de belofte, aan mama gedaan, vervullen. Zij wacht je hedenavond,' want dat Max van die gelegenheid daarvoor gebruik zou maken, stond bij hem vast. Ook bij Max was dat de eerste gedachte, maar onder zijn werk aan de hem toegestane vrijheid denkend, drongen zich andere tafereeltjes dan de kamer van zijne mama aan hem op. In den roes van zijn arbeid waren zij op den achtergrond gebleven, maar nu hij rust en vrijheid in het vooruitzicht had, kwamen zij terug. De nevelgordijn, die het verleden aan zijn oog onttrok, werd weggeschoven en hij zag weer de oogen van Violetta; hij hoorde weer de zachte, verleidende stem, die hem de belofte herinnerde van terug te zullen komen; hij verslond weer de slanke gestalte, de weelderige vormen, die hem met tooverkracht aantrokken.

Zijne pen staakte hare vlugge bewegingen en hij bleef in gedachten voor zich uit staren.

'Hé, Max!' riep zijn vader, die tegenover hem zat, 'waar ben je met je gedachten?'

Max schrikte op en in dat oogenblik voelde hij, dat hij iets te verbergen had. Hij had geen antwoord en redde zich met de uitvlucht, dat hij het zelf niet wist. Violetta kreeg eene nieuwe bekoorlijkheid: die van het geheime en verborgene.

Urenlang bleef hij worstelen met zijn eigen ik; urenlang bleef hij weifelen op den tweesprong, welken weg te kiezen, naar Violetta of naar huis, totdat eindelijk de voorstelling van het betraande gelaat van zijne mama hem tot het laatste deed besluiten.

Met dat voornemen ging hij na het diner nog eens naar kantoor, om de laatst aangekomen brieven in te zien.

Maar de post had weinig belangrijks gebracht en voordat hij het had durven vermoeden, stond hij alweer op straat. Het was nu nog te vroeg, om naar huis te gaan, en het mooie weer verleidde hem, om eene wandeling te doen. Zoo maakte hij zichzelf ten minste diets; en hij geloofde bijna dat sprookje, en het is vreemd maar toch waar: op dat oogenblik kon hij met Göthe zeggen, dat er twee menschen in zijne borst leefden, twee menschen, die elkander trachtten te bedriegen en te misleiden, terwijl hijzelf als derde erbuiten stond, het spelletje aanzag en zeer goed wist, dat de ware aanleiding tot zijne wandeling de begeerte was, om Violetta nog eens te zien.

Ware hij opgehouden tot den tijd, dien hij zich had voorgesteld, dan zou misschien de gedachte aan haar op een afstand zijn gebleven, maar dit onverwachte vrije uurtje werd hem als het ware in den schoot geworpen; hij hoefde er aan niemand rekenschap van te geven en dat bracht hem op de gedachte, zijn weg langs den zonderlingen winkel te nemen. Om vooraf de grens vast te stellen, tot hoever hij

gaan zou, want hij voelde die afspraak met zichzelf noodig te hebben, besloot hij maar eens voorbij te loopen, om haar te zien, zonder binnen te treden.

Het ging nu tegen den avond, en in het behaaglijke schemerlicht, dat dikwijls op een helderen voorjaarsdag volgt, wandelde hij langs de breede, ruime grachten, waarin het blauwe hemelkleed, waarop eene enkele zilveren of gouden star begon te glanzen, weerspiegelde. Maar in de straten had de duisternis zich van het terrein meester gemaakt en toen hij den winkel van Basso naderde, waren alle lichten reeds aangestoken.

Zijn hart bonsde, toen hij den blik naar binnen wierp en Letta's lieflijke gestalte bemerkte. Hij ging op de stoep staan, den schijn aannemende, alsof hij de uitgestalde waren, die een paar weken geleden nog zooveel bekijk hadden, maar nu door ieder onverschillig werden voorbijgeloopen, met oplettendheid bezag. Door de openingen, die tusschen de bouquetjes van Bethlehem, de kruisbeelden en de steenen kapelletjes van Golgotha waren gelaten, gluurde hij naar het meisje, dat zich met een handwerkje bezighield, om de verveling te verdrijven, die het wachten op een kooper, die niet komt, met zich brengt.

In dat oogenblik vielen hare handen in haar schoot en tuurde zij met een doelloozen blik naar het raam, zonder hem te zien, ofschoon haar oog juist op hem gericht was.

Zij peinsde. Waaraan of aan wien dacht zij; waarom had haar lief gelaat zoo'n droevige uitdrukking? Dacht zij soms aan hem en aan de belofte, om eens spoedig terug te komen? Nam zij afscheid van de hoop, die zij tot nu toe had gevoed, nu zij zoo plotseling met hare hand eene afwerende beweging maakte, opstond en naar de winkeldeur ging? Als hij nu wegliep, wat zou zij dan wel van hem denken, en voordat hij het verwacht had, stond zij naast hem in de deur en zag hij, hoe zij bloosde en er zich een glans van blijheid over haar gelaat verspreidde. Een minder ijdel jongeling dan hij had zich bij dien plotselingen ommekeer ten hoogste gestreeld gevoeld, en toen zij hem nu op den hartelijksten toon welkom heette en deze ontmoeting eene blijde verrassing noemde, kon hij geen weerstand bieden aan haar verzoek, om binnen te komen.

Maar toen hij naast haar op een tabouretje had plaats genomen, betrok op eens haar gezichtje en met een pruilend lipje verweet zij hem zijn lang wegblijven.

'Ik heb het zoo druk gehad, Letta, dat er geen enkel oogenblikje voor mijzelven overschoot. Ik had het wel verwacht, dat je boos zoudt zijn.'

Hij verwachtte, dat zij zou zeggen: 'Iek boos, loop hien, doemme joenge!' maar dat zei ze niet en zonder antwoord te geven, bleef zij naar den grond turen.

‘Je hadt het zoo stellig beloofd,’ begon zij eindelijk, ‘en je weet niet, hoe pijnlijk het wachten is op den eenigen vriend, dien men zich in een vreemd land heeft gemaakt.’

Moor hoorde in die klacht den zucht, dien hijzelf zoo dikwijls had geslaakt op de Duitsche handelsschool.

‘Ik weet het,’ zei hij; ‘ik ben ook jarenlang in den vreemde geweest, en ik had er geen vriend, op wien ik wachten kon. Ik was geheel alleen.’

‘Maar nu is het voorbij, Moor! je bent teruggekomen en nu is het goed, nu ben ik recht blij. Ik dacht, dat je mij al vergeten hadt. In de eerste dagen had ik afleiding genoeg, want wij hadden het druk en er zijn dagen geweest, dat wij geene handen genoeg hadden, om te helpen. Maar nu is de aardigheid eraf. Iedereen loopt voorbij, zonder een oogenblikje te blijven staan. Daarom trok het dan ook mijne aandacht, dat er iemand voor de kast stond. Dat is in de laatste week iets zeldzaams geworden. Ik zat juist aan je te denken. Zou die “doemme joenge” nu nooit weer terugkomen, vroeg ik, en toen stondt je juist naar mij te kijken. Is dat niet aardig?’

Haar heldere lach weerklonk door het hooge voorhuis.

‘Dat was het magnetisme,’ zei Moor.

‘Neen, neen, als het “magnetiesmoes” geweest was, dan hadt je al veertien dagen lang op stoep gestaan, want zoolang heb ik al aan je gedacht. En ik heb er den tijd voor gehad. Je ziet, ik kan het nu best alleen af.’

Dit gezegde gaf Moor aanleiding, om te vragen, hoe het met Basso was, en hij verontschuldigde zich, dat hij niet eerder naar hem gevraagd had.

‘Ik verwacht mijn oom ieder oogenblik weer thuis,’ zei ze, ‘en ik hoop van hem te hooren, of wij in Amsterdam zullen blijven, dan of wij den zwerftocht weer zullen aanvaarden.’

Moor zette een bedrukt gezicht. ‘Ik hoop, dat het laatste niet het geval zal zijn. Kom, Letta! maak het spreekwoord tot waarheid: Amsterdam is een Zoetendal; al wat er is, dat blijft er al.’

‘*Du*, *Heuchler!*’ riep zij lachend, terwijl zij hem een zacht tikje op de hand gaf, ‘zou je mij wijs willen maken, dat je het eerste liever hadt? En dan zou je mij drie weken lang laten wachten, dan zou je mij drie weken vergeten, kom, het is om te lachen.’ En dan, alsof zij bij zichzelve iets overlegde: ‘Het is veel beter, dat ik weer wegga. Aan reizen en trekken ben ik gewoon; het zou mij, geloof ik, niet bevallen, om altijd op dezelfde plaats te blijven. Ik zou eene heel andere levenswijze moeten aannemen, heel anders moeten worden, dan ik tot nu toe geweest ben, altijd bedenken, dat ik dezelfde personen opnieuw zal ontmoeten, niet meer vrij zijn, om genegenheid of afkeer te toonen, omdat van ieder woord, van iederen blik rekening wordt gehouden. Nu ben ik een vogel, die steeds verder vliegt, zonder te vragen, wat

de menschen zeggen. Dan zou ik in eene kooi opgesloten zijn en ieder zou mij op zijn gemak kunnen gadeslaan en beoordeelen. Zeg het maar ronduit, Moor! heb je ooit een meisje ontmoet, die zich zoo vrij toonde als ik? Heeft ooit een meisje je ronduit verklaard, dat zij je graag zag, dat zij op je heeft gewacht, dat zij naar je verlangde?'

Deze redeneering maakte op Moor, die meende, dat hij Letta's hart reeds meer dan voor de helft had veroverd, een pijnlijken indruk, en zonder een woord te zeggen, schudde hij ontkennend met het hoofd.

'En weet je, waarom ik zoo vrij ben, zoo geheel anders dan anderen? Niet? Nu, dan zal ik je dat vertellen. Ik beschouw allen, met wie ik in aanraking kom, als reizigers, die met mij in dezelfde coupé hebben plaats genomen. Zij zijn mij allen onbekend en onverschillig, maar er zijn er onder, die mij bevallen, en er zijn er ook, die mij tegenstaan. Met de eersten praat ik, lach en scherts ik; tegen de anderen speel ik stommetje. Als het in de praat te pas komt en het hen amuseeren kan, vertel ik iets van mijne lotgevallen; dikwijls deel ik hun wederwaardigheden mede, die ik voor eene vriendin of een goeden bekende verzwijgen zou, want het komt er niets op aan: bij een volgend station stappen zij uit en ik zie ze nooit, nooit terug, en dan is het voor hen hetzelfde, of zij dat verhaal uit mijn mond gehoord of wel in een boek gelezen hebben. Dikwijls voel ik behoefte, om mijn hart eens lucht te geven, en dat kan ik veilig doen, want er is geen gevaar, dat zij het mij later zullen verwijten, mij erop aan zullen zien of mij met den vinger zullen nawijzen; vóórdat zij de opmerking gemaakt hebben, dat ik meer ongedwongen ben dan anderen, ben ik al weer ver weg en wat kan het mij dan schelen, hoe zij over mij denken.'

In dat oogenblik kwam er iemand den winkel binnen, eene juffrouw, die een hoogst eenvoudig kruisbeeld verlangde.

Het was het goede mensch aan te zien, dat de prijs haar niet medeviel. Zij hield het crucifix in de hand, bekeek het met welgevallen, lei het weer op de toonbank en haalde op eene verlegen manier haar knipbeursje voor den dag; met haar voorsten vinger roerde zij den inhoud om en om en schudde het hoofd.

'Ik wil op een crucifix niet afdingen,' zei zij, 'maar dat is mij te veel.' Zij roerde nog eens in haar beursje, alsof zij eene stille hoop had, dat er uit een hoekje of gaatje nog een kwartje te voorschijn zou komen, ofschoon zij die bespaarde duitjes driemaal had overgeteld en precies wist, wat zij bezat. Bij de opening van den winkel had zij de begeerte gekregen, om zoo'n kruisbeeld te bezitten, een kruisbeeld uit het Heilige land! - en drie weken lang had zij dagelijks iets uit haar mond gespaard. Geen wonder, dat de teleurstelling op haar gelaat te lezen was.

Moor zat achter de vitrine en verkneukelde zich over het genrestukje, dat zich zoo onverwachts aan hem opdeed. 'Daar zou ik een schilderijtje van kunnen maken,' dacht hij, 'en het zou een

meesterstukje worden, als ik de uitdrukking van dat gelaat juist kon weergeven.'

Het beursje werd met een zucht dichtgeknipt.

'Hebt u ze niet goedkooper?' klonk de weifelende vraag.

'Neen,' zei Letta, 'dit is het minste, dat ik heb. Het is toch niet duur. Het beeldje is fijn gesneden en het hout komt van den Libanon. Zij zijn in de geheele stad niet zoo te krijgen.'

'Ik weet het en daarom wou ik er graag zoo een hebben.' Het knipje ging weer open. 'Maar ik heb zooveel geld niet. U blijft nog maar eene week hier en in dien tijd kan ik zooveel niet bij elkander krijgen.' Letta wilde het crucifix weer op zijne plaats zetten, maar de juffrouw hield het vast, om het nog een oogenblik te zien. 'Ik ben maar eene dagnaaister,' zei zij, 'en u begrijpt, van zoo'n dagloontje blijft niet veel over, als je daar alles van moet doen. Drie weken lang heb ik ervoor gespaard, en ik had gedacht, dat ik er wel zóó een zou kunnen krijgen.'

Zij wees op een groot, fraai gesneden kruisbeeld, dat in de vitrine prijkte.

'Als ik er zoo een eens had kunnen krijgen! Ik bid al tien jaren lang alle ochtenden en alle avonden tien Onze Vaders en tien Ave Maria's, ziet uwé, dat doe ik voor mijne moeder, en nu weet ik wel, dat ik die evengoed kan doen voor het oude crucifix, dat ik nog van mijne eerste Communie heb, maar het is erg "verramponeerd", want het is een paar maal van den muur gevallen en bij het verhuizen is een arm van het beeldje gebroken. Ik heb dien met een draadje weer vastgemaakt, maar het handje met den nagel is weg en die "kapotte" arm is zoo'n naar gezicht, en ziet uwé, het oog wil toch ook wat hebben.'

Zij ging bij de vitrine staan. 'Hoeveel kost zoo'n groot wel?'

Letta noemde den prijs.

'Och hemeltje! Dat zou ik in geen jaar bij elkander kunnen krijgen.'

Zij stamelde eene verontschuldiging, beloofde de volgende week terug te komen, sprak de hoop uit, dan genoeg geld bij elkander te hebben, en ging met tragen tred naar de deur.

Moor stond op. 'Letta,' zei hij, 'pak het voor haar in. Ik zal het wel voor haar betalen; die aardigheid wil ik hebben.'

Hij riep de juffrouw terug.

Wat zette zij groote oogen op, hoe straalde haar gezicht van opgetogenheid en blijde verrassing, toen hij haar vertelde, dat hij haar het zoo vurig begeerde kruisbeeld cadeau maakte; 'maar,' voegde hij erbij, 'u moet mij één ding beloven: u moet zoo nu en dan eens, alle dagen hoeft niet, en alle weken ook niet, een Onze Vader en een Ave Maria voor mij bidden. Wil u het op die conditie van mij aannemen?'

De juffrouw zag hem met een onderzoekenden blik aan. Zij kon niet gelooven, dat het ernst was, en wilde zich overtuigen, dat er geene spotternij onder school. Moor's open oog en de uitdrukking van zijn gelaat stelden haar gerust.

'Ik beloof het u,' zei zij, 'als ik voor dit kruisbeeld kniel, dan zal ik ook bidden voor dien goeden mijnheer, die het mij heeft gegeven. Dat zal ik immers nooit kunnen vergeten,' en het pakje uit Letta's handen aannemend, 'en voor u ook, juffrouw! wel zeker, voor u ook, juffrouw!'

Zij zou geen antwoord hebben kunnen geven, waarom zij ook de juffrouw in de koopconditiën betrok, maar in de volheid van hare vreugd had zij wel voor de heele wereld willen bidden en daarom beantwoordde zij den verrasten blik van Letta met haar:

'Wel zeker, juffrouw, voor u ook.'

Toen zij, na nog eenige malen bedankt te hebben, den winkel verlaten had, vroeg Moor, terwijl hij den prijs aan Letta betaalde, of zoo'n gezicht het geld niet waard was.

Letta lachte. 'Ik had niet vermoed, dat je zoo' - er kwam een spottende trek op haar gelaat - 'zoo religieus was.'

'Religieus is het woord niet. Dat kinderlijke, naïeve verhaal had mij getroffen en ik begreep, hoe gelukkig die vrouw zou zijn met zoo'n mooi crucifix, nadat zij zich jarenlang beholpen had met een, dat een gebroken arm had zonder hand. Voor de kosten van een schouwburggang kon ik haar dat genot verschaffen en ik heb een tooneeltje gezien, schooner, dan ik op de planken kon verwachten. Behoef ik nu wel berouw van dat geld te hebben?'

'Eine Künstler-Idee, le caprice d'un artiste,' antwoordde Letta, 'maar je laat haar toch voor je bidden. Waarom doe je dat; dat is toch religieus.'

'Neen. Ik begreep, dat zij, die tien jaren lang alle dagen twintig Onze Vaders en Ave Maria's bidt, waarde hecht aan dat gebed; ik begreep, dat zij voor haar geluk iets doen, iets betalen wilde. Ik heb alleen den prijs bepaald, dien zij het liefst zou betalen, omdat zij dien het hoogst stelde.'

Letta haalde minachtend de schouders op.

'Als je je geld wilt gebruiken, om teleurgestelde gezichten in vroolijke te veranderen,' zei ze, 'dan kan je wel aan den gang blijven. Daar komt gelegenheid numero twee.'

De binnentredende was een jong meisje, dat na eenige oogenblikken hare keus deed uit een grooten voorraad rozenkransen. Zij betaalde den gevraagden prijs en vertrok.

Terwijl Letta haar hielp, dacht Moor over hare laatste woorden na. Had zij geen oog gehad voor dat tafereeltje, dat hem zooveel te genieten had gegeven? Miste zij het gevoel, om het ongekunstelde van dat verhaal te waardeeren? Neen, dat moest onmogelijk zijn. Zij

had dat zeker maar gezegd, om hem een beetje te plagen, wijl zij bang was, al te sprekende blijken te geven van hare ingenomenheid. In dat schoone omhulsel moest - het kon niet anders - eene schoone ziel huizen, en zonder het te weten, begon hij haar allerlei goede eigenschappen toe te dichten. Hij versierde zijn afgod en hield het versiersel voor het versierde.

Letta had de wolk, die over zijn voorhoofd dreef, wel bemerkt en toen zij weer alleen waren, zei ze:

'Je zult wel denken, dat ik hard en ongevoelig ben, maar je weet niet, hoe dikwijls wij dergelijke geschiedenissen moeten aanhooren, die alleen bedacht zijn, om iets van den prijs af te dingen. Maar hier geloof ik ook, dat het echt was. Ik ben blij, dat je zoo hebt gedaan. Ik meende het zoo kwaad niet, hoor!'

'Dat wist ik wel, Letta! Laten wij er niet verder over spreken. Vertel mij liever eens iets van je lotgevallen, als je mij ten minste kunt rangschikken onder de reizigers, die je geen afkeer inboezemen.'

'Afkeer inboezemen,' herhaalde zij met een blik, die het tegenovergestelde van die woorden verried, spitste hare lippen en fluisterde: 'Doemme jongen!'

Die woorden misten niet hunne uitwerking te doen en Moor, die nu en dan nog aan zijne mama had gedacht en op het punt had gestaan, zijn bezoek af te breken, vergat dat nu geheel en bleef aandachtig luisteren naar het verhaal, dat Letta op boeiende wijze voordroeg. De tijd vloog ongemerkt voorbij en toen hij eindelijk opstond op het zien, dat de winkels aan de overzijde gesloten werden, smeekte zij hem niet heen te gaan, daar zij bang was, zoo laat alleen in den winkel te blijven.

'Het is misschien maar om één kwartiertje te doen,' drong zij; 'oom heeft beloofd vóór tienen thuis te zijn, maar hij wordt zeker langer opgehouden, dan hij dacht. Maar veel later kan het niet worden, want hij weet, dat ik alleen ben, en jij weet, aan welke gevaren een meisje dan blootstaat; stel je maar eens voor, dat er eens een tweede Moor kwam; wie zou mij dan tegen hem verdedigen. Toe, blijf nu nog maar één kwartiertje.'

'Neen,' zeide hij, 'ik zal blijven, totdat je oom terugkomt.'

Onder praten en schertsen gleed de tijd voorbij en juist begon Moor de hoop te koesteren, dat 'oom' nog maar een poosje zou wegblijven, toen Basso bijna buiten adem kwam aanloopen.

Hij herkende Moor, bedankte hem voor zijne visite en zijne vriendelijkheid, om Letta tijdens zijne afwezigheid gezelschap te houden, en riep toen op vroolijken toon, zijn nichtje een slag op den schouder gevend:

'Wil ik je eens wat zeggen, Letta! Het is met het reizen en trekken gedaan. De zaak is geschikt en wij blijven misschien voor altijd hier.'

Letta keek Moor aan, die zijne vreugde over die tijding niet verbergen kon.

‘Ik heb van uw voornemen gehoord,’ zei hij, Basso de hand reikend, ‘en wensch u met uw nieuwen handel van harte succes. Ik ben er blij om.’

Basso scheen in zijne blijdschap over het aanvankelijk gelukken van zijne nieuwe plannen op die laatste woorden geen acht te slaan. Toch had hij ze zeer goed verstaan.

‘En wat zegt mijne Letta ervan?’

‘Wat u doet, oom! is mij altijd goed. Dat weet u wel. Maar ik ben aan reizen en trekken gewoon en die verandering zal mij in het eerst wel vreemd vallen. Van harte geluk!’ en zich lachend tot Moor wendend: ‘Als ik dat geweten had, dan zou ik je niet zooveel openhartig verteld hebben. Ik had gedacht, dat ik weer verder zou vliegen, maar nu ik blijven moet, doe nu je best, om het maar weer te vergeten.’

Toen Moor eenige oogenblikken later de richting naar zijne woning insloeg, kwam hem dat woord weer voor den geest: Vergeten! O! Hij had dien avond groote vorderingen in het ‘vergeten’ gemaakt, en toen hij het huis naderde en zijn blik sloeg naar de verlichte vensters van de kamer zijner mama, herinnerde hij zich eerst, wat hij haar beloofd had.

(Wordt vervolgd.)

Een dweper.

Het bruisend stoomgevaart doorklieft den oceaan;
Door innerlijken gloed hartstochtelijk bewogen, -
Een wilde droomer, met een ideaal voor oogen, -
Zoekt het de ruime zee en breekt zich stout een baan.

Een wolkenzuil bij dag, een vuurkolom bij nacht,
Een drijvende vulkaan, geslingerd door de baren,
Door water en door vuur begrimd met doodsgevaren,
Vertrouwt het op zijn moed, zijn geestdrift en zijn kracht.

Het stoomtuig wordt bestuurd met Kennis en Verstand;
Zoo wordt het evenwicht der krachten niet verbroken;
Hoe fel de wind en zee de ranke kiel bestoken,
De Wijsheid houdt het roer in haar beproefde hand.

De sterrenhemel wijst het onbedrieglijk spoor;
De stuurman weet den koers nauwkeurig te bereeknen;
Omzichtig geeft hij acht op alle hemelteeknen;
Zoo licht de Wetenschap de scheepsbemanning voor.

De scheepsheld houdt den blik op hooger doel gericht;
Het is zijn stoute wensch, de wereld rond te trekken;
Hij wil, ten Noorden om, een nieuwen weg ontdekken,
Die, rusteloos gezocht, nog in het duister ligt.

Het Noorderlicht verspreidt een wonderbaren gloed;
De bootsman ziet de kust van verre reeds genaken,
De burchten van kristal, gekroond met zilvren daken,
Der vreemde wereldstad, die dobbert op den vloed.

Een donderknal weerklonk - het hulsel bleek te zwak;
De stoom verbrak de boei, de ketel is gesprongen, -
De koele Rede werd door het Gevoel verdrongen -
Nu zwalkt de bodem rond als een verlaten wrak.

J.E. BANCK.

Een gevangen arend.

Bewogen met uw zielsverdriet,
Moet ik met deernis u aanschouwen;
Gelijk een vogel van graniet,
Die uit een rotsblok is gehouwen,
Zoo onbeweeglijk troont gij daar,
Het schijnbeeld van een adelaar.

De vleuglen statig uitgespreid,
In breede plooien omgeslagen,
Weet gij met ware majesteit,
Met waardigheid uw leed te dragen;
Bewijst gij door uw fieren aard,
Dat gij van hooger afkomst waart.

Als arendsjong het nest ontrukt, -
Een bergtop was uw weidsche woning -
Wordt gij, gehavend en geplukt,
Gelijk een krijgsgevangen koning,
Begluurd, beschimpt, gekweld, gehoond,
Aan het wreedaardig volk vertoond!

Het was uw roeping, in de lucht,
Als in het rijk der idealen,
Met uitgespannen arendsvlucht
Naar welbehagen om te dwalen;
Wat op de wereld zich bewoog,
Hoe nietig scheen dat van omhoog!

Daar heft hij onverwachts den kop;
Daar strijkt de trotsche vogel neder;
Hij valt en richt zich moedig op,
Maar strompelt machtloos heen en weder;
Hij struikelt over iedren steen,
Een stumperd en een brekebeen.

Gebroken is uw fiere kracht;
Een droevig lot werd u beschoren;
Gekortwiekt werd uw breede schacht;
Gij hebt uw hemelrijk verloren; -
Wie zich beweegt in hoogen kring,
Blijft steeds omlaag een vreemdeling.

J.E. BANCK.

Levenswoorden.

Wij worden verstandiger, niet beter met de jaren, en de gevaarlijkste vijanden van ons hart zijn de jaren.
DYA-NA-SORE.

Verlies uzelf niet, dan blijft gij bij elk verlies rijk genoeg.
GEBAUER.

Karakter is een volkomen gevormde wil.
NOVALIS.

Diep gevoelende menschen kunnen evenals diepe denkers vanzelf hierdoor in hun leven veel lijden, dikwijls aan lichaam en ziel. De gedachteloozen schijnen 't het gemakkelijkst te hebben. En toch - wat is het leven zonder denken? Een groote, lange zandwoestijn, waaruit zelfs een tropische zon geen bloemke doet ontspruiten.
*

Niet uit de ervaringen in het gewoel der wereld, niet uit de schatten der geleerdheid haalt de geest het bevruchtende water: de heilige bron, waaruit wij geestdrift, groote gedachten, verhevene voornemens putten, vloeit verborgen in ons binnenste, in ons gemoed. Het leven - op zichzelf ledig, - het weten - op zichzelf dood, - krijgt eerst vandaar zijn waarde en zijn beteekenis. Hebben in vroeger eeuwen de menschen hierin gedwaald, dat zij om hun gemoedsleven zich geheel en altijd aan den omgang met menschen onttrokken, in de laatste eeuwen bleven daarentegen dikwerf de edelste kiemen van het kennen en willen, de kracht van het denken en de sterkte van het karakter onontwikkeld ten gevolge van het ontbreken der eenzaamheid en het opgaan in het uiterlijke leven, waarin de menschen zich als in een draaimolen bewegend, tot geen vaste overtuiging, tot geen kalme overweging geraken en weldra door verveling en afkeer worden aangegrepen. De ware wijsheid brengt mee, de beide schalen van geestelijke werkzaamheid, van innerlijk en uiterlijk leven in evenwicht te houden.
PASSAVANT.

Een ziel zonder gedachten moet, evenals een huis zonder bewoners, spoedig in verval geraken.
YOUNG.

Zelfbeperking, ontbering brengt ons dikwijls een wonderlijke kalmte, in een soort van evenwicht met het gewenschte voorwerp, waarin wij

door het genot zelf niet zouden gekomen zijn. Dit laatste bestaat grootendeels alleen in de verbeelding.
BÜRHLEN.

Wie niemand beleedigt en toch vijanden heeft, moet geen gewoon mensch zijn.
*

Wij gevoelen niet meer, zoodra wij denken.
*

De mensch gevoelt zich het meest vrij, wanneer hij onder een druk leeft, dien hij om een goed doel zichzelf oplegt en met edele zelfverloochening draagt.
*

De ware vreugde wandelt op aarde evenals de ware wijsheid - door weinigen gezien en door vrede vergezeld.
STOLBERG.

De vroolijkheid komt niet van buiten; in het hart ontspruit die wonderlijke bron, waaruit wij levenskracht en vreugde putten.
AUFFENBERG.

Hoop in niemand een vriend te vinden, die niet in u een vriend gevonden heeft.
YOUNG.

Wij meenen standvastigheid in het ongeluk te hebben, terwijl het alleen afgematheid is, en wij verdragen het ongeluk, zonder het in het aangezicht te zien, - zooals de kleinmoedige zich laat nedervellen, alleen uit vrees zich te verweren.
ROCHEFOUCAULT.

De verbeelding siert niet meer op datgene, wat men bezit; de verblinding houdt op, waar het genot aanvangt.
ROUSSEAU.

De proef van een genot is de herinnering.
JEAN PAUL.

Er zijn dagen, waarin men zeer gelukkig gestemd is en gemakkelijk nieuwe plannen maakt, maar ze evenmin kan meedeelen als uitvoeren. Dat zijn geen gedachten, maar schaduwen van gedachten.
SCHLEGEL.

Men kan er niets aan doen, dat er vogels over ons hoofd vliegen, maar wel, dat zij zich op ons hoofd nestelen. Zoo kan men ook de booze gedachten niet weren, maar wel verhinderen, dat zij in ons wortelen slaan en ons tot booze daden brengen.
LUTHER.

Aan de vrouw, welke de man kiest, kan men zien, van welken geest hij is; of hij gevoel heeft van eigenwaarde.
GÖTHE.

De ijverzucht is een hartstocht, die met ijver zoekt, wat lijden geeft.
SCHLEIERMACHER.

De boom der onthouding heeft tot wortel bescheidenheid, tot vrucht tevredenheid.
DIDEROT.

Wie ontbeert, om te geven, geniet dubbel.
BÜRHLEN.

Het ernstig genomen besluit moet snel worden uitgevoerd; de beste wil kan wankelen, wanneer men uitstelt.
MÜLLNER.

Zonder strijd en ontbering is niemands leven, ook dat van den gelukkigste niet; immers, het ware geluk vindt men slechts, wanneer men zijn gevoel niet afhankelijk maakt van de omstandigheden.
W. VON HUMBOLDT.

Men zou een menigte menschen gelukkig kunnen maken met het geluk, dat in de wereld niet gewaardeerd wordt.
*

Wie gelukkig zijn wil, moet boven het geluk zelf verheven zijn.
*

Begane fouten kan men niet beter verontschuldigen dan met de belijdenis, dat men ze werkelijk als zoodanig erkent.
CALDERON.

Luimen zijn een soort van goede en kwade feeën, die door de kleurmengeling uit de dingen, die voor ons staan, kunnen maken, wat zij willen.
WIELAND.

Wanneer men gekweld wordt door een gevoel van lusteloosheid en traagheid, is niets practischer dan iets aan te vatten, wat het ook zij, waarbij wijzelf werkzaam moeten wezen; immers, het komt erop aan, het vertrouwen op onze krachten te herstellen. Bewijst men dat door de practijk, dan gaat men vanzelf weder zich naar het doel richten, waaraan men vertwijfelde.
LOEBEN.

Men kan niet licht over te veel dingen denken, maar wel over te veel lezen. Naarmate ik over meer onderwerpen denk, d.w.z. deze in verband breng met mijn ervaringen

en mijn begrippen, des te meer neemt mijn kracht toe. Met het lezen is het omgekeerd; ik breid mij uit, zonder mij sterker te maken.

LICHTENBERG.

Het geluk is veel onpartijdiger, dan men meent.
BÜRHLEN.

Door schamele kleeren ziet men de kleinste gebreken; lange jassen en pelsmantels bedekken alles. Besla de zonde met goud, de sterke lans der gerechtigheid zal erop breken, zonder haar te kunnen wonden; kleed haar in lompen, en een stroohalm is genoegzaam, om haar te doorboren.
SHAKSPEARE.

Wat men gewoonlijk een goed hart noemt, is niets anders dan traagheid des geestes en zwakheid van karakter. Iemand met een werkelijk goed hart leeft naar een vast beginsel en is altijd vergezeld van de rechtvaardigheid.
FESSLER.

De menschen denken over de gebeurtenissen van het leven niet zoo verschillend, als zij erover spreken.
LICHTENBERG.

De mensch is al te dikwerf dwaas voor zichzelf, verstandig waar het anderen geldt; hij heeft raad voor iedereen, slechts niet voor zichzelf.
GÖTHE.

Woorden zijn voor de gedachten, wat goud is voor de diamanten; men heeft het noodig, om ze in te zetten, maar men heeft er weinig van noodig.
VOLTAIRE.

Gelukkig onder de stervelingen is slechts hij, die zijn geluk nooit aan geluk te danken heeft.
*

De eetlust, ja, de geeuwhonger om te lezen, een soort van niets doen, wordt bij het lezend publiek door de talrijke dagliteratuur onderhouden - niet om zich te beschaven, te ontwikkelen, maar om te genieten, - zoodat de hoofden daarbij altijd ledig blijven en voor oververzadiging geen vrees behoeft te zijn; men heeft den schijn van bezigheid met een geschikte tijdpasseering.
KANT.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
De Forel.

‘Scolastica!’

‘Ja, mijnheer?’

‘Zorg vooral goed voor de forel en behartig de saus: witte wijn, peterselie, thijm, laurierbladen en gefruite uien...’

‘Wees gerust, mijnheer; ik zal er alle mogelijke kruiderijen indoen.’

‘Vooral geen azijn, hoor! Enkel een schijfje citroen. Zorg, dat de tafel om half elf gedekt is en het *déjeuner* om elf uren precies op tafel komt... Geene vijf minuten later; elf uren, verstaat gij?’

Nadat mijnheer Sourdat kortaf die bevelen aan zijne keukenmeid had gegeven, stak hij met vluggen tred de markt over, om naar het Paleis van Justitie te gaan.

Mijnheer Sourdat was een ongetrouwd heer van vijf en veertig jaren, vlug ter been ondanks zijn toenemend buikje, een man met vierkante schouders, eene doordringende stem en een rond hoofd met kort afgeschoren haren; hij had grijze oogen, die scherp en hard onder zijne bosschige wenkbrauwen uitkeken, een grooten mond met dunne, gemelijke lippen, taankleurige wangen met leelijke bakkebaarden; kortom, hij had een van die doggekoppen, van wier eigenaar men wel eens zegt:

‘Die zal óók niet altijd even gemakkelijk te spreken zijn.’

Neen, waarlijk, een zachtmoedig man was mijnheer Sourdat niet, en hij beroemde er zich op. Hij was heerschzuchtig en zwartgallig, snauwde zijne onderhoorigen af, was zoo hard als een steen voor de beschuldigden, norsch jegens de getuigen, scherp tegen de advocaten - eene ware distel; men kon hem niet aanraken, zonder zich te prikken. Iedereen was bang voor hem en hij was niet bemind.

Nochtans had die ijzeren man twee gebreken aan zijn harnas. Vooreerst droeg hij den herdersnaam Cloris, wat bij zijne persoonlijkheid den lachlust opwekte, en ten tweede was hij een onovertroffen smulpaap. Zijne lekkerbekkerij en zijne bezorgdheid voor zijn disch waren bijna eene *manie* geworden. In het stille stadje op de grenzen der Belgische Ardennen, waar tafelgenot de eenige afleiding voor den gegoeden burger heeten kon, was de fijne tong

van den rechter tien mijlen in den omtrek bekend. Zoo vertelde men, dat hij geen visch at, die niet met het aanbreken van den dag was gevangen, omdat nachtrust en kalmte het vleesch van het dier fijner maakten. Hij was het, die op de gedachte was gekomen, zijne kreeften in kokende melk te dompelen, eer zij als gewoonlijk gekookt werden. Dat maakt ze, zooals hij beweerde, veel malscher, zachter en geuriger.

Eens, toen hij die levenservaring aan den pastoor van St. Victor verkondigde, die evenmin als hij onverschillig was voor tafelgenot, kreeg de waardige geestelijke eene kleur en hief zijne mollige handen op onder den uitroep:

'Dat is te erg, al te erg, mijnheer Sourdat... Het is natuurlijk wel geoorloofd, met mate zich aan fijne spijzen te vergasten, maar zulk eene geraffineerde lekkerbekkerij grenst aan doodzonde, en gij zult er eenmaal rekenschap van moeten afleggen!'

De rechter had de vrome waarschuwing van den pastoor met een Mephistofeleslach beantwoord. Het was een van zijne ondeugende genoegens, zijn eerwaarden buurman in verzoeking te brengen, en op den morgen, waarvan ik sprak, had hij hem, met den griffier, te déjeuneeren gevraagd. Hij had den vorigen dag eene forel ten geschenke gekregen, eene zalmforel van twee pond, in helder, tusschen rotsen kabbelend water gevangen. Het was zijn geliefkoosde visch en de bereiding van het fijne brokje had hem in de eerste morgenuren geheel vervuld. Hij was erop gesteld, met de stukken aan te toonen, hoezeer zijne pikante saus de voorkeur verdiende boven de gewone Zwitsersche en Hollandsche sausen. De forel moest koud op tafel komen met de kruiderijen, waarin zij gekookt was. Dat was voor mijnheer Sourdat een even vast beginsel als een dogma en even onbetwistbaar als een artikel van het strafwetboek. Hij herhaalde het nog eens voor zichzelven in het Paleis van Justitie, nadat hij zijne toga had aangetrokken en terwijl hij de processtukken doorbladerde eener nieuwe strafzaak, waarvan pas de instructie begonnen was.

Het was eene groote crimineele zaak, waarvan de rechtbank geheel vervuld was en welker treurige bijzonderheden een zonderling contrast vormden met de gedachte aan de aanstaande smulpartij, waarvan mijnheer Sourdat zijn hoofd vol had.

De week te voren was, bij het aanbreken van den dag, het lijk van een vermoorden boschwachter gevonden aan den rand van een kuil, in het bosch. Er werd voorondersteld, dat de misdaad gepleegd was geworden door een op heeterdaad betrapten strooper; doch men had tot nog toe geene bepaalde aanwijzingen en de gehoorde getuigen hadden hoe langer zoo meer verwarring in de zaak doen ontstaan. De moord was gepleegd bij een van de uiteinden van het bosch, waar kolenbranders hun beroep uitoefenden, en die bijzonderheid had de verdenking van den rechter van instructie bepaald. Er was echter uit de antwoorden der getuigen gebleken, dat die arbeiders juist in dien nacht niet in de kolenbranderij geweest waren en dat de ovens bewaakt waren geworden door een jong meisje, de dochter van den baas der kolenbranderij. De rechter had niettemin bevel gegeven tot opsporing van een hunner, een stevigen jonkman van vijf en twintig jaren, die voorheen een twist met den vermoorden boschwachter had gehad. Bovendien had mijn-

heer Sourdat de dochter van den kolenbrander als getuige opgeroepen. Juist toen was er iets raadselachtigs in de zaak gekomen; het meisje had namelijk niet aan de oproeping voldaan en niemand wist, waar zij zich schuilhield. De rechter van instructie had de gendarmen uitgezonden, om haar te zoeken, en wachtte nu op den uitslag van dien maatregel.

Omstreeks tien uren ging de deur van de kamer van mijnheer Sourdat open en vertoonden zich in den ingang de steek en de gele lederen kaplaarzen van den brigadier der gendarmerie.

'Welnu?' bromde mijnheer Sourdat ongeduldig.

'Wel, mijnheer, wij hebben niets gevonden. Wij hebben van zonsopgang af het bosch doorzocht. Het meisje is verdwenen. De kolenbranders zelf zijn zeer ongerust en begrijpen er niets van.'

'Eene zuivere comedie!' riep mijnheer Sourdat teleurgesteld; 'die menschen houden u voor den gek. Gij hadt ze allemaal moeten arresteeren. Gij zijt een domoor - ga maar heen!'

De rechter keek op zijn horloge; het was kwartier over tienen. Hij was niets verder gekomen en - hij moest nog een oog over de eetzaal laten gaan, eer zijne gasten kwamen. Hij ontdeed zich van zijne toga en ging naar huis.

De eetzaal werd door de stralen der Junizon verlicht en zag er vroolijk, uitlokkend, vriendelijk uit, met hare witte paneelen, grijze linnen gordijnen en hare blauw porceleinen kachel met marmeren blad. Over de ronde tafel was een helder wit tafellaken gespreid, waarop drie nette *couverts*; het zag er smaakvol uit; de broodjes lagen mollig tusschen de plooien der kunstig gevouwen servetten. De lichtroode wijn fonkelde in de karaffen. De forel prijkte in het midden, tusschen kropsalade aan den eenen en een schotel met kleine kreeften aan de andere zijde. De fijne zalmkleur van den visch drong hier en daar tusschen het zilverwit van zijn buik en zijn blauwachtigen rug door, en eene roos prijkte in zijn bek. Eene sauskom met tot gelei gestolten saus verspreidde een aangenamen geur van specerijen en kruiderijen.

Het schouwspel verzachtte de kwade luim des rechters. Hij werd langzamerhand opgeruimd en legde juist eene bestoven flesch ouden wijn in eene zilveren mand, toen de deur met geweld werd opengestooten en hij eene vrouwenstem hoorde schreeuwen:

'Ik zeg u, dat ik den rechter spreken moet en dat hij mij wacht.' Tegelijkertijd deed een half naakte arm den griffier Toucheboeuf ronddraaien, die juist was aangekomen en den ingang der eetzaal wilde versperren, en er trad eene zonderlinge verschijning binnen.

Het was een jong meisje, bijna nog een kind; mager, door de zon verbrand, blootshoofds, met woest vliegende, haren. Hare voeten, zonder kousen, staken diep in een paar mannenschoenen; een grijs wollen jak en een katoenen rok dekten hare magere leden en hare kinderborst. Hare wangen waren hoogrood, door de warmte en het loopen; hare oogen schitterden onder hare bruine haren; hare wijde neusgaten en haar mond trilden van gejaagdheid.

'Wat beduidt dat rumoer?' snauwde de rechter en fronste de wenkbrauwen.

'Dit is het meisje van den kolenbrander,' antwoordde de griffier; 'zij is

in het Paleis van Justitie aangekomen, onmiddellijk nadat gij vertrokken waart, en zij is mij als eene razende nageloopen, om u te komen zeggen, wat zij te zeggen heeft.'

'Wel zoo!' bromde de rechter; 'gij schijnt nu op eens eene dolle haast te hebben, meisje, nadat gij drie dagen op u hebt laten wachten! Waarom hebt gij niet vroeger aan mijne oproeping voldaan?'

'Daar had ik mijne redenen voor,' antwoordde zij en wierp een schuwen blik op de gedekte tafel en de twee heeren.

'Die redenen zullen wij zoo aanstonds beoordeelen,' hernam de rechter woedend; 'en het kan u duur te staan komen!'

Hij trok zijn horloge uit.

'Kwartier voor elven,' mompelde hij. 'Wij hebben nog tijd; Toucheboeuf, in de kamer hiernaast kunt gij alles vinden, wat gij noodig hebt, om te schrijven. Ik zal het meisje ondervragen.'

De griffier zette zich neder; hij had zijne schrijfbenoodigdheden op een hoekje van de tafel gezet en wachtte, met zijne pen achter zijne ooren, wat er op te teekenen zou vallen.

De rechter zat in een rieten leunstoel en keek het meisje, dat tegen de porceleinen kachel leunde, streng, ja, hard aan.

'Uw naam?' vroeg hij kortaf.

'Méline Sacaël.'

'Hoe oud zijt gij, en waar woont gij?'

'Zestien jaren. Ik woon met mijn vader bij de kolenbranderij van de Elf fonteinen.'

'Zweert gij, dat gij de volle waarheid zult zeggen?'

'Ik ben nergens anders om hier.'

'Steek uwe vingers op. Zoo. - Gij waart in den nacht tusschen den 2^{den} en den 3^{den} bij de kolenbranderij, bij uwe werkplaats; de boschwachter Seurrot is daar in de nabijheid vermoord. Vertel, wat gij daarvan weet.'

'Wat ik ervan weet - nu dan! Onze arbeiders waren vertrokken, om de houtskool naar Stenay te brengen, en ik paste op de ovens. Tegen twee uren, juist toen de maan onderging, is Manchin, de houthakker van Iré, ons huis voorbijgekomen. "Gij zijt vroeg bij de hand," heb ik nog tegen hem gezegd, "gaat alles goed bij u te huis?" "Neen," heeft hij geantwoord; "mijne vrouw heeft de koorts en de kinderen schreeuwen van honger; er is geene korst brood in huis; ik zal zien, of ik een haas kan schieten, om hem morgen te Marville te verkoopen." Daarop is hij in de richting van de Elf fonteinen verdwenen. Ik heb hem uit het oog verloren, maar toen de wind, met het aanbreken van den dag, wat aanwakkerde en ik mijn kleimuur opzette, om de kolen te beveiligen, heb ik een geweerschot gehoord en terstond daarop een woedenden draf, in de richting naar ons huis. Ik hoorde ruzie.

"Schelm," riep de boschwachter, "ik zeg u, dat ik proces-verbaal zal opmaken!" - "Loop naar den duivel!" hoorde ik antwoorden. Daarop zijn zij handgemeen geworden en de slagen klonken hard in den nacht. Op eens hoorde ik een akelig geluid; de boschwachter was neergevallen en ik ben achter in huis gevlucht, doodelijk geschrikt. Manchin is in dien tijd gevlucht, door het bosch, en zal nu zeker wel veilig in België wezen. Dat is alles, wat ik ervan weet.'

‘Zoo!’ bromde de rechter. ‘Waarom zijt gij dat alles niet komen zeggen, toen ik u heb laten oproepen?’

‘Het waren mijne zaken niet..... En ik wilde Manchin niet verraden.’

‘Is het waar? En waarom zijt ge van morgen tot andere gedachten gekomen?’

‘Omdat ik hoorde, dat Gustin beschuldigd werd.’

‘Wie is Gustin?’

Het meisje bloosde en lispelde:

‘Onze compagnon. Een jongen, die geene vlieg kwaad zou willen doen! Ziet gij,’ voegde zij er hevig, woest bij: ‘toen ik bedacht, dat men hem van den doodslag wilde beschuldigen, was ik buiten mijzelve. Ik heb mijne beenen opgenomen en ben door het bosch hier gekomen.... ik heb geloopen! Ik voelde geene vermoeienis. Ik zou tot morgen doorgeloopen hebben, als het had moeten zijn, omdat het zoo waar is, als God leeft, dat mijn Gustin onschuldig is. Ik wil er een eed op doen, met mijne hand in het vuur.’

Zij sprak met eene bezieling, die haar waarlijk schoonheid leende, ondanks de lompen, waarin zij gekleed was; hare woeste welsprekendheid had een diepen toon van oprechtheid en de vreeselijke rechter zelf was geheel gewonnen door de kracht, waarmede dat kind *haar* Gustin verdedigde.

‘Wat nu?’ riep hij eensklaps, toen hij haar zag verbleeken en wankelen. ‘Wat scheelt eraan?’

Het meisje werd doodsbleek en het klamme zweet parelde op hare slapen.

‘Ik word duizelig, ik kan niet meer,’ lispelde zij.

De ontstelde rechter schonk haar een glas wijn in.

‘Drink, schielijk!’

De oude vrijer wist geen raad met het meisje, dat op het punt was te bezwijmen. Hij wilde colastica niet roepen, wijl zij druk in de keuken bezig was. Hij vroeg met verschrikte oogen om raad aan den griffier, die op zijne pen beet.

‘Het is eene flauwte,’ ontving hij ten antwoord; ‘het meisje heeft behoefte aan eten.’

‘Hebt gij honger?’ vroeg de rechter.

Zij knikte toestemmend.

‘Neem mij niet kwalijk,’ zeide zij toen, met zachte stem, ‘ik heb sedert gisteren niet gegeten. Dat zal mij duizelig gemaakt hebben.’

Mijnheer Sourdat rilde. Voor het eerst in vele jaren voelde hij zijn hart week worden. Hij bedacht, dat dat tengere, zwakke meisje urenlang geloopen had, om haar vriend uit de klauwen van het gerecht te redden. Urenlang en zonder iets gegeten te hebben! Dat raakte zijne gevoeligste snaar! In zijne radeloosheid sloeg hij een wanhopigen blik op de tafel. Die salade, die kreeften - goed voor verzadigde magen! - En, op mijn woord, hij trok heldhaftig, driftig, den schotel met de forel naar zich toe en nam er eene groote moot af, welke hij op een bord deed en voor het verbaasde meisje nederzette. Hij gaf haar een stoel en beval:

‘Eet!’

Hij behoefde het bevel niet te herhalen. Het meisje begon en at gretig, gulzig. In weinig minuten was het bord ledig en mijnheer Sourdat, heldhaftig tot het einde, vulde het opnieuw.

De griffier Toucheboeuf sperde zijne oogen wijd open. Hij herkende den

rechter niet meer. Hij bewonderde, niet zonder een weinig leedgevoel, den forschen eetlust dier kolenbrandersdochter, die dien fijnen visch met even weinig plichtplegingen verslond, alsof het gemarineerde haring geweest ware, en hij mompelde zacht voor zich heen: ‘Het is toch jammer. Zulk een prachtige schotel.’

In dat oogenblik ging de deur open. De tweede gast, de pastoor van Saint Victor, trad binnen, in zijne nieuwe soutane, met den driekanten hoed onder den arm; hij bleef als vastgenageld staan bij het zonderlinge schouwspel van dat onbeschaafde kind uit het volk, dat daar aan de tafel des rechters gezeten was.

‘Gij komt te laat, waarde heer,’ spotte de rechter; ‘de forel is op!’ En hij verhaalde de geschiedenis van de kolenbrandersdochter.

De pastoor haalde diep adem; hij begreep de grootheid van het offer. Half bewogen, half schertsend klopte hij den rechter op den schouder en zeide:

‘Mijnheer Cloris Sourdat, gij zijt beter, dan gijzelf denkt! Voorwaar zeg ik u, al uwe lekkerbekszonden zullen u vergeven worden, om den wil dezer forel, welke wij niet hebben gegeten.’

ANDRÉ THEURIET.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Gedichten.

Albert Verwey, Persephone en andere gedichten. - 's-Gravenhage, A. Rössing.
Pol. De Mont, Fladderende vlinders. - Rotterdam, Uitgevers-maatschappij 'Elsevier'.
M.L. Quack, Bloemen in 't koren. - Arnhem, P. Gouda Quint.
Guido, Julia, een verhaal van Sicilië. - Haarlem, W. Gosler.
M. van Walcheren, Aurora Leigh door Elisabeth Barrett Browning. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.

Al kunnen wij in onze dagen menigmaal met Schiller (in zijne 'Sänger der Vorwelt') zuchten en klagend uitroepen, waar de dichters van de oudheid gebleven zijn, die 's menschen geest op de vleugelen van hun lied omhoog gedragen hebben, - toch gaat er geen jaar voorbij zonder verrijking van de Nederlandsche letterkunde met eenige dichtbundels, in den regel door de uitgevers in een smaakvol kleed gestoken, waarin hetzij nieuwe bebouwers van den Zangberg, hetzij poëten, die reeds een eigen tuintje op die verheven plaats aangelegd hebben en met ijver onderhouden en verplegen, de vruchten van hun arbeid aan het letterlievend publiek ter lezing geven.

Ook 1885 heeft zich niet onbetuigd gelaten; de hierboven vermelde vijf deeltjes bewijzen, dat het dichtvuur bij ons nog niet is uitgedoofd en dat onze zangers nog niet zijn uitgeput, hetzij in getal hetzij in productiviteit; ja, er wordt zelfs een bewijs in gegeven van zeer opmerkelijken overvloed, zoo niet van stof en dichterlijke gedachten, dan toch van dichtvormen en woorden. Maar bij het groot verschil van opvatting, dat er over de poëzie, hare beteekenis, hare macht en roeping bestaat, willen wij beginnen met het standpunt aan te geven, dat bij de beoordeeling van gedichten het onze is. Uit de ons toegeëigende verzuchting van Schiller volgt, dat wij het zwaartepunt der poëzie zoeken in verheffing. Het bezingen van groote daden en edele hartstochten, het roeren en daardoor voor het goede en schoone opwekken en veredelen van het hart, ziedaar, wat wij de roeping achten van den dichter; voldoet hij eraan, dan verdient hij Schiller's lofspraak van te hebben:

'*getragen den Geist hoch auf den Flügeln des Lieds*'.

Met dezen eisch loopt men echter gevaar van tegenover onze huidige dichters onbillijk te worden. Zij kunnen zich verdedigen met een beroep op den tijdgeest en u te gemoet voeren: de dichters, waarvan de Duitsche meester zingt, leefden in een gansch anderen tijd dan wij. Zij hadden de groote daden en edele hartstochten in hunne omgeving maar waar te nemen en weder te geven, om vanzelf te gelijk verheven, dichterlijk en waar te zijn; de ons omringende wereld echter is zóó klein, zóó karakterloos, zóó onwaar en in vele opzichten zóó laag, dat dichterlijke verheffing en poëtische vlucht door de massa niet meer verstaan zouden worden, indien ze al onder

den neerdrukkenden invloed der omstandigheden bij de uitverkorenen der Muzen konden ontstaan. Zelfs een dichter kan zich niet losmaken van omgeving en tijdgeest: alleen van een genie als Shakspere kan getuigd worden, dat hij was *not of an age*, *but of all times;* wij voor ons zullen al tevreden zijn, indien wij vallen in den smaak en binnen de bevatting van onze tijdgenooten; indien wij in een kunstvollen, bevalligen vorm weten weder te geven, wat zij zien en gevoelen, en aldus beantwoorden aan de billijke eischen van den tijd, waarin wij leven.

Indien de hedendaagsche dichtkunst zich geen hoogere roeping toekent, hare idealen niet hooger stelt, hebben wij er vrede mede. We willen 't niet tegenspreken, dat deze opvatting kan zijn voor het oogenblik de meest practische voor beide partijen, lezers en dichters, maar, zelf geheel andere eischen stellende, geheel andere verwachtingen koesterende van de hoogste, edelste aller kunsten, kunnen wij een woord van protest niet achterwege houden en getuigen daarom, voor één enkel gedicht van Da Costa al het modern, oorspronkelijk dichtwerk, dat ons heden te bespreken staat, gaarne te zullen geven. Gloed, vuur, verheffing, schoone gedachten, waarvan elke regel, dien de genoemde zanger ons nagelaten heeft, schittert en tintelt, zijn ver te zoeken; zij hebben maar al te vaak de plaats geruimd voor onbeduidendheid van inhoud, gemaaktheid en stijfheid van vorm.

Guido geeft nog het meest van wat wij van den dichter verwachten, in zijne dichterlijke novelle *Julia*, een poëtisch verhaal, beter gezegd eene aaneenschakeling van tafereelen, op Sicilië en te Rome voorvallende, eenigszins in den trant van Fiore della Neve's *Liefde in het Zuiden.* De held, pas getrouwd met eene schoone Siciliaansche jonkvrouw, wie hij het leven gered heeft, ziet zijne vrouw het slachtoffer worden van eene uitbarsting van den Etna en vindt, na in zijne wanhoop aan allerlei vermaken tevergeefs vergetelheid van zijne smart gevraagd te hebben, ten slotte eene troosteres in de kunst. Met het zoo even genoemd gedicht mogen wij *Julia* niet gelijkstellen; niet slechts wat den inhoud betreft, maar ook wegens den vorm. Guido's woordenschat is beperkt; vooral aan het einde der regels treft men te dikwijls dezelfde rijmwoorden aan; men zal daaraan echter niet te veel waarde hechten, wanneer men het met ons hem tot deugd rekent, dat hij zich het verzenschrijven niet gemakkelijker gemaakt heeft, door het rijm, als een verouderd en ouderwetsch onding, ter zijde te stellen. Eene enkele maal ontstemt den lezer een ruw woord, onder andere het meer dan ééns voorkomend weinig dichterlijk ‘gooien’; elders dwingen rijm en maat hem tot geweldpleging aan de taal, waar hij bij voorbeeld ‘spoeien’ en ‘oorelogen’ schrijft. Maar in het algemeen kan men zeggen, dat Guido zich een zangerig en smaakvol versificateur toont, die de verschillende maatslagen, welke hij ter afwisseling bezigt, met gemak, natuurlijk en vloeiend weet vol te houden. Is hij dezelfde Guido, die eenige jaren geleden een gedeeltelijk in verzen geschreven drama heeft uitgegeven, dan mogen wij hem met zijn vooruitgang gelukwenschen.

Gemakkelijk, eenvoudig, natuurlijk... dat is de heer Verwey zeker niet, en hij wil het waarschijnlijk niet wezen, blijkens de kenteekenen, die een opzettelijk streven naar stroeven zinbouw, naar onbegrijpelijkheid en gewrongenheid schijnen te verraden. Het uitgebreidst dichtstuk uit zijn bundel, Persephone’, - Proserpina - behelst niets anders dan de beschrijving van

de schaking dezer mythologische persoon door den God der Onderwereld. Wij erkennen gaarne, dat de schildering niet onverdienstelijk is; dat er hier en daar fijne trekjes in het stuk voorkomen, maar over het algemeen mist de stijl klaarheid en grenst de vorm niet zelden aan het onbeholpene.

De meisjesnaam der heldin, Kora, wordt, al naardat de maat vereischt, nu eens met den klemtoon op de eerste, dan op de tweede lettergreep gebruikt; het geluid van een stroom heet, ook al om de maat, ‘schallen’; ‘saamruischten’ (een woord, dat in geen enkel jambisch gedicht is pasklaar te maken,) wordt in de maat opgenomen, alsof de eerste lettergreep kort was; evenzoo ‘vlietwater’, enz. Behalve deze bezwaren tegen den vorm hebben wij er een tegen den inhoud, de voorstelling namelijk der mythe. Dat Proserpina geschaakt wordt zonder den geringsten tegenstand van de maagd zelve is geheel in strijd met de sage, den geest der oudheid en met de zinnebeeldige beteekenis der mythe: het licht geeft zich niet weerloos aan de duisternis gewonnen.

Onder de kleinere gedichten in dezen bundel zijn lieve, eenvoudige versjes, bij voorbeeld: ‘Der sterren mysterie’, ‘Sproke der zee’, enz., maar ook weder andere, die stroef, gemaakt, ja, hier en daar vlakaf leelijk genoemd moeten worden. Dit geldt van eene bespiegeling op den Oudejaarsavond van 1884, getiteld: ‘Rouw om het jaar’. Dat de heer Verwey op dien avond niet alleen niet zeer dichterlijk of phantastisch, - want hetzelfde denkbeeld wordt bijna woordelijk in twee, drie andere verzen te pas gebracht - maar in 't algemeen niet gelukkig gestemd is geweest, blijkt uit het volgende couplet:

> ‘Blijde maanden van 't doode jaar,
> Vollegt zachter achter de baar
> Dan toen gij volgdet na elkaar,
> Armvollen dragend van blijde bloemen....’

Zoowel dit *vollegt* als het leelijke *zachter achter* en foutief gevormd *armvollen* (elders gebruikt hij naar dezelfde slechte methode het woord *mantelomfladderden*, dat nog bovendien in 't metrum gelezen wordt: mantélomfladderdén schoudér) zijn vlekken, die de dichter op het oudejaarsavondfeest mag voorbijgezien hebben, maar ter welker ontdekking en verbetering hij het gansche jaar 1885 tijd heeft gehad. Over het algemeen is hij echter bij het behandelen van onderwerpen uit eene hedendaagsche omgeving gelukkiger dan bij het aanroeren der Grieksche Oudheid. Zonderlinge tegenstelling: zoodra de dichter deze wereld van harmonie, schoonheid en verheven klaarheid aanraakt, worden zijne gedachten verward, zijne beelden duister, zijne vormen gewrongen en stroef.

Het is gevaarlijk, veel over de levensopvatting van een poëet te zeggen; we mogen echter niet verzwijgen, welke wonderlijke philosophie hij ons onder het opschrift ‘Levenslust’ - of is dit bittere ironie? - opdischt:

> ‘Ik haat dit leven: - 'k wilde dat het was
> Een stille straat, waar men alleen 't geluid
> Van eigen stappen hoorde, en soms van ver
> Luid lachen van een meisje of even 't ras
> Gerucht van blijde stemmen, of 't gefluit
> Eens vogels, door een open straatvenster.’

Zou men iemand ter wereld, die ‘d'oprechte suyvre Duitsche taal’ spreekt ooit kunnen wijsmaken, dat het woord venster een jambischen voet vormen kan? ‘Van ver’ en ‘venster’ rijmen bovendien op elkaar, om met Bilderdijk te spreken, als pompstok op inktkoker.

De dichter van *Bloemen in 't koren* mag niet beschuldigd worden van te hebben geofferd aan de afgoden van den dag; bij hem is de inhoud, de gedachte van het gedicht de hoofdzaak, en dat mogen wij niet afkeuren. Doch de wiekslag der muze van den heer Quack is niet krachtig, zijne vlucht niet zeer hoog; gevolgelijk is de toon dezer gedichten meer didactisch dan zielverheffend, waarbij natuurlijk eene uitzondering gemaakt wordt voor een paar ‘luimige’ versjes, die bij elke beoordeeling, van welk standpunt ook, ter zijde moeten gelaten worden. Een ander bezwaar is, dat de heer Quack, die concentratie op den vorm missende, die tegenwoordig de toon is voor de dichtende gemeente, aan de wijze van uiting nu en dan minder zorg besteedt; daaruit komt soms een ingeslopen stoplapje voort, dat zich ongemerkt in het metrum voegt, terwijl nu en dan assonantiën of stijve vormen voorkomen, die met weinig moeite waren te verhelpen. Eene spinster spreekt bij voorbeeld haar spinnewiel, doelende op den naderenden zomer, aldus aan:

> ‘Dan....
> En rust gij als huisraad o n s d i e r b a a r e n w a a r d .’

Deze laatste vier woorden zijn overbodig. Elders schrijft hij: ‘Zoo zit nu Bertrand weer aan 't strand’, waar de assonantie vermeden had kunnen worden, door van den reeds meermalen genoemden persoon als van ‘de arme’ te gewagen; en het stijve: ‘'k Breng u.... eenen gullen groet’, zou in het overigens vloeiend: ‘Aan een vergeet-mij-niet’, met groote verbetering vervangen zijn door: ‘vriendelijken groet’.

Ook met dezen dichter hebben wij een verschil van opvatting, dat bij hem dieper gaat dan bij andere poëten, wien de inhoud blijkbaar weinig deert, wanneer hunne lettervruchten maar voldoen aan de schoollessen der hedendaagsche meesterzangers. Zijn ‘Oude krijgswapenen’, eene bespiegeling in een oud Betuwsch kasteel, waarin hij het tegenwoordig menschengeslacht beklaagt, omdat de oude rustingen en wapens hun te zwaar zijn, houden wij voor onjuist gedacht. Dat onze tijdgenooten lichamelijk bij de oude Battauwers achterstaan, spreken wij niet tegen; hunne wapens zijn voor onze handen te zwaar, de ijzeren kleedingstukken voor onze gestalte te wijd. Maar wij mogen en vooral een dichter van den tegenwoordigen tijd mag niet voorbijzien, dat de hedendaagsche beschaving toch ook wat beteekent en ons voortdurend verder voert van het ruwe geweld. Er bestaan nog naneven van het menschenras, de Gorilla's; bij hunne kracht en gestalte staan de middeleeuwsche ridders nog verder achter dan wij bij hen; maar welk dichter zal zich aangetrokken gevoelen tot het roemen en prijzen van den vóórouden praehistorischen tijd, waarin ongetwijfeld nog meer geweld en lichaamskracht werd verbruikt, dan de bewoners der oude kasteelen ten toon spreidden. Dat de dichter van onzen tijd de stoute daden van overoude tijden bezingt en met den gloed zijner phantasie verguld ons voor de oogen stelt, is uitstekend; groote daden kunnen aan groote beweegredenen toegeschreven worden en wekken aldus ten goede op. Maar ook wanneer hij die groote daden aan zijne tijdgenooten ter navolging aanbeveelt, mag hij niet voorbijzien, dat onze tijd tot werkzaamheid op ander gebied geroepen is, en het niet betreuren,

dat wij den ‘reuzenaard’ missen, die, indien hij de beschaving, waarvoor we hem geruild hebben, weder verving, ons misschien wel wederom veel ‘stoute bedrijven’ zou doen beleven, maar daarentegen de ontelbare voorrechten en weldaden kosten, die de nieuwe tijd ons heeft aangebracht.

De dichtbundel van den heer P. de Mont is allerkeurigst uitgevoerd, al hadden wij voor ons hier en daar de ornementatie minder kleurig en zwaar gewenscht. Dat verdient hij, want vorm is bij dezen dichter, die fraai op den weg is van zijn naam te maken als een wonder van dichterlijke vruchtbaarheid, niet alleen het voornaamste, maar letterlijk alles. Hij leent niet slechts de dichtvormen van het beschaafd Europa aller tijden en landen, zoodat hij *rondeelkens*, *villanelles*, *ritornellen*, *terzinen* en *sonnetten* schrijft, maar heeft zich zelfs de Perzische *ghazelen*, ja, de Maleische *pantoens* eigen gemaakt. Men wordt onwillekeurig ongerust op het denkbeeld, dat China en Japan, de Congo-staat, en Polynesië, ja, alle tot heden in hunne letterkunde nog onbekende oorden nog te exploiteeren zijn, vóórdat men aan het einde van deze reis om de wereld zal wezen. Rondweg stellen wij deze soort van kunst, die in het Bonapartistische Frankrijk in veler oogen een der kenmerken van de ontaarding van smaak en zeden was, niet veel hooger dan tijdroovend geknutsel. Tijdroovend, want met al het gemak, waarmede een aantal van deze gedichten schijnen te vloeien, blijken ze toch, uit de door den dichter zelf gegeven ophelderingen en aanteekeningen, niet zonder barensweeën en herseninspanning vervaardigd te zijn. Geen inspanning, om voor de rondwoelende gedachten de waardigste uitdrukkingen te vinden, maar om een woord of vorm te betrappen, die het te vervullen plaatsje in het metrum op de beste wijze vullen zou. Het grenst aan het naïeve, dat de dichter ons mededeelt, hoeveel moeite hij heeft gehad, om het plaatsje te vullen, dat in zijn gedicht ‘De vader’ door het weinig dichterlijk *verrek* wordt ingenomen. ‘Opvolgentlijk’, zoo zegt hij, werden de woorden *bezwijk*, *verga*, *nu sterf*, *val dood*, *nu stik* neergeschreven. Velt deze, zoo onnoozelweg medegedeelde, bijzonderheid niet het oordeel over de aldus misbruikte kunst? Macht hebben over de taal, beschikken over haar ganschen rijkdom, kennis van den vorm zijn zonder twijfel deugden, die men bezitten moet wil men op den naam van dichter aanspraak maken, zonder dat het verschil maakt of men in gebonden of ongebonden stijl schrijft. De kneedbaarheid, de smedigheid van de taal te kennen is de tooverstaf, waarmede de poëet de zielen beroert; maar de dichter, die alleen vaardigheid in den vorm toont zonder aantrekkelijken of verheffenden inhoud, die eenvoud, helderheid, correctheid zelfs opoffert, om aan zekere schoolsche vormen te kunnen voldoen, handelt (men vergeve ons om hare juistheid de prozaïsche vergelijking) evenals de bakker, die ons een welgekneden deegklomp wil doen bewonderen. Laat de deskundigen, de andere bakkers, daarover oordeelen; wij gewone stervelingen, die niets liever doen dan ons laven aan de bronnen van schoonheid en liefelijkheid, die de dichter doet ontspringen, wij verlangen van den bakker voedsel voor het lichaam, geen deeg maar brood.

Dat de gedichten van dezen poëet van weinig belangrijken inhoud zijn, - in het algemeen gesproken namelijk, want er zijn ettelijke uitzonderingen onder, - is eene natuurlijke zaak. Men kan geen twee hazen te gelijk jagen, en wanneer men zóózeer alle krachten van den geest op den vorm gespannen moet houden, houdt men niets meer over voor de stof; doubletschoten zijn

in dezen vormendienst even zeldzaam als bij den jager. Daarenboven draagt de reeds vermelde overgroote vruchtbaarheid van dezen dichter hier het hare toe bij. Er ontstroomt voortdurend eene menigte liederen en zangen aan zijne lier; deze vruchtbaarheid, die aan den eenen kant eene vaardigheid baart, welke den vorm steeds volkomener maken zal, is onvereenigbaar met rijkdom of verhevenheid van gedachten, welke alleen in beperking en afwisselende rust te bewaren is. Wanneer de stroom eenmaal opgehouden zal zijn, en de dichter tijd tot nadenken verkregen zal hebben, verwachten wij daarom groote dingen van den heer De Mont, die nog pas aan het begin zijner letterkundige loopbaan staat, want dan zal voor hem de vorm geen enkele moeilijkheid meer aanbieden, en indien de ervaring en het wezenlijke dichtvuur hem dan zullen opwekken tot het uiten van schoone gedachten, ligt het voor de hand, dat hij ware meesterstukken leveren zal, in vorm aan de *Fladderende vlinders* gelijk, maar aangrijpend en wegsleepend door den schoonen, edelen inhoud, die in dezen dichtbundel althans voor ons waarnemingsvermogen niet te vinden is.

Met een wezenlijk genot maakten wij kennis met de verdienstelijke vertaling, door M. van Walcheren van Elisabeth Barrett Browning's beroemd gedicht *Aurora Leigh* geleverd. De vertaling is met zooveel smaak, zooveel zorg en zulk eene gelukkige woordenkeus, zoo gemakkelijk en vloeiend geschreven, dat wij, dezen goeden uitslag met den ondernomen reuzenarbeid vergelijkende, de kleine aanmerkingen niet op het tapijt willen brengen, die ons bij de lezing hier en daar een streepje of vraagteeken op den kant deden zetten. De begaafde schrijfster heeft aan hare letterkundige lauweren een nieuwen toegevoegd; wij hopen echter, dat de op dichtkundig terrein behaalde roem haar niet dat der romanliteratuur zal doen vergeten, waarop zij reeds veel goeds geleverd en onze verwachting hoog gespannen heeft.

December 1885.

X.Y.Z.

Felix Dahn, de Kruisvaarders. Eene vertelling uit de 13de eeuw. Uit het Hoogduitsch vertaald door J. van Loenen Martinet. 2 Deelen. Te Sneek bij J.F. van Druten.

Wij begrijpen, dat de heer Van Loenen Martinet, na kennis genomen te hebben van bovenvermeld werk van Felix Dahn, den meest gevierden romanschrijver van onzen tijd, eene roeping gevoelde, om het boek in onze taal over te brengen.

De geschiedenis der Kruisvaarders levert overvloedige stof tot romantische verhalen, die te aantrekkelijker zijn, naarmate de auteur van het tijdperk, waarin ze voorkomen, zijne studie heeft gemaakt en hij den tact bezit, om de voorvallen aanschouwelijk voor te stellen.

Het hier geleverde verhaal verplaatst ons in de eerste helft der dertiende eeuw, toen Keizer Frederik II den vijfden kruistocht ondernam op een tijd, dat de Sultan van Egypte met zijn neef, den vorst van Damascus, over het bezit van Syrië en Palestina in twist was. De beschaafde, geestrijke en vrijzinnige Frederik, onder wiens regeering een aanhoudende strijd plaats had tusschen de wereldlijke en geestelijke macht, keizerschap of pausdom, was door den tweeden opvolger van Paus Innocentius III, Gregorius IX, in den ban gedaan, omdat hij op weg naar het Heilige land, door eene ziekte overvallen, terstond was teruggekeerd.

In het jaar 1228 ondernam hij echter, in weerwil van den op hem geladen ban en het pauselijk verbod aan de orderridders en alle Christelijke krijgers, om den Keizer te ondersteunen, den kruistocht. Wat er nu gedurende dien tocht tot aan de verzoening tusschen Keizer en Paus door den invloed van den grootmeester der Duitsche heeren, Hermann van Salza, met de hoofden nevenpersonen in dit verhaal is voorgevallen, wordt ons op zulk eene belangwekkende en de aandacht voortdurend bezighoudende wijze medegedeeld, dat wij de lectuur met alle vrijmoedigheid kunnen aanbevelen.

We zouden over eene grootere ruimte te beschikken moeten hebben, als we eene volledige schets wilden geven van de lotgevallen der hoofdpersonen, die hier ten tooneele gevoerd worden en in wier leven, door bijkomende omstandigheden, zooveel wisseling van edele en onedele hartstochten plaats had; als we van de karakters wilden spreken, die zich in de hier voorkomende verschillende personen levendig aan ons oog vertoonen; als we voorbeelden wilden aanhalen, waaruit zou blijken, hoe jammerlijk het gesteld was met de zoogenaamde vroomheid veler kruisvaarders en aan welke onheilige handelingen de bedelmonniken zich schuldig maakten, of als we melding wilden maken van de slimme, soms vermakelijke listen van zekeren plaatsvervangerkruisvaarder, waardoor de lachlust wordt opgewekt... Genoeg, de lezer vindt zich verplaatst in den middeleeuwschen tijd met zijne geestdriftige veroveringszucht en ridderlijke heldendaden aan de eene, met zijne woestheid, dweepzucht en door minnezangers opgewekte teergevoeligheid aan de andere zijde.

Behalve een paar fouten in de correctie kwam de vertaling - niet overal zoo gemakkelijk - ons uitstekend geslaagd voor. Alleen zouden we willen opmerken, dat de vele tusschenzinnen, en daarin hier en daar nog eens tusschenzinnen, de lezing niet overal gemakkelijk maken.

H.

De groote Mergelgroeve. Een roman door Georges Ohnet. Amsterdam. Tj. van Holkema.

Een laatst uitgekomen werk van den schrijver van ‘De industriëel van Pont Avesnes’ moest wel de aandacht trekken en laat iets goeds verwachten. Teleurgesteld zijn we niet, al zouden we het verhaal wat minder romantisch gekleurd, wat minder opgeschroefd wenschen. Het zou pikant genoeg blijven, zonder dat het behoefde te vervallen tot de categorie van de denkbeeldige of conventioneele romanwereld.

Het den schrijver eigen - dramatisch - talent verloochent zich in verschillende tooneelen, waaronder, die met eene meesterhand geschetst zijn, niet.

De gerechtvaardigde grieve van Carjavan, den man uit het volk, over de ontvoering van een meisje, dat hij beminde, door den Markies De Clairefont en over de smadelijke behandeling, hem, toen hij dien roof wilde voorkomen, aangedaan, wies in Carjavan's hart tot eene onedele en onbeteugelde wraakzucht aan, die in de vernedering van den adellijke wel haar doel bereikte, maar hemzelven ook het leven verbitterde. Pascal, Carjavan's zoon, vertoont zich tegenover zijn woekerenden en wraakzuchtigen vader in eene waardige, fiere en edelmoedige gedaante. Zijne ontkiemde, maar schijnbaar wanhopige liefde voor de dochter van den door zijn vader gehaten Markies moet wel

in rekening gebracht worden voor zijn heldhaftig beschermend optreden voor de lijders onder zijns vaders wraakzucht, maar dat neemt niet weg, dat hij uit

de edelste en grootmoedigste beweegredenen in de bres sprong en met groote opoffering het zwaard der wrake van hunne hoofden afwendde.

Antoinette, de dochter van De Clairefont, - een man vol illusies en hersenschimmen, in weerwil van zijn onspoed, - is mede eene heldin in dit verhaal, die niet alleen door fierheid en kloekzinnigheid ontzag inboezemt, maar ook door de kracht harer liefde de troosteres der vernederden en de zoete beloonster van ongedacht bewezen weldaden is. Tante Isabella de Saint-Maurice vervult zeer goed hare zenuwachtig opgewonden rol. De Baron De Croix Masnil laat zich van eene heldhaftig edelmoedige zijde kennen. Van nog andere personen en gebeurtenissen, in den roman voorkomende, maken we geene melding, omdat we anders tot onthullingen moesten komen, die de lezer liefst van te voren niet weet en die hem het genot der ontdekking van eene ingewikkelde intrige zouden bederven.

Karakteristiek zijn de laatste regels aan het slot van den roman: ‘Ja, dat is heel mooi, maar om alles weer op de been te helpen, was een Carjavan noodig.’

Op enkele vlekjes in de anders vloeiende vertaling willen we niet wijzen, maar ‘ik was (had) vergeten’, op bl. 63, mocht niet onopgemerkt blijven.

H.

Verborgen misdaad. Uit het Engelsch van Miss M.E. Braddon. Door C. Baarslag, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

De bedrijver van eene gruwelijke misdaad, gepleegd in een Cornwallsch dal, op den spoortrein tusschen Plymouth en Bodmin Road, het gevolg van een dubbelen moord, die te Parijs had plaats gehad, blijft lang onbekend, maar wordt door een der hoofdpersonen in dezen roman - toen de Engelsche en zelfs de Fransche politie vergeefsche pogingen daartoe in het werk gesteld had - na onvermoeide nasporingen en in het belang tevens van zijne door hem hooggeschatte zuster eindelijk ontdekt.

Al schijnt het eerst, dat een onschuldige zich van de verdenking dier misdaad, door geene wettige bewijzen daarvoor echter gestaafd, niet kon zuiveren, spoedig komt bij den lezer het vermoeden op, dat een ander, die mede eene hoofdrol in dit verhaal vervult, de wreede misdadiger is. Dat neemt echter niet weg, dat men het verhaal met belangstelling volgt en bij elke nieuwe ontdekking de aandacht gespannen blijft.

Wij vinden in dit boek - waarin we de scherpzinnigheid bewonderen, waarmede de schrijfster den navorscher in zijne onderzoekingen bedeelt, - eene getrouwe afbeelding van de roerselen van het menschelijk hart, zoowel zulke, die tot de edelste daden en gedragingen in staat stellen, als die door onbeteugelde hartstochten tot misdaad drijven.

De jeugdige lichtzinnigheid eener Parijsche actrice is oorzaak van eene misdadige uitbarsting van jaloezie, die de heillooste gevolgen heeft. De zondige liefde eener getrouwde vrouw had haar onvoorzichtigen minnaar bijna in het verderf gestort, als hij niet juist bijtijds den band verbroken had, die hem aan haar verbond, en dien met eene veel waardiger geliefde aanknoopte. Die meer waardige is eene lieve verschijning, die in zelfverloochening en opoffering eene heldin toont te zijn op

vrouwelijk gebied. Eene andere vrouw, de vrouw van den moordenaar, die om zijnentwil een vroegeren minnaar -

den ontdekker van het misdrijf - afgewezen had, is een toonbeeld van zulk eene vrouwelijke liefde, die nog verschooning vindt voor den man, die door eene noodlottige liefde zoo diep gezonken was, en wier natuurlijke afkeer van zijne misdaad niet in staat was, hare liefde te verdooven of haar medelijden te verzwakken, welk medelijden zelfs nog toenam door den wanhopigen zelfmoord van den alles bekend hebbenden, maar weinig berouw toonenden misdadiger.

Wij leven met de personen in dit verhaal mede en achten het eene verdienste van dit werk, dat het innerlijk leven der meeste personen, die hier handelend optreden, in hunne uiterlijke verschijning is op te merken.

Het boek, dat zeer goed vertaald is, zal zijne lezers wel vinden.

H.

De liefde van een ouden vrijer. Naar het Engelsch van A. Trollope, door Myra. Arnhem, P. Gouda Quint.

Wij ontvangen in dit boek, volgens het bericht van zijn zoon, den laatsten roman, die door zijn vader, A. Trollope, geschreven is. De vruchtbare schrijver is, ook ten onzent, gunstig genoeg bekend, om op zijn laatste werk de aandacht van het lezend publiek te vestigen.

De heer Whittlestaff is tegen wil en dank een oude vrijer geworden, nadat zijn engagement op jeugdigen leeftijd door zijne eerste verloofde, op voor hem smartelijke wijs, verbroken was. De vijftiger is een echt type van een ouden vrijer, die, al wil hij het niet weten, onder den beheerschenden invloed staat van zijne ongelukkig gehuwde, maar van haar man gescheiden levende huishoudster, die haar meester echter als den besten man ter wereld zoo hoogschat, dat zij niet kan dulden, dat iemand zich tegen zijne wenschen verzetten zou.

Er komt echter een keerpunt in zijn leven. De dochter van zijn overleden vriend, Mary Lawrie, wordt door hem als kind des huizes opgenomen, waardoor zij alles aan hem is verplicht. Het lieve meisje trekt hem aan; voor haar ontvlamt zijn hart opnieuw in liefde. De huishoudster, juffrouw Bagget, ontdekt dat. Zij kan het denkbeeld niet verdragen, dat eene andere hare plaats als huisbestierster zal innemen, maar toch, ofschoon zij weet, dat zij, na het verlaten van hare betrekking, een ellendig leven te gemoet gaat, dringt zij er bij Mary op aan, dat deze, die alles haar meester verschuldigd is, het aanbod moet aannemen, op grond, dat het ongeoorloofd zou zijn, den heer Whittlestaff iets te weigeren.

Dit huwelijksaanzoek was voor Mary echter eene ware marteling, omdat haar hart een ander, John Gordon, toebehoorde. De twee geliefden hadden elkander wel geene bekentenis gedaan, maar toch wisten zij, dat zij door liefde aan elkander verbonden waren. John was naar Zuid-Afrika gegaan, om zijn geluk te beproeven. Hij liet gedurende eenige jaren intusschen niets van zich hooren, en Mary wist dus niet, of hij nog levend of dood of misschien ook al gehuwd was. Na veel worsteling geeft zij, door dankbaarheid gedrongen, haar woord aan haar weldoener. Daar verschijnt onverwachts John, dien de fortuin begunstigd had, om zijne dierbare Mary voor zich te verwerven. Nu kan men zich voorstellen, welk een strijd er door deze drie personen

moest gestreden worden. Die strijd wordt ons met hartaangrijpende trekken geteekend. Zelfbeheersching, zelfbeproeving, zelfverloochening komen hier als

zoovele edele gezindheden aan het licht en de uitkomst laat ons niet onbevredigd.

Wij twijfelen er niet aan, dat Trollope's laatste werk, in Hollandsch gewaad, ook hier zijne lezers zal vinden.

Tot tweemalen toe wordt er gesproken van een tooneel, dat wordt *aangeheven*, waar vertaald had moeten worden ‘vertoond’.

H.

De verborgen gast, door Robert Byr. Arnhem, H.W. van Marle.

Dit werkje, door een ongenoemde uit het Duitsch vertaald, bevat eene Oostenrijksche familiegeschiedenis en beveelt zich aan door een handig formaat en een duidelijken druk.

Een zoon van adellijken huize, door een onberaden huwelijk beneden zijn stand tot armoede vervallen en tot een misdrijf verleid, vervolgens, om de schande en straf te ontgaan, naar Amerika gevlucht, vinden we terug, ziek en ellendig, als ‘den verborgen gast’ zijner medelijdende zuster. Zij verbergt hem voor den anderen broeder, bij wien ze inwoont, en voor de justitie, waaraan hij dreigt verraden te worden. Maar nog een anderen ‘verborgen gast’ draagt de broederlievende Hilda, een edel en kloek karakter, in haar eigen hart: het beeld van een geliefden vriend, van hare jeugd af aan haar dierbaarder, dan ze zelve wel weet. De belangen dezer beide gasten komen met elkander in botsing, en dat geeft aanleiding tot eene verwikkeling, die langs geleidelijken weg ontsponnen wordt en een onverwacht bevredigend einde neemt.

Het verhaal laat zich gemakkelijk lezen, maar munt door niets bijzonders uit boven de groote massa van dergelijke vertaalde letterproducten. Wel weet de schrijver enkele tooneeltjes recht plastisch weer te geven en is aan eenigen humor niet vreemd, maar te alledaagsche personen spelen er hunne rol en boezemen over 't algemeen den lezer weinig belangstelling in. De heer des huizes, de ‘fatsoenlijke’ broeder, toont, in zijne zelfzucht en onverzoenlijkheid, de eerbiedige toewijding zijner liefhebbende zuster volstrekt niet waardig te zijn. Toch zou de auteur onze sympathie voor hem willen wekken. Hoe het mogelijk is, dat deze man, die een verstandig en liefhebbend vader heet te wezen, zijne nog nauwelijks den kinderschoenen ontwassen dochter zoo maar op eens zich verloven laat aan een verzenmaken den nietsdoener zonder vooruitzichten, moet ten eenen male onverklaarbaar worden genoemd. En zulke zonderlinge handelingen en toestanden komen er meer voor in dit werk. Alleen de heldin, Hilda, weet des lezers blijvende sympathie te wekken. Uitgezonderd in dat oogenblik van zwakheid, toen ze, ten einde raad, zich verloofde met den man, dien ze niet liefhad en die ver beneden haar stond, welke verloving ook slechts één dag stand hield, verkeeren we met haar in beminnelijk en degelijk gezelschap. Aandoenlijk geteekend is meer dan één tafereeltje van haar arbeid en strijd.

Voor 't overige, gelijk gezegd is, gaat dit werkje niet boven het peil der middelmatigheid.

H.

TÉPÉ.

Tegen den stroom. Naar het Noorsch van Jonas Lie, door Ph. Wijsman. Rotterdam. J. W an Leenhoff en Zoon.

In klein octavo gedrukt, op lichtgroen papier, toch dood eenvoudig van

uiterlijk, laat zich dit boekje aangenaam en gemakkelijk lezen. En aan deze verdienste beantwoordt ook het inwendige, dat de treffende levensgeschiedenis bevat van een verwaarloosden knaap. Het meerendeel van de in ons land uit het Noorsch vertaalde werken of werkjes is van moreele strekking, in dezen zin, dat de auteur als censor optreedt van de maatschappij, waaruit hij zijne helden en slachtoffers en tirannen ten tooneele voert. Zoo ook weer hier.

Nicolaas, de natuurlijke zoon van Barbro, de frissche boerendeern, die naar de stad gekomen was, om te dienen, 'maar weldra niet anders meer worden kon als min', had zijne prilste levensdagen gesleten in eene vuile stadskroeg en zijne jongensjaren onder het ijzeren regime van de brave, vrome vrouw van Holman, den dronken timmerman, wier opvoedingssysteem uitging van het groote beginsel, dat alleen door bitse vermaningen en gevoelige kastijdingen de booze geesten uitgedreven en de goede beginselen den jeugdigen mensch ingeprent kunnen worden.

Geen zachtzinnig of beminnelijk karakter was de vrucht van dat systeem, en het was dan ook zeker geen gevolg dáárvan, dat de stugge en in zichzelven gekeerde knaap, een vagebond der straat geworden en met de politie op gestadigen voet van oorlog, toch nog eene eerlijke en edelmoedige, hoewel schrikkelijk opvliegende inborst vertoont en een eigen, fatsoenlijk stuk brood verdient. Maar hem vervolgt het noodlot, allereerst in zijn eigen karakter en zijne levensomstandigheden, straks ook nog in zijne moeder, die als een vampyr zich aan hem vastklemt en hem van zijne spaarpenningen berooft, eindelijk in de loszinnigheid van het meisje, dat zijne vrouw worden zou.

Als een held heeft hij tegen dat noodlot gestreden - totdat het hem te machtig werd en hem nedervelde.

Onze plaatsruimte laat niet toe, om, wat we zoo gaarne wenschten, in het weergeven van den inhoud uitvoeriger te zijn. Want op aangrijpende wijze worden deze dingen beschreven, en beurtelings met bittere verontwaardiging tegen eene maatschappij, waarin zulke dingen geschieden, en met warme sympathie en innig mededoogen voor de kleinen en verwaarloosden, die ze zoo onverantwoordelijk behandelt, wordt de lezer vervuld.

Van het krachtige en rijke talent van dezen auteur getuigt het Deensch weekblad *De Noordstar*: 'Hij brengt ons zijne gedachten breed opgevat en met open vizier te gemoet; maar tevens met een diepe, bijna vrouwelijke teederheid, vervult hij ons hart met zachtere aandoeningen.' En de vertaalster: 'Zijn ongekunstelde, treffende, meest ernstige verhalen hebben, in zijn eigenaardigen trant geschreven, iets bizonders aantrekkelijks, zij zijn waar.'

Ziedaar beoordeelingen, die we volkomen onderschrijven, met den hartelijken wensch, dat weer spoedig een of ander, die zich voor zulk eene taak berekend acht, zich moge opgewekt gevoelen, ons ook van andere pennevruchten van dezen schrijver te doen genieten. Der vertaalster onzen dank voor haar verdienstelijk werk, waarvan echter een weinig familiaarder toon in de spreektaal en eene iet of wat nauwkeuriger correctie de waarde nog zou hebben verhoogd. Aan den uitgever de opmerking, dat werkjes van een inhoud als deze ook een sierlijk uiterlijk alleszins waard zijn.

H.

TÉPÉ.

Herman Heiberg. Dora's huwelijk. (Apotheker Heinrich) vertaald door Amstelaar. Schiedma. H.A.M. Roelants.

Nog een roman in één deel van een niet algemeen bekenden auteur ligt vóór mij, ditmaal in gewoon, groot octavo formaat en in sierlijken omslag. Liever dan 'De gouden slang', een ander werk van dezen zelfden schrijver, dat ons kort geleden in handen kwam, bevelen we dit ter lezing aan. Niet, omdat het laatstgenoemde minder schoon geschreven zou zijn, maar omdat we de lectuur van dit hierboven aangekondigde boek voor een meer uitgebreiden kring van lezers geschikt achten en het van meer natuur en waarheid getuigt.

Beelden en toestanden uit het leven in eene kleine stad worden ons hier geschetst met eene bewonderenswaardige fijnheid en nauwkeurigheid van teekening. En welk een rijkdom van inhoud bij zoo eenvoudig een toestel. Het huis van den stads-armendokter met vrouw en dochter Dora; dat van den rijken apotheker Hendriks met zijne bedienden en later Dora als huisvrouw; de gemeubileerde kamer eener goede oude vriendin - ziedaar de tooneelen, waarop, en de personen, waarom zich de handeling bijna geheel beweegt. Maar van welk een diepen blik in het menschelijk karakter met zijne hartstochten en zwakheden, maar ook met zijne rijke en edele gevoelens en aandoeningen geeft deze auteur blijk. En hoe levendig en geestig, hoe aangrijpend en ontroerend wordt dat alles voorgesteld. Een spiegelbeeld van het leven, zooals het is met zijne dwaasheden en ellenden!

Daar hebt ge apotheker Hendriks met zijne hartelooze zelfzucht, onder deftige braafheid gemaskeerd; dokter en mevrouw Paulsen in hunne grenzenlooze zelfverblinding en onbewuste eigenbaat; Dora, de heldin, van het naïeve, ijdele bakvischje zich ontwikkelende tot heldin en martelares; die apothekersbedienden met hunne typische eigenaardigheden; die goede, diep gevoelende en menschkundige oude vrienden; die flinke, kloeke Christine met haar hart van goud; als levende persoonlijkheden staan ze voor u, onuitwischbaar prent hun beeld zich in uw geheugen vast.

Slechts een paar opmerkingen mogen niet achterwege blijven. Onbegrijpelijk scheen ons toe de al te langdurige verblinding van de ouders Paulsen voor het werkelijk lot en den zielstoestand van hun eigen kind. Alleronwaarschijnlijkst, dat eene blinde dame, aan het strand, op het geluid af, een steiger vindt, daar eene boot van losmaakt, waarin ze zich laat afglijden, en ermee wegroeit naar de diepte. En dan nog dit. Blind te worden is zeker eene ontzettende ramp en in het hier beschreven geval was die ramp meer dan dubbel smartelijk; maar ze behoeft op den duur, voor een sterk karakter, geene tevredenheid of gemoedsvrede uit te sluiten en kan in geen geval een zelfmoord rechtvaardigen.

Maar 't zou kunnen zijn, dat de begaafde auteur, met zijne dichterlijke en aangrijpende schildering van dit ontzettend en te gelijk aandoenlijk tafereel, menigeen den moed tot critiseeren benam. De gemaakte opmerkingen behoeven dan ook niemand te weerhouden, dit voortreffelijk, uitnemend vertaald verhaal te lezen en te genieten.

H.

TÉPÉ.

De hedendaagsche wetgevingen en het kiesrecht.

Letterlijk opgevat, zijn s t e m r e c h t en k i e s r e c h t woorden van ongelijke beteekenis. Alle s t e m r e c h t is geen k i e s r e c h t, alle k i e s r e c h t geen s t e m r e c h t. S t e m r e c h t onderstelt samenwerking en beoogt het gezamenlijk nemen van een besluit; k i e s r e c h t daarentegen wordt uitgeoefend tot het aanwijzen van zekere personen en behoeft, in den letterlijken zin des woords genomen, niet in vereeniging te geschieden. Toch worden beide woorden - daar, waar van *burgerschapsrechten* sprake is, - gemeenlijk door elkander gebezigd.

De oorzaak ligt voor de hand. In den modernen staat, op het beginsel van vertegenwoordiging gegrond, bepaalt de deelneming van de burgers aan het staatsbestel zich tot het kiezen van afgevaardigden. Het stemrecht lost zich daar op in kiesrecht.

Anders in sommige Zwitsersche kantons(*) met hunne *Landgemeinden*, waarin het geheele volk als wetgever optreedt; anders ook in het Eedgenootschap zelf en het meerendeel zijner kantons met hunne *referendums* (volksstemmingen); maar ook daar zouden in zoover zonder veel bezwaar beide woorden door elkander kunnen gebezigd worden, als aan kiezers en stemmers dezelfde eischen gesteld zijn, kiesrecht en stemrecht dus steeds in dezelfde personen zijn vereenigd.

Kiesrecht kan uitgeoefend worden in staats-, provincie- en gemeentezaken. Wie als gemeenteburger ter stembus kan opgaan, behoeft nog niet juist als staatsburger kiesbevoegd te zijn. Ook kunnen in landen, waar het parlement in twee kamers verdeeld is en beider leden door volkskeus worden aangewezen, andere eischen gesteld zijn aan de kiezers voor de Eerste dan aan die voor de Tweede Kamer. Zonderling mag het heeten, - het zij hier terloops gezegd - dat de voorstanders van het ‘algemeen stemrecht’ ten onzent steeds uitsluitend op de Tweede Kamer het oog gevestigd hebben, vergetende, dat zoolang de Eerste Kamer op den tegenwoordigen grondslag blijft rusten, van eene zegepraal hunner democratische beginselen geene sprake kan zijn.

Van kiesrecht sprekende, denkt men doorgaans alleen aan de bevoegdheid, om de leden der landsvertegenwoordiging of, waar twee

(*) Uri, Obwalden, Nidwalden, Appenzell-Innerrhoden, Appenzell-Ausserrhoden, Glarus.

kamers zijn, die der zoogenaamde Tweede Kamer te kiezen. Aldus zal ik dit woord ook opvatten in de volgende bladzijden, waarin ik een kort overzicht wensch te geven van de beginselen, die ten aanzien van dit belangrijk onderwerp in de wetgevingen der onderscheidene staten(*) gelden. Slechts nu en dan zal ik ook een blik op het kiesrecht in gemeente- of provinciezaken werpen(†).

Dat het kiesrecht in de verschillende staten op de meest uiteenloopende wijze geregeld is, ligt zoozeer in den aard der zaak en hangt zoozeer samen met verschil in volksaard, volkszeden, geschiedkundige ontwikkeling, dat het niet alleen bevreemdend, maar zelfs betreurenswaardig zoude zijn, als het anders ware. - Hoe groot de navolgingszucht der menschen ook moge zijn, hoe zij ook naar eenvormigheid mogen trachten, verscheidenheid zal er altoos en op elk gebied blijven bestaan. - H i e r wordt het kiesrecht rechtstreeks, d a a r door tusschenkomst van gekozen kiezers uitgeoefend; h i e r zijn de rechten van allen, die aan de verkiezing deelnemen, gelijk, d a a r legt de stem des eenen meer gewicht in de schaal dan die des anderen; h i e r is kiesbevoegdheid regel, d a a r uitzondering; h i e r hangt zij af van belastingbetaling of belastingsom, elders van inkomen of grondbezit of huurwaarde, nog elders van bekwaamheid, stand of beroep.

Naast die punten van verschil merken wij echter ook punten van overeenkomst op. Vooreerst geldt overal voor de kiesbevoegdheid als vereischte: het s t a a t s b u r g e r s c h a p. Stemrecht (en kiesrecht natuurlijk evenzeer) onderstelt lidmaatschap van de vereeniging, waarin het wordt uitgeoefend. Buiten de staatsgemeenschap staande, mist men uit den aard stem- of kiesbevoegdheid. Hoofdvoorwaarde van het stemrecht in staatszaken is dus staatsburgerschap, evenals men gemeenteburger, ingezeten der gemeente, moet zijn, om het in gemeentezaken uit te oefenen. Dat in het Zwitsersche Eedgenootschap niet alleen de burgers van het kanton zelf, maar na een verblijf van drie maanden ieder Zwitser aan kantonnale stemmingen kan deelnemen, hangt samen met den eigenaardigen rechtstoestand der kantons, die, ofschoon in naam *souverein*, in werkelijkheid niet veel meer zijn dan provinciën, evenals de zoogenaamde Staten van de Unie. Wat deze

(*) Ik vat dit woord hier niet in een streng juridischen zin op. In mijne *Beschouwingen over den statenbond en den bondsstaat* (Amst. 1881) heb ik betoogd, dat de Zwitsersche kantons en de Staten der Unie niet het karakter van staten hebben, omdat zij de souvereiniteit missen. Niettemin heb ik gemeend, ze hier evenmin buiten beschouwing te moeten laten als de deelen van het Duitsche Rijk, wier staatskarakter ook niet boven bedenking verheven is.

(†) De voornaamste werken, die ik hierbij geraadpleegd heb, zijn: G. Demombynes, *Les constitutions Européennes*, 2ème Édition, Paris, 1883 (in dit werk vindt men *overzichten* van de verschillende Staatsinrichtingen; hier en daar laat het aan nauwkeurigheid wel iets te wenschen over); F.R. Dareste, *Les constitutions modernes*, Paris 1883, dat evenals de werken van Laferrière en Batbie (*Les constitutions d'Europe et d'Amérique*, Paris 1869), en van Prinses Lesignano (*Les constitutions de tous les pays civilisés*, Brux. 1880) den tekst der staatsregelingen zelven mededeelt; voorts voor Duitschland Dr. Felix Stoerk, *Handbuch der Deutschen Verfassungen*, Leipzig 1884; voor Zwitserland de officieele *Sammlung der Bundesverfassung und der auf* 1 *Jänner* 1880 *in Kraft bestehenden Kantonsverfassungen.*

laatsten betreft, gelijk men bij ons Nederlander moet wezen, om in eenige provincie of gemeente het kiesrecht uit te oefenen, zoo is het burgerschap van de Republiek der Vereenigde Staten doorgaans een vereischte, om in een harer gewesten aan parlementsverkiezingen deel te nemen; met dien verstande echter, - en dit verdient als eene wezenlijke uitzondering op den vooropgestelden regel inderdaad de aandacht - dat het uitgedrukt verlangen, om het burgerschap deelachtig te worden, met het werkelijk bezit daarvan wordt gelijkgesteld(*).

Naast het staatsburgerschap wordt meestal het i n g e z e t e n s c h a p voor de uitoefening van het kiesrecht gevorderd; hetzij dan het ingezetenschap van den Staat in het algemeen of bepaaldelijk van de gemeente, waar men kiesrecht wil uitoefenen; de laatste eisch strekt, om te voorkomen, dat dezelfde kiezer vandaag in het eene, morgen in het andere district aan de verkiezingen deelneemt. De gevorderde duur van het ingezetenschap loopt in de onderscheidene wetgevingen uiteen. Schrijft onze kieswet voor, dat men 18 maanden in het Rijk of in zijne koloniën, enz. moet gewoond hebben, in Noorwegen wordt gevorderd, dat men 5 jaren in den lande zij gevestigd.

Wie nog niet tot de jaren des onderscheids gekomen is, kan evenmin (of nog minder) de openbare aangelegenheden behartigen als zijne eigen belangen waarnemen. Doorgaans valt de staatsburgerlijke met de burgerlijke meerderjarigheid samen(†). In de onderscheidene landen is de leeftijd, waarop de burger rijp geacht wordt ter stembus op te gaan, verschillend geregeld.

Reeds op zeventienjarigen leeftijd neemt de Grauwbunderlandsche kantonsburger aan de kantonnale stemmingen deel. In Glarus en Unterwalden nid dem Wald moet de jonkman daartoe achttien, in Zug negentien jaren tellen. Het Eedgenootschap zelf echter en de meeste kantons eischen den leeftijd van twintig jaren. Zoo ook Hongarije. - Groot-Britannië, België, Frankrijk, Italië, Beieren, Saksen-Weimar-Eisenach, Griekenland, Servië, Rumenië, Bulgarije, alsmede de Staten der Unie(§)

(*) Opmerkelijk is het ook, dat in de Bataafsche Republiek volgens art. 11 der Staatsregeling van 1798 alle vreemdelingen, die ‘ten minste geduurende de laatste *tien* jaaren, in deze Republiek hunne woonplaats gehouden hebben, en in staat zijn de Nederduitsche taal te lezen en te schrijven’, zich in de stemregisters konden laten inschrijven; vreemdelingen, die de Republiek te water of te lande gediend hadden, konden met eene inwoning van *zeven* jaren volstaan; door de Staatsregeling van 1801 werd deze termijn voor *alle* vreemdelingen *zes* jaar.

(†) Doorgaans echter alleen met dien verstande, dat de leeftijd, voor beide gesteld, dezelfde is; wie echter door handlichting of huwelijk meerderjarig wordt naar het burgerlijk recht, verkrijgt daardoor noch bij ons noch in de meeste andere landen staatsburgerlijke meerderjarigheid: niet de meerderjarigheid maar de voltooiing van zekeren leeftijd wordt gevorderd. Anders in Beieren, waar de kieswet in art. 5 bepaalt: ‘Wahlberechtigt als Urwähler ist jeder *volljährige* Staatsangehörige, welcher dem Staate seit mindestens sechs Monaten eine direkte Steuer entrichtet.’ Anders ook in Saksen-Weimar-Eisenach.

(§) In de Vereenigde Staten zijn, krachtens art. 1 sect. 2 § 1 der Staatsregeling, al diegenen kiesgerechtigd voor het Huis der Vertegenwoordigers, die de vereischten bezitten, aan de kiezers voor de talrijkste afdeeling der gewestelijke vertegenwoordiging (*the most numerous branch of the State legislature)* gesteld. - Anders in het Eedgenootschap, welks Staatsregeling in art. 74 bepaalt: ‘A droit de prendre part aux élections et aux votations tout Suisse âgé de 20 ans révolus et qui n'est du reste point exclu du droit de citoyen actif par la législation du Canton dans lequel il a son domicile. - Toutefois, la législation fédérale pourra régler d'une manière uniforme l'exercice de ce droit.’

laten op een-en-twintig-, Nederland op drie-en-twintig-, Oostenrijk en Pruisen(*) op vier-en-twintigjarigen leeftijd de staatsburgerlijke meerderjarigheid beginnen. In Luxemburg, Zweden, Noorwegen, Spanje, het Duitsche Rijk, Saksen, Baden en de meeste andere Duitsche staten wordt men met de voltooiing van het vijf-en-twintigste levensjaar kiezer; zoo ook in Portugal, doch hier is voor de gehuwden en de capaciteiten de leeftijd van een en twintig jaren voldoende. In Denemarken eindelijk wordt men eerst kiesbevoegd, als men dertig jaren oud is.

Onmondigen zijn dus overal van het kiesrecht uitgesloten. - Behoeft het nog te worden aangetoond, hoe weinig dat strookt met de leer van hen, die het kiesrecht als een aangeboren recht beschouwen? In hùn geest handelde De Jouvenel, toen hij in 1871 in Frankrijk's Nationale Vergadering een voorstel deed, volgens hetwelk ieder huisvader niet alleen voor zichzelven maar voor al zijne minderjarige kinderen, jongens en meisjes, en voor de meerderjarige dochters, die deel van het gezin waren blijven uitmaken, het kiesrecht zoude uitoefenen. Eene dergelijke regeling werd destijds ook door De Douhet voorgesteld, doch deze afgevaardigde wilde de kinderkens eerst op vijftienjarigen leeftijd met de kiezerswaardigheid bekleeden(†). Waarop, mag men wel vragen, komen deze stelsels anders neer dan op een ongelijk kiesrecht, waarbij de invloed, dien de staatsburger op het bestel der algemeene zaken heeft, bepaald wordt door de grootte zijns gezins?

Niet alleen van l e e f t i j d , ook van k u n n e is de kiesbevoegdheid afhankelijk.

Het vrouwenstemrecht hebbe op talentvolle pleitbezorgers te bogen, op Utopia na bestaat het bijna nergens. Slechts kunnen in Oostenrijk, waar de verkiezing van de leden der Tweede Kamer groepsgewijs geschiedt, in de groep der groote landbezitters de vrouwen medestemmen; over het algemeen laten zij haar kiesrecht door hare mans of, als zij ongehuwd of weduwen zijn, door lasthebbers uitoefenen(§). Uitsluitend in gemeentezaken nemen zij in Finland aan de verkiezingen deel. Ook in het land der Mormonen - in Utah - genieten de vrouwen kiesrecht, en men heeft beweerd,.... dat zij daar ijverige voorstandsters van de veelwijverij zijn(**).

Alvorens over te gaan tot het aanwijzen der personen, die in de

(*) De Grondwet (1850) zegt 25 jaren, doch de kieswet van 1849, die 24 jaren eischt, gaat voor, zoolang deze door geene nieuwe vervangen is. Zie Dr. L. von Rönne, *Das Staatsrecht der Preussischen Monarchie.* I, 1881 § 59.

(†) M. Block. *Dictionnaire général de la politique*, Paris 1873, I, 792.

(§) Demombynes, t.a.p. II 190.

(**) *Annuaire* XII (1883), blz. 883. Bekend zijn ook de pogingen, in Engeland gedaan tot invoering van het vrouwenstemrecht; al had Fox ook verklaard, dat de dolste theoreticus nooit op *die* gedachte was gekomen.

onderscheidene wetgevingen uitdrukkelijk van het kiesrecht worden uitgesloten, - de zoogenaamde i n c a p a c i t e i t e n - wil ik nog even stilstaan bij een anderen eisch, die in sommige landen aan de kiezers gesteld wordt; namelijk: dat zij een zekeren eed hebben afgelegd. Soms heeft die eed het karakter eener staatkundige geloofsbelijdenis. Art. 11 der Staatsregeling voor het Bataafsche volk van 1798 eischte van diegenen, die zich in de stemregisters lieten inschrijven, de volgende schriftelijke verklaring: 'Ik houde het Bataafsche Volk voor een vrij en onafhanglijk Volk, en beloof aan Hetzelve trouw. Ik verklaar mijnen onveranderlijken afkeer van het *Stadhouderlijk Bestuur*, het *Foederalismus*, de *Aristocratie* en *Regeeringloosheid.* Ik beloof, dat ik, in alle mijne verrigtingen, hetzij als stemoefenend Burger, hetzij als Kiezer, alle de voorschriften der Staatsregeling getrouwlijk zal opvolgen, en nimmer mijne Stem geven aan iemand, wien ik houde te zijn een voorstander van het *Stadhouderlijk* of *Foederatief Bestuur*, van de *Aristocratie* of *Regeeringloosheid. Dit verklaar ik op mijne Burgertrouw.*' De Staatsregeling van 1801 stelde zich (art. 24) tevreden met de belofte van 'trouw aan de Constitutie en onderwerping aan de Wet'.

In verscheidene Duitsche Staten wordt de burgereed nog gevorderd. Zoo schrijft de Grondwet van Beieren in tit. X § 3 voor: 'Alle Staatsbürger sind bei der Ansässigmachung und bei der allgemeinen Landes-Huldigung, so wie alle Staatsdiener bei ihrer Anstellung verbunden, folgenden Eid abzulegen: "Ich schwöre Treue dem Könige, Gehorsam dem Gesetze und Beobachtung der Staatsverfassung: so wahr mir Gott helfe, und Sein heiliges Evangelium"', en de kieswet bepaalt in art. 4, dat men, om aan de verkiezingen te mogen deelnemen, moet bewijzen den eed op de Grondwet (*Verfassungseid*) afgelegd te hebben met dien verstande, dat de laatste vier woorden mogen worden weggelaten, als de eedzweerder niet tot de belijders van het Christendom behoort(*).

Een zelfde voorschrift, als tit. X § 3 van Beieren's Grondwet geeft, komt ook in die van Hessen voor: edoch het sacramenteele slot van de eedsformule ontbreekt hier, evenals de uitdrukkelijke bepaling, dat men geen kiesrecht kan uitoefenen, als men den eed niet heeft gedaan. In Brunswijk is ieder burger bij de voltooiing van zijn een-en-twintigste jaar verplicht den volgenden 'Erbhuldigungseid' af te leggen: 'Ich schwöre Treue und Gehorsam dem Durchlauchtigsten Landesfürsten und dessen Nachfolgern an der Landesregierung aus dem Durchlauchtigsten Hause Braunschweig, so wie Gehorsam den Gesetzen' (Grondwet § 26). De Saksen-Coburger daarentegen heeft reeds, zoodra hij zijn achttiende jaar is ingetreden, te zweren, dat hij den Hertog zal getrouw zijn, de wetten zal gehoorzamen en de Grondwet naleven (Grondwet § 28). De-

(*) Ook de gekozen kiezers ('Wahlmänner') worden beëedigd. Hun eed luidt aldus: 'Ich schwöre, dass ich meine Wahlstimme nach freier innerer Ueberzeugung, wie ich solches zum allgemeinen Besten des Landes für dienlich erachte, ohne Berücksichtigung einer Drohung, eines Versprechens oder eines Befehls, abgeben werde, und diessfalls von Niemand unter was immer für einem Namen, weder mittel- noch unmittelbar, irgend eine Gabe oder ein Geschenk angenommen habe noch annehmen werde.'

zelfde eed wordt in Reuss, jongere linie, gevorderd van alle onderdanen, die het staats- of gemeenteburgerschap deelachtig worden (Grondwet § 105). Een dergelijken eisch stelt ook de Grondwet van Lubeck; die van Hamburg eindelijk bepaalt in art. 4: 'Bürger des Hamburgischen Staates sind diejenigen Hamburgischen Staatsangehörigen, welche *den Eid auf die Verfassung geleistet* und das dadurch erworbene Bürgerrecht nicht wieder verloren haben.' Ten slotte herinner ik, dat ook in de Vereenigde Staten de kiezerseed niet onbekend is.

Algemeen kiesrecht, in den letterlijken zin des woords, het behoeft wel niet gezegd te worden, bestaat nergens. Overal - wij hebben het gezien - zijn zekere eischen gesteld. Naast die algemeene voorwaarden voor kiesbevoegdheid kan de Staat, om ongeschikten, onbekwamen of onwaardigen te weren, in de grond- of kieswet zekere groepen van personen uitdrukkelijk van de kiesbevoegdheid uitsluiten of wel nog eenige andere eischen stellen, waardoor deze uitsluiting als het ware stilzwijgend plaats heeft. In zeker opzicht is het verschil louter *formeel.* Zelfs de algemeene vereischten, in de vorige bladzijden behandeld, kunnen evengoed als uitsluitingen worden aangemerkt. Wordt voor het kiesrecht Staatsburgerschap gevorderd, wat is dat anders dan eene uitsluiting van de vreemdelingen; eischt de Grond- of Kieswet een zekeren leeftijd, zij sluit daardoor hen uit, die dien leeftijd nog niet hebben bereikt; bepaalt zij, dat men mannelijk ingezeten moet zijn, dan worden daardoor de vrouwen en de niet-ingezetenen uitgesloten. Men verlieze hierbij echter niet uit het oog, dat daar, waar een uitgebreid kiesrecht bestaat, waar als het ware kiesbevoegdheid regel is, de vereischten luttel in aantal, maar de uitsluitingen menigvuldig zijn, terwijl daar, waar een beperkt kiesrecht is, de eischen zóó zijn gesteld, dat er aan uitsluitingen minder behoefte bestaat. In het eerste geval onderstelt de wet bekwaamheid en sluit onbekwamen uit, in het laatste neemt zij alleen diegenen op, van wie verwacht kan worden, dat zij werkelijk bekwaam zijn.

In formeelen zin stelt onze Grondwet alleen voorwaarden. Men kent art. 76: 'De leden der Tweede Kamer worden in de kiesdistricten, waarin het Rijk verdeeld wordt, gekozen door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten, en betalende in de directe belastingen eene som', enz. In het (gewijzigd) Regeeringsontwerp komen de woorden in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten niet voor, maar vindt men de bepaling: 'Het kiesregt wordt niet uitgeoefend door hen, die in gevangenschap of in hechtenis zijn; of wien het kiesregt bij een regterlijke uitspraak is ontzegd; of die, tijdens de vaststelling der lijsten van kiezers, niet in het volle genot hunner burgerlijke regten zijn; of wier aanslag in eenige Rijks directe belasting over het dienstjaar, voorafgaande aan dat, waarin die lijsten worden vastge-

steld, niet of niet ten volle is voldaan.' Wat de gespatieerde woorden betreft, bedoelt het ontwerp niets anders dan de tegenwoordige Grondwet: uitsluiting van hen, die bij vonnis van eenig burgerschapsrecht ontzet zijn of ten gevolge eener veroordeeling of uit anderen hoofde burgerlijke rechten missen.

Uitsluiting van veroordeelden. Deze bestaat bijna overal. Niet in dier voege, dat ieder, die tot eenige straf verwezen is, van het kiesrecht zoude ontzet zijn, maar met dien verstande, dat men òf wegens zekere feiten met verlies van de kiesbevoegdheid kan gestraft worden (bijv. wegens misdrijven, bij de verkiezingen gepleegd,) òf dat verbeurte van kiesrecht als rechtsgevolg gehecht wordt aan eene veroordeeling wegens bepaalde misdrijven of tot bepaalde straffen.

Wegens bepaalde misdrijven. De zwaarte of de aard van het misdrijf kan beslissen. Waar de onderscheiding tusschen misdaden en wanbedrijven bestaat, kan de wet bijv. bepalen, dat iedere veroordeeling wegens misdaad verlies van kiesbevoegdheid medebrengt. Ook kan zij de misdrijven opsommen, waaraan zij dit rechtsgevolg verbindt.

Tot bepaalde straffen: waar voor de kiesbevoegdheid 'het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten' gevorderd wordt, heeft elk strafvonnis, dat den beklaagde van eenig burgerlijk of burgerschapsrecht ontzet, gemis van het kiesrecht ten gevolge; gelijk bekend is, verbindt de Code Pénal aan iedere veroordeeling tot eene onteerende straf verlies van zekere rechten (art. 28), die men bezitten moet, om kiezer te zijn, waardoor vanzelf dan ook het kiesrecht verloren gaat.

Het nieuwe wetboek kent geene onteerende straffen meer; slechts kan als bijkomende straf ontzetting van bepaalde rechten (art. 9), waartoe ook 'het kiezen en de verkiesbaarheid bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen' behoort (art. 2), worden uitgesproken; t.w.: bij de meeste misdrijven tegen de veiligheid van den staat, de koninklijke waardigheid en tegen hoofden en vertegenwoordigers van bevriende staten, bij misdrijven betreffende de uitoefening van staatsplichten en staatsrechten, bij omkooping van openbare ambtenaren of rechters, bij meineed, bij de meeste muntmisdrijven, bij valschheid in zegels en merken, bij de meeste valschheden in geschriften, bij verduistering van staat, bij bigamie, bij misdrijven tegen de eerbaarheid (behalve het desbewust verspreiden, openlijk tentoonstellen, aanslaan of ter verspreiding in voorraad hebben van voor de eerbaarheid aanstootelijke afbeeldingen of vliegende blaadjes), bij smaad of smaadschrift, bij valsche aanklacht, bij zekere misdrijven tegen de persoonlijke vrijheid, bij moord, doodslag en afdrijving, bij zware of met voorbedachten rade gepleegde mishandeling, bij diefstal of strooperij, bij afpersing of afdreiging, bij verduistering, bij sommige bedriegerijen

en benadeelingen van schuldeischers of rechthebbenden (zooals bedrieglijke bankbreuk), bij eenige ambtsmisdrijven (verduistering, omkoopbaarheid, knevelarij, enz.) en bij sommige scheepvaartmisdrijven; ook de heler van beroep kan van het kiesrecht worden ontzet.

In België zijn diegenen van het kiesrecht uitgesloten, die veroordeeld zijn tot lijf- of onteerende straffen of wegens diefstal, oplichting, misbruik van vertrouwen of aantasting der zeden zijn gevonnist. In geval van eene lijf- of onteerende straf duurt die onwaardigheid twintig jaren, bij eene boetstraf tien jaren na afloop van den straftijd. Hier is dus de uitsluiting het gevolg èn van de straf èn van het misdrijf.

Desgelijks in Frankrijk: eenerzijds zijn uitgesloten zij, die tot lijfen onteerende of tot enkel onteerende straffen veroordeeld zijn, anderzijds diegenen, die, wegens misdaad vervolgd, met aanneming van verzachtende omstandigheden tot gevangenisstraf zijn verwezen, benevens zij, wien wegens den verkoop van vervalschte dranken, bedrog in de soort der koopwaar of het gebruik van valsche gewichten eene gevangenisstraf van drie maanden is opgelegd, en diegenen, die op grond van zekere misdrijven (diefstal, oplichting, misbruik van vertrouwen, openbare schennis der eerbaarheid, koppelarij, landlooperij, woeker, enz.) gevonnist zijn.

Mijn bestek gedoogt niet, dat ik bij alle wetgevingen stilsta. Alleen wil ik nog wijzen op hetgeen de Saksische kieswet van 3 December 1868 bepaalt. Deze sluit niet alleen alle personen uit, ‘welche zu Zuchthaus- oder Arbeitshausstrafe verurtheilt worden, oder zwangsweise in einer öffentlichen Besserungs- oder Arbeitsanstalt befindlich oder befindlich gewesen sind’, maar tevens al diegenen, ‘welche wegen solcher Vergehen, die nach allgemeinen Begriffen für entehrend zu halten sind, vor Gericht gestanden haben, so lange nicht die Einstellung der Untersuchung oder die Freisprechung der Angeschuldigten erfolgt ist’, en voegt daar deze opmerkelijke bepaling bij: ‘*Darüber ob ein Verbrechen nach allgemeinen Begriffen für entehrend zu halten sei*, *hat in Städten*, *wo die Städteordnung gilt*, *der Stadtrath unter Vernehmung mit den Stadtverordneten*, *auf dem Lande und in den Städten*, *welche die Landgemeindeordnung haben, die Ortsobrigkeit unter Vernehmung mit dem Gemeinderathe zunächst zu entscheiden.*’

Men ziet dus, overal - of bijna overal - worden zekere klassen van veroordeelden van het kiesrecht uitgesloten, hetzij voor een bepaald aantal jaren, hetzij voor altoos.

In sommige staten worden zij, die wegens zekere misdrijven v e r v o l g d worden, met de veroordeelden op één lijn gesteld. Zoo sloot reeds onze Staatsregeling van 1798 al diegenen uit, ‘die door een Regterlijk Decreet in staat van beschuldiging gesteld (waren)’ (art. 13*i*), en zoo worden thans in Zweden zij, die wegens misdaad, en in Noorwegen zij, die wegens misdaad of wanbedrijf vervolgd worden, niet tot de stembus toegelaten.

G e v a n g e n e n kunnen uit den aard der zaak niet aan verkiezingen deelnemen. Het Regeeringsontwerp sluit hen uitdrukkelijk uit; enkele vreemde wetgevingen - zooals de Hamburgsche en die van Saksen-Altenburg - doen hetzelfde, doch doorgaans wordt omtrent deze personen niets bepaald. Te beweren, dat gevangenen uit den aard onwaardig zijn, om het kiesrecht uit te oefenen, zoude m.i. niet aangaan: wie zich in voorarrest bevindt, kan later blijken onschuldig te zijn, en wie voor een gering misdrijf of eene politie-overtreding gevangenisstraf of hechtenis ondergaat, behoeft daarom in beginsel evenmin als kiezer gewraakt te worden als hij, die kort te voren eene dusdanige straf ondergaan heeft. De uitzondering steunt dan ook meer op practische dan op theoretische gronden.

In het voorbijgaan doe ik opmerken, dat de meeste Staten der Unie in hunne grondwetten de volgende bepaling hebben: ‘Electors (of: Voters) shall in all cases (except treason, felony and breach of peace) be privileged from arrest during their attendance at elections, and going to and from the same’, waardoor eene soort van vrijgeleide verleend, eene soort van onschendbaarheid gewaarborgd wordt aan allen, die aan de verkiezingen deelnemen, opdat hun niet door de tenuitvoerlegging van een vonnis op den dag der stemming de vervulling van hun burgerplicht worde belet.

S l e c h t e z e d e n worden meestal niet als een grond van uitsluiting aangemerkt. Enkele wetgevingen doen dat echter wel. In Sint-Gallen worden ‘als sittenlos erklärte Bürger’ van het kiesrecht uitgesloten; in andere Zwitsersche kantons worden diegenen geweerd, wien, als dronkaards van beroep, het bezoeken van herbergen is verboden; zoo in Bern, Aargau, Uri, Nid- en Obwalden, Zug en Freiburg. ‘Unbescholtenheit des Rufs’ wordt in Reuss, oudere linie, gevorderd. Aan gene zijde van den Oceaan is men niet minder streng. Connecticut stelt ‘a good moral character’ tot vereischte. De Staatsregeling van Salvador sluit met de dronkaards ook hen uit, die als landloopers of spelers van beroep bekend staan, terwijl in Costa-Rica eene ergerlijke veronachtzaming van familieplichten eene reden van uitsluiting is.

Dat b o r d e e l h o u d e r s aan verkiezingen mogen deelnemen, is voor velen, niet ten onrechte, een steen des aanstoots. Toch zoude bij ons, waar de ontucht slechts in enkele gemeenten gereglementeerd is, eene dergelijke uitsluiting, als men in België, Luxemburg en Rumenië vindt, alwaar zij, die openlijk als houders van bordeelen bekend staan, geen kiesrecht mogen uitoefenen, wel eenigszins bezwaarlijk zijn. Naast de bordeelhouders worden in Rumenië ook diegenen geweerd, die wegens het houden van s p e e l h u i z e n zijn veroordeeld.

Evenals minderjarigen zijn o n d e r c u r a t e e l e g e s t e l d e n onbekwaam te achten, om kiesrecht uit te oefenen. Wie niet in staat is, zijn eigen vermogen te beheeren, kan kwalijk geroepen worden tot

deelgenootschap aan het Staatsbestuur. Reeds de eerste Staatsregeling van de Bataafsche Republiek sloot diegenen van het kiezerschap uit, ‘die om verkwisting, wangedrag of gebrek aan verstandlijke vermogens onder c u r a t e e l e staan’. Hetzelfde doen thans bijna alle wetgevingen, hetzij zij alleen spreken van onder curateele gestelden, hetzij zij daarnevens ook krankzinnigen in het algemeen noemen of wel alleen de laatste uitdrukking gebruiken. Aangezien het vaak moeilijk is uit te maken, wie al of niet als gekrenkt in zijne geestvermogens te beschouwen is, verdient het de voorkeur in het algemeen diegenen van het kiesrecht uit te sluiten, die bij rechterlijk vonnis onder curateele geplaatst zijn. Dat daardoor ook zij van de stembus geweerd worden, die wegens verkwisting het beheer over hunne goederen hebben verloren, levert geen bezwaar op; immers, aan verkwisters kan men kwalijk toestaan deel te nemen aan de huishouding van den Staat. Terloops merk ik hier nog op, dat wie met De Jouvenel en De Douhet een *kiesrecht bij vertegenwoordiging* aanneemt, niet alleen, zooals wij vroeger hebben opgemerkt, den vader voor zijne minderjarige kinderen, maar ook den voogd voor zijn pupil, den curator voor zijn curandus het kiezerschap moet laten uitoefenen. Of eene dergelijke regeling veel voorstanders zoude tellen, is eene andere vraag.

Mist een curandus het beheer over zijne goederen ten gevolge van zijn p e r s o o n l i j k e n toestand, hij, die in staat van f a i l l i s s e m e n t of van kennelijk onvermogen verkeert, kan ten gevolge van zijn v e r m o g e n s t o e s t a n d geene daden van beheer meer verrichten. Zijne financieele onafhankelijkheid heeft hij verloren; zijn lot is in handen zijner schuldeischers; de zelfstandigheid, - al moge zij altoos slechts betrekkelijk zijn - die men in iederen kiezer kan eischen, ontbreekt hem ten eenen male. Onbekwaam alzoo, om te kiezen, is hij in veler oogen - en vaak te recht - ook onwaardig, om invloed op het staatsbestel te oefenen. Bijna alle wetgevingen zijn ten aanzien hiervan eenstemmig. Meestal worden diegenen, die wegens faillissement van het kiesrecht verstoken zijn, eerst dan weder tot de uitoefening van dit burgerschapsrecht toegelaten, als zij hunne schuldeischers voldaan hebben of volgens de wet zijn *gerehabiliteerd.* Zoo bepaalt in Spanje de wet van 23 December 1878, dat gefailleerden of bankroetiers - niet wettelijk gerehabiliteerd - uitgesloten zijn van het kiesrecht, tenzij zij de bewijzen overleggen, dat zij al hunne schulden hebben betaald. Ook in België en Noorwegen is *volledige kwijting* vereischte. Elders - b.v. in Saksen-Coburg-Gotha - is het voldoende, dat de gefailleerde zich van de verplichtingen, uit het gerechtelijk akkoord voortvloeiende, heeft gekweten. Aldaar wordt voor het geval, dat er geen akkoord tot stand komt, de gefailleerde na tien jaren weder in zijn kiesrecht hersteld, tenzij hij reeds vroeger zijne schuldeischers ten volle hebbe bevredigd. In de meeste landen echter duurt het gemis van het kiesrecht zoolang als het faillissement zelf.

Enkele wetgevingen maken een voorbehoud ten behoeve van diegenen, die buiten hunne schuld door noodlottige omstandigheden in staat van faillissement geraakt zijn. Zoo wordt in Schaffhausen alleen ‘wegen selbstverschuldeten Konkurses’ het kiesrecht opgeschort; zoo geldt ook in Obwalden de uitsluiting niet bij gebleken onschuld; iets dergelijks is in Zürich het geval; in Waadtland wordt de gefailleerde tot het bewijs toegelaten, dat het nadeel, aan zijne schuldeischers berokkend, het gevolg is van toevallige verliezen, welke zijzelven ook zouden geleden hebben. Desgelijks wordt volgens het staatsrecht van Noorwegen het kiezerschap niet opgeschort, als het faillissement of het kennelijk onvermogen veroorzaakt is door brand of eenig ander onheil, dat niet aan den schuldenaar kan worden toegerekend. - Wat het grondbeginsel aangaat, dus overeenstemming in de verschillende wetgevingen, afwijking slechts ten aanzien van de uitwerking.

Eene andere categorie van personen, in sommige wetgevingen uitdrukkelijk van het kiesrecht uitgesloten, zijn de b e d e e l d e n . Hiermede bedoel ik diegenen, die van overheidswege onderstand genieten. Dat ik het woord niet opvat in de uitgebreide beteekenis, welke er door de bestrijders van het openbaar onderwijs vaak aan gehecht is, behoeft geen betoog. Feitelijk genieten allen, die voor zichzelven of voor hunne kinderen van het openbaar hooger, middelbaar of lager onderwijs gebruik maken, eene soort van bedeeling uit de staats- of gemeentekas. Toch zoude het natuurlijk niet aangaan, hun op grond daarvan het kiesrecht te ontzeggen.

‘Allen, die in Wees-, Diaconie-, Arm-Huizen, of andere Gestigten als behoeftigen onderhouden worden; allen, die, in het laatst afgelopen half jaar, tot den dag der oproeping te reekenen, uit de Armen-Kassen zijn bedeeld geworden (zijn) van de Stemming uitgesloten’ - bepaalde onze Staatsregeling van 1798. Uitdrukkelijke uitsluiting van bedeelden vindt men thans in het Duitsche Rijk en in de meeste Duitsche Staten (Anhalt, Baden, Beieren, Hamburg, Hessen, Oldenburg, Pruisen, Saksen, Saksen-Altenburg, Saksen-Meiningen, Saksen-W.-E., Wurtemberg, enz.); eveneens in Denemarken, Luxemburg, Oostenrijk, Italië, de Zwitsersche kantons en in vele Staten van de Unie. Niet al deze wetgevingen gaan in dit opzicht even ver; evenals bij faillissement laten sommige uitzonderingen toe: Wurtemberg zondert het geval van een voorbijgaand ongeluk uit. Vaak wordt ook vereischt, dat de ondersteuning van voortdurenden aard zij. In de grondwet van Zug komt de bepaling voor: ‘Unterstützung wegen unverschuldetem Unglück, zum Besuche von Schulen oder zur Erlernung oder Ausübung einer Kunst oder eines Handwerkes ist hierin nicht inbegriffen.’ Doorgaans moet de bedeeling genoten zijn in den loop van het laatste aan de verkiezing voorafgaande jaar. Soms vervalt de uitsluiting, als de bedeelde de door hem uit de openbare kas genoten onderstandssom heeft teruggegeven.

In enkele wetgevingen worden de b e d e l a a r s van de uitoefening

der kiesbevoegdheid uitgesloten, iets, waartegen wel bij niemand eenig bezwaar zal bestaan.... Pleiten, zoude ik intusschen als terloops willen vragen, al deze uitsluitingen - en ik ben nog niet aan het einde van de lijst - niet tegen de leer van het algemeen stemrecht? Kan een beginsel, dat zoovele uitzonderingen, zoovele beperkingen moet dulden, wel juist zijn?

Zetten wij onze opsomming voort.

De eerste Staatsregeling der Bataafsche Republiek (1798) sloot, in art. 13, van het stemrecht uit 'alle Lijf- en Huisbedienden, die tot persoonlijke dienst behooren, en inwoonen bij hen, welken zij dienen'. Het spreekwoord: 'Wiens brood ik eet, diens woord ik spreek', is, in vele gevallen althans, een waar woord. Onafhankelijkheid, voor zooverre deze bestaanbaar is in eene maatschappij, op ruil van diensten gegrond, is naast bekwaamheid de hoofdvoorwaarde voor de uitoefening van het kiesrecht. Vandaar, dat verscheidene wetgevingen eene dergelijke bepaling bevatten als onze Staatsregeling van 1798.

In Portugal zijn de loondienaren (behalve de bedienden in handelshuizen, bepaalde dienaren van het koninklijk huis en de bestuurders van boerderijen en fabrieken), in Denemarken de knechts, die geen eigen huishouden hebben, in Oldenburg al wie 'ohne eigenen Heerd bei Anderen in Kost und Lohn steht', van het kiesrecht uitgesloten. Evenzoo in Saksen-Altenburg - '*unselbstständige*, *einen eigenen Hausstand nicht besitzende Personen, namentlich die*, *welche in Brot und Lohn einer Privatperson stehen'* - en Saksen-Coburg-Gotha - '*Dienstboten und Handwerksgesellen ohne eigenen Hausstand... Handlungs- und andere Geschäftsgehülfen*, *welche keinen eigenen Hausstand haben oder sich im Brod ihrer Handlungs- und Geschäftsherren befinden'* -. In Rumenië geldt ongeveer hetzelfde als in Portugal.

Hiermede zijn de voornaamste categorieën van incapaciteiten aangewezen. Laat mij, alvorens van dit onderwerp af te stappen, alleen nog opmerken, dat in sommige Staten (o.a. in Spanje en Hongarije) nalatige belastingschuldigen van de stembus worden geweerd, - gelijk ook ten onzent het Regeeringsontwerp voorstelt diegenen uit te sluiten, 'wier aanslag in eenige Rijks directe belasting over het dienstjaar, voorafgaande aan dat, waarin die lijsten worden vastgesteld, niet of niet ten volle is voldaan'; dat enkele wetgevingen - zooals die van Salvador(*) - hen, die zonder wettige redenen weigeren openbare ambten te aanvaarden, met schorsing in het kiesrecht straffen(†); dat indiensttreding bij eene vreemde mogendheid vaak verlies van kiesbevoegdheid ten gevolge heeft; om eindelijk nog een oogenblik stil te staan bij een tweetal categorieën van personen, waaromtrent in sommige wetgevingen bijzondere bepalingen voorkomen: g e e s t e l i j k e n en m i l i t a i r e n.

(*) Zie ook art. 14 onzer Staatsregeling van 1798.

(†) In Saksen zijn diegenen van het kiesrecht uitgesloten, die van openbare ambten, de advocatuur en het notariaat ontzet of daarin geschorst zijn.

Wat de eersten betreft, bijna overal worden zij tot de stembus toegelaten, ook al kunnen zij - zooals ten onzent - geene zitting hebben in de Vertegenwoordiging. De eenige uitzonderingen op dezen regel zijn, meen ik, Freiburg, waar de kiesbevoegdheid alleen aan leeken (*Freiburger weltlichen Standes*) is toegekend, en... Brazilië, waar geestelijke personen en kloosterlingen van dit burgerschapsrecht zijn verstoken(*). Daarentegen is in Schaumburg-Lippe aan de gezamenlijke predikanten de keuze van een afgevaardigde opgedragen. - Ten aanzien van militairen valt op te merken, dat zij in sommige landen niet ter stembus mogen opgaan, z o o l a n g z i j z i c h o n d e r d e w a p e n e n b e v i n d e n. 'Les militaires et les assimilés de tous grades et de toutes armes des armées de terre et de mer ne prennent part à aucun vote quand ils sont présents à leur corps, à leur poste ou dans l'exercice de leurs fonctions' - bepaalt art. 2 der Fransche wet van 30 November 1875. In België en Italië geldt hetzelfde, doch alleen voor onderofficieren en minderen, terwijl eene dergelijke bepaling ook in Hongarije, in het Duitsche Rijk (ten aanzien van 'Personen des Soldatenstandes'), in Baden en Saksen-Meiningen bestaat. Eveneens in Servië en Bulgarije.

Vele wetgevingen sluiten dienstdoende militairen niet uitdrukkelijk uit, maar beschouwen hen niet als ingezetenen der gemeente, waar zij in garnizoen liggen, en beletten hen aldus, buiten verlof, ter stembus op te gaan. Anders in Hessen en Pruisen; anders ook in ons vaderland. 'Für Militärpersonen, welche sich bei der Fahne befinden, gilt der Standort als Wohnort' - zegt de wet, die in Hessen de samenstelling der Kamers en het kiesrecht regelt; eene bepaling, welke met die van art. 8 onzer eigen kieswet overeenstemt: 'Krijgslieden worden gehouden voor inwoners der gemeente, waar zij in bezetting liggen.' En de Pruisische wet van 30 Mei 1849 bevat het voorschrift: 'Die Militärpersonen des stehenden Heeres und die Stammmannschaften der Landwehr wählen an ihrem Standorte ohne Rücksicht darauf, wie lange sie sich an demselben vor der Wahl aufgehalten haben. Sie bilden, wenn sie in der Zahl von 750 Mann oder darüber, zusammenstehen, einen oder mehrere besondere Wahlbezirke. Landwehrpflichtige, welche zur Zeit der Wahlen zum Dienste einberufen sind, wählen an dem Orte ihres Aufenthalts für ihren Heimathsbezirk.'

Nadat wij dus gezien hebben, welke personen in de onderscheidene wetgevingen zijn uitgesloten, moeten wij het oog vestigen op de bijzondere voorwaarden, die daar, waar een zoogenaamd beperkt kiesrecht bestaat, aan de kiezers gesteld zijn, voorwaarden, wier strekking het is, de kiesbevoegdheid te beperken tot diegenen, die op de eene of andere wijze blijk gegeven hebben van eenige bekwaamheid of wier

(*) De Belgische wet van 26 April 1884 bepaalt, dat de leden van geestelijke orden *(communautés religieuses)* alleen in die gemeenten kunnen stemmen, waar zij hun domicilie van oorsprong hebben.

maatschappelijke stand, wier gegoedheid naast een zekeren graad van onafhankelijkheid een zekeren trap van ontwikkeling, eene zekere mate van kennis doet onderstellen. - Als grondslag van het kiesrecht kan dus gelden e e n e b e p a a l d e m a t e v a n k e n n i s, blijkende uit een afgelegd examen, het bezit van een diploma, het bekleeden van een ambt; of wel e e n e z e k e r e g e g o e d h e i d, waarvan de maatstaf gezocht kan worden in de belastingsom, die men betaalt, in de huurwaarde, die men verwoont, of in het inkomen, dat men geniet. De tweede grondslag heeft dit voordeel, dat hij tevens eene zekere mate van zelfstandigheid (in economischen zin) waarborgt, terwijl een afgelegd examen nooit anders kan bewijzen dan het bezit van eenige kundigheden, die voor den kiezer wel nuttig en noodig, maar toch niet het éénig noodige zijn.

Gaan wij thans na, hoe deze voorwaarden in de verschillende wetgevingen zijn geregeld.

E i s c h v a n b e k w a a m h e i d. Kiezersexamens behooren - spijt de examenwoede, waar de maatschappij onzer dagen aan lijdt, - nog tot de zeldzaamheden. Men weet, dat zij in 1883 in België ingevoerd zijn voor hen, die als kiezers voor de provinciale en gemeentebesturen willen optreden en niet onder de achttien categorieën van capaciteiten of onder de censusbetalers vallen; vergis ik mij niet, dan heeft het voorbeeld onzer zuidelijke naburen tot dusver nergens navolging gevonden. Overal elders, waar het ‘capaciteitenstelsel’ bestaat, worden bepaalde categorieën van personen, die hetzij een zeker ambt bekleeden, hetzij een doctoralen graad of eenig diploma bezitten, tot de stembus geroepen. - Terloops merk ik op, dat kennis van het lezen en schrijven in sommige wetgevingen uitdrukkelijk gevorderd wordt. Reeds de eerste staatsregeling van de Bataafsche Republiek deed dat, door alleen diengenen kiesrecht toe te kennen, die de Nederduitsche taal konden lezen en schrijven, evenals thans nog (om van andere Staten der Unie niet te gewagen) in Massachusetts van den kiezer wordt verlangd, dat hij in staat zij, de Grondwet in het Engelsch te lezen en zijn naam te teekenen. Maar wij behoeven den Atlantischen Oceaan niet over te steken. De Italiaansche wet van 22 Januari 1882 sluit diegenen uit, die lezen noch schrijven kunnen, en de Portugeesche van 8 Mei 1878 doet hetzelfde, maar alleen ten aanzien van hen, die geene hoofden van gezinnen zijn. Voorts houde men in het oog, dat de wijze, waarop de verkiezingen in de meeste landen plaats hebben, het noodzakelijk maakt, dat de kiezer in staat zij, zelf zijn stembriefje in te vullen.

Wat nu - om na deze korte uitweiding den draad van ons betoog weder op te vatten - het capaciteitenstelsel betreft, men herinnert zich, dat in 1848 ten onzent door de staatscommissie eene vergeefsche poging gedaan is, om de *gepromoveerden,* onafhankelijk van den census, tot het kiesrecht toe te laten. De meeste landen nu, waar dit stel-

sel bestaat, gaan veel verder. I t a l i ë kent het kiesrecht toe aan al diegenen, die met goeden uitslag het examen hebben afgelegd, voorgeschreven in de wet en het reglement aangaande de leervakken voor het verplicht lager onderwijs; voorts aan de werkende leden der academiën van wetenschappen of der sinds meer dan tien jaren bestaande academiën van letteren en kunsten, de leden van Kamers van Koophandel en fabrieken, de voorzitters, bestuurders en bestuursleden der landbouwvereenigingen; aan de schoolopzieners, leeraren, onderwijzers en bedienaren van den godsdienst; aan de gepromoveerden, procureurs, notarissen, landmeters, comptabelen, apothekers, veeartsen; aan hen, die een rang bekleeden bij de koopvaardij; aan de makelaars; aan de gemeentesecretarissen; aan al wie zekere examens hebben afgelegd; aan hen, die twee jaren of langer onder de wapenen geweest zijn en wegens hunne kennis vrijgesteld zijn van het bezoeken der regimentsschool of het onderwijs, daar gegeven, met vrucht hebben genoten; aan de leden der ridderschappen van het koninkrijk; aan hen, die voor het minst een jaar het lidmaatschap van den provincialen of gemeenteraad vervuld of het ambt van vrederechter, ondervrederechter, ‘vice-pretor’ eener gemeente of van deurwaarder bekleed hebben; aan hen, die gedurende een jaar of langer bestuurders geweest zijn van bank- of krediet-instellingen, naamlooze of commanditaire vennootschappen, coöperatieve vereenigingen of administrateurs van liefdewerken; aan de dienstdoende of rustende beambten van den Staat, van het huis des Konings, van de bureelen van het parlement, van de koninklijke ridderschap, van de provinciën, van de gemeenten, van de liefdewerken en van tal van andere instellingen, die ik hier, om niet te veel van het geduld mijner lezers te vorderen, maar niet alle zal opnoemen; aan de officieren en onderofficieren van leger en vloot, ook nadat zij den dienst hebben verlaten; aan hen, wier borst met zekere ridderorden versierd is.

S p a n j e laat nevens de censuskiezers de volgende categorieën tot de stembus toe: de leden van zekere geleerde genootschappen, leden van kapittels, pastoors en kapelaans; ambtenaren, die eene zekere jaarwedde genieten; gepensionneerde ambtenaren en hen, die aan het hoofd van bestuurscollegiën gestaan hebben; oud-officieren bij de land- en zeemacht en alle militairen, die het kruis van de Sint-Ferdinandsorde dragen; gediplomeerden, schilders en beeldhouwers, die met een eersten of tweeden prijs bekroond zijn op nationale of internationale tentoonstellingen; griffiers, notarissen, procureurs, enz., hoogleeraren, leeraren en onderwijzers aan staatsinrichtingen, leeraren bij het middelbaar en onderwijzers bij het lager onderwijs, die in het bezit zijn eener akte.

In H o n g a r i j e eindelijk bepaalt de wet van 26 November 1874: Kiezers zijn in het district, waar zij hun voortdurend verblijf hebben, onafhankelijk van hun inkomen: de leden der Hongaarsche Academie, de hoogleeraren, de academische kunstenaars, de doctoren, de advo-

caten, de notarissen, de ingenieurs, de heelmeesters, de apothekers, de landbouwers, de gediplomeerde ambtenaren bij het bosch- en mijnwezen, de priesters en vicarissen, de gemeentesecretarissen, de schoolmeesters en de gediplomeerde bewaarschoolhouders(*).

Algemeen kiesrecht en capaciteitenstelsel behooren niet bij elkander. De democratie duldt geene aristocratie van den geest. Zij eischt gelijkheid voor allen. Toch vindt men in sommige landen met algemeen kiesrecht iets, wat aan een capaciteitenstelsel doet denken. Ik denk hier aan P o r t u g a l. Terwijl daar als regel geldt, dat men het kiesrecht eerst deelachtig wordt, als men zijn 25ste jaar voltooid heeft, kunnen zekere categorieën reeds na de voltooiing van hun twintigste jaar als kiezers optreden. Tot die categorieën behooren vooreerst alle gehuwden, en voorts de officieren der land- en zeemacht, de priesters, de candidaten (bacheliers) aan de Universiteit van Coïmbra, de leerlingen van de polytechnische school te Lissabon en de polytechnische Academie te Porto, van de zeevaartkundige, de militaire en de geneeskundige school te Lissabon en te Porto, de doctoren en candidaten (bacheliers) van de vreemde universiteiten, mits zij bevoegd zijn, in het koninkrijk hunne praktijk uit te oefenen; de leden van de koninklijke Academie van wetenschappen te Lissabon en de leeraren bij het lager en middelbaar onderwijs; diegenen, die de lessen aan de gymnasiën van het koninkrijk hebben gevolgd. - In een anderen vorm treedt het capaciteitenstelsel naast het algemeen kiesrecht op, waar diegenen, welke tot eene zekere groep van uitverkorenen behooren, gezamenlijk, afgescheiden van de overige staatsburgers, een zeker aantal afgevaardigden kiezen. Op dit punt kom ik later terug.

Uit hetgeen hier is medegedeeld, blijkt, dat het capaciteitenstelsel overal, waar het bestaat, een aanvullend karakter heeft.

Nergens is het bekleeden van een zeker ambt, het bezit van zekere bekwaamheid de eenige voorwaarde van kiesbevoegdheid.

Steeds worden de zoogenaamde capaciteiten naast diegenen, wien uit anderen hoofde kiesrecht is toegekend, ter stembus opgeroepen.

V e r m o g e n schept niet alleen het vermoeden van bekwaamheid, maar waarborgt ook eene zekere mate van onafhankelijkheid. De juistheid dezer uitspraak wordt ook door de bezadigde voorstanders van het ‘algemeen stemrecht’ in zooverre erkend, als zij de b e d e e l d e n van het kiesrecht willen uitsluiten. Gegoedheid of vermogen kan op verschillende wijze blijken. Men kan haar afleiden uit het bedrag, dat de staatsburger betaalt aan directe belasting; men kan haar opmaken uit de huur, die hij verwoont, uit de inkomsten, die hij trekt, of uit de goederen, die hij bezit. Men kan een enkelen maatstaf aanleggen - zooals bij ons het geval is -; men kan ook meer dan één bewijs van gegoedheid toelaten.

(*) ‘Les professeurs diplomés de crêches’, gelijk het in de Fransche vertaling dezer wet in het *Annuaire* IV 311 vlg. heet.

Sommige wetgevingen stellen b e l a s t i n g b e t a l i n g in het algemeen tot voorwaarde van kiesbevoegdheid; het bedrag der belasting is daarbij onverschillig. Doorgaans komt alleen directe belasting in aanmerking. Op dezen grondslag steunt het kiesrecht in Beieren, Hessen (behalve voor militairen in dienst en invaliden), Oldenburg, Saksen-Altenburg, Saksen-Coburg-Gotha, Schwarzburg-Rudolstadt, Reuss (oudere linie) en in enkele Staten der Unie. Eveneens in Rumenië, waar belastingbetaling echter niet de *eenige* grondslag is.

Meer beperkt is het kiesrecht in die landen, waar een bepaald b e l a s t i n g c i j f e r wordt gevorderd. Als eenige grondslag van kiesrecht geldt het belastingcijfer in Nederland, België en Luxemburg, naast andere grondslagen in Italië, Spanje, Oostenrijk, Hongarije, Saksen, Waldeck.

De *minima* loopen zeer uiteen; zij bedragen:

in *Nederland* volgens de Grondwet tusschen *f* 20 en *f* 160, volgens de kieswet tusschen *f* 20 en *f* 132;

in *België* fr. 42.32;

in *Luxemburg* fr. 30;

in *Spanje* aan grondbelasting 25 pesetas (*f* 11,87½), aan bedrijfsbelasting 50 pesetas (*f* 23,75);

in *Italië* (waar de provinciale belastingen worden medegerekend) 19,80 lires (*f* 9.40);

in *Oostenrijk* 5 Fl. (*f* 5.85);

in *Saksen* en in *Waldeck* 3 Mark (*f* 1.80);

in *Reuss* 30 pf. (*f* 0.18)(*).

Een andere maatstaf van gegoedheid is de h u u r w a a r d e. Tusschen dezen grondslag en den belastingcensus laat - zooals men weet - het Regeeringsontwerp den wetgever de keus door de bepaling: ‘De leden van de Tweede Kamer worden regtstreeks gekozen door de meerderjarige mannelijke ingezetenen, Nederlanders, die als hoofden van gezinnen, krachtens persoonlijk of zakelijk regt, eene woning van eene door de wet voor iedere gemeente bepaalde jaarlijksche huurwaarde, voor de ongestoffeerde woning berekend, in gebruik hebben. Onder hoofden van gezinnen zijn ook alleenwonende personen begrepen. - Het minimum van de bedoelde huurwaarde wordt in de gemeenten voor welke de laagste maatstaf van huurwaarde wordt aangenomen, niet lager bepaald dan *f* 36 en in de gemeenten voor welke de hoogste maatstaf wordt aangenomen, niet hooger dan *f* 250. - De wet kan ook het kiesregt toekennen aan de meerderjarige mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die krachtens aanslag in éénige Rijksbelasting, waarvan het genot van gebouwde of ongebouwde eigendommen, krachtens regt van bezit of eenig ander zakelijk regt, den grondslag uitmaakt, eene bij de wet bepaalde som betalen, welke

(*) Voor de herleiding van vreemde geldmunten heb ik Staring's *Lijst van alle binnen- en buitenlandsche Maten*, *Gewichten en Munten* (3de dr. 1885) gebruikt.

voor geene gemeente lager dan op *f* 20 in het jaar gesteld wordt.' -

In de meeste wetgevingen komt de huur- of pachtwaarde naast andere grondslagen voor; zoo is het in Zweden, Noorwegen en Italië.

In Zweden is ieder kiesbevoegd, die eigenaar of vruchtgebruiker is van een onroerend goed, voor de belasting op ten minste 1000 kronen (*f* 660) geschat; die voor zijn leven of niet minder dan vijf jaren een stuk land in pacht heeft, geschat op 6000 kronen (*f* 3960); of die over een jaarlijksch inkomen van 8000 kronen (*f* 5280) of meer belasting aan den staat betaalt. - In Noorwegen wordt gevorderd, behalve voor ambtenaren en oud-ambtenaren, dat men een stuk land, hetwelk ingeschreven is in het kadaster, in eigendom of voor meer dan 5 jaren in pacht hebbe, of dat men in eene stad of een burg een huis of kapitaal bezitte van 300 riksbankdalers (*f* 400) of het stedelijk burgerrecht geniete. - In Italië zijn kiesgerechtigd, behalve de vroeger vermelde categorieën, pachters van landerijen, die zelven den grond bebouwen en eene pacht van ten minste 500 lire (*f* 237.50) betalen of die recht hebben op een deel van den oogst, of die de pachtsom geheel of ten deele in vruchten voldoen, in beide laatste gevallen onder voorwaarde, dat de grond voor ten minste 80 lire met inbegrip van de provinciale opcenten in de directe belasting zij aangeslagen. - In Saksen, waar een belastingcensus bestaat, heeft bovendien ieder kiesrecht, die ter plaatse zijner inwoning een woonhuis en erf bezit. - Hetzelfde is in Waldeck het geval, doch aldaar maakt ook het bezit van een stuk grond ter waarde van ten minste 100 Thlr. kiesbevoegd. - In Portugal geldt een ander bewijs van gegoedheid; aldaar wordt het genot van een jaarlijksch inkomen van 100.000 reis (*f* 266) gevorderd, met vrijstelling van hen, die een academischen graad bezitten. - De Bulgaar, die niet uit anderen hoofde kiesbevoegdheid heeft, moet eigenaar of mede-eigenaar van onroerende goederen, binnen zijne gemeente gelegen, of zoon of kleinzoon eens dusdanigen eigenaars of mede-eigenaars zijn. - Zoo ziet men, dat het niet aan verscheidenheid van grondslagen ontbreekt.

Het zal den lezer wellicht niet zijn ontgaan, dat ik tot dusverre niet heb gesproken van de wijze, waarop de kiesbevoegdheid in Groot-Britannië geregeld is. Ik wenschte - ziedaar de reden van dit schijnbare verzuim - het Engelsche kiesrecht om zijn eigenaardig karakter afzonderlijk te behandelen, waartoe zich hier eene geschikte gelegenheid voordoet. Daarbij zal ik mij - zooals vanzelf spreekt - tot enkele hoofdtrekken bepalen.

Waarin bestaat het eigenaardige van het Britsche kiesrecht? Voornamelijk hierin, dat het niet door eene enkele wet in zijn geheel, maar door onderscheidene wetten bij gedeelten geregeld is, zóó, dat iedere wet nieuwe kiesrechten aan de oude toevoegt.

De voornaamste daarvan zijn van 1832, 1875 en 1884. - De tegen-

woordige toestand is als volgt. Het Lagerhuis (*House of Commons*) bestaat uit 670 leden, afgevaardigd door Graafschappen (*counties*), steden (*boroughs*) en Universiteiten van het Vereenigd Koninkrijk (Engeland en Wales, Schotland en Ierland). Zoo beknopt mogelijk zal ik hier de vereischten voor de kiesbevoegdheid in de steden, de Graafschappen en de Universiteiten mededeelen: oudere dan voor 1832 dagteekenende kiesrechten, die nog bestaan, zooals dat der *freemen*, laat ik buiten beschouwing, voor zoover de steden en de graafschappen betreft.

I. *Steden.* Ieder is kiezer in de steden, die - behalve het algemeene vereischte van meerderjarigheid en wettelijke bekwaamheid - aan eene der volgende bijzondere voorwaarden voldoet: (*a*) dat hij sedert 12 maanden in een huis of een afzonderlijk deel van een huis wone en aangeslagen zij in de armenbelasting(*), of (*b*) dat hij zonder een eigen huishouden te hebben, gemeubelde of ongemeubelde kamers bewone van eene huurwaarde van niet minder dan 10 £ 's jaars ongemeubeld, of (*c*) dat hij als ambtenaar of geëmployeerde vrije woning hebbe, in welk geval ondersteld wordt, dat de aanslag in de armenbelasting op zijn naam geschied is en hij die belasting voldaan heeft(†). Men lette hierbij op de *eenvormigheid* van den huurwaarde-census, waarbij geen onderscheid naar de plaatselijke gesteldheid gemaakt wordt.

II. *Graafschappen.* Het kiesrecht ten plattelande berustte tot voor weinige jaren op andere grondslagen dan de kiesbevoegdheid in de steden. De wet van 1884 heeft echter het radicaal van kiezer in de ‘boroughs’ in zijn geheel overgebracht op de ‘counties’. Wie dus aan een der boven aangewezen vereischten voldoet, is kiezer, zoowel in Ierland of in Schotland als in Engeland en Wales. Ook hebben - zoowel in de steden als in de graafschappen - diegenen kiesrecht, die gebruikers zijn van landen, die 10 £ netto per jaar opbrengen en waarop geene huizen of gebouwen staan; alsmede eenige andere categorieën van personen, wier kiesrecht van de wet van 1832 dagteekent, waartoe in de Engelsche graafschappen ook zekere capaciteiten, nam. geestelijken, schoolmeesters, kosters en doodgravers (*benificed clergymen, irremovable*, *schoolmasters*, *parish clerks, and sextons*) behooren, maar die toch voor het meerendeel hunne kiesbevoegdheid aan bezit of inkomen ontleenen.

III. *Universiteiten.* Twee Engelsche universiteiten (*Oxford* en *Cambridge*) en één Iersche (*Dublin*) zenden afgevaardigden (ieder twee) naar het Lagerhuis. Het recht van Oxford en Cambridge is van Jacobus den Eerste herkomstig. Kiezers zijn diegenen, die zekere examens

(*) *Vijf zesde* gedeelten van het kiezerspersoneel oefenen hun recht op dezen grondslag uit. Huismanskiesrecht.

(†) Deze laatste voorwaarde dagteekent van de wetten van 1884-'85.

hebben afgelegd of eene eervolle onderscheiding aan hunne universiteit hebben verworven(*).

Nadat wij dus gezien hebben, welke voorwaarden in de verschillende landen aan de uitoefening van het kiesrecht zijn gesteld, wil ik, alvorens te eindigen, - want al is de stoffe nog geenszins uitgeput, ik mag niet te veel van 's lezers geduld vergen - nog op twee punten de aandacht vestigen. In de eerste plaats herinner ik, dat de verkiezingen in sommige landen rechtstreeks, in andere door tusschenkomst van gekozen kiezers plaats hebben. Waar de zoogenaamde 'getrapte' verkiezingen bestaan, is de kracht van het algemeen kiesrecht niet weinig getemperd en zijn er minder ernstige gevaren van te duchten. In sommige landen - en dit is opmerkelijk - treft men beide stelsels naast elkander aan; sommige kiezersgroepen - waarover later - hebben daar directe, andere indirecte keus. Rechtstreeksch kiesrecht vindt men, met algemeen stemrecht vereenigd, in Duitschland, Frankrijk, Denemarken (Folkething), Griekenland, Wurtemberg, Saksen-Meiningen, Lippe, Lubeck, Bremen, de meeste Zwitsersche kantons en de meeste Staten der Unie; met beperkt stemrecht vereenigd, in Nederland, België, Groot-Britannië, Hongarije, Italië, Spanje, Portugal, Rumenië, Saksen, Luxemburg, Saksen-Altenburg, Schwarzburg-Rudolstadt, Reuss (oudere linie), Reuss (jongere linie), Hamburg. Indirecte verkiezingen daarentegen, met algemeen kiesrecht, treft men aan in Pruisen, Baden; met beperkt kiesrecht, in Zweden, Noorwegen, Bulgarije, Beieren, Hessen, Oldenburg, Saksen-Coburg-Gotha, Waldeck. Beide naast elkander, met algemeen kiesrecht, in Saksen-Weimar-Eisenach, Anhalt; zonder algemeen kiesrecht, in Oostenrijk en Servië.

Het tweede punt, waarbij ik wil stilstaan, is van niet minder belang. Ik bedoel den verschillenden invloed, die in sommige landen aan de onderscheidene kiesbevoegden is toegekend; hetzij doordat de eene

(*) SHELDON AMOS. *A primer of the English Constitution and Government.* London, 1877, blz. 27. Over het Engelsche kiesrecht zie men o.a. MR. A.J.W. FARNCOMBE SANDERS in *De Gids*, 1885, IV. 305 vlg., en vooral ALEXANDER PAUL. *The history of reform a record of the struggle for the representation of the people in parliament*, 5th ed. London 1885, inzonderheid blz. 172, 201, 233 en 294. Als uitkomsten van de wet van 1884 geeft PAUL ter laatst aangehaalde plaatse op: '*Franchise.* Extended to all male householders in counties and in Ireland, and to heads of houses inhabiting, by virtue of any office, service or employment, to male lodgers paying 10 £ clear yearly value, in counties and in Ireland - thus establishing a uniform household, lodger and service franchise in all counties and boroughs throughout the United Kingdom. - Extended to occupiers of land of £10 clear yearly value on which there are no houses or buildings.... Restricted (Faggot- vote Restriction) in respect of rent charges to the owner of the whole of the tithe rent charge of a rectory, vicarage, chapelry, or benefice to which an apportionment of tithe rent charge shall have been made in respect of any portion of tithes; and, in respect of joint ownership in land or tenements, to one only of the owners, unless the joint owners derive their interest by descent, succession, marriage, marriage settlement or will, or occupy and carry on business on the joint premises, in which cases they may be all registered as owners if the value of the interest of each be sufficient to qualify.'

kiezer meer stemmen kan uitbrengen dan de andere, naar gelang van belastingsom of vermogen, hetzij ten gevolge van eene zoodanige groepeering van de kiezers, waardoor de stem des eenen meer invloed heeft op de uitkomst der verkiezing dan die des anderen. Wat nu deze beide stelsels aanbelangt, zoo menigvuldig als het laatste voorkomt, zoo schaars treffen wij het eerste aan. Ik weet er slechts één voorbeeld van aan te halen. In een vorm, die aan eene naamlooze vennootschap doet denken, vindt men het in de Zweedsche steden. Ieder kiezer heeft aldaar namelijk bij de verkiezingen voor de gemeenteraden evenveel stemmen, als hij kronen (*f* 0.66) betaalt aan belasting, met dien verstande echter, dat hij nooit meer dan honderd en in de steden van nog geen 25.000 inwoners nooit meer dan een vijftigste gedeelte van de gezamenlijke stemmen mag uitbrengen(*). Men behoeft waarlijk geen democraat te zijn, om dit stelsel al te plutocratisch te achten! - Het andere, dat ik het groepenstelsel noem, komt vooral in onderscheidene Duitsche staten voor. Men verwart het licht met het standenstelsel - dat o.a. in Mecklenburg en Wurtemberg bestaat - te meer daar het in sommige landen daarmede is vereenigd. Toch verschillen beide stelsels in aard en wezen; het standenstelsel heeft doorgaans een historischen grondslag en steunt op gemeenschap van belang; het groepenstelsel, meer *mechanisch* dan *organisch*, strekt, om te voorkomen, dat de groote menigte een alles overheerschenden invloed op den uitslag der stemmingen oefent, om - met het allemanskiesrecht vereenigd optredende - de heerschappij van 't onverstand te keeren, m.a.w. om, naar 't woord onzer vaderen, te zorgen, dat het land evenmin ‘verknecht’ als ‘verheerd’ worde. - Men vindt het in de eerste plaats in Pruisen, waar, zooals wij gezien hebben, ook door de indirecte verkiezingen de werking van het algemeen kiesrecht wordt getemperd. Art. 71 der staatsregeling bepaalt, dat op iedere 250 zielen een kiezer (Wahlmann) moet gekozen worden en dat de ‘Urwähler’ (kiezerskiezers) naar het cijfer hunner directe belastingen in drie groepen worden ingedeeld, in dier voege, dat de leden van iedere groep te zamen een derde gedeelte vertegenwoordigen van het bedrag, dat door alle kiesgerechtigden gezamenlijk aan belasting wordt betaald. Iedere groep nu kiest een derde der kiesgemachtigden (Wahlmänner) en kan in verschillende districten worden verdeeld, die echter niet meer dan 500 kiezers mogen bevatten. De kieswet van 30 Mei 1849 behelst bepalingen voor het geval, dat er geene rijks-directe-belasting geheven wordt; in de plaats daarvan treedt dan directe gemeentebelasting, en waar ook deze bij uitzondering niet mocht bestaan, moet door het gemeentebestuur worden geschat, hoeveel, bijaldien er eene klassenbelasting bestond, ieder ingezetene daarin zoude hebben te betalen. Tot de derde

(*) Demombynes. I blz. 125-134.

groep behooren, zooals ik zeide, ook al diegenen, die niet in de belasting bijdragen. De werking van dit stelsel is duidelijk: met het rijzen of dalen des aanslags rijst of daalt het peil van den staatkundigen invloed.

Eenigszins anders is het in Saksen-Meiningen. Van de vier en twintig leden des Landdags worden vier gekozen door de grondbezitters, die de meeste grondbelasting (minimum 20 Thlr), vier door de kiezers, die de meeste personeele belasting betalen, en 16 door de overige burgers, die niet van het kiesrecht zijn uitgesloten.

In Oldenburg zijn de kiezers evenals in Pruisen in drie groepen ingedeeld, zóó, dat de leden van iedere groep gezamenlijk een derde van het volle bedrag der belastingen betalen. Algemeen kiesrecht bestaat hier echter niet: wie niet bijdraagt in de belastingen, neemt geen deel aan de stemming.

In Saksen-Altenburg vindt men iets, wat als eene vereeniging van het groepen- en het standenstelsel kan beschouwd worden. Terwijl allen, die directe belasting betalen, aldaar kiesrecht genieten, is aan de hoogst aangeslagenen de bevoegdheid toegekend, gezamenlijk een zeker gedeelte der afgevaardigden (negen van de dertig) te kiezen. In zoover een groepenstelsel. Wat echter de 21 overige afgevaardigden betreft, van deze wordt een gedeelte (nam. negen) in de steden en een ander gedeelte (twaalf) ten plattelande gekozen. In zoover dus tevens een standenstelsel.

Eene dergelijke vermenging van standen- en groepenstelsel vindt men ook in Saksen-Weimar-Eisenach. Een standenstelsel, in zoover als de leden van de ridderschap het recht hebben, uit hun midden één afgevaardigde te benoemen; een groepenstelsel, wat de overige staatsburgers aangaat, die in drie groepen (waarbij echter niet zooals in Pruisen en elders de belastingsom als maatstaf dient) verdeeld zijn: nam.: 1°. de grondeigenaars, die een inkomen hebben van niet minder dan 1000 Thaler: deze kiezen vier afgevaardigden; 2°. diegenen, die uit eene andere bron dan het grondbezit een gelijk inkomen trekken: door deze groep worden vijf leden van den landdag gekozen; eindelijk zijn in eene derde groep al de overige burgers vereenigd, die niet van het kiesrecht zijn uitgesloten. Hierbij valt nog op te merken, dat er in de eerste en tweede rechtstreeks en in de derde groep trapsgewijs wordt gekozen.

In Saksen heeft men twee standen: de steden en het platteland. - In Schwarzburg-Rudolstadt, waar schatplichtigheid voorwaarde is van kiesbevoegdheid, zijn de hoogst aangeslagenen in 's lands directe belastingen (nam. zij, die ten minste 70 Florin of 40 Thaler betalen,) in eene afzonderlijke groep vereenigd, die 4 leden van den landdag kiest; de 12 overige leden worden door de andere kiesgerechtigden aangewezen. - In Schwarzburg-Sondershausen wordt de landdag voor een derde of minder door den Vorst, voor een derde door de hoogst

aangeslagenen en voor een derde door de overige kiezers gekozen. - In Brunswijk vindt men eene groepeering en eene ondergroepeering, weder vermengd met een standenstelsel. Tien leden van de ‘Landesversammlung’ worden door de steden, 12 door het platteland, 21 door de hoogst aangeslagenen (wederom in drie groepen verdeeld), 3 door de Evangelische kerk afgevaardigd. Steden en platteland kiezen trapsgewijs, de hoogst aangeslagenen en de Evangelische kerk hebben rechtstreeksch kiesrecht. De eerste groep der hoogst aangeslagenen bestaat uit eigenaren, die grondbelasting betalen, en is naar het bedrag dezer laatste weder in tweeën gesplitst, de tweede uit kooplieden, die bedrijfsbelasting betalen, de derde uit hen, die andere beroepen uitoefenen en in de personeele belasting bijdragen.

Een echt standenstelsel vinden wij in Wurtemberg. De Tweede Kamer bestaat aldaar uit: dertien leden, door de ridderschap (‘ritterschaftlicher Adel’) uit haar midden gekozen, uit de zes Protestantsche ‘General-Superintendenten’, uit den landsbisschop, een door het domkapittel gekozen lid en den Roomsch-Katholieken decaan, die de oudste in rang is, uit den Kanselier der landsuniversiteit, uit een gekozen afgevaardigde van elke der volgende steden: Stuttgart, Tübingen, Ludwigsburg, Ellwangen, Ulm, Heilbronn en Reutlingen, en uit gekozen afgevaardigden van ieder ‘Oberamtsbezirk’. - In Hessen is die vergadering samengesteld uit 10 afgevaardigden van de acht steden, die een bijzonder kiesrecht hebben, en uit 40 leden, door de andere steden en plattelandsgemeenten in kiesdistricten gekozen.

Acht kiezersgroepen werken samen, om in Bremen de ‘Bürgerschaft’ te vormen. Deze bestaat uit 150 leden, waarvan 14 gekozen worden door hen, die aan eene universiteit zijn opgeleid, 42 door leden der Kamer van Koophandel (*Theilnehmer des Kaufmannsconvents*), 22 door leden der Kamer van Nijverheid (*Theilnehmer des Gewerbeconvents*), 8 door kiezers voor de Kamer van Landbouw en 64 door de overige staatsburgers in dier voege, dat de inwoners der stad Bremen 44, die van Vegesack 4, die van Bremerhaven 8 en de elders binnen het staatsgebied wonenden insgelijks 8 leden kiezen. - In Hamburg treft men drie kiezersgroepen aan. De helft der leden van de ‘Bürgerschaft’ wordt door alle kiesgerechtigden gezamenlijk gekozen; de wederhelft door twee groepen, die ieder veertig leden kiezen: grondbezitters en zekere capaciteiten. - In Waldeck zijn de kiezers naar mate van hun belastingcijfer in drie groepen ingedeeld. - In Reuss (oudere linie) kiezen de bezitters van heerlijkheden en andere groote grondbezitters twee, de andere kiesgerechtigden zeven afgevaardigden. Drie van de 15 kamerleden worden in Reuss (jongere linie) door de hoogst aangeslagenen in 's lands belasting (minimum 12 Mark) gekozen. - Anders in Schaumburg-Lippe. De landdag bestaat aldaar uit 15 leden, waarvan twee door den Vorst uit de grondbezitters worden genomen. Als kiezers van de overige zestien leden zijn aangewezen: de adellijke grondbezit

ters (*der inländische ritterschaftliche Grundbesitz*,) de predikanten (ieder dezer categorieën kiest één afgevaardigde), zekere capaciteiten (drie afgevaardigden), de steden (ook drie afgevaardigden), de ambten (zeven afgevaardigden). Eindelijk - en daarmede neem ik van Duitschland afscheid - merk ik op, dat in Lippe-Detmold, waar algemeen kiesrecht bestaat, de kiezers in drie of liever in vier (want de eerste groep is weder gesplitst) groepen zijn geschikt, zoodat de eerste groep gevormd wordt door hen, die ten minste 18 M. aan grondbelasting betalen, de tweede door de kiesgerechtigden, die ten minste 180 Mark in de inkomstenbelasting bijdragen, de derde door diegenen, wier grond- en inkomstenbelastingcijfer ten minste 36 Mark beloopt, en de vierde door al de overigen.

Maar ook buiten de grenzen van het Duitsche Rijk treffen wij dergelijke kiezersgroepeeringen aan. Ik wijs op Oostenrijk, waar de groote grondeigenaars (in Dalmatië: de hoogst aangeslagenen), de steden en de kamers van koophandel en nijverheid als drie afzonderlijke kiescollegiën optreden en waar de plattelandsgemeenten eene vierde groep vormen, die in onderscheiding van de andere slechts eene indirecte keus heeft. Ik wijs ook op Denemarken, alwaar de helft der kiezers van het *Landsthing* (Eerste Kamer, voor het Folkething bestaat rechtstreeksch algemeen stemrecht zonder indeeling in groepen) gekozen wordt door de kiesbevoegden in het algemeen, de wederhelft door die kiesgerechtigden, die gedurende het laatste jaar voor een inkomen van ten minste 2000 Rixdaler (*f* 2650) in de belastingen zijn aangeslagen. Is 's lezers geduld nog niet ten einde, dan vestig ik zijne aandacht nog op Rumenië, met zijne drie groepen van kiezers voor zijne ‘representarea nationala’; tot de eerste groep behooren daar al diegenen, die uit hun grondbezit een inkomen trekken van ten minste 1200 leys (francs); de tweede groep wordt gevormd door de stadbewoners, die aan den Staat eene directe belasting opbrengen van niet minder dan 20 leys, met toevoeging van hen, die wetenschappelijke betrekkingen (professions liberales) bekleeden, gepensionneerde officieren, leeraren en kweekelingen van staatsscholen, terwijl al de overige belastingbetalers, mitsgaders de dorpsschoolmeesters en priesters, en diegenen, die eene jaarlijksche pacht van ten minste 1000 leys betalen, in de derde groep zijn vereenigd.

Eene spreekwijs zegt: ‘Vele wegen leiden naar Rome’ - en inderdaad, als wij nagaan, op hoe verschillende wijzen, blijkens het boven medegedeelde, het kiesrecht in de onderscheidene landen geregeld is, dan moeten wij wel tot de slotsom komen: ook hier kan langs verschillende wegen de eindpaal worden bereikt. Die eindpaal is, dat er goede keuzen gedaan worden, en daartoe is het noodig, dat on-

zelfstandigen en onkundigen van de stembus worden geweerd. In alle landen - wij hebben het gezien - vindt men dan ook eene schifting, hetzij door toekenning, hetzij door ontzegging van het kiesrecht aan bepaalde groepen. De vraag is slechts: waar behoort de grens te worden getrokken? wat is de rechte maatstaf? Die grens te trekken, dien maatstaf te vinden, is eene hoogst moeielijke taak. Aan bekwamere mannen worde zij overgelaten. Één ding behoeft hier niet betoogd, maar kan niet te vaak herinnerd worden, dat namelijk de regeling van het kiesrecht een vraagstuk is, hetwelk onmogelijk overal en te allen tijde op dezelfde wijze, als 't ware naar een stalen regel, kan worden opgelost. Veel - bijna alles - hangt hierbij af van landaard en volksgeest. De wetgever, die dat uit het oog verliest, stelt zichzelven aan bittere teleurstelling, den Staat aan verwarring en groote gevaren bloot. Daar zijn volken (wij weten het), waarbij de gemeenschapszin, datgene, wat men politieken geest noemt, krachtig is ontwikkeld; daar zijn ook volken met sterke individualistische neigingen, liefst alleen zich moeiende met eigen zaken, weinig belangstellende in algemeene belangen, de zorg voor de openbare zaak liefst aan de heeren overlatende. Zoude nu hetzelfde kiesrecht voor beide soorten van volken geschikt kunnen zijn? Hoe leerzaam daarom ook een blik - al is het ook een vluchtige blik - op vreemde staatsinstellingen moge zijn, men wachte er zich voor, blindelings na te volgen, wat buiten eigen grenzen bij andere zeden en anderen volksaard bestaat en daar misschien goede vruchten oplevert.

Wetten zijn kleederen, die, om goed te passen, op de maat moeten gemaakt zijn.

MR. C. BAKE.

's-Gravenhage, Februari 1886.

De schoolstrijd in België.
(Vervolg.)

V.

De manifesten van het episcopaat, in al de kerken van België voorgelezen en in ontelbare exemplaren over het land verspreid, hadden den verwachten uitslag niet geleverd. De Kamers hadden de wet gestemd, de *Moniteur Belge* ze afgekondigd en de Regeering ze in uitvoering gesteld; en nergens hadden die gebeurtenissen de bevolkingen ontroerd. Tevergeefs hadden gedurende verscheidene maanden de heeren pastors de bisschoppelijke oorlogsverklaringen tot tekst hunner sermoenen gekozen en gecommentarieerd, den lof der vroeger ontoereikend geoordeelde wet van 1842 gesproken, hare verdwijning betreurd en de nieuwe wet ongodsdienstig en goddeloos gescholden; het land was kalm gebleven. Vruchteloos waren de sermoenen met gebeden voor het behoud van den verdrukten godsdienst en het zielenheil der schooljeugd, *de schoone ziel van 't kind,* als het heette, opgeluisterd; het had den uitslag niet gewijzigd. Zelfs het indrukwekkende schietgebedje: ‘Van scholen zonder God en meesters zonder geloof, verlos ons, Heer!’ dat weken achtereen van den kansel der vrome gemeente had in de ooren geklonken, had niet gebaat. Het nuttelooze hunner pogingen inziende, hadden de predikers het raadzaam geoordeeld, het achterwege te laten en voortaan zich te bepalen bij min of meer heftige uitvallen tegen de *ongelukswet (loi de malheur)*, de ministers, die ze hadden durven voordragen, de meerderheid, die ze had aangenomen, den Koning, die ze had bekrachtigd, en de openbare ambtenaars, die ze durfden uitvoeren.

Een andere uitslag, waarop men insgelijks had gerekend, was evenmin verkregen. Naardien twee derden der onderwijzers en onderwijzeressen in geestelijke normaalscholen hunne opleiding hadden ontvangen en het overige derde in Staatsnormaalgestichten, even godsdienstig ingericht, had men zich gevleid, dat zoo niet allen, toch de meesten hunner zouden geweigerd hebben, in de gemeentescholen werkzaam te blijven. Het ware eene zegepraal geweest voor de oppositie, hadde den Staat ernstige moeilijkheden berokkend en hem genoodzaakt, ongediplomeerde onderwijzers en onderwijzeressen aan te stellen, totdat hijzelf in zijne normaalscholen het vereischte personeel gevormd had. Die

moeilijkheden werden der Regeering gespaard. De onderwijzers en onderwijzeressen hadden hunne functiën niet opgegeven, en buiten de kloosterbroeders en zusters was het getal dergenen, die het officieel onderwijs verlieten, gering, wanneer men de drukking in aanmerking neemt, van verschillende zijden op hen uitgeoefend, en de talrijke middelen, in het werk gesteld, om tot verzaken van ambtsplicht te nopen. Geheime onderhandelingen met hen, die men met geld of beloften meende te kunnen verleiden; tegenwerking en kwaadwilligheid van clericale gemeentebesturen en bestendige deputaties; bedreigingen van allen aard, weigering van betaling, kwellingen, plagerijen, vervolgingen, niets van dat alles had de onderwijzers en onderwijzeressen tot het breken van hun eed, tot overloopen kunnen bewegen. Zelfs een aantal geestelijke zusters waren op haar post gebleven en lieten zich tot verlaten van het officieel onderwijs niet overhalen.

Men roemt dikwijls het gezond verstand van onzen landaard; en zeker is het, dat onze bevolkingen, aan hare eigen ingevingen overgelaten, over menschen en dingen veelal met juistheid weten te oordeelen. Dat zij het hier zoo algemeen zouden doen, aan de inblazingen der clericale politiek wederstaan en enkel haar gevoel van recht en billijkheid raadplegen, had niemand het gewaagd te veronderstellen. En toch was het zoo. Men noemde de nieuwe schoolwet ongodsdienstig, goddeloos, maar nademaal zij er niets in vonden, dat het verwijt rechtvaardigde, zagen zij in de eindelooze klachten en scherpe uitvallen harer tegenstanders alleen, wat in deze werkelijk was, namelijk politiek en wel van de minst goede soort, de politiek van het eigenbelang. Daarom lieten zij zich niet opruien, bleven kalm en gingen voort van de openbare school geen kwaad te denken. Het was nog meer het geval met de onderwijzers en onderwijzeressen der gemeentescholen. Godsdienstig waren allen, wij aarzelen niet te zeggen in den buiten zonder uitzondering, daarbij wars van politiek gehaspel, als lieden, die leerlingen hadden, wier ouders tot verschillende gezindheden behoorden. Zij begrepen niet, hoe met eene wet, waarin zij evenmin iets bespeurden, wat vijandigheid tegen den godsdienst verried, hunne scholen voortaan zonder God en zijzelven meesters zonder geloof zouden wezen. Zij koesterden de overtuiging, dat die scholen niet eens neutrale scholen in den eigenlijken zin zouden zijn en dat in hun onderwijs, buiten het invoeren der nieuwe vakken, geene verandering zoude komen. Immers, de Regeering, zich bevredigend met de verwijdering van den priester als gezag, had te kennen gegeven, dat het haar aangenaam zoude zijn, niet het minst in de school te zien veranderen. Zij had hen zelfs uitgenoodigd de godsdienstige zinnebeelden te behouden, de gewone gebeden te blijven opzeggen en de letter van den Catechismus aan te leeren, net als het onder het vorige regiem geschiedde. Vanwaar zou dan de ongodsdienstigheid komen? Als wij zeggen, zij konden het niet begrijpen.

Wat nog beter aantoont, hoe niemand dan de tegenstanders aan de wet eene den godsdienst vijandige strekking toeschreef, hoe zonder drukking geen enkel lid van het personeel de openbare school zou verlaten hebben, was de wijze, waarop sommige burgerlijke inspecteurs van den staatsdienst afzagen. Ofschoon het haar niet onbewust konde zijn, hoevele inspecteurs hunne aanstelling aan de tusschenkomst der geestelijkheid te danken hadden en deze geheel toegedaan waren, had de Regeering allen behouden, die voor hunne functiën berekend waren. Wat gebeurde evenwel? Verscheidene hunner, die met erkentenis de nieuwe aanstelling hadden aanvaard, kondigden korts daarna, onder den invloed hunner geestelijke beschermheeren, het staatsbestuur aan, dat zij in hun besluit niet mochten volharden. Er waren er, die niet nalieten, hun leedwezen daarover uit te drukken. Hetgeen der Regeering met de bestuurster eener aangenomen normaalschool wedervoer, was niet min welsprekend. Op een ministerieel schrijven had de vrouw, om hare streng Katholieke begrippen overbekend, - zij maakte deel van de Congregatie der H. Familie - aldus geantwoord: ‘Ik heb de eer u te verklaren, dat, naardien ik tot hiertoe in de ministerieele schikkingen betreffende de aangenomen normaalscholen niets bemerk, welk mijne diep Katholieke overtuiging zou kunnen kwetsen, ik niet voornemens ben van de aanneming der normaalschool af te zien, die ik sedert dertig jaar bestuur.’ Drie dagen later schreef dezelfde bestuurster aan de Regeering: ‘Eene verandering, die zich in den toestand heeft voorgedaan, mijne hooge jaren en de wankelende staat mijner gezondheid dwingen mij op een zeer onlangs genomen besluit terug te komen en met dit schooljaar af te zien van de aanneming, door het staatsbestuur, van mijne waarde normaalschool. Ik mag aan mijne arme leerlingen niet denken! Het is eene smartelijke kennisgeving, welke ik haar te doen heb.’ Hier weder was het dus geenszins, dewijl der wet vijandigheid tegen den godsdienst kon te last gelegd worden, dat op het besluit werd teruggekomen, maar wel ten gevolge van drukking. Uit de briefwisseling tusschen de Regeering en de besturen der andere aangenomen normaalscholen, die, op vier na, allen van de aanneming afzagen, blijkt overigens, dat ook dezen enkel op bisschoppelijk bevel handelden. Zonder dit bevel ware zeer waarschijnlijk met die besturen hetzelfde als met de leden van het personeel der lagere scholen gebeurd: zij zouden, trots hunne zeer godsdienstige gevoelens, op weinige uitzonderingen na erin toegestemd hebben, tot de uitvoering der zoogezegde ongelukswet mee te werken.

Doch lieten de bevolkingen, de onderwijzers, onderwijzeressen en ouders in de eerste plaats, zich niet ontroeren, dewijl zij overtuigd waren, dat bij de oorlogsverklaringen van het episcopaat en de kerkelijke betoogingen, die eruit voortsproten, niet de godsdienst, maar politiek en partijbelang in het spel waren, de Kerk vond Belgen, die

juist daarom den oproep der manifesten, wij zouden haast zeggen met geestdrift, beantwoordden. Het waren de clericale leden van den adel en den grooten grondeigendom, die ook van hun standpunt een degelijk lager onderwijs gevaarlijk achtten. Men misgrijpt zich grovelijk, wanneer men veronderstelt, dat in het democratische België de hoogere standen veel met volksbeschaving en volksontvoogding ophebben. Er zijn, ja, loffelijke uitzonderingen, en men treft ook ten onzent verstandige edellieden en millioenbezitters aan, die het besef hebben der eischen onzes tijds, doch zij vormen eene kleine minderheid en zijn in veel geringeren getale dan in andere constitutioneele landen. Over het algemeen kan men zeggen, dat onze hoogere standen van zulk onderwijs letterlijk afkeerig zijn, dewijl zij vreezen, dat het den kleinen burger en den gemeenen man te zeer den afstand doet vergeten, die hen van hunne meerderen scheidt. Ook getroostten velen zich in ruime mate de geldoffers, door het derde bisschoppelijke manifest gevraagd, en stelden daarenboven al hun invloed ter beschikking van de clerezij, om de uitvoering der nieuwe wet te dwarsboomen. Dank aan hunne berekende vrijgevigheid en aan de offers, door de rijke bisdommelijke schatkisten en vermogende geestelijken gebracht, werden, zoodra de wet gestemd was, en zelfs eerder, in bijna al de landelijke gemeenten en kleinere steden, waar geene vroeger aangenomen scholen bestonden, nieuwe privaatscholen geopend, die men als de eerste *vrije* noemde, ofschoon zij geene andere vrijheid bezaten, dan de Kerk geheel ten dienst te staan, en die weldra ten koste van de officieele scholen bevolkt werden met behulp van de gewetenlooze drukking, door de heeren eigenaars en hun aanhang, zoowel als de geestelijkheid, op pachters, huurders, daglooners en werklieden uitgeoefend. Tot welke onwaardige middelen toevlucht werd genomen, om dit doel te bereiken, zullen wij verder zien.

In den beginne zagen sommige vrienden van het volksonderwijs, den lagen stand van de overgroote meerderheid der aangenomen scholen onder het vorige regiem over het hoofd ziende, het stichten der nieuwe privaatscholen niet met al te leede oogen aan. De voorstanders van den leerplicht namelijk, die het betreurden, dat de Regeering de gelegenheid niet had waargenomen, om dien in de wet te schrijven, meenden zich over die stichtingen veeleer te mogen verheugen. Zij vleiden zich met de hoop aldus het aantal ongeletterden spoedig te zien verminderen, nademaal de vermeerdering van scholen zeer waarschijnlijk eene vermeerdering van schoolgaande kinderen zoude meebrengen. Jammer, dat hunne zelfbegoocheling van zoo korten duur moest wezen, dat eerlang ten duidelijkste zoude blijken, hoe het openen der *pastorscholen* of *parochiescholen*, als men ze noemde, vele duizenden kinderen van alle ernstig onderwijs beroofde en, integendeel, het cijfer der ongeletterden slechts duchtig kon verhoogen.

Want wat de parochiescholen, indien men degene uitzondert, welke

door overloopers van het officieel onderwijs bestuurd werden, vaak beteekenden, zal men raden, wanneer men zich wil herinneren, wat wij van zekere aangenomen kloosterscholen gezegd hebben. Hoezeer deze te wenschen lieten, nog waren zij goede gestichten, in vergelijking met verreweg de meeste, waarmede het zoogenaamd vrije onderwijs verrijkt werd. De organisatie dier laatste was, om zoo te spreken, aan het toeval overgelaten. Het personeel, nagenoeg op dezelfde wijs saamgeraapt als dat der scholen vóór 1815 en der ontelbare onderwijsgestichten, onmiddellijk na 1830 uit den grond gerezen, bood waarborgen aan van bekwaamheid noch zedelijkheid. Het was een mengelmoes van lieden, tot allerlei ambachten en beroepen behoorende: kosters, klokkeluiders en andere kerkdienaars in menigte, zoowel als landbouwers, koewachters en zwijnenhoeders; verder bakkers, slagers, herbergiers, koffiehuisjongens, handelsreizigers, enz. enz. Weggeloopen Broeders van Liefde, uitgediende en wel eens weggejaagde soldaten en douaniers werden mede als onderwijzers aangesteld. Men haalt voorbeelden aan van kerels, die zich met waarzeggen en tooveren afgaven, van drie kwart zinneloozen, onlangs uit het gekkenhuis, en van verstokte dronkaards, korteling uit het verbeterhuis ontslagen. Met de onderwijzeressen zag het er, zoo niet voor de bekwaamheid, althans voor de zedelijkheid, min bedroevend uit; doch men trof tusschen haar meer 15-, 14- en zelfs 13jarigen aan, die, nauwelijks den kinderschoenen ontwassen, geschikt werden geoordeeld, om scholen, waarvan sommige leerlingen ouder waren dan zijzelven, te besturen, alleen dewijl zij eenig lager onderwijs hadden genoten.

Welk onderwijs leeraars en leeraressen van zulk gehalte konden geven, zal men begrijpen. Catechismus en gebeden, daarbij een weinig lezen en niet altoos schrijven en rekenen - er waren onderwijzers, die nauwelijks hun naam konden zetten, - ziedaar, waarbij gewoonlijk het onderwijs zich bepaalde. In zekere dorpen traden de heeren pastors of onderpastors zelven als onderwijzers op, zonder dat de leerlingen erbij gebaat waren. In eene onzer Waalsche provinciën, te Mesnil-St. Martin, onderwees de heer pastor de aardrijkskunde in dezer voege: ‘Gij weet, dat gij van Mesnil zijt, niet waar? Welnu, dat is genoeg voor u.’ Dezelfde onderwijzer verklaarde aan de kinderen zijner school, ‘dat hij hun de vier hoofdregels der rekenkunde zoude leeren, *daarna de breuken, in ééne les*’. Van interestrekening vond hij 't onnoodig tot zijne leerlingen te spreken. Sinds hij te Mesnil was, zeide hij, had hij nooit gezien, dat iemand geld uitleende. Men ontleende, meer niet(*).

De gebouwen, waarin school gehouden werd, vrij goed en voldoend gemeubeld, waar het bisdom, de pastor, adellijke heer of groote grondeigenaar zich mild toonden, waren niettemin doorgaans ellendig. Ledigstaande pachters- of dagloonerswoningen, schuren, stallingen, wagenhuizen,

(*) Getuigenis, in het Schoolonderzoek onder eede afgelegd.

werkplaatsen, vervallen hutten, alles moest dienst doen. Als onder de Republiek en het Keizerrijk werd ook in keukens en woonkamers, winkels en in gelagkamers van herbergen onderwezen, waar des Zondags gedanst werd. Van schoolmeubelen was in die lokalen, buiten eenige ouderwetsche banken, een klein zwart bord of wat en een kruisbeeld, zelden iets te zien. Programma's kende men niet, tucht was afwezig, en dat van methode spraak kon wezen, ging het begrip van het personeel te boven. De jaarwedden stonden in verhouding met de paedagogische waarde van personeel en onderwijs. De gewone bezoldiging was fr. 25 à 30 in de maand en werd zoo onregelmatig betaald, dat dikwijls de onderwijzers en onderwijzeressen hadden moeten verhongeren, zoo niet de ouders hunner leerlingen hun een bord eten hadden toegestoken. Vele onderwijzeressen, en zij behoorden tot de gelukkigsten, genoten kost en inwoning in de pastorij, zonder meer.

Het was met een onderwijs, grootendeels zoo gebrekkig ingericht, dat men oorlog tegen de openbare school wilde voeren. De onderneming was zoo gewaagd, dat zij aanvankelijk zinneloos scheen, de schouders deed ophalen en bij de officieele onderwijzers niet de minste onrust wekte. De wereldlijke scholen waren, als wij zagen, ondanks menigvuldige belemmeringen onder de wet van 1842 toch vooruitgegaan, en alles liet verhopen, dat zij voorzeker onder die van 1879 nog zouden winnen. En in die hoop werd men niet teleurgesteld. Niet zoodra was de nieuwe wet in den *Moniteur* verschenen, of de Regeering had de hand aan het werk geslagen. Dank aan de inrichting van het Departement van Openbaar Onderwijs, konde zij eene voorbeeldige bedrijvigheid en krachtdadigheid aan den dag leggen. Het personeel der lagere scholen was goed en toereikend, want zonder groote moeite was in de leemten voorzien geworden, hier en daar door overlooping ontstaan. Onafhankelijker, beter bezoldigd, door een talrijk korps inspecteurs aangemoedigd en met den schoonsten ijver bezield, stelde het er eene eer in, zich de voordeelen waardig te toonen, welke het nieuwe regiem hem had verzekerd. Nieuwe gebouwen werden opgericht, oude verbeterd, schoolmeubelen en leermiddelen vernieuwd of volledigd, het getal klassen vermeerderd, opdat allengs elke onderwijzer een min groot aantal leerlingen zoude hebben. Weldra kreeg ook het programma de uitbreidingen, in de wet aangeduid. Nademaal voortaan vakken zouden onderwezen worden, welke, vroeger niet verplichtend, in de normaalscholen niet of slechts oppervlakkig behandeld werden, richtte het staatsbestuur normaalkoersen en tijdelijke leergangen in, om den onderwijzers gelegenheid te verschaffen zich die eigen te maken. Er was een tijdstip vastgesteld, waarop het uitgebreid programma overal zoude verplichtend zijn; en zoo groot was de ijver, zoo gewetensvol werden de leergangen bijgewoond, dat lang vóór dit tijdstip de nieuwe vakken in de meeste scholen met verblijdenden uitslag werden onderwezen.

Ook het normaalonderwijs wachtte niet met reuzenschreden vooruit te gaan. De staatsnormaalscholen en -afdeelingen, van 9 op 27 gebracht, met de onontbeerlijke bibliotheken en wetenschappelijke verzamelingen begiftigd, onder alle betrekkingen doelmatiger ingericht, konden degelijker en vollediger onderricht aan de kweekelingen geven. Alle vrijheid werd dezen vergund, om hunne godsdienstplichten behoorlijk te vervullen; doch het regiem had het bovenmatig streng en kloosterachtig karakter verloren. De toekomstige onderwijzers werden niet meer als seminaristen, de onderwijzeressen niet meer als religieuzen behandeld, maar als lieden, geroepen, om in de wereld te leven en te werken en de jeugd tot nuttige leden der maatschappij en verlichte burgers op te leiden.

De Staat maakte van het recht de lagere scholen aan te wijzen, waaraan bewaarscholen zouden toegevoegd worden, een wijs gebruik, zoodat het aantal nuttige gestichten van dien aard eerlang aanzienlijk was aangegroeid. Daar in het begin bekwame onderwijzeressen ontbraken, werden ook hier normaalkoersen georganiseerd, onder den naam Froebelkoersen, waardoor in betrekkelijk korten tijd in al de behoeften kon voorzien worden. Aldus kwamen tot in de afgelegenste gemeenten bewaarscholen of kindertuinen tot stand, die, in geschikte en doelmatig bemeubelde lokalen ingericht en met gepaste leermiddelen verrijkt, aan al de eischen voldeden. De vermeerdering van het aantal adultenscholen bood eerst meer zwarigheid, dewijl vele gemeenten, zelfs der gunstigst gestemde, evenmin als onder de vorige wet het onbetwistbare nut dier leergangen begrepen. Doch nadat in 1883 het kiesstelsel was gewijzigd en bekwaamheidskiezers (*capacitaires*) in de rangen der stemgerechtigden voor de provincie en de gemeente waren opgenomen, begon men ook in den buiten de noodzakelijkheid in te zien, den jongelieden, die de kennis, in de lagere school opgedaan, wenschten te volledigen, het middel aan de hand te doen, zich in de avondschool verder te bekwamen. Van dan af had de Regeering niet meer noodig, aan het nemen van maatregelen van ambtswege te denken, en beijverden zich de gemeentebesturen toelating te vragen, om adultenscholen aan hunne lagere scholen te voegen.

Met deze en andere verbeteringen moest de openbare school onfeilbaar eene schoone toekomst te gemoet gaan. In betrekkelijk korten tijd was het haar gelukt een standpunt in te nemen, welk België de hoop liet koesteren, eerlang haar lager onderwijs te zien wedijveren met dat der landen, welker volksscholen als de voortreffelijkste worden geroemd, te meer, daar een wetsontwerp ter invoering van leerplicht der Wetgeving was voorgelegd. Reeds waren de gemaakte vorderingen zoo beduidend, dat de tegenstanders der wet zelven ze niet konden loochenen. Zij werden nog beduidender, wanneer men ze vergeleek met de misselijke uitslagen, door de privaatscholen geleverd, welker oudste leerlingen, eens leerlingen der gemeentescholen, in stede van vooruit te gaan, dikwijls na een paar jaar met de vrije onderwijzers het vroeger geleerde had-

den vergeten en niet meer konden lezen. Och, zoo de ouders, die hunne kinderen aan die scholen moesten toevertrouwen, hadden durven of kunnen handelen, hoe spoedig waren hunne zonen en dochters naar de officieele school teruggekeerd! Dan, zij durfden of konden niet. Zoo kwam het, dat, ondanks de deugdelijkheid van het officieele onderwijs en de vorderingen, welke het meer en meer maakte, tal van openbare scholen, voornamelijk in de Vlaamsche provinciën, weinig leerlingen hadden, ja, wel eens bij volslagen gebrek aan leerlingen moesten gesloten worden.

En het kan niemand verwonderen, die weet, met welke hevigheid de strijd tegen de officieele school en al degenen, die er zich voor verklaarden, gevoerd werd. De middelen, in dien strijd aangewend, om zich op lieden te wreken, wier eenige misdaad hierin bestond, dat zij, getrouw aan eer en plicht, op hun post gebleven waren, de wet eerbiedigden of weigerden de toekomst hunner kinderen op te offeren, waren vaak even wreed als laakbaar en geheel onwaardig van onze negentiende-eeuwsche beschaving. Om erover te laten oordeelen, zullen wij eenige der feiten aanhalen, in het eerste gedeelte van het verslag aangestipt, dat door de parlementaire Commissie van Schoolonderzoek in de Kamer der Volksvertegenwoordigers werd voorgelezen, zonder dat één enkel lid der rechterzijde of één enkel orgaan der clericale drukpers het waagden, er protest tegen aan te teekenen.

Om aan de officieele onderwijzers, hunne leerlingen en dezer ouders en verdere nabestaanden kwellingen en vervolgingen te sparen, had de Regeering, vóór de stemming der wet, met het Vaticaan onderhandelingen aangeknoopt. De onchristelijke houding der Belgische hiërarchie deed ze mislukken. Wel werd te Rome, dank de tusschenkomst van voorname clericalen(*), toegegeven, dat slechts die scholen, welker onderwijs inderdaad ongodsdienstig was, mochten in den ban gedaan worden; maar de hiërarchie hield van die zienswijze geene rekening. Op eigen gezag had zij al de scholen zonder onderscheid veroordeeld en met haar de onderwijzers en onderwijzeressen, de leerlingen en hunne ouders, zoowel als allen, die ter gunste van die scholen iets durfden ondernemen.

Een der eerste gevolgen dier veroordeeling was, dat allerwege een geest van wanorde, haat en afkeer door de vijanden der wet werd opgewekt en aangehitst tegen de officieele school en hare vrienden. Op sommige plaatsen werd formeel aan de inwoners verboden, met den onderwijzer en de zijnen in betrekking te blijven; op andere mocht niemand hun levensmiddelen verkoopen of dienst bewijzen; op weer andere konden zij zich niet in 't openbaar vertoonen, zonder aan beleedigingen bloot te staan. Zelfs op de schoolgebouwen konden die vijanden soms hunne woede bot vieren, zonder dat het clericale gemeentebestuur

(*) De leider der rechterzijde, de heer Malou, schreef naar Rome, dat de bisschoppelijke instructiën slechts de Kerk konden hatelijk maken.

zich de moeite gaf, zoo verregaande baldadigheid te beteugelen. Van den kansel werden onderwijzers, onderwijzeressen, burgemeesters, schepenen, leden van schoolcomiteiten, enz. rechtstreeks aangerand, wat meer dan eens tot rechterlijke vervolging en bestraffing aanleiding heeft gegeven.

Ten einde den bevolkingen beter diets te maken, dat de openbare school eene school zonder God was, werd aan de onderwijzers verboden gebeden en de letter van den Catechismus te leeren, zelfs wanneer zij vroeger met die taak in de kerk gelast waren geweest, ofschoon nooit eenig geestelijke op dit onderwijs iets anders heeft weten af te wijzen, dan dat het zonder zijne toelating werd gegeven. Een middel van denzelfden aard was het verwijderen van godsdienstige zinnebeelden uit de officieele school. In zekere gemeenten werden zij door geestelijke personen, in andere door clericale wethouders weggenomen. Het gebeurde, dat dezelfde personen zich tegen het terugplaatsen dier zinnebeelden in de school verzetten.

De kerken, meer dan ooit in politieke clubs herschapen, werden het tooneel van ergerlijke twisten en krakeelen, zelfs van schandelijke worstelingen, ten gevolge van uitvallen tegen de ouders van leerlingen der openbare school. De kinderen werden afgezonderd, geperkt, der publieke aandacht aangeduid en aan hunne onderwijzers het recht ontnomen, ze tijdens de goddelijke diensten te bewaken, waaruit alweer beweenlijke wanordelijkheden voortsproten. Wilden onderwijzers, gelijk zij 't gewoon waren, hunne leerlingen aan processiën of andere godsdienstige plechtigheden laten deelnemen, dan werden de kleinen smadelijk bejegend, zoo niet weggejaagd.

In een groot getal gemeenten werd in 1880 en 1881 geweigerd, de leerlingen der openbare school tot de Eerste Communie toe te laten, ofschoon zij verstandiger en beter in den godsdienst onderwezen waren dan die der privaatscholen. Zulke weigeringen grepen plaats ook in gemeenten, waar de geestelijkheid geene scholen had kunnen openen. Zij wilde de ouders dwingen en dwong ze werkelijk, in vele gevallen, hunne kinderen van alle onderwijs te berooven, al moest zij erkennen, dat de gemeentescholen onder zedelijk en godsdienstig opzicht onberispelijk waren.

Ouders, leerlingen, onderwijzers en onderwijzeressen, die als dooppeet wilden staan, werden afgewezen. In weinige plattelandsche gemeenten mochten zij nog te biecht of te communie gaan. Waar leden van het onderwijzend personeel in den echt traden, werd hun de huwelijkszegen geweigerd. De laatste Sacramenten werden in ontelbare gevallen geweigerd aan grootouders, wier kleinkinderen de openbare school bezochten, en dikwijls moesten de ouders dier kinderen zich de vernedering van eene verkrachting huns gewetens getroosten, om doodelijk zieke grootvaders en grootmoeders niet van die Sacramenten te berooven, om welke de stervenden dringend baden.

Waar men ouders en voorstanders van de gemeenteschool niet door weigering van Sacramenten of beleedigingen in de kerk kon overhalen, werden zij in hunne stoffelijke belangen benadeeld. Nijvere handelaars en industrieelen, winkeliers en herbergiers zagen zich verplicht van woonplaats te veranderen, om aan een gewissen ondergang te ontsnappen; anderen, die den moed of de middelen niet hadden zich te verplaatsen, werden tot den bedelzak gebracht. Pachters en huurders, beambten en bedienden, werklieden en daglooners werden met opzegging van huur, afneming van betrekking, verlies van werk bedreigd, ten ware zij, wat in de meeste gevallen onvermijdelijk moest gebeuren, hunne kinderen naar de pastorsschool zonden. Wilden zij aan de clericale eischen zich niet onderwerpen, dan werden de bedreigingen door uitvoering gevolgd en de arme menschen van bestaanmiddelen beroofd.

Nog laakbaarder en onzedelijker dwangmiddelen werden gebruikt. In de preeken en den biechtstoel werden vrouwen tot ongehoorzaamheid jegens hare echtgenooten, kinderen tot wederspannigheid jegens hunne ouders aangespoord. Men ried vrouwen aan, niet bij hare mans te blijven, indien dezen hunne kinderen niet van de openbare school namen of naar de privaatschool zonden. Aan die inblazingen gehoor leenende, is het meer dan eens geschied, dat werkelijk vrouwen met of zonder hare kinderen de echtelijke woon ontvloden. Waar zulks niet gebeurde, verwekten die inblazingen twist en tweedracht, haat en afkeer, ja, dikwijls beweenlijke tooneelen in de huisgezinnen.

Menigvuldige gevallen deden zich voor van kinderen van 8 à 9 jaar en minder, die, tot weerspannigheid aangemaand, de openbare school verlieten, om hetzij naar de vrije school te gaan, tegen den wil hunner ouders, hetzij achter de haag te loopen. Zonen en dochters van 14 à 18 jaar, tot ongehoorzaamheid aangedreven onder voorwendsel, dat zij op hun ouderdom wisten, wat hun te doen stond, en niet meer naar hunne ouders moesten luisteren, ontvluchtten het ouderlijke dak en verklaarden niet meer te zullen terugkeeren, vooraleer hunne jongere broeders of zusters in de privaatscholen waren.

En niet alleen onderwijzers en onderwijzeressen, ouders en kinderen, vrienden van het officieel onderwijs en leden van schoolcomiteiten, ook overheidspersonen, burgemeesters, schepenen en gemeenteraadsleden stonden aan bedreigingen en vervolgingen bloot, wanneer zij de openbare scholen - hunne scholen - in bescherming namen en loyaal de wet uitvoerden. Ook hun werden de Sacramenten geweigerd, dikwijls publiek en op hoonende wijze, zoowel als hunnen geadministreerden. Lieten zij zich door de bedreigingen of de vrees voor stoffelijk nadeel afschrikken, dan bevredigde men zich niet altoos met eene lijdelijke houding van hunnentwege; zij moesten willens of onwillens mede als vijanden hunner scholen optreden, mede onderwijzers, ouders en schoolvrienden verdrukken. Honderden magistraten en andere overheidspersonen werden aldus gedwongen, na den eed van gehoorzaam-

heid en trouw aan 's lands wetten te hebben gezworen, dien eed te verkrachten en openlijk of bedektelijk tegen die wetten in opstand te komen, de schoolwet niet, kwalijk of ontijdig uit te voeren en anderen het uitvoeren te beletten.

Het verdient de aanmerking, dat de vijanden van het officieel onderwijs liefst in afgelegen deelen des lands, in kleine gemeenten, meer rechtstreeks aan den invloed van het clericalisme onderworpen, van zoo verfoeilijke dwangmaatregelen gebruik maakten, dewijl hunne snoode drukking aldaar beter aan de openbare aandacht en de openbare schandvlekking konde ontsnappen. In localiteiten, waar meer verlichting en verdraagzaamheid heerschten, in groote dorpen en in steden gingen zij voorzichtiger te werk en beproefden zij die maatregelen slechts in uitzonderlijke gevallen, als het geen gevaar liep opspraak te wekken. In de groote steden beproefden zij ze heel niet, tenzij hier en daar in volkrijke wijken, enkel door werklieden en arme menschen bewoond. In de overige wijken bepaalde de strijd zich bij het aflezen der bisschoppelijke manifesten en eenige sermoenen, niet heftig genoeg, om den meer verlichten parochianen aanstoot te geven(*).

VI.

Was het in zulke omstandigheden te verwonderen, dat in weerwil van haar deugdelijk onderwijs en van de schoone uitslagen, door hare onderwijzers verkregen, de officiëele scholen in sommige gemeenten leerlingen verloren, wel eens zonder leerlingen waren? Dat in die gemeenten vele ouders tegen wil en dank er moesten toe besluiten, hunne kinderen van de openbare school te nemen, om ze in eene ellendige privaatschool te laten verstompen? Hoe hadde het anders kunnen wezen, in die Vlaamsche provinciën, b.v., sedert het einde der 16de eeuw aan de vijanden van alle degelijk onderwijs grootendeels overgeleverd, sedert 1830 door het liberalisme zoo onverstandig verwaarloosd en aan een almachtig clericalisme prijsgegeven? Wat stond den rampzaligen Vlaamschen dorpelingen, sedert drie eeuwen gewoon hun meesters, der geestelijkheid, den adel en den grondeigendom, naar de

(*) Het zoude ons te verre leiden, wilden wij in bijzonderheden treden en voorbeelden aanhalen van de wreedheid, waarmede de zedelijke of liever onzedelijke dwang in kleine gemeenten werd uitgeoefend. Het volgende moge tot staal dienen:
In een Waalsch dorpje eischte de pastor, dat de gemeenteonderwijzeres haar ontslag zoude geven. Ofschoon overdreven vroom, weigerde zij aan den eisch te gehoorzamen. Zij hiëld aan hare plaats, dewijl deze alleen haar kon toelaten, hare oude moeder, die met haar woonde, tot steun te verstrekken, en de Eerwaarde verklaarde haar geene bezoldigde betrekking in het privaatonderwijs te kunnen bezorgen. Gewoon elke week te communiceeren, werd zij den Zondag na hare weigering ongenadig afgewezen. Zij hoopte eene volgende reis gelukkiger te zijn en bood zich de twee volgende Zondagen opnieuw aan. Zij werd telkens op dezelfde wijze, in tegenwoordigheid van al de parochianen, beleedigd. Toen ontschoot haar de moed; zij durfde niet meer in de kerk verschijnen. Zij werd ziek en verkwijnde, zonder dat de pastor zich liet vermurwen en erin toestemde haar de H. Tafel te laten naderen. Toen zij op haar sterfbed lag, weigerde hij nog haar te *berechten* (*administrer*). gelijk men het noemt; en het was de pastor eener naburige gemeente, die, menschlievender of verstandiger, haar de laatste Sacramenten moest toedienen.

oogen te zien, anders te doen, dan alweer gedwee den nek te buigen en, dikwijls met bloedend hart, de goede school den rug te keeren, om hunne kleinen naar eene erbarmelijke te zenden, alleen geschikt, om, gelijk eens een gezaghebbend Katholiek staatsman, de Minister De Decker, in volle Kamer voor het aanschijn des lands verklaarde, domkoppen (*crétins*) te kweeken(*). Wat te verwonderen was, dewijl het een betreurenswaardig gebrek aan zedelijk gevoel verraadt bij lieden, die gedurig de woorden godsdienst en zedelijkheid in den mond hebben, was, dat zij, die niet ophielden aan de ontvolking der openbare school te arbeiden en wien alle middelen geoorloofd schenen, wanneer zij konden strekken, om den onderwijzer leerlingen te ontrooven, de schaamteloosheid zooverre dreven dien onderwijzer het verlies van leerlingen en het verval zijner school als eene misdaad aan te wrijven en hem te verwijten, dat hij het land bestool met op zijn post te blijven!

Om den tegenstand der vijanden van het neutraal onderwijs eenigszins te verlammen, had men in de wet de bepaling betreffende het inrichten van schoolcomiteiten geschreven. In eenige steden was, in de laatste jaren van het regiem van 1842, van de werking zulker comiteiten een goede uitslag verkregen. Met in al de schoolkantons dergelijke kringen van onderwijsvrienden met het toezicht over de lokalen, het aanwakkeren der gemeentebesturen, het aanwerven van leerlingen en desnoods met het beschermen van bedreigde ouders en onderwijzers te gelasten, hoopte men de ondernemingen dier vijanden te keer te gaan, hunne pogingen te verijdelen en het bezoek der openbare school te bevorderen. Ongelukkig beantwoordde de instelling niet overal aan de verwachting. Wel kweten sommige comiteiten, in de steden en zelfs in eenige volkrijke plattelandsche gemeenten, zich behoorlijk van hunne taak en bewezen onbetwistbare diensten; doch andere stichtten weinig goeds, en de meeste deden hoegenaamd niets. Het kwam hierbij, dat doorgaans de leden hunne zending niet of kwalijk begrepen. In stede van zich te beijveren ouders en leerlingen te winnen, gemeentebesturen bij het uitvoeren der wet de behulpzame hand te leenen, onderwijzers te steunen en aan te moedigen, sloegen zij een verkeerden weg in, waanden zich de collega's der inspecteurs en wilden zich, alhoewel de ministerieele voorschriften het niet veroorloofden, met het schoolbestuur en het onderwijs bemoeien, waaraan zij gewoonlijk niets verstonden. Verre van dienst te bewijzen, verzwaarden zij dikwijls nutteloos de taak der onderwijzers en der inspectie en ontstemden zelfs welmeenende gemeentebesturen. Over het algemeen gehoorzaamden zij te veel aan de ingevingen hunner plaatselijk politieke gezindheid, in gemeenten, die de nieuwe wet niet al te gunstig waren. Zoo gebeurde het, dat zij niet zelden de school en het schoolbezoek schaadden en dat zij, die werkten, nadeeliger waren dan die, welke, hetzij uit onverschilligheid, hetzij uit vrees voor vervolging, niets uit-

(*) Zittijd van 1856, in de discussie van het antwoord op de troonrede.

richtten. Er waren overigens meer doortastende maatregelen noodig geweest dan het inrichten van een aantal schoolcomiteiten, waarvan soms de leden zelven niet onafhankelijk genoeg waren, om het hoofd te bieden aan tegenstanders, die voor geene buitensporigheden terugweken en niet aarzelden in het belang hunner wraak- en heerschzucht de belangen van den godsdienst op het spel te zetten en, gelijk de leiders der parlementaire rechterzijde naar Rome schreven, de Kerk zoo hatelijk te maken, dat rechtzinnige geloovigen van haar en hare dienaren moesten afkeerig worden.

Deden zekere leden van schoolcomiteiten niets of weinigs goeds, andere vrienden der Regeering stichtten, zeer waarschijnlijk onvrijwillig, kwaad en droegen, meer dan hare vijanden wellicht, bij, om de schoolwet te benadeelen en de neutrale school in de oogen van velen afbreuk te doen. Wij bedoelen die Liberalen, welke, zonder in den grond het hooge gewicht der onderwijsquaestie te beseffen en zich veel om de volksschool te bekreunen, vóór 1878 aan de beweging tegen de wet van 1842 hadden deelgenomen, niet zoozeer uit overtuiging, als dewijl het sedert jaren mode geworden was, voor de ontvoogding van het volksonderwijs te ijveren. Nu de quaestie door de wet van 1879 hare oplossing had gekregen, bleef er, meenden zij, niets meer te verrichten en kon men gerust de neutrale school haar gang laten gaan, zonder zich veel om een tegenstand te bekommeren, die mettertijd vanzelf zoude uitsterven. Dat anderen niet in hunne optimistische zienswijze deelden en van gevoelen waren, dat de strijd niet als uitgestreden kon beschouwd worden, zoolang de herinrichting der school niet geëindigd en de tegenstand niet teenemaal overwonnen was, hinderde hen zeer, daar het de Regeering belette zich met de oplossing van vraagstukken, volgens hen ruim zoo gewichtig, met de noodige zorg en krachtdadigheid bezig te houden. Geholpen door niet min onvoorzichtige vrienden van het staatsbestuur en door lichtzinnige liberale bladen, vingen zij aan nu en dan hun misnoegen lucht te geven, dat men zich te veel, bijna uitsluitelijk met het onderwijs afgaf, wat zij vervelend noemden, en hier en ginds in de uitvoering der wet bijzonderheden te gispen, die hun niet naar den zin waren, omdat zij van onderwijs en schoolwezen geen verstand hadden. Zoo werd, onder ander, het programma der lagere school, een voortreffelijk werk, dat den steller, een onzer bekwaamste paedagogen, alle eer aandeed, niet gespaard en moest door den verdienstelijken man voor de Commissie van Schoolonderzoek verdedigd worden. Wat de houding dier onbedachtzamen inzonderheid gevaarlijk maakte, was, dat zij de vijanden der school op den inval bracht tot nieuwe wapens te grijpen, hen aanmoedigde eene laatste poging te wagen en een nieuw middel te beproeven, om die school ten val te brengen.

Het werd meer dan tijd voor die tegenstanders. De wet was sedert ruim vier jaar in werking, en het was hun niet gelukt hun doel één

stap nader te komen. Zij hadden een aantal onderwijzers en onderwijzeressen tot overloopen en ongelukkige huisvaders tot het opofferen van de toekomst hunner kinderen bewogen, maar dat was al. De wet hadden zij niet in minachting kunnen brengen, noch het land voor hunne onvaderlandsche zaak winnen; en menigeen, dien zij hadden gedwongen zich aan hunne eischen te onderwerpen, had van hunne scholen meer en meer een kleinen dunk, om niet te zeggen volslagen afkeer gekregen, daar hun onderwijs weinig of geene vruchten afwierp en de door hen gebezigde middelen het gevoel van rechtschapenheid van ieder braaf man diep moesten kwetsen. Tevergeefs waren zij dus voortgegaan met trouwgebleven ouders en onderwijzers te verdrukken, met de organen van den nationalen wil, den Koning en zijne Ministers, de liberale meerderheid en de openbare ambtenaars, welke aan de uitvoering der wet hunne medewerking leenden, aan te randen, te lasteren en te verguizen, met overal twist en tweedracht te zaaien, niet zelden tusschen de leden eener zelfde familie; het had den uitslag van hun veldtocht niet minder twijfelachtig, hunne nederlaag niet minder waarschijnlijk gemaakt. De trouwgebleven onderwijzers en onderwijzeressen gingen rustig voort zich volijverig van hunne taak te kwijten, zonder door de onverdiende miskenning en vervolging zich het spoor te laten bijster maken; het neutrale onderwijs kwam dagelijks meer in de zeden, maakte gedurig meer vorderingen; en de officieele school won stilaan meer leerlingen, dewijl ouders en kinderen allengs beter begrepen, hoe zij alleen, zonder ongodsdienstigheid of goddeloosheid te prediken, genoegzaam kennis konde verschaffen, om hare leerlingen door het leven te helpen. Eindelijk, sedert 1878, hadden tweemaal verkiezingen voor de Wetgevende Kamers plaats gehad, en telkens had het land de schoolwet opnieuw bekrachtigd, door de liberale meerderheid onverzwakt naar die Kamers terug te zenden.

Van den anderen kant werd de bekostiging der privaatscholen met den dag moeilijker. De geldschieters, die ze tot hier toe hadden in leven gehouden, dewijl men hun beloofd had, dat hunne offers niet lang meer zouden noodig zijn, werden het moede telkens weer nieuwe te brengen. Het clericalisme zag met schroom het oogenblik naderen, waarop het zoude genoodzaakt wezen zijne onmacht te bekennen, het meerendeel zijner scholen te sluiten en het gehate openbaar onderwijs het veld te ruimen. Er moest dus eene laatste poging gewaagd worden, om dit onderwijs de eindzegepraal te betwisten; en het was de onverstandige houding der Liberalen, welker ijver van lieverlede aan het verflauwen geraakt was, die hiertoe gelegenheid bood en tevens het middel aan de hand deed.

Het spreekt vanzelf, dat eene hervorming van zooveel gewicht, als die door de Regeering met een beleid was bewerkstelligd, waaraan elk zaakkundig onderwijsvriend gaarne hulde deed, met eene verhooging van uitgaven moest gepaard gaan. De vijanden van het officieele school-

wezen zelven vonden die verhooging zoo natuurlijk, dat zij in den eerste ze niet openlijk durfden beknibbelen en een geruimen tijd zich bij min of meer trouwlooze toespelingen bepaalden op de aanzienlijke kosten voor scholen, waarvan sommige, men weet waarom, minder leerlingen telden dan de hunne. Toen zij echter gewaarwerden, hoe de geestdrift van gemelde Liberalen voor de schoolzaak merkelijk was bekoeld en voor eene onverschilligheid had plaats gemaakt, welke zij met een weinig behendigheid in quasi-vijandigheid konden verkeeren, oordeelden zij het oogenblik gunstig, om in de financieele quaestie een nieuw steunpunt te zoeken en ze als middel te gebruiken, om de wet, de school en tevens het ministerie af te breken en, wie weet, hun slagen toe te brengen, waaronder zij wellicht konden bezwijken. Weldra was het ordewoord gegeven en werd in clericale kringen en dagbladen, zelfs in de Kamers de nieuwe veldtocht geopend en met eene hevigheid en deloyauteit voortgezet, die, waarmee de strijd sedert verscheidene jaren gevoerd was, ten volle waardig.

Wij willen niet ontveinzen, dat voor hen, die met den waren toestand niet bekend en van de zaken van het onderwijs geheel onwetend waren, beschuldigingen en verwijten van geldverspilling met eenigen schijn van reden konden toegestuurd worden. Vast gaat het, dat al de herinrichtingen, verbeteringen en volledigingen, door de Regeering ingevoerd, noodzakelijk en hoogst nuttig waren. Niet minder, dat zij alle hadden bijgedragen, om het volksonderwijs in zoo korten tijd tot eene hoogte op te voeren, te voren nooit bereikt. Doch het valt evenmin te loochenen, dat den oppervlakkigen beoordeelaar eenige dier hervormingen min dringend noodig moesten schijnen, en dat derhalve zij, die ze verwezenlijkten, voorzichtiger hadden gehandeld met niet alles in eens te willen herinrichten en verbeteren en iets aan de toekomst over te laten. In andere woorden, op de eenigszins overdreven beweging voor het onderwijs steunende, gedurende de laatste jaren vóór 1878, verloor men wellicht een weinig uit het oog, dat in zake van onderwijs, meer dan in al het overige, het langzaam gaat zeker dient te worden in acht genomen, en stelde men zich aan het gevaar bloot althans een schijn van geldverspilling op zich te laden.

Nog meer werd dat het geval, toen men zich niet bij de herinrichting van het lager onderwijs bepaalde. Ter kwader ure was de hervorming van het middelbaar onderwijs op touw gezet, vooraleer die van het lager genoegzaam was verzekerd. Dat zij alweder noodig en hoogst nuttig was, kan evenmin betwist worden. Het aantal atheneums (hoogere burgerscholen) en middelbare scholen voor jongens was te gering en de middelbare scholen voor meisjes ontbraken teenemaal. Daarbij lieten de organisatie en de programma's nog al te wenschen. Met het cijfer der eerste twee soort gestichten te verdubbelen en 50 van de laatste soort te openen, verrichtte dus de Regeering andermaal een goed werk en gaf aan de wenschen van velen voldoening, gelijk

door de meerderheid der wetgevers, die ook deze hervorming stemde, gereedelijk werd erkend. Het neemt niet weg, dat het voorzichtiger geweest ware, hier ook iets aan den tijd over te laten en te wachten, totdat voor de lagere school niets meer was te vreezen.

Zoolang de beschuldigingen van geldverspilling slechts van clericalen kwamen, maakten zij weinig indruk. Het land nam ze voor hetgeen zij waren, eene nieuwe krijgslist, door vijanden beproefd, gewoon van alle hout pijlen te maken. Toen evenwel vroegere voorstanders van het openbaar onderwijs, zonder aan de gevolgen hunner onstaatkundige handelwijs te denken, het spoor der listige clericalen begonnen te drukken en, op hunne beurt, over te aanzienlijke uitgaven voor het onderwijs te klagen, werd de zaak bedenkelijker, vooral daar de Regeering verzuimde den klagers, gelijk zij hadde kunnen en moeten doen, met cijfers den mond te stoppen en de ongegrondheid der klachten aan te toonen. Zij werd het nog meer, toen de kortzichtigste van gemelde Liberalen, enkele uitzonderingen te Brussel en in andere groote steden als algemeenen regel beschouwende, in hunne onwetendheid van hetgeen in overige steden en in nagenoeg al de plattelandsche gemeenten gebeurde, den onvergeeflijken misslag begingen, in navolging der clericalen, te hooge jaarwedden aan onderwijzers en te prachtige schoolgebouwen als bewijzen van wezenlijke geldverspilling aan te halen. Beter ingelicht, hadden zij zeker zich gewacht zoo groote onbezonnenheid te begaan en beseft, hoe bespottelijk en trouwloos dergelijke aantijgingen waren. Immers, de jaarwedden van het personeel, ofschoon verbeterd, waren op de meeste plaatsen nog verre beneden hetgene zij hadden moeten zijn, en de prachtige schoolgebouwen werden bijna alle, vóór de wet van 1879, onder Katholieke ministeries opgericht. De aantijgingen waren niettemin koren op den molen der vijanden van de neutrale school en konden, dank aan het stilzwijgen, ook hier door de Regeering bewaard, door hen zoo behendig geëxploiteerd worden, dat zelfs bij Liberalen, wier ingenomenheid met die school niet verflauwd was, het vermoeden moest ontstaan, als zouden de uitgebrachte beschuldigingen niet van allen grond ontbloot zijn en sommige uitgaven voor het onderwijs inderdaad moeilijk kunnen gerechtvaardigd worden(*).

Toch waren die beschuldigingen en de verdubbelde aanvallen, waarmede zij van clericale zijde gepaard gingen, niet noodlottig voor de school geworden, hadden niet omstandigheden van geheel anderen aard saamgewerkt, om het vertrouwen in de Regeering te schokken en in het oog van menigeen eene verandering van Bestuur wenschelijk te maken. De landbouw-, handels- en nijverheidscrisis, waaronder bijna alle landen sinds jaren gebukt gaan, was mede sedert eenigen tijd

(*) Ondanks de vermeerdering van uitgaven, door de hervormingen en herinrichtingen veroorzaakt, werd in België nog altoos veel minder dan in andere vooruitstrevende landen aan het openbaar onderwijs te koste gelegd.

door de reactie, bij middel van schoone beloften, zoo sluw benuttigd, dat velen meenden van zulke verandering, indien al niet redding, toch eene verbetering van den economischen toestand te mogen verhopen. Het voordragen van eene in hoogere kringen verlangde wet tot vorming van een reserveleger en van eene andere tot lichting van zekere belastingen, bestemd om het tekort aan te vullen, gedeeltelijk gesproten uit het gebrekkig financieel beheer van het laatste Katholiek ministerie, had hun getal vermeerderd. Hierbij kwam iets nog ernstigers. In den schoot der liberale meerderheid, die alleen in 1879 het stemmen der onderwijswet had mogelijk gemaakt en van welker bestaan het lot der Regeering en der school in de eerste plaats afhing, was oneenigheid opgerezen. Bij meer dan één gelegenheid, onder ander bij de stemming van bedoelde belastingen, hadden Brusselsche volksvertegenwoordigers, die meer dan de overige Liberalen den blik op Parijs gevestigd hielden en, evenals sommige Parijsche heethoofden, in de dwaling verkeerden, dat hetgeen in de hoofdstad mogelijk is, het noodzakelijk in de provinciën moet wezen, zich van hunne geloofsgenooten gescheiden, om met de vijanden van het openbaar onderwijs één lijn te trekken. Wij zullen niet onderzoeken, of zij al dan niet ongelijk hadden in hunne zienswijs betreffende de vraagpunten, waarop zij niet vreesden een zoo jammerlijk voorbeeld van tuchteloosheid te geven, om met politieke vijanden aan te spannen, wier ontzaglijke tucht een steeds dreigend gevaar is in alle constitutioneele landen. Wij vergenoegen ons met aan te stippen, dat de scheuring, waartoe die scheiding aanleiding gaf, de grootste ramp was, welke de neutrale school treffen kon, en derhalve door de vrienden dier school als eene misdaad van volksverraad kon gebrandmerkt worden, te onvergeeflijker, daar zij, die ze pleegden, zich volksvrienden bij uitnemendheid noemden. Wat later ook gebeure, de verantwoordelijkheid der heillooze uitwerkselen hunner onstaatkundige handelwijs zal immer zwaar wegen op die fractie van het liberalisme, welke zij in de wetgeving vertegenwoordigden, en de vlek, welke voortaan door hunne schuld op een gedeelte van de liberale gezindheid kleeft, zal niet zoo licht uitgewischt worden.

De scheuring bracht in gansch het land den pijnlijksten indruk te wege, nademaal zij ook buiten de hoofdstad oneenigheid en scheuring veroorzaakte onder de voorstanders van het volksonderwijs. Overal ontstond verwarring en ontmoediging in het liberale kamp en deden betreurlijke twisten tusschen de leden derzelfde politieke gezindheid al het andere en dus ook den schoolstrijd op den achtergrond schuiven. In Mei 1884 hadden in die ongunstige omstandigheden de verkiezingen voor de provincieraden plaats, en de uitslag toonde, hoezeer de Liberalen door hunne twisten het vertrouwen der kiezers hadden verloren. Het gelukte den clericalen in kiescolleges, waar zij vroeger nooit de overhand hadden, te zegepralen. Zelfs aan de poorten der hoofd-

stad slaagden zij erin, een aantal hunner handlangers onder den naam onafhankelijken (*indépendants*) te doen kiezen. Het hadde voor de scheurmakers eene les moeten wezen, doch zij scheen niet hard genoeg te zijn geweest, om hun de oogen te openen, en werd door hen in den wind geslagen. Tot weinige dagen vóór de kiezingen van Juni, die over de meerderheid in de Kamer moesten beslissen, deden zij al het mogelijke, om de verdeeldheid te vergrooten. In dien toestand kon ditmaal de uitslag alleen voor lieden twijfelachtig zijn, die, ziende blind, er niet wilden toe besluiten ellendige geschilpunten van eigenliefde, persoonlijk belang en persoonlijke veete aan het welzijn des lands en het behoud der volksschool op te offeren. Hij was verpletterend voor het liberalisme. Ofschoon op het laatste oogenblik eene schijnverzoening was tot stand gekomen, werd te Brussel, het bolwerk van de Belgische vrijzinnige gezindheid, waar het clericalisme altoos met overgroote meerderheid van stemmen werd overwonnen, geen enkel Liberaal herkozen en kwam de lijst der zoogezegde onafhankelijken zegepralend uit de stembus. Tenzelfden tijde moesten in verscheidene vroeger gunstige kiescolleges in de provinciën de Liberalen insgelijks het onderspit delven. Dat weer hier de nederlaag deels aan de economische crisis, maar vooral aan verdeeldheid en aan de ontmoediging, allerwege door de Brusselsche scheuring verspreid, te wijten was, kan niet geloochend worden. Het is waar, dat na de verkiezingen door de clericalen - men zal verder zien waarom - beweerd werd, dat zij op het terrein der schoolquaestie de zege hadden bevochten; dat echter die bewering bezijden de waarheid was; en hoe weinig zij op die quaestie gerekend hadden, blijkt ten duidelijkste hieruit, dat zij het niet gewaagd hadden ze op hun kiesprogramma te plaatsen. Om de kiezers omtrent het lot der officieele school gerust te stellen, hadden zij, hunne rol in de geschiedenis der laatste vijf jaren verloochenend, zelfs hunne meest gezaghebbende dagbladen(*) gelast uit hun naam te verklaren, dat die school van hunnentwege geen het minste gevaar dreigde, en dat de officieele onderwijzers, verre van iets te moeten vreezen van hunne komst aan het bewind, integendeel onder een Katholiek ministerie hun toestand in ruime mate verbeterd zouden zien. Hoe die beloften werden vervuld, hebben wij bij den aanvang van dit opstel reeds gezegd en zullen wij in het laatste gedeelte opnieuw toonen. In afwachting droegen zij zeer waarschijnlijk bij, om de vijanden van het openbaar onderwijs aan het bestuur te brengen en hun in de wetgeving eene meerderheid te verzekeren, grooter, dan zij ooit hadden bezeten.

(Slot volgt)

BELGICUS.

(*) Het *Journal de Bruxelles*, het officieus orgaan van het tegenwoordige Kabinet, aarzelde niet te betoogen, hoe de officieele onderwijzers zelven er belang bij hadden, de clericalen aan het bewind te zien komen.

De oostersche quaestie en de Dardanellen.

Toen de Russische Keizer Nicolaas zich in 1844 te Londen bevond en aldaar, met den toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken van het Vereenigd Koninkrijk over den toestand van het Oosten van gedachten wisselende, tot Lord Aberdeen zeide: ‘Turkije ligt op sterven. Wij kunnen trachten het in het leven te bewaren, maar het zal ons niet gelukken. Het zal, het moet sterven. Dat zal een kritiek oogenblik zijn’ -(*), had de alleenheerscher waarschijnlijk niet kunnen denken, dat veertig jaren daarna dat kritiek oogenblik nog niet zou zijn aangebroken. En toch, hoevele malen heeft men niet beproefd, dat tijdstip te verhaasten, èn langs den weg der onderhandeling èn langs dien van het geweld. Bewijst niet de geschiedenis, dat de woorden van den oud-gezant der Vereenigde Staten bij het hof van Pruisen, Sir Henry Wheaton, immer waar blijven: ‘Depuis le moment où le croissant mahométan a cessé d'être un objet de terreur pour l'Europe entière, la conservation et l'indépendance de cet empire ont été regardées comme nécessaires pour le maintien de l'équilibre européen’(†)? ‘Un objet de terreur’ kunnen wij nu wel zeggen, dat de Oostersche quaestie is geworden; wat al verschillende, met elkander strijdende belangen zullen zich dan niet doen gelden, wanneer de erfenis van den Zieken Man moet worden verdeeld. En zelfs, neemt men voor een oogenblik aan, dat Rusland en de Oostenrijk-Hongaarsche Monarchie aanvankelijk de gebeurtenissen op het Balkan-schiereiland haar vrijen loop zouden laten, wat niet waarschijnlijk is, en helt men er meer toe over, de erfenis van den Zieken Man tusschen Grieken, Albanen, Bulgaren en Serven te zien verdeelen, wat al verwarring zou uit een dergelijken toestand kunnen voortspruiten!

Hoe men de quaestie ook beziet, bij elke oplossing rijzen moeielijkheden, zijn gevaren te vreezen, en geen wonder dan ook, dat na den Oosterschen oorlog, die in 1878 met het tractaat van Berlijn is geeindigd, het streven merkbaar is, om zoo mogelijk alle aanleiding tot beroering op het schiereiland van den Balkan te voorkomen en den

(*) *Denkwürdigkeiten aus den Papieren des Freiherrn Christian Friedrich von Stockmar.* Brunswijk, 1872, bl. 397.

(†) Zie Wheaton, *Histoire des progrès du droit des gens en Europe et en Amérique de puis la paix de Westphalie jusqu'à nos jours*, 4de editie, bl. 248.

toestand in het Oosten te laten, zooals hij is, iets, wat natuurlijk alleen mogelijk is, wanneer Engeland, Rusland, Oostenrijk-Hongarije en het Duitsche Rijk daaromtrent overeenstemmen. Geraken echter deze mogendheden met elkander in botsing, dan zal ieder oog zich wenden tot het Oosten, omdat men begrijpt, dat daar de zwaarste strijd zal worden gestreden.

Niet ten onrechte werd dan ook in het begin van het afgeloopen jaar de opmerking gemaakt, dat, mocht het geval zich voordoen, dat er een oorlog tusschen Rusland en Engeland uitbreekt, het mede veel zal afhangen van de houding van Turkije, of die krijg gelocaliseerd blijven dan wel grootere proportiën aannemen zal. Immers, men behoeft geen scherpzinnig opmerker te zijn, om dadelijk in te zien, dat deze overdenkingen werden ingegeven door de vrees, dat in dat geval de Oostersche quaestie zich weer aan den gezichteinder zou vertoonen. Al gaat toch bijna jaarlijks, meestal naar aanleiding van samenkomsten van Vorsten en Ministers, het bericht door de Europeesche pers, dat de vrede verzekerd is, het valt niet te ontkennen, dat de toestanden in ons werelddeel gespannen zijn en één vonkje de Europeesche statenwereld in lichtelaaie kan zetten. Daarom dunkt ons dan ook de belangstelling gerechtvaardigd, waarmede dadelijk de quaestie werd ter hand genomen; immers, de Porte zou het bij eventueelen krijg tusschen genoemde Staten in hare macht hebben, door het behoud van de sleutels van de Dardanellen en den Bosporus dien te localiseeren. Geeft zij die sleutels af, vrijwillig of gedwongen, òf aan Engeland òf aan Rusland, de Oostersche quaestie zal weer aan de orde komen en het is dan zeer goed mogelijk, dat de oorlog, zich uitstrekkend tot het Balkan-schiereiland, de laatste zal zijn, waaraan de Sultan als Europeesch vorst deelneemt. Het is dus niet te veel gezegd, wanneer wij beweren, dat het voor het Rijk der Halve Maan zelf van het grootste gewicht is, in zoodanigen oorlog neutraal te blijven en derhalve, wat de zeeëngten aangaat, aan den geest der bestaande tractaten vast te houden.

Over de uitlegging dezer tractaten is nu in den laatsten tijd twijfel gerezen en is met name beroep gedaan op hetgeen de Markies van Salisbury, een der Engelsche gevolmachtigden op het Congres van Berlijn, heeft beweerd, in hoofdzaak inhoudende, dat de afsluiting der Dardanellen eenvoudig het karakter draagt van eene overeenkomst van Engeland met Turkije, waaruit dan zou volgen, dat Engeland door eene eenvoudige verklaring, dat het zich niet meer als verbonden beschouwde, de tractaten kan op zijde zetten en ten gevolge daarvan Turkije's onzijdigheid illusoir maken. Kan nu eene dergelijke interpretatie opgaan? Ter beantwoording zij het ons veroorloofd, een blik te slaan op de geschiedenis der bestaande tractaten en den geest daarvan te ontvouwen.

Nadat de Turken nog gedurende de gansche 17de eeuw de schrik

geweest zijn van Europa, in het bijzonder van Oostenrijk, kan men den vrede van Carlowitz in 1699 als het eerste tractaat beschouwen, waarin aan den algemeenen vijand de wet wordt gesteld. Met dit jaar begint het verval van het Turksche Rijk, en al zijn de tractaten van de Pruth (1711) en Belgrado (1739) nog opflikkeringen der Turksche macht, het einde der 18de eeuw zou reeds doen vermoeden, dat de oude luister der Osmanen nimmer zou wederkeeren(*).

Evenals het tractaat van Carlowitz in de 17de, zoo is dat van Kutschuck Kainardjé in de 18de eeuw (1774) een keerpunt in de geschiedenis van Turkije; ja, het is niet te veel gezegd, wanneer men beweert, dat toen reeds op het gevaar opmerkzaam is gemaakt, dat een mogelijke val van het Rijk der Halve Maan voor Europa zou kunnen veroorzaken. Immers, nadat Turkije op Frankrijk's aanstoken in 1768 den oorlog aan Rusland had verklaard, daartoe vooral bewogen door Katharina's willekeurige handelingen in Polen, het jaar 1770 de vernietiging der Turksche zeemacht in de baai van Tchesmé had doen aanschouwen en de Russen daarop het Balkan-schiereiland al dieper waren binnengetrokken, kwam door bemiddeling van Frederik II de eerste verdeeling van het oude Poolsche Rijk tot stand, waarbij ook Oostenrijk zich nederlegde, om Rusland te nopen, van de Donauvorstendommen af te zien. Zoo redde Polen voor de eerste maal het Rijk der Porte. Toch waren Rusland's voorwaarden hard. Niet alleen, dat de Porte het district van Kinburn, Kertch en Jenikalé in de Krim en Azof aan Rusland moest afstaan, doch tevens moest de Sultan bewilligen in de onafhankelijkheid der Tartaren in de Krim, in Budjak en in Kuban. Het was ook het eerste tractaat, waarbij vrijheid van scheepvaart werd bedongen op alle zeeën, die aan beider gebied grenzen.

Door den oorlog van 1768-1774 was het intusschen hoe langer hoe duidelijker geworden, dat het bestaan van Turkije slechts eene quaestie van tijd was(†). En toen nu Katharina, na in 1783 de Krim te hebben bezet, in 1787 den tijd gekomen achtte, om aan het Turksche Rijk een einde te maken, werd zij, nadat Jozef II haar daarin had pogen te steunen, doch deze door de dreigende houding, door Pruisen op het Congres te Reichenbach aangenomen, tot het sluiten van den vrede te Sistowa was gedwongen, tevens genoopt toe te geven, daar niet alleen de triple alliantie, bestaande uit Engeland, Pruisen en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, voor het behoud van Turkije in de bres sprong, doch daarin zelfs door Spanje en de

(*) Zie over de tractaten van Carlowitz, enz. tot dat van Kutschuck Kainardjé het in 1883 verschenen werk van Ad. Beer, *Die Orientalische Politik Oesterreichs*, 1ste hoofdstuk.

(†) Ad. Beer, t.a.p., blz. 26: 'Der Friede von Kutschuck Kainardschi hatte zwar nicht sämmtlichen Forderungen Russlands Rechnung getragen, aber es waren grosse Erfolge, welche das Petersburger Kabinett erzielt hatte. Fast überall wo man dem Verlaufe des russisch-türkischen Conflictes mit grosser Aufmerksamkeit gefolgt war, beurtheilte man das Ergbniss als ein für die Porte höchst ungünstiges, als den Anfang vom Ende.'

beide Siciliën werd geholpen. Zoo sloot Katharina den vrede van Jassy (29 December 1792), waarbij bepaald werd, dat de Dniester voortaan de grens zou vormen tusschen de beide Rijken. Bij het tractaat van 1812 te Bukarest werd de Pruth de grensrivier en ook te Adrianopel in 1829 werd Rusland's gezag uitgebreid(*).

Het spreekt vanzelf, dat toen Rusland's macht in dezelfde mate grooter werd, als die der Turken verminderde, het belang in het oog sprong der beide straten, die de Zee van Marmora met de Middellandsche Zee en de Zwarte Zee in verbinding stellen. Toen de Krim nog door den onafhankelijken volksstam der Tartaren bewoond werd en dus het Russische gebied slechts met een klein stuk land aan de Zwarte Zee grensde, was dat belang niet groot, doch toen Rusland's grenzen zich langzamerhand uitbreidden, de handel in de kustplaatsen in levendigheid toenam door de stichting van Odessa in 1793, werd het hoe langer hoe duidelijker, dat de vrije vaart op de Zwarte Zee en de onbelemmerde doortocht door de Dardanellen eene levensquaestie is voor den Noordschen kolossus. Voeg daarbij de toenemende belangstelling van verschillende Staten in het handelsverkeer en men begrijpt, dat Rusland niet kon toelaten, dat een Staat, wiens bestaan slechts van den onderlingen naijver der Mogendheden afhangt, zijn handel belemmeringen in den weg legde. Maar ook de Porte van haar kant begreep zeer goed, dat eene groote ontwikkeling van Rusland's marine in de Zwarte Zee op den duur voor haar gevaarlijk zou worden. Vandaar, dat zij reeds in de 18de eeuw pogingen in het werk stelde, om die machtsontwikkeling van Rusland tegen te gaan; dat gelukte haar in 1739 te Belgrado. Immers, in het tractaat van 18 September van genoemd jaar met Rusland wist zij de bepaling te doen opnemen, dat Rusland geene marine zoude hebben op de Zwarte Zee. Ja, zelfs is bij dit verbod, voorkomende in art. 10 van genoemd tractaat, de bepaling gevoegd: 'Son commerce (d.i. Rusland's handel) sera fait par des navires Turcs'(†). Zoo straks noemden wij het tractaat van Belgrado de laatste opflikkering der Turksche macht en wij kunnen er hier bijvoegen, dat deze uitspraak ook ten aanzien van dit punt geldt. Immers, reeds in het tractaat van Kutschuck Kainardjé in 1774 werd op een en ander teruggekomen door de bepaling, dat de scheepvaart vrij zou zijn. Men weet, dat Turkije zich slechts noode aan de bepalingen van dit tractaat onderwierp en het herhaalde malen schond, zoodat het geene verwondering baart, dat de verhouding tot Rusland steeds gespannen bleef. En ook Katharina II zag met genoegen den toestand meer en meer onhoudbaar worden, en de eerste de beste gelegenheid greep zij dan ook dadelijk aan, om zich op de Turken te werpen.

(*) Zie over de tractaten van Sistowa, Jassy, Bukarest en Adrianopel, behalve het werk van Beer, Boukharow's studie, *La Russie et la Turquie.* Amsterdam, 1877.

(†) Men herinnert zich, dat Rusland genoopt werd tot het sluiten van een dergelijk verdrag eensdeels door Oostenrijk's verliezen, anderdeels door den dreigenden oorlog met Zweden en de houding van Polen.

Deze gelegenheid zou zich voordoen, toen de Porte, zich sterk wanende, een door Rusland beschermden Khan van eene groep der bij het tractaat van Kainardjé onafhankelijk geworden Tartaren verjoeg en een anderen daarvoor in de plaats stelde. Toch werd door Frankrijk's toedoen de krijg nog voorkomen en maakte de conventie van 21 Maart 1779 aan dit geschil een einde. Wat de quaestie der Zwarte Zee en der zeeëngten aangaat, bepaalde deze conventie in art. 6, dat hetgeen daaromtrent voorkwam in het tractaat van 1774, gehandhaafd zou blijven, op voorwaarde, dat Rusland zich voor de betonning en bewapening zijner schepen gedroeg naar hetgeen in Engeland en Frankrijk regel was. Het aanwerven van Turksche matrozen werd voorts aan Rusland verboden, behalve: ‘en cas de force majeure et avec le consentement du cabinet de Constantinople’. Nog verdient hier te worden vermeld een handelstractaat, tusschen Rusland en Turkije in 1783 gesloten en waarin o.a. nog de bepaling wordt aangetroffen, dat de Russische marine zonder het betalen van eenige contributie het Kanaal van Constantinopel mocht doorvaren(*).

Het beginsel van vrije scheepvaart door de zeeëngten en op de Zwarte Zee, een beginsel, het eerst, zooals wij zagen, door het tractaat van Kutschuck Kainardjé gehuldigd, bleef nu bestaan; noch te Jassy, noch te Bukarest werd daarin verandering gebracht(†).

Oppervlakkig mag het wel verwondering baren, dat eene zaak, zoo bij uitnemendheid vatbaar voor internationale regeling als de quaestie der Dardanellen en die der Zwarte Zee, en tevens in 't algemeen het Oostersch vraagstuk geen punt van overweging op het Weener Congres heeft uitgemaakt. Toch komt het ons voor, dat dit gemakkelijk is te verklaren, wanneer men zich slechts afvraagt, wat het doel geweest is van die hooge vergadering. Het staat nu vast, dat dit doel eenvoudig was het wegnemen der verstoringen, uit de Fransche Revolutie en wat daarop is gevolgd, voortgevloeid; in zekeren zin het ongedaan maken van hetgeen tusschen 1789 en 1815 was geschied. Wel moest natuurlijk met het goede, door de revolutie teweeggebracht, rekening worden gehouden, doch het hoofddenkbeeld, vooral van Metternich, was herstelling van alles, zooals het in 1789 zich bevond. Welnu, met dit strenge legitimiteits-principe voor oogen konden de mogendheden zich niet mengen in de zaken van het Balkan-schiereiland; immers, daar had geene verandering plaats gegrepen en zouden dus de mogendheden, die zulk een haat voor de revolutie ten toon spreidden, het revolutionnair beginsel juist ten opzichte van Turkije hebben gehuldigd. Daarbij kwam, dat Rusland in geen geval inmenging der mogendheden in de zaken van Turkije wenschte, omdat de Czaar die alleen in handen wilde houden, zoodat het ook zeer goed mogelijk was, dat zich nog de

(*) Zie Boukharow, t.a.p., bl. 30.

(†) Zie art. 2 van het tractaat van 29 December 1792 en art. 3 van het tractaat van 16 Mei 1812.

overweging liet gelden, dat men te Weenen bijeengekomen was, om den vrede te herstellen, en deze wederom gevaar zou loopen, indien men daar eene quaestie op het tapijt bracht, die tot zoovele verschillende zienswijzen kon aanleiding geven(*).

Deze zijn o.i. de redenen, waarom de mogendheden te Weenen zich niet met dit vraagstuk hebben ingelaten. Toch zag men het belang daarvan niet over het hoofd en was het na 1815 het streven van Engeland, om Rusland's invloed te Constantinopel niet te groot te doen worden. De opstand der Grieken gaf den mogendheden nu aanleiding, zich in de zaken van het Balkan-schiereiland te mengen, en ofschoon aanvankelijk de gruwelen der Turken, de heldenfeiten der Grieken alleen geestdrift bij de volkeren opwekten en deze terug deden denken aan lang vervlogen tijden, moesten de kabinetten toch weldra volgen. Men herinnert zich, dat Metternich en Von Gentz met afschuw van den opstand spraken; dat Alexander I te Laibach in 1821 Ypsilanti verloochende en eene deputatie der Grieken te Verona, waar de mogendheden over Spanje's lot beraadslaagden, ongehoord werd afgewezen, en dat wel in hetzelfde jaar 1822, waarin de Grieken te Epidaurus zich onafhankelijk verklaarden. Twee feiten brengen in dien toestand verandering, vooreerst Castlereagh's dood, waardoor Canning hoe langer hoe meer invloed kreeg in het Engelsche kabinet, en voorts de troonsbeklimming van Nicolaas in 1825, door wiens toedoen de oude Russenpolitiek weer wakker werd. Weldra hoorde men dan ook van een geheim verdrag van Engeland met Rusland, waarbij bepaald was, dat Griekenland in eene dergelijke positie zou komen, als waarin toenmaals de Donauvorstendommen verkeerden(†). Turkije zou worden uitgenoodigd, om toe te treden; tegelijkertijd poogde Rusland met de Porte eene conventie te sluiten tot nadere uitlegging van het tractaat van Bukarest. Het is opmerkelijk, dat ook de vaart op de Zwarte Zee tot geschil aanleiding had gegeven. Te Akjerman (in 1826) kwamen de Turksche en Russische gevolmachtigden bij elkander en na 3 conferenties stelde Woronzow, een der Russen, den Turken een ultimatum, tegen welke wijze van onderhandelen de Porte tevergeefs protesteerde(§). De mogendheden raadden haar toe te geven en dat geschiedde dan ook op 7 October 1826. In dit tractaat van Akjerman is nu in art. 7 eene bepaling opgenomen, waarin de Porte belooft, geene belemmeringen aan den Russischen handel ‘dans les mers de l'Empire Ottoman’ toe te brengen.

(*) Het is trouwens bekend, dat het toch zelfs moeielijk geweest is, den vrede te Weenen te bewaren; dat met name Frankrijk, Engeland en Oostenrijk zich bij tractaat van 3 Januari 1815 met elkander verbonden, om gewapenderhand Saksen tegen de al te eerzuchtige plannen van Pruisen, daarin door Rusland gesteund, te verdedigen. Napoleon's terugkomst in Maart d.a.v. herstelde toen den vrede. Vgl. Lipman, *Geschiedenis der Staatkunde*, I, bl. 136.

(†) Zie Boukharow, t.a.p., bl. 92. Ad. Beer, bl. 331. Metternich noemde dit protocol van 4 April 1826 eene misgeboorte.

(§) Zie de schildering van deze zitting bij Beer, bl. 385. Het woord ‘*paisiblement*’, bij Boukharow bl. 94 voorkomende, zal wel cum grano salis moeten worden opgevat.

Een jaar daarna, in 1827, had Frankrijk zich bij Engeland en Rusland aangesloten, welke mogendheden zich nu op 6 Juli van dat jaar te Londen verbonden, om voor het geval de Sultan hunne goede diensten niet aannam, hem desnoods met geweld te dwingen, met de Grieken te onderhandelen. De Porte weigerde elke bemiddeling, tot welke weigering Oostenrijk's houding niet weinig bijdroeg(*). Nog trachtte Metternich den vrede te bewaren, toen de slag bij Navarino die poging verijdelde. Het volgende jaar was de oorlog tusschen Rusland en Turkije uitgebroken, waartoe ook had bijgedragen, dat laatstgenoemd rijk allen handel in den Bosporus had verboden. In 1829 werd de vrede te Adrianopel geteekend. Werd in dat tractaat van 14 September 1829 aan den eenen kant voldoening aan Europa gegeven door de erkenning der onafhankelijkheid van Griekenland, aan den anderen kant werd, wat de Donauvorstendommen aangaat, grootendeels het tractaat van Akjerman bevestigd.

Wat de quaestie der Zwarte Zee en der engten betreft, bepaalde art. 7 van dat tractaat, dat de Porte zich verbond, om zorgvuldig toe te zien, dat handel en scheepvaart aldaar geene belemmering ondervonden, en liet dan volgen: ‘A cet effet elle reconnaite t déclare le passage de Constantinople et du détroit des Dardanelles entièrement libre et ouvert aux navires marchands, sous pavillon russe, chargés ou sur lest, soit qu'ils viennent de la Mer Noire pour entrer dans la Méditerrannée, soit que, venant de la Méditerrannée, ils veuillent entrer dans la Mer Noire.’ Inbreuk op deze bepalingen zal als een casus belli worden beschouwd. Nadrukkelijk wordt erbij gevoegd, dat het voortaan niet meer geoorloofd zal zijn, om vreemde schepen van landen, waarmede de Porte in vrede is, en die op weg zijn naar Russische havens in de Zwarte Zee, in de Dardanellen of vóór Constantinopel aan te houden.

Door deze bepaling verkreeg Rusland voor zijn handel en ook voor dien der overige mogendheden groote voordeelen.

Al spoedig ondergingen nu deze bepalingen wederom wijzigingen.

Het voorbeeld van Griekenland had ook andere deelen van het rijk der Halve Maan aangestoken. Nauwelijks toch was het koninkrijk Griekenland tot stand gekomen(†), of de Pacha van Egypte beproefde zich eveneens onafhankelijk te maken. Hij begon met aan den Sultan voor de hulp, die hij hem bij het onderdrukken van den Griekschen opstand verleend had (men denke bij voorbeeld aan de uitplundering van Missolonghi in 1826), de vereeniging van Damascus met Egypte

(*) Zie Beer, t.a.p., bl. 358. Metternich was woedend, toen hij hoorde, dat het Juli-tractaat was tot stand gekomen. Hij had op den val van het Engelsche Kabinet gehoopt. Eerst in Januari 1828 trad een zuiver Torykabinet op met Wellington en Peel.

(†) Bij tractaat van de mogendheden, die 't Julitractaat hadden geteekend, met Beieren (7 Mei 1832) werd de Grieksche kroon aangeboden aan Prins Otto van Beieren, die daar tot 1863 regeerde. Vgl. over die Grieksche aangelegenheden *Denkwürdigkeiten aus den Papieren des Freiherrn Christian Friedrich von Stockmar*, bl. 117 en volg.

te verzoeken. Hiervan wilde echter de Sultan niets weten, waarop Mehemet-Ali zijn zoon Ibrahim met een leger naar Syrië zond onder voorwendsel, dat een der pacha's, die deze provincie bestuurden, hem, Mehemet-Ali, nog eene groote som gelds schuldig was. Ofschoon het in den laatsten tijd vrij wel de normale toestand in het Turksche rijk was, dat vazallen tegen den Sultan opstonden, baarde toch deze opstand hem groote zorgen en hij besloot den oproerigen Pacha te gemoet te trekken. Op 19 Juli 1832 werden de Turksche troepen bij Hems geheel verslagen en nadat daarop de strijd in Klein-Azië was overgebracht, leed het leger van den grootvizier bij Koniah (21 December 1832) zulk eene nederlaag, dat de weg naar Constantinopel voor den Pacha openlag en allerwege de bevolking zich bereid verklaarde, zich aan hem te onderwerpen. Engeland en Frankrijk, tot welke rijken de Porte zich om hulp wendde, werden te veel met de Belgische zaken beziggehouden; trouwens, het zoo even opgetreden ministerie van 11 October 1832 in Frankrijk had, voordat het zich naar het Oosten kon keeren, eerst de poging tot opstand in de Vendée te onderdrukken. Rusland bood nu der Porte zijne hulp aan; immers, de Czaar zag al spoedig in, dat het niet in zijn belang was, een machtig Egyptisch kalifaat in de plaats van het waggelende Turksche rijk als nabuur te krijgen; het was dus thans zijne politiek, Turkije van den ondergang te redden. Trouwens, Nesselrode, de Russische minister, had bij eene samenkomst in den zomer van 1830 met Metternich uitdrukkelijk verklaard, dat Turkije voorloopig moest worden in stand gehouden(*). Reeds in Januari 1833 verscheen eene Russische vloot in den Bosporus. Toen dat in Frankrijk, in Engeland en in Oostenrijk bekend werd, verwekte het algemeene ontsteltenis; de kabinetten van Londen en Parijs toonden op eens groote belangstelling en dreigden zelfs met de terugroeping hunner gezanten, wanneer de Russische vlag in de Dardanellen zichtbaar bleef. Tevergeefs poogde Metternich de gemoederen te bedaren. Immers, toen Mehemet-Ali weigerde de bemiddeling van Rusland en Frankrijk aan te nemen, begreep eerstgenoemd rijk te moeten doortasten. Het Russische leger rukte dus tegen den Egyptischen Pacha op en tegelijkertijd verschenen de Fransche, Engelsche en Oostenrijksche vloten in de zee van Marmora. De Pacha moest toegeven en bij het verdrag van Kutajah werd hem Syrië gelaten. Dadelijk daarop verlieten de Russen de kusten van het Balkan-schiereiland, doch niet dan na alvorens met den Sultan het zoozeer besproken tractaat van Hunkiar-Skelessi gesloten te hebben (26 Juni/3 Juli 1833. Geweldig was de indruk, dien een en ander te Parijs en te Londen veroorzaakte, vooral toen men kennis kreeg van het geheime artikel, dat over de Dardanellen handelde. Dit artikel wordt een uitvloeisel genoemd van het in art. 1 van het tractaat bepaalde, waarin Turkije en Rusland met elkander een defensief verbond sluiten, waaruit dan

(*) Zie Beer, t.a.p., bl. 190 vlg.

wordt afgeleid, dat zij beiden gehouden zijn ‘de se prêter mutuellement des secours matériels et l'assistance la plus efficace pour la sécurité de leurs états respectifs’. Nu wordt echter in de 2de alinea van genoemd geheim artikel overwogen, dat, aangezien, deed het geval zich voor, het leveren van hulptroepen voor de Porte te groote moeielijkheden zou met zich brengen, in de plaats daarvan deze er zich eenvoudig toe zou bepalen, om de Dardanellen voor vreemde oorlogsschepen te sluiten(*). In 't kort kwam het dus hierop neer, dat de Porte jegens Rusland de verplichting op zich nam, om, mocht de Czaar zich in oorlog bevinden, de Dardanellen gesloten te houden. Is het nu te verwonderen, dat deze overeenkomst groot opzien te Parijs en te Londen baarde en de westersche diplomatie zich bevreesd maakte voor eene clausule, krachtens welke het aan den Czaar mogelijk zou worden, zich van Constantinopel meester te maken? Frankrijk verklaarde dan ook dadelijk zoowel te Petersburg als te Constantinopel, dat indien dit tractaat zou leiden tot herhaalde interventies van Rusland in Turkije's binnenlandsche aangelegenheden, zijne regeering zich de vrijheid voorbehield, om in dat geval de gedragslijn aan te nemen, die haar het best toescheen, m.a.w. te handelen, alsof het tractaat niet bestond, tot antwoord waarop Nesselrode eene scherpe nota richtte aan de Fransche regeering, waarin betoogd werd, dat daar Frankrijk niet had opgegeven, om welke redenen het het tractaat van Hunkiar-Skelessi afkeurde, Rusland daarin niet kon treden. Na verder erop te hebben gewezen, dat het tractaat juist ten doel had, het Turksche rijk in stand te houden, eindigde de nota met de verzekering, dat de Czaar alle verplichtingen, die het tractaat hem oplegde, zou nakomen, alsof Frankrijk's verklaring niet bestond(†).

Geen der andere staten sloot zich echter in dezen bij Frankrijk aan. Trouwens, de redenen liggen voor de hand. Rusland's invloed werd hoe langer hoe grooter in Europa; men herinnert zich, dat juist in het jaar 1833 Nicolaas zich aan het hoofd trachtte te stellen eener Noordsche alliantie, om allen omwentelingen den kop in te drukken, en welke alliantie vooral tegen het revolutionnaire Frankrijk gekeerd was.

Het jaar 1833 was een jaar van onrust, van woeling, van vrees, vooral voor de absolute regeeringen; de verhouding tusschen België en Nederland was nog gespannen; in Spanje had Ferdinand VII de Salische wet opgeheven ten nadeele van zijn broeder, die door de Noordsche machten gesteund werd; in Portugal kampte Don Pedro tegen Don Miguel; in Piëmont was Karel Albert gedwongen de revolutie te onderdrukken; Zwitserland was aan het veranderen zijner constitutie en in Frankfort aanschouwde men oproerige bewegingen. Geen wonder dan ook, dat in September van genoemd jaar Nicolaas en Nesselrode

(*) Zie Boukharow, t.a.p., bl. 130.

(†) Zie Wheaton, *Histoire des progrès du droit des gens*, II, bl. 251 en 252.

met den Keizer van Oostenrijk en den Kroonprins van Pruisen te Münchengrätz samenkwamen, ten einde den storm der omwenteling te bezweren(*). Daar werd eene nota aan Frankrijk gericht, waarin werd betoogd, dat, mochten de pogingen der onruststokers onlusten in andere staten teweegbrengen, die dezen zouden verplichten naar bondgenooten om te zien, alsdan hulp zou verleend worden en elke poging, om dat tegen te gaan, door de mogendheden als casus belli zou worden beschouwd. Guizot gaf daarop een waardig antwoord, inhoudende, dat Frankrijk voor sommige landen, zooals België, Zwitserland en Piëmont, geene interventie zou toelaten(†). Ook is die samenkomst van Münchengrätz niet zonder belang voor de zaken van het Oosten; immers, de mogendheden verbonden zich daar, zich tegen elk plan te verklaren, waardoor Turkije's zelfstandigheid zou worden bedreigd, en tevens werd in een geheim artikel bepaald, dat Oostenrijk en Rusland alles zouden verhinderen, wat zou kunnen strekken, om de macht van den Egyptischen Pacha uit te breiden(§).

In 1839 begint eene nieuwe phase in de Oostersche aangelegenheden met de tweede poging van den Egyptischen Pacha, om de macht van zijn suzerein te verminderen. Ook toen was het standpunt der mogendheden ongeveer hetzelfde als zes jaren geleden. Rusland wilde geen machtig Egyptisch Rijk naast zich dulden en ook Engeland wilde vooralsnog Turkije in stand houden; daarenboven lag Egypte op den weg naar Indië. Metternich poogde als altijd den strijd te verhoeden en Frankrijk stond, evenals vroeger, meer op de zijde van den Pacha. Men verwonderde zich dan ook, dat, nadat in den slag bij Nezib (17 Juli 1839) de Turken eene verpletterende nederlaag hadden geleden en eenige dagen daarna de geheele Turksche vloot zich in de haven van Alexandrië aan den Pacha had overgegeven, Rusland, Engeland, Oostenrijk, Pruisen en Frankrijk op 27 Juli d.a.v. aan de Porte eene nota overhandigden, waarin haar de steun der mogendheden beloofd werd, welke nota dus schijnbaar van eene harmonie tusschen de mogendheden blijk gaf, die in werkelijkheid niet bestond(**). Vergissen wij ons niet, dan is die nota van 27 Juli 1839 een belangrijk staatsstuk in dien zin, dat ze feitelijk neerkwam op eene interventie der mogendheden in de Turksche zaken, m.a.w. de eerste reactie was tegen het tractaat van Hunkiar-Skelessi, waarbij, zooals wij boven zagen, Rusland vrij wel als protector der Porte optrad.

Toen het nu echter op handelen aankwam, bleek het hoe langer

(*) Wel was er ten gevolge van Rusland's houding in de Grieksche zaken eene verkoeling ontstaan tusschen dat rijk en Oostenrijk, doch reeds in den zomer van 1830 ontmoetten Metternich en Nesselrode elkander te Carlsbad en werd de goede verstandhouding vooral in verband met wat in Frankrijk gebeurd was, hersteld.

(†) Zie D'Haussonville, *Histoire de la politique extérieure,* I dl., bl. 40 en volg.

(§) Zie Ad. Beer, *Die orientalische Politik*, bl. 400 en vlg.

(**) Een en ander is te verklaren uit de houding van den Franschen gezant Roussin, een vijand van den Pacha, die ook dadelijk door een ander werd vervangen.

hoe duidelijker, dat de Fransche regeering zich langzamerhand van de andere mogendheden afscheidde, al verklaarde dan ook Lord Palmerston: 'L'union de l'Angleterre et de la France relativement aux affaires turques, donnera du courage à Metternich et sauvera l'Europe'(*). Trouwens, Rusland had er te veel belang bij, om aan het innig samengaan van Engeland en Frankrijk een einde te maken, dan dat het dit verschil van zienswijze niet met genoegen zou hebben aanschouwd, ja zelfs, dat het bereid was aan Engeland te beloven, dat de Czaar het tractaat van Hunkiar-Skelessi, dat voor 8 jaar gold, en dus tot 1841, niet meer zou vernieuwen.

Men weet, dat de houding van het op 1 Maart 1840 opgetreden Ministerie Thiers in Frankrijk den toestand nog verergerde en dat ten slotte Palmerston's invloed de totstandkoming van het tractaat van 15 Juli 1840 bewerkte, waarbij Rusland, Engeland, Oostenrijk en Pruisen zich verbonden, den Egyptischen Pacha desnoods met geweld te dwingen tot het aannemen der schikking, waartoe de Sultan zich bereid had verklaard.

Die schikking was vervat in een afzonderlijk protocol, waarbij de Sultan Egypte erfelijk aan den Pacha toekende, benevens het levenslang bezit van Zuid-Syrië en het bevel der vesting St. Jean d'Acre. Nam Mehemet Ali een en ander niet binnen 10 dagen aan, liet hij niet terzelfder tijd Arabië, Candia en het overige gedeelte van Syrië ontruimen en gaf hij tevens de Turksche vloot niet terug, dan zou de Porte zich als geheel vrij beschouwen en met de mogendheden overleg plegen. Nog treft ons de clausule in genoemd tractaat, dat de mogendheden (dus niet alleen Rusland) zelfs Constantinopel zouden kunnen bezetten, doch alleen op aanvrage van den Sultan; uitdrukkelijk werd echter daarbij gevoegd, dat dergelijke toestand alsdan slechts een hoogst exceptioneele zou zijn en dat die mogelijke bezetting der hoofdstad in geen geval zou derogeeren aan den ouden regel: 'En vertu de laquelle il a été de tous temps défendu aux bâtiments de guerre des puissances étrangères d'entrer dans le détroit des Dardanelles et du Bosphore.' Bij afzonderlijk protocol, ook op 15 Juli 1840 geteekend, werd dezelfde regel, die in art. 4 van dit tractaat werd bevestigd, nog eens herhaald en tevens de uitzondering bestendigd, wat betreft de oorlogsschepen, die voor den dienst der legaties van bevriende mogendheden gebruikt plachten te worden, ten aanzien waarvan de Sultan zich voorbehield passagefirmans te verleenen(†). Bij dit tractaat van 15 Juli werd dus feitelijk het tractaat van Hunkiar-Skelessi op zijde gezet; immers, Rusland, dat eerstgenoemd verdrag had geteekend, zou bij vernieuwing van laatstgenoemd tractaat, daargelaten nog zijne gedane belofte, alsdan eene zaak eenzijdig met Turkije regelen,

(*) *Correspondance intime de Lord Palmerston* (uitgave v. A. Craven), blz. 194.
(†) Zie Boukharow, t.a.p., blz. 138.

welke zijne regeering, door tot het verdrag van Londen toe te treden, erkend had van Europeesch belang te zijn.

Niettegenstaande Thiers' oppositie werd door de overige mogendheden, in de eerste plaats door Engeland, tot de uitvoering van dit Juli-tractaat overgegaan, waarvan het resultaat was, dat Mehemet Ali zich op het einde van 1840 aan den Sultan onderwierp; het zij voldoende nog hier te herinneren, dat na de aftreding van Thiers in Guizot eene meer vredelievende politiek zegevierde, zoodat Frankrijk zich eerlang wederom met de mogendheden verstond. Wij wezen toch er boven reeds op, dat deze bij het tractaat van 15 Juli 1840 zelfs de mogelijkheid hadden voorzien, dat Constantinopel door hare troepen zou moeten bezet worden, doch dat zij tegelijkertijd den ouden regel gehandhaafd hadden, dat oorlogsschepen in tijd van vrede geen toegang zouden hebben in de Dardanellen en den Bosporus. Ten einde nu Frankrijk gelegenheid te geven zich, wat dit punt betreft, bij de vier andere mogendheden te voegen, mogelijk ook uit vrees, dat de meening zou ingang vinden, dat, nu het tractaat van 1840 door de onderwerping van Mehemet Ali had uitgewerkt, de daarin gegeven regelen niet meer zouden gelden en het protocol van 15 Juli 1840 niet dezelfde kracht zou hebben als een tractaat, sloten nu Engeland, Frankrijk, Oostenrijk, Pruisen en Rusland op 13 Juli 1841 het zoogenaamde *Dardanellentractaat*, waarbij eensdeels die mogendheden nog eens uitdrukkelijk den ouden regel erkenden, krachtens welken de Sultan de bevoegdheid bezit, den toegang aan oorlogsschepen in de Dardanellen en den Bosporus te weigeren, anderdeels de Sultan zich verbond, om, zoolang zijn rijk in vredestoestand verkeerde, zich steeds naar dien regel te gedragen. De bovengemelde uitzondering voor schepen van legaties met passagefirmans werd in art. 2 bevestigd.

Dus had het groote beginsel van de neutralisatie der zeeëngten opneming gevonden in het geschreven recht van Europa. Voortaan zou elke staat, die zijne oorlogsvloot in vredestijd de Dardanellen liet binnenvaren, niet alleen handelen in strijd met het ongeschreven volkenrecht, maar tevens in strijd met de bestaande tractaten. Alle inmenging van één mogendheid in deze quaestie was hierdoor op zijde gezet. Rusland moest de groote voordeelen derven, die eene hernieuwing van het tractaat van Hunkiar-Skelessi voor dat rijk zou hebben opgeleverd. Toch was het niet te bewegen, om oorlogsvloten van andere staten den toegang te verleenen tot de Zwarte Zee. Trouwens, het is duidelijk, dat wanneer zich het geval had voorgedaan, dat andere staten eene machtiger, sterker vloot brachten in die zee, alsdan aan Rusland's prestige een groote knak ware gegeven.

Vestigen wij den blik op den politieken toestand van Europa sinds 1841, dan blijkt al dadelijk, dat Rusland's invloed vooral in Duitschland steeds toeneemt. Te Constantinopel echter moest Rusland rekening houden met Engeland, welks ambassadeur Sir Stratford Redcliffe

de grootste tegenstander van den Noordschen kolossus was(*). Van 1841-1850 bleef de verhouding tusschen Engeland en Rusland intusschen zeer vriendschappelijk, al kan men dan ook de poging van Keizer Nicolaas, bij zijn bezoek te Londen in 1844, voornamelijk ten doel hebbende, om zich met de Engelsche regeering over alle eventualiteiten, die zich in het Oosten zouden kunnen voordoen, te verstaan, vrij wel als mislukt beschouwen(†) Rusland's invloed in Europa bleek vooral in 1848, toen het het eenige land was, dat niet door den stroom der revoluties werd medegesleept. Men herinnert zich, dat toen in laatstgenoemd jaar Weenen aan de omwenteling ten prooi was en de man, die van 1815 af alles vermogend in Oostenrijk en in den Bond was geweest, tot aftreden gedwongen werd, ook Hongarije opstond en dreigde zich van het Habsburgsche huis af te scheuren. Toen trad Rusland, daartoe door Frans Jozef aangezocht, tusschen beiden; weldra gaf zich het Hongaarsche vrijheidsleger aan den bevelhebber der Russische troepen over, die trotsch aan zijn Keizer kon melden: 'Hongarije ligt aan de voeten van uwe Majesteit.' Ook in Walachije brak in 1848 eene revolutie uit en Rusland trachtte op grond van het tractaat van Adrianopel zijne troepen in de vorstendommen te laten rukken. Daartegen protesteerde natuurlijk Turkije, welk rijk echter toen, men begrijpt waarom, niets van den steun der mogendheden had te wachten. Gelukkig stelde de Czaar zich met weinig tevreden; immers, bij de conventie van Balta Liman van 1849 bepaalde men den duur van het bewind der hospodars op 7 jaar en tevens, dat herziening van de organieke statuten der beide Donauvorstendommen steeds van Rusland's toestemming zou afhankelijk zijn(§). Wel een bewijs van den toenemenden invloed van den Noordschen kolossus in de zaken van het Balkan-schiereiland; trouwens, het is altijd nog de vraag, of, ware Rusland verder gegaan, zich eene der mogendheden daartegen had kunnen verzetten.

(*) Men kent de rol, door hem gespeeld in de quaestie der heilige plaatsen, die van 1850-1853 den vrede bedreigde. Zie Kinglake, *The Invasion of the Crimea*, I, blz. 122 en volg.

(†) Zie Stockmar, *Denkwürdigkeiten*, enz., blz. 396-399 en 401.
Hieruit blijkt, dat Aberdeen zich slechts zeer in het algemeen tegenover Keizer Nicolaas over de houding, in het Oosten aan te nemen, heeft uitgelaten. De uitgever van bovengenoemde *Denkwürdigkeiten* is (bl. 403) van oordeel, dat het door Nesselrode vervaardigde Memorandum bij Nicolaas' terugkomst te Petersburg (waarover zie ook A. Beer, t.a.p., blz. 422-424), hetwelk in 1854 aan het Parlement is overgelegd, bestemd was, om het fiasco te verbergen, hetwelk Nicolaas met zijne reis naar Londen gemaakt had, vooral in verband met des Keizers pogingen om Engeland en Frankrijk van elkander te scheiden. Trouwens het is bekend, dat die 'commune et franche entente' (woorden van D'Haussonville, *La politique extérieure*, II, p. 3) tusschen genoemde staten sinds de optreding van het Torykabinet Peel door de quaestie van het droit de visite, door wat op Tahiti en Pritchard en door wat in Marokko gebeurde, een gevoeligen knak zou krijgen en dat zij weldra tot een hoogst gespannen toestand zou overslaan, toen, nadat in 1846 Palmerston en de Whigs weder aan het roer waren gekomen, Guizot in de quaestie der Spaansche huwelijken eene groote diplomatieke overwinning had behaald. Zie D'Haussonville, t.a.p., 2de deel.

(§) Zie Boukharow, t.a.p., blz. 141. Art. 3 der conventie.

Geen wonder dan ook, dat toen Nicolaas' invloed ook in Duitschland hoe langer hoe grooter werd en het voornamelijk aan hem was toe te schrijven, dat te Olmütz (November 1850) de Prins van Schwarzenberg zegevierde en de Pruisische Minister Von Radowitz wederom voor den aan Oostenrijk onderdanigen Manteuffel moest plaats maken, Rusland den tijd gekomen achtte, om zijne plannen in het Oosten te verwezenlijken. En inderdaad, het is niet te ontkennen, dat de Czaar redenen kon hebben, om te meenen, dat men hem in het jaar 1853 niet zou tegenwerken. Wel was in dat jaar Europa rustig en bekwam Duitschland eenigszins van de stormen van 1848 en 1849, doch men bedenke, eensdeels, zooals reeds boven is opgemerkt, dat Rusland's prestige toen zeer groot was in Europa, anderdeels, dat de Czaar met eenigen grond kon hopen, èn van Oostenrijk èn van Engeland niets te vreezen te hebben. Immers, de Habsburgers hadden den alleenheerscher het behoud der kroon van St. Stefanus te danken en in Groot-Britannië had na den val der Whigs in het voorjaar van 1852 het toen opgetreden kabinet Derby op het eind van dat jaar voor het bekende coalitie-ministerie plaats gemaakt, waarin de groote mannen van beide partijen gezeten waren en waarin Aberdeen de eerste plaats innam. Welnu, de Czaar meende van dezen Minister geen oorlog te wachten te hebben. Daargelaten nog, dat Nicolaas en Aberdeen elkander persoonlijk hoogachtten, bedenke men, dat laatstgenoemde als zeer vredelievend bekend stond en dat hij zeer zeker niet de gevaren geringschatte, welke uit een krijg tusschen Engeland en Rusland konden voortvloeien, een krijg, welke gewelddadig den toestand hadde verbroken, die sinds 1815 bestond. Voeg daarbij, dat een ander invloedrijk lid van het kabinet, Gladstone, de Chancellor of the Exchequer, ook voor zijne vredelievende gezindheid bekend was, en men begrijpt, dat Nicolaas - overtuigd, dat eene regeering, waarin deze twee eminente staatslieden gezeten waren, niet hare toevlucht tot de wapenen zoude nemen, - ongestraft in Turkije zijn gang meende te kunnen gaan(*).

Toch bedroog de Czaar zich; eensdeels zou hij stuiten op Engeland's ambassadeur te Constantinopel, anderdeels op Napoleon III, die, na zich de keizerskroon op de slapen te hebben gedrukt, het conflict met Rusland als eene welkome gelegenheid aangreep, om de regeering van den coup d'état door eene alliantie met Engeland te schragen. Trouwens, in het kabinet Aberdeen had Napoleon een bondgenoot in den Minister van Binnenlandsche Zaken, denzelfden Palmerston, die als Minister van Buitenlandsche Zaken in het kabinet Russell op zoodanige wijze zijne voldoening over wat op 2 December 1851 te Parijs gebeurd was, had te kennen gegeven, dat zijn uittreden uit het Ministerie daarvan het gevolg was geweest(†). Men herinnert zich ook,

(*) Vergelijk Kinglake, *The Invasion of the Crimea*, 2e dl., blz. 161 en vlg.
(†) Zie Stockmar, *Denkwürdigkeiten*, enz., blz. 643.

dat de quaestie der heilige plaatsen het eerst door Frankrijk werd ter sprake gebracht(*), doch dat de Czaar daarvan partij trachtte te trekken, om zijn invloed in Turkije te versterken. Het toeval wilde, dat er juist onregelmatigheden in Montenegro waren uitgebroken en dat de Porte den gouverneur der grensprovinciën van het Turksche Rijk, Omar-Pascha, bevel had gegeven, het land der Zwarte Bergen binnen te trekken. Hiertegen nu verzette zich Oostenrijk en eischte van de Porte ontruiming van Montenegro, herstelling van het statusquo daar te lande, gelijkstelling van Christenen en Mohammedanen en vrijheid van godsdienst voor eerstgenoemden(†).

Oostenrijk's optreden verschafte den Czaar nu eene aanleiding, om ook van zijn kant een buitengewoon gezant naar Constantinopel te zenden(§). Toen nu echter de Porte aan Oostenrijk's eischen had toegegeven en ook de quaestie der heilige plaatsen was geschikt, Rusland dus daarin geen voorwendsel kon vinden, om Turkije te bespringen, vernam het verbaasd Europa, dat reeds in de eerste bijeenkomst van den Russischen gezant, Vorst Menzikow, met den Sultan eerstgenoemde den wensch van zijn meester had te kennen gegeven, hierin bestaande, dat Turkije een geheim tractaat met Rusland zou sluiten en dat de Porte als equivalent daarvoor eene aanvulling zou toestaan van het tractaat van Kutschuck Kainardjé, waarbij de Grieksche kerk in 't Balkan-schiereiland geheel en al onder Rusland's protectoraat zou komen(**). Zoo iets kon de Porte niet toegeven en nadat daarop Menzikow reeds op het einde van Mei 1853 was vertrokken, liet Reschid pacha bij alle hoven verklaren, dat de Sultan wel de vrijheden en rechten der Grieksche kerk wilde beschermen, doch zulks weigerde te doen bij tractaat met eene andere mogendheid. Zoodra de Czaar vernomen had, dat Turkije Rusland's eischen had afgeslagen, liet hij zijne troepen rukken in de Donauvorstendommen, als antwoord waarop Engeland en Frankrijk hunne vloten in de Dardanellen zonden. Rusland beweerde, dat die mogendheden hierdoor het tractaat van 1841 hadden geschonden, hetwelk, zooals wij boven zagen, bepaalt, dat in vredestijd geene oorlogsschepen in de zeeëngten mogen komen, doch de beide Westersche mogendheden beweerden, dat door de gewelddadige bezetting der Donauvorstendommen Rusland op voet van oorlog was gekomen met de Porte. Het heeft ons altijd willen voorkomen, dat bij strenge interpretatie van het tractaat van 1841 Rusland's opvatting de juiste was; immers, er was toen nog geene oorlogsverklaring van de beide staten aan elkander, doch aan den anderen kant begrijpt men lichtelijk, dat een feitelijke oorlogstoestand kan intreden, zonder dat ver-

(*) Zie Kinglake, *The Iuvasion of the Crimea*, I, blz. 46 en volgende.
(†) Zie over de zending van Leiningen naar Constantinopel Beer, t.a.p., blz. 441 en volg.
(§) Zie Beer, t.a.p., blz. 442.
(**) Zie Kinglake, I, blz. 111 en Beer, t.a.p., blz. 445.

klaringen dienaangaande gewisseld zijn[*]. Oostenrijk trachtte toen nog te bemiddelen door de zoogenaamde Weenernota, doch deze poging mislukte. Zoo brak de oorlog uit, door de schrijvers Krimoorlog genoemd, waarin Engeland en Frankrijk zich bij Turkije voegden. De geschiedenis van dezen krijg is elders in bijzonderheden verhaald; voor het onderwerp, dat ons thans bezighoudt, is het echter niet zonder belang, met een enkel woord de aandacht te vestigen op de onderhandelingen, die in het voorjaar van 1855 te Weenen hebben plaats gegrepen. Immers, daar kwamen de punten ter sprake, dien den grondslag der onderhandelingen toen en later hebben uitgemaakt, waarbij de quaestie der engten en der Zwarte Zee eene eerste plaats innam en welke punten we voor het eerst in eene Fransche depêche geformuleerd vinden[†]. Zij komen hierop neer:

1°. Afschaffing van het uitsluitende protectoraat van Rusland over de Donauvorstendommen.
2°. Vrije scheepvaart op den Donau.
3°. Herziening van het tractaat van 13 Juli 1841 met het dubbel doel, om het bestaan van het Turksche Rijk meer vast te knoopen aan het Europeesch evenwicht en een einde te maken aan Rusland's overwicht in de Zwarte Zee.
4°. Rusland ziet af van zijn voornemen, om protector te zijn over zijne geloofsgenooten in het Turksche Rijk.

Reeds vroeger, in het najaar van 1854, waren deze punten ter sprake gekomen; aanvankelijk echter had Rusland geweigerd, ze als basis van onderhandeling te beschouwen, vooral om de interpretatie, die de Fransche *Moniteur* van het derde, het belangrijkste punt gaf; doch, nadat Oostenrijk met veel moeite door de Westersche mogendheden tot het tractaat van 2 December 1854[§] was overgehaald, waarbij het zich verbond de Donauvorstendommen tegen elken aanval van Rusland te verdedigen, en nadat Sardinië tot Rusland's vijanden was toegetreden, gaf de Czaar toe, dat conferenties, waarbij de 4 punten als grondslagen werden genomen, te Weenen zouden worden geopend (15 Maart 1855). Al dadelijk deden zich nu echter hierbij moeielijkheden voor; had toch Rusland aan de onderhandelingen deelgenomen, opdat deze zich, zoo verklaarde Gortschakoff, tot de bovengenoemde vier punten zouden bepalen, reeds op de eerste zitting betoogde de Fransche gevolmachtigde Bourqueney, daarin door John Russell gesteund, dat het geenszins in de bedoeling der Westersche mogendheden lag,

(*) Het jongste voorbeeld is wel de oorlog tusschen *Frankrijk* en *China*, die ook zonder oorlogsverklaring begonnen is, hoogst waarschijnlijk om de toepassing van art. 9 der constitutioneele wet van 16 Juli 1875 (toestemming der Kamers voor het voeren van oorlog) te voorkomen. Het is zonderling, dat nu onlangs de Fransche vertegenwoordiging het tractaat van Tiensin heeft aangenomen, zonder ooit toestemming gegeven te hebben tot het in het leven roepen van een toestand, waaraan dit tractaat een einde maakt.

(†) Zie Beer, t.a.p., blz. 494 en volg. Boukharow, blz. 198.

(§) Zie Beer, t.a.p., bl. 524.

om de discussiën tot die vier punten te beperken; dat integendeel de mogendheden zich het recht voorbehielden, ook andere ter sprake te brengen, eene opvatting, die lijnrecht tegenover de Russische stond. Graaf Buol, de Oostenrijksche Minister, nam nu ook in deze onderhandelingen eene dubbelzinnige positie in; immers, hij verklaarde zelf niet op de bespreking van andere punten te zullen aandringen, doch tevens zich de vrijheid voor te behouden, zijn oordeel over andere punten uit te spreken, wanneer deze op voorstel van Engeland en Frankrijk in het belang van Europa mochten worden ingeleid(*).

Nadat de onderhandelingen met dezen principieelen strijd begonnen waren, gaf Rusland de eerste twee punten toe, doch maakte bij het derde punt bezwaar, zooals wel te denken was. Gortschakoff verklaarde hieromtrent geene voorstellen te zullen doen, doch die te zullen afwachten. Hierop scheen de conferentie te zullen schipbreuk lijden; tevergeefs poogde Buol in den tusschentijd, totdat er instructies over dat derde punt uit Petersburg zouden gekomen zijn, de mogendheden over te halen, om voorloopig de besprekingen over het vierde punt te beginnen; immers, Engeland en Frankrijk waren bevreesd, dat Oostenrijk's houding veranderen zou en meer welwillend worden jegens Rusland. Daarbij kwam ook, dat Drouyn de Lhuys, de Fransche Minister van Buitenlandsche Zaken, te Weenen verwacht werd, om aan de conferentie deel te nemen.

Over dat derde punt had nu in de laatste maanden eene gedachtenwisseling tusschen Frankrijk en Engeland plaats gegrepen. Beide mogendheden stonden de neutraliteit der Zwarte Zee voor; Oostenrijk verklaarde zich hiertegen en wilde eene eenvoudige beperking van de Russische zeemacht in de Zwarte Zee. Door dit verschil van meening zou de conferentie mislukken. Eene poging van Gortschakoff, om aan de schepen van alle natiën den doortocht door de Dardanellen te verleenen, leed schipbreuk op de verklaring van Ali Pascha, den Turkschen gevolmachtigde, dat zijne instructie hem voorschreef, aan het denkbeeld van sluiting der Dardanellen vast te houden. Eindelijk werden Oostenrijk, Engeland en Frankrijk het eens over de volgende hoofdpunten: garantie van de onafhankelijkheid en integriteit der Porte door de gezamenlijke Europeesche mogendheden, sluiting der zeeëngten voor Rusland, niet voor de verbondenen; de geallieerden kunnen ieder twee schepen in de Zwarte Zee hebben; vermeerdert Rusland het getal van zijne thans aanwezige schepen in de Zwarte Zee, dan zal elk der geallieerden de helft van het getal van Rusland's schepen daar mogen onderhouden; in geval van gevaar zal de Sultan bevoegd zijn, de vloot der verbondenen te hulp te roepen; de mogendheden zouden het eindelijk als casus belli beschouwen, wanneer Rusland eene grooter vloot in de Zwarte Zee bracht, dan er zich in 1853 in bevond(†).

(*) Beer, t.a.p., bl. 530 en volg.
(†) Zie Beer, t.a.p., bl. 540.

Toen nu echter bleek, dat Buol er nooit toe zou besluiten, om van het niet aannemen van deze voorwaarden door Rusland een casus belli te maken, besloot dit land vooralsnog niet toe te geven en nog eenmaal de toevlucht tot de wapenen te nemen. En, het moet erkend worden, welke verwijten Engeland en Frankrijk Oostenrijk ook voor zijne houding hebben gedaan, Graaf Buol begreep zeer goed, dat een partij kiezen van den Donaustaat den oorlog dadelijk grootere proportiën zou hebben gegeven. Immers, al waren in 1848 en 1849 de revoluties in Italië en Hongarije bezworen, zoo krachtig was het Rijk nog niet, dat het tegelijkertijd een buitenlandschen vijand het hoofd zou kunnen bieden en aan mogelijke woelingen in Italië en Hongarije den kop indrukken. Wel is waar was de Koning van Sardinië tot Rusland's vijanden toegetreden en Cavour's wensch vervuld, dat het kleine staatje eerlang eene eervolle plaats in Europa mocht innemen, doch het zou te bezien staan, of bij een opstand in Italië Victor Emanuel niet tegen den erfvijand partij zou kiezen.

De conferentie ging dus uiteen; de krijg begon opnieuw; immers, zoowel de aftreding van Drouyn de Lhuys en de komst van Walewski als de aftreding van John Russell hadden doen zien, dat zoowel Napoleon als het onlangs opgetreden Kabinet Palmerston thans den oorlog met kracht wilden doorzetten(†).

Na de inneming van den Malakoftoren en den vier dagen later gevolgden val van Sebastopol op 12 September 1855 scheen de Czaar te willen toegeven en ook Napoleon was daartoe geneigd, doch het spreekt vanzelf, dat de voorwaarden, waaronder een vrede nu kon tot stand komen, bezwarender zouden zijn dan eenige maanden geleden. Met name werd het derde punt, dat vroeger, zooals wij zagen, eenvoudig luidde: herziening van het tractaat van 1841 in den zin van het politiek evenwicht, thans zóó gewijzigd, dat nù geeischt werd de neutraliteit der Zwarte Zee en het verbod van elke versterking op de kusten. In den vorm van een ultimatum drong Oostenrijk op de aanneming dezer punten aan, waarbij nu nog een vijfde gevoegd was, luidende, dat de Europeesche mogendheden zich voorbehielden, in 't belang van Europa nog bepaalde voorwaarden te stellen. Nam de Czaar de punten niet onveranderd aan, dan zou Oostenrijk zich bij zijne vijanden aansluiten en den oorlog aan Rusland verklaren. Dit rijk begreep zich in de omstandigheden te moeten schikken en nadat het op 16 Januari 1856 had te kennen gegeven, de voorwaarden van Oostenrijk te zullen aannemen, verklaarden ook Engeland en Frankrijk tot die voorstellen toe te treden. Zoo kwam het tractaat van Parijs van 30 Maart 1856 tot stand.

Art. 10 van het tractaat bepaalde nu, dat de conventie van 1841

(†) De aanneming der motie Roebuck, inhoudende het voorstel tot benoeming van eene Commissie van enquête naar den toestand van het leger vóór Sebastopol, had het coalitie-ministerie van Aberdeen doen vallen. Na vergeefsche pogingen van Derby en Russell vormde Palmerston een Ministerie. Zie *Correspondance de Palmerston*, II, bl. 464.

met onderling goedvinden zou worden gewijzigd, en in art. 11 gaf Rusland het groote beginsel van de neutraliteit der Zwarte Zee toe. Als gevolg hiervan las men in art. 13, dat Rusland en Turkije overeengekomen waren, geene versterkingen op hunne aan die zee grenzende kusten aan te brengen. De quaestie der vaart op de Zwarte Zee is in eene afzonderlijke conventie tusschen Rusland en Turkije behandeld, eene conventie, die volgens art. 14 van het tractaat van Parijs dezelfde kracht als dit tractaat zou hebben. De geschiedenis van dit art. 14 is niet zonder belang. Uit Palmerston's brieven toch blijkt, dat aanvankelijk Oostenrijk en Frankrijk wel genegen waren, die bepalingen aan Rusland en Turkije over te laten, waartegen Palmerston zich echter ten sterkste verzette. Dienaangaande lezen we in Palmerston's correspondentie aan Lord Clarendon (26 November 1855): ‘Nous devons demeurer fermes dans notre résolution d'avoir les stipulations relatives la Mer Noire, insérées dans le traité à conclure entre la Russie et tous les belligérants. Je vois d'ici, comme je serais hué dans la Chambre des Communes, si je me levais pour dire que nous avions consenti à un arrangement imparfait et peu satisfaisant sur un des points les plus importants de toute l'affaire, afin de faire personnellement plaisir au comte Buol ou pour sauver l'amour-propre de la Russie’(*). Dus werd de speciale conventie geplaatst onder de hoede der mogendheden. Art. 14 zegt: ‘Elle (die afzonderlijke conventie) ne pourra être ni annulée, ni modifiée sans l'assentiment des puissances signataires du présent traité.’ Bij die overeenkomst werd nu bepaald, dat Rusland en Turkije elk slechts 10 schepen in de Zwarte Zee mochten hebben. Ook de wijziging van het Dardanellentractaat zou dezelfde kracht hebben als het tegenwoordige tractaat. In den aanhef der afzonderlijke conventie, welke over dit punt handelt, wordt uitdrukkelijk geconstateerd, dat het in 1841 aangenomen beginsel behouden blijft, namelijk de sluiting der zeeëngten voor oorlogsschepen, zoolang de Porte niet in oorlog is. De artikelen 1 en 2 zijn dan ook eene bloote herhaling van hetgeen in het Dardanellentractaat staat geschreven; art. 3 is nieuw. Dit bepaalt, dat de exceptie, waarvan in art. 2 sprake is, ook toepasselijk zal zijn op oorlogsschepen der contracteerende mogendheden, welke ingevolge het bij het tractaat van Parijs bepaalde moeten toezien op de uitvoering der reglementen betreffende de Donauvaart(†). Voorts werden al de voorrechten gehandhaafd, die aan Moldavië en Walachije waren toegekend krachtens tractaten van Rusland met Turkije, doch thans kwamen in de plaats van Rusland de gezamenlijke mogendheden. In elk vorstendom zou een divan worden bijeengeroepen, om de toekomst te regelen. Rusland zou Bessarabië aan Moldavië, Kars aan Turkije afstaan en de Porte

(*) Zie Palmerston, *Correspondance*, II, bl. 498.

(†) Men weet, dat het tractaat van Parijs speciale bepalingen op de Donauvaart vaststelde. Het riep 2 commissiën, eene Europeesche en eene oevercommissie, in het leven.

zou het bezettingsrecht te Belgrado en andere plaatsen van Servië behouden. Ten slotte bepaalde men in eene speciale conventie, dat Rusland de Aalands-eilanden (in de Bothnische golf) niet zou versterken.

Het zou ons nu te ver voeren, de geschiedenis van het tractaat van Parijs in bijzonderheden na te gaan; toch zij het ons vergund, met een enkel woord de aandacht te vestigen op de wijze, waarop de bepalingen van dat tractaat zijn ten uitvoer gelegd. Men zal dan zien, dat Gortschakoff volkomen te recht in zijne circulaire van 31 October 1870 kon beweren, dat de meeste artikelen van het tractaat van 1856 òf eenvoudig niet òf in lijnrechten strijd met den geest van dat tractaat zijn toegepast.

Een opmerkelijk verschijnsel doet zich na 1856 voor: Frankrijk's verhouding jegens Rusland wordt in de eerste jaren na den Krimoorlog hoe langer hoe vriendschappelijker. Dat een en ander nu invloed moest uitoefenen bij de moeielijkheden, die zich na 1856 zouden voordoen bij de uitvoering van het tractaat van Parijs, doordat Rusland bij de conferentiën, ingevolge dit tractaat te houden, steeds werd gesteund door den Franschen Keizer, springt in het oog. Die innige verstandhouding had dan ook dikwijls tot resultaat, dat, waar Rusland beoogde de bepalingen van het tractaat onuitgevoerd te laten, het daarin op Frankrijk kon rekenen en de invloed dier mogendheden, meestal door Pruisen gesteund, grooter was dan die van Oostenrijk en Engeland. Wil men voorbeelden: wij wijzen op hetgeen in Moldavië en Walachije geschiedde, waar de Porte door pressie der beide mogendheden, Frankrijk en Rusland, niet alleen eerst Vorst Couza (1858) maar ook later Karel van Hohenzollern (1866) moest erkennen, terwijl het tractaat van Parijs op dit punt zóó was geredigeerd, dat beide landen nooit onder één hoofd zouden kunnen komen; op wat in Servië(*) voorviel, ten aanzien waarvan onder hevigen tegenstand van Oostenrijk en Engeland in 1862 een protocol werd geteekend, waarbij de Porte zich verbond Belgrado te verlaten, en dat, niettegenstaande het tractaat van Parijs juist het tegendeel had bepaald. Voeg daarbij, dat de moeielijkheden, die zich achtereenvolgens voordeden, bij voorbeeld ten aanzien van de Donauvaart, het Slangeneiland, Bolgrad, enz, in Rusland's zin werden uitgelegd(†), dat laatstgenoemde mogendheid steeds Kars bleef bezet houden, dan begrijpt men, wat eene samenwerking beteekende van Rusland met den Franschen Keizer, die, eene halve maand nadat het tractaat was tot stand gekomen, op 15 April 1856, met Engeland en Oostenrijk zich had verbonden, om elke schending van het tractaat van Parijs als casus belli te beschouwen.

In 1863 zou die verhouding veranderen. Van dit jaar toch dagtee-

(*) Men herinnert zich ook, dat toen de Decemberrevolutie te Belgrado de terugroeping van den in 1839 verjaagden Milosch ten gevolge had, de mogendheden op voorstel van Frankrijk besloten dezen als vorst te erkennen, terwijl juist de Servische skouptchina aan Kara Georgevitch verweet, te veel sympathie voor de geallieerden van 1854 te hebben gehad.

(†) Zie Beer, t.a.p., blz. 579 en verv., en *Correspondance de Palmerston*, II, bl. 513 en vlg

kent de innige overeenstemming van Rusland met Pruisen, waar zoo even een energiek Minister was opgetreden, die dadelijk had begrepen, dat, wilde hij zijne plannen doorzetten, een verbond tusschen Rusland en Frankrijk onmogelijk gemaakt moest worden. En daartoe bood hem de Poolsche opstand de gewenschte gelegenheid. Het tractaat van 8 Februari 1863 met Rusland kwam toen tot stand en van dat oogenblik af waren Pruisen en Rusland oppermachtig in Europa. Immers, Frankrijk was nu vrij wel geïsoleerd; het had de Engelsche alliantie verspeeld zoowel door de na 1856 gevolgde staatkunde als door de aanhechting van Savoie en Nizza, en Oostenrijk poogde toen, in plaats de hand te kussen, welke zijn Keizer eene schoone parel van zijne kroon had ontroofd, te Frankfort den verdeelden Bond tot eenheid op te wekken. Door het verschil van inzichten tusschen Engeland en Frankrijk kreeg Rusland in Polen, Pruisen in de quaestie van Sleeswijk-Holstein zijn zin en moest Europa lijdelijk toezien, dat Polen op eene vreeselijke wijze werd mishandeld en dat het kleine Denemarken, eerst nog hopend op Palmerston's verklaringen in het Lagerhuis(*), moest gedoogen, dat het tractaat van Londen van 1852 met voeten werd getreden. En, alsof die overeenstemming tusschen Bismarck en Gortschakoff nog geen kwaad genoeg aan Europa had gedaan, een kwaad, dat slechts door eene Engelsch-Fransche alliantie had kunnen worden voorkomen, zag het jaar 1866 in de velden van Sadowa Oostenrijk ternedergeworpen door den man, die jaren geleden een der weinigen geweest was, die de verdediging der conventie van Ollmütz op zich had durven nemen(†). Doch ook dit scheen niet genoeg. Hadden reeds uitnemende staatslieden als Thiers, de Minister der Juli-monarchie, in het Wetgevend Lichaam te Parijs hunne waarschuwende stem tegen de groote machtsuitbreiding van den Noord-Duitschen Bond doen hooren en voorspeld, dat ten laatste Frankrijk de vruchten der onthoudingspolitiek zou plukken, in 1870 werden deze profetieën vervuld en boette Frankrijk voor eene staatkunde, met welke de circulaire van den Minister La Valette in 1866 het had pogen te verzoenen(§). Sedan zou voor dat Keizerrijk zijn wat Sadowa voor Oostenrijk geweest was. Is het te verwonderen, dat eene dergelijke machtsverandering in Europa op de zaken van het Oosten haar terugslag zou doen gevoelen, te meer, daar het gevallen rijk een der onderteekenaars was van het verdrag van Parijs?

Trouwens, reeds langzamerhand had zich in Europa de overtuiging gevestigd, dat spoedig de tijd voor eene herziening van sommige artikelen van genoemd tractaat zou aanbreken. Oostenrijk's politiek in

(*) Vergelijk o.a. J. Mc. Carthy, *A History of our own times*, IV, blz. 32 en volg.

(†) Zie over dit alles uitvoeriger J. Klaczko, *Études de diplomatie contemporaine* en *Deux Chanceliers.* Vergelijk ook Rothan, *La politique française en* 1866.

(§) In die circulaire van 14 September 1866 werd o.a. betoogd, dat het nationaliteitsstreven, in Duitschland waarneembaar, voor Frankrijk geene onrust behoefde op te leveren. Vlg. Klaczko, *Deux chanceliers*, blz. 267.

het Balkanschiereiland was reeds na 1866 veranderd; immers, hadden zijne staatslieden, daarin door Engeland gesteund, zich tevergeefs verzet, toen Frankrijk en Rusland de vereeniging van Moldavië en Walachije in de hand werkten, Beust verklaarde nu, dat eene volledige autonomie van Servië en Rumenië met het belang van den Donaustaat niet in strijd was(*), en verzette zich zelfs in 1867 niet, toen Servië, de woelingen op Candia gebruikende, om zijne onafhankelijkheid meer te bevestigen, door de toestemming der mogendheden het zoover bracht, dat de Porte alle in Servië bezette vestingen aan de Serven moest overgeven, en dat onder de ijdele concessie, dat voortaan naast de Servische vlag ook de Turksche te Belgrado zou wapperen. En toch had art. 29 van het Parijsche tractaat bepaald, dat de Porte het bezettingsrecht daar zou behouden.

Het werd nu vooral na den oorlog van 1866 hoe langer hoe duidelijker, dat de toestand in het Oosten te wenschen overliet en dat binnen eene niet ver verwijderde toekomst ook die bepalingen van het tractaat van Parijs zouden worden losgelaten, die met Rusland's belangen in strijd waren. Geen wonder dan ook, dat Beust reeds in 1867 het denkbeeld eener algemeene herziening van het tractaat van Parijs trachtte te doen ingang vinden(†), misschien wel geleid door de overtuiging, dat, nu dat tractaat grootendeels in strijd met wat men in 1856 bedoelde, was uitgevoerd, Rusland er eerlang toe zou komen, herziening van de met zijn belang strijdige bepalingen te eischen. Deze pogingen leden echter schipbreuk; Engeland en Frankrijk weigerden, en zelfs Rusland begreep, dat toen de tijd nog niet gekomen was, om dat tractaat op zijde te zetten. Gortschakoff wilde een gunstiger tijdstip afwachten.

Dat dit gunstige tijdstip nu in het najaar van 1870 was aangebroken, behoeft het nog nader te worden betoogd? Het tractaat van 8 Februari 1863 had zijne vruchten gedragen en de dienst, door Rusland in 1866 en 1870 aan Bismarck bewezen, was een wederdienst waard. Immers, door de innige verstandhouding met Duitschland sinds 1863 had Rusland het doel zijner politiek bereikt en wel Oostenrijk en Frankrijk verzwakt en daardoor Engeland tot machteloosheid gedoemd. Zoo schenen Sadowa en Sédan Russische overwinningen en scheen Pruisen Rusland's taak op zich te nemen door diens vijanden te vernederen. Op 31 October 1870 verscheen er eene circulaire van Gortschakoff(§) aan de onderteekenaars van het Parijsche tractaat, inhoudende, dat Rusland zich aan de beperkingen, in dat tractaat voorkomende betreffende de vaart op de Zwarte Zee en de Dardanellen, niet meer gebonden achtte. De Russische Minister wees er in dat staatsstuk op, dat sinds 1856 vele bepalingen van het tractaat in strijd met letter en geest waren geïnterpreteerd en dat het daarom niet

(*) Zie Beer, t.a.p., blz. 502.
(†) Zie zijne depêche van 1 Januari 1867. Beer, bl. 596.
(§) Boukharow, bl. 234.

aanging, die bepalingen te handhaven, die met Rusland's belangen in strijd waren. Zoo werd o.a. betoogd, dat terwijl Rusland zich in de Zwarte Zee geheel had ontwapend, Turkije het recht had behouden, om in den Archipel en de Dardanellen een onbeperkt getal oorlogsschepen te hebben, en Engeland en Frankrijk steeds bevoegd bleven, om met hunne eskaders in de Middellandsche Zee te komen. Daarbij komt, zoo vervolgde de circulaire, dat de vaart in de Zwarte Zee verboden is aan oorlogsschepen van alle mogelijke natiën, doch dat ingevolge het Dardanellentractaat de doortocht door Dardanellen en Bosporus aan oorlogsschepen verboden is alleen in tijd van vrede, waaruit volgt, dat Rusland's kusten blootgesteld zijn zelfs aan aanvallen van minder machtige staten van het oogenblik af, dat deze over eene vloot beschikken, waartegen Rusland dan slechts eenige zeer kleine schepen zou kunnen overstellen.

Daarna werd in de circulaire gewezen op al datgene, wat in strijd met het tractaat van Parijs is geschied en waarop wij met een enkel woord boven de aandacht vestigden, namelijk op de revolutie, met toestemming der mogendheden in de Donauvorstendommen tot stand gekomen; voorts op vele andere schendingen van het tractaat van Parijs. Uit een en ander werd dan de conclusie getrokken, dat Rusland's waardigheid ook de wijziging van sommige artikelen eischte, namelijk die van het artikel, insereerende de overeenkomst van den Sultan met Rusland over het aantal schepen in de Zwarte Zee en in 't algemeen van alle bepalingen, die Rusland's souvereiniteitsrechten in deze zee in den weg staan.

In eene zoogenaamde dépêche explicative aan den Russischen gezant te Londen van 1 November 1870 lichtte Gortschakoff deze eischen nader toe en betoogde o.a., dat Lord Russell in 1866 reeds erkend had, dat het tractaat van Parijs in Rusland's belang herziening eischte(*), en in eene nadere dépêche aan Novikow, bestemd, om aan Beust te worden medegedeeld, werd op den voorgrond gesteld, dat het Oostenrijksche kabinet ook reeds in 1867 op de wenschelijkheid van eene herziening van het tractaat van Parijs had gewezen en dat Beust zelfs nog in 1869 zich in denzelfden geest tot Gortschakoff had uitgelaten. Daartegen kon Beust, zooals Beer te recht opmerkt(†), met juistheid aanvoeren, dat iets anders is het provoceeren van een congres, om in der minne gezamenlijk de voor herziening vatbare punten van het tractaat te wijzigen, iets anders het eenzijdig verbreken van eene verbintenis, want moeielijk kon Rusland's handelwijze met een anderen naam worden bestempeld. Toch scheen Beust geen krijg om de Zwarte Zee- en Dardanellen-clausulen te willen, en dat Engeland evenmin genegen was, thans naar de wapenen te grijpen, volgde genoegzaam uit Granville's antwoord van 10 November 1870, waarin wel Rusland's voorstel afgewezen, doch tevens betoogd werd, dat,

(*) Zie Boukharow, bl. 240.
(†) T.a., p. bl. 601.

wanneer Rusland aan de onderteekenaars van het tractaat van Parijs eenvoudig zijn wensch had doen kennen, om sommige bepalingen te veranderen, Engeland niet zou weigeren, zich gezamenlijk met de mogendheden over een en ander te verstaan; met andere woorden: Rusland had een anderen vorm moeten kiezen. Gortschakoff's antwoord op Granville's nota was zoo hoffelijk mogelijk en na nader te hebben aangetoond, dat ook hij de overeenstemming der mogendheden noodzakelijk achtte, noodigde hij het kabinet van Londen uit, zich met de onderteekenaars van het tractaat van Parijs te verstaan. Op Duitschland's steun kon Rusland natuurlijk rekenen; Bismarck nam het initiatief en stelde eene conferentie voor te Constantinopel. Te recht wees hij erop, dat Pruisen's houding in deze aangelegenheid eene geheel andere was dan die van Engeland, Frankrijk en Oostenrijk, die, zooals wij boven reeds herinnerden, overeengekomen waren, elke schending van het tractaat van Parijs als casus belli te zullen beschouwen. Integendeel heeft Pruisen, zoo betoogde de Rijkskanselier, alleen het tractaat van 30 Maart 1856 onderteekend, in welks zevende artikel de contracteerende mogendheden zich verplichtten, Turkije's onafhankelijkheid te waarborgen, en waarin werd verklaard, dat elke handeling hiermee in strijd zou beschouwd worden als eene vraag van algemeen belang. Dit geval, zoo beweerde Bismarck, is nu aanwezig. De mogendheden namen het voorstel van Duitschland aan; Oostenrijk maakte nog de meeste bezwaren, doch gaf in het begin van December toe. Turkije legde er zich eveneens bij neer.

Op 17 Januari 1871 werd de conferentie, niet zooals aanvankelijk was voorgesteld te Constantinopel, doch te Londen geopend; het duurde echter twee maanden, eer men gereed was, ten deele veroorzaakt door de late komst van den Hertog De Broglie, die voor Frankrijk zou zitting nemen(*). Het resultaat was, dat Rusland zijn zin kreeg.

Bij het tractaat van 13 Maart 1871 werden in art. 1 de artikelen 11, 13 en 14 van het tractaat van 1856 afgeschaft en door de volgende bepaling (art. 2) vervangen:

'Le principe de la clôture des détroits des Dardanelles et du Bosphore, tel qu'il a été établi par la convention séparée du 30 Mars 1856 est maintenue avec la faculté pour S.M.J. le Sultan d'ouvrir les dits détroits en temps de paix aux bâtiments de guerre des puissances amies ou alliées, dans le cas où la Sublime Porte le jugerait nécessaire pour sauvegarder l'exécution des stipulations du Traité de Paris du 30 Mars 1856.'

Art. 3, op Engeland's voorstel in het tractaat gevoegd, bepaalt, dat de Zwarte Zee open zal blijven voor de koopvaardijschepen van alle natiën; de artikelen 4 tot 7 handelen over de Donauvaart; art. 8 hand-

(*) Jules Favre, die daartoe was aangewezen door het Gouvernement de la défense nationale, kon Parijs in het begin van Januari 1871 niet verlaten, te meer, daar Bismarck weigerde, hem een verlofpas naar Londen te geven. De Broglie kwam eerst in het begin van Maart. Zie Boukharow, bl. 280.

haaft die bepalingen van het tractaat van 1856, die nu niet zijn afgeschaft, en art. 9 handelt over de ratificatie. Bij afzonderlijke overeenkomst van denzelfden dag tusschen Rusland en Turkije werd de conventie van 30 Maart 1856 betrekkelijk het getal oorlogsschepen in de Zwarte Zee afgeschaft.

Het groote verschil, men lette erop, tusschen het tractaat van Londen en dat van Parijs is dus juist gelegen in de bepaling omtrent de Dardanellen en de Zwarte Zee. Werd in het tractaat van 1856 de neutraliteit der Zwarte Zee uitgesproken en deze dus gesloten voor alle oorlogsschepen (met uitzondering van wat in art. 14 en art. 19 was bepaald, waarvan het eerste, men zal het zich herinneren, dat artikel was, waarop de afzonderlijke overeenkomst tusschen Engeland en Turkije steunde, en het laatstgenoemde bepaalde, dat elk der contracteerende mogendheden het recht had, steeds twee oorlogsschepen aan de Donaumonden te hebben), en werd ten aanzien der zeeëngten het Dardanellentractaat vrijwel bevestigd, te Londen brak men zoowel met het een als met het ander. Voortaan zouden Rusland en Turkije zooveel oorlogsschepen in de Zwarte Zee mogen houden, als zij wilden, wat in de practijk neerkwam op eene overmacht van Rusland, en ten aanzien van de quaestie der zeeëngten laat het tractaat van Londen wel de afzonderlijke overeenkomst tusschen de mogendheden van kracht, doch tevens wordt aan den Sultan de bevoegdheid gegeven, om die straten in tijd van vrede voor de oorlogsschepen van bevriende of verbonden natiën te openen, doch, zoo staat er uitdrukkelijk bij, alleen in het geval, dat de Porte het noodig mocht oordeelen, om te waken voor de uitvoering van het Parijsche tractaat(*).

Resumeerende, komen wij tot de slotsom, dat het tractaat alleen werkt in tijd van vrede, doch dat zoodra de Porte in oorlog komt, het tractaat buiten werking wordt gesteld. Tevens volgt hieruit, dat alle mogendheden het in art. 2 van het tractaat van Londen uitgedrukte beginsel hebben erkend en dus de overeenkomst van allen jegens allen is aangegaan en niet alleen door elk der mogendheden afzonderlijk jegens Turkije.

Deze bepalingen zijn nu nog steeds van kracht; immers, art. 63 van het tractaat van Berlijn bepaalt, dat de tractaten van Parijs en Londen ‘sont maintenus dans toutes celles de leurs dispositions, qui ne sont pas abrégées ou modifiées par les stipulations, qui précèdent’.

Uit de protocollen van het Berlijnsche Congres kan gemakkelijk worden bewezen, dat het in 1878 zeer zeker de bedoeling geweest is, de bepalingen omtrent de straten, enz. te behouden, zooals zij sinds 1871 waren. In de preliminairen van San Stefano van 3 Maart 1878, die

(*) Het ‘*en temps de paix*’, in art. 2 (boven aangehaald) van het tractaat van Londen voorkomende, zal men hebben te interpreteeren *tant que la Porte se trouve en paix,* aangezien het in het nauwst verband staat met art. 1 van de overeenkomst van 30 Mei 1856 tusschen de mogendheden, waarin deze woorden voorkomen. Trouwens, genoemde woorden *en temps de paix* algemeen op te vatten, zou in strijd zijn met de bedoeling.

aan den in 1877 tusschen Rusland en Turkije uitgebroken oorlog een einde maakten, was de quaestie van den Bosporus en de Dardanellen in art. 24 behandeld, hetwelk luidde: 'Le Bosphore et les Dardanelles resteront ouverts en temps de guerre, comme en temps de paix aux navires marchands des États neutres arrivant des ports russes ou en destination de ses ports. La S. Porte s'engage en conséquence à ne plus établir dorénavant devant les ports de la Mer Noire et de celle d'Azow, de blocus fictif qui s'écarterait de l'esprit de la déclaration signée à Paris le 4(16) Avril 1856.' Het is duidelijk, dat, al ware deze bepaling in het tractaat van Berlijn behouden, daarmee Turkije natuurlijk niet bevrijd was van de verplichtingen, die de tractaten van Parijs en Londen het oplegden, omdat deze tractaten met de mogendheden waren aangegaan en dus niet door tractaat met één hunner konden worden op zijde gesteld.

Toen nu in de zitting van het Congres van Berlijn van 6 Juli 1878 deze bepaling aan de orde kwam, verklaarde Lord Salisbury, die hierover het eerst het woord voerde, dat, wanneer Batum aan Rusland ware afgestaan onder voorwaarden, welke de vrijheid der Zwarte Zee zouden bedreigen, Engeland er moeielijk toe zou kunnen overgaan zich jegens de andere mogendheden te verbinden, die Zee niet binnen te komen. Maar, aangezien nu Batum tot vrijhaven was verklaard(*), zoo voegde Salisbury erbij, zou Engeland niet aarzelen, de gesloten tractaten te vernieuwen met de wijzigingen, die daarin noodzakelijkerwijs door andere bepalingen van dit congres zouden worden gebracht. Gortschakoff, een der Russische gevolmachtigden op het congres, merkte toen op, dat de gevaren, waarvan Salisbury had gesproken, zich in het geheel niet zouden kunnen voordoen, omdat Rusland geene schepen heeft in de Zwarte Zee; trouwens, hij meende, dat men aan het tot nog toe bestaande moest vasthouden. Daarna ontstond er eene discussie tusschen de gevolmachtigden van Rusland, Frankrijk en Groot-Britannië over wat men met handhaving van het bestaande bedoelde, waaruit bleek, dat men hieronder verstond: handhaving der tractaten van 1856 en 1871. Hierop vroeg nog Schouwaloff, mede een der Russische gevolmachtigden, het woord, om te doen uitkomen, dat het Congres op dit punt de tractaten van Parijs en Londen niet had te beoordeelen en dat de vrees van Salisbury, die aan de handhaving van het status quo in de straten der Marmorazee de voorwaarde stelde, dat Batum niet zou versterkt worden, ten eenen male ongegrond was. Naar aanleiding dezer discussiën constateerde nu Bismarck, dat de eerste zinsnede van art. 24 van het tractaat van San Stefano niet behoefde ter sprake te komen en wat de 2de zinsnede van genoemd artikel aangaat, dat de Porte de havens der Zwarte Zee niet meer in staat van fictieve blokkade zal verklaren, merkte te recht de Italiaansche gevolmachtigde op, dat deze zinsnede eenvoudig den 4^{den} regel van de Parij-

(*) Art. 59 van het tractaat van Berlijn.

sche declaratie van 16 April 1856 weergeeft, welke declaratie ook de Porte heeft geteekend, zoodat het ten eenen male overbodig was, dat thans te herhalen, een gevoelen, waarmede de Turksche gevolmachtigde zich volkomen vereenigde. Zooals men ziet, was dus de bedoeling, de tractaten van 1856 en 1871 op dit punt te bevestigen(*).

Tot zoover is nu alles duidelijk en ware het hierbij gebleven, alle twijfel zou dan zijn weggenomen. Wat gebeurde echter daarna en wel in de zitting van 11 Juli 1878? Wederom was het Lord Salisbury, die nu juist het tegendeel verklaarde van hetgeen hij twee dagen te voren had gezegd. Nadat toch de commissie van redactie in de zitting van 9 Juli 1878 bij monde van den rapporteur Deprez, een der gevolmachtigden van de Fransche Republiek, had voorgesteld, om aan het tractaat een slotartikel toe te voegen, inhoudende, dat de tractaten van Parijs en Londen gehandhaafd zullen blijven, voor zoover de daarin vervatte bepalingen door dit tractaat niet zijn gewijzigd of afgeschaft, opperde Lord Salisbury daartegen het bezwaar, dat men een en ander niet duidelijk genoeg definieerde en er zich slechts toe bepaalde, om te zeggen, dat de vorige tractaten zouden blijven gelden, zonder op te geven, in hoeverre ze werden gewijzigd. Met name vond hij de redactie bedenkelijk, waar het de Dardanellen en den Bosporus gold, waarop de rapporteur te kennen gaf, dat het de bedoeling der mogendheden was, het status quo op die punten te handhaven, en het hem voorkwam, dat elke bepaling, welke niet met zoovele woorden werd afgeschaft, bleef bestaan(†). Uit de discussiën bleek nu, dat de meerderheid geene bedenkingen had tegen de redactie der commissie. Lord Salisbury drong er nu vooral nog op aan, dat het beginsel, in art. 2 van het tractaat van 1871 uitgesproken, behouden zou blijven, waarmede de rapporteur zich volkomen vereenigde en nog opmerkte, juist daarom ook het tractaat van Londen te hebben aangehaald. Met deze opvatting vereenigde zich ook Vorst Bismarck. Zoo werd het rapport over dit punt vastgesteld.

In de zitting van 11 Juli 1878 kwam nu echter Salisbury bij de resumptie van het rapport weder op de quaestie terug en, nadat hij had herinnerd, dat, toen de commissie van redactie aanvankelijk de zinsnede betreffende de tractaten van Parijs en Londen had voorgelezen, er eenige bedenkingen bij hem waren gerezen, gaf hij thans te kennen, dat aan die bedenkingen wel voor een groot deel was te gemoet gekomen, doch dat hij naar aanleiding van een en ander in de notulen aanteekening verzocht van eene verklaring, die slechts Engeland zou binden. Deze verklaring luidt nu: ‘Considérant que le traité de Berlin changera une partie importante des arrangements, sanctionnés par le traité de Paris de 1856 et que l'interprétation de

(*) Zie *Les protocoles du Congrès de Berlin avec le traité préliminaire de San Stéfano et le traité de Bertin,* (genomen uit het *Journal de St. Pétersbourg*) bl. 74 en 75.

(†) Zie *Les protocoles*, etc. bl. 86.

l'article 2 du traité de Londres qui dépend du traité de Paris peut ainsi être sujette à des contestations, Je déclare de la part de l'Angleterre, que les obligations de Sa Majesté Britannique concernant la clôture des Détroits se bornent à un engagement envers le Sultan de respecter à cet égard les déterminations indépendantes de Sa Majesté, conformes à l'esprit des traités existants'(*). Dadelijk nadat Salisbury deze woorden gesproken had, verklaarde Graaf Schouwaloff zich het recht voor te behouden, ook de interpretatie van zijne Regeering in de notulen te doen opnemen. Dat geschiedde op het eind der volgende, der laatste zitting van het congres op 12 Juli 1878. Toen bracht laatstgenoemde Salisbury's verklaring in herinnering en vroeg op zijne beurt opneming in de notulen van het volgende: 'Les plénipotentiaires de Russie, sans pouvoir se rendre exactement compte de la proposition de M. le second plénipotentiaire de la Grande Bretagne concernant la clôture des détroits, se bornent à demander, de leur côté l'insertion au protocole de l'observation: qu'à leur avis, le principe de la clôture des détroits est un principe européen et que les stipulations conclues à cet égard en 1841, 1856 et 1871, confirmées actuellement par le traité de Berlin, sont obligatoires de la part de toutes les puissances conformément à l'esprit et à la lettre des traités existants, *non seulement* vis-à-vis du Sultan mais encore vis-à-vis de toutes les puissances signataires de ces transactions'(†).

Welke opvatting is nu de juiste? Ongetwijfeld de laatste. Wij kunnen ons zelfs niet voorstellen, hoe Salisbury tot het denkbeeld gekomen is, om eene interpretatie in de protocollen van het congres te doen opnemen, die zoo in strijd is met de bestaande tractaten als de door hem gegevene. Immers, het feit, waarvan de Engelsche Minister uitgaat, 'Considérant que' etc. is ten eenen male onwaar. Uit hetgeen boven is medegedeeld uit de verhandelingen van het Congres, blijkt toch ten duidelijkste, dat, al moge Salisbury tegen de algemeene redactie van art. 63 bedenkingen hebben gehad, deze bedenkingen eenvoudig haar ontstaan te danken hadden aan de vrees, dat men niet goed zou weten, wat nu nog van de tractaten van Parijs en Londen bestond en wat als afgeschaft moest worden beschouwd. Doch o.i. moest die vrees geheel en al verdwijnen, toen de rapporteur te kennen had gegeven niet alleen, dat het de bedoeling der commissie van redactie was, het bepaalde bij de tractaten van Parijs en Londen onaangeroerd te laten, doch dat ook de gansche vergadering van geene wijziging der tractaten van 1856 en 1871 op dit punt wilde weten. Doch er is meer; in de zitting van 6 Juli 1878 verklaarde zelfs Salisbury, dat, als Batum eene vrijhaven werd, hij geen bezwaar zou hebben tegen de handhaving der bestaande tractaten, en aangezien het eerste in art. 59 was bepaald, moest hij dan ook het tweede toegeven; integendeel verklaarde hij eenige dagen later juist het omgekeerde.

(*) Zie *Protocoles*, etc., bl. 96.
(†) Zie *Protocoles*, etc., bl. 99.

Te recht zeide dan ook Schouwaloff: ‘sans pouvoir se rendre compte’.

Trouwens, waar zou eene interpretatie, als Lord Salisbury van de tractaten van 1856 en 1871 gaf, op neerkomen? Eenvoudig op het niet toepassen dier tractaten. Was toch elke mogendheid ingevolge de tractaten van Parijs en Londen alleen met de Porte verbonden, wat beteekenden dan alle bepalingen en speciaal die betrekkelijk de zeeëngten? Deze zouden naar goedvinden van dezen of genen Staat geopend of gesloten blijven. Waarom anders worden dergelijke bepalingen in internationale tractaten opgenomen, dan om duidelijk te doen zien, dat alle onderteekenende mogendheden zich verbinden, den daarin bepaalden regel in alle gevallen tegenover elkander in acht te nemen?

Men vergete toch niet, dat naar algemeene regelen van volkenrecht de Porte de souvereiniteit heeft over Dardanellen en Bosporus, als zijnde territoriale wateren(*), en dat het een uitvloeisel geweest is van Rusland's exceptioneele positie in de Zwarte Zee, dat alle mogendheden in deze quaestie gemoeid zijn en den toestand hebben gewaarborgd. Is het nu te verwonderen, dat toen eenige maanden geleden een oorlog tusschen Rusland en Engeland dreigde, deze, Salisbury's interpretatie der bestaande tractaten, wederom werd ter sprake gebracht en gecommentarieerd? In de zitting van het Hoogerhuis van 8 Mei 1885 vroeg Lord Strafheden overlegging van de protocollen en conventies, die de bevoegdheid der Porte regelen, om vreemde oorlogsschepen in de Dardanellen toe te laten; hij toch betoogde, dat de toestand van Constantinopel even belangrijk was als, zoo niet belangrijker dan die van Herat. De Minister van Buitenlandsche Zaken, Lord Granville, weigerde die overlegging en beriep zich op de boven medegedeelde interpretatie van Salisbury ten aanzien der Dardanellen en van den Bosporus. Ook Salisbury zelf stond op en trachtte zijne vroegere meening te staven. Niets zal ons kunnen beletten, zoo voegde hij er zelfs bij, om, als de Sultan onder pressie van deze of gene mogendheid handelt, de Dardanellen te forceeren.

Uit deze laatste woorden blijkt nu, zoo komt het ons voor, ten duidelijkste, waar Salisbury heen wil. Bleef in een oorlog tusschen Rusland en Engeland Turkije onzijdig, dan zou Engeland onder voorwendsel, dat die onzijdigheid gedwongen was, de Dardanellen binnengaan, en dat, hoewel het tractaat van Londen, immers zoolang de Porte in vrede blijft, nog van volle kracht zou wezen. Gaat dat nu echter aan? Is het niet volkomen juist, wat het *Journal de St.-Pétersbourg* hierbij aanteekent: ‘Mais qui appréciera si cette *pression* existe? Serait-ce le Sultan ou le marquis de Salisbury, si celui-ci se trouvait en pouvoir? En ce moment il n'y est pas et dès lors nous ne poursuivrons pas plus loin la controverse’? En ondeugend laat het blad erop volgen: ‘Il nous sera permis cependant de nous étonner

(*) Vroeger over de geheele Zwarte Zee, toen alle thans Russische kusten nog Turksch waren; vgl. Wheaton: *Éléments de droit international* I, pag. 172 en 173.

qu'un homme d'état et conservateur puisse soutenir sérieusement de pareilles thèses sur la validité d'un traité.'

Ook de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung,* het orgaan van den Rijkskanselier, trok tegen die interpretatie te velde. 'Wann der von Lord Salisbury vorgesehene Fall', zoo zeide het blad, 'gegeben ist, das zu bestimmen würde natürlich, wenn er es noch nicht ausdürcklich behauptet, dem subjectiven Ermessen der englischen Politik überlassen bleiben; wie man sieht, eine unter Umständen äusserst bequeme Theorie', etc.

Bij de Engelsche torybladen vond Salisbury's opvatting steun. Alle artikelen daarover aan te halen, komt ons onnoodig voor, waar de zaak inderdaad zoo eenvoudig is. Wat echter de *Morningpost* dienaangaande zegt, dient als curiosum te worden geboekstaafd. Dit blad, sprekende over de eventualiteit van krijg tusschen Rusland en Engeland, wijst erop, dat de Europeesche mogendheden de souvereiniteit van den Sultan erkend hebben over de zeeëngten, waaruit volgt, dat zij ook het recht van den Sultan erkend hebben, om die souvereiniteit uit te oefenen, en dat zij zichzelven niet het recht hebben kunnen geven, om den Sultan duidelijk te maken, hoe hij dien plicht moet vervullen.

Het blad raadt dus eenvoudig den Sultan aan, de tractaten op zijde te zetten, en de aangehaalde redeneering strekt tot treurig bewijs, dat de beginselen van het volkenrecht nog niet overal zijn doorgedrongen. Het is niet juist, wat het blad beweert, dat de mogendheden de souvereiniteit van den Sultan hebben erkend over de zeeëngten; die souvereiniteit is juist door de tractaten van Parijs en Londen beperkt voor het geval de Porte in vrede is met andere mogendheden. Is de Porte in oorlog, zij doe, wat haar belang meebrengt, doch is zij in vrede, dan mag zij niet 'concede the passage'.

Het is nu zeer wel mogelijk, dat Engeland zich in de Afghaansche verwikkelingen met Turkije heeft trachten te verstaan, ten einde toch in de Zwarte Zee te kunnen komen, en dat Turkije's weigering invloed heeft uitgeoefend op de Engelsch-Russische onderhandelingen. Of de vreemde diplomatie hierbij in het spel is geweest, men weet het nog niet; dat het het belang der mogendheden was, om op handhaving der tractaten bij de Porte aan te dringen, behoeft geen nader betoog, want zooals wij reeds in het begin van dit opstel zeiden, de vrede van ons werelddeel hing toen voor een deel van het besluit der Porte af[*]. In dien zin is ook waar, wat een blad schreef: 'Le Sultan tenait dans sa main la question de paix et de guerre[†]'.

Trouwens, wij herhalen nog eens, dat de Porte bij een uitgebroken krijg slechts kan verliezen. Let men toch op de teekenen des tijds, dan is het duidelijk, dat de toestand op het Balkan-schiereiland hoe langer hoe ingewikkelder wordt en dat het tractaat van Berlijn door

(*) Zie het hoofdartikel in het *Mémorial Diplomatique* van 25 April 1885.
(†) Idem 9 Mei 1885.

de schepping van een semi-onafhankelijk Bulgarije ertoe heeft bijgedragen, de gemoederen in gisting te houden; Griekenland aast steeds op de zuidelijke Turksche provinciën, Bulgarije's pogingen tot uitbreiding van zijn grondgebied aan de andere zijde van den Balkan zijn welhaast gelukt, en Servië benevens Montenegro zijn waarschijnlijk steeds geneigd, om hun deel van de erfenis van den Zieken Man tot zich te nemen; is het dan wonder, dat wij bevreesd zijn voor een nieuwen krijg in het Oosten, een krijg, die wellicht voor Turkije het einde zou zijn? Het behoud van Turkije als onafhankelijken Staat is nu echter naar onze vaste overtuiging noodig voor het staatkundig evenwicht van Europa en de absolute heerscher in Petersburg zou er wel eens slecht bij kunnen varen, door zich in de noodzakelijkheid te zien, een rijk te moeten beheeren, dat van de boorden van de golf van Kamsjatka loopt tot de Marmorazee. Heeft de laatste tijd niet doen zien, dat reeds in het eigenlijke Rusland de bevolking zich verzet tegen den wil van één absoluut heerscher en door het gruwelijk nihilisme eene verbetering in den toestand wil brengen? Het oude Stamboul heeft aan niemand voordeel aangebracht, noch aan het Byzantijnsche rijk, noch aan de Osmanen, zou het bezit daarvan voor een rijk, welks hoofdstad ligt aan de Newa, zoo voordeelig zijn?

Het behoeft dan ook geen betoog, dat wat in de laatste maanden van het afgeloopen jaar is voorgevallen, van groote gevolgen voor Turkije, het Balkan-schiereiland kan zijn. De eerste bres in het tractaat van Berlijn is geschoten en door Engelschen invloed is de unie tusschen Bulgarije en Oost-Rumelië zoo goed als tot stand gekomen, waartegen het Ministerie Disraëli zich indertijd met alle kracht had verzet. Of Servië, zelfs na de les, die het in November 1885 gehad heeft, zich bij deze unie zal neerleggen, is twijfelachtig en ook Griekenland's houding is nog oorlogzuchtig. Aan voorspellingen willen wij ons niet wagen, doch dit is zeker, dat de toekomst niet rooskleurig is. De driekeizersbond heeft vooral door Salisbury's handige zetten op het diplomatieke schaakbord een grooten knak gekregen en het zal te bezien staan, of het in het komende voorjaar den man van Varzin gelukken zal, den vrede tusschen zijne bondgenooten te bewaren.

Wij eindigen. Het is ons doel geweest, uit de geschiedenis aan te toonen, dat de Porte door de tractaten gebonden is, waar het de souvereiniteit over de straten, de Dardanellen en den Bosporus aangaat, en wij willen er nog den wensch bijvoegen, dat, mocht bij eene andere gelegenheid Lord Salisbury's opvatting weer worden ter sprake gebracht, Europa zal toonen, dat er nog eene andere, eene juistere opvatting bestaat, en verhoeden, dat op het eind der 19de eeuw, die eene zoo groote ontwikkeling van staats- en volkenrecht gezien heeft, eene schending voorkomt der bestaande tractaten, zooals bijkans nog nimmer is aanschouwd.

J.B. BREUKELMAN.

Vondeliana.

Het gaat met groote bezwaren en moeielijkheden gepaard, zich in Indië met letterkundige studiën bezig te houden. Ook zoo men door natuurlijken aanleg en smaak daartoe gedreven wordt, zijn de hindernissen op dien weg vaak onoverkomelijk. Men moet zeer rijk zijn, als men zich steeds zelf wil aanschaffen, wat voor de studie van een of ander onderwerp, dat ons belang inboezemt, noodig is; en, tenzij men te Batavia woont, geene bibliotheken van eenige beteekenis. Geene bronnen en handschriften dus, geene verschillende editiën, wier varianten vaak verrassend licht werpen op de oorspronkelijke lezing. Daarbij zelden of nooit opwekkende samenspreking met deskundigen, en meestal voor de eene of andere vraag, die de zaak, welke men onderhanden heeft, kan toelichten, geen ander hulpmiddel dan handboeken.

De hulpmiddelen ontbreken dus, om in de vraagstukken der critiek aan te brengen, wat men uitwendige bewijzen noemt; en, wanneer de geest in deze richting zich beweegt, kan men zich nagenoeg alleen bezighouden met inwendige bewijzen, wier waarde trouwens door vele groote mannen der historische en letterkundige critiek vaak nog hooger wordt aangeslagen dan die der eerste.

Deze gedachten drongen zich aan mij op, toen ik mij dezer dagen met Vondel bezig hield en in de volkseditie van Van Vloten eene noot las, waarmede ik mij niet kon vereenigen. Deze betreft de bekende plaats, tegen de Roomsch-Katholieke Kerk gericht, in Vondel's *Uitvaart en Treurdicht van Henricus de Groote, Koning van Frankrijk en Navarre.*

Ik zal beginnen met die plaats hier af te schrijven.

> ‘Hoe lange zult dij nog den hoogsten rechter tergen,
> Gij, Babylonsche hoer! die in de wereld zaait
> 't Vermaledijde zaad, waarvan men eindlijk maait
> Dees vruchten; o, de val genaakt uw zeven bergen!
> De waarheid schuift alsins de breê gordijnen open,
> Waarachter gij boeleert met dijnen Helschen boel!
> Afgodisch knielt niet meer voor haren stoel
> Doet eens uw oogen op, gij vorsten van Europen!
> Ziet, hoe zij hare schaamt' met een onnut geweven
> En ijdel spinneweb, nog te bedekken tracht,

Wat monster zij in 't licht der zonne heeft gebracht,
En hoe heur beelde Christ. gelijkt als dood en leven!
D'onvastigheid aanschouwt van hare kerkpilaren,
Welk dreigen al van zelf te vallen onder voet,
Haar Evangelieboek bezegeld met het bloed
Des moorders, welk zij noemt haar heil'ge martelaren!'

Naar aanleiding van deze plaats zegt Van Vloten:

'De toespraak tot Rome, in de 16 voorafgaande regels vervat, wordt slechts in sommige uitgaven gevonden, en is wellicht niet van Vondel.'

Allereerst zij hier opgemerkt, dat deze zestien regels in nauw verband staan met twee andere, in het gedicht kort daaraan voorafgaande, die in de uitgave van Van Vloten eveneens als de verdachte tusschen twee haakjes zijn gesteld, hoewel geene noot ons mededeelt, dat ook zij in sommige handschriften ontbreken. Ik zal, ten behoeve onzer critische beschouwing, de acht aan onze plaats voorafgaande versregels hier ook nog afschrijven.

'O, snoode Ravaillac! God zal hier namaals eisschen
Van u (die Jean Castel, La Barre en Biron volgt
Welke Acherontis poel en Styx heeft opgegolgd)
Het daar vergoten bloed met een gekromde zeisen.
Helaas! gij moordt uw ziele in droefheid en ellenden,
Met 's Konings sterflijk lijf te maaijen in het graf,
En moet hier evenwel door de allerwreedste straf,
Treurspelig dijnen tijd met 's Koning's eind' volenden.'

Komen de hierbij tusschen twee haakjes gestelde woorden in alle uitgaven voor, wat ik hier niet kan nagaan, en zijn zij voor echt te houden, dan wekken zij, gelijk wij zien zullen, een sterk vermoeden, dat ook de zestien betwijfelde echt zijn en aan Vondel moeten worden toegeschreven.

Zoo toch Biron, hoewel Katholiek, door zijne staatszucht tot de samenzwering met den Hertog van Savoie, Fuentes en den Graaf van Antwerpen tegen Hendrik IV werd gedreven, Jean Castel en La Barre waren beiden door Roomsch-Katholieke priesters tot hun aanslag op het leven des Konings aangezet, evenals Ravaillac.

Was het nu te verwachten, dat Vondel, toen hij in 1610, drie en twintig jaren oud, dit gedicht ontboezemde, met geen enkel woord zou vermelden, wat die drie moordenaars van den vorst, dien hij klaarblijkelijk bewonderde, had opgewekt tot hunne misdaad?

Hij was toen, en nog veel later, een Protestant in zijn hart, die 'geloofsprang' haatte met een bitteren haat, die priesterheerschzucht, ook in Hervormde predikanten, verfoeide en die menig scherp woord aan hen besteedde, wanneer zij de schutterij van Amsterdam van den afgelegden eed wilden ontheffen.

Zeker, hij was geen dwepend Protestant, al nam hij nog tien jaar later de bediening van diaken in de Doopsgezinde gemeente waar; maar

de daad van Ravaillac was verschrikkelijk genoeg en boezemde den dichter genoeg afschuw in, om hem te herinneren, dat tal van Jezuïeten, onder anderen hun bekende schrijver Mariana, den moord van kettersche vorsten niet alleen geoorloofd, maar zelfs verdienstelijk noemden.

De gelukte moordaanslag moest den dichter ongetwijfeld op de gedachte brengen aan de vroegere mislukte; het is natuurlijk, dat de dichter er in zijne *Uitvaart* van spreekt. Het tegenovergestelde zou onnatuurlijk zijn.

Daarbij komt die regel:

> 'Welke Acherontis poel en Styx heeft opgegolgd',

geheel overeen met den stijl en de dichtwijze van den drie-en-twintig-jarigen Vondel. Immers, in ditzelfde vers stelt zijne dichterlijke verbeelding donder en bliksem voor als een gevolg van een huiselijken twist van Jupiter en Juno, of vindt hij in die voorstelling ten minste een niet verwerpelijk dichterlijk sieraad voor zijn gedicht.

> 'Gelijk men menigmaal de teekens en voorboden
> Van 't aanstaande onweêr ziet, als over 's werels kruin
> Zich donder bliksem, wind wroegt, dampig, mistig bruin,
> Als Juno krijgen zal met haren God der Goden.'

Te recht voegt Van Vloten aan deze regels de opmerking toe:

'Mythologische vergelijking naar den wansmaak der eeuw.'

Hierbij komt nog dit, dat, zoo men het door Van Vloten tusschen twee haakjes gestelde hier weglaat, er eene gaping ontstaat in een vers en de maat wordt verbroken. Nu is wel ons gedicht alles behalve maatrijk, het grimmelt zelfs van verkeerde quantiteiten, die het hier en daar zeer onwelluidend maken; maar nergens toch komt een voet te veel in de Alexandrijnen, zooals hier het geval zou worden. Overal draagt de *Uitvaart* het duidelijk merkteeken van een beginner in de poëzie; maar de zes voeten, die zijne gekozen maat vereischt, telt hij toch overal nauwkeurig af. Als het vers mank loopt, is het niet wegens gebrek van het behoorlijk aantal voeten, maar omdat de voeten op zichzelf mismaakt zijn.

Ik veroorloof mij dus op bovengenoemde gronden die twee regels, waarvan een deel door Van Vloten tusschen twee haakjes gesteld is, voor echt en ongeschonden aan te nemen, te meer, daar onze vrij nauwkeurige commentator niets van een ontbreken in de handschriften meldt.

Zijn zij dat, dan leveren zij een krachtig argument voor de echtheid der zestien betwijfelde regels, die spoedig daarop volgen.

Immers, Vondel heeft dan niet alleen den 'snooden Ravaillac' voor den geest, maar ook Jean Castel en La Barre, en zijn dichterlijke geest moet dan wel heengeleid worden, om te spreken van de drijfveer,

die deze drie dwepende mannen klaarblijkelijk tot moordenaars maakte. Zelfs verwondert het mij, dat de Nederlander hier niet op de analogie met Balthazar Gerards wijst. Mij dunkt, een heftig Protestantsch vervalscher van Vondel's gedicht had dat ongetwijfeld gedaan, en aan een Katholiek vervalscher hebben wij hier toch niet te denken, ook aan een lauw Protestant niet, dunkt mij; zoodat ons a priori reeds niet anders overblijft, dan de in twijfel gestelde zestien verzen aan den dichter zelven toe te kennen.

Deze beschouwing leidt ons vanzelf tot hetgeen bij alle vragen van echtheid of onechtheid ter sprake komt. In sommige uitgaven komen de regels voor, in andere niet. Wat is nu waarschijnlijker: dat zij oorspronkelijk in het vers voorkwamen, maar later zijn achterwege gelaten, of dat zij oorspronkelijk ontbraken, maar later zijn ingevoegd?

Op meer dan één plaats heeft Vondel later in zijne gedichten anti-Roomsche verzen veranderd of weggelaten, toen hijzelf tot de Katholieke Kerk was overgegaan. Natuurlijk moesten toen zulke uitingen hemzelven zoowel als zijne nieuwe geloofsgenooten hinderen. Overal kon hij dat niet doen, zonder gedichten, waarop hij als kunstenaar misschien prijs stelde en waarvan toch ook zijn geweten soms weder moet gezegd hebben: ‘zij zijn iets goeds’, te misvormen. Zulk een vers is b.v. het gedichtje *Op den bouw van den Kristen-tempel te Amsterdam,* dat ook niet Roomsch klinkt. Westerbaen werpt het later Vondel als voor de voeten, toen de scherpe Roomschgezindheid van den laatste meer en meer uitkomt. Bij den algemeenen geest van dit vers zou verandering als vernietiging geweest zijn, weglating zou bij de algemeene bekendheid niet gebaat hebben en kon ook den dichter niet van 't hart; zoo bleef het onveranderd staan.

Maar in den *Triomftorts over de neerlaag der Koninglijke vlote op het Slaak* heeft Vondel, omdat het daar gemakkelijker ging, misschien de schoonste en krachtigste verzen laten vallen na zijn overgang tot de Roomsche Kerk. Eerst in de latere uitgaven bleven de vier slotregels achterwege, die aldus luidden:

> ‘En gij, die hier te land 't gewisse plet,
> En doemt uw eigen wet,
> En nijpt en grijpt; zie toe, zie toe, zie toe!
> Rechtvaardig is Gods roê.’

Zeker, dit was allereerst een aanval op de Bogerman's, de Hommiassen, de Smout's en Triglandt's, maar dat ‘*hier te land*’ deed toch ook aan andere gewetenpletters denken, dien heeren tot een afschrikkend voorbeeld gesteld, en gaf ergernis aan Vondel's nieuwe vrienden, de volgers van den heiligen Ignatius, die voor Vondel eene vuurbaak, ja, een lichttoren geworden was; want het was immers niet te ontkennen, dat deze, waar zij het vermochten, zich ook krachtig met die pletterij bezig hielden. Deleatur dus!

Of zou Vondel dat driewerf herhaalde ‘zie toe’ misschien zwak hebben gevonden? Dan was immers niets gemakkelijker geweest, dan daarvoor in de plaats te zetten:

> ‘En nijpt en grijpt en pijnt; zie toe, zie toe!’ of wel:
> ‘En nijpt en grijpt en martelt; o zie toe!’

De mogelijkheid bestaat dus zeker, dat Vondel zelf die zestien voor de Roomschgezinden zoo ergerlijke regels uit zijn gedicht op den dood van Hendrik IV heeft weggelaten. Die rechtstreeksche aanval was, vooral omdat hij zoo waar was en zoo geestdriftig ondernomen, te zwaarder te verteren voor de aangevallenen.

Zelfs wanneer zij misschien in de allereerste uitgaven niet voorkomen, wat ik hier niet na kan gaan, dan zou Vondel tot in de dertiger jaren toe, toen hij nog zong:

> ‘Geloofsprang, vierde van de helsche razernijen’,

die regels aan zijn gedicht kunnen hebben toegevoegd in een oogenblik, dat al de geschiedenissen van vorstenmoord, door opgezette dwepers begaan, hem voor den geest stonden.

Die regels zijn niet vreemd aan den geest, die ter eere van Coenraad Vorstius dichten durfde, die immers veel verder ging dan de meeste Remonstranten. In hem prees Vondel het nog in 1622, dat hij volgde:

> ‘des waarheids spoor op 't redelijke pad’.

In naam der vrijheid, niet in den naam van 't gezag, weerstaat Vondel Bogerman in *Haec Libertatis ergo* en in *De Harpoen*, beide van 1630.

Dat Vondel deze regels na zijn overgang tot de Roomsche Kerk heeft weggelaten, hoewel hijzelf die vroeger met geestdrift gedicht had, is verklaarbaar en zelfs waarschijnlijk. Had een ander deze bij zijn leven erin gevoegd, Vondel zou, vooral na 1840, wel krachtig hebben geprotesteerd; niet gemakkelijk moest het een heftig Protestant vallen, die regels onbemerkt in eene uitgave van Vondel in te smokkelen. De aanwezigheid alleen in sommige uitgaven pleit voor de echtheid. De latere weglating is gemakkelijk en geheel te verklaren; de invoeging zou bij den roem, dien Vondel en zijne gedichten zich reeds spoedig verwierven, moeielijk uit te voeren zijn geweest.

Maar bovendien is een zeer sterke bewijsgrond aanwezig voor de echtheid van Vondel's aanval op de Roomsche Kerk.

Nadat Vondel in 1645 zijne *Altaargeheimenissen* had uitgegeven, gaf Jacobus Westerbaen zijn: *Kracht des Geloofs van den voortreffelijken en vermaarden Nederduitschen poeet Joost van den Vondel*, *te speuren in de Altaargeheimenissen.* Alleraardigst, en vaak toch hoogst

ernstig, worden daarin Vondel's inconsequentiën doorgehaald; hoewel Westerbaen tevens hoogen eerbied toont voor Vondel's gaven. Immers, het begin van zijn vers luidt:

> ‘Van Vondelen, een parel der poëeten,
> Van sterker geest als anderen bezeten,
> Des Aemstels roem, een hoofdman van het gilde,
> Dat op Parnas zijn tijd met droomen spilde,
> Die 't heilig nat der hengste bronne-stroomen
> Met koezen vol heeft welig ingenomen’ - enz.

Later volgt nog:

> ‘Die zeg ik, die zoo hoogberoemde Vondel,
> Bij wien men vindt gelijk in eenen bondel,
> Wat schat van kunst bij velen is te zoeken’ - enz.

Westerbaen volgt Vondel in zijne vele geloofsschommelingen op den voet. Hij verhaalt, hoe deze eerst onder de eenvoudige Mennisten had geleefd en getempeld, daarna zich nauwer aan de Remonstranten had aangesloten, steeds voor geloofs- en gewetensvrijheid strijdend, en vervolgt daarop:

> ‘Doch deze man kon 't daar niet eeuwig houwen,
> Verliet de Kerk, die hij had helpen bouwen,
> En liet zich van de Roomsche nu bekoren,
> Voor Babels hoer gescholden van te voren,
> Die hij weleer den hemel schreef te tergen,
> En dreigde met den val van Zevenbergen;
> De waarheid schoof de bree gordijnen open:
> Hier lag de bruid niet achter dees bekropen
> Van helschen boel, gelijk hij plag te karmen,
> Maar dicht omhelsd van hares bruigoms armen.’

Het is zonneklaar, dat Westerbaen hier de 16 regels uit Vondel's *Uitvaart en Treurdicht van Henricus de Groote* aanhaalt en geen oogenblik in twijfel is, of deze wel van Vondel zijn. Dit heeft des te meer gewicht, omdat Westerbaen, slechts twaalf jaren na Vondel geboren, zich slechts met de letterkunde en vooral met den door hem als dichter hoog vereerden Vondel heeft beziggehouden.

Niemand kan daarbij den eerlijken, respectabelen bezitter van Ockenburg, heer van Brandwijk en Gybeland, van letterkundig bedrog verdenken, uit al wiens gedichten de eenvoud en de oprechtheid ons tegenstralen.

Er is meer. Vondel en anderen hebben dit vers van Westerbaen met scherpe, schoon korte weerdichten beantwoord, maar niemand, ook Vondel zelf niet, zegt, dat de aangehaalde regels hem ten onrechte werden toegeschreven. Hiermede is, naar mijne meening, de zaak voorgoed uitgemaakt, dat de zestien regels, al bevinden zij zich niet in sommige edities, ongetwijfeld van Vondel zijn.

Toen Westerbaen zoo stoutmoedig aan Vondel den spiegel had voorgehouden, werd hij dapper uitgescholden. Anoniem maakte men hem uit voor een Arminiaanschen geus, een verblinden huichelaar, een hond, die gaarne den kinderen het hemelsbrood ontstal; en Vondel noemde hem een Arminiaanschen Sociniaan, een verloren zoon, die in Rakou uit honger en ellende draf at.

Vondel eindigde met aan Westerbaen te schrijven:

> ‘Heer, gij zeilt de Kerk niet mis;
> Want gij laat die daar zij is.’

dat wil zeggen: gij zijt er onverschillig voor, gij laat er u niet mede in.

Bitter onrechtvaardig was dit harde oordeel. Het kwam voort uit verbittering, juist omdat Westerbaen met zooveel kracht en geest de beschuldigende waarheid helder had uitgesproken.

Dat Westerbaen niet onverschillig was voor kerk en godsdienst, blijkt uit het schoonste, krachtigste vers, dat de Remonstrantsche geneesheer ooit gemaakt heeft en dat juist het antwoord is op de vermelde schimpende aanvallen van Vondel cum suis.

Ik kan niet nalaten, de schoonste verzen uit dit welluidend en krachtig gedicht aan te halen. Zoo begint het:

> ‘Beroemde Vondel, die des rijken Aemstels stroomen
> Doet zwellen door het nat van uwe Hengstebron,
> En heft het avrechts bosch der hooge masteboomen
> Ver boven den Parnas en top van Helikon!
>
> Hoe zorg'lijk is 't, een man te raken, die den ijver
> Kwansuis van Godes huis en zijne Kerk verteert!’

Daarna noemt Westerbaen op, wat hij daarom te lijden heeft gehad en hoe hij daarom door Vondel gescholden is. Waardig, krachtig en in treffend schoone woorden gaat hij daarop voort:

> ‘Maar, bitter ijveraar! is 't niet den ouden etter,
> Wanneer men voor zijn zaak geen klem van reden vindt,
> Zijn weêrpartij terstond te schelden voor een ketter?
> Gij doopt uw pen almeê in dezen vuilen int.
>
> 't Verkett'ren is het eerst in Roomsche school te leeren,
> Daar uwe vrijheid is verbuffeld en verslaafd,
> En voorts na 't capeçon te wenden en te keeren,
> Gelijk het domme beest, dat onder sporen draaft.
>
> Al strijdt het oordeel dan met redenen daartegen,
> Al keurt dan uw gewiss' het tegendeel voor klaar,
> Ziet, wat de Kerk gevoelt, dat moet het zwaarste wegen;
> Men houdt het met zijn moêr, al vindt men 't ander waar.

O, Vondel, wat gemak is het, “*na ijdel dolen*”
Op anders trouwen tast te volgen 't blinde pad,
Gerust van Sinte Pauls den schoot der Kerk bevolen!
Gij eet aan hemelsch brood en manne u zelven zat.

Gij slaapt nu ongewiegd, en laat violen zorgen,
Gij legt in Moêrtjes schoot gemakkelijk, en rust;
Maar, sluimeraar! ontwaak veel liever nu als morgen,
De slaapzucht is een ziekt', die 's levens vuur wel bluscht.

Keer liever weder bij de eenvoudige Mennisten,
Daar gij, door errefleer, u eertijds onder boogt;
Gij waart toen mogelijk een liefelijker Christen,
Als sint gij zooveel gals uit uwe manne zoogt.

Of zoo ge u naderhand aan and'ren hebt gebonden,
Wanneer men secte of leer met vollen oordeel kiest,
Eer gij door klaarder blijk de parel hadt gevonden,
Waardoor men 't al met winst, ja zijn verstand verliest;

Zoo keert weêr naar de schaar, die niemand af en zondert,
Als dien Gods woord dat doet, wijkt van dat wolfsgebroed,
Dat al verbant, vervloekt, verbliksemt en verdondert,
Wat, tot het minste toe, met haar niet meê en doet,

Dat, daar het meester is, en 't na zijn aard mag maken,
Geen ander lijdt of duldt, die ergens in verschilt;
Maar goed en bloed verslindt aan galgen en aan staken,
En vangt en spant, en hangt en brandt, en blaakt en vilt.

Keer liever naar 't gebouw van uwen *Kristen Tempel*;
Of waart gij nimmer van der Remonstranten Kerk?
Nochtans een deftig rijm, op dien gewijden drempel,
Bekent gij voor het uwe, in 't scherpe hekelwerk.

“Uw jonkheid,” zegt gij, “bondt u maar aan eene secte,
Door erfleer, tot gij vondt de parel naar uw zin;”
Maar zeg mij, wat gij waart, doe uwen ijver strekte
Den tempel voor Armijn zoo braaf te wijen in?

Heer Vondel! ga vrij rond, de strik is niet te breken,
Al hadt gij het gewricht en spieren van een reus;
Zoo daar niet onder liep van Mennoniste streken,
Gij waart ook toenmaals een Arminiaansche Geus.’

Krachtiger en tevens aardiger strijdlied ken ik niet in die dagen van strijd. In dit gedicht heeft Westerbaen den door hem als dichter zoo hoog vereerden, op hem schimpenden Vondel luisterrijk overwonnen. Wel komen er ook hier en daar verkeerde maten in voor, maar het geheel is welluidend; en zoo ergens, en van een dichter, dan mag hier van Westerbaen gezegd worden: He has said his say.

Om nu nog eens tot de bestreden regels van Vondel, waarvan ik

uitging, terug te keeren: ik geloof, dat, zoo Vondel er nog weet van heeft, wat er met zijne verzen gebeurt op aarde, en zoo hij zich nog om zijn dichternaam bekommert, hij niet anders dan dankbaar kan zijn, wanneer men aantoont, dat deze verzen hem toekomen. Het gedicht toch, dat Vondel op drie-en-twintigjarigen leeftijd dichtte, is over het geheel genomen zeer zwak. Vondel mocht toen zeker nog niet de maatrijke genoemd worden. Smakeloos aangebrachte zoogenaamde versieringen uit de classieke Godenleer en fabelwereld maken het treurdicht zeker voor ons niet schooner. Als de dichter ons in Alexandrijnen mededeelt, dat ‘het gepunte moordmes beneden de rib in 's Konings lichaam dringt’, vragen wij: is dit poëzie? Juist de betwijfelde regels zijn vol beweging en gloed; zij zijn volkomen op hunne plaats bij de schildering en dichterlijke overdenking van den gepleegden vorstenmoord. Er komen regels in, die Vondel's krachtigsten tijd volkomen waardig zijn, die van waarachtige bezieling getuigen, zoodat men tot de vraag gedrongen wordt: wie anders dan Vondel zou ze gedicht hebben? daar Hooft ze krachtens zijne natuur niet dichten kon en zij heel in den geest van den vrijheidminnenden jongen rederijker vallen. Ik zet er dus met gerustheid onder: V o n d e l f e c i t.

En toch, ik kan mij begrijpen, hoe men, bij het ontbreken der betwijfelde periode in sommige uitgaven van Vondel's gedichten, ertoe gekomen is, om te zeggen: zij is niet van hem. Nergens toch vinden wij in de werken zijner jeugd zulk een heftigen aanval op de Roomsch-Katholieke Kerk en op den geest, die in zoovelen harer ijverigste volgers heerschende was.

Wel wordt in de *Vergelijking van de verlossinge der kindren Israëls met de vrijwording der vereenigde Nederlandsche provinciën*, in 1612 door Vondel gedicht, gezegd, dat Filips in zijne verblinding niet gehengt, dat de luister des Evangelies gelijk eene zon doorbreekt, dat de waarheid ergens het hoofd ten hemel steekt; wel wordt daar van Oranje gezegd, dat hij met zijn arm het Evangelium bevrijdt, maar waar in datzelfde vers over den dood van Willem van Oranje wordt gesproken, zegt de dichter alleen:

> ‘Welk (eilaas!) verraderlijk en straf
> De zwarte nijdigheid geblixemd heeft in 't graf”;

in welke regels zeker het bijvoegelijk naamwoord zwarte nog niet gebezigd wordt in den zin, waarin wij het gebruiken, als wij van de Zwarte Internationale spreken. Wel schijnt mij het Babylon in den laatsten regel eenigszins te doelen op hetgeen in Vondel's dagen door den Protestant zoo vaak als Babylon werd aangeduid.

Zoo pleit ook deze uitdrukking, die ongetwijfeld Vondeliaansch is, eenigszins mede voor de echtheid van dat: gij, Babylonsche hoer, en hetgeen daar verder volgt in het eerstbesproken gedicht.

In beide gedichten komen daarenboven, hetgeen bij een jong dichter

geene verwondering baart, twee geheel gelijkluidende regels voor naar aanleiding van de vorstenmoorden, daarin vermeld. Zoowel aan Ravaillac als aan Balthazar Gerards wordt toegeroepen:

> 'God zal hiernamaals eischen
> Het duur vergoten bloed met een gekromde zeisen.'

Maar in het laatste vers, waar de Nederlandsche dichter zich daartoe immers nog meer opgewekt moest gevoelen, ontbreekt zulk eene heftige, bezielde improvisatie tegen de Roomsche Kerk, als verwekster van den geest, die Ravaillac en Gerards tot hunne misdaden dreef. Wij zeggen hierop echter, dat, zoo iemand, de dichter een man van stemmingen is, zoodat niemand bij gelijksoortige gelegenheden steeds dezelfde uitingen van hem eischen mag.

Gewoonlijk is het gemoed van Vondel niet zoo hevig gestemd tegen de Katholieke Kerk in de eerste jaren van zijn mannelijken leeftijd. Als hij, 26 jaar oud, zijn *Gulden Winkel* aan zijn Roomsch-Katholieken zwager Abraham de Wolf opdraagt, aan wien hij klaarblijkelijk gehecht was, dan spreekt de dichter, misschien om den beminden zwager genoegen te doen, van den 'goedertieren zegen van zijne Heiligheid', waarmede De Wolf te Rome werd vereerd en waarop deze zeker hoogen prijs stelde. Het 'misschien', in Vondel's bedoelde uiting, spreekt het echter duidelijk uit, wat de dichter met die goedwillige herinnering bedoelde en wat toen zeker nog zijne eigen stemming en denkwijze was.

Zeker, hoewel overtuigd Protestant, en man der vrijheid, was Vondel in die dagen geen heftig bestrijder van de Roomsch-Katholieke Kerk. Daartoe zal ook waarschijnlijk wel hebben medegewerkt, dat zijne moeder, hoewel met dwang in die Kerk gedoopt, haar later steeds getrouw bleef. De hoofdzaak evenwel was, dat Vondel, de kunstlievende, de kunstenaar, de rederijker en poëet, niet instemmen kon met de streng Calvinistische richting, die de Hervorming sedert het begin van de 17de eeuw, ja, reeds vroeger in het vrijgevochten Nederland begon aan te nemen. Juist om die reden beginnen veel rederijkers, dichters en kunstenaars eene meer koele houding omtrent haar aan te nemen. Had vroeger Albrecht Dürer Erasmus opgewekt, om Luther's plaats in te nemen; waren de rederijkerskamers vroeger vrijzinnigheidsbrandpunten geweest, waar de Hervorming bondgenooten, de Inquisitie bestrijders vond; was de kunstschilder Jan Woutersz van Cuyck een martelaar geworden voor de zaak der Hervorming: van af 1612 vooral schrikte de dweepzieke gestrengheid van vele harer volgers menige artistieke natuur terug. Hoe meer deze richting de heerschende scheen te worden onder de Nederlandsche Protestanten, hoe meer de Hooft's, de Vondel's, de Koster's zich tegen een Puritanisme, dat alle kunst bedreigde, moesten kanten.

De Contra-Remonstranten of liever Calvinisten hebben zeker minder bloed en brandstapel op hun geweten dan de vervolgzieke Roomsch-Katholieke Kerk. Overal, waar deze meester was, was zij, tenzij door staatkundige machten bedwongen, onverbiddelijk en hardvochtig.

Westerbaen had waarlijk recht, om te spreken van wolfsgebroed,

> 'Dat, *daar het meester is*, en 't naar zijn aard mag maken,
> Geen ander lijdt of duldt, die ergens in verschilt;
> Maar goed en bloed verslindt aan galgen en aan staken,
> En vangt en spant, en hangt en brandt, en blaakt en vilt.'

Maar al deze dingen bestonden in Vondel's dagen, wat Nederland aanging, slechts in de herinnering; en in zijne eigene omgeving zag hij de Bogerman's, mannen, die hij kende en vereerde, in den ban doen en uit de Kerk drijven; hij zag de Triglandt's onstuimig optreden en razen tegen vreêgezinden en verdraagzamen. Hij zag den hoogvereerden Oldenbarneveld veroordeelen en ter dood brengen; het was Gomaristendweepzucht, die hij daarin aan het werk zag, zoowel als de heerschzucht van den vroeger door hem bezongen Maurits. In den val van Oldenbarneveld zag hij tevens zijne geliefde provincie Holland vernederd. Met dwepende heftigheid hoorde hij dat tooneel veroordeelen, waarop hij ook zijne kunstwerken wilde zien vertoonen. Barlaeus werd geplaagd en Hugo de Groot moest vluchten uit het vrije Nederland.

Daarentegen zag hij van Katholieke zijde zijne zachte en liefdevolle, veelbeminde dochter Anna met stichting de misse bijwonen; hij zag vele Katholieke priesters met ijver werkzaam aan de herstelling van het in de Vereenigde Provinciën omvergeworpen kerkgebouw. Uit noodzakelijkheid gingen zij bescheidener te werk en schijnbaar verdraagzamer, dan hunne eigene godsdienstige beschouwingen het hun veroorloofden. De consequente toepassing ontbrak hier en verschrikte daardoor niet.

Om al deze redenen boezemde Protestantsche dweepzucht Vondel meer tegenzin en afkeer in dan de tegen de vrijheid gekante leer der Katholieken. De eerste toch *drukte* hem en de hem omgevende maatschappij meer dan de laatste. Aanvankelijk nog vrijheidsgezind, zag Vondel in en gevoelde hij diep, hoe het drijven en vervolgen der Protestanten met hun eigen grondbeginsel streed, en hij zong:

> 'En gij, die hier te land 't gewisse plet,
> En doemt uw eigen wet,
> En nijpt en grijpt; zie toe, zie toe, zie toe!
> Rechtvaardig is Gods roê.'

En waar hij door al deze dingen in twijfeling werd gebracht en geslingerd werd, daar plaagde men den dichter met rijmelarijen als deze:

‘Op Joost’

Ziet, onze Joost,
Die zoekt maar vindt geen troost.’

Is het, wanneer wij dit alles in aanmerking nemen, niet begrijpelijk, dat Vondel, die, toen zijn hart nog waarlijk voor de vrijheid gloeide, zóó verdraagzaam geweest was voor de Roomsch-Katholieken, dat eene uiting zooals die, waarvan wij bij onze beschouwingen uitgingen, eene uitzondering bij hem was, - is het niet begrijpelijk, dat hij zoo bitter, zoo snijdend, zoo onbarmhartig vaak is geweest tegenover al wat Gomarist was?

Ziet, ik ben diep overtuigd, dat onze bekende Smoutius niet alleen een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout was, maar dat hij het zelfs menigeen in het groote, menschenvolle, bedrijvige Amsterdam zeer onaangenaam wist te maken. Vooral een Vondel, die naar rustige ontwikkeling streefde, die op zijne kamer boven den kousenwinkel een kunstenaarsleven leiden wilde en het Amsterdam, dat hem dierbaar was, met kunstliefde wilde bezielen, vooral Vondel moest zich ergeren aan dien Amsterdamschen predikant. Maar onverantwoordelijk wreed blijft toch Vondel's: *Nieuwjaar voor Smout.*

‘Jonge Smout, die sprong te kort
Van de ladder binnen Dort,
En hij smoorde in zijn longen;
Had hij niet te kort gesprongen,
Hij zou komen bij zijn vaâr
Om een zalig Nieuwejaar.’

‘Een natuurlijke zoon van Smout, naar men zeî, die kort te voren te Dordrecht gehangen was’; zoo luidt de noot, die Van Vloten aan dit versje toevoegt. Zeker, zoo het waar is, dat de rechtzinnige drijver een onechten zoon had, die, misschien door den vader verwaarloosd, tot zulk een noodlottig einde gekomen was, dan had hij, ook hierom, wel wat verdiend; maar dit *Nieuwjaar* aan den vader, wiens geweten hem dan toch reeds zal gepijnigd hebben, was martelend. Werd het hem niet toegezonden misschien, het werd zeker gepubliceerd. De luchtige toon over eene zoo verschrikkelijke zaak zal geen gevoelig hart voor den dichter kunnen innemen. Het versje heeft iets venijnigs, iets duivelsch. Het bedroeft ons, dat Vondel het gemaakt heeft; hetzij hij op ware of onware geruchten afging. Wel mocht Kuiper in zijne geschiedenis der Nederlandsche letterkunde over Vondel's vaak bitter karakter spreken en van zijne bitse onverdraagzaamheid.

En toch... aanvankelijk is Vondel niet zoo bitter geweest; hij is verbitterd geworden.

Vondel's karakter is niet verbitterd door de slepende ziekte, waaronder hij in het jaar 1621, dus vier en dertig jaren oud, gebukt ging.

Immers, wij weten, hoe volkomen gezondheid en kracht later zijn teruggekeerd.

Neen, de zanger der vrijheid, de beminnaar der kunsten is verbitterd door hetgeen hij en anderen in het zoogenaamde land der vrijheid moesten ondervinden. Hij is ten laatste, aan de vrijheid, aan de kracht en den zegen der vrijheid, in zake van den godsdienst vooral, wanhopende, in de armen der Roomsch-Katholieke Kerk gedreven. Eerst echter heeft hij in de dagen van zijn gemoedsstrijd al zijne bitterheid, de fiolen van zijn toorn, uitgestort over de drijvers van dien tijd, over de heerschzuchtige dwepers, die hem bijna zijn geloof aan de macht en de zegenrijke werking van den godsdienst zouden ontnomen hebben. Gelukkig kwam het zoover niet, maar van het 'vrij gewisse', van het 'zuiver Evangelie' zong Vondel weldra niet meer, en van zijne zachtmoedigheid, in de dagen van zijne jeugd en eerste mannenkracht dikwijls en ruimelijk aan andersdenkenden betoond, was na al dien verbitterenden strijd niet veel overgebleven.

Hoe heeft hij Triglandt, 'den dronken plondergeus! met zijn roô kalkoensche neus!' gehavend! Wat zat hij Ds. Otto Badius na tot zelfs in zijne huwelijksplannen toe! Hoe hard heeft hij Calvijn met zijn Decretum horribile en Beza met dezen de vader van het geslacht der Bogeman's, der 'Geuzenpaussen' gevonnist zonder eenige verschooning, ja, met verwoedheid.

Hoe wist Vondel in den Boerencatechismus, in 1628 gedicht, Ds. Cloppenburg te nijpen, die op kosten der stad Amsterdam gestudeerd had. Van de Contra-Remonstrantsche drijvers op Cloppenburg overgaande, zegt Vondel:

> ''t Is tijd die boeven af te danken,
> Zij grijpen naar der Staten staf;
> Best maakt m'er verkensdrijvers af,
> Gemest met spoeling en met draf.
> 't Zou Cloppenburg te bijster passen,
> Stads-beed'laar, die, nu opgewassen,
> Zijn voesterheeren wil verbassen.
> Al was 't ondankbaar kreng gestroopt,
> Gebraden, en met Smout gedroopt,
> 'k Wed hem geen hond om 't aas verloopt.'

Onder deze niet fijne hekeling schreef Vondel:

'Geapprobeerd in de Consistory van de Poeetsche faculteit.' Toen bestreed hij dus nog de dweepzieke handelingen van den toenmaligen Amsterdamschen Kerkeraad als lid van de Poeetsche Consistory en niet uit sympathie met de Roomsch-Katholieke Kerk.

Uit dat alles zien wij, dat Vondel een hartstochtelijk strijder en bestrijder was. Later zou dat, na zijn overgang tot het Roomsch-Katholicisme, bij vernieuwing overvloedig blijken. Geen wonder dus, dat hij in zijne krachtige jeugd zich ééns, waar er zooveel aanleiding

toe bestond, heftig en rechtstreeks tegen de Katholieke Kerk heeft uitgelaten. Bij zooveel heftigheid en hartstochtelijkheid in later dagen zou het ons moeten verwonderen, zoo hij als Protestant in de dagen zijner vurige jeugd, waar de stoffe en de gelegenheid er het dichterlijk gemoed als toe dreven, zich nimmer met hartstochtelijke bezieling tegen den geest der Roomsch-Katholieke Kerk had uitgelaten. Dit alles pleit dus ook mede voor de echtheid der zestien betwijfelde regels.

Waarom die pennestreken, die niet tot Vondel's meesterstukken behooren, met zooveel ernst verdedigd? vraagt men misschien.

Omdat zij mij niet alleen als dichterlijk voortbrengsel, maar ook als bouwstof voor mijne menschenkennis lief zijn; en omdat zij mij eene ernstige waarschuwing schijnen te bevatten voor de drijvers onzer dagen.

Eene belangwekkende bijdrage tot onze menschenkennis mogen wij die dichtregelen uit Vondel's jeugd noemen. Quantum mutatus ab illo, zeggen wij met Westerbaen, als wij de *Altaargeheimenissen*, of het *Eeuwgetijde der heilige stede t'Amsterdam* daarnaast leggen. Waar wij dan bedenken, dat Vondel zeker oprecht was in zijne geloofsverandering en dat hij toch ook wel niet tot de bekrompen geesten mag gerekend worden, daar worden wij erop gewezen, aan welke slingeringen eens menschen overtuiging te midden van de raadselen des levens en de wendingen des lots onderhevig is. Als wij dat bedenken, gevoelen wij ons tot bescheidenheid gestemd en afgeschrikt van die hoogmoedige verzekerdheid, die met *alles klaar* is en die bij niet weinigen zeer na verwant is aan bekrompenheid, of minstens van eenzijdigheid niet vrij te pleiten. Wie mag zich geheel onbevooroordeeld noemen? Wie durft verzekeren, dat de omstandigheden, waaronder hij opgroeide, en leefde, aan zijne liefde voor, aan zijn streven naar de waarheid en het goede niet eene zekere kleur gaven?

Moet het bewustzijn hiervan niet allen, die van goeden wille zijn, meer tot elkander doen naderen en verdraagzaam maken voor elkander?

Verdraagzaam waren die mannen niet, die Vondel's gemoed hebben verbitterd en hem onverdraagzaam hebben gemaakt. Bij Vondel kunnen wij dat nagaan; maar hoeveel onbekenden hebben zij ook door hunne wijze van zijn en handelen aan de liefde, ja, aan de kracht van den godsdienst doen twijfelen, waarvan zij zich bij uitstek de rechtzinnige vertegenwoordigers noemden. Welk eene schuld, die hij niet kent of kan wegen, laadt de harde dweper daarmede op zijne ziel! Arme Vondel! Hoe waar was, wat in later dagen Hooft van u schreef in het voor u zoo onrustige jaar 1645, toen de strijd over de *Altaargeheimenissen* en het *Eeuwgetij* zoo hevig ontbrandde:

'Vondel heeft een vers gemaakt op... ende laat het openbaarlijk voor de boekwinkels ten toon hangen, gelijk de voorvechters de messen in de luifen steken, om de oogen van de verbijgangers te tergen, als met zeggen: wie 't hart heeft, pluike. Mij deert des mans die geenes

dings eerder moede schijnt te worden, dan der ruste. 't Schijnt dat hij nog... guldens in kasse moet hebben, die hem dreigen de keel af te bijten. Noch weet ik niet oft het hem niet wel dierder moghte komen te staan, ende d'een oft d'andre heetharsen, by ontijde, de handen aan hem schenden, denkende dat er niet een haan na kraaijen zoude. Dit spel immers maakt zulk een brabbeling in de wacht, dat eralle daaghs nieuwe krabbeling uit rijst. Ik zend hierbij een paar staaltjens, niet de fijnste, die ik gezien heb, maar die ik althans bekomen kan: want dit tuigh gaat ter greep wegh.'

Arme Vondel! Door uwe hevigheid hebt gij vroegere vrienden en kunstvrienden wel van u moeten vervreemden, al bleven een deel der laatsten ten minste u eeren als Neêrland's grootsten poëet! Onze eerbied voor uw genie, onze dankbaarheid voor hetgeen gij hebt gegeven, worden niet weggenomen door uwe dwalingen; toch betreuren wij het, dat de vlucht van uw geest moest worden gekluisterd door zoo engbegrensde dogmen; betreuren zij, die aan de vruchtbaarmakende kracht der vrijheid gelooven:

> 'Dat het vrees'lijk: "*Rome zegt*"
> Aan uw ziel werd opgelegd.'

Voor een zeer groot deel waren de Smout's en de Triglandt's van die dagen daaraan schuld. Mogen deze een baken in zee zijn voor ieder, die waarlijk tracht goed te doen op aarde.

Fort de Kock, Febr. 1885.

W. MALLINCKRODT.

De firma van Balen & c°.
Door W. Otto.

V. *De twee Compagnons.*

Het kantoor van Van Balen, waarvan het oudste grootboek het jaartal 1770 droeg, had eene veelbewogen geschiedenis achter den rug. Aanvankelijk opgericht met een betrekkelijk gering kapitaal, dat door den stichter van het huis in den kleinhandel door vlijt en zuinigheid bijeen was gebracht, had het vooral door de winstgevende koopmanschap met de Engelsche volkplantingen in Amerika, die tegen het moederland opstonden, eene uitgebreidheid en een invloed gekregen, die het spoedig onder de eerste firma's van Neerland's hoofdstad deden rangschikken.

Gelukkig ontkomen aan het gevaar, waarmede de vierde Engelsche oorlog onzen handel bedreigde, hadden de oude Van Balen's, zoowel vader als zoon, steeds het aanknoopen en het in het leven roepen van nieuwe betrekkingen op het oog. In Oost en West wisten zij zich het bezit van koffie-, suiker- en cacaoplantages te verzekeren. Niet angstvallig bepaalden zij zich tot een zeker aantal artikelen, maar dreven iederen handel, die zich aan hun helderziend koopmansoog als winstbelovend voordeed. De waren, waarin de firma Van Balen ‘gedaan’ had, vormden eene bonte rij, en wanneer het tegenwoordige hoofd der zaak in die oude boeken snuffelde, - iets, wat hij gaarne deed, omdat het zijne ijdelheid streelde, - dan kon hij dikwijls bij de samenvoeging dier ongelijksoortigheden een glimlach niet onderdrukken.

En daarmede waren zijne voorgangers niet tevreden geweest, want de bewijzen waren voorhanden, dat zij ook in tallooze ondernemingen van anderen hadden deelgenomen.

Die oude boeken, netjes naast elkander geplaatst in de solide, zwaar gebouwde kast, die op het kantoor van de patroons stond en altijd voor het oog der bedienden op geheimzinnige wijze gesloten werd ge-

houden, konden het getuigen, dat het bedrijfskapitaal van jaar tot jaar grooter was geworden. Maar op die geelgeworden bladzijden stond ook de geschiedenis te lezen van donkere, treurige dagen, toen het kantoor zijne grootste schatten en zijn invloed verloor. De boeken uit den Franschen tijd en het Continentaal stelsel hadden geene etiquette noodig gehad, want zij waren aan hunne smalheid van rug te herkennen. Toch had het kantoor zich, niettegenstaande de slagen, die het getroffen hadden, staande gehouden. Maar evenals een schip, dat in den storm een lek heeft gekregen, toch zinkt, ook nadat de wateren reeds lang tot kalmte en rust zijn gekomen, zou het gevallen zijn, toen de Belgische onlusten in 1830 aan die rust opnieuw een einde maakten.

In het grootboek van dat jaar stond aangeteekend:

'Om nieuw bloed in het afgestreden lichaam en nieuw kapitaal in mijn ondermijnden handel te brengen, heb ik, Adriaan van Balen, mij op heden geassocieerd met Gerrit Jan Romijn, ten einde onder Godes zegen de nieuwe firma Van Balen en C^{o}. tot den ouden luister te brengen.'

En daaronder stond de handteekening van Adriaan van Balen met den datum: 'den Eersten van Herfstmaand, 1830'.

Van dien dag af waren de Romijn's in de firma geweest.

Dien maatregel, hoe nuttig en noodig ook in het vervolg van tijd, had Max van Balen zijn vader maar noode vergeven. In zijn oog was het een misslag, en dikwijls wanneer hij zijn blik op die aanteekening vestigde, bepeinsde hij, of er werkelijk in dien tijd geene kans was geweest, het kantoor zonder die inmenging van 'nieuw bloed' weer op te heffen. De gedachte, dat zijn vader wel wat overijld had gehandeld en voorzichtiger had gedaan met het nog een poosje na die gewichtige gebeurtenissen aan te zien, was hem niet geheel vreemd. Slechts voor één ding was hij hem oprecht dankbaar. De oude heer had den naam van den associé niet in de firma opgenomen. Het was geworden Van Balen en C^{o}. en niet Van Balen en Romijn, en het bleef dus in de wandeling: het kantoor, de pakhuizen, de soliditeit van Van Balen. De naam van 'Romijn' werd bijna nooit genoemd.

Die omstandigheid was voor hem de pleister op de wond.

Lang geleden, in de dagen toen hij de plaats van zijn vader nog niet had ingenomen, had hij, heel diep in zijn hart verborgen en misschien nooit onder woorden gebracht, een lievelingsdenkbeeld gekoesterd, dat door de omstandigheden van latere jaren meer en meer op den achtergrond was geraakt. In zijne jeugdige droomerijen had hij zich voorgesteld, de fout, door zijn vader begaan, te herstellen, en hij had gedweept met het plan, de firma van dat aanhangsel omtrent de associatie van 1830 te ontdoen. Hij maakte zichzelven diets, dat aan den oprichter van het huis verschuldigd te zijn, en hij hoopte nog eenmaal den dag te beleven, waarop hij de compagnieschap zou ontbinden. Dan zou het zijn, zooals het vroeger was: Van Balen, zonder meer.

Maar dat waren de droomerijen zijner jeugd.

Gerrit Jan Romijn was vóór zijn compagnon Adriaan van Balen den weg van alle vleesch gegaan en de laatste had geen bezwaar gehad, om den zoon als opvolger van zijn vader te beschouwen. Toen drie jaren later ook Adriaan voorgoed van zijn post werd afgeroepen, volgde Max hem op en voor den jongen Romijn scheen het de natuurlijkste zaak van de wereld, dat de compagnieschap tusschen hen beiden werd voortgezet.

De twee jongelui hadden van kind af met elkander omgegaan en zij waren vrienden geworden, niet door overeenstemming van karakter of neigingen, maar door den drang der omstandigheden, die ze met banden van hetzelfde belang in dezelfde toekomst had saamgekoppeld. Zij wisten van hunne prille jeugd af, dat zij bestemd waren, naast elkander te leven en te streven naar één doel. Zij zouden samen heerschen, samen strijden, samen overwinnen of vallen, en die lotsgemeenschap had hen verbroederd, zooals wij dat ook kunnen waarnemen bij menschen, die, hoewel zij elkander vreemd zijn of in karakter en aanleg verschillen, dezelfde vreugde of dezelfde smart deelen.

Veel verder ging de overeenstemming der beide compagnons niet. Hun karakter liep te ver uiteen en innige, waarachtige vriendschap hadden zij nooit voor elkander gevoeld. In de eerste jaren ging het dan ook niet bijzonder goed. Allerlei kleine onaangenaamheden verbitterden hun het leven. Beiden voelden, dat een schip met twee even hooge masten niet goed zeilt, en zij waren innig overtuigd van de waarheid der wijsgeerige opmerking, dat, waar twee menschen bij elkander zijn, de eene regeert en de andere geregeerd wordt. En ieder voor zich streefde naar de opperheerschappij. Romijn beriep zich op de drie jaren, die hij langer dan Van Balen mede aan het hoofd van de zaak had gestaan, en de laatste liet in de daaruit ontstane twistgesprekken maar al te duidelijk doorschemeren, dat hij zijn compagnon als een indringer beschouwde, die eene plaats innam, welke hem niet toekwam. Voor hem was het ‘nieuwe bloed’ van 1830 slechts ‘vreemd’ bloed, dat hoe eer hoe beter weer moest worden uitgedreven.

Een gelukkig toeval maakte aan die gespannen verhouding een einde. De handelszaken eischten, dat een van de beide patroons zich naar Indië zou begeven, en voor die reis kon Romijn, die altijd eene zeer zwakke gezondheid had gehad, niet in aanmerking komen.

Van Balen ging, bleef vijf jaren te Batavia en keerde met eene schatrijke Indische dame gehuwd terug.

Toen hij zijne plaats weer aan den lessenaar innam, bemerkte hij tot zijne spijt, dat hij niet genoeg meer op de hoogte van de zaken was, om in quaestieuze gevallen eene beslissende stem te hebben, doch Romijn, die zijne aan te nemen houding bestudeerd had, liet hem dat niet voelen en vroeg hem in alle zaken om zijn advies. Hij wist die vragen in te richten en de zaak voor te stellen op eene manier, dat

hij toch het door hem gewenschte antwoord kreeg, en hij bracht Van Balen in den waan, dat die regeerde of ten minste mederegeerde, terwijl die feitelijk geregeerd werd.

Als koopman had de laatste een groot gebrek.

Zijne zucht tot winst, het najagen van zijne illusie: alle andere huizen te overschitteren, zijn ontembare hartstocht, om de eerste te zijn, brachten hem ertoe, blindelings te wagen. In zijn hart was hij een speler, die in staat was alles op één kaart te zetten, om alles te winnen; alleen de gedachte, dat hij ook alles zou kunnen verliezen, en de kalme, bezadigde redeneering van zijn compagnon hielden hem daarvan terug.

Waar het niet al te groote sommen gold, liet Romijn, die een veel dieper inzicht in zaken had, hem somwijlen begaan, zich troostende met het verlies, wijl hij daardoor in invloed op Van Balen won.

Doch daarin vergiste hij zich, want zijn speculeerende vennoot schreef nooit het mislukken van de op touw gezette operatie aan zijne onhandigheid of aan zijn gemis van slim overleg toe, maar zocht altijd de oorzaak in zijn compagnon, die hem te lang had teruggehouden, waardoor het gunstige oogenblik ongebruikt was voorbijgegaan.

Langzamerhand ontspon zich deze verhouding tusschen hen:

Romijn beschouwde zich als heer en meester, die, om dat te blijven, de rol moest spelen van een ondergeschikte. Hij stelde voor, hij vroeg om raad, hij gaf in overweging, maar hij zorgde wel, dat aan hem de beslissing bleef. In zijne oogen was Van Balen de man, die, eenmaal door schitterende vooruitzichten van groote winsten verblind, het kantoor in gevaar zou kunnen brengen, en hij achtte het voor hem een zegen, dat hij, Romijn, zijn compagnon was, die hem van al te dwaze stappen terug zou houden.

Van Balen daarentegen zag in Romijn de belemmering, zonder welke hij eene veel grootere vlucht zou kunnen nemen, en in stilte verbaasde hij er zich dikwijls over, dat Romijn zoo weinig ambitie toonde, om het huis Van Balen en C^{o}. tot het eerste van het land te verheffen. ‘Maar het is *zijn* huis, *zijn* naam ook eigenlijk niet,’ dacht hij dan, ‘en als hij maar te eten heeft aan de ruif, die hem eenmaal als zijn aandeel is toegewezen, dan heeft hij genoeg en is tevreden. Als hij mij maar een paar jaar de vrijheid liet, dan zou ik hem bewijzen, dat de zaken met een beetje durven en wagen eene veel grootere beteekenis zouden verkrijgen. Er zit geen vuur in hem, zeker omdat hij ziekelijk is, maar ik zeg: wie niet waagt, wie niet wint.’

Niettegenstaande deze uiteenloopende beschouwingen bleef de verstandhouding, vooral door het bezadigd en wel overlegd optreden van Romijn, tusschen hen beiden ongestoord. Zij werden allengskens aan elkander gewend. Een nieuwe sleutel knarst en wringt soms, doch door het gebruik slijt hij af, het eerst op de plaats, waar te groote wrijving was.

Romijn huwde, kreeg eene dochter en verloor eenige jaren daarna zijne vrouw. Door zijne voortdurende zwakheid en ziekelijkheid werd de kans op een tweede huwelijk al kleiner en kleiner en toen stierf ook bij Van Balen het lievelingsdenkbeeld zijner jonge jaren, om hem uit de firma te brengen. Wat niet dan met eene revolutie, met een grooten, geweldigen schok zou gebeurd zijn, dat zou thans geleidelijk en als vanzelf tot stand gebracht worden. Menschelijkerwijze gesproken zou hij Romijn overleven, die slechts eene dochter naliet, terwijl hij een zoon bezat, die zijne plaats kon innemen.

Voor dien zoon zou het gemakkelijk vallen, de firma tot haar ouden vorm terug te brengen. Een huwelijk met Clara, waarvan Romijn niet afkeerig scheen te zijn, zou het kapitaal in de zaak houden en de naam zou eruit gaan.

Als Van Balen al die omstandigheden naging, speelde er een fijn lachje om zijne lippen. Zijne oogen namen de blijde uitdrukking aan van den speler, die de lang gewenschte kaart ziet vallen en nu van zijn spel zeker is. Hij wreef zich in de handen. Hij was tevreden.

Eene maand na den dag, waarop de heer Romijn zoo ernstig ongesteld was geworden, trad Van Balen de ziekenkamer binnen, om plaats te nemen op den stoel, dien Clara aan het voeteneinde voor hem had neergezet. De zieke was veel beter, dan men in den aanvang had durven verwachten, en hij had dien morgen den wensch uitgesproken, op de hoogte van de kantoorzaken gebracht te worden, daar hij nu hoopte spoedig zijne plaats aan den lessenaar weer te kunnen innemen. Om daaraan te voldoen, had Clara eene boodschap naar den heer Van Balen gezonden en hem in een briefje den wensch haars vaders medegedeeld. Zij ging dus, nu zij wist, dat het gesprek over handelszaken zou loopen, na eenige plichtplegingen de kamer uit en liet de beide mannen alleen.

Doch bij de deur gekomen, waar zij den zieke eene kushand toewierp, werd zij door hem teruggeroepen.

‘Clara!’ zei hij, ‘als mijnheer Van Balen er niet tegen heeft, zou ik gaarne zien, dat je hier bleef. Je zult je dan zelf kunnen overtuigen, dat ik mij niet, zooals je van morgen vreesde, voor sterker houd, dan ik ben. Ik ben in die laatste weken er zoo aan gewend geworden, je bij mij te hebben, dat je afwezigheid mij vreemd zou vallen. Ik zou bang wezen, dat ik dan heelemaal in de war zou raken. Als jij bij mij bent, is daar geen gevaar voor.’

‘Het zijn volstrekt geene geheimen, die ik je te vertellen heb,’ begon Van Balen, terwijl hij opstond, om op zijne beurt een stoel voor Clara bij het bed te plaatsen, ‘je moet het je zoo prettig en gemakkelijk mogelijk maken, hoor. Ik zou je niet gaarne van het lieve gezelschap van je dochter berooven. Het doet mij pleizier, dat je je alweer krachtig genoeg gevoelt, om kennis van de zaken te nemen. Dat is meer, dan wij aanvankelijk hebben durven hopen. Als het nu

wat opzomert, dan kom je er weer heelemaal bovenop. Dan ga je met je lieve oppasster eens een reisje maken en dan later begin je weer met nieuwen lust en nieuwe krachten aan den arbeid.'

Romijn lag in de kussens gedoken met zijne eene hand op het dek en Clara hield die in de hare vast. Terwijl Van Balen zoo hoopvol over de toekomst sprak, voelde zij die bleeke, vermagerde hand trillen en zij keek haar vader aan.

Het onderscheid tusschen de twee compagnons, de eene zoo mat en zoo moe, de andere zoo sterk en krachtvol, sprekende over de toekomst met een lach om de lippen, deed haar pijnlijk aan. Zij voelde, dat er een traan in hare oogen opwelde, en bevreesd, dat haar vader dien bemerken zou, stond zij op, om den zieke nog een kussen in den rug te leggen.

'Zie zoo,' zei ze, 'is dat niet veel gemakkelijker? Nu hebt u een steuntje voor uw hoofd en u kunt mijnheer Van Balen net in het gezicht zien.'

Romijn drukte haar de hand, om haar voor de lieve attentie te bedanken. 'Ja, kind! zoo is het goed.'

'Ik heb natuurlijk niet over zaken willen spreken,' begon Van Balen weer, 'en dat had ik ook nog niet gedaan, als ik van morgen niet dat briefje van Clara gekregen had. Max heeft je werk overgenomen. Dat zal je zeker goedkeuren. Het was eene moeielijke taak voor den jongen, maar hij heeft er zich als een leeuw doorheen geslagen. Hij wilde je niet lastig vallen, niets vragen en ik kon hem niet altijd antwoord geven. Waarachtig, Romijn! je neemt te veel hooi op je vork. Er zijn immers handen en hoofden genoeg op kantoor en is het wel billijk tegenover mij, dat je driekwart van het werk voor jou neemt? Drie weken lang heeft de jongen hard gewerkt, om van alles op de hoogte te komen. Je kunt gerust wezen, alles is in orde.'

Romijn luisterde met ingenomenheid en om zijne bleeke lippen speelde een glimlach.

'Die goede jongen!' zei hij, terwijl hij zich halverwege in de kussens oprichtte.

'Die beste Moor!' fluisterde Clara; 'wil u hem zeggen, dat ik hem hartelijk dankbaar ben voor al de moeite, die hij zich gegeven heeft, om pa niet lastig te vallen? Ik vind het allerliefst van hem.'

'Ik zal het niet vergeten, Clara! want ik ben er zeker van, dat hij die vriendelijke woorden op hoogen prijs zal stellen. Nu de toestand van onzen zieke het toelaat en zijn moeielijkste werk achter den rug is, zal hij niet mankeeren u spoedig een bezoek te brengen, dan kunt ge hem persoonlijk alles zeggen, wat uw lief, dankbaar hartje u ingeeft.'

Van Balen deed die woorden vergezeld gaan van een lachje, waarvan Clara de ware beteekenis niet begreep.

'U denkt zeker, dat ik dat niet durf,' zei zij op vroolijken toon; 'maar al is Moor mij in de laatste jaren wat ontgroeid, hij is voor

mij toch altijd nog de goede, oude Moor gebleven. U zult het zien; ik hoop maar, dat u erbij bent.'

Ja,' zei Romijn, 'ik verwacht hem spoedig te zien, om mijn dank bij dien mijner dochter te voegen. Ik heb altijd veel van hem gehouden en hij toont thans dat ook van mij te doen. Al lang geleden heb ik je gezegd, Van Balen! laat den jongen zien, dat je hem vertrouwt, dat je op hem rekent, en dan zal hij door een vuur vliegen, om te bewijzen, dat hij dat vertrouwen verdient. Ik heb zijn karakter bestudeerd en het blijkt thans, dat ik gelijk heb gehad. Een zweepslag dwingt hem tot opstand, omdat hij zich daardoor vernederd gevoelt; het bewijs, dat men iets van hem verwacht, doet hem zijne krachten tot het uiterste inspannen, omdat hij in de beschaming van die verwachting voor zichzelf eene vernedering zou zien. Zulke karakters noemt men onwillig, maar men vergist zich, ze zijn trotsch.'

Clara hief den vinger dreigend op.

'U mag geen kwaad van hem spreken, papa!'

'Ik spreek geen kwaad van hem, maar ik gebruik een verkeerd woord. Ik bedoel: fier, en die fierheid is eene kostelijke gave. Zij is een wapen en een schild. Fiere karakters houden zichzelven voor te goed, om kwaad te doen. En zoo is Moor!'

'Nu hebt u het weer goedgemaakt,' en zij sloeg hare armen om zijn hals en kuste hem. 'Ik kan geen kwaad van mijn ouden speelkameraad hooren.'

Romijn boog haar arm terug en glimlachte.

'Je brengt ons van ons onderwerp af, Clara! Mijnheer Van Balen is hier gekomen, om over zaken te spreken. Hoe is het met die zaak van Van Hasselt en C^{o}. afgeloopen?'

Van Balen had met onverholen genoegen naar Romijn en Clara geluisterd en haar zoo over Max hoorende spreken, waren zijne gedachten ver afgedwaald, ver in de toekomst.

Als Romijn ze had kunnen lezen op dat gladde, effen voorhoofd, in dien kalmen, rustigen blik, om dien goedmoedig lachenden mond, hij zou misschien gebeefd hebben voor den man, wien hij zoovele jaren als vriend de hand had toegestoken, want dan had hij de berekening kunnen volgen, waarvan het resultaat was: ik triomfeer, het vreemde bloed gaat eruit, en het zal weer worden, zooals het eens geweest is en het altijd had moeten blijven.

Niet, dat Van Balen zooveel slechter was dan anderen. Ach, wie een blik slaat in zijn eigen binnenste, ontwaart daar nu en dan gedachten, onuitgesproken en verborgen, die hem het schaamrood op de kaken zouden jagen, als ze hem plotseling in het oor werden gefluisterd.

Van Balen werd door die vraag tot de werkelijkheid van het heden teruggeroepen. Op aandringen van Romijn gaf hij een uitvoerig verslag van de loopende zaken en het bleek uit diens vragen, hoezeer hij zich daarmee in de eenzaamheid van het ziekbed had beziggehouden.

‘Dit alles betreft nu,’ zei hij, toen zijn compagnon opstond, om heen te gaan, ‘wat ik maar eens de “oude” zaken zal noemen. Wat zijn er voor nieuwe?’

‘Ik vrees werkelijk, dat je je krachten overschat, Romijn! Wees voorzichtig. Morgen komt er weer een dag. Laat ik die morgen uit elkander zetten.’

Had de zieke met zijn eigenaardig scherpen blik den zweem van verlegenheid gezien, waarin Van Balen door die laatste vraag geraakte, of was het eene soort ijdelheid, bij die soort van lijders niet ongewoon, om te laten zien, dat hij sterker was, dan men meende, dat hij zoo hardnekkig bleef aandringen op een volledig antwoord?

Van Balen gaf toe. In den loop van zijn verslag noemde hij den naam eener firma, waarmede vroeger de relatiën afgebroken en thans opnieuw aangeknoopt waren.

Romijn kreeg eene kleur. Het bloed steeg hem naar het hoofd en Clara voelde zijne hand in de hare trillen.

‘Dat had niet moeten gebeuren,’ zei hij met eene stem, die veel holler klonk, ‘en als ik op kantoor was geweest, dan was het ook niet gebeurd. We hebben eenmaal op goede gronden de betrekking met die firma verbroken; wat is er dan nu gebeurd, dat wij op dat besluit terugkomen?’

‘Niet wij,’ antwoordde Van Balen, ‘maar ik ben op dat besluit teruggekomen, omdat zij eene aanbieding deed, die mij zeer voordeelig toescheen. Ik heb gemeend het belang van onze zaak te dienen; als ik mij daarin vergist heb, dan komt de schuld geheel voor mijne rekening.’

‘Ik voorspel, dat je bedrogen zult uitkomen.’

‘En ik geloof, dat je de zaak te donker inziet. Je ongesteldheid maakt je zwartgallig. Maar breek daar je hoofd nu niet langer mede. Het zal beter gaan, dan je meent. Denk om jezelf en om de rust, die je zoozeer behoeft. We hebben nu reeds te lang gesproken en het wordt tijd, om aan dit gesprek een eind te maken. Het spijt mij, waarachtig, het spijt mij, dat ik je met die zaken heb lastig gevallen.’

‘Mij niet,’ antwoordde Romijn, die weer in zijne kussens zakte, ‘nu weet ik, wat er buiten mij om gebeurt. Het is niet goed, neen, het is niet goed!’

‘Nu je weer zoover hersteld zijt, is daarvoor geen gevaar meer. Er behoeft nu niets meer te gebeuren, zonder dat je vooraf je goed- of afkeuring hebt uitgesproken. Maar in de laatste drie weken was je daartoe niet in staat. Ik mocht, ik kon je niet storen in je rust.’

Van Balen greep Romijn's hand. ‘Ik wensch je van harte het beste en ik hoop, dat deze besprekingen je niet te veel vermoeid hebben. Adieu!’

Maar voordat hij kon heengaan, trok Romijn hem naar zich toe. Hij had geene kracht meer, om hardop te spreken, en hij fluisterde:

'Je hadt mijne goed- of afkeuring niet noodig. Je wist, hoe ik over die zaak dacht. Het is verkeerd. Het had niet moeten gebeuren.'

Toen liet hij Van Balen's hand los en de zijne viel krachteloos op het dek.

Clara, die aan het hoofdeinde zat, had die woorden gehoord. Van Balen keek haar aan, zuchtte eens en haalde de schouders op, alsof hij zeggen wilde: wat is het toch ongelukkig, dat die zieken nooit beseffen, dat zij hunne rust moeten houden. Waarom bemoeit zoo'n man zich met zaken, die heel best zonder hem beredderd zullen worden!

Clara volgde hem tot in de gang.

'U bent toch niet boos op papa?' vroeg zij vleiend, 'u moet het hem niet kwalijk nemen, dat hij zoo korzelig is. De dokter zegt, dat brengt de ziekte mee, en u weet wel, dat zieken soms juist het onaangenaamst zijn voor hen, van wie zij het meest houden. U bent toch niet boos?'

Van Balen stelde haar gerust.

Toen hij op stoep kwam, haalde hij eens diep adem. Hij had het in die ziekenkamer bijna te benauwd gekregen. O! als hij daar niet gestaan had tegenover een bleeken, krachteloozen man met schitterende oogen en het verraderlijk blosje op de koonen, hoe zou hij dan zijn vermeend goed recht, om te doen en te laten, wat hij verkoos, verdedigd hebben. Maar hij was timide geweest, hij was kalm en rustig gebleven en had zonder schijn van geraaktheid de onaangenaamste dingen aangehoord. Dat was eene overwinning, waarmede hij zichzelf gelukwenschte. Hoe gelukkig was het toch, dat hij niet even onverstandig was als zijn compagnon!

'Hij zou mij willen regeeren; dat heeft hij altijd willen doen!' mompelde hij, 'zelfs op zijn ziekbed zou hij de zaken nog willen besturen en ik ben veel te toegevend geweest. Ik heb hem altijd zijn zin gegeven, altijd mijn beter inzicht voor het zijne laten varen. Hij is altijd de remschoen, de belemmering geweest. Maar nu is het mijne beurt en ik zal hem laten zien, dat ik het in vijf maanden verder breng dan hij in vijf jaren van mijne afwezigheid!'

Hij kneep zijne vuisten krampachtig samen en liep voort met den driftigen stap van een man, die een besluit heeft genomen en haast heeft het ten uitvoer te brengen.

Vermoeid en afgemat lag Romijn op zijn bed. Hij hield de oogen gesloten en een fijn, zenuwachtig trillen van zijne lippen en handen bewees, hoezeer het onderhoud hem had geschokt.

Hij was gevallen uit de rol, die hij zoovele jaren had gespeeld. Tot nu toe had hij zijn willen en wenschen gegoten in den vorm van raadgevingen. Ook wanneer hij bedoeld had: ik wil, had hij gesproken van: ik geef in overweging. Bij het bewustzijn, dat hij de eerste

was, had hij de houding aangenomen van de tweede te zijn. Door die politiek had hij den wagen recht gehouden en, zijn compagnon schijnbaar de teugels in handen gevend, was hij het geweest, die den wagen bestuurde.

Jarenlang had hij dat volgehouden, maar het ziekbed had hem zijne eens gekozen gedragslijn doen vergeten. Het schijnt wel, alsof eene ernstige ongesteldheid niet alleen onze krachten rooft, maar zich ook meester maakt van het masker, dat wij zelfs met de beste bedoeling voor anderen hebben gedragen.

Ziekte maakt ons eerlijk. Geene krachten overhebbend, om een ander te zijn, zijn wij onszelven. Op het krankenleger vertoonen wij ons in onze ware gedaante; daar reeds begint het werk, dat de dood voleindigt: de algeheele vernietiging van alles, wat ons beter, ook wat ons slechter deed schijnen, dan wij werkelijk zijn. Op de stervenssponde is 't met het comediespel, hoe lang en hoe goed ook volgehouden, voorgoed gedaan.

Romijn had in de stille, langzaam voortkruipende uren van de ziekenkamer gepeinsd en gemijmerd en zichzelven de vraag gedaan, hoe de zaken van het kantoor bestuurd zouden worden, nu hij de teugels had moeten loslaten; hij had eene niet te bedwingen vrees voelen ontwaken, dat er dingen gebeurden, die hij nimmer zou kunnen goedkeuren. Langzaam aan was die vrees bijna tot overtuiging gerijpt en om aan die pijnlijke onzekerheid een einde te maken, had hij Van Balen verzocht hem verslag uit te brengen. En toen hij nu het bewijs kreeg, dat het gegaan was, zooals hij zich had voorgesteld, en hij de hoop moest laten varen, die hij ook nog te midden zijner vrees was blijven koesteren, kon hij zich niet langer beheerschen en maakten drift en verontwaardiging zich van hem meester. Als men op die wijze misbruik maakte van de omstandigheid, dat hij door ongesteldheid voor eenigen tijd verhinderd werd, zijne plaats op het kantoor in te nemen, hoe zou het dan wel gaan, als hij eens niet herstellen mocht. Die gedachte had hem angstig gemaakt en in dien angst had hij zijne oude politiek vergeten.

Clara had hare plaats bij het hoofdeinde weer ingenomen en met een bezorgd hart keek zij naar het bleeke, afgematte gelaat van den zieke, die zachtjes aan scheen in te sluimeren.

Op eens sloeg hij zijne oogen op.

‘Clara!’ fluisterde hij. Zij boog haar hoofd tot hem over.

‘Clara! Het loopt verkeerd.’ Toen vielen zijne oogen weer dicht.

Zij meende, dat hij over zijn eigen toestand sprak.

Zij vouwde hare handen en bleef in die houding onbeweeglijk zitten. Haar snikken verkropte zij. Nu en dan biggelde er een traan langs hare wangen.

VI. *Een Eenzaam Plekje.*

Op een van die heerlijke avonden, die het begin van den zomer ons soms schenkt, wandelden Moor en Violetta den Westerdokdijk langs.

Bij eene bocht, vanwaar men het IJ in zijne volle breedte kon overzien, hadden zij een poosje stilgestaan, om te genieten van het heerlijk tooneel, dat zich voor hen ontrolde. In het Westen dook de zon achter gouden en rozeroode wolkjes achter de kim en Violetta, voor wie dat schouwspel vreemd en daarom dubbel bekoorlijk was, had zich vermaakt met de donkere silhouetten der honderden Zaansche molens, die met draaiende wieken zich tegen den lichten achtergrond afteekenden. Zij had verbaasd gestaan over een paar groote zeestoombooten, die aan een steiger lagen vastgemeerd, en zij had vol kinderlijke blijdschap en verrukking in de handen geklapt, toen zij een driemaster, die eenige uren te voren te IJmuiden was binnengevallen, langzaam en statig door een sleepbootje naar de stad zag brengen, een knaap, die het strijdros aan den teugel weer naar den stal voert, zooals hare vergelijking luidde.

Een oppervlakkig toeschouwer had hen, zooals zij daar naast elkander liepen, voor broer en zuster kunnen houden, want Letta had, behalve het donkere uitzicht van Moor, dezelfde rijzigheid en slankheid van gestalte. Ook zij had dat fiere en gebiedende in hare bewegingen, dat den jongen man van goeden huize kenmerkte, bij haar nog getemperd door een bevalligen zwier, den vrouwen van zuidelijker hemel eigen. Een weinig oplettendheid echter had doen gissen, dat zij niet in die verhouding tot elkander stonden, of althans, dat de zuster een langen tijd van den broeder gescheiden was geweest en dat alles, wat zij zag, haar vreemd kon genoemd worden. Soms bleven zij staan bij een schoon punt, dat hij haar aanwees; dan weder vestigde hij hare aandacht op de scheepstimmerwerven, waarvan hij de inrichting aan haar verklaarde, of scheen haar duidelijk te willen maken, hoe het schip, dat nu op het droogdok stond, in zijne zonderlinge positie was gekomen, welke inlichtingen zij met nieuwsgierige belangstelling aanhoorde.

En werkelijk waren al deze dingen dan ook nieuw voor haar en ongeveinsd was de verwondering en verbazing, waarmede zij alles, wat op de groote zeevaart betrekking had, aanschouwde.

De drukke bezigheden, die het oprichten van Basso's nieuwe zaak, een handel in parfumerieën, handschoenen, bloedkoralen, lava-artikelen, enz., met zich bracht, had haar tot nu toe de gelegenheid onthouden, om iets meer van de stad te zien, en Moor had zoo sterk bij Basso aangedrongen, om haar op eene wandeling, nu de vroeg ingevallen warmte ieder naar buiten dreef, te mogen vergezellen, dat haar oom,

die met hem op den besten voet stond, hem dat niet had willen of kunnen weigeren.

Die wandeling was voor Moor het onderwerp geweest van dagenlange droomerijen en illusies. Zonder aan belemmerende omstandigheden te denken, had hij zich voorgespiegeld, dat hij met Letta hand aan hand als een paar vroolijk spelende kinderen door het lange gras zou voorthuppelen, bloemen zou plukken en vlinders najagen, lachen en schertsen, elkander ontwijkend, om straks met een liefdewoord op de lippen elkander weer in de armen te vallen. Hij had zich een paradijs gedroomd, een paradijs voor Letta en hem alleen, en dat hij nu, helaas! moest deelen met de honderden wandelaars, die, de warme, stoffige, bedrijvige stad ontvlucht, wat rust en verkoeling kwamen zoeken aan den IJkant. Al die langzaam voortdrentelende menschen, die hem te gemoet kwamen of denzelfden weg kozen als hij, beroofden hem van de illusie, die hij zoovele dagen en zoo teeder gekoesterd had; zij ontstalen hem het meisje aan zijne zijde, die in hun bijzijn niet voor hem Violetta was, maar eene jonge dame, eene vreemdelinge, die hij op de wandeling vergezelde, om haar op eenige bezienswaardigheden te wijzen. De jongeling, die, haar in gedachten bij zich hebbend, haar zooveel zoete woordjes had toegefluisterd, verklaarde haar de werking van eene scheepskraan en van een droogdok en hij verwenschte het noodlot, dat hem op zoo'n pijnlijke wijze leerde, hoe groot het onderscheid tusschen droom en werkelijkheid is.

Die overdenking stal hem de woorden van de lippen. Zwijgend liep hij naast Violetta voort, die hem vragen deed, die hij niet verstond of in de beantwoording waarvan hij gestoord werd door tal van menschen, die met meerder haast dan de wandelaars tusschen hem en Letta doordrongen en hem eenige oogenblikken van zijne schoone tochtgenoote scheidden.

Ach! kon hij ze dan niet ontloopen. Was er dan nergens een plekje, waar hij haar ongestoord en onbespied het woord kon toefluisteren, dat hem op de lippen brandde. Hij had zijne vroegere vrees, om met haar door een bekende gezien te worden, overwonnen, en nu scheen zijn noodlot met hem te spotten, door hen onder de oogen te brengen van honderden, van duizenden vreemden.

Langs de pas ontstoken lichten der café's aan het Westerhoofd, waaruit hem zang en pianospel toestroomden, ging hij haastig voorbij. Daar kon hij toch niet vinden, wat hij zocht.

In gepeins bleef hij iets verder op eene donkere plek staan. Hij sloeg zijn oog op de kabbelende golfjes van het IJ en naar de donkere overzijde, waar lage graslanden en koolzaadvelden door den rozengloed uit het Westen nog flauw werden verlicht. Daar was stilte en rust. Daar was het tooneel, zooals hij het in zijn droom had gezien.

Zou hij een bootje nemen en daarheen roeien?

En wat zou zij dan van hem denken, als hij haar van uit dien

woeligen drom naar die stille vlakte bracht? Zou dan het vertrouwen, dat zij in hem toonde te stellen, niet voor altijd geschokt worden? Neen, hij moest de eenzaamheid met haar vinden zonder den schijn, dat hij die gezocht had.

Letta keek in het rond en genoot van het vreemde tooneel, dat zich met eigenaardige maar onmiskenbare schoonheid aan hare blikken opdeed.

'Wat is dat, die boomen daar met die lichten ertusschen?' vroeg zij, met haar vinger naar de overzijde wijzend, 'het is net, alsof ik daar muziek hoor!'

Dat was eene uitkomst.

'Dat is het Tolhuis, zooals wij het noemen, een heel lieve tuin, met een luchtig zitje aan het water en een overheerlijk kijkje op de stad. Er is van avond concert. Willen wij er eens heenroeien, Letta?'

'Zou het dan niet te laat worden?'

Die vraag was eene toestemming, een bevestigend antwoord.

'Ga mee,' zei Moor, 'het is jammer, dat wij nu een beetje te laat komen voor de boot, die daar juist afvaart, maar wij kunnen wel een vletje, zoo'n klein schuitje huren; je bent toch niet bang, om in zoo'n ding te gaan?'

Zij keek hem met hare donkere, spottende oogen aan en fluisterde hem toe:

'Doemme joengen! iek bang - met jou?'

Op dat oogenblik had hij 'in zoo'n ding' een orkaan voor haar getrotseerd.

'Dan is het goed,' zei hij, en hij greep haar hand.

Jammer had hij het genoemd, dat de boot juist weg was, zoo'n huichelaar! hij achtte het een buitenkansje, waarvoor hij het toeval dankte, en veel opgeruimder dan daar even liep hij langs de kade voort.

'Varen, mijnheer?' klonk het verschillende malen uit den mond van de vletterlui, die bij hunne bootjes op wacht stonden, maar steeds gaf Moor tot antwoord: 'Ik dank je,' en ging verder.

'Gaan wij nu niet?' vroeg Letta ongeduldig.

'Wel zeker, maar ik zoek den man, dien ik ken en die eene veel betere schuit heeft dan die anderen. Als je niet bang bent, dan is het veel prettiger in eene ranke sloep dan in zoo'n breeden bak te zitten. Ga mee.'

'Varen, mijnheer?'

'Dat is hem,' zei Moor. 'Ja, Arie! ik heb je juist gezocht, en je weet, ik blijf je trouwe klant. Ik heb al je kameraden laten schieten. Ik moet een uurtje je schuit hebben, hoor.'

'Nou, meheer Van Balen! dat doet me pleizier. Ik heb van uwes in langen tijd niks verdiend. U schijnt niet meer zooveel te roeien, als toen we samen nog aan "De Hoop" waren.'

Met die laatste uitdrukking bedoelde de vletterman den tijd, waarin Van Balen lid van die roei- en zeilvereeniging was, terwijl hij de nederige rol van knecht vervulde.

‘Neen,’ antwoordde Moor, ‘ik heb het te druk. Maar ik zal het nu goed met je maken.’ Hij drukte hem een groot geldstuk in de hand. ‘Je kunt wel aan wal blijven, hoor, ik zal zelf wel roeien.’

‘Bestig, meheer! as ik er nog niet ben, dan ligt u 'em hier wel vast. Het is aan uwes wel vertrouwd.’

Als eene meeuw vloog het bootje over de zacht kabbelende golfjes. Zij voeren langs een steiger, en met schuwen blik keek Letta naar de donkere holten, die zij tusschen de palen van het onderwerk gewaarwerd. Dat geheimzinnige, onbereikbare duister maakte haar angstig en zij dacht aan lijken van drenkelingen, die, daartusschen beklemd, wel gezocht maar nooit gevonden zouden worden.

Zij wendde het hoofd af en vestigde haar blik op het hooge, zwarte zijvlak van eene stoomboot, die zij bijna rakelings voorbijgingen.

Zij had die boot, terwijl zij op de kade naast Moor wandelde, reeds gezien, maar nu zij van uit de laagte omhoogkeek, kwam haar die afmeting veel reusachtiger voor en zij liet het bankje, waaraan ze zich had vastgehouden, los, om hare handen van verbazing in elkander te slaan.

Die kleine onvoorzichtigheid had zij bijna met eene achterwaartsche tuimeling bekocht, want op datzelfde oogenblik kreeg het schuitje door Moor's krachtigen riemslag een schok, en verschrikt greep zij zich opnieuw vast.

Zij was banger, dan zij wilde laten blijken, en de gil, die haar lippen ontsnapte, ging over in een luiden lach, die ver over het water weerklonk.

‘Je moet meegeven, Letta!’ zei Moor, ‘buig je bij iederen slag een klein beetje voorover; dan zal je zien, dat het beter gaat.’

Letta volgde dien wenk op. Zij voelde, dat ze nu veel vaster zat, en begon in die half schokkende, half golvende beweging pleizier te krijgen. Zij liet hare handen los en moedigde hem aan, sneller te roeien.

‘Het gaat nu prettig,’ riep zij, ‘toe, roei nu maar zoo hard, als je kunt.’

‘Dan zijn wij er zoo gauw!’ luidde zijn spijtig antwoord, ‘en ik vind het juist zoo heerlijk op het water. Het IJ is niet breed. Ik wou wel, dat het nu tienmaal breeder was.’

Zij glimlachte, maar zei niets. Lusteloos liet zij hare hand buiten boord hangen, die nu en dan de oppervlakte van het water raakte.

Moor liet de riemen in rust, kruiste de armen over de borst en zag haar aan.

‘Willen wij eerst nog wat verder varen?’

‘Hé ja!’ zei zij, ‘daar ginds bij dat hooge, vreemde gebouw, waar het maantje op de golfjes schijnt.’

Dat hooge, vreemde gebouw was het Koninginne-dok.

Met een forschen draai bracht Moor het bootje in de aangewezen richting en met krachtige slagen roeide hij voort.

De laatste gloed der zon was nu geheel verdwenen en de opkomende maan won ieder oogenblik in kracht. De stad werd één groote, donkere massa, waarboven de slanke torens zich tegen den lichten hemel afteekenden. Langs den Buitenkant waren de lantarens ontstoken, die tooverachtige lichtlijnen op die donkere schilderij vormden en heel in de verte in eene steeds fijner wordende stippellijn overgingen. Een koeltje blies over het water en fluisterde een melodieus wijsje tusschen de tallooze touwtjes van de talrijke schepen en booten, welker slanke masten zich in het oosten verhieven. Het gedruisch en het rumoer van de groote stad was in de stilte hoorbaar, overstemd door het getjingel der tramschellen, het schelle gefluit van aankomende en vertrekkende treinen en booten en het gesis van afgewerkten stoom, die eene lossende boot bij tusschenpoozen uitblies. Door dit alles heen weerklonken de opwekkende tonen van het ‘Groote Harmonie-Concert aan het Tolhuis’, die van heinde en ver ieder, die na den drukkend warmen dag wat koelte en verademing zocht, tot zich riepen.

Dit tooneel miste niet zijn eigenaardigen indruk op Letta te maken, voor wie de bekoorlijkheid van zoo'n watertochtje tamelijk nieuw was, en zonder een woord te spreken, staarde zij naar de verte, waar het helder groene licht van een havenbootje over het water danste.

Moor roeide uit alle macht. Het genot, zoolang ontbeerd, van de kracht zijner spieren te voelen, bracht zijn bloed in beweging. Alsof het nogmaals om den prijs bij een roeiwedstrijd te doen was, vloog de ranke boot met ongekende snelheid voort. De golven, die hier wat hooger liepen dan vlak voor de stad, werden door den scherpen voorsteven gesneden en klotsten tegen de wanden. Een spoor van vlokkig schuim teekende den weg, dien het bootje was gegaan. In een steeds versnellend tempo sloegen de riemen in het water, en de droppels, die van hen affekten in het korte oogenblik, dat zij werden opgeheven, om met grootere kracht in het nat neer te plassen, werden door het zilveren maanlicht in snoeren parelen en diamanten omgetooverd.

Letta genoot De schommelende beweging van het bootje, het koeltje, dat haar in het gelaat woei, het bewustzijn, dat zij veilig en snel over de diepte voortzweefde, dat alles deed haar prettig aan. Het was de zalige werkelijkheid, die iets van een droom had. Alles was nieuw en onbekend voor haar en toch had zij eene herinnering, alsof zij diezelfde oogenblikken reeds vroeger had doorleefd. De maneschijn, die het geheele tooneel met zilverlicht overgoot, verhoogde het phantastische van hare omgeving. Zij vergat het heden en gaf zich geheel

aan de betoovering van die nieuwe gewaarwordingen over. Nu en dan sloot zij de oogen. De bedwelming van dien schoonen zomeravond maakte zich van haar meester. Roerloos zat zij op het bankje, terwijl hare lippen in den rhythmus der riemslagen geheel onwillekeurig eene melodie neurieden.

Plots ontwaakte zij uit hare mijmerij, toen Moor met eene behendige beweging de riemen binnen boord wierp en het schuitje liet drijven.

Zij waren nu ver van de stad. Het rumoer der wandelaars, het gedruisch van de druk bezochte straten, het getjingel van bellen en het snerpend gillen der stoomfluiten waren verstomd. Nu en dan bracht een windje eene zwakke echo daarvan tot hen over. Alles was stil. Het geklots en het gekabbel der golfjes, het klapwieken van een vogel, die hoog boven hunne hoofden rondvloog, en het kleppen van een dorpsklokje, langzaam in de verte wegstervend, verbraken alleen de plechtige stilte.

Moor keek haar aan, doch sprak geen woord. Alles, wat hij haar had willen zeggen, had hij vergeten; al de woorden, die hij haar in gedachte zoo dikwijls reeds had toegefluisterd, waren hem van de lippen gestolen. Hij voelde, dat nu het gewenschte oogenblik was aangebroken; hij wist, dat, wanneer hij het ongebruikt liet voorbijgaan, het zich opnieuw zeker dagen en weken zou laten wachten, en toch bleef hij zwijgen. Hij kon niet spreken. Zijn hart bonsde hem in de borst, hij snakte naar lucht, zijne vingers trilden, en alsof een booze geest hem had overweldigd, bleef hij met strakke blikken naar de lieflijke gestalte zien, die tegenover hem en even sprakeloos als hij op het bankje zat.

Een paar minuten gingen voorbij.

Letta verbrak het eerst de stilte en daarmede de betoovering, die hen gevangen had gehouden.

‘Ben je moe, Moor?’ vroeg zij.

Het gunstige oogenblik was voorbij. Hij moest antwoord geven.

‘Neen, Letta! Ik zou je een heelen dag zoo voort kunnen roeien, zonder moe te worden. Heb je het prettig gevonden?’

‘Verrukkelijk!’

‘Willen wij dan nog een eindje verder gaan?’

‘Ik zou het graag willen, maar dan zal het te laat worden. Op een anderen keer. Ik vind die stilte hier zoo aangrijpend, dat ik er bijna melancholiek bij zou worden. Liever zou ik nu nog wat muziek onder groene boomen willen hooren.’

Moor had eraan gedacht, haar voor te stellen aan land te gaan, om door de weilanden naar het dorpje te wandelen, vanwaar zoo even het klokgeklep had weerklonken, maar hij gehoorzaamde, wendde den steven en roeide met langzame, lustelooze slagen terug.

Hij had een gevoel, alsof hij zich tevergeefs ingespannen en den prijs verloren had. Iedere riemslag bracht hem verder van de

gelegenheid, die hij met zooveel ijver had gezocht, gevonden en ongebruikt had laten voorbijgaan.

'Je bent moe, Moor!' zei Letta uittartend, 'het gaat lang zoo snel niet als eerst. Kom, ik verlang naar de muziek en naar de groene boomen!'

'Moe!' herhaalde Moor gekrenkt, 'ik moe! Dat zou je niet zeggen, als je mij vroeger op de wedstrijden hadt zien roeien. Houd je vast, hoor! daar gaat het!'

De oude lust, om het bijna onmogelijke te doen, nu men zijne krachten in twijfel scheen te trekken, kwam weer boven. Om zijne armen vrij te hebben, gooide hij zijne jas uit, greep de riemen met bovenmenschelijk geweld en het lichte bootje schoot als een pijl uit den boog over het water. Zijn krachtige slag deed de riemen buigen tot brekens toe. Bij iederen slag spoot voor den boeg eene fontein van blinkend schuim omhoog. Zijne ijzeren spieren zwollen en zijne borst hijgde. Hij zou haar, die hem daartoe getart had, laten zien, wat hij kon.

Letta, die bij iederen schok gevaar liep achterover te vallen, had zich met beide handen aan het bankje vastgeklemd. De buitengemeen snelle beweging deed haar duizelen. Ze werd bang. Toch vertrouwde zij zich aan Moor volkomen toe. Zij geloofde in zijne kracht, maar zij had niet den moed, om zich heen te zien. Zij hield de oogen gesloten. Zij voelde de elkander steeds sneller opvolgende rukken; zij hoorde het geplas en geklots van het water, het hijgen van zijne borst, het knarsen van de riemen om de pennen en zij had een donker bewustzijn, dat zij met ontzettende snelheid over het watervlak vloog.

Één oogenblik dacht zij er aan hem te verzoeken, niet zoo snel te gaan, en zij wist, dat een wenk van haar voldoende zou zijn, maar even trotsch als hij, wilde zij haar angst niet doen blijken, en zij riep:

'Heerlijk, sneller! sneller!'

Zij zag niets, maar zij hoorde, dat zij de stad bij iederen slag naderbij kwamen. Het rumoer en gedruisch werden duidelijker. Het schellen der trams, het afluiden der vertrekkende treinen aan het station en der booten, die aan de kade lagen vastgemeerd, de muziek aan het Tolhuis, die in breede golven over het IJ weerklonk, kwamen steeds nader en nader.

Zij begon naar het einde van den tocht te verlangen. Zij hoopte, dat Moor spoedig moe zou worden, een bewijs, dat zij de reuzenkracht en de stalen spieren, waarover hij beschikken kon, niet kende. In plaats van te vertragen, werd de gang steeds sneller.

Moor meende ieder oogenblik een angstkreet van Letta's lippen te zullen vernemen. Hij wachtte daarop als op het sein, dat hij overwonnen had. Zoolang die kreet uitbleef, hield hij vol.

Dicht in zijne nabijheid verhief zich de donkere voorsteven van eene Suezboot, die langzaam en voorzichtig naar de Rietlanden opstoomde. Hij zag haar niet, want hij had zijn rug naar die zijde gekeerd en hij dacht zelfs niet aan de mogelijkheid, dat hij eene belemmering op zijn

weg ontmoeten zou. Van tijd tot tijd liet de boot de waarschuwende, doffe tonen van de stoomfluit hooren. Hij gaf er geen acht op. Het bloed, dat door zijne buitengewone krachtsinspanning naar zijn hoofd vloog, deed een gesuis in zijne ooren ontstaan, dat hem voor ieder geluid doof maakte. Hij zag niets, hij hoorde niets. De koortsgloed van den wedstrijd, die hem zoo dikwijls overwinnaar had gezien, greep hem aan, en als een waanzinnige roeide hij voort.

Van het dek der Suezboot had men het schuitje bemerkt, dat zich in het vaarwater bewoog, maar men had geene acht geslagen op de buitengemeene snelheid, waarmede het nader kwam. Daardoor had men het gevaar, dat het vaartuigje bedreigde, niet ingezien. Meenende, dat het zeker een kwartier zou duren, eer het in de onmiddellijke nabijheid was, had men met waarschuwen gewacht. Het was nu nog te vroeg. Vijf minuten later zag men het niet meer.

Toen weerklonk er een gil.

Plotseling was Letta, die nog steeds met gesloten oogen op het bankje zat en zich daaraan angstig vastklemde, verrast door een veel heviger golfgeklots, dan zij tot nu toe had vernomen. Zij had de oogen opgeslagen en den dreigenden voorsteven van de groote boot vlak bij zich gezien. Een gil van ontzetting ontsnapte haar, terwijl zij opsprong, alsof zij het gevaar ontloopen kon.

Die kreet riep Moor tot de werkelijkheid terug. Met één oogopslag zag hij het gevaar. Binnen een paar seconden zou de onvermijdelijke botsing plaats vinden. Ontkomen was eene onmogelijkheid. Het licht gebouwde schuitje zou bij dien geweldigen schok uit elkander slaan of door de zuiging van het water naar beneden getrokken worden.

Zij waren niet ver van het Tolhuis. Hij hoorde de muziek, die juist met volle kracht begon te spelen. De schelle klanken der trompet en de volle metalen stem van den waldhoorn troffen zijn oor. Hij zag de lichten, die, zachtjes door den wind bewogen, onder de boomen heen en weer slingerden, en hij meende in dat lichtgewemel de gestalten te zien van langzaam voortdrentelende wandelaars.

Hij greep Letta met zijn eenen arm om haar middel vast, drukte haar krachtig tegen zich aan en wierp zich met haar in de diepte.

Een paar oogenblikken was hij met haar onder de oppervlakte van het water verdwenen. Zij, die aan dek van de boot den gil gehoord hadden, vlogen van bak- naar stuurboordszijde, maar zagen niets.

Het ranke roeibootje werd in zijne snelle vaart tegen den voorsteven geslingerd. Het kantelde om, werd door den snellen stroom meegesleurd en kwam deerlijk gehavend op eenigen afstand weer boven, waar het het onderst boven bleef voortdobberen.

Dadelijk waren op dek van de Suezboot alle handen in de weer, om te helpen, doch men kon den gang van het kolossale gevaarte niet zoo snel verminderen en voordat men eraan dacht, had men de plek, waar het ongeluk had plaats gevonden, ver achter den rug.

Moor kwam met den dierbaren last in den eenen arm geklemd weer boven. In haar angst had Letta hare armen om zijn hals geslagen en klemde zich krampachtig nu daaraan vast. Hij liet haar los en kreeg daardoor ook voor een gedeelte zijn linkerarm vrij. Met krachtige slagen hield hij haar hoofd boven water. Moor achtte zich gered; Letta hield zich voor verloren.

'Letta!' fluisterde hij haar toe, 'blijf bedaard! Ik zal je redden, zoo waar er een God in den hemel leeft. Ik heb je lief, Letta! ik zal je redden.'

Hare wang raakte bijna zijne lippen.

Vaster dan daar even klemde zij zich aan hem vast.

Hij was een van de meest geoefende zwemmers. Steenen van belangrijke zwaarte had hij dikwijls uit de diepte opgedoken. In menigen wedstrijd had hij den prijs behaald. Met de grootste gemakkelijkheid bewoog hij zich in het water en nooit was hem een stroom te snel, een sprong te hoog of de bodem, waar het te halen voorwerp lag, te diep geweest. Niettegenstaande zijne inspanning van het roeien voelde hij, dat zijne krachten nog lang niet waren uitgeput, en hij hield zich innig overtuigd, dat hij haar zonder gevaar naar den kant van het weiland kon brengen, vanwaar de pluimen van het lange lintgras hem toewuifden. Maar hij vergiste zich, want Letta belemmerde hem in zijne bewegingen en klemde hare armen in haar doodsangst zoo vast om zijn hals, dat hij meende te stikken.

Zij luisterde naar geen raad of bevel. Hij stelde haar gerust, smeekte en bad. Alles tevergeefs. Hij bezwoer haar te zullen redden, als zij hem losliet, maar zij omkronkelde hem als eene slang haar slachtoffer. Een loodzware last hing aan zijn hals, die hem bij iederen slag dieper naar beneden trok. En daar beneden, hij wist het en was er zich helder van bewust, wachtte hem de dood.

Hij was volkomen kalm en al zwemmende dacht hij over zijn toestand na. Bij al de inspanning zijner krachten zag hij den afstand, die hem van den reddenden oever scheidde, niet kleiner worden. Zijne borst hijgde, zijne spieren zwollen op, maar hij voelde de kracht zijner slagen minder worden. Een smartelijk, afmattend gevoel van machteloosheid sloop door zijne armen en beenen. Zoo iets had hij gevoeld in een droom. Het was, alsof er een sluier voor zijne oogen viel, en hij sidderde bij de gedachte, die hem als een bliksemstraal door het brein schoot.

Hij greep Letta's armen, die als ijzeren banden om zijn hals waren vastgesmeed, en trachtte zich van haar te bevrijden.

'Moor!' riep ze, 'wil je mij laten verdrinken?'

'Ik wil je redden, Letta! Laat mij los!'

Zij drukte zich vaster tegen hem aan.

Toen ontstond er tusschen hem en haar eene worsteling, door beiden met de kracht der wanhoop gevoerd.

Letta streed voor haar leven; Moor voor het zijne èn het hare. Hij overwon.

Met reuzenkracht boog hij hare armen terug, schudde haar van zich af en ontvluchtte met eene snelle beweging aan hare doodelijke omarming.

Met een gil, die hem nog lang daarna in de ooren klonk, zonk Letta in de diepte weg.

Hij dook haar na.

Gedurende eenige oogenblikken waren zij beiden onder de oppervlakte van het water verdwenen. De wandelaars, die den gil gehoord hadden, en de mannen in het schuitje, dat door de stoomboot was uitgezet, tuurden en staarden op den donkeren waterspiegel, doch zagen niets. De golfjes kabbelden rustig voort en verrieden door schuimvlok noch waterbel de plaats, waar de beide drenkelingen met den dood worstelden.

Plotseling kwam Moor weer boven. Hij had Letta vastgegrepen, maar thans volgens de regelen van de kunst, zoodat hij haar boven water kon houden, zonder al te veel in zijne bewegingen belemmerd te worden. Zij was bewusteloos. Moor wist niet, of hij een levend wezen of wel een lijk aan land zou brengen. Zijne krachten begaven hem bij iederen slag.

Hij hoorde een verward gedruisch van stemmen. Dat schonk hem moed. Hij was niet meer alleen. Er waren menschen in de nabijheid, die hem hadden opgemerkt en die hem zeker zouden helpen.

Helaas! Het weiland, dat hij trachtte te bereiken, was door de uitmonding van het kanaal van den Tolhuistuin, waar zij stonden, gescheiden. Zij konden niet bij hem komen, dan na een grooten omweg gemaakt te hebben, - en dan zou het te laat zijn.

Boven al het gegons van het water in zijne ooren hoorde hij gillen en schreeuwen en vloeken. Met een haastigen oogopslag naar die zijde zag hij een aantal zwarte gedaanten als schaduwen door elkander woelen, maar hij hoorde ook, God lof! den haastigen riemslag van een naderend bootje.

Hij kon niet omzien, maar dat geluid kwam nader en nader. Men riep hem bemoedigende en geruststellende woorden toe. Vlak in zijne nabijheid plonsden de kronkels van een touw in het water. Hij mat den afstand. De kant van het weiland was nader. Hij bleef de oude richting volgen.

Het werd als het ware een wedstrijd tusschen hem en de mannen in het bootje. Zouden zij hem inhalen, vóórdat hij den oever bereikte? Neen, hij bleef overwinnaar.

Hij was er het eerst.

Hij trok Letta door het hoog opgaande lintgras op het droge en zonk toen uitgeput naast haar neder.

Hij had haar gered!

(Wordt vervolgd.)

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Friedrich von Hellwald's Natuurlijke geschiedenis van den Mensch. Vrij vertaald door dr. Paul Harting. 2 dln. Haarlem, H D. Tjeenk Willink.

Bij het verschijnen van de eerste afleveringen werd de aandacht gevestigd op dit belangrijke werk; bij de voltooiing worde allereerst den moedigen uitgever een woord van dank gebracht. De titel is, althans in het Hollandsch, niet volkomen juist, zal ook niet worden begrepen. Men zou verwachten een reeks van physiologische beschouwingen, terwijl men inderdaad krijgt een v o l k e n k u n d e , een algemeene ethnographie; 'Volkenkunde' noemt Hellwald dan ook het boek in de Voorrede.

Zulk een werk kon aan niemand beter dan aan Friedrich von Hellwald worden opgedragen; ethnographie is zijn hoofdvak en weinigen bezitten als hij de gave, om de nieuwere onderzoekingen op algemeen bevattelijke, op populaire wijze mede te deelen; zijn schilderingen op ethnographisch en geographisch gebied zijn beroemd en hij deelt van de voorliefde voor zijn vak onwillekeurig mee aan den lezer.

Men heeft hier geen wetenschappelijke ethnographie, geen stelselmatige indeeling der volken, zooals b.v. Friedrich Müller haar leverde in zijn *Allgemeine Ethnographie,* maar losse schetsen van de verschillende volken, hun lichamelijke en verstandelijke ontwikkeling, kleeding, voedsel, maatschappelijke toestanden en verhoudingen, godsdienst, enz.; men vindt hier een merkwaardige bijeenvoeging van hetgeen de reizen en onderzoekingen, vooral in de laatste jaren, hebben geleerd; de nadere bijzonderheden zijn met kleine letter gedrukt, zoodat een zeldzame rijkdom van gegevens in deze twee deelen wordt aangetroffen; gedurende een reeks van jaren zal dit werk onmisbaar zijn voor elken ethnograaf.

Geschreven voor wat men noemt het beschaafd publiek, is het boek versierd met een menigte platen, vervaardigd door Keller-Leuzinger, meerendeels naar photographieën, - een uitstekend middel voorzeker, om een heldere voorstelling te verkrijgen van het leven der volken.

Van hoeveel belang zulk een werk is, behoeft geen betoog. Vooral in onzen tijd is, naar mijn bescheiden meening, de studie der ethnographie dubbel noodzakelijk. Allerlei theorieën zweven door de lucht en worden door den eerste den beste aanbevolen voor politieke en sociale proefnemingen, terwijl hij, die de moeite neemt, om na te denken, spoedig tot de overtuiging komt, dat men één, en wel een zeer voornaam ding heeft vergeten, namelijk de kennis van den mensch zelf, van zijn aard en zijn wezen. Men phantaseert allerlei beelden, maar zonder te vragen naar de grondstof, waaruit zij moeten worden vervaardigd.

Dat kwaad - ik noem 't een kwaad - kan alleen genezen door de

studie der ethnographie. Men moet eerst de menschen kennen, en die kennis verkrijgt men in de eerste plaats, door de menschen met elkander te vergelijken. ‘De kennis der ethnographie’, zegt Hellwald in de Voorrede te recht, ‘is tegenwoordig noodig voor ieder beschaafd mensch; het dagelijksch leven brengt ons telkens met het een of ander onderdeel dezer wetenschap in aanraking. Zonder volkenkunde voortaan geen verstandig oordeel over staatkundige onderwerpen, zonder volkenkunde geen juiste opvatting van de geschiedkundige ontwikkeling der volken, zonder volkenkunde geen gezonde historische kritiek, zonder volkenkunde geen begrip van den volksgeest, zonder volkenkunde geen waardeering van het streven van het menschelijk geslacht naar het ideaal.’

Nu heeft de ‘Natuurlijke geschiedenis van den Mensch’ een leemte; de Europeesche, de voornaamste volken worden hierin niet behandeld. Hellwald begint met de bewoners van Australië en van de eilanden van den Grooten Oceaan; vandaar gaat hij naar de Roodhuiden en de Eskimo's en over Afrika naar Azië. Hellwald heeft de leemte gevoeld van het niet behandelen der Europeesche volken en geeft als reden op, dat het werk in dit geval te uitvoerig zou zijn geworden. Dit is echter meer een quaestie tusschen den uitgever en de lezers; deze zouden zich gaarne meer opofferingen getroosten, indien ook de Europeesche volken waren opgenomen, - daargelaten, dat het werk hier en daar voor verkorting vatbaar ware geweest. De ware reden zal echter wel zijn, dat aan de behandeling van de Europeesche volken eigenaardige moeilijkheden van anderen aard zijn verbonden. Naar hetgeen Hellwald mij eenigen tijd geleden over dit onderwerp schreef, heb ik hoop, dat het hier slechts uitstel, geen afstel zal zijn. Een objectieve beschrijving van het karakter, de zeden en ontwikkeling van de Europeesche volken, zonder politieke of kerkelijke partijdigheid, ziedaar een werk, dat wij van mannen als Hellwald nog wachten. De onvergefelijke Peschel verzamelde daarvoor reeds bouwstoffen, welke gebruikt worden door Otto Krümmel in zijn *Europäische Staatenkunde*, waarvan in 1880 ‘Erster Band, Erste Abtheilung’ verscheen; zes jaren later wachten wij, helaas! nog altijd tevergeefs op het vervolg.

De bewerking is van dien aard, dat men meent een oorspronkelijk Hollandsch werk voor zich te hebben. De uitvoering is zulk een boek waardig en ik maak den uitgever daarover mijn compliment.

N.

Ernst von Feuchtersleben. De Macht van den Geest. Gezondheidsleer der ziel. **Leiden A.W. Sijthoff.**

- Onlangs werd in dit tijdschrift de aandacht gevestigd op het gulden boekske van den Weener arts Ernst baron von Feuchtersleben, *Zur Diätetik der Seele;* van het oorspronkelijke bestaan verschillende uitgaven, die in weerwil van het eenigszins afgetrokken onderwerp een groot aantal herdrukken beleefden en nog altijd veel verkocht worden. Een zestal jaren geleden verscheen bij Berendsohn te Hamburg een editie, uitgegeven door Jean Dufresne ‘mit Begleitstellen aus den Werken von Schopenhauer, David Strauss und anderen modernen Schriftstellern’.

Ook werd gewezen op de wenschelijkheid, dat van dit boekje een Hollandsche bewerking kwam, niet zoozeer een vertaling, maar een geheel vrij weergeven van de oorspronkelijke bedoeling van den schrijver, voor zoo-

veel noodig gewijzigd naar de psychologische onderzoekingen van den laatsten tijd. Bij gebrek daarvan kan echter ook een vertaling haar nut hebben, en dat het boekje ook in dien vorm ook in ons land op prijs wordt gesteld, blijkt uit het feit, dat bovengenoemde uitgave een v i e r d e d r u k is.

De vertaling werd geleverd door den heer B... te Leiden, die zich op loffelijke wijze van zijn taak heeft gekweten, waarvoor men hem te meer dank verschuldigd is, omdat aan het overbrengen in onze taal bijzondere moeilijkheden zijn verbonden.

Feuchtersleben is, in weerwil van zijn duidelijkheid, hier en daar echt Duitsch, dat wil zooveel zeggen als duister in zijn uitdrukkingen. Die lange volzinnen, altemaal met voegwoorden samenhangend, zijn voor een Hollander, die aan korte volzinnen gewoon is, moeilijk te verteren, vooral wanneer het afgetrokken onderwerpen geldt. De vertaler is die bezwaren niet geheel te boven gekomen; zijn werk verraadt hier en daar de Duitsche tint; de zinnen zijn soms lang, te lang, en men bemerkt, dat hij met de taal gesukkeld, niet genoeg geworsteld heeft, om een echt Hollandsch boekje te geven.

Zij, die het oorspronkelijke kennen, gelezen en herlezen hebben, zullen echter de eersten zijn, om over de gebreken heen te zien, en wij geven den lezer den welgemeenden raad, om zich wat inspanning te getroosten bij het lezen, want dat is Feuchtersleben waard. Het is geen boekje, om te doorbladeren, maar om te lezen en te herlezen; dan eerst krijgt men het lief, dan eerst wordt het een bron van troost en kracht.

Tegenover een tijd, die practisch meer nog dan theoretisch, materialistisch is; een tijd, waarin aan de stoffelijke goederen de hoogste, zoo niet uitsluitend waarde wordt toegekend; een tijd, waarin, naar sommigen beweren, de verrichtingen van den geest, de gesteldheid van het gemoed afhankelijk zijn van den toestand van het lichaam, leert Feuchtersleben ons het geheim van de heerschappij van den geest over het lichaam, bestrijdt met kracht van overtuiging de hypochondrie in haar verschillende vormen, het laffe gevoel van onmacht, het pessimisme, geboren uit traagheid en lamheid. Men gevoelt bij het lezen van Feuchtersleben, dat die man niet een mooi boekje heeft willen schrijven, om opgang te maken, maar dat dit alles voortgevloeid is uit zijn overtuiging niet alleen, maar ook uit zijn eigen leven. Men kan over het leven zoo niet schrijven, zonder zelf met het leven geworsteld te hebben.

En dat dit werkelijk het geval is geweest, leert de geschiedenis van Feuchtersleben. Van nature gevoelig en prikkelbaar, drukten verschillende treurige familie-omstandigheden hem in den aanvang van zijn loopbaan niet terneder, maar werden waardig gedragen, waren hoogst waarschijnlijk zelfs de oorzaak, dat hij dieper in het leven leerde zien, dan bij de meeste menschen het geval is; de smart toch is en blijft de groote opvoedster der menschen, en in zoover is het Christendom, het Kruis eeuwig waar.

Een der edelste karaktertrekken van Feuchtersleben was zijn zucht naar onafhankelijkheid, gepaard met het streven, om nuttig te zijn voor zijn medemenschen en zonder in de eerste plaats naar zijn eigen ik te vragen. Zoo weigerde hij in 1848 de hem aangeboden ministerieele portefeuille van onderwijs, daar hij van meening was, dat hij als onderstaatssecretaris beter aan zijn roeping kon beantwoorden, meer nut doen.

Feuchtersleben wist ook, wat lichamelijk lijden was; van der jeugd af

sukkelde hij met een onderbuikslijden, dat hem vroeg ten grave bracht; vier maanden lang leed hij vreeselijke smarten met ongeloofelijke opgeruimdheid en kalmte. Hij overleed den 3^{den} September 1849 in den ouderdom van slechts 43 jaren. Zijn laatste woorden, gericht tot zijn trouwe gade, waren: ‘Alles heb ik in orde gebracht. Nu moet ik gaan. Op een andere ster begint het leven weder.’

Behalve ettelijke medische werken, voornamelijk over psychiatrie, gaf hij ook eenige gedichten uit. Van zijn zeldzame werkzaamheid getuigt ook zijn: *Geist deutscher Classiker. Eine Blumenlese ihrer geistreichsten und gemüthvollsten Gedanken, Maximen und Aussprüche,* waarvan in 1866 een derde druk verscheen.

Wat ik in Feuchtersleben's *Zur Diätetik der Seele* mis en zoo gaarne bij een Hollandsche bewerking zag opgenomen, is de aanwijzing van het nauw verband, dat er bestaat tusschen ons lichamelijk en ons geestelijk dieet; hoe de zenuwachtige overspanning in onzen tijd voor een goed deel moet worden geweten aan het misbruik van prikkelende dingen, als daar zijn: tabak, alcohol, vleesch, enz. Het bewijs is niet moeilijk te leveren, dat de menschen door onmatigheid hun geestelijk graf graven en wat men tegenwoordig genot noemt, het vergift is, dat den geest zoo niet doodt, dan toch verminkt en ongeneeslijk ziek maakt.

De uitgever A.W. Sijthoff nam de *Gezondheidsleer der ziel* op in de ‘Bibliotheek voor jonggehuwden’, naast andere werkjes als: ‘Waar blijft mijn geld? Handleiding voor huishoudelijk boekhouden’, enz. Moet men hier denken aan een vergissing of een persiflage? 't Is jammer; zoo iets heeft Feuchtersleben niet verdiend.

K.

Warme kadetjes door Aquarius. - Zutfen, W.J. Thieme en Cie.

Een herdruk van wekelijksche praatjes in een weekblad van de hoofdstad, over toestanden en vragen van den dag, die wegens de snelle veranderingen van onzen tijd spoedig hunne actualiteit verloren hebben. Licht mogelijk, dat het baksel van Aquarius, versch en dampend uit den oven voorgediend, op den avond zelf en bij het volgend ontbijt te Amsterdam goed zal hebben gesmaakt, maar hoe smakelijk en gewild warme broodjes ook zijn, eenmaal oudbakken geworden, zijn ze taai en droog. Het is eene gevaarlijke en onbillijke proef, letterkundig werk van de allerlichtste soort, dat aan de behoefte van het dagbladverslindend publiek voldoet, te verzamelen en opnieuw uit te geven ten gebruike van meer ernstige lezers. Wil deze proef gelukken, dan moeten de stukken of ontboezemingen meer behelzen dan grappige of snedig geuite opmerkingen over de dingen van den dag, klachten over toestanden van straten en wegen, politie en plaatselijk bestuur, enz; dan moeten ze bij voorbeeld - zooals in de *Vlugmaren,* die in de Guldens-editie uit den *Nederlandsche Spectator* herdrukt werden, - de indrukken wedergeven, door de dingen - niet alleen de nietige en kleine dingen en vraagstukken van den dag - gemaakt op het gemoed van een hoog ontwikkeld man van smaak, geleerdheid en verstand; of wel, de uit zichzelf onbelangrijke onderwerpen moeten belangwekkend zijn gemaakt door den tintelenden vorm, product van natuurlijken geest en fijne letterkundige vorming. Dat de ‘Warme

kadetjes' van Aquarius aan dezen eisch beantwoorden, zal Aquarius zelf niet willen beweren; èn de toon van het geschrijf zelf, èn de daarin behandelde onderwerpen, ja, zelfs de titels zijner stukken zouden hem logenstraffen. Bij het schrijven heeft hij blijkbaar geen andere bedoeling gehad, dan om het uitgebreid, maar niet in alle deelen hoog ontwikkeld publiek van een weekblad eens te laten lachen. Best mogelijk, dat dit is gelukt; maar hoe gepast zijne opmerkingen en aardigheden misschien waren bij de reeds grootendeels verdwenen toestanden, waarover hij 't had, ze zijn niet berekend, om, van de actualiteit ontdaan, bij anderen belangstelling te wekken of hun eene aangename verpoozing te verschaffen.

Bloemlezing uit de Apocriefe boeken des Ouden Verbonds door dr. J. Herderschee. Nijmegen, H.C.A. Thieme.

Dr. Herderschee vertraagt niet in het goeddoen. Hij gaf ons reeds eene Bloemlezing uit het O. en N.T., eene Verzameling van verhalen uit het O.T., en nu weder deze bloemlezing. De Apocriefe boeken des O.T. zijn onder het tegenwoordig geslacht zoo goed als onbekend, vrees ik. In onze gewone bijbels vindt men hen niet afgedrukt. De Gereformeerden hebben steeds scherp onderscheid gemaakt tusschen canoniek en apocrief; een scherper onderscheid, dan onze oude Doopsgezinden, naar het schijnt, maakten. Althans, Dr. Hoog weet ons in zijne *Geschiedenis der Martelaren in Nederland* te verhalen, dat in de brieven der Doopsgezinde martelaren veelvuldig gebruik gemaakt wordt van de Apocriefe boeken, terwijl in de brieven der Gereformeerden die aanhalingen zoo goed als niet voorkomen. Het gevolg van deze onbekendheid is, dat de meesten ook weinig weten van de geschiedenis der Israëlieten na Ezra en Nehemia; het volk, waaronder Jezus optreedt, niet kennen, en zoodoende zijn optreden onder dat volk niet begrijpen. Uit dat oogpunt bezien, is dus de uitgave van deze bloemlezing toe te juichen. Toch is bij mij eene vraag gerezen aangaande haar nut. Wil men de Apocriefe boeken leeren kennen als bronnen voor dat deel van Israël's geschiedenis, waarover het O.T. geen licht verspreidt, dan dient men ze te lezen niet in eene bloemlezing, maar in hun geheel. Men zal dan Dr. Dyserinck's vertaling ter hand moeten nemen. Maar niet alleen uit historisch belang, 'ook wegens de schoone en stichtelijke gedachten, die zij bevatten, mogen zij niet in vergetelheid geraken'. Aldus Dr. Herderschee. Hij wil in deze Bloemlezing evenals in de vorige eene handleiding geven voor stichtelijke lectuur. Daartegenover rijst mijne vraag: bevatten deze boeken zoovele stichtelijke gedachten? Zij zijn belangrijk voor de denkbeelden van den tijd, waarin zij geschreven zijn, - maar stichtelijk? Neem de spreuken van Jezus Sirach: dat is practische moraal, zeer huiselijk en laag bij den grond vaak; stichtelijke lectuur leveren zij niet. Heeft de trek naar bloemlezingen Dr. Herderschee niet verleid, om er ook eene te vervaardigen uit boeken, die òf in hun geheel moeten gelezen worden òf veilig 'verborgen' kunnen blijven, voor zoover iemand in de lectuur stichting wil vinden? Intusschen kan het gemakkelijke boekje aan lezers eenige voorstelling geven van hetgeen die onbekende Apocriefen toch wel zijn.

V.D. B.

Het Nieuwe Testament sedert 1859 door dr. W.C. van Manen, Groningen bij J.B. Wolters.

Dit boek van den Leidschen Hoogleeraar is de Hollandsche bewerking van het overzicht, door hem in de *Jahrbücher für protestantische Theologie,* 1883-1885, gegeven van hetgeen in Nederland, sedert 1859, is geschreven ter beoordeeling en ter verklaring van het Nieuwe Testament. Hij koos het jaar 1859 als uitgangspunt, omdat Dr. Sepp in zijne *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland* zijne mededeelingen met het jaar 1858 eindigt; doch ook nog om eene andere reden. 'In die dagen valt het eerste, frissche optreden der moderne theologie in Nederland.' En niet alleen, dat dit nieuwe verdient gekend te worden, neen, 'zij beheerschte sedert, schier onafgebroken, de ontwikkeling der theologie in al haar onderdeelen; zij bepaalde, voor vriend en vijand beiden, met een door bijkans allen geëerbiedigd gezag, welke onderwerpen al dan niet, gedurende de eerste vijf en twintig jaar, aan de orde zonden komen en gedurende langer of korter tijd aan de orde blijven'. Inderdaad, dat is de indruk, dien de lezing van dit boek op ons maakt. Daar is in die 25 jaar door ons macht geoefend. En vooreerst is daaraan geen einde. Hoe lang nog zal het onderzoek, door Prof. Loman aangaande de echtheid der Paulinische brieven ingesteld, de mannen van het vak en nog wel anderen bezighouden! Prof. Van Manen heeft te recht aan de geschiedenis der 'Hypothese - Loman' eene afzonderlijke paragraaf gewijd. Zij loopt vooral over hetgeen de Amsterdamsche Hoogleeraar over de brieven van Paulus schreef in het *Theologisch Tijdschrift* van 1882, 1883. Sedert dat laatste jaar zweeg hij. Maar ziet, de eerste aflevering van den nieuwen jaargang van genoemd tijdschrift bevat weder een uitvoerig stuk van zijne hand, waarin het onderzoek wordt voortgezet (Quaestiones Paulinae II). In de zekerheid, waarmee hij overtuigd is op den goeden weg te zijn; in de vaste hoop, dat zijne resultaten strekken zullen, om de eenheid der richtingen te bevorderen, ligt iets zeer eerbiedwaardigs en tevens iets aandoenlijks. Ook zijn hart spreekt mee, terwijl hij critiek, negatieve critiek oefent.

Een andere indruk, dien wij van de lectuur van dit werk meenemen, is deze: wat gaan we snel! We worden herinnerd aan allerlei quaesties, die indertijd druk besproken werden en nu reeds vergeten zijn. We lezen namen van hen, die in den strijd, door de critiek gewekt, zich mengden en nu nooit meer genoemd worden na hun dood. Maar ook zijn er namen, die in gedachtenis blijven zullen, zoolang het onderzoek van het N.T. de godgeleerden bezighoudt. Ik denk aan Van Hengel, aan Scholten, aan Straatman, aan Blom. Aan de hand van dit overzicht zou er, althans voor dit gedeelte van het veld van onderzoek, eene geschiedenis van de ontwikkeling der moderne richting te schrijven zijn; eene geschiedenis, waarin ook van haar invloed op de orthodoxe partij veel te verhalen zou zijn.

Aan alle theologen, wien de studie der oud-Christelijke letterkunde, van het N.T. met name, ter harte gaat, zij de lectuur, beter nog het zich aanschaffen, van dit boek aanbevolen. Het is een uitnemende ligger voor ieder, die iets wil naslaan. Aan Dr. Van Manen onzen dank voor dit volledig overzicht.

v.d. B.

De zwervende humanisten. Historische roman van Adolf Stern, vertaald uit het Duitsch door Dr. F.H.B. von Hoff. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Dr. Von Hoff plaatst ons in zijn inleidend woord op den historischen achtergrond van het tooneel, waar op den voorgrond zich de personen bewegen in den historischen roman, en geeft ons daarin een overzicht van het ontstaan en den bloei van het humanisme en de humanisten, die van het midden der 15de tot op het einde der 18de eeuw de eenige gezaghebbers waren op het gebied van alle wetenschap, de grondleggers en toongevers van alle wetenschappelijke ontwikkeling en van allen vooruitgang. Het tooneel, waarop de personen in dezen roman verschijnen en waarop de geschetste gebeurtenissen plaats vonden, is het aan de Oostzee gelegen noordelijk gedeelte van het eiland Rugen in het laatst der zestiende eeuw.

De kerkhervorming mocht eene vrucht zijn van de studie der humanisten, hoe het echter in dien tijd den voorstanders van denk- en gewetensvrijheid - het beginsel der reformatie - bij den onzaligen theologischen haat der strijdende partijen, die met groote onverdraagzaamheid tegenover elkander stonden, verging, wordt ons in dit boek aanschouwelijk voorgesteld. Zij toch, de vrijdenkers van dien tijd, door hun ijveren tegen wangeloof en bijgeloof verketterd door de theologen, werden vervolgd, verdreven, van de eene plaats naar de andere verjaagd, zoodat zij moesten verklaren, dat zij, gekweld en gepijnigd met de leerstellingen der theologen, schier geen plekje gronds konden vinden, waar zij vrij zouden mogen belijden, wat de geest ons leert als waarheid te erkennen.

Van de drie zwervende humanisten: den geleerden Italiaan Giordano Bruno, na vele lotwisselingen eindelijk door de inquisitie te Rome verbrand, magister Theodosius Corvinus en Gerhard Friesen, die we hier aantreffen, worden de lotgevallen der beide laatsten in het breede verhaald. Op hun zwerftocht vinden zij een herbergzaam toevluchtsoord bij een vroegeren academievriend van Theodosius, den ridder Cornelius van der Lanken, op het eiland Rugen. Hoe gastvrij zij op het riddergoed - waar de feestmalen op oud-Pommersche wijze, d.i. overdadig in spijzen en dranken, werden aangericht - ontvangen werden, en hoe aangenaam hun het verblijf daar gemaakt werd, toch konden zij ook daar den strijd niet ontgaan, die in den geest des tijds gelegen was. In Paulus Möller, den Lutherschen Predikant van Altenkirchen, troffen zij den hardnekkigen bestrijder van de humanisten aan en den even hardnekkigen verdediger van het geloof aan een vleeschelijken duivel, die de menschen belaagt en verstrikt, en van het geloof aan tooverheksen en alle duivelsche kunsten. Dat wangeloof speelt eene treurige rol in dit verhaal, dat op kunstwaarde aanspraak kan maken en welks schrijver den vrijeren geest, die in Holland heerschte, recht laat wedervaren. Beeft de lezer, als hij vol vreeze is, dat des ridders geliefde dochter, de reine, liefdevolle, barmhartige Agnes, het onschuldig offer van het wreedaardig bij- en wangeloof zal worden, hij haalt ruimer adem, als hij zich met de geredden in eene blijder uitkomst verheugt.

Moge onze tijd hier eene ernstige waarschuwing vinden, om op zijne hoede te zijn tegen het dweepzuchtig drijven van zulken, die ook thans nog de denk- en gewetensvrijheid aan banden willen leggen.

De heer Von Hoff moge voldoening smaken van den arbeid, aan de ver-

tolking van dit werk besteed. Ons oog viel op enkele misstellingen, zooals bl. 32: *Corvinus* m.z. Cornelius; bl. 59: *nadere* voor andere; bl. 67: *had* voor gaf; bl. 69: *wier* voor wie. Bedenkelijker zijn bl. 88: '*Verwonderd* had van der Lanken naar buiten gezien'; bl. 104: 'En zoo kwam de tijd, dat ik mij *op* geen stad meer verheugde, waar..... heen trokken'; bl. 226: 'De prediker *prees hem* de schoonheid van het groene eiland.'

H.

Felicitas, Roman van M. Ludolff, vertaald door Anna. 2 Dlen. Den Haag, Mouton & Co.

'Daar hebben we weer eens een roman van den ouden stempel', hoorde ik iemand zeggen, die 'Felicitas' gelezen had. En inderdaad, de lotgevallen van de vroegtijdig weeze geworden adellijke Felicitas, wier opvoeding door een zorgeloozen, zijn kind vergodenden vader verwaarloosd was en die bij zijn onverwachten dood zijne hooghartige dochter in financieel bekrompen omstandigheden had achtergelaten, worden zoo romantisch beschreven, dat zij, die zich gaarne vermeien in de beschrijving van een wondervollen samenloop van omstandigheden, toevallige ontmoetingen, avontuurlijke scènes, sentimenteele tafereeltjes en gewenschte uitkomsten, hier naar hartelust genieten kunnen. We willen daarmede geene onbepaalde afkeuring van het boek te kennen geven, zoodat wij het goede en schoone, dat erin voorkomt, zonden voorbijzien, maar wij meenen toch voor het overdrevene te moeten waarschuwen. Bij de schets van een modelmensch, als we in Felicitas, met hare buitengewone zelfverloochening en opoffering, met hare moeielijk te evenaren braafheid, ontmoeten, rees de vraag bij ons op, of ons hier 'natuur en waarheid' wordt weergegeven.

De over het geheel vloeiende vertaling wordt door het veelvuldig gebruik van bastaardwoorden hier en daar ontsierd. Overal wordt *nog* in de beteekenis van 'daarenboven, tot nog toe' met *noch* geschreven.

Op bl. 95, D. I, lezen we: 'Hij herhaalde zich echter spoedig', voor *herstelde.*

Op bl. 102, D. II, treffen we aan: 'Al wat hij gezegd had was met *voorzet* geschied', in plaats van *voorbedachtelijk.*

De correctie laat ook te wenschen over.

H.

De Land-Ligers, laatste roman van Anthony Trollope. Naar het Engelsch vertaald door A.A. Deenik MCz. 2 Dln. Haarlem. De Erven Loosjes.

In de voorrede der levensgeschiedenis van Anthony Trollope werd door zijn zoon Henry M. Trollope geschreven, dat het verhaal in boven aangekondigd boek niet geheel voltooid is geworden en dat zijn vader geene aanteekeningen had nagelaten, met welker behulp men het verhaal zou kunnen completeeren.

Wacht den lezer dus aan het einde van het boek eene teleurstelling, wij gelooven met den vertaler, dat zij getemperd wordt door de omstandigheid, dat het verhaal ongetwijfeld zeer nabij het einde is afgebroken en het niet moeielijk is den afloop te bevroeden. Hoezeer wij het betreuren, dat wij de ontwikkeling der intrige niet door de meesterhand geschetst vinden, dat ontneemt echter de hooge waarde, die wij aan dit boek toekennen, niet.

Zooals de titel aanduidt, worden we hier verplaatst in de toestanden, die

in de jongst verloopen jaren in Ierland hebben plaats gevonden. Wie met die toestanden en de politieke omstandigheden daar te lande nader wenscht bekend te worden, sla het 12de Hoofdstuk van het IIde Deel op, waarin men den oorsprong en de toeneming der Iersche ellende, door Ierschen naijver in Amerika gekweekt en vandaar uit opgewarmd tot haat tegen de Engelsche regeering, vindt opgeteekend. Niet alle lezers zullen het misschien eens zijn met den schrijver, wat betreft de beschouwing van den politieken toestand van Ierland, maar zij zullen toch recht moeten laten wedervaren aan zijn inzicht in dien toestand, waaruit hij zijne beschouwingen afleidt en tot zijne resultaten komt.

Men meene echter niet, dat we hier eene dorre of louter inspannende lectuur zouden aantreffen; - we lezen inderdaad een roman, - een roman van den echten stempel - die boeit; u te midden van afwisselende gebeurtenissen, waaronder van huiveringwekkenden aard, verplaatst; met de personen, die in hun natuurlijk karakter verschijnen, doet medeleven en goede wenken voor en tegen hartstochtelijke partijgangers ten beste geeft.

Wie met de geschiedenis, den geest en den toeleg der Land-Ligers wil bekend worden; wil weten, wat *Home-rule* beteekent; zich eene voorstelling wil maken van het *boycotten* van een man, of een huis, of van eene geheele klasse van menschen, of van eene koopraanszaak, van eene kudde schapen, of eene drift ossen, of van de jacht van een of ander graafschap, hij zal zich in eene duidelijke beschrijving van dat alles niet teleurgesteld vinden.

Wij kennen met den vertaler groote kunstwaarde toe aan dezen - zij 't niet geheel voltooiden - roman, ‘waarin het menschenleven als 't ware op heeterdaad betrapt is, niet door een geesteloos photographisch toestel, maar door een meester, die zijn beelden - door de vrucht van nauwgezette waarneming - met leven heeft weten te bezielen’.

Toen we op bl. 248, D. I, lazen: ‘Zoo erg heeft het er nog niet voorgestaan’, dachten we aan eene drukfout, maar op dezelfde bl. stond weer: ‘Dat staat er min voor, vader’; bl. 283: ‘Zoo als de zaken er na voorstaan’; bl. 260: ‘....had hij er op aangestaan’ in de beteekenis van *aangedrongen;* bl. 290: ‘met er op aan te staan, dat gij beiden naar het bal gaat’. Dl. II, bl. 47: ‘begon het - hoe langer hoe treuriger voor te staan’, en nog een paar keeren op bl. 111, 308 en bl. 282: ‘of had een hunner er op aangestaan, dat’, enz.

Een paar keeren wordt gesproken van eene ‘kar’, waarmede een licht voertuig bedoeld wordt. In West-Friesland noemt men o.a. eene tilbury eene ‘kar’.

Overigens lof aan de vloeiende vertaling en de keurige uitgaaf van de Erven Loosjes.

H.

Een drietal novellen, van Marie Colban, A. Kielland en K... E... Uit het Noordsch vertaald door M. van Vloten. Leiden, E J. Brill.

‘Thyra’ is de titel van 't eerste van dit drietal fijne literarische gerechten, door een verdienstelijk vertaler (of vertaalster) ons hier aangeboden. Thyra is een vrouwennaam en hier natuurlijk die der heldin van het stuk. En wel met recht eene heldin mag zij

heeten, die zóó weet te strijden en over eigen hart te heerschen als deze. In haar wordt ons het beeld getee-

kent eener hoog gevoelende en rijk ontwikkelde vrouwelijke natuur, die bestand blijft in den zwaarsten strijd, bij wie de beproeving zedelijke veerkracht zoekt en die het 'zij zoekt zichzelve niet' als het geheim der liefde volkomen toont te verstaan. Toch is Thyra niet eene van die onmogelijke romanheldinnen, die, met allerlei bovenmenschelijke deugden toegerust, te ver afstaan van het werkelijk leven, om sympathie te wekken. Integendeel. Daarvoor heeft de talentvolle schrijfster een te diepen blik geslagen in 't menschelijk, vooral in het vrouwelijk gemoed. Hoe weet ze in deze edel aangelegde, rechtschapen natuur de kwetsbare plekken en zwakkere trekken aan te wijzen, die haar in strijd zullen brengen met zichzelf. Daar zijn in deze eenvoudige vertelling eene diepte van menschenkennis, eene gave van opmerken en mededeelen, eene reinheid van toon en een rijkdom van poëzie ten toon gespreid, die haar verheffen tot eene literarische parel van groote waarde. Daar zijn bladzijden, die men, met het grootste genot, gedurig weer overleest. Alleen om deze novelle, die dan ook ruim de helft van den inhoud beslaat, is dit boekje waard in aller handen te komen.

In 'Elze, eene kerstvertelling' levert A. Kielland eene zijner keurige schetsen uit het Noorsche volksleven, waarin vooral de donkere zijde daarvan op aangrijpende wijze ons voor oogen wordt gesteld. K. treedt in zijne verhalen veelal op als de strenge censor van zijn volk, en hier teekent hij het beeld van het verleide meisje uit de lagere klasse, dat op de gladde en hellende baan al verder en al dieper voortsliert naar den volslagen ondergang. Daartegenover staat de rijke, deftige verleider, de aanzienlijke en geeerde consul, benevens de dames- en heerenvereeniging tot ondersteuning van gevallen vrouwen, met hare reglementen en statistieken en rubrieken, met al hare kleingeestigheid en hooghartigheid. Te midden van zooveel ergerlijks en afkeerwekkends ontmoeten we met welgevallen de beminnelijke, verkwikkelijke figuur eener eenvoudige juffrouw Falbe, die weldoet zonder om te zien en, bij veel teleurstelling en mislukking, steeds moed en hoop levendig houdt en dan ook niet arbeidt zonder zegen. Om zijn eenvoud en boeienden trant stellen we dit verhaal van den auteur van 'Arbeiders' en 'De familie Garman' zeer hoog.

De laatste en zeer korte novelle heet 'Een geschiedenis zooals er meer zijn' en bevat de eenvoudige geschiedenis eener kleine, zwakke huisvrouw en moeder uit den kleinen burgerstand; de huissloof van een man, wiens eigenliefde hem blind maakt voor den strijd en de offers zijner vrouw, wier dienende zorg hij kalm aanvaardt als eene passende hulde aan zijne geestelijke meerderheid. Ook dit stukje verraadt door fijnheid van teekening de hand eens meesters.

We wenschen dit bundeltje in veler handen.

T.P.

Wilhelmina Heimburg. Voorheen. Vier novellen uit het Hoogduitsch, door Mevrouw Brugsma-Haenenberger, Sneek bij J.F. van Druten. Met portret en kort levensbericht van de schrijfster.

Uit het laatste blijkt, dat deze hier te lande welbekende en geliefde naam van W. Heimburg een *nom de plume* is, gedragen door zekere Bertha Behrens, eene ongeveer

35jarige jonge dame met een helder oog en een geestigen trek om den mond, de dochter van een geneesheer, thans te Katzenbraden bij Dresden.

De titel ‘Voorheen’ wijst op eene gemeenschappelijke eigenaardigheid dezer vier novellen, van nl. zich te bewegen in den ouden tijd met de tendenz, om te doen gevoelen: ‘Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu.’ De oude geschiedenis nl. van het tobbende menschenhart in zijn beminnen en bemind worden, met al het daaraan verbonden lief en leed, van de grievendste kwelling tot het reinste genot. In deze novellen komt vooral het tragische uit, dat aan de geschiedenis van zoo menig menschenhart, bij de ervaringen der liefde, verbonden is. Welk eene wereld van leed op dit gebied, geboren uit misverstand hier, gebrek aan vertrouwen dáár, hooghartigheid ginds, veeleischendheid elders weer!

In twee van deze vier novellen moeten de geschiedenissen uit den ouden tijd aan jongelieden van het heden wijsheid leeren en doen dat ook. Moge de lezing ook voor onze lezers en lezeressen, die te doen hebben met ‘kleine vossen’ in hun kring, niet onvruchtbaar zijn.

In de eerste van het viertal komt ons het karakter der jonge vrouw Frederike wel wat al te prikkelbaar en overspannen voor, om geheel natuurlijk te zijn; in de laatste wordt de deugd wel wat al te spoedig en te theater-coup-achtig beloond; maar voor 't overige vormen phantasie en waarheid, poëzie en werkelijkheid hier zulk een zuiver, van groote kunstvaardigheid getuigend geheel en zijn de eenvoudige verhalen zóó rein en aandoenlijk van toon, dat deze bundel gewis in vele kringen met groote ingenomenheid zal worden ontvangen.

T.P.

De scheuring in de Nederlandsch-Hervormde kerk.

Il faut juger les écrits d'après leur date, die eisch mag gesteld worden vooral bij geschriften over kerkelijke toestanden; zeker, waar het geldt kerkelijke troebelen, als die in de laatste maanden de Nederlandsch-Hervormde kerk beroeren. De vraag kan gesteld worden: is het nu nog of is het nu reeds de tijd, om over die beweging te schrijven? Nu nog? De indruk, dien het tumult in de Nieuwe Kerk te Amsterdam maakte, gaat allengs voorbij. Hij was groot. Men hoorde bijna over niets anders spreken. Eene niet gekende belangstelling in kerkelijke zaken kon men op eenmaal bij het groote publiek opmerken. Dagbladen, die anders zorgvuldiglijk zich onthouden van inmenging in den kerkelijken strijd, leverden kolommen vol over deze beweging. De booze gedachte kan oprijzen, of hier ook in het spel was de trek naar schandalen; en het relaas van de verovering en barricadeering der Nieuwe Kerk genoten werd, zooals dat van de brutaliteiten door het Londensch gepeupel gepleegd. Ontleenen Kootwijk, Voorthuizen, Reitzum ook hunne beteekenis in de oogen van het groote publiek aan hetgeen te Amsterdam zoo luidruchtig geschiedde? Is inderdaad de indruk, door het kerkelijk oproer gemaakt, verzwakt, dan kan het nu de tijd zijn, om rustig de feiten te bezien. Wil men hen naar hunne juiste beteekenis beoordeelen, dan moeten zij worden losgemaakt van de schandalen, door wiens schuld dan ook te Amsterdam in het begin van dit jaar gepleegd. Daarenboven de feiten zelven, het ‘conflict’ kan als bekend worden ondersteld. Ieder, die belang stelt in de kennis ervan, heeft wel de eene of andere van het legio brochures erover handelend gelezen; en in *De Gids* van Maart heeft de Hoogleeraar Doedes nuchter en scherp als hij dat kan, het conflict beschreven. Zoo kan het dan nu nog de tijd zijn, om over de scheuring in de Hervormde kerk te schrijven. Maar ook nu reeds? De zaak is, voor zoover Amsterdam betreft, in behandeling bij de Synode(*). Van de zijde der geschorsten zijn een openbaar Schrijven en eene uitvoerige Contra-Memorie tegen die van het Classicaal Bestuur aan haar gericht. Is het niet zaak, om de uitspraak der Synode af te wachten? Ongetwijfeld zou dit moeten geschieden, wanneer het ons

(*) Hare uitspraak is sedert bekend geworden, doch brengt in de hier geleverde beschouwing geene verandering.

te doen was, om de juridische zijde van het conflict te bespreken. Doch daartoe gevoel ik mij ten eenen male incompetent. En ik vermoed, dat wanneer de quaestie over het beheer der kerkelijke goederen van de Amsterdamsche gemeente voor den burgerlijken rechter mocht worden gebracht, deze niet aanstonds met zijn vonnis gereed zal zijn. De quaestie is zeer ingewikkeld. Men moet daarenboven door ervaring en routine thuis zijn geraakt in onze kerkelijke rechtspleging, om te weten, of de Synode, doende wat des Provincialen Kerkbestuurs is, bevoegd geacht mag worden in deze zaak ter eerste instantie uitspraak te doen; of een hooger bestuur subintreerend voor een lager, daarmede voor dat geval zijn eigen radicaal verliest. Trouwens, hoe gewichtig deze quaestiën ook zijn, ze zijn het vooral voor de juristen en de canonisten en niet voor het groote publiek. De feiten hebben op zichzelven - afgezien van de uitspraak der Synode - hunne beteekenis. En het is daarom misschien beter die beteekenis te pogen in het licht te stellen, voordat die uitspraak bekend is. Ondersteld, de Synode hief de schorsing op, omdat zij oordeelde, dat het classicaal bestuur onbevoegd was in deze op te treden, of om welke reden ook, dan bleef toch het feit staan, dat in den kerkeraad te Amsterdam de besluiten, waarover nu het geschil loopt, genomen waren, en dat feit verdient onze aandacht. Dat feit, in verband met hetgeen elders is geschied. De bevestiging te Kootwijk van een leerling der Vrije Universiteit, die den door onze kerkelijke reglementen voorgeschreven weg, om tot het ambt van predikant te geraken, niet heeft afgeloopen; de afscheiding te Voorthuizen en te Reitzum vallen in tijd met de beweging te Amsterdam samen. Toch niet toevallig? Men heeft recht, meen ik, om tusschen die onderscheidene feiten verband te zien en daarnaar hunne beteekenis te bepalen. Daarom vooral zal het ons dan ook te doen zijn; om de scheuring in de Nederlandsch-Hervormde Kerk, om hare beteekenis en hare gevolgen.

Die beteekenis is uit de feiten niet aanstonds op te maken. Te Amsterdam zijn een aantal leden van den Kerkeraad geschorst om hunne medewerking tot het nemen van een besluit in zake het beheer der kerkelijke goederen. Van de zijde der kerkelijke besturen wordt er sterke nadruk op gelegd, dat de schorsing geene geloofs- maar eene beheersquaestie geldt. Dus eene geldzaak. En Kootwijk enz. zeggen de gehoorzaamheid op aan de Synode, omdat zij in haar belichaamd zien de ‘valsche kerk’, waarvan de kenmerken in het slot van art. 29 der Nederlandsche Gereformeerde Geloofsbelijdenis worden aangewezen; en het ‘het ambt aller geloovigen is, volgens het woord Gods, zich af te scheiden van degenen, die niet van de Kerk zijn en zich te voegen tot deze vergadering (de ware Kerk), hetzij op wat plaats God ze gesteld heeft; al ware het schoon zóó, dat de Magistraten en plakaten der Prinsen daartegen waren, en dat de dood of eenige ligchamelijke straf daaraan hinge’ (Art. 28). Het slot van Art. 29 luidt: ‘Aan-

gaande de valsche Kerk, die schrijft zich en hare ordonnantiën meer magt en autoriteit toe, dan den Woorde Gods, en wil zich aan het juk van Christus niet onderwerpen; zij bedient de Sacramenten niet, gelijk Christus in zijn Woord verordend heeft, maar zij doet daar af en toe, gelijk het haar goeddunkt; zij grondt zich meer op de menschen, dan op Christus; zij vervolgt degenen, die heiliglijk leven naar het Woord Gods, en die haar bestraffen van hare gebreken, gierigheid en afgoderijen. Deze twee Kerken zijn ligtelijk te kennen, en van malkander te onderscheiden'(*). Dus hebben wij hier te doen met trouw aan eene geloofsbelijdenis - met eene geloofsquaestie. Is er dan wel verband tusschen hetgeen te Amsterdam geschied is en deze afscheiding van de gemeenten te Kootwijk enz.?

Toen de schorsing werd uitgesproken was, gelijk bekend is, een ander geschil tusschen den Amsterdamschen Kerkeraad en de hoogere kerkbesturen hangende. In het voorjaar van 1885 was door den Kerkeraad aan aanstaande lidmaten van moderne predikanten geweigerd een attest van zedelijk gedrag, dat zij behoefden, om in eene andere gemeente te kunnen worden aangenomen, iets wat hun in Amsterdam onmogelijk werd gemaakt. De kerkeraad weigerde die attesten, omdat de aanvragers niet wilden voldoen aan de voorwaarde door hem aan de afgifte verbonden, nl. het afleggen der verklaring: dat zij geloofden in den Heere Jezus Christus als onzen eenigen en algenoegzamen Zaligmaker, welke overgeleverd is om onze zonden en opgewekt om onze rechtvaardigmaking. De Kerkeraad was tot het stellen dier voorwaarde niet bevoegd, beweerden de aanvragers. Daarop zijn gevolgd bezwaarschriften van ouders en voogden der leerlingen bij het Classicaal Bestuur van Amsterdam, dat zich onbevoegd verklaarde, in deze zaak uitspraak te doen; bij het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, dat den Kerkeraad aanschreef de attesten uit te reiken; een verzoek om cassatie van dit besluit vanwege den Kerkeraad bij de Synode; de lastgeving der Synodale Commissie aan den Kerkeraad, om zich aan de uitspraak van het Provinciaal Kerkbestuur te onderwerpen; de termijn voor die onderwerping gesteld verviel 8 Januari 1886. Wat zou er dan door den Kerkeraad gedaan zijn? Dat is niet met zekerheid te zeggen aangezien de schorsing vier dagen te voren plaats had. Doch in de *Noodige Inlichtingen* (vergelijk: *Het Dreigend Conflict* van Dr. A. Kuyper), door het Classicaal Bestuur gepubliceerd, vinden we vermeld, dat de commissie van den Bijzonderen Kerkeraad, die in opdracht had, om hem 'te dienen van consideratie en advies en voorts om de gemeente alhier in te lichten, om het verband met andere kerken niet werkeloos te laten en om alle zoodanige maatregelen te nemen of voor te dragen, als noodig zullen blijken, om te voorzien in de moeielijkheid, die door het geweld en

(*) Ik citeer uit *De Formulieren van Eenheid der Gereformeerde Kerk in Nederland* 's-Gravenhage, Firma S. van Velzen Jr.

door gewetensdwang ons aangedaan, ontstaan mocht' (deze opdracht geeft reeds te denken), besloten had den kerkeraad te adviseeren, 'dat het in strijd zou zijn met Gods Woord, de gevraagde attesten voor het daarbij aangegeven doel aan deze aanvragers uit te reiken, daar de opzieners der gemeente op geenerlei wijze mogen bevorderen, dat de toegang tot het H. Avondmaal ontsloten worde voor degenen, die zich openbaren als verwerpers van den Christus en van de verzoening door zijn bloed. En daar nu te allen tijde en in elk geval Gode meer gehoorzaamd moet worden dan den menschen, zoo kan en mag niet anders aan den Kerkeraad geadviseerd worden, dan om ondanks den last van het Provinciaal Kerkbestuur en de bevestiging van dien last door de Algemeene Synodale Commissie, toch te besluiten, de gevraagde attesten aan deze gemeenteleden niet af te geven, tenzij door hen voldaan worde aan de voorwaarde, die de Kerkeraad, om den wille van zijne eigene verantwoordelijkheid, heeft gesteld.' Zou door het volgen van de voorgestelde gedragslijn een strijd met de hoogere kerkbesturen onvermijdelijk worden, dan moest voorloopig de gemeente worden ingelicht; ervoor gezorgd, dat bij eventueele botsing en scheuring de verantwoordelijkheid daarvoor nederkomt op die kerkbesturen; 'en eindelijk moest van den aanvang af worden toegezien, dat in ieder geval de Amsterdamsche Kerk zich niet losmake van den band, die van oudsher gelegd is tusschen haar en de andere Kerken van Gereformeerde belijdenis'. In hetzelfde Rapport komt voor een Concept-schrijven te richten aan alle kerkeraden der Hervormde gemeenten hier te lande, waarin bij het wijzen op de mogelijkheid 'dat eenig Hooger Bestuur welhaast den uitwendigen band, die ons aan U verbindt, geweldadig doorsneed', de opwekking voorkomt, om zich op te maken met al de middelen, die God de Heere in hunne hand stelde, 'om ons ook uiterlijk weder met de overige Kerken te vereenigen, en inmiddels op de wijze, die God hun leeren zal, den strijd op te nemen voor diezelfde Belijdenis, voor diezelfde autoriteit van het Woord Gods, en voor datzelfde ons allen heilige Protestantsch beginsel, waarvoor wij thans in de kracht onzes Gods zijn opgenomen'. Het zal wel geen al te lichtvaardig vermoeden zijn, dat dit advies in den Kerkeraad zou zijn aangenomen. Dan zou het te Amsterdam tot schorsing en afzetting hebben moeten komen, d.w.z. tot scheuring. De Gereformeerden te Amsterdam zouden dan de gehoorzaamheid aan de Synode, de belichaming der valsche kerk, hebben opgezegd. Er zou te Amsterdam geschied zijn, wat nu te Voorthuizen geschied is. Over dit plan werpt een eigenaardig licht het geïncrimineerde artikel 41, dat bij besluit van den Kerkeraad van 14 December 1885 is opgenomen in het Reglement voor de Commissie van Bestuur over de kerkgebouwen, goederen, fondsen en inkomsten der Nederduitsch-Hervormde gemeente te Amsterdam. Dit artikel luidt: 'Bijaldien de Kerkeraad (zoo Algemeene als Bijzondere), bij het vervullen zijner roeping om de

gemeente bij Gods Woord te houden en de drie Formulieren van eenigheid als accoord van kerkelijke gemeenschap te handhaven, op zóó ernstige wijze mocht worden bemoeilijkt, dat hij zich genoodzaakt zag in volstrekten zin naar het gebod, dat men Gode meer gehoorzaam moet zijn dan den menschen, te handelen, of door schorsing of afzetting van meerdere zijner leden, of uit wat oorzaak ook, zich zijn recht om als wettig bestuur der gemeente op te treden betwist zag, en hetzij een ander bestuur zich in de zaken van deze gemeente mengde om te willen doen wat des Kerkeraads is, of ook een tegen-Kerkeraad geformeerd werd, zal de Commissie voortgaan met den oorspronkelijken Kerkeraad (zoo Algemeenen als Bijzonderen), die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den eenigen wettigen te erkennen en bij de uitvoering van alle bepalingen van dit Reglement, die van "Kerkeraad" gewagen, uitsluitend hem daaronder verstaan.' Wat is de beteekenis van dit artikel? Reeds in 1875 waren door den kerkeraad allerlei veranderingen gemaakt in het reglement der Kerkelijke Commissie, welke alle ten doel hadden die commissie autonoom te maken, tegenover de kerkelijke besturen vooral. Dr. J. Cramer, thans Hoogleeraar te Utrecht, toen Predikant te Amsterdam, beschreef reeds in 1875 den inhoud dier wijzigingen gedeeltelijk aldus: 'Worden er kerkeraadsleden gecensureerd, dan kunnen zij als leden der Kerkelijke Commissie zitting blijven houden. Wordt de geheele Kerkeraad afgezet en komt er een nieuwe voor in de plaats, dan besluit de Kerkelijke Commissie, welke Kerkeraad wettig is, de oude of de nieuwe en geeft dan aan dien Kerkeraad, dien zij voor den wettige houdt, de kerkgebouwen en de fondsen ten gebruike. Gij begrijpt, dat het daarop is aangelegd. Bij een mogelijke botsing wil men den sleutel van de geldkist hebben.' Zoo kon reeds elf jaren geleden geoordeeld worden. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat in de Contra-Memorie, namens de geschorste leden door Dr. A. Kuyper en Dr. F.L. Rutgers in gereedheid gebracht en bij de Synode ingediend, wordt meegedeeld 'dat de geschorsten volstrekt *niet* onvoorwaardelijk aan art. 41 vasthouden, gelijk er nu nog niet één onder hen is, die de regeling gelijk die vóór 14 Dec. 1885 gold, niet bruikbaar zou keuren'. Maar waarom dan die bepaling gemaakt? De Contra-Memorie antwoordt: 'Het gelijktijdig optreden van twee bestuurscolleges is denkbaar; geschiedt het werkelijk, dan komt de Kerkvoogdij voor de vraag te staan: welke dier twee colleges heb ik te erkennen? De Kerkvoogdij intusschen is geen geestelijk Bestuurscollege en moet dus voor al wat het geestelijk terrein betreft, zooveel mogelijk de aanwijzigingen volgen, die de Kerkeraad haar geeft.' Welnu, in art. 41 wordt aan Kerkmeesters die aanwijzing gegeven, kort en duidelijk: 'Bijaldien deze twee Bestuurscolleges zóó tegenover elkander staan, dat het ééne Gods Woord en diensvolgens de drie Formulieren van Eenigheid maintineert, en het andere niet, volg dan dien eersten Kerkeraad, die bij Gods

Woord blijft.' Is inderdaad deze regel zoo eenvoudig en kan dus de Kerkvoogdij nooit in het geval komen, dat zij toch een geestelijk oordeel vellen moet? Het Classicaal Bestuur van Amsterdam heeft betoogd, dat deze opdracht aan de Kerkvoogdij gegeven, 'ongereformeerd' is, in strijd met de Belijdenis. Dit bestuur bestaat vooral uit rechtzinnige Amsterdamsche predikanten. Dus na de aftreding van dezen Kerkeraad zou een nieuwe benoemd kunnen worden, die beweert, dat hij en niet de afgezette 'de gemeente bij Gods Woord zoekt te houden'. In dat geval zou de Kerkvoogdij toch wel moeten uitmaken, welke Kerkeraad de waarheid heeft en welke niet. Of ligt de nadruk in het geïncrimineerde artikel meer nog op den *oorspronkelijken* Kerkeraad? En heeft het dus in gewone taal omgezet deze beteekenis: wanneer de nu bestaande Kerkeraad om de weigering der attesten wordt afgezet, dan blijft gij, Kerkvoogdij, hem erkennen? Zulk eene bepaling wordt natuurlijk gemaakt om eene bijzondere reden, met een bepaald doel. In de Contra-Memorie wordt gezegd, dat het geval van het gelijktijdig optreden van twee kerkeraden wel denkbaar is, 'en met de geschiedenis der Reformatie voor oogen, kan dit op Protestantsch terrein toch kwalijk betwist worden'. Doch met allen eerbied voor de heeren Kuyper en Rutgers, die bepaling is niet gemaakt, omdat zulk een geval wel eens kon plaats hebben, en nog veel minder omdat de Kerkgeschiedenis hiervan getuigenis geeft. De reden ligt voor de hand. Het geval, waarvan Dr. J. Cramer spreekt en waarop reeds de bepalingen van 1875 doelen, nl.: de afzetting van den Kerkeraad, stond voor de deur. De loop, dien de attestenquaestie nam, was van dien aard, dat men daarop bedacht kon zijn. De Kerkvoogdij moest dan juist omschreven weten, wat zij te doen had, welke partij zij te kiezen had. Zij moest den afgezetten Kerkeraad als den wettige blijven erkennen. Wijst zulk eene bepaling, in December gemaakt, niet heen naar hetzelfde plan, dat uit het Rapport der Commissie van Advies ons gebleken is? Kwam het ten gevolge der attestenquaestie tot eene afzetting, dan zou de scheuring het gevolg zijn; men zou heengaan, terwijl de schuld geworpen werd op de kerkbesturen, maar niet heengaan volgens het gebod: 'Voorziet u niet van goud, of zilver, of koper in uwe gordels.' Dr. Kuyper heeft in zijne tweede Brochure over het Conflict in een eerste hoofdstuk, getiteld Pincoffs, met diepe verontwaardiging de beschuldiging van den heer Hogerzeil afgewezen, alsof het den geschorsten te doen was geweest, om de kas mee te nemen. Letterlijk opgevat, zooals Dr. Kuyper het daar doet, is dit natuurlijk niet bedoeld en ook niet waar. Doch al de wateren der zee kunnen niet wegwisschen de bepaling in art. 41, daarop aangelegd, dat ingeval van afzetting van de Gereformeerden in den Kerkeraad, dezen in het bezit zouden blijven van de kerkelijke fondsen der Amsterdamsche gemeente. Wat Dr. J. Cramer in 1875 schreef,

is nu gebleken waarheid te zijn: ‘Bij eene mogelijke botsing wil men den sleutel van de geldkist hebben.’

Er is dus alle reden, - naar ik meen - om tusschen hetgeen te Voorthuizen en te Reitzum geschied is, en te Amsterdam blijkens adviezen en besluiten werd voorbereid, verband te zien. Door de voorloopige schorsing moge in de hoofdstad de beheersquaestie op den voorgrond geschoven zijn, zij was daar niet de hoofdzaak. Wie zal ons zeggen, of niet een groot plan in gereedheid was? Zou misschien voor een aantal kerkeraden de missive, die wij in het rapport der Commissie van Advies vermeld vinden, het sein geweest zijn, om te doen wat Voorthuizen's Kerkeraad gedaan heeft? Waren er wellicht ook te Amsterdam zelve gewichtige plannen beraamd, die door de schorsing op eens verijdeld zijn? Hebben de leiders op deze schorsing gerekend?

Maar dit zijn altemaal vragen, waarop geen antwoord te geven is. Alleen met de feiten hebben wij te rekenen. Welke beteekenis hebben zij? Deze, dat het eindelijk komt tot de ‘vrijmaking der Kerk’. Dat wil zeggen, de vrijmaking der Kerk van de hoogere kerkbesturen. In het jaar 1816 meende de Landsoverheid ‘de aloude en welbeproefde inrichting van onze Gereformeerde kerken eigenmachtig te moeten wijzigen. Van Overheidswege wierd toen de oude Gereformeerde Kerkinrichting op zij gezet, en een geheel ongereformeerde, op politieke leest geschoeide hiërarchie van hoogere Besturen aan de Kerken dezer landen opgedrongen’(*). Die ‘ongereformeerde hiërarchie’ heeft de zonden der Kerk op haar geweten. Eindelijk zal er dan met haar gebroken worden, en naar den eisch van Gods woord teruggekeerd tot de kerkorde van de Dordtsche Synode. Door de gemeenten, die zich afscheidden, is dit geschied. ‘Eindelijk’, want sinds jaar en dag is het Dr. Kuyper daarom te doen. ‘'t Is gebleken, dat men het oogenblik gekomen acht, om de kerkelijke quaestie tot eene oplossing te brengen. Nu niet langer gedraald! Nu de handen aan het werk geslagen en alle krachten ingespannen, om het plan te verwezenlijken, dat men reeds zoolang geliefkoosd, maar nog altijd verhinderd was, om uit te voeren. Gij kent dat plan. Het is, om langs juridischen weg het recht der Nederlandsch-Hervormde Kerk te verzekeren. Men is de miskenning van dat recht moede.’ Zoo schreef Dr. J. Cramer in October 1872. En Dr. Kuyper zelf had reeds in 1869 in eene brochure, getiteld *De vrijmaking der Kerk* dit ultimatum gesteld: de Kerk zal vrijgemaakt worden. De vraag is alleen, of ze vrij zal worden door dat men hare banden losmaakt, of dat ze die zelve doet springen. De losmaking moest, naar den geliefkoosden wensch van Groen van Prinsterer, vanwege den Staat geschieden. Die wensch werd niet vervuld. Dan moet de Kerk vrij worden door het ‘gewelddadig springen harer banden’. ‘De synodale organisatie moet spoorloos verdwijnen.’ Eindelijk zal het tot die

(*) Dr. A. Kuyper, *Het Dreigend Conflict* bl. 6.

'vrijmaking' komen, dat is feitelijk tot eene scheuring in de Nederlandsch-Hervormde Kerk, waarbij de Gereformeerden zich van haar afscheiden en de Dordtsche kerkorde weder aannemen. Waarom nu eerst? Men zou geheel thuis moeten zijn niet alleen in de geschiedenis der Hervormde kerk van de laatste vijf-en-twintig jaren, maar vooral in de kringen der orthodoxie met hare verschillende nuanceering, om op die vraag een volledig antwoord te geven. Op een paar overwegingen, die mij voorkomen vooral de aandacht te verdienen, wil ik wijzen. In zijne brochure *Het Dreigend Conflict* wijst Dr. Kuyper erop, hoe met de invoering van het algemeen stemrecht (een Kiescollege naar art. 23) een betere toestand te Amsterdam (en in menige andere gemeente) zou zijn aangebroken, wanneer men tegelijkertijd 'na verlossing uit het Diensthuis der Synodale Hiërarchie', weer op de wijze der vaderen met de overige Gereformeerde kerken dezer landen in broederlijk contact en organisch verband had kunnen leven. Ook de hoop, dat binnen korten tijd de hoogere kerkbesturen door beter personeel zouden zijn omgezet, wierd al te droef beschaamd. 'Na een worsteling van straks *twintig* jaren, vorderde men op dien gewenschten weg nog zóó weinig, dat in 1885 nog een Synode saamkwam, waarin op de 22 leden, die zitting hadden, slechts 5, zegge *vijf*, in beginsel aan de zijde der geloovigen stonden.' Zoo ging het dan hoe langer hoe verder voort op den slechten weg. De Modernen, van wie men misschien gehoopt had, dat zij de Kerk zouden verlaten, en toen zij bleven, stellig verwacht, dat zij binnen korten tijd als kerkelijke partij zouden uitsterven, stierven niet uit en begonnen in den laatsten tijd zich meer te doen gelden. Daar is onder hen eene fractie, die de meerderheid heeft, welke het niet alleen een recht, maar ook een plicht acht, om in de Hervormde kerk te blijven en haar naar hunne beginselen allengs te hervormen. Zoo is het onder hun invloed vooral, dat de leervrijheid in de Kerk steeds toenam; feitelijk die Kerk heeft opgehouden eene belijdende te zijn, al staat altijd nog in het algemeen Reglement art. 11 met zijn gebod tot handhaving der leer. Intusschen zou eene partij als die der modernen, welke in de minderheid is, haar beginsel niet hebben zien toegepast, zij het ook nog ten deele, wanneer die beginselen niet in overeenstemming waren met den stand van ontwikkeling, welke het Protestantisme in ons vaderland had bereikt. Eene stelling, die in de ooren der orthodoxen klinkt als eene verfoeilijke ketterij. Dr. Bronsveld wijt aan de Modernen, die in de Synode misbruik maakten van hunne meerderheid, voor een goed deel de ellende, waarin de Kerk zucht. En de houding der Irenischen wordt er in het algemeen tegenover de Modernen niet vriendelijker op. Nu, dat kan misschien aan Dr. Kuyper nog eenigen goeden moed op hen geven, waar niemand scherper dan hij hun heeft aangewezen, hoe zij afdoolden op de wegen des ongeloofs. Het zou de moeite waard zijn, om van de orthodoxe heeren eens te vernemen, welke 'leer' zij wel wilden handhaven; men zou getuige zijn van eene

wondere spraakverwarring. Maar de Gereformeerde kerken met de Gereformeerde Belijdenis, zooals Dr. Kuyper dat wil, neen - daarvan willen zij niet weten. Zoo verzonk de Kerk al dieper in het ongeloof, en aan redding valt niet meer te denken. Het is te verklaren, dat het dan voor de Gereformeerden eindelijk tijd werd, om trouw aan de Belijdenis de valsche kerk te verlaten, om de ware te behouden.

Aan deze overweging paart zich eene andere. Den 20sten October 1880 werd plechtig de Vrije Universiteit ingewijd met de redevoering van Dr. Kuyper over Souvereiniteit in eigen kring. Wel was aan die instelling hoofdzaak 'dat er een school zij; en dat aan die school zich een kring van mannen vorme, die hun tijd vrij hebben, en er voor leven kunnen, om op wetenschappelijk terrein kerk en land weer naar der vaderen heilige traditie te dienen'; doch - ook naar den wensch harer leeraren natuurlijk - werd zij eene school, waaraan studenten werden gevormd. Die jonge menschen kwamen daar, evenmin als aan eenige hoogeschool, alleen uit belangstelling in de wetenschap, doch met het doel, om er gevormd te worden voor de betrekking, die zij in de maatschappij wenschen te bekleeden. Naar den aard van het aan de Vrije Universiteit gegeven onderwijs bestaan die leerlingen uit juristen en voornamelijk uit theologanten. Van de eerstgenoemden hoorden wij nu en dan, dat zij zich ook als leerlingen der Amsterdamsche gemeenteuniversiteit lieten inschrijven. Maar de laatstgenoemden - waar moesten zij heen? De Hervormde Kerk hield voor hen - welke pogingen ook werden aangewend, om hun den toegang te verschaffen - hare poorten zorgvuldig gesloten. En nergens elders, en op geen manier werd een deur voor hen geopend. Dit was een onhoudbare toestand. De jonge menschen kunnen toch niet onverrichter zake terugkeeren. Was er ook gevaar, dat de belangstelling en met haar het voor de kostbare inrichting zoo noodige geld verminderde ten gevolge van dezen toestand? Het Gereformeerde volk toch kan warm gemaakt worden voor eene Kerk, voor de Belijdenis, maar ik vrees niet zoozeer voor de Gereformeerde wetenschap. Neen, het moest blijken, dat er voor de theologanten, aan de Gereformeerde Universiteit gevormd, plaats was, om als predikanten op te treden. Zoo moest het ook om deze reden komen tot de 'vrijmaking der Kerk', tot eene breuk met het kerkverband. Kootwijk is voorgegaan, de heer Houtzagers opent de rij der aan de Vrije Universiteit gevormde predikanten. De geloovigen kunnen gerust zijn. Ook voor de anderen zal eene gemeente gevonden worden.

Dit zijn overwegingen, waaruit het zich verklaren laat, dat eindelijk het reeds zoo lang door de Gereformeerden, door Dr. Kuyper met name, vooropgestelde beginsel in de werkelijkheid moest optreden. Trouwens, het kon op den duur niet uitblijven. Van den aanvang af heeft de Gereformeerde partij zich van de Confessioneele, die even nadrukkelijk de Belijdenis van Dordrecht wil gehandhaafd zien, onder-

scheiden als eene partij van actie. Het bederf school in de organisatie der Kerk; deze moest worden vernietigd. Terug naar de Dordtsche kerkorde, dat werd de leus. Vroeger of later moest dit repristineeren tot eene uitbarsting leiden. Laat een man als Dr. Kuyper tot zijne taak kiezen, om het oude Calvinisme te doen herleven, en het zal onder zijne leiding tot een revolutionnaire daad moeten komen. In eene Protestantsche kerk, die zich voor de ontwikkeling niet afsluit, is voor dat Calvinisme geene plaats. Wie naar het verleden terug wil, niet in theorie maar in de practijk, moet revolutionnair optreden. Eene scheuring in de Nederlandsch-Hervormde Kerk is onvermijdelijk.

Verdient deze beweging zoozeer de belangstelling, die men er tegenwoordig aan wijdt? Zij zal ongetwijfeld gewichtige gevolgen hebben voor de Hervormde kerk, voor ons volk. Doch, afgezien van die gevolgen, waarop ik straks de aandacht vestigen wil, is zij op zichzelve gewichtig en verdient zij den eerbied, welken wij verschuldigd zijn aan elk heroïek optreden, aan elke daad der conscientie? Nog eens zij er hier de nadruk op gelegd, dat wij niet eenvoudig te doen hebben met de afscheiding van drie kleine gemeenten uit het verband der Nederlandsch-Hervormde kerk. Dit zou eene curiositeit kunnen zijn, die weldra vergeten werd. Ook te Amsterdam werd het op die afscheiding toegelegd. En wie zal ons zeggen, wat in die grootste gemeente onzer Hervormde Kerk nog geschieden zal? Zal niet, wanneer de beheersquaestie uit den weg is geruimd en de leerquaestie zuiver gesteld wordt, de beweging in uitgebreidheid toenemen? Er zijn voorteekenen die het doen vermoeden. Een heengaan der Gereformeerden uit de Hervormde kerk, op welke manier dan ook, schijnt mij noodzakelijk. In elk geval is nu hetgeen Dr. Kuyper zoo lang reeds heeft gepredikt, de vrijmaking der Kerk, aanvankelijk in vervulling gekomen. Verdient die beweging onzen eerbied? Het is, in het algemeen genomen, te begrijpen, dat er in de Hervormde kerk eene partij is, die de oude Belijdenis der Gereformeerde kerken onzer landen, met meer of minder ‘gravamina’ wil handhaven, zooals zij daar ligt. De overtuiging, dat alleen eene belijdende Kerk recht op dien naam heeft, maar dan ook die belijdenis juist omschreven en wettig ingevoerd moet zijn, is te plaatsen. En dat deze overtuiging in onzen tijd tegenover de toenemende leervrijheid in de Hervormde kerk en dus het verzwakken van haar belijdend karakter; tegenover het rationalisme van niet weinige orthodoxen; het zwevende in hun geloof, de nawerking van het Réveil, bij anderen; het afdwalen op de paden der Bijbelcritiek, waarmee het gezag van Gods Woord ondermijnd werd, bij zeer velen; dat deze overtuiging tegenover dat alles toenam in kracht, is niet te verwonderen. Doch dit confessionalisme kan nog de uiting zijn van een religieus beginsel. Men gelooft, wat in de Belijdenis als de waarheid is uitgesproken volgens Gods Woord; drijft voor dat geloof propaganda; en waar dit mislukt, draagt men het kruis. - Doch, gelijk reeds is op-

gemerkt, de Gereformeerde partij wil meer. Zij wil de oude Belijdenis handhaven, maar in den ouden kerkvorm. Het is haar vooral om kerkstichting te doen. Terug naar de Dordtsche kerkorde, dat is, wat zij beoogt. Zij is eene revolutionnaire partij. Omwenteling wil zij, opdat, naar zij beweert, het gezag van Gods Woord, de majesteit van Koning Jezus worde gehandhaafd.

Eene revolutionnaire partij moet zij zijn. Daar is tweeërlei 'terug'. Dr. Kuyper is een leerling van Prof. Scholten. Tegenover de mannen van het Réveil treedt deze op met zijne *Leer der Hervormde Kerk.* Hij, de diepe denker, had ontdekt, hoe met de rechtzinnigheid, die bij het Réveil ter schole ging, de vaste grond onder de voeten wegzonk en het geloof zwevend werd. Eene nieuwe orthodoxie zou het echt gereformeerde doen verdwijnen. Een terug naar de leer der vaderen stelt hij tegenover hunne prediking. Maar niet naar de leer in haar ouden vorm, doch naar de beginselen, waarvan die leer de uitdrukking was geweest; beginselen nog altijd waar en proefhoudend gebleken, mits zij worden uitgesproken en ontwikkeld in overeenstemming met het wetenschappelijk denken van onzen tijd ook op godsdienstig gebied. Hier dus een 'terug' van den denker, wien het te doen is om scherp geformuleerde beginselen, om een vasten grond; van den profeet, die in de vroomheid der vaderen terugvindt zijn eigen godsdienst en die nu uitspreekt zooals zij in hem leeft.

Hiervan bij Dr. Kuyper niets. Als ik hem noem, dan is het, omdat hij de leider der Gereformeerde partij is in dien eminenten zin, dat zij zonder hem er wel zijn zou, maar nooit zou hebben kunnen optreden, zooals zij gedaan heeft en nog doet. Onlangs, voordat de kerkelijke troebelen uitbarstten, schreef ik: met Dr. Kuyper rekent men minder op het gebied der wetenschap dan op dat der politiek. Wat in den laatsten tijd gebeurd is, heeft mij in dat oordeel versterkt. Zijn streven is een politiek streven. Hij is een practisch man. Met het verleden dweept hij niet; daar is niets van den dweper in hem. Het is hem niet te doen, om als een kind van dezen tijd aan de traditie vast te houden. Neen. Het verleden moet in het heden teruggevoerd. De oude kerk weder opgericht. En dat niet met één slag. Het is niet het forsch teruggrijpen in het verleden van den enthousiast. 'We *zijn* geen enthousiasten.' Het teruggaan wordt voorbereid op alle manieren. De zonden der Kerk worden breed uitgemeten; de zwakheid en onwaarheid der Irenischen helder in het licht gesteld. O, Dr. Kuyper heeft in dit een en ander scherp en duidelijk waarheden uitgesproken, die niet licht vergeten zullen worden. In zijn ijveren tegen de onwaarheid in de Kerk is, wat onze sympathie wekt. Als het hem maar alleen te doen was, om die onwaarheid te ontmaskeren en niet om een verder gelegen doel. Tot die voorbereiding behoorde het beschrijven der oude kerkleer en der oude kerkorde, en dat alles in der vaderen taal. Dat laatste, het zich inwerken in oude manieren van doen en

spreken, is geen gering deel van deze voorbereiding. En evenmin wat te Amsterdam plaats had in de regeling van het beheer der kerkelijke fondsen. In den geloove ging Abraham heen, niet wetende waarheen - dat doet zijn bekende naamgenoot hem niet na. Neen, alles moest allengs worden geregeld; de geldzaken in orde zijn; dan kan ter gelegener tijd de slag geslagen worden. Dat noem ik een politiek opzet, in tegenstelling van een religieus streven. Om dit 'terug' te kunnen verwezenlijken, heeft men noodig een politiek leider; een publicist, die de gave bezit, om op de menigte te werken; een organiseerend talent - en Dr. Kuyper is dit in zeer groote voortreffelijkheid. Doch dan moet het ook tot een 'verwezenlijken' komen, of de partij verliest hare reden van bestaan; de beweging blijkt ijdel te zijn geweest; en het krediet van den aanvoerder verdwijnt.

Maar vraagt nu niet, dat wij - Modernen - eerbied zullen koesteren voor zulk een streven. Een jaar of wat geleden was te Berlijn een Professor Knack, die op grond van Gods woord volhield, dat de zon draaide en de aarde stilstond. Consequent, maar niet eerbiedwaardig. Als een deel van het leger rechtsomkeert maakt en teruggaat in plaats van mee voorwaarts te marcheeren, dan is de voorhoede niet gehouden, om hun mee te geven het 'eeresaluut van hun woord'. Trouwens, de wijze, waarop het kerkelijk conflict nu optreedt en verdedigd wordt, is niet in staat, om ons respect te wekken of te verhoogen. Dat conflict is nu eenmaal niet los te maken van de geldquaestie. Toen een groot aantal modernen te Amsterdam zich bezwaard gevoelden, om in de Hervormde kerk te blijven, zijn zij heengegaan en hebben de Vrije Gemeente gesticht; maar zij hebben geen deel van de kerkelijke goederen geëischt. Het is in deze dagen vijftig jaren geleden (2-12 Maart 1836), dat de Afgescheidenen hunne eerste algerneene Synode te Amsterdam hielden naar aanleiding der mededeeling vanwege den Koning tot hen gericht, dat deze geene toelating of grondwettige bescherming kon verleenen, o.a. wanneer in hunne statuten iets mocht voorkomen, 'dat eenigen inbreuk maken kon op de bezittingen, regten en titels van de gevestigde Hervormde Kerk.' Hierop antwoordden zij, dat zij waren de oude Nederlandsche Gereformeerde Kerk zelve, die recht had op al de goederen, bezittingen en inkomsten van het Nederlandsch-Hervormd kerkgenootschap; doch dat de Kerk van dit recht afstand deed, 'daar zij alles door haar zonden verbeurd had'(*). Hieruit spreekt meer kracht dan uit de reglementsherzieningen door de Gereformeerden te Amsterdam, dank zij de vrijheid in onze Kerk en het slappe régime onzer kerkelijke besturen, tot stand gebracht. En waarom volgen de Gereformeerden dit voorbeeld van voor 50 jaar niet? Zij wekken immers telkens de goêgemeente op, om in de schuld te vallen voor den Heer. Karakteristiek is het slot van de *Voorloopige mededeeling aan de Gemeente te Am-*

(*) Wagenaar, *Het Réveil en de Afscheiding* bl. 212 vlg.

sterdam over het conflict met de hoogere kerkbesturen in zake de attesten van zedelijk gedrag: ‘De arm des Heeren - zoo lezen we daar - is niet verkort en Hij *kan* nog redding gebieden. Maar het kón óók zijn, dat Hij in deze bezoeking de diepe schuld van dusver begane ontrouw aan zijn Gemeente thuis zocht. En daarom is thans waarlijk voor een iegelijk, *die voor Gods woord beeft*, wel de ure gekomen, dat we ons te verootmoedigen hebben over de zware schuld van ontrouw jegens de heiligheden des Heeren, die onze vaderen en wij na hen over de Kerke Christi hebben gebracht’(*). ‘Het kón óók zijn’ - misschien dus ook niet - daaruit spreekt geen waarachtig schuldbesef. Trouwens, die opwekking tot het in de schuld vallen voor den Heer in de brochures van Dr. Kuyper zal niet alleen bij mij een indruk van walging hebben gewekt. Haar auteur is een meester in de polemiek. ‘Hoe handig, hoe slim’ dat is het oordeel daarover geveld. En ook in de Contra-Memorie komt het weer uit, welke uitstekende advocaten Dr. Kuyper en Dr. Rutgers zijn. Doch als het gaat om de ‘heiligheden des Heeren’; als het gaat om de souvereiniteit van Gods Woord, om de majesteit van Koning Jezus, dan verwacht men iets anders dan deze handigheden; een andere toon, dan die hier wordt aangeslagen; andere wapenen, dan die hier worden gebruikt. Is die toon, het gebruiken van het wapen der handige polemiek niet het gevolg van dat streven, dat ik in tegenstelling van religieus, politiek noemde? Op het terugvoeren naar de Kerk van voor 1816 is het gericht, opdat juridisch de oude belijdenis kan worden gehandhaafd.

Maar gaat het inderdaad wel heen naar een weder in het leven roepen der Kerk van voor 1816? In één opzicht zeker niet. Door den Kerkeraad van Voorthuizen is aan de Synode bericht, dat zij hare kerkgemeenschap opnieuw geregeld heeft door wederom in te voeren de vroeger aldaar gegolden hebbende bepalingen van de Gereformeerde Kerken in het Vorstendom Gelre en het Graafschap Zutphen. Hij heeft dit gedaan krachtens zijne hem nimmer ontnomen bevoegdheid, om zelf die kerkgemeenschap te regelen. De Synode heeft in haar vonnis, waarbij de leden van dien Kerkeraad worden vervallen verklaard van hun lidmaatschap der Nederlandsch-Hervormde Kerk, tegenover dit beweren de overweging geplaatst, dat de Kerkeraad of de gemeente nooit die bevoegdheid bezeten hebben, want de gemeente heeft die kerkorde nooit jure suo aangenomen, maar zij is haar opgelegd door de ‘Edelmogende Heeren Staten des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen’. De Synode beroept zich hierop te recht. In de Ordonnantie van genoemde Edelmogenden lezen we: ‘Ordonneren en bevelen hiermede de Dienaren des Goddelyken woords, Kerkenraden, Classicale en Synodale vergaderingen, en voorts allen anderen van wat qualiteit en conditie

(*) Dr. A. Kuyper, *Het Dreigend Conflict* bl. 75. De cursiveering en de accenten zijn van de hand des opstellers.

die zyn, en deze eenigzins aangaan raag, hem in desen na de voorsz. Kerken-ordeninge, haar in hare respective Kerken bedieninge te reguleren, alles bij provisie ter tyd en tot dat anders over de selve Kerkenordeninge, bij de gesamentlyke Unieerde Provintien, of bij ons nader en speciaalder geordonneert zyn sal, ook mede ongekrenket deser Landschaps resolutie voor desen op 't stuk en beleydt der Kerken genomen.' In de uitgave dezer 'Kerkenorde' door eene Commissie uit de classis Harderwijk is alles tusschen vierkante haakjes geplaatst, wat verandering vereischt 'tengevolge van het gewijzigd verband met de Overheid enz.' Het blijkt, hoe de Overheid in alles moest worden erkend en zijn gezag kon laten gelden. Dat kan men nu tusschen haakjes plaatsen. Alleen heeft men laten staan Art. XXVIII, waarin behalve het voorschrift aan Predikanten, Ouderlingen en Diakenen, om de 'gansche Gemeente vlijtelijk en oprechtelijk in te scherpen, de gehoorzaamheid, liefde en eerbiedinge, die zij den Magistraten schuldig zijn', ook dit voorkomt: 'Gelijk het ambt der Christelijke Overheden is, den Heiligen Kerkendienst in alle manieren te bevorderen, denzelven met haar exempel den Onderdanen te recommandeeren, en aan de Predikanten, Ouderlingen en Diakenen in allen voorvallenden nood de hand te bieden, en bij haar goede ordeninge te beschermen'. Deze plicht der Overheid wordt zelfs eerst genoemd voor dien der leden van den Kerkeraad. Laat mij hier in het voorbijgaan vermelden, dat behouden is het artikel, waarin den Kerkeraden wordt aanbevolen toe te zien, dat er goede schoolmeesters zijn, die de kinderen o.a. onderwijzen in de Godzaligheid en in den Catechismus, terwijl vervallen moet het artikel (LIV), waarin geboden wordt, dat de schoolmeesters gehouden zijn de Belijdenis des geloofs der Nederlandsche Kerken, of 'in plaats van die, den Christelijken *Catechismus* te onderteekenen'. Wil men menig onderwijzer van Christelijk-nationaal onderwijs niet aanstonds voor het hoofd stooten? Doch om terug te keeren tot de verhouding der Kerk tot de Overheid, het spreekt vanzelf, dat de artikelen, die gewaagden van haar toezicht en haar gezag, moesten vervallen. De vraag kan alleen gedaan worden, of dan ook niet had moeten vervallen Art. XXVIII, althans wat het begin betreft? Het heeft nu den schijn of men de Overheid de verplichting wil opleggen, om de ware Gereformeerde religie met de macht des lands te mainteneeren. Doch dat deze artikelen of gedeelten van artikelen moeten vervallen, wijst dat niet op iets anders nog dan op eene gewijzigde verhouding tot de Overheid - op een geheel veranderden toestand? De Kerk heeft van den Magistraat last genoeg gehad. Het beloofde land der vrijheid, waarheen de leiders der Gereformeerde partij hun volk willen heenvoeren, heeft vaak meer geleken op het Egyptisch diensthuis. Doch dat de Kerk in die eigenaardige verhouding tot de Overheid stond, sprak het niet vanzelf, toen de Gereformeerde religie Staatsgodsdienst was, en dat kon zijn, omdat, althans in de 17de eeuw, zij geacht werd de

ware, de eenige Kerk te zijn, en de Dissenters en Roomschgezinden, ja, geduld werden, maar ook meer niet? Welnu die toestand is ganschelijk voorbij. Dr. Kuyper mag dan beweren, dat de echt Gereformeerde Kerken van voor 1816 niet verloren zijn gegaan; ze zitten schuil onder de organisatie van 1816; zet die organisatie op zij, en de oude Kerken zullen blijken nog te leven, in werkelijkheid is dat niet zoo. Men kan het volk weer opzweepen tot trouw aan de oude Belijdenis; men kan het brengen tot de meening, dat die Belijdenis alleen gehandhaafd kan worden onder het régime der oude kerkorde - zoo kan men komen tot revolutie tegen het bestaande, om dan te stichten Vrije Gemeenten op Gereformeerden grondslag, die naar de regeling in de Dordtsche kerkorde zich kunnen vereenigen tot eene Kerk en leertucht oefenen. Deze Kerk kan zich de ware noemen en daartegenover elke andere de valsche, in werkelijkheid is zij een deel der Nederlandsche Hervormden, dat om der wille van hunne overtuiging van de anderen zich afscheidt, om zelfstandig zich te constitueeren. Nevens haar staan de andere Hervormden, hetzij in de Nederlandsch-Hervormde kerk, hetzij op een andere wijze georganiseerd. Maar zij moet, of zij wil of niet, ondergaan het lot, dat die andere Kerken of vereenigingen nevens haar staan met gelijk recht. En de vraag kan gedaan worden, of het handhaven der belijdenis in de Hervormde Kerk, ja, zelfs het voortbouwen op hare beginselen in den zin van Scholten's *Leer der Hervormde Kerk* niet gereformeerder is, dan het stichten van eene Calvinistische sekte, met welken naam men die dan ook doope.

Zoo komt de vraag terug: verdient deze beweging de belangstelling, die men aan haar wijdt? Als het ten slotte komen moet tot een heengaan der Gereformeerden uit de Hervormde Kerk - dat zij gaan! De Christelijk-Gereformeerden zijn voor een 50 jaren ook heengegaan. Zoo eenvoudig is de zaak toch niet. Vooreerst niet om de gevolgen, die zij na zich sleepen zal voor de Nederlandsch-Hervormde kerk, waarop ik straks met een enkel woord wijzen zal. Maar ook op zichzelve genomen verdient deze beweging onze belangstelling. Men rekene ermee, dat zij onder de leiding staat van een man als Dr. Kuyper, een man van groote gaven, en die bij al zijne gereformeerdheid een modern man is, in dezen zin zeker, dat hij zich bedient van het machtig wapen van dezen tijd, de dagbladpers. In de inwijdingsrede der Vrije Universiteit spreekt hij afzonderlijk de vertegenwoordigers der journalistiek als hun oude wapenbroeder aan. Hij bezit in groote mate het talent, om op de massa invloed te oefenen. Een democraat is hij in merg en been. En deze man staat niet alleen, maar is omringd van een staf van scherpzinnige mannen, die alles over hebben voor het te bereiken doel. Reken daarbij, dat de partij optreedt met de leus: Gods Woord eischt het; vóór de souvereiniteit van Koning Jezus. Eene leuze, die nooit nalaat op het volk haar machtigen invloed te oefenen. En nu, geene redeneeringen over Gods Woord - neen, de Schrift in haar

geheel; en die Schrift verklaard in de drie Formulieren van eenigheid. Geene bespiegelingen; geen beroep op het denken; geen beroep op het geweten; geene critiek vooral - neen, daar ligt het voor hen, waaraan zij zich te houden hebben als gesneden brood. Het Woord Gods beslist alles. Natuurlijk in de practijk de Bijbel naar de uitlegging en het gebruik van de leiders der partij. Al verder, welk eene macht oefenen zij, die een vast omschreven, juist afgebakend doel najagen; die met besliste zekerheid kunnen zeggen: daarheen. Welk eene macht vooral in onze dagen, waarin het bij de meesten aan zulk een scherp afgeteekend doel hapert. 'Idealisme zonder ideaal' dat geldt van zoovelen onder de leiders ook in Kerk en Staat en Maatschappij. En de eisch van onbepaalde gehoorzaamheid aan Gods Woord wordt ook gesteld in den Staat. De Gereformeerde partij in de Hervormde Kerk is op het staatkundig gebied de anti-revolutionnaire; althans hare leiders zijn dezelfden. Nu moge de heer Beelaerts van Blokland alle solidariteit tusschen de kerkelijke beweging en de anti-revolutionnaire partij ontkennen, dat één beginsel de laatste leidt en in de eerste zich openbaart, kan niet ontkend worden. En zonder mij nu te begeven in de vraag van welken invloed deze beweging op de genoemde politieke partij wezen zal, mag toch wel de aandacht er op gevestigd worden, dat het Gereformeerde volk, ook hier afkeerig van allerlei bespiegelingen en redeneeringen, ook in den Staat het beginsel, Gods Woord beslist alles, zal volgen. Dat wil zeggen: volgen de leiding van hem, die met tact en talent voor dat beginsel optreedt. De Voorzitter - als ik mij niet vergis - van Patrimonium is mee opgetreden in de verovering der Nieuwe Kerk. En nu, wanneer men dit een en ander in aanmerking neemt, is deze beweging dan niet voor de toekomst der Hervormde Kerk niet alleen maar voor die van ons volk van het grootste belang? Er is wel meer op gewezen, hoe menig orthodox predikant tevens een politiek agent is. Maar wanneer nu de Gereformeerde partij de Hervormde Kerk zal verlaten, geheel zich organiseeren zal naar den trant der Kerk van voor 1816, zal dan die partij niet winnen in macht, waar zij hare beginselen kleedt in een bepaalden vorm; kristalliseert in eene Kerk; en zal die macht zich niet openbaren ook in den Staat? Ongetwijfeld, we gaan in beschaving en ontwikkeling op den duur niet terug. 'Wat eenmaal verworven werd, *blijft* verworven, en wat de protestantsche beginselen sedert drie eeuwen van de menschelijke persoonlijkheid gemaakt hebben, *kan* haar niet meer ontnomen worden.' Daarom is er geen reden tot al te groote vrees. Doch het is goed te rekenen met de macht van eene partij als de Gereformeerde, wier drijven nu helder aan het licht is getreden; in deze dagen, waarin aan alle zijden de reactie zich openbaart, een gevolg van de onzekerheid en onbeslistheid der liberalen in een tijd van ontbinding en overgang.

Welke zullen de gevolgen van deze beweging zijn - met name voor de Nederlandsch-Hervormde Kerk?

Terwijl ik dit schrijf, beraadslaagt de Synode nog over het Amsterdamsch conflict. Doch ten aanzien van de drie gemeenten, die zich van het kerkverband hebben losgemaakt, heeft het hoogste Kerkbestuur uitspraak gedaan. Predikanten en Kerkeraadsleden zijn ontzet van hun lidmaatschap der Hervormde Kerk en de gemeenten zijn vacant verklaard. Daarmee is de zaak natuurlijk niet uit. De uitgetredenen beweren recht te hebben op de kerkegoederen; zij zijn immers de Hervormde gemeente, die eenvoudig gebruik maken van hun recht, om zelven hunne kerkgemeenschap te regelen; en het recht op het bezit dier goederen heeft met de kerkelijke organisatie, waaronder men leeft, niets te maken. De burgerlijke rechter zal moeten uitmaken, of die bewering juist is. En zoo kan uit deze afscheiding zich eene belangrijke procedure ontwikkelen. Behooren de kerkelijke goederen aan de plaatselijke gemeenten der Hervormden of aan die gemeenten, voor zoover en omdat zij deel uitmaken van de Nederlandsch-Hervormde Kerk? Kan dus de gemeente of ook de meerderheid harer leden in het bezit dier goederen blijven in een geval, als zich thans voordoet? Of blijft dat deel der gemeente, dat niet uit het kerkverband treedt, in het bezit? En indien - zooals te Reitzum het geval is - de geheele gemeente besluit, om zich van het kerkverband los te maken, aan wie vervallen dan die goederen? Wijlen de Minister Modderman gaf het advies, dat de Nederlandsch-Hervormde Kerk in haar geheel en iedere bijzondere gemeente een zedelijk lichaam is (Universitas); ‘de Kerk, de Gemeente bestaat niet eenvoudig uit de som van hare tijdelijke leden. Ook waar de leden ontbreken “stat nomen universitatis”. Aan de goederen van het zedelijk lichaam wordt, wanneer 't geacht kan worden niet meer te bestaan, door den Staat eene bestemming aangewezen, zoo na mogelijk overeenkomende met de oorspronkelijke bestemming’. Zal dit advies in eene rechterlijke uitspraak worden omgezet? Nog eene andere quaestie kan den rechter ter beslissing worden voorgelegd. Die over het recht op het landstraktement. Wanneer eene gemeente uit het kerkverband treedt en toch Hervormd blijft, dus wel tot dezelfde ‘gezindheid’ blijft behooren, komt dan aan die gemeente het landstraktement toe, ja dan neen? Of beteekent in art. 168 der Grondwet gezindheid hetzelfde als kerkgenootschap? En ook hier weder, komt het landstraktement toe aan elke plaatselijke gemeente of aan haar, voor zoover zij deel uitmaakt van hel geheel? Het is zeer te wenschen, dat deze beide processen worden gevoerd tot in het hoogste ressort. Eene uitspraak van den Hoogen Raad in deze netelige vraagstukken zou de oplossing der kerkelijke quaestie een gewichtigen stap nader brengen.

Maar Amsterdam? Ik zal mij niet wagen aan eene voorspelling van hetgeen de Synode zal beslissen. Trouwens, welke die beslissing ook zijn moge, aan de zaak zelve verandert zij niets, naar ik meen. Toch zal het moeten komen tot eene scheuring in de Nederlandsch-Hervormde

Kerk; de Gereformeerden zullen moeten heengaan; de Vrije Universiteit maakt hun het blijven onmogelijk. Of zal het misschien niet tot eene *scheuring* der Kerk, maar tot een *scheiden* der onderscheidene partijen komen? Zal dit geweldig tumult uitloopen in een welwillend en minnelijk uiteengaan?

Er is reden tot die vraag. In de Synode deed de midden in dezen strijd plotseling overleden Ds. Tinholt het voorstel, om te trachten te komen tot een 'modus vivendi of interim, waarbij zonder eenige gevolgtrekking van het al of niet recht van bestaan hebben der thans in onze Kerk feitelijk aanwezige richtingen of partijen, aan de geestelijke behoeften en wenschen van deze wordt voldaan, hetzij door kerspelvorming, hetzij door andere zoodanige middelen, als de Commissie daartoe zal kunnen vinden'. Dit voorstel is aangenomen en eene Commissie benoemd. Intusschen zou het eerst in behandeling komen, nadat de tuchtzaak was afgehandeld. Dr. Kuyper heeft aanstonds beweerd, dat dan dit geheele plan niets gaf. Neen, schorst de tuchtzaak en laat ons trachten tot eene schikking te komen door deeling der kerkelijke goederen en uiteen te gaan; zoo luidt zijn raad. In deze heeft hij, nu eenmaal de Synode het voorstel Tinholt aannam, geen ongelijk, vooral niet als men de kaart der Kerk kent. In de Contra-Memorie klinkt vooral op het laatst een toon van verzoening. Het opschrift boven de laatste paragraaf: 'Misdrijf of verschil van overtuiging', geeft de bedoeling duidelijk aan. Er is geen misdrijf gepleegd; er is verschil van overtuiging tot eene uitbarsting gekomen. 'Beiderzijds is men tot het inzicht gekomen, dat men niet allen saâm meer in de ééne kerk eerlijk bidden en zaliglijk sterven kan, maar dat omgekeerd het saâmblijven van wat *niet* saâmhoorde bitterheid aankweekt en het karakter bederft. En óók beiderzijds is men genegen des noods alle goed te laten varen, indien men maar zekerlijk weet, dat het niet in de hand van den ander wapen zal worden ter bestrijding van wat ons, elk op zijn eigen standpunt, heilig en lief is. Bij zulk een staat van zaken nu kan het niet moeilijk vallen, met eenigen goeden wil een uitweg te vinden, waarmeê men beiderzijds het doel bereikt, dat men over en weder beoogt. In éénzelfde *Genootschap* kan men des noods saâm blijven leven, in éénzelfde *Kerk* niet, en het is in de onderscheiding en scheiding van deze beide, dat de sleutel ligt tot ontsluiting van het geheim.' Wat bedoelt de Contra-Memorie met dit laatste(*)? Toch niet: de Nederlandsch-Hervormde Kerk is een 'genootschap' en geene 'Kerk' in den zin van belijdende Kerk meer? Want in dat geval zou Dr. Kuyper c.s. de veroordeeling uitspreken van hun eigen streven, van hunne eigen bedoelingen te Amsterdam. Maar dan: de Nederlandsch-Hervormde Kerk is geen 'genootschap' en wel eene 'Kerk' in den aangegeven zin? In de tweede brochure over 'het Conflict Gekomen' vinden we een hoofdstuk, waar bovenstaat: 'Accoord'.

(*) Zie het Naschrift van dit artikel.

Dr. Kuyper herinnert daar, hoe hij steeds heeft aangedrongen op het verbreken van de valsche en onware gemeenschap van 'belijders en bestrijders'; op het deelen van het kerkelijk goed, '*mits men ons beginsel maar niet deerde*'(*). Trouwens, niet hij alleen heeft daarop aangedrongen; getuigen al de plannen en voorstellen der laatste jaren, kan men vragen: 'Wie zon er *niet* op?' Evenwel aan al die voorstellen van kerspelvorming, enz. kleefde één fout. Deze, 'dat ze van *boven* naar *beneden* wilden werken, en dát kon niet. Zoolang men, hoe ook, *de Kerke Christi* in drieën wil splijten, stuit men op onverwinlijken weerstand. Een goed-Gereformeerde *kan* nooit toegeven, dat een Moderne kring, als zoodanig, een openbaring van het Lichaam van Christus zou zijn!

Daarom sloegen wij steeds een ander accoord voor.

Laat de Synode er buiten. Raak niet aan het Kerkbegrip. Deel enkel het *gebruik* van uw goederen.

Ge hebt te Amsterdam één Kathedraal en tien kerken. Gebruik die Kathedraal bij beurte, en verdeel die kerken voor het gebruik in drie of vier groepen; en heel uw samenleven zal, juist omdat ge dan *niet* meer saamleeft, aan bitterheid gespeend zijn.' Dat laatste heeft onze sympathie. Doch het akkoord is er mij niet helderder op geworden. Het gebruik der kerkelijke goederen moet worden gedeeld. Bedoelt Dr. Kuyper dat in den zin van het voorstel, door hem met de heeren Modderman en Ph.R. Hugenholtz in December 1873 bij den Kerkeraad van Amsterdam ingediend? Ik weet niet, of hij nu nog al de overwegingen van dat voorstel zou onderteekenen. Sedert 1873 is zooveel gebeurd. Doch dat daargelaten; dat voorstel strekt, om de Amsterdamsche gemeente in kerspelen te verdeelen; elke 'fractie' heeft het recht, om na verloop van vijf jaren tegen ontvangst van eene bepaalde som uit de gemeente te treden. Wordt dat dan geen 'splijten der Kerke Christi'? Die Kerk zal toch wel zijn de zichtbare, de bestaande. Of ligt de nadruk op 'raak niet aan het Kerkbegrip'; doe dus, alsof er geene belijdende Kerk is; behandel de zaak, alsof ge samen in een genootschap waart; verdeel dan het gebruik der goederen; laat iedere fractie zich dan zelfstandig ontwikkelen, zoodat de Gereformeerde fractie zich dan constitueeren kan als eene Gereformeerde kerk naar Dordtsche kerkorde; is het dat? En wordt er in dat geval wel met het feitelijk recht der Modernen gerekend? Vraag ik misschien te veel; en zoek ik spijkers op laag water? Het voorstel van Dr. Kuyper en der Contra-Memorie is en blijft mij onduidelijk. In elk geval maakt het den indruk van nu pour le besoin de cause te zijn gedaan. En voordat de Modernen ingaan op het 'accoord', is het hunne zaak goed te weten, wat de leider der Gereformeerden wil; of zij, op wier dood het was toegelegd in de weigering der attesten, ook nu bij dit vriendelijk plan niet het kind van de rekening zullen zijn.

(*) Ik cursiveer.

Zoo blijft dan het voorstel Tinholt door de Synode overgenomen. Laat rusten de vraag naar het al of niet recht van bestaan hebben der partijen in de Kerk; zoek tot een modus vivendi te komen door kerspelvorming of eenig ander middel, waardoor iedere partij voor de vervulling van hare geestelijke behoeften kan zorg dragen. Of er van dit voorstel iets komen zal, vooral nu zijn geestelijke vader overleden is? Het ware te wenschen, dat het tot uitvoering kwam. Vier jaren geleden heb ik in dit Tijdschrift(*) een bezwaar ontwikkeld tegen het uiteengaan der partijen, hierin bestaande, dat de partijformatie niet scherp genoeg was en niet doorgedrongen tot de gemeente, zoodat zij in bepaalde partijen verdeeld was. Ik zal niet beweren, dat in deze vier jaren dit bezwaar is opgelost. Doch wel is sedert 1882 de Hervormde Kerk voortgegaan op den weg, waarop zij haar belijdend karakter verliest (denk aan de proponentsformule), en is ten gevolge daarvan duidelijker aan het licht getreden, hoe onmogelijk het is, dat Orthodoxen, van welke nuance ook, en Modernen samenwerken op kerkelijk gebied. Eene Kerk zonder dogmatische belijdenis is in de oogen der Orthodoxen geene Kerk meer. Zij moeten dus alles in het werk stellen, om der Modernen macht te fnuiken, die de Kerk naar dien afgrond voortstuwen. Daarbij komt nog iets, dat van belang is. De ‘Irenischen’ zitten in het nauw. Dr. Kuyper voert tegen hen een krijg op leven en dood. Slag op slag verwijt hij hun hunne onrechtzinnigheid. Hunne ergernis over den leider der Gereformeerden is wondergroot. In het geheele conflict blijkt het, hoe fel zij op hem gebeten zijn. Intusschen geeft ons datzelfde conflict een voorbeeld van de moeilijke positie, waarin zij verkeeren. De strijd begon over de afgifte der attesten aan leerlingen van moderne predikanten. Die weigering mocht misschien in den vorm hunne goedkeuring niet wegdragen, in beginsel zeker. Jonge menschen, van wie het bekend is, dat zij modernen zijn, te weren uit de gemeente, dat achten zij allen plicht. Maar ziet, wanneer zij dien plicht trouw willen vervullen en voor niets daarbij terugdeinzen, dan komen zij in strijd met de reglementen; en voor alle dingen moet de Kerk bewaard worden; met Kuyper meegaan in het verbreken van het kerkverband, zij denken er niet aan. Tot wat treurige middelen zij in deze moeilijke positie de toevlucht moeten nemen, blijkt uit de mededeeling van het Classicaal Bestuur van Amsterdam aan de aanvragers om attesten van zedelijk gedrag; wij lezen daarin, ‘dat het Classicaal Bestuur, vast overtuigd’, dat noch de leer- noch de belijdenisvrijheid door de van kracht zijnde reglementen gewettigd is; dat de duidelijke verloochening van onzen Heer Jezus Christus als onzen eenigen en algenoegzamen Zaligmaker, welke overgeleverd is om onze zonden en opgewekt om onze rechtvaardigmaking, niet geschieden kan in de Kerk zonder overtreding van hare bepalingen; en dat eene belijdenis

(*) Voor Leeken, jaargang 1882, II, bl. 330 vlgg.

van ongeloof aan deze grondwaarheid niet afgenomen noch afgelegd mag worden; ganschelijk niet overtuigd, dat wie alhier een getuigschrift als in art. 40 van het Reglement op het Godsdienstonderwijs aangevraagd hebben, zulk eene zonde willen bedrijven; overwegende, dat er tegen niemand van de dienstdoende predikanten in het Classicaal Ressort zelfs eene censuur wegens openbaren strijd met de belijdenis der Kerk aan het Classicaal Bestuur in de laatste vier jaren gevraagd werd; en dat *redelijkerwijze* geen attest van goed zedelijk gedrag geweigerd mag worden, als de bedoelde aanvrager werkelijk zulk een gedrag leidt; heeft besloten, enz. De Contra-Memorie zegt ervan: 'Een publicatie, die in éénen adem het confessioneele standpunt *in thesi* handhaaft, maar tegen alle klaarblijkelijkheid in het *in praxi* varen laat.' Volmaakt te recht. Intusschen, nu Dr. Kuyper de Irenischen zoo in het nauw jaagt, is daarvan het gevolg, dat zij vooral duidelijk aan den dag laten komen, hoe er tusschen hen en de Modernen geene gemeenschap bestaat. Dr. Bronsveld herinnert het hun nog eens opzettelijk, dat zij nooit moeten meenen, 'dat wij door hetgeen thans te Amsterdam gebeurt een schrede dichter tot hen zullen naderen'. Wij wisten het ook wel. Juist hunne netelige verhouding maakt hen scherper tegen ons. In dezen stand van zaken nu is het de plicht der Modernen, om tegenover hen krasser partij te kiezen, dan tot nu toe het geval was. Zijn zij overtuigd van hun recht in de Hervormde Kerk en tevens van hun plicht, om aldaar hunne prediking te handhaven, dan kunnen zij op hunne beurt tegenover de Orthodoxen, wier recht van bestaan zij overigens erkennen, niet langer in toepassing brengen, wat steeds eisch der verdraagzaamheid werd geacht. Zij mogen niet medewerken, om eene partij in de Kerk te versterken, die, hoe ook onderling verdeeld, het hierin eens is, dat zij den Modernen het leven in de Kerk onmogelijk wil maken. Hetgeen Dr. H.U. Meyboom daarover gezegd heeft op den Protestantendag te Zwolle van het vorige jaar, acht ik ten volle de waarheid. Daarmede zijn de Modernen niet ontrouw aan hun beginsel. Zij erkennen het recht der orthodoxe partij; zij willen gaarne medewerken, om deze in de gelegenheid te stellen zich naar hare beginselen te ontwikkelen; maar dan alleen, als ook hun recht van bestaan erkend wordt. Doet de orthodoxe partij dat niet; wil zij zelfs - op eene enkele uitzondering na - het feitelijk recht der Modernen niet erkennen, dan mogen dezen uit zoogenaamde verdraagzaamheid niet meewerken, om hun eigen graf te graven. Zelfmoord is ongeoorloofd. Nu behoeft het niet opzettelijk te worden aangetoond, tot wat onaangename conflicten deze verhouding aanleiding geeft. Orthodoxen en Modernen - ook onder de predikanten - kunnen elkaars arbeid waardeeren, sympathie voor elkaars personen gevoelen, vriendschappelijk met elkaar omgaan, om straks elkaar op kerkelijk gebied het leven onaangenaam, onmogelijk te maken. Hoe menig goed werk wordt door die verhouding bedorven! Als wij dan met onderling goedvinden kon-

den uiteengaan! Dan was ieders arbeiden verlost van het verlammende, waarmee nu de kerkelijke verhouding hen slaat!

Doch dat zal wel behooren tot de vrome wenschen. Om tot scheiding te komen met onderling goedvinden, is noodig, dat de Irenischen het recht - zij het maar het feitelijk recht - der Modernen in de Hervormde Kerk erkennen. En dat zal de overgroote meerderheid niet doen. Het voorstel Tinholt wenscht wel tot een modus vivendi te komen zonder eenige gevolgtrekking voor het al of niet recht van bestaan hebben der partijen - doch het ligt voor de hand, dat men ten minste het feitelijk recht van eene partij erkennen moet, wil men met haar onderhandelen over een 'interim'. Daarbij moet in aanmerking genomen worden, dat de Nederlandsch-Hervormde Kerk reglementair eene belijdende Kerk is, eene Kerk met eene bepaalde leer. In het bekende art. XI van het Algemeen Reglement staat: 'De zorg voor de belangen, zoo van de Christelijke kerk in het algemeen als van de Hervormde in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering der Godsdienstige kennis, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendracht en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die, in onderscheidene betrekkingen, met het kerkelijk bestuur belast zijn.' Met opzet nam ik het geheele artikel over, om te doen uitkomen, hoe 'de handhaving harer leer' hier staat tusschen allerlei andere en op gelijke lijn met allerlei andere verplichtingen. Doch het staat er toch. Het doet er nu niet toe, welke die leer is; menig ouderling zou het moeilijk kunnen zeggen. Evenmin, dat in de reglementen telkens gesproken wordt van 'geest en hoofdzaak der leer' - eene zeer rekbare omschrijving, naar men zal toestemmen. Het feit staat vast, dat al heeft de Hervormde Kerk feitelijk dat belijdend karakter verloren, al heeft zij geene leer, reglementair dat wel zoo is. En dat is, wat een groot deel der orthodoxe partij wenscht. Hare leer is tamelijk vaag, heeft soms weinig specifiek gereformeerds - maar de Kerk moet haar belijdend karakter behouden; en zij heeft het volgens art. XI. Met dit artikel acht ik een uiteengaan tusschen confessioneelen en anti-confessioneelen onmogelijk. De eersten kunnen met een beroep op dit artikel den laatsten het recht in de Kerk ontzeggen - altijd reglementair; zedelijk niet, want nog eens, die leer staat nergens omschreven. Of is zij misschien de drie Formulieren van eenigheid? Dan moeten verreweg de meeste Irenischen met de Modernen op de ketterbank. Beteekent de handhaving der leer hetzelfde als de handhaving der beginselen van de Hervormde Kerk, dan is misschien menig Moderne gereformeerder dan zijn orthodoxe tegenstander.

Het is dus niet te verwachten, dat het tot eene minnelijke scheiding komen zal. Het voorstel Tinholt zal begraven worden bij al de andere voorstellen van dezelfde strekking. De scheuring is dan onvermijdelijk. De beweging, te Amsterdam gewekt in zake de attesten, nu op

eens opgeschort door de schorsing over de beheersquaestie, zal weldra grooter afmetingen aannemen. Wie zal zeggen, van welke beroeringen onze Kerk nog het tooneel zal zijn! Het einde zal zijn, dat de Gereformeerden met of zonder kerkelijke fondsen uit het kerkverband treden, om eene tweede editie Christelijk-Gereformeerde Kerk te stichten.

En dan? Zal dan dezelfde geschiedenis zich herhalen in andere vormen? Zullen de Irenischen dan de meerderheid verkrijgen in de kerkbesturen en, door geen Kuyper meer verontrust, hun slag slaan? Zal dan de leer gehandhaafd worden? Welke leer? De oude leer, maar gegoten in den vorm van onzen tijd, uitgesproken in de taal onzer dagen. Nu - voordat de heeren het over die nieuwe uitgaaf eens zijn, zullen er nog eenige jaren verloopen en zal er nog vrij wat kerkelijk bloed gestort worden - - - als zij ooit komt. Neen - de onderteekeningsformule voor de proponenten, de artikelen over de aanneming en bevestiging van lidmaten zullen weder in den ouden vorm worden gebracht. En daarmee zal den Modernen beduid worden, dat zij kunnen heengaan. Hunne conditie wordt slechter. Ik word liever uit de Kerk gebannen door Dr. Kuyper dan door de Irenischen. Uit den aard der zaak kan gene het royaler doen dan dezen. Met de Gereformeerden hebben de Modernen in het minst geene gemeenschap. Kwamen zij dus tot de heerschappij, dan sprak het vanzelf, dat wij verbannen werden. Doch de Irenischen hebben in meerder of minder mate gegeten van den boom der moderne kennis; zij zijn rationalisten geworden voor een deel; hun terrein grenst in enkele hoeken aan het onze. De strijd van dezulken tegen ons kan zoo royaal niet zijn; huns ondanks moet hij kleiner, geniepiger zijn. Ziet - wanneer men van een man als Kuenen dankbaar de leerling is, de resultaten zijner critiek overneemt, dan gaat het niet zoo gemakkelijk, om hem de deur der Kerk te wijzen. Daarenboven, vele Irenischen zijn in hunne manier van leven, in hunne studie, in hunne liefhebberij kinderen van dezen tijd, moderne menschen - dezulken passen zoo slecht in een kerkelijken rechterstoel. -

Ligt misschien in die laatste overwegingen eerder reden, om nog betere dingen te hopen van de Irenischen, zoodra zij niet meer opgejaagd worden door den Gereformeerden drijver? Soms zijn er teekenen, die moed geven. Naar aanleiding van ‘de opwekking van het oude Calvinisme in den vorm van vervlogen tijden, wat Groen niet wilde’, schrijft Dr. L.R. Beijnen in een Open Brief aan Dr. Bronsveld(*) het volgende - en om der wille van het gezag van den schrijver en van zijne schoone woorden vergunne men mij deze lange aanhaling: ‘We hadden dit voor onmogelijk gehouden, omdat men, wat verleden is, wel in de geschiedenis of in de kunst kan doen herleven, maar niet in de werkelijkheid, nog meer echter omdat 't oude Calvinisme in de felste tegenspraak is met den geest onzer eeuw. Die eeuw, we weten 't, heeft groote schaduwzijden, maar 't licht, dat door haar over

(*) *Stemmen voor Waarheid en Vrede* van Februari 1886.

alles, mogen we wel zeggen, ontstoken is, maakt haar tot een waarlijk groote eeuw. Wat is er veel wat verouderd was als onbruikbaar weggeworpen, en wat al goed nieuws heeft ze niet geopenbaard. Ze heeft gebroken met alle conventie, alle doode traditie, allen schijn, allen leugen. Ze eischt gebiedend oprechtheid, natuurlijkheid, waarheid. Welnu! deze dingen voegen a priori reeds niet bij een leven, dat geen werkelijk, maar een schijnleven is en dit is 't geval met 't Calvinisme. Groot en onschatbaar zijn zijne verdiensten geweest, ja! de hoogste openbaring van het Christendom in de 16de eeuw is 't genoemd. Het was onzen vaderen tot bemoediging, versterking en vertroosting in hun strijden en lijden voor de heilige zaak der vrijheid. Mannen heeft 't gewekt, helden gevormd, martelaren heeft 't gekweekt, maar alles heeft zijn tijd, zegt de Prediker. Geheel anders was de verschijning van 't Christendom in de eerste eeuwen, eerst in de Katacomben, later bij de eerste Conciliën; anders weder tijdens de Kruistochten en 't Pausdom, anders weder met de Reformatie; anders wordt 't meer en meer in onze dagen na de Revolutie. Voor 't eerst kan men nu zeggen, voor 't eerst in de wereldgeschiedenis, is de mensch zedelijk, godsdienstig vrij. Niemand heeft het recht zijn naaste voor te schrijven, wat hij gelooven moet dan hij alleen, wien men geheel vrijwillig dat recht toekent; 't zij dan op Katholiek gebied een Priester of Paus of op Protestantsch een Leeraar of een geestelijk mensch. Maar men moge op 't Katholieke, na de onfeilbaarheidsverklaring van den Paus, meer dan vroeger zelfs, zwichten voor alle hooger gezag in 't geestelijke, voor den Protestant is dit, als bij tegenstelling, ten eenemale, voor 't algemeen besef, opgeheven. 't Persoonlijke geloof, zooals de Heer 't eischte bij de zijnen, heeft voor onzen tijd alleen beteekenis en vermag ook alleen iets uit te werken op de wereld voor de eeuwigheid. Geen kerkelijke lichamen, 't allerminst een algemeene Synode, juist om hare algemeenheid, mogen meer bepalen, wat gij of ik ter zaligheid gelooven moet. Te Dordt is dat eenmaal geschied en moet nu verder als geschied blijven, voor 't leven wenschen we 't niet terug. Geredelijk stemmen wij toe, dat dit ontbindend op de Kerken of Kerkgenootschappen werkt, maar wie zal 't gebeteren, tegen den grooten indrukwekkenden gang van 't leven vermag niemand of niets zich te verzetten. 't Is de vrijheid zonder welke het geloof niet tieren kan, die dit proces in 't leven riep en ieders dure plicht is 't deze vrijheid niet te misbruiken. Onder den scepter van een monarch moet men zwijgen en onder de geestelijke macht van een Paus of tegenover een vastgestelde Confessie stille zijn, maar wie een zoon der vrijheid is, heeft juist daarom inwendig met die machten gebroken en laat 't verder aan God over om 't in 't leven te doen treden, dat is *antirevolutionair.*' Dat is kloeke taal, zeggen wij. Ik wou, dat een liberaal haar geschreven had! Nu - of de Modernen van een man als Dr. Beijnen iets te hopen hebben in de Kerk, dat weet ik niet.

Maar wel ware het te wenschen, dat de frissche, gezonde geest, die uit deze woorden spreekt, in de geestverwanten van den heer Beijnen, in allen, die hoog tegen hem opzien, kon verjagen alle kleingeestigheid, alle vrees voor onrechtzinnigheid. Indien de Orthodoxen het zoo kloek wagen met de vrijheid als deze antirevolutionnair, dan is alle moed op een beteren toestand voor de Hervormde Kerk, in welken vorm zij dan ook voortleeft, nog niet verloren.

'Ik wou, dat een liberaal deze woorden geschreven had!' Onwillekeurig vloeiden die woorden mij uit de pen, daar de kloeke taal van dezen antirevolutionnair mij, bij tegenstelling, te dieper deed gevoelen de lauwheid van zoovele liberalen. Naar waarheid is erop gewezen, dat de macht, welke een man als Dr. Kuyper oefenen kan, voor een goed deel verklaard wordt uit de onverschilligheid van het groot aantal vrijzinnigen voor kerkelijke belangen. Men haalt de schouders op over de Kerk - laten Kuyper en consorten baas zijn in de Kerk, wat raakt het hun liberalisme! Ondertusschen denken zij er niet aan, dat een groot deel van het volk week aan week hoort prediken in den geest der engste bekrompenheid; wordt opgeruid tegen den modernen tijdgeest in al zijne breedte en diepte; thuis zich voedt met lectuur, die men zou wanen voor twee eeuwen gedrukt te zijn; godsdienstonderwijs ontvangt uit Catechismus en Kort Begrip. In de brochure van den heer A.J. Westhoff, *Kijkjes achter de Schermen,* staat letterlijk dit (bl. 43): 'Er zijn vroeger dagen geweest, dat ik gewenscht heb, dat de dag zou komen dat ik me op Dr. Kuyper mocht wreken wegens den mij aangedanen hoon. Ik zeg ronduit, want ik ben een man, die nog niet heb geleerd christelijke weekbladen te schrijven, waarin men voortdurend op de eerste bladzijde bidt en op de tweede vervloekt. Ik doe me voor zooals ik ben.

Maar ik wensch dat niet meer en ik kon nu deze zaak zoo in alle kalmte beschrijven, omdat ik zeggen mag: *God heeft mij de laatste weken genoeg gewroken.*' Zie, in dien geest, die ganschelijk vreemd is aan den geest des Christendoms, kan publiek worden geschreven. Wordt daarmede ook het volk bedorven?

In den aanvang onderstelde ik, dat de belangstelling in de kerkelijke geschillen bij velen tanende zou zijn, omdat de indruk der schandalen verdween. Laat dat zoo zijn bij Jan Rap. Maar laten de degelijke liberalen in de hoofdstad en elders het inzien, dat het kerkelijk belang is een volksbelang. Ik zal hier niet herhalen, wat ik geschreven heb over de beteekenis der kerkelijke beweging. Zij is ernstig. Intusschen, niet met eenige belangstelling uit de hoogte wordt de zaak gered. Wordt het volk bedorven door den bekrompen godsdienst van een opgewarmd Calvinisme, stelt daartegenover een godsdienst vrij en krachtig, tintelend van echte humaniteit. Ook hier gelijk elders wijkt het slechtere alleen voor het betere.

De scheuring der Nederlandsch-Hervormde Kerk is noodzakelijk.

Hare naaste toekomst is niet rooskleurig. Doch als de schok, die door Nederland's volk is gevaren bij de uitbarsting van den strijd in de hoofdstad, deze nawerking heeft, dat in de vrijzinnige kringen de overtuiging levendig wordt, dat men heeft mee te werken, om aan het volk te geven nog iets anders dan werk en stemrecht en onderwijs, ook zuiveren godsdienst, te geven door zijn eigen voorbeeld het meest, dan wordt de toekomst weldra helder, helderder, dan voor eenigen tijd te verwachten was; niet voor de Kerk het meest, maar voor onze natie.

Zwolle, 12 Maart 1886.

J. VAN DEN BERGH.

Naschrift. In *De Heraut* van 21 Maart heeft Dr. Kuyper eene verklaring gegeven van zijn Akkoord. - Eene Kerk, waarin allerlei richtingen samenhuizen, is geene Kerk. Zij moet uiteen. En wel zoo, dat er ontstaan b.v. vier groepen, welke zich nu kunnen organiseeren op geestelijk gebied, ieder naar hare eigen beginselen, en zich Kerk kunnen noemen of welken naam ook dragen. Deze vier stichtingen van geestelijken aard moeten volkomen los naast elkander staan, en op geene enkele manier voor elkander aansprakelijk zijn. Intusschen blijven zij voorloopig vereenigd in één Genootschap, ‘dat bestuurd wordt uit alle vier deze groepen van hun Classen en hun Synoden, ter regeling en beschikking van hetgeen administratief en financieel en dus van louter stoffelijken aard is’. Voorloopig is deze administratieve eenheid nog noodig, opdat alles goed geregeld worde; ‘later zou dit niet meer noodig zijn’. Ziedaar in hoofdzaak de verklaring. Dit plan kan zeker den steun veler Modernen verwerven. Één vraag slechts. Zijn wij het erover eens, dat de Nederlandsch-Hervormde Kerk, zooals zij nu bestaat, geene Kerk meer is in den zin van eene belijdende Kerk; heeft zij dat karakter verloren, of moet zij dat nog verliezen, voordat dit plan verwezenlijkt worden kan?

De schoolstrijd in België.
(Slot.)

VII.

De afschaffing van het Departement van Openbaar Onderwijs en de intrekking van het wetsontwerp op den leerplicht waren de eerste handelingen van het ministerie, uit de verkiezingen van Juni gesproten. Gevoegd bij de samenstelling zelve van het nieuwe kabinet, lieten zij den vrienden van het officieel onderwijs weinig hoop op de vervulling der beloften vóór de verkiezingen uit naam van het clericalisme gedaan. Aan het hoofd stond de heer Malou, dezelfde, die in 1879 naar Rome schreef, dat de Kerk zich zoude hatelijk maken met al de openbare scholen zonder onderscheid te veroordeelen, doch niettemin zich een der hardnekkigste vijanden dier scholen zonder onderscheid getoond had. Nevens hem, hadden in den raad der Kroon twee andere volbloed clericalen zitting genomen, evenals hij berucht om hun gloeienden haat tegen de neutrale school en hare onderwijzers, haat, waarvan zij sedert 1879 niet hadden opgehouden menigvuldige blijken te geven. Opnieuw eene afdeeling van het Departement van Binnenlandsche Zaken geworden, was het onderwijs in de handen van den heer Jacobs, den verkleefden dienstman van het episcopaat, dien vroeger reeds de Koning tot het neerleggen eener ministerieele portefeuille had moeten dwingen, dewijl zijne anti-constitutionneele houding en roekelooze taal tot wanordelijkheden dreigden aanleiding te geven, die voor de openbare rust gevaarlijk konden worden.

Men heeft gezien, hoe de verkiezingen geenszins op de onderwijsquaestie geschied waren, hoe de clericalen integendeel tot het laatste uur die quaestie schier onaangeroerd gelaten en niet van de school gesproken hadden, dan om hare onderwijzers gerust te stellen. Nauwelijks aan het bewind, haastten zij zich het masker af te werpen, schenen zij alleen te hebben gezegepraald, om zich met het onderwijs bezig te houden. In stede van te denken aan de beloofde maatregelen ter vermindering van belastingen en ter verbetering van den economischen toestand, deden zij door hunne dagbladen aankondigen, dat het oogenblik gekomen was, om met de wet van 1879 kort spel te maken, het ‘verdrukte’ privaatonderwijs recht te laten weervaren en de officieele school de voordeelen te ontnemen, welke zij wederrechtelijk

genoot. Uit de beschouwingen, waarvan de aankondiging vergezeld ging, viel niet moeielijk op te maken, hoe men zich niet zou vergenoegen met de vrije en de officieele scholen op één lijn te plaatsen, maar tevens zorgen, dat al degenen gestraft werden, die aan de uitvoering der 'ongelukswet' de hand hadden geleend. In andere woorden, de nieuwe onderwijswet, welke sedert lang met de grootste zorg bestudeerd en opgesteld was en thans door de vijanden der neutrale school met koortsig ongeduld verwacht werd, zoude dezen het middel aan de hand doen hun wrok te koelen op hen, die men in 1879 niet tot overloopen had kunnen bewegen, en om degenen te beloonen, die er geene zwarigheid in gevonden hadden eed en plicht te verzaken. Zij zoude èn tegen het openbaar onderwijs èn tegen ambtenaars gericht wezen, wier eenige misdaad was eene van 's lands wetten loyaal te hebben nageleefd, gelijk zij die van 1842 nageleefd hadden, zonder zich in den strijd der partijen te mengen en zich af te vragen, welke staatkundige meerderheid ze gestemd had, en of hare strekking liberaal of Katholiek konde genoemd worden.

Daar men wenschte spoedig van de bekostiging der parochie-scholen ontslagen te zijn, waarvan de last sedert lang met tegenzin door de geldschieters gedragen werd, was geen tijd te verliezen. Om tegen het einde der aanstaande vacantie alles in gereedheid te hebben, werden de wetgevende Kamers in buitengewonen zittijd bijeengeroepen. Tevens werd bekend gemaakt, dat de nieuwe schoolwet onmiddellijk zou voorgedragen worden, en konden de clericale dagbladen hare voornaamste bepalingen meedeelen. De spoed, waarmede dat alles toeging, bewees ten overvloede, hoe het clericalisme, spijt zijne geruststellende verklaringen daags vóór de verkiezingen, toen reeds vast besloten had het officieel onderwijs en zijne onderwijzers af te breken. Zulks bewezen nog meer bedoelde bepalingen. De clericale gemeentebesturen waren er zoodanig van overtuigd, dat vele hunner niet wachtten tot het wetsontwerp in de Kamer was neergelegd, om hunne onderwijzers te verwittigen, dat hunne school na de vacantie niet meer zou geopend worden. In sommige lokaliteiten was die kennisgeving vergezeld van beleedigende toespelingen op den broodeloozen toestand, waarin de arme menschen zich voortaan zouden bevinden. Dat die besturen niets waagden met onverwijld dergelijke beslissing te nemen, zal uit de bekendgemaakte schikkingen blijken. Zij luidden:

'Elke gemeente zal haar onderwijs naar goeddunken regelen. Zij schaft zooveel gemeentescholen af en neemt zooveel privaatscholen aan, als zij noodig oordeelt. Zij kan echter van de verplichting éene laatste gemeenteschool te behouden niet ontslagen worden, dan met toestemming des Konings.

De gemeenteraad mag het getal klassen en onderwijzers, de jaarwedden en schadeloosstellingen voor het onderwijs der arme kinderen bepalen, het personeel benoemen, opschorsen en afdanken. Het pro-

gramma zal ingekrompen worden en de Godsdienst aan het hoofd staan. De inspectie blijft behouden, maar zonder het recht de gemeente of den onderwijzer iets te bevelen.

Zullen onderwijzers kunnen genoemd worden, zij, die eene officieele of vrije normaalschool met een diploma verlaten, de dragers van diploma's, sinds 1880 door privaatnormaalscholen afgeleverd, zij, die, zonder diploma, een examen voor eene bijzondere jury hebben afgelegd, en, met toelating van het Staatsbestuur, zelfs niet gediplomeerde en niet geëxamineerde kandidaten.'

Die schikkingen, welke genoegzaam den geest van het wetsontwerp aanduidden, bevredigden niemand. In het clericale kamp waren de eenen van gevoelen, dat zij de Kerk niet alles gaven, waarop zij recht had. Volgens hen hadde men alle toezicht van den Staat moeten afschaffen en al de scholen, officieele, aangenomen en niet aangenomen, op gelijken voet behandelen, gelijkelijk subsidieeren. Anderen, verstandiger, oordeelden, dat men te verre wilde gaan. Liever hadden zij tot de wet van 1842 zien terugkeeren, waarmede vroegere tegenstanders, in het belang van den schoolvrede, zich thans wellicht zouden verzoend hebben. Zij vreesden, dat met de nieuwe wet de schoolstrijd nog heviger zoude woeden, misschien erge woelingen zouden uitbersten. Wat de Liberalen betreft, zij waren verontwaardigd over zooveel driestheid, gepaard aan zooveel huichelarij. Zij verweten de Regeering, dat zij niet eens den moed had harer slechte daad en onder het schoonschijnend voorwendsel den schoolvrede te herstellen, te decentraliseeren en de gemeentevrijheid te huldigen, het herstel van den vrede onmogelijk maakten en de openbare school in den grond boorden. Immers, de ondervinding had geleerd, hoe vele gemeentebesturen, of wel onverschillig, of wel, afhankelijk van de geestelijkheid, vijandig ten opzichte van het officieel onderwijs waren. Zoodra men dus hun het recht toekende hun onderwijs te regelen naar goedvinden, moest het noodzakelijk achteruitgaan, verdwijnen of, wat op hetzelfde neerkwam, aan de geestelijkheid overgeleverd worden. Het gevolg der ontworpen wet zoude derhalve in een groot getal plattelandsche gemeenten onvermijdelijk zijn: het sluiten van deugdelijke scholen en hare vervanging door ellendige privaatgestichten; het afdanken van bekwame gediplomeerde onderwijzers en hunne vervanging door de onbekwame ongediplomeerde, welke men sedert 1879 in de geïmproviseerde pastorscholen aan het werk gezien had. 'Dat moest,' zegden zij, 'het Staatsbestuur zoo goed als ieder denkend mensch weten,' en daarom noemden zij zijne voorwendsels van herstel van schoolvrede, van gemeentevrijheid en verzoening 'eene lafheid, een gouvernement onwaardig, dat zichzelf eerbiedigt en door de burgers van een vrij en beschaafd land wil geëerbiedigd worden.'

Weinige dagen later werd de tekst zelf van het wetsontwerp bekend. Het was wel, gelijk de ministerieele bladen met onverholen vreugd

hadden aangekondigd: de nieuwe wet zoude in de eerste plaats eene wet van haat en wraak zijn. Zij zoude het werk zijn, niet van staatslieden, die, het *Gouverner c'est prévoir* indachtig, iets duurzaams willen stichten, dat ook voor de toekomst dienen kan, maar van partijleiders, die, na lang tevergeefs eene goede zaak met aanwending van alle middelen, ook de meest ongeoorloofde, hardnekkig te hebben bestreden, bij toeval aan het bewind gekomen, zich enkel het erbarmelijke: *Après nous le déluge* herinneren. Zij zoude het werk zijn van menschen, die, tegen hunne verwachting met de macht tot kwaad doen gewapend, zich haasten van eene gelegenheid, welke morgen hun ontsnappen kan, gebruik te maken, om het goede, door hunne voorgangers met veel kosten en inspanning tot stand gebracht, meedoogenloos af te breken; die, om de treurige voldoening te smaken, een lang gekoesterden wrok ongestoord lucht te geven en hun dweepzieken aanhang in staat te stellen, op zijne beurt een onverzoenlijken haat te koelen, de eenvoudigste regels eener gezonde staatkunde versmaden, op het gevaar af vroeg of laat even onverzoenlijke weerwraakoefeningen vanwege hunne tegenstrevers uit te lokken.

Dat het land er zoo over oordeelde en door het vooruitzicht op de voortduring en verdubbelde verbittering van den schoolstrijd geweldig ontroerd werd, was zeer natuurlijk. Ook bleef het niet kalm, als bij de bekendmaking van het wetsontwerp van 1879. Wat bij het voordragen, bespreken, stemmen en bekrachtigen van dit laatste, de bisschoppelijke manifesten, de sermoenen en gebeden in al de kerken van België, de verwoede uitvallen en de heftigste aanrandingen der clericale organen niet konden teweegbrengen, bewerkte ditmaal de bloote meedeeling van wetsbepalingen, kwanswijs bestemd, om vrede en verzoening te stichten. Nauwelijks bekend, deden zij van het eene eind des lands tot het andere een kreet van misprijzen en gramschap opgaan en wekte eene opschudding, als België sedert het voordragen der beruchte *kloosterwet*, in 1856, niet meer gezien had. Men sprak van niets anders meer. Niet alleen in steden, ook in den buiten ontmoetten zij strenge afkeuring, die strenger en algemeener werd, naarmate men de beteekenis en strekking van het ‘werk der duisternis’, want zoo werd het ministerieele gewrocht betiteld, beter leerde kennen, de sluwheid beter begreep, waarmede het was berekend, en de tallooze openlijke en heimelijke aanslagen, welke het tegen het openbaar onderwijs bevatte. Te Brussel hadden bij de opening der Kamers verscheidene dagen achtereen dreigende samenscholingen plaats. De Ministers en diegenen hunner vrienden, welke aan den schoolstrijd het werkzaamst deelgenomen hadden, konden zich niet meer in het openbaar vertoonen, zonder aan hoonende bejegeningen bloot te staan; en alleen door de krachtdadige houding van den Burgemeester en de politie der hoofdstad konden woelige tooneelen en betreurlijke wanordelijkheden vermeden worden, waarvan clericale wetgevers en staatslieden voorzeker de eerste slachtoffers waren geworden.

Kon men gelukkig die tooneelen en wanordelijkheden voorkomen, de gisting en opschudding, verre van te verminderen, namen overhand toe, vooral in de groote steden, zoolang de discussie der *hatelijke* wet, der *vervloekte* wet, gelijk ze genoemd werd, in de Kamers duurde. De houding en de taal van den Minister Jacobs en andere clericale sprekers, die het zich tot taak schenen gesteld te hebben de ergernis der vrienden van het officieele onderwijs tot het uiterste te drijven, droegen hiertoe niet weinig bij. Het ongelukkige woord: '*Wij zijn de meesters!*' door den heer Nothomb, broeder van den Minister van 1842, in die discussie gesproken, en de hardnekkigheid, waarmede de redelijkste wijzigingen, door liberale Kamerleden voorgesteld, stelselmatig werden bestreden en verworpen, waren evenmin geschikt, om de gemoederen te doen bedaren. De verbittering steeg met den dag. De wijze, waarop zij zich uitte, werd eerlang zorgwekkend in den hoogsten graad, en men had alle reden, om voor het uitbersten van ernstige onlusten beducht te zijn. De taal van sommige dagbladen, inzonderheid der republikeinsche, werd zoo stout, dat men er in gouvernementeele kringen begon aan te denken hunne vreemde medewerkers uit het land te wijzen(*). Niet alleen den Ministers en hunne meerderheid, zelfs het Hoofd van den Staat bleven grove beleedigingen niet gespaard, en te Brussel heerschte eene stemming, die aan de gevaarlijkste oogenblikken van volksberoerte deed denken.

In verscheidene steden en zelfs in plattelandsche gemeenten werden openbare betoogingen ingericht, die, ofschoon binnen de palen der wettelijkheid blijvende, niet nalieten welsprekend te toonen, hoe onverwinnelijken afkeer de bevolkingen hadden van het schoolregiem, waarmede zij werden bedreigd. Van alle kanten kwamen der wetgeving verzoekschriften en protestatiën toe, om al het hatelijke en onvaderlandsche der wet te doen uitschijnen. Zij waren met eindelooze reeksen handteekens bekleed en gingen uit, niet van geestelijken, dweepzieke vromen, onnoozele landlieden, vrouwen en kinderen, als die, welke eens tegen de wet van 1879 werden geteekend, maar van duizenden en duizenden verlichte burgers uit alle standen, burgemeesters en schepenen, magistraten en ambtenaren, geleerden en kunstenaars, groote en kleine kooplieden en industrieelen, pachters en daglooners, dienstboden, werklieden, enz. Vele maatschappijen van taal- en letterkunde, van kunst en wetenschap, paedagogische kringen, enz. namen deel aan de beweging, zoowel als gemeente- en provincieraden, kiesvereenigingen en andere politieke lichamen. Onder den naam *Verbond der Gemeenten* kwam eene vereeniging tot stand van 820 gemeenten met 2,732,659 inwoners - de helft der bevolking van België - die, door hare burgemeesters vertegenwoordigd, op 9 Augusti ten stadhuize

(*) Na de bekrachtiging der wet, toen gemelde medewerkers aan eene betooging op het Martelaarsplein te Brussel eene sterk republikeinsche tint hadden pogen te geven, werd inderdaad de maatregel genomen.

van Brussel vergaderden, om eene protestatie aan den Koning en de Kamers op te stellen. In de groote Gothische zaal zwoeren zij plechtig, met schepenen en raadsleden uit al de provinciën, de openbare school tegen hare vijanden te verdedigen en niet te dulden, dat ten hunnent het clericaal onderwijs het officieele overvleugelde. Des anderdaags had in de hoofdstad eene tweede indrukwekkende manifestatie plaats, waaraan vele duizenden inwoners van Brussel en de voorsteden deelnamen, en op het einde der maand nog eene, ontzaglijker dan ooit in België gezien was. Deze reis waren de deelnemers aan den meer dan eene mijl langen stoet, die in de onberispelijkste orde de straten van Brussel doorkruiste, om een petitie naar het paleis des Konings te dragen en tegen de *gevloekte* wet te protesteeren, ten getale van meer dan 80,000, met de senators en representanten der liberale gezindheid aan het hoofd, uit al de deelen des lands saamgestroomd. Ook in andere groote steden werden zulke betoogingen ingericht. Wel poogden de voorstanders der wet den overweldigenden indruk dier manifestatiën door andere in hun zin te verzwakken; doch hunne ondernemingen mislukten, en zij konden slechts het bewijs leveren, dat zoo de verdedigers der wet van 1879 tot de kern der natie behoorden, die der wet van 1884, buiten een aantal clericale drijvers en kopstukken, enkel uit ongelukkige lieden bestonden, niet in staat over de waarde van een onderwijsstelsel te oordeelen of niet onafhankelijk genoeg, om er eene eigen overtuiging op na te houden.

Dat alles konde niet beletten, dat de wet door de meerderheid in beide Kamers gestemd werd. Gedurende eenige dagen werd nog door zekere onderwijsvrienden de hoop gekoesterd, dat de Koning, die in 1878, bij de opening van den wetgevenden zittijd, plechtig verklaarde, 'de verstandelijke ontwikkeling eens volks is, meer dan ooit de bron van zijnen voorspoed', en 'het onderwijs, op Staatskosten gegeven, moet onder het uitsluitelijke bestuur en toezicht der burgerlijke overheid geplaatst worden', zoude weigeren zijn zegel te hechten aan eene wet, welke zoo klaarblijkelijk die wijze woorden te schande maakte. De krachtdadigheid, waarmede de openbare opinie haar afkeer van die wet had te kennen gegeven, de koelheid, waarmede de Vorst en zijne omgeving, in den laatsten tijd, door de bevolkingen der Brusselsche agglomeratie herhaalde malen waren bejegend geworden, hadden, meenden zij, het Hoofd van den Staat toereikend moeten inlichten en toonen, hoe de onderneming zijner raadslieden een dier politieke waagstukken was, waartoe blinde partijdrift alleen niet aarzelt de toevlucht te nemen, om van haar overgewicht te doen blijken, maar welke meer dan al de andere bestemd zijn, om de hechtste Staatsgebouwen tot in hunne grondvesten te schokken en regeerders impopulair te maken. Hunne zelfbegoocheling duurde niet lang. Tevergeefs begaven de Burgemeesters van Brussel, Antwerpen, Gent, Luik en andere steden zich, in statigen optocht en onder de toe-

juichingen der menigte, naar het paleis, om uit naam van het *Verbond der Gemeenten* eene laatste poging te wagen. Vruchteloos betoogden de vertegenwoordigers van bijna drie millioen Belgen in treffende bewoordingen, hoe de bewoners van al de verlichte centrums, waar het verstandelijke leven der natie zich het ongedwongenst en krachtigst openbaart, waar schier uitsluitelijk kunsten, letteren en wetenschappen, benevens handel en nijverheid, bloeien, de wet als eene nationale ramp, als eene schande voor een vrij en vooruitstrevend volk beschouwden, als een staatkundig vergrijp, waarvan de uitwerkselen België in de oogen van het beschaafde Europa zouden vernederen en zijne toekomst op het spel zetten. De Vorst sprak het gevoelen uit, dat het zijn plicht van grondwettelijken regeerder was, eene wet, door de meerderheid der Kamers gestemd, te bekrachtigen. Kortom, de woorden bij die gelegenheid den Koning door het ministerie in den mond gelegd, waren noch min noch meer dan eene verloochening van het recht van *veto*, in de Grondwet geschreven; en weinige dagen later verscheen de geteekende wet in den *Moniteur*.

Alhoewel verwacht, gaf de slag, die, het volksonderwijs treffende, de ontwikkeling des vaderlands wie weet voor hoe lang belemmerde, het sein tot nieuwe betoogingen. De bevolkingen, werden het niet moede hare spijt over het verdwijnen eener schoolwet uit te drukken, die reeds zoo schoone resultaten had gegeven en nog schoonere beloofde, en haar afschuw van eene, die al de aanwinsten, door het lager onderwijs verkregen, met verdelging dreigde. In den loop van October zouden gemeenteverkiezingen plaats grijpen, en overal bereidde men zich die tot eene manifestatie te maken, zoo beteekenisvol, als nog geene georganiseerd werd. Vooral de kiezers van het arrondissement Brussel, die, om te toonen, hoezeer zij hun misslag van Juni betreurden, bij de verkiezingen voor den Senaat, op eene ontbinding van dat Staatslichaam gevolgd, uitsluitelijk Liberalen gekozen hadden, achtten het hun plicht het clericalisme ook deze reis te doen zien, hoe zij niet gezind waren zich eene tweede maal te laten verrassen.

In afwachting was de nieuwe wet in uitvoering getreden. Officieele normaalscholen en lagere scholen, bewaar- en adultenscholen verdwenen als bij tooverslag. Bestuurders en bestuursters, leeraars en leeraressen, onderwijzers en onderwijzeressen werden bij honderden afgedankt, op pensioen of in beschikbaarheid gesteld. Te Brussel alleen werden twee normaalscholen met al haar personeel afgeschaft, zonder dat men zich gewaardigde den maatregel te motiveeren. De clericale gemeentebesturen, die, gelijk wij weten, niet gewacht hadden tot de wet was voorgedragen, om aan het werk te tijen, zetten hare zending van wraak en vernieling voort met een moed en een ijver eene betere zaak waardig. Uit al de provinciën, voornamelijk uit de Vlaamsche, werden klachten en jammerkreten vernomen. De brave Christelijke

gemeentevaders, gewoonlijk door den herder der parochie gedwongen of aangemaand, achtten het meestal nutteloos de goedkeuring hunner veroordeelingen door het hooger bestuur af te wachten, zelfs waar zij volgens de wet onontbeerlijk was, om hun wrok op scholen en onderwijzers te koelen(*). Tenzelfden tijde vernam men de aankomst, langs al de grenzen van België, van gansche scharen vreemde kloosterbroeders en zusters, uit Duitschland en Frankrijk ontboden, om de afgedankte onderwijzers en onderwijzeressen te vervangen. Met een enkelen trein arriveerden zekeren dag niet minder dan *twee en dertig* Fransche zusterkens, om in Waalsche gemeenten te onderwijzen, die weinige dagen te voren al hare officieele onderwijzers en onderwijzeressen hadden doorgezonden. Het gebeurde dikwijls, dat zulke veranderingen van personeel niet zonder moeite konden bewerkstelligd worden, daar ouders en leerlingen er zich weleens uit alle kracht tegen verzetten. In de meeste ging het afdanken van diep grievende beleedigingen vergezeld of van waarlijk dramatische bijzonderheden(†). Die willekeurige afschaffingen en wegzendingen deden de verbittering ten top stijgen, brachten meer dan ooit verdeeldheid, twisten en krakeelen voort. In niet weinig lokaliteiten veroorzaakten zij wanordelijke tooneelen, zelfs bloedige worstelingen tusschen de ingezetenen. Ketelmuziek werd op menige plaats aan pastor en burgemeester gebracht; op andere werden burgemeester en raadsleden, bij 't verlaten der zittingzaal, door de gansche bevolking gefloten en uitgejouwd. Te Brussel, in het Paleis der Academies (vroeger het Paleis van den Prins van Oranje), werd de prijsuitdeeling aan de laureaten in den algemeenen wedstrijd der staatsgestichten van middelbaar onderwijs, door betreurenswaardige incidenten gestoord. De vader der schoolwet, de Minister Jacobs, die de plechtigheid voorzat, werd, ondanks de tegenwoordigheid des Konings, met luide teekens van afkeuring begroet, en na de zitting, op den terugweg naar het koninklijk paleis, hadden niet min beweenlijke manifestatiën plaats.

De gemeenteverkiezingen, op 19 October, waren eene andere manifestatie tegen de wet, inderdaad algemeener en welsprekender dan al de vorige. De uitslag was van dien aard, dat hij den Koning noopte de heeren Jacobs en Woeste, de twee Ministers, welke meest hadden meegewerkt tot het voordragen en aannemen van het nieuwe schoolregiem, welk zooveel onrust, ontroernis en opschudding wekte, hunne

(*) In vele groote gemeenten van Vlaanderen, Antwerpen en Limburg, werden *in eens*, d.i. *in één raadszitting,* afgeschaft: al de lagere, al de bewaar- en al de adultenscholen. In dezelfde zitting werden al de pastorsscholen aangenomen, soms ten getale van 8 à 10, en des anderdaags in het bezit der lokalen van de afgeschafte gemeentescholen gesteld, zonder meer.

(†) In een dorp bij Turnhout, te Lichtaart, werd de onderwijzer, een zeer achtenswaardig man, na 30 jaar dienst in beschikbaarheid gesteld, door afschaffing zijner school. Hij had al de inwoners leeren lezen en begaf zich op weg, om de 20 handteekens in te zamelen, volgens de wet toereikend, om de afschaffing te beletten. Het gelukte hem slechts 19 bijeen te krijgen. Het trof hem zoozeer, dat hij, bij 't verlaten der hoeve, waar men hem het 20ste weigerde, dood nederzeeg.

portefeuille weer te vragen. De hoofdstad, schier al de hoofdplaatsen der provinciën en arrondissementen, al de gewichtige buitengemeenten en een aanzienlijk getal kleinere hadden het Liberalisme eene verpletterende meerderheid gegeven. Met de twee aartsvijanden der openbare school, oordeelde de leider van het kabinet, de heer Malon, het raadzaam, insgelijks af te treden, waarschijnlijk, dewijl hij overtuigd was, dat de uitslag der verkiezingen niet min hem dan zijne collega's had getroffen(*).

VIII.

De voldoening aan het openbare gevoelen geschonken door de gedwongen aftreding der Ministers, die als de bitterste vijanden van alle officieel onderwijs te boek stonden, bracht in de gemoederen een weinig van de bedaring, door het republikeinsche drijven van zekere woelgeesten, die niets liever wenschten dan in troebel water te visschen, hoogst noodig geworden. De heer Beernaert, die als hoofd van het kabinet den heer Malon verving, de heer Thonissen, de nieuwe Minister van Binnenlandsche Zaken en Openbaar Onderwijs, en de heer De Volder, een nieuweling, die als Minister van Justitie in de plaats van den heer Woeste trad, waren geene eigenlijke clericalen. Zij konden veeleer gezegd worden tot de gematigdsten hunner partij, tot de Katholieken van vroegeren tijd, te behooren.

Vooral de naam van den heer Thonissen had een goeden klank. Befaamd professor der Leuvensche Hoogeschool, verdienstelijk schrijver en lid der Academie van België, werd hij ook als mensch en burger algemeen geacht om de gematigdheid en verdraagzaamheid zijner politieke denkbeelden, die aan degenen van de Katholieke leden der Unie van 1828 herinnerden. Als volksvertegenwoordiger werd hij door de Liberalen, meer wellicht dan door velen zijner vrienden van rechterzijde, hooggeschat, daar hij bij meer dan eene gelegenheid niet geaarzeld had zich van dezen te scheiden, wanneer zij zich te ultramontaansch aanstelden. Het eenige wat men hem te last legde, was, dat, als uit den herdruk van een zijner werken bleek, zijne zienswijs omtrent sommige punten der Belgische Grondwet, in den laatsten tijd, waarschijnlijk onder den invloed der toenemende onverdraagzaamheid van Rome, eene verandering had ondergaan, die hem meer naar het clericalisme deed overhellen. Desniettegenstaande werd zijne benoeming met genoegen vernomen. Men beschouwde ze als eene soort verlich-

(*) Sprekende van de officieele onderwijzers, wien men door ongehoorde drukking leerlingen ontroofde, had de heer Woeste eens in de Kamer uitgeroepen: '*Qu'ils s'en aillent!*' Met: '*Il y aura des pleurs et des grincements de dents*' had, even onmeedogend, de heer Jacobs, in eene openbare dischrede, de afdanking van vele honderden ongelukkige en onschuldige onderwijzers en onderwijzeressen zijnen vrienden aangekondigd. De onverbiddelijke Nemesis had beider woord op henzelven, eer nog dan op de meeste hunner slachtoffers, toegepast. Voor den laatste was het te vernederender, daar de Koning hem, gelijk wij weten, reeds eene eerste maal tot aftreden had moeten dwingen.

ting, als eene bevrijding van de nachtmerrie, die sedert vier maanden op het land drukte, daar men dacht van zijne komst aan het bestuur te mogen verwachten, dat de wet voortaan in genoegzaam verzoenenden geest zou uitgevoerd worden, om zoo niet onschadelijk te worden, althans gedeeltelijk haar hatelijk karakter te verliezen.

Ongelukkig moest het vervolg leeren, hoe men zonder den waard had gerekend. Naarmate men zich meer van den dag der ministerieele omvorming verwijderde, werd duidelijker, hoe de wet wellicht met meer zachtheid in den vorm, - met meer huichelarij, zegden de onderwijsvrienden - doch stellig niet met meer gematigdheid zoude uitgevoerd worden. De beslissingen en instructiën van den heer Thonissen, ofschoon min brutaal, waren in den grond even onverzoenlijk als die zijns voorgangers; en eerlang kreeg men de overtuiging, dat de persoonsverandering in het kabinet niet de minste verandering in het stelsel der Regeering had meegebracht. De betamelijker houding en zoetsappiger taal des nieuwen ministers schenen slechts te moeten dienen, om met een schijn van gematigdheid en verzoeningsgezindheid maatregelen te kleuren, waarvan de meesterachtige toon en de driestheid des weggezonden de ware beteekenis al te scherp hadden doen uitkomen.

Aanvankelijk bevreemdde het de Liberalen, en niet het minst hen, die den heer Thonissen meer van nabij kenden. Zij konden niet begrijpen, hoe een vreedzaam en verdraagzaam geleerde, in het onderwijs vergrijsd, op zijne beurt aan het afbreken van het onderwijs wilde meewerken; hoe een staatsman, als letterkundige hooggeacht en als burger om zijne gezonde begrippen van volksontwikkeling en volkswelvaart meer dan eenig ander lid van zijne gezindheid gewaardeerd, na zoovele jaren bezadigdheid, in zijn ouden dag op eens zoozeer veranderd was en, zijn schoon verleden verloochenend, als met opzet de sympathies verspeelde, welke zelfs andersdenkenden tot hiertoe voor hem gekoesterd hadden. Toen verspreidde zich echter een zonderling gerucht. Men beweerde, dat de ontslagen Ministers nog altoos de hand in het spel hadden; dat de heer Jacobs bij voortduring, maar bedektelijk, als Minister van het Openbaar Onderwijs fungeerde en inzonderheid het hooge woord voerde, waar het gold scholen af te schaffen en te desorganiseeren, het in 1879 trouwgebleven personeel te vervolgen, overloopers en kloosterlingen te begunstigen. O, toen bevreemdde niets meer. Men begreep, hoe de dienstman van het episcopaat, door de publieke opinie voor de tweede maal uit het ministerie verwijderd, vooraleer de weergeëischte portefeuille neer te leggen, zorg had gehad zich in het ministerieel hotel eene achterdeur open te houden, ten einde zijne dubbele mislukking met verdubbelde woede op het onderwijs en de onderwijzers te wreken. Men beklaagde den achtenswaardigen man, die zich, wie weet om welke politieke redenen, de rol van medewerker des beuls van het volksonderwijs moest laten

welgevallen, en, om de in zulke voorwaarden twijfelachtige eer eens ministerszetels, gedwongen was de wraakzucht eens razenden ten dienst te staan, met gevaar zijn rechtmatig verkregen roem te bevlekken(*). Dat echter voortaan het werk van haat en wraak, van vernieling en rechtsmiskenning zijn gang zoude gaan, alsof het door den uitslag der verkiezingen van October niet veroordeeld geweest ware, daarvan hield men zich overtuigd, en voorspelde, dat eerlang de verwoestingen op groote schaal en onverbiddelijker dan ooit zouden hernomen worden.

En zoo was het inderdaad. De clericale gemeentebesturen konden ongestoord voortvaren hare scholen te sluiten, om geestelijke aan te nemen, bekwame onderwijzers hunne plaats af te nemen, om die aan onbekwame te geven, Belgen te verongelijken, om vreemden te bevoordeelen, schoolgebouwen en schoolmeubelen aan het officieel onderwijs te ontrooven en het schoolwezen geheel te bederven, maar niet te verdelgen. Weldra moest het den minst klaarziende met schroom voor de toekomst vervullen en hem de treurige overtuiging geven, dat het kwaad, door de wet van 1884 aangericht en verder aan te richten, nog kolossaler zoude wezen dan de ongunstigste vooruitzichten lieten vermoeden, en dat het, moest hetzelfde regiem eenige jaren voortduren, niet in eene halve eeuw zou kunnen hersteld worden.

Het is zeker, dat de Regeering veel deed, om de gemeenten bij het opeenstapelen van zooveel puinhoopen, altoos onder voorwendsel van eerbied voor de *autonomie communale*, aan te moedigen; en dat zij, van haar kant, door het desorganiseeren van het normaalonderwijs, het verlammen en clericaliseeren der inspectie, het verwijderen van voortreffelijke onderwijskrachten en het onzedelijke begunstigen van onbekwamen en van overloopers, die om het nadeel, dat zij gedurende vijf, zes jaar der openbare school hadden berokkend, openlijk beloond werden, niet weinig bijdroeg, om het vernielingswerk te vergemakkelijken. Zonder hare bereidwilligheid ware echter de uitslag niet veel verblijdender geweest. Al hadde de heer Thonissen met de ten onrechte verhoopte gematigdheid kunnen handelen, dan nog waren niet altoos de verderfelijke gevolgen gewijzigd geworden van eene wet, die, gelijk men het niet zonder reden gezegd heeft, nog gevaarlijker is door hetgene zij niet zegt, dan door hetgene zij zegt zelf. Immers, de voornaamste schikkingen zijn zoo trouwloos en sluw berekend, dat, ja, de welmeenendste minister, in zekere gevallen, onmachtig zoude wezen, om de schreeuwendste onrechtvaardigheden en dwaaste buitensporigheden van kwaadwillige gemeentebesturen te beletten. Om het te doen beseffen, zullen wij eenige dier schikkingen onder het oog der lezers brengen, zooals zij in de wet geschreven staan.

(*) Die ongewone ministerieele combinatie kwam herhaalde malen in de drukpers en de wetgevende Kamers ter sprake, en kon, hoezeer het Staatsbestuur tegen de uitgebrachte beschuldigingen protesteerde, niet op voldoende wijze afgeloochend worden.

‘Er is in elke gemeente ten minste eene gemeenteschool, in een geschikt lokaal gevestigd. De gemeente kan een of meer privaatscholen aannemen; in dit geval kan de Koning, na het advies der bestendige deputatie genomen te hebben, de gemeente ontslaan van de verplichting eene gemeenteschool te stichten of te behouden; deze vrijstelling kan niet verleend worden, wanneer twintig huisvaders met kinderen in de schooljaren de stichting of het behouden der school vragen voor het onderwijs hunner kinderen, en indien de bestendige deputatie gunstig advies op hunne vraag uitbrengt.’

Men heeft dit artikel, het eerste en gewichtigste der wet, een meesterstuk van huichelarij genoemd, en het verdient dien naam, gelijk de uitvoering der wet getoond heeft en nog toont. Het vertrouwt het lager onderwijs aan onbekwame handen en ontneemt den Staat, in de meeste gevallen, het recht voor dit onderwijs te zorgen, hem door de Grondwet als een plicht opgelegd. Niet alleen hare bewaar- en adultenscholen, ook hare lagere scholen mogen de gemeenten afschaffen, naar goedvinden. Hoe uitgestrekt eene gemeente zij, hoe groot, hare bevolking en het getal harer wijken of parochiën, wanneer de raad één enkele school sticht of behoudt, is aan de wettelijke voorschriften voldaan. Zoo heeft men in een aanzienlijk getal gemeenten, om de aangenomen scholen beter te kunnen bevoordeelen, al de gemeentescholen gesloten, behalve de vereischte ééne, doch zorg gehad deze laatste in eene afgelegen wijk te kiezen, soms bijna eene mijl van het centrum (de kuip) gelegen, om de kinderen van dit centrum en de andere wijken het bezoeken der éénige school moeilijk te maken en hen te dwingen naar eene der aangenomen scholen te gaan.

Wanneer de gemeente zooveel privaatscholen mag aannemen, als zij wil, zal zij er dikwijls meer *moeten* aannemen dan haar lief is, namelijk, wanneer zij onder clericalen invloed staat. In eene Vlaamsche gemeente met 4 wijken bestonden 4 officieele scholen, maar de pastor van elke wijk had 2 privaatscholen. Nog vóór de wet uitvoerbaar was, waren 3 officieele scholen afgeschaft en 8 privaatscholen aangenomen, wat het onderwijsbudget van fr. 6000 op fr. 16000 bracht. De 8 aangenomen scholen telden te zamen 2 gediplomeerde onderwijzers! Voorbeelden van dien aard zijn geene uitzonderingen.

De waarborg der *twintig* huisvaders voor het stichten of behouden der eenige gemeenteschool is zoomin een, als het advies der bestendige deputatie, in clericale gemeenten. Daar hebben de huisvaders zelden den moed of de vrijheid eene openbare school te vragen, d.i. zich in oppositie te stellen met pastor en bestuur. Wat het advies der deputatie betreft, daar de meeste deputaties clericaal zijn, en het Staatsbestuur van het gevoelen der liberale weinig rekening houdt, kan het wel kwaad doen, doch geen beletten.

Zekere gemeentebesturen gebruiken overigens een probaat middel, om de *twintig* huisvaders te vermijden. Nevens hare gemeenteschool,

maken zij de pastorschool tot eene tweede. Drie maanden later schaffen zij de eerste af, behouden de tweede en er is aan de wet voldaan, zonder dat men noodig hebbe den Koning vrijstelling te vragen. Van de talrijke gemeenten, die geene enkele gemeenteschool meer hebben, krachtens Koninklijke vrijstelling, spreken wij hier natuurlijk niet.

'De lagere gemeentescholen worden bestuurd door de gemeenten. De gemeenteraad bepaalt, volgens de behoeften der lokaliteit, haar getal en dat der onderwijzers. De raad regelt, des noods, al wat de stichting en inrichting der bewaar- en adultenscholen betreft.'

De wet van 1879 gaf aan de Regeering het recht, welk hier aan de gemeenten wordt overgelaten. Dat deze bijna overal in den buiten van haar recht hebben gebruik gemaakt, om bewaar- en adultenscholen, klassen en onderwijzers af te schaffen, was door de opstellers der wet voorzien. Om er zich van te ontmaken, had men, met de onderhavige schikking, niet eens toelating aan de Regeering te vragen, zoomin als voor het aannemen van privaatscholen.

'De arme kinderen ontvangen het onderwijs kosteloos. De gemeente zorgt, tot al degenen, welke geene niet geïnspecteerde privaatscholen bezoeken, het kunnen ontvangen, hetzij in de gemeente-, hetzij in eene aangenomen school.'

De vorige wet eischte, dat het kosteloos onderwijs, aan de behoeftige kinderen gegeven, inderdaad den naam onderwijs verdiende. Voortaan mag men ze weer, als onder de wet van 1842, naar de aangenomen scholen zenden, en welk onderwijs daar maar al te vaak gegeven wordt, hebben wij gezien.

Door *arme* kinderen verstaat men in de uitvoering de *allerarmste*, hen, wier ouders door het armbureel ondersteund worden. Hoe moedwillig kleingeestig plattelandsche gemeentebesturen aan de letter der wet houden, zal men beseffen, wanneer wij zeggen, dat sommige het lager onderwijs, *zelfs tegen betaling*, weigeren aan de weeskinderen, door het armbestuur van groote steden bij hunne ingezetenen geplaatst.

De natuurwetenschappen en de vormleer maken, als gevaarlijk, geen deel meer van het programma. Er is wel verstaan, dat aan zang en gymnastiek, inzonderheid voor meisjes, zoo weinig mogelijk zal gedaan worden. Voor de aangenomen scholen stelt het overige een nog altoos onbereikbaar ideaal daar(*).

'De gemeenten mogen het onderwijs van den godsdienst en de zedeleer aan het hoofd schrijven van het programma van alle of eenige

(*) Lezen, schrijven, rekenen en godsdienst, ziedaar waarbij het onderwijs zich practicaal in verreweg de meeste gemeenten bepaalt. Wel staan de geschiedenis van België, de aardrijkskunde en het teekenen in het programma geschreven, doch zij worden in de aangenomen scholen zelden, en zelfs in de gemeentescholen niet meer altoos onderwezen. Hier ook doet het meesterschap der gemeenten zich gelden, en de Staat en zijne inspectie zijn te zeer ontwapend, om tot naleving der wet te kunnen dwingen.

harer scholen. Dit onderwijs wordt gegeven in het begin of op het einde der klas; de kinderen, wier ouders het vragen, moeten dit onderwijs niet bijwonen.

Wanneer in eene gemeente *twintig* huisvaders met kinderen in de schooljaren vragen, dat hunne kinderen het godsdienstig onderwijs niet bijwonen, kan de Koning, op aanvraag der ouders, de gemeente verplichten voor die kinderen eene of meer bijzondere klassen in te richten.

Indien, ondanks de vraag van *twintig* huisvaders met kinderen in de schooljaren de gemeente weigert het godsdienstig onderwijs in het programma te schrijven of belet, dat dit onderwijs gegeven worde door de bedienaars van den godsdienst of personen door hen gemachtigd, kan het Staatsbestuur, op verzoek der ouders, eene of meer privaatscholen, naar hunne verkiezing aannemen, de voorwaarden vereenigende, om door de gemeente aangenomen te worden.'

De wet van 1879 sprak niet van den godsdienst als vak van het programma, doch liet de bedienaars der eerediensten in een lokaal der school toe, om het godsdienstig onderwijs te geven. De bepaling, dat het ook zal kunnen gegeven worden door personen gemachtigd door de bedienaars van den godsdienst, namelijk de onderwijzers, brengt dezen terug onder het gezag der geestelijkheid, die natuurlijk hun geene machtiging zal verleenen, dan voor zooveel zij hun gedrag en hun onderwijs naar hare voorschriften regelt.

Terwijl de wet *twintig* huisvaders eischt voor het stichten of behouden der eenige gemeenteschool, een getal, dat men moeilijk in menige gemeente vinden kan, verplicht zij de gemeenten, die het godsdienstig onderwijs niet laten geven, dus in de eerste plaats al de groote steden, door het Staatsbestuur aangenomen privaatscholen te bekostigen, zoodra *twintig* huisvaders het verlangen. Het spreekt vanzelf, dat men in die steden gemakkelijker *duizend* zulke huisvaders kan aantreffen, dan twee in eene landelijke gemeente. Waaruit volgt, dat ook hier de wet de geestelijkheid meester maakt van den toestand(*).

Waar de onderwijzer door de geestelijkheid gemachtigd is het godsdienstig onderwijs te geven, wordt het door deze bewaakt. Waar een bedienaar van den godsdienst het geeft, moet de gemeente zorgen, dat hij het ongestoord en met vrucht geven kunne. 't Is eenvoudig de herstelling der geestelijke inspectie, zonder den naam. Immers, zonder daaromtrent iets voor te schrijven, brengt het mede, dat de

(*) Antwerpen, Brussel en voorsteden, Leuven, Charleroy, Verviers en tal van andere steden en groote gemeenten hebben besloten geene bedienaars van den godsdienst in hunne scholen het onderwijs van den godsdienst te laten geven of bewaken. De meeste weigeren zelfs het in het programma te schrijven. Wat zal het Staatsbestuur doen? Privaatscholen op kosten dier gemeenten aannemen, gelijk de wet het toelaat? Tot hiertoe heeft de Regeering nog geene beslissing genomen, zeer waarschijnlijk, dewijl zij voor ziet, dat gemelde steden zich niet zoo licht scholen van kloosterbroeders of -zusters zullen laten opdringen.

bedienaar van den godsdienst en zijn onderwijs moeten geëerbiedigd worden, niet alleen door den onderwijzer en zijne leerlingen, maar, wat meer is, door het gansche onderwijs in al zijne vakken, door de schoolboeken, de schoolwerken, enz. Het eischt, dat de onderwijzer van den godsdienst uitga, om de zedeleer te onderwijzen, die, volgens de geestelijkheid, van den godsdienst onafscheidbaar is.

'De kosten van het lager onderwijs in de gemeentescholen zijn ten laste der gemeente. De Staat en de provincie komen in die kosten, bij middel van toelagen; doch geene gemeente kan dergelijke toelagen ontvangen, voor het lager onderwijs, indien zij niet voor hetzelfde doel eene som besteedt ten minste gelijk aan de opbrengst van 4 additioneele centiemen op de hoofdsom der rechtstreeksche belastingen, en indien zij niet in alle punten de tegenwoordige wet uitvoert.'

Onder het regiem van 1842 moest de gemeente slechts 2 additioneele centiemen opbrengen, en onder dat van 1879 waren de toelagen van den Staat zoo ruim, als de financieele toestand der gemeente het vereischte. Thans, daar het Staatsbudget voor het onderwijs van 5 tot 6 millioen frank (4 millioen voor 't lager onderwijs) verminderd is, heeft de Staat zijne toelagen in dezelfde maat ingekrompen. Het heeft tot uitslag gehad bijna al de landelijke gemeenten letterlijk te ruïneeren. Ten eerste zijn niet weinige gedwongen geworden meer privaatscholen aan te nemen, dan zij konden bekostigen. Daarbij moeten degene, welke officieele scholen afschaften, haar deel (2/[3]) in het wachtgeld der in beschikbaarheid gestelde onderwijzers dragen. Door het inkrimpen der staatstoelagen zijn zelfs de gemeenten, die geene aannemingen deden, verplicht de jaarwedden harer onderwijzers te besnoeien, dikwijls tot het minimum te brengen of wel nieuwe belastingen te heffen, wat niet altoos mogelijk is. Ook zijn de klachten algemeen en klinken dagelijks luider. Vele gemeenten weigeren vlakaf hare begrooting op te maken, dewijl zij geen middel vinden, om de uitgaven met de ontvangsten in evenwicht te krijgen.

Merken wij nog aan, dat het weigeren van toelagen aan de gemeenten, welke de wet niet in alle punten uitvoeren, het eenig middel is, waarover het Staatsbestuur beschikt, om degenen te treffen, welke hare plichten ten aanzien van het lager onderwijs niet naleven. De ondervinding bewijst echter alle dagen, hoe dit middel volstrekt ontoereikend is. De toelagen van den Staat zijn zoo klein geworden, dat menige gemeente er voordeel bij vindt geene te ontvangen en op het odnerwijs zelf uit te sparen door het afschaffen van klassen en scholen, verminderen van jaarwedden en schadeloosstellingen, enz.

'De benoeming, schorsing, beschikbaarstelling bij maatregel van orde, alsmede de afzetting der onderwijzers behooren aan den gemeenteraad. De onderwijzer mag echter niet dan met goedkeuring der bestendige deputatie afgezet worden. De raad en de onderwijzer kunnen in beroep gaan bij den Koning.

Dezelfde regels zijn toepasselijk op de tijdelijke schorsing met berooving van jaarwedde en op de beschikbaarstelling bij maatregel van orde.'

Onder de vorige wetgeving kon de gemeente slechts voor min dan 15 dagen schorsen. De schorsing voor meer dan 15 dagen en de afzetting moesten door den Minister van het Openbaar Onderwijs uitgesproken worden. Thans zijn de onderwijzers geheel in de macht der gemeenten, want wat het advies der deputatie geldt, hebben wij gezien.

'De gemeenteraad bepaalt de jaarwedde der onderwijzers. Zij kan niet beneden fr. 1000 voor de hulponderwijzers en fr. 1200 voor de onderwijzers dalen, de emolumenten (schadeloosstelling en schoolgeld) medegerekend. De onderwijzer heeft daarbij recht op eene woning of eene schadeloosstelling.

De raad mag eenen onderwijzer in beschikbaarheid stellen voor afschaffing van plaats. In dit geval zal de onderwijzer een wachtgeld genieten, waarvan de grondslagen en voorwaarden bij koninklijk besluit zullen bepaald worden. Dit wachtgeld zal niet lager mogen gebracht worden dan de helft der jaarwedde(*). Het wachtgeld zal door den Staat, de provincie en de gemeente gedragen worden.

De jaarwedde der onderwijzers in werkelijken dienst zal niet lager mogen gesteld worden dan hun wachtgeld in geval van afschaffing hunner plaats.'

Het minimum jaarwedde is hetzelfde als onder het vorige regiem, doch de vermeerdering na 10, 15 en 20 jaren dienst bestaat niet meer, zoodat een onderwijzer na 30 jaar dienst slechts op fr. 1200 recht heeft. Het is altoos hetzelfde stelsel: de onderwijzer aan de willekeur der gemeente overgelaten, zonder anderen waarborg dan een schijnbaren tegen die willekeur.

'Art. 8. De gemeenteonderwijzers worden gekozen tusschen de Belgen, door geboorte of naturalisatie, voorzien van diploma's van lageren onderwijzer, die eene officieele of eene geïnspecteerde normaalschool verlaten hebben, na gedurende minstens twee jaar de koersen te hebben gevolgd, of die voorzien zijn van een diploma van het middelbaar onderwijs van tweeden graad; zij mogen ook gekozen worden tusschen hen, die met vrucht een onderwijzersexamen hebben afgelegd voor eene jury, door het Staatsbestuur benoemd.'

Dit artikel schijnt strenger, doch is in den grond minder streng dan de bepalingen der vorige wetgevingen. Geen ongediplomeerd candidaat mag genoemd en koninklijke vrijstellingen van het diploma kunnen niet meer verleend worden; doch het diploma der privaat-normaalscholen en zelfs dat van iemand, die, zonder normaalstudie gedaan te hebben, door eene staatsjury geëxamineerd is, wordt op dezelfde lijn als dat der officieele normaalscholen gesteld, en de gemeente kan

(*) Het minimum wachtgeld is later op fr. 1000 gebracht.

zoo iemand noemen, zonder de toelating van het Staatsbestuur. Wij zullen verder zien welke waarde diploma's hebben, door de privaatnormaalscholen afgeleverd.

Vooral art. 9 is karakteristiek, dewijl het verklaart, hoe het mogelijk was, krachtens de wet, aan zoovele klooster- en parochiescholen, als reeds aangenomen zijn, dit voordeel te verleenen.

'Geene lagere privaatschool kan aangenomen worden, dan mits zich te onderwerpen aan de volgende voorwaarden:

De school moet in een geschikt lokaal gevestigd zijn;

De leden van het onderwijzend personeel moeten, ten minste voor de helft, gediplomeerd zijn of het examen voor eene bijzondere jury hebben afgelegd. Nochtans zal de Minister, bij overgangsmaatregel, gedurende twee jaar na de afkondiging der wet, van die voorwaarde kunnen ontslaan.

Zijn vrijgesteld van het examen degenen, welke vóór de tegenwoordige wet eene gemeenteschool of aangenomen school bestuurd hebben.'

Tot hiertoe zijn weinige of liever geene privaatscholen in het geval geweest, ter oorzake van haar lokaal de aanneming te zien weigeren. Laten de lokalen, de schoolmeubelen, enz. te wenschen, en het gebeurt zeer dikwijls, dan is het genoeg, dat het bestuur der school verbetering belove, om met het Staatsbestuur in regel te zijn. Zijn het lokaal, de schoolmeubelen en leermiddelen al te slecht, dan schaft men eenvoudig eene gemeenteschool af en laat de aangenomen school haar lokaal betrekken.

Gedurende twee jaar wordt noch diploma noch examen van de tweede helft van het personeel der aangenomen school geëischt. In andere woorden: al de privaatscholen, van welk gehalte haar personeel zij, kunnen aangenomen worden, mits dit personeel belove examen af te leggen. Wij weten, wat de meeste geestelijke onderwijzers en onderwijzeressen waren, die vroeger gemeentescholen en aangenomen scholen bestuurden. Toch mogen zij onder de tegenwoordige wet blijven onderwijzen zonder examen. Om een denkbeeld te geven van het personeel der andere privaatscholen, die onder het tegenwoordig regiem kunnen aangenomen worden, zal het volgende toereikend zijn: honderden on derwijzers en onderwijzeressen dier scholen boden zich sedert de wet in uitvoering kwam, voor de bijzondere jury aan, doch op honderd konden soms ternauwernood 5 à 6 het examen afleggen. En nochtans had men het hun zeer gemakkelijk gemaakt. Bij ministerieel besluit van 16 October 1884, het examen regelende, werd bepaald, dat zij, die op 20 September vijf jaar practijk hadden in het privaatonderwijs, door de jury konden ontslagen worden van zekere theoretische proeven, door eene enkele practische te vervangen. Daarbij werd de jury derwijze saamgesteld, dat zij niet streng konde wezen. Het mislukken van zoovelen in zulke gunstige voorwaarden zegt meer dan al het overige, wat het

personeel was, dat in de scholen met God onderwees en thans op kosten der gemeenten in aangenomen scholen voortonderwijzen kan.

Moeten de gemeenteonderwijzers en -onderwijzeressen Belgen zijn, de aangenomen niet. Tevergeefs poogden kamerleden van de linkerzijde voor dezen die voorwaarde in de wet te doen schrijven; de meerderheid wilde er niet van weten. Vandaar, dat de vreemde kloosterlingen dubbel zoo talrijk in de aangenomen scholen zijn als vóór 1879.

'Het getal schooluren mag (in de aangenomen scholen) niet minder zijn dan 20 per week, zonder den tijd aan het onderwijs van Godsdienst en zedeleer besteed mee te rekenen. Zonder de lessen van handwerk, moet het getal schooluren minstens 16 zijn.'

In sommige gemeentescholen zijn de schooluren van 32 tot 34 en meer, zoodat de aangenomen scholen met de helft volstaan. De kantwerkscholen van weleer zullen dus met weinig moeite aan de wet kunnen voldoen.

'De inspectie der gemeente- en aangenomen scholen wordt uitgeoefend door den Staat, doch zij mag zich niet uitstrekken tot den leergang van Godsdienst en zedeleer.'

Wanneer het den onderwijzer of den geestelijke, die godsdienstig onderwijs geeft, belieft politiek in zijne lessen te mengen, andersdenkenden, de Grondwet en de grondwettelijke instellingen aan te randen, gelijk het vóór 1879 in de aangenomen scholen gebeurde, dan heeft de inspectie daarin niets te zien. De organisatie der inspectie blijft voorloopig behouden, doch in de discussie der wet en in ministerieele instructiën werd er herhaaldelijk op gedrukt, dat de inspecteurs aan de gemeenten en de onderwijzers geene bevelen te geven hebben. Zij mogen enkel inspecteeren, ondervragen en verslag doen aan de hoogere overheid. Waar men de rol der staatsinspectie aldus beperkt, verliest zij alle gezag, wordt hare rol in vele gevallen vernederend, en kan zij onmogelijk goed stichten. Hoe de tegenwoordige Regeering er naar streeft de inspecteurs, waar de gelegenheid zich voordoet, door overloopers van 1879 en andere vijanden van het officieel onderwijs te vervangen, hebben wij gezegd.

'De Staat, de provinciën en de gemeenten kunnen normaalscholen openen. De privaatnormaalscholen kunnen, zoomin als de provinciale en de gemeentelijke, toelagen ontvangen, indien zij zich niet onderwerpen aan de inspectie van den Staat.'

Het getal normaalscholen van den Staat blijft onbepaald. Hij is zelfs niet verplicht normaalscholen te hebben; en alles voorspelt, dat hij eerlang geene enkele meer hebben zal. Men heeft begonnen, gelijk wij zagen, met er in eens 9 af te schaffen, en de overige zullen volgen: het is eene quaestie van tijd, meer niet. Er wordt een zeer eenvoudig middel gebezigd, om zachtjes aan tot dien uitslag te komen. Vroeger werden voor elke normaalschool jaarlijks 25 à 30 nieuwe leerlingen aangenomen; men heeft dit getal

voor verscheidene scholen tot 10 à 12 verminderd. Vroeger genoten al de normalisten de staatsbeurs van fr. 200; thans wordt die alleen aan arme leerlingen verleend. Hieruit moet noodzakelijk volgen, dat de staatsnormaalscholen zullen eindigen met heel geene leerlingen meer te hebben. Zij zijn overigens onnoodig geworden, daar de 36 geestelijke normaalgestichten, sedert September 1884 aangenomen en door den Staat, zoowel als door de provinciën en gemeenten meer dan de officieele begunstigd, ruim in al de behoeften voorzien, want zij mogen zooveel diploma's afleveren, als haar belieft(*). Zoodat binnen kort de opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen uitsluitelijk aan de geestelijke overheid zal toevertrouwd zijn. Staatsnormaalscholen zijn te minder noodig, daar van de 1500 onderwijzers en onderwijzeressen, sedert 1879 door de geestelijke privaatgestichten geleverd, de meeste nog niet geplaatst zijn. Voor hunne benoeming in de gemeentescholen is door het laatste artikel der wet gezorgd. Het luidt aldus:

'Zij, die in de tijdruimte tusschen de uitvoering der wet van 1 Juli 1879 en hare afschaffing, na minstens twee jaar studie, een onderwijzers-diploma zullen verkregen hebben in eene privaatnormaalschool, kunnen gemeente-onderwijzers genoemd worden, mits van eene jury, door het Staatsbestuur genoemd, de geldigverklaring (*entérinement*) van dit diploma te hebben bekomen. De jury zal de geldigverklaring mogen afhankelijk maken van een volledigend examen, slaande op zekere vakken, door haar aangewezen. In dit geval zal de gediplomeerde onderwijzer een jaar hebben, om dit examen af te leggen. Hij zal, in afwachting, voorloopig de functiën van gemeenteonderwijzer mogen waarnemen.'

Met die jury op zulke wijze saam te stellen, dat de recipiëndarissen omtrent zeker zijn van den uitslag huns examens, is het niet moeilijk, de voorloopige benoeming telkens in eene definitieve te veranderen.

IX.

'In zake van onderwijs, moet de Staat zijne onthouding (*sa destitution*) voorbereiden,' had de vader der wet van 1884, in tegenspraak met de Grondwet, gedurig in de Kamers herhaald. Hoe uitmuntend zijne wet geschikt was, om dit ideaal te verwezenlijken, zonder dat de Staat zich veel met de zaak hoefde te bemoeien, zoude de uitvoering al verder bewijzen.

Het doel der wet was drieërlei: 1°. Zooveel openbare scholen mogelijk te doen verdwijnen en het onderwijs in de overblijvende te verzwakken; 2°. de geestelijkheid en hare vrienden in staat te stellen op

(*) De organisatie der jury's, gelast met het afnemen der examens, is bij koninklijk besluit aldus geregeld: in de officieele normaalscholen zetelt eene ernstige jury, door de Regeering genoemd; in de aangenomen bestaat de jury uit leden van het onderwijzend personeel. Een inspecteur woont de zittingen bij, doch zonder stem.

ongelukkige onderwijzers, die zich niet met politiek hadden ingelaten, hun politieken wrok te koelen; en 3°. de stichters en beschermers der privaatscholen van dezer onderhoud te ontslaan en de overloopers van 1879, die zich bij de schoolvijanden verdienstelijk gemaakt hadden, op openbare kosten te beloonen. Het afschaffen van officieele, het aannemen van vrije scholen en het verlagen van onderwijzers jaarwedden waren daartoe reeds toereikend geweest, want zij brachten veel van het andere mede. Voor het overige zoude de Regeering, in de handen van het clericalisme, zorgen.

Wat den Minister niet belet had in het verslag, waarbij de wet den Koning ter bekrachtiging werd voorgelegd, stoutmoedig te verklaren: 'De toepassing zal in overeenkomst zijn met de gedachten van gematigdheid, welke ze hebben ingegeven.' Uit de aangehaalde bepalingen heeft men kunnen opmaken, van welken aard de gematigdheid was, die de wet had ingegeven; en uit hetgeen wij van de betoogingen zegden, welke op de bekrachtiging volgden, hoe het land zich geenszins met schoone woorden liet paaien. Het was echter slechts nadat men de toepassing eenige maanden gezien had, dat men zich ten volle rekening konde geven van al het verderfelijke der wapens, door de meerderheid der Kamers, onder voorwendsel van decentralisatie en gemeente-vrijheid, aan lieden bezorgd, die gedurende zes jaar er enkel op bedacht geweest waren, de neutrale school ten val te brengen en thans de macht bezaten ze naar hartelust te verdelgen. Toen ook moesten de vrienden dier school in al hare uitgestrektheid de grove feil leeren kennen, door de scheuring in het Liberalisme begaan. Wat zij eene onmogelijkheid gewaand hadden, was meer dan mogelijkheid, was werkelijkheid geworden. In die weinige maanden hadden wij de vruchten van veeljarig streven zien te gronde gaan, waren wij onder meer dan eene betrekking tot den erbarmelijken toestand teruggekeerd, die tusschen 1830 en 1842 in België heerschte.

Wij zullen aangaande de verwoestingen en de jammerlijke omstandigheden, waarin zij vaak plaats grepen, in geene bijzonderheden meer treden. Wij zullen ons onthouden, de brutaliteit en de wreedheid te schandvlekken, waarmede men te werk ging, om het heerlijke gebouw van 1879 te vernielen, en op zijne puinhoopen iets te vestigen, slechts bij uitzondering den naam onderwijs waardig, om eindelijk zich op hen te wreken, die aan het optrekken van het gebouw hadden deelgenomen. Wij zullen ons vergenoegen de resultaten van de uitvoering der wet na één jaar werkens te doen kennen, volgens de cijfers door de Regeering zelve aan de Kamers meegedeeld. Wij moeten echter doen aanmerken, dat die cijfers, welke slechts tot November 1885 reiken, onvolledig zijn; dat de vernieling voortduurt, en dat sedert zij werden opgegeven, nog tal van scholen zijn gesloten, tal van slachtoffers onder de slagen der afbrekers gevallen. Ook wordt hunne echtheid door velen betwijfeld, die beweren, dat de opgaven beneden de

werkelijkheid zijn, dat men den waren toestand niet durft openbaren. Wat daarvan zij, ziehier wat de Regeering bekent:

Van October 1884 tot 4 November 1885 werden afgeschaft: 2184 officieele scholen, te zamen tellende eene bevolking van 44996 leerlingen.

In diezelfde tijdruimte werden aangenomen 1465 privaatscholen, waarvan 638 bestuurd door kloosterlingen.

Het onderwijzend personeel der 1465 aangenomen scholen bestaat uit 2756 onderwijzers en onderwijzeressen, van welke 1409 kloosterbroeders en -zusters.

Van die kloosterlingen zijn 1071 niet gediplomeerd. De overigen zijn dragers van diploma's, men weet in welke voorwaarden afgeleverd.

Tusschen de onderwijzers en onderwijzeressen der andere aangenomen scholen treft men er 416 aan, die geen het minste diploma bezitten. De gediplomeerden zijn òf overloopers van het officieel onderwijs of leerlingen van geestelijke normaalscholen, dragers van diploma's met evenveel waarde als die der gediplomeerde kloosterlingen.

Het aantal afgedankte gemeente-onderwijzers en onderwijzeressen is niet met juistheid bekend, daar de Regeering alleen degenen opgeeft, welke met een wachtgeld in beschikbaarheid gesteld werden en ten getale zijn van 1047. Dat der afgedankte zonder wachtgeld insgelijks vrij groot zijnde, kunnen wij zonder overdrijving het totaal op 1700 à 1800 brengen. In die cijfers zijn niet begrepen de bestuurders en bestuursters, leeraars en regenten, onderwijzers en onderwijzeressen der afgeschafte normaalscholen.

De jaarwedden van 3316 gemeente-onderwijzers en onderwijzeressen, die in functie gebleven zijn, werden verminderd, soms gelijk wij alreeds gezegd hebben, om de helft en meer, en waar de wet het toeliet tot het minimum gebracht. Het totaal der verminderingen beloopt tot fr. 1,216,870, gemiddeld fr. 289 per jaarwedde.

Zijn die cijfers welsprekend genoeg, om verdere aanmerkingen overbodig te maken, de volgende, welke den financieelen toestand blootleggen, zijn het niet minder.

Men heeft van te groote kosten voor het lager onderwijs, van geldverspilling, onder het vorige regiem, gesproken. Ziehier wat uit de meegedeelde cijfers blijkt:

In 1883 kostte de dienst der lagere scholen fr. 18,609,611, in 1885 fr. 17,911,504; in het laatste jaar, onder de nieuwe wet, dus minder fr. 698,107.

In 1883 kostten de bewaarscholen fr. 2,298,592, in 1885 fr. 1,887,055; minder fr. 401,537.

In 1883 kostten de adultenscholen fr. 1,568,501, in 1885 fr. 1,070,312; minder fr. 498,189.

De gezamenlijke vermindering op de drie soorten van scholen is dus fr. 1,607,833.

Doch, in de onkosten van 1885 zijn niet begrepen de wachtgelden

verschuldigd aan afgedankte onderwijzers, te zamen beloopende tot fr. 1,216,870. Het verschil tusschen 1883 en 1885 daalt dus tot fr. 390,963.

Men ziet hieruit, wat van de beschuldiging van geldverspilling staande blijft, waarmede onder de wet van 1879 geschermd werd. Nog geene fr. 400,000, ziedaar al wat men op het lager onderwijs heeft kunnen uitsparen. En om die betrekkelijk geringe som heeft men eene organisatie, waarop België het recht had zich te verhoovaardigen, door eene vervangen, die ons beneden de andere beschaafde landen plaatst, en waarvan een groot deel geene genoegzame waarborgen aanbiedt, met het vooruitzicht dit deel grooter en grooter te zien worden, tot eindelijk geen andere dan hoogst gebrekkige scholen, althans in de meeste landelijke gemeenten, overblijven.

Het is waar, de Staat, die het onderwijsbudget met 5 à 6 millioen frank verminderde, betaalt thans van 3 tot 4 millioen minder aan toelagen voor het lager onderwijs; doch het verandert de zaak niet, vermits de provinciën en gemeenten die millioenen moeten aanvullen, en de last dus enkel verplaatst is. Men heeft voor 1691 gemeenten berekend, hoeveel zij onder de nieuwe wet meer betalen en is tot den uitslag gekomen, dat de vermeerdering in 1885 alleen tot fr. 2,471,508.94 beloopt. Enkel voor 291 gemeenten van de provincie Brabant beloopt zij tot fr. 653,043.54; en zij zal in de volgende jaren nog aanzienlijker zijn, daar alsdan de gemeenten niet meer kunnen rekenen op de overschotten der vroegere dienstjaren, waarover zij in 1885 beschikten.

Er blijft ons te verklaren, hoe het komt, dat de voorstanders van het nieuwe schoolwezen, zij, die ons van de wet wonderen beloofden, evenmin tevreden zijn; waarom zij, evenals de vrienden van het openbaar onderwijs, als zij, die naar het herstel van den vrede hunkerden, en als de zwaar belaste gemeenten, over den uitslag door die wet geleverd klagen; waarbij het komt, dat de schoolstrijd voortduurt, en overal onrust, bekommering en verbittering blijven heerschen.

Het komt hierbij, dat die voorstanders begrijpen, hoe zij, evenals vroeger, zich bedrogen hebben; hoe de gevolgen hunner wet, evenmin als vroeger, aan hunne verwachting kunnen beantwoorden.

In 1830, toen zij onbeperkte vrijheid van onderwijs in de Grondwet deden schrijven, meenden zij, dat de vrijheid hun opnieuw het monopolie zou verzekerd hebben, welk zij twee eeuwen bezeten hadden; en na weinige jaren zagen de verstandigsten hunner, als bisschop Van Bommel, zich genoodzaakt eene schoolwet te vragen, uit vrees dat zonder deze een groot, wellicht het grootste deel van het lager onderwijs hun zoude ontsnappen.

In 1842, toen de Nothombsche transactie gestemd werd, waren de meesten - wij willen het aannemen, - te goeder trouw; doch het duurde niet lang. Weldra niet meer tevreden met het leeuwenaandeel,

hun door de wet geschonken, werden zij erop bedacht, bij middel van de geestelijke normaalscholen en de aanmatigingen en gezagsmisbruiken der geestelijke inspecteurs, zich van het onderwijs teenemaal meester te maken, om het in zijn voortgang te belemmeren; en het gelukte hun slechts eene beweging in het leven te roepen, die tot de afschaffing der transactionneele wet en het stichten der neutrale school voerde.

In 1879 stelden zij zich ten doel het land tegen die school op te ruien en de uitvoering der wet - eene wet, als later de Fransche geestelijkheid tevergeefs vroeg, - te bemoeilijken; en zij slaagden er enkel in de Kerk hatelijk te maken en vele, zeer vele rechtgeloovigen van de geestelijkheid, ja, wat veel beweenlijker is, van den godsdienst voor lang, zoo niet voor altijd te vervreemden.

In 1884, door het toeval aan het bewind gekomen, hadden zij eene schoone gelegenheid, om iets waarlijk verzoenends en blijvends te stichten. Indien zij, gelijk hun door verstandige vrienden werd geraden, zich hadden bevredigd tot de wet van 1842 terug te keeren en, door de ondervinding geleerd, deze zoodanig hadden gewijzigd, dat alle vrees voor aanmatiging en gezagsmisbruik konde wijken, vele Liberalen hadden wellicht inderdaad erin toegestemd, na de proef van 1879, nogmaals met eene transactie de proef te nemen. Die gelegenheid hebben zij echter verzuimd en aldus opnieuw het bewijs geleverd, hoe zijzelven overtuigd zijn van hunne onmacht, om, in zake van volksonderwijs, aan de eischen van het leven voldoening te verschaffen. In de eerste plaats gehoorzamend aan den wrok, door de mislukking hunner opruiingen tegen de neutrale school gewekt, hebben zij aan eene wet van haat en wraak de voorkeur gegeven, die hun, naar zij waanden, zoude toelaten niet alleen het lager onderwijs naar hun zin te kneden, maar tenzelfden tijde al wie niet met hen had willen heulen, voor zooveel overmoed te straffen. Doch ondanks de reeds aangerichte verwoestingen en die, welke zij hopen nog aan te richten, beginnen zij in te zien, hoe moeilijk het wezen zal het beoogde doel ras genoeg te bereiken. Vandaar hunne ontevredenheid, hun wrevel en de voortduring van den schoolstrijd ook van hun kant; vandaar, dat nog altoos kansel en biechtstoel in dien strijd dienst moeten doen, en in hunne drukpers en in hunne kringen dezelfde aantijgingen tegen de openbare school en de openbare onderwijzers, zelfs tegen de vrije, die hun niet onderworpen zijn, weerklinken.

Het zoude moeilijk anders kunnen wezen.

Zij hielden zich verzekerd, dat na jaren lang verdrukt en vervolgd te zijn geworden, de ouders en onderwijzers blijde zouden geweest zijn zich met hen te verzoenen, opnieuw zich aan hen te onderwerpen; dat zij den verloren invloed op de bevolkingen licht zouden wederwinnen, zelfs zonder hiertoe stappen te moeten aanwenden; en zij ondervinden dagelijks meer, hoe zelfs het aanwenden van stappen verzoening noch onderwerping teweegbrengen.

Zij verwachtten van de uitvoering der wet, dat overal de gemeentebesturen, om de staatstoelagen niet te verliezen, zich zouden gehaast hebben het godsdienstig onderwijs in het programma te schrijven; en zij zien zich ook in die verwachting teleurgesteld, daar groote en kleinere steden weigeren en zelfs de Regeering het recht betwisten haar aangenomen scholen op te dringen.

Zij dachten, dat het godsdienstig onderwijs, waar het in het programma geschreven werd, ernstig zoude gevolgd worden, en bespeuren, hoezeer hunne onchristelijke houding sedert 1879 dit onderwijs heeft geschaad. Het getal ouders, welke verlangen, dat hunne kinderen de catechismuslessen niet bijwonen, reeds zeer aanzienlijk, wordt dagelijks aanzienlijker; en daar, waar de ouders in dit onderwijs toestemmen, wordt het niet altoos ernstig opgenomen of met eerbied bejegend.

Eindelijk, zij vleiden zich met de hoop in een paar jaar al hunne scholen te zien aannemen, al de officieele normaalscholen verdwijnen, al de inspecteurs, die hun een doorn in 't oog waren, afdanken, al de overloopers, wien zij betrekkingen beloofden, beloonen; en hen bevangt de vrees, dat hunne wet niet lang genoeg zal in werking blijven, om die hoop te vervullen, daar de Regeering, trots hare bereidwilligheid, om hunne wenschen in te volgen, verplicht is met omzichtigheid te werk te gaan en zekere voorzorgen in acht te nemen.

Is het zoo gesteld met de voorstanders der wet in 't algemeen, hunne ultra's hebben nog minder reden zich voldaan te toonen en aarzelen niet het in de Kamers te bekennen. Zij achten de wet niet clericaal genoeg en klagen, dat de geestelijke overheid haar invloed niet op het onderwijs kan doen gelden. ‘Onder de wet van 1842 onderzocht zij de schoolboeken en oefende op de scholen toezicht uit, en zoo moet het,’ zeggen zij, ‘opnieuw worden.’

Zoodat ten slotte niemand tevreden is, en wij ons wel degelijk teruggebracht zien tot het tijdperk tusschen 1830 en 1842, toen de Liberalen eindelijk zelven de hand aan het werk moesten slaan, om een gedeelte van het lager onderwijs te redden, en de Katholieken het stemmen eener wet op den duur dringend noodzakelijk oordeelden, om te voorkomen, dat dit gedeelte geheel voor hen verloren ging. De huidige toestand is zelfs min voldoende voor beide gezindheden, want de eersten zijn verplicht scholen te helpen bekostigen, welke geen of gebrekkig en onvaderlandsch onderwijs geven, en de scholen, waar de invloed der anderen geweerd blijft, zijn talrijker dan ooit te voren.

Wat het einde van den strijd moet zijn, die vooral in onze eeuw op het gebied van het volksonderwijs schier in alle landen gevoerd wordt en sedert een tiental jaren in België met zooveel hevigheid woedt, kan alleen voor de kortzichtige lieden een raadsel wezen, die, van de onweerstaanbaarheid des voortgangs van het menschdom geene rekening houdende, in den waan verkeeren, als zoude het volstaan dien te loochenen, om zijne vaart te stuiten. Hoe en wanneer die

strijd zal eindigen, moeten wij aan de toekomst overlaten; omtrent één punt zijn allen in België het eens, namelijk: dat het tegenwoordig schoolregiem niet van langen duur kan wezen, d.i. moet verdwijnen of uitsluitelijk clericaal worden.

Er doen zich twee gebeurlijkheden voor:

Of de vrienden der openbare school zullen, wat tot heden het geval niet is, als vóór 1878 tot de overtuiging komen, dat het volksonderwijs alleen kan gered worden, wanneer zij opnieuw zich in dichtgesloten gelederen scharen, om met vereenigde krachten den vijanden dier school het hoofd te bieden; en alleen dan ook kan men, vooraleer het te laat zij, aan deze verwoestingen perk en paal stellen en tot de neutrale school terugkeeren, die voortaan, dank aan de clericale verdrukkingen en vervolgingen, de eenig mogelijke is geworden.

Of wel de scheuring in den schoot van het Liberalisme zal voortduren en met haar het overgewicht der schoolvijanden en hunne toenemende verwoestingen; en in dit geval wordt de toestand meer dan ooit akelig zorgwekkend, niet alleen voor het Belgische volksonderwijs, maar zelfs voor het Belgisch volksbestaan. Sterker en stouter zullen alsdan die vijanden verder gaan, hunne ultra's voldoening geven en, de *autonomie communale* ten spijt, gansch het lager onderwijs in de handen der Kerk leveren, om ons tot de schoonste dagen van weleer terug te brengen. Daar het evenwel volstrekt onmogelijk is, dat België zich zoo gedrochtelijke geestverstomping, als die der 17de en 18de eeuw op het einde der 19de eeuw late welgevallen, zal hunne straf niet uitblijven. Nieuwe en gevaarlijker woelingen, wanordelijkheden en volksberoerten zullen hun toonen, hoe weinig de Catechismus vermag, waar het geldt weerstand te bieden aan overdreven eischen, in name der democratie door volksopruiers gesteld. Dan zullen zij, te laat, eilaas! begrijpen, welken schromelijken misslag zij begingen met een volksonderwijs te vernietigen, dat alleen tegen den wassenden vloed van het ongezonde socialisme een dam kon opwerpen, door het volk verstandiger over zijne ware belangen te leeren oordeelen. Dan zal het clericalisme gedwongen worden te erkennen, hoe het door zijne politiek van kleingeestig egoïsme en eigenbelang eene beweging verwekt heeft, waarin de onafhankelijkheid van België kan te gronde gaan.

BELGICUS.

Verbaal van de publieke intrede van den Franschen ambassadeur, Marquis de Bonac, te Delft.
A°. 1753.

Als eene bijdrage tot de geschiedenis van het ceremonieel, dat in het midden der 18de eeuw zijn hoogsten bloei of culminatiepunt had bereikt, gelieven de lezers van dit tijdschrift te beschouwen het relaas of verbaal van hetgeen te Delft plaats had, toen de Marquis De Bonac, ambassadeur van het Fransche Hof, vanwege H. Hoog Mogenden daar werd gerecipieerd. Reeds vroeger deed ik opmerken, dat er een noodzakelijk, nauw verband pleegt te bestaan tusschen taal, stijl, bouworde, kleedij, étiquette, ceremonieel enz. in elke periode der geschiedenis van ieder volk en dat, wat ons nu ridicuul, bespottelijk, onmogelijk, dwaas enz. voorkomt, blijkt in de lijst van zijn tijd beschouwd die onbillijke, onjuiste appreciatie niet te verdienen. Een cylindervormige hoed is evenmin sierlijk als een driekantige, driepuntige steek, maar deze paste in zijn tijd bij de overige kleeding evengoed, als gene wordt geacht het hoofd van den volger der hedendaagsche Parijsche mode te versieren. (!) Met eene kleine wijziging is het bekende gezegde: il faut juger les écrits (les usages) d'après leur date, op deze materie ook geheel van toepassing. Ziehier het verhaal(*), gelijk het door den toenmaligen secretaris werd genotuleerd:

'Op Donderdag den 26 April 1753 is door den Heer President Burgemeester van der Goes aan H.E.gr. Achtb. gecommuniceert, dat de Heer Ockkerse, Hofmeester van H. Hoog Mog. de HH. Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, zig dienselven morgen ten huyze van zijn WelEd.(†) hadde vervoegt en aan zijn WelEd. overtuure (ouverture) gedaan van de commissie, waarmeede hij bij de HH. Burgemeesteren was gechargeert en waarvan zig op heeden ter camer van H.E.gr. Achtb. soude acquitteeren, gelijk dan ook den voorn. Hr. Hofmeester, cort daarna, door den camerbewaarder aangedient en

(*) Ten einde niets aan 'de kleur' van het relaas te bederven noch iets van den vorm en de taal, waarin het is vervat, te loor te doen gaan, volg ik de notulen op den voet.

(†) Thans zou men zeggen: ten zijnen huize. In college vergaderd en dan *E. Achtb.,* was de Hr. V.d.G., als Voorzittend Burgemeester en buiten het college, *WelEd.* of gaf zich althans dien titel.

terstont binnengelaten zijnde, aan H.E.gr. Achtb. kennisse heeft gegeven, dat den dag van Maandag, den 30 derselver maand, tot de publique intreede van de Franse Ambassadeur was gepraefigeert (vooraf bepaald) en dat zijn Excellentie ten zelven dage van wegens H.H. Mog. met de gewoone solemniteyten binnen deze stad stond te werden gerecipieert en ten costen van den Landen plegtelijk ter maaltijd zoude werden onthaalt. En voorts H.E.gr. Achtb. in convenable termen tot deze festiviteyt geïnviteert en te gelijk versogt, dat het gebruyk van den Stads Doele ten voorsz. eynde zouden gelieven te accordeeren. Waarop den voorn. Heer door den Hr. President Burgemeester voor de gegeeve communicatie bedankt ende gedaane invitatie is geaccepteert, met bijvoeging, dat H.E.gr. Achtb. niet zouden nalaten van ten spoedigste de vereyste ordres te stellen, ten eynde de Stads Doele tot deze plegtigheyt (voor zooveel H.E.gr. Achtb. was concerneenende) zoude werden geapproprieert, en dat de nodige voorsieningen zouden werden gedaan tot weeringe van alle confusie en disordres. En heeft de Hr. Hofmeester, na eenig verder entretien, H.E.gr. Achtb. voor de gratieuse receptie en audientie bedankt en zig geretireert; hebbende H.E.gr. Achtb. bij deze gelegentheyt goed gevonden, *tot eviteering van het Ceremonieel*, zig te plaatsen bij het vuur(*).

Bij HH. Burgemeesteren vervolgens in overweging genomen zijnde hoedanige precautiën (voorzorgen) zouden behoren te werden in het werk gestelt, zoo tot faciliteeringe (vergemakkelijking) van de avenues (toegangen) by en omtrent de Stads Doelen, als om voor te comen, dat door de menigte van aanschouwers eenige verhinderinge mogt werden toegebragt, en daarop gehoort de consideratiën van den Stads Fabrijcq, is na voorgaande deliberatie goedgevonden en verstaan, dat de palen staande aan de waterkant voor de Stads Doelen zouden werden geamoveert, dat voorts het gedeelte van de Verwersgragt, strekkende langs den Doele, met twee slagtboomen zoude werden afgepaalt; dat meede op de voorplaats van den Doele zouden werden gestelt twee balustrades van houte paalen en planken, zig extendeerende (uitstrekkende) wedersijds van de groote poort tot de binnedeur, latende een bequaame tussenwijdte voor de passagie door het midden van deselve plaats, en dat laastelijk in de camer, gedestineert tot het houden van de maaltijt een houte Balustrade zoude werden gemaakt ter breedte van dezelve camer, met een opening ter wijdte van de deur, ten eynde door dit middel de aanschouwers(†) in een behoor-

(*) Zoodoende werd de lastige quaestie der préséance en in 't algemeen die van de plaatsing der stoelen geécarteerd, waarvan de oplossing, met den besten wil om ieder het zijne te geven, niet altijd zoo gemakkelijk was, daar aan afstand van recht, zich schikken of berusten in de omstandigheden zelfs niet gedacht werd. Het wetboek van 't ceremonieel werd nauwlettender in acht genomen dan met menige keur of ordonnantie het geval placht te zijn.

(†) Die den Franschen marquis wenschten te zien eten en drinken, in navolging van het publiek, dat te Parijs en te Versailles als getuige der maaltgden van Lodewijk den XV werd toegelaten.

lijke distantie van de Tafel zouden blijven geëloigneert (verwijderd). Al hetwelk ook alzoo ten costed van de stad is gedaan maaken.

En is meede nog goedgevonden en verstaan, dat ten dage van de publicque intreede van den Ambassadeur den substituut-schout met de Dienaars van de Justitie, benevens die van Delfland (het gebruyk van de laatstgen. aan den Baillum uyt naam van HH. Burgemeesteren versogt zijnde) des morgens vroegtijds post zouden nemen by en omtrent de Stads Doele, mitsgaders dat een van dezelve soude werden geplaatst by de Lepeltol (Lepelbrug) en een ander by de Roosebrugge, met last omme op de doorvaart van de schuyten en vaartuygen behoorlijke ordre te stellen, ten eynde de passagie van 's Lands jagten niet soude werden gehindert. Zijnde wijders goedgevonden, dat een detachement van de compagnie Invalides, guarnisoen houdende binnen deze stad, bestaande uyt een onderofficier en twaalf man, voor den Doele zoude werden geposteert, hebbende den capiteyn zich daartoe aan H.E.gr. Achtb. aangebooden, gelijk meede geordonneert is, dat de Tambours van de schutterije zig aldaar zouden laten vinden. En is laatstelijk goedgevonden, dat, zoodra H.E.gr. Achtb. zich van het Raadhuys zouden begeeven, het klokkenspel van de Nieuwekerkstoren zoude werden geroert(*).

Op Maandag den 30 April 1753 HH. Burgemeesteren collegialiter ten Raadhuyze vergadert zijnde, wierden H.E.gr. Achtb. omtrent een uure door een Stads Boode, daartoe afgezonden, verwittigt van de aancomste van den Heer Ambassadeur. Waarop H.E.gr. Achtb., geadsisteert met den Pensionaris van Bleiswijk, zich begaven na de Stads Doelen, rijdende stapvoets in twee koetsen, geprecedeert door de vier Stads Bodens en den reysende Bode. Tot vóór de groote Poort van den Doele genadert, wierden H.E.gr. Achtb. aan de koetsen door den Hofmeester van Staat en eenige edellieden van den Ambassadeur gerecipieert en geconduiseert in een antichambre, alwaar zijn Excellentie met de verdere Heeren van zijn gevolg zig was bevindende(†); zijnde aldaar meede present den Heer Hoofdofficier dezer stad, die door den Hofmeester met voorkennisse van HH. Burgemeesteren tot de maaltijd was versogt geworden en zig eenige tijd voor de comste van H.E.gr. Achtb. in den Doele hadde laten vinden.

Nadat H.E.gr. Achtb. binnen getreeden waren, wierd zijn Excellentie door den voorn. Pensionaris, uyt naam van HH. Burgemeesteren met

(*) De bediening of het officie van Stads-Klokkenist werd toen vervuld door Johannes Berghuys, die, ofschoon nog minderjarig, door Burgemeesteren werd aangesteld, na zich met *negentien* mededingers te hebben gemeten, "gelet" - luidens de notulen van 19 Juli 1741 - "op de preuves van bekwaamheyt en ervarentheyt, zoo op het klockenspel als orgel, tot genoegen van H.E.gr. Achtb. en met sonderling applaudissement van de geheele stad" - die den wedstrijd op de klokken grootendeels op de Markt bijwoonde - "door den persoon van Johannes Berghuys publicquelijk gegeven".

(†) Dit herinnert mij eene uitdrukking in *De Rarekiek* der gebr. Spiritus Asper en Lenis, waar de vertooner, uitleg gevende van den Kolossus van Rhodus o.a. zegt, dat in diens kleine pink een kolossale wenteltrap *bevindelijk* was.

een compliment ter materie dienende,(*) over deszelfs behoude arrivement gefeliciteert, 't welk op een gratieuse wijze door den Hr. Ambassadeur wierd beantwoord. Zijn Excellentie benevens H.E.gr. Achtb. een weinig tijd zijnde needer geseeten, begaven zich voorts na de camer, alwaar de maaltijd zoude werden gehouden, werdende zijn Excellentie vóór geleyt door den Hofmeester en immediaat door H.E.gr. Achtb. gevolgt.

Den Heer Ambassadeur zig geplaatst hebbende in een *fauteuil* aan het hoogeynde van de Tafel, voegde zig den Heer Hoofdofficier aan desselfs hogerhand, waarop H.E.gr. Achtb. na rang hunne sitplaatsen namen, terwijl de lage zijde van de Tafel geoccupeert wiert door de Edellieden van den Ambassadeur, en den Hofmeester, als waarneemende de honneurs van de Tafel, zig plaatste regt over zijn Excellentie. Gedurende de maaltijd zijn de gezondheeden, *na ordre der sitplaatsen*, gedronken, zijnde geen Hooge gezondheden ingestelt,(†) nogte eenig *bijzonder* ceremonieel geobserveert.

Na het eyndigen der maaltijt, die omtrent een en een half uur heeft geduurt, keerde den Ambassadeur (geprecedeert en gevolgt als voren) weder na de antichambre en aldaar een quartier uurs vertoeft hebbende, wierd zijn Excellentie door den Hofmeester geïnformeert, dat alles tot desselfs reyse na den Hage in gereedheyd was. Waarop zijn Excellentie van H.E.gr. Achtb. afscheyd heeft genomen en door dezelven is gevalediceert (vaarwel gezegd) en geleyt tot aan het jagt, blijvende H.E.gr. Achtb. aan de watercant staan, totdat het jagt was afgestooken. Waarna H.E.gr. Achtb. na binnen zijn gekeert en een weynig tijt gewagt hebbende totdat de foule van het volk, waarvan de confluentie seer groot was, meerendeels was afgetoogen, zijn H.E.gr. Achtb. in de koetsen getreeden en van den andere gescheyden.

Waarmeede deze plegtigheyt alhier een eynde heeft genomen.'

Met een weinig verbeeldingskracht kan men zich eene voorstelling maken van het uiterlijk en de manieren dergenen, die aan bovengemelde receptie deelnamen. Mij dunkt, ik zie de révérences, buigingen, strijkaadjes, saluades, die de Heeren voor elkander maakten, afgepast en stijf als de geschoren heggen, rechtlijnig als de paden hunner lust-

(*) Eene zoogen. "toepasselijke" aanspraak. Jammer, dat zij niet bewaard is, evenmin als het "gratieuse" antwoord van den Marquis, dat zeker de fine fleur der Fransche complimenten zal hebben bevat. La Bruyère omschreef de *politesse* als: l'attention à faire par nos paroles et les manières que nos antres soient contents de nous et d'eux-mêmes. Dit doel wordt zelden gemist, want weinigen zijn tegen die "flatterie en action" bestand.

(†) Ook al om geen *crime de lèse-cérémoniel* te begaan, waaruit alles, zelfs een *casus belli* of de aanleiding tot een oorlog, zou kunnen geboren worden. De Burgemeesteren, Mr. Hendrik D'acquet, Mr. Cornelis van der Goes, Mr. Jacob van der Lely en Mr. Joan Carel de Roo, Heer van Rosenburg, hadden de politieke en wijze spreuk: *In dubiis abstine*, m.a.w. dat het verstandig is zich in geval van twijfel te outhouden, hier zeer van pas in practijk gebracht. Het "in dubiis libertas" - vrijheid in het twijfelachtige - is van later dagteekening en zou althans op het stuk van étiquette als eene ketterij van de eerste soort hebben gegolden.

hoven, rechthoekig en ‘tirés au cordeau’ als de vijvers, parterres, boulingrins en wat al, dat tot den aanleg der toenmalige buitenplaatsen behoorde. Voegt daarbij de kleeding uit dien tijd, welke uit schilderijen en gravures, bijv. die van Troost, nauwkeurig kan worden gekend, dan is er geene groote inspanning van geest noodig, om zich een vrij juist denkbeeld te vormen van het ook voor ‘het volk’ of ‘de kaerels’ zeer belangwekkend feit der intrede en ontvangst hier ter stede van Monsieur le Marquis de Bonac, ambassadeur extraordinaire de la cour de France auprès des Hauts et Puissants Seigneurs, les États-Généraux des Provinces-Unies des Pays-Bas.

Mr. J. SOUTENDAM.

Moderne mystiek?

In den strijd om God. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van Henri Lou. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Eenigen tijd geleden beval ik iemand ter lezing aan: *Im Kampf um Gott von Henri Lou* - het vorige jaar te Berlijn uitgegeven. Ik voegde erbij: tot heden aan de Nederlandsche vertalingswoede ontsnapt. Later bleek, dat ik mij op dit punt had vergist, want er verscheen bij Van Kampen te Amsterdam een Hollandsche bewerking en wel naar aanleiding van een aanbeveling van Dr. P.H. Hugenholtz Jr.

Ik verheug mij over die vertaling, omdat *In den strijd om God* een merkwaardig boek is, waarvan de lezing en herlezing zeer gewenscht is voor allen, die den grooten geestenstrijd van onze dagen meeleven. Ik herinner mij geen boek in de laatste jaren gelezen te hebben, dat zoo zeer tot nadenken brengt, tot ernst stemt en ons uit het gedruisch der wereld tot onszelf terugvoert.

Die ingenomenheid met het boek sluit niet in, dat ik het als roman voor een volmaakt kunstwerk houd; integendeel, er kunnen verschillende gegronde aanmerkingen worden gemaakt op de samenstelling; er komen ontknoopingen in voor, die m.i. in dit boek niet hooren, die psychologisch onjuist zijn. De aandachtige lezer zal dat zelf ontdekken en ik acht het niet noodig het in bijzonderheden aan te wijzen, omdat er voor zulk een critiek meer ruimte wordt gevorderd, dan wenschelijk is, en ook omdat ik tot de lezing wil opwekken en zelfs den schijn niet aannemen van af te raden.

En waarin bestaat nu het merkwaardige van dezen roman?

Dit blijkt terstond uit den inhoud, waarvan ik echter niet alles mag vertellen, om het genot niet te vergallen van hen, voor wie een roman meer dan de helft van zijn waarde verloren heeft, wanneer zij de zoogenaamde intrige kennen. Er komt namelijk ook hier een liefdesgeschiedenis voor, ook naar naturalistische wijze een onzedelijke verhouding, maar zij treden niet zoo op den voorgrond, als dat gewoonlijk het geval is; er blijft ook bij die verhoudingen iets meer over van het leven dan trouwen en nog eens trouwen.

Men vindt hier - om ter zake te komen - de levensgeschiedenis van een vromen, orthodox opgevoeden predikantszoon, die ongeloovig

wordt - zooals men dat noemt; - hij onttrekt zich echter niet op de gewone manier aan alle verder nadenken, om voortaan den spot te drijven met de kerk en met de predikanten, maar, door hartstochtelijken dorst naar weten en kennen gedreven, wijdt hij zich aan den wetenschappelijken arbeid, wordt hoogleeraar, trekt zich weldra in de eenzaamheid terug, om zijn ervaringen en onderzoekingen mee te deelen. In dezen roman geeft hij zijn levensgeschiedenis, verhaalt onomwonden zijn zedelijke afdwalingen, maar trekt overal en altijd aan door de stoute vlucht van zijn denken.

Tot de merkwaardigheden van dit boek behoort ook, dat de kern wordt weergegeven in enkele korte verzen, - geen rijmelarij in gebonden of ongebonden vorm, maar wezenlijke poëzie.

Zoo b.v. in het gedicht, dat tot opschrift draagt: *Es war ein Gott:*

‘Vor dir liegt manches Götterbild zerbrochen,
Und mancher schöne Glaube ward zum Trug,
Und doch - bewahr' dir der Begeistrung Pochen,
Das ihnen einst so heiss entgegenschlug.
Die höchste Schöpfung deiner Brust verheeren
Kann nie des Zweifels rastlos lauter Ruf,
Denn tausend neue Götter muss gebären
Die Brust, die Einen Gott aus sich erschuf.
Wenn dir Begeisterung die Wange röthet,
Wenn grosses Wollen deine Brust durchglüht
Wenn du dein eignes Höchstes angebetet, -
Es war d e i n Gott vor dem der Geist gekniet.
Und es erschloss in deinen stilisten Stunden
D e i n Himmel sich dem kalt beengten Sinn, -
Trotz, Selbstsucht, Kleinheit waren dir entschwunden,
Du schautest Götter - und du knietest hin.
Was dich im Lebenskampfe stark bezwungen
Erhaben über Zweifel, über Spott,
Womit du tief im Innersten gerungen -
Du weisst und fühlst es wohl: es war d e i n G o t t.’

Ik heb den Duitschen tekst behouden, omdat hij niet moeielijk is te begrijpen en de overigens verdienstelijke vertaling op dit punt zwak is; ik maak er geen verwijt van, want het is zeer moeilijk de kracht van het oorspronkelijke weer te geven.

De overgang van geloof tot ongeloof, of liever gezegd van de orthodoxie tot de moderne richting, geschiedde niet geleidelijk, maar met een schok, - heftig, hartstochtelijk, zooals trouwens de held van den roman in zijn geheele karakter is en waardoor zelfs dat karakter iets abnormaals heeft. Toch kunnen zulke karakters in onzen zoo diep bewogen tijd zeer natuurlijk zijn, bestaan wellicht meer dan wij denken, want van het zieleleven vernemen wij in ons gekunsteld maatschappelijk leven weinig. Henri Lou moet datgene, wat van zijn held - of liever haar held, want achter dat pseudoniem verbergt zich een vrouw en naar men zegt een begaafde jonge Russische vrouw - verhaald

wordt, meerendeels zelf beleefd hebben, daar het anders niet mogelijk is, zoo diep in het zieleleven in te grijpen.

De schok van den overgang wordt door de schrijfster verklaard uit de verkrachting van het denkend element bij de vroegere vroomheid. ‘Ware mijn vroomheid minder overdreven geweest, het nadenken ware vroeger bij mij ontwaakt’, zegt zij, ‘en 't nu zoo kinderlijk gevormde beeld van God zou langzamerhand, bijna onbemerkt, meer geestelijke vormen hebben aangenomen; dit stille zielsproces zou ook bij mij juist zoo hebben plaats gehad als dit bij de meesten het geval is. Maar nu was die kalme, geleidelijke overgang onmogelijk. Er was geen tijdperk in mijn leven, waarin geloof en denken hand in hand gingen, geen tijdperk, wanneer niet het tooneel hunner ontmoeting een oorlogstooneel werd. Werd in den beginne het denken door het gevoel verlamd en buitengesloten, des te krachtiger en gevaarlijker moest zijn eerste optreden worden; als een vijandig, aan het geloof tegenovergesteld element, verhief zich de geest van onderzoek; wat vroeger onderdrukt was, trad nu zelf als onderdrukker op. De beteekenis, die een twijfel voor onze geheele innerlijke ontwikkeling heeft, laat zich alleen bepalen naar de innigheid, waarmee wij het verlorene liefhadden, en de energie, waarmee wij er ons van losrukken. Waar deze beide niet groot zijn, daar kan ook een zich uitstrekkende twijfel niet veel onheil teweeg brengen, want wat niets te maken heeft met ons gevoel, zal ons denken niet lang bezighouden. Waar deze beide echter diep gaan, daar kan ook de geringste twijfel noodlottig en voor altoos beslissend worden.’

Ziedaar een proeve van psychologische ontleding, zooals wij haar, in een roman vooral, niet gewoon zijn aan te treffen. Wanneer men op dit gebied van het werkelijke zieleleven komt, dan is het, geloof ik, niet zoozeer de vraag, waar of onwaar, maar: is hiermee alles gezegd, de geheele ontleding gegeven? Het geestesleven is zoo rijk, zoo verscheiden, dat het zich moeilijk laat brengen onder één of twee gezichtspunten.

Zoo heb ik hier een bedenking tegen de voorstelling, dat de ontwikkeling geheel geleidelijk zou zijn geweest, indien het nadenken vroeger ware ontwaakt. Dit is voor 't minst onvolledig.

De grootheid van den schok is meer het noodzakelijk gevolg van de innigheid, de kracht van het godsdienstig gevoel of bewustzijn. Daar, waar dit gevoel werkelijk bestaat, neemt het den mensch geheel in, vormt den belangrijksten factor in zijn leven, is saamgeweven met de fijnste wortelen van het leven. Vandaar, dat betrekkelijk geringe veranderingen reeds een hevigen schok geven. Daar, waar dit niet het geval is, kan men veilig aannemen, dat het gevoel nooit diep geweest is, dat de godsdienst nooit volkomen ernst is geweest.

In dit opzicht bestaan er algemeen geldende maar daarom desniettemin zeer onjuiste beschouwingen. De mensch is een godsdienstig wezen, zegt men, en men maakt daarmee tevens een afgetrokken wezen,

dat eigenlijk nergens wordt teruggevonden, een algemeenen maatstaf, maar die bij het meten zeer weinig diensten bewijst. De meeste voorwerpen zijn te kort, enkele te lang, als ik mij zoo eens mag uitdrukken.

Om een voorbeeld te nemen: alle menschen zijn muzikaal. Stilzwijgend worden enkele uitzonderingen toegelaten; er zijn menschen, wier gehoor en daarmee ook wier muzikaal gevoel zoo weinig ontwikkeld is, dat het hun onverschillig is, of zij een symphonie van Beethoven hooren of het schuren van trappen. Zulke misdeelden daargelaten, welk een onderscheid is er ook dan nog in de graden van het muzikaal gevoel! Hoe verschillend is niet de indruk, welken dientengevolge een muziekuitvoering uitoefent. De een wordt erdoor in verrukking gebracht, aan zichzelf als ontvoerd, terwijl de ander weinig meer dan een aangenamen, weldadigen indruk ervan ontvangt. Den een trekt de muziek, zoodat zij hem boven alles gaat, voor hem het hoogste genot vertegenwoordigt; de ander beschouwt haar als iets bijkomends, dat hem een voorbijgaanden aangenamen indruk geeft, wanneer hij er toevallig mee in aanraking komt.

Ongeveer op dezelfde wijze is het met den godsdienst, en niets meer onwaar, meer onmenschkundig dan de voorstelling, dat allen dezelfde mate van godsdienstig gevoel hebben.

Daar nu, waar het krachtig is, zal elke wijziging, elke verandering in den vorm den mensch sterk aangrijpen en als gelijkstaan met een onwenteling, welke de teederste banden verscheurt en met veel smart gepaard gaat.

Is het gevoel zwak, zoodat de godsdienst meer een bijkomende zaak is, dan zal ook de verandering geen schok geven en de betrekkelijke mate van onverschilligheid vergrooten. Voor de zwakgevoeligen op het punt van godsdienst - en ik geloof, dat er zoo zeer velen zijn, - zal het verschil van vorm een welkom middel zijn, om zich nog minder met den godsdienst bezig te houden.

Waar de overgang van den eenen vorm tot den anderen gemakkelijk gaat, zonder schok, zonder verscheuring der ziel, is de godsdienst altijd zeer zwak geweest. Indien men wil, kan men hier denken aan de Evangelische gelijkenis van de talenten. Er ligt in die gelijkenis een diepe psychologische waarheid. ‘Wie niet heeft, dien zal ontnomen worden ook wat hij heeft.’

Met deze opmerking hangt ten nauwste samen een andere. Wat gewoonlijk voor godsdienst gehouden wordt, is nog geen godsdienst.

Een zekere som van meeningen, zoo vaag en nevelachtig dikwijls, dat zij dezen naam niet eens kunnen dragen, wordt voor godsdienst uitgegeven. Gaat men die meeningen ontleden, dan blijkt, dat zij, wat den vorm betreft, vastgeknoopt zijn aan zekere van buiten geleerde, half historische, half mythologische voorstellingen; dieper nagespeurd blijken zij een mengsel te zijn van vrees en bijgeloof.

De kerken dragen er voor een goed deel toe bij, dat bijgeloof te

bestendigen; inzonderheid geschiedt dat, waar de rechtzinnigheid tot het kenmerk van den godsdienst wordt gemaakt.

Niets doodender voor den godsdienst dan de zoogenaamde zuiverheid in de leer. Men zou aan de hand van elke kerkgeschiedenis kunnen aantoonen, hoe verderfelijk alle streven naar rechtzinnigheid werkt, in de eerste plaats omdat het ertoe leidt met den uiterlijken schijn van godsdienst zich tevreden te stellen.

Geen geschiedenis is in dat opzicht zoo merkwaardig als die van Israël's profeten. Telkens vernemen wij daar de donderende stem van den boetprediker, die het uiterlijk ritueel veracht en den hoofdnadruk legt op de gezindheid des harten. Zelfs de anders zachtmoedige profeet van Nazareth laat zich door zijn verontwaardiging over de leugen der synagoge, over leer- en vorm-schijnheiligheid verleiden tot een taal zoo heftig, dat men zich verwonderd afvraagt, hoe het mogelijk is, dat dezelfde mond, die de zaligsprekingen gaf, ook het ‘slangen- en adderengebroedsel’ tegenbulderde.

En wat is nu het kenmerk van den wezenlijken godsdienst? Het streven naar een ideaal, de toewijding aan hetgeen voor het hoogste en edelste wordt gehouden. Het is de worsteling van den mensch met zichzelf, met het lot, om datgene te verwezenlijken, wat hij gevoelt, dat het hoogste en heiligste is in den mensch. Het is dezelfde stem, die in de sage spreekt van de worsteling met God en roept: ‘Ik zal U niet laten gaan, tenzij Gij mij zegent.’

Hier geeft het gemoed, het hart, daar het verstand het overwicht. In het eerste geval is het de ware humaniteit, welke het ideaal samenvat, een ideaal, dat reeds door Jesaja zoo schoon werd weergegeven in de schildering van den ‘Knecht Gods’, het ideaal, dat zoo prachtig is uitgewerkt in 1 Cor. 13, de hymne der liefde.

Voert het verstand meer den boventoon, dan ligt de zwaartekracht in het zoeken van een geloofsovertuiging, niet van buiten geleerd, zooals dat in de kerken veelal het geval is, maar de vrucht van onderzoek en nadenken. De mensch, worstelend met zijn ideaal, is het verhevenst schouwspel, dat er denkbaar is.

Wat *In den strijd om God* dienaangaande gezegd wordt, behoort tot de schoonste bladzijden van het boek. De schrijver van deze levenservaringen is in een gesprek verdiept met zijn broeder Rudolf en zegt tot hem: ‘En toch juist door den godsdienst kunt gij leeren wat ik meen; bij allen levensafkeer de echte levensliefde, het groote heldhaftige verduren van het leven ter wille van de verwezenlijking van een ideaal.

Naarmate de mensch zich weet te vereenzelvigen met zijn ideaal en in dit ideaal zich een hemel ziet ontsluiten, dien de wereld hem noch schenken noch ontrooven kan, waarin hij elk oogenblik van zijn leven kan rusten en gelukkig zijn, - naar diezelfde mate zal hij zich aan dat leven verbonden gevoelen. De geestdrift, die hem één maakt met zijn ideaal, is slechts een machtige drijfveer om dit

ideaal in het leven buiten hem te verwezenlijken en zijn stempel daarop af te drukken.

De bloote egoïst, wiens hoogste doel zijn eigen genot is, mist die inwendige eenheid met zijn doel; hij is van de genade van het wisselend oogenblik afhankelijk, dat hem telkens in een andere richting dwingt. Zelfs al heeft hij de vervulling van zijn wenschen bereikt, dan bestaat die slechts in het ten volle smaken van een genot, dat, eens gesmaakt, weer honger of walging achterlaat.

Voor den scheppenden kunstenaar is zijn werk, ondanks alle moeite, die zijn weerspannige stof hem kost, een voortdurend rusten in het hem voorzwevende ideaal, dat hem dringt zijn goddelijk schoone trekken te beeldhouwen, te schilderen, te dichten.

En zoo vereischt ook de innigste levensvreugde van den godsdienstigen mensch, dat zijn hoogste droom een krachtig ingrijpen in het werkelijke leven zij, tegelijk met een ernstig inkeeren tot zichzelf en tot het hoogste en beste, dat in hem is. De scheppende droom, dien zulk een mensch in zich omdraagt, wil leven ontvangen, wil, zij het ook onder duizend smarten geboren worden, en het is dit verlangen, dat den mensch aan het leven ketent met de heiligste banden - met de banden der moeder, die in haar bitterste lijden niet sterven, niet heengaan wil, voordat zij aan het kind, dat zij onder het hart droeg, het leven heeft geschonken.'

Aan het eind van dit gesprek vindt men weder een gedicht, zooals wij boven opmerkten, de kern of ook wel de samenvatting van de levensbeschouwing. Het is getiteld: *Lebensgebet.*

'Gewiss so liebt ein Freund den Freund,
Wie ich dich liebe, räthselvolles Leben,
Ob ich in dir gejauchzt, geweint,
Ob du mir Leid, ob du mir Lust gegeben!
Ich liebe dich mit deinem Glück und Harme,
Und wenn du mich vernichten musst,
Entreisse ich mich schmerzvoll deinem Arme
Gleich wie ein Freund von Freundesbrust.

Mit ganzer Kraft umfass' ich dich!
Lass deine Flammen meinen Geist entzünden
Und in der Gluth des Kampfes mich
Die Räthsellösung deines Wesens finden;
Jahrtausende zu leben und zu denken
Schliess mich in deine Arme ein, -
Hast du kein Glück mehr übrig mir zu schenken,
- Wohlan, - noch hast du deine Pein.'

Schoon elders in een ander verband opgenomen, past hier evenzeer, wellicht nog beter, de hymne aan de smart, regelen van de stoutste levenspoëzie.

‘Wer kann dich fliehn, den du ergriffen hast,
Wenn du das dunkle Auge auf ihn richtest?
Ich will nicht flüchten, wenn du mich erfasst,
- Ich glaube nimmer, daas du nur vernichtest.
Ich weiss, durch jedes Leben musst du gehn.
Und nichts bleibt unberührt von dir auf Erden,
Das Leben o h n e dich - es wäre schön.
Und doch - du bist es werth, gelebt zu werden.
Gewiss, du bist nicht ein Gespenst der Nacht,
Du kommst, den Geist an seine Kraft zu mahnen,
Der Kampf ist 's, der die Grössten gross gemacht,
- Der Kampf um 's Ziel, auf unwegsamen Bahnen.
Und drum, kannst du mir nur für Glück und Lust
Das Eine, Schmerz: die echte Grösse geben,
Dann komm, und lass uns ringen, Brust an Brust,
Dann komm, und sei es auch um Tod und Leben,
Dann greife in des Herzens tiefsten Raum.
Und wühle in dem Innersten des Lebens,
Nimm hin der Täuschung und des Glückes Traum,
Nimm, was nicht werth war unbegrenzten Strebens.
Des Menschen letzter Sieger bleibst du nicht,
Ob er auch deinem Schlag die Brust entblösse
Ob er im Tode auch zusammenbricht, -
- - Du bist der Socket für die Geistesgrösse -.’

Nieuw is deze opvatting der smart niet. Men vindt haar reeds bij Israël's profeten en zij, die met Israël's geschiedenis bekend zijn, weten, dat zij ontstaan is in de Babylonische ballingschap.

Vroeger werd het leed beschouwd als een straf voor de zonde en vandaar, dat Job's vrienden niet te overtuigen waren, dat het ongeluk niet het gevolg behoefde te zijn van misdaad, hetzij open, hetzij verborgen; vandaar, dat Job ten slotte in zijn eer hersteld wordt en gerechtvaardigd door een nog grootere mate van geluk, dan hij vroeger bezat.

Het bitter lijden in de ballingschap van Israël's vroomsten bracht vanzelf tot een andere overtuiging; de smart werd een opvoedings-, een louteringsmiddel; de mensch is als het goud- en zilvererts, dat in den smeltkroes der beproeving moet worden geworpen.

Ook in het Christendom beslaat deze opvatting der smart een ruime plaats; zij hechtte zich aan de geschiedenis van het kruis en gaf aanleiding tot tal van zinnebeeldige uitdrukkingen, aan die geschiedenis ontleend.

Toch was die opvatting in de practijk meer een middel tot troost of berusting, dan dat zij opwekte tot levensmoed, bezielde tot levensworsteling. Maar dat kan het Christendom niet helpen; dat ligt aan de egoistische, kleine, ziellooze opvatting van zijn belijders.

Trouwens, zulk een verhevene opvatting der smart, zulk een diep doordringen in het leven kan men alleen verwachten bij krachtige karakters, en dezulke vindt en vond men nooit algemeen. Ook hier blijkt

weer de fout, om een soort van algemeene menschenmaat te nemen, die op allen wordt aangelegd, wat een groote begripsverwarring geeft. De bladeren der boomen zijn zeer verschillend in grootte, in kracht, in ontwikkeling, en met de menschen is het evenzeer het geval.

Wanneer men de opvatting der smart bij Henri Lou leest, dan zal door sommigen de opmerking gemaakt worden, dat de overeenkomst met het Christendom slechts schijnbaar is, vooral wanneer men haar neemt in verband met zijn godsbegrip.

Zeker is er niets te bespeuren van wat men tegenwoordig positief-Christelijk noemt. Maar - men houde in het oog, dat het hier aankomt op het wezen, minder op den vorm van de zaak. De groote vraag is, of de godsdienst het vermogen bezit, den mensch te verheffen, te veredelen, diepte te brengen in het leven. Bezitten de oude vormen die kracht, laat iemand dan dien vorm huldigen; niemand heeft het recht met dien vorm den spot te drijven. Het behoort juist tot het eigenaardige van: *In den strijd om God*, dat overal met eerbied van de andere vormen van den godsdienst wordt gesproken, en met de verandering van kleed niet tevens de zaak wordt verworpen.

Er zijn in onzen tijd duizenden en nog eens duizenden, die in den ouden vorm zich niet meer tehuis gevoelen; die vorm spreekt niet meer tot hen, bezielt niet meer. Gold het met den ouden vorm: *to be or not to be,* - welnu, dan zijn zij voor den godsdienst of is de godsdienst voor hen verloren, en wat er van het godsdienstig gevoel nog is overgebleven, verstikt langzamerhand, zooals elk hooger gevoel verdwijnt, wanneer het òf oorspronkelijk niet buitengewoon krachtig is, òf indien het niet geleid en ontwikkeld wordt.

Een der vreemdste verschijnsels van onzen tijd is dan ook, dat de zoogenaamde geloovigen geen anderen vorm van godsdienst willen erkennen dan dien, welke hun goeddunkt. Redelijkerwijs zou men verwachten, dat de ‘geloovigen’ vooral in onzen materialistischen tijd zich verheugden tot zekere hoogte over elke poging, welke strekt, om de zoogenaamde ongeloovigen aan de gewone sleur van het dagelijksch leven te onttrekken en hun het *Excelsior* voor te houden. In plaats daarvan wordt de spot gedreven met de worsteling om het ideaal en waar het geldt de Modernen te weren, heiligt het doel de middelen.

Waar de rechtzinnigheid zulke wegen bewandelt, levert zij het bewijs, dat zij ziek is, dat zij rust op een ongezonden grondslag.

Hoe dwaas dit echter ook zij, men moet er zich eigenlijk niet over verwonderen; de geschiedenis is vol van die geloofsontaardingen, waarvan men de uitersten terugvindt in de krankzinnigenhuizen. Wie de bijzonderheden wil nagaan, leze Ideler's *Geschiedenis van den godsdienstigen waanzin.*

Zoo de mensch, zoo zijn God; m.a.w. de voorstelling van God wordt uit den mensch geboren en de wording Gods in den mensch is de beste geestelijke krachtmeting. Het komt mij voor, dat Henri

Lou, zonder dat bekende gezegde te herhalen, den weg gewezen heeft voor het moderne godsbegrip; in dezen romantischen vorm zal zulk een ontleding meer algemeen de aandacht trekken, dan wanneer deze waarheid werd meegedeeld in den vorm van een wijsgeerig stelsel.

'De vraag is niet langer', zegt zij, 'theoretische gronden voor het godsdienstig gevoel te vinden, maar de eigenaardige levenswaarheid daaruit over te nemen. Als jongeling vroeg ik mij af, waaraan onze wereldbeschouwing ooit een idealen factor zou kunnen ontleenen. Geen nadenken heeft mij dien geopenbaard, - een l e v e n is noodig geweest om hem vrijmachtig en zelfstandig uit het diepst van mijn eigen persoonlijkheid te doen geboren worden. Niet meer het geloof kan de vlam der bezieling in ons wekken; zij wordt - als een vonk door wrijving ontstaan - door den worstelstrijd des levens in ons ontstoken: zij is een strijdensresultaat. Voor de geringste uiting van idealisme in een vrijdenker is meer geestdrift noodig dan in vroeger eeuwen voor een groote, idealistische daad.'

'Misschien echter', vroeg Rudolf, 'zou die geestdrift het eerst weer kunnen ontwaken door het gevoel van piëteit voor de oude, verlorene, maar nog steeds beminde idealen.'

'Nooit', luidde het antwoord. 'Deze piëteit zou sentimenteele weekhartigheid voortbrengen, niet den heldenzin, dien onze kinderen als vrijdenkers op godsdienstig gebied zullen behoeven. Zijn wij niet instaat ons van de idealen los te maken, wier ijdelheid door ons verstand is erkend, zoo is dit even dikwijls een gevolg van de zwakheid als van de macht van ons gevoel. Neen, laten wij liever trachten onze kinderen den moed en het geloof in te boezemen, die met Prometheuskracht aan het leven een eigen ideaal weten te ontworstelen; alleen op die wijze kan het woord G o d meer dan een ijdel, afgedaan begrip voor hen zijn, kan het de naam worden, die zich in de grootste oogenblikken des levens aan hun lippen ontwringt. Het Godsbegrip moet hun niet enkel een overwonnen hypothese, neen, het moet de diepste, practische waarheid van hun eigen leven worden. En tot dit doel moeten wij hun geest met al het grootste en hoogste, dat godsdienstige geesten hebben geschapen, bekend maken, - niet om hen aan de gevolgtrekkingen van het denken te onttrekken, maar om door allen tweestrijd heen, weer de innerlijke harmonie, weer het g r o o t e , het e c h t e k a r a k t e r te hervinden.

Wij kunnen ons van elk gevoel van eerbied en van alle geheiligde banden losmaken, er is geen God, die ze ons zou kunnen opdringen, - maar dat wat wij zelf hebben gedacht en gewild en als 't ware tot God over ons gemaakt door het uit eigen vrije beweging als ons hoogste te aanvaarden, aan de verplichtingen die het ons oplegt, kunnen wij ons niet onttrekken; ook niet als het zware offers van ons verlangt, - wij kunnen niet of wij moeten ons zelf te niet doen.'

Het merkwaardige dagboek eindigt met de volgende belijdenis van

den kluizenaar geworden strijder: ‘Hoe banger en ernstiger de mensch strijd voert in den worstelkamp des levens, des te krachtiger worstelt zijn geest zich vrij tot zelfbewustheid en zelfoverwinning; des te meer vormt zich het leven door zijn geweldige slingeringen en wisselingen en scheuringen heen tot een opgaan van God tot God.’

Er zijn verschillende andere punten uit den grooten geestenstrijd van onzen tijd, welke in dit boek besproken worden en aanleiding zouden kunnen geven tot een nadere gedachtenwisseling. Zoo zeldzaam rijk is deze roman, dat men een reeks van verhevene gedachten eruit zou kunnen samenlezen, om te dienen voor dagteksten. De groote verdienste is dan ook, dat het boek telkens opwekt tot nadenken en daarom juist zulk een uitstekenden invloed uitoefent.

Straks sprak ik van de gebreken in de samenstelling. Ook in een ander opzicht ontdekt men een groote schaduwzijde. Hoe diep het leven ook nagespeurd wordt, blijft één zijde daarvan den schrijver zoo goed als vreemd, het geheim namelijk der humaniteit, de zegen van de werkzame liefde, welke de grootste kracht was van het oorspronkelijke Christendom.

Die eenzijdigheid ligt echter in onzen tijd; zoowel bij de ‘geloovigen’ als bij de ‘ongeloovigen’ wordt de nadruk gelegd op de verstandelijke zijde, op de theoretische opvatting. Hier noemt men dat wijsbegeerte, daar leer.

Henri Lou heeft echter dit voor, dat zij de practische verwezenlijking van de wijsbegeerte in het leven aantoont. Dat de godsdienst tegenwoordig zoowel in zijn ouden vorm - dien der rechtzinnigheid - als in zijn nieuwen vorm - dien der moderne richting - zoo weinig invloed uitoefent, schrijf ik juist toe aan het ontbreken van de practische verwezenlijking.

Indien de godsdienst ons niet brengt tot een hoogere opvatting van het leven en als gevolg daarvan tot een hervorming van ons leven, zoodat uit de geheele inrichting van ons leven in huisgezin en maatschappij blijkt, dat wij idealen hebben en wij worstelen, om deze tot een werkelijkheid te maken, heeft de godsdienst weinig waarde en is er geen reden, om den godsdienst zoo hoog te verheffen.

Werkt de kerk alleen als assurantiepremie voor de eeuwigheid, dan zal zij zeker zich nog in een lang en bloeiend bestaan kunnen verheugen, want zij is in dat geval een speculatie op vrees en bijgeloof, welke bij gebrek aan hoogere geestelijke ontwikkeling ten allen tijde welig tierden. Zulk een kerk moet echter de sympathie verliezen van het denkend deel der menschen en verdient ook niet die sympathie. De heeren van het echte zuivere geloof schijnen echter niet te begrijpen, dat zij met de kerkelijke beroering, met hun onderlinge hatelijkheden, gekleed in Christelijk-historische termen, den godsdienst meer kwaad doen dan Moleschot met zijn materialisme; zij boezemen walging en weerzin in.

Jezus joeg de wisselaars den tempel uit en tegenwoordig oefenen de geloovigen zich in paneelzagen, omdat de kerk zonder wisselruiterij niet bestaan kan.

Neemt men in aanmerking, dat de moderne richting een groote, te groote geestelijke omwenteling beoogde, welke, in den aanvang altijd slecht begrepen, bij de behoudende geaardheid der menschen steeds op weinig aanhangers kan bogen, dan heeft zij reden, om tevreden te zijn met het verkregen succes.

En toch zou haar invloed veel grooter en zeker dieper geweest zijn, indien deze richting van het begin af en meer algemeen van meer ernst getuigd had. Veelal was zij van negatieven aard en verstonden de leiders wel af te breken, maar niet op te bouwen.

De moderne richting vervreemdde velen onder het volk van zich, omdat zij slechts tot resultaat scheen te hebben, wat luchtiger over het leven te denken, en de frivoliteit van velen harer aanhangers dreef menige kleine, zwakke ziel in de armen der orthodoxie.

De levensidealen worden meer gepropageerd door leven dan door leer en elk waarachtig ernstig leven, elke wezenlijke toewijding aan de hoogere belangen der menschheid straalt af, verspreidt een licht, dat anderen verwarmt en tot nieuw leven opwekt. Het ware geloofsleven wordt geschreven door daden, niet door letters.

De godsdienst vertegenwoordigt nog altijd het verhevenste idealisme in het menschelijk leven. De godsdienst sluit in zich de ware aristocratie des geestes. Evenals bij de kunst kan de godsdienst zich openbaren in verschillende vormen, oude en nieuwe, maar op geen enkel gebied wordt zoo gespeeld met den schijn. Wanneer men hier het algemeen stemrecht invoert, om de zoogenaamde meerderheid over de idealen te laten beslissen, daar zich beroept op het bewustzijn des volks - en welk volk - als de drager van de hoogere ideeën, dan levert men daarmee het bewijs, dat men van de heiligheid van den godsdienst niet het flauwste begrip heeft, en moet ook hier gelden: zij spelen het spel des levens, zonder de regelen te kennen.

Godsdienst is geen gemeengoed evenmin als de kunst, althans in hoogeren zin; hij kan slechts evenals de kunst, in enkele bevoorrechte individuen krachtig zich vertoonend, op anderen afstralen, anderen verlichten en verwarmen, tot zekere hoogte tot vereering en navolging opwekken.

Waar de levensatmosfeer laag is, de uitzichten des levens kort, de levenstoon plat, daar kan de godsdienst geen wortel schieten en de kerk met haar vormen en phrasen vervult daar de treurige roeping, het heilige gemeen te maken. De grens van den godsdienst behoort getrokken te worden door het leven, niet door de leer.

K.

Oorspronkelijke romans.

Romantische werken van mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint. Deel 1-5. (Graaf Pepoli; De Engelschen te Rome, - Almagro, - De echtgenooten van Turijn; De Prinses Orsini, - Diana; Het huis Lauernesse; De graaf van Devonshire, enz.) - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
De laatste der Arkels. Historische roman door J. Huf van Buren; twee deelen. - Haarlem, H.D. eenk Willink.
De laatste der Bourgondiërs in Gent en Brugge (1477-1481), door Betsy Perk. - Haarlem, C.G. Vonk.
Hermelijn, door Melati van Java; twee deelen. - Schiedam, H.A.M. Roelants.
Odilia, door A.C. van Meijendal; twee deelen (Guldenseditie N^{os} 158 en 159). - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
Galathea, door Catharina Alberdingk Thijm. - Schiedam, H.A.M. Roelants.
De Woestenborg, door Louise Stratenus. - Haarlem, C.G. Vonk.
Meta, door Wilhelmina Brink. - Arnhem, J. Rinkes Jr.
Listige lussen, door Luctor. - 's-Gravenhage, W.C. Tengeler.
Fantasie en historie, door J. Van der Veen Az. (Guldens-editie, N^{o}. 160). - 's-Gravenhage, Charles Ewings.

Het gebeurt niet dikwijls, dat in dit viermaandelijksch overzicht eene serie van zeven historische romans te vermelden zijn, want dit genre wordt op het oogenblik door het opkomend geslacht van Nederlandsche letterkundigen weinig geacht. Met den hedendaagschen karakterroman, vooral wanneer die niet te breed opgevat of te diep uitgewerkt wordt, zijn gemakkelijker zegepralen te winnen dan met de historische kunst, die evenveel menschenkennis en psychologische wetenschap vordert als de moderne karakterontleding, maar daarenboven den nauwgezetten schrijver tot eene uitgebreide, moeielijke en droge voorstudie dwingt en zijne phantasie onder de wet stelt van een historisch inzicht in den behandelden tijd, dat niet dan met inspanning verkregen wordt. En toch komt het ons voor, dat deze studie den schrijver ten volle loont en het gunstig onthaal, dat het lezend publiek nog altoos aan den historischen roman bereidt, niet slechts als een bewijs van goeden smaak te roemen, maar vooral als eene aanmoediging en bekroning van den arbeid te waardeeren is. Dat die belangstelling van het lezend publiek in dezen betrekkelijk hoogen kunstvorm van den letterkundigen roman nog altoos bestaat, en dat daarbij de goede letter vruchten den ouden roem nog steeds blijven handhaven, daarvoor spreken de vijf boekdeelen, die heden in de eerste plaats vermeld worden, de eerste vijf der thans voor het eerst uitgegeven volledige romantische werken van mevrouw Bosboom-Toussaint.

Toen de heer Ewings eenige maanden geleden zijn voornemen aankondigde, om deze uitgave te ondernemen, zullen velen met ons daarin een groot waagstuk gezien hebben. Menigeen zal van oordeel zijn geweest, dat er van mevrouw Bosboom's werken, al bestond er nog geen algemeene volledige verzamelingseditie van in een enkel formaat, reeds uitgaven en drukken genoeg waren, ja, misschien gemeend hebben, dat deze romans, en vooral de oudere, de zuiver historische, welke al bijna eene halve eeuw oud zijn, op het tegenwoordig geslacht niet meer dien indruk konden maken, dien zij bij hun eerste verschijnen hebben gemaakt. In onzen tijd van spoed en overhaasting mist men de gelegenheid, om oude bekenden, ook op letterkundig gebied, geregeld te blijven aanhouden, zoodat men van deze literatuur van een afgesloten tijdvak dikwijls niet veel meer dan eene herinnering, eene onwisse schoon gunstige herinnering behouden had, die echter geen zekerheid gaf, dat eene hernieuwde kennismaking, met de veranderingen, welke vijftig jaren in omstandigheden en opvattingen hebben teweeggebracht, even gunstig zou zijn.

Wie in dit opzicht getwijfeld mochten hebben, zijn door den aanvankelijken uitslag van den Herculesarbeid dezer nieuwe uitgave - het woord is van mevrouw Bosboom zelve - op schitterende wijze gelogenstraft. Aan de tot dusver verschenen deelen viel eene warme ontvangst te beurt, die de verwachting overtroffen heeft; daardoor is het bewijs geleverd, dat het romantisch werk van de gevierde schrijfster in de oogen van het Nederlandsch publiek van onzen tijd noch het belang noch de waarde verloren heeft, die het ontleent aan zijn echt nationaal karakter. Want de grootste lof, die aan mevrouw Bosboom kan gegeven worden, is wel deze, dat zij zich niet heeft vastgeklampt aan eene beweging of aan een inzicht van den dag, maar steeds geschreven in dien ernstigen grondtoon, dien de Nederlandsche kunst overal, waar zij niet tot een ander uiterste overslaat, vertoont. Vandaar die frischheid en actualiteit, die den lezer ook thans nog uit de bladzijden van *Graaf Pepoli* en *Het huis Lauernesse* te gemoet komt; want, schoon gestoken in het passend en historisch juist gewaad van hun ouden tijd, leven de krachtige figuren een leven mede, dat nog altoos het onze is en waarvan zelfs de vormen nog maar al te vaak in onze dagen met luttele wijzigingen worden aangetroffen.

Zonder in herhalingen te vervallen van wat door anderen goed en juist, en dikwijls, - zooals uit den langen tijd van werkzaamheid, dezer schrijfster gegund, natuurlijk voortvloeit - gezegd is, kan men in geen critiek van de werken van mevrouw Bosboom treden; daartoe zou trouwens meer ruimte gevorderd worden, dan in deze overzichten kan beschikbaar zijn. Kondigen wij hier deze eerste vijf deelen van de groote verzameling aan, dan doen wij het, om de hernieuwde kennismaking met de twee meesterstukken, *Graaf Pepoli* en *Het huis*

Lauernesse, aan elk beschaafd romanlezer aan te raden en een geschikt uitgangspunt te vinden voor de bespreking van een anderen historischen roman, die onder de heden te behandelen werken mede eene eereplaats verdient.

Wij bedoelen den historischen roman van Huf van Buren, *De laatste der Arkels*, waarin de grootheid en val van heer Jan XIII van Arkel en zijn huis worden geschilderd. Huf van Buren is geen onbekend man op letterkundig gebied; zijn *Kroon van Gelderland* en *De mannen van Sint Maarten* hebben hem eene eereplaats onder de weinige beoefenaars der historische letterkunde in Nederland verschaft, en met dezen nieuwen roman handhaaft hij die eereplaats ten volle. Recht levendig schetst hij ons den bewogen tijd af, die den overgang der heerschappij over Holland en Zeeland uit het Beiersche in het Bourgondische huis voorafging, een tijd van tweespalt, wantrouwen en verraad, met aanhoudende oorlogen en veeten tusschen groote en kleine potentaten en een achtergrond van kuiperij en diplomatie, zoo listig en doeltreffend, als ze zich in latere eeuwen ooit konden voordoen. Daarin vinden wij den gestrengen en op alle manieren op uitbreiding van gebied zinnenden graaf Willem VI van Holland; diens broeder, den slimmen en berekenenden bisschop-elect van Luik, Jan van Beieren, dien zijne gestrengheid jegens de overwonnen opstandelingen zijner bisschopsstad den beteekenisvollen naam van Jan zonder genade deed verwerven; den besluiteloozen eigenbelangzoeker Hertog Reinoud van Gelder, die beurtelings ieders vriend en vijand was, en een aantal edelen en grooten, fiere dragers van trotsche Nederlandsche namen, den kamp des levens strijdende, bezield door dezelfde neigingen, bestuurd door dezelfde hartstochten als onze minder ridderlijke doch oppervlakkig iets meer beschaafde tijdgenooten. En de middengroep van dit kleurrijk en levendig tafereel, met zijne menschen van vleesch en bloed, vormt het huis van Arkel, dat de schrijver ons eerst doet zien ten toppunt zijner grootheid en macht, tijdens het hoofd, de genoemde heer Jan XIII, als stadhouder de rechterhand was van den zwakken, afgeleefden graaf Albrecht van Holland, om vervolgens den teruggang en ondergang ervan in de bloedige dagen van December 1419 te Gorinchem te verhalen. Schoon wij ons niet in dezen als bevoegde rechters opwerpen, kunnen wij niet anders getuigen, dan dat Huf van Buren's verhaal op ons den indruk maakt van een historisch juist beeld van den beschreven tijd. Dit blijkt naar onze meening niet alleen uit de hier en daar, zonder aanstellerij en met groote bescheidenheid, altoos te rechter stede ingevlochten citaten, aanhalingen uit officieele stukken en oorkonden of uit de werken van oude schrijvers, kortom, uit echte historische bronnen, - waaruit kan opgemaakt worden, dat de schrijver niets vermeldt of aanvoert, dat niet als een vaststaand historisch feit aan te merken is; maar wij vinden voor die

gevolgtrekking nog meer grond in de omstandigheid, dat de in dezen roman opgevoerde menschen, van welken rang of stand ook, al herkennen wij ze als wezens van ons eigen bloed, die in geen enkel opzicht iets gemeens hebben met de marionetten, welke in menigen historischen roman den door den vertooner voorgezegden dialoog naprevelen, toch volstrekt niet verwant zijn aan de veelal onbeduidende, zenuwachtige en karakterzwakke stoffage van de literatuur van onzen tijd, personen, die ons op de bladzijden van een boek niet minder ergeren dan in het dagelijksch leven. Het zijn wel de echte, rumoerige, trotsche en ontevreden edelen van Holland, meer lastige en onhandelbare vazallen dan vertrouwbare vrienden en warme aanhangers van hun vorst, die hij ons voorstelt. Zijn Jan van Arkel, de ware vertegenwoordiger van het huis, dat in 't aloude rijmpje reeds het stoutste genoemd werd, wiens adeltrots nog verdubbeld werd door groote macht, onmetelijke rijkdommen en hooge verwantschap, die Lotharingen, Bar, Frankrijk, Gulik, Engeland, Brabant en Gelderland onder zijne zestien kwartieren telde, kan als het type van den Hollandschen adel gelden. Die ‘opgeblazen heer Jan’, gelijk de tijdgenoot hem noemde, graaf of hertog Albrecht's vertrouweling en stadhouder, was het hoofd der Kabeljauwsche partij en van den aanvang af dus de tegenstander van Willem van Oostervant, Albrecht's zoon en opvolger, die 't met de Hoekschen hield en de hand had in den moord op Aleid van Poelgeest buiten de voorpoort van 's Graven hofburcht in Den Haag. In geestkracht en karakter overtrof hij alle edelen van Holland, met inbegrip van den graaf zelf, in dapperheid deed hij voor niemand onder, in macht en rijkdom stond hij boven allen, zijn meester en leenheer niet uitgezonderd, wiens weduwe de grafelijke erfenis wegens de alles verslindende schulden verwerpen moest en wiens macht tegenover de vazallen dikwijls te kort schoot. Het leven en karakter van dezen bannerheer, over wien de oude kronieken ons veel mededeelen, stempelt hem tot een waardigen held voor den romanschrijver, tot de waardige middenfiguur in een uitgewerkt tafereel van zijn tijd. Dat ettelijke schrijvers van vroegeren en lateren tijd aan hem hunne krachten hebben gewijd, is geen wonder; maar al hadden ouderen hetgeen zij deden, nog veel beter gedaan, dan zij het gedaan hebben, ook dan nog zou de roman van Huf van Buren aanspraak hebben op onze waardeering en onzen lof en zonder overdrijving gezegd kunnen worden meer en beter dan zij te geven. Hij doet zulk een helder en zuiver licht vallen op het karakter van deze groote figuur uit onze oude geschiedenis; eenvoudig, onopgesmukt, hier en daar zou men zeggen eenigszins droog, gaat zijn verhaal van de macht en grootheid, van de teleurstellingen en rampen, ten slotte van den ondergang van den eindelijk door gevangenschap krankzinnig geworden heer Jan voort, en schoon hij de aandacht van den lezer door geen bespiegelingen of psychologische vertoogen afleidt en vermoeit, doet hij ons het onvermijdelijke

van het zijn held treffend noodlot uit den samenloop van zijn karakter en zijne levensomstandigheden gevoelen en erkennen. Trouwens, in een historisch tafereel van den aanvang der vijftiende eeuw in onze ‘lage landen aan de zee’ zijn er geen bespiegelingen van den schrijver noodig, om de lessen der geschiedenis te doen opmerken; en evenmin is 't noodig, dat de romanschrijver van zijne phantasie groote diensten vergt, om door treffende gebeurtenissen en heftige conflicten zijn verhaal te versieren. De bloote waarheid, gelijk Huf van Buren haar verhaalt, is romantisch genoeg. De heerschzucht der vorsten, de naijver der heeren, de bekrompen inhaligheid der kooplieden en burgers geven in zijn verhaal en gaven in de geschiedenis aanleiding tot zooveel conflicten, rampen, oorlogen en andere tragische voorvallen, dat hij aan de in zijn verhaal voorkomende personen weinig phantasie te verspillen had. En waar hij in het historisch tafereel eenige afleiding, op den donkeren achtergrond eenige kleur wist aan te brengen, deed hij het met fijnen smaak en veel gevoel van harmonie. Bertha Bruins, het mooiste meisje van Gorkum, Willem van Arkel's geliefde, is eene liefelijke verschijning in het boek; haar beeld is een lichtpunt in de schilderij, dat aan de min of meer ziekelijke zachtmoedigheid van den vader harer kinderen eene zekere wijding ontleent. Wat deze eigenschap van het karakter des jonkers betreft, durven wij het betwijfelen, of hierin wel de geschiedenis in hare volle zuiverheid gevolgd is; indien Willem van Arkel inderdaad doorgaans zoo zachtmoedig en toegeeflijk, ja, somwijlen zoo week en zwak geweest is, als Huf van Buren hem afschildert, zouden we aan de waarheid van het *fortes creantur fortibus* moeten twijfelen. Of hebben we hier met eene door de historie bevestigde speling der natuur te doen, en had van de twee kinderen van Jan van Arkel zijne dochter Maria den stouten aard des vaders geërfd, en Willem het karakter der moeder, of althans van zijner moeder verwanten, van den besluiteloozen Reinoud van Gelder?

Het boek is met zorg en nauwkeurigheid geschreven; het boeit zoowel door den fraaien vorm als door den belangwekkenden inhoud en is eene wezenlijke aanwinst voor de Nederlandsche romanliteratuur. Wij wenschen voor den roem van den schrijver en voor het genoegen van het beschaafd publiek, dat de heer Huf van Buren zich niet regelen zal naar de spreekwijze, dat alle goede dingen in drieën bestaan; de drie uitnemende historische romans, die we thans van hem bezitten, geven ons het recht, meer dergelijk smaakvol en degelijk werk van hem te verwachten.

Ook in Betsy Perk's historischen roman wordt het tijdperk van den overgang van de heerschappij over deze landen in een ander stamhuis behandeld. Deze schrijfster brengt ons uit het gezelschap der beide Arkels in den aanvang naar dat van de laatste gravin uit het Bourgondische huis, Maria, tegen het einde der vijftiende eeuw over. Daar

met het optreden der Bourgondische heerschers het zwaartepunt van het langzamerhand aangroeiend rijk naar het zuiden verplaatst werd, houden wij ons aan de hand dezer schrijfster meest te Brugge en Gent op, en nemen de Hollandsche en Zeeuwsche gewesten, die bij Huf van Buren de hoofdrol spelen, slechts eene ondergeschikte plaats in en weinig rechtstreeksch deel aan de actie. Wat opvatting der karakters en historische trouw betreft, heeft *De laatste der Bourgondiërs* aanspraak op lof, hoewel bij de lezing hier en daar de twijfel zich baan breekt, of de hoofdpersoon inderdaad haar tijd zoover vooruit is geweest, want nu en dan klinken hare woorden en gevoelens meer negentiende-eeuwsch, meer in overeenstemming met het peil onzer hedendaagsche beschaving, dan van de dochter van Karel den Stoute te verwachten is. In dit opzicht kunnen wij echter alleen, evenals bij den zoo even behandelden roman, met het oog op onze historiographische onbevoegdheid, met een ruim voorbehoud spreken; en onder ditzelfde beding willen wij eene andere aanmerking maken, waarvan de juistheid almede van de historische feiten afhankelijk is. Er bestaan vele historische novellen, aan de geschiedenis van Maximiliaan en Maria gewijd, waarin geborduurd wordt op het dankbaar stramien, dat de Keizerszoon, als meistreel vermomd, het hart van de hem toegedachte bruid veroverd had, zoodat het huwelijk, alleen uit weloverdachte politieke berekening beraamd, ten slotte een volmaakt huwelijk uit liefde werd, dat Maria's geluk ten toppunt voerde. Is deze liefelijke overlevering eene fabel of alleen het product van dichterlijke phantasie, dan heeft juffrouw Perk gelijk gehad met haar te verwaarloozen en zich te bepalen tot de ware, historische waarheid. Maar indien deze lezing niet door vaststaande feiten tegengesproken of onmogelijk gemaakt wordt, dan doet het ons leed, dat deze schrijfster haar ongebruikt heeft gelaten, omdat haar boek aldus verstoken blijft van een onwaardeerbaar element van liefelijkheid en zachtheid, dat op dien over het algemeen nog zoo ruwen tijd een waas van poëzie doet vallen. Het beeld, dat zij van den geschetsten tijd geeft, is echter juist opgevat en flink wedergegeven; de opbruisende verwatenheid der zoo lang door graaf Karel met krachtige hand geregeerde Gentsche burgers, die tot buitensporigheden oversloeg, toen er niets dan de zwakke hand eener jonge vrouw was, om de teugels van het bewind te voeren, wordt verdienstelijk geteekend. Veel overeenkomst, bij nog meer verschil, bestaat er tusschen het lot der beide jeugdige vorstinnen, die in deze beide romans voorkomen, Jacoba van Beieren bij Huf van Buren, Maria van Bourgondië hij Betsy Perk. Beiden de laatste telgen van haar huis, bij den dood van een krachtig vader zwak en zonder steun aan het hoofd van onhandelbare vazallen en weinig volgzame onderdanen achtergebleven, ondervond de eerstgenoemde, in spijt van de in vergelijking gunstige omstandigheden van haar optreden, niets dan teleurstelling en vernedering in het leven; de andere daarentegen had het

voorrecht, een voortreffelijken, doortastenden prins tot gemaal te verkrijgen, wiens beraden houding en kalm overleg de eerste grondslagen hebben gelegd voor de staatseenheid der Nederlandsche gewesten, waarop de nieuwe geschiedenis thans welhaast drie eeuwen heeft voortgebouwd.

Evenveel verschil, als er bestaat tusschen het lot dezer twee Nederlandsche vorstinnen, kan er opgemerkt worden tusschen de wijze van behandeling der beide schrijvers. Tot ons leedwezen moeten wij zoo onhoffelijk zijn van te erkennen, dat de manier van schrijven van Huf van Buren ons beter voorkomt dan die van Betsy Perk. Hij is verhalend, episch, - nu en dan misschien wat uitsluitend pragmatisch, zoodat hij ons geen enkel bloempje van plaatsbeschrijving of landschapsteekening gunt, hoewel het telkens afwisselend tooneel, waarop het verhaalde voorvalt, er meermalen gelegenheid toe bood. Maar in elk geval schrijft Huf van Buren met groote matiging en zelfbeheersching; daarentegen helt Betsy Perk wel eens tot het didactische over en voegt zij niet zelden tusschen haar verhaal opmerkingen in, die den romanschrijver daarom zoo slecht voegen, omdat ze slechts op de geestelijke behoeften en vermogens van een deel van zijne lezers berekend zijn en, zoo ze daar doel treffen, voor anderen te hoog en nutteloos, voor weder anderen te laag en schadelijk zijn. Zoo vermeldt zij ergens, dat het gezantschap, dat Maria's hand vragen kwam voor Maximiliaan van Oostenrijk, op 's Graven Steen te Gent gehuisvest werd, en voegt erbij: ‘Gelukkig bleef het hun onbekend hoeveel ellende er in diezelfde Steen, nog zeer onlangs was geleden.’ Vooreerst is het de vraag, of dit werkelijk aan die heeren onbekend bleef; maar afgescheiden daarvan is de opmerking geheel overbodig en de beteekenis van dat ‘gelukkig’ een raadsel.

Een erger bezwaar tegen den vorm van dit werk is echter de weinig verzorgde, onnauwkeurige, zelfs hier en daar slordige stijl en de niet zelden foutieve, van barbarismen doorspekte taal. ‘Zijner gedenkend - zoo lezen wij reeds op de zevende bladzijde - doemde een reeks van de weemoedigste gedachten tevens op.’ Hetzelfde vergrijp tegen een der allereerste regelen van de zinbouwkunst geeft bladz. 21 te lezen in het: ‘Deels in den gebede verzonken, deels slapend, kropen Maria de uren om’; en later stuiten wij meermalen op dezelfde fout. Verder nemen we aanstoot aan uitdrukkingen als *wit zegel* (verkeerde vertaling van het Fransche: *blanc seign*), als *zij voorgevoelde;* terwijl het noemen van Nicodemus van Arimathea onder de aanwezigen bij de begrafenis van Jezus en het plotseling verdoopen tot Abelard van iemand, die vele hoofdstukken lang Adelbert geheeten heeft, twijfel doen ontstaan, of de kopij en de drukproef wel met de vereischte kalmte en nauwkeurigheid zijn nagezien. Die twijfel wordt nog versterkt, wanneer men een volzin leest als dezen: ‘Zoo gelukkig als nu had zij haar slechts gezien toen zij haar eens hare liefde toevertrouwde voor den

Hertog van Calabrië'; is dit tweemaal *zij haar* in een kort bestek op zichzelf reeds leelijk, de stijl wordt foutief, wanneer men bedenkt, dat het eerste *zij* en het tweede *haar* dezelfde persoon (Margaretha van York), het eerste *haar* en het tweede *zij* eene andere persoon (Maria) aanduiden. Men zegge niet, dat dit maar beuzelingen zijn en dat, waar de inhoud van een of ander boek aanbevelenswaardig is, men den schrijver niet lastig mag vallen wegens gebreken van den vorm. Want de vorm behoort wel degelijk tot het wezen van het kunstwerk zelf, en men heeft het recht van elk kunstenaar te verwachten, dat hij aan zijn arbeid al die zorg en nauwgezetheid ten koste legt, die er ten slotte de aantrekkelijkheid van, dus zijn eigen goeden naam, verhoogen. Een schrijver, die een wèl overdacht letterkundig werk in de wereld zendt, waarvan de gebreken van den vorm nu en dan de verdiensten van den inhoud over het hoofd doen zien, maakt den indruk van den geestigen en vroolijken gast, die slordig gekleed op een feestmaal verschijnt. Men mag hem aardig, vernuftig, vermakelijk vinden, maar er zullen toch velen zijn, die hem een lompen vlegel achten, die de uit goeden oorsprong voortkomende maatschappelijke vormen opzettelijk verwaarloost en jegens gastheer en gasten de eerste voorschriften van beleefdheid en welvoegelijkheid overtreedt. Een auteur, die slordig schrijft, handelt evenzoo; zonder het te zeggen, geeft hij een bewijs van minachting aan zijne lezers.

Wij hebben nog geen werk van Melati van Java gelezen, dat ons zoo goed beviel als haar *Hermelijn.* De situatie is nieuw en belangwekkend, en de ontwikkeling en ontknooping geschieden met groot letterkundig talent en met gebruik van eene diepe kennis van omstandigheden en karakters. Wij beginnen terstond met deze erkenning, om geen voet te geven aan de verdenking van partijdigheid door ons oordeel, dat deze roman zeer ver uitmunt boven de andere damesboeken, die in het vervolg van dit overzicht zullen besproken worden. Want al beantwoordden deze andere romans en novellen aan billijke eischen, toch zouden zij moeten achterstaan bij het goed gedacht en logisch uitgewerkt kunstwerk van Melati van Java. Zij schildert ons het karakter en de lotgevallen van eene met den handschoen getrouwde jonge vrouw, die haar voormaligen speelkameraad, thans haar echtgenoot, op Java gaat opzoeken en bij hare aankomst al spoedig bemerkt, dat er een wreed, gewetenloos bedrog aan haar gepleegd is, zoodat zij, in plaats van het verwacht en voorgespiegeld huiselijk geluk, zich te midden van een nacht van teleurstelling en wanhoop geplaatst vindt, alleen staande, of liever - nog erger dan alleen, - met één eenigen trouwen vriend harer jeugd, wiens tegenwoordigheid haar wel tot zekere hoogte kracht en steun geeft, maar ten slotte de gevaren en rampen van haar toestand nog verergert. De situatie, waarin Hermine de Géran door de schrijfster geplaatst wordt, is van hare comische zijde

ter wille van onzen operetten bewonderenden tijd ontelbare malen geexploiteerd als eene uiterst dankbare en tot eene eindelooze reeks van smakelooze en onkiesche dubbelzinnigheden aanleiding gevende stof; hier wordt zij behandeld met zooveel kieschheid en oordeel, als alleen van eene beschaafde vrouw te verwachten is. Dat de ontknooping, voor zoover de jonge vrouw betreft althans, bevredigend is en Hermine aan, ja, nog vóór het einde van den roman haar huiselijk geluk in al zijne volledigheid en zoetheid deelachtig wordt, was natuurlijk te verwachten. Het is dan ook niet het verhaal op zichzelf, dat wij verlangen te prijzen, maar de wijze waarop het wordt gedaan; en daar bedoelen wij niet alleen den letterkundigen vorm mede. Maar de opvolgende gewaarwordingen der jonge vrouw, hare gevoelens en uitingen tegenover de eigenaardige Indische omgeving en vooral tegen de vrouw, die haar ongeluk bewerkt heeft, zijn met veel verdienste, met veel menschenkennis ontleed en geschetst. Indien in den aanvang van het boek de mailreis der jonggetrouwde wat vluchtiger behandeld ware geworden en de schrijfster vele gesprekken had kunnen ontdoen van beuzelachtigheden, die men, ja, dikwijls hoort, maar die de moeite van het nederschrijven niet waard zijn, dan zouden wij, wat den vorm in het algemeen en de psychologische studie van het karakter der heldin en van hare omgeving in 't bijzonder ketreft, dezen roman bijna volmaakt noemen *Bijna*, zeggen we, want bij de lang uitgebleven verzoening van Hermine met haar echtgenoot, hadden we meer warmte, om 't zoo eens te zeggen, grooter uitbarsting van lang onderdrukt gevoel bij de beide echtgenooten, doch vooral bij de vrouw, verwacht.

Wij spraken reeds van de omgeving der heldin; het is de patriarchale familie van een groot landheer op Java, met groote getrouwheid en veel humor naar het leven geschilderd. De roekelooze weelde - de wonderlijke samenwoning van zoovele heterogene doch wegens eigenbelang samenlevende elementen - de heerschzucht van een der gezinsleden die, waar het hoofd in zijne zaken opgaat, allen regeert met een ijzeren schepter, als ware zij eene met onbeperkte macht bekleede koningin, en de broeders en zusters hare laagste onderdanen, - de verborgen invloed ten kwade van reptilen, die in elke groote huishouding van land en gezin onder de dienstboden gevonden worden en de meesters beheerschen met oogmerken van eigenbaat, - en vooral het volslagen gemis van hooger zedelijk gevoel in deze eigenaardige maatschappij, waar diefstal, geweld noch echtbreuk geduld worden, maar de slechtste dingen worden gedaan, de gruwelijkste vergrijpen tegen de menschenwaarde gedoogd, wanneer er maar een zeker doel door bevorderd kan worden, - ziedaar de hoofdtrekken, die in het portret der een vorstelijken staat voerende familie De Géran hoofdzakelijk de aandacht trekken. Daarbij komen de verdienstelijk geschetste portretten van de beide schoonzoons van den landheer, de een een nietswaardige man, die de dochter des huizes als gouverneur

heeft weten te bemachtigen en zich niet ontziet, ten koste van allerlei vernederingen en bewijzen van minachting, het genadebrood op het landgoed te blijven eten; de ander een musicus, die met zijne vrouw een liefelijk rustpunt uitmaakt voor de van zooveel glimp en onwaarheid vermoeide oogen van den beschouwer dezer eigenaardige wereld. En het tooneel, waarin Melati van Java hare personen laat optreden, geeft haar schoone beschrijvingen van Oostersche landschappen in de pen, waaronder die van eene rampvolle uitbarsting van een vulkaan, die de catastrophe in het boek uitmaakt en de eindontknooping voorbereidt, uitmunt.

Over deze eindontknooping nog een woord; toen wij daar even de ontknooping van het verhaal prezen met het voorbehoud ‘voor zoover de jonge vrouw betreft’ hadden wij haar op het oog. Hoe bevredigend de oplossing ook is door het ten slotte toch doorgaand huwelijk tusschen Iwan Thoren van Hagen en Corona de Géran, - bevredigend huwelijk voor hen, die begrijpen, dat aan het einde van den roman ze ‘elkander behooren te krijgen’, - wie, door Melati van Java geleid, de ontwikkeling van de beide karakters heeft gadegeslagen, zal daarmede geen vrede hebben. Er had tusschen hen eene botsing plaats gehad, die vroeg of laat, om deze of gene reden plaats moest hebben, en na hetgeen er gebeurd was, na hetgeen beiden gezegd en gedaan hadden, was geen hereeniging meer mogelijk. Dat de schrijfster die toch tot stand heeft gebracht, is eene fout; men zou haast zeggen, dat zij dit zelf gevoeld heeft, aan de groote kunstmiddelen, waardoor die bevredigende oplossing moest verkregen worden, aan de symbolieke, bijna mystieke beteekenis der gevolgen van de groote ramp, de vernieling van het landhuis der Gérans door de uitbarsting van den vulkaan, waarbij de trotsche Corona verlamd werd aan den arm, die eenmaal haar verloofde den beleedigenden zweepslag in 't gelaat gegeven had. Corona's ongeluk, hare zedelijke vernietiging, haar lichamelijk lijden waren, met het ineenstorten van het levensgeluk van den man, die haar liefhad, eene tragische, maar de eenig mogelijke oplossing van het conflict dezer beide krachtige naturen; dat het ten laatste nog tot een huwelijk komt, geeft iets kleingeestigs en kinderachtigs aan de zaak. Men meent bijna, dat, wanneer later de echtgenooten al hunne vroegere geestkracht zullen herkregen hebben en de indrukken van beider ongeluk zijn uitgewischt, eene geringe aanleiding, een alledaagsch voorval opnieuw eene botsing veroorzaken zal, met even rampzalige gevolgen als de twist in het rozenparadijs van Ngaroengan. Het is eene ernstige bedenking, welke wij tegen deze tweede ontknooping in *Hermelijn* te maken hebben, maar het is dan ook de eenige en betreft den tweeden grond. Voor de hoofdintrige, die tusschen de heldin en haar echtgenoot speelt, hebben wij daarentegen, zoowel wat conceptie, ontwikkeling als ontknooping betreft, niets dan lof.

De schrijfster van *Odilia* - want al wordt het niet duidelijk gezegd, elke bladzijde van het boek bevat blijken, dat eene vrouwenhand het geschreven heeft, - doet ons het verhaal van twee zusters, beide denzelfden man liefhebbende, en zich beurtelings voor elkander opofferende; het offer van de oudste, wie hare orthodoxe theologie tot troost blijft, heeft ten slotte het gewenscht gevolg. De minnaar in quaestie trouwt met de jongere, niet-orthodoxe zuster; trouwens, die twee passen in alle opzichten beter bij elkander.

De pseudoniem, die op den titel staat gedrukt, is ons onbekend; we vermoeden dus met eene nieuweling op letterkundig gebied te doen te hebben, een vermoeden, dat bij de verdere kennismaking met den roman telkens bevestigd wordt. Want blijkbaar bezit de schrijfster nog niet de voortreffelijke gewoonte der zelfbeperking en zelfbetooming, en verliest nu en dan zichzelf en hare lezers in kleine bijzonderheden; ook de kunst, om niet alles weder te geven wat de phantasie haar voorspiegelde, en dus ook hierin met de gave van bedwang en uitkiezing te raadplegen, heeft zij nog niet geleerd. Een gevolg hiervan is, dat vele bladzijden dezer twee guldens-editie-deeltjes uitstekend konden gemist worden, als geen verband houdende met de intrige van het boek, of met de karakterteekening der daarin voorkomende personen. Bijvoorbeeld, wanneer de schepper van een romantisch werk zich zijne personen goed voor den geest heeft gesteld, leeft hij hun denkbeeldig leven met hen mede, is getuige van al hunne daden en woorden, en er ontwikkelt zich ten slotte bij hem zulk eene vaderlijke genegenheid voor de kinderen zijner verbeelding, dat hunne kleinste handelingen en onbeduidendste gezegden hem voorkomen te zijn van het hoogste gewicht. Zoo zal eene moeder - ja, menig vader zelfs - met eene beminnelijke overdrijving den kring harer kennissen ophouden, soms vervelen en ergeren zelfs, met het verhaal van de *faits et gestes* van haar kortelings tot de korte kleederen bevorderden spruit. Het algemeen menschelijk gevoel, vaak door gemeenschap van ondervinding gesterkt, doet dat der moeder vergeven, maar tegenover den schrijver, die u met de beuzelarijen van zijne personen verveelt, - en wie is niet dikwijls een beuzelaar, in de wereld en op de bladzijden van een roman! - is de lezer minder inschikkelijk; hij is geneigd er een einde te maken, door het boek als langdradig en onbelangrijk ter zijde te leggen. Aan dit gevaar stelt A.C. van Meijendal zich niet zelden bloot. Waarschijnlijk uit nauwgezetheid, die echter niet tot dergelijke uitersten leiden mag, vertelt zij ons tot in de kleinste bijzonderheden voorvallen uit het kinderleven harer beide heldinnen, die noch tot verklaring der karakters noch tot iets anders dienen; ziet zij later een gezelschap jongelieden bij elkander aan het Scheveninger strand, - dat bij het opkomend geslacht onzer schrijfsters evenzeer in de mode schijnt te komen, als het bij de Hollandsche schilders sedert jaren is geweest, - dan boekstaaft zij woord voor woord de

onbeduidende conversatietaal, zonder geest of leven, waarmede de leegloopende gemeente (eene uitdrukking, die in tweederlei opzicht op Den Haag en de Hagenaars in zomertijd toepasselijk is) zich den tijd doodt. Elders weder relateert zij lange, en niet altijd belangrijke gesprekken over kunst, ook dan waar die niet in rechtstreeksch verband met het onderwerp van den roman staan: want daar het tot zekere hoogte de vraag geldt, of eene welbegrepen orthodoxie liefde voor en toewijding aan de kunst verbiedt of toelaat, kunnen den lezer onmogelijk alle gesprekken over het nooit uitputtelijk en nimmer tot resultaten leidend onderwerp van kunst gespaard blijven. Vermelden wij bij dit alles nog, dat de schrijfster, misschien uit een te ver gedreven streven naar natuurlijkheid, misbruik maakt van de leelijke vormen jij, jouw, de jouwen enz., en dat zij zich hier en daar aan vervaarlijk lange volzinnen te buiten gaat, dan hebben wij op den vorm van het werk al onze aanmerkingen gemaakt.

De intrige van den roman trekt ons niet bijzonder aan. Maar deze omstandigheid bewijst nog niet tegen de schrijfster, omdat ons bezwaar is van een geheel subjectieven aard. De *donnée*: kan een man, die kunstenaar is en voor de beoefening der schilderkunst de predikantstoga aan de wilgen heeft gehangen, gelukkig zijn met eene vrouw van streng orthodoxe richting, komt ons wat verouderd en niet meer in onzen tijd passend voor. De vraag is bij den tegenwoordigen stand der gemoederen even spoedig opgelost als gesteld, en deze schrijfster zelve denkt er blijkbaar eveneens over, omdat zij voortdurend om de hoofdquaestie heen redeneert, en van den aanvang af haren held, ofschoon hij nog al verloofd is met de orthodoxe Odilia, heendrijft naar de kunstlievende Ada. Dit laatste nu is volkomen overeenkomstig de leer: *qui se ressemble s'assemble,* maar dat de beide hoofdpersonen geen enkele explicatie hebben, waarin de vraag, die de schrijfster door het hoofd speelde, flink werd gesteld en behandeld, geldt voor ons als een bewijs, dat Van Meijendal het bij slot van rekening geheel met ons eens is, de quaestie eveneens verouderd en voor onze dagen niet belangwekkend meer acht. Zij begreep blijkbaar, dat het niet meer ging te doen, zooals eene halve eeuw geleden zoo natuurlijk en gebruikelijk was, dat, indien zij, en nog wel in een aantrekkelijk jong meisje, de zóó aartssteile calvinistische orthodoxie, die zelfs de kunst als zoodanig veroordeelt en niets met haar gemeen wil hebben, ten tooneele voerde, elk lezer haar zou beschuldigen onmogelijke helden te hebben uitgedacht. En zoo is het gekomen, dat de schrijfster van *Odilia* in een roman, waarin telkens op den onderlingen denkbeeldigen strijd tusschen zekere theologische opvattingen en kunst wordt gezinspeeld, eigenlijk haar programma op den achtergrond laat, om ons de dood eenvoudige geschiedenis te verhalen van een jong mensch, - die zeer *jong* blijft, tot aan het eind van het boek - die als student verloofd geraakt, naar gelang hij zich in de wereld beweegt, begint

te bemerken, dat de uitverkorene van voorheen hem niet past, maar hare zuster beter voor hem geschikt is. En tegen den roman, aldus opgevat, hebben wij deze groote bedenking, dat de held ervan zich niet gedraagt als een man van eer en karakter, met de oude banden maar langzamerhand te laten verslappen, en niet rond en wakker aan zijne verloofde te vragen, dat zij hem zijn woord teruggeve. Door dit niet te doen, gedraagt hij zich onmannelijk en karakterloos, en zullen weinig lezers de sympathie deelen, welke A.C. van Meijendal blijkbaar voor Maurits van Baren gevoelt.

Catharina Alberdingk Thijm behoort niet tot de eerstbeginnenden; zij heeft aan het Nederlandsch publiek al vele werken geschonken, en staat, door middel van een eigen opgericht tijdschrift, in voortdurende voeling met een gedeelte der boekenlezende jeugd van het land. Ondervinding, dagelijksche oefening plegen als waarborgen van vakkennis te gelden, en toch staat het werk van de pasbeginnende A.C. van Meijendal in ons oog ver boven dat van de schrijfster van *Galathea*, wat taalkundigen vorm betreft. De roman, of novelle, is met zulk eene grenzenlooze slordigheid geschreven, hangt zoo aaneen van fouten tegen de regelen van taal en stijl, dat we, - indien het geen bijna ondenkbaar geval ware, waartoe een uitgever van goeden naam de hand niet leenen zou, - bijna geloofd hebben hier het werk te lezen van een allerergsten brekebeen, wiens letterkundige contrabande frauduleus door een goed klinkenden naam gedekt werd. Indien het werk inderdaad van de beschaafde jonge dame, wier naam op den titel staat, afkomstig is, dan moet zij het aan de kamenier gedicteerd, en er niet op gelet hebben dat deze de phrases in hare eigen taal inkleedde. Want uitdrukkingen, die meer in de keuken dan in de salon (om van studeerkamer te zwijgen) thuis behooren, springen den lezer uit elke bladzijde tegen 't voorhoofd. ‘Aan hoevelen *of* het wel gelukt is’ (bl. 10); Zoolang *als* hij kalm leven kon’ (bl. 72); ‘Hoe *of* Sophie het maakte’ (bl. 81); ‘Hoe *of* ik nog leef’ (bl. 82); later nog eens ‘Sinds *dat* Sophie’, kortom, van dezen foutieven vorm is het aantal voorbeelden legio. Nu en dan heeft blijkbaar de kamenier de dicteerende schrijfster niet verstaan, waar zij bijvoorbeeld schrijft dat ‘een *afwijzende* vinger iemand *vermaant* in hare *nabijheid* te blijven’ (bl. 137); of dat ‘een moederhart zoo *helderziende* is’ (bl. 22); of dat de Czaar aller Russen bij het nemen van een besluit zegt ‘Wij *ondersteunen* gunstig uw smeekschrift’ (bl. 13); of dat iemand ‘gereed is om bij het eerste *spoor* van vervolging op te staan’ (bl. 54); of vermeldt, dat ergens de huisschel wordt overgehaald ‘met een droevigen, als het ware schuchteren klank’ (bl. 284); dat een telegram verzonden wordt ‘met een betaald antwoord’ (bl. 91); dat een stoel ‘gebeeldhouwd verguldsel’ draagt (bl. 100); dat ‘het gouvernement geen beslag heeft *gelegen’* bl. 64); dat iets gezegd wordt ‘met *een* onwrikbaren (!) ernst

eener Koningin' (bl. 84), enz. enz. Maar wij eindigen, om onze lezers niet door schoolmeesterachtige aanmerkingen te vermoeien, en het hatelijke van eenige honderde *mauvaises marques* of 'heele fouten' te ontgaan Doch uit deze lange reeks van fouten en vergrijpen kan het vaststaan, dat Catharina Alberdingk Thijm ditmaal gewerkt heeft met eene onbegrijpelijke slordigheid; zij kan zich den tijd niet hebben gegund van het geschrevene zelfs maar oppervlakkig te hebben overgelezen. Alleen groote onnadenkendheid kan hiervan de schuld dragen. Het is de eerste maal, dat ons de eer te beurt valt een novellistisch werk van juffrouw Alberdingk Thijm in dit overzicht te mogen bespreken, en wij bekennen gulweg, dat na de zeer gunstige beoordeelingen, welke aan de voortbrengselen harer pen sedert eenigen tijd elders ten deele vielen, sterk teleurgesteld te zijn. Waren die gunstige oordeelvellingen gegrond, dan moet zich in het talent dezer schrijfster een plotselinge onrustbarende ommekeer ten kwade hebben voorgedaan; óf wel zij heeft in een onbewaakt oogenblik een boek ter perse laten gaan, dat nog heel wat correctie en beschaving noodig had, om, zonder den goeden naam der schrijfster te benadeelen, onder de oogen van het beschaafd publiek te kunnen komen. Wij willen zoo onbeleefd niet zijn van eene andere dan deze laatste onderstelling voor de ware te houden.

De inhoud van het verhaal trekt ons weinig aan. Het bevat de geschiedenis van eene adellijke spruit, in Siberië uit eene gedeporteerde Poolsche gravin geboren, en onder wonderlijke omstandigheden, in eene kist onder de bagage van een ontslagen banneling, mede een graaf uit Polen, gesmokkeld en in 't vrije land gevoerd. De graaf reist met het meisje naar Weenen, dan naar Florence en eindelijk naar Parijs, om zich weder te doen vangen in de strikken eener schoone landgenoot, door wier schuld - (volgens de schrijfster althans, want strikt genomen was het 's mans eigen schuld) - hij indertijd naar Siberië verbannen werd. Het meisje, dat, geheel vreemd aan maatschappelijke toestanden, ondeugden en valschheden, te midden der maatschappij geworpen wordt, hecht zich aan den graaf, aan wien zij de vrijheid en indirect het leven dankt, zoodat zij hem liefde toedraagt. En de graaf beantwoordt die liefde met haar het onzinnige sprookje op te disschen, dat zij, die door een slaapmiddel bevangen onbewust in de kist heeft gereisd, gestorven en nu in den hemel is. Daar de graaf zelf hoegenaamd geen liefde voor zijne beschermeling, maar alleen voor de gehuwde coquette gevoelt, en Marah zelve met weinig verstand of echte genegenheid behandelt, maakt zij zich op een kwaden dag voort, om met hare moeder, die inmiddels ook uit Siberië vrijkomt, vereenigd te leven. Graaf Szokalski, gravin Makaroff en Marah Szcerwinka, ziedaar, maar op kleiner schaal en in een slap aftreksel, het drietal Othmar, prinses Napraxine en Yseulte, uit Ouida's bekenden roman, die werkelijk aan de schrijfster van *Galathea* tot model schijnt verstrekt te hebben. De titel *Galathea* is echter

slecht gekozen, want het verhaal herinnert slechts in één enkel opzicht de incidenten der fabel, terwijl de voornaamste beteekenis hiervan in het boek niet op te sporen is. Wij wonen den terugkeer tot het leven van het volkomen onschuldig en onkundig kind bij; dit kan tot zekere hoogte met Galathea's menschwording overeenstemmen. Maar de liefde van den man, die haar tot het leven bracht, blijft uit, evenals zijne latere teleurstelling. Juffrouw Alberdingk Thijm's Galathea is, mensch geworden, zelf teleurgesteld door het verworven leven, en neemt de verre reis naar het kille Siberië aan, om weder tot steen en ijs te worden, als het kan; ziedaar eene opvatting, waarvoor in de gezonde levensbeschouwing der ouden geen plaats was te vinden. Weinig partij is er overigens getrokken van de waarlijk gelukkige *donnée,* het aan de wereld geheel vreemd kind, plotseling tegen al de hardheid en slechtheid van de wereld aanbotsend. Ouida's roman, hoe onaantrekkelijk ook, is daar, om te bewijzen, hoeveel partij een groot letterkundig talent hiervan weet te trekken. Maar in *Galathea* is dit niet het geval, en de op zichzelf reeds wonderlijke geschiedenis wordt door de behandeling niet aannemelijker gemaakt. Het verhaal laat den lezer koud. De karakterteekening van Marah, met de beste bedoeling ondernomen, stuit af op onverklaarbare raadselen. De schrijfster ziet voorbij, dat het ontwaken in de onbekende wereld niet op het verstand, maar op het gevoel het eerst begint te werken; daardoor vervalt zij in de fout van aan hare heldin philosophische, ja, psychologische bespiegelingen in den mond te leggen, die onmogelijk bij haar hadden kunnen opkomen. Ook deze dwaling in den opzet en de uitwerking van het verhaal had de schrijfster met eenig nadenken en meer nauwkeurigheid kunnen vermijden. En alzoo brengt de kennisneming met den inhoud van *Galathea* ons tot hetzelfde besluit als die met den vorm ons nemen deed; het boek is in een onbewaakt oogenblik, zonder de, nog zeer noodige, laatste correctie in het licht gegeven.

Ten slotte nog eene aanmerking, thans niet voor het eerst gemaakt. De Nederlandsche schrijverskring schijnt zich, misschien ook al door eene onwillekeurige navolging van Ouida, meer en meer getrokken te gevoelen naar hetgeen men het internationaal novellistisch gebied noemen kan. In *Galathea* vervullen uitsluitend Russen, Polen, Oostenrijkers en Franschen de rollen; wij twijfelen, blijkens de uitkomst, eraan, of deze trek naar het ongewone voortvloeit uit dezelfde behoefte naar waardige onderwerpen en groote karakters, die de genoemde Engelsche dien weg uitdrijft. Zonder een oordeel te willen vellen, mogen wij opmerken, dat evengoed als uit rijkdom van talent, uit armoede van opmerkingsgave deze aandrang te verklaren is. Wie eene der natuur getrouwe psychologische ontleding geven, en eene op menschenkennis gegronde karakterontwikkeling schilderen wil, vindt hiertoe rijke stof in zijne onmiddellijke omgeving; dikwijls behoeft hij

er zijn eigen huis, noch zijne plaatselijke omgeving voor te verlaten. En wie dus romans en novellen schrijft, waarvoor de helden uit alle landen der wereld saamgezocht, met de hoogste titels beschonken en met onmetelijke rijkdommen overstelpt worden, zonder dat wij in de karakterteekening het loon voor al die uitgestorte zegeningen kunnen terugvinden, stelt zich bloot aan de verdenking, dat hij zijn publiek door al dien glimp en glans wil verblinden, de armoede van den inhoud verbloemen door dit 'gebeeldhouwd verguldsel'.

Voor een gedeelte slaat deze laatste aanmerking ook op *De Woestenborg* van Louise Stratenus. Want ofschoon deze novelle op een kasteel in de onmiddellijke nabijheid van Utrecht speelt, zijn de opgevoerde personen graven en gravinnen, terwijl een der helden, rentmeester van den graaf, die den Woestenborg bewoont, een Hongaarsch edelman blijkt te zijn, die wegens een duel met een Oostenrijksch graaf het land heeft moeten ruimen met, of gevolgd door, de weduwe van dienzelfden tegenstander. En alsof de schrijfster er zich over schaamde, dat zij hare lezers met zulk een inferieur menschenras als Nederlanders moest lastig vallen, tracht zij dat Nederlanderschap onder weinig gebruikelijke namen te verbergen. Harold, Wigbold, Edzard heeten de mannen, Elda de vrouw; en toch komen deze helden van de negentiende eeuw ons vrij wat minder ridderlijk en eerbiedwaardig voor als de Jannen, Willemen en Frederikken, waarvan we bij Huf van Buren te lezen krijgen. Maar evenals de namen der helden draagt de gansche novelle van Louise Stratenus een stempel van gemaaktheid, conventie en onnatuur, die den lezer veelal koud laat. De aanleg der intrige op zichzelf trekt reeds niet bijster aan. Een adellijk weduwnaar, nog treurend over het pas geleden verlies, komt om zich te verzetten bij een vriend, den loszinnigen en verkwistenden graaf Harold van de Woestenborg, waar hij, in eene aangewezen lade van zijn vriends schrijftafel vergeefs naar sigaren zoekende, en (weinig grafelijk) al verder snuffelende, een pakje vindt met de overtuigendste bewijzen, dat zijn gulle en grafelijke gastheer de minnaar is geweest van zijne diep betreurde vrouw. Na eenigen strijd besluit de man tegenover zijn vriend het stilzwijgen te bewaren, maar... hem te betalen met gelijke munt. Hij slaat dadelijk het beleg voor het hart zijner gastvrouw, maar zonder gevolg. Is dit nu eene intrige door eene beschaafde Nederlandsche vrouw uitgedacht! Dat een durfal van de nieuwerwetsche school, met moedwillige verachting van alle betamelijkheid, zulk een onderwerp behandelt, het zij zoo: wij leven ook op letterkundig gebied in een vrijgevochten land, waarin iedereen vrij is te schrijven wat hem lust, mits niemand er schade door lijdt, en niemand tot lezen gedwongen wordt. Eene jonge dame moet zich echter aan zulke wanstaltige en wansmakelijke dingen niet wagen. Louise Stratenus lost echter den kwaden indruk, door de keuze van haar onderwerp gemaakt, gelukkig weder in door de on-

beholpen wijze, waarop zij de intrige afspint. Wel is de verdienste der gravin, die aan de hofmakerij van den Frieschen edelman wederstaat, slechts gedeeltelijk van waarde, daar de hofmaker al zeer weinig begrip heeft van de eischen der vrijwillig opgenomen valsche rol, maar hieruit blijkt, dat de schrijfster zelve boven dit onderwerp verheven is, en zich niet genoeg vinden kan in de valsche zedeloosheid of zedelooze valschheid, die vereischt worden tot het beramen en uitvoeren van zulk een afschuwelijk voornemen. Overigens is deze novelle een kind van dezen tijd, waarin zooveel misverstand omtrent woorden en begripgen bij romanschrijvend en romanlezend publiek bestaat. Ook hier wordt de liefde uitsluitend beschouwd van het fransche realistische standpunt; er worden geen passies beschreven maar werking van zenuwen, geen hartstochten maar hartkwalen. Of daarbij de regelen der physiologie in het oog gehouden zijn, weten wij niet, maar de letterkundige schoonheid, die edele indrukken geeft en weldadige herinneringen nalaat, zoeken wij er tevergeefs in.

Ook de vorm beantwoordt niet aan strenge eischen. Er ligt zeker melodramatisch waas over het verhaal, welks personen bij de geringste, en soms zonder voldoende aanleiding somber voor zich zien, de vuisten ballen, en was dies meer zij. Ook spreken zij dikwijls boekentaal, die nooit in een beschaafd gezelschap gehoord wordt, of flauwe beuzelpraat, die maar al te dikwijls van mond tot oor gaat, maar niet waardig is, door den novellist te worden herhaald. De zinbouw is vaak niet overdacht en slordig; wij missen ook hier het geacheveerde, het beschaafde van taal en stijl, waarvan Melati van Java het geheim volkomen machtig is, maar dat voor vele Nederlandsche schrijfsters, zelfs na langdurige practijk, nog altoos verborgen is gebleven.

Uit het lief en gevoelvol verhaal, zoo eenvoudig, natuurlijk en treffend, door Wilhelmine Brink onder den naam der heldin, die zij sprekende invoert, *Meta* uitgegeven, blijkt ten duidelijkste, *hoe* de ware poëzie in de engste omgeving te vinden is. Wij worden er in kennis gesteld en bezig gehouden met eene talrijke familie op een vaderlandsch dorp. Alles wat er voorvalt gebeurt in dien kleinen kring, en slechts bij uitzondering worden er personen opgevoerd, die niet tot de huisgenooten of naaste betrekkingen van burgemeester Van Hoven behooren. En toch maakt dit eenvoudig, treffend doch alledaagsch verhaal een dieperen indruk dan de lotgevallen van al de graven en prinsessen in de hierboven behandelde romans. Waarom? Omdat de schrijfster zich niet in uiterlijkheden of bijzaken verdiept, maar rechtstreeks een greep doet in het menschelijk hart, om er ons de gevoelens, gewaarwordingen en hartstochten van te verklaren. Liefdesmart en liefdeweelde; opoffering en berusting, die *alte Geschichten*, die altijd nieuw blijven, en altijd even treffend en belangwekkend, in welke omstandigheden, in welke maatschappelijke kringen zij zich voordoen, maken

het onderwerp dezer allerliefste novelle uit. Wij lazen haar met een onverdeeld genoegen, en vervullen, om den indruk, dien het boekje op ons gemaakt heeft, niet dan noode onzen zwaren beoordeelaarsplicht met de aanmerking te maken, dat de schrijfster in den aanvang der novelle wat te veel aan kleine bijzonderheden hangen blijft, die tot kenschetsing van den huiselijken kring, dien zij met zooveel frischheid beschrijft, overbodig zijn. Maar na dit voorbehoud van weinig gewicht kunnen wij voor het overige niet dan lof aan de schrijfster brengen, en drukken wij de hoop uit, nog meermalen dergelijke goed gedachte en fijn bewerkte novellen van haar te mogen genieten.

Een boekske met een onbegrijpelijken titel, ontleend aan de volgende regelen van een Vlaamsch gedicht:

> ‘Naar licht en vrijheid streeft de jonge boom,
> doch listge lussen houden hem gevangen, -’

is *Listige lussen*, van Luctor, blijkbaar den pseudonien eener vrouw. In dezen titel, welks eenige verdienste de alliteratie is, daar hij berust op een onjuist beeld, geeft de schrijfster de strekking nader aan van haar verhaaltje, dat de moeilijkheden beschrijft, waarmede eene naar verstandelijke ontwikkeling strevende jonge vrouw te midden van eene platte, alledaagsche, schoon hoogst fatsoenlijke omgeving te worstelen, heeft. Van eenige overdrijving is de voorstelling niet vrij, daar het verhaal evengoed dienen kan, om te bewijzen, dat men zonder tact en de kunst van geven en nemen zijn doel niet bereiken kan, welke zedelijke waarheid in den meest uitgestrekten zin ten overvloede geen bewijs behoeft. Over het algemeen kan aan de schrijfster de lof gegeven worden, dat zij in eene beschaafde en zuivere taal, - die slechts hier en daar de schaaf van het logisch denken nog had kunnen gebruiken - hare juiste denkbeelden kennen doet over de noodzakelijkheid eener hoogere ontwikkeling van de vrouw voor haar volgend levensgeluk, ook al heeft zij de studie niet noodig ter wille van haar onafhankelijk bestaan. Zij predikt deze juiste leer in een welgekozen novellistisch kleed; alleen is het jammer, dat hare heldin, wier door eigen ontwikkeling verhoogd levensgeluk met een man van groote beschaving en letterkundige vorming zoo juist door haar beschreven wordt, ten slotte tijdens zijne invaliditeit als broodwinster voor het echtpaar moet optreden. Hierdoor verzwakt de schrijfster de waarde van haar eigen betoog, omdat zij het recht van bestaan toekent aan de meening, dat de vrouw niet de geestesontwikkeling zoeken moet tot verhooging der waarde voor zichzelve en anderen van haar leven, in welke omstandigheden ook doorgebracht, maar ‘omdat men toch nooit weten kan, hoe zij hare kundigheden eenmaal rentegevend zal moeten maken om haar levensonderhoud te winnen’.

Met zulk een kruideniersargument, dat trouwens dikwijls genoeg gebezigd wordt, mag men deze quaestie niet beslissen.

Op 31 October 1885 overleed op ruim vijfenzeventigjarigen leeftijd de heer J. van der Veen Az., die reeds sedert 1838 behoorde tot de onvermoeide beoefenaars der Nederlandsche letterkunde, en wiens laatst uitgegeven, door hem zelf nog bezorgd, werk in no. 160 van de Guldens-editie opgenomen werd onder den titel *Fantasie en historie.* Van der Veen stond niet in den eersten rang onzer schrijvers, en heeft zelf trouwens daarop nooit aanspraak gemaakt, maar toch leverde hij weldoordacht, degelijk, voltooid werk, dat den lezer aangenaam was en altijd te leeren gaf. Op oudheidkundig gebied was hij een man van gezag, en op eigenlijk romantisch gebied gaf hij ettelijke romans en novellen in het licht, meest onder den pseudoniem Frisius, - want hij was een geboren Fries, al behoorde hij sinds jaren Drenthe toe, welks oudheidkundig museum hij bestuurde, - waarvan wij uit de laatste jaren de hier ter plaatse uitvoerig besproken romans *Lysbeth's pleegkind* (1880) en *Antiek en modern* (1884) noemen. Vele jaren geleden behoorde Van der Veen tot den kring onzer medewerkers, en dat zijne vroeger gewaardeerde krachten niettegenstaande zijn zeventigjarigen leeftijd niet verzwakt waren, toonden deze beide romans. Hij was als letterkundige de voorstander van eene zuivere, humane opvatting van kunst en leven, en muntte vooral uit in het beschrijven van de eigenaardigheden van het Drentsche volksleven. De *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, waarvan hij een ijverig medewerker was, stelt hem met Van Schaik en Lesturgeon op één lijn. De drie schetsen in no. 160 der Guldens-editie, waarvan twee historie (‘Eene middeleeuwsche veete’, uit den tijd der Schieringers en Vetkoopers, en ‘Het Amelander gezantschap bij Olivier Cromwell’) en één phantasie (‘Verkeerde moederliefde en vaderzwakheid’) vertegenwoordigen, dragen in degelijkheid van bewerking en goede keuze van stof den stempel van al het werk van dezen verdienstelijken auteur. Het bundeltje levert alweder eene aangename en, zoowel uit een historisch als uit een menschkundig oogpunt, leerzame lectuur.

De firma van Balen & C^{o}.
Door W. Otto.

VII. *Onaangename Gevolgen.*

Hoe gelukkig ook afgeloopen, had dit voorval voor Moor toch eene hoogst onaangename zijde. Hij had zoo gaarne zijne bezoeken bij Basso voor zijne ouders geheimgehouden, want hij voelde, dat zij met die kennismaking niet zeer ingenomen zouden zijn. Zijne mama had hij indertijd zijne eerste ontmoeting met Violetta medegedeeld, en zij had zijn ridderlijk gedrag, zijne bescherming van een meisje tegen een troepje opgewonden jongelui geprezen, maar hij had toen met geen enkel woord gerept van zijne belofte, om haar spoedig eens weer te komen bezoeken. Door dit ongeval kwam het aan het licht, dat hij de kennismaking had voortgezet en hij met haar op een voet van vertrouwelijkheid was geraakt, die in hunne oogen geene genade zou vinden. De zorg, waarmede hij dit alles had verborgen gehouden, maakte de zaak nog meer verdacht en leverde het bewijs, dat hijzelf het afkeurenswaardige van zijn gedrag niet kon loochenen.

Van geheimhouding was thans geene sprake meer, want onder hen, die hem en Letta de eerste hulp hadden verstrekt, waren een groot aantal bekenden.

‘Was ik gisterenavond maar met haar verdronken,’ mompelde hij, terwijl hij zijn hoofd op het canapé-kussen vlijde; ‘dat was veel beter, dat was een poëtisch einde geweest, maar nu komt het proza als het hinkende paard in den vorm van verklaringen en ophelderingen, vermaningen en waarschuwingen achteraan. Ik heb haar lief, en ik had mijn leven willen geven, om het hare te redden; dat heb ik gevoeld, toen zij in de diepte wegzonk. Het was, alsof mijn eigen leven mij ontvlood.’

Hij sloeg zijn blik naar de schilderij van Titiaan en het was hem,

alsof Letta's oogen hem aanzagen. Hij bleef er lang in staren en fluisterde: ‘Ja, Letta! ik heb je lief! Ik heb je lief!’

Een voetstap in de gang riep hem uit zijne droomerijen tot de werkelijkheid terug. Hij stond uit zijne liggende houding op.

Er werd zeer zacht aan de deur geklopt.

‘Binnen!’ riep hij.

Zijn vader stapte de kamer in.

Hij zag er zeer vergenoegd uit en er speelde een half spottend, half zegevierend lachje om zijn mond, als van iemand, die van zijne overwinning zeker is en die zekerheid wil uiten door eene in het oog vallende onverschilligheid. Zijne geheele houding scheen te willen zeggen: maak je niet ongerust, vertrouw maar op mij, ik sta er borg voor, dat ik die zaak tot een goed eind zal brengen.

Hij liep eenige malen de kamer door, bleef een oogenblik voor de kopie van Titiaan staan, mompelde iets van ‘verduiveld mooie oogen’, sloeg toen zijne handen op den rug, maakte een klappend geluid met zijne tong en zich plotseling tot Max keerend, reikte hij hem de hand en zei:

‘Goe morgen, hoe gaat het je na die onderdompeling van gisteravond?’

Moor kon zijne oogen niet gelooven noch zijne ooren vertrouwen. Zoo had hij zijn vader nog nooit gezien. Die luchthartige toon was hem geheel vreemd, en hij had moeite, in den man, die hem op zoo'n kameraadschappelijken toon toesprak, zijn vader te herkennen, die altijd zoo doodbedaard en ernstig redeneerde.

Van Balen was bij Max gekomen met het plan, om comedie te spelen. Hij had in de beschrijving, die Romijn van Moor's karakter had gegeven, veel gevonden, dat hij als waarheid moest erkennen, en als hij naging, hoe Moor zich in den laatsten tijd onder zijn bijna al te zwaren arbeid had gehouden, gaf hij zijn compagnon volkomen gelijk, toen deze zei: laat den jongen zien, dat je hem vertrouwt, dat je op hem rekent, en dan zal hij door een vuur vliegen, om je te bewijzen, dat hij dat vertrouwen waardig was. Een zweepslag dwingt hem tot opstand, een beroep op zijn goeden wil doet hem buigen. Van Balen, volkomen van de juistheid dier opmerkingen overtuigd, zag daarin een nieuw en krachtig middel, om zijn zoon naar zijn wenschen en willen te leiden, en in het volle vertrouwen, dat hij zou slagen, had hij de zorgeloosheid gehad, niet ernstig genoeg te bedenken, hoe hij dat nieuwe wapen zou hanteeren. Hij had zich tevredengesteld met de wetenschap, dat hij zich maskeeren moest, en daarbij verzuimd te overdenken, waarin de vermomming moest bestaan. Hij was in de grootste fout vervallen, die in zoo'n geval te maken is: hij meende onkenbaar te zijn, door juist het tegenovergestelde te vertoonen van het gewone. Hij was niet genoeg tooneelspeler, om eene schakeering te kunnen aanbrengen; hij overdreef en verviel daardoor tot een uiterste.

Zijn ernst werd luchthartigheid. De kalmte, waarmede hij gewoonlijk optrad, kreeg iets van jeugdige opgewektheid, en terwijl het ongeluk, zijn zoon overkomen, hem eene ware ergernis was, sprak hij erover op een toon, alsof hij er iets aardigs in vond.

'Hoe is je die onderdompeling van gisterenavond bevallen?' hernam hij, toen Moor hem met groote oogen bleef aankijken, 'niet te best, hè? Ben je nu weer heelemaal beter? Kom aan, kijk me niet aan, alsof ik Grieksch tegen je sta te praten. Geef mij eene hand en laat ik je geluk wenschen, dat je aan het gevaar bent ontkomen.'

Deze woorden waren zoo geheel anders dan die Moor verwacht had, dat hij in de verwarring van dat eerste oogenblik, en zonder bijna zelf te weten, wat hij deed, de hem toegereikte hand aannam en hartelijk drukte.

'Ik ben geheel beter,' zei Moor, 'en dat is meer, dan ik na zoo'n afmatting had durven verwachten. Het ging bij het kantje af, dat verzeker ik u. Hoe is het...' Hij keek zijn vader aan, of hij die vraag kon wagen. 'Hoe is het met haar?'

Van Balen stond op en ging bij het venster staan.

'U zult toch, hoop ik, die belangstellende vraag niet ten kwade duiden?' vroeg Moor.

'Waarachtig niet. Ik kan me voorstellen, dat je dat in de eerste plaats wenscht te weten, en daarom heb ik mij van morgen daarnaar geïnformeerd. Het bulletin luidde: veel beter, en volgens den dokter is alle vrees voor noodlottige gevolgen geweken.'

De steen, die zoo zwaar op Moor's hart had gelegen, viel eraf en een 'God zij dank', waaruit meer warmte sprak, dan Van Balen lief was, ontsnapte hem.

'Ik hoop, dat het bij die belangstelling van den redder voor de geredde blijven zal. Ik vertrouw daarop,' zei Van Balen met een bijzonderen nadruk op die laatste woorden, wijl hij meende, dat die eene soort van tooverwerking op Moor zouden uitoefenen.

'Wat bedoelt u daarmee?'

'Ik meen, Max! dat je je niet voor de tweede maal met dat meisje in een bootje zult wagen. Je hebt nu ondervonden, dat het op een nat pak uitloopt. Laat dit de eerste en de laatste maal zijn.'

Van Balen bemerkte, dat hij te hard van stal was geloopen; hij wilde niet ernstig zijn, nu ten minste nog niet, en om zijne maskeering vol te houden, trachtte hij eene aardigheid te zeggen.

'Je behoeft mij niets te vertellen. Ik weet er alles van; je bent met dat meisje in kennis gekomen, je bent een beetje op haar verliefd geraakt en je bent met haar gaan varen. Zoo'n roeipartijtje is met een lief meisje zoo heel onaardig niet, maar je moet zorgen, dat je niet in het water terechtkomt. Zoo'n *bain mixte à l'improviste* bederft het plezier; waarachtig, de liefde maakt blind, maar je moet altijd bij zoo'n amouretje een oog openhouden, om ten minste eene

naderende Suezboot te kunnen zien. Dat snoepreisje, dat je zoo geheim dacht te houden, is door die onvoorzichtigheid op eene leelijke manier verklikt. Van avond zullen de dagbladen een omstandig en misschien wel aandoenlijk verhaal ervan geven. Ze zullen je manmoedig gedrag lofzingen en in geuren en kleuren vertellen, hoe jij je leven hebt gewaagd, om dat van je gezellin te redden. Eenige zullen je aanduiden als een jongmensch van goeden huize hier ter stede, andere zullen de eerste letters van je naarn geven en de kleinste zullen zich niet ontzien, om dien voluit af te drukken. Ik hoor in mijne verbeelding de venters van het Vliegend Blad langs de straat schreeuwen: "Nou kan je lezen van den moedigen jongeling, die een meissie uit het water heeft gehaald!" Je zult de held van den dag zijn. Men zal er op de sociëteit en op de beurs over praten, op het dameskransje, aan de theetafel en in de bierkneip. Je naam zal over de tong gaan en met dat al ben je in de hoogste mate gecompromitteerd.'

Moor haalde minachtend de schouders op.

'Ik gun dat genoegen aan die lafaards, die, op eigen lijfsbehoud bedacht, geene poging hadden gedaan, om het meisje te redden. Ik schaam mij niet met gevaar van mijn leven iemand aan den dood ontrukt te hebben, die anders als slachtoffer van mijne onvoorzichtigheid zou gevallen zijn. Ik heb ten minste iets gedaan, waar ik eer en roem in stellen kan.'

'Misschien wordt je wel in den adelstand verheven,' zei Van Balen spottend; 'in dat geval zou ik je het Zeeuwsche devies: *Luctor et emergo,* recommandeeren. Maar scherts ter zijde. Het compromitteerende ligt voor jou in dit geval ook niet in het redden maar in het roeien, in het gezellig samenzijn met zoo'n meisje in een bootje, in het verborgene en geheime van eene samenkomst, die nu op zoo'n ongewenschte wijze aan het licht is gekomen.'

'Met zoo'n meisje!' herhaalde Moor, die zich gekrenkt voelde door den minachtenden toon, waarop zijn vader die woorden had uitgesproken; 'wie durft iets ten haren nadeele zeggen?'

'Ik niet, maar als je je kennismaking met haar voor je ouders verborgen houdt en je den donkeren avond afwacht, om met haar te gaan varen, omdat je het daglicht schuwt, dan geloof ik niet ver van de waarheid te zijn, als ik zeg, dat je je voor haar schaamt.'

Moor sprong op.

'Ik heb mij nooit voor haar geschaamd, en ik zal mij nooit voor haar behoeven te schamen!' riep hij, terwijl zijne oogen schitterden; 'ik heb mijne kennismaking met haar bedekt gehouden, omdat ik opzag tegen al de praatjes, die daaruit zouden voortvloeien, maar ik tart nu al die lafaards, die meenen, dat ik gecompromitteerd ben, ik tart ze; ik wil het op de daken uitschreeuwen, dat ik haar ken, dat ik haar gered heb, dat ik haar liefheb.'

Van Balen viel uit zijne aangenomen rol. Hij liet het masker vallen.

‘Dat ik op haar verliefd ben, wil je zeker zeggen. Dat maakt nog een groot verschil,’ zei hij op zijn kalmen, beredeneerenden toon; ‘je moet dat woord liefhebben niet misbruiken!’

Moor keek hem met zijne groote, donkere oogen aan. En zoo sprak de man, die zijne moeder - hij wist het maar al te wel - nooit had liefgehad. Hij dacht aan hare tranen, aan hare zuchten, aan al de grievende smart, die haar deel waren geweest in ruil voor een leven van opoffering en stille onderworpenheid. Zijn bloed kookte. Thans voelde hij, hoezeer hij een kind van zijne moeder was.

‘En dat durft mijn vader zeggen!’ barstte hij los, ‘mijn vader, die dat woord misbruikt en ontheiligd heeft. Als ik verklaar Violetta lief te hebben, dan zal men ten minste niet kunnen zeggen, dat ik dat doe met het doel, om het bedrijfskapitaal eener firma te vermeerderen!’

Die woorden weerklonken Van Balen als donderslagen in de ooren. Dat verwijt had jarenlang als een spook om hem heen gedwaald. Hij had het gelezen in het roodgekreten oog zijner vrouw, hij had het gehoord in hare versmoorde zuchten, hij had het verstaan uit den blik, waarmede zij hem somtijds aanzag. Eene enkele maal had hij het vernomen in zijn eigen hart, als zijn geweten het hem had toegefluisterd. Maar nooit was dat verwijt uitgesproken, nooit was het in duidelijk verstaanbare woorden tot hem gekomen en het had daardoor altijd iets onwezenlijks, iets schaduwachtigs behouden.

En thans hoorde hij ze uit den mond van zijn zoon.

Als door schrik verlamd staarde hij naar den grond. Die plotselinge aanval had hem zijn wapen uit de hand geslagen. Hij begreep, dat hier alles op het spel stond. Hij bedwong de drift, die zich van hem meester maakte, en bedaard overlegde hij, met welke middelen hij in dien strijd de overwinning zou kunnen behalen.

Hij nam het afgevallen masker weer op.

‘Max!’ hernam hij na die pijnlijke stilte, ‘ik ben met de beste bedoelingen bij je gekomen en je schijnt die te miskennen. Ik wil je geen verwijt daarvan maken; je jeugd, het geëxalteerde van den toestand, waarin je na zoo'n aangrijpend voorval verkeert, de vermeende of ware liefde, die je voor dat meisje hebt opgevat, pleiten voor verzachtende omstandigheden. Ik wil dus op geene verklaring van dien voor mij onverstaanbaren uitval aandringen. Laten wij elkander goed begrijpen, Max! Eene kennismaking, een beetje verliefdheid, een roeitochtje hebben niets of ten minste al heel weinig te beteekenen, maar door dit voorval kunnen zij in jouw oog een schijn van belangrijkheid krijgen, die gevaarlijk is. Ik vertrouw, dat je dat zelf zult inzien; ik vertrouw, dat je niet zult vergeten, wat iemand van jouw stand aan zichzelf verplicht is. O, ik begrijp, dat een jongmensch en vooral iemand van zoo'n prikkelbaar karakter als het jouwe, geneigd is, om te gelooven, dat hij werkelijk verliefd is op het meisje, dat hij

heeft gered, want zoo iets heeft al het bekoorlijke van het romantische, maar je zult zeker niet vergeten, dat die redding, die bij eene meer gepaste kennismaking een benijdenswaardig begin kon zijn, bij deze het onverbiddelijk einde moet wezen. Ik geef de eer van onze familie en van onzen naam in je handen en ik vertrouw, dat die daar veilig is. Ik reken daarop, Max!'

Van Balen meende zijn spel al wonderschoon gespeeld te hebben, en hij geloofde, dat hij geene tegenkanting zou ondervinden, nu hij zoo behendig met de woorden: ik vertrouw, ik reken en ik verwacht, had gegoocheld. Hij wuifde reeds met de hand ten afscheid, toen Moor opstond en hem bij den arm terughield.

'Het zou oneerlijk zijn,' zei hij, 'als ik u vanhier liet gaan in de meening, dat ik dat vertrouwen had aanvaard. Ik wil u niet bedriegen. Uw vertrouwen is misplaatst. Ik heb Letta lief en ik ben stellig van plan alles te doen, om hare liefde te winnen.'

Van Balen zag hem aan. Die stellige verklaring had hem verrast. Hij schudde ongeloovig het hoofd.

'Illusies van een jeugdig brein,' zei hij, half lachend, 'die niet de moeite waard zijn, er veel woorden over te verspillen. Ik twijfel er niet aan, dat je ze op dit oogenblik ernstig meent, maar ik weet zeker, dat je ze over eenigen tijd weer zult vergeten zijn. Ik weet, dat mijn zoon te verstandig is, om zijne toekomst als offer te brengen aan eene romantische gril. Laten wij het hierbij laten. Op deze wijze voortgaande, zouden wij ertoe kunnen komen elkander onaangenaamheden te zeggen, waarvan wij spijt zouden hebben. We kunnen dat vermijden. Ik wensch je van harte spoedige beterschap, want ik kan je met de drukte op het kantoor noode missen.'

'Ik zal komen,' antwoordde Max, die wist, dat zijn vader, als hij over de kantoorzaken begon, het gesprek als geëindigd wenschte te beschouwen; 'ik zal komen. U kunt op mij rekenen.'

Met die belofte namen zij afscheid van elkander, ieder voor zich blijde, dat het onderhoud was afgeloopen.

Wat een strijd dreigde te worden, die met verwoedheid zou zijn gestreden, was eene schermutseling gebleven, maar men had elkanders krachten daarin leeren kennen, en de oude heer had het voorzichtig geoordeeld, liever bijtijds terug te trekken, dan het gevaar van eene nederlaag te loopen. Max wist nu, hoe hij over die zaak dacht, en dat was voorshands genoeg; later, als hij zich sterker gevoelde en het noodig mocht zijn, kon hij nog altijd zijne troepen in het vuur brengen. 'Maar het zal niet noodig zijn,' mompelde hij, terwijl hij peinzend en met langzame schreden de gang doorliep, want hij geloofde, wat hij wenschte. Moor zou die romantische gril wel spoedig vergeten.

Hij had dezelfde aangename gewaarwording van zelfvoldoening, dezelfde goedkeurende meening over zijn beleid, die zich ook van hem na zijn bezoek bij Romijn had meester gemaakt. Hij was tevreden

en kon niet nalaten bij zichzelven te overleggen, dat hij toch een heel wat beter inzicht in het karakter van zijn zoon had dan zijn compagnon, die met zooveel ophef van het bestudeeren daarvan had opgegeven. Wat had nu dat bewijs van vertrouwen, die verzekering, dat men op hem rekende, uitgewerkt? Niets! Neen, dat middel had in de practijk zijne ondeugdelijkheid bewezen. Romijn had zich vergist. Het kwam bij Van Balen niet op, om aan de mogelijkheid te denken, dat de fout bij hem lag, en hij vergat, dat er onderscheid is tusschen werkelijkheid en comediespel. Even onbillijk, als het knaapje over den verrekijker oordeelde, dien hij met den verkeerden kant voor het oog hield, oordeelde hij over het middel, dat Romijn hem aan de hand had gedaan, daarin overeenkomende met alle onhandigen, die de schuld van hun mislukken liever in het werktuig dan in zichzelven zoeken.

VIII. *Het Crucifix.*

De zomer, waarvan men zooveel goeds voor het herstel van den zieke gehoopt had, had zijne schoonste en zonnigste dagen reeds achter den rug en nog altijd had de heer Romijn de kracht, om zijn werk te hervatten, moeten missen.

Op dagen van moed waren weken van ontmoediging gevolgd, en de kwaal, waaraan hij leed, had haar proces met de haar eigene afmattende en verschrikkelijke afwisseling van hoop en teleurstelling voortgezet.

‘Hoe jammer,’ had hij dikwijls tegen Clara gezegd, wanneer de morgenzon zijne kamer met een vroolijken glans van gouden lichtstralen tooide en de frissche, zoele lucht door het open venster naar binnen stroomde, ‘hoe jammer, dat ik nu juist zoo'n kwaden dag heb gehad, waardoor ik te afgemat ben, om van dat heerlijke weder te profiteeren. Kijk, als ik nu eens was zooals verleden week, dan zouden wij toch stellig zoo'n beetje in den tuin durven heen en weer wandelen.’

En als Clara hem dan met tranen in de oogen aanzag, had hij erbij gevoegd:

‘Maar morgen zal het beter gaan.’

En als dan die morgen kwam, had hij zich opnieuw teleurgesteld gezien en zijne hoop gevestigd op de toekomst, die eindelijk beterschap brengen zou.

Hij was op de helling en hij daalde; niet met eene aanhoudende, voortgaande en steeds versnellende beweging, maar met die tusschenpoozen van rust en verademing, die het einde van den weg steeds verschuiven en dien gang naar het graf tot iets afgrijselijks maken. Den eenen dag ging hij een stap naar beneden, den volgenden deed hij er

twee terug en juichte in de vernieuwde hoop op herstel, om later tot de vreeselijke ontdekking te komen, dat hij in een paar uren al het vermeend gewonnene weer verloren had.

Toch bleef hij hoop koesteren, en met inspanning van alle krachten worstelde hij tegen de geheimzinnige macht, die hem grafwaarts stuwde.

Er waren dagen, waarin een nieuwe levenslust hem doorstroomde, waarin hij zich weer sterk en gezond voelde en de last, die hem neerdrukte, van zijne schouders werd genomen; dan sprak hij weer op blijmoedigen toon over de toekomst, die hem aan den lessenaar van het kantoor zou zien, en als om een voorsmaak van die zaligheid te hebben, liet hij zich boeken en papieren brengen, om zich van een en ander op de hoogte te stellen.

Doch niet alleen, om zich het genot van weer te kunnen werken te gunnen, deed hij dat: de vrees, dat in zijne afwezigheid niet alles zou gaan, zooals hij het wenschte, droeg het hare daartoe bij.

Hij vertrouwde de leiding der zaken niet geheel en al aan Van Balen toe en trachtte, het kostte wat het wilde, een oog in het zeil te houden. Doch dikwijls ontbraken hem daartoe de noodige krachten en zag hij zich tot zijn innig leedwezen gedwongen, zich geheel aan de werkzaamheden te onttrekken.

Van Balen kwam niet zoo dikwijls, als hij wel wenschte; deze verontschuldigde zich in de meeste gevallen met te zeggen, dat de zaken van het kantoor hem geen tijd overlieten, en hij zond Moor met boeken en brieven, om Romijn daarvan inzage te geven.

Deze verontschuldiging van Van Balen was niet geheel bezijden de waarheid, want in zijne zucht, om te laten zien, dat de zaken voor grootere uitbreiding vatbaar waren en dat hij door de te groote voorzichtigheid van Romijn steeds belemmerd was geworden, had hij een aantal operaties op touw gezet, die al zijne werkkracht in beslag namen. Doch al ware dit niet het geval geweest, dan had hij zich toch zooveel mogelijk aan de bezoeken bij zijn compagnon onttrokken, wijl hij tegen eene herhaling van de onaangenaamheden, die hem nog altijd met wrevel vervulden, opzag. Nu had hij daardoor de gelegenheid, Moor met Clara in aanraking te brengen, en hij greep die gelegenheid met beide handen aan. Zoo verbond hij het eene belang met het andere en hij was recht tevreden over zijn beleid.

Langzamerhand was het gewoonte geworden, dat Moor een paar malen in de week bij Romijn kwam, om hem de ontvangen brieven voor te lezen of hem over te geven antwoorden te raadplegen, en als het gebeurde, dat de zieke geen lust had, om zich met cijfers bezig te houden, dan bleef hij toch op Clara's aandringen een uurtje praten, wijl zij had opgemerkt, dat die afleiding haar vader altijd hoogst welkom was en dikwijls eene zeer gunstige uitwerking op hem had.

Romijn had altijd zeer veel van Moor gehouden. Hij begreep diens

karakter en hij had de houding van Van Balen tegenover zijn zoon nooit kunnen goedkeuren. In het eerst had hij eene soort van medelijden voor den jongen man gekoesterd, en het had hem in zijne ziel gespeten, dat zijn compagnon blind bleef voor de eigenaardige behoeften van een hart, dat dorstte naar een bewijs van vertrouwen en toegenegenheid; later, toen hij opmerkte, hoe Moor in stilte zijn lijden verkropte en slechts op eene gelegenheid wachtte, om te bewijzen, hoeveel goeds er in dat onbegrepen en daardoor miskende gemoed school, had dat medelijden voor hartelijke waardeering en vriendschap plaats gemaakt. Moor had met inspanning van alle krachten de taak, die hij, helaas! niet volbrengen kon, op zich genomen en hij had den jongen man daardoor liefgekregen.

Romijn voelde, dat de kloof tusschen hem en Van Balen iederen dag wijder werd, terwijl hij zich meer en meer voelde aangetrokken tot den jongeling, wiens ziel als een heldere spiegel voor hem openlag. Hij vond het grootste genoegen in zijne gesprekken, en zoo moe en afgemat kon hij niet wezen, of hij luisterde graag naar hem, en het scheen, alsof het gezelschap van Moor op hem werkte als een zonnestraal, die nieuw leven en nieuwe krachten opwekte.

Voor een liefdevol en dus scherpziend oog als dat van Clara was de invloed, dien Moor op den zieke uitoefende, niet verborgen gebleven en innig dankbaar was zij hem voor de uren, die hij aan de sponde van haar vader doorbracht.

Zij luisterde stil, maar vol bewondering naar de verhalen, die hij op zoo'n prettige wijze wist op te disschen, en als zij dan bemerkte, hoe het waas van droefgeestigheid, dat over die ziekenkamer lag, langzaam plaats maakte voor vroolijken zonneschijn, als zij haar vader geheel zag meegesleept door den opgewekten toon van den verteller en hij eindelijk, zijn toestand vergetend, hartelijk meelachte, dan had zij Moor wel om den hals willen vallen en zijne handen kussen, om hem te danken voor dat oogenblik van geluk.

Als Moor afscheid nam, vergat Romijn nooit hem op het hart te drukken, spoedig terug te komen. Clara liet hem uit en herhaalde die bede.

‘Niemand kan zoo goed de wolken van zijn voorhoofd verdrijven,’ zei zij, ‘als jij. Je bijzijn werkt op hem als een zonnestraal op eene half verkwijnde plant. Je leent hem iets van je jeugd en je kracht.’

Dat streelde Moor, want hij wist, dat die woorden gemeend waren. Dat was niet de betaalde bewondering van zijne vrienden, maar de vrijwillige schatting, die men bracht aan zijn talent.

Hij drukte Clara's hand en stelde haar gerust.

Als Romijn zich moe en afgemat gevoelde en eene donkere schaduw op zijne ziel viel, dan troostte Clara hem met het vooruitzicht, dat Moor den volgenden dag zou komen. Op dien lichtstraal wachtte hij, zooals de reiziger op een nachtelijken tocht uitziet naar het opkomen der zon!

Romijn verdeelde den tijd naar de bezoeken van Moor. Zijn komen en gaan was voor hem de afwisseling van dag en nacht.

Op zekeren avond liet Moor zich wachten.

Romijn had een goeden dag gehad en zat met een kussen in den rug op de canapé. Clara zat bij hem en sprak geen woord. Nu en dan keek zij naar de pendule; het sloeg acht uur. Moor was gewoon, reeds om zeven uur daar te zijn. Zij wist niet, hoelang dat uur wachten geduurd had, maar het kwam haar voor, dat het eene eeuwigheid was.

Haar angst, dat hij niet komen zou, vermeerderde bij iedere minuut.

Reeds vroeger had zij bij het afscheidnemen gedacht: je zult niet altijd je belofte blijven vervullen, eens zal je ons vergeten.

Dat *eens* was *nu.*

Zij had het eerder verwacht, doch nu het kwam, vond zij het veel te vroeg. Zij had dikwijls in stilte verbaasd gestaan, dat Moor zijne bezoeken zoolang had volgehouden. Er is niets, dat hem hier trekt, had zij gedacht; wat brengt hem altijd hier terug?

Bij het zoeken naar een antwoord op die vraag had zij zich herinnerd, hoe hartelijk hij haar de hand gedrukt had; hoe hij haar soms aanzag, als hij uit haar oog een blik van goedkeuring mocht opvangen; hoe dikwijls hij zijn verhaal gestaakt had, omdat zij even de kamer uit moest.

Die herinneringen hadden haar doen blozen. Zij had een gevoel in hare borst gekregen, alsof haar hart plotseling te eng was geworden, om zoo'n groote vreugde te bevatten. Maar die gewaarwording was voorbijgegaan als eene wolkenschaduw over het weiland, als eene golving van het rijpende koren, waarover de wind heenstrijkt.

'Moor komt niet,' zei Romijn, toen de pendule half negen sloeg, 'hij zal ziek zijn.'

Hij vlijde zijn hoofd op het kussen. Wachten maakt moe.

Clara stond op en ging bij het venster staan.

Zij pinkte een traan weg en fluisterde:

'Hij heeft ons vergeten.'

Beiden dachten aan het beletsel, dat hun het meest leed zou doen.

In die oogenblikken was Moor bij Violetta. Zij waren alleen. Basso was uitgegaan.

Moor was bij haar gebleven, langer dan hij eerst van plan was, langer dan hij zichzelven wilde toestaan, want hij wist, dat Romijn reikhalzend naar hem uitzag. Maar de gelegenheid, om met Letta alleen te zijn, was zoo schaarsch. Hij was voor de verleiding bezweken. Zijn vader dacht, dat hij bij Romijn was, en zou toch niet weten, hoe laat hij daar was gekomen. Het samenvallen van die omstandigheden kwam te zelden voor, om er nu geen gebruik van te maken. Hij zou Romijn voor zijn verlies ruimschoots schadeloosstellen.

Voor een verliefde heeft de tijd vleugelen. Het sloeg negen uur, toen hij dacht, dat het nog geen acht was.

Verrast sprong hij op.

'Letta!' zei hij, hare hand loslatend, 'het is later, dan ik dacht. Ik kan niet langer blijven.'

'Zeg maar, dat je je hier verveelt, dat je niet langer blijven wilt. Kom, wees nu een lieve, doemme joengen, en laat mij niet alleen! Weet je nog wel, toen ik in het water lag?'

'Ja, ik zei: ik zal je redden, Letta! en ik heb woord gehouden, ik heb je gered.'

'Dat is niet alles. Je hebt nog meer gezegd; je hebt het later wel honderdmaal herhaald; je zei: ik zal je redden, Letta! want ik heb je lief! Heb je in dat laatste ook je woord gehouden?'

Zij sloeg hare armen om zijn hals, zooals zij gedaan had, toen zij den afgrond onder zich had, vlijde haar hoofd op zijn schouder en gaf hem een kus.

Hij had die herinnering niet noodig gehad. Die omarming had hem dat geheele tooneel weer voor den geest gebracht. Hij voelde dezelfde belemmering in zijne bewegingen. Hij meende te stikken. Hij wilde haar van zich afschudden, maar hij kon niet. Zij omkronkelde hem als eene slang hare prooi. Eerst had zij hem naar de diepte getrokken; thans trok zij hem van zijn plicht, van zijn beter ik af.

'Doemme joengen!' lispelde zij, alsof zij wist, dat dat woord hem altijd opnieuw betooverde, 'ik houd je vast. Je denkt misschien, dat je sterker bent dan ik, omdat je eenmaal mijne armen weer hebt losgekregen, maar toen lag ik in het water en was half bezwijmd van schrik en ontsteltenis. Probeer het nu maar eens.'

Zij keek hem met hare donkere, spottende oogen uittartend aan. De oude betoovering, die hem bij hun eerste ontmoeten als het ware verlamd had, maakte zich van hem meester. Die blik hield hem gevangen.

'Laat mij los, Letta! je zult mij nog verworgen.'

'En zal je dan blijven? Zal je dan niet meer praten over oude, zieke heeren, wien je gezelschap moet houden? Ik geloof toch niet, dat je dat liever doet dan bij mij blijven. Beloof je mij dat?'

'Ja, dat beloof ik je; kom, laat mij nu los.'

Zij klapte in de handen met een vertoon van kinderlijke blijheid, die werkelijk verrukkelijk was, om aan te zien. Zij sprong door de kamer, greep hem toen plotseling bij zijne ooren en gaf hem een kus op het topje van zijn neus.

'Je hebt geen anderen kus verdiend, hoor! Als je vrijwillig waart gebleven, dan was het wat anders geweest, maar nu, foei wat ben je toch een leelijke, zwarte jongen. En zoo'n nikker heeft mij gered. Is het niet ondraaglijk, om zoo iemand zijn leven verschuldigd te zijn!'

Zij lachte hem uit en ontweek hem met eene vlugge beweging, als hij haar poogde te grijpen.

‘Wees toch niet zoo uitgelaten, Letta! Kom hier bij mij zitten en laat ons dan...’

‘Wat?’ vroeg zij.

‘Praten. Vertel me nog iets van je vroegere reizen en trekken.’

‘Dat zou je toch niet bevallen. Dat zou niet ernstig genoeg wezen. Neen, ik wil niet zoo uitgelaten zijn. Vertel jij liever eens van dien zieken, ouden heer, wien je zoo graag gezelschap houdt. Je gaat graag naar hem heen?’

‘Ja.’

‘Waarom?’

Moor had geen antwoord. Hij wilde niet zeggen: omdat ik veel van hem houd en mijn gezelschap hem altijd goed doet, want hij vreesde, dat Letta hem zou uitlachen. Hij kon niet zeggen: omdat ik daar de bewondering vind, die ik zoozeer behoef, want zoo'n diepen blik had hij nog nooit in zijn binnenst geslagen.

‘Waarom,’ herhaalde hij, ‘waarom, wel, omdat ik iemand graag een plezier doe.’

‘En daarom wilde jij mij alleen laten zitten. Doe je mij dan niet graag een plezier?’

‘Dat bewijs ik, door bij je te blijven, terwijl hij op mij wacht.’

‘Is hij erg ziek?’

‘Hij lijdt aan eene slepende ongesteldheid. Het kan nog zeer lang duren, maar hoop op geheele beterschap is er niet.’

‘Je zult dus nog volop de gelegenheid hebben, om het verzuimde van dezen avond in te halen. Wie past hem op?’

‘Zijne dochter.’

‘Ha!’

Moor had dien uitroep niet verwacht. Hij zag Letta met een vragenden blik aan, terwijl zij haar vinger dreigend tegen hem ophief, alsof zij hem op heeterdaad had betrapt.

‘Dat hadt je niet moeten zeggen, doemme joengen! Of wil je mij nu wijsmaken, dat je zoo trouw naar dien ouden, zieken heer toegaat, om hém een plezier te doen?’

Moor was overbluft. Op de wijze, die Letta klaarblijkelijk bedoelde, had hij nog nooit aan Clara gedacht. Hij wilde zich tegen die beschuldiging verdedigen op gevaar af van door haar uitgelachen te worden.

‘Neen,’ zei hij, ‘ik wil je dat niet wijsmaken, want het is waar. Hij is, zooals ik je vroeger al eens verteld heb, de compagnon van mijn vader. Van mijne jeugd af heb ik die beiden altijd bij elkander gezien. Zij hebben samen gewerkt en samen gerust. Ik heb hem altijd als een lid van de familie, bijna als een tweede vader beschouwd. Ik heb oogenblikken gekend, waarin ik vurig heb gewenscht, dat ik

zijn zoon mocht geweest zijn. Waar mijn vader strafte, heeft hij gezalfd. Hij is altijd mijne voorspraak geweest; hij heeft mij altijd de hand boven het hoofd gehouden en mij verdedigd, omdat hij mij begreep. Mijn vader was de wet, hij de vergeving; mijn vader was de macht, hij de genade; mijn vader was mijn meester, hij mijn vriend. Mijn vader acht ik; hem heb ik lief.'

Letta greep Moor's hand.

'En hoe heet zijne dochter?'

'Clara!'

'En je hebt haar lief?'

Letta sloeg hare armen om zijn hals en keek hem diep in de oogen. Er was angst in dien blik. Hij voelde, dat eene siddering haar lichaam doorliep; hij voelde hare armen trillen. Hare lippen beefden en werden bleek. Zij staarde op zijne lippen, alsof zij daar haar vonnis lezen kon, vóórdat het was uitgesproken. Haar boezem hijgde.

'En je hebt Clara lief?'

Hij vlijde haar hoofd aan zijne borst.

'Neen, Letta! jou heb ik lief, jou alleen!'

Toen bleef het stil. Zij had niets meer te vragen, hij niets meer te zeggen. Eindelijk maakte zij zich uit zijne omarming los.

'Moor!' zei zij, 'ik had je niet moeten dwingen, ik heb ongelijk gehad, ik zie het in. Wij zijn jong, we hebben nog een geheel leven voor ons, wij kunnen nog lang genoeg bij elkander zijn. De dagen van je ouden, zieken vriend zijn geteld. Ik heb hem twee uren ontroofd, die ik hem nimmer terug kan geven. Ga naar hem toe. Clara past hem op; laat ik hem jouw gezelschap afstaan. Zij blijft in de meerderheid. Zij offert hare jeugd, ik een paar uren op.'

'Er zijn uren, die tegen jaren opwegen, Letta!'

Zij glimlachte. Zij hield zich overtuigd, dat hij hare opoffering grooter achtte.

'Zij is beter dan ik,' dacht hij, - en hij ging.

De gedachte van Romijn, dat Moor niet kwam, omdat hij ziek zou zijn, was eene eerste opwelling geweest. Later nadenken bracht hem tot een ander resultaat. Zijne oude vrees, dat er op kantoor dingen gebeurden, die hij niet zou kunnen goedkeuren, sprak daarin een woordje mee.

Van Balen heeft het een of ander voor mij te verbergen, overlegde hij bij zichzelven; hij durft Moor niet sturen en daarom houdt hij hem thuis.

Die gedachte maakte hem onrustig.

Clara bemerkte dat wel. Zij trachtte hem afleiding te bezorgen, maar zij slaagde daarin niet. Hij bleef met zijne eigene donkere gedachten bezig. De toestand van haar vader maakte haar het denkbeeld: 'Moor heeft ons vergeten', dubbel bitter.

Als hij alles wist, vroeg zij, zou hij dan weggebleven zijn?

Hare gejaagdheid drong haar de kamer te verlaten. De zieke was ingesluimerd. Zij ging naar beneden, deed de deur der zijkamer open, keek even naar binnen, ging de gang door en de trap op naar het 'zaaltje', waar zij juffrouw Kramers hoopte te vinden.

Zij vond daar eene naaister, die de huishoudster van tijd tot tijd een dag kwam helpen. Clara had haar dikwijls gezien, maar nog weinig gesproken. Het ontmoeten van iemand, die bijna eene vreemde voor haar was, was haar welkom. Het kon haar de gewenschte afleiding geven.

Clara ging bij haar zitten en gaf haar eenige vriendelijke woorden.

De naaister had den geheelen dag op die eenzame kamer zitten werken. Zij was eene vrouw. De arbeid was haar minder zwaar gevallen dan het zwijgen. Zij was blij, dat zij eens praten kon. Daarenboven had zij iets, dat zij vertellen wilde. In haar eentonig leven was een oogenblik van afwisseling geweest; een romantisch voorval, waarin zij eene rol gespeeld had, nam hare geheele ziel in. Nadat zij over haar werk gesproken had, vroeg zij op eens:

'Ik heb u nog niet van mijn mooie crucifix verteld?'

En daarop gaf zij haar verhaal ten beste met al de warmte en ingenomenheid, waartoe hare dankbaarheid haar vervoerde.

'Hij zei,' vervolgde ze, 'dat hij met een Ave en een Onzen Vader zoo nu en dan tevreden zou zijn, maar dat doe ik niet. Dat vind ik veel te weinig. Hij krijgt er alle dagen drie van mij. En de juffrouw uit den winkel krijgt ze ook. Niet omdat zij ze verdiend heeft, want zij heeft haar geld van hem gekregen, maar omdat ik het beloofd heb en omdat ik geloof, dat hij veel van haar houdt. Zij hebben er niet op gelet, dat ik al een heelen tijd voor de winkelkast had gestaan, en toen heb ik gezien, hoe hij hare hand vatte en die drukte. Zij was heel mooi en wel vriendelijk ook, maar toch niet zoo vriendelijk als hij. Zijn naam weet ik niet, en ik zal hem misschien nooit terugzien, maar de goede God weet wel, wien ik bedoel, als ik zeg: voor den lieven mijnheer, die mij het mooie crucifix gegeven heeft.'

De deur ging open en Moor trad binnen.

Vóórdat hij naar boven ging, had hij aan juffrouw Kramers willen vragen, hoe het met den zieke was en of hij nog verwacht werd. Hij had ertegen opgezien den heer Romijn en Clara te ontmoeten, omdat hij van hen de vraag verwachten kon, waarom hij zoolang was weggebleven. Hij had een gevoel, alsof hij kwaad gedaan had. Hij wilde den verwijtenden blik van zijn vriend ontwijken en had de geheime hoop, dat het nu voor zijn bezoek te laat zou zijn.

De beide vrouwen zagen verrast op.

'Clara!' begon hij, 'ik had je niet hier verwacht. Ik zocht juffrouw Kramers, om mij te laten aandienen. Het is veel later dan gewoonlijk.'

'Pa zal blij zijn, als hij je ziet. Ga gerust naar boven. Hij was bang, dat je ongesteld was geworden.'

Hij was al de trap op en Clara bij de deur, toen de naaister haar terugriep.

‘Juffrouw Clara!’

Clara bleef staan. Zij had niet gezien, met hoe groote oogen de naaister den onverwachten bezoeker had aangestaard.

‘Wel, wat is er?’

‘Dat is 'em, Juffrouw Clara!’

‘Wie?’

‘De mijnheer, van wien ik het crucifix gekregen heb.’

Er zijn oogenblikken, waarin eene onafzienbare reeks gedachten met duizenden groepeeringen en gevolgtrekkingen ons met bliksemsnelheid door het hoofd kunnen gaan.

Zoo'n oogenblik doorleefde Clara. Zij ontroerde, doch die ontroering wilde zij verborgen houden.

‘Ge zult u vergist hebben,’ zei zij en ging naar boven.

Een half uur later kwam zij terug. Met slim overleg - want ook duiven kunnen slim zijn - wist zij het gesprek weer op het onderwerp te brengen, dat haar zoo zeer ter harte ging. Zij wist het zoo aan te leggen, dat zij, zonder er rechtstreeks naar te vragen, het adres van den winkel te weten kwam.

Zij wilde dat meisje zien.

Toen zij heenging, vroeg de naaister:

‘En wil u zoo vriendelijk zijn hem te zeggen, dat ik hem altijd dankbaar zal blijven; wil u hem zeggen, dat ik mijne belofte houden dagelijks voor hem de Ave's en de Onze Vaders bid - ook voor de mooie juffrouw, die...’

Clara maakte eene afwerende beweging met de hand.

‘Ja wel,’ zei ze, ‘dat beloof ik je. Ik zal het hem zeggen.’

Toen ging zij de kamer uit.

Op de trap moest zij zich aan de leuning vasthouden.

IX. *In het Vuur.*

Na een bijna slapeloozen nacht doorgebracht te hebben, stond Clara den volgenden morgen veel vroeger op dan zij in den laatsten tijd gewoon was. Het plan, dat in dien nacht bij haar tot rijpheid was gekomen, liet haar geen rust en zij was blij, toen zij uit hare bange droomen wakker geschrikt de zon in hare kamer zag schijnen, omdat zij nu tot het begin der uitvoering kon overgaan.

Zij wilde dat meisje, van wie de naaister gesproken had, zien en spreken, om voor zichzelf uit te maken of het mogelijk was, dat Moor haar liefhad.

Dat was de onuitgesproken gedachte, die haar voortdreef.

Met zenuwachtige haast kleedde zij zich aan, en toch besteedde zij eene bijzondere zorg aan haar toilet. Zij haalde al hare kleedjes voor den dag, deed eene keuze, bedacht zich, kwam op hare eerste keuze terug en bezag zich langen tijd in den spiegel, om zich te overtuigen, dat het gekozene haar het best zat en haar *teint* op het voordeeligst deed uitkomen. Als zij eene coquette ware geweest, die het voornemen had opgevat, de aandacht en de bewondering op te wekken van den man, dien zij zoo straks zou ontmoeten, dan had zij niet langer kunnen wikken en wegen over kleur en vorm. Doch het gold thans eene mededingster, die zij wilde overschitteren; zij wilde imponeeren door rijkdom en door fijnheid van smaak; zij wilde, als zij voor dat meisje stond, voor zichzelf de overtuiging hebben, dat zij de meerdere was en dat Moor, als hij haar beiden bij elkander zien mocht, die meerderheid aan haar zou moeten toekennen.

Zij was jong en zij had te weinig in de wereld verkeerd, om te weten, dat de man slechts oog heeft voor het voorwerp zijner min, en dat hij, voor al het overige blind, de vrouw, die zijn hart heeft bekoord, ziet, niet, zooals zij *is,* maar zooals hij haar heeft gedroomd. Zij had die moeite kunnen sparen, maar zij wist niet, dat zij staan zou tegenover een partijdig rechter, die al wat hare tegenpartij ontbrak zou aanvullen uit de schatten zijner onuitputtelijke phantasie.

Zij bekeek zichzelve in den spiegel en schudde ontevreden en weemoedig het hoofd.

'Ik ben bleek,' fluisterde zij, 'veel bleeker dan gewoonlijk. Ik zie er moe en afgemat uit. Mijne oogen staan dof. Het aanhoudend waken, de angsten, die ik heb uitgestaan, en het gemis aan frissche lucht hebben mij zoo gemaakt. Daaraan is, helaas! niets te veranderen. Maar bij dit kleedje valt dat erg in het oog,' en zij greep een ander en hield dat bij haar gezicht.

'Dit is veel beter,' zei zij en met bevende vingers maakte zij de knoopjes los, die volgens de mode van die dagen in eene lange rij van boven naar beneden liepen en zeer dicht bij elkander stonden.

Het onderste weigerde. Met eene ongeduldige, driftige beweging trok zij het los en het weggeslingerd knoopje sprong tegen het groote spiegelglas van haar toilet.

Het was een harde slag en zij meende, dat het glas gebarsten zou zijn, want het klonk, alsof er een steen met kracht tegen geworpen werd. Die schrik bracht haar tot bedaren.

'Zou ik het uitstellen?' vroeg zij fluisterend, 'zou ik wachten?'

Maar op datzelfde oogenblik verwierp zij dat denkbeeld weer, want sterker dan ooit leefde de begeerte, om Letta te zien, weer op. Eene onzichtbare hand dreef haar voort, eene geheimzinnige kracht trok haar naar de plek, waar zij dat meisje ontmoeten zou. Den geheelen nacht had zij gehunkerd naar het oogenblik, dat zij zich kleeden kon en

heengaan, om te zien, om te weten, of alles, wat zij in die bange droomen had overpeinsd, waarheid kon zijn. En nu dat oogenblik gekomen was, nu de schaduwen verdwenen waren en de zon helder in hare kamer scheen, nu zij op het punt stond te doen, wat zij in gedachten reeds honderdmaal had gedaan, zou zij nu terugtreden? Neen, hoe kon die gedachte bij haar opkomen, en alsof zij bevreesd was, dat die aarzeling zich opnieuw van haar meester zou maken, vloog zij naar de deur.

De pendule sloeg zeven uur.

Dat geluid was eene stem, die haar terugriep. Zij gehoorzaamde, want zij begreep, dat het nog te vroeg was, en moedeloos viel zij op een stoel, die dicht bij het venster stond. Zij keek naar buiten. Alles was stil. Het kabbelende water in de gracht, de dichtbebladerde boomen, die erin weerspiegelden, de huizen, die nog gesloten waren, hadden dat waas van frischheid, dat de morgenstond schenkt en dat door de tegenstelling in de stad nog meer tot den beschouwer spreekt, dan daarbuiten in de vrije natuur. Niemand was er te zien. De musschen pikten ongehinderd tusschen de straatkeien wat van hare gading was weg, en vlogen dan plotseling, alsof zij aan het schrikken gemaakt waren, luid sjilpend in de boomen, om straks, als zij gezien hadden, dat er geen gevaar was, terug te komen.

Dat vreedzame, stille tooneeltje deelde haar iets van die rust en kalmte mede, en de gedachten aan hare plannen voor eenige oogenblikken op zijde zettend, bleef zij ernaar kijken. Langzaam aan werd de figuurlooze schilderij gestoffeerd. Een groentjeschuitje met hoog opgetaste manden kwam door de gracht varen. Zij hoorde den loggen riemslag in het water en het regelmatig knarsen der riempennen, overstemd door het rollen van een naderend rijtuig, dat in die stilte veel luider weerklonk dan gewoonlijk. Zij zag eene melkboerin aan de overzijde de zware, keurig beschilderde emmers torsen en merkte op, hoe het blankgeschuurde koper van juk en hengsels in de zon glinsterde.

Maar op eens ontweek dat alles haar gezicht. Zooals er oogenblikken zijn, waarin wij hooren maar niet verstaan, zoo zijn er ook, waarin wij kijken en niet zien, geheel ingenomen door de gedachten, die geheel andere beelden ons voor de oogen tooveren.

Clara dwaalde met de hand langs haar voorhoofd en keek op de pendule.

‘Half acht!’

Wat ging die tijd traag! Zou er dan nooit een einde aan dat martelend wachten komen!

Zij nam een boek en begon te lezen. Werktuigelijk sloeg zij de bladen om zonder den zin te verstaan, want hare gedachten waren elders en zij schrikte uit hare mijmerij op, toen zij in het verhaal, dat zij niet gevolgd was en waarvan zij geen woord had kunnen

oververtellen, den naam Max zag gedrukt. Zij legde het boek neer en ging voor den spiegel staan.

Dezelfde ontevreden en weemoedige trek teekende zich op haar gelaat. Toen nam zij een doek, wierp dien over het waarheidlievend glas en liep met driftige schreden de kamer op en neer.

Eindelijk - eindelijk werd zij uit hare pijnigende gevangenschap verlost. Zij ging naar beneden en ontmoette juffrouw Kramers op de trap.

'Ik wilde u juist gaan roepen,' zei deze, 'want het is prachtig weer en uw pa zou graag zien, dat u eens eene wandeling deedt. Ik heb daarom het ontbijt al wat vroeg klaar gezet, maar ik was bijna te laat gekomen. U bent, zie ik, al geheel gekleed!'

'Ja,' antwoordde Clara, 'het zonnetje heeft mij gewekt en ik kon den lust, om er eens uit te gaan, niet onderdrukken.'

'U hebt dat genoegen ook al lang gemist,' hernam juffrouw Kramers op klagenden toon; 'ik kom er nog eens uit, maar hoeveel weken hebt u nu al in huis gezeten. Ik was blij, dat uw pa er van begon, want het heeft mij al lang op de tong gelegen, om eens te zeggen, dat u eens de frissche lucht in moest. Maar u weet zelf, hoe zieken zijn, ze nemen soms iets kwalijk, dat toch heel goed gemeend is.'

Clara ging naar hare kamer terug.

Zij wilde voor haar vader niet weten, dat zij van plan was geweest uit te gaan. Zij wilde hem de eer gunnen van het eerst op het denkbeeld te zijn gekomen, en hem het genoegen laten te zeggen:

'Clara, je hebt zoolang de frissche lucht ontbeerd, en het is nu zoo prachtig weer, toe, doe mij het pleizier en ga nu eens wandelen.'

Een half uurtje later kwam zij de ziekenkamer binnen, om haar papa goeden morgen te zeggen, die, blij dat zij aan zijn wensch gevolg gaf, met opgewektheid sprak van de toekomst, waarin hij haar op de wandeling zou kunnen vergezellen.

Clara hoorde die blijmoedige toespraak aan en het sneed haar door de ziel hem zoo te hooren spreken. Zou hij niet weten, niet begrijpen, dat hij steeds achteruitgaat? vroeg zij zich in stilte af, of zou hij alleen zoo spreken, om de waarheid voor mij te verbergen?

Zij zag hem met een deelnemenden, bedroefden blik aan.

'Zet niet zoo'n treurig gezicht,' zei hij met een matten glimlach, 'ik voel mij vandaag veel beter. Breng me vóór je heengaat nog die boeken en dat pakketje brieven, die daar op dat tafeltje liggen, als Moor dan van avond komt, dan kan hij ze meenemen. Ik had gisteren geen lust ze in te zien.'

Hij schoof den gemakkelijken ziekenstoel, waarin hij gezeten had, langzaam naar het raam. Het was eene heele vracht voor hem, maar toch wilde hij niet laten blijken, dat het hem te zwaar viel. Hij duwde en leunde te gelijk.

'Ik lijk nu wel een kind, dat achter een wagentje loopen leert,'

zei hij met denzelfden matten glimlach van zoo even. ‘Kijk toch eens, Clara!’

Vermoeid viel hij, toen hij den stoel in het zonnig plekje had, op de kussens neer.

‘Hier zit ik goed! Hier is het zonnig. Je weet niet, hoe de warmte mij verkwikt. Geef mij nu maar de boeken. Zóó. En ga nu maar wandelen. Ik zal naar je uitkijken, en straks, als je aan de overzijde voorbij komt, zal ik wuiven, om je te zeggen, dat je gerust kunt zijn.’

Clara liep zonder aan die afspraak te denken naar het opgegeven adres.

Toen zij den winkel van Basso naderde, vertraagde zij haar voetstap, want nu eerst viel het haar in, dat zij toch een voorwendsel moest hebben, om binnen te treden. Zou zij ook een crucifix koopen? Maar niet lang kon zij zich met die vraag bezighouden. Haar hart klopte onstuimig en zij beefde, toen zij de stoep van het aangewezen huis betrad.

Maar de naaister moest zich vergist hebben, want dit was geen winkel, waar kruisbeelden en rozenkransen verkocht werden; hier waren handschoenen, bloedkoralen, lava-voorwerpen en terra-cotta-beeldjes uitgestald, en toch - daar boven de deur glinsterde in de morgenzon de naam, die haar genoemd was, in dikke, gouden letters.

Zij gluurde naar binnen en deed van schrik een stap achteruit.

Achter de toonbank stond een meisje, en de heer, die ervoor stond en in wien zij bij den eersten oogopslag, ofschoon hij haar den rug had toegekeerd, Moor herkende, hield hare hand vast en trachtte haar onder gesmoord lachen en ginnegappen naar zich toe te trekken.

Het meisje trok en rukte, om hare hand los te krijgen, maar het was geene ernstige poging en onder den schijn van zich krachtig daartegen te verzetten liet zij het toe, dat Moor een kus op die hand drukte.

Clara trad binnen.

Van schrik rukte Letta hare hand los.

‘Mag ik eens handschoenen van u zien?’ vroeg Clara met eene vaste stem, want met inspanning van alle krachten had zij hare ontroering bedwongen.

Moor herkende die stem. Een schok voer hem door de leden. Hij begreep, dat Clara had gezien, wat hij deed en hij verloor zijne tegenwoordigheid van geest. Hij trachtte een onverschillige houding aan te nemen, maar hij geleek zooveel op een snoeplustigen knaap, die door moeder op heeterdaad wordt betrapt, dat Letta een spottend glimlachje niet kon onderdrukken.

‘Clara!’ zei hij, zijn hoed afnemend en eenige passen terugtredend, om haar plaats te maken; ‘het genoegen, dat ik u hier zie, is mij tegelijkertijd het aangename bewijs, dat het bij u thuis beter is dan gister avond.’

Letta begreep, wie Clara was, en met bijzondere belangstelling rustte haar blik op het meisje, dat zij eens voor hare mededingster had gehouden. Zij gaf nauwkeurig acht op iedere beweging en het ontging haar scherpziend oog niet, dat Clara zich geweld aandeed rustig en kalm te schijnen, toen zij antwoordde:

'Ja, pa is vandaag veel beter en hij heeft mij gedwongen eene wandeling te maken. Ik neem nu deze gelegenheid waar, om een paar boodschappen voor mij te doen, die ik moeielijk aan anderen kon overlaten, vandaar dat ik dan ook zoo vroeg op het pad ben. Je weet, ik kom er tegenwoordig niet dikwijls uit.'

Op Letta's gelaat vertoonde zich een minachtend glimlachje. Haar oordeel over Clara was geveld: een kind, dat zich in het hoofd heeft gehaald, dat Moor van haar houdt, omdat hij in zijne jeugd met haar heeft gespeeld. Ik behoef niet bang te zijn, dat zij hem mij ontrooven zal. Nichtjes en vriendinnetjes, die op zijne knie paardje rijden en voor wie hij misschien wel suikergoed koopt, zullen mijne jaloezie niet opwekken.

Het was, alsof die gedachten in Letta's oogen te lezen waren, want toen Clara eindelijk den blik op haar vestigde, trof haar die minachtende, bijna honende uitdrukking.

'Wat belieft u?'

Clara hoorde de zachte, melodieuze stem; zij zag de schoone, schitterende oogen, het lief, fijn besneden gelaat, de rijzige, bekoorlijke, bijna vorstelijke gestalte en de weelderig gevulde vormen, die in sierlijk gebogen lijnen vervloeiden.

'Zij is schoon!' fluisterde haar hart, dat bij die erkenning eene pijn voelde, die het nooit had gekend, 'schooner dan eenige vrouw, die ik ooit mocht ontmoeten. Ik blijf bij haar verre in de minderheid en kan ik haar al overschitteren in rijkdom van kleeding, in fijnheid van smaak en in eenvoud, die alle versiersel missen kan, doe ik het niet. Geen man kan die majesteit zien zonder te knielen!'

Zij voelde de neiging in zich opkomen, om weg te vliegen naar eene eenzame plek, waar zij haar overkropt gemoed kon lucht geven, maar zij onderdrukte die aandrift, zij wilde niet vluchten voor die vijandin en bij het bewustzijn harer zwakheid wilde zij toch den strijd aanbinden.

Letta scheen zich met hare ontroering te vermaken. Zij herhaalde hare vraag, maar liet die met een blik op Moor vergezeld gaan, die duidelijk zei:

'Begrijp jij, wat dat kind mankeert?'

Clara zag dien blik, zij verstond die vraag en zij voelde, dat zij bleek werd. Een lichte siddering liep haar door de leden.

Moor lag op de toonbank geleund en scheen te willen wachten, dat zij klaar was. Hij had alleen oog voor Letta.

Clara noemde het nummer van de verlangde handschoenen en moest die opgave twee, driemalen verbeteren. Zij noemde het telkens verkeerd.

‘Wil u zoo vriendelijk zijn mij uwe hand te reiken,’ vroeg Letta vriendelijk, maar nog altijd met het spottende in dien toon, die Clara zoozeer geërgerd had, ‘wij zullen liever den securen weg nemen en meten.’

Clara stak haar de gesloten vuist toe en zij had Letta daarmee kunnen treffen. Thans voelde zij, dat er een haat bestaat, die zelfs eene zwakke vrouw zou kunnen verleiden tot gebruikmaking van hare kracht, thans werd zij zich bewust, dat jaloezie uit den booze is, die het doodelijk wapen kan wringen in de hand eener vrouw en een liefdevol gemoed kan brengen tot den verraderlijken aanval eener tijgerin.

Zij beefde van het hoofd tot de voeten, toen Letta's hand de hare aanraakte en met een onstuimig gebaar trok zij die terug.

Letta keek Moor glimlachend aan. Hare oogen vroegen: ‘Is dat kind gek?’

‘Ik wil niet hopen, dat ik u bezeerd heb,’ zei de zachte, melodieuze stem met dat eigenaardig Duitsch accent, dat het bekoorlijke ervan verhoogde, ‘en indien het zoo is, dan vraag ik duizendmaal verschooning!’

Zonder eenig antwoord stak Clara haar opnieuw de gesloten vuist toe. Het kleine, zwakke handje beefde, trots de inspanning, om die ontroering te verbergen, maar Clara behield toch de macht, om zich de maat te laten nemen.

Zij had een deel van haar leven willen geven, om die vleiende vijandin, die zich half lachend over hare hand boog, te kunnen vernederen. Maar tegenover die vriendelijke voorkomendheid was zij machteloos.

Toch voelde Clara zich op dat oogenblik meesteres. Zij kon bevelen en dan zou, dan moest de andere gehoorzamen, maar zij was zich tegelijkertijd bewust, dat zij, indien zij van die positie misbruik maakte, zich belachelijk zou aanstellen; neen, zij had op dat oogenblik de macht willen hebben, Letta aan hare voeten te doen nederknielen; zij had haar in het hart willen treffen, zij had Letta om genade willen zien smeeken, om Moor op hare te kunnen wijzen en te zeggen: herken je in die smeekende nog de fiere vorstin, voor wie je hebt geknield?

Doch dat was een droombeeld en dat zou het blijven. Was er dan niets, waardoor zij in dat oogenblik, nu Moor haar in al hare bewegingen met bewonderende blikken volgde, kon grieven; was er dan niets, waardoor zij hare meerderheid kon toonen, of haar haat tegen die benijde mededingster kon lucht geven!

Clara was nog jong, al was zij sedert lang het kind niet meer, waarvoor Letta haar hield. Zij had de liefde, die zij voor Moor koesterde, lang en zonder het zelf te weten, verborgen in haar hart, totdat die plotseling en als bij toeval aan haar zelf ontdekt was. Zij

had gebloosd van blijde verrukking, toen zij bij zichzelve fluisterde: ja, hij heeft mij lief! en zij had aan zijne lippen gehangen, als hij 's avonds aan de sponde van haar vader gezeten vertelde van zijne vroegere lotgevallen. Ieder woord, iedere uitdrukking, die zij voor eene toespeling op zijne liefde voor haar kon houden, had zij bewaard in haar hart. De zorgen, de angst, de doorwaakte nachten hadden haar geschokt en haar zenuwgestel overprikkeld, en toen nu aan al dat heil en geluk, zoo zorgvuldig en zoo stil in eigen boezem gekweekt, een einde werd gemaakt, geraakte zij in een toestand van overspanning, waarin zij zichzelve niet meer herkende.

Zij had het meisje, dat Moor liefhad, willen zien, om zich het genot te gunnen eene vergelijking te maken, die ten haren gunste uitviel, en zij had, door zooveel schoonheid en bevalligheid getroffen, moeten erkennen, dat zij bij hare mededingster in het niet zonk, en dat alles in tegenwoordigheid van hem, dien zij, zij voelde het, voor altijd had verloren.

Zij deed eene keus, ofschoon zij geen onderscheid meer zien kon tusschen de kleuren, die haar werden voorgehouden, en betaalde.

Moor stond uit zijne leunende houding op. Hij scheen haar te willen vergezellen. Geen enkel woord had hij gedurende het korte onderhoud tusschen Letta en Clara gesproken: nu en dan had hij de eerste aangezien, maar Clara had te weinig op dien blik kunnen letten, om de beteekenis ervan te verstaan.

Letta gaf een gulden terug.

Het oogenblik van triomf waande Clara gekomen. Met eene trotsche, koude houding schoof zij het geldstuk terug en zei:

‘Dat is voor u, voor uwe moeite.’

Er klonk zooveel haat, zooveel hooghartigheid, zooveel scherpte in dien toon; de bedoeling, om te krenken en te grieven, was zoo duidelijk; de zachtheid, waarmede die woorden werden uitgesproken; was zoo kennelijk het masker, waarachter lang teruggehouden wrok zich verborg, dat Letta het bloed naar de wangen steeg.

Zij keek op. Die blik was haar genoeg. Wat aan de woorden ontbrak, vulden Clara's oogen aan, want daaruit straalde de gloed van toorn en verachting, daaruit sprak het genot van haar triomf.

Als eene gekwetste leeuwin, die zich tot den doodelijken sprong voorbereidt, richtte Letta zich in hare volle lengte op. Hare oogen schoten vuur, haar boezem hijgde, met trillende hand greep zij het geldstuk van de toonbank en wierp het Clara achterna, die voor die woeste uiting van drift bevreesd geworden, bijna bij de deur was.

Moor was opgesprongen. Zijne eerste beweging was Clara te volgen. Hij greep haar bij den arm en wilde haar terughouden.

‘Laat mij los! laat mij gaan!’ riep Clara.

‘Maar, mijn God! Clara! wat beduidt dat!’

‘Laat mij los!’ riep zij en trachtte zich aan zijn ijzeren vuist te ontworstelen.

‘Neen,’ zei hij, ‘ik zal met je meegaan, je moet...’

‘Je moet hier blijven, hoor je dan niet, dat zij je roept?’

Moor keek om.

Letta stond met de armen naar hem uitgestrekt. Op haar gelaat was dezelfde wanhoop, dezelfde angst te lezen, die hij den avond te voren daarop had waargenomen, toen zij vroeg: ‘En je hebt die Clara lief?’ Zij was de gekwetste, de vernederde, die om zijne bescherming bad. Al wat kracht of drift mocht heeten, was uit hare houding en haar blik verdwenen, en zij zag hem aan met eene uitdrukking, die hem levendig herinnerde aan het oogenblik, toen zij in doodsangst de armen om zijn hals sloeg.

‘Moor!’ fluisterden hare lippen.

Hij liet Clara los, ijlde naar Letta terug en drukte haar hartstochtelijk aan zijne borst.

Alleen gehoorzamende aan de drift, om zoo spoedig en zoo ver mogelijk de plek te ontvluchten, waar zij zooveel grievend wee had ondergaan, snelde Clara de steeds drukker wordende straten door. Zij had omstreeks een half uur geloopen, voor zij genoeg tot bezinning kwam, om acht te slaan op de richting, die zij had genomen. Zij wilde alleen zijn, alleen met hare smart, en daar zij zich in de nabijheid van het Vondelpark bevond, wendde zij daarheen hare schreden in de hoop er te vinden, wat zij zocht: een plekje, waar zij ongestoord aan haar hart kon lucht geven en vanwaar zij het voorgevallene in kalmer stemming kon overzien.

De lieflijke wandelplaats, de rechtmatige trots der bewoners van de hoofdstad, lag, zich koesterend in den gouden zonneschijn van den helderen zomermorgen, voor haar. Zij ging het hek door en volgde onwillekeurig den hoofdweg, maar zij had geen oog voor de heerlijke bloemperken noch voor de blanke zwanen, die langzaam en statig op de groote vijvers voortdreven, en ze haastte zich in het verste gedeelte te komen, om den weinigen wandelaars, die zich op dit vroege uur het genot van een schaduwrijk plekje en wat frissche lucht konden gunnen, te ontloopen.

Eene enkele maal trad zij verschrikt op zijde voor een rijtuig of een ruiter, dien zij niet had hooren aankomen, voordat het eigenaardig trillen en schudden van den drassigen grond haar daarop opmerkzaam had gemaakt, en om zich geheel en ongestoord met hare gedachten te kunnen bezighouden, sloeg zij eene zijlaan in, die haar op een punt bracht, vanwaar zij een heerlijk en vrij uitzicht had op hare omgeving.

Achter haar lag de stad, nu geheel aan haar blik onttrokken, en vóór haar breidde zich de groene, frissche weide uit tot aan den horizon, waar de boomen van de Kalfjeslaan in de blauwe verte hunne kruinen verhieven. Haar oog volgde de bekoorlijke bochten van den

Amstelveenschen weg en het was zoo stil, dat zij het ratelen van een boerenwagen, die naar stad reed, op een grooten afstand kon hooren.

Die kalmte bracht haar tot bezinning en zij begon te begrijpen, hoe onverstandig zij gehandeld had. Zij had zich door hare drift laten meeslepen en wat haar triomf had moeten zijn, was hare nederlaag geworden. In het bijzijn van Moor had zij Letta willen kwetsen en grieven, en als een onhandig kind had zij zichzelve gewond.

De tranen stonden haar in de oogen.

'Ik heb hem toch zoo lief,' fluisterde zij, 'en hij heeft mij zoolang in den waan gelaten, dat ook hij mij liefhad. Wat hebben pa en ook mijnheer Van Balen zich dikwijls toespelingen daarop vergund, zonder dat hij die ooit tegensprak. Een glimlachje was altijd zijn antwoord. Hoe kon ik anders denken, dan dat hij ze gaarne hoorde!'

Zij sloeg hare handen voor haar gelaat en barstte in een luid snikken uit.

Eene hand, die op haar schouder werd gelegd en eene zachte stem, die haar naam noemde, wekte haar uit hare droeve mijmerij. Verschrikt zag zij op.

'Clara!' begon mevrouw Van Balen, 'ik heb je al een poosje gevolgd, en ik had je zeker al vroeger aangesproken, maar je liep zoo diep in gedachten verzonken, dat ik je niet durfde storen; nu ik zie, dat je verdriet hebt en in tranen losbreekt, mag ik mij niet langer op een afstand houden. Toe, mijn kind! tracht je leed niet te verkroppen, maar stort je hart uit aan eene vrouw, die ook weet wat smart en verdriet is.'

Clara keek haar met hare betraande oogen vertrouwelijk aan. Die hartelijke woorden druppelden balsem in de pas geslagen wond.

Mevrouw Van Balen greep hare hand, en die zachtjes drukkend, zei zij:

'Kom, kind! wees openhartig. Waarom ben je zoo bedroefd? Van morgen kreeg ik de boodschap, dat je lieve papa zich wat beter gevoelt en dat ik je hier tref, is mij een bewijs, dat het ook werkelijk zoo is. Het is iets anders, dat je zoo bitter doet weenen. Kom, droog die tranen af en zie mij eens aan. Heb ik niet juist gezien?'

Clara sloeg hare blauwe oogen op naar de vrouw, die haar zoo deelnemend toesprak. Zij zag Moor's oogen, zij hoorde Moor's stem en zij herkende den weeken toon, dien hij zoo dikwijls aansloeg, als hij haar vader moed insprak. Dat alles deed haar pijn. Het was, alsof eene ruwe hand opnieuw de wonde had aangeraakt

'Ja, mevrouw!' snikte zij, 'het is iets anders.'

'En kan je mij dat niet zeggen?'

'O, neen, ik kan niet, ik kan niet.'

'En als je nu nog eens eene moeder had, lief kind! dan zou je toch zeker aan haar meedeelen, wat je deert, niet waar, dan zou je bij haar troost en bemoediging zoeken, dan zou je je hoofd op haar

schouder leggen en haar in het oor fluisteren, wat je zoo heeft geschokt en gesmart. En nu heb je geene moeder meer, maar je hebt in mij eene vriendin, die eene moeder voor je zou willenzijn en die je als een moeder liefheeft. Kan ik hare plaats ook hierin niet vervullen; kan je mij niet toefluisteren, wat je verdriet is?'

Mevrouw Van Balen zag haar aan, doch Clara scheen voor die oogen en dien deelnemenden blik terug te schrikken.

'Ik kan niet,' snikte zij en verborg haar gelaat in hare handen.

'Kom, denk eens goed na. Er zijn geene smarten, die een kind niet aan een moeder zeggen kan.'

Het bleef eenige oogenblikken stil, want Clara scheen bij zichzelve te overleggen en mevrouw Van Balen wachtte op haar besluit.

'Er is een verdriet,' begon Clara, 'dat iedere vrouw voor zichzelve houden moet, dat als eene plant in eene gevangenis opwast en ook daar moet sterven, zonder ooit door iemand gezien of aangeraakt te worden. Dat verdriet is het mijne en als er ooit verschil kan bestaan tusschen eene moeder en hare plaatsvervangster, dan is het zeker, dat men dat verdriet aan de eerste kan meedeelen en aan de andere nooit! Op dat punt blijft de vreemde altijd vreemd.'

Clara was in die oogenblikken jaren ouder geworden. Voor een uur nog een kind, dat zich door drift en wilden hartstocht liet overmeesteren, niet in staat, om verborgen te houden, wat iedere vrouw ternauwernood aan zichzelve bekent, gevoelde zij thans al de fierheid der maagd, die zwijgend lijdt en die voor geen prijs ter wereld de wonde plek van haar hart aan eene tweede toonen zou. Zij voelde de kracht in zich ontwaken, om haar leed onder een lach te verbergen, en zij begreep thans volkomen, dat Letta gelijk had gehad, met haar als een kind te behandelen. O, kon zij die oogenblikken maar terugroepen? Thans zou zij zich niet meer bloot geven, want zij begreep nu, maar, helaas! te laat, dat zij de zwakke zijde van haar hart moest beschermen met het schild van koude, zij het ook gehuichelde onverschilligheid. En zou zij nu aan eene tweede toevertrouwen, dat zij liefhad en dat die liefde werd versmaad! Neen! dat nooit.'

'Maar, lieve Clara!' hernam mevrouw Van Balen, 'je bent overspannen en je denkt niet na. Eene vreemde, zeg je, maar je vergeet, dat ik geene vreemde voor je ben, en als eenmaal gebeurt, wat wij allen zoo vurig wenschen, dan zal ik zelfs het recht en den plicht hebben je mijne dochter te noemen. Tusschen dien tijd en nu ligt maar eene kleine ruimte. Kan je nu aan die vreemde niet zeggen, wat je later aan die moeder zou willen meedeelen?'

Het was voor Clara's pas ontwaakte kracht eene zware proef. Het Eden, waarvan zij het verlies betreurde, werd haar nogmaals voor de oogen getooverd, en er werd een toon aangeslagen, alsof het haar in de naaste toekomst wachtte. Zij voelde een oogenblik de neiging in zich opkomen mevrouw Van Balen in de armen te vallen en te zeggen:

O, martel mij niet langer, want dat is juist mijn verdriet. Ik heb hem lief en hij bemint eene andere! maar zij hield zich sterk. ‘Neen,’ dacht zij, ‘niemand mag het ooit weten, ik zal het begraven in mijn hart.’

Zij droogde hare tranen en met vaste stem zei zij:

‘Ik weet, mevrouw! dat u de warmste genegenheid voor mij koestert en ik geloof, dat u als eene moeder voor mij zoudt willen zorgen. Mijnheer Van Balen is voor mij de goedheid zelve. Pa draagt mij op de handen, en zoudt u nu niet denken, dat het mij innig leed doet, als ik hoor, hoe u allen iets wenscht, hoe u allen toespelingen maakt, en van dat iets spreekt op eene manier, alsof geen twijfelen meer mogelijk was, terwijl ik weet, dat die wensch nooit vervuld zal worden. Denkt u niet, dat het mij heete tranen kost, als ik er aan denk, hoe ik al die liefde en toegenegenheid zal moeten beantwoorden met eene weigering, omdat...’

Mevrouw Van Balen greep hare hand en zag haar met een angstigen blik aan. ‘Omdat?’

‘Omdat ik Moor niet liefheb.’

Mevrouw liet Clara's hand los. Dat woord was eene beleediging voor haar moederlijk gevoel. Zij kon niet gelooven, dat er een meisje was, die niet als zij zou willen knielen voor haar afgod, en nu zij die verklaring op rustigen toon hoorde uitspreken, durfde zij hare ooren niet gelooven. Verbluft staarde zij Clara aan.

‘En nu ik u het vertrouwen heb geschonken, waarop u zoo sterk aandrong en nu u weet, hoe ik over die plannen denk, zult u mij zeker verdere toespelingen willen besparen. Vroeger heb ik ze lachend aangehoord, maar langzamerhand heb ik den leeftijd bereikt, dat zij pijn doen. En nu wordt het mijn tijd, mevrouw! Ik mag mijn zieke niet langer op mij laten wachten.’

Mevrouw stond op, om haar te vergezellen en bleef in diepe gedachten verzonken naast haar voortloopen.

Zij was in ernst boos op Clara geworden, want zij voelde zich in haar moedertrots gekrenkt, maar hare goedhartigheid had de bovenhand behouden en zij troostte zich met de gedachte, dat het meisje, die zoo spreken kon, en dus geen oog bleek te hebben voor alles, waardoor Moor zich boven zoovele duizenden onderscheidde, haar zoon niet waard was. Zij herinnerde zich thans met blijdschap het gesprek, waarin Moor zich bijna op dezelfde wijze over die plannen en toespelingen had uitgelaten, want nu behoefde zij geen angst te hebben, dat Clara's weigering hem verdriet zou doen. Het gemis aan toegenegenheid, dacht zij, is wederkeerig en dat mag zij nu wel weten. Zij moet niet denken, het preutsche ding, dat zij Moor versmaad heeft.

‘Clara!’ zei zij bij het afscheid, ‘om een mogelijk misverstand te voorkomen, moet ik je nog zeggen, dat die toespelingen het gevolg

zijn geweest van *onzen* wensch, om eenmaal eene dergelijke vereeniging tot stand te zien komen. Moor heeft daar nooit met woord of blik aanleiding toe gegeven en bij jouw meening omtrent die plannen mag je gerust weten, dat hij ze nog nooit een gunstig oor leende.'

Clara peinsde op een antwoord. Mevrouw had alleen de beleediging van haar moederlijken trots willen wreken en zij wist niet, dat zij Clara met die woorden even zoovele dolksteken toebracht.

'Ik had het tegendeel verwacht,' zei zij met inspanning van hare laatste krachten; 'doch deze mededeeling verlost mij van het pijnlijk gevoel, dat ik alleen de vervulling van die plannen en wenschen in den weg sta.'

Zij reikten elkander de hand en Clara vervolgde haar weg.

(Wordt vervolgd.)

Levenswoorden.

Het is niet noodig veel talen te leeren in de wereld, maar leg u er bovenal op toe de menschen te verstaan, wanneer zij met u spreken; leer alles verstaan, wat er gesproken wordt. Dat is een zeer moeilijke kunst. Begrijpt gij, wat een ander wil en is en doet, dan begrijpt gij ook uzelf en hebt den steen der wijzen. De taal is echter velerlei en wordt niet alleen in woorden gesproken. De doofstomme spreekt in gebaren, verliefden met de oogen, de koetsier met de zweep, de hond met den kwispelenden staart, verheven menschen alleen met handelingen en gelaatstrekken, de tijd met klokslagen, de tijdgeest met drukinkt en spreekwoorden, dichters, wijzen en kunstenaars met gelijkenissen, beelden, en God spreekt in de wereldgeschiedenis. En al die daar spreken, moet gij leeren verstaan, want misverstand is de wortel van het kwaad.
FRAUSTADT.

Het grootste zingenot, dat geen onaangenamen bijsmaak heeft, is in gezonden toestand rust na arbeid.
KANT.

Het eerste en zekere kenteeken van een gezonde ziel is een kalm en inwendig vergenoegd hart.
YOUNG.

Wie zich beklaagt, dat hij als een speelbal door het lot her en der geworpen werd, erkent tevens daarmee, dat hij van licht gehalte is.
BÜRHLEN.

Dat de hartstochten te sterk zijn, verontschuldigt den mensch volstrekt niet, dat hij geen meester is van zichzelf; hij moet zijn kracht leeren gebruiken, welke in de rede bestaat. Wederstaat den ongeregelden hartstocht in den aanvang en gij zult in staat zijn, ook den verwoedsten aanval te teugelen.
LEIBNITZ.

Wie den moed had met het lot te worstelen, die is een koning onder de menschen.
BENZEL-STERNAU.

Zichzelf te wantrouwen, is een teeken van zelfkennis.
MARCIA.

Angstig te peinzen, wat men had kunnen doen, is het slechtste, wat men doen kan.
LICHTENBERG.

Wie geluk wil hebben in zijn huis, moet niets aan het geluk overlaten. Wat gij verdient en bespaart, dat hebt gij zeker en gewis; wat gij van het geluk verwacht, dat staat gij op het punt te verliezen. Wie zelf zijn geluk niet maakt, hem zal niemand het maken. Een wezenlijke gulden in den zak is beter dan een loterijbriefje met de kans op duizend gulden, en eer spelen tien menschen zich arm dan één rijk.
*

De menschen zoeken niet waarheid, rechtvaardigheid, vrijheid; zij zoeken alleen zichzelf - en als zij zichzelf maar op de rechte wijze zochten!
JACOBI.

Er is tweeërlei soort van tevredenheid: die met de wereld en die met zichzelf. Beide te genieten is heerlijk, maar moeilijk. Kunt gij ze echter niet beide vereenigen, laat dan de wereld varen en houd u aan uw hart.
KOTZEBUE.

Uw oog kan de wereld donker of licht voor u maken; zij lacht of weent, al naar gij haar beschouwt.
RÜCKERT.

Den willige leidt het lot, den weerstrevende sleept het voort.
SENECA.

Wanneer tusschen begin en einde, tusschen bron en vloed een lange tijd ligt en wij met onze zwakke zintuigen het fijne weefsel van oorzaak en gevolg niet meer zien, dan schrikt ten laatste de dagelijksche, steeds geleidelijk werkende wet als met vlammende woorden ons op in de gedaante van het lot.
BÖRNER.

Gezegend zij, wier driften zoo door 't oordeel zijn getemperd, dat zij geen fluit zijn, waar Fortuna's vinger een toon naar luim uit lokt.
SHAKESPEARE.

Kon ik aan het toeval of aan het noodlot gelooven, ik zou kalm afwachten, wat zij van mij zullen maken; ik geloof echter, dat de mensch doen moet, wat hem zijn hart gebiedt en wat hem de stem Gods als het hoogste gebod toeroept: Wees rechtvaardig! Doe geen onrecht en duld geen onrecht! En deze bevelen, die even heilig zijn, zal ik gehoorzamen, zoolang ik leef.
KARL EMIL FRANZOS.

Uit volgzaamheid jegens de wereld en om niet onvriendelijk en on-

dankbaar te schijnen, laat men zich dikwijls zijn eigen ik ontnemen. Daartegen willen wij waken; ieder moet *zichzelf* zijn en dan eerst naar de wereld vragen. Wie dat niet kan, is het gemeengoed der wereld; hij bezit zichzelven niet meer.

*

Gewichtiger nog dan het lot zelf is de wijze, waarop de mensch het opneemt.

W. v. HUMBOLDT.

Er is maar één levenswijsbegeerte, hoeveel scholen en stelsels er ook zijn, en haar naam is: standvastigheid. Ons lot dragen is het overwinnen.

BULWER.

Wat er ook gebeure, door dulden komen wij alles te boven.

VIRGILIUS.

Hoe nietiger het leven, des te grooter de mensch, die het weet te veredelen.

HENRI LOU.

Vele menschen trekken door het leven als slaven van de maag en van den slaap, zonder hoogere ontwikkeling; blijkbaar is op onnatuurlijke wijze het lichaam hun tot lust, de geest tot last.

SALLUSTIUS.

Dat kinderen niet weten, waarom zij willen, daarover zijn hoog- en laag geleerden 't eens; dat echter ook volwassenen op deze wereld rondloopen en ook niet weten, vanwaar zij komen en waarheen zij gaan, evenmin naar een bepaald doel handelen en als kinderen door lekkers en door straf geregeerd worden, - dat wil niemand gelooven en toch - men kan 't met de handen tasten.

GÖTHE.

Op de graven van profeten en martelaars groeide steeds een nieuw geslacht met oude dwaasheden.

IMMERMANN.

De mensch wordt grooter, naar de mate hij zichzelf en zijn kracht leert kennen. Geef den mensch het bewustzijn van hetgeen hij is, en hij zal ook leeren te zijn, wat hij moet wezen.

SCHELLING.

De natuur heeft zich om iets anders, om iets hoogers te bekommeren dan om ons lachen of ons weenen.

LEOPARDI.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Het Nest. Eene familiegeschiedenis van Elisabeth Halden. Uit het Hoogduitsch door Jacoba. Haarlem, G.C. Vonk.

Zoo warm en veilig in het wollig nestje koestert zich het jonge vogelenkroost onder moedervleugels en af en aan vliegt het gaaike, met rusteloozen ijver voedsel aandragend en als bewaker en beschermer trouw op zijn post. En straks beurt het jonge goedje de kopjes uit het nest en kijkt met groote oogen de wereld in en waagt weldra de eerste proeven, om op eigen wieken te drijven. En ook dan nog slaat het trouwe ouderenpaar met belangstelling hen gade en blijft ze voedend en behoedend nabij. Zulk een beeld heeft gewis der schrijfster van dit vriendelijk verhaal voor oogen gestaan, toen ze aan hare schetsen en tafereelen uit het huisgezin van Dr. Erlau den hierboven aangehaalden titel schonk. Ook kwamen mij bij het lezen gedurig weer de woorden in de gedachte uit Schiller's ‘Lied van de Klok’, waar de dichter het welvarende en gelukkige huisgezin bezingt: den man strijdend en strevend in 't renperk van 't leven, moeder de vrouw ijverig de handen reppend, de kleinen leerend, de grooten leidend, het gewin vermeerend door orde en vlijt. Een groot gezin onder het bestuur van een verstandigen vader en eene edele moeder, waar, bij alle verschil van karakter en aanleg, de sterke banden der liefde en des bloeds kleinen en grooteren vereenigen, waar al, wat waar en rechtvaardig en liefelijk is, bedacht en beoefend wordt, waar ter wereld kan het beter zijn? In zulk een kring wordt de lezer van dit werkje binnengeleid. Over een bijna twintigjarig tijdvak is hij er getuige van het lief en leed in deze kleine wereld, woont er de feesten bij, slaat een blik in de karakters, de zwakheden, het streven van elk der leden en merkt op, hoe ieders bijzondere aard en aanleg zich ontwikkelt onder verstandige en liefdevolle leiding, maar ook door eigen ervaring en strijd en lotgeval.

Het verhaal heeft een eenvoudig, geleidelijk verloop en laat zich, hoewel wegens de uitgebreidheid der stof hier en daar wat al te schetsmatig, met genoegen lezen. Blijde en droevige tooneelen wisselen elkander af en in den toon vroolijke humor en milde ernst. Jonge menschen, wier smaak nog niet overprikkeld is, vinden hier gezonde lectuur voor hoofd en hart en ook zullen vaders en moeders, die het lezen, tusschen de regels in menigen wenk opmerken, die hun in de practijk der opvoeding uitnemend te stade komen kan. De uitgever zorgde voor eene keurige uitvoering. Een rood linnen stempelbandje met vergulden titel maakt het werkje zeer geschikt, om voor geschenk te dienen.

T.P.

Blauw bloed. Een roman van Hector Malot. Amsterdam, Tj. van Holkema.

Reeds toen ik dezen roman als feuilleton in 'De Amsterdammer' bij dagelijks afgemeten portiën las, kon hij mij weinig bekoren. Met de eerste hoofdstukken ging het nog al wel. Die doodarme oud-adellijke dame, Gravin De Colbosc, met haar op de spits gedreven familietrots, mag waarlijk een welgeslaagd type heeten en niet zonder humor zijn hare scherpe trekken geteekend. Verdienstelijk komt daartegenover ook uit de kalme, beredeneerde en toch waardige houding harer dochter, die aan een rijken weduwnaar van burgerlijke afkomst hare hand had toegezegd. Maar voor 't overige draagt het verhaal al te zeer het karakter dier Fransche sensatieromans, waarop de *Hollandsche Illustratie* e.t.q. hare lezers vergast, dan dat het ook een maar eenigszins gekuischten smaak zou kunnen voldoen. Ook missen de personen, die, vóór alles, des lezers sympathie moesten wekken, de gegevens daartoe bijna geheel en al. De lijdelijke houding der betrokken personen tegenover de tergende aanmatiging der oude Gravin en de gemeene kunstgrepen van den laaghartigen De la Senevière worden al te ver gedreven, om natuurlijk en waardig te zijn. De adeldom des geestes van den burgerman, die het hart der freule winnen kon, bepaalt zich tot eenige industrieele verdiensten, eene grenzenlooze, bijna onnoozele goedhartigheid. De aan vergoding grenzende liefde voor haar vader van zijn 15jarig dochtertje openbaart zich eerst in een bijgeloovigen angst voor zijn leven en daarna in een aan waanzin grenzenden dorst naar wraak op zijn moordenaar. Een kind van dien leeftijd met woorden van Hamlet of Orestes op de lippen en te middernacht den geest oproepende van den vermoorden vader, schijnt mij een al te wanstaltig product van des schrijvers verbeelding en wekt bezwaarlijk des lezers sympathie.

Ongetwijfeld heeft dit boek zijne verdiensten. De schrijver heeft eene gemakkelijke manier van vertellen en eene plastische manier van voorstellen, maar wie lectuur zoekt, niet enkel om den tijd te dooden, maar ook om verheffende indrukken op te doen en edeler aandoeningen op te wekken, vindt in dezen roman van zijne gading niet.

T.P.

Van ouden stam. Uit het Hoogduitsch van Wilhelm Jensen, door Mevr. Brugsma-Haenenberger, 2 dln. Gebr. Hoitsema, Groningen.

De werken van den hierboven genoemden auteur behooren tot de zoodanige, die den lezer iets te denken geven. In zijne lang niet alledaagsche romans teekent hij ware levensbeelden, dragers van rijke en schoone beginselen, maar ook karakters, door omstandigheden en levenstoestanden misvormd en van hun adel verbasterd. Idealist in den waren zin des woords, gelooft hij in de macht en het recht van het goede in den mensch en in de wereld, maar heeft de wereld en de menschen te goed leeren kennen, om het leven voor te stellen, als ware tout pour le mieux dans le meilleur des mondes. Als een scherpe geesel richt zich hier zijne welversneden pen tegen de typische zonden van sommige maatschappelijke standen, die hij in zijne dramatis personae als belichaamt. De voorspoedige, rijkgespeculeerde handelsman, die alle dingen afmeet naar het nut en alle nuttigheid naar blinkende specie;

de rechtsgeleerde, wiens rechtskennis meer kwaad dan goed heeft gedaan aan zijn rechtsbesef; de streng rechtzinnige predikant, opgaande in geestelijken hoogmoed en eigengerechtigheid: ze worden hier, in al hunne erbarmelijke kleinheid en kleinzieligheid, als naar het leven geteekend in de drie oudste zonen van het eenvoudige, ouderwetsch degelijke echtpaar Vonberg, dat ten slotte alleen in hun jongsten zoon een echten loot *van den ouden stam* ziet voortleven. Maar ook in de kleinkinderen leven de oude stamdeugden weder op en terwijl die dienaars der wereld hun eigen succes hebben in het loon, dat de wereld geven kan, vinden de overigen hun loon, zij het dan ook niet dan na zwaren strijd en langs moeielijke wegen, in liefde en zedelijke kracht.

Deze levenswijsheid wordt hier niet verkondigd in al te diepzinnige redeneeringen of beschouwingen van den schrijver, maar als *morale en action* in boeienden romantischen vorm. Zelfs het avontuurlijk element ontbreekt niet, tot op de grens van het onwaarschijnlijke. Ook kan ik niet overal de handelingen en meeningen van een der hoofdpersonen, den anders zoo beredeneerden en edeldenkenden Jordan, voldoende gemotiveerd vinden. De predikant, die, in eene toespraak tot zijne brave ouders op hun gouden bruiloftsfeest, hen op de verwerpelijkheid hunner deugden en goede werken wijst en opwekt tot bekeering, om te ontvlieden den toekomenden toorn, zal wel een rara avis zijn, maar als geincarneerde consequentie van het dogma geen onjuist type. Verkwikkelijk is in dezen roman in de omgeving te vertoeven van Jordan en zijne zuster met hunne vrienden, getuigen te zijn van hunne liefde, hun strijd en hunne zegepraal.

Met vrijmoedigheid wordt dit goed vertaalde, flink uitgevoerde werk een uitgebreiden kring van lezers aanbevolen.

H.

T.P.

Ishmaël. Naar het Engelsch van M.E. Braddon. 2 dln. Haarlem, De Erven Loosjes.

Nomen est omen. Gelijk eenmaal Abraham's eerstgeborene werd uitgedreven uit zijns vaders huis en wijken moest voor het kind der uitverkorene vrouw, zoo moest ook deze eerstgeboren zoon van adellijken huize wijken voor meer begunstigde broeders. Maar gelijk Ishmaël de oudere zijn eigen weg vond en de vader werd van een groot volk, zoo vond ook deze zijn weg door de wereld, den weg tot fortuin en geluk, wel niet langs altijd even effene paden, maar toch langs die van eer en plicht.

De levensgeschiedenis van dezen zoon der verwerping vormt den draad van een onderhoudend verhaal, dat eigenlijk de omlijsting uitmaakt eener schilderij van het maatschappelijk leven in Frankrijk's hoofdstad tijdens het tweede keizerrijk; dat tijdperk van Frankrijk's geschiedenis, met meineed en burgermoord aangevangen en geëindigd in vernedering en schande; die periode van uitwendige welvaart en bloei bij zooveel innerlijke wuftheid en verdorvenheid van zeden.

De lezer wordt met den held binnengeleid allereerst in de kringen der lagere bourgeoisie en der arbeidende klasse, te voren bij elke staatkundige beweging brandende van patriottisme en vrijheidszin, maar bij den coup d'état van '52 de politiek

moede, meerendeels onverschillig den loop der dingen aanziende. Hij maakt er kennis met den verloopen ouvrier, ondergaande

in alcohol en met het eenvoudig gezin, dat door arbeid en vlijt zich, ook zedelijk, boven zijne treurige omgeving verheft; met de vroolijke grisette, door de liefde tot de onteering gelokt, om, steeds dieper gezonken, te sterven in de straatgoot en met de courtisanes der demi-monde, die den heerscherstaf zwaaien op het gebied der mode en de heeren van den nieuwbakken adel en der opkomende geldaristocratie ketenen aan hare zegekar. In voornamer kringen ontmoet hij de geruchtmakende letterkundigen van dat tijdperk, met hun poëtischen bombast, hunne cynische levensbeschouwing en godslasterlijke phraseologie; de gunstelingen van het keizerlijk hof in hunne ongerechtigheden en weelderige verkwisting. Hij treedt binnen in de clubs der Mazzinisten en carbonari; in het lage, smalle, rookerige café-chantant der lagere volksklasse zoowel als in de salons der beschaafde dames, waar de celebriteiten zich vereenigen der wereldstad en in de schitterende zalen vol licht en bloemen, op het bal-masqué der groote wereld.

Het valt niet te ontkennen, dat dit beeld van het Parijsche leven uit dien tijd met talent geteekend is en te meer de aandacht boeien blijft door het romantisch gewaad, waarmede het wordt omkleed. Ook wordt de beschrijving van veel, wat minder aangenaam aandoet, door menig vriendelijk tafreeltje afgewisseld. Toch kon het wel niet anders, waar het de schrijfster vooral om de hoofdgedachte was te doen, of het verhaal als zoodanig moest van zijne waarde verliezen. Om zoovele trekken van het beeld, dat zij schetsen wilde, erin op te nemen en te verwerken, werd de roman, als verhaal, min of meer gerekt.

Het zedelijk standpunt, door de schrijfster ingenomen, baseert zich op de wet der vergelding: ‘Wat de mensch zaait, zal hij ook maaien.’ Dit wordt bewaarheid aan bijna alle personen (en het zijn er velen), die in dezen roman hunne rol spelen. Niet het minst aan den held zelven, door energie en zelfbeheersching tot een groot man geworden, zoowel innerlijk als voor de wereld, maar vooral ook in zijn trouweloozen vriend, den genialen lichtmis, ondergaande in dronkenschap, armoede, zelfmoord.

Ishmaël is een van Braddon's beste romans, grootendeels in goed Hollandsch vertaald, wel waard, om gelezen te worden.

H.

T.P.

[Tweede deel]

Nederland in Frankrijk en Duitschland.

‘Het vaderland is nooit te groot.’
C.J. HANSEN. (*Reisbrieven.*)

I.

Verbeeld U eens, Lezer! dat Gy eenigen tijd in Frankrijk reist. Natuurliker wyze, dat Gy al dien tijd slechts fransch spreekt, en ook niets als fransch hoort spreken. Zoo komt Gy in eene fransche stad, in de spoorhalle, en Gy klopt aan het bekende luikje, om een spoorwegkaartje te nemen. Het luikje wordt geopend, en eene stem roept U toe, *in goed nederlandsch*: ‘'t is nog te vroeg!’ - Zoudt Gy niet zeer verwonderd zijn?

Wel nu! my is dit overkomen. Maar verwonderd was ik toch niet. Want ik wist dat ik in een gedeelte van Frankrijk was, waar de nederlandsche taal, en niet de fransche, de volksspreektaal is.

Hebt Gy nu lust iets naders te vernemen van dit zeer byzondere deel van Frankrijk, van deze nederlandsch sprekende Franschen, lees dan het gene hier volgt.

De staatkundige grenzen van een land of een rijk komen zelden naukeurig overeen met de grenzen, in volkenkundigen zin, van het volk 't welk dat land bewoont, noch ook met de grenzen van het gebied der taal, die aan dat volk byzonder eigen is. Met andere woorden: de eigenaardigheden, de byzondere kenmerken van eenig volk strekken zich gewoonlik uit tot over de staatkundige grenzen van het land of rijk, door dat volk bewoond - dus tot op het gebied van een naburig volk. En vooral is dit het geval met de taal, met het allerbyzonderste dus wat eenen volke eigen is. De machtigen der aarde, waar zy ‘vorst'lijk rechtsgebied bepaalden’ hebben van ouds her weinig, in den regel volstrekt geene rekening gehouden, zoo min met de eischen der volkenkundige aardrijkskunde in 't algemeen, als met die der taalkundige aardrijkskunde in het byzonder. Eerst sedert het midden dezer eeu is, in byzondere mate, het gevoel van eenheid ontwaakt by de verschillende enkelingen (*individuen*), by de onderscheidene volkengroepen en volksstammen, die met elkanderen van eenen zelfden

oorsprong zijn, die de zelfde zeden en gebruiken en overleveringen hebben, en bovenal, die eene en de zelfde taal spreken - ook al zijn zy ingezetenen van verschillende ryken, ook al leven zy, ieder voor zich, in een ander staatkundig verband. Zelfs reeds in d'eerste helft dezer eeu is dit gevoel, hooftsakelik onder de studeerende jongelingschap in Duitschland, zoo niet eerst ontstaan, dan toch eerst onder woorden gebracht, en als een volkswensch uitgesproken. Eerste aanleiding daar toe gaf wel de in Duitschland byzonder veelvuldige en gants onredelike splitsing des eenigen duitschen volks in onderdanen van zeer vele groote, kleine en zeer kleine ryken, rijkjes en staatjes, en het gemis aan samenhang en samenwerking by de regeeringen dier verschillende staten. Ook gaf daar toe aanleiding d'omstandigheid, dat toenmaals nog een oude en oorbeeldig duitsche volksstam, in de Elsass en Lotharingen, den smaad van vreemde, van fransche overheersching dragen moest. Langzamerhand heeft dit gevoel van eenheid, dit streven naar samenvoeging, alle rangen en standen van het duitsche volk machtig doordrongen, en heeft zich allengs ook by alle andere beschaafde volken geopenbaard. Nu is er overal een innig verlangen ontstaan tot hereeniging van wat oorspronkelik te samen behoort, maar nog staatkundig gescheiden is; ja, zelfs laat zich hier en daar, van volkswegen, de eisch daar toe vernemen. In der daad, de misslagen der oude staatkundigen, in deze zake, eischen dringend herstel. Gescheiden broeders eischen hereeniging, en bereiden met yver de paden die daar toe leiden. Maar wat tegennatuurlik vereenigd geworden is, roept even luide om scheiding.

My is in Europa geen rijk of staat bekend, misschien met eene enkele uitzondering, waar deze wanverhouding tusschen de staatkundige grenzen aan den eenen, en de volkenkundige en taalkundige grenzen aan den anderen kant, niet valt op te merken. De groote, als lappedekens samengeflikte ryken Rusland en Oostenrijk behoef ik hier niet als voorbeelden aan te halen. Die voorbeelden zouden te luide spreken, te veel bewyzen. Immers iedereen weet hoe vele verschillende, elkanderen geenszins verwante volken en volksstammen in die ryken wonen, en welk eene eindelooze verwarring van talen en tongvallen, godsdiensten, zeden en gebruiken daar heerscht; terwijl de broeders, de naaste verwanten van byna al deze volkeren over de grenzen in een ander staatkundig verband leven - Duitschers, Polen, Rumenen, en het gewar der Slavische volken en stammen. Maar ook Duitschland, Engelland en Frankrijk mogen geenszins op volks- en taaleenheid bogen. Duitschland omvat, behalven de Duitschers van hoog- en nederduitscher tonge, die veel verder van elkanderen staan als Hollanders en Vlamingen doen - buiten dien nog Polen en Wenden en andere kleinere slavische stammen, Denen en Friesen in Sleeswijk, Litthauers in 't uiterste noordoosten, Walen aan d'uiterste westermarke. Het vereenigd koninkrijk van Groot-Brittanje en Ierland telt in zijn gebied keltisch-sprekende

Berg-Schotten, Ieren en Welschen, met de skandinavisch sprekende Hitlanders in het Noorden, en de fransch-sprekende bewoners van Guernsey, Jersey en andere Kanaal-eilanden in het Zuiden. Frankrijk omvat Vlamingen in het Noorden, Kleine-Britten (Bertoenen zeggen de Vlamingen, *Brétons* de Franschen) in het Westen, Basken in het Zuid-Westen en Italianen (Savoyaarden en lieden van Nizza) in het Zuid-Oosten. Dit zijn allen volksstammen die hunne eigene taal spreken, die allen, in den volkomensten zin, andere volken zijn als de franschsprekende Franschen. En die ook allen hunne naaste verwanten, ja den hoofdstam van hun volk, buiten de fransche grenzen vinden; de Vlamingen in Belgie, de Britten in Groot-Brittanje en Ierland, de Basken in Spanje, de Savoyaarden en het volk van Nizza in Italie. En vóór den jare 1871 kwamen by deze onfransche Franschen ook nog de duitsche Elsassers en Lotharingers. Buitendien verschillen de Noord-Franschen (Picardiers, Normandiers, lieden uit de Champagne en Isle de France) minstens even veel van de Zuid-Franschen (Provençalen, Gascogners, Auvergnaten), in volkstaal, zeden en gebruiken en verdere volkseigenaardigheden, als de nederduitsch-sprekende Noord-Duitschers (Saksen, Anglen) van de hoogduitsch-sprekende Zuid-Duitschers (Allemannen, Swaben, Beieren, Zwitsers) onderscheiden zijn.

Zwitserland heeft wel vier volken met vier talen in zijn verbond: Duitschers, Franschen, Italianen en ladinsch sprekende Romanen. Belgenland heeft er twee, die scherp tegenover elkanderen staan: de Vlamingen (met de Brabanders en Limburgers) en de Walen. Of eigenlik drie, want hier en daar aan d'uiterste oostermarken des lands wonen, als landzaten, Duitschers, die eene duitsche gautale spreken. In de skandinavische landen wonen er Lappen en Finnen in 't hooge Noorden, en ook de taalkundige grenzen en zijn er aan de rijksgrenzen niet gebonden. Immers Noorwegen, dat by Zweden behoort, spreekt hooftsakelik deensch; en IJsland, dat een deel van Denemarken formt, heeft zyne eigene taal. Zelfs Italie heeft nog duitschsprekende volksstammen in het Noorden van haar gebied, en Grieken als landzaten, met Malthesers, die ook hunne eigene taal hebben, in 't Zuiden. En ook Spanje heeft Basken, een gants eigenaardig en byzonder volk, in zyne noordelikste gewesten. Van het bonte Turkye behoeft hier geen sprake te zijn. Slechts schijnt het dat Portugal eene uitzondering maakt op den algemeenen regel. De staatkundige grenzen van dat rijk vallen samen met zyne volks- en taalgrenzen. ‘Voor zoo verre my bekend is’, voeg ik hier echter voorzichtigheidshalve by.

En ons Nederland? De Nederlanders maken toch een afsonderlik volk uit, van eensoortige samenstelling, van onafgebrokenen samenhang? Wy Nederlanders zijn toch juist besloten binnen onze staatkundige grenzen?

O geenszins!

> In onze noordelikste gewesten (Friesland, Groningerland, noordelik Noord-Holland), even als langs de kusten van noordwestelik Duitschland, wonen Friesen, ten deele onvermengde afstammelingen van het eenige volk der aloude, edele, vrye Friesen, de eersten, de beroemdsten onder de Germanen (*Clarum inter Germanos Frisiae nomen* - Tacitus). Voor zoo verre deze hedendaagsche Friesen, gelijk elders, in Duitschland, zoo ook hier tusschen Fli en Lauers, nog hunne eigene taal spreken, formen zy, afgezien van hun innig gevoeld en luide roepend eigen-volksbewustzijn, ook nog heden een afsonderlik volk. En hunne eigene taal hebben de Friesen in volle eere voor zich zelven bewaard.
> Dat de friesche taal van regeeringswegen nergens erkend wordt, dit kan haar van heure weerde niets ontnemen. Het Deensch, het Wendisch, het Waalsch wordt in Pruissen ook wel niet ambtelik erkend, zoo min als het Friesch, dáár en ten onzent. Nogtans is het er en blijft er het onvervreemdbaar kenmerk van eigen volksbestaan. - Maar deze zaak der Friesen en hunner sprake, elders en vroeger reeds herhaalde malen in geschrifte door my behandeld, en zal ik hier niet verder uitspinnen - al gaat zy my na ter herten.

Dat de Nederlanders in het Noorden en die in het Zuiden een eenig volk formen - met andere woorden: dat Hollanders, Gelderschen, Zeeuen, enz. in het koninkrijk der Nederlanden, in volkenkundigen en taalkundigen zin volkomen een en het zelfde volk uitmaken met Vlamingen, Brabanders en Limburgers in het koninkrijk Belgie, dat behoeft hier geen betoog. Nogtans zijn deze twee deelen des algeheelen dietschen volks staatkundig volkomen gescheiden! En zy zijn dit reeds sedert eeuen, al is het dat de eerste helft dezer eeu, gedurende vijftien jaren, eene mislukte poging heeft aanschoud om Noord- en Zuid-Nederland weêr in één staatkundig verband te doen samenleven. Eene mislukte poging! Waarom mislukt? Omdat men weêr eenen misslag begaan had in volkenkundigen en taalkundigen zin, met de ondietsche, de romaansche Walen in Luikerland, het land van Namen en de Henegau, samen te voegen met ons dietsche, ons germaansche, vlaamsche en hollandsche volk. Die onnatuurlikheid eischte vernietiging, die misslag eischte herstel. En dit volgde dan ook, in 1830, na een vijftienjarig onbehagen, zoowel in het Noorden als in het Zuiden diep gevoeld. Toen echter had in Europa de stem zich nog niet laten hooren, die heden ten dage zoo luide roept om onafgebrokene volkséénheid. Toen had de eene Germaan nog niet met geestdrift en liefde den anderen toegeroepen: ‘Kom! en laat ons wonen onder één dak. Want zie, wy zijn broeders!’ En ook de man van slavischen bloede, noch ook die van romaanscher tonge, en had die woorden, die thans overal weêrklinken, zynen broeders nog niet toegevoegd. Van daar dat in die jaren de Vlamingen het nog van hun hart konden verkrygen om

zich nauer met de Walen te verbroederen, en zich met hen van ons, Noorderlingen, af te scheiden. Eene scheiding, zeer te betreuren! En die, naar myne meening, thans, vijftig jaren later, niet meer zoude gebeurd zijn. ‘De Waal en de Franscheling er uit!’ zoo zoude waarschijnlik thans de volkseisch hebben geklonken, aan Schelde en Maas, aan Senne en Lei, aan Nethe en Dyle, aan Mandelbeke en Iperlee.

En al is het nu dat het Nederlandsch of Dietsch in Belgenland, anders gezeid: het Vlaamsch, in uitspraak, schrijfwyze en woordenschat eeniger mate afwijkt van de gedaante waar in onze taal, vooral in haren geijkten form, gebruikelik is in onze eigene, de noordelike gewesten - al is het dat men hier en daar in het Noorden en in het Zuiden eenige, slechts onwezenlik van elkanderen verschillende volkszeden en volksinzichten aantreft - dit doet niet af aan de waarheid der volkséénheid van Hollanders en Vlamingen, Brabanders en Gelderschen, Zeeuen en Limburgers. En sints het volk van Noord-Nederland voor om ende by twee vijfde deelen ook den Roomsch-Catholyken godsdienst belijdt, en Zuid-Nederland daarentegen zoo vele duizenden onroomsche, ja onkerstelike Roomschgezinden telt, zoo kan verschil in godsdienst tusschen Noord en Zuid wel geheel buiten sprake blyven.

In der daad, Hollanders en Vlamingen (deze twee benamingen nu eens latende gelden voor Noord- en Zuid-Nederlanders, gelijk veelal gebruikelik is), Hollanders dan en Vlamingen verschillen in hunne taal, zeden en andere byzondere kenmerkende volkseigenschappen veel minder van elkanderen, als Noord-Duitschers in 't algemeen van Zuid-Duitschers onderscheiden zijn, als in het byzonder Holsteiners en Brandenburgers van Swaben en Beieren, als Hessen van Tyrolers, of Westfalingen van Berners en Zurichers verschillen, of ook in Italie Piemonteezen en Lombardyers afwyken van Napolitanen en Sicilianen, in Spanje Cataloniers van Andalusiers, in Frankrijk Picardiers van Gascogners, Normandiers van Provençalen. En toch, en te recht, twyfelt niemand aan den onafgebrokenen samenhang, aan de innerlike eenheid des Al-Duitschen volks in Noord- en Zuid-Duitschland, Duitsch-Zwitserland en Oostenrijk hier by begrepen, noch aan die van Franschen, Italianen en Spanjaarden.

Juist zóó formen ook Vlamingen en Hollanders één onafgebroken samenhangend geheel: het dietsche volk der Nederlanden. Door geleidelike bemiddeling in de grensgewesten van Noord en Zuid, gaan de byzonderste volkseigenheden van de noordelikste streken ongemerkt over in die van de zuidelikste gauen. Zoo formen de Zeeuen eenen zeer geleideliken overgang van Hollanders tot Vlamingen, en zijn bepaaldelik de West-Vlamingen, in al hunne volks-byzonderheden, vooral ook in hunne taal, veel nader verwant aan onze Zeeuen, als aan de Oost-Vlamingen. Buitendien, Vlamingen zijn zoo wel gezeten in Noord-Nederland, te weten in Zeeusch-Vlaanderen, als in Belgie. Immers zijn d'inwoners van Sluis, Aardenburg, Hulst in alle opzichten ware

Vlamingen, zoo goed als die van Brugge en Gent. Ook de Brabanders, Noord- en Zuid-, met de Kempenaars van Antwerpen en Eindhoven, wonen in beide ryken, even als de Limburgers van Maastricht, Roermond, Venloo en Weert die aan onzen kant, en die van Hasselt, Tongeren en St.-Truien, welke aan genen kant van de staatkundige nederlandsch-belgische grensscheiding t'huis behooren. En deze volkséénheid lijdt by niemand redeliken twyfel. Zy wordt tegenwoordig door allen, in 't Noorden als in 't Zuiden, willig erkend, ja levendig gevoeld, ook al brengt d' onmiddellike nabuurschap juist de kleene, onwezenlike verschillen dageliks byzonder aan het licht.

Maar dat er ook nederlandsch sprekende Nederlanders - geen inwykelingen, maar landzaten van ouds her - wonen in Frankrijk en in Duitschland, in onafgebrokenen samenhang aan den eenen kant met ons volk in Belgenland, aan den anderen kant met ons volk in Noord-Nederland, dit is minder algemeen bekend, en wordt ook weinig voor waar erkend. Nogtans is het volkomen en in alle opzichten waar. En dit te bewyzen en nader toe te lichten en aan te toonen, is het doel waartoe ik dit opstel geschreven heb. Een opstel dat zynen oorsprong dankt aan verschillende reizen, door my ondernomen en volbracht, in die streken van Frankrijk en Duitschland, die zich langs onze noord- en zuidnederlandsche grenzen uitstrekken, ten einde met land en volk aldaar bekend te worden, ten einde te zien en te hooren hoe verre ons dietsche volk en onze dietsche taal nog leeft en luidt aan genen kant onzer staatkundige grenzen, en in welke mate dit het geval is.

In 't algemeen genomen woont er overal langs de grenzen een byzonder, een merkweerdig slag van volk. De grensgauen van een land of van een volk liggen gemeenlik verre verwyderd van de middelpunten des verkeers, van de groote steden, van de hoofdsteden, waar zich het byzondere leven des volks, zijn byzonder-eigenwezen, in eigen taal, zeden en gebruiken, inzichten en inrichtingen, in eigen wetenschap en kunst, in eigen deugden en ondeugden het krachtigst openbaart, als de zonnestralen in het brandpunt van eenen hollen spiegel. De grensstreken maken uit, wat men, in het hart des lands, met eenige geringschatting en als uit der hoogte, ‘de Achterhoek’ noemt. De Duitscher beschout Oost-Friesland, Eemsland (Meppen, Lingen, Arenberg), Bentheim, Munsterland, Neder-Rijnland (Kleef en Gulik), zoo wel als ‘Achterhoeken’, als de Hollander dit doet met d'oostelike streken van Groningerland, Drente, Twente, de graafschap Zutfen, de Lymers en Limburg, die onmiddellik palen aan de genoemde duitsche gauen. En even zoo denkt de Franschman over het uiterste noordwestelike hoekje van zijn land, over Fransch-Vlaanderen of, zoo als hy het noemt, zijn *Département du Nord.* En zoo ook denkt de Belg over het daar aan grenzende deel van zijn land, het westelikste West-Vlaanderen (Veurne, Poperinghe, Iperen).

In volkenkundigen en taalkundigen zin is in deze zienswyze ook niets onredeliks - mits men de hoochst onredelike geringschatting achter wege laten, die er gewoonlik mede gepaard gaat. Immers zijn de landzaten in onze oostelike grensgauen minder oorbeeldig-nederlandsch als d' eigenlike Hollander is, met den Stichtsman, en wie er meer in 't hartje van ons land woont. Zoo ook is de Oost-Fries met den Munsterlander, en met den Neder-Rijnlander uit het Kleefsche en Guliksche, minder oorbeeldig-hoogduitsch als de Berliner is met den Frankforter en den Munchenaar. De oostelikste Nederlanders zijn een weinig duitsch in taal en zeden en allerlei andere zaken van dergelyken aard; de westelikste Duitschers eenigszins nederlandsch in dat opzicht. Van ouds her heeft het volk aan weêrszyden der duitsch-nederlandsche en der fransch-nederlandsche (fransch-belgische) grenzen gezeten, zich steeds volkomen als één volk beschoud. En het was dit ook in der daad. En nog heden, in volkenkundigen en taalkundigen zin gesproken, is het werkelik slechts één volk. En ware 't niet dat de grenswachter en de tollenaar er ons duidelik aan herinnerden, wie zoude bemerken aan het ingezetene volk in de grensgauen, wie zoude bespeuren aan de volkseigenheden in voorkomen, gauspraak, kleeding, inrichting van huis en hof, bestelling van veld en akker, en dergelyke zaken, dat men van 't eene land in 't andere komt, als men gaat van het nederlandsche Winschoten naar het duitsche Weener, van Koevorden naar Nieuenhuis, van Ootmarsum naar Noordhoorn, van Oldenzaal naar Gilhuis, van Groenloo naar Vreden, van Nymegen naar Kleef, van Gennep naar Goch, van Maastricht naar Aken, of van het belgische Veurne naar het fransche Duinkerke, van het belgische Poperinghe naar het fransche Belle? - Niemand!

Ook nog in ander opzicht zijn grensbewoners in den regel byzonder en eigenaardig. Zy zijn verre verwyderd van de brandpunten des verkeers in hun eigen land en by hun eigen volk. Dies leven zy het leven huns volks niet ten vollen mede, en nemen weinig deel aan veel byzonders, dat daar voorvalt op velerlei gebied. Maar zy leven een eigen leven in hunnen achterhoek - een leven dat veel minder bewogen is, en veel minder afwisselend als dat hunner landgenooten in 't harte des lands. Het oude en eigene blijft by 't grensvolk langer in weerde, het nieue dat in het midden des lands opkomt, bereikt hen eerst laat - zoo ooit. Van daar dat oude zeden en gebruiken, allerlei byzonderheden in 't openbare en byzondere leven der menschen, vooral ook d'oude uitspraak der taal, met oude woorden en formen en uitdrukkingen, die midden in 't land reeds lang verdwenen zijn, aan de grenzen nog leven en tieren en in eere gehouden worden. De landzaten aan beide zyden der grenzen komen over en weêr meer met elkanderen in aanraking en verkeer, als ieder deel van hen, voor zich zelven, met hunne eigene landgenooten in het midden van hun eigen land. Dies heerscht er aan beide zyden der grenzen in den regel eene een-

formigheid, die zoo wel den Amsterdammer als den Berliner, zoo wel den Brusselaar als den Parisenaar verbaast, vooral zoo hy der meening toegedaan is dat d' eigenaardigheden van eenig naburig volk, vooral wat de taal betreft, reeds terstond en vlak aan de grenzen in volle mate moeten te zien en te hooren zijn. Eene meening, die onbereisden lieden gewoonlik eigen is.

Op het staatkundig grondgebied van Frankrijk, langs de westelikste grens van Belgenland, strekt zich eene schoone, vruchtbare, welvarende en dicht bevolkte landstreek uit, die in ambteliken zin, geformd wordt door de *arrondissements* Duinkerke en Hazebroek van het *Département du Nord.* Deze landstreek wordt ten Noorden bespoeld door de Noordzee, by den ingang van het Engelsche Kanaal, en zy wordt verder begrensd door de rivierkes de Aa ten Westen en de Leie ten Zuiden, met de Nieue-Gracht, eene oude grensweer, door den vlaamschen graaf Boudewyn V gegraven, die Aa en Leie verbindt. Ten Oosten paalt zy aan de belgische grens. Oorspronkelik maakte deze gau deel uit van d' aloude graafschap Vlaanderen, en wel een belangrijk deel. Ook bleef zy tot in de tweede helft der zeventiende eeu, met de overige vlaamsche gewesten nau vereenigd in een zelfde staatkundig verband. Maar wijl dit westelikste Vlaanderen, dat steeds eene echt-vlaamsche gau was, door ware Vlamingen bewoond, met het naburige en aangrenzende, van ouds ook tot de Nederlanden behoorende, van ouds ook vlaamsch sprekende gewest van Artesie(*), onmiddellik paalde aan Picardie en andere fransch sprekende gewesten van het eigenlike Frankrijk, zoo had het reeds in de middeleeuen te lyden van invallen en rooveryen der buitgierige Franschen. En langs de zeekust niet minder van aanvechtingen, invallen en veroveringen der Engelschen. Immers geen land van het europesche vasteland ligt nader by Engelland, zelfs in het gezicht van Engelland, als juist dit westelikste Vlaanderen en Artesie. Door de gunstige ligging des lands, door de vruchtbaarheid van zynen bodem, door den bloei zyner steden en de welvaart zyner nyvere en degelike bevolking aangelokt, sloegen de fransche koningen herhaalde malen begeerige oogen op dit gewest. Geholpen door de treurige gevolgen, die het wanbeheer der spaansche en oostenrijksche vorsten over Vlaanderen gebracht hadden, geholpen ook door lauheid en verraad, gelukte het eindelik den Franschen, in het tijdperk van hunne hoogste macht, en van hunnen grootsten bloei, onder Lodewijk XIV, om dit westelikste Vlaanderen zich voor goed wederrechtelik toe te eigenen.

(*) De fransche naam van dit gewest, *Artois*, is meest by ons in gebruik en bekend, en de oude naam Artesye wordt heden ten dage by ons slechts gehoord in het byvoegelike naamwoord, van den landsnaam afgeleid: *artesiaansch* (artesiaansche put, ook wel *artesische* put). Wijl het voor ons nu even onredelik is *Artois* te schryven, in plaats van Artesie, als het wezen zoude zoo wy *Dunkerque* schreven, in stede van Duinkerke, zoo zal ik in het vervolg, in dit opstel ook slechts den oud-nederlandschen naam gebruiken.

Reeds was, na eene belangryke belegering, de voornaamste stad in deze gau, de zeestad Duinkerke, ten jare 1646 door den prins van Condé voor de Franschen gewonnen. De toenmalige spaansche overheid van Vlaanderen hernam de stad wel in 1652, maar zy viel op nieu, zes jaren later, na den vermaarden veldslag in het Duin (*la victoire des Dunes*), in handen van den franschen veldheer Turenne. Kort daarna echter liet de wispelturige fransche koning de stad in engelsche handen, en leverde haar aan Cromwell over. Maar hy kocht haar ook weêr, in 1662, van den engelschen koning Karel II terug. Sedert bleef Duinkerke in fransche handen, en ook al het omringende land met de steden Grevelingen, Broekburg, St.-Winoks-Bergen, Cassel, Hazebroek, Belle, ook verder met St. Omaars, Rijssel, Kamerijk en Valencyn. Kortom, geheel het westelikste en zuidelikste deel van d'aloude graafschap Vlaanderen werd door den overwonnen spaanschen bezitter, by den vrede van Nymegen, ten jare 1678, voor goed aan Frankrijk afgestaan.

Maar niemand denke dat de Vlamingen van dit gewest, al was toenmaals hun eigen volksbewustzijn ook laag gedaald, zoo maar goedwillig en sullig over zich lieten beschikken en vervoegen. Integendeel: zy hebben zich tegen de fransche overheersching verzet wat zy maar konden - al moet toegegeven worden dat de tyden die wy thans beleven, van veel meer liefde en toewyding in zulke volkszaken getuigen, als de germaansche volkstammen van de zeventiende eeu, in 't algemeen, ten toon gespreid hebben, zoowel in de Elsass als in Vlaanderen en elders. Ook bleef, jammer genoeg! het verzet der Vlamingen tegen de Franschen zonder gevolg. Door hunne eigene heeren verlaten, verraden en verkocht, zagen zy zich gebonden aan de sterke overmacht overgeleverd. En die fransche overmacht toefde niet met zich allergevoeligst te laten gelden, met allerlei druk, met velerlei onrechtveerdigheid. ‘Duizenden en duizenden yverige bewoners des overheerlyken westkwartiers werden gevonnisd of buiten het land gejaagd’(*). Wrokkende verlieten vele anderen vrywillig hunne ontheiligde heerden. En anderen, die in den lande bleven, gaven onverholen blyken van hunnen afkeer van de fransche overweldigers, of lieten niet na den Franschman afbreuk te doen, zoo veel zy maar vermochten. En dit kon ook niet anders zijn! Zouden deze vlytige, zindelike, degelike Vlamingen, die door landbou, nyverheid en handel hun vaderland tot eenen hoogen trap van bloei hadden gebracht, die in ontwikkeling, geleerdheid en beschaving zeer verre boven den Franschman van die dagen stonden - zouden zy geen afkeer, ja haat moeten gevoelen voor den wuften, vuilen, dommen Franzoos? DE RODE, in zyne *Histoire religieuse de la Flandre maritime*, Duinkerke, 1857, bl. 215 beschrijft dan ook den slechten indruk, dien de Franschen op de Vlamingen maakten, toen zy in

(*) H. BAUDUIN, *Wandelingen door Noord-Frankrijk.* Voorkomende in het brusselsche nieusblad *De Zweep,* nummer van 27 Augustus, 1876.

het veroverde land binnen trokken. Dit bleek vooral te Duinkerke, waar in 1669, van wege de fransche regeering, de doodstraf gesteld werd op al de genen, die de Franschen zouden aantasten.

Maar - en niettegenstaande dit alles, de fransche overweldiger is meester gebleven in dit aloude erfdeel des vlaamschen volks.

Hoe lang nog???

Het volk dat dit oudvlaamsche gewest, dit zoogenoemde Zee-Vlaanderen (*la Flandre maritime*) of Fransch-Vlaanderen bewoont, is ten volle vlaamsch van landaard, vlaamsch van taal, vlaamsch van zeden. Het is dit van ouds her en oorspronkelik steeds geweest, is het door alle eeuen heen gebleven, en is het nog op den dag van heden - als duizend jaar geleden. De Vlamingen van Fransch-Vlaanderen zijn ware Vlamingen, echte Vlamingen in woord en daad. Ruim twee honderd jaren van fransche overheersching en hebben er de vlaamsche taal niet kunnen uitroeien, het taaie Vlamingschap niet kunnen overweldigen. En al heeft de fransche regeering, zich om recht noch billikheid bekommerende, steeds alles gedaan wat in hare macht was om de vlaamsche taal in dit gewest te krenken en te fnuiken, en, als 't kon, uit te roeien - al heeft zy zelfs alle byzondere en openbare oorkonden, burgerlike overeenkomsten, pleidooien, enz. die in de vlaamsche taal opgesteld werden, ongeldig verklaard(*) - het vlaamsch is er nog steeds, hier in mindere, daar in meerdere mate, de ware volksspreektaal, de moedertaal gebleven. NOG HEDEN ZIJN ER IN DE NOORDWESTELIKE GEWESTEN VAN FRANKRIJK DRIE-VIERDE MILLIOEN INGEZETENEN, DIE HET VLAAMSCH ALS HUNNE MOEDERTAAL SPREKEN!

Maar niet enkel uit de taal des volks blijkt nog steeds dit onverbasterde Vlamingschap. Niet minder uit de zeden en gebruiken, die het volk in zwang en in eere houdt. Ook uit de volksoverleveringen, de volkszangen, de spelen, de bygeloovigheden, enz. en uit de volksinzichten en gevoelens, die zich in 't openbare leven gelden laten. Dit alles tuigt steeds levendig van het zuiver vlaamsche, ja van het echt nederlandsche bloed, dat dezen volke door d'aderen floeit, zoowel als ons, hier in het Noorden. En wat de lichamelike gesteldheid aangaat der landzaten - ei! zie toch deze kloeke, ranke en slanke gestalten, deze blau-oogde, blonde, blanke en blozende mannen en

(*) 'Et lorsque Louis XIV s'empara de cette partie de la Flandre, la langue maternelle (de moedertael), la langue de l'ancienne patrie (van 't vaderland), continua d'y être pratiquée, intacte, malgré l'influence dominatrice de la littérature du grand siècle; malgré les ordonnances de Juin 1663 et de Décembre 1684, corroborées par le décret de la Convention du 2 Thermidor, an II, qui rendirent obligatoire, sous peine de nullité; l'emploi du Français pour les actes publics et procédures.' (Annales du Comité flamand de France, I bl. 103. MERLIN, Repertoire de Jurisprudence, 1^{o}. langue.)
'Lorsque Louis XVI ordonna en Juin de cette année 1663, que la langue française serait seule en usage dans les ordonnances, les sentences, les actes et les procedures, le flamand ne fut plus employé que dans les actes sous signatures privées et même assez rarement.' (R^{de} BERTRAND, *Histoire de Mardick*, Duinkerke, 1852. FAULCONNIER. Tome III de la collection manuscrite de copies de chartes, ordonnance, etc. ter Stads-boekery van Duinkerke.)

vrouen, knapen en maagdekens, in steden en dorpen, aan de zeekust en in de hoogere streken binnen in 't land! Zelfs den onkundigen, en den man die niet gewoon is op zulke zaken acht te slaan, valt het in 't oog dat deze lieden niets gemeens hebben met de ware, de gallische Franschen, met de bruin-oogde en taankleurige landzaten der middel- en zuidergewesten van Frankrijk. Die eigenlike, gallische Franschen zelven gevoelen zich dan ook niet recht t' huis in dit germaansche gedeelte van hun land. Een van hen, HENRI BAUDRILLART schreef dan ook in de *Revue des deux mondes,* van Augustus 1882: 'Il nous est arrivé à nous-mêmes de nous sentir un peu étranger dans ces campagnes'(*).

In der daad, de hedendaagsche Fransch-Vlamingen zijn nog, in volkenkundigen zin, volkomen één met het vlaamsche volk in Belgie en in Zeeusch-Vlaanderen, en maken een echt en onverbasterd deel uit van het geheele dietsche volk van al de Nederlanden, Noord en Zuid.

Eenige belangryke, wetenschappelike geschriften, vooral van taal- en geschiedkundigen aard, stellen het wezen van het vlaamsche volk van Frankrijk, zoowel wat den ouden tijd aangaat, als wat het heden betreft, helder in het licht. Deze werken formen eene bron van kennis voor den Noord-Nederlander, die, gedreven door een gevoel van bloedverwantschap, genoopt door oorsprongs-eenheid met dit fransch-vlaamsche volk, tot meerdere en nadere bekendheid zoekt te geraken met dezen onzen verlatenen, maar daarom nog geenszins verlorenen broederstam. Slaan wy geen acht op de louter geschiedkundige werken, die de verhalen der vorsten en heerschers, der veeten, der oorlogen, der belegeringen, enz. bevatten, dan bekleedt onder die belangryke geschriften eene eerste plaats het werk van LODEWIJK DE BAECKER, getiteld: *Les Flamands de France. Études sur leur langue*, *leur littérature et leurs monuments.* Gent, 1851. En niet minder eenige studiën, voorkomende in de jaarboeken van het Vlaamsch Genootschap van Frankrijk. Onder die studiën, in verschillende opstellen vervat, munten uit die van E. DE COUSSEMAKER, getiteld: *Quelques recherches sur le dialecte flamand de France,* en: *Délimitation du flamand et du français dans le Nord de la France.* Bovendien nog een werk van den zelfden geleerden en volyverigen Vlaming: *Chants populaires des Flamands de France.*

Uit het werk van DE BAECKER leeren wy, op zeer onderhoudende

(*) De studiën van dezen eerliken Franschman, die, als by zeldzame uitzondering, onbevooroordeeld en zelfs een vriend der Vlamingen blijkt te zijn, vooral zyne opstellen *Les populations rurales de la France (Le Nord et le Nord-Ouest)*, 1°. *État intellectuel et moral* en II°. *État matériel*, zijn hoogst lezensweerdig en geven de allergunstigste getuigenis van de Vlamingen in Frankrijk, en van hun land - beide, in menig opzicht alles overtreffende wat Frankrijk in zyne andere gewesten kan aanbieden. Die studien komen voor in de *Revue des deux mondes*, nummers van Augustus en September 1882.

wyze, de geschiedenis der dietsche taal in dit westelikste Vlaanderen kennen. Wy vinden er aangetoond hoe, van de vroegste tyden af, het Dietsch of Vlaamsch in dit gewest de eenigste volksspreektaal was, de taal van den huisseliken heerd zoowel als die van het openbare en maatschappelike leven, de taal waarin het volk zyne wetten kende en zyne liederen zong, waarin de vader den zoon, de moeder der dochter d'aloude volksoverleveringen, de sagen en maren der voorouders verhaalde. Omstreeks het midden der dertiende eeu kwam hier ook voor oorkonden der regeering en voor andere geijkte en ambtelike geschriften, die veelvuldig door de geestelikheid werden opgesteld en geschreven, het gebruik der dietsche landstaal in zwang. Vóór dien tijd waren zulke geschriften steeds in de latynsche taal geschreven geworden, gelijk dit ook elders in het westelike Europa nagenoeg uitsluitend gebruikelik was. In de vijftiende eeu kwam er in deze zake eenige verandering - maar ten kwade. De graven uit het burgondische huis, vorsten van Vlaanderen als van Holland, en die hier in die eeu regeerden, waren der dietsche volkstale weinig genegen, misschien in hun herte wel vyandig gezind. Zy gebruikten voor hunne ambtelike stukken by voorkeur de fransche taal. Ook was het Fransch hunne hoftaal, en het werd weldra, in navolging en gelijk gewoonlik geschiedt, ook de gemaakte, gekunstelde taal der adelingen en voorname lieden. Natuurlik en bleef dit niet zonder aanmerkeliken infloed op de vlaamsche volkstaal, die vele fransche basterdwoorden opnam, en daardoor armer werd in eigen woordenschat. Nog heden ten dage toch zucht men in Noord- en in Zuid-Nederland onder de naweeën van dit vijftiende-eeusche fransche taalonrecht. Nog heden is de dietsche taal in 't algemeen, maar vooral de zoogenoemde stadhuistaal, de taal der regeering, der rechters, advocaten en ambtenaars, en dit wel meest in het eigenlike Holland, ruimschoots en schromelik, ja ergerlik en beschamend besmet met fransche basterdwoorden, tot schade voor den bloei onzer volkseigene sprake, - alles een gevolg van dezen verderfeliken burgondisch-franschen infloed. Natuurlik dat in het westelikste en zuidelikste Vlaanderen, zoo naby de grenzen van het fransche taalgebied, die infloed zich nog zooveel te sterker gelden deed. Maar een belangrijk tegenwicht ter beteugeling van deze schadelike taalbastaardye formden de rederykerskamers, die in dit Zee-Vlaanderen reeds vroeg eenen hoogen trap van bloei bereikten, en wier streven tot bloei en verspreiding, tot beschaving en veredeling der eigene volkstaal hier byzonder sterk op den voorgrond kwam. In der daad, eenen zeer heilryken infloed op de volkstaal en volkszeden hadden deze gilden. Aan hen vooral komt d' eere toe in de 15^{e}, 16^{e} en 17^{e} eeu, ook nog later, troue wachters geweest te zijn op deze grenzen van het vlaamsche taalgebied. En, even als dit ook in een paar noordelike nederlandsche gewesten, vooral in Holland en Zeeland het geval was, even als dit in nog meerdere mate in de

zuid-nederlandsche gauen voorkwam, zoo had ook aan deze westelikste marken van 't vlaamsche land, elke groote en kleine stad, ja elk aanzienlik dorp zyne rederykerskamer. Onder dezen mogen genoemd worden, die der *Tijdverwachters* van Vleteren, die der *Onrusten* van St. Winoks-Bergen, der *Verblyders in het Cruys* van Steenvoorde, der *Carsonniers* van Duinkerke, der *Perssetreders-Fonteynisten* van Hondschoote, der *Ontsluyters van vreugden* van Houtkerke, der *Twistbevechters* van Hazebroek, enz.

De onrusten en onlusten op kerkelik gebied in de 16^{e} eeu, die vooral in de nederlandsche gewesten zoo sterk op den voorgrond traden, lieten zich ook, in oorzaken en gevolgen, veelvuldig in dit Vlaanderen gelden. Aanvankelik vond er de kerkherforming yverige aanhangers in aanmerkeliken getale. Zy zijn er echter in de 17de eeu weêr in den schoot der Roomsch-Catholyke kerk weêr gekeerd - voor zoo verre zy niet naar de noordelike Nederlanden, en ook naar andere landen, Engelland, uitgeweken waren, gelijk met velen het geval was. Dat de kerkherforming van aanmerkeliken infloed geweest is op de volkstaal, naar dien deze tot haar volle recht komt by den kerkeliken eeredienst der Protestanten, met uitsluiting van het Latyn, is bekend genoeg. De man die een groot aandeel had in d' invoering der herforming in Vlaanderen, en die vooral door zyne psalmberyming in de dietsche volkstaal, welke tot in de vorige eeu by de Nederlandsche-Herformde kerk in gebruik bleef, zeer grooten infloed heeft uitgeoefend op het kerkelike en wereldsche gezang onzer voorouders, was een Vlaming uit deze streken. Te weten: Pieter Daeten, anders gezeid: Petrus Dathenus, geboren in de vermaarde vlaamsche stad van Cassel.

Ook de zeventiende eeu was voor Zee-Vlaanderen rijk aan belangryke gebeurtenissen, die grooten infloed uitoefenden op de vlaamsche taal, en die, in hunne gevolgen, nog heden dien infloed, in schadeliken zin en in ruime mate, laten gelden. Ik bedoel de overgang van deze landstreek in fransche handen. Reeds terstond na dat de Franschen dit land voor goed in hunne macht hadden gekregen, misbruikte de fransche koning Lodewijk XIV die macht, om de vlaamsche taal te trachten uit te roeien. Hy wist immers zeer wel dat ‘de taal gants het volk’ is, en dat zyne nieue onderdanen nooit goede Franschen zouden zijn, 't en zy hunne eigene taal, het palladium van hun volksbestaan, hun ware ontroofd. By harde en gants onredelike wetten, herhaaldelik uitgeveerdigd, werd het gebruik der vlaamsche taal in geschrifte verboden, gelijk hier voren nader vermeld is.

Meent nu iemand dat de Franschman zynen zin heeft gekregen, dat deze onredelike dwang iets gebaat heeft?

Hy reize naar Fransch-Vlaanderen, en hoore hoe daar nog heden het volk zyne schoone vlaamsche tale spreekt!

In der daad, het was alsof de liefde voor de eigene taal vermeerderde, naar mate zy meer vervolgd en onderdrukt werd. De rede-

rykers vooral waren het die in deze jaren hunnen grootsten infloed deden gelden, die in deze tyden tot hunnen grootsten bloei kwamen. Van stad tot stad, van dorp tot dorp hielden zy hunne zoo wel deftige als vroolike byeenkomsten, hielden hunne landjuweelen en prijskampen, speelden en dichtten, schreven en wreven, alles tot bloei en eere der eigene taal. En in geen tijdvak zijn er, vooral te Duinkerke, zoo veel vlaamsche boeken geschreven en in 't licht verschenen, als juist in deze jaren van 1600 tot 1750. Wel is het den franschen overweldigers gelukt om het Vlaamsch in deze gewesten, als ambtelike taal, door het Fransch te verdringen, maar, wat de taal betreft van het huisselike en burgerlike, van het gemoedelike leven des volks, bleef hunne vervloekte geweldenary toch zonder gevolg. Ook hebben de Franschen, na dat hunne republikeinen in het laatst der vorige eeu de taal-wetten van Lodewijk XIV nog eens hadden opgerakeld, verscherpt en op nieu in werking gesteld, in deze eeu toch eindelik eenigermate afgezien van de onredelikste eischen en dwang-maatregelen die ze in het begin hunner heerschappy in Zee-Vlaanderen aanwendden - al zijn die wetten dan ook nooit herroepen. Maar - zy hebben daar thans berou van! Thans, nu het vlaamsche, dat is het germaansche zelfbewustzijn zich weêr openbaart by de Vlamingen van Frankrijk, spijt het den echten, den gallischen Franschen, dat zy oudtijds toch nog niet het Vlamingschap met alle geweld hebben bedwongen, ten onder gebracht en vermoord. Zy vreezen nu - en zeer te recht! - dat Zee-Vlaanderen, vroeg of laat, als een tweede Elsass-Lotharingen hun zal ontgaan, dat de vlaamsche Germanen aan de noordergrens van het fransche rijk, wel eens met eere konden worden t'huis gehaald in het vlaamsche, het nederlandsche, het germaansche vaderhuis, zoo als ten jare 1871 met de allemannische Germanen van de Elsass aan de oostermarke van hun rijk geschied is. En zy spreken die vreeze, wel verre van haar onder stoelen of banken te steken, ook met ronde woorden uit. HENRI BAUDRILLART zegt: ‘Comment pourtant ne pas apprendre notre langue à ces jeunes Français?’ (Met ‘ces jeunes Français’ bedoelt hy de kinderen der Vlamingen in Frankrijk.) ‘Le pourrait-on sans une sorte de trahison nationale? Nous avons lieu de regretter de n'avoir pas appris la langue française depuis Louis XIV à nos paysans d'Alsace. La leçon doit nous servir’(*).

Maar 't is nu te laat, Franschman! -

Intusschen - hoe zouden de Franschen op nieu hunne machtelooze en onredelike woede uitschreeuen, ware 't dat Zee-Vlaanderen weêr met de andere, de noord- en zuid-nederlandsche deelen van Vlaanderen werd vereenigd - en den Franschen rechtveerdiglik ontnomen werd, wat zy voor twee eeuen onrechtveerdiglik geroofd hebben! ‘Si pourtant, ce que nous ne regardons nullement comme impossible, notre coin de West-Flandre revenait un jour à ses soeurs les autres

(*) *Revue des deux mondes*, nummer van Augustus, 1882, bl. 856.

Flandres, d'un bout à l'autre de la France on crierait à la spoliation, comme on fait pour l'Alsace et la Lorraine.' (S. ZANNEKIN *France flamande,* in *De Halletoren*, Novembernummer van 1879.)

Naar mate in deze eeu de onderdrukking der Franschen eeniger mate ophield, in zake de vlaamsche taal, naar die mate daalde ook de infloed der rederykers. Toch bleven hunne taal- en letterkundige gilden in leven, ja, hebben in onze dagen, hier en daar weêr nieuen bloei erlangd, naar dien de herleving der vlaamsche taal- en letterkunde, die sedert het midden dezer eeu in de dietsche gewesten van Belgenland zoo heugelik ontstaan is, ook tot deze vlaamsche gewesten van Frankrijk is doorgedrongen.

Onder de letterkundigen, onder de dichters vooral, die in de 17e eeu uit den schoot der rederykerskamers voortkwamen, bekleedt MICHIEL DE SWAEN, van Duinkerke, eene eerste plaats. Al is het dat de dichterlike weerde zyner geschriften niet den hoogsten prijs behalen kan onder de vele schoone dichtwerken, die in dat jaarhonderd onzer nederlandscher letterkunde in 't algemeen tot eere strekten - de gedichten van DE SWAEN hebben niet te min grooten infloed gehad op de bewaring en op-prijs-stelling van het Vlaamsch in dit verre Westen van ons taalgebied. En dit misschien wel juist om dat zy weinig verheven, maar echt volksaardig zijn. DE SWAEN kan, naar myne meening, best vergeleken worden by onzen 'VADER CATS', of by den 'PATER POIRTERS' der Zuid-Nederlanders. Hem met VONDEL op eene lijn te stellen, gelijk PRUDENS VAN DUYSE gedaan heeft (in het *Belgisch Museum*), is, dunkt my, hem boven mate vereeren. In der daad, het gaat niet aan, dezen 'Swaen' van 't vlaamsche Westerstrand ook maar te vergelyken met den 'Agrippynschen Swaen' van Rijn en Amstel. Maar dit ontneemt niets aan zyne weerde, en aan de mate van den infloed, dien MICHIEL DE SWAEN op zyne tijd- en volksgenooten uitgeoefend heeft. Of is ook by ons, in de zeventiende en achttiende eeu, en tot op de helft van dit jaarhonderd, 'VADER CATS' niet steeds duizendmaal volkseigener en volksaardiger geweest, als de groote, de onovertroffene VONDEL?

Na DE SWAEN waren het in de achttiende eeu vooral twee letterkundigen STEVEN, van Cassel, en MODEWIJCK, van St.-Winoks-Bergen, die redelik het hunne er toe bydroegen om het Vlaamsch in deze gewesten in weerde en eere te houden. Beide deze mannen waren volksschoolmeesters, en zy deden in deze betrekking wat zy konden (en mochten!) tot instandhouding van het Vlaamsch. STEVEN gaf, onder anderen, ten jare 1714 eenen '*Nieuwen nederlandschen Voorschriftsboek'* uit. Dit werk is gedurende de geheele achttiende eeu, in Fransch-Vlaanderen als schoolboek in gebruik geweest, en heeft onnoemelik veel nut gesticht. Ook in het naburige West-Vlaanderen werd het veelvuldig gebruikt. Daar, te Thielt, verscheen nog in 1793 eenen zesden druk. Dit schoolboek bevat onder anderen ook eene *Weeklagt der vlaemsche Maegd over het verbasteren van haere tael.*

Niet te min, al geeft de achttiende eeu ons nog eene aanzienlike lijst van vlaamsche geschriften, van geesteliken zoo wel als van wereldschen inhoud, van grootere of kleinere weerde, door Vlamingen van dit gewest geschreven, en in de steden van hun land, vooral te Duinkerke uitgegeven, het valt niet te ontkennen, dat in de laatste helft der achttiende eeu het Fransch hier meer en meer het Vlaamsch met goed gevolg begint te verdringen. En geen wonder! In dat tijdsbestek deed de noodlottige fransche infloed op taal, zeden en denkbeelden zich overal in de beschaafde landen van Europa ten sterksten gevoelen. De volkseigene taal- en letterkunde kwijnde grooteliks, zoo wel in Duitschland en Engelland als in de Nederlanden en elders. Maar zy bloeide in Frankrijk. Fransch te spreken en te schryven, zich op zijn fransch te kleeden, fransche zeden en manieren na te apen, fransche denkbeelden van omwentelingen, gepeupel-regeering, wetsverkrachting, godsverloochening, kortom allerlei fransche ontaarding en verbastering in hare afschuwelikste uitingen na te volgen - dat alles was in de laatste helft van de vorige eeu in de Nederlanden sterk in zwang. Maar de ware Vaderlanders, oudnederlandsch van aard en zeden, rechtzinnig van denkbeelden, oudfriesch, oudhollandsch, oudvlaamsch of oudbrabantsch, kortom ouddietsch van tonge en penne - zy waren toen in de minderheid, zy werden achterbaks gedreven. En, stond deze zake toenmaals aldus geschapen in onze noordelike, toen nog vrye en zelfstandige gewesten, hoe veel te meer moest het aldus zijn in het Fransch-Vlaanderen, dat, staatkundig ten nausten met Frankrijk verbonden, ja, door de Franschen - o schaamte en schande! - overheerscht was. Verwondering moet het veeleer baren dat in die stormachtige jaren, waar in de fransche invloed overal zoo ongelooflik sterk was, het Vlaamsch toch nog in taal en zeden stand gehouden heeft op deze uiterste marke van ons taal en volksgebied. En toch is dit het geval geweest. Het volk, nog vol taaier germaanscher levenskracht, bleef er van vlaamscher tonge. Vlaamsch bleef er, voor en na, de eigenlike, de ware volksspreektaal. En dit is zoo gebleven tot op den huidigen dag. Wel werden daar sedert het begin dezer eeu betrekkelik weinig vlaamsche geschriften meer geschreven en uitgegeven, wel verkeerde er de vlaamsche taal- en letterkunde, in wetenschappeliken zin, in sterk kwynenden toestand, maar volkomen uitgestorven, ook in dien zin, was zy er nooit. Ook waren er nog steeds eenigen der oude rederykerskamers overgebleven, en hunne leden dongen in deze eeu nog mede in de prijskampen of landjuweelen, die in de zuid-nederlandsche plaatsen gehouden werden. En de oude luister en praal in feestelike en plechtige optochten, met hoogdravende aanspraken, met toonspel (*muzyk*) en met gemaskerde en verkleede deelnemers, waaronder voorstellingen van ‘Apollo en de muzen’ natuurlik niet ontbraken, kwamen er nog by te pas, als in den schoonsten bloeitijd dezer gilden. Zoo trokken de rederykers van de fransch-vlaamsche

stad Hondschoote in den jare 1802 met grooten luister, tot eenen tooneelwedstrijd te Rousbrugge in West-Vlaanderen(*). Omstreeks dezen zelfden tijd belegden ook de rederykers van de fransch-vlaamsche stad St.-Winoks-Bergen zulk een landjuweel, waar onder anderen ook de west-vlaamsche rederykerskamers van Kortrijk, Veurne, Poperinghe, enz. aandeel namen. Zy noodigden de deelnemers tot dien prijskamp uit, met de volgende versen, die ik hier mededeel als een staaltje van den dichttrant en de taal dezer fransch-vlaamsche lettervrienden uit het begin dezer eeu:

> 'Terwyl het fransche volk bereyt is om te kroonen
> Een groot manaftig held om syne daan te loonen,
> Bereyt het redenstoet in Bergens redenhof,
> De kroon, voor wie door konst behalen zal den lof
> Van best op ons tooneel een treurstuck te vertoonen,
> Komt, wakkert u met vlyt dat wy u mogen loonen,
> Met d'alderdiepste vreugd, met eene lauwerkroon', enz.(†).

Dat is niet veel zaaks, niet waar? - Neen! maar onze eigene rederykers, hier in Noord-Nederland, in die dagen van hun grootst verval, maakten het ook al niet veel beter. In allen gevalle ziet men uit de tegenstelling in dit vers, hoe de Vlamingen van Frankrijk zich zelven achtten als een ander volk dan de eigenlike Franschen. En zoo doen zy nog heden.

De laatste vertegenwoordigers dezer oude schole van vlaamsche letterkundigen in Frankrijk waren HUBBEN, van Duinkerke, met BERTEIN en BELS, van Wormhout. Maar vooral drie vrienden te Hazebroek, de abt DE LESSUS en LEENAERT BOONE, die aan 't hoofd stonden eener middelbare school, met VAN RECHEM, een eenvoudig werkman. De beide eerstgenoemden gaven zelfs nog een vlaamsch letterkundig tijdschrift uit, '*Den nieuwen Kabinet*', en stelden ook eene fransche spraakkunst op in het Vlaamsch: '*Grondregels der fransche Spraekkonst*'. VAN RECHEM wordt in DE BAEKER's werk op gemoedelike wyze beschreven als de laatste der vlaamsche dichters in Frankrijk, en genoemd: '*le dernier des* Vinders, *le dernier des bardes du Nord de la Gaule*'(§). Natuurlik kende VAN RECHEM ook zeer wel onze noord-nederlandsche dichters. Hy vermeldde nog, in eene 'konst-oeffeninge' te Belle, gehouden in 1839, den lof van onzen VONDEL 'die', zoo zegt hy, 'in dicht noyt wierd bedwongen!'

Op zynen ouden dag (was het in 1848?), zag VAN RECHEM nog uit het venster van zijn nederig verblijf te Hazebroek, hoe opgewonden lieden eenen vryheidsboom plantten op d' openbare straat. Voor 't laatst greep hy nog eens zynen vlaamschen lier, en bezong deze gebeurtenis:

(*) Lod. De Baecker. *Les Flamands de France*, bl. 223.
(†) Idem, bl. 224.
(§) Idem, bl. 225.

‘De boom der vryheyd is geplant,
De hemel geeft dat hy mag groeyen!
En tot geluk van 't vaderland,
Dat men hem tydelyk mag snoeyen.
Het is een boom die gulzig wast
En die geeft zomtyds wilde schooten,
Indien men hem niet op en past
Om tydig hem daer af t'ontblooten’(*).

Is dat niet, ook in zyne nuchteren huisbakkenheid, oorbeeldig ouderwetsch Nederlandsch, in taal, stijl en gedachte?

Als eene allerlaatste flikkering van de werkzaamheden der oude fransch-vlaamsche rederykers kan ook nog gelden, dat zekere L.B. WAYENBURG, in 1853, te Belle, nog eene nieue uitgave in 't licht verschynen deed, van een oud-vlaamsch gedicht of berijmd verhaal, getiteld: *Den Belle-brand, of het kort begrip van de voorvallen der Stad Belle.* Dit gedicht, omstreeks het midden der zeventiende eeu geschreven door FRANS DE SPRINGHER, naar aanleiding van eenen byzonder hevigen brand, die de stad Belle verwoestte, mocht zich steeds in den byzonderen gunst der Fransch-Vlamingen verheugen. Het werd er door burgery en landvolk steeds geerne gelezen, en was er recht volksaardig en volksgemeen. De nieue uitgave die WAYENBURG bezorgde, bevat nog eenige toevoegsels van zyne hand, zoo als op den titel (*Mitsgaders eenige bespiegelingen op de oude dichters van het fransche Vlaenderland*) vermeld wordt. Daar in leest men, onder anderen:

‘Niet omdat ik aen hem in dichtkunst zou gelyken,
Maer slechts alleen om hier myn iever te doen blyken
Tot d'ed'le vlaemsche tael, die men hier streng verbiedt
Aen den jongen schoolier. Want, zoo het zelfe geschiedt
Dat hy ter leerschool durft het minste woord uytspreken
Hy wordt daer straks geboet; dit heeft aen my gebleken
Van sedert dertig jaer. De Gauler wil de dood
Hier van de vlaemsche tael, twijl hy haer school verstoot.
Maer, schoon hy zulks begeirt, den iever spreekt het tegen
Van eene maetschappy, die tot haar is genegen(†),
En, by gebrek van leer, ja spijts den agterklap,
Malkaer gedienstig zijn in vlaemsche wetenschap.’

Op deze kunstelooze rymen moge men, zoo veel men wil, aanmerkingen maken, er spreekt toch uit: een warm hart voor de vlaamsche taal, en een wrokkend hartzeer wegens hare onderdrukking door den Franschman, vooral ook in de school. En er blijkt op nieu uit, hoe deze westelikst wonende Vlamingen, erkennende dat zy deel formen van Frankrijk, dus in zekeren zin Franschen kunnen genoemd worden, zich toch in tegenstelling gevoelen met den waren, den gallischen Franschman, hier de ‘Gauler’ (*le Gaulois*) genoemd.

(*) Lod. De Baecker, *Les Flamands de France*, bl. 226.
(†) “De Maetschappy van vlaemsche letterkunde”, gesticht te Duinkerke, in 1853.

Men zoude eene groote onrechtveerdigheid begaan, als men enkel den rederykers de eere en de verdienste wilde toekennen van instandhouders en bevorderaars der vlaamsche volkstaal in Fransch-Vlaanderen geweest te zijn. Die verdienste en die eere komt in even ruime, zoo niet in grootere mate nog, der geestelikheid toe van de Roomsche kerke in dit gewest. In der daad, al treedt de werkzaamheid dier geestelike mannen in deze zake niet overal en altijd zoo duidelik op den voorgrond, al laat zy niet zoo schitterend en schetterend van zich blyken als dit by de rederykers het geval is, toch hebben vooral de parochie-pastoors steeds een ruim aandeel gehad in het behoud der volkseigene taal. Zy toch zijn het die in kerk en school steeds de beschermende, ook de verzorgende hand over het Vlaamsch uitgestrekt hebben. Zy spraken en verkeerden met den volke in d'eigene volkstaal. Zy preekten in de kerken, en onderwezen der jeugd voor en na in d' eenige sprake die tot het herte en den geest spreken kan - in de moedertaal. Zy handelden in deze zake geheel getrou aan hunne heilige en schoone roeping, en hebben ongekende en onschatbare diensten bewezen aan het behoud van taal en zeden hier aan de verre westermarke van ons taal- en volksgebied. En ook nog ten huidigen dage staan de Catholyke geesteliken van Fransch-Vlaanderen, in deze zake, meerendeels volyverig op hunnen post.

Eere, dien eere toekomt! Eere en lof dien eerweerdigen mannen! En ook wy Noorderlingen, die wy van eenen strijd voor het behoud onzer tale, uit den aard der zake, gelukkig zoo weinig of niets weten, wy zijn der geestelikheid van Fransch-Vlaanderen erkentelikheid schuldig voor hun yverig waken en zorgen in deze, in taal- en volkenkundig opzicht zoo fel besprongene grensgau. Immers waar de fransche rijksregeering steeds alles deed en nog doet om het Vlaamsch te krenken en te schaden, daar zijn de pastoors onverschrokken op hunnen post. Zy preeken en leeren, zy spreken tot het volk, trots alle tegenkanting, in de moedertaal. Zoo deden zy reeds sedert d' inlyving van dit Vlaanderen by Frankrijk, even als steeds vóór dien tijd. En zoo doen zy nog heden.

En ook de geestelike overheid is steeds zorgzaam bedacht om aan het vlaamsche volk in deze zaak alle recht te doen geworden. In het fransche bisdom Kamerijk, waar toe Fransch-Vlaanderen behoort, is er in den laatsten tijd wel eens gebrek aan vlaamsch-sprekende geesteliken. Vooral in de streken die eene gemengde, eene gedeeltelik waalsche of fransche, gedeeltelik vlaamsche bevolking hebben, en die sedert de middel-eeuwen *niet* meer tot de eigenlike vlaamsch-sprekende gewesten (*la Flandre flamingante*) worden gerekend, maar tot het waalsche land (*la Flandre gallicante*), zoo als dit vooral in de omstreken van de stad Rijssel het geval is. Daar breidt in deze eeu het Vlaamsch zich weêr meer en meer uit, en daar kunnen de geesteliken den volke geen goed meer doen, 't en zy dan dat ze ook Vlaamsch spreken.

Dan worden daar nu, overal waar er maar behoefte is aan eenen vlaamschen herder voor de vlaamsche kudde, en waar men, in dit bisdom, niet uit eigen boezem in die behoefte voorzien kan, geesteliken aangesteld, die men uit de zuiver vlaamsche bisdommen van Belgenland beroept. Zelfs heeft men zich wel, bewust van de oorspronkelike volks- en taaléénheid van Noord- en Zuid-Nederland, van Holland en Vlaanderen, tot Holland gewend, waar men eenen dietsch-sprekenden man noodig had. Zoo is er, naar verschillende vlaamsche geesteliken my, met zekere voldoening en ingenomenheid mededeelden, te Halewijn (fransch: *Halluin*), een fransch stedeke, niet verre van de grenzen van ons taalgebied, in d' omstreken van Rijssel gelegen, heden ten dage een hollandsche kapelaan werkzaam.

Naueliks was, omstreeks de helft dezer eeu, de laatste der vlaamsche taal- en letterkundigen van d'oude schole in Fransch-Vlaanderen, overleden, en scheen het als of het Vlaamsch voortaan nog slechts als eene ongeschrevene volksspreektaal in dit gewest zoude wegkwynen, of er ontwaakte een hernieude geest van liefde tot het volkseigene, in taal, geschiedenis en oudheidkunde. Reeds was er te Duinkerke in 1853 eene ‘Maetschappy van vlaemsche letterkunde’ opgericht, en nog eene andere vereeniging, van uitgebreider werkkring, volgde in dit spoor. Geleerde en bekwame, rechtzinnige en edele vlaamsche, vaderlandsche mannen, zy 't dan ook van franscher opvoeding, kwamen te Duinkerke samen, en richtten daar een genootschap op, het *Comité flamand de France*, welks kenspreuk ‘Moedertael en Vaderland’, steeds in het Vlaamsch vermeld, genoegsaam zijn doel en streven openbaart. In de talryke geschriften, door dit genootschap uitgegeven, bovenal in het tijdschrift en in de jaarboeken daar van, vindt men eene mild floeiende bron van belangryke en wetensweerdige zaken op dit gebied, eene ware kwikborn van verblydende geleerdheid voor den waren Vaderlander. Ook d'afsonderlike studiewerken, door leden van het Vlaamsch Genootschap van Frankrijk uitgegeven, waaronder wy in d'eerste plaatse LODEWIJK DE BAECKER en E. DE COUSSEMAKER noemen, geven treffende blyken van den yver hunner opstellers voor ‘Moedertael en Vaderland’. De verdienste dier mannen is boven mynen roem en lof. Ook is de weerde hunner geschriften by de noord- en zuid-nederlandsche taal-, geschiedenis- en oudheidvorschers ruimschoots bekend en algemeen erkend.

Ten deele als een gevolg van den vaderlandschen arbeid der leden van het Vlaamsch Genootschap, maar vooral ook als een gevolg van de volksaardige en volkseigene richting, die als 't ware den geesten van d'edelste en beste mannen uit al de verschillende beschaafde volken in onze dagen beheerscht, is in de laatste tientallen jaren het vlaamsche, het nederlandsche, het germaansche bewustzijn by den volke van Fransch-Vlaanderen weêr levendig geworden. Die richting openbaart zich steeds sterker en sterker, en de stemme des volks, in vlaamscher

tonge, doet luider en luider zich hooren. Hooger en hooger, krachtiger en vryer steekt de onverbasterde Vlaming hier weêr den harden dietschen kop op, en blikt naar het Noorden en Oosten, naar zyne vlaamsche broeders in Belgenland, naar zyne dietsche volksgenooten in al de Nederlanden, naar zyne germaansche rasgenooten. Daar komt verzet tegen de fransche taaldwingelandy, niet enkel by dezen of genen overtuigden en vierigen Vlaming, niet aleen by den eenen of anderen taalgeleerde, maar ook by 't eigenlike volk. En dit verzet openbaart zich soms op verrassende wyze, en als onbewust uit het herte des waren volks ontsproten.

Wilt Gy een voorbeeld?

Daar ligt in dit vlaamsche land van Frankrijk een dorp dat - ik zoude kunnen noemen, man en peerd. Maar ik laat dit om goede redenen liever achter wege. Wel! in dat dorp was het van ouds de gewoonte, dat de armverzorger die onder de godsdienstoefening de aalmoesen der kerkbezoekers voor d' armen in ontfangst neemt, by iedere gave, die hem gereikt werd, dankte met deze woorden: ‘God loone 't je!’(*) Nu is daar onlangs een nieue armverzorger aangesteld. Deze man, van den vlaamschen aard verbasterd en half verfranscht, laat, zoo veel hy kan, zijn Fransch luchten, al komt dit ook volstrekt niet te pas. (Och! zulke belachelike stumpers kennen wy hier in 't Noorden ook wel!) In 's mans domme verachting voor al wat volkseigen is, in zyne franschdolheid stuit hem ook die schoone vlaamsche dankbetuiging tegen de borst. Dies wil hy dit terstond veranderen: hy zegt die kernachtige dankspreuk niet meer, maar lispelt, zoo vaak hy voor eene aalmoes te danken heeft, zoetelik een onbeduidend ‘*merci*’. Natuurlik, zoo schuifelend, zoo zoetjes en zachtjes mogelik, met twaalf sisklanken: ‘*merc-c-c-c-ci!’* Maar dit behaagt onzen dorpelingen in geenen deele. Zy steken, na kerktijd, hunne vlaamsche koppen by elkanderen, en geven aan hun gekrenkt volksgevoel lucht, in luide afkeuringen over dit vreemde inkruipsel. En zy vinden er wel raad op! Zy zullen dien Franscheling hunne meening wel duidelik maken!

Den volgenden Zondag gaat de armverzorger weêr door de kerk om de gaven te innen. De eerste boer de beste dien hy zynen buidel of zyne bus toesteekt en voorhoudt, ziet den man kalm en weerdig aan, schudt het hoofd en - geeft niets. De tweede boer - even min. De derde - ook niet. De vierde - van 's gelyken. De vijfde - eveneens. En zoo voort. Geen boer die ook maar eene centime gaf. De ouden schudden ernstig het hoofd: ‘neen!’ De jongeren moeten hunnen moed koelen, en snauen hem een toornig: ‘spreek vlaamsch!’ toe, of een spottend: ‘m'en verstoan je niet, man!’ - Den derden

(*) Dit gebruik schijnt ook elders in de zuidelike Nederlanden te bestaan, misschien wel aller wegen. Ik lees althans in den *Volksalmanak voor nederlandsche Katholieken*, van 1881, op bl. 221: ‘Onder den kerkdienst’ (te Roermond) ‘wordt gecollecteerd; een woord van dank wordt den gever van het offer toegefluisterd; 't is: ‘God zal 't loonen.’

Zondag kwam alles weêr in orde. De eerste boer nam de proef. Hy offerde zyne gave, en - ‘God loone 't je!’ zoo klonk het, in vlaamscher tale, uit den mond van den armverzorger. Nu volgden alle boeren. Verheugd in het bewustzijn van hun goed recht, en wegens het welgelukken van hun aardig opzet, offerden allen nu eene dubbele, sommigen eene drievuldige gave.

Teekent dit niet den toestand? En teekent dit niet het kloeke vlaamsche volk van Frankrijk, dat den onbuigzamen kop houdt tegen fransche aanmatigingen? En beschamen deze eenvoudige, ongeletterde vlaamsche boeren niet de hollandsche letterkundigen, die maar al te veel leelike en gants overbodige fransche basterdwoorden in hunne geschriften aanwenden, met de hollandsche stedelingen, die ze by honderden in hunne spreektaal gebruiken?

Voor zulken koppigen boer neem ik mynen hoed af. Zulke mannen, zy mogen dan Vlamingen, Friesen of Hollanders zijn - zulke mannen die zich zelven eeren ook in hunne taal, die weten wat zy willen, en die door geen gewaai van *mode,* noch door allerlei ‘wind van leeringe’ zijn te bewegen, zy maken den waren, den achtbaren en eerbaren, den ‘eerntfesten’ kern uit des nederlandschen volks.

Ook spreekt dezer Vlamingen Vlamingschap, in het rechtmatige gevoel hunner aloude volksweerde, het edele, onverbasterde dietsche bloed nog luide en alom, of ook, het laat zich bedektelik, en als onbewust, gelden. Al staan zy ook sedert twee eeuen, van hunne broeders verlaten, onder fransche heerschappye, al hebben hunne overheerschers hen zoo vervreemd en afgetrokken van hunne volksgenooten in de Nederlanden, dat alle ontwikkeling, geleerdheid en vooruitgang hen slechts langs fransche wegen toekomt, dat zy van geene andere beschaving weten als van de fransche ‘*civilisation*’ - zoo zien zy eigenlik toch, als van volk tot volk, nog met zekere minachting op ‘de Walen’ neder. En dit niet zonder reden! De vlaamsche beschaving, ontwikkeling, geleerdheid, wetenschap en kunst - dit alles is veel ouder en van veel edeler afkomst als de fransche. Vlaanderen, en niet het minst dit westelikste Vlaanderen, stond van de elfde tot de vijftiende eeu, in beschaving en ontwikkeling, in den bloei van nyverheid, nering, landbou en handel, in burgereere en volksweerde boven alle volken van westelik Europa. Frankrijk kon zich in de middeleeuen niet met Vlaanderen vergelyken. Gent overtrof Parijs, Brugge overschaduwde London zoo wel als Neurenberg en Augsburg. ‘O ji Walekop!’ of ‘Botte Wale!’ zoo scheldt men nog heden in Fransch-Vlaanderen, onder anderen te Belle, in arren moede, eenen onhandigen, onredzamen mensch. Ook vermaakt men er nog malkanderen met allerlei volksverhaaltjes, waar in de domheid van het verachte ‘Walebiest’ op belachelike wyze uitkomt(*).

(*) Een aardig voorbeeld hier van vindt men in E. De Coussemaker's werk *Quelques recherches sur le dialecte flamand de France*, bl. 17.

Hoe onuitroeibaar diep het bewustzijn van hun Vlamingschap, van hunne volkséénheid met d' andere Nederlanders, ja, van hun toebehooren tot het groote en machtige germaansche volkenras nog is by dit vlaamsche volk van Frankrijk - dit is op gants onverwachte, op allerverrassendste wyze gebleken in den laatsten duitsch-franschen oorlog. Weet ook d' ontwikkelde Vlaming zich rekenschap te geven van dit gevoel, al is het dan soms ook schroomvallig en als uit den diepsten schuilhoek van zijn hart - de ongeletterde en ongeleerde, de eenvoudige man uit den geringen stand voelt het als onbewust, weet er zich weinig of geen rekenschap van te geven, denkt er ook weinig of niet over na, ja zoude het misschien ontkennen en verre van zich werpen, zoo het hem voorgehouden werd. En toch - hy gevoelt het, hy heeft dit bewustzijn, al brengt hy het niet onder woorden, al wordt het nooit by woorde noch geschrifte van anderen, in zijn brein gebracht. Zoo is het een openbaar geheim dat de legeraanvoerders der Franschen in den oorlog van 1870 en '71, dit volksgevoel zoo wel kenden, en tevens dit germaansche Vlamingschap zoo zeer wantrouden, dat zy het niet waagden om die fransche legerafdeelingen, welke grootendeels uit deze Vlamingen samengesteld waren, tegen de Duitschers in het veld te brengen. Vreesden zy dat het germaansche stambroederschap zich op ongewenschte wyze zoude openbaren? Dat het dietsche bloed zich onverwachts zoude doen gelden? Duchtten zy dat Vlamingen aan den eenen kant, en nederduitsche Noord-Duitschers, by voorbeeld Oost-Friesen, saksische Westfalingen en Hanoveranen, friesche, saksische en anglische Sleeswykers en Holsteiners aan d' andere zyde, zoo zy tegen over elkanderen werden gesteld, tot d' erkentenis zouden komen dat zy ééne en de zelfde taal spreken, zy 't dan ook in verschillenden tongval? En dat hun daar uit ten duideliksten hunne oorspronkelike volkséénheid zoude blyken? Het schijnt zoo. Immers: de taal is gants het volk. En daar is niets ter wereld, dat nauer samenbindt als eenheid van taal(*). Ook hebben Vlamingen zich verzet om Duit-

(*) Overigens - daar waren ja redenen genoeg voor zulke vreeze! Immers niet enkel by de geleerden, ook by 't eigenlike volk in alle dietsche gewesten, het zy dezen dan, in staatkundigen zin, tot Duitschland, tot Noord-Nederland of tot Belgenland behooren, dringt het bewustzijn der oorspronkelike eenheid meer en meer door. Eene eenheid, die uit zeden en gebruiken, uit handel en wandel in het dageliksche bedrijf van land-, zee- en steeman, uit neigingen en inzichten, bovenal uit de taal, uit de verschillende gauspraken waarin het volk onze algemeene dietsche taal spreekt, ten duideliksten blijkt, en iedereen in d'oogen springt. Zoo werd er onlangs een werkman uit de stad Kiel, in Holstein, verplaatst naar het dorp Merxem, by Antwerpen. Den eersten avond den besten reeds sprak en speelde hy kaart met de boeren aldaar in de herberg. Holsteiner en Brabanders verstonden elkanderen over en weêr zonder merkelik bezwaar. Geen wonder! ieder sprak zyne eigene volkstaal, en Plat-Duitsch aan den eenen, Brabantsch en Vlaamsch aan den anderen kant - het zijn slechts gauspraken, onderdeelen van den grooten dietschen taalstam, die van Duinkerke tot Koningsbergen, van de Schelde tot de Wijssel, langs de kusten van Noord- en Oostzee gesproken wordt. Maken nu alle nederduitsche gauspraken, het zy ze dan Nederlandsch of Plat-Duitsch, Vlaamsch of Hollandsch mogen heeten, met elkanderen slechts *ééne* enkele taal uit (en dit is onweêrsprekelik en eenvoudig waar, in den volsten zin: *waar*), wel nu, dan is het ook redelik en recht dat men al die verschillende formen van die eene al-dietsche taal, volgens gelyke, volgens de zelfde spelregels schryve. Zekerlik! En deed men dit, hoe veel ware er gewonnen, hoe oneindig veel heils voor ons volk! Meer als iemand aanvankelik bevroeden kan. Dies streven dan ook sommige geleerde en bekwame volksmannen, en onder dezen in d'eerste plaatse de volyverige en geestdriftige Dr. C.J. HANSEN, der stede boekwaarder van Antwerpen, met hart en ziel er naar om eene eenformige schrijfwyze, eene eenzelvige spelling in te voeren voor de algemeene nederduitsche, voor de al-dietsche sprake. Om zoo doende het volk van om ende by de twintig millioen Dietschen, het volk van gants

schers te bevechten, uit oorzake van hunne volksverwantschap, van hunne raséénheid. Het klink wonderspreukig! Nogtans, de zaak, hoe vreemd ze ook schyne, is waar! Zie hier eenige aanteekeningen, die luide en duidelik genoeg spreken.

Midden in den oorlogstijd, zag de fransche prefect van het *Département du Pas de Calais*, waar het oud-vlaamsche bloed zich zoo wel deed gelden als in het *Département du Nord,* zich genoodzaakt de volgende kennisgeving te richten tot de inwoners van de hoofdstad van Artesie, de oud-dietsche stad Atrecht.

> ‘Habitants d'Arras!
> L'ennemi est près de nous, peut-être la ville sera t'elle investie, attaquée. Je sais que vous envisagez cette possibilité avec la fermeté calme qui distingue les populations du Nord de la France, et que vous êtes décidés de vous défendre jusqu'à la dernière extrémité.
> Cependant il y a quelques misérables qui, par lâcheté ou par d'autres sentiments, se font les complices de nos ennemis. Je croyais que le langage énergique de M. le général de Chargère et de la Commission municipale exécutive avait mis fin à leurs manoeuvres. Je me trompais: depuis quelques jours, ils vont semant le bruit que la ville ne sera pas défendue, qu'elle sera livrée à la première sommation et ils cherchent à faire pénétrer cette conviction dans les rangs de la garde nationale et de l'armée.
> Il faut que ces misérables sachent qu'ils se rendent coupables, non seulement d'une indigne calomnie contre les autorités chargées de la défence de la place, mais encore d'un crime que la loi punit de M O R T .

Noord-Nederland, met het dietsche of vlaamsche volk van Belgenland en Frankrijk, en het nederduitsche of platduitsche volk van geheel Noord-Duitschland, ook met de zuid-afrikaansche Dietschen van Kaap de goede Hoop, Transvaal, Oranje-Vrystaat, en wie daar maar verder in Oost en West, in Zuid en Noord van dietscher tonge zijn, tot ééne schrijftaal te brengen, zoo als het in der daad ook slechts ééne spreektaal heeft.
En deze schoone zaak, aller Dietschen medewerking zoo ten volsten weerdig, is gemakkeliker uitvoerbaar, als men aanvankelik wel meenen zoude. Mits men allerlei vooroordeelen op zyde zette, en kleingeestigheden achter baks houde! Mits men betrachte de oud-friesche zeemansleuze *rom herte*, *klare kimming!* En op welke wyze zy best uitgevoerd kan worden, daarop geven de taalryke en zaakryke, degelike en ruimhartige geschriften van Dr. HANSEN bovengenoemd, die in deze zake krachtig wordt ter zyde gestaan door den grooten nederduitschen volksdichter Prof. Dr. KLAUS GROTH, een duidelik antwoord. Op dit streven van deze weerdige volksmannen vestig ik hier byzonderlik de aandacht van alle liefhebbers onzer tale in haren grootsten omvang. Moge hun werk gedyen tot den besten uitslag! De werkjes van HANSEN: *Ons Dietsch*, *of het Nederduitsch in Duitschland*, Gent, 1876, en *Platduitsch en Nederlandsch*, *of het Nederduitsch en de Dietsche Beweging*, Antwerpen, 1878, benevens dat van KLAUS GROTH, *Dietsche beweging - eene keerzyde omgekeerd*, Antwerpen, 1882, mogen den belangstellenden aanvankelik nader bekend maken met deze gewichtige zaak.

> J'engage tous les bons citoyens, tous les agents de la force publique, à me faire connaître les noms de ceux qui continueraient ces indignes manoeuvres, justice exemplaire en sera faite, j'en prends l'engagement.
> Arras, le 28 Déc. 1870.
> Le préfet du Pas-de-Calais,
> E. LENGLET.'

Wie die '*misérables*' waren, en welke '*autres sentiments*' hen dreven, moge uit de volgende aanteekeningen blyken.

'*L'Opinion'*, een dagblad van Antwerpen, van 4 Januari 1871, meldt, als briefwisseling uit Rijssel, van den 30ste December, 1870:

'P.S. Les journaux du soir publient un ordre du commissaire général avertissant les mobilisés que la déportation du camp de Cherbourg punira désormais toute tentative de désertion ou de fuite. Cet arrêté a déjà reçu un commencement d'exécution aujourd'hui, car je vois passer devant le café d'où je vous écris, un détachement de soldats de ligne revenant, me dit-on, d'escorter à Calais 300 mobilisés d' Hazebrouck qui s'étaient mutinés.'

Hazebroek nu is een der Vlaamsche steden van Frankrijk.

'Wanneer breekt de dag aan, waarop het edele volk van Fransch-Vlaanderen weêr aan zich zelven zal behooren?' Deze woorden zijn van my zelven, en komen voor in mijn werk *Algemeen nederduitsch en friesch Dialecticon*, 's-Gravenhage, 1874, dl. II, bl. 390. En de *Plattdütsche Husfründ* van 22 Juli, 1876, antwoordt op die vraag:

'De französche General FAID'HERBE meen frilich, de Dag keem al 1871, denn he fürcht sich, wieder' (wyder, verder) 'na 't Norwesten to gan. Bi son Gelegenheit weet de Franzosen recht gut, dat dar noch dusende van Lüd sind, de van Blot un Sprak dütsch sind.'

De Zweep, een brusselsch nieusblad, van 5 October 1873, meldt als volgt:

'Een ongeluk voor de Vlamingen was de losscheuring Belgiens van Holland, ten jare 1830. In getal bleven zy, ook na de ongelukkige splitsing, nog een 700,000 zielen meer dan de Walen, en ook de bewoners der sedert langen tijd aan Frankrijk toebehoorende streek tot Grevelingen toe, dat ten naasten by in het midden tusschen Duinkerke en Kales' (fransch *Calais*) 'ligt, en zuidelijk daar van tot voor de poort van St. Omaars, zijn in spraak en zeden echte Vlamingen gebleven, wiens levendig vlaamsch nationaal bewustzijn, in het jaar 1870, de banale fransche phrase van de eensgezindheid der bewoners van Frankrijk tegen de duitsche barbaren, op eene bedenkelijke wijze logenstrafte. De generaal FAIDHERBE zegt in zijn werk over den veldtocht der fransche noord-armee: "Het is te veronderstellen dat

de pruissische heirkrachten, om den oorlog rasser te voeren, zich alsdan in twee legers zullen deelen. Het eene zou de verovering der zeeplaatsen Boonen (fransch *Boulogne*), Kales, Grevelingen, St. Omaars, Bergen en Duinkerke ondernemen, waar de meerderheid der bevolking eenen duitschen mondaart spreekt."(*) Hij verzweeg de voor de Franschen zeer ontmoedigende daadzaak, dat de mobilen van deze streek telkenmale in luide en ongehuichelde vreugde losbraken, toen zij van eene duitsche overwinning hoorden(†), - een commandant doelt in een dagorde op de onbetamelijkheid, ja hij moest bijna zeggen op de eerloosheid eener zulke geestdriftigheid. Ook de weglooping gebeurde in massa. Dat aan de vlaamsche bladen dikwijls uitnoodigingen gestuurd werden, om de stem te verheffen om de versmelting met het moederland te vragen, moet aan den generaal FAIDHERBE ontsnapt zijn. Wie echter eenen jaargang der genoemde tijdschriften en bladen doorloopen wil, zal genoeg bewijzen vinden...,' enz.

De Halletoren, een letterkundig maandblad, te Brugge uitgegeven, bericht in het nummer van November 1876, bl. 21: 'dat de Vlamingen uit het *Département du Nord* tijdens den laatsten oorlog, zich onder alle voorwendsels aan den strijd tegen de Duitschers onttrokken, dat zij somtijds de Franschen in den strik hielpen, en zelfs den Pruissen levensmiddelen uit den franschen legervoorraad verschaften. Men bedenke hier ook de belangrijke brieven van noord-fransche boeren en dorpsoverheden destijds aan *Het Volksbelang*' (een gentsch nieusblad) 'gestuurd, en waarin zij openlijk de hoop uitdrukten op hunne inlijving bij België.'

Maar dit is vuig verraad! zal wellicht deze of gene uitroepen. Zekerlik! door den franschen bril gezien, is het zonder twyfel vuig verraad. En of het wel door den beugel van strikte eerlikheid kan, wil ik voor my voorloopig hier nog in 't midden laten. Maar men vergete niet: wat voor eenen echten Franschman, zeggen wy eenen Parisenaar, ongetwyfeld verraad zou zijn, is het daarom nog niet voor den Vlaming, die door overmacht en geweld gedwongen en gants tegen zynen zin tot het fransche rijksverband behoort, voor den Vlaming, wiens land door den franschen overweldiger en dwingeland Lodewijk XIV volkomen wederrechtelik by Frankrijk is ingelijfd, voor den overheerschten en, in zyne taal en zeden jammerlik vertrapten Vlaming, die toch met Frankrijk niets te maken heeft. In oorlogstyden spreekt ook de stem des bloeds driedubbel sterk! Zal men het nu den Vlaming euvel duiden dat zijn hart zich afwendt van den wuften, naar ydelen roem dorstenden Gallier, die hem onderdrukt en vernedert, dat hy zich sterk voelt aangetrokken tot zyne eigene volksgenooten, die in

(*) De onderstreping is van myne hand.
De Opsteller.

(†) De onderstreping is van myne hand.
De Opsteller.

Belgenland wonen, dat hy zich met volle broederliefde neigt tot zijn nederlandsch, zijn germaansch moederland? Immers neen! Want ieder een billijkt de stemme des bloeds, waar die zich maar doet hooren, 't zy by den enkeling (*individu*), 't zy by eene maagschap, 't zy by eenen geheelen volksstam. Ieder een toont zynen byval waar die bloedstem vervulling eischt, onbedongen vervulling van neiging en begeerte des geheelen volks. Vlamingen zijn geen Franschen, en allerminst als ze twee-honderd jaren lang door Franschen zijn overheerscht en verdrukt. En de natuur gaat boven de leer!

En acht men dat althans de fransch-vlaamsche krijchslieden door hunnen eed gehouden waren den franschen belangen te dienen, hun eigen bloed te verloochenen, hun eigen hart te verkrachten? Ei! over zulke afgedwongene eeden heeft het volk zyne eigene gedachten. In de oorlogen tusschen Denemarken en Pruissen, omstreeks het midden dezer eeu, deed zich het zelfde verschijnsel voor. De Denen dwongen toen de door hen overheerschte duitsche Sleeswykers om tegen de Pruissen te stryden, dus tegen hunne eigene duitsche volksgenooten. Wat zeide toen de volksstem (de Godsstem?) tot de sleeswijksche jongelingen, die als lotelingen den eed van trou aan den deenschen koning gedwongen moesten afleggen? Dit zeide de volksstem:

Twungen eid
Deit God leid;
Du brukst em nich to holden!

(Gedwongen eed doet God leed; Gy behoeft hem niet te houden!)

In dagen van oorlog, van ontbreidelde hartstochten, in dagen als de stem des harten krachtig spreekt, de stem des bloeds zoo luide roept, dan gelden er eigene wetten van recht en plicht en eere, die toch van Gods eeuige wetten niet afwyken. Maar - als nederlandsche Fries sta ik buiten deze aangelegenheid, en vel geen oordeel, al behoef ik het onder stoelen noch banken te steken dat de volle genegenheid mijns harten is met den vlaamschen broeder. Te meer nog als de Franschman hem overheerscht en knevelt, en hem zijn taalrecht onthoudt.

Nemen wy nog eens zuid-nederlandsche nieusbladen ter hand, dan lezen wy, behalven een merkweerdig opstel *France flamande*, van S. ZANNEKIN, in het brugsche blad *De Halletoren* (jaargang 1879), nog in het brusselsche blad *De Zweep*, in het nummer van 28 October, 1883, het volgende:

‘UIT FRANSCH-VLAANDEREN.

Volgens een schrijven van het parijsche dagblad *L' Opinion* zouden in het noordoostelijke Frankrijk, of volgens ons, in den Westhoek, Separatisten’ het hoofd omhoog steken; dat is te zeggen: Vlamingen die zich hunnen oorsprong herinneren en de eeuwen lange verfransching beu zijn. Inderdaad, tijdens den Fransch-Duitschen oorlog

schreef reeds generaal DUCROT, dat hij niet het minste vertrouwen stelde in de houding der inwoners van het *Département du Nord*, die zich beriepen op hunne germaansche afkomst(*), en eer met den vijand heulden, dan wel met fransche soldaten.

Thans verscheen er in *Le Petit Nord* een artikel, getiteld *De Noordgrens*, waarin er kwestie is van eenen aanval door de duitsche legers langs de belgische grens, en in eenen brief door *Le Nord maritime* medegedeeld, leest men het volgende: 'Indien drij duitsche legers uitrukten, die zouden voor de vlaamsche bevolking een gunstigeren veldslag kunnen leveren dan bij Bovines (27 Juli, 1214), waar door Frankrijk de dynastie der Capets, en den troon van Philippe-Auguste gered heeft, maar Vlaanderen verbrokkeld en gansch ondergebracht werd.

En', gaat de briefsteller voort, 'en welk kwaad ware er voor deze streken, in het vlaamsche land Belgie terug met Holland ingelijfd te zijn, onder de bescherming van het machtige Duitschland, in plaats van het jok van dit akelig ras van pochers en praalhansen te moeten dulden, dat Frankrijk bevolkt, en dat in deze vlaamsche streken niets doet als tegen alle gerechtigheid en tegen alle verstand in, muiten en overheerschen. Gij dringt U op, en wilt de meesters spelen, al overal, en andere volken zijn niets voor U, of ze schijnen geschapen om uwe gehoorzame dienaars of lastdieren te zijn.' -

Dit schrijven is kras. Wij deelen het enkel mede aan onze lezers om te doen zien, welke geest er in Fransch-Vlaanderen heerscht. Wij bemoeien ons met dien strijd niet, omdat wij onzijdig zijn, omdat wij die eenzijdigheid eerbiedigen, om haar dus door anderen geëerbiedigd te zien. Doch eene gedachte kunnen wij niet bedwingen, en wij moeten ze luide roepen:

Vlaanderen is nog niet dood, en de Vlamingen leven nog!'

Ja, ik zeg met *De Zweep:* dit schryven is kras! Wie van ons Noord-Nederlanders zoude gelooven dat de aangehaalde woorden in fransche nieusbladen te lezen stonden, zoo wy die zaak hier niet zwart op wit, met man en peerd, voor ons hadden? Wien van ons is het ooit in de gedachte gekomen, dat er in Frankrijk vlaamsch-sprekende Vlamingen, nederlandsch-sprekende Nederlanders als landzaten wonen, die er van droomen met het vlaamsche gedeelte van Belgie en met Noord-Nederland tot één dietsch rijk vereenigd te zijn! - Zoo taai is de nederlandsche volksaard, zoo trou het dietsche bloed, zoo levenskrachtig, zoo onvernietigbaar de germaansche stam.

Dat de fransche koning Lodewijk XIV meende, door geweld en dwang de vlaamsche taal en het vlaamsche volksbewustzijn te kunnen uitroeien, pleit niet voor zijn doorzicht en verstand. Hy slaagde daarin

(*) De onderstreping is van myne hand.
De Opsteller.

dan ook geenszins. En zyne opvolgers evenmin. En de Republikeinen die de taaldwang-wetten van Lodewijk, in het laatst der vorige eeu nog eens verscherpten, ook niet. De verschillende regeeringen die Frankrijk in deze eeu had, al lieten zy de vervolging en verdrukking van het Vlaamsch ook achterwege, deden toch ook niets om de vlaamsche taal te onderhouden, laat staan, om haar te beschermen. In tegendeel! Zy erkenden haar nooit en nergens, en onthielden haar al hare onmiskenbare rechten. Maar de sluwe Napoleon III erkende ten slotte toch de macht van de volkstaal, heeft eindelik de weerde van het Vlaamsch ingezien en gebruikt. Dit laatste, natuurlik! slechts te eigen bate, slechts in zoo verre het Vlaamsch hem, persoonlik, van dienst konde zijn. Als namelik het volk, in de laatste jaren van 's mans bestuur, zyne stem uitbrengen moest by verkiezingen van regeeringsleden, dan liet Napoleon III, door zyne aanhangers, en tot verbazing des vlaamschen volks in zijn rijk, in de vlaamsche gewesten strooibriefkens verspreiden, in vlaamscher tale opgesteld. Daar in werd het volk aangespoord naar 's keizers zin te stemmen. Ongetwyfeld heeft Napoleon III het al mede aan deze zaak te danken, dat een goed deel des vlaamschen volks in het Noorden van zijn rijk hem en zijn huis zoo genegen was en gebleven is.

Intusschen, de bestryders van Napoleons staatkunde hadden deze handigheid hem spoedig afgeneusd, en bootsten haar na. En nog heden worden in dagen van verkiezingsstrijd, de vlaamsche gewesten van Frankrijk overstroomd met vlaamsche strooibriefkens en plakkaarten. Zie hier den inhoud van een dier briefkens, dat in den nazomer van 1885, juist ten tyde toen ik daar te lande toefde, verspreid werd. Het is onderteekend: ‘Verschillige kiezers’, en gedrukt in de stad Belle, by den boekdrukker De Berdt-Bouchaert.

> ‘HEEREN KIEZERS!
> De tijd der verkiezing is gekomen.
> Beter of ooit zullen wy konnen oordeelen over de maniere van bestieren en over de politieke, gevolgd van over acht jaren, door de majoriteit van de kamers.
> Deze slechte politieke is besloten in weinige woorden:
> De ondergang van onze geldmiddelen.
> Het geweld tegen de personen.
> De oorlog.’
> En zoo gaat het voort in den zelfden turkschen-trommel-trant, dien ook wy hier in ons Nederland maar al te wel kennen. Dan komt het slot:
> ‘Stemmen wy allen voor de lijst van het comiteit der conservateurs, op welke zijn mannen zoo uitstekende en zoo voordeelig gekend, wiens namen beteekenen:

Protectie van het nationaal werk.
Spaarzaamheid voor de geldmiddelen.
Verdediging der katholieke intresten.
Hand aan hand gaan wy tot de stembus, ons opwekkende met den roep van:
VIVA VRANKRIJK! VIVA ONS VADERLAND!'(*)

Nederlandsche lezer! klinken deze slotwoorden, in onze taal, U niet wonderlik in d' ooren? 'Ons vaderland' - en daar mede wordt Frankrijk bedoeld!!!

Men ziet, de hollandsche schoolmeester zal nog al wat in te brengen hebben tegen woordekeus en zinbou en spelling van dit stuk. Maar - dit zal niemand bevreemden, van den fransch-vlaamschen opsteller zoo min als van eenen schoolschen betweter.

Een heugelik verschijnsel van hernieud leven in volkseigenen en volksaardigen zin, vooral ook op taalgebied, en in d' eerste plaats ook eene heugelike zaak voor den noord-nederlandschen taalvorscher, is de onderneming van eenige Fransch-Vlamingen om een tijdschrift, aanvankelik in bescheidenen form, op te richten, gewijd aan de kennis en de belangen van het Vlaamsch in Frankrijk. Het eerste nummer van dit tijdschrift is reeds verschenen, en ligt hier voor my. Het is getiteld: *Ons oud Vlaemsch,* en gaat onder de kenspreuk: '*My dunct dat Vlaminghen reyndt!*'(†) Het doel van dit tijdschrift vindt men nader aangeduid in deze woorden, die als eene inleiding vooraf gaan:

'Dit bladtje dient om het bestaen der fransche Vlamingen bij de andere vlaemschsprekenden, in Belgenland, Nederland, nederlandsch Indiën, Japan, America, Midden- en Zuid-Africa, bekend en vereerd te maken; daerenboven om de oude en eerbiedweerdige moedertale der fransche Vlamingen te helpen bewaren, voortzetten en verdedigen.

De Beschikker, Verzender en algemeene Berekker van "*Ons oud Vlaemsch*", in Vrankrijk, is Heer J. FICHEROULLE, Uitgever en Drukker van *La Baileuloise*, wonachtig te Belle, op de Mart, numero 46. Hij houdt den boek van de fransche inteekenaers, en hij int of ontvangt hunne betalingen.

Ons oud Vlaemsch verschijnt over ander maend, zesmael 's jaers, en het kost eenen frank. Elk inschrijver ontvangt tegen dien prijs twee afprenten van iederen n^{o}, eene om te houden, en eene om uit te leen en of weg te geven, tot voorderinge van *Ons oud Vlaemsch.*

(*) Dit geheele stuk vindt men als Bylage, achter dit opstel.

(†) Deze woorden zijn van Filips den Schoonen, die ze uitriep toen hy ten jare 1304 voor Rijssel lag, en zich alom van Vlamingen omringd zag: 'My dunkt dat het Vlamingen regent!' - De West- en Fransch-Vlamingen zeggen *rein* voor regen, even als de Friesen *rein*, en de Engelschen *rain*; zoo ook *reinen* = regenen, *zeinen* = zegenen, friesch *seine* = zegen, mede in de beteekenis van een byzonder vischnet.

De volgende hoogst eerweerdige en achtbare Heeren hebben de schrijvers van *Ons oud Vlaemsch* toegelaten onder hunne namen en onder hunne goedjonstige bescherminge de medehulpe van een ieder te verzoeken:

FRANS AUGUSTIJN VAN COSTENOBLE, Pastor van Vleteren, Lid van 't Geschiedkundig Genootschap Noord-Vrankrijks.

INGENAES DE COUSSEMAKER, Voorschepen te Belle, Lid van 't Geschiedkundig Genootschap Noord-Vrankrijks.

KAREL BECUWE, Pastor Mevrouwe van Vlanderen Gasthuis, te Rijssel.

DIERIK CARNEL, Krijgspastor, te Rijssel'(*).

Hierop volgen twee aanhalingen, waar in sprake is van Fransch-Vlaanderen en van fransch-vlaamsche taal en volk. Een er van is uit een zuid-nederlandsch, het andere uit een noord-nederlandsch taalkundig werk overgenomen. Dan worden er een paar oud vlaamsche opschriften vermeld, uit de kerk van het dorp Vleteren (in 't Fransch *Flètres*), met opheldernde aanmerkingen. Daar na eenige volksspreekwoorden, met verklaringen. Dan een opstel over '*Ons Boekwezen*', met de bespreking van een vlaamsch boek, in den jare 1629 nog, te 'Dovay' (thans de fransche stad *Douai)* uitgegeven en gedrukt, en getiteld: *Den reghel van den heylighen Vaeder Benedictus*, *met achtenvichtich*(†) *leeringhen tot oprechter ootmoedicheyt beschreuen door eenen verlichten Religieux van der Orden van Cisteaux. - Te Dovay. Gedruckt door Geeraert Pinchon*, *int teecken van Ceulen*, 1629. - Ten slotte eenige *Vonderlingen*, *dat zijn oude en nieuwe vlaemsche woorden, die in vlaemsch Vrankrijk mondsgemeene zijn*, *onder het volk*, *en die men in de woordenboeken vruchteloos zoeken zou.*

Uit deze *Vonderlingen* blijkt, onder meer andere zaken, op nieu de groote verwantschap tusschen het vlaamsche en het friesche taaleigen. Zoo vinden wy daar het werkwoord *durren* (*durde, eddurd*), in 't Hollandsch *durven,* maar in 't Friesch *doare*, en in de friesche stedetaal *deure* (*deurde*, *deurd*). Dan het woord *fijke*, men spreke *fike* (*fi ke*), voor het hollandsche *vijt*, zweer aan den vingertop, in 't Friesch ook *fyk* (*fiik*). Eindelik nog de uitspraak *lulk* voor *leelik*, die men ook uit menigen frieschen mond hooren kan. Volgens hier vermelde voorbeelden zeggen de Fransch-Vlamingen: *e lulke vent*, *e lulk huus.* Wel! sommige Friesen zeggen eveneens: '*n lulke feint*, '*n lulk hûs*. -

Wil men nadere proeven van de fransch-vlaamsche volksspreektaal - het derde van de werken hiervoren genoemd, levert ons overvloedige stof. Zie hier, by voorbeeld, eenige bybelversen, uit het Evangelie van St. Lucas, hoofdstuk VI, versen 39-42.

(*) Wegens de byzonderheid der tale heb ik dit in zijn geheel hier overgenomen.

(†) Acht-en-vijftig. De West- en Fransch-Vlamingen zeggen nog heden *vichtich* en *vichtiene* voor vijftig en vijftien. De *f* en de *ch* zijn wisselletters: *graft* en *gracht, kocht* en *coft, hecht* en *heft*, *of* en *noch* (*ne of*).

‘Hè zey hun ouk deze gelykenisse: ken den eenen blinden den an'heren wel leên? zoun ze nie olle twee in den pit vollen?

Den discipel en is nie hooger of den meester; moar ideren discipel zou volmaeckt zyn, ossen g'lyk zynen meester is.

Ye ziet a kaf in d'ooge van you broere, en de bolke, die in iun ooge is, y'en zie ze nie gewoare.

Of, hoe kè-ye zeggen an you broere: broere! loat me 't kaf uyt iun ooge doen; gy, die de bolke, die in iun ooge is, nie en ziet? Hypocrit! trekt eest de bolke uyt iun ooge, en ye goat toun zien om 't kaf te trekken uyt d'ooge van you broere’(*).

Zie hier ook eenige spreekwoorden:

‘Trauw ye a zot om zy kot, ye verliest 't kot en ye 'houdt den zot.’

‘De weireld is an bolle - we droayen ol a litje.’ (*A litje* is: een weinig, een beetje; engelsch *a little*, friesch *en lytske.*)

‘'T is ol verloren vlaemsch, en de Waels hen 't zoo noodig.’ - Dit geestig spreekwoord voegt men den babbelaar toe, die te veel spreekt, zoo dat zyne (natuurlik vlaamsche) woorden nutteloos verloren gaan. Hoe jammer! want de Walen, die geen Vlaamsch kennen, kunnen ze zoo goed gebruiken; zy hebben die vlaamsche woorden zoo noodig.

‘Twee keyssen en a vier, 't makt alle man bystier.’ De ouderwetsche vlaamsche boeren hadden 's avonds genoeg licht in hunne kamer door het vuur (*vier*) op den heerd. Brandde men daar by nog eene kaars (*keers*, *keirs*), dan gold dit voor weelde. Maar - twee keersen en een vuur, verarmt alle man!

‘Elk zyn goeste, zei den boer, en hen oat ze kin's papschuttel.’ (*Kin* = kind, ook te Leeuwarden *kiin.*)

En dan nog eenige kinderrijmkes:

‘Da was a katje by de zye, (zee)
't Vangd' a vissche mè zy'hen teye, (tee, teen, toon)
Vissche in de panne,
Goe bier in de kanne,
Witte brood, witte brood,
In me moeders scoot.

(*) Het maakt groot verschil van welk standpunt men uitgaat, by het afbeelden van eenige volksspreektaal of gauspraak in letterschrift. Zal men geheel phonetisch afbeelden, dat is, zich naukeurig aan de uitspraak houden? of ook op den oorsprong der woorden, en op hunnen samenhang met andere woorden, of met de zelfde woorden in andere gauspraken en talen, letten, en daar na schryven? En dan nog, welke taal neemt men als maatstaf, welke letterweerde, om de klanken van eenigen tongval voor te stellen? Dit alles heeft den grootsten infloed op de schrijf- en spelwyze die men volgen zal. De bovenstaande vertaling, en ook de volgende taalproeven, zijn zeer zwak wat de spelling aangaat. Men heeft phonetisch willen weêrgeven hoe het volk spreekt, maar men is hierin zeer slecht geslaagd. Ook heeft men de fransche taal, de weerde die de letters en klanken in de fransche taal hebben, als grondslag genomen. Natuurlik is de fransche taal, eene romaansche, al byzonder ongeschikt om eene germaansche gauspraak af te beelden. Van daar dat in deze taalproeven veel onduidelik schijnt, wat duidelik is in den mond der Fransch-Vlamingen zelven. B. v. de spelling *ye.* Dit klinkt als *je,* volkomen zóó als in geheel Nederland. Maar de Franscheling, die deze vertaling maakte, schreef *ye,* omdat hy bang was dat men in *je*, de *j* als eene fransche *j* zoude uitspreken.

Koukeloure, mijn haentje is dood!
Hèy-'et haentje wel t'eeten ègeven,
't Haentje en hadde niet dood ègaen.'

Om een knaapke op vaders knie te laten ryden:

'Juteko, te peeretje,
Te Cassel om a steeretje;
T'Yper om azyl, (azijn of edik)
Isser t'Yper geene,
Goat van doa noa Meenen.
Ist-et te Meenen goekoop,
Brynckt er mee fe-ses stoop. (vijf of zes stoop)
Peeretje wei-ye wot zeere goan loopen,
'k Za-ye a bakje vul haver koopen.
't Peeretje liep den dryf den draf,
En 't en hadde moar a bakje vul kaf.'

Om het kindjes vingerkens te tellen:

'Dat manneken heeft a kieksken èkocht,
't Manneken hevet t'huys èbrocht,
't Manneken hevet schoon èmakt,
't Manneken hevet in 't potje gesteeken,
En 't klein, klein patieterken hevet allemael opeten.'

Of ook dit:

'Goa w' slapen, zei duymeloot,
K' en hen nog nie eeten, zei lekkerpoot.
Woa goa ye 't uyt halen? zei lan'he ranke,
Uyt mortjes kelder, zei kortenknaap,
'k Goan verklappen, zei petytje,
Of ik ol me leven kleene woare!'(*)

Deze kinderrijmkes brengen ons op de volksliedjes, op het vlaamsche volksgezang, dat onder dit troue volk nog heerlik bloeit, in echtgermaanscher wyze, en trots alle verfoeielike fransche deunen waar mede Parijs ook dit land overstroomt. Men sla DE COUSSEMAKER's *Chants populaires des Flamands de France* op, en zie in dat hoogst belangryke werk welk eenen ryken schat van oud-nederlandsche volksliederen nog in Fransch-Vlaanderen door 't volk gezongen wordt. Wilt Gy een voorbeeld? Zie hier een liedje dat in liefelike eenvoud uitmunt, en in de dorpen rondom Hazebroek nog gezongen wordt:

(*) Hoe byzonder komt dit kinderrijmke, uit de stad St-Winoks-Bergen, overeen met een soortgelijk, dat by de kinderkens te Leeuwarden in gebruik is en aldus luidt:

''K hè soo'n honger, sei dumelot,
'K hè nog gien eeten had, sei slikkepot,
'K sal wat hale, sei lange Jan,
Uut moeder's kamer, sei gouden ring,
Dan sal ik it ferklikke, sei 't kleine ding.'

‘Daer was een sneeuwit vogeltje,
Al op een steken-dorntje.

Wilt gy, myn heer! de bode zyn?
Myn heer! de bod' wil ik wel zyn.

Hy nam den brief in zynen bek,
Hy vloog er mede over 't hek.

Hy vloog er mee tot zyn liefs deur:
- En slaap je, of waek je, of zyt gy dood?

'K en slape noch 'k en wake niet!
Ik ben getrouwd al een half jaer.

Zyt gy getrouwd al een half jaer!
Het dochte my wel duizend jaer.’

Uit de bovenvermelde proefjes der volksspreektaal heeft de taalkundige lezer reeds verstaan dat de volksspreektaal van Fransch-Vlaanderen eigenlik volkomen de zelfde is als die van West-Vlaanderen, ja, oorspronkelik ook als die van westelik Zeeusch-Vlaanderen en van Zeeland, Het is eene zeer welluidende gauspraak, die in aangenamen tongval gesproken wordt, en rijk is aan oude en schoone woorden, welke in de andere nederlandsche gewesten, vooral in ons Noorden, reeds sedert lang uit de taal verdwenen zijn, maar die men by KILIAAN nog vinden kan, en die door JACOB VAN MAERLANT nog volop gebruikt werden. In der daad, het is de taal van MAERLANT, die nog de dageliksche spreektaal formt in deze westelikste gauen van ons taalgebied. De groote weerde van dit West-Vlaamsch, voor den nederlandschen taalvorscher is genoegzaam bekend, en wordt door de West-Vlaamsche taal- en letterkundigen, schryvers en dichters in volksaardigen trant, dageliks met eere in 't volle licht gesteld.

Onverstaanbaar voor den Noord-Nederlander is dit Vlaamsch van Frankrijk geenszins, al moge hy dit aanvankelik meenen, en al moge de tongval hem in 't eerst ook nog zoo vreemd in d' ooren klinken. De eigenlike Hollander, zelfs ook de hollandsche groot-stedeling, die zelden of nooit de volksspreektaal ten platten lande te hooren krijgt, zal toch den Fransch-Vlaming veel beter verstaan als hy zynen landsman verstaan kan, den limburgschen of den twentschen boer, den Drent of eenig anderen man van goed-saksischer tonge, om niet eens te gewagen van zyne landgenooten, de Friesen, zoo dezen hunne eigene taal spreken. En de Fries zal nog veel beter als de Hollander de fransch-vlaamsche gauspraak verstaan, omdat Fransch- en West-Vlaamsch met het Friesch op den zelfden trap van klankverschuiving staat (*ui* = *u*, *ij* = *i*). Maar de Zeeu zal er volstrekt geen moeite mee hebben, aangezien Zeeusch met West-Vlaamsch en Fransch-Vlaamsch oorspronkelik een en het zelfde onderdeel der dietsche taal uitmaakt. Het zijn vooral de eigenaardige zinwendingen en de byzondere zinbou, met den eigen toonval, die het Fransch-Vlaamsch voor den Noord-Nederlander aan-

vankelik zoo vreemd, zoo moeielik maken. Vooral ook de eigenaardige herhalingen, in half-vragenden form, en op half-vragenden toon gesproken, en die, als tot meerdere bevestiging telkens achter eenig gezegde worden gevoegd, geven aan het Fransch-Vlaamsch zoo veel eigenaardigs. Ook de Oud-Scheveningers spraken, en spreken ten deele nog, met zulke zonderlinge herhalingen(*). Een paar voorbeelden uit Fransch-Vlaanderen, tevens zoo veel mogelik de juiste volksuitspraak weêrgevende, mogen dit nog aantoonen. Eerst een ‘mopje’ uit de volksspreektaal van de stad Hazebroek:

‘'t Mannighe van Kobaighe, de groenseliereghe, is noa 't kolhofègoan, om arappels en wettels t' halen. T-Jem-Maria! en 't is weer èkeerd mè ziin'hen pan'her vul ges en bloan. Dat is a jon'hen, ennée? - Joa 't, 't goat a slimmen veugel ziin!’(†)

En dan een gesprek in de volkstaal van het dorp Broksele:

‘Pit! woar hè-ye èwist genuchte?
- Goan wan'hele, en hen 'k.
Hè-ye al eete vanne noene?
- Nin 'k.
Woa goa-ye nu?
- Huus-woart. Woarom?
Omdat 't heet is. En ist-et?
- Winne goa-ye doen mè iun savoye-plante?
Verkope, om geld te maken. En gaan 'k?
- Moar ze ziin nog wat kleene, en ziin ze?
Woar hè-ye gistere èwist?
- 'k Heb en bakte goa koope, hè'kke?
Hoe veele hè-ye ze betaald?
- Wel diere; 'ke weet nie wie da' m' ol goan doen!’ enz.(§)

(*) Zie aangaande deze zaak een stuk, dat op uitmuntende wyze, in den echten spreektrant der scheveningsche visschers en in hun dorpsspraak geschreven is door C. GEBEL, getiteld *Verhaal eener gebeurtenis te Scheveningen in den jare* 1697, voorkomende in den *Overijsselschen Almanak voor Oudheid en Letteren*, voor 1846.

(†) Verhollandsching: Het mannetje (het knaapje, zoontje) van Kobatje (de kleine Jacoba), de warmoezeniersvrouw, is naar het koolhof (de moestuin) gegaan, om aardappelen en wortelen te halen. Jezus-Maria! en het (hij) is weer gekeerd (terug gekomen) met zijne mand vol gras en bladeren. Dat is een jongen, niet waar? - Ja het (Ja hij), het gaat (zal) een slimme vogel zijn (worden).
De verkleinform *ige*, *ghe*, *ge* is ook in sommige noordnederlandsche gauspraken gebruikelik; *ge*, *gie* (te Dordrecht en Beierland), *chie*, *chien* (te Zwolle en Groningen). *Groenseliereghe*: *groensel*, groente; *groenselier*, groenteman; *groenseliere*ge, groentevrou, door den vervrouelikenden uitgang *ege*, dien wy nog hebben in 't woord *dievegge*, eigenlik *dievege*, vrouelike dief. *Egaan*, *ekeerd*, zoo spreekt men ook in menige noordnederlandsche gauspraak, het midden houdende tusschen het *gaan*, *keerd* van Friesen en Groningers, en het *gegaan*, *gekeerd* der schrijftaal. *Ges*, *gers*, *gras*, volkomen zoo ook in het Friesch.

(§) Piet! waar zijt Gy (hebt Gy) geweest van ochtend?
Gaan wandelen, en heb ik?
Hebt Gy reeds gegeten van middag?
Neen ik.
Waar gaat Gy nu (henen)?
Huiswaarts. Waarom?

Het derde geschrift, hier voren genoemd, leert op duidelike, onbetwistbare wyze, eerstens: wáár, in welke steden en dorpen van de fransche *départements du Nord* en *Pas-de-Calais* de volksspreektaal Vlaamsch is. En ten tweeden: in welke mate dit het geval is. Om tot deze kennis te geraken heeft het Vlaamsch Genootschap van Frankrijk eene reeks vragen ter beantwoording voorgesteld aan de pastoors, de schoolmeesters en de burgemeesters (*maires*) van de verschillende gemeenten van Fransch-Vlaanderen en van d' aangrenzende dietschsprekende gemeenten van Artesie. Die vragen, twintig in getal, en met zorg en verstand gesteld, hadden betrekking op het spreken en het lezen der ingezetenen, op het preeken der geesteliken in de kerken, en op andere zaken. Zy werden ook zeer voldoende beantwoord en daar door zag E. DE COUSSEMAKER zich in staat gesteld een uitvoerig, grondig, degelik verslag van deze hoogst belangryke zaak uit te brengen, en de uitslag van dit onderzoek neêr te leggen in het genoemde opstel. Dit stuk is voorzien van eene landkaart, waarop de gemeenten in vier verschillende kleuren aangeduid zijn, naar mate men er spreekt: 1°. uitsluitend Vlaamsch; 2°. ten deele Vlaamsch en ten deele Fransch, maar meest Vlaamsch; 3°. ten deele Vlaamsch en ten deele Fransch, maar meest Fransch; en 4°. uitsluitend Fransch. Trouens, dit laatste geval komt slechts voor in eenige weinige dorpen aan de zuidergrens van Fransch-Vlaanderen, en in het zeestadje Grevelingen, op de grens van Artesie gelegen. Intusschen verzekerde my een visscherman van Duinkerke dat er onder de grevelingsche visschers ook nog wel zijn die Vlaamsch spreken, en dit komt my ook hoogstwaarschijnlik voor. In verre weg het grootste gedeelte van de arrondissementen Duinkerke en Hazebroek, in drie-en-zeventig gemeenten, spreekt men uitsluitend Vlaamsch. In zes-en-dertig gemeenten spreekt het volk beide talen. In achttien daarvan heeft het Vlaamsch echter de overhand, en in de achttien anderen het Fransch. Ten platten lande, in de dorpen met hunne standvastige bevolking, is de verhouding voor het Vlaamsch natuurlik gunstiger als in de steden, waar steeds zoo vele vreemdelingen verkeeren of zich vestigen, waar in dit geval ook zoo vele fransche ambtenaren aangesteld zijn, en waar vele opkomelingen eene dwaze voorliefde koesteren voor alles wat fransch is.

Omdat het heet is. Is het niet?
  Wat gaat Gy doen met uwe savoye (kool) planten?
Verkoopen, om geld te maken. En ga ik niet?
  Maar zy zijn nog wat klein, en zijn ze niet?
Waar zijt Gy (hebt Gy) gisteren geweest?
  Ik heb (ben) een bakte (?) gaan koopen, heb ik.
(Met) hoe veel hebt Gy ze betaald?
  Wel duur; ik weet niet wat wy al zullen doen.

(Wordt vervolgd.)

Thesmopolis.
Eene schets uit den tijd der Romeinsche Keizers.

In de laatste helft der tweede eeuw na Christus zou eene rijke matrone te Rome hare huishouding onvolledig hebben geacht, zoo die niet onder tallooze mode-artikelen ook kon wijzen op een huis-philosoof van Grieksche afkomst.

Tot de vereischte eigenaardigheden van dit onmisbaar aanhangsel van het aanzienlijke gezin behoorden een vrij slecht verzorgde baard, een kaal hoofd, een zalvend stemgeluid en daarbij die mate van wijsgeerige verwaarloozing des lichaams, welke te gelijk bestaanbaar was met zijne wereld veracht en de leer en de fijn bewerktuigde zenuwen zijner meesteresse.

Ook na de invoering van het Christendom schijnt niet dadelijk de betrekking van huisprediker uit de scholen der onbekeerden als overbodig te zijn afgeschaft. Op een mozaïek ten minste, uit den tijd van Honorius afkomstig, is eene figuur aangebracht, die met een schoothondje en een zonnescherm de meesteres volgt. Het bijschrift luidt: *philosofi locus*, de plaats of taak van den huisprediker.

Zelfs in den heidenschen tijd echter, voordat het Christendom de oude wijsbegeerte verdrongen had, waren toch ook reeds de verkondigers der toenmaals geldende leerstellingen maar al te dikwijls gedwongen, zich dienstbetooningen te laten welgevallen, die in geen ander verband stonden tot hunne roeping, dan dat de blijmoedige vervulling den dulder gelegenheid verstrekte met de daad te bewijzen, dat de wijsgeer onder alle omstandigheden gelukkig kan zijn. Maar al was op den duur het bekostigen van een huisprediker eene modezaak geworden, aanvankelijk waren dergelijke huisgenooten gezocht, om eene werkelijk gevoelde leemte aan te vullen.

Reeds lang wenschte men in de gewichtige oogenblikken des levens den raad, den bijstand, de bemoediging van ernstige mannen, die zich gewijd hadden aan het nadenken over de kunst, om het leven met verstand door te brengen en den dood met kalmen moed af te wachten. Uit de dagen van Augustus dagteekent het gebruik, dat de Stoa of de Academie door een harer aanhangers als hofprediker of hofkapelaan in de gezinnen der rijke Romeinen vertegenwoordigd was. Zulke

wijsheid-predikers werden bij het sterfbed geroepen als bij ons een geestelijke(*). Canus Julius is op zijn gang ter strafplaats vergezeld van zijn philosoof. Thrasea sterft bijgestaan door den Cynischen wijsgeer Demetrius. Bij sterfgevallen moeten de predikers hunne troostgronden aan de achterblijvenden uitéénzetten, om hunne smart te lenigen. Areus vervulde bij Augustus als 't ware de rol van biechtvader, aan wien de Keizer al zijne gedachten, zijne voor anderen zorgvuldig verborgen gewaarwordingen blootlegde. Diezelfde Areus troost Livia bij den dood van haar zoon Drusus. Nu en dan treedt ook Seneca bij Nero in die qualiteit op. In het algemeen werden wijsgeeren door de Keizers als gewijde personen behandeld. Slechts de practische Vespasianus was afkeerig van de wijsheid-predikers en Domitianus vreesde van die lieden eene opwekking der sluimerende vrijheidsliefde. Hadrianus daarentegen is bijzonder op hun bijzijn gesteld en onder Marcus Aurelius breekt de gouden tijd, zoo niet voor de wijsbegeerte, dan toch voor de wijsgeeren aan. Zij vervullen onder zijne regeering niet alleen hunne als onmisbaar geachte plichten binnenshuis, maar treden ook in 't openbare leven op den voorgrond. Het praetor- en consulschap, tijdens het Keizerrijk wel is waar slechts de schaduwen van wat die posten vroeger waren, maar dan toch tot deze regeering slechts voor Romeinen van goeden huize bereikbaar, vallen nu ten deel aan de vroeger verachte Grieken en Syriërs, die 's Keizers zucht tot bespiegeling bevredigden. De plaats, waar hunne asch is bijgezet, wordt in eere gehouden als later de graftombe eens heiligen. De werkzaamheid nu van de toenmalige vertegenwoordigers der wijsbegeerte bepaalde zich dan ook bijna uitsluitend tot het gebied der zedenleer, die dan slechts eene zekere tint ontleende aan de school, wier naam zij droeg. Het eigenlijk wijsgeerig onderzoek stond stil of loste zich op in het beslechten van geschillen, rakende de leer der plichten; en vooral de Stoa had tact genoeg, om den dienst der goden uit de populaire beschouwing en het vertrouwen in orakels en voorteekenen als aanvulsel van hare zedepreeken in eere te houden en tevens de scherpste kanten van haar systeem eenigszins af te slijpen, om niet al te zeer met de neigingen eener door weelde bedorven maatschappij in botsing te komen. Denkt daarbij slechts aan Seneca in het paleis van Nero. Op die wijze was de mode des te meer geneigd de Stoa te begunstigen, en zoo werd, wat oorspronkelijk eene behoefte van geest en gemoed was geweest, weldra de eisch van den *bon ton.* In ieder aanzienlijk huis, ook daar, waar allerminst naar de voorschriften eener wereldverzakende leer geleefd werd, prijkten de beeltenissen in marmer van Chrysippus, Aristoteles en Plato. Aldus werd de wijsbegeerte eene winstgevende zaak. Grieken trokken voortdurend naar Italië, om aldaar eene betrekking van

(*) E. Rénan, *Les origines du Christianisme,* Marc-Aurèle.

huisleeraar te bemachtigen, eene dienstbaarheid, die den uiterlijken schijn had van eervol te zijn en, zoo al geene schatten, dan toch een rustig leven en de genoegens van een welvoorzienen disch waarborgde. Vandaar, zooals de spotters zeiden, een tweede Argonautentocht, nu naar Rome, ter bemachtiging van de gouden vacht. Het spreekt vanzelf, dat ook van deze ridders gold: vele geroepenen, weinig uitverkorenen. De meesten van hen beschouwden de zaak zuiver als eene broodwinning, eene toevlucht in de armoede, zoo goed als elke andere. Het behoeft ons dus niet te verbazen, dat hun gedrag soms vreemd afstak bij de gestrengheid hunner prediking; dat de diensten van enkelen schier uitsluitend bestonden in het opdreunen van eenige dictaten, ontleend aan de school hunner opleiding, en eindelijk, dat het slechts de philosofenmantel en philosofenbaard waren, die velen hunner van het onwijsgeerig menschdom onderscheidden.

Vooral de tegenstelling tusschen de ontberingen, geleden in de jaren van voorbereiding, en de weelde, die het huis des patroons eensklaps den zwervenden Griek aanbood, werkte er zeer toe mede, om de zelfbeheersching van den aldus bevoorrechte op zware proef te stellen. De zeer verklaarbare omstandigheid, dat bij menigeen die proef te zwaar bleek, heeft de luim van Lucianus en anderen ruime stof verschaft, om het geheele gild, ja, de wijsbegeerte zelve bij velen belachelijk en gehaat te maken.

Wij zullen dus, om het wel en wee van den Romeinschen huisprediker te schetsen, wat minder sterk sprekende kleuren gebruiken, dan waarmede Lucianus zijne figuren geschilderd heeft. Zoo zal zich een minder vermakelijk tafereel voordoen, maar misschien een meer gelijkend portret.

Niemand nu kan ertegen hebben, onzen held Thesmopolis te noemen en aan te nemen, dat hij, zonder nog aan de wijsgeerige vraagstukken te denken, van Dyrrhachium naar Brundusium overstak, om met een klein kapitaal in de groote wereldstad zijn geluk te gaan beproeven. Nog tien jaren moesten er na dat tijdstip verloopen, voordat Thesmopolis zich in de geheimenissen der Stoa begon te verdiepen. Dat tiental jaren bracht Thesmopolis te Rome door als kunstkooper, handelaar in antieke kunst, waarvan zijne geboorteplaats Corinthe, na de opbouwing onder Caesar, nog talrijke overblijfselen herbergde. Na eerst in dit vak met tamelijk succes te zijn werkzaam geweest, begon alles hem tegen te loopen. Zoowel zijne eigene geoefendheid, om echte van nagemaakte waar te onderscheiden, als de soliditeit zijner koopers faalde herhaaldelijk, zoodat ten slotte Thesmopolis als een geruïneerd man, met wanhoop in het hart, door de straten van Rome dwaalde.

Onwillekeurig richtte hij zijne schreden naar de Fabricische Tiberbrug. De geelgekleurde golven schenen hem uit te noodigen rust te komen zoeken in haar schoot en aan de overweldigende neiging, om zich naar beneden te werpen, zou de arme Thesmopolis misschien geen weerstand hebben geboden, zoo niet een oud man zijn arm had gegrepen en hem vriendelijk maar met een toon van gezag in zijn voornemen verhinderd had.

'Mijn vriend,' sprak de oude op zalvenden toon, 'de Stoa veroordeelt niet in elk geval den zelfmoord.

De volmaakt wijze, eenswetend en éénswillend, als hij is, met wat wij *God*, *Natuur*, *Noodlot* of *Kosmos* noemen, weet het tijdstip, waarop het noodig is dit leven te verlaten, zoodat hij, zoodra deze noodzakelijkheid aanwezig is, zich onmiddellijk vrijwillig en blijmoedig onderwerpt aan den dood, waartoe een oningewijde door ziekte of moord moet gebracht worden. Ook staat de Stoa aan zwakkeren den zelfmoord toe, als een uitweg nl., een toevluchtsoord voor 't geval, dat de strijd met wat de menigte *leed* noemt, hem te zwaar valt. In dien toestand verkeert gij nog niet. Geloof mij, want ik ken uwe zoogenaamde rampen. Wel zijt gij krankzinnig evenals alle anderen, die zich hier met u op de Fabricische brug bevinden, maar misschien is uw ongeluk nog te verhelpen. Ge hebt nog niet eens beproefd de allerergste domheid af te leeren, nl. den waan, dat het verlies van geld eene ramp is. Wellicht is het u nog gegeven de hoogste gelukzaligheid te verwerven, als ge mijne lessen wilt volgen en mijne woorden wilt ter harte nemen.'

'Zoo ik mij niet vergis,' zeide daarop Thesmopolis, reeds genezen van de bekoring, door de koele wateren een oogenblik op hem uitgeoefend, en zich blijkbaar niet ergerende aan den preektoon zijns redders, 'zoo ik mij niet vergis, zijt gij de beroemde deugdprediker Stertinius en wilt gij mij winnen voor uwe school; maar, meester, bedenk, dat ik niets op de wereld bezit dan schulden en dus nimmer de zware geldelijke offers kan brengen, waarvan gij philosofen het aanleeren van de zoogenaamde gelukzaligheid afhankelijk stelt. Geloof vrij, oude heer, dat, indien ik genoeg had, om u het hooge leergeld te betalen, ik mij zonder uwe wijsheidsleer wel zelf een aangenaam leven zou weten te verschaffen.'

Stertinius, want Thesmopolis' redder was werkelijk de beroemde naam- en vakgenoot van den door Horatius vermelden prediker, liet zich door deze spotternij niet afschrikken. Rustig vervolgde hij: 'Uwe woorden doen mij gruwen van uwe verblindheid, en toch is uw ziektegeval niet erger dan dat van bijna alle op aarde levende menschen. Zij toch zijn, volgens onze leer, allen krankzinnig en gij niet in erger mate dan zij. Gelijk iemand evenzeer verdrinkt, zoo hij één voet water boven zich heeft, als wanneer hij twintig vademen onder de oppervlakte zich bevindt, alzoo is volgens

de Stoa een ieder krankzinnig en rampzalig, die nog niet tot de volmaakte wijsheid of deugd is opgeklommen. Een ieder, die rijkdom liefheeft, is gekrenkt van brein en slaaf evenals gij. Die niet onverschillig is voor pijn en teleurstelling, leeft in waan, het eenige kwaad op aarde. Niemand is gelukkig, die zich hecht aan dat, wat buiten hem is, wat hij dus verliezen kan, aan eer of geld, vrouw of kinderen. Ongeluk is waan, en waan is verwarring in 't brein; wat raakt het nu, hoedanig die verwisseling moge zijn: de kwaal is steeds dezelfde. Die een kalf in een draagstoel zet en laat ronddragen, dit dier als zijn dochtertje liefkoost en verzorgt, dien noemt de wereld krankzinnig; maar was Agamemnon gezond van hoofd, die zijne dochter als een offerdier bij het altaar slachtte? Immers neen! de eerzucht maakte hem gek en zijne domme vrees, dat de goden de niet vervulling eener ondoordachte gelofte aan hem zouden bezoeken. Ajax, die runderen en schapen afmaakt, terwijl hij waande zijne vijanden te treffen, staat als een razende bekend, maar zoo hij Ulysses en Menelaus en de andere hoofden der Achaeërs werkelijk gedood had, zou hij heeten zich glansrijk te hebben gewroken. Neen, zegt de Stoa, hij zou even razend geweest zijn, want terwijl nu Ajax runderen aanzag voor menschen, zou hij dan wraak hebben gehouden voor een geluk. Verbijstering en verwarring immers in beide gevallen!

Als iemand twee muisjes aanspant, om eene zware vrachtkar te trekken, zou de praetor hem onder curateele plaatsen, als te zeer gekrenkt van brein, om zijn eigen goed te besturen; zoo iemand echter meent, dat hij de liefde van eene vrouw in zijn hart kan toelaten en dan nog hare nukken en zijn eigen hartstocht met verstand en overleg meent te kunnen beheerschen, bindt hij dan niet evenzeer twee dingen aan elkaar, die nu eenmaal volgens hunne natuur onvereenigbaar zijn? Nog een voorbeeld! Een zeker vrijgelatene liep alle tempels en altaren rond, om de goden te smeeken, dat ze met hem alleen eene uitzondering zouden willen maken en hem van het sterven zouden vrijstellen. “Een op zoovelen prijs te geven,” jammerde hij, “is toch voor u, o goden, slechts een klein verlies.” Welnu, toen zijne vorige meesters hem van de hand deden, konden ze wellicht naar waarheid zeggen: “*Ik bied aan een slaaf gezond van ooren en oogen”,* maar hadden zij erbijgevoegd: “*gezond van hersenen*”, zoo ware hun dat waarschijnlijk op een proces van de zijde des koopers te staan gekomen.

Maar wat nu te zeggen van den man, die de hoop koestert en door kostbare offers wil verkrijgen, dat hij en de zijnen ongestoorde gezondheid gedurende hun leven zullen genieten? Wie treurt bij de ziekten zijner verwanten, is teleurgesteld in zijne verwachting; hij had dus, evengoed als genoemde vrijgelatene, op het onmogelijke gerekend; waan, verbijstering, krankzinnigheid is de kwaal, zoowel

van den een als van den ander. Wijs, gezond dus is hij alleen, die zichzelf geheel beheerscht, wien noch armoede, noch dood, noch boeien verschrikken, die zijne lusten vermag te bedwingen, eerbetoon weet te versmaden; een man, sterk en ontoegankelijk voor iets van buiten, als een gladde, geheel ronde bal, waarvan alles afglijdt, wat van buiten ermede in aanraking komt; de man, dien de fortuin evenmin bereikt als een kreupel besje den vluggen Achilles.'

Zoo oreerde de eerwaardige Stertinius - maar hij was nog niet aan het einde. Op zijne demonstratie over den algemeenen toestand van waan, waaraan de menschheid lijdende was, liet hij volgen eene beschrijving der gelukzaligheid van den door de wijsbegeerte gelouterden wijze, Thesmopolis lokkende, door een verrukkelijk vergezicht te openen, maar tevens afschrikkende door de harde voorwaarden, aan de bereiking van het doel verbonden. 'Ik vergelijk,' ging hij voort, 'de deugd bij eene stad, op een vervaarlijk hoogen berg gelegen. Daarheen moet gij u opwerken langs een glibberigen en steilen weg, waar menige zweetdruppel vallen zal. De meesten keeren halverwege gekomen terug, wijl de krachten hen begeven. Velen zetten slechts enkele schreden op het moeilijke pad. Zoo ge echter volhardt, zult ge de stad betreden, waar volmaakte rust en zaligheid heerschen. In die gelukstad zijn geene burgers door recht van geboorte; slaven en vrijen, Aethiopiërs en Romeinen, Grieken en Barbaren kunnen er worden opgenomen. Geen verschil van natie, rang of geboorte is geldig volgens de Stoa. Ook gij dus, Thesmopolis, zijt niet uitgesloten, en ik wil u de hand reiken, om den berg gemakkelijker te beklimmen.

Wat nu echter uwe opmerking aangaande het hooge leergeld betreft, ik veronderstel, dat gij dien benijder, dien vuigen spotter Lucianus gelezen hebt, den man, die ons met zijne onzinnige beschuldigingen meent leed te doen, vergetende, dat de wijze door niets kwetsbaar is en zelfs onder de hevigste pijnen gelukkig kan zijn, getuige onze Peregrinus, die zich te Olympia op den brandstapel wierp, om aan allen met de daad te toonen, dat pijn als een euvel te duchten een wanbegrip is, hetwelk men bij zich uit te roeien heeft en dat men kan te niet doen.' Stertinius meende nu genoeg te hebben gesproken, om eene beslissing van Thesmopolis te kunnen verwachten. Dat werkelijk het mengsel van overdrijving, verwaandheid en deelneming met zijn beklagenswaardigen toestand eenigen indruk op Thesmopolis gemaakt had en hem zelfs reeds half voor zijn nieuwen vriend had gewonnen, kan hieruit worden opgemaakt, dat hij vergat aan den bijna volmaakt wijze te herinneren, hoezeer de gedachte aan den goddeloozen spotter Lucianus diens kalmte van gemoed scheen te storen, hoezeer dus de waan, dat miskenning een ongeluk is, ook dezen profeet nog had bevangen en hij dus nog evenzeer als de onbekeerden onder de krankzinnigen kon gerekend worden.

‘Vader,’ zeide hij, ‘bedenk, dat ik niet alleen geen leergeld zal kunnen betalen, maar zelfs niet in mijn onderhoud kan voorzien, en ik veronderstel, dat het lang zal duren, voordat ik zelfs met de mij door u geboden hand zoover kom, dat ik geleerd heb kleeding en een stevig maal te ontberen.’

‘Daartoe zult ge ook nimmer behoeven te komen, mijn waarde,’ hervatte Stertinius; ‘ge schijnt ons te verwarren met de Cynici, wier hoofdman, zegt men, in eene ton leefde en zich voedde met water en brood. Wij, Stoïcijnen, leven niet als honden, maar volgens de natuur, d.i. volgens de natuur der menschen. We hechten ons niet aan geld en goed, maar toch wil de natuur, die wij in alles gehoorzamen, dat we zelfs groote rijkdommen niet afslaan, namelijk, als ze zonder inspanning te verkrijgen zijn; we verwarren ze echter niet met het waarachtig goed. Later zal ik u nauwkeuriger leeren, hoe de Stoa onderscheid maakt tusschen *het goede*, *het aannemelijke*, *het onverschillige, het verwerpelijke en wat onder alle omstandigheden te vermijden is.* Vooralsnog zij dit voldoende: wij noemen de *prima natura* dat, wat *de mensch niet missen kan*, wat hem dus door de natuur geboden wordt te zoeken. Daartoe behoort behoorlijke kleeding, eenvoudig voedsel, eene nederige woning, eene menschenwoning echter, begrijpt ge, geen hondenhok als van Diogenes. Dit alles heeft de natuur zelve meestal onder ons bereik geplaatst; we vinden het zonder inspanning; en, zoo het al voor een enkel mensch niet is te verkrijgen, dan wete hij, dat de godheid als 't ware tot hem zegt: “Ik onthoud u de prima natura; dit zij u een wenk, dat gij sterven moet.” De wijze legt zich daarbij neder en gehoorzaamt zonder morren zijn meester. Voor u echter zijn die benoodigdheden nog wel te verkrijgen. Leergeld eisch ik van u niet en verder zal ik u bij een mijner rijke vrienden aanbevelen; dan kunt gij als zoovele anderen aan zijne woning een sportula halen. Ge ontvangt bij die uitdeeling tweemaal 's maands honderd quadranten en kunt daarmede uwe oefening in de zelfbeperking aanvangen.’

Thesmopolis was voor de Stoa gewonnen. Het blijve aan het oordeel van lieden, met meer zielkundig oordeel begaafd, uit te maken, wat het meest bij den bekeerling gewogen had: het uitzicht op eene, zij het ook magere, ondersteuning uit de beurs van den rijken Chrysogonus of wel het vooruitzicht, om den staat van philosophische gelukzaligheid eenmaal te bereiken. Hoe dat zij, na vermeld gesprek spoedde zich Thesmopolis ijverig elken dag naar de woning van Stertinius. Moedig pijnigde hij zich het brein met de spitsvondige onderscheidingen der Stoa en tweemaal in de maand getroostte hij zich te worden geduwd en gedrongen onder de menigte fatsoenlijke bedelaars, welke bij Chrysogonus de gift kwamen in ontvangst nemen, die ijdelheid en mode den rijke noopten, voor zijne armere medemenschen in den vorm van sportula af te zonderen.

Nu moge het een gevolg der noodzakelijkheid of wel van Stertinius' predikatiën geweest zijn, Thesmopolis was tevreden, leefde karig, studeerde vlijtig en had na een vijftal jaren de voornaamste hoofdstukken der Stoïsche leer vast in het hoofd. Inmiddels was tevens zijn weelderige haardos geheel verdwenen en zijn baard schier tot de gewenschte lengte aangegroeid. Zijn stap was afgemeten; zijne kleeding onderscheidde hem zoowel van den Cynicus als van de onwijsgeerig gevormde menigte. Zoover gekomen, meende Thesmopolis, dat het tijd was op zijne beurt anderen in de Stoïsche leer te onderrichten en zich eene betere positie dan die van *Bettelstudent* te verwerven.

Eene eigene school op te richten, daartoe ontbrak het Thesmopolis voorloopig nog aan de noodige kennis en het vereischte zelfvertrouwen. Er schoot dus slechts over eene plaats te zoeken als huisphilosoof. Toen echter begonnen kwelling en pijnlijke onzekerheid. Eene ware Odyssea van zwarigheden had onze sollicitant nog te verduren. Eerst diende hij zich geregeld elken morgen vroeg te bevinden in het voorportaal van den rijken Corvinus, omtrent wien hij vernomen had, dat deze rijke man, ofschoon zelf van alle gephilosopheer afkeerig, ten believe zijner vrouw Sabina een huisleeraar wilde in dienst nemen. Corvinus gunde aan zijne Sabina gaarne deze gril, zeker minder kostbaar dan menige andere, die eene rijke matrone zich durfde veroorloven. Toch scheen de edele Corvinus niet spoedig gevolg te willen geven aan zijne beloften; ten minste, dagen achtereen waren Thesmopolis' pogingen, om binnengelaten te worden, vruchteloos; telkens werd hij door den welgevoeden portier smadelijk afgewezen.

Ten slotte was hij zoo verstandig, den raad van een meer bedreven vriend te volgen, en drukte hij een gedeelte van zijn schamel inkomen den brutalen Syriër in de grove hand. De gift werd natuurlijk achteloos aangenomen, maar verschafte hem toch den gewenschten toegang. Zoo was hij een stap nader gekomen en trad hij met andere cliënten binnen, wachtte het te voorschijn treden van Corvinus geduldig af, woonde de ontvangst zwijgend bij en maakte vervolgens deel uit van het gevolg, waarmede Corvinus, als een vorst met zijne lijfwacht, zich op het daarvoor gebruikelijke uur naar het forum begaf. Toch duurde het nog verscheidene weken, voordat de groote heer zich verwaardigde, een onverschillig woordje toe te voegen aan den armen philosoof; maar, volharding doet slagen.

Eindelijk werd hij ter maaltijd genoodigd. Thans was Thesmopolis klaarblijkelijk zijn doel nabij; edoch, groote moeielijkheden deden zich nu juist voor.

Die maaltijd zou voor zijn leven beslissend zijn. Corvinus nu, die de philosofen slechts uit Lucianus kende, had zooveel van hunne vraatzucht en ongemanierdheid, hun drinklust gelezen, dat hij bijzondere voorzichtigheid geraden achtte. Vandaar, dat Thesmopolis aan tafel

dadelijk bespeurde, hoezeer hij door den gastheer, door diens vrienden, ja, door de bedienende slaven in 't oog werd gehouden, kennelijk om zijn gedrag en gesprek te beoordeelen. Thesmopolis scheen echter de proef vrij wel doorstaan te hebben; ten minste, hij werd spoedig daarop uitgenoodigd, andermaal ten huize van Corvinus te verschijnen, maar moest zich nu aan eene soort examen onderwerpen. Aangezien toch de nieuwe huisgenoot, behalve als vertegenwoordiger van de Stoa, ook min of meer als leermeester der kinderen zou werkzaam zijn, had Corvinus eenige zijner vrienden, die voor geleerd doorgingen, verzocht, voor hem den sollicitant eens omtrent zijne overige kundigheden te onderzoeken. Pijnlijke operatie inderdaad voor den man, die reeds tot de bejaarden begon te behooren, des te onaangenamer, daar Corvinus zich blijkbaar vermaakte met de verlegenheid van den aldus beproefde. Maar ook hieraan kwam een einde, en wel niet ongunstig voor Thesmopolis. Na afloop nam Corvinus hem mede naar zijn bijzonder vertrek, om de zaak in tegenwoordigheid van een paar vrienden definitief te regelen.

Aan een dier lieden werd bij onderling goedvinden overgelaten, het salaris te bepalen. Deze vriend, een klaplooper, een geregelde gast van Corvinus' rijke tafel, regelde het jaargeld, wees daarbij op de mildheid van Corvinus, waarmede hij gewoon was bij huiselijke feesten zijne vrienden te gedenken, wees op de eer, in zulk een aanzienlijk huis als vriend te worden opgenomen, en scheepte Thesmopolis af met het vierde deel van wat deze zich als billijke belooning had durven droomen, - en Thesmopolis berustte. Al had hij de volmaakte wijsheid der Stoa nog niet bereikt, hij had geleerd zich te voegen in het noodzakelijke. Hij had van Stertinius wel een weinig diens verwaandheid en in hooge mate diens liefde voor radicale stellingen en casuistische plichtenleer overgenomen, maar de goede zijde van 't Stoïcisme en de gelatenheid toonden zich, in spijt van Lucianus' schimpscheuten, toch ook hier in den bekeerden kunsthandelaar. Welnu, het *se submittere rebus*, het zich voegen in de omstandigheden kwam dan ook Thesmopolis dikwijls te stade gedurende de tien jaren, die hij nu in Corvinus' woning doorbracht. Talloos waren de onaangenaamheden, die hem wedervoeren. Nadat hij er eenmaal in berust had, voor een klein loon zijne functiën als huisphilosoof waar te nemen, oordeelde Corvinus gemeenzame vriendelijkheid overbodig en spaarde den nederigen cliënt niets, wat zijn Romeinsche trots, zijn hooge rang in de magistratuur hem ten opzichte van zulk een over deugd bazelenden Griek veroorloofd deden achten. De reeks van bedienden en slaven, over huis en keuken gesteld, de huismeester, de kok, de portier, de kamerdienaar, zij allen schroomden niet, den zoogenaamden ‘vrijen man’ als huns gelijke te beschouwen en te behandelen. Onophoudelijk waren de plagerijen, die de deftige grijsaard had te verduren van de jolige bende jonge slavinnen, vooral van de welgemaakten onder

haar, welke, meer bepaaldelijk voor den dienst der vrouw des huizes aangewezen, haar steeds omgaven en zich daardoor eene groote mate van vrijmoedigheid hadden eigengemaakt. Wat nu Sabina zelve betreft, ja! ook zij had van tijd tot tijd Thesmopolis verdrietige oogenblikken berokkend, als de eene of andere kleinigheid het zachte humeur der elegante matrone verstoord had of eene gril hare natuurlijke zachtzinnigheid verjoeg. Eene zoodanige tijdelijke ongenade had Thesmopolis bij voorbeeld ondervonden bij gelegenheid, dat het gezin zich uit Rome naar het landgoed bij Baiae begaf.

In plaats van zooals gewoonlijk naast zijne meesteresse plaats te nemen in de gemakkelijke reiskoets, was hij naar een open wagen verwezen. Daar zat onze wijsgeer naast den gebochelden nar op de bank, zoodat het voor een ieder zichtbaar was, hoe hij zich ertoe leende, Myrrhina, Sabina's hondje, met haar pasgeboren kroost in zijn philosofenmantel te bergen en gedurende de gansche reis de jonge hondjes op zijn schoot tegen de koude te beschermen, hetgeen een spotziek voorbijganger gelegenheid gaf op te merken, dat de Stoïsche wijsgeer tot de Cynische sekte was overgegaan. Het moest den goedwilligen man grieven, aldus door zijne inschikkelijkheid de school zijner keuze te hooren bespotten, maar overigens getroostte hij zich gaarne eenige moeite, om de gunst zijner domina te herwinnen: want onder zijne aangenaamste oogenblikken behoorde de tijd, in hare vertrekken doorgebracht. Zoodra Sabina het bad gebruikt had en het eerste gedeelte van haar toilet was voltooid(*), meldde de bevallige Glycera aan onzen philosoof, dat de meesteres bereid was, hem te ontvangen en zijne voordracht aan te hooren. Dat was voor Thesmopolis de dankbaarste werkzaamheid. Tegenover Sabina, die, op eene rustbank gezeten, door twee slavinnen gekapt werd, terwijl de jongste uit het vrouwelijke dienstpersoneel, voor haar geknield, den zilveren spiegel bevallig in de hoogte hield, nam Thesmopolis plaats in een deftigen leunstoel, voor hem opzettelijk aangehaald. Dan wachtte hem meestal eene vriendelijke bejegening en een tamelijk aandachtig gehoor, slechts nu en dan verbroken door eenige aanwijzingen omtrent het toilet, aan de dienstdoende slavinnen verstrekt. Wat uit mode begonnen was, werd bij Sabina nu en dan werkelijk ernst. De voorname dame gaf somtijds blijken, inderdaad na te denken over de haar door Thesmopolis voorgedragen leeringen. Zoo zien wij dan nu den huisleeraar binnentreden en zich naar den welstand zijner gebiedster informeeren. Sabina is eenigszins krank geweest en klaagt over pijnen; Thesmopolis betuigt zijn medelijden, iets, wat hem stipt genomen niet veroorloofd was; immers, de Stoa leert: *pijn hebben is zonde;* want het is de waan, dat pijn een euvel is, - medelijden is medewanen, medezondigen; maar *on trouve avec le ciel des accommodements,* dus

(*) De bijzonderheden van Sabina's toilet in Böttiger's *Sabina oder Morgenscenen im Putzzimmer einer reichen Römerin.*

zeker ook wel met de leer van Chrysippus. Gewoonlijk nu ging de zoogenaamde les van Sabina zeer spoedig over in een gezellig praatje. Toch achtte de huisprediker zich geroepen, telkens weer *ab ovo* met zijne uiteenzettingen aan te vangen. Zoo stak dan ook nu Thesmopolis met deftig gebaar twee vingers in de hoogte en de overige sluitende vroeg hij op magistralen toon: 'Wat maakte Zeno hiermede aanschouwelijk?' maar zonder het antwoord zijner toehoorderesse af te wachten, sprak hij als voor haar: 'Zeno stelt aldus voor den eersten graad van waarheid - den indruk der zinnen, die niet door het verstand als begoocheling verworpen wordt. Die overeenstemming tusschen de rede en den indruk noemt hij *assensus*,' en terwijl Thesmopolis de gansche hand sluit, gaat hij voort: 'En dit is de catalepsis, de waarneming van zoo even met eenig waarmerk van onfeilbaarheid, de tweede graad van zekerheid.' Hierop omvatte hij de eene hand stevig met de andere en sprak met stemverheffing: 'En dit is de *ware wetenschap,* de verbinding van onfeilbare en door de rede verklaarde waarnemingen.' Zoover gekomen, werd hij door Sabina in de rede gevallen. 'Vader,' sprak zij, 'ik herinner mij, dat gij Stoïcijnen uwe leer verdeelt in logica, physica en ethica, maar dat gij de logica slechts de schaal van het ei pleegt te noemen, en de andere deelen het wit en den dooier, en aangezien ik nooit gewoon ben de schalen mede te verorberen, zoo verzoek ik u vriendelijk, mij de logica maar voor ditmaal te schenken.'

Wel was Thesmopolis eenigszins geërgerd aldus zijn geleerd betoog te moeten afbreken, maar de vriendelijke glimlach van Sabina verzoette hare schampere opmerking, zoodat de prediker met Stoïsche kalmte zijne logica liet rusten en overging tot het physisch gedeelte. Nu is het geenszins te wijten aan den verslaggever, dat de naam physica zeker ongepast kan heeten voor de volgende uitweiding. Dit moge de Stoa zelve verantwoorden. Thesmopolis immers ging aldus voort: 'Omtrent de natuur leert de Stoa, dat zij is de tijdelijke stofwording van God. De door God voortgebrachte stof vormt met hem te zamen een geheel, als de ziel en 't lichaam van den mensch, totdat de algemeene wereldbrand alles weer tot God of Ziel doet worden, waarna opnieuw eene wereldvorming volgt, eene periode juist gelijk aan de vorige. In het tijdperk van zijne verbinding met de wereld heeft de Godheid iets van zijne volmaaktheid prijsgegeven. De kunstenaar is steeds min of meer door zijne materie beperkt; zoo ook de God, die uit de stof zich een omhulsel vormt. Wat nu menschen en dieren en ook de mindere goden doet leven en bewegen en denken, is dezelfde Goddelijke macht, die het al vervult en die wij ook wel natuur plegen te noemen. Het is verstandig, die mindere goden door offers voor zich te winnen en op hunne voorspellingen te vertrouwen. Zij staan hooger dan de gewone mensch. Maar de man, die door de wijsbegeerte bekend is geworden met den wil

der hoogste godheid, der natuur, wordt daarmede vanzelf éénswillend. Want hij *weet* het goede en die het goede *weet*, kan niet het kwade doen of begeeren. Die man staat boven Mars en Jupiter; hij doet voor den hoogsten God niet onder. Zoo is de volmaakt wijze ook volmaakt vrij, volmaakt gelukkig. Hij kiest steeds, wat de natuur, God of het universum wil; derhalve begeert hij nimmer iets, wat hij niet kan bereiken, iets, dat in werkelijkheid een euvel zijn zou. Hij is dus zondeloos. Al doodde hij zijne eigene moeder, als Orestes, of beging hij bloedschande, als Oedipus, die daden zouden, door hem bedreven, geene zonde zijn. Immers, dergelijke feiten komen voor; ergo, ze liggen soms in de beschikkingen van God. De "wijze" nu zal nooit eenige daad verrichten of naar eenigen toestand haken, die met de natuur in strijd is. Alzoo, wat hij doet, hetzij moord of diefstal, hij zal "zondeloos" zijn.' Thesmopolis had al redeneerende meer op zijne eigene woorden dan op zijne leerlinge acht geslagen. Vooral het laatste bewijs had hem eenige inspanning gekost. Hij besefte, dat het op elk woord aankwam, om der beruchte paradox der Stoïcijnen aangaande de zondeloosheid van den moedermoordenden wijze een schijn van aannemelijkheid te verschaffen. Nu hij zich een oogenblik rust gunde, richtten zijne blikken zich op haar, voor wie zijne woorden bestemd waren, en toen bemerkte hij op haar gelaat eene uitdrukking, die hem de aangename gewaarwording kon verschaffen, dat zij geheel in gepeins verzonken was over zijne Stoïsche predikatie. Toch was Sabina's nadenken slechts middellijk het gevolg van Thesmopolis' woorden.

'Vader,' zeide zij na eenig stilzwijgen van beiden, 'waar en wanneer leefde toch de volmaakt wijze, waarvan gij altijd den mond vol hebt. Vertel mij eens iets van zijne levensomstandigheden, zijne lotgevallen. Had hij medelijden en deernis met ongelukkigen en onwetenden, met onbevredigden, zooals wij eigenlijk allen hier in 't machtige, weelderige Rome zijn? Dat hij voor zichzelven tevreden leefde, moet ik opmaken uit al uwe ontboezemingen; maar wat deed hij nu, om anderen menschen iets mede te geven van die kalmte en rust?' En toen Thesmopolis, geheel verbaasd, zoo spoedig geen passend antwoord gereed had, ging zij voort: 'Vergun mij, u eens iets te vertellen uit mijne eigene omgeving. Voor eenige jaren had ik eene slavin, uit Klein-Azië afkomstig. Hare eerste meesters, in wier huis zij geboren was, hadden haar Laïs genoemd, maar nadat zij aan eene andere familie was overgedaan, noemde men haar Blandina. Die tweede meesteresse had het onnoozele kind het hoofd volgepraat van een zekeren wijze uit het Oosten, ik geloof uit het land der Joden. Meestal keek het meisje mij te sip, om haar bij mij te houden, maar van tijd tot tijd liet ik haar eens uitpraten en dan was ze onuitputtelijk in verhalen omtrent een wijze, dien zij gewoon was haar "heer" te noemen. Ze wist dan allerlei roerende ver-

haaltjes te doen, hoe hij bij voorkeur de treurenden opzocht en de hoogmoedigen durfde beschamen en trotseeren. De grooten van zijn eigen volk hadden hem later als onruststoker smadelijk ter dood laten brengen. Als ik u nu zoo hoor redeneeren over den volmaakt wijze, die aan God gelijk is, etc., dan denk ik telkens aan de gesprekken met Blandina. Gij moet dan weten, dat we Blandina op haar eigen verzoek hebben verkocht aan een gezin, dat naar Gallië vertrok. Die lieden schenen ook in de geheimzinnige Oostersche leer te zijn ingewijd. Later heb ik treurige dingen omtrent haar vernomen. Te Lugdunum, waar zij woonde, schijnt een zwaar misdrijf of eene gevaarlijke samenzwering ontdekt te zijn. Ten minste onze zachtmoedige Keizer Marcus Aurelius had strenge vervolging en strafoefening gelast. Blandina's meesters moeten erin betrokken zijn geweest. Zij werden gevangengezet en Blandina moest hun lot deelen. Dat het zachtzinnig kind eene misdaad gepleegd zou hebben, komt mij al te dwaas voor, om te veronderstellen. Het zal wel eene dwaling van den rechter zijn, die haar deed veroordeelen. Hoe dit zij, het tengere, zwakke meisje, toen misschien twintig jaar oud, verdroeg, naar ik van ooggetuigen heb hooren vertellen, blijmoedig en geduldig hare kerkerstraf, en toen zij op de pijnbank aan de ergste folteringen werd onderworpen, om haar eene bekentenis te ontlokken, die men scheen te begeeren, verklaarden de beide beulen eindelijk, dat hunne middelen waren uitgeput en de gewenschte verklaring toch nog achterwege bleef. Eenigen tijd daarna werd zij met eene groote menigte te Lugdunum in de arena gebracht, om de prooi te worden van de losgelaten wilde dieren. Ze stond, vertelt men, kalm en getroost en zong dezelfde liederen, die ik hier in huis dikwijls van haar gehoord heb. Zoo stierf ze met een moed en eene kalmte, die uw volmaakt wijze haar wellicht benijden zou.

Als ik nu uwe Stoïsche uiteenzettingen hoor, komt mij onwillekeurig weer in de gedachten, wat Blandina mij van haar “heer” wist te vertellen. Soms meen ik allerlei punten van overeenstemming te bespeuren tusschen uw wijze en haar meester, maar dan weer is het mij, alsof ze niets met elkaar gemeen hebben. Verklaar mij dat nu eens, geleerde Thesmopolis!’

Minachting en medelijden spraken uit het gelaat van den Stoïcus, toen hij, aldus aangesproken, zijne meesteresse een antwoord niet kon onthouden.

‘Waarde Domina, gij maakt u aan eene schromelijke verwarring schuldig. Bedrieg ik mij niet, dan behoorde uwe Blandina tot eene verfoeilijke sekte van Joden, die onze genadige Keizer als vijanden van 't Romeinsche rijk vervolgt. Neem u in acht, dat uw echtgenoot nimmer bespeurt, hoe gij eenige sympathie koestert voor die vervolgde boosdoeners. Vooral hij, als keizerlijk ambtenaar, mag geen heulen dulden met lieden, die de grootheid van 't Romeinsche gezag te

kort doen. En wat hun zoogenaamden heer betreft, hij moet, naar ik hoor, een ongeletterd man geweest zijn, die slechts onder visschers en timmerlui eenigen aanhang vond en ze overreedde, hun eerzaam bedrijf eraan te geven, om met hem het land door te trekken.'

'Zie, nu smaalt gij op visschers en timmerlui,' zeide Sabina 'maar toch ook in uwe hooggelegen gelukstad werden slaven en Aethiopiërs toegelaten, en daarin meende ik juist een punt van overeenstemming te vinden tusschen u en Blandina.'

'Zeker,' hernam Thesmopolis, 'maar wij stellen studie, oefening, kennis, hulp van geleerde voorgangers als onvoorwaardelijken eisch. Zoo toevallig aan een slaaf of barbaar deze voorrechten ten deel zijn gevallen, ja, dan zou ook voor hen onze stad openstaan, maar onder al die Christianen is er slechts één, die met de Grieksche wijsbegeerte bekend was, en het eenige verstandige, dat er dan misschien in hunne leer is te vinden, werd er door dien man ingebracht. En dan - vergeet niet, dat er in laatsten tijd zoovele zulke profeten zijn opgestaan; denk slechts aan den bedrieger van Abonitichus, die zelfs onzen wijsgeerigen Keizer tot bijgeloof en dwaasheden verleid heeft. Denk niet langer over praatjes van zulk ongeletterd volkje - laat ik u liever eenige staaltjes mededeelen van mijn meester Stertinius. Al maakt hijzelf er nog geene aanspraak op, een volmaakt wijze te heeten, toch komt hij in mijne schatting daar dicht bij. Oordeel zelve over zijne zielskracht, als ik u zeg, dat hij met onbewogen gemoed stond bij den brandstapel zijner eenige dochter. En hoe had hij zich die bewonderenswaardige *ataraxia* eigen gemaakt? Ik zal het u verklaren: hij heeft zijne kinderen lief en voedt ze zorgvuldig op. Dit toch is een voorschrift der natuur, die wij in alles gehoorzamen. Maar die zorg en liefde voor ons kroost is slechts iets, wat wij met de dieren gemeen hebben. Menschen-plicht echter is het te kunnen missen, wat uit zijn aard verliesbaar is. Om daartoe ook ten opzichte van zijne kinderen te geraken, was de groote man gewoon steeds, wanneer het lieve meisje hem haar morgen- of avondgroet bracht, herhaaldelijk in zichzelven te zeggen: *Morgen zult gij sterven.*'

Zoo verraste hem haar dood niet, want hij wist, dat de natuur dikwijls het bloeiende ontijdig, zooals de dwazen zeggen, wegneemt. Als hij door hevige jicht aangedaan, *geplaagd* mag ik niet zeggen, op zijne rustbank lag, begroette hij ons, zijne leerlingen, met hetzelfde goede humeur als steeds. Wij verwonderden ons over zijne blijmoedigheid en vroegen, of hij de pijn, die hem vingers en beenen kromde, in het geheel niet gevoelde; waarop hij lachende antwoordde, dat hij zoo straks, als de arts hem kwam opzoeken, zeer nauwkeurig het verloop van zijne kwaal zou opgeven en op welk oogenblik de zoogenaamde pijn op haar ergste geweest was. De wijze *gevoelt* wel,

maar *lijdt* geene pijnen. Dit legde hij nader aldus uit: als gijl. gewoon zijt met eene witte toga te verschijnen, maar ditmaal met eene zwarte komt, zie ik dat immers wel, maar het deert mij niet. Welnu, zoo kan men zonder de pijn te lijden, wel opmerken, of de pijn aanwezig is of niet.'

'Maar waartoe een geneesheer ontboden,' meende Sabina te moeten opmerken; 'mij dunkt, de natuur wilde, dat Stertinius ziek was; dus had hij slechts zich te onderwerpen.'

'Gij dwaalt, Domina! de natuur wil, dat de mensch streeft gezond te zijn; dat is een der prima naturae.'

'Maar als de natuur dan wil, dat de mensch gezond zij, waartoe is er dan ziekte in de wereld?'

'Nogmaals moet ik u,' hernam Thesmopolis, 'op eene verwarring indachtig maken, waaruit gij tevens kunt zien, hoe onmogelijk het was, dat onontwikkelden, als uwe vroegere slavin Blandina, den aard van het goede kunnen vatten, daar toch gijzelve zoo schromelijk de juiste onderscheidingen over het hoofd ziet. Oordeel slechts: de natuur wil niet, dat de mensch gezond' zij; in dit geval toch zou zeker niemand ziek zijn, maar zij wil slechts, dat de mensch ernaar streeft gezond te zijn; - dat is een van zijne lagere plichten, die hij van de dieren leeren kan. De hem alleen eigene rede echter moet hem leeren het gelaten te dragen, als die poging mislukt. Gezond zijn of ziek, arm of rijk, de wijze neemt, wat hem gegeven is. Hij gelijkt den recruut, die door den centurio gedrild wordt en steeds opmerkzaam naar het commando luistert, maar voor wien het natuurlijk volmaakt onverschillig is, of het commando luidt: rechts of links. Zoo is de wijze en hij, die den wijze nabij komt. Hij wandelt als vrij man het pad, dat de natuur hem wijst, en ofschoon alle anderen evenmin één vingerbreed kunnen afwijken van de baan, voor hen bestemd, zoo moeten zij daarlangs als slaven gedreven worden. Deze zijn als het rund, dat zijn geleider niet volgen wil. Al zijne weerspannigheid baat het dier niets; het touw, waaraan het vastgehouden wordt, snijdt hem in 't vleesch; het valt zich telkens de knieën te bloeden; de drijvers beuken zijn rug en zijne pooten en de omstaande jeugd vermaakt zich bovendien met het vruchteloos gespartel van het koppige dier. Ziedaar den mensch, die niet als de Stoicijn wil leven in overeenstemming met den wil van de natuur.'

'En in dien toestand, niet waar,' vroeg lachende Sabina, 'zijn wij nu allen, die nog geene wijzen zijn? Maar genoeg voor heden, waarde magister, - nog één vraag slechts: met welk doel spannen zich toch uwe wijzen zoo in, die bovenmenschelijke deugd te bereiken?' Verbaasd staarde Thesmopolis de vraagster aan. 'Waarom?' sprak hij, 'wel, dat heb ik reeds duizendmaal gezegd - om het "*hoogste goed*" te verkrijgen, waardoor alleen ze volkomen gelukkig kunnen zijn.'

'Ze oefenen zich dus,' viel Sabina ongeduldig in, 'om zelf een

korten tijd gelukkig te zijn, niet waar? en hoe denken zij over ons, die zij gewoon zijn allen krankzinnig te noemen?'

'Ze zoeken,' hervatte Thesmopolis, 'of er hier en daar nog één onder schuilt, dien ze de hand kunnen reiken en tot zich optrekken; dien helpen zij, maar de groote menigte, de ongeneeslijken, verachten en bespotten zij. Die zijn nu eenmaal door de natuur aangewezen, om hun gansche leven ongelukkige dwazen te zijn en ellendig te sterven.' Helaas! - dit woord kwam den argeloozen Thesmopolis, die toch slechts eene gemeenplaats zijner sekte aanhaalde, op veel kommer te staan!

Ontstemd rees Sabina op van haar zetel; de zachtzinnigheid had plaats gemaakt voor echt Romeinsche gestrengheid op het gelaat der domina.

'Ik begrijp u, ellendige wijsheiduitkramer; gij veracht bij uzelven Corvinus en mij en allen, die uw onzin niet napraten. Ge stelt ons gelijk met Davus, die, als hij er kans toe ziet, eenige sestertiën steelt, om zich met slechten wijn in eene herberg te bedrinken. Stertinius heeft u immers geleerd, dat van alle niet-wijzen de een niets hooger staat dan de ander. 'Neen,' voer zij kalmer voort, 'dan hoor ik nog liever het gepraat van Blandina. Vooral, wijl haar wijze zich onderwierp aan zijn lot, omdat hij meende anderen gelukkig te maken.'

Toen Thesmopolis den *morgen*, *volgende* op het onderhoud met Sabina, dat voor hem en zijne leer eene ongunstige wending had genomen, in het atrium trad, zondigde hij dubbel tegen de voorschriften der Stoa. Hij koesterde vrees en medelijden met Glycera, die hij in wanhoop en tranen aldaar aantrof. Haar stond dan ook een hard lot te wachten. Niets was zekerder, dan dat het jonge meisje eenige weken zou gepijnigd worden door een blok, dat de knieën knellend omsloot, om dan naar 't buitengoed te worden gestuurd en onder opzicht van een onbeschoften en wreeden rentmeester van 's morgens tot 's avonds met hare fijne handjes zwaren veldarbeid te verrichten, blootgesteld aan de verzengende stralen van de Campaansche zon. Wat zou er worden van hare fraaie gelaatskleur en fijngevormde ledematen? Welk eene pijniging voor de verwende en behaagzieke Glycera, en dat als straf voor een onachtzaam oogenblik, waarop zij eene kostbare vaas van antiek Attisch aardewerk, een pas opgespoord kunstwerk, waaraan zich Sabina dadelijk zeer hechtte, onherstelbaar gebroken had. Thesmopolis luisterde met meewarigen blik naar 't verwarde verhaal van 't ontstelde meisje. Toch had de wijsgeer alle redenen, om Glycera meer dan eenig ander als hopeloos krankzinnig, rampzalig en verworpen te beschouwen. Er was niet het minste in haar van den door wijsheidsoefening van leed bevrijden wijze. Ze was ijdel, snoeplustig en babbelziek. Toch voelde Thesmopolis zich getroffen en peinsde hij op een middel, om Glycera te helpen.

Helaas! dat hij nu juist Sabina's gunst verspeeld had door zijne krasse beweringen van gisteren! Hij kende de domina te goed, om niet te weten, dat in plaats van te redden zijne tusschenkomst nu slechts verbitterend zou werken, wat zeker met Corvinus' voorspraak om andere redenen nog meer het geval zou zijn.

'Eerwaarde Thesmopolis,' bad Glycera, 'ik heb u zoo dikwijls hooren verkondigen, dat de wijze onder alles gelukkig en tevreden is. Ik bewonderde zoo vaak uwe onverstoorbare kalmte onder de schimpscheuten van Corvinus, de nukken van Sabina en de plagerijen van Cypassis, Droso, Spatale en de andere meisjes hier in huis! Zoudt gij de schuld van het gebeurde niet op u willen nemen; men kan u niet pijnigen - ge zijt een vrijgeboren man; wat vermogen zij omtrent u, die een zoo verheven moed, om alles te verduren, niet alleen verkondigt, maar zeker ook wel bewijzen wilt? Sabina weet nog niets met zekerheid, maar gelooft toch reeds, dat ik de schuldige ben. Ik luisterde aan de deur van het vertrek, waar zij met Corvinus over het geval sprak. Ik hoorde, hoe zij stellig verzekerde, ditmaal mijne onvoorzichtigheid voorbeeldeloos te straffen, - en ge weet, als zij dreigt, volvoert ze haar voornemen. Meestal is zij goedig van aard, maar als ze eenmaal aan haar toorn toegeeft, is zij even hardvochtig als al die gehate Romeinsche vrouwen. Ik bid u, Thesmopolis, red mij; ik ben uwe landgenoote en wat voor mij de dood zou zijn, zal voor u een gering offer wezen en uwe school tot eer verstrekken!'

Aldus werd Thesmopolis in mora gesteld, zijne leer met de daad te bewijzen, - werd zijne ijdelheid door de slimme Glycera gevleid en zijn hart geroerd. Dit alles miste zijn doel niet; Thesmopolis meende het ernstig met zijne stellingen, en daarbij was zijn binnenste nog niet door Stoïcijnsche verwaandheid ontoegankelijk geworden voor zachtere aandoeningen en evenmin voor zekere ijdelheid. Daarbij kwam, dat Glycera de eenige was der slavinnen, die den deftigen wijsgeer nimmer het leven lastig gemaakt had. Integendeel, door kleine oplettendheden had zij vaak hersteld, wat de anderen misdreven. Zelfs was zij goedig genoeg geweest, een schijn van oplettendheid te wijden aan 's mans woorden, als zij tijdens zijn bezoek bij Sabina hare diensten vervulde, terwijl andere meisjes gewoon waren, niet altijd ten ongenoege van Sabina, door hare grappen den leeraar te doen verwarren in zijne eigene syllogismen en inductie. Maar wat konden met dat al deze verdiensten voor waarde hebben in de oogen van den Stoïcus? Glycera was niet *één* voetbreed van de ware deugd verwijderd, wat reeds genoeg was om haar onder de verachtelijke dwazen te rekenen, maar door eene breedte als die der Adriatische zee gescheiden van de wijsgeerige wijsheid. Ze bezat zeker noch de *virtus,* noch de *recta effectio,* niet eens *convenientia naturae.* En niettegenstaande dat alles rustte de blik van Thesmopolis met kwalijk

verborgen ingenomenheid op het schreiende meisje. Hij drukte haar wel wat te innig voor een Stoïcus de kleine hand en stond ervoor in, dat haar de wreede pijniging zou gespaard worden. En Thesmopolis hield woord. De blonde page, die juist door het atrium kwam, nam op zich, voor den leeraar gehoor te verzoeken bij de domina, en dadelijk daarop verscheen hij voor zijne begunstigers. Zonder acht te geven op Corvinus' spottende opmerking, dat, zoo ooit, nu zijne komst tijdig was, om Sabina eens te onderhouden over hare gehechtheid aan iets, dat zoo breekbaar was, zonder zich door de koele bejegening van Sabina van zijn stuk te laten brengen, gaf Thesmopolis een verdicht verhaal ten beste, hoe zijne oude liefhebberij voor kunst in hem ontwaakt was, hoe hij Glycera had overgehaald, hem het nieuw aangekochte voorwerp eens in handen te geven, eindelijk, hoe hij het door onhandigheid had laten vallen. Dat Glycera geheel onschuldig was en dat hij alle gevolgen op zich moest nemen, vormde het slot van zijne vrij onsamenhangend uitgestamelde ontboezeming!

Een schaterlach van Corvinus was het eerste gevolg van zijn leugenachtig verhaal. ‘Ziet ge wel, Sabina,’ riep hij uit; ‘juist de philosoof volgens de beschrijving van zijn landgenoot Lucianus. Een huichelaar van top tot teen! Natuurlijk was zijn eerwaarde dronken; anders zou zulk eene onhandigheid aan een oud kunstkooper niet overkomen zijn; daarbij heeft hij waarschijnlijk met Glycera gestoeid. Ge ziet het, hoe deftiger philosoof, hoe grooter veinzaard. En daarvan was nu de arme Glycera bijkans het slachtoffer geworden; als hij gelegenheid gezien had, op haar de verdenking te schuiven, zou hij zijn eigen vergrijp wel geloochend hebben. Nu hoopt hij door eene soort openhartigheid uw misnoegen te bezweren! Wat dunkt u? begeert ge nog langer de lessen van zulk een praatjesmaker?’

Nu zij het ter eere van Sabina en Thesmopolis beiden opgemerkt, dat de huisvrouw, hoezeer verstoord door het geleden verlies, geen geloof sloeg aan de kwaadwillige uitlegging, door Corvinus gegeven; toen echter Thesmopolis, niet gewend met leugens om te gaan, bij het verstrekken van verdere inlichtingen in zijne eigen woorden verward raakte, moest wel Sabina de ongunstige meening van Corvinus gaan deelen en dit, gevoegd bij hare spijtigheid over het geleden verlies en de onaangename herinnering aan 's mans laatste betoogen van den vorigen dag, maakte, dat zij berustte in het voorstel van Corvinus, om den huisphilosoof te ontslaan en hem te verzoeken, zoo spoedig mogelijk elders zijn geluk te beproeven.

Aldus op zijn ouden dag te worden weggestuurd uit de veilige haven, die hem, al was het onder tal van kleine onaangenaamheden, tegen de stormen des levens had beschermd; zoo eensklaps zijne hoop te zien vervliegen, Sabina voor de Stoa te winnen en haar alzoo ruimschoots te vergoeden, wat hij in hare omgeving had genoten, - dat waren teleurstellingen, die werkelijk Stoïsche kracht noodig

maakten, en, al meende Thesmopolis het in ernst met alles, wat hij jarenlang had verkondigd, toch was hij zich bewust, slechts een zwakkere van het gild te zijn. Geen wonder, dat onaangename gedachten hem bezighielden, toen hij den dag na de zoo even vermelde storing in zijn leven langs de Via Appia wandelde, bedenkende, wat hem nu verder te doen stond. Hij had eene daad van zelfopoffering verricht, door een zwak persoontje te bevrijden van eene wreede en in 't minst niet aan haar misdrijf evenredige straf. Hij had de lessen over onverschilligheid ten opzichte van stoffelijke voordeelen, zoo vaak door hem gedachteloos opgedreund, nu eens niet enkel door woorden bewezen. Maar, helaas! zijne schoolsche, dogmatische opvattingen aangaande het goede, het rectum en honestum roofden hem de voldoening, eene goede daad te hebben verricht. Het was niet het gebruiken van eene leugen, dat hem pijnigde. Maar toen hij zichzelven afvroeg, wat hem toch wel tot die plotselinge ridderlijkheid gebracht had, om voor Glycera te boeten, moest hij wel volgens het Stoïsch stelsel zichzelven daarop antwoorden, dat hij aan eene opwelling, een eersten indruk had gehoor gegeven. Welke waarde aan zulk een eersten indruk de Stoa hecht, daarvan wilde hij zich eens vergewissen, door zijne dictaten in te zien. Deze geschriften nu droeg hij ten allen tijde bij zich. Hij haalde eene rol uit den sinus zijner toga en las: '*Tegen den invloed, dien gebeurtenissen buiten ons oogenblikkelijk op de voorstelling uitoefenen*, *is de wijze evenmin gevrijwaard als de overige menschen en de dieren. Als de wijze onverwachts een hevigen donderslag hoort of een geweldigen bliksemstraal ziet*, *trilt hij waarschijnlijk van schrik en ontzag: hij is één ondeelbaar oogenblik beangst; als de wijze op eene giftige adder trapt*, *is zijne onmiddellijke aandoening vrees: Dit is convenienter naturae - overeenkomstig de natuur. Maar evenzeer eischt nu zijne natuur*, *als denkend wezen, dien onmiddellijken*, *onweerstaanbaren indruk te onderwerpen aan de rede, ten einde door haar te laten uitmaken, of aan dien eersten indruk moet worden gehoor gegeven, of dat hij oogenblikkelijk moet worden onderdrukt.* In het bargoensch der Stoa overgezet, was dit: *de assensus*, die een *visum* of *phantasia* tot een *comprehensibile* maakt. Op zijn eigen gevoel dit toepassende, concludeerde Thesmopolis: dat hij den assensus verzuimd had; dat hij slechts als een onredelijk dier eene opwelling, ditmaal van medelijden, gevolgd had; dat hij alzoo ontrouw was geweest aan de voorschriften zijner eigene leer. Nogmaals worden de dictaten ontrold, ditmaal om nadere opheldering aangaande den maatstaf ter beoordeeling van zulke indrukken. Zijn oog valt nu op eene aanhaling uit Hecato, den Rhodiër, die de vraag behandelt, of men zijn slaven hun voedsel moet verstrekken in het geval, dat door duurte van het koren het onderhoud meer geld vereischt, dan het werk der slaven voordeel oplevert. De Rhodiër gaf toe, dat men de vraag zoowel bevestigend als

ontkennend kan beantwoorden, maar dat in ieder geval de utiliteit en niet de humaniteit de beslissing gaf. Verder las hij, dat, als voor twee schipbreukelingen slechts één plank tot redding aanwezig is, hij, die zich bewust is, het nuttigst voor zijne omgeving te zijn, den ander die reddingsplank mag ontrukken, zonder onrecht te doen. Deze casuïstiek kwam Thesmopolis wonderwel te stade, om zichzelven ertoe te brengen, dat hij wijzer deed niet te volharden in de ondoordacht gekozen edelmoedigheid; uit het oogpunt van utiliteit was het verkieslijker, dat eene onwetende slavin handenarbeid verrichtte en de wijsgeer rust en gelegenheid behield, om steeds naar meer wijsheid te zoeken.

Glycera zou op de Campaansche velden leeren inzien, dat schoonheid en gunst vergankelijk zijn; het zou haar genezen van waan; het zou haar dus gelukkig maken. Het was overeenkomstig den wil der natuur, dat eene slavin productieven arbeid voor hare meesters verrichtte; niet, dat ze als eene vrijgeborene in bezige ledigheid haar tijd doorbracht. Hem daarentegen, een man van leeftijd, voegde eenig gemak en meer verzorging. Kortom, hij moest noodzakelijk zijne fout herstellen, Glycera verraden en zijne plaats weer gaan innemen. Verstrikt als hij was in sophistische redeneeringen, zag hij zelfs niet in, hoe verachtelijk zulk eene retractie zou zijn in de oogen van Sabina en Corvinus. Zonder te aarzelen sloeg hij den weg in naar de woning, die hem ettelijke jaren als inwoner had gehuisvest.

Niet lang wachtte Thesmopolis in het vestibulum. Zijne komst kon nauwelijks binnen geboodschapt zijn, of een slaaf geleidde hem in het atrium - en Corvinus zelf kwam hem met een vriendelijk gelaat te gemoet: ‘Ge komt zeker, om ons vaarwel te zeggen, mijn waarde, maar ik neem uw *vale* niet meer aan. Gij hebt mijne achting gewonnen, Thesmopolis! Nu zie ik in, dat er toch wel iets schoons in uwe deugdbetrachting schuilt. Het is wel niet Romeinsch, zulk eene meewarigheid te toonen voor eene slavin, maar zoo zijt gij, Grieken, en vooral die philosofen nu eenmaal. Wees gerust, ook Glycera zal geen leed geschieden, nu zij schreiend aan Sabina hare schuld heeft beleden. Het dwaze ding had er bij slot van rekening geene rust bij, dat ze u onschuldig deed boeten. Heden morgen heeft ze alles verteld en de gunst van ons beiden èn voor haar èn voor u geheel herwonnen. Vergeet, wat er gebeurd is, en neem uwe plaats hier in huis weder in.’

Voor Corvinus verzweeg Thesmopolis de ware reden zijner komst, maar hij was eerlijk genoeg, aan Sabina mede te deelen, hoe hij berouw had gekoesterd over zijne ridderlijke bescherming van Glycera. Dit kostte hem aanvankelijk van Sabina's zijde slechts de opmerking, dat het misschien conveniens naturae was, dat er lieden waren, die over het goede *spreken,* en weer anderen, die het *in practijk brengen*, maar, hoewel in rang en eer hersteld, Thesmopolis had sedert dien

tijd zijn zelfvertrouwen geheel verloren. Hij kon niet nalaten, eerbied te koesteren voor Glycera's oprechtheid en Blandina's heldenmoed.

Toch wilde het niet vlotten, volgens de Stoa aan die beide onwetende persoontjes iets van de virtus of rectia effectio toe te kennen. Als hij trachtte met dezelfde beslistheid van vroeger over den waren aard van het goede te declameeren, drong zich de herinnering van het gebeurde plotseling hinderend tusschen beide. Bovendien, Sabina begeerde ook geen onderwijs meer in de onvervalschte Stoa. Zoo leefde dan Thesmopolis zijne verdere jaren meer als vertrouwde, als secretaris, als bibliothecaris in Corvinus' woning. Één geluk was hem nog weggelegd, toen hij namelijk de gedenkschriften van den inmiddels overleden Keizer met zijne meesteresse mocht doorloopen. In dat dagboek van Marcus Aurelius vonden zij de Stoa weder, maar de Stoa zonder verwaandheid, zonder phrasen, zonder paradoxen; een gemoedelijk zelfonderzoek van een man, die streng was voor zichzelven, maar zachtzinnig voor anderen.

Deventer.

DR. H.G.A. LEIGNES BAKHOVEN.

Intocht van den prins en de prinses van Oranje te Leeuwarden op 11 mei 1734.

Willem Karel Hendrik Friso, dadelijk bij zijne geboorte als erfstadhouder in Friesland erkend, trad den 26sten Maart 1734 in het huwelijk met de Kroonprinses Anna, oudste dochter van George II, Koning van Engeland. Met hand en tand hadden de Staten van Holland die verbintenis trachten te beletten, uit vrees, gelijk zij zeiden, dat door zoodanig huwelijk ‘een verkoeling der eensgezindheid tusschen den Koning en hun Staat en tusschen de gewesten onderling zou ontstaan’. De Engelsche Koning echter, verre van aan die vertoogen het oor te leenen, toonde zich ten hoogste verwonderd over hunne bemoeizucht en gaf niet onduidelijk te kennen, dat Holland zich te veel aanmatigde, door zich in 's Konings familie-aangelegenheden te steken. Der Staten eenige vrees was klaarblijkelijk de mogelijke verheffing van den Prins, die, door zijne alliantie met het Engelsch Vorstenhuis in aanzien gestegen, in spijt van Holland's drijven weldra tot een toppunt van eer zou klimmen en een machtsomvang zou verkrijgen, hooger en grooter, dan een zijner voorgangers ooit had bereikt en bezeten.

In een geschriftje, groot 15 pags. in 4^{o}, gedrukt te Leeuwarden bij Tjerk Sipkes, 1734, waarvan ik een exemplaar bezit, wordt vrij uitvoerig beschreven, op welke prachtige en statige wijze de ‘inhaling’ van het jeugdig echtpaar in de hoofdstad van Friesland plaats had. Zoodra men in evengenoemde provincie had vernomen, dat haar erfstadhouder in het huwelijk was getreden, meenden de Gedeputeerde Staten van het gewest Z.H. en HDz. gemalin bij hun voorgenomen bezoek aan Leeuwarden te moeten ontvangen, ‘als nog nooit in dit land was gezien’, gelijk het relaas, waarvan ik hier een uittreksel wensch te geven, dat uitdrukt. Het moge dienen als een staaltje van wat men toen ter tijde onder ‘pracht en staatzie’ verstond. Ziehier den aanhef van het verhaal.

‘Op order van de heren gedeputeerden van de Staten van Vrieslant, begon men voor eenigen tijd te Leeuwaarden toebereidzelen te maken, om den Prins en de Prinses van Oranie met meerder pracht en staatzie, dan ooit in dit land was gezien, te ontfangen; een zeer kunstig vuurwerk wierd in den Haag bestelt, en zoodra het voltooid was - herwaarts gebragt.

- Onze adel en andere personen van distinctie, doch voornaamlijk onze stadsmilitie voorzagen zich van alles, wat zij noodzakelijk oordeelden, om aan hare koninklijke hoogheid en aan den prins hunne hoogachting en toegenegentheid te konnen tonen; men poogde om strijd, om in pracht en luister boven elkander uit te munten. Zoodra tyding kwam, dat hunne hoogheden den 26 Maart stonden te trouwen, wierd order gegeven, dat alle uren van dien dag het kanon zou worden gelost; voorts wierden de klokken geluidt, piktonnen gebrant en alle mogelijke tekenen van vreugde bedreven.'

'De heren van de regering' hadden een lang kanaal met balken en planken overtrokken, om het vuurwerk daarop te doen afsteken, en 'ten einde het volk 't zelve zonder gevaar zou konnen naderen' en opdat de takken der langs het kanaal staande boomen het gezicht niet konden benemen, hadden zij gezorgd, dat zij - de boomen - 'als waaijers' waren geschoren. Het vuurwerk, aan het einde van 't kanaal dicht bij het Hof opgericht, verbeeldde een tempel, omtrent 55 voet hoog, 60 voet breed en 30 voet lang, met fraai schilderwerk versierd, vertoonende door 'uitgeknipte zinnebeelden' de verlossing van Engeland en van deze landen door Koning Willem den Derde, zoomede 'derzelver onderlingen voorspoed en welstand' sedert dien tijd. De wapenen van de vier kwartieren der provincie waren op de hoeken geplaatst, terwijl in het front en aan de oostzijde de wapenschilden van HH. Hoogheden, aan de noord- en zuideinden het wapen van Friesland in zijn geheel waren aangebracht. Aan den ingang boven de trappen van den tempel las men de naamcijfers der vorstelijke personen, 'van achteren gevult met vuurwerken, 't welk een zeer fraaie prachtige vertoning maakte'. De poorten van het paleis op het Hof waren in triomfbogen herschapen, met zeer fraaie 'devisen' beschilderd, en konden door het licht van den tempel worden geïllumineerd. Het stadhuis, tegenover het Hof gelegen, was met lichten, zinnebeelden en deviezen aan zijne vensters versierd, waaronder 'de vertoning der plechtigheid van den trouw van hunne hoogheden, door den bisschop verricht', uitmuntte; een en ander werd 's avonds na de openbare intrede verlicht, welk voorbeeld door vele huizen in de stad werd gevolgd. De kleine tuin achter het paleis, tegenover het appartement van H.K.H., 'verbeeldende vyftien oranie-bomen, in de gedaante van een amphiteater', werd evenzoo geïllumineerd.

'Eindelijk - zoo vervolgt de verslaggever der feestelijkheden - kreeg hare hoogheid, de prinses douarrière, moeder van den prins van Oranie, den 8 Mei de aangename tijding, dat hunne hoogheden gelukkig in Holland waren gearriveert' en zij zonder vertoeven hunne reis naar Friesland wilden voortzetten met 'yachten', die te Amsterdam voor dat doel gereedlagen. Den 9^{den} Mei kwamen de hooge reizigers te Harlingen aan, opgewacht door den stads-magistraat, de burgers in 't geweer en onder het bulderen van 't kanon. Weldra

arriveerde ook de Prinses-douarière met een jacht te Harlingen en werd met eene koets gebracht naar het huis van ‘een heer van die stad’. De Prins begaf zich op het vernemen der aankomst zijner moeder aanstonds derwaarts en na een kort verblijf reden beide naar de jachten. De ontmoeting was allerhartelijkst; de Prinsessen omhelsden elkander, ‘ontfangende de prinses douarrière hare K.H. met de grootste toegenegentheid en achting’.

Nadat laatstgenoemde ten huize van bovengemelden Heer had vernacht en Hunne Hoogheden aan boord van de jachten hadden gelogeerd, begaven gedeputeerden van ‘onze drie hoge Kollegien’(*) zich derwaarts en wenschten den Prins en zijne gemalin ‘wegens hunne aankomst’ geluk.

Den 11den Mei, den dag, vastgesteld voor de plechtige, openbare intrede in de hoofdstad, waar men met alle kracht in de weer was, om aan dat heuglijk feit den meesten luister bij te zetten, traden de ‘drie hoge perzonadien’ met hun gevolg in de jachten, die met paarden van Harlingen naar Franeker getrokken werden. Eene compagnie Franeker burgers te paard, prachtig uitgedost, ontving Hunne Hoogheden, die, door den stedelijken magistraat en door de burgers onder de wapenen geëscorteerd, zich naar het Stadhuis begaven, waar den vorstelijken gasten een ‘treffelijk collation’ werd aangeboden, onder het losbranden van het geschut, het luiden der klokken, het gejuich van 't volk; ‘'t welk duurde tot het leste oogenblik van het vertrek, om dus hunne vreugde te kennen te geven’.

Op omtrent een uur afstand van Leeuwarden was eene fraaie brug met trappen gemaakt, tot gerief Hunner Hoogheden bij het uitstappen uit de jachten. Daar bevonden zich de HH. gecommitteerden uit de collegiën der HH. Gedeputeerde Staten, den Edelen Hove van Justitie en de Rekenkamer met hunne koetsen, zoomede die van hunne Hoogheden en den voornaamsten Adel der provincie, met 8, 6, 4 en 2 paarden bespannen, met oranjelinten en andere sieraden ‘deftig opgeciert’, gereed, om het Hooge echtpaar te ontvangen, dat door den Overste Van Viersen, verzeld van de Kolonels Vegilin van Klaarbergen en Rumpf en van de Luitenant-Kolonels Meyr en Idsinga, namens al de officiers werd gecomplimenteerd. Zoodra de gecommitteerden de complimenten hadden afgelegd, presenteerde de Hr. Jarigh van Burmania de hand aan Hare K.H., ‘leidende Haar door de voornaamste straat tusschen twee reijen soldaten, aan beide de zijden geposteert, en door een cavalcade van omtrent zeventig officiers van allerlei rang, op zijn prachtigst gekleed’, naar de Koets van Staat, die ongemeen rijk en kunstig verguld en met 8 ‘overschone donkergraauwe hengsten bespannen was’. De Prins stapte in evenbedoelde koets, terwijl de Prinses in hare eigen met 6 paarden bespannen karos plaats nam.

De HH. gedeputeerden uit den magistraat van Leeuwarden waren

(*) Nl. de Gedeputeerde Staten, het Hof van Justitie en de Rekenkamer.

in twee elk met 4 paarden bespannen koetsen een kwartier ver buiten de stad gereden, om hun compliment aan de Hooge personages af te leggen. ‘Deze koetsen - zoo gaat de verslaggever met een kennelijk gevoel van trots voort - waren omcingelt door 16 trauwanten, alle in 't nieuw gedost, in mantels met goude passementen rijkelijk bezoomt; hunne hellebaarden verciert met goude en zilvere franjes. (Deze 16, of somtijds maar 8, wachten steeds Z.M. op in de vergadering der Staten, en houden dagelijks wacht aan 't Hof.) Men heeft opgemerkt, dat de prins van Oranie de goetheid had om uit de koets te stappen en de gemelde HH. gedeputeerden op de vriendelijkste wijze te bedanken.’

Nu volgt de beschrijving der ‘processie tot de openbare intrede’, die in deze orde geschiedde:

I.	Acht stalknechts, leidende ieder een handpaard, alle met zeer kostbare kleeden behangen.
II.	Een detachement te paard, hebbende aan het hoofd een slaanden pauker en vier blazende trompetters; deze werden gevolgd door 11 officiers te paard, met witte pluimen op hunne hoeden.
III.	De lijfgarde van den Prins.
IV.	De Kolonel Viersum te paard, gevolgd door 22 lakeien, leidende ieder een handpaard.
V.	Een pauker en 10 trompetters.
VI.	Twee loopers(*), sierlijk gekleed.
VII.	Twee en zestig Heeren te paard, zeer kostbaar gedost.
VIII.	De Kapitein Carpenter te paard, aan 't hoofd van 6 koetsen met 4 paarden ieder, waarin zaten de gedeputeerden van de provincie en de magistraat van de stad.
IX.	De Baron D'Aylua, opperstalmeester van den Prins, gevolgd door 7 stalknechts, leidende ieder een handpaard, zeer prachtig opgetooid.
X.	Vier ‘pasies’ (pages), gedost in blauw fluweel met gouden kanten.
XI.	De Prins van Oranje met zijne gemalin, de Kroonprinses, in eene koets van Staat,

(*) Zooals men weet, werden de koetsen van hooggeplaatste personen door hardloopers voorafgegaan, die de komst hunner meesters aankondigden.

	met 8 paarden bespannen; gaande op elke zijde van de koets 7 hellebaardiers met scharlaken mantels, met gouden passementen bezet.
XII.	De koets van H.H. de Prinses-douairière.
XIII.	De Kamerjuffers, Staatsjuffers, enz. van de Kroonprinses in 4 koetsen, ieder met 6 paarden bespannen.
XIV.	37 koetsen met 4 paarden ieder, behoorende aan de hovelingen en andere voorname Heeren der stad.

De officiers van de lijfwacht droegen prachtige uniformen ‘met goude en zilvere kanten’ en zeer rijk geborduurd. Kostelijk waren ook de

livreien hunner knechts en de fourniture hunner paarden; ‘de pasies, de Adel, de opper- en onderstalmeester van Hunne HH. gingen alle pracht te boven’.

De stadspoort, door welke de intrede plaats had, was met bloemkransen getooid; vandaar tot aan het marktplein stonden de burgercompagnieën ‘en haye’ onder de wapenen, alle zoo kostbaar gedost, voornamelijk de officiers en de cadets, ‘dat de klederen van sommigen niet minder dan 500 guldens gekost hebben’.

Het lijfregiment gardes van den Prins stond bij de markt in twee rijen geschaard, ‘alle in 't nieuw, hebbende de officiers en cadets witte pluimen en oranie cokarden op hunne hoeden’. Bij het Hof stond 150 man gardes, terwijl binnen het paleis waren geplaatst de gardes te voet, ‘met nieuwe rijke klederen en geweer’.

Hunne Hoogheden met gevolg ten Hove gekomen, passeerden de regimenten ruiters, de cavalcade der officiers, het lijfregiment en de gardes voorbij Hunne Hoogheden en ‘salueerden dezelven’. Daarop volgden de 10 compagnieën burgers en eene fraaie compagnie uit de voorsteden, bestaande meest uit matrozen, ‘op een snaaksche wijze uitgerust, met wijde witte overbroeken, Engelsche mutsen op 't hoofd en met Oranjelinten bezoomd, gaande van voren henen eenige personen, die drie kleine stukjes kanon voorttrokken’; voorts twee trompetters en tamboers.

Hunne Hoogheden stonden al dien tijd - van 2 tot 4 uren - op een balkon, om deze ‘processie’ te zien. De vlaggen zag men van de torens waaien, het kanon werd gelost en de klokken ieder uur van den dag geluid, terwijl de soldaten en militie salvo's schoten onder het defileeren.

Tegen 6 ure begaf Z.H. zich ter middagmaaltijd, verzeld van de HH. van de regeering en van eenige der voornaamste officiers.

De Kroonprinses van Groot-Britannië, gemalin van den Prins van Oranje, spijsde aan eene afzonderlijke tafel in haar eigen apartement.

De illuminatie begon omtrent 's avonds 9 ure, waarvan men verzekert, dat Hare K.H. zou hebben verklaard, ‘nooit iets fraaiers te hebben gezien’.

De volgende bijzonderheden aangaande de verlichting en de vuurwerken worden door den feestbeschrijver nog medegedeeld. Hare K.H. ontstak een loop buskruit, die door middel van een koord met het theater gemeenschap had, ‘daar Haar naam eerst wierd afgeschoten, 't welk een betoverent gezicht maakte; ook beantwoordden alle de andere vuurwerken en illuminatiën in allen dele de verwachtinge, die men daarvan had, en verstrekten t'eenemaal tot eere van dengeen, die de uitvinder en bestierder van dit gehele konstwerk geweest was’.

Den volgenden dag was het de beurt der ‘dames van qualiteit’, die prachtig gedost ten Hove de complimenten aan den Prins en de Princes kwamen afleggen. Voorts maakten acht gecommitteerden uit

de Provinciale Staten, voorafgegaan door hunne kamerbewaarders en gevolgd door hunne boden en lakeien, bij Hunne Hoogheden hunne opwachting en boden bij die gelegenheid Hare K.H. eene gouden doos aan, bevattende eene obligatie van *f* 11,000 jaarlijks 'voor Haar leven lang gedurende' of de interessen van het kapitaal voor altoos.

Daarna werden de Erfstadhouder en zijne gemalin opgewacht door al de Gedeputeerden, 'dragende hunne kamerbewaarders zilveren staven voor hen heen'; door de Raden van het Souvereine Hof van Justitie, den procureur-generaal en griffier, met hunne kamerbewaarders en boden; door commissarissen van de Rekenkamer en den magistraat der stad. Zoolang deze plechtigheid duurde, werd de trommel geroerd, waren de vaandels ontrold en presenteerden de soldaten het geweer. De audientie voor en de complimenten van al de hooge en lage collegiën, de predikanten, ouderlingen en diakenen, benevens de voornaamste lidmaten der Hollandsche, Fransche en Hoogduitsche kerken, de officiers van de stadsmilitie en de Gedeputeerden van de andere steden dezer provincie had den 13^{den} Mei plaats.

'Alle deze complimenten wierden mede respectivelijk en afzonderlijk afgelegt aan de prinses douarrière, moeder van den Prins van Oranie, nadat hunne Hoogheden waren opgewacht geweest.'

Om alles te besluiten, passeerde de compagnie matrozen andermaal voor hunne Hoogheden, 'latende een schip met volle zeilen, vlaggen en wimpels, op wielen, voor hen henen trekken, terwijl zij zeven stukies kanon deden losbranden, die ze ten dien einde hadden laten gieten'.

Kortom, een iegelijk was zoo ingenomen met de 'gespraakzaamheid', bevalligheid en andere aanminnige hoedanigheden, die in H.K. Hoogheid uitmuntten, dat het genoegen, de vreugde en blijdschap, door lieden van allerlei rang, zoo hier als in alle omliggende plaatsen, getoond, niet is uit te drukken. Om die algemeene blijdschap nog te vergrooten, had H.K. Hoogheid de goedheid Haar gemaal den Prins te verzoeken, pardon te willen verleenen aan een deserteur van zijn lijfregement, die door den krijgsraad reeds gevonnist was, om 'gearquebuseert' te worden; welk verzoek Z.H. de Prins van Oranje aanstonds gunstig inwilligde, tot blijdschap van iedereen.

Mij dunkt, dat de verslaggever van den intocht niet overdreef, toen hij beweerde, dat de ontvangst 'met meerder prachten staatsie', dan ooit te voren bijdergelijke gelegenheid was aanschouwd, zou plaats hebben. De roem van het Friesche paardenras zal bij die 'inhaling' zijn gehandhaafd en bevestigd, en de aanblik van zooveel fiere rossen van verschillend haar, waaronder de acht overschoone donkergrauwe hengsten, voor de 'karos van Staat' gespannen, zullen hebben uitgeblonken, zal verrukkelijk zijn geweest. Natuurlijk - en dit blijkt duidelijk - zette elk, zoo mensch als dier, zijn beste been voor.

Mr. J. SOUTENDAM.

Schrijven en lezen.

Het Manuscript. Orgaan ter bevordering der gemeenschappelijke belangen van uitgevers, schrijvers en redactiën. Verantwoordelijk uitgever: W. Gosler te Haarlem.

Er staat geschreven: *de mortuis nil nisi bene,* m.a.w.: de critiek staat ontwapend tegenover een blad, dat het tijdelijke met het eeuwige heeft verwisseld. Maar - eigenlijk dood is *Het Manuscript* toch ook weer niet; na een jaar - van 1 Januari tot 1 December 1885 - te hebben geleefd, werd - om de officieele uitdrukking te gebruiken - de uitgaaf van *Het Manuscript* gestaakt en ging dit blad op in *De Leeswijzer.*

Van dood is zoo weinig sprake, dat de uitgever verzekert: ‘Het eigenlijke plan, dat getoond heeft - (heel braaf van zulk een plan) - voldoende levensvatbaarheid te bezitten, wordt niet opgeheven, maar enkel verschoven - en veeleer uitgebreid.’

Verschuiven en uitbreiden - dat is een zonderlinge combinatie; buitendien, een uitgever, die de uitgave van een blad staakt, om het te versmelten met een ander blad, en daarbij beweert, dat het plan eigenlijk wordt uitgebreid, doet denken aan het spreekwoord: qui s'excuse s'accuse. Max Nordau zou zeggen: dat is een van de conventioneele leugens. Immers, indien het goed gaat met het debiet van zulk een blad, dan staakt men het niet, verschuift het niet.

Het zou evenwel kunnen zijn, dat het met de uitgave van *Het Manuscript* beter stond, dan het schijnt, en verschuiving alleen heeft plaats gehad, omdat de financieele grondslag niet deugde, - wat tegenwoordig meer gebeurt in de uitgeverswereld. Zulk een nacijfering zou echter het groote publiek minder belang inboezemen. Indien wij *Het Manuscript* bespreken, geschiedt dit meer, om een blik te slaan in de schrijverswoede van onzen tijd en de daarmee in verband staande leeswoede.

Het plan van *Het Manuscript* is op zichzelf niet kwaad. In Duitschland, naar de uitgever Gosler beweert, heeft zulk een blad veel opgang gemaakt en kon het heeten te voorzien in een bepaalde behoefte, zooals men 't noemt. Die vergelijking gaat echter niet op. Duitschland, Frankrijk en Engeland zijn groote landen en daardoor is het

moeielijker voor een beginnend schrijver, om in aanraking te komen met redacteurs of uitgevers. In een klein land zooals Nederland zijn de afstanden kort; men kent elkander bijna allen en schier iedereen is in de gelegenheid, direct of indirect met redactiën in aanraking te komen en zijn pennevruchten aan te bieden.

Er zijn enkele voorbeelden in het buitenland, dat een schrijver veel moeite had zijn eerste werk gedrukt te krijgen en daarna snel opklom en beroemd werd. Maar - dat zijn zonder twijfel ook daar uitzonderingen.

Ook in Nederland komt zoo iets wel eens voor, maar dat geschiedt niet altijd, omdat de schrijver volstrekt geen relaties had. Zoo herinner ik mij een verhaal van een schrijver, wiens artikelen sinds jaren gaarne door het publiek gelezen worden en die toch anderhalf jaar ruim moest wachten, voordat hij zijn eerste werk zag opgenomen in een tijdschrift. Hij had een gelukkige mate van wantrouwen in zichzelf; hij was jong en zond zijn handschrift aan een geleerde van naam, met wien hij zeer goed bekend was; hij verzocht een strenge critiek, onder verklaring, dat zulk een critiek hem, als jongmensch, niet anders dan goed kon doen. De eene maand verging na de andere, en de hooggeleerde heer had nimmer tijd het manuscript in te zien; steeds kon de jeugdige schrijver vertrekken met beloften voor de toekomst. Na verloop van een jaar had hij veel moeite zijn manuscript terug te krijgen. Een nieuwe proef met een anderen geleerde van naam slaagde niet veel beter; deze hield het manuscript een half jaar en verklaarde zich toen bereid, blijkbaar zonder het artikel gelezen te hebben, om het in te sluiten bij zijn kopij, welke verzonden werd naar de redactie van een onzer tijdschriften. De redacteur van dit tijdschrift was zoo ingenomen met het artikel, dat hij het terstond wilde plaatsen en om het adres van den schrijver vroeg.

Zooals ik reeds zeide, zulke gevallen zijn uitzonderingen. Ik zie ook niet in, hoe een weekblad, waarin geregeld kopij wordt te koop aangeboden, daarin verandering zou kunnen brengen. In ons land - en elders zal dat ook wel zoo zijn - worden de redacties van tijdschriften overladen met manuscripten, en zij hebben het zoo druk met terugzenden, dat de lust haar wel zal vergaan, om een weekblad na te pluizen, ten einde te zien, of er soms voor haar bruikbare kopij wordt aangeboden.

Er is een andere opmerking, welke ik zou willen maken op een blad, waarin kopij wordt te koop aangeboden. In onzen realistischen tijd zullen velen dit argument zeker niet begrijpen. Ik vind namelijk zulk een blad niet altijd kiesch.

Zeker, kopij is koopwaar; de letterkundigen kunnen evenmin als andere menschen van den wind leven; velen hebben 't hard te verantwoorden, en de belooning staat meestal volstrekt niet in evenredigheid tot den tijd en den arbeid, aan het werk besteed. Ook hier is de arbeider zijn loon waardig, maar in plaats ‘recht voor allen’, zooals

men dat tegenwoordig noemt, is de letterkundige er slechter aan toe dan de gewone werkman, dien men met den naam van proletariër bestempelt.

De letterkundige is er slechter aan toe, omdat door opvoeding en gewoonte, ten gevolge van de maatschappelijke inrichting, die nu eenmaal een ijzeren wet is, - de levenseischen hooger zijn.

Toch zal men mij aan den anderen kant toestemmen, dat het letterkundig werk van bijzonderen aard is; het heeft iets gemeen met het werk van den kunstenaar, die ook een prijs bepaalt voor zijn arbeid naar de markt, naar vraag en aanbod, maar toch moeilijk zijn werk kan uitventen op straat of bij aanplakbiljet. Maakt het b.v. niet een minder aangenamen indruk, wanneer men bij de aanbieding van kopij leest: 'Matige eischen omtrent honorarium. Er kan een voorrede bijkomen van een bekend leeraar (Dr.)' - of: 'Voor enkele dezer voor 't meerendeel zeer zoetvloeiende, neutraal godsdienstige versjes mocht een bekend tijdschrift voor kinderen de primeur reeds genieten' - of: 'Eene vloeiend geschreven novelle met tragischen afloop. Honorarium zeer billijk.'

Dit *billijk* herinnert aan het Duitsche *billig*; trouwens, taal en stijl van *Het Manuscript* zouden in meer dan één opzicht een herziening behoeven, om voor goed Hollandsch door te kunnen gaan. Toch verzekert de uitgever Gosler, dat de redactie 'werd toevertrouwd aan een onzer beste literatoren, die dus vooruit over de waarde van het gezondene zal kunnen oordeelen'. Wanneer nu 'een onzer beste literatoren' het er niet beter afbrengt, ziet het er in onze letterkundige wereld niet best uit.

Strijdt het aanbieden van kopij in het openbaar als koopwaar, met de meer of minder gewone aanprijzing van de qualiteit, met het gevoel van kieschheid - dat men zich zoo gemakkelijk daarover heenzet, heeft een reden: de eerbied, welken men vroeger had voor letterkundig werk, is in den laatsten tijd sterk gedaald. De uitgever van *Het Manuscript* heeft dat ook ondervonden. 'We verzoeken', schrijft hij, 'alleen verschoond te blijven van driftige uitnoodigingen door huisonderwijzers, die in een zelfden brief hun eigen talenten ophemelen en twintig fouten tegen de grammatica begaan.' Gewoonlijk spreekt men van fouten *maken* en voor *grammatica* hebben wij een goed Hollandsch woord.

Wat dunkt u b.v. van de volgende aanbieding:

'Gemeenschappelijke redactie voor verschillende, niet concurreerende plaatselijke bladen (*Liberaal*).

Veelal loopen de redactiekosten van locale bladen zóó hoog, dat ze òf de winst absorbeeren, òf de uitgever zich gedwongen ziet, de leiding van het blad aan minder of zelfs in 't geheel niet *bevoegde handen* toe te vertrouwen, hetgeen op de ontwikkeling der onderneming niet anders dan ongunstig kan terugwerken.

Om aan dat bezwaar tegemoet te komen, is sinds eenigen tijd met

uitmuntend gevolg en tegen betrekkelijk *zeer gering honorarium* een kantoor werkzaam, dat zich ten doelt stelt, de financiëele lasten der uitgevers aanzienlijk te verlichten.

Door den Uitgever van *Het Manuscript*, te Haarlem, zullen gaarne ook omtrent de levering van een of meer hoofdartikelen per week, nadere inlichtingen worden verstrekt.'

Dit is een advertentie van *Het Manuscript.* Zou men niet denken aan een fabriekje met zooveel paardekracht? Arme pers, die op zulk een wijze wordt ingespannen! Welk een verbazende hoeveelheid liberaliteit is nog voorhanden!

Onlangs bracht ik dit onderwerp ter sprake in gezelschap van een lid der redactie van een onzer tijdschriften. Daar er geen namen genoemd worden, zal men het niet onbescheiden achten, wanneer ik van zijn ervaring een en ander meedeel. Hij verzekerde mij, dat er geregeld een aantal stukken moesten worden teruggezonden; met de afgekeurde kopij zouden met gemak nog twee tijdschriften kunnen worden gevuld.

En welke kopij! Van ernstig nadenken is dikwijls geen spoor te vinden; aan den vorm wordt niet de minste zorg besteed; niet alleen grove stijl- - zelfs taalfouten treft men aan; het geheel maakt soms den indruk, dat men zonder behoorlijke voorbereiding in haast een artikel of novelle heeft samengeflanst. Voor goeden raad blijkt men in den regel onvatbaar. Een schrijver, die een novelle zond, waarin blijk gegeven werd van eenigen aanleg, en die na ernstige studie wellicht iets goeds had kunnen leveren, beantwoordde het advies in dien geest, na verloop van een paar weken, met het zenden van eenige nieuwe stukken van nog minder gehalte, omdat er zekere omstandigheden waren, die noopten het advies niet te volgen.

Daar staat tegenover, dat men moeite heeft degelijke artikelen te krijgen. Het feit, dat schier iedereen tegenwoordig schrijft - en iedereen bij de massa's kopij, welke door de verschillende tijdschriften en het groot aantal couranten verslonden worden, zijn stukken ook geplaatst ziet, schijnt niet aanmoedigend te werken op hen, wier opinie te vernemen in het belang moet worden geacht van het algemeen.

Wanneer men een blik werpt op de verdiensten, welke het dus aangeboden letterkundig werk oplevert, dan wordt men droevig gestemd.

Men hoort slechts nu en dan van schrijvers, die een goede som kregen voor hun werk; van rijk worden is in ons land wel geen sprake; dat gebeurt alleen in het buitenland bij schrijvers, die het geluk hebben een internationale taal, Fransch, Duitsch of Engelsch, te gebruiken.

Een vel druks bedraagt 16 bladzijden. Heeft men de letters wel eens geteld? Zij moeten alle worden geschreven. En wanneer zij zijn gedrukt, moeten zij nog eens, soms twee- en driemaal worden gezien voor de correctie. En wat krijgt een schrijver dan voor dat werk? De aanbiedingen loopen volgens *Het Manuscript* voor oorspronkelijk werk, roman of novelle, van *f* 4 tot *f* 20 per vel; voor vertalingen

van *f* 2.50 tot *f* 5 per vel. De gewone werkman krijgt voor handenarbeid dikwijls meer, en dan dient men nog in aanmerking te nemen, dat men letterkundig werken niet evenals handenarbeid van den morgen tot den avond kan volhouden, en tevens, dat de levensbehoeften bij de letterkundigen hooger zijn.

Inderdaad, er is reden te spreken van een letterkundig proletariaat, en de fatsoenlijke armoede, welke in letterkundige kringen wordt geleden, kon stof leveren voor menige tragische vertelling. Er wordt in menig huisgezin van schrijvers meer getobd, om rond te komen, dan in den zoogenaamden werkenden stand. Welke socialist weet daar raad op? Aan de uitgevers ligt het over 't geheel ook niet, want aan de meeste letterkundige werken wordt weinig of niet verdiend; niet zelden wordt erop toegelegd.

Maar men behoeft niet te schrijven of te vertalen, zal men wellicht opmerken. 't Is zoo, maar dan verdient men ook niet. Vertalen of schrijven is in die kringen nog het eenige middel, om althans iets te verdienen, en vandaar, dat het aanbod grooter is dan de behoefte en de prijs dientengevolge beneden het redelijke.

Een kunstenaar, die slecht werk levert, krijgt nauw de grondstof betaald, en hij houdt op te werken. Een letterkundige, die een prulroman levert of een vertaling, die beneden critiek is, vindt nog wel een uitgever, omdat, helaas! vele uitgevers in ons land niet eens in staat zijn een oordeel te vellen over het werk, dat hun wordt aangeboden.

Het meerendeel van het lezend publiek merkt wel, dat er iets aan hapert, maar kan evenmin een oordeel vellen over taal en stijl en raakt door het eten van de vele onrijpe vruchten, die worden aangeboden, nog meer de kluts kwijt.

Er bestaat op letterkundig gebied evenals in de nijverheid overproductie, welke door verschillende omstandigheden wordt in de hand gewerkt. Spottend heeft men wel eens gesproken van de zweetende pers; anderen noemden 't nog minder aardig: papier vuilmaken. Er wordt te veel kopij gefabriceerd en het gevolg is evenals bij de industrie, dat de waarde is gedaald. Er wordt bij letterkundige aanbiedingen - wij zagen 't straks reeds - gesproken van *billig,* wat in den mond van den Duitschen commis-voyageur niet zelden zooveel zeggen wil als: goedkoop en slecht.

Er was na de afschaffing van het zegel op de dagbladen buiten kijf meer vraag; de couranten namen reusachtig in omvang toe, niet alleen in formaat; op één dag werden twee, drie en vier couranten gegeven - men noemt het bladen naar Duitsche wijze; de oude Hollandsche naam was *bijvoegsels.* Er ontstond, naar 't scheen, een wedstrijd, wie de grootste hoeveelheid letters kon geven, de grootste verslagen, de langste brieven; de quantiteit, niet de qualiteit legde het gewicht in de schaal. Voor een deel wordt die reusachtige hoeveelheid geleverd door letterkundige personen buiten het personeel der redactie.

Niet alleen, dat de groote couranten zich verbazend uitzetten in omvang, daarnaast ontstonden een aantal kleinere, locale bladen, die ook weer hun feuilletons, hun kunst- en andere beschouwingen moesten hebben. Kon men in letters of in vellen druks weergeven, wat er tegenwoordig op het gebied van de journalistiek elken dag wordt geleverd in vergelijking van een kleine twintig jaren geleden, dan zou voorwaar de algemeene verzuchting worden geslaakt: arme pers!

Het uitgeven van couranten werd in de laatste jaren beschouwd als een goudmijn en ten gevolge van verkeerde berekeningen werden dikwijls duizenden zoekgemaakt. En ging het in de uitgeverswereld anders? Boekverkoopers, die tevens uitgevers waren, waren vroeger zeldzaam; het uitgeven werd beschouwd als een hachelijke zaak, waaraan men zich niet licht waagde, omdat de kans van slagen in ons kleine land zeer gering was. Slechts enkele uitgevers hadden het geluk daarmee geld te verdienen.

Hoe geheel anders is dat tegenwoordig. Wanneer men ziet, hoe het aantal uitgevers is vermeerderd, hoe er telkens nieuwe, onbekende namen opduiken, dan moet men òf tot de slotsom komen, dat de tijden zijn veranderd en tegenwoordig algemeen geld wordt verdiend met uitgeven, òf dat er evenals op industrieel gebied gefabriceerd wordt zonder juiste berekening, alleen om den naam van fabrikant te hebben, - een wijze van koophandel, waarvan het eind den last draagt. Het dreigt tegenwoordig ongeveer zoo te worden: iedereen schrijft en iedereen geeft uit; het gehalte doet minder af. Wanneer ge straks een prachtigen vreemden roman in het Hollandsch vertaald ziet, laat het u dan niet verwonderen, dat de vertaling van dien aard is, dat het boek totaal verknoeid mag heeten.

Een uitgever verzekerde mij eenige jaren geleden, dat hij dat vak aan kant had gedaan; ik ben gewoon, zeide hij, behoorlijk te betalen voor het werk, dat ik vraag; ik heb er dan ook nooit veel aan verdiend; er zijn echter collega's, welke die kunst beter schijnen te verstaan, en daarom ben ik ermee uitgescheiden.

Niet alle solide uitgevers hebben gelukkig dat voorbeeld gevolgd; er zijn er nog altijd, wier naam met eere mag worden genoemd en die onder niet zeer gunstige omstandigheden met beleid hun zaken voortzetten en onze letterkunde van tijd tot tijd verrijken met nieuwe werken, hetzij oorspronkelijke, hetzij vertaalde, maar groot is hun aantal niet en ook zij klagen over de moeielijkheden, waarmee zij te kampen hebben, niet weinig vermeerderd door die collega's, welke hun boeken soms enkele weken of maanden na de oorspronkelijke uitgave overdoen aan de opkoopers. Wel wordt hiermee in enkele gevallen het groote publiek gebaat, dat niet in staat is die boeken te koopen voor den eersten hoogen prijs, maar daar staat tegenover, dat de boekhandel daardoor in ons land op den duur geruïneerd wordt.

Het laat zich niet aanzien, dat in dezen treurigen toestand vooreerst

verbetering zal komen. Daarvoor is die toestand te zeer een uitvloeisel van onzen tijd, welke met recht niet zeer solide wordt genoemd. Pakt de critiek zoo nu en dan de koe bij de horens, dan heft men klaagtonen aan en beweert met groot gezag, dat de roeping van de critiek in de eerste plaats is te waardeeren, te steunen. Dat mag het geval zijn, waar het jeugdige talenten geldt, die wel aanleg openbaren, maar ook de fouten vertoonen, aan de eerste kunstwerken gewoonlijk eigen. Die verschooning mag echter niet gelden, waar onder de oogen van het publiek werk gebracht wordt, dat blijkbaar samengeflanst is door schrijvers, die zichzelf tot kunstenaar gepromoveerd hebben, die noch door vorm, noch door inhoud iets oorspronkelijks hebben en zich blijkbaar niet de minste moeite gegeven hebben, om goed werk te leveren.

Het wordt echter met den dag moeilijker, de overtuiging ingang te doen vinden, dat broddelwerk is en blijft broddelwerk, ook al wordt het gedrukt op fraai papier, ook al verschijnt het met vooraf opgestelde reclames.

Men heeft daarbij zekere kringen of clubs, waar men elkander heel groot vindt en waar men ook elkander totaal bederft, - indien er al iets aan te bederven valt - door elkander te prijzen, op te hemelen; - van die *sociétés d'admiration mutuelle*, die zich boven elke critiek verheven wanen, al ontzien zij zich niet uit de hoogte neer te zien, niet zelden door het slijk te sleuren datgene, wat sinds lang geijkt is als toonbeeld van goeden smaak. Och, elk waant zijn uil een valk te zijn - maar een zwerm uilen maken nog niet één valk.

Voor een deel moet de achteruitgang geweten worden aan het lezend publiek, dat aan niets zoozeer behoefte schijnt te gevoelen als uit te munten door oppervlakkigheid.

En hoe kan het anders? De overgroote meerderheid van het publiek stelt zich niet ten doel, zich te beschaven, te ontwikkelen door lectuur, - het wil vóór alles geamuseerd worden. Te traag, om zich in te spannen, te vadsig, om te denken, wil het ontkomen aan de verveling, die noodzakelijk het lot moet worden van ieder, die niet tracht diepte te brengen in het leven.

Gelijk men in het gewone leven verlangt naar steeds sterker prikkels en het genot zoekt in enkele oogenblikken van kunstmatige opgewondenheid, die voor opgeruimdheid moeten doorgaan, strekt men de hand uit naar verhalen, die berekend zijn op spanning, bij voorkeur verhoogd door den prikkel der zinnelijkheid.

Wij weten nu eenmaal, dat de geslachtsdrift een groote rol speelt in het menschelijk leven, maar wij weten ook, dat als het menschelijkste beschouwd wordt de overheersching van die drift, omdat de mensch wordt geacht meer te zijn dan het dier. De oude Grieken wisten het beeld van Venus zoo te tooveren, dat de zinnelijke gedachte op den achtergrond trad, maar de moderne kunstenaars scheppen beelden, waarvan men met een banale uitdrukking kan zeggen: veel vleesch te

koop, - beelden, waarbij het laag zinnelijke op den voorgrond treedt en van het echt menschelijke, de overwinning, de beheersching van den hartstocht, zoo weinig mogelijk valt waar te nemen. Men ga de tentoonstellingen van moderne schilderijen maar eens na. In de letterkunde heeft men dat gedoopt met den naam van realisme en hoe vuiler een boek is, hoe meer drukken men het voorspellen kan.

Een ander gebrek is het veel lezen. Er wordt niet meer gedacht bij het lezen; men jaagt en ijlt, om het boek uit te hebben, en, wanneer het uit is, heeft men een gevoel van afgematheid - de reactie van de overspanning, waarmee men de zoogenaamde intrige heeft gevolgd. Wanneer het gevoel van malaise voorbij is, grijpt men naar een nieuwen prikkel, naar een zoo mogelijk nog spannender, wellicht nog vuiler verhaal. Of ook wel, men raakt blasé, d.w.z. men verkeert in den ongezonden toestand van gebrek aan lust, van opgewektheid, om te lezen.

Het eenige middel, om den smaak te zuiveren, is terugkeer tot de classieken, tot het bloeitijdperk der nationale letterkunde, hetzij van de moderne volken, hetzij van de ouden. Maar wie leest tegenwoordig classieken? Die zijn goed, om in fraaie bandjes in sierlijke boekenkasten te prijken, waar zij met allerlei onpractische meubelen stofnesten zijn geworden. De banden verkleuren van het licht, maar niet omdat zij zooveel in handen geweest zijn.

Ik herinner mij een van onze groote nationale schrijvers, die elk jaar een werk van zijn geliefkoosden Engelschen auteur herlas. Maar komt daar tegenwoordig eens om! Men zou het boek erg vervelend vinden en het herlezen onuitstaanbaar. Dat geschiedde echter in een tijd, toen de schrijvers, zij, die naam hadden, bovenal, hun werken jarenlang in portefeuille hielden, om ze telkens om te werken. En tegenwoordig? De zetter krijgt dikwijls kopij, die nog nat is.

Zoolang er schrijvers zijn, wier hoogste lust is *le plaisir de se voir imprimé*, zonder aan de kunst hooge eischen te stellen, - zoolang er uitgevers zijn, die in dat bedrijf een eeretitel zien, zonder te vragen, of zij er eer mee inleggen, - zoolang de concurreerende drukkerijen steeds goedkooper werken, zoodat het drukken bijna geen geld meer kost, - zoolang er een lezend publiek is, dat alles verslindt, omdat het nieuw is en omdat het prikkels moet hebben en afleiding, om aan zichzelf te ontvluchten, om zich niet te vervelen, - zal het getuigen tegen wansmaak wel niet veel baten en ik stel mij dan ook niet voor, dat er vooreerst veel verandering zal komen.

Er zijn veel dingen in het leven, waarmee men geduld moet hebben. Dat neemt niet weg, dat er van tijd tot tijd gewezen kan worden op de hoogere eischen, welke men zich eertijds placht te stellen en die velen zich nog stellen.

N.

Adelaar of kikvorsch?
Eene leeken-critiek.

Mr. Joan Bohl, Canzonen. Amsterdam Brinkman en van der Meulen.

Hoe veranderen de tijden, ook op onzen - wel wat eenzamen - maar toch eertijds zoo gemoedelijk - huiselijken, Nederlandschen Zangberg. Namen, die nog voor korte jaren met eere werden genoemd, dreigen in het vergeetboek te geraken. Op niets schijnt het opkomend geslacht der Nederlandsche poëten meer gesteld, dan om alle gemeenschap met de oudere dichters te verloochenen en te toonen, dat alles anders geworden is. Anders wat den inhoud, anders wat den vorm betreft. De intimiteit van het huiselijk leven, op godsdienstigen toon bezongen, vroeger hoofdbestanddeel van den literarischen nationalen schotel, wordt thans zorgvuldig vermeden en uitgeworpen, als het toppunt van afgezaagde ouderwetschheid. En even verdacht is den nieuweren die zoetvloeiende gladgerijmde poëzie van vroeger dagen, met hare afwisselende maten, hare geestdrift-snuivende anapaesten, hare trippelende dactylen, hare langademige alexandrijnen. Wie niet verdacht wil worden van nog behept te zijn met verouderde traditiën, dient in sonnetten te dichten, desnoods in rijmlooze hexameters. En reeds is menig bundeltje in de laatste jaren verschenen, waarvan het hoofdkenmerk heeten mocht, dat de schrijver er boven alles naar gestreefd had, dat het toch vooral in geen enkel opzicht zou gelijken op 'tgeen een goede twintig jaar geleden voor 't beste gehouden werd. Doch welk eene bevreemding men op literarisch gebied reeds moge ondervonden hebben, het werk van den heer Bohl overtreft in verwondering-barende eigenschappen alles, wat op dit gebied werd geleverd.

Het verschijnen, in onze dagen, van een deftig, lijvig, klein-folio boek van ongeveer 400 pagina's vol statige verzen is op zichzelf reeds niet alledaagsch. Maar wie den moed had, zich te wagen op de ‘nevel-oceanen’ dezer canzonen, en de volharding, zich ten einde toe te laten slingeren op den eentonigen golfslag dezer duizenden terzinen, - zal, als de man, die van verre reizen komt, van zeer vreemde dingen

kunnen verhalen. Alles is in dit boek anders dan anders. Om maar aanstonds te beginnen: in plaats van eene voorrede, waarin iemand, die voor 't eerst met oorspronkelijke verzen voor den dag komt, de gebruikelijke buiging maakt voor 't publiek en verschooning vraagt voor zijne stoutigheid, - hier een naschrift vol van zulk een ongehoord... zelfvertrouwen, als ik meen, dat nog nooit door eenig dichter van Gods genade werd op de lippen genomen. Wat dunkt u?

Na zich eerst, eigenlijk per abuis, voor *onbevoegd* te hebben verklaard op dichterlijk gebied, als jurist van beroep, gaat hij aldus voort: 'Het is dus geen aanmatiging, geen bemoeizucht met de zaken der litteratoren, welke een advokaat *een oogenblik* buiten zijne sfeer doet dolen!' (Gerechte Goden! duizenden verzen te schrijven noemt deze man 't werk van een oogenblik!) Maar de verklaring volgt: 'Bovendien het verzen schrijven is verlokkelijk: *het kost geene moeite.* *(*)

'... Een dichter is een ziener... komt het in zijn ontwerp te pas dat hij mededeelt, wat hij van het verband der dingen en hetgeen daaruit onvermijdelijk voortvloeit, heeft opgemerkt, dan wordt hij een Profeet. Dat is zeer natuurlijk en vordert *blijkbaar* geen wonderwerk. *Slechts* een helderen geest, die oorzaak en gevolg in hun zamenhang gadeslaat. Zulk een geest krijgt *de* mensch bij zijn geboorte *om niet.*

Het is derhalve uitgemaakt dat nauwelijks iets gemakkelijker valt uit te denken, *dan gedichten te scheppen.*'

't Is geen tooveren, 't is maar eene gauwigheid, plachten tot dusver alleen de goochelaars tot het verbaasde publiek te zeggen.

Maar waar ter wereld is het tot nog toe voorgekomen, dat een deftig man, met een uitgestreken gezicht, zijn lezers verklaren komt: ik schud de verzen uit de mouw?

Edoch, in het boek des noodlots stond geschreven, dat in het werk van Mr. Joan Bohl alles van den gewonen regel zou afwijken - ook van de regels der meest alledaagsche logica.

Want iets verder legt dezelfde man een emfatischen nadruk op het feit, dat zelfs een Dante hard op zijne verzen heeft gestudeerd en dus de gewone mensch nog oneindig meer studie aan zijne gedichten moet ten koste leggen.... Of is wellicht de gedachtengang deze: Dante studeerde hard op zijne verzen - een gewoon mensch moet nog harder studeeren. Ik - Mr. Joan Bohl - schud ze zoo maar uit de mouw - ergo... Dat zou nog buitengewoner zijn. Trouwens, voor een klein geruchtje is, op het gebied der zelfgenoegzaamheid, deze schrijver niet vervaard. 'De canzonen moeten bewijzen', aldus gaat met dezelfde rondborstigheid de schrijver voort, '*niet slechts* dat de Nederlandsche taal wegens rijkdom en smijdigheid recht heeft op den drievoudigen dichtvorm (terzine) maar zij biedt een schat van tusschenrijmen aan, die de Italiaansche mist...'

De conclusie ligt voor de hand: de Nederlandsche terzinen van Mr.

(*) *Wij* cursiveeren in den regel.

Bohl zijn dus eigenlijk nog veel mooier en zeker nog veel zangeriger dan de Italiaansche.

En mocht er nog iemand eenigen twijfel opperen, of onze solide Hollandsche harddraver, wiens lenigheid en vlugheid van beweging wel eens in twijfel getrokken werd, zich den vreemden telgang wel zoo licht eigen maken kon, - de heer Bohl overtuigt hem, door zijne eigene verzen als model van zangerigheid aan te halen.

Hierin ligt juist het buitengewone van dit naschrift: dat het niet alleen een beknopte ars poetica bevat met *voorschriften*, aan de dichters ontleend, maar dat de *voorbeelden*, hoe zij in practijk te brengen zijn, aan zijne *eigene* verzen worden ontleend. Wanneer hij bijv. betoogd heeft, dat de dichter *wijsgeer* behoort te zijn en in ieder gedicht, klein of groot, '*gedachte,* een *doel*, een *openbaring* leven moet', is hij zoo welwillend, de wijsgeerige gedachten, die aan *zijne* gedichten ten grondslag liggen, zelf aan te geven.

Als hij *Modderman* bezingt, verklaart hij den *heldenmoed* te willen verheerlijken, die den Minister moet gesterkt hebben, om den eed te verdedigen in onze radicale... Tweede Kamer. Als hij *Vosmaer* bezingt, heeft hij 'met enkele trekken den heilzamen invloed willen schetsen der Grieksche beschaving'.

En hoezeer de heer Bohl in waardeering van dien invloed bij geen onzer nieuwere literatoren achterstaat, blijkt voldoende uit de vermelding van enkele van die trekken: die invloed is *zoo* sterk, dat 'de Zon verrast ontwaakt door milioenen klanken, zijn gloeiend stofgoud nederwerpt'.

> 'Dat wijngaardranken vlamt met nectar spranken;

"dat de zee" (waarlijk een climax, die onmogelijk scheen,)

> De zee van vreugde ontroerd in al haar leden
> Laat nimfen paarlen strooien langs haar *banken*
> Opdat zich haar godinnen *daar meê kleeden.*'

Ook de meest geestdriftige vereerder van Homerus zal, dunkt mij, toch verrast zijn door den invloed, aan des dichters zangen zelfs op de onbezielde natuur toegekend. Een min of meer oorspronkelijk denkbeeld, dat een waardigen tegenhanger vindt alleen bij Fourier, die vertrouwde, dat onder den invloed van zijn sociaal-systeem de zee gaandeweg den smaak van eene zeer bruikbare limonade zou verkrijgen. Les beaux esprits se rencontrent, vroeg of laat.

Doch bij al deze welwillendheid laat de schrijver het niet blijven. De dichter bespreekt in zijn naschrift een verhaal, dat de pièce de résistance van zijn dikken bundel uitmaakt en dan ook 250 pag. beslaat. Niettegenstaande hij aan 't begin en aan 't eind de 'Moral von der Geschicht'' zelf in ettelijke verzen aangeeft, acht hij zich toch nog

verplicht, in proza erop te wijzen, dat hij in dit gedicht eene *verzameling van levenservaringen* heeft willen geven, die *deze* wijsbegeerte leeren:

En nu volgt een kort resumé van dezen inhoud: Geen mensch ontkomt aan de wederwaardigheden, door 't noodlot voor hem weggelegd. Maar hij zie altijd op zijne minderen. Dat zal hem goed doen. Vooral moet hij 't ongeluk niet door kwade middelen willen afwenden en ook niet hard oordeelen over anderen. 'Want 1^{o} men weet niet, waartoe men zelf nog komt, 2^{o} ware men in dezelfde omstandigheden geweest als die der gevallenen, men zou waarschijnlijk ook niet staande zijn gebleven.' Men ziet, deze man is niet alleen jurist, niet alleen dichter, ziener, profeet... maar ook het element catechiseermeester ontbreekt niet.

Wij willen den lezer het voorrecht niet onthouden, ook op taalgebied dezen buitengewonen denker te hooren.

'De poezie heeft hare eigenaardige taal. Wie die niet verstaat behoort geene gedichten te lezen en nog veel minder te schrijven...

Het alledaagsche leent zich even goed voor uitstekende poezij als het verhevene. Voor het eerste is de *gewone spreekwijze* geschikt, gelijk voor de andere de *zelden gehoorde.* Deze valt minder onder ieders bereik dan gene; maar dit mag nog niet nopen tot wijziging der taal, welke beiden kenmerkte.'

Welk een verrassend licht werpen deze schijnbaar eenvoudige zinsneden op het gehaspel van de literarische critiek onzer dagen.

'Gij vindt mijne verzen niet mooi - maar stumperd, gij behoordet geene verzen te lezen. Gij verklaart die en die regels voor louter onzin - maar domoor! dat is de *zelden gehoorde* spreekwijze, door *de taal gekenmerkt*, maar die buiten uw bereik valt!' Doch de kroon op al dit... zelfvertrouwen zet het slot van het meergenoemde naschrift.

'Meer ware op te merken. Wie er echter *eenige* aandacht aan wil wijden zal wel *alles* vinden, wat in deze canzonen is neergelegd. Zij hebben in zoo verre eene zedelijke strekking, dat zij den mensch in den levensstrijd willen sterken door het verkondigen van beginselen welke het gemoed en den geest kunnen adelen. Strekken zij *bovendien*' - (Mijn hemel! is er nog niet genoeg strekking in deze terzinen?!)... 'om de *terzine* in Nederland te *naturaliseren*, dan zal het volk weder eene schrede verder doen ter beschaving.'

Welk eene veelzijdigheid...!

Dichter, advocaat, moralist, taalkenner, volksbeschaver.

't Is haast te veel voor één mensch. Maar gaat het aan, om een boek, dat met dergelijke pretensiën zich aankondigt, slechts eene vluchtige opmerkzaamheid te wijden, gelijk *De Gids* (de oude) heeft gedaan? Met een paar aanhalingen, enkele weinig beduidende opmerkingen, een goedkeurend knikje en eene allerminzaamste buiging aan 't slot maakt het zich van de zaak af. Nu dunkt mij van tweeën één: òf de pretensiën van den heer Bohl worden door het boek gerechtvaardigd, en dan: dem Verdienste seine Krone; is dat niet het geval - dan o! schimmen

van Geel en van Potgieter, rijst op. O! Braga, wien liet gij uw geesel achter?... opdat niet ongestraft, te midden van het stilzwijgen der hooghartigheid, onhandige vrienden den zotskap met den lauwerkrans versieren.

Overtuigd, dat slechts weinigen het lijvig boekdeel geheel zullen doorlezen, kan het zijne nuttigheid hebben, den lezer een bouquet aan te bieden van de vreemdsoortige bloemen, in dezen 'lusthof' der canzonen te vinden. Hij moge dan zelf beoordeelen, of men hier inderdaad met adelaarsvlucht of met kikvorsch-opgeblazenheid te doen hebbe.

De heer Bohl zelf zou geen oogenblik aarzelen in zijne keuze. Hij is zoo goed, ons reeds op pag. 15 omtrent zijne kunstvorming in te lichten. Daar wordt Nolet de Brauwere de man genoemd:

> 'Wiens forsche geest den onervaarnen leerde
> *Op arendswieken* naar de zon te streven,'

en verder als 's mans *eerste* groote leermeester geprezen.

Niet tevreden dus met de zon in 't aangezicht te streven, wil de heer Bohl hooger, altijd hooger en is daartoe nog bij verscheidene andere groote mannen in de leer gegaan. Reken nu eens uit, welk een vervaarlijke hoogvlieger deze jonge arend moet geworden zijn. Wie zijne tochten meemaken wil, dient eerst wel duchtig eigen pennen na te zien!

Gelukkig zal de dichter van tijd tot tijd ons verrassen door dicht, zelfs zeer dicht bij den grond te blijven en den vermoeiden lezer tot uitblazen gelegenheid te geven. Hoe huiselijk klinkt in dezen zelfden lofzang op Nolet de Brauwere zijne citer.

Als fijn opmerker weet de dichter, dat poëten zelden veel in de mars hebben. Poezy en wetenschap gaan zelden hand aan hand. Bij N. de B. wel. Dat moet dus heel wat bijzonders geweest zijn. Ziedaar het eenvoudig gegeven. En hoe wordt het vertolkt?

> 'Slechts zelden *wandelt* Poezy *te zamen*
> Met wetenschap. Derhalve, indien tot *dezen*
> Die twee steeds *eens*gezind en *gaarne kwamen*
> Dan moet in hem *iets* zeer voortreffelijks wezen!'

De voorstelling van de twee dames, die zelden samen uit wandelen gaan, maar, als 't gebeurde, altijd even bij Nolet aanwipten, zie! dat is een ware trouvaille, een van die zeldzame voorwerpen - als alleen in arendsnesten gevonden worden.

Doch men moet den dichter in zijne buitengewone kracht en de zeldzaamheid zijner zinvormingen leeren kennen.

Daar wordt Helmers' donderend lied een amechtig zuchten bij. Hoort bijv., hoe de honderdboekige(*) Conscience wordt verheerlijkt:

> 'De geest der taal *giet* uit zijn forsche snaren
> Het lied...'

(*) Aan dit epitheton ornans heeft de heer Bohl geene schuld.

Hijzelf heeft ‘met godenkracht gestreden’,

> ‘De deugd gesterkt, het kwaad gekloofd tot spaanderen.’

Valt er niet op Baas Ganzendonck en Houten Klara voor u thans een geheel nieuw en verrassend licht?....

Maar vooral bij natuurschilderingen ontwikkelt deze dichter zijne kracht.

Lees bijv. Dante's dageraad. Eerst wordt (treffende tegenstelling!) een *gewone* dageraad beschreven...

> ‘Aurora wuift...’

en uit ‘neveloceanen’

> ‘Rijst heir bij heir van lieflijke gezellen.’

't Is zóó stil, dat...

Schep een oogenblik adem, lezer, want hier neemt de adelaar een verbazend schot...

> ‘'t Heelal schijnt zich tot peinzen af te zonderen.’

Neen! Vondel, Milton, Klopstock, ge blijkt toch per slot van rekening kinderen te zijn, waar het op verhevenheid aankomt. Dat heelal, dat in het vroege morgenuur zoo'n last had van al die andere heelallen en zich daarom wat gaat afzonderen...

Is er ooit grootscher gedachte uitgesproken?

En Dante! treffender werd nooit een menschenkind verheerlijkt. ‘De jonge Dante was op negenjarigen leeftijd reeds zoo opmerkelijk door zijn diep gepeins en zijne helderheid van geest, dat men toen reeds voorspellen kon, dat hij zijne vaderstad Florence tot eer zou verstrekken.’ Zóó de proza-mensch. En nu de dichter:

> ‘Gedachten, die het reuzenbrein doorwoelen
> Als vroede geesten, van den dood verrezen,
> Verraden wat natuur en tijd bedoelen.’

En dan de zon...

> ‘Zij *zalft*, *met vol in Dante's ziel te dalen*
> Voor eeuwig hem tot vorst der Florentijnen.’

Door deze onvergelijkelijk stoute gedachte zal het voortaan mogelijk zijn, zielegrootheid te meten en door middel van het metrieke stelsel uit te drukken.

Gegeven de oppervlakte van de zon, hoe groot was dan de ziel van Dante, waarin zij vol kon nederdalen? een dergelijk vraagstuk behoort tegenwoordig niet tot de onmogelijkheden.

Deze opmerking is nog te belangrijker, omdat de geestelijke afstammelingen van Dante zeer talrijk zijn; volgens den heer Bohl: Mvr. Bosboom-Toussaint is eene dochter, Conscience een neef, Jacq. Perk een zoon van Dante.

Het is intusschen niet alleen bij zulke half-goden als Dante, dat zon en maan en zwerk en uitspansel worden te hulp geroepen, om vorm te geven aan de overweldigend grootsche gedachten van den schrijver.

Twee menschen, broer en zuster, loopen tamelijk landerig langs het zeestrand. Na verhaald te hebben van:

> 'Het tweetal, dat juist als d'anderen vluchten
> Zich 't minst in 't daaglyks wandelplan laat sluiten',

barst hij in een uiterst verrassend pathos uit:

> 'Daar gaan ze dan als *twee betrokken luchten.*'

Waarschijnlijk zullen deze *twee* betrokken luchten thuis hooren in die velerlei heelallen, waarvan niet lang geleden sprake was.

En welke hoog poëtische uitdrukkingen weet de dichter niet vast te knoopen aan de eenvoudigste feiten. Mama gaat papa van het station halen met twee dochtertjes. Kan men zich eenvoudiger gegeven voorstellen? En toch, hoe verheven wordt hij gestemd bij 't zien van eene locomotief.

Da Costa heeft er een half dozijn regels voor ten beste gegeven. Hier zijn er vier volle dozijnen, waarin alles, wat er verhevens over gezegd is, met groote nauwkeurigheid is bijeengebracht.

't Heet een *monster*, ijselijk om aan te staren. (Dit klinkt wel wat 'bangelijk', zooals de diender zei in *De plezierige nacht* van Justus v. Maurik.)

't Heet - afstandsdooder, planeetbeheerscher, stoom- en afstandszwelger. Wellicht zijn onder deze epitheta enkele, die vroeger meer gehoord waren. Doch van de allernieuwste soort is zeker het beeld, waaronder Mr. Bohl de locomotief voorstelt, de tunnel, in de rotsen uitgehouwen, doorrennende. Zij is:

> '*In* een keten van graniet *gezeten.*'

Welk eene geheel ongewone beeldspraak. Hier hebben we zeker met die *zelden gehoorde* spreekwijze te doen, waarvan de dichter reeds in den aanvang het goed recht bepleitte. Even verrassend is de finesse, die bij al deze krachtsontwikkeling zich neerbuigt, om 't meest alledaagsche te poëtiseeren.

Papa, die wordt afgehaald, zit in den salonwagen, zooals dat grooten heeren betaamt.

Het oog van mama wendt zich dan ook alleen naar het '*rijtuig met kristallen wanden*'.

Eene dame zingt bij de piano. Weer een alledaagsch gegeven, maar al, wat het talent aanraakt, wordt goud...

‘'t Is -’

verklaart de dichter:

‘Of een engel door de kamer waart
Om *iets* van Davids psalmen daar te zingen.’

(Dit *iets,* populariter een mopje, is in dit verband van treffende uitwerking.)

‘Opdat een galm van 't feest der hemelzalen
Eens door mocht dringen tot *wat* stervelingen.’

Is 't mogelijk, de engelachtige goedheid in hare nederbuigende grootheid op treffender wijze te schilderen?

De dame speelt, naar 't schijnt: ‘Le Réveil du Lion, Pluie de Perles, La Source’ en andere classieke stukken.

Hoe fijn weet de dichter dit soms met één woord aan te geven. Zoodra zij ‘haar Olympos stem’ doet klinken, hoort men onder duizend andere dingen ook:

‘De leeuw, die aan den storm zijn strijdkreet leende
Een zefier, die zich met een beek *vereende*,
Om kozend van hun stil geluk te spreken.’

Deze innige vereeniging van water en wind is al zeer buitengewoon. Andere dichters vergelijken het windje, dat over 't watervlak strijkt, bij een streelen, een stoeien, bij een kus. Maar dit is onzen dichter niet genoeg. Het moet bepaald tot een huwelijk komen. En nu de pluie de perles:

‘Het rinklend hagelen op zilveren schalen
Van paarlen, die als met een jubel breken. -’

Deze min of meer luidruchtige beeldspraak vindt weer eene treffende tegenstelling in de wijze, waarop de dichter de stilte van het slaapvertrek dezer zelfde muzikale dame weet te doen gevoelen.

‘Wat brak op eens de diepe stilte?’ vraagt hij en herhaalt die vraag onder bijvoeging van 'tgeen daar al zoo wat *kraken* kon.... ‘Kraakte’, vraagt hij:

‘Daar *soms* een vooglentred op mostapijten?...’

Eene veronderstelling, die in eene slaapkamer weer geheel het karakter van het ongewone draagt.

Doch waar zou ik eindigen, zoo ik al de verhevene gedachten, ongewone beelden en verrassende wendingen in dezen lusthof zou bijéénverzamelen? Ik sprak nog niet van een gemoed,

‘Waarin vreemde feeën lava zeeën koken.’

van zekeren tempel,

‘Uit damp, paarlen en robijnen opgebouwd’, enz.

Een tweetal echter is zoo verrassend, zoo oorspronkelijk, dat zelfs in deze oorspronkelijke terzinen zij eene bijzondere vermelding verdienen. Een jong meisje is zeer plotseling verliefd geraakt op een heer, die toch niets vroeg dan of mijnheer thuis was:

> ‘Ofschoon zijn lippen toch slechts fluistrend vroegen:
> Of hij den vorst thans op 't paleis kon vinden?
> Was 't of ze een vlam uit zijn in haar hart joegen.’

En dat wordt al spoedig zoo erg met die vlam, dat voortaan het vergeefsch is,

> ‘dat die leeuwin daartegen spartelt’.

Maar zij is zoo verstandig, de zaak voor zichzelve te houden en in stilte te beminnen.

En waarmede vergelijkt nu onze dichter deze heimelijke liefde? Bij:

> ‘Kein Feuer, keine Kohle kann brennen so heiss?...’

Misgeraden. Bij een bruisenden bergstroom, die diep in de rotskloof zijne wateren voortstuwt? Alweer mis. Alles afgezaagd.

> ‘Zoo houdt de zee, nadat het vaartuig strandde
> Onspeurbaar voor den scherpsten blik verborgen,
> Waar 't volk *belandde,* dat de kiel bemande.’

Ik geloof niet, dat het vóór den heer Bohl eenig sterveling is ingevallen, bij 't waarnemen of schilderen van een jong meisje, dat in stilte is verliefd, aan de bemanning te denken van een gestrand schip.

Bovendien, die zee, die verborgen houdt, waar de bemanning *belandde,* dat is weer een van die brutale toetsen van een penseel, dat in stoutheid zijne wedergade niet kent. De toepassing van deze beeldspraak op allerlei omstandigheden verliest zich tot in 't oneindige...

Toch heeft het ongewone nog niet zijn toppunt bereikt, vóórdat de dichter zijne vergelijking ten beste gaf, om in beeld te brengen, hoe ook over het vroolijkst levenspad plotseling eene schaduw kan vallen, die den mensch in den ongelijken strijd met hoogere machten doet ondergaan.

In Dante's avond verklaart hij, dat het speelsche licht niet in staat was, de schrille schaduw te verjagen,

> ‘langs elke reet van 't noodlot neergegleden’.

Ik wil wel bekennen, dat het mij meer dan eens moeite gekost heeft, den heer Bohl in al de stoutheid van zijne dichterlijke vlucht te volgen, maar ditmaal raak ik 't spoor bijster.

> ‘Die *schrille* schaduw, die *reet....*’

Waar ter wereld mag onze dichter aan gedacht hebben? De gebrui-

kelijke personificaties, schikgodinnen, Parcen, Nornen, kunnen onmogelijk in aanmerking komen...

Dacht hij aan eene oude schuur; vergeleek hij het noodlot bij eene schutting, waar men langs moet loopen, nolens volens? bij eene donkere kast, waarin men opgesloten zit? Of bij een gordijn, dat het uitzicht uit de kamer belet? Ach! moge 't gordijn vallen over onze onmacht, om dezen adelaar te volgen. Waarom heeft de heer Bohl, behalve Nolet de Brauwere, nog zoovele andere grootere meesters de kunst afgezien van zulk onmanierlijk hoog vliegen?!

Doch wij zouden deze geheel bijzondere verschijning op den Nederlandschen zangberg niet voldoende recht laten weervaren, zoo wij nog niet enkele proeven bijbrachten zijner geheel éénige *zielkunde.* Daarop is zijne geheel bijzondere wijze van *verhalen in te kleeden* gegrond. Zijne waarlijk origineele methode wendt vooral twee middelen aan, om den lezer in eene ongehoorde spanning te brengen. Het *eerste* bestaat hierin, dat hij plotseling zijn verhaal afbreekt, door zeer verheven beeldspraak den lezer voorbereidt op hoogst belangrijke gebeurtenissen, om - per slot van rekening zijn verhaal, als of er niets moest gebeuren, op leuken toon voort te zetten. De uitwerking laat zich denken. Hier hebt ge bijv. twee gelieven, die niet anders dachten dan elkaar te krijgen. Maar... ziet gij dat aanvallige kind, dat met een lach om de rozenlippen op 't mos ligt te slapen?.... Wat kraakt daar in de takken, wat sijfelt daarom hoog?.... Gij huivert: eene slang zal nederschieten, en ditmaal wordt wellicht de onschuld niet bewaard... Stel u gerust, al deze beeldspraak dient, om bij u in te leiden den... brievenbesteller.

> ‘Zoo was voor die twee minnenden 't ontwaken,
> Toen hij *den brief kreeg*, om naar huis te keeren.’

Zoo'n brief kan inderdaad voor een vrijend paar al heel onpleizierig zijn. En 't was een heel nare brief. Er stond niet meer of minder in dan van

> ‘*Fortuin en ouders*, die door druk verteeren.’

Dit vooropzetten van 't *Fortuin* is weer fijn opgemerkt. Men zal juist met zijn engagement voor den dag komen, de vooruitzichten zijn niet kwaad... maar, jawel! plotseling hoort men zoo maar rauwelijks, dat de boel thuis op is... Uit is 't met rozengeur en maneschijn. Het jonge mensch moet naar huis en zien, wat hij van de zaken terechtbrengt.

Doch de fijne menschenkenner leest niet alleen (gelijk hijzelf verklaart) in de ziel van de schepselen zijner phantasie als in een opgeslagen boek. Hij raadt van verre al de gedachten zijner lezers.

Vandaar, dat hij over zijn boek heen zijn lezers toevoegt:

> ‘Gij vraagt waarom die twee niet zâam vertrekken?’

Het antwoord op die vraag is: dat het jonge meisje eene blinde moeder niet alleen kan laten. Een geval, droevig genoeg, om eenigen indruk te maken, ware 't niet, dat de beide gelieven lang te voren met deze droevige omstandigheid waren bekend geweest.

Een tweede middel, door den zielkundigen schrijver aangewend, bestaat hierin, dat hij eerst eene zoo vage en nevelachtige schets van 't geheel geeft, dat de lezer er kop noch staart aan vastmaken kan. Later begint hij echter weer van voren af aan en geeft dan tal van verklarende opmerkingen, waarmede dan weer ettelijke honderden verzen worden opgevuld.

Deze geheel origineele methode zou men gevoeglijk de kleurendruk-methode kunnen noemen. De eerste steen geeft de vage omtrekken; dan volgt de blauwe, de roode, de gele steen; eindelijk wordt de noodige toon aangebracht en het werk is klaar. Daardoor vervalt men wel in eindelooze herhalingen: maar dat heeft zijn nut. In welk ander licht verschijnen nu de nevelachtige beelden uit de eerste schets, nu ze behoorlijk van vleesch en been, van groene en gele japonnen, van paarlen en juweelen zijn voorzien.

Vooral de diepte van het vrouwelijke gemoed is een voorwerp van studie voor den heer Bohl, naar eigen bekentenis, geweest. Ziehier een der resultaten:

> ‘'t Is waar dat niemand veel voldoening *raapte*
> Uit onbeperkt vertrouwen van de vrouwen,
> Maar ook dat zelden licht haar iets *ontkaapte*,
> Dat zij voor zich van 't hoogst belang beschouwen.
> Als ze *ergends* haar belang ter waagschaal weten
> Kunt ge onvoorwaardlijk op haar zwijgen bouwen.’

Ten slotte een blik in de *kinderwereld.*

Een ieder weet wel, hoe leerzaam het zijn kan, spelende kinderen gade te slaan. Bij 't spel vertoonen zich dikwijls reeds de eerste sporen van hartstochten, deugden en gebreken, die later het karakter zullen beheerschen. Maar deze eenvoudige waarheid is dezen ziener niet genoeg. Hij heeft eene formule gevonden van oneindige toepassing.

> ‘Zoodra zich kinderen *bij elkander uiten*’

(dat uiten is een gelukkige greep, niet waar? die allerlei uit het kinderleven omvat)

> ‘En eer of spot, rang of miskenning *innen*’

(dat *innen* van rang behoort al weder tot de *zelden gehoorde* spreekwijzen!)

> ‘Kunt ge over 't lot dat *op hen wacht besluiten.*’

Dat is inderdaad eene concurrentie, den kaartlegsters aangedaan,

die niet dan heilzaam voor de maatschappij kan werken. En dat de dichter het zeer ernstig met dit horoscoop-trekken meent, blijkt uit hetgeen volgt:

> ‘Het voedend graan en 't onkruid groeien zamen
> Wie *dorren* zal, wie *bloeien*, wie *vermeeren*
> Laat *steeds* de jeugd *onfeilbaar zeker ramen.*’

Zie! zoo! nu zijn papa en mama eruit. Gij peinst wellicht: wat zal er van mijn zoon worden; zal mijne dochter ook nog eens trouwen? Wel mevrouw! waartoe u afgetobd? Leg een kinderpartijtje aan, waar de lieverdjes zich bij elkander kunnen *uiten*; zie, hoe uwe spruiten onder de anderen het maken; lees de classieke regels van Mr. Bohl nog eens over, en - probatum est. Ge behoeft niet langer te gissen, te vragen. Ge kunt... wel is waar slechts *ramen*, maar *onfeilbaar zeker* ramen, en dat zegt nog al iets.

Dat aan een zoo rijken inhoud een vorm zich verbindt, die tot de allerbuitengewoonste zinswendingen en woordverbindingen aanleiding geeft, laat zich denken. De *oorzaakschoot van 't Noodlot*; de *afgrondskrachten*, die iemand belagen; de *aarzlingskolk,* waarin Petrus bijna verdronk; de *gruwelwesp,* die venijn zuigt uit het heilkruid, zijn niet alledaagsch. En evenmin *bergen*, *die ten hemel glooijen;* sterren, die den blinden tegenfonkelen; het verblind worden door eene *plotselinge* zon. Of schoone alliteratiën, als: die haar met *een doodsgrijns griefde;* of: de ouders hebben 't kind zoo lief, *dat zij alleen op 't geen zijn heilzon zijn kon zinden.* En behoef ik nog iets te zeggen van de *zangerigheid* der terzinen en de welluidendheid, door den dichter zelf aangetoond, alleen mogelijk bij iemand, die zoo vertrouwd is als hij *met 't zelden gehoorde;* bijv.

> ‘Azuren oogen, onder wenkbrauw boogen
> Zoo sierlijk als nooit Rafaël penseelde
> Alleen bewogen door het groot vermogen
> Van al de weelde, die den *schouwer* streelde
> Dewijl zij, als de roos haar kostbre geuren
> Slechts wat vereêlde, kwistig mededeelde,
> Scheen nooit het treuren, haar hart te scheuren,
> Maar haar geflonker, als een ster in 't donker
> Elk op te beuren en met hoop te kleuren.’

Wie zich de moeite zou willen geven, deze zinnen te ontleden, zoude tot verrassende uitkomsten geraken. Wenkbrauwen, die bewogen worden door het vermogen van de weelde... enz.; probeer zelf eens eene zinsnede zoo fraai in elkaar te zetten. En dan deze juffrouw, - of liever het geflonker van deze juffrouw - die hare geheele omgeving weet te kleuren... met hoop... Inderdaad, de heer Bohl heeft gelijk: wie met de kracht der taal niet vertrouwd is, behoort geene verzen te lezen... en nog veel minder te schrijven. Doch zangerigheid

is en blijft een kenmerk dezer terzinen ook bij de vreemdste zinswendingen, ook dan, als de dichter met de meest nederbuigende goedheid tot het standpunt zijner lezers afdaalt. Gij hebt bijv. met angstige spanning een broer en zuster, wandelende langs 't strand, gevolgd (de *twee betrokken luchten* van zoo even). Een waar combat de générosité is ontstaan. De een wil zich bepaald voor den ander opofferen. Om misverstand bij den lezer te voorkomen, vermeerdert de heer Bohl zijne duizenden terzinen nog met één en zingt:

> 'Een vreemde kon ligt in den waan verkeeren
> Dat, wie zoo sprak, 't gezelschap van die vrouwe
> Niet bleef *begeeren*, ja liefst zou *ontbeeren.*'

Wie denkt hier niet onwillekeurig aan 't onsterfelijke lied van Judels:

> 'Gaat men des avonds laat,
> Nog door de Kalverstraat.'

En wie neuriet niet, in gepeins verzonken, hem die regels na, waarin hij den Amsterdammer voor de oogen tooverde, die, gedoken in zijne jas, zich, als het daglicht was:

> 'Wel zou geneeren, zoo te marcheeren.'

Zoo geniet men onder het lezen dezer canzonen nog veel meer, dan de dichter ooit gedroomd heeft *erin neer te leggen.* Oude herinneringen rijzen op; nieuwe beelden, nooit gehoorde taal, spiksplinter-nieuwe recepten voor 'kinderopvoeding' gaan met verrassende snelheid voor uw oog voorbij! Terwijl gij telkens uit 'de neveloceanen' der verhevenheid zoo plotseling 'uit de wolk komt neergezegen' (in de gewone taal: uit de koets valt), dat de zich daaruit ontwikkelende virtus comica u doet schudden van 't lachen.

En hiermede meen ik den lezer althans eenigermate in staat gesteld te hebben, over dit *ongewone* boek een oordeel te vellen. Tegenover de inderdaad buitengewone loftuigingen, den schrijver van zekere zijden toegezwaaid, wensch ik een beroep te doen op het gezond verstand van het lezend en denkend publiek. Adelaar of kikvorsch? De keus kan niet moeilijk zijn.

A....., Februari 1886.

AUDIFAX.

Dostoïewsky's ‘schuld en boete’.

Schuld en boete, roman van F.M. Dostoïewsky; vertaling van Petrus Kuknos; 3 dln. - 's-Gravenhage, A. Rössing.

Fedor Michaelowitsch Dostoïewsky, wiens werk in de bovenstaande vertaling voor het eerst onder de oogen van het Nederlandsch romanlezend publiek wordt gebracht, is geen nieuw of jong Russisch auteur, maar een schrijver, wiens letterkundige loopbaan met al hare teleurstellingen en overwinningen reeds sedert ettelijke jaren afgesloten is. Hij werd in 1821 geboren, werd opgeleid voor den militairen dienst, doch verliet dien na korten tijd, om zich te wijden aan de letterkunde en de in zijn vaderland daarmede nauw in verband staande socialistische en communistische theorieën. Zijn eerste letterkundig werk, een in 1846 uitgegeven roman in brieven, aan eene beschrijving van de armoede en achterlijkheid van den kleinen burgerstand in zijn vaderland gewijd, bezorgde hem een grooten naam, die door de daarop spoedig volgende novellen en romans echter weinig vermeerderd werd. Doch zijne letterkundige werkzaamheid bracht hem in nauwe aanraking met den bekenden Bjelinsky, wiens medewerker hij was aan de *Vaderlandsche gedenkschriften* en van wiens revolutionnaire zienswijze hij destijds, een overtuigd hervormer der maatschappij naar de begrippen en droomen van Fourrier, een ijverig voorstander was. In 1849 haalde de deelneming aan socialistische woelingen hem eene veroordeeling ter dood op den hals; op het schavot begenadigd, had hij eene vierjarige ballingschap naar Siberië met dwangarbeid in de mijnen en daarna nog eenige jaren van gedwongen militairen dienst te ondergaan. Lichamelijk en geestelijk gebroken, met eene ondermijnde gezondheid en een ziekelijk verstand trad Dostoïewsky de maatschappij weder in en hervatte den letterkundigen arbeid. In 1858 gaf hij in het licht *Herinneringen uit de woningen des doods,* eene treffende schildering van zijne ballingschap, waarin de afwezigheid van wrok en partijdigheid hoogst opmerkelijk is, vooral met het oog op zijn karakter. Hij beschrijft daarin Siberië zelf als een goed, vruchtbaar land, de vrije bevolking als aangenaam, ontwikkeld, nijver en zedelijk; ten aanzien van het leven der ballingen zelf geeft hij gunstig getuigenis van rechtvaardigheid en

humaniteit van het meerendeel der gevangenbewaarders, opzichters en andere autoriteiten, terwijl hij zich daarentegen over het gros der bannelingen zeer ongunstig uitlaat. Zijne voorstelling, welke niet met partijdigheid in verband kon worden gebracht, stak zoo sterk af bij hetgeen gewoonlijk door en over Siberische toestanden geschreven was, dat zij Dostoïewsky weldra den ouden roem terugschonk, welken zijne latere producten hem voor een groot deel hadden doen verliezen. Van nu af aan zorgde hij, dat de belangstelling van zijn publiek onverflauwd bleef; de romantische verhalen, die in betrekkelijk korten tijd uit zijne pen vloeiden, trokken èn wegens de onderwerpen èn wegens de talentvolle behandeling èn wegens den daarin uitkomenden geest, die het Rusland onzer dagen zeer naar den zin was, de aandacht en boeiden in hooge mate. Weldra stond hij in de schatting zijner tijdgenooten op dezelfde hoogte met Turguenieff, Pissyemski en anderen van den nieuweren tijd. Het eerste zijner werken van deze tweede periode was de roman *Unitschishennye i Oskorblennye* (De ellendigen en verachten), eene verheerlijking van de paria's der moderne maatschappij, met veel grond vergeleken met de *Misérables* van Victor Hugo; hij verscheen in 1861. De thans voor ons liggende roman verscheen drie jaren later en maakte een nog dieperen indruk, deels om de talentvolle verdere uitwerking van hetzelfde thema, maar vooral om de ontzettende kracht van psychologische ontleding, waarmede de schrijver, door het zuiver, algemeen menschelijke bloot te leggen in een held, die in elk opzicht bijna afstootelijk en verachtelijk is, niettemin des lezers sympathie voor den ongelukkige weet te winnen. In zijne latere werken sloeg Dostoïewsky verder tot het mysticisme over, dat zijn landgenooten eigen is, en overleed in den aanvang van 1881 als de erkende leider van de Slavophile partij in de letterkunde.

Afkeer van de Westersche beschaving en van de maatschappelijke toestanden, verhoudingen en begrippen, welke zij voor Rusland had medegebracht, was de grondtoon van Dostoïewsky's philosophie. Niet om de gegronde reden, dat die beschaving kunstmatig en met zekeren dwang bij de half Aziatische bevolking ingevoerd was, zoodat zij nimmer tot de verworvenheden der natie geworden was, zich nooit tot eene volkskracht ontwikkeld had en zelfs bij de beschaafde en hoogere standen nooit veel meer dan een waasje had kunnen worden, eene dunne laag, spoedig afgesleten en bij elke aanraking met vreemde toestanden barstend, - naar het bekende gezegde, bij elken barst of elke afslijting den echten Moskoviet verradende. Voor Dostoïewsky was deze opvatting geheel valsch; volgens hem moest het Russische volk met al die vreemde, opgedrongen begrippen en inzichten breken, om langs eigen wegen op eigen grondslagen, door ontwikkeling van eigen deugden en geschiktheden tot eene nationale, hoogere beschaving te geraken. Door de Slavophilen toegejuicht, vond hij echter eene krachtige en volhardende bestrijding bij de meest ontwikkelde denkers en schrijvers van zijn

land, die de zonder twijfel juistere leer voorstonden, dat het opkweeken van het Russische volk in de denkbeelden, die elders tot ontwikkeling en beschaving, tot welvaart en orde hadden geleid, de allereerste taak moest zijn van den hervormer, die 't wel met zijn volk meende.

Het doet ons genoegen, dat een schrijver van zooveel kracht en talent als Dostoïewsky, met wiens werken men reeds vele jaren geleden in de meest bekende talen van Europa kennis heeft kunnen maken, binnen het bereik wordt gebracht van het Nederlandsch publiek. De vraag ligt voor de hand, hoe het komt, dat een reeds in 1864 verschenen boek, waarvan reeds jaren geleden Fransche, Duitsche en Engelsche vertalingen het licht gezien hebben, tot nog toe heeft kunnen ontsnappen aan de vertaalwoede, die het ten slotte in den Duitschen tekst heeft aangegrepen. Moet het zoolang duren, eer de Russische roem is ontdooid en zijne ijsschollen naar de Noordzee zijn afgezakt? We zouden hier geen aanmerking op maken, indien de vertaling de blijken droeg van lang onder handen, behoorlijk overdacht en met veel zorg en taalkennis bewerkt te zijn; in dat geval zouden wij vertaler en uitgever wegens hun trouw volgen van het zoo zelden nagekomen voorschrift van Horatius geprezen hebben. Dat is echter het geval niet. Wie zich onder het pseudoniem Petros Kuknos verbergt, is ons onbekend, en wij wenschen zijn geheim niet te kennen, daar we hem onmogelijk om zijn werk kunnen prijzen. Indien de vertaling *linea recta* uit het Russisch geschied was, dan zouden wij niet zoo boud durven spreken; zij is echter blijkbaar over Duitschland ingevoerd, en dat dit zoo duidelijk en ontegensprekelijk op bijna elke bladzijde blijkt, is het grootste bewijs van hare gebrekkigheid.

Dat is jammer om den inhoud van het boek, waaraan meer zorg, talent, kennis en smaak van den vertaler verdienden besteed te zijn. Wij vinden in dit ‘grootsch, schoon, aangrijpend gewrocht’ - gelijk Ebers het genoemd heeft - de ontleding van abnormale zielstoestanden, te midden van eene ons geheel vreemde maatschappij, verlicht door het schijnsel van beginselen en inzichten, welke in geen enkel opzicht met de onze strooken. Bijna al de personen, die Dostoïewsky voor ons opvoert, de gebrek lijdende doch hoog ontwikkelde student Raskolnikoff, zijn hoofdpersoon, - de laag gezonken Marmeladoff met zijn gezin - de moeder en zuster, ja, nagenoeg alle vrienden van den hoofdpersoon, allen staan niet alleen geheel buiten de Westersche maatschappij, maar kunnen zelfs moeielijk eene plaats vinden in den kring onzer verbeelding. Ook de denkbeelden, die de schrijver ons door hen verkondigen laat, strijden zoozeer met de zeden en meeningen van Westelijk Europa, dat de lezer ze met meer nieuwsgierigheid dan verontwaardiging verneemt, hoe krachtig ze ook soms tegen zijne overtuiging aandruischen. Voorzeker heeft het talent des schrijvers hieraan geen gering deel. Want zelfs Marmeladoff's voordochter, wier ellendige broodwinning haar zonder twijfel den toegang tot de bladzijden van

elken deftigen Nederlandschen roman zou verbieden, wekt bij haar optreden noch afkeer noch preutsche minachting. De Nederlandsche lezer heeft, in spijt van zijn ingeboren tegenzin tegen alles wat gemeen is in de letterkunde, zijne sympathie voor het arme meisje voelen opkomen van het oogenblik af, waarop haar beschonken vader aan Raskolnikoff het tragische en harde feit van den val van het onschuldig kind heeft verhaald. Aldus onbewimpeld, noem 't met ruwheid voorgesteld, grijpt u het maatschappelijk vraagstuk der prostitutie dieper in 't hart, dan wanneer geleerde, christelijke en liefdadige dames en heeren er uren en dagen over redeneeren. Er komt nog een incidenteel geval van denzelfden aard in het boek voor, dat echter uitstekend gemist had kunnen worden, van een door bedwelmende middelen in 't ongeluk gebracht kind. Dat zou de lezer gaarne uit den roman missen, daar het niets meer is dan een niets zeggend *hors d'oeuvre,* dat er verdacht uitziet en, indien de roman niet reeds 1864 geschreven en ettelijke jaren geleden vertaald geworden ware, zouden doen vermoeden, dat schrijver of vertaler het na de onthullingen der *Pall Mall Gazette* had ingelascht.

Maar alle andere personen verdwijnen op den verren achtergrond bij den meesterlijk geteekenden, ijzingwekkenden Raskolnikoff. Hij is een jonkman in een abnormalen geestestoestand, wiens handelingen en overleggingen den indruk geven van een reeds tamelijk ontwikkelden staat van krankzinnigheid. Hij heeft een moord gepleegd, een lagen, lafhartigen moord op twee weerlooze vrouwen, om de laagste aller beweegredenen, hebzucht. Dat dit motief iemand van de gaven en ontwikkeling van Raskolnikoff bewegen kan tot zulk eene, met zooveel overleg, met zooveel voorbedachtenis en berekening volvoerde misdaad, is reeds een bewijs van abnormale hersenen. Men herkent het *idée fixe*, de sluwe berekening, de koude wreedheid van den krankzinnige. Hoe het eenmaal opgevat denkbeeld van den moord hem geen oogenblik loslaat, hoe de daad reeds vóór de volvoering zijne verbeelding dag en nacht, bij waken en droomen vervult, - hoe eindelijk na het feit niet zoozeer het berouw, maar de bloote herinnering aan de materieele bijzonderheden daarvan hem pijnigt en martelt, totdat de vrijwillige bekentenis aan de justitie hem ten slotte eene behoefte, de terechtstelling en de veroordeeling eene verademing en verlossing worden, schildert Dostoïewsky met zooveel waarheid en kracht, dat de lezer, hoe afschuwelijk de gepleegde wandaad ook zij, bewogen wordt tot sympathie voor den rampzaligen bedrijver, wiens zedelijke ontoerekenbaarheid de schrijver hem leert inzien. Tegen de theorie, dat elk misdrijf bloot als het product van zekere ziekelijke aandoening, buiten macht en heerschappij van den mensch gelegen, is aan te merken, mag in het algemeen bezwaar te maken zijn, maar in het concreet geval, dat Dostoïewsky ons in al zijne afschrikwekkende bijzonderheden ontleedt, bestaat er aan de ontoerekenbaarheid van den meer dan half

krankzinnigen bedrijver geen redelijke twijfel. Wil men realisme, men leze *Schuld en boete;* niet omdat het zich bij voorkeur en zonder noodzakelijkheid met leelijke, afkeer en walging wekkende personen en zaken bezighoudt, maar omdat het eene reëele, diepe, psychologisch juiste, we kunnen wel zeggen: pathologische ontleding geeft van een abnormalen geestestoestand, waarin de mensch het bestuur over zijne eigen handelingen verliest en aldus tot de gruwelijkste wandaad kan gedreven worden.

Op een ander standpunt kunnen wij ons tegenover dezen roman niet stellen. Wie hierin een beeld van de Russische maatschappij wil zien, heeft, naar het ons voorkomt, maar tot zekere hoogte gelijk; wie hem als de bron van het nihilisme in Rusland wil voorstellen, dwaalt. Men moet geen groote zaak door toevoegsels verwarren; daardoor verzwakt men alleen. Voor ons is de met ontzaglijke kracht en geleerde diepte beschreven karakterontleding van Raskolnikoff hoofddoel van het kunstwerk. Door de wijze, waarop hij deze taak heeft vervuld, verdient Dostoïewsky eene eereplaats onder de philosophische romanschrijvers van zijn tijd.

De firma van Balen & c^{o}.
Door W. Otto.

X. *Zelfbedrog.*

Van Balen zag zich in zijne verwachting, dat de zaken onder zijne leiding eene bijzonder hooge vlucht zouden nemen, schromelijk teleurgesteld. Hij dacht er niet aan, zijne misrekeningen en tegenspoeden aan zijn gemis van doorzicht en bezadigdheid toe te schrijven, maar beschouwde zich als den dupe van een hem vijandig noodlot, dat er pleizier in scheen te hebben, hem in alle dingen den voet dwars te zetten. Hij had er vast op gerekend, dat hij binnen een niet te lang tijdsverloop bij zijn compagnon zou kunnen komen, om hem te wijzen, op de winsten, die hij had behaald, en tot nog toe had hij dien blijden dag steeds moeten verschuiven. Dat ontstemde hem zeer, want hij had zich voorgesteld van die gelegenheid gebruik te maken, Romijn op het verkeerde van zijne al te groote voorzichtigheid te wijzen, en hij had eene geheele redevoering klaar, waarin hij zijn systeem uiteenzette en den staf brak over verouderde ideeën, die als remschoenen werkten en hem, die met zijn tijd medeging, in zijne bewegingen belemmerden.

Maar de aanleiding tot het houden dier boetpredikatie bleef uit en in plaats van groote winst had hij een aantal kleine verliezen te vermelden, die elkander met schrikbarende snelheid hadden opgevolgd. Om het verwijt van Romijn te ontgaan, dat hij niet naar goeden raad had willen luisteren, maar zijn eigen zin had doorgedreven, besloot hij, die kleine verliezen uit eigen middelen te dekken. Liever wilde hij dat geldelijk nadeel lijden, dan gedwongen te zijn zijn ongelijk te erkennen, en telkens had hij gehoopt zich door eene nieuwe operatie, die onfeilbaar groote winst moest afwerpen, schadeloos te stellen. Doch de eene slag was op den anderen gevolgd en de sommen, die hij gebruikt had, om die verliezen voor zijn compagnon verborgen te hou-

den, waren tot een aanzienlijk bedrag aangegroeid, toen het bankroet der firma, waarvoor Romijn hem zoo ernstig gewaarschuwd had, den beker deed overvloeien en hem noodzaakte, open kaart te spelen.

Hij hield den noodlottigen brief, die deze jobstijding bevatte, in de hand, toen Moor de kamer binnentrad en op een wenk van zijn vader aan de andere zijde van de tafel, die met boeken, papieren en brieven overdekt was, plaats nam.

Het was dezelfde kamer, waar hij, eenige maanden geleden, in het vroege morgenuur vernomen had, dat hij de plaats van den heer Romijn zou innemen. Hij had alles gedaan, om te toonen, dat hij die onderscheiding op prijs had gesteld, en veel kalmer dan toen, omdat hij thans overtuigd was geene berisping verdiend te hebben, wachtte hij, dat het woord tot hem zou worden gericht. De ernst, de afmatting en de bedruktheid, die duidelijk op het gelaat van Van Balen te lezen waren, deden hem vermoeden, dat eene hoogst gewichtige zaak hem had doen roepen.

Zijn vader scheen in gedachten verzonken en eindelijk waagde hij te zeggen:

'U hebt mij laten roepen, papa?'

Van Balen keek op. De hand, waarin hij den brief hield, beefde en zijne oogen hadden eene zonderlinge uitdrukking. Krachteloos viel hij in zijn stoel achterover en hij had eenige minuten noodig, om tot zichzelven te komen.

Moor was opgesprongen en hem bij de hand grijpend, riep hij:

'Mijn God! vader! wat is er gebeurd? Waarom bent u zoo ontsteld?'

Van Balen weerde hem met eene langzame beweging van de hand af.

'Bedaard, Max! Geene overspanning, en vooral geene scène. Je weet, dat ik daar niet van houd. Ga weer zitten, daar tegenover mij. Ik ben geene vrouw, die in onmacht valt. Ik werd alleen een beetje duizelig, maar het is nu al voorbij.'

Moor reikte hem een glas water.

'Toe, papa! drink eens; u ziet er zoo ontdaan, zoo vreeselijk ontsteld uit; dat zal u goeddoen.'

'Het is niets,' zei hij, maar Moor zag toch, hoe hij beefde, toen hij het glas aan zijne lippen bracht.

'Dank je. Ga nu maar zitten. Wees gerust. Ik voel mij weer geheel beter. De tijding, die ik zoo even ontvangen heb, heeft mij geschokt, en dat zal je kunnen begrijpen, als ik je zeg, dat er aan mijne schoonste illusies plotseling een einde is gemaakt.'

Van Balen had zijne kalmte herwonnen en op zijn gewonen toon, waarmede hij zaken besprak, vervolgde hij:

'Ik behoef het voor jou niet te verbergen, dat mijnheer Romijn en ik, hoewel wij als vrienden met elkander omgaan, in zaken van koophandel hemelsbreed verschillen. Hij neemt een standpunt in, dat in onzen nieuweren tijd geen recht heeft van bestaan, en niettegenstaande

alle redeneeringen wil hij niet inzien, dat men de bakens moet verzetten, als het tij verloopt. Zijne ziekelijkheid ontneemt hem alle veerkracht en wagen, om te winnen, is voor hem een schrikbeeld geworden. Niet, dat ik hem daarvan een verwijt maak; ik constateer alleen het feit. Ik daarentegen, die te waken heb voor de tradities van de oude firma Van Balen, wilde steeds vooruit. Ik wilde de oude wegen verlaten, om de nieuwe in te slaan, en dat heeft hij mij altijd belet. Altijd heeft hij mij tegengehouden, altijd belemmerd. Met verloochening van eigen inzichten en wenschen heb ik toegegeven en met hartzeer de mooiste kansen, om een goeden slag te slaan, ongebruikt gelaten. Zoo hebben wij jarenlang met elkander voortgeleefd, totdat nu eindelijk de beurt aan mij kwam. Ik had zoo vurig gehoopt, hem op gunstige resultaten te kunnen wijzen, maar de fortuin, die mij zoolang tevergeefs de hand had geboden, is mij ontrouw geworden en met een aantal verliezen werd mijn pogen beloond. Allerlei onvoorziene tegenspoeden hebben mij het reüsseeren onmogelijk gemaakt, en de man, die altijd eene zaak heeft beoordeeld naar het resultaat, is niet bij machte de goede bedoeling te apprecieeren of het goede beleid en de fijne berekening der kansen op den juisten prijs te schatten. Ik wist, wat mij wachtte: eene ophemeling van zijne verouderde ideeën, klaagliederen zonder einde en verwijten op den koop toe...'

Moor, die aandachtig had toegeluisterd, sprong op dat woord driftig op.

'Verwijten!' herhaalde hij, 'wat kan hij u in eene eerlijke zaak te verwijten hebben? U hebt hem toch in die zaken gekend, u hebt hem toch de kansen voorgerekend en u hebt toch gehandeld met zijne voorkennis en toestemming!'

Van Balen beet zich op de lippen.

'Dat is te zeggen. In de eerste weken van zijne ongesteldheid was hij niet in staat, zich met zaken bezig te houden, en ik zag mij toen wel genoodzaakt, het roer alleen in handen te nemen. Toen hij later weer krachtig genoeg was, heb ik hem van wat ik gedaan had, op de hoogte gebracht en ik kon niet verwachten, dat hij alles zou goedkeuren. Dat deed hij dan ook niet en om aan alle gekibbel een eind te maken en ernstige onaangenaamheden te voorkomen, heb ik uit eigen middelen alle verliezen, die daaruit zijn voortgevloeid, gedekt. Onze goede verstandhouding achtte ik meer dan die geldelijke opoffering en den prijs, dien ik daarvoor betaalde, niet te hoog. Doch thans treft ons een slag, die niet alleen op mijn hoofd kan neerkomen, en ik sidder voor het oogenblik, waarin ik hem daarvan deelgenoot zal moeten maken. De firma Leerenstein heeft bankroet gemaakt en wij zijn voor eene groote som daarin betrokken.'

Moor verbleekte en een woesten uitroep van schrik en ontsteltenis kon hij niet weerhouden. Hij kende het cijfer van de som, die de

firma Van Balen & C°. daarbij zou verliezen. Hij greep naar het glas water, dat zijn vader half uitgedronken op de tafel had neergezet, en bracht dat met bevende hand aan zijne lippen.

Het bleef eenige oogenblikken stil.

'En wat denkt u te doen?' vroeg hij bijna fluisterend.

'Het verlorene terugwinnen,' antwoordde Van Balen, die zijne zelfbeheersching geheel had herwonnen.

'Terugwinnen! Dat woord mag juist gekozen heeten. Winnen en verliezen, de kansen van het dobbelspel! Geen eerlijke handel was het, dien Leerenstein dreef; dat wist de geheele handelswereld, dat wist u, dat wist toch zeker mijnheer Romijn ook. Ik wist het ten minste en ik heb u gewaarschuwd; ik heb u gezegd, welke ongunstige geruchten er over die firma liepen, en ge herinnert u zeker wel het antwoord, dat ge mij hebt gegeven.'

'Ik weet het,' hernam Van Balen, 'maar het is nu te laat en verwijten brengen het verlorene niet terug.'

'En heeft mijnheer Romijn, die altijd zoo voorzichtig is, in die gevaarlijke operaties bewilligd? Ik kan, ik wil het niet gelooven, vader!'

'Wind je niet op, Max. Zaken moeten met kalmte en bedaardheid behandeld worden. Ik heb je laten roepen, juist om die zaak met je te bespreken, en ik zal je vertellen, wat daaromtrent tusschen hem en mij is voorgevallen. Toen ik hem eene week of drie na zijn ongeval kwam bezoeken, om hem van een en ander op de hoogte te brengen, deelde ik hem ook mede, dat wij opnieuw in relatie waren gekomen met Leerenstein. Ik zag, hoe boos hij daarover werd, want hij kreeg eene kleur en met trillende stem zei hij, dat het niet had moeten gebeuren en dat het ook zeker niet gebeurd zou zijn, als hij op kantoor was geweest.'

'Hij keurde het dus sterk af,' viel Max hem in de rede, 'en op welke wijze is hij er toen toe gekomen, zijne goedkeuring te geven?'

'Luister, en laat ik je toch bedaard vertellen; je zult geen oordeel over die zaak kunnen uitspreken, als je niet al de consideratiën kent, die mij geleid hebben. Ik stond daar tegenover een man, die zijne krachten overschatte, voor wien iedere opwinding, iedere ergernis de treurigste gevolgen kon hebben. Wat moest ik doen? Het eenmaal gebeurde kon ik niet ongedaan maken, en om hem tot kalmte te brengen, om hem de rust te hergeven, die hij zoozeer behoefde, heb ik hem gezegd, dat niet wij, maar ik, in de meening het belang onzer zaak te dienen, de verbroken relatie opnieuw had aangeknoopt, en dat de schuld daarvan alleen op mijne rekening kwam.'

'Als dat zoo is, papa!' zei Moor opstaande, 'dan blijft u niets anders over, dan dat woord gestand te doen en het verlies, hoe groot ook, dat uit die relatie is ontstaan, alleen te dragen. Ik zie geen anderen uitweg. Wat is hier nog te bespreken?'

Van Balen meende dien uitweg gevonden te hebben, door aan te nemen, dat Romijn dat offer niet had willen aanvaarden. Door spitsvondige redeneeringen was hij ertoe gekomen, dat zijn compagnon, niettegenstaande zijne afkeuring, toch in de zaak had berust, en ofschoon hij voor zichzelven wist, dat hij hierin niet geheel recht door zee ging, trachtte hij zich dat toch diets te maken. Hij hoopte zijn zoon te bewegen, hem in die redeneering gelijk te geven, want hij voelde behoefte aan een dekmantel. Als hij een ander zijne meening kon doen deelen, dan kwam het hem voor, dat die ook een gedeelte van de verantwoordelijkheid op zich nam. Zijne redeneering drukte hem als een last en hij trachtte daarvan iets op de schouders van een ander te schuiven. Hij wilde voor zichzelf de verontschuldiging hebben, dat hij niet alleen had gestaan in de meening, dat zijn compagnon de zaak had goedgekeurd en nu ook voor een deel het verlies moest dragen. Gaarne, zoo zou hij later spreken, had hij zich van zijn verkeerd idee terug laten brengen, maar de eenige, wien hij de zaak had kunnen en mogen blootleggen, was het met hem eens geweest - kon hij het dus helpen, dat hij aan zijne eenmaal gevestigde overtuiging getrouw was gebleven?

En terwijl hij dat alles met zichzelf overlegde en als het ware besprak, had hij het helder bewustzijn, dat hij zichzelf om den tuin leidde. Trots al die bespiegelingen en overredingen was er eene stem in zijn hart, die hij niet tot zwijgen kon brengen en die hem de waarheid bleef toefluisteren. Maar hij luisterde niet, omdat hij niet luisteren wilde. Het geldelijk verlies was te groot en om dat te ontduiken, werd hij oneerlijk. Hij wilde zijn geld redden en in eigen oogen toch een eerlijk man blijven, maar de rechter, die in het hart zetelt, is onomkoopbaar, en geen spitsvoudig pleidooi of sluwe verdraaiing der feiten is bij machte de waarheid voor zijn oog te verbergen.

'Wat is hier nog te bespreken?' herhaalde Max, toen zijn vader, met zijne eigen gedachten bezig, hem geen antwoord gaf.

'Ik heb nog niet uitgesproken, Max! Romijn begreep, dat hij te ver was gegaan, en toen ik afscheid van hem wilde nemen, zei hij - en ik herhaal hier zijne eigen woorden, die als het ware in mijn geheugen gegrift staan -: "Je hadt mijne goed- of afkeuring niet noodig." Dat was juist geoordeeld. Hoe weinig ook met de zaak ingenomen, moest hij er zich bij neerleggen, daar hij in de dagen, waarin zij op touw was gezet, niet bij machte was zich met zaken te bemoeien. Hij voegde er nog bij: "Het had niet moeten gebeuren." Hij berustte dus, want die uitdrukking kan toch niet anders beteekenen dan: hoewel ik het aanknoopen van die relaties niet goedkeur, stem ik erin toe, omdat... ja, omdat het eenmaal niet anders kan. Ik heb er dan ook zoo weinig aan gedacht, om die zaken niet voor gezamenlijke rekening te voeren, dat ik stellig van voornemen was, hem zijn deel van de winst te geven. Maar dat eenmaal vaststaande, is het niet

meer dan billijk, dat ook het verlies voor onze gezamenlijke rekening komt. Begrijp je dat wel?'

Van Balen deed die vraag op een toon, alsof hij er zich over verbaasde, dat hij zoo'n doodeenvoudige zaak nog moest uitleggen.

'Sta mij toe, papa! dat ik u eene vraag doe. Denkt mijnheer Romijn, dat u de verantwoordelijkheid van die zaak op u genomen hebt, - of niet?'

Van Balen dwaalde met zijne hand langs zijn voorhoofd en zag zijn zoon met groote oogen aan.

'Je doet daar eene zonderlinge vraag, want hoe kan ik weten, wat een ander denkt, en toch kan ik in dit bijzonder geval een beslissend antwoord geven. Toen ik zag, hoe die zaak hem het bloed naar het hoofd joeg, drukte ik mijne spijt uit, dat ik hem had lastig gevallen, en wat zei hij toen? "Het spijt mij niet, want nu weet ik, wat er buiten mij om gebeurt." Daaruit blijkt duidelijk, dat hij zich mede verantwoordelijk achtte, want hij behoefde geene spijt te hebben van zaken, die hem niets aangingen.'

Max begon de zaak te doorzien. Hij begreep, dat zijn vader, voor zoo'n groot verlies terugdeinzend, een middel zocht, om er zich ten deele aan te onttrekken, en zijn gevoel van eerlijkheid en trouw kwam daartegen in opstand.

'Vader!' zei hij, 'ik mag en kan niet denken, dat uzelf gelooft, wat u daar zegt, en wat moet uw antwoord zijn, als ik u vraag: wat dreef u toch, om hem lastig te vallen met zaken, die hem onverschillig moesten zijn, omdat zij buiten zijne verantwoordelijkheid vielen?'

Van Balen zweeg. Zijne scherpzinnigheid liet hem in den steek. Tevergeefs zocht hij naar een antwoord.

Max zag zijne verwarring, zijne ontsteltenis, zijne weifelende houding en in zijn hart kreeg hij medelijden met den man, die zich aan den stroohalm van allerlei drogredenen had vastgeklemd.

Op zachteren toon ging hij voort:

'Het plotselinge, groote verlies heeft u verblind; eene duizeling heeft zich van u meester gemaakt en ge zijt niet in staat, het ware van het valsche te onderscheiden. Laat u niet medesleepen door eene reeks van redeneeringen, die uw hoofd u aan de hand doen, maar die uw hart veroordeelt. Luister naar mij, vader! laat ik u den weg wijzen in dien doolhof van schijnbaar logische gevolgtrekkingen. Als ge straks tot kalmte en rust zijt gekomen, zult ge moeten, neen, gaarne willen erkennen, dat ik gelijk heb, en ge zult u verbazen, dat de onstuimigheid van deze oogenblikken u heeft verleid tot het bezigen van eene redeneering, die geene genade vindt in uw eigen oog. Zonder uw compagnon erin te kennen, knoopt ge relaties aan, die met wederzijdsch goedvinden en zeker niet zonder gewichtige oorzaak waren afgebroken. Ge wist, ge kondt ten minste weten, dat Romijn die handeling niet zou goedkeuren. Ge kent hem; ge weet, dat hij, vóór

te handelen, voorzichtig wikt en weegt, en dat hij nooit eene trede terugdoet. In zooverre hadt ge zijne goed- of afkeuring niet noodig, want het gold hier eene zaak, waarover hij zich had uitgesproken. Ge zet hem voor het voldongen feit, en om die fout zooveel doenlijk te herstellen, neemt ge de geheele verantwoordelijkheid op u en volgens uwe eigene verklaring naamt gij de schuld geheel voor uwe rekening. Zoudt ge nu voor de gevolgen van uwe handeling terugschrikken en uw woord breken, allerlei spitsvondige combinaties te hulp roepen, om uzelf in slaap te wiegen? Neen, dat zult ge niet! Daartoe staat ge te hoog, daartoe is u de naam van eerlijk man te lief. Het is hier niet meer de vraag, vader! hoe een kapitaal, maar hoe een goede naam gered moet worden. Er staat hier meer dan geld, de achting van een zoon voor zijn vader staat hier op het spel. Als ge die behouden wilt, getroost u dan een verlies, dat ons minder rijk, maar toch niet arm maakt.'

Max had zijns vaders hand gegrepen en zag hem met angstige blikken aan.

'Martel mij niet langer, vader!' riep hij hartstochtelijk uit; 'zeg, toe, zeg, dat ge naar mijn inzien zult handelen, dat ik gelijk heb en dat ge dat inziet; zeg mij, of ik hier de hand druk van een eerlijk man of van...'

Van Balen trok zijne hand terug en wees op den stoel, om zijn zoon opnieuw tot zitten uit te noodigen.

In zijn hart gaf hij Max gelijk. De stem, die in het diepste schuilhoekje van zijn gemoed niet opgehouden had te fluisteren, had in Max' woorden een tolk gevonden, die hem tot aandacht had weten te dwingen. Van Balen gaf toe. De steun, dien hij zoozeer behoefde, werd hem onthouden en hij miste den moed, om zonder oogverblinding voor zichzelf oneerlijk te zijn. Toch wenschte hij voor zijn zoon zijne ware gevoelens in dat oogenblik te verbergen; hij wilde niet erkennen, dat hij op het punt had gestaan een verkeerden weg in te slaan, nog minder, dat hij reeds eenige schreden op dien weg had gezet en dat Max hem teruggehouden en genoopt had terug te keeren. Neen, hij moest zijne retraite trachten te dekken en daartoe had hij eenige oogenblikken van overweging noodig.

'Ga zitten, Max!' zei hij, 'en poog bedaard en kalm te blijven. Ik zie tot mijne spijt en ongerustheid, dat je nog altijd te veel het kind van je moeder bent en de noodige bezadigdheid mist, die bij het bespreken van gewichtige zaken zoo hoog noodig is. Ik had gehoopt, dat je in de laatste tijden iets van mij zoudt geleerd hebben, doch ik zie mij in die hoop bedrogen. Je laat je nog te veel verleiden, om van alles eene scène te maken. Je sprak daar even van redeneeringen, die het hoofd aan de hand doet, maar die het hart veroordeelt; maar je moet nog leeren, dat hart het zwijgen op te leggen, wanneer het zaken geldt. Het hart is een onverstandig ding, en ik vrees, dat je

dat meer aandacht hebt geschonken, dan in deze bespreking noodig of nuttig was. Ik zal dan ook niet trachten, mijne redeneeringen door meer redeneeringen te versterken, want ik weet, door jarenlange ondervinding, dat het vergeefsche arbeid is. Je hebt naar je hart geluisterd en een oordeel uitgesproken en naar dat oordeel zal ik mij voegen, omdat ik innig overtuigd ben, dat er van een vonnis, door het hart geveld, geen appèl is. Er is tusschen ons eene groote kloof. Ik tracht tot het wezen der zaak door te dringen, bezie haar van alle kanten, spreek mijn gevoelen uit en ben geneigd mijne meening te laten varen, zoodra mij de fouten in mijne redeneering worden aangewezen. Zoo doe jij niet. Je bent geneigd ieder, die niet zoo denkt, of liever, die niet zoo gevoelt als jij, te veroordeelen. Ik kan en mag er niet in berusten, dat mijn zoon mij verdenkt, en mijn goeden naam in zijn oog moet ik redden tegen iederen prijs. Ik zal het verlies door het bankroet Van Leerenstein alleen dragen. Ben je nu tevreden? Kan je mij nu de hand geven?'

'Dat kan ik,' riep Max opspringend uit en zijns vaders hand krachtig in de zijne drukkend, 'dat kan ik en dank God, dat ik het kan. Ik kan u niet in al uwe redeneeringen volgen, en ik weet niet, of ik met mijn hart of met mijn verstand geraadpleegd heb; ik weet alleen, dat ik op het punt heb gestaan, een vader te verliezen, en dat ik hem thans heb behouden.'

In zijne vervoering drukte hij zijns vaders hand aan zijne lippen.

'Je zult begrijpen,' hernam Van Balen, 'dat Romijn niets van die zaak weten mag. Het offer, dat ik breng, moet een diep geheim blijven; het zou anders zijn doel missen. Hij zou het niet willen aannemen, zou zich ongerust maken en erover tobben, en dat juist wil ik vermijden, daar iedere verdrietelijkheid de nadeeligste gevolgen voor hem kan hebben. Wij moeten hoogst voorzichtig met hem zijn. Ik weet wel,' voegde hij er glimlachend bij, 'dat het niet geheel in den haak is, wanneer ik eene zaak, het kantoor betreffende, voor hem geheimhoud, maar in dit geval zal niemand mij dat kwalijk nemen en ik zal hier maar denken, dat het doel het middel heiligt.'

Max had tegen deze redeneering niets in te brengen. Hij keurde die handelwijze goed en het geheimhouden van dat offer verhoogde in zijn oog de waarde daarvan. 'Ik dank u,' zei hij met bewogen stem, 'voor die edele daad. Het is juist, zooals u zegt: mijnheer Romijn zou er in zijne eenzaamheid over denken en tobben en dat is zeer slecht voor hem. Wat hij niet weet, kan hem ook niet deren.'

Hij schudde nogmaals zijns vaders hand, en zoo scheidden zij.

Van Balen had gered, wat er nog te redden was. Hij was zeer tevreden over zijn beleid en een glimlach speelde om zijn mond. 'Zooveel geld verliezen,' had hij gedacht, 'en dan nog de verwijten en berispingen van Romijn moeten aanhooren! Als ik dan toch

de schade lijd, dan behoeft hij er ook niets van te weten.' En hij had een middel bedacht, om hierin zijn zin door te drijven, - en het was gelukt!

Toen Max de kamer uit was, wreef hij zich in de handen.

XI. *Donkere Wolken.*

De zomer was voorbijgegaan en de herfst strooide de gele bladeren in het rond. Dat is een droefgeestig gezicht zelfs voor hem, die, krachtig en gezond, in het gewoel van zijne zaken er niet aan denkt, of hij in de volgende lente de knoppen zal zien zwellen en de blaadjes zich ontplooien, en hoe treurig en weemoedig moest het dus niet zijn voor Romijn, die dikwijls de gedachte koesterde: ik zie ze vallen voor de laatste maal, de volgende herfst strooit ze op mijn graf. Dikwijls, zeg ik, niet altijd! Neen, daar waren dagen, waarin die gedachte vluchtte voor de hoop, die hem met zacht fluisterende stem sprak van nieuw leven en nieuwen lust. Evenals de herfst nog zonnige, warme dagen bracht, die aan den zomer herinnerden, zoo had ook hij oogenblikken van moed, waarin hij zich even krachtig gevoelde als vroeger. Maar die dagen werden al schaarscher en November bracht niets dan donkere wolken, die zich in kletterende regenbuien ontlastten en het laatste sidderend blaadje meedoogenloos van den tak scheurden. Het enkele zonnestraaltje, dat soms door de donkere wolkengordijn brak, deed alleen de treurigheid van het somber tooneel uitkomen zooals het ongeloovig glimlachje op het gelaat van den zieke als antwoord op woorden van troost en bemoediging.

In de laatste twee maanden had hij zich niet meer met kantoorzaken kunnen bemoeien; hij had noch kracht noch lust gehad, brieven en boeken na te zien, en had zich tevredengesteld met de mondelinge mededeelingen, die Van Balen hem van tijd tot tijd kwam brengen. Die omstandigheden hadden het Van Balen gemakkelijk gemaakt, zijn geheim te bewaren, en Romijn was dan ook geheel onkundig gebleven van het groote verlies, dat door Van Balen alleen zou worden gedragen. Op het papier was die zaak in orde gebracht, maar Van Balen was voor de verleiding bezweken, die som nog eens te wagen in eene speculatie, die gouden bergen beloofde. Romijn keek de boeken en papieren niet meer na, en waarom zou hij zich dan van dat geld berooven, terwijl hij daarmede een groot gedeelte van zijn verlies terug zou kunnen winnen? Neen, dat zou de eerlijkheid te ver gedreven zijn, en hij was immers bij machte op een gegeven oogenblik, zoo het al noodig mocht zijn, alles tot den laatsten cent toe aan te vullen! Nu fortuna hem eindelijk, nadat hij haar lang het hof gemaakt had, weer de hand bood, mocht en kon hij toch niet weigeren. Hij had zoo grootmoedig

het geheele verlies gedragen en zou hij dan nu niet het recht hebben, eene poging te doen, om ten minste iets terug te winnen?

Met dergelijke redeneeringen wiegde hij zichzelf in slaap, of liever - hij trachtte zich in slaap te wiegen, maar het gelukte hem niet en onrustig en gejaagd was hij altijd, als hij naast de sponde van Romijn zat, om hem van een en ander op de hoogte te brengen, en de zieke hem met zulke groote, doordringende oogen lag aan te staren. Dan was het hem, alsof die holle oogen door het masker, waarachter hij zich verborg, heenkeken, en soms meende hij er duidelijk in te lezen: ‘Je bedriegt mij, je zegt mij niet de volle waarheid!’ Hij had die woorden nog liever van die strakke lippen gehoord, dan ze te zien schitteren in dien blik, die hem het angstzweet deed uitbreken.

Op zekeren avond, toen hij afscheid wilde nemen, zocht Romijn's vermagerde hand de zijne. Van Balen schrikte, want hij begreep, dat de zieke hem iets wilde zeggen, en hij vreesde het verwijt te hooren, dat hij - de stem in zijn hart had nooit opgehouden, het hem toe te fluisteren, - zoozeer verdiend had. Hij durfde bijna niet ademhalen en hij boog zich bevend over Romijn heen.

‘Van Balen!’ klonk het, ‘je speculeert toch niet?’ en hij voelde, hoe de vermagerde vingers bij die vraag de zijne drukten.

Er viel hem een steen van het hart en hij herstelde zich.

Met een lachje om de lippen antwoordde hij:

‘Maak je niet ongerust, Romijn! als ik dat deed, dan zou ik het je immers zeggen. Zet dat schrikbeeld uit je hoofd, hoor. Alles gaat goed.’

‘Ik dank je,’ fluisterde Romijn en hij liet de hand van Van Balen los, alsof hij geene kracht had, die langer vast te houden.

Van Balen, die blij was, dat er aan dat pijnlijk onderhoud een einde kwam, wilde zich verwijderen, doch Romijn drong hem nog eenige oogenblikken te blijven.

‘Ik ben vandaag in eene treurige bui,’ begon hij; ‘van morgen zag ik het laatste blaadje vallen. Ik had het dagen lang in het oog gehouden en dagenlang heeft het weerstand geboden. Mijn eerste werk was 's morgens altijd, om te zien, of het er nog was, en het heeft het veel langer uitgehouden, dan ik verwachtte. Van morgen was het er ook nog, maar terwijl ik ernaar zat te kijken, kwam de wind en scheurde het af. Het woei eerst in de hoogte, dwarrelde zoo wat heen en weer en viel toen op den grond. Dat heeft mij treurig gestemd en ik heb er allerlei akelige dingen bij gedacht. Ik heb er mijn eigen beeld in gezien. Ook ik heb het al veel langer uitgehouden, dan men verwacht had, en eens, en wie weet hoe spoedig, zal de dag komen, dat...’

Hij kon niet voortgaan. De woorden stokten hem in de keel en hij wuifde met de hand, alsof hij reeds een eind op den weg was en nog eens omzag naar hen, die hem nastaarden, om ze een vaarwel toe te roepen.

‘Kom, kom,’ zei Van Balen, ‘je moet aan zulke treurige denkbeelden niet toegeven. Morgen ben je weer wat beter. Die regenen windvlagen maken je mismoedig en als er maar eens een dag mooi weer komt, dan jaag je al die dwaasheden op de vlucht.’

Romijn schudde het hoofd.

‘Ik weet het,’ fluisterde hij; ‘nu en dan komt er nog een zonnige dag, maar de boomen staan dor en kaal en de winter zal spoedig het lijklaken spreien. Zoo is het mij ook. Wat baat het, Van Balen, of wij dat al weg willen redeneeren. Wij zijn nu met elkander alleen en Clara kan ons niet hooren. Waarom zullen wij elkander bedriegen, terwijl de waarheid toch aan het licht moet komen. Ik heb voor alles gezorgd en wat ik heb kunnen doen, dat heb ik gedaan, maar er is nog één ding, dat mij op het hart drukt. Heb je er wel eens aan gedacht, dat Clara geheel alleen op de wereld blijft staan?’

Van Balen voelde, dat het hier niet aanging, om met een: ‘Kom, kom, het zal wel beter gaan, je moet de hoop niet opgeven,’ deze vraag te ontduiken. Die ernstige toon deed hem ontroeren en ofschoon hij bij zichzelf al lang aan het herstel van Romijn had gewanhoopt, nu hij hemzelf op die wijze over zijn toestand hoorde spreken, was het hem, alsof dat denkbeeld hem geheel nieuw was. Hij keek den nu zoo zwakken en uitgeteerden man, die tot nu toe naast hem op den levensweg was voortgewandeld, met een medelijdenden blik aan. Er was geene vriendschap of innige genegenheid tusschen hen geweest, maar zij waren hand aan hand door het leven gegaan en nu de een ging scheiden, gevoelde de ander, wat hij missen zou. Van Balen had ook de gedachte, dat er zooveel beter had kunnen wezen, en hij wist wel, dat hij tot dat betere veel had kunnen bijdragen. En dat had hij niet gedaan en het was nu te laat. Och, dat zijn de gevoelens bijna bij iedere scheiding, en het is een treurig oogenblik, als men de hand reikt tot afscheid met een vaarwel op de lippen en men de overtuiging bij zich ronddraagt: hoeveel vreugde had ik kunnen geven en hoeveel leed heb ik berokkend. Dat maakte het hart van Van Balen week. Er was nog eene kleine spanne tijds en die wilde hij gebruiken, om nog zooveel goed te maken, als mogelijk was.

‘Romijn!’ zeide hij met bewogen stem, ‘Clara zal niet alleen op de wereld blijven staan. Als je mij de zorg over haar wilt toevertrouwen, dan beloof ik je, dat ik haar zal liefhebben en behandelen als mijn eigen kind. Mijn huis en mijn hart staan voor haar open. Reik mij de hand.’

En de beide mannen reikten elkander de hand en een traan biggelde over Romijn's verbleekte wang en ook Van Balen had moeite zich goed te houden.

‘Ik zal een vader voor haar zijn,’ hernam hij, ‘ik zal haar liefhebben als eene dochter.’

Nooit had Van Balen eene belofte met grooter ernst en inniger

warmte afgelegd, nooit was hem eene belofte heiliger geweest dan deze, want hij voelde, dat hij door het volbrengen van de op zich genomen taak als het ware een gedeelte van de schuld, die hij aan Romijn had, zou kunnen afdoen. Er was een oogenblik, waarin hij alles, wat hij tot nu toe zoo zorgvuldig geheim had gehouden, aan zijn compagnon wilde openbaren, doch het ging voorbij en toen het achter den rug was, schudde hij in zichzelf het hoofd over dien aanval van zwakheid, zooals hij het later noemde. Het was de laatste overwinning geweest van zijn beter ik en spoedig zou het voor altijd te laat zijn. Hij drukte nog eens Romijn's hand, herhaalde zijne belofte, dat hij voor Clara een beschermer, een liefdevol vader zou zijn, en ging toen in eene zeer treurige stemming naar huis.

Men zegt, dat een naderend ongeluk reeds dagen vooruit en heel uit de verte zijne knokelige armen uitstrekt naar hem, die er het slachtoffer van zal zijn. Het grijpt hem vast en de onzichtbare hand drukt loodzwaar op het hart. De ademhaling wordt belemmerd en een niet af te wenden last drukt op de schouders. Dat onzichtbare, maar vreeselijke spook noemt men: een voorgevoel, en daaraan was Van Balen ter prooi.

Toen hij het huis van Romijn verliet, was het hem, alsof de wereld op zijn hart viel. Hij liep langs de gracht en staarde op het donkere water en even donker zag hij de toekomst in. Al de luchthartige redeneeringen, al de vleiende berekeningen, die hem gesproken hadden van winst en hem daardoor tot allerlei dwaze speculaties hadden verleid, waren op de vlucht gegaan, en in de duisternis, die hem omringde, zag hij het beeld der toekomst, die hem wachtte. Hij beleed zichzelf, - en het was hem, alsof het donkere water een spiegel was, waarin hij de waarheid zag, - dat het kantoor met reuzenschreden was achteruitgegaan, treffende overeenkomst tusschen het handelshuis en den zieke, dien hij misleid had en bedrogen, daar beiden hun ondergang te gemoet ijlden.

En dat duistere voorgevoel had hem niet bedrogen. Toen hij thuis kwam, vond hij het bericht, dat de speculatie, waarvan hij zich zooveel had beloofd, mislukt was en dat hij opnieuw een aanzienlijk verlies had te dragen.

Een nieuwe, grootere inzet was daarvan het gevolg. Eens zou de fortuin hem gunstig zijn, eens moest hij als overwinnaar uit den strijd komen en daarom moest hij zorgen, dat die overwinning groot genoeg was, om al de vorige verliezen glansrijk te dekken. Als hij steeds zijn inzet verdubbelde, dan moest hij eindelijk winnen, en alles, wat hij bezat, bracht hij op het altaar van het dobbelspel. De kans liet zich wachten, de eene slag volgde op den anderen en in de eerste dagen van Februari zag hij zich genoodzaakt den strijd op te geven.

De firma Van Balen & C^{o}. staakte hare betalingen.

Als een mensch staat bij de bouwvallen van zijn geluk, dat hij door

jarenlangen zwaren arbeid en noeste vlijt heeft opgebouwd, als hij met één slag alles verliest, wat hij heeft bespaard en verdiend, als alle droomen van geluk plaats maken voor de zekerheid, dat hij weder van voren af aan moet beginnen, ja, dan kan het een mensch wel zoo benauwd en wee om het harte worden, dat hij handenwringend op dien puinhoop blijft staren, geen lichtstraal meer ziet in die duisternis en, der wanhoop nabij, wel sterven wil, omdat hij meent, dat de hemel hem nooit meer zal toelachen en de vogels niet meer voor hem zullen zingen en de bloemen niet meer zullen geuren. Maar die oogenblikken gaan voorbij, want er is eene stem, die hem vertroostend toespreekt: je hebt gedaan, wat je hand vond, om te doen, en je bent vrij van alle schuld. En allengskens komen de kracht en de moed terug, om opnieuw de hand aan den ploeg te slaan, en op hoop van zegen wordt de arbeid hervat.

Maar die vertroostende stem bleef stom voor den man, die het bewustzijn had, dat hij zijn ongeluk aan zichzelf had te wijten; hij hoorde eene andere, die door geene scherpzinnige redeneeringen tot zwijgen was te brengen en die niet ophield hem te beschuldigen. Verslagen en vernietigd stond hij bij de puinhoopen van zijn verwoest geluk en alles riep hem toe: dat is uw werk. Hij had willen doen zien, dat hij jarenlang door zijn compagnon verongelijkt was; met fierheid had hij willen wijzen op de winsten, die hij behaald had, en om dat genot te kunnen smaken, had hij steeds grooter sommen gewaagd - en verloren. In een paar maanden had hij afgebroken, wat met zooveel zorg gedurende jaren was opgebouwd, en wat hem het liefst was op aarde, zijn roem en trots, de onbezoedelde naam van het kantoor, de naam Van Balen liep het grootste gevaar zijn alouden luister te verliezen.

Maar onder deze omstandigheden kon en mocht hij niet werkeloos blijven. Er moest gehandeld worden; er moesten maatregelen genomen worden, om het dreigend gevaar af te wenden. In de allereerste plaats moest Romijn, hoe hachelijk ook zijn toestand was, in kennis gesteld worden met den slag, die het kantoor had getroffen, want zijne persoonlijke goedkeuring en handteekening waren noodig, om de eerste, zoo hoog noodige stappen te doen.

Van Balen had alles willen geven, om van dezen moeilijken tocht bevrijd te blijven. Als een schuldige zou hij voor zijn rechter staan en innig hoopte hij, dat deze bittere drinkbeker voor hem mocht voorbijgaan. Maar hij had dien beker zelf gevuld en aan de lippen gebracht en thans zou hij hem ook moeten leegdrinken tot aan den bodem. De laatste maanden hadden hem oud gemaakt; de nimmer rustende slingering tusschen hoop en vrees had zijne krachten ondermijnd en de laatste slag had hem versuft en verlamd. Hij liet de teugels, die hij met zooveel ingenomenheid en geestdrift in handen had genomen, in deze moeielijke oogenblikken slippen en Max, die inzag, dat

zijn vader niet in staat was den loop der zaken te leiden, nam ze over. De kapitein had het schip tusschen de klippen gebracht en nu de storm opstak, zonk hem het hart in de schoenen; hij verloor zijne tegenwoordigheid van geest en in plaats van als een man op te treden, liet hij moedeloos de armen langs het lichaam zakken en gaf schip en lading verloren. Werktuiglijk klemde hij zich aan den mast vast, om bij het uit elkander slaan het leven te redden, en liet het bevel over aan den man, die den moed had het in die hachelijke oogenblikken te aanvaarden.

Lijdzaam zag Van Balen het aan, dat zijn zoon, wiens bekwaamheden en werkkracht hij al te lang had miskend, thans handelend optrad. De rollen werden nu omgekeerd; Max beval en hij gehoorzaamde, en zonder een woord te spreken maakte hij zich gereed, toen Max in den avond van dien dag bij hem in de kamer trad en hem op den schouder tikte met de woorden:

'Kom, vader! het wordt tijd. Wij moeten nu naar Romijn gaan.'

Hij keek Max met een doffen blik aan, alsof hij uit een droom ontwaakte en zich niet dadelijk rekenschap kon geven van wat men hem gezegd had, maar hij volgde Max en liep in den donkeren avond naast hem voort.

Max zweeg. Wat zou hij ook te zeggen hebben? Troost of bemoediging had hij niet en het verwijt, dat hem op de lippen had gebrand, had hij begraven in zijn hart.

Nadat zij een poosje hadden voortgeloopen, bemerkte Max, dat zijn vader wankelde. Hij greep hem bij den arm en voelde, hoe die arm beefde. Zoo liepen zij arm in arm langzaam verder.

'Ik heb een steun noodig,' fluisterde Van Balen met eene heesche stem, 'ik ben een gebroken man - een gebroken man.'

Toen zij dichtbij het huis van Romijn gekomen waren, stond hij stil en hij hijgde naar adem. Max wachtte, totdat de bui zou zijn overgedreven, doch hij wachtte tevergeefs, en eindelijk zei hij:

'Kom, vader! hoe is het? Begint het niet wat te bedaren?'

De gebroken man drukte zich tegen hem aan, alsof hij bij zijn zoon bescherming wilde zoeken, en met half verstaanbare woorden antwoordde hij:

'Laten wij teruggaan! Ik - ben - zoo bang!'

Het was akelig te zien, hoe de eens zoo krachtvolle man als een kind stond te beven en zich schuw tegen zijn zoon aandrukte, om eene schuilplaats te zoeken voor het spook, dat voor zijne ontstelde verbeelding oprees. Max spande alle krachten in, om zich kalm en bedaard te houden. De klank dier bevende stem joeg hem schrik aan. Zoo had hij zijn vader nog nooit gezien en het medelijden deed zijn hart trillen. Het was, alsof eene ijzeren hand dat hart in elkander kneep. Hij had ook wel willen vluchten naar een eenzaam plekje, om lucht te kunnen geven aan zijn overkropt gevoel, maar hij begreep, dat hij

zich goed moest houden, dat hij sterk moest zijn om dien zwakke te kunnen leiden en te beschermen.

Met zachten drang wist hij zijn vader tot voortgaan te bewegen.

Eindelijk stonden zij op de stoep van Romijn.

Max strekte zijne hand uit naar de bel, doch zijn vader trok zijn arm terug.

'Nog niet!' riep hij in doodelijken angst, 'nog niet, Max!'

Die oogenblikken wachtens waren eene marteling, die Max niet lang kon doorstaan. Hij moest er een eind aan maken - hij belde.

Hij schrikte van zijne overhaaste, zenuwachtige beweging en had verwacht, dat de bel luid door de lange gang zou weerklinken. Doch neen, de klepel was met doek omwonden, opdat de zieke er geen last van zou hebben. Lang moesten zij wachten, en toen eindelijk de deur geopend werd, kwam juffrouw Kramers voor, die den tip van haar boezelaar voor hare oogen hield en door haar snikken bijna geen woord kon uitbrengen.

Zij ging den beiden heeren voor naar de zijkamer en liet ze in het donkere vertrek.

'Ik zal juffrouw Clara zeggen,' begon zij, 'dat u er bent. U begrijpt, hoe'n toestand het hier is. Je ziet zoo'n slag lang van te voren aankomen, en als hij valt, ach God! dan komt hij toch nog onverwacht.'

'Mijn God!' riep Max uit, en hij greep hare hand, 'wat is er gebeurd?'

'Weet u dan niets? Hebt u dan geene boodschap gekregen?'

'Neen, neen, wat is er gebeurd? Is mijnheer Romijn...'

'Dood!' was het antwoord. 'Mijnheer heeft het om zes uur afgelegd. Gisteren en van morgen was hij tamelijk wel en om twaalf uur heeft hij nog het een en ander gebruikt en dat smaakte hem goed; ach ja, het laatste, wat hij genuttigd heeft, heb ik nog voor hem klaar gemaakt en dat zal altijd eene blijmoedige gedachte voor mij zijn.' Hier bracht zij haar boezelaar weer voor hare oogen. 'Maar hij was erg opgewonden en hij heeft veel en lang met juffrouw Clara gesproken en of het dat nu geweest is of iets anders, dat weet ik niet, maar tegen half vier begon hij te hoesten, altijd erger en erger, en in zoo'n hoestbui is hij gebleven.'

'Dood!' herhaalde Max op doffen toon en hij sloeg zijne handen voor zijne oogen.

'Het spijt mij,' hernam juffrouw Kramers, 'dat u die treurige tijding hier moet hooren. Ik heb u dadelijk eene boodschap gestuurd en ik meende zeker, dat u die ontvangen hadt. Maar u begrijpt, hoe'n toestand het hier was, want zooals ik zeg, al zie je den slag lang vooruit aankomen, als hij valt, dan komt hij toch altijd nog te vroeg.'

De goede huishoudster babbelde in dien toon voort, zonder dat

Max naar haar luisterde. Het onverwachte bericht had hem zeer geschokt en alsof hij het nog niet gelooven kon, mompelde hij:

'Dood! - Wij komen te laat!'

Het was donker in die voorkamer; alleen bij de deur werden de voorwerpen door een flauwen schemer van de lantaren, die in de gang hing, verlicht. Hij kon zijn vader niet zien; hij zag alleen eene donkere gestalte, die op een stoel was ineengezakt, en hij legde zijne hand op zijns vaders arm.

'Vader! hebt u het gehoord? Wij komen te laat. Mijnheer Romijn is dood!'

Er volgde geen antwoord.

Een vreeselijke angst overmeesterde hem en in de overspanning van dat oogenblik schudde hij zijn vader krachtig heen en weder.

Een akelig geluid, alsof het een gesmoord gereutel was, weerklonk door de kamer.

'Ach God!' kermde juffrouw Kramers, 'wat zal dat nu weer zijn. Hij trekt het zich te sterk aan, en het is geen wonder: zij hebben van jongs af met elkander omgegaan. Ik zal wat water en spiritus en een licht halen. Laat mijnheer maar zoo tegen u aanliggen. Maak u niet ongerust. Ik ken dat. Het zijn niets dan zenuwen.'

Voor het ontstelde gemoed van Van Balen was deze schok te zwaar geweest. Hij had zijn bewustzijn verloren en als eene liefdevolle, medelijdende moeder had de natuur hem in die eerste, pijnlijkste oogenblikken in slaap gesust. Door de aangewende middelen kwam hij langzamerhand weer bij, doch toen hij zijne oogen opsloeg, was zijn blik dof en onzeker en hij dwaalde met zijne hand langs zijn voorhoofd, alsof hij daar den nevel wilde wegschuiven, die zijn geheugen omfloerste.

'Wordt het wat beter?' vroeg Max.

Van Balen knikte.

'Drink u nog maar eens,' zei juffrouw Kramers, en met bevende handen greep hij naar den toegereikten dronk en zijne tanden klapperden hevig tegen het glas.

'Mijnheer!' zei zij, zich tot Max wendende, 'ik zal nu wel bij mijnheer blijven en op hem passen. Het wordt al beter, niet waar? maar wil u nu soms eens naar juffrouw Clara gaan. Zij is op het zaaltje, want u begrijpt, dat zij boven niet blijven kon. Ik heb dadelijk een boodschap naar mijn broer gestuurd. Wat moest ik beginnen, ik hier alleen als vrouw in huis, en hij is dadelijk gekomen en heeft nog iemand meegebracht en u begrijpt wel, wat die boven doen. Daar kon de juffrouw toch niet bij blijven en nu is zij op het zaaltje en zij weet zeker niet, waarom ik niet terugkom. Zij verwacht uw pa, maar het is beter, dat hij nog eerst wat bedaart.'

Max liep op zijne teenen door de gang en de trap op naar de aangeduide kamer, want een doode is voor ons een slapende, dien wij

vreezen wakker te maken. De plechtige stilte, die een doode omgeeft, durven wij niet verstoren. In een sterfhuis loopen en spreken wij zacht als in eene kerk.

Hij hield de kruk der deur reeds in zijne hand, toen het hem inviel, dat zijn plotseling binnentreden haar verschrikken zou. Hij klopte, maar zacht, heel zacht, en hij huiverde bij dat geluid, omdat het zoo hol, zoo naargeestig klonk.

Eene trillende stem riep: 'Binnen!'

Hij opende de deur en bleef staan.

Clara zat aan de tafel met het hoofd op hare handen gesteund. Hare lange, blonde lokken hingen verward en los langs hare schouders, en zij keek schrikachtig naar de deur. Maar zoodra had zij Moor niet herkend, of zij sprong op, vloog naar hem toe en sloeg hare armen om zijn hals, zooals zij dat zoo dikwijls had gedaan in die gulden dagen van voorheen, toen zij nog niet wist, dat zij hem liefhad. Zij snikte het uit en vlijde haar hoofdje tegen zijne breede borst.

'Moor, Moor! wat ben ik ongelukkig! Nu sta ik alleen op de wereld, nu heb ik geen vader en geene moeder meer!'

Ach, een mensch mag met zichzelf de afspraak maken, dat hij de liefde, die hij in zijn hart koestert, verbergen zal; hij mag zichzelf diets maken, dat hij die liefde heeft gedood en dat hij haar begraven heeft heel diep in den grond, zoodat niemand haar kan vinden: er zijn oogenblikken, waarin hij dat alles vergeet. En dan springt die gevangene, die doodgewaande te voorschijn als het bronwater uit de rots en het borrelt en klatert en de schuimende golfjes spatten omhoog. Die liefde is als een zonnestraal, die plotseling door de opeengehoopte donkere wolken boort en waarin de aarde zich verheugt.

Zoo was het ook bij Clara. Zij zag in hem niet meer den geliefde, dien zij verloren had, dien zij moest afstaan aan eene andere, voor wien zij huichelen en onverschilligheid veinzen moest, opdat hij nooit zou weten, wat er in haar hart was omgegaan; neen, dat alles vergat zij, en hij verscheen haar als een engel der vertroosting, bij wien zij hulp en redding vinden zou.

En hij? Hij sloeg zijne armen om haar heen, drukte haar aan zijn hart - en kuste haar, en de kus, dien eene moeder aan haar kind geeft, kan niet reiner zijn.

De dood strijkt nog andere plooien glad dan die op het voorhoofd van zijn offer. Hier streek hij de plooien weg uit die twee harten, waarin zooveel onedels en verkeerds verborgen was, en het is wel jammer, dat de oude vouwen en rimpels zoo spoedig terugkomen, als die machtige hand zich weer heeft teruggetrokken. Maar nu had die hand hen aangeraakt en alles was glad en effen. Zij hielden elkander omvat, zij drukten elkanders handen en innig gemeende woorden van troost en bemoediging vloeiden van Max' lippen. Op dat oogenblik had hij alles willen opofferen, als hij daardoor hare smart had kunnen lenigen.

Maar zulke oogenblikken, de reinste van ons leven, die, helaas! maar al te dikwijls tevens de smartvolste zijn, duren niet lang. Ze gaan voorbij en jaren later denken wij aan hen terug als aan een zonsondergang, onbeschrijfelijk schoon maar kort van duur. Max wond zich uit Clara's omarming los en hij bracht haar op hare plaats terug. De zon ging onder, de schemering viel en de nacht zou volgen. Toch zou geen van beiden die oogenblikken vergeten; als de echo van een heerlijk lied zou het gesproken troostwoord nog lang in het hart weerklinken en onuitwischbaar zou de indruk zijn van wat zij voor elkander hadden gevoeld.

Max nam naast haar plaats en hij sprak haar op hoopvolle wijze van de toekomst. Neen, zij bleef niet alleen op de wereld staan. Zijn vader zou de plaats van zijn vriend innemen, zijne moeder zou de hare zijn, zij allen zouden door liefde en toegenegenheid trachten te vergoeden, wat zij verloren had. Zij zou weer een thuis hebben; voor haar bleef eene plaats open in de harten en aan den haard.

Ach, Clara wist het wel, dat al die schoone woorden gemeend waren, en zij was er dankbaar voor, en zij vielen als een zachte regen op de bloemen, die nog trilden en beefden door den storm, die over haar was heengegaan. Al die beloften en bespiegelingen, ze waren de schemer, de nafonkeling van het groote licht, dat onder was gegaan. Zij konden niet vergeleken worden met die sprakelooze deelneming, die zij gelezen had in zijn oog, noch met den heeten traan, die langs zijne wang was gebiggeld.

De komst van juffrouw Kramers, die vragen kwam, of mijnheer het niet goed zou vinden, dat er een rijtuig besteld werd, want dat de oude heer nog altijd ‘zoo raar’ deed, stoorde hen in hun gesprek.

‘Ziet u,’ voegde zij erbij, ‘ik heb al heel wat in mijn leven gezien, dat kan ik u zeggen, en ik heb met zenuwen van allerlei aard omgesprongen, mijn man zaliger had de lachzenuwen, maar als ik u een raad schuldig mag zijn, dan zou ik er een dokter bij halen. De goede mijnheer is heelemaal verstijfd.’

Dit bericht deed Clara vreeselijk schrikken, doch Max, die begreep, dat zij genoeg aan haar eigen leed had, trachtte haar gerust te stellen. Ofschoon hij den toestand van zijn vader ernstig genoeg inzag, gelukte het hem met inspanning van alle krachten, den angst, die hem overmeesterd had, voor haar te verbergen, en na op kalme wijze het een en ander besproken te hebben, reed hij met zijn vader naar huis.

De treurige tijding van het overlijden van den heer Romijn had mevrouw Van Balen bereikt, eenige oogenblikken nadat haar man en Max het huis hadden verlaten. Op hartstochtelijke wijze had zij zich aan hare droefheid overgegeven. Zij had gekermd en geweeklaagd over het lot van dat arme meisje, dat zij, trots de krenking van haar moedertrots, in hare ziel liefhad en zij had ook aan haar eigen lot

gedacht, want zij kende den hachelijken toestand van het kantoor en koesterde de vrees, dat het betrekkelijk onverwacht afsterven van den heer Romijn dien toestand noch hachelijker maakte. Zij zat in denzelfden *easychair*, op dezelfde plek, bij den open haard, waar zij ongeveer een jaar geleden ook had zitten wachten op vader en zoon, en hare gedachten vlogen naar dien tijd terug. Wat was er veel veranderd, en voor hare verbeelding trok eene reeks tooneelen voorbij, die haar nu eens een glimlach dan weder een zucht ontlokten, totdat het heden met den geopenden afgrond aan hare voeten haar tot de werkelijkheid terugriep.

De deur ging open en de zoo vurig verbeiden traden binnen. Zij sprong op en haar oog viel op haar man, die met wankelende schreden nader kwam en op den stoel neerviel.

'Romijn is dood,' mompelde hij en bleef naar den grond staren, alsof hij in een diep gepeins verzonk.

'Ik weet het,' zei zij, 'ik heb de boodschap ontvangen in je afwezigheid. Hoe heb je den toestand daar gevonden?'

Van Balen zag haar aan met een vreemden, doffen blik, maar hij antwoordde niet.

Max nam het woord en om hare aandacht van hem af te leiden en zijn vader gelegenheid te geven zich zoo mogelijk te herstellen, vertelde hij uitvoerig alles, wat hij omtrent de laatste uren van den overledene gehoord had. Zij hoorde hem aan en gaf zich geheel aan den indruk van het oogenblik over, doch scheen geen oog te hebben voor den treurigen toestand van den man, die geheel vernietigd onder de slagen, die hem hadden getroffen, wezenloos en met strakke blikken voor zich bleef kijken, zonder een woord in het midden te brengen. Eens had zij een hart vol liefde voor hem gehad, maar koelheid en onverschilligheid hadden die liefde verteerd en als er nog maar één sprank van dien vroegeren gloed was overgebleven, dan had zij moeten voelen, dan had eene geheime stem het haar moeten toefluisteren, dat hij in gevaar verkeerde en zij op het punt stond hem te verliezen. Maar de band, die eenmaal die harten had verbonden, was langzaam uitgerafeld en gebroken, en het eene kon wegkrimpen van pijn, zonder dat het andere die meegevoelde.

'Vader!' zei Max, toen hij zijn verhaal ten einde had gebracht, 'wij hebben nog heel wat te doen. Gaat u mee?'

Van Balen volgde hem naar de kamer, waarin hij in de laatste tijden zoo'n menigen nacht onder zwaren en afmattenden arbeid had doorgebracht. De stem van zijn zoon had hem uit zijne duistere droomerijen tot de werkelijkheid teruggeroepen. Alles, wat er gebeurd was, stond hem weer helder voor den geest. Hij wist, welk een strijd hem wachtte, maar hij ging niet als een moedig man naar de kampplaats, hij ging als een schuldige, die zijn vonnis zou hooren, met gebogen hoofd en een verslagen hart.

Max kwam tot de treurige ontdekking dat hij in dien strijd alleen zou staan. Van Balen had geen eigen wil, geene eigen inzichten meer en alles, wat Max voorstelde, keurde hij goed. De jonge man zag zich genoodzaakt, den zwaren last, waaronder zijn vader bezwijken zou, op zijne schouders te nemen, en het prikkelde zijne eerzucht, al de moeielijkheden, waardoor hij zich zoo plotseling overstelpt zag, tot een goed einde te brengen. Hij greep de teugels en met inspanning van alle krachten trachtte hij te redden, wat nog te redden was, - den eerlijken naam van zijn vader. Maar daarvoor moest hij alles ten offer brengen, zijne illusies, zijne toekomst, geld en goed. En hij deed dat met kalmte en gelatenheid en met de zelfbewuste kracht van een man.

Toen de begrafenis van den heer Romijn was afgeloopen en Clara naar een verren bloedverwant was vertrokken, bij wien zij eenigen tijd zou doorbrengen, had hij met alle crediteuren schikkingen getroffen, die de eer van de firma waarborgden.

Rustig en kalm had hij jarenlang achter den dijk gewoond, doch plotseling was de wind opgestoken, die het water had opgezweept, en op het onverwachtst was er een gat in den dijk geslagen en alles werd met ondergang bedreigd. Hij sprong naar voren, om te redden en te behouden. Met reuzenkracht sleepte hij alles, wat hem onder de hand kwam, naar het gat heen, om het te stoppen, maar de kracht van het water slingerde het weg. Toch gaf hij den strijd niet op, en hij offerde het schoonste, het beste, het liefste, wat hij had, en toen eerst werd hij overwinnaar in dien hachelijken kamp. Maar toen ook bemerkte hij, dat hij niets had overgehouden dan zijn leven.

Toen Max de berekening opmaakte, bleek het hem, dat bijna alles was verloren, - maar hij had de eer gered.

Ook hij stond bij de puinhoopen van zijn geluk, maar hij voelde zich jong en sterk en hij had de overtuiging, dat hij zijn plicht gedaan had. Hij voelde de kracht, om opnieuw de handen uit de mouw te steken, om weer op te bouwen, wat vernield, om terug te winnen, wat verloren was. Als eenmaal zijn vader hem tot verantwoording zou roepen, dan zou hij moeten zeggen: ik heb alles prijsgegeven, uw geld, uw goed, uw invloed, uw aanzien, alles, alles heb ik geofferd, maar ik heb een schat, eene parel van groote waarde gered. De naam van Van Balen is onbezoedeld gebleven en onbesmet. Niemand kan de hand tegen u opheffen of u met den vinger nawijzen. De naam van Van Balen is die van een eerlijk man.

En hij was er zeker van, dat zijn vader hem de handen op het hoofd zou leggen, om hem te zegenen en te zeggen: ge hebt het beste deel verkoren; ge hebt behouden, wat mij het liefst was op aarde.

In die overtuiging ging hij moedig voort op den ingeslagen weg.

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Eene kerstvertelling.

Het was op den 22sten December. In de kazerne, kamer No. 8, luisterden de onderofficieren der elfde compagnie eerbiedig naar den sergeant-majoor, die hun de orders voorlas. Hij had, met verheffing van stem, de regiments-, bataljons- en compagniesbevelen afgekondigd, hield daarna eenige oogenblikken pauze en vervolgde, nadat hij zijne dikke brieventasch had ingekeken:

‘De sergeant der week is van hedenmiddag af de sergeant Werkner. De manschappen, die voor Kerstmis verlof verlangen, moeten zich melden. - Verder heb ik niets.’

De sergeant-majoor raakte groetend aan den rand van zijne muts; al de onderofficieren maakten stijf rechtsomkeert en verwijderden zich.

De sergeant Werkner zette een bedrukt gezicht en zijne oogen zochten, als hulp zoekend, rond, totdat zij op den sergeant Glaunig vielen. Hij snelde op dezen toe en zeide haastig:

‘Glaunig, gij moest mij een dienst bewijzen; ik kan de week niet nemen. Gij moet het voor mij doen.’

‘Ja, ziet gij,’ antwoordde Glaunig, ‘ik zou het gaarne doen, maar het is mijn kegelavond, en dat is zeker toch wel eene even groote verhindering als de uwe.’

‘Neen, neen, Glaunig! Gij weet niet, wat er voor mij op het spel staat. Gij kent mijne verhouding tot Laura; nu, moet gij weten, willen wij met Kerstmis ons engagement publiek hebben, maar dat hangt af van den oom van mijn meisje, die ons te gemoet moet komen in de kosten van ons huwelijk. Hij woont buiten, maar komt vandaag in de stad logeeren; ik zou hem voorgesteld en alles zou bepaald worden. Ik moet er dus van avond zijn, want morgen gaat hij weer heen. Toe, Glaunig, bewijs mij dien dienst en neem de week voor vandaag van mij over!’

Glaunig liet zich vermurwen en snelde met Werkner den sergeant-majoor na, om aan dezen verlof voor de verwisseling van dienst te vragen.

Zij haalden den sergeant-majoor nog voor de deur zijner woning in de kazerne in en droegen hunne zaak voor.

‘Waarom moet Glaunig de week van u overnemen?’ vroeg de sergeant-majoor aan den onderofficier Werkner.

‘Mijn oom komt van avond in de stad en vertrekt morgen weder.’

‘Zoo, zoo! Uw oom! Ik zou dien oom wel eens willen zien. Die oom

draagt waarschijnlijk een sleep en eene *tournure.* Daar zit weer eene vrouw achter. Nu, loop mijnentwege in uw ongeluk; ik heb niets tegen die verwisseling van dienst.'

Daarop trad hij zijne woning in en bromde een vloek tegen alle 'wijven'. Hij had er zijne redenen voor, want het lot had hem eene echte Xantippe tot vrouw toebedeeld.

Werkner schudde zijn vriend herhaaldelijk de hand, om hem te bedanken; en Glaunig zeide schertsend:

'Wel, ik bewijs u gaarne dien dienst; maar gij moet mij beloven, dat gij mij iets van de verlovingstraktatie zult zenden.'

'Dat beloof ik u, Glaunig! Gij zult uw deel van de smulpartij hebben, zoo waar ik Werkner heet.'

Daarop maakte Werkner, zoo ras als hij kon, dat hij wegkwam, en Glaunig installeerde zich in de kazerne voor de eerstvolgende vier en twintig uren als onderofficier der week, dat wil zeggen, als eene soort van militaire huishoudster.

Hij inspecteerde de verschillende kazernekamers, liet de trappen, de gangen en de plaats door de manschappen vegen, hield het oog op de brooduitdeeling, nam de lijsten der manschappen, die verlof wenschten te hebben, in ontvangst en liet die aan den sergeant-majoor toekomen; daarna haalde hij uit iedere kamer de opgaaf, hoeveel middagporties er voor den volgenden dag noodig zouden zijn, en zond den uitslag van dat onderzoek aan den menagemeester.

En nog andere dienstverrichtingen nam hij waar. Als eene goede huisvrouw hield hij toezicht over keuken, kelder, gangen en kamers, plaats en exercitieplein en begaf zich eindelijk om acht uren naar de cantine, om zich, na zijne trouwe plichtsbetrachting, met een glas bier te verkwikken. Later kwam de onderofficier Seemann en Glaunig begon een kaartje met hem te leggen.

Een uur daarna werd de taptoe geblazen. Nu had Glaunig eigenlijk terstond de kazerne moeten rondgaan en, volgens het reglement, overal moeten onderzoeken, of alles te huis was, en de namen der ontbrekenden moeten opschrijven; doch hij had juist een zeer mooi spel, daarop een nòg mooier, en een nòg veel mooier, zoodat hij tot kwartier vóór tienen beneden in de cantine bleef en eerst toen de trap naar de gang der kazerne opging.

Daar gekomen kreeg hij al aanstonds een kleinen schrik; want daar stond vóór hem de luitenant Von Westwitz, die waarschijnlijk eene onverwachte inspectie kwam houden.

'Zijt gij de onderofficier der week?' vroeg hij den ontstelden Glaunig.

'Om u te dienen, luitenant.'

'Is alles in orde?'

'Om u te dienen, luitenant.'

'Hebt gij al de kamers onderzocht?'

'Om u te dienen, luitenant.'

'Om hoe laat?'

'Om negen uren, luitenant.'

'Hoe kunt gij u verstouten, mij zoo brutaal voor te liegen? Gij hebt aan geen inspecteeren gedacht! Ik heb mij daarvan overtuigd, door overal zelf rond te gaan en de manschappen te ondervragen; gij zult mij leeren kennen! Ik zal het u thuis bezorgen!'

Woedend ging luitenant Von Westwitz heen.

Hij was een zeer beminnenswaardig, humaan man; doch in den dienst zag hij niets door de vingers.

Compagniesorder. De onderofficier Glaunig ontvangt, wegens plichtverzuim, als onderofficier der week, en wegens het liegen tegen zijn officier, twee dagen politiekamer. Het arrest gaat 's namiddags den 24sten in.

N..., den 23sten December.

get.: Meiszner, Kapitein en compagnie-commandant.

Het was des avonds, den 24sten December.

Kerstavond!

Er lag buiten eene dikke laag hard bevroren sneeuw, die kraakte onder de voeten der zich haastende menigte. In de heldere lucht schitterden maan en sterren en sedert zonsondergang was de koude nog toegenomen. In de meeste voorkamers der garnizoensstad zag men buitengewone verlichting. De Kerstboomen werden aangestoken.

In de officierensociëteit was het den vooravond druk en gezellig geweest; er werd vroolijk gepraat en er werd een extra glas wijn gedronken. Doch na zessen verdween de eene officier na den anderen, de een naar vrouw en kinderen, de ander naar ouders of verloofde, om bij het aansteken van den Kerstboom tegenwoordig te zijn.

Ten slotte bleven de kapitein Meiszner en de luitenant Von Westwitz alleen achter. Zij waren van het korps officieren de eenige vrijgezellen zonder nabestaanden; de kapitein was eene soort van vrouwenhater en de luitenant leefde zeer stil en verkoos de eenzaamheid boven de drukte; zoo was het althans deze dagen vóór Kerstmis.

Kapitein Meiszner streek over zijn ontzaglijk langen rossigen knevel en zeide vergenoegd:

‘Zie zoo, nu zijn wij gelukkig met ons beiden. Nu kunnen wij op onze eigene gelegenheid Kerstmis vieren, zooals het eenzame jonggezellen past. Wij zullen er ons best in schikken. Ik hoop, Westwitz, dat gij vandaag wat langer hier zult blijven dan anders, en dat gij uw kapitein niet alleen zult laten.’

‘Als het u aangenaam is, kapitein, wil ik u gaarne gezelschap houden, maar ik heb het piket en zou vooraf de wachten en de posten willen inspecteeren.’

‘Goed!’ antwoordde de kapitein; ‘neem uw dienst waar; dan kunnen wij later zoo veel te ongestoorder samenblijven. Terwijl gij weg zijt, zal ik, volgens mijn eigen recept, hier eene punch laten maken, waarover gij verrukt zult zijn. Gij zijt toch over een uur weder terug?’

‘Ik denk wel, dat ik in een uur zal klaarkomen,’ antwoordde de luitenant. Doch hij ging nog niet heen. Met zijn helm in de hand kwam hij bij den kapitein terug, voor wien hij in militaire houding ging staan.

De kapitein keek verbaasd.

‘Ik heb een verzoek, kapitein.’

‘Een verzoek?’ vroeg Meiszner, nog altijd verwonderd, en stond op, ‘Een verzoek? Nu, kom voor den dag! Waarmede kan ik u dienen?’

‘Kapitein, ik bid u om een Kerstgeschenk, en dat wel eene schenking van drie dagen arrest.’

Wijl de verbazing van den kapitein een beangstigend karakter begon aan te nemen, voegde Von Westwitz er schielijk bij:

‘Ik wilde den kapitein verzoeken, de drie dagen arrest op te heffen, welke hij den onderofficier Glaunig heeft opgelegd.’

‘O! Is het dat? Gij verlangt, dat ik Glaunig, die sedert van middag in arrest zit, zijne straf zal kwijtschelden, en gij wilt hem dat zelf op uw inspectie tocht gaan aanzeggen?’

‘Ja,’ antwoordde de luitenant verlegen en kreeg eene kleur.

‘Gij woudt den man op Kerstmis gelukkig maken?’

‘Ja wel, kapitein, dat is het; hij is een verdienstelijk, gewoonlijk zeer oppassend onderofficier,’ voegde de luitenant erbij, nog beschroomder dan te voren.

De kapitein zweeg een oogenblik en zeide daarna, in het oog loopend vriendelijk:

‘Mijn waarde Westwitz, ik willig natuurlijk van harte gaarne uw verzoek in. Maar blijf daar niet zoo ondergeschikt staan! Als het u genoegen doet, den man, die zich tegen u misdragen heeft, van avond kwijtschelding van straf aan te kondigen, doet dat uw hart alle eer aan. Als gij wilt, moogt gij Glaunig óók zeggen, dat ik de straf niet in het strafboek zal laten schrijven en dat de geheele zaak vergeten zal zijn.’

‘Ik dank u, kapitein.’

‘Tot uw dienst, kameraad! - Vergeet niet, dat ik met de punch op u wacht.’

Westwitz groette den kapitein en ging. Meiszner keek nog een tijdlang naar de richting, waarin de luitenant verdwenen was.

‘Een juweel van een mensch,’ mompelde hij toen, zijn langen knevel nog eens liefkoozende. ‘Een juweel! Hij is niet alleen een knap officier, maar hij heeft een hart ook. De arme jongen! Veel pleizier heeft hij nog niet in zijn leven genoten.’

Von Westwitz was namelijk vroeg wees geworden; zijn vader was officier geweest en hij werd in de kadettenschool opgenomen, en sinds hijzelf officier was, moest hij zich op den duur allerlei ontberingen getroosten, indien hij met zijn bekrompen traktement wilde toekomen. Nochtans was hij geen ontevreden, onverschillig mensch geworden en hij had een medelijdend hart bewaard.

De luitenant Von Westwitz deed zijne ronde door het stadje. Hij vernam van de posten, dat er niets bijzonders was voorgevallen; hij vond de hoofdwacht in orde en begaf zich ten slotte naar het arrestlokaal van het bataljon fusiliers.

De wachthebbende onderofficier was hoogst verwonderd, toen hij den luitenant zag; hij had waarschijnlijk berekend, dat erop Kerstavond geene inspectie gehouden zou worden; doch het hielp hem niets: hij moest de lantaarn aansteken en den luitenant over den corridor naar de arrestkamer geleiden.

Het was zonderling, zoolang als het duurde, eer Seemann het sleutelgat vond, en hij rinkelde en schudde met den sleutelbos, alsof hij er Kerstmis

mede moest inluiden. Toen hij met den officier in de gang kwam, waarop rechts en links de arrestantencellen uitkwamen, werd hij door eene luide, langdurige hoestbui overvallen.

'Waar zit de onderofficier Glaunig?' vroeg de luitenant.

'Hier, in N^{o}. vijf, luitenant,' antwoordde Seemann en begon weder zoo luidruchtig mogelijk den sleutelbos te hanteeren.

Eindelijk was de deur open en de luitenant en Seemann traden in de cel, wier eenig ameublement in eene houten, tegen de muur staande brits bestond.

De lantaarn verspreidde slechts een flauw licht in de cel; doch de luitenant zag den onderofficier Glaunig in eerbiedige houding naast de brits staan. Hij wilde, volgens het reglement, melden, waarom hij met arrest gestraft was, doch Von Westwitz viel hem in de rede:

'Laat maar blijven, Glaunig, gij zijt geen arrestant meer. De kapitein heeft u, op mijn verzoek, de straf kwijtgescholden. - Sergeant van de wacht, de onderofficier Glaunig is uit het arrest ontslagen.'

De onderofficier salueerde.

Troedeli troedeli troedeli boemm!

Dat zonderlinge geluid werd veroorzaakt door een donker voorwerp, dat over den vloer der cel kwam rollen tot voor de voeten van den luitenant. Hij raapte het op en ontdekte, dat het eene half volle flesch wijn met de etiquette 'moezelwijn' was.

De luitenant keek eerst de flesch en daarna de beide onderofficieren aan. De flesch was groen, de luitenant rood, de beide onderofficieren waren bleek.

Troedeli troedeli troedeli boemm!

Er kwam eene tweede flesch over den grond gerold en maakte weder halt voor de voeten van den luitenant. Zij was, evenals de eerste, onder de brits vandaan gekomen.

'Schuif de brits van den muur!' beval Von Westwitz streng.

Glaunig gehoorzaamde.

Toen de brits van hare plaats geschoven was, kwamen er een bord met kalfsvleesch, een bord met appelen en noten, een half brood, een mes, eene vork en een wijnglas te voorschijn.

'Sergeant van de wacht, hoe komen die zaken in de arrestantencel?'

'Het meisje van den onderofficier Werkner heeft ze bezorgd en mij zoolang gebeden, die zaken aan Glaunig te geven, dat ik mij heb laten overhalen.'

'Weet gij, welke straf daarop staat?'

'Veertien dagen politiekamer!'

De onderofficier Seemann zeide dat met doffe stem; de lantaarn in zijne hand beefde en haar matte schijn gleed langs de wanden der cel en over de nu zwijgende groep.

Dat zwijgen had iets pijnlijks, iets angstwekkends.

In diezelfde oogenblikken begon de groote klok te luiden.

In de cel was alles doodelijk stil. Glaunig bedacht, hoe onhandig hij geweest was, toen hij de flesschen zóó had nedergezet, dat zij door het dreunen van den vloer onder de voetstappen van den luitenant aan het rollen waren gegaan; Seemann dacht aan zijne veertien dagen politiekamer, en Von Westwitz ergerde zich, dat hij gedwongen was, in plaats van één mensch blijde te maken, er twee in ongelegenheid te brengen.

Doch nu was de groote klok eerst recht aan het luiden; dreunend sloeg

de klepel tegen de metalen wanden en, als door die tonen ontwaakt, begonnen ook de andere klokken te luiden, om het Kerstfeest in te wijden.

Plechtig klonken de tonen in de droge, koude winterlucht. Zij drongen tot in de arrestkamer door...

'Ga naar huis, Glaunig, en neem dit alles mede. - En gij, sergeant van de wacht... ik verzoek u, niet meer dergelijke onbehoorlijkheden te begaan. - Goeden nacht!'

Luitenant Von Westwitz verliet de cel en zette zijn inspectietocht voort.

Op dertig mijlen afstands van het garnizoensstadje, in eene groote fabriksstad, schitterde de kerstboom in eene zaal van een aanzienlijk huis. Onder den boom stonden een bloeiend jong meisje en een bejaarde man.

'En waarom hebt gij tot nu toe alles voor mij geheimgehouden?' vroeg de oude heer.

'Omdat ik vreesde, dat gij ons uwe toestemming niet geven zoudt,' antwoordde het jonge meisje. 'Hij is een officier zonder geld en ik was bang, dat gij een rijken schoonzoon zoudt verlangen. O, papa, niet waar, gij wilt ons niet ongelukkig maken? Lieve, goede papa, geef ons uwe toestemming!'

De oude heer scheen te wankelen; doch eene goedige stem in zijn binnenste zeide: 'Zij is uw eenig kind, het geldt haar levensgeluk!'

'Die geheimhouding bevalt mij niet, Helena! Maar ik heb niets tegen uwe keus. Ik weet, dat Von Westwitz een man van eer is, een braaf mensch, trouw aan zijn plicht, geacht bij zijne meerderen en zijne minderen. Ik wil u niet bedroefd zien onder den Kerstboom. Gij hebt mijne toestemming; Westwitz mag komen.'

Helena gaf een schreeuw van blijdschap en sloeg hare armen om haar vader heen.

Het duurde dan ook niet lang, of de telegraaf was in werking en bracht eene blijde tijding naar het garnizoensstadje over.

Kapitein Meiszner en luitenant Von Westwitz zaten bij elkander en dronken punch; doch hun gesprek wilde niet recht vlotten.

Het was, alsof Westwitz zijn oog niet van de deur kon afhouden; alsof hij iemand wachtte.

Inderdaad, daar verscheen de telegraafbode, die aan Von Westwitz eene *dépêche* bracht.

'Gij gelukskind!' zeide de kapitein, toen de luitenant hem de *dépêche* liet zien en nader verklaarde. 'En dat de dochter van een millionnair!'

Levenswoorden.

De mensch is niet in dien zin een gunsteling der natuur, dat de natuur alles voor hem gedaan heeft, maar in dien zin, dat de natuur hem de macht verleend heeft alles voor zichzelf te doen.

ZACHARIAE.

Dat is de eenzaamste aller eenzaamheden, welke het menschelijk hart kan pijnigen en doen ineenkrimpen van smart, - het gevoel van verslagenheid van hem, die het hoogste ideaal van zijn leven, zijn diepste wezen heeft prijsgegeven, - de zelfverlatenheid.

HENRI LOU.

Het ideale streven wordt uit het denken over het leven geboren, sterft echter niet door het denken, maar door het leven.

HENRI LOU.

De menschen zijn bang in zichzelf te zien; zij beven als kinderen, wanneer zij eindelijk niet langer de vraag kunnen ontwijken, wat zij d e d e n , wat zij g e w o r d e n zijn, wie zij z i j n .

SCHLEIERMACHER.

De mensch moet en kan niet edeler, grooter en beter zijn dan e e n m e n s c h en wel hem, die noch m e e r noch m i n d e r wil zijn.

WIELAND.

Daarvoor ben ik een man, dat ik volhard in hetgeen ik begon, dat ik met lichaam en ziel pal sta, om te volbrengen, wat mijn geest mij ingeeft.

LAUBE.

Het ongeluk van den modernen tijd is het vroegrijpe zelfbewustzijn, de jongeling heeft geen besef, dat na zijn tegenwoordige ideeën nog andere en hoogere zullen volgen, dat over een jaar zijn begrippen een andere wending zullen hebben genomen; hij wacht den tijd niet af, maar begint terstond zijn eerste idee op de bestaande toestanden toe te passen.

GUTZKOW.

Tegen het einde des levens gaat het als op het laatst van een gemaskerd bal; de maskers worden afgenomen; men ziet, wie zij eigenlijk

waren, met wie men gedurende zijn leven in aanraking kwam; immers, dan zijn de karakters open geworden, de daden hebben vruchten gedragen, het werk heeft het gerechte loon gevonden en alle waanbeelden zijn weggerukt.

SCHOPENHAUER.

Het geloof spreidt over het menschenleven een vriendelijken blauwen hemel, die als uitlokt om opwaarts te zien, terwijl de wijsgeer in den harden strijd des levens onder vele smarten zich een blauw plekje aan dien hemel verovert, dat op zijn bestaan een hooger licht werpt en hem vergunt uit de sleur van het dagelijksch leven opwaarts te zien en zich te verheffen boven lucht en wolken. Aan niemand wordt dat hooger licht ontzegd, die met het leven strijdt in eerlijken strijd, met het woord der geestdrift en der vermaning in het hart: Ik zal u niet laten gaan, tenzij dat gij mij zegent.

HENRI LOU.

De werkzaamheid van het verstandelijk vermogen heeft op den mensch denzelfden weldadigen invloed, dien de zon op de natuur uitoefent; zij verdrijft de wolken van het gemoed, verlicht, verwarmt en verheft den geest langzaam maar zeker tot een krachtvolle rust.

W. VON HUMBOLDT.

Een mensch zonder v e r s t a n d is ook een mensch zonder w i l. Wie geen verstand heeft, laat zich verleiden, verblinden, door anderen gebruiken als middel. Alleen hij, die denkt, is vrij en zelfstandig.

FEUERBACH.

Tegenover dommen en dwazen bestaat slechts één middel, om zijn verstand te toonen, en dat is: niet met hen te spreken.

SCHOPENHAUER.

Niet wie v e e l i d e e ë n heeft, maar wie een o v e r t u i g i n g heeft, kan een groot man worden.

EÖTVÖS.

Niets maakt zoo snel oud als uitsluitend genieten. Het genot zonder meer raakt spoedig uitgeput, maakt moe zonder inwendige bevrediging, schenkt niet de kracht, welke ons boven het leven verheft. Alleen dat leven kan een gevoel van tevredenheid en geluk schenken, waarbij wij in dat leven een hoogere, een diepere beteekenis zoeken, dan het vluchtig voorbijgaande genot kan geven. Niet hij, die, op de oppervlakte van het leven zich bewegend, door zijn golven zich laat wiegelen en slingeren, omvat en kent het leven in zijn diepten en weet het te beheerschen.

HENRI LOU.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Strooptochten door Nederland of geographische lessen in sneldichten en spelingen des woords, door den ouden van den Berg. - Deventer, W. Hulscher GJz.
Flonkerstippen der historiën, geschiedkundige lessen in lierdichten en spelingen des woords. Als boven.
Klokketonen, zangen en satiren. Als boven.
Grassprietjes of liederen op het gebied van deugd, godsdienst en vaderland, enz. door Cornelis Paradijs. - Amsterdam, W. Versluys.

Nalatigheid kan ergens goed voor zijn. Dat heeft de schrijver dezer regelen ondervonden, die verzuimd heeft de beide eerste der vier bovengenoemde boekjes te bespreken en door het verschijnen van een derde werkje van dezelfde hand is wakker geschud en aangemaand, om zijn verzuim te herstellen. Had hij van de ‘Strooptochten’ en ‘Flonkerstippen’ eene beoordeeling te geven gehad, dan zou hij het genoegen hebben gemist, dat het verschijnen van den derden bundel van denzelfden schrijver hem verschaft, van namelijk het oog te laten vallen op de groote verdiensten van het werk van hem, die zich onder het pseudoniem van ‘de oude van den Berg’ verschuilt. Want in deze drie bundeltjes is een sterke climax waar te nemen. Het eerste bevat niet veel meer dan rijmpjes, waarin de namen van allerlei plaatsen in ons land, die tot woordspelingen aanleiding geven, worden te pas gebracht. Dat is over het algemeen met humor en goed geluk gedaan, maar er loopt te veel valsch vernuft en vèrgezochtheid door, om de 167 lange of korte rijmpjes met evenveel genoegen te kunnen genieten, zoodat de lectuur, ten spijt van den gemakkelijken versbouw, eentonig en spoedig vermoeiend wordt. Zij herinneren aan de grafschriften van ‘den Schoolmeester’: handig geschreven, puntig uitgedrukt, maar er is te veel van, en de uit den treure vernieuwde glimlach raakt weldra uitgeput.

Hooger staan de ‘Flonkerstippen’, waarin de letterkundige verdienste even groot, de smaak zuiverder, de humor gekuischter is. Zij brengen ons, altoos in V. d. Linde's trant, diens verzen in herinnering, waarin meer dan woordspelingen en puntige tegenstellingen ligt. Het gezond verstand treedt op den voorgrond, het bejag op kwinkslagen en grappen terug. Maar in de ‘Klokketonen’ ontdoet zich de schrijver van de laatste overblijfsels van het hansworstenpak en geeft hij, steeds in een zeer lossen, gemakkelijken vorm, eene gemakkelijkheid, die hem nu en dan in den valstrik der burleske versificatie laat vallen, de bewijzen van gezonde opvatting en ernstige bedoeling; hier en daar komen edele verontwaardiging of warme overtuiging door het los gewaad heengluren. In bijzonderheden te treden, kan niet in de bedoeling dezer aankondiging liggen; men leze het flink gedachte ‘Uittocht der Turken’, het gedicht vol gloed en gang: ‘Uit de politiek der verre toe-

komst', en men zal het veelzijdig talent van dezen onbekende waardeeren, die, van alle ouderwetsche stijfheid en deftigheid vrij, van den geest der ouden doordrongen, zijne welgekozen denkbeelden in bevalligen trant weet te kleeden.

Ook van de 'Grassprietjes' kan getuigd worden, dat zij los en gemakkelijk zijn geschreven; daarenboven zijn de versjes guitig en puntig van inhoud. Maar ook deze zouden door een paar bundeltjes als de vervolgdeeltjes van den zoo even besproken auteur moeten gevolgd worden, wilde men een in het algemeen gunstig oordeel over den zelfgedoopten Cornelis Paradijs uitspreken. Zijne persiflage van onzen ouderwetschen dichttrant, die niet alleen aan den preektoon herinnerde, omdat het voornamelijk predikanten waren, die hunne ledige uren aan de Muzen ten offer brachten, is over het algemeen scherp doch gegrond, maar hij vervalt in de fout van alleen tegen de predikanten-dichters te velde te trekken, alsof ook niet leeken de ouderwetsche dichtpruik droegen. Bovendien wordt hij onbillijk, waar hij met diezelfde grief De Génestet te lijf gaat. Want schoon predikant, heeft echter deze gevoelige en talentvolle poëet zoo te zeggen geen enkelen versregel geschreven, die niet van zijn ernstig en gelukkig streven naar 'natuur en waarheid' getuigde. De bouw dezer versjes van den dusgenoemden Paradijs is los en nagenoeg onberispelijk; maar de wijze van inleiding bij het publiek met den gefingeerden open brief aan den schrijver van een tweeden en de voorrede van een derden pseudonimicus is zwaar en omslachtig. Deze stukken streven het doel voorbij en benadeelen den indruk van den eigenlijken inhoud.

X.Y.Z.

Dondorf & Zonen. Roman door E.S. König. Amsterdam, A. van Klaveren.

Als niet reeds de eerste bladzijden van dezen roman verrieden, dat ons hier een uit het Hoogduitsch vertaald werk geleverd wordt, dan zou de titel ons laten denken, dat we met een oorspronkelijk Nederlandsch geschrift te doen hadden. Vertaler en uitgever zijn, echter niet op de gewone wijze, eerlijk genoeg, om op de laatste bladzijde van het boek onderaan in een hoekje met eene kleine cursieve letter te hebben laten drukken: *vertaald door* Franc. Het komt ons echter ná de lezing voor, dat dit schuilhoekje spelen niet noodig was, want de enkele misstellingen, die we in de vertaling aantroffen, vorderen geene afzonderlijke vermelding.

En nu het verhaal zelf. We lezen hier een geschiedverhaal, dat niet alleen interessant genoeg is, om de aandacht te boeien, maar dat ook zulk een natuurlijken loop heeft, dat wij het ons gemakkelijk als eene werkelijk plaats gehad hebbende geschiedenis kunnen voorstellen.

Een jeugdige misstap van Dondorf, het hoofd der bankiersfirma, die den moed miste, om eer en plicht hooger te schatten dan de bedreiging met stoffelijk nadeel door zijn hooghartigen en gevoelloozen vader, is de draad, die als een geheim door dit verhaal loopt. Gekoppeld aan eene adellijke jonkvrouw eener onbemiddelde familie, werd dit huwelijk voor Dondorf eene lijdensbron, die hij door onvergeeflijke zwakheid en karakterloosheid niet in staat was te stoppen. Zijne beide zonen, door hunne, in buitensporige weelde zich badende, moeder bedorven, verbitterden hem niet alleen het leven, maar door hunne schandelijke levenswijs bedreigden zij hem ook met financi-

eelen ondergang. Een lichtpunt in zijne donkere levensgeschiedenis is zijne dochter Martha, die den moed heeft, om zich door schijngrootheid niet te laten verblinden en aan den degelijken burgerstand boven adellijke titels de voorkeur te geven.

Wij kunnen het breed uitgewerkte verhaal niet op den voet volgen, omdat het te veel ruimte zou vorderen, maar wij mogen ervan getuigen, dat het lezenswaardige détails bevat, die aangenaam en leerzaam bezighouden. Vinden we hier aan den eenen kant de lafheid, verwatenheid en onbeschoftheid van den adeltrots in het licht gesteld, daartegenover worden we aangetrokken door de kloekheid, edelheid en degelijkheid van den echten burgerzin.

Tegenover een Baron Von Saleck, die o.a. beweert, dat hazardspelen, schulden maken en een meer of minder losbandig leven leiden tot de edele hartstochten van den adel behooren, komen een Roderich Friedberg - een hoofdpersoon in den roman - en diens grootvader, een eerzame werkman, een talentvolle, eerlijke fabrieksdirecteur Forberg, een solide boekhouder Bolbeck in hun burgerlijk gewaad voordeelig uit. Dat echter onder elken stand schavuiten en booswichten niet ontbreken, laat het verhaal ons ook opmerken.

Doch wij moeten eindigen en doen het met aanbeveling tot lezing van König's roman.

H.

Prinses Charmian. Uit het Engelsch door Mina. Vertaald onder toezicht van M.C. Frank. Sneek, H. Pijttersen Tz.

Op de vraag, of de Nederlandsche lezers veel verloren zouden hebben, als dit boek onvertaald gebleven ware, meenen we ontkennend te moeten antwoorden. In een roman van degelijke strekking zou aan Charmian Dacre en Suze Conventry als excentrieke, wufte, weekhartige en sentimenteele figuren misschien eene ondergeschikte plaats kunnen ingeruimd worden, maar toch nooit zouden zij zoovele bladzijden mogen innemen, als in dit boek eraan gewijd worden.

De geschiedenis der heldin in dit verhaal, Charmian, wegens hare uiterlijke bevalligheden prinses genoemd, en het portret, van haar geleverd, deden ons denken aan het atelier van een schilder of beeldhouwer, waarin de kunstenaar aan zijn beeld telkens en telkens opnieuw iets verandert of bijwerkt, om zijne schepping volkomener te maken, maar waarin het hem niet gelukt, die edele trekken te voorschijn te roepen, die aan zijn werk waarde moeten geven, waarom hij eindelijk wanhopig een grooten verfkwast of den hamer in de hand neemt, om de beeltenis of het beeld te vernietigen.

Voor de zeventienjarige Suze, die op haar leeftijd reeds in meer dan één liefdesgeschiedenis gewikkeld wordt, zouden we nog eenige sympathie kunnen hebben, maar overigens komen hier geene karakters voor, die eenige aantrekkelijkheid bezitten, of het zou eene zeer ondergeschikte persoon, Pleasant Owens, de oude kindermeid van Suze, moeten zijn, die in hare bezorgdheid voor hare jeugdige meesteres nog de verstandigste toont te zijn.

Naar het ons voorkomt, had het toezicht van M.C. Frank zich wel mogen uitstrekken tot de zorg, dat de vele poëtische citaten in de Engelsche taal voor de lezers, die die taal niet machtig zijn, waren vertolkt geworden.

H.

Nederland in Frankrijk en Duitschland.

‘Het vaderland is nooit te groot.’
C.J. HANSEN. (*Reisbrieven.*)

II.

De lezing en betrachting van de boekwerken, in dit opstel reeds vermeld, benevens de wetenschap van menige byzonderheid des fransch-vlaamschen volks, reeds sedert myne jeugd door my vergaard, had de lust om het merkweerdige Fransch-Vlaanderen te bezoeken, steeds meer en meer by my aangewakkerd. Ten vorigen jare, in de maand September, voldeed ik dan ook aan dat verlangen, en volbracht ik een reiske in dat gewest, ondernomen met het doel om zelf te hooren en zelf te zien, wat er aldaar voor eenen vaderlandschgezinden en onderzoeklievenden Fries valt waar te nemen. Zie hier een verslag van mijn wedervaren.

Vroeg in den morgen vertrok ik - met den spoortrein natuurlik - van Gent, om in eens door naar Duinkerke te reizen, een tocht van om ende by drie uren. Langs de steden Deinse en Tielt tot Kortemark voerde de weg door een schoon landschap. Vruchtbare akkers, uitgestrekte korenvelden, gedeeltelik reeds ontbloot van hunne zomervrucht, talryke boomgaarden, lanen en veldboschjes, hier en daar een kronkelend stroomke, fraaie oude en nieue kasteelen en landhuizen, kleine, veelal armoedige en ook vuile boerewoningen, hier en daar eene fabryk, een klooster, een dorp met steedsch voorkomen - kortom, een oorbeeldig zuid-nederlandsch landschap. Maar achter Kortemark neemt het landschap langzamer hand een gants ander voorkomen aan. Eene onafzienbare boomlooze vlakte, veel meer weiden als akkers, talryke kudden schoon rundvee, groote maar kale boerehofsteden, met hooge roodpannen schuurdaken en helder witte muren, en van een zeer welvarend en net voorkomen, overal over 't wyde veld verspreid; en hier en daar een klein dorpke van weinige huizen rondom de kerk: alles van een landelik liefelik voorkomen. Nagenoeg alles volkomen als in Friesland. Dit deel des lands is dan ook, om het zoo te noemen, het friesche Vlaanderen, of het vlaamsche Friesland. Hier en in de aangrenzende gau van het Brugsche-Vrye (d'omstreken van Brugge, vooral benoorden, beoosten en bewesten die stad), ja, in

geheel het noordelik derde-deel van West- en Fransch-Vlaanderen, strekkende langs de Noordzee, is dan ook eene bevolking gezeten, die, zonder twyfel, van saksischen en frieschen bloede is. En al wisten wy dit niet uit oude oorkonden en uit oude geschiedenisboeken(*), zoo blijkt dit nog duidelik uit menige volkseigenheid in deze landstreek. Het zijn de afstammelingen der oude vlaamsche *kerels* (*keirlen*), der vrygeborene friesche en saksische mannen, die hier op hun vry-eigen erf zaten, en van ouds reeds de standhafte en eerzame kern formden des vlaamschen volks - gelijk dit nog heden het geval is. De plaatsen, die in de steden, vooral in de fabryksteden open komen by ontaarding en uitsterving des volks, door verslappende weelde zoowel als door armoede uit eigen schuld, al die plaatsen worden steeds weêr aangevuld door het kerngezonde, frissche bloed dezer friesche en Saksische Vlamingen van het platte land. In der daad, deze gau met hare landzaten vervult in alle opzichten in Belgenland de rol die Friesland en de Friesen in Noord-Nederland spelen. Hier zoo wel als daar is de *lüdeborn,* de *vagina gentium.*

Zuivelbereiding en vetweidery formen ook hier de hoofdbronnen van bestaan, en de dixmuder boter, in deze landstreek bereid, geldt niet slechts voor de beste van Vlaanderen, maar behoeft by de friesche boter niet achter te staan. Midden in deze gants eigenaardige gau ligt het stadje Dixmude, waar groote kerken en fraaie hooge torens my in 't voorby reizen den indruk geven van eene groote stad, even als dit in den regel by de vlaamsche stadjes het geval is. Ook achter Dixmude, by 't vervolgen myner reize, als men in de zoogenoemde Castellanye van Veurne komt, van ouds vermaard als eene ryke en bloeiende boerestreek, behoudt het landschap zijn eigenaardig friesch voorkomen. Maar by 't naderen van de stad Veurne treden weêr meer akkers en boulanden in de plaats der dixmuder weiden, en zwart verdroogde boonenstruiken, die nog op de akkers liggen, of vaal-gele stoppels vervangen weêr het malsche groen. Veurne zelf, eene kleine stad, van ouds eene sterke vesting, ligt verscholen in boomryke wallen, in lommerryke gaarden, en biedt den reiziger die er langs trekt, weinig anders te zien als eenige vestinggrachten en muren, en de gewone groote kerkdaken en hooge torens. In het voorby stoomen langs eenige nieue huizen, na by de spoorhalle, trekt een tabakswinkel mijn aandacht, door het opschrift: ‘Au Jean Bart’, als een bewijs dat de infloed der Duinkerkers met hunnen Jan Bart reeds hier zich doet gevoelen, en dat de Veurenaars duinkerksche zeden en gebruiken volgen, als die van de naastliggende groote stad. Al spoedig achter Veurne, en als men het laatste belgische plaatske Adinkerke voorby is, wordt de bodem zandig en dor, en weldra voert de weg langs den voet van de duinreeks, die in Vlaanderen als

(*) Zie ‘De Tijdspiegel’, jaargang 1884, aflevering van Januari.

in Holland de Noordzee uit het land houdt. Somtijds zelfs liggen de spoorrichels midden in het duin. Dit vlaamsche duin is geheel gelijk aan het hollandsche. Natuurlik, want de forming is de zelfde(*). Echter zijn in dit oord de zandheuvels veel minder hoog en minder begroeid als ten onzent, bepaaldelik als te Zandvoort, Wijk aan Zee, Bergen en elders in Kennemerland. Hier en daar zijn ze zelfs nog lager en onaanzienliker als de duinen van Scheveningen en Katwijk. Maar het duin is hier meer bewoond als in Holland. Kleine, zeer kleine steenen huiskes, met helder witte muren en helder roode daken, en zoo laag, dat zelfs de vlierstruik ze overschaduwt, zijn hier niet zeldzaam in 't duin verspreid. Deze duinhuiskes vertoonen duidelik eenen frieschen form, eene friesche bou-orde, vooral door hun eigenaardig spits geveltje, gekroond door de ruime schou. En ook door de twee smalle vensterkes beneden in dien gevel, waar tusschen zich, binnen in het vertrek, de heerd met den wyden en hoogen schoorsteenmantel bevindt. Juist zulke huiskes vindt men nog op onze friesche eilanden, vooral op Schiermonnikoog, Sylt, Amrum en Föhr, en zelfs nog wel hier en daar een enkel ten platten lande tusschen Fli en Lauers. Opmerkelike overeenkomst! En een bewijs te meer hoe sterk het friesche volk aan zyne eigenaardigheden vasthoudt, overal, en door eeuen heen.

Verder en verder brengt ons het stoomros, midden door het duin, over de belgisch-fransche grensscheiding, naar de eerste fransche plaats, het dorp Ghyvelde. Hier is het tolkantoor. Fransche tollenaars werpen eenen vluchtigen blik in koffers en tasschen der reizigers. De spoorhalle is slechts een klein gebouke, zeer slordig en zeer vuil, zoowel van binnen als van buiten, en de geheele omgeving eenzaam en armoedig, waar toe de ligging aan - ja, in het duin veel bydraagt. De eerste indruk dien wy hier van Frankrijk krygen, is zeer ongunstig. Eene oorbeeldige grensplaats! Van het dorp zelve krijgt men aan de spoorhalle anders niet te zien als eene, naar het my toescheen, nieue kerk met spitsen toren, op eenigen afstand aan het duin gelegen, en eenige kleine, landelike, door kleine moes- en bloemhofkes omgeven huiskes, weinig meer als hutjes. Een tamelik hoog duin, van welks top men op een kwartier uurs afstand den spiegel der Noordzee blinken ziet, verheft zich onmiddellik achter de spoorhalle. De richels van den spoorweg liggen er, by eenen, naar 't schijnt weinig gebruikten wissel, half onder 't witte duinzand bestoven. De geheele trein bracht slechts zeven reizigers te Ghyvelde, waar van er twee daar bleven, wier plaats door twee anderen, jagers met gevulde weitasschen, werd ingenomen. Ik vroeg het een en ander aan den ‘Statie-overste’, zoo als de Vlamingen zeggen. De man, zwart van hair en beerd, geel

(*) Die veel belangrijks en merkweerdigs aangaande het vlaamsche duin weten wil, leze het onderhoudend geschreven werk van den Eerw: AD. DUCLOS, *De oude kuste van Vlaanderen*, Brugge, 1873.

van gelaatskleur, op end' op een Franschman, trok de schouders zoo hoog mogelik op - hy sprak slechts fransch. Maar iemand, waarschijnlik een ingezetene van Ghyvelde, die met hem te praten stond - fransch natuurlik - gaf my goed antwoord in goed vlaamsch. Onze trein bleef wel een half uur te Ghyvelde toeven, omdat hy wachten moest op eenen trein van Duinkerke, die hier eerst moest aankomen. Ik wandelde wat heen en weêr onder de luifel van de spoorhalle, en hoorde dat vier werklieden, die dicht opéén gedrongen op een bankje zaten, vlaamsch met elkanderen spraken. Ik vroeg hen een en ander in 't Vlaamsch, en zy antwoordden my eveneens in 't Vlaamsch, zonder eenige verwondering blyken te laten, en als of het niet anders zijn konde.

'Zijt Gyliên Ghyvelders?'

- 'Joa-wi, m'n 'èère!'

'Spreek-je geen fransch?'

- 'E' bitje, m'n 'èère! me lèère wiilder 't in de schole.'

Zoo vervolgden wy ons gesprek, en die goede mannen vertelden my dat d' ingezetenen van Ghyvelde en van al de omliggende dorpen (Zuidkote, Leffrinkhoeke, De Moeren, Uxem, Teteghem, Warhem, oorbeeldig nederlandsche plaatsnamen, niet waar?) onder elkanderen nooit anders als vlaamsch spreken. Ook de pastoor is een Vlaming, en preekt in het Vlaamsch. Maar de schoolmeester is een Franschman. 'De man en verstoat geen vlämsch!' zoo zeide de spraakzaamste der vier mannen. Ik vergis my niet - hy zeide dit met eenigen wrok, met eenige bitterheid, met eenigen spot in stem en gebaren, half verlegen lachende, maar met toorn in 't oog. Ik vergis my werkelik niet in deze zaak. Er was geen twyfel aan, de man gevoelde in zijn harte den smaad en het onrecht, in die mededeeling besloten.

'En je kinders hebben in 't ouderlike huus nooit iets anders als vlaamsch leeren spreken? Hoe kunnen ze dan dien franschen meester verstaan? en hoe kan hy hun leeren?'

- 'Joa, m'n-' èère! de kleene kinders loopen eerst e' jaar of twee na de zusters(*). Dat ziin meestol vlämsche, en ze lèèren de kinders eerst e' bitje fränsch. Os ze later bi den schoolmeester kommen, toen kennen ze den man e' bitje verstoan!'

Welk een onbillike, en gants onredelike toestand! De schoolmeester in een vlaamsch dorp, met eene uitsluitend vlaamsch sprekende bevolking, kent geen vlaamsch! niets als fransch! Welke gevolgen moet dit hebben op onderwijs en ontwikkeling der jeugd? Een schande is het voor de fransche regeering, die zulken onrecht doet! En een smaad voor het vlaamsche volk, dat zulken onrecht duldt!

Eindelik vertrokken wy van het stille Ghyvelde, en kwamen, steeds

(*) Nonnen of geestelike dochters die eene kleinkinder-bewaarschool houden.

langs den duinzoom, en langs de standplaatsen Zuidkote en de Groenetente, te Rosendael(*), eene bloeiende badplaats aan de Noordzee, met sierlike buitenverblyven en bescheidene landhuiskens, met groote herbergen en gasthoven, koffi- en ververschinghuizen *(hôtels*, *cafés*, *restaurants*), enz., juist zoo als in onze hollandsche Noordzee-bad-plaatsen aanwezig zijn. Vele ‘heeren en dames’ gingen te Rosendael in de spoorwagens, en ik hoorde van hen niets als fransch spreken, zoo dat ik reeds begon te vreezen, te Duinkerke weinig of geen vlaamsch meer te zullen hooren. Achter Rosendael verliet onze trein den duinzoom, en stoomde door een kaal en vlak weide-landschap naar Duinkerke. Hooge vestingwallen, door muren ondersteund, diepe grachten, zware bruggen, fransche roodbroeken op schildwacht, verkondigden dat wy binnen eene sterke vesting kwamen. Daar steekt reeds de hooge, zware, stompe toren van Duinkerke, vroolik door het zonnelicht beschenen, in de helder blaue lucht, boven de wallen en huizen uit. Met blijdschap begroet ik dien toren, als een oude bekende, die zoete herinneringen by my opwekt. In mijn gezegend ouderlik huis toch was er een ouderwetsche optica-spiegel, en onder de achttiende-eeusche prenten, daartoe behoorende, was er ook eene, die een gezicht uit zee, van de reede, op Duinkerke voorstelde. Des Zondag-avonds in den winter vermaakten wy ons met dien spiegel en die prenten, en de eigenaardige form van den stadstoren op de duinkerksche prent gaf dan gewoonlik aanleiding tot d' opmerking: ‘Kiik! krekt d'Oudehoof!’ De Oudehoof of Oldehove namelik is een oude toren te Leeuwarden, die in grootte en gedaante de weêrga van den duinkerkschen grooten toren is. - De trein stond stil. Ik verliet, onder het gewone gewoel om my henen, den wagen, ging door de spoorhalle, en stond een paar minuten stil vóór de halle, aan de straatzyde, en als verzonken in beschouing van de stad, die daar op eenen kleinen afstand voor my lag. Een dankbaar gevoel van voldoening vervulde my, nu ik de stad, die ik reeds van der jeugd aan begeerd had te zien, vóór my zag, schitterend beschenen door de gulden herfstzon, terwijl eene flinke zeebries, een drooge, bolle herfstwind verfrisschend en versterkend my omspeelde. Ja, zoete herinnering aan de dagen der blyde jeugd, zoo wel als vroolike verwachting van wat ik spoedig zoude zien en hooren, vervulden mijn gemoed als in een droom - - daar klinkeren en tinkelen glasheldere tonen van een fraai klokkespel door de lucht, en wekken my uit myne gepeinsen. Ik wenk eenen der voerlieden, die op eenen kleinen afstand met hunne huurrytuigen staan te wachten, en die

(*) De Fransch-Vlamingen volgen in hunne spelling, vooral by namen, in den regel nog de oud dietsche schrijfwyze; zoo Ghyvelde, Zuydcoote, Roosendael en zelfs, verkeerdelik Roesendael (waar de Franschen dan weêr *Roësendaël* van maken), Leffrynckhoucke en zelfs *Leffrynckoucke*, Quaedypre, Mardyck, enz. In hollandsche spelling zouden deze plaatsnamen als Gijvelde, Zuidkoten, Rozendaal, Leffrinkhoek, Kwaad-IJperen, Mardijk, moeten geschreven worden.

door zweepgeklap en geroep reeds getracht hadden myne opmerkzaamheid te wekken.

‘Versta-je vlaamsch?’ zoo vroeg ik den jongen man, op een toestemmend antwoord hopende.

- ‘Joa 'k, m'n-' èère!’ met eenen blyden grijnslach op het frissche, roode gelaat, zoo dat de geheele ry witte tanden blonken: ‘Joa 'k, m'n-' èère! me kouten wï'der ol twee talen 'ier.’

‘Goed. Breng me dan naar “De roode Hoed.”’

- ‘Recht uut, m'n-'èère! spriing moar in, os-je-b'lieft!’

Kenbaar deed het den man goed, ook eens met eenen ‘vreemden heer’ zyne vlaamsche moedertaal te kunnen spreken. Spraakzaam en woordenrijk, wees en noemde hy my de kaden en straten, die onzen weg uitmaakten, de gebouen waar wy langs reden. En - ik verstond den man volkomen, gelijk hy my, niettegenstaande het gerammel van het lichte mandewagentje, waar in ik voer, over de straatkeien.

‘Verstaan alle Duunkerkers vlaamsch?’

- ‘Bè' joa ze, m'n-'èère!’ Dan, zich even bezinnende: ‘Joa! moar olle riken nie!’ - Alle ryken niet. Het schijnt dus dat in de hoogste kringen het Vlaamsch reeds gedeeltelik door het Fransch verdrongen is.

‘Zijn er ook menschen, die enkel maar vlaamsch, en geen fransch kennen?’

- ‘Neen 't, m'n-' èère! me lèère wi'der ol fränsch in de schole!’ Maar dan weêr, na luttel bedenkens: ‘'T doet, m'n-'èère! moar 't ziin ol oude menschen, die nie eleerd en ziin. Ze'n verstoan zi'der nie angers os vlämsch.’ Met ‘niet geleerd’ bedoelde hy: die niet ter schole gegaan hebben, die niet kunnen lezen en schryven.

En daar mede stonden wy voor de wyde poort van de herberg *(hôtel)* ‘De Roode Hoed’. Ik betaalde den voerman, en gaf hem nog een goed drinkgeld, in de blijdschap mijns harten. ‘Dank-je, m'n-'èère, en os 't is da'-je nog van m'n dienst van doen 'et, 'k stoan gunter up d'n Groote Mart!’ - Dat eerste gesprek met eenen Duinkerker beloofde veel.

In ‘De Roode Hoed’ vond ik een uitmuntend verblijf. Een stil en deftig huis, eene zindelike slaapkamer met uiterst net bed, een welvoorziene middagdisch - alles geheel anders en honderd maal beter als men in fransche gasthoven gewoonlik vindt. Ter loops gezeid, die ‘Roode Hoed’ is, blykens de afbeelding, een kardinaals-hoed. Ik vond hem ook elders, ja, vry algemeen in Fransch-Vlaanderen als uithangteeken of huisnaam in gebruik, overal als ‘*Chapeau rouge’* onderschreven, maar ook overal standvastig ‘Roode Hoed’ genoemd.

Laat my u nog mededeelen, lezer! dat ik mijn gewone regel om in de vlaamsche gewesten van Belgenland geen enkel woord fransch te spreken, ja, te doen als of ik in het geheel geen fransch versta, ook hier in Fransch-Vlaanderen volgde, ten einde zoo veel te beter de volks-

taal te leeren kennen, ook in de mate van hare verspreiding en gebruik. De vreemdeling toch, die hier fransch spreekt, krijgt ook van iedereen een fransch bescheid. En als hy dan een man is, gelijk er zoo zeer velen zijn, die in het geheel niet op de volksspreektaal acht, of die zelf geen vlaamsch kent, dan kan hy anders niet oordeelen, of hy is hier midden in Frankrijk, onder echte Franschen. Maar - alles wat fransch is, ligt hier slechts aan de oppervlakte. Het is als assche, die, niet doovend, maar warend, het verborgene vuur van 't Vlamingschap dekt. Deze treffende vergelyking is van eenen allergeestigsten schryver in het vlaamsche, te Brugge verschynende volksalmanakje '*'T Manneke uit de Mane*', voor 1886, waar men op bl. 61 leest: 'Hebt gij nog eenen vlaamschen heerd gezien met 't vier onder d'asschen gerekend? 'ne Wale die dien aschhoop zou zien, zou peizen: daar en is geen vier meer in dien heerd! maar dat die Wale 'ne keer zijnen vinger in dien aschhoop steke!!!' - Zoo ging het ook eenen Duitscher, die nog wel byzonderlik, om daar de vlaamsche taal te hooren, naar Hazebroek kwam, en die in het duitsche aardrijkskundige tijdschrift *Globus* berichtte: 'Auf der Durchreise nach Calais begriffen, habe ich mich 1864 einen halben Tag in Hazebrouck aufgehalten. Auf den ersten Blick machte das Städtchen einen rein französischen Eindruck, und ich musste erst aufpassen und suchen, bis ich flämisch vernahm' (RICHARD ANDREE, *Die Völkergrenzen in Frankreich,* in de *Globus*, Brunswijk, 1879, dl. XXXVI, bl. 26).

Om tot 'De roode Hoed' weêr te keeren, de heer en vrou des huizes verstonden geen vlaamsch. Waarschijnlik waren het echte Franschen. De weerdinne wilde telkens engelsch met my spreken. Ik liet my dat welgevallen, om maar van het Fransch ontslagen te zijn. Al de bedienden echter spraken vlaamsch - ook onderling. En welk schoon vlaamsch! En met hoeveel toewyding! Ook scheen het als of zy allen blyde waren, hunne moedertaal met eenen vreemdeling te kunnen spreken. Het was als of zy daar eene eere in zagen voor hunne taal. Dat bemerkte ik al spoedig aan eenen tafeldienaar (*garçon*, *kellner*, *waiter* - ei! hebben wy dan daar geen goed eigen woord voor?), die my by mijn middagmaal bediende. Eigenlik had ik in het minst geen vermoeden den zwartgerokten, fraai gekapten *garçon* in een *hotel* (kan men franscher zaken bedenken?) vlaamsch te zullen hooren spreken(*). Toch was dit het geval. De jongeling bracht my eene, in het Fransch geschrevene spijslijst: '*s'il-vous-plaît*, *m'sieu! le menu!*'

''K en kan ik dat niet lezen, m'n jongen! 'K en versta geen fransch!' was mijn antwoord.

(*) Ook anderen hebben met bevreemding deze tegenstrydigheid opgemerkt tusschen de fransche kleeding der Fransch-Vlamingen, en hunne vlaamsche taal. Zoo kwam een Zuid-Nederlander, eenige jaren geleden, op een' Zondagmorgen, te Moerbeke (de Franschen schryven en zeggen *Morbèque*), een vlaamsch dorp in Fransch-Vlaanderen. En hy zegt daar van: 'Dans les rues les enfants endimanchés jouaient, criaient, et tous parlaient flamand. En voyant le képi à visière droite sur la tête de cette marmaille, on est surpris de lui entendre parler la langue de CATS'. (Van onzen 'Vader Cats'.)

- ‘En verstoa-je Gi geen fränsch, m'n-'èère? Verstoa-je Gi angers nie os, vlämsch? *Tiens!* dat is aardig! 'K goan-je effen-an zeggen, wot dat 't is, ol da'-n-'k up briinge. Dat is soepe!’

‘Ja, dat zie ik.’

- ‘Groene soepe.’

‘Dat zie ik ook.’

Het tweede gerecht kwam: *Raie au buerre noire* stond er op de spijslijst. ‘Dat is roch, m'n-èère! mee zwarte beuter.’

‘Zwarte beuter?’ vroeg ik, zoo onnoozel my maar mogelik was.

- ‘Joa, weet-je, die beuter wordt ebraân met aziil.’(*)

Dan kwamen andere spyzen wier namen hy my alle in goed vlaamsch noemde: ‘zwiinsbra (varkens-carbonade zeggen de Hollanders), èèrdappels, blommekool’, enz. Eindelik kwam er ook een schotel hazepeper, die op de spijskaart als *civet de lièvre* vermeld stond.

- ‘Dat is 'oaze, m'n-'èère!’

Ik trok een ongeloovig gezicht.

- ‘'T is *civet* van 'oaze.’

‘*Civet?* dat en ken ik niet.’

- ‘Ah, *civet!* 'k en wit ni 'oe dat 't 'eet in 't Vlämsch, moa' 'k goan 't recht uut goan vragen egen 't keukenmeesen. De die zou' 't we' weten!’

Vlug en vroolik kwam de gedienstige knaap terug. Met een zegevierend gebaar: ‘'t is stòàverië van 'oaze!’

Stoovery van haze! - Hier had de spraakmakende gemeente weêr eens zich zelve overtroffen. Blijkbaar hadden deze Vlamingen den noord-nederlandschen naam hazepeper, die ons dan ook wel uit Duitschland (*Hasenpfeffer*) zal toegekomen zijn, nooit vernomen. Zy kenden het gerecht anders niet als onder den franschen naam *civet*, omdat zulke dingen en hunne namen hen uit Frankrijk toekomen. Maar het Vlaamsch bleek nog zoo levendig en vruchtbaar te zijn in hun harte en op hunne tonge, dat zy terstond een goed nieu vlaamsch woord vonden: stooverye van haze. Zulke lieden, zoo wel ter tale, zoo vlaamsch van innerliken geest, zijn goud weerd voor het behoud van het Vlaamsch in deze bedreigde gewesten.

Genoeg! Mijn kostelik vlaamsch middagmaal smaakte my wel eens zoo goed, nu het my onder vroolik vlaamsch gesnap, en onder vlaamsche benamingen toegediend werd.

Het nieutje van den enkel maar vlaamsch sprekenden gast had zich spoedig in de bediendenwereld des huizes verspreid, en was er zekerlik met welgevallen vernomen. Immers na dat mijn tafeldienaar my reeds medegedeeld had: ‘me kouten wi'der 'ier in 'uus olle vlämsch’, beyverden zich ook d' andere *garçons* met den huisknecht, enz., om my in 't Vlaamsch

(*) *Aziil*, azijn of edik. Deze form is in de westelikste vlaamsche gewesten in volle gebruik. Ook in 't Oud-Engelsch komt hy voor, b.v. in SHAKESPEARE's *Hamlet*: ‘*Would drink up esil*’. Zie DE BO, *Westvlaamsch Idioticon*, op het woord *azijl.*

allerlei ongevraagde mededeelingen te doen, over dageliksche zaken die ik zeer wel wist. Ei! het vlaamsche hart dier eenvoudige lieden uit het volk vermeide zich in deze zaak, niet enkel om dat ik vlaamsch verstond (dat waren zy van hunne eigene heeren ook wel gewoon), maar omdat ik, als vreemdeling, my myner dietscher tonge niet en schaamde, noch den Franschman uithing. Zy toonden my door allerlei kleine oplettendheden, al was het maar door eenen vriendeliken groet, hunne genegenheid. Het troue vlaamsche hart verloochende zich niet. - 'Nich dood to krigen! Dat nederdütsche hart is nich dood to krigen!' zoude een myner hamburger vrienden hier uitgeroepen hebben. -

Des anderen daags was ik reeds vroeg in den ochtend weêr in de ontbijtzaal. Ik was er nog aleen als gast, en mijn jongman bediende my weêr. Hy had nu alle tijd om met my te 'klappen', beter als gisteren by 't middagmaal; en hy deed dit dan ook volop tot mijn genoegen. Immers bereikte ik alzoo mijn doel, het volk vlaamsch te hooren spreken. ''T hed 'ier Zundag läst e' groot *concert populaire* ewist. 'T wos e' troep muzikanten, die van Oalst ekommen waren, in de Belzike, moe'-je weten. Dat vauk 'ed 'ier 's noens eten. M' 'en wi'der ossan vlämsch egen 'udder ekout, moa', 'k en wit ni 'oe dat dat komt, m' 'en ze ni 'auf zoo we' verstoan os da' me joen verstoan, m'n-'èère?'[*] De jongen wist niet hoe dat kwam. Toch was 't zeer verklaarbaar. De knaap kon ook niet weten dat myne friesche gauspraak veel nader verwant is aan zijn friso-saksisch Westvlaamsch, als het frankische Oostvlaamsch der Aalstenaars. - Daar wordt de deur geopend, en binnen komt een bakkersknecht, die een armvol smalle, maar ellenlange fransche brooden brengt. Een echt nederlandsche bakkersknecht, in spraak, voorkomen en kleeding - toch, als Duinkerker, als Franschman te boek staande. Het meel, waar mede hy bestoven is, maakt zijn vlasblond haar nog lichter van kleur, en hangt zelfs in de stroogele wenkbrauen en wimpers boven zyne waterblaue oogen. En zoo waar! hy loopt op muilen! Oorbeeldiger kan het niet. *Garçon* en bakker houden een morgengesprek, natuurlik in hun eigen duinkerksch Vlaamsch. Ik mis geen woord van alles wat zy bespreken.

Duinkerke[†] is eene stad van middelbare grootte, met ruim 37000

(*) Woordelike omzetting: Het heeft hier (er is hier) Zondag laatst een groot volksconcert geweest. Het was een troep muzikanten, die van Aalst gekomen waren, in Belgie, moet Gy weten. Dat volk heeft hier des middags gegeten. Wy hebben (wylieden) steeds (als-aan) vlaamsch met (tegen, eng. *again*) hunlieden gesproken (gekout), maar, ik en weet niet hoe dat dat komt, wy hebben ze niet half zoo wel verstaan als dat wij U verstaan, mijnheer! - Ziet men dit duinkerksche Nederlandsch alzoo afgebeeld, gelijk hier boven het geval is, dan zal zeker menig Hollander moeite hebben het te lezen en te begrypen. Maar, zoo ooit, dan geldt het hier: 'de letter doodt, maar de geest maakt levend.' Het oor verstaat den levenden mond, waar het oog de doode letter niet begrijpt. - De uitspraak van de woorden volk (*vauk*) en half (*'auf*) komt eenigermate overeen met de wyze waarop ook de Engelschen deze woorden uitspreken.

(†) Ik schrijf Duinkerke, omdat het zoo zijn moet. Oorspronkelik toch is er maar ééne kerk in het duin gesticht, waar de stad haren naam af draagt. Ook schryven de Vlamingen zelven, zy mogen dan Belgen of Franschen zijn, nooit anders. Maar de Hollanders schryven ten onrechte Duinkerken, 't welk eigenlik een derde naamvalsform is: *te Duinkerken.* 'De stad heet 'Duinkerke'; maar 'Ik woon te Duinkerken', zoo zou het goed en zuiver Oud-Dietsch zijn. Maar wijl men heden ten dage de plaatsnamen in geschrifte onverbogen laat, zoo gebruike men niet anders als den eersten naamval: Duinkerke.

inwoners. Het is eene sterke vesting, maar allereerst eene belangryke havenplaats aan de Noordzee, by den ingang van het Engelsche-Kanaal, met veel handel en aanzienlike visschery. De handel wordt er voornamelik in hout uit Noorwegen, in granen en lijnwaad gedreven. De houthandel vooral laat zich op de havenkaden bespeuren door talryke en hooge stapels planken, delen en ander gezaagd hout, die er opgetast staan. De visschery wordt te Duinkerke vooral in het groot bedreven. Nevens de zoogenoemde versche visschery in de Noordzee en het Engelsche-Kanaal, rusten de Duinkerkers groote schepen, in den nieuen tijd ook stoomschepen uit, om hoog in 't Noorden, by IJsland, op kabeljau te visschen. Deze groote visschery is voor Duinkerke eene belangryke en aanzienlike bron van bestaan. De ijslandsche visschery is de roem der stad, en het stads-wapenschild is dan ook met eenen kabeljau beladen. - Van de talryke krijgsmansbezetting, die Duinkerke als belangryke vesting hebben moet, heb ik er weinig bespeurd. Buiten der stede kom, op een zandig veld in het duin, zag ik groote troepen krijgslieden zich oefenen in hunnen wapenhandel. De roode broeken dier soldaten trokken het oog, en het blinkende tuig hunner wapenen schitterde in de blyde zonnestralen, terwijl het geschetter hunner horens over de vlakte klonk. Uit de verte gezien, leverde dit krijgsmansbedrijf geen onaardig schouspel op. Maar - uit de verte. Ziet men de fransche krygsliên van naby - hoe vuil, onoogelik, verwaarloosd, armoedig zien zy er dan uit!

Duinkerke is geen groote stad, maakt ook niet den indruk daar van, noch neemt den schijn daar van aan. Het is eene middelmatige stad, maar welvaart en weelde ziet men haar aan. En ook bemerkt men dat zy ‘de stad’ is, het middelpunt van verkeer voor eene welvarende omgeving, voor een bloeiend gewest, gelijk dit b.v. met Gent, Groningen, Leeuwarden, Emden eveneens het geval is, en eveneens duidelik blijkt. Als een vervolg van herhaalde scherpe belegeringen en afwisselende veroveringen, met gedeeltelike verwoestingen gepaard gaande, bezit Duinkerke slechts weinig oude gebouen. Ook vindt men er dien ten gevolge niet die naue, kromme, onregelmatige en onevenredige straten, die anders wel een kenmerk van oude steden zijn. Integendeel, de straten van Duinkerke zijn breed en recht en gelijkmatig, en snyden elkanderen, in hun verloop, veelal rechthoekig. Ook de pleinen of markten zijn er ruim en regelmatig van form. Byna alle gebouen vertoonen de kenmerken dat zy in de vorige of in deze een opgericht zijn. Oude gevelhuizen heb ik er niet gezien. De werkelik oude gebouwen die er zijn, b. v de hoofdkerk en toren, zijn zoodanig

in nieuen trant hersteld en opgeknapt (? of verknoeid), dat zy geheel eene nieuerwetsche vertooning maken. Vooral by den grooten toren valt dit in het oog - en voor den man van smaak en den oudheidminnaar is het een gruwel. De woonhuizen zijn er middelmatig van hoogte en grootte, meestal van twee, hoogstens van drie verdiepingen, en staan met hunne grootste afmeting (in het breed) naar de straat gekeerd. Een verwaarloosd of vervallen gebou heb ik in geheel Duinkerke niet gezien; alles is er knap en wel onderhouden. Boomgewas in straten en op pleinen, dat den noord-nederlandschen steden zoo byzonder tot sieraad verstrekt, vindt men er niet, zoo min als in andere vlaamsche steden. Over het geheel genomen, vertoont Duinkerke geenszins het voorkomen eener fransche stad; ik heb er, in dat opzicht, niets, letterlik niets oorbeeldigs fransch gevonden. En wat zindelikheid der straten en netheid der huizen aangaat, steekt Duinkerke de zindelikste en netste hollandsche of friesche stad naar de kroon, ja, overtreft haar nog in deze opzichten. Maar - ik zag Duinkerke ook anders niet als in onafgebroken helder, zonnig, droog herfstweêr.

Eene stille stad is Duinkerke geenszins. In de hoofdstraten vooral, waar zeer vele fraaie winkels zijn met allerlei koopwaren, heerscht veel beweging en vertier. Zoo ook op de twee ruime markten en langs de kaden der binnenhavens, waar de zeeschepen van allerlei form en grootte liggen te laden en te lossen, vlak aan den wal gemeerd, zoo als te Rotterdam. Duinkerke is in der daad eene ‘gezellige’ stad, waar een vroolik en opgewekt leven heerscht, door welstand en welvaart der ingezetenen. Het moet er aangenaam wonen zijn, al is het dat de stad in geenen deele op fraaie omstreken roemen kan. Maar wat Duinkerke moge missen aan bosschen, parken, heuvels, dat wordt, naar myne meening, wel vergoed door de zee, de volle Noordzee, de heerlike, grootsche, immer afwisselende zee, met strand en duinreeks. De stad ligt eigenlik midden in het duin - haar naam duidt het reeds aan. Maar de duinreeks is hier slechts smal en van weinig beteekenis, veel geringer als in Holland, vooral als in Kennemerland. Daarentegen is hier het strand veel breeder als ten onzent, iets wat ik ook op een ander punt der vlaamsche kust, te Oostende, opmerkte. Eene groote ‘*Kursaal*’ (o wonder! ook hier in Frankrijk onder dien duitschen naam bekend), een ruim ‘*Casino*’, beiden zeer fraaie gebouen, aanzienlike herbergen, koffi- en ververschinghuizen (*hôtels*, *cafés*, *restaurants*), *villa 's,* flinke woonhuizen, allen nieu en velen in goeden, sommigen in oudvlaamschen stijl geboud, strekken zich op het duin, langs het strand uit, en formen met elkanderen eene fraaie badplaats, die, door d' onmiddellike nabyheid der stad, voor vreemde badgasten eene dubbele aantrekkelikheid moet hebben. Immers voert de tram in minder dan tien minuten uit de stad naar het strand.

De haven van Duinkerke snijdt natuurlik door duin en strand, en

strekt zich, tusschen twee zeer zware, zeer lange en zeer schoone houten hoofden ver in zee uit. Binnen de wallen der stad loopt deze buitenhaven door, in verschillende binnenhavens, ruime havenkommen en flinke dokken voor de koopvaardy-, visschers- en oorlogschepen. Wallen, inrichtingen voor meren, laden en lossen der schepen, de sluizen, bruggen, enz., bevinden zich allen in zulken uitmuntenden toestand, alsof men in Engelland of in Holland ware. Rondom deze binnenhavens, langs de kaden, heerscht eene vroolike beweging, een vertier van kooplieden, een verkeer van allerlei zee- en visscherlui, sjouerlui, enz. en men hoort er byna niet anders als vlaamsch spreken door d' ingezetenen. Voeg hier by 't voorkomen, de kleeding, de manieren, handel en wandel dezer lieden, en men kan zich niet begrypen in eene fransche stad te wezen, zoo oorbeeldig-nederlandsch is er alles. Behalven wat de opschriften aan de huizen betreft. Alles wat op straat te lezen valt, is er in 't Fransch gesteld. Ik kan my niet herinneren ook maar een enkel vlaamsch opschrift te Duinkerke gezien te hebben. (Immers twee uit Amsterdam toegezondene aankondigingen, die ik er aan bierhuizen, een aan het strand en een in de stad vond, dat daar Amsterdamsch-Beyersch bier - Heineken - getapt werd, mag men niet meêrekenen.) Afgaande op dit gemis aan vlaamsche opschriften, zoude men wel meenen dat de Duinkerkers slechts vlaamsch kunnen spreken, maar niet vlaamsch kunnen lezen of schryven. En dit is in der daad by velen, vooral by de jongelieden, die slechts een uitsluitend fransch schoolonderwijs genoten hebben, het geval.

Zonderling steekt, by al die fransche opschriften, de naam af van eene der havenkaden: '*Quai du leugenaer'*, zoo staat er op 't blaue naambordje aan 't hoekhuis. In 't voorby ryden vroeg ik den tramconducteur, waarom die kade zoo heet. ''T is van die viertorre, m'n-' èère! de die 'eet de leugenare!' Nu was ik nog niet veel wyzer, al begreep ik dat de Duinkerkers hunnen ouden vuurtoren, welke aan die kade staat (een groote, nieue, staat er aan de buitenhaven), den 'Leugenaer' noemen. Eene zonderlinge benaming! Maar eenig nadenken bracht my op het spoor, ter verklaring van dezen naam. Zoude die naam niet samenhangen met den naam der leugenbank of klapbank, die men in onze noord-nederlandsche havensteden doorgaans aan de haven vindt, en waar de wachtende of op 't oogenblik werklooze zee- en sjouerlui eene beschutte zitplaats hebben? Die lieden vertellen elkanderen daar allerlei gewaagde verhalen van hunne ontmoetingen ter zee, van zware stormen en wonderbare reddingen, van vreemde landen, en van allerlei wonderen die de zee oplevert. De een tracht den anderen eene loef af te steken, en met de waarheid wordt het niet zoo nau genomen. Van daar de naam 'leugenbank', die onder anderen te Leeuwarden nog in volle gebruik is. In het benedenvertrek van den ouden duin-

kerkschen vuurtoren zijn zeemanskantoren (havenkantoor? loodskantoor?) gevestigd, en aan den voet van den toren verzamelen zich dageliks de zeeliên, die wachten moeten of niets te doen hebben, en formen er druk pratende groepjes volk, waar ook wel met spek zal worden geschoten, even als op onze leugenbanken. Dus: by den vuurtoren = by den leugenaar?

Dieper de stad in, heet de kade, die het voornaamste en levendigste gedeelte der binnenhaven uitmaakt, *Quai des Hollandais.* Waarom? Dit heb ik niet te weten kunnen komen. Toch niet om den handel op Holland, die hier zynen hoofdzetel zoude kunnen gehad hebben? Maar ik meen dat de handel van Duinkerke met Holland nooit van byzonder belang geweest is, al bestaat er ook nog heden een geregeld vracht stoombootveer van Rotterdam op die stad. Hoe dit ook wezen moge, die naam 'Hollandsche kade' trok myne aandacht. Ook elders in Fransch-Vlaanderen trof ik, in namen, herinneringen aan Holland aan. Zoo is er te Hazebroek eene 'Hollandsche-straat' (*Rue des Hollandais)*, en in den dorpe Niepkerke (fransch *Nieppe*)(*) heet er eene herberg '*La clef de Hollande.*'

Men zoude hier uit kunnen afleiden, en zekerlik te recht, dat Holland en de Hollanders oudtijds dezen westeliksten Vlamingen bekender en eigener geweest zijn als tegenwoordig het geval is. Ook omgekeerd. Immers was de naam van Duinkerke onzen voorouders eigen genoeg als die van een gehaat en gevreesd kapersnest. Gedurende den langen tijd dat de Noord-Nederlanders in oorlog waren met Spanje, hadden onze koop- en zeelieden uit der mate veel te lyden van de duinkerksche kapers. De Duinkerkers, door den spaanschen koning, hunnen toenmaligen vorst, van kaperbrieven voorzien, waren vyanden daar niet meê te gekscheren viel, en deden onzer handelsvloot groote afbreuk, onzen kooplieden en zeelui groote schade. Hun naam was zoo gehaat in het zeventiende-eeusche Noord-Nederland, dat hy met dien der Spanjaarden op eene ry gesteld werd. Dies laat ook de zeventiende-eeusche friesche dichter GYSBERT JAPICX, in zijn schoon dichtstuk *Tjesck-moars Sea-eangste*, den jongeling WIF, wiens harte zoo verlangt naar het krijgsmansleven ter zee, uitroepen:

(*) 'La forêt de Nieppe, *het bosch van Ypen.* L'*n* finale d' une préposition ou d'un article placé devant le mot *Ypen*, faisait entendre dans la prononciation: *Nypen*; d'où *Nieppe* en francais. Forêt de Nieppe est donc synonime de *fôret d' ormes*, arbres qui en font en effet la principale essenoe. Le village de Nieppe, en flamand *Niepkerke*, doit sa naissance à cette forêt. Il y a encore un hameau *den Ypen* ou *de Nypen.*' (L. DE BACKER, *Les Flamands de France,* bl. 42.) Wie zoude nu in den naam van het fransche dorp *Nieppe* onzen boomnaam Yp zoeken! Toch is deze naam oorspronkelik niets anders. En heeft ook niet de naam van de fransche havenstad *Dieppe* zulken germaanschen oorsprong, van het woord *diep*, in den zin van waterstroom of gracht, eene beteekenis in Groningerland en Oost-Friesland nog in volle gebruik: Reitdiep, Damsterdiep, Zuiderdiep, enz.?

‘Mei en float greatskîps lavearje
Wol ik; skomje, romje end klearje,
Fen Dûntsjerkers 't skolprich salt.’(*)

Te Leeuwarden is er nog eene degelike, ouderwetsche herberg (*logement*, thans misschien wel *hôtel!*), van ouds ‘Duinkerken’ geheeten, en nog steeds onder dien naam bekend. En dat er oudtijds ook veel volk uit dit vlaamsche gewest naar Noord-Nederland getogen is, en daar gebleven, duiden vele geslachtsnamen, nog heden onder ons voorkomende, genoechsaam aan. Als zoodanigen mogen hier onze maagschapsnamen: *Hazebroek* en *Van Hasebroek* (in allerlei verschillende spellingen: *Haesebrouck,* enz. zeer algemeen), *Duinkerken, Belle*, *Peene, Linzeele, Van Honschoten*, *Van Uxem, Van Suypeene* (*Zuid-Peene,* een dorp), *Van Mardijck, Van Wynoxbergen, Van Stapele*, *Van Peene,* enz. genoemd worden. De voorouders van hen, die nu onder ons deze namen dragen, waren hooftsakelik Protestanten, die wegens hun geloof uit hun land verdreven, by ons een nieu ‘t' huis’ vonden. Omgekeerd weken de franschgezinde omwentelingsmannen, die wegens staatkundige woelingen ons land moesten verlaten, in den jare 1787, naar Fransch-Vlaanderen uit, waar zy zich in de steden Duinkerke en St. Omaars vestigden. Anders - heel Frankrijk stond toen dien lieden open. Waarom dan gingen zy juist naar deze steden? Omdat nederlandsch er de volksspreektaal is, en zy er als onder volksgenooten waren - zeer eenvoudig.

Zag ik te Duinkerke al geen enkel opschrift, geene enkele aankondiging in de vlaamsche taal gesteld, de geslachtsnamen der ingezetenen, op hunne naambordjes vermeld, gaven duidelik den vlaamschen, den nederlandschen landaard hunner dragers te kennen. Schoone, beteekenisvolle namen, meestal in oud-nederlandsche spelling, getuigden my in alle straten, langs alle wegen, in alle steden en dorpen van Fransch-Vlaanderen, waar ik maar geweest ben, dat ik my onder mijn eigen volk bevond. Als voorbeelden noem ik: *Pieters, Van de Velde*, *Roos, De Ram, Elleboode*, *Van Hoye*, *De Waegemaeker*, *Buys*, *Vereenooghe*, *De Man, De Coster, De Mol, Raeckelboom, Breynaert, De Graeve, De Koninck, Plaetevoet, Van den Bussche, Van Straseele* (Strazele is een dorp in Fransch-Vlaanderen), enz. Ook de geslachtsnaam *Loosdregt* vond ik te Duinkerke inheemsch; en deze is ongetwyfeld van noord-nederlandsche afkomst. (Loosdrecht, een dorp in het gewest van Utrecht, aan de gooische grens.)

Door infloed van de fransche uitspraak, die de slotletter der woorden in den regel niet laat hooren, en ook wijl vele Fransch-Vlamingen geen vlaamsch schryven kunnen, al spreken ze 't, zijn sommige geslachtsnamen in hunne spelling half verfranscht. Zoo is van de geslachtsnamen

(*) Met eene vloot (op zijn) grootscheeps laveeren
Wil ik; schuimen, ruimen, klaren
Van Duinkerkers het scholperig (? door golven bewogen) zout.

Yserbijt, Van Graefschepe, Vergrietens, *Deconynck, Serclaeys,* die allen in deze volle formen in de belgische deelen van Vlaanderen voorkomen, hier in Fransch-Vlaanderen *Jserbi, Vangraeschepe, Vergriete, Deconyck*, *Cerclaeys* geworden, en van *Van den Broek*, in Belgie ook *Van den Broucke,* hier *Vandenbroucque*, op de zelfde wyze als men ook Duinkerke als *Dunkerque* schrijft, en De Moeren als *Les Moëres*. In *Jserbi* en *Cerclaeys* zal de oningewyde moeielik herkennen kunnen de oudnederlandsche maagschapsnamen *Yserbijt* of *IJzerbijt* (de man kenbaar aan zijn yzersterk gebit als of hy er yzer mede zoude kunnen doorbyten), en *Serclays* of *Serklaas* (*'s Her-Claeys', 's Heeren Claeys' sone, Des Heeren Claeys' zoon, de zoon van den Heer Nicolaas*).

Duinkerke is arm aan de gewone soort van ‘beziensweerdigheden’, die men zoo aan vreemdelingen toont. Ik heb er slechts het museum en een paar kerken bezocht. Het museum is er al weêr uiterst net ingericht. Behalven eene tamelik groote verzameling schilderyen (waar onder een gezicht op Dordrecht), over welker weerde ik geen oordeel heb, is er nog eene verzameling van voorwerpen uit de natuur (opgezette dieren, vooral vogels), verder eenige zaken (wapens, kleedingstukken, huisraad) van vreemde volken afkomstig, eene verzameling oude munten en penningen, en eindelik eenige duinkerksche oudheden en ‘rariteiten’, waar onder zeer fraaie modellen van duinkerksche visschersvaartuigen. Vooral ook trok een groot tafereel, uit blaue muurtegeltjes samengesteld, byzonder myne opmerkzaamheid. Het stelt een gezicht voor op Duinkerke, uit zee, tydens het van de reede, door oorlogschepen, beschoten wordt, en moet uit de zeventiende eeu dagteekenen. De geheele, in haar soort zeer fraaie uitvoering, en de wyze van voorstelling, is al weêr oorbeeldig nederlandsch.

De kerken, door my bezichtigd, zijn die van St. Jan-den-Dooper, en de hoofdkerk, die gewijd is aan St-Eloi, den patroon der smeden, oudtijds ook in onze Nederlanden een volksaardige Heilig. Deze hoofdkerk, een gotisch gebou uit de 16de eeu, heeft thans eenen zonderlingen ingekorten form. Het westelikste deel van het schip der kerk is weggebroken, waardoor de toren thans niet meer aan de kerk verbonden is, maar op zich zelven staat, volkomen zóó als domkerk en domtoren te Utrecht. Tusschen kerk en toren bevindt zich een der drukste punten van de stad, de verbindingsweg tusschen de voornaamste winkelstraat (de Kerkstraat) en de Groote Markt. Iets byzonders heb ik overigens in deze kerken niet waargenomen. Maar het bevreemdde my sterk in deze oude gebouen geen vlaamsche opschriften en inschriften te vinden. Ongetwyfeld zijn zy er geweest; maar waarschijnlik by onoordeelkundige herstellingen (zoogenoemd ‘opknappen’, waar van men hier een handje schijnt te hebben) verloren gegaan of weg genomen. Behalven twee protestantsche kerken, is te Duinkerke nog eene kerk, die van St-Maarten, waar in het Vlaamsch

gepredikt wordt, terwijl dit in de beide andere katholyke kerken in het Fransch geschiedt. Ik heb St. Maarten's kerke van binnen niet gezien. Denkelik zijn er hier nog wel vlaamsche opschriften aanwezig.

De beziensweerdigheden van Duinkerke beletten my dus niet om al mynen tijd te besteden aan het dwalen door de stad, aan het drentelen en slenteren langs straten en markten, langs kaden en wegen, door de stad en aan het strand, en op de havenhoofden - steeds met oogen en ooren wijd open, en hier en daar, waar de gelegenheid my maar gunstig scheen, ook in koffihuizen, winkels, tramwagens, enz. met het volk vlaamsch sprekende. Over het algemeen vond ik dat het Vlaamsch onder de werk- en burgerlieden meer gesproken wordt en meer verspreid is, als onder de hoogere standen. Toch wisten ook ‘heeren’ my steeds in 't Vlaamsch te antwoorden, al ging het wel eens minder vlot. Het is my te Duinkerke niet gebeurd, 't en zy dan by den weerd en de weerdinne van de herberg waar ik mynen intrek had genomen, dat iemand mijn Nederlandsch niet verstond. Slechts een paar winkeliers wisten my niet, of niet voldoende, in 't Vlaamsch te antwoorden. Beiden riepen toen echter eenen bediende, en die jongelingen hielpen my naar genoegen. Trouens, volgens hunne geslachtsnamen was die eene winkelier van engelschen oorsprong (*Sinclair*), en de andere een Italiaan (*Somiliana*)*?* De engelsche taal is te Duinkerke zeer wel bekend. Het schijnt dat te Duinkerke veel Engelschen wonen; ik hoorde althans herhaalde malen engelsch spreken. Ook is er eene engelsche kerk. De nabyheid van Engelland, en het veelvuldige verkeer met Engelschen, vooral ter zee, zal wel tot die vry algemeene kennis der engelsche taal aanleiding hebben gegeven. Twee malen zelfs is het my te Duinkerke overkomen, dat men aanvankelik mijn Noord-nederlandsch voor Engelsch hield. Eens in eenen scheerwinkel aan de haven, waar zeker veel Engelschen kwamen - er zat althans ook een echte *Jack Tar* te wachten. En eens in de markthallen. Daar zat eene bejaarde vrou vruchten te verkoopen. Ik vroeg haar naar den prijs van eenige zeer groote, prachtige ‘prumen’. Zy antwoordde my in 't Engelsch.

‘Je kunt wel vlaamsch klappen, moeder!’ zei ik. ‘Ik spreek ook vlaamsch.’

- ‘Och, m'n-'èère!’ zei ze, ‘'t dochte me da'-je Gi enn' Iingelsman wos. Die prumen kosten e' stuver 't stik.’

‘Goed, geef my dan vijf.’

Zy deed het, en ik betaalde haar met eenen halven frank: vijf stuivers, naar myne meening. Maar niet volgens hare opvatting. Immers gaf zy my vijf-en-twintig centimen terug. Hare ‘vuuf stuvers’ waren maar twaalf en een halve cent van ons geld; zy rekende by fransche ‘stuvers’ of *sous*. - Een merkweerdig oud appelwijfke, niet waar? dat nevens hare vlaamsche moedertaal nog Fransch en Engelsch kon spreken. Op de taalgrenzen echter is zoo iets niet ongewoon.

Ook de vischmarkt, die in die zelfde markthalle gehouden wordt,

leverde my met hare ‘koutende’ en ‘klappende’, kyvende en scheldende en lachende, lovende en biedende vischwyven, ryke stof op voor myne vlaamsche taalliefhebbery. Eens kreeg ik van eenen zeeman op het havenhoofd een antwoord dat my byzonder wel behaagde. ‘Verstaje vlaamsch?’ was myne gewone aanloop tot een gesprek. Eenigszins smadelik lachende over deze, naar zyne meening geheel overtollige vraag (de zaak sprak by hem ja van zelve), antwoordde hy: ‘Bè'-ja-'k, m'n-'èère! zou 'k moa' gee' vlämsch kennen, en 't is me beste tale!’ Verder in ons gesprek, toen wy 't over het weêr hadden, zeide hy nog: ‘'t is wankelbaar weêr!’ - ‘Wankelbaar’, in dezen zin een zeer goed woord, heb ik in Holland nooit uit den volksmond gehoord. Maar men gebruikt in dit Vlaanderen meer zulke oude en goede woorden, die in de noord-nederlandsche spreektaal niet meer gebruikelik zijn, of hoogstens nog in geschrifte voorkomen. Echter valt het niet te ontkennen dat de Duinkerkers ook vele leelike fransche basterdwoorden in hunne spreektaal opgenomen hebben. Geen wonder trouens! Als voorbeelden noem ik: *famine*, hongersnood; *paji*, land; *freere*, broeder; *tenu,* kleeding; *tandiis*, terwijl; *te fèète*, terstond, enz. En buitendien nog een zeer groot getal werkwoorden op *èèren* uitgaande, als *vojazjèèren*, reizen; *pikèèren*, kwetsen (in zedeliken zin); *depansèèren,* verkwisten, enz. Zelfs lachen andere Fransch-Vlamingen wel om die verbasterde uitdrukkingen der Duinkerkers, b.v. om ‘*den eskajèèr montèèren*’, in plaats van de trap opgaan, en dergelyke meer.

Natuurlik! zoo het Fransch niet zonder infloed gebleven is op het duinkerksche Vlaamsch, wederkeerig heeft het Vlaamsch ook infloed uitgeoefend op het Fransch, zoo als men het in Fransch-Vlaanderen spreekt en schrijft. Fransch-Vlamingen zelve zouden hier van zekerlik vele voorbeelden kunnen bybrengen. Ik zelf vond er een in het duinkerksche nieusblad *Le Nord maritime*, nummer van 9 Sept. '85, waar, in een fransch opstel, twee inwoners van het dorp St.-Pol, na by Duinkerke gelegen, worden aangeduid als ‘*deux St.-Polnaers*’, een vlaamsche form. Ook zag ik hier en daar in de fransche opschriften, aan de huizen, misstellingen, die aan den infloed der vlaamsche taal te wyten zijn. Te Hazebroek zag ik in het portaal der groote kerk aan deuren en muren allerlei opschriften, door kwa-jongens aldaar met potlood, krijt of houtskool geschreven, volkomen zoo als overal ter wereld kwa-jongens doen. Die opschriften waren fransch, met vele sporen van 't Vlaamsch, b.v. ‘*Ryckelynck est un gamain*’ (bedoeld is *gamin,* straatjongen). *Ryckelynck* is een oude en schoone vlaamsche geslachtsnaam, en wel een patronymikon van den oud-dietschen mansdoopnaam *Rykele,* die nog heden in Friesland in gebruik is. Deze vlaamsche form *Ryckelynck* zoude in 't Hollandsch *Rijkeling*, in 't Friesch *Ryklinga* luiden.

Op eene aangename en vroolike avondwandeling door de duinkerksche hoofdstraten (Kerkstraat, Groote Markt, Capucinerstraat), langs de

schitterend verlichte fraaie winkels, en tusschen de '*bummelende*' menigte - boodschappen doende dienstmeisjes, slenterende werklieden met hunne net-gemutste vrouen, de onvermydelike zuigeling in den arm, het onvermydelike kleine kind aan moeders rokken sjokkende, soldaten, jongelingen en jonge mannen uit de hoogere standen, enz. - bemerkte ik vooral hoe veel meer Duinkerke en het straatverkeer aldaar bepaaldelik op onze hollandsche en friesche steden gelijkt, veel meer als op de stille en veelal zoo doodsche vlaamsche steden van Belgenland. Op die wandeling kwam ik toevallig in eene afgelegene buurt, waar eenige kermisdrukte heerschte, naar 't my toescheen. Feestelik gestemde lui, grootendeels uit den geringen burger- en werkmansstand slenterden, in dichten drom, pratende en lachende op en neêr langs eenige uitstallingen van appelen en peren, van koek en drooge of gerookte visch, van gekookte eieren en krentebrood. Zelfs eene walmende oliekoek- en wafelbakkery ontbrak er niet. 'Is 't hier kermis?' vroeg ik aan eenen politie-dienaar. 'Ja 't, m'n'-èère! dat deurt 'ier a'zoo negen dagen lang!' Daarop wees hy my een eindje verder een klein, oogenschijnlik nog nieu, maar leelik en stijlloos kerkgeboutje of kapel. Een overfloed van licht straalde uit de hooge vensters en de wagewijd openstaande straatdeur op eene stille, aandachtige menigte volks. Die lieden stonden samengepakt op het pleintje vóór de kapel, gedeeltelik ook lagen zy er geknield, en allen prevelden hunne gebeden. Van binnen was de kapel schitterend verlicht met talryke waskeersen, ook kinderlik fraai versierd met loofslingers en bloemen, en volgepropt met geloovigen, die aandachtig biddende lagen neergeknield voor een Maria-beeld. Het was de kapel van Onze-lieve-Vrouwe van Dune, reeds van ouds her in kinderliken eenvoud en innig geloof byzonder door de Duinkerkers, vooral door de visscherliên vereerd. Fraai gesnedene en opgetuigde scheepjes, zoogenoemde balkhangerkes, hingen er dan ook als sieraad in de kapelle - waarschijnlik als *ex-voto's* van zeelieden, uit levensgevaar gered. Die godsdienstige vertooning in de kapel, die stille, aandachtig biddende menigte daar binnen en op straat, duidelik blijk gevende, in houding, gebaar en blik, van kinderlik, innig geloof en toewyding, formde met de kermisdrukte achter de kapel eene zonderlinge tegenstelling. Toch kon ik er niets onbehoorliks noch tegenstrydigs in vinden; te meer niet wijl de kermisgangers wel vroolik waren, maar zich betamelik en eerbaar gedroegen. Dronkenschap en liederlikheid en woest getier die in Noord-Nederland steeds alle volksvroolikheid bederven, zag ik er niet, en zag ik ook geen eenmaal in geheel Duinkerke. Het tooneel voor de kerk en dat er achter behoorden te samen als zang en tegenzang, als vraag en antwoord, en formden te samen de uiting van een ongekunsteld volksleven. Myne gedachten dwaalden terug naar mijn vaderland, en onwillekeurig maakte ik vergelykingen tusschen daar en hier. Helaas! met welken uitslag!

Nog rest my te spreken van den man, wiens bronzen standbeeld, in de kleeding van eenen zeventiende-eeuschen vrybuiter, met ontbloot en opgeheven zweerd, met bepluimden flaphoed en omgeslagene zeeleersen, te Duinkerke op de Groote-Markt prijkt. Dat is het beeld van JAN BART, den held van Duinkerke. Oorspronkelik was JAN BART, door zyne stadgenooten geprezen, door zyne vyanden gevreesd, een eenvoudige duinkerksche zeeman, maar die het door onverschrokkenheid en heldhaftigheid tot kaper-kapitein gebracht had. De hollandsche zeelui, reeders en kooplui van zynen tijd zullen hem echter wel vervloekt hebben. En zy mogen daar ook reden genoeg voor hebben gehad. Hy leefde in de laatste helft der zeventiende eeu, in den tijd toen zyne vaderstad beurtelings spaansch, fransch, weêr spaansch, weêr fransch, engelsch, en ten slotte voor goed fransch was, zonder nogtans onder al die wisselingen ooit op te houden goed vlaamsch te zijn. De fransche overweldiger, koning LODEWIJK XIV, meende in JAN BART, een stout zeeman, maar een ware Vlaming tevens, zynen man gevonden te hebben om er eenen franschen admiraal van te maken. Mogelik wel, naar hy hoopte, eenen man als onze vlootvoogden DE RUYTER en TROMP, die hy ons genoeg benijdde. LODEWIJK liet JAN te Versailles komen. JAN kwam, maar hy moest daar wachten, lange wachten in d' '*antichambre*', aleer het den '*Roi-soleil*' behaagde hem te woord te staan. Dat verdroot en verveelde onzen ronden zeeman. Tot tijdverdrijf haalde hy zijn 'neuswarmerke' uit den zak, zyne tabaksdoos met vuurslag en tondel, stopte, sloeg vuur en - 'smoorde', zoo als de Vlamingen zeggen, een smakelik pijpke. Daar was hy juist zoo lekker meê bezig, toen hy by den koning geroepen werd. JAN kon het niet van zijn hart verkrygen om zijn pijpke half uitgerookt weg te leggen. Dus kwam hy al rookende by den koning, en hy rookte en bleef rooken, al hoe de hovelingen hem ook door teekens het ongepaste daar van te verstaan gaven. 'Ga-je gang maar!' dacht JAN, 'ik rook.' Het onderhoud met den koning leverde niet veel byzonders op, voor JAN BART niet, en voor den koning niet. Want - de koning sprak maar fransch, en JAN sprak vlaamsch, en zy konden malkanderen niet verstaan. En JAN is nooit fransch admiraal geworden. Maar wat hy sedert dien tocht naar Versailles wel geworden is? De patroon van alle vlaamsche tabakrookers. En nog heden staat zijn naam vry algemeen, als een zinnebeeld, op d' uithangborden der tabakswinkels in deze westelikste gauen van Vlaanderland, gelijk wy reeds, op bladzyde 122, te Veurne gezien hebben.

De ure van mijn vertrek uit Duinkerke was geslagen. Tegen mynen zin moest ik die vroolike, vriendelike stad verlaten. Zuidwaarts voerde my mijn weg - immers wenschte ik het geheele fransch-vlaamsche land in de lengte te doorreizen. In weinig tijds bracht my het stoomros van Duinkerke naar St.-Winoks-Bergen. De landstreek tusschen

deze twee steden is eentonig vlak, een lage en waterryke veenbodem, die hooftsakelik als weide gebruikt wordt. Deze geheele landstreek, die den naam van ‘de Wateringen’ draagt (door de Franschen tot ‘*les Watteringues*’ verknoeid), kan ter verdediging van de vesting Duinkerke, onder water gezet worden. Ook weer eene byzonder nederlandsche eigenaardigheid! In der daad vertoont ook dit geheele franschvlaamsche land, in de verhoudingen van zynen bodem, groote overeenkomst, ja gelijkheid met Noord-Nederland, 't welk trouens even zeer in Belgisch-Vlaanderen valt op te merken. De Noordzee, het strand, de duinreeks, laag veen met veel water, hoogere gemengde gronden, zandbodem, heuvels, dat is de volgorde, zoo wel daar als hier. Maar daar, in Fransch-Vlaanderen, in kleineren maatstaf, in snellere opvolging.
Fransch-Vlaanderen is als een Holland, het Sticht en Gelderland, in verkleinform, in kleengedaante, om met de Vlamingen te spreken. Ook is Fransch-Vlaanderen, vooral in het lage gedeelte, van vele dyken en gegravene waterloopen, weteringen, doorsneden, die hier den naam van ‘watergang’ dragen. Op fransche landkaarten zag ik dit goed-nederlandsche woord telkens verbasterd tot ‘*Waetergand*’ en zelfs wel tot ‘*Ouattregan*’. Kanalen verbinden in het geheele land de steden onderling, zoo wel als de rivierkes de Leie en de Aa, in het zuiden des lands. Ook is Duinkerke door een kanaal, dat er volkomen als eene hollandsche trekvaart uitziet, met Veurne en de verdere west-vlaamsche steden verbonden.

St.-Winoks-Bergen is eene oude, kleine, stille landstad, gelegen ter plaatse waar het lage land, ‘de Wateringen’, overgaat in de hoogere gemengde gronden. De naam Bergen duidt reeds eene andere, eene hoogere bodemverhouding aan. Bergen aleen is de eigenlike naam, waarvan de Franschen ‘*Bergues*’ hebben gemaakt. St. Winoks-Bergen heet de stad naar den Heiligen WINOK, een man van saksischen bloede, een der eersten die in dit gewest het Evangelie des Heeren verkondigd hebben. En men noemt de stad aldus voluit ter onderscheiding van andere nederlandsche plaatsen, die mede den naam Bergen dragen, als Bergen in Henegouen, Bergen-op-Zoom, Bergen in Kennemerland, en ook van het by onze voorouders zoo wel bekende en veel bezochte Bergen in Noorwegen.

Ook Bergen is, als Duinkerke, eene vesting, en ligt nog geheel in wallen en grachten, met talryke dwingers ingesloten. Na by de poort, waar men van de spoorhalle de stad inkomt, zag ik voor een wachthuis eenige fransche soldaten in hunne vuile en verwaarloosde kleeding, dubbel leelik door de, in alle tinten verkleurde en verschotene roode broeken, op een bankje zitten zich in de zon te koesteren. Op luiden toon spraken zy fransch met elkanderen. Het zullen ook wel echte Franschen geweest zijn. En dit was nagenoeg het eenigste fransch, dat ik in geheel Bergen gehoord heb. Maar alle ingezetenen hoorde

ik er onderling vlaamsch spreken. Zy spraken het ook met my, en dat wel zeer ongedwongen en natuurlik, als of het niet anders wezen konde. Natuurlik hoorden zy aan myne uitspraak wel dat ik een vreemdeling, althans geen Fransch-Vlaming was. Maar men hield my gewoonlik voor eenen belgischen Vlaming. By myne komst gaf ik in de spoorhalle mijn kofferke in bewaring aan den man, die daar wel een aldoener scheen: ‘statie-overste’, portier, kaartjes-uitgever, enz. al deze baantjes vervulde hy. Ik sprak hem in 't Vlaamsch aan; hy antwoordde vlaamsch, zonder eenige bevreemding blyken te laten. Ik had dien dag, door byzondere omstandigheden, nog meer met dien man te bespreken. Zijn Vlaamsch was zoo echt aangeboren, en hy sprak het als of hy geen fransch kende, als of Frankrijk nog honderd mylen verre weg lag. Zeer eigenaardig was het dan ook, toen ik, later op den dag weêr willende vertrekken, aan het luikje van zijn kantoor klopte, om, met meer reizigers die er wachtten, een kaartje te nemen. Hy opende 't luikje even: ‘'t is nog te vroeg!’ riep hy ons toe, en - flap! ging 't luikje weer dicht. Daar stonden ook twee burger-juffrouen, die wel tien minuten lang, in myne onmiddellike nabyheid, vlaamsch met elkanderen ‘koutten’, tot myne groote voldoening. Het luikje werd nu geopend. ‘Hazebroek, tweede klas, enkele reis’, vroeg ik. - ‘Os-je b'lieft, m'n-'èère!’ - Toen was het de beurt der klappende vroukens, en - tot myne verbazing hoorde ik uit den zelfden mond die zoo even nog zoo schoon vlaamsch sprak, en gericht tot den man dien de spreekster waarschijnlik wel als een Vlaming kende, wiens toeroep: ‘'t is nog te vroeg’, zy in alle geval gehoord had - tot myne ergernis hoorde ik haar vragen: ‘*Deux pour Esquelbecq, s'il vous plaît, m'sieu!*’ De wedervraag was: ‘*Retour*, *madame?*’ - ‘*Non*, *m'sieu!*’ - Wat bewoog nu toch, in vredes naam! dezer vlaamsche vroue, in haar eigen vlaamsche land, en het woord richtende tot eenen landsman, Vlaming als zy, om fransch te spreken? Enkel het domme vooroordeel dat het Fransch ‘voornamer’ is als het Vlaamsch, en dat het Vlaamsch niet geschikt is om in 't openbaar gesproken te worden, althans niet tot eenen ambtenaar of ander ‘heer.’

Bergen, dat ruim 5000 inwoners telt, is een zeer oud en een zeer stil stadje, met kromme en onregelmatige straten, gants anders als Duinkerke. Het geheele voorkomen van het plaatske is op end' op dat van een ouderwetsch noord-nederlandsch landstadje. Ik werd er telkens levendig aan Franeker herinnerd, ook wat de inwoners betreft. Ook scheen het my weinig door vreemdelingen bezocht te worden. Immers zag ik herhaalde malen dat de lieden in de huizen, van achter hunne venstergordijntjes my begluurden, en zelfs op de stoep gingen staan, om my na te zien. - De markt is een zeer ruim plein, met een fraai raadhuis en overschoonen klokketoren, alles oorbeeldig vlaamsch van voorkomen.

Herhaaldelik vroeg ik den lieden op straat naar den weg, om hen maar te hooren spreken. Aan een oud vrouke vroeg ik in 't Fransch naar den weg, om te vernemen wat zy zoude antwoorden. Zy verstond myne vraag wel, maar antwoordde in 't Vlaamsch: ‘'K en spreek geen fränsch, m'n-'èère!’ Een ander zeide my: ‘Je moet ol over 't käärk'of, m'n-'èère!’ Die aanwyzing was duidelik. Immers het kerkhof moest ik by de kerk zoeken, en de groote kerk met haar hoog dak en toren stak boven alles uit. In 't voorbygaan nam ik een kijkje in de kerk, waar ik weêr geen enkel vlaamsch opschrift vond, ofschoon er in 't Vlaamsch gepreekt wordt. Ik vervolgde toen mynen weg over 't kerkhof. Wat denkt Gy, lezer! dat op het naambordje stond, aan het hoekhuis? ‘*Contour de l' Eglise*’ stond er. ‘O franschdulheid!’ zoude een myner vlaamsche vrienden in arren moede uitroepen. Iets dergelijks had ik den vorigen dag te Duinkerke gezien, waar de twee hoofdpleinen der stad, die by de bevolking anders niet heeten als De groote Markt en De Panne(*), op de naambordjes, in weidscher tale, staan aangeduid als ‘*Place Jean Bart*’ en ‘*Place de la République.*’ En iets dergelijks zag ik ook des anderen daags te Hazebroek, waar ‘het Kerkhof’, op 't naambordje aan 't hoekhuis, vermeld staat als ‘*Square de l' Eglise.*’ Hazebroek nu is weêr voornamer plaats als Bergen, en Engelsch geldt tegenwoordig als voornamer dan Fransch, niet waar? Ook in Holland. Immers spreekt men te Ymuiden van ‘*de Pieren,*’ als men de havenhoofden bedoelt. Die tweetalige voornaamheid: ‘*Square de l'Eglise*,’ in eene vlaamsche stad, waar de bevolking niet anders kent als ‘het Kerkhof’, kenschetst Vlaanderen. Maar niet tot zyne eere!

Ik ging te Bergen eenen boekwinkel binnen. Een boekwinkeltje, waar schrijf-, school- en kantoorbehoeften, prenten en heiligen-beeldjes hooftsaak waren. Toch lagen er ook eenige fransche boekwerken en vlugschriften voor 't venster. Ware, volledige boekwinkels, zoo als in Noord-Nederland en Duitschland, vindt men in Frankrijk zelden, en in Belgenland weinig.

‘Juffrou! heb je ook vlaamsche boeken?’

- ‘Ni'nke, m'n-'èère! 'k en 'en geen vlämsche boeken. M'en 'en dat 'ier nie!’

‘Geën een?’

- ‘Nie' eenen.’

(*) De ‘*Place de la République*’ was oudtijds eene duinpan, waar water in stond, zoo als die in ons hollandsch duin ook menigvuldig voorkomen, en hier onder dien zelfden naam, maar in Friesland als *del*, bekend zijn. Toen deze duinpan, by uitbreiding der stad, met huizen werd behoud, en het water gedempt, werd ze tot een plein en kreeg, in 't laatst der vorige eeu was het, den naam van *Place de la République.* Sedert moest die oud-vlaamsche duinpan de malle fransche ‘*mode*’ volgen, en by iedere verandering van regeeringsform in Frankrijk ook van naam verwisselen. Eerst heette ze *Place de la République,* dan *Place Louis XVIII,* dan *Place d' Orléans,* dan *Place Napoléon,* en nu weêr *Place de la République.* Och arm! En hoe zal 't morgen zijn? - Ja, maar de eenvoudige duinkerksche burgery, zonder aan dien franschen wind zich te storen, spreekt zeer te recht, voor en na van: ‘De Panne.’

‘Ook geen gebedenboeken?’

- ‘Ja, käärkeboeken, m'-'en da' wel!’

En toen legde zy eenen grooten stapel op den ‘toogdisch.’ Maar het waren allen zeer gewone vlaamsche gebedenboeken, te Gent en elders in vlaamsch Belgie gedrukt en uitgegeven. Wijl daar niets byzonders of eigens fransch-vlaamsch aan was, kocht ik er geen een van.

‘Verkoop-je veel van die vlaamsche boeken, juffrou?’

- ‘Bè'! nog ol redelik, m'n-'èère! Je moe' weten, de menschen en bizzigen 'ier bekans geën angere os vlämsche käärkeboeken, en up den buten en wit me van geën fränsche boeken.’

Van St.-Winoks-Bergen reisde ik, door eene fraaie landstreek, over Ekelsbeke, Arneke en Cassel naar Hazebroek. Ekelsbeke en Arneke (de Franschen hebben deze namen tot *Esquelbecq* en *Arnèque* verknoeid) zijn dorpen; maar Cassel is eene stad, en wel eene zeer byzondere. Immers is Cassel, door hare ligging boven op eenen berg, geheel eenig in al de Nederlanden. Zonder eenigen overgang in bodemhoogte, verheft zich, geheel op zich zelven, een eenlinge, nog al steile berg, 157 meters hoog, uit het vlakke veld. Geheel bovenop, en den geheelen bergtop innemende, ligt het stadje, dat ruim 4000 inwoners telt. De hellingen en de voet van den berg zijn, als kale bouvelden en akkers, geheel huizeloos. Talryke wind-korenmolens, die op deze winderige hoogte zeker goed geplaatst zijn, omringen de huizen der stad als zeer eigenaardige, met lange armen zwaaiende wachters. Het geheel maakt, uit de vlakte gezien, waar de spoorweg blijft en de spoorhalle van Cassel is, eene hoogst zonderlinge vertooning, om nooit te vergeten. Het is als eene verwezenlyking van het bybelwoord: ‘Eene stadt boven op eenen bergh liggende en kan niet verborgen zijn.’

Cassel is eene zeer oude plaats. Op dezen bergtop hadden de Romeinen, hoogst waarschijnlik in navolging der oorspronkelike landzaten, de Morinen, reeds eene veste geboud, het *Castellum Morinorum.* De hedendaagsche naam is nog eene verbastering van den romeinschen naam. Ongetwyfeld moet de Casselberg, minstens twee duizend jaren reeds bewoond, nog ruimschoots oudheden opleveren, zoo men er naar zoekt en graaft. Den hoogen steilen berg van Cassel kan men, by helder weêr, zelfs in de Noordzee, over Duinkerke en Bergen heen, zien, en hy dient den zeelieden wel als een verkenningsmerk. Ook heeft men, van den top, een verrukkelik vergezicht over het geheele fransch-vlaamsche land, en zelfs verre daar buiten. Ook over Bergen en Duinkerke heen, ziet men, by gunstige weêrsgesteldheid, den spiegel der Noordzee blinken. Ja, als daar des voormiddags de zon in het Zuid-Oosten staat, kan men soms de witte krijtrotsen van Engelland zien blinken. Men kan er twee-en-dertig steden en ongeveer

honderd dorpen zien. Niet ten onrechte zegt men dus, in dit gewest, tegen eenen ongeloovige:

> Wil-je 't niet gelooven?
> Ga na Cassel boven!

Omdat men te Cassel als 't ware alles kan zien, wat er rondom in 't land gebeurt.

Ook Cassel is eene geheel vlaamsche stad; zelfs nog in meerdere mate als Bergen en Duinkerke.

Tusschen Cassel en Hazebroek had ik aangenaam en voor mijn doel hoogst belangrijk reisgezelschap aan iemand, die my veel byzonders mededeelde, betreffende de verhoudingen van Fransch en Vlaamsch in dit land. Hy scheen my een gezeten dorpsburger, geen boer en geen heer; maar hy was in allen gevalle een beschaafd en ontwikkeld man. Nadat wy eenigen tijd in samenspraak waren geweest, toonde hy zich ten hoogsten verwonderd, van my te vernemen dat ik ‘'Olandere’ (= Noord-Nederlander) was, en dat het ‘'Olandsch’ was (al draaide ik mijn aangeboren Friesch ook eenigszins naar de vlaamsche uitspraak) wat ik met hem ‘koutte.’ Wat zijn Vlaamsch aangaat, dat was ongetwyfeld voor iederen Noord-Nederlander ten volsten verstaanbaar. ‘Ewel! m'n-'èère!’ zeide hy; ‘'an'ke dat moar eweten, 'k zou verzekers over twee joar ook noar Amsterdam ewist 'en, om judder expoziisje te zien. 'K 'an toch zo gären d'r na toe ewist! Moa' 'k docht in m'n eegen, 'k en goan ik die 'Olanders doa' ni kennen verstoan. En 't is da' vooren da'-nke t'-'uus ebleven 'en.’ - Telkens gaf hy weêr uiting aan zyne verbazing. ‘Moa' m'n-'èère! 'k-'en over e' weke of twee ook 'n kee' noar Antwerpen ewist; moa' 'k en verstoeg da' vauk(*) doa' ni' 'auf(†) zo wel os da'-nke Joen verstoan, m'n-'èère!’ Al weêr de zelfde opmerking die my ook reeds vroeger te Kortrijk en te Duinkerke was toegevoegd. In der daad, de hollandsche, en vooral de friesche en de zeeusche volksspreektaal komt veel meer met het Fransch- en West-vlaamsch overeen, als het Brabantsch van Antwerpen, Brussel, Leuven, ja als het Oost-vlaamsch van Gent doet. - Toen ik mynen reisgenoot vroeg, waarom de Fransch-Vlamingen met vreemden, en ook met hunne eigene landgenooten, waneer zy die niet persoonlik kennen, veelal in het Fransch hun gesprek beginnen, en ook waarom het Fransch in de hoogste kringen van zijn volk zoo verspreid en in gebruik is, gaf hy my ten antwoord: ‘Ewe', m'n-'èère! me kouten wi'der Goe-Fransch en Kwa-Vlämsch.’ Hy wilde te kennen geven: Fransch hebben wy op school geleerd; wy schryven het en lezen het als fransche boeketaal, en zoo spreken wy 't ook. Maar ons Vlaamsch kennen wy in geenen anderen form als in dien der dageliksche volksspreektaal. ‘Da'-mme wi'der moa' Goe-Vlämsch e' kensten, liik de Belzikenaars(§), m' en zoun wi'der neujt geën Fränsch mee' willen kouten!’

(*) Volk.
(†) Half. Zie bl. 129 hier voor.
(§) Belgen, van 't fransche woord *Belgique.*

Vlaamsche, nederlandsche volksonderwyzers! hier is een vruchtbaar en een dankbaar arbeidsveld voor U!

Op myne vraag of zyne landslieden, vooral de dorpelingen, dan allen zoo goed fransch konden spreken, luidde zijn antwoord: ‘Bè' neen-ze, m'n-èère! ze klappe zi'der fränsche woorden, moa' z' en weten soms nie', wat da' ze zeggen!’ Hy bedoelde: zy gebruiken fransche woorden, zonder de eigenlike beteekenis en kracht dier woorden te kennen. Zy spreken fransch als papegaaien. - En zoo is het in der daad.

‘Hazebroek! Hazebroek!’ - Dat geroep van den conducteur meldde ons d' aankomst in de stad van dien naam. Mijn reisgenoot verliet met my den trein, en had nog de byzondere vriendelikheid my in eenen ‘gasthof’ te brengen, waar ik mijn verblijf zoude kunnen nemen. ‘'K ga Joen e' goe' vlämsche 'äärbärge wizen’, zeide hy my, ‘woa' da'-nze ollemale vlämsch kennen.’ Want ik had den man verteld dat ik geen fransch verstond; en Sinte-Luutgarde van Tongeren, de beschermheilige der dietsche sprake(*), moge my deze leugen, gedaan uit liefde tot hare taal, goedjonstelik vergeven! Mijn brave Vlaming bracht my dan ook in een net en zindelik, oorbeeldig ouderwetsch vlaamsch huis, geen ‘*hôtel*’ met zwartgerokte *garçons*, maar een deftig burger-gasthof. De vrou des huizes ontving my vriendelik, en bracht my, op mynen wensch, in de eetzaal, waar haar man juist met de gasten ‘te noenmale’ aan tafel zat, en men my, welwillend, eene plaats inruimde naast den vlaamsch-sprekenden huisheer. Het gesprek aan tafel werd in het Fransch gevoerd, ter wille van eenen enkelen, daar aanzittenden Franschman. Nogtans waren de andere gasten grootendeels, zoo niet allen, Vlamingen. Zoo voorkomend, zoo zich zelven opofferend is het beschaafde nederlandsche volk overal, 't zy in 't Zuiden of in 't Noorden, tegen den vreemdeling. Den Franschman en den Engelschman, in hun eigen land, komt zoo iets niet van verre in de gedachten. Eigenlik is het ook al te overdreven hoffelik.

De weerdinne, eene eerbare en weerbare, knappe vlaamsche vrou, vriendelik van oog, gul van hart, mild van hand, en o! zoo wel ter tale! was juist de persoon die my pastte voor mijn doel. Vol geestdrift en liefde voor hare moedertaal, wist zy my veel belangrijks mede te deelen van de bevolking van Hazebroek, van taal, zeden en gebruiken. Met het grootste genoegen herdenk ik nog de gesprekken die ik met haar voerde. Ei! zoo lange Fransch-Vlaanderen nog zulke vrouen heeft, gaat zijn Vlaamschdom nooit verloren, noch zal het ooit overstelpt worden door den franschen maalstroom.

(*) ‘Ik doe het voorstel dat wy haer’ (Sinte Luutgarde van Tongeren) tot Patroonersse der dietsche taal en letterkunde verkiezen, en midden in onze banier plaetsen.’ (BORMANS, *Leven van St. Lutgardis* - een gedicht.)

Hazebroek, eene stad van middelbare grootte, heeft ruim 10000 inwoners. Het heeft alle voorkomen van eene stille, vervelende landstad. Iets byzonders, wat de oude stad zelve, en hare gebouen aangaat, heb ik er niet gezien. In het midden een zeer ruim vierkant marktplein, en eenige kromme, onregelmatige straten, met veelal onaanzienlike huizen daar om heen; zie daar alles wat ik er van zag. En veel meer zal er ook niet te zien wezen. Zelfs raadhuis en kerken, die anders in de oude vlaamsche steden zoo uitblinken door schoonheid van boutrant en versieringen, zijn te Hazebroek alledaags en onaanzienlik. De toren der hoofdkerk heeft een fraaie, opengewerkte spits, als die van den ouden St. Jacobs-toren in den Haag. Er wordt in deze kerk om den anderen Zondag in 't Vlaamsch gepreekt. Ik doorzocht dit gebou naar vlaamsche opschriften, en dit maal niet te vergeefs. Ik vond er althans eenige oude grafschriften in 't Vlaamsch. Even als zulks in de engelsche kerkgebouen gebruikelik is, zoo zag ik ook hier de grafsteenen binnen tegen den muur der kerk opgericht. Onder die steenen waren er enkelen zeer fraai, van wit marmer. Het opschrift van eenen dezer steenen heb ik afgeschreven. Met dat van meer anderen trok het myne belangstelling door zynen oorbeeldig nederlandschen form. Hier is het:

> ‘D.O.M.
> Tot gedachtenisse van d' Heer HENRY DE BROERE, den welken, naer geweest te hebben 60 jaeren Baillieu dezer stede ende vierschaere van Hazebrouck, overleed den 18 February 1785, ter elde van 90 jaeren. Ende van jouffrauwe ANNE THERESE VAN VYVE, syne huysvrauwe, overleden den 29 October 1783, ter elde van 90 jaeren. Hebbende te zamen geweest in houwelyke den tyd van 59 jaeren, binnen twelke sy geprocreert hebben d' heere PETRUS LUDOVICUS DE BROERE, overleden den 19 September 1747, oud 21 jaeren, ende jouffrauwe MARIE ANNE THERESE DE BROERE, huysvrauwe van d' Heer JOSEPH SCHOONHEERE, overleden den 28 Oust 1753, oud 29 jaeren.
> Godt wilt hunne zielen in ruste ontvangen.’(*)

Al drentelende door de straten van Hazebroek hoorde ik door de burgery op straat, en in de koffi- en bierhuizen, weinig anders als vlaamsch spreken. Slechts nu en dan hoorde ik fransch, en een en ander maal merkte ik op dat deze en gene, dien ik zoo even nog vlaamsch had hooren spreken, terstond daarop met eenen anderen fransch sprak. Welken regel zy daar by in acht nemen, kon ik niet

(*) Het woord *elde* in dit grafschrift voorkomende, beteekent ouderdom. Het is een zeer goed oud-nederlandsch woord, nog heden in geheel West- en Fransch-Vlaanderen in volle gebruik, en overeenkomende met het friesche woord *jeld*, ouderdom. - *Oust* of *Oest*, ook *Ougst* en *Oegst* is nog overal in de zuidelike Nederlanden gebruikelik, zoo wel voor Augustus (maand), als voor ons woord oogst.

ontdekken. De opschriften aan huizen, winkels, enz. vond ik enkel in 't Fransch, maar daarentegen de geslachtsnamen der ingezetenen hooftsakelik vlaamsch. Al wandelende leekende ik er eenigen van op: *Cleenewerck, Verhille, De Swarte, Van de Velde, Hazewindt, Van Damme, Van Acker,* enz. Sommigen dezer namen vond ik ook hier in hunne spelling half verfranscht; b.v. *Desmyttère* (*De Smyter*), in Friesland als *Smyter* voorkomende. De beteekenis van den hazebroekschen geslachtsnaam *De Stuynder* is voor eenen Fries ook duidelik.

Het toeval kwam my te Hazebroek weêr byzonder te hulp, om vele en allerlei lieden te hooren spreken. Ik werd namelik op myne wandeling door de stad overvallen door eene onweêrsbui, die my deed schuilen in de ruime opene voorhalle van een groot openbaar gebou aan de Groote Markt. Van links en rechts zochten de menschen van de straat hier eene toevlucht voor den stroomenden regen. ‘Losse’ werklieden van de markt, een paar dienstmeisjes, een paar jongeheertjes, een smidsknecht met twee groote knijptangen in de hand, waar hy de dienstmeisjes in scherts meê dreigde, een paar burgervroutjes, eenige straatjongens, enkele heeren, ook een paar jonge boeren in blaue kielen en met zeer bonte halsdoeken - allen kwamen hier lachende, de meisjes giechelende, de jeugd juichende, aanstuiven. Dat was een gebabbel en gelach, links en rechts! Ik stond er midden onder het verzamelde volk, en - hoorde niet anders als vlaamsch spreken. Myne ooren gingen te gast. En glimlachende moest ik denken aan dien duitschen aardrijkskundige, van wien op bl. 127 sprake is.

Hazebroek heeft, als kruispunt van vijf spoorwegen, eene groote en ruime spoorhalle. Kaartjes nemen, spreken met spoorweg-beambten, alles geschiedde, zonder eenig bezwaar van hun kant, door my in 't Vlaamsch. By eenen vliegenden boekhandelaar zocht ik naar fransch-vlaamsche nieusbladen. Hy had er verscheidenen; maar - allen in het Fransch geschreven. ‘Heb-je geen vlaamsche gazetten?’ - ‘Joa 'k, m'n-'èère! 'k 'eb er eene.’ Wat denkt Gy, lezer! dat de man my gaf? Het ‘Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage.’ Het verwonderde my uit der mate, dat blad hier te vinden. Er komen hier zekerlik toch zeer weinig Hollanders; misschien geen vijftig in een jaar. - ‘Verkoopt Gy dat blad geregeld hier? - ‘O joa, m'n-'èère! 't ziin de Vlamiings die 't nog e'keer gäre lezen.’ Om de wille der byzonderheid kocht ik dat blad; 't was het nummer van den vorigen dag, van 8 Sept. '85. Een oude spoor weg-beambte, een gryze snorrebeerd, stond er by toen ik dat blad en nog eenige anderen kocht, en nog wat met den verkooper sprak. ‘'K vragen J' esguuzje, m'n-'èère!’ zoo richtte hy zich tot my, ‘Je zi' Gi vorzekers en 'Olander, doe-je nie'? Ewè'! wa' zeggen ze t' ju'dders ol van de Pruussenaars en van de Spanjaars?’ Het was toen juist de tijd van den dreigenden samenstoot tusschen Duitschland en Spanje, wegens de Carolina-eilanden. Ik maakte

my met eenen kwinkslag af van een uitvoerig antwoord. Maar de oude man, ongetwyfeld een oud-soldaat uit het fransche leger, liet zich met geen kluitje in 't riet sturen. Hy geraakte in vuur, weldra in ziedenden toorn, ofschoon niemand hem tegen sprak, over die ‘verdoemde 'onden van *Prussiens.*’ Hy wond zich zelven al op, al op, schold nog meer op de Pruisen, verhief de Franschen, en riep eindelik uit: ‘Em - m'n-èère den 'Olander! wi'der m'-'en verraân ewist in 't jaar tseventiig! Moar angers - een van d'uze(*) zou we' tien Pruussensgje versloan!’ - (En mijnheer de Hollander! wylieden hebben (zijn) verraden geweest in het jaar '70. Maar anders - een van de onzen zoude wel tien Pruisen verslaan!)

Dat was my nu mans genoeg - ook een paar omstanders glimlachten en trokken de schouders op - en ik ging heen, ofschoon de geestdriftige oude nog bleef doorrazen. Meende de man in der daad wat hy beweerde? Of meende hy, tegenover my, den ‘'Olander’, alzoo d'eere van Frankrijk te moeten ophouden?

Een paar minuten later, toen ik gereed stond in den trein te stappen, kwam hy nog eens naar me toe, en ik vreesde weêr eene herhaling van zyne ontboezemingen. Maar neen! zijn toorn was vervlogen, zijn oog stond weêr kalm, en vriendelik groette hy my: ‘*Bon voyage! m'sieu!*’ En terstond daarop, zich zelven verbeterende: ‘Neen - Goereeze, m'n-'èère! en wel t' 'uus!’ -

In het wagenvak, waar ik plaats nam, vond ik reeds eenen geestelike gezeten, aan zyne kleeding, met schoudermanteltje en zwarte bef, kenbaar als een fransche pastoor. Ik groette beleefd: ‘Goe'n dag, m'nheer!’ - Hy weer terug: ‘Ah! Gi ziit é' Vlamiing? Ik ook!’ - Weldra waren wy in een druk gesprek. Het bleek een zeer beschaafd en allerminzaamst man te zijn, en hy deelde my nog menige belangryke byzonderheid mede aangaande het Vlaamsch in zyne woonplaats en den naasten omtrek daar van - een fransch dorp bezuiden het stadje Comen (fransch *Comines*). Daar te Comen, dat juist op de belgisch-fransche grensscheiding gelegen is, aan weêrszyden van de rivier de Leie die hier de grens uitmaakt, stapte d'eerweerde heer later ook uit, om te voet zijn weg te vervolgen. Tusschen de standplaatsen Godewaersvelde en Abeele (twee schoone dietsche plaatsnamen, niet waar?) voerde de trein ons, op dezen mynen tocht van Hazebroek over Poperinghe en Iperen naar Kortrijk, weêr terug over de fransch-belgische grenzen. Nog een blik uit het raamke. Vaarwel! en tot weêrziens! schoon en bloeiend gewest van Fransch-Vlaanderen! Vaartwel, vriendelike en echt-vaderlandsche Vlamingen van Frankrijk! Blijft trou vast houden aan eigen taal en zeden, en laat U in geen enkel opzicht ontvlaamschen noch verfranschen!

(*) *D'uze*, de onzen. Het meervoudige bezittelike voornaamwoord is in Fransch-Vlaanderen en in het westelikste deel van West-Vlaanderen *uus, uze*, volkomen zoo als in het Friesch: *ûs.*

Flandria irredenta! waneer breekt de dag aan, waarop uw edel volk, in lyden en stryden zoo hard beproefd, weêr zich zelven zal toebehooren? Waneer komt de held - en wie zal dat zijn? - die de mannen van den verlatenen broederstam van Fransch-Vlaanderen weêr zal hereenigen met hunne volle broeders in West- en Zeeusch-Vlaanderen - weêr met eere zal t'huis brengen in het nederlandsche, in het groote al-dietsche huisgezin? -

Mijn reistochtje heeft zich niet uitgestrekt buiten het eigenlike Fransch-Vlaanderen, buiten het hedendaagsche *Département du Nord.* Maar ook buiten dit gewest, in het naburige en aangrenzende Artesie, in het hedendaagsche *Département du Pas de Calais*, is er een ouddietsch land, wonen er nog vlaamschsprekende Nederlanders, als lands eigene ingezetenen, van ouds her. Reeds met een enkel woord is hier op gewezen, in het begin van dit opstel. Het volk van Artesie of Artois, van ouds een der zeventien nederlandsche gewesten, is oorspronkelik van dietscher tonge geweest. Al zouden wy het anders niet weten, de namen van steden en dorpen in dit gewest, tuigen luide van hunnen dietschen oorsprong. Atrecht (de Franschen zeggen *Arras*), *trecht* of plaats van overtocht, *veer* over de *A,* de nederlandsche waternaam by uitnemendheid, - de hoofdstad. Verder: Mark (*Marcq*), Wynen (*Guines*), Balinghem, Boninghe (*Boningue*), Frelinghem, Berg, Polinkhove (*Polincove*), Moringhem, Waterdal, Aringzele, Wiere, Valkenberg (*Fauqembergue*), Witzand (*Wissan*), Colemberg, het Wad (*Le Wat*), Ervelinghem, Berck, Ermelinghe (*Ermelingue*), Hupland, Brunemberg, en honderden meer - zy hebben allen echtdietsche, zuiver nederlandsche namen. Ja, zelfs sommige plaatsen in deze oorden, die wy, hedendaagsche Noord-Nederlanders, slechts onder hunne verfranschte namen kennen, hebben oorspronkelik goed-dietsche namen; b.v. Boonen of *Boulogne*, Terenburg of *Terouanne*, Kales of *Calais.* En de Vlamingen gebruiken dan ook nog trou deze dietsche namen en naamformen.

Vóór den jare 1000 is ongetwyfeld geheel Artesie vlaamsch geweest, of liever dietsch; nog naukeuriger gesproken: sassisch dietsch oftewel saksisch nederduitsch. Immers het germaansche volk dat hier, even als in het naby gelegen Engelland, de oorspronkelik keltische (gallische) landzaten verdreef en opvolgde, was van saksischen of van frieschen bloede. Ook de hedendaagsche Fransch- en West-Vlamingen zijn voornamelik van gemengd friso-saksischen stam. Hun hedendaagsche naam Vlamingen is eerst in de plaats van hunnen eigenliken naam Sassen(*) gekomen, toen zy reeds hier langs de zeekust tusschen de

(*) De form *Sas*, *Sassen*, al is hy in Holland heden ten dage niet gebruikelik, is toch beter nederlandsch (ik zeg hier niet nederduitsch), als die van *Saks*, *Saksen.* Men denke aan hoogduitsch *Flachs,* engelsch *flax*, friesch *flaeks*, nederlandsch (hollandsch en vlaamsch, ofte dietsch) *vlas.* Zoo ook *Wachs, wax, waeks*, *was*; *Fuchs*, *fox*, *fûks* of *foks*, *vos.* Dus ook *Sachs, Sax, Saeks, Sas,* en niet *Saks.*

monden van Schelde en Somme, byzonderlik tusschen Schelde en Aa gezeten waren. Het is eigenlik een landsnaam, aan den veenryken bodem (*vladem*, *vla*) ontleend. Tot in Normandye toe (by de stad Bayeux), hebben zich deze Sassen gevestigd, en men kan daar hun spoor nog heden volgen. Zooveel te meer nog in Picardye. Hoe lang in de middeleeuen het Dietsch of Vlaamsch nog in Artesie, als volksspreektaal den strijd heeft volgehouden tegen het ingedrongene Fransch, kan thans moeielik met zekerheid uitgemaakt worden. Eene studie aangaande dit onderwerp vindt men in het hier meermalen aangehaalde werk van LODEWIJK DE BAECKER, *Les Flamands de France.*

Hoe ook de oude Artesiers, zelfs de hoogstgeplaatsten, als ware Germanen, gemoedeliker wyze en in troue gehecht bleven aan hunne dietsche moedertaal, toen het Fransch reeds in hun land het Dietsch verdrong, daar van geeft een oud chronykschryver een roerend voorbeeld. Een graaf van Wynen (*Guines*, 't welk een afzonderlik graafschap is in dit gewest), lag op zijn sterfbed. Een zyner neven sprak hem aan in 't Fransch. Maar d'oude heer zeide: ‘'T en is voor mi nu geen tiid meer om naar kluchten en grollen te luusteren.’ (*Nugis aut jocis non posse vacare*, *respondit.*) In zulke ernstige ure wilde hy anders niet hooren als de zoete, troostende klanken zyner liefelike moedertaal. Het Fransch gold in zyne schatting slechts als voertuig van boert en ydelheid.

Ongetwyfeld mag men aannemen dat het Dietsch slechts zeer langzamerhand, en als 't ware schoorvoetende, stap voor stap achteruit gegaan is voor het Fransch, en dat het Vlaamsch nog lange, misschien wel tot het einde der middeleeuen, de dageliksche spreektaal gebleven is der landlieden, toen de stedelingen van Atrecht, Boonen en Kales reeds niet anders als fransch meer spraken. Zeker is het, dat langs de oostelike grenzen van Artesie, waar dit gewest grenst aan het hedendaagsche Fransch-Vlaanderen, in sommige dorpen het Vlaamsch nog tot heden toe in stand gebleven is. Eerst voor omstreeks honderd jaren zijn er in het Land van Breedenaerde, eene gau van Artesie, de eerste fransche pastoors en schoolmeesters aangesteld. Deze maatregel had binnen weinig tijds den geheelen ondergang van het bedreigde Dietsch in die landstreek ten gevolge. Vóór dien tijd was daar alles dietsch of vlaamsch. De abt GRÉGOIRE zegt nog in zynen *Questionnaire*, ten jare 1790, van het *Département du Pas de Calais* (dus van Artesie): ‘L'enseignement, dans les écoles de campagne, se fait assez généralement en français, excepté dans les écoles flamandes.’ En als een echte, het Vlaamsch, het Germaansch hatende Franschman, teekent hy er by aan: ‘Je voudrais uniformité d'idiome.’

In de stad St.-Omaars (fransch *St.-Omer*), en in de dorpen St.-Folkwin (*St.-Folquin*), Nieukerke en Oudkerke (thans *Nouvelle-Eglise* en *Vieille-Eglise*), St. Mariakerke (*St. Mariekerque*), St. Omaarskapel, Oye, Offekerke, Rackinghem en Wardrek (*Wardrèque*), werd door d'inge-

zetene bevolking in 1845 nog vlaamsch gesproken; in de stad echter uiterst weinig. Thans is daar in de genoemde artesische dorpen, trots hunne nederlandsche namen, het Vlaamsch uit den mond der landzaten grootendeels, ofschoon dan ook nog niet volkomen, verdwenen, en door het Fransch verdrongen. Volgens het hier genoemde werk van DE COUSSEMAKER, *Délimitation du Flamand*, was in 1857 het Vlaamsch in Artesie beperkt tot de gemeenten Ruminghem, Hoogbrugge (*Hautpont*), Lysel en Klaermeersch (*Clairmarais*), dat is: tot den naasten omtrek der stad St. Omaars.

St. Omaars(*), eene zeer oude stad, van middelbare grootte en ruim 21000 inwoners, was reeds vóór d'invoering des Kerstendoms in deze gauen, eene bewoonde plaats, die den naam van Sithiu droeg. De Heilige AUDOMAR, wiens naam door het volk werd saâmgetrokken tot SINT-OMAAR, by de Franschen zelfs tot *St. Omer* verbasterd, voerde er het Kerstendom in. Naar hem draagt de stad thans haren naam. Er is geen twyfel aan, dat de bevolking van St. Audomar's stede van ouds geheel van vlaamscher tonge geweest zy, en dat zy er nog lange vlaamsch is blyven spreken, waarvan de sporen nog heden niet volkomen verdwenen zijn. Zelfs nog in de vorige eeu werden er te St. Omaars nog wel boeken in de vlaamsche taal gedrukt en uitgegeven, en in het laatst der vorige eeu werd er in de kerken nog wel in vlaamscher tale gepreekt. Veel byzonders aangaande dit Dietsch of Vlaamsch van St. Omaars niet aleen, maar ook van gants Artesien, vindt men in het hoogst belangryke werk van COURTOIS, *L'Ancien idiome audomarois*, St. Omaars, 1856.

Is het Vlaamsch te St. Omaars in de eigenlike stad, en onder de stedelingen thans ook uitgestorven, het leeft nog rykelik in de vier bovengenoemde naburige dorpen, waar van er drie onmiddellik aan de stad palen, ten deele voorsteden van St. Omaars uitmaken. Ten jare 1857 werd er te Klaermeersch en te Lysel eigenlik nog meer vlaamsch dan fransch gesproken (al vermeldt DE COUSSEMAKER deze zake andersom). Toen werd er daar, zoowel als te Hoogbrugge, beurtelings vlaamsch en fransch in de kerken gepreekt. En vermoedelik is dit heden ten dage nog wel het geval.

De ingezetenen dezer dorpen zijn zeer gehecht aan hun Dietschdom of hun Vlamingschap, en formen als 't ware eenen afzonderliken stam van volk. Zie hier wat ik aangaande hen, in hunnen hedendaagschen staat, vermeld vind in het uitnemende geschiedkundige werk van KAREL DEFLOU, *Geschiedenis der Kerels van Vlaanderen:*

'In het diepere Zuiden ontmoet men dezelfde verkleefdheid aan het

(*) De Vlamingen zelven schryven en spreken steeds van St. Omaars, terwijl deze stad by de Noord-Nederlanders slechts onder haren franschen naam *St. Omer* bekend is. De vlaamsche, dat is hier de goed nederlandsche form dient ook by ons dien vreemden form te vervangen. St. Omaars is een tweede-naamvalsform. Het is alsof men voluit zeide: St. Omaar's kerke of St. Omaar's stede, ik ga naar St. Omaar's (stede).

oude. In Lysel en Hautpont, twee voorgeborchten van St. Omaars - zijn de menschen nog sterk van hunne naburen en stadgenooten onderscheiden. Zy hebben hunne afzonderlyke herbergen, waar zy zich met het krul- of vloerbollen gaan vermaken. Het Vlaamsch is hunne taal gebleven, en zy trekken met hunne lompe, verouderde kleedy de aandacht van den vreemdeling. Meest allen zijn het ruwe en eenvoudige, maar hoogst eerlyke lieden, die hun brood winnen als hoveniers of fruitkweekers, en ondertusschen nog een aanzienlyk fortuin vergaren. Daar hunne wijk laag gelegen en moerassig is, noemt men hen in verbasterd Vlaamsch: de *Mareisschers* (Meerschenaars) en de *Brouckailliers* (Broeklanders), of ook wel *Sarassins* (Saksen).' -

Deze laatste fransche benaming vindt slechts in misverstand en bare domheid haren oorsprong. Die aloude dietsch-sprekende Artesiers zijn van sassischen bloede, gelijk reeds hier voren vermeld is. Zy zijn Sassen, en droegen ook oudtijds dien volksnaam. Maar het waalsche en verwaalschte volk in hunne nabuurschap v e r s t o n d eerlang dezen volksnaam niet meer, wist niet meer wat hy beteekende. Vooral niet meer, toen die oude v o l k s naam verdrongen werd door den nieuen l a n d s naam Vlamingen. De bekende fransche geestigheid (?), die in klank- en woordspelingen zoo veel goedkoop behagen schept, veranderde dan ook weldra dit onverstane woord Sassen, *Sassins*, in *Sarassins,* Sarraceenen, een naam waar zy iets by denken konden - al rooide die gedachte ook kant noch wal. En zoo veel te liever nog namen zy deze dwaze benaming in gebruik, omdat zy zoo doende de Sassen of Vlamingen, die te edel zich achten, om zich met dat Walenvolk te vermengen, konden bespotten. Immers wat een Franschman niet verstaat, dat bespot hy.

Van welken oud-edelen stam van volk deze Vlamingen uit de omstreken van St. Omaars intusschen zijn, kan men in het bovengenoemde werk van KAREL DEFLOU nalezen. Ook nog vele andere hoogst belangryke en merkweerdige byzonderheden aangaande deze lieden vindt men in het werk van PIERS, *Histoire des Flamands de Haut-Pont et de Lysel*, St. Omaars, 1836.

Deze laatste vertegenwoordigers van het dietsche volk van Artesie hebben ook, als de laatste droeve overblijfselen van een aloud en eervol, van een krachtig en roemrijk germaansch verleden, de aandacht tot zich getrokken van oudheidkundigen, die hunnen weemoedigen ondergang betreuren. Zie hier wat ik lees in DE BAECKER'S werk *Les Flamands de France*, bl. 19:

'En 1843, M. l'avocat Jottrand, de Bruxelles, étant venu étudier le caractère et les moeurs des provinces limitrophes de la Belgique, s'arrêta à St. Omer. Il alla visiter les ruines de St. Bertin, au moment où l'on y pratiquait des fouilles. Il remarqua que parmi les ouvriers employés à ces travaux, il y en avait qui parlaient le

flamand. En nous adressant à un d'eux dans sa langue, dit ce publiciste, l'idée nous vint de lui manifester notre regret de ce que la tour de St. Bertin fût aussi abandonnée sans restauration aux injures du temps. Il en est autrement en Belgique, ajoutions nous; et nous songions en parlant ainsi, qu'on exagérait même quelquefois, chez nous, la sollicitude pour la conservation des monuments antiques, témoin notre porte de Hal, à Bruxelles.

L'ouvrier nous répondit naïvement: "*Wij zijn geen meesters hier*"(*) (nous ne sommes pas les maîtres ici), ce qu'il entendait très-certainement de sa position et de celle de ses camarades comme simples subordonnés de ceux qui dirigeaient leurs travaux. Mais le language dans lequel cette réponse nous était faite, et la comparaison entre la Belgique et la France qui avait terminé notre interrogation firent d'abord jaillir à notre esprit un tout autre sens pour cette réponse: Nous ne sommes plus maîtres ici, pauvres Flamands! Notre langue est opprimée. On ne tient aucun compte de nos moeurs et de nos sentiments. Nos ancêtres nous avaient transmis aussi le goût des arts, et le respect pour les grandes choses du passé que tant de beaux monuments avaient écrites sur notre sol. Mais, dans ces provinces détachées de l'ancienne et commune patrie, on ne laisse plus d'élan à notre caractère national. Nous ne nous gouvernons plus nous-mêmes: *Wij zijn geen meesters hier!*'

Natuurliker wyze is het Dietsch niet spoorloos verdwenen uit de dageliksche fransche spreektaal der hedendaagsche Artesiers, al is het ook dat in sommige gauen van dit gewest, minst genomen sedert den jare 1500, en in de steden nog sedert vroegeren tijd, het Fransch de plaats heeft ingenomen van het Vlaamsch. Oud-dietsche woorden zijn er, in betrekkelik aanmerkeliken getale, nog heden in de franschartesische volksspreektaal in gebruik. Om een enkel voorbeeld te noemen, zoo heet zeker platbodemd vaartuich, dat vroeger te Brugge 'bylander' heette, omdat men er gemakkelik mede aan den wal konde komen, of 'bilanden' kon, nog heden ten dage te Kales *belandre.* Ja, zelfs in de hedendaagsche fransche volksspreektaal van Picardye zijn er nog vele zuiver oud-nederlandsche woorden bewaard gebleven; b.v. *broute*, brood; *clocqueman*, klokluider; *dringuelle*, drinkgeld, fooi; *lippe*, lip; *pacus*, pakhuis; *mékine,* meisje, meiske, oulings meiskyn, meskyn; *wère,* weer of oorlog, engelsch *war*; *godard*, goedaart, goedaardig man, enz.(†)

Zal nu deze alleruiterste voorpost van het Vlamingschap, van het Dietschdom, van het germaansche volk, in Artesie, in het verre Westen,

(*) Natuurlik sprak de man zyne aangeborene gauspraak: "M'en ziin wi'der gee meesters 'ier."

(†) Aangaande deze zaak vindt men veel byzonders vermeld in LODEWIJK DE BAECKER'S werk *Des Nibelungen. Saga merovingiana de la Neerlande*, Parijs, 1853. En verder in *De Navorscher*, XI, bl. 215, 277; XXIX, 157; XXXI, 325; XXXII, 289; XXXIII, 499.

diep in Frankrijk, dus klagelik ondergaan? dus verdwynen in de zwymelende fransche wieling? - Ik geloof het niet. Ook hier verwacht ik nog heil, en redding van den dood. Zelfs hier in Artesie wekt de germaansche geest nieu leven, zelfs tot hier in het uiterste Westen is een straaltje doorgedrongen van de germaansche zonne die in 't Oosten zoo heerlik verrijst. Zelfs hier kan men niet meer weêrstaan, al is het dan misschien ook nog onbewust, aan den geest des tijds, aan de stemme der volken die van éénen bloede zijn.

Er valt hier op nieu een drang op te merken van het vlaamsche volk naar het Westen. Aangelokt door den hoogen trap van bloei dien de nyverheid genomen heeft in de stad Kales, en vooral in St. Pieter by Kales (*St. Pierre lez Calais*), in het begin dezer eeu slechts eene geringe voorstad van Kales, thans eene bloeiende plaats van ruim 33000 inwoners - zijn er Vlamingen uit belgisch Vlaanderen, echte, niet dan vlaamsch sprekende Vlamingen, en zelfs ook Noord-Nederlanders, in grooten getale naar deze oorden getogen, om er zich voor goed te vestigen. Het aloude dietsch-artesische bloed wordt er verkwikt door deze inwykelitigen, en - komt er misschien nog eens weêr op nieu tot bloei en eere. Wie weet? En God geve 't! Teekens zijn er. Wilt Gy er een? De Catholyke kerk is hier al weêr vooraan gesprongen in de bres voor de belangen des vlaamsch sprekenden volks. Immers is de Catholyke geestelikheid te Kales, in het sedert eeuen reeds volkomen verfranschte *Calais*, op nieu begonnen in het Vlaamsch te prediken. Het volk werd er tot die prediking geroepen door de volgende uitnoodiging, welke onder het volk verspreid geworden is.

'IN DE KERCKE VAN CALES.

Zondag, 24 April, 1881, EEN PRIESTER CLAPPENDEN VLAMSCH zal zal zyn daer om ael de werk-menschen Vlamsch ende Belgiquenaers die woonen tot Cales ende te geburte, ten 2 heuren agter den noene tot Dissendag in den nugten.

Zondag, ten 6 heuren, snaevons een lof met sermoen in vlamsche.

De werck-menschen Vlamsche ende Belgiquenaers, dat de devotie ons gekent es, zalt kennen de graetie die wy aen toot laeten(*) ende zalt daervan vrugt trekken.

DE LENCQUESAING.

Paster ende Deeken van Cales.'

Zoo als men ziet, het is geen klassisch Nederlandsch, dit Vlaamsch

(*) "*Die wy aen toot laeten*", - die wy 'en tot laten, = die wy hen (hun) toe laten (*toot*, *tote*, *tot*, *toe*, ook oud noord-nederlandsch), vertaling van het fransche *que nous leur accordons.* - Heeft deze of gene lezer moeite om dit artesische Dietsch te verstaan? Zie hier de omzetting in gewone noord-nederlandsche boeketaal: In de kerk van Kales (*Calais*). Zondag, 24 April, 1881, zal er een vlaamsch sprekende priester aanwezig zijn, ten behoeve van al de vlaamsche werklieden en van de Belgen, die te Kales (*Calais*) en in de nabuurschap wonen, ten 2 ure des namiddags tot Dinsdag-ochtend. Zondag, ten 6 ure des avonds, een lof met prediking in het vlaamsch. De vlaamsche werklieden en de Belgen, wier godsvrucht ons bekend is, zullen de genade dankbaar erkennen (*apprécieront*) die wy hun toe laten (toe staan), en zullen daar van vrucht trekken.

van Kales! Ook volgt men in dit Dietsch van Artesie niet de taal- en spelregels van DE VRIES en TE WINKEL. Maar toch, het is evenwel Nederlandsch, 't is alevel Dietsch, en het spreekt tot ons vaderlandsch hart, niet waar? van dezen verlatenen, in d'eigene moedertale bijna volslagen ongeletterden broederstam, diep in Frankrijk. - Met ‘de werck-menschen Vlamsch’, die in dezen oproep worden gesteld tegen over ‘de Belgiquenaers,’ worden zekerlik de ingezetene dietsche of vlaamsche Artesiers bedoeld. Het woord ‘*heure*’ staat nader aan den oorspronkeliken latynschen form *hora*, als ons woord *uur.* In ‘*nugten*’, ochtend, en ‘*snaevons*’, des avonds, is de *n* van het lidwoord aan het zelfstandig naamwoord blyven hechten. -

En zouden wy 't ook niet mogen, ja moeten duiden als een bewijs van eenen geest van toenadering by d'ingezetenen van Kales tot het vlaamsche, ja ook tot het nederlandsche volk in 't algemeen, tot het Al-dietschdom - als eenen geest van hernieud germaansch zelfbewustzijn, dat men aan eene reeks nieue straten te Kales de namen heeft gegeven van sommigen onzer uitstekendste nederlandsche mannen? *Rue Hugo Grotius*, *Rue de Wit*, *Rue Rembrand, Rue Van Dijk*, *Rue du Taciturne*, *Rue Rubbens*, enz. zijn de namen dezer straten, die den Noord- of Zuid-Nederlander, als hy ze doorwandelt, in deze fransche stad zoo byzonder treffen, en hem alweêr, in menige richting, stof geven tot nadenken.

Onze militaire bijeenkomsten.
Door een plattelander.

XVI. *Uittreksel uit de notulen, enz.*

De Voorzitter opent de vergadering en heet de leden welkom met de navolgende toespraak:

Mijne Heeren, aangenaam is 't mij, u weder ten mijnent vergaderd te zien. Meer dan een jaar is er sedert onze laatste bijeenkomst verloopen en in dat jaar hebben er wel is waar geene gewichtige staatkundige gebeurtenissen plaats gehad, waarin ons land onmiddellijk betrokken werd, maar is er toch veel gebeurd, wat onze belangstellende aandacht in hooge mate verdiende en nog steeds bezighoudt. Ik wijs slechts op de zoogenaamde ‘Oostersche quaestie’, die door onverwachte verwikkelingen eene nieuwe phase is ingetreden en die, al moge ze voor 't oogenblik van de agenda der brandende politieke quaestiën worden afgevoerd, toch altijd een stroobos blijft, welke door de toevallige vonk eener diplomatieke cigarette kan vuur vatten en Europa in lichtelaaie vlam zetten. En dan bepaal ik uwe aandacht op de inwendige socialistische, communistische, anarchistische woelingen, die onze maatschappij tot in haar binnenste doen trillen en misschien meer nog dan een mogelijke krijg tegen uitwendige vijanden ieder redelijk denkend mensch, die in eene woeste omkeering der maatschappelijke orde slechts jammer en ellende ziet, tot ernstig nadenken moeten stemmen. Ja, Mijne Heeren, we beleven zorgvolle tijden, en meer dan ooit behoort het thans tot den plicht van alle vaderlanders, om wakker te blijven overdag en slechts met één oog te slapen 's nachts; om ons kruit droog te houden, Mijne Heeren, en de belangen onzer landsdefensie geen oogenblik uit het oog te verliezen. Art. 177 der Grondwet zegt: ‘Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat en de beveiliging van zijn grondgebied, blijft een der eerste plichten van alle ingezetenen.’

Op zichzelf beschouwd, Mijne Heeren, vind ik dit artikel een der fraaiste in onze Grondwet en wij moesten het als eene kostbare spreuk met gulden letteren op den wand van ons woonvertrek doen plaatsen, indien wij namelijk in staat waren dien eersten burgerplicht te verge-

ten. Maar zooals wij hier bijeen zijn, Mijne Heeren, is dat onnoodig; daarvan ben ik overtuigd. Die woorden der Grondwet staan in ons hart gegrift. En thans tot onze werkzaamheden overgaande en u welkom in deze vergadering heetende, verzoek ik onzen Secretaris de notulen der laatste bijeenkomst voor te lezen.

De notulen gelezen en goedgekeurd.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, ik geloof het gevoelen der vergadering uit te spreken, als ik u dank zeg, in de eerste plaats voor uwe oproeping tot deze bijeenkomst, ten tweede voor uwe goed gevoelde, van vaderlandsliefde getuigende toespraak, en ten derde voor de waardeering onzer vaderlandlievende gevoelens, in de laatste woorden uwer toespraak opgesloten. Neen, we hebben, zooals wij hier bijeen zitten, niet noodig die kernspreuk uit onze Grondwet met vergulde of verzilverde letteren op onze wanden te doen schrijven. Wij kennen ze van buiten en al mogen we nu en dan onderling van gevoelen verschillen, - op één punt zijn en blijven we 't altijd eens: we moeten ons land en ons erf verdedigen tegen elken vijand, van buiten of van binnen, tot onzen laatsten snik. - Maar ik mag deze gelegenheid niet laten voorbijgaan, zonder een oogenblik bij dat fameuze art. 177 te blijven stilstaan. Voor ieder vaderlander is dat artikel eene ware zalving - hetzelfde, wat eene verheven Bijbelspreuk voor den echten geloovige is. Maar uit een practisch oogpunt beschouwd, komt het mij minder een Grondwets-artikel dan wel eene spreuk, eene machtspreuk, eene orakelspreuk voor. Naar mijne bescheiden meening kan een hol vat niet meer ‘bommen’ - zooals de oude heer Cats 't noemde - dan dat hol artikel. Vooreerst zegt dat ‘dragen der wapenen’ veel en niets. Men kan zich met wapenen omhangen, en wie sterk genoeg is, om een veld-kanon op zijn rug te nemen en bovendien nog een geladen voorwagen achter zich aan te sleepen, kan zich dit vaderlandlievend genoegen ook gunnen, maar het ‘dragen’ van wapenen is eene nuttelooze of eene Don-Quichotachtige vertooning, of wel beide te gelijk, als er niet de uitdrukkelijke voorwaarde aan verbonden is, dat hij, die de wapenen draagt, zich er ook van weet te bedienen. De Grondwetgever is over die voorwaarde met een danspasje heengesprongen. En dan, Mijnheer de Voorzitter, komt het me in mijn soldaten-eenvoud voor, dat het orakelachtig artikel is gemaakt met het loffelijk doel, om de ingezetenen in staat te stellen een hunner ‘eerste plichten’ te ontduiken. De militie-wet is dan ook wel zoo vriendelijk, hun daartoe de gelegenheid te verschaffen. Ze verkoopen hun allereersten vaderlandschen plicht voor eenige honderden guldens aan eene specie van slavenhandelaar en... *le tour est fait.*

In het nieuwe Grondwets-ontwerp, dat reeds schimmelvlekken vertoont en heel veel begint te gelijken op een stuk vermufte Hollandsche kaas, omringd door een troep krassende, hongerige, afgunstige kraaien, die elkaar aanvliegen, om 't aan niemand te gunnen, is dat grootsprakig

artikel in een anderen vorm gegoten, die evenwel, op de keper beschouwd, van den vorigen in den grond niet verschilt; want ook dit artikel is niets meer dan eene doode letter. Als ik mijn kinderen voorpreek: ‘Doet je plicht; weest braaf; leert ijverig; houdt God voor oogen en je handen op den zak’, en ik laat hun de volle vrijheid, om die hartgrondige vaderlijke vermaningen aan den draak te binden, dien ze in de lucht oplaten, dan, Mijnheer de Voorzitter, heb ik dat aan mezelf te wijten. Praatjes vullen geene gaatjes. Recepten van geleerde doctoren baten niet, als de patiënten ze a posteriori gebruiken, in plaats van a priori. Vergeef me deze dichterlijke ontboezeming, Mijnheer de Voorzitter; ze ontsnapt me in 't vuur mijner improvisatie. Vergun me met dit glas op uwe gezondheid te drinken, op die uwer lieve familie en inzonderheid op die van mijn braven kameraad Grutter, zijne lieve vrouw en zijn aardigen jongen, wien ik gisteren op zijn verjaardag eene doos met tinnen Duitsche en Fransche soldaten heb gegeven voor zijne allereerste practische oefeningen op uitgebreide schaal. Dat geprojecteerd artikel, correspondeerende met het bestaande 177 en nu 178 wordende, als we het geluk hebben dat te beleven, - wat ik voor mezelf betwijfel - luidt aldus: ‘Alle Nederlanders, daartoe instaat, zijn verplicht mede te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied. Ook aan ingezetenen, die geen Nederlanders zijn, kan die plicht worden opgelegd.’

Ik stem toe, dat de redactie van dit artikel beter is dan die van 't bestaande. Het onjuiste ‘dragen der wapenen’ wordt vervangen door het duidelijk ‘medewerken’, en het ‘is verplicht’ klinkt onontwijkbaar stellig, terwijl in de vigeerende wet van de militaire dienstverplichting wordt gesproken als van eene wenschelijke zaak. Maar hoe het ‘medewerken’ moet geschieden, staat in het Ontwerp der gewijzigde Grondwet niet bepaald uitgedrukt, en daardoor krijgt vanzelf de gewone wetgever weer volle vrijheid, om in eene gewijzigde militie-wet de kostelijke bepaling op te nemen, dat ieder Nederlander tegen eene ruime fooi zijn allereersten vaderlandlievenden plicht aan een verloopen kerel, die niets te verliezen of te winnen heeft, kan overdragen.

Ik heb de eer gehad, Mijnheer de Voorzitter, vergaderingen bij te wonen, waarin de ontworpen Grondwet aan de bestaande werd getoetst, en dan trof me altijd de pertinente verklaring van hooggeleerde heeren, dat eene Grondwet de definieering harer artikelen aan den particulieren wetgever dient over te laten. Zeer zeker, de Grondwet is slechts de basis, waarop al de andere wetten rusten; maar ik kan nu niet inzien, dat waar de eerste in twee, drie woorden duidelijk en ontwijfelbaar een beginsel van hoog staatsbelang kan vaststellen, ze dat niet doet. Als bijv. in de eerste zinsnede van het aangehaald art. 178 tusschen de twee woorden ‘zijn verplicht’ het woord ‘persoonlijk’ ware ingelascht, dan zou de bijzondere wetgever niet op den reddenden inval kunnen komen, om het artikel krachteloos te maken, door

iedereen gelegenheid te geven, een der duurste aller burgerplichten eenvoudig van zich af te schuiven à raison van zóóveel, in klinkende munt...

K a p i t e i n D i n g e s. Daar hebben we weer de Dada op den persoonlijken dienstplicht.

D e K o l o n e l. Om u te dienen, Kapitein van den lummelachtigen - ik bedoel Lummeloordschen Schutterenstoet. Ik ben zoo vrij, krachtens mijn recht van woordvoering in deze bijeenkomst, op mijn stokpaardje te rijden, zoolang onze hooggeachte Voorzitter dat oorbaar acht. Als gij, Kapitein Dinges, straks uw schutterlijk hobbelpaardje, dat nooit van de plaats komt, bestijgt en erop doordraaft, ongeacht of uw gehobbel een ander zeeziek maakt, zal ik de eerste zijn, om u deze vrijheid te vergeven, zoolang ik nog een teugje in mijn glas heb, dat mij voor kwalijkworden kan behoeden...

K a p i t e i n D i n g e s. Mijnheer de Voorzitter, ik vraag het woord voor een persoonlijk feit.

D e V o o r z i t t e r. Mijne Heeren, wij zijn hier vereenigd, om de belangen der lands-defensie te bespreken, en niet, om met elkander te schermutselen. De Kolonel is aan 't woord, en ons reglement van orde verbiedt, dat de woordvoerder in de rede wordt gevallen. Ongaarne zou ik een lid tot de orde willen roepen. Dixi. De spreker vervolge.

De uitspraak gaat gepaard met zulk een zwaren slag met den presidents-hamer, dat het teeder, sierlijk instrument, tegen zulk eene onberekende kracht niet bestand, bij zijn dunste eind afbreekt en de Voorzitter slechts den steel in de hand houdt.

D e V o o r z i t t e r. Ziedaar, Mijne Heeren, een beeld tot leering. Een gebroken voorzitters-hamer. Inderdaad, de tijd schijnt aangebroken, dat de presidenten een smidshamer dienen te hanteeren, om hun gezag te doen gelden. En nu ik mijn gebroken hamer - het zinnebeeld mijner waardigheid - daar voor me zie liggen, komt de gedachte in mij op, om die stukken op te zenden aan mijn geachten collega te Parijs, die in de Elyseesche biljartkamer een weldadigen troost vindt voor Frankrijk's droeve kwalen. Zijn presidents-hamer schijnt me uitermate zwak, terwijl hij een bijzonder sterken diende te hebben, als hij hem namelijk hanteeren kon, - wat ik betwijfel. Ik denk er een woordje van deferentie bij te voegen, benevens den practischen wenk, dat een President altijd beter doet zijn hamer stuk te slaan, dan de bandeloosheid den vollen teugel te vieren. Ik verzoek ons hooggeacht lid, den Kolonel, voort te gaan.

Eene halve minuut van plechtige stilte volgt op deze verpletterende woorden.

D e K o l o n e l. Mea culpa, Mijnheer de Voorzitter, - ik heb uwe terechtwijzing ten volle verdiend. Mijn antwoord op den uitval van het geacht lid uit Lummeloord getuigt van bandeloosheid - ten

minste van gebrek aan parlementaire vormen. Ik vraag absolutie na deze openhartige verklaring.

De Voorzitter. Uwe gezondheid, mijn waarde Kolonel.

De Kolonel. Zeer gevoelig, hooggeachte Voorzitter. *Ad fundum.*

Ik vervolg en zal kort zijn. Art. 178 in het ontwerp gewijzigde Grondwet legt allen Nederlanders, daartoe in staat, de verplichting op, 'mede te werken' tot handhaving, enz. Dat 'medewerken' is heel wat anders en zegt vrij wat meer dan het oude 'dragen der wapenen', dat in woordelijken zin niets zegt. Volgens het nieuwe artikel zullen dus ook zij, die om physieke of andere redenen onbekwaam zijn, om de wapenen te voeren, verplicht kunnen worden, mede te werken tot verdediging onzer onafhankelijkheid. Deze wetsbepaling reikt zoover, als ze met mogelijkheid reiken kan; en daar in oorlogstijd alles aan de onverzadelijke eischen van den tyrannieken Oorlogsgod onderworpen is, geeft art. 178 het middel aan de hand, om onzen vrouwen en kinderen, in hunne hoedanigheid van Nederlanders, - want dat zijn ze immers? - ook eene taak in de lands-defensie op te leggen. Ik juich den maatregel ten zeerste toe; in mijne verbeelding zie ik ons vlak land reeds in een pluksel-gebergte herschapen ten behoeve onzer in den oorlog gewonde strijders, want zooveel vaderlandsliefde bezit een rechtgeaard Nederlander, die 'in staat' wordt geacht, om mede te werken tot de verdediging van zijn land, nog wel, om een versleten handdoek tot dit grootsch doel op te offeren. Bovendien ligt het plukselmaken in onzen volksaard. We zijn geboren uitpluizers. Ziet de Kamer-verslagen.

Ik wensch nog even stil te staan, Mijnheer de Voorzitter, bij art. 183 van het Ontwerp. Dit bepaalt: 'De dienstplichtigen te land mogen niet dan krachtens eene wet buiten Europa worden gezonden.' Art. 185 der bestaande Grondwet zegt: 'De lotelingen bij de militie te land mogen niet dan met hunne toestemming naar de koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen worden gezonden.' Het ontwerp-artikel is volkomen juist neergesteld. Onze onafhankelijkheid hangt met het bezit onzer groote koloniën samen. Zonder koloniën houden we op eene natie te zijn. Onze natie weet dat wel, maar onze natie denkt er eenvoudig niet aan, zooals ze aan niets denkt, wat haar niet dagelijks in zichtbaren en tastbaren vorm onder den neus wordt geduwd. Pure nonsens is 't, dat een milicien niet naar onze koloniën mag worden gezonden zonder hoogstdeszelfs gewaardeerde toestemming mitsgaders die van papa en mama, om daar voor ons volksbestaan te strijden; maar wel naar Afrika, naar de Sandwicheilanden of Australië, waar we geen duim gronds bezitten. Maar een pluksel-makende Nederlandsche wetgever kan niet aan alles denken en eene Nederlandsche wet is ook eerst recht mooi, als ze allen Nederlandschen advocaten de gelegenheid biedt, haar uit te leggen, elk op zijne eigen manier. Met mijn eenvoudig soldaten-verstand noem ik dit oud

art. 185, zooals 't gesteld is, een dom artikel en het nieuwe 183 steekt er hoogst gunstig bij af.

Ten slotte, Mijnheer de Voorzitter, wensch ik de aandacht te vestigen op het slotartikel van het Ontwerp 'Defensie'. 'Ter handhaving van de uit- en inwendige veiligheid kan door of vanwege den Koning elk gedeelte van het grondgebied des Rijks in staat van oorlog of in staat van beleg verklaard worden. De wet bepaalt de wijze waarop en de gevallen waarin zulks geschieden kan en regelt de gevolgen.'

De bestaande Grondwet zwijgt over dit zoo hoogst gewichtig onderwerp. De Regeering heeft dus het recht niet, een gedeelte van het land of het geheele land in staat van beleg te verklaren, en in de tijden, die wij beleven, kan dat toch noodig zijn. Om deze en meer andere redenen, Mijnheer de Voorzitter, acht ik het hoogst wenschelijk, dat de Grondwetsherziening eindelijk eens ter hand wordt genomen, en ik geloof, dat eene groote massa Nederlanders met mij dit gevoelen zullen deelen. We hebben echter eene Tweede Kamer, bestaande uit knappe, zeer knappe en buitengewoon knappe menschen, maar die niet allen doordrongen zijn van de noodzakelijkheid, om rekening te houden met datgene, wat het gros der natie wenschelijk oordeelt; menschen, die zich geroepen en gekozen achten, om eene partij, niet om het Nederlandsche volk te dienen; menschen, die als dwingerige kinderen tot de Regeering zeggen: Als je mij dat niet geeft, om mij en mijne partij plezier te doen, dan verkies ik je ook niet te helpen, om eene nieuwe Grondwet te maken. Dat noem ik niet veel beter dan *grève* maken. 't Is waar, als ze herkozen willen worden, kunnen ze misschien niet anders, en mogelijk hebben ze wel aan hunne kiezers beloofd, dat ze *strike* in de Kamer zouden maken, als ze hun zin niet kregen; maar ik zou onder dergelijke voorwaarden niet herkozen willen worden en nog minder zou ik willen beloven, een groot algemeen belang afhankelijk te maken van een klein partijbelang. Ik moet er evenwel bijvoegen, dat ik me niet op hooge politiek versta, en daarom zou 't me ook niet verwonderen, wanneer een in de hooge politiek doorkneed kamerlid, dat toevallig deze mijne eenvoudige redeneering kwam te vernemen, me rijp voor Meerenberg verklaarde. Dat er onder de bestaande omstandigheden eenig vooruitzicht aanwezig is, dat we eene herziene Grondwet krijgen en dus ook onze levende strijdkrachten overeenkomstig de eischen des tijds worden hervormd, acht ik even waarschijnlijk, als dat op zekeren dag de Zuiderzee uit eigen beweging droogloopt. Het Anti-dienstvervangingbond, dat, meen ik, voornemens was in 't belang zijner zaak eene petitie aan de Staten-Generaal in te dienen tegen het tijdstip, dat de Grondwets-herziening aan de orde kwam, kan gerust nog eene poos wachten. De Tweede Kamer heeft volstrekt geene haast met die herziening, die bovendien Kamer-ontbinding ten gevolge heeft, en - waar de Kamer boven alles een hekel aan heeft,

dat is aan diezelfde ontbinding. Eenmaal uit de Kamer, is men er nog niet weer in.

Eindelijk nog, Mijnheer de Voorzitter, moet ik op het opmerkelijk feit wijzen, dat er in het ontworpen Hoofdstuk Defensie geen woord over de schutterijen wordt gesproken. Natuurlijk is dit geen verzuim, maar ik geloof uit dat opzettelijk zwijgen over zoo gewichtig een onderwerp te mogen opmaken, dat hierdoor vanzelf art. 188 der bestaande Grondwet: ‘In de gemeenten worden schutterijen opgericht’, zou komen te vervallen en derhalve de Schutterijen zelve ook; met andere woorden, dat de afzonderlijke wet, regelende onze defensie, zou hebben te zorgen voor eene leger-reserve, in plaats van de tegenwoordige Schutterij. Hoewel Kapitein Dinges, dien ik hoogst bedenkelijk het hoofd zie schudden, 't zeker wel *niet* met me eens zal zijn, durf ik toch gerust zeggen, dat dit weglaten van het door mij aangehaald artikel mij een verblijdend teeken toeschijnt, - ik bedoel altijd, als de Wet er komt. - Ik meen er het bewijs in te zien, dat de wetsontwerpers van oordeel waren, dat eene schutterij, eene leger-reserve, eene landweer, of hoe men 't noemen wil, met nauwe banden aan het leger verbonden moet zijn, - en onze schutterijen zijn dat niet, of liever, ze zijn met geen enkelen band, hoe zwak ook, aan het leger gehecht, en dat is en zal, naar mijne bescheiden meening, altijd blijven eene reden, waarom aan onze schutterijen alle militaire waarde moet worden ontzegd. Het komt me ook voor, dat de Commissie voor de herziening den persoonlijken dienstplicht op het oog moet hebben gehad, toen ze het bewust artikel uit de Grondwet schrapte; want eene leger-reserve, die ongeoefend is, kan geene reserve heeten, en om geoefend te zijn, moet de reservist gediend hebben, langeren of korteren tijd, maar in elk geval, hij moet soldaat zijn geweest, derhalve zijn dienstplicht niet aan een remplaçant hebben overgedaan. Ik heb gezegd.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne belangwekkende beschouwingen en geeft het woord aan:

Kapitein Dinges. Mijnheer de Voorzitter, ik wensch in de allereerste plaats op te komen tegen de lasterlijke bewering des vorigen sprekers....

De Voorzitter, *met den gebroken hamer op de tafel slaande:* Ik zal tot mijn leedwezen verplicht zijn, den spreker uit Lummeloord tot de orde te roepen, indien hij zich niet van kwetsende persoonlijkheden gelieft te onthouden.

Kapitein Dinges. Ik wensch dan op te komen tegen de op hooger gezag verklaarde *niet* lasterlijke bewering van den vorigen spreker, den heer Kolonel Bomketel, als zou onze Schutterij alle militaire waarde missen. Het is hier de plaats niet, Mijnheer de Voorzitter, en 't zou mij ook niet passen, den lof te verkondigen van het schutter-korps, dat ik de eer heb te bevelen en waarop ik trotsch ben; maar dit mag ik wel zeggen, dat ik op mijne schutters durf vertrouwen, minstens evengoed, als indertijd mijnheer de

Kolonel Bomketel op zijn regiment miliciens vertrouwen durfde. Ook durf ik beweren, dat ik niet de eenige schutterij-commandant ben, die het recht heeft, om zoo te spreken, en 't heeft dan ook zijne goede reden, dat de regeering het van haar plicht heeft geacht, eenigen tijd geleden den commandant der Haagsche Schutterij en nu onlangs dien der Amsterdamsche dito te begiftigen met het ordeteeken van den Nederlandschen Leeuw. Met het oog op de buitengemeene zuinigheid, welke bij het uitdeelen van dit ridderkruis wordt in acht genomen, acht ik die toegekende onderscheiding van zeer hooge en welsprekende beteekenis. Ik concludeer derhalve, dat de bewering van mijnheer den Kolonel, als zou aan onze schutterijen alle militaire waarde moeten worden ontzegd, naar mijne bescheiden meening niets anders is dan nonsens....

De Voorzitter. Ik verzoek het geacht lid uit Lummeloord, zich van onparlementaire uitdrukkingen te onthouden.

Kapitein Dinges. Ik zal dan zeggen, dat bedoelde bewering, die op hooger gezag niet als *nonsens* mag betiteld worden, naar mijn bescheiden oordeel ten eenen male in strijd is met den eenvoudigen *bon sens* van een gewoon verstandig mensch. Ik beroep me, om dit nader te staven, op hetgeen onlangs in België is gebeurd bij gelegenheid der gepleegde jacquerieën in de fabriek- en mijn-districten. Toen heeft de flinke houding der Garde Civique krachtig bijgedragen tot stuiting van het kwaad en het herstel der orde, en de Belgische regeering, de bewezen diensten en de vaste houding der Burgerwacht naar waarde schattende, heeft hiervan het welsprekend bewijs gegeven, door eenige harer Kapiteins met de Leopoldsorde te decoreeren. Wat de Belgische Garde Civique heeft gepresteerd, Mijnheer de Voorzitter, zou onze Schutterij zeer zeker ook doen, want zij bestaat vergelijkenderwijs uit dezelfde elementen en is op dezelfde wijze samengesteld en geoefend als die onzer zuidelijke buren. Dit voor de Schutterij. En dan, Mijnheer de Voorzitter, wenschte ik nog een woord te zeggen naar aanleiding van het rijtoertje, door den vorigen spreker op zijn geliefkoosd stokpaardje ‘Persoonlijken dienstplicht’ gemaakt. De billijkheid vordert te erkennen, dat me dat toertje bijzonder is meegevallen. Ik dacht weer getuige te zullen zijn van een halsbrekende *steeple-chase*, zooals de spreker er ons een geleverd heeft in de laatste bijeenkomst; doch 't is gelukkig afgeloopen. Maar de heer Kolonel, die zoo dweept met den persoonlijken dienstplicht en die den schutterijen alle militaire waarde durft ontzeggen, moest zijne oogen eens wenden naar Frankrijk, waar die overheerlijke persoonlijke dienstplicht sinds ongeveer vijftien jaren in volle werking is, terwijl de Garde Nationale is afgeschaft. Ik lees nog al eens Fransche bladen en tijdschriften, Mijnheer de Voorzitter, en dan treft het me telkens, als ik daarin het een of ander over het Fransche leger ontmoet, steeds klachten te vinden over den slechten

geest en de steeds meer verslappende krijgstucht in dat leger. Fransche militairen verklaren zelf, dat die geest en die tucht nooit zooveel te wenschen hebben overgelaten als tegenwoordig, - zelfs niet na de groote nederlagen onder het eerste en het tweede Keizerrijk. Dit voor den persoonlijken dienstplicht.

De Voorzitter. Ik meen, dat het lid Grutter het woord heeft gevraagd.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, ik heb werkelijk in 't begin van den avond het woord gevraagd, hoewel over een ander onderwerp dan de zoo even behandelde. Ik vermeen echter, dat ons geacht lid de Kolonel nog wel iets aan den vorigen spreker zal te beantwoorden hebben, en in dat geval wensch ik hem daartoe allereerst de gelegenheid te laten.

De Kolonel. Inderdaad, mijn waarde Grutter, uwe grootmoedigheid treft me diep, en ik ken u genoeg, om te weten, dat het u leed zou doen, indien ik er geen gebruik van maakte. Ik zal dus zoo vrij zijn. Ik wil niet te lang blijven stilstaan, Mijnheer de Voorzitter, bij het persoonlijk feit, dat tot inleiding diende voor de Demostheniaansche rede des hoofdmans der Lummeloordsche schutterkohort, die, volgens de hoogst bescheiden meening van dezen veldoverste, in hare soort nog vrij wat beter en krijgshaftiger moet zijn dan indertijd de Veteranen-kohorten van zijn voorganger in de strategie en tactiek, - ik bedoel Julius Cesar. Dat persoonlijk feit, Mijnheer de Voorzitter, is door u gelaakt en gequalificeerd als onparlementair. Ik breng u daarvoor mijn persoonlijken dank, zeer geachte praeses. Ja, het komt mij ook eenigszins onparlementair voor, als men op grond eener meer dan veertigjarige ondervinding in militaire zaken en uit reine overtuiging zijn gevoelen uitspreekt, dan het compliment te moeten hooren, dat men nonsens praat, en dat nog wel uit den mond van iemand, die, naar mijne bescheiden meening, even bevoegd is, om over militaire zaken te oordeelen, als zekere schoenmaker uit de oudheid over de schilderkunst....

Kapitein Dinges. Mijnheer de Voorzitter, ik vraag 't woord voor een persoonlijk feit.

De Voorzitter. Als het geacht lid uit Lummeloord in het laatste gezegde des sprekers een persoonlijk feit vermeent te zien, - wat ik ook wel geneigd ben te doen - geef ik hem echter in overweging, deswege den spreker buiten de vergadering te interpelleeren. Ik zal intusschen den heer Kolonel vriendelijk verzoeken, de gevoeligheid van het geacht lid uit Lummeloord niet noodeloos te kwetsen.

De Kolonel. Met genoegen, Mijnheer de Voorzitter; ik beloof u, dat ik het niet noodeloos zal doen. Ook verklaar ik mij bereid, buiten deze vergadering me door Julius Cesar - ik bedoel door Kapitein Dinges - te laten interpelleeren tot zoolang 't me begint te vervelen. En als ZijnEdelgestrenge zijne interpellatie in een

beleefder vorm inkleedt, dan men billijkerwijze van ZijnEdele kan verwachten, acht ik me zelfs in staat, te verklaren, dat bedoelde schoenmaker ten volle bevoegd was, om zijn oordeel uit te spreken over de wijze, waarop Apelles de schoenen of sandalen zijner figuren had voorgesteld. En nu ben ik zoo vrij, den zoogenaamden eenvoudigen *bon sens* van een ‘gewoon verstandig man’ - zooals de geachte Lummeloorder met zijne gewone bescheidenheid zichzelf betitelt - met mijn nonsens en op de mij eigen manier te beantwoorden. Dat lid wijst ons op de jongste Belgische troebelen, om te bewijzen, dat onze Schutterij voortreffelijk is. Ik heb toevallig een brief gelezen van een Belgisch hoofdofficier, waarin o.a. wordt gezegd: ‘We hebben ons hart vastgehouden voor de Garde Civique, maar ze houdt zich, goddank, goed; we meenen dit vooral op rekening te moeten schrijven van het geprononceerd anarchistisch karakter, dat de beweging draagt. Of men echter bij socialistische woelingen, die zich minder heftig uitten en eene geregelde, georganiseerde omwenteling op het oog hadden, wel zou doen op eene burgerwacht, zonder militaire opvoeding, tucht en leiding, te vertrouwen, dat durf ik niet beweren. Als militair blijf ik altijd zulke semi-militaire korpsen onbetrouwbaar, onder sommige omstandigheden zelfs staatsgevaarlijk achten’....

Het geachte Lummeloorder lid zal, te oordeelen naar de afkeurende teekenen, die hij geeft, deze uitspraak van mijn Belgischen krijgsmakker zeker met den naam van *nonsens* bestempelen; maar aangezien de waarde, welke aan dergelijke qualificatiën moet worden gehecht, geheel afhankelijk is van de meerdere of mindere bevoegdheid der beoordeelaars, zal de Belg er wel even kalm onder blijven als ik. Als verder bewijs, hoe goed onze Schutterij is, vermeldt het geacht Lummeloorder lid, dat Koning Leopold eenige zijner schutter-kapiteins heeft gedecoreerd. Dat pleit zeker bijzonder sterk voor de deugdelijkheid der Nederlandsche schutters in 't algemeen en der Lummeloordsche in 't bijzonder, en ik zou wel haast durven beweren, dat als de Belgische Koning slechts een flauw vermoeden had van de onvergelijkelijke krijgshaftigheid der Lummeloordsche schutter-kohort, Zijne Majesteit niet aarzelen zou, ook den centurio van die kohort met eene ridderorde te begiftigen. En dan eerst zou 't bewijs zijn geleverd, dat er uit een militair oogpunt niets mooiers te bedenken is dan eene Nederlandsche schutter-compagnie. Tusschen twee haakjes moet ik er evenwel bijvoegen, dat de Belgische clericale regeering van de gelegenheid, die zich na het stillen der onlusten zoo ongezocht voordeed, gebruik heeft gemaakt, om een paar harer trawanten aan een lintje, dat ze nog niet hadden, te helpen, en door die schutter-helden daarmee plezier te doen, al hunne ambtgenooten tegen zich in 't harnas heeft gejaagd. Dat gaat gewoonlijk zoo met kruis-uitdeelingen, die op zoo oordeelkundige en onpartijdige wijze geschieden. Ook heeft het lid uit Lummeloord onze regeering een pluimpje gegeven, omdat ze de commandanten der

Haagsche en Amsterdamsche schutterij een ‘Virtus Nobilitat’ op de borst heeft gehangen, en volgens hem moet dit alweder als een bewijs dienen voor de deugdelijkheid onzer schutterlijke troepen. Ik wil niets te kort doen aan de verdiensten van die twee gedecoreerde mannen. Ik neem zelfs aan, dat zij de hun te beurt gevallen onderscheiding ten volle hebben verdiend om hunne burgerdeugd, maar niet omdat hunne schutterij zoo voortreffelijk is. Op mijne beurt zou ik dat *nonsens* noemen. Ik wil echter niet ontkennen, dat de zelfopoffering en zelfverloochening, welke ertoe behooren, om de leiding van een korps op zich te nemen, dat heel wat middelen van verzet tegen het gesteld gezag in zijne hand heeft, hooge waardeering verdienen; maar de luttel practische resultaten, die de Schutterij oplevert, zijn totaal afhankelijk van den toevalligen goeden geest, welke onder haar heerscht. Misschien heeft het voornemen van den Haagschen Schutterij-commandant, om zijne betrekking neder te leggen, ook een weinigje medegewerkt, om de Regeering de oogen te openen voor 's mans verdiensten, en dat is dan tenminste een bewijs, dat ze nog zoo blind niet is, als hare vijanden 't willen doen voorkomen. En eenmaal den Haagschen Schutter-Kolonel gedecoreerd, lag 't voor de hand, dat dien van Amsterdam dezelfde onderscheiding moest ten deel vallen, mits hij hooge rijlaarzen aantrok.

Het geacht lid uit Lummeloord houde 't mij ten goede, als ik de gevolgtrekking, welke hij uit het verleenen van orde-versierselen afleidt, op zijn minst genomen zonderling vind. Volgens dat lid heeft iemand bijzondere verdiensten, omdat hij ridder wordt. Ik zou meenen, dat hij ridder wordt, omdat hij meer dan gewone verdienste bezit. Zoo althans behoort het te zijn. Aan den anderen kant moet ik toch ook erkennen, dat Kapitein Dinges in zijne zonderlinge opvatting alles behalve alleen staat.

Er bestaat eene oude, domme overlevering, die bepaalt, dat met het ambt ook de geschiktheid tot het ambt komt. Ik geloof zelfs, dat men in Nederland bij de keuze van ministers wel eens volgens die sprookjesachtige traditie is te werk gegaan. Zoo ook zijn er tal van onbeduidendheden, die in den stelligen waan verkeeren, dat, eenmaal een lintje in hun knoopsgat, iedereen verplicht is, hen voor genie aan te zien. Vandaar die heete jacht op ridderlint. Er zijn zelfs sceptici, die beweren, dat de tentoonstellings-manie van onzen prozaïschen tijd grootendeels is eene jacht op decoraties, en ik ben niet ongeneigd, om me onder die sceptici te scharen. Het practisch nut van groote exposities wordt meer en meer van problematischen aard. Niettemin zal Parijs in 1889 weder het schouwspel van eene reusachtige tentoonstelling opleveren, en om ze vooral aantrekkelijk te maken, is de Commissie met de Regeering en den rooden Raad van Parijs overeengekomen, om op het expositie-terrein een toren op te richten, waarbij die van Babel, als hij nog bestond, in 't niet zou verzinken. Maar al die kosten

en kunsten, zeggen bedachtzame staats-economen, zullen niet beletten, dat de Fransche industrie bij die tentoonstelling niets kan winnen, maar wel verliezen. Frankrijk heeft in den laatsten tijd zulke geduchte mededingers op industrieel gebied gekregen en de Fransche werkman is zoo duur, vergeleken bij dien in andere landen, dat Frankrijk door die tentoonstelling juist eens helder aan 't licht zal brengen, dat het de concurrentie met andere landen niet meer kan volhouden. Bovendien leven we in een tijd van woest voorthollen aan den eenen kant en angstvallig terugtreden aan de andere zijde. De werkman wil den heer spelen en duldt allerminst vreemde concurrentie, en de regeeringen ommetselen hunne grenzen met muren van beschermende rechten. Welk nut dus van eene reuzen-tentoonstelling te verwachten, die den Staat en de stad millioenen zal kosten? Voor de Fransche industrie slechts negatieve resultaten, maar voor Parijs is 't weer eens eene aangename afwisseling en die heeft de goede stad wel noodig. Misschien is die expositie wel een bliksem-afleider - ook goed; maar in ieder geval eene geschikte gelegenheid, om aan decoratiën te komen. Dit wenschte ik slechts te doen opmerken. En nu zeg ik met den geachten Lummelaar: ‘Dit voor de schutterij’.

Dan heeft Zijn Edel Gestrenge, die zich blijkbaar in onze laatste bijeenkomst bezorgd heeft gemaakt over mijn hem zoo dierbaren hals, toen ik een *steeple-chase* hield naar den ver-verwijderden klokketoren van den persoonlijken dienstplicht, mij op zijne gewone hoffelijke wijze uitgenoodigd, den blik eens te wenden naar Frankrijk, waar de persoonlijke dienstplicht in vollen fleur en geur is en de Nationale Garde is opgelost in eene leger-reserve. Mijnheer de Kapitein Dinges van en tot Lummeloord, officier der orde van de Eikenkroon, - dien ik alleen om deze zijne bijzondere qualiteit onder de uitstekende mannen van ons vaderland wensch te rekenen, - ik kan u verzekeren, dat ik uwe uitnoodiging niet behoef. Als gij, geachte Kapitein, nog al eens Fransche bladen en tijdschriften leest, geloof, dat ik dat ook doe, en nu, Mijnheer de Voorzitter, moet ik tot de voor u en alle hier aanwezige heeren hoogst verrassende bekentenis komen, dat ik 't geheel met Kapitein Dinges eens ben: de tucht en de geest in het Fransche leger zijn er sinds den laatsten oorlog niet beter op geworden. Maar Kapitein Dinges, die er nog al eens van houdt, onlogische gevolgtrekkingen te maken, schrijft die verslapte tucht en dien slechten geest toe aan den persoonlijken dienstplicht. Als ik eens de stelling verkondigde: ‘Sedert de Minister van Oorlog de Schutterij van officieren uit het leger heeft *willen* voorzien, is onze Schutterij in militair gehalte aanmerkelijk vooruitgegaan’, dan zou vermoedelijk Kapitein Dinges dat eene heel malle stelling vinden, en dan had hij volkomen gelijk. Maar even mal is 't, de minder goede tucht en geest in 't Fransche leger als bewijs tegen den persoonlijken dienstplicht aan te voeren. En als Kapitein Dinges zoo getrouw Fransche bladen en tijdschriften leest, verwondert het mij

ten hoogste, dat hij de ware oorzaken van het militair verval in Frankrijk niet beter weet op te sporen. Die oorzaken liggen voornamelijk in Frankrijk's sociale en politieke toestanden, in het slappe staatsbestuur, in de algeheele tuchteloosheid der Fransche maatschappij, in de gedurige afwisseling van oorlogsministers met verschillende inzichten. Ik vraag maar: hoe moet de tucht in een leger zijn, waar een minister van oorlog in eene volksvertegenwoordiging durft verklaren, ten einde zijne roode partij plezier te doen, dat de soldaten, die naar het tooneel der werkstakingen werden gezonden, om, nota bene, het geweld der werkstakers te keer te gaan, met diezelfde werkstakers hunne soep en hun brood deelen? Het spreekwoord zegt, Mijnheer de Voorzitter: men kan wel eene viool tegen een boom stukslaan, - en zoo kan men het beste leger in den grond bederven, door opzettelijk de tucht te ondermijnen en den kwaden geest aan te kweeken. En beide doen de Fransche regeering en de Fransche instellingen. De tegenwoordige Fransche radicale minister van oorlog heeft al ruimschoots het zijne gedaan, om de viool onbruikbaar te maken. Als partijman heeft hij zich niet ontzien, om, blijkbaar op aansporing van zijne partij in de Kamer, eenige regimenten, onder welke, zoo 't heette, een anti-republikeinsche geest heerschte, van 't eene eind van Frankrijk naar het andere te doen verhuizen, natuurlijk uit louter plagerij, want hoe anti-republikeinsche regimenten republikeinschgezind moeten worden, door hen van Tours naar Rijssel te zenden en omgekeerd, mogen Generaal Boulanger en zijn roode aanhang begrijpen, maar mijn begrip gaat het te boven. Ook de officieren helpen een handje mede aan de tuchteloosheid. Alle politieke kleuren zijn in het officierenkorps vertegenwoordigd, maar de republikeinsche naar evenredigheid wel het minst. En een Franschman is zoo gewoon zijne politieke gevoelens lucht te geven, dat geen Fransch officier zich tegenwoordig geneert dat ook te doen, zelfs ten aanhoore zijner minderen. Het beschimpen der republiek behoort dus in het Fransche leger niet tot de zeldzaamheden. Het volgend staaltje wordt daarvan verhaald.

Een regiments-commandant stond op zijn balkon, toen na eene inspectie of parade het vaandel werd thuis gebracht, en om nu duidelijk van zijne minachting voor de *République Française* - inscriptie op het vaandel - te doen blijken, gaf hij zijn oppasser last, om dat ‘ding’ maar aan te nemen. Commentaar is hier, geloof ik, onnoodig.

En om nu weer met Kapitein Dinges te spreken. Dit voor den persoonlijken dienstplicht. Ik heb gezegd.

Het lid Grutter. Ik behoef niet in het licht te stellen, Mijnheer de Voorzitter, dat ik volkomen instem met het door onzen hooggeachten Kolonel gesprokene. Wij zijn volkomen homogeen...

Kapitein Dinges. Natuurlijk, alle militairen zijn 't met elkaar eens. Allen willen ze den alleenzaligmakenden persoonlijken dienstplicht, omdat hun belang dat meebrengt.

Het lid Grutter. Inderdaad, collega uit Lummeloord? Welk belang, als ik u verzoeken mag? Wat kunnen wij erbij winnen of verliezen, als iedereen zijn eigen dienst volbrengt of 't door een ander laat doen? Ik heb dat al eens meer gehoord: 'De officieren zijn allen voor den persoonlijken dienstplicht, omdat hun belang dat meebrengt.' Van *nonsens* gesproken, Mijnheer de Voorzitter, dat is klinkklare *nonsens.* Het staatsbelang vordert, dat ieder Nederlander zijn militairen plicht zelf vervult, en daarom zijn wij ervoor. En hoog tijd wordt het, dat de plaatsvervanging en nommerverwisseling eenvoudig in de doos worden gedaan. Mijne overtuiging is 't, dat we dan een beteren waarborg voor onze veiligheid, vooral de binnenlandsche, zullen hebben, dan dien we nu bezitten. In België gaan er hoe langer zoo meer stemmen op, ook buiten het leger, voor de invoering van den persoonlijken dienstplicht, dien dringenden eisch des tijds. Maar bij ons, Mijnheer de Voorzitter, leeft men maar bij den dag kalmpjes voort, laat Gods water over Gods akker loopen en brengen de heeren in de Kamer den nationalen tijd zoek met te redekavelen over art. 194 en alle hooge staatsbelangen van dat artikel afhankelijk te maken. En hoe weinig de Regeering er zelf aan denkt, om eene herziening der Grondwet tot stand te brengen, al zei ze onlangs nog, dat ze het probeeren zal, kan blijken uit hare plannetjes, om, terwijl die herziening aanhangig is, nog eens aan 't verbeteren der Schutterij te gaan. Dat doet geene regeering, die aan eene Grondwets-herziening gelooft. Bovendien, wat zou 't gebaat hebben, als de Kamers op de plannen der Regeering waren ingegaan? Kan men de Schutterij beter maken, zonder de Schutterwet te veranderen? Ik blijf beweren van niet. Het kwaad zit in de wet, anders nergens. Maar men is bij ons altijd liefst in de weer met palliatieven, met huismiddeltjes en zalfjes, waar we een duchtigen geneesmeester moesten hebben, die er flink het mes in zette. Zoo is er hier in deze vergadering eens op gewezen, hoe het besluit, om officieren uit onze tegenwoordige militie te trekken, niets anders was dan een doodgeboren kind. Maar de Regeering scheen er zich gouden bergen van te beloven. Konden we geen persoonlijken dienstplicht krijgen, dan moest het heerlijk vooruitzicht, om patjes-luitenant te worden, ieder loteling aansporen, om voor zijn eigen nommer te dienen. Jawel; sinds de kleine drie jaren, dat het besluit werkt, is er één, zegge één milicien tot luitenant bevorderd en wel bij de cavalerie, waar men hem 't minst noodig had. Mij dunkt, dat deze witte raaf vrij wel protesteert tegen de inventie van ons krijgsbestuur.

Nu hoor ik dikwijls de stelling verkondigen: als de Regeering door de Volksvertegenwoordiging wordt belet, groote, ingrijpende maatregelen tot verbetering in te voeren, moet zij zich wel tot kleine, partieele hervormingen bepalen. Daar valt niets tegen te zeggen dan alleen dit: ik zou geen lid eener regeering willen zijn, die met eene onwillige Kamer te doen heeft. Ieder zijn smaak, Mijnheer de Voorzitter, maar

ik zou geen minister willen zijn, als ik vooruit wist, dat ik niet tot stand kon brengen, wat ik naar mijne innige overtuiging voor het welzijn van den lande dienstig en noodig achtte. Maar ik weet wel, onze staatslieden belijden niet allen zulk een primitief politiek geloof. De eerzucht en nog wat spelen zulk eene groote rol in de politieke wereld en het ware staatsbelang somtijds zulk eene heel kleine. Maar hoe onmogelijk eene volksvertegenwoordiging ook uitvalt, er moeten toch ook ministers zijn, om ‘'t loopend werk’ af te doen, en gelukkig, dat dezulken er altijd in overvloed te vinden zijn. En als dan die ministers maar alles doen, wat men in de gegeven omstandigheden van hen vorderen kan, dan mag men 't nog loven. Maar ook deze bescheiden eisch behoort maar al te vaak tot de vrome wenschen. Dat het tegenwoordig krijgsbestuur de belangen van het personeel niet beter ter harte neemt en daarbij niet beter let op wat ook het algemeen belang ten deze meebrengt, is iets, wat het terdege goed helpen kan.

Op 't gevaar af, dat men mij zal verdenken van hier mijne eigen belangen te bepleiten, wensch ik erop te wijzen, hoe ook bij ons zoo weinig, of liever niets, gedaan wordt, om den goeden geest in 't leger op te wekken en levendig te houden. Ik doel hier meer speciaal op de slechte vooruitzichten der officieren, op den stilstand in de promotie. Ik heb hier meegebracht een artikeltje, dat ik onlangs uit een nommer van *Het Vaderland* heb geknipt, geteekend Egbertson. De schrijver toont in zijn stuk met cijfers aan, dat in 't jaar 1888 het aantal luitenants, versierd met het kruis voor langdurigen officiersdienst, geklommen zal zijn tot het eerbiedwaardig cijfer van 169, wanneer er namelijk van nu tot dan 75 kapiteins worden aangesteld, wat de schrijver te recht *zeer veel* noemt. Onder die 169 zullen er dan ook eenigen zijn, die permissie hebben gekregen, om het cijfer XV in dat van XX te veranderen. - Wat zullen ze blij zijn met dat Sinterklaas-geschenk, dat altijd nog op 6 December wordt gegeven, maar dat ze dan uit hunne eigen beurs mogen bekostigen. - Waar moet het heen met zulk eene toekomst voor oogen? vraagt de schrijver te recht. De heer Egbertson neemt echter de zaak nog al wijsgeerig op, als hij zegt, dat de Minister van Oorlog met de wet op de bevordering in de hand niets anders doen kan, dan de weinige door verschillende oorzaken ontstane vacaturen in den kapiteinsrang aan te vullen. De schrijver geeft verder in overweging, of 't niet goed zou zijn, om, evenals nu geschiedt met enkele officieren van gezondheid 1ste klasse, aan een zeker getal 1ste luitenants, versierd met het dienstkruis, bijv. de oudste 50, den titulairen rang van kapitein te geven. Dat zou dan moeten dienen, om den goeden geest op te wekken. Als dat op zulk eene goedkoope manier kan geschieden, ben ik er sterk voor; maar als er toch geene kapiteins-vacaturen zijn, zullen die titulaire kapiteins hun luitenantsdienst moeten blijven verrichten, en daar hun dat, na 't vijftien of twintig jaren te hebben volgehouden, uit den aard der zaak tamelijk zwaar moet vallen, hoe

zal 't dan wezen, als ze in den kapiteinsrang met hetzelfde bijltje moeten blijven kappen? Neen, kameraad Egbertson, met zulke zalfjes geneest men geene kankerende wondjes. Maar veel beter, zelfs heel juist vind ik uwe opmerking en vraag:

'Maar wat wij niet begrijpen, is, dat de Minister van Oorlog, die toch met onzen treurigen toestand bekend moet zijn, *niets* doet, om daar verandering in te brengen.

Zijn er zoo vele bezwaren aan verbonden om de wet van 1851 betreffende de bevordering enz. te herzien?'

Ik begrijp 't ook niet, amice, waarom de Minister *niets* doet. En of er veel bezwaren aan verbonden zijn, om die 35jarige wet te herzien? Mij dunkt van neen. Maar vraagt ge 't den Minister, dan wil ik wel wedden, dat hij zegt: ja. Ik geloof niet, dat er een departement op het wereldrond is, waar men u met grooter gemak zal bewijzen, dat iets, wat het niet verkiest te doen, - omdat het niet in zijne kraam te pas komt - onmogelijk kan, dan bij ons Departement van Oorlog. Dat is altijd zoo geweest en zal vooreerst wel zoo blijven. Onder heel enkele ministers, die een eigen wil hadden, werd dat wel eens eenigszins anders, maar toevallig bleven zulke ministers maar heel kort - één zelfs nog geene veertien dagen. - Maar wat bij het Departement altijd kan, dat zijn die onmogelijke dingen, die wèl in de kraam van het Departement te pas komen. Wil men bijv. een zoogenaamd lievenheersbeestje plezier doen, door 't bij zijne bevordering in het garnizoen en bij het korps zijner predilectie te laten, terwijl 't anders zou moeten verhuizen, dan verandert men eenvoudig de formatie van het korps. Den vermetele, niet tot de categorie der lievenheersbeestjes behoorende, die zoo iets voor zijn persoon durfde eischen, zou men eenvoudig vragen, of hij gek was. En dan was die vraag nog zoo gek niet. Het Departement kan veel sterke stukken, geloof me, Mijnheer de Voorzitter; maar wat het niet wil, dat kan het nooit. Die wet van 1851 is vrij wel eene nonsens-wet geworden. Een veertigjarige diensttijd zonder veldtochten voor den officier, gepaard aan een vijfen-vijftigjarigen leeftijd, is vooreerst al eene onmogelijkheid. De diensttijd rekent eerst van het achttiende jaar; dus kan men den officier, om hem aanspraak op zijn vol pensioen te geven, eerst op zijn acht-en-vijftigste jaar pensionneeren. Zulk eene bepaling is eenvoudig eene malle bepaling. En wat is nu daarvan 't gevolg? Dat men uit een beginsel van philanthropie de menschen maar oud laat worden in de gelederen. Zoo maakt men van het leger eene soort van liefdesgesticht. Ik zeg niet, dat iedereen op zijn acht-en-vijftigste jaar ongeschikt is, om langer te dienen; och neen: men kan op zijn zeventigste jaar nog wel een heele branie zijn, maar in den regel is men na zijn vijf-en-vijftigste jaar niet wakker en krachtig genoeg meer, om oorlogs-vermoeienissen te doorstaan. De beste puntjes zijn eraf. Ja, op het vredesveld kan men heel lang meeloopen of rijden, en als een militair heer

dan netjes is opgepoetst en de knevels zijn behoorlijk aangestreken en opgezet, dan zeggen de menschen: ‘Wel, wat ziet die kolonel A. of generaal B. er nog flink uit! Men zou niet zeggen, dat hij de zes kruisjes al achter den rug heeft!’ - Ja, maar als die heeren bij hunne zes kruisjes eens eene vermoeiende campagne van vier dagen achter den rug kregen, zou men heel wat anders van hen zeggen. En ik verbeeld me, dat de krachten en het weerstandsvermogen van een krijgsman evenredig moeten zijn aan de *oorlogsdiensten*, die men op een gegeven oogenblik van hem vorderen kan. Een diensttijd van veertig jaren in de gelederen is veel te ruim genomen. Sinds lang had men dien op dertig moeten brengen en 't zou me sterk verwonderen, als een minister, die met zulk een voorstel, en met nog meer andere voorstellen in het belang der officieren, in de Kamers ware gekomen, ze er niet door gehaald zou hebben. Maar zooals ik zeide: de wil is er niet, en dan kan 't ook niet. En in zulk een toestand en in zulke omstandigheden durft men nog een officier, die vijftien jaren luitenantsdienst op zijne schouders draagt en dan eindelijk vraagt, of hij nog niet haast voor bevordering in aanmerking komt, te antwoorden: ‘Als 't uwe beurt is; maar weet wel, dat we voor den kapiteinsrang hooge eischen stellen.’ - 't Heeft er wel iets van, alsof men met zoo'n ongelukkige ook nog eens een loopje wil nemen. Als die man in zijne twintigjarige militaire loopbaan dan nog niet geleerd heeft, om eene compagnie aan te voeren, - welnu, dan moet hij wel een arme bloed en, mij dunkt, als luitenant ook niet veel waard zijn. Stelt hooge eischen, heeren van 't bestuur, maar maakt dan ook de belooningen en vooruitzichten evenredig aan die eischen; dan handelt ge billijk en plichtmatig; maar laat ge de menschen uitentreuren wachten op bevordering, die ze niet alleen noodig hebben voor de eer en hunne ambitie, maar ook, om te leven, en ziet ge lijdelijk toe, dat ze den moed verliezen, - wel, dan handelt ge in strijd met uw plicht. En stelt ge zulke hooge eischen aan den kapitein, stelt ze dan, as-je-blieft, nog veel hooger aan den hoofdofficier en extra hoog aan den regiments-commandant, - om van de generaals niet te spreken.

Of nu het krijgsbestuur op dit punt in mora is ofte niet, mag ik niet beslissen; maar de *vox populi* laat zich wel eens krachtig hooren tegen sommige benoemingen ‘bij keuze’ - en dat zijn alle bevorderingen tot en in de rangen van hoofd- en opperofficier - en voor zoover ik het leger ken, heeft die *vox*, zooals altijd, gelijk. Het favoritisme, of laat ik het bij een Hollandschen naam noemen: de kruiwagen-kracht, werkt steeds in ons leger voort, gedreven door onzichtbare, geheimzinnige handen, maar zoo geheimzinnig zijn ze niet, of men ziet toch wel eens het puntje van een vinger, dat de hand verraadt. Enkele jaren geleden schreef een hoofdofficier der Marine eene brochure, waarin een tipje van den sluier werd opgelicht, waarachter de promotie-geheimen verscholen liggen. De schrijver van dat

stuk gevoelde zich verongelijkt, toen hij voor hoogeren rang werd voorbijgegaan, en niet onduidelijk grondde hij zijn recht op bevordering ook op de omstandigheid, dat hij als kapitein ter zee was gedecoreerd met het kruis der Leeuwenorde. - Nu zij hier opgemerkt, dat het bij de Marine als gewoonte geldt, om kolonels, die geen kruis der Willemsorde konden veroveren, schadeloos te stellen door een 'Leeuw'. Waarom bij de Marine en niet bij de Landmacht, begrijp ik niet. De eischen, die men aan een land-kolonel met billijkheid stellen kan, zijn wel zoo hoog, dat als hij eraan voldoet, ze een lintje van de 'Leeuw' waard zijn. En voldoet hij er niet aan, dan heeft de Regeering eene fout begaan, door hem dien rang te verleenen. Generaals zonder dat lintje zijn ook niet zeldzaam; maar dat zijn dan ook geene persona grata. Enfin, Mijnheer de Voorzitter, de Regeering meet nu eenmaal hare krijgslieden met tweeërlei maat - de Marine- en de Landmachtmaat en de eerste is voor de individuen verreweg de voordeeligste, in meer dan één opzicht. Ik zou er nog verder over kunnen uitweiden, maar voor 't oogenblik acht ik dat onnoodig. Genoeg, dat bedoelde marine-kolonel, behalve op zijne bewezen goede diensten, zich ook beriep op zijne benoeming tot ridder in tweeërlei orden, om er de Regeering een verwijt van te maken, dat ze hem kortweg oversloeg, toen hij aan de beurt kwam, om onder de vlagofficieren plaats te nemen. In beginsel was hij volkomen in zijn recht. De benoeming in eene ridderorde, welke benoeming het contreseign der ministers moet dragen, is wel degelijk eene erkenning van verdiensten en de verantwoordelijke minister handelt onverantwoordelijk, als hij zijn naam teekent onder een besluit, dat eene hooge onderscheiding toekent aan den man, die niet lang daarna, zonder dat er iets bijzonders met hem is voorgevallen, ongeschikt voor een hoogeren rang wordt geacht.

Of nu de kolonel al of niet de geschiktheid bezat, om over een eskader te bevelen, laat ik in 't midden, om de eenvoudige reden, dat ik 't niet beoordeelen kan. Dat echter de houding van den toenmaligen minister van Marine tegenover den kapitein ter zee in quaestie nog al vreemd was, geef ik toe.

In zijne brochure verhaalt de kolonel verder, hoe hij in zijne betrekking van adjudant bij een hooggeplaatst persoon door dezen eens ondervraagd werd nopens een vlagofficier, die op zijde zou worden gezet en daartegen in hooger beroep was gekomen. Het antwoord was toen geheel ten gunste van bedoelden vlagofficier uitgevallen, hetgeen ten gevolge had, dat de minister van Marine groote moeilijkheid ondervond, om zijne voordracht in Koninklijk besluit te zien veranderd. De kapitein ter zee schijnt meer adviezen van dien aard te hebben gegeven, want hij zegt in zijne brochure, dat het tot zijne roeping behoorde, zulke vragen naar plicht en geweten te beantwoorden, en hij voegt erbij: 'Ik althans heb zoo mijne positie als adjudant meer dan twintig jaren begrepen en opgevat.'

Nu zijn er verschillende manieren, om zijn plicht op te vatten; maar volgens mijne bescheiden meening was die opvatting niet de ware. In zijne betrekking van adjudant, waaraan diensten van uitsluitend persoonlijken aard waren verbonden, had de kolonel geene adviezen te geven buiten den minister om - adviezen, die van invloed konden zijn op de loopbaan van hen, wien ze golden. Nu wil ik wel aannemen, dat de kolonel nooit iemand met zijne adviezen heeft benadeeld, maar evengoed als hij adviezen uitbracht over zeeofficieren, zullen er anderen zijn geweest, die hetzelfde deden over landofficieren, en nu behoef ik er niet veel meer van te zeggen. Iedereen is niet gemoedelijk genoeg, om altijd goeds van de menschen te vertellen; iedereen heeft zijne vrienden en vijanden en niet iedereen kan de verzoeking weerstaan, om, terwijl hij den eersten een dienst bewijst, den laatsten, als hij kan, zooals men dat noemt, een hak te zetten. Nu valt het ook licht te begrijpen, dat er nooit eene promotie van eenige beteekenis, vooral bij de Landmacht, plaats heeft, zonder dat ze strijd heeft gekost, en dat er onder ministers, die meer hielden van toegeven dan van op hun stuk te blijven staan, wel eens promoties plaats hadden, die onze militaire wereld verbaasd deden staan. Thans weer, Mijnheer de Voorzitter, broeit er eene promotie, die maar niet uit wil komen, en na 't door mij gezegde zult gij de reden ervan wel kunnen bevroeden. Ongeloofelijke dingen heb ik van diezelfde promotie hooren verhalen en ik ben er ook wel zeker van, dat als de minister eens niet op zijn stuk bleef staan, we dingen zouden zien, die ons van verbazing een gat in de lucht deden slaan. En hiermee stap ik van deze teedere quaestie af.

Dat het krijgsbestuur uit philanthropie de bevordering in het leger tegenhoudt, laat ik daar. Er is altijd iets voor, al is er veel tegen; maar waarom er altijd luitenants tot de formatie moeten ontbreken, begrijp ik niet. Dat is een toestand, die langer bestaat, dan mij heugt, en daarom is 't eenvoudig onverantwoordelijk.

Er ontbreken thans ongeveer 80 luitenants bij de infanterie. De Militaire Academie kan er dit jaar 13 leveren - volgens de opgave in de Naam- en Ranglijst der officieren. De hoofd-cursussen kunnen er gezamenlijk 43 leveren, waarvan een gedeelte voor de koloniën. Reken nu, wat er in den loop van 't jaar nog afgaat, dan zal tegen 1 Januari 1887 het ontbrekend cijfer wel weinig verminderd zijn.

Bij de Artillerie is 't nog sterker: daar ontbreken er niet minder dan 85. Hiervoor bestaan echter verschoonende redenen. In de laatste jaren is het wapen der Artillerie uitgebreid met een regiment Vestingen twee regimenten Veld-artillerie, een korps Torpedisten, eene Cursus-compagnie, eene Instructie-compagnie en eene Instructie-batterij.

Verder ontbraken er op 1 Mei 136 korporaals en nu vraag ik, waartoe eene leger-formatie dient, wanneer men geregeld het ontbrekende niet aan vult? 't Is waar, de Regeering wint per jaar allicht één of twee ton uit, als ze voor een voldoend incompleet blijft zorgen.

't Spreekt vanzelf, dat als de Regeering wordt gëinterpelleerd over het ten eeuwigen dage blijvend incompleet van officieren en kader, ze altijd een antwoord gereed heeft. Hare schuld is 't nooit; maar wiens schuld 't dan wel is, komt men nooit te vernemen. De verantwoordelijkheid ligt altijd op 't kerkhof.

De Eerste Luitenant der Rustende. Mijnheer de Voorzitter, naar aanleiding van het gesprokene wenschte ik alleen te doen opmerken, dat de maatregel, om officieren uit de Militie te trekken, eerst twee en een half jaar werkt en het dus, naar mijne bescheiden meening, niet opgaat, nu reeds te beweren, dat hij voor de toekomst geene vruchten zal opleveren. Indien het waar is, dat het nieuwe aantrekt, niet minder waar is 't, dat vele nieuwigheden, hoe goed en voortreffelijk ook, jaren en jaren noodig hebben, om populair te worden. Ik voor mij ben er ver af, aan de toekomst der militie-officieren te wanhopen. Vooroordeel speelt eene groote rol in de wereld en ik geloof, dat we hier met vooroordeel te doen hebben. Tegen het militie-kader bestond ook vooroordeel en ik geloof toch te mogen beweren, dat dit eindelijk door de in de laatste jaren verkregen resultaten is overwonnen. Uit Den Haag werd me gisteren nog geschreven, dat weder een milicien-sergeant het examen voor officier zal afleggen en vermoedelijk slagen zal. We bezitten dan, wel is waar, slechts twee ‘witte raven’, maar dat is voor zulk een zeldzaam ras al veel; en een derde zal er ook wel komen. Is eenmaal het ijs gebroken, dan vlot het vanzelf. De witte raven zullen elkaar misschien eerlang en in grooten getale opvolgen en mettertijd de kleur aannemen van het gewone genus. Maar we moeten een weinig geduld oefenen.

Het lid Grutter. Ik dank den spreker voor zijne opmerking. Wat zijn slotwoord betreft, geloof ik hem de verzekering te mogen geven, dat er geen geduldiger mensch op de wereld is dan ik. Behalve dat ik van nature tot het gelukkig ras der geduldigen behoor, wordt geen sterveling meer in geduld geoefend dan de Nederlandsche officier, die steeds op verbetering van den ellendigen toestand onzer levende krijgsmacht hoopt en het eene jaar vóór, het andere ná ziet voorbijgaan, zonder dat er werkelijk verbetering plaats heeft. Ons geduld begint in idiotisme te ontaarden. En als we dan nog moeten hooren, dat we niet geduldig genoeg zijn, vind ik dat hard. Den vorigen spreker, die zich steeds op zijne Haagsche, mij onbekende relatiën beroept, zij opgemerkt, dat ik ook relatiën in de residentie heb, hoewel niet onder de Schutterij, maar die misschien beter op de hoogte zijn van de feiten en toestanden dan de zijne. Ik weet dus ook, dat er eene tweede witte raaf wordt uitgebroed en misschien uit den dop zal komen. Maar hoe? Ik zal u dat in korte woorden vertellen. De milicien schijnt met bijzondere aanbevelingen in dienst te zijn getreden, want hij werd geplaatst bij eene compagnie zijner keus. Zwart gelijk mijne laars, als hij is, zou hij daar tot eene witte raaf worden omgetooverd. Hij werd

korporaal en dat is geene kunst. Voor sergeant zakte hij. Maar mama, die relatiën aan ‘Oorlog’ schijnt te hebben, kwam in hooger beroep, en ‘Oorlog’, dat nooit schroomt, om in 't gezag van korps-commandanten een greep te doen, vroeg de stukken van het examen op en daaruit bleek het ‘Oorlog’, dat o.a. de menage-rekening van den examinandus, hoewel niet onberispelijk, voor een milicien-korporaal nog zoo kwaad niet was, en een nieuw onderzoek werd bevolen. Het doet mij innig leed te moeten constateeren, dat het eenvoudig onbevooroordeeld advies der examen-commissie toen plaats heeft moeten maken voor de ‘hooge politiek’ der Regeering.

Het jongmensch werd bij een tweede onderzoek geschikt bevonden, om den onderofficiers-rang te bekleeden, en hij werd sergeant. Als veldwacht-commandant, bij eene groote velddienst-oefening, legde hij zich kalm ter ruste in de nabijheid van een onderstelden vijand, en in plaats van eenige dagen provoost, die hij in alle eer en deugd had verdiend, ontving hij eene ernstige vermaning. En die zwarte vogel moet nu eene tweede witte raaf worden. 't Is best mogelijk. Te oordeelen naar 'tgeen ik over 's mans aanleg en geschiktheid heb vernomen, moet het geene kunst zijn, om nog heel wat witte raven van 'tzelfde soort voort te brengen, en zoo valt het niet moeilijk te betoogen, dat wit eigenlijk zwart is. Ik wensch den Minister van Oorlog geluk met zijne twee militie-luitenants. Nu zijn we eindelijk strijdvaardig, na zeventig jaren tobbens. En wat nu het Militie-kader betreft, hierover zijn de gev*o*elens nog verdeeld. Ik voor mij zie in de korporaals en de sergeanten der militie, behoudens enkele gunstige uitzonderingen, niets meer dan gewone miliciens, die zich van het gros der anderen alleen onderscheiden door katoenen of gouden strepen op hunne mouwen. Dat kader toeft te kort onder de wapenen, om de allereerste eigenschap, waar 't bij kader vooral op aankomt, te bezitten, namelijk de geschiktheid, om gezag uit te oefenen. Het komt mij voor, dat de gewoonte, om met dat nuchter kader om te springen, meer dan de overtuiging zijner deugdelijkheid, het vooroordeel voor een groot gedeelte heeft doen verdwijnen.

Ik heb thans den vorigen spreker beantwoord en vraag verlof, om nog een enkel punt te bespreken. Er wordt weinig of niets voor het personeel van het leger gedaan, is gezegd. De klacht is zoo oud als het leger zelf, terwijl 't toch waarlijk niet zoo moeilijk zou zijn, eenige grieven weg te nemen. En de grootste grieven voor den officier liggen in de ‘Wet tot regeling van de bevordering, het ontslag en het op pensioen-stellen van de officieren der Landmacht’. Juist, zooals Egbertson in zijne bescheiden vraag te kennen geeft, - die wet eischt herziening. We leven in een tijd, waarin het nieuwe schrikbarend snel oud wordt, verslijt of als onbruikbaar moet worden afgedankt. Het mooiste kanon van gisteren, dat - niet kilometers, maar uren ver schiet - met schrikbarende juistheid en uitwerking, wordt vandaag

overtroffen door een proppen-schieter, die een half uur verder nog een ijzeren muur doorboort van ongehoorde dikte. Het geweer, dat vandaag de volmaaktheid zelf is als juistheids- en snelheidswapen, wordt morgen in de schaduw gesteld door een ander, dat door eenvoudigen vingerdruk twintig of dertig vijanden in eene minuut buiten gevecht stelt. IJzeren koepel-forten, pantser-schepen, torpedo-vaartuigen en nog zooveel meer kostbaar oorlogstuig verslinden millioenen na millioenen en op zekeren dag komt men tot de stichtelijke ontdekking dat al die schatten zijn weggeworpen, want eene nieuwe uitvinding steekt weer den draak met de oude.

De regeeringen volgen gedwee den tred van al die inventies - de onze ook; - ze kunnen wel niet anders. Geld voor kostbaar materiaal schijnt men altijd te kunnen vinden. Landen, die tot over de ooren in de schulden steken, die geld noch krediet meer kunnen krijgen, gaan geregeld bij Krupp in den winkel, om er bestellingen naar de laatste mode te doen, en... ze worden geholpen. De drommel mag weten, waar men 't geld voor die dure en vaak nuttelooze waar vandaan haalt. Maar vrij algemeen bestaat dan ook de regel, dat men op het personeel tracht uit te zuinigen, wat het materiaal buiten alle verhouding te veel kost. In Turkije, zegt men, loopen de soldaten met ledige maag en op hun tandvleesch rond; ik heb wel eens gehoord, dat het niets vreemds is, als men te Constantinopel door een landsverdediger om eene aalmoes wordt aangesproken; maar Turkije kan toch geld vinden voor duur geschut en nog duurder pantserschepen. Bij ons is 't, den hemel zij dank, nog lang zoover niet gekomen als dáár; toch is in Nederland de voorliefde voor materiaal ten allen tijde sterk sprekend geweest, en als ooit een Nederlandsch oorlogs-minister zijne portefeuille op het spel zet, om er eene begrooting of een wetsvoorstel door te halen, zal 't zijn om een fort of een kanon, nooit om de ‘mennekes’, zooals Daendels zei.

Zeker, het materiaal, de oorlogswerktuigen moeten goed zijn, zoo goed mogelijk, maar men wil meer dan het mogelijke; men wil 't volmaakte, eene hersenschim. Het aantal millioenen-verslindende proeven, om die hersenschim na te jagen, klimt voortdurend, tot in het oneindige, maar 't blijven toch altijd de mannen, de soldaten en hunne aanvoerders, die 't oorlogswerk moeten verrichten, en de dapperste mannen onder de schranderste aanvoerders zullen op het slagveld steeds den doorslag geven. Daarom, Mijnheer de Voorzitter, ben ik van meening, dat het oorlogs-personeel meer dan het materiaal de zorgvuldigste zorg der Regeering eischt, en die zorg moet zich niet alleen uitstrekken tot de opleiding, de oefening, de physieke en intellectueele ontwikkeling der krijgslieden, maar ook tot hun stoffelijk welzijn en hun zedelijk krachtsvermogen. Meer dan ooit is het nu de tijd, om den Staat steun te geven in eene goed-gezinde, volkomen vertrouwbare weermacht, maar voor die waarheid schijnen sommige regeeringen als met blindheid

geslagen. Het Fransche krijgsbestuur, dat jaarlijks ontzettende sommen licht uit de beurzen der contribuabelen, bekommert zich om de bijzondere belangen zijner soldaten niet bijster veel. Het politiek instrument doet altijd dienst - goed of slecht, en een instrument heeft geen geest noodig. De tijd zal 't leeren, wat het werktuig is. We moeten afwachten, in welke handen het eindelijk valt. Bij ons is men minder onverschillig; maar voor 't beetje olie, noodig, om 't instrument nu en dan te smeren, is er zelden of nooit geld in kas. Vraagt men een minister om een begietsel uit de olie-kan van den Staat, dan luidt het antwoord: ‘We hebben zooveel uitgaven voor 't materiaal, dat we voor 't personeel niets durven voorstellen. 't Is nu de tijd niet, om de Kamers lastig te vallen met verhoogde traktementen, soldijen en pensioenen. Later!’ En dat later strekt zich uit tot in de eeuwigheid.

Toch zijn 't vooral de militaire pensioenen, die sinds lang herziening vereischen. Is 't bij voorbeeld geene wanverhouding, dat de Indische pensioenen juist het dubbele bedragen van de onze met twintig dienstjaren minder? En is 't niet belachelijk, dat de gepensionneerde majoor slechts veertig gulden pensioen meer heeft dan de kapitein, die ongeschikt voor den hoofdofficiersrang werd geoordeeld? Ik zou over die versleten wet nog veel kunnen zeggen, Mijnheer de Voorzitter, maar ik wil dat liever uitstellen tot tijd en wijle, dat er een Minister van Oorlog aan 't roer komt, van wien men verwachten kan, dat hij eens ernstig de belangen der officieren ter harte zal nemen. Ik vrees echter, dat dit nog wel zoolang kan duren, totdat ik den rang van luitenant-generaal, den hoogsten rang in 't leger, heb bereikt; dan krijg ik na vijf en veertig dienstjaren een pensioen van *f* 3000 - d.i. *f* 200 meer dan een Indisch majoor -, en dan ben ik zoo rijk, dat het me niet meer kan schelen, of ik er nog *f* 1000 bij krijg. Misschien ben ik wel dood tegen dien tijd en dan kan 't me nog minder schelen, wat een Minister van Oorlog doet.

Ziehier eenige vergelijkende cijfers van Nederlandsche en Indische pensioenen:

Majoor, 40 jaren dienst, Nederl. *f* 1500.	Indië, 20 jaren dienst, *f* 2800.
L^{t}. Kolonel jaren dienst, Nederl. *f* 1800.	Indië, 20 jaren dienst, *f* 3500.
Kolonel jaren dienst, Nederl. *f* 2100.	Indië, 20 jaren dienst, *f* 4500.

Ik durf me gerust beroepen op de Indische officieren zelven en hun de vraag stellen, of er een zweem van billijkheid is in zulk eene verhouding. Ik verlang hieruit geenszins de gevolgtrekking af te leiden, dat hunne pensioenen te hoog zijn; och neen, de Nederlandsche Staat zal wel zorgen, dat zijne officieren niet te veel krijgen; maar ik beweer alleen, dat de officieren - voornamelijk de Nederlandsche hoofd- en opperofficieren, die den lande veertig en meer jaren hebben gediend, - veel te weinig hebben. Ik heb gezegd.

De Kolonel, *die intusschen de krant heeft ingezien, zoo even binnengebracht.* Mijnheer de Voorzitter, hier hebben we de lang verwachte promotie, van welke mijn vriend Grutter zoo even heeft gesproken.

't Is weer de oude geschiedenis van den berg en de muis. Maar de Regeering heeft toch ditmaal - om toch iets te kunnen doen - eenige officieren gepensionneerd, die nog niet tot het volle pensioen gerechtigd waren, terwijl ze een ander, die ruim het radicaal en de gegevens had, om plaats te maken voor een opvolger, eenvoudig laat staan. Hoog belang van Staat, Mijnheer de Voorzitter, zoudt u niet denken? Of zou 't hier weer een lievenheersbeestje gelden? Ik zal de heeren met deze persoonsquaestie niet bezighouden; alleen wensch ik nog te zeggen, dat deze promotie, hoe klein ook, mij alweder het bewijs levert, dat we ons in bevorderings-zaken over niets meer behoeven te verwonderen.

Ten slotte wenschte ik, na 't door mijn vriend Grutter gesprokene, nog mede te deelen, dat ik uit ‘zeer vertrouwbare bron’ - zooals de kranten zeggen - heb vernomen, dat we eerstdaags het bericht eener aanstaande Kamer-ontbinding in de bladen zullen lezen. Of door dat middel het uitzicht op Grondwets-herziening veel beter zal worden, dan 't nu nog is, - wie zal 't durven beslissen? Misschien wordt het nog veel slechter, dan het tot nog toe is geweest. Van ons kiezers-zooitje verwacht ik niet veel goeds. 't Is best in staat, ons weer met art. 194 op te schepen, en dan kan 't Ministerie toch heengaan. Ik heb gezegd.

De Voorzitter dankt de leden voor hunne getrouwe opkomst, de verschillende sprekers voor hunne beschouwingen en sluit de vergadering.

Noot van den Secretaris. Deze bijeenkomst werd gehouden, voordat het besluit ter Kamer-ontbinding bekend werd.

Atjeh en het Indische leger.

Een beroep op het Nederlandsche volk, in zake het Atjeh-vraagstuk. Voordracht in 'Burgerplicht' te Amsterdam, door J.J.W.E. Verstege, Gep. Luit.-Kolonel van het N.I. leger. Amsterdam. J.H. de Bussy, 1886.

Het Atjeh-vraagstuk blijft nog steeds de aandacht vragen van alle Nederlanders, die belangstellen in den gang van zaken in Indië. Geen wonder waarlijk, want het is ook voor den oppervlakkigen beoordeelaar duidelijk, dat geheel Indië reeds sinds jaren lijdt door den Atjeh-oorlog.

Twaalf, ja, bijna dertien jaren lang heeft het Indische leger zijne beste krachten aan Atjeh moeten afstaan en die krachten daar voor een goed deel zien uitteren. Dat leger, in 1872 goed gedisciplineerd en geoefend, is thans uitgeput; het verkeert inderdaad in een zorgwekkenden toestand; het is op den treurigen weg van desorganisatie en demoralisatie. Men denke slechts aan de herhaaldelijk voorkomende gevallen van desertie onzer Europeesche soldaten naar den vijand, desertiën, waarvan onze krijgsgeschiedenis vóór 1882 geene voorbeelden wist aan te wijzen! Waar moet het heen, - zoo mag men met recht vragen - wanneer het Indische leger niet meer geacht kan worden in staat te zijn, aan zijne roeping, de handhaving van het Nederlandsche gezag onder eene talrijke, overheerschte bevolking, te voldoen?

Maar de toestand, waarin het Indische leger zich thans bevindt, is niet het eenige gevolg van den krijg op Noord-Sumatra. Deze krijg, die minstens een paar honderd millioen guldens heeft geëischt en nog steeds voortgaat groote uitgaven te vorderen, heeft onze schatkist in Indië uitgeput. Het gevolg daarvan, bij eene op zichzelf voorzeker prijzenswaardige zucht, om het financieel evenwicht te handhaven, is, aan de eene zijde, opvoering der bestaande en schepping van nieuwe belastingen, welke, vooral bij de thans bestaande *malaise* in landbouw en nijverheid, slechts met moeite, en gedeeltelijk met weerzin, gedragen worden; aan den anderen kant, besparing, ook op noodzakelijke uitgaven. Het korps ingenieurs van den waterstaat tot op de helft teruggebracht, en daarmede de zoo gewichtige waterstaatsbelangen in de waagschaal gesteld; nergens eene poging van beteekenis, om de rijkdommen van den Indischen bodem te ontginnen...

De toestanden zijn dus, ook uit een algemeen maatschappelijk oog-

punt beschouwd, geenszins bevredigend. Zeker gaat men te ver, wanneer men de schuld daarvan geheel op den Atjeh-oorlog werpt; ook de daling der prijzen van de Indische stapelproducten, de veepest, die Java teisterde, en wellicht andere oorzaken hebben daartoe medegewerkt; maar het kan niet betwijfeld worden, dat de toestanden geheel anders zouden zijn, wanneer Atjeh niet langer telken jare zoo groote eischen aan de schatkist stelde.

Het ligt alzoo in den aard der zaak, dat de Atjeh-quaestie eene zaak is van groot ‘financieel en algemeen politiek belang’. Het bestuur der kiesvereeniging ‘Burgerplicht’ te Amsterdam - en later ook dat harer naamgenoote in Nederland's tweede koopstad - heeft dit te recht ingezien en noodigde den heer Verstege uit, in den avond van den 26sten Januari j.l. het Atjeh-vraagstuk in genoemde vereeniging te bespreken.

De door dien heer gehouden voordracht, sedert door den druk verspreid, werd ons door de redactie van *De Tijdspiegel* ter bespreking toegezonden.

Gaarne zullen wij trachten aan deze uitnoodiging te voldoen, want ook naar onze meening heeft de toestand van Atjeh, en al hetgeen daarmede in verband staat, recht op de belangstelling van het Nederlandsche volk.

Het grootste gedeelte der rede des heeren Verstege is gewijd aan de geschiedenis van Atjeh gedurende de laatste dertien jaren; hij toont de menigvuldige misslagen aan, welke onze staatslieden begingen; hij wijst, zeer te recht, op de tot dusver gevolgde stelsellooze politiek, die ons zoo groote onheilen heeft berokkend en ons eindelijk gevoerd heeft tot de ‘geconcentreerde stelling’. Op grond der geschiedenis en met aanhaling van verschillende militaire schrijvers - waarbij (blz. 91) zeer ter snede wordt herinnerd, dat de tegenwoordige Minister van Oorlog, Generaal Weitzel, nog den 26sten Mei 1885 ‘de meest mogelijke lijdelijke verdediging’ - zooals wij thans in Atjeh voeren - ‘door alle deskundigen in alle tijden en in alle landen veroordeeld’ noemde - betoogt hij, dat de concentratie niet kan leiden tot het einddoel: de onderwerping van Atjeh.

Wij zullen de laatsten zijn, om den heer Verstege in zijne beschouwingen te bestrijden. Integendeel, gaarne verklaren wij in de hoofdzaak eenstemmig met hem te denken. De concentratie - zij moge dan (als gevolg der begane fouten) onvermijdelijk zijn geweest - is zonder twijfel te betreuren; wij zijn na 1880 in Atjeh met reuzenschreden achteruitgegaan. Dat is niet te loochenen.

Doch wij zullen den redenaar in zijne geschiedkundige beschouwingen niet verder volgen; hoe nuttig zij ook mochten zijn voor de meeste zijner hoorders, die wellicht niet voldoende op de hoogte waren (zooals door den president van ‘Burgerplicht’ in zijn inleidend woord

werd erkend), - in den toestand, waarin wij ons thans bevinden, en nu wij voor het ‘fait accompli’ der concentratie staan, is het o.i. aan te bevelen, niet te veel te blijven treuren over het verledene, maar veeleer het oog gevestigd te houden op de toekomst.

Het is van belang te weten, welke fouten tot dusver zijn begaan, opdat men die voortaan zal kunnen vermijden; maar van meer belang is het te weten, wat ons in den tegenwoordigen toestand te doen staat. Toen Jan Pietersz. Coen den 29sten September 1618 tot de Heeren Zeventien het bekende ‘*Dispereert niet*’ richtte, voegde hij erbij: ‘*en treck de voorgaende misslagen in geen consequentie*’. De eene raad was even loffelijk als de andere en paste geheel in den mond van den man, die vertrouwen had in de toekomst. ‘*Daer can in Indiën wat groots verricht worden*’; die woorden van Coen zijn ook ten huidigen dage nog van kracht, als Nederland dat wil. Maar dan moeten we ons ook niet blind turen op dat eene ongelukkige punt Atjeh; ons volk moet een open oog hebben voor de algemeene belangen van Indië. Wij willen hiermede zeggen, dat, wanneer b.v. wordt aangedrongen op verbetering van het Indische leger, die verbetering niet speciaal moet worden gevraagd met het oog op Atjeh, maar wel met het oog op de omstandigheid, dat het Nederlandsch gezag in het Oosten *op vele plaatsen* den krachtigen steun van de militaire macht noodig heeft. Wanneer wij voortgaan, alle krachten, waarover wij te beschikken hebben, aan Atjeh te besteden, dan worden wij elders weerloos, voor zoover we dat nu reeds niet zijn. Het behoeft wel geen verder betoog, dat zoodanige toestand tot grooten staatkundigen achteruitgang kan leiden.

Het is vooral op grond van deze overweging, dat men, naar het ons voorkomt, de sedert eenigen tijd aangenomen gedragslijn op Atjeh moet erkennen als een feit, waarin, hoe noode dan ook, dient te worden berust en waartegen men niet moet trachten te reageeren. Welke uitbreiding en verbetering het Indische leger ook in de eerstvolgende jaren moge ondergaan, - in langen tijd nog zal het, wil men andere belangen niet op onverantwoordelijke wijze in de waagschaal stellen, onraadzaam zijn, om - immers zoolang dat niet onvermijdelijk noodig is - de krijgsmacht *in Atjeh* te verdubbelen. En eene verdubbeling van de thans daar aanwezige troepen, gedurende geruimen tijd, zou toch allicht noodig zijn, wanneer met het nu aangenomen stelsel moest worden gebroken en tot het op zichzelf betere van den Generaal Van der Heijden teruggekeerd. Reeds nu, bij de beperkte sterkte der bezetting van de ‘geconcentreerde stelling’, vordert de geregelde aanvulling dier bezetting veel van het leger; de bezwaren, aan die aanvulling verbonden, mogen niet licht worden geteld.

Wij komen op deze aangelegenheid beneden terug, in verband met hetgeen de heer Verstege in overweging geeft. Onze opmerking heeft hier slechts ten doel, de gevolgtrekking te wettigen:

dat, zoo eenigszins mogelijk, in de eerste jaren niet moet worden gedacht aan vermeerdering der troepenmacht in Atjeh, en

dat dientengevolge moet worden getracht, het thans aangenomen stelsel te handhaven; het zou eene ramp zijn voor het leger, wanneer men, als vroeger, weder telkens van richting veranderde.

Doch niet overbodig schijnt het hier op te merken, dat de handhaving en zoo mogelijk verbetering der positie in Atjeh slechts mogelijk kunnen zijn, indien de persoon, die daar bevel voert, het *volkomen* vertrouwen der Regeering geniet en dus niet gebonden wordt door lastgevingen, welke hem in de goede uitvoering zijner taak belemmeren. Verder ligt de wenschelijkheid voor de hand, dat men deze uitvoering zoolang mogelijk aan denzelfden persoon toevertrouwe; alleen daardoor is vastheid van bestuur, door het steeds volgen van denzelfden weg, mogelijk.

De Gouverneur van Atjeh moet weten, dat hij op geene vermeerdering van troepen hebbe te rekenen; maar overigens dient hem algeheele vrijheid te worden gelaten, om te doen, wat in het belang der veiligheid onzer stelling noodig is. Vooral moet niet uitdrukkelijk worden voorgeschreven, ‘onder geene omstandigheden buiten de grenzen dier stelling op te treden’, zooals thans bevolen schijnt te zijn. Den 11^{den} en 12^{den} November 1885 is deze quaestie in de Volksvertegenwoordiging ter sprake gebracht, maar te oordeelen naar de gebeurtenissen der laatste maanden is in de aangenomen gedragslijn - eene zuiver defensieve houding tegenover den vijand - nog geene verandering gekomen. En dan bedenke men toch, hoe onder zoodanige gedragslijn de geest der bezettingstroepen moet lijden en daarentegen het moreel des vijands wordt verhoogd. De eersten worden ontevreden, omdat zij weten, dat zij den vijand niet mogen gaan verdrijven uit de dekkingen, waaruit hij hen beschiet, en dat zij den Atjeher niet mogen vervolgen, die een schildwacht, ja, zelfs vrouwen en kinderen vermoordde. De Atjehers daarentegen worden overmoedig; zij schrijven onze houding toe aan onmacht of aan vrees en genieten in den strijd van alle voordeelen, aan het initiatief eigen.

De heer Verstege bespreekt dit onderwerp geheel in onzen geest (blz. 90 en vlg).

Minder kunnen wij ons vereenigen met zijn denkbeeld (blz. 98), om, ten einde den Atjehers afbreuk te doen, ‘eenige benden Alfoeren onder hunne eigene hoofden gedurende geruimen tijd binnen onze postenketen te legeren’; Alfoeren, die geene Mahomedanen, maar gevreesde koppensnellers zijn en, even snel in hunne bewegingen als de Atjehers, zeer behendig met den klewang omgaan.

Wij gelooven niet, dat men op deze wijze *op den duur* iets zou winnen; dat de pacificatie van Groot-Atjeh, die dan toch einddoel moet blijven, daarmede eenigermate zou kunnen worden bevorderd. Veeleer zal dat kunnen geschieden, wanneer wij het thans grootendeels ont-

volkte terrein binnen onze linie opnieuw doen bewonen door eene natie, die, onzen steun behoevende en zelve arbeidzaam, krachtig en heldhaftig van aard, van lieverlede den schakel zou kunnen vormen, die de Nederlanders en de Atjehers tot elkander brengt. Dat de Chineezen uitmuntende kolonisten zijn, die ons weinig zorg baren, wanneer wij hunne voorvaderlijke gebruiken onaangetast laten, zal wel duidelijk zijn voor ieder, die Dr. De Groot's *Kongsiwezen van Borneo* gelezen heeft.

Reeds Coen schreef den 20sten Juni 1623 aan de bewindhebbers der compagnie: 'Daar is geen volck, die ons beter dan Chinesen dienen en so licht als Chinesen te becomen syn.'

Pel wenschte, blijkens zijn brief van 30 April 1875, 'den vijand zoover te verdringen als dat noodig is, om onze veiligheid, en op het veroverde terrein immigratie te bevorderen, inzonderheid van Chinezen'.

Ook de Kolonel Van der Heijden achtte het in 1877 raadzaam, 'op de door de bevolking voor goed verlaten en krachtens het recht van verovering aan ons behoorende terreinen eene blijvende vestiging van Chinezen te bevorderen'.

Het komt ons voor, dat men dien weg thans nog behoort te bewandelen. Wanneer eenmaal de Kraton omgeven is door vestigingen van Chineezen, dan zullen deze de tegenwoordige postenlinie wellicht geheel overbodig maken. Uit een militair oogpunt is de kolonisatie alzoo wenschelijk, maar niet minder is zij van maatschappelijk belang.

Door de Chineezen zijn Singapore, Penang, Deli en andere streken in Indië tot ontwikkeling en bloei gekomen; wanneer Groot-Atjeh ooit een deel van den wereldhandel tot zich zal trekken, dan zal zulks met behulp der Chineezen moeten zijn.

Eene ernstige proef zou in ieder geval genomen kunnen worden!

Indien wij ons niet vergissen, heeft de heer Verstege in zijne voordracht niet gesproken van de kuststaten, de vroegere 'onderhoorigheden' van Atjeh. Toch ware het wel wenschelijk geweest, dat hij ook op die 'onderhoorigheden' zijne aandacht gevestigd hadde, want het is in de laatste jaren meer en meer duidelijk geworden, dat de tegenstand in Groot-Atjeh jegens ons gezag voortdurend uit de kuststaten werd gevoed.

Ook ten aanzien van die kuststaten is - gedeeltelijk uit onbekendheid met de bestaande toestanden, gedeeltelijk ook ten gevolge van verschil van inzichten bij de opvolgende bestuurslieden - eene weinig standvastige politiek gevolgd. Men heeft in 1874, door het sluiten van contracten met de hoofden der kuststaten, als waren ze onafhankelijke vorsten, geene rekening gehouden met de bestaande verhouding jegens Groot-Atjeh, verwarring gesticht en velen tegen ons ingenomen. Aan sommige hoofden kende men rechten toe, die hun niet toekwamen; van andere werden de rechten over het hoofd gezien. Met dit alles

werd de kiem gelegd voor groote vijandelijke gezindheid; en kracht hebben wij zeker niet getoond, door de eens ingenomen stellingen, zooals te Samalanga en Telok Semawé, weder te verlaten.

Wat zal er moeten geschieden, om dien toestand van lieverlede in ons voordeel te wijzigen? Met militaire expeditiën, zooals in 1877 en 1878, kan dit doel onmogelijk worden bereikt. Veeleer zal het geraden zijn, dat wij ons toeleggen op eene goede staatkunde ten opzichte der 'onderhoorigheden', zoodat deze weder vertrouwen erlangen in onze bedoelingen; maar dat het nog langen tijd zal duren, voordat dit vertrouwen gevestigd is, kan geen twijfel lijden. Om ons gezag langs de kust te doen erkennen, zal het noodig wezen, dat de Gouverneur van Atjeh over eene voldoende scheepsmacht beschikt, die den zeeroof en den invoer van oorlogstuig verbiedt en, waar dat vereischt wordt, vooral door het afsluiten van riviermondingen bestraffend optreedt. Maar veeleer dan door ruw geweld zal men door beleidvolle onderhandelingen tot de pacificatie der kuststreken geraken.

In welken geest die onderhandelingen moeten worden gevoerd, zal van de omstandigheden afhangen en is onmogelijk *à priori* te bepalen.

Uit het vorenstaande blijkt, dat wij geen heil zien in de door den heer Verstege aanbevolen 'commissoriale enquête'. Voor zoodanige enquête zou reden geweest zijn in 1882, toen ieder inzag, dat de Atjeh-zaken verkeerd liepen, zooals de heer Verstege opmerkt (blz. 101); maar thans zou zij niets meer ten goede kunnen uitwerken. Wij staan nu eenmaal voor het feit, dat het stelsel van concentratie, den 19^{den} Augustus 1884 gedecreteerd, is uitgevoerd; dat niemand, zelfs de heer Verstege niet (blz. 6), adviseert, dat stelsel in den eersten tijd te verlaten. Onder die omstandigheden is, veel beter dan eene commissie van onderzoek, de Gouverneur van Atjeh in staat te beoordeelen, wat in de naaste toekomst gedaan moet worden. Mocht zulks niet het geval zijn, dan ware de Gouverneur ten eenen male ongeschikt voor zijne betrekking, en dat is tot dusver, voor zoover wij weten, niet beweerd.

De enquête, met goede bedoelingen door den heer Verstege voorgestaan, zou kunnen dienen, om voor de begane misslagen schuldigen te vinden, maar niet, om den thans te volgen weg aan te wijzen; die weg *is* afgebakend; daaraan is voorloopig niets te veranderen.

De heer Verstege wenscht intusschen zijne enquête-commissie ook nog tot andere onderzoekingen te bezigen. Wij laten daar het voorstel, om door de commissie te doen nagaan, wat de Atjeh-oorlog sedert 1873 aan menschenlevens en aan geld heeft gekost (blz. 104), want eene approximatieve opgaaf kan ook door het departement van koloniën worden geleverd, en andere dan globale cijfers kunnen door niemand ter wereld worden verstrekt. Hoe zal men b.v. ooit met eenige nauwkeurigheid kunnen bepalen, hoeveel afkeuringen, pensionneeringen, enz. van personeel het gevolg waren van den Atjeh-oorlog; welk aandeel

Atjeh heeft gehad in de uitgaven voor de zeemacht; welke overplaatsingen van officieren en manschappen, van Borneo naar Java b.v., een gevolg van den Atjeh-oorlog zijn geweest?

Maar de heer Verstege stelt voor, de commissie nog de volgende vragen te doen beantwoorden (blz. 103):

4°. Hoe is de toestand van het N.I. leger, zoowel met opzicht tot de sterkte als geoefendheid, slagvaardigheid, krijgstucht en alles, wat daarmede in verband staat?

5°. Kan dat leger, in den toestand, waarin het verkeert, voldoende en in staat worden geacht, om, wanneer noodig, onze groote koloniale belangen te verdedigen of *ernstige* onlusten, wanneer die elders in den Archipel mochten uitbreken, met voldoende macht te bedwingen, zonder Java of Sumatra in gevaar te brengen?

6°. Zoo neen, wat moet dan voor het leger worden gedaan?

Het komt ons voor, dat hier inderdaad naar den bekenden weg wordt gevraagd! Geen deskundige, die de geschiedenis der laatste jaren met eenige aandacht heeft gevolgd, zal aarzelen, op de vragen sub 4°. en 5°. een negatief antwoord te geven, en in tal van geschriften is op de gebreken van het Indische leger gewezen(*).

Eene enquête is waarlijk niet noodig, om te constateeren, dat een leger, hetwelk 12 à 13 jaar achtereen verplicht is oorlog te voeren *boven zijne krachten*, gedesorganiseerd, uit zijn verband gerukt moet zijn en veel te wenschen moet overlaten. En wanneer men bedenkt, dat leiding en oefening beide op een 'goedkoopje' zijn ingericht, - men lette slechts op de organisatie van den generalen staf, de gebrekkige gelegenheden tot opleiding van kader, het gemis aan eene normaalschietschool in Indië en zoovele andere zaken - dan spreekt het wel vanzelf, dat van het leger, onder hoogst moeielijke omstandigheden, vele gebreken aan den dag moeten komen.

De heer Verstege geeft, trouwens, zelf het beste bewijs, dat eene enquête naar den toestand van het Indische leger onnoodig is, door de bijlage D van zijne brochure (blz. 118), waarin hij met feiten en cijfers aantoont, dat die toestand *zeer zorgwekkend* moet heeten.

Dat leger heeft behoefte aan hervorming in vele opzichten; aan instellingen, die het minder afhankelijk maken van het moederland. Het heeft behoefte aan rust en oefening, doch beide kunnen het niet in voldoende mate geschonken worden, zoolang de sterkte niet wordt uitgebreid. Dáárom is uitbreiding dringend noodig; wellicht zal later weder eenige inkrimping kunnen volgen, maar thans mag uitbreiding niet achterwege blijven, wil men althans enkele bataljons hebben, die deugdelijk geoefend kunnen worden en niet, als depots voor Atjeh,

(*) Wij bespraken deze o.a. in het April-nommer van *De Gids*, jaargang 1884. Vollediger werden de 'Indische legerbelangen' onlangs door den kapitein W. Cool besproken in een uitmuntend opstel, voorkomende in *De Mil. Spectator* van 1884 en 1885, sedert ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld.

verslijten. Wij spreken hier van *bataljons,* omdat de infanterie in alle oorlogen, en vooral in de Indische, de hoofdzaak is; maar natuurlijk geldt soortgelijke redeneering ook voor de andere wapens.

Versterking van het Indische leger, in physieken en moreelen zin, is noodzakelijk; niet speciaal ten behoeve van Atjeh, maar ter verzekering van onze algemeene staatkundige belangen in den Archipel. Men lette op de teekenen des tijds! Meer zullen wij hierover niet behoeven te zeggen. De heer Verstege heeft zich verdienstelijk gemaakt, door op den toestand onzer strijdkrachten in Indië opnieuw de aandacht te vestigen; moge zijne waarschuwing gehoor vinden!

Uit het bovengezegde blijkt, dat wij ons geenszins kunnen vereenigen met de meening van hen, die bij de bespreking van het 'Atjehvraagstuk' te Amsterdam voorstelden te trachten, met eene macht van 5000 man, daartoe uit Nederland te zenden, opnieuw in Atjeh te gaan oorlog voeren. Wanneer het al mogelijk ware, binnen korten tijd 5000 man bijeen te brengen, dan zou het o.i. plicht zijn, ze *naar Java* te zenden, om den daar thans aanwezigen troepen 'rust en oefening' te verschaffen. Zond men ze naar Atjeh, dan liep men groot gevaar, de algemeene belangen van Indië aan Atjeh op te offeren; en hoe ernstig de Atjeh-quaestie ook zij, zoodanige regeling zou, in den bestaanden stand van zaken, o.i. onverantwoordelijk moeten heeten.

Il faut courir au plus pressé: in de eerste plaats dus de zorg voor een goed leger. Hebben wij dat eenmaal, dan zal het van de omstandigheden afhangen, of krachtiger optreden, in Atjeh of elders, gewenscht is. Ons prestige heeft geleden te Atjeh, zegt men, en het moet dáár worden hersteld. Wij antwoorden, dat wij, dat doende, voor jarenlang in de onmogelijkheid zouden geraken, om, zoo noodig, ons prestige te handhaven in al de overige deelen van den Indischen Archipel. En dát zou nog veel grooter ramp zijn.

Hervorming en uitbreiding van het Indische leger zal geld kosten! Voorzeker: niet alleen veel geld, maar ook veel inspanning en veel goeden wil. Maar niets is kostbaarder dan misplaatste zuinigheid; en wanneer de krijgsmacht in Indië niet meer in staat is, het Nederlandsche gezag te handhaven, dan is de ondergang van dat gezag slechts eene quaestie van tijd.

Den Haag, 21 April 1886.

E.B. KIELSTRA.

Cd. Busken Huet.

> ‘Doch wie is bij machte, zich altijd wereldburger te gevoelen? Wie vindt het niet soms aardig, medelid te zijn zelfs van eene kleine natie...’
> *Litt. Fant.* 4 Reeks 5 Dl. p. 127, 128.

Het was bij gelegenheid van de Belgische feesten van 1880, dat Huet in een artikel ‘Het land van Rubens’ de aan het hoofd van dit opstel geschreven woorden omtrent de Belgen uitsprak. Hij had op zijn nieuwen tocht door dat land telkens de bewijzen ontmoet van eene schrandere nationale kunstliefde. En hoe weinig het er nu ook, volgens hem, ‘uit het oogpunt der kosmopolitische belangen op aankwam, of een volk al dan niet prijsstelt op het bezit van schoone vaderlandsche relieken’, de nationale kunstliefde der Belgen legde hem deze woorden op de lippen: ‘Wie is bij machte, zich altijd wereldburger te gevoelen? Wie vindt het niet somtijds aardig, medelid te zijn zelfs van eene kleine natie en onder eene regeering te leven, die het vuur van den rechtmatigen volkstrots brandend weet te houden?’

Dat deze gedachte niet zonder scherpe critiek op onze vaderlandsche kunstliefde, die in vergelijking met de Belgische zooveel te wenschen overlaat, werd geuit, lag voor de hand. En toch, hoe weinig reden Busken Huet ook had, om in dát opzicht Zuid- en Noord-Nederland in één adem te noemen, in andere opzichten kan gelukkig bij zijn dood, nu de oorzaak van alle persoonlijke geraaktheid heeft opgehouden te bestaan, dit woord over Belgie, althans voor zoover ik het hierboven afschreef, ook op Huet's verhouding tot Nederland worden gebezigd.

Huet was wereldburger. Dat was hij door zijne afstamming, door zijne ontwikkeling; dat is hij steeds meer geworden door zijne lotgevallen, zijne reizen, zijne laatste woonplaats. Een blik in zijne vele geschriften kan ten bewijze strekken van dat cosmopolitisme, dat het kenmerk is van alle groote geesten en zonder hetwelk zelfs geen beschaafd Nederlander der 19de eeuw zijne bestemming kan bereiken. Wie dan ook nog behoefte had, om uit de enge banden van nationale bekrompenheid te worden verlost, dien zou ik tot hem verwijzen, als tot den besten geneesmeester, die wel met zeer bittere remediën en scherpe werktuigen, maar toch onfeilbaar van die ziekte kan genezen.

Hem als zoodanig echter bovenal aan te bevelen aan onze tijdgenooten, is minder noodig, dan hem, na zijn verscheiden, te teekenen als den wereldburger, die niet bij machte was, zich dat altijd te gevoelen.

Duizenden, door den geest onzer eeuw meegesleept, zijn met hem den grooten stroom des levens opgezeild; hoe weinigen zijn er van die duizenden, die het met hem een voorrecht achten, medelid te zijn van eene kleine natie, en die als wereldburgers met piëteit blijven spreken over het vaderhuis!

Doch deed hij dat zelf wel? Was het niet de grootste grief, die Nederland juist tegen Busken Huet had, dat hij zijn vaderland miskende; dat hij inzonderheid de vaderlandsche letteren, waarvan hijzelf zulk een sieraad was, verachtelijk behandelde?

Het lust mij niet, vooral nu niet, nu 's mans lijk nauwelijks nog der ontbinding is prijsgegeven, zelfs een zijner boutades en farces of zelfs een zijner ernstige woorden aan het adres onzer vaderlandsche dichters in het geheugen terug te roepen. Maar wel lust het mij, aan zijn graf de waarheid te doen in het licht vallen, dat Busken Huet niet bij machte geweest is, zich altijd wereldburger te gevoelen; dat hij het soms zeer aardig vond, medelid te zijn van onze kleine natie.

Zijne studie over Hooft, in *De Gids* van 1881, bij het 3de eeuwfeest van diens geboorte, zijn *Land van Rembrand*, zijne persoonlijke herinneringen aan Potgieter zijn voor die waarheid voldoende bewijzen. Over elk dezer drie geschriften een enkel woord in memoriam!

Nog zeer kort geleden, bij gelegenheid van de verschijning van een nieuw deel van Jonckbloet's *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde,* schreef Busken Huet in *De Lantaarn* een artikel, waarover door velen de schouders werden opgehaald. Zoo uit iets, dan bleek toch immers daaruit wel zonneklaar, met hoeveel diepe minachting de criticus uit Parijs op Nederland's letterkunde nederzag! Hoe kort voor beider dood wierp Busken Huet daarin Jonckbloet de beschuldiging voor de voeten, dat hij, die evenmin als Huet geloofde in eene Nederlandsche literatuur, toch eene geschiedenis daarover in 5, misschien wel in 8 deelen schreef. Het is mijn doel niet, over die beschuldiging thans mijn oordeel te zeggen. In het schimmenrijk moeten zij dat maar te zamen uitvechten. Doch wat ik wel wil in het midden brengen, is dit, dat Huet, al geloofde hij niet aan den gouden draad, die door onze letterkunde henenloopt, toch grooten eerbied had voor enkele tijdvakken en enkele dichters.

Hooft o.a. is volgens hem ‘de evenknie der groote schilders van zijn tijd geweest. Hij was door gevoel, verbeelding, heerschappij over de taal ons geheele volk 250 jaren in ontwikkeling voor. Hooger dan zijn “klacht van de Prinses van Oranje” in dat onovertroffene gedicht:

Schoon Prinsen oog, gewoon te flonkren

is in Nederland de poëzie nooit gestegen. Nooit heeft eenig Ne-

derlandsch dichter keuriger liedje geschreven dan Hooft in zijn "Klaare". Hooft doet ons zoo levendig gevoelen, welke zeldzame vereeniging van hart, van brein, van wetenschap en wijsbegeerte, ook afgezien van de onmisbare hoeveelheid kunst of genie, in een groot dichter vereischt wordt. Met de pen was hij Nederlands grootste kolorist en grootste teekenaar, gelijk het zangerige zijner taal hem eene eerste plaats onder de Nederlandsche toondichters aanwijst.' Doch waartoe meer aanhalingen uit dat keurig artikel, dat op elke bladzijde getuigenis aflegt van Huet's vereering van Nederland's grootsten 'dichtkunstenaar'. Wie dan ook genezen wil worden van den waan, waarin Huet ons nu en dan zelf door zijne sophismen bracht, als ontbrak het hem aan liefde voor onze vaderlandsche letteren, neme dat artikel, herdrukt in de *Litt. Fant.* 4de Reeks 5de Dl., nog eens ter hand. Hij zal, evenals ik, de nagedachtenis van den gestorvene zegenen.

En die hulde, aan Hooft gebracht, stond niet alleen. De geheele 17de eeuw onzer letteren stond bij Huet hoog aangeschreven. Dagelijks maakte hij in zijne binnenkamer de opmerking, 'dat wij meer achting voor ons zelf koesteren, naarmate wij met onze gedachten en onze verbeelding ons in den kring van de litteratuur der 17de eeuw gemakkelijker bewegen'.

Die bekentenis, evenzeer ontleend aan hetzelfde artikel over Hooft, bleef zeker te veel in zijne binnenkamer. Menige bladzijde heeft hij ongetwijfeld geschreven over onze 17de-eeuwsche letterkunde, waaruit eene dergelijke waardeering, als die wij daar even vernamen, sprak. Vooral is gestadige vooruitgang in die waardeering in zijne geschriften op te merken. Wie zijne eerste studiën over Vondel, Hooft e.a. vergelijkt met zijne latere werken, zal ongetwijfeld steeds meerder lof en minder berisping bij hem aantreffen. Doch een grondig kenner van de 17de-eeuwsche letterkunde van ons volk is Huet blijkens zijn voornaamste werk nooit geweest. Zijn *Land van Rembrand* moge uit menig oogpunt zijn meesterwerk heeten, dat daarin aan een dichter als Vondel slechts 20 bladzijden(*) zijn gewijd, is op zichzelf reeds het bewijs, dat zijne bestudeering van dien dichter tamelijk oppervlakkig was(†). Een onsterfelijk werk moge Huet in dat *Land van Rembrand* ons hebben nagelaten, den roem van ons volk op het gebied van den handel, de wetenschappen en de kunsten daarin hebben in het licht gesteld - het bijzondere terrein der literatuur wordt er zeer stiefmoederlijk in behandeld. En toch nogmaals, welk een vooruitgang in algemeene appreciatie, vergeleken bij vroegere miskenning! Van Vondel getuigt hij o.a.: 'Hij heeft onze taal schoone geluiden leeren voort-

(*) II 2 blz. 232-253.

(†) Vgl. hetgeen door mij in mijne dissertatie: Vondels Hecuba, Gebroeders en Maria Stuart, gezegd is op blz. 50, noot, aangaande Huet's meening omtrent den invloed der Fransche dichters op Vondel.

brengen, welke vóór hem uit haar mond nog niet waren vernomen. Op veel van het alledaagsche in zijn tijd en in het verleden, had hij een dichterlijken blik.... Hij is een dier dichters geweest, aan welke binnen zijne eigen landpalen, van het eene geslacht op het andere, zoo vaak de standaard der kunst onzichtbaar wordt of te zeer daalt, een volk zich weder kan oprichten.'

Ik ben ervan overtuigd, dat Busken Huet, zoo hem een langer leven vergund ware, niet zou hebben opgehouden, telkens weder tot de letterkunde der 17de eeuw terug te keeren, en dat hij er steeds meer verborgen schatten in zou hebben gevonden, die hij er, blijkens zijn laatste werk, nog niet uit had opgedolven.

Zijne vereering van Potgieter strekt mij daarvan ten bewijs. Wie geheel en al overtuigd wil zijn, dat Huet niet bij machte was, zich altijd wereldburger te gevoelen, maar het zeer aardig vond, medelid te zijn eener kleine natie, verzuime niet die persoonlijke herinneringen aan Potgieter telkens ter hand te nemen. Of meent gij, dat Busken Huet bevredigd werd door zijne studiën van hedendaagsche dichters uit den vreemde? Meer dan Shelley en Byron, meer dan Lamartine en G. Sand, vond hij voor zijn gemoeds- en geestesleven in zijn leidsman en vriend Potgieter. Dien dichter en dien mensch zoo van nabij gekend te hebben, achtte hij een zijner gelukkigste lotgevallen. Wie Huet wil kennen in zijn intieme leven, leze en herleze die persoonlijke herinneringen. Meer dan eenig ander geschrift van zijne hand kunnen deze ons overtuigen, dat het Nederlandsch gevoel bij Huet niet was uitgestorven; dat zijne miskennende uitingen over ons land en volk meer den schijn dan het wezen golden; dat hij in zijn hart is gebleven tot aan zijn dood een Nederlander, die een open oog had voor de tallooze gebreken en kleingeestigheden zijns volks, maar die dat volk toch liefhad.

'*s-Gravenhage*, 17 Mei 1886.

DR. D.C. NIJHOFF.

Nederlandsch tooneel.

De Tooneelspeelkunst te Utrecht en de Stichtsche Schouwburg, historisch beschreven door Mr. Van Sorgen. Was er in de archieven van het zoo tooneellievend Utrecht niet meer over dit onderwerp te vinden, dan hier wordt medegedeeld!? Waren alle vroegere tooneelvrienden, ook die in de besturen, van het weinig vrijgevig stelsel van den Utrechtschen schouwburgexploitant Van Leeuwen? Deze geschiedenis is van het meeste belang voor de daarin met gulheid geprezen tijdgenooten; als historische bron is hare waarde niet bijzonder groot.
***Herodes*, historisch drama in vier bedrijven, door D.M. Maaldrink. - 's-Gravenhage, A. Rössing.**
***Suzanne*, tooneelspel in drie bedrijven, door Jan C. De Vos. - 's-Gravenhage, A. Rössing. *De Hogerveldt's*, oorspronkelijk tooneelspel in drie bedrijven, door P.A. Daum en J J. Estor. - 's-Gravenhage, W.C. Tengeler.**
***Gevaarlijk spel*, drama in een voorspel en vier bedrijven, door H.Th. Boelen. - 's-Gravenhage, A. Rössing.**
***Een engagement*, oorspronkelijk tooneelspel in zeven bedrijven of acht tafereelen, door Plox. - 's-Gravenhage, W.C. Tengeler.**
***In den nachttrein*, blijspel in één bedrijf, door Jack. - 's-Gravenhage, A. Rössing.**
***Een ingenue*, comédie in een bedrijf, uit het fransch van Meilhac en Halévy, door Anna Rössing-Sablairolles. - Aldaar.**
***De bruiloft van Kloris en Roosje*, kluchtspel met zang en dans, met eene inleiding van J.H. Rössing. - Aldaar.**
***In en om den schouwburg,* door Mr. De V., 8-10 aflevering. - Aldaar.**

Bij de sedert vele jaren heerschende belangstelling in tooneelzaken heeft het mij dikwijls bevreemd, dat er zoo weinig tijd en moeite wordt besteed aan het opdelven van bijdragen tot de geschiedenis van tooneelen tooneelspeelkunst, die in de archieven onzer meeste steden kunnen te vinden zijn. Wanneer wij de standaardwerken van Wijbrands en Haverkorn van Rijsewijk uitzonderen, de belangrijke bijdrage van Velthuis betrekkelijk Groningen afzonderlijk vermelden, dan zijn losse stukken en artikelen in verschillende tijdschriften of verzamelwerken (de geschriften der vereeniging tot beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage, het, helaas! te vroeg gestorven tijdschrift *Het Tooneel*, *De Nederlandsche Spectator,* eenige tooneelalmanakken, enz.) alles, wat wij op dit gebied kunnen aanwijzen. Mag misschien dit alles voor de ordenende hand, die tot nog toe ontbroken heeft, materiaal van groote waarde uitmaken, overvloed van stof bevatten voor den compilator zoowel als voor den critischen bewerker, er moet, dunkt mij, nog veel meer uit de stedelijke archieven zijn te putten. Want van-

ouds heette Nederland een land, waarin de tooneelspeelkunst welig heeft getierd, welks bewoners in voorstellingen en vertooningen van allerlei aard, hetzij als medewerkers hetzij bloot als toeschouwers, een buitengewoon behagen schepten; onze omvangrijke tooneelliteratuur en de bloei der rederijkerskamers, die tot in de dorpen werden aangetroffen, bewijzen dat. Het is dus wel te verwachten, dat eene nasporing van bijzonderheden uit de geschiedenis van het tooneel en de tooneelspelers ook daar, waar dit tot nog toe niet heeft plaats gehad, in de stedelijke archieven den tijd en de moeite ruim loonen zou. Toen de ordenaar van het Haagsche gemeentearchief onlangs, onder den indruk der kerkstormerij te Amsterdam, in dat archief naar antecedenten of soortgelijke voorvallen van vreedzame samenwoning der vrome broederen zocht, vond hij zulk een geval; mocht hij of een ander naar historische of biographische bijzonderheden betrekkelijk tooneel en tooneelspelers zoeken, die pogingen zouden zonder twijfel met nog beter gevolg bekroond worden. De overvloedige oogst van feiten en gegevens op het gebied van schilder-, graveur- en teekenkunst, door de vlijtige studie van wijlen den heer De Vries uit de Amsterdamsche archieven getrokken, strekt hier tot aanmoediging en voorspelt welslagen.

Het was voor mij eene groote vreugde, reeds een paar jaren geleden eene geschiedenis van het tooneel te Utrecht aangekondigd te zien en nu en dan in dagbladen en tijdschriften berichten te lezen betrekkelijk dit boek in wording, die reeds vooruit het ongeduld van het publiek moesten prikkelen en de belangstelling opwekken voor den allerbelangrijksten inhoud. Ook mijne nieuwsgierigheid was wakker gemaakt, want uit hetgeen door den heer Van Hall in het boven vermeld tooneeltijdschrift over het conflict van de Utrechtsche predikanten met professor Burman was medegedeeld, had ik opgemaakt, dat in de tooneelwereld daar ter stede een opgewekt leven had geheerscht, en verwachtte ik van den begaafden schrijver, die Utrecht's tooneelgeschiedenis tot zijn onderwerp gekozen had, een werk, dat wegens degelijkheid van inhoud en zorgvuldigheid van bewerking op gelijke lijn met, wegens den lossen vorm misschien wel boven de twee standaardwerken over het tooneel te Amsterdam en te Rotterdam gesteld zou kunnen worden. Nadat de berichten en mededeelingen eenigen tijd werkzaam waren gebleven, kwam eindelijk - niet bij den heer Beijers te Utrecht, gelijk aanvankelijk in het plan had gelegen, maar bij den heer Rössing te 's-Gravenhage - het lang beloofde werk uit, onder den titel: *De Tooneelspeelkunst in Utrecht en de Utrechtsche schouwburg*, door Mr. W.G.F.A. van Sorgen, met bijlagen van A.G.A. van Rappard en L.W.R. Wenckebach. De uitgever gaf er een net uiterlijk kleed aan, waartoe de illustratiën (want die werden op den titel met het wonderlijke woord *bijlagen* bedoeld) veel medewerkten.

Het werk van den heer Van Sorgen heeft mij, guluit bekend, teleurgesteld, ook afgescheiden van de door de uitkomst niet bevestigde fraaie

voorspellingen, omtrent den inhoud gedaan. Uitgaande van de stelling, dat er in de stad zijner inwoning altijd zulk eene groote liefde voor het tooneel heeft geheerscht, weet de schrijver ons echter niet vele bijzonderheden mede te deelen, waaruit deze voorliefde blijken kan. Het tooneel te Utrecht had in het algemeen dezelfde lotgevallen, welke de heer Velthuis ons betrekkelijk Groningen mededeelt(*) en welke het tooneel in de meeste plaatsen van ons land en elders heeft gehad. In den aanvang eene nauw aan de kerk verbonden instelling, als middel van aanschouwelijke voorstelling van het loon van goed en de straf van kwaad door de kerk met goed gevolg gebezigd, werd het langzamerhand van de banden der kerk en de leiding der geestelijkheid bevrijd. Met de voortgaande, door de hervorming in de hand gewerkte secularisatie veranderde de sympathie der geestelijke heeren in tegenstand en kwam het welhaast tot een openlijken oorlog. Zoolang Mozes en Aäron denzelfden weg gingen, had het arme tooneel beiden tegen zich en werd niet alleen met predikatiën van den kansel maar ook met plakkaten van de puie van het Raadhuis en resolutiën uit de kamers van heeren Burgemeesteren de krijg gevoerd; maar het was taaier en van meer levenskracht dan het bondgenootschap tusschen kerk en overheid. Zachtkens aan verslapte de ijver der laatste, en ten slotte werd het wereldlijk bestuur, van een ijverig medestander met de geestelijkheid tot onderdrukking van de tooneelspeelkunst, de beschermer, die haar tegen de voormalige bondgenooten in de vervolging de hand boven 't hoofd hield. Dezelfde draad loopt ook door de geschiedenis van het Utrechtsche tooneel, gelijk de heer Van Sorgen ons die vluchtig verhaalt. Vluchtig, daar hij zoowel in den tekst als in de bijlagen slechts oppervlakkige mededeelingen doet, en blijkbaar niet uit alle bereikbare bronnen heeft geput. Men vindt eene lange lijst van allerlei beschikkingen van het gemeentebestuur op verzoeken, om tooneelvoorstellingen te geven, van 15 November 1613 tot 27 Februari 1817, maar geen enkele resolutie van meer algemeenen aard betrekkelijk het tooneel zelf wordt in originali medegedeeld, hetgeen toch, dunkt mij, in een werk als dit had behooren te geschieden; de heer Velthuis heeft dat bij het samenstellen van zijne bijdrage te recht beter ingezien. Dat er ook in de bisschopsstad stof voorhanden was, mag de volgende publicatie van Burgemeesteren en Vroedschap van 21 April 1777 leeren, door Van Sorgen op bladz. 24, zelfs zonder den datum te noemen, vermeld doch niet medegedeeld en woordelijk voorkomende in de *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* van het betrokken jaar, eene voor iedereen openstaande bron.

'Alzoo Burgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht geinformeerd zyn, dat gedurende dezen laatsten winter verscheide reizen Tragedien en Comedien onder groote confluentie van menschen, in vilipendie van

(*) *De opkomst van het tooneel te Groningen*, *eene bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsch tooneel*, door K.R. Velthuis, Groningen, P.L. Folmer. (*De Tijdspiegel*, Mei 1884).

de Plakaten voorheen daartegen geëmaneerd, niet alleen zyn gespeeld, maar dat verdere toebereidzelen worden gemaakt, om daar mede nog sterker te centinueeren; en vermits 't zelve strekt tot bederf van de goede zeden, de lieden van de behoorlyke waarneming van hun beroep afhouden, de jeugd aan gevaarlijke verleidingen blootstelt, en dus veele quade gevolgen moet na zig sleepen; zoo is 't dat hun Ed. Groot Agtb., renoveerende de Publicatie, dato 5 April 1671, goedgevonden hebben wel scherpelyk te verbieden, gelyk zy doen by dezen aan allen en een iegelyk, hy zy wie hy zy, jong ofte oud, eenige Tragedien, Comedien ofte andere speelen, in hunne Huizen, Erven, ofte eenige andere publieke of private Plaatzen te Speelen, te laten Speelen, ofte wel daarby te verschynen, of poene van twee honderd gulden, by diegeenen, die daartoe hunne Huizen, Erven of Plaatzen, geheel of gedeeltelyk gebruiken of laten gebruiken, en dat zoo dikwils zy dat zullen doen of laten doen; van zes gulden telken reize by ieder speelder en van drie gulden by ieder aanschouwer, te verbeuren, de eene helft ten behoeve van den heer Hoofd-Officier, en de andere helft ten behoeve van den Aanbrenger.

En zullen de Ouders en Voogden voor hunne kinderen en pupillen moeten verantwoorden.

Voorts worden tot de exacte executie van het gunt voorschreven, nevens den heeren Hoofd-Officier en zijnen Substituut, op het serieuste gelast dezer stads Deurwaarders, Letterdienaars en Boden.

En op dat niemand hier van eenige ignorantie pretendeere, zal deze worden gepubliceerd, gedrukt en geaffigeerd, daar 't behoort.'

Gebrek aan documenten is dus niet de reden geweest, waarom de heer Van Sorgen zoo weinig mededeelt en welke hem de onoverkomelijke hinderpaal was, om ons een en ander te berichten over de uitkomsten der schouwburgexploitatie van een der in den loop dezer eeuw te Utrecht gevestigde schouwburgdirecteurs. Deze namelijk, of liever zijne nagelaten betrekkingen hadden de documenten van zijn beheer opzettelijk vernietigd, 'omdat een opvolger er niet mee te maken had'. Uit het hierboven afgedrukte blijkt echter, dat dit weinig vrijgevig begrip vroeger niet de regel was. Ook is het jammer, dat de heer Van Sorgen, die zich in den aanhef van zijn werk over schaarschte van bronnen beklaagt, geen gebruik schijnt gemaakt te hebben van de voor hem zeker bereikbare bron, het archief van den Academischen Senaat. Èn uit het meermalen vermelde boekje van den heer Velthuis, èn uit de voortreffelijke geschiedenis der hoogeschool te Franeker van den heer Boeles, èn uit Schotel's geschiedenis der Leidsche Universiteit blijkt, dat de tooneelzaken niet zelden bij de Academische Senaten in behandeling kwamen en daarbij ook de mildere beginselen zich evenals bij de gemeentebesturen geleidelijk ontwikkelden. Evenmin blijkt het, of den heer Van Sorgen het archief van den Utrechtschen kerkeraad heeft opengestaan.

Deze onvolledigheid en oppervlakkigheid verminderen de waarde van het voor mij liggend werk als dadelijk bruikbaar historisch document; jammer, dat de schrijver uit vroegere tijden niet met evenveel ijver, geluk en ingenomenheid heeft opgespoord, ontdekt en medegedeeld als uit de tooneelgeschiedenis van den dag. De anekdoten en bijzonderheden, welke hij daaruit ten beste geeft, komen mij niet alle even merkwaardig of der boekstaving waard voor, maar in elk geval strookt de belangrijkheid daarvan niet met den ophef of met het min of meer pretentieus karakter van het boek. Het is waar, dat sedert de tooneelalmanakken in 't geheel niet meer en de afleveringen van het tijdschrift van het Tooneelverbond naar 't schijnt maar te hooi en te gras meer uitkomen, voor dergelijke anekdotes uit de tooneelwereld geen aangewezen middel van openbaarmaking te vinden is, doch dat wettigt nog niet de opneming in een werk, dat met de manieren van een serieus geschiedkundig onderzoek in het licht verschijnt, terwijl de bewerking daarentegen niet serieus genoeg is, om de toevoegsels van een luchtiger karakter te verschoonen. Ik kan met den besten wil na dit boek de geschiedenis van de tooneelspeelkunst en het tooneel te Utrecht nog niet voor geschreven houden; wie deze taak nog mocht willen ondernemen, zal naar mijne overtuiging nog ongebruikt materiaal genoeg vinden kunnen.

Nog eene speciale bedenking heb ik tegen het opnemen van een oud kerkelijk spel, het ‘Koninck Herodusspel’, in 1418 in den Dom door de kanunniken en kapelaans vertoond, onder de eigenlijke tooneelspeelkunst. Uit de beschrijving, door den heer Van Sorgen zelf aan een ander schrijver ontleend, blijkt, dunkt mij, dat het hier, gelijk bij de meeste oude kerkelijke vertooningen, geen eigenlijk tooneelstuk, maar eene pantomime gold, welke niet werd vertoond op een tooneel, maar op den vloer der kerk. Dat is op te maken uit de omstandigheid, dat de spelers, die de drie Koningen uit het Oosten moesten voorstellen, van drie kanten van het gebouw de kribbe naderden, om het kind Jezus met hunne geschenken te huldigen. In zeker verband tot het tooneel staan dergelijke vertooningen wel, maar het is ongetwijfeld een verwijderd verband en bij de vermelding behoort daarop gewezen te worden, om misverstand te voorkomen.

De ter bespreking in dit overzicht voor mij liggende tooneelliteratuur biedt groote verscheidenheid aan. Behalve de thans compleet geworden dramatische werken van A. Sleeckx, waarop ik later terugkom, vind ik daarbij een oorspronkelijk treurspel, al heet het in de nederigheid des schrijvers een historisch drama, een viertal moderne tooneelspelen, een opnieuw uitgegeven landspel uit de oude doos en een paar *levers-de-rideau,* verdienstelijk vertaald of uit vreemde bron getrokken en gedramatiseerd. Aan het treurspel komt de eerste plaats toe. De heer Maaldrink behandelt daarin, doch met zekere den dichter

toegekende vrijheid, de geschiedenis van Herodes den Groote en zijne gemalin Mariamne. Hij doet ons zien, hoe 't aan de verwanten des Konings door listen en lagen gelukt, eerst de Koningin bij den Vorst in verdenking te brengen en dezen later door valsche beschuldigingen te overtuigen van hare schuld en oneer. Herodes laat zijne gemalin ter dood brengen, doch wordt door wroeging over deze onverdiende strafoefening tot krankzinnigheid gedreven, totdat wij hem op het tooneel in volle razernij den adem zien uitblazen.

Er is zeer veel schoons in dit drama, dat eer den naam *Mariamne* dan dien van *Herodes* verdient, omdat 's Konings gemalin meer de hoofdpersoon, het middelpunt der intrige, is dan de Koning zelf en omdat haar fier karakter zich beter leende tot eene gelukkige teekening dan dat van haar onaantrekkelijken gemaal. De verzen zijn over het algemeen goed gebouwd en gemakkelijk te zeggen; de dramatische ontwikkeling is prijzenswaardig. Doch in den regel neemt de dichter geen hooge vlucht en verheft zijne beeldspraak zich zelden boven het alledaagsche en *schon dagewesene.* Zoo vergelijkt een der personen de vergankelijkheid van het geluk met eene schoone bloem, door hagelslag geknakt (bl. 30); het menschenleven wordt door een ander, met een beeld uit den Bijbel, als het gras des velds, heden sierlijk pronkende maar morgen gemaaid en verdord voorgesteld (bl. 64); Mariamne zelve gaat in dit opzicht niet verder dan de volgende dichterlijke vergelijking (bl. 79):

> ‘Wat is een moeder zonder kindren? 't Is
> Een lente zonder bloem, een schijnoaas',
> Waar dadelpalm en waterbron verdroogen.’

Gelijk ik reeds opmerkte, de bouw van het drama is verdienstelijk. Het ‘voorspel’ bevat eene uitstekende expositie, waarin de tijd, waarin het stuk speelt, met kleur, klaarheid en historische juistheid wordt geschetst en de eerste aanleiding tot de dramatische handeling, de wraak, door de verstooten gemalin van Herodes aan haar zoon opgedragen over de haar aangedane beleediging, medegedeeld; verder worden daarin de hoofdpersonen aan den toeschouwer voorgesteld op eene wijze, die weinig twijfel aan elks karakter en waarde overlaat. De eenige aanmerking, welke uit een historisch oogpunt op dit *exposé* te maken zou zijn, is, dat de werkelijke bevelhebber van Herodes' lijfwacht zich wel niet zal uitgelaten hebben over zijn eigen volk, als de heer Maaldrink het Achiab laat doen (bl. 12):

> ‘De horizon
> Van menig grooter volk wordt thans verduisterd
> Door zwarte neevlen. 't Is een tijd van bloed
> En tranen, van geweld en oorlog. Maar,
> Wat schipbreuk ooit de zee des tijds verwekke,
> Romein! dat volk, dat arm' en kleine volk,
> Zal pal staan, pal, hoe ook d'orkanen loeien.’

Dit ‘arme en kleine volk’ klinkt niet natuurlijk in den mond van een Israëliet, die door zijn gevoel van nationale eigenwaarde en bewustzijn van goddelijke uitverkorenheid zich boven alle andere natiën verheven waande. Ook dat beklag over den tijd van ‘geweld en oorlog’ klinkt verdacht; was dat niet de normale toestand in die dagen? Mij dunkt, dat de Joodsche krijgsman, naast den Romein tegen stamverwanten oorlogvoerende, zichzelf niet zoo klein gemaakt zou hebben of uiting gegeven aan gedachten, die in onzen meer beschaafden tijd elk weldenkende bezielen, maar in den toenmaligen stand der beschaving bij niemand konden opkomen. Doch ziedaar een anachronisme, dat men in een overigens met zorg en nauwkeurigheid bewerkt tooneelstuk gerustelijk door de vingers kan zien.

Niet alleen zorg en nauwkeurigheid van bewerking moeten van den schrijver van *Herodes* vermeld worden, maar ook de wezenlijke dramatische kracht, in de voornaamste tooneelen te vinden. Vooral in het slot van het eerste bedrijf, waar de door Antipater's verraderlijke list in het slaapvertrek van Mariamne gezonden onnoozele lijfwachthoofdman, door de Koningin verjaagd, door Herodes wordt gezien, wanneer hij het venster uitvlucht. De waardige, echt vorstelijke wijze, waarop Mariamne de achterdocht van haar echtgenoot weet weg te nemen, is menschkundig en verrassend en zal haar effect op het tooneel niet missen. Hetzelfde getuig ik van de groote scène in het tweede bedrijf, waarin de geheel onschuldige vorstin door het driest optreden en de schaamtelooze leugentaal van al hare vijanden toch het vertrouwen van haar gemaal verliest. Ook daar is de karakterschildering van Mariamne treffend en waar, hare houding en taal edel.

Toch vrees ik, dat *Herodes,* zooals het daar ligt, op het tooneel niet zal kunnen voldoen. Niet om de ruwheid van uitdrukking, die hier en daar gevonden wordt, - niet slechts, wanneer soldatengesprekken in ongebonden stijl de verzen afwisselen, want daar is ruwheid natuurlijk en gepast, maar wanneer hooggeplaatste personen zich daaraan te buiten gaan; - want dit bezwaar is door weinig beduidende wijzigingen van woorden weg te nemen. Maar ik geloof, dat bij eene opvoering het naspel, dat de razernij van *Herodes* bevat, afbreuk zou doen aan den diepen indruk, dien de andere bedrijven gemaakt hebben. Gaat het den toeschouwer, zooals het mij als lezer van het drama gegaan is, dan gevoelt hij weinig sympathie voor den Herodes den Groote, zooals de heer Maaldrink ons dien (uit een historisch oogpunt misschien volkomen correct) in zijn stuk voorstelt; bij de edele figuur zijner gemalin steekt hij als een lafhartig, lichtgeloovig, wraakgierig, ijdel en van alle kanten onverstandig man af. Met Mariamne's dood is de eigenlijke belangstelling weg, en het aanschouwen van de verdiende straf van den gekroonden moordenaar, straf, die hem in den afschuwelijken vorm der razende krankzinnigheid treft, wekt geen tevredenheid met de rechtvaardigheid van het noodlot, verzoent noch bevredigt,

maar is alleen eene dubbele reden van afschuw en walging. Dit is eene fout in de conceptie van het stuk, welke door geen wijziging of bekorting weg te nemen is. Zij vloeit voort uit den misgreep, dien ik daar even reeds aanroerde, dat Maaldrink Herodes, en niet Mariamne, tot hoofdpersoon van zijn drama genomen heeft. Nu hij dit eenmaal had gedaan, was hij wel verplicht Herodes' einde te schilderen en hem in zijn razenden toestand ten tooneele te voeren. Een krankzinnige op het tooneel maakt altijd een afschuwelijken indruk. Ik weet wel, dat in een der schoonste meesterwerken van Shakspeare de krankzinnigheid van den hoofdpersoon het toppunt der handeling is, maar Lear is een vorst, die de rechtmatige sympathie van elk toeschouwer bezit, en de afschuw wordt door dit gevoel getemperd en veredeld. Maar Herodes verdient noch verwerft onze sympathie, en aldus blijft bij het aanschouwen van zijne krankzinnigheid niets anders bestaan dan de natuurlijke afkeer, door dien staat opgewekt; een afkeerwekkend persoon in een afkeerwekkenden toestand is geen geschikt onderwerp, om op het tooneel te brengen.

Er is nog eene reden, waarom ik den schrijver niet zou toewenschen zijn drama op de planken te zien; het is, dat de ‘groote letterkundige kunst’, waartoe zijn werk behoort, meer en meer raakt boven het bereik van de ‘gedaantegevende kunst’. Evenals onze beeldende kunst het gebied der historieschildering verlaten heeft, zoo is onze tooneelspeelkunst vervreemd geraakt van de tragedie. Het verzen zeggen wordt eene vergeten kunst, de versmaat eene doode taal voor het vaderlandsch tooneel. Ik wil wel gelooven, dat er een acteur te vinden zou zijn, die de razernij en de buitensporigheden van Herodes in het naspel op de meest realistische wijze zou voorstellen en dus bij de twee redenen van afschuw, die van den persoon en die van den toestand, nog eene derde, die van de vertolking, zou voegen; maar wijs mij de actrice, die, sedert Mevrouw Kleine niet meer leeft, het edel, groot karakter van Mariamne waardig zal opvatten en wedergeven. Ik weet wel, dat men den kunstenaars daarom niet mag hard vallen; de wansmaak van het publiek, dat zich liever aan zoutelooze, zinnelooze, vaak zedelooze kluchten en zedestukken vergaapt, dan edeler aandoeningen in den schouwburg te zoeken, is de eerste oorzaak van dien toestand; de tweede, de zorg der directiën, geen uitgezonderd, om, door toe te geven aan dien verkeerden smaak, recette te maken en, zooal geen winsten te behalen, toch in het leven te blijven en hare kosten te dekken. Maar het feit blijft niettemin bestaan, dat de tooneelspeelkunst in Nederland niet zoozeer achteruitgaat, maar kleiner wordt; dat ze zichzelve moedwillig verlaagt in doel en streven. Welhaast zullen we ons ernstig met de vraag hebben bezig te houden, of eene aldus langzamerhand doch voortdurend ontaardende en afdalende kunst bij machte kan zijn, de gemoederen van het publiek te verheffen en te veredelen en dus te beantwoorden aan de grootsche roeping van het tooneel.

Onder de producten van de Haagsche pers, welke meer in 't bijzonder de roeping schijnt te hebben, in de vraag naar oorspronkelijke tooneelliteratuur te voorzien, vinden wij nu een viertal stukken, die onze aandacht in hooge mate verdienen. Twee daarvan, door schrijvers met ondervinding geschreven, hebben de vuurproef der opvoering doorstaan met verschillenden uitslag; de twee andere zijn afkomstig van schrijvers, wier namen ik nog niet onder die der moedige arbeiders voor het ondankbaar vaderlandsch tooneel heb aangetroffen. *Suzanne* van Jan C. de Vos, dat vele voorstellingen beleefde en succes had, en *Gevaarlijk spel* van H.Th. Boelen, dat niettegenstaande eene verdienstelijke vertolking minder in den smaak viel, vormen de eerste groep; *De Hogerveldt's* van Daum en Estor en *Een engagement* van Plox de tweede. Ik sta het eerst bij *Suzanne* stil, niet omdat het succes heeft gehad, maar omdat het naar mijne meening verreweg het beste is van deze vier oorspronkelijke stukken; zoowel het onderwerp als de ontwikkeling is natuurlijk en logisch, doch alleen ten aanzien der ontknooping ben ik 't volkomen eens met den schrijver, die haar in zijne voorrede afkeurt en de door hem oorspronkelijk geschreven slotscène, daar medegedeeld, beter, logischer en meer bevredigend noemt. Hij heeft in deze verandering - geen verbetering - van het oorspronkelijk slot bewilligd met het oog op den wensch van het publiek naar een niet ‘uit de gegevens zelf voortspruitende oplossing’, maar naar een ‘zij het ook onredelijk, blij-einde’. Een waar woord, dat De Vos hier spreekt en dat vooral van groote waarde voor mij is, omdat het komt van een acteur-auteur, die aan letterkundige ontwikkeling tooneelkennis en tooneelpractijk paart. Ik heb er reeds zoo dikwijls op gewezen, dat het eigenlijk onzinnig is, deze twee eigenschappen te scheiden en zoo streng tegenover elkander te stellen, als maar al te dikwijls gedaan wordt, voornamelijk door die tooneelmannen, die alleen zekere handwerkshandigheid maar geen letterkundige kennis bezitten of de laatste bij de uitoefening der eerste verleerd en vergeten hebben. Een dramatisch dichtstuk, hetzij treurspel, hetzij tooneelspel of blijspel, hetzij kluchtspel, moet in de eerste plaats zijn een letterkundig kunstwerk; dat wil zeggen, het moet met zorg opgezet, met menschenkennis en logica uitgewerkt en met smaak en soberheid gevormd worden, eene schoone of geestige gedachte, eene ernstig of luimig uitgedrukte waarheid moet den grondslag uitmaken, en de ontknooping behoort als vanzelf en noodwendig voort te vloeien uit de verwikkeling zelve, gelijk die zich in de gegeven omstandigheden en bij de botsing of samenstemming der door den dichter geschapen karakters voordoet. Voor het groote publiek, dat niets beters verlangt, dan dat de minnaar en de minnares, na tal van wederwaardigheden en tegenspoed, in het laatste tooneel van het drama, evenals in het laatste hoofdstuk van den roman, ‘elkander krijgen’, moge de bekroning der oplossing door den ambtenaar van den burgerlijken

stand het einde aller wijsheid zijn: de denkende toeschouwer weet maar al te goed, dat sommige toestanden zulk eene afwikkeling niet toelaten. Geeft de auteur er die aan met een kunstmatigen draai, dan noemt het groote publiek dat een ‘bevredigend slot’, maar de beschaafde toeschouwer is allerminst bevredigd, omdat de oplossing met de logica in strijd is.

Zulk een toestand, welke geen bevredigende, dat is logische oplossing zonder catastrophe toelaat, is het onderwerp van de *Suzanne* van Jan C. de Vos. Een jong huisvader, die eene hartstochtelijke liefde gevoelt voor de begaafde, kunstlievende, aantrekkelijke - met één woord: voor de niet met hem getrouwde zuster zijner vrouw, eene zorgzame en liefdevolle maar min of meer prozaïsche echtgenoote en moeder, kan zijne gevoelens niet bedwingen en belijdt der zuster, wat hij voor haar gevoelt. Het meisje tracht hem te overtuigen van het onbehoorlijke van die liefde, welke zij deelt, maar faalt en verklaart zich, ten einde raad, bereid met hem de vlucht te nemen, mits hij, met dat voornemen in den zin, dus met opzettelijk bedrog, afscheid neemt van zijne vrouw en van hun doodziek kind. In de opgevoerde lezing van het stuk doorstaat de man die proef niet; hij komt Suzanne, die den uitslag van het afscheid afwacht, zeggen, dat hij vrouw en kind niet verlaat. In de oorspronkelijke kwam hij, na volbracht afscheid, tot zijne schoonzuster terug, juist bijtijds, om haar lijk in zijne armen op te vangen, daar zij zich, om hare zuster niet te verraden en rampzalig te maken, doodschoot.

Men is, elkander napratende, gewoon, op elke ontknooping door middel van een plotselingen dood of zelfmoord den naam van melodramatisch toe te passen. Wanneer de auteur, geen einde wetende te vinden en machteloos, de verwarde draden der intrige behoorlijk los te maken, in verlegenheid naar dit middel grijpt, heeft men met zijn ongunstig oordeel gelijk. Maar er zijn omstandigheden, waarin zulk eene bloedige ontknooping werkelijk de eenig mogelijke, de eenig bevredigende oplossing geeft. Toen Alexandre Dumas voor de eerste maal een vuurwapen bezigde, om eene ontknooping te vinden voor *Diane de Lys,* schreeuwden de critiek en het publiek moord en brand, omdat zij voorbijzagen, dat zonder het doodend pistoolschot het stuk niet uit zou zijn. Toen hij later in zijne *La femme de Claude* door hetzelfde krasse middel met de hoofdpersoon afrekende, had niemand er iets tegen in te brengen, hoewel de moreele noodzakelijkheid dezer gewelddadige ontknooping van het oude stuk veel grooter, schoon minder tastbaar voor den oppervlakkigen toekijker was dan in het latere. Ook in *Suzanne* beantwoordt de oplossing der donnée door het zelfmoordend pistoolschot aan den eisch der moreele noodzakelijkheid. Wat de schrijver zelf daarvan zegt, is volkomen waar. ‘Het slot van *Suzanne* - zegt hij van de ten tooneele gevoerde lezing - deugt niet. Maurits, zooals hij door mij geteekend werd, kan niet, als karakter, zelfs niet al

staat hij bij het ziekbed van zijn kind, afstand doen van Suzanne. Zijne liefde is hartstocht. Zoolang die niet bevredigd is, sleept die hem onweerstaanbaar mede.' Hij deelt daarna het oorspronkelijk slot, dat van het pistoolschot, mede en vervolgt dan: 'Suzanne blijft dus de edele figuur, die zij was. Zij gaat nu alleen tot aan het einde. Haar dood is de eenige logische oplossing, zij blijft gered, Jeanne van alles onkundig. En Maurits' straf is de wroeging over Suzanne's dood... En zooals het slot nu is? Wel, als Suzanne uit Berlijn terugkeert, het kind beter is, en Maurits Suzanne weerziet, - dan beginnen de strijd en mijn stukje van voren aan.' Hiertegen is niets in te brengen, en De Vos noemt hier ook juist het kenmerk en de fout, waaraan men het wezenlijk onbevredigende eener ontknooping erkennen kan. Het aantal tooneelstukken is legio, - en er zijn er zelfs onder, die grooten naam hebben, - waarvan men aan het slot getuigen kan, dat ze niet uit zijn, maar terstond weder van meet af aan kunnen beginnen. Dit is eene fout, eene onvolkomenheid van het kunstwerk, die door den grootsten bijval van het publiek, door den hoogsten lof der critiek niet weggenomen of aangevuld kan worden. Waar de auteur zelf er echter zoo rond voor uitkomt, heb ik het recht niet, hem er hard over te vallen. Integendeel wil ik hem loven, dat hij, zelf acteur-auteur, al heeft hij eene gewichtige concessie ten kwade gedaan, daarvan belijdenis doet en haar niet met spitsvondigheden te verbloemen tracht. En evenzeer loof ik hem, omdat hij èn blijkens de voorrede, èn blijkens de geheele bewerking van zijn stuk naar waarheid der karakters en naar zielkundige consequentie heeft gestreefd, terwijl andere confrères in die dubbele hoedanigheid al hun succes zoeken in de kleine behendigheden van het vak en hunne intrige en handeling borduren op een wijd stramien van versleten *ficelles,* die het open oog waarneemt en als stokoude bekenden herkent. Wie in de eerste plaats aan de letterkundige waarde van een tooneelproduct hechten, hebben aan De Vos een krachtig strijdgenoot. Ook waar men de bijzonderheden van het stuk van naderbij beschouwt, komt men tot dezelfde slotsom. Om eene kleinigheid aan te halen: toen de heer Rössing, de secretaris van den Raad van Beheer der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel', een tiental jaren geleden het nagelaten boekje van wijlen Louis de Semein *Achter het gordijn* uitgaf, voorzag hij het van aanteekeningen en wenken, die, als komende uit den boezem eener vereeniging, van welke destijds iedereen de grootste verwachtingen had, veel aandacht verdienden. In eene van die aanteekeningen gewaagde hij van de onbeholpenheid der jeugdige tooneelschrijvers, die hunne proeven aan dien Raad van Beheer inzonden, en van hun gebrek aan tooneelkennis, en richtte tot hen den raad: 'Laat uw personen wat minder thee drinken, wat minder eten, wat minder piano spelen.' Welnu, in *Suzanne* hebben wij het werk van iemand, wien het zeker niet aan tooneelkennis ontbreekt, een beschaafd en gerouti-

neerd acteur; en toch ontziet hij zich niet, in zijne driebedrijven zijne personen tweemaal aan tafel te zetten, koffie, thee te laten drinken, eens pianomuziek, ja, zelfs eens piano- en vioolmuziek te laten maken, zonder dat het de handeling eenigszins hindert. Dat bewijst alweder, dat het talent met de schoolsche voorschriften spot.

Om nu nog over *Suzanne* zelf iets te zeggen, zij vermeld, dat de auteur den toeschouwer dadelijk te midden der handeling plaatst, die krachtig voortschrijdt in wèl gekozen en wèl overdachte toestanden, door middel van een bondigen, gespierden dialoog. Oppervlakkig zou men de intrige, die door geen enkel incident verbroken of afgewisseld wordt, te gering oordeelen, om drie bedrijven, zelfs zoo korte, als die van *Suzanne* zijn, te vullen. Maar de handeling verslapt geen oogenblik; geen enkel tooneel, bijna geen enkel woord is overbodig. De gesprekken der personen, zoowel waar ze door hartstocht bevangen als door zachtere gevoelens bezield zijn, onderscheiden zich door natuurlijkheid en logica; zij geven als het ware eene gestalte aan de gewaarwordingen, die de ontwikkeling der intrige bij den toeschouwer moet opwekken.

Om al deze redenen stel ik *Suzanne* hoog en hoop ik, dat het nog eenmaal - wanneer ook goede oorspronkelijke stukken nevens uitheemsche prullen *en reprise* worden genomen - succes zal hebben met het oorspronkelijk slot, dat de schrijver voor een minder bevredigend heeft opgeofferd.

Ook de heer Boelen is een schrijver van ondervinding, wiens tooneelstukken meermalen den bezwaarlijken weg naar de planken niet zonder goeden uitslag hebben afgelegd. Van die ondervinding en de gedane tooneelkennis vindt men in *Gevaarlijk spel* de sporen; het is over het algemeen, met één later te vermelden uitzondering, verdienstelijk gebouwd, maar ik kan het niet anders dan om deze technische eigenschap prijzen. Donnée noch inhoud bevallen mij en zullen, naar ik vermoed, geen enkel beschaafd lezer of toeschouwer bevallen. Vier bedrijven en een voorspel, dus eigenlijk vijf bedrijven, gebouwd op de weddenschap van eenige feestvierende studenten, dat een reeds gepromoveerd makker eene getrouwde vrouw tot op den rand van ontrouw verleiden zal, ziedaar eene dramatische handeling, waarvan de onaantrekkelijkheid alleen door eene buitengewoon talentvolle, te gelijk krachtige en kiesche uitwerking te redden is. Dit geldt nog meer van dit stuk, omdat de schrijver nog daarenboven zoover van den goeden smaak is afgedwaald van den weddenden advocaat als slachtoffer te laten uitkiezen de zuster van een, later echtgenoote van een ander der met hem gewed hebbende studenten. Tot mijn leedwezen moet ik echter getuigen, dat het vrijkoopend talent in dit stuk niet te vinden is. De bedrijven zijn opgevuld met lange, dikwijls beuzelachtige redeneeringen en gesprekken over de onbeduidende onderwerpen, die

aan zijn volledig herstel, waarna de ontknooping plaats heeft, welke iedereen raden kan. Het is een verhaal zonder veel omhaal of zware effecten, waarin de daarin voorkomende personen uit den kleinen burgerstand zich bewegen, handelen en spreken, gelijk zij dat in het dagelijksch leven doen. Onder de zeven andere stukken van het bundeltje komen er voor, die de pen van een Hildebrand niet onwaardig zijn. Bij voorbeeld de verdienstelijke schets: ‘Janus, de vrachtrijder’, en het eenvoudige, doch van zuiver gevoel doortrokken: ‘Een doode op 't dorp’, waarin de laatste oogenblikken van een teringachtigen knaap en de diepe droefheid der ouders over zijn dood worden geschilderd. Een levendig beeld van een dorp onder inkwartiering levert het laatste schetsje: ‘Soldaten in kwartier’, waarin we van de langzame zegepraal van de onbezorgdheid en welgehumeurdheid der tijdelijke militaire huisgenooten over het aanvankelijke wantrouwen der dorpsbewoners getuigen zijn. Ook in: ‘Eene kiesvergadering ten platten lande’ doet de schrijver een greep in het landleven, die ook buiten Noord-Brabant gedaan had kunnen zijn. We zien daar de onwrikbaarheid der boeren, waar 't op het uitbrengen hunner stem aankomt; beter gezegd, de bereidvaardigheid, waarmede zij bij verkiezingen de eigenlijk niets beduidende raadgevingen van hunne kornuiten volgen, in plaats van in te gaan op de juiste, uit een politiek oogpunt onwederlegbare motieven, welke de meer ontwikkelde opgezetenen aanvoeren voor het deelnemen aan de verkiezing naar een vast plan en volgens bepaalde beginselen. Van dezen eigenaardigen publieken geest ten platten lande geeft de schets van den heer Chappuis een trouw en vermakelijk beeld, dat nevens Mulder's *Kiesvereeniging van Stellendijk* met zorg verdient geraadpleegd te worden, wanneer iemand eenmaal de taak op zich neemt, om de geschiedenis der Nederlandsche verkiezingen volgens de grondwet van 1848 aan de nakomelingschap te verhalen.

Wanneer er geen misverstanden bestonden, dan zag het er bitter treurig uit, niet alleen voor de intriganten onder het menschelijk geslacht, die van kwaad stoken hun werk maken; dan ook zouden de schrijvers van novellen en tooneelstukken met de handen in 't haar zitten - want welk eene rol speelt het misverstand niet in de producten der letterkundigen! Ook de schrijver van *Verkeerd begrepen* zou zich niet gemakkelijk weten te redden, ofschoon erkend moet worden, dat hij den natuurlijken bondgenoot der romanschrijvers uit eigen vinding nog een zetje geven, en wat van nature eigenlijk volstrekt geen misverstand is, er met eenige handigheid uit maken kan. Wanneer een jonkman aan het door hem beminde meisje op haar verjaardag een exemplaar van een door hem geschreven boek - dus geen anoniem cadeau - toezendt en bij wijze van ontvangstbericht de volgende advertentie in de courant leest: ‘Van het pakje,

de weddenschap aan Louise de Vorstenberg het hof maakt. Louise zelve wint onze sympathie niet, maar ergert door de kinderachtige pruilerij tegen haar man, wien zij zijne zaken misgunt. Van De Vorstenberg zelf kan men 't niet verklaren, waarom hij, voor de zaken van zijn zwager naar Marseille gaande, dat voor zijne familie verzwijgt en er zelfs uit Marseille geen woord over schrijft; de reden, die hij daarvoor aangeeft, dat zijne schoonmoeder anders dadelijk de vermoeiende reis, misschien met doodelijken afloop (!), naar de Middellandsche zeekust zou ondernemen, is onzinnig en onbeduidend. Alleen de schoonmoeder van den Marseillereiziger trekt eenigszins aan; zij althans spreekt en handelt verstandig; zij geeft harer dochter goeden raad.

Dat *Gevaarlijk spel* geen diepen indruk op het publiek heeft gemaakt, verwondert mij niet; ik meen dat te moeten toeschrijven aan dezelfde reden, die mij bij de lezing van het tooneelstuk koud liet, dat het den schrijver niet gelukt is belangstelling op te wekken voor de verschillende deelhebbers aan eene òf laaghartige òf ongemotiveerde handeling.

Wanneer 't den heeren P.A. Daum en J.J. Estor gelukt, den ongelukkigen tegenzin van eene der goede tooneeldirectiën te overwinnen tegen het wagen eener proef met het tooneelproduct van vaderlandsche schrijvers, die nieuwelingen zijn op dramatisch gebied; wanneer alzoo *De Hogerveldt's* door een beschaafd tooneelgezelschap op de planken wordt gebracht, zullen zij zonder twijfel genoegen en voldoening van hun werk beleven. Het is een tooneelspel, zooals ik ze gaarne lees en zie, niet uitgaande van onmogelijke, opgeschroefde toestanden, niet gedragen door bombast, valsch gevoel of laffe grappen en dubbelzinnige kwinkslagen; het doet een greep in het maatschappelijk leven en houdt ons een spiegel voor, waarin wordt vertoond, hoe genotzucht en weelderigheid tot misdaad, de zedelijke val tot stoffelijken ondergang voert; maar de schrijvers hebben daarbij de bemoedigende slotsom gevoegd, dat bij terugkeer tot noeste vlijt, onvermoeiden arbeid en plichtmatige zelfopoffering de eerherstelling en zedelijke wedergeboorte te vinden zijn. Hierboven schreef ik, naar aanleiding van *Suzanne,* een en ander over de ‘bevredigende oplossing’, die het gros der schouwburgbezoekers verlangt, al strijdt ze ten sterkste met waarschijnlijkheid en psychologische waarheid, al is die ontknooping het slechts in schijn, maar in het wezen voor den denkenden toeschouwer allerminst. In *De Hogerveldt's* nu wordt in zoover aan het optimisme geofferd, dat de schade en schande, door den oplichter van een huisvader over de zijnen gebracht, door de toewijding van den zoon wordt hersteld. Maar het rechtsgevoel is voldaan, omdat de noodwendige straf van het gepleegd bedrog, de ondergang der familie, niet uitblijft en eerst daarna de zoon den

arbeid kan herstellen ten koste van groote offers, - weder aanvangt.

De intrige is weinig gecompliceerd en wordt door geen daaraan vreemde incidenten of bijkomende onder-intriges verstoord. De familie Van Hogerveldt leeft op grooten voet en maakt groote verteringen van het ruime inkomen, dat het hoofd des gezins trekt uit de maatschappij, welker directeur hij is. Groot als dit inkomen echter is, toch is het tegen de weelderige levenswijze niet opgewassen; Van Hogerveldt zoekt daarnaast een ander middel, om grove winsten te maken in beursspeculatiën. Zijn zoon, een advocaat, die een eigen fortuintje bezit, maar niet op de geldzakken in weelde leven, maar in zijn vak nuttig arbeiden wil, waarschuwt zijn vader tegen het gevaarlijk spel tevergeefs. Om de verliezen op zijne speculaties te dekken, spreekt de vader de onder hem berustende effecten der maatschappij aan. Een der commissarissen, woedend, omdat Van Hogerveldt's dochter zijn huwelijksaanzoek heeft afgeslagen, doet het gepleegd misbruik van vertrouwen aan den dag komen en brengt schande en ondergang over het huis. Dan treedt de zoon als redder van den toestand op; hij biedt zijn eigen kapitaal ten volle aan, om de verliezen te dekken, en verbindt zich het dan nog ontbrekende in jaarlijksche termijnen af te lossen uit de vruchten zijner praktijk. Door ongehoorde inspanning gelukt dit, doch ten slotte, na drie jaren arbeid, door de hulp van zijne aanstaande vrouw, die hem dwingt ook haar kapitaaltje aan te nemen, om de schuld des vaders aan te zuiveren.

Alles eindigt dus goed in het stuk, dat een regelmatig verloop heeft, waarbij de handeling geen oogenblik stilstaat, terwijl de dialoog beschaafd, zaakrijk en natuurlijk is en de karakterontwikkeling prijzenswaardig. Slechts twee aanmerkingen heb ik op den bouw van het drama, aanmerkingen, die ondergeschikte punten raken en waaraan gemakkelijk voldoening kon worden gegeven. Vooreerst maakt het een wonderlijken indruk, dat Anna, de aanstaande van den advocaat, in de gelegenheid is hem in het afbetalen der eereschuld te helpen, omdat haar in aandeelen eener maatschappij belegd kapitaaltje door rijzing dier aandeelen verdubbeld is geworden. Dit is wel geen speculatie van dezelfde soort, als den vader tot een schurk heeft gemaakt, maar toch klinkt het vreemd, dat genezing van de wonde, die op de Beurs geslagen is, juist van diezelfde Beurs komen moet. Ten tweede acht ik het verkeerd, uit een oogpunt van smaak, dat de oude Van Hogerveldt, die na de catastrophe der ontdekking van zijne malversatiën suf en kindsch geworden is, in dezen toestand ten tooneele wordt gevoerd, om een onbewust getuige van de ontknooping, die vier gelukkigen maakt, daar zij zoowel voor den zelfopofferenden zoon als voor de dochter de bekroning hunner liefde medebrengt, te wezen. Dat de schrijvers den man in 't leven lieten blijven na het openbaar worden zijner schanden, was goed gezien, maar hij had niet meer aan de toeschouwers

moeten vertoond worden. Zijne aanwezigheid ten tooneele is een bloot *hors d'oeuvre,* bedenkelijk met het oog op de groote verleiding van den betrokken auteur, om door een gevaarlijk *jeu de scène* de aandacht van het publiek af te leiden van de eigenlijke ontknooping van het stuk.

Het ‘oorspronkelijk tooneelspel in zeven bedrijven of acht tafereelen’, onder den titel *Een engagement* door Plox geschreven, bevalt ons als dramatisch product weinig, al roemen wij den levendigen dialoog en de handigheid, waarmede sommige tooneeltjes zijn behandeld. Het onderwerp van het stuk is echter weinig belangrijk, de personen trekken niet aan, de karakters zijn niet scherp geteekend of grenzen aan het caricatuurlijke en de uitwerking daalt hier en daar tot beuzelachtige bijzonderheden af. De zoon van een lederhandelaar in een Zuid-Hollandsch stadje, met eene kinderachtige en volstrekt ongemotiveerde vrees voor zijn vader bezield, is geëngageerd met zijne volle nicht, de oudste dochter van zijns vaders broeder, die timmerman is in Den Haag. Dit engagement duurt uit den treure, en de jonkman durft met zijn vader niet over een huwelijk spreken, hoewel hijzelf de noodzakelijkheid inziet, dat zijne aanstaande wordt onttrokken aan haar familiekring, waar zij zwoegen en slaven moet, nacht en dag. Om te trouwen, ontbreken hem de middelen, en hoewel hem telkens de gelegenheid wordt gegeven, om de achteruitgaande zaken zijns vaders te verlaten en elders een voordeeliger werkkring te vinden, durft hij met zijn vader over eene verplaatsing niet spreken. Eindelijk gaat de zwakke, laffe knaap zoover van buiten weten zijns vaders den dag voor den ondertrouw te bepalen, eene woning te huren, meubelen te koopen, hoewel hij, eigener bekentenis, ‘amper genoeg verdient om de huishuur te betalen’. Op het laatste oogenblik zegt hij de aanteekening dan ook nog af en krijgt er onaangenaamheden over met zijn vader, die van kwaadheid eene beroerte krijgt en sterft. Zijn meisje is inmiddels op het ontvangen van de afschrijving krankzinnig geworden, maar, nadat zij in dien staat uit het venster gesprongen is, heeft er eene reactie bij haar plaats, welke haar haar verstand teruggeeft, zoodat ook hier alles eene ‘bevredigende oplossing’ vindt.

Gelijk men uit dit kort overzicht kan opmaken, is noch de persoon van den held, noch het onderwerp van het stuk belangwekkend genoeg, om den lezer, en *à plus forte raison* nog den toeschouwer, gedurende het buitengewoon lang tijdperk der *zeven* bedrijven te boeien en bezig te houden. Ik wil gaarne aannemen, dat de onbekende schrijver voor de uitwerking van deze intrige dit buitensporig getal bedrijven noodig had, want wanneer men iemand tot zijn held neemt, die door eigen karakterloosheid, vrees en weifelmoedigheid niet uit den vicieuzen cirkel komen kan, waarin hij uit den treure rondsukkelt, moet hij hem wel meermalen op hetzelfde sukkeldrafje in de enge manege rond laten loopen. Maar daarmede is dan ook de held en het onbelangrijk

onderwerp veroordeeld. Het is een gegeven zonder gloed of pit, evenals de held zonder gloed of pit is; al was het karakter van Frans Eikenburg met veel meer zorg en relief geteekend, dan Plox gedaan heeft, dan nog zou het nooit belangwekkend te maken geweest zijn. Het meisje van dien karakterloozen minnaar is met meer talent geteekend, maar toch is zij in hooge mate alledaagsch, wellicht op en top eene timmermansdochter, maar naar de ruwe natuur afgeteekend, zonder eenige poëzie of warmte. De vele andere personen, in wier midden de weinig opschietende handeling haar langen weg met slakkengang aflegt, onderscheiden zich meest door telkens gezegde stopwoorden of behooren tot de bekende tooneeltypen, een ingebeelde zieke, eene kwaadstokende huishoudster, enz. Het geheel maakt een indruk van zeurigheid en geesteloosheid, welken de wezenlijk verdienstelijke, schoon nu en dan beuzelachtige dialoog niet vermag weg te nemen.

Van de twee *levers-de-rideau*, waarover ik thans te handelen heb, is niet veel te zeggen. *Een ingénue* behoort niet tot de beste producten der schrijvers van *Frou-frou*, maar het stukje is toch altoos handig ineengezet en vlug geschreven; een *petit rien*, dat dienen kan, om het geraas der laatkomende schouwburgbezoekers te bedekken. Mevrouw Rössing heeft het stukje in natuurlijk en vlug Nederlandsch gekleed, maar toch heb ik een paar bezwaren tegen hare vertaling, die mij voorkomt minder voor het groote tooneel dan voor opvoering in een salon bestemd te zijn. Een der personen houdt zich bezig met het, onhandig en onbeholpen, ontcijferen van een *rébus* uit een geïllustreerd blad, en in de vertaling is de geheele rébus en de ontcijfering ervan niet vertaald maar in het oorspronkelijk Fransch gehouden. Is de vertaling nu alleen voor opvoering in een salon bestemd, waar de aanwezigen dit Fransch volgen kunnen, dan heb ik niets te zeggen, ofschoon de aanmerking gemaakt kon worden, dat de in het stukje voorkomende en behandelde toestanden in een Nederlandschen familiekring waarschijnlijk niet in den smaak zullen vallen. Hoe zuiver de vertaling is, op het punt der plaatsnamen moet de critiek eene uitzondering maken. Daar heeft de zorgvuldigheid mevrouw Rössing-Sablairolles hier en daar in den steek gelaten, want de namen der Fransche departementen Corrèze en Vienne mogen niet door Correggio en Weenen vertaald worden.

Jack's *In den nachttrein* is eene gedramatiseerde anekdote, de oude bekende van den heer en de dame, die, na 't zich in den nachttrein gemakkelijk gemaakt te hebben, 's ochtends bij vergissing elkanders schoeisel aantrokken. Noch het geval zelf, noch de behandeling zijn van zooveel gewicht of verdienste, dat ze zes tooneelen tusschen zes personen, drie acteurs en drie actrices, wettigen.

Den heer Rössing mijn compliment over zijne uitgave van, beter gezegd over zijne inleiding tot de uitgave van den ouden gunsteling van

het Nederlandsch schouwburgpubliek, *De bruiloft van Kloris en Roosje.* Hij brengt het publiek, aangenaam koutend, op de hoogte van de geschiedenis van dit - men houde mij 't epitheton ten goede - onbeduidend stukje, het traditioneel complement van *Gijsbrecht van Aemstel*, dat zijne eigenaardige beteekenis vanouds ontleende deels aan de ‘heuzigheid’ van het daarin door de spelers genoten bruiloftsmaal, deels aan de ingevlochten rijmelarij van Thomasvaer. De muziek, waarop de zangstukjes gezongen worden, is - dit geef ik den heer Rössing ten volle toe - vroolijk, opwekkend en melodieus; maar nog meer stem ik met den inleider in, waar hij zich wel wacht van het stukje zelf in aanprijzenden zin melding te maken. Mij heeft het altoos onbeduidend toegeschenen, hoe menigmaal ik het op de planken mocht zien. De schitterendste opvoering ervan woonde ik wel bij op het Leidsche Plein in 1864, toen Van Lennep het ter eere van het Congres der *Société internationale pour le développement des Sciences Sociales* (dat de zeldzame eer genoot van in 's Konings paleis zijne vergaderingen te mogen houden), had gestoffeerd met nieuwe personen, zoo 't heette, en menschen van verschillenden landaard in nationaal kostuum hunne plichtplegingen aan Kloris en Roosje kwamen maken. Met verbazing hoorde ik, op de volgende openbare zitting van het Congres, den lateren minister van Binnenlandsche Zaken in België, Rolin Jaquemyns, aan Van Lennep eene welverdiende hulde brengende, gewagen van *cette charmante pastorelle*, verbazing, gegrond op mijne wetenschap, dat Rolin uitstekend onze taal sprak en verstond en dus beter had kunnen weten. Ik zette die ophemelende uitdrukking toen eenvoudig op de rekening van de hoffelijkheid eens gasten, die het gegeven paard niet in den mond ziet. Heel veel charmants heb ik noch toen, noch vroeger, noch later in het stukje kunnen ontdekken - de lieve wijsjes uitgezonderd.

Uit de omstandigheid, dat bij de voor mij liggende afleveringen (8-10) van *In en om den schouwburg* titel en omslag gevoegd zijn, waarop niet vermeld staat, dat dit het eerste deel der verzameling is, maak ik op, dat de heer De Vries, de tooneelverslaggever van het Dagblad van 's-Gravenhage, dit werk niet verder voortzet. Het doet mij leed. Wel stelde de schrijver zich bij het bespreken van tooneeltoestanden en belangen daarin niet altoos op een zeer hoog standpunt; wel liet hij enkele brandende vragen op tooneelgebied (ik denk hier aan de quaestie der inrichting van de Tooneelschool, die vooral in de stad zijner inwoning zoo te recht de aandacht getrokken en de gemoederen vervuld heeft,) rusten, om op kleine personalia en bijzonderheden van ondergeschikt en voorbijgaand of locaal belang de aandacht zijner lezers te vestigen, maar toch behelzen deze tien afleveringen vele bijzonderheden en opmerkingen, verhalen, anekdoten en herinneringen, die eenmaal, hoe weinig belangrijk ze thans ook mogen schijnen, wetenswaardige geschiedkundige documenten kunnen worden. Jammer maar,

dat de schrijver zich vooraf geen rekenschap gegeven heeft van het doel zijner uitgave en alzoo daaraan een vagabondeerend karakter gegeven heeft. Zijne bekendheid met de meeste Nederlandsche tooneelspelers van heden en gisteren maakte hem tot den aangewezen man, om allerlei biographische feiten en bijzonderheden van hen mede te deelen; die worden in *In en om den schouwburg* ook wel aangetroffen, maar veel minder, dan men ze verlangen en verwachten zou. Gaat het den anderen lezers als mij, dan zouden zij daarvoor gaarne een aantal onbelangrijke anekdotes en persoonlijke oordeelvellingen en beschouwingen van den schrijver zelf willen ruilen.

LUCIUS.

De firma van Balen & C^{o}.
Door W. Otto.

XII. *Ontmaskerd.*

Maar ook de moedigste, de meest vastberaden man heeft oogenblikken, waarin hij twijfelt aan eigen kracht, en dan heeft hij behoefte aan een liefderijk, opwekkend woord. Die oogenblikken komen zelden of nooit in het gewoel van den strijd, in het heetst van het vuur, maar zij komen, als het moede hoofd naar rust verlangt en de spieren langeren dienst weigeren. Met onbezweken kracht was Max voortgegaan, maar bij de eerste verademing slopen ook de moedeloosheid, het gevoel van uitputting en de behoefte aan een troostwoord zijn hart binnen.

En wie zou dat woord tot hem spreken?

Zijn vader was er niet toe in staat, want de arme man ging gebukt onder zijn eigen leed en bleef in zichzelf gekeerd voortmijmeren en peinzen, zonder dat hij het rechte begrip scheen te hebben van wat er om hem heen gebeurde. Zijne moeder dan: ja, zij zou het hebben kunnen spreken, maar ach, als wrevel, spijt, verachting en wanhoop in een hart wonen, dan wil het lieflijk woord van troost en opbeuring er niet meer uit; dan wordt die hemelsche bloem verstikt onder het onkruid, dat in het ongeluk zoo welig tiert. Zij zag in haar man de oorzaak van haar val - en zij had hem niet lief. Al sprak zij het niet uit, in haar hart overlaadde zij hem met bittere verwijten en in haar Moor zag zij alleen het slachtoffer van zijne ondoordachte handelingen, den dupe van zijne noodlottige speelzucht. Zij beklaagde haar afgod en stortte heete tranen over zijn droevig lot. Maar aan tranen en klachten had Moor geene behoefte. Hij smachtte naar een woord van liefde, naar een handdruk vol hartelijkheid. Hij wenschte te

hooren, dat hij niet alleen stond en zijn lotgenoot ook zijn bondgenoot was, die hem toefluisterde: ‘Ik ben aan uwe zijde. Wij zijn gevallen, maar met vereende krachten zullen wij weer opstaan, en als het verdriet, als de strijd te zwaar valt, kom dan aan mijne borst en ween daar uit en luister naar mij; ik heb een woord, dat weer kracht geeft: niemand is verloren, dan die zich verloren geeft. We zullen overwinnen!’

En terwijl hij zoo zat te mijmeren en de tranen zijn blik verduisterden, zag hij in dien nevel een paar oogen, die hem vriendelijk toelachten. Dat waren de oogen van Violetta!

Hij liet zijne moeder alleen met hare klachten en tranen en snelde naar de geliefde, bij wie hij heul en opbeuring hoopte te vinden. Zij kende het ongeluk, dat hem had getroffen, en hoelang zou zij hem reeds tevergeefs gewacht hebben; hoelang reeds had het woord, dat hij zoozeer behoefde, haar op de lippen gebrand!

Zij was in de benedenkamer bezig met het uitpakken en sorteeren van handschoenen en Basso was in den winkel.

Hij bleef op den drempel staan, en zijne blikken verslonden de bekoorlijke gestalte. Daar aan dien boezem zou hij kunnen uitweenen; in die oogen zou hij lezen: houd moed, ik heb je lief! van die lippen zou hij het woord hooren, waarnaar zijne ziel dorstte.

Zij keek op en een glimlach vloog over haar gelaat, toen zij hem herkende. Zij snelde naar hem toe en sloeg hare armen om zijn hals.

‘Doemme joengen!’ lispelde zij, ‘wat heb je mij aan het schrikken gemaakt. Maar ik zal je ervoor laten boeten. Wat is dat voor manier van doen, eerst zoolang weg te blijven en dan op eens als een spook terug te komen!’ Zij streelde hem over de wangen. ‘Wat zie je bleek! Je doet je naam van Moor schande aan.’

Hij streek zijne zwarte lokken naar achter en zag haar ernstig aan.

‘Boe!’ ging zij lachend voort, ‘wat een gezicht. Je zoudt mij bang maken.’ Zij hield hem op armslengte van zich af, spitste hare lippen, trok een leelijk gezicht en zei nogmaals: ‘Boe!’

Er dreef eene donkere wolk over zijn voorhoofd, en zijne oogen namen eene smartvolle uitdrukking aan.

‘Laat dat, Letta!’ begon hij, ‘het is nu geen tijd, om te schertsen en te lachen. Er is mij een groot ongeluk overkomen; treurige dagen heb ik doorleefd en treurige dagen staan mij te wachten. Ik ben hier gekomen om een woord van troost, van deelneming. Bij mijne Letta wenschte ik een oogenblik uit te rusten van den strijd, dien ik te strijden heb.’

‘Zoo,’ zei zij en zij droop af als een kind, dat eene berisping heeft gekregen, ‘zoo, ga je zoo gauw weer weg? Eerst stuur je mij een briefje met een allerverschrikkelijksten inhoud; dan blijf je dagen en weken weg, en als je dan eindelijk terugkomt, dan zet je nog zoo'n echt boemansgezicht. Wat scheelt je toch?’

‘En dat vraag je nog, Letta! nadat ik je geschreven heb, dat alles verloren was. Weet je dan niet, dat al mijne illusies in rook zijn opgegaan; dat mijnheer Romijn dood en mijn vader geruïneerd is; dat wij alles hebben moeten opofferen, om onzen naam te redden? Weet je dan niet, dat ik arm en ongelukkig ben?’

‘Dát wist ik niet,’ was het bedaarde en kalme antwoord; ‘arm, dat is een leelijk woord, een heel leelijk woord, Moor! en het zal ook wel wat overdreven zijn. Dat de zaken van het kantoor geheel in de war zijn, vind ik erg ongelukkig voor je, maar ik kan toch niet gelooven, dat je daardoor arm bent geworden. Als een kantoor failliet ging, dacht ik, dat iemand iets van zijn goeden naam verloor, maar daarentegen zijn geld behield.’

Het bloed vloog hem naar het hoofd en met eene driftige beweging greep hij haar arm vast.

‘Letta!’ riep hij uit

‘Ik heb wel eens gehoord, dat iemand ná zijn faillissement rijker werd.’

‘Dat gebeurt wel eens,’ zei hij op bitteren toon; ‘het kantoor van Van Balen en C^{o}. is, God zij dank, niet failliet. Tot dat treurige uiterste is het niet gekomen. Wij hebben onze eer, onzen goeden naam gered. Eerlijk en trouw hebben wij aan al onze verplichtingen voldaan, maar daarvoor hebben wij alles moeten opofferen. Mijn vader, door zooveel ongeluk en tegenspoed verpletterd, was niet in staat de leiding der zaken op zich te nemen. In zijn naam heb ik moeten handelen. Ons huis zal verkocht en al onze kostbaarheden zullen tot geld gemaakt moeten worden. Wij zullen ons moeten verminderen en dan blijft ons in het gunstigste geval nog iets over, waarmede wij een kleinen handel kunnen beginnen. Maar ik zal mijn best doen. Door dat ongeluk is mijne werkkracht geprikkeld. Het leven biedt mij een moeielijken strijd aan, maar ik ben jong en sterk en ik zal trachten de plaats te heroveren, die ik eens heb ingenomen. Ik kan je thans geen rijkdom, geene weelde meer aanbieden, maar binnen een paar jaren hoop ik in staat te wezen te kunnen zeggen: ik heb een dak en brood voor je, Letta, en een eerlijken naam; wees de mijne; ik wil voor je werken bij dag en bij nacht.’

En terwijl hij zoo sprak, zag hij zichzelven reeds in het kleine, bescheiden huis, dat zijne verbeelding hem had voorgetooverd. Hij, de jonge patroon, hield kantoor in de zijkamer en hij had het druk, want de zaken gingen goed, en zijne jonge, mooie vrouw kwam de stoep af en wierp hem eene kushand toe. Alles, wat hij bezat, was de vrucht van zijne noeste vlijt en op dat oogenblik gevoelde hij, hoe de waarde van alles verhoogd wordt, als het op die wijze is verkregen. Ja, hij zou werken en streven en gelukkig zijn in haar bezit.

Letta antwoordde niet. Met een pruilend lipje nam zij het pakje handschoenen weer op, waarmede zij bij zijne komst bezig was, en zei:

‘Zoo erg had ik het mij niet voorgesteld.’

‘En zóó erg is het toch. Ik zeg je de volle waarheid. Ik heb niets verbloemd of verborgen en begrijp ten volle de teleurstelling, die je door dit alles ondervindt, maar je moet je daardoor niet terneer laten slaan. Ons rest nog altijd één hoop. Zoodra alle zaken zijn geregeld en ik weet, wat ons is overgebleven, begin ik eene kleine handelszaak. De firma's, met welke wij vroeger in betrekking stonden, zullen mijne poging ondersteunen. Men zal eerbied hebben voor de offers, die wij ons getroost hebben, om onzen eerlijken naam te redden, en langzaam aan zullen het krediet en het vertrouwen terugkeeren.’

Hij was gekomen, om een woord van troost en bemoediging te hooren, en hij was de eerste, die dat woord uitsprak. Zoo groot was de invloed, dien Letta op hem uitoefende. In den donkeren nacht zag hij het schemerlicht van een nieuwen dageraad en dat was haar bezit. Voor haar wilde hij werken en streven, voor haar wilde hij den nieuwen strijd aanvaarden en de gedachte, dat haar bezit zijne belooning zou zijn, gaf hem de kracht terug, die hem begon te ontzinken.

Letta veinsde zich met haar werk bezig te houden en sprak geen woord.

Moor bleef haar aanzien, maar eindelijk werd die stilte hem te pijnlijk en zijn arm om haar heenslaande, zei hij:

‘Zeg mij toch, Letta! wat je van mijn voornemen denkt.’

Zij maakte zich uit die omarming los.

‘Moor!’ zei zij, ‘ik vrees, dat ik bij de uitvoering daarvan een beletsel voor je zal zijn, en het zou jammer wezen, als ik al die schoone vooruitzichten bedierf. Maar daarover zullen wij later eens praten, wij zijn nu al lang genoeg ernstig geweest. Toe, vertel mij nu eens wat aardigs.’

‘Ik wou, dat ik het kon,’ zuchtte Moor, ‘maar hoe zou ik iets aardigs kunnen vertellen, ik, die door niets dan door verdriet en leed omringd ben.’

‘Wat vind ik dat ongelukkig voor je.’

Het gesprek wilde verder niet recht vlotten en na nog eenige oogenblikken vertoefd te hebben, keerde Moor naar huis terug.

Toen hij vertrokken was, kwam Basso bij Violetta in de kamer.

‘Hoe is het ermee; wat heeft hij gezegd?’ vroeg hij.

Zij lachte.

‘Toen hij kwam, dacht u toch ook zeker, dat de zaak weer in orde was, niet waar?’

‘Ja, natuurlijk, en hoe is het dan nu?’

‘Als het vijfde bedrijf uit een treurspel. Alles verloren behalve de eer. Die domme jongen schijnt van die behouden eer heel wat te verwachten. Zijn vader is geruïneerd; het huis en de kostbaarheden worden verkocht en als er wat overblijft, denkt hij een zaakje te

beginnen. Als ik goed oppas, mag ik over vijf, zes jaren ook in dat zaakje komen. Mooie vooruitzichten!'

'Kom, hij heeft je wat op de mouw gespeld. Zoo'n vaart zal het niet loopen.'

'Neen, neen, hij heeft er veel te ernstig over gesproken, en ik zou het wel bemerkt hebben, als hij mij bedroog. Als hij terugkomt, moet u maar zeggen, dat ik niet te spreken ben.'

'Meen je dat, Letta?'

'Zeker meen ik dat en ik doe het tot zijn eigen bestwil. Hij heeft nu wat anders te doen, dan zich met mij bezig te houden. Vroeger was dat een geheel ander geval. Iemand van zijn stand en zijne positie kon zich dat veroorloven' - en glimlachend voegde zij erbij: 'ik zou het niet op mijn geweten willen hebben, dat ik hem van zijne zaken afhield.'

'Dat is braaf van je,' zei Basso en een liedje neuriënd ging hij naar den winkel terug.

Thuis gekomen, vond Moor zijne mama nog in dezelfde houding, waarin hij haar verlaten had. Zij had geweend, want hare oogen waren rood en een traan biggelde langs hare wangen. Had hij ook al het troostwoord niet gehoord, dat hij zoo vurig had gewenscht, toch kwam hij in eene geheel andere stemming bij haar terug, dan waarin hij was heengegaan. Hij had den berg beklommen en van diens top had hij het beloofde land gezien. Hij had Letta met de toekomst willen verzoenen en hij had de verzoening voor zichzelf gevonden. Zijne levendige verbeelding bracht er het hare toe bij, om hem de moeielijkheden, die hem nog wachtten, gering te doen schatten, en hij ging naar zijne mama toe en sloeg zijn arm om haar hals.

'Beste moeder!' zei hij, 'vind ik u nog zoo bedroefd terug? Kunt u nog altijd niet de kracht vinden, om de toekomst onder de oogen te zien?' En nu begon hij in vriendelijk licht het tooneeltje te schilderen, dat hij in zijne verbeelding had gezien. Hij sprak van het lief, eenvoudig huis, dat zij zouden bewonen; van zijne zaken, die, op kleine schaal begonnen, steeds grooter vlucht zouden nemen; van het genot van langzaam maar zeker vooruitgaan; van zijn werken en streven, dat door iedereen zou begunstigd worden, en van de eindelijke zegepraal: de herovering van al wat verloren was. En hij sprak daarvan met zooveel gloed en bezieling, dat zij de tranen in de oogen kreeg. Maar deze spraken niet van wrevel en spijt; neen, zij waren de tolken van een rein gevoel. Een vriendelijke engel had haar een lichtstraal doen zien in de donkere toekomst en zij kreeg de overtuiging, dat haar jongen, haar afgod, niet verpletterd door den slag, die hem had getroffen, met mannenmoed zich voorbereidde tot den strijd.

Zij sloeg hare armen om zijn hals en weende aan zijne borst.

Toen hij eenige oogenblikken later op zijne stille kamer zat, viel zijn oog op de schilderij van Titiaan, maar de oogen, die zooveel op die

van Letta geleken, lachten hem thans niet toe; neen, droef en ernstig schenen zij hem aan te staren, want de wereld buiten ons is als een spiegel, waarin ons eigen ik terugkaatst. In de dagen van blijdschap en geluk, die achter hem lagen, had hij in diezelfde oogen hoop, vreugde, liefde en trouw meenen te lezen. Hij had de oogenblikken gekend, waarin zij hem schenen toe te lonken, en hij had er lang en dweepziek in gestaard, totdat de begoocheling, alsof zij werkelijk Letta's oogen waren, door de eene of andere stoornis week. Altijd had hij erin gezien, wat zijn hart erin wenschte te lezen, en nu, in diep gepeins verzonken en geheel met ernstige gedachten vervuld, namen zij eene uitdrukking aan van trouwhartig medelijden. In zijne verbeelding zag hij een traan hangen aan de zwarte, zijden wimpers en zachtjes afvloeien op het donzig rood van hare wang, een dauwdrup op een rozeblad. Het schoone meisje van Titiaan, dat iedereen in verrukking bracht door de uitdrukking van kalmen vrede, stil geluk en onschuldige blijheid, kreeg in zijne oogen het waas van droefgeestigheid, dat hij zoo vurig had gewenscht op Letta's gelaat verspreid te zien.

Langzaam aan kwamen hem ook weer de woorden, die zij gesproken had, voor den geest, maar hier staakte zijne verbeelding haar ijdel spel. De trekken van een gelaat, de uitdrukking van een oog, het lachje om een mond kon zij wijzigen, maar tegenover het woord was zij machteloos. Met denzelfden toon en klank kwam het terug, en hij kon niet doof blijven voor het koude, het onhartelijke en onverschillige, dat daaruit sprak. Hij ging alles nog eens na, wat er tusschen hem en haar was voorgevallen. Eerst had zij geschertst en gelachen. Die wanklank had hem pijn gedaan en het was hem bij die herinnering, alsof eene ruwe hand hem opnieuw in het harte greep.

Maar was het hare schuld, dat hij zoo geheel iets anders verwacht had? Kon zij het helpen, dat zij de grootte van zijn ongeluk niet kon overzien en zich daardoor vergiste, toen zij hem wilde opbeuren en bemoedigen? Zij had, om zijn leed niet zwaarder te maken, het hare verborgen en had zich ingespannen, om hem met een lachend gezicht te gemoet te treden. Zij had de donkere wolken willen wegschertsen en om hem te doen gevoelen, hoe lief zij hem had, was haar geene andere klacht dan over zijne lange afwezigheid over de lippen gekomen.

Ja, zoo was het geweest; wat zoo koud en onhartelijk scheen, was het uitvloeisel van warme toegenegenheid en voorzichtig overleg. Zoo redeneerde hij en zoo bedroog hij zichzelf. Hij sierde zijn afgod op en bedekte de slechte plekken met de bloemkransen, die hij als het bewijs zijner hulde ophing. Moest het niet een hart vol liefde zijn, dat zichzelf ten offer wilde brengen? Zij had de vrees uitgesproken, dat zij hem op zijn moeielijk pad in- den weg zou staan; dat zij hem in zijne vlucht belemmeren en daardoor de oorzaak zijn zou, dat hij het voorgestelde doel niet zou bereiken. En zijn geluk ging haar vóór

alles. Om hem dat te verzekeren, wilde zij het liefste opofferen en afstand doen van de rooskleurige illusies, die zij zich had voorgetooverd.

Dat was de beteekenis geweest van die schijnbaar koele woorden!

O, liefde! o, verblinding! o, wonderbare macht! Wie kent, wie peilt uwe diepte! Gij denkt geen kwaad en het kwaad zelf vormt ge tot iets goeds, tot iets reins, tot iets groots.

Tot diep in den nacht bleef Moor op die wijze voortmijmeren en wakend droomde hij van den moeielijken weg, die voor hem lag, maar een engel des lichts hield hem bij de hand en ging aan zijne zijde.

En in diezelfde oogenblikken zaten Letta en haar oom in de binnenkamer achter den winkel over geheel andere dingen te spreken.

Brandend van verlangen, om meer van haar te hooren dan de vluchtige woorden, die zij hem bij het heengaan van Moor had toegevoegd, had hij vroeger dan gewoonlijk gesloten, en hij naderde haar met de vraag, wat zij dacht te doen.

Zij was op die vraag voorbereid en zij had tijd gehad, om de aan te nemen houding te bestudeeren. Haar voornemen, om met Moor te breken, stond vast, maar zij wilde voor haar oom de werkelijke reden, die haar tot dat besluit dreef, verbolgen houden, en zij bedacht een voorwendsel, dat elk verwijt zou voorkomen. Zij wilde niet eerlijk en open bekennen, dat zij op hope van winst haar spel had opgezet en de kaarten uit de hand wenschte te leggen, nu zij zag, dat de kans onherroepelijk was gekeerd. Er leefde altijd nog iets in haar hart, dat zich daartegen verzette, en hare scherpzinnigheid gaf haar het middel aan de hand. Zij meende zeker te weten, dat haar oom haar gelijk zou geven, ook in het geval, dat zij hem de volle waarheid zeide, maar gaf er toch de voorkeur aan, van dat middel gebruik te maken.

Hij nam tegenover haar plaats en zei met een zucht:

‘Dat is een treurig geval, Letta! en voor dien armen jongen is het eene groote teleurstelling. Het moet een verschrikkelijk lot zijn, in rijkdom en weelde te zijn opgebracht en dan op eens alles te verliezen en zich genoodzaakt te zien, op de onderste sport weer te beginnen.’

Zij dacht: het is voor mij ook eene groote teleurstelling. Ik had den voet reeds in den stijgbeugel en ik meende zoo zeker van mijne zaak te zijn. Rijkdom en weelde lachten mij toe en op eens is dat alles verdwenen, en daarvoor heb ik mij maanden lang in alle bochten gewrongen! Het toeval speelde mij de hoogste troef in handen en ik zou nog het spel kunnen winnen, maar wat geeft mij dat, als de verliezende partij niet betalen kan. Mijn winnen zou hier juist het grootste verlies zijn.

Zij keek hem met hare donkere oogen doordringend aan, alsof zij in zijne ziel wilde lezen. Maar hij mocht een goed tooneelspeler zijn,

zij bleef geen oogenblik in het onzekere en herkende het masker, dat hij had voorgehangen. Met gerustheid zette zij het comediespel voort.

'Het is een slag,' zei zij, 'die ons beiden treft. Hij heeft zijne positie in de maatschappij verloren, ik de zonnige toekomst en de blijde vooruitzichten, die hij mij had geopend.'

'Ik heb met jou en met hem innig medelijden.'

'Dat weet ik,' vervolgde zij; 'u mocht Moor graag lijden en als dat niet het geval was geweest, dan hadt ge zeker niet toegestaan, dat wij elkander zoo dicht waren genaderd. Uwe genegenheid voor hem nam mij voor hem in. Ik hoorde u met elkander spreken; ik zag, hoe ge elkander begreept, en ik beschouwde hem meer en meer als een welkomen vriend. Zijn beschaafde toon, zijne vrije manieren, de aanleiding, waardoor hij met ons in kennis kwam, dat alles bekoorde mij en trok mij aan. Langzaam aan begon ik in hem den ridder te zien, die mij uit de slavernij, waarin het noodlot mij geplaatst heeft, zou verlossen. Ik droomde van vrijheid, van aanzien, van goud en schatten, die mijne weelderigste illusiën verre overtroffen, en ik geloofde, dat ik hem liefhad. De dank, dien ik hem voor het redden van mijn leven verschuldigd ben, versterkte mij in dat denkbeeld en maakte het mij nog moeielijker, vriendschap van liefde te onderscheiden. Zoo leefde ik in dien zoeten droom voort...'

Zij zweeg en verborg haar gelaat in hare handen, alsof zij voor zichzelve nog een blik wilde slaan in dat schoone verleden, dat nu voor altijd verloren was.

'Letta! Ik zal je geene verwijten doen, dat je onder die omstandigheden jezelve bedroog,' begon Basso; 'het kon niet anders, en ik begrijp, hoe pijnlijk de schok moet zijn, die je uit dien droom deed wakker schrikken.'

'En toch, al beken ik het met tranen in de oogen, ben ik innig blij, dat ik tot ontwaken ben gekomen. Het ongeluk, dat hem heeft getroffen, heeft mij aan mijzelve geopenbaard en een grooter ongeluk is voorkomen. Ontdaan van alles, wat mijne oogen kon verblinden, heb ik de treurige waarheid ontdekt. Ik heb mijzelve bedrogen; ik heb mij diets gemaakt, dat ik hem liefhad, en misschien was ik in dat denkbeeld tot een stap gekomen, die nimmer meer ongedaan gemaakt kon worden. De proef was niet uitgebleven en te laat zou ik ontdekt hebben, dat ik het slachtoffer van misleiding was geweest. Mijn goed gesternte heeft mij daarvoor bewaard. Te juister tijd heb ik leeren inzien, dat mijn hart is vrijgebleven en dat ik hem niet toebehoor, en al zie ik met droeve oogen mijne verloren illusiën na, toch is er iets in me, alsof ik aan een groot gevaar ben ontsnapt.'

'Je kunt er niet dankbaar genoeg voor wezen,' zei Basso, 'en het is een geluk, dat je het zoo inziet. Hoe menige vrouw zucht, wijl de proef, waarvoor zij niet bestand was, te laat is gekomen.'

'Dat neemt niet weg,' liet Letta erop volgen, 'dat er genoeg

vrouwen zijn, wier liefde nooit op eene dusdanige proef wordt gesteld, en onder haar had ik ook kunnen behooren.'

'Juist. Dan hadt je dien zoeten droom blijven voortdroomen en nu ben je klaar wakker.'

'Totdat ik weer insluimer.'

Basso glimlachte. Hij had het spel, door Letta met zooveel vaardigheid gespeeld, met klimmende belangstelling gadegeslagen: hij had hare kansen zoo nauwkeurig mogelijk berekend en na het roeitochtje op het IJ had hij in de stellige verwachting geleefd, dat zij het winnen zou. Het ongeval, dat aan al die hoopvolle vooruitzichten een eind maakte, had hem zeer getroffen. Spijt en wrevel over zooveel tegenspoed hadden zich van hem meester gemaakt en een oogenblik was de vrees bij hem opgekomen, dat zij, het nuttelooze harer pogingen niet inziende, onverstandig genoeg zou wezen eene kennismaking voort te zetten, die haar de kans, die haar vroeg of laat door anderen zou geboden worden, voor altijd deed verliezen. Doch gelukkig bleek die vrees ijdel te zijn. Letta was een te verstandig meisje, om niet te ontdekken, dat zij geene liefde had voor een jonkman, die arm en ongelukkig was geworden, en met ingenomenheid hoorde hij hare verklaring, dat zij, misleid en verblind door het schitterende van zijne positie, nu tot de ontdekking was gekomen van de waarheid.

'Je kunt er niet dankbaar genoeg voor wezen,' herhaalde hij; 'je hebt aan den rand van een afgrond gestaan en je bent het gevaar ontkomen. Er rest je nog één onaangename zaak. Hoe zal je hem met je ontdekking bekend maken?'

'Ik heb daarover al gedacht,' zei Letta; 'het valt moeielijk voor mij, om te zeggen: ik meende je lief te hebben, maar ik heb mij daarin vergist. Het zou kunnen zijn, dat die verklaring hem in zijne veranderde omstandigheden zeer welkom is, omdat een rijk huwelijk voor hem thans het eenige middel is, om zijne vroegere positie in de maatschappij te herwinnen. Vroeger kon hij zijn oog op een onbemiddeld meisje als ik laten vallen; misschien ziet hij in, dat hij zich die luxe niet meer permitteeren kan. De mannen komen dikwijls tot dat besluit. Maar het zou ook kunnen zijn, dat hij van mijne verklaring niets weten wil, hartstochtelijk zijn vermeend goed recht verdedigt, de rol van wanhopende en verongelijkte speelt en mij het leven op allerlei wijzen lastig maakt.'

'Dan zou ik je aanraden te schrijven.'

'Ik ben besloten, dat niet te doen. Het geschreven woord wordt dikwijls misverstaan, omdat er de uitdrukking, de toon van het gesprokene aan ontbreekt. Neen, ik heb daarin op uwe hulp gerekend. Ik kan eenige dagen de stad uitgaan en als hij dan komt, moet u hem zeggen, wat ik u nu heb medegedeeld.'

Basso voelde weinig lust, die taak op zich te nemen. Hij kwam met allerlei tegenwerpingen voor den dag, maar hij vergiste zich, als

hij meende Letta daardoor van besluit te kunnen doen veranderen. Zij had zich dat nu eenmaal voorgenomen en zoo moest het nu ook gebeuren.

'Ik zal u zeggen,' hernam zij, na hem eenige oogenblikken aangehoord te hebben, 'waarom ik dezen dienst van u verg. Ik heb nu eenige maanden met hem omgegaan en al moge ik mij vergist hebben in de beteekenis van het gevoel, dat ik voor hem koester, ik ben hem - en dit moogt ge niet uit het oog verliezen - dankbaarheid verschuldigd. Als hij nu voor mij staat, met bevende handen de mijne vastgrijpt, mij met trillende stem bidt en smeekt, om op mijn besluit terug te komen, zal ik dan krachtig genoeg zijn, om aan zooveel drang weerstand te bieden? Neen, dan zal ik mijzelve opnieuw misleiden en om zijnentwil in de fout vervallen, die ik nu pas heb ingezien. En wil u, mag u mij aan dat gevaar blootstellen?'

Hij twijfelde aan de oprechtheid harer woorden en meende zeker te weten, dat zulk gevaar niet voor haar bestond, maar hij wilde de comedie, die zij samen zoo handig speelden, niet storen en begreep, dat het nu in zijne rol paste, de opdracht te aanvaarden. Letta had hem schaakmat gezet en hij onderwierp zich.

Den volgenden morgen ging Letta de stad uit, om eene ontmoeting met Moor te vermijden, en Basso bereidde zich op het pijnlijk onderhoud voor.

Eerst twee dagen later vond Moor de gelegenheid, om zijn bezoek te herhalen, en hij kwam met het voornemen tal van vragen te doen, want toen de betoovering, die Letta's nabijheid steeds op hem uitoefende, geweken was, begon hij zich ongerust te maken over de zonderlinge houding, die zij tegenover zijne mededeelingen had aangenomen. Hoe meer hij daarover nadacht, hoe meer hij zich tot de bekentenis zag gedwongen, dat hij in zijne verwachtingen was teleurgesteld, en de pogingen, die hij aanwendde, om zich met zijne eerste opvatting in slaap te wiegen, werden verijdeld door de steeds terugkeerende herinnering aan hare woorden: 'Ik vrees, dat ik een beletsel voor je zal zijn en het zou jammer wezen, als ik die schoone vooruitzichten bedierf.' Thans meende hij weer het glimlachje te zien, waarmede zij die uitdrukking had doen vergezeld gaan; thans sneed hem de ironie, het bijna spottende van haar toon door de ziel, maar in het volgende oogenblik joeg hij dat denkbeeld weer op de vlucht en maakte er zich een verwijt van, dat hij zulke zwarte gedachten van haar koesterde.

Weemoedig schudde hij zijn hoofd. 'Het ongeluk, dat mij getroffen heeft, en de teleurstellingen, die ik in de laatste tijden ondervonden heb,' mompelde hij, 'maken mij onrechtvaardig. Ook jegens haar, die mij het liefste is. Ik zal haar mijn ongelijk bekennen en zij zal mij vergeven.'

Aan dergelijke slingeringen ter prooi liep hij voort en moedig stapte hij den winkel binnen.

Basso verzocht hem in de achterkamer te gaan en zou zoo dadelijk bij hem komen, want hij had iets met hem te bespreken.

Moor ging het trapje af en draaide de deur open. Hij had gemeend Letta daar te vinden, doch zij was er niet. De kamer was donker en werd alleen verlicht door de gasvlammen uit den winkel, die door het neergelaten gordijn een flauwen schemer wierpen. Eene dergelijke ontvangst was hem geheel vreemd en een donker vermoeden rees in hem op. Zijn hart begon onstuimig te kloppen.

Terwijl hij daar stond te wachten, kwam hem alles, wat hij met Letta in diezelfde kamer had besproken, voor den geest en hij schrikte uit zijn gepeins op, toen het trapje onder Basso's voeten kraakte. De deur ging open, Basso trad binnen en wees hem onder het mompelen van eene verontschuldiging, dat hij hem eenige oogenblikken alleen had moeten laten, een stoel aan.

'Ik heb iets met u te bespreken,' begon hij, 'of liever, ik heb u eene boodschap over te brengen,' en zonder omwegen of verdere inleiding deelde hij Moor mede, wat Letta hem had opgedragen. Maar hij kweet zich niet volkomen van zijne taak, want hij liet te weinig uitkomen, dat Letta zichzelve misleid had, en de veranderde omstandigheden van Moor bracht hij te veel op den voorgrond.

Moor hoorde hem aan. Ieder woord ging hem als een dolksteek door het hart. Zijne knieën knikten, zijne lippen trilden en eene koude rilling ging hem door de leden.

Als hij tegenover Letta gestaan had, dan zou hij aan zijn gevoel lucht gegeven hebben, dan zou hij haar gebeden en gesmeekt, met verwijten overladen en misschien gedreigd hebben, om in het volgende oogenblik hare hand te grijpen, haar aan zijne borst te drukken, en haar met dure eeden bezworen hebben, dat hij haar liefhad, dat zij het licht van zijn leven was en hij om harentwil alles zou trotseeren. Maar hij stond tegenover een man, wien hij zijn leed niet klagen kon. Met buitengewone inspanning bleef hij zijn gevoel meester en fier het hoofd oprichtend, zei hij:

'Ik dank u.'

Hij wendde zich naar de deur, om heen te gaan.

'Is dat alles, wat ik haar zeggen moet?'

'Zeg haar, dat onze rekening vereffend is. Ik heb haar het leven gered en zij neemt mij bijtijds den beker uit de hand, dien zij vergiftigd had. Wij hebben niets meer van elkander te vorderen.'

Zoo verliet hij het huis, waar hij zoovele gelukkige uren had doorleefd. Hij waggelde voort als een dronken man en op de stille gracht gekomen bleef hij staan, omdat hij niet verder kon. Hij had een gevoel, alsof zijn hart zou barsten, wijl het te klein was, die groote smart te bevatten. Hij dacht aan den avond, toen hij haar voor het eerst gezien had. Wat een gelukkige tijd lag tusschen het toen en het heden. Toen meende hij in ieder licht den glans harer oogen te

zien, toen hoorde hij in het kabbelen van het water den zilvertoon van haar lach. Thans was er een sluier voor zijne oogen en een zonderling geruisch in zijne ooren. De gouden zonnegloed had plaats gemaakt voor den grauwen nevel van het winterlandschap. In haar had hij gemeend eene parel te bezitten van groote waarde; die schat was zijne kracht in den strijd, zijne toevlucht, zijn plechtanker geweest en die parel was nu een valsche, waardelooze steen gebleken. Krampachtig balde hij de vuisten en hij lachte omdat hij geene tranen had.

Hij bereikte zijn huis, zonder te weten, hoe hij er gekomen was. Als in een droom was hij voortgeloopen, maar nu zijne hand den kouden schelknop vastgreep, was het, alsof hij ontwaakte, en terwijl hij stond te wachten, herinnerde hij zich vluchtig, dat hij datzelfde oogenblik reeds eens doorleefd had. Alles was nu, zooals hij het eens gezien had. Toen had hij ook gekeken naar de natte keien, die glommen in den rosachtigen gloed der lantarens; toen had hij ook het druppelen gehoord van het water langs de stoeptreden, het ratelen van een rijtuig heel in de verte, den sloffenden tred van Grietje in de lange gang en eindelijk het knarsen van het slot en de oude, knarsende stem, die vroeg:

'Bent uwé daar, meneer?'

Dat alles was precies hetzelfde en het scheen wel, of een boos toeval er pleizier in had, om daardoor de verandering pijnlijker te doen uitkomen.

'Heeft mama nog naar mij gevraagd, Grietje?'

'Neen, meneer!'

'Wist zij dan, dat ik uit was?'

'Dat geloof ik niet, meneer, want dan zou zij wel opgebleven zijn. Dat weet uwé ook wel. Mevrouw heeft zeker gedacht, dat uwé nog boven zat te werken.'

'Zeg dan maar niets, Griet! Goeden nacht!'

'Goeden nacht, meneer! Wel te rusten!'

Moor glimlachte pijnlijk bij dien wensch en liep langzaam de trap op, die naar zijne kamer geleidde.

Hij ontstak het licht en keek om zich heen. Al die bekende voorwerpen kwamen hem thans vreemd voor. Het was hem, alsof hij een langen tijd op reis was geweest en thans bij zijne terugkomst eene massa dingen zag, die hem uit het geheugen waren gegaan.

Hij viel op een stoel neer en leunde met zijn hoofd op zijne handen. Er was een nevel voor zijne oogen en in dien nevel zag hij de vluchtige droomgestalten zijner verbeelding, die hem een groet brachten uit het verleden.

Hij zag den winkel van Basso met de veelkleurige biljetten en dicht bij de toonbank zat het schoone Tyroolsche meisje, door vermoeienis in slaap gewiegd. Later zag hij haar in half liggende houding op de canapé en uit de beweging harer lippen verstond hij: 'Doemme joenge!

iek boos - op jou?' Hij zat in het schommelend schuitje tegenover haar en hij voelde den teederen druk van die mollige armen om zijn hals. Roerloos en met de doodskleur op het gelaat zag hij haar en zij sloeg de oogen naar hem op, glimlachte tegen hem en haar hart zocht het zijne. Hoe innig gelukkig had hij zich toen gevoeld!

En nu was dat alles voorbij!

Hij sloeg zijne oogen op, alsof hij uit een droom ontwaakte. Toen viel zijn blik op de schilderij van Titiaan. Een schok ging hem door de leden. Het was, alsof Violetta hem had aangezien met een spottenden, hoonenden, verachtenden glimlach. Het bloed vloog hem naar het hoofd. Alles was voorbij! En die oogen, die mooie, verraderlijke oogen, die hem misleid en bedrogen hadden, bleven hem aanzien met een uitdagenden en toch zoo verleidelijken blik.

Hij rukte de schilderij van den wand en vertrapte haar onder zijne voeten.

Doch reeds in het volgende oogenblik had hij berouw over die daad, en hij schrikte, toen het hem plotseling voor den geest stond, welk schoon kunststuk hij in onstuimige drift vernielde. Maar niet alleen de gedachte aan het kunstwerk deed den opgeheven voet terughouden: neen, hij bedacht, dat hij zich beroofde van den eenigen troost, die hem in zijne eenzaamheid was overgebleven; hij voelde, dat hij nog dikwijls behoefte zou hebben, die wonderschoone oogen te zien.

Hij nam de vertrapte schilderij van den grond en hield haar bij het licht. Een uitroep van smart en teleurstelling ontsnapte hem. Op verscheidene plekken had de onzachte aanraking met den hak van zijne laars sporen achtergelaten en eene breede scheur in het linnen had de oogen geheel onkenbaar gemaakt.

De kracht van zijne woede was gebroken. Hij viel op een stoel neer en dikke tranen biggelden langs zijne wangen. Thans eerst voelde hij, wat hij verloren had. Onder al de wederwaardigheden van de laatste tijden was er eene kracht geweest, die hem staande had gehouden: de liefde voor en van Violetta. Hij had het denkbeeld gekoesterd, dat hij voor haar zou leven en streven, en haar bezit zou de krans zijn na moeielijken strijd.

De strijd bleef hem wachten, maar de krans werd hem ontzegd.

De toekomst lag voor hem als eene dorre woestenij.

XIII. *Een Afscheid en een Welkom.*

Toen de zaken van het kantoor na lange onderhandelingen eindelijk tot een goed einde waren gebracht en Moor het kapitaal kende, waarmede hij zijn nieuwen handel zou kunnen beginnen, was hij erop bedacht, een huis te zoeken, dat aan de meest bescheiden eischen

voldeed. Ook hierbij moest hij ondervinden, hoezeer de menschen geneigd zijn den dooden leeuw te schoppen, en het deed hem pijn in het hart, toen hij bemerkte, met hoeveel voorzichtigheid, waaruit maar al te duidelijk een onverdiend wantrouwen sprak, de huurconditiën werden gesteld.

Een der verhuurders durfde zelfs van een borg spreken.

Dat joeg hem het bloed naar de wangen en diep gekrenkt brak hij de onderhandelingen af.

'Mijn goede naam is mijn borg. Juist om dien naam te bewaren, hebben wij alles verkocht; juist om onze eer te redden, verminderen wij ons. Er is niemand, die één penning aan ons te kort komt. Wij hebben alles betaald, alles!'

'Ja,' zei de man, zijne schouders optrekkende, 'dat is alles heel mooi en goed, maar de mensch is veranderlijk: tien, twintig, dertig jaren is iemand solide en hij betaalt, wat hij schuldig is, en het eenen dertigste jaar... enfin, u begrijpt, wat ik zeggen wil. Ik heb al meer groote huizen zien vallen en mijne ondervinding heeft mij geleerd, niet alles aan één spijker te hangen.'

Het is bekend, dat iemand, die met mannenmoed en onbezweken kracht een sabelhouw ontvangt, soms bij een speldeprik ineenkrimpt van pijn. Zoo ging het ook Moor. Toen de val van het kantoor hem bekend werd, was hij kalm en gelaten gebleven, maar bij dergelijke onaangename gezegden en bejegeningen vloog hem het bloed naar het hoofd en beefden zijne saamgeknepen vuisten van ingehouden woede. Het ineenstorten van het handelshuis was het verliezen van een veldslag, wat daarop volgde, de afmattende, pijnigende krijgsgevangenschap, Waterloo en St.-Helena. De wond, te midden van het strijdgewoel in de borst ontvangen, doodt, maar de stervende krijgsman zwaait met inspanning zijner laatste krachten het vaandel en zakt met een zegekreet op de lippen ineen. Dat is de slag, door eene heldenhand toegebracht. Maar de speldeprik vernedert en pijnigt te gelijk. Het is de brandende wonde van een martelend foltertuig, in de hand van een onwaardige.

En tallooze speldeprikken stonden hem nog te wachten. Op zekeren morgen thuiskomend, vond hij twee groote, langwerpige borden aan het huis gespijkerd. Zij waren beplakt met in rood gedrukte biljetten met het opschrift: 'Willige Verkooping'. Hij sloeg zijne oogen neer, alsof zij zijne schande te lezen gaven, alsof zij een vonnis waren, en hij kreeg een gevoel van verlichting, toen hij binnengelaten werd. Soms, als hij in de zijkamer was, zag hij de voorbijgangers stilstaan, om de biljetten te lezen, die eene uitvoerige beschrijving van het huis gaven, en dan merkte hij op, hoe zij de deftige woning aanstaarden en eenigen met een spottenden glimlach verder gingen.

Daarop volgde het 'laten zien', en het stiet hem tegen de borst, dat tal van bezoekers te moeten ontvangen en te antwoorden op

dikwijls weinig kiesche vragen. Er waren er onder hen, van wie hij wist, dat zij alleen uit nieuwsgierigheid kwamen; die geen ander doel hadden, dan alleen eens een kijkje te nemen, en zich niet ontzagen, elkander ongepaste aardigheden over de inrichting of het eigenaardig voorkomen der verschillende vertrekken toe te fluisteren, maar luid genoeg, om door hem te worden verstaan.

Eindelijk kwam het smartelijkste van alles: het aanwijzen van de meubelen, die verkocht zouden worden. Hij liet zijne mama daarin de grootst mogelijke vrijheid. Hij had eerbied voor de tranen, die haar daarbij over de wangen biggelden, en hij had haar zoo gaarne dat verdriet bespaard, maar zijn plicht gebood het - hij moest haar zeggen, dat hij geen vrede met hare keus kon hebben, daar zij juist de kostbaarste meubelen wilde behouden.

Zij viel op een stoel neer en het lijstje, waarop zij het een en ander had aangeteekend, glipte haar uit de bevende vingers.

Hij stond bij haar en durfde haar niet een enkel woord tot troost zeggen.

'Moor!' zei zij, en zij keek hem door hare tranen aan, 'regel jij maar alles naar je goedvinden; ik zal later wel zien, wat er is overgebleven. Het valt mij te hard, om eene keus te doen.'

'Maar hebt u dan niets, waar u bijzonder aan gehecht bent, zóó gehecht, dat u het niet zoudt kunnen, niet zoudt willen missen?'

Zij keek om zich heen.

'Alles is mij dierbaar, en nu vooral, nu ik het missen moet. Ontneem mij, wat ik niet houden mag, maar vergroot die smart niet, door mij te dwingen eene keus te doen. Dat valt mij te hard.'

Zij gaf zich aan hare verdrietige stemming over en het duurde geruimen tijd, vóórdat Moor eene poging durfde wagen, haar tot andere gedachten te brengen.

'Moeder!' begon hij, zijn arm om haar hals slaande, zooals hij dat in dergelijke oogenblikken placht te doen: 'als iemand een ongeluk ziet aankomen, dan heeft hij de neiging de oogen te sluiten, om die weer te openen, als het ongeluk gebeurd is, maar beter is het goed toe te zien, of er ook nog eene kans is het te voorkomen. Dát doet ge niet. Ge bindt u een blinddoek voor en wilt lijdelijk afwachten, wat het lot heeft beslist. Nog is het tijd, nog kunt ge kiezen, en ik ben er zeker van, dat ge er later berouw van zult hebben, wanneer ge deze gelegenheid ongebruikt laat voorbijgaan.'

'Je meent het goed, Moor! dat weet ik, en wanneer ik het blindelings aan het lot wil overlaten, dan vergeet ik daarbij niet, dat dat lot mijn zoon is, die naar zijn beste weten handelt.'

'En toch durf ik dat vertrouwen niet aanvaarden. Eene vrouwenhand moet mij hier leiden. Kom, moeder! tracht sterk te zijn en zie den toestand, waarin wij ons bevinden, flink onder de oogen. Laat ons te zamen kiezen. Zie dit vertrek eens goed in het rond en

zeg mij dan, of er iets is, dat u in het bijzonder belang inboezemt, omdat er eene herinnering aan verbonden is of iets dergelijks, waardoor de waarde in uw oog verhoogd wordt.'

Zij sloeg haar blik in het rond en schudde het hoofd.

'Neen,' zei zij, 'hier is niets, dat ik niet zou kunnen missen.'

'Maar is hier soms iets, dat wij in het andere huis zouden kunnen gebruiken? We zullen daar toch ook eene pronkkamer hebben? Hebt u er nog niet over gedacht, hoe wij die zullen meubileeren?'

Zoo sprekende wist hij hare droeve gedachten af te leiden, en met het lijstje in de hand van het eene vertrek naar het andere gaande, schreef hij op, wat zij hem aanwees. Het was een lange, pijnlijke tocht, en geduldig luisterde hij naar de verhalen, die haar het zien van eenige souvenirs weer voor den geest riep. Dit was een geschenk van hare ouders op haar achttiende jaarfeest; dàt herinnerde haar aan de gelukkige jaren, te Batavia doorgebracht. Hier stond een kastje, dat zij, zoolang het haar heugde, in gebruik had gehad; dat getuige was geweest van veel lief en veel leed, en dat zij lief had gekregen, omdat het in zijne stomme taal zoo luid tot haar sprak van het verleden. Daar hing eene schilderij, het huis voorstellende, waarin zij geboren was, en hoe dikwijls had zij daarvoor staan mijmeren en peinzen, op verbeeldings vlugge wieken terugijlend naar de dagen harer prille jeugd!

Moor luisterde met belangstelling naar wat zij hem vertelde, en aan de hand der herinnering in het verleden levend scheen zij het heden te vergeten. Doch toen zij op hare kamer kwam, schoot haar oog vol tranen, want hier voelde zij opnieuw, dat zij scheiden moest van zooveel, dat zij niet kon medenemen. Daar aan dat raam had zij het eerst als jonge moeder, met haar kind op schoot, gezeten; ginds in dien hoek had de kleine Max het eerst de kracht zijner voetjes beproefd en was hij haar met waggelende schreden in de armen gevallen. Bij dien haard had zij in later jaren uren- en urenlang op hem gewacht en op dezelfde plek had zij zoo dikwijls geluisterd, als hij haar voorlas uit zijne meest geliefde auteurs. Ach! ieder hoekje, ieder plekje van het vertrek had zijne eigenaardige herinneringen, en dat alles moest zij onherroepelijk achterlaten.

Daarop volgde de dag, dat de overtollige meubelen naar het verkooplokaal werden gebracht. Het was, alsof er een doode uit het huis werd gedragen, en akelig hol klonken de voetstappen van de helpers door de lange marmeren gang en op de van hare loopers ontdane trappen.

Mevrouw Van Balen had zich in hare kamer opgesloten, om zoo weinig mogelijk van het gedruisch te hooren. Ieder gestommel, iedere hamerklap, ieder geluid ging haar door de ziel. Zij kon het niet aanzien, dat ruwe handen de fijne, kostbare meubelen opnamen en naar buiten brachten, maar toen het rumoer verstomde en eene geheime stem haar als het ware toefluisterde, dat de laatste wagen zou

wegrijden, ging zij naar het venster, om nog een blik te werpen op zooveel, dat jarenlang de trots harer oogen was geweest.

Zoo stond zij nog met de gordijn in hare hand door eene reet naar beneden te kijken, toen Moor bij haar de kamer intrad.

Hij legde zijne hand op haar schouder.

'Mama,' begon hij na eenige aarzeling, 'nu moet ik u verzoeken naar het zaaltje te gaan. Men wil aan deze kamer beginnen.'

'Zoo spoedig al? Ik had het nog niet verwacht. Laat mij nog een oogenblik toeven, laat mij nog alles in zijn geheel overzien, voordat er een stuk van zijne plaats is. Ik wil die herinnering medenemen. O, God! Moor! Wat zijn wij toch ongelukkig!'

'Het ongeluk ligt achter ons, moeder! Nog één bange ure en het zwaarste is geleden. In het nieuwe huis wacht ons eene nieuwe toekomst. Papa is in de laatste weken veel vooruitgegaan. De noodzakelijke bemoeiingen, de drukte om hem heen hebben hem uit zijne dofheid gewekt en hebben een hoogst gunstigen invloed op zijn toestand uitgeoefend; dat doet mij vertrouwen stellen in de meening der geneesheeren, die mij verzekerd hebben, dat zij alles van eene algeheele verandering van omgeving verwachten. Wat ons verdriet is, werkt bij hem als medicijn. Kom, moeder! laat ons gaan!'

Zij legde hare hand in de zijne en volgde hem.

Bij de deur gekomen, bleef zij nog eens staan; nog eenmaal dwaalde haar door tranen benevelde blik door de kamer; toen wendde zij plotseling het hoofd om en volgde hem met onvaste schreden naar beneden.

Een paar uren later, toen de schemering reeds was gevallen, kwam het rijtuig voor de deur, waarmede de familie naar de nieuwe woning zou worden overgebracht. Mevrouw schrikte, toen de koetsier aanschelde, maar Moor wist haar te beduiden, dat hij juist dit uur gekozen had, om zoo min mogelijk de hinderlijke aandacht van de buren en voorbijgangers te trekken, en dat het daarom zaak was, den grootst mogelijken spoed te maken. Door dien aandrang hoopte hij haar tot voortgaan te prikkelen en haar de gelegenheid te benemen, zich aan allerlei droeve gedachten over te geven. 'Wij moeten de pijnlijke ure der scheiding doorleven,' had hij gedacht, 'en dit is het beste middel, het afscheid te bekorten. Wat baten tranen en weeklachten; de ijzeren vuist van het moeten drijft ons voort; hoe korter de tijd van overgang is, hoe beter.'

Hij maakte zich diets, dat hij dien maatregel alleen in het belang van zijne ouders had genomen, want hij wilde zich niet bekennen, dat hij vreeselijk tegen dat oogenblik had opgezien en behoefte gevoelde aan een drang van buiten, die hem in de beslissende ure tot haast zou nopen.

Mevrouw Van Balen was spoedig gereed. De gedachte, dat vreemde oogen zich op haar zouden vestigen; dat de buren haar een vaarwel

zouden toewuiven, gepaard met een medelijdend hoofdschudden; dat zij, die tot nu toe altijd benijd was geworden, in die blikken zou lezen, dat men haar beklaagde, deed haar zenuwachtig voortijlen. Stil en zonder dat iemand het zag, wilde zij wegvluchten, en zij stond al aan de deur, toen Moor met den ouden heer aan den arm langzaam de trap af en de gang doorkwam.

'Maak toch wat voort!' riep zij, en zich tot Grietje wendende, die door een half geopend luik van de zijkamer stond te kijken: 'Grietje! houdt de koetsier het portier open?'

'Ja wel, mevrouw! alles is klaar!'

Maar Grietje was niet zoo sterk, als zij gedacht had, en nu zij verwachtte hare mevrouw te zien weggaan, hield zij den tip van haar boezelaar voor hare oogen en beet zij zich op de lippen, om niet in een luid gesnik uit te barsten.

De oude heer hield zich goed. In het eerst had hij over allerlei zaken geredeneerd, alsof hij in het minst geen begrip had van het pijnlijke oogenblik, dat hem stond te wachten, maar toen zijne vrouw sprak van een sterfhuis, waar een lijkwagen voor stond en men het akelig tikken van den aanspreker kon verwachten, die met eene hoofsche buiging familie en vrienden kwam verzoeken, om het lijk te volgen, had hij een deftigen ernst aangenomen, die met die weinig opbeurende voorstelling geheel in harmonie was.

'Je hebt het goed overlegd,' zei hij tot Moor, toen hij de trap afging, 'je weet, ik houd van geene scènes. Ik dank je.'

En Moor voelde, hoe de arm van den ouden man beefde en hoe zwaar hij op hem leunde.

'Hij begrijpt den toestand volkomen,' dacht Moor, 'en als hij nog zooveel geestkracht heeft, dan is alle hoop nog niet verloren.'

Die gedachte viel als een zonnestraal in Moor's hart, en het was hem, alsof de duistere toekomst minder zwart werd.

Hij hielp zijn vader in het rijtuig en wipte met eene vlugge beweging de stoep weer op.

'Heb je nog wat vergeten?' vroeg zijne mama.

'Ja,' was het haastig antwoord, 'ik ben in een oogenblik terug.'

Hij ijlde de gang door, de trap op, naar zijn kamertje. Hij kon de plek, waar hij zooveel lief en leed ondervonden had, niet verlaten, zonder afscheid genomen te hebben. Nog eens moest hij een blik werpen uit het venster; nog eens moest hij de kleine ruimte, die zoolang zijne geheele wereld was geweest, overzien. Zijn oog dwaalde langs de kale wanden en den kalen vloer, maar in zijne verbeelding zag hij de meubelen nog op de oude plaats staan en onwillekeurig bleef hij kijken naar de plek, waar de schilderij had gehangen. Hij zag Violetta's oogen, die hem schenen toe te wenken en een treurige glimlach vloog er over zijn gelaat.

Een stuk wit papier, dat op den grond lag, trok zijne opmerkzaam-

heid. Hij raapte het op, ging ermede naar het venster en herkende in het schemerlicht een blad uit een oud schrijfboek, dat hij op de school in Duitschland had gebruikt. Wat lag die tijd thans ver achter hem! Hij vouwde het samen, stak het bij zich en liep haastig naar beneden, waar hij Grietje aantrof, die in een donker hoekje van de gang haar gemoed lucht gaf.

Toen het rijtuig zich in beweging zette, keken zij alle drie nog eens het huis aan, en de oude heer nam zijn hoed af. Gedurende den rit werd er geen enkel woord gesproken; ieder van hen was met zijne eigen gedachten bezig. Voor de nieuwe woning gekomen, stapte Moor het eerst uit en ging zijne ouders voor naar de zijkamer, waar men bezig was met het opstellen van een grooten lessenaar.

'Dit vertrek,' zei hij, zich tot zijn vader richtende, 'is, zooals ge u herinneren zult, dat wij afgesproken hebben, tot kantoor bestemd. Wil u hier nu een oogenblik wachten, dan zal ik eens zien, of men boven met het werk is klaargekomen.'

Eerder dan zij verwacht hadden, kwam hij terug met het verzoek hem te volgen. Welk eene verrassing! De kamer, waar hij zijne mama binnenleidde, was in alles het evenbeeld van de hare in het 'oude' huis. Zij vond er dezelfde meubels, dezelfde rangschikking, dezelfde versierselen en souvenirs terug; alleen de afmetingen waren ingekrompen. Het was, alsof zij eene kleinere editie van hare kamer zag. Moor zag haar aan met een blik, waar duidelijk de vraag uit sprak: is het zoo goed? en in den traan, die haar bij het aanschouwen van zooveel bewijzen zijner kiesche teederheid in het oog parelde, vonden de inspanning en de moeite, die het gekost had, haar die verrassing te bereiden, hare belooning.

'In deze omgeving,' zei hij, hare hand vattend, 'zult ge, hoop ik, leeren vergeten. Ons verdriet is de herinnering, en om gelukkig te zijn, moeder! hebben wij geene rijkdommen of schatten noodig!'

'Ik heb de waarheid van dat woord leeren verstaan, Moor! en ik dank je, dat je mij in dit oogenblik eraan herinnert. Bij alles, wat ik verloren heb, voel ik mij rijk in jouw liefde.'

Zij had geen blik, geen woord voor den man, die met gebogen hoofd naast haar stond. Tusschen de twee harten, die vóór jaren reeds van elkander waren losgescheurd en zich sinds dien tijd steeds verder van elkander hadden verwijderd, was de kloof zoo groot geworden, dat zelfs een gemeenschappelijk ongeluk ze niet meer bijeen kon brengen.

Moor voelde al het pijnlijke daarvan, vooral in dit oogenblik, en zonder zijn moeders hand los te laten, greep hij die van zijn vader.

Van Balen scheen iets te willen zeggen, maar hij kon geen woord uitbrengen. Hij beefde van het hoofd tot de voeten en zenuwachtig trilde zijne stem, toen hij stamelde:

'Ik dank je, Max! wij - zullen...'

‘Elkander helpen en ondersteunen,’ vervolgde Moor, ‘wij zullen ons best doen, het verlorene te herwinnen.’

‘En - de firma - Van Balen...’ stotterde de oude man.

‘Tot haar ouden luister brengen. Wij hebben alles opgeofferd, om onze eer te redden, die, eenmaal verloren, niet te heroveren zou zijn. Onze goede naam is onbesmet gebleven. De naam van Van Balen is die van een eerlijk man.’

‘Van een eerlijk man,’ herhaalde hij en schudde weemoedig met het hoofd.

Hij verzonk weer in die eigenaardige afgetrokkenheid, die hem nu en dan overviel, en het overige gedeelte van den avond ging voorbij met besprekingen omtrent de verdere inrichting van het huis tusschen Moor en zijne mama.

Toen Moor den ouden heer naar zijne slaapkamer bracht, hoorde hij hem steeds mompelen:

‘De naam van een eerlijk man!’

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde
meegedeeld door Mevr. Van Westrheene
De schim van haar kind.
Naar Emil Faubert.

De fijne rookwolkjes, die boven de daken kronkelden, verkondigden aan Professor Walter, den schilder, dal hij het dorp naderde. Hij daalde den heuvel af en welhaast stond hij aan den oever van een dier spiegelgladde, smaragdgroene meren, die, door donker dennenhout omringd en zelden door eene boot doorkliefd, tot de liefelijkste en weemoedigste uitingen der schepping behooren.

Reeds menigmalen had Professor Walter in de lente de Keizerstad aan de Spree verlaten, om in landelijke eenzaamheid nieuwe stof voor zijne heerlijke kunst te verzamelen.

Het dorp, waarin hij zijn atelier had opgeslagen, lag dicht bij den heirweg, tusschen twee vriendelijke garnizoensstadjes. Aan die ligging dankte het dorp het fraaie logement, waar voetgangers, ruiters en reizigers van verschillenden aard kwamen uitrusten.

Ook de schilder had hier zijn intrek genomen en voelde zich welhaast niet slechts aangetrokken tot de fraaie omstreken, maar ook tot de eigenaars van het logement, die hem van dag tot dag meer belang inboezemden, terwijl hij tevergeefs het zonderlinge raadsel hunner onderlinge verhouding trachtte op te lossen.

Peter, de kastelein, een veertiger, was een kloeke, slank gebouwde man, hoewel met iets vervallens, ingezonkens. Op zijn regelmatig gelaat, welks oorspronkelijke schoonheid door hartstocht of grenzenloos ongeluk scheen verwoest, lag dikwijls eene uitdrukking van levensmoeheid, die zich evenzeer in zijn matten, onzekeren gang verried. Hij sloop meer, dan hij liep, als vreesde hij het geluid zijner voetstappen te hooren. Een oppervlakkige beoordeelaar kon op het denkbeeld komen, dat dat alles zijn oorsprong had in het strenge, heerschzuchtige karakter zijner vrouw, die het bestuur over den geheelen gang van zaken op zich had genomen. Professor Walter daarentegen was overtuigd, dat een diep zielelijden de bron zijner droefgeestigheid was. Ootmoed en onderworpenheid waren voor Peter eene

tweede natuur geworden, zelfs tegenover de dienstboden, wien hij veeleer iets verzocht dan beval. Hoe het in zijn binnenste gesteld was, bleek somtijds, wanneer hij op eene bank in den tuin in gebogen houding nederzat en den eenen grashalm na den anderen uit den grond trok. Somtijds ook trachtte hij zijn lijden te onderdrukken door een zwaren arbeid, dien een welgestelde logementhouder aan zijn knecht pleegt over te laten; zoo velde of kloofde hij hout, herstelde het dak der schuur, onder gloeiende zonnestralen, of vernieuwde de beschadigde gedeelten der omheining van zijn grond. Hij zou zich daardoor aan de minachting of den spot zijner onderhoorigen blootgesteld hebben, indien Agatha, zijne vrouw, niet over hem gewaakt had; want wee de dienstmaagd, die zich een kwetsend woord of een minachtenden blik had veroorloofd.

Terwijl Peter's vrouw hem door hare ondergeschikten deed eerbiedigen, scheen zijzelve hem voorbij te zien. Wanneer zij hem iets te zeggen had, deed zij dat kortaf, zonder hem aan te kijken of op te merken, dat Peter met doffe gelatenheid en smachtend naar een enkelen blik tot haar opzag.

Agatha was buitengewoon lang en fier van houding. Er kwam nooit een zonnige lach over hare lippen; zooveel te welsprekender getuigde de smartelijke plooi om haar mond van verborgen lijden, dat haar hart méér scheen te overmeesteren dan de van haar vervreemde echtgenoot en hare bevallige kinderen.

De zesjarige tweelingzusjes ondervonden, in voeding en kleeding, de onberispelijkste moederzorg; doch zij waren bang voor haar zwijgenden vader en uit de oogen harer moeder schoot nooit een straal van die verkwikkende liefde, wier weldoende warmte het kinderhart doet ontsluiten als eene lentebloem voor de zon.

De kinderen waren schuw geworden en zelfs den medelijdenden, vriendelijken schilder mocht het niet gelukken, hun vertrouwen te winnen.

Den laatsten Zondag had Professor Walter ijverig in zijn atelier gewerkt; doch des namiddags, toen het logement vol was geworden met bezoekers uit beide garnizoensplaatsen en de luidruchtigheid hem begon te hinderen, besloot hij de schets van een landschap te gaan voltooien op de plek, waar hij haar had ontworpen, en hij verzocht den kastelein, hem bij het vervoeren van zijne benoodigdheden naar den oever van het meer behulpzaam te zijn.

De stille man, die den Professor maar al te gaarne vergezelde, antwoordde, dat hij op dezen eersten zomerschen Zondag het liefst van huis wilde zijn. Hij nam veldstoel, ezel en schilderkist op en ging zijn gast door het tuintje voor. Dat de man ondanks de talrijke en begeerlijke bezoekers van zijn logement het liefst afwezig was, bewees, dat hij zich als een vreemde in zijn eigen huis beschouwde, die kon gaan of blijven naar believen, naar wien niemand vroeg en wiens afzijn geene leegte veroorzaakte.

Bij het open keukenraam hield Peter een oogenblik stand, om zijne vrouw, die daar bezig was, toe te roepen, waar hij heen ging; er werd geen antwoord vernomen. Nadat de kastelein dralend, als aan de plek vastgenageld, was blijven staan, zette hij zijn weg voort en de schilder zag, hoe hij zijne eene hand vrij maakte, om een traan weg te wisschen.

Bij het tuinhek zaten de zusjes op het gras en speelden met den hond om wien zij hare armpjes heensloegen, alsof zij op hem de liefde hare kinderhartjes wilden uitstorten. Toen haar vader voorbij kwam, verborgen

zij schuw hare gezichtjes in het ruige vel van den hond, doch gaven den schilder, nadat hij haar vriendelijk had toegesproken, beschroomd de hand, verwonderd over den toon van liefderijke deelneming, dien zij zelden hoorden en die haar als eene liefelijke muziek in de ooren klonk.

De schilder en de kastelein liepen door eene met bloemen bezaaide weide naar den oever van het meer. Het gonzen der insecten boven de grashalmen klonk feestelijk in de Zondagsstilte, de adem Gods scheen door de zonnige lucht te gaan.

Weldra had Peter de gereedschappen van zijn gast in het bootje nedergelegd en hij roeide naar den anderen oever. Die lichamelijke inspanning deed hem goed; zijn onrustige geest kwam tot kalmte, terwijl de spieren van zijn lichaam zich rekten. Het hanteeren van de riemen toch had zijne uitwerking, terwijl alles, wat hij in zijn huis verrichtte, onopgemerkt voorbijging. Het meer glinsterde en flikkerde en het spoor, dat de riemen in het water achterlieten, was als eene gezwollen ader op het voorhoofd van het in zijne rust verstoorde element.

Na de landing had Walter, die tevergeefs zijn stillen veerman tot een gesprek had zoeken uit te lokken, een plekje in de schaduw van een beuk uitgezocht. Hij begon te werken en de schilderachtige omtrekken van het dorp, dat den achtergrond zijner dichterlijke schilderij vormde, kwamen al lichter en duidelijker tegen de blauwe, fijn bewolkte lucht uit.

Hij had ongeveer een uur gewerkt, toen hij achter zich de verzuchting hoorde:

‘Zal er ooit een einde aan komen?’

De schilder keek om en zag Peter, dien hij naar huis teruggekeerd waande, achter zich op een tronk van een boom zitten - en mijmeren.

Peter had, zonder dat de schilder het had bemerkt, met onhoorbare schreden die rustplaats gekozen en al dien tijd nu eens op het meer, dan weder op het doek van den schilder gestaard. De lange reeks van sombere gedachten, die zijne ziel benauwden, had zich eindelijk geuit in de hoorbare klacht, die den schilder in zijn werk had gestoord. De akelig gewrongen trekken van den kastelein wekten opnieuw de belangstelling van Walter in den raadselachtigen man. Hij wenkte hem tot zich en sprak hem eenvoudig toe, om hem aan te moedigen zijn leed uit te storten.

‘Uwe deelneming doet mij goed,’ zeide Peter; ‘zij is mij als een dauwdruppel na lange droogte; ja, het moet eruit, wat op mijn hart drukt. Ik heb er het geheele uur over nagedacht. Misschien, dacht ik, kan de man, die huis en boom en water zoo vredig bijeenstelt, ook twee menschen tot elkander brengen, die elkaar door schuld en ongeluk vreemd zijn geworden.’

Terwijl de schilder voortwerkte, zette Peter zich naast hem neder en begon:

‘Ik zal kort zijn en niet vele woorden bezigen, om u te verhalen, hoe ik aan mijne vrouw ben gekomen. Ik was een woeste jongen; in het dorp noemden zij mij een zuiper en zij hadden gelijk. Ook na den dood van mijn vader en nadat ik getrouwd was, zette ik mijn verachtelijk leven voort en de zaak zou geheel te gronde gericht zijn, indien mijne vrouw niet de vlijt en de spaarzaamheid zelve was geweest. Maar juist dat verdroot mij. Ons huwelijk was niet gelukkig. Agatha was de dochter van den schoolmeester; zij stond ook in verstand boven mij; zij wilde mij op hare wijs verbeteren, eerst door overreding, later door dwang. Zij telde mij iederen droppel toe en er kwam geen einde aan het krakeelen. Die eeuwige voogdijschap wekte

mijn trots op; ik vierde in de stad den teugel aan mijn hartstocht en kwam dikwijls beschonken tehuis. Mijne sterke vrouw, die in den omtrek de koningin van het dorp heette, was niet bang voor mijn dreigen en woeden en zij had iets in haar blik, dat mij, ook in mijne ergste uren, in toom hield.

Zoo gingen er eenige jaren voorbij. Wij hadden een jongen, aan wien mijne vrouw met hare geheele ziel hing; ook ik hield veel van mijn blonden Frans, maar telkens, als het kind op mijne knie zat en ik mij in zijn gesnap verheugde en hem wilde kussen, rukte zij het kind weg, alsof zij vreesde, dat het door den kus en mijn adem mijn onzaligen hartstocht zoude inzuigen.'

Dat laatste zeide Peter met bevende stem. De schilder legde zijn penseel neder en keek hem aan, doch de man wendde zijne oogen af naar de schilderij en hernam:

'Vandaag voor vier jaren is het ontzettende ongeluk gebeurd. Het was een even warme lentedag als nu. Ik was in den voormiddag naar de stad gereden, had slecht gezelschap ontmoet en kwam beschonken in het dorp terug. De spotternijen, welke ik over den pantoffel van mijne vrouw had moeten aanhooren, werkten nog terug, toen Agatha mij met hare oude verwijten ontving. Ik stoof op en eischte wijn. Zij gaf toe, omdat er gasten tegenwoordig waren, die naar onzen twist luisterden. Ik spaarde de flesch niet; de drukkende lucht en de wijn, die mijne hersens benevelde, deden mij smachten naar frissche koelte en het meer begon mij aan te trekken. Ik liep naar den tuin en daar zat mijn kleine Frans, die een scheepje van kurk over het zand trok, wijl zijne moeder hem verboden had, alleen bij het water te komen. Toen hij zag, dat ik naar het meer ging, bad hij mij, hem mede te nemen.

Nog bedacht ik ondanks mijn roes, dat ik Agatha eens de plechtige belofte had gedaan, den knaap nooit met mij op het meer te nemen, doch mijne zucht, om mij tegen de heerschzucht van mijne vrouw te verzetten, dreef mij aan, mijn zoontje althans één uur lang voor mij alleen te hebben. Als ik op het meer was, kon zij mij het kind niet afnemen of het tot zich lokken. De dienstboden waren allen bezig. Uit het zolderkamertje klonk het wiegelied tot mij door, waarmede mijne vrouw onze toen tweejarige meisjes in slaap zong.

Het eenvoudige gezang greep mij aan; mijn geweten liet zich niet in slaap sussen en de stem van de moeder was mij als eene vermaning, om mijne belofte te houden. Doch het vleiende smeeken van het kind woog mij zwaarder. En dan... ook ik zou mijn zoontje op het water in slaap wiegen; mijne vrouw zou niet alles op mij voorhebben!

Wij liepen door de weide naar den oever. Ik tilde Frans in de boot, steeg erin en stiet van wal. Het kind juichte, toen hij zijn kurken scheepje aan den draad achter de boot zag drijven. Dat was wat anders, riep hij, dan de droge vaart op het tuinzand. Ik beloofde hem, met hem naar den zuidelijken oever te varen en hem den grooten snoek te laten zien, die er bewaard werd. Het kind klapte in de handjes.

Wij waren midden op het meer, toen ik een brandenden dorst kreeg; de stekende zonnehitte en de volkomen windstilte, waardoor de oppervlakte van het water even spiegelglad was als nu, waren boden van een onweer, dat zich reeds boven den zoom van het bosch samentrok. Ik lette er niet op. Ook het kind begon over dorst te klagen en tot mijn ongeluk bedacht ik, dat

ik nog onlangs een paar flesschen wijn in het kastje onder de bank had verborgen, om te gelegener tijd, zonder getuigen, mijne behoefte aan opwekkenden drank te stillen. Ik haalde de flesschen te voorschijn, dronk met lange teugen de eene ledig en gaf uit de andere aan mijn zoontje te drinken. Welhaast gloeiden zijne wangen als in koortshitte; hij plaste met zijne handjes in het water en verkoelde er zijn gezichtje mede.

Het overmatige gebruik van dien wijn maakte mij vroolijk, akelig vroolijk, mijnheer. Ik begon te zingen, te jodelen en het kind allerlei onzin voor te praten.

Intusschen was het onweer genaderd. De wolken pakten samen boven het meer en het water werd pikzwart. De storm woelde de golven op, de boot wiegelde. Doch ik bleef zingen. Het kind klemde zich aan de bank vast en keek mij angstig, met groote oogen aan. Ik heb nooit geweten, wat hem angstiger maakte, het schommelen van de boot of mijne luidruchtigheid. Ik wilde hem opvroolijken, liet de riemen los, zwaaide met mijne armen door de lucht en het schommelen van de boot werd geweldig.

Ik zag het kind bleek worden; het schreide van angst en riep om zijne moeder. Ondanks mijne verglaasde oogen zag ik, dat wij den zuidelijken oever naderden; ik lachte en strekte mijne armen naar mijn zoontje uit. Toen gilde het kind, liet zich van de bank glijden en dook op den bodem van de boot in elkaar. Ik hoorde hem snikken en om zijne moeder roepen; toen werd ik door de tegenstrijdigste gevoelens overmeesterd. Het ergerde mij, dat het kind bang was voor zijn vader en om zijne moeder riep, en ik had den jongen nooit sterker bemind dan in die oogenblikken. Ik kon hem immers evengoed in slaap sussen als zijne moeder? Hier behoorde hij mij en mijne vrouw zou zijn hartje niet alleen bezitten. Een onweerstaanbaar verlangen, om hem aan mijn hart te drukken, deed mij opstaan; ik waggelde naar het kind, vatte het aan en wiegde het, overeind in de boot staande, in mijne armen en drukte het aan mijne borst. De wind woei zijne blonde haren over zijn gezichtje en ik voelde zijn hartje kloppen. Ik zong, òvergelukkig, het wiegelied, dat ik mijne vrouw had hooren zingen. Erger is een vroom gezang nooit ontheiligd geworden; doch ik jubelde, toen het kind zijne oogen sloot, God weet, misschien meer uit afschuw van mij, dan omdat mijn brullend gezang hem in slaap suste. Het meer was hem eene schommelende wieg en de rampzaligste vader, die ooit heeft geleefd, zong het laatste wiegelied voor zijn arm kind.

Een felle bliksemschicht werd onmiddellijk door een knallenden donderslag gevolgd. Het kind kromp van angst ineen en deed mij naar den kant van de boot overhellen; ik verloor mijn evenwicht, de boot sloeg om en ik lag met mijn zoontje in het water. Het bad deed mij eenige oogenblikken van mijn roes bekomen; ik zag den oever nabij, ik deed een paar slagen en vlak bij mij dook mijn jongen op; ik pakte hem met mijne linkerhand bij de haren, hield mij met de rechterhand boven water en vatte de omgeslagen boot. Doch de kracht ontzonk mij, het kind ontglipte aan mijn greep, ik verloor mijn bewustzijn en de golven joegen elkander voort, boven onze hoofden!'

Peter haalde diep adem; de schilder rilde ondanks de drukkende warmte en Peter hernam:

'Door eene onbarmhartige beschikking van het lot werd ik gered. De

visscher Martens, die aan den oever woonde, was bij het losbarsten van het onweer met zijn knecht zijne hut uitgekomen. De beide mannen hadden mij reeds eenigen tijd gadegeslagen en waren, toen zij mij, den dronkaard, overeind in de boot hadden zien staan, in de visschersboot gesprongen, om het ongeluk, dat komen moest, te verhoeden. Tegen den golfslag worstelend, waren zij nog bijtijds gekomen, om mij op te visschen. De kleine Frans werd eerst na lang en vergeefsch zoeken bij den oever uit het water gehaald.

Door het herhaalde schudden van den visscher tot bewustzijn gebracht, sloeg ik mijne oogen op.

"Zijt gij nog uw roes niet kwijt?" snauwde Martens mij toe; "het is nu geen tijd, om te slapen; uw arme jongen is dood!"

Dood! Ik begreep in mijn toestand nauwelijks, wat dat zeggen wilde; ik richtte mij half op en daar lag mijn jongen, met zijn gezichtje op zijn armpje geleund, en de regen viel kletterend op hem neder.

Ik zag met half open oogen, hoe de knecht mijn Frans opnam en hoe het hoofdje van mijn jongen levenloos over zijn arm hing; hoe hij door het water waadde, het kind in de hut droeg, waar de menschen tevergeefs den drenkeling in het leven trachtten terug te roepen.

Toen tilden zij mij uit de boot, legden mij buiten in den regen neder en lieten mij aan mijne onoverwinnelijke neiging tot slapen over.

Na geruimen tijd werd ik door een onzachten stoot gewekt; eene boerenkar had mijn Frans en mij opgenomen. Men had mij op een stroozak gelegd en het hotsen van de kar over een boomtronk had mij met een vloek doen ontwaken. Ik zag mijn zoontje op een kussen liggen en nogmaals maakte de bedwelmende slaap zich van mij meester en ik bleef in dien toestand, totdat wij voor de deur van mijn huis waren aangekomen.

Het onweder was met vernieuwde woede teruggekeerd; misschien waren mijne dochtertjes door het ratelen van den donder onrustig; want, evenals toen ik van huis ging, klonk het wiegelied van mijne vrouw in mijne ooren. Dat lied, dat mij zoo had aangegrepen, dat ikzelf, op het water, met mijn lieveling in mijne armen, had gezongen, gaf mij als door een tooverslag mijne bezinning terug; wat er gebeurd was, stond mij eensklaps vreeselijk duidelijk voor oogen. De tonen van het lied waren voor mij de bazuin van den jongsten dag en ik bleef als versteend zitten.

Niemand bekommerde zich om mij. Martens en de knecht tilden het lijkje van mijn kind uit den wagen en droegen het zwijgend in huis.

Geheel onvoorbereid werd mijne vrouw door den vreeselijken slag getroffen. Zij had den kleinen jongen niet gemist, omdat hij 's Zondags altijd bij zijn grootvader, den schoolmeester, was.

Ik luisterde naar den zwaren tred der beide mannen en hoorde den doordringenden gil van mijne vrouw, het schreien van de kleinen en het door elkander roepen van de dienstboden.

Druipnat kroop ik uit den wagen; ik struikelde, viel, stond weder op en kwam zoo door den tuin aan de achterdeur, strompelde de zoldertrap op en deed eene wanhopige poging, om een einde aan mijn leven te maken. Het werd verijdeld, ik moest boeten voor mijne schuld, ik moest mijn leven dragen.'

De schilder was onder het verhaal opgerezen en hij liep diep ontroerd op en neder, doch wenkte Peter, dat hij luisterde.

‘Gij zult u misschien verwonderen, mijnheer, dat ik, ondanks mijne dronkenschap, die bijzonderheden zoo goed weet. Ach, er zijn lange maanden van eenzaamheid op dien dag gevolgd; maanden, waarin ik geen ander gezelschap had dan de herinnering aan mijne schuld en waarin ik de geschiedenis van mijn ongeluk zóó dikwijls voor mijzelve herhaalde, dat ik alle bijzonderheden haarklein in mijn geheugen had.

Na de begrafenis van mijn jongen werd ik zwaar ziek; voor mijne vrouw was ik reeds dood en dat ben ik nog. Zij kwam geen enkelen keer aan mijn ziekbed; eene oude dienstbode en mijn schoonvader, die de handelwijze van mijne vrouw afkeurde, verpleegden mij.

Nadat ik genezen was, had de dood van mijn Frans nog een treurig naspel, met de justitie. Ik werd vervolgd als schuldig aan den dood van mijn kind. Nooit zal ik den dag van de terechtzitting vergeten. Reeds had Martens, de ooggetuige van het voorval, zijne getuigenis afgelegd en anderen hadden mijne neiging tot dronkenschap bevestigd, toen mijn schoonvader werd opgeroepen, die wel is waar mijne verslaafdheid aan den drank niet kon loochenen, doch haar eenigermate verontschuldigde met het heerschzuchtige gedrag mijner vrouw; als een toonbeeld van rechtvaardigheid wilde hij zijne dochter niet vrijspreken.

Toen kwam Agatha voor, met nedergeslagen oogen, doch met vasten, trotschen gang. De president hield haar voor, dat zij, als mijne echtgenoote, kon weigeren getuigenis af te leggen; toen - en nòg zie ik haar zóó voor mij - zochten hare oogen de mijne; eerst fonkelden zij van toorn, doch toen zij zag, hoe vervallen ik was, hoezeer ik leed onder het verhoor en hoe ik haar smeekend aankeek, kwam er eene uitdrukking van medelijden op haar gelaat; er gleed een traan uit hare lange wimpers en zij zeide met doffe stem, dat zij niet tegen mij wilde getuigen. Toen werd zij doodsbleek en de fiere koningin van het dorp werd half in onmacht de zaal uitgeleid.

Van dat oogenblik af, mijnheer, had er eene merkwaardige verandering in mij plaats. Had ik haar, ik weet het zelf niet: uit ijdelheid, eigenzinnigheid of hoogmoed, tot mijne vrouw genomen - nu had ik haar lief.

Onder aanneming van verzachtende omstandigheden werd ik tot een half jaar gevangenisstraf veroordeeld en mijne straf scheen mij veel te gering voor mijn misdrijf. Ik vermoedde toen niet, dat eene veel zwaardere straf mij wachtte. Met iederen dag nam mijn verlangen naar mijne vrouw toe. Altijd zag ik die uitdrukking van erbarming, die haar voorgoed in mijn hart had genesteld. Ik breidde mijne armen uit, als kon ik haar omhelzen, en bad haar om vergiffenis. In mijne eenzaamheid droomde ik haar mij zoo goed en zoo zacht, alsof er nooit tweedracht tusschen ons geheerscht had. Ik schreef haar herhaalde malen, zonder ooit antwoord te ontvangen; toen wendde ik mij tot mijn schoonvader, en die brave man zond mij eenige regelen terug en kwam mij zelfs bezoeken. Hij bekende mij vol verdriet, dat de schim van mijn zoontje tusschen zijne dochter en mij was opgerezen. Ik begreep het maar al te wel!

Kort daarna werd ik ook van dien eenigen vriend beroofd. Mijn schoonvader stierf en nu bleef ik zonder tijding van huis. De uren werden mij tot dagen, de tijd was eindeloos.

Doch de laatste dag van mijne gevangenschap brak aan. Het was een koude winterdag, toen ik ontslagen werd. Ik had mijne terugkomst aan

mijne vrouw gemeld en wachtte tot schemeravond bij den portier der gevangenis op den wagen, die mij, volgens mijn schrijven, moest afhalen. Doch neen, ik was vergeten; niemand verheugde zich over mijne tehuiskomst, niemand haalde mij af. Eindelijk nam ik plaats in den postwagen en reed op den met sneeuw bedekten straatweg. Ik was de eenige passagier.

'Agatha', dat was alles, wat ik denken en voelen kon. Ik brandde van verlangen, om haar in mijne armen te sluiten; die straal van deernis in hare oogen kon toch niet geheel verdoofd zijn en moest verhelderen, als zij mij zag!

De maan scheen met haar vriendelijken glans, toen de postiljon bij den ingang van het dorp op zijn hoorn blies. Het was mij, alsof ik van eene lange, lange reis teruggekeerd was, met heimwee naar vrouw en kinderen in mijn hart. Ik steeg uit, om het laatste eind te voet af te leggen.

Niets was veranderd in het dorp; alles stond op de oude plaats. Zou ook onder mijn dak niets veranderd zijn? Zouden de oude toorn en de oude haat mij weder ontvangen en zou afkeer mij de deur ontsluiten?

Ik kwam de dorpstraat in en bleef voor het huis van mijn schoonvader staan. Aan zijne zijde zou ik zonder vrees mijn huis zijn binnengetreden. Ach, hij was heengegaan, en toen ik door het venster keek, zag ik een vreemde op zijne plaats.

Ik zette mijn weg voort en liep langs het kerkhof. Ik zag het welbekende vergulde kruis boven het graf van mijn jongen in het maanlicht blinken. Ik voelde den aandrang, daar te gaan bidden, en wilde het hek overklimmen, toen het gezegde van mijn schoonvader mij voor den geest kwam; ik wendde mij af: ik wilde de schim van mijn kind niet door mijn voetstap opwekken, om haar mede te nemen over den drempel van mijn huis.

Het kerkhof lag achter mij. Er liep geen mensch op den weg dan ik. Daar zag ik, bij de laatste kromming van den straatweg, ons huis voor mij. Ik bleef staan, een hevig hartkloppen benam mij den adem. Er was nog licht beneden. Ik zag de dienstmaagd een man uitlaten, en toen hij nader kwam, herkende ik zijn gelaat bij het licht der maan. Het was de visscher Martens.

Ik dacht niet anders, dan dat hij gekomen was, om zich te vermeien in mijne schaamte, en wilde hem voorbijsluipen. Doch hij strekte zijne hand naar mij uit en zeide vriendelijk:

'Gij komt laat, Peter. Ik ben blijde, dat gij erdoor zijt. Ik hoop, dat wij weder goede buren zullen worden. Goeden nacht, Peter.'

Ik kon geen antwoord uitbrengen, nam de toegestoken hand aan en beantwoordde den druk.

De ontmoeting met den visscher scheen mij een goed voorteeken. Zou Agatha, als zelfs een vreemdeling mij zijne vriendschap bood, onverzoenlijk zijn?

Na verloop van eenigen tijd, waarin ik bevende van koude had bedacht, wat ik zeggen zou, trad ik vastberaden op mijn huis toe. Ik zag er geene beweging meer, geen enkel teeken, dat ik welkom was.

Ik drukte mijne borst tegen de latten van het tuinhek en keek wanhopig naar de bovenkamer op. De gordijnen waren dicht en het maanlicht speelde op de ruiten. 'Zou ik toegang eischen, waar niemand mij begeerde, waar men mij in den guren winternacht verstiet?'

En toch was er nog een trouw schepsel, dat mij niet had vergeten. De

hond, die in den tuin in zijn hok aan den ketting lag, ontwaakte en begon luid te blaffen; ik riep hem en toen het dier mijne stem herkende, was er geen houden aan. Hij hief een lang, klagend gehuil aan, sloeg met zijn staart tegen de wanden van zijn hok, trok met geweld een roestigen ring uit zijn ketting open en stormde mij te gemoet. Hij lekte mijne handen, legde zijne voorpooten tegen mijne borst; ik boog mij tot hem neder en voelde mij verkwikt door de warmte van zijn pels en zijn lijf. Hoe ik hem ook streelde en liefkoosde, hij liet zich niet tot bedaren brengen en zijne stem wekte als eene echo onder de honden der omringende huizen.

Zoo werd ik dan toch welkom geheeten; het was een schor en wanluidend klokgebrom, dat den intocht van den koning van het dorp verkondigde, doch het was eerlijker gemeend dan menig gejubel uit menschenkeel.

Het blaffen en keffen deed zijne uitwerking. De gordijnen werden weggeschoven, het raam van de bovenkamer geopend, een vrouwenarm stak eene lantaarn naar buiten en er kwam een bleek vrouwengezicht te voorschijn.

'Agatha!' riep ik en onmiddellijk werd het raam weder gesloten; ik hoorde naderende voetstappen, hoorde de grendels wegschuiven en nu stond zij op den drempel en ik stond vóór haar.

Zij was nog mooier, dan ik mij haar in mijne cel telkens had voorgesteld.

Zij zag niet, of wilde niet zien, dat ik mijne armen uitstrekte; zij liet de lantaarn zakken, kwam van de stoep af, mij te gemoet en gaf mij de hand, zonder mij aan te zien; zoodra zij het hartstochtelijke drukken van mijne hand voelde, trok zij de hare terug.

'Ik had niet gedacht, dat gij nog zoo laat zoudt komen, Peter,' zeide zij langzaam en zacht, 'en ik was juist in slaap gevallen. De paarden zijn sedert twee dagen met een vreemde uit.'

Hoe anders had ik mij dat wederzien voorgesteld; hoe ver bleef de werkelijkheid beneden de geringste van mijne verwachtingen.

Zij wenkte mij, ging mij voor en geleidde mij naar de tuinkamer, achter de gelagkamers. Zij stak er licht aan, ging met de lantaarn rond en zeide:

'Dit is voortaan uwe kamer, Peter; het is beter, dat wij ieder onzen eigen weg gaan; na alles, wat er gebeurd is, mogen wij in hetzelfde huis wonen, maar met alle inniger gemeenschap is het uit. Gij weet, wat er tusschen ons is, en geene macht ter wereld kan dat wegnemen.'

Het vertrek zag er behaaglijk genoeg uit. Er knapte een vuur in den haard; de spiegel tegenover het ledikant blonk in het licht; er stond eene vaas met kunstbloemen op de tafel en de fraaiste schilderijen, welke wij bezaten, versierden de wanden. Doch wat was al die behaaglijkheid zonder mijne vrouw, naar wie ik in lange eenzaamheid had gesmacht? Wat anders dan eene nog treuriger ballingschap, dan mijne cel was geweest, wijl ik in hare nabijheid van haar werd weggerukt?

(Wordt vervolgd.)

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Engel des doods, dichtstuk van aartsbisschop Johan Olof Wallin, uit het Zweedsch door Dr. J.M. Hoogvliet. - Leiden, Gebroeders Muré.
Goethe's Herman en Dorothea, in 't oorspronkelijke metrum vertaald door H.P. Dewald. - 's Gravenhage, H.P. Dewald.
De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek, door Willem Kloos en Albert Verwey. - Amsterdam, W. Versluys.

De Zweedsche bisschop Wallin, die in het laatst der vorige en het begin der 19de eeuw zich den naam verwierf van den prins der Zweedsche dichtkunst, was een van de baanbrekers der moderne Zweedsche literatuur en bewoog zich meest op didactisch en godsdienstig gebied. Het door den heer Hoogvliet vertaald dichtstuk, dat den maker grooten roem schijnt te hebben verschaft en volgens den vertaler als zijn meesterwerk bekend staat, behoort tot dit genre. Het handelt in allerlei vormen over de broosheid van het menschelijk leven, de ijdelheid van grootheid, rijkdom, macht en aanzien tegenover de onverbiddelijkheid van den dood; kortom, evenals de eerste duitsche schilders met het scheppen hunner doodendansen hunne didactische richting te kennen gaven, zoo leverde bisschop Wallin eene soort doodendans in poëzie. Over de juistheid der vertaling kunnen wij niet oordeelen, maar we mogen haar vloeiend en gemakkelijk noemen; zij kan ten volle beantwoorden aan des vertalers bedoeling, om als tekst en uitgangspunt voor vrome overpeinzingen te worden gebruikt.

Van de vertaling, door den heer Dewald van Goethe's meesterstuk gegeven, valt de juistheid wel binnen den kring van ons oordeel. Het doet ons genoegen, daarvan een gunstig getuigenis te mogen afleggen. Moeilijk was de taak, welke de vertaler ondernam, en hij heeft zich die niet gemakkelijk zoeken te maken, door met de navolging van het oorspronkelijke nu en dan de hand te lichten. Misschien kan dit strenge vasthouden aan het metrum hem verweten worden; want Goethe zelf heeft zich in ‘Herman en Dorothea’ niet altoos gebonden aan de regelen der school, en had de vertaler dit voorbeeld gevolgd, dan zou op enkele punten, door kleine omzettingen en verschikkingen, zijn werk mogelijk aan natuurlijkheid en vloeiendheid gewonnen hebben. Maar de grens van het geoorloofde is hier moeilijk te bepalen, en het is misschien voor een vertaler, wil hij de verrader van het Italiaansche spreekwoord niet worden, het veiligst, zich streng te houden bij het oorspronkelijke, al mist hij er iets van zijn effect door. Thans munt de vertaling van den heer Dewald uit, niet slechts door juiste woordenkeus, maar ook door die trouw aan het door Goethe gebezigd metrum. Zelfs het onderne-

men van zijn lang niet gemakkelijken arbeid kan hem als eene verdienste worden toegerekend, want elke poging verdient lof, om het, schoon honderdjarige, toch nog zoo frissche, treffende dichtstuk van den grooten meester opnieuw bij het vergeetachtig publiek in te leiden. Geen beter middel is er tot vorming van den smaak en veredeling van het gevoel.

De heeren Willem Kloos en Albert Verwey, van de *Nieuwe Gids*, verklaren de schrijvers te zijn van het onlangs verschenen dichtstuk: *Julia* door Guido, dat ook in dit tijdschrift besproken is. Dit gedicht was echter, blijkens de openbaring der vervaardigers, volstrekt niet ernstig gemeend, maar, gelijk zij 't beschaafd uitdrukken, ‘een verzameling nonsens, door ons in de wereld geschopt, om de recensenten voor den gek te houden’. Eene *supercherie littéraire* dus, waar wij in beginsel niet tegen hebben, maar die in hun geval de welgehumeurdheid, welke dergelijke ondeugendheden doet verontschuldigen, geheel mist. Dat blijkt uit de onhebbelijke manier, waarop deze twee dichters de recensenten, die ‘er in geloopen zijn’ en wier naam zij ongelukkig kenden, beleedigen en uitschelden. Nu, ook wij zijn ‘er in geloopen’, niet omdat wij *Julia* zoo bewonderd hebben, maar omdat wij het, in vergelijking met andere, te gelijk beoordeelde gedichten, waaronder een bundel laborieuze poëzie van A. Verwey zelf, meenden te kunnen prijzen om den lossen, vloeienden vorm en de klaarheid van uitdrukking. Na deze openbaringen van de dichters hebben wij *Julia* nog eens aandachtig herlezen, en wij nemen niets van het gezegde terug. Wat blijkt hieruit? Dat, wanneer deze heeren zich ernstig aan 't dichten zetten (want ook de heer Kloos sonnettiseerde in het veelbesproken tijdschrift der toekomst-literatuur), er een verward, duister, onaesthetisch gewrocht voor den dag komt, terwijl hetgeen zij ‘nonsens’ noemen, den beoordeelaar, die zich eenigen smaak en letterkundige ontwikkeling heeft trachten eigen te maken, zoo kwaad niet toeschijnt. Is hier alleen verschil van smaak in het spel? Of staan de toekomst-poëten zoo onmetelijk ver boven de gewone letterkundige kringen? Of wel... maar neen: *Basta!*

X.Y.Z.

Reisfantasiën door Dr. A.W. Bronsveld. Utrecht, Kemink en Zoon.

Een handig boekske van 155 pag. met geïllustreerd omslag, voorstellende een voetreiziger, leunende op zijn staf, van een heuvel af den blik latende weiden over bosch en velden, met een kerktorentje in 't verschiet. Toch legde de dichter dezer phantasieën zijn weg niet altijd te voet af, maar aanvaardde met dankbaarheid de hulp van het sterke en snelle stoomros, dat hem door bergen en over stroomen naar ‘meer dan één bergland’, tot over de grenzen van Italië voerde. Wat hij daar opmerkte en ontmoette en de indrukken, alzoo opgedaan, geeft hij in den bekenden aangenamen stijl van den kroniekschrijver uit de ‘Stemmen voor Waarheid en Vrede’ aan vrienden en geestverwanten mee te doorleven en te genieten. ‘Aan vrienden en geestverwanten’, want het kenmerkende van deze reisphantasieën is haar intiem karakter, waarbij de individualiteit van den schrijver sterk sprekend op den voorgrond treedt. Men proeft er op elke bladzijde den geloovige, den Protestant, den dominee en ten overvloede gaat aan den eigenlijken inhoud nog vooraf een gefingeerde intieme brief aan den schrijver, over predikanten op reis. Dik-

wijls te pas, ook wel eens te onpas, treedt deze eigenaardigheid aan het licht. Dat de Protestantsche godsdienstleeraar noch in den dom te Keulen, noch door den aanblik van andere kunstwerken met R. Katholiek karakter kan worden gesticht, is te begrijpen en mag worden gezegd en gedrukt. Te onpas erbijgehaald evenwel noem ik de opmerking (p. 122) over eene oude, den schrijver geheel onbekende dame 'met een gelaat zóó fraai en aantrekkelijk, zóó vriendelijk en frisch', dat de schrijver niet nalaten kon er telkens den blik heen te richten, maar op wier gelaat hij toch 'die hoogere vrede' miste, 'die van den ouderdom het grootste sieraad is'. Zoo ook waar de schrijver het 'rustig avonduur', dat de Duitschers weten te genieten in openbare tuinen, enz., ook voor *ons* volk zoo wenschelijk zou achten en een 'genotvollen, vriendelijken Zaterdagavond' beschrijft in den *Englischen Garten* te München en die beschrijving laat volgen door de woorden: 'maar de vrede van den rustdag dien wij te gemoet gingen heerschte er niet'. Wat wil men dan toch?

Overigens volgt de lezer met belangstelling den reiziger op zijne tochten langs bergen en dalen, vooral ook door de schoone streken van ons eigen vaderland in Arnhem's vriendelijke omgeving. Toegerust met een open oog voor het grootsche zoowel als het liefelijke in de natuur, niet verstoken van liefde tot de kunst en van historischen zin, bezat hij de gegevens, om te genieten en op te merken en als goed stijlist een en ander weer te geven in aangenamen vorm. We kunnen ons dan ook niet anders voorstellen, of de vrienden, voor wie dit boekje geschreven is, zullen het aanvaarden met hartelijken dank.

T.P.

De Rechtsbevoegdheid onzer Plaatselijke Kerken. Door Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en Dr. F.L. Rutgers. Utrecht, Kemink en Zoon.

Een der gevolgen van het 'Kerkelijke Conflict' is, dat de quaestie, door de beide Hoogleeraren der Vrije Universiteit in bovengenoemde brochure behandeld, aan de orde gesteld is niet als een theoretisch vraagstuk, maar practisch; zij zal door den burgerlijken rechter moeten worden uitgemaakt. Over dit gevolg mag men zich verblijden. De oplossing van den strijd in de Ned. Herv. Kerk zal zeker worden bespoedigd, wanneer eene beslissing gevallen is over de vraag: behooren de Kerkelijke goederen aan de plaatselijke gemeenten der Hervormden of aan die gemeenten, voor zoover en omdat zij deel uitmaken van de Nederlandsch Hervormde Kerk. Er is dus reden, om den heeren Lohman en Rutgers te danken voor hun advies in deze quaestie. Om te beoordeelen, of dit advies juist is, zou men studiën van kerkhistorischen en juridischen aard moeten maken of gemaakt hebben, die groot van omvang en vaak zeer splinterig zijn. Steller dezes laat dat over aan de mannen in het vak. Controleering intusschen van hetgeen de schrijvers van genoemde brochure leveren, is noodig. Wij hebben in hun geschrift te doen met een pleidooi, niet met een neutraal onderzoek. Dat dit zoo is, kan ook hem in het oog vallen, die overigens zich onbevoegd verklaart, om de heeren na te rekenen. In § 2 wordt behandeld de toestand na de Hervorming. De conclusie, waartoe dat onderzoek leidt, is ten eerste, dat 'gedurende de republiek de Kerken geen gezaghebbend optreden van de Overheid in haar eigen zaken gedoogden'. Men ziet wel even vreemd op van zulk eene

conclusie, als men niet ten eenen male onbekend is met de voortdurende inmenging in de kerkelijke zaken door de Overheid. De heer E. Cesar Segers, Lid der Algemeene Synode der Ned. Herv. Kerk, heeft eene brochure geschreven naar aanleiding der hierboven genoemde. Als motto gebruikt hij eene overweging uit een Arrest van den Hoogen Raad van 20 Mei 1881, aldus luidende: 'Overwegende nu, dat het geschiedkundig vaststaat, dat sedert de Hervorming het Staatsgezag in meerdere of mindere mate de aangelegenheden der Kerk heeft geregeld en daarover gezag heeft uitgeoefend....' En tegenover de conclusie der heeren L. en R. stelt hij deze: 'dat dit (het niet toelaten van gezaghebbend optreden der Overheid) het *streven* der kerkelijken steeds is geweest, maar sinds 1576 nooit volkomen verwezenlijkt, daar erkend moet worden, dat de Overheid de kerkelijke verordeningen eener publieke kerk zelve moest goedkeuren en afkondigen, en het feit niet weersproken wordt en ook niet te weerspreken is, dat de Dordtsche Kerkenorde als zoodanig op louter gezag der Synode, zooals de Gereformeerde beginselen eischen, *nergens is ingevoerd*'. Beweren de h.h: L. en R., dat 'de Kerken niet op grond van Overheidsmaatregelen, maar op grond van de gemeenschappelijke belijdenis zich aan elkaar verbonden hebben', dan moet daarbij bedacht worden, 'dat zonder de toestemming der Overheid zulke verbindtenis nooit zou zijn tot stand gekomen' (Segers). Stellen zij, dat 'de Kerken juist op grond harer belijdenis, zoodra het op de handhaving van Gods Woord aankwam, de souveraine beslissing bezaten', dan is dat juist, 'mits erkend worde, dat zonder de toestemming der Overheid de uitvoering dier souvereine beslissing met de grootste moeilijkheden gepaard ging' (Segers). Ziedaar iets genoemd, dat bewijst, hoe controleering van het beweerde noodzakelijk is. En vestig ik op dit punt juist de aandacht, het is, omdat ik het dringend noodzakelijk acht, dat de voorstelling van de vrijheid, de zelfstandigheid, de zuiverheid der gemeenten in de dagen der Republiek, door de Gereformeerden den volke met de schoonste kleuren voorgeteekend, in al hare onwaarheid worde aan het licht gesteld. Het pleit niet voor de zaak der Gereformeerden, dat zij zulke argumenten gebruiken.

Voor het overige blijve de brochure hier onbesproken; doch ieder, die haar leest en geen deskundige is, zou ik willen aanraden, om ook te lezen de genoemde brochure van den heer Segers, die ongeveer denzelfden titel draagt en bij Brill te Leiden is uitgegeven.

V.d.B.

Feiten of Verzinsels? Beschouwing der Rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke kerken contra Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en dr. F.L. Rutgers, door dr. H.G. Kleijn, predikant te Wijngaarden. Dordrecht, C. Morks Jzn.

Het pleidooi, door de beide Hoogleeraren der Vrije Universiteit gegeven in zake de rechtsbevoegdheid der plaatselijke kerken, heeft tal van pennen in beweging gebracht. Men kan niet zeggen, dat zij veel genoegen beleven van hun geschrift. Immers, liep de strijd tusschen hen en hunne tegenstanders uitsluitend over de vraag, welke Dr. Kleijn in het tweede gedeelte zijner brochure behandelt: of de beweging, door Dr.

Kuijper c.s. gewekt; de beginselen, door hen verdedigd; de plannen, door hen voorgesteld, wel Gereformeerd

waren, - dan gold het eene quaestie van waardeering. En - al ben ik door de lezing van de bovengenoemde brochure versterkt in mijne meening, dat Dr. Kuijper en zijne medestanders niet bestaan kunnen voor de rechtbank der Gereformeerdheid, zij zullen in staat zijn, om hun standpunt te verdedigen. Doch de zaak wordt anders, wanneer het raakt historische feiten. In de aankondiging van het geschrift der hh. Lohman en Rutgers wees ik reeds op het ongeschiedkundige van hun beweren aangaande de bemoeiing der overheid in de vorige eeuwen; welnu, Dr. Kleijn wijst hun stuk voor stuk aan, hoe zij met de historie omspringen in hun eigen voordeel, hoe zij geschiedenis 'verzinnen en fabriceeren'. Wie de lectuur van dat tal van brochures, over en naar aanleiding van het kerkelijk conflict geschreven, nog niet moe is, - wat te begrijpen en te vergeven zou zijn - hij leze ook dit geschrift van den bekwamen, goed Gereformeerden kerkhistoricus uit Wijngaarden. Het blijkt toch maar hoe langs zoo meer, dat men in de leiders der 'Gereformeerde' partij te doen heeft met handige advocaten, doch die alle recht, om eerbied te eischen voor hun optreden, voorgoed verspelen.

V.D.B.

De Kerkeraad Contra de Classis, in de zaak van Diaken Spude. Eene Haagsche kerkrechtelijke quaestie uit de 18de eeuw, door A.J. Servaas van Rooyen, Archivaris der Gemeente 's-Gravenhage. 's-Gravenhage, H.C. Susan Hezn.

Deze brochure bevat het relaas van een langgerekten twist in den kerkeraad der Haagsche gemeente, waarin allerlei kerkelijke besturen en de burgerlijke rechter gemengd zijn. Het geschrift ontleent zijn belang aan den tijd, waarin het is uitgegeven. In de dagen van het 'Kerkelijk Conflict' wil men van een strijd tusschen kerkelijke besturen wel lezen wellicht. Of de zaak van diaken Spude 'éénig mag heeten in de Jaarboeken der kerkelijke gemeenten', zou ik niet durven beslissen. Men was in dien tijd strijdlustig - maar vooral langzaam. Kerkelijke quaestiën, als ons hier er eene wordt geteekend, duurden toen langer en werden dus splinteriger en onaangenamer, omdat men veel meer tijd had, om ze te rekken. Onze ouderlingen en diakenen zouden er wel voor bedanken, om zoo vaak en zoo lang te vergaderen. Het ging toen in de Kerk, zooals het ging in de burgerlijke besturen: breed en omslachtig en kleingeestig. De menschen zijn als leden der Kerk en der kerkbesturen geene anderen dan als leden der maatschappij of van burgerlijke besturen. Er is geene reden, om den kerkbestuurders te verwijten, wat men hun niet zou verwijten in eene andere qualiteit.

Al mogen ook schandalen, als te Amsterdam gepleegd zijn in het begin van dit jaar, wat ons nu en dan ter oore komt uit den Kerkeraad aldaar en elders, waar de Gereformeerde heeren de macht in handen hebben, ons herinneren aan de dagen, waarin de zaak-Spude valt, eene kerkelijke procedure als die van dezen Haagschen diaken is nu toch onmogelijk.

V.d.B.

Valentine Strange. Uit het Engelsch van David Christie Murray, 2 Dln. Vlaardingen, Dorsman en Odé.

De Engelsche schrijver Murray is ten onzent door zijne vertaalde romans: *Dina's geheim, Overijlde stap, Vriendschap en zelfzucht*, enz., genoegzaam

bekend. Met het hier aangekondigde lijvige werk kan de lezer zich wegen de rijkheid van stof, de afwisselende tooneelen, de veelsoortige voorvallen de bedrijvige personen, de prikkelende verwachtingen en de verrassende uitkomsten een geruimen tijd, gaat het hem als ons, met klimmende belangstelling bezighouden.

We worden geheel verplaatst op Engelschen bodem en in Engelsche toestanden, en dit moeten we wel in 't oog houden, om niet te stuiten op de voorstelling van zaken, die aan onzen landaard minder gewoon zijn.

Het verhaal is te omvangrijk en bevat te veel gebeurtenissen en verwikkelingen, dan dat we in een kort bestek een duidelijk overzicht zouden kunnen geven van zijn gang en zijne trapsgewijze ontwikkeling, die echter zoo geleidelijk zijn, dat wij ze gemakkelijk kunnen volgen. Toch behoort het boek niet tot die lichte lectuur, die we louter tot ontspanning ter hand nemen. De breed uitgewerkte en levendig geschetste karakters leveren stoffe genoeg tot ernstig nadenken, tot waardeering en verachting, tot medelijden en bespotting. Om van alle niet te spreken, worden we aangetrokken door de schets van Hiram Search, een ruwen, maar vriendelijken, edelmoedigen, dapperen en onafhankelijken Amerikaan, door zijne vrijheid sterk in de deugden, door die vrijheid verkregen; worden we met afschuw vervuld van een Garling, door blind vertrouwen van zijne patroons, de firma Lumby en Zoon, onder een valschen naam zich aan groote schurkerij en oplichting schuldig makende; deelen wij in de zware beproeving der wel wat ijdele Constance, de dochter van den onbeduidenden, onaangenamen, vervelenden mijnheer Jolly, wiens zenuwachtige zoon zich dikwijls belachelijk aanstelt, en wordt onze sympathie gewekt voor de beide vrienden, Gerard Lumby en Valentine Strange, wier vriendschap in de hevigste vijandschap verandert, nadat Valentine zijn vriend Gerard op schandelijke wijze, door zijne hartstochtelijke liefde voor Constance, bedrogen had. Gerard's haat toch is op het punt de vreeselijkste wraak te nemen, had Hiram, de flinke man uit het Westen, hem niet voor die wreede ondaad behoed. In plaats van de verderver wordt Gerard later de redder van zijn schuldigen vriend. Beiden, de verzoekingen kennende, waaraan zij hebben blootgestaan, gevoelen ten laatste door den tijd gelouterde liefde en achting voor elkander.

De auteur is wars van preeken in zijn roman, maar toch bevat zijn verhaal menigen wenk als waardige moraal. Hij besluit dan ook zijn boek met den wensch, ‘dat het verhaal ook zal weten te spreken van een krachtige inspanning, om den plicht op te volgen, al leidt hij ons langs het ruwe en oneffene pad, waarover (waarop) het Gods wil schijnt te zijn, dat Hij meerendeels (meermalen) ons voert’. Als we dit in het oog houden, ‘dan zal het ons moeielijk vallen, om kwaad te doen’.

De vertaling laat hier en daar te wenschen over. Wij stuiten dikwijls op een stroeven en gedwongen stijl, op uitdrukkingen als: ‘de schoonheid van gelaat en stem *drinken*’, en zoo meerdere, terwijl de correctie heel wat beter had kunnen en moeten zijn.

H.

Beatrice. Naar het Engelsch 'A family-affair' van Hugh Conway, vertaald door Nelly. 2 Dln. Sneek. H. Pyttersen Tz.

Wij begrijpen niet, waarom de vertaalster van dit werk een anderen titel voor deze familiegeschiedenis gekozen heeft, dan dien de auteur zelf aan het boek, als het ons voorkomt om goede redenen, gegeven had.

Hugh Conway, onder welken naam de reeds overleden J.F. Fargus schreef, heeft in dezen roman een boek geleverd, dat ongetwijfeld als uitspanningslectuur met genot zal worden gelezen. Wij kunnen het verhaal zonder veel inspanning gemakkelijk lezen. De geheimzinnige gebeurtenis, in het I^{ste} Hoofdstuk beschreven, '*De kleine Zwerver*' getiteld, is de aanvang van de intrige, die door het geheele verhaal loopt en waarvan de ontknooping lang wordt verborgen gehouden, al mogen er ook bij den geroutineerden romanlezer vermoedens oprijzen, die later blijken niet ongegrond te zijn geweest. Het ongenoegen, dat ontstaan was tusschen Beatrice Clauson en haar vader en hare schoonmoeder, bracht haar, onttrokken met voor haar treurig gevolg aan een ernstig en liefderijk ouderlijk toezicht, in het huis van hare ooms, de broeders Talbert, waar zij met alle hartelijkheid ontvangen werd en die haar hunne toegenegenheid bleven toewijden. De kijkjes in het huishouden van de Talberts, rijke, welopgevoede, in aanzien zijnde lieden, aan wie de bijnaam van *Tabbies*, d.i. oude vrijsters, gegeven werd, zijn zeer vermakelijk.

De bejaarde jonge heeren, die, uit vrees voor oneenigheid, het met elkander altijd maar eens waren, zijn bij al hunne goedhartigheid en fatsoenlijkheid echte huishennen, die zich met de beuzelachtigste huishoudelijke zaken bezighouden en als keukenklauwers de lachspieren in beweging brengen.

De losse, maar met zorg bewerkte verhaaltrant en de ongedwongen toon in de gevoerd wordende gesprekken zijn oorzaak, dat men het boek niet licht uit de hand legt. En, moge het waar zijn, dat de lezing geen bijzonderen of blijvenden indruk op onzen geest maakt, wij waardeeren de karakterschildering der verschillende personen, die hier voorkomen, o.a. van den onbaatzuchtigen hulpprediker, Sylvanus Merdle; den luchthartigen, maar nobelen Frank Carruthers, den repetitor uit Oxford; de zenuwachtige Mrs. Miller, eene calvinistische dweepster van de ergste soort, van wier godsdienst Sylvanus Merdle getuigde, dat hij de dorste, de droefgeestigste - en hij had er wel mogen bij voegen: de, wegens zijne afschuwwekkende leerstukken, treurigste - van alle godsdiensten is.

Wij twijfelen niet, of de levendige stijl in dit boek en de zeer goed geteekende détails zullen den lezer eene aangename lectuur opleveren.

Zou de vertaalster zich ook kunnen vergist hebben, als wij Dl. II bl. 14 o.a. en bl. 15 lezen: 'Mr. Stephens - een voorzichtig bankier - toonde zich met al de geveinsheid, die de handel hem geleerd had, zoo het Christendom dat niet reeds gedaan had enz.' Als in het oorspronkelijke niet, in plaats van *het*, *zijn* Christendom staat, zouden we eene niet geringe grieve tegen den auteur hebben.

De meeste onnauwkeurigheden, die we in stijl en woordvoeging aantroffen, zullen wel voor het grootste deel aan eene slordige correctie te wijten zijn, maar als we op bl. 60, I Dl. de volgende zinsnede aantreffen: 'Bij verschillende gelegenheden gingen zij en hun nichtje bij de deftigste families in den omtrek dineeren en vroegen zij

omgekeerd deze bij zich', dan veroorloven wij ons de vraag, of Nelly daarmede bedoeld heeft: *het binnenste buiten?*

H.

Alexander L. Kielland, Fortuna. Uit het Noorsch vertaald door Ph. Wijsman, Rotterdam J.W. Van Leenhoff en Zoon.

Weer heeft de bekende vereerder der Noorsche letteren zich tegenover het lezend publiek verdienstelijk gemaakt, door bovengenoemd werkje van den steeds meer gewaardeerden Kielland ons in keurig Nederlandsch gewaad aan te bieden. Zooals de lezers van *Garmann en Worse*, *Arbeiders* en *Else* weten, schetst deze auteur, in zijne niet omvangrijke maar aan inhoud rijke verhalen, het Noorsche volksleven, met een realisme van onverdacht allooi, ernstig, somtijds hard, wel eens schijnbaar koel maar inderdaad met eene diepte en warmte van gevoel, die u voor den schrijver inneemt, als voor een doortastend geneesheer, die hart heeft voor zijne patiënten. Snijdend is zijne ironie tegen de maatschappelijke zonden van zijn tijd en volk, 't meest van de bevoorrechte standen, maar hij heeft ook een open oog voor den rijkdom en adel des harten, die hij vooral onder de eenvoudigen en nederigen naar de wereld ontdekt. Misschien is hij in dit opzicht wel wat eenzijdig, maar dan maken hem dat zijn medelijden en zijne verontwaardiging.

In *Fortuna*, den naam eener industrieele onderneming op wrakken grondslag, wordt de lezer binnengeleid in de voorname handelswereld en hem een kijkje gegund in allerlei speculaties en combinaties, in den zwendel en de wisselruiterij, waarmee fortuinen gewonnen en geronnen worden en waarvan we ook onder ons gedurig weer de droevigste catastrophen zien. Met merkwaardig talent teekent de auteur den reeds bejaarden Professor Lövdahl, eerst als man der wetenschap in de oprichting van de fabriek ‘Fortuna’ betrokken, later door ijdelheid en eerzucht voortgedreven en vervallen tot de schandelijkste zwendelarij; zijn zoon Abraham, den idealist en utopist, die droomt van gelijkheid van standen en verheffing der arbeiders, maar wien het aan karakter en moed ontbreekt; den geslepen, geroutineerden financier Christensen, die den ‘Krach’ ziet aankomen en zijn troon bouwt op de puinhoopen der gevallen ‘huizen’. Opwekkelijk kan deze lectuur niet worden genoemd, maar het doet goed, te midden van zooveel onwaarheid en zedelijk bederf enkele eerlijke, oprechte karakters aan te treffen, die u weer met de menschheid verzoenen.

Moge de schrijver zijn edel doel bereiken en velen van zijn volk de oogen openen voor eigen kleinzieligheid en voor de zonden hunner maatschappij.

Het boekje, in handig klein-octavo op lichtgroen papier duidelijk gedrukt, laat zich, ook wat stijl en verhaaltrant aangaat, gemakkelijk lezen.

T.P.

Francis Mary Peard. Naaste Buren. Vertaling van H.C. Pleyte. Amsterdam P. Roem Jzn.

Wat eene Engelsche dame gedurende haar verblijf in ons vaderland van land en leven alhier heeft waargenomen, deelde zij mede aan hare landgenooten in romantischen vorm. Daarop wijst de titel, die anders door den inhoud niet gemotiveerd zijn zou.

Het kan slechts dit eigenaardig karakter van het werkje zijn geweest, dat den vertaler bewoog het in onze taal over te brengen, want noch als roman, noch als

teekening van land en zeden had het zulk eene onderscheiding verdiend. In topographische kennis van ons vaderland heeft de schrijfster het

geenszins ver gebracht. Hoe men b.v. van Velp naar Beekhuizen door velden (?) en bosschen rijden kan, is mij een raadsel e.a. waar men ergens in N.-Holland nabij Alkmaar de duinen in het Zuiden ziet, of waar ergens in dien omtrek polders liggen, die gevaar loopen van bij stormvloed door de Noordzee te worden verzwolgen. Toch komt van zulk eene overstrooming door dijkbreuk bij springtij in ons boek eene zeer uitvoerige beschrijving voor. Kennelijk is hier Noord-Holland met de Zeeuwsche eilanden verward, wat ook blijkt uit de vermelding van een boerinnenhoofdtooisel als gouden sieraden in den vorm van kurketrekkers. Naïef mag heeten, wat omtrent de duinen en dijken wordt opgemerkt, dat de laatste naar het model van de eerste, als door de natuur gevormde zeeweringen, zouden zijn ingericht. Niet onverdienstelijk daarentegen is weer de beschrijving van een kaasmarktdag te Alkmaar, die al de kenmerken draagt van door een ooggetuige en goed opmerker gesteld te zijn. Het beloop van 't verhaal is van dien aard, dat ook de meest geroutineerde romanlezer zoomin als de scherpzinnigste menschenkenner in staat zal zijn, iets van den vermoedelijken gang der gebeurtenissen te voorzeggen. Gedurig weer wordt men verrast door eene wending in 't verhaal, waarop men niet was verdacht geweest. De handelende personen zijn over 't geheel tamelijk alledaagsch en hunne handelingen dikwerf zonderling en ongemotiveerd.

Verscheidene hoofdstukken, afzonderlijk beschouwd, in levendigen dialoog geschreven, handelend over interessante toestanden en omstandigheden, onderhoudend verteld, laten zich met genoegen lezen; de kunst van vertellen is dezer schrijfster wel eigen; maar het geheel, met zijn wonderlijken loop der gebeurtenissen, met zijn gerekten gang, vermoeit en laat onvoldaan. Een wonderlijk wezen is die Professor Matthuis, waarschijnlijk nog wel een Utrechtsch theologisch (hij geeft college over den exarch Isaäc), die mede schaatsen rijdt, aan picnic- en arresledepartijen met jongelui meedoet, zich verdienstelijk maakt bij 't stoppen eener dijkbreuk en overal als deus ex machina verschijnt, om te raden en te helpen.

Bijna ondenkbaar is eene jonge dame als Emma, uit den deftigen stand, die afspraken en publieke wandelingetjes maakt met een student van slechte reputatie, zoodat de geheele stad ervan spreekt. De best geteekende figuur is misschien nog die van Mev. Van Marken, de intrigeerende, trouwgrage weduwe; de meest sympathieke die van de edelmoedige maar overspannen Johanna en die van hare goedhartige vriendin Koosje.

De vertaling, hoewel over 't geheel niet onverdienstelijk, wordt toch hier en daar door kleine vlekjes ontsierd. ‘Trouwen je onmiddelijk na zijn terugkomst?’ (bl. 6) klinkt niet fraai, maar: ‘O hart, hoe is het nu met je gesteld, dat je je begeerte laat varen?’ (bl. 50) leelijk en banaal. Is in het ‘arme ellendeling’ (bl. 22), zooals de heer Steen zichzelven noemt, omdat hij zijne vrouw verloren heeft, het oorspronkelijke wel juist weergegeven?

Ten slotte kunnen wij nog slechts herhalen, dat dit boek voornamelijk zijne waarde ontleent aan zijn eigenaardig karakter en alleen als curiositeit kan worden aanbevolen.

T.P.

‘Geen strijd, maar getuigenis.’

Mijne ervaring van Atjeh, door A. Pruijs van der Hoeven, - 's Gravenhage, Gebr. Belinfante, 1886.

De oud-Gouverneur van Atjeh, de heer A. Pruijs van der Hoeven, heeft onlangs zijne zienswijze omtrent de toestanden van dat gewest openbaar gemaakt; niet uit ‘begeerte, om het Atjeh-strijdperk te betreden’, doch uit ‘plichtbesef, om den weg te helpen vinden tot oplossing van het voor ons gezag en onze financiën nadeelige Atjeh-vraagstuk’.

Met groote belangstelling namen wij kennis van zijn geschrift. Te lang reeds waren alleen de tegenstanders van den heer Pruijs van der Hoeven - natuurlijk niet als mensch of als ambtenaar in het algemeen, maar als bestuurshoofd van Atjeh - aan het woord geweest; meer dan tijd werd het, dat eene stem vernomen werd tot verdediging van zijne in Atjeh gevolgde gedragslijn. En wie zou die stem beter kunnen doen klinken dan de oud-Gouverneur zelf?

Onze belangstelling is des te verklaarbaarder, omdat wij meenen te mogen verklaren, bij onze studiën over Atjeh steeds naar onpartijdigheid te hebben gestreefd. Wij hadden geenerlei reden tot voor- of tegen-ingenomenheid ten opzichte der personen, die in de laatste jaren, met betrekking tot de Atjeh-quaestie, eene hoofdrol hebben gespeeld; wij zochten naar waarheid, ook al zullen wij de eersten zijn, om te erkennen, dat wij haar niet altijd hebben gevonden.

Het doet ons genoegen, dat wij in de gelegenheid zijn aan te toonen, dat zucht naar onpartijdigheid bij ons heeft voorgezeten, ook bij de beoordeeling van het door den heer Pruijs van der Hoeven te Atjeh gevoerd beleid. Men veroorlove ons daartoe eenigszins lange aanhaling uit een opstel, dat wij ten vorigen jare samenstelden en in Januari jl. - toen nog niemand wist, dat genoemde heer zelf de pen zou opnemen, - eindigden. Bedoeld opstel komt voor in de Maart- en April-afleveringen van het *Indisch Militair Tijdschrift* dezes jaars.

Daar schreven wij (blz. 347) het volgende:

‘De heer Pruijs van der Hoeven - zoo stellen wij ons voor - was, te Atjeh aankomende, van meening dat, nu de eigenlijke oorlog sedert September 1879 geheel was geëindigd, ook van onzen kant vertrouwen in de bevolking moest worden betoond. Waar geen oorlog

meer werd gevoerd, moesten ook geene soldaten meer verschijnen; waar zich kwaadwilligen voordeden, moesten zij door de politie worden opgevat. De bevolking had zich immers aan ons gezag onderworpen, en zou dat gezag veeleer steunen dan helpen ondermijnen.

Zoodanige opvatting van de bestuurstaak zou ook in het belang zijn der bevolking zelve. Wanneer wij de "kwaadwilligen" of "maraudeurs" beschouwden als vijandelijke benden, dan zouden onze troepen, hiertegen optredende, allicht bezittingen vernielen, onschuldige Atjehers verwonden of dooden, - en daarmede zou het doel: de pacificatie des volks, niet kunnen worden bereikt.

De Gouverneur steunde dus op de goedgezinde bevolking, poogde het vertrouwen harer hoofden te winnen, maar schonk vooral niet te veel aandacht aan de kwaadgezinden; hij vertrouwde, dat deze, slechts eene kleine minderheid uitmakende, van lieverlede zich in de gevestigde orde van zaken zouden schikken en hunnen tegenstand opgeven.

Het was het streven van den heer Pruijs van der Hoeven, het Nederlandsch gezag geheel de plaats te doen innemen van het vroegere Sultansbestuur, en overigens de toestanden weder zooveel mogelijk naar de oude Atjehsche gebruiken te regelen. Het land moest alzoo, in overeenstemming met den wensch der bevolking, voor zoover onze belangen dat veroorloofden, worden georganiseerd, en door die organisatie zou men moeten komen tot pacificatie. Zoowel in Groot-Atjeh als in de Onderhoorigheden moest de Atjehsche of adat-partij ons steunen en, om dit te verkrijgen, aanhoudend door ons gesteund worden. Op die wijze zou ons gezag van lieverlede in hechtheid winnen.

Indien de heer Pruijs van der Hoeven zich inderdaad deze gedragslijn heeft afgebakend - en wanneer men zijne handelingen gedurende zijn geheele bestuur nagaat, dan is twijfel daaraan bijna niet mogelijk -, dan moet erkend worden, dat hij standvastig op den eenmaal afgebak en den weg is voortgegaan, althans voor zoover de omstandigheden dat veroorloofden; maar tevens, dat hij bij de toepassing zijner beginselen geene rekening heeft gehouden met den aard der bevolking en met de bestaande toestanden.

Vóór alle politieke overwegingen had o.i. toch moeten gaan de zorg, om met de meeste gestrengheid te waken voor de handhaving van orde en rust in het pas onderworpen land! Geen beter middel toch is er, om het vertrouwen der bevolking te winnen, dan aanhoudende waakzaamheid voor hare veiligheid; en, worden daarvoor soldaten gebezigd, dan zal de rustige bevolking in deze van lieverlede niet meer hare vijanden, maar veeleer hare beschermers zien.

Die zorg voor orde en rust moest, uit den aard der zaak, gemakkelijker zijn, zoolang civiel en militair gezag in eene hand vereenigd waren, maar zij werd ten eenemale verwaarloosd, toen de "eindelooze patrouilleeringen" van den Generaal Van der Heijden in eens werden afgeschaft en aan de officieren alle recht van initiatief werd ontnomen.

Zoo stonden wij niet langer krachtig, doch veeleer zwak tegenover den nog bestaanden geest van verzet onder een groot deel des volks, dat slechts voor overmacht had moeten bukken, doch ons geenszins een goed hart toedroeg.

Wij houden ons overtuigd, dat het resultaat van het bestuur des heeren Pruijs van der Hoeven geheel anders zou zijn geweest, indien hij, op het goede voorbeeld van den Generaal Van der Heijden, in de allereerste plaats had zorg gedragen voor de veiligheid; indien hij met alle beschikbare middelen, de minste poging van verzet krachtig had onderdrukt; indien hij steeds de bevolking had doen gevoelen, dat elk verzet tegen het nieuwe gezag hopeloos was. Alleen in dat geval ware, zonder schokken, eene organisatie van het bestuur en daarmede de pacificatie des lands te bereiken geweest.

Toch willen wij de mogelijkheid niet betwisten, dat de civiele gouverneur, ondanks de begane fouten, op den langen duur zijn doel zou hebben kunnen bereiken; doch dan had hij zich daarvoor ook den tijd moeten gunnen, en niet ontslag uit zijne betrekking behooren te verzoeken, toen hij het bestuur nauwelijks anderhalf jaar had gevoerd. Er waren, zoo komt het ons voor, wel teekenen, dat de hoofden vertrouwen in den nieuwen gouverneur begonnen te stellen; maar in plaats van op de gelegde grondslagen voort te bouwen, trad hij reeds af binnen de twee jaren na het vertrek van den Generaal Van der Heijden. En met die aftreding werd weer een geheel nieuw tijdperk van de Atjeh-politiek aangevangen!

Het is ons onbekend, in hoever de aftreding van den heer Pruijs van der Hoeven geheel vrijwillig is geweest. Was zij dit inderdaad, dan is zij o.i. niet te verdedigen; wie zich eenmaal een vast einddoel heeft afgebakend, behoort niet te rusten, voordat dit doel is bereikt. Wij hebben steeds de optreding van den evengenoemden hoofdambtenaar betreurd, omdat daarmede alweder een keerpunt kwam in de Atjeh-politiek; maar nu die wisseling eenmaal had plaats gehad, was ook zijne aftreding niet wenschelijk. Dàt is toch zeker, dat men, bijna jaarlijks van stelsel veranderende, nooit het vertrouwen der bevolking van een pas onderworpen land zal kunnen winnen.'

Het komt ons voor, dat dit ons oordeel, uitgesproken, vóórdat de brochure van den heer Pruijs van der Hoeven geschreven was, in algemeenen zin door den inhoud dier brochure wordt bevestigd. Bij hare bespreking zal zich wel de gelegenheid voordoen, dit te doen uitkomen.

Na eene inleiding, waarin, met korte trekken, de vroegere geographische en staatkundige toestanden worden besproken, wordt in het eerste hoofdstuk (blz. 15-32) een overzicht gegeven van den toestand van Atjeh in het jaar 1880, toen de Schrijver daar vertoefde als Regeeringscommissaris, belast om, te zamen met den Generaal Van der Heijden, voorstellen te doen tot de organisatie van het civiel be-

stuur. Daarbij worden tevens de voornaamste der gedane voorstellen ter sprake gebracht.

De Schrijver verhaalt ons vooraf (blz. 16), dat hij, in den aanvang van het jaar 1879 met verlof naar Nederland vertrekkende, eenige uren te Atjeh doorbracht en hier ‘bijzonder heusch’ door den Generaal Van der Heijden ontvangen werd. De Generaal zou hem toen, na eenige vleiende woorden, hebben toegevoegd, ‘dat het hem een waar genoegen zou zijn, indien de heer Pruijs van der Hoeven in zijne plaats kwam, zoodra de thans beraamde veldtocht zou zijn afgeloopen’.

Ofschoon het hier eene betrekkelijk ondergeschikte zaak geldt, moeten wij toch vragen, of de indruk, dien de Schrijver van het destijds gevoerde gesprek heeft teruggegeven, wel juist *kan* zijn? De Generaal Van der Heijden heeft daarvan eene geheel andere lezing gegeven: men had hem ingelicht, dat de heer Pruijs van der Hoeven in de hooge regeeringskringen reeds bestemd was, hem te goeder tijd te vervangen, en met het oog daarop had hij de vraag gedaan, of het genoemden heer niet zou toelachen, mettertijd als gouverneur van Atjeh op te treden. Maar afgescheiden daarvan: deelt de Schrijver ons niet op de volgende bladzijde mede, dat ‘de generaal Van der Heijden meende, dat zulk een gouverneur alleen gevonden kon worden in den militairen stand’? En heeft die Generaal zich niet van December 1879 af, toen de pogingen aanvingen, om hem van Atjeh te verwijderen, steeds met alle kracht daartegen verzet, omdat hij den tijd nog geenszins gekomen achtte, om het bestuur over te geven aan andere handen, - aan iemand, die het door hem verworven *prestige* missen zou?

Wij meenen derhalve, dat het geheugen in dit opzicht den Schrijver niet getrouw is geweest; de aan Generaal Van der Heijden in den mond gelegde woorden zouden geheel in strijd zijn met *alle* latere beschouwingen van dien verdienstelijken veldheer.

Doch wij laten dit punt gaarne verder rusten. Van meer belang is het, na te gaan, wat de Schrijver in het midden brengt omtrent de vraag, of de gouverneur van Atjeh gekozen moest worden uit de hoofdofficieren van het Indisch leger of uit de civiele hoofdambtenaren.

De Generaal Van der Heijden was - zooals gezegd - van oordeel, dat in de eerste reeks van jaren, in een nauwelijks onderworpen land, het bestuur in militaire handen moest berusten. De heer Pruijs van der Hoeven stemde in, ‘dat in dit geval veel te zeggen viel voor de keuze van een gouverneur met militairen rang, mits de waarborg verkregen kon worden, dat, met het oog op de taak, die te verrichten viel..... bij zulk eene keuze de politieke gouverneur niet opging in den militairen commandant.....’ En hij voegt erbij (blz. 18): ‘Een hoofd van gewest in Indië, dat zich laat medeslepen door militaire geestdrift, is een ongeschikt, een voor den staat gevaarlijk hoofd; een militair bestuur in dien zin is een bestuur, dat vooral in Indië niet bruikbaar is. Iets anders is het bestuur van een militair; dit kan

in bepaalde gevallen zeer gewenscht zijn, mits die militair zij een staatsman.'

Op deze woorden is, in algemeenen zin, voorzeker niets af te dingen. Goede keuze van personen is ten allen tijde van veel belang, en zij is van te meer belang, naarmate de hun opgelegde taak zwaarder is. Was het niet Desforges, die reeds lang geleden schreef:

> 'Et je crois fermement, que, dans tous les projets,
> Le succès, quel qu'il soit, tient au choix des sujets'?

Maar wèl hebben wij bedenking tegen des Schrijvers zienswijze, voor zoover daaruit met eenigen grond zou kunnen worden afgeleid, dat allicht een hoofd van bestuur in Indië, zoo hij officier is, zich zou laten 'medeslepen door militaire geestdrift'. Tegen deze uitdrukking past een protest, want er zou uit kunnen worden afgeleid, dat, in den regel, hoofdofficieren ongeschikt moeten worden geacht voor het voeren van burgerlijk gezag. 'Zucht om toch maar te vechten' is waarlijk niet te veronderstellen bij hen, die, in verschillende rangen, al de bezwaren en gevolgen hebben leeren kennen, aan het oorlogvoeren, vooral in Indië, verbonden.

De Indische geschiedenis geeft dan ook inderdaad geene reden, om te denken, dat een militair hoofd van gewestelijk bestuur zich zou laten 'medeslepen door militaire geestdrift'. Van Michiels, vroeger eens de incarnatie genoemd van het 'stelsel van verovering en soldatengeweld', getuigt een onpartijdig beoordeelaar - de oud-Minister van Koloniën E. de Waal - thans, dat hij een bedachtzaam staatsman was, dat bij hem, in stede van 'soldatengeweld', juist 'de overwegingen van den staatsman bovendreven'; en zijne militaire opvolgers - Van Swieten, Meis en De Brauw - zijn op het door Michiels ingeslagen pad voortgegaan. Aan deze vier personen, aan Michiels vooral, hebben wij de volledige pacificatie van Sumatra's Westkust te danken. Maar elders - om slechts enkele namen te noemen - is daar de 'staatsman' opgegaan in den 'krijgsman' bij Andresen (Borneo's Westkust), bij Happé (Borneo's Zuid- en Oostkust), bij De Brauw en Kroesen (Palembang), bij Van der Hart en Kroesen (Celebes) - en bij zoovele anderen?

Ook van den Generaal Van der Heijden kan dat niet worden gezegd. De veldtochten, door hem ondernomen, zijn het gevolg geweest van de uitdrukkelijke bevelen van den Gouverneur-Generaal (zie o.a. den kabinetsbrief van 21 Maart 1879, als bijlage VII opgenomen op blz. 554 van het derde deel onzer *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*); doch toen de Gouverneur-Generaal in 1880 nog een krijgstocht naar Kemala wilde doen ondernemen, werd daarvan afgezien op het advies van den Generaal Van der Heijden, die het staatkundig voordeel, dat wellicht door den tocht zou kunnen worden verkregen, niet evenredig achtte met de uit een militair oogpunt daartegen bestaande bezwaren. Juist de militaire bevelhebber adviseerde tegen verder 'soldatengeweld'.

In het licht der geschiedenis achten wij derhalve de boven medegedeelde meening van den heer Pruijs van der Hoeven minder gelukkig uitgedrukt. Nu is het, alsof er staat: een militair hoofd van bestuur zou wel goed zijn, maar hij moet tevens staatsman zijn, - en zulk een persoon zal wel niet te vinden wezen. En, naar onze zienswijze, zou er hebben behooren te staan: evenals elders in de buitenbezittingen moet het bestuur in de eerste reeks van jaren in militaire handen berusten; doch den bestuurder wacht eene zware taak, en de Regeering zij dus bovenal omzichtig in hare keuze, gelijk zij het in vroegere jaren ter Sumatra's Westkust, op Borneo, in Palembang, op Celebes, enz. in den regel geweest is!

Het is voldoende gebleken, dat Indische Regeering en Opperbestuur in 1880 en 1881 in hun ijver, om het bestuur over Atjeh aan civiele handen toe te vertrouwen, van meening waren, dat geen enkel officier van het Indische leger geschikt was, om den Generaal Van der Heijden te vervangen. Evenzeer is echter gebleken, dat men weinige jaren later, toen men te Atjeh, en tijdelijk ook op Borneo's Westkust, weder een militair bestuurshoofd noodig achtte, dadelijk kon vinden, wien men zocht.

De heeren Demmeni en Haga zijn in de gelegenheid geweest te bewijzen, dat de Indische Regeering, in dit opzicht, in 1881 niet op de hoogte was van hare taak; en tevens, dat de waarschuwing van den heer Pruijs van der Hoeven, dat een militair gouverneur zich zoo licht laat ‘medeslepen door militaire geestdrift’, geheel misplaatst is geweest.

Onder de vraagstukken, waaromtrent de Regeeringscommissarissen - Van der Heijden en Pruijs van der Hoeven - voorstellen hadden te doen, behoorde de contrôle op de scheepvaart; ‘niet alleen tot het tegengaan van verboden invoer van kruit, wapenen en opium, maar ook ter verkrijging van meer gezag in de kuststaten’. Aan dit onderwerp, ten aanzien waarvan beiden geheel eenstemmig dachten, wijdt de Schrijver enkele bladzijden (18-23).

Onlangs, in de Juni-aflevering van *De Tijdspiegel*, blz. 184, wezen wij erop, dat men ten opzichte der kuststaten, gedeeltelijk uit onbekendheid met de bestaande toestanden, gedeeltelijk ook ten gevolge van verschil van inzichten bij de opvolgende bestuurders, eene weinig standvastige politiek had gevolgd. ‘Men heeft’ - zoo schreven wij, voordat wij kennis hadden kunnen nemen van de thans aangekondigde brochure, - ‘in 1874, door het sluiten van contracten met de hoofden der kuststaten als waren ze onafhankelijke vorsten, geene rekening gehouden met de bestaande verhouding jegens Groot-Atjeh, verwarring gesticht en velen tegen ons ingenomen. Aan sommige hoofden kende men rechten toe, die hun niet toekwamen; van andere werden de rechten over het hoofd gezien.’

De heer Pruijs van der Hoeven oordeelt geheel in denzelfden geest:

‘Het was eene noodlottige ingeving - men heeft destijds het gevaar er niet van ingezien - de wel eens (dus) genoemde artisjokkenpolitiek in Atjeh toe te passen, dat is staatje voor staatje van Groot-Atjeh te willen losmaken, door het sluiten van contracten met aan het strand gevestigde hoofden’.... een maatregel, ‘die niemand bevredigde, velen verbitterde; die eischen stelde, welke niet vervuld werden, voorwaarden inhield, die niet gehandhaafd konden worden’.... ‘Men had het land verbrokkeld, den greep was men kwijt.’

Die fout moest hersteld worden, voor zoover zulks nog mogelijk was, en daarvoor was o.a. eene regeling noodig voor het toezicht op de scheepvaart langs Atjeh's kusten. Welke regeling door de commissarissen, in volle overeenstemming, werd voorgesteld en welke voordeelen het gevolg van die regeling zouden zijn geweest, wordt door den Schrijver vermeld.

De Indische Regeering heeft echter de voorstellen ten deze nimmer willen goedkeuren (blz. 59). Waarom niet? Uit vrees voor overdreven klachten der kooplieden in de *Straits-Settlements?* De heer Pruijs van der Hoeven vermeldt de redenen der afwijzing niet. Doch welke deze ook mogen wezen, duidelijk is het, dat de toenmalige Indische Regeering, door hare goedkeuring aan de gedane voorstellen te onthouden, eene groote verantwoordelijkheid op zich geladen heeft.

Bij zijne reis langs de kusten kon de Schrijver, zeer te recht, de opmerking maken, dat de militaire expeditiën, naar de kuststaten in 1877 en 1878 gezonden, niet hadden geleid ‘tot meerdere onderworpenheid der bewoners’ (blz. 24). Wij brengen hierbij in herinnering, dat die expeditiën werden ondernomen op last van de Indische Regeering, *tegen* het advies van den militairen bevelhebber, den Generaal-Majoor Wiggers van Kerchem, die, omdat hij zich met de (verkeerde) staatkunde der Regeering niet kon vereenigen, van Atjeh verwijderd werd. Wij brengen dat in herinnering, - niet omdat wij eene fout willen aanwijzen van een vroegeren Gouverneur-Generaal; welke Gouverneur-Generaal maakt niet soms fouten, ook met de beste bedoelingen? - maar in verband met de bovenbesproken tirade van den Schrijver over hoofden van bestuur, die zich laten ‘medeslepen door militaire geestdrift’. Waarlijk, een civiel bestuurder, die slechts het bevel heeft te onderteekenen, zal veeleer tot militaire expeditiën besluiten dan de militaire gouverneur, die alle moeilijkheden van zoodanige expeditiën doorgrondt en rechtstreeks verantwoordelijk is voor den uitslag! De bevelen, van 1876 tot 1879 van Buitenzorg uitgegaan ten aanzien der oorlogvoering op Atjeh, zijn hiervan wel het bewijs.

In Groot-Atjeh vond de Schrijver, tijdens zijn verblijf aldaar als Regeeringscommissaris, den toestand ‘niet meer zoo veilig’, als hij in September 1879 scheen te zijn geweest. Hij haalt, tot bewijs hiervan, enkele feiten aan, die echter niet alle gedurende zijne aanwezigheid

te Atjeh plaats vonden; hij is als Regeeringscommissaris te Atjeh geweest van Februari tot Augustus 1880, en het afbranden eener in aanbouw zijnde versterking te Djerir had den 23sten September, het stelen van een officiers-rijpaard met zware verwonding van zijn berijder in Februari 1881 plaats.

Doch wij stellen hiertegenover de vraag, of men den toestand niet uitermate gunstig moet achten, wanneer over een tijdsverloop van cc. anderhalf jaar (September 1879 - Maart 1881) in een land, waar pas jarenlang hevig oorlog is gevoerd, slechts op zoo weinige feiten kan worden gewezen als bewijs, dat niet *alle* Atjehers plotseling tot rustige burgers waren bekeerd? Wat had men dan wel gewild; dat het in Groot-Atjeh, waar een deel der bevolking als 't ware verwilderd was door den krijg, dadelijk nog rustiger zou zijn dan in het rustige Nederland, waar toch ook soms diefstallen en moorden voorvallen?

De Generaal Van der Heijden schreef in Augustus 1879 aan de Indische Regeering, dat ‘de rust en de veiligheid in de nieuw onderworpen streken bewaard zullen moeten worden door *eindelooze patrouilleeringen*’.... ‘lange en vermoeiende marschen zullen voortdurend door kleine patrouilles moeten gemaakt worden, om kwaadwilligen op te sporen, onrustige kampongs in bedwang te houden, de gemeenschap tusschen onze verder van elkander gelegen posten te beveiligen enz.’... ‘Niet in één oogenblik kan de zwaar geschokte bevolking uit den volslagen oorlogstoestand in den gewenschten staat van rust overgaan, daarvoor is tijd noodig....’

Al wat de heer Pruijs van der Hoeven dus thans mededeelt omtrent de gebeurtenissen van 1880, ten bewijze dat de veiligheid in Groot-Atjeh nog niet *volkomen* was, toont alleen aan, dat de Generaal Van der Heijden goed gezien had en dat de ‘eindelooze patrouilleeringen’ nog niet gemist konden worden. Zooals beneden nader ter sprake zal komen, was het echter eene der eerste bestuursdaden van den Gouverneur Pruijs van der Hoeven, aan die patrouilleeringen, tegen het advies van de militaire autoriteit en ondanks den wensch van Legerbestuur en Regeering, een einde te maken!

Toen de Schrijver, alleen door een controleur vergezeld, te paard zich van Tjadé naar Toengkoep begaf, werd hem de opmerking gemaakt, ‘dat hij eene roekelooze daad had verricht’ (blz. 26). Wie had die opmerking gemaakt? Dat blijkt niet; en de opmerking komt ons eenigszins vreemd voor, zoowel omdat de officieren zich daar, immers langs den grooten weg over Pakang Kroeng Tjoet en Lamjong, veelvuldig zonder geleide bewogen, als omdat nog in het begin van 1881 de 1ste Luitenant V.E. vergunning erlangde van den Generaal Van der Heijden, om (zonder geleide) alle posten in Groot-Atjeh te bezoeken. Wij willen gaarne aannemen, dat de opmerking inderdaad is uitgesproken, maar wij betwijfelen, of hij, die haar maakte, bevoegd was tot oordeelen, in hoever de bedoelde weg inderdaad gevaarlijk was.

Van een paar gebeurtenissen, welke voorvielen tijdens zijn verblijf te Atjeh als Regeeringscommissaris (Februari-Augustus 1880), maakt de Schrijver kortelijk melding (bl. 26); echter zeer onvolledig en, wat erger is, ook verre van juist.

De eerste dier gebeurtenissen was de moord van twee Fransche reizigers in Tenom. Zoodra hiervan te Kota Radja bericht ontvangen was, verhaalt de heer Pruijs van der Hoeven, vaardigde Generaal Van der Heijden een controleur met eenige hoofden naar Tenom af, om een onderzoek in te stellen; en toen de Generaal hun rapport ontving, besloot hij in persoon naar Tenom te vertrekken met een paar stoomschepen, waarop twee compagnieën infanterie werden ingescheept. 'Wat het eigenlijke doel dezer tocht was, verklaar ik niet te weten. Wel weet ik, dat noch de generaal, noch de troepen aan wal zijn geweest,' voegt de heer Pruijs van der Hoeven aan zijn verhaal toe.

Het komt ons voor, dat zijn geheugen ten deze niet sterk is geweest en dat de rapporten, in het Atjeh-archief berustende, welke toch zeker later wel door hem geraadpleegd zullen zijn en die ook reeds, wat de hoofdzaak betreft, openbaar gemaakt werden, hem in ieder geval beter hadden kunnen onderrichten.

De juiste toedracht der zaak is deze. Onmiddellijk na ontvangst van het bericht omtrent het voorgevallene zond de Generaal Van der Heijden een ambtenaar naar Tenom, om nadere inlichtingen in te winnen. Doch, om geen tijd verloren te doen gaan en zoo noodig dadelijk naar omstandigheden te kunnen handelen, scheepte de Generaal zich, *zonder de terugkomst van bedoelden ambtenaar af te wachten*, in met eene colonne, bestaande uit twee compagnieën, eene sectie mortieren, een detachement mineurs, eene ambulance en 175 dwangarbeiders.

De controleur kwam bij den Generaal aan boord verslag doen van het resultaat van zijn onderzoek. De radja had den reizigers herhaaldelijk den voorgenomen tocht naar het binnenland afgeraden, doch zij hadden niet naar zijn goeden raad geluisterd; toen de radja vernam, dat zij vermoord waren, had hij daarvan bericht gezonden aan onze autoriteiten en trachtte hij de moordenaars te vatten; deze waren ontsnapt, doch hunne bezittingen waren verwoest. De geroofde goederen waren echter door de moordenaars vóór hunne vlucht uitgeleverd en werden door den radja ter beschikking van den controleur gesteld.

Uit dit verslag kon de Generaal Van der Heijden geene aanleiding vinden, om de troepen te doen ontschepen, en toen de radja den controleur nog had beloofd alle moeite te zullen doen, om de moordenaars in handen te krijgen, keerde de Generaal met de colonne naar Kota Radja terug.

Nu is het wel waar, dat - zooals later gebleken is - de radja hoogst waarschijnlijk hier eene dubbelzinnige houding heeft aangenomen en onzen ambtenaar om den tuin heeft geleid. Maar er was voor den Generaal Van der Heijden geene reden, om destijds te vermoeden, dat de radja eenig aandeel in den moord heeft gehad; en niemand

kan hem er een verwijt van maken, dat hij zoo gehandeld heeft, als hij gedaan heeft.

Bij de lezing, welke de heer Pruijs van der Hoeven van de zaak geeft, zou zulks voorzeker wèl het geval zijn.

De tweede gebeurtenis is die, welke aanleiding gaf tot de expeditie naar Samalanga in 1880, en deze expeditie zelve. Om na te gaan, hoe de heer Pruijs van der Hoeven geschiedenis schrijft, zullen wij eenige zinnen nader moeten ontleden.

'Te Samalanga' - zoo verhaalt hij - 'was een gedeelte der bezetting op eene militaire wandeling beschoten, tengevolge waarvan eenige militairen gesneuveld en een officier en eenige minderen zwaar gewond werden.

Er is geen officier gewond; 2 Europeesche militairen, die in een modderpoel bleven steken, werden met den klewang afgemaakt; overigens had de troep drie gekwetsten.

De Generaal was aanvankelijk niet genegen, daarvoor een militaire expeditie uit te zenden; hij wilde Samalanga een boete opleggen. Na verloop van eenige dagen veranderde hij van zienswijze; er zou dus wèl een militaire tuchtiging plaats hebben.'

Dit lezende, zou men geneigd zijn uit te roepen: welk een wispelturig en dus onbekwaam hoofd van bestuur was die Generaal Van der Heijden! Maar wanneer de Schrijver de juiste redenen van 's Generaals handelwijze had blootgelegd, - en deze *kunnen* hem toch niet onbekend geweest zijn - dan zou het oordeel van den lezer ongetwijfeld anders luiden.

Toen de Generaal Van der Heijden het eerste bericht van het voorgevallene ontving, was hij van oordeel, dat het geene aanbeveling verdiende, gewapenderhand ter bestraffing onzer tegenstanders te Samalanga op te treden. Bij den gunstigen loop, welken de zaken over 't algemeen en vooral in Groot-Atjeh namen, kon het niet wenschelijk zijn, weder in eenige landstreek den oorlog te doen ontbranden; en hij meende derhalve, dat het beter was, den radja van Samalanga voor het gebeurde verantwoordelijk te stellen en dezen vorst eene zware boete op te leggen. De rivieren moesten voor allen in- en uitvoer gesloten worden, zoolang de boete niet betaald was.

Zoo weinig - in parenthesi zij dit opgemerkt - liet ook hier de Generaal Van der Heijden zich 'medeslepen door militaire geestdrift'!

De adsistent-resident ontving mededeeling van de door den Generaal genomen beslissing, doch verzette zich ten krachtigste tegen de uitvoering daarvan. De aanval op onze troepen was door de lieden van Batoe-Iliq blijkbaar uitgevoerd, om den radja, die ons goed gezind was, in moeielijkheden te brengen; de macht van den radja en zijne hoofden was onvoldoende, om de vijandelijke partij in bedwang te houden; wanneer de beslissing van den Generaal gehandhaafd bleef, zou de radja wel verplicht zijn zelf de boete te betalen, maar dan ware een onschuldige gestraft, dan werd de radja van ons vervreemd en bij de eerste

gelegenheid zou hij zich wellicht bij onze vijanden aansluiten. Het eenige middel, zoo meende de adsistent-resident, om ons prestige te handhaven en te voorkomen, dat de vijandelijke partij in kracht won, was tuchtiging der schuldige kampongs en, daarmede, ondersteuning van het gezag van den vorst.

Op deze gronden besloot nu de Generaal, van zijne aanvankelijke beslissing terug te komen en eene militaire expeditie naar Samalanga te zenden: op advies alzoo van den ambtenaar, die het best met de plaatselijke toestanden en verhoudingen bekend was.

'Intusschen moesten daarvoor troepen verzameld worden. Om het daartoe bestemde bataljon voltallig te krijgen en de garnizoenen van enkele militaire versterkingen niet te veel te verminderen, moesten vele verschikkingen plaats hebben, waardoor veel kostbare tijd verloren ging, de plannen alom ruchtbaar werden en de vijand tijd had zich te Batoe-Iliq geducht te versterken. Toen dan ook de troepen *ten laatste* voor die benting verschenen....'

Uit deze woorden zou de argelooze lezer allicht afleiden: 1°. dat de organisatie onzer troepen in Groot-Atjeh veel te wenschen overliet, en 2°. dat er schandelijk getreuzeld is, om de expeditie naar Samalanga te doen vertrekken. Beide gevolgtrekkingen zouden evenwel ten eenen male onjuist wezen.

De bovenbedoelde militaire marsch had den 30sten Juni 1880 plaats gehad; de brief van den adsistent-resident, waarin het opleggen der boete gewraakt en tot het zenden van eene militaire expeditie geadviseerd werd, kwam den 8sten Juli in handen van den Generaal Van der Heijden. Op dezen datum werd tot het zenden der expeditie besloten; onmiddellijk werd een aanvang gemaakt met de samenstelling der colonne, en den 13den Juli was alles geëmbarqueerd; in den morgen van den 14den lieten de transportschepen het anker vallen ter reede van Samalanga.

Vier dagen - de 9de, 10de, 11de en 12de Juli - zijn dus besteed geworden voor de samenstelling en uitrusting der expeditionnaire colonne. Niemand, die eenig begrip van dergelijke zaken heeft, zal dat tijdsbestek te ruim vinden.

De colonne toch bestond uit:

4 compagnieën infanterie (2 van het 14de, 1 van het 3de veld-bataljon en 1 van het 3de garnizoensbataljon);

eene halve bergbatterij (kanons) met 4 officieren, 78 minderen, 34 paarden, 4 vuurmonden;

een detachement mineurs (1 officier en 20 man) met gereedschappen, materialen en twee drijvervlotten;

de intendance, met leeftocht voor twintig dagen;

eene ambulance (2 officieren en 24 hospitaalsoldaten), met 40 tandoes;

een trein, bestaande uit 400 dwangarbeiders voor den transportdienst.

Nu spreekt het toch wel vanzelf, dat de geheele organisatie en uitrusting van zoodanige macht *voor eene overzeesche expeditie* niet binnen

enkele uren kan afloopen! Ja, wanneer het alleen te doen was, om 4 compagnieën infanterie in te schepen, zooals de Heer Pruijs van der Hoeven dat doet voorkomen: die zouden wel binnen weinige uren klaar hebben gestaan, want de aanvulling dier compagnieën, voor zoover die noodig was, kon onmiddellijk geschieden uit de in en bij den Kraton aanwezige troepen; wat de Schrijver mededeelt omtrent de 'vele verschikkingen', die noodig waren en waardoor zoo'n kostbare tijd verloren ging, berust op eene dwaling. Doch er moest o.a. ook gezorgd worden voor leeftocht gedurende 20 dagen voor 11- à 1200 man: 23- à 24000 rations van alle vereischte levensmiddelen moesten verzameld, voor zoover de aard der goederen dat medebracht, in een- of twee-mans-vrachten verpakt en - ter voorkoming van bederf - met zorg verpakt worden.

Wanneer men dit alles - en zooveel meer - nagaat, dan zal men den besteden tijd niet lang vinden. Wij, die de uitrusting van deze expeditie hebben bijgewoond en daaraan voor ons gering deel, als chef der genie te Atjeh, hebben medegewerkt, kunnen dan ook de verzekering geven, dat er veel inspanning van krachten noodig geweest is, om zoo *spoedig* gereed te zijn, als hier het geval is geweest.

De tijd, die gevorderd wordt, om eene oorlogshandeling deugdelijk voor te bereiden, mag nooit als verloren worden beschouwd. Het tegendeel is waar; slechts overhaasting zou bij die voorbereiding moeten worden gelaakt.

Den 8sten Juli werd, zooals gezegd, tot de expeditie naar Samalanga besloten; den 14^{den} kwam de colonne daar aan wal, en den volgenden dag (15 Juli 1880) werd tot den aanval op Batoe-Iliq overgegaan.

Is het aan te nemen, dat dit tijdsverloop van één week ons - zooals de heer Pruijs van der Hoeven beweert - zoo nadeelig is geweest, daar onze plannen inmiddels 'alom ruchtbaar werden en de vijand tijd had, zich te Batoe-Iliq geducht te versterken'?

Naar onze meening, neen. Dat er eene troepenmacht naar Samalanga gezonden zoude worden, was den 9^{den} Juli te Kota Radja bekend, maar niet te Samalanga; hoogst waarschijnlijk is de vijand daar pas den 14^{den}, toen onze schepen aankwamen, gewaargeworden, wat hem boven het hoofd hing. De gemeenschap des vijands met Kota Radja moet uitsluitend plaats hebben door middel van voetgangers, en hoe vlug de Atjeher ook is (blz. 2), in een of twee dagen doorloopt hij dien afstand niet!

Bij den aanval op 15 Juli is, voor zoover ons bekend is, dan ook niets gebleken van eene 'geduchte versterking' der vijandelijke stelling te Batoe-Iliq, welke in de laatste dagen zou zijn aangebracht. Die stelling was sterk door hare ligging en door de drie meters breede bamboedoeriheg, die haar omgaf.

Gelijk bekend is, mislukte de aanval. Op de eerste berichten van het échec gaf de Generaal Van der Heijden last, de aanwezige troepenmacht nog met twee compagnieën te versterken; deze compagnieën kwamen reeds den 18^{den} en 20sten Juli van Kota Radja aan. Den 22sten

Inli werd daarop de aanval op Batoe-Iliq hervat, doch, ondanks den moed onzer troepen, met even weinig succes als de eerste maal.

'Bij ontvangst van dit bericht' - zoo schrijft de heer Pruijs van der Hoeven verder (blz. 28) - besloot de Generaal met nog meer versterking zelf naar Samalanga te gaan en de leiding der expeditie op zich te nemen, maar ook thans werd onze macht.... voor de derde maal teruggeslagen. Daarop werd belegeringsgeschut van Kota Radja ontboden tot vernieling van de vijandelijke versterking....'

Ook dit verhaal is onjuist. De Generaal Van der Heijden vertrok den 22sten Juli van Kota Radja, om de leiding der expeditie op zich te nemen, dus op denzelfden dag, waarop onze troepen het tweede échec leden; van dit échec kon hem alzoo nog niets bekend zijn. Op dienzelfden dag kwam de Generaal ter reede van Samalanga, doch hij kon, wegens de hevige branding, eerst den volgenden ochtend debarqueeren. In den namiddag van den 23sten Juli kwamen nog twee compagnieën infanterie aan ter versterking der troepenmacht.

Waarom was de Generaal Van der Heijden ertoe overgegaan, zichzelven naar Samalanga te begeven? Omdat de vorst van Samalanga, wiens weifelende houding argwaan had gewekt, door den expeditie-commandant, op voorstel van den adsistent-resident, na het eerste échec was aangehouden en, den 18den Juli, naar Kota Radja was opgezonden. De Generaal achtte die aanhouding en opzending hoogst onstaatkundig en meende, na de zaken ampel met den vorst besproken te hebben, den indruk, welken een en ander op de bevolking van Samalanga gemaakt had, niet beter te kunnen uitwisschen, dan door zelf, met den radja, naar Samalanga te gaan en daar met de ons goedgezinde hoofden in nader overleg te treden.

De besprekingen, den 23sten met den vorst, zijne invloedrijke halve zuster Potjoet Maligoï en de hoofden gehouden, leidden den Generaal tot het besluit, de operatiën te doen staken en aan Potjoet Maligoï zes dagen tijd te geven, om met de te harer beschikking staande middelen Batoe-Iliq te doen ontruimen. Voor het geval, dat die middelen mochten te kort schieten en het dus noodig was, opnieuw tegen Batoe-Iliq te ageeren, werd een achterlaadkanon van 12 c.M. met de noodige munitie van Kota Radja ontboden. Deze vuurmond kwam den 30sten Juli te Samalanga aan en kon alzoo medewerken tot den eerstvolgenden aanval, die den 1sten Augustus plaats had.

Even onjuist als de mededeeling des Schrijvers, dat de Generaal na het tweede échec naar Samalanga vertrok, even onjuist is dus ook zijne mededeeling, dat het 'belegeringsgeschut' na het derde échec ontboden werd.

Het is bekend, dat de generaal Van der Heijden, na de gevoerde besprekingen met de hoofden, den op 1 Augustus herhaalden aanval uitsluitend noodig achtte in het belang van het prestige onzer wapenen. Wanneer er niet reeds tweemaal, doch vruchteloos, tot den aanval op

Batoe-Iliq was overgegaan, dan zou hij daartoe thans niet besloten hebben; de aanhangige quaestiën zouden z.i. voldoende beëindigd kunnen worden zonder de verovering van genoemde sterkte.

Toen evenwel den 1sten Augustus, ondanks alle inspanning, opnieuw échec geleden werd; toen wij daar weder belangrijke verliezen (19 dooden en 56 gewonden) ondergingen, toen meende de Generaal, hoe noode ook, van verderen strijd te moeten afzien, omdat de verdere wellicht noodige offers in geene verhouding stonden tot de staatkundige en krijgskundige voordeelen, welke hier te behalen waren; en wellicht zou de oorlog in Samalanga, naarmate hij langer duurde, eene grootere uitbreiding verkrijgen, want van de verschillende kuststaatjes stroomden Atjehers toe, om onze tegenstanders te ondersteunen.

Het koele verstand hield dus de overhand boven de 'militaire geestdrift', en men bepaalde er zich toe, den 2den Augustus de versterking van Batoe-Iliq zoo goed mogelijk door geschutvuur te vernielen. Verdere offensieve handelingen bleven achterwege, nadat, den 3den Augustus, alle hoofden van Samalanga, ten bewijze hunner goede bedoelingen, aan den vorst schriftelijk vergiffenis vroegen voor hunne zoowel tegen hem als tegen het Nederlandsch bestuur gepleegde handelingen.

Men moge dezen afloop der expeditie tegen Samalanga betreuren; - wie onzer zou niet veel liever hebben gezien, dat reeds de eerste of althans een der drie aanvallen op Batoe-Iliq met een schitterend succes bekroond ware geworden? - maar het gaat, onzes inziens, niet aan, om, zooals de heer Pruijs van der Hoeven doet, eenvoudig te decreteeren (blz. 28): 'Nu eenmaal de aanval beproefd was en bovendien de Generaal-Gouverneur zich in persoon aan het hoofd der troepen had gesteld, had de Nederlandsche vlag, al ware het maar voor één etmaal, op Batoe-Iliq moeten waaien.'

Men voelt hier, dunkt ons, de tegenstelling: de civiele bestuurder, die geene rekening houdt met militaire bezwaren en het doel, dat hem verkieselijk voorkomt, wenscht te bereiken, het moge dan kosten, wat het wil; en de bedachtzame krijgsman, die zich afvraagt: is de bereiking van het gewenschte doel de groote offers waard, die daartoe nog zullen worden gevorderd; zal ik, door de krijgsverrichtingen voort te zetten, daardoor niet in groote ongelegenheden kunnen geraken?

De aanvallen op Batoe-Iliq hadden ons reeds gekost: 1 officier, 29 minderen en 3 dwangarbeiders gesneuveld, 9 officieren en 148 man gekwetst; en men was met dat al geen stap verder gekomen. Integendeel: van de naburige kuststaten, zooals Pasanga en Merdoe, stroomden de vijanden toe, en de te verwachten tegenstand werd alzoo met den dag grooter. Men had zich in een wespennest gewaagd en moest trachten zich daaruit zoo goed mogelijk te redden, ook al was de hiertoe te volgen weg op zichzelf beschouwd niet de verkieslijkste.

Dat, na het einde der krijgsverrichtingen in 1879 in Groot-Atjeh,

het civiel bestuur meer op den voorgrond moest treden, was door den Generaal Van der Heijden erkend; onder het toezicht van den Generaal Van der Heijden werd dat bestuur uitgeoefend, uitsluitend door *civiele* ambtenaren (adsistent-residenten en controleurs). De heer Pruijs van der Hoeven schrijft (blz. 35):

'De voor herstel van den toestand organiseerende handen, om het noodige toezicht te houden dien terugkeer' (d.i. die der uitgeweken bevolking) 'te regelen, het heelen van de oorlogswonden te bewerkstelligen, ontbraken. Van de post- en patrouille-commandanten kon die taak niet gevorderd worden'....

Hoe hebben wij het nu? Ook toen de heer Pruijs van der Hoeven in 1880 als Regeeringscommissaris in Atjeh vertoefde, werd 'die taak niet gevorderd' van post- of patrouille-commandanten; geen *enkele* van deze was met civiel gezag bekleed, maar alleen en uitsluitend 'ervaren bestuursambtenaren, met de inlandsche bevolking, hare begrippen, gewoonten en behoeften bekend' (blz. 80). De heer Pruijs van der Hoeven weet dit natuurlijk evengoed als wij; doch juist daarom kunnen wij onmogelijk de bedoeling van de aangehaalde zinsnede vatten.

De bedoeling der op blz. 30 medegedeelde vergelijking van de militaire macht met een waschbaas en van het burgerlijk bestuur met een kleermaker kunnen wij evenmin doorgronden. Ook hier zal het wel zijn, 'dat alle vergelijkingen mank gaan'; en wanneer de Schrijver, op dit praatje doorgaande, zegt, dat waschbaas en kleermaker beiden noodig zijn, om den boel in orde te houden, dat de een den ander moet opvolgen en dat niemand kan wasschen en verstellen te gelijk, dan kunnen wij er slechts - om het dwaze der vergelijking te doen uitkomen - op wijzen, dat de Generaal Michiels jarenlang, en met den schoonsten uitslag, op Sumatra's Westkust te gelijk 'waschbaas' en 'versteller' geweest *is*.

Wanneer met dergelijke redeneeringen de invoering van het 'normaal' bestuur op Atjeh, zooals dit in 1881 plaats had, moet worden verdedigd, dan zou men geneigd zijn tot de gevolgtrekking, dat zij reeds *à priori* veroordeeld wezen moest.

Eene na al het voorgevallene inderdaad curieuze vergissing maakt de Schrijver nog op blz. 31, waar hij zegt, dat den Generaal Van der Heijden *op zijn verzoek* eervol ontslag werd verleend uit zijne betrekking van gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden.

Hoe is het mogelijk, mogen wij vragen, zoodanige vergissing te begaan, waar toch ieder weet, dat alle pogingen, om den Generaal Van der Heijden tot vrijwillig aftreden te nopen, een jaar lang schipbreuk hebben geleden op zijne vaste overtuiging, dat *niet* zijn persoonlijk belang - hij had den hoogsten rang bereikt, was op het toppunt van zijn roem en kon niets winnen, wel verliezen - maar 's lands belang het nog dringend noodig maakte, hem voorloopig nog het bestuur in Atjeh te doen voeren? Of heeft de heer Pruijs van der Hoeven van dat alles nooit gehoord?

In het II^{de} en III^{de} hoofdstuk zijner brochure bespreekt de Schrijver zijne ‘ervaring in Atjeh’ en enkele daden van zijn bestuur.

‘Er zal voorzeker een tijd komen’ - zoo vangt hij het Tweede Hoofdstuk (blz. 32) aan - ‘waarin de behoefte zal worden gevoeld, om ernstig en onpartijdig onderzoek te doen naar de oorzaak van al de déboires, van de tegenspoeden in Atjeh geleden, van het gemis aan afdoend succes onzer militaire middelen, die toch waarlijk niet gering zijn in vergelijking van die onzer Atjehsche tegenstanders’....

Die behoefte, kan men met alle reden antwoorden, is gevoeld, zoodra de ‘ernstige en onpartijdige’ toeschouwer zag, dat de zaken in Atjeh, na de verwijdering van Generaal Van der Heijden, verkeerd liepen. Men heeft daartoe, om ‘ernstig en onpartijdig’ een onderzoek in te stellen, zich bij voorkeur bepaald tot de officieele rapporten, door den Gouverneur Pruijs van der Hoeven aan de Indische Regeering ingediend en door deze openbaar gemaakt. Men heeft niet willen luisteren naar de - zooals die Gouverneur zich den 16^{den} Maart 1883 bij het nederleggen van zijn bestuur uitdrukte - ‘slecht geïnspireerde schrijvers en woordvoerders’, of naar hen, die onbekend waren ‘met doel, handelingen en beteekenis van voorvallen in Atjeh’. Aan persoonlijke sympathie of antipathie heeft men met den meesten ernst getracht het zwijgen op te leggen; men wilde veel liever vragen: ‘Waar ligt de schuld?’ dan: ‘Wie is de schuldige?’

Het geldt hier eene zaak van hoog belang. De natie heeft er recht op, zooveel mogelijk te worden ingelicht, waarom daar, in Atjeh, duizenden menschenlevens en millioenen schats zijn opgeofferd zonder eenigszins evenredig resultaat. Daarom stellen wij ons voor, *uit de officieele verslagen* eenige feiten mede te deelen en de beschouwingen van den heer Pruijs van der Hoeven aan die verslagen te toetsen.

De oorlog in Groot-Atjeh was, in September 1879, geëindigd. Nergens werd aan onze troepen meer tegenstand geboden, en de ageerende colonnes konden worden ontbonden. Door de reeds vermelde ‘eindelooze patrouilleeringen’ van den Generaal Van der Heijden werd de zucht tot verzet, die nog bij velen bestond, in bedwang gehouden en van lieverlede een rustige toestand voorbereid.

Toen de Generaal, den 6^{den} April 1881, het bestuur aan zijn vervanger overgaf, noemde hij den toestand van het gewest over 't algemeen gunstig; maar, zoo voegde hij erbij, ‘groote voorzichtigheid blijft geboden, om de vrucht van jaren niet in gevaar te brengen’. De Gouverneur Pruijs van der Hoeven schreef, in zijne rapporten van 25 April en 10 Mei 1881, dat de toestand in Groot-Atjeh ‘zeer bevredigend’ was te noemen, hoezeer de bevolking nog steeds in onrust werd gehouden door rondzwervende maraudeursbenden; doch dat het geen twijfel leed, of deze benden zouden geheel verloopen bij organisatie der politie, waarmede steeds werd voortgegaan.

De ondervinding zou van lieverlede duidelijk doen zien, dat in den

toestand, waarin het land verkeerde, alleen door de politie het beoogde doel niet kon worden bereikt en de hulp van de militaire macht onontbeerlijk was.

Die hulp werd echter door den eersten civielen Gouverneur, dadelijk na zijn optreden, nagenoeg geheel ter zijde gesteld.

De militaire commandant, Kolonel Haus, achtte de bestendiging van de patrouilledienſten, zooals deze door Generaal Van der Heijden geregeld waren, stellig noodig tot handhaving van de rust in Groot-Atjeh. Doch volgens zijne instructie, die in art. 7 voorschrijft, dat de militaire autoriteit hare hulp niet mag verleenen dan op schriftelijke aanvraag van de civiele autoriteit, was de Kolonel Haus niet bevoegd, op eigen gezag met die patrouilledienſten voort te gaan, - en hij verzocht derhalve den Gouverneur, hem eene 'schriftelijke aanvraag' tot bestendiging der bestaande patrouilledienſten te doen toekomen.

De Gouverneur zag evenwel de noodzakelijkheid der veelvuldige patrouilleeringen niet in. Naar zijne meening behoorde bij eene normale bestuursregeling, zooals die ook voor Atjeh door de Regeering was vastgesteld, onder gewone omstandigheden het veelvuldig uitzenden der militaire patrouilles niet plaats te hebben; hij wenschte zuivere afbakening van bemoeienis en verantwoordelijkheid van de in de afdeelingen geplaatste militaire en civiele landsdienaren en meende, dat het bestuur voldoende bij machte zou zijn, zich op de hoogte te houden van den toestand in de verschillende moekims en kampongs.

De pogingen, door den militairen commandant aangewend, om den Gouverneur van zienswijze te doen veranderen, bleven zonder gevolg, en eerstgenoemde zag zich verplicht, overeenkomstig's Gouverneurs verlangen de verschillende korps- en postcommandanten te voorzien van de bevelen, die in de commandements-order van 22 Mei 1881 vervat zijn(*).

(*) Deze commandements-order luidde als volgt:
'Daar volgens art. 7 der instructie voor de militaire commandanten buiten Java en Madoera (Gouvernements besluit van 11 Januari 1837 No. 8) de militaire autoriteit hare hulp niet mag verleenen dan op schriftelijke aanvraag van de civiele autoriteit, werd de Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden door mij verzocht, zijn verlangen omtrent de uitzending der patrouilles te willen kenbaar maken.
Naar aanleiding van het daarop bekomen antwoord wordt, met intrekking van alle daarmede strijdige bepalingen, het volgende vastgesteld:
Als beginsel wordt aangenomen, dat buiten de cavalerie-patrouilles en die welke geacht moeten worden noodig te zijn voor de veiligheid der gemeenschap tusschen de verschillende militaire posten onderling, derhalve langs de daartusschen gelegen wegen, geene patrouilles worden uitgezonden dan op speciale aanvrage van het civiel bestuur.
Van de wegen, die de gemeenschap daarstellen tusschen de verschillende militaire posten, worden niet uitgesloten de paden, die ook thans reeds voor die gemeenschap worden gebruikt.

Hieronder worden b.v. gerekend de weg:
van Pango over Olehkarang en de paden vandaar naar Toengkoep;
van Pantej Perak naar Olehkarang;
van de oude benting Tjadé over Silang naar Toengkoep;
van Pager Ajer over Longbatta naar Ketapan Doewa;
van Ketapan Doewa naar Lambaroe en van Ketapan Doewa over Djempit naar Pakan Badak;
van Pantej Karang, den rechteroever der rivier volgende, langs den vroeger aangelegden weg tot Montasik.
Ook zal worden voortgegaan met het maken van patrouilles naar en langs het strand tusschen Olehleh en Kwala Loë en van Kroeng Kali in de richting van Kroeng Raja.

De militaire commandant kon zich met deze beperking der patrouilledienſten geenszins vereenigen, en al zeer spoedig bleek het, dat de stoutmoedigheid der kwaadwilligen in belangrijke mate toenam. In Augustus 1881 kwam hij daarom op de zaak terug en betoogde hij, dat de wederinvoering der patrouilleeringen op groote schaal, ook buiten de wegen, die de versterkingen verbinden, aan de kwaadwilligen hunne vrijheid van handelen zoude benemen en dus als praeventief middel was aan te bevelen. Maar de Gouverneur bleef daartegen bezwaar maken; zijns inziens moest niet door machtsvertoon, maar door meer aanraking gestreefd worden naar aansluiting en samenwerking van de erkende hoofden en de gevestigde bevolking met het bestuur. Wanneer de maraudeurs geene gelegenheid meer hadden, om belangrijken buit te maken, zouden de benden spoedig verloopen.

Het duurde nog een vol jaar, voordat de Gouverneur inzag, dat zijne theorie in de practijk niet was vol te houden. Steeds werd de toestand ongunstiger; de *rooverbenden*, die zich tamelijk ongestoord konden verzamelen, breidden zich steeds uit en namen van lieverlede het karakter van *vijandelijke benden* aan, en in Augustus 1882 zag de Gouverneur zich verplicht, aan de vertoogen van den militairen commandant toe te geven en dezen, 'als tijdelijke maatregel tot verdrijving dier benden uit de XXII en XXVI Mokims', met betrekking tot de noodzakelijke militaire maatregelen de meest mogelijke vrijheid te laten, opdat

> Wordt er tot het uitzenden van eene militaire patrouille (op aanvrage van het civiel bestuur) overgegaan, dan behoort deze zooveel mogelijk, steeds door een besturend ambtenaar vergezeld te worden; arrestatiën geschieden dan door dien ambtenaar met zijn politiepersoneel; de militaire macht verleent haren bijstand, wanneer de politie te kort schiet.
> Voor het geval een der controleurs in zeer speciale gevallen, zonder vooraf verkregen machtiging van den Gouverneur, bij een der postcommandanten de hulp der militaire macht mocht inroepen, geschiedt dit geheel op zijne eigene verantwoordelijkheid. Ook zal op aanvrage van daartoe bevoegde hoofden en andere inlanders bijstand worden verleend (zooals herhaaldelijk van Olehkarang plaats vindt), evenwel zoo mogelijk in overleg met den civielen ambtenaar en steeds met inachtneming van de veiligheid van den post. Ook de voorschriften, houdende verbod tot het dragen van wapenen, blijven stipt gehandhaafd; intusschen behoort het opvatten van gewapende en andere verdachte personen slechts dan door de militaire macht te geschieden, wanneer zulks niet door de politie kan gebeuren of wanneer zij zich binnen den vastgestelden rayon der versterkingen vertoonen.
> Die rayon wordt bepaald op 500 (vijfhonderd) meter van de palissadeering of borstwering van de versterkingen.
> De militaire commandanten worden uitgenoodigd eene schets op 1/5000 van het terrein binnen dien rayon te doen vervaardigen en in te dienen.
> *In algemeenen zin* behooren de postcommandanten voortaan alleen zorg te dragen voor de veiligheid van hun post en de onmiddellijke nabijheid daarvan, en behoort als regel te worden aangenomen, dat zij zich niet meer inlaten met het arresteeren en doen vervolgen van maraudeurs en roovers, vermits die taak op het civiel bestuur rust.
> Deze order treedt onmiddellijk in werking.
> Kota Radja, 22 Mei 1881.
> *De militaire commandant van Atjeh en Onderhoorigheden.*
> J.F. HAUS.'

de officieren der colonnes in de gelegenheid zouden worden gesteld, om met klem op te treden. Slechts werd toen de restrictie gemaakt, dat de maatregelen, die tegen de gevestigde bevolking noodig mochten blijken, aan de verantwoordelijkheid der betrokken ambtenaren zouden worden overgelaten.

Aldus is door den Gouverneur Pruijs van der Hoeven, zoodra mogelijk na de aanvaarding van het bestuur, moedwillig het voornaamste middel weggeworpen, dat de Generaal Van der Heijden anderhalf jaar lang met goed succes had toegepast, om de veiligheid en de rust in Groot-Atjeh te verzekeren.

De Schrijver zegt (blz. 37), op de evenvermelde commandementsorder doelende, met de meeste eenvoudigheid: 'Met den gewestelijken militairen commandant werd de volgende regeling vastgesteld.' Juister zou het voorzeker geweest zijn, indien hier geschreven stond: 'Ondanks het tegenstribbelen van den militairen commandant, die toch volgens zijne instructie verplicht was, zich naar mijn wil te schikken, wist ik dezen door te drijven; en ook toen de Indische Regeering zich met de quaestie bemoeide en mij waarschuwde, antwoordde ik hooghartig, dat ik wel wist, wat ik deed; dat de Regeering mij òf haar vertrouwen schenken òf mij terugroepen moest.'

'Nimmer' - zoo lezen wij op blz. 38 -'heeft, te Atjeh zelf, deze regeling tot eenige moeielijkheden of misverstand aanleiding gegeven.' Ten bewijze daarvan wordt dan medegedeeld, dat het meermalen nuttig kan zijn, indien, bij krijgsverrichtingen, een civiel ambtenaar tegenwoordig is; iets, wat vanzelf spreekt. Ook reeds tijdens de veldtochten van Generaal Van der Heijden geschiedde het meermalen, dat een civiel ambtenaar bij de colonnes was ingedeeld; zooals de Schrijver zelf verhaalt, o.a. bij den tocht naar Selimoen.

Maar dat raakt het hart der quaestie niet. Tot bewijs, dat de nieuwe regeling tot veelvuldige 'moeielijkheden of misverstand' aanleiding heeft gegeven, zullen wij kunnen volstaan met op enkele voorvallen te wijzen, en wel juist op dezelfde, welke ook de heer Pruijs van der Hoeven aanhaalt.

Een nachtelijke aanval had plaats - kort na zijn optreden - op de Chineesche wijk Penajoeng. 'Ik verwachtte niet anders, dan dat de Atjehers warm zouden worden ontvangen en hunne vermetelheid duur zouden betalen'... Er was 'eene compagnie te Gedah tegenover de brug van Penajoeng geposteerd, die in weinige minuten een detachement had kunnen afzenden, om de invallers te verdrijven en dat, zoo dit geschied was, hun zeker een gevoelig verlies had kunnen toebrengen. De commandant had echter op orders gewacht'... (blz. 42).

Natuurlijk, voegen wij erbij, want de compagnie, te Gedah geplaatst, was *uitsluitend* bestemd tot bescherming van het daar gevestigd etablissement van den aannemer der levensmiddelen. En staat er niet, zooals wij boven aanhaalden, dat de militaire autoriteit geene

hulp mag verleenen dan op schriftelijke aanvraag van de civiele autoriteit?

En was de houding, door den detachements-commandant van Gedah aangenomen, niet volkomen in overeenstemming met den wil van den Gouverneur, die in de vermelde commandementsorder deed schrijven:

dat ‘geene patrouilles (mogen) worden uitgezonden dan op speciale last van het civiele bestuur’, en

dat ‘de militaire macht haren bijstand verleent, wanneer de politie te kort schiet’?

Hier dus reeds ‘misverstand en moeielijkheid’; men *moest* wachten op orders, die niet ontvangen werden, omdat de civiele autoriteit het op de militaire macht en deze het omgekeerd op de eerste liet aankomen. En wanneer de heer Pruijs van der Hoeven nu zegt (blz. 43): ‘Ik wensch niemand te beschuldigen’, - moet dan het antwoord niet luiden: ‘Neen, want die beschuldiging zou onvermijdelijk op uzelven terugvallen’?

Den 3^{den} Juni 1881 - in het voorbijgaan zij opgemerkt, dat de Schrijver zich steeds onthoudt van het noemen van data, die toch meestal ter juiste beoordeeling der zaak niet gemist kunnen worden, - was de bende van Njaq Hassan reeds tot een honderdtal gewapende personen aangegroeid. Zij waagde toen *in den ochtend* een aanval op eene vestiging van Chineesche werklieden te Biloel, die bezig waren steenen te verzamelen voor de verharding der wegen; deze aanval gelukte volkomen: 7 Chineezen werden gedood, 9 personen (Chineezen, Atjehers en Maleiers) gewond en 15 trekossen naar het gebergte medegevoerd. Het civiel bestuur stelde *denzelfden dag* een onderzoek in, waarbij bleek, dat de roovers zich met hun buit naar de heuvels van Lamkrak hadden teruggetrokken; na verkregen machtiging van den Gouverneur rukten *den volgenden dag* twee patrouilles, van Lambaroe en Anagaloeëng, uit, elk door een controleur vergezeld. Op het zien aankomen der patrouille van Lambaroe vluchtten de roovers, met achterlating van 13 der medegenomen trekossen.

Aldus luidt, in substantie, het officieel rapport. Wij zouden er nog, uit bijzondere bron, kunnen bijvoegen, dat de militaire commandant van Lambaroe, op het hooren der te Biloel vallende schoten, den daar aanwezigen controleur met den meesten aandrang verzocht om machtiging, om zich met eene compagnie infanterie, *die gereedstond*, naar Biloel te begeven; maar dat de controleur meende niets te mogen doen zonder autorisatie van den Gouverneur. Zoodoende verliep er een volle dag door de overleggingen en onderzoekingen der civiele ambtenaren!

De heer Pruijs van der Hoeven - wiens geheugen hem hier al zeer ontrouw is - verhaalt *thans,* bijna vijf jaren later, omtrent de vermelde gebeurtenis het volgende (blz. 43 en 44):

‘Eenige Chineezen hadden zich tijdelijk gevestigd aan den voet van

het gebergte tegenover onze vesting (!) Lambaroe gelegen, om steenen te verzamelen en te vervoeren voor de verharding van den transportweg. Het vervoer geschiedde met karren, waarvoor ossen werden gespannen. Onverhoeds wordt *des nachts* deze nederzetting door Njaq Hassan aangevallen, verscheidene weerlooze Chineezen worden gedood en een *dertigtal* ossen wordt buitgemaakt.

Juist was er bij mij receptie, toen het bericht van dezen aanval mij bereikte. Uit de pendoppo kon men op de helling van het gebergte de vuren zien van het vijandelijk bivak. Met den gewestelijken militairen commandant en de te Anak Galoeëng en Lambaroe bevelvoerende hoofdofficieren werd het plan beraamd, om Njaq Hassan den pas af te snijden en hem de gemaakte buit te ontnemen. De contrôleurs van beide genoemde plaatsen zouden met bekwame gidsen de detachementen vergezellen, die tot dat doel in den vroegen morgen zouden oprukken. Onverwijld keerden de officieren en ambtenaren naar hunne standplaatsen terug, om de noodige maatregelen te nemen.

Het welberaamde plan werd uitstekend uitgevoerd. Zonder één man te verliezen werd *al het geroofde* aan den vijand weêr ontnomen...'

Men zou kunnen vragen, hoe het mogelijk is, dat, wanneer de nederzetting te Biloel in den nacht wordt aangevallen, de Gouverneur te Kota Radja daarvan tijdens zijne receptie (d.i. tusschen 9 en 12 uur 's avonds) reeds bericht ontvangt? Maar het zal den lezer wel reeds voldoende duidelijk zijn, dat de voorstelling, door den Schrijver gegeven, niet het minste vertrouwen verdient; en dat vooral het gebeurde bij Biloel geene reden kon geven, om zijn verhaal te doen voorafgaan door de opmerking, dat 'tegenover den Atjeher vooral, het spreekwoord geldt: de eerste klap is een daalder waard' (blz. 43).

Die 'eerste klap' werd ons, gedurende het bestuur van den heer Pruijs van der Hoeven, maar al te dikwijls door de Atjehers toegebracht. Men oordeele:

16 Juni 1881. Aanval door 40 à 50 Atjehers, met geweren gewapend, op de Chineesche vestiging te Anak Galoeëng; 7 Chineezen werden gedood, 12 gewond; er werd voor eene waarde van ongeveer *f* 9000 geroofd; 5 huizen werden in brand gestoken.

Dit was de eerste maal, dat na de veldtochten van Generaal Van der Heijden eene onzer versterkingen beschoten werd; weldra werd dit voorbeeld door andere gevolgd.

... Juli 1881. Aanval op de steenbakkerij te Pagger Ajer, die gedeeltelijk geplunderd en in brand gestoken werd. Drie koelies werden gewond; eene Javaansche vrouw kwam in de vlammen om.

9 Augustus 1881. Aanval op een transport van Toengkoep naar Lamjong door 30 à 40 gewapenden. Een sergeant sneuvelde.

18 Augustus 1881. Aanval op de veekraal te Pendeti, nabij Kota Radja. Een sergeant sneuvelde, twee soldaten en twee koelies werden

gewond; de roovers voerden een honderdtal slachtossen mede, doch deze werden, op vier na, door de uitgezonden patrouilles teruggebracht.

Tijdelijk had men nu eenige rust, doordien de maraudeurs veel te lijden hadden van koortsen en buikziekten.

25 November 1881. Aanval op een transport van Ketapan Doewa naar den Kraton. Van het detachement, bestaande uit 5 man, werden 3 gedood en 1 zwaar gewond. Dit schijnt het 'betreurenswaardig feit' te zijn, waarvan de schrijver op blz. 65 gewag maakt en dat hij aan groote zorgeloosheid toeschrijft.

24 December 1881. Aanval op het transport van Oleh Karang naar Kota Radja. Het detachement bestond uit 7 man en kreeg 3 zwaar gewonden.

28 Januari 1882. Overvalling van de kampong Atoeh, waar voor eene waarde van 500 dollars werd geroofd. Aanval op het dagelijksch transport van Toengkoep naar Kroeng Kali; het detachement (20 man) kreeg 1 doode en 7 gewonden.

20 Februari 1882. Aanval als boven; van het detachement van 20 man sneuvelden 2 man en werden 8 gewond.

22 Februari 1882. Aanval op de Chineesche wegwerkers tusschen Lepong Arra en Samagani; 5 gewonden.

28 Maart 1882. Aanval op de steenbakkerij te Lampoeloe. Zeven Chineezen met klewanghouwen afgemaakt.

30 Maart 1882. Kampong Lohong leeggeplunderd; drie kampongbewoners gewond.

31 Maart 1882. Groote bende tusschen Lohong en Nesoeh door de militaire patrouilles verdreven.

Ziedaar de voornaamste gebeurtenissen, - feiten van minder belang gingen wij met stilzwijgen voorbij - welke in Groot-Atjeh plaats vonden gedurende het eerste jaar van het bestuur des heeren Pruijs van der Hoeven.

Kan men eenigermate aannemen, dat die gebeurtenissen, welke in haar samenhang een sterk contrast vormen met de *betrekkelijk* groote mate van veiligheid tijdens het laatste jaar van het bestuur van Generaal Van der Heijden, - dat die gebeurtenissen het gevolg waren van de omstandigheid, dat de militaire macht, krachtens de aangehaalde commandementsorder van Mei 1881, grootendeels op non-activiteit was gesteld?

De heer Pruijs van der Hoeven beantwoordt deze vraag ontkennend (blz. 38): 'De door de soldaten genoemde klapper-patrouilles, - omdat ze in de kampongs wel klappers kregen maar nooit kwaadwilligen vonden - werden afgeschaft, aangezien ze voor de(n) troep uiterst vermoeiend waren en geen resultaat opleverden. Daarentegen werd nimmer verzuimd eene patrouille te zenden, als er kans bestond succes te behalen door het overvallen van kwaadwilligen, wier aanwezigheid gesignaleerd was. Het zien loopen van militairen maakt geen indruk, wel het raakslaan, wanneer het noodig is.'

Wij kunnen deze beschouwing niet beter wederleggen dan met de eigen woorden van den heer Pruijs van der Hoeven, terneergeschreven in zijn politiek rapport van 16-31 Maart 1882 en door de Indische Regeering in de *Javasche Courant* gepubliceerd. Daar lezen wij - met de strekking, om te betoogen, dat politie de voorkeur verdient boven soldaten tot de handhaving der veiligheid in Atjeh, -:

'Het is bijna ondoenlijk voor eene militaire patrouille, zich te bewegen zonder dadelijk door de Atjehers op de eene of andere wijze bemerkt te worden. Aanrakingen met de militaire macht worden door de maraudeurs stelselmatig vermeden; *zij geven hunne plannen op*, *zoodra zij gewaar worden*, *dat militairen in aantocht zijn.'*

Ligt - zoo mogen wij vragen - in deze eigen woorden van den heer Pruijs van der Hoeven, tegen zijne bedoeling wel is waar, niet de erkenning, dat de 'eindelooze patrouilleeringen' van den Generaal Van der Heijden een uitstekend middel waren, om de kwaadgezinden hunne plannen te doen opgeven? Het hoofddoel van het bestuur mocht en kon toch niet zijn, kwaadwilligen te vatten; duizenden Atjehers waren ons slechtgezind, wanneer de gelegenheid gunstig was; dat was na den gevoerden, langdurigen oorlog wel niet anders te verwachten. Maar men moest de lieden beletten kwaad te doen, dan zouden zij van lieverlede zich in den toestand schikken en rustige ingezetenen worden.

'Op de militaire macht - aldus lezen wij in hetzelfde verslag van den heer Pruijs van der Hoeven - rust de taak, om onze établissementen en posten te beveiligen... Het streven is, er voor te waken, dat voor de maraudeurs niets te stelen of te plunderen valt binnen den kring der Nederlandsche établissementen.'

Alzoo waren de militaire posten met daarbij behoorende etablissementen slechts opgericht met het doel, de militaire macht met hunne bewaking wat te doen te geven? Hoe is het mogelijk, mag men vragen, dat de Regeering, dergelijke beschouwingen aannemende, er niet dadelijk in April 1882 toe overging, de posten op te heffen en de 'geconcentreerde stelling' aan te nemen? De militaire macht, die toch niet anders te doen had dan de posten te beveiligen, behoefde dan niet langer aan het ongunstige klimaat van Atjeh blootgesteld te blijven!

Inderdaad, men weet, naar het ons althans voorkomt, niet, waarover zich meer te verwonderen: over een Gouverneur, die na eene ondervinding van een jaar lang nog dergelijke beschouwingen uit, welke ten eenen male met de feiten in tegenspraak zijn; of over eene Regeering, die zulke beschouwingen aanneemt en den Gouverneur haar vertrouwen blijft schenken!

'Overal elders', schrijft de heer Pruijs van der Hoeven op blz. 33, 'heeft tot nu toe het Ned.-Indisch leger steeds op krachtige, afdoende wijze aan zijne roeping voldaan; namelijk die van te zijn vaak de baanbreker, altijd de vertrouwde en de vaste steun van het politiek gezag. Baanbreker was het te Atjeh. Op de meest roemvolle wijze

heeft het die taak volbracht. Steun kan het voorzeker ook daar worden, zoodra men het eens zal zijn, waarin die steun moet bestaan, wat gesteund moet worden en geene eischen worden gesteld, waaraan niet kan voldaan worden.'

Neen! Baanbreker was het voorzeker, maar steun evenzeer, totdat, na April 1881, die steun moedwillig werd versmaad!

'Vestingen nemen, vijandelijke drommen verslaan, posities, verschanst of niet, verdedigen, dat verstaan ginds onze dapperen, al staan ze één tegen tien. Iets anders is de guerillakrijg.'

Juist, maar waarom hebben wij de Atjehers in de gelegenheid gesteld, om dien krijg weder te hervatten? Zoolang de patrouilledienſten, door Generaal Van der Heijden geregeld, nog bestendigd werden, hadden de kwaadwilligen geene of zeer weinig gelegenheid, om zich te vereenigen tot het voeren van den guerillakrijg!

Dát is juist het betreurenswaardige, dat de Gouverneur, ondanks de tijdige en herhaalde waarschuwingen van de militaire autoriteit, niet heeft ingezien, welke gevolgen het niet-patrouilleeren *moest* hebben!

Te meer is zulks te betreuren, omdat daardoor weinig vrucht kon worden verwacht van de aanhoudende pogingen van den heer Pruijs van der Hoeven, om eene duurzame pacificatie te verkrijgen 'door organisatie; door het brengen van de wettige hoofden op hunne plaats; van de wettige eigenaren in hun bezit, met behoorlijke inkomsten en bindende waarborgen; door herstel van het sultansrecht en gezag in Nederlandsche bestuurshand; door kracht ja, maar niet door gewelddadigheid; door grootmoedigheid en rechtvaardigheid allereerst' (blz. 37).

Hoe jammer toch, dat dit lofwaardig streven van een door velen geroemd ambtenaar nagenoeg geheel verijdeld moest worden door zijn antimilitairisme!

Het was te verwachten, dat de heer Pruijs van der Hoeven, over de zaken van Atjeh de pen opnemende, de steeds zoozeer door hem geprezen politiedienaars in bescherming neemt en zegt, dat ze 'uitstekende diensten hebben bewezen' (bl. 39). Het is 'geene enkele maal gebeurd, dat de politiedienaren voor Atjehers zijn weggeloopen of wapens in hunne handen hebben achtergelaten. Een enkele maal is een Atjehsch politiedienaar gedeserteerd en slechts enkele geweren werden uit kazernes of wachthuizen gestolen' (blz. 40).

Wij weten wel, dat velen, die tijdens het bestuur van den Schrijver in Atjeh verblijf hielden, geheel anders over het korps politiedienaren oordeelden; doch wij missen de *officieele* gegevens, om de hier geuite mededeelingen te weerspreken, en laten die zaak alzoo rusten.

Wel moeten wij echter opkomen tegen de voorstelling, welke de Schrijver geeft van de affaire bij Toengkoep, den 4^{den} Augustus 1882, waarbij de brave schout Van der Zijl het leven liet. Hij schrijft (blz. 39):

'De eenige maal, dat het politiekorps gedurende mijn bestuur in

Groot-Atjeh werkelijk met eene sterke bende slaags is geweest, in zekere mate voor militaire handeling is gebruikt, was nabij Toengkoep, op verzoek van den militairen commandant, door den contrôleur ter beschikking gesteld van een officier, die het detachement commandeerde, dat zou uitrukken, om eene sterke bende kwaadwilligen onder Njaq Hassan te verdrijven. Deze officier liet de gewapende politiedienaren onder den verdienstelijken schout Van der Zijl, die bij deze gelegenheid sneuvelde, vooruit trekken.'

De stijl dezer zinsnede is niet fraai, maar de bedoeling is duidelijk: de militaire commandant en de detachements-commandant zijn de schuldigen en hebben den dood van Van der Zijl op hun geweten. Wanneer men echter de *officieele* verslagen, waarvan de heer Pruijs van der Hoeven bezwaarlijk de juistheid zal kunnen loochenen, nagaat, dan valt die schuld geheel weg en is volkomen gehandeld overeenkomstig de meermalen aangehaalde commandements-order. Ziehier de voorstelling, welke bedoelde verslagen van het voorgevallene geven.

In den vroegen morgen van 4 Augustus werden op het transport Tongkoep-Kota Radja eenige schoten gelost, waarop, van eerstgenoemde plaats, eene patrouille te hulp snelde. Deze werd uit den boschrand aan weerszijden van het door haar begaan terrein plotseling hevig beschoten, zoodat een man gedood en drie gewond werden. Tegelijkertijd werd de post Tongkoep gealarmeerd en daar een officier licht gewond.

Na een vuurgevecht van een half uur trokken de aanvallers in noord-westelijke richting af; daar de passai1 Tjot Rang als verzamelplaats van slecht volk bekend stond, werd vermoed, dat zij over Kroeng Kali en Aroen derwaarts zouden marcheeren. Daarom werd aan den schout Van der Zijl opgedragen, met zijne politiedienaren, gesteund door eene compagnie infanterie (4 officieren en 100 man), te onderzoeken, of zich in die kampong kwaadwilligen ophielden of gewonden verpleegd werden. In de nabijheid der missigit Siëm stuitte de troep onverwachts op eene bende Atjehers, welke zich achter den boschrand schuilhield en vandaar op de onzen vuurde, met het gevolg, dat de schout een doodelijk schot bekwam en een militair, twee pradjoerits en een dwangarbeider gewond werden.

Wanneer wij nu in herinnering brengen, dat in de commandements-order duidelijk staat: 'Arrestatiën geschieden door dien ambtenaar met zijn politiepersoneel; *de militaire macht verleent haren bijstand*, *wanneer de politie te kort schiet*', en verder: 'Intusschen behoort het opvatten van gewapende en andere verdachte personen *slechts dan door de militaire macht te geschieden*, *wanneer zulks niet door de politie kan gebeuren*', dan zal de lezer wel beseffen, dat van militaire zijde niet anders had *mogen* gehandeld worden, dan geschied is.

Heeft ook hier het geheugen des heeren Pruijs van der Hoeven hem

in den steek gelaten? Of is het een besef van eigen onfeilbaarheid, dat hem ertoe leidt, de zaken voor te stellen op eene wijze, die de voortreffelijkheid der door hem ingevoerde regelingen onaangetast laat?

Intusschen - hoe dit ook zij, wij stellen vragen, maar oordeelen niet; - dit is zeker, dat de mededeelingen van den Schrijver somtijds juist strekken, om te doen uitkomen, hoe verkeerd door hem in Atjeh gehandeld is.

Zoo wordt ons (bl. 41) verhaald: 'Kort vóór het tijdstip, waarop door mij het bestuur in Atjeh werd aanvaard, ontvingen de hoofden van Marassa een schrijven uit het Selimoensche, gedagteekend 14 Maart 1881, - dus voor dat daar bekend kon zijn, dat eene bestuursverandering zou plaats hebben - waarin de mededeeling was vervat, dat eerstdaags de heilige oorlog in Atjeh zou beginnen.'

De heer Pruijs van der Hoeven *was dus gewaarschuwd*, dat de oorlogspartij het hoofd zou opsteken. Toch schafte hij het eenige middel - de 'eindelooze patrouilleeringen' - af, dat dienen kon, om die partij in bedwang te houden; toch schrijft hij aan de Regeering, dat die 'rondzwervende maraudeursbenden' ongetwijfeld geheel zullen verloopen bij organisatie der politie, - en toch merkt hij in zijn politiek verslag van 16 tot 31 Maart 1882, als de feiten van een geheel jaar met die voorspelling in tegenspraak zijn, nog op, dat het 'een onjuist en schadelijk begrip' is, de nog bestaande rooverbenden als vijanden aan te merken. 'Door het karakter dier benden te overschatten, door met militaire macht op te treden, alsof men met eene georganiseerde vijandelijke macht te doen had, zou zeer licht weder kunnen ontstaan, wat in werkelijkheid reeds tot het verleden behoort, n.l. een toestand van oorlog.'

Doen deze beschouwingen niet denken aan de bekende eigenschap van den struisvogel, die, zijn kop in het zand stekende, het gevaar niet wil zien, dat hem naakt?

En wanneer de Schrijver dan op blz. 43 verkondigt: 'Overschatting of geringschatting beide zijn verkeerd', dan putten wij daaruit het bewijs, dat hij, zijns ondanks, zijne eigen handelingen in Atjeh veroordeelt. Want hij overschatte de macht van zijn politiek beleid en de werking van zijn korps politiedienaren; te gering daarentegen schatte hij de kracht der oorlogspartij en ook den heilzamen invloed der militaire macht op het handhaven der rust, wanneer zij daartoe op doeltreffende wijze gebezigd wordt.

Wij kunnen bezwaarlijk alle punten ter sprake brengen, welke de Schrijver in zijne brochure aanroert; te veel zouden wij dan van onze lezers vorderen. Doch waar in een of ander opzicht de zaken niet juist voorgesteld worden, meenen wij niet te mogen zwijgen.

Daarom achten wij ons verplicht, erop te wijzen, dat de heer Pruijs van der Hoeven een overdreven gewicht hecht aan de onder-

werping van enkele hoofden in de eerste maanden van zijn bestuur. ‘De toetreding van deze hoofden kon beschouwd worden als een teeken, dat door het intreden van een normalen toestand verwacht werd’ (blz. 51).

Men zou hieruit moeten afleiden, dat, in het oog der Atjehsche hoofden, de toestand gunstig was geworden na de optreding van den heer Pruijs van der Hoeven. Die gevolgtrekking zou echter onjuist zijn, want ook vóór die optreding waren herhaaldelijk invloedrijke hoofden tot ons gekomen. Zoo, den 24sten Januari 1880, het oude Sagihoofd der XXV Moekims; in Juli 1880, Potjoet Abbas, een vroegere hoeloebalang der moekim Lamloöt in de XXII Moekims; in Maart 1881, de oelama Tengkoe Sjech Marabahan, en voorts verscheidene andere hoofden van minder gewicht.

En Toekoe Tjihiq kampong Baroe - van wien de schrijver ten onrechte vermeldt, dat hij zich weder tegen ons had gekeerd, nadat zijne kampong en al zijne bezittingen op een militairen tocht verwoest waren; die verwoesting had eerst plaats, toen het bleek, dat hij onzen tegenstanders de gelegenheid had gelaten, zich (Maart 1879) in zijn gebied duchtig te versterken, - Toekoe Tjihiq kampong Baroe had reeds in September 1880 eene ontmoeting gehad met den te Anak Galoeëng gevestigden controleur en verzocht weder in genade te worden aangenomen; in Januari 1881 beloofde hij zich officieel te zullen onderwerpen, doch vroeg hij nog enkele maanden uitstel, om zijne zaken te regelen. De officieele toetreding, in 1881, was dus de bekroning der onder Generaal Van der Heijden aangevangen onderhandelingen en kan bezwaarlijk dienen als bewijs, dat juist het *nieuwe* bestuur zooveel vertrouwen inboezemde.

Dat de heer Pruijs van der Hoeven bij zijne mededeelingen geheel ten onrechte op zijn geheugen vertrouwt, is boven reeds herhaaldelijk gebleken. Nergens komt echter zijn gebrek aan geheugen meer uit dan op blz. 54, waar wij lezen: ‘In het begin van 1881, toen Generaal Van der Heijden nog te Atjeh was, overleed de ons getrouwe Toekoe Lampasej’...

Hoe nu? Herinnert de Schrijver zich dan niet meer, dat hij, als Regeeringscommissaris, in April 1880 eene reis maakte naar de z.g. Zuidelijke Nederzettingen, op Atjeh's westkust, waarbij Toekoe Lampasej hem vergezelde; dat dit hoofd gedurende de reis ziek werd en weinige dagen na terugkomst in Groot-Atjeh, den 27sten April 1880, aan eene buikziekte overleed? Indien hij zich daarvan thans, zooals duidelijk is, niets meer herinnert - welke waarde kan men dan aan zijne verdere herinneringen hechten?

‘Toekoe Tjoet Bantah (hoofd der IV Moekims) was zwak, weifelend en weinig te vertrouwen’, zoo lezen wij op blz. 53. Deze opmerking, op zichzelve volkomen juist, zooals dan ook later nog voldoende is gebleken, geeft ons aanleiding tot de mededeeling van eene gebeurtenis, die in November en December 1882 plaats vond, doch waarover de Schrijver het stilzwijgen bewaart.

Toekoe Oemar was, in eerstgenoemde maand, aan het hoofd eener vijandelijke bende in de IV Moekims gevallen; in den avond van 45 November waagde hij een aanval op een transport, nabij onzen vroegeren post Pakan Badak, welke ons 1 doode en 9 gewonden kostte.

In het daarover door den heer Pruijs van der Hoeven aan de Indische Regeering ingediend verslag lezen wij, dat Toekoe Tjoet Bantah den volgenden dag (16 Nov.) werd gearresteerd, 'daar het *overtuigend* gebleken was, dat de hoeloebalang der IV Moekims, Toekoe Tjoet Bantah, *met de vijandelijke hoofden in betrekking stond en zelfs met Toekoe Oemar heulde*, en de inval in de IV Moekims met zijne voorkennis ondernomen, zoo al niet door hem ondersteund was'.

In het volgende verslag wordt medegedeeld, dat deze arrestatie, die van de zijde van hoofden en bevolking geen verzet ondervonden had, op de in onrast gebrachte streken een heilzamen invloed scheen uit te oefenen.

Maar - ongeveer eene maand na zijne arrestatie werd de man weder in zijn gezag hersteld en aldus, zooals de ondervinding zou leeren, in de gelegenheid gesteld, opnieuw onze belangen te benadeelen. 'In eene plechtige vergadering van hoofden en priesters' - zoo schreef toen de Gouverneur - werd 'de dag bepaald, waarop hem, overeenkomstig zijn verzoek, de gelegenheid zou worden gegeven, om den slechten indruk, door zijne wankelende houding tegenover de rooversbende, bij het bestuur te zijnen aanzien ontstaan, uit te wisschen.' Toekoe Tjoet Bantah zou nu, door een oorlogsschip ondersteund, tegen Toekoe Oemar en de zijnen optreden; van dit plan werd echter reeds weinige dagen later, den 30sten December 1882, weder afgezien.

Men zou, dunkt ons, uit deze geschiedenis kunnen afleiden, dat de politiek van den heer Pruijs van der Hoeven medebracht, een 'zwak, weifelend en weinig te vertrouwen' Atjehsch hoofd zwak en weifelend te behandelen en hem bij afwisseling geen en veel vertrouwen te schenken. Wat kunnen echter de vruchten zijn van dergelijk 'politiek beleid'?

Het is inderdaad in het oog vallend, dat het politieke beleid, door den heer Pruijs van der Hoeven in Groot-Atjeh gevolgd, meermalen zoo ongunstig afsteekt bij de gedragslijn, welke dezelfde ambtenaar ten aanzien der onderhoorigheden volgde. Niet moeielijk is echter de verklaring: langs de kusten trachtten wij invloed te verkrijgen, doch hadden wij geen rechtstreeksch bestuur te voeren. Daar moest onderhandeld, overreed, daar moesten de zaken besproken worden, en daar zag men den Indischen ambtenaar, bekend met de inlandsche bevolking, hare gewoonten en gebruiken, en zoo noodig door de zeemacht gesteund, in zijne volle kracht. In Groot-Atjeh daarentegen hadden wij een door kracht van wapenen veroverd gebied, waar, in de eerste jaren, door het zwaard moest worden behouden, wat door het zwaard

verkregen was, - iets, wat dezelfde ambtenaar niet inzag. Was er geen of slechts een kortstondige oorlog gevoerd geweest, dan had de politiek van dien ambtenaar wellicht goede vruchten opgeleverd; nu echter zag hij over het hoofd, dat de bevolking, eerst na een langdurigen en hardnekkigen oorlog tot onderwerping gedwongen, ons onmogelijk goed gezind wezen kon. Die goede gezindheid kon slechts van lieverlede verkregen worden, indien wij met krachtige hand orde en rust handhaafden.

Het klinkt nu wel fraai, als de Schrijver zegt (blz. 63): ‘Niet door alles dooreen te slaan, maar na krachtig optreden alles weer zooveel mogelijk op zijne plaats te brengen; niet door de vijand van allen, maar door de beschermer van eene landspartij, die recht heeft op den voorgrond te komen, te zijn, kan, in 't Oosten vooral, de vreemde beheerscher vasten voet krijgen’... ‘Verstandige politiek neemt, in het mohammedaansch getinte Indië, de adat tot bondgenoot, om daarmede hoofden en dorpsbewoners te ontmoeten; ruw geweld vindt priesters en practische volgelingen als tegenstanders.’ Dat alles klinkt wel goed, maar de tegenstellingen zijn niet juist.

Zoodra de veldtocht van Generaal Van der Heijden was afgeloopen, dacht ook deze en niemand er meer aan, om maar ‘alles dooreen te slaan’. Niemand dacht er ook aan, ‘de vijand van allen te willen zijn’ of te willen heerschen met ‘ruw geweld’.

Neen, de Generaal Van der Heijden schreef in September 1879, dat vermoedelijk geene krijgsbewegingen van grooten omvang meer noodig zouden wezen, maar dat nog geruimen tijd de krachtige steun der troepenmacht zou worden vereischt, om eene geregelde orde van zaken te vestigen. Het liet zich aanzien, dat een tijdperk van pacificatie en restauratie was aangebroken, waarin het burgerlijk bestuur meer handelend zou kunnen optreden en krachtig zou kunnen medewerken, om de volledige onderwerping der bevolking te verkrijgen. Het zou moeten helpen tot herstel der door den oorlog geleden verliezen en van lieverlede de bevolking aan ons moeten gewennen en verbinden.

Het komt ons alzoo voor, dat de Schrijver, met zijne boven medegedeelde bespiegelingen, eigenlijk tegen windmolens strijdt. Beter ware het o.i. geweest, wanneer hij de stelling had verdedigd, dat de inlander alleen dàn aan zijn overheerscher gehoorzaamt, wanneer hij van diens macht overtuigd is, en dat het er dus op aankomt, de overtuiging te bestendigen, dat die macht onverzwakt is gebleven.

Maar - dan had de heer Pruijs van der Hoeven, die door zijn beleid in Groot-Atjeh den indruk van onze kracht deed verminderen en den overmoed des vijands meer en meer deed toenemen, zelf dat beleid veroordeeld. En dat ware niet van hem te vorderen!

Sommige toestanden in Groot-Atjeh worden door den Schrijver te ongunstig voorgesteld. Zoo verhaalt hij (blz. 63), dat de wegen, onze militaire posten verbindende, grootendeels nog slechts paden waren.

La mémoire est une belle chose! Toen de Schrijver het bestuur aanvaardde, waren alle posten, behalve Ketapan Doewa en die in de XXII Moekims, met Kota Radja verbonden door behoorlijk verharde en boven de bekende bandjirpeilen verheven wegen van minstens 6 meters kruinsbreedte. Een dergelijke weg, van Lambaroe tot Anak Galoeëng, was in aanleg en kwam in Augustus 1881 gereed.

Doch, het is waar, *enkele* wegen moesten nog aangelegd worden. De heer Pruijs van der Hoeven zegt, dat de wegwerkers door militaire bewakingsdetachementen en patrouilles tegen mogelijke aanvallen beschermd moesten worden (blz. 64); doch hij verzwijgt, dat deze bescherming pas noodig was sedert het einde van 1881, d.i. ruim een half jaar nadat zijn bestuur een aanvang genomen had. Zoo was de veiligheid in dit tijdvak achteruitgegaan! Staat dit feit niet onbetwistbaar vierkant tegenover de beschouwingen van den Schrijver, waar hij uit de onderwerping van enkele hoofden (blz. 51) of uit de aanwezigheid van andere bij de inwijding van de mesdjid raja (blz. 69) het bewijs tracht te putten, dat, onder zijn bestuur, de pacificatie ‘meer en meer’ vorderingen maakte?

Op blz. 70 deelt de heer Pruijs van der Hoeven ons mede, dat hij aan de hoofden bij circulaire kennis gaf, dat wij voor allen, die ons gezag erkenden, de adat en de bestuursrechten zouden beschermen en handhaven. Van alle zijden ontving hij daarop bewijzen van instemming. ‘Nauwelijks was die circulaire verzonden, toen in antwoord daarop van allerlei hoofden de schriftelijke verzekeringen mij toevloeiden, dat zij onder die voorwaarden zich bij ons bestuur wenschten aan te sluiten als vrienden en bondgenooten van het Nederlandsche volk.’

Wij trekken deze mededeeling niet in twijfel, ofschoon het vreemd is, dat de officieele bescheiden, o.a. het koloniaal verslag, ten deze niets melden en dat de Schrijver geen tijdstip aanwijst, waarop die verzekeringen ontvangen werden. Kan dit geweest zijn in Februari 1883, toen de Gouverneur in zijn rapport schreef, dat ‘algemeen door Atjehers de meening gedeeld werd, dat, onvoorziene omstandigheden buiten rekening latende, de hoop mocht worden uitgesproken op eene toenemende betere gezindheid der bevolking’, of den 5^{den} Maart 1883, toen hij aan de Indische Regeering per telegraaf meldde, dat ‘de voornaamste en invloedrijkste hoofden zich thans bij het bestuur hadden aangesloten en de pacificatie verzekerd verklaarden’?

Hoe dit zij, onweersprekelijk is het, dat de feiten onmiddellijk met deze berichten in strijd waren; en wanneer de heer Pruijs van der Hoeven uit de verzekeringen der hoofden afleidt, dat zijne ‘houding werd gewaardeerd’, dan stellen wij daartegenover de mededeeling, voorkomende in het koloniaal verslag van 1884: ‘Met de betuiging van gehechtheid en trouw op de lippen heulden de onderworpen hoofden in den regel met den vijand, of bepaalden zij zich tot eene geheel passieve rol.’

De Schrijver verhaalt, dat tegen het voorjaar van 1882 ‘nieuwe benden onder geestelijke aanvoerders’ in Groot-Atjeh kwamen, ‘om onze versterkingen te beschieten, militaire transporten en detachementen aan te vallen’ (blz. 71). ‘Gelukkig waren er, door opruiming van eenige blokhuizen en een paar kleine versterkingen.... meer troepen vrijgekomen, zoodat men zonder al te groote inspanning de transporten en bewakingsdetachementen kon versterken’ (blz. 72).

Vreemde redeneering voorwaar! In het belang der veiligheid langs de wegen waren de bedoelde blokhuizen en kleine versterkingen opgericht; zonder op de eischen der veiligheid te letten, worden zij ontijdig opgeheven; de veiligheid gaat zoo achteruit, dat ‘transporten en bewakingsdetachementen’ grootere troepenmacht eischen, - en nu juicht men over de opheffing der blokhuizen en van onze bentings te Lampermei, Pakan Badak en Kroeng Kali, omdat daardoor eenige troepen beschikbaar kwamen! Was het niet rationeeler, de opheffing der posten te betreuren, nu het bleek, dat ook ten gevolge daarvan de veiligheid op de wegen achteruitging en veel grootere inspanning van de troepen moest worden gevorderd?

De onveiligheid werd langzamerhand zoo groot, de vijand zooveel stoutmoediger, dat de heer Pruijs van der Hoeven, die in zijn officieel verslag van Maart 1882 nog beweerde, dat de toestand van oorlog ‘in werkelijkheid reeds tot het verleden behoort’, zich op blz. 73 beklaagt, dat het legerbestuur den oorlogstoestand niet erkennen wilde!

In twee bladzijden (74 en 75) verhaalt de schrijver ons op zijne wijze - dat is even oppervlakkig als onjuist - enkele voorvallen van militairen aard van April tot September 1882, en hij doet daarop volgen: ‘In September hadden wij door militaire krachtsinspanning en niet minder door Atjehsche medewerking den brand onder den voet, waren ook alle transportwegen en bruggen, niettegenstaande de bezwaren, gereed gekomen, en bleef tot aan mijn vertrek uit Atjeh, in Maart 1883, de toestand gunstig’ (blz. 75).

Deze voorstelling gaat toch inderdaad de grenzen van een geoorloofd optimisme te buiten! Het schijnt, dat hier des Schrijvers geheugen hem geheel in den steek heeft gelaten en dat hij het niet raadzaam vindt, zijne eigene rapporten nog eens na te slaan!

Had hij dat wèl gedaan, dan zou hij, onder meer, herinnerd zijn geworden aan de volgende gebeurtenissen. De lezer verschoone ons, dat wij nogmaals eene korte opsomming van feiten geven.

12 October 1882.	Aanval op het transport tusschen Glé Kambing en Djerir.
20 October 1882.	Gevecht bij Tengkoe di Lonkong.
27 October 1882.	Gevecht bij Kampong Trieng (2 gewonden).
15 November 1882.	Gevecht bij Pakan Badak (1 doode, 9 gewonden).
23 November 1882.	Gevecht bij Relo en Masaleh (7 gewonden).

24 November 1882.	Gevecht bij Moenloe en Tjot Birem (Kapitein L.F. Botter gesneuveld, 7 gewonden).
24 December 1882.	Aanval op het transport Djerir - Glé Kambing (1 gewonde).
25 December 1882.	Aanval op het transport Anak Galoeëng - Pantej Karang (6 gewonden).
	Aanval op den post Pantej Karang door eene *met achterlaadgeweren* gewapende bende (1 gewonde).
29 December 1882.	Gevechten bij Pakan Badak (1 doode, 25 gewonden).
3 Januari 1883.	Expeditie naar Lepong, tegen Toekoe Oemar (2 gewonden).
4 Januari 1883.	Gevecht tusschen Lepong Arra en Tjot Basetoel (5 dooden, 8 gewonden).
27 Januari 1883.	Gevecht bij Doeroeng.
14 Februari 1883.	Aanval op eene patrouille bij Relo (2 gewonden).
26 Februari 1883.	Gevecht bij Batoe Poetih (1 doode, 9 gewonden).
1 Maart 1883.	Gevecht bij Gighen (1 doode, 4 gewonden).
3 Maart 1883.	Gevecht aan de Kroeng Lingkar (4 gewonden).
21 Maart 1883.	Gevecht bij Batoe Poetih (3 dooden, 13 gewonden).

Den toestand, in dit lijstje afgespiegeld, noemt de heer Pruijs van der Hoeven een gunstigen!!

Wij zullen er wel niets meer van behoeven te zeggen.

Zeker om aan te toonen, dat hij den militair een goed hart toedraagt, verhaalt de Schrijver op blz. 77, dat *hij* (wanneer?) een voorstel deed, om de troepen op voet van oorlog te doen betalen en verplegen; en hij beklaagt zich, dat dit voorstel door het legerbestuur is bestreden en niet ingewilligd.

Doch vreemd mag het heeten, dat hij niet inzag, dat zoodanig voorstel niet in het minst tot zijne bevoegdheid behoorde. Het spreekt toch waarlijk wel vanzelf, dat het legerbestuur het bestreed! Hoe zou de Gouverneur Pruijs van der Hoeven het opgenomen hebben, wanneer een ander dan hij, en buiten hem om, een voorstel had gedaan voor eenigen staatkundigen maatregel in Atjeh? Zou hij dan ook niet verwacht

hebben, dat de Regeering het ter zijde legde? *Hij* vooral, die ‘zuivere afbakening van bemoeienis en verantwoordelijkheid van de in Atjeh geplaatste militaire en civiele landsdienaren’ gewenscht had?

De herhaalde desertiën van Europeesche soldaten naar den vijand hebben de aandacht des Schrijvers getrokken. Hij schrijft ze toe - natuurlijk niet aan den minder goeden geest onder de soldaten, waarvan enkelen zich niet wilden schikken in den ongunstigen toestand,

waarin het leger op Groot-Atjeh door zijne staatkunde was gebracht, - maar aan overprikkeling, klimaatsinvloeden, afmattenden dienst, jenever, spel (al welke oorzaken echter reeds sedert 1873 bestonden) en aan 'het de krijgstucht ondermijnend politiseeren en het critiseeren der handelingen van de Regeering en de bevelvoerende machten' (blz. 76).

Wat zal men daarvan zeggen? De soldaten, die deserteerden, voelden zich blijkbaar hoogst ongelukkig in de bestaande omstandigheden. Was dat ten gevolge der critiek op de handelingen van het bestuur of ten gevolge dier handelingen zelve? Wij zullen dat niet beslissen, maar het komt ons voor, dat voor het laatste minstens evenveel te zeggen is als voor het eerste!

Wat de heer Pruijs van der Hoeven verder mededeelt omtrent de gebeurtenissen in de kuststaten, geeft ons slechts aanleiding tot een paar opmerkingen. Reeds boven zeiden wij, dat zijn politiek beleid ten aanzien dier kuststaten ons in algemeenen zin prijzenswaardig voorkomt. Doch waarom wordt ons medegedeeld (blz. 78), dat den maharadja van Tolok Semawé 'eenige trompladers en kruit' werden verstrekt, terwijl hij niet minder dan *tweehonderd en twintig* geweren met munitie ontving; waarom wordt ons uitvoerig de conferentie te Segli (op 9 Januari 1883) verhaald (blz. 90), maar verzwegen, dat Pedir evenmin gevolg gaf aan de beslissing van den Gouverneur Pruijs van der Hoeven als vroeger aan die van Generaal Van der Heijden?

Over de zinsnede (blz. 95), dat in Januari 1883 'alles duidde op eene vredelievende oplossing van de Atjeh-quaestie' en tot aan des Schrijvers vertrek 'de rust niet meer werd verstoord', spraken wij reeds boven, en over de optimistische verwachting, op deze onjuiste praemisse gebouwd, behoeven wij dus thans niet uit te weiden.

Uit de laatste zinsnede op genoemde bladzijde moeten wij afleiden, dat de heer Pruijs van der Hoeven zijn ontslag uit zijne betrekking vroeg, omdat de Regeering hem niet 'volle vrijheid van handelen' verleende en door 'onbeperkt vertrouwen' steunde.

'Ontstaat er' - zoo zegt hij - 'verschil van zienswijze' tusschen de Regeering en den Gouverneur van Atjeh, 'hoe zacht ook geformuleerd - en hieronder wensch ik zelfs elke kleine weifeling in dat onbeperkt vertrouwen te begrijpen - dan is de onmisbare vrijheid van handelen te niet gedaan; dan blijft.... niets over dan plaats te maken voor een vervanger'....

Is *deze* eisch inderdaad niet een schromelijk overdreven eisch? Dat een bestuurshoofd overal - en vooral in Atjeh - òf het vertrouwen der Regeering moet bezitten, òf heengaan, spreekt vanzelf; maar het gaat te ver, wanneer een bestuurshoofd der Regeering het recht ontzegt, wenken, zelfs bevelen te geven en over zijne handelingen, des verlangende, inlichtingen te vragen! Geene Regeering, ook de meest meegaande en zwakke niet, zou zich dat recht kunnen laten ontnemen.

‘Hoe komt het,’ vraagt de Schrijver in zijn slot-hoofdstuk, ‘dat bijna onmiddellijk na mijn vertrek de toestand geheel veranderd en zoo gevaarlijk is geworden?’.... En hij antwoordt: ‘Ik kan het niet beoordeelen; ik was er niet, de omstandigheden zijn mij niet bekend’... (blz. 96).

Naïeve vraag, en naïef antwoord tevens! ‘Hoe komt het,’ zouden wij kunnen vragen, ‘dat onmiddellijk na het vertrek van den Generaal Van der Heijden de toestand geheel veranderd is en meer en meer gevaarlijk werd?’ Het antwoord hebben wij gezocht en, naar wij meenen, ook gevonden uit de rapporten van den Gouverneur van Atjeh.

Had de Schrijver ook niet in die rapporten het antwoord op zijne vraag kunnen vinden?

Indien de toestand sedert April 1881 zich regelmatig ten onzen nadeele heeft ontwikkeld, - zooals toch niet is tegen te spreken - heeft het dan eigenlijk wel zin, de vraag te stellen, hoe het komt, dat dit ontwikkelingsproces ook na April 1883 zich heeft voortgezet? Moet een geneesheer niet opklimmen tot de *oorzaak* eener ziekte, die het lichaam ondermijnt, in plaats van te vragen, hoe het komt, dat de niet tijdig gestuite kwaal voortwoekert?

Och, dat de heer Pruijs van der Hoeven - wiens bekwaamheid als bestuursambtenaar in het algemeen wij niet kunnen beoordeelen en dus niet willen betwisten - maar hadde voortgebouwd op de door den Generaal Van der Heijden met zooveel zorg gelegde grondslagen en, door de ‘eindelooze patrouilleeringen’, met de meeste klem hadde gewaakt, dat de ‘maraudeurs’ zich niet tot rooverbenden, en deze zich tot guerilla-benden konden vereenigen! Dan ware onze toestand in het algemeen thans, naar onze overtuiging, een geheel andere geweest; en dan ware het niet noodig geweest, dat hij, door een te hoog gestemd gevoel van eigenwaarde geheel verblind, schuld zocht bij voorgangers, tijdgenooten en opvolgers, zooals thans - wij meenen het voldoende te hebben aangetoond - in zijne brochure, helaas! maar al te zeer het geval is.

Enkele woorden wijdt de Schrijver aan de op dit oogenblik te volgen gedragslijn.

De ‘militaire concentratie’, die thans bestaat, zal naar zijne meening tot het doel kunnen leiden, ‘mits met gelijktijdige toepassing eener actieve, opbouwende politiek.’

Het is te hopen; maar nu wij gezien hebben, dat de heer Pruijs van der Hoeven in de Atjeh-quaestie meermalen te optimistische verwachtingen heeft gekoesterd, is ons vertrouwen in zijne voorspellingen niet groot. In ieder geval, wij *kunnen* in de eerste jaren niet anders, en ongetwijfeld zal het voor een goed deel van het ‘politiek beleid’ van den Gouverneur van Atjeh afhangen, of de toestanden zich van lieverlede weder in ons voordeel zullen ontwikkelen.

‘Om uit onze huidige stelling de Atjehers te verdrijven en door

Chineezen of Javanen te vervangen, dit zou een bewijs zijn van politieke machteloosheid tegenover de geheele bevolking, gevaarlijker dan militaire terugtocht. Door hetgeen hij tot zich trekt, niet door hetgeen hij afstoot, wordt de macht van den kolonialen beheerscher bepaald.'

Deze meening is ook de onze en wij gelooven niet, dat een verstandig mensch eraan denkt, de Atjehers 'uit onze huidige stelling te verdrijven'. Maar iets anders is het, om door Chineezen de door den oorlog onbewoond geraakte streken te doen bezetten. 'Door hetgeen hij tot zich trekt, wordt de macht van den kolonialen beheerscher bepaald'; trek dan ook, vermits de vijandig gezinde Atjehers vooreerst niet willen, Chineezen tot U! Wij moeten weder eene *bevolking* hebben binnen ons gebied, die, voldoende sterk, ons genegen is en onzen steun behoeft; dat is naar onze meening de eerste eisch, en later, wanneer de gezindheid der Atjehers ten onzen aanzien gewijzigd is, zal eene goede politiek ertoe moeten medewerken, om hen verder aan ons te verbinden.

Hiermede meenen wij onze zienswijze over de brochure van den heer Pruijs van der Hoeven voldoende te hebben kenbaar gemaakt.

Wij hebben dat gedaan zonder aanzien des persoons, maar ook zonder de bedoeling, den schrijver iets onaangenaams toe te voegen; wij hebben geene reden, om persoonlijk tegen hem ingenomen te zijn, doch meenden, in 's lands belang, onze indrukken niet te mogen verzwijgen.

Vooral niet, nu de heer Pruijs van der Hoeven weder, kort na de verschijning van zijne brochure, tot eene hooge regeeringsbetrekking in Indië geroepen is en, in die betrekking, wellicht invloed op den gang der Atjeh-zaken kan uitoefenen. *Dien* invloed zouden wij - behoeven wij het nog te zeggen? - ten zeerste betreuren.

Den Haag, 26 Mei 1886.

E.B. KIELSTRA.

Nederland in Frankrijk en Duitschland.

‘Het vaderland is nooit te groot.’
C.J. HANSEN. (*Reisbrieven.*)

III.

De opmerkzame lezer herinnert zich, dat ik van Hazebroek naar Kortrijk reisde. Al is Kortrijk eene geheel vlaamsche stad, al ligt Kortrijk ook in eene volkomen vlaamsche landstreek, zoo is daar toch de grens van het gebied der nederlandsche taal niet verre. Die grens ligt slechts een paar uren bezuiden Kortrijk, tusschen deze stad en Rijssel in Frankrijk. Mag Kortrijk om hare ligging dus hier nog wel vermeld worden onder de plaatsen langs de grenzen van ons taalgebied gelegen, zoo veel te meer nog moet dit geschieden wegens de byzondere plaats die Kortrijk inneemt in den vlaamschen taalstrijd. Te Kortrijk heerscht en roert een levendig Vlamingschap. Kortrijk is als eene sterke vesting, als een krachtige voorpost tegen het dreigende Franschdom. Aan het hoofd der kortrijksche taalstryders in het byzonder, der westvlaamsche taalminnaars in 't algemeen, die men wegens hunne volkseigene richting wel ‘West-vlaamsche Taalparticularisten’ gelieft te noemen, staat een eenvoudige vlaamsche priester in die stad, de hoog geleerde en rijk begaafde GUIDO GEZELLE. Sedert den dood van zynen vriend en ambtsbroeder, den niet minder begaafden en niet minder voor het Vlaamsch begeesterden L.L. DE BO, laatst deken der Roomsche kerk te Poperinghe, en aldaar ten vorigen jare overleden, sedert dien dood, door allen die vlaamsche, ja door allen die nederduitsche taalkunde beoefenen, zoo te recht diep betreurd - zien de oogen der west-vlaamsche taal- en letterkundigen op GUIDO GEZELLE als op hunnen voorganger en hoofdman. En met het volste recht komt dien eerweerden man deze eere toe. Gevoelvol en geestig dichter, is hy meer nog taalkundige en taalvorscher. Zyne verbazingwekkende, echt volksaardige taalgeleerdheid, die niets van muffe kamerstudie heeft, zijn ongemeen helder inzicht en doorzicht in het herleiden der woorden tot hunnen oorsprong en hunne afkomst, zynen onvermoeiden yver in het verzamelen en verklaren der talryke oude, schoone en beteekenisvolle woorden, die men in de woordenboeken te vergeefs

zoekt, maar die, als zoo vele korrels kostelik koorn nog op den akker der volkstaal verloren liggen - dat alles is boven mynen lof. Zijn kennen en zijn kunnen blijkt ook, onder anderen, uit zijn taalkundig maandblad *Loquela,* te Rousselaere by JULIUS DE MEESTER uitgegeven, sedert Mei 1881. Dit blad verdient veel meer bekend te zijn als het wel is, vooral ook in Noord-Nederland. Daarom vestig ik er hier byzonder de aandacht op.

Op den uitersten zuideliken zoom van West-Vlaanderen, bezuiden de steden Iperen en Kortrijk, is de grens tusschen het vlaamsche en het fransche taalgebied moeielik met juistheid aan te geven. Die grens is aldaar min of meer onzeker, ongestadig. Het Fransch heeft hier in vorige eeuen het Vlaamsch terug gedrongen; thans dringt, op enkele punten, het Vlaamsch weêr het Fransch achteruit. In de middeleeuen waren de hier gelegene steden en dorpen Nieukerke (*Neuve-Eglise*), Meesene (*Messines*), Houthem (*Houthème*), Meenen (*Menin*), Ploegsteert, Rekhem (*Rechem*), Comen (*Comines*), Waesten (*Warneton*), Spiere (*Espieres*), enz. allen louter vlaamsch, gelijk hunne namen nog aangeven. Toen had het Vlaamsch zelfs veroveringen gemaakt op het Fransch. Dorpen, die door hunne fransche namen hunnen franschen oorsprong verraden, zoo als *Helchin*, *Luigne*, *Herseaux*, *Mouscron*, *Dranoutre* (de Vlamingen verbasteren deze namen tot Halkyn, Loenje, Herseeuw, Moscroen), waren toen vlaamsch. Dranoutre was nog vlaamsch van tale in 1596(*). Deze dorpen zijn thans weer grootendeels waalsch. Tot deze plaatsen behoort ook *Dottignies*, mede bezuiden Kortrijk op de taalgrens gelegen. Maar in omgekeerden zin. De dorpsnaam, oorspronkelik Dottinghe, een oud-germaansch patronymikon, is goed vlaamsch, en het lijdt geen twyfel of de oudste ingezetenen dezer plaats en hebben niet als vlaamsch gesproken. Later is het verwaalscht, en het is waalsch gebleven tot op dezen dag. De Walen verbasterden den ouden naam Dottynghe in *Dottignies*, en de hedendaagsche Vlamingen, die den alouden vlaamschen dorpsnaam vergeten hebben, verknoeien dien verbasterden naam *Dottignies* thans nog eens weer tot *Dottenys*.

Op merkweerdige wyze wisselt Fransch en Vlaamsch in deze grensgau. Het stadje Comen by voorbeeld, ligt midden op de grens. De rivier de Leie, die hier de grens formt tusschen Frankrijk en Belgenland, in staatkundigen zin, verdeelt de plaats in twee helften, een fransch en een belgisch gedeelte. Oorspronkelik was de geheele stad louter vlaamsch. Thans is niet enkel de fransche helft nagenoeg volkomen fransch van taal, maar ook de belgische, de vlaamsche helft is dit grootendeels. Daar tegen over staat het dorp Rekhem, in de vorige eeu nagenoeg geheel fransch, thans weêr byna volkomen vlaamsch, gelijk het oorspronkelik, volgens den naam ook geweest is.

(*) Zie het brugsche letterkundige weekblad *Rond den Heerd*, VII, 8.

Van Kortrijk maakte ik eenen uitstap naar de fransche stad Rijssel (fransch *Lille*), naar d'oude hoofdstede van 't waalsche deel van Vlaanderland, van Waalsch-Vlaanderen, *Gallo-Flandria* of *la Flandre-gallicante*, eene gau, die al mede door Lodewijk XIV wederrechtelik by Frankrijk gevoegd is. Ook te Rijssel begint de vlaamsche geest zich op nieu te openbaren en te roeren. En daar om trok die stad my byzonder aan.

Even als, omstreeks den jare 1000, het Vlaamsch zich zuidwaarts uitstrekte tot aan de stad Bapalmen (de hedendaagsche fransche stad *Bapaume*, op de zuidergrens van het *Département du Pas de Calais*), zoo was ook het volk in deze oud-vlaamsche gau van Rijssel toen ten tyde, en misschien nog wel drie eeuen later, zonder twyfel van vlaamscher tonge. De juiste tijd waneer het Waalsch of Fransch hier het Vlaamsch verdrongen heeft, is onmogelik naukeurig aan te geven. Immers heeft die verdryving en vervanging ook hier, zoo als overal elders, slechts uiterst langzaam plaats gegrepen. Ongetwyfeld bleef ook hier het geringe volk, en bleven vooral de dorpelingen nog vlaamsch spreken, toen de stedelingen en de aanzienliken reeds niet als fransch meer konden en kenden en wilden. Wie de taaiheid kent, waar mede het nederlandsche volk in 't algemeen aan zyne taal en zeden hangt, zal zich niet verwonderen, als hy hoort dat er in de vorige eeu te Rijssel nog vlaamsche boeken in 't licht verschenen, en dat men er, tot in het laatst der vorige eeu, nog wel in 't Vlaamsch predikte in de kerken. De alles verwoestende golven der fransche omwenteling doofden te Rijssel ook deze laatste vonk van het Vlaamschdom. '*Egalité!!*' - dus nevens het Fransch geen andere talen meer! -

Sedert was Rijssel maar eene fransche stad, in alle opzichten, en scheen voor de Vlamingen volkomen verloren. En in d'eerste helft dezer eeu was Rijssel in der daad anders niet als eene fransche vesting en landstad, eene gewestelike hoofdstad van middelbare grootte. Maar sinds dien tijd is er te Rijssel veel veranderd. De nyverheid heeft er hare zege gevierd. Zy heeft er eenen zeer hoogen trap van bloei bereikt, even als in de naburige steden Roodebeke (fransch *Roubaix*) en Tourcoing, die in zekeren zin slechts voorsteden van Rijssel zijn. Dien ten gevolge is het aantal inwoners te Rijssel aanmerkelik toegenomen (75000 in 1851, 178000 in 1884), door toefloed uit andere plaatsen. Vooral vlaamsche wevers en andere werklieden zijn in overgrooten getale naar het herbloeiende Rijssel getrokken. Men rekent dat er thans niet minder als 30000 v l a a m s c h s p r e k e n d e Vlamingen in deze stad wonen - en dit cyfer is veeleer te laag dan te hoog genomen. Die Vlamingen welke ook fransch spraken, en die al zeer spoedig verfranschten, zijn hier niet by geteld. Maar in de geheele nyverheidsstreek van Rijssel - Roodebeke, Tourcoing en omliggende plaatsen meegeteld - bedroeg het getal vlaamsch sprekende

Vlamingen ten jare 1876 reeds 400.000(*). Thans zullen het wel 500.000 zijn. Ook zijn hier vele Noord-Nederlanders komen wonen. In dien ik my niet bedriege, formen dezen er (te Roodebeke) eene kerkelike protestantsche gemeente, met eenen noord-nederlandschen predikant.

De Vlamingen te Rijssel, waar van er velen, ook als kooplieden en anderszins tot welstand gekomen zijn, of nog daar toe geraken, hebben ook de vlaamsche taal te Rijssel weêr doen herleven. Zy blyven er aan hunne moedertaal gehecht, en verloochenen er hunnen landaard niet. Te meer, wyl zy, by hun groot aantal, steun en aanhoud aan elkanderen vinden. Thans worden er te Rijssel weer vlaamsche sermoenen gehouden in de catholyke kerk - thans is er zelfs eene afdeeling opgericht van het vlaamsche Davidsfonds, ten doel hebbende om de vlaamsche taal voor de rijsselsche Vlamingen te behouden, ja haar te verspreiden, en ook in dit sedert eeuen nagenoeg volkomen verfranschte Waalsch-Vlaanderen op nieu tot bloei te brengen. Als een teeken hoe niet enkel taalliefhebbers en meer ontwikkelde Vlamingen, maar hoe zelfs het geringe vlaamsche volk te Rijssel aan zyne taal gehecht blijft, vermeld ik hier dat er in 1885 voor 't eerst een *Vlaamschen almanak van het Noorden* verscheen, en die ook in 1886 weer in 't licht kwam, ‘te Rijssel bij LEFEBVRE-DUCROCQ, Doornijkschestraat. - Prijs 40 centiemen’. In den laatsten jaargang vind ik onder anderen het volgende vermeld: ‘Er zyn te Parys, ten minsten vyftig duizend Belgen en Nederlanders. Hun middenpunt is in de *Rue de Charonne*, 181. Men heeft daar voor hen gebouwen ruime zalen en eene zeer prachtige kerk, die bediend is door dry vlaamsche priesters. 'T is daar dat de Vlamingen het vaderland terug vinden; zy gaan er de godelyke diensten bywonen; de heilige sacramenten ontvangen, en er den Zondag, en een deel van den Maandag, op eene aangename wyze overbrengen. Alles is daar vlaamsch: de taal, de nieuwsbladen, de leesboeken en de spelen. Men vindt er ook een genootschap van onderlingen bystand, en alle gemakkelyke middels om zich de papieren, die men noodig heeft, te verschaffen.’ Dit als voorbeeld van taal en stijl, van dit rijsselsche dietsch. Dat het boekje in eenen oranjekleurigen omslag verscheen, is natuurlik louter toeval.

De stad Rijssel, met hare talryke nieue straten, hare lange, breede en fraaie *boulevards*, groote huizen waarin zeer vele huisgezinnen onder één dak wonen, groote winkels, en *cafés* veelal op bovenverdiepingen, haar druk verkeer op straat, in alles zoo veel mogelik op paryschen leest geschoeid, deed mij in geen enkel opzicht nog aan onze oude vlaamsche steden denken. Vlaamsche opschriften waren er natuurlik niet te zien, en ik hoorde er ook geen enkel woord vlaamsch op straat

(*) Zie H. BAUDUIN, *Wandelingen door Noord-Frankrijk*, voorkomende in het brusselsche blad *De Zweep*, nummer van 27 Augustus 1876.

spreken. Slechts onder de namen der ingezetenen, aan de puien hunner huizen vermeld, vond ik er menigeen van vlaamschen oorsprong: *De Vos*, *Wellecomme*, *Vuylsteke*, *Van Butsele, Waterlot, Vinckevleugel*, *Wallaert,* enz. Ook het half waalsche, half vlaamsche *Deldique* (Van den Dijk). Op de vischmarkt zag ik aangekondigd dat er *stockfiche* verkocht werd. Trouens, aan vlaamsche woorden is de hedendaagsche fransche volksspreektaal van Rijssel nog rijk. En deze vlaamsche woorden zijn niet afkomstig van de Vlamingen, die in deze eeu te Rijssel zich gevestigd hebben. In tegendeel, zy zijn van ouds her, sedert de middeleeuen, hier in gebruik, en nog uit het oorspronkelike Dietsch in het ingedrongene Waalsch blyven hangen. Als voorbeeld noem ik *choumaque*, in plaats van het fransche *cordonnier,* schoenmaker; *des painperbolles,* peperbollen of pepernoten, zeker gering gebak; *boucancouque,* een dikke pannekoek van boekweitenmeel, 'boekendekoek' genoemd in menigen noord-nederlandschen tongval; *des quenèques*, knikkers, jongens-speelgoed, ook wel *des bonques* genoemd, in 't Vlaamsch bonke, bonket, bolleket; *espiringue,* in plaats van *éperlan,* spiering. Verder: een stok of paal by struik of boom zetten, heet te Rijssel: *estoquer én ábre* (*un arbre*), eenen boom stokken; en tot een klein kindje zeit men, liefkoozender wyze: *min p'ti quinquin!* dat is eene verbastering van: mijn (miin) klein kinkyn, kinnekyn, kindekyn, kindeken, kindtje, te Leeuwarden nog steeds, in dezen zin, *kiinke* genoemd. En nog honderd zulke woorden en uitdrukkingen meer. En ware 't niet dat er honderd en meer zulke verfranschte vlaamsche woorden in de waalsch-rijsselsche stadsspreektaal voorkwamen, wy zouden uit enkele zulke woorden tot eenen vlaamschen oorsprong der Rijsselaars niet besluiten mogen. Immers overal, langs de grenzen van eenig taalgebied, komen wel, over en weêr, enkele woorden uit de taal der buren ontleend, in de volksspreektaal voor. En althans in deze gau, waar de taalgrenzen niet zeer standvastig zijn. Als eenen tegenhanger van de bovengenoemde verfranschte vlaamsche woorden, kan het vervlaamschte fransche woord *panepisse* gelden, dat te Kortrijk in gebruik is voor zoete koek, zoogenoemde kruidkoek (*pain d'épices*).

Dat in deze landstreek rondom Rijssel, die reeds in de laatste middeleeuen als *la Flandre gallicante,* als Waalsch-Vlaanderen bekend was, de verfransching van ouderen tijd dagteekent als in Artesie, blijkt ook uit de plaatsnamen dezer gau, die grootendeels volkomen fransche formen vertoonen, al zijn ze oorspronkelik ook Dietsch. By sommigen dezer plaatsnamen is, nevens den franschen form, heden ten dage ook de oud-dietsche form nog bekend, en by de Nederlanders in volle gebruik; b.v. Rijssel (*Lille*), Leinzele (*Lincelles*), Kamerijk (*Cambrai*), Halewijn (*Halluin*), Terenburg (*Térouanne*), Merghem (*Merville*). By anderen is die oud-dietsche form nog wel bekend, maar niet meer in gebruik; ook niet by de Vlamingen zelven; b.v. het oude

Roodebeke, fransch *Roubaix*(*), dat de hedendaagsche Vlamingen *Robaais* noemen, en *Robaeys* schryven. Vele namen in deze gau, die men thans slechts in hunnen franschen form noemt, toonen toch nog duidelik dat zy oorspronkelik niet waalsch of fransch, maar wel degelik vlaamsch zijn; b.v. *Wasqaehal, Wambrechies, Ascq*, (daar ligt ook een dorp Asch by Buren in Gelderland, en een in Belgisch-Limburg, en Assche by Brussel), *Loos, Warrin*, enz. Ook de naam van het rivierke dat langs Rijssel stroomt, *la Deule*, zal wel oorspronkelik vlaamsch zijn (*Deule*, *D'Heule*, *De Heule* = waterloop); in sommige hollandsche plaatsen thans uitsluitend als riool of affloeiing van vuil water, in Zeeland ook, by overdracht, als kleine brug of vonder in gebruik. Tamelik diep in Frankrijk, waar dit oud-nederlandsche rivierke uitfloeit in de Leie, in eene thans volkomen fransche landstreek, ligt het dorpke Deulemond, dat is: de mond van de Deule, een naam als Roermond, Rupelmonde, IJsselmonde, Leksmond, enz. Die naam is zuiver nederlandsch. Ja, maar de Franschen, met eenen franschen slag, hebben er *Deulemont* van gemaakt, als of er sprake ware van eenen berg (*mont*)!

Dit zelfde verschijnsel komt ook voor in het westelikste deel van het hedendaagsche belgische gewest Henegau, grenzende aan de gau van Rijssel. Ook deze landstreek, thans, en reeds sedert de middeleeuen, van waalscher tonge, heeft grootendeels oorspronkelik dietsche plaatsnamen, maar die tegenwoordig, ook by de Vlamingen-zelven, slechts in hunne waalsche bastertformen genoemd worden; b.v. *Grosage*, oorspronkelik Groothage; *Houtaing* Houthem; *Blomentade* Bloemendaal; *Ladeuse* Landhuis; *Gillenghien* Willemghem; *Froyennes* Fraihem; *Ellezelles* Elszele; *Estaimbourg* Steenburg; *Estaimpuis* Steenput; *Oeudeghien* Heidenghem; *Tenaque* Ten Ake, 't is te zeggen: by het water; *Lobbes* Loobeek; *Evergnies* Everghem; enz. Misschien moet men den naam der hoofdstad dezer gau, Doornik, hoogduitsch *Thorneck*, fransch *Tournai*, hier ook toe rekenen. Eene wandelplaats by die stad draagt zelfs den naam van *La dréve de Meir*, dat is: de Meirdreef, de bestrate laan van het meer; en twee gehuchten by den dorpe Monstier (*Monasterium*, Munster of Monster = klooster) heeten *la Drève* en *le Breuck*, de Dreef en het Broek (moeras)(†).

Van dezen noordwesteliken hoek van Henegau oostwaarts opgaande, ligt de grens van het nederlandsche taalgebied niet meer op franschen, maar op belgischen bodem. Het verloop van die grens in Belgenland, en de verhouding van het Vlaamsch en Waalsch en Fransch aldaar, is

(*) Den nederlandschen plaatsnaamsuitgang beke, beek, hebben de Franschen in sommige gevallen verknoeid tot *baix* of *bais* (*Roubaix*, *Molembaix*, Molenbeek, by Brussel, *Marbais* en *Opprebais*, Marbeke en Opperbeke in Zuid-Brab.); in andere gevallen tot *becq* of *beque* (*Estienbecq* Steenbeke, *Esquelbecq* Ekelsbeke, *Everbecq*, *Bambéque* Bambeke; of tot *bise* (*Tubise*, Tweebeek) en *bes* (*Lobbes*, Loobeek).

(†) Deze zaak heb ik uitvoeriger behandeld in *De Navorscher* XXI, 611 en XXII, 191.

in verschillende noord-nederlandsche geschriften, waar onder ik ook eenigen van myne eigene hand mag tellen, ruimschoots en voldoende behandeld. Dies acht ik het overbodig die zaak hier nader te bespreken. Slechts wensch ik nog met een paar woorden te wyzen op de oostelikste dietsche gau van Belgenland, en op het taal- en oudheidkundig leven, in volkseigenen zin, dat ook daar in den laatsten tijd ontwaakt is.

Oost- en West-Vlaanderen, en niet minder het dietsche deel van Zuid-Brabant, met de gau van Antwerpen, zijn de gewesten in Belgenland, waar, reeds korten tijd na den jare 1830, de vlaamsche beweging, op taal- en letterkundig, weldra ook op volkenkundig, staathuishoudkundig en staatkundig gebied, zich zoo krachtdadig, zoo vroolik, frisch en vry openbaarde. Antwerpen, Leuven en Gent, Brussel en Brugge zijn als zoo vele brandpunten dier heilzame en heilryke beweging te beschouen. In Belgisch Limburg echter, ofschoon dan ook evenzeer een nagenoeg volkomen dietsch, of, zoo men wil vlaamsch(*) gewest, gaf de vlaamsche beweging, zoo zy er al bestond, toch uiterst weinig teeken van leven. Liefhebbery voor de volksspreektaal, toewyding tot de beoefening daar van, lust tot onderzoek naar de oudheden des lands, naar de zeden en gebruiken, alles in volksaardigen en volkseigenen

(*) De germaansche, de nederduitsche taal van Belgie of Zuid-Nederland heet, in 't algemeen genomen, en gezamenlik met die van Noord-Nederland, waar zy slechts ééne enkele taal mee formt: dietsch. Of, nader omschreven: nederlandsch-nederduitsch, ter onderscheiding van het nederduitsch van noordelik Duitschland, het oost-dietsch of duitsche nederduitsch. Het eene formt met het andere slechts éénen enkelen taalstam, oorspronkelik en eigenlik slechts ééne enkele taal, het nederduitsch in zynen grootsten omvang. De dietsche taal nu van Vlaanderen heet in het byzonder vlaamsch, gelijk de dietsche taal van Brabant brabantsch heet, en die van Holland hollandsch. In deze een is het gebruik opgekomen om al het zuid-nederlandsche dietsch vlaamsch te heeten - 't welk verkeerd is. Juist zoo als men, evenzeer verkeerd, al het noord-nederlandsche dietsch wel hollandsch noemt. Het dietsch van Brussel en Leuven, van Antwerpen en Hasselt is geen eigenlik vlaamsch. Maar brugsch, kortrijksch en duinkerksch, dat is eigenlik vlaamsch. En het dietsch van Nymegen, Breda en Almeloo is geen hollandsch, zoo als amsterdamsch en haagsch en rotterdamsch, vooral dit laatste met dordtsch, wel hollandsch is. In de brabantsche en limburgsche, in de nietvlaamsche, maar wel dietsche gewesten van Zuid-Nederland noemt men van ouds de dietsche volksspreektaal dan ook niet vlaamsch, maar dietsch, duitsch, dutsch of doetsch. Zie hier hoe aardig het limburgsche tijdschrift '*t Daghet in den Oosten,* jaargang I, bl. 68, dit onderscheid laat blyken:
'Over eenige dagen kwam ik langst twee vrouwen door, eene oude en eene jonge, die te gelijk uit de kerk kwamen, en ik luisterde 't volgende van heur af:
Onze nieuwe caplaan kalt schoon Dutsch, zei de oude.
- Hij en kalt geen Dutsch, mer Vlamsch, zei de andere.
Da's niet waar, zei de oude, hij kalt Dutsch!
- Dutsch en gebruiken ze niet meer op den preekstoel, da's te gemeen! zei de jonge weer.
Bij lange niet, wichtlief! zei de oude, en zij was gestoord. Waarom zon ons Dutsch gemeener zijn als Vlamsch? Dutsch is toch onze wiegespraak, en 't is zoo goed als Vlamsch!
Hoe die vrouwentwist een ende nam, en weet ik niet; mer ik dacht bij mijn eigen dat het oud ongeletterd vrouwken begreep wat veel hedendaagsche geleerde bollen van schoolmeesters, echte en anderen, niet en konnen of niet en willen verstaan.'

zin, - dat alles scheen daar te sluimeren. Maar ook hier in de limburgsche Kempen, en in de aloude Haspengau, ook in dit uiterste oosten van het zuid-nederlandsche taalgebied, zoo wel als in het uiterste westen, is er een straal doorgedrongen van de ryzende zonne der dietsche taal- en volksbeweging, van het germaansche zelfbewustzijn. Ook hier zoekt men en vindt men nu weêr wat verloren scheen, ook hier versamelt men en bewaart men weêr de schatten des volks, de uitingen van het landseigene volksleven. Als een verblydend teeken dezer zake kan ik hier wyzen op een nieu, uitmuntend tijdschrift, dat, onder den eigenaardig-passenden naam van '*t Daghet in den Oosten*, sedert het vorige jaar te Hasselt in Limburg wordt uitgegeven by MICHIEL CEYSENS. Dit belangryke geschrift behandelt, zoo als het zelve zeit, allerlei 'Limburgsch-nederlandsche taal- en andere wetensweerdigheden', en wordt door onderscheidene ware vaderlanders geschreven, waar onder de zeer bekwame en volyverige POLYDORUS DANIëLS eene eerste plaats inneemt. Het verdient ten volsten den noord-nederlandschen taal- en geschiedvorscheren beter bekend te zijn, dan tot nu toe het geval schijnt. Daarom vestig ik er hier nog in 't byzonder de aandacht op van alle vaderlandsch-gezinde mannen. Vooral ook de beminnaars van die eigenaardige uiting des volkslevens, welke men '*Folk-lore'* noemt, en die heden ten dage zoo byzonder de aandacht trekt, zullen in dit tijdschrift veel van hunne gading vinden. Overigens, dat het tijdschrift niet in de geijkte byzonder-hollandsche boeketaal geschreven wordt, maar in een vry en bly limburgsch-nederlandsch of limburgsch-dietsch, dat kan de weerde er van slechts verhoogen voor den onbevooroordeelden taal- en volksvriend.

De zuidelike Haspengau, dat is het uiterste zuidelike gedeelte van Belgisch-Limburg, bezuiden de stad Tongeren, en grenzende aan het gewest van Luik, behoort heden ten dage niet meer tot het nederlandsche taalgebied. De waalsche, en wel de luiker-waalsche taal is er de volksspreektaal. Dat ook deze zuidelike zoom van Limburg, even als de noordelike zoom van het Land van Luik, in zynen hedendaagschen form als het belgische gewest Luik bekend, in oude tyden eene dietsch-sprekende bevolking had, blijkt uit de plaatsnamen in deze oorden. Bitsingen (fransch *Bassenge*), Korswarem, Emaal, Herstappe, Wouteringen (*Otrange*), Ordingen (*Ordange*), Rukkelingen (*Roclenge*), Piringen (*Pirange*), Ter Nayen (*Lanaye*), en in Luikerland, beoosten de Maas: Daelhem of Dalheim, St. Maartens-Voeren, St. Pieters-Voeren en 's Graven-Voeren (*Fouron St. Martin*, *F. St. Pierre* en *F. le-Comte*). Sippenaken, Remersdaal, Mouland, Teuven, enz., openbaren allen duidelik den kundigen hunnen germaanschen oorsprong. De oude grens tusschen germaansch en romaansch, tusschen dietsch en waalsch, liep, bewesten Mase, oudtijds tusschen de hedendaagsche dorpen *Heure le Tiexhe* en *Heure le Romain,* 't is te zeggen: Dietsch-Heure en Waalsch-Heure. De hedendaagsche waalsche volkstaal in de bovengenoemde

dorpen der zuidelike Haspengau is ook, verre van zuiver romaansch te zijn, nog met menig oud-dietsch woord vermengd. Trouens, met alle waalsche gauspraken van Belgenland en noordelik Frankrijk is dit in mindere of meerdere mate het geval. Ook deze zake wordt behandeld in bovengenoemd tijdschrift '*t Daghet*, in eene byzondere afdeeling onder den naam van *Ludeker Walendietsch.* Ludeke, Ludik, hoogd. *Lüttich,* immers is de volle oud-dietsche naam van der Walen hoofdstede, die wy thans op hollandsche wyze Luik noemen.

Onze tocht langs de zuidelike grenzen van het nederlandsche taalgebied, waar dit gebied paalt aan dat der waalsche en fransche taal, is hier mede geeindigd. Beoosten de oostelike staatkundige grenzen van ons vaderland, te beginnen by de stad Aken ligt de oostelike grens van ons taalgebied op duitschen bodem, op het grondgebied van den pruissischen staat. Hier paalt het gebied onzer taal aan dat van het hoogduitsch, wat de geijkte boeketaal of de gewone schrijftaal aangaat, en aan dat van de nederduitsche, de zoogenoemde plat-duitsche gauspraken, voor zoo verre het de eigenlike volksspreektaal betreft. De verhouding der talen aan deze onze oostelike taalgrens in Duitschland is eene gants andere als die aan onze zuidelike taalmarken, in Frankrijk. Zy eischt, in meer dan één opzicht, nadere toelichting.

In tegenstelling met het gene wy gezien hebben aan de zuidelike taalgrens, waar onze taal aan het gebied der fransche taal stoot, kan aan deze oostelike marken de juiste grens moeielik, ja onmogelik naukeurig worden aangegeven. In den regel kan men aan de zuidelike marken van dorp tot dorp, ja van gehucht tot gehucht zeggen: hier is de taalgrens! Dit dorp spreekt nederlandsch en dat dorp spreekt fransch, dit gehucht is van vlaamscher, en dat gehucht is van waalscher tonge. En een geleidelike overgang is daar niet, omdat nederlandsch en fransch, vlaamsch en waalsch, als zijnde talen van geheel verschillenden stam, n i e t door tusschenformen in elkanderen k u n n e n overgaan. Men spreekt vlaamsch - of men spreekt waalsch. Het eene of het andere. Maar aan onze oostelike taalgrenzen staan de zaken anders. Het nederlandsche nederduitsch aan den eenen kant, en het duitsche nederduitsch aan den anderen kant zijn slechts als twee tongvallen van ééne algemeene taal, het aloude nederduitsch in zynen grootsten omvang, omvattende zoowel vlaamsch en hollandsch, brabantsch en geldersch, als nederrijnsch, westfaalsch en sassisch platduitsch. De nederduitsche gauspraken van Nederland, en de nederduitsche gauspraken van Noord-Duitschland, het zoogenoemde oostdietsch of platduitsch uitmakende, gaan op hare beurt weêr door allerlei middelduitsche tongvallen en streekspraken in de hoogduitsche gauspraken van Zuid-Duitschland zoo wel als in de hoogduitsche boeketaal, in het zoogenoemde schrift-duitsch over. Maar de nederduitsche gauspraken van Nederland vertoon en toch gezamentlik zekere

kenmerken, die voor een deel ontstaan zijn door infloed van de nederlandsche schrijf- of boeketaal, en die aan haar allen eenen eigenen stempel geven, waardoor zy als nederlandsch-nederduitsche gauspraken kenbaar zijn, en onderscheiden van de duitsche gauspraken, die op hare beurt weêr, meest door inwerking van het schrift-hoogduitsch, zekere eigene kenmerken vertoonen. Wel nu! die byzonder nederlandsche, ja, als men wil byzonder hollandsche kenteekenen in de nederduitsche gauspraken onzer oostelike gewesten, zijn ook, in meerdere of mindere mate, aanwezig in de nederduitsche gauspraken, die op duitsch staatkundig gebied, dus in Duitschland langs onze oostelike rijksgrenzen gesproken worden. Dien ten gevolge kan men met recht beweren: de nederlandsche taal strekt zich over onze oostelike staatkundige grenzen uit. De grens van het nederlandsche taalgebied ligt oosteliker als de grens van het nederlandsche staatkundige gebied, ligt op staatkundig duitschen bodem. De staatkundige en de taalkundige grenzen van Nederland dekken elkander niet, zoo min in het Zuiden naar de kanten van Frankrijk, als in het Oosten, naar de kanten van Duitschland.

Dit is eene zaak, die menigen man in Nederland onduidelik is, en menig anderen ongelooflik voorkomt. Vooral den Hollander, den man die in het gewest Holland geboren en getogen is, en al de vooroordeelen op het gebied van taal en gauspraak, die in Holland zoo algemeen verspreid zijn, aanhangt. En in d'eerste plaats, aan den hollandschen stedeling, aan den man die zelden buiten zyne woonplaats, en nooit in onze grensgauen ten platten lande komt - aan den man die zelden of nooit met iemand uit den geringen stand in aanraking komt, die dus de eigenlike volksspreektaal niet kent, niet eens de hollandsche volksspreektaal, veel minder nog de brabantsche, de geldersche, de twentsche, drentsche, groningsche of friesche volksspreektaal. En zulken zijn er zeer velen in onze groote hollandsche steden, en onder de aanzienliken, de beschaafdsten en ontwikkelden van ons volk in 't algemeen. Zulk een man (om van de vrouen, de hollandsche *dames*, niet te gewagen, omdat by haar het vooroordeel in deze zaak nog veel krasser is, en veelal tot domheid en verwaandheid gestegen) - zulk een man dan spreekt slechts ‘hollandsch’ met zyne landgenooten. Wel eenigszins boekscher, beschaafder, gekuischter als de hollandsche kleine burger, werkman of boer doet, maar daar voor dan ook onzuiverder, vermengd met overmatig vele fransche basterdwoorden. En zoo dra die man, op zyne jaarliksche reize naar den Rijn of naar Brussel of Parijs, de nederlandsche grenzen by Emmerik of Kleef, of by Esschen achter den rug heeft, dan spreekt hy, in 't eerste geval hoogduitsch met de Duitschers, in 't laatste geval fransch met Vlamingen, Brabanders en andere Belgen, en met de Franschen. Hy krijgt dan ook van iederen Duitscher, en van iederen Belg of Franschman, waar mede hy in aanraking komt, van iederen spoorweg-beambte, van

iederen *kellner* en iederen *garçon* een hoogduitsch of een fransch antwoord. Mijn Hollander verbeeldt zich dat a l l e Nederlanders, ook in Gelderland en Friesland, ook in Vlaanderen en Brabant, ook in Limburg en Drente z i j n h o l l a n d s c h moeten spreken. En doen ze dat niet - wel! dan zijn ze maar lompe boeren in zyne meening. Ja, hy zou 't wel willen eischen, op hoogen toon, zonder er ook maar aan te denken zynen eigenen hollandschen tongval in goed nederlandsch te veranderen. Hy heeft zelfs geen vermoeden dat er onderscheid is tusschen gewestelik hollandsch en algemeen nederlandsch. Maar bovenal, en in alle geval verbeeldt hy zich dat a l l e Duitschers, met de Emmerikers en Klevers, de Akenaars, de Bentheimers en Emders te beginnen, zuiver boeken-hoogduitsch moeten spreken, even als a l l e Belgen, zy mogen dan Vlamingen of Brabanders of Limburgers zijn, met a l l e Franschen, naar zyne meening louter fransch moeten spreken. Komt hy te Kleef of te Bentheim, ja ook te Hanover, Bremen of Hamburg, Munster, Aken of Keulen toevalliger wyze eens met eenen man uit het volk in aanraking, met eenen man die zeer te recht zyne eigene nederduitsche of platduitsche taal gebruikt, dan kan hy zelfs verontwaardigd zijn, ja ernstig boos worden: ‘Kijk nu eens! nu ben ik midden in Duitschland, en die bl.... mof spreekt niet eens hoogduitsch! Hy verstaat mijn duitsch niet eens, en ik spreek het toch wat goed. Wat dom volk is dat hier!’ Maar nog meer verontwaardigd is hy wegens de Vlamingen en Brabanders te Gent en te Brugge, te Antwerpen en te Brussel, als hy ze onder elkanderen hun vlaamsch of hun dietsch hoort klappen: ‘Hoor nu eens! hoe verknoeien die kerels onze taal! 'T is een schande!’ Ook ergert hy zich niet weinig aan de vlaamsche opschriften, die in België, in de straten en de spoorhallen, zyne aandacht treffen: ‘Reispakken!’ roept hy smalend uit, ‘Statie-overste! is dat nu hollandsch? *Bagage-bureau* moet het zijn, en *station-chef* - da's hollandsch!’

Maar genoeg! Tegen domheid en vooroordeel valt niet te stryden.

Oorspronkelik en van ouds her was het Hollandsch tot Holland beperkt, en nog in de zestiendeeeu wilde men buiten Holland, in al de andere nederlandsche gewesten, van de byzonder-hollandsche taal, of van den hollandschen taalform, niet met al weten, in 't schryven zoo min als in 't spreken. Men sprak en schreef overal in de Nederlanden, buiten Holland, zyne landseigene taal, ook in ambtelike geschriften. Ieder gewest was op zich zelven een landje, zoo als nog heden in Zwitserland ieder kanton op zich zelven een landje is, hier fransch, daar duitsch, daar italiaansch. - De verschillende talen der Nederlanders, nog in de zestiende eeu, - om ze eens zoo te noemen, ofschoon gauspraken beter gezeid is - die onderscheidene taaltjes dan verschilden onderling niet zoo veel. De Gelderschman verstond den Hollander, de Groninger den Brabander, de Vlaming den Fries, zonder bezwaar, en de

een las zonder moeite wat de ander in schrift bracht. Sedert de noord-nederlandsche gewesten zich, na d'omwenteling in de laatste helft der zestiende eeu, en tydens hunnen strijd met den Spanjaard, nauer verbonden tot een geheel, kreeg Holland, als het grootste en het volkrijkste, als het rijkste en het bloeiendste gewest, in welke zaken het d'andere provincien verre overtrof, weldra den voorrang in dit verbond. Die voorrang werd nog meer bevestigd sedert de hollandsche letterkunde in de zeventiende eeu zulken hoogen trap van bloei bereikte. Die zeventiende eeu, zoo rijk in voorspoed, in welvaart, in ontwikkeling op allerlei gebied voor al de vereenigde nederlandsche gewesten, maar voor Holland in de eerste plaats, was van den grootsten infloed op het innerlike wezen van het nederlandsche volk - een infloed die zich nog heden doet gelden. Zy gaf aan Holland zulken overwicht, dat hollandsche zeden en gebruiken, vooral ook de hollandsche taal hoe langer hoe verder doordrongen, en in d'andere gewesten de landseigene zeden, de volkseigene taal of gauspraak, hier meer, daar minder, verdrongen. Wel werd die infloed van den hollandschen voorrang natuurliker wyze zwakker en zwakker, naar mate men verder van de hollandsche groote steden zich verwyderde, maar hy was aan de grenzen van ons staatkundig gebied nog ruim sterk genoeg om zich ook over die grenzen te doen gevoelen, om aan den anderen kant onzer landpalen zich te laten gelden. Geheel noordwestelik Duitschland, waar in de zestiende eeu het volkseigene nederduitsch nog in alle betrekkingen heerschte, en waar het hoogduitsch in de zeventiende eeu nog geenszins allerwegen en in alle zaken vasten voet had kunnen vinden - geheel noordwestelik Duitschland ondervond in die tyden in sterke mate de machtige werking van Holland, den krachtigen infloed van hollandsche taal en hollandsche zeden. En wat die gewesten van noordwestelik Duitschland aangaat, waar de bevolking den gereformeerden godsdienst beleed, daar sloten de landzaten zich by voorkeur, ja met toewyding en geestdrift by Holland, by de vereenigde Nederlanden aan. Zoo veel te meer in zedeliken en maatschappeliken zin, als het hun in staatkundigen zin onmogelik was. Sommige steden en gauen aan den Beneden-Rijn, maar vooral Bentheim en Oost-Friesland bleven nog gedurende de geheele achttiende eeu de oogen gericht houden op Holland. De harten en de hoofden der ingezetenen stonden daar toen nog gaarne open voor allerlei hollandschen infloed. Ja, wat het gereformeerde Bentheim aangaat, en het gereformeerde deel van Oost-Friesland, daar duurde die infloed, in weinig verminderde mate voort tot in deze eeu, en is er zelfs heden nog niet volkomen vernietigd. De Nederlander die opmerkzaam toeziet en toeluistert, vooral hy die oog en oor en hart heeft voor ons eigen nederlandsche volksleven, en voor al de uitingen daar van, wordt in de westelikste gauen van Duitschland, langs onze grenzen, ieder oogenblik en allerwegen levendig herinnerd aan eigen zeden, aan eigen inrichtingen, aan eigen

taal. Deze zaak bestaat in der daad nog heden in veel sterkere mate, als menig oorbeeldig en behoorlik bevooroordeeld Hollander wel denken kan, en - als menig geestdriftig Duitscher wel toegeven wil. Het is voor den vaderlandsch-gezinden man, die behagen vindt in het opmerken en navorschen van de uitingen des volkslevens, een waar genoegen op duitsch grondgebied langs onze taal- en volksgrenzen te reizen - niet minder als langs die zuidelike grenzen op fransch gebied. Ik zelve ben niet enkel die zuidelike grenzen in Frankrijk en Belgenland langs getrokken, gelijk uit het eerste gedeelte van dit opstel blijkt, maar ik heb ook evenzeer, en in nog meerdere mate, myne onderzoekingen uitgestrekt langs d'oostelike grenzen van ons volks- en taalgebied. Wellicht dat ik later nog eens een meer uitgebreid verslag van myne ervaringen en ontmoetingen in die oorden opstelle, en mynen land- en volksgenooten aanbiede, op de wyze als ik die, welke ik langs de zuidelike marken opdeed, hier boven beschreven heb. Thans wil ik, om al te groote uitgebreidheid van dit stuk te myden, my hier slechts tot enkele aanduidingen bepalen. Want deze zaak geheel achter wege te laten, mocht ik hier niet, om de wille der volledigheid.

Het noord-nederlandsche gedeelte van Limburg (Gennep, Venloo, Roermond, Maastricht en Weert) moet, even als het grootste gedeelte van Noord-Brabant en even als een groot deel van Zeeusch-Vlaanderen eigenlik, wat de volkseigenheden in taal en zeden aangaat, tot Zuid-Nederland gerekend worden. Byzonder noord-nederlandsche volkseigenaardigheden vindt men in ons gedeelte van Limburg slechts zeer weinig, en byzonder hollandsche nog veel minder. En wat er dienaangaande te vinden is, dagteekent eerst van de laatste vijftig jaren. Het kan ons dus niet verwonderen dat in de duitsch-nederrijnsche gau die zich van Aken tot Kleef langs onze limburgsche grenzen uitstrekt, byzonder noord-nederlandsche eigenaardigheden ook slechts in zeer geringe mate voorkomen. Toch is het volk in deze landstreek nederduitsch van taal en zeden en geaardheid; en ten naasten verwant met het limburgsche volk binnen onze grenzen. Rondom Aken, en te 's-Hertogenrade (duitsch *Herzogenrath*), Geelkerken (*Geilenkirchen*), Gangelt, Heinsberg, Wassenberg, bemerkt de Noord-Nederlander betrekkelik weinig dat hem aan zijn eigen land doet denken. Maar hoe noordeliker in dit gewest, hoe meer alles eenen noord-nederlandschen, bepaaldelik eenen gelderschen stempel erlangt. In welke mate dit het geval is, kan den belangstellenden lezer blyken uit een allergeestigst geschreven, en daar by belangrijk werkje, getiteld: *Aus dem alten Viersen. Ein Beitrag zur Culturgeschichte des Nieder-Rheins.* Het is van de hand des heeren P. NORRENBERG te Viersen in 1873 uitgegeven, en bevat een merkweerdig en volledig verhaal van het oude, volkseigene leven der burgery van het duitsche stadje Viersen, niet verre van onze grenzen bij Venloo gelegen. Ook in een

ander werkje van den zelfden geleerden en yverigen versamelaar, te Viersen uitgegeven in 1875, getiteld: *Des Dülkener Fiedlers Liederbuch,* kan de Noord-Nederlander vinden hoe vele oude en ouderwetsche, byzonder-nederlandsche volksliedjes nog hier in deze gau bekend zijn. Die oude vedelaar van Dulken (een stedeke by Viersen, en nog nader aan onze grenzen gelegen) zingt onder anderen het byzonder-hollandsche, en van ouds in al de Nederlanden zoo wel bekende allerliefste volksliedje van ‘Brechtje’, en wel in dezen form:

‘Nooit langer als gisteren avond
Stond ik voor mijn good-lieven deur.
En toen zeid' ik: Wel, Betje! maak open,
Maak open, ik sta er ja veur.

En ik maak U voorwaar ja niet open,
En ik laat U voorwaar ja niet in.
Ga naar huis en lig U te slapen,
Ik heb daar een ander lief bin.’ Enz.

En hy zingt ook van ‘Klompertjen en zijn wijfjen,’ het aardige, uit HILDEBRAND'S *Camera obscura* zoo welbekende hollandsche boereliedje, in dezen form:

‘Plompert on sien wieveke
Die wolle früh opstoon.’

En van:

‘Een voerman, jong van dagen
Zag overal in 't rond,
Of hij niet voor zijn wagen
Een aardig vrachtje vond.’

Verder nog:

‘Me lieve krulle-Mie
Ik heb in jou behagen.’

En natuurlik ook:

‘Er ging een patertje langs de kant,
Hey 't was in de Mei.’ -

De geschiedvorscher, die weet dat deze gau waar Viersen en Dulken in liggen, in oude tyden tot Gelderland behoorde, kan het zich te beter verklaren hier nog zulke echt noord-nederlandsche volksliedjes aan te treffen.

Noordeliker als Dulken en Viersen, treden in de stadjes Gelder en Goch de noord-nederlandsche eigenaardigheden sterker op den voorgrond. Deze twee oude stadjes, zeer naby onze grenzen gelegen, stonden oudtijds, op velerlei wyzen, in nau verband met ons land. De burgery was er in de zeventiende en achttiende een nagenoeg

geheel noord-nederlandsch, vooral byzonder geldersch, in zeden, kleeding en taal, in d' inrichting van hun gemeentewezen, van huis en hof. Zelfs nog in het begin dezer eeu kon een hollandsch reiziger, die Gelder bezocht, melden: 'Verscheidene huizen en openbare gestichten doen zich hier voordeelig zien, en zou men haast denken in Holland te zijn, niet alleen door dat alles, maar ook door de taal, in bordjes, adressen en spraak reeds algemeen Hollandsch, zoo wel als in voorkomen en manieren' (der menschen)(*). En zoo is het grootendeels nog heden. Nog heden ziet men er noord-nederlandsche kleederdrachten, de burgervroutjes met de geldersche neepjesmuts (*cornet)*, de boerinnen met de groote brabantsche floddermuts getooid - de volksspreektaal weinig van ons eigen fiankisch-geldersch verschillend, en voor iederen Gelderschman en Limburger volkomen verstaanbaar. Zelfs nederlandsche opschriften aan de huizen zag ik verleden jaar nog te Goch; b.v. '*Nederlandsch Koffijhuis*', enz.

Langs onze geheele oostelike taalgrens is er een groot onderscheid, wat de byzonder noord-nederlandsche volkseigenaardigheden aangaat, of de bevolking van deze of gene landstreek aldaar, den catholyken of den protestantschen godsdienst belijdt. Waar de bevolking grootendeels of byna uitsluitend protestantsch is, vooral waar ze gereformeerd is, daar treden in alle opzichten die noord-nederlandsche byzonderheden sterk op den voorgrond, en veel meer als in de catholyke streken en plaatsen. Dit is gemakkelik te verklaren. De protestantsche ingezetenen dezer gewesten hadden oudtijds nu hier, dan daar, menigmalen veelvuldige vervolgingen en verdrukkingen te verduren van de catholyke overheden. Noord-Nederland was dien lieden dan eene toevlucht, en de Staten-Generaal traden by zulke gelegenheden hier meermalen met hunnen machtigen arm beschermend op. Naar Noord-Nederland waren de oogen dezer lieden, vooral die der nederrijnsche Herformden steeds gericht. Uit Noord-Nederland ontvingen zy niet enkel steun en hulp, ook hunne predikanten en schoolmeesters kwamen veelal van daar, predikten in het Nederlandsch, en schoeiden er alle kerkelike zaken op nederlandsche leest. Nederlandsche bybels werden hier veel gebruikt, nederlandsche boeken veel gelezen. Uit Noord-Nederland kwam dezen lieden beschaving en ontwikkeling en alle geleerdheid. Nog heden is het te bemerken dat de protestantsche plaatsen in Neder-Rijnland, beneden Dusseldorp, veel meer noord-nederlandsch zijn in d' uitingen van hun volksleven, als de catholyke. Dit blijkt vooral in de stad Wesel, die van ouds, en vooral in de zeventiende eeu, met zoo vele welgevallige banden aan Noord-Nederland verbonden was. Te Wesel, eene middelbare stad van ruim 20000 inwoners, en thans eene sterke pruissische vesting, wordt men

(*) BONGARDT, *Reize door Duitschlands noordelijke helft*, *in den zomer van* 1806. Haarlem, 1807.

als by iedere schrede, ten sterksten aan ons vaderland herinnerd. De boutrant der huizen, der kerken en oude openbare gebouen, het eigenaardig voorkomen van straten en markten, het verkeer op straat, ook het voorkomen, de kleeding en spraak der inwoners, 't is alles nog oorbeeldig nederlandsch. Was de derde man, dien men er op straat ontmoet, niet een pruissisch soldaat, men zoude wanen in eene oude geldersche stad te zijn. Ik heb met de lieden op de markt, zoo boeren als geringe burgers, naar mijn beste vermogen plat-geldersch gesproken, in den nymeegschen tongval. De menschen verstonden my volkomen, en antwoordden, my eveneens volkomen verstaanbaar, in hun eigen nederrynsch-nederduitsch. De namen der ingezetenen geven ook duidelik hunnen nederlandschen oorsprong te kennen. Of zijn *Coning, van Doornick*, *Brauer*, *Van der Linden, Andriessen, Ridder, Ten Haef*, *Ten Brinck*, *De Haas*, *Van Oy*, *Luyken*, *Wever*, *Verstege*, *Ten Hagen* geen echt-nederlandsche geslachtsnamen? Wel nu, deze en dergelyke namen komen by honderden te Wesel en in d' omstreken dier stad voor. Sommigen dezer namen zijn in spelling eenigszins verhoogduitscht; b v. *Ten Hövel, Vom Hövel*, *Moshövel*, *Ten Busch*, *Van den Bruck*(*), enz. Aan opschriften, huisnamen enz., in de nederlandsche taal geheel of deele opgesteld, ontbreekt het natuurlik evenmin, vooral aan de huizen uit de zestiende en zeventiende eeu. '*In de gekronde Trom*'(†), zoo heet er nog heden een nieuerwetsche, druk bezochte kruidenierswinkel. Elders zag ik te Wesel nog den huisnaam '*In de gekroonde Hering.*' Ja, het schijnt dat het stedelik bestuur van Wesel nog wel in deze eeu van de nederlandsche taal heeft gebruik gemaakt om het een of ander aan d' ingezetenen, vooral aan de geringe burgery, bekend te maken. Althans de bekende groninger onderwyzer B. BRUGSMA vond ten jare 1834 nog aan eenen openbaren put te Wesel dit rijmke:

'Die uit dezen put water komt halen,
Moet ook tot zijn onderhoud betalen.'(§)

Beneden Wesel, langs den Rijn, treden dergelyke sporen van noord-nederlandschen oorsprong en noord-nederlandschen infloed nog veel talryker voor den dag, onverschillig of de plaatsen catholyk of protestantsch zijn. Hier, te Rees, Xanten, Calcar, Kleef en Emmerik kan men zich te nauer nood verbeelden in Duitschland te wezen. Oorbeeldig gel-

(*) Deze duitsch-nederlandsche *Van den Bruck* formt eenen aardigen tegenhanger van den fransch-nederlandschen *Van den Broucque,* in Fransch-Vlaanderen, tegenover den goed-nederlandschen form *Van den Broek,* die hier te lande niet zeldzaam is.

(†) Oorspronkelik zal er wel gestaan hebben: *In de gekro□nde Trom. - Trom,* hedendaagsch meest in verkleinform, als *trommel* gebruikelik, is een goed oud-dietsch woord. In Friesland is het nog uitsluitend in gebruik, en wel, wijl dit woord vrouelik is, als *tromme (trumma).*

(§) B. BRUGSMA, *Brieven over eene reis naar Oldenburg, Bremen, enz.* Groningen, 1836.

dersch is daar land en volk. Nederlandsche opschriften vindt men er nog allerwegen: ‘Kalk te koop, Rijtuigen te huur, Bakkerij, Touwslager en Zeilmaker’, enz. Daar, en in de gauen langs den ouden IJssel, waar dit rivierke nog op duitsch grondgebied verloopt, en ook verder langs de geldersche grens, dus te Anholt, Bocholt, Ysselborg, Coesfelt, Loon en Vreden, is de taal der ingezetenen zoo nederlandsch-nederduitsch, zoo oorspronkelik geheel eenzelvig met het sassische geldersch uit den aangrenzen den, zoogenoemden Gelderschen-Achterhoek, dat de lieden uit deze plaatsen en omstreken het niet noodig hebben om de nederlandsche of zoogenoemd hollandsche taal te leeren, als zy zich onder ons, vooral in de groote hollandsche steden gaan vestigen, gelijk zeer veelvuldig geschiedt.

Coesfelt, Loon en Vreden liggen reeds in het zoogenoemde Munsterland, de westelikste gau van Westfalen. Hier heeft het Protestantisme, al werd het er ook in de zestiende eeu en zelfs nog in de zeventiende eeu, geenszins zeldzaam onder d'ingezetenen beleden, geen stand kunnen houden. Munsterland is weer nagenoeg volkomen tot het catholyke Christendom terug gekeerd, meest door bisschoppelik-munsterschen infloed. Sedert dien terugkeer zijn hier oogen en ooren van Holland af, en naar Munster toegewend. Van daar dat wy hier heden ten dage weer minder nederlandsche eigenaardigheden aantreffen als in protestantsche gauen. Toch zijn zy er, voor den opmerkzamer naspeurder, nog genoeg te vinden. Ook in de stad Munster zelf, die van ouds zoo menig naue betrekking met Noord-Nederland onderhield, en waar toe, in kerkelik opzicht, vóór de herforming, zelfs een deel onzer gewesten, de groningsch-friesche gauen vooral, behoorde. De oud-friesche gauen Hunsego en Fivelgo (Groningerland) en Emsgo (Oost-Friesland) staan dan ook nog, in middeleeusche zinnebeeldige voorstelling, te Munster in de domkerk afgebeeld.

Die weten wil hoe zeer het ouderwetsche munstersche volksleven, in den kleinen burgerstand, nog doordrongen is van den nederlandschen geest - niet als gevolg van hollandschen infloed, maar met de noord-nederlandsche eigenaardigheden uit de zelfde nederduitsche bron geweld - die leze het allergeestigst geschreven werkje *Frans Essink, sin Liäwen un Driwen äs oalt mönstersk Kind. Mit Hölpe van ne gelährde mönsterske Aowendgesellschup vertellt un herutgiewen van* FRANZ GIESE, Munster, 1875. En wijl dit boekje de oud-munstersche volksspreektaal op uitstekende wyze afbeeldt, is het tevens een zeer belangrijk werkje voor den nederlandschen taalvorscher.

Ingesloten door Munsterland, Overijssel en Drente ligt er aan onze oostelike grenzen eene zeer byzondere westfaalsche gau, de aloude graafschap Bentheim, die van ouds her door sterke banden aan de Nederlanden verbonden, nog heden in de uitingen des volkslevens eenen zeer duidelik merkbaren, beslist noord-nederlandschen stempel vertoont.

Deze graafschap Bentheim is slechts een klein gewest, dat voor een deel geheel tusschen Twente en Drente, tusschen Koevorden en Hardenberg ingesloten ligt, en dat de hoofdstad Bentheim, de welbekende badplaats, bevat met de stedekens Nieuenhuis (hoogduitsch *Neuenhaus*), Noordhoorn, Gilhuis (*Gildehaus*) en Schuttrop (*Schüttorf*), en eenige dorpen. Oorspronkelik zijn d'ingezetenen dezer gau westfaalsche Sassen, zoowel als die van de aangrenzende gauen, het eigenlike Munsterland en Arenberg-Meppen, en ten nausten verwant aan onze sassische Twenten en Drenten, hunne naaste buren ten westen. Maar wijl de Bentheimers grootendeels den protestantschen en wel den gereformeerden godsdienst belyden, zoo hebben zy, sedert de laatste helft der zestiende eeu, steeds veel meer als de andere, de roomschgezinde Munsterlanders, onder noord-nederlandschen infloed gestaan. Hun kerk- en schoolwezen was tot op deze eeu geheel en al op nederlandschen voet ingericht; het Nederlandsch was er kerk- en schooltaal. Noord-nederlandsche predikanten en schoolmeesters werden zoo wel in Bentheim beroepen en aangesteld, als omgekeerd bentheimsche leeraars in de Nederlanden, vooral in Overijssel en Drente plaatsing vonden. En dit bleef nog wel tot de helft dezer eeu gebruikelik. Geleerdheid, beschaving en ontwikkeling kwamen ook den Bentheimers uit het Westen, uit Overijssel en Holland, en niet uit het Oosten of Zuiden, uit Osnabruck of Munster. En voor zoo verre deze zaken by de Bentheimers uit eigen boezem voortsproten, zoo werden zy er toch in noord-nederlandschen form bewerkt. De bentheimsche kooplieden hielden hunne boeken in het Nederlandsch, en zoo hunne letterkundigen de pen voerden, dan gebruikten zy daartoe de nederlandsche boeketaal. Een voorbeeld daarvan is de geschiedschryver W.F. VISCH, een bentheimsche dorpspredikant, die in 1820 te Zwolle eene *Geschiedenis van het Graafschap Bentheim* in het licht gaf. Zeden en gewoonten in het dageliksche burgerlike leven, in kleeding, inrichting van huis en hof, enz. dat alles was er steeds by voorkeur nederlandsch. En van dit alles is er nog heden zeer veel in Bentheim overgebleven. Noordhoorn en Nieuenhuis, Schuttrop en Gilhuis hebben volkomen het voorkomen van twentsche landstadjes, en de dorpen dragen den nederlandschen, bepaaldelik den twentschen en drentschen stempel nog duideliker. De dageliksche volksspreektaal is er een sassisch nederduitsch, in beslist noord-nederlandschen form. Zelfs wordt er ook heden nog in sommige gemeenten by afwisseling in het Nederlandsch in de kerken gepreêkt. By de christelik-afgescheidene gemeenten van Emmelenkamp (hoogduitsch *Emblichheim*) en Veldhuizen, die in het kerkelike tot de Christelik-gereformeerden in de Nederlanden behooren, is dit steeds het geval, even als by de Doopsgezinden te Noordhoorn. De *Opregte Haarlemsche Courant*, dat deftige oud-hollandsche dagblad, vindt er nog steeds troue lezers, en deftige ouderwetsche Bentheimers, die de gedichten van VAN ALPHEN nog als kind geleerd hebben, en die onze nederlandsche dichters en

schryvers uit de eerste helft dezer eeu nog kennen en lezen, begeeren nog dat hun overlyden in dat blad zal worden bekend gemaakt. Zeer vele bentheimsche maagschappen hebben verwanten in de Nederlanden, en gevoelen zich nog als halve Nederlanders, niettegenstaande de hoogduitsche infloed, vooral sedert Bentheim met geheel Hanover ten jare 1866 pruissisch geworden is, er sterk is vermeerderd. In der daad is Bentheim nog heden meer nederlandsch als hoogduitsch, en behoort volkomen tot het nederlandsche taalgebied.

Noordelik van Bentheim geeft de gau aan de Eems, dat is Arenberg, Meppen en Lingen, het zoogenoemde Neder-Munsterland, dat zich langs de oostelike grenzen van Drente en de zuid-oostelike van Groningerland uitstrekt, weêr een voorbeeld van den infloed, die de godsdienstige belydenis der ingezetenen heeft uitgeoefend op hun Nederlanderschap in taal, zeden en gewoonten. Immers in deze landstreek heerscht de catholyke kerk, en de munstersche infloed overtreft er in sterkte verre weg den noord-nederlandschen, al kan vooral de volkseigene spreektaal haren byzonder nederlandschen aard niet verloochenen. Ook overigens is er nog genoeg eigenaardigs noord-nederlandsch te vinden, zoodat ook deze gau duidelik de kenmerken van een nederlandsch grensgewest vertoont.

Oost-Friesland grenst ten Noorden aan deze neder-munstersche gau, en is het laatste gewest op onzen weg door het nederlandsche taalgebied in Duitschland. Het laatste gewest namelik in de richting waar in wy onze reize langs de grenzen van dat gebied ondernomen hebben. Maar het allereerste, als er sprake is van de mate waarin nederlandsche eigenaardigheden buiten onze staatkundige grenzen gevonden worden. Oost-Friesland, en vooral de westelikste gauen van dit aloude en roemrijk vermaarde gewest, te weten Reiderland en Emsigerland of de zoogenoemde Krummhörn, was van ouds her en bleef tot op de helft dezer eeu, wat d'uitingen des volkslevens aangaat, eigenlik slechtweg een nederlandsch gewest - niets meer of minder. De banden na te speuren die Oost-Friesland steeds zoo innig verbonden met de nederlandsch-friesche gewesten in het byzonder, met al de vereenigde Nederlanden in 't algemeen - na te vorschen in hoe verre en in welke mate de noord-nederlandsche infloed zich heeft doen gelden aan de Eems, en verder oostwaarts aan de Weser, ja tot aan de Elve en de Eider - na te zoeken hoe nau verbonden, hoe eenzelvig als een éénig volk de nederlandsche Friesen met de oostereemsche of duitsche, en met de noorderelfsche of deensche Friesen steeds geweest zijn - dit alles heeft reeds sedert jaren tot myne meest geliefkoosde onderzoekingen behoord. Aangaande deze zaken zoude 't my weinig moeite kosten, een uitvoerig werk te schryven, gelijk ik ook reeds in talryke losse opstellen, verschillende onderdeelen van deze myne nasporingen in 't licht gebracht heb. Onder anderen ook in dit tijdschrift, in myne verhandeling *Friesland over de grenzen*, in den jaargang van 1882.

Heden ten dage waait de wind in Oost-Friesland straf uit den Oosten. Dat is: sedert Oost-Friesland, by 't machtige Pruissen ingelijfd, deel uitmaakt van het groote duitsche keizerrijk, sedert roem en eere en welvaart en voorspoed aan den duitschen naam verbonden zijn, sedert houden de Oost-Friesen by voorkeur hunne oogen gericht op Berlyn, en op alles wat hun van daar goeds toekomt. En in gelyke mate wenden zy de oogen af van hunne nederlandsche buren, waar zy oudtijds zoo nau meê verbonden waren. Heden ten dage dwepen de Oost-Friesen met hun Duitschdom, en roemen er in Duitschers te zijn. Anders was het vroeger. Heden maakt het ongeletterde volk aan de Eems, dat taaier dan de geleerden en beschaafden uit de hoogere standen, vasthoudt aan eigen volksaard, nog onderscheid tusschen '*Oost-Freeisen*' en *Düütskers*'. En nog in deze eeu, ja, zoo lange de Oost-Friesen tot Hanover behoorden, roemden ze er in, g e e n Duitschers te zijn. Zelfs hunne dichters deden dit. Zoo zingt J.L. LANGE, een emder dichter, in zijn '*Vöerwoort an den goodgünstigen Leser*', van zyne versenversameling, die hy onder den oud-frieschen naam *Sanghfona,* in 1828 te Emden uitgaf:

'De düütsche Taal is wall wat finer,
Doch Düütschers sünd wi neet'. -

Om Oost-Friesland in deze zaken tot zijn volle recht te brengen, mocht ik wel tienmaal meer ruimte vragen in dit tijdschrift, als het Bestuur er van my zoo goedgunstig verleend heeft, voor dit opstel. Dies wil ik het by deze enkele aanwyzing blyven laten, en myne reis langs de grenzen, en in de fransche en duitsche grensgewesten nu voor geeindigd verklaren. Van den vriendeliken lezer, dien het niet verdroten heeft my tot hier toe te vergezellen, neem ik hier afscheid met dietschen handslag en minzamen groet.

Toeneiging en afkeer - in sterkere mate: liefde en haat - zijn van zeer grooten infloed in de wereld. De eene Nederlander blikt zuidwaarts, aapt den Franschman na, en vergeet welke vernederingen en zware rampen de heillooze Galliers en de wufte fransche geest van weelde en omwenteling onzen voorouders gebracht hebben; terwijl hy den Duitscher haat. En de andere Nederlander ziet oostwaarts, juicht de blyde zonne van het zoo krachtig herbloeiende Germanendom toe, terwijl hy met minachting nederziet op franschen wind, op fransch schijnschoon, op fransche *mode*, en haren verderfeliken aanhang en nasleep.

Vroeger was het anders! En juist andersom! Toen richtten Franschen en Duitschers naar de Nederlanden hun oog. De Franschman zag in de dertiende tot vijftiende eeu naar Vlaanderen, de Duitscher in de zeventiende en achttiende eeu naar Holland. Zy bootsten onze instellingen na in het

maatschappelike leven, zy trachtten ons na te volgen in onze kunstveerdigheid en nyverheid, in onzen handel, zeevaart en visschery; zy erkenden de weerde en den roem onzer geleerden en letterkundigen, zy waren nayverig op onze kracht op eigen erf, op onze macht in Oost en West. Nederlandsche kennis en nederlandsche kunst floeiden in ryke mate oostwaarts en zuidwaarts over onze grenzen, nederlandsche ontwikkeling en beschaving stonden hoog aangeschreven by den vreemdeling. En vooral zy die in Frankrijk en Duitschland langs onze grenzen woonden, zetteden hun hart wijd open voor elken nederlandschen infloed.

Ach! anders is het nu! Slechts de sporen en overblijfselen van dien infloed toonen ons nog by den nabuur wat de Nederlanden eens geweest zijn. - - -

At spes non fracta! De blyde hope blijft. En dat die hope niet volslagen ydel is, bewijst ons wat wy in noordelik Frankrijk opmerkten. Wat geweest is, kan weêr keeren. Onze volksaard is taai. Zoo wy maar ons zelven blyven, weêr eenvoudig en rein van zeden, weêr vlytig by ons werk, weêr koen in raad en daad worden, zoo wy verslappende weelde en uitmergelende ontucht verjagen, en weêr waarlik vroom en vroed zijn en bovenal Gode erkennen, kan nog veel hersteld worden. Vooral ook, zoo wy de eendracht behouden:

> ‘As wi man bliift to hoope stoan,
> Dan het ûs nog nüms wat doan!’

zoo als de volksmond in onze noordoostelike grensgauen zegt.

Heil den schoonen Nederlanden, van Duinkerke tot Emden! Heil den al-dietschen volke, in zynen grootsten omvang, in Noord- en Zuid-Nederland, in Oost- en West-Dietschland, in Frankrijk en Duitschland, van de Schelde tot de Wyssel, ja van de Vlaamsche Aa en de Somme tot de Memel, achttien millioenen van ééne volkssprake, Friesen, Saksen en Franken, van ouds de edel sten en de eersten onder de Germanen.

Heil U, o Vaderland! Heil U, o Volk!

Misschien heeft deze of gene zich geergerd aan dit geschrijf. Toeneiging of afkeer voor fransch of voor duitsch, en ook verachting voor eigen zeden of wanhoop aan eigen kracht, vervullen immers velen onder ons. Maar ik heb geschreven zoo als mijn harte 't my ingaf. Ook zal niemand kunnen ontkennen, dat ik deze verhandeling blyde van harten geschreven heb, en in oude nederlandsche troue, als een waar Vaderlander!

En deze eere is my drie-dubbel genoeg!

Haarlem.

JOHAN WINKLER.

Bylage. - Zie bladzyde.29 (Mei-nummer, 1886).

Heeren Kiezers!

De tyd der kiezing is gekomen.

Beter of ooit zullen wy konnen oordeelen over de maniere van bestieren, en over de politieke, gevolgd van over acht jaren door de majoriteit van de kamers.

Deze slechte politieke is besloten in weinige woorden:

De ondergang van onze geldmiddelen,
Het geweld tegen de personen,
De oorlog.

1°. De ondergang in de algemeene fortuin.

Het overschot der ontvangsten dat de Conservateurs overgelaten hebben aan de majoriteit der Republiekanen, na betaald te hebben alle de onkosten van den oorlog, *veranderd in schulden.*

Sedert 1876, de onkosten alle jaren vermeerderd van 700 *millioenen*, welke vermeerderingen van onkosten bedragen een schuld van meer dan *een milliard en half.*

Van over acht jaren *meer dan vier milliards geleend* op drie ten honderd.

Een ander *milliard* aengekondigd als noodzakelyk door de mannen van de majoriteit.

Nieuwe lasten, voorzien van ons gouvernement voor het jaar 1887 en geschikt om zyne *zotte verkwistingen* te betalen, als ook zyne domme en onvoorzichtige ondernemingen.

Ondergang ook in de byzondere fortuinen.

De landbouw, de commerce, *de nyverheid vallen* onder het gewicht der lasten die ze bezwaren en welke de *onbekwame of schuldige majoriteit* nog meer bezwaard heeft met aan te gaan in 1881 wegens verschillige mogendheden schadelyke *Koophandel-overeenkomsten* (*en nog laatst de overeenkomst met Holland*) die toelaten aan de vreemde koopwaren van onze markten te vervullen.

Aldus in acht jaar meer dan *een milliard vreemde koopwaren* zijn komen *concurrentie doen* met de onze en een half milliard min fransche koopwaren zijn gezonden geweest naar de vreemde landen.

Ziet hoe de majoriteit der Republiekanen die *beloofd* had aan u, landbouwers, fabriekanten, commerçanten een tijd van welvaren, u dagelyks leidt tot den ondergang.

2°. Het geweld tegen de personen.

De *rechters* of *wethouders* ofgeworpen van hunne rechterstoelen, en

dat om te voldoen aan eene schandige ambitie. *De overdraging* of *denontiatie* aangezet als middel van bestiering.

De fonctionnaren als slaven, ten alle kanten bewaakt door comiteiten die loeren in het bedekte, en geslachtofferd aan haatdragende beschuldingen.

De vryheid der conscientie op duizende manieren aangerand.

De vervolging tegen den Godsdienst en tegen onze priesters leerstelliglyk aangezet.

De hulp van den Godsdienst en de H.H. Sacramenten onttrokken aan de zieken der hospitalen, en aan onze kinderen, soldaten in de casernen en op de *slachtvelden,* meer dan vier duizend uren van het vaderland.

De echtscheiding van het houwelyk hersteld tegen alle natuurlyke, godelyke en kerkelyke wetten.

De *vryheyd* ontnomen aan vaders en moeders ten opzichte van de leering hunner kinderen, welk onderwys, volgens de wet, *wil het niet vergeten*, moet onverschillig zijn, het is te zeggen, noodzakelyk godloos.

Overal paleizen voor scholen, en overal meesters bedrogen door valsche beloften.

3°. De oorlog.

De oorlog aangegaan en volbracht in *Tunisie*, *in den Tonkin*, *in Cambodge* met een strafschuldige onvoorzienigheid.

De Kamers willigly bedrogen over deze oorlogen.

Veldslagen, als in de droevige jaren 1870 en 1871, opgeleid aan onze generaals door *onbekwame ministers*, *welke de beroemde en betreurde Amiral Courbet*, van wien het *hertzeer* de dood verhaast heeft, naamde met recht *Polichinelen.*

De eerzucht onzer bestierders vond er misschien zyne *voldoening* in, maar *de eer van ons leger en het leven onzer kinderen* was er *zottelyk door bedreigd en geslachtofferd.*

En na zoo veel vergoten bloed en onze geldmiddelen en oorlogsche materialen verloren door eene slechte politieke, *eene nietige uitkomst.*

De vrede is geteekend, MAAR WELKE VREDE! Een overeenkomste schadelyker dan deze die *over twee jaren* aangegaan was door onze minister M. Bouré en welke het gouvernement zoo ongelukkiglyk verworpen heeft.

Een vrede zoo *onzeker* dat *dagelyks* de oversten der expeditie moeten *nieuwe mannen vragen* om te vervangen de gene die *door oorlog of ziekten* gedoodigd zijn.

Heeren Kiezers! ziet de schrikkelyke gesteltenis, welke gy geensints moogt vergeten als gy moet stemmen.

En nogtans had men beloofd: Overeenkomste onder de burgers - spaarzaamheid en vaste vrede! -

Sedert acht jaren hebben wy gehad: Twist, verkwisting en oorlog.

Aan ons dan de plicht zulk een ellendig bestier te doen eindigen.

Wapenen wy ons voor den stryd; het is de stryd van de vryheid tegen het bedrog en de leugens.

Het is de solenneele stryd voor het vaderland tegen een valsche bende, die, sedert acht jaar, het bestiert, onderdrukt, bedriegt en ten onder bringt.

In het stemmen stellen wy boven alles de groote interesten van Vrankryk en de eer van het land.

Hebben wy maar eene voorzorg, te weten: het land ontrukken aan zyne slechte vyanden.

En daar voor, Kiezers van het Noorden-departement, verwerpen wy de lyst waar op gesteld zyn de namen van M.M.P. Legrand, Trystram, Claeys, Salomé, Depasse, etc. alle medeplichtigen solidaarlyk in het ongelukkig bestier waar door Vrankryk lydt, en die allen zoo, de eene als de andere, verdienen de verachting en de gramschap der kiezers.

Stemmen wy allen voor de lyst van het Comiteit der conservateurs op welke zyn mannen zoo uitstekende en zoo voordeelig gekend, wiens namen beteekenen:

Protectie van het nationaal werk,
Spaarzaamheid voor de Geldmiddelen,
Verdediging der katholieke intresten.

Hand aan hand gaan wy tot de stembus, ons opwekkende met den roep van:

VIVA VRANKRYK!

VIVA ONS VADERLAND!

Verschillige kiezers.

- Bailleul - Imp:

Debert-Bouchaert.

Een dichter in het noorden.

Door Noorwegen, Reisschetsen en Indrukken van C. Honigh. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Wanneer men na vele jaren het huis weder binnentreedt, waarin men eenmaal heeft gewoond, maar dat men voorlang reeds verliet, en men ziet de plekjes terug, waar men heeft genoten en geleden, dan maakt zich een gevoel van ons meester, dat geene andere levenservaring opwekt. Wat den mensch overkomt, is in den regel nieuw: - hier herleeft het oude en 't is, of we bij de ontmoeting daarvan onszelven terugvinden, gelijk wij waren in den tijd, dat wij daar woonden. Het is, of wijzelven naar het verleden worden teruggebracht, in plaats dat het verleden voor ons wordt opgeroepen; of een soortgelijk verschijnsel zich openbaart als met den reiziger, die, in een stilstaanden trein zittende, meent zich te bewegen, wanneer een andere trein hem langzaam voorbijgaat.

Dezen indruk maakte op mij het werk, dat sinds vele weken op mijne schrijftafel lag en de reisschetsen bevat van C. Honigh, toen hij Noorwegen bezocht. De lezing van het boek had ik niet uitgesteld; wel echter de bespreking ervan, omdat ik meende, dat het tweede deel binnen niet te langen tijd het eerste zou volgen. Thans echter is het reeds eenige maanden geleden, dat ik op de laatste bladzijde Honigh met den ransel op den rug aan den ingang van het Naerodal zie staan, gereed zijne voetreis te aanvaarden, en het zou bijna onbeleefd zijn, indien ik hem daar nog langer alleen liet.

Intusschen, hij staat er niet alleen. Zeer velen zijner landgenooten hebben hem getrouw gezelschap gehouden van het oogenblik af, dat hij op de *Christiania* onder de leiding van Fröken Sophy de laatste hand legde aan zijn Noorsch, dat hij, gelijk zoo menige bladzijde van zijn werk getuigt, thans geheel meester is. Menig toerist - en ik schaar er mezelven onder - kent maar juist genoeg van de taal, om niet te verhongeren en te verdorsten in het vreemde land; Honigh was er in te huis en daaraan danken we vooreerst tal van belangrijke mededeelingen, die hij van het volk zelf vernam, maar bovendien ook die keurige vertalingen van Noorsche gedichten, die als literarische illustratiën in den tekst van zijn werk zijn ingelascht. Op dit gebied

is Honigh niet *le premier venu* en zeker zullen de Noorsche dichters zich niet te beklagen hebben, dat hij het was, welke hunne poëzie vertolkte. Die verzen verhoogen ook de letterkundige waarde van zijn boek, evenals de vele andere beschouwingen en opmerkingen, die de literatuur of de taal van het Noorden betreffen.

Van wezenlijk belang uit dit oogpunt is hetgeen Honigh schrijft in het begin van zijn vijfde hoofdstuk, naar aanleiding van zijn samenzijn in de herberg te Frydenlund met een Noorsch veearts, twee Zweedsche fabrikanten en een Deensch student. Deze ‘taaie kaas voor 't ontbijt’, gelijk hijzelf het schertsend noemt, werpt een geheel ander licht op de verhouding der drie zustertalen, dan waarin zij tot dusverre door de meeste Hollandsche oogen gezien werden.

‘De Denen zoowel als de Zweden erkennen, dat er na de wedergeboorte van Noorwegen in 1814 in 't staatkundige, maatschappelijke en letterkundige leven der Scandinavische volken eene afscheiding heeft plaats gehad. Het Noorsche volk, welks kern ontegenzeggelijk uitmaakte en nog uitmaakt een zelfstandigen tak van den Scandinavischen stam, versterkte en ontwikkelde zijn taal, die onder de Deensche overheersching bijna was verlaagd tot een dialect, door te putten uit frissche bronnen.

Het zuiverde die taal van de vreemde bestanddeelen en herstelde de schatten, die 't herwinnen der zelfstandigheid van een' volksstam beoogde, kon niet anders en beters doen dan uit den mond van 't eigenlijke volk opnieuw de taal te gaan leeren. Want immers, in de taal ligt alles, wat een volksstam drijft, beweegt, doordringt, bezighoudt; zij is het levend uitvloeisel van het volksbestaan. En terwijl dus de mannen der nieuw-noorsche beweging werkten voor de hervorming hunner taal, leerden zij tevens de behoeften en de belangen van dat volk, den volksaard kennen, die zich in de taal voor een' helderen blik openbaart.

Maar op deze wijze werd tevens de kloof, die 't Noorsch van zijne zustertalen scheidde, met ieder jaar wijder. Vertoonden deze, als kinderen van dezelfde ouders, aanvankelijk sterk sprekende familietrekken, zoodat ze voor wie haar niet van nabij kende moeilijk te onderscheiden waren, langzamerhand liepen ze meer en meer uit elkander. En nu erkennen de Zweden zelve, dat naast het IJslandsch, het Zweedsch en het Deensch het Noorsch is opgegroeid als een jongere zuster, wier sterk geteekende trekken al scherper en scherper beginnen af te steken bij die van hare zusters.

En de Denen moesten - hoezeer 't hun leed deed - betuigen, dat de taal, die Björnson bijv. schrijft, zóóveel verschilt van de hunne, dat men niet meer kan zeggen, dat het Deensch is. Bij de nieuwe Noorsche schrijvers ontmoet men dan ook tal van woorden en uitdrukkingen, die voor Denen en Zweden geheel onverstaanbaar zijn en verklaring behoeven. Ja, sommigen worden door hun zucht tot het ge-

bruik van verouderde woorden of woorden uit de volkstaal zóóver gedreven, dat zij, zooals Jonas Lie bijv. onlangs deed in een zijner laatste romans “Familjen paa Gilje”, zelfs voor hunne landgenooten verklarende aanteekeningen aan den voet der bladzijden noodig achten. Terwijl de grootste Noorsche dichters en prozaschrijvers hunne werken in Kopenhagen uitgeven, en ook daar talrijke lezers vinden, is zuiver Deensch (“dansk-dansk”) voor de Noren eene vreemde taal, even als 't onvermengde Noorsch (“norsk-norsk”) zulks voor de Denen is. Want behalve 't verschil, waarop ik pas wees, bezit het Noorsch tal van woorden, die de zustertalen missen. In 1866 gaf de Deen Listor eene “Woordenlijst uit de Noorsche fraaie letteren sedert 1842” uit, die niet minder dan 5400 uitsluitend Noorsche woorden bevat. Dat getal is sedert dien tijd aanmerkelijk vermeerderd en ik overdrijf zeker niet, als ik het nu op het dubbele schat. En een aantal van zes à zevenduizend woorden is zeker genoeg, om aan 't Noorsch een van 't Deensch en Zweedsch geheel afwijkend karakter te geven. Men herinnere zich slechts, dat Shakespeare, wiens woordenschat zeker rijker is dan die der meeste schrijvers, zich van ongeveer vijftien duizend woorden bediende, terwijl Milton's werken uit acht duizend woorden samengesteld zijn.

Maar alles afdoend is het feit, dat de werken van Asbjörnsen, Björnsen, Lie en andere schrijvers in het Deensch en Zweedsch, die van Andersen, Holger, Drachmann en andere zijner landgenooten in 't Noorsch en Zweedsch, van Tegnér, Frederika Bremer en andere Zweden in 't Noorsch en Deensch worden vertaald, terwijl ook werken op ander gebied dan dat der fraaie letteren uit de eene zustertaal in de andere worden overgebracht. Wanneer - en men bedenke wel, dat men te doen heeft met kleine volken - de uitgevers hiermede voortgaan en er dus rekening mede maken, blijkt zonneklaar, dat zij daardoor werkelijk in gevoelde behoeften voorzien.’

Deze bladzijden, die ik, om hare belangrijkheid, niet kan nalaten hier in te voegen, beschouwe men niet als eene karakteristieke aanhaling uit het werk. Dit betreft doorgaans de ontmoetingen van den reiziger en hetgeen hijzelf beleefde en aanschouwde op zijn zwerftocht door Zuidelijk Noorwegen. Ik noem het een zwerftocht, omdat de reis niet afhing van eenig stoffelijk of wetenschappelijk doel, maar de reiziger - ofschoon het hem ‘niet uitsluitend om lust maar voor leering te doen was’ - toch hoofdzakelijk slechts beoogde het schoone, indrukwekkende en merkwaardige van het land te zien, evenals een kleine dertig jaar geleden een ander reiziger met den ransel op den rug Scandinavië doorkruiste en nu door de oogen van Honigh voor een gedeelte terugzag, wat op hem zulk een onuitwischbaren indruk heeft gemaakt.

Alles is nog hetzelfde als destijds; slechts de reisgelegenheden zijn toegenomen en daarmede ook het aantal reizigers. Honigh ontmoette er in één week meer dan ik in drie maanden.

Vooral de laatste hoofdstukken van het eerste deel, Leirdalsören, het Sognefjord, Gudvangen, Fillefjeld en het Rijk van koning Ring, deden mij weder gevoelen, wat ik gevoeld had, toen ikzelf in cariool of ‘stoelkar’ die oorden bezocht; en miste ik het genot, dat *eigen* ervaring op het oogenblik zelf gaf, Honigh verhaalt er tal van bijzonderheden bij, die mij geheel onbekend waren en, naar ik vermoed, ook voor de meeste lezers nieuw zullen zijn. Wat zijne oogen, evenmin als de mijne, konden zien, vult hij aan met hetgeen zijne ooren vernamen, en veel uitvoeriger en aanschouwelijker, dan het elders te vinden is. Als een enkel voorbeeld strekke hetgeen hij hoorde op de grens tusschen Hadeland en Valdres, waar hem op zijne vraag, wat de *juleneget*, Kerstschooven, beteekenden, welke hij daar zag, het volgende omtrent het Kerstfeest verhaald werd.

‘Op 't land duurt het kerstfeest meestal dertien dagen, in sommige streken zelfs tot den 13^{den} Januari. Daaraan gaat nog een tijd van voorbereiding vooraf. Zoomin de landbouwer als de veehouder heeft dan drukke werkzaamheden, zij kunnen zich dus geheel met de toebereidselen bezighouden. En deze zijn niet gering, want de Kersttijd is de tijd voor 't ontvangen en afleggen van bezoeken. Uren in 't rond komen verwanten en vrienden elkander zien, en vooral de jongeren zijn onvermoeid; geen tijd is dan ook zoo gunstig voor 't aanknoopen van liefdesbetrekkingen als 't Kerstfeest.

Twee, drie weken van te voren begint men reeds met de toebereidselen. Vooral het brouwen van het Kerstbier, dat sterker moet zijn dan het gewone, is eene zaak van belang. Het grootste gedeelte van den hopoogst wordt daarvoor bewaard. Ook voor spijzen wordt gezorgd; de mannen sleepen meel uit de molens en dagen aaneen wordt er gebakken. Een groote voorraad visch en wild wordt gereed gemaakt, gevogelte, vooral korhoenders, geplukt; er wordt geslacht en de voorraadschuren met alle soorten van vleeschspijzen gevuld.

Maar hoe druk men het heeft, daags vóór Kerstmis moet alles gereed zijn; dan moeten de huizen van boven tot onder schoongemaakt en de vloeren met versch dennegroen bestrooid worden. Hierop neemt ieder een bad, en trekt de beste kleeren aan. Zoodra het donker wordt, begint het feest. Het Kerstlicht wordt ontstoken, allen scharen zich om de tafel; de vader leest uit den bijbel voor van de geboorte van den Heiland en het Kerstlied wordt door groot en klein aangeheven.

En den volgenden dag reeds klinken de schelletjes der sleden, en het gehinnik der vlugge paarden. In pelzen gewikkeld komen de gasten en worden op den drempel des huizes reeds verwelkomd. Dan weergalmt het daar binnen van gulle vreugde; muziek en zang doen zich hooren. Allerlei gezelschapsspelen worden uitgevoerd, en - zeide de spreekster, terwijl hare zangerige stem als de maat der dansmuziek aangaf - iederen avond wordt er gedanst.

Alle deelen in de feestvreugde. Er heerscht in Noorwegen in de

meeste streken nog een gelukkige, patriarchale verhouding tusschen den landheer of boer en zijne onderhoorigen, en de laatste begroeten met niet minder blijdschap dan hunne heeren het Kerstfeest. Niet alleen dat de dienstboden dan haar loon en de daarboven bedongen kleeren en schoenen ontvangen, maar hun wacht nog meer.

Ook de dieren worden niet vergeten. De huisdieren krijgen een lekker hapje, ieder naar zijnen smaak; de hond een vetten kluif, de kat een grooten visch, en een flinken schotel melk. En paarden en runderen, schapen en geiten en varkens, alle krijgen eene dubbele portie van het lekkerste voer, soms zooveel, dat ze het met mogelijkheid niet alles kunnen verteren.

Maar de vroolijk en vroom gestemde Noor doet op 't Kerstfeest nog meer dan zich alleen over zijn vee ontfermen. Hij denkt ook aan de vogelen des hemels, die noch uit den hard bevroren grond noch van de onder sneeuw bedekte struiken hun kostje kunnen ophalen. Voordat de zon op Kerstavond ondergegaan is, haalt hij de dikste korenschoof uit zijne schuur en steekt die op eenen paal of bindt die op het dak. En de uitgehongerde vogels vinden een rijkelijk maal en eene beschutting tegen storm en sneeuwjacht in de Kerstschoof.

Twee of drie dagen vóór het Kerstfeest worden geheele ladingen haver naar de steden gebracht. Op de marken staan stapels Kerstschoven en ieder koopt er een of meer van, ja zelfs de schamele luidjes sparen een paar penningen, om op Kerstavond de vogeltjes te kunnen onthalen.'

Zulke mededeelingen omtrent het volk en zijne zeden maken dit boek tot een leerzaam boek tevens en er komen vele van dien aard in Honigh's *Schetsen en Indrukken* voor. Ik wijs op hetgeen hij omtrent de *fundarhuse*, de weergevonden hofsteden, verhaalt naar aanleiding van zijn verblijf in de hofstede Mustad in het Vardal. De 'zwarte dood', de pest, die in de helft der veertiende eeuw Noorwegen teisterde, heeft menige streek ontvolkt en vele jaren lang kwam daar niemand, totdat na eeuwen die eenmaal bewoonde hofsteden werden ontdekt. Dit was ook het lot der Koningshoeve Fransstad.

'Op zekeren dag - vertelde de gjaestgiver aan Honigh - verdwaalde een berenjager in de groote bosschen, die een deel van deze streek in verloop van jaren hadden bedekt. Vergeefs staarde hij rond naar een spoor van menschen, vergeefs zag hij uit naar opstijgende rook of eenig ander teeken van menschelijk leven. Reeds had hij de hoop opgegeven in deze woestenij onder dak te komen, toen hij plotseling stiet op huizen, die dicht omgeven waren door meer dan honderdjarige boomen. Alles zag er zoo eenzaam en woest uit, dat de jager zich niet zonder heimelijke vrees in eene der woningen waagde. Hij vond er alleen sporen, dat deze vroeger althans bewoond was geweest. Op de lang uitgedoofde kolen stond een half door roest verteerde ketel, op de tafel lagen eenige spinrokken en half vergane kluwens

garen, aan den wand hing een boog en andere wapens, maar alles bedekt met het stof van eeuwen.

Zou daar geen spoor van de vroegere bewoners zelven te vinden zijn, dacht hij en ging de trap op naar boven en zie, daar vond hij groote bedsteden en in ieder daarvan geraamten van twee menschen. Toen hij naderbij kwam, stormde uit die slaapplaatsen eene groote menigte muizen, die in hoeken en gaten zochten te ontkomen.

Na de eerste schrik voorbij was, onderzocht de jager ook de overige gebouwen en vond alles, zooals de bewoners het door den dood overvallen hadden achtergelaten.

Daar de hoeve nog in goeden staat was en hij buitendien talrijke sporen van vroegere bebouwing zag, hoopte hij zich hier eene goede woonplaats te verwerven en hij eigende zich de vondst toe door, naar oud gebruik, met zijn bijl zijne naamletters en 't jaartal in den wand uit te hakken. Nu ging hij naar huis terug, gedurig naar de boomen omkijkende, om de plaats terug te kunnen vinden.

Terugkomende met knechts en gereedschappen, velde hij de bosschen en bebouwde de vroegere akkers weer. Zijne nieuwe bezitting noemde hij naar de eenige levende wezens, die hij er had gezien: Musstad (Muizenplaats) en zoo heet die landhoeve nu nog.

En tot op den huidigen dag' - zoo besloot de boer zijn verhaal - 'wonen hier afstammelingen uit het geslacht van den berenjager. Zie hier' - zeide hij, den toerist naar een oud bijgebouw brengende - 'hier op den buitenwand staat nog het jaartal van het weervinden der hoeve.' En werkelijk, het door ouderdom donkere pijnboomhout was door den tijd zoo hard geworden, dat een scherpe bijl daarop afschampte en schaarden kreeg. Zoo was 't jaartal bewaard gebleven. Ook kon ik in den oostelijken wand nog de plaatsen zien, waar eens de bedsteden uitgebouwd waren.'

De geschiedenis der *Stave Kirker*, houten of balken kerken, zooals die te Burgund, hare inrichting en de aanleiding van de zorg, die er nu aan wordt gewijd, nadat die van Vang door den Koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm III, was gekocht, is uitvoerig door den schrijver behandeld. Het onderwerp verdient dan ook alle belangstelling, en ook aan andere instellingen en gebruiken wijdt hij, als afwisseling van zijne reisindrukken, zeer lezenswaardige bladzijden. Het volgende geve daarvan eene proeve.

Het is bekend, dat tusschen sommige streken van Noorwegen het vervoer hoogst bezwaarlijk is. Dit gevoelt men inzonderheid ook, wanneer het geldt, een doode naar zijne laatste rustplaats te brengen.

'Vroeger,' zegt Honigh, 'werd het in afgelegen streken oogluikend toegelaten de dooden elders dan op kerkhoven te begraven. Nu is dat verboden. Toen op de hofstede Vetti, een sterfgeval plaats had, was het onmogelijk langs het smalle, steile pad den ontslapene in een' kist naar beneden te brengen. Men bond het in 't doodskleed gehulde

lijk op eene plank, in welker uiteinden men gaten maakte, waardoor strikken werden gehaald. Twee mannen droegen het lijk zoo naar beneden tot de hoeve Gjelde, waar de weg begaanbaarder wordt en men het lijk kon kisten en zoo vervoeren. In de lente en den herfst is bij dooiweer zelfs zulk een vervoer onmogelijk en moet het lijk in bevrozen toestand zoolang bewaard worden dat de wegen begaanbaar worden.

Op sommige plaatsen gaat het nog zonderlinger daarbij toe. Zoo aan de Veitisstrandfjord, eveneens een zijarm van de Sognefjord, zoo ook op Vormelid, vroeger eene boerderij, nu nog maar een saeter, die benoorden de pas genoemde Vetti's hoeve ligt. Daar zijn de wegen vaak bij vriezend weer te glad en bij invallenden dooi te glibberig, dan dat men er een lijk op kan vervoeren. Maar wat de mensch niet kan, doet in dat geval zijn trouwe helper, het paard, dat met zijn buitengewone voorzichtigheid het pad langs de duizelingwekkende afgronden weet te begaan, terwijl het de pooten zóó zet, dat er immer voor hem ruimte genoeg is. Het bevrozen lijk wordt dan op een paard gezet; de beenen onder den buik, en de armen om den hals van het dier vastgebonden. Zoo rijdt de doode onverzeld door de eenzame woestijn, zwijgende evenals hij, tenzij eene sneeuw- of steenlawine hem een donderend vaarwel nazendt, naar beneden, waar de wegen minder gevaarlijk worden en hij verder in een boot of op eene draagbaar naar zijn laatste rustplaats kan gebracht worden.'

Zulke wetenswaardige bladzijden in Honigh's *Door Noorwegen* zijn zeer vele, terwijl de dichterlijke inlasschingen in den smaak zullen vallen van hen, die in eene reisbeschrijving niet bij voorkeur het leerzame zoeken. Zijne plaatsbeschrijvingen zijn zeer uitvoerig en onmiskenbaar getrouw; voor hen, die Noorwegen bezoeken of zullen bezoeken, zijn zij van groot belang.

Wie echter bij voorkeur zin heeft voor het avontuurlijke, zal minder bevredigd worden. De heer Honigh heeft de voorzichtigheid gehad, de avonturen te vermijden, en de oprechtheid, om ze niet te verzinnen, wat aan zijne dichterlijke natuur zeker slechts weinig inspanning zou hebben gekost. Wij prijzen het in hem, dat hij geen misbruik heeft gemaakt van de leer, die de Franschen huldigen: *a beau mentir qui vient de loin.* Integendeel heeft hij getracht te geven: de waarheid, de geheele waarheid, niets dan de waarheid.

Daardoor heeft zijn boek aanspraak op hooge waardeering en op de erkentelijkheid van ieder, wien het te doen is om juiste begrippen omtrent land en volk.

De wijze van uitgaaf is keurig en daaraan is alle zorg besteed, die een boek van Honigh verdient.

GERARD KELLER.

De firma van Balen & C^{o}.
Door W. Otto.

XIII. *Een Zonnestraal.*

In de wachtkamer eerste klasse van het Centraal-station te Amsterdam vinden wij Moor, nadat er omstreeks een jaar na het bovenverhaalde verloopen is, terug. Diep in gedachten verzonken loopt hij met de handen op den rug heen en weder en het is hem aan te zien, dat ernstige denkbeelden hem bezighouden. Hij is alleen, want het is Zondag en dan wordt die wachtkamer maar weinig gebruikt. Werktuiglijk blijft hij voor de glazen deur, die uitzicht op het perron geeft, staan kijken naar de zonderling uitgedoste troepjes, die, met den glans van het te wachten genot op het gelaat, hem lachend en joelend voorbijtrekken, om zich een plaatsje te veroveren in den trein, die hen naar de lanen van 'Oud Haarlems roemruchtig prieel' of naar het frissche Zandvoortsche zeestrand zal brengen. Voor een oogenblik heeft de ernst, die op zijn gezicht te lezen staat, plaats gemaakt voor een glimlachje. Doch dit schouwspel kan hem niet lang bezighouden; hij gaat zitten en blijft, met de handen op de knieën geleund, naar het eenvoudige patroon van het vloerkleed kijken.

De portier doet de deur open en roept naar binnen:

'Hij komt er an, meneer!'

Moor schrikt uit zijn gepeins wakker, treedt het perron op en tuurt naar de verte, waar witte wolkjes stoom zich tegen den blauwen hemel afteekenen. Het stoomros komt blazend, hijgend en gillend nader. Als eene reusachtige slang in bevallige bochten voortschuifelend, glijdt de trein het station binnen en staat met een schok stil. De reizigers stappen uit: eenigen, zich voortspoedende, omdat zij wel weten, dat niemand hen afhaalt; anderen, om zich heen ziende met dien rusteloozen, vreesachtigen blik, die maar al te duidelijk verraadt,

hoezeer zij zich teleurgesteld voelen, nu niemand hun de hand reikt of een welkom toeroept.

Onder die laatsten behoort ook Clara Romijn, doch plotseling heldert haar gelaat op, nu zij onder al die vreemde gezichten dat van Moor ontdekt, die haar met een onderzoekenden blik opneemt, alsof hij niet zeker is, dat hij zich niet vergist.

'Ja, Moor! ik ben het wel!' roept zij en steekt hem hare hand toe.

Moor wordt verlegen. Het spijt hem, dat hij haar die kleine teleurstelling niet heeft kunnen besparen, en hartelijk drukt hij haar de hand.

'Je hadt mij, geloof ik, niet dadelijk herkend. Ben ik zooveel veranderd in dien korten tijd?'

Moor zag haar aan en de verandering trof hem. Toen zij het laatst van hem afscheid nam, was zij een bloemknop, die op uitkomen stond, en thans kwam zij terug als eene ontloken roos in volle pracht. Hare glansrijke blonde haren kwamen tegen het donker harer rouwkleeding uit als goud op zwart fluweel. Haar gelaat was voller geworden, en de Geldersche lucht had op hare wangen een blosje van gezondheid en levenslust te voorschijn geroepen, nu nog verhoogd door de blijdschap van het wederzien.

Dat alles merkte hij op, doch hij wilde liever die opmerkingen voor zich houden; allerminst wilde hij eene toespeling maken op het rouwkleed, dat zij droeg. Die vraag bracht hem dus een beetje in verwarring.

'Je durft het niet zeggen, Moor,' hernam zij, 'maar ik zal je wel een beetje op den weg helpen. Ik ben grooter geworden, ik ben in dien tijd wel drie vingers breed gegroeid.'

Het was waar. Zij was veel slanker geworden en zijn oog rustte met welgevallen op de sierlijke gestalte. Hij glimlachte en vroeg:

'En ben ik niet veranderd?'

Hunne blikken ontmoetten elkander en toen eerst trof hem de pijnlijke tegenstelling van haar vriendelijk, blozend gezichtje en de doffe, donkere kleur van haar gewaad. De frissche jeugd, het volle leven, de blozende gezondheid in het kleed van droeven ernst en bitteren rouw.

'Je bent veel veranderd,' zei zij, 'en toch ben je dezelfde gebleven. Uit duizenden had ik je dadelijk herkend.'

Zoo pratende liep zij naast hem voort, nu en dan door het gedrang van komende en gaande reizigers van elkander gescheiden, totdat zij, op het stationsplein gekomen, rustig konden voortstappen.

'Gaan wij de stad niet in?' vroeg zij, toen hij links omsloeg en haar onder de viaduct door naar den IJkant bracht; 'ik brand van verlangen, om je ouders te ontmoeten, en het zal mij benieuwen, of die mij ook zoo veranderd vinden. Mijnheer Van Balen zal mij nog niet vergeten hebben.'

Moor schudde treurig het hoofd. ‘Ik vrees,’ zei hij, met iets onuitsprekelijk weemoedigs in zijne stem, ‘dat je hem niet meer zult herkennen. Er is in dien tijd veel, heel veel veranderd!’

‘Ja, er is veel veranderd,’ herhaalde zij met een zucht, en zwijgend trad zij naast hem de veerboot op, die hen naar de overzijde van het IJ zou brengen. ‘Daar,’ heeft Max gezegd, ‘weet ik een rustig plekje, waar wij eens kalm kunnen spreken, en dat is noodig, Clara! voordat ik je het huis binnenleid, dat nu voortaan ook het uwe zal zijn. Daarom wil ik je op groote veranderingen voorbereiden. De eerste indruk is dikwijls beslissend en het zou mij spijten, als die al te ongunstig was.’

Zij stonden dicht bij elkander op de boot, en over de verschansing geleund, tuurden zij in het woelige water, ieder voor zich bezig met het verleden, dat nu reeds zoo ver achter hen lag.

Moor dacht aan den avond, waarin hij met Violetta langs den IJkant had gewandeld, en zijn blik zocht onwillekeurig naar de plek, waar hij haar aan een verschrikkelijken dood had ontrukt.

‘Het is voorbij,’ fluisterde hij en hij keerde zich om, toen de boot met een lichten schok tegen den steiger aanlegde.

Het was nog vroeg, en de tuin van het Tolhuis telde nog maar weinig bezoekers; slechts hier en daar zag men een paartje, dat, de stad ontvlucht, hier eene wijkplaats had gezocht, om ongestoord en onbegluurd te keuvelen van min.

Moor richtte zijne schreden naar eene open plek bij den waterkant, vanwaar men een heerlijk gezicht heeft op de stad.

In de koele schaduw van het overhangend loof der boomen gezeten, aangewaaid door een frisch windje, vergat Clara, dat zij hier was gekomen, om eene geschiedenis te hooren, die zich zoo weinig opbeurend had aangekondigd. Zij had geene oogen genoeg, om het tafereel, dat zij zich zoo dikwijls had trachten voor te stellen, te zien en te bewonderen.

Het IJ, op welks witgekuifde golfjes miriaden zonnevonkjes flikkerden, breidde zich aan hare voeten uit. Als meeuwen, die met uitgespreide vleugels slechts de oppervlakte van het water schijnen te raken, bewogen zich tallooze vlugge jachten, met sneeuwwitte zeilen getooid, die in den glans der zon het oog verblindden. Eene groote zeeboot stoomde langzaam en statig naar de Rietlanden op, ingehaald en voorbijgestreefd door tal van kleinere, die, eerbiedig tot haar opziende, met schel gefluit haar het welkom toeriepen. De forsche, regelmatige riemslag van giekroeiers plaste in het water. In een oogwenk was het ranke vaartuigje uit het gezicht verdwenen, schuilgaande achter de tjalken, die met den wind in het lapje met een sierlijken zwaai het kanaal inzeilden.

Ginds rees het mastbosch, versierd met vlaggen en wimpels van alle natiën. Wat teekenden de torens zich scherp af tegen den

helderen hemel! Hoe ver waren ze wel, die verste, die wegdommelden in het blauw van het verschiet!

Er klonk eene melodie, gezongen met metalen stem.

Dat was de klok van het paleis, die een feestmarsch speelde. Maar niet lang bleef zij haar solo zingen; andere vielen in, ieder met haar eigen lied. Het vroolijk getjingel en het slaan der klokken vervulde de lucht en die eigenaardige muziek was geheel in overeenstemming met het zonnige, levendige tafereel.

Het deed Clara aangenaam aan, dat zij al die woelige bedrijvigheid zien kon, terwijl zij er als het ware buiten stond, zooals men op eenigen afstand eene schilderij of van uit zijne loge een schoon decoratief op het tooneel bewondert. Het schouwspel, dat zich aan hare blikken ontrolde, nam hare geheele aandacht in beslag, totdat eene hand op haar schouder haar uit hare mijmerij wekte.

'Je schijnt mij geheel te vergeten,' zei Moor.

'Vergeef me - ik vergat mijzelve... en ook, dat ik hier ben gekomen niet om te zien, maar om te hooren.'

'Het doet mij leed,' begon hij, 'dat mijne mededeelingen niet van vroolijken aard zijn, maar het is het beste, dat je alles verneemt. De oorzaak van ons ongeluk behoef ik je niet meer in het breede te ontvouwen. Eene ondoordachte speculatie van mijn vader en de daaruit gevolgde verliezen, nog vergroot door een aantal gewaagde pogingen, om het verlorene te dekken, hebben het kantoor ten val gebracht. Je vader heeft dien slag niet beleefd. Toen wij kwamen, om hem met den ongelukkigen toestand der zaken bekend te maken, had hij den laatsten adem reeds uitgeblazen. Ik heb oogenblikken gekend, Clara! waarin ik hem benijdde. Voor het grievendst leed is hij gespaard gebleven, en mijn vader heeft zwaar voor zijne schuld moeten boeten. De val van het kantoor is ook de zijne geweest, en hij was zoo verbijsterd door den slag, dat hij niet in staat was handelend op te treden. Toen moest ik de teugels in handen nemen en al dadelijk stond ik voor de keuze, alles op te offeren, om den naam der firma te redden, of het kantoor failliet te doen verklaren. Die keuze was niet moeielijk: ik wist, welke teedere belangen aan mij waren toevertrouwd; ik wist, hoe mijn vader den ongerepten naam van Van Balen boven alles stelde; ik herinnerde mij, wat wij, overlevenden, aan de nagedachtenis van den dierbaren afgestorvene verplicht waren en ik deed den stap, die mij zeker nooit berouwen zal. Al het fortuin, al de weelde, waarvan ik nu nog de herinnering bewaar als het eenige, wat mij is overgebleven, heb ik vrijwillig afgestaan. Ik was jong, ik had geleerd het leven onbekommerd te genieten, de toekomst beloofde mij gouden bergen en wreed heeft het noodlot mij al mijne illusiën ontnomen.'

Hij hield op, en door zijne herinneringen medegesleept, dwaalde zijn blik naar de stad.

Clara meende te weten, waarmede zijne gedachten zich bezighielden. Plotseling doemde voor hare verbeelding de gestalte van Violetta op, en die verschijning deed haar pijn. Zij legde hare hand op zijn arm en vroeg:

'En hoe is het toen verder gegaan?'

'Toen ik alle illusies meende vaarwel gezegd te hebben, ontdekte ik, dat een nieuw ideaal mij nieuwe krachten gaf: de hoop, om door noeste vlijt en kalm overleg te herwinnen, wat verloren is. Met het betrekkelijk kleine kapitaal, dat ons is overgebleven, heb ik een nieuwen handel begonnen en bij veel miskenning, bij veel onverschilligheid, waar ik warme belangstelling had mogen verwachten, heb ik toch ook veel bijstand en ondersteuning ondervonden, dikwijls van geheel onverwachte zijde. Waar een ander rust, werk ik; waar een ander werkt werk ik voor twee. Als ik meer durfde wagen, zou ik misschien al verder zijn, maar ik schrik, dat begrijp je, voor alles, wat maar in de verste verte op speculatie gelijkt, en de weg, die voor mij ligt, is zoo onafzienbaar lang.'

'En je papa, je mama, Max!' - zij wilde 'Moor' zeggen, maar er was een afstand tusschen hen gekomen, welke die vertrouwelijkheid verbood, - 'vertel mij toch van hen. De toon van je schrijven deed mij altijd vermoeden, dat je iets verborg. Laat mij nu de waarheid hooren.'

Er dreef eene donkere wolk over zijn voorhoofd en het trillen van zijne stem verried zijne diepe aandoening.

'Het is zoo', zei hij, 'het ergste heb ik tot nog toe verborgen, niet, omdat je het niet weten mocht, Clara! maar omdat ik je bij zooveel leed een verdriet wilde besparen, dat je zeer ter harte zou gaan. Je hebt mijn vader in de eerste weken na het ongeluk gezien, toen hij, geheel versuft en verdoofd door den slag, die hem getroffen had, in zichzelf gekeerd daarheen leefde, alsof hij geen begrip had van wat om hem heen gebeurde. Van tijd tot tijd had hij heldere oogenblikken, die ik moest waarnemen, om hem op de hoogte te brengen van mijne plannen, hem den loop der zaken mede te deelen of voorstellen en besluiten met zijne handteekening te doen bekrachtigen. Van dag tot dag werd hij helderder en de drukte van het verhuizen oefende een zeer gunstigen invloed op hem uit. De geneesheeren waren van meening, dat eene algeheele verandering van omgeving hem zou doen genezen, maar ik heb die hoop niet lang mogen koesteren. Toen het huis tot rust en kalmte was gekomen en alles weer zijn geregelden loop hernam, keerden de aanvallen van afgetrokkenheid met grooter kracht terug. Urenlang kon hij met een benevelden blik op één punt zitten staren; dan gaf hij op hem gedane vragen geen of een geheel verkeerd antwoord en scheen geen begrip te hebben van zijn eigen toestand. Langzamerhand begon hij zich aan den huiselijken kring te onttrekken en bleef op zijne kamer den geheelen dag zitten mijmeren.

Ik vrees, dat het einde eene totale verstandsverbijstering zal zijn. Hij kan zich van het denkbeeld, waarmede hij zoolang bezig is geweest, niet meer losscheuren; het beheerscht hem geheel en hij is de slaaf geworden van wat zijn ongeluk is geweest. Met zenuwachtige opgewondenheid verwacht hij elken dag de couranten en de beursnoteeringen - en dan speculeert hij.'

'Wat doet hij?' vroeg Clara, die de laatste mededeeling niet rijmen kon met de voorstelling, die zij zich van den man had gemaakt.

'Hij speculeert, dat wil zeggen, hij zet allerlei denkbeeldige speculaties op touw, schrijft brieven aan firma's, waarmede wij vroeger in betrekking stonden, en hij houdt nauwkeurig boek van de fictieve winsten en verliezen, die zijne speculaties opleveren. Voor alles, wat daarbuiten ligt, is hij ongevoelig geworden.'

De tranen schoten Clara in de oogen.

'Wat was het een flinke, krachtige man; ik zie hem nog, zooals hij bij het ziekbed van papa zat, met den blos der gezondheid op zijne wangen, vroolijk en levenslustig - en nu zóó!'

'Hij is grijs geworden,' hernam Moor; 'hij ziet er uit als een man van zeventig of tachtig jaar.'

'En je mama?'

'Je zult in haar de statige dame van vroeger niet herkennen. Toen de stormwind over ons heenging, heeft mijne moeder zich gebogen, waar mijn vader als een eik werd gebroken, maar de zwaarte van ons noodlot heeft haar gebogen gehouden en haar de kracht ontroofd, zich weder op te heffen.'

Moor poosde en zijn blik dwaalde opnieuw naar de stad, die in gulden zonneschijn voor hem lag.

Clara volgde dien blik. De streelende aandoening, die zich eenige oogenblikken te voren van haar had meester gemaakt, was nu verdwenen. Zij kreeg iets als heimwee naar het stille huisgezin, waar zij de laatste maanden had doorleefd. Hare familieleden, met haar lot begaan, hadden haar met de teederste zorgen omringd; zij was hun troetelkind geworden en zij hadden alles gedaan, om haar haar verlies zoo mogelijk te vergoeden. En hoe had zij die liefde en die vriendelijke bejegening vergolden? Op de eerste roepstem van een vreemde had zij afscheid van hen genomen, en waarom? Omdat zij in die roepstem den noodkreet hoorde van hem, dien zij liefhad.

Maar thans gevoelde zij al het gewicht van haar stap; zij begreep, dat daar ginds op dat schoone tooneel, zoo schitterend verlicht en zoo bont van kleuren, geleden en gestreden werd; dat er tranen vloeiden, die nooit gedroogd, wonden bloedden, die nooit geheeld zouden worden, en zij schrikte terug, om zich in dat strijdgewoel te wagen.

'Je zult begrijpen,' hernam Max, 'dat het bij ons niet vroolijk is. Een waas van droefgeestigheid ligt over ons huis uitgespreid. Er is niets, wat een jong meisje bekoren of gelukkig maken kan. De kamers

zijn doodsch en eenzaam. Overal waart de herinnering aan ons verleden rond en maakt er alles koud en kil. Mijn vader speculeert, ik werk en mijne moeder treurt. Zij bovenal heeft afleiding en hulp noodig en aan wie zou zij die behoefte eerder openbaren dan aan jou, die ons ongeluk zoo na staat. Zij heeft je van je prille jeugd af gekend, je bent als het ware onder haar oog opgegroeid en zij heeft je altijd liefgehad. Je hebt je dadelijk bereid verklaard en je bent gekomen, voordat ik gelegenheid had je alles uitvoerig te schrijven. Daarom heb ik je hier gebracht. Als mijne schildering je afschrikt, keer dan terug, Clara! Nog is het tijd! Als je ons na korteren of langeren tijd weer gingt verlaten, dan zou die scheiding mijne moeder dubbel zwaar vallen. Het is beter, nooit bezeten te hebben, dan het eens bezetene weder te moeten verliezen.'

'Dat is waar,' zei zij, 'zonder de herinnering, zonder dat naamloos verlangen naar wat geweest is, zou ik gelukkiger zijn. Jij kunt werken en streven, om het verlorene te herwinnen, maar mijn verlies is onherstelbaar. Wat voor jou een spoorslag is, is voor mij eene schaduw. Maar ik heb leeren inzien, dat het niet goed is, zich op één donkere plek blind te staren, zonder oog te hebben voor het licht. Het verleden kwam mij dikwijls voor als een sprookje, waaraan ik niet meer geloof, en zonder om te zien, sla ik de hand aan den ploeg. Ik zal trachten wat zonneschijn te brengen in je sombere woning.'

Zij stak Max de hand toe, en hij drukte die hartelijk.

'Ik dank je,' zei hij, 'voor alles, wat je voor ons doen wilt. Het is te veel. Wij kunnen het je nooit vergelden.'

Hunne blikken ontmoetten elkander en zijn oog was welsprekender dan zijn mond.

Clara keek peinzend naar de stad aan de overzijde. Daarginds, onder die duizend en nogmaals duizend huizen was er een, waar men hare komst verbeidde met smachtend verlangen; waar zij eene taak te vervullen zou hebben, misschien te zwaar voor hare krachten, maar voor de aanvaarding waarvan zij thans den moed bezat. Waarom dan nog langer getoefd, waarom dan nog langer gedraald?

'Moor!' - zij durfde hem thans weer bij zijn naam noemen - 'Moor! laten wij gaan.'

Zonder verder veel te spreken en met snellen tred gingen ze de welbekende wegen langs en bleven voor een hoogst eenvoudig huis op de Heerengracht staan; het was kleiner dan alle, die het omringden, en het scheen, alsof het daar niet op zijne plaats was. Het deed denken aan een burgerman, die zich in een gezelschap had ingedrongen, dat te voornaam en te deftig voor hem was. De overige keken dan ook uit de hoogte neer en het smalle huis scheen het tusschen die zooveel breedere benauwd te hebben. Men had zich kunnen voorstellen, dat het eens wat breeder was geweest, doch dat zijne buren het in de klem hadden gebracht en er vroeg

of laat wel in slagen zouden, het geheel van zijne plaats te dringen.

‘Is het hier?’ vroeg Clara, niet zonder een zweem van teleurstelling.

Maar zij behoefde het antwoord niet af te wachten, want zij herkende mevrouw Van Balen, die aan het venster hare komst had verbeid en zich nu haastte de deur te openen.

De ontvangst was allerhartelijkst, en na de gewone plichtplegingen bracht mevrouw haar naar ‘hare’ kamer, waar Clara zich dadelijk op haar gemak gevoelde, omdat die zóóveel overeenkomst had met die uit het oude huis, waarin zij vroeger zoo menig gezellig uurtje had doorgebracht, dat zij het groote verschil tusschen het toen en het heden voor een oogenblik vergat.

‘Wees hartelijk welkom! lief kind!’ begon mevrouw, ‘ik heb mij niet durven vleien, ik heb niet durven hopen, dat je aan mijn verzoek zoudt voldoen, maar je hebt het gedaan en daar zal ik je altijd dankbaar voor blijven. Je weet niet, wat het zegt, ongelukkig te zijn en niemand te hebben, aan wien men zijn ongeluk klagen kan. Altijd alleen te wezen met je eigen verdriet, o, dat is eene marteling!’

Clara meende die marteling te kennen, maar zij was te bescheiden, om mevrouw in de rede te vallen, en knikte daarom alleen toestemmend met het hoofd.

‘Maar nu heb ik jou,’ ging de klagende voort, ‘voor jou behoef ik niets te verzwijgen,’ en hare aandoening niet langer meester, viel zij Clara om den hals en snikte het uit.

‘Wij zijn ongelukkig, zoo diep ongelukkig, Clara!’

Het jonge meisje greep hare hand en trok haar naar zich toe. Zij vlijde het hoofd van mevrouw Van Balen aan hare borst en met bewogen stem antwoordde zij:

‘Ik weet het - ik weet alles. Stort uw hart maar uit, als ge daaraan behoefte hebt. Als ik iets doen kan, om u het leven te veraangenamen, dan zal ik dat doen, want daarom ben ik hier gekomen. Ik heb innig medelijden met u.’

Die warmte had eene weldadige uitwerking. Het overkropte hart ontlastte zich in een vloed van tranen en om afleiding te geven, waagde Clara eindelijk de vraag, waar mijnheer Van Balen was.

Mevrouw droogde hare tranen af en nu en dan een snik onderdrukkend, zei zij:

‘Je zult hem zien, Clara! want hij weet, dat je komt, maar het is hem niet aan het verstand te brengen...’ Zij hield verschrikt op, want zij vreesde te veel gezegd te hebben en zag Moor met een vragenden blik aan.

Moor knikte toestemmend.

‘Ik heb Clara volkomen op de hoogte gebracht,’ zei hij.

‘Dan is het goed. Ja, wat een treurige toestand! Het is hem maar niet aan het verstand te brengen, dat je niet meer het kleine,

blonde krullekopje bent, dat vroeger op zijne knie zoo dikwijls paardje reed, toen wij nog in het groote huis woonden. Hij praat van je als van een klein meisje. Als je eens bij hem wilt gaan, dan zal Moor je wel den weg wijzen.'

In de gang gekomen, legde Moor zijne hand op haar arm en hield haar staande.

'Je zoudt mijne moeder niet herkend hebben, is het zoo niet, Clara? Vindt je haar niet ontzettend, niet vreeselijk veranderd? Heb je opgemerkt, hoe grijs zij is geworden? Zij was nu wat opgewonden, want je komst schijnt haar geschokt te hebben en daardoor heeft ze nu iets van de oude levendigheid, van het oude vuur, maar als zij morgen weer tot kalmte is gekomen, dan zal zij een heel anderen indruk op je maken. Ben je bang, om mijn vader te zien?'

Hij deed die vraag, omdat hij haar arm voelde beven onder den zachten druk van zijne hand.

Zij stelde hem gerust, maar toen zij hem op de trap volgde, moest zij zich aan de leuning vasthouden en, op het portaal staande, terwijl Moor, voordat hij de deur opende, even luisterde, klopte haar hart met bijna hoorbare slagen.

Aan eene groote tafel, die bij het raam stond en met papieren en couranten overdekt was, zat een grijsaard. Zijn voorhoofd was zwaar gerimpeld; zijne oogen hadden eene doffe, wezenlooze uitdrukking; zijne lange, witte lokken hingen verward om zijn hoofd, dat krachteloos op zijne borst viel. Zijne handen beefden. Om zijn mond speelde een goedmoedige glimlach. Bij het opengaan van de deur zag hij verschrikt op en het eerste, wat hij deed, was het papier, waarop hij had zitten rekenen, in de lade van de tafel te verbergen; dan, bemerkende, dat er nog iemand anders dan Moor de kamer binnentrad, stond hij op en boog.

'Vader!' begon Moor, nader tredend, 'hier is Clara, Clara Romijn, de dochter van uw compagnon. U weet wel, niet waar, dat zij komen zou, en nu vraagt zij, hoe u vaart?'

Moor schoof Clara vooruit.

Bij het zien van dien gebroken man, dien zij eenmaal zoo krachtig en zoo levenslustig had gekend, kreeg zij de tranen in de oogen en niet wetend, wat zij zeggen of doen moest, stak zij hem de hand toe.

De oude man scheen er niet op te letten, en in zijn stoel terugvallend, mompelde hij:

'Clara! Clara Romijn, de dochter van mijn compagnon,' en met bevende hand veegde hij over zijn voorhoofd, alsof hij iets wilde wegschuiven, dat als eene gordijn over de beelden zijner herinnering hing.

'Romijn is dood. Romijn heeft het niet meer beleefd.'

'Ja, mijn vader is overleden. Romijn is dood, maar hij had een dochtertje, zoo'n klein, blond krullekopje, en dat meisje kwam dikwijls

bij u, om in den tuin te spelen, en dan reed ze paardje op uwe knie en ze kreeg suikergoed van u.'

Van Balen begon goedmoedig te lachen. Hij knikte toestemmend en scheen zich iets te herinneren. Er viel een lichtstraal in de duisternis van zijne ziel en die glans weerkaatste in zijn oog.

Eindelijk zei hij: 'Clara.'

'Juist. Dat meisje heette Clara, maar het is al lang geleden, dat zij zoo klein was. Zij is ouder en grooter geworden en die Clara ben ik.'

Hij keek haar en toen Moor aan. De lichtstraal was verdwenen, alles was weer duister geworden, en met een ongeloovig hoofdschudden zei hij:

'Neen, neen, Clara is een klein, blond krullekopje. Zij komt terug, om op mijne knie te rijden, en dan zal ik weer suikergoed voor haar koopen.'

En alsof hij over die zaak niet verder spreken wilde, keerde hij zich van haar af en het woord tot Moor richtend:

'De zaken gaan zeer goed deze week. Ik wist het wel. Dit kon niet mislukken.' Hij wenkte Moor nader te komen en met een geheimzinnig gebaar het papier uit de lade van de tafel te voorschijn halend, wees hij hem daarop met bevenden vinger iets aan.

'Dàt is de winst. Een aardig sommetje, vindt je niet? Ha, ha, een aardig sommetje. Het spijt me nu maar, dat ik niet méér heb gekocht. Maar dat is de schuld van Romijn, die het niet hebben wou. Hij weet er niets van; je moet het hem niet zeggen, hoor! Hij mag het niet weten.'

Moor keek naar Clara, die haar gelaat in hare handen verborgen hield.

'Als Clara komt,' fluisterde de oude man, 'dan moet je mij waarschuwen. Een klein kind brengt geluk aan. Hier, Max! kijk' - en hij hield hem het papier voor, 'kijk hier, Max! en reken het zelf maar na. Waar zijn de noteeringen van gisteren?'

Hij snuffelde in zijne papieren en verdiepte zich opnieuw in zijne berekeningen.

Clara waagde het, Moor toe te fluisteren:

'Laat mij heengaan. Ik kan het niet langer aanzien.'

Moor leidde haar de kamer uit.

'Begrijp je nu, Clara!' begon hij, 'hoe die zucht, om te speculeeren, hoe die blijdschap en dat verdriet over denkbeeldige winst en verlies mij iederen dag martelt en pijn doet. Telkens wordt de oude wond weer opengereten; hoe zou ze dan kunnen genezen? Liever had ik mijn vader naar het graf gedragen, liever de fakkel van zijn geest geheel gebluscht gezien. Te midden van al die duisternis wordt nu alleen de plek, waar het graf van ons geluk staat, door het zwakke schijnsel van eene stervende lamp verlicht. Begrijp je nu, wat ik te dragen heb?'

‘Spreek niet zoo treurig,’ zei zij, hem de hand drukkende, ‘het breekt mij het hart. Niemand is verloren, dan die zich verloren geeft. Houd dat voor oogen, Moor!’

‘Ik dank je voor dat woord, Clara! en ik blijf de hoop koesteren, dat ik de firma Van Balen & C^{o}. eens weer tot haar vroegeren luister terug zal brengen. De zaken gaan goed en als het op die wijze voortgaat, dan zullen wij weer rijk worden. Het kapitaal, waarmede ik begonnen ben, is reeds met eene belangrijke som vermeerderd, en ik zou reeds meer gewonnen hebben, als ik meer durfde wagen. Maar dat begrijp je...’

Zoo sprekende traden zij de kamer van mevrouw binnen en Clara deed haar best, de ondervonden ontroering te verbergen. Zoo opgewekt mogelijk vertelde zij van haar leven in de kleine Geldersche plaats, maar liet toch duidelijk doorschemeren, hoe blij zij was, toen zij weer naar Amsterdam terug kon keeren. In de kamer, waar zij al de haar bekende meubelen terug zag en waar zij zich zoo behaaglijk en op haar gemak gevoelde, bracht zij het verdere van dien dag met vertellen en luisteren door, en toen mevrouw haar naar het kamertje bracht, dat voortaan het hare zou zijn, kuste zij haar hartelijk goeden nacht. Maar slapen kon zij niet, daartoe was zij te opgewonden, en met het hoofd in de hand gesteund dacht zij aan alles, wat zij in de laatste uren gezien en gehoord had. Zij luisterde naar den voetstap van den ouden heer, die rusteloos door zijne kamer boven haar heen en weer liep en zeker niet slapen kon van blijdschap over zijne gelukkige winst. Zij dacht aan de oude mevrouw, die wel wat egoistisch meer over haar eigen verdriet en teleurstelling dan over die van anderen had gesproken en zoo diep gebogen ging onder haar leed; zij dacht aan den jongen man, die zich met zooveel zelfvertrouwen over het bereiken van zijn doel had uitgelaten, - en de oude herinnering aan vroegeren rijkdom en weelde maakte zich van haar meester.

Zij zag het groote huis met den tuin en de rijk gemeubelde kamers terug; zij dartelde weer langs de bloemperken en huppelde weer over mollige grastapijten. Toen sloeg zij een blik om zich heen in de kleine, hoogst eenvoudige kamer. Het zonnige droombeeld vluchtte en zij was alleen met de koude, sombere werkelijkheid. Haar hoofd viel op hare borst en een traan biggelde haar langs de wangen.

‘Waar zal ik kracht vinden, om mijne taak te vervullen,’ fluisterde zij, ‘hoe zal ik een zonnestraal brengen in zooveel duisternis!’

XIV. *Aan het Strand.*

Twee jaren zijn in sombere eentonigheid voorbijgegaan.

Wat Clara niet had durven hopen of verwachten, was gebeurd.

Zij, eene roos, te midden van eene barre woestenij, was in dat sombere huis de zonnestraal geworden, die alles verlichtte en verwarmde. Door overleg en geduld, maar bovenal door haar liefdevol hart had zij de klachten van mevrouw tot zwijgen gebracht en als de oude heer verdrietig en knorrig was, omdat hij opnieuw had verloren, dan was alleen zij in staat, de al te woeste uitingen van zijne smart te beteugelen.

In zoo'n geval zette zij zich naast hem neder, en terwijl zijne bevende hand op haar hoofd lag, wist zij hem tot kalmte te brengen, door hem moed in te spreken voor eene volgende gelegenheid en deelnemend te luisteren naar zijne verzekering, dat het mislukken van die speculatie hem vooral voor haar speet, wijl hij haar zoo graag rijk wilde maken. En als de oude man buiten zichzelven van blijdschap was over het winnen van zoo en zooveel duizend gulden, dan huichelde zij om zijnentwil de meest uitgelaten vreugde, terwijl haar hart wegkromp van pijn en medelijden.

Dat alles deed en droeg zij, omdat zij het zichzelve tot plicht had gesteld. Langzaam aan had zij zich in de droefgeestige stemming, die er in het huis heerschte, geschikt, en evenals wij alles beter zien, wanneer onze oogen maar eerst aan de donkerheid gewend zijn, had ook zij nog veel liefs en goeds ontdekt, waar zij dat vroeger niet had durven verwachten.

Er was maar één ding, dat haar hinderde.

Zij zou ook voor Moor zoo gaarne het zonnetje en de bloem geweest zijn, maar de vriendelijkheid, waarmede hij haar had ontvangen, en de openhartigheid, waarmede hij haar deelgenoote had gemaakt van zijne smart, zijn strijd en zijne hoop, waren in de laatste tijden vervangen door eene koele terughouding, die zij vergaf, maar die haar toch pijn deed.

'Ik kan, ik mag het hem niet euvel duiden,' dacht zij dikwijls, 'want al zijne gedachten worden ingenomen door dat ééne doel. Het staren op het einde van zijn langen, moeielijken weg maakt hem blind voor al het overige.'

Maar niet altijd kon zij zich met die verklaring tevreden stellen, en dan martelde haar het denkbeeld, dat hij toch wel eens om haar mocht denken, al ware het alleen, om haar een bewijs van zijne dankbaarheid te geven.

'Clara!' zei hij op zekeren dag, 'je hebt rust, je hebt wat uitspanning noodig. Je kunt het op die wijze niet langer uithouden. Dat heb ik heel goed gezien. Je bent in den laatsten tijd lang zoo vroolijk niet meer.'

'Hoe kom je daaraan? Ik, zoo vroolijk niet meer!' En zij trachtte te lachen, waarin zij niet slaagde. 'Wel, Moor! ik dacht niet, dat je zoo bijzonder op mij lette.'

'Dan heb je je vergist. In de laatste twee of drie maanden heb ik je opmerkzaam gadegeslagen en ik ben er stellig van overtuigd, dat

je wat vacantie moet nemen. Het gaat zoo niet langer. Je hebt behoefte aan zon en frissche lucht. Ik mag je hier niet laten verkwijnen als eene bloem in de schaduw.'

Clara glimlachte en maakte eene buiging.

'Ik dank je,' zei zij met iets spottends in haar toon, 'voor het compliment. Je doet mij verbaasd staan, Moor!'

'Dien toon heb ik in lang niet van je gehoord. Nu ben je weer de oude. Je ziet er alleen wat bleek en afgemat uit.'

'Wat! Heb je spijt van die eene vleierij en begin je nu weer dadelijk ongalant te worden. Je weet toch wel, dat men dergelijke dingen niet tegen een meisje zegt?'

'Ik weet het, maar ik zei het alleen, om je over te halen voor een plannetje. Ik zou mama zoo gaarne een paar weken naar het strand sturen en ik zou zoo graag zien, dat je met haar medeging, en om je nu te doen gelooven, dat zoo'n uitstapje ook goed voor jou zou zijn, heb ik die ongalante uitdrukkingen gebezigd. Maar als je in den spiegel ziet, dan zal die je vertellen, dat ik een leugenaar ben.'

Zij behoefde niet in den spiegel te zien, want zij voelde, dat zij bloosde. Zij had hem verkeerd beoordeeld, toen zij dacht, dat hij niet op haar lette, en zij begreep, dat hij dat plannetje om harentwil op touw had gezet.

'En de oude heer dan - en jij?' vroeg zij na eenige oogenblikken.

'Voor ons is gezorgd. Eene oude bekende van je, juffrouw Kramers, die voor het oogenblik zonder betrekking is, zal zoolang je plaats innemen. Maak nu maar geene tegenwerpingen. Ik heb op alles gerekend, en ik heb wel gezien, dat je eene kleur kreeg van blijdschap, toen ik het je vertelde. Nu, hoe is het? Moet je daarom nu opnieuw blozen?'

Zij werd verlegen, maar hem met hare blauwe, openhartige oogen aanziende, zei zij:

'Neen, Moor! ik bloos... hoe moet ik het zeggen, ik bloos, omdat ik mij een beetje beschaamd gevoel over de onbillijke gedachten, die ik heb gehad. Eerlijk gezegd, meende ik, dat je in den laatsten tijd niet meer zoo openhartig en vriendelijk jegens mij waart als vroeger, en dat heeft mij wat stil en afgetrokken gemaakt. Ik doe toch mijn best, dacht ik, en wat kan hem dan hinderen. Maar ik zie nu, dat ik mij vergist heb.'

'En nu je dat weet,' vroeg hij lachend, 'kunnen wij dat reisplannetje wel uit het hoofd zetten?'

'En je mama dan, Moor? Zou die dan moeten thuis blijven, omdat het voor mij niet meer noodig is?'

'Neen,' antwoordde hij lachend, 'want dan zou je maar gaan denken, dat ik dat tochtje alleen voor jou verzonnen had. En dat is het geval niet, hoor.'

'En waar zullen wij heengaan - naar Scheveningen?'

‘Neen, dat is te ver en te druk. Ik hoop zoo nu en dan eens te komen kijken, hoe het met de dames gaat.’

‘O, dan is je keus zeker op Zandvoort gevallen.’

‘Daar heb ik aan gedacht, Clara! maar ben daarvan teruggekomen. In Zandvoort komen vele Amsterdamsche familiën en ik zou mama niet gaarne in aanraking brengen met oude kennissen, die haar nu niet meer tot haar stand rekenen en haar dat misschien zouden doen gevoelen. Ik heb mijn oog laten vallen op Wijk-aan-Zee.’

‘Wijk-aan-Zee,’ herhaalde Clara, met iets spijtigs in haar toon, ‘dat is mij onbekend.’

‘Dan zal het de aantrekkelijkheid van het nieuwe voor je hebben, maar ook zonder dat is het lieve, stille, romantische plekje aantrekkelijk genoeg. Je vindt er rust en kalmte en niets van dat gejaagde gewoel, dat andere badplaatsen eigen is. Het schilderachtige dorpje met zijne eeuwenoude kerk, zijn grijzen, stompen toren en zijn badhuis ligt in eene kom tusschen hooge duinen bijna geheel verscholen. Die duinen zijn geheel begroeid, lieflijke paadjes voeren naar de schoonste punten in den omtrek, een breede weg leidt naar het strand en het geheel heeft werkelijk iets Zwitsersch. Het is een Zwitsersch landschapje in het klein. Ik stond verbaasd, toen ik het voor het eerst zag, en je zult mij gelijk geven, Clara! als ik het het schoonste plekje van onze duinstreek noem. Het zal je daar wel bevallen, Clara, daar ben ik zeker van.’

‘En komen daar dan geene Amsterdamsche familiën?’

‘Zeer weinige, en die er komen, zijn zij, die er zoeken, wat op andere badplaatsen maar zelden te vinden is, - rust en kalmte. In Duitschland heeft het een goeden naam en je zult er voornamelijk buitenlandsche gasten aantreffen.’

Hij bleef nog eenige oogenblikken toeven, om de heerlijkheden van Wijk-aan-Zee voor haar af te schilderen en de toebereidselen tot de reis te bespreken, en toen hij heengegaan was, moest zij de hand op het hart drukken, omdat het zoo snel, zoo vreugdevol sloeg bij de ontdekking, dat hij haar niet vergeten had, dat hij op haar lette en zij de hoop niet behoefde op te geven, om voor hem te worden, wat zij zoolang reeds voor zijne ouders was geweest, - een zonnestraal in de duisternis van hun leven, eene bloem op hun moeielijken weg.

De eigenaardige drukte van het aanstaand vertrek was voor Clara eene welkome afleiding. Zij had de handen vol met het gereedmaken van wat zij op het badreisje noodig zouden hebben, en zij holde de trappen op en weer af, om het noodige bij elkander te brengen. Langdurige conferenties had zij met mevrouw over de nog in te koopen artikelen en een paar dagen achter elkander gingen zij beiden al vroeg het pad op, om, na een onnoemelijk aantal winkels bezocht te hebben, belast en beladen thuis te komen, tot haar schrik bemerkende, dat zij dit en dat nog vergeten hadden.

‘Wat hebben de dames het druk,’ spotte Moor, die met ingenomenheid al die drukte en bedrijvigheid aanschouwde; ‘als ik het niet beter wist, dan zou ik denken, dat het hier eene reis naar Rome of naar Petersburg gold. Moeten al die prullen mee?’

‘Prullen,’ herhaalde Clara, terwijl zij een pas ontvangen kleedje in de hand nam, ‘noem jij dat prullen? Kijk eens, hoe vindt je, dat die hoed mij staat?’

Zij zette een grooten badhoed, die op de tafel lag, op de blonde lokken en keek hem uitdagend aan.

‘Durf jij dat ook eene prul noemen?’

‘Och,’ zei mevrouw, ‘laat hem maar praten en houd je niet op, anders kom je niet klaar!’

‘O, als de dames niet willen vertrekken, voordat zij klaar zijn, dan vrees ik, dat zij hier blijven.’

‘Je geeft mij geen antwoord. Hoe vindt je, dat hij me staat?’

Moor zag haar aan. Hij moest erkennen, dat het blonde kopje zich onder dat hoofdtooisel allergunstigst voordeed.

‘Zoo, vindt jij dat. En nu zal ik voor je straf nooit die prul opzetten, als jij komt. Je zult mij er niet mee zien, hoor plaaggeest.’

‘Ik hoop mij in mijn lot te schikken, maar nu eens zonder scherts. Ik zou u werkelijk raden, het vertrek niet langer uit te stellen, mama! Wij hebben nu de laatste dagen heerlijk, warm weder gehad en u hebt misschien reeds te veel verzuimd. Als het weer omslaat, dan is iedere dag leelijk weer voor u een dag minder genot.’

‘Ja, jongen, maar wij zijn nog niet klaar. Het lijkt wel, alsof je ons weg wilt hebben.’

‘Dat wil ik ook.’

‘Wij moeten nog al de koffers pakken.’

‘En kan ik daaraan niet een handje helpen?’

Clara lachte hem uit. ‘Jij, onze koffers pakken, Moor! ha, ha! daar ben je immers te onhandig voor. Neen, man, om je dat toe te vertrouwen, zou je eerst wat meer eerbied voor onze prullen moeten toonen. Wat zouden onze kleedjes gekreukeld te voorschijn komen, en als wij je dan ter verantwoording riepen, dan zou je je verontschuldigen met te zeggen: “En rekent d'uitslag niet, maar telt het doel alleen.” Wij nemen den wil voor de daad en zeggen je bij dezen hartelijk dank.’

Zij maakte eene buiging voor hem, zoo diep, dat haar de badhoed van het hoofd viel.

Die opgewekte, vroolijke toon was in langen tijd niet in dat huis gehoord, en het deed Moor goed te zien, hoe het vooruitzicht op de genoeglijke dagen de sombere, droefgeestige stemming op de vlucht had gejaagd. Zijne mama was veel spraakzamer dan anders, beter gehumeurd en zoo ingenomen met het reisplannetje, dat zij in bijna kinderlijke blijdschap en opgetogenheid niet voor Clara behoefde onder

te doen. De voorpret, het passen en meten, het inpakken en weder uitpakken, het aanpassen van nieuwe kleedjes duurde nog een paar dagen en de dames waren zeker niet klaargekomen, als Moor juffrouw Kramers niet had laten komen, om ze een handje te helpen.

Eindelijk brak de groote dag aan en op een mooien zomermorgen bracht Moor haar naar het station.

Zij hadden plaats genomen en Moor stond nog bij het portier op de afluidbel te wachten, toen mevrouw het raampje liet zakken, om hem nog eens de hand te reiken.

'Sta je ons uit te lachen?' vroeg Clara.

'Pardon. Maar ik kon die twee vroolijke gezichten niet zien zonder te lachen. Je doet me denken aan een paar vogels, die lang gevangen hebben gezeten en nu weer vrij mogen rondvliegen.'

'Ja, en jij moet in de kooi blijven. Arme jongen! Je zoudt wel meewillen, hé?'

'Kom je ons gauw eens opzoeken?' vroeg zijne mama.

'Zooals afgesproken is - niet vóór Zondag-morgen.'

'En zal je ons schrijven, hoe je het met juffrouw Kramers kunt vinden?'

'Ja, en zal je mij schrijven, hoe je bent aangekomen? Je zorgt, dat ik, vóórdat ik kom, van alles op de hoogte ben.'

Drie harde slagen op de bel weerklonken door de overwelfde ruimte van het stationsgebouw; het schelle fluitje van den hoofdconducteur gaf antwoord, waarop een snerpend en lang gerekt gegil van de locomotief volgde, - en de trein zette zich in beweging. Nog een handdruk, nog een wuiven, dat zich tot op verren afstand herhaalde, - en toen was Moor alleen.

Mevrouw en Clara vonden zich bij hare aankomst te Wijk-aan-Zee, niettegenstaande de hooggespannen verwachting, die Moor door zijne verhalen had opgewekt, niet teleurgesteld. Zij hadden al een poosje, van Beverwijk komende, langs den zeeweg gereden en vergeefs naar het dorpje uitgezien, toen het haar bij eene kromming van den weg plotseling in het oog viel. De vierkante, stompe toren, juist boven het badhuis uitstekende, alsof hij daarmee een geheel uitmaakte teekende zich tegen de daarachter gelegen hooge duinen scherp af. De roode daken der huisjes van het dorp aan haar voet gloeiden en schitterden in het heldere zonnelicht. Het geheel had iets van eene speelgoeddoos, door eene kinderhand opgezet en in een veilig hoekje weggeborgen.

'Wat een heerlijk plekje!' riep Clara uit. 'Moor heeft er niet te veel van gezegd. Kijk, die begroeide duinen doen werkelijk aan wijnbergen denken en hoe bevallig leunen die villa's tegen de hellingen. En daar, ziet u dat châlet daar op die hoogste duin, o, ik weet zeker, dat dat mijn lievelingsplekje zal worden. Wat zal men daar een heerlijk kijkje hebben op de zee en op den omtrek!'

Mevrouw glimlachte. Zij meende in het midden te moeten brengen, dat zij al heel wat anders in haar leven had gezien, maar zij wilde gaarne toegeven, dat het plekje zich zeer behaaglijk voordeed.

'O,' zei Clara, 'u hebt ook zooveel gezien, bosschen en bergen en zeeën. U hebt het binnenland van Java aanschouwd en hoeveel plaatsen aan de kusten van Sumatra! U bent aan de Kaap de Goede Hoop geweest en op Sint Helena, in Frankrijk en Engeland, en daarom kan ik best begrijpen, dat dit plaatsje u niet in vervoering brengt, maar met mij is dat een heel ander geval. Ik heb eigenlijk nog niets gezien.'

'Maar dat behoeven anderen niet te weten, Clara! en daarom zou ik je raden, in bijzijn van vreemden wat minder luidruchtig te zijn in je lof. Naar dergelijke uitdrukkingen wordt men beoordeeld en tegenover gasten, die elkander niet kennen, maar van nieuwsgierigheid branden, om iets meer van elkander te weten, moet men op zijne woorden letten.'

Clara zweeg en bleef met belangstellende blikken naar het dorp turen, dat zij meer en meer naderden. Zij zag de huisjes, die zoo gezellig bij elkander stonden, steeds grooter en grooter worden, de duinen meer en meer schuilgaan achter de kerk en het hooge badhuis, en voordat zij een antwoord op de laatst gehoorde opmerking had gegeven, hadden zij de plaats harer bestemming bereikt.

De eerste dagen van haar verblijf werden besteed aan het doen van wandelingen en het opzoeken der lieve plekjes, waaraan de omgeving zoo rijk bleek te zijn. In de vroege morgenuren, wanneer mevrouw nog in Morpheus' armen lag, was Clara te vinden in het châlet op de hoogste duin, vanwaar zij een heerlijk gezicht had op het dorp, de omstreken en op de zee, die zich tot aan den horizon voor haar uitbreidde. Daar zat zij dan te mijmeren en te droomen, terwijl de frissche zeewind haar het voorhoofd kuste of dartel met hare lange blonde tressen speelde; daar volgde zij met haar blik de schepen, totdat zij in den nevel van de verte of tusschen de pieren van het kanaal verdwenen, of oogde de stoomtram na, die zich al spoedig onder het loof der Beverwijksche boschjes aan haar blik onttrok. In kinderlijke uitgelatenheid vloog zij de duinen op en af, dwaalde langs weinig bekende paadjes en gaf den plekjes namen naar de luimige invallen harer phantasie. Door lucht en licht als het ware bedwelmd, doorleefde zij die eerste dagen als in een roes van geluk en vreugde. De wereld van rijkdom, weelde en genot, waarin zij zoo plotseling verplaatst was, deed haar met een glimlach denken aan het verleden, toen ook voor haar nog eene plaats in die wereld werd opengehouden. Er waren oogenblikken, waarin zij vergat, dat zij weer terug moest keeren naar het stille, droefgeestige huis, en wanneer die gedachte, te midden van zoete droomerijen, zich aan haar opdrong, dan weerde zij die zoolang mogelijk af en verschoof het einde van de gelukkige

dagen, die zij nu doorleefde, tot in de verre toekomst. Zij gaf zich geheel over aan den zaligen droom, die haar in het heden deed beleven, wat eens een onbereikbaar ideaal voor haar was geweest.

Het was Zaterdag-avond en aan het strand was het al leven en beweging. De meeste badgasten, vermeerderd met een aantal bezoekers uit den omtrek, wier aantal na aankomst van de tram nog toenam, zochten daar na de heete middaguren van een wolkeloozen Julidag eenige oogenblikken van verkoeling. De zon, die urenlang het strand had doen branden en blakeren, neigde ten ondergang en verschool zich achter de rozeroode wolkjes, die zich aan den westelijken horizon gelegerd hadden.

Mevrouw Van Balen en Clara zaten ieder in een windstoel, te midden van het steeds grooter wordend publiek, want mevrouw zat niet graag vlak aan zee. Het turen naar de golven, die aan haar voet uiteenspatten, was haar al spoedig gaan vervelen, en op Clara's tegenstribbeling had zij geantwoord:

'Maar, Claralief! het zou net wezen, alsof we ons wilden afzonderen. Men zou gaan denken, dat wij daar onze plaats niet durfden innemen, en ik zie liever menschen. Dat is veel gezelliger.'

Clara had toegegeven en zich in stilte verbaasd over de verandering, die zij bij mevrouw in de laatste dagen meende opgemerkt te hebben. Die zucht, om zich te doen gelden, dat flegmatieke in hare bewondering, dat stijf voorname, die kennelijke vrees, om niet op hare juiste waarde geschat te worden, had zij nog nooit bij de goede vrouw waargenomen en zij pijnde haar hoofdje af, om een antwoord te vinden op de vraag, wat dien ommekeer had veroorzaakt. Zelfs mevrouw had wellicht dat antwoord moeten schuldig blijven, doch als zij in zichzelve was afgedaald, dan had zij daar de gedachten gevonden: 'Ik hoop, dat we hier geene kennissen aan treffen, want wat zullen zij zeggen, als zij mij na alles, wat er is voorgevallen, wekenlang op eene badplaats zien. Moor had het niet moeten doen. Hij werkt en slooft, om vooruit te komen, en ik had zoo'n opoffering niet mogen aannemen.'

En om aan die stem het zwijgen op te leggen, had zij eene houding aangenomen, die zooveel van hare gewone manier van doen verschilde.

Toch wist Clara het altijd zoo te schikken, dat zij, te midden van het gezelschap gezeten, een onbelemmerd gezicht had op de groote watervlakte, die in zoo geheimzinnige taal tot haar sprak.

Maar langzamerhand werd het te vol, en waar zij ook den blik wendde, overal zag zij tegen ruggen van windstoelen aan. Het drukke praten van eene zeer rumoerige Duitsche familie in hare nabijheid belette haar zelfs het geluid van den golfslag te hooren en daarom volgde zij het voorbeeld van mevrouw en ging zitten lezen.

Doch niet lang had zij zoo gezeten, of het boek gleed langzaam op haar schoot, en in diepe gedachten verzonken tuurde zij naar het zand aan haar voet.

‘Mijn hemel, Clara!’ riep mevrouw, ‘zit je zoo diep in gedachten: ik heb je al wel driemaal geroepen.’

‘Ik heb het niet gehoord, want ik las daar iets, dat mijne gedachten geheel in beslag nam.’

‘Dan was het zeker belangwekkender dan wat ik hier onder handen heb. Wat is het?’

‘Een sprookje, eene gelijkenis, eene vertelling, ik weet zelf niet, hoe ik het noemen moet, maar het heeft eene diepe beteekenis en daarover juist zat ik te denken. Wil ik het u eens voorlezen?’

‘Heel graag,’ zei mevrouw en zij sloot haar boek.

Op dat oogenblik werden voetstappen in de nabijheid gehoord, maar Clara lette er niet op, en haar stoel wat dichterbij schuivende, begon zij:

‘Er was eens eene koningin, die reeds jarenlang haar volk met wijs beleid had geregeerd. Zij deed alles, wat in haar vermogen was, om het gelukkig te maken, en dat zij in die pogingen slaagde, was hare grootste vreugde. Doch in het tiende jaar harer regeering nam de voorspoed een keer. De oogst mislukte, een watervloed scheurde de dijken, hare machtige en naijverige buren dreigden met oorlog en twist en tweedracht staken het hoofd in het eens zoo gelukkige en vreedzame land met nooit gekende woede op.

Van al die ongelukken kreeg de goede koningin de schuld en eenige raddraaiers, op eigen voordeel bedacht, wisten het volk te beduiden, dat de republikeinsche regeeringsvorm den goeden tijd terug zou brengen. Het volk geloofde die voorspelling, stiet de koningin van den troon en joeg haar het land uit.

Jarenlang zwierf zij als balling in vreemde landen rond, toen zij na eene reeks van tegenspoeden besloot gebruik te maken van de haar geschonken talenten en zich te wijden aan het tooneel. Die poging gelukte en spoedig werden haar de eerste rollen toevertrouwd. Oogenblikken van zaligheid doorleefde zij, wanneer zij optrad in de rol van koningin. Iedereen bewonderde dan hare koninklijke houding en manieren, want niemand wist, dat zij eene verdreven koningin was.

Als zij zich het koninklijk gewaad om de leden plooide en de koninklijke kroon op het hoofd zette, dan wist zij zeer goed, dat zij straks dat gewaad weer zou afleggen, dat de kroon klatergoud en de flonkersteenen erin valsch waren, dat alles niets dan begoocheling was en valsche schijn, en toch voelde zij zich in die oogenblikken gelukkig; toch voelde zij zich bij de daverende toejuichingen van het publiek weer koningin!’

Clara poosde en keek strak voor zich uit.

‘En is het niet verder?’ vroeg mevrouw.

‘Wel zeker,’ zei Clara, ‘maar mijne gedachten waren weer aan het zwerven. Ik zal u het vervolg voorlezen.’

‘Door de schitterende wijze, waarop zij die rollen vervulde, kreeg

zij een grooten naam en eindelijk werd zij in de hoofdstad van haar eigen rijk geroepen, om er eenige gastvoorstellingen te geven. Haar intocht was een triomf. Men overlaadde haar met bloemen en kransen en droeg haar op de handen. Zij liet haar blik gaan over het haar toejuichende volk en een traan verduisterde hare oogen.

Toen ontwaakte bij haar de begeerte, om nog eens hare oude plaats in te nemen, en zij gaf haar wensch te kennen, het voormalig koninklijk paleis eens te zien. Men stond het haar toe, want wie zou de groote, beroemde actrice iets weigeren?

In de troonzaal gekomen, waar de hoogste ambtenaren der republiek haar begroetten, stapte zij naar den troon en nam daarop plaats.

Men dacht aan de gril eener artiste - en lachte.

Maar het lachen verstomde bij het zien, hoe zij verbleekte.

Zij zonk ineen en met stervende lippen fluisterde zij: "Ik ben uwe koningin!"

Zoo stierf zij, nadat zij nog éénmaal het geluk had gesmaakt, waarnaar zij zoovele jaren had gesmacht.' - 'Vindt u dat niet mooi, niet beeldig mooi?'

'Mooi!' herhaalde mevrouw, 'ik vind het akelig. Ik houd niet van die treurige histories. Lieve hemel! is er al geen ongeluk genoeg in de wereld?'

'Ik vind het mooi,' riep Clara in vervoering uit, 'ik voel het zoo mee, omdat ik er zooveel van mijn eigen leven in zie. Ik kan mij zoo levendig die zucht, die nooit verflauwde begeerte voorstellen, om, zij het dan ook eenmaal, de plaats in te nemen, die haar toekwam. Ik voel, wat zij moet gevoeld hebben, toen zij in triomf werd ingehaald - toen zij eindelijk den troon beklom.'

'Zoo, Clara!' klonk eene bekende stem, die haar van schrik deed opspringen, 'kan jij je dat voorstellen?'

Moor kwam van achter haar stoel te voorschijn en stak haar de hand toe, doch zijne mama overstelpte hem met zoovele vragen, dat Clara geene gelegenheid had hem te antwoorden.

'Ik heb u verrast,' zei hij; 'na de beurs kon ik nog juist dezen trein halen, en ik heb erop vertrouwd, dat ik mijne luitjes wel vinden zou, en dat is mij dan ook gelukt. Clara's stem bracht mij op den goeden weg.'

Hij keek om zich heen naar een stoel, maar geen enkele was er onbezet.

'Zal ik maar in het zand gaan zitten?'

Hij hoopte, dat Clara zijn voorstel zou toejuichen. Hoe prettig zou hij het vinden, om, aan hare voeten zittend, naar haar te luisteren, als zij op zijn verzoek de geschiedenis van die verjaagde koningin herhaalde. Hij had het niet mooier kunnen treffen.

'Hoe heb ik het met je, Moor!' viel mevrouw in, 'je zult toch

niet vergeten, dat wij niet alleen zijn. Wandel liever met Clara een eindje op.'

Clara was daartoe dadelijk bereid. Hij bood haar den arm en leidde haar met haastigen tred de stoelenrijen door naar het gedeelte van het strand, waar het nu eenzaam en verlaten was.

Zij hadden de richting naar het zuiden genomen, waar in de verte de vuurtoren van IJmuiden zijn helder licht deed gloren, en zwijgend voortgaande, hadden zij al een heel eindje achter den rug, toen Moor de stilte verbrak.

'Ik wacht nog altijd antwoord op mijne vraag, Clara! Ik heb een heelen tijd achter je stoel gestaan en ik heb je die vertelling hooren lezen; ik had ze graag nog eene tweede maal gehoord, want je las die met gloed en diep gevoel voor. Je vondt die zoo mooi en je voelde die zoo mee, omdat je er zooveel van je eigen leven inzag. En die uitroep heeft mij getroffen, heeft mij doen ontstellen; die uitroep heeft mij als een kreet van lang teruggehouden smart in de ooren geklonken. Is het waar, Clara! dat je die zucht, die nooit verflauwde begeerte naar vroegere weelde kent?'

Zij vertraagde onwillekeurig haar voetstap en staarde naar de zee. Zij kende het gewicht van die vraag en begreep, dat een ondoordacht antwoord pijnigen en wonden kon.

Wat moest hij wel van haar denken, van haar, die hem altijd in lijdzaamheid en berusting was voorgegaan, die hem in woord en daad getoond had, dat zij niet meer aan het sprookje van het verleden geloofde en de hand aan den ploeg sloeg, zonder om te zien naar hetgeen achter haar was. Een enkel bitter woord, eene enkele klacht zou het werk van jaren vernietigen, de opwelling van een onbewaakt oogenblik al haar lijden en strijden nutteloos maken.

'Ik wil je eerlijk antwoorden, Moor! de eenvoud van dat verhaal had mij geroerd; ik weet zelf niet hoe, maar in mijne verbeelding had ik met die koningin meegeleefd. Ik had met haar rondgezworven in het vreemde land en begreep, wat zij moest gevoelen, als zij op het tooneel vertoonde, wat zij in werkelijkheid was, en hoe bij haar de begeerte, om in waarheid weer koningin te zijn, door die schijnvertooningen gevoed werd. Ik begreep den traan, die haar in het oog parelde, toen zij in triomf werd binnengehaald, en ik kon mij levendig voorstellen, wat haar ontroerde, toen zij den troon beklom, waarvan men haar had afgestooten.'

Zijn hoofd viel op zijne borst en hij fluisterde:

'Je voelt je dus niet gelukkig, Clara? Evenals zij haak en smacht je naar wat geweest is. Weemoedig blijf je staren op het glansrijk verleden, dat achter donkere wolken is schuilgegaan. En ik, ik meende, dat je zoo tevreden, zoo gelukkig was!'

'Dat ben ik ook. Waarom denk je het tegendeel, Moor?'

'Omdat je je die smart niet zoo levendig zoudt kunnen voorstellen,

als zij niet eene echo in je eigen hart vond. Alleen het verdriet, dat wijzelf ondervonden hebben, kan ons in anderen zoo roeren.'

'Dat is niet waar, Moor! Heete tranen heb ik geschreid over smart van anderen, die mij geheel vreemd was, mij geheel vreemd moest zijn. Nooit heb ik gevoeld, wat er in het hart van eene moeder omgaat, als zij haar kind verliest, en toch heb ik het als het ware doorleefd, toch heb ik het diep gevoeld door de aandoenlijke vertolking van meer dan één kunstenares. Op menige bladzij mijner boeken is een traan gevallen om smarten, die mijn hart nooit heeft gekend.'

Hij drukte hare hand, die op zijn arm lag, aan zijn hart.

'Ik weet het, Clara! en dat je zoo kunt meeleven en meelijden, zou ik eerder een geluk dan een ongeluk noemen, maar je hebt gezegd, dat je in dat verhaal zooveel van je eigen leven zag. Je voelt je dus ook als eene verstooten, verdreven koningin, die hunkert, om hare vroegere plaats weer in te nemen; je voelt je dus niet gelukkig.'

Zij bemerkte, dat zij onbewust een wondje had geslagen, en zij wilde er dadelijk balsem in gieten.

Glimlachend zag zij hem aan.

'Als ik jouw manier van redeneeren in toepassing wilde brengen, dan zou ik tot het resultaat kunnen komen, dat jij niet gelukkig en tevreden waart, en foei, dat wil, dat mag ik niet van je denken, Moor! Ik weet wel, dat er oogenblikken zijn van ontmoediging, van twijfel aan eigen kracht, maar die kent ieder, die een ideaal heeft en er ijverig naar streeft. Ook ik ken die buien van zwakheid, maar zij worden altijd weer door een gevoel van nieuwe kracht gevolgd. De taak, die je op je genomen hebt, is grootsch, maar eerst na moeielijken en langen strijd wacht je de overwinning. Eenmaal zal de tijd komen, waarin je je ideaal bereikt.'

Zoo sprak zij en zoo troostte zij en toen zij eenige oogenblikken later schertsend en lachend naast elkander voortliepen, toen meende zij, dat zij den indruk van dat eene bittere woord had uitgewischt. Maar daarin vergiste zij zich.

'Ik heb een blik in hare ziel geslagen,' dacht hij, 'op een oogenblik, waarin zij er niet op bedacht was bedekt te houden, wat zij anders zorgvuldig voor mij verbergen zou;' en het was hem, alsof de wind het fluisterde en de golfjes het murmelden: 'O, dat voel ik zoo mee, omdat ik er zooveel van mijn eigen leven in zie.'

Zij beklommen eene hooge duin en tuurden beiden naar de zee, waar de laatste rozengloed verdween, die in eene parelgrijze schittering overging.

'Dit is mijn lievelingsplekje,' zei zij, 'hier zit ik uren te denken en te droomen en je weet niet, welke zonderlinge gedachten mij hier soms door het hoofd gaan. In het schuim der golven zie ik dikwijls allerlei

gestalten, eene wilde jacht van witte paarden, die steigeren en woest de manen schudden, brieschende leeuwen, elkander bespringend. Ik volg de meeuwen in hare sierlijke vlucht, terwijl zij met breeden vleugelslag statig voortdrijven of plots, luid schreeuwend, bliksemsnel naar omlaag schieten. Ik zie ze wenden en keeren, wegvluchten en terugkomen en als zij bij een ommezwaai de stralen der zon op hare snelroeiende wieken opvangen, dan glanzen en schitteren zij in dat gouden licht. Ik luister naar het gemurmel der golven en dat weemoedige lied stemt mij treurig en toch ben ik niet bedroefd, want een grootsche, heilige ernst bezielt mij, en ik hoor tonen en klanken, die snaren in mijn binnenst roeren, welke alleen in oogenblikken van een overweldigend geluk bij mij hebben getrild. Die hoogste vreugd, dat innig geluk uit zich niet in een lach, maar in een traan, die naar het oog welt. Dan zou ik, als eene zwakke vertolking van wat mijn hart doortrilt, wel willen juichen en mijn gevoel willen uiten in liederen, dof van toon, onregelmatig, woest, wild en vrij als het wielende water aan mijne voeten.'

Hij begreep haar, hij kende dat overweldigende gevoel; ook hij had dikwijls geluisterd naar de geheimzinnige stemmen, die wij in den wind en in het golfgesuis meenen te hooren, en tot zijn verdriet en zijne teleurstelling had hij ondervonden, dat woord en klank te kort schieten, om uit te drukken, wat in zulke oogenblikken de ziel beweegt. Terwijl zij sprak, zag hij haar bewonderend aan. De geestdrift deed hare wangen gloeien, hare oogen schitterden en hare bijna klagende stem klonk hem als muziek in de ooren. Toen zij zweeg, blonk er een traan in hare oogen.

Hij vatte hare hand.

'Heine, de lievelingsdichter mijner jeugd, heeft aan het strand, naar deze zelfde zee ziende, dezelfde gevoelens gehad en hij heeft ze geuit in zangen, die, zooals je daar even zei, woest, wild en vrij als de baren van de zee daarheen vloeien. Ken je *Die Nordsee* niet?

"Am blassen Meeresstrande
Sasz ich gedankenbekümmert und einsam.
Die Sonne neigte sich tiefer, und warf
Glührothe Streifen auf das Wasser,
Und die weiszen, weiten Wellen,
Von der Fluth gedrängt,
Schäumten und rauschten näher und näher -
Ein seltsam Geräusch, ein Flüstern und Pfeifen,
Ein Lachen und Murmeln, Seufzen und Sausen,
Dazwischen ein wiegenliedheimliches Singen -
Mir war als hört' ich verscholl'ne Sagen,
Uralte, liebliche Mährchen,
Die ich einst als Knabe vernahm."

Ik zal je die liederen zenden, Clara! en dan moet je ze hier lezen

's morgens vroeg aan het strand, als de frissche ochtendwind je in het gezicht waait. Je zult er misschien eene echo in vinden van je eigen hart.'

Het oogenblik der betoovering was voorbij en Clara herinnerde zich, dat mevrouw op hen wachtte.

'Zoo pratend,' zei zij, 'zouden wij heelemaal vergeten, dat wij maar een eindje zouden oploopen. Kom, laten wij gaan.'

Moor wilde haar nog iets zeggen, maar hij zweeg en bood haar bij het afloopen der tamelijk steile duin de behulpzame hand.

Toen hij dien avond op zijne eenzame kamer zat, sloot hij het venster open en bleef daar lang zitten mijmeren. Hij keek naar omlaag in den tuin en luisterde onwillekeurig naar het verholen gefluister van een paartje, dat in het priëel een toevluchtsoord had gevonden. De donkere vormen der duinen teekenden zich tegen den nog donkerder hemel af. Een zacht windje bracht het murmelen van den zwakken golfslag tot hem over en het was zoo stil, dat hij de stoomfluit van eene boot in het kanaal hooren kon. Alles, wat hij met Clara gesproken, alles, wat zij hem gezegd had, kwam hem weder in de gedachten.

'Ik heb haar nooit zoo hooren spreken,' peinsde hij; 'het is, alsof zij in die paar dagen een geheel ander meisje is geworden. Ik heb haar altijd voor flink en verstandig gehouden, wel met een warm, liefdevol, echt vrouwelijk hart, maar ik heb nooit geweten, dat er ook zooveel gevoel, zooveel poëzie in school... onpeilbaar als de zee, ja, zóó is het vrouwenhart. Jarenlang heb ik met haar omgegaan en tot nu toe bleef het voor mij verborgen, dat zij zooveel gloed bezat, dat zij dwepen en droomen kon bij het lied van de zee... Zij zou gelukkig kunnen zijn... en zij is het niet. Dat voel ik zoo mee, omdat ik er zooveel van mijn eigen leven in zie! Op den bodem van haar hart heeft ze die smart verborgen, bedekt heeft zij dat verdriet met het kleed van plichtsbetrachting en opofferende liefde. Maar in deze omgeving is dat zoo stille hart in beroering gekomen, en wat daar zoo diep verscholen lag, kwam in een onbewaakt oogenblik boven. Haar vurigste wensch is, om de plaats, die zij verloren heeft, weer in te nemen. De val van het kantoor heeft haar meegesleept. Het herwinnen van den ouden luister zal hare glorie zijn... ja, ook daarin komen onze wenschen, onze inzichten overeen. Thans versta ik haar, omdat onze harten elkander verstaan.'

Zoo phantaseerde hij, zonder te vragen, of de gevoelens, die hij Clara toedichtte, werkelijk door haar gekoesterd werden, en hij bedacht niet, in hoeverre zijn wensch, dat zij zou denken als hij, op die meening invloed uitoefende.

Hij meende innig overtuigd te zijn, dat haar hoogste geluk het herstel van de firma was, en hij hoopte dat geluk eens aan hare voeten te leggen.

‘Ik zal dien prijs behalen,’ fluisterde hij, en in dat oogenblik kwam het hem niet meer zoo zwaar, zoo moeielijk voor. Zijn moed, zijn strijdlust, om zich door alle moeielijkheden heen te slaan en den begeerden troon voor haar te veroveren, steeg bij het grooter worden der gevaren, die zich niet geheel lieten wegredeneeren, - maar toen hij zich een paar dagen later over zijne boeken heenboog en eene vergelijking maakte tusschen den afgelegden weg en den afstand, die hem nog van dat verste einddoel scheidde, drukte hij de handen voor het gezicht en mompelde:

‘Ik kan niet - ik kan niet.’

(Wordt vervolgd.)

Levenswoorden.

Men moet de verdiensten van den mensch niet beoordeelen naar zijn groote gaven, maar naar het gebruik, dat hij daarvan maakt.
LA ROCHEFOUCAULD.

Er zijn karakters, die groot zijn door hetgeen zij b e r e i k e n, andere door datgene, wat zij v e r s m a d e n.
H. GRIMM.

Het algemeene gezond verstand is een slechte beoordeelaar, zoodra er van groote dingen sprake is.
RENAN.

Geen berichten vinden zoo gemakkelijk ingang als die, welke het genie verlagen en den nijd van de bewuste middelmatigheid streelen.
MACAULAY.

Op zedelijk gebied is evenals in de kunst s p r e k e n niets, d o e n alles.
RENAN.

Niets is op zichzelf g o e d of s l e c h t, het d e n k e n stempelt het eerst daartoe.
SHAKESPEARE.

'G i j m o e t' - blijft onder alle omstandigheden een hard woord, wanneer het niet verzacht wordt door de bijvoeging: 'Immers, datgene wat gij moet, is hetzelfde, wat gij redelijkerwijze ook w i l t.'
LINDNER.

Ware moraal en moraliteit hangt van geen godsdienst af, schoon elke godsdienst haar heiligt en haar daardoor steunt.
SCHOPENHAUER.

Gelijk een verscheurend dier lichter overmand wordt dan zwermen insecten, zoo is niet de overwinning van de zeldzame en groote, maar die van de kleine en dagelijksche verzoekingen beter en moeilijker.
J. PAUL.

Er is geen beter en afdoender middel, om onze aandoeningen te beteugelen, dan ze te begrijpen.
FEUCHTERSLEBEN.

Wie met de kracht der wet of door een of ander afschrikkend middel meent de menschen te kunnen tegenhouden, wanneer hun eigen

natuur hen tot een of andere daad voortdrijft, die gelooft aan het onmogelijke en bewijst zijn naïveteit.

THUCYDIDES.

De geestdrift, welke den mensch vereenzelvigt met zijn ideaal, is niets als de geweldige aandrang, dat ideaal in het leven daarbuiten tot een werkelijkheid te maken, een grootsche aandrift, het leven te omvatten en met dat leven te worstelen, om zijn geest daarop af te drukken. Is een ideaal daarom zoo schoon, omdat het niet in de dagelijksche werkelijkheid zich oplost, het is tevens een wonderbare kracht, omdat het een voortdurende spoorslag is tot zijn verwezenlijking in het leven.

De gewone egoist, wiens hoogste doel beperkt blijft tot zijn eigen genot, heeft nimmer het volle bewustzijn van eenheid in zijn streven: hij moet, afhankelijk van de genade van den wisselenden tijd, zich dat genot rusteloos zoeken te verwerven. Bezit hij het eindelijk, dan is het in plaats van een drijvende levenskracht slechts het opteren van een genieting, welke, eenmaal voorbijgegaan, slechts ledigheid of afkeer achterlaat.

De arbeid is voor den scheppenden kunstenaar in weerwil van zijn moeite met de brooze stof een voortdurend rusten in het hem voor den geest zwevende ideaal, dat hem aanvuurt, om de heerlijk schoone trekken te beitelen, te schilderen, te dichten. Zoo is ook de diepste levensvreugde van den godsdienstigen mensch daarvan afhankelijk, dat zijn hoogste droom niets is als een krachtige greep in de werkelijkheid, - dat elke schrede in het leven daarbuiten tevens is de geheele inkeer in zichzelf, in zijn vurigst en dierbaarst verlangen. De scheppende droom, dien zulk een mensch in zijn hart omdraagt, wil leven worden, wil, zij 't ook onder vele smarten, geboren worden en bindt daarom den mensch aan dien droom met de heiligste banden, - met den band der moeder, die in de diepste smart niet sterven, niet scheiden wil, vóordat zij aan het kind onder het harte het aanzijn heeft gegeven. Wie iets werkelijk grootsch heeft te zeggen, iets verhevens te doen, hij wil niet sterven.

HENRI LOU.

Een waarlijk edel karakter stellen wij ons altijd voor met een zeker waas van weemoed, die niets minder is dan voortdurende droefheid over de dagelijksche onaangenaamheden, maar veeleer een uit kennis ontsproten bewustzijn van de nietigheid van alle goederen en van het lijden des levens, en van zichzelf niet alleen.

SCHOPENHAUER.

Geschiedenis en ervaring leeren, dat hartstochtelijke karakters tevens de fanatiek strengste zijn in hun p l i c h t g e v o e l, zoodra hun hartstocht hen drijft zich in deze richting te ontwikkelen.

MILL.

Iedere tijd en elke natie heeft zekere karakteristieke ondeugden, die bijna algemeen heerschen, die nauw iemand zal ontkennen en die zelfs de strengste zederechter slechts zachtkens afkeurt. De opeenvolgende geslachten verwisselen van mode in hun moraal evenals in de mode der hoeden, nemen een of andere ondeugd in bescherming en verwonderen zich over de slechtheid van hun voorvaderen.
MACAULAY.

Al de gebreken, die men heeft, zijn nog meer te vergeven dan de middelen, die men aanwendt, om ze te verbergen.
LA ROCHEFOUCAULD.

Het geweten is de elastiekste stof in de wereld; heden kunt gij het niet over een molshoop spannen, morgen bedekt het een berg.
BULWER.

Het karakter is niets anders dan een langdurige gewoonte.
PLUTARCHUS.

Besluiteloosheid schijnt mij de meest gewone en meest in 't oog vallende van de gebreken van onze natuur te zijn.
MONTAIGNE.

Ons lichamelijk welzijn, onze zedelijke waarde, ons maatschappelijk geluk, onze politieke rust, alles hangt, af van die beheersching van onze begeerten en hartstochten, welke de ouden voor de deugd aller deugden hielden: m a t i g h e i d .
BURKE.

Bescheidenheid is voor de verdienste, wat de schaduw is voor de beelden van een schilderij: zij geeft haar kracht en uitdrukking.
LA BRUYÈRE.

Het veredelt ons geluk, dat wij daarvoor d a n k e n kunnen, en wellicht is het nog moeilijker eenzaam te zijn in het geluk dan in het leed.
HENRI LOU.

Het zekerste teeken met groote eigenschappen geboren te zijn, is geen n i j d te kennen.
LA ROCHEFOUCAULD.

De deugd is niet een w e t e n , maar een w i l l e n .
ZACHARIAE.

Over het algemeen doen de meeste menschen onrecht, zoodra zij in de gelegenheid zijn het te k u n n e n doen.
ARISTOTELES.

Uit den vreemde,
Meegedeeld door mevr. van Westrheene.
De schim van haar kind.
Naar Emil Faubert.

II.

'*Gij weet, wat er tusschen ons is.*'

Mijne vrouw had die woorden zoo beslissend gesproken, dat ik in mijne ontsteltenis geen antwoord vond. Zij zette een glas warmen wijn en een met zorg toebereid maal op de tafel. Toen zij daarna onmiddellijk de deur wilde uitgaan, viel ik voor hare voeten neder en wilde hare knieën omvatten; doch zij richtte zich fier op, schudde driftig haar hoofd en ging voorbij mij heen. Ik liep haar na, den tuin in, en hoorde haar door de voordeur in huis gaan. Ik vatte de klink en riep: 'Agatha! Laat mij de kinderen zien; mijne kinderen!' De deur bleef gegrendeld, en niets bewoog zich.

Ik keerde naar mijne kamer terug; de hond sprong mij vooruit. Spijs en drank bleven onaangeroerd. Het vuur brandde zoo gezellig in den haard, deed aan zooveel huiselijk geluk denken, dat ik het knetteren van de vlammen niet langer kon verdragen. De hond schudde zich en het stuk van zijn ketting rammelde aan zijn hals; hij had in de blijdschap van het wederzien zijne ketenen verbroken; ik had in de smart van het wederzien nieuwe ketenen gevonden; ik scheen een gevangene in mijn eigen huis!

Daar hoorde ik boven mij het schreien van de kinderen en onmiddellijk daarop de stem van mijne vrouw, de melodie van het wiegelied, en het gevoel van mijne ellende overmande mij. Ik kon het niet meer uithouden en vlood met den hond het huis uit, ging naar de schuur en haalde eene bijl.

Een scherpe wind floot mij langs de ooren; het deerde mij niet; het was eene muziek, die bij mijne bitterheid paste. Ik liep den heuvel op achter den tuin en zag het meer als eene spiegelgladde ijsvlakte in het maanlicht schemeren. Heel in de verte zag ik een licht; het kwam uit de visscherswoning van Martens. Hij en de hond hadden mij liefde betoond, en Agatha?..

Ik keek naar mijn huis om. 'Verworpen', dacht ik nog eens, 'door haar, zonder wie ik niet leven kan.' Onder het ijs woonde de dood; ik kon hem nergens zekerder vinden.

Ik was midden op het meer en begon mijn afschuwelijk werk. De slagen van de bijl dreunden op het ijs en de splinters sloegen mij in het aangezicht. Eene akelige echo antwoordde uit het bosch op iederen bijlslag. Ik werd warm, terwijl ik mijn eigen graf delfde. Eindelijk had ik den dood opgeklopt en hij opende zijne poorten; er werd eene kleine zwarte opening tusschen het ijs zichtbaar. Welhaast zou ik er rusten en spoorloos verdwijnen.

Daar sloeg de hond aan en liep naar den oever terug. Ik keek hem na en spande mijne oogen in, om te zien, en ik zag eene gestalte op den heuvel; uit de onrust van den hond en de figuur dier gestalte begreep ik, dat het niemand anders zijn kon dan Agatha. Zooals ik naderhand hoorde, was zij door het vernieuwde geblaf geschrikt, zij had zich uit het raam gebogen en mij uit de schuur zien komen. Zij vreesde een ongeluk en was mij zoo snel mogelijk gevolgd.

Ik had geen tijd te verliezen, wilde ik mij niet nogmaals door mijne vrouw laten redden, om weder nieuw lijden te gemoet te gaan. Met inspanning van al mijne krachten hamerde ik op het ijs, zonder mij te laten terughouden door het angstgeroep, dat in den stillen nacht tot mij doordrong. Eindelijk was de opening groot genoeg; ik slingerde de bijl van mij af en knielde neder.

Daar voelde ik den adem van den hond, die mijne vrouw voorbijgeijld was, als begreep hij het gevaar. Ik bukte en liet mij door de opening glijden. Reeds had ik het water tot over mijne borst, toen de tanden van den hond mij aangrepen en ik door twee sterke armen boven water gehouden werd. Nog eenige minuten en ik lag bewusteloos op het ijs.'

Professor Walter was diep ontroerd; hij zette zich weder voor zijne schilderij neder en deed, terwijl Peter zijn verhaal voortzette, als werktuiglijk een paar streken op het doek.

'Toen ik tot mijzelven kwam, boog mijne vrouw over mij heen en bewees mij de liefderijkste zorg. Weder trof mij een straal van het innigste medelijden uit hare oogen, en gewillig liet ik mij door haar naar huis geleiden. Door haar arm gesteund, beleefde ik het eerste gelukkige oogenblik na mijne veroordeeling. Nu en dan sprak ik zacht haar naam uit, en dan drukte zij mij een oogenblik lang nog vaster naar zich toe en verhaastte haar tred.

Tot laat in den morgen was mijne vrouw met mij bezig, om mij te verkwikken en te verwarmen; ik stak haar mijne hand toe, en zij vatte die aan en hield haar een paar minuten vast; ik voelde, hoe hare tranen op mijne hand vielen, en weldadiger werkten die droppels dan de verwarmende drank, dien zij mij bereid had. Ik werd rustiger; zij meende, dat ik sliep, en daar voelde ik haar kus op mijn voorhoofd. Ik was een en al dankbaarheid; de gedachte aan het korte geluk van die weinige uren heeft mij in de jaren van lijden, die erop volgden, voor volslagen wanhoop behoed.

Den volgenden dag lag ik in eene hevige koorts, doch het was niet mijne vrouw, die mij verpleegde. Onder vreemde zorg genas ik langzaam; het taaie lichaam werd gezond; mijne ziel leed dubbel.

Sedert den dood van mijn zoontje had ik geen sterken drank gebruikt en ook nadat ik mijne vrijheid had herkregen, bleef ik trouw aan de belofte, welke ik had afgelegd. Agatha zag het; doch scheen het niet hooger te achten dan het volbrengen van een plicht, wat geen bijzonderen lof verdiende. Ik zocht mij nuttig te maken in huis: zij had er geene oogen voor. Ik volgde

hare neigingen: tevergeefs. De fraaie bibliotheek van haar vader was in haar bezit gekomen; ik las de boeken, welke zij het meest waardeerde, om er in onze vrije uren met haar over te kunnen spreken; dan kwam er somwijlen een innemende glimlach om haar mond, en ik was gelukkig; doch de weg naar haar hart bleef voor mij gesloten.

Onze welstand nam onder dat alles van dag tot dag toe. Mijne vrouw bestuurde mijn huis en wat zij deed, werd gezegend. Doch ik..... ik wenschte dikwijls, dat wij tot volslagen armoede mochten vervallen, om voor vrouw en kinderen te kunnen werken en haar te kunnen toonen, dat geen strijd mij te zwaar viel, om hare liefde te winnen; dat geene moeite mij te groot was, om den mijnen eene nieuwe toekomst te scheppen. - Ziedaar mijn huwelijksleven.'

Peter zweeg, en ook de schilder vond geene woorden voor zijne deernis. Hij drukte den armen man de hand en zeide slechts:

'Blijf hopen; met Gods hulp kan alles nog terechtkomen.'

Daar hoorden zij twee vroolijke kinderstemmen. De dochtertjes van den kastelein hadden den langen weg om het meer afgelegd, om, op bevel harer moeder, den schilder een korfje met brood en wijn en vruchten te brengen, dat zij te zamen droegen. De vader streelde de gloeiende wangen zijner kleinen en de ongewone liefkoozing deed haar beschroomd de oogjes nederslaan. De schilder keek vriendelijk op de kleinen neder en dacht aan de tegenstelling van die feestelijk uitgedoste kinderen en het donkere tafereel, dat hun vader voor hem had opgehangen. Had hij er een uur geleden nog over nagedacht, hoe hij zijn landschap leven zou bijzetten, zijn kunstenaarsoog weifelde niet meer. Hij zeide aan Peter, wat hij dacht te doen, schonk den kinderen van de lekkernijen uit het korfje, tilde haar in de boot en vermaande haar stil in de houding te blijven, welke hij haar aangaf. Indien hij daarbij naar Peter had omgezien, zou hij de bezorgdheid op zijn gelaat wel opgemerkt hebben; doch de kastelein miste den moed, om zich tegen den schilder te verzetten, en hij vergenoegde zich met het touw, waarmede de boot aan de landingsplaats vastlag, nog eens steviger om den paal te slingeren en vast te knoopen.

De tweelingen waagden zich nu en dan beschroomd aan een proefje van de versnapering en zaten gehoorzaam stil. De schets vorderde, de waterbloemen speelden om de met roode linten versierde hoeden der kleinen, de zon wierp een gouden gloed op het meer, en bosch en dorp spiegelden zich in het onbewogen water.

De schilder had zijn arbeid voltooid; de kinderen waren vrijmoediger geworden en de blonde wees met haar vingertje naar de bruine op het doek en vroeg:

'Maar waarom hebt gij vader vergeten?'

In dat oogenblik begon het water te rimpelen en er vielen breede schaduwen tusschen het licht.

Tot nu toe had Peter oogenschijnlijk onverschillig het tooneel bijgewoond, doch nu zeide hij haastig:

'Er komt een onweer boven het dorp op. Wij moeten terugkeeren.'

Zij bergden schielijk schilderkist, doek en vouwstoel in de boot en Peter wilde de kinderen er uittillen; doch Walter zeide:

'Dat gaat niet; de weg om het meer is veel te lang; de kinderen zouden doornat zijn, eer zij tehuis kwamen.'

Hij steeg in de boot en verwachtte, dat Peter hem zou volgen, doch de man verroerde zich niet en antwoordde:

'De last is te zwaar voor het bootje. Geef mij de kinderen hier, mijnheer; ik kan de verantwoording niet op mij nemen; mijne vrouw zou het mij nooit vergeven, als ik nog eens mijne belofte schond.'

Walter begreep maar al te goed, wat er in den kastelein moest omgaan. Hij trok zijne jas uit, greep de riemen en zeide:

'Wees niet bezorgd; ik ben niet tevergeefs lid van de roeiclub geweest op de Spree. Ik breng de kinderen veilig over.'

Peter stond besluiteloos. Hij kon het niet over zich verkrijgen, de hand aan de boot te brengen, waarin zijne dochtertjes zaten en waaruit eens zijn lieveling in de golven was gezonken. De schilder moest zelf den strik van den paal losmaken, om van wal te steken, en weldra wiegelde de boot op de vlakte. De zusjes hielden elkander omvat en wendden geen oog van den roeier af.

'Het meer is ook een schilder,' dus keuvelde hij, 'en wil u nu uitteekenen; daarom moet gij heel stil zitten; anders wordt het boos, omdat het telkens eene andere houding moet afspiegelen.'

De donder rommelde in de verte, de golven verhieven zich. De kinderen begonnen te beven en zich angstig te bewegen. De nood maakte Walter vindingrijk en welsprekend.

'De boot,' vertelde hij, 'was vroeger een groote roofvogel, een koning in de lucht, en tot straf in hout veranderd, omdat hij eens twee lieve meisjes had aangegrepen en op een hoogen berg had gevoerd. Hij mag niet meer in de hooge, zuivere lucht vliegen, maar moet hier op het water zwemmen; zijn prachtige staart is nu de achterzijde van de boot, zijn snavel is de punt en de riemen zijn zijne vleugels, maar hij weet, dat hij eens weer een fraaie vogel kan worden, nadat hij twee lieve, moedige zusjes veilig heeft overgebracht, die niet bang zijn voor donder en storm en regen.' Daarom moesten de kindertjes geen arm en geen voet bewegen en hun adem in houden, want dan zou de arme houten vogel weer vrij naar de zon kunnen vliegen.

Walter had dat alles, tusschen de roeislagen door, verteld, en de kinderen hadden aan zijne lippen gehangen. Zij waren aangeland. De donkeroogige verwachtte reeds, dat de houten vogel in de lucht zou vliegen, doch had geen tijd, om zich te verwonderen over het onvervuld blijven der schoone belofte, want daar zagen zij hare moeder.

Ook Agatha had den morgen van den treurigen gedenkdag in tegenstrijdige gevoelens doorleefd. Bij den eersten donderslag was zij naar het meer geijld, om de kinderen te gemoet te snellen.

Dáár had zij het bootje op de golven zien dansen en de witte jurkjes van de kleinen tegen het donkere water zien afsteken.

'De ongelukkige!' was zij uitgebarsten. 'Geldt hem zijne belofte nog niets?'

Doch in hetzelfde oogenblik ontdekte zij, dat de roeier niet haar echtgenoot, doch de professor was, en een straal van blijdschap verhelderde haar gelaat.

Hoe zeker stuurde hij, hoe gelijkmatig hief hij de riemen op!

De eerste regendroppels vielen, en een paar groote tranen hingen aan de wimpers der moeder, toen zij hare dochtertjes, als een kostbaar geschenk, uit de armen des kunstenaars ontving.

Walter begreep, wat hare hartstochtelijke liefkoozingen op dezen dag te beteekenen hadden, en hij dacht vol weemoed aan den vader, die ginds eenzaam was achtergebleven en, half door een berkenstam verborgen, het wiegelende bootje met ademlooze spanning had gevolgd.

De tweelingen wisten niet, wat haar overkwam onder de liefkoozingen harer moeder, waaraan geen einde scheen te komen.

Hoe rijk aan vreemde gebeurtenissen was de dag. Vol verwachting liepen zij naar de speelkamer, alsof zij ook dáár iets ongehoords zouden beleven.

Eene dienstmaagd bracht de zaken des schilders in huis en Agatha deelde hem aarzelend mede, dat zij zoo vrij was geweest, hem eene andere kamer in orde te laten brengen, wijl er weder nieuwe gasten waren aangekomen. Zij had, zeide zij, haar eigen balkonkamertje voor hem in orde gebracht.

Toen Walter het nieuwe, voor hem bestemde verblijf in oogenschouw had genomen, verklaarde hij zich tevreden en zeide, terwijl hij naar eene met bloemen versierde afbeelding van een bevallig knaapje trad:

'Dit is dus uw arme Frans?' en hij stak haar zijne hand toe, zeggende, hoezeer hij deelde in hare smart, die zich op dezen gedenkdag zeker dubbel deed gevoelen.

Agatha keek hem verwonderd, vragend aan en nu zeide hij haar, dat hij de treurige geschiedenis van haar man had vernomen.

'En toch zie ik, dat gij niet àlles weet!' zeide zij hartstochtelijk,' 'en gij vooral, mijnheer, moogt mij niet voor slecht en liefdeloos houden. Als ik u niet verveel, wil ikzelf nog eenige woorden bij de lijdensgeschiedenis voegen.'

Walter antwoordde haar, dat hij belangstellend luisterde, en zij begon:

'Ik zal u eerst zeggen, hoe ik de vrouw werd van een, zoo het heette, onverbeterlijken dronkaard.

Peter was eens een oppassende jongen, die de zaken van zijn vader met ijver behartigde; doch de eerzucht van zijn vader werd zijn verderf. Hij zond zijn zoon naar Berlijn, om zich in zijn vak te bekwamen; zijn zoon moest een hotel van den eersten rang kunnen besturen. Maar ach, in de hoofd stad bezweek Peter voor velerlei verzoekingen, en zoo kwam hij, na verloop van jaren, in ons dorp terug en de eentonigheid van zijn nieuw leven maakte hem weldra tot een dronkaard.

Zijn toegevende vader was blind voor het wangedrag van zijn zoon en bleef trotsch op zijne voorname manieren. De menschen schudden bedenkelijk hunne hoofden, als zij over Peter spraken, en alleen mijn vader prees hem en zeide, dat hij veel in de hoofdstad had geleerd en dat Peter slechts eene flinke vrouw noodig had, om hem op den rechten weg te houden. Nadat hij zijne dienstjaren had volbracht en als onderofficier ontslagen was, keerde hij naar het dorp terug en vatte het oude leven weder op; want zelfs in zijn diensttijd had hij zijne zucht tot drinken slechts bedwongen, zonder ervan te genezen. Zijn vader stierf, zonder dat de ernst van den dood eenige verandering bracht in den levenslustigen zoon. Hij scheen zijne erfenis, de vrucht van groote spaarzaamheid, slechts te beschouwen als een middel, om aan zijne uitspattingen te kunnen voldoen.

Op zekeren dag kwam hij voorbij mijn venster en ik zag hem een blad papier tusschen de bloemen in mijn raam steken. Reeds als knaap had Peter verzen gemaakt, die bijval bij mijn vader ondervonden, en nu maakte hij mij in een sierlijk gedicht het hof.

Zijne verzen troffen mij en ik was gestreeld, omdat hij, die in veel opzichten boven allen stond, mij tot vrouw begeerde.

Wij werden verloofden, spraken onze eerste wandeling af en - geheel bedwelmd door den drank kwam hij tot mij.

Vol schaamte en verontwaardiging hield ik mijne handen voor mijn gelaat en weerde hem af, toen hij mij wilde kussen.

Waarmede had ik dien smaad verdiend?

Het was uit tusschen ons; Peter zocht mij in het vervolg nog eens te naderen, doch ik wees hem barsch terug. Ware hij een gewone boer geweest, ik zou hem zijne zonde misschien niet zoo zwaar hebben toegerekend, doch ik meende, dat iemand van zijne beschaving de kracht moest bezitten, om tegen zulke verzoeking te strijden.

Van nu af verviel hij van kwaad tot erger en, alsof hij mij toonen wilde, dat ieder meisje in het dorp er eene eer in zou stellen, zijne hand aan te nemen, vroeg hij achtereenvolgens drie van mijne vriendinnen ten huwelijk, doch werd telkens afgewezen. Toen trok hij zich trotsch terug en schold op vrouwen zonder hart.

En wonderlijk, mijnheer, toen hij nu, door ieder verlaten, hoe langer zoo dieper dreigde te zinken, kwam mijn verlangen, om zijne vrouw te worden, weder boven.

Gij moet weten, mijnheer, dat ik, van mijne kindsheid af, de eigenschap had, iets bijzonders in mijn bezit te begeeren. Hadden andere meisjes een sijsje of een kanarievogel, dan rustte ik niet, eer ik een uil in eene kooi bezat.

Ieder ander zou het misschien ongelukkig gevonden hebben, zulk eene reuzin te zijn, als ik ben; maar ik was opgetogen over mijne lengte, wijl niemand haar met mij deelde. Het was genoeg, als mijn vader zeide, dat een boek te hoog en te moeielijk voor mij was, om mij mijne hersens te doen plagen, totdat ik het had doorgeworsteld.

Zoo ging het mij nu met Peter. Ik had hem afgewezen en zoolang andere meisjes hem konden krijgen, was hij voor mij geen voorwerp van belangstelling; maar de man, die als een andere Ezau rondliep, “wiens hand tegen allen was”, begon opnieuw mijne belangstelling te wekken.

Er was een jaar verloopen na onzen verloofdag, toen eindelijk een oordeel van mijn vader mijn besluit deed rijpen.

Peter maakte het in dien tijd zóó bont, dat zelfs mijn vader meende, dat hij niet meer, ook niet door de verstandigste en flinkste vrouw, te redden zou zijn.

Die woorden brachten mij tot nadenken.

“Hoe! Niet meer te redden?” dacht ik; wat niemand durfde, zou ik wagen.

Welk een triomf, dacht ik, als ik hem kon boeien, hetzij door liefde of door kracht en verstand, en hem bij zijn toekomstigen schoonvader als een door zijne dochter bekeerden vriend kon terugbrengen.

Ik zocht naar eene gelegenheid, om hem te ontmoeten; hij had sedert onze scheiding mijns vaders huis niet meer betreden.

Ik liet mijne lang verwaarloosde bloemen weder voor mijn venster prijken en op een warmen Augustusdag zat ik achter de wingerdbladeren bij het raam. Daar kwam hij langzaam voorbij en haastig plukte ik een paar bloemen en liet ze vlak voor hem vallen. Hij bleef staan en keek verwonderd op, zonder mij nog te zien.

Toen hij zijn aangezicht naar mij had toegekeerd, zag ik, dat hij er bleek en afgemat uitzag; er lag eene half mijmerende, half droefgeestige uitdrukking in zijne oogen. Een plotseling ontwakend medelijden versterkte mij in mijn voornemen.

Hij wendde zich af en ik riep hem bij zijn naam.

In het eerst meende hij, dat hij zich bedroog; doch ik hernam beschroomd:

"Waarom vermijdt gij nog altijd mijns vaders huis?"

"Kunt gij dat vragen, Agatha?" vroeg hij. "De bloemen zijn verdord, die om mij voor uw venster bloeiden."

"Zij zijn weer opgebloeid, Peter," zeide ik en reikte hem tusschen de wijngaardbladeren mijne hand.

Hij bloosde zoo diep, toen hij mijne hand aangreep en drukte, dat hij er uitzag als in zijne beste dagen.

"Hoe ras zullen zij weer verwelken?" zeide hij.

Doch ik hernam; "Neen, Peter, als gij braaf en oppassend wilt zijn, zal ik u niet meer verlaten."

"Zijt gij dan waarlijk anders dan de anderen, Agatha?" vroeg hij. "Vergeeft gij mij mijn gedrag en staat gij niet daar als een wegwijzer aan den kruisweg, die mij met beide armen op een afstand wijst?"

"De anderen vermijden u, omdat zij u voor slecht houden," zeide ik, "maar ik geloof, dat gij in den grond van uw hart goed zijt en dat eene eerlijke liefde alles op u zal vermogen."

Toen richtte hij zich hoog op en er sprak eene blijde fierheid uit zijn gelaat. Wie zou hem nu nog uitstooten, nu de koningin van het dorp zijne vrouw wilde zijn!

Van nu af kwam hij dagelijks in ons huis en drong op de spoedige voltrekking van ons huwelijk aan; reeds wenschte ik mij geluk met mijn reddingswerk, want Peter bleef zich goed houden.

Zoo werd ik, ondanks de waarschuwing van anderen, doch tot blijdschap van mijn vader, zijne vrouw.

Mijn vader had zich te vroeg verheugd; ik had te lichtzinnig op mijn invloed vertrouwd.

Reeds in het eerste jaar van ons huwelijk zag ik, dat Peter niet van zijne ondeugd genezen was. Kwam hij dan in een roes te huis en wist ik hem door mijne reuzengestalte te bedwingen, dan voelde ik wel is waar iets van den triomf, dien ik mij had gedroomd; doch die triomf was als die van den dierentemmer, die een ondier, door de kracht van zijn oog, in een hoek van zijne kooi bant.

Intusschen groeide ons oudste kind, onze Frans, tot mijn troost op. Al de liefde, welke ik mijn echtgenoot had willen wijden, droeg ik over op dat kind, en het werd mij eene ergernis, dat zijn vader hem wilde vertroetelen en bederven. Ik was vast besloten, dat mijn kostelijke jongen niet als het offer van zijns vaders ondeugd zou vallen.'

Agatha zweeg en bracht de beeltenis van den kleinen Frans aan hare lippen. In hetzelfde oogenblik viel er een hevige donderslag vlak boven het huis. Zij beefde, wendde zich weder tot den schilder en hernam:

'Zulk een vreeselijke dag was het toen. Op de plek, waar gij nu zit, mijnheer, werd het lijkje van mijn jongen neergelegd. Mijne wanhoop was onuitsprekelijk. Ik had Peter niet zóó gered, als ik het mij had voorgesteld,

maar ik had, door onvermoeide werkzaamheid, zuinigheid en overleg, zijn welstand onder de moeielijkste omstandigheden vermeerderd. En ik had er niets voor geëischt dan het onverdeelde recht op mijn kind. En nu brachten zij mijn lieven jongen dood, dood. En mijn man had hem vermoord!

Terwijl ik nog over het lijkje gebogen lag, kwam een van de dienstboden doodelijk ontsteld binnenstuiven en zeide iets, dat mij oogenblikkelijk overeind deed springen.

Peter had, door gewetenswroeging gedreven, een einde aan zijn leven willen maken. - Het was een ijzingwekkend gezicht; ik kwam nog even vroeg genoeg, om den strik los te snijden en mijn man in het leven terug te brengen.

Het was àl te veel lijden in den tijd van een uur en toen was het, dat ik eene verschijning zag, die zich sedert dien dag dikwijls heeft herhaald.

Ik was niet bijgeloovig en toch ondervond ik telkens een zinsbedrog, dat zich aan mij opdrong, nadat ik mij eenigen tijd uitsluitend met mijn verdronken kind had beziggehouden.

Ik was zoo verbolgen op mijn man, als eene diep beleedigde moeder wezen kan. Maar hij was doodziek en mijn plichtgevoel was sterker dan mijn haat.

Eenige dagen na de begrafenis van mijn Frans dwong ik mij, de ziekenkamer in te gaan en Peter zelf op te passen. Ik had mijne hand reeds aan den knop van de deur, toen ik voelde, dat ik teruggehouden werd. Ik keek om en maakte den zoom van mijn kleedje los van den spijker, waaraan het was blijven haken, en in hetzelfde oogenblik meende ik, in de donkere gang, de gedaante van mijn gestorven kind te zien. Het was mij, alsof het zijne doode hand was geweest, die mij had teruggehouden, toen ik zijn vader, die hem vermoord had, barmhartigheid wilde betoonen. Ik rilde; de verschijning verdween; ik ging schreiende naar mijne kamer terug, en Peter genas weder onder vreemde zorg.

Wij leefden met elkander voort, zonder dat ik in staat was, hem een vriendelijk woord toe te voegen. Mijn vader veroordeelde mij en kon mij nochtans niet overreden meer te doen, dan Peter bij mij te dulden. Mijn vroolijken lach had ik verleerd; alle overgebleven geluk zag ik voorbij en mijn afschuw van mijn man nam toe door het geval, dat hij mij ook het genot van mijne lieftallige dochtertjes had benomen. Telkens toch, wanneer ik naar de kleinen keek en ze aan mijn hart wilde drukken, drong de gedachte aan mijn Frans zich tusschen mij en haar en mijn namelooze rouw over den doode maakte mij onrechtvaardig voor de levenden.

Daarop kwam de dag van de terechtzitting. Het gezicht van mijn lijdenden, verslagen man sneed mij door de ziel; maar toen ik geweigerd had, tegen hem te getuigen, verscheen mij ten tweeden male, vlak achter den president van de rechtbank, mijn gestorven Frans, met dreigend opgeheven vinger, alsof hij mij wilde verwijten, dat ik den moed niet had, zijn moordenaar aan te klagen. Ik viel in onmacht en werd de zaal uitgedragen.'

Weder zweeg Agatha en inmiddels dreef het onweder voorbij.

'Het duurde lang,' ging zij voort, 'eer ik den indruk van die tweede verschijning te boven was. Niets dan rustelooze arbeid kon mij helpen.

Mijn man zat achter slot en grendel en ik had eene nieuwe vernedering te overwinnen: hij, de koning van het dorp, een veroordeelde! Toch verzoende ik mij spoediger met dat denkbeeld, dan ik had durven hopen; ik las uit de brieven van mijn man zijn oprecht berouw en zijne innige liefde.

Ik werd onder de verwijdering al zachter en zachter gestemd... Dikwijls zelfs verlangde ik naar hem. Ik ben herhaaldelijk begonnen aan hem te schrijven; doch zoodra mijne oogen van het papier afdwaalden naar het portret van mijn jongen, zag ik den dreigenden vinger, die mij vermaande, geene gemeenschap te zoeken, die door zijn vroegen dood verbroken was. Dan vernietigde ik het geschrevene en vond rust in de gedachte, dat mijn vader aan mijn man schreef en hem in de gevangenis bezocht. Doch de brave man stierf en op zijn sterfbed vermaande hij mij nog, mijn man na zijne terugkomst het leven niet tot een last te maken.

Hoe meer de dag van Peter's invrijheidstelling naderde, hoe banger ik te moede werd. Ik vreesde als een kind voor het terugkomen van de schim van mijn jongen, en onder den invloed dier vrees bracht ik het vertrek in orde, dat Peter bij zijne terugkomst zou bewonen. Ik moest mij van hem gescheiden houden; mijn zoon eischte het en mij bleef niets over dan lijdelijk te gehoorzamen.

Peter had mij den dag zijner terugkomst gemeld; telkens maakte ik mij gereed, om hem te gaan afhalen, en telkens zag ik van mijn voornemen af, uit vrees, dat de schim in een of anderen hoek zou te voorschijn komen. Zoo kwam de avond; de nacht brak aan en ik begon aan Peter's tehuiskomst te twijfelen. Doch hij kwam te voet, onder ijs en storm.

God weet, wat het mij gekost heeft, hem zoo koud te ontvangen, als ik deed, en toch was ik blijde met de zekerheid, dat de schaduwen, welke ik zag, enkel in het maanlicht haar oorsprong hadden.

Toen ik een uur na Peter's terugkomst door het blaffen van den hond naar buiten werd gedreven en de toebereidselen zag, welke hij maakte, om voor altijd uit mijne oogen te verdwijnen, - toen kende ik geene vrees meer en ijlde naar het meer, waarop ik duizenden witte doodshemdjes zag schitteren. Doch ik liet mij niet terughouden en dank zij mijne reuzenkracht - ik bracht mijn man in huis terug.

Den geheelen nacht week ik niet van zijn bed, en nooit ben ik gelukkiger en rampzaliger tevens geweest dan in dien nacht!

Voordat de ochtend aanbrak, verliet ik den zieke, om naar de kinderen te gaan zien. Er viel eene flauwe schemering door het raampje op de trap, en reeds was ik bijna boven, toen ik... ik bezweer het u, mijnheer!.. mijn Frans voor de deur van mijne kamer zag staan, met uitgestrekte, afwerende handen, en ik had het gevoel, dat hij mij dreigde, ook zijne zusjes tot zich te zullen trekken, indien ik mijne liefde voor Peter niet verloochende.

Het was helder dag, eer ik mijne handen van mijne oogen durfde nemen. Het spook was verdwenen; ik vermande mij, ging in mijne kamer en boog mij over de rustig slapende kinderen heen met het gevoel, alsof zij aan een vreeselijk gevaar ontkomen waren.

Wat er in dien nacht gebeurd was, heeft niemand ooit geweten dan Peter en ik en de visscher Martens, die den volgenden dag in de gelagkamer verhaalde, dat hij dien nacht een luchtgat in het ijs had gemaakt voor de snoeken.

Geen wonder, dat ik, onder den indruk van de verschijning, de verpleging van mijn man weder aan de dienstboden overliet.

Na zijne genezing zocht hij op alle wijzen den weg naar mijn hart te vinden en ik was overtuigd, dat hij zijne neiging tot dronkenschap had overwonnen. Ik zou een steen hebben moeten zijn, indien ik ongevoelig was gebleven voor zijne volharding. Maar telkens, als ik hem iets meer wilde zijn dan eene trouwe huishoudster, bekroop mij de herinnering aan de visioenen en de vrees voor het verlies van mijne kleine meisjes. Nu kunt gij ook het juichen begrijpen, waarmede ik de kleinen veilig uit uwe handen terugontving.

Nu hebt gij ook mij aangehoord, mijnheer, en gij zult rechtvaardig genoeg zijn, om mij niet geheel te veroordeelen.'

(*Slot volgt.*)

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Het klooster van Diepenveen. Handschrift uitgegeven en toegelicht door W.R.E. Opzoomer. - 's Gravenhage, 1886.

De heer W.R.E. Opzoomer, zoon van den Utrechtschen Hoogleeraar, heeft een handschrift, of liever een gedeelte van een handschrift, uit het klooster van Diepenveen in het licht gegeven, dat wel eenige aandacht verdient. Iedere poging toch, die wordt aangewend, om den sluier op te heffen, die over de rijke Middeleeuwen zoo lang heeft gehangen, moet gewaardeerd. Dat de jeugdige uitgever zich daarbij mannen als Prof. W. Moll en Prof. Acquoy tot voorbeelden heeft gekozen, als ook dat hij tot 'richtsnoer bij zijne uitgaaf, de bepalingen over de uitgave van handschriften, door het historisch genootschap te Utrecht vastgesteld', heeft aangenomen, is niet anders dan lofwaardig en kan tot aanbeveling van zijn arbeid strekken.

Toch is het de vraag, of hij der wetenschap niet grooter dienst had bewezen, zoo hij wat meer op het linguïstisch belang van het handschrift had gewezen. Hij vindt bovenal, dat het de aandacht verdient uit het oogpunt van 'de geschiedenis onzer vaderlandsche beschaving in de vijftiende eeuw'.

Of het evenwel veel nieuw licht doet vallen op het devote leven in de kloosters van Geert Groote en de zijnen, betwijfel ik. Prof. Acquoy in zijn geschrift: *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Prof. Moll in zijn: *Johannes Brugman* hebben in dit opzicht standaardwerken geleverd, die de mystiek van het kloosterleven der 15de eeuw geheel hebben ontsluierd. Nadere bijzonderheden uit dat leven mede te deelen, is na den arbeid dier geleerden niet dringend noodig; ook al moge het waar zijn, dat de arbeid dier vrome zusters eerbied verdient. De heer Opzoomer is, blijkens zijne inleiding, zelf te zeer overtuigd van het eentonige en het ontzenuwende in die mystiek, dan dat alleen om de mededeeling van andere 'détails' daaromtrent die uitgave gewettigd zoude zijn.

Uit linguïstisch oogpunt daarentegen is het handschrift uit het klooster van Diepenveen allermerkwaardigst. De uitgever nu heeft zeker in de aanteekeningen aan den voet der bladzijden niet nagelaten, de duistere M.E. woorden op te helderen. De meest bekende bronnen voor de Middelnederlandsche taal stonden hem daarbij ten dienste. IJverig heeft hij daaruit geput. Doch wat bovenal merkwaardig ware geweest, de ontsluiering der geheimen van het hoogst eigenaardig dialect van het handschrift, daarvan vernemen we niets. In ieder Middelnederlandsch woordenboek zijn verklaringen te vinden van woorden als: rechte voort, cyrheit, sich pinen, ledich holden enz. enz. Doch vergeefs zochten wij naar verklaringen o.a. op het

gebied van het hoogst, eigenaardige vocalisme, waarvan het handschrift merkwaardige proeven bevat.

De jeugdige uitgever had daarvoor moeten te rade gaan bij een hoogleeraar in de plaats zijner inwoning, die van het dialect van dit handschrift reeds sedert jaren bijzondere studie gemaakt heeft. Wij zonden hem dan ook den goeden raad willen geven, naar de woning van den Hoogleeraar Dr. J.H. Gallée zijne schreden te richten, voordat hij het waagt, met eene tweede proeve of een vervolg voor het voetlicht te verschijnen.

's-Gravenhage, 17 Juni 1886.

DR. D.C. NIJHOFF.

Natuurkunde van den mensch. Vrij bewerkt naar de laatste verbeterde uitgaaf van Prof. Thomas H. Huxley 's Lessons in elementary physiology, door Dr. R. Sinia.

Zooals in alle takken der natuurwetenschap zijn ook in de kennis der levensverschijnselen in deze eeuw groote vorderingen gemaakt. Sedert men - na langdurigen strijd - bijna algemeen aan de leer der geheimzinnige ‘levenskracht’ de gehoorzaamheid heeft opgezegd, is de overtuiging bij physiologen en natuurkundigen meer en meer gevestigd, dat de levensfunctiën niet gebonden zijn aan bovennatuurlijke oorzaken, doch het uitvloeisel zijn van chemische en physische processen.

Tegenwoordig wordt er dus naar gestreefd, deze processen meer en meer te doorgronden, en hoewel men daarin niet steeds volkomen is geslaagd en het dierlijk leven nog altijd veel raadselachtigs in zijne verschijnselen aanbiedt, zoo mag toch niet ontkend worden, dat onze kennis daarvan dagelijks toeneemt. De physiologie is, vooral door den vooruitgang op chemisch en physisch gebied, in onzen tijd eene zelfstandige wetenschap geworden, die op positieve uitkomsten kan wijzen en niet meer, zooals voorheen, haar steun hoofdzakelijk in hypothesen moet zoeken.

Dit feit kan niet genoeg door ons gewaardeerd worden, want de vooruitgang op physiologisch gebied doet ook de kennis van ons eigen lichaam meer en meer toenemen en van die kennis hangen ons welzijn en onze gezondheid in de hoogste mate af. Het verdient dus alleszins toejuiching, dat men, met het oog op die zelfkennis, de uitkomsten der nieuwere physiologie ook in wijderen kring tracht te verspreiden en er in den laatsten tijd vele populaire geschriften zijn verschenen, waarin physiologische onderwerpen worden behandeld. Vooral in Engeland traden in de laatste jaren vele schrijvers op met populaire werken op physiologisch gebied en onder hen bekleedt Prof. Thomas H. Huxley de eerste plaats. Onder de talrijke natuurhistorische en physiologische werken, die van zijne hand verschenen, is zijne ‘Natuurlijke geschiedenis van de rivierkreeft’ beroemd geworden en de ‘Lessen in de beginselen der physiologie’ verdienen met eere genoemd te worden.

Het was dan ook een gelukkig denkbeeld van vertaler en uitgever, toen zij besloten, het laatstgenoemde werkje in het Nederlandsch over te brengen en het daardoor ook in ons land voor een ruimeren kring toegankelijk te maken.

Over de wetenschappelijke waarde van het oorspronkelijke werk kan ik kort zijn, daar de inhoud bij een schrijver en geleerde als Huxley, zooals vanzelf spreekt, voortreffelijk is en de stijl aan gemakkelijkheid en duide-

lijkheid niets te wenschen overlaat. Ook dit werkje is een bewijs voor Huxley's uitnemende gave, om de natuurwetenschap op eenvoudige en bevattelijke wijze voor te dragen.

Het verheugt mij daarom hierbij te kunnen voegen, dat ook de Nederlandsche bewerker in zijne taak uitstekend geslaagd is en dat dit werkje met vrijmoedigheid mag worden aanbevolen, niet alleen voor examenstudie, doch vooral voor hen, die zich niet in het bijzonder met physiologische studiën hebben beziggehouden en er toch prijs op stellen, de merkwaardige organische processen, die ons leven beheerschen, te leeren kennen. De taal is duidelijk, eenvoudig en begrijpelijk en bovendien - hetgeen niet van alle schrijvers op natuurkundig gebied kan getuigd worden - in den regel vrij van fouten tegen spelling en interpunctie, behoudens enkele uitzonderingen, zooals *droogen*, *dwarsche*, *spijsverteering*, enz. Sommige hoofdstukken, zooals o.a. het algemeen overzicht, de beschrijving en de werking van het hart en die van de zintuigen zijn zelfs zeer goed geslaagd.

Slechts tegen enkele onjuistheden of minder volledige voorstellingen moet ik eenige bezwaren inbrengen.

In de noot op bladz. 135 wordt gezegd, dat een stuk biefstuk veel voedzamer is dan eene zekere hoeveelheid erwten, al bevat deze laatste eene grootere hoeveelheid eiwitstoffen, en dat wel: omdat de biefstuk beter te verteren zou zijn. Dit is niet volkomen juist. Volgens Klencke is de gemiddelde tijd voor het verteren van biefstuk 3 uren, van erwten en boonen slechts 2½ en van erwten- of boonensoep zelfs slechts 1½ uur. De vegetariërs hechten dan ook te recht aan de leguminosen eene groote waarde ter vervanging van het vleesch. Dat de peulvruchten door sommige menschen niet zoo goed verteerd worden, vindt juist zijn grond in het groote gehalte aan eiwitstoffen tegenover de stikstofvrije stoffen. Goed toebereid en met andere voedingsstoffen, die weinig stikstof bevatten, vermengd, leveren de peulvruchten een zeer verteerbaar voedsel.

Bij de verklaring van de werking der lens in het oog had ik eene figuur gewenscht, om de vorming van het beeld duidelijk te maken en den invloed der meerdere of mindere bolvormigheid op de plaats van het beeld te verklaren. Evenzoo zou bij de, overigens zeer duidelijke en uitvoerige, beschrijving van het gehoororgaan eene afbeelding van het orgaan van Corti op hare plaats zijn geweest.

Op bladzijde 294 wordt de merkwaardige stelling verkondigd, dat, bij het verhitten van een been in een *luchtdicht* gesloten vat, niets anders overblijft dan de witte *beenderaarde.* Het behoeft geen betoog, dat zonder toetreding van lucht geene verbranding kan plaats hebben en dus ook uit de beenderen geene beenderaarde kan gevormd worden.

Van de opname der vetten in de melksapvaten wordt niets anders vermeld, dan dat men nog niet zeker weet, hoe dit geschiedt (blz. 150). Deze uitspraak geldt, althans voor een gedeelte, tegenwoordig niet meer en het verwonderde mij, bij de tamelijk volledige beschrijving der spijsvertering geene melding gemaakt te zien van de merkwaardige proeven van Eimer, Zwarykin e.a., waaruit volgt, dat de opslorping van vet in den dunnen darm door bijzondere, zich vrij bewegende, zoogenaamde ‘reizende’ cellen plaats heeft, die uit het bindweefsel van het slijmvlies komen en tusschen de cellen van het cylinderepithelium doordringen. Aan de binnenoppervlakte

van den darm gekomen, nemen zij, evenals ééncellige diertjes, voedsel, het vet, op en keeren dan weer, met vet beladen, in de melksapvaten terug. Hoewel zeker nog vele andere oorzaken tot de absorptie van het vet medewerken, moet die toch waarschijnlijk voor een groot deel op deze wijze verklaard worden, daar verschillende bevoegde onderzoekers tot dezelfde uitkomsten kwamen.

Ten slotte moet ik nog opmerken, dat de figuren in het werkje, op enkele uitzonderingen na, te wenschen overlaten. Niet alleen zijn vele afbeeldingen minder fraai en daarbij dikwijls onduidelijk en slecht afgedrukt (zie b.v. de fig. 34, 45, 60, enz.), doch bij vele zijn ook de letters en cijfers der verklaring niet in overeenstemming met die van de figuren of ontbreken zelfs geheel. Ik wijs o.a. op de fig. 8, 9, 10, 41, 44, 45, 46, 55, 58, enz. enz. Het een en ander maakt het bestudeeren der figuren voor een oningewijde zeer moeielijk en het komt mij voor, dat men - den prijs in aanmerking genomen, die waarlijk niet gering is - ook aan dit gedeelte dezelfde zorg had mogen besteden als aan den overigen inhoud.

Zutfen, Mei 1886.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Tatjana. Roman uit de Russische ambtenaarswereld van Joseph Lubomirski. Vertaling van S.C. 2 dln. Alkmaar, Herms. Coster & Zn.

Deze roman verplaatst ons onder de regeering van den laatsten Keizer Nicolaas en verhaalt de droeve en blijde lotwisselingen van een jonggehuwd, teederminnend paar uit den Russischen adelstand, graaf Wladimir Lanin en zijne Tatjana. Door de duivelachtige listen van een ministerieel ambtenaar wordt de jonge graaf onschuldig in eene samenzwering betrokken en naar Siberië verbannen. Daarheen volgt hem zijne vrouw maar ook de haat zijns vijands en straks deze zelf, met het bepaalde doel, de offers zijner wraakzucht geheel te vernietigen, wat gelukkig door den onvermoeiden ijver en de toewijding der getrouwe Tatjana verijdeld wordt.

De Russische ambtenaarswereld doet zich in dit verhaal van zijne verachtelijkste zijde kennen, als door eerzucht, geldzucht en persoonlijke grieven geheel beheerscht. Het is vol van de kuiperijen, schurkenstreken en geweldenarijen dier heeren, dikwerf met maar al te groote macht bekleed. Vooral in Siberië zuchten de ballingen onder hun tyranniek administratief gezag. Het verhaal is in de hoogste mate romantisch, vol avonturen, gespannen toestanden en ongedachte uitreddingen en houdt daardoor, levendig en aangenaam verteld als het is, de belangstelling des lezers gaande en zijne aandacht geboeid. Hierin bestaat dan ook zijne voornaamste verdienste, als aangenaam en onschuldig tijdverdrijf voor den lezer, die geene karakterstudie of diepte van opvatting zoekt. Wie nauwkeurig leest, zal bovendien nog stuiten op menige onwaarschijnlijkheid.

In vloeiend Nederlandsch vertaald, in handig postformaat gedrukt, sierlijk van uiterlijk, zal *Tatjana* zonder twijfel door menigeen met genoegen gelezen worden.

H.

TÉPÉ.

Op de badplaats. Roman van Friedrich Spielhagen. Uit het Duitsch. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Meer dan gezondheid komt de *beau-monde* op de badplaats vermaak zoeken,

afwisseling, ontspanning. Vooral de dames zijn er in haar element en de mondaines geven er den toon aan. Te midden van zulk eene kermis der ijdelheid, onder allerlei spel, intriges, twisten en misverstanden wordt de lezer in dezen roman verplaatst. Dat een en ander niet zonder talent beschreven en het leven op de badplaats aanschouwelijk geschetst wordt, deed de naam van den auteur reeds verwachten. Waaraan mag het dan zijn toe te schrijven, dat deze roman ons niet in die mate boeide als zoovele andere van dezelfde hand? Misschien wel hieraan, dat we ons gedrukt begonnen te gevoelen onder een wel wat al te lang gerekt verblijf in die duffe geestelijke atmosfeer. De auteur vraagt onze belangstelling voor een jonggehuwd paar, Adalbert Osseck van Ossecken en Hilda, om getuige te zijn van hunne wederzijdsche verwijdering en verzoening. Recht duidelijk werd het ons evenwel niet, waardoor de disharmonie tot zulk eene hoogte stijgen kon, noch ook vonden wij de wel wat plotselinge verzoening voldoende gemotiveerd. Een min of meer comischen indruk maakt de verhouding tusschen Cora en Escheburg, de zuster der vrouw en den vriend van den man, die een verbond hebben gesloten, om de echtgenooten weer tot elkander te brengen. 't Is een zuiver vriendschapsverbond, want beiden weten van elkaar, dat ze lijden aan eene hopelooze liefde, - voor wie mag hier niet gezegd worden - maar die eindigen met verliefd te worden op elkaar. Min of meer vermoeiend is het voor den lezer, om hunne steeds weer onvruchtbare pogingen daartoe gade te slaan, om ten slotte de verzoening, eigenlijk buiten hen om, door eene toevallige omstandigheid te zien tot stand komen.

Op meer dan één bladzijde verraadt dit werk de hand van den bekwamen en gerenommeerden schrijver, die de drijfveeren van het menschelijk hart kent en meesterlijk weet bloot te leggen, maar het geheel schijnt ons toe gebrekkig ineengezet en overtogen met eene matte tint. Ruim 300 bladzijden en nog al dik papier maken het tot een vrij lijvig boekdeel, vrij dicht inéén, met flinke letter gedrukt. De vertaling mag wel geslaagd heeten.

H.

TÉPÉ.

Jules Claretie. Zijn Excellentie de minister. Parijsche roman naar de 62ste Fransche uitgave door Arnold Ising Jr. 2 dln. 's Gravenhage, A. Rössing.

Gelijk vóór in dit boek te lezen staat, schrijft Claretie in de opdracht van dit werk aan A. Daudet:

'Jarenlang heb ik aanteekeningen voor dit boek verzameld....

Alles is waarheid; ik heb het om zoo te zeggen, zelf gezien.'

Bezwaarlijk kan, dunkt ons, deze verzekering ad literam worden opgevat. Misschien wèl, wat de feiten, ook wat de omstandigheden en lotgevallen, maar dan toch niet, wat het innerlijk zieleleven der handelende personen betreft. En veel meer dan slechts met eene romantische historie hebben we hier met een zielsproces te doen, met de stuksgewijze ontadeling toch van een menschelijk karakter, onder den invloed van hartstocht en omstandigheden.

Sulpice de Vaudry, een degelijk man en zeer begaafd advocaat uit de provincie, heeft het tot volksvertegenwoordiger en, bij den aanvang van ons verhaal, tot minister

van binnenlandsche zaken gebracht. Idealist, eerzuchtig, maar eerlijk en bescheiden, vreemd aan de intriges der hoogere politiek en der bureaucratie, intusschen niet weinig gestreeld door zijne verheffing en den glans, hierdoor op zijn persoon geworpen, vat hij met ernst zijne taak

op en stelt zich voor een hervormer en weldoener te worden van zijn land, daarbij met zorg maar ook met trots gadegeslagen door zijne jonge, liefhebbende vrouw, de edele, eenvoudige Adrienne. Alras stuit de koude, platte werkelijkheid de hooge vlucht zijner idealen. Naijver, spionnage, stille tegenwerking belemmeren zijne vrije beweging en de uitvoering zijner plannen en bedoelingen. De groote wereld legt beslag op hem, verblindt hem en sleept hem mede, en in de armen eener Aspasia, die zijne zinnen geheel betoovert, verspeelt hij zijne geestkracht en verwoest hij zijn huiselijk geluk, te gelijk met zijn staatkundig succes. Eene tragische geschiedenis, waarin, ook ten opzichte der geslepene, geroutineerde coquette, Nemesis ten slotte haar verpletterend vonnis voltrekt.

De lezer van dit werk wordt binnengeleid in de hoogste kringen der hedendaagsche Parijsche samenleving: in den ministerraad en de antichambres, in de salons der aristocratie en de operaloges. Met vaardige pen teekent de auteur de weelde en wuftheid dier slechts voor intriges en vermaak levende wereld, de luchthartigheid en persoonlijke drijfveeren der politici, de wilde jacht naar ambten en invloed onder de regeeringskringen. De eenige man van karakter en beteekenis, de grijze oud-journalist Ramel, die nooit iets voor zichzelven had gevraagd, sterft vergeten en onopgemerkt. Dit alles wordt beschreven met groot talent, aanschouwelijk in de hoogste mate, in lossen, boeienden stijl; de dialoog is natuurlijk en vol leven, het geheel heeft een ongekunsteld verloop. Doch wat ons in dezen roman schijnt te ontbreken, is de ziel, de eigen overtuiging van den auteur. Hij geeft - trouwens, de opdracht zegt het met zoovele woorden - de dingen, zooals zij zijn, zooals hij ze heeft ‘zien gebeuren’; hij geeft eene photographie, geene schilderij. Vandaar, dat zijn zedenspiegel geen aangrijpenden zedelijken indruk verwekt. Ook laat hij niet het geweten, maar het toeval de rol van Nemesis vervullen. Werken van zulk eene richting mogen in Frankrijk eene 62ste uitgave beleven, het valt zeer te betwijfelen, of ze evenzeer den smaak zullen streelen van ons Nederlandsch publiek, waaronder velen ook aan de tooneelen van vrouwelijke verleidingskunst eener demi-mondaine aanstoot zullen nemen.

Hiermede meenen we tot kenschetsing van dit werk te kunnen volstaan. De vertaling is verdienstelijk en verraadt den letterkundige. De uitvoering, op fraai papier, laat niets te wenschen over.

H.

TÉPÉ.

Othmar, door Ouida. Uit het Engelsch door C. Baarslag, 3 dln. Haarlem, De Erven F. Bohn.

Deze roman is een vervolg op ‘Prinses Napraxine’, het vorige jaar in dit tijdschrift aangekondigd en minder gunstig beoordeeld. Wij verlieten daarin de beide hoofdpersonen, de prinses en Othmar, ten gevolge van een duel en een zelfmoord weduwe en weduwnaar geworden, terstond na het sluiten van hun huwelijk. Hier vinden wij beiden terug, negen jaar later, hem nog altijd in de rol van verliefden echtgenoot, haar als de koele, spotzieke, wereldsche vrouw, de altijd nog gevierde schoone. Toegevende aan de gril van een oogenblik rukt ze een jong, onschuldig

meisje, een natuurkind van een eiland in de Middellandsche Zee, uit hare omgeving, om er al spoedig niet meer naar om te zien. Haar echtgenoot trekt zich het lot

aan van 't verlaten kind, maar laadt daardoor de verdenking op zich van uit minder edele drijfveeren te handelen, en wekt alzoo in het hart zijner vrouw eene soort van jaloezie, die zijzelve niet begrijpt, maar waarvan de andere het slachtoffer wordt.

Voor wie 'Prinses Napraxine' niet gelezen heeft, verliest *deze* roman al terstond de helft zijner waarde, daar hem het raadselachtig karakter der schoone Nadine volstrekt onbegrijpelijk zal voorkomen. Maar ook wij zouden wel gewenscht hebben van de verdere kennismaking verschoond te zijn gebleven met deze sfinx met haar kwijnenden blik, haar raadselachtigen glimlach, hare diabolische schoonheid, haar cynisme en hare harteloosheid. Want ook hier weer zijn het vooral hare beschouwingen over menschen en dingen, die ruim de helft dezer drie deelen vullen, en al het talent van Ouida kan niet den weerzin overwinnen, dien het gedwongen vertoeven in zulk een gezelschap bij den lezer wekt. Evenmin kunnen dat de enkele betere eigenschappen, die ze nu en dan laat zien of doet vermoeden, noch ook de opwelling van berouw en de zelfbeschuldiging aan het slot, die haar verzoening doen zoeken met den beleedigden echtgenoot.

In prinses Napraxine, later gravin Othmar, heeft Ouida eene vrouw willen schetsen zonder zinnelijken hartstocht, met een hoogst ontwikkeld verstandsleven en een scherpen critischen blik op menschen en toestanden, in wie, omgeven als ze is door eene wereld van dwaasheid en zelfzucht en ijdelheid, het gevoelsleven bijna geheel is ten ouder gegaan. Zou nu misschien nog in een derden roman van drie deelen dit laatste element in haar tot zijn recht komen, onder den invloed wellicht van aangrijpende gebeurtenissen of grievende smart? Dan kreeg het geheele werk ten minste strekking en gedachte en kon het oordeel gunstiger zijn.

Maar ook dan zouden we wenschelijk en mogelijk hebben geacht, - en het werk zou er drievoudig in waarde bij hebben gewonnen - als het tot een derde van den omvang beperkt gebleven ware. Nu zal het alleen aan de gevestigde reputatie der schrijfster te danken zijn, als het nog lezers vindt.

H.

TÉPÉ.

E. Biller. Barbara Ittenhausen. Een verhaal uit het Augsburger familieleven in de XVIde eeuw. Almelo, W. Hilarius Wzn.

Dit verhaal uit het Augsburger familieleven in de XVI^{de} eeuw is op eigenaardige wijze samengesteld uit door de schrijfster met groot talent ontworpen aanteekeningen uit het dagboek, dat Barbara Ittenhausen voor haar oudste en liefste kleinkind, Gonda, bestemd had.

De lezers, die eenigszins bekend zijn met de ontwikkelingen, die op politiek en godsdienstig gebied in Duitschland in de XVI^{de} eeuw plaats vonden, zullen met belangstelling opmerken, dat zij levendig in dien tijd verplaatst worden, en zien, welk een invloed die geweldig schokkende gebeurtenissen op het familieleven dier dagen moesten uitoefenen.

De verschillende historische personen, die in het verhaal voorkomen, zijn karakteristiek geteekend en de gebeurtenissen aanschouwelijk voorgesteld. Boven

allen trekt ons de hoofdpersoon, Barbara Ittenhausen, gehuwd met Lorenz Altherr, aan. Zij is geene geïdealiseerde heilige, maar eene vrouw,

die we in hare bijzondere en veelbewogen levensomstandigheden bewonderen en liefkrijgen. Waar zij, zonder eenige gemaakte of schijnheilige nederigheid, hare eigene fouten en gebreken erkent en openbaar maakt, dwingt zij ons achting en medegevoel af. Waar zij de lijdensschool intreedt door de vreeselijke rampen, die over haar en haar gezin worden uitgestort; waar diep vlijmende smarten haar moederhart op het pijnlijkst treffen, lijden we met haar mede, maar gevoelen we tevens, welk eene kracht en een steun gegeven zijn in die ware, ongekunstelde vroomheid, die zich verheffen kan boven het leed der aarde en onderworpen aanneemt, wat eene hoogere hand toeschikt.

Als Barbara schrijft: ‘Gonda moet het boek hebben. Of zij er iets uit leeren zal, weet God alleen’, dan zeggen wij: Gonda moest wel eene geheel verstokte zijn, als dat het geval niet was.

Of de lezers uit dit boek iets leeren zullen?... Ons antwoord is: niemand worde afgeschrikt het boek ter hand te nemen uit vrees, dat men hier strenge zedespreuken of dweperige vertoogen zal aantreffen. We hebben hier een boek, dat eene frissche, aangenaam onderhoudende lectuur oplevert; een boek, dat men leest en herleest, om er veel goeds, geest- en hartverheffends uit te zamelen. We vinden hier geene sentimentaliteit, maar diep gevoel, ware, warme liefde en behoeven ons den traan niet te schamen, die door de beschrijving van waren zielenadel aan het oog ontspringt.

Eene goede en vloeiende vertaling verhoogt het genot der lezing van het verhaal.

Eene enkele vraag: kon men in het jaar 1529 van ‘roode centen’ spreken? blz. 33.

H.

Uit Zuid-Afrika.

Dr. H.F. Jonkman. *Mededeelingen over Zuid-Afrika I.* Amsterdam 1885.

E.J.P. Jorissen, *De vredesonderhandelingen op Lange-Nek in Maart* 1881.
***Herinneringen en waarschuwingen.* Pretoria 1885.**
G.M. Theal. *Boers and Bantu.* Capetown 1886.
H.B. Bousfield D.D. *Six Years in the Transvaal*, notes of the founding of the church there.
W. Greswell. *Our South African Empire.* London 1885.

Toen de vrijheidsoorlog der Transvalers in 1881 bij ons volk eene geestdrift wekte, die velen in onze dagen nauwelijks mogelijk achtten, hebben twee zeer bevoegde geleerden het Nederlandsch publiek herinnerd aan de hoofdtrekken van de merkwaardige geschiedenis der Afrikaansche kolonisten. Of is het woord herinneren minder gepast en moet ik zeggen, dat de heeren Veth en Van Oordt vele lezers van *De Gids* en *De Tijdspiegel* bekendmaakten met zaken, waarvan zij nooit gehoord hadden? Zeker is het, dat onze belangstelling in Zuid-Afrika jarenlang uiterst lauw geweest is. Wij hebben het ons niet bijzonder aangetrokken, dat de Kapenaars, die, nog niet zooveel jaren geleden, bij tientallen te Leiden en te Utrecht studeerden, ons verlaten hebben. Wij deden geene de minste moeite, om hunne verplaatsing naar Edinburgh te beletten. Wat sterker is, bij de behandeling der wet op het hooger onderwijs in 1876 heeft niemand er de aandacht op gevestigd, dat sommige bepalingen van die wet de studie van vreemdelingen aan onze hoogescholen nagenoeg onmogelijk maakten. Van de vele in het Engelsch geschreven werken over de Kaapkolonie en hare geschiedenis zijn, zoover ik weet, alleen het *Aardrijkskundig Handboek* van Henry Hall(*) en het geschiedkundig werk van John Noble(†) in het Hollandsch vertaald.

Sedert het Hollandsch-Afrikaansche ras zoo duidelijk zijne levensvatbaarheid getoond heeft; nu er op zoo ondubbelzinnige wijze gebleken is, dat het niet wil bukken voor den Engelsch-Europeeschen invloed,

(*) *Aardrijkskundig Handboek van Zuid-Afrika.* Rotterdam, P.M. Bazendijk 1860.
(†) *Zuid-Afrika. Zijn verleden en zijn heden.* Amsterdam, J.C. Schröder 1878.

is zooveel lauwheid van onze zijde bijna ondenkbaar geworden. Wij hebben dan ook reeds in onze wet op het hooger onderwijs de bepalingen veranderd, die de Zuid-Afrikaansche studenten van onze universiteiten weerden. De Doetinchemsche stichtingen en het studiefonds, tot welks vorming de *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging* den grondslag gelegd heeft, trachten zelfs door het uitloven van studiebeurzen den stroom der Zuid-Afrikaansche studenten weder in zijne oude bedding te leiden. Van verschillende zijden heeft men beproefd Zuid-Afrika tot eene markt te maken, waar onze handel en onze nijverheid met de Engelsche kunnen wedijveren. De treurige tijdsomstandigheden zijn de voornaamste oorzaak, waardoor lang niet al die pogingen geslaagd zijn en juist de belangrijkste van alle, de oprichting der maatschappij voor den spoorweg van Delagoabaai naar Pretoria, nog steeds op zich laat wachten. De slechte uitslag der pogingen van het in 1884 gevormde comité verhinderde echter niet, dat de heeren Groll, Maarschalk en Van den Wall Bake de zaak onmiddellijk opnieuw ter harte namen. Inmiddels is eerst de heer Groll, daarna de heer Maarschalk overleden; maar toch wanhoopt de eenige overgebleven concessionaris er niet aan, ten slotte den spoorweg te zullen leggen, die er reeds geweest zou zijn, als onze landgenooten het comité van 1884 beter hadden ondersteund.

Maar al is de toestand eenigszins verbeterd, toch denkt men bij ons te lande nog veel te weinig aan Zuid-Afrika. Zoolang de Boeren nog aan de grenzen van Natal stonden en telkens weder nieuwe berichten van hunne overwinningen kwamen, was men vol belangstelling. Maar sedert de vrede gesloten werd, gunt men zich niet meer de moeite, om zich behoorlijk op de hoogte te stellen.

Ik weet niet, of een onzer groote bladen een correspondent in Zuid-Afrika heeft. Maar ik weet wel, dat zij dikwijls de lasterlijke berichten der Engelsche couranten zonder eenige toelichting overnemen. Zoo verrasten zij ons in Juli 1885 op de mededeeling, dat Transvaal bankroet was. Ware het niet de moeite waard geweest vooraf bij Mr. Beelaerts van Blokland, die de Zuid-Afrikaansche Republiek bij verschillende staten vertegenwoordigt, te informeeren, of dit bericht waar kon zijn? Natuurlijk bleek weinige dagen later, dat het een leugenachtig verzinsel was uit denzelfden onuitputtelijken koker, die de gruwelijke verhalen over de slavernij in Transvaal en over de wreedheid der Boeren tegenover de inboorlingen pleegt voort te brengen. Maar toen was de ongunstige indruk gegeven. De Hollandsche kapitalist, altijd overvoorzichtig, als het solide ondernemingen geldt, en alleen nu en dan roekeloos, als het op beursspel aankomt, had zich het fatale spreekwoord herinnerd: men noemt geene koe bont, of er is een vlekje aan. De kansen, om voor den spoorweg en de bank in Transvaal de noodige gelden te krijgen, waren aanmerkelijk minder geworden. Dat hadden onze bladen kunnen en moeten voorkomen. Zij moesten weten, dat de Engelsche berichten over Zuid-Afrika in 't geheel niet te vertrouwen zijn.

De Engelschen hebben de Boeren zoo schandelijk behandeld, dat zij in hun eigen belang niet nalaten kunnen kwaad van hen te spreken. Alleen als de Kaapsche Boer zulk een wreedaard, zulk een schurk en zulk een domoor is, als de Engelsche overlevering in hem ziet, laat zich Engeland's gedragslijn tegenover hem eenigszins verontschuldigen. 'Wij hadden', zegt Froude in zijn jongste werk(*), 'hen even onredelijk als onverstandig behandeld, en wij vergeven nooit dengenen, wien wij onrecht hebben aangedaan.'

Door deze even menschkundige als ware opmerking begrijpt men volkomen, waarom het oude praatje over de slavernij in Transvaal en de wreedheid der Boeren nog maar altijd voortleeft. Wie kennis gemaakt heeft met het waardig en afdoend antwoord(†), door de Transvaalsche Deputatie gegeven aan den alderman Fowler, die deze beschuldiging op bijzonder grievende wijze tegen haar had ingebracht, zal wellicht meenen, dat de Engelschen daardoor eenigszins voorzichtiger moeten geworden zijn. Maar van de meesten hunner kan men, helaas! met Wallenstein zeggen:

'*Seid ihr nicht wie die Weiber, die beständig*
Zuruck nur kommen auf ihr erstes Wort,
Wenn man Vernunft gesprochen stundenlang!'

Zoo ontziet zich John Nixon niet, in zijne even onvolledige als partijdige *Complete story of the Transvaal*(§) de annexatie te verdedigen op grond van de slavernij, die in de Transvaal bestaan zou hebben, en van de belangen der inboorlingen. Zijne bewijzen voor het bestaan der slavernij zijn voor een deel de bekende berichten over het stelsel der 'ingeboekte kinderen', waarover Veth in den overdruk van zijn *Gids*-artikel alle inlichtingen geeft, die men wenschen kan(**), en dat, na de afschaffing der vóór 1868 bestaande misbruiken, volstrekt niet met de instelling der slavernij mag verward worden. Voor een ander deel berusten zij op dagblad-berichten, waarin bijv; zekere naamlooze *resident at Lydenburg* de gruweldaden mededeelt, die David Jou hert *in the year of grace* 1860 zal bedreven hebben(††). Hoeveel waarde

(*) *Oceana or England and her colonies* by J.A. Froude, London 1886, blz. 40.

(†) *Address to the members of the Antislavery and Aborigines protection societies upon the native question* by the Transvaal Deputation, London 1883.

(§) John Nixon. *The complete story of the Transvaal.* London, 1885.

(**) Veth. *Onze Transvaalsche broeders*, blz. 29 en volg. In Lion Cachet's *Worstelstrijd der Transvalers* vind ik aangeteekend, dat het systeem van 'inboeken' van verlaten kinderen in de Kaapkolonie even algemeen is als in Transvaal (bl. 464). Dat boek bevat belangwekkende bijzonderheden over de levenswijze in Transvaal, maar is, helaas! als historisch werk niet te gebruiken wegens de partijdigheid van den schrijver. Iedereen, behalve de heer L.C., zon na het tragisch einde van Burgers een woord van verzoening en waardeering gehad hebben voor den diepgevallen tegenstander. Doch deze schrijver heeft niets dan kwaads van Burgers te vertellen en is op dit punt consequenter dan in zijn oordeel over het Transvaalsche volk, dat blijkens de zonderlinge noot op blz. 308 vroeger lang zoo gunstig niet luidde als thans.

(††) John Nixon, t.a.p., blz. 83.

dit naamloos geschrijf heeft, zal men bevroeden, als men weet, dat de schrijver niet mededeelt, dat hij een dezer dingen heeft bijgewoond, en dat zijne praatjes gepubliceerd werden in 1876.

Sommige Engelsche werken maken eene eervolle uitzondering op den regel. Daaronder behoort het wakkere boekje van F.R. Statham, *Blacks*, *Boers and British*, *a three-cornered problem*, London 1881, en *The Transvaal War* (1880-1881) van Lady Bellairs, London 1885. Bedenkt men, dat deze schrijfster de echtgenoote was van den commandant der Engelsche troepen in Transvaal en als zoodanig al de onaangenaamheden van het beleg van Pretoria heeft moeten doorstaan, dan zal men hare sympathie voor de Boeren en hun vrijheidsoorlog des te hooger waardeeren.

De onware en bijna altijd ongunstige berichten, die uit Engeland over de Boeren verspreid worden, moesten bij ons te lande meer tegenspraak vinden. Nog altijd blijft het waar, wat Mr. G.J.Th. Beelaerts van Blokland in 1881 na het sluiten van den vrede schreef: ‘Dat voor alle vrienden van de Transvaal een tijdperk aan breekt van verdubbelde waakzaamheid en werkzaamheid; opdat niet stuksgewijze worde ontfutseld, hetgeen slechts schoorvoetend en karig is verleend;

opdat de gewekte belangstelling in Europa en Amerika niet insluimere;

opdat de voorstanders in Engeland van eene in werkelijkheid vrije Transvaal worden gesteund;

opdat de hulpmiddelen en weerbaarheid der Boeren worden vermeerderd.

Het vestigen van eene blijvende Zuid-Afrikaansche Vereeniging hier te lande tot begunstiging en verdediging van het Nederlandsch element in Zuid-Afrika, zoowel binnen als buiten de Kaapkolonie, kan tot dit alles krachtdadig bijdragen. Men houde zich verzekerd, dat de anti-Hollandsche partij aan de Kaap hare uiterste krachten zal inspannen, om dit begin van rechtvaardigheid te verstikken. Men bedenke, dat volgers van de traditioneele Britsche politiek, dat alle Engelsche speculanten in grondbezit, alle leveranciers van het leger en alle Boerenbedriegers geen middel zullen ontzien, om de ware volksstem te smoren, gelijk zij voor en sedert de annexatie gedaan hebben’(*).

Waarom wekken deze zaken bij ons te lande betrekkelijk zoo weinig belangstelling? Omdat de onzalige partijstrijd, die ons land ten verderve voert, ons geen tijd en geene opgewektheid laat, om voor de hoogste belangen van ons volk te zorgen. Is het niet al te dwaas, dat wij ons warm maken over het kiesrecht en de onderwijsquaestie, terwijl in Indië en Zuid-Afrika de toekomst van onze nationaliteit op het spel staat? De oude geschiedenis van Saguntum, die ons als schoolknapen zoozeer placht te verbazen, wordt voor onze oogen nogmaals gespeeld en onze arme kinderen zullen er de wrange vruchten van plukken.

(*) Geciteerd bij Veth, t.a.p., blz. 83.

Intusschen zijn er voor de geringe bekendheid der Zuid-Afrikaansche toestanden ten onzent sommige verzachtende omstandigheden aan te voeren. De Hollandsche Afrikaner heeft een even gesloten karakter als de Europeesche Hollander; het is niet gemakkelijk, hem tot openhartige uitingen te bewegen. Eigenaardig, maar niet onverklaarbaar is het, dat deze heelheid, dit wantrouwen tegen den vreemdeling toeneemt, naarmate de Kaapsche boer verder van de middelpunten der beschaving verwijderd is. Met de Transvalers in aanraking te komen, bleek haast even moeielijk als door te dringen in het binnenland van China of Japan. De *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging* wendde zich onmiddellijk na hare oprichting in Mei 1881 met brief op brief tot de voorloopige Transvaalsche regeering; zij ontving geen antwoord. Toen maakte het bestuur de destijds vrij groote onkosten van een telegram; maar ook daarop volgde geen antwoord. Ten einde raad besloot het een afgevaardigde te zenden, die in Zuid-Afrika betrekkingen zou kunnen aanknoopen en zich op de hoogte stellen van de bestaande behoeften, waarin men uit Nederland zou kunnen voorzien. Vandaar de zending van Dr. Jonkman, den vroegeren secretaris van het Harting-comité, wiens naam in Transvaal algemeen bekend moest zijn en een goeden klank hebben.

Was de zending van Dr. Jonkman volstrekt noodig ter bereiking van het doel, dat men zich daarmede voorstelde? Thans is er voldoende reden, om dat te betwijfelen. Nog voordat Dr. Jonkman terug was, kwam de Transvaalsche Deputatie naar Europa en had men hier te lande ruime gelegenheid, om zich met invloedrijke Transvalers over de belangen van hun volk te onderhouden. Maar toen ruim een jaar vroeger tot de zending van Dr. Jonkman besloten werd, wist men volstrekt niet, dat er eene deputatie komen zou, en scheen het inderdaad niet mogelijk met de Transvalers in kennis te komen, als men niet begon met hen in hun eigen land op te zoeken.

Sedert de Deputatie hier te lande vertoefd heeft, is er kans, dat Zuid-Afrika eene wat grootere plaats in onze gedachtenwereld zal innemen. De nog steeds voortdurende pogingen tot het vormen eener maatschappij voor den aanleg van den spoorweg Delagoa-Pretoria, de voorloopig zoo gelukkig geslaagde vestiging eener Nederlandsche kolonie onder leiding van den heer Janson op Grootsuikerboschkop bij Lijdenburg, het bezoek van den heer Albracht, in verband met eene te Pretoria op te richten bank, de lezingen, door den heer J.P. de Rot hier en daar over Transvaalsche toestanden gehouden, moeten natuurlijk daartoe krachtig medewerken.

In de volgende bladzijden wensch ik eene kleine bijdrage te leveren tot die mijns inziens zoo nuttige werkzaamheid. Ik ben overtuigd, dat Nederland in Zuid-Afrika groote belangen heeft en dat de Afrikaners, bepaaldelijk die uit de republieken, veel hulp en steun uit ons land kunnen ontvangen.

De *Mededeelingen over Zuid-Afrika* van Dr. Jonkman, ruim twee jaar na zijne terugkomst uitgegeven, brengen niet, wat velen zullen verwacht hebben. Men zag uit naar betrouwbare berichten over de politieke en kerkelijke toestanden, over het onderwijs, den landbouw, de nijverheid, de verhouding der kolonisten tot de inlanders. Zulke berichten ontbreken dan ook niet, maar de hoofdinhoud wordt gevormd door een reisverhaal. Kneppelhout gaf aan een zijner geschriften den niet oneigenaardigen titel: *Ce qui m'a passé par la tête en Italie.* Een dergelijke titel zou ook voor de *Mededeelingen* van den heer Jonkman passen. Hij schetst ons zijne persoonlijke reisindrukken in een niet onaangenamen vorm en bespaart zijne mededeelingen over verschillende zaken tot later. Het komt mij voor, dat de schrijver, al is hij een echt vaderlander, hierbij al te zeer het Italiaansche spreekwoord *che va piano, va sano* gevolgd heeft. De onbestendigheid en wisselvalligheid van het ondermaansche vertoont zich in Zuid-Afrika zeker niet minder dan elders. Daarom is het te vreezen, dat de latere, meer uitvoerige mededeelingen van Dr. Jonkman slechts voor den historicus belang zullen hebben. Waarschijnlijk zijn echter lang niet al de gegevens, die hij in zijne gesprekken met tal van invloedrijke Afrikaners verkregen heeft, voor openbaarmaking geschikt en heeft hij persoonlijk aan het bestuur der *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging* vele inlichtingen gegeven, die hij moeielijk publiek kan maken. Wat hiervan zij, de lezer ontvangt hier eene schets van datgene, wat Dr. J. op zijne reis bijzonder getroffen heeft, en maakt kennis met een aantal personen, die door den schrijver in den regel op zeer welwillende wijze beoordeeld worden. Of de zeer beleefde en voorkomende ontvangst, die hij overal genoot, hem menschen en zaken niet somtijds in een al te rooskleurig licht deed zien? De onbepaalde ingenomenheid, waarmede Dr. Jonkman van den superintendent Du Toit spreekt(*), zal bijv. ieder verwonderen, die dezen heer als journalist in zijn *Republikein* aan het werk heeft gezien. Hij moge een man van talent en een warm Afrikaner wezen, de manier, waarop hij politieke tegenstanders aanvalt, moet afkeuring wekken. En zou Dr. J. de Transvaal niet al te zeer door den bril van den heer Du Toit gezien hebben? De aanmerking, die hij maakt over de ‘slordigheid’(†) van een paar ambtenaren bij de behandeling van de bankconcessie, die de Nederlandsche Handelsmaatschappij aangevraagd had, kan kwalijk op iets anders berusten dan op de berichten van persoonlijke vijanden van Dr. Jorissen, menschen, die bekend zijn wegens de levendigheid van hunne phantasie. Waar de mededeelingen van Dr. Jonkman betrekking hebben op land en volk in Zuid-Afrika, schijnen zij mij wel zoo aantrekkelijk en betrouwbaar, als wanneer hij personen beoordeelt.

Dat de heer Jorissen, ondanks de behandeling, die hij van den

(*) T.a.p., blz. 33.
(†) T.a.p., blz. 37.

Volksraad ondergaan heeft, nog steeds een even trouw vriend van zijn nieuw vaderland is gebleven, bewijst een zijner laatste geschriften: *De vredesonderhandelingen op Lange-Nek in Maart* 1881. *Herinneringen en waarschuwingen* door E.J.P. Jorissen. Hierin vinden wij veel van wat wij in het boekje van Dr. Jonkman tevergeefs zochten. Vooral naar aanleiding van dat geschrift wensch ik sommige Zuid-Afrikaansche zaken ter sprake te brengen.

Het groote vraagstuk in Zuid-Afrika is de quaestie, hoe men handelen moet met de inboorlingen, de naturellen, zooals zij in de officieele taal heelen, de zwarte 'schepsels', zooals de Kaapsche boer zegt. 'Er zijn'(*), zegt een deskundige, dien de heer Jorissen citeert, omdat hij eraan 'wanhoopt een beter en nauwkeuriger voorstelling te kunnen geven', 'er zijn in Zuid-Afrika twee stroomen van menschelijke wezens, die zich tegen elkander in bewegen. De eene van Europeanen vloeit met stadigen loop Noordwaarts; de andere ongelijker, ongeregelder en niet zoo zichtbaar, maar inderdaad even wezenlijk, bestaat uit inboorlingen met zuidwaartschen koers naar de landen der blanken. Zwarten van allerlei en onderling vijandelijke stammen verlaten hunne woonplaats en zoeken werk onder de blanken, en het leven behaagt hen daar zoo, dat zij er niet meer aan denken om naar hun eigen land terug te gaan, maar er zich als veehoeders of arbeiders vestigen. Gelijk zij Zuidwaarts, gaat de Europeaan Noordwaarts, zonder dadelijk overleg of onderlinge overeenkomst, meest ieder voor zich daarheen, waar hij denkt, dat het goed voor hem is. Vooraan de ontdekker, daarop de zendeling en dan de handelaar. Daar is de jager, die den struisvogel neerschiet om zijne veeren, den olifant om zijne tanden, de giraffe en den buffel om de huid. De handelaar huist eerst in een wagen, dan in eene ronde hut, daarop wordt een ruw Europeesch huis opgericht, eindelijk een stevig gebouw. Dat geschiedt binnen het verloop van weinige jaren. Als het wild is weggejaagd, trekken de handelaars en de jagers dieper het land in. Maar dan verschijnt in het land eene andere klasse met meer berekening. Het is de boer en de speculant. De eene zoekt grond, om zijne kudde te weiden. De andere doet zijn best, om het bestuur des lands in zijne handen te krijgen en uit den greep der kafferkapiteins in den zijnen, ten einde de gronden aan de markt te brengen. Dan begint men te spreken van landverkoop, eene zaak tot nu toe aan de inboorlingen onbekend, hoewel zij zeer goed zich bewust zijn van hunne rechten als eigenaars op het geheele district. Papieren worden geteekend door de kapiteins of andere hoofden - d.i. hun naam wordt met een kruisje daarop gezet - en met die papieren geven zij eene plaats aan een vriend. Soms twee papieren voor één plaats; twee vijandelijke kapiteins begiftigen zoo met eene en dezelfde fontein twee verschillende personen. Dit is eene rijke bron voor twist en proces voor het eene of andere Landgericht der

(*) T.a.p., blz. 64.

toekomst; de beide blanke partijen houden ieder een grondbrief voor dezelfde plaats. Het is allernoodzakelijkst op dezen dubbelen stroom van menschelijke beweging nauwkeurig te letten. Het moge mogelijk zijn daarvoor wetten te stellen en orde; maar het is onmogelijk dien te beletten.'

De 'naturellenquaestie' bestaat in de vraag, welke orde men stellen moet op dien dubbelen stroom; onder welke wetten hij behoort te loopen. Daarover hebben de Afrikaansche kolonisten, de Boeren, die van landbouw en veeteelt hun bedrijf maken, nooit getwijfeld. Zij beschouwen zichzelf als een veel beter ras en meenen daarom, dat de naturellen èn in het belang der blanke kolonisten èn in hun eigen belang geplaatst moeten worden onder strenge voogdij. De eigendom van den grond moet in handen zijn van de kolonisten, want zij alleen hebben begrip van particulier grondbezit. Op het landgoed van den Boer kan de Kaffer wonen; hij kan daar zijne, hem door den landheer toebedeelde Kaffertuinen bewerken, mits hij voor die vergunning betale met arbeid in dienst van den Boer. De verkoop van ammunitie aan inboorlingen moet volstrekt verboden, die van sterke dranken aan strenge bepalingen onderworpen zijn, want de Kaffers zijn niet wijs genoeg, om een behoorlijk gebruik te maken van geweren en jenever. Van stemrecht voor het dienstbare ras kan natuurlijk geene sprake zijn en huwelijken tusschen blanken en zwarten zijn zoo ondenkbaar, dat zij niet eens verboden behoeven te worden. De orde, die de Kaapsche Boer in zijn staat wenscht, is dus eene aristocratie, waarbij het ordentelijk en fatsoenlijk deel der bevolking, dat zelfbeheersching en overleg kent en dat den Bijbel als Gods woord vereert, het heft in handen heeft, terwijl het kinderlijk geslacht der zwarten die mate van vrijheid en beschaving geniet, waarvoor zijne eigenaardigheden het vatbaar maken.

Voor deze naturellenpolitiek staan de Boeren pal, zij mogen nu van Hollandschen of van Engelschen oorsprong zijn. Want bittere ondervinding heeft hen geleerd, dat er op geene andere wijze met de Kaffers huis te houden is. Maar het Engelsche gouvernement heeft in den regel eene andere politiek gevolgd. Het ziet in den zwarte geen 'schepsel', maar *a man and a brother* en streeft er daarom naar, hem op gelijken voet met den blanken kolonist te behandelen. De voorstanders der gouvernementeele naturellenpolitiek hebben geene principieele bezwaren tegen particulier grondeigendom en stemrecht van zwarten en evenmin tegen verkoop van ammunitie aan hen; en hoewel weinigen zoover schijnen te gaan van huwelijken tusschen Kaffers en blanke meisjes aan te moedigen, toonen zij geen bezwaar te hebben tegen den omgang van blanke mannen met Kaffermeisjes.

Dat nu deze politiek de ongerijmdheid zelve is, kan niemand betwijfelen, die eenigszins bekend is met de onnoozele denkbeelden en de barbaarsche zeden der Zuid-Afrikaansche naturellen. De laatste

maanden brachten ons o.a. eene beknopte maar zaakrijke schets daarvan, afkomstig van den bekenden Kaapschen historicus George McCall Theal. Van zijne prille jeugd af in de Kaapkolonie gevestigd, volkomen bekend met de gedrukte werken over Zuid-Afrika, sedert vele jaren bezig met uitgebreide archiefstudiën en thans ambtenaar bij het departement van naturellenzaken te Kaapstad, beschikt de heer Theal over al de noodige gegevens.

In zijn *Boers and Bantu*(*) geeft hij eene geschiedenis van de tochten en de oorlogen der uitgeweken Boeren, waarvan het eerste gedeelte eene nauwkeurige beschrijving bevat van de volksstammen, met welke de Boeren in aanraking kwamen en die, in tallooze stammen onderscheiden, gezamenlijk Bantoe genoemd worden. In Europa zijn waarschijnlijk de Zoeloe-kaffers, die aan het Engelsche gouvernement, en de Basoeto's, die den Vrijstaat zooveel moeite gegeven hebben, de meest bekende Bantoestammen. Dit zijn echter maar een paar variëteiten van dit menschenras, dat, talrijk als het zand der zee en vruchtbaar als de konijnen, weldra den blanken indringer in den oceaan zou drijven, als hij den stralenkrans verloor, dien zijne onverzettelijke geestkracht in 't oog van den wilde om zijne slapen vlecht.

De godsdienst van deze volken bestaat in bijgeloovige vrees voor de geesten hunner voorouders, die ondersteld worden als spoken te verschijnen. Reeds de aard van hun godsdienst brengt mede, dat hun vooruitgang, zoo die niet door invloeden van buiten gesteund wordt, uiterst langzaam moet zijn, indien er bij hen van iets dergelijks als vooruitgang sprake kan wezen. ‘Want’ - zegt Theal(†) - ‘vooreerst zijn zij voor niets meer bevreesd dan voor het beleedigen van de geesten hunner voorouders en meenen zij, dat elke afwijking van bestaande gebruiken de geesten beleedigt en hunne wraak uitlokt. Verder is hun geloof aan tooverij een hinderpaal voor elke soort van vooruitgang. Want ieder, die geen opperhoofd is en door geestesgaven boven zijne makkers uitsteekt, wekt onvermijdelijk de verdenking, dat hij een toovenaar is, en wordt zeker een slachtoffer hunner woede, als er geen gezag van vreemden is, dat zulke daden verhindert.’

Brengt het geloof aan tooverij onder deze volken, zoolang zij aan zichzelf zijn overgelaten, eene ontzettende hoeveelheid van lijden en ellende teweeg, hunne rechtsbegrippen zijn niet minder dan hun godsdienst geheel verschillend van die der kolonisten.

‘De lieden van al deze stammen hebben van hun voorgeslacht een stelsel van algemeen geldende wetten geërfd, dat uitnemend geschikt is voor de omstandigheden, waaronder zij leven. Dat stelsel is tot hen gekomen uit een zoo verafgelegen tijdperk, dat zijn oorsprong zich

(*) *Boers and Bantu*: *a history of the wanderings and wars of the emigrant farmers from their leaving the Cape Colony to the overthrow of Dingan.* By George McCall Theal, Capetown, 1886.

(†) T.a.p., blz. 9.

in den nevel der oudheid verliest. Niet slechts zijne hoofdtrekken, maar zelfs zijne kleinste bijzonderheden zijn van geslacht tot geslacht overgeleverd, doordien sommige personen van elken stam de moeite nemen zich daarmede bekend te maken, door de gewoonte om alle rechtsgedingen in 't openbaar te houden, de volstrekte vrijheid van spreken, die elke persoon geniet, den vasten regel, om alle gevallen overeenkomstig de antecedenten te beslissen, en den behoudszin van het volk, dat geene verandering in de gebruiken zijner voorvaderen zou gedoogen.

Deze gemeenschappelijke wet is passend voor een volk in een ruwen maatschappelijken toestand. Zij houdt ieder, die van een misdaad beschuldigd wordt, voor schuldig, tenzij hij zijne onschuld bewijzen kan. Zij maakt het hoofd eener familie aansprakelijk voor het gedrag van al de leden, en evenzoo het dorp in zijn geheel voor iederen bewoner, en den stam voor elk der dorpen. Een man, die verklaren zou, dat hij niets weet van zijns buurmans daden, is in dit stelsel een onmogelijk geval; de wet eischt, dat hij daarvan alles weten zal of straf lijden wegens het verzuim van een plicht, dien hij der gemeenschap schuldig is. Ieder is niet slechts in de theorie maar ook in de practijk agent van politie.

In sommige opzichten is die wet wreed. De zwaarste misdaad, die zij kent, is tooverij, en zij laat het gebruik van de pijnbank toe, om personen, van dit misdrijf beschuldigd, tot bekentenis te dwingen. De straffen zijn in zeldzame gevallen (verraad, handelingen, die den stam in oorlog verwikkelen, enz.) de dood; in gewone gevallen (moord, diefstal, enz.) boeten, opklimmend van één stuk vee tot al de bezittingen van den schuldige. Vele misdrijven, die in een Europeesch wetboek als crimineel beschouwd zouden worden, worden als civiele zaken behandeld, on de betrekkelijke zwaarte der misdaden verschilt aanmerkelijk van den door ons aangenomen maatstaf. Tegen misdadige opperhoofden is de wet dikwijls machteloos, daar die bevoorrechte personen doen, alsof zij boven de wet waren, en somtijds door den geheelen stam als zoodanig beschouwd worden'(*).

Na opgemerkt te hebben, dat de stammen in de nabijheid van de kust in de meeste opzichten, bepaaldelijk in krijgshaftigheid, veel hooger staan dan die van het binnenland, gaat Theal voort met de opmerking, dat waarheidsliefde bij allen ten eenen male onbekend is. 'Leugenachtigheid wordt niet eens als eene minder goede eigenschap beschouwd. Als iemand zich door liegen van moeielijkheden ontslaan, eene straf ontduiken of eenig ander voordeel behalen kon en dit naliet, dan zou hij inderdaad voor een dwaas gehouden worden'(†).

De denkbeelden der Bantoe over het huwelijk zijn naar onze Europeesche begrippen van de walgelijkste soort. De jongens krijgen de

(*) T.a.p., blz. 11.
(†) T.a.p., blz. 14.

rechten van den man door de ceremonie der besnijdenis, die op 16- of 17jarigen leeftijd plaats vindt en vooral bij de stammen in het binnenland met afschuwelijke praktijken gepaard gaat. Een dier gebruiken is het 'ingieten van moed, doorzicht en andere goede hoedanigheden'. Zoo dikwijls een wakkere vijand gedood is, worden zijne lever, zijne ooren, de huid van zijn voorhoofd, die respectievelijk als de zetels der dapperheid, van het verstand, van de standvastigheid beschouwd worden, benevens andere organen, waarin de eene of andere wenschelijke hoedanigheid geacht wordt te wonen, uit zijn lichaam gesneden en tot asch verbrand. Die asch wordt zorgvuldig bewaard in den hoorn van een stier en bij de plechtigheid der besnijdenis met andere bestanddeelen tot eene soort van deeg gemengd en door den priester aan den jongeling toegediend(*).

De verklaring van dit gebruik ligt natuurlijk in het denkbeeld, dat de bedoelde deugden verkregen worden door hen, die zich voeden met de asch der organen, waarin die deugden zetelden. Vandaar de verminking der lichamen van gedoode vijanden, een gebruik, dat zoo dikwijls de woede der blanken gewekt heeft, die, de lijken hunner vrienden op dergelijke wijze behandeld ziende, daardoor geprikkeld werden tot bloedige wraak.

Wat de praktijken betreft, waardoor de jonge meisjes tot den rang van huwbare vrouwen overgaan, daarvan kan men zeggen, dat 'alles, wat de meest bedorven verbeelding kan uitdenken, om de laagste hartstochten van jonge meisjes op te wekken, daarbij toegepast wordt. Eene beschrijving daarvan' - zegt Theal - 'is onmogelijk'(†).

Kuischheid in het huwelijksleven is eene onbekende zaak. Elk Basoeto-opperhoofd heeft een aantal vrouwen, die, in verschillende hutten verspreid, zich prijsgeven tot geldelijk voordeel van haar echtgenoot, die eigenaar is van hare kinderen en van de vruchten van den arbeid van haarzelf en hare bezoekers(§).

Tegenover dit donkere tafereel van de zeden der Zuid-Afrikaansche naturellen in hun natuurstaat vermeldt Theal als de lichtzijde alleen de toewijding der Bantoe aan hunne opperhoofden en hunne onbegrensde gastvrijheid jegens gelijken en meerderen, eene gastvrijheid zoo groot, dat ten aanzien van de voedingsmiddelen het onderscheid tusschen mijn en dijn haast niet erkend wordt(**).

Ondanks de groote zorg, die vele zendelingen aan de Bantoe wijden, betwijfelt onze schrijver zeer, of dit ras in zijn geheel ooit tot een dergelijken graad van beschaving, als de Europeanen bereikt hebben, geraken zal. De groote massa vertoont geene kenmerken van vooruit-

(*) T.a.p., blz. 17.
(†) T.a.p., blz. 18.
(§) T.a.p., blz. 18.
(**) T.a.p., blz. 20.

gang op verstandelijk of zedelijk gebied. De meesten zouden niets liever doen dan leven, zooals hunne voorouders deden, voordat de blanken hun voet in Zuid-Afrika zetten. Gaarne zouden zij afstand doen van de voortbrengselen der Europeesche beschaving, waarmede de zendelingen hen bekend hebben gemaakt(*).

Dit neemt niet weg, dat enkele personen onder de Bantoe zich onderscheiden hebben door een meer dan gewonen aanleg. 'Men zou een twintigtal predikers kunnen opnoemen, met den gemiddelden Europeaan gelijkstaande in de soort van verstandelijken aanleg, dien hun beroep eischt. Onderwijzers van lagere scholen, schrijvers, tolken, even geschikt voor hunne taak als de blanken, die gewoonlijk zulke plaatsen innemen, zijn bij honderden te vinden.' Één individu van het ras der Bantoe heeft Bunyan's *Pilgrim's Progress* in een hunner dialecten vertaald; een ander heeft de klagende en weemoedige muziek gecomponeerd voor een aantal gezangen en liederen, zooals de bekeerlingen aan de zendelingstations gaarne zingen. Maar als handwerkslieden slagen zij niet zoo gelukkig. Zij houden het werk van den smid, den timmerman, den letterzetter niet lang uit en brengen het er niet ver in(†).

Wat Theal mededeelt over de magere vruchten van het onderwijs der inboorlingen, wordt volkomen bevestigd door een lezenswaardig hoofdstuk van Greswell, *Our South African Empire*, London 1885. De schrijver, die een trouw aanhanger is van het Engelsch dogma over de achterlijkheid der Hollandsche Afrikaners en zich grootelijks ergert over het gebruik van de Nederlandsche taal bij de beraadslagingen in het Kaapsche parlement en in sommige scholen, erkent toch, dat het Engelsch stelsel van naturellenonderwijs volslagen schipbreuk heeft geleden, en vervalt daarbij in beschouwingen, die den achterlijken Boer de kroon op het hoofd geven. Toen het Engelsche gouvernement in 1853 aan eene menigte inboorlingen het kiesrecht toekende, moest het wel zorgen, dat er zoo spoedig mogelijk scholen geopend werden, waar die nieuwe kiezers althans iets konden leeren. Het nam deze aangelegenheid op vrijgevige wijze ter harte. De staatsuitgaven voor onderwijs bedroegen in 1881 in de Kaapkolonie £100000 op eene bevolking van 340,000 blanken(§). Er waren 960 scholen, waarvan 420 voornamelijk door kinderen van inboorlingen bezocht werden(**). Naar het bevolkingscijfer moesten er ruim 170000 kinderen van den leeftijd der schoolgaande leerlingen onder de naturellen zijn. Werkelijk waren er niet meer dan 32278 op school en daarvan bleven er ruim 24000 beneden den laagsten maatstaf van kundigheden, dien de Kaapsche

(*) T.a.p., blz. 21.
(†) T.a.p., blz. 21, 22.
(§) T.a.p., II, blz. 286.
(**) T.a.p., II, blz. 297.

reglementen kennen. D.w.z., zij waren niet in staat een verhaaltje in eenlettergrepige woordjes te doen, dergelijke woordjes op de lei te schrijven; zij konden niet optellen en kenden de tafel van vermenigvuldiging niet. Slechts 9 waren boven den vierden graad, d.w.z., zij hadden de bekwaamheid van een gewoon verhaal vlug en zonder fouten te lezen, vlug op te schrijven, wat hun voorgelezen werd, benevens eenige vaardigheid in het rekenen met geheele en gebroken getallen, eenige kennis van aardrijkskunde en taalkundige ontleding(*). Één Kaffer deed tot dusverre het toelatingsexamen aan de Kaapsche universiteit.

Met prijzenswaardigen ijver tracht het gouvernement door ruime subsidies het ambachtsonderwijs bij de naturellen te bevorderen. Hoewel de gelegenheid, om daarvan gebruik te maken, bij tal van scholen was opengesteld, was het geheele aantal der inboorlingen, die eene opleiding tot handwerkslieden kregen, in Maart 1883 niet grooter dan 188(†).

Naar aanleiding van deze cijfers, die de treurige mislukking van het inlandsch onderwijs zoo duidelijk aantoonen, citeert de heer Greswell verschillende schrijvers, die ten aanzien der naturellenquaestie allen tot dezelfde slotsom komen als de Boeren. Zoo zegt Wallace, de bekende reiziger in den Oost-Indischen Archipel, de voorlooper van Darwin: ‘Als er een ding is, waarop de groote wet van de langzame ontwikkeling in meerdere mate toepasselijk is dan op andere zaken, dan is het de vooruitgang van het menschelijk geslacht. Er zijn zekere trappen, die de maatschappij op haar weg van barbaarschheid naar beschaving bestijgen moet. Een van die trappen is altijd de een of andere vorm van despotisme, zooals het leenstelsel of de slavernij of een despotisch vaderlijk bestuur, geweest. Wij hebben alle reden, om te gelooven, dat het der menschheid niet gegeven is, dit overgangstijdperk over te springen en in eens uit een toestand van volslagen wilden over te gaan tot vrije beschaving’(§).

Greswell meent, dat deze opmerking van Wallace en de gelijksoortige van Ross en Bagehot, die hij ook citeert, zeer toepasselijk zijn op de toestanden in Zuid-Afrika in het algemeen en bepaaldelijk op het stelsel van onderwijs in de Kaapkolonie, dat de inboorlingen ‘als *men-*

(*) T.a.p., II, blz. 295.

(†) T.a.p., II, 296. Van die 188 waren:

timmerlieden	119
schoenmakers	24
letterzetters	8
kleedermakers	0
blikslagers	13
wagenmakers	16
hoefsmeden	6
boekbinders	1
telegrafisten	1.

(§) T.a.p., II, blz. 300.

schen behandelt, terwijl zij inderdaad niets meer dan *kinderen* zijn'(*). Hebben de veelgesmade Afrikaners ooit iets anders beweerd?

Met het oog op de kenschetsing der naturellen, door Theal gegeven, is het niet moeielijk de vraag te beantwoorden, of het verstandig is, op menschen van zulk een ras de Engelsche naturellen-politiek toe te passen. De Kaapsche Boeren meenen, dat de Kaffers alleen te regeeren zijn, als zij tot den blanke als tot hun meester opzien. Weten zij niet, dat elke hunner misdaden en onnadenkendheden gestraft wordt op eene manier, waarvoor dergelijke natuurmenschen gevoelig zijn, dan worden zij 'brutaal', d.w.z. zij stelen vee en wat er verder onder hunne handen komt. Noch het leven van den blanken kolonist, noch de eer zijner vrouw en zijner dochters zijn op den duur voor 'brutale' Kaffers veilig. En daar nu de Engelsche naturellen-politiek volgens de opvatting der kolonisten de Bantoe noodzakelijk brutaal maken moet, zoo is zij voor de Boeren de steen des aanstoots. Niet de quaestie van taal en afstamming, maar die van de behandeling der inboorlingen is de groote vraag in Zuid-Afrika. Landbouwers en veehouders van Engelschen en Schotschen oorsprong sluiten zich evengoed aan bij den Afrikaner Bond, die de rechten der kolonisten verdedigt, als de Hollandsche Afrikaners. Aan de andere zijde vindt men slechts de winkeliers in de steden, die even gaarne het geld van den inboorling als van den blanke ontvangen, de meeste zendelingen en een zeker aantal emigranten, zoo doortrokken van den democratischen zuurdeesem dezer eeuw, dat zij blind zijn voor de gevaren der rechtsgelijkheid van zeer ongelijke rassen. De brutaliteit der inboorlingen onder het Engelsche regeeringsstelsel was eene der gewichtigste redenen van den grooten 'trek' in 1835 en 1836, en ook thans nog behooren de voorschriften over de naturellen tot de hoofdpunten, waardoor de staatsregelingen der Hollandsche republieken zich onderscheiden van die van de Kaapkolonie en van Natal.

Het zijn voornamelijk hunne denkbeelden over de behandeling der inboorlingen, die aan de Boeren in Engeland zulke machtige vijanden verwekt hebben. Hunne overtuiging, dat zijzelf, vergeleken met de hen omringende barbaren, een gedistingeerd en aristocratisch element in Zuid-Afrika vormen, moet zonder twijfel den kalmen en onpartijdigen onderzoeker alleszins gegrond voorkomen. Maar zij is stuitend voor de vrienden der moderne democratie en voor den christenzin, zooals die door de meeste zendelingen begrepen wordt. Dezelfde dweperij met het afgetrokken beginsel der rechtsgelijkheid, die in onze dagen de volken van West-Europa naar het ongerijmde algemeen stemrecht drijft, werkt ook bij vele invloedrijke Engelschen en bij een deel der emigranten, die zich in den lateren tijd in Afrika hebben neergezet. Wat moeten deze lofredenaars van de 'groote' revolutie denken van de Boeren, die het denkbeeld van gelijkheid tusschen een blanken Christen en een

(*) T.a.p., II, blz. 300.

zwart schepsel eenvoudig belachelijk vinden, zoo belachelijk, dat zij het alleen als eene ongepaste scherts opnemen? Dat de Kaapsche boeren ten eenen male ontoegankelijk zijn voor de moderne beschaving. Blijkt de Boer volmaakt overtuigd te wezen, dat er met de naturellen niets aan te vangen is, als zij niet duidelijk bemerken, dat zij de minderen zijn, dan is hij in het oog dezer vrijheidsvrienden een gruwelijk despoot. Wat de zendelingen betreft, deze beschouwen zich natuurlijk als de beschermers der zwarten en zijn zeer geneigd, de bekeerlingen, die zijzelf gemaakt hebben, voor veel beter Christenen te houden dan de wel is waar rechtzinnige, maar tevens hardhandige en stijfhoofdige kolonisten.

Ongeloofelijk groot is het aantal der lasterpraatjes, die sommige zendelingen ten nadeele van de Hollandsche Afrikaners verspreid hebben. 'De antipathie der zendelingen' - zegt Veth(*) - 'openbaarde zich niet op eene edele wijze; vaak aangevuurd door persoonlijke grieven, door krenking van persoonlijke belangen, werd zij eene lichtgeloovigheid, die van alle berichten steeds de ergste als waarheid omhelsde, eene lichtvaardigheid, die deo verdrevenste geruchten als echte feiten verkondigde.' Veth wijst in bijzonderheden aan, hoe onbillijk de beroemde Livingstone jegens de Boeren gehandeld heeft en hoeveel kwaad zijn onwaar rapport over hunne expeditie tegen Sechele in 1852 vele jaren, nadat het geschreven werd, gebrouwen heeft. En wat Livingstone meer dan een menschenleeftijd geleden begonnen heeft, dat wordt nog steeds voortgezet door sommige zijner ambtgenooten. Men hoore slechts, wat de heer Jorissen mededeelt over de edele onpartijdigheid, waarmede de heer John Mackenzie, de zendeling-Boerenhater, de Afrikaansche vraagstukken behandelt.

'Wij vinden' - zegt Jorissen(†) - 'den ijverigen man vier jaren later terug in hoogere sferen, namelijk in Londen, op onderscheiden platforms in overleg en samenwerking met de keurbende der Zuid-Afrikaansche specialiteiten, mannen als Robert Southey, Sir Henry Barkly en *last not least* Sir Bartle Frere, het engelsch publiek opzweepende tot een politiek, door hem imperialistisch genoemd, maar inderdaad niets anders bedoelende dan de vernietiging der twee Boerenrepublieken en herstelling van de droomen van lord Carnarvon(§). Met bestudeerde gematigdheid spreekt hij, en zelden zal men hem kunnen betrappen op direct ruwe uitvallen. Het komt mij voor, dat het jarenlange verkeer met Kaffers hem in de kunst van het publiek debat ingewijd

(*) *De Gids*, Maart 1881, blz. 552.

(†) T.a.p., blz. 70.

(§) De schrijver heeft hierbij het oog op de plannen van Lord Carnarvon, die van 1874 tot 1876 als minister van koloniën ijverig gestreefd heeft naar eene vereeniging der verschillende Zuid-Afrikaansche Staten. Nadere bijzonderheden over deze plannen en de pogingen tot hunne verwezenlijking kan men vinden bij Van Oordt, *De Transvaalsche gebeurtenissen en de toekomst van Zuid-Afrika, De Tijdspiegel,* 1881. Deel II, blz. 264-278.

en geleerd heeft, hoe men met vriendelijkheid en zachtmoedigheid een publiek alles kan doen gelooven wat men goedvindt. Een proefstuk daarvan heb ik hem hooren afleggen in de meeting, ten vorigen jare door den heethoofd Fowler, toen Lord Mayor van Londen, belegd. Hij deed een verhaal, hoe, in een dier onophoudelijke gevechten tusschen de Kaffers, een der zwarte bondgenooten van de Boeren onder het geleide van een boer een vijftiental arme zwarten omringde. "De ongelukkigen," zoo vertelde hij, "waren in een kraal. Zij werden opgeëischt, en toen zij weigerden uit te komen met den dood bedreigd. Een hunner trad naar buiten, het was een inlandsch geestelijke, een gekleurde Christenprediker!" Algemeene sensatie en medegevoel voor dezen anderen Uncle Tom! "De Christen sprak den Boer toe en verklaarde, dat zij zich vrijwillig zouden overgeven, indien hun leven gespaard werd! Wat mij spijt," voer hij voort, "dat was dat de edele rol niet door den blanke, door den Boer werd gespeeld, want ik heb de Boeren lief; innig leed doet het mij, dat dien dag de zwarte boven den blanke stond. Zij werden alzoo op hunne belofte van vrijwillige overgaaf uitgelaten, en.... alle vijftien vermoord!" Indien ik zeg, dat er een kreet van afschuw opging, spreek ik te zwak; het publiek berstte van woede tegen de Boeren.

En toch, wat had Mackenzie gedaan? Geen enkele onwaarheid gezegd, maar slechts verzuimd er bij te voegen, dat de Boeren aan dien moord volmaakt onschuldig waren; dat die vijftien Kaffers omgebracht werden door hun eigen natuurgenooten, door Moshette's mannen en niet op dien dag, maar dagen later! Intusschen hij liet de goede liên in den waan, en sprak geen woord, dat het misverstand kon uit den weg ruimen.

Het is een vast feit, waar hij spreekt of schrijft, daar legt hij het er op toe, om minachting tegen den Boer te kweeken. De edele afstammelingen van de oud-Kaapsche families hebben weinig reden van dankbaarheid aan den zendeling Mackenzie. Ziet hoe hij hen beschrijft, ten tijde der eerste verovering van de Kaap door Engeland; "levend in armelijke hutten en krochten, gekleed in de vellen van het wild, door hen als voedsel geslacht, met dekens uit huiden samengeflikt, zooals de "karos" der inboorlingen, hadden de Kaapsche kolonisten niet veel Europeesche beschaving overgehouden, toen zij onder de Engelsche regeering kwamen."'

Al de verhalen van zendelingen en anderen over de domheid, de wreedaardigheid, de achterlijkheid der Boeren hebben intusschen niet kunnen verhinderen, dat een billijken oordeel over hunne behandeling der naturellen zelfs in Engeland gangbaar begint te worden. De geschiedenis van Zuid-Afrika heeft al te duidelijk getoond, welke naturellenpolitiek het meest geschikt is, om orde en welvaart te bevorderen. Die geschiedenis reikt aan de geminachte Boeren, aan dat 'voor alle beschaving ontoegankelijk element', de eerekroon van het gezond ver-

stand en der menschelijkheid. Tal van bloedige Kafferoorlogen boekstaaft zij als de treurige gevolgen van Engeland's staatkunde; maar waar de Boeren hun stelsel vrijelijk in toepassing konden brengen, daar schikt de inboorling zich rustig in de weldadige heerschappij van het hooger ontwikkeld ras en bereikt een trap van welvaart, waarvan hij in zijn natuurstaat nooit gedroomd had. Terwijl de Engelsche gezaghebbers geen raad wisten met Zoeloeland, waar zij den barbaarschen despoot Cetjwayo(*) eerst beschermd, daarna beoorloogd en gevangengenomen en toen weder op zijn troon hersteld hadden, en eindelijk er niets beters op vonden, dan de zaken in Zoeloeland in haar wanhopigen toestand te laten, trekt een handjevol Boeren op verzoek van Cetjwayo's zoon dat land binnen en herstelt zonder bloedvergieten binnen enkele weken orde en rust onder de radelooze bevolking. De menschlievende Engelsche politiek kostte het leven aan duizenden blanke en zwarte slachtoffers; maar de kleine schaar Boeren, die onder Lucas Meijer de nieuwe Republiek bestuurt, houdt, zonder een schot te lossen, een geregelden toestand in het leven. Het spreekt dan ook vanzelf, dat, als men aan barbaren, zooals Theal ze beschrijft, wijsmaakt, dat zij de gelijken van de blanken zijn, en als men hen ruimschoots van ammunitie voorziet, - want ook dat brengt het Engelsch systeem mede - zulke barbaren ‘brutaal’ worden en dat alleen geweld van wapenen hen verhinderen kan, hunne blanke broeders uit het land te jagen. Waar men daarentegen den inboorling een gepasten eerbied voor zijn meerdere inboezemt en hem de gevaarlijke vuurwapenen uit de hand houdt, daar ontstaat weldra eene vriendschappelijke verhouding, die op den duur voor de welvaart en de beschaving der naturellen veel heilzamer zijn moet dan de schijnbaar menschlievende, maar zeer onverstandige behandelingswijze, die de zendelingen aanbevelen.

Voor de eer van Engeland ware het te wenschen, dat zijne gedragslijn tegenover de Boeren altijd uitsluitend beheerscht was geworden door de wel door en door valsche, maar toch schijnschoone beginselen van ‘bescherming der zwakkere rassen tegen de sterkere’, ‘gelijk recht voor allen’ en wat dies meer zij. Maar het is genoeg bekend, hoe dikwijls men de Boeren vertrapt heeft door handelingen, die alleen aan hebzucht zijn toe te schrijven. Niet de roeping, om de inboorlingen te beschermen, maar de vrees voor een bloeienden Boerenstaat aan de kust was de beweegreden voor de schandelijke inlijving van Natal in 1843. De Engelsche Regeering had de Boeren noode zien vertrekken, maar wat zou zij doen tegen het kloek beleid van vastberaden mannen, die de gevaren der woestijn verkozen boven de zegeningen van het Engelsch bestuur? Met over elkaar geslagen armen had zij hun wanhopigen strijd met Dingaan aangezien; noch de verraderlijke slachting der blanken door dit opperhoofd, noch de wraak der Boeren had de

(*) Zoo wordt de naam van den bekenden koning gespeld bij Van Oordt, t.a.p.

snaar der menschelijkheid bij haar doen trillen. Maar zoodra de handelsbelangen bedreigd werden door hunne vestiging aan de kust, gevoelde Engeland weder de edele roeping, om de ongelukkige zwarten te verlossen van de tyrannie der blanke kolonisten. Zoo was ook alleen het geldelijk belang van Engeland het motief van de niet minder schandelijke annexatie der diamantvelden in 1871. En toen de ontworpen spoorweg Delagoabaai-Pretoria aan de Transvalers de kans gaf, zich onafhankelijk te maken van de Engelsche leveranciers in Natal, was het doodvonnis der Transvaalsche Republiek geteekend.

Geene ziekelijke negerliefde, maar alleen het handelsbelang kan Engeland bewogen hebben den verkoop van ammunitie aan de inboorlingen te Kimberley en elders toe te laten. Dit geschiedde in openbaren strijd met art. 6 van het Zandriviertractaat, dat dergelijken handel uitdrukkelijk verbiedt. Voor de Boeren in Transvaal, omringd door barbaren, die honderdmaal talrijker zijn dan zij, was die wapening der Kaffers een gevaar, waaraan men niet zonder ijzen kan denken. Hebben de brave Engelschen, die steen en been klagen over de vermeende slavernij, welke in strijd met art. 4 van hetzelfde tractaat in Transvaal bestaan zou, ooit een vinger uitgestoken, om den menschenmoordenden handel in ammunitie tegen te gaan? Zij hebben zich daarvoor wel gewacht; het was hun te verleidelijk, geld te verdienen en tevens de verwenschte Boeren in het nauw te brengen.

Natuurlijk wordt er van dit alles niets openlijk erkend. Integendeel, slechts de edelste beweegredenen drijven Engeland bij zijne geweldenarijen en het zijn de Afrikaners, die alle trouw en eerlijkheid missen. De annexatie was gerechtvaardigd, betoogt Nixon; want de Boeren hadden door het 'inboeken' van kinderen art. 4 van het Zandriviertractaat geschonden. Maar van de schending van art. 6 door Engeland spreekt hij geen woord. 'De Engelsche regeeringen', zegt Veth(*), 'de Engelsche gezagvoerders hebben er een verwonderlijken slag van zich zelven een certificaat van edele bedoelingen te geven, waaraan maar al te veel vertrouwen wordt geschonken; weinige Engelschen zijn er, die niet gelooven, dat ieder volk reden heeft, om den hemel voor zijn lot te danken, indien het aan de wijze en humane wetten van Engeland onderworpen is, zich mag koesteren in de zon der Britsche gerechtigheid; weinige Engelschen zijn er, die niet overtuigd zijn, dat die midden-Aziatische stammen, die allengs aan den ijzeren scepter van Rusland onderworpen worden, oneindig gelukkiger zouden zijn indien zij gesteld waren onder het gezag dier natie, die bij uitnemendheid de zwakken beschermt, de barbaren beschaaft en aan de volken de gerechtigheid predikt..... Ik ben overtuigd, dat de groote massa der Engelsche bevolking daarin volkomen ter goeder trouw is; dat de meesten geheel blind zijn voor de schijnheiligheid en Pecksnifferij, waarmede de schoone leuzen der Britsche staatkunde in het belang van

(*) Veth, t.a.p., blz. 339.

politieke hartstochten en van toomelooze hebzucht worden geëxploiteerd.'

Schijnheiligheid en Pecksnifferij, inderdaad, die twee verwante gewassen vinden nergens een gunstiger bodem dan in Engeland. Het boekje(*), waarin de heer Bousfield, bisschop van Pretoria, onlangs zijne herinneringen aan Transvaal heeft medegedeeld, is er gelukkig vrij van. Maar toch, welk een onverkwikkelijk mengsel van temende kwezelarij, groote belangstelling in geldelijk voordeel en totaal gemis aan sympathie voor den blanken kolonist is er in zijn geschrift te vinden! De schrijver geeft ons maar zeer weinige bladzijden, maar toch spaart hij ons het verhaal niet van al de moeite, die hij genomen heeft, om te weten te komen, met hoeveel geld in Engeland de £600 salaris, die hij te Pretoria krijgen zou, gelijk zouden staan; hij brengt ons op de hoogte van de vreugde, die hij ondervond, toen zijne gemeente hem onderweg £70 voor reiskosten zond, en van zijne diepe teleurstelling, toen hij bemerkte, dat de £600 lang zoover niet reikten, als hij gedacht had. Maar hij deelt ons ook mede(†), dat hij gewoon was in een 'hoekje' van het dek der stoomboot, die hem naar Zuid-Afrika overbracht, veel tijd te besteden aan gebeden voor degenen, die hij in Engeland had achtergelaten, en voor de gemeenten, die aan zijne zorg zouden toevertrouwd worden. Hij voegt erbij, hoe hij in datzelfde 'hoekje' een viertal sterren opgemerkt heeft, die een kruis vormden, en dat hij de gril had dit sterrenbeeld *the Pretoria Cross* te noemen en te meenen, dat zijne levenstaak was *to set it up.* Hij vermeldt, hoe de merkwaardige ontdekking, dat dit kruis, op zekeren avond uit Pretoria gezien, *rechtop* stond, terwijl hij het aan boord *liggende* gezien had, hem troostte en bemoedigde bij het volharden in zijn zwaren arbeid. Met mededeelingen over dien arbeid is hij zeer overvloedig. Hij brengt ons op de hoogte(§) van de moeite, die hij gehad heeft, om zijne kleine kudde elken morgen in den gebede te vereenigen en om te slagen in de vaststelling van het rechte uur voor het avondmaal, dat hij liefst te negen uur gehouden wilde hebben, omdat dit uur zich op zulke aloude antecedenten kan beroepen; hij maakt zijne lezers tot deelgenooten van zijne vrees, dat na zijn vertrek het 'geheiligd uur van elven' wel weder in de plaats van het uur van negen zal gekomen zijn. Met ingenomenheid verhaalt hij ons(**), dat hij als iets nieuws een vroegen avondzang heeft ingevoerd met eene catechisatie te 4 of te 5 uren 's namiddags, naar gelang van het jaargetijde; hoe de gouverneur - waarschijnlijk Sir Owen Lanyon - zoo beleefd was, daarbij dikwijls tegenwoordig te zijn en zoo te toonen, dat men een dienst

(*) *Six years in the Transvaal* by H.B. Bousfield, D.D. Cainscollege Cambridge; Bishop of Pretoria. London (zonder jaartal).
(†) T.a.p., blz. 11.
(§) T.a.p., blz. 27 en 28.
(**) T.a.p., blz. 28.

voor kinderen kan bijwonen, zonder zijne waardigheid te verliezen. Levendig herinnert hij zich den ‘lieven lach’, waarmede Sir Bartle Frere placht te zeggen, dat hij in de kennis van zijn catechismus vooruitging. Deze inderdaad aandoenlijke herinnering ontlokt hem de ontboezeming: ‘Een waarlijk kinderlijk, waarlijk groot, waarlijk christelijk gemoed!’ en wordt aangevuld door nadere bijzonderheden over den inhoud van het avondgebed, dat Sir Bartle Frere met zooveel stichting placht bij te wonen.

Dezelfde man roept ach en wee over de bezwaren, aan het reizen in Zuid-Afrika verbonden. Reeds te Durban wachtten hem *horrors of disembarcation,* die hij ‘nooit zal vergeten’(*). Geene loopplank, om rustig naar den wal te gaan, maar een soort van ‘mand’, waarin de eerwaardige persoon van den bisschop met zijn geheele gevolg, dat niet klein was, van de stoomboot op een kleiner schip werd afgelaten. En dan later die gruwelijke regenbuien(†), waaronder zijne ‘*dear ones*’, ten getale van acht, te lijden hadden en die hemzelf in een hoekje van den wagen deden kruipen, ‘te nat, te vermoeid, te verslagen van hart om te slapen of zelfs te rusten’. Nog altijd ijst hij bij de gedachte aan den schrik, die den bewoners van Pretoria tijdens den oorlog met Cetjwayo om het harte sloeg, toen na den slag van Isandhlwana de lichtvaardige faam duizenden Zoeloe's op die stad deed aanrukken, en hij verzuimt niet ons mede te deelen, hoe zijn vaderhart gewond werd, toen hij, alles ingepakt hebbende, om zoo noodig in het ‘laager’ te vluchten, de *little ones*, met al hunne kleertjes aan en slechts hunne schoenen uitgetrokken, op den naakten grond zag nederliggen(§). Waarschijnlijk zullen de kleinen de zaak wat luchtiger opgenomen hebben dan hun bezwaarde vader.

Merkwaardig is het op te merken, hoe deze verwende en kleingeestige priester zich verheven acht boven de wakkere bevolking, waaronder die fatale misrekening ten aanzien van de waarde van £600 hem dwingt te leven. Men heeft - zegt hij - Sir Owen Lanyon zeer dikwijls hard gevallen, omdat hij den opstand der Transvalers niet voorzien heeft, maar de heer Bousfield spreekt hem vrij van alle blaam. Ook hijzelf had niet verwacht, dat de Boeren zouden vechten, en hij herinnert zich niemand, die vóór den oorlog aan iets dergelijks gedacht had. Met verontwaardiging spreekt hij van eene gemeente, die ontstemd was, omdat hij zwarte Christenen in de kerk bescheiden had, om hun godsdienstonderwijs te geven, en wier leden ronduit verklaarden, dat zij nooit weder in de kerk zouden komen, als hij dit plan doorzette. Door deze ‘onchristelijke gevoelens’, waaraan hij niet kon toegeven, werd zijn werk daar ter plaatse gedurende twaalf maanden verhinderd(**). Hoe de zaak geschikt werd, deelt hij ons niet

(*) T.a.p., blz. 12.
(†) T.a.p., blz. 15.
(§) T.a.p., blz. 31.
(**) T.a.p., blz. 38.

mede; wij vinden er eene bevestiging in van wat hierboven werd op gemerkt en vooral door Van Oordt op den voorgrond gesteld wordt, dat namelijk de boeren van Engelsche afkomst in naturellenzaken één lijn trekken met de Hollandsche Afrikanen.

Miskenning van de goede hoedanigheden der bevolking, waaronder zij als vreemdelingen vertoeven, de onnoozele meening, dat de denkbeelden dier bevolking eene schrikbarende achterlijkheid verraden, ijverig winstbejag, de vaste overtuiging, dat zij als bijzondere beschermelingen der Voorzienigheid een godgevallig werk doen, door hun eigen voordeel te zoeken, zijn maar al te gewone verschijnselen bij Engelschen, die invloed hebben op den gang der Zuid-Afrikaansche zaken. Hoe gevaarlijk die lieden zijn voor onze in wereldsche listen niet zoo ervaren stamverwanten, kan men uit het boek van Jorissen opmaken. In zijne *Herinneringen* zet hij uiteen, hoe de Boeren bij de vredesonderhandelingen bijna om den tuin geleid waren door de Engelsche commissarissen. Zij zouden hunne sterke stelling verlaten hebben zonder eenigen waarborg voor de handhaving hunner rechten, als Jorissen hen niet overtuigd had, dat een onderteekend tractaat meer zekerheid geeft dan de mooiste praatjes van Sir Evelyn Wood. Wij vernemen hier voor het eerst met zekerheid, hoe weinig er noodig geweest was, om in Maart 1881 den tot dien tijd met moeite gelocaliseerden oorlog over geheel Zuid-Afrika te verspreiden. Jorissen geeft ons den tekst der door hem gestelde proclamatie, waarin alle Afrikaners ten strijde worden opgeroepen en die uitgevaardigd zou zijn, als Wood de eischen der Transvalers niet bewilligd had(*), en deelt feiten mede, die bewijzen, dat deze roepstem niet tevergeefs zou weerklonken hebben.

In zijne *Waarschuwingen* bespreekt Jorissen de kuiperijen van Mackenzie en andere Engelschen, die uitgeloopen zijn op de expeditie van Sir Charles Warren naar Bechuanaland, het grootendeels onbekende gebied, dat bewesten Transvaal ligt, en die geëindigd zouden zijn met een nieuwen oorlog tusschen Engeland en de Zuid-Afrikaansche Republiek, als niet de Transvalers tegenover de Engelsche uittartingen eene voorbeeldelooze kalmte en gematigdheid bewaard hadden. Wat hij daarbij aanmerkt aangaande verkeerde handelingen van sommige invloedrijke Transvalers, bepaaldelijk van den superintendent Du Toit, zal ik daarlaten, omdat het voor iemand, die, ver van het tooneel der gebeurtenissen verwijderd, slechts nu en dan het een en ander verneemt, moeielijk te beslissen is, of er niets in het voordeel der tegenpartij aangevoerd kan worden. Maar deze onzekerheid mag mij toch niet weerhouden den hartelijken wensch te uiten, dat de Transvalers eindelijk zullen erkennen, dat zij Jorissen op grievende wijze behandeld hebben, en hem in hun staat de plaats zullen toekennen, waarop zijne toewijding en zijne onmiskenbare talenten hem recht geven. Men kan toch in Zuid-Afrika niet vergeten zijn, hoeveel woede Jorissen en Bok

(*) T.a.p., blz. 34-41.

bij de Engelschen wekten; hoe zij waarschijnlijk hun leven zouden verbeurd hebben, als de oorlog een anderen keer genomen had; hoe Sir Owen Lanyon zich niet ontzag, de vrouwen en kinderen van die twee verwenschte Hollanders in verzekerde bewaring te nemen. En als men kennis maakt met de heldere uiteenzetting van de politieke toestanden, die uit Jorissen's pen vloeit, en daarbij weet, met hoeveel wakkerheid en vastberadenheid hij doorzet, wat hij meent te moeten ondernemen, dan bejammert men den staatkundigen partijstrijd, die zulk een man in een moeielijk tijdsgewricht van den invloed berooft, dien hij zeer zeker ten nutte van zijn nieuw vaderland zou aanwenden.

Moeielijk zijn de tijden, die onze stamverwanten in Zuid-Afrika beleven. De voorbeeldeloos lage prijzen hebben ook daar hun natuurlijk gevolg: vermindering van de welvaart. Daarenboven moeten de Afrikanen altijd met bezorgdheid uitzien naar Engeland, of de politieke strijd daar te lande ook een minister van koloniën in Downingstreet doet optreden, die onder den invloed van de militairisten of van de zendelingen de staatkunde volgt, wier allerjongste openbaring de even belachelijke als kostbare expeditie van Sir Charles Warren naar Bechuanaland was. Uittarting van de Afrikaners door dolzinnige maatregelen, genomen door lieden, die van hunne zaken niets weten, is het begin en het einde van die politiek. Thans is het weder lang niet zeker, of niet de nieuwe gouverneur van Natal de kleine Nieuwe Republiek in Zoeloeland moeielijkheden brouwen zal. Daarbij zijn de stammen in het Noorden - door de humane Engelschen te Kimberley, tegen goede betaling, ruimschoots van geweren voorzien - lastig, en het is de vraag, of het geestelijk overwicht van Piet Joubert, die hen dit voorjaar bezocht heeft, voldoende zal zijn, om hen in orde te houden. Dan is men niet geheel gerust over de kolonisatie-plannen van Duitschland, dat van Angra Pequeena uit althans op weg is, om zich in de Zuid-Afrikaansche zaken te mengen. Gelukkig kan men van onze wakkere verwanten zeggen, wat Menelaüs van Telemachus zegt: zij zijn van een goed ras. Afkomstig van ouders, die voor vrij wat heeter vuren gestaan hebben; van jongs af gewend aan een leven van gevaren en ontbering, volgen zij vanzelf de leuze van Jan Pietersz. Koen: Desespereert nimmer!

Er is geen volk, dat hun in hun strijd krachtiger kan bijstaan dan het Nederlandsche, en er is geen volk, dat meer reden heeft zulks te doen. De overtuiging, dat er van Engeland op den duur niets anders te wachten is dan de zoogenaamde imperialistische staatkunde, die de kolonisten aan de zwarten opoffert, en dat de Engelsche invloed moeielijk te bestrijden is, als het Engelsch de volkstaal wordt, heeft vele Afrikaners een strijd doen aanvangen voor de rechten hunner lang verwaarloosde moedertaal. In de Republieken is het Nederlandsch officieel als de taal van het onderwijs aangenomen; in de Kaapkolonie wordt onze taal althans als leervak erkend. Nu zal de bedoelde bepaling in

Transvaal en den Oranje-Vrijstaat wel in vele gevallen eene doode letter blijven; zeer vele onderwijzers en onderwijzeressen zijn toch Amerikanen en Schotten, die geen, of Duitschers, die weinig Hollandsch verstaan. Maar er is toch duidelijk gebleken, dat de Boeren niet geneigd zijn, de taal hunner vaderen prijs te geven. Zij hebben die taal dan ook noodig voor het lezen van den Bijbel, het eenige boek, dat aan ieder Afrikaner bekend is. Nederlandsch wordt dan ook gesproken, niet alleen in de wetgevende vergaderingen te Pretoria en te Bloemfontein, waar het de gewone taal is, maar ook te Kaapstad, waar vele Engelsche parlementsleden met ergernis die klanken vernemen, waaraan zij dikwijls geen zin kunnen hechten(*).

Zoo bestaat dus nog altijd de kans, dat Zuid-Afrika voor den Hollandschen landverhuizer blijven zal, wat Amerika en Australië voor de Engelschen zijn: eene nieuwe wereld, waar hij de taal en de zeden van zijn vaderland, naar de omstandigheden gewijzigd, terugvindt.

Wie begrijpt, hoe noodig het is, dat jongelieden, waar wat in zit, de wereld in gaan en leeren voor zichzelf te zorgen en zelfstandig te handelen, zal ook gevoelen, hoeveel belang ons vaderland heeft bij den uitslag van de moeielijke worsteling der Afrikaners tegen den Engelschen invloed. Wat van hieruit gedaan kan worden, om onze stamverwanten te steunen, heeft Dr. Jonkman aan het eind zijner brochure vrij volledig opgeteld.

Wegnemen van de tijdens zijne reis bestaande belemmeringen tegen de opleiding van Zuid-Afrikaansche studenten aan onze hoogescholen; studiefondsen, waardoor dergelijke jongelieden geldelijk gesteund kunnen worden; het uitgeven van goede schoolboeken, in de Nederlandsche taal en berekend voor de Zuid-Afrikaansche toestanden; het stichten van bibliotheken met goede Hollandsche werken, en *last not least*, de *plaatsing van Hollandsch kapitaal in Zuid-Afrikaansche*, *vooral Transvaalsche ondernemingen.* Wat het eerste punt betreft: Dr. Jonkman had het niet behoeven te vermelden, daar de noodige wijzigingen in de wet op het hooger onderwijs reeds aangebracht zijn. Ten aanzien van het tweede weet men, dat de Doetinchemsche stichtingen onder bestuur van Ds. J. van Dijk reeds sedert eenigen tijd twee jeugdige Transvalers huisvesten, die voor rekening dier stichtingen hunne wetenschappelijke opleiding zullen ontvangen, en een derde, die voor eigen rekening hier komt. Voorts is er door de *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging* een studiefonds gesticht, welks bestuurders naar Pretoria geschreven hebben, dat zij voor de opleiding voorloopig van één leerling kunnen zorgen, als men hun vandaar uit een geschikten candidaat kan zenden, en het zal slechts van de bijdragen der belangstellenden afhangen, of dit studiefonds weldra over ruimer middelen beschikken kan. Voor de bewerking van de vereischte schoolboeken wordt even-

(*) Men zie over dit punt Jonkman's *Mededeelingen*, blz. 10 en Greswell, t.a.p., II, blz. 144.

eens door de *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging* gezorgd, terwijl de Leidsche *Maatschappij van Letterkunde* in 1883 aan de Transvaalsche regeering eene kostbare boekenverzameling heeft aangeboden.

Maar voor het laatste en belangrijkste onderwerp kan geene vereeniging, hoe ijverig zij ook zijn moge, zorgen. Dat kunnen alleen onze kapitalisten en zij zullen het doen, als zij hun eigen belang begrijpen. De rentevoet is in Transvaal hoog, want het geld is er tot dusverre schaars voorhanden geweest. Gelukkig geven de goudvelden, welker exploitatie in de laatste jaren eene hooge vlucht begint te nemen(*), kans op verandering in dat opzicht. Hoeveel vertrouwen personen, die op de hoogte van de toestanden zijn, in de economische toekomst van de Zuid-Afrikaansche Republiek stellen, blijkt wel het allerbest hieruit, dat twee geldmannen uit Kimberley, Lewis en Marks, het kapitaal voor den spoorweg van Kimberley naar Pretoria gevonden hebben. Tot dus verre heeft de Transvaalsche Regeering hun aanbod afgeslagen, want zij verkiest den spoorweg Delagoabaai-Pretoria, die het land commercieel onafhankelijk zou maken van Engeland. Doch wij moeten niet al te lang wachten met het leggen van dien spoorweg, als wij ons de geldelijke voordeelen en de veel gewichtiger bate, die in het nauwer toehalen van de banden tusschen ons en onze Zuid-Afrikaansche verwanten ligt, niet willen laten ontgaan. Wel zegt Dr. Jonkman, als hij erover spreekt, hoe goed het zijn zou, dat het Nederlandsch kapitaal plaatsing in Transvaal zocht:

'Dit alles is geen werk van een dag, maar mettertijd kan veel tot stand gebracht worden. De verhouding tusschen Zuid-Afrika en Holland zal allengs inniger worden, naarmate van onze zijde voortdurend meer belangstelling wordt getoond'(†).

Doch de heer J. bedriegt zich mijns inziens, als hij gelooft, dat dit *mettertijd* zou kunnen geschieden.

Nunc aut numquam moet hierbij onze leuze zijn. Niet ten onrechte klaagt een schrijver in het blad van Du Toit over de 'scheepsladingen van sympathie', uit Holland aangekomen. Nog 'meer belangstelling' van onze zijde zou walging wekken. Maar *daden*, zooals het oprichten van eene spoorwegmaatschappij en van eene bank, *arbeid*, zooals die van de maatschappij ter bevordering der handelsbetrekkingen met Zuid-Afrika en vooral van haar ijverigen directeur W. Dull, zal men met dankbaarheid zien. Waarschijnlijk zal men ons dan onze 'scheepsladingen van sympathie' vergeven, zal men trachten te vergeten, dat wij de leden der Deputatie ons land hebben rondgeleid, als waren zij rariteiten, die den volke vertoond moesten worden; dat wij hen hebben laten middag- en avondmalen, als wilden wij met geweld hunne magen bederven, en dat wij geëindigd zijn met... hen onverrichter zake naar

(*) Men zie de betrouwbare cijfers daarover in een stuk in *Het Handelsblad* van 4 Mei l.l.

(†) T.a.p., blz. 42.

huis te zenden. Gelukkig, dat er in de laatste maanden eenige verandering ten goede gekomen is. De heer Dull heeft wel niet alles bereikt, wat hij wenschte, maar is althans geslaagd in het uitbreiden van zijn maatschappelijk kapitaal tot een viervoudig bedrag. De kleine Transvaal-leening van Oyens en Labouchere werd meer dan volteekend. Men zegt, - maar de nadere bijzonderheden ontbreken nog - dat de heer Albracht het kapitaal voor het oprichten eener Bank hier te lande gevonden heeft. Als nu nog de heer Van den Wall Bake slaagt en onder eene Nederlandsche directie met Nederlandsche ingenieurs den lang verlangden spoorweg legt, dan zal de Afrikaner zeggen: De Hollander is inderdaad zoo langzaam, als men zegt, dat hij is, doch als hij maar eenmaal begint, dan doet hij zijne zaken zoo goed als de beste.

Geve de hemel, dat de Afrikaners weldra zoo over ons spreken mogen! Maar dan moeten wij niet met Dr. Jonkman denken, dat er *mettertijd* veel gebeuren kan, doch dadelijk de hand aan den ploeg slaan en eene der schoonste gelegenheden aangrijpen, die de wisselvallige loop der wereldgebeurtenissen aan de vrienden van ons vaderland geeft.

Amsterdam, Mei 1886.

C.B. SPRUYT.

De levensverzekering.
Eene economische studie.

I. *Verzekering of verzorging.*

De sociale wetenschap, die zoowel de algemeene volkshuishoudkunde als de economische politiek behandelt, heeft de grondslagen der menschelijke samenleving aan een nieuw onderzoek onderworpen. Zij werd daartoe genoopt, omdat de ethische en de rechtsvoorstellingen der meeste beschaafde volkeren in de laatste jaren eene belangrijke wijziging ondergaan hebben. Met haar moet de leer van het sociale leven uit den aard der zaak in de eerste plaats rekening houden. Tal van philosophische, historische, volkshuishoudkundige, politieke en rechtsstudiën zijn aan dat onderzoek te danken en het wordt algemeen erkend, dat de daarin nedergelegde wetenschappelijke arbeid van eene opmerkenswaardige scherpzinnigheid blijk geeft, waar het de waarneming van feiten geldt; eene buitengewone kunst en zekerheid verraadt ten opzichte der analyse van economische en sociale verbindingen, eene groote helderheid openbaart bij de vaststelling van het punctum oeconomicum in de verschijnselen des socialen levens en eene sterke logische kracht ontwikkelt, voor zoover het aankomt op de kenteekening en samenvoeging der begrippen en voorstellingen, die aan de waargenomen feiten ten grondslag liggen.

De sociale wetenschap nam de natuur van den socialen mensch tot uitgangspunt van haar onderzoek en zocht op exacte wijze naar de wetten der sociale ontwikkeling. De vergelijkende kennis der natuurlijke en historische verhoudingen van land en volk werd hoofdzaak. Op haar steunende, moest de maatschappij met de hervorming van het bestaande beginnen en een toestand voorbereiden, waarin de sociale gerechtigheid meer dan tot dusver den toon kon aangeven. Het was geen toeval, dat de leer der algemeene volkshuishoudkunde gedurende dit onderzoek min of meer op den achtergrond trad, want bovenal kwam het erop aan, bouwstoffen te verzamelen en te rangschikken, die voor de theoretische en practische politiek van belang konden wezen. De algemeene volkshuishoudkunde was reeds geruimen tijd eene zelfstan-

dige wetenschap; de economische politiek daarentegen was nog niet ver genoeg ontwikkeld, om alle waargenomen verschijnselen tot één intellectueel geheel te verbinden en daaruit bepaalde regelen af te leiden voor de politieke handeling. Vandaar het streven, om alle wetenschappelijke kracht in de economische politiek samen te trekken. Indien, ten gevolge van dezen arbeid, hier en daar het persoonlijk eigendomsrecht en de persoonlijke vrijheid aangetast werden, dan is dat aan den heerschenden toestand van overgang toe te schrijven, want feitelijk heeft het zuiver wetenschappelijk onderzoek de volkshuishoudkundige stelling bevestigd, dat zonder de erkenning en verzekering van het persoonlijk eigendom en de persoonlijke vrijheid geene economische ontwikkeling of duurzame welvaart noch van het individu, noch van het gezin, noch van den Staat denkbaar is. Daarentegen ontkleedde de sociale wetenschap de oude godsdienstige voorstelling omtrent het eigendomsrecht en de vrijheid van haar zuiver kerkelijk karakter, dat in het formalisme wortelde, en gaf haar daarvoor eene zuiver intellectueele beteekenis in de plaats. Het wezen der voorstelling leed daaronder niet. *Zedelijke tucht* bleef de grondslag zoowel van de leidende godsdienstige als van de leidende intellectueele gedachte en het doel: *verzekering der heerschappij van de algemeene menschenrechten*, *geopenbaard door het geweten*, *gewaarborgd door het recht en bevestigd door de verkregen middelen van bestaan.* Één der voornaamste middelen, om dit doel te bereiken, is: *vrijheid ten opzichte der economische handeling*, *maar eene vrijheid, schitterende in het licht der zedelijke tucht.*

De vrijheid mag vergeleken worden met een diamant, die eerst in de werkplaats zijn kostbaren vorm en heerlijken glans verkrijgt; zij wordt in de school des levens en der kennis gelouterd en veredeld en eerst wanneer zij alle hoeken en oneffenheden verloren heeft, kan zij in de maatschappij de plaats innemen, die haar toekomt.

De oude voorstelling der Kerk was deze:

God is eigenaar van den grond en van hetgeen daaraan ontwoekerd wordt; de mensch is door Hem op het vruchtgebruik aangewezen. Dit vruchtgebruik draagt evenwel niet voor allen een volstrekt gelijk karakter, want het is gegrond op den arbeid, de kennis, het talent, de energie, de matigheid en de spaarzaamheid van het individu. Daar nu elke algemeene en economische ontwikkeling buitengesloten is, indien de mensch geen persoonlijk bezit kan verwerven, is de menschelijke samenleving tot verdeeling van het eigendom overgegaan en werd het persoonlijk bezit de leidende gedachte der economische orde. Dit was aan het individu door het recht gewaarborgd en tegenover den Éénigen, Onzichtbaren eigenaar bleef de mensch met zijn geweten verantwoordelijk. Om eene te groote ongelijkheid in de maatschappij te voorkomen, werden aan de minder bedeelden aalmoezen verstrekt. In de uitreiking van aalmoezen lag het middel tot herstel van het natuurlijk evenwicht.

In deze voorstelling ligt de erkenning van het persoonlijk eigendom

en tevens de beperking van het volstrekt vrije gebruik der daaruit gewonnen voordeelen opgesloten. De voorziening in de eigen behoeften, overeenkomstig stand en rang, was veroorloofd; de uitkeering van het overdadige en overblijvende was plicht.

In dien zin formuleerde de Kerk de Christelijke wet der naastenliefde.

De uitkeeringsplicht droeg echter een zedelijk karakter en zijne nakoming geschiedde geheel vrijwillig; de arme bezat geen juridiek recht op ondersteuning. Het verleenen van ondersteuning was zelfs voor niemand eene voorwaarde van het lidmaatschap van eenige kerkelijke gemeenschap. Alleen van zedelijk standpunt kon in den Christelijken ondersteuningsplicht het noodzakelijk correlaat van het particulier eigendomsrecht gezien worden(*). Eerst toen de zedelijke tucht in de Christelijke gemeenschap verslapte en het godsdienstig bewustzijn niet meer tot richtsnoer der handelingen van de meerderheid diende, werd er aan eene rechtsformuleering van dien plicht gedacht en was er van staatsinmenging ten gunste der zwakken en onmondigen sprake.

De opvatting der Germaansche volkeren week, in hoofdzaak, niet van de kerkelijke zienswijze af. Volgens Roscher steunt het Germaansche rechtswezen op het oorspronkelijk beginsel der oude gilden, dat aldus luidt: '*Unus subveniat alteri tanquam fratri suo in utili et honesto.*' (Één kome den ander als zijn broeder te hulp.)

In zoover werd dit beginsel door het later toegepaste Romeinsche rechtsstelsel omgestooten, als hierin duidelijk uitgesproken is, dat de menschen wel zedelijk met elkander verbonden *kunnen* zijn, maar in rechten vreemd tegenover elkander staan en evenmin bepaalde plichten tegenover elkander te vervullen hebben. Elke volksbeweging van eenigen omvang plaatst het oud Germaansch en Christelijk beginsel op den voorgrond en drukt in den een of anderen vorm den wensch uit, de maatschappelijke en de rechtsinstellingen daarmede in overeenstemming te brengen.

De nieuwe voorstelling der sociale wetenschap is deze:

De rijkdom van den kapitalist is te beschouwen als een hem door de maatschappij verstrekt fonds, dat in overeenstemming met de belangen der menschelijke samenleving aan zijn beheer onderworpen werd en waarvan hij desnoods door de wet verplicht kan worden, aan de maatschappij rekening en verantwoording over te leggen(†). Schäffle zegt

(*) Men vergelijke de officieele kerkelijke uitlegging van Matth. XXV:14-46, Lukas XVI:1-12 en Lukas XIX:12-27; voorts:
Ratzinger: *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*, Einleitung pag. 1-12, en
Lujo Brentano: *Die Arbeiterversicherung gemäss der heutigen Wirthschaftsordnung*, Cap. Unterstützungswesen.

(†) Men vergelijke:
I. St. Mill: *Principles of political economy* I 4, chapt. 652, en voorts:
De belangwekkende rede van Professor Beesley op het congres te Londen van 28-30 Januari 1885 - de zoogenaamde Industrial Remuneration Conference -. Aan het slot zegt deze sociaaleconoom o.a.: 'Since a beginning was made by the Factory Acts there has been an immense amount of legislation for the purpose of protecting the public, and especially the poorer portion of it against the effects of individual cupidity and unbrilled competition. There is no doubt room for further progress in this direction.'

in zijn: *Das gesellschaftliche System menschlicher Wirthschaft* even eenvoudig als helder: '*Het gebruik van het eigendom is aan de veronderstelling van eene werkelijk redelijke behoefte gebonden.*' Eerst dan is er van de heerschappij der sociale gerechtigheid sprake, indien de meerderheid bij het gebruik die behoefte niet *wil* of niet *mag* overschrijden.

Heeft de oude voorstelling der Kerk tot beklagenswaardige overdrijvingen aanleiding gegeven, toen het onbeperkt gezag door de geloofsgemeenschap uitgeoefend werd en zoowel de uitlegging als de toepassing door de maatschappij uitsluitend aan de theologen overgelaten was, dan ligt het voor de hand, dat de nieuwe voorstelling der sociale wetenschap nog gevaarlijker voor de verdere algemeene ontwikkeling kan worden, indien de Staat eenvoudig de plaats der vroegere geloofsgemeenschap gaat innemen en de uitlegging met de toepassing aan de socialisten toevertrouwt.

Gelooven toch de gelederen van het socialisme aan de volstrekte '*gelijkmaking der door de natuur en de historische ontwikkeling veroorzaakte ongelijkheid'!*

Beroepen deze scharen zich toch op de werking der zoogenaamde '*ontwikkelingswet van de volkshuishoudkundige organisatie*', waaraan de Staat het recht ontleent, geheele takken van bestaan te monopoliseeren! Van den Staatsarbeid verwachten zij dan een '*maximum van effect bij een minimum van krachtsuitgave*'.

Op zichzelf beschouwd, erkent de voorstelling der sociale wetenschap alleen, dat de rechtsformuleering van den zedelijken ondersteuningsplicht en van hetgeen daarmede in verband staat, op den weg der beschaving ligt en de naaste periode van ontwikkeling meer in het bijzonder moet bezighouden. Omtrent de wijze van uitvoering worden echter van zuiver wetenschappelijk standpunt nog geene bepaalde regelen aangegeven. Hoogstens is er van eene aanvulling van het eigenlijk Christelijk beginsel sprake. Waar dit opgehouden heeft tot richtsnoer te dienen, worden de bevoegdheden der wetgevende macht uitgebreid en waar de zedelijke tucht ontbreekt, treedt dwang van Staatswege in hare plaats. Zelfs Schäffle vat de rechtsformuleering van den zedelijken ondersteuningsplicht niet op als de brug, die de maatschappij tot de gemeenschaps-organisatie in economischen zin voert, want deze acht hij in zijn: *Aussichtslosigkeit der Socialdemocratie* slechts daar wenschelijk, waar de particuliere of vrije economische orde niet kan optreden, waar zij schadelijk werkt en waar zij niet in staat is aan de gestelde behoeften te voldoen. Is dit juist, dan geldt het minder eene vraag van beginsel dan wel van doelmatigheid. Wordt daaraan vastgehouden, dan is een vergelijk ten opzichte der maatregelen ter hervorming tusschen de verschillende partijen en richtingen mogelijk en kunnen allen elkander de hand reiken, om tot het herstel van het natuurlijk evenwicht te geraken.

Wij mogen gerust zeggen, dat geene sociale hervorming in strijd mag

zijn met de leer van den apostel Paulus. Paulus verlangt uitdrukkelijk van den burger, *dat hij niemand tot last valle. Elk lid der maatschappij moet erop bedacht zijn*, *om door eigen arbeid in het onderhoud van zichzelf en van de zijnen te voorzien; evenzeer moet hij trachten de middelen ter ondersteuning van anderen te verwerven.*

Dit gebod vormt tot op heden den grondslag der op eigen verantwoordelijkheid rustende burgerlijke maatschappij en is het eerste beginsel der bestaande en historisch ontwikkelde economische orde. En te recht, want zonder de erkenning van de persoonlijke vrijheid van het individu, ook ten opzichte van zijn streven naar bezit, en van de gelijkheid der individueele krachten heeft de algemeene volkshuishoudkunde opgehouden eene wetenschap te zijn. Een en ander helder te hebben geformuleerd, is eene verdienste van Adam Smith, den grooten schrijver van *Wealth of Nation*, die de leer van den prijs, van den arbeid, van het kapitaalgebruik, van den handel, van de rente en van den geldomloop samenvatte. Te recht zegt de scherpzinnige Duitsche econoom Fr. B.W. von Hermann in zijne: *Staatswirthschaftliche Untersuchungen*, dat alleen op grond der persoonlijke vrijheid en der gelijkheid van de individueele krachten van ‘der Grössenlehre des ökonomischen Verkehres’ sprake kan zijn.

Zijn nu de sociale verschijnselen van onzen tijd aan dit economisch stelsel toe te schrijven?

Geenszins, want zij zijn de natuurlijke gevolgen der algemeene verkeersomwenteling en der algemeene verslapping van het moreel bewustzijn.

Stelden dan Adam Smith en zijne volgelingen geen te groot vertrouwen in de menschelijke natuur en kenden zij geene te groote opvoedende kracht toe aan het beginsel der vrije beweging?

Is niet dientengevolge een nieuw onderzoek der natuur van den socialen mensch noodzakelijk geworden?

Heeft dit onderzoek niet eene wijziging van het uitgangspunt der heerschende economische school te voorschijn geroepen?

Evenals bij elke wetenschap bevat de hypothese, waarvan de algemeene volkshuishoudkunde uitgaat, niet *de volstrekte*, maar *eene betrekkelijke* waarheid. Evenzeer zijn de resultaten der wetenschappelijke theorie niet *volstrekt* gunstig, maar van eene *betrekkelijke* waarde. Het nieuwe onderzoek der sociale wetenschap toonde nu in de eerste plaats aan, dat er in het werkelijk leven zekere ongelijkheid ten opzichte der economische krachten gevonden wordt, die groot genoeg is, om de volstrekt vrije concurrentie niet onder alle omstandigheden en in elk opzicht als een zegen of liever als een heilzamen maatregel te doen begroeten. Daaruit vloeit voort, dat eene verbinding van enkele krachten en eene inmenging der openbare macht tot op zekere hoogte wenschelijk is en zelfs noodzakelijk wordt. Daaruit vloeit echter niet voort, dat de Staat de vrije beweging door eene kunstmatige organisatie moet vervangen of dat deze in staat zou zijn, de bestaande ongelijkheid uitden weg te

ruimen. Integendeel, er ligt daarin alleen opgesloten, dat de bevoegdheid van den Staat zich tot de onmondigen en zwakken uitstrekt en zij ten eerste op hulp en steun aanspraak mogen maken en ten tweede opgevoed moeten worden, om tot een toestand van persoonlijke zelfstandigheid te kunnen geraken. De economische en sociale opvoeding heeft ten doel allen te oefenen, om 'zichzelf vrij te leeren bewegen'. De theorie der persoonlijke vrijheid wordt door die beperking niet aangetast. Het nieuwe onderzoek heeft hare noodzakelijkheid erkend, dus bevestigd, dat aan het individualisme de drijfveeren ontspringen, die *het eigen behoud* verzekeren. Maar daaraan is toegevoegd, dat aan de gemeenschapsidee het streven ontleend wordt, om het soort te behouden en te sterken. De ontwikkeling verlangt de samenwerking voor beiden en deze is voorhanden, indien de vertegenwoordigers van beiden in den dienst der zedelijke tucht staan en daarvan door hunne daden de bewijzen leveren.

Toen in de tweede helft der 18de eeuw overal de overtuiging veld won, dat het volk niet ter wille van den Staat, maar de Staat alleen ter wille van het volk in het leven geroepen werd, was ook het oogenblik gekomen, om de leer van het individualisme, overeenkomstig de ideeën van het natuurrecht, op alle vormen der menschelijke samenleving toe te passen. Dit had ten gevolge, dat in de algemeene volkshuishouding zooveel mogelijk alle hinderpalen uit den weg geruimd werden, die de ontwikkeling der individueele vrijheid belemmerden. In de eerste plaats veranderde daardoor het karakter van het ondersteuningswezen. De broederschap, het gilde, de Kerk en de Staat hadden tot nog toe den heerschenden nood gelenigd en de armen bijgestaan; zij trachtten den burger tegen de gevolgen van onvoorziene gebeurtenissen te wapenen. De verzorging was, in hoofdzaak, op wederkeerig hulpbetoon gegrond; de kosten werden door een hoofdelijken omslag en door vrije giften gedekt en de ondersteuning beantwoordde aan de aalmoestheorie. De vooruitstrevende richting nam evenwel aanstoot aan de uitreiking van aalmoezen en bewees, dat dit ondersteuningsstelsel aan hen, die verzorgd moesten worden, eene te geringe financieele zekerheid aanbood. Het sociale medelijden speelde buitendien bij de verleende ondersteuningen eene te groote rol en het toegepaste stelsel was niet in staat, met de steeds stijgende behoefte aan hulp voldoende rekening te houden. Dit laatste lag voor een groot deel aan de heerschende politieke en sociale toestanden en verhoudingen.

Eene kunstmatige organisatie van den handel, den landbouw en de nijverheid had eene ongegronde verdeeling der geldmiddelen en van het grondbezit bevorderd, zoodat hier eene te groote opeenhooping en daar een geheel gemis op te merken viel.

Eene onverstandige belastingpolitiek, die de prijzen der eerste levensbehoeften van de arbeidende klasse hoog hield en het vermogen der bemiddelden bijna ongeschoren liet, droeg er in hooge mate toe

bij, om de levenskracht van het volk te sloopen en de ongelijkheid van bezit te verhoogen.

Eene heerschzuchtige en kleingeestige regeering liet vrije speelruimte aan de luimen en invallen van den vorst en de hooggeplaatste beambten, die met het leven van duizenden speelden.

Eene algemeene jacht op geld en genot ondermijnde de natuurlijke bronnen van bestaan en het levensgeluk van het volk.

Het gevolg van dien toestand was: een voortdurend slingeren tusschen overdreven weelde met de daarmede verbonden ongebondenheid, onmatigheid en verweekelijking en nijpende armoede met de daarvan onafscheidelijke vermindering der zedelijke weerstandskracht. De waarde van het leven en zijne beteekenis voor de maatschappij werden gedurende dit tijdperk geheel over het hoofd gezien. De diepe wonden, die daardoor aan de menschelijke samenleving geslagen werden, konden eerst gaandeweg weder genezen, nadat de oorzaken der kwaal uit den weg geruimd waren. De middelen daartoe boden: de opheffing der voorrechten van de hoogere standen en van de allengs ontaarde gilden, de invoering der beroepsvrijheid en de verkondiging van het beginsel van eigen hulp. Zij ontketenden de individueele arbeidsenergie. Daardoor werd het mogelijk, alle uitingen van het sociale leven te toetsen aan de woorden van den apostel Jacobus, namelijk aan het *inzien in de volmaakte wet, die der vrijheid is, om daarbij te blijven, niet als een vergetelijk hoorder*, *maar als een dader des werks.*

De vrije mensch *kon* niet langer met den goeden wil voor lief nemen; hij *wilde* niet op het medelijden aangewezen zijn; hij *moest* door een eigen offer voor zichzelf en zijn gezin een recht op ondersteuning verwerven. Daartoe nam hij zijne toevlucht tot de hem verleende persoonlijke zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid. Het stelsel der vrijheid had met het oog hierop voor hem eene bijzondere volkshuishoudkundige waarde.

Het ligt voor de hand, dat het individu in den zwaren strijd des levens maar al te dikwijls machteloos staat tegenover de gevaren, die hem omringen, en waarborgen moet verlangen tegenover de vernietigende werkingen der onbedwingbare natuurkrachten. Zonder deze is één oogenblik voldoende, om de gunstige resultaten van jarenlangen arbeid te vernietigen, en ontbeert de economische voortbrenging elke zekerheid, die voor hare geregelde ontwikkeling onontbeerlijk is. De beperking der nadeelige werking van onvoorziene gebeurtenissen tot een minimum is de eerste zorg van elke beschaafde maatschappij. Zij heeft daarom eerst alle pogingen in het werk gesteld, om het ondersteuningswezen gelijken tred met de toenemende economische ontwikkeling te laten houden, en dit ondersteuningswezen wordt nog als de lichtzijde der oude gilden beschouwd. Zij heeft later op elke mogelijke wijze het verzekeringswezen bevorderd en dit is het glanspunt van het individualisme. Door de verzekering werd aan den materieelen eisch

ten opzichte der ondersteuning ten volle voldaan. De materieele zekerheid, die de verzekering aan den mensch verleent, is een niet gering te schatten middel ter verkrijging der onmisbare gemoedsrust. Zij is eene zaak van en voor het volk, eene welkome vriendin en helpster in elk gezin en eene instelling, die ook van zedelijk standpunt de grootste beteekenis bezit. De verzekering geldt te recht als de hefboom van den economischen vooruitgang, en een bevoegd kenner, E.A. Masius, noemt haar in zijn: *Lehrer der Versicherung* den '*triomf der wetenschap*'.

De wetenschap zoekt naar de meest geschikte middelen, om: *het gevaar te vermijden*, *zijne nadeelige werking te onderdrukken* en *tegen zijne onvermijdelijke gevolgen te verzekeren.*

Zijn die middelen gevonden en is de maatschappij dientengevolge met voldoende bolwerken omgeven, dan kan er eerst in den vollen zin des woords sprake van zijn, de individueele kracht van het individu op werkelijk productieve wijze in den dienst van het algemeen en tevens van het welbegrepen eigenbelang te plaatsen, den verkregen trap van welvaart te behouden en uit te breiden en het verworven persoonlijk bezit niet alleen ten opzichte van het recht, maar ook van zuiver materieel standpunt te waarborgen. De instellingen, die daartoe door de ontketende arbeidsenergie in het leven geroepen werden, zullen alleen dan de maatschappij baten, indien hare zedelijke grondslagen niet ondermijnd zijn, de eerste voorstellingen omtrent eene ontwikkelde economische huishouding in alle klassen der samenleving wortel geschoten hebben en de gemeenschappelijke gevaren door vereenigingen bestreden worden. De vereeniging is de nieuwe vorm voor de noodzakelijke verbroedering der menschen; zij is het product van den vrijen wil der leden; zij maakt voor een zedelijk doel gebruik van het voornaamste werktuig des algemeenen verkeerlevens - het kapitaal - en is daardoor in staat, met eenvoudige middelen een grootsch doel te bereiken. Dit treedt in de verzekering zichtbaar op den voorgrond.

De verzekering is tot op zekere hoogte in de richting der gelijkmaking van de gevaren werkzaam, die onvoorziene en toch van te voren voor waarschijnlijk gehouden gebeurtenissen teweegbrengen. De wetenschap bewijst, dat die gevaren binnen bepaalde grenzen met bijna wettelijke regelmatigheid terugkeeren. Het risico, dat dientengevolge voor elk individu voorhanden is, wordt nu over tal van genooten verdeeld en het verlies van den beschadigde valt ten laste der gemeenschappelijke rekening. De wetenschappelijke berekening van het risico heeft het mogelijk gemaakt, de individueele eigenaardigheden in het oog te houden en toch de gevaren van allen tegen eene betrekkelijk geringe jaarlijksche financieele vergoeding te dekken. Met deze uitgave, die niet het vermogen vermindert, maar het inkomen belast, koopt het individu een kalm bewustzijn. Die uitgave is tevens voor hem een spoorslag, om op vermeerdering van zijn inkomen bedacht

te zijn, dus meer te werken; zij bevat buitendien eene opwekking, om te sparen, dus draagt ter sterking van het eigen en van het nationaal vermogen bij. De hooge waarde der verzekering ligt voor geen gering deel hierin, dat zij het sparen tot uitgangspunt van hare ontwikkeling koos. In de levensverzekering is de economische gedachte van het sparen voor gemeenschappelijke rekening het zuiverst van allen neergelegd en werd eerst *het sparen* met *het verzorgen* tot één geheel samengesmolten. Eene vergelijking der oude begrafenis- en sterfkassen met de nieuwe assurantie-maatschappij toont duidelijk aan, hoezeer het aan de economische techniek gelukte, zich geheel zelfstandig te ontwikkelen en voor een zuiver practisch doel in den dienst der wetenschap te treden.

De eerste sporen der verzekering liggen in een grijs verleden; hare eigenlijke beteekenis en haar eigenlijk karakter heeft zij evenwel uitsluitend aan de toepassing van het economisch vrijheidsbeginsel op het maatschappelijk leven te danken. Het verzekeringswezen wordt dan ook algemeen als eene schepping van het individualisme beschouwd. De eerste onderlinge verzekeringsmaatschappijen op individueelen grondslag werden in de Engelsche nijverheidsdistricten opgericht en bijzondere verdiensten komen daarbij aan de fabrieksstad Birmingham toe. Aanleiding daartoe gaf de beweging der bevolking onder de regeering van Koningin Elizabeth. De geschiedschrijver Eden zegt, dat in dien tijd vele steden met corporatieve rechten in verval geraakten, omdat de productieve bedrijven naar plaatsen verlegd werden, die geene privilegiën bezaten. Niet meer aan de vroegere bevoorrechte vereenigingen gebonden, zochten de nijveren een anderen vorm, om elkander in nood bij te staan, en zij vonden dien in de verzekering. Deze verzekering had echter uit den aard der zaak nog zeer veel met het ondersteuningswezen der gilden gemeen en ontbeerde elke wetenschappelijke basis. De eerste Engelsche verzekeringsmaatschappij, die een gunstig resultaat opleverde, was ‘the Amicable-Society’ te Londen. Ook zij nam nog geene gevarenklassen aan en rekende niet met de gegradueerde premie. Haar optreden dateert uit de eerste helft der vorige eeuw(*).

(*) De eerste proefnemingen met de particuliere verzekering tegen brandschade dateeren uit de 16de eeuw. Zij bepaalden zich, in hoofdzaak, tot de verzekering van gebouwen, leverden geene gunstige resultaten op en werden meer in het bijzonder door Parijs en Londen gesteund. In Engeland kwamen in 1667 verscheiden onderlinge maatschappijen voor. In 1710 verzekerden maatschappijen op aandeelen roerende goederen en gaandeweg hebben de laatstgenoemde ondernemingen het grootste gebied veroverd.
Charles Babbage maakt ten opzichte der levensverzekering het eerst gewag van *the Amicable*, eene onderlinge verzekeringsmaatschappij zonder waarborgkapitaal en met eene eenheidspremie, die in 1706 opgericht werd, de sterftetafel van Northampton invoerde en in menig opzicht nog aan de gilden herinnert. Zij heeft tot 1866 bestaan. In 1704 volgde *the Union*, eene brand- en levensverzekeringsmaatschappij met een kapitaal van £. St. 300.000; in 1722 *the Royal Exchange*, die evenzeer tegen brandgevaar en vroegtijdig overlijden verzekerde en met een kapitaal van £. St. 745.000 werkte; in 1762 *the Equitable*, eene onderlinge levensverzekeringsmaatschappij zonder waarborgkapitaal; in 1792 *the Westminster*, die de onderlinge levensverzekering bewerkte; in 1797 *the Palladium*, die tegen brandschade en vroegtijdig overlijden verzekerde en over een kapitaal van £. St. 2.000.000 beschikte; buitendien nog *the Pelican*, levensverzekeringsmaatschappij. Van 1803-1825 volgden 25 *groote maatschappijen.* In 1807 begon men 10% beneden de sterftetafel van Northampton te verzekeren. Groote winsten leverden de buitenlandsche verzekeringscontracten op, die geheel als eene handelszaak beschouwd en behandeld werden. Onder de klachten traden op den voorgrond: 1o. de gebrekkige technische grondslag; 2o. de geheimhouding der balans; 3o. de voorspiegeling van voordeelen, die niet genoten werden; 4o. het streven naar

In het begin van deze eeuw (1806) trachtte Beneke te Hamburg eene levensverzekeringsmaatschappij op aandeelen in het leven te roepen, maar hoewel de onderneming tot stand kwam en ook een tijdlang werkzaam was, moet deze poging, om de verzekering op het vasteland van Europa in te burgeren, toch als mislukt beschouwd worden. Te recht maakt Nederland daarom aanspraak op de tweede plaats, naar tijdsorde, want de eerste Nederlandsche verzekeringsvereeniging dateert uit het jaar 1807 en was op het vasteland een unicum. Eerst veel later volgden de overige staten het gegeven voorbeeld. De eigenlijke ontwikkeling der verzekering op zuiver wetenschappelijke basis begon in 1828.

Indien de verzekeringsboeken der verschillende maatschappijen als getuigen mogen gelden voor de vrije economische ontwikkeling van het volk, dan is het aan geen twijfel onderhevig, dat deze in Engeland het verst gevorderd is. De levensverzekering, die in dit geval alleen tot maatstaf gekozen moet worden, is daar tot in de laagste volksklasse doorgedrongen en vindt zelfs steun bij den zelfstandigen loonarbeider, voor zoover hij eene eenigermate gewaarborgde sociale stelling bezit(*).

Volgens eene algemeene schatting telt Engeland één verzekerde op elke 40, Duitschland één op elke 129 en Nederland één op elke 400 zielen. Het karakter der drie genoemde volkeren rust, in hoofdzaak, op dezelfde grondslagen; uit den ernst der levensopvatting moet eene gelijke prijsstelling op de verzekering en de verzorging afgeleid worden. De neiging is bij alle drie in gelijke mate voorhanden; het verschil ten opzichte der deelneming kan dus alleen liggen: 1°. in de kennis van het wezen en het nut der verzekering, 2°. in het vertrouwen der bevolking in de verzekeringsmaatschappijen en hare ontwikkelingsvatbaarheid en 3°. in den economischen zin der verschillende bevolkingsklassen. Opmerkenswaardig is het, dat in 1828, toen de eerste Duitsche maatschappij wortel begon te schieten, in Londen reeds 32, (in geheel Engeland 44) en in Nederland 3 maatschappijen in een bloeienden toestand verkeerden. Daaruit mag afgeleid worden, dat in

onevenredig groote winsten. Steeds werd erop gewezen, dat de verzekering niet uit den handel, maar uit het ondersteuningswezen zich ontwikkeld had, dus, historisch beschouwd, de ontwikkelingsvormen der Middaleeuwsche gilden in zich bevat. Men vergelijke de *Verordening van Karel den Groote van* 779.

(*) De levensverzekeringspolissen in Engeland, Schotland en Ierland wijzen op een bespaard kapitaal van niet minder dan fl. 5076 millioen.

Nederland de algemeene economische begrippen sedert niet genoeg gemeengoed van het volk werden, want anders zou de bovengenoemde verhouding vrij wat gunstiger zijn.

De grootste verzekeringsmaatschappij der wereld, *the Prudential* te Londen, is er trotsch op te kunnen zeggen, dat de kleine man niet minder sterk in hare boeken vertegenwoordigd is dan de gegoede burgerij en de bevoorrechte aristocratie. Zij stelt grooten prijs op de deelneming van den ambachtsman en den loonarbeider en verzekert met de grootste bereidwilligheid geringe bedragen, terwijl zij aan de verzekerden de gunstigste voorwaarden bewilligt. In de algemeene deelneming, zonder onderscheid van stand of rang, vermogen of sociale stelling, wordt het bewijs gezien, dat het economisch niveau der bevolking stijgt, en met het oog op de economische opvoeding der natie geldt de verzekering als een barometer, die op welsprekende wijze in cijfers het stijgen en vallen aangeeft.

De verzekering is eene schepping van het individualisme en staat en valt met het beginsel der vrije beweging. De particuliere onderneming beheerscht dit gebied der volkshuishouding; aan haar is de taak ten deel gevallen, om in de huizen en hutten de economische opvoeding te voltooien en aan de eischen van het practisch leven dienstbaar te maken. Daartegen zijn nu door de besliste tegenstanders der vrije economische leer verscheiden bezwaren geopperd, die aanleiding gegeven hebben, om de monopoliseering van staatswege tot een onderwerp van ernstige studie te maken.

De tegenstanders der vrije verzekering komen er in de eerste plaats tegen op, dat de verzekering door kapitalistische vereenigingen ondernomen wordt met het oog, om de verleening van hulp en steun tot eene bron van winst voor derden te maken. Zij verwerpen dientengevolge de verzekering als handelszaak. In het streven naar winst of naar eene goede rente van het kapitaal zien zij ten opzichte der verzekering eene ongeoorloofde uiting van het egoisme en voor zoover het de ondersteuningsgedachte geldt, eene verloochening van het zedelijk beginsel. Het streven naar winst verleent aan de verzekering een speculatief karakter en omdat de verzekerden daarvan de nadeelige gevolgen kunnen ondervinden, moet, volgens hen, de staatsorganisatie daaraan een einde maken. Buitendien is de particuliere verzekering steeds geneigd, de goede risico's uit te zoeken en dientengevolge ten opzichte der verzorging eene ongelijkheid in het leven te roepen, die de maatschappij aan sociale gevaren blootstelt. Nu is b.v. de levensduur van het individu voor een groot deel afhankelijk van de sociale en economische klasse, waarin hij ongevraagd geboren werd en waarvan hij zich slechts bij wijze van uitzondering los kan maken. De roeping van onzen tijd verlangt de vermindering der ongelijkheden; deze vermindering wordt door de materieele opheffing der ongunstig bedeelden in niet geringe mate in de hand gewerkt. Zij wijst de verzekering op de volstrekte

gelijkmaking der risico's. Die gelijkmaking kan de particuliere onderneming niet toelaten, omdat zij het gevaar tot grondslag van hare berekening gekozen heeft en de premie daarmede in overeenstemming moet regelen. Het staatsverzekeringsmonopolie is op dien grondslag niet aangewezen, dus wordt geacht beter in staat te zijn de bestaande ongelijkheden uit den weg te ruimen.

De monopolisten zien over het hoofd, dat de staatsorganisatie uit den aard der zaak geene opvoedende taak in economischen zin kan, mag en wil vervullen; zij bevat uitsluitend eene mechanische regeling. Zij is niet gegrond op het streven van het individu, om te sparen met het doel, tegen bepaalde gevaren, waaraan hij persoonlijk onder bepaalde omstandigheden blootstaat, beschermd te zijn. Zij rekent evenmin met zijn persoonlijk belang, maar dwingt hem eenvoudig voor de algemeene verzekering eene premie of liever eene bijdrage aan den Staat te betalen, die in den vorm van eene belasting geheven wordt. Deze bijdrage is niet meer afhankelijk van het risico, maar hoogstens gegradueerd naar den graad van welvaart. In de meeste gevallen worden de kosten van staatswege door een hoofdelijken omslag gedekt. De gevarenklasse moet plaats maken voor de welvaartsklasse. De Staat moet echter, volgens de monopolisten, de algemeene verzekering van de arbeidersverzekering blijven onderscheiden. De laatstgenoemde vereischt eene bijzondere regeling en heeft aanspraak op eene staatssubsidie. Deze hangt af van de meerdere of mindere beperking der armenlasten, die uit de arbeidersverzekering voortvloeit. Omdat er een verband bestaat tusschen de arbeidersverzekering en de armenlasten, is op dit gebied eene gewijzigde behandeling niet te vermijden.

De monopolisten meenen, dat de staatsverzekering de behoefte aan centralisatie het best van allen bevredigt. Zij nemen aan, dat de verzekeringskosten met de uitbreiding van den omvang der werkzaamheden verminderen en de concentratie van alle risico's in één leidende en bepalende hand reeds daarom alleen in het belang der verzekerden is. Over de grenzen dier uitbreiding laten zij zich evenwel niet uit, hoewel zij geenszins ontkennen, dat de vermindering der kosten door uitbreiding der werkzaamheden tot op eene zekere hoogte plaats vindt, om dan in het tegendeel om te slaan. Voor hen is het beginsel de hoofdzaak. Hun beginsel brengt mede, aan de individueele behoefte eene ondergeschikte rol toe te kennen en daarentegen van eene gemeenschapsbehoefte te spreken, die de basis van elke nieuwe regeling moet uitmaken en voorziening van staatswege vereischt. Zij verbinden daarmede de volgende voorstelling:

De industrieele ontwikkeling onder de heerschappij van den stoom beoogt niet de economische vrijmaking der individueele krachten, maar heeft integendeel de economische afhankelijkheid ten gevolge van hen, die op de vruchten van hun arbeid aangewezen zijn. Toenemende gebondenheid is dus met wettelijke noodzakelijkheid de richting der

toekomst, en zij wordt in het werkelijk leven weergevonden in de mechanische organisatie van den menschelijken arbeid. Deze mechanische organisatie is feitelijk reeds in de maatschappij tot heerschappij geraakt. Een tegenwicht wordt nu gezocht in de mechanische regeling van het staatswezen. De Staat neemt daarbij tevens de zorg der verzekering tegen gevaren op zich, evenals hij een recht van bestaan en een recht op arbeid erkent.

Het beginsel der vrije economische ontwikkeling staat derhalve lijnrecht tegenover dat der mechanische organisatie van staatswege. De practische gevolgen daarvan liggen voor de hand, maar het verschil is van dien aard, dat het noodig is, ze nader in het oog te vatten.

Eerst echter een enkel woord over het nemen van winst op het gebied der verzekering.

Alauzet zegt in zijn: *Traité général des assurances*: 'Un principe général, qui domine toute la matière des assurances, c'est que le contrat ne peut jamais être pour l'assuré une source de profit; pour lui, l'assurance n'est pas un moyen d'acquérir.' Dit beginsel wenschen de monopolisten ook op de verzekeraars toe te passen en daarom wordt om ethische redenen eene staatsverzekering aanbevolen.

Op het gebied der particuliere verzekering worden twee verzekeringsvormen van elkander onderscheiden, nl.: 1°. *de verzekeringsmaatschappij op aandeelen* en 2°. *de onderlinge verzekering.*

De eerstgenoemde moet als eene zuivere handelszaak beschouwd worden en verschaft door middel der verzekering winst aan derden. Zij verzekert het risico tegen eene vaste premie, kan van den verzekerde geene suppletie verlangen en waarborgt met haar kapitaal de stipte nakoming van het vrijwillig gesloten verzekeringscontract. Het overschot of de winst der maatschappij is eigendom der aandeelhouders of ondernemers. Het vertegenwoordigt het loon van den arbeid en de vergoeding voor het gevaar, dat het kapitaal gedurende de werkzaamheden der maatschappij geloopen heeft. De winst vloeit voort uit het verzekeringscontract, waarin de premie vastgesteld is, en uit de belegging der gelden. De verzekeringsmaatschappij treedt toch tevens als eene bank- en kredietinstelling op. De ondervinding heeft geleerd, dat vele verzekerden dezen vorm der verzekering verkiezen en met de hun geboden zekerheid volkomen bevredigd zijn. Verbetering der verzekeringsvoorwaarden en vermindering der door hen te brengen offers verwachten zij van den invloed der concurrentie, van de verdere ontwikkeling der verzekeringsbranche en van de practische toepassing der positieve resultaten van de steeds vooruitgaande verzekeringswetenschap. Ook behoort het tot de taak der wetgevende macht, te verhinderen, dat het speculatief karakter des handels op den voorgrond treedt, en die staatsinmenging behoeft geenszins tot het voorschrift der verplichte publiciteit beperkt te blijven.

In Engeland heeft de verzekering bij maatschappijen op aandeelen

den meesten bijval gevonden en heeft zij de onderlinge verzekering allengs overvleugeld.

De tweede vorm, die der onderlinge verzekering, is geheel en al in overeenstemming met het beginsel van besparing als middel ter waarborging der gewenschte verzorging. Zij houdt vast aan de oorspronkelijke gedachte der verzekering, dat de schade van enkelen over velen verdeeld moet worden, zonder voordeelen aan derden op te leveren en laat daarom ook alle eventueele overschotten aan de verzekerden toekomen. Zij rust in hoofdzaak op de solidaire oorspronkelijkheid der belanghebbende verzekerden. De nakoming der in het verzekeringscontract neergelegde verplichtingen wordt veelal nog door eene daartoe extra gevormde reserve of ook door een waarborgkapitaal verzekerd en indien de schade de verwachtingen overtreft, hebben de verzekerden eene suppletie op de vastgestelde premie te betalen.(*) Deze suppletie komt echter bij soliede onderlinge verzekeringsvereenigingen slechts bij wijze van eene buitengewone uitzondering voor. In den beginne was de onderlinge verzekering bij gelijke soliditeit goedkooper, maar weinige jaren zijn voldoende geweest, om het verschil in de hoogte der premiën tot een minimum te beperken. Evenmin oefent de vorm der verzekering invloed uit op het staatstoezicht, want bij beide moet in gelijke mate op publiciteit en contrôle aangedrongen worden. De aantrekkelijkheid der onderlinge verzekering ligt in haar ethischen grondslag. De verzekerden hebben hunne zekerheid niet gelijk eene handelswaar gekocht, maar door eigen hulp in vrijwillige en broederlijke gemeenschap met gelijkgezinden in hunne individueele verzekeringsbehoefte voorzien. De genootschappelijke vereeniging ter onderlinge verzekering beantwoordt meer aan de eischen van eene ideale levensopvatting.

(*) In de eerste tijden waren de kosten van beheer der onderlinge verzekeringsmaatschappijen zeer gering. Vele directeuren namen de zaken gratis waar. Later werd daarin een bezwaar gezien en wenschte het publiek ter wille der zekerheid de vaste aanstelling van directeuren tegen vergoeding. Waren de traktementen te gering, dan werd er geklaagd over het risico ten gevolge der gebrekkige toewijding van de zijde des bestuurs. Werd te veel aan het bestuur vergoed, dan bedroegen de kosten van beheer een te hoog offer, *the Equitable* vergoedde aanvankelijk zeer weinig en nam de bezigheid tot maatstaf. Vóór 1793 werden na afloop van elke bestuurszitting 40 sh. onder de directeuren verdeeld, indien zij aan de zitting deelgenomen hadden. Na 1793 had elke directeur het recht op £1. - voor elke bijgewoonde zitting.
The London Lisse Association vergoedde in de eerste jaren niets; later bedroeg het inkomen voor elken directeur per zitting £ St. ½ - en dit bedrag werd gaandeweg tot op £ St. 1. - verhoogd. Omdat dit stelsel niet vol te houden was, ging men tot de uitkeering van vaste salarissen over en ontstonden de presidenten, vice-presidenten, directeuren, enz. Er werd van dat oogenblik minder op de namen dan op de geschiktheid gelet. Evenwel bleef het publiek in de verbinding van naam en geschiktheid de meeste zekerheid zien.
In Duitschland verkeert de in 1854 opgerichte *Lebensversicherungs und Ersparnissbank* te Stuttgart, wat de kosten van beheer betreft, in de gunstigste stelling, omdat deze ouderlinge verzekeringsvereeniging tevens eene bijzondere *Kapitalistenvereeniging* bestuurt, derhalve de kosten van beheer belangrijk vermindert. Zij deelt voor het overige de gunstige voorwaarden, die de oudste Duitsche onderlinge verzekeringsbank te Gotha geniet.

In Duitschland hebben de onderlinge levensverzekeringsmaatschappijen een voorsprong behaald, terwijl in de verzekering tegen brandschade de maatschappijen op aandeelen den toon aangeven. Ligt dit aan de leiding of aan het beginsel? Tot nog toe is die vraag niet beantwoord en kon het evenmin uitgemaakt worden, of dit met bewustzijn geschiedde. Het is echter een feit, dat de onderlinge verzekering in Duitschland de natuurlijke en historische regulator der algemeene verzekeringsvoorwaarden geworden is. De netto premie der onderlinge verzekeringsbank te Gotha dient vrij algemeen tot maatstaf; de sterftetafel van Gotha neemt de eerste plaats in. Ten opzichte van Gotha is het vertrouwen in de leiding even groot als de waardeering van het beginsel. Gotha organiseerde niet alleen de particuliere verzekering op breede schaal, maar droeg er in gelijke mate toe bij, om de economische opvoeding van het volk te bevorderen. Gotha heeft buitendien de verzekeringswetenschap een stap verder gebracht. De monopolisten laten dan ook de Gothaer bank als eene uitzondering gelden en zouden hare organisatie ook door de staatsverzekering gevolgd wenschen te zien. Gotha mag alzoo gerust door de voorstanders der particuliere verzekering tot voorbeeld gekozen worden.

De particuliere verzekering biedt verscheidenheid ten opzichte van den verzekeringsvorm aan. Die verscheidenheid maakte het mogelijk, dat de verzekerde kiezen kan tusschen de verzekering tegen vaste premie en die met solidaire aansprakelijkheid. Die verscheidenheid laat het streven naar winst of rente toe en doet evenmin aan het zuiver zedelijk beginsel te kort. Als bank- en kredietinstelling kan de verzekering het handelskarakter niet ontberen, als spaar- en verzorgingsinrichting worden aan haar hooge eischen ten opzichte der zekerheid en der moraliteit gesteld. De particuliere verzekering heeft daarmede rekening gehouden en tevens voor de onmisbare wrijving zorg gedragen. De herzieningen der tarieven met verlaging der premiën en vereenvoudiging der verzekeringsvoorwaarden en de wetenschappelijke ontwikkeling van het verzekeringswezen zijn een gevolg van die wrijving. Eerst toen overal meer licht, licht en leven toegelaten werd en de ontketening der individueele arbeidsenergie nieuwe toestanden en verhoudingen te voorschijn riep, kon de verzekering eene macht worden, die in den dienst der beschaving groote dingen tot stand wist te brengen. De economische wetenschap ziet in hare ontwikkeling een bewijs van den algemeenen vooruitgang en de monopolisten verlangen niet terugkeer tot den ouden toestand, maar overdraging aan eene beter geconsolideerde, doelmatiger ingerichte en met meer machtsbevoegdheden toegeruste organisatie. Als zoodanig bevelen zij den staat aan. Daarmede erkennen zij indirect, het bewijs te moeten leveren: 1°. dat de particuliere verzekering niet aan de haar gestelde eischen voldoet, terwijl de Staat dit wel vermag, en 2°. dat de particuliere verzekering aan gebreken lijdt, die voor geen herstel vatbaar zijn,

terwijl de Staat volkomen gezond is en dientengevolge als erfgenaam van het reeds tot stand gekomene moet optreden.

Het is van belang te constateeren, dat de monopolisten de wetenschappelijke grondslagen der verzekering niet aantasten. Zij erkennen, met de zoogenaamde wet van het groote getal te moeten rekenen, hoewel deze op zichzelf beschouwd niet geheel vrij van willekeur is. Die willekeur ligt hierin, dat niet de werkelijkheid, maar de waarschijnlijkheid tot uitgangspunt der berekening dient. De waarschijnlijkheid is in zekeren zin eene denkbeeldige grootheid, en de hypothese, die daarop gebouwd is, kan dus niet vrij van fouten zijn. Maar onder de waarschijnlijkheid is gemeend een begrip, waarbij men van alle zoogenoemde toevallige oorzaken afziet, elke verscheidenheid als niet voorhanden beschouwt en aan al hetgeen, waarvan bij de berekening sprake is, dezelfde eigenschappen verleent. Daar nu de vele kleine ongelijkheden in de wet van het getal gelijkgemaakt worden, zoo wordt het resultaat hetzelfde, of men met deze gefingeerde of liever theoretische gelijkheid rekent, dan wel met de verhoudingen, gelijk zij werkelijk zijn. Dat de wet der groote getallen onder de heerschappij der wiskunde staat, verandert er niets van, dat zij niet vrij van willekeur is. De waarschijnlijkheidsberekening speelt eene voorname rol bij de samenstelling der sterftetafel. Deze tafel geeft voor eene reeks leeftijden aan, welke waarschijnlijkheid iemand in eene bepaalde klasse der bevolking heeft, om vóór afloop van een bepaalden tijd te sterven. De eenvoudigste vorm der tafel is natuurlijk die, welke het mogelijk maakt, met de intensiteit der sterfte te rekenen. Omdat nu echter bij de samenstelling, op grond der waarschijnlijkheid, afwijkingen van de werkelijkheid voorkomen, is de sterftetafel in de levensverzekering eene zaak van belang, waarop toezicht van staatswege gehouden moet worden. Hoezeer nu ook de partijen over de keus der tafel van meening verschillen, hierover zijn allen het eens, dat het volstrekt noodzakelijk is, de verzekering in de verschillende landen op nationale sterftetafels op te bouwen. In Amerika bieden daartoe enkele staten krachtig de hand; in Engeland werd reeds lang in dien geest gewerkt; in Duitschland gaf Gotha het voorbeeld en zijn de verzekeringsmaatschappijen tot dit doel met elkander in verbinding getreden. Op de verkregen wetenschappelijke basis kan derhalve voortgewerkt worden. De monopolisaties, die het sociale element - de welvaartsklasse - op den voorgrond plaatsen, kunnen de sterftetafel evenmin ontberen als de particuliere verzekering, die de menschelijke sterfte als de voornaamste oorzaak der zekerheid beschouwt. De strijd tusschen beide loopt derhalve in de eerste plaats over de middelen, die er het best en het snelst toe zullen en moeten leiden, om alle menschen in de zegeningen der verzekeringen te laten deelen. Het is goed, daarop steeds te letten.

(*Wordt vervolgd.*)

Ivan Serguecvitch Tourgueneff.

Een van Tourguéneff's vrienden, de beroemde Russische criticus Biéliuski, placht te zeggen, dat men het talent van een Russisch schrijver reeds beoordeelen kan alleen naar de wijze, waarop zijne werken gerangschikt kunnen worden. Wanneer men eene chronologische rangschikking kan volgen, dan heeft men te doen met een nationaal dichter, die het leven van zijn volk heeft meegeleefd en die dat leven in zijne geschriften heeft weergegeven. Indien daarentegen zijne werken slechts naar den vorm kunnen gerangschikt en verdeeld worden in romans, novellen, gedichten, drama's, balladen, sonnetten, enz., dan is dat een bewijs, dat de schrijver een kunstenaar is, die slechts geïnspireerd werd door het ideaal, en dat zijn talent niet gevoed werd door den grond, die hem zag geboren worden. Zulk een schrijver heeft geene nationaliteit; het is onverschillig, in welke taal hij schrijft; zijne werken zullen alleen die verdienste bezitten, welke hunne kunstwaarde daaraan verleent.

Tourguéneff's werken bezitten de verdienste, dat men ze op beiderlei wijzen kan rangschikken. Hij is een nationaal schrijver en een groot kunstenaar te gelijk. Als nationaal dichter kon hij alleen geboren worden op Russischen bodem en in een land van heeren en lijfeigenen, in een land, waar door de snelle ontwikkeling het jongere geslacht gedreven wordt tot het najagen van onbeperkte idealen, terwijl het oudere geslacht meer en meer teruggedreven wordt naar de idealen van het verleden en zijne toevlucht tot eene overdrevene reactie moet nemen. Daarom leeft men met Tourguéneff in Rusland en maakt men met hem van af zijn eerste werk (*Verhalen van een Jager*, 1847) tot aan zijn laatste, groote werk (*Maagdelijke gronden,* 1877), dus gedurende een tijdsverloop van dertig jaren, den overgang mede van het feodale tot het oproerige en lijdende Rusland, dat een nieuwen weg zoekt. Men ziet in enkele levende typen, hoe die onmetelijke bevolking van bijna honderd millioen menschen gedurende dertig jaren heeft geleefd; welke hare verwachtingen waren en welke teleurstellingen zij heeft ondervonden; wie hare beste mannen, maar vooral, welke hare uitnemendste vrouwen waren; hoe haar verleden was en wat men van hare toekomst mag verwachten. Elk werk van Tourguéneff was voor Rusland een toetssteen; in elk zijner romans zag het zijn eigen beeld weer-

kaatst; het doorzag zichzelf, als het ware, maakte de balans op van zijne zedelijke kracht en vroeg zichzelf af: 'Wat valt er nog te doen?'

Is er meer noodig, om den naam van nationaal dichter te verdienen? Tourguéneff echter heeft zich niet tevredengesteld met het leven van zijn volk als een spiegel te weerkaatsen; hij is ook een groot kunstenaar geweest; hij wist ook algemeen menschelijke typen te scheppen, die overal hadden kunnen geboren worden, waar menschen zijn.

Ivan Tourguéneff was een man van hooge beschaving, ja, misschien de meest geletterde Rus van zijn tijd. Er zijn in Europa weinig romanschrijvers geweest, die in zulk eene mate de natuurwetenschappen, de wijsbegeerte, de oude en nieuwe talen en de letterkunde van alle volken machtig waren als hij. Deze grondige kennis, gevoegd bij zijne natuurlijke gaven, heeft hem niet alleen tot een Russisch dichter gemaakt, maar ook tot een scheppenden geest, die in zijne werken het streven zijner natie en dat van een geheel tijdperk heeft uitgedrukt.

Wij zullen dus in deze korte studie over Tourguéneff eene dubbele taak te vervullen hebben. In de eerste plaats moeten wij onderzoeken, welken invloed Rusland, dat hij zoo trouw heeft weergegeven, op de vorming van dezen buitengewonen geest heeft gehad, en vervolgens nagaan, door welke eigenschappen Tourguéneff eene plaats bekleedt onder die schrijvers, wier eenig en waar vaderland de kunst is geweest.

I.

Ivan Serguécvitch Tourguéneff werd in het jaar 1818 in Oriol geboren. Hij heeft zelf in het eerste verhaal van zijn werk: *Verhalen van een jager*, Khor en Kalinitch, het land beschreven, waar hij zijne kinderjaren heeft doorgebracht.

'Het dorp in het gouvernement van Oriol ligt te midden van bebouwde velden nabij een drogen poel, die des winters in een drassig moeras wordt herschapen. Behalve enkele elzen en twee of drie schrale beuken ziet men er geene boomen; de *isbas* (hutten), de een tegen den ander leunende, zijn met stroo gedekt. De boer van Oriol is klein en gebogen van gestalte; zijn gelaat heeft eene droefgeestige uitdrukking; hij houdt de oogen terneergeslagen, woont in ellendige, bouwvallige hutten, gaat onder zware lasten gebukt, is slecht gevoed, draagt *lapti* (schoenen, uit beukenschors vervaardigd), en drijft geen handel.'

De familie van Tourguéneff behoort tot den ouden adel; zij telt onder hare leden een martelaar, die onthoofd werd, omdat hij den moed had gehad, zich tegen den valschen Demetrius te verzetten. Bij de troonsbestijging van Peter den Groote waren de Tourguéneffs voorstanders van zijne hervormingen en bij het begin dezer eeuw vindt men Tourguéneffs onder de meest verlichte mannen van de regeering van Alexander den Eerste.

De vader van onzen romanschrijver diende eerst bij de cavalerie; daarna huwde hij de dochter van een rijk edelman, nam zijn ontslag en ging te midden zijner lijfeigenen van zijne inkomsten leven.

Op de goederen van zijn vader bracht onze dichter zijne kinderjaren door. De eerste indrukken, die hij ontving, deden hem de wereld niet van hare schoonste zijde kennen; integendeel, alles, wat zijn oog rondom ontmoette, getuigde van zedelijken en lichamelijken achteruitgang. Hij gevoelde van zijne kindsheid af aan eene onwederstaanbare neiging tot het schoone en deze neiging deed al dadelijk een wanklank ontstaan tusschen hem en zijne omgeving.

Zijn vader was, wat men noemt, een schoon man, ja, zelfs zóó, dat schier geene enkele vrouw hem weerstaan kon. Toen hij reeds op vrij gevorderden leeftijd was gekomen, wist hij eene jeugdige Russische prinses eene hartstochtelijke liefde in te boezemen en het toeval wilde, dat hij daarbij een onverwachten medeminnaar vond in zijn zoon, die toen eerst 16 jaren telde. Voor den jongeling was het eene eerste liefde, een gevoel, dat den mensch eensklaps overvalt en hem geheel en al vervult, zonder dat hij weet hoe en waarom.

Ivan heeft de herinnering aan deze gebeurtenis in zijn leven vereeuwigd in eene allerliefste novelle, getiteld: *De eerste liefde*, waarin hij in enkele levende typen het beeld van zijn vader, van de schoone coquette en van zichzelven bij zijne intrede in de jongelingsjaren schetst. Deze tragische liefde heeft in Tourguéneff's verder leven diepe sporen nagelaten.

Zijne moeder was geheel het type van een despoot, zooals dit moet ontstaan uit een stelsel, waarbij de edelman heer en meester is over het leven, ja, zelfs over de innigste gevoelens zijner lijfeigenen. Zij was niet boosaardig van natuur, gevoelde zich zeer ongelukkig en had dikwijls oogenblikken van berouw, maar dit verhinderde niet, dat zij de tyran werd van hare geheele omgeving, niet alleen van hare lijfeigenen, maar ook van hare eigene en aangenomene kinderen.

'Ik werd onbarmhartig geranseld', verhaalde Tourguéneff aan zijn vriend, den dichter Polonski, 'om eene nietigheid. Elken dag sloeg mijne moeder mij met hare eigene handen en wanneer ik haar smeekte, mij te zeggen, waarom zij mij sloeg en wat ik gedaan had, dan gaf zij ten antwoord: "Dat weet ge zelf wel en als gij het niet weet, kunt gij het wel raden".

Zij zond hare lijfeigenen naar Siberië, alleen omdat zij haar niet gegroet hadden, zooals zij hun dat voorgeschreven had; zij liet hare kamenier naar hare eigene willekeur trouwen, zonder in het minst te vragen, of de echtgenoot naar den smaak van het jonge meisje was. In haar despotisme ging zij nog verder; zij wilde niet, dat hare kameniers moeders zouden worden, of, wanneer zij kinderen hadden, stond zij haar niet toe, die bij zich te houden, uit vrees, dat zij nalatig in haar dienst zouden worden.

Tourguéneff heeft aan de nagedachtenis zijner moeder eene novelle gewijd, *Moumon* geheeten, waarin hij eene van die daden van willekeur verhaalt, die zoo dikwijls onder de Russische edelen voorkomen.

"Moumon" was de naam van een hond, die aan Guérasscine, den doofstommen lijfeigene van eene te Moskou wonende weduwe, toebehoorde. Guérasscine ging gebukt onder een harteleed, dat zijne meesteres hem had aangedaan. In eene harer grillen, waaraan zij dikwijls onderhevig was, had zij zijn meisje laten trouwen met een dronkaard, Klimoff, om dezen daardoor van zijne kwaal te genezen. Guérasscine, getroffen in zijne teederste gevoelens, vond op zekeren dag een hondje, dat in een poel rondspartelde en zeker zou verdronken zijn, zoo hij het niet gered had. Daarna had hij zich nauw aan het dier gehecht, zooals dit wederkeerig aan hem. Moumon wekte elken morgen zijn meester, door hem aan eene slip van zijn hemd te trekken; daarna bracht hij hem, den halster tusschen de tanden houdende, het oude paard, waarmede hij in de beste verstandhouding leefde. Hij volgde zijn meester naar de rivier, bewaakte zijne bezems (Guérasscine was portier) en liet niemand toe, zijn kamertje te naderen.'

Maar een lijfeigene mocht nu eenmaal geene genegenheid koesteren als voor datgene, wat zijn meester goedvond.

'Op een fraaien zomerdag wandelde Guérasscine's meesteres in een harer vertrekken met hare gezelschapsdames. Zij was bijzonder goed geluimd, lachte en schertste en bijgevolg lachten en schertsten hare dames ook, maar deze laatsten gevoelden zich niet op haar gemak. Men was er in huis niet op gesteld, dat de meesteres zoo bijzonder opgeruimd was, want zij eischte dan, dat ieder dit terstond ook zou zijn, en wee dergene, die bij zulk eene gelegenheid niet een van vreugde stralend gelaat toonde...

Zij was dien morgen onder een buitengewoon gelukkig gesternte opgestaan. De kaarten (want iederen morgen liet zij zich de kaart leggen) waren haar gunstig geweest: er waren vier boeren uitgekomen, hetgeen beteekende, dat hare wenschen zouden vervuld worden. Ook had haar kopje thee haar veel beter gesmaakt dan anders.

De oude dame dan wandelde het salon op en neer met een vergenoegden glimlach op haar gerimpeld gelaat... zij ging naar het raam, dat uitzicht had op een tuintje. In het midden daarvan lag Moumon onder een rozestruik met een kluifje. Nauwelijks had zij hem gezien of zij riep uit: "Wat een mooi dier!... Hoe is het mogelijk, dat ik dat nog nooit heb gezien?... Laat hem terstond hier brengen!"

Dadelijk gaan de dames, de lakeien, ja, zelfs de huismeester erop uit, om Moumon te halen, maar deze kent niemand als zijn meester en welke moeite men ook aanwendt, om het beest te vangen, alles is vergeefsch. Eindelijk geven zij door teekenen aan Guérasscine te verstaan, dat zijne meesteres het dier verlangt te hebben. Deze schijnt min of meer verrast, maar hij roept toch den hond, pakt hem beet en

geeft hem den kamerdienaar, die hem terstond naar het salon brengt en voor de voeten zijner meesteres neerlegt.

Moumon echter weet niet, hoe men zich in de groote wereld moet gedragen; hij kent de oude dame niet en weet dus ook niet, hoe het lot van zijn meester geheel van de willekeur van deze despotieke vrouw afhangt. Hij weigert bij haar te komen en wil naar zijn meester terug, maar wat nog erger is, als de oude dame hare hand uitstrekt, om hem te streelen, steekt hij den kop op en laat zijne tanden zien.

"Wat een kwade rakker! Weg met dat dier!" roept de oude dame driftig uit; "zorg, dat hij mij nooit weer onder de oogen komt."

De gehechtheid van den portier aan zijn hond brengt hem opnieuw in botsing met zijne meesteres. Zij heeft hem eerst verboden te trouwen met de vrouw, die hij liefhad, en nu wil zij niet, dat hij zich aan een arm dier hecht. De doofstomme kan er nog niet dadelijk toe besluiten, het bevel zijner meesteres uit te voeren; hij houdt Moumon zorgvuldig in zijn kamertje opgesloten en laat hem niet meer vrij op de plaats rondloopen... maar ziet, op een nacht, dat de oude dame niet kan slapen, hoort zij een hond blaffen. Terstond vaart zij heftig uit tegen al hare bedienden en bezweert, dat deze het erop hebben toegelegd, om haar dood te kwellen. Nu is het lot van Moumon beslist: hij is onherroepelijk veroordeeld, hij moet sterven.

Er blijft voor den armen Guérasscine niets anders over, dan het vonnis ten uitvoer te brengen. Hij heeft het meisje zijner keuze verloren, hij zal nu ook zijn hond verliezen. Na aan Moumon een overvloedig maal gegeven te hebben, neemt hij hem op de rivier mede en verdrinkt het arme dier. Te gelijk besluit hij echter ook, om zijne meesteres nooit terug te zien. Zonder naar Petersburg terug te keeren, vlucht hij naar zijn dorp. De oude dame geeft terstond bevel, om hem te doen terugbrengen, maar zij sterft intusschen en hare erfgenamen laten zich weinig aan Guérasscine gelegen liggen.'

Zoo wij met voorliefde wat lang bij deze novelle hebben stilgestaan, deden wij dat, omdat men daaruit het best de omgeving kan leeren kennen, waarin Tourguéneff opgroeide en waarvan hij zijne eerste indrukken ontving. Het voorbeeld van zijn vader boezemde hem een afkeer in van lichtzinnige minnarijen en van het jachtmaken op vrouwen. Het deed in hem eene hoogere opvatting van de liefde ontstaan. Hij verlangde van de vrouw, dat zij in karakter boven den man zou staan en zich hierdoor zijne meerdere zou toonen.

Het voorbeeld van zijne moeder deed hem alle tyrannie verfoeien en gaf hem daarentegen dat diepe besef van de menschelijke waardigheid en die liefde voor de menschheid, die hem gedurende zijn geheele leven hebben bezield en die nog blijken uit de laatste woorden, op zijn sterfbed gesproken.

Een zijner vrienden toch, die hem nog voor de laatste maal was

komen bezoeken, wilde de hand van den dichter vatten, om er een kus op te drukken, maar deze trok haar terug, zeggende:

'Heb de menschen lief, zooals ik ze heb liefgehad.'

Ivan Tourguéneff zag in, dat de onbegrensde macht, welke de leenheerlijke rechten aan zijne moeder verleenden, tot haar ongeluk hadden gestrekt. Hij deed eene gelofte, om zijn geheele leven te wijden aan de afschaffing van die rechten in Rusland.

Zoo wekte de zedelijke en lichamelijke bedorvenheid zijner omgeving den dichter op tot liefde voor alles, wat schoon en goed is. Wel verre van zich door zijne opvoeding te laten beheerschen of zich door het voorbeeld zijner voorvaderen te laten leiden, bood deze krachtige natuur weerstand aan alle die invloeden. Hij deed het goede, dat men hem niet geleerd had, zoodra hij zijn eigen meester was geworden.

Evenals alle kinderen van den Russischen adel had Tourguéneff Fransche en Duitsche gouverneurs en leerde hij, nog zeer jong zijnde, de moderne talen. Op vijftienjarigen leeftijd zond men hem naar de hoogeschool te Moskou, waar hij gedurende een jaar in de letteren studeerde. Hij had eene bijzondere voorliefde voor de philosophie en de classieke schrijvers en las ook spoedig het Latijn en Grieksch even gemakkelijk als de moderne talen.

Na een jaar te Moskou gestudeerd te hebben, ging hij naar de hoogeschool te Petersburg. Kort na zijne komst aldaar beproefde hij voor het eerst zijne krachten aan een letterkundigen arbeid. Zijn eerste werk was een drama in verzen van vijf bedrijven. Hijzelf sprak hierover later een streng oordeel uit, noemde het een onzinnig werk, waarin hij Byron's *Manfred* had nagevolgd, doch met de 'onervarenheid van een knaap'. Hij liet het werk aan zijn leermeester in de letterkunde lezen, die hem zonder omwegen zijne meening zeide, hoewel hij erbijvoegde, dat er toch wel iets in zat en dat hij zich maar moest blijven oefenen in het schrijven...

Schrijven... juist, dat was zijn vurig streven; zijne geheele ziel dreef hem ertoe. Maar hoe of wat zou hij schrijven?!

Omstreeks dezen tijd had Pouchkine het toppunt van zijn roem bereikt en zijn talent sleepte alle eerstbeginnenden in de letterkunde mede. Zij hadden zeker een slechter voorbeeld kunnen kiezen. Pouchkine was een goede gids, want niet alleen was hij een groot vereerder van een schoonen vorm, maar hij was ook de eerste, die in eene zuivere, beeldrijke taal schreef, welke men vóór hem niet kende. Hij was een van de eersten, die met het pseudo-classicisme, dat het veld van de verbeelding beperkt, brak, en bewees, dat de Russische bodem en het zoo rijke leven van zijn eigen volk evengoed den dichter kunnen bezielen als de oude wereld.

'In dien tijd', zegt Tourguéneff in zijne *Herinneringen*, 'was Pouchkine voor mij evenals voor mijne tijdgenooten eene soort van halfgod

en, wat nog meer zegt, wij vereerden hem als zoodanig. In den laatsten tijd is men die vereering van letterkundige autoriteiten streng gaan veroordeelen; hem, die den moed had te bekennen, dat hij zich daaraan schuldig maakte, zou men voorgoed voor een dwaas houden. Onze jonge critici zullen het mij, hoop ik, niet euvel duiden, wanneer ik zeg, dat men eerst goed moet begrijpen, wat wij onder autoriteiten verstaan. Nooit zou een onzer eraan gedacht hebben, iemand om zijn geld of om zijne kennis te aanbidden en te vereeren; dat soort van overwicht was ons onbekend; evenmin was een groote geest voor ons genoeg. Wij hadden een *gids* noodig.

Wij paarden aan bijna republikeinsche denkbeelden eene schier afgodische vereering voor hen, die wij als onze meesters en leidslieden erkenden. Zulk eene overdreven geestdrift komt mij voor, in een jeugdig hart iets natuurlijks te zijn. De jeugd kan niet in vuur ontsteken voor een afgetrokken denkbeeld, hoe groot en schoon dat overigens moge zijn, wanneer dat niet in een levenden persoon, in een meester vleesch is geworden. Het geheele onderscheid tusschen ons en het jongere geslacht bestaat wellicht hierin, dat wij ronduit voor onzen afgod durfden uitkomen en eerlijk erkenden, dat wij dien vereerden. Wij waren er trotsch op. Onafhankelijkheid van oordeel is zeker iets prijzenswaardigs en op zichzelf iets goeds. Hij, die zich die onafhankelijkheid nog niet heeft eigengemaakt, kan zich geen mensch noemen, doch zij moet, gelijk alles, wat goed is, veroverd worden en om ze te veroveren, moet men zich scharen onder de vanen van een beproefden leidsman.'

Onder den invloed, dien zijn lievelingsdichter op hem uitoefende, maakte Tourguéneff gedichten, waarvan er vele zijn opgenomen in een tijdschrift, dat onder redactie van Pouchkine stond. Het lijdt geen twijfel, of Tourguéneff heeft bij het begin zijner loopbaan zich aan de poëzie willen wijden. Nog onlangs, kort na zijn dood, heeft men een bundel van die gedichten uitgegeven, welke tot nu toe bijna onbekend waren. Wel dragen zijne gedichten de sporen van veel talent, bovenal van veel arbeid, maar er ontbreekt die bezieling aan, welke de kern is van de poëzie. Ze getuigen wel van veel nadenken en van groote gave van opmerken, eigenschappen van een goed prozaschrijver, maar ze zijn meer pathetisch dan lyrisch, en zonder dit laatste zijn gedichten geene gedichten meer.

Terwijl hij dus aan de eerste proeven van zijn talent werkte, zette hij zijne meer ernstige studiën voort. Na de hoogeschool te Petersburg doorloopen te hebben, vertrok Tourguéneff naar Berlijn, om daar zijne studie te voltooien. Hij deed den overtocht per stoomboot Nikolaas I. Er ontstond brand aan boord en de stoomboot werd eene prooi der vlammen in het gezicht van de haven van Gravemunde. De passagiers werden met groote moeite gered. Tourguéneff heeft eene prachtige beschrijving van die ramp nagelaten onder den titel: *Een brand op zee,* die hij op zijn sterfbed aan een zijner vrienden dicteerde. Dit

was niet de eerste maal, dat het leven van den dichter in gevaar verkeerde. Toen hij, nauwelijks vier jaar oud, met zijne ouders te Bern zijnde, door deze was meegenomen, om den berenkuil te zien, boog hij zich zoo onvoorzichtig over den rand, dat zijn vader slechts even den tijd had, om hem terug te trekken.

Te Berlijn onderging Tourguéneff evenals alle jongelieden van dien tijd den invloed van de Hegeliaansche philosophie; hij volgde er de lessen van Herder, Ranke en Ritter.

Tourguéneff's reizen in den vreemde, het bestudeeren van de zeden en gebruiken van westelijk Europa, zijne diepe wijsgeerige studiën gaven aan zijn talent eene richting, die hem tot Rusland's meest beroemden romanschrijver heeft gemaakt. Voor een talent als het zijne, dat voornamelijk lag in de gave van opmerken en in het vermogen, om zijne indrukken op eene treffende wijze mee te deelen, door daaraan een schoonen, harmonischen en plastischen vorm te geven, voor zulk een talent was het wijsgeerig gronddenkbeeld, het ideaal, dat de schrijver in het leven voor oogen had, van het hoogste gewicht. Men heeft beweerd, dat Tourguéneff een realist of, zooals de Franschen die school tegenwoordig noemen, een naturalist was. Niets is echter minder waar; immers, welk een onderscheid bestaat er niet tusschen de werken van den Russischen romanschrijver en die der Fransche naturalisten. Uit het geheele werk van Tourguéneff, uit de verschillende situaties, waarin hij zijne personen plaatst, ontwikkelt zich naast zedenschilderingen en typen, uit het leven gegrepen, eene krachtige, wijsgeerige analyse van het leven. Is dat ook het geval met de werken van Alphonse Daudet? Het is waar, ook daar treffen wij veel gave van opmerking aan, maar hoe oppervlakkig is dat alles. Zijne schilderingen zijn er meer op aangelegd, om het oog te bekoren, dan wel om gedachten op te wekken. Bij het lezen van Tourguéneff bemerkt men al dadelijk, dat men niet alleen met een groot kunstenaar, maar ook met een groot denker te doen heeft, die te gelijk een geleerde is, wien geene ontdekking van de nieuwere wetenschap vreemd is en die kennis heeft genomen van alles, wat het menschelijk denkvermogen tot heden heeft voortgebracht.

In zijne autobiographie deelt hij ons mede, wat hem gedreven heeft tot zijne reizen in het buitenland:

‘Het reizen der jongelieden van mijn tijd in den vreemde deed mij denken aan onze voorouders, wanneer zij prinsen gingen zoeken bij de Variagues. Ieder onzer gevoelde, dat zijn land, ik spreek niet van zijn vaderland, maar van zijn moreel en intellectueel erfgoed, dat zijn land groot was, maar dat er weinig orde heerschte. Wat mij betreft, ik zag wel de nadeelen, aan een vertrek uit het vaderland verbonden, maar ik kon niet anders handelen..... Het leven, de omgeving, de wereld van heeren en lijfeigenen, waartoe ook ik door mijne geboorte behoorde, lieten mij niet toe, in Rusland te blijven; alles,

wat ik om mij heen zag, wekte mijne ergernis en verontwaardiging. Mij bleef geene keus over: ik moest treden in de voetstappen mijner voorouders of met alles breken op gevaar af van datgene te verliezen, wat mij dierbaar was. Ik koos het laatste. Zonder bedenken wierp ik mij in de "Duitsche zee", waaruit ik als herboren te voorschijn kwam. Toen ik uit hare golven opdook, gevoelde ik, dat ik een vriend was geworden van het Westen, hetgeen ik mijn geheele leven door gebleven ben.'

Het eerste gevolg van die wedergeboorte was eene oorlogsverklaring aan de lijfeigenschap.

'Ik gevoelde, dat ik mij van mijn vijand verwijderd moest houden, om hem des te beter te kunnen aanvallen. Die vijand had in mijne oogen eene gedaante en een naam; hij heette: de lijfeigenschap. Die naam had voor mij de beteekenis van een stelsel, waarmee ik besloten had nimmer vrede te zullen hebben. Dat was mijn Hannibalseed.....'

Die uitspraak geeft ons den sleutel tot de *Verhalen van een Jager*, van welk boek Tourguéneff's beslist optreden als schrijver dagteekent. Dit werk zal hem altijd eene voorname plaats doen innemen onder de beroemde schrijvers. Hannibal had voor het eerst den vijand, dien hij gezworen had te zullen verdelgen, op 't veld der kunst slag geleverd. De overwinning bleef niet uit. De eerste *Verhalen van een Jager* verschenen in 1847 en 14 jaren later, in 1861, had de lijfeigenschap in Rusland opgehouden te bestaan. De dagbladen hebben na den dood van Tourguéneff meegedeeld, dat Keizer Alexander II den romanschrijver had gezegd, dat de lezing van dit boek hem in zijn voornemen had versterkt, om de boeren vrij te maken.

Na zijne krachten, zooals wij gezien hebben, zonder veel succes aan de poëzie te hebben gewijd, begon Tourguéneff zich op het proza toe te leggen. Pouchkine was nog altijd zijn meest geliefkoosde meester, maar hij gevoelde, dat reeds met Pouchkine de zuivere schepping, dat wil zeggen, de kunst om de kunst, in Rusland den trap van volmaking had bereikt, waarvoor zij vatbaar is, en voor eene andere opvatting van de kunst plaats moest maken. Voortaan moest volgens hem elk dichterlijk werk op een wijsgeerig en sociaal hoofddenkbeeld berusten. Tourguéneff ontwikkelde deze theorie in eene samenspraak in verzen, die hij aan de *Verhalen van een Jager* doet voorafgaan.

Laat ons eerst eens van meer nabij die opvatting van de kunst beschouwen, want zij is van het hoogste belang voor hen, die dieper in den geest van Tourguéneff willen doordringen en zijne werken beter willen leeren verstaan. Wij hebben Tourguéneff zelf reeds hooren verklaren, dat hij geen aanhanger is van de school, die alleen de kunst ter wille van de kunst wil, maar als dat zoo is, waaraan is het dan toe te schrijven, dat in zijne romans een zoo volmaakte, artistieke vorm samengaat met eene onmiskenbare, wijsgeerige en

sociale strekking en dat wel, zonder dat de schrijver in een didactisch pedantisme vervalt, dat veelal aan tendenzwerken eigen is?

Het valt niet moeielijk, het geheim van die gelukkige verbinding te ontdekken. Tourguéneff nam nooit eene wijsgeerige gedachte tot uitgangspunt. Hij zocht dat in het type, dat verkregen wordt door juiste waarneming van het leven. Dikwijls herhaalde hij met voorliefde Goethe's woord: ‘Greift nur hinein in 's volle Menschenleben! Ein jeder lebt's, nicht vielen ist's bekannt und wo ihr's packt, da ist's interessant’, en hij drong diep in het leven door. Hij ontleende er zijne figuren aan van mannen, vrouwen, kinderen, zoowel uit den adel als uit den boerenstand, en hij nam ze, zooals hij ze zag, met hunne goede en kwade eigenschappen, met hun streven naar iets hoogers en met hunne tekortkomingen; in één woord, hij schiep werkelijke menschen, belangwekkende leden van de groote menschelijke samenleving. Hiermede eindigde het werk van den kunstenaar en begon dat van den wijsgeer.....

De Fransche naturalisten, waarvan Zola de voornaamste vertegenwoordiger is, sporen even diep het leven na, maar zij ontleden het niet; zij schrijven alles neer, wat indruk op hen heeft gemaakt, zonder te vragen, of datgene, wat zij te boek stellen, van maatschappelijke beteekenis is. Tourguéneff daarentegen vermijdt alle grove schilderingen en ruwe beelden, die geene wijsgeerige kern in zich bevatten of niet kunnen dienen, om het menschelijk leven beter te doen begrijpen. Volgens hem is het hoofddoel van den roman, het menschelijk leven te verklaren, en hij laat in zijne werken alles ter zijde, wat tot dat verklaren niet kan bijdragen. Hij schroomt niet de maatschappelijke kwalen bloot te leggen en daarop de aandacht te vestigen, maar blijft nooit bij een enkel pathologisch geval stilstaan; hij schept geen behagen in het schilderen van eene hysterische vrouw, van een dronkaard of van eene vrouw uit de demi-monde, onderwerpen, die de nieuwe naturalistische school in Frankrijk bij voorkeur behandelt.

Wanneer de indrukken van den romanschrijver eenmaal door de zeef van zijne philosophie zijn gegaan, hebben zij al het kleingeestige en alledaagsche verloren; hij vraagt slechts onze aandacht voor het groote drama van het werkelijk leven. Nu eens vestigt hij onze blikken op de lijfeigenschap, dan weer schildert hij ons den strijd tusschen twee geslachten of hij stelt ons het treffende schouwspel voor oogen, dat een gebrek aan overeenstemming tusschen denken en handelen geeft en dat ook Shakespeare ons reeds in zijn *Hamlet* liet zien. De *Verhalen van een Jager* zijn niets anders dan de schildering van de lijfeigenschap, die vreeselijke kwaal, waaraan Rusland toenmaals leed. Op welke wijze heeft Tourguéneff hiervan een beeld gegeven? Heeft hij zich bepaald tot het weergeven van zijne eigene indrukken, tot het opeenstapelen van alle de gruwelen door heeren op hunne lijfeigenen bedreven? Spreken die verhalen slechts van mishandelde

lijfeigenen, van onteerde meisjes, van kinderen, aan hunne moeders ontrukt? Dit alles heeft hij in zijne naaste omgeving kunnen waarnemen. Ging hij te werk zooals de meeste schrijvers van tendenzromans? Ziet men bij hem ook die eenzijdigheid, waarvan zelfs de *Negerhut,* ondanks zijne groote verdienste, niet geheel vrij is gebleven? Op al deze vragen moet een ontkennend antwoord volgen. Tourguéneff sloeg een geheel anderen weg in. Getrouw aan zijne methode ontleedt en zift hij zijne indrukken, eer hij een roman gaat samenstellen. Voordat hij de *Verhalen van een Jager* schreef, heeft hij tot zichzelven gezegd: 'De wreedheid van de Heeren, hunne tiranny, de tooneelen van ruw geweld zijn overbekend; men kan ze in de "gemengde berichten" van de dagbladen dagelijks lezen; het zijn zaken, die den strafrechter aangaan. Mijne taak is eene geheel andere; ik moet zulk een tafereel van mijn land ophangen, dat daardoor de lezer onwillekeurig de lijfeigenschap van een wijsgeerig standpunt leert beschouwen. Aan den eenen kant zal ik aantoonen, dat de lijfeigenen menschen zijn zooals wij, dat zij voor dezelfde gewaarwordingen vatbaar zijn als wij, dat zij evenals wij liefhebben en lijden; aan den anderen kant zal ik laten zien, dat het recht, hetwelk het leven van onze lijfeigenen in onze handen stelt en ons de vruchten van hun arbeid doet genieten, zonder dat wij zelfs iets behoeven te doen, een hinderpaal is voor onze intellectueele en moreele ontwikkeling en dat onze stand daardoor zijn ondergang te gemoet gaat. Zoo ik mijne lezers hiervan kan overtuigen, is mijne zaak gewonnen.'

Dit neemt echter niet weg, dat, toen in 1847 het eerste *Verhaal van een Jager* in een Russisch tijdschrift verscheen, de redacteur weinig waarde hechtte aan een verhaal, dat de opmerkzaamheid van de geheele wereld op den schrijver zou vestigen. Het verhaal, schier zonder handeling, bevat niets anders dan de geschiedenis van twee lijfeigenen, Khor en Kalinitch, die door eene nauwe vriendschap verbonden zijn. De een, Khor, vertegenwoordigt den practischen en vastberaden man, die zich alleen door het verstand laat leiden. Kalinitch daarentegen is een man vol romantische denkbeelden, die slechts in eene ideale wereld leeft. Deze twee lijfeigenen hadden wellicht juist wegens het verschil van karakter vriendschap voor elkaar opgevat. Khor hield van Kalinitch, omdat hij zwak was en zijne genegenheid verdiende; Kalinitch was Khor genegen, omdat hij hem achtte en waardeerde, maar Khor erkende, dat Kalinitch gaven had, waarvoor er in zijn practisch hoofd geene plaats was. Kalinitch wist de opwellingen van toorn en de vlagen van woede van zijn vriend te bezweren; hij ving de wormen en rupsen; de bijen lieten zich door hem pakken; in één woord, hem gelukte alles. Kalinitch stond dichter bij de natuur, Khor bij de menschen en het practische leven.

Tourguéneff was tot de ontdekking gekomen, dat de boer eene ziel had, en dit trof zijne tijdgenooten. Tot nu toe had men den lijfeigene

voor een lastdier aangezien en gemeend, dat zijn physiek en intellectueel leven niet hooger stond dan dat van een huisdier, totdat op eenmaal de jonge romanschrijver in twee lijfeigenen de hoofdverscheidenheid van den menschelijken geest, het practische en het idealistische, verpersoonlijkte.

'Het zijn Goethe en Schiller', riepen zelfs verscheidene Russische critici, toen het boek verscheen, en velen van hen, die zichzelven niet hadden afgevraagd, of de moujick eene ziel had, begonnen van meer nabij de lijfeigenen gade te slaan en moesten ten slotte erkennen, dat de dichter zijne personen niet had uitgevonden, maar dat hij ze naar de natuur had geteekend en dat iedere edelman op zijne goederen een Khor en Kalinitch kon vinden.

Tourguéneff idealiseerde zijne helden niet; hij schilderde de boeren met hunne goede eigenschappen en hunne gebreken. Zoo was Khor niet geheel vrij van bijgeloof of van vooroordeelen; hij minachtte bovendien de vrouwen in het diepst van zijn hart en in eene vertrouwelijke stemming kon hij niet genoeg op haar schimpen.

In een ander verhaal, de *Bourmistre* (de Intendant) getiteld, stelt Tourguéneff naast een tyrannieken edelman een lijfeigene, die tot de betrekking van intendant is opgeklommen en die zijn meester nog in wreedheid overtreft; hij toont zich nog hardvochtiger en onbillijker, zuigt zonder de minste schaamte de lijfeigenen uit en doet wederrechtelijk alle zoons van moujicks, die hem niet genoeg eerbied hebben bewezen, bij het leger inlijven. Ook maakt hij er geen gewetensbezwaar van, zich de koeien toe te eigenen, die de meeste melk geven.....

Na dit alles zal men inzien, dat de schrijver het niet op personen, hetzij adellijke of boeren, gemunt heeft, maar alleen zijne aanvallen richt tegen de lijfeigenschap als instelling, die zoowel den een als den ander bederft.

In andere novellen vol humor brengt Tourguéneff, door de dwaze zijde van de lijfeigenschap aan te toonen, daaraan gevoeliger slagen toe, dan de heftigste uitvallen hadden kunnen doen. In een dier verhalen, *Lgof* getiteld, laat hij eene preutsche oude vrijster optreden, die volstrekt niet boos van aard is, maar integendeel het hoogste belang stelt in het welzijn harer lijfeigenen. Zij wil echter niet, dat een hunner trouwt, en dwingt hen evenals zijzelve het celibaat aan te nemen. Kan men zich eene treffender critiek van de lijfeigenschap voorstellen dan het zoo vermakelijke beeld van den landjonker Mordari Apollonitch in *De twee heeren van het dorp*?

'Mordari Apollonitch neemt het beheer zijner bezittingen op vrij zonderlinge wijze waar. Tien jaren geleden heeft hij te Moskou, om met zijn tijd mee te gaan, eene dorschmachine gekocht, die hij in eene schuur heeft opgeborgen, zonder er zich verder om te bekommeren. Somtijds gaat hij naar zijn land, om eens te kijken, hoe het met den oogst staat,

en.... plukt korenbloempjes. Mordari Apollonitch leeft zooals in den goeden ouden tijd en de inrichting van zijn huis stemt daarmee geheel overeen. Reeds in de voorkamer komt u eene lucht van kwass, vetkaarsen en schoenleder tegen. In een der hoeken prijkt een groote pijpenstandaard met toebehooren. In de eetkamer bevinden zich de familieportretten, een groote geraniumpot en eene oude, rammelende piano, zwart van de vliegen. Hij heeft een aantal mannen in zijn dienst met lange, blauwe jassen met hooge kragen. Ze dragen broeken van eene onbepaalde kleur, die nauwelijks tot aan de enkels reiken. Verder hebben ze geelachtige vesten aan en witte halsdoeken, als een touw toegeknoopt, om.

Ieder bezoeker wordt door hen "vader" in plaats van mijnheer genoemd. In de stallen van Mordari Apollonitch staan dertig paarden van verschillende kleur.

Wanneer onze jonker uitrijdt, gebruikt hij eene kales, door zijne eigen wagenmakers, schrijnwerkers en schilders vervaardigd. Ze is sterk, maar weegt ook wel 100 centenaars en men begrijpt, dat men met zulk eene zware kast heel wat paarden kan verslijten.' Wij zien dus, dat de schrijver overal dezelfde methode volgt; dat wil zeggen: hij schildert nooit anders dan naar waarheid. Wij zeiden reeds, dat hij niet veel nadruk legt op de barbaarsche zijde van de lijfeigenschap; hij stipt die slechts even aan en doet dat altijd op dezelfde wijze door eene trouwe schildering. Zonder effectbejag of overdrijving verhaalt hij de feiten, zooals ze in de werkelijkheid zijn voorgekomen. Zoo brengt de schrijver zelf een bezoek bij dienzelfden Mordari Apollonitch, over wien wij zoo even spraken.

In al de *Verhalen van een Jager* treedt hij persoonlijk op. Hij heeft dan ook met het geweer op schouder de bosschen en moerassen doorkruist, nu eens in de hut van een boer, dan weer op het kasteel van een edelman eene schuilplaats voor den nacht zoekende, en op die wijze heeft hij de indrukken ontvangen, waaraan hij in de *Verhalen van een Jager* een vorm heeft gegeven.

'Mordari Apollonitch wilde juist de lippen aan het volle schoteltje brengen en zijne neusgaten wijd openzetten, hetgeen geen echte Rus zal nalaten, wanneer hij het ware genot van zijne thee wil hebben, toen hij plotseling ophield en aandachtig toeluisterde, zijn hoofd schudde, een paar teugjes thee nam, het schoteltje op tafel zette en met een allergoedhartigst gezicht, alsof er eene begeleiding bijhoorde, onwillekeurig een geluid begon na te doen, dat wij buiten hoorden: Tschouki, tschouki, tschouki, tschouki.

'Wat beteekent dat? vroeg ik hem verbaasd.

"O, dat is niets, ik laat mijn lakei Vassia, dien deugniet, een pak slaag geven. Gij herinnert u nog wel dien slungel met die groote bakkebaarden, die precies op borstels gelijken. Begrijpt gij het nu?"

Hoe verontwaardigd men zich ook mocht gevoelen, niemand zou be-

stand geweest zijn tegen den argeloozen en door en door goedhartigen blik van Mordari Apollonitch. Ik verroerde mij niet, zei niets, maar het scheen toch, dat mijn oog, dat ik op zijn goedhartig en open gelaat gevestigd hield, hem iets deed vermoeden, want hij liet er bijna onmiddellijk op volgen:

"Nu wat zou dat, jonge vriend! wat zou dat?" herhaalde hij, met zijn hoofd schuddende; "ik zie wel aan de wijze, waarop gij mij aankijkt, dat gij mij voor een gemeenen kerel houdt.... maar gij kent het spreekwoord: wien men liefheeft, kastijdt men, en dat is niet nieuw meer."'

Dit eenvoudig verhaal bewijst, hoe de lijfeigenschap bij de menschen in merg en been was doorgedrongen, en de schrijver weet hierdoor een dieperen indruk te maken, dan wanneer hij ons het schouwspel had gegeven van ontvelde ruggen en stroomen bloeds....

Tourguéneff laat ons niet alleen den meester zien, die de strafoefening laat houden, maar ook het slachtoffer, nadat die strafoefening is afgeloopen.

'Toen ik het dorp doorreed, zag ik den lakei Vassia met zijne groote bakkebaarden; hij liep aan de zijde van de straat en kraakte noten. Ik liet mijn rijtuig stilhouden. "Zeg eens vriend," riep ik hem toe, "heeft je meester je vandaag een pak slaag laten geven, en waarom?" - "O, dat was niet zonder reden, mijnheer, geloof dat maar zeker; bij ons krijgt niemand een pak slaag om niets; neen, neen, bij ons komt dat niet voor; neen, neen, onze tarine (meester) is niet zoo, ho, ho, ho. Wij hebben een tarine, zooals er geen tweede in het gouvernement bestaat, neen, geen tweede...."'

Hoe vult deze schets de andere aan en hoe natuurlijk volgt zij eruit. Eene slechte instelling bederft niet alleen een stand, maar de geheele maatschappij. De lakei had evengoed als zijn meester kunnen zeggen: 'Wien men liefheeft, kastijdt men, en dat is niet nieuw meer.'

Wij kunnen van de *Verhalen van een Jager* geen afscheid nemen, zonder te gewagen van de meesterlijke wijze, waarop Tourguéneff de natuur weet te schilderen. Evenals hij de gave bezit, om in de meest verborgen schuilhoeken van het menschelijk hart te lezen, evenzeer bezit hij de gave, om in het wezen der natuur door te dringen. De landschappen, die T. ons schildert, zijn volkomen der natuur getrouw; zijne beelden zijn dikwijls aan het dagelijksch leven ontleend, somtijds zelfs weinig dichterlijk, maar ze zijn noodig, om ons den indruk te geven, dien de schrijver op ons wil maken.

Ziehier o.a. de beschrijving van een zomerdag, 'zooals de landman dien zoo gaarne heeft in den oogsttijd', in het verhaal, getiteld: *Biéjine Loug*, dat handelt over volksbijgeloof.

'Het was een schoone Julidag, een van die dagen, die men slechts ziet, wanneer de zomer in zijne volle kracht is. Terstond na de ochtendschemering is de hemel helder; het morgenrood gelijkt niet op een

vuurgloed, het is slechts zacht rood getint; de zon heeft niet de kleur van gloeiend ijzer zooals in de hondsdagen en zij is ook niet bloedrood gekleurd als eene voorbode van een storm, maar helder en zacht schitterend; zij duikt op uit een smallen en langen nevelensluier en straalt in vollen luister. Zij baadt zich als het ware in nevelen, die zijzelve schijnt voort te brengen, terwijl zij hooger stijgt boven de heerlijke wereld.'

Ten slotte nog de beschrijving van een woud in het Naschrift van de *Verhalen van een Jager*:

'Hier zijt gij in het woud, het woud vol rust en schaduw. De populieren trillen in hunne toppen, terwijl men ternauwernood eenige beweging in de lange, neerhangende takken van de beuken bespeurt; de krachtige eik verheft zich trotsch en statig naast den sierlijken treurwilg. Gij werpt u neder op het groene mostapijt nabij het pad, waarop licht en schaduw elkaar afwisselen. Groote, gele vliegen hangen onbeweeglijk in de gulden avondlucht en verdwijnen dan eensklaps met een enkelen slag der vleugeltjes; de muggen dansen in zwermen regelmatig op en neer, glinsterend in de schaduw en glansloos in de zon, terwijl de vogels vredig tjilpen.'

Zou het mogelijk zijn in woorden beter den aanblik weer te geven, dien de natuur op verschillende tijden oplevert? Behalve eene artistieke en diepe karakterontleding van het Russische volkskarakter geven de *Verhalen van een Jager* niet minder kunstvol een waar beeld van het land zelf, van zijne bosschen, zijne steppen en zijne fauna. Niets, wat kenmerkend is, ontsnapt den scherpen blik van den waarnemer.

II.

Het is moeilijk te bepalen, wanneer Tourguéneff eigenlijk zijne *Verhalen van een Jager* heeft voltooid. De meeste dezer verhalen verschenen tusschen 1847 en 1854, maar hij gaf ze eerst gezamenlijk uit met bijvoeging van enkele novellen in 1868.

Hoewel hij zijn pleit had gewonnen en de lijfeigenschap was afgeschaft, behandelde hij toch nog dikwijls bij voorkeur dit onderwerp, waaraan voor hem zulke treurige herinneringen verbonden waren. Hij gaf niet alleen een beeld van Rusland onder de lijfeigenschap in zijne *Verhalen van een Jager*, maar ook in andere meer uitgebreide novellen, die hij van 1855-1860 in het licht gaf en die tot voorbereiding dienden voor zijn grooten roman *Vaders en Kinderen,* waarin de schrijver ons voor het eerst eene schets geeft van een herboren, aan zijne eigen kracht overgelaten Rusland. Een van de meest kenmerkende trekken van het oude regime lag in den eigenaardigen toestand, waarin zich eene zekere klasse van jongelieden van beschaving en ontwikkeling geplaatst zag. Voor hen stond in hun eigen land geene enkele loopbaan open. Het teekenen van zulk een gedwongen lediggang moest den

schrijver buitengewoon aantrekkelijk voorkomen en hij wijdde daaraan dan ook een van zijne beste romans, *Roudine*, geschreven in 1855. Roudine was de zoon van een klein-adellijken grondeigenaar. Hij ontving eene vrij zorgvuldige opvoeding, daar hij achtereenvolgens het gymnasium en de hoogeschool bezocht. Toen hij zijne studiën had voltooid, vroeg de jonge man zich af, hoe hij het best daarvan partij zou trekken. Toenmaals werd het onderscheid van stand in Rusland streng in het oog gehouden en de geboorte besliste over de plaats, die men later zou innemen. Roudine had dus door zijne geboorte de keuze, om òf zijn landgoed te beheeren òf aanspraak te maken op een kleinen administratieven post. Hij stelde echter hoogere eischen; zijn jeugdig bloed bruiste onstuimig door zijne aderen. Hij gevoelt in zich de kracht, om de wereld als het ware om te keeren en geheel te hervormen. Hij zoekt eene taak zijner waardig en meent die gevonden te hebben en der menschheid een grooten dienst te bewijzen, door eene rivier bevaarbaar te maken. Weldra echter geeft hij dit werk op en richt zijn blik op het onderwijs. Hij wordt leeraar in de letterkunde, maar al ras begint hij ook genoeg te krijgen van deze loopbaan. Nu beproeft hij van alles en alles gelukt hem wel, doch in niets volhardt hij. Datzelfde ongestadige, diezelfde wispelturigheid toont hij ook in den omgang met vrouwen. Hij is welsprekend, wegsleepend, weet harten te veroveren, maar zou hij in staat zijn de vrouw, die hij liefhad, gelukkig te maken? Wij moeten echter niet vergeten, dat Roudine niet een uitsluitend Russisch type is, maar een algemeen menschelijk. Hij is een scepticus, een man met eene zwakke wilskracht, een evenbeeld dus van den grooten Hamlet. Na aldus alles te hebben beproefd en niets tot stand te hebben gebracht, komt Roudine, het hoofd vol van nieuwe plannen, in kennis met eene weduwe, Daria Mikhailovna Lassounsky. Deze is eene reeds bejaarde coquette, onbeduidend van karakter en van allen geest ontbloot. Zij heeft eene dochter, die al de eigenschappen bezit, die hare moeder ontbreken. Nathalie heeft een krachtigen wil en heeft zich een ideaal in het leven gevormd. Zij wil zich geheel aan het geluk van een man wijden, mits die man een held zij en groote diensten aan de menschheid bewijst. Zij meent in Roudine dat ideaal verwezenlijkt te zien; zijne welsprekendheid, zijn verleden, zoo rijk aan treurige ervaringen, kortom, zijne geheele persoonlijkheid wekken hare deelneming op. Roudine bespeurt weldra, dat hij een gunstigen indruk op het jonge meisje heeft gemaakt, en verbeeldt zich, dat ook hij haar liefheeft, hetgeen hij haar dan ook te kennen geeft. Nathalie hecht zich aan Roudine met al de innigheid van gevoel, die haar eigen is, en zij deelt hare moeder mede, dat zij besloten is, hem hare hand te schenken. Het arme jonge meisje weet nog niet, hoe zwak van karakter Roudine is en hoe weinig wilskracht hij bezit. Het gevolg hiervan is, dat op het beslissende oogenblik, waarin zijn eigen geluk en dat van een ander van hem alleen afhangt en waarin

hij zich slechts behoeft te bukken, om het op te rapen, zijne wilskracht bezwijkt, terwijl hij door een onophoudelijk wikken en wegen het geluk van zich stoot. Meedoogenloos breekt Roudine het hart van haar, die hem liefheeft en die zijne overredingskracht voor energie had aangezien. Evenmin als Roudine in staat is in iets te volharden, evenmin is hij in staat te beminnen. Hij komt zelf tot de erkentenis hiervan in een brief, dien hij aan Nathalie schrijft:

'De natuur heeft mij wel is waar vele gaven geschonken; toch zal ik sterven, zonder iets tot stand te hebben gebracht of iets nuttigs te hebben verricht, en ik zal geene sporen nalaten.... Mij ontbreekt iets, ik weet zelf niet wat, dat men niet kan missen, wanneer men iets duurzaams tot stand wil brengen of het hart eener vrouw wil veroveren. Ik kan alleen eenigen invloed op den geest uitoefenen, een invloed, die voor mij van geen nut en slechts voorbijgaand is. Mijne lotsbestemming is zonderling en heeft hare belachelijke zijde. Ik laat mij geheel door den eersten indruk meesleepen. Schijnbaar geef ik mijzelven zonder voorbehoud en toch zal ik ertoe komen, mijn geheele leven in nietigheden te verbeuzelen, waaraan ikzelf geene waarde hecht.'

Voor Nathalie is het een zwaar leed. Het was hare eerste liefde en welk een treurig einde nam die niet. Doch zij zal zich tegen haar leed verzetten; zij heeft een moedig hart en eene innige behoefte aan toewijding. Eenmaal zal zij zeker iemand vinden, wien zij hare liefde kan schenken.

Ziehier, hoe Roudine eindigt:

'Op den gedenkwaardigen dag van 26 Juli 1848 deed een bataljon van de linietroepen een aanval op eene barricade in eene der nauwe straten van den faubourg St. Antoine. Reeds hadden eenige kanonschoten de barricade in een ontredderden toestand gebracht en hadden de verdedigers, allen op eigen veiligheid bedacht, haar verlaten, toen plotseling een man boven op het hoogste punt verscheen, gekleed in eene lange, oude jas met eene roode sjerp om, een stroohoed op zijne grijze, fladderende haren, terwijl hij een rood vaandel zwaaide met de eene hand en in de andere eene sabel geklemd hield. Hij schreeuwde daarbij met schorre stem. Een jager van Vincennes legde op hem aan, een schot knalde, de man liet het vaandel los en zeeg ineen met het hoofd voorover, alsof hij zich voor iemand ter aarde wierp. "Ze hebben den Pool doodgeschoten," riep een van de vluchtende opstandelingen.

"Verduiveld!" bromde een ander tusschen zijne tanden en beiden verdwenen in den kelder van een aangrenzend huis. Die Pool was Dmitri Roudine.'

Er is dikwijls beweerd, dat Bakounine, de bekende Russische anarchist, Tourguéneff tot model heeft gediend bij het teekenen van Roudine. Zeker is het, dat Bakounine en Tourguéneff langen tijd warme vrienden waren en dat menige trek in het karakter van Roudine aan Bakounine

doet denken, en het zou ook niet moeilijk vallen vele punten van overeenkomst aan te wijzen tusschen Tourguéneff zelven en Lejneff, mede eene der hoofdfiguren in dezen roman.

Een roman, die in 1858 werd geschreven, heeft tot hoofdfiguur een door eene buitenlandsche opvoeding van zijn land vervreemden edelman, een type, dat veel in Rusland wordt aangetroffen, Lavretsky. Zijn vader had zelf eene hoogst zonderlinge opvoeding genoten. Na in bijna alle landen van Europa te hebben rondgezworven, voornamelijk in Engeland, komt het hem in eens te binnen, dat hij zijn zoon bij zijne zuster heeft achtergelaten. Terstond besluit hij, om hem eene opvoeding te geven naar de voorschriften van Rousseau, en legt er zich met hart en ziel op toe, hem tot een echten Russischen citoyen te maken. Men begrijpt het gevolg. De jonge Lavretsky had op zeven-en-twintigjarigen leeftijd niet het minste besef van eenigen plicht jegens zijn vaderland of jegens wien ook, zoodat het hem aan een levensdoel ontbrak. Hij begon met zijn levensgeluk in de waagschaal te stellen.

Op zekeren dag zag hij een aardig gezichtje in de komedie en terstond wordt hij smoorlijk verliefd. Het mooie meisje was de dochter van een ouden, geruïneerden generaal, die natuurlijk het aanzoek van zulk eene rijke partij als Lavretsky met beide handen aangreep.

Dit huwelijk werd voor hem eene bron van ellende, want zijne vrouw werd het ongeluk van zijn leven. Nauwelijks waren zij gehuwd, of zij dwong hem met haar naar Parijs te gaan, waar zij zich terstond in een maalstroom van genietingen stortte. Barbara ging zeer dikwijls naar de komedie, zij was op de Italiaansche muziek verzot. In de comédie française trok zij algemeen de aandacht. Zij vergoot tranen, als zij mevrouw Dorval in de sentimenteele drama's der ultra-romantische school zag spelen. Bovenal echter streelde het haar, dat Liszt tweemaal bij haar aan huis had gespeeld en zich bij die gelegenheid buitengewoon vriendelijk en eenvoudig had voorgedaan. Op zekeren dag komt Lavretsky tot de ontdekking, dat zijne vrouw hem ontrouw is. Terstond besluit hij naar Rusland terug te keeren en zijn geluk te zoeken in het zich wijden aan de belangen van zijn land. Het werd hem plotseling duidelijk, dat, terwijl zijne boeren geregeld hunne pacht opbrachten, hij als hun heer ook zijne verplichtingen had.

Niet ver van zijn landgoed woonde eene aan hem verwante adellijke familie Kalitine, waar wij insgelijks een slachtoffer van eene onverstandige opvoeding aantreffen in de dochter des huizes, de jonge Lisa.

De vader verklaarde ronduit, dat hij niets met dat nest van ‘keffende jonge honden’ (hiermee bedoelde hij zijn kroost) wilde te doen hebben. Hij liet zijne kinderen dan ook geheel aan zijne bedienden over. Lisa geraakte geheel onder den invloed van eene oude, bijgeloovige gouvernante en deze maakte van haar wel een engelachtig wezen, maar dat juist daarom misschien minder geschikt was voor

deze aarde. Lisa bezat eene ongemeene bevalligheid, zonder zich daarvan bewust te zijn. Al hare bewegingen en manieren hadden iets ongedwongens.

Hare stem klonk helder als zilver en bij elke aangename gewaarwording plooiden zich hare lippen tot een bekoorlijk glimlachje, terwijl daarbij hare zachte oogen straalden van teederheid. Zij was té bevreesd, om iemand te krenken, en had een té goed en edel hart, om niet van iedereen te houden, hoewel zij hierbij voor niemand eenige voorkeur liet blijken. Tot nog toe kende zij geen anderen hartstocht dan hare liefde tot God.

Het eerst kwam Lavretsky deze gemoedskalmte verstoren.

Hij vatte eene innige genegenheid voor het onschuldige jonge meisje op.

De ontmoeting van deze twee menschen, die als geboren schenen, om elkaar te begrijpen en te waardeeren, maar die beiden door eene onverstandig geleide opvoeding in verkeerde richting waren ontwikkeld, gaf aanleiding tot het drama, in dezen roman uitgewerkt.

Op zekeren dag verneemt Lavretsky onverwachts uit de nieuwsbladen, dat zijne vrouw gestorven is. Hij is dus vrij en mag de liefde, die hij tot nu toe als iets misdadigs verborgen hield in het diepst van zijn hart, openlijk toonen. Hij koestert den innigen wensch, met Lisa vereenigd te worden. Zulk een rein en schuldeloos kind moet hem noodzakelijk gelukkig maken. Maar de wezens, die niet in deze wereld leven, gesteund door eene kracht als de liefde, kunnen samen een nieuw leven beginnen. Deze zoo schoone droom is, helaas! van korten duur. De vrouw van Lavretsky toch was niet gestorven, gelijk hij meende. Het bericht dienaangaande was valsch geweest. Zij was thans haar zwervend leven moe geworden en op de gedachte gekomen, om weder naast haar echtgenoot de plaats aan den huiselijken haard in te nemen. Nu is alles voorgoed voorbij; met het nieuw begonnen leven is het gedaan en dat van Lavretsky is voorgoed gebroken. Hij is toch met onverbreekbare banden gekluisterd aan eene onwaardige vrouw, die zich op hare rechten als echtgenoote kan beroepen en die volstrekt niet voornemens is van leefwijze te veranderen.

Toen Lisa zag, dat haar droom van geluk op deze aarde niet verwezenlijkt kon worden, richtte zij hare blikken naar den hemel en begaf zich in een klooster, om hare overige levensdagen daarin te slijten.

Wat zullen wij van het slot zeggen? Wat valt er nog te vermelden van personen, die nog wel in leven zijn, maar die toch reeds lang het schouwtooneel dezer wereld hebben verlaten? Waartoe nog eens op hen terug te komen? Lavretsky brengt een bezoek aan het klooster, waarin Lisa zich heeft teruggetrokken; hij heeft haar teruggezien, juist op het oogenblik, dat zij zich naar het koor begaf. Zij is dicht aan hem voorbijgegaan met de zedige houding en den vluggen, vasten tred van eene geestelijke zuster.

Zij heeft hem niet aangezien, maar er was eene lichte trilling te bespeuren in hare oogleden. Haar vermagerd gelaat boog ze nog dieper ter aarde en de gevouwen handen, waarin zij een rozekrans hield, drukte zij nog vaster op elkaar. Wie zal zeggen, wat zij beiden gevoelden en wat er in hen omging? Wie zal dat ooit te weten komen? Er zijn oogenblikken en aandoeningen in het leven, die men slechts even mag aanraken... erbij stilstaan is onmogelijk.

III.

De *Verhalen van een Jager* vestigden Tourguéneff's roem, *Vaders en Kinderen* zetten er de kroon op. Toch heeft geen zijner werken hem zooveel teleurstelling bezorgd en hem zooveel leed berokkend. Het ging hem bij *Vaders en Kinderen,* zooals het onvermijdelijk met elken grooten kunstenaar moet gaan, wanneer hij werkelijk objectief tracht te zijn. Al beweert ook de groote menigte, dat zij eene vrije, onafhankelijke kunst bewondert, waar die ernaar streeft, datgene te zeggen, wat de menschen vóór alles moeten weten, zij let toch het meest op de strekking. Het baat niet, dat de schrijver tot geene enkele politieke partij behoort en verklaart geene enkele bepaalde letterkundige richting aan te hangen; men zal hem nu eens deze, dan weer gene plaats aanwijzen en zoo hij het ongeluk heeft gehad onpartijdig te schilderen, zonder te idealiseeren of te overdrijven, zal niemand hem begrijpen en ieder zal zich tegen hem keeren.

Tot overmaat van ramp was de wettige opvolger van den beroemden Russischen criticus Biéliuski, de jeugdige en moedige Dobroliouboff, juist overleden, toen deze roman verscheen. Zij, die zijne plaats innamen, bezaten noch zijne onpartijdigheid, noch zijne goede trouw, noch het doorzicht, waarmede hij ieder werk recht liet wedervaren.

De nieuwe critici waren te partijdig, te bevooroordeeld, om den held van *Vaders en Kinderen*, Basarof, op zijne rechte waarde te schatten; om goed aan te toonen, hoe dit werk ontstond en welk belang het voor de letterkunde had. In plaats van van een letterkundig standpunt een eerlijk en rechtvaardig oordeel te vellen, heeft men in den man, die Basarof schiep, een renegaat en een aanhanger van Katkoff, in één woord een ultra-conservatief willen zien.

Tourguéneff zelf heeft ons medegedeeld, wat de aanleiding tot dat werk is geweest, en wij kunnen niet beter doen, dan zijne eigene woorden aanhalen:

‘Terwijl ik te Ventnor op het eiland Wight in Augustus 1860 de zeebaden gebruikte, kwam ik het eerst op het denkbeeld van *Vaders en Kinderen*, een boek, waarmede ik wellicht voor altijd de sympathie van het jongere geslacht in Rusland verbeurd heb.

De critiek heeft herhaalde malen gezegd, dat ik in mijne werken van eene vaste stelling uitga of eene bepaalde strekking op het oog

heb. Sommigen wenschen mij daarmede geluk, anderen laken dat in mij. Toch erken ik gaarne, dat ik nooit een karakter naar een denkbeeld, maar wel naar het leven schiep.

Zoo ben ik ook bij het schrijven van *Vaders en Kinderen* te werk gegaan. Een jong geneesheer van het platteland, die een diepen indruk op mij had gemaakt, diende mij tot model voor Basarof. Hij overleed kort vóór 1860. Volgens mijne opvatting vertegenwoordigde deze opmerkelijke man een element, dat tot nog toe in wording was en dat later bekend werd onder den naam van nihilisme. De indruk, door dezen jongen man op mij gemaakt, was buitengewoon groot, maar tevens zeer onbepaald. In het eerst kon ik mij van dien indruk geene heldere voorstelling maken. Ik ging eens nauwkeurig na, onder welke omstandigheden de denkbeelden, door hem vertegenwoordigd, waren ontstaan, om daaraan mijne indrukken te toetsen. Voornamelijk geraakte ik in verlegenheid, wijl ik in onze letterkunde geene enkele toespeling ontdekte op datgene, wat ik om mij heen had opgemerkt, en dikwijls vroeg ik mij af, of dat type, waarvan ik mij niet kon losmaken, niet een voortbrengsel was mijner phantasie...

Dit belette echter niet, dat ik mij bij mijne terugkomst te Parijs aan het werk zette. Weldra stond het plan van mijn verhaal mij helder voor den geest. Gedurende den winter schreef ik de eerste hoofdstukken en ik legde de laatste hand aan mijn werk in Rusland op mijn dorp, zoodat ik tegen Juli daarmede gereed was.

In het najaar las ik het aan eenige vrienden voor en in Maart 1862 verscheen *Vaders en Kinderen* in den *Messager Russe.*

Ik spreek niet van het groote opzien, dat deze novelle baarde; genoeg zij het, dat bij mijne terugkomst te St. Petersburg op den dag van den bekenden brand der winkels van Apraksines het woord nihilisme reeds op ieders lippen zweefde. Het eerste, wat men dan ook tot mij zeide, was:

'Dat is nu het werk van uwe nihilisten...'

Toenmaals heb ik veel geleden. Ik ondervond koelheid, ja, zelfs tegenzin van de zijde van menschen, wien ik zeer genegen was, en lieden, die tot eene partij behoorden, waarvan ik een afschuw had, wenschten mij geluk, ja, omhelsden mij. Wel werd ik diep daardoor geschokt, maar mijn geweten verweet mij niets. Ik wist wel, dat ik bij het teekenen van Basarof eerlijk en onpartijdig was te werk gegaan, ja, hem zelfs mijne sympathie niet geheel had onthouden. Ik was te zeer van mijne roeping als kunstenaar overtuigd, om der waarheid te kort te doen; in één woord, al had ik ook gewild, ik had niet anders kunnen handelen.

In mijn dagboek vind ik op den 30sten Juli 1862 de volgende aanteekening: 'Anderhalf uur geleden heb ik eindelijk mijn roman voltooid. Ik weet niet, of hij opgang zal maken. Ik zie reeds vooruit, dat *Le Contemporain* (een orgaan van de Russische jongelingschap) ter

wille van Basarof mij met smaad zal overladen. Men zal het nooit gelooven, dat ik bij het schrijven eene bepaalde voorliefde voor Basarof, mijn held, had. Ik heb bij de schildering van dezen niet aan de kunst gedacht en stelde hem zelfs voor als een man, die zich weinig om vormen bekreunt, niet omdat het mijn voornemen was, om het Russische jongere geslacht te krenken, maar omdat ik iets dergelijks bij den jongen geneesheer en bij andere jongelieden had opgemerkt. Het is mogelijk, dat ik niet juist heb waargenomen, maar ik heb ten minste aan mijne verplichting als kunstenaar voldaan. Ik mocht niet redeneeren, ik moest schilderen, wat ik gezien had. Mijne persoonlijke sympathieën deden niets ter zake. Het zal wellicht vele mijner lezers verwonderen, wanneer ik zeg, dat ik alle meerlingen van Basarof deel, behalve die omtrent de kunst, en nu beweren nog sommigen, dat ik mij aan de zijde van de *Vaders* schaar, terwijl ik toch tegen de regelen der kunst gezondigd heb, door de gebreken van Paul Kirsanoff zóó te overdrijven, dat ik schier eene caricatuur van dien *Vader* heb gemaakt.'

Uit den storm, dien deze roman verwekte, kan de lezer afleiden, dat men hier te doen heeft met een nog veel gewichtiger werk dan de *Verhalen van een Jager.* De afschaffing van de lijfeigenschap had reeds een ommekeer in Rusland teweeggebracht en het volgende vraagstuk was aan de orde:

Zal de adel zijne overwegende plaats in de maatschappij behouden, of zal hij voor een anderen stand moeten wijken? In *Vaders en Kinderen* gaf Tourguéneff op deze vraag een antwoord, hoewel hij zeker niet wist, dat hij door het schrijven van dezen roman tot de oplossing van dit vraagstuk zou bijdragen, want de verdienste van groote schrijvers bestaat voornamelijk hierin, dat zij de groote vragen van den dag bevroeden en onbewust daarop een antwoord geven.

Wij zeiden reeds, dat Tourguéneff in een jong geneesheer den vertegenwoordiger van een nieuw geslacht in Rusland meende gevonden te hebben en dat die ontmoeting de eerste aanleiding was tot het schrijven van *Vaders en Kinderen.* De schrijver stelt dien jongen man tegenover de mannen van een vorig geslacht en doet ons zien, hoe noodzakelijk eene botsing moest ontstaan.

Door welke personen in dezen roman wordt dat vorige geslacht vertegenwoordigd? In de eerste plaats door de beide broeders Kirsanoff.

Paul Kirsanoff, een Russisch edelman, heeft met het najagen van allerlei ijdele vermaken zijne jeugd verspild en zich daarna op zijne goederen teruggetrokken, waar hij een niet minder werkeloos leven leidt.

Bij zijn optreden in den roman kenschetst Tourguéneff hem aldus:

'Hij las veel, voornamelijk Engelsche boeken, leefde geheel op zijn Engelsch, had weinig omgang met de grondbezitters uit den omtrek, ging weinig van huis behalve voor de verkiezingen, hoewel hij daarbij zich gewoonlijk van alle discussie onthield en slechts zijn mond opende,

om door zijne liberale uitvallen en zijne spotternijen de grondbezitters, die zoozeer gehecht waren aan het oude regime, met ontzetting te vervullen, al bracht hem dit ook geen stap nader bij de vertegenwoordigers van de nieuwe denkbeelden. Men verweet hem, dat hij trotsch was, maar had ontzag voor hem, omdat hij zulke aristocratische manieren bezat en den naam had van bij de vrouwen zeer geliefd te zijn. Ook werd hij ontzien, omdat hij zich altijd zoo goed kleedde, altijd de mooiste kamers van de eerste hotels bewoonde, er eene fijne tafel op na hield, zelfs eens met Wellington bij den Hertog van Orleans gedineerd had; omdat hij zich nooit op reis begaf zonder zijne zilveren nécessaire en een eigen bad; omdat hij zich parfumeerde met eene geheel bijzondere odeur, buitengewoon fijn whist speelde en altijd verloor, maar bovenal werd hij geacht en ontzien om zijn rechtschapen karakter. De dames van het district beschouwden hem als een hoogst aantrekkelijken melancholicus, maar hij bewees haar niet de minste oplettendheid.'

Paul's broeder Nikolaas was veel ijveriger dan hij, maar te gelijk een hoogst onbeduidend man. Wel was zijn wil goed; gaarne zou hij het lot zijner boeren hebben willen verbeteren, maar ongelukkig wist hij niet, hoe hij dat moest aanleggen. Hij heeft voornamelijk één ding tegen zich: de boeren kunnen niet vergeten, dat hij een edelman is, en houden zich altijd op een afstand, terwijl Basarof terstond hunne genegenheid wint, omdat zij hem als een der hunnen beschouwen; zij zien in hem een kameraad, die in ontwikkeling hooger staat, waarom zij dan ook achting voor hem hebben.

Ten slotte is Arcadius, de zoon van Nikolaas Kirsanoff, de schoolmakker van Basarof, een door en door onbeduidend wezen in vergelijking van den jongen dokter. Al doet hij ook zijn best, om in ieder opzicht op hem te gelijken, gelukt hem dit slechts in zooverre, dat hij eene holle phraseologie van hem overneemt, een ballast, dien hij bij de eerste de beste gelegenheid over boord werpt, om de voetstappen van zijn vader en oom te drukken. Basarof daarentegen is eene persoonlijkheid, een denker en een wetenschappelijk man; hij beheerscht door zijne geestelijke meerderheid zijne geheele omgeving.

Korttrof, de directeur van den *Messager d'Europe,* in welk blad de roman *Vaders en Kinderen* het eerst verscheen, schreef bij de ontvangst van het manuscript aan Tourguéneff:

'Wanneer Basarof niet bepaald verheerlijkt wordt, valt het toch niet te loochenen, dat hij op een zeer hoog voetstuk is geplaatst. Hij stelt zijne geheele omgeving in de schaduw; bij hem vergeleken schijnen allen zwak en onbeduidend. Is dat wel de indruk, dien gij wildet maken? Blijkbaar heeft de schrijver toestanden willen schetsen, waarmee hij weinig sympathiseerde; het schijnt, dat hij lang in twijfel heeft verkeerd, op welke wijze hij dit onderwerp zou behandelen, maar hij liet zich ten slotte geheel door dat onderwerp leiden. Hij acht zich niet onpartijdig

genoeg, om een oordeel over zijn held te vellen, en treedt voor hem geheel op den achtergrond. Hij gevoelt zich niet tot hem aangetrokken, maar is bang voor hem.'

Dit oordeel is geheel onjuist. Tourguéneff koesterde niet de minste vrees voor Basarof. Met zijne groote opmerkingsgave en zijn scherpen blik had hij den waren toestand doorzien. Hij zag zeer goed in, dat het tijdstip was aangebroken, waarop de adel noodzakelijk voor de democratie plaats moest maken, en hij heeft dien strijd geteekend in de ontmoeting van Basarof met de beide Kirsanoffs.

IV.

De storm, welken deze roman verwekte, maakte een diepen indruk op Tourguéneff.

Sedert dien tijd schijnt eene sombere levensbeschouwing zich van hem te hebben meester gemaakt, die hem tot aan zijn dood is bijgebleven. Zijn toestand gedurende dit tijdperk van zijn leven heeft hij ons treffend geschilderd in een fragment van een zijner gedenkschriften, getiteld: *Genoeg*, gedateerd van het jaar 1866.

'Ja, ja, alles is er geweest en alles keert onophoudelijk terug en wanneer ik mijzelven dan moet zeggen, dat dit tot in eeuwigheid zoo moet voortduren, als door eene vaste wet en een onherroepelijk besluit zoo geregeld, dan kom ik daartegen in opstand... ja, in opstand...' En op eene andere plaats:

'De mensch alleen bezit het vermogen, om te scheppen, maar het is pijnlijk te moeten erkennen, dat de werken, welke hij schept, slechts een enkel uur duren, evenals de kalif, die slechts voor een enkel uur wordt gekozen.

Hierin ligt onze meerderheid, maar te gelijk onze vloek. Ieder dezer nietige wezens is een *ik* en geen ander. Zijn *ik* is, om het zoo eens uit te drukken, bij ieder vooruit bepaald. Ieder onzer is min of meer doordrongen van de waarde van zijn eigen *ik* en hij gevoelt, dat hij verwant is aan iets groots en eeuwigs, dat hij slechts een oogenblik leeft en in dat oogenblik moet leven.

Blijf dan, nietig wezen, rondkruipen in het stof en sla uw blik naar boven.'

Onder den invloed van deze sombere levensbeschouwing schreef Tourguéneff zijn roman *Rook.*

In dit werk geeft hij ons opnieuw een beeld van het Russische leven tegen het einde van 1869, gedurende het meest liberale tijdperk van de regeering van Alexander II.

Toch is de schrijver met de maatschappij, zooals ze toen was, nog niet tevreden. Nergens ontdekt hij een streven naar iets hoogers, noch bij de liberalen, noch bij de conservatieven, noch in de liefde, noch in het gevoel, noch in het openbaar noch in het bijzonder leven. Alles

komt hem dan ook nietig en onwaar voor en overal ziet hij slechts *Rook*, *Rook.*

Alles schijnt voortdurend te veranderen; beelden wisselen elkaar af, het eene verschijnsel volgt op het andere, maar in werkelijkheid blijft alles hetzelfde. Het is een rusteloos jagen en dringen; waarheen, dat weet niemand. Alles verdwijnt, zonder een spoor van beteekenis achter te laten. Zoodra de wind draait, keert ook een ieder zich naar eene andere zij en opnieuw begint het koortsachtige en doellooze spel, *Rook* dus, niets dan *Rook.*

Door deze sombere levensbeschouwing, waaronder Tourguéneff destijds gebukt ging, verloor zijn talent min of meer zijne objectiviteit, eene eigenschap, die wij juist in zijne vroegere werken zoo bewonderden en die wij niet in dezelfde mate in *Rook* aantreffen.

De heldin van dezen roman, Irene, is eene gevaarlijke coquette uit de groote wereld. Haar echtgenoot, de Generaal Ratmirof, zijne vrienden, kortom, alle personen uit dezen roman zijn naar het leven geteekend. Bij het verschijnen waren zij kenbaar genoeg, om ze met naam en toenaam aan te wijzen, zoodat ieder meende den sleutel van dezen roman te hebben.

Wellicht zouden wij kunnen vragen, of deze min of meer photographische nauwkeurigheid wel het ware doel van den roman is, daar wij toch reeds al te zeer geneigd zijn, de gebreken van onze naasten te overdrijven.

Welk eene klove ligt er niet tusschen *Vaders en Kinderen* en de *Verhalen van een Jager,* waarin ons een beeld wordt gegeven van maatschappelijke toestanden en die bovendien eene gezonde, wijsgeerige hoofdgedachte tot grondslag hebben, en een werk als *Rook!*

Hoe wist Tourguéneff ons in de eerstgenoemde te treffen, hoe onze liefde tot het ideale op te wekken, dat groote doel, waarnaar de menschheid altijd heeft gestreefd.

Geheel onder den invloed van zijn pessimisme heeft Tourguéneff ditmaal verzuimd, zijne ervaring te toetsen aan een hooger en meer onpartijdig inzicht, zooals hij gewoon was dit tot nu toe te doen.

In *Rook* gaf hij ons als vrucht zijner nasporingen feiten. Hij is, om het zoo eens uit te drukken, afgedaald tot het peil van de Fransche naturalistische school, waarboven hij tot nu toe zich zoo hoog had weten te verheffen.

V.

Er blijft ons thans alleen nog ter bespreking over het laatste werk van Tourguéneff, nl. *Maagdelijke gronden.* Rusland, van de lijfeigenschap bevrijd, wordt door meer vrijzinnige denkbeelden bewogen. Het wil eene schrede voorwaarts doen en komt daardoor in botsing met het van oudsher bestaande gezag, dat besloten heeft dit te beletten. Wij zijn getuigen van eene vreeselijke worsteling en van eene reeks van

ontzettende drama's; moordaanslagen, dynamietontploffingen, terechtstellingen volgen elkaar snel op en zijn ook nog heden geene zeldzaamheden.

Tourguéneff, die de gebeurtenissen vooruitzag en de innerlijke gesteldheid van zijn land beter kende dan iemand anders, kon de verzoeking geen weerstand bieden, om het jonge, opkomende geslacht te teekenen, dat bestemd scheen, eene nieuwe orde van zaken in het leven te roepen. Bij zulk een onderwerp had de schrijver echter twee groote moeilijkheden te overwinnen.

Hij bevond zich niet meer in zijn eigen vaderland, zooals in den tijd toen hij de *Verhalen van een Jager* of *Vaders en Kinderen* schreef. Sedert lang hield hij zich beurtelings in Duitschland of in Frankrijk op en ging slechts van tijd tot tijd voor enkele maanden naar Rusland. Dit voortdurend verblijf in het buitenland heeft een zeer schadelijken invloed uitgeoefend op zijn roman *Maagdelijke gronden.* Het best is hij geslaagd in de types, die hij gedurende zijne vele reizen heeft ontmoet of die hem te Parijs kwamen bezoeken. Tot deze behoorde ook Sipiaguine, een bureaucraat en middelman, noch conservatief, noch liberaal, en de procureur Kolemetzeff, een conservatief in merg en been. Het teekenen van deze types is volkomen gelukt, maar ze waren reeds aangegeven in *Rook* en hadden evengoed eene plaats kunnen vinden in *Vaders en Kinderen.* De schrijver vermeerdert daardoor dus niet het aantal zijner scheppingen.

In *Maagdelijke gronden* vindt men geen enkel karakter, dat Tourguéneff niet reeds in zijne vorige novellen had behandeld. De held van den roman is min of meer verwant aan Roudine. Ook hierin vindt men dezelfde tegenstelling tusschen een zwak karakter en hoogere aspiraties, hoewel Roudine veel meer eene persoonlijkheid en als zoodanig meer naar waarheid geteekend is. Terwijl Roudine valt bij de verdediging eener barricade, eindigt Nydanoff met een zelfmoord. Ware het omgekeerd, dan waren de rollen veel waarschijnlijker geweest. De vertegenwoordiger van het revolutionnaire beginsel in Rusland had veeleer in eene gevangenis moeten wegkwijnen of op het schavot moeten sterven, gelijk zoovele jongelieden uit onzen tijd in Rusland. Ook Nathalie, de heldin uit den roman *Roudine*, vinden wij in *Maagdelijke gronden* terug en wel in Marianne. Evenals Roudine's verloofde vergist zij zich in hare keuze, doordien zij een droomer voor een man van daden houdt. Evenals Nathalie in hare eerste liefde teleurgesteld, schikt zij zich hierin en vindt later in eene andere verbintenis haar geluk.

In *Maagdelijke gronden* leeren wij den moujick, dien Tourguéneff zoo meesterlijk weet te teekenen, niet van eene nieuwe zijde kennen, terwijl hij in niets verschilt van den boer, zooals deze ons wordt voorgesteld in de *Verhalen van een Jager.*

Welke mag wel de reden zijn, dat de groote gaven, die Tourguéneff in zijne eerste werken toonde, later niet zoo helder aan den dag komen? Is het een gevolg van den ouderdom of van de ziekte, die zijne krachten

toenmaals reeds sloopte, of ligt de oorzaak in zijn pessimisme, dat hem alles als *Rook* doet beschouwen? Hoe dit ook zij, nog eenmaal blonk des dichters talent in vollen glans en wel in zijne *Gedichten in proza,* één jaar vóór zijn dood verschenen. In deze korte verhalen, nu eens lyrisch dan weer episch, ligt al het betooverende van de eerste werken van den romanschrijver. Men vindt in deze korte verhalen vluchtige schetsen, die het volksleven en de hedendaagsche toestanden in Rusland beter teekenen, dan in *Maagdelijke gronden* het geval was. Op waardige wijze besluiten zij Tourguéneff's werken en streven en zij doen ons denken aan herfstbloemen, die nog al de liefelijke geuren en de frischheid van lentebloemen hebben behouden. Ze geven een kort begrip van den arbeid van zijn geheele leven. In die *Gedichten* heeft hij nog eenmaal al zijne gaven ten toon gespreid en zij doen ons zien, tot welk eene volmaaktheid hij het in de uitvoering had gebracht. Zij leggen getuigenis af zoowel van zijn diep gevoel voor de schoonheid der natuur als van zijn talent, om die te schilderen, gelijk weinige onzer hedendaagsche romanschrijvers dat bezitten.

De *Gedichten in proza* verraden mede eene diepe menschenkennis, zoowel wat het hart betreft als wat betreft de geheimste drijfveeren.

Om deze zoo zeldzame gaven verdient Tourguéneff eene eerste plaats onder de beste romanschrijvers van onzen tijd. Hij heeft bovendien op kunstvolle wijze ons een trouw beeld gegeven van den ontwikkelingsgang der Russische maatschappij gedurende het tijdperk van 1840-1870 en wanneer iemand mocht wenschen, het Rusland van die dagen nader te leeren kennen, dan kan hij niet beter doen dan de werken van Tourguéneff lezen.

MIKHAÏL ACHKINASY.

De firma van Balen & Cº.
Door W. Otto.

XVI. *Verleiding.*

Zoo zat hij met de handen onder het hoofd in treurig gepeins verzonken, toen zijne opmerkzaamheid werd getrokken door het eentonig geluid van voetstappen, die dof en zwaar door het stille huis weerklonken.

‘Het is al zoo laat,’ sprak hij bij zichzelven; ‘wat doet die oude man nu nog op. Die overspanning zal hem weer geheel van streek brengen. Kom, ik zal hem te bed brengen.’

Hij ging naar boven, doch ternauwernood verscheen hij in de deur, of de oude heer kwam hem met een gelaat, dat van vreugde straalde, te gemoet.

‘Wat ben ik blij, dat je komt, Max! Ik had je willen roepen, maar dat durfde ik niet, want het is al laat.’

‘Juist. Het is veel te laat, om nu nog op te zijn; kom, vader! u moet naar bed gaan. Morgen komt er weer een dag.’

‘Neen, Max, neen, mijn jongen! nu je hier bent, moet je eerst de berekeningen eens nazien, en dan zal je zien, dat ik eene kapitale winst behaald heb. Als ik nog eens zoo'n slag sla, dan kan ik mijne rust gaan nemen; dan zullen ze weer allemaal met den hoed in de hand staan voor Van Balen & Cº.’

‘Ik zal ze morgen nazien, hoor, vader. U moet nu wat rust nemen.’

‘Neen!’ riep de oude man en hij stampte driftig met den voet, ‘neen, niet uitstellen tot morgen. Het uitstel is mijn ongeluk geweest. Je moet ze nu zien, nu - nu!’

Met eene woeste beweging wierp hij de lange, grijze haren naar achteren. Zijne oogen begonnen te glinsteren en de aderen op zijn voorhoofd zwollen tot dikke koorden op.

Max nam een van de papieren, die op de tafel lagen, in de hand, en deed, alsof hij, wat er met eene bevende hand opgekrabbeld was, belangstellend volgde, terwijl hij zich in zijne eigen sombere gedachten verdiepte.

Toen de oude man dat zag, ging zijne drift plotseling in uitgelaten blijdschap over. Hij klapte in de handen en danste als een kind in het rond.

Het lachen en grinniken, dat akelig in die stilte weerklonk, deed Max pijnlijk aan. Hij legde zijne hand op zijns vaders schouder en vermaande hem bedaard en kalm te zijn.

'Zou ik niet blij zijn?' riep hij uit, 'als ik zie, dat mijn jongen belangstelt in wat mij zooveel moeite en hoofdbrekens heeft gekost. Het is eene kapitale winst, kijk maar, reken het maar na en dan zal je zien, dat ik mij niet vergist heb. Maar het kon ook niet anders. Jarenlang heb ik die koersen nagegaan. Ik weet, wanneer zij dalen of rijzen moeten. Ik zal het je uitleggen.'

Half onwillig en alleen, om den ouden man tot rust te brengen, trad Max bij de tafel, om den bevenden vinger te volgen, die hem in dat doolhof van cijfers den weg wees. Zonder er een woord tusschen te voegen, hoorde hij de uiteenzetting van plan en uitslag aan. Zijne gedachten waren er niet bij en hij lette er niet meer op, dan hij op het spel van een kind zou gedaan hebben. Toch wekte één zaak zijne belangstelling en bewondering, want zijn geoefend oog zag al spoedig, dat de berekeningen juist waren, en hij vroeg zich af, hoe het mogelijk kon zijn, dat die oude, afgetobde, kranke hersenen op dat ééne punt nog zoo helder en klaar waren gebleven.

De oude man toonde hem met triomf het resultaat: de kapitale winst, en opnieuw gaf hij zich daarbij aan zijne uitbundige vreugde over.

'Ik heb het nu gezien en alles is in orde,' zei Max, 'nu bent u tevreden, niet waar, nu moet u ook rustig naar bed gaan.'

'Je bent er niet blij om,' klaagde de grijsaard; 'neen, zeg maar niet, dat je er blij om bent, want dan zou je in je handen klappen en dansen. Je hart is dood, Max! je hebt het lachen verleerd.' En plotseling met verheffing van stem en woesten blik: 'Ga maar weg! Je bent een ondankbare zoon! Roep Clara! Zij is altijd blij, als ik gewonnen heb. Zij heeft een hart. Zij weet wel, dat ik het voor haar doe, om haar rijk te maken. Zij is dankbaar! Maar jij? Mijn eigen zoon valt mij af, mijn eigen kind stelt geen belang meer in mij!' Hij sloeg zijne handen aan zijn hoofd en hij snikte:

'O, dat vuur, dat vuur!'

Het was akelig, om aan te zien, hoe hij door smart overmeesterd met zijn hoofd op tafel viel en in tranen uitbarstte.

Max bleef bij hem staan en slaagde er eindelijk in, hem door de belofte van Clara te zullen roepen, tot bedaren te brengen. Hij bracht hem naar bed en keerde diep ontroerd naar zijne kamer terug.

De boeken, die nog open op zijne tafel lagen, borg hij weg en hij trachtte de gedachten, die zijn brein bestormden, op zijde te zetten, maar hij kon den slaap niet vatten. Telkens als hij op het punt was in te sluimeren, schrikte hij wakker.

Als alles, wat nu fictie is, eens werkelijkheid was!

Het was, alsof die woorden met heldere stem in zijne ooren werden geroepen, en die stem was niet tot zwijgen te brengen.

Hij moest ze hooren, verstaan en overwegen.

'Gekheid, onzin!' zei hij, en hij sloot zijne oogen en drukte zijn hoofd nog dieper in de kussens.

Maar telkens kwam die stem terug.

Als alles eens werkelijkheid was, wat nu fictie is!

Hij stond op, want die marteling kon hij niet langer uithouden, en hij wilde dien onzichtbaren vrager een antwoord geven.

'Dan zou ik mijn doel bereikt en Clara's geluk verzekerd hebben. Laat mij nu met rust, onzalig spook!'

'En dat alles zou zóó kunnen zijn, meer dan dat, dat alles zou zóó zijn, als de fictie van dien droomer daarboven tot daad was geworden,' vervolgde die stem.

'Die denkbeeldige winst is het gevolg van eene speculatie, en die onzalige zucht tot speculeeren is de oorzaak van ons ongeluk. Ga weg, Satan!'

Onrustig en gejaagd liep hij de kamer op en neer. Het geluid van zijn eigen tred deed hem beven; bij ieder geritsel rilde hij van het hoofd tot de voeten. Het schemerlicht van den dagenden morgen wierp een bleek, spookachtig licht in de kamer en de omtrekken der voorwerpen, die hij nog onduidelijk zag, vervloeiden in de kwijnende schaduwen. Daarbuiten sloeg eene torenklok het nachtelijk uur en krachtig trilde die metalen stem door de lucht.

Maar Moor hoorde nog altijd die andere stem.

Als het eens waar was, wat nu nog eene leugen is. Zou, wat eenmaal zijn ongeluk was geweest, ook niet eenmaal zijn geluk kunnen zijn? En als dat plan van zijn vader tot uitvoering was gekomen, dan was dat geluk nu zijn deel geweest; dan had hij die overwinning aan Clara's voeten kunnen leggen.

'Ik wil die gedachte van mij afzetten,' peinsde hij; 'ik wil mijzelven uitlachen, omdat ik zwak genoeg ben geweest, naar die stem te luisteren. Dat gekrabbel van mijn vader, die cijfergroepeeringen van een bijna zinneloozen grijsaard! Ja, het is om te lachen... Waarom lach ik niet? Mijn God! waarom kan ik niet om die dwaasheid lachen?... Het is toch vreemd, dat hij op dat ééne punt zoo helder is gebleven. Er waren geene fouten in de berekeningen; het kan ook mogelijk zijn, dat er geene fouten in het uitgewerkte plan zijn, en in dat geval zou de uitkomst juist zijn! Wie weet, of zoo'n man, wiens geheele geest op één punt gericht is, niet een zeker instinct als het ware krijgt, om

te weten en te voelen, waar de diepzinnigste redeneeringen falen. Is er niet eene verborgenheid in de kans en bestaat er misschien eene geheimzinnige betrekking tusschen het rijzen en dalen der koersen en de phantasieën van een krankzinnige, waardoor hem geopenbaard wordt, wat den verstandige verborgen bleef. Er zijn meer van die zonderlinge verhoudingen. Vroeger geloofde men aan gelukkige en ongelukkige dagen, en er zijn menschen, die altijd winnen, en anderen, die altijd verliezen. Is dat geen mysterie? Wie kent de wet, waaraan de grillen van het lot gehoorzamen?'

Hij wil de papieren hebben, waarop de geheele speculatie is uitgewerkt. Eerst als hij zich overtuigd heeft, dat het alles onzin is, zal hij rust hebben.

Waarom opent hij zoo stil de deur van zijne kamer, waarom ziet hij zoo schrikachtig om zich heen, waarom beeft hij, als de treden van de trap onder zijn voetstap kraken? Het is toch verstandig, om door een onderzoek een eind aan die spanning te maken. Dat was immers het eenige, waardoor hij die stem tot zwijgen zou brengen. Waarom bonst zijne borst? Doet hij kwaad? Wel neen, hij doet goed; voor eens en altijd wil hij dat spook, dat vleiende, redeneerende spook, op de vlucht jagen.

Hij komt op het portaal. De trap heeft maar weinig gekraakt, want hij heeft zich voor een goed deel aan de leuning opgeheschen. Hij luistert aan de deur. Daarbinnen is alles stil. Voorzichtig draait hij de deur open en sluipt op de teenen naar de tafel, grijpt de papieren, die de oude man daar heeft laten liggen, en met dien schat in zijne bevende handen keert hij naar zijne kamer terug.

Hij onderzoekt - niet voor zichzelf, neen, hij is ervan overtuigd, dat alles onzin is, - want hij doet het alleen, om dat spook met den vinger de groote fout te kunnen aanwijzen. Hij weet wel, dat die combinaties, die berekeningen onjuist zijn, maar hij wil de onjuistheid in het licht stellen.

Waar schuilt die onjuistheid, waar is de fout?

Hij kan ze niet vinden. Is zijn anders zoo scherpe blik verduisterd? Zijn zijne oogen betooverd? Is er een booze geest, die valsch spel met hem speelt en hem doet zien, wat niet bestaat? Hij zoekt en zoekt weder - maar tevergeefs. Eene koortskou grijpt hem aan, hij begint te rillen en te klappertanden.

Overtuigd, dat er geene spoken zijn, is hij de donkere gang ingeloopen, maar het angstzweet breekt hem uit, nu hij plotseling door onzichtbare handen bij de keel wordt gegrepen.

De eerste zonnestraal van den herboren dag valt op zijn papier - de waarheid schittert in het licht: als alles, wat daar in fictie stond, ook werkelijkheid was geworden, dan had hij thans zijn doel bereikt. Dat zou de belooning geweest zijn van zijn moed. Nooit iets te wagen, was lafheid. Wie alles wil winnen, moet minstens iets op het spel zetten.

Hij springt uit zijn stoel op. Hij wil het huis verlaten, zich bewegen in de vrije lucht, maar hij keert terug, om nog eens een blik op die cijfers te werpen. Waarom zou hij vluchten? Die fluisterende stem kon hij toch niet ontloopen.

Hij heeft het pleit verloren; hij wil erkennen, dat hij ongelijk heeft gehad. Is dat niet genoeg. Weet de overwinnaar wel, wat hem dat kost? Neen, de stem eischt iets meer - het bewijs, dat hij niet laf is.

Hij zal wagen - niet alles, niet veel zelfs, maar iets; de kleine som, die hij onlangs geheel onverwachts mocht ontvangen, zal hij op het spel zetten. Op dat geld had hij toch niet gerekend.

Maar zal hijzelf die - o, zoo kleine - speculatie op touw zetten; zal hij wikken en wegen, zijne denkkracht tot de uiterste grens drijven, om een blik te kunnen slaan in de toekomst? Neen, de fijnste kansrekening faalt en wordt beschaamd gemaakt. Hier heeft hij geleerd, dat in het rijk van kans en lot de blindheid het toppunt is van helderziendheid. Dien wenk zal hij ter harte nemen Die half krankzinnige man zal beslissen, hoe hij het spel zal opzetten.

In den avond, die op dien onrustigen nacht, na een dag vol gejaagdheid en koortsachtige phantasieën, volgde, klom Moor de trap op, die naar de kamer van zijn vader leidde. De oude man zat als naar gewoonte over zijne papieren gebogen en bemerkte Moor's tegenwoordigheid niet, voordat hij die door een zenuwachtig kuchje verraden had.

Het grijze hoofd wendde zich naar de deur en de zwakke, beverige stem vroeg:

'Ben jij het, Max? Waarom blijf je daar staan; waarom kom je niet hier?'

Moor had op die vragen geen antwoord kunnen geven, maar hij voelde toch, dat hij nog nooit die kamer op die wijze en met dat doel voor oogen was binnengetreden. Die nieuwe toestand had iets schrikverwekkends voor hem. Er was eene geheimzinnige stem, die hem toefluisterde: ga niet, keer terug, vlucht, vóórdat het te laat is. Er was eene onzichtbare hand, die hem had vastgegrepen en hem tegenhield. Er waren twee oogen, die hem nu smeekend, dan weer bestraffend aanzagen. Het waren de oogen van Romijn. Hij herkende ze en verstond den blik, die uit hen sprak. Hij hoorde de welbekende stem zeggen: 'Van Balen! je speculeert toch niet!' zooals hij die eenmaal, lang geleden, had gehoord, en hij herinnerde zich, hoe de innige smart, de ernstige waarschuwing en het vriendelijk verwijt, die er onmiskenbaar in trilden, hem door de ziel hadden gesneden.

'Waarom blijf je daar staan, Max?' herhaalde de oude man.

Ja, waarom? Was het niet kinderachtig, om zich door het spel zijner verhitte verbeelding bang te laten maken? Het was immers niet ernstig gemeend. Kom, het was maar eene aardigheid en voor het grootste gedeelte deed hij het immers, om zijn vader genoegen te

doen, om hem dat akelige denkbeeld, alsof hij geen belang in hem stelde, uit het hoofd te brengen. Dat verwijt was toch niet geheel onverdiend geweest, want in de laatste weken had hij den ouden man werkelijk een beetje verwaarloosd. En nu wilde hij dat weer goedmaken; wat konden die geheimzinnige stem, die onzichtbare hand en die smeekende of bestraffende oogen daartegen hebben? Met eene trotsche beweging wierp hij zijne zwarte haren naar achteren en zich van zijne tegenstanders losrukkende, stapte hij naar de tafel en klopte den ouden man vertrouwelijk op den schouder.

'Ik kom eens kijken, hoe het met uw werk gaat. Hoe staat het met de zaken? Hebt u alweer een nieuw plannetje op touw gezet?'

De oude keek hem met groote, verbaasde oogen aan, lachte toen en schudde op eene weemoedige wijze met het hoofd. Met eene haastige beweging schoof hij de papieren bij elkander en wilde ze in de lade wegbergen, toen Max hem bij den arm vatte.

'Mag ik het niet zien, vader! Foei, dat is niet vriendelijk van u. Waarom wilt u mij niet op de hoogte brengen van uwe plannen?'

'Omdat je mij uitlacht; omdat het je pleizier doet, als ik verlies, om dan te kunnen zeggen, dat ik een gek ben; omdat jij net bent als die andere...'

Hij keek schuw in het rond, bracht zijn mond bij Max' oor en fluisterde:

'Als Romijn.'

Van Balen schrikte, toen hij dien naam had uitgesproken. Zijne handen begonnen te beven en angstig keek hij rond. Maar die blik scheen hem gerust te stellen, want zijne oogen namen eene rustige, bijna blijmoedige uitdrukking aan, en op luideren toon voortgaande, zei hij:

'Jij weet dat zoo niet, want als jij er bent, gaat hij altijd weg, zeker omdat hij weet, dat hij dan wat rust kan nemen; maar anders zít hij daar altijd tegenover mij, dáár, aan de tafel, en altijd kijkt hij mij op de vingers, en altijd schudt hij het hoofd, zoo treurig... zoo treurig.'

'Dan moeten wij nu de gelegenheid waarnemen,' begon Max, maar zijne stem was onvast en hij moest zichzelven geweld aandoen, om zijne ontroering niet te verraden. 'Ik kom bij u om raad. Voor een paar dagen heb ik wat geld ontvangen, waarop ik volstrekt niet had gerekend; ik had het reeds lang als verloren beschouwd en daarom zou ik het willen wagen, om er iets mede te verdienen. U hebt een veel beter oog op zoo'n speculatie dan ik, en daarom kom ik u vragen, of ge mij niet een goed plannetje aan de hand kunt doen?'

De doffe, gewoonlijk in het rond dwalende oogen van Van Balen begonnen bij deze woorden te schitteren en vestigden zich strak op één punt, zooals iemand doet, die eene moeielijke vraag overpeinst. De uitdrukking van het gelaat verhelderde, de lippen werden op elkander gedrukt, de kinderlijke lach om den mond verdween en toen

Moor hem aanzag, herkende hij in hem den kloeken, levendigen en altijd bezigen man, zooals hij dien van voor jaren in zijne herinnering had. Het was, alsof een landschap, dat lang leven en kleur gemist had door de wolkenschaduw, die erover hing, plotseling verlicht werd door een gouden zonnestraal; alsof een oud, bestoven schilderij zijne vroegere kleurenpracht terugkreeg; alsof de nevelgordijn, die over dat verstand hing, werd weggeschoven.

Een oogenblik later scheen hij gevonden te hebben, wat hij zocht. Haastig en gejaagd scharrelde hij eenige papieren en couranten bijeen en ging zitten cijferen.

'Een prachtig idee,' mompelde hij, 'dat niet mislukken kan. Ik heb sinds jaren die koersen gevolgd. Ik ken al hunne grillen en kuren. Zij kunnen voor mij niets meer verbergen, niets. Ik weet, wanneer zij rijzen, blijven staan of dalen moeten. Hoeveel geld wil je uitzetten?'

Max noemde het bedrag.

De oude begon te lachen, maar op eene akelige manier, die het hart van den hoorder ineen deed krimpen van pijn en ontzetting. Het was de lach van den krankzinnige, woest, wild, nu eens brommend en grommend in de laagste bastonen, om plotseling over te gaan in de hoogste, schrilste klanken; dan weer grijnzend en gillend, of klagend als een zucht en spottend als Mephisto. En tusschen dat lachen hoorde Moor de woorden:

'Waarom niet meer? - Romijn is er nu niet... hij behoeft het niet te weten... wij hebben nu de handen vrij... Wij winnen... wij winnen... waarom niet meer?'

'Goed,' zei Moor, om er een eind aan te maken, 'bepaal dan maar, hoe groot wij dat bedrag zullen nemen.'

'Je bent goed, je bent lief, Max! nu zie ik, dat je mijn zoon bent, dat je belang in mij stelt. Maar wij moeten voorzichtig zijn, heel voorzichtig. Hij kijkt mij op de vingers, en hij snuffelt alles na. Pas op, dat hij het niet merkt. Pas toch goed op. Hij leest het op je gezicht, hij ziet het in je oogen en dan schudt hij het hoofd.'

Het wordt Moor te benauwd in die kamer en hij wil voort. Maar zijn vader laat hem niet gaan, voordat hij hem zijn plan heeft uiteengezet, dat de oude man met verrassende kalmte en met in het oog vallende helderheid doet. Goddank, de speculatie, die zijn vader hem aan de hand doet, is onzinnig. Zooveel verstand, zooveel doorzicht is nog bij hem overgebleven, dat hij dat begrijpt. Er zou geene meer zekere manier kunnen uitgedacht worden, om dat geld te verliezen. Waar is nu dat spook van den afgeloopen nacht, dat hem in zoet vleiende taal telkens en telkens weer voorhield, dat die berekeningen zoo juist waren en dat alles gewonnen zou geweest zijn, als die fictie op het papier werkelijkheid geworden was? Dit plan zal hij het voorleggen en beschaamd zal het daarvoor vluchten. Het zal zijn ongelijk moeten erkennen. Waar is thans dat spook, dat hem schatten deed

zien; waar de stem, die hem sprak van geluk, van victorie, van een hemel op aarde? Thans kent hij het antwoord.

Maar de vijand, die op hem loerde, was niet van de moedige soort, die bij iedere uitdaging in het krijt treedt; neen, hij trok terug, hij vluchtte, toen hij die woorden hoorde, wel wetend, dat hij nooit minder kans had als overwinnaar uit den strijd te komen dan thans. Hij schuwde het licht en het eerlijk gevecht en wachtte liever het oogenblik af, dat hij zijne prooi uit eene hinderlaag bespringen kon. Er zou vroeg of laat wel een uur komen, waarin hij, stil voortschuifelend als eene slang, op het onverwachtst voor den dag kon komen. Hij hoopte hem dan in zijn slaap te verrassen, om hem te kunnen omkronkelen en verstikken, en zoo dat niet gelukte, dan zou hij zich voordoen als een vriend, die hem goeden raad en goede woordjes gaf, waarin doodelijk gif verborgen was.

Moor ging naar zijne kamer terug en meende, dat hij zijn plan, om zijn geld te wagen, voorgoed had opgegeven, maar hij droeg het onbewust met zich mede als het vluchtende hert den pijl, dat door de inspanning van alle krachten, om zoo snel mogelijk de plek te verlaten, waar hem het schot trof, de pijn der brandende wonde niet meer voelt.

Moor vergiste zich. De pijl zat hem in het vleesch en zoodra hij tot rust kwam, bemerkte hij tot zijne verbazing en zijn schrik, dat het gif door zijn bloed begon te sluipen en hem van koortskou deed rillen.

‘Onzin!’ mompelde hij, ‘onzin, onzin! Ik zou mijzelf wel om die dwaze inbeelding willen uitlachen. Hoe ben ik er toch toe gekomen? Als een ander het mij wilde doen gelooven, dan zou ik dien ander bij den arm grijpen en, hem goed heen en weer schuddende, vragen: denk je, dat je met een gek te doen hebt? Ha, ha, en zoo gek ben ikzelf geweest. Neen, als ik dan heelemaal al wat wagen wil, omdat ik iets heb, dat ik wagen kan, wijl ik het al lang als verloren beschouwde; als ik dan, zeg ik, niet als ernstig gemeende speculatie, maar als eene aardigheid, om mijn geluk eens een enkelen keer te beproeven, wat op touw wil zetten, dan zal ik mijn eigen idee volgen, dan zal ikzelf de kaarten schudden en de kans berekenen.’

Hij sloeg zijne oogen naar de zoldering en riep uit:

‘Hoe is het mogelijk, wat eene barbaarschheid!’

Die kamer had een geschilderd plafond, en Moor had bij het huren van het huis reeds de opmerking gemaakt, dat het zich door keurigheid van uitvoering gunstig van de stukken, die men in dergelijke huizen uit dien tijd vond, onderscheidde. In oogenblikken van nadenken had zijn oog dikwijls langs die behaaglijke figuren gedwaald en met welgevallen had hij gestaard op de goedgeslaagde Amortjes en Nymphen, die de hoofdgroep omzweefden. Wat de schilder met zijne voorstelling bedoeld had, was hem nooit duidelijk geworden, maar het was boven bedenking, dat zij aan de Grieksche fabelleer ontleend was, en de

traditioneele gestalte van Jupiter, die er het middelpunt van uitmaakte, viel duidelijk in het oog.

Jarenlang hadden de Grieksche goden en godinnen, de dartele nymphen en de stoeiende Amors eene ongestoorde rust genoten. Tabakswalm en later sigarenrook waren als wierookwolken tot hen opgestegen en hadden hen bruin gemaakt; vliegen hadden zich niet ontzien over den blanken hals en de poezele armen van Juno te loopen, en hadden er sporen achtergelaten, die iemand op de gedachte brachten, dat de schoone godin zich wel eens mocht wasschen of het zich te laat berouwde, dat zij zich niet bijtijds had laten vaccineeren; kurken van flesschen vol schuimenden champagne waren met een knal tegen hen aangevlogen en, zonderling spel van het lot, een van die projectielen was juist in Bacchus' rechteroog gevlogen, waardoor de wijngod eene bijzonder sterke uitdrukking van ‘zaligheid’ had gekregen. Maar dit alles hadden zij gelaten verdragen, altijd hopende op den man, die geregeld om de vier, vijf jaren, met emmers water, sponsen en zeemleeren lappen gewapend, terugkwam en den vroegeren blos van gezondheid op de verbruinde, berookte en bespikkelde wangen te voorschijn riep.

Maar eindelijk, het was nu al vele jaren geleden en de beleedigde had zijn verdriet reeds lang vergeten, was er iets vreeselijks gebeurd. Er was een man gekomen, een ‘nieuw-lichter’ van de ergste soort, die voor al die goden en godinnen geen eerbied bleek te koesteren, en hij had juist op de plek, waar Jupiter's hart voor Juno of voor eene andere klopte, een gat geboord, om daar een gasdrager aan het plafond te hangen.

Dit viel Moor in het oog en ofschoon het hem niet onbekend was, hadden de ruwheid en de onverschilligheid, waarmede men het schilderwerk had behandeld, nog nooit zoo'n indruk op hem gemaakt.

‘Wat eene barbaarschheid!’ riep hij uit en het was, alsof Jupiter dien uitroep verstond. Zijne ernstige oogen kregen eene smartelijke uitdrukking en het scheen Moor toe, dat er een traan in parelde.

‘Het is wreed,’ mompelde Moor, ‘om verlichting te brengen, ontzien de menschen zich niet, om het hart van een god te doorboren, zonder te vragen, wat hij daaronder wel lijden moet. Het is wreed en ondankbaar.’

Jupiter was van een ander gevoelen en meende, dat die handeling eene voortzetting van de symbolieke godenleer was. Deze Griek van de negentiende eeuw heeft willen zeggen, beweerde hij, dat evenals de wijsheid mijn hoofd ontstegen is, het licht uit mijn hart komt.

Al de goden en godinnen klapten bij deze woorden in de handen en de Amortjes grepen de Nymphen bij de korte balletrokjes vast en kusten ze op de blozende wangen en Jupiter werd zoo aangedaan, dat hij Juno een knipoogje van verstandhouding gaf.

Moor glimlachte en zette zich op de canapé neder.

‘Onzin,’ mompelde hij, ‘onzin, onzin,’ en opstaande en met haastige stappen door het vertrek loopende: ‘hoe komt toch al die dwaasheid in mijn hoofd!’

Zijn vijand naderde en hield hem in het oog. Hij maakte eene buiging voor hem en legde toen zijne hand, alsof zij jarenlang goede vrienden waren geweest, op zijn schouder. ‘Je kent me, niet waar? We hebben al eens meer met elkander geredeneerd. Ik zal je eens wat zeggen. Je wilt eens eene kans wagen, en je wilt daarbij rekenen en overleggen. Het eerste is goed, het tweede is dom. Kans is onberekenbaar. Bewijs stellingen, trek er besluiten uit, vergelijk die, vermenigvuldig ze, deel ze, trek ze van elkander af of tel ze bij elkander op, om te kunnen zeggen: dit zal het resultaat zijn; - de kans blijft een grillig, ongehoorzaam kind; het slaat je het resultaat uit je handen en geeft je lachend een knip voor je neus. Voor dat kind is een greep in den blinde en een welberekende slag hetzelfde. Het plan van jouw verstand en het spel van dien krankzinnige daarboven is evenveel waard. En misschien is het laatste nog aan te bevelen, want het heeft iets aantrekkelijks, den raad op te volgen, die den geheimzinnigen schijn heeft voort te vloeien uit eene helderziendheid, die anderen missen; juist datgene te doen, wat ieder ander zou laten; de gril van een verward brein te volgen, eigen inzicht het zwijgen op te leggen en het meest te zetten op de kaart, door eene kinderhand getrokken. Denk er eens over na.’

‘Ik zal het doen. Goeden nacht.’

‘Goeden nacht.’

XVII. *Moeder en Zoon.*

‘Hé, Clara! heb je je badhoed niet opgezet? En die staat je zoo goed!’

‘Ik weet het,’ was het antwoord, ‘maar ik heb gezegd, dat hij mij met dien hoed, omdat hij dien eene prul heeft genoemd, niet zou zien, en ik wil nu ook mijn woord gestand doen. Die kleine straf mag hij voor dergelijke ongalante uitdrukkingen wel hebben.’

Mevrouw Van Balen glimlachte.

‘Als ik mij niet bedrieg, had je verleden week, toen hij ons zoo prettig verraste, toch ook je badhoed op. Hij heeft je er dus al mee gezien.’

‘Het is waar. Nu herinner ik het mij ook. Ik heb er toen in het geheel niet op gelet, en ik geloof, dat hij er ook niet veel oog voor heeft gehad.’

‘Zoo, nam het gesprek dadelijk zoo'n ernstige wending, dat er niet eens tijd tot eene kleine *Neckerei* overbleef? Dat is toch anders tusschen

jelui de gewoonte niet. Vroeger - ik spreek niet van de allerlaatste tijden - waren kleine plagerijtjes aan de orde van den dag. Is er iets tusschen jelui veranderd?'

Clara begreep, dat die laatste, zoo schijnbaar los daarheen geworpen vraag meer beteekenis had, dan de vraagster wel wilde doen blijken.

'Ik zou niet weten, wat er tusschen ons veranderd zou zijn?'

Mevrouw legde hare hand op Clara's arm en zag haar met een fijn glimlachje aan.

'Nu, zoo onmogelijk zou het toch niet wezen. Het is nu toch ook niet meer zóó, als het vroeger wel eens geweest is.'

'Ik begrijp u niet. Wat bedoelt u daarmee?'

'Zoo recht op den man af gevraagd, kan ik moeielijk een antwoord geven. Maar ik herinner mij, dat je eens tegen mij eene uitdrukking gebezigd hebt, die onbewimpeld te kennen gaf, dat je Moor niet lijden mocht.'

'O, mevrouw, wat ik u bidden mag, spreek daar niet meer van. Dat behoort tot het verleden, dat voor mij, voor hem, voor ons allen lang dood en begraven is.'

'Ik heb dat punt aangeroerd,' zei mevrouw, een weinig onthutst door het hartstochtelijke van Clara's toon, 'om de mogelijkheid van eene verandering in het licht te stellen. Ik wist niet, dat eene herinnering aan dat woord je zoo pijnlijk zou aandoen. Hoe zou ik dat bevroed hebben? Maar nu ik het weet, zal ik er verder over zwijgen. Toen ik den wensch uitsprak, je bij ons te hebben, vreesde ik, dat het gevoel, waarvan de bewuste uitdrukking het gevolg was, een hinderpaal geweest zou zijn, om dien wensch te vervullen en ik kan je niet genoeg danken, dat je je daardoor niet hebt laten weerhouden, om te doen, wat je liefhebbend hart je ingaf.'

Zij waren nu aan het einde van den straatweg gekomen, die naar het strand leidt, en wilden juist links afslaan, om hare stoelen op te zoeken, toen een kellner van het hotel, met een telegram in de hand, op een drafje kwam aanloopen en een eind aan het voor Clara zoo pijnlijke gesprek maakte.

Mevrouw schrikte. Zij was aan het ontvangen van telegrammen niet gewoon en eene dergelijke spoedboodschap maakte op haar den indruk van eene slechte tijding.

'Als er thuis maar geen ongeluk gebeurd is,' en zenuwachtig scheurde zij de enveloppe open, maar bang, om den inhoud te lezen, reikte zij het blad aan Clara over.

'Kijk jij eerst, wat het is.'

Clara's oogen vlogen over het papier, en als mevrouw op haar gelet had, zou zij gezien hebben, hoe Clara's lief gezichtje verduisterd werd door eene schaduw van mismoedige teleurstelling. Maar zij lette er niet op en bemerkte dus ook niet, hoe het meisje alle krachten inspande, om hare teleurstelling te verbergen.

‘Het is niets van beteekenis,’ zei zij op gemaakt luchthartigen toon. ‘“Ik kan niet weg. Zaken houden mij hier. Alles wel. Tot morgenochtend! Groetend. Moor.” Hij mist dus alleen een zonsondergang, die van avond prachtig belooft te zijn.’

‘Het spijt mij,’ begon mevrouw, terwijl zij in haar stoel plaats nam, ‘ik had zoo stellig op zijne komst gerekend.’

Clara ging naast haar zitten en had moeite, om niet te zeggen: ik ook. Zij tuurde naar de golven, naar de rozeroode wolkjes en naar de gouden zon en het was haar, alsof er een vale sluier tusschen haar en het schitterende tafereel was geschoven. 's Morgens had zij op diezelfde plek gezeten met de gedachte: Van avond is hij hier, van avond zit hij hier aan mijne zijde. Zij had naar de zon gekeken en zij had gefluisterd: Vóórdat dat licht is schuilgegaan in het Westen, vóórdat het zijn afscheidsgroet aan de aarde in purpergloed aan den hemel beschrijft, heb ik hem mijn welkomstgroet doen hooren. En zij had de uren geteld en gaandeweg waren zij haar minder lang gevallen, want ook het uitstel heeft zijne bekoring, wanneer men zeker is van de vervulling. En thans? Zij had wel in een donker hoekje willen kruipen; wat gingen haar de blauwe hemel, het blonde strand, de ruischende zee en de groen begroeide duinen aan?

Maar die stemming moest zij verborgen houden. Na het gesprek, dat zoo te juister tijd gestoord was, mocht zij niet laten blijken, dat zij op Moor's komst gerekend had en nog meer teleurgesteld was dan zijne mama. Zij kon, zij mocht geene aanleiding geven, die deze in het denkbeeld, dat er tusschen haar en Moor iets veranderd was, versterken kon. Neen, onverschilligheid wilde zij huichelen, terwijl haar hart zijn wegblijven beklaagde. Als mevrouw straks dat gesprek hervatte, wat zou zij dan antwoorden?

‘Waarom zou Moor niet gekomen zijn?’ begon mevrouw, terwijl zij het telegram nog eens overlas.

‘Wel, dat seint hij erbij: “Zaken houden mij hier.” En u behoeft u niet ongerust te maken, want hij voegt erbij, dat hij morgen komt en alles wel is.’

‘Dan is het goed. Maar waarom zit je dan zoo stil en ernstig te denken? Je maakt mij ongerust.’

Clara glimlachte.

Er moest een eind aan die martelende toespelingen komen. Dat kon zij niet langer uithouden.

‘Dat zal ik u zeggen. Van morgen heb ik eene uitnoodiging gekregen, om deel te nemen aan het tochtje naar IJmuiden, dat door eenige badgasten is georganiseerd. Het plan was, om met een groot gezelschap door de duinen erheen te gaan, dan het kanaal, de haven en de pieren te bezichtigen, waarna de heeren wandelend en de dames met den strandwagen langs het strand zouden terugkeeren. Ik vond het een verrukkelijk plannetje en ik had er gaarne deel aan genomen,

maar ik heb voor die uitnoodiging bedankt, wijl ik meende, dat Moor van avond zou komen.'

'Zoo.'

'Ja, ik vond het tegenover hem niet beleefd, om dan uit te gaan, maar nu hij niet komt, spijt het mij, dat ik niet van de partij ben. Over een half uur denkt men te vertrekken, en als u er niet tegen hebt, zou ik gaarne willen zien, of men de mij aangeboden plaats nog vacant heeft.'

'Wel, Clara! als je daarin pleizier hebt, dan zal ik de laatste zijn, die je van dat genoegen afhoudt. Zoo'n tochtje verbreekt de eentonigheid; als Moor gekomen was, zou hij niet bevroed hebben, dat je je zoo'n opoffering had getroost, om hem gezelschap te houden.'

Clara deed, alsof zij, geheel ingenomen door het pleizier, dat haar wachtte, geen acht op die laatste opmerking sloeg, en beide dames wandelden naar het badhuis terug, waar verscheidene gasten reeds ongeduldig heen weer liepen, om den voorgestelden tocht te aanvaarden.

Het was een opwekkend gezicht. Dames, beladen met doeken en parasols, deze voor het vinnig stralen van het namiddagzonnetje, gene voor de avondkoelte langs het strand, drentelden onder luid gesnap onder de veranda. Heeren, in luchtige zomerkleeding, eenigen gewapend met stokken, anderen met eene overjas over den arm, voegden zich bij haar, om de liefste tochtgenoote uit te zoeken. Papa's, die tevergeefs naar een cavalier voor hunne prinsessen hadden uitgekeken, boden haar den arm of dwongen ontrouwe broeders, die reeds rondvlogen, om hunne diensten elders aan te bieden, in de familie te blijven. Mama's, die heimelijk voor het tochtje terugschrikten, maar toch mee wilden gaan, omdat zij het voor mijnheer gemaal niet prettig vonden, als die soms in de noodzakelijkheid mocht komen, jongere dan zij te chaperonneeren, welke noodzakelijkheid den heer gemaal als een zonderling, maar niet te ontwijken fatum scheen te vervolgen, maakten zich van den arm van genoemden heer gemaal meester juist op het oogenblik, dat hij zich in zijn noodlot scheen te willen schikken. Twee paren, die te gelijk aan de spits wilden treden, maakten onder tallooze complimentjes en excuses voor elkander plaats en stonden erop, elkander de eereplaats af te staan, welke goedhartige twist beslecht werd door de vrijmoedigheid van een zeer corpulenten heer met eene niet minder corpulente dame, die lachend verzekerden vooruit te willen gaan en al hun best zouden doen, om vooruit te blijven. De andere groepjes sloten zich aan en toen alles schijnbaar naar ieders genoegen was geregeld, stelde een troepje muzikanten zich aan het hoofd en met een vroolijken, opwekkenden marsch ging het het duin in.

Mevrouw Van Balen keek met eenige andere oude dames den optocht na en wuifde Clara met haar zakdoek eene goede reis toe, toen deze, bij het duinpad gekomen, nog eens omzag.

'Als ik had geweten,' mompelde zij, 'dat die mijnheer Reinwold

haar cavalier zou geworden zijn, dan had ik haar niet laten gaan. Hij maakt in het oog loopend veel werk van haar. Ik wou, dat Moor maar gekomen was.'

Met die gedachte vervuld, wandelde zij naar het strand terug.

Zij had nog niet lang te midden van het nu zooveel kleinere gezelschap naar de zee zitten turen, toen Moor met den uitroep: 'Dat hadt u zeker niet durven denken,' plotseling voor haar stond.

'Ga zitten,' zei zij, hem de hand reikende en hem wijzende op den onbezetten stoel, die naast haar stond, 'en vertel mij eens, hoe je daar zoo op eens uit de lucht komt vallen.'

'Maar dan zou ik Clara van hare plaats berooven,' en met één hand een anderen stoel, die dicht bij hem stond, naast den hare neerzettend: 'Zie zoo, nu hebben wij alle drie een prettig zitje. Mijne zaken waren spoediger afgedaan, dan ik had durven denken, en daar ik toen nog juist den trein kon halen en het weder zoo heerlijk was, besloot ik in hoogst eigen persoon mijn telegram een démenti te geven. Mijne komst werd daardoor eene verrassing, en ik heb er zeker goed aan gedaan, niet waar? - Waar is Clara?'

'Dat telegram heeft me doen schrikken, maar nu je hier bent, ben ik volkomen gerust. Ik vreesde, dat er thuis iets niet in den haak was. Kun je het nog al met juffrouw Kramers vinden?'

'Voortreffelijk. Alles gaat zijn geregelden gang en aan haar kunt ge alles met een gerust hart toevertrouwen. Waar is Clara?'

Mevrouw deed, alsof zij op die herhaalde vraag geen acht sloeg, en begon over koetjes en kalfjes te praten, toen hij haar in de rede viel met de opmerking, dat zij hem op die vraag nog geen antwoord had gegeven.

'Clara is een half uur geleden met een groot gezelschap naar IJmuiden gegaan en ik verwacht haar niet voor den avond terug.'

'Dat spijt mij,' was het openhartige antwoord.

Mevrouw zag hem aan en las de uitdrukking van teleurstelling in zijne donkere oogen.

'En het zal Clara ook spijten. Als zij geweten had, dat jij nog gekomen zoudt zijn, dan was zij zeker hier gebleven. Daar durf ik voor instaan. Maar die tegenspoed heeft ook zijne goede zijde, want ik heb naar de gelegenheid verlangd, om je eens onder vier oogen te spreken. Laten wij een eindje opwandelen.'

Hij bood haar den arm en moeder en zoon sloegen de richting in naar het Noorden.

'Ik moet je een avond in herinnering brengen,' begon mevrouw, nadat zij een eindweegs sprakeloos hadden voortgeloopen en de trapjesgevels van het Kinderziekenhuis boven de duinen zichtbaar werden, 'een avond, wel reeds lang geleden, maar dien je zeker niet zult vergeten hebben; ik meen den avond, dat je later dan gewoonlijk thuis kwaamt en het treurige nieuws moest vernemen, dat mijnheer

Romijn ernstig ongesteld was geworden. Ik wil nu niet meer alles in geuren en kleuren voor je geest terugroepen, ofschoon ik dat zou kunnen, want wat wij toen gesproken hebben, herinner ik mij, alsof ieder woord in mijn hart gegrift was. Ik wil je maar één ding herinneren. Wij spraken toen over Clara en in mijn medelijden met haar, omdat ik toen reeds een voorgevoel had van wat later gebeurde, sprak ik erover, dat je een broeder, misschien eens iets meer dan een broeder voor haar zoudt kunnen zijn. En weet je nog, welk antwoord je mij daarop gegeven hebt?'

'Ik weet het,' zei Moor.

Mevrouw scheen iets meer verwacht te hebben, want zij zweeg eene geruime poos.

'Ik weet het,' herhaalde Moor, 'u behoeft die woorden niet te herhalen.'

'Er was toen,' vervolgde zij, 'voor die woorden eene bijzondere aanleiding, die ik toen niet kende, maar die ik later heb leeren begrijpen. Ik wil over die aanleiding niet verder uitweiden - zij bestond toen en werd voor mij geheimgehouden, maar het is geen geheim voor mij gebleven, dat die aanleiding niet is blijven voortbestaan. Zij is voor den drang der omstandigheden geweken. Zij was als eene golf, die wat schuim op het strand brengt, dat de wind wegblaast. Heb je er wel eens over gedacht, Moor, welk antwoord je zoudt geven, nu die aanleiding opgeheven is?'

'Neen, moeder!'

'Ik zeg niet: dan doe ik die vraag nu opnieuw, want ik wil den schijn niet op mij laden, alsof er een wensch in mijn hart woonde, dien ik gaarne vervuld wenschte te zien, maar ik zou je raden, die vraag jezelf te doen en overeenkomstig dat antwoord te handelen. Het zou anders wel eens te laat kunnen zijn.'

'U spreekt in raadselen, moeder! die ik wel meen te kunnen oplossen, maar het is en blijft gevaarlijk dien toon vol te houden, omdat de mogelijkheid bestaat, dat ik u misversta, ook wanneer ik ze meen te doorgronden. Waarom niet duidelijker gesproken. Is er iets, dat u in ronde, verstaanbare woorden niet durft, niet kunt zeggen, dan is, geloof ik, zwijgen beter dan eene vage aanduiding. Ik heb geene geheimen voor u, noch in het heden, noch in het verleden, en ik wil u eerlijk bekennen, dat ik dat meisje, ge weet, van wie ik spreek, heb liefgehad, zoo lief, dat ik alles, stand en staat, had willen opofferen, als ik haar geluk daardoor had kunnen verzekeren. Zij had mij niet lief en zij verstiet mij, toen ik niets meer had dan mijne liefde. Eene golf, zegt ge, laat niet anders na dan wat schuim, dat de wind weer wegblaast. Maar nadat het geheel verwaaid en verstoven is, blijft er nog iets over; kijk, ge kunt het hier zien: eene kronkelende, witte lijn, die aangeeft, hoe hoog het water is geweest.

En dat merkteeken in een menschenhart is een litteeken, dat eene wond veronderstelt.'

Zij stonden beiden stil en keken naar de golven, die hooger en hooger opkwamen, want het was vloed.

'Kijk,' zei mevrouw, 'hier is zoo'n kronkelende, witte lijn. Maar hoelang bestaat ze? Totdat de volgende golf, die verder over het strand heenspoelt, haar weer uitwischt. Dat litteeken wacht slechts op een hoogeren vloed. Maar ik wil mij niet in raadselen en ook niet in beeldspraak verdiepen. Weet jij, dat Clara om jou aan mijn wensch, om bij ons te komen, gehoor heeft gegeven; weet je, dat zij alles, wat zij aan mij doet, beschouwt als aan jou gedaan, dat zij tranen schreit van bittere smart, ook als haar mond spreekt: ik heb Moor niet lief; weet je, dat zij je liefheeft van hare prille jeugd af aan? Weet je dat?'

'Ik ben ijdel genoeg geweest het te gelooven, toen ik die liefde niet wist te schatten; nu ik heb leeren onderscheiden, heb ik ook leeren twijfelen.'

'Je hebt daarmede een antwoord gegeven op mijne eerste vraag, Moor.'

'Ik geloof het niet, moeder! Naar waarde weten te schatten, is nog niet voor zichzelf begeeren.'

'Maar het is de eerste stap daarheen.'

'Uwe moederlijke liefde verblindt u. Ik ben altijd uw afgod geweest en het is eene beminnelijke dwaling, als u meent, dat ieder met u voor dien afgod knielt en bereid is aan hem te offeren, en u gelooft in het hart de tegenspraak te lezen van wat de mond uitspreekt. Hebt u dat zelf van haar gehoord: ik heb Moor niet lief?'

'Ik heb het gehoord en ik verstond het toen niet. Ik heb het pas leeren verstaan, toen ik de aanleiding kende, die dezelfde was als die van de woorden, die ik je op dien gedenkwaardigen avond heb hooren uiten en die ik niet behoef te herhalen. Je betrekking tot dat meisje, je weet, van wie ik spreek, is voor Clara geen geheim gebleven Mijne moederlijke liefde heeft mij niet verblind. In die ontkenning heb ik de schoonste bevestiging gehoord.'

Moor zweeg.

'Wij zijn te ver gegaan,' hervatte hij; 'laat ons terugkeeren.'

Mevrouw wist nog niet, wat zij weten wilde. Zij veranderde van tactiek.

'Je hebt bij den dood van mijnheer Romijn de zaken met Clara zóó geregeld, dat zij werkelijk geen klagen zal hebben, wanneer zij bij hare meerderjarigheid het beheer over haar kapitaal aanvaardt. Het zal haar zeker niet tegenvallen en zij zal begrijpen, dat zij, trots de geleden verliezen, nog altijd eene goede partij kan genoemd worden. Je hebt dat gedaan, ik weet het, omdat je haar zoo min mogelijk hebt willen doen boeten voor de fouten, die er begaan zijn, maar ik wil

niet ontkennen, dat ik de hoop gekoesterd heb, het kapitaal, dat op die wijze uit de zaak is genomen, in de zaak te zien terugkeeren.'

'En zou u dan denken, dat ik Clara met dat doel voor oogen een huwelijksvoorstel zou willen doen; zou u denken, dat ik Clara zou willen trouwen om dat geld, dat ik een meisje zou willen opofferen, om mijn doel te kunnen bereiken? neen, mama, dat nooit!'

'Maar je zoudt haar volstrekt niet opofferen, Moor! Zij heeft jou lief en dat huwelijksvoorstel is het toppunt harer wenschen. Bekijk die zaak toch kalm en bedaard.'

'Ik heb die zaak reeds dikwijls van alle zijden bekeken...'

'Zoo.'

'Ja, ik wil openhartig zijn. In de laatste weken heb ik mij daarmede beziggehouden en ben tot het resultaat gekomen, dat er in den eersten tijd van de vervulling dier wenschen niets komen kan, omdat...'

'Nu, omdat?'

'Omdat ik iederen schijn, alsof het mij meer te doen zou wezen om hare bezitting dan om haar bezit, vermijden wil. Wat er ook gebeure, Clara zal nooit gefolterd worden door eene gedachte, die, eenmaal in het hoofd geboren, haar hart zou doen sterven. Ik heb zulk lijden van nabij gezien, mama! ik zal er haar voor behoeden. Ik heb er haar te lief voor.'

'Met wat minder liefde zou zij zich gelukkig voelen, Moor, en offervaardig zou zij je alles geven, om je daarmee je ideaal te helpen bereiken. Tusschen twee harten, die in liefde voor elkander kloppen, mag van mijn en dijn geene sprake wezen. Wij, vrouwen, hebben zoo weinig gelegenheid, onze liefde te toonen; het hoogste, wat men ons toestaat, is de liefde van een ander over te nemen, liefst nog op eene manier, alsof het al te veel van ons gevergd is, maar eene vrouw, die werkelijk liefheeft, wil bij haar hart, hare hand en haar leven zoo graag nog iets voegen, dat als stoffelijk bewijs van die liefde dienen kan. We hebben dat met de kinderen gemeen. Het zichtbaar huldeblijk, het offer, is zeker door eene vrouw in de wereld gekomen.'

'Ik weet het, moeder! en gij hebt recht zoo te spreken. Ik ben er innig van overtuigd, dat Clara uw voorbeeld zou volgen; dat zij alles zou geven, alles zou opofferen, om den man, dien zij liefheeft, gelukkig te maken, maar ik kan dat offer niet aanvaarden. Ik wil den schijn niet op mij laden, als zou ik hare liefde met eene bijbedoeling gezocht hebben. Ik wil hoog staan, om tot haar te kunnen afdalen; ik wil haar mijne liefde bewijzen, door een troon voor haar te veroveren, om dien met haar te kunnen deelen; ik zou eene wereld voor haar willen veroveren, om die aan hare voeten te leggen. Dat sprookje, dat zij u hier aan het strand voorlas, en haar uitroep: "Dat voel ik zoo mee, omdat ik er zooveel van mijn eigen leven in zie," ze drijven en zwepen mij voort en eerst als ik bereikt heb, wat ik mij heb voorgesteld, zal het

tijd worden, om tot haar te spreken. Voor mij mag zij niet zijn het middel tot de overwinning, maar de krans en de kroon daarvan.'

Zij legde hare hand op zijn arm.

'Moor!' zei zij, 'bedenk goed, wat je doet en wat je laat. Trek de grenslijn tusschen de droomen van een dichterlijk gemoed en de strenge eischen van het leven. Ook ik heb mijne idealen, mijne illusies gehad, en ik heb het, maar te laat, ondervonden, dat de eindpaal van ons leven eerder bereikt wordt dan de verwezenlijking onzer droomen. Het wijste woord, dat ooit een dichter heeft gesproken, is: pluk de bloemen, terwijl zij bloeien. Grijp het geluk, terwijl het u de hand biedt. Wie weet, wat de dag van morgen zal brengen!'

'De dag van morgen brengt de overwinning, moeder!'

Zij waren nu bij de stoelen gekomen, waar een betrekkelijk klein gezelschap zich zat te vermeien in het beschouwen van de stille zee en de ondergaande zon.

Moeder en zoon namen naast elkander plaats, en de eerste merkte op, hoe Moor's oogen onder het gesprek, dat plots eene geheel andere richting had genomen, telkens naar het Zuiden gluurden, alsof hij Clara van dien kant verwachtte, en ongeduldig sprong hij op, toen hij in de verte den naderenden strandwagen meende te onderscheiden.

Mevrouw speelde onwillekeurig met hare parasol en terwijl hare blikken langs den horizon dwaalden, waren en bleven hare gedachten op één punt gericht. Als Moor die gedachten had kunnen lezen op het bruine, fijnbesneden gelaat, dat nu door de ondergaande zon met rozerood licht beschenen werd, hoe zou hij getroffen zijn geweest door de overeenkomst met die van Violetta, toen zij ze met *le caprice d'un artiste* en *eine Künstler-Idee* vertolkte, want ook mevrouw Van Balen schreef zijne opgewonden taal toe aan de neiging naar het dichterlijke, die zij zoo dikwijls in haar zoon had bewonderd en steeds voedsel gegeven had. Nu hij tot de bekentenis is gekomen, dacht zij, dat hij haar liefheeft, zal hij dat geheim voor haar niet lang meer kunnen bewaren. Trots alle plannen en voornemens zullen hem de woorden op de lippen branden en vóórdat hij het weet, zal hij ze uitgesproken hebben. In het geluk van Clara's bezit zal hij erkennen, dat al die idealen van tronen, kronen en wereldveroveringen dwaasheid waren. Misschien zal hij er niet eens meer aan denken. Al moge hij nu haar naam met sterrenschrift nog aan den hemel willen schrijven, hij zal wel eindigen met den wensch, dat zij haar naam bij den zijnen op het trouwregister schrijft.'

'Willen wij Clara te gemoet gaan?' vroeg Moor, die steeds den naderenden strandwagen in het oog had gehouden; 'de dames zullen zoo dadelijk hier zijn.'

'Welzeker, dat zal voor Clara eene heele verrassing zijn. Zij zal blijde wezen, als ze je ziet.'

En moeder en zoon wandelden den wagen, die zich langzaam door het mulle zand voortbewoog, te gemoet.

Toen zij hem genaderd waren en onder de aanwezige dames tevergeefs naar Clara uitkeken, stak eene van haar het hoofd naar buiten en zei:

'Uwe dochter, mevrouw! is niet met ons medegekomen. Na die wandeling, duin op en duin af, waren wij allemaal blij, dat de wagen ons opnam en dat wij dat groote eind strand niet meer behoefden te loopen, maar zij was nog volstrekt niet vermoeid, ofschoon zij zich niet onbetuigd had gelaten, en zij heeft er de voorkeur aan gegeven, om met haar cavalier, den heer Reinwold, en eenige andere jongelui tot aan het eind van de pieren te wandelen. Het moet een heerlijk tochtje wezen, zei men, en ik geloof het wel, maar de loop langs het strand schrikte mij af en wij hebben de jongere lui maar hun gang laten gaan, niet waar, dames?'

Die laatste vraag werd tot de overige leden van het gezelschap gericht, die voor het meerendeel onder de oudere dames gerangschikt konden worden en die in koor hare verbazing over zooveel onvermoeidheid te kennen gaven.

'Maar zij zullen het zich berouwen,' zei er eene, 'die wandeling van de pieren naar hier en dan door het mulle zand valt niet mee.'

'En ik heb het mijne dochter niet willen toestaan; foei, men is hier voor zijne gezondheid en dan zal men zich op die wijze vermoeien. Het is onverstandig. Voor heeren laat ik het gelden, maar dames moesten wijzer zijn. Ik heb het dan niet willen hebben.'

'Och, ma!' sprak het dametje snibbig, 'zeg dat toch niet, wat ik u bidden mag, zeg dat toch niet. Zij hebben mij niet mee willen hebben, omdat zij wel weten, dat ik van dergelijke afzonderingen, die in mijn oog weinig passend mogen heeten, niet houd. Zij hebben van ons af willen zijn en daarom werd die *escapade* naar het eind van de pieren voorgesteld. De toeleg was immers zoo duidelijk mogelijk.'

Een goedkeurend gemompel ging onder de dames ter eere van die ondeugd-verachtende woorden op, doch een paar mama's, wier dochters aan de *escapade* deelnamen, verzetten zich daartegen en er ontstond een vinnig debat over het al of niet behoorlijke van die wandeling op de pieren, waarbij het aan geniepige hatelijkheden, fijne speldeprikjes en steken onder water niet ontbrak.

De wagen met de twistende dames reed voort en mevrouw Van Balen bleef met Moor achter.

'Dat spijt mij,' begon zij, 'het kan nu nog wel een uur duren voordat Clara weer hier is. Het loopt vandaag niet mee. De eene teleurstelling volgt de andere.'

'Wie is die cavalier van Clara, die mijnheer Reinwold, van wien die dame sprak?'

Mevrouw dacht: wij strekken nooit gauwer de hand naar eene

bloem uit, dan wanneer een ander die wil plukken, en zij besloot eens de proef te nemen, in hoeverre zij Moor's jaloezie zou kunnen prikkelen.

Zij herhaalde, wat zij in het begin van hun gesprek reeds gezegd had: dat hij wel eens te laat zou kunnen komen; gaf hoog op van de in het oog vallende attentie, die de heer Reinwold bij elke voorkomende gelegenheid aan Clara bewees, en verzuimde daarbij niet, een zeer gunstig licht op dien heer te doen vallen. Doch Moor hoorde haar kalm aan en zijne geveinsde of werkelijke onverschilligheid bij die mededeelingen noopte haar tot overdrijven en die fout deed haar het spel verliezen. Moor keek haar in de kaart en toen zij zóóveel moois en goeds van zijn vermoedelijken medeminnaar gezegd had, dat zij er zelf mede in de war geraakte, keek hij haar lachend aan en zei: ‘Maar die man is alles te gelijk, mama! het is ongelooflijk, en toch is er iets in dat verhaal, dat boven bedenking verheven is!’

‘En wat dan?’

‘Dat u mij jaloersch wilt maken.’

Hij zag haar aan met het gezicht van een speler, die weet, wat de ander nog in de hand heeft, en zeker is van zijn slag.

Maar mevrouw had nog eene troef en zij speelde die uit.

‘Ik weet het niet uit mijzelve,’ zei zij, ‘want ik heb met den heer Reinwold nog maar weinig kennis gemaakt. In mijne schildering ga ik alleen af op wat Clara mij heeft verteld. Het is haar oordeel, dat zoo gunstig luidt.’

‘Dan kan ik gerust zijn. Dergelijke toonbeelden van volmaaktheid vallen bij de dames maar zelden in den smaak. De vrouwen - en Clara zal op dien regel geene uitzondering maken - willen zóó graag het bewijs van haar invloed zoeken in eene verbetering, die zij hebben aangebracht, dat zij ons liever eene niet bestaande fout zouden toedichten, dan ons geheel vlekkeloos verklaren.’

‘En jij meent dus heel wat kans te hebben?’

‘Volgens uwe eigen verklaring, ja. Het blijkt, dat er nog heel wat aan mij te verbeteren is. Ik ben niet eens jaloersch!’

Mevrouw begreep, dat zij den toeleg had gemist, gaf het gesprek eene andere wending en bleef met Moor langs het strand heen en weer wandelen, om op het terugkeerend gezelschap te wachten.

(Wordt vervolgd.)

Levenswoorden.

De moralisten prediken den mensch: vernietig, dood de eerzucht in u. Ik zeg: rechtvaardig haar. Daarin ligt het geheim van elk waarachtig groot leven.
DANIEL STERN.

Niet een bepaald voorwerp, maar een zeker proces, een zekere toestand van ons gemoed is het, wat wij geluk noemen, niet een ding, maar onze verhouding tot de dingen.
LINDNER.

Het grootste genot, dat geen onaangenamen bijsmaak geeft, is in gezonden toestand rust na arbeid.
KANT.

Dit is eigenaardig in het leven, dat, wanneer men in het geheel niet aan geluk of ongeluk denkt, maar alleen aan strenge, volhardende plichtvervulling, het geluk vanzelf komt, ook bij een leven van moeite en ontbering.
W. V. HUMBOLDT.

Er zijn menschen, die alleen in den zonneschijn der liefde zachtmoedig worden, en hiertoe behooren dikwijls de krachtigste en flinkste karakters. Hardheid en trotschheid zijn dikwijls een verborgen leed en stugheid een inwendig weenen.
HENRI LOU.

Een vast teeken, waaraan gij den gewonen en den meer verhevenen mensch kunt herkennen, ligt daarin, dat gene zijn geluk alleen dan vindt, wanneer hij zichzelf vergeet, deze, wanneer hij tot zichzelf inkeert; gene, wanneer hij zichzelf verliest, deze, wanneer hij zichzelf bezit.
FEUCHTERSLEBEN.

Wij hebben allen kracht genoeg, om het leed van anderen te dragen.
LA ROCHEFOUCAULD.

Wacht u leed of heeft het u reeds getroffen, bedenk, dat gij het niet vernietigt, wanneer gij er u van afwendt. Zie het vast onder de oogen.
FEUCHTERSLEBEN.

Wanneer men altijd treurt en altijd klaagt, zonder dat men zich verheft en vermant tot onderwerping, dan heeft men aarde en hemel te gelijk verloren en slechts ziekelijke gevoeligheid overgehouden.
SCHOPENHAUER.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
De schim van haar kind.
Naar Emil Faubert.

III.

'Nu hebt gij ook mij gehoord, mijnheer,' had Agatha gezegd en zij had nauwelijks uitgesproken, of zij werd naar beneden geroepen; in haar huis was geen tijd tot langdurige afzondering of vertrouwelijk spreken.

Nog lang nadat zij was heengegaan, bleef Walter onbeweeglijk zitten en dacht over het gehoorde na. Nog altijd zag hij die statige vrouw voor zich staan en hoorde den diepen klank harer stem; hij zag in den geest, vol bewondering, de afwisselende uitdrukkingen in hare sprekende oogen en vermeide zich met eens kunstenaars genot in hare vorstelijke gestalte.

Toen nam hij, van dat alles vervuld, zijn schetsboek en begon te teekenen; na verloop van een uur sloeg hij een critischen blik op zijn werk en hij was voldaan over de treffende gelijkenis, welke hij van Agatha had ontworpen, zonder dat zij hem als model had gediend.

Hij legde de teekening neder, leunde uit het open raam en zoog de verfrischte lucht gretig in.

Daar zag hij Peter in gebogen houding het huis naderen. De man had het onweder in het huis van den visscher afgewacht, blijde, dat hij weder een paar uren van den treurigen gedenkdag, onder het goedhartige gekeuvel van den man, was doorgekomen.

Het zien van den ongelukkige deed den Professor opnieuw aan de tragische geschiedenis denken. Hij was een goed, hulpvaardig man, die geen verzoek zou kunnen afslaan, waarvan de vervulling in zijne macht stond, en nu begon hij het zich ten plicht te stellen, de beide ongelukkige echtgenooten, het mocht kosten, wat het wilde, met elkander te verzoenen. Hij ontveinsde zich daarvan de groote moeielijkheden niet, doch zijn innig medelijden riep hem toe, dat hij zich niet mocht laten afschrikken. Hij wilde die twee buitengewone menschen, die zich intellectueel zoo hoog boven hunne omgeving hadden verheven en die, martelaren van eigen schuld en een onver-

biddelijk lot, hem een waarachtig geluk waardig schenen, met elkander hereenigen.

Walter liep peinzend in zijne kamer op en neder en ontwierp het eene plan na het andere, terwijl beneden de muziek de toegestroomde menigte tot dansen noodigde. De vroolijke luidruchtigheid kwam kwalijk overeen met de plechtige stemming des kunstenaars. Hij ging naar buiten en zocht een eenzaam plekje, waar hij zijn avondmaal nam.

Het was laat geworden; de maan scheen boven den witten straatweg en blonk tusschen het loof der hooge boomen.

De schilder liep een eind weegs den tuin uit, toen hij een brommend geluid hoorde. Hij trad naderbij en daar zag hij den hond liggen naast zijn meester, dien hij in zijn slaap bewaakte. De hond scheen een luid geblaf te hebben willen onderdrukken, om zijn meester niet te wekken. Hoe lang moest de wanhoop den lijder van den slaap hebben beroofd, dacht Walter, dat hij hier, in die houding, op den harden grond zoo vast in slaap lag.

Onhoorbaar liep Walter verder. De hond volgde hem, keek een paar malen naar den slaper om en liep toen bedaard voor den schilder uit. In gedachten verzonken, sloot Walter zich onwillekeurig bij zijn geleider aan en sloeg met hem den weg naar het kerkhof in.

Eensklaps begon de hond luid te blaffen, sprong over het hekwerk heen, dat het kerkhof van den weg scheidde, en verdween tusschen de graven.

Walter keek het dier na en kreeg alras het vergulde kruis in het oog, dat zich boven het graf van den kleinen Frans verhief. Al naderend, ontdekte hij eene knielende gestalte, in welke hij terstond Agatha herkende.

De vrouw stond op, toen het dier zich vleiend tegen haar aandrong, en hare schaduw reikte bijna tot aan de voeten van den schilder.

Nu klom Walter het hek over en trad aarzelend op Agatha toe, die hem verrast de hand reikte. Hij zag groote tranen aan hare wimpers hangen en zeide haar, dat hij den geheelen avond tevergeefs naar haar had uitgekeken en het nu aan den hond te danken had, dat hij haar vond, om haar een woord van deelneming te kunnen toespreken.

‘Vindt gij het niet natuurlijk, Professor,’ vroeg zij, ‘dat ik op dezen dag het gejubel in mijn huis niet verdragen kon? Hier is het zoo plechtig, zoo stil; de glimwormen tusschen het gras van de graven zijn het eenige levende, dat ik om mij heen heb.’

Er stond eene bank bij den grafheuvel van het kind. Agatha zette zich neder en wees Walter op de plaats naast zich. Eene lichte koelte bracht het loof van den treurwilg boven hun hoofd in beweging, en in de verte blonken spiegelde het meer.

‘Indien ik mijne tweelingen niet had,’ zeide Agatha, ‘die mijne zorg nog zoo noodig hebben, zou ik hier ook willen rusten.’

De laatste tonen der muziek klonken uit de verte, en het werd een tijdlang levendig op den straatweg: de menschen gingen naar huis, het praten en lachen drong tot Walter en Agatha door, hoefslagen klonken, wielen ratelden het kerkhof voorbij, totdat allengs het rollen van het laatste rijtuig wegstierf.

Toen alles stil was geworden, nam Walter een moedig besluit. De gelegenheid was gunstig; hij moest haar aangrijpen en zijn verzoeningswerk beginnen.

Daarginds, aan de overzijde van den weg, lag de nedergebogen man in kommervollen slaap. Zie, als hij nu zijne vrouw eens tot hem bracht, haar overreedde, zich over den slaper heen te buigen en hem met een liefderijk woord te wekken; indien hijzelf als een priester der liefde hunne handen ineen kon leggen en hen, op dezen gedenkdag van de vreeselijke ramp, kon hereenigen!

Walter voelde zich zoo onstuimig tot handelen gedrongen, dat hij plotseling oprees en zeide:

'Gij verlangt naar den dood, maar heeft de levende dan gansch geene rechten op u? Daarginds vergaat een arme lijder van jarenlang verdriet. Geef hem troost en richt hem op! Laat mij u met hem verzoenen, laat mij u tot uw echtgenoot terugbrengen!'

Hij had zoo dringend, zoo hartelijk gesproken, dat Agatha hem getroffen aankeek.

Hij zag, hoe zij met zichzelve streed; hoe haar adem al sneller en sneller ging en eene angstige spanning uit hare trekken sprak, toen zij eerst strak naar het graf van haar kind keek en hare oogen langzaam over de graven liet dwalen, alsof zij hier of daar een schrikbeeld verwachtte, dat iedere zachte aandoening moest verstikken.

Walter begreep maar al te goed, wat zij vreesde. Doch het schrikbeeld kwam niet voor haar te voorschijn, al wierp de maan de grilligste schaduwen tusschen de graven.

Allengs week de akelige spanning van hare trekken. Walter, die haar onbeweeglijk had gadeslagen, herademde; op het aangezicht der vrouw lag eene uitdrukking van zachten vrede en zij zeide met bevende stem:

'Gij hebt gelijk, Professor. Zoo even heb ik op het graf van mijn Frans gebeden en gesmeekt, dat hij mij niet weder mocht verschijnen. Het is goed; ik wil naar mijn man gaan. Geef mij uw arm, de aandoeningen van den dag zijn mij te groot geweest.'

Nog eens liet zij hare oogen over de stille graven weiden en een matte, vluchtige glimlach van rust en vertrouwen speelde om hare lippen. Zij legde haar arm in dien des schilders, hij steunde haar ridderlijk, toen hij voelde, dat het loopen haar moeielijk viel.

Er werd geen woord tusschen hen gewisseld. Toen zij een eind weegs hadden afgelegd, sloeg de hond, die voor hen had uitgeloopen, den weg naar de weide in, een teeken voor Walter, dat de slaper nog steeds achter den tuin lag, op de plek, waar hij hem had verlaten.

Hoe klopte het hart van den schilder! Hij troonde Agatha, die hem lijdelijk volgde, op het vochtige gras met zich mede. Nog eenige schreden en zijn werk was gelukt!

Blijde als een kind, dacht hij met een gevoel van zelfvoldoening, hoe goed hij de zaak had geleid en hoe weinig woorden hij noodig had gehad, om Agatha te overreden.

Haar arm rustte zwaar op den zijnen; hij voelde het niet, zoo geheel was hij vervuld van zijn werk van vrede, dat een engel hem had kunnen benijden.

Reeds lag de hond naast zijn meester, en Agatha zag haar man op den grond uitgestrekt liggen en Walter voelde, dat eene rilling door hare leden ging.

'Een enkel woord slechts,' fluisterde hij smeekend. In hetzelfde oogen-

blik ontwaakte Peter, richtte zich half op en staarde het voor hem staande paar als een onbegrijpelijk wonder aan.

‘Een enkel woord, één woordje slechts,’ drong Walter fluisterend aan.

Toen trok Agatha haar arm uit dien van den schilder terug, boog zich vol teeder medelijden over haar armen man heen en riep:

‘Peter!’

O, welk een verlangen en welk eene vergevenden liefde stroomde hem tegen met dat ééne woord.

Als uit den dood opgestaan en door de heerlijkheid des hemels bestraald, keek Peter tot zijne vrouw op en een glans van verrukking verhelderde zijn gelaat. Een oogenblik lang vouwde hij zijne handen en strekte ze toen verlangend naar zijne vrouw uit.

In hetzelfde oogenblik drong er een onverwacht geluid tot hen door. Er was eene kat van het tuinhek gesprongen en de hond jaagde haar na. Ontsteld keek Agatha naar het door de maan beschenen erf; al het bloed verdween uit hare wangen, zij kon een gil niet onderdrukken en hare oogen bleven starend op den gevel van het huis gericht.

‘Het mag niet zijn, het is onmogelijk,’ fluisterde zij, nauwelijks hoorbaar. ‘Daar kijkt hij uit mijne kamer op mij neer, schudt zijn hoofd en dreigt en dreigt.’

Walter volgde de richting harer oogen en zag niets dan het witte gordijn, dat tusschen het wijngaardloof fladderde.

Agatha zou bewusteloos nedergezonken zijn, indien Walter haar niet had opgevangen; het kostte hem moeite, haar staande te houden. Zij sidderde en bedekte haar buigend hoofd met beide handen.

Doch welhaast herstelde zij zich, keek nog eenmaal naar het venster van hare kamer en liep, zonder verder acht op Peter te slaan, naar huis.

Toen Walter zich diep gedrukt gereedmaakte, om haar te volgen en in geval van nood te steunen, keerde zij zich half om en wenkte hem, dat hij bij Peter mocht achterblijven, en verdween met langzamen, plechtigen stap.

Walter was nog nooit zoo moedeloos gestemd geweest als nu. Zoo nabij zijn doel had hij schipbreuk geleden, en hoe voorbarig had hij gezegepraald!

Hij vond geene woorden voor zijne smartelijke teleurstelling, toen hij op den diepgebogen man nederzag, die uit den voorhof van zijn paradijs zoo plotseling in eene martelende hel teruggeworpen was.

Eindelijk verbrak Peter het eerst de stilte.

‘Gij ziet,’ zeide hij, ‘dat iedere poging vruchteloos is. Ik dank u voor uwe vriendelijke tusschenkomst. Maar vuur en water verzoenen zich nog eerder met elkander dan mijne arme vrouw en ik.’

Peter nam den arm aan, dien Walter hem bood, en werd zacht den heuvel af naar de bank bij zijne woning geleid. Daar bleven de beide mannen nog een half uur bij elkander. Peter steunde van tijd tot tijd, terwijl Walter telkens zijne rechterhand op de gebalde vuist van den man liet nederdalen en zich troostte met de gedachte, dat de tegenwoordigheid van een medelijdenden medemensch den verlaten echtgenoot in dezen nacht toch eene verademing moest geven.

Eindelijk voerde Walter den man naar zijne kamer, nam afscheid met een warmen handdruk en wachtte buiten, totdat hij Peter de deur van binnen hoorde afsluiten.

Zou hij den wanhopigen man aan zichzelven durven toevertrouwen? Zou Peter niet terugkomen, om ten derden male te beproeven, zich van den last des levens te bevrijden?

Reeds begon Walter het zich ten plicht te stellen, tot het aanbreken van den dag als een schildwacht voor de kamer van den lijder te waken, toen hij een zwaren mannenstap hoorde naderen.

Het was de oude Martens, die door den tuin naar hem toetrad en trouwhartig zeide:

'Wees zonder zorg, Professor. Ik was in het priëel daarginds en heb u en Peter reeds een tijdlang gadegeslagen. Ga gerust slapen. Mijne plaats is hier. Ik weet, dat deze dag van het jaar Peter's ergste dag is en dat zijn ergste nacht moet volgen. Ik zal mijn post niet voor het aanbreken van den dag verlaten en mijne oude knokels zijn nog sterk genoeg, om den door verdriet verzwakten man van eene dwaasheid terug te houden.'

Door die geruststellende woorden van den rechtschapen man getroffen en bevredigd, begaf Walter zich eindelijk ter ruste en was weldra in slaap.

Tegen den morgen werd hij door een angstigen droom gewekt.

De ochtendzon viel op de beeltenis van den kleinen Frans en vergulde de stralen om het hoofd van den zegenenden Heiland, die erboven hing. De schilder wendde zijne oogen af van beide voorstellingen; hij stiet zijn raam open en keek naar buiten: de vogelen zongen, een leeuwerik wiegde zich in de blauwe lucht, er drongen heerlijke geuren over het meer heen tot hem door. De grijze Martens was juist opgestaan van de bank, waarop hij den nacht had doorgebracht, en sloeg langzaam den weg naar het meer in.

Den geheelen voormiddag tobde de schilder, zonder lust tot werken, over de gedachte, hoe hij het zou aanleggen, om het echtpaar tot elkander te brengen. Hij peinsde over beider verhaal; hij wist niet, wie van de twee wel het meest moest lijden, en hij kwam tot de gevolgtrekking, dat het gewicht der smart naar geen van beide kanten oversloeg. Doch, hoe hier te helpen? Hij peinsde en dacht en midden onder zijne overdenkingen drong zich het gezegde van Peter aan hem op: 'Misschien kan de man, die huis en boom en water zoo vredig bijeenstelt, ook twee menschen bijeenbrengen, die elkander door schuld en ongeluk vreemd zijn geworden.'

Dàt was het. Hij moest in zijne eigene sfeer blijven en door verven en kleuren, als het ware door geschilderde woorden, zoeken te bereiken, wat hij door het gesproken woord niet had kunnen tot stand brengen; zijne kunst moest eene kranke ziel genezing aanbrengen.

Nog denzelfden dag ging hij aan het werk. Van het kleine naar het groote, dacht hij, en begon met de tweelingen. Zij moesten vertrouwelijker en vroolijker worden; een uitgelaten kindergejubel moest door het huis klinken, wat niet anders dan bevorderlijk kon zijn aan zijn doel.

Hij lokte de kleinen in het priëel en teekende de grappigste dingen in vluchtige omtrekken: een katje, dat zich te weer stelde tegen den grooten wachthond; een poppendans om den oven heen; een snoek, die een kikvorsch op zijn rug droeg, en zoo voort.

De zusjes begonnen te juichen en stormden met hare schetsjes naar vader en moeder.

De vader, die op den hooizolder bezig was, moest de ladder afklimmen, om snoek en kikvorsch te bewonderen.

De bleeke moeder stak den schilder met een veelbeteekenenden, dankbaren blik hare hand toe en zeide:

'Wèl hem, die zoo gelukkig is als gij, die aan kleine zoowel als aan groote kinderen eene vreugde kunt verschaffen zonder bitteren bijsmaak.'

Na zulke voorbereidingen begon Walter zijn hoofdwerk te ontwerpen.

Hij had, na langdurig overwegen, het plan gevormd, voor Agatha haar kleinen Frans af te beelden op eene wijze, die het tegendeel zou zijn van de schrikwekkende gedaante, waarin zij haar lieveling, in de wanhoop van haar verdriet, voor zich placht te zien. Hij hoopte vol vertrouwen, dat hij, door de schim van het kind eene verheerlijkte uitdrukking te leenen, aan de ziekelijke verbeelding van Agatha eene richting zou geven, die haar in staat zou stellen, het treurige visioen te overwinnen en haar verloren kind voortaan als in eene glorie van kinderlijke liefde te zien.

Met dat doel kwam hij telkens bij haar, wanneer hij haar in het priëel met vrouwelijken arbeid bezig zag. Het behoefde hem geene moeite te kosten, haar op het onderwerp te brengen, waarin zij zich het liefst verdiepte. Dan liet zij haar werk op haar schoot rusten en keek, in herinneringen verloren, onbeweeglijk voor zich uit en deed hem verhalen van haar kind, waardoor zijne eigenaardigheden het sterkst uitkwamen, terwijl de kleinste trek haar belangrijk genoeg scheen voor haar onvermoeiden toehoorder.

Welhaast wist Walter haarklein, hoe de gestorven lieveling dier moeder zich dagelijks had bewogen, hoe zijne blonde lokken hem over het voorhoofd hadden gehangen, hoe hij zijne blauwe oogen naar haar had opgeslagen; van dat alles had de schilder nu eene duidelijke voorstelling en hij vleide zich, met behulp der kleine photographie eene afbeelding te kunnen maken, die de werkelijkheid nabij zou komen.

Intusschen verzuimde hij niet, de gelegenheid te baat te nemen, onopgemerkt zijn schetsboek voor den dag te halen en de schets in potlood, welke hij reeds vroeger van Agatha had ontworpen, te verbeteren en uit te werken, terwijl zij daar, onbeweeglijk, in het verleden verdiept, bij hem stond.

Ook viel het Walter niet moeielijk, Peter heimelijk en ongestoord in zijn schetsboek te brengen. De man kon toch urenlang over eene heining leunen, zonder acht te slaan op zijne omgeving, en kwam zoo onbewust den schilder in zijn wensch te gemoet.

Eensklaps liet Walter, tot groote droefheid der kinderen, zich zeldzamer zien, dan hij placht. Hij sloot zich een gedeelte van den dag in zijn klein atelier op, waar hij alles voor zijn plan in gereedheid had gebracht. Zonder zich te laten storen door de door hem verwende tweelingen, die aan zijne deur kwamen tikken en aan de kruk van de deur draaiden, ging hij onafgebroken aan zijn werk voort.

Zoo veel te grooter was het gejubel der kinderen, toen hij eindelijk weder te voorschijn kwam, hun als vanouds het geliefde prentenboek liet zien, en met hen naar het bosch ging.

Doch de schilderij in zijn atelier verborg hij zorgvuldig, ook voor de kleinen.

Eindelijk was de dag gekomen en het was een heerlijke zomerdag, toen hij met een gelukkigen glimlach voor zijn voltooid kunstwerk stond, het met critisch oog beschouwde en erkennen kon, dat het goed was.

Zijne met nauwgezetheid gemaakte schetsen hadden zijn werk gemakkelijk

gemaakt. Doch de heerlijke vinding der compositie, waarover hij zich als een kind verheugde en waarop hij niet weinig trotsch was, kon hij geheel zijn eigen werk noemen, onafhankelijk van zijne goed bestudeerde modellen.

Heden of nooit moest hem zijn plan gelukken!

Hij stelde zijne schilderij in het gunstigste licht, liep naar den tuin, plukte er bloemen met kieskeurige hand, maakte er twee bouquetten van, die in schikking en kleurenharmonie ware kunststukken werden, en plaatste ze op twee standaards aan weerskanten van zijne schilderij.

Toen alles gereed was, besteedde hij eenige minuten, met groote zorg, aan zijne kleeding, nam hoed en handschoenen en ging de kamer uit, om Agatha te zoeken. Hij trof haar op den drempel van het bijgebouw, dat in de laatste tijden voor de steeds toenemende gasten was opgebouwd en ingericht, en zeide haar, dat hij haar, uit erkentelijkheid voor de goede zorgen, welke hij steeds van haar had ondervonden, eene kleine verrassing had bereid en dat hij haar verzocht, hem terstond naar zijne kamer te vergezellen.

Toen liep hij naast haar, met een even gelukkig gevoel als van een jongeling, die met zijne geliefde gaat, van wie hij zoo aanstonds het jawoord verwacht.

Hij ging haar voor, de trap op, sloeg de deur zijner kamer wijd open en bracht Agatha vóór zijne schilderij.

Een kreet van blijde verbazing, van verrukking ontsnapte aan hare lippen.

In het midden zijner schilderij had Walter den kleinen Frans aangebracht. Met zijn aanvallig gezichtje vol kinderlijke liefde keek het kind links naar de fiere gestalte zijner moeder op, wier hand hij met zijn linkerhandje vasthield en die hij met zachte overreding naar zijne andere zijde scheen te willen trekken. Dáár toch stond de neergebogen vader met een gelaat, dat van veel lijden getuigde; het kind wees met zijn rechterhandje, met smeekende oogen en sprekend gebaar, op zijn vader, als wilde hij diens smeekend uitgestrekte hand in die zijner moeder leggen, welke hij omvat hield. Boven het jongske zweefden twee engelen, die bloemen strooiden op het ouderenpaar; de eene had de trekken der donkere, de andere die der blonde tweeling.

Warm en licht van kleuren en tinten straalde de schilderij de opgetogen vrouw tegen; en de bloemen geurden en het lied der vogelen drong door het open raam tot haar door.

Overstelpt van ontroering stond Agatha minutenlang op het kunstwerk te staren. Toen knielde zij neder, vouwde hare handen, zonder een oog van haar jongske af te wenden, en raakte bevend en zacht het blonde hoofd van haar lieveling met hare lippen aan.

Zij richtte zich op; o, welk een zonnige, welk een plechtige toon heerschte er in het vertrek!

Toen richtte Agatha ook hare oogen op de kleine afbeelding van haar zoontje, en voor het eerst ontving zij den indruk, dat de Heiland, boven het afbeeldsel, werkelijk zijne armen zegenend over het kind uitbreidde.

Agatha schreide zacht; het waren geene tranen van verbittering meer, die haar langs de wangen vloeiden. Zij trad naar Walter toe, vatte zijne beide handen en zeide diep geroerd:

‘Hoe zal ik u danken, goede, edele man? Aan u heeft God verleend,

met uwe kunst mij mijn kleinen engel terug te geven, zóó als hij was; zóó als ik hem van nu af weder zien zal.'

'Den doode alléén?' vroeg Walter, die zich ernstig had voorgenomen, meester te blijven van zijn gevoel. 'Ik kan niet veel woorden gebruiken; wat ik heb willen zeggen, heb ik dáár voor u afgebeeld. Zult gij den wenk volgen?'

Zij hief haar hoofd op, keek Walter aan en zeide met vaste stem:

'Dat zal ik, nu en altijd, zoolang ik leef. - Ik.....'

Daar klonk eene luide stem, drongen driftige voetstappen tot hen door en voerden hen tot het dagelijksche, werkelijke leven terug.

Een bode, met telegraphisch bericht in de hand, wendde zich tot Walter en reikte hem de dépêche over, die hem wegens dringende zaken naar Berlijn riep.

Hoe hard het Walter viel, hij moest onmiddellijk de roepstem volgen.

Agatha hielp hem het noodige bijeenbrengen en inpakken en geleidde hem naar beneden.

Daar stond het rijtuig gereed; Peter zelf zou zijn geëerden gast naar het spoorwegstation brengen.

Reeds trokken de paarden, toen Agatha nog eens hare hand naar Walter uitstak en haar echtgenoot met vriendelijke, hartelijke stem toeriep:

'Kom spoedig terug, Peter!'

'Kom spoedig terug!' Wat was dat? - Peter begreep het niet en keerde zich vragend naar Walter om.

Doch Walter zeide niets en vergenoegde zich, de stomme vraag glimlachend met een bemoedigenden, geruststellenden hoofdknik te beantwoorden, alsof hij wilde zeggen: 'Gij hebt goed gezien, gij hebt goed gehoord.'

Peter klapte met de zweep en in iederen knal, door het bosch weerkaatst, klonken hem, als klanken uit eene tooverwereld, de woorden tegen:

'Kom spoedig terug, Peter!'

Agatha was naar de schilderij teruggekeerd. Met iedere minuut deed zich de onwederstaanbare invloed sterker gevoelen, drong de indruk dieper in haar hart door. Er viel iets als een nevel van hare oogen. Nu zag zij het: slechts onder den schrik van de ontzettende ramp had zij haar Frans die akelige trekken kunnen leenen, die haar ten schrikbeeld geworden waren.

Nu wist zij het weder, dat de innigste liefde, welke de kunstenaar als ware het op zijn doek had belichaamd, de grondtoon van zijn leven was geweest. Zij zag in den geest het kind zijne armpjes om haar heenslaan, voelde den druk dier kinderarmen, hoorde zijne vleitaal en gaf zich over aan eene stille verrukking bij die nieuwe, zalige herinneringen.

Toen dacht zij ook aan haar man; verlangde, smachtend, als eene minnende bruid, naar zijne terugkomst, en de tijd viel haar lang.

Daar rolden de wielen op den straatweg. Agatha snelde naar het raam en wuifde den naderenden echtgenoot toe.

Peter was bijna niet in staat de teugels te houden. Hoe anders was die intocht, dan toen hij uit de gevangenis terugkwam!

De kerkklok begon haar feestgeluid, toen Peter, twee, drie treden te gelijk, naar boven stormde, vanwaar de witte doek van Agatha hem verwelkomend had gegroet.

De matheid van jaren was plotseling uit zijne leden geweken.

Daar trad hij binnen en sprakeloos bleef hij voor het welsprekende kunstwerk staan.

Hij beefde en snikte uit:

'Die brave man! Mijn lieven Frans, onzen Frans, heeft hij tot voorspraak van zijn rampzaligen vader gemaakt. En gij, Agatha?' ging hij voort, terwijl hij, als op zijne afbeelding, smeekend zijne rechterhand naar haar uitstrekte; 'kan het dan mogelijk zijn; wilt gij de voorspraak van ons kind hooren, mij vergiffenis schenken, zonder mij weder van u te stooten?'

'Ja,' antwoordde Agatha, met heldere, vaste stem. 'De looden last is van mijne borst gevallen. De schim dringt zich niet meer tusschen u en mij, maar is een verzoenende engel geworden door de liefde en de kunst van onzen vriend.'

Zij breidde hare armen uit en zij hielden elkander lang omvat. Toen troonde zij Peter mede naar de canapé, trok hem naast zich en bad hem, zacht schreiende, om vergeving voor al de hardheid, waarmede zij hem tot op dien dag ver van zich had gehouden.

Waarheen Agatha hare oogen wendde, nergens zag zij iets, dat haar zorg kon baren, en haar jongske, door zijne tweelingzusjes omzweefd, scheen haar als een goede engel uit de lijst te komen en met zijne kinderlijke, trouwhartige oogen naar zijne ouders op te zien.

Na verloop van veertien dagen keerde Professor Walter naar het dorp terug, aan welks ingang hij de diligence verliet, om zijne vrienden in het hotel te verrassen.

Er lag eene lichte wolk op zijn voorhoofd; want hij was niet zonder bezorgdheid, of zijn werk na den eersten indruk, waarvan hij getuige was geweest, op den duur zijn invloed had blijven uitoefenen. Onwillekeurig dacht hij aan dien ijskouden nacht, waarin Peter vol hoop zijn huis was genaderd en zoo bitter teleurgesteld was geworden.

De schaapherder van het dorp dreef zijne kudde voor Walter uit en er steeg zulk eene dikke stofwolk op, dat het huis en het prieël en zij, die erin zaten, tot op het laatste oogenblik voor Walter onzichtbaar bleven. Vol spanning wachtte hij, totdat het stofgordijn zou verstuiven. En zie, daar lag het huis in den purpergloed der avondzon.

Walter trad zacht op de omheining van den tuin toe en keek door het wijngaardloof naar het priëel. Hij kon tevreden zijn.

Er klonk een vroolijk kindergekeuvel tot hem door; Peter liet de kleinen op zijne knieën wiegelen; Agatha had haar arm om hem heengeslagen en liet haar hoofd op zijn schouder rusten. Het prentenboek lag opengeslagen op de tafel en een onschuldige zwerm muggen gonsde over de bladen.

De schilder was diep geroerd en kon er niet toe komen, stoornis te brengen in het liefelijke tafereel. Hij sloop voorzichtig heen en week naar zijn lievelingsplekje op de weide terug. Hij keek met zijne trouwe, grijze oogen vergenoegd in het rond, alsof hij wilde vragen:

'Zijt gij over mij tevreden, gij vrienden van mijne kunst en van mijn leven; bosch en weide, gij landelijke huisjes, akkers en glanzig meer?'

Eene frissche koelte deed de watervlakte rimpelen; de golfjes sloegen tegen den oever, en het kletterende geluid klonk hem als de bijval zijner beminde natuur.

Daar werd hij ontdekt door den hond, die zoo even uit den tuin naar de

weide was komen loopen en nu met haastige sprongen en vroolijk geblaf op hem toe kwam. Daar zagen hem ook de zusjes, gleden van haars vaders knieën af en weldra drongen de juichende tweelingen tegen hem aan.

Walter kuste de kinderen en voelde plotseling een hartelijken druk van twee handen op zijne schouders.

Het waren de handen van Peter en Agatha; van de door hem hereende echtgenooten, die hem nu vol dankbaarheid met vochtige oogen aankeken.

'Hoe zullen wij u vergelden, wat gij aan ons hebt gedaan?' zeide Agatha. 'Als ik niet maar de koningin van het dorp was, maar eene echte vorstin, dan schonk ik u het eerste ridderkruis van mijn rijk, om u naar verdienste te beloonen. De koningin van het dorp heeft u niets te geven dan dit teeken van vriendschap, waarvan niemand de beteekenis zoo goed zal begrijpen als gij.'

En zij nam Peter's lievelingsbloem, welke zij zoo even had geplukt, en stak haar, liefelijk blozend, als een ordelint aan de borst van den schilder.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Pauperisme en militarisme door Graaf de Hompesch. - 's-Gravenhage, Gebr. Belinfante.

De schrijver dezer belangrijke brochure, een Limburgsch grondeigenaar van oud-duitschen stam, brengt hiermede ter kennis van het Nederlandsch publiek beschouwingen, oorspronkelijk in de *Revue de Belgique* opgenomen. Het is geen nieuw thema, dat daarin behandeld wordt, noch nieuw voor zijne geestverwanten, de vijanden van den oorlog, noch voor de groote menigte, die uit lust in ijdele klanken van roem en militaire glorie, in praal en vertooning of uit sleur en traagheid aan het bestaande hangen blijft, zonder de gevaren of nadeelen te willen of kunnen zien, die uit een zedelijk, economisch, sociaal en politiek oogpunt uit den tegenwoordigen staat van vrede met verpletterende wapeningen voortvloeien. Toch bevelen wij de lezing van dit vertoog met nadruk aan, omdat de bekende argumenten tegen den tegenwoordigen toestand beknopt en duidelijk daarin worden saamgevat. De schrijver geeft de cijfers op der oorlogsbudgetten van de staten van Europa tusschen 1856 en 1884, dus met eene halve eeuw tusschenruimte, benevens de schuldcijfers over dezelfde jaren. Voor de rechtstreeksche oorlogs-(beter oorlogstoebereidings-) uitgaven is de vermeerdering geweest van frs. 2,380,000,000 op frs. 4,580,000,000, dus met ongeveer 2000 millioen francs = bijna 100 pct. De staatsschuld nam in hetzelfde tijdsverloop toe van bijna 63 duizend millioen tot 118,700,000,000, dus met ongeveer 88 pct. De geheele vermeerdering der militaire budgetten vormt dus de uitdrukking van het verhoogd militarisme, het eenzijdig inspannen van alle krachten der natie op oorlog of oorlogstoebereidselen alleen. Van de schuldvermeerdering kan wel is waar het geheele bedrag niet op de rekening van het militarisme gesteld worden en is door onderscheiden Staten, zelfs bij die, welke aan Bellona vele millioenen schats ten offer hebben gebracht, de openbare schuld aanzienlijk vermeerderd ter wille van productieve groote werken; maar toch is het een feit, dat niet overal de militaire uitgaven uit een financieel oogpunt als improductief, d.w.z. als alleen uit de gewone middelen te bestrijden, worden beschouwd. Daarenboven staat het vast, dat de opdrijving dezer uitgaven een allernadeeligsten invloed heeft gehad op de financiën van alle landen, zoodat, indien alle oorzaken en gevolgen konden worden nagegaan, er niet veel duizendtallen millioenen afgetrokken zouden moeten worden, om de zuivere uitkomsten van het overdreven wapenspel op het financiewezen van Europa daarin wedergegeven te zien.

Hoe treffend en overtuigend deze cijfers echter zijn, elders wordt nog meer nadeel door het militarisme geleden dan in de beurs. Welke zedelijke nadeelen aan het samenbrengen en bijeenhouden van een groot getal jonge mannen in betrekkelijke ledigheid verknocht zijn, gevoelt elk moralist; dat deze verwijdering van de productieve krachten uit het midden, waarin zij den nationalen arbeid de grootste diensten konden bewijzen, een groote verliespost is op de economische rekening eener natie, zal evenmin eenig betoog behoeven. Aldus zijn de militaire uitgaven - al wordt er geen schot gelost en geen droppel bloeds vergoten, zoodat achterwege blijven de gruwelen en ellende, de loslating van alle hartstochten, die den mensch ontmenschen en hem het verscheurend dier gelijkmaken, die het gevolg van den werkelijken oorlog uitmaken en het geweten der natiën plegen wakker te schudden, - aldus zijn de militaire voorbereidingsuitgaven voortdurend werkzaam, om de nationale ontwikkeling te ondermijnen en tegen te houden en de zoogenaamd beschaafde, dat is met talrijke krijgsmacht, sterke vestingen en machtige verdelgingsmiddelen toegeruste Staten der wereld langs een zekeren weg naar het staatsbankroet te voeren.

En waartoe dit alles? Om geen anderen waarborg voor den wereldvrede te verschaffen dan de twee slechtste aller raadpleegsters, de vrees en het onderling wantrouwen. Al zijn alle natiën van Europa tot de tanden toe gewapend, al hebben allen hare weerbaarheid tot het bereikbaar maximum opgevoerd, wie van haar kan zeggen, dat ze volkomen veilig staat, tegen verraad en coalitie gedekt? Twee gewapende natien van een millioen strijders wegen *omnibus paribus*, in gelijke omstandigheden van aanvoering, toerusting en persoonlijke veerkracht, tegen elkander op; uit een theoretisch oogpunt kunnen zij elkander alleen verdelgen, niet overmeesteren. Maar wat ieder van de twee niet kan, daartoe is een verbond van drie of meer kleinere bij machte. Zoo geeft ten slotte de beste wapening geen zekerheid voor 's lands onafhankelijkheid, althans geen greintje meer dan vroeger, toen de beste krachten der natiën nog niet aan den afgod der overdreven oorlogstoerusting, aan het militarisme, werden opgeofferd. Het immoreel middel tot behoud is dus niet eens afdoende.

Bestaan er dan geen andere minder bedenkelijke, meer afdoende middelen tot handhaving van den wereldvrede? Met de vredebonden, wier zaak De Hompesch bepleit, zeggen wij volmondig: ja. Elke ontwikkeling der persoonlijke (wel te onderscheiden van diplomatieke) internationale betrekkingen, elke nieuwe band van handelsverkeer, elke scheidsmuur, die tusschen de landen valt, elke verkeersweg, die geopend wordt, is een zet in het schaakspel tegen den oorlog, een spel, dat meer door de pionnen van het eerste gelid dan door de groote stukken van het tweede - vorsten, raadsheeren, ridders en zware forten - moet gespeeld en beslist worden. En houdt men het beginsel der internationale arbitrage, dat sedert een vijf-en-twintigtal jaren groote vorderingen heeft gemaakt en sedert 1856, formeel althans, in het staatsrecht van Europa is opgenomen, daarbij in eere, dan wordt het de vraag, of men wel het volle recht heeft, de vredevrienden van het najagen eener utopie te betichten. Een ideaal streven zij ongetwijfeld na; maar welk denkend, ernstig man, die het goed met de menschheid meent, zal hen daarom veroordeelen?

M.G.

Twee jaren op Sumatra's Westkust door M. Buijs, Predikant in Nederlandsch-Indie. Amsterdam, A. Akkeringa 1886.

De heer Buijs is predikant geweest o.a. te Fort de Kock, de hoofdplaats der Padangsche Bovenlanden, en heeft in dat gebied en de aangrenzende residentie Tapanoeli eene belangwekkende reis gemaakt. In een aantal schetsen, die thans in den vorm van een boekdeel bij den uitgever Akkeringa verschenen, deelt hij zijne ondervinding mede van land en volk, van de Maleiers, die de Bovenlanden, en de Battaks, die Tapanoeli bewonen. Uit dit boek spreken zoozeer de twee eigenschappen, die ik mij voorstel als de hoofddeugden voor den practischen beoefenaar van land- en volkenkunde: opmerken en doordenken; een frissche stijl en een prettige verhaaltrant werken zoozeer mede, om die deugden tot haar recht te doen komen, dat ik met een gerust hart *Twee jaren op Sumatra's Westkust*, als eene uitnemende bijdrage tot de lectuur over Nederlandsch-Indië, ter kennisname durf aanbevelen.

Het ligt niet in mijn plan noch strookt met de voor deze aankondigingen bestemde ruimte, het werk, dat 440 bladzijden druks beslaat, in zijn geheel te bespreken. Als proeve voor den lezer van *De Tijdspiegel* wil ik er slechts een greep uit doen, en wel over een onderwerp, dat ook van belang is voor wie met de plaatselijke toestanden geene kennis maakte. In verband met de woelingen, die, zoo men de publieke stem uit Deli mag gelooven, de onverzoenbare Atjehers bij hunne naburen, de Battaks, trachten te verwekken, kies ik dit brokstuk van de mededeelingen des schrijvers. Ik wil n.l. de aandacht vestigen op enkele bijzonderheden, die hij ons vertelt omtrent het godsdienstig en maatschappelijk leven der Battaks. Wel bepaalt zich zijne *persoonlijke* ondervinding bij de aan ons onderworpene, dat zijn de minder barbaarsche, Battaks, maar uit den aard der zaak is het meeste van wat hij mededeelt, ook toepasselijk op hunne nog onafhankelijke stamgenooten. Verschilpunten zijn er intusschen zeker, want ik betwijfel, of hetgeen de heer Buijs op bladz. 138 zegt van onze Battaks uit Tapanoeli, dat namelijk verscheidene tientallen van jaren zijn verloopen, sedert deze heeren hun laatsten natuurgenoot verorberd hebben, wel toepasselijk zou zijn op de bewoners der onafhankelijke binnenlanden. Er bestaat integendeel alle grond, om aan te nemen, dat deze ruwere Battaksche gastronomen zich nog aan menigen maaltijd, waarop een verslagen vijand of een veroordeelde als hoofdschotel prijkt, te goed doen.

Hetgeen de heer Buijs schrijft over de pogingen van onze Westersche beschaving, om minder barbaarsche zeden onder dat volkje te verspreiden, is in elk geval zeer wetenswaardig.

De Christen-zendelingen zijn ten deze weder de pioniers. De grootste moeielijkheid, waarmee die wakkere mannen te kampen hebben, is niet het te bekeeren volk zelf. De Battakker toch geeft, naar schrijver meedeelt, beslist eene levendige zucht te kennen naar verandering van godsdienstig geloof en hetgeen daarmede samenhangt. De bron, waaruit die aandrift ontspringt, is echter min of meer troebel, n.l. bestaat niet in behoefte aan een dieper en reiner godsdienstig gevoel, maar in de verachting, waarmede zij op zichzelven en hun verleden neerzien. Zij schamen zich over hunne nationaliteit. De naam *Battah* of *Batta* geldt bij hen voor een scheldnaam en zij gebruiken dien nooit, wanneer zij over zichzelven spreken.

Maar het grootste struikelblok, of liever de grootste mededinger, voor de Christen-zending is de prediking van Mohammedaansche ijveraars. Ook hierop vestig ik, met het oog op de behendigheid der Atjehsche raddraaiers, om vader Mohammed als bondgenoot te exploiteeren, de bijzondere aandacht. De Mohammedaansche lokstem toch heeft, uit een Battaksch oogpunt, veel verleidelijks boven de Christelijke. In overeenstemming met den Koran - zoo deelt de heer Buijs mede - staan de apostelen van den Islam de polygamie toe, waardoor de Hoofden en meer gegoeden, die in staat zijn zich het bezit van meerdere vrouwen te veroorloven, worden bekeerd, en waar de Hoofden den Islam aannemen, volgen allicht de onderhoorigen, al moeten deze, voor zoover zij tot de armere soort behooren, zich met slechts één vrouw vergenoegen. En wat het meeste afdoet, is wel het feit, dat de Mohammedaansche zendelingen zich in den regel tevredenstellen met den uiterlijken overgang van hunne bekeerlingen en bij uitnemendheid voldaan zijn, als deze zich bovendien min of meer getrouw betoonen in het waarnemen van zekere godsdienstplechtigheden en het in acht nemen van enkele voorschriften des Korans, bijv. die betreffende de onthouding van varkensvleesch en dergelijke. Om de denkwijze, de gezindheden en de levensrichting hunner nieuw bekeerden bekommeren zij zich weinig of in het geheel niet. Ook ten aanzien van de bestaande rechtsgewoonten wordt de meeste toegeeflijkheid gebruikt.

De Christen-zendelingen bevinden zich dus tegenover de handelbare apostelen van den Islam in een moeilijken toestand. Met reden stelt de heer Buijs de vraag: wat moeten zij doen? Onbeschroomd en onbeperkt aan het transigeeren gaan? Toestaan, zij het dan ook oogluikend, dat hunne bekeerlingen enkele geliefkoosde Mohammedaansche of heidensche godsdienstvormen min of meer in 't geheim blijven huldigen? Onderscheidene Hoofden - zoo werd den heer Buijs door den verdienstelijken zendeling Dirks medegedeeld - hadden geneigdheid geopenbaard, om zich aan de Christengemeente aan te sluiten, op voorwaarde, dat de zendeling hun het deelnemen aan de viering der Poeâsa (de vastenmaand) en aan de *begoe*-feesten zou toestaan, en de overgang van deze Hoofden zou zeker door dien hunner onderhoorigen gevolgd worden. Niettemin wilde de zendeling geenszins aan dezen eisch voldoen.

Schoon de heer Buijs deze strengheid schijnt goed te keuren, acht hij enkele concessies, zoo zij slechts geen der hoofdbeginselen van het Christendom - b.v. de gelijkheid van alle menschen voor God - aantasten, niet onraadzaam. Hij vereenigt zich in hoofdzaak met hen, die de zendelingen willen vrijlaten, om door een weinig toegevendheid in den beginne groote kringen om zich heen te vormen, welke, aan het Christelijk ideaal getoetst, wel is waar veel te wenschen zouden overlaten, maar in wier midden de zendelingen opvoedend werkzaam kunnen zijn, vooral ten zegen van het opkomend geslacht, dat langzamerhand op die wijze tot een waardiger soort van Christenen gevormd zou kunnen worden. De heer Buijs herinnert ook aan de stelselmatige Christenteelt in het Ambonsche ten tijde der Compagnie, waaromtrent ik wel de anekdote vernam, dat de nieuwe bekeerlingen, wegens hun groot aantal, gemakshalve met de brandspuit werden gedoopt.

De Compagnie - zegt hij - zorgde ervoor, dat er groote massa's overgingen, en later is de Kerk en de zending meer bepaald aan de opvoeding en vorming der bekeerlingen gaan arbeiden. En hoewel men dit goede werk onder hen, helaas! wat al te laat met eenige kracht ter hand genomen heeft,

moet toch erkend worden, dat de Ambonsche Christenen over het algemeen van niet zooveel minder gehalte zijn dan hunne broeders en zusters elders in het Oosten. De heer Buijs voegt er te recht pittig bij: en in vele streken van het Westen.

Welke is dan nu de tegenwoordige godsdienst der Battaks, van welken de Islam en het Christendom zich de eer der bestrijding betwisten?

Ook hierop geeft de schrijver antwoord. De Battaks hebben geene eigenlijk gezegde geestelijken, noch tempels of bedehuizen, maar de eerste viool bij hunne godsdienstplechtigheden spelen eene soort van tooverdokters of *datoe's*, die door onze Westersche spiritisten *mediums* zouden worden genoemd, daar de geesten van afgestorvenen, *begoe's* genaamd, zich door hen aan de overledenen openbaren. De vereering dier geesten speelt in den godsdienst der Battaks de hoofdrol. Wel gelooven zij aan een hoogste wezen, maar in hun denken is dit meestal min of meer ‘op nonactiviteit gesteld’. De aangebeden geesten zijn schimmen of zielen van stamvaders, helden, vorstendochters en andere personen, die tijdens hun leven in eer en aanzien waren. Het geloof in deze *begoe's* beheerscht het geheele denken en leven der Battaks, hoewel zij er slechts een paar malen 's jaars op groote schaal hulde aan bewijzen door gebeden en offeranden.

Van zulk een *begoe*-feest, dat bij het uitplanten der *pâdi* gevierd wordt, om de geesten gunstig voor den oogst te stemmen, geeft de heer Buijs de volgende beschrijving:

‘De gansche bevolking stroomt dan zamen. Er worden honderden kippen en verscheidene karbouwen geslacht. Een der priesters kleedt zich in een kakelbont pak, b.v. van zwarte stof met roode en witte ruiten, eene soort van harlekijnskleeding, om hierdoor de aandacht der *begoe's* te trekken en hen aan te lokken. Er zou volstrekt geene kans bestaan, dat de geesten hunne gewone verblijfplaatsen verlieten, indien men van dit hulpmiddel, om hen hiertoe te bewegen, geen gebruik maakte.

Daarna begint de priester de *begoe's* op plechtige wijze aan te roepen, meestal volgens een der formulieren, die in boomschorsen boeken staan opgeteekend. Onder deze gebeden zijn er, die ook voor ons gevoel iets verhevens en indrukwekkends hebben, en soms worden er gedachten in uitgesproken, die in een kring van zuiverder godsdienstige denkbeelden dan die der Battaks niet misplaatst zouden zijn.’

Tot voorbeeld laat de schrijver een dier gebeden volgen:

> ‘Gij, o voorvader, *Boraspati ni Tano*, ga voor mij uit; ga achter mij! Leer mij; onderwijs mij! Dat mijn gebed, ook wanneer het onvolmaakt is, u welbehagelijk zij! Breng gij mijn gebed ook voor de andere *Begoes*, die zich in den omtrek uwer woonplaats bevinden; voor de helden; voor de vorstendochters; voor de geesten der datoe's, die onze hulde waardig zijn; voor de heeren en vorsten, die in onze omgeving zijn. Dit zeg ik.’

‘Na ééne of meer aanroepingen vaart eene bepaalde begoe in den priester, en bezielt dien geheel en al, zoodat al wat laatstgenoemde zegt en doet geacht wordt door den geest gezegd en gedaan te worden.’

Alles, naar men ziet, weinig verschillende van eene spiritistische séance in het hoogbeschaafde Nederlandsche 's-Gravenhage. Thans echter komt eenig verschil, want zoover ik weet geven onze Hollandsche datoe's zich

niet af met spijzen en dranken, terwijl die der Battaks, zoodra de geest in hen is gevaren, aan het smullen gaan.

'De geest van den afgestorvene doet "bij monde" van zijn medium rijkelijk eer aan de spijzen, die ten offer bestemd zijn. Wat hij overlaat wordt door de overige priesters en hoofden verorberd, en blijft er dan nog eene rest, dan staat het der verzamelde menigte vrij om toe te tasten. Ook de offers, die men dikwijls op de graven brengt, worden door de offeraars zelven opgegeten.'

De Battaks schijnen een practisch volk te zijn.

De begoe's wonen, volgens de Battaks, op dicht begroeide en steile berghellingen en op andere plekken, die een woest en dreigend voorkomen hebben. Onderscheidene zoodanige punten werden den heer Buijs in Pakanten (eene afdeeling van Tapanoeli) aangewezen. Bijzonder talrijk zijn de geesten in de eeuwenheugende, ondoordringbare bosschen, die de steile bergmuren bedekken, waardoor het dal van Pakanten ten zuiden wordt begrensd. Daar zijn de gouden woningen van de groote en verheven begoe's, ja, eene gansche gouden stad slingert zich als een flonkerende gordel om de ongenaakbare toppen dezer geweldige bergmassa heen. Zou - vraagt de schrijver - in dien gouden kring van geesteswoningen soms de herinnering schuilen aan vulkanische werkingen, waarvan die bergwanden, welke blijkbaar een gedeelte uitmaken van een voormaligen, reusachtigen krater, eeuwen geleden het tooneel waren?

De vrees voor de geheimenisvolle woonplaatsen der begoe's was echter in den laatsten tijd vrij wat verminderd bij de Battaks in den omtrek van meergenoemden zendeling Dirks. De reden daarvan, door den heer Buijs medegedeeld, is eigenaardig. De Christenen namelijk waren ertoe overgegaan, eene dier gevreesde plekken tot ladang (droog rijstveld) in te richten, zonder tegenstand te ondervinden van de zijde der heidensche bevolking, wier fanatisme evenredig is aan hare nationale fierheid, d.w.z. in het geheel niet bestaat. Wel duchtte men eene slechte uitkomst van deze vermetele handeling en voorspelde, dat het uitgestrooide zaad niet zou gedijen, maar de ongeluksprofeten bleken valsche profeten te zijn. De ondernomen bouw slaagde uitmuntend en sinds dien tijd zijn ook de Mohammedaansche en de heidensche Battaks ertoe overgegaan, om geschikte gronden, die men vroeger steeds ongerept had gelaten uit vrees voor de begoe's, voor den rijstbouw te gebruiken. Zeer aardig en juist zegt de heer Buijs naar aanleiding hiervan: zoo is de mensch onder allerlei hemelstreken; waar een voordeeltje te halen is, maakt hij veeltijds korte metten met zijn geloof.

Bij deze aanhalingen uit het werk zal ik het laten. Het is, zooals ik zei, een zeer lezenswaardig boek. Eene enkele maal laat de schrijver zich wel verleiden tot het zoeken van valsch effect. Zoo zegt hij op bladz. 138, naar aanleiding van het vroegere menscheneten in een schoon landschap:

'Het is een opmerkelijk en raadselachtig verschijnsel, dat te midden van zulk een aardsch paradijs in den mensch zich zulke lage lusten konden ontwikkelen.'

Dit is geene logica, maar misplaatst sentiment. Nog nimmer is gebleken, dat een schoone geboortegrond aan een volk verhevener opvattingen gaf van deugd en zedelijkheid. De Zwitsers van het Berner Oberland of de Ober-Engadin, de Schotten uit het Hoogland, de Duitsche Rijnbewoners, de Bel-

gische bevolking van een gedeelte der Maasoevers zouden anders wèl braaf zijn. Maar hoe diep zou men ons, Hollanders, moeten beklagen! De waarheid is, naar ik meen, dat de omringende natuur bij de bewoners slechts die eigenschappen te voorschijn roept, die samenhangen met de bijzondere levensvoorwaarden in zulke streken. Een bergbewoner zal in den regel onversaagd en bekwaam jager zijn, een nabuur van rivier of zeeën visscher of zeeman, een bewoner van warme streken minder aan alcoholia overgegeven dan een Rus of Noor. Maar een menschenboutje zal hij, die er eenmaal van houdt, zich laten smaken te midden van het heerlijkst panorama.

Utrecht, Juli 1886.

P. BROOSHOOFT.

Wandelingen door het gebied der sterren, van M. Wilhelm Meijer. Vertaling van W.R. Hauff. Amsterdam, F.C. Buhrmann.

De gewezen eerste observator van de sterrenwacht te Genève, M. Wilhelm Meijer, heeft ons in het werkje, welks titel hierboven vermeld wordt, opnieuw bewezen, dat ook de sterrenkundige waarheden, die vroeger aan de meeste leeken volkomen onbereikbaar toeschenen, met uitnemend gevolg op bevattelijke en aangename wijze aan den oningewijde kunnen worden medegedeeld. Ook den leek wordt tegenwoordig de toegang ontsloten tot en een blik gegund in de onmetelijke ruimten des hemels en in de onbeschrijfelijke schoonheden der betooverende sterrenwereld.

Te recht zegt de vertaler, dat dit werk een oorspronkelijken stempel draagt. Zeker is het, dat de onderwerpen, die erin behandeld worden en die uit den aard der zaak den oningewijde meestal dor en droog moeten voorkomen, hier op meesterlijke wijze zijn uiteengezet en dat de beschouwingen van den schrijver met zeer veel geest, dikwijls zelfs met dichterlijken gloed, worden weergegeven. In een 22-tal ‘wandelingen’ worden wij door den schrijver rondgeleid door het gebied der sterren, en in deze opstellen, die in lossen trant geschreven zijn, verklaart hij ons eenige zeer uiteenloopende verschijnselen aan den hemel of zet ons uiteen, hoe enkele astronomische bepalingen worden uitgevoerd.

Zoo vinden wij in het werkje o.a. eene zeer interessante beschrijving van een bezoek aan de sterrenwacht en van hetgeen een groote kijker aldaar ons te zien - on ook niet te zien - geeft. Daarop volgen opstellen over de maan, de maanbergen, de kometen en de schemeringsverschijnselen van 1883-1884, over den electrischen stroom, de sterrenkundige tijdsbepaling, waarbij eene zeer duidelijke uiteenzetting is gevoegd van de slingerwetten en de inrichting der uurwerken, terwijl eindelijk nog gehandeld wordt over de zonsverduisteringen, het weder en ‘het vergaan van de wereld’. Bij de beschouwingen, die Meijer geeft aangaande de schemeringsverschijnselen en den bekenden rooden gloed in den winter 1883/84, moeten wij opmerken, dat de theorie van de ijsnaalden, die het eerst door Rudolf Falb werd opgesteld en ook door den schrijver wordt aangenomen, op goede gronden weerlegd is, o.a. door Prof. Von Zech te Stuttgart, die aan de verklaring door kosmische oorzaken de voorkeur geeft, terwijl velen nog steeds blijven vasthouden aan den invloed der uitbarsting van Krakatao.

Bij den lof, dien wij den schrijver toebrengen, moet echter ook een enkel afkeurend woord ons aan de pen ontvloeien, nl. over de wijze, waarop de

schrijver spreekt over andere geleerden, die populaire werken of geschriften over astronomie hebben geleverd. Zonder zichzelven gering te schatten, - iets, waaraan de schrijver geenszins zich bezondigt, - kan men immers ook den arbeid van anderen waardeeren. Doch de schrijver veroordeelt met één enkelen pennestreek *alle* andere populaire schrijvers op dit gebied; dezen zijn *allen* uitnemend vervelend en alleen de heer Meijer is in staat, om de lezers te boeien! Kaiser's *Sterrenhemel*, Von Humboldt's *Kosmos* en Flammarion's populaire astronomische werken komen alzoo bij den schrijver niet in aanmerking. Meijer is echter, zooals hijzelf verklaart, meer dan andere wetenschappelijke schrijvers tot poëtizeeren geneigd. Wij erkennen, dat dit eene heerlijke gave is, doch meenen, dat in een wetenschappelijk - zij het dan ook populair - werk de wetenschap hoofdzaak moet blijven, daar de phantasie den dichter wel eens te ver - ook buiten de grenzen der wetenschap - voert.

Zoo moet het wellicht als eene dichterlijke wending worden beschouwd, dat de schrijver spreekt van een *welriekend* madeliefje (blz. 143), eene bloem, die voor ons, gewone prozamenschen, volkomen reukeloos is. Zoo noemt onze dichter het selenium een *metaal* (blz. 151) en beschouwt hij de electriciteit als *niets* (blz. 145 en 152). Overigens vragen wij den schrijver, of in een dichterlijk geschreven en 'populair' werkje barbaarsche woorden als 'selenographisch', 'acceleratie', 'seculair', 'spectroscoop', enz. zonder eenige nadere verklaring mogen gebezigd worden? Ook troffen wij weinig dichterlijk gevoel aan in de wijze, waarop de schrijver in de 21ste wandeling de gebreken van zijn beroemden leermeester mededeelt en dezen zelfs in een bespottelijk daglicht stelt; de bijzonderheden betreffende den zelfmoord van dien geleerde zijn zelfs afschuwelijk.

De vertaling van het werkje verdient allen lof; zij is vloeiend geschreven en laat zich aangenaam lezen. De vertaler vraagt in zijne voorrede verschooning voor alle druk- en andere fouten, die hem bij de correctie ontsnapt zijn. Hij deed daar wel aan, want zonder dat verzoek zou men hem de slordige correctie zeer kwalijk genomen hebben.

Wij kunnen echter een paar aanteekeningen van den vertaler op het hoofdstuk 'Het vergaan der wereld' niet stilzwijgend voorbijgaan. Deze aanteekeningen geven een zonderlingen indruk van de wijze, waarop de vertaler wetenschappelijke quaesties wil behandeld zien. Hij zegt o.a., dat eene physiologische verklaring van den dood niet is te geven, want de dood is door God ingesteld als een 'gevolg der zonde'. Het schijnt den vertaler dus niet bekend te zijn, dat in de laatste jaren belangrijke onderzoekingen zijn verricht aangaande de oorzaken van leven en dood en dat dus in deze quaestie nog geenszins het laatste woord gesproken is. Doch al wordt zulk eene verklaring ook niet gevonden, zoo zal toch zeker de verklaring van den vertaler aan geen wetenschappelijk man voldoen, terwijl zij bovendien van weinig eerbied getuigt voor de liefderijke Godheid, die kinderen en onschuldigen zou doen boeten voor de misdrijven, door anderen gepleegd.

Van hetzelfde gehalte zijn de beschouwingen van den vertaler over het 'vergaan der wereld', dat hij insgelijks op grond der Schrift tracht te verklaren. Wij kunnen den vertaler weinig hoop geven, dat deze theorie ingang zal vinden in de wetenschappelijke wereld, vooral daar de Schrift hem tot zeer onjuiste uitkomsten brengt, o.a. dat bij de hooge temperatuur,

waarbij granietrotsen smelten, geene metalen zouden verdampen! Overigens is het bevreemdend, dat de heer Hauff, die de theorieën van Meijer zoo verderfelijk en materialistisch vindt, van zijn standpunt heeft kunnen besluiten, deze bij het Nederlandsche publiek in te leiden en te verspreiden.

Zutfen, 3 Juli, 1886.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Aphrodite, een roman uit Oud-Hellas, naar het Hoogduitsch van Ernst Eckstein. - Arnhem, K. Van der Zande.
Pia dei Tolomei, een roman uit de dertiende eeuw, naar het Hoogduitsch van Ernst Eckstein. - Aldaar.
P. Mariager. De bestuurder van Rhodos en andere Grieksche verhalen, uit het Deensch vertaald door J.H. Groenewegen. - Amsterdam, Y. Rogge.

Indien het waar is, - hetgeen niemand loochenen zal - dat de grootste verdienste van den schrijver eens historischen romans hierin te zoeken is, dat hij den lezer geheel verplaatst in lang vervlogen tijdperken en daarbij toch altoos gevoelen doet, dat de aan hem voorgestelde personen menschen zijn van vleesch en bloed, geen schimmen of poppen, dan vermelden de bovenstaande titels drie meesterwerken. Ernst Eckstein leidt ons in *Aphrodite* naar Oud-Hellas, naar Milete, waar wij getuigen zijn van de lotgevallen van een verdienstelijk beeldhouwer. Beschermd en aangemoedigd door den opperpriester van Aphrodite, wien de jonge vreemdeling aanbevolen is, verwerft hij roem en eer om zijne verdienstelijke kunstwerken, maar heft zijne oogen op tot de dochter van den trotschen archont der stad, welke hem wederkeerig genegen is. Door een loos opgezet komplot weet de opperpriester het jonge meisje in de oogen van het bijgeloovige volk zoozeer tegenover den jongen man te compromitteeren, - gelijk wij het thans noemen zouden - dat de archont wel gedwongen schijnt, hem hare hand te schenken. Maar zoover komt het niet; de stadsbestierder wil liever de volkswoede trotseeren en de stad aan voorspelde groote gevaren blootstellen, dan zijn kind aan een kunstenaar zonder afkomst ten huwelijk geven. Akontios wordt dus wegens heiligschennis terechtgesteld en verbannen; de rampen blijven voor Milete niet uit en geven den banneling ten slotte de gelegenheid, om als een held van den echten stempel de stad te redden en zijne bruid te veroveren.

Dit eenvoudig verhaal, waarvan wij de locale kleur reeds prezen, wordt zonder omhaal maar met groote waarheid van karakterontleding verteld. De gewaarwordingen der opgenoemde personen schildert de schrijver natuurlijk en getrouw; ook de onbeantwoorde liefde van eene jonge fluitspeelster, Akontios' eerste model te Milete, wordt door hem met gevoel en menschenkennis geschilderd. Maar bovenal maakt het gemis van geleerden omhaal, eene eigenschap, die ook de vroegere historische romans van Eckstein kenmerkt, een aangenamen indruk. Daardoor is *Aphrodite* een verhaal, dat den lezer in de eigenaardige maatschappij der classieke oudheid binnenleidt en hem zonder schijn van meesterachtigheid of inspanning in hare eigenaardige toestanden en opvattingen verplaatst.

Dezelfde eigenschappen van historische waarheid en menschenkennis kenmerken de vier verhalen, uit het Deensch van Mariager vertaald; alleen wat natuurlijkheid

en eenvoud van vorm betreft, staan zij bij de novelle van Eckstein achter. Ook aan de vertaling en de correctie is niet zooveel zorg

besteed als aan de beide andere werken. Maar ook de Deensche schrijver werd door den geest der Grieksche oudheid bezield; het zijn Grieksche toestanden en Grieksche menschen, die wij in zijne lezenswaardige verhalen aantreffen.

Met *Pia dei Tolomei* doen wij een grooten stap in de geschiedenis vooruit. Eckstein voert ons uit de ruime, heldere, aantrekkelijke Grieksche wereld naar het sterk contrasteerend Italië van de Middeleeuwen, waarin geen strijd om recht en vrijheid tusschen bevolking en onwaardige heerschers, maar oorlogen tusschen de steden en hunne potentaten - van die oorlogen, waarop het *humiles laborant ubi potentes dissident* van Phaedrus ten volle van toepassing is, - de geschiedenis vormden van den dag. Leone della Pietra, de Ghibellijnsche beheerscher van Siena en echtgenoot van de beeldschoone Pia dei Tolomei, voert den krijg zijner vaderstad met Florence. Zijn onderbevelhebber en vertrouwde huisvriend Ugo dei Falconari tracht de gemalin van zijn afwezigen heer tot ontrouw te verleiden en wreekt zich over hare minachtende afwijzing zijner beleedigende voorstellen met lastertaal. Als een echte Jago zet hij een komplot op tegen de schoone, kuische vrouw, waardoor Leone's jaloezie wordt opgewekt; als een echte Othello loopt de stedevoogd in den gespannen valstrik en is hij de hand, die Pia straft wegens hare huwelijkstrouw en ingetogenheid. De door het ‘groenoogig monster’ krankzinnig gemaakte en blinde echtgenoot is echter zwakker of meedoogenloozer dan Othello; want het is niet met een geweldigen dood, dat hij Pia straft, maar met eene langzame marteling, gevangenschap in een ongezond oord van Italië, ver van haar huis en haar eenig, vurig bemind kind. Eerst wanneer het te laat is, verneemt hij van den stervenden schurk, wiens toeleg maar al te goed gelukte, de waarheid en eindigt, als de Moor van Venetië, met zich op het lijk van de onschuldige vrouw het leven te benemen.

Aantrekkelijk is het verhaal niet en aan de uitwerking kon meer zorg besteed zijn geweest. Hier en daar komen lange retrospectieve verhalen voor, die de ontwikkeling der intrige ophouden. Maar dit daargelaten, is deze laatste novelle van den verdienstelijken auteur met niet minder talent geschreven dan zijne andere werken; de geest van den tijd is gevat met eene scherpte, die Eckstein's grondige historiekennis opnieuw aan den dag doet komen, en de beschrijvingen van tafereelen en landschappen geven nieuwe blijken van zijne groote romantische gaven.

Jone Stewart. Uit het Engelsch van E. Lynn Linton, door Maria van Terp, 2 dln. Haarlem. De Erven Loosjes.

De naam van de schrijfster van *Patricia Kemball*, *Te duur gekocht*, *Josuah Davids*, enz. doet iets verwachten, dat boven het peil gaat der gewone romanliteratuur. En inderdaad treft men ook in dit werk menige bladzijde aan, die getuigt van Miss Linton's niet alledaagsch talent van karakterteekening en samenstelling.

Toch liet ons de lezing ervan onbevredigd, wat zeker voornamelijk hieraan is toe te schrijven, dat de auteur er niet in geslaagd is, voor haar hoofdpersoon - held mag hij niet worden genoemd - genoegzame sympathie te wekken. Daarvoor is het karakter van dokter St. Claire te onbeslist, te half, niet flink, niet mannelijk genoeg. Van die halfheid wordt hij dan ook zelf

het slachtoffer door een onberaden huwelijk met Jone Stewart, de hartstochtelijke Italiaansche, de verongelijkte weeze, die zijn medelijden had opgewekt, maar wier onstuimige liefde zijn ongeluk wordt. En hoeveel belangwekkender had deze roman kunnen worden en hoeveel natuurlijker, wanneer onder den invloed harer groote liefde het ongetemde karakter van Jone ware verteederd geworden en zij alzoo den weg had leeren vinden tot het hart van haar echtgenoot. Nu wekt zij, door hare grillen en buitensporigheden, meer weerzin dan belangstelling, al achten wij ook het ontzettend tragisch lot, waartoe ze vervalt, eene al te zware straf.

Hebben we alzoo met het doorgaande verloop van 't verhaal en met de karakters der beide hoofdpersonen geen vrede, een woord van warmen lof en ingenomenheid mogen we niet onthouden aan zoo menig keurig geschetst tooneeltje op het zonnige Sicilië, aan een aantal voortreffelijke dialogen vol geest en diepte van gevoel. Komt de eerste en eigenlijke liefde van St. Claire, de beminnelijke Monica, wel wat al te zeer de volmaaktheid nabij, zuiver typische naturen bewonderen wij in de goedige Mevr. Barrington met hare Engelsche aristocratische beschouwingen van maatschappelijke verhoudingen en droomen, in hare wufte en coquette schoondochter Theodosia, in de ingebeeld zieke, sentimenteele Miss Wintergreen met hare al te gevoelige zenuwen en hare al te scherpe tong.

Het kleinsteedsche leven in het Engelsche provinciestadje Oakhurst is op eene het talent van de schrijfster waardige wijze geschetst en dit een en ander maakt, dat de twee nog al lijvige boekdeelen toch voor menigeen de moeite van het lezen nog wel zullen loonen.

De vertaling schijnt ons toe welgeslaagd te zijn.

H.

TÉPÉ.

Geld alleen maakt niet gelukkig. Roman van Adolf Streckfuss 2 dln. Amsterdam. A. van Klaveren.

Op den titel afgaande, zou men den indruk verkrijgen van een oorspronkelijk werk voor zich te hebben, maar het tooneel der handeling, enkele in het oog vallende Germanismen en aan het einde de met kleine letter gedrukte kennisgeving: ‘vertaald door Franc’, bewijzen genoegzaam, dat we te doen hebben met een uit het Duitsch vertaald letterproduct. De titel, eene waarheid, die klinkt, zegt niet veel en klinkt niet geestig. Wie twijfelt eraan? Toch drukt dit gezegde min of meer de hoofdgedachte uit, die de auteur heeft willen ontwikkelen. Hij teekent het rijke en gevierde gelukskind Egon von Ernau, levenszat geworden, doordat het leven hem geen enkelen strijd te strijden gaf en al zijne paden effen maakte, maar hem ook geene liefde bood en geen ernst leerde kennen in de kringen, waarin hij gewoon was te verkeeren. Door een bloot toeval voor zelfmoord bewaard, komt hij in een kring, waar arbeid en ernst het leven beheerschen en waar liefde woont en huiselijke zin. Daar ontwaakt in hem zijn beter ik en begint hij een ander mensch te worden. Arbeid en liefde doen hem ten slotte het geluk vinden, dat de meest onbegrensde voorspoed hem nooit had kunnen schenken.

Doet dit kort verslag denken aan een speciaal zedekundig verhaal, de roman zelf doet dat geenszins. Het is een in lossen trant geschreven, boeiend verhaal vol avontuurlijke toestanden en interessante verwikkelingen en gees-

tig geschetste tafereelen. Naast karakters, die door geldzucht en allerlei wereldsche overwegingen en belangen worden beheerscht, staan andere van degelijke beginselen en edele gevoelens. Naast de droevige treedt niet minder de comische zijde der menschelijke zwakheden en gebreken aan het licht, naast de schaduw- ook de lichtkant van het leven, zonder dat de schrijver nu juist al te diep in 's levens raadselen ingrijpt of in de volle diepte der menschelijke ziel afdaalt. We zouden kunnen wijzen op meer dan één klein gebrek in de samenstelling van dezen roman, op het gebruik maken van den briefvorm in een paar al te lange epistels, op de al te gereede intimiteit, waar mee de huisonderwijzer in het gezin van den landedelman bejegend wordt; op de min of meer gerekte en o.i. onnoodige verwikkeling in het tweede deel. Maar ondanks deze gebreken in den vorm laten zich de twee deelen gemakkelijk en aangenaam lezen en zullen eene geschikte en voorzeker welkome lectuur leveren in menig leesgezelschap. De vertaler, wiens arbeid geene verdienste te ontzeggen is, leere nochtans woorden vermijden als ‘vermeenen’, ‘eigenbelangzucht’, ‘aanstrengen’ en enkele andere Germanismen in stijl en woordenkeus. De uitgave beveelt zich aan door fraai papier en helderen letterdruk.

H.

TÉPÉ.

Hoe Jack zijn hof maakte en schipbreuk leed. Een verhaal uit het zeeleven. Naar het Engelsch van W. Clarck Russel 2 dln. Haarlem. De Erven Loosjes.

Gelijk Werumeus Buning in het onze is de auteur in zijn vaderland de specialiteit op het gebied van verhalen uit het zeeleven. In het hierboven genoemde werk komt deze gave schitterend uit. Bijna zouden we zeggen: men moet zelf zeeman zijn geweest en door het verraderlijke, maar toch zoo schoone en verleidelijke element meermalen gedragen zijn, om het zóó te kunnen beschrijven. En daarbij, welk eene gave van opmerken en weergeven, welk een talent van beschrijven! Al lezende bestijgt men zelf mede het fiere waterros met zijn blinkend tuig, voelt zich wiegelen op de zachte deining en straks meehobbelen op de groote golven van den Atlantischen Oceaan en verlustigt zich in de grillige afwisseling van licht en schaduw, door zeilen en tuigage op het blinkende dek getooverd, bij het rijzen en dalen van voor- en achterboeg. Men doorleeft mede het lief en leed van manschap en passagiers, al de geneugten en verdrietelijkheden, aan eene zeereis van ettelijke weken verbonden, en de angsten en ontberingen van eene schipbreuk door aanvaring in volle zee. Verdienstelijk maakt de schrijver zich daarenboven tegenover het wakkere zeevolk van zijn vaderland, door openlijk de aandacht te vestigen op dat leven van ontberingen en zware eischen, den minderen schepeling opgelegd, en op de onverantwoordelijke handelingen van sommige reeders met onzeewaardige en al te zwaar beladen schepen.

Intusschen vergezelt de lezer den held van ons verhaal, Jack Seymour, bij het merkwaardig verloop van zijn liefdesavontuur, eene in zeemanstrant los en ongekunsteld vertelde geschiedenis, die aan wal begint en eindigt, maar voor het grootste deel op zee zich ontwikkelt. Vermakelijke tooneeltjes schildert de auteur van Jack's verliefdheid, ‘door een blik gewekt’; van zijne zeemans vrijmoedigheid

bij de ontmoetingen met den dwazen vader en den belachelijken huwelijkspretendent van het meisje zijner keuze; van de hulp,

die hem bij zijn hofmaken wordt verleend door zijn oom en zijne twee aardige nichtjes; van zijne verhouding tot de oude tante Damaris, de cerberus van zijne lieveling. Mag de opmerking niet achterwege blijven, dat het eerste gedeelte, dat aan wal wordt afgespeeld, zonder schade aan het geheel aanzienlijk bekort had kunnen worden, toch is ook dit alleszins waard te worden gelezen en het nog al uitgebreide verhaal verkrijgt er de verdienste door van steeds crescendo te boeien.

De ongenoemde vertaler kweet zich loffelijk van zijne moeielijke taak. De losse toon en levendige stijl van het oorspronkelijke zijn doorgaans goed weergegeven, en de scheeps- en zeetermen der Engelschen in goed Hollandsch over te brengen, moet geen gemakkelijk werk zijn geweest. Men vermoedt ook hier de hand van een, die geen vreemdeling is op zee. Enkele taal- en schrijffouten kunnen bij de correctie aan het oog zijn ontsnapt. Ook den uitgever doet het werk alle eer aan. Meer tot aanbeveling te zeggen, zal wel onnoodig zijn.

H.

TÉPÉ.

[Derde deel]

De levensverzekering.
Eene economische studie.

II. *Staatsverzekering of particuliere verzekering.*

In 1846 drongen verscheiden 'Conseils généraux' bij de Fransche regeering aan op de staatsmonopoliseering der brand-, hagel- en veeverzekering; twee jaren later verklaarde zich de voorloopige regeering bereid, alle loopende verzekeringscontracten voor rekening van den staat aan te koopen (rachat), en den 8sten Juni 1848 volgde het voorstel, den algemeenen verzekeringsdwang op de verzekering van alle roerende en onroerende goederen toe te passen.

De tijden waren evenwel te onrustig, om de verzekeringsvraag in den voorgestelden geest op te lossen, zoodat het regeeringsvoorstel tot nader ter zijde gelegd werd. In 1852 nam het parlement het wetsontwerp in behandeling, maar de meerderheid verwierp den verzekeringsdwang. De overstroomingen, hagelbuien en andere rampen, die Frankrijk in 1856 en 1857 teisterden, deden den wensch naar staatsmonopoliseering herleven. De meeste beschadigden hadden hun risico niet verzekerd en de publieke opinie verklaarde eenvoudig, dat de particuliere verzekering niet tegen schade van meer dan gewonen omvang opgewassen was en de staat daarom onder toepassing van den algemeenen verzekeringsplicht met de organisatie van het verzekeringswezen op uitgebreide schaal moest beginnen. De pers ondersteunde deze beweging en meer in het bijzonder werkte Emil de Girardin in deze richting. Napoleon III haastte zich eene staatscommissie te benoemen, die de invoering van het verzekeringsmonopolie moest voorbereiden, en om te toonen, hoezeer hij met de zaak ingenomen was, trad hij persoonlijk als president der commissie op. Men was reeds zoover gekomen, dat de schadeloosstelling der particuliere maatschappijen geen punt van overweging meer uitmaakte en de uithongering der bestaande industrie de toejuiching der publieke opinie vond.

Het beginsel gaf tot weinig strijd aanleiding, daar Frankrijk reeds vijf monopoliën - post, telegraphie, tabak, buskruit en speelkaarten - bezat en van oudsher bij zulke vragen de doelmatigheid op den voorgrond plaatste. Napoleon III had buitendien, zegt Henry Taine, voor

de inrichting van het staatsgebouw een uniform, rechtlijnig en vierhoekig plan gereed, dat elke vrije uiting van het sociale leven onderdrukte en dat met eenige algemeene en voor allen bevattelijke stellingen verdedigd werd. De afschaffing van het particulier en plaatselijk initiatief, de vernietiging der zelfstandige vereeniging en der corporatieve wetgeving, de oplossing der levensvatbare sociale groepen en de bestrijding der vrije gedachte stonden daarmede in nauw verband. Met het oog op de staatkundige en sociale plannen van Napoleon III kreeg de staatsmonopoliseering van het verzekeringswezen eene bijzondere beteekenis, want deze vereenigt alle spaar- en verzekeringspenningen in de handen des staats en kon ertoe dienen, om aan Napoleon de middelen te verschaffen voor doeleinden, die met de verzekering niets meer gemeen hadden en alleen zijn gezag bevestigden. Ook ditmaal ontkwam de verzekering aan de staatsomarming en zelfs Magnin moest erkennen, dat de overdraging aan den staat met te groote bezwaren verbonden was. De gedachte aan de staatsmonopoliseering is evenwel niet verdwenen; integendeel, zij woekert ook onder de Republikeinsche regeering voort en wordt telkens opnieuw te berde gebracht, zoodra het socialisme het hoofd verheft.

Dat de Napoleontische verzekeringsorganisatie niet tot stand kwam, is voor geen gering deel toe te schrijven aan de talentvolle bestrijding van Alfred de Courcy, die in zijn: *l'Assurance sur l'État* de theorie en practijk der particuliere verzekering toelichtte en voornamelijk de verzekeringstechniek aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp. Hij wees o.a. op het groote gevaar, dat de concentratie der verzekeringsgelden in de handen des staats voor de maatschappij kan opleveren. Die concentratie maakt een der hoofdvereischten der verzekering - de zekerheid - geheel denkbeeldig, want in dagen van crisis, nood en oorlog is het vertrouwen in het gezag des staats gewoonlijk meer geschokt dan dat in de maatschappij en wordt door den staat veel spoediger misbruik der bevoegdheden gemaakt dan door de te controleeren particuliere ondernemingen. In 1848 zonk het krediet van den Franschen staat op hoogst bedenkelijke wijze, terwijl dat der particuliere verzekering onafgebroken bleef stijgen.

Van niet minder belang is het, dat de staatsorganisatie zelfs van theoretisch standpunt niet op alle takken van het verzekeringswezen voor toepassing vatbaar is. De Fransche regeering zag geene kans, om het vee, de koopmansgoederen en de industrieele werktuigen van staatswege te verzekeren. Courcy toont de onmogelijkheid aan ten opzichte der zee-assurantie. Deze laat zelfs de onderlinge verzekering slechts bij wijze van uitzondering toe en rekent bijna uitsluitend met de verzekering tegen eene vaste premie. Daardoor alleen kan op dit gebied voldoende rekening gehouden worden met de eigenschappen van het schip en de lading, van den reeder, den kapitein en de bemanning, met de bestemming en den duur der reis, kortom, met al hetgeen uit

het beginsel der individualiseering van het risico voortvloeit en op het karakter van het gevaar invloed uitoefent. Het gevaar is en blijft eene veranderlijke grootheid en de hoogte der premie is, in hoofdzaak, van haar afhankelijk. Een staatslichaam met bureaucratische inrichtingen kan de beweging van het gevaar en het risico niet volgen, is niet in staat, om door middel van combinatie aan de eischen van het practisch leven te voldoen, en weet van de re-assurantie geen gebruik te maken. Daarentegen ligt het op den weg van den staat, ter vermindering van het gevaar werkzaam te zijn; b.v. door oprichting van vuurtorens, regeling van het loodswezen, zorg voor de opleiding van den zeeman, verbetering der vaart, enz. Daarin wordt dit lichaam door de verzekeringsmaatschappijen gesteund, want de vermindering der gevaren is evengoed haar belang. Zij zijn door de invoering van een premiestelsel ter belooning van verdienstelijke scheepsgezaghebbers, enz. in dezelfde richting bezig. Gaat de staat echter verder en vergoedt hij de eventueele schade van het individu, dan begunstigt hij de zorgeloosheid en vernietigt het gevoel van eigen verantwoordelijkheid. Alfred de Courcy vraagt o.a., hoe de staat den verzekeringsdwang zou kunnen toepassen op een schip, dat in eene Braziliaansche haven met koffie beladen wordt en in Cadix last ontvangt, in Triëst of Londen of Hamburg te lossen. Hij wijst erop, dat een oorlog de verzekeringspremie voor schepen der daarbij betrokken mogendheden doet stijgen. Mag de staat door de vaststelling van premiën zijne politieke meening verraden? Kan hij, zonder politieke moeilijkheden te voorschijn te roepen, eenvoudig als eene door niets gebonden handelsvereeniging optreden? Zou niet uit de houding des staats, in zake de premiebepaling, door den handel gevolgtrekkingen worden afgeleid, die tot speculatieve handelingen aanleiding moesten geven? De zee-assurantie was in kiem bij de Grieken en Romeinen voorhanden; zij werd in de 13de eeuw door den Vlaamsch-Nederlandschen handel ontwikkeld en op groote schaal in toepassing gebracht en was in de 14de en 15de eeuw in Portugal, Spanje en Italië algemeen in gebruik. In de 16de eeuw hebben Hamburg en Engeland haar overal ingevoerd en in de 17de eeuw wisten Frankrijk en Engeland de particuliere organisatie der zee-assurantie nog meer af te ronden en te vereenvoudigen. Tot in de 15de eeuw zijn de rechtsverordeningen op dit gebied na te gaan en in haar spiegelt zich op heldere wijze de individualistische rechtsleer van Hugo de Groot weer. De zee-assurantie droeg van den beginne een individualistisch-speculatief handelskarakter en werd deels door particuliere handelshuizen, deels door daartoe opgerichte handelsvennootschappen uitgeoefend en hare ontwikkeling geschiedde in overeenstemming met den zeehandel en de reederij. Tot op heden heeft deze in zóó hooge mate aan de verwachtingen beantwoord, dat het nog niemand ingevallen is, de zee-assurantie aan den staat te willen overdragen.

Nu kunnen uitzonderingen op elk gebied voorkomen, maar wanneer

het wezen der verzekering niet van den regel afwijkt, wordt de zaak toch bedenkelijk, te meer, daar de toepassing van den verzekeringsdwang en de toelating van het staatsmonopolie bij de andere verzekeringstakken de onteigening van eene bloeiende particuliere industrie veronderstellen, waartoe van het standpunt der economische behoefte geen grond voorhanden is. Veeleer ligt het voor de hand te zeggen, dat, in de zeeassurantie evenals in het zeerecht, de vrije beweging reeds vroeger wortel schoot, zoodat de opruiming van oude voorstellingen, inrichtingen en rechtsbegrippen op dit gebied niet meer noodig is.

De staatsmonopoliseering van het verzekeringswezen is niet alleen in Frankrijk ernstig ter sprake gekomen, zij houdt evenzeer in Duitschland de gemoederen bezig.

In Duitschland werd in den laatsten tijd menige beslissing ten gunste der staatsverzekering uitgelokt. Wat meer zegt, in Duitschland vond de staatsverzekering wetenschappelijke verdedigers van beteekenis en naam, die op het gebied der verzekeringstheorie groote verdiensten bezitten. De bekende sociaal-econoom Professor Adolph Wagner te Berlijn is onder hen als beslist monopolist geheel op den voorgrond getreden en verzuimt geene gelegenheid, om voor zijne meening vrienden te winnen.

De eerste klachten over den stijgenden invloed der particuliere verzekering werden in 1821 door de leiders der Pruisische staats- en provinciale brandkassen aangeheven. Deze waren door de concurrentie genoodzaakt, hare verzekeringsvoorwaarden in overeenstemming met de bepalingen der particuliere industrie te brengen, maar konden desniettemin geen gelijken tred met hare mededingster houden. Zonder steun van de zijde der regeering zagen zij het oogenblik naderen, waarop zij de vlag zouden moeten strijken. De vrees werd uitgesproken, dat de particuliere verzekering niet tegen schade van buitengewonen omvang opgewassen zou zijn. Die vrees bleek bij gelegenheid van den grooten brand te Hamburg in 1842 ongegrond. De particuliere verzekering doorstond toen op schitterende wijze de vuurproef. Later werd zelfs het feit waargenomen, dat de publieke brandkassen ten gevolge van veelvuldige brandschade tot eene aanmerkelijke verhooging der bijdragen moesten overgaan, terwijl zij noch bij het sluiten van verzekeringscontracten noch bij het nakomen der aangegane verplichtingen coulant te werk gingen. Een aanzienlijk deel der officieel verzekerden ging daarom tot de particuliere verzekering over en de concurrentie werd voor de publieke kassen met den dag moeilijker. 16 Pruisische staatsbrandkassen drongen, onder leiding der ‘Kurmärkische Land- und Feuer-Societät’ te Berlijn, op spoedige staatsmonopoliseering aan en eischten de invoering van den verzekeringsdwang. Zij beschouwen den verzekeringsdwang als haar historisch en natuurlijk recht en achten zijne toepassing op de verzekering van onroerende goederen noodzakelijk en op die van roerende goederen wenschelijk. De theoretische monopolisten wenschen mede de uitbreiding van den verzekeringsdwang over de

levensverzekering; zij noemen de instandhouding en bevestiging der publieke kassen geen Duitsch maar een Germaansch belang, omdat niet alleen Duitschland, maar evenzeer Duitsch-Oostenrijk, Zwitserland, Denemarken, Noorwegen en Zweden zulke verzekeringskassen bezitten.

In 1877 behandelde de socialistische afgevaardigde Rittinghausen in eene volksbijeenkomst te Keulen de verzekeringsvraag en werd eene volksbeweging ten gunste der staatsmonopoliseering der brandverzekering op touw gezet.

Volgens eene opgave van den secretaris der 'Vereeniging van de publieke verzekeringkassen' bestonden er in 1878 in het geheel 60 staatsverzekeringsinstellingen, die Rm. 25 milliarden verzekerd hadden, waarvan 1 milliard de roerende goederen omvatte(*).

Volgens A. Wagner(†) bezaten in 1878:

Duitschland	72 publ. verzekeringskassen, die verzekerd hadden ter waarde van	fl. 15403 millioen
Zwitserland	17 publ. verzekeringskassen, die verzekerd hadden ter waarde van	fl. 1753 millioen
Oostenrijk	3 publ. verzekeringskassen, die verzekerd hadden ter waarde van	fl. 217 millioen
Denemarken	3 publ. verzekeringskassen, die verzekerd hadden ter waarde van	fl. 1076 millioen

(*) Men vergelijke: Von Hülsen en H. Brämer, *Ueber die öffentlichen Versicherungsanstalten.* Beide voorstanders der publieke kassen geven daarin niet alleen alle argumenten aan, die ten gunste der staatsverzekering spreken, maar gaan ook de particuliere verzekeringsmaatschappijen of aandeelen direct te lijf. Het zijn vooral de dividenden der particuliere verzekering, die aanstoot en ergernis geven. Zij staan in nauw verband met de geldbelegging en met de keus der risico's bij het sluiten der verzekeringscontracten. Deze vraag wordt daardoor ingewikkelder, omdat de re-assurantie bij de beoordeeling mede in aanmerking genomen moet worden. De staatsverzekeringskassen kunnen in dit opzicht moeielijker alle handelsvoordeelen genieten, daar zij de vereischte vrije beweging niet bezitten en met andere factoren te rekenen hebben. A. Wagner formuleerde het eerst zijn staatssocialistisch verzekeringsprogram in eene rede op het congres der *Verein für deutsche Volkswirthschaft* te Berlijn in 1880 en is sedert nog meer in het bijzonder tegen de particuliere levensverzekering te velde getrokken. Omtrent de grenzen van het recht der staatsinrichting is tusschen de strijdende partijen nog geene basis voor een vergelijk gevonden en de wettelijke regeling van het verzekeringswezen door het rijk werd door den heftigen strijd niet vergemakkelijkt. Wagner, die ook op dit gebied tot de beginselen van het verlicht absolutisme terug wil keeren, erkent, dat tegenover de privilegien der staatsinstellingen bepaalde plichten staan, maar vergat deze te formuleeren in verband met de hoog ontwikkelde verzekeringstechniek. De *Beiträge zur Gesetzgebung über das Versicherungswesen* van den geheimraad L. Jacobi uit het jaar 1869 zijn nog niet verouderd en daarom mede te raadplegen.

(†) Men vergelijke: *Handbuch der politischen Oekonomie* van Dr. Gustav Schönberg, afdeeling *Versicherungswesen*, bewerkt door Dr. A. Wagner.

Noorwegen	1 publ. verzekeringskassen, die verzekerd hadden ter waarde van	fl. 379 millioen
Zweden	5 publ. verzekeringskassen, die verzekerd hadden ter waarde van	fl. 448 millioen.

Ook maakt hij van openbare levensverzekeringskassen gewag.

De meeste kassen dateeren nog uit het tijdperk van het verlicht absolutisme. Oorspronkelijk had de staat met hare oprichting bedoeld: de verarming van enkele familiën en van geheele gemeenten ten gevolge van brandschade te voorkomen. Tevens werd daarin een waarborg gezien, om de geregelde betaling der belastingen, onder alle omstandigheden, te verzekeren. De staatstaxatie der waarde van de gebouwen diende tot grondslag van de berekening der schadevergoeding en meestal was aan de uitkeering de verplichting verbonden, dat onmiddellijk met den wederopbouw begonnen moest worden. Een deel der schade werd niet vergoed, om de eigenaars tot voorzichtigheid aan te sporen, en de

verdeeling der bijdragen geschiedde evenals de uitkeering der schadevergoeding overeenkomstig regelen, door de regeeringsbesturen vastgesteld.

De kosten der verzekering werden door een hoofdelijken omslag gedekt, waarbij met het risico van den verzekerde geene rekening gehouden kon worden. Deze verplichte bijdragen noemde men de brandlasten en zij bereikten op vele plaatsen eene drukkende hoogte. De verzekerden hadden geen invloed op het beheer der gelden en moesten de uitlegging en toepassing der algemeene verzekeringsregelen aan de beambten overlaten. Er werd voor hen gezorgd. In het algemeen waren de eigenaars van solide gebouwde huizen tegenover de anderen sterk benadeeld, droegen de steden in verhouding tot de bewoners van het platteland veel te sterke brandlasten en schonk de verzekeringsdwang aan de politie bevoegdheden, die de bevolking ondraaglijk voorkwamen. In Beieren gaf de vorst aan den door brand geteisterde een voorschot, om het vernietigde weder op te bouwen. Dit kapitaal moest den vorst uit de provinciale of gemeentekas terugbetaald worden. Om dat te kunnen, werden brandlasten geheven, waarvan de opbrengst steeds hooger was dan het voorgeschoten kapitaal en de uitgekeerde schadevergoeding. De geheele opbrengst behoorde aan de koninklijke kas en voor de moeite en de kosten der heffing mocht niets berekend worden, zoodat de vaderlijke zorg ten slotte eene voordeelige geldzaak werd. Was de brandschade zeer aanzienlijk, dan werden buitendien nog van staatswege brandcollecten uitgeschreven.

Bij alle staatsverzekeringsinstellingen stond het fiscaal belang geheel op den voorgrond.

De boeren en de kleine lieden waren verplicht bij te dragen; de van belasting bevrijde adel en de invloedrijke burger der groote stad genoten ook in dit opzicht begunstigingen en wisten maar al te dikwijls de lasten van zich af te schuiven.

De staatsverzekering omvatte alleen de onroerende goederen. De particuliere verzekering begon met de verzekering van het meubilair. Eerst werden daartoe onderlinge vereenigingen opgericht, die zich tot leden van hetzelfde beroep bepaalden, alzoo de verzekering door de vakvereeniging lieten bezorgen. Gaandeweg werden alle burgers zonder onderscheid toegelaten. Deze vereenigingen werden door handelsvennootschappen vervangen, die met het risico rekenden en het beginsel der individualiseering in toepassing brachten. Zij konden de verdeeling van den arbeid bevorderen en de verzekeringswetenschap opbouwen. Toen de voordeelen van dit stelsel zichtbaar werden en de handelsvennootschappen haar werkkring al verder en verder uitbreidden, waren de overgebleven staatsbrandkassen genoodzaakt, hare inrichtingen te wijzigen en het voorbeeld der particuliere verzekering te volgen. Elke verbetering, die het verzekeringswezen onderging, was echter aan de ondervinding te danken, die de particuliere verzekering opgedaan had. Waar

de verzekeringsvrijheid erkend werd en de voorrechten opgeheven werden, daar zegevierde de particuliere verzekering in den strijd met de staatskassen. Tegen wil en dank werden de publieke kassen buitendien gedwongen, de gevarenklassen over te nemen en het risico van het individu tot maatstaf der premie te kiezen. Op dit oogenblik zijn ook bij haar de fiscale belangen op den achtergrond getreden en hebben de beide concurrenten alleen de behartiging van economische belangen in het oog gevat. De vooruitgang op dit gebied is evenwel uitsluitend aan de vrije beweging te danken.

Den 4^{den} Augustus 1879 publiceerde de Rijkskanselier een officieel schrijven, waarin op de noodzakelijkheid der wettelijke regeling van het verzekeringswezen gewezen wordt. Sedert wordt in Duitschland op eene rijksassurantiewet gewacht. Dit schrijven neemt geene partij voor de staatsverzekering; het wenscht alleen verhindering der misbruiken, die zich allengs in de particuliere verzekering openbaren. Alle partijen erkennen de noodzakelijkheid van eene rijksassurantiewet en wachten met smart op het aangekondigde wetsvoorstel. Hoe langer daarop gewacht wordt, hoe grooter de kans, dat de vrienden der staatsverzekering voor hunne wenschen gehoor vinden. De tegenwoordige strooming toch is zeer gunstig voor socialistische proefnemingen en zelfs zeer vrijzinnige landen kunnen zich niet geheel aan dien invloed onttrekken. Het is b.v. zeer opmerkenswaardig, dat Zwitserland in de door de regeering voorgestelde assurantiewet de contrôle en het concessie-stelsel voor de particuliere verzekering in alle 25 kantons in een zeer strengen vorm handhaaft en regelt, maar de publieke verzekeringskassen geheel ongemoeid laat. Hierin ligt on tegenzeggelijk eene begunstiging der publieke verzekering.

De voorstanders der staatsverzekering in Duitschland laten niet na op verschijnselen te wijzen, die voor de toepassing der door hen verkondigde theorieën als een gunstig voorteeken beschouwd mogen worden.

Beieren zette bij de wettelijke regeling der hagelverzekering de eerste belangrijke schrede op den weg der algemeene staatsverzekering. In de Beiersche tweede kamer zijn verscheiden stemmen gehoord, die de overdraging der brandverzekering aan den staat wenschelijk achten en op een voorstel in dien geest aandringen. Eene commissie werd met de taak belast, om de practische voordeelen der staatsverzekering van het meubilair te onderzoeken. Pruisen zou gaarne zien, dat eene ernstige proefneming in die richting geschiedde.

Het Duitsche rijk sloot in de arbeidersverzekeringen tegen ongevallen de particuliere verzekering uit, verlangde de vorming van verzekeringsgroepen, die de gelijkheid van beroep tot basis moeten kiezen, en herstelde den hoofdelijken omslag. Daarbij werd aan de regeering de leiding toevertrouwd en is zij met de organisatie belast. De kostbare en omslachtige inrichting, die deze nieuwe staatsverzekeringsinstelling gekregen heeft, bevat als het ware de uitnoodiging, tegen de

particuliere verzekering nog sterker front te maken, want dit administratieve toestel verlangt meer werkzaamheid, dan de arbeidersverzekering tegen ongevallen kan aanbieden, en in die behoefte moet vroeg of laat voorzien worden. De houding der meerderheid van den rijksdag verried geringe sympathie voor de particuliere verzekering en de socialistische school verzuimt geene gelegenheid, om de monopolisatiegedachte tot gemeengoed der natie te maken.

Geen wonder, dat de particuliere verzekeringsmaatschappijen zich vereenigd hebben, om maatregelen te beramen ter verdediging van haar eigen bestaan. Dat het noodig is hare onafhankelijke stelling te verdedigen, behoort ongetwijfeld tot de merkwaardigste teekenen des tijds. Dat die vereeniging tevens ten doel heeft, door positie veverbeteringen der wetenschappelijke basis van het verzekeringswezen de verdere ontwikkeling der verzekeringsinstelling te bevorderen, getuigt van hare inwendige kracht. De levensverzekering, die de sterftetafel van 17 Engelsche maatschappijen tot richtsnoer gekozen had, bewerkt eene Duitsche tafel en ondersteunt het streven der hygiënisten, om in den gezondheidstoestand verbetering te brengen. Zij is bedacht op eene hechtere aansluiting aan den geneeskundigen stand. De brandverzekering steunt de pogingen ter verbetering der brandweer en levert het bewijs, dat de maatregelen ter vermindering van het gevaar en derhalve van het risico evenzeer in haar belang zijn als in dat van het algemeen.

De gevaren, die de particuliere verzekering in enkele landen bedreigen, verdienen ook elders de aandacht. De beschaving wordt door bepaalde economische en sociale eigenschappen gekenmerkt, die overal voorhanden zijn. Hoe groot nu ook het verschil tusschen de beschaafde volkeren en landen moge zijn en hoezeer het ook aan te bevelen is, op eene zuiver nationale ontwikkeling prijs te stellen, toch zal niemand ontkennen, dat de beschaving gemeenschappelijke gevaren en gemeenschappelijke voorrechten bevat, die de kennismaking met de toestanden en verhoudingen van verschillende staten en volkeren noodzakelijk maken. Het belang daarvan behoeft niet aangetoond te worden, zoodra het beginselvragen geldt. Dezelfde beginselvragen treden overal op en lokken overal een gelijken strijd uit. In den socialen strijd van onze dagen spelen ten slotte beginselvragen de hoofdrol. De tegenstelling op het gebied der verzekering is, in hoofdzaak, eene beginselvraag. Deze nader te onderzoeken, zonder zich aan eenig bepaald land te binden, onverschillig of er daarbij van socialisme dan wel van individualisme sprake is, behoort tot de eischen der wetenschap, waaraan voldaan moet worden.

In eene sociaal-economische en staatsrechtelijke studie: *Der Staat und das Versicherungswesen*, werpt A. Wagner den handschoen aan de particuliere verzekering toe. De daarin medegedeelde gronden ten gunste der staatsverzekering moeten ons ook hier bezighouden. Zij hebben eene wetenschappelijke waarde, omdat de schrijver geen oogen-

blik het historisch ontwikkelde uit het oog verliest en geene revolutionnaire bijoogmerken koestert. Het doel is dus niet, eene bevooroordeelde en onkundige menigte op te zweepen, maar een sociaal probleem voor ontwikkelden en oordeelkundigen te behandelen.

Wagner neemt aan, dat Adam Smith uitsluitend met de *actieve* natuur van den mensch rekent en dientengevolge de werking der *passieve* eenvoudig over het hoofd ziet. Alleen daaraan is het toe te schrijven, dat de particuliere verzekering de *classificatie der gevaren* tot uitgangspunt gekozen heeft en de *zorgvuldige sorteering der risico's* bij de vaststelling der tarieven op den voorgrond plaatst. Een gevolg daarvan is, dat de ondernemer zich het recht voorbehoudt te beslissen, welke risico's hij voor verzekering vatbaar acht en tegen welke vergoeding hij de schadeloosstelling wil waarborgen.

De brandverzekeringsmaatschappijen onderscheiden b.v. tusschen gebouwen van steen en minder solide stoffen, vragen naar de hoedanigheid der daken, letten op de omgeving van het verzekerde pand, op de voorwerpen, die daarin geborgen zullen worden, gaan te rade met het bedrijf, dat daarin uitgeoefend wordt, enz. enz.

De levensverzekeringsmaatschappijen eischen niet alleen eene opgave van den leeftijd en van de bezigheid, maar ook een gezondheidsattest, enz.

Elke vermindering van het gevaar gaat met eene verlaging der premiën gepaard en heeft eene wijziging in de verzekeringsvoorwaarden ten gevolge. In zoover het individu daartoe de hand kan leenen, brengt zijn eigenbelang het mede, dit niet te verzuimen. De individueele verzekering ziet nu in het stelsel der gevarenonderscheiding een spoorslag voor de verzekeraars zoowel als voor de verzekerden, om de economische opvoeding te voltooien, om uit eigen vrije beweging tot een toestand te geraken, waarin het algemeen als schadelijk erkende vermeden en het algemeen als nuttig erkende toegepast wordt.

Volgens Wagner moet deze opvatting, of liever deze voorstelling, als eene dwaling beschouwd worden en is in dit opzicht de gunstige werking der economische individualiteit niet te bewijzen. Zij let namelijk niet op de *historische gebondenheid*, waarin het individu verkeert. Het gevaar is niet afhankelijk van den *wil* en de *kennis* des verzekerden; de vermindering van het gevaar staat slechts voor een zeer gering deel in *zijne macht;* verschillende andere omstandigheden oefenen op dit gevaar invloed uit. De *sociale stelling van het individu* bekleedt onder deze omstandigheden eene voorname plaats. Deze staat in nauw verband met het bezit of de kapitaalmacht, met de genoten opvoeding, met de bekwaamheid en met de arbeidskracht. De verbetering geschiedt daarom in het gunstigste geval uiterst langzaam en de particuliere verzekering ligt daarom ook alleen in het voordeel der gegoeden, die onder dezelfde

of althans bijna gelijke voorwaarden kunnen leven en zich bewegen en die tevens over de middelen beschikken, om de resultaten der wetenschap en der practische ondervinding niet alleen in zich op te nemen, maar ook werkelijk in toepassing te brengen. Een koopman en een industrieel kunnen desnoods hooge premiën betalen; hun kapitaalsinzet heeft snel plaats en is van dien aard, dat de premie niet onder de drukkende lasten gerekend mag worden. Anders echter is de beteekenis der premie voor den op vaste inkomsten aangewezen burger en arbeider; zij zijn niet vrij in de keus der woning en kunnen niet onmiddellijk verbeteringen toepassen, die eene verlaging der premie ten gevolge hebben.

De Pruisische staat was in 1880 genoodzaakt, eene staatsverzekering voor de ambtenaren van het boschwezen in te richten, omdat deze ambtenaren niet in staat waren, de van hen verlangde hooge verzekeringspremiën op te brengen, en evenmin door eigen werkzaamheid tot vermindering der gevaren konden bijdragen.

Bij de levensverzekering geldt hetzelfde. De gezondheid staat in nauw verband met de sociale bezigheid, met de middelen, die voor woning, voeding, kleeding als anderszins beschikbaar zijn, en met het vermogen, om aan de eischen der wetenschap te kunnen voldoen. De verzekeraar wenscht een langen gemiddelden levensduur en de verzekerden kunnen met den besten wil en de grondigste kennis de omstandigheden, waarin zij verkeeren, niet veranderen. Steunt nu de premie op het gevaar van het individu, dan werkt zij als eene belasting op de zieken en zwakken en als eene begunstiging der gezonden en welgestelden; dan is zij eene benadeeling van den kleinen man, die in socialen zin gebonden is. Nog sterker komt dit euvel te voorschijn, wanneer op individueelen grondslag de sorteering van het risico plaats vindt en allen, die niet aan de eischen der verzekeringsmaatschappijen kunnen voldoen, van de zegeningen der verzekering verstoken moeten blijven.

De vermindering van het gevaar en de zorg voor de gezondheid en het leven is in de eerste plaats een staatsbelang. De staat bevoordeelt noch de passieve noch de actieve natuur van den mensch; hij houdt beide met elkander in evenwicht. Hij steunt daartoe den zwakke en minder gunstig bedeelde en hij verschaft aan den sterke en den welgestelde de gelegenheid, zijne krachten ten bate van de maatschappij te gebruiken. Beiden wordt zekerheid gewaarborgd. Daartoe moeten van staatswege bijdragen geheven worden *in verhouding tot den door het individu bereikten trap van welvaart.* De staatsverzekering gradueert derhalve, volgens Wagner, de premie of bijdragen evenals eene inkomstenbelasting met progressieve scala, zonder met het risico te rekenen. De algemeene sterfte dient bij de vaststelling tot grondslag. De belegging der gelden, die aan den ontvanger van belastingen betaald moeten worden, bezorgt de staat. Den arbeid verrichten de staatsschoolmeester en de organen der openbare orde. Voor de brandverzekering is het

toezicht en de regeling der politie voldoende; zij handhaaft toch reeds de bouwverordeningen, enz. Voor de kapitaal- en renteverzekering wordt naar de beambten-, weduwen- en weezenkassen verwezen.

Het spreekt wel vanzelf, dat, volgens deze zienswijze, staat en maatschappij gelijkluidende begrippen zijn. Evenzeer is er bij haar sprake van eene sociale wet, die de oplossing van het invidividu in de gemeenschap verlangt en de verdere ontwikkeling van hare toepassing afhankelijk maakt. De erkenning van deze beide veronderstellingen is niet te vermijden, indien men Wagner volgen wil.

Wagner ziet evenwel in, dat zijn betoog geen bewijs bevat tegen de eigenlijke taak, die de particuliere verzekering in de economische huishouding te vervullen heeft, en hij maakt daarom ook gebruik van de dialectische scherpzinnigheid, waarover hij beschikt, en van de buitengewone belezenheid, die hem kenmerkt, om naar gronden te zoeken ter bevestiging van zijne hypothesen. De gronden liggen volgens hem in het eigenlijk karakter van het verzekeringswezen en staan in nauw verband met de grove gebreken, die de particuliere verzekering op dit oogenblik aankleven. Deze gebreken acht hij van dien aard, dat geene wettelijke regeling of staatscontrôle in den bestaanden toestand verbetering kan brengen. Evenals bij de meeste vertegenwoordigers der socialistische school treedt de critiek van het bestaande geheel op den voorgrond en is de uiteenzetting van hetgeen dit vervangen moet, bijzaak.

Wagner vat de historische ontwikkeling op als een voorbereidingsproces ter verkrijging van een maatschappelijk gemeenschapsleven, waarin het individueele steeds en onder alle omstandigheden voor het sociale moet wijken en waarin eene gemeenschapsbehoefte de plaats der individueele behoefte inneemt. De vrije vereeniging van bepaalde economische groepen in maatschappijen op aandeelen of onderlinge genootschappen is in zijn oog een kunstvorm, de staatsorganisatie daarentegen de natuurlijke rechtsvorm, om tegen de overheerschende kracht van het particuliere kapitaal voldoende gewapend te zijn. De staatsorganisatie onderdrukt de speculatie of winst. De staatsorganisatie noemt hij buitendien noodzakelijk met het oog op de specifieke verhouding der volkshuishoudkundige ontwikkeling onder den invloed der vooruitgaande natuurstudie en op de specifieke verhoudingen der plaatselijke bevolkingsbeweging, der opeenhooping en verdeeling. Van dit eigenaardig standpunt worden nu de volgende vragen gesteld:

Is de verzekering rijp, om uit den particulieren in den socialen gemeenschapsvorm over te gaar?

Moeten alle of voorloopig slechts enkele verzekeringsstukken aan den staat overgedragen worden?

Neemt de staat, de provincie, het district, de gemeente of eene voor dit doel te stichten publieke corporatie de verdere zorg voor de verplichte verzekering op zich?

Van het standpunt der verzekeringstechniek beantwoordt Wagner de

eerste vraag bevestigend, niet alleen voor Duitschland, maar voor geheel Middel- en West-Europa. Als uitzondering laat hij de zee-assurantie gelden, terwijl de laatste vraag van ondergeschikt belang geacht wordt, daar zij niets meer met het beginsel te maken heeft. De hoofdzaak is en blijft: *de volstrekte gelijkmaking van het risico door eene verplichte verzekering van staatswege.*

Mag de staat in de verzekering eene belasting zien, of verzekert dit politieke lichaam geheel belangloos? Ook hieromtrent laat Wagner ons in het onzekere. Hij neemt alleen als bewezen aan, dat de kosten voor de verzekerden een minimum bedragen, omdat het beambtenpersoneel desnoods gratis ter beschikking des verzekeraars staat en omdat alles in één hand geconcentreerd is.

Het hoofdgewicht ter verdediging der staatsverzekering legt Wagner op de analogie.

Het geld-, munt- en algemeen verkeerswezen is gaandeweg in één hand geconcentreerd of zal dat eerlang zijn. Niemand heeft er meer bezwaar tegen, dat de munt evenals de post en de telegraphie op den staat is overgegaan, en ten opzichte der spoorwegen is allengs dezelfde richting ingeslagen. De banken zijn òf van staatswege gemonopoliseerd òf zóó eng met het staatsgezag verbonden en onder staatscontrôle geplaatst, dat de monopoliseering nog maar eene quaestie van tijd is. Het onderwijs- en schoolwezen volgt de centraliseerende staatsrichting; de brandweer, de waterleiding, de gasbereiding, de straatreiniging, de canalisatie, de publieke hygiëne, enz. zijn òf als gemeente- of provinciale òf als staatsbelangen erkend en worden daarmede in overeenstemming geregeld. Kortom, de voornaamste uitingen van het leven kunnen niet meer als individueele belangen beschouwd worden; zij krijgen eerst eene socialistische, dan eene communistische beteekenis en zoodra zij door de gemeenschap geregeld zijn, is ook in meerdere of mindere mate al naar gelang der behoefte dwang toegepast(*). Er bestaat nu geene reden, ditzelfde beginsel niet ook op de verzekering in toepassing te brengen. De vrije beweging en de daardoor te voorschijn geroepen onderlinge wrijving heeft te veel op de actieve natuur van den mensch gebouwd en te weinig met diens historische gebondenheid gerekend. Daaruit zijn nadeelen ontstaan, die de staatsverzekering

(*) Men vergelijke A. Wagner: *Lehrbuch der politischen Oekonomie.* Bd. I. *Grundlegung. Gemeenschapsbehoeften* worden vastgeknoopt *aan de gebruikmaking der elementen* (meer in het bijzonder water en vuur), *aan het begrip schade* (voornamelijk het verzekeringswezen), *aan de eischen voor gezondheid, zindelijkheid, verkeer* en *krediet, aan de uitoefening van den godsdienst*, *de zedelijkheid, de ontwikkeling, de humaniteit, de ontspanning*, *de techniek in economischen en wetenschappelijken zin.* De staat moet zijne souvereiniteit bewaren en tevens in de richting der gelijkmaking werkzaam zijn. De staat moet het economische eigenbelang der individuen buigen en onder het gezag der gemeenschap plaatsen. Daarom bezit hij het recht, in de verzekering het beginsel van dwang toe te passen. De consequentie van dit beginsel ligt voor de hand. Hoewel het particulier initiatief niet buitengesloten wordt, is het toch moeilijk, daarvoor in het staatsstelsel eene plaats te vinden, daar het raderwerk geene ingrijpende hand gedoogt. De vereeniging van beide is ook in de theorie tot nog toe een raadsel gebleven.

weder zal wegruimen. Hare invoering ligt op den weg der beschaving, die eene ontwikkelingswet volgt, waarin de gemeenschap den toon aangeeft.

Het moet iedereen opvallen, dat Wagner groote waarde hecht aan de onderscheiding der gemeenschapsbehoefte van de individueele behoefte, zonder echter aan te geven, waardoor beide zich van elkander onderscheiden en aan welke eischen beide te voldoen hebben. En toch komt op de omschrijving zeer veel aan. Zijn gemeenschapsbehoeften, die *als zoodanig* door eene bepaalde menschelijke gemeenschap gevoeld worden, denkbaar? Er zijn behoeften, die door velen gelijktijdig en op dezelfde wijze gevoeld worden; hare bevrediging door groote gemeenschapsvereenigingen kan doelmatig en zelfs wenschelijk zijn en het is in dit geval natuurlijk, deze in het leven te roepen en daartoe op gemeen overleg prijs te stellen. Gemeenschapsbehoeften als zoodanig bestaan evenwel niet en kunnen evenmin door de maatschappelijke ontwikkeling ontstaan. Indien zekere behoeften op de doelmatigste wijze door groote gemeenschapsvereenigingen bevredigd kunnen worden, volgt dan daaruit, dat de staat, de provincie, de gemeente of eenig ander politiek lichaam daartoe het initiatief moet nemen of hare taak te vervullen heeft? Voorzeker niet. Evenmin volgt daaruit, dat de oplossing der gemeenschapsvraag ten gunste des staats of van eenig ander politiek lichaam gelijkstaat met de opheffing van alle moeilijkheden, die de particuliere en algemeene rechtsregeling aankleven, en dat in dit geval bij de behandeling van ingewikkelde vragen geen dilemma te vreezen zou zijn. Reeds aanstonds ontstaat het bezwaar, welke definitie op het begrip staat van toepassing is. Hieromtrent werd nog nergens eenheid verkregen. Gelijke verdeeldheid heerscht omtrent de bevoegdheden, die aan den staat toekomen. Ten opzichte der staatsexploitatie mag buitendien niet alleen op de hoedanigheid en de zekerheid gelet worden, maar komt het er in de eerste plaats op aan te bepalen, of de bevrediging der door velen op dezelfde wijze en gelijktijdig gevoelde behoeften van staatswege niet een storenden invloed uitoefent op de taak, die dit staatkundig lichaam op politiek gebied te vervullen heeft, en of het dientengevolge niet afhankelijk wordt van zaken, die de behartiging van het algemeen belang in den weg staan. Maar zelfs gesteld eens, het bewijs is te leveren, dat de staat evengoed en goedkoop als het individu brood kan bakken, bier kan brouwen, wijn en sterke dranken kan bereiden, suiker kan vervaardigen, zeep kan zieden, vleesch kan verkoopen, enz.: volgt dan daaruit, dat deze bedrijven in de handen des staats moeten overgaan of dat de staat dit alles met zijne eigenlijke politieke taak ten bate der maatschappij zou kunnen vereenigen? Eene politieke of rechtsgemeenschap, die tevens de zorg voor de voeding, kleeding, verwarming, ontspanning, ondersteuning en verzekering op zich neemt, zal tegenover hare staats- en rechtsplichten uit den aard der zaak in eene hoogst ongunstige verhouding staan; zij is gebonden, waar de vrije beweging onontbeerlijk is.

Eene straatlantaarn geeft aan duizenden licht en niemand kan zeggen, of X dan wel Y daardoor meer gebaat is; eene waterleiding bevrijdt duizenden van het stof der publieke wegen, maar noch A noch B heeft een bijzonder aandeel aan deze weldaad. Er zijn alzoo behoeften, die onder bepaalde omstandigheden en in bepaalde gevallen uit de samenleving voortvloeien en gaandeweg een min of meer gemeenschappelijk karakter aannemen, zoodra de beschaving zekere hoogte bereikt heeft. Het ligt echter voor de hand, dat bij elke behoefte een zorgvuldig onderzoek vereischt wordt, in hoever eene bevrediging door groote gemeenschapsvereenigingen mogelijk of wenschelijk is, welke inrichtingen daartoe benoodigd zijn en op welke wijze de uitvoering moet plaats vinden. Er zijn steden, die de gas- en waterleiding met voordeel en ten bate van het algemeen in eigen regie genomen hebben, maar er zijn evenzeer steden, die bij eene particuliere exploitatie beter staan. Dat c[a] 65% van het in Duitschland bereide gas van gemeentewege geleverd wordt, bewijst nog geenszins het economisch belang der gemeente-exploitatie. Er zijn staten, die de spoorwegen gemonopoliseerd hebben en daarbij aanvankelijk goed staan. Dat deze staatsspoorwegen beter aan de eischen voldoen dan die der particuliere ondernemingen, is tot nog toe nergens gebleken.

Eene economische wet is op dit gebied nergens te ontdekken en dat de economische ontwikkeling de overdraging der particuliere onderneming aan de gemeente, de provincie en den staat verlangt, is noch door de geschiedenis noch door de ondervinding bevestigd.

Wie is bevoegd uit te maken, wat ‘beter’ is, waar behoeften te bevredigen zijn, die door velen gelijktijdig en op dezelfde wijze gevoeld worden?

Welke kenteekenen bezitten die behoeften en welke eigenschappen worden voor de vaststelling vereischt?

Beslist hieromtrent de meerderheid en door welke personen wordt deze gevormd?

Is dit een voorrecht van het gezag?

Waarop zijn zij gegrond en hoe zijn zij ontstaan?

Wagner laat een en ander in het midden en vergenoegt zich in twijfelachtige gevallen met de analogie. Men ziet, hoe ingewikkeld de zaak wordt, zoodra het gebied der algemeene theorie verlaten wordt en de staatsalmacht *niet* als een axioma geldt.

Kan b.v. door middel der analogie de noodzakelijkheid der bevrediging van de niet door allen gevoelde behoefte aan verzekering langs den weg der staatsverzekering betoogd en bewezen worden?

Is de verzekering eene gemeenschapsbehoefte, toegegeven, dat deze werkelijk bestaat?

De verzekeringsbehoefte kan niet vergeleken worden met de behoefte aan een algemeen middel ter gelijkmaking van het verschil in prijs - *het geld* -, waarvan de waarde voor een groot deel in de daarachter

staande autoriteit van den staat gezocht moet worden. De verzekeringsbehoefte is evenmin te vergelijken met de behoefte aan eene staatsinstelling ter gelijke, goedkoope, snelle en zekere bezorging van brieven en mededeelingen van den meest verschillenden aard. Van de vergelijking met eene straatlantaarn, enz. kan geene sprake zijn. Nergens is een algemeen belang voorhanden, om allen gelijkmatig en op dezelfde wijze tegen gelijke bijdragen tegen het verlies van het individueele vermogen door brandschade, door hagelslag, enz. schadeloos te stellen. Evenmin ligt het op den weg des staats, om aan de nagelaten betrekkingen van alle burgers een erfdeel te waarborgen, aan ouden van dagen, enz. eene rente te verzekeren. Het is evenmin tot nog toe gelukt, de economische waarde van het individu voor den staat en de maatschappij vast te stellen en daaruit het verlies door vroegtijdigen dood of door te snel verbruik van kracht te berekenen. En toch kan de gemeenschap alleen met dezen factor of met factoren van gelijken aard te rade gaan.

Er zijn streken, waar hagelslag niet of zelden voorkomt, terwijl hagelslag elders veelvuldig waargenomen is. Kan het nu als een eisch der sociale gerechtigheid beschouwd worden, van staatswege alle grondbezitters te verplichten, zich tegen eene vastgestelde bijdrage tegen de gevolgen van den hagelslag bij den staat te verzekeren? Indien dit als eene gemeenschapsbehoefte opgevat wordt, waarom dan alleen den landman tot eene hagelbelasting verplicht? Is het zijne schuld, dat hij op het land en niet in de stad woont? De gemeenschapsbehoefte vraagt niet naar het risico van het individu, maar regelt de lasten voor de natie, overeenkomstig het getal, dus dit zou ten slotte tot maatstaf moeten dienen.

Is het in dien zin eene gemeenschapsbehoefte, alle zwakken en gebrekkigen, alle losbandigen en onvoorzichtigen met de gezonden en sterken, de zedelijk geschoolden en voorzichtigen op gelijke lijn te plaatsen en tegen volkomen gelijke voorwaarden te verzekeren, hoogstens onderscheidende tusschen den bereikten trap van welvaart? De eigenschappen der gemeenschap zijn in dien grondslag niet te ontdekken. Er is op dit gebied geene andere gemeenschap dan ten opzichte van het gevaar. De schatting der waarde van dit gevaar met het oog op de verzekering kan niet anders dan een individueel belang zijn.

De publieke verzekeringskassen namen oorspronkelijk niet het gevaar, maar de waarde tot maatstaf; de verzekeringssom omvatte het grootste deel der werkelijke waarde van het verzekerde voorwerp en werd door den hoofdelijken omslag gedekt. Deze instellingen werden genoodzaakt eene andere basis aan te nemen en volgden zelfs daar, waar zij door den verzekeringsdwang beschermd zijn, de particuliere verzekering en de door haar vastgestelde verzekeringsvoorwaarden(*). De vorm behield

(*) Men vergelijke o.a. Friedrich Knoblauch: *Die Fehler und Mängel des öffentlichen Feuerversicherungsrechts in Deutschland*, alsmede J. Hopf: *Aufgaben der Gesetzgebung im Gebiete der Feuerversicherung*, Cap. 1.

het karakter van het verlicht absolutisme; het wezen moest met den steeds dieper wortel schietenden vooruitgang rekening houden.

Wagner wil nu niet eenvoudig tot de oude ontwikkelingsvormen terugkeeren en de verzekering in het keurslijf der eerste ontwikkelingsperiode van het absolutisme samenknellen, maar hij geeft voor, in haar een ander beginsel neder te leggen, en hij spreekt ervan, haar theoretisch nieuw op te bouwen. Wagner gaat uit van het standpunt, dat de staat belichaming der sociale gerechtigheid is en als een zedelijke persoon handelt; zijne staatsorganisatie der verzekering vat hij in de eerste plaats op als *het noodzakelijk herstel van het natuurlijk evenwicht tusschen plichten en rechten.*

Uit het wezen der verzekering leverde hij echter niet het bewijs, dat dit evenwicht in de particuliere verzekering niet voorhanden of te verkrijgen is. Ook kan hij aan de particuliere verzekering geen intellectueel gehalte, geene goede trouw, geen ijver en geene levenskracht ontzeggen of haar technisch en economisch als niet meer voor verdere ontwikkeling vatbaar voorstellen. Althans de bewijzen daarvan ontbreken in zijn betoog. Maar ook wanneer de door hem voorgestelde staatsorganisatie geene schaduwzijden bezat, zou de overdraging der particuliere verzekering aan den staat op dit oogenblik met bijna onoverkomelijke bezwaren verbonden zijn. Werd daarbij de onteigeningsvraag in socialistischen zin opgelost, d.w.z. als niet bestaande beschouwd, dan kreeg de geheele zaak in zóó hooge mate een revolutionnair karakter, dat de gevolgen daarvan voor de maatschappij en de algemeene beschaving onberekenbaar zouden zijn. Het fijne weefsel der bestaande economische orde verdraagt niet de ruwe hand van den krijgsman, die gewoon is de knoopen door te hakken, in plaats van ze te ontwarren. De algemeene beschaving verlangt de organische ontwikkeling; deze let op de historisch geworden toestanden en verhoudingen, niet om de vrijheid te vernietigen, maar om haar te bevestigen en inwendig te sterken.

Magnin, de Fransche Minister van financiën onder Napoleon, erkende in 1871, dat de staatsmonopoliseering voor Frankrijk in de gegeven omstandigheden bijna onmogelijk en eene groote ramp zou zijn. Elders ligt de zaak niet anders.

Wagner sluit de zee-assurantie van de staatsverzekering uit. Op dit gebied is het particulier initiatief althans vooreerst in het belang van het algemeen en heeft de verzekering zich zóó nauw aan de reederij en den zeehandel aangesloten, dat de overdraging aan den staat te groote moeielijkheden zou opleveren. Het individualistisch karakter der zee-assurantie is wel is waar van speculatieven aard, maar hier kan het niet onzedelijk zijn, wanneer de kans op winst of rente met den graad van het gevaar in nauw verband gebracht wordt. Die kans vermeerdert, indien een technisch gevormd koopman aan het hoofd der onderneming staat en de persoonlijke geschiktheid van den verze-

keraar een woordje meespreekt. Dan neemt de particuliere verzekering deel aan het streven, de gevaren te verminderen, het risico te verdeelen en door nieuwe combinatiën de verzekeringswetenschap te ontwikkelen. De zee-assurantie is een natuurlijk product van den handel, in vorm en wezen vrij.

Wijken de andere takken der verzekering dan geheel van haar af?

Geenszins.

De levensverzekering sluit zich nauw aan de verschillende eischen van het practisch leven aan. Zij is, in hoofdzaak, te vergelijken met eene spaarkas. Hoe meer de wetenschap erin slaagt, de oorzaken der ziekte en sterfte te vinden en de wetten, die haar beheerschen, te ontvouwen, hoe meer maatregelen getroffen kunnen worden, om het gevaar te verminderen. Dientengevolge dalen de premiën. De verbetering der algemeene sterfte door voldoening aan de voorschriften der hygiëne bevordert de Staat, enz. en is eene voortdurende zorg der regeering, maar de toepassing der middelen, om daartoe werkelijk te geraken, is voor het grootste gedeelte de zaak van het individu. De particuliere verzekering spaart geene middelen, om de regeering in hare taak te ondersteunen, en prikkelt het individu, de toepassing niet na te laten, daar daaraan ook materieele voordeelen verbonden zijn(*). Dat de zegeningen van het sparen ter verzorging reeds nu ten volle genoten kunnen worden, is de maatschappij aan het kapitaal verplicht. Ook op dit gebied wordt het kapitaal gewaagd en in zoover bezit de levensverzekering een speculatief karakter, dat de kans te verliezen niet buitengesloten is. Tegenover die kans staat de kans op winst, maar de omvang der winst is in de meeste gevallen afhankelijk van den omvang van het gevaar. Hoe meer de wetenschap en de practijk dat gevaar verminderen, hoe geringer de kosten van den verzekerde en de rente voor den verzekeraar. De concurrentie zorgt ervoor, dat elke verbetering allen ten goede komt.

De brandverzekering werkt in gelijke richting. Tusschen het gevaar en de premie, tusschen het risico en de winst bestaat eene natuurlijke verhouding en het optreden van het kapitaal in de verzekering moet als eene weldaad beschouwd worden, waarvan zoowel het algemeen als de geldschieters en de verzekerden de vruchten genieten. De particuliere verzekering ondersteunt den Staat, de gemeente, enz. in de pogingen ter vermindering van het gevaar, niet alleen door gebruikmaking van de bouwverordeningen bij het sluiten van verzekeringen, maar ook

(*) M. Duvillard zegt, dat door de invoering der verplichte inenting de gemiddelde levensduur 3½ jaar gestegen is. Vele maatschappijen sluiten de niet-ingeënten van de verzekering uit. ‘The Equitable’ verhoogt de premie voor hen, die aan de jicht lijden, de pokken nog niet gehad hebben of niet ingeent werden, met 11%. De verzekerden moeten plechtig verklaren geene neiging te bezitten het verzekerde leven moedwillig te verkorten. Bij de verzekering komen personen beneden 15 jaren niet in aanmerking en dientengevolge oefenen de onregelmatigheden der ontwikkelingsjaren geen invloed op de berekeningen uit. Eerst langzaam verovert de verzekering het terrein, dat haar toekomt, in dit opzicht steeds de wetenschap volgende.

door ondersteuning der brandweer enz. Van haar gaan ook de pogingen uit, om eene gelijke wetenschappelijke basis te vinden, als de levensverzekering bezit(*). Zij werkt onafgebroken aan de verbetering met het doel, de vruchten van dien arbeid tegen eene betrekkelijk geringe vergoeding allen te laten genieten.

De particuliere verzekering is in de eerste plaats een appèl aan de actieve natuur van den mensch; van een plicht tegenover den Staat kan bij de verzekering geene sprake zijn. De noodzakelijkheid, dat allen verzekerd moeten zijn, is niet voorhanden. Hier beslist de vrije wil van het individu. Zij, die de behoefte aan verzekering gevoelen en daarin wenschen te voorzien, zoeken daarvoor eene gelegenheid op. Deze wordt door eene vrijwillige gemeenschap van gelijkgezinden of ook door eene kapitaalverbinding geboden. Tegen gevaren van gelijken aard, maar van verschillenden omvang, wordt langs dezen weg zekerheid verschaft. De Staat heeft alleen het recht misbruiken te voorkomen en de benadeeling der onkundigen te verhinderen. Dit geschiedt door de vaststelling van eene verzekeringswet, waarin de rechtsverhoudingen nauwkeurig geformuleerd zijn.

Wagner ziet in den Staat meer en houdt het ervoor, dat wanneer de particuliere verzekering zich niet van de gebreken des tijds weet te zuiveren, de Staat haar daartoe niet alleen de behulpzame hand moet bieden, maar ook geroepen is, haar geheel en al te vervangen en in hare plaats te treden. De ondervinding heeft echter niet geleerd, dat de Staat minder blootstaat aan den invloed des tijds dan de particuliere onderneming. In Amerika hebben volgens Hume(†) niet minder dan 11 staten niet aan de door hen gewaarborgde financieele verplichtingen voldaan; nog veel grooter is het aantal gemeenten, dat zich daaraan wisten te onttrekken en daarbij tot de meest verwerpelijke kunstgrepen hare toevlucht namen. De conversie der openbare schuld is ook in Europa een geliefkoosd middel, om zich van staatswege van schulden te ontlasten. Het veelal toegepast concessie-stelsel tegenover particuliere ondernemingen heeft er evenmin toe bijgedragen, om het vertrouwen in de zedelijke kracht des Staats te verhoogen. In het voormalig koninkrijk Hannover werd b.v. aan de Aachen-Münchener brandverzekeringsmaatschappij tegen betaling van een aanzienlijk bedrag concessie verleend, om in dit land verzekeringscontracten te sluiten. Men noemde dit bedrag een aandeel in de winst en sprak van eene jaarlijksche vergoeding voor de gelijkstelling met de inheemsche verzekeringsmaatschappijen. Van ministerieele zijde werd gelijktijdig in het parlement de verklaring afgelegd, dat een en ander niets te beteekenen had, omdat de inheemsche ver-

(*) Vergelijke o.a.: *De Economist. December* 1878. *Een woord over brandverzekering van M. Henriquez Pimentel.* Over de waarde der pogingen ook ten opzichte der brandverzekering bestaat nog verschil van meening. Samuel Brown, Thomas Miller, A. Fowler en anderen baanden voor de ontwikkeling van eene wetenschappelijke methode in betrekking tot de brandverzekering den weg.

(†) *North American Review.*

zekeringsmaatschappijen hoegenaamd geene rechten bezaten en zelfs geen oogenblik tegen de intrekking der concessie verzekerd waren. In Nassau, Hessen-Homburg, Hessen Darmstadt en Beieren bestaan gelijke vergunningen, die wel voordeelen aan den Staat, maar geene rechten aan de particuliere verzekering verleenen en aan de willekeur vrije speelruimte laten. Bij dergelijke bepalingen is er alleen sprake van een middel ter belasting en in de meeste gevallen wordt ook de monopoliseering van winstgevende takken van bestaan uitsluitend opgevat als een middel ter stijving der schatkist. Het economisch beginsel moet dan daarvoor wijken.

Een grondig practisch en theoretisch kenner van het verzekeringswezen, de Pruisische geheimraad Jacobi, zegt te recht: 'Het gebied der verzekering is zóó veelomvattend en ingewikkeld, de behoeften en de sociale positie der menschen zijn ten opzichte der brand-, krediet- en levensverzekering zóó verschillend en de verzekeringstechniek draagt zulk een eigenaardig karakter, dat het op goede gronden te betwijfelen is, of eenig regeeringsbestuur zich ooit een juist en volledig oordeel omtrent hetgeen tot deze uiting van het verkeersleven behoort, zal kunnen toeëigenen. Het minst van allen is dit wenschelijk bij besturen, waarvan de leden niet in de school des levens gevormd werden, maar steeds in de bureaux een onderkomen vonden. Wanneer men dagelijks ziet, hoevele vergissingen de beambten bij de behandeling der eenvoudigste zaken begaan, dan baren de kolossale misgrepen op het gebied der verzekering geen verwondering meer.'

De particuliere verzekering heeft door middel van eigen initiatief alle moeilijkheden uit den weg geruimd, die hare ontwikkeling in den weg stonden. Zij is geen product van de wetgeving en evenmin ooit het troetelkind des Staats geweest; zij is *vrij* geworden en als het ware uit het practisch leven voortgesproken. Het spreekt echter wel vanzelf, dat zij niet vrij van gebreken gebleven is en dat de geest des tijds zich even sterk in hare instellingen wederspiegelt als in alle inrichtingen van den handel en het algemeen verkeersleven. De scherpe onderlinge concurrentie heeft die gebreken in den jongsten tijd meer dan vroeger op den voorgrond doen treden en daardoor de behoefte aan eene verzekeringswet te voorschijn geroepen. Die gebreken vloeiden echter niet voort uit het wezen der particuliere verzekering, maar zijn een gevolg der omstandigheden. Zij kunnen dientengevolge door geene kunstmatige organisatie uit de wereld gebannen worden, maar moeten alleen met het oog op de zekerheid van het publiek de aandacht der wetgevende macht trekken. Wilde loten moeten weggesneden worden en eene natuurlijke verdeeling der sappen is voor den gezonden stam noodzakelijk. In zoover eene wettelijke regeling daarop een gunstigen invloed kan uitoefenen, is zij onmisbaar.

De gebreken zijn in zeven punten samen te vatten.

1°. *De vereeniging van verschillende verzekeringstukken in eene en dezelfde hand* heeft in vele gevallen de waarborgen der verzekerden denkbeeldig gemaakt, daar één- en hetzelfde kapitaal ter dekking van risico's gebruikt wordt, die slechts den naam met elkander gemeen hebben. Eene scheiding der levensverzekering van de overige verzekeringstakken is in de eerste plaats noodzakelijk. Het levensverzekeringscontract loopt veelal over meer dan eene halve eeuw en heeft daarom op eene bijzondere zorgvuldige behandeling en eene zeer nauwkeurige contrôle aanspraak. Groote verliezen in de brand- en transportverzekering hebben reeds menige daarmede verbonden levensverzekeringsmaatschappij ten val gebracht.

Pruisen geeft geene concessie meer aan algemeene verzekeringsvereenigingen; Engeland schrijft voor, dat een geheel van elkander gescheiden beheer der fondsen en gelden moet plaats vinden en geene vermenging bij de dekking van verschillende risico's mag voorkomen; in enkele Amerikaansche staten is de levensverzekering bij de wet van de overige takken gescheiden en wordt de wijze der geldbelegging aan de verzekeringsmaatschappijen voorgeschreven. Wenschelijk mag het zelfs genoemd worden, de kapitaal- en de renteverzekering van elkander gescheiden te houden. De grootst mogelijke verdeeling van den arbeid is op dit gebied van buitengemeen belang en de wet gaat niet te ver, indien zij deze voorschrijft. De verzekeringsbank te Gotha is eene zuivere kapitaalverzekeringsmaatschappij, die haar werkkring niet buiten de nationale Germaansche grenzen uitstrekt en daarom zonder bezwaar een stam van verzekerden verkregen heeft, die hun leven op niet ver uiteenloopende wijze inrichten en aan vrij gelijke voorwaarden voldoen. De geringe afwijking der waarschijnlijke van de werkelijke sterfte, die bij Gotha waar te nemen is, getuigt ten gunste der door haar gevolgde levensverzekeringsbeginselen.

2°. *Het storten van een betrekkelijk gering bedrag van het actie-kapitaal en het uitkeeren van dividenden over het nomineele kapitaal* wordt als een nadeel der particuliere verzekering beschouwd. Aan den wetgever moet de eisch gesteld worden, dat de aandeelhouders minstens 20% van het geteekende kapitaal storten, het overige in wissels deponeeren. Het is een algemeen belang, dat de verzekeringsmaatschappijen over geen grooter kapitaal beschikken, dan zij op een gegeven oogenblik behoeven, omdat de solide geldbelegging toch reeds bezwaren genoeg oplevert en overvloed tot speculatieve ondernemingen verleidt, die op den duur gevaren aanbieden. Het is evenwel evenzeer een algemeen belang, dat geene aandeelhouders door te rooskleurige voorspiegelingen gewonnen worden en voor geringe kapitaalstortingen hooge dividenden-uitkeeringen genieten. Uitkeeringen over het nomineele kapitaal verschaffen ongetwijfeld aan derden uit de verzekering winst van kapitaal, waarmede feitelijk niet gewerkt is en waarvoor evenmin

bij goede leiding een belangrijk risico voorhanden was. Zulke winsten kunnen eene strenge critiek niet verdragen.

Eene nauwkeurige samenstelling der rente van het in Duitschland aan de verzekeringsmaatschappijen op aandeelen verstrekte kapitaal leert ons, dat de aandeelhouders van 1874 tot 1883 gemiddeld jaarlijk 8,2% rente van de gestorte en 1,8% van de nog niet gestorte bedragen genoten hebben. Eene solide geldbelegging in staatspapieren of hypotheken biedt tegenwoordig hoogstens 4 à 4½% rente aan en vele kapitalisten hebben moeite, gemiddeld 3½-4% van hun vermogen te trekken. Het risico der verzekering is niet van dien aard, om eene rente van 10% te wettigen. Dit moet dus tegenstand uitlokken.

Enkele maatschappijen hebben de noodzakelijkheid ingezien, ook ten opzichte der winst bescheiden te zijn, en keeren nog slechts rente over het gestorte kapitaal uit. De Duitsche maatschappij 'Teutonia' b.v. geeft aan de aandeelhouders eene vaste jaarlijksche rente van 5% en laat aan de verzekerden de helft der winst toekomen. De Amerikaansche 'Equitable' is nog niet zoover gekomen, want zij waarborgt voor 100.000 dollars 7% rente. Intusschen verdient het toejuiching, dat in dit opzicht langzaam een betere weg ingeslagen wordt.

3°. *Het verschijnsel*, *dat de oude en sedert jaren als solide bekende verzekeringsmaatschappijen met een anderen en meestal meer gegoeden verzekeringsstam werken dan de jeugdige*, *nog niet in elk opzicht geconsolideerde ondernemingen*, wordt door zeer velen en ongetwijfeld niet geheel ten onrechte voor bedenkelijk gehouden. De risico's zijn dientengevolge veelal te ongelijkmatig verdeeld en verlangen van vele jonge ondernemingen eene te groote draagkracht.

De welgestelde klasse verkiest de eerstgenoemde en deze polishouders zeggen zelden de eens gesloten overeenkomst op, omdat zij de premiën gewoonlijk zonder groot bezwaar geregeld kunnen voldoen. Ook is bij hen het risico geringer, daar de sociale gevaren niet dien ontzenuwenden en sloopenden invloed op hen uitoefenen, waaronder de ambachts- en de arbeidende klasse in zoo hooge mate gebukt gaan.

Jonge maatschappijen zijn veelal op ambachtslieden, loonarbeiders en kleine burgers aangewezen, die in socialen zin van de slechte tijden afhangen, zonder zich in de goede tijden een vermogen te kunnen verzamelen, waarmede zij tegen plotselinge wisselingen gewapend zijn. De reclame trekt deze standen het meest van allen aan en door middel der reclame trachten vele jonge ondernemingen snel den voet in den stijgbeugel te zetten. De kans, om spoedig in het bezit van een goeden, gezonden en vasten stam te geraken, is gering; de veelvuldige opzegging of opheffing van eens gesloten contracten is niet alleen financieel een nadeel, maar werpt tevens onwillekeurig een ongunstig licht op de leiding der onderneming en op het karakter der werkzaamheid van de door haar aangestelde agenten. Het publiek ziet in het veelvuldig uittreden van verzekerden, nog voordat er sprake van kan

zijn, de voordeelen der gesloten overeenkomsten te genieten, eene verslapping der solide verzekeringsbeginselen. Voor de niet-ingewijden is het moeielijk te onderscheiden, of de verzekerden sociaal te weinig vasten grond onder de voeten hadden, om hun leven te kunnen verzekeren, dan wel of overijverige agenten niet-oordeelkundigen door voorspiegelingen en overreding tot het sluiten van contracten wisten te verleiden, terwijl de directiën van te voren niet zorgvuldig genoeg de aanvragen onderzochten. De geringe stabiliteit in de verzekering veroorzaakt wantrouwen en daaronder lijden alle maatschappijen, want het prestige der particuliere verzekering zinkt dientengevolge. De publieke opinie verlangt op dit gebied strenge beginselen. Aanleiding tot de verslapping gaven o.a. de verhoogingen der provisie aan de agenten, waardoor de kosten van beheer onevenredig stegen en moeilijkheden ontstonden, die onder den invloed der steeds toenemende concurrentie gebruiken en gewoonten te voorschijn riepen, waarop de Staat verplicht is een oog te houden. Dit toezicht mag evenwel niet van dien aard zijn, dat het publiek op den Staat vertrouwt en de Staat op het publiek bouwt, zoodat feitelijk alles bij het oude gelaten wordt. In sommige Amerikaansche staten zijn daarmede zeer slechte resultaten verkregen.

4°. *De kunstmiddeltjes*, *die ter wille der concurrentie ingang vonden, houden de solide ontwikkeling der particuliere verzekering het meest van allen tegen.* Daaronder treden vooral op den voorgrond: a. het streven, om de premie kunstmatig zoo hoog mogelijk te houden, en b. het voorspiegelen van voordeelen, die denkbeeldig zijn en het gezonde oordeel van het publiek op een dwaalspoor brengen.

Het ligt voor de hand, dat de verzekering niet als eene zuivere handels- of nijverheidsonderneming kan optreden. Zij heeft geene gelegenheid, om gelijk deze van eene gunstige conjunctuur gebruik te maken ter goedkoope aanschaffing van grondstoffen of handelsproducten; zij kan evenmin door eene betere inrichting in de kosten der voortbrenging anderen de loef afvangen; zij is niet in staat, uit eene verdere verdeeling van den arbeid groote financieele winsten te trekken.

De levensverzekering is gebonden aan eene nauwkeurig vastgestelde en van bevoegde zijde goedgekeurde sterftetafel, waarin niet meer naar eigen welgevallen veranderingen gebracht kunnen worden; evenmin kan er sprake zijn van willekeurige wijzigingen in de sterfteverhoudingen. Op dit gebied is de speelruimte gering.

Schijnbaar is de speelruimte bij de vaststelling van den rentevoet en bij de verdeeling der kosten van beheer grooter; werkelijk echter zijn de grenzen van eene solide geldbelegging nauw getrokken, omdat het speculatief karakter zoo al niet uitgesloten, dan toch tot een minimum beperkt is en de bankoperatiën dientengevolge ten opzichte der vrije beweging aan banden gelegd zijn of althans moeten worden.

Jacobi verlangt te recht van eene goede verzekeringswet: de nauwkeurige opgave der door de maatschappij aangenomen en ook in toepas-

sing gebrachte beginselen, voornamelijk waar het de berekening der reserve-premie geldt; de bijvoeging der tot grondslag gekozen sterftetafel en de mededeeling van den daarbij aangenomen rentevoet. Daarvan moet het, volgens hem, afhangen, of de verleening der concessie ernstig in overweging genomen kan worden.

De onderlinge levensverzekeringsmaatschappijen hadden door de verdeeling van alle overschotten onder de verzekerden de sympathie der publieke opinie gewonnen en op de eigenlijke actieondernemingen een grooten voorsprong behaald. De laatstgenoemden speelden daarom als troef uit: de *deelneming der verzekerden aan de winsten der actieonderneming.* Deze deelneming wordt het gemengde stelsel genoemd en staat met het in de nijverheid hier en daar toegepaste industrieel 'partnershipsystem' op gelijke lijn. Door het deelen in de winsten der maatschappij kregen de verzekerden een persoonlijk belang in den bloei der onderneming en werd de ijver der agenten opnieuw aangewakkerd. Deze begunstiging moest tevens den onwil over de hooge dividenden, die de aandeelhouders genoten, overwinnen. Uit de opgaven der Duitsche verzekeringsmaatschappijen was gebleken, dat van 1875-1878 het aandeel der actiemaatschappijen aan de nieuw gesloten overeenkomsten van 45,8% tot op 30,5% verminderd en dat der onderlinge vereenigingen van 54,2% tot 69,5% gestegen was. Welke belangen bij de verzekering op het spel staan, is af te leiden uit het feit, dat alleen in Duitschland door 38 maatschappijen, waarvan 20 op aandeelen en 18 onderlinge vereenigingen, 713,477 personen voor een bedrag van Rm. 2,619,904,646 verzekerd waren (1883).

In 1882 sloten 38 Duitsche maatschappijen 61,567 contracten voor een bedrag van fl 154,456,513.

In 1883 sloten 24 Fransche maatschappijen 45,687 contracten voor een bedrag van fl. 240,055,595.

In 1883 sloten 104 Engelsche maatschappijen 101,249 contracten voor een bedrag van fl. 739,355,743.

Verschuivingen op dit gebied oefenen grooten invloed uit.

Het gemengde stelsel is eene verbetering der verzekeringsvoorwaarden, indien tegenover de participatie geene verhooging der premie staat, alzoo de deelneming zonder eenig aequivalent verkregen werd. Dit is echter in den regel niet het geval. Gewoonlijk wordt voor de verzekering met dividendenuitkeering een hooger tarief aangenomen en staat dus tegenover het aandeel in de winst eene hoogere premie. Er wordt een aandeel in de winst uitgekeerd, maar niet van de winst, die met het geld der onderneming gemaakt werd. De behartiging der belangen der aandeelhouders bleef de hoofdzaak. Het publiek begeerde de kans op een extra-voordeel en deze werd tegen eene meer-betaling verleend. Het daartoe ingevoerde hooger tarief is op geene rationeele gronden te verdedigen en moet als eene voorspiegeling van voordeelen beschouwd worden, die in de werkelijkheid niet voorhanden zijn. Zij geschiedt

alleen ter wille der concurrentie. Het publiek heeft er belang bij, op eene werkelijke verbetering der verzekeringsvoorwaarden aan te dringen.

5°. *De keus der verzekeringstarieven en de berekening der reserve* vormen de voornaamste klippen, die de particuliere verzekering te omzeilen heeft.

De solide maatschappij is verplicht met overschotten te rekenen, zal zij in staat zijn, steeds en onder alle omstandigheden aan hare in de overeenkomsten met de verzekerden nedergelegde verplichtingen te voldoen. Die overschotten moeten in de eerste plaats uit de premiën verkregen worden. Zij zijn derhalve hooger dan uit de werkelijke sterfte af te leiden is. Geene maatschappij kan uitsluitend op de sterfteberekening gegrond zijn; zij heeft nog op andere elementen der zekerheid te letten. Die overschotten mogen echter zekere hoogte niet overschrijden of bijzondere voordeelen aan de ondernemingen opleveren. De wetenschap heeft het mogelijk gemaakt, daartegen te waken, en de meeste regeeringen hebben de noodzakelijkheid ingezien, daarop een oog te houden. De zuivere onderlinge verzekering keert alle overschotten aan de verzekerden uit en vermijdt elke onnoodige opeenhooping der gelden. Zij doet dit in den vorm van dividendenuitkeeringen, die b.v. bij de Gothaer verzekeringsbank de hoogte van 43 à 45% bereiken. Daarbij is de zorg voor de reserve en het zekerheidsfonds op eenvoudige wijze geregeld en kunnen derden geene voordeelen genieten. Anders ligt de zaak bij vele andere maatschappijen. De Engelsche zoogenaamde onderlinge maatschappij ‘the Equitable’ houdt ⅓ der overschotten achterwege en verzamelde daardoor een fonds van £ St. 11 millioen. Dit enorme voordeel was, in hoofdzaak, toe te schrijven aan de toepassing der Northamptoner sterftetafel, die de maatschappij tot de heffing van veel te hooge premiën aanleiding gaf. Dat zij een deel der voorschotten duurzaam kapitaliseerde, toont aan, hoe weinig het beginsel der onderlinge verzekering door haar zuiver toegepast werd. De Duitsche particuliere verzekering rekende met de tafel der 17 voornaamste Engelsche maatschappijen uit het jaar 1843, die over 78 jaren liep en op 83905 geobserveerde levens en 13781 sterfgevallen berustte. De resultaten der eigen waarneming en ondervinding dienden ter voortdurende verbetering, maar toch genoten de meeste maatschappijen ook bij dit stelsel nog te groote voordeelen, terwijl de ongelijkheden in de berekening vele bezwaren voor de verzekerden opleverden.

De samenstelling van eene nationale sterftetafel is een eisch, waaraan de particuliere verzekeringsmaatschappijen zich op den duur niet kunnen onttrekken. Wat de theorie daarvoor doet, is direct voor de practijk van belang. Er moet eene basis aangenomen worden, die voor alle maatschappijen dezelfde is en eene scherpe contrôle toelaat. De afwijkingen van de algemeene sterfte zijn inde practijk grooter, dan gewoonlijk verondersteld wordt, omdat de meeste verzekerden tot eene sociale klasse behooren, die in gunstige omstandigheden verkeert. De voor-

deelen, die de maatschappijen daaruit verkrijgen, moeten voor iedereen zichtbaar zijn.

Nauw verbonden met de premietafel is de hoogte van den rentevoet, die voor de belegging der gelden tot maatstaf gekozen wordt. Hoe hooger de rentevoet, hoe lager de premie en hoe geringer de reserve. In het algemeen mag de rentevoet niet hooger aangenomen worden, dan de rente bij solide belegging der gelden over eene groote reeks van jaren met de meest mogelijke waarschijnlijkheid bedragen kan. Het zinken beneden het aangenomen cijfer stelt eene maatschappij aan de grootste gevaren bloot. Gewoonlijk is de rentevoet op 3, 3½ en hoogstens 4% vastgesteld. Of het tevens wenschelijk is, te eischen, dat c[a] de helft der gelden in hypotheken op land vastgelegd moet worden, behoort nog tot de strijdvragen. In elk geval is het van groote waarde, de voorschriften omtrent de zekerheid in verbinding te brengen met de nationale belangen. De verzekering kan en zal steeds grooten invloed uitoefenen op het bank- en kredietwezen. Dat zij steeds in nationalen grond wortele en geen internationaal karakter aanneme, is haar eigen, maar ook in zekeren zin een staatsbelang. Verzekeringsinstellingen mogen haar standpunt niet in de verte zoeken.

Het spreekt wel vanzelf, dat eene goede verzekeringswet tot openbaarmaking der balans verplicht, zoowel van de jaarlijksche gewone als van de vijfjaarlijksche wetenschappelijke. Die balans moet ook door niet-ingewijden gemakkelijk na te rekenen zijn en de eenheid van sterftetafel zoowel als de eenheid van rentevoet dragen daartoe in hooge mate bij. De wet moet verhinderen, dat het beeld van den feitelijken toestand versluierd wordt of kan worden.

6°. *De toepassing der zoogenaamde Zillmer'sche theorie*, die voor de berekening der reserve-premie van de grootste beteekenis is, heeft de particuliere verzekering aan groote gevaren blootgesteld en aan hare tegenstanders wapenen in de handen gegeven, waarvan een handig gebruik gemaakt wordt, om de staatsinmenging althans van moreel standpunt ten volle te rechtvaardigen.

Deze theorie heeft: a. *een nieuw element der onzekerheid doen ontstaan door de invoering van een gefingeerd activum*;

b. *een gevaar te voorschijn geroepen, omdat door middel van willekeurige en gewaagde handgrepen de werkelijke toestand der maatschappij in een te gunstig licht geplaatst wordt;*

c. *eene gemakkelijke en verleidelijke methode van amortiseering aangegeven, waardoor de kosten van beheer en bovenal de provisiën der agenten steeds hooger en hooger opgevoerd kunnen worden.*

Groote verzekeringsmaatschappijen komen door de toepassing der Zillmer'sche theorie niet in verlegenheid; jonge ondernemingen echter kunnen dientengevolge tot liquidatie genoopt worden, zoodra de sterfte hooger is, dan verwacht werd. Ook biedt het stijgen der kosten van beheer een voortdurend gevaar, omdat de solide grondslagen daardoor

langzaam maar zeker ondermijnd worden. Het is voorts een bedenkelijk verschijnsel, dat de uiterst scherpe concurrentie alle jonge ondernemingen dwingt dien weg in te slaan, omdat haar in de gegeven omstandigheden geen andere weg overblijft, om aan de eerste moeilijkheden het hoofd te bieden. Feitelijk hebben in Duitschland de meeste oudere en alle jonge verzekeringsmaatschappijen de Zillmer'sche theorie in toepassing gebracht. Zij steunen daarbij op de mathematische juistheid der Zillmer'sche formule, maar vergeten, dat hetgeen mathematisch juist is, nog niet altijd met de wetten der strenge moraliteit overeenstemt. Is in de verzekering eene theorie moreel voor aanvechting vatbaar, dan moeten daaruit op den duur algemeene en financieele nadeelen voor de particuliere verzekeringsinstelling ontstaan.

De reserve-premie stelt de particuliere verzekering in staat, om gedurende den geheelen duur van het verzekeringscontract van den verzekerde gelijkmatige premiën te heffen. In de eerste jaren wordt dientengevolge te veel en op hooger leeftijd in verhouding te weinig betaald. Men neemt te recht aan, dat de economische voortbrengingskracht van het individu in de jeugd grooter is en dat hij dan gemakkelijker kan sparen en offers brengen. Het plus van de sterk belaste eerste periode wordt op de toekomst overgebracht en zoodra het tijdperk bereikt is, waarin de premie niet meer met het werkelijke risico overeenstemt, wordt met dit plus, vermeerderd door de intusschen verkregen rente, het minus gedekt. De verzekering rekent met gemiddelde cijfers. In het eerste jaar der verzekering is niets anders voorhanden dan de betaalde tariefpremie. Na aftrek der bankkosten blijft de netto-premie. Deze is bij den aanvang van het daaropvolgende jaar in de kas voorhanden plus de rente en minus de vervallen sterftesom.

Wat meer gevonden wordt, is de reserve-premie (indien althans de sterfte de verwachtingen niet overtroffen heeft). Van jaar tot jaar herhaalt zich hetzelfde procédé. De premie is niets anders dan een op het verzekerde kapitaal vooruit betaald bedrag, dat ingeval van overlijden door den verzekeraar uitbetaald moet worden. Uit het bedrag der premiën plus de rente op rente en minus de bankkosten worden de kapitaaluitkeeringen ten slotte bestreden. Deze premie moet derhalve voor het doel - de uitkeering - tot het overlijden gereserveerd en op rente uitgezet worden. De premie en meer in het bijzonder de reserve-premie is een deposito, aan de verzekeringsbank toevertrouwd.

Van de juiste toepassing der solide economische beginselen zoowel bij de berekening der bruto-premie als bij de belegging der gelden hangt de solvabiliteit der verzekeringsmaatschappij af. Dat dit ook werkelijk geschiedt, is niet alleen eene zaak van vertrouwen, maar moet tevens door eene scherpe staatscontrôle met de grootst mogelijke publiciteit der handelingen gewaarborgd worden.

Is dit vertrouwen in zóó hooge mate geschokt, dat de verzekering den steun van het publiek verliest, dan ontstaat de vraag, of het

niet beter zou zijn, terug te keeren tot het oude stelsel der jaarlijks stijgende premie, geregeld naar den tijd, waarop de dood met wetenschappelijke waarschijnlijkheid te wachten is, dus m.a.w. tot de premieregeling zonder reserve. Wordt deze vraag bevestigend beantwoord, dan verdient het inderdaad ernstige overweging, of staatsadministratie niet te verkiezen zou zijn, om verdere misbruiken te voorkomen. Het kan dus alleen een gevolg der ontaarding van de particuliere verzekering zijn, die daartoe kan leiden, en het is voorts een feit, dat de toepassing der Zillmer'sche theorie als de eerste schrede op dien weg beschouwd wordt, omdat zij de rekening met fictieve activa invoert.

Volgens deze theorie is het geoorloofd, de voor latere betalingen ontvangen gelden ter dekking van oogenblikkelijke behoeften - voor de hooge provisie der agenten, voor vergoeding aan geneesheeren en voor de eigen kostbare administratieve huishouding - te besteden. Daardoor wordt het ware beeld der rekening verduisterd en de willekeur bevorderd, want met deze verrekening is het mogelijk alles, wat eene maatschappij te betalen heeft, stilzwijgend te voldoen. De Zillmer'sche theorie verschaft aan de verzekeringsmaatschappij de mogelijkheid, om de vele kosten, die tegenwoordig aan de sluiting van een verzekeringscontract verbonden zijn, *allengs* door den verzekerde zelf te laten amortiseeren. Daar de verzekerden voor het sluiten van eene overeenkomst terug zouden deinzen, indien zij nog belangrijke vergoedingen van anderen aard moesten storten, is aan de premie eene delgingsbijdrage toegevoegd, die deze kosten over verscheiden jaren verdeelt, zoodat zij door de verzekerden onbewust en zonder tegenstand gedragen worden. De kosten der reclame, de financieele nadeelen der concurrentie, enz. worden op deze wijze gemakkelijk op de verzekerden afgeschoven en de verdeeling over groote tijdruimten laat eene onbegrensde uitbreiding van deze kosten toe. Feitelijk is echter dientengevolge de werkelijk geheven premie aanvankelijk te laag. Dr. Zillmer zegt wel is waar, dat dit verrekeningsstelsel zekere grenzen niet mag overschrijden, en neemt voor gewaagde berekeningen de verantwoordelijkheid niet op zich, maar dit zijn uitvluchten, want is eens een uitweg geopend, dan kan niemand halverwege stil blijven staan. Het gevaar der theorie ligt juist hierin, dat een kunstmatig middel door een kundig mathematicus aan de hand gedaan werd, om ook tijdens de scherpste concurrentie andere maatschappijen te overvleugelen. De daardoor te voorschijn geroepen wedstrijd is onnatuurlijk.

De Zillmer'sche theorie werd het eerst door de in 1857 te Stettin opgerichte actiemaatschappij ‘Germania’ toegepast. Deze onderneming begon met een kapitaal van 9 millioen mark, waarvan 20% gestort waren; zij opende hare werkzaamheden met de overname der levensverzekeringscontracten van de ‘Vorsicht’ te Weimar en voegde daaraan direct eene verzekeringssom van Rm. 1,307,166 toe. Haar verzekeringsgebied strekt zich uit over Duitschland, Duitsch-Zwitserland, Zweden,

België en Nederland, terwijl zij gelijktijdig kapitaal- en renteverzekering, spaarkas, kinderverzorgingsinstelling en vereeniging ter verzekering van begrafenissen en van den uitzet is. In 1871 ging zij mede tot het gemengde stelsel over. Om snel den voet in den stijgbeugsl te kunnen zetten, trachtte zij de verzekering op elke mogelijke wijze te forceeren. Een geschikt middel daartoe bood de verhooging der gebruikelijke provisie aan. Hadden de agenten tot nog toe 10 à 25% der premie bekomen, dan konden zij voortaan 1-1½% der verzekeringssom opstrijken. Werkte de bestaande concurrentie met een rentevoet van 3%, dan nam zij 3½% aan en spaarde daardoor een belangrijk bedrag aan de reserve-premie. Dekte de bestaande concurrentie de kosten der sluiting van een contract direct, dan verdeelde zij deze, volgens de daartoe door Dr. Zillmer berekende formule, over den geheelen duur der overeenkomst. Dat had voor haar het voordeel, dat de van de verzekerden te heffen kosten niettegenstaande de verhooging der provisie, enz. op het eerste oogenblik minder waren. De verdeeling was een lokmiddel om anderen de loef af te vangen. Gelukkig in de keus der agenten, die snel de gedachte der ondernemers begrepen en reeds bij de opening ten getale van 913 voorhanden waren, haalde de ‘Germania’ zeer snel hare Duitsche mededingsters in. In 1863 had zij, met uitzondering der verzekeringsbank van Gotha, allen overvleugeld en hoewel zij sedert 1866 ten gevolge van veranderingen in het bestuur kalmer werkt, handhaaft zij toch de eenmaal ingenomen tweede plaats onder de verzekeringsmaatschappijen. Hare eerste organisatie kostte niet minder dan Rm. 280.867, die in 1870 afgeschreven waren. Hare premie is gemiddeld 13½% hooger dan die der Gothaer bank. Wat het verlies van verzekerden door opzegging der gesloten overeenkomsten betreft, zoo had ‘Gotha’ in 47 jaren nog geen 13% te betreuren, terwijl de ‘Germania’ in 18½ jaar 43% zag weggaan. Hieruit kan gemakkelijk het onderscheid in de beginselen en in de leiding der beide maatschappijen afgeleid worden. In Gotha heerschte het beredeneerde conservatieve beginsel, terwijl in de ‘Germania’ radicale ideeën ingang vonden.

Om een denkbeeld te geven der practische beteekenis van de Zillmer'sche theorie, wijst Dienger op het feit, dat de onderlinge ‘Allgemeine-Versorgungs-Anstalt’ te Karlsruhe 1% of Rm. 472,800 minder aan kapitaal ter dekking van het risico zou behoeven, indien zij van dit middel gebruik wilde maken.

Geen wonder, dat zoovele maatschappijen dien weg insloegen, maar evenzeer geen wonder, dat de particuliere verzekering dientengevolge eene ernstige oppositie uitlokte.

7°. *Vele verzekeringsvoorwaarden worden veelal mede onder de gebreken opgesomd.* Veelal geldt het als eene onbillijke bepaling, dat niet-ingeënte personen, wanneer zij de pokken nog niet gehad hebben, van de verzekering uitgesloten zijn en dat dit over alle epidemische

ziekten van gelijken aard uitgestrekt wordt. Evenzeer wordt de uitsluiting van epilepsie en krankzinnigheid afgekeurd, eene bepaling, die ook op alle organische gebreken met levensgevaarlijk karakter van toepassing is. Bij jicht beslist de maatschappij op grond van het geneeskundig attest. Voorts vinden velen het verbod van het duel, van den onzedelijken levenswandel, van den zelfmoord, enz. te hard. Hierin is de critiek te ver gegaan. Feitelijk zijn in de laatste jaren de verzekeringsvoorwaarden veel verbeterd en hebben de kapitaaluitkeeringen tot geringe klachten aanleiding gegeven. Het streven is voorhanden, om aan alle billijke wenschen te gemoet te komen. De kapitaaluitkeering wordt zelden meer geweigerd, ingeval de verzekerde door zelfmoord een einde aan zijn leven maakt, mits zijne ontoerekenbaarheid tijdens het plegen der daad te bewijzen is. Zelden heeft meer de niet-voldoening der vervallen premie het onmiddellijk verlies der polis ten gevolge; meestal wordt den verzekerde een uitstel van eene maand bewilligd en kan hij zelfs na afloop het recht van wederinkoop verwerven. Ook worden voorschotten op de polis verleend. Andere middelen ter verlichting worden steeds in overweging genomen en zoo mogelijk toegepast.

Enkele maatschappijen verzekeren reeds vereenigingen van beroepgenooten zonder geneeskundig attest van het individu, mits een geloofwaardig geneesheer verklaart, dat de verhouding tusschen de gezonden en de zieken overeenkomt met de algemeene statistieke cijfers. Vele verzekeringsvereenigingen nemen verzekeringen van zeer kleine bedragen aan en veroorloven de betaling der premie in maandelijksche en wekelijksche termijnen. Kortom, in dit opzicht wordt er veel gedaan en de vroeger aan den dag gelegde kieskeurigheid ten opzichte der risico's is sterk op den achtergrond getreden. Daarentegen zien velen in de sociale hervorming van den nieuwen tijd een geschikt middel, om aan een winstgevend baantje te komen. Zij exploiteeren meer in het bijzonder den kleinen burger en den loonarbeider onder den dekmantel der fraaiste leuzen. Juist de toepassing der verzekering op een gebied, dat in aanraking brengt met deze klassen der maatschappij, maakt eene uitbreiding der staatsbevoegdheden hoogst noodzakelijk en rechtvaardigt de inmenging der wetgevende macht.

De beide voornaamste klippen, die de levensverzekering te omzeilen heeft, zijn: 1°. de bepaling der hoogte van de premiën en 2°. de behandeling der ontvangen gelden. Dat daarvoor in onzen tijd staatscontrôle en zelfs desnoods directe staatsinmenging niet meer te ontberen is, wordt door hen, die het algemeen belang behartigen, toegegeven. Die contrôle kan zich uitstrekken over de belegging der gelden, de berekening der premie en der reserve-premie en de hoedanigheid der verzekerden. De daardoor veroorzaakte kosten moet de verzekering

dragen; zij bedragen bij eene eenigermate scherpe handhaving ½ à ¾% der netto winst. Nu is evenwel in Amerika gebleken, dat zelfs de scherpste staatscontrôle geene volstrekte zekerheid verschaft, want de verzekeringstechniek doet middelen genoeg aan de hand, om het beeld van den werkelijken toestand te kleuren. De werking der wet is dientengevolge nooit van dien aard, dat teleurstellingen en verrassingen buitengesloten zijn. Het vertrouwen in de personen, die aan het hoofd der ondernemingen staan en de beginselen toepassen, blijft daarom steeds eene hoofdzaak. Evenzeer komt het erop aan, de richting in het oog te houden, die het algemeen verkeersleven beheerscht, en indien deze van de eenvoudige en solide grondslagen afwijkt, voor een moreel tegenwicht zorg te dragen. Het kredietwezen nam eene hooge vlucht en de gevolgen daarvan op het verzekeringswezen zijn niet uitgebleven. Die gevolgen oefenden een invloed op de verdere ontwikkeling uit zoowel ten goede als ten kwade en het is niet mogelijk, daaraan op de eene of andere wijze een einde te maken.

Eene zeer snelle uitbreiding van eene maatschappij doet aan eene geringe kieskeurigheid bij de sluiting van contracten denken. Deze komt door de hooge sterftecijfers aan het licht. Is het getal der contracten echter zeer groot, dan zullen de jaarlijksche opgaven de daaraan verbonden gevaren niet duidelijk genoeg onthullen. Op zichzelf beschouwd ligt buitendien daarin nog geen bewijs, dat de grenzen der vereischte zekerheid overschreden zijn, maar toch is het zeer aan te bevelen, in dergelijke gevallen de directie, de agenten en de geneesheeren sterk op de vingers te zien.

Moet nu de staatscontrôle onmiddellijk verhooging van het waarborgkapitaal verlangen?

Dat schokt allicht het vertrouwen.

Ligt dan daarin eene aanwijzing, om met het verzekeringsstelsel volgens de individualistische basis te breken en de particuliere verzekering met de classificatie der gevaren en het gegradueerde premietarief te vervangen door eene verplichte staatsverzekering volgens een voor allen gelijk tarief?

Dat beteekent de toepassing van communistische beginselen.

In de meeste gevallen is de wettelijke verplichting der publiciteit der handelingen voldoende, indien tevens een appèl aan het publiek plaats vindt, om de opgaven met verstand te onderzoeken en de resultaten niet te verzwijgen.

Gewoonlijk wordt gezegd: bij eene gewone bank hangt het welslagen der onderneming af van de persoonlijke geschiktheid en de kennis des directeurs, die de zaak organiseert en op zijne eigen oordeelskracht moet kunnen bouwen. Vergist hij zich in de beteekenis van eene zaak of van een persoon, dan kan daardoor de onderneming sterk benadeeld worden en ten slotte ten val komen. De staatsinmenging is in dat geval niet mogelijk en zou eenvoudig het algemeen verkeersleven belemmeren, dus de ontwikkeling tegenhouden.

Bij de levensverzekering daarentegen, heet het, rust de onderneming op mathematische grondslagen, die onveranderlijk zijn. Is eens de organisatie tot stand gekomen, werd eene goede sterftetafel gekozen, zijn de premiën juist berekend, enz., dan kan de ontwikkeling op mechanische wijze geschieden. De belegging der gelden, de vorming van een zekerheidsfonds, enz. worden door geene contrôle en door geene staatsinmenging belemmerd. Deze bewering is evenwel slechts ten deele juist, want de verzekering treedt tot op zekere hoogte evenzeer op als eene bank en kan niet onder elk stelsel van contrôle of inmenging gedijen. De inmenging mag niet verder gaan dan tot de verhindering van misbruiken, tot de verplichting van publiciteit onder contrôle en tot de bepaling der waarborgen voor de verzekerden, die in zekeren zin het door hen bespaarde aan eene bank in depositie geven.

Niet overal hebben de gebreken, die de particuliere verzekering aankleven, dezelfde uitbreiding verkregen; niet overal is de verzekering in de handen van speculanten geraakt, die haar als een geschikt middel beschouwden, om spoedig rijk te worden; niet overal is de moraliteit in zaken even diep gezonken en ontstond dientengevolge in gelijke mate twijfel in de ontwikkelingskracht der vrije beweging.

Een speculatief karakter in nadeeligen zin nam de verzekering in Oostenrijk aan; eene uiterst gewaagde onderneming werd zij in Engeland en in Amerika. Vrees voor gelijke verschijnselen openbaarde zich in Duitschland en die vrees schoot ook elders wortel, toen overal verzekeringsmaatschappijen als paddestoelen uit den grond opkwamen en in den strijd om het eigen behoud aan de solide verzekeringsbeginselen gingen tornen.

Als waarschuwende voorbeelden moet hier nog met een enkel woord op de handelingen der Engelsche en Amerikaansche verzekeringsmaatschappijen gewezen worden.

In Engeland en in Amerika uitte zich de zucht tot speculatie op het gebied der verzekering in:

a. *pogingen, om op lichtzinnige basis maatschappijen in het leven te roepen*, die door middel van samenlegging of overdraging aan anderen zich trachtten te helpen, waarbij voor de ondernemers aanzienlijke gratificatiën en andere voordeelen afvielen, terwijl de verzekerden ten slotte tegenover de liquidatie stonden; de verzekering werd eenvoudig eene zwendelarij;

b. *de wijze van formuleering der verzekeringsvoorwaarden;* de verzekerden werden voortdurend met het verlies der polissen bedreigd, die dan als een handelsvoorwerp gelden. Hierin legde voornamelijk de Amerikaansche tontine groote virtuositeit aan den dag;

c. *de uitvinding van speculatieve verzekeringscombinatiën,* die het publiek prikkelden, maar met het oorspronkelijk verzekeringsbeginsel nog maar alleen den naam gemeen hadden.

De exploitatie van het publiek gaf in Engeland aanleiding tot de

indiening der zoogenaamde ‘Cave-bill’, waarmede de eerste schrede op den weg der staatsinmenging gezet werd en althans de ergste misbruiken verhinderd konden worden. De speculatie riep verzekeringsmaatschappijen in het leven, die van het tooneel verdwenen, zoodra de rechtbank zich met de onderneming en hare handelingen ging bemoeien of zoodra de directeuren ter verantwoording uitgenoodigd werden. Dit had o.a. in November 1857 plaats met de verzekeringsmaatschappij ‘Tontine’, die hare polissen bij de liquidatie snel aan de evenmin meer solvente ‘Masonic’ overdeed. Deze liquideerde in 1858 en verkocht de polissen aan de ‘English and Irish Church’. In 1861 werd de laatstgenoemde saamgesmolten met de ‘British Nation’ en deze ging een paar jaren later over in de handen van den ‘European’, die spoedig daarop de betalingen staakte. Binnen den tijd van negen jaren werden de polissen aan 5 verschillende maatschappijen overgedaan en viermalen geschiedde dat zonder de toestemming der belanghebbende verzekerden. ‘The European’ nam van 1849-1866 niet minder dan 33 lijdende maatschappijen in zich op; ‘The Albert’ vergenoegde zich met 22 en ‘The Eagle’ met 20. Van 1841-1868 werden in Engeland niet minder dan 214 verzekeringsmaatschappijen saamgesmolten en daarvan behoorden 164 tot het gebied der levensverzekering. De ondernemers kwamen echter persoonlijk bij deze wisselingen en liquidatiën niet te kort.

In het geheel zijn in Engeland niet minder dan 366 levensverzekeringsmaatschappijen opgericht, waarvan 177 het samensmeltingsproces doormaakten en 76 tot de ontbinding moesten overgaan. In 1880 bestonden er nog 105, waarvan 83 op aandeelen en 22 onderlinge verzekeringsvereenigingen. Ruim 420 millioen £ St. waren door haar verzekerd. Engeland telde daarentegen in 1880 c[a]. 72 brandverzekeringsmaatschappijen, waarvan 28 tevens levensverzekeringscontracten sloten.

Nog onsolider en speculatiever gingen de ondernemers in Amerika te werk.

Alleen in 1871 staakten 68 brandverzekeringsmaatschappijen hare betalingen; de naaste aanleiding daartoe gaf de groote brand te Chicago, maar de eigenlijke oorzaak lag in den onsoliden grondslag en in het speculatief karakter der ondernemingen.

In 1830 ontstond in New-York de eerste levensverzekeringsmaatschappij. Zij was geheel en al op Engelsche leest geschoeid en vandaar ontleend. Snel volgden andere ondernemingen, die goede zaken maakten en het kapitaal meer, dan wenschelijk was, aantrokken. Wat eerst met het oog op de ondersteuning geschiedde, werd gaandeweg eene zuivere handelsonderneming, die in zwendelarij ontaardde. Van 1875-1871 zonk het aantal maatschappijen in den staat New-York van 45 tot op 34 en deze slechte resultaten hadden ten gevolge, dat het vertrouwen in de ondernemers geheel verdween en de neiging, om levensverzekeringscontracten te sluiten, opvallend daalde. De onderlinge

verzekering behield hare aanhangers, maar daar hare inrichting een autocratischen stempel droeg, liet de zekerheid ook bij haar zeer veel te wenschen over en nam zij dientengevolge ook niet zóó sterk op, als anders het geval had moeten zijn.

In het geheel gingen van 1867-1880 niet minder dan 128 levensverzekeringsmaatschappijen in Amerika te gronde. In 1870 bestonden er 71 maatschappijen, die in dat jaar voor 614,762,420 dollars kapitaal-verzekeringen sloten; in 1878 waren er nog maar 34 in werkzaamheid en bedroeg de verzekeringssom dollars 156,501,129. Tot op den jongsten tijd hebben er in de Vereenigde Staten 190 maatschappijen gewerkt, waarvan 68 de betalingen staakten, 17 liquideernen, 43 saamgesmolten werden en 62 nog werkzaam zijn. Het totale verlies der polishouders wordt op 36,927,000 dollars geschat. De 'Insurance-Year-book' geeft aan, dat tot 1884/85 130 levensverzekerings- en 460 brand-assurantie-maatschappijen op de eene of andere wijze schipbreuk geleden hebben. Verscheiden ondernemers maakten met het tuchthuis kennis en de te ver gaande vrije beweging op het gebied der verzekering riep misbruiken te voorschijn, die meerdere staten noodzaakten, de strengste contrôle in te voeren. Voornamelijk was daarbij het oog gericht op de tontine, die het meeste onheil stichtte. Massachusetts ging zelfs zóóver, de Amerikaansche tontine te verbieden, en bepaalde, dat geen verzekeringspolis, die twee jaren van kracht was geweest en waarvan de premie gedurende dien tijd geregeld betaald werd, eenvoudig vervallen kon worden verklaard(*).

De meeste Amerikaansche verzekeringsmaatschappijen zijn met den gewonen, soliden rentevoet niet tevreden en beleggen daarom een aanzienlijk deel der activa in onzekere papieren, in lombard, enz. Zelfs aandeelen in spoorwegmaatschappijen, voorschotten aan handelshuizen en kredieten van den meest verschillenden aard worden door de verzekeringsbanken zeker genoeg voor de belegging beschouwd. Bij het faillissement van Grant & Ward te New-York was eene der eerste maatschappijen, die ook in Europa levensverzekeringen sluit, met ruim 1 millioen dollars betrokken. Vele maatschappijen speculeeren aan de beurs en dat is niet alleen in Amerika, maar ook in Engeland voorgekomen. Nergens wordt meer reclame door de agenten gemaakt en staan de voorspiegelingen meer in strijd met de werkelijkheid. Wat helpt het, of de directiën verklaren, hare agenten niet gemachtigd te hebben meer voordeelen voor te spiegelen, dan de maatschappijen aan de verzekerden werkelijk aanbieden, want niettegenstaande de vele

(*) De wet in Massachusetts zegt:
'All policies are non-forfeitable after two annual payments have been made, and in case any subsequent payment is omitted, the policy is binding upon the company for an amount of paid-up insurance equivalent to the net value of the policy, less the surrender charge and any indebtedness to the company on the part of the policyholder.
Upon the same basis a surrender value must be paid whenever the insurable interest in the life of the insured has terminated, provided two annual payments have been made.'

klachten is in de methode geene verandering gekomen. De *methode* verdient afkeuring en heeft tot staatsinmenging geleid. Het tegenwicht kan in de gegeven omstandigheden niet door moreele middelen geboden worden; de wetgevende macht trad tusschen beiden en schoot de zwakken te hulp. Zij gehoorzaamde aan de noodzakelijkheid en is streng genoeg te werk gegaan, om het verval der particuliere verzekering te voorkomen.

Een zeer opmerkenswaardig voorbeeld levert ons Engeland. In 1825 liet men daar den zoogenaamden 'Bubble-Act' van George I vallen, waardoor voortaan alle handelsondernemingen vrije hand kregen. Van deze vrijheid werd op het gebied der verzekering misbruik gemaakt, zoodat reeds in 1842 van staatswege eene contrôle ter bescherming der verzekerden ingevoerd moest worden. Van 1844-1871 is het staatstoezicht voortdurend verscherpt, omdat de misbruiken toenamen. De Staat achtte zich bevoegd te verlangen:

1°. eene waarborgsom van £ St. 20,000, die bij de daartoe aangewezen regeeringsbesturen gedeponeerd moeten worden;

2°. een volstrekt gescheiden beheer der gelden, indien eene maatschappij verschillende verzekeringstakken onder hare leiding vereenigd heeft;

3°. openbaarmaking der gewone jaarlijksche balans, overeenkomstig den wettelijk voorgeschreven vorm en der wetenschappelijke balans, die elke vijf jaren opgesteld wordt;

4°. overlegging van kopieën der financieele handelingen en van de berichten des mathematischen adviseurs, waarvan ook de aandeelhouders en de polishouders kennis moeten kunnen nemen;

5°. bemoeilijking der samensmeltingen en overdragingen van maatschappijen;

6°. bestraffing van elke wetsovertreding met eene boete tot en met £ St. 50 per dag der niet-nakoming van de wettelijke verplichtingen en indien dit verzuim drie maanden achterheen aanhoudt, het recht, om de weerspannige maatschappij te ontbinden;

7°. ontbinding der maatschappij, indien één of meer polishouders en aandeelhouders dat verzoekt en bij onderzoek gebleken is, dat de maatschappij aan hare financieele verplichtingen niet kan voldoen.

In beginsel is daarmede het recht van staatsinmenging ter voorkoming van misbruiken erkend en de noodzakelijkheid der toepassing op grond der heerschende toestanden uitgesproken.

De Vereenigde Staten meenden geruimen tijd elke wettelijke regeling te kunnen ontberen. Misbruiken, zwendelarij, toenemende demoralisatie der administratie en der agenturen en ontaarding van het algemeen verkeersleven noopten echter enkele staten, tot het stelsel van staatsinmenging over te gaan, en het verst is dat in den staat New-York geschied. Deze staat verlangt:

1°. het bewijs, dat 13 of meer personen minstens 100,000 dollars bijeengebracht hebben;
2°. overlegging der statuten en specificatie der te volgen beginselen;
3°. storting van het geheele bedrag der ingeteekende sommen;
4°. deponeering van 100,000 dollars bij een daartoe aangewezen staatsbestuur;
5°. openbaarmaking der balansen, na voorafgaand staatsonderzoek;
6°. inheemsche maatschappijen kunnen buiten de waarborgsom nog deposita bij den Staat vastleggen, die de reserve-premie der verzekerden waarborgen en van staatswege onder garantie beheerd worden;
7°. deze deposita moeten met de bedragen der polissen overeenstemmen en onder omstandigheden kunnen de bestaande maatschappijen tot zulke deposita verplicht worden;
8°. voor het staatsbeheer is eene normale reserve-berekening opgesteld en eene nationale sterftetafel aangenomen;
9°. Deze normaalscala dient tot richtsnoer bij het onderzoek naar den feitelijken financieelen toestand der maatschappijen, dat elke vijf jaren plaats vindt.

Uit een en ander volgt, dat staatsinmenging en staatscontrôle eene practische beteekenis van ingrijpenden aard verkrijgen, zoodra de moraliteit in zaken zinkt; de omvang van beide wordt door het karakter der misbruiken bepaald; het recht daarvan is in het publiek belang erkend. Staatsverzekering vloeit daaruit echter geenszins voort; haar nut is zelfs in de theorie nog niet bewezen. De wet belet niet, dat een zeker aantal individuen zich vrijwillig vereenigen, om zich en anderen de zegeningen der verzekering en verzorging te verschaffen, maar zij verhindert, dat daarin een middel gezien wordt, om zich ten koste der verzekerden en verzorgden te verrijken. De noodzakelijkheid, om niet af te wijken van den historisch-ontwikkelden zedelijken grondslag der maatschappij, wordt in die wet uitgesproken. Deze eisch in rechtsvormen te kleeden en helder te formuleeren, is een plicht der moderne maatschappij. In zoover de voorstanders der staatsverzekering daartoe bijdragen, verdient hun streven waardeering.

(Wordt vervolgd.)

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

De wijnbouw, zijne geschiedenis en zijne toekomst.

Ten allen tijde, zelfs reeds in de oudste perioden der beschaving, heeft de mensch, niet tevreden met de middelen, die de natuur hem aanbood, zich op kunstmatige wijze dranken weten te verschaffen, die niet uitsluitend den dorst stillen, doch bovendien op aangename wijze het verhemelte streelen en opwekkend werken op het zenuwstelsel.

Onder de geestrijke dranken, die, wegens hunne prikkelende werking op het zenuwstelsel, als genotmiddelen kunnen dienen, bekleedt de wijn de eerste en voornaamste plaats. Hij is niet alleen belangrijk uit het oogpunt van louter zingenot, doch ook wegens zijne uitstekende physiologische eigenschappen, daar hij een zeer gunstigen invloed heeft op de spijsvertering door de prikkelende werking op maag en ingewanden en bovendien stoffen bevat, die gewichtige bestanddeelen zijn van het bloed.

Daarbij komen eindelijk nog de stoffelijke voordeelen, die de wijnbouw den mensch en de maatschappij oplevert, en de rol, die hij uit een economisch oogpunt speelt. De cultuur van den wijnstok, de bereidingswijze van den wijn en de wijnhandel staan tegenwoordig met gewichtige belangen in verband en vele vragen, die betrekking hebben op de opbrengst der wijnlanden, de arbeidskrachten, die bij den wijnbouw werkzaam zijn, de vraagstukken van het wijnverbruik, in verband met dat van spiritualiën, zijn van algemeen en actueel belang.

Bij het groote gewicht, dat in deze vraagstukken ook voor Nederland is gelegen, en bij de belangrijke vraag naar de mogelijkheid eener uitbreiding van het wijnverbruik, in verband met de zoozeer gewenschte vermindering van het drankmisbruik, is eene beschouwing van den oorsprong en de geschiedenis van den wijn en een onderzoek van den tegenwoordigen toestand van den wijnbouw en van de gevaren, die hem bedreigen, een onderwerp, dat onze volle belangstelling verdient.

I.

Hoewel uit verschillende zoete vruchten wijn wordt bereid, verstaat men toch in het gewone spraakgebruik onder dien naam slechts den

druivenwijn. De zuivere, onvervalschte wijn mag niet anders zijn dan ‘gegist druivensap’. Daar nu de plant, die de druiven levert, de *wijnstok,* reeds bij zeer oude volken bekend was, kan het ons niet verwonderen, dat ook de wijn een drank is, die reeds in de oudste tijden bereid werd. De wijn is de edelste van alle dranken, en die adel is van zeer oude dagteekening, want hij kan op een geslachtsboom van zeer ouden oorsprong wijzen.

Alphonse de Candolle, Professor te Genève, heeft onlangs in zijn werk *Origine des plantes cultivées* eene merkwaardige studie geleverd over de in Europa gekweekte planten met betrekking tot haar vermoedelijk oorspronkelijk vaderland en daarin, steunende op grondige onderzoekingen, belangwekkende bijzonderheden medegedeeld over den oorsprong van den wijnstok. Deze groeit nog tegenwoordig in de gematigde luchtstreek van West-Azië, in Zuid-Europa, Algiers en Marokko in het wild. In Armenië, den Kaukasus en langs de Kaspische zee komt deze plant voor, klimt daar langs boomen met stammen ter dikte van een arm en levert er zonder eenige cultuur rijpe vruchten.

De wijnstok groeit zoowel in Europa als in Azië sedert de onheuglijkste tijden, zoodat men zelfs in de Italiaansche en Zwitsersche paalwoningen, o.a. bij Parma, de zaden van deze plant heeft gevonden, die uit het bronzen tijdperk dagteekenen. Zelfs heeft men, zooals De Candolle mededeelt, in de tufsteenen van Montpellier afdrukken van de bladeren van den wijnstok gevonden, die daar zonder twijfel vóór den historischen tijd zich hebben afgezet. Zeker is het, dat Delchevalerie in Egypte documenten heeft gevonden, die 5000-6000 jaren oud zijn en waarin reeds over de cultuur van den wijnstok in dat land wordt gehandeld.

Ook in Griekenland werd reeds in de oudste tijden de wijnbouw beoefend en reeds in den tijd van Aristoteles verschenen aldaar geschriften over de cultuur van den wijnstok, het klimaat, waarin hij het best gedijt, het enten, het snoeien van de plant, enz. Aristoteles zelf bericht, dat men in Griekenland den wijnstok elk jaar afsneed, om hem krachtiger, vruchtbaarder en duurzamer te maken. Zij hadden den wijnstok en den vijgeboom van de Semieten ontvangen. De Grieken brachten de plant naar Italië, doch eerst in betrekkelijk lateren tijd. Eerst ongeveer anderhalve eeuw vóór onze jaartelling begon de druiventeelt zich in Rome meer uit te breiden. Door de Romeinen, de Grieken en de Phoeniciërs werd deze cultuur naar de landen van West-Europa overgebracht.

Hoe verder de wijnstok zich naar het Noorden verspreidde, des te meer voorzorgen moesten bij de cultuur der druiven en bij de behandeling van het vocht worden genomen, om, in weerwil van het ongunstige klimaat, een ruimen oogst en een goeden wijn te verkrijgen. In Europa vormt de noordelijke grens van den wijnbouw eene lijn, die ongeveer

van Bretagne (47° N.B.) over Bonn door Hessen en Thüringen tot Silezië (51° N.B.) loopt en vandaar snel in zuidelijke richting daalt tot in Bessarabië (46° N.B.) In vroegere eeuwen strekte de wijnbouw zich veel noordelijker uit, n.l. tot in Zuid-Engeland en in de Russische Oost-zeeprovinciën. Terwijl in het Zuiden de druiventeelt zeer weinig toezicht vereischt, moet in de meer noordelijke landen de plant met zorg worden grootgebracht; de bodem moet zorgvuldig bewerkt en bemest worden en de zomerwarmte zoo ruim mogelijk worden toegevoerd. Daarom plaatst men de planten bij voorkeur langs de zuidelijke hellingen der bergen, op voldoenden afstand van elkaar, en steunt haar door palen van dennenhout, ten einde licht en warmte zooveel mogelijk tot de vruchten toe te laten en het rijpen daarvan te bevorderen.

Slechts bij volledige rijpheid toch voldoet de druif aan de twee hoofdvoorwaarden, die vereischt worden, om goeden wijn te leveren, n.l. de vorming van een maximumgehalte aan druivensuiker en het verminderen van het zuurgehalte tot eene zoo klein mogelijke hoeveelheid. Het rijpen gaat namelijk gepaard met de vorming van druivensuiker, terwijl het wijnsteenzuur, dat eerst als vrij zuur in het sap is opgelost, zich dan met kali vereenigt tot het zout, dat den naam draagt van wijnsteen. Tevens vermindert dan de hoeveelheid looizuur, dat den wrangen smaak aan de onrijpe vrucht geeft en dat vooral in de stelen en pitten aanwezig is. In Frankrijk heeft de druivenoogst in Augustus en September, in Zuid-Duitschland in September en October, in de Rijnprovincie dikwijls eerst in November plaats.

De drie genoemde stoffen: suiker, wijnsteen en looizuur, zijn slechts de hoofdbestanddeelen van de druif. Nog vele andere gewichtige stoffen komen er in geringere hoeveelheid in voor en daaronder moeten vooral de anorganische zouten, o.a. de phosphaten en de eiwitstoffen, genoemd worden; de laatste vooral wegens de belangrijke rol, die zij bij de ontwikkeling der gistcellen vervullen. In de onderlinge verhouding dezer bestanddeelen komen echter vele wijzigingen voor, die, hoewel ook de bodem daarop invloed heeft, vooral voortgebracht worden door de afwisseling der temperatuur, waardoor talrijke wijzigingen optreden in de verhouding der chemische bestanddeelen. Dit was reeds aan de ouden bekend en wij lezen o.a. bij Plinius: ‘zoovele wijnbergen, zoovele wijnsoorten’. Hij onderscheidde daarvan reeds 100 soorten en tegenwoordig wordt dit getal wel op ongeveer 1500 geschat.

Doch, afgezien van deze geringe wijzigingen in de samenstelling, zijn toch de hoofdbestanddeelen van het druivensap overal en altijd dezelfde en dientengevolge heeft ook in de bereidingswijze van den wijn in alle tijden en alle landen in hoofdzaak zeer weinig verschil bestaan. Reeds 2000 jaren geleden, ten tijde van Aristoteles, werd de wijn ongeveer op dezelfde wijze verkregen als tegenwoordig en kende men

ook reeds vele behandelingswijzen en methoden, om den wijn te conserveeren, zoodat de Grieken, niettegenstaande hunne onvolkomene hulpmiddelen, door zorgvuldige behandeling van de plant, de vrucht en den wijn de heerlijkste dranken wisten voort te brengen. In Plato's tijd had de wijze van behandeling van den wijn in Griekenland reeds groote vorderingen gemaakt en kende men een groot aantal soorten van dit edele vocht, die wedijverden, om haar naam 'godendrank' te verdienen. Beroemd waren o.a. de wijnen van Chios, Thasos en Lesbos, die van Rhodes, van Creta, enz. Ook van het conserveeren van den wijn werd in het oude Griekenland zeer veel werk gemaakt, want de Grieken laafden zich bij voorkeur aan zeer ouden wijn. Van Nestor, den deken der dapperen van den Trojaanschen krijg, wordt verhaald, dat hij geen wijn dronk, die jonger was dan elf jaren.

Ook kende men in den tijd der Homerische helden reeds twee verschillende methoden van wijnbereiding, evenals tegenwoordig, n.l. de gisting van het druivensap met en zonder de schillen en stelen. Ook verstonden de Grieken reeds bij uitnemendheid de kunst, om zoete likeurwijnen te bereiden, en wel door de druiven langer te laten rijp worden, waardoor zij een grooter gehalte aan suiker verkregen en de wijn dus ook rijker aan alcohol werd. Uit de verzen van Homerus blijkt ook, dat men reeds toen den wijn uit druiven verkreeg, die men langdurig in de zon liet drogen. De wijn werd daardoor, zooals nog tegenwoordig in de Zuidelijke landen van Europa, sterker en duurzamer. Sommige waren zelfs zeer zwaar en de meeste wijnen werden in Griekenland bovendien geconcentreerd tot een stroopachtig vocht, om hen beter te kunnen bewaren. Deze vloeistof werd dan vóór het gebruik eerst met water vermengd.

De wijnen van Rhodes en Cos vooral waren zeer zwaar en rijk aan alcohol. Daarbij kwam, dat de Grieken van den wijn dikwijls een betreurenswaardig misbruik maakten en zich zeer veel aan de dronkenschap overgaven. De overheden trachtten dit kwaad te keer te gaan, door bevel te geven, dat men den wijn met water zou vermengen, en zulk een verbod, om zuiveren wijn te drinken, ging o.a. ook van Solon uit. Doch deze maatregelen konden het kwaad niet wegnemen. Zelfs de Spartaansche ingetogenheid was niet bestand tegen de verleiding van den wijn. Men verhaalt, dat in Sparta de heloten of slaven door de overheid opzettelijk dronken werden gemaakt en dat zij in dien toestand naar de vergaderingen der jeugdige burgers werden gevoerd, om dezen door het gezicht van dien verdierlijkten toestand afschuw voor den wijn in te boezemen. Doch ook dit middel mocht niet baten, om aan het euvel een einde te maken, en Lycurgus, de groote wetgever, gaf toen, naar men verhaalt, het afdoende en echt Spartaansche bevel, dat alle wijngaarden in Lacedemonië zouden worden uitgeroeid.

In Rome kwam de wijn eerst veel later in gebruik dan in Griekenland.

Ten tijde van Romulus was deze drank aldaar nog niet bekend en werd den goden nog melk geofferd. Eerst ongeveer anderhalve eeuw vóór onze jaartelling begon zich de cultuur van den wijnstok in Italië meer en meer uit te breiden en het wijngebruik toe te nemen. Later werden zelfs strenge wetten noodig geacht tegen het misbruik van wijn in Rome. Vóór het 30ste jaar mocht niemand wijn drinken en aan de vrouwen werd het nuttigen van dien drank geheel verboden, een maatregel, die niet geheel en al overbodig kon geacht worden, daar, zoowel in Rome als in Griekenland, ook vele vrouwen aan den wijn verslaafd waren. Volgens Horatius kenden de Romeinen reeds het gebruik van eiwit voor het klaren van den jongen wijn, waartoe, luidens de mededeelingen van dezen schrijver, duiveneieren met den wijn werden vermengd.

Nog later dan in Italië werd de wijnbouw in Duitschland ingevoerd. In den tijd der Romeinen bestond de druiventeelt nog niet in de landen langs den Rijn, daar het bier toen bij de Germanen nog de geliefkoosde drank was. Volgens Caesar was zelfs de invoer van wijn destijds bij hen verboden, daar zij meenden, dat de mensch door dezen drank verwijfd en ongeschikt werd, om vermoeienis te doorstaan. Tacitus stelt ons de Germanen insgelijks nog wel voor als groote minnaars van het bier, doch zegt, dat de bewoners van de Rijnlanden ook toen reeds den wijn naar waarde wisten te schatten.

Sedert die tijden is de wijnbouw in Middel-Europa, vooral in Frankrijk en Duitschland, een gewichtige tak van voortbrenging en de wijn een belangrijk handelsartikel geworden. In dit opzicht spant Frankrijk, in weerwil van den achteruitgang der laatste jaren, nog steeds de kroon en is nog altijd het wijnland bij uitnemendheid. De eerste plaats onder de Fransche wijnen nemen die van Médoc in, d.i. die landstreek van het departement der Gironde, welke begrensd wordt door den Atlantischen Oceaan en Bordeaux aan de eene en de Garonne en de Landes aan de andere zijde. De heuvelenreeks, die zich langs deze rivier uitstrekt, is, over eene lengte van ongeveer 60 kilometers, geheel met den wijnstok beplant.

De echte Médocwijn is betrekkelijk niet rijk aan alcohol en dus niet zwaar, terwijl hij in hooge mate bevorderlijk is aan de spijsvertering en gunstig op het organisme werkt, zoodat hij een uiterst nuttige drank is voor zieken, herstellenden en ouden van dagen. Tot deze zoo hoog gewaardeerde eigenschappen van het gewas in die streken werkt in de eerste plaats de samenstelling van den bodem en niet minder het matige, eenigszins vochtige klimaat der Gironde mede, die, onder den 44sten-45sten breedtegraad gelegen, door den zeewind wordt bestreken en weinig aan nachtvorsten is blootgesteld. De geographische ligging der Gironde is voor de druivencultuur uitnemend geschikt, want de grenzen van den wijnbouw liggen in Europa tusschen den 35sten-50sten breedtegraad, doch boven den 48sten

graad is de temperatuur reeds te laag en wordt de wijn zuur, terwijl onder den 42sten graad het klimaat te warm is en slechts zware wijnen worden verkregen, die rijker aan alcohol zijn.

In Frankrijk zelf was de Médoc langen tijd weinig bekend - wellicht wegens het geringe gehalte aan alcohol. Men zegt, dat, terwijl de Engelschen reeds in de 12de eeuw den Médoc hoog waardeerden, in Frankrijk eerst Madame De Pompadour, die dezen wijn voor hare kleine soupers zeer geschikt vond, den Médoc in de mode en tot aanzien heeft gebracht.

Behalve aan den bodem en het klimaat heeft de Médoc echter zijne uitstekende eigenschappen vooral te danken aan de buitengewone zorgen, die men in deze streken aan de cultuur van den wijnstok, de verzorging der druiven en de bereiding van den wijn besteedt. Bij de keuze der planten wordt met de grootste omzichtigheid gehandeld; de beginselen, die bij de bewerking van den bodem, het stekken en de behandeling der plant worden toegepast, zijn met de grootste zorg bestudeerd en door de ervaring proefhoudend bevonden.

De oogst der druiven heeft in Médoc plaats van September tot het begin van October, afhangende van het meer of minder gunstige weder. Wil men zoete likeurwijnen bereiden, dan laat men de druiven nog langer rijp worden en legt ze daartoe, als zij afgesneden zijn, op stroo in de vrije buitenlucht, waardoor het gehalte aan druivensuiker grooter wordt. De druiven worden daarna uitgeperst, om het sap te verkrijgen, dat voor de gisting bestemd is. Hierbij valt op te merken, dat men uit de blauwe druiven zoowel witten als rooden wijn kan verkrijgen, daar het gistende vocht op zichzelf kleurloos is en de kleurstof alleen in de schillen is afgezet. Perst men het sap dadelijk uit, om het van de schillen, stelen, enz. te scheiden, dan verkrijgt men door de gisting witten wijn. Om rooden wijn uit dezelfde blauwe druiven te bereiden, laat men daarentegen het vocht ongeveer acht dagen lang met de schillen en stelen gisten, waardoor de kleurstof der schillen in het alcoholische vocht wordt opgelost en tevens eene grootere hoeveelheid looizuur uit de pitten en stelen wordt opgenomen, hetgeen bij de verdere bewerking een gunstigen invloed heeft.

Het gistingsproces van de druiven is het voornaamste, dat bij de vorming van den wijn in aanmerking komt, en verdient ook uit een biologisch oogpunt, dat wij daarbij eenigszins langer stilstaan.

Zooals bekend is, bestaat de wijngisting hierin, dat de druivensuiker zich ontleedt in twee bestanddeelen, n.l. koolzuur, dat als gas ontwijkt en het gistende vocht doet schuimen, en alcohol, die in de vloeistof opgelost blijft. Die ontleding heeft echter slechts onder bepaalde omstandigheden plaats. Daartoe wordt vereischt, dat het suikerhoudende vocht niet te geconcentreerd zij, eene voorwaarde, waaraan het suikersap voldoet, en verder, dat de vloeistof eene bepaalde temperatuur hebbe, die ongeveer tusschen 20 en 25° C. moet gelegen zijn. Doch

de hoofdvoorwaarde, waarvan het ontstaan der gisting volkomen afhankelijk is en die eigenlijk de beide eerstgenoemde voorwaarden insluit, is: de aanwezigheid van een *ferment*, d.i. van gistcellen, die de ontleding der suiker in alcohol en koolzuur bewerken. Deze gistcellen zijn levende organismen en kunnen dus slechts onder zekere omstandigheden blijven bestaan; vandaar, dat de temperatuur binnen zekere grenzen beperkt is en de oplossing der suiker niet te sterk kan zijn. Daarentegen wordt voor de ontwikkeling der gistcellen vereischt, dat in het vocht de noodige voedingsstoffen voor deze organismen aanwezig zijn. Bij de wijngisting behoeft men echter niet, zooals bij de bierbereiding uit mout, de gist opzettelijk aan het vocht toe te voegen, omdat aan de organen van den wijnstok zelf, in de gistkuipen, in de lokalen, waar de gisting plaats heeft, reeds vanzelf deze microscopische wezens vertegenwoordigd zijn en dus ook in het vocht komen.

De eigenlijke rol, die de gistcellen bij de gisting spelen, heeft sedert vele jaren tal van pennen in beweging gebracht en is vooral door den grooten Franschen bacterioloog Pasteur met groote zorg en veel vernuft bestudeerd, vooral in verband met zijne studiën aangaande de overige soorten van microben of kleinste levende wezens. Hij voerde indertijd omtrent dit onderwerp met Bastian, Pouchet en Von Liebig een heftigen strijd, waardoor intusschen zonder twijfel in deze zaak veel licht is ontstoken. Von Liebig had voor de gisting der suiker, evenals voor de verrotting, eene eigenaardige verklaring. Hij nam aan, dat de stikstofhoudende stoffen, zooals eiwit en dergelijke, die bij de gisting nooit mogen ontbreken, door hare aanraking met de lucht zich begonnen te ontleden, hetgeen gepaard zou gaan met sterke bewegingen der atomen binnen de moleculen dier stoffen. Deze moleculaire bewegingen der eiwitstoffen zouden zich mededeelen aan de moleculen der suiker; de atomen van deze zouden daardoor insgelijks in beweging worden gebracht en, als gevolg daarvan, zouden de suikermoleculen ontleed worden in koolzuur en alcohol.

Deze verklaring, hoe geestig ook bedacht, was niet met de verschijnselen in overeenstemming te brengen, toen door Schwann en Cagniard de Latour bewezen was, dat de gist, die onmisbaar is voor de gisting, als een levend wezen moet beschouwd worden. De gistcellen behooren tot die afdeeling der microscopische wezens, die wegens hunne uiterst geringe afmetingen *microben* genoemd worden en die allerwege in de natuur voorkomen en daar eene zeer gewichtige - voor den mensch nu eens gunstige, dan weer nadeelige - rol vervullen. De organismen, waaruit de gewone gist bestaat, doen zich onder den microscoop voor als wezens, die slechts uit één enkele cel bestaan, die eenigszins ovaal van vorm is. De vermenigvuldiging dezer cellen geschiedt op eene hoogst eenvoudige wijze en dientengevolge ook buitengewoon snel. Aan de oppervlakte van de cel vormt zich een klein uitwas,

dat spoedig aangroeit en, als het eene zekere grootte bereikt heeft, zich van de moedercel afsnoert en een zelfstandig leven gaat leiden. Die voortplanting heeft op dezelfde wijze met de gistcellen in de suikeroplossing plaats, onder voorwaarde, dat zich daarin tevens de noodige voedingsstoffen voor die cellen bevinden.

Door den invloed van het levensproces der gistcellen wordt de suiker aangetast en ontleed in alcohol en koolzuur. Pasteur heeft overtuigend bewezen, dat deze ontleding gelijken tred houdt met dat levensproces, en het is tot nog toe nimmer gelukt, uit suiker alcohol te verkrijgen zonder de medewerking der gist, hoewel er scheikundigen geweest zijn, die meenden, dat men hier slechts te doen had met de omzetting door eene chemisch werkende stof. Berthelot meende, dat door de gistcellen dit chemisch reagens als een oplosbaar ferment werd afgescheiden, evenals onze maag het maagsap afzondert, dat oplossend op de voedingsstoffen werkt. Doch bewijzen voor deze hypothese werden niet geleverd en het gelukte niet, dit ferment af te scheiden.

Pasteur daarentegen beschouwt de gisting als een physiologisch proces en daarvoor is reeds dadelijk het feit aan te voeren, dat de werking veel ingewikkelder is dan bij eene eenvoudige scheikundige ontleding. Alcohol en koolzuur toch zijn niet de eenige producten, die bij de gisting optreden, doch er worden nog vele andere stoffen uit de suiker gevormd, o.a. barnsteenzuur en glycerine, die in geringe hoeveelheid steeds in den wijn voorkomen. Pasteur neemt dus aan, dat de suiker als voedingsstof door de gistcellen wordt opgenomen en dat de nieuwe stoffen, als het ware, afscheidingsproducten zijn van het levensproces dier kleine levende wezens.

Men maakte op deze theorie de tegenwerping, dat Pasteur oorzaak en gevolg met elkander verwarde. De gistcellen, zoo redeneerde men, zijn niet de organismen, die de gisting bewerken, doch zij worden integendeel eerst ten gevolge van deze gevormd, daar zij eerst na de gisting in grooteren getale optreden. Volgens de voorstanders van deze leer zouden de eiwitstoffen de eigenlijke aanleiding der gisting zijn en zouden eerst daarna de gistcellen ontstaan. Daarbij vergat men niet, met nadruk te wijzen op het eigenaardige, reeds genoemde verschijnsel bij de wijngisting, waar, zoo meende men althans, de ontleding der suiker plaats had zonder voorafgaande toevoeging van gistcellen. Het uitgeperste druivensap immers komt in de gistkuipen en gaat spoedig, zonder toevoeging van gist, in ontleding over, zoodat men dan ook bij de wijnbereiding van ‘zelfgisting’ spreekt.

Doch beide tegenwerpingen werden door Pasteur op schitterende wijze weerlegd. Wat de rol betreft, die de eiwitstoffen bij de gisting spelen, toonde hij aan, dat deze geenszins noodzakelijk zijn voor de gisting, daar zij zeer goed door andere stoffen kunnen vervangen

worden, zoodat de gisting kan plaats hebben in vochten, waarin geene enkele eiwitstof voorkomt. Pasteur loste, om dit te bewijzen, in water phosphorzure zouten van kalium en ammonium, een weinig wijnsteenzuur en suiker op en zaaide in deze oplossing de gistcellen uit. Er ontwikkelden zich nu evengoed nieuwe gistcellen als in eiwithoudende vochten; de suiker werd ontleed en er vormde zich koolzuur en alcohol.

In de tweede plaats bewees Pasteur, dat bij den wijn evenmin van 'zelfgisting' sprake is als bij elke andere gisting en dat ook daar werkelijk gistcellen de aanleidende oorzaak vormen van de ontleding der suiker, daar zij reeds op de druiven en de ranken van den wijnstok, in de lucht der lokalen, in de gistkuipen, enz., in een latenten toestand aanwezig zijn, waaruit zij dadelijk ontwaken, als de druiven, gekneusd zijn en de celplantjes dus met het vocht in aanraking komen en zich kunnen ontwikkelen. Pasteur leverde ook hiervan, en wel door zeer vernuftige proeven, het onwederlegbaar bewijs. Zoo wist hij o.a. het sap uit de druiven te bereiden, zonder dat het in aanraking kwam met de organismen op de oppervlakte der druiven, en dit vocht werd opgevangen in eene buis, die eerst tot 120° C. verhit was, om alle organismen te dooden, en vervolgens werd dichtgesmolten. De vloeistof bleef nu volkomen onveranderd en gistte niet. Verder liet hij druiven, vóórdat zij rijp waren en toen dus nog geene kiemen van de gistcellen zich erop afgezet hadden, door eene dikke laag watten van de buitenlucht afsluiten. De druiven werden rijp, doch het daaruit verkregen vocht gaf *geen* alcohol.

Uit dit alles bleek dus overtuigend, dat de wijngisting hierin bestaat, dat de druivensuiker door de physiologische werking van de gistcellen, die op de druiven of in de gistkuipen voorkomen, ontleed wordt in alcohol en koolzuur, benevens kleinere hoeveelheden glycerine en barnsteenzuur.

Het gevormde koolzuur ontwijkt bij de gewone wijnbereiding voor het grootste gedeelte, daar de wijn eerst op vaten wordt afgetapt, als de gisting is geëindigd, terwijl dit bij de bierbereiding geschiedt vóór den afloop der gisting en hier dus nog veel koolzuur in het afgetapte vocht gevormd en opgelost blijft. De overige bestanddeelen van het druivensap blijven echter in den wijn achter, doch van den wijnsteen slechts een klein gedeelte, daar dit zout in alcohol zeer weinig oplosbaar is en zich dus bij toenemend alcoholgehalte meer en meer afzet.

Uit de pitten, schillen en stelen wordt verder looizuur in den wijn opgenomen, dat er een meer of minder wrangen smaak aan geeft en vooral in onrijpe of slechte druiven in grootere hoeveelheid voorkomt. In slechte wijnjaren zou daardoor de wijn dus ondrinkbaar worden en daarom worden vóór de gisting de stelen verwijderd. In goede wijnjaren echter, als de druiven volkomen rijp worden en het looizuur-

gehalte dus kleiner is, laat men het vocht met de stelen gisten. Eene volkomene afwezigheid van het looizuur zou n.l. geenszins voordeelig zijn voor de bereiding en zou bovendien afbreuk doen aan de goede eigenschappen van den wijn. Want het looizuur bevordert in hooge mate de afscheiding der eiwitstoffen uit het gistende vocht, die anders nadeelig op den wijn zouden werken. Het maakt dus den wijn duurzamer en tevens wordt deze door het aanwezige looizuur helderder, daar dit met de eiwitstoffen onoplosbare verbindingen vormt, die bij het bezinken de troebele deeltjes met zich medevoeren.

Is de hoofdgisting geëindigd, dan wordt de jonge wijn afgetapt van de gist, die zich grootendeels op den bodem der kuipen heeft afgezet. Deze bewerking is noodig, daar anders de doode gistcellen zich zouden ontleden en stikstofhoudende stoffen in den wijn zouden komen, die dezen later tot allerlei ziekten geneigd zouden maken. Men herhaalt dit aftappen, totdat de wijn volkomen helder blijft. Het looizuur speelt, zooals gezegd werd, daarbij eene gewichtige rol. Wijn, die moeielijk helder te maken is, klaart men door verschillende stoffen, zooals vischlijm, gelatine, eiwit, enz., eene bewerking, die, voor zoover het de laatste stof betreft, reeds aan de Romeinen bekend was. Ook dan echter is de wijn nog niet dadelijk geschikt, om gebruikt te worden. Hij blijft nog eenigen tijd op het vat liggen, waarbij men het verdampte vocht telkens aanvult. De wijn wordt daarbij sterker, daar vooral water verdampt. Tevens wordt door het toenemende alcoholgehalte de wijnsteen meer en meer afgezet en de wijn dus minder zuur; de eitwitstoffen en gistcellen bezinken, waardoor het vocht helder wordt, en eindelijk vormt zich in dit tijdperk der gisting vooral het zoogenaamde ‘bouquet’, dat aan den wijn den aangenamen geur en smaak mededeelt. Dit wordt gevormd door zoogenaamde samengestelde aethers, welke verbindingen ontstaan door de werking van den alcohol op de zuren van den wijn.

II.

De bestanddeelen van den wijn zijn, zooals uit het voorgaande volgt, in hoofdzaak dezelfde als die van het druivensap, behalve de nieuwe producten, die door de gisting gevormd zijn. Water zal dus, als hoofdbestanddeel van het druivensap, ook een belangrijk aandeel hebben aan de vorming van den wijn, en werkelijk bevat deze daarvan niet minder dan 85-90 procent. In dat water zijn de overige bestanddeelen van den wijn opgelost, als: de alcohol, het koolzuur, de wijnsteen en andere organische zouten en zuren, de kleurstof, eene geringe hoeveelheid suiker en koolzuur en de anorganische zouten, vooral phosphaten, benevens de samengestelde aethers, die het bouquet vormen.

Hoewel deze stoffen in elken natuurwijn standvastig voorkomen en

de gemiddelde samenstelling van dezelfde wijnsoort in hoofdzaak in verschillende wijnjaren dezelfde blijft, kan echter reeds door geringe wijziging in de verhouding van sommige bestanddeelen de waarde van den wijn volkomen worden gewijzigd. Blijven water-, alcohol- en zuurgehalte gelijk, dan hangt de waarde van den wijn grootendeels af van den aard en de hoeveelheid der aethers, die het bouquet vormen. Doch die hoeveelheid is zoo gering, dat eene scheikundige bepaling daarvan zelfs onmogelijk is. Wanneer wij nu nog daarbij voegen, dat dezelfde wijnsoort, uit dezelfde streek afkomstig, dikwijls in zuur- en alcoholgehalte, in smaak en bouquet aanzienlijke verschillen kan vertoonen en dat deze verschillen in hooge mate afhankelijk kunnen zijn van den bodem, het klimaat en de behandeling van den wijn, dan behoeft het geen nader betoog, dat de bepaling van de echtheid eener wijnsoort niet altijd met zekerheid is uit te voeren.

Het alcoholgehalte der verschillende wijnsoorten loopt zeer uiteen. De gewone Bordeaux- en Rijnwijnen bevatten 6-9 procent, de fijnere Bordeaux- en Rijnwijnen en de Bourgognewijnen 9-11 procent en de zwaardere likeurwijnen, waartoe o.a. Madera en Port behooren, zelfs 13-23 procent alcohol. Doch deze cijfers geven slechts gemiddelde waarden aan; zij kunnen, binnen deze grenzen, zeer veel verschillen, ook wat de overige bestanddeelen betreft, en ontelbaar zijn dan ook de wijnsoorten, die van die geringe afwijkingen in samenstelling het gevolg zijn.

Alleen van de edele soorten van Médoc kent men minstens 55 soorten, die tot vijf klassen gebracht worden. Onder de edele daarvan moeten gerekend worden de Chateau-Lafitte, die reeds in de 15de eeuw hoog stond aangeschreven, de Chateau-Margaux, de Chateau-Latour, enz. Dit zijn de koninklijke wijnen, die in het bezit zijn der groote geldvorsten en ook slechts door de rijken kunnen betaald worden. De prijs van den Chateau-Lafitte bedraagt reeds op de plaats van productie 7 à 8 francs per liter, doch daar voor Nederland de onkosten van de verzending en de inkomende rechten den prijs meestal nog met ⅓ verhoogen en deze dus ongeveer op 11 à 12 francs per liter komt te staan, kan men daaruit zonder moeite zelf besluiten trekken aangaande de echtheid dier wijnmerken, die bij ons voor de helft van dien prijs worden aangeboden. Stempels, etiquetten en wapens van het kasteel leveren niet den minsten waarborg voor echtheid op, want zij worden nagemaakt en menige wijn, die met een beroemd wapen prijkt, is in het gunstigste geval afkomstig van een kleinen wijnhandelaar uit Bordeaux, die hem uit andere wijnsoorten namaakt. Doch dikwijls heeft zulk een wijn zelfs niet eens de Fransche wijnbergen gezien, niettegenstaande hij in andere landen door de ‘wijnkenners’ met de grootste vereering wordt genuttigd, daar hij met de meeste koelbloedigheid als ‘Vin de propriétaire’ wordt verzonden. Behalve de vijf klassen van edele wijnen levert Médoc nog een verbazend groot aantal gewone en mindere wijnsoorten.

Ook Duitschland kan op zeer edele wijnen kogen, vooral wat de Rijnwijnen betreft. In den Romeinschen tijd was, zooals wij reeds opmerkten, wel is waar de wijncultuur aan den Rijn reeds in zwang, doch zij bereikte eerst grooteren bloei onder Karel den Groote, die zich ook overigens gedurende zijne geheele regeering beijverde, om den landbouw van het rijk te doen toenemen in bloei. Daarvan is dan ook in de Rijnlanden de sage afkomstig, dat Keizer Karel elk jaar in den bloeitijd der druif zijn graf in den Dom te Aken zou verlaten, om de wijngaarden langs den Rijn te zegenen. Vroeger strekte zich ook langs den Rijn de wijnbouw veel noordelijker uit dan thans en vond men zelfs wijnbergen in de omstreken van Keulen, waar tegenwoordig de wijnbouw niet meer bestaat.

De wijnhandel was in dien tijd in Duitschland allerbelangrijkst en het gebruik van wijn hoogst aanzienlijk, ja, bereikte in den tijd der Hervorming zelfs eene gevaarlijke hoogte. Men dronk den wijn niet alleen in de wijnhuizen en kelders, doch rolde de wijnvaten zelfs in de kerken, waar men hem dronk gedurende den dienst, zoodat daartegen in Saksen in het jaar 1624 zelfs een synodaal decreet moest worden uitgevaardigd.

In de dagen van den dertigjarigen oorlog echter verminderde de wijnbouw zeer in belangrijkheid, daar ten gevolge van dien krijg aanzienlijke oppervlakten van de wijnbergen werden verwoest, vele steden en dorpen werden verbrand, zoodat de wijnhandel bijna te niet ging. Nog bij den aanvang van de tegenwoordige eeuw was de wijnbouw onder den invloed van dien achteruitgang en eerst omstreeks dezen tijd begon hij zich van die nadeelige gevolgen eenigszins te herstellen.

Van groot gewicht waren in dit opzicht de methoden voor de verbetering van den wijn, die in het laatst der vorige en in het begin der tegenwoordige eeuw werden uitgevonden. Zij zijn bijna alle van Franschen oorsprong en hebben zeer veel bijgedragen tot den lateren bloei van den wijnbouw, daar zij de opbrengst aanzienlijk vermeerderden, als deze, ten gevolge van een slechten oogst, beneden het middelmatige zou gebleven zijn, terwijl er eene werkelijke verbetering door verkregen werd, die volstrekt niet met wijnvervalsching mag gelijkgesteld worden.

De samenstelling der druiven is niet altijd van dien aard, dat daaruit eene wijnsoort van voldoende qualiteit kan verkregen worden. In slechte wijnjaren wordt de druif niet volkomen rijp en bevat zij te veel zuur en te weinig suiker. De wijn, die uit zulke vruchten bereid wordt, is dus rijk aan zuren, doch bevat weinig alcohol, en het jaar 1879 leverde o.a. in Frankrijk een product op, dat onbruikbaar was, daar het slechts 3-5 procent alcohol bevatte, in plaats van 8-9 procent, en het zuurgehalte meer dan 1 procent bedroeg, in plaats van 0,5-0,6 procent. De vraag naar goeden wijn is echter in slechte wijnjaren even groot als in goede en men verlangt dien wijn tegen denzelfden prijs. Aan die vraag kan dus niet voldaan worden, tenzij men de druiven,

die anders onbruikbaar zouden zijn, door kunstmatige toevoegsels verbetert. Men verkrijgt dan eene wijnsoort, die wel niet tot de fijnste merken behoort, doch zeer goed te genieten is, terwijl anders de slechte druiven waardeloos zouden zijn en de drinkbare wijn slechts tegen zeer hoogen prijs verkrijgbaar zou kunnen gesteld worden.

De oudste dezer verbeteringsmethoden werd ingevoerd door Chaptal, scheikundige en minister van Napoleon III, en draagt daarom den naam van ‘Chaptalliseeren’. Men voegt daartoe bij den most eene zekere hoeveelheid suiker, waardoor het alcoholgehalte van den wijn vermeerdert, en neemt tevens het zuur weg door middel van krijt- of marmerpoeder. Deze methode wordt vooral op Bourgognewijnen toegepast, doch is niet de meest aanbevelenswaardige en daarom minder in gebruik.

Veel rationeeler is de verbeteringswijze van Gall te Trier, die naar den ontdekker ‘Galliseeren’ wordt genoemd. Zij bestaat hierin, dat men eerst het druivensap met zooveel water verdunt, dat het zuurgehalte gelijk wordt aan dat van andere jaren, doch daar het vocht daardoor verdund wordt, lost men er dan zooveel suiker in op, dat ook het suikergehalte van den most weer normaal wordt. Deze methode levert dus eene veel grootere hoeveelheid wijn op, dan door directe gisting van den most zou gevormd zijn. Toch is het bouquet van den wijn door die verdunning niet verminderd, daar de druiven eene veel grootere hoeveelheid bouquetvormende stoffen bevatten, dan voor de gewoonlijk daaruit bereide hoeveelheid wijn noodig is. Op dit beginsel berust dan ook eene derde verbeteringsmethode, die tegenwoordig het meest gevolgd wordt: het ‘Petiotiseeren’, aldus genoemd naar Petiot, een groot grondbezitter in Frankrijk. Volgens diens methode laat men de druiven eerst op de gewone wijze gisten, giet dan den wijn van het overschot, schillen, stelen, enz., af en voegt er weer suikerwater bij. Deze vloeistof laat men opnieuw gisten, giet dit gegiste vocht weer af en herhaalt dit vier of vijf malen. De drie genoemde methoden worden alle toegepast, en vooral de laatste, daar de meeste van onze gewone Bordeaux-wijnen deze bewerking hebben ondergaan. Men kan er dan ook geene gegronde bedenkingen tegen hebben, mits de toegevoegde stoffen zuiver zijn en men het vocht verkoope onder zijn waren naam: ‘verbeterden natuurwijn’.

Volgens de officieele statistiek van den Minister van Financiën in Frankrijk worden in dit land tegenwoordig jaarlijks ruim 1 millioen hectoliters volgens de Petiotiseermethode verkregen, doch volgens Von Neumann - Spallart(*) bedraagt die hoeveelheid veel meer en bereikt zij zelfs, volgens een bericht van den Engelschen Consul, een bedrag van 8 of 9 millioen hectoliters 's jaars.

In de laatste jaren wordt ook zeer veel wijn bereid uit gedroogde druiven of rozijnen, en ook tegen deze bereidingswijze kan men geen bezwaar hebben, voor zoover men daardoor mindere en goedkoope

(*) Von Neumann - Spallart. *Uebersichten der Weltwirthschaft*, 1884.

tafelwijnen bereidt onder het merk ‘rozijnenwijn’. In Frankrijk krijgt deze wijze van bereiding van kunstwijn eene steeds grootere beteekenis.

Men bezigt daartoe aanzienlijke hoeveelheden gedroogde druiven, die in warm water geweekt en aan gisting onderworpen worden, waardoor men reeds na 12 of 20 dagen wijn van een alcoholgehalte van 7-9 procent verkrijgt. Vooruitgang van deze industrie in Frankrijk moge uit onderstaande cijfers, die aan Von Neumann - Spallart ontleend zijn, blijken.

	invoer van gedroogde druiven	**daaruit bereide kunstwijn**
in 1878	29,700,000 kilogr.	_____
in 1879	51,000,000 kilogr.	_____
in 1880	65,000,000 kilogr.	2,320,000 hectol.
in 1881	68,000,000 kilogr.	2,500,000 hectol.
in 1882	63,800.000 kilogr.	2,500,000 hectol.
in 1883	_____	2,681,000 hectol.

Onder de verbeteringsmethoden van den wijn moeten ook de middelen gerekend worden, die dienen, om de ziekten van den wijn en het bederf daarvan tegen te gaan. De wijn kan na de bereiding aan verschillende ziekten lijden, die weer het gevolg zijn van bijzondere gistingsprocessen, welke door verschillende organismen worden voortgebracht. Het meest komt onder deze ziekten het zuur worden van den wijn voor, waardoor de alcohol in azijnzuur overgaat en waarvan Pasteur eene grondige studie heeft gemaakt. De bedoelde omzetting is een gevolg van het levensproces van de ‘azijnmoer’ (mycoderma aceti), een microscopisch organisme, dat tot de bacteriën behoort en dat zich in alcoholische vochten, die niet te veel alcohol bevatten en waarin de noodige voedende bestanddeelen voorkomen, steeds ontwikkelt. Pasteur, die ons met den aard dezer microscopische wezens het eerst nauwkeuriger heeft doen kennis maken en den aard dezer ziekte ontdekte, deed ook de middelen aan de hand, om de kwaal tegen te gaan. Hij toonde aan, dat de azijnvorming niet plaats had, als de bacteriën vooraf door eene hooge temperatuur gedood werden. De bewerking, naar hem ‘Pasteuriseeren’ genoemd, bestaat dus hierin, dat men den wijn in bijzondere toestellen tot 60° R. verwarmt, waartoe hij door spiraalvormig gewonden buizen vloeit, die door heet water zijn omgeven. Hierdoor worden dus de bacteriën gedood en kunnen zij hare nadeelige werking op den wijn niet meer uitoefenen.

Tot dusver hebben wij slechts eenige verbeteringen genoemd, die dienen moeten, om slechten wijn door onschadelijke toevoegsels werkelijk beter drinkbaar te maken, en die dus op de ontwikkeling van den wijnbouw een gunstigen invloed hebben gehad. Doch dikwijls hebben er ook met den wijn handelingen plaats, die minder onschuldig zijn en die slechts ten doel hebben, de beurzen van gewetenlooze speculanten te vullen, waarbij men niet altijd even kieskeurig is in de middelen en zich zelfs niet ontziet stoffen te bezigen, die voor de gezondheid

bepaald schadelijk zijn. Het zou ons te ver voeren, hier al de vervalschingen op te sommen, die men op den wijn toepast. De meest verschillende stoffen, die natuur en kunst opleveren, worden daartoe gebruikt en nieuwe stoffen worden er opzettelijk voor uitgedacht, bereid en in het groot in den handel gebracht. Wij noemen onder die kwade praktijken op het gebied der wijnbereiding slechts enkele voorbeelden. In Zuid-Frankrijk wordt het zoogenaamde 'gipsen' van den wijn onder den naam van 'platrage' zeer veel toegepast, om het wijnsteenzuur uit slechte, zure wijnen te verdrijven; verder voegt men kunstmatige druivensuiker of aardappelsuiker toe, die, volgens de meeste deskundigen, nadeelig op de gezondheid werkt; men vermengt den wijn met glycerine of bereidt zelfs geheel kunstmatige mengsels, die nimmer met eenige druif in aanraking zijn geweest en waarbij men allerlei kleurstoffen bezigt, die niet altijd even onschuldig zijn, zooals o.a. de fuchsine.

Hoewel tegenwoordig in sommige streken de wijnvervalsching op groote schaal wordt bedreven en de chemische wijnbereiding een afzonderlijk studievak is geworden, moet men aan de andere zijde erkennen, dat ook hierbij veel wordt overdreven en het euvel niet zoo groot is, als gewoonlijk wordt beweerd. In de eerste plaats heeft de scheikunde ons juist vele onderzoekingsmethoden leeren kennen, om de wijnvervalsching te ontdekken en bovendien is deze geenszins eene vrucht van den modernen tijd, doch dagteekent zij reeds van oude tijden, ja, zelfs is zij waarschijnlijk zoo oud als de wijnbouw zelf.

De oude Grieken en Romeinen waren niet slechts, zooals wij reeds opmerkten, groote minnaars van den wijn en zeer bedreven in de kunst der wijnbereiding, doch zij hadden, evenzeer als wij, met vervalschingspraktijken der wijnhandelaars te kampen. Het eenige verschil is wellicht, althans wat Nederland betreft, dat de Grieksche overheden met kracht tegen de vervalsching waakten en dikwijls strenge maatregelen daartegen namen, terwijl zij bij ons tot nog toe straffeloos plaats heeft.

In Griekenland waren de wijnen in het algemeen zeer zwaar en werden bovendien nog geconcentreerd, als men ze wilde bewaren. Als middel tegen de dronkenschap werd door de overheid gelast, zooals o.a. door Solon geschiedde, dat geen wijn mocht gedronken worden, die niet vooraf met water was verdund. Men vermengde bij de ouden den wijn zelfs met zeewater, zooals reeds Plinius bericht. Merkwaardig is het, dat men toen reeds bekend schijnt te zijn geweest met den gunstigen invloed, dien deze handelwijze op den wijn heeft, en dat deze methode ook tegenwoordig weer in toepassing wordt gebracht. In het Zuiden van Frankrijk moet het 'zouten' van den wijn, door toevoeging van zeewater of zout bij den most, in den jongsten tijd zelfs veel worden toegepast in plaats van het gipsen. De wijn schijnt daardoor dezelfde eigenschappen, eene fraaiere kleur, groo-

tere duurzaamheid, enz. te krijgen, zonder dat daarmede de nadeelen van het gipsen gepaard gaan.

Doch de bij wettelijke verordeningen geregelde verdunning van den wijn te Athene moge een gunstigen invloed hebben gehad op de matigheid der bevolking, zij werkte beslist nadeelig op de eerlijkheid der wijnverkoopers. Deze volgden het gebod niet alleen al te trouw op en verdunden hun wijn veel sterker, dan tot het beoogde doel strikt noodzakelijk was, doch zij vermengden dien bovendien dikwijls met andere stoffen. Volgens verschillende schrijvers maakten de Grieken zelfs reeds wijn zonder druiven en de overheid te Athene stelde zelfs een afzonderlijk ambt in, dat van ‘inspecteurs der wijnen’, om deze vervalschingen tegen te gaan.

Ook in de middeleeuwen en later was de wijnvervalsching aan de orde van den dag, zooals berichten uit dien tijd bewijzen, en vele verordeningen werden destijds in Engeland, Duitschland en Frankrijk uitgevaardigd, om het misbruik te keer te gaan. Uit die berichten blijkt ook, dat op de vervalschers dikwijls zeer strenge, ja, somtijds zelfs onmenschelijke straffen werden toegepast.

Het moet, helaas! erkend worden, dat tegenwoordig de wetenschap nog niet in staat is, alle vervalschingen van den wijn met voldoende zekerheid aan te toonen, eene omstandigheid, waardoor de vervalschers, althans in zekere mate, vrij spel hebben en zich zelfs in weerwil van de strengste bepalingen, die men zou kunnen maken, straffeloos op hun beroep kunnen toeleggen. Vooral gelukt het niet altijd, eene vervalsching aan te toonen van gewonen druivenwijn met vervalschten wijn, daar de samenstelling, ook van natuurlijken wijn, geenszins standvastig is, doch zeer veel afhangt van het druivenjaar, de afkomst, enz. Ook het aantoonen der toegevoegde kleurstoffen is niet altijd uitvoerbaar, daar de meeste van de daartoe gebezigde stoffen, wat hare chemische natuur betreft, nog te weinig bekend zijn of ook in hare eigenschappen met de kleurstoffen van den wijn bijna geheel overeenkomen. Zelfs is uit nieuwere onderzoekingen gebleken, dat o.a. de kleurstof der vlierbessen, die zeer veel tot het kleuren van kunstwijn wordt gebruikt, volkomen dezelfde is als die uit den wijn.

Nog vele onderzoekingen zullen moeten verricht worden, vóórdat men in staat zal zijn, steeds met zekerheid vast te stellen, of eene wijnsoort echt is dan wel vervalscht. Een nauwkeurig onderzoek zal in elk bijzonder geval noodig zijn, waarbij men den verdachten wijn vergelijkt met ontwijfelbaar echte wijnsoorten uit dezelfde streek en van hetzelfde jaar.

III.

Wij wenschen ten slotte nog onze aandacht te wijden aan het gewichtige vraagstuk naar den tegenwoordigen toestand van den wijn-

bouw en van de wijnproductie, in verband met de vooruitzichten dezer industrie voor de toekomst.

De productie van wijn is in Frankrijk, niettegenstaande den achteruitgang der laatste jaren, nog steeds zeer groot. Zij bedroeg o.a. in 1886,029,000 hectoliters en in 1884: 34,781,000 hectoliters. Hoe belangrijk de wijnbouw voor Frankrijk is, blijkt uit de schatting der waarde van den wijnoogst, die in de laatste 20 jaren gemiddeld 1500 millioen francs op de plaats van productie bedroeg. Italië neemt onder de wijnbouwende landen den tweeden rang in; de productie bedroeg daar van 1876-1881 gemiddeld 27,538,641 millioen hectoliters per jaar. In Spanje is dat gemiddeld bedrag 20,519,000, in Oostenrijk-Hongarije gedurende de laatste 10 jaren gemiddeld 7,852,000 millioen hectoliters. Portugal leverde volgens de nieuwste statistiek 4 millioen hectoliters. Duitschland leverde in 1881: 2,673,515, in 1882: 1,596,854 hectoliters.

In Noord-Amerika, vooral in de Vereenigde Staten, is de wijnbouw insgelijks niet onbelangrijk en zijn zelfs vele druivensoorten inheemsch, vooral in de Zuidelijke Staten. Hier groeiden zij zelfs oorspronkelijk in het wild, terwijl de uit Europa ingevoerde soorten, wellicht minder bestand tegen de druifluis, er niet met voordeel kunnen geteeld worden. Deze gedijen daarentegen zeer goed in Californië, dat, volgens een bericht van 1870, jaarlijks gemiddeld 68,500 hectoliters levert. Geheel Noord-Amerika levert jaarlijks ongeveer 93,000 hectoliters wijn.

Uit deze opgaven blijkt, dat Frankrijk nog steeds het voornaamste wijnland der wereld is. Doch de toestand is niet meer zoo rooskleurig als voorheen. Bedroeg de prijs van den gewonen wijn op de plaats van productie in 1875 nog 23 centimes per liter, in 1880 was deze reeds gestegen tot 43 centimes per liter. Dit is een gevolg van de groote vermindering in productie, die ontstaan is ten gevolge van de harde slagen, die de wijnbouw in Frankrijk in de laatste jaren moest ontvangen. Zij waren het gevolg van talrijke ziekten, die den wijnstok teisteren en hem ten slotte vernietigen. Deze ziekten worden in den regel door microscopische organismen voortgebracht, en de twee meest voorkomende daaronder zijn: het *oïdium* en de *druifluis*; de eerste heeft men met goed gevolg bestreden, doch tegen de laatste, die het gevaarlijkst is voor den wijnstok, is men tot nog toe onmachtig.

Het oïdium (Oïdium Tuckeri) is een van de talrijke plantaardige organismen, die den wijnstok kunnen aantasten en zijne bovenaardsche deelen zoodanig kunnen verwoesten, dat de dood van de plant er het noodzakelijk gevolg van is. Andere hiertoe behoorende organismen zijn o.a. de meeldauw (Peronospora viticola), de pokken, de zwarte brand, enz. De laatste vernietigt vooral de bladen en de jonge loten, doch het oïdium tast ook de rijpende bessen aan, belet den groei van deze en doet de druif barsten, vóórdat zij nog rijp is. Gelukkig

echter kan men dezen vijand met goed gevolg bestrijden door het zwavelen van den wijnstok, d.i. de plant wordt door middel van bijzondere toestellen met zwavelbloemen bestrooid.

Doch niet zoo gelukkig is men met een dierlijken vijand geweest, die veel gevaarlijker en bepaald noodlottig voor den wijnbouw is: de wijngaardluis of druifluis (Phylloxera vastatrix). Deze heeft sedert den betrekkelijk korten tijd, dat zij in Europa is waargenomen, reeds de grootste verwoestingen op de wijnbergen aangericht en bedreigt zelfs dezen gewichtigen tak van productie, welks bloei voor Frankrijk eene levensvraag is, met geheelen ondergang, indien niet spoedig krachtige maatregelen worden genomen.

De oorzaak van de onnoemelijke verliezen, die de wijnbouw in de laatste jaren heeft geleden, is op zichzelf een uiterst nietig, bijna onzichtbaar diertje. Het is een insect, dat slechts ¾ millimeter lang is en tot de orde der halfvleugeligen of snaveldragers behoort. Uitwendig vertoont het veel overeenkomst met de insgelijks tot deze orde behoorende bladluis en vertoont, evenals deze, een langen, geleden boorsnuit, die van drie scherpe zaagjes is voorzien.

Evenals de bladluis treedt ook de phylloxera in drie verschillende vormen op, n.l. 1°. ongevleugelde wijfjes, die de aanleidende oorzaak tot de ziekte vormen en zich in den zomer, op ongeloofelijk snelle wijze en zonder geslachtelijke voortplanting, vermenigvuldigen; 2°. nymphen met onontwikkelde vleugels, en 3°. gevleugelde wijfjes. De laatste komen in den herfst te voorschijn, leggen dan de zoogenaamde wintereieren, die in den winter overblijven en waaruit in het voorjaar weer de 1ste vorm geboren wordt. In het voorjaar begeven zich de ongevleugelde wijngaardluizen uit de scheuren en spleten der oude wortels naar de fijne en jonge wortelvezeltjes, die zij met haar zuigsnuit tot in het merg doorboren. Door de aldus gevormde verwondingen ontstaan eigenaardige uitwassen, waarin het insect zelf achterblijft en zijne gedaanteverwisselingen doorloopt. De wortels worden echter dientengevolge spoedig verwoest, want de gevormde opzwellingen gaan in verrotting over en daardoor sterft ook spoedig de geheele plant.

De phylloxera leeft echter niet uitsluitend, zooals met vele andere parasieten het geval is, op ziekelijke planten, doch zij tast ook volkomen gezonde exemplaren aan. De insecten verspreiden zich zelden door de lucht, daar zelfs de gevleugelde vormen slechts moeielijk vliegen. Ook over de oppervlakte van den bodem verplaatsen zij zich niet, tenzij de grond zeer hard is, doch het insect verplaatst zich slechts van den eenen wortel naar den anderen. Het leven van het dier staat dus met den toestand van den bodem in het nauwste verband en men heeft de in dit opzicht belangrijke omstandigheid leeren kennen, dat de druifluis tegen een vochtigen, doorweekten bodem niet bestand is. Hierdoor laat zich ook het feit verklaren, dat na vochtige winters de plaag veel minder groot is dan na droge.

De wijngaardluis werd voor het eerst in 1865 waargenomen in het departement Gard. In den aanvang werd aan die ontdekking weinig aandacht geschonken en werd de kwaal als niet ernstig beschouwd, doch spoedig werd men er op zeer gevoelige wijze aan herinnerd, dat men hier met een uiterst gevaarlijken vijand van den wijnstok te doen had. Waarschijnlijk is het insect door toeval met stekken uit Panama aangevoerd. Reeds in weinige jaren had het zich met zoo verbazende snelheid verspreid, dat in 1875 eene oppervlakte van 750,000 hectaren wijnland in Frankrijk was verwoest. Spoedig verspreidde het insect zich ook in naburige landen, als: Zwitserland, Duitschland, Oostenrijk, Spanje, Portugal, Griekenland en, in de laatste jaren, ook naar Italië.

De statistiek van het Ministerie van landbouw in Frankrijk leert, dat er vóór de aankomst der phylloxera aldaar 2,415,896 hectaren met den wijnstok waren beplant. Daarvan zijn 763,799 hectaren geheel verwoest, terwijl op dit oogenblik nog 642,000 hectaren zijn aangetast, zoodat tegenwoordig slechts ruim 1 millioen hectaren volkomen vrij zijn van deze plaag. In 1885 waren in het geheel in Frankrijk 1,990,568 hectaren met den wijnstok beplant, waarvan 664,000 hectaren waren aangetast. Bij den aanvang van het jaar 1886 bedroeg dit laatste slechts 642,000 hect., zoodat eene vermindering van 22,000 hect. valt op te merken. Dat mag echter geenszins als eene verbetering van den toestand worden aangemerkt, daar het verschil alleen hierin gelegen is, dat op vele plaatsen in Frankrijk de wijnbouw is gestaakt. In Italië, dat tot Augustus 1879 vrijbleef, waren in 1882 ongeveer 60 hect. aangetast, in Spanje 337, in Portugal 5000 hectaren. In Duitschland, dat insgelijks lang van de plaag verschoond bleef, werden voor een paar jaren in het gebied van Ahrweiler bij Neuenahr 14000 vierkante meters wijnland, die door de druifluis aangetast waren, uitgeroeid.

De achteruitgang van den wijnbouw in Frankrijk springt duidelijk in het oog, als wij de statistiek raadplegen van de productie over de jaren, die verloopen zijn, sedert de invloed der druifluis zich deed gevoelen. Volgens Leroy-Beaulieu, in een opstel in *L' Économiste Français* van Mei 1885, is de wijnbouw vooral na het jaar 1874 aanzienlijk verminderd. Hij geeft daaromtrent de volgende cijfers, ontleend aan het ‘Bulletin de statistique et de législation comparée du ministère des finances’ van December 1884. De productie bedroeg in hectoliters:

1874	63,146,000	1880	29,667,000
1875	83,836,000	1881	34,139,000
1876	41,847,000	1882	30,886,000
1877	56,405,000	1883	36,029,000
1878	48,729,000	1884	34,781,000
1879	25,770,000		

Wij zien hieruit, dat de productie in 1879 en 1880 het geringst

was; dat zij na 1880 wel eenigszins is toegenomen, doch betrekkelijk weinig, terwijl zij nog steeds de helft kleiner is dan in vroegere gunstige jaren.

De gevolgen van deze veranderde toestanden zijn voor den wijnhandel van Frankrijk en, in verband daarmede, ook voor den wereldhandel in het algemeen verbazend groot geweest. Het verbruik van wijn in Frankrijk zelf is hoogst aanzienlijk en bedroeg in de 10 jaren van 1870-1879 niet minder dan 38,1 millioen hectoliters per jaar. Niettegenstaande dit aanzienlijk verbruik bleef er vroeger toch van de gewone productie nog een zoo groot overschot, dat er nog eenige millioenen hectoliters meer uitgevoerd dan ingevoerd werden. Tegenwoordig is de verhouding juist omgekeerd en bedraagt de invoer veel meer dan de uitvoer. Dat zien wij uit de volgende cijfers, die wij aan Von Neumann-Spallart's *Uebersichten* ontleenen:

	invoer H.L.	**uitvoer H.L.**	**meer uitvoer H.L.**	**meer invoer H.L.**
1873	654,000	3,981,000	3,327,000	_____
1874	681,000	3,232,000	2,551,000	_____
1875	292,000	3,731,000	3,439,000	_____
1876	676,000	3,331,000	2,655,000	_____
1877	707,000	3,102,000	2,395,000	_____
1878	1,603,000	2,795,000	1,192,000	_____
1879	2,938,000	3,047,000	109,000	_____
1880	7,219,000	2,488,000	_____	4,731000
1881	7,839,000	2,572,000	_____	5,267000
1882	7,537,000	2,618,000	_____	4,919000

Van den ingevoerden wijn, die in het geheel gedurende de laatste 14 jaren niet minder bedroeg dan 35,597,378 hectoliters, komen ongeveer 29 millioen hectoliters uit Spanje en het overige uit Italië. Volgens E. Vidal (*Revue des deux mondes*, 1 Augustus 1884) bedraagt de waarde van den invoer aan wijn gedurende dien tijd uit Spanje 1 milliard en 211,987,720 francs en uit Italië 274,203,811 francs, waarbij echter nog jaarlijks een bedrag van 125 millioen francs over ingevoerde rozijnen en gedroogde druiven moet gevoegd worden. Vidal berekent het jaarlijksch verlies voor Frankrijk ten gevolge van de druifluis op niet minder dan 300 millioen francs. Hierbij moet men nog tevens in aanmerking nemen, zooals Leroy-Beaulieu opmerkt, dat bij de landelijke bevolking in Frankrijk, vooral bij die uit het Zuiden, het verbruik sterk is verminderd en dat groote uitgestrektheden gronds voor den wijnbouw in dien tijd opnieuw in gebruik zijn genomen, naarmate de verwoestingen door de druifluis toenamen. Brengt men deze omstandigheden mede in rekening, dan is het ongunstig verschil tusschen invoer en uitvoer nog grooter.

Vooral te betreuren is het, dat juist die departementen het meest door de druifluis zijn aangetast, die de beste wijnsoorten leverden.

Dat is b.v. het geval met de Gironde, Bourgogne, waar de productie in de laatste jaren slechts de helft bedroeg van die der vroegere gunstige jaren, en met Champagne. Volgens berichten der laatste jaren duren de verwoestingen door de phylloxera nog steeds voort in de departementen Aube, Bouches du Rhône, Cher, Pyrenées-Orientales, Rhône en vooral in het belangrijkste departement: Hérault. Toch is er in den jongsten tijd wel eenige verbetering te bespeuren en wellicht is de toekomst van den wijnbouw nog te redden, mits zoo spoedig mogelijk maatregelen genomen worden, vooral door het Fransche gouvernement, dat zich tot nog toe weinig aan deze gewichtige zaak liet gelegen liggen.

Wij zeiden reeds, dat men in den aanvang, toen de plaag nog weinig bekend was, het gevaar daarvan niet inzag. Ook meende men, vertrouwende op de gunstige uitkomsten der maatregelen tegen het oïdium, dat de wetenschap ook wel spoedig een voorbehoedmiddel tegen de druifluis zou weten te vinden. Doch dat middel werd niet gevonden en alle pogingen, om zich van het insect te ontdoen, bleken vruchteloos. Men zag toen in, dat het noodig was, de levenswijze van het insect, zijne voortplanting, verspreiding, enz. nauwkeurig te bestudeeren, ten einde met beter gevolg tegen zijn voortdringen te kunnen optreden.

De Académie des sciences benoemde reeds in 1874 eene Commissie, waarin o.a. Prof. Duclaux en Prof. Balbiani zitting hadden en aan wier nasporingen de boven reeds vermelde bijzonderheden aangaande de levenswijze, enz. van de druifluis zijn te danken. Andere landen trachtten den invoer in hun gebied te beletten door verbodsbepalingen en in 1878 werd zelfs tot dit doel eene internationale conventie te Bern gesloten, waartoe ook ons land toetrad en die onlangs door onze 2de Kamer weder is verlengd. Bij deze conventie verbonden zich de regeeringen, met alle kracht de uitbreiding der kwaal tegen te gaan. Dat heeft echter niet belet, dat ook in de andere landen de kwaal toenam.

Men beproefde verder tal van middelen, om de kwaal te bestrijden, doch zonder gunstig gevolg; ontelbare insectenpoeders werden aanbevolen, doch geen daarvan bleek aan het doel te beantwoorden en bovendien is het zeer bezwaarlijk, dergelijke stoffen toe te passen, daar zij in den regel te nadeelig werken op de fijnste wortelvezels. Faucon heeft verder, toen men gevonden had, dat het insect niet tegen vocht bestand was, de methode aanbevolen, om de wijngaarden na den oogst gedurende 30 à 40 dagen onder water te zetten en dat in het volgend jaar nog eens gedurende korteren tijd te herhalen. Het proces-Faucon is echter geenszins altijd uitvoerbaar en in elk geval verbonden met groote bezwaren en met aanzienlijke kosten, die te veel bedragen in verhouding tot de verkregen voordeelen. Deze toch bestaan alleen in eene vertraging van het vernielingsproces, doch

volstrekt niet in eene volledige opheffing daarvan. Men heeft ook van zwavelkoolstof gebruik gemaakt, om het insect te dooden, doch om het volkomen te verdrijven, is ook dan nog het eenige middel, om de uitgeroeide planten te verbranden en eerst daarna den bodem met zwavelkoolstof en teer te drenken. Doch dit proces zou eigenlijk gelijk staan met eene volkomen uitroeiing van de aangetaste wijnbergen.

Nog tal van andere middelen zijn aanbevolen, doch geen enkel daarvan bleek proefhoudend te zijn. Voor een paar jaren heeft men getracht de electriciteit dienstbaar te maken aan de verdrijving van de druifluis. Men zou n.l., door een metaaldraad in de plant te brengen en electrische ontladingen daardoor te laten gaan, het insect kunnen dooden zonder nadeel voor de plant. Het ministerie van landbouw in Frankrijk heeft toen een onderzoek bevolen naar de werking daarvan, doch voor zoover ons bekend is, zijn daarvan geene nadere uitkomsten medegedeeld. Het jongste verslag (over 1885), door den directeur van landbouw in het *Journal officiel* medegedeeld, meldt althans, dat geen der in 1884 bekend gemaakte middelen tegen de druifluis den door de regeering uitgeloofden prijs waardig werd gekeurd, zoodat hij dus voorloopig de bestaande middelen bleef aanbevelen, waartoe hij, behalve het proces-Faucon, ook rekent het ontsmetten met zwavelkoolstof of een sulfocarbonaat.

Toch is wellicht nog niet alle hoop op herstel in de toekomst vervlogen, zij het dan ook niet op de meest gewenschte wijze en alleen bereikbaar met krachtigen steun van staatswege. Men heeft waargenomen, dat in Amerika niet alle soorten van den wijnstok in dezelfde mate door de druifluis worden aangetast. Dat schijnt hierop te berusten, dat de wortelschors van deze soorten krachtiger is en meer weerstand biedt aan de steken van het insect. Doch de smaak van de Amerikaansche druiven is veel minder aangenaam dan van de Fransche en het zou dus geene aanbeveling verdienen, de Europeesche planten werkelijk door Amerikaansche te vervangen. Daarom worden van laatstgenoemde alleen de onderste deelen als entstammen gebezigd, waarop de loten van Europeesche soorten worden geënt. Daar al de bovengenoemde middelen onvoldoende zijn gebleken, kan men bij de vorderingen, die de phylloxera steeds maakt, alleen door toepassing van deze entmethode de hoop koesteren, den Europeeschen wijnbouw voor algeheelen ondergang te behoeden. Tot nog toe is deze methode nog slechts op geringe schaal toegepast. Volgens het verslag van den directeur van landbouw over het jaar 1885 zijn in dat jaar 75,262 hectaren wijnland met den Amerikaanschen wijnstok overgeplant. In het jaar 1877 is men met deze methode het eerst begonnen en zij heeft daar, waar zij werd toegepast, reeds uitstekende vruchten gedragen.

Het groote bezwaar echter is, dat voor eene algemeene toepassing dezer methode veel kapitaal noodig is, en dit ontbreekt, wegens de geleden verliezen, aan de meeste eigenaars. Daarom werd in 1884 door

Maurel, afgevaardigde van het Departement du Var, in de Kamer van Gedeputeerden voorgesteld, eene leening van 1 millioen francs te sluiten ten behoeve van den wijnbouw. De rente van dit kapitaal zou dienen, om, tegen matigen interest, aan de wijnbouwers voorschotten te doen, ten einde hen in staat te stellen, om de aanplanting van Amerikaansche stekken voort te zetten. Dit voorstel werd destijds verworpen, omdat het niet op de gewone begrooting voorkwam, doch het zou, hoe nuttig ook, niet voldoende zijn, om de productie terug te brengen tot den vroegeren toestand.

Vidal betoogt dan ook in het bovenvermelde opstel de noodzakelijkheid van twee maatregelen: 1°. de verlaging der rechten op den alcohol, die voor de bereiding der kunstwijnen dient, en 2°. verlaging van de invoerrechten op suiker. Het eerstgenoemde voorstel verdient, naar onze meening, geene ondersteuning, daar het in hooge mate het in den handel brengen van vervalschte wijnen zou bevorderen. Léon Say deed reeds, als Minister van Financiën, in 1882 het voorstel, om de rechten op alcohol, die voor de wijnbereiding bestemd is, te verminderen, doch het voorstel werd door de Kamer van Afgevaardigden verworpen. Het zou dan ook niet nalaten, een zeer nadeeligen invloed uit te oefenen op de qualiteit van den wijn. Toevoeging van alcohol maakt van den wijn steeds een gebrekkig kunstproduct, dat volstrekt niet kan gelijk gesteld worden met natuurlijken wijn, terwijl bovendien, als de alcohol onzuiver is, ook ernstige gevaren voor de gezondheid kunnen ontstaan.

Het tweede gedeelte van Vidal's voorstel zou echter zeer gunstig op de wijnproductie en het wijnverbruik werken. Wij toonden immers aan, dat verbetering van druiven door middel van druivensuiker of glucose geenszins tot de vervalschingen kan gerekend worden, daar zij kan dienen, om het zure en suikerarme sap tot den normalen toestand terug te brengen en een wijn van voldoende qualiteit op te leveren voor het gewone gebruik. Hierdoor worden geringe druivensoorten, die anders onbruikbaar zouden zijn, voor de wijnbereiding geschikt gemaakt en is men dus veel minder afhankelijk van de ongunstige wijnjaren.

De grondstoffen nu, die voor deze wijnverbetering dienen, zijn in Frankrijk veel te hoog in prijs, hoewel reeds door Léon Say eene geringe vermindering in de tarieven van de suiker is gebracht. Wij gelooven dus met Vidal, dat het noodig zal zijn, in deze richting verder te gaan en eene aanzienlijke vermindering van rechten toe te passen op de glucose, desnoods alleen, voor zoover deze voor den wijnbouw bestemd is. Daarbij zullen dan door de Regeering de invoer en de aanplanting van Amerikaansche stekken zooveel mogelijk moeten begunstigd en gesteund worden. Wordt den wijnbouw volgens deze beginselen een verstandige steun, ook van staatswege, verleend, dan is er wellicht reden, de toekomst van den wijnbouw in Frankrijk eenigszins

minder donker in te zien, en kan hij zich nog herstellen van de gevoelige slagen, die hij in de laatste jaren had te verduren. Leroy-Beaulieu vermeldt, dat in vele streken, o.a. in l'Hérault, sedert de invoering van het Amerikaansche systeem reeds groote verbetering is te bespeuren. Door eene meer uitgebreide toepassing van dit systeem, met hulp van staatswege, zal die verbetering kunnen toenemen en kan men redding verleenen aan een tak van voortbrenging, welks bloei niet alleen een der voornaamste hefboomen der volkswelvaart is voor de wijnlanden zelve, doch ook van het grootste gewicht voor andere landen en ook voor ons vaderland.

Met de wijnproductie staan immers ook voor ons land gewichtige belangen in verband. Het is waar, dat in de opbrengst der accijnsen het gedestilleerd nog het leeuwenaandeel heeft en dat zij b.v. over het jaar 1 82 *f* 22,196,966, in 1883 *f* 22,197,601 en in 1884 *f* 23,204,852 bedroeg, zoodat zij, in weerwil van de invoering der drankwet, nog steeds stijgende is. Toch neemt ook het wijnverbruik in ons land eene niet onbelangrijke plaats in, hoewel het nog steeds in geene vergelijking kan treden met dat van het gedestilleerd en het in de laatste jaren tamelijk wel hetzelfde is gebleven. De opbrengst van den wijn-accijns bedroeg in:

1879: *f* 2,046,198	1882: *f* 2,054,746
1880: *f* 2,073,804	1883: *f* 1,957,115
1881: *f* 2,051,754	1884: *f* 2,050,000.

Eene toename van het wijnverbruik echter moet ook, met het oog op andere en veel gewichtiger belangen dan de directe voordeelen voor de schatkist, als zeer gewenscht worden beschouwd. Reeds bij den aanvang van dit opstel wezen wij op de voorname rol, die de wijn als genotmiddel bij onze voeding kan spelen. Dat berust, wel is waar, voor een deel op het alcoholgehalte, waardoor de wijn, evenals de spiritualiën, prikkelend op het zenuwstelsel der spijsverteringsorganen werkt en deze tot eene meer krachtige werking worden opgewekt. En hoewel ook wijn en bier, in te groote hoeveelheid gebruikt, schadelijk kunnen zijn, is dat gevaar toch op verre na zoo groot niet als bij de sterke dranken, daar het gehalte aan alcohol zeer gering is en zij door de aanwezigheid van andere bestanddeelen juist als zeer nuttige geneesmiddelen kunnen werken. Behalve door het geringere alcoholgehalte, dat bij brandewijn tot 50 procent, bij wijn slechts 6-8 procent bedraagt, beveelt zich de wijn als genotmiddel vooral aan door het gehalte aan bloedzouten, vooral phosphorzure kali, terwijl de roode wijnen bovendien door hun looizuurgehalte nuttig op het darmkanaal werken.

Het zou dus eene weldaad voor het volk zijn, indien men het drankmisbruik kon tegengaan, door den sterken drank meer en meer te vervangen door goed bier en goeden, doch goedkoopen wijn. In Frankrijk, en vooral te Parijs, is het drankmisbruik veel geringer dan bij ons,

hetgeen voornamelijk een gevolg is van het meerdere wijnverbruik, dat weer in verband staat met den lageren prijs van den wijn. Het wijnverbruik van de Fransche bevolking is dan ook buitengewoon groot. Uit eene in het jaar 1880 ingestelde enquête naar de wijnproductie in Frankrijk is o.a. gebleken, dat het verbruik gedurende het tienjarig tijdvak van 1850-1859 gemiddeld 21,8 millioen hectoliters 's jaars bedroeg en in het tienjarig tijdvak: 1870-1879 gestegen was tot 38,1 millioen hectoliters 's jaars. Gedurende het eerstgenoemde tijdvak was het wijnverbruik gemiddeld 60 liters 's jaars per hoofd, in het laatste tijdvak bedroeg dit 100 liters. Voor sommige steden is echter het verbruik veel grooter. Uit het rapport van den chef van den hal- en marktdienst te Parijs blijkt, dat elke Parijzenaar gemiddeld per jaar 212 liters wijn drinkt; te Nizza is het verbruik nog grooter, daar hier elke inwoner 279 liters wijn 's jaars nuttigt.

Door den geringen prijs van den wijn is deze dus in Frankrijk tot een waren volksdrank geworden. Uit de reeds genoemde enquête is gebleken, dat de gemiddelde prijs van den gewonen wijn op de plaats van productie in 1876 slechts 25 centimes, in 1877 27 centimes, in 1878 29 centimes en in 1880 32 centimes per liter bedroeg. Deze prijzen worden door kosten van vervoer, enz. reeds in Frankrijk zelf eenigszins hooger, doch de prijs blijft toch zoo laag, dat de wijn ook voor den werkman toegankelijk is. In ons land is de prijs echter aanzienlijk hooger, waardoor dit genotmiddel dus slechts voor de gegoeden toegankelijk is. Dat is een gevolg, deels van de kosten van vervoer, verpakking, enz., doch hoofdzakelijk van de hooge rechten, die van den wijn worden geheven. Deze zijn, ook in vergelijking van die op de spiritualiën, hoogst aanzienlijk en vormen een onoverkomelijk beletsel voor een meer algemeen gebruik van den wijn. Vooral is het zeer bevreemdend, dat de rechten even hoog zijn voor de fijne en alcoholrijke wijnen als voor de meer gewone, alcoholarmere wijnen. Hierdoor komt het voor, dat het bedrag aan impost bijna aan dat van den wijn zelf op de plaats van productie gelijkkomt.

Eene aanzienlijke verlaging van den wijnaccijns zou den wijn meer toegankelijk maken voor het algemeen en dat zou niet nalaten een gunstigen invloed uit te oefenen op het drankmisbruik. Tegen de verhooging van den accijns op Fransche wijnen, die door sommigen zelfs tegenwoordig nog wordt voorgestaan, is althans reeds in het nieuwe handelstractaat met Nederland door het daarbij behoorende tarief B gewaakt. Doch het is wenschelijk, in dit opzicht nog verder te gaan en den wijnaccijns geheel af te schaffen. Het is waar, dat daardoor een niet onbelangrijk bedrag voor de schatkist zou verloren gaan, doch dat zou gedeeltelijk kunnen gecompenseerd worden, door den accijns op het gedistilleerd nog meer te verhoogen. Hierdoor zou bovendien het groote voordeel worden verkregen, dat de wijn ook voor den mingegoede bereikbaar werd en het misbruik van sterke

dranken er zeer door zou verminderen. De vermeerdering der volkswelvaart, die daarvan het gevolg zou zijn, kan ruimschoots opwegen tegen de financieele opoffering, die ermede gepaard zoude gaan en bovendien zou die meerdere welvaart immers ten slotte weer aan de schatkist ten goede komen.

Tegen eene verhooging van den accijns op het gedestilleerd wordt door sommigen aangevoerd, dat zij het drankmisbruik niet zou doen verminderen, doch integendeel ten gevolge zou hebben, dat de qualiteit van de sterke dranken nog geringer en de vervalschingen nog talrijker zouden worden, dan nu reeds het geval is. Doch dat kan bezwaarlijk als argument tegen die verhooging worden aangevoerd, daar tegen die vervalschingen van overheidswege kan en moet gewaakt worden.

Bovendien zou, indien de sterke dranken zoozeer in qualiteit achteruitgingen, nog des te eerder het gebruik van spiritualiën door dat van wijn worden vervangen, ook bij den mingegoede, indien lichte, doch zuivere wijn tegen geringen prijs verkrijgbaar ware, hetgeen door afschaffing der wijnrechten in hooge mate zou worden bevorderd. Want hoewel ook dan nog de prijs van den wijn hooger zal zijn dan in Frankrijk, moeten wij niet vergeten, dat de werkman dikwijls aanzienlijke sommen aan sterke dranken besteedt en hij, indien de prijs van den wijn b.v. met de helft verminderde, zijne behoefte aan prikkelende middelen reeds voor een groot deel door den wijn zou kunnen bevredigen.

Het is te hopen, dat het eenmaal zoover moge komen en dat dit genotmiddel meer en meer, ook door den minderen man, zal kunnen gebruikt worden, in plaats van de tamelijk groote sommen, die door hem aan de verderfelijke sterke dranken worden besteed. Wellicht zal door de genoemde maatregelen de schatkist eenigermate lijden, doch zeker is het, dat de maatschappij er wèl bij varen zal.

Zutfen, April 1886.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Immuniteit of vrijdom van stads-accijnzen.

Meermalen had ik gelegenheid te doen opmerken, dat de meeste overheidsambten in de steden van ons vaderland oudtijds onbezoldigd waren, m.a.w. last- en eereposten, die de titularissen ‘ten oirbaer van 't gemeen’ op zich namen en bekleedden(*). Evenwel waren er indirecte voordeelen aan vele stadsbetrekkingen verbonden en daaronder behoort de exemptie of vrijdom van de stads-accijnzen, - accijsen of - excijsen, gelijk die belasting heette. Zij werd in den loop van Delft's bestaan dikwijls uitgebreid en beleefde haar bloeitijd in de vorige eeuw, totdat de noodzakelijkheid of liever de geldnood hier en elders de stedelijke besturen drong, hunne vrijgevigheid te beperken en tot stijving der stads-financiën het privilege tot eenige weinige begunstigden te blijven uitstrekken. Zelfs tot in onzen tijd, die alle voorrechten afschafte en althans privilege op 't stuk van belastingen weerde, komen als overblijfselen uit den ‘bon vieux temps’ nu en dan nog enkele feiten aan den dag, die maar al te duidelijk bewijzen, dat de traditie en de gewoonte een taaier leven hebben, dan de wetgever wel vermoedde, toen hij het beginsel van gelijkheid voor de wet van alle belastingplichtigen verkondigde en tot regel verhief. Natuurlijk, dat het oude gezegde: Waar niet is, verliest de Keizer zijn recht, van toepassing moest blijven.

Als een staaltje, waaruit blijkt, hoever die vrijdom in de XVII^{de} eeuw te dezer stede zich uitstrekte, deel ik hier mede een uittreksel uit de ‘Generale voorwaerden, onder den welcken alle der stede Delffs goederen voortaen verhuyrt sullen worden. Ghedruckt, Anno 1628’. In het 17de art. wordt over dat punt gehandeld en al dadelijk op den voorgrond gesteld, dat ‘van de betalinghe van des stadts accijsen en sal *niemandt* woonende binnen deser stadt ende jurisdictie van dien, *vry wesen*, UYTGESONDERT dat’, etc. Nu volgen twee bladzijden in 4to met de excepties op den regel, die o.a. voor vele zoogen. ‘groote en cleyne officyers’ en andere dienaren der stad niet bestond, welke zoodoende, in plaats van voor hunne bemoeienissen te worden gedefroyeerd, in hare lasten wat minder behoefden bij te dragen, wat men

(*) Vgl. den aanhef van Vondel's *Palamedes.*

een vermomde belooning of een negatieve uitgaaf voor den begunstigde zou kunnen noemen.

Bij slot van rekening ontving men geen traktement, maar - hield in den zak, wat het gros der stedelingen aan den Thesaurier moest helpen betalen. ‘Uyt gesondert’ - zoo vervolgt het art. - ‘dat van de *Bier*-accijsen, *Wijn*-accijsen, *Vleesch*-accijsen, van den Accijs opten *Turf* ende vant *Ghemael*, vry sullen wesen: de Vrouwe Douagiere (*douairière*) Princesse van Orangien, etc. ende de naghelaten kinderen ende kints kinderen van sijner Princelijcker Excellentie, hooger Memorie; alle Fursten, Hertogen, Princen ende Graven, midtsgaders haerluyder Vrouwen ende Weduwen Douagieren, ende den Baron van Donau (Dona)(*) met sijn familie ende Hofghesin. De Weduwe van den Heer Pieter Heyn, Admirael van Hollant, met haer huysgezin. Item, alle Ambassadeurs van Coningen, Republijcquen, Landen ende Heeren, met haerluyder familien ende gevolge, so wanneer sy selfs Hof ende Keucken sullen houden. De Stadt Delff van 't gunt de selve op vergaderingen van mijnen Heeren in legghen (opdoen, inslaan) ofte besighen sal, ende den Turf die de Stadt, so op 't Stadhuys als ooc in de Poorten ende opten Wachten, als ooc op de Loyhalle(†) verbesigen, ende aen den Armen ofte deur de Camer van Charitaten doen uytdeelen sal. Mijnen Heeren de Schout(§), Burgemeesteren ende Schepenen(**), de drie Weesmeesteren ende drie Have-meesteren, twee Tresoriers metten laesten afgegaen Tresorier, de Pensionaris, den Secretaris dezer Stadt, den gesubstitueerden Secretaris, ende de Secretaris vande Wees-camer. Item alle de Predicanten dezer stede, metten Weduen vanden selven Heeren Schout, Burgemeesteren, Schepenen, Weesmeesteren, Pensionaris, Secretarissen, Predikanten, indien zyluyden inden selven respectiven dienst quamen te overlijden, ende dat voor soo langhe de selve Weduen onverhuwelijckt blyven; de twee gegaigeerde (bezoldigde) stadts Doctoren inder Medicijnen, den Rector van de groote ofte publijcke Schole. Item den Dijckgraef, de hooge Heemraden van Delfffant met haer-luyder Secretaris, ende Adriaen Adamsz. van Kerckhove(††) als der selver gewesen Secretaris metten weduen vanden selven hoge Heemraden ende Secretaris als voren, in alles voor hen ende heuren familien, midtsgaders de Gasthuysen, Leprooshuysen, Wees-huysen, mitsgaders den Schoenmaker int Wees-huys

(*) Zie mijne *Mededeel. uit het archief van Delft,* blz. 77 vv.

(†) Zie Bleysw., bl. 605. Het was de plaats, waar, tot waarborg der echtheid, de Delftsche lakenen met een gestempeld *lood* werden voorzien.

(§) De Schout of Hoofdofficier werd bezoldigd en had bovendien een aandeel - de helft of een derde - in de geldboeten wegens crimineele veroordeelingen.

(**) Schepenen ontvingen aanvankelijk salaris en vacatie-geld; later genoten zij eene vaste wedde. Zie *Delftsche courant* van 23 Aug. 1871.

(††) Hij was, volgens *Oudh. en gesticht. v. Delft en Delfland*, bl. CI, van 1603-'39 Penningmeester, ontvanger of “smaldeelder” van Delfland. Andries de Reck was Secretaris van 1627-'48.

woonende, ouden Mannen ende Vrouwen(*), Sint Joris gasthuys; de Kercken van den wijn(†), die sy van doen heeft; ende andere diergelijcke Huysen van der Aelmisse levende: Sullen oock vry wesen van den Accijs van *Wijn* ende *Bier,* de Rotten vande Schutterije, als sy-luyden vergadering houden, van heur eygen Bier ende Wijn, datse inleggen ende drincken ter plaetsen heurder vergaderinghe.

Dat mede vry wesen sullen van *alle* excijsen die vande Engelsche Court vande Marchans advonturiers, binnen deze stadt residerende, alwaert oock dat sy buyten de Court, ofte de logement van dien, woonden'(§).

Na 1628 werden verscheiden ampliatiën aangenomen. Zoo genoot o.a. de Schutterkoning van de Handbusse vrijdom van wijn en bier voor zich en zijne familie sedert 1644; de vier Stads-Kapiteinen, de Majoor of drilmeester van de stad sedert 1645; de 'snijer' van't Weeshuis sedert laatstgenoemd jaar; sedert 1637 de Drost of Grootbaljuw van Delfland, zoolang hij hier ter stede verblijf hield, terwijl na 1653 Burgemm. en Schepenen vrij zouden zijn van stads 'acchijsen, haer leven lang geduyrende'. Eindelijk werd het privilege, wanneer blijkt niet, maar zeker na 1628, ook verleend aan de HH. 'Dijckgraeff ende Hoge Heemraden van Delfflant, van 't gene sij by tijde t'haerder bijeencomsten in desselffs logement alhier(**) souden mogen van doen hebben ende consumeren, mitsgaders haer Ed. Secretaris ende Penninckmr. voor haere familien, die in t'voors. logement woonachtig sijn'.

De plaatselijke accijnzen zijn thans, op enkele uitzonderingen na, overal in den Lande afgeschaft en andere belastingen daarvoor ingevoerd. Dat de gemeentefinantiën door die afschaffing zouden zijn verwoest is wel wat al te sterk uitgedrukt, maar dat eene weleer ruim vloeiende bron van inkomsten dientengevolge opdroogde, zoodat het leeningssysteem daarvoor moest worden ingevoerd, is buiten kijf. De tijd zal hier moeten beslissen, of de nieuwere theorieën zoo steekhoudend zijn, als hetgeen de praktijk het voorgeslacht als productief en niet vexatoir had doen kennen en waardeeren. Ook op dit stuk geldt de spreuk der Oudheid, die o.a. het Haagsch stadhuis versiert: *Ne Jupiter quidem omnibus.* Evenwel meen ik te hebben bespeurd, dat het veroordeelde stelsel genade begint te vinden bij hen, die het vroeger onvoorwaardelijk afkeurden.

Mr. J. SOUTENDAM.

(*) Het gesticht in de Schoolstraat.

(†) Voor het Avondmaal.

(§) Zie Bleysw., bl. 552 en 694. Zij was hier van 1621-1635. Zie mijn art. in de *Bijdragen voor Vaderl. geschied. en Oudheidk.*, van Nijhoff, getiteld: *De Engelsche Court te Delft*, *een bijdrage tot de geschiedenis v.d. lakenhandel.*

(**) Het Gemeenlandshuis van Delfland.

Vaderlandsche kerkgeschiedenis.

Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis onder redactie van J.G.R. Acquoy, H.C. Rogge en Aem. W. Wijbrands. Eerste deel. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.
Dr. J.M.J. Hoog. De Martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566. Schiedam, H.A.M. Roelants.

De beoefening der vaderlandsche Kerkgeschiedenis trekt in den laatsten tijd de belangstelling der godgeleerden in grooter mate dan eenige jaren geleden. Goede voorgangers doen goed volgen. Doch er wordt dan ook gevolgd. Dat de redacteuren van het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, welks geboorte in dit Tijdschrift werd aangekondigd, de vaderlandsche Kerkhistorie als hunne lievelingsstudie beoefenden, was bekend; doch nu het eerste deel van hun tijdschrift compleet is, blijkt het, dat zij van allerlei zijden medewerking vonden. In de inhoudsopgave vinden wij namen van godgeleerden, wier arbeid op een ander gebied zich pleegt te bewegen. Aan het einde der Voorrede betuigen redacteuren dan ook, dat zij met blijden moed zullen voortgaan in hun pogen, om de vaderlandsch-kerkhistorische wetenschap, die hun lief is, zooveel mogelijk in eere te brengen en te houden. Daar klinkt een opgewekte toon uit die woorden. Nog een ander feit trekt in ditzelfde verband onze aandacht. In het overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche Kerkgeschiedenis over de jaren 1884 en 1885, aan het einde van den eersten jaargang van het *Archief* geplaatst, vinden wij weder drie dissertaties vermeld, welke tot deze 'geschriften' behooren: eene over Guido de Bray van Dr. L.A. van Langeraad; eene andere van Dr. M.F. van Lennep over Caspar van der Heijden; en de derde is het hier boven genoemde geschrift van Dr. Hoog. Dat de ontwaakte liefde voor deze soort van onderzoekingen met name bij Leidsche theologen uit den invloed van Prof. Acquoy zich vooral verklaren laat, behoeft niet gezegd te worden. Doch waar het niet alleen zijne studenten zijn, die deze Hoogleeraar - het wordt met ingenomenheid gezegd - aan het werk zet, maar over het algemeen de liefde voor historische onderzoekingen onder moderne godgeleerden schijnt wakker te worden, mag naast eene betuiging van blijdschap de vraag staan naar de verklaring van het feit. Die verklaring zal niet gezocht moeten worden in het streven van zekere partij, om de vaderlandsche Kerkhistorie niet langer geschiedenis te doen

blijven, maar de oude werkelijkheid te doen herleven; de oude werkelijkheid met hare taal, hare manieren en hare ellende. Het zou moeten zijn, om met de stukken aan te toonen, hoe slecht het stond met de zedelijkheid onder het Gereformeerde regime, doch overigens zal geen wetenschappelijk man in zijne studie zich laten leiden door den nieuw-gereformeerden agitator en zijne al te gedweeë volgelingen. Met hem rekent men niet op wetenschappelijk, maar op staatkundig terrein. De verklaring moet elders gezocht worden. Voor historisch onderzoek is rust noodig. Het komt mij voor, dat men in de modern-godgeleerde kringen in ons vaderland allengs die rust deelachtig wordt. De taak der critiek op Oud en Nieuw Testament is nog niet afgewerkt; - wie, die iets weet van de rusteloos voortgezette onderzoekingen van Prof. Loman, zou dat durven beweren, - doch wel zoover afgewerkt, dat er resultaten vaststaan, waarop met kalmte kan worden voortgearbeid; en de overtuiging, dat men zonder vrees voor het geloof de slotsom van het critisch onderzoek kan afwachten, wordt gemeengoed. De jongere rechtzinnigen verkeeren nu tot op zekere hoogte in den toestand, die achter ons ligt. Zij oefenen critiek en moeten voort, nu zij eenmaal op dat pad den voet gezet hebben; doch het is nog een voortgaan met vreeze en beving. Ook hunne kerkelijke positie gelijkt eenigszins op de onze van voor eenigen tijd. Natuurlijk met het onderscheid, dat zij orthodoxen en wij modernen zijn. Door het drijven van Kuyper zijn zij in het nauw gebracht en zoeken, hoe zij in onze Nederlandsche Hervormde Kerk hun standpunt zullen handhaven. Ook in dat opzicht is er onder ons meer rust dan vroeger gekomen. De overtuiging, dat wij in de volkskerk thuis behooren en er onze plaats moeten behouden, is algemeener, en vaster geworden; de vrees, dat wij verjaagd zullen worden, minder. En mocht het optimisme ons bedriegen, de opwekking van het godsdienstig bewustzijn onder de modernen, overal in den lande op te merken, geeft ons goeden moed, dat wij onze plaats onder ons volk niet zullen verliezen. En is de strijd over de beteekenis en den grond van onzen godsdienst nog niet gesloten, de tijd is toch voorbij, dat vragen gesteld werden als: zijn wij nog godsdienstigen; zijn wij nog Christenen; vragen, die, hoe ook beantwoord, toch eenigen twijfel verrieden. Integendeel, wij oefenen propaganda; wij weten, dat men met ons te rekenen heeft; wij zien op de voorteekenen van eene goede toekomst. Een besef van krachtig te zijn en macht te oefenen, is over ons gekomen. Zoo is het te verklaren, dat de rust, die voor historische onderzoekingen eene onmisbare voorwaarde is, ons niet meer ontbreekt.

Naast die verklaring mag staan de betuiging onzer blijdschap over het opleven van de studie onzer vaderlandsche Kerkgeschiedenis. Om der wille van de wetenschap, om der wille van onze volkshistorie niet minder. Bij de nauwe eenheid van Kerk en Staat in vorige eeuwen is de politieke geschiedenis niet zuiver te beschrijven, zonder

dat de kerkelijke historie niet oppervlakkig, maar grondig gekend wordt. Ons volk is sedert de dagen der Gereformeerde Staatskerk een volk van godgeleerden; de belangen der religie, de strijd der kerkelijke partijen hebben aan alle zijden in het maatschappelijk leven ingegrepen. En welk eene rijke bron voor de kennis van dat leven zijn niet de kerkelijke akten! Eene procedure, als gevoerd is tegen Pontiaan van Hattem en beschreven door Dr. Van Manen(*), leert met de stukken, tot wat zonderlinge verhoudingen het verband van Staat en Kerk aanleiding geven kon; ook, hoe onverkwikkelijk lang zulk eene procedure kon worden volgehouden met al den aankleve van dien in den maatschappelijken omgang en in de huisgezinnen. Het is evenwel de vraag, of onze vaderen niet met een zeker genoegen zulk een proces rekten. Het schijnt, dat zij met al hun haat tegen de Roomschen toch nog behouden hebben eene zekere liefde voor inquisitie. Dr. Duker beschrijft tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker(†). Het zijn de jaren 1670-1680, ‘waarin Balthasar Bekker en, na hem, Hermannus Witsius - tevens Hoogleeraar - met Regnerus Reen binnen Franekers veste den herdersstaf voerden’. De kerkeraad - lezen we daar - maakt (Februari 1673) der gemeente bekend, dat ‘op onze afkundiginge van laatstleeden Sondag na d'eerste predikinge niemant is verscheenen, die eenige besondere klaghte tegens iemant ingebracht heeft. Oversulx hebben wij evenwel niet willen stille staan in 't gene ons ambtshalven te doen stonde; en dieswegen alle mogelik ondersoek gedaan na alle sodanige persoonen en saken die onder enigen schijn van billike beschuldiginge waren gebracht’. Dat de Eerwaarde broeders het druk hebben met het oefenen van censuur, ligt evenwel niet alleen aan de liefde voor de inquisitie, maar ook aan het ergerlijk leven der gemeenteleden. Onder de Hoogleeraren zijn er, die beticht worden van dronkenschap en hazardspel; een presideerend burgemeester hoort deemoedig de bestraffing aan, omdat hij, ‘een persoon van sulken qualiteyt, diep in de nacht, op straat, van den drank overlaaden, los en quistig van betaamelike sedigheidt, schuldig was geworden aan verschelde uitspoorigheden daarbij voorgevallen’. Waarschijnlijk terzelfder tijd zijn in dienst der gemeente een organist, een klokluider en een doodgraver, die zich telkens aan verregaande dronkenschap schuldig maken en dat als verontschuldiging doen gelden voor ander kwaad. Raadplegend de kerkeraadsnotulen, ‘zien wij in die Handelingen een volksleven geteekend dat maar al te sterk herinnert aan het origineel door Ostade en Jan Steen trouw naar de natuur gepenseeld; door Starter met speelsch vernuft ondeugend bezongen; door Gerbrandt Adriaenszoon Bredero schilderachtig naakt op de planken gebracht’. Deze mededeeling, die uit andere gemeenten niet veel anders zou luiden, wijst ons op nog

(*) *Archief*, bl. 273 vlgg.
(†) *Archief*, bl. 241 vlgg.

eene goede vrucht van de kennis der vaderlandsche Kerkhistorie in hare bijzonderheden. Nog al te veel leeft onder ons volk de meening, dat de godzaligheid hier hare tenten had opgeslagen in vroeger eeuwen, althans in de 17de. Men weet iets van den haat der theologen, van den kerkelijken strijd, toen en later ook in de volkskringen gevoerd, maar van het leven weet men weinig en vormt zich vaak een beeld ervan, dat op een portret der ingetogenheid gelijkt. Het is goed, dat men feiten kent, als de oude kerkeraadsnotulen ons leeren, opdat men niet te zeer klage over onzen tijd en het wete, dat Gereformeerd en zedelijk er twee zijn, die met elkaar niets hebben uit te staan.

Terwijl de Gereformeerde vaderen waakten voor de tucht in de gemeente, lieten zij tevens hunne macht gevoelen aan de dissenters, vooral aan de Roomschen. In dat opzicht verdient opmerking, hetgeen S.D. van Veen meedeelt over de reformatie der Kerken in het graafschap Lingen(*), maar vooral de adviezen betreffende het doopen van de kinderen der Roomschgezinden in de Gereformeerde kerken te Groningen(†). Er was 30 December 1667 te Groningen eene ordonnantie uitgevaardigd, waarin o.a. bevolen werd, dat 'alle Pausgezinden' hunne kinderen, na dien datum geboren, moesten laten doopen in 'onze publycke kerken', op boete van 150 Car. gl. Daartegen werd van Roomsche zijde een request ingediend. En nu deelt Mr. W.B.S. Boeles de adviezen van predikanten en hoogleeraren, daarover ingediend, mede. Beide strekken, om op allerlei gronden aan te toonen, dat de Roomschen zich over het besluit niet hebben te beklagen en het dus gehandhaafd moet blijven.

Het is te verklaren, dat de haat tegen de Roomschen onzen vaderen in het bloed zat. Wat had het voorgeslacht niet te verduren gehad. De namen der voorouders vulden de Martelaarsboeken. Dr. Hoog heeft ons in zijn proefschrift daarvan veel belangrijks verhaald. Het handelt over de Martelaren der Hervorming in de noordelijke Nederlanden, niet in het zuiden, en wel tot het jaar 1566. Den 23sten Augustus van dat jaar gaf de landvoogdes Maria 'aan de nieuwsgezinden vrijheid van godsdienstoefening op plaatsen, waar deze voor dien datum reeds feitelijk bestaan had'. Eene zeer kortstondige zegepraal, maar die eene periode in de geschiedenis der Martelaren afsluit, omdat daarna - met Alva's komst - de toestand een geheel andere wordt.

Dit proefschrift en de beide vroeger genoemde andere, in vorige jaren verdedigd, bewijzen, dat de liefde voor het onderzoek der vaderlandsche Kerkhistorie bij de theologische studenten ontwaakt is. Ook daarin ligt eene reden tot blijdschap. Aan deze richting in de studie der theologanten danken wij degelijke dissertaties, waarmede de doctorstitel inderdaad verdiend wordt. Het zijn monographieën, die de weten-

(*) *Archief*, bl. 353 vlgg.
(†) *Archief*, bl. 402 vlgg.

schap ten goede komen en blijvende waarde behouden. Één bezwaar is ertegen. Om zulk een proefschrift te leveren, moet men na afloop zijner studie over veel tijd kunnen beschikken, wat niet ieder kan. Men moet in de gelegenheid zijn, om zich aan bronnenstudie te wijden, hetgeen vaak alleen geschieden kan op de plaats, waar die bronnen zich bevinden. Die gelegenheid staat niet open voor den dorpspredikant. Het is daarom te hopen, dat Prof. Acquoy en andere hoogleeraren hun leerlingen, die zoo uitstekend hunne academische loopbaan besloten, materiaal zullen leveren, om hun onderzoek voort te zetten op de studeerkamer der pastorie.

In één opzicht verschilt het geschrift van Dr. Hoog van de meeste proefschriften over vaderlandsche Kerkhistorie uit den laatsten tijd, welke aan het zijne voorafgingen. Het handelt niet over één persoon, maar over een tijdvak in onze Kerkgeschiedenis. Het is van die geschiedenis eene eerste bladzijde. 'De geschiedenis der nieuwsgezinden in ons vaderland tot het jaar 1566 bestaat voor het grootste gedeelte in vervolgd worden' - zoo vangt Hoofdstuk I aan. Als de auteur ons leert kennen het maatschappelijk en geestelijk leven der Martelaren en hunne godsdienstige richting beschrijft, dan geeft hij ons de intieme historie der Hervormden in ons land tot 1566. Hij heeft zeker goede redenen gehad, om in zijn boek de orde te volgen, die wij nu vinden. Bij mij rees de vraag, of eene andere niet beter geweest ware. Hoofdstuk I is getiteld: *De Hervormingsgezinden in Nederland. De Inquisiteurs. De Plakkaten.* Het is Dr. Hoog te doen, om de uitwendige geschiedenis te geven. Daartoe beschrijft hij hier de woelingen der Wederdoopers in ons land, de richting der inquisitie en de inquisiteurs, en doet ons de plakkaten tegen de Hervorming kennen. In Hoofdstuk V eerst beschrijft hij *De Rechtsvervolging tegen de Martelaren*: de rechtbanken, de aanklachten en de gevangenneming, de gevangenissen, de verhooren, de straffen. Ik wou vragen: had dat niet beter gepast bij hetgeen over Inquisitie en Plakkaten geschreven is? Dan had dit afzonderlijk kunnen behandeld worden en was ons de indruk bespaard, dien nu onwillekeurig het eerste gedeelte van Hoofdstuk I op ons maakt, dat de Regeering niet ten onrechte de Hervormden, zulke woelige dwepers, vervolgde. In Hoofdstuk VI wordt gehandeld over *De Geschriften der Martelaren*: over hunne brieven en testamenten, over de liederen uit dien tijd, over de Martelaarsboeken. Zij zijn niet de eenige bronnen, welke Dr. Hoog moest raadplegen; toch dienen zij hem vooral, om het geestelijk leven der Martelaren te schetsen. Was het dan niet beter geweest, om dit Hoofdstuk te doen voorafgaan aan die, welke het maatschappelijk en geestelijk leven en de godsdienstige richting der Martelaren beschrijven? Ik geef hier slechts den indruk, dien de lezing van het boek op mij gemaakt heeft. Een proefschrift is door hooge autoriteiten goedgekeurd; en bij de nu gevolgde orde lijdt het geschrift niet aan verwarring. Doch de voortreffelijke vorm

zou bij eene gewijzigde orde m.i. nog voortreffelijker zijn geweest.

Het is eene merkwaardige bladzijde, hoe droevig ook, die eerste uit de geschiedenis der Hervormden in ons land, welke Dr. Hoog ons te lezen geeft. Zij leert ons het waar karakter der vervolging kennen. Karel V was een echt Katholiek vorst. Niet, omdat hij een gehoorzaam volgeling van den Paus geweest is. Verre van dien. Bijna voortdurend leefden die beiden in onmin. Zelfs bij de vervolging der ketters vergeet Karel die veete niet. Hij seculariseert het ketteronderzoek, opdat de Kerk uit de vervolging geene munt zou slaan tot vergrooting harer macht. De ketterij wordt misdaad tegen den Staat. Doch daaruit juist blijkt, hoe bij allen strijd tusschen Keizer en Paus hun ideaal hetzelfde is. Karel V in zijn rijk, de Paus in de Kerk zoeken beiden boven alles de eenheid te bewaren. Die eenheid verstoorden de nieuwsgezinden. Daarom moesten zij gestraft, neen, uitgeroeid; daarom moest alles, wat de ketterij voeden kon, vernietigd worden. De straf op elke overtreding der plakkaten was de doodstraf. En kon onwillekeurige ketterij met kerkelijke straffen worden geboet, zij, die willens en wetens de plakkaten hadden overtreden, moesten, ook al toonden zij berouw over hunne afdwaling van de kerkleer, toch met den dood gestraft worden. De ketterij moest, het kostte, wat het wilde, worden uitgeroeid. Het treft ons in de plakkaten, welk eene macht de drukpers reeds geworden is. Tegen kettersche boeken ijveren zij heftig. Ze moeten verbrand worden. Elk boek moet, voordat het gedrukt mag worden, onderzocht zijn. In de Bijlagen geeft Dr. Hoog ons een voorbeeld van de aanstellingsakte van een boekverkooper, die dan nog een eed van gehoorzaamheid op de ordonnantiën moest afleggen. En niet genoeg nog - minstens tweemaal 's jaars moesten de officieren van justitie, vergezeld van een deskundige, de winkels inspecteeren.

De Hervormden werden dan ook als gewone misdadigers behandeld. Heeft dit terechtstaan voor de burgers van de eigen woonplaats soms voor hen het voordeel gehad van zachter behandeling, dat is toch de uitzondering, die den regel van gruwelijke wreedheid bevestigt. Men leze daartoe de beschrijving, welke Dr. Hoog geeft van de rechtsvervolging der Martelaren, eene interessante bladzijde voor de kennis van het rechts- en gevangeniswezen dier dagen. De rechtsvervolging was over het algemeen wreed in die tijden. Als Dr. Nuyens in zijne *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten* daarop wijst, laat onze auteur hem ten volle recht wedervaren. Doch als deze schrijver daarmee de geloofsvervolging schijnt te willen vergoelijken, althans te willen verklaren op eene wijze, die tevens alles vergeven zou zijn, dan blijft daartegenover in volle kracht staan de bewering van Dr. Hoog, dat juist hierin schuilt de gruwel der geloofsvervolging, dat men onschuldigen, die anders geloofden dan de monniken, met straatroovers, vrouwenonteerders, valsche munters en ander schuim der natie gelijk-

stelde. Het is de schande van wie Dr. Nuyens de Katholieke partij noemt, ‘dat zij de teekenen der tijden in de 16de eeuw niet begrepen heeft, maar blindelings bleef voorthollen op het eens ingeslagen pad der kettervervolging, zonder te zien op het ontzettend aantal menschenlevens dat haar gedrag kostte’.

Wie waren zij, die slachtoffers? De groote waarde van Dr. Hoog's boek ligt in het antwoord op die vraag. Wij leeren de Hervormden in ons vaderland kennen, voordat het Calvinisme er binnendrong. Een der Martelaren voert de tegenstanders der nieuwsgezinden aldus sprekend in: ‘Ziet! dit volk komt en wil een nieuw fondament aan de Stad (Gods?) leggen, en zij kennen geen a voor een b; vanwaar komt hun dit? Waar hebben zij dat geleerd? Wij hebben in Hoogescholen gelegen en ons geld daarom verteerd, zouden nu deze ezels komen en ons leeren? De eene toch is een schoenlapper, de andere een wever of pelswerker, en dezen willen de Schrift bijbrengen. Laat zij hun ambacht doen, want dit komt ons toe’ (bl. 87). Inderdaad, de Hervorming is van den aanvang hier te lande eene zaak des volks geweest. Uit de rekeningen der confiscatie blijkt, dat de Martelaren niet vele goederen bezaten. Is daarin eene verklaring te vinden voor ‘de losheid van aardsche goederen’, die uit hunne brieven en testamenten spreekt, als wij bedenken, dat de Martelaren meest allen gehuwd waren en den middelbaren leeftijd niet overschreden hadden, dan treft zij ons wel. De testamenten behelzen niets over hunne goederen; zij zijn de beschrijving hunner geestelijke nalatenschap. Zij hebben vrouw en kinderen hartelijk lief; nemen op roerenden toon van hen afscheid; doch uit hun harte hebben zij ze weggedaan en hen den Heere bevolen. Los van deze wereld, hebben zij al hun vertrouwen op God gesteld. Het was immers Gods zaak, waarvoor zij leden, Gods werk, dat zij hadden te volbrengen. Zij zouden geene menschen geweest zijn, als zij dezen schat niet gedragen hadden in aarden vaten en geestelijke hoogmoed niet nu en dan door het martelaarskleed was komen heengluren. Toch hebben deze mannen uit het volk met kloeken geloofsmoed hun lijden gedragen en de ervaring kunnen opdoen, dat in zwakheid kracht wordt volbracht. Hoe gaarne deelde ik het schoone lied mee, dat Dr. Hoog in zijn boek heeft afgedrukt (bl. 110), aldus beginnende:

> ‘O Heer aensiet al mijn lijden groot
> Geeft mi nu stercheyt in desen noot
> Opdat ick niet en beswycke.’

Vooral uit den Bijbel putten zij de kracht tot dat vertrouwen. Hunne Bijbelkennis is zeer groot. Hunne brieven zijn vol Bijbelteksten en in de verhooren antwoorden zij ermee. Hoe ons volk den Bijbel gelezen heeft! Het is nu te verklaren, dat sedert 1523 zulk een aantal uitgaven van het Nieuwe Testament en van den geheelen Bijbel elkaar kunnen opvolgen. In verband hiermede maakt Dr. Hoog nog de op-

merking, hoe merkwaardig het is, dat zulk een groot aantal mannen uit het volk in dien tijd de kunst van lezen en schrijven blijken te verstaan. ‘En dat niet alleen; die mannen en vrouwen weten op hunne wijze en in hunne taal, gedachten aan het papier toe te vertrouwen, en ruim drie eeuwen later leveren hunne eenvoudige, innig vrome geschriften eene bij uitstek stichtelijke lectuur op.’ Die brieven werden gedrukt en meestal met een verhaal van gevangenneming, verhoor en executie, een verhaal vaak in versmaat, als vliegende blaadjes onder het volk verspreid. Spoedig verschenen verzamelingen van brieven met eene voorrede van een lied van of over den martelaar. Die boekjes beleefden vele uitgaven. Later zijn de brieven en testamenten verzameld in de Offerboeken, die weder tot bouwstof dienden voor Van Bragh t's *Martelaarsspiegel* en Van Haemstede's *Historiën der vrome Martelaren.* Deze beide boeken zijn òf in hun geheel òf in bloemlezing telkens herdrukt tot in onze dagen toe en onder ons volk verspreid. ‘Voor velen in onzen tijd leveren deze boeken thans nog, zoo goed als drie eeuwen geleden, geestelijk voedsel in overvloed. Wie zal ze tellen die mannen en vrouwen, die elken dag een gedeelte uit het Martelaarsboek lezen, zoo goed als een kapittel uit den Bijbel!’ Het zal goed zijn, zulke feiten niet te vergeten.

Wat zal het volk uit die boeken leeren? Voor zoover zij handelen over de Martelaren, over wie het geschrift van Dr. Hoog loopt, zal het er geen Calvinisme uit leeren. De Hervormden hier te lande waren in dat tijdvak eerst Sacramentariërs, toen Anabaptisten, later Doopsgezinden. Zonderen wij de woelige Wederdoopers uit, dan is over het algemeen de godsdienstige richting eene practische. Aan braafheid in het dagelijksch leven, zuiverheid van wandel en zeden hechten zij de hoogste waarde en vragen niet in de eerste plaats naar het ‘geloof’. Straks wint het Calvinisme het in ons vaderland. In de periode, door Dr. Hoog behandeld, moet het zijn voorbereid. Doch hoe de overgang van Anabaptisme tot Calvinisme heeft plaats gehad, valt moeilijk aan te wijzen, zegt onze auteur. Zou het Calvinisme in zijne organiseerende kracht voor onze vaderen bij hunne al moeilijker worsteling tegen de machten, die hen verdrukken, niet eene groote aantrekkelijkheid bezeten hebben? Hoe dit zij - de echt Nederlandsche karaktertrek, dien de Hervorming van den aanvang af heeft bezeten, is niet verloren gegaan. Ons volk mag worden opgezweept voor het Calvinisme in al zijne dorre leerheiligheid, verreweg de groote meerderheid stelt altijd nog braafheid en zuiverheid van zeden boven het ‘geloof’.

Ten slotte aan de Redacteuren van het Kerkelijk *Archief* een welgemeend Glück auf; aan Dr. Hoog onzen dank voor zijn belangrijk boek, en onze beste wenschen voor zijne verdere studie.

Januari 1886.

J.V.D. BERGH.

Goed bedoeld, maar.....

Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van het Bandjermasinsche Rijk 1863-1866, door H.G.J.L. Meyners, Gep. Luit-kol. van het N.O.I. leger, Ridder der M.W.O. 4^{e} kl. - Leiden. - E.J. Brill. - 1886.

In *De Tijdspiegel* van April 1884 werd de wensch uitgesproken (blz. 489), dat de Regeering de officieele bescheiden, welke op de verrichtingen van het Indische leger betrekking hebben, zou verzamelen en door eene bevoegde hand doen bewerken. De Regeering - zoo werd daar gezegd - zou een hoogst nuttig werk doen, en het Indische leger zou haar dankbaar wezen.

Wij deelen die meening geheel. De destijds gegeven wenk is evenwel niet opgevolgd, en nog steeds wachten wij op goede, zoo volledig mogelijke beschrijvingen van vele in den Indischen archipel gevoerde oorlogen.

Het bekende gezegde indachtig, dat een half ei beter is dan een ledige dop, ontvingen wij het werk van den heer Meyners met ingenomenheid. Alweder - zoo meenden wij - wordt hier een tipje opgelicht van den sluier, die de meeste handelingen van het Indische leger bedekt; en al was in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo in 1863 de eigenlijke oorlog - dank zij den lateren Generaal Verspyck - geëindigd, het was voldoende bekend, dat onze krijgsmacht in de eerstvolgende jaren nog eene vrij zware taak te vervullen had tot bevestiging van ons gezag. Wat hier gedaan was, mocht wel bekend gemaakt worden.

Met ingenomenheid dus zetten wij ons aan de studie van het thans ontvangen boek. Doch, hoeveel wetenswaardigs daarin ook voorkomt, wij mogen niet ontveinzen, dat de lezing ons heeft teleurgesteld.

Naar onze overtuiging is de taak, die de Schrijver op zich nam, te zwaar geweest voor zijne krachten. Hij heeft - het zij met dankbaarheid gezegd - van den Minister van Koloniën de beschikking ontvangen over de officieele bescheiden; maar hij miste, meenen wij, de ‘bevoegde hand’, die noodig is, om uit zoodanige bescheiden een goed verhaal samen te stellen. Hiervoor is meer vereischt dan ijver en goede wil; oefening vooral mag niet ontbreken!

De Schrijver zie in onze zienswijze niets kwetsends voor zijn persoon. Zijne eigenliefde kan voor een oogenblik getroffen worden; maar hij

bedenke, dat over het algemeen de beste ‘mannen van het zwaard’ niet juist zijn de beste ‘mannen van de pen’. Daarvoor ontbreekt hun, in den regel, eene ruime opleiding in letterkundigen zin.

Wij gevoelen echter maar al te goed, dat wij verplicht zijn, aan te toonen, in welk opzicht de S. te kort schoot.

Onze eerste aanmerking geldt den titel.

Den 11^{den} Juni 1860 vaardigde de Gouvernements-Commissaris Nieuwenhuijzen eene proclamatie uit, waarin aan de bevolking werd bekend gemaakt, dat ‘het zelfbestierend rijk van Bandjermasin had opgehouden te bestaan en de landen, uitgemaakt hebbende het vervallen verklaarde rijk van Bandjermasin, voortaan zouden ressorteeren onder het direct gebied van het Nederlandsch-Indisch gouvernement in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo’.

Op historischen grond kan men dus niet spreken van ‘het Bandjermasinsche rijk’ van 1863-1866. Zoodanig rijk bestond niet meer. Maar ook op geographischen grond is het onjuist, het Bandjermasinsche rijk te noemen in de plaats van de residentie Z. en O. afdeeling van Borneo, want dat rijk omvatte, meenen wij, in hoofdzaak alleen de afdeelingen Martapoera en Amoenthay; doch geenszins de overige, - Zuiderafdeeling, Groote en Kleine Dajak, Bekompay en Doesson, Bandjermasin en Kween, Tanah Laut en Oostkust - welke de S. in zijn werk mede achtereenvolgens behandelt.

Het eerste Hoofdstuk geeft ons een geographisch overzicht van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, hoofdzakelijk zooals de toestand was in 1865. Wij stuiten hier op verschillende onnauwkeurigheden.

Zoo wordt er gezegd, dat de oppervlakte der residentie geschat wordt op 7- à 8000 vierk. Geogr. mijlen. Volgens de officiëele gegevens (Regeeringsalmanak en Koloniale Verslagen) bedraagt die oppervlakte, naar globale raming, 6567,8 vierk. geogr. mijlen.

Zoo wordt ons het bevolkingscijfer van 1865 (naar schatting) opgegeven als te bedragen 813,189 zielen, wat nagenoeg met de officieele cijfers overeenkomt, - maar de S. had ons kunnen mededeelen, dat deze schatting stellig te hoog is geweest. Volgens de laatste *volledige* opgaven (die op ult^{o}. Dec. 1883, medegedeeld in het Kol. Verslag van 1885) bedroeg de raming, na 20 jaren nagenoeg ongestoorde rust, slechts 608,926 zielen. De zinsnede (blz. 1 en 2), luidende: ‘De volkstelling geeft over jaren herwaarts eene nagenoeg gelijkmatige vermeerdering aan’ enz., mag dus niet dan onder beneficie van inventaris worden aangenomen; daargelaten dat men, althans wat de Oostkust betreft, bezwaarlijk van ‘volkstelling’ kan spreken, nu, zooals de S. juist te voren mededeelt, daar geheel moet worden afgegaan op de gissingen der inlandsche vorsten en hoofden.

Op blz. 3 lezen wij van eene in 1865 reeds sedert verscheidene

jaren bestaande quaestie tusschen Kota Waringin en Matan omtrent het bezit van Djelei. De S. had kunnen zeggen, dat die quaestie thans nog niet is opgelost (vele zaken duren in Indië lang!); maar we moeten erbij voegen, dat het geschil niet loopt over Djelei in zijn geheel, maar over een klein gedeelte van dat landschap - Bagintji - of, beter gezegd, over den loop der grensscheiding in het landschap Djelei. De bedoeling van ons bestuur is, die grensscheiding te trekken langs den oostelijken tak der Djelei-rivier tot aan hare uitwateringen.

Op blz. 10 vinden wij, dat de bevolking der Oostkust geschat werd:

in 1864 op 235,100, in 1865 op 436,799 zielen.

Op blz. 11 wordt ons eene andere opgaaf verstrekt, volgens welke het 2de cijfer zou moeten zijn 436,205. En op blz. 1 zijn beide cijfers weder eenigszins anders: 234,900 en 436,215. Vanwaar die verschillen? Op zichzelve zijn ze voorzeker van weinig gewicht, want ze berusten op loutere gissing; doch we vragen toch, waarom de S. zich niet heeft gehouden aan het Koloniaal Verslag, dat voor 1864 gaf 235,100 en voor 1865 436,000 zielen.

Van meer belang is het overzicht, dat de S. vervolgens geeft van de tegenwoordige staatkundige indeeling der residentie. Dat wil zeggen: het zou van meer belang zijn, indien het juist ware, doch daaraan ontbreekt veel!

De S. heeft n.l. gemeend te kunnen volstaan met thans, in 1886, een Indischen Regeerings-almanak van *vijf* jaren herwaarts te raadplegen. Het gevolg daarvan is, dat de in 1884 plaats gevonden hebbende splitsing der afdeeling 'Koetei en Oostkust' in twee afdeelingen: *a.* Koetei en Noord-Oostkust van Borneo, en *b.* Pasir en de Tanah Boemboelanden, hem onbekend is gebleven.

Vermindert dit reeds de waarde van het gegeven overzicht, die waarde wordt bedenkelijk klein, wanneer wij het oog slaan op de vele fouten, die erin voorkomen. Niet alleen vinden wij hinderlijke drukfouten, zooals (bij herhaling) Batang Mai in plaats van Batang Alai, Boengan voor Roengan, - maar geheele districten, onderdistricten en eilanden zijn vergeten!

Zoo lezen wij, onderaan blz. 11:

'De afdeeling Sampit (bestaat) uit de districten Sampit (waaronder ressorteeren de onderdistricten Beneden- en Boven-Katingan en Samba) en Pemboeang (waaronder ressorteeren de onderdistricten Semboeloe en Serajan, alsmede het leenplichtige rijk Kota Waringin', enz.

Dit moet zijn:

De afdeeling Sampit (bestaat) uit de districten Sampit (waaronder ressorteeren de onderdistricten Tjampaga, Mantaja en Kwajan), Mendawé (waaronder ressorteeren de onderdistricten Beneden- en Boven-Katingan en Samba) en Pemboeang (waaronder ressorteeren de onderdistricten Samboeloe en Serajan); alsmede het leenplichtige rijk Kota Waringin', enz.

Zoo moet op den zesden regel van blz. 12, achter den naam van het eiland Belingisan, volgen:

Tengalan, Poeloe Semoet, Oemagi, Pendan Pendanan en Balambangan; Sambalioeng, waaronder ressorteeren de eilanden Samsit, Kakaban, Bilang-Bilangan,

welke regels door den S. zijn overgeslagen.

Men zal ons wel moeten toestemmen, dat des Schrijvers opgaven op deze wijze al zeer weinig nut kunnen stichten.

Het tweede Hoofdstuk is bestemd om ons den toestand der residentie te schetsen in Maart 1863, toen Verspyck als resident en militaire commandant vervangen werd door Happé. Het moet verder een algemeen overzicht geven van hetgeen door laatstgenoemde is verricht.

Het komt ons voor, dat dit hoofdstuk de gewenschte volledigheid mist.

Aan den eigenlijken oorlog was, dank zij de krachtige hand van Verspyck, een einde gemaakt; alleen de Boven-Doesson verkeerde nog in staat van gewapend verzet tegen de Regeering en was dan ook uitgesloten van de amnestie, die den 19^{den} October 1862 door den Gouverneur-Generaal was toegestaan en den 5^{den} November d.a.v. te Bandjarmasin was afgekondigd. De amnestie was niet van toepassing op: Antassarie en zijne zonen, Demang Lehman, Amin Oellah, Soeropattie en zijne zonen, Kiay Djaja Salana en Goesti Kassan met zijne zonen. Aan al deze lieden werd slechts lijfsbehoud toegezegd, indien zij zich vrijwillig onderwierpen.

Had dit - om van verdere bijzonderheden omtrent den toestand in den aanvang van 1863 niet te spreken - geene vermelding verdiend? Daaraan had zich in den loop van het verhaal kunnen vastknoopen de mededeeling, dat Antassarie in 1863, Soeropattie in 1876 overleed; dat Amin Oellah in November 1863 in onderwerping kwam en naar Java verbannen werd; dat Demang Lehman en Goesti Kassan in 1864 zijn gevat en terechtgesteld, - en dat Goesti Mohamad Seman (zoon van Antassarie), die den Sultanstitel voert, en drie zonen van Soeropattie thans nog steeds in de afgelegen streken van den Boven-Doesson verblijf houden.

Op blz. 14 zegt de S.: ‘Hoezeer men zich ook voorgesteld had dat de ordonnantie van 23 October 1862 - Stbl. N^{o}. 119 - een anderen staat van zaken zoude doen geboren worden, werd men echter ook hierin zeer teleurgesteld. Geen enkel voornaam opstandelingenhoofd kwam, gebruik makende van de verleende amnestie, zijne onderwerping aanbieden.’

Deze beschouwing achten wij onjuist. Krachtens de amnestie werden al de gevangen opstandelingen overal in vrijheid gesteld; de Regeering gaf daardoor op het juiste oogenblik een bewijs van kracht; zij toonde dat zij de opstandelingen, niet meer behoefde te vreezen, en zij maakte daardoor een uitmuntenden indruk op de bevolking, die zich meer en meer bij haar aansloot. Maar de bedoeling der amnestie kon wel bezwaarlijk wezen, de ‘voorname opstandelingenhoofden’ aan onze zijde te krijgen; die hoofden waren immers juist, zooals wij

boven aanteekenden, van de amnestie uitgesloten! Intusschen onderwierpen zich wel degelijk verschillende hoofden, o.a. Tommongong Anom, gedurende den oorlog een der vijandelijke aanvoerders in Tabalong, en eenige hoofden van de Kahayan.

Het spreekt intusschen vanzelf, dat een land, dat geruimen tijd het tooneel is geweest van den oorlog, niet plotseling geheel tot een volkomen staat van rust terugkeert, en in zoover liet ook in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo de toestand, bij het optreden van Happé, nog veel te wenschen over. De grondslagen voor een goed bestuur waren echter gelegd, en Happé had daarop slechts voort te bouwen. Het is zijn roem, dat hij dat gedaan heeft. Met de vervanging van Verspyck door Happé veranderde men van personen, maar, gelukkig, niet van stelsel.

De S. laat het echter voorkomen (blz. 15), alsof Happé nieuwe stelregels uitvond, o.a. om de ‘militaire troepenmacht’ niet ‘noodeloos aan vermoeienis en ontberingen bloot te stellen’ en veel gebruik te maken van ‘zoogenaamde’ bevolkingspatrouilles. Maar diezelfde stelregels had Verspyck immers ook steeds in toepassing gebracht, wanneer de omstandigheden dat veroorloofden!

De S. geeft verder eene opsomming van verschillende maatregelen, tijdens het bestuur van Happé genomen. Die opsomming schijnt wel volledig te zijn; zelfs dat de Regeering bijna *f* 7000. - schonk als bijdrage voor de vernieuwing van de mesdjid ter hoofdplaats, dat op een paar plaatsen zoutpakhuizen werden opgericht en dat te Amoenthay en Martapoera landraden werden ‘daargesteld’, wordt niet vergeten. Doch geheel juist zijn de gedane mededeelingen niet, omdat geene rekening is gehouden met hetgeen na 1866 is gebleken.

Zoo wordt o.a. gezegd, dat de landbouw eene schoone toekomst te gemoet ging, ‘mede nadat’ een 24-tal jongelieden naar Java waren gezonden, om de rijstcultuur te leeren. Het feit is, dat ook thans, al valt de oogst goed uit, nog rijst van Java en Singapore ten behoeve der toch niet talrijke bevolking moet worden ingevoerd.

Zoo lezen wij verder, op blz. 17, dat de aanplant van djatihout ‘veel goeds beloofde’ en daaraan ‘met zeer veel succes eene uitbreiding op ruimere schaal gegeven werd’.

De zaak is, dat men met den djati-aanplant eenige proeven heeft genomen, maar ze later, omdat de residentie genoeg goede houtsoorten in groote hoeveelheden oplevert, niet verder heeft voortgezet.

Het derde Hoofdstuk vermeldt de onderwerping van Amin Oellah en hetgeen uit diens verhoor omtrent de gebeurtenissen in 1859 gebleken is; het vierde de gevangenneming en terechtstelling van Demang Lehman.

In beide Hoofdstukken is de S. ontzettend volledig; zoo wordt ons zelfs (blz. 19) de naam genoemd van de boot, waarmede Kolonel

Happé zich begaf naar Z.M. stoomschip Onrust, dat Amin Oellah naar de hoofdplaats Bandjermasin bracht. En op blz. 52 wordt ons, in niet minder dan 12 bladzijden, het vonnis van den krijgsraad medegedeeld, waarbij Demang Lehman ter dood werd veroordeeld; iets, waartoe te minder noodzakelijkheid bestond, nu het reeds in zijn geheel werd opgenomen in de *Verzameling der merkwaardigste vonnissen*, in 1865 op last van de Indische Regeering uitgegeven.

Het vijfde Hoofdstuk behandelt de Zuiderafdeeling van Borneo. In acht bladzijden wordt ons medegedeeld, dat er, van 1863 tot 1866, eigenlijk niets bijzonders gebeurd is. Ernstige bezwaren hebben wij hier tegen den stijl.

Zoo wordt op blz. 67 gezegd, dat er lieden van Kota Waringin kwamen, om ‘een nieuw aan te gaan contract met het gouvernement te bespreken en tevens hunne gevoelens over de troonsopvolging kenbaar te maken. - Nadat een en ander *tot stand was gekomen*’, enz.

De daaropvolgende zin - de laatste van genoemde blz. - is, evenals de voorlaatste op blz. 68, inderdaad niet goed leesbaar.

Volgens blz. 69, waar de S. telkens spreekt van Z.M. den vorst van Kota Waringin, vormt hij zich toch wel een vreemd voorbeeld van de positie der Inlandsche hoofden in onze bezittingen! Zelfs de ‘Keizer’ van Soerakarta of de ‘Sultan’ van Djokdjokarta noemen wij slechts ‘Hoogheid’; er is slechts één Vorst in het Nederlandsch gebied, wien de titel van ‘Zijne Majesteit’ toekomt, en dat is de Koning der Nederlanden.

Dat de S. zich telkens begeeft in allerlei kleine bijzonderheden, welke voor de geschiedenis van niet het minste belang zijn, kan men in dit en de volgende hoofdstukken herhaaldelijk opmerken.

In het zesde en zevende Hoofdstuk worden de afdeelingen Groote en Kleine Dajak besproken; in het achtste de afdeeling Bekompay en Doesson. Ook hier stuit men telkens op gebrekkigen stijl, o.a. op blz. 99, waar gezegd wordt: ‘Het doen verhuizen der bevolking’.... ‘en daardoor werden ook de aan de rivier gelegen kampongs minder bedreigd en geen vrees aangejaagd’.

Op blz. 124 wordt gezegd: ‘Zooals bekend is ontkwamen en getuigden hier.... en de javaan Sidin’.... terwijl er onmiddellijk op volgt: ‘welke Sidin echter nooit uit de Boven-Doesson is aangekomen of uitgevonden is kunnen worden’. Vrage: hoe Sidin getuigen kon, als men hem nooit meer heeft kunnen ‘uitvinden’? Op blz. 136 wordt verhaald, dat een paar vertrouwelingen van Mangkoe Sarie ‘onder de roeiers gedaan’ werden. Als een der voordeelen, welke verkregen werden door de militaire bezetting van Moeara Teweh, wordt (blz. 143) medegedeeld, ‘dat de versterking overigens alle gewenschte tactische voordeelen bezit’.

Dat de S. geene rekening heeft gehouden met latere gebeurtenissen, blijkt o.a. uit blz. 137, 159 en 172, waar steeds sprake is van ‘onzen getrouwen’ Mangkoe Sarie. Is het den S. dan onbekend gebleven, dat deze, in 1873, eene vijandige houding heeft aangenomen en naar de zonen van Antassarie en Soeropattie, in den Boven-Doesson, gevlucht is en zich pas in 1877 opnieuw heeft onderworpen? Zoo neen, had deze gebeurtenis dan niet in het oog gehouden moeten worden, toen de S. (blz. 137) ‘de blijken van gehechtheid aan het gouvernement van den getrouwen Toemenggoeng Mangkoe Sarie’ ging aantoonen?

Dat de S. zich somtijds ertoe heeft bepaald, zonder nadenken over te schrijven uit de te zijner beschikking gestelde rapporten, blijkt op verschillende plaatsen van zijn boek. Zoo o.a. op blz. 156 waar na de mededeeling, dat een Dajak gevangengenomen is, de zinsnede volgt: ‘Daar deze Dajak bij zijne gevangenneming zwaar gewond werd, zoo zal een verhoor later moeten plaats hebben’; - op blz. 159, waar wij lezen: ‘Omtrent Soeropatti's plannen worden telkens overdreven geruchten in omloop gebracht en daar bij herhaling de kampongs der Beneden-Doesson met aanval en verwoesting bedreigd worden, terwijl kleine benden opstandelingen die landstreek onveilig blijven maken, bestaat er bij de bevolking nog al vrees en heerscht er bijgevolg eenige onrust. De militaire Kommandant te Moeara Tewé heeft echter alle mogelijke maatregelen genomen’....; op blz. 175 (3de alinea), en elders.

De mededeeling op blz. 164, dat de gebeurtenissen van 1865 nabij ‘onze Tewé-versterking’ door Happé *te recht* beschouwd werden ‘als de laatste stuiptrekkingen van een wanhopige’, is gelogenstraft door de latere gebeurtenissen. Dergelijke ‘stuiptrekkingen’ toch hebben zich sedert nog herhaaldelijk voorgedaan en zijn ook in de toekomst nog wel te verwachten, zooals de S. trouwens zelf, op blz. 145, erkent.

Het negende Hoofdstuk: ‘Bandjermasin en Kween’, vangt aan met eenige bladzijden vol overtollige bijzonderheden. Wat kan het ons in 's Hemels naam schelen, dat de Chinees Oe Pikliem lid of zekere heer Wolff deurwaarder was van de rechtbank van burgerlijke en lijfstraffelijke rechtspleging of, later, van den landraad? Wat deert het ons, welke officieren wegens lang verblijf ‘in deze gewesten’ het eerst in aanmerking kwamen voor vertrek naar Java?

Daarentegen lezen wij op blz. 185, dat Z.M. stoomschip de Vecht eene ‘zeer belangrijke’ reis maakte naar de Oostkust; maar waarin het zeer belangrijke van die reis bestaan heeft, laat de S. geheel in het midden.

Vooral dit hoofdstuk wemelt van détails uit de maandrapporten, welke niet de minste geschiedkundige waarde hebben. Wij zullen deze wel niet behoeven aan te wijzen. Dat de S. van ‘vervuring door witte mieren’ van het houtwerk eener stoomboot spreekt (blz. 196), is waarschijnlijk eene vergissing. Maar wat zullen wij zeggen van de

naïveteit, waarmede de S. op blz. 204, na het bericht van de ontsnapping van een gevangene, zoekt naar de beweegredenen, die den man *waarschijnlijk* 'tot zijn vlucht had doen overgaan'?

Wat de S. bedoelt met zijne aanteekening in de laatste alinea van blz. 205: 'De voorloopige instructie.... was.... reeds afgeloopen en kon alzoo afgedaan worden', is zeker verre van duidelijk.

Het tiende Hoofdstuk bespreekt de gebeurtenissen in Tanah Laut, waar Hadji Boeyassin eindelijk, in Januari 1866, in onze handen viel. Eene vreemde vergissing heeft de S. begaan op blz. 211, waar hij - waarschijnlijk het in de rapporten voorkomende woord 'gezindheid' vervangende door 'gezondheidstoestand' - ons een op zichzelven geheel onbegrijpelijken zin voorlegt.

Het elfde Hoofdstuk: 'Martapoera', zondigt als de vorige tegen de eischen van een goeden stijl en door de mededeeling van vele onnoodige détails. Wat den stijl betreft, hebben wij slechts te wijzen op blz. 219, waar wij lezen: 'Het feit dat dit opstandelingenhoofd onschadelijk gemaakt was en het meer en meer in onderwerping komen of arresteeren van opstandelingen, was eene groote schrede gedaan tot het behoud der rust'; of op de mededeeling onderaan blz. 222: 'De hieronder gerecapituleerde bezetting der afdeeling Mantapoera *zal een deel uitmaken* van het garnizoensbataljon', - iets, wat nu reeds sedert 22 jaar het geval is; of op de geheel misplaatste aanteekening, onder aan den staat op blz. 223 voorkomende. En tot staving van onze bewering, dat de S. ons geene volkomen onbeteekenende détails spaart, willen wij o.a. de aandacht vestigen op het verhaal eener 'grafschennis' op blz. 240 of op de poging, die aan het slot van dit hoofdstuk aangewend wordt, om te bewijzen, dat een districtshoofd verdronken was. Is het - wij zeggen niet in een maandrapport, maar in een geschiedkundig werk - niet ruimschoots voldoende, als men den dood van den man vertelt?

Van het twaalfde Hoofdstuk: 'Amoenthay', kunnen wij niet anders zeggen dan van de vorige. Hoe men personen kan arresteeren, die zich reeds in arrest bevinden (blz. 276), is ons niet duidelijk; evenmin hoe deze redeneering sluiten moet (blz. 283): 'Panghoeloe Rasied werd in het Kaloewasche vrij algemeen voor heilig gehouden, aangezien blijkbaar de bevolking dien fanatieken muiteling niet had durven aanvallen, doch zich ook evenmin geneigd had betoond, om gemeene zaak met hem te maken'.....

De meening, op blz. 302 uitgesproken, dat 'in onzen Indischen archipel - ook met het oog op de steeds toenemende bedevaarten naar het heilige land, - gelijktijdig met het installeeren van een krijgsraad te velde, eene guillotine, op eene zooveel mogelijk openbare

plaats, zoude moeten daar zijn', zal voorzeker, naar wij althans vertrouwen, niet veel instemming ontmoeten.

Het laatste - dertiende - Hoofdstuk vermeldt de gebeurtenissen ter Oostkust. Wij vinden hier in de eerste plaats eene herhaling der beschrijving van den tocht naar Dindin Papan, welke beschrijving reeds aan het slot van het werk des heeren W.A. van Rees: *De Bandjermasinsche krijg* te lezen staat. De S. acht echter 'eene herhaling dezer gebeurtenis' - blijkbaar bedoelt hij eene herhaalde beschrijving - noodig, 'omdat bedoelde krijgsverrichting tijdens het bestuur van Happé heeft plaats gehad en dus ook te huis behoort in het werk dat te zijner nagedachtenis geschreven wordt'.

Wij zouden van oordeel zijn, dat, wat eens goed gezegd is, niet opnieuw behoeft gezegd te worden en dat de S. eenvoudig naar het werk des heeren Van Rees had kunnen verwijzen. Te meer in dit geval, nu toch de nagedachtenis van Happé slechts zijdelings bij den tocht naar Dindin Papan betrokken is. Happé heeft een oorlogsschip en 60 soldaten gezonden, maar staat overigens geheel buiten de zaak; de expeditie-commandant, Kapitein Van Vuuren, ontving zelfs geene bepaalde instructiën (blz. 312).

In de tweede plaats wordt medegedeeld de wijze, waarop Amin Oellah in onderwerping kwam. Nu de S. reeds een afzonderlijk - het derde - hoofdstuk aan die onderwerping gewijd heeft, hadden de thans vermelde bijzonderheden in dat hoofdstuk te huis behoord.

Onder de verder meegedeelde détails vinden wij (blz. 322) het bericht dat in Maart 1866, bij wijze van proef, de post van Koetei over land naar Bandjermasin werd gezonden, en dat Happé 'met belangstelling den uitslag van deze proef' te gemoet zag. Welke die uitslag is geweest, komen wij echter niet te weten.

Gelijk blijkt uit de woorden, die wij boven aanhaalden, en verder ook uit het tegenover den titel geplaatst portret, het de voorrede voorafgaande motto: 'Het is plicht te streven na de vereeuwiging der nagedachtenis van zijn medemensch', de voorrede zelve, enz., is het des Schrijvers bedoeling geweest, 'op eene waardige wijze hulde te brengen aan een oud vriend, wijlen den Generaal Happé'.

Aan het slot van deze aankondiging vragen wij ons af, of door het voor ons liggende werk - gebrekkig in samenstelling en taal - dit prijzenswaardige doel is bereikt, en dan kan ons antwoord niet volkomen bevestigend luiden.

Voorzeker zullen wij op de verdiensten van Happé, ook tijdens zijn bestuur over de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo ten toon gespreid, niets afdingen. Hij heeft daar eene moeielijke betrekking, drie jaren

lang, zeer ten genoegen der Indische Regeering bekleed. Maar heeft hij daar de gelegenheid gehad, door buitengewone veldheers- of staatsmanstalenten uit te blinken? Wie dat beweert, lijdt onzes inziens aan overdrijving.

Wanneer men het licht wil doen vallen op de verplichtingen, welke onze koloniën aan Happé hebben, - dan moet men spreken van de bewijzen van beleid en persoonlijken moed, die hij gaf op den 28sten Juni 1846, bij gelegenheid der verovering van de vijandelijke versterking Beliling en bij het hardnekkig gevecht om de kampong Kadjangan (Bali). Bovenal moet men dan den 15den April 1849 in herinnering brengen, toen Happé zich-zelven een groot aandeel mocht toekennen in het welslagen van de bekende omtrekking van Djagaraga. Voorts kan men nog wijzen op de door hem met zooveel beleid volvoerde expeditie naar Tomorie, op de Oostkust van Celebes, in 1856.

Met het oog op dat alles mag men voorzeker zeggen, dat Happé een sieraad van het Indisch leger is geweest. Hij was een welwillend en rechtvaardig, een algemeen geacht en bemind chef, een dapper en beleidvol officier.

Doch wij meenen, dat de heer Meyners zijn doel voorbijstreeft, wanneer hij speciaal van de geschiedenis der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo in 1863-1866 een voetstuk maakt, om Happé's schitterende hoedanigheden te doen uitkomen.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende, dat wij geenszins ingenomen zijn met de wijze, waarop de S. zijne taak heeft volbracht. Doch dit neemt niet weg, dat zijn werk vele wetenswaardige bijzonderheden bevat en in zooverre inderdaad eene ‘bijdrage’ is ‘tot de kennis der geschiedenis’ van een gewest in Nederlandsch-Indië, waar het Indische leger met eere zijn roem heeft gehandhaafd en vele lauweren heeft geplukt.

V.V.

De firma van Balen & C^{o}.
Door W. Otto.

XVIII. *Op de proef gesteld.*

De speculatie, die Moor op aanwijzing van zijn vader op het getouw had gezet, werd met den schitterendsten uitslag bekroond. Na eenigen tijd streek hij het dubbele van den inzet op als de winst, hem door het beursspel toebedeeld, en bij lachte blijmoedig, toen hij dat gewonnen geld in zijne brandkast sloot. Op dat oogenblik viel hem als het ware een steen van het hart. Terwijl die zaak nog hangende was, had hij oogenblikken gehad, waarin hij voor zichzelf had uitgemaakt, dat dit de eerste en de laatste maal zou zijn, dat hij zijn geld op die wijze waagde. Hij had zich voorgesteld, alles te verliezen, en had zich daarin getroost, door dat geld te beschouwen als de boete voor de afwijking van zijn eigen voorschrift. Dikwijls was bij hem de gedachte opgekomen, dat hij zich gelukkig mocht noemen, als hij er met dat verlies afkwam.

En nu was de zaak tot een einde en had hij daarenboven nog zoo en zooveel gewonnen. Daarom lachte hij blijmoedig, want het stond bij hem vast, dat hij zich aan geene tweede kans wagen zou. Hij dacht aan een tegenspeler, die hem tot spelen verleiden wilde en hem daarom het eerste spel liet winnen. Nu stak hij de winst op, bedankte voor het tweede en lachte zijn listigen tegenspeler uit. Hij had den bedrieger bedrogen.

Maar langzamerhand begon de stem, die zoolang had stilgezwegen, te fluisteren en trachtte hem te overtuigen van de dwaasheid, om, nu Fortuna hem zoo gul de hand toestak, dat gunstbewijs van zich te stooten. Dat hij voorzichtig wilde zijn tegenover iemand zoo grillig en veranderlijk als de blinde godin, zou niemand hem euvel duiden, maar hij kon immers eene tweede kans wagen, door de helft van zijne winst opnieuw in te zetten. Hij behoefde toch niet verder te gaan,

dan hijzelf wilde. Voor ieder ander zou het gevaarlijk kunnen zijn, maar dat was het toch niet voor hem, die zichzelf beheerschen kon en die de grens, die hij zichzelf had gesteld, niet zou overschrijden. Hier was het juist de ware gelegenheid, om zijne kracht te toonen. Zwakkelingen, die hun eigen weg niet kunnen bepalen en gehoorzaam aan wind en stroom op de levenszee ronddrijven, ontvlieden het gevaar, maar de moedige, die zijne kracht kent en zijn doel in het oog houdt, ontwijkt het niet, maar maakt het dienstbaar aan zijne belangen.

Of vergiste hij zich in zichzelf? Was hij zwak, terwijl hij meende sterk te zijn?

Geene zoeter vleitaal bestaat er voor den man dan eene lofrede op zijne kracht; geen scherper prikkel dan de twijfel aan zijn moed.

Simson verbrak versche zeelen, die niet verdroogd waren, en nieuwe touwen, toen Delila twijfelde aan zijne liefde; wat zou hij wel gedaan hebben, als zij getwijfeld had aan zijne kracht!

Moor bezweek voor die verleiding en speelde opnieuw.

Ook ditmaal bleef de ontrouwe godin hem trouw en gaf hem den inzet verdubbeld terug.

Moor lachte niet, toen hij het geld opstreek, zooals hij den eersten keer had gedaan. Zijn mond bleef strak en zijn voorhoofd gloeide. Hij voelde, dat hij gehoorzaamd had aan eene kracht, die sterker was hij. Hij voelde, dat er nu geene sprake meer was van een bedrogen bedrieger, dien hij met de kaarten in de hand liet zitten. Hij kon thans het spel niet staken, hij moest doorspelen en hij wenschte bijna verloren te hebben. Dat verlies had hem de kracht gegeven, die hij thans miste. Maar hij had gewonnen. Eene derde kans kon en moest hij wagen, en als hij die verloor, dan was het immers tijd genoeg te zeggen: tot hiertoe en niet verder. De fortuin was hem gunstig en hij kon daarvan genieten, totdat de kans keerde. Misschien bereikte hij vóór dien tijd het doel, dat hem voor oogen zweefde.

Hij zette op de kaart, die zijn vader hem aanwees, en ten derden male was hij overwinnaar.

De angst en spanning, waarin hij voortdurend verkeerde, drukten een eigenaardigen stempel op al zijn doen en laten. Hij was een ander mensch geworden. Zijn open, helder oog was omneveld en lichtschuw. Soms schitterden zijne donkere kijkers van een ongewonen gloed, die even plotseling, als hij was opgekomen, overging in den matten blik van een afgestreden kranke. Als hij de envelop van een telegram verbrak, beefden zijne handen en trilden zijne wit geworden lippen. Hij schrikte terug voor het lezen van den inhoud en toch sloeg hij een wilden, woesten blik op de woorden, die hem zijne zegepraal of zijn vonnis aankondigden. Zijne vlijt was overgegaan in eene koortsachtige gejaagdheid en zijne opgeruimdheid had plaats gemaakt voor een peinzend stilzwijgen. Een booze geest scheen hem voort te jagen en bleef hem zelfs in de uren van rust, die hij aan de ontbijt-

of aan de theetafel sleet, kwellen, want dikwijls stond hij op het onverwachtst op, om zich haastig te verwijderen.

Die verandering was noch voor zijne moeder noch voor Clara, toen zij van haar uitstapje naar Wijk-aan-Zee waren teruggekeerd, verborgen gebleven, maar ieder van haar schreef dat onrustbarend verschijnsel aan zeer uiteenloopende oorzaken toe.

Mevrouw meende, dat hij zichzelven geweld aandeed, om niet te spreken, terwijl de woorden hem op de lippen brandden, en in haar hart noemde zij hem een dwaas, dat hij ten koste van zijne gezondheid en gemoedsrust het plan, dat hij haar in een oogenblik van opgewondenheid had toevertrouwd, niet wilde opgeven. Zij schudde het hoofd over de trotschheid, die hem belette voor zichzelf een beetje toegevender te zijn, en besloot hem daarover eens ernstig te onderhouden en hem te smeeken, door een moedigen stap aan die pijnigende zelfkwelling een einde te maken.

Clara was bij meeningen en vooronderstellingen niet blijven staan. Één oogenblik had zij gedacht: hij vreest, dat ik, wanneer ik meerderjarig ben geworden en mijne eigen meesteres, mijne taak als afgedaan beschouwen en het huis verlaten zal, om op eigen wieken uit te vliegen. Maar hoe vleiend die gedachte ook voor haar was, had zij toch een zekeren twijfel voelen opkomen en zich voorgesteld alles te doen, om de oorzaak van de verandering, die er met hem had plaats gehad, te ontdekken. En het toeval had haar daarbij den weg gewezen.

Om den ouden heer schadeloos te stellen voor het gemis van haar gezelschap gedurende den tijd, dien zij aan het strand had doorgebracht, klom zij menigmaal naar de boven-achterkamer, ten einde hem wat afleiding te geven, als hij zich te veel in zijne berekeningen had verdiept; zij ging op haar oude plaatsje naast hem zitten en vertelde hem, vertrouwelijk met haar hoofdje tegen hem aanleunend, van al het moois, dat zij aan het strand en in de duinen had gezien. Opgetogen luisterde hij naar die verhalen en met kinderlijke verbazing hoorde hij haar aan, wanneer zij van het kanaal, van de vuurtorens, van de pieren, die zich zoover in zee uitstrekten, en van de groote zeeschepen en stoombooten, die de haven in- en uitvoeren, vertelde. En hij werd niet moede dezelfde beschrijvingen te hooren, zooals een kind altijd weder nieuwe bekoorlijkheid vindt in het oude sprookje.

Maar als hij lang genoeg naar haar geluisterd had, dan kwam de beurt aan hem, om te vertellen. Dan wisselden zij de rollen om, en om hem genoegen te geven, veinsde zij met dezelfde belangstelling te luisteren naar de uiteenzetting van de plannen, die hij gevormd had, om *haar* rijk te maken. In het eerst had het haar geschokt en bedroefd hem te hooren spreken van zijne speculaties, van zijne winst en zijn verlies op dien stelligen toon, alsof al die fictie werkelijkheid geweest ware, maar langzamerhand was zij eraan gewoon geworden. Die gevoelige plek in hare ziel, zoo dikwijls en zoo pijnlijk getroffen,

was vereelt. Dat heeft ons gemoed met ons lichaam gemeen: waar de grootste drukking of wrijving is, daar wordt de huid wat dikker en harder. Om de teere plek groeit een pantser. De eentonigheid van die berichten had de prikkels, waaraan zij zich vroeger gekwetst had, afgesleten en verstompt. Zij hoorde die verhalen aan, maar zij luisterde er niet meer naar.

Op zekeren avond had de oude heer haar iets anders te vertellen dan: ik heb zooveel verloren, maar ik hoop morgen zooveel te winnen. Met oogen, die van overspanning schitterden; met oene stem, die van aandoening trilde, en met een vuur, dat alleen eene groote vreugde had kunnen doen opvlammen, deelde hij haar mede, wat er tusschen hem en zijn zoon was voorgevallen. Hij sloeg geen enkel *détail* van het verhaal over; hij wees haar de plaats aan, waar Moor nog een oogwenk had gedraald, om binnen te komen; hij herhaalde de woorden, die hij gesproken had; hij liet haar het papier zien, waarop de berekening van die eerste speculatie stond; hij noemde haar het juiste bedrag van de winst en roemde zich gelukkig, dat zijn zoon eindelijk van zijne tegenwerking had afgezien en het pad had ingeslagen, hem door zijn vader aangewezen.

Clara luisterde naar dit alles met ingehouden adem.

Was het eene nieuwe hallucinatie, geboren uit de begeerte, uit den vurigen wensch, dat het zoo mocht zijn? Had de man zich dat zoo lang en zoo levendig voorgesteld, totdat de droomgestalten van zijne gekrenkte hersenen in zijn oog vleesch en been hadden gekregen, en geloofde hij aan dat alles, ofschoon het niet bestond, zooals hij aan zijne speculaties geloofde, - of, zoo Moor daar werkelijk geweest was, zoo hij werkelijk die woorden gesproken had, was het dan niet alleen een spel geweest, dat hij gespeeld had, om den ouden man genoegen te doen?

Zij had geen antwoord op die vragen. Het duizelde haar, alsof zij plotseling voor een afgrond stond, die haar dreigde te verslinden.

Onrustig liep zij de kamer op en neer en drukte krampachtig hare bevende handen tegen de gloeiende slapen.

De oude man volgde haar met zijn blik en lachte tegen haar.

Die lach bracht haar buiten zichzelve. Zij voelde eene onduldbare pijn in het hart; het was, alsof eene hand van vuur haar had aangeraakt. Zij greep hem bij den arm en trok hem naar de plek, waar Moor eenigen tijd geleden geworsteld had tegen de waarschuwende oogen en de vermanende stem.

‘Hier stond hij, niet waar, toen u hem zoo onverwachts zag, en hij bleef hier staan, nadat u hem verzocht had, nader te komen?’

‘Ja,’ zei de oude man, ‘op deze zelfde plek.’

‘En hoelang is dat geleden?’

De grijsaard zag haar aan, alsof hij haar niet begreep, en haalde de schouders op.

‘Toe, doe uw best het u te herinneren. Ik smeek u erom. Stel het u nog eens goed voor. Is het lang geleden, heel lang?’

Dezelfde beweging als eenig antwoord.

‘Was het gisteren dan, was het deze week, was het bij dag of bij nacht?’

De fletse oogen van den ondervraagde werden helderder.

‘Het was stil en donker, het was nacht!’

‘En stond ik niet naast hem?’

Zij wist, dat hij bij zijne speculaties ook dikwijls aan haar dacht, en zij hoopte, dat hij iets zou verklaren, waaruit zij het bewijs kon putten, dat zij hier te doen had met eene zinsbegoocheling. Zij durfde de waarheid niet gelooven en zij wenschte iets te vinden, waarmede zij zichzelve in slaap kon wiegen.

‘Stond ik niet naast hem?’

‘Neen, hij was alleen. Het was stil en donker. Het was nacht.’

‘Kom, herinner het u eens goed. Weet u niet meer, dat ik achter hem stond en ook de kamer inkwam?’

‘Neen, Clara! je was er niet bij. Hij was alleen. Ik was ook alleen. Hij kwam juist op den goeden tijd. Romijn was weggegaan. Hij zit daar altijd aan de tafel, daar, tegenover mij.’

Hij wees met zijn mageren vinger de plek aan. Clara volgde onwillekeurig die aanwijzing en eene rilling ging haar door de leden, toen zij van haar vader hoorde spreken als van een levende.

‘En dan kijkt hij mij op de vingers, zooals hij altijd heeft gedaan, en hij ziet, wat ik doe, want hij leest het op mijn gezicht, en dan schudt hij het hoofd, zoo treurig, zoo treurig.’

Het bleef eenige oogenblikken stil.

‘Maar toen was hij er *niet*,’ vervolgde Van Balen, ‘en wij hadden de handen vrij. Toen hebben wij een slag geslagen, en een mooie slag was het. Moor heeft mij toen leeren vertrouwen.’

‘Waar was ik toen, waarom was ik er niet bij?’

‘Jij, Clara! jij was weg, wij waren alleen, jij was naar de zee.’

Clara begreep, dat zij hier met meer dan eene zinsbegoocheling te doen had. Terwijl wij weg waren, dacht zij, heeft de oude heer door de stilte om hem heen en door het vreemde van onze afwezigheid weer 's nachts eene van zijne kwade buien gehad. Ik, die hem anders tot bedaren wist te brengen, was er niet en Moor heeft dat spel gespeeld, om hem de noodige afleiding te bezorgen. Zoo is het gegaan. Waarom zou ik mij toch ongerust maken.

Zij ging veel kalmer dan daar even bij den ouden man zitten, die zijn verhaal vervolgde, maar plotseling sprong zij op, toen hij sprak van eene som geld, die hij had gewaagd, wijl hij die onverwachts ontvangen had, nadat hij die sedert lang verloren had gewaand.

Ja, daarvan had zij Moor ook hooren spreken. Maar wanneer was dat geweest. Ha! nu herinnerde zij het zich. Hij had dat aan zijne

mama verteld, toen hij de eerste maal in Wijk was gekomen, na die wandeling met haar langs het strand, toen hij haar gezegd had, dat zij niet gelukkig was; na dat rustige staren naar de zee op die hooge duin, toen zij hem had toevertrouwd, dat er in haar hart een lied ruischte vol weemoed en toch zoo vol geluk.

En van dien tijd af - op dat oogenblik stond het haar duidelijk voor den geest - was Moor zoo veranderd.

Zij sloeg hare handen voor de oogen en bleef lang in diep gepeins zitten. In koortsachtige drift trachtte zij zich alles te binnen te brengen, wat Moor sinds dien tijd gesproken had, en angstvallig ging zij na, of zij in die woorden de bevestiging van dat noodlottige verhaal kon vinden, maar haar zoeken was tevergeefs, en zij begon weer te hopen, dat alles, wat haar zoo beknelde en beangstigde, het spel geweest was van de verhitte verbeelding eens zinneloozen. Toch gaf zij zich niet geheel aan die zoete begoocheling over; zij bevroedde, al kon zij niet alle punten van aanraking aanwijzen, dat er verband bestond tusschen de mededeelingen van den ouden man en de verandering van Moor, en zij besloot, nu zij eene vingerwijzing gekregen had, haar onderzoek in die richting voort te zetten.

Maar dit voornemen was gemakkelijker opgevat dan ten uitvoer gebracht. Zij kon hem niet volgen, als hij soms geheel onverwachts uit zijne rust opschrikte en het huis verliet. Zij kon geene kennis nemen van den inhoud van telegrammen, die hij met bevende handen opende en met oogen vol angst en ontzetting las. Zij kon hem niet vragen, waarom de bleekheid van zijne wangen plaats maakte voor den blos der vreugde. Zij durfde hem niet vragen: ‘Waarom zucht je, waarom smoor je je leed, waarom verberg je je blijdschap?’

Zij lette op ieder woord, dat hij sprak, en bestudeerde de gelaatsuitdrukking, waarvan hij dat woord deed vergezeld gaan. Nauwkeurig hield zij als het ware boek van ieder plotseling vertrek, van iedere verandering van stemming, van ieder bewijs van vreugde of droefheid. Ieder verschijnsel teekende zij in haar geheugen aan in de stille hoop, dat zij door vergelijking en combinatie tot de haar onbekende oorzaak zou kunnen besluiten. Zij beloerde hem als eene spin het vliegje - maar zij wenschte hem te vangen, om hem te kunnen redden.

Zoo gingen maanden voorbij, maar zij verloor haar geduld niet, want zij was eene vrouw, die liefhad, en haar vurigste wensch was, dat zij zich vergiste.

Een enkelen keer stond zij op het punt, aan die pijnlijke onzekerheid een eind te maken, door hem openhartig mede te deelen, waarvan zij hem verdacht. En als hij dan even openhartig als zij zijne fout erkende, o, dan zou zij voor hem op de knieën vallen, dan zou zij hem smeeken, hem bij de nagedachtenis van haar vader en bij de ramp, die den zijnen had getroffen, bezweren terug te keeren. Zij zou hem vastgrijpen en niet loslaten, vóórdat zij hem gered had.

Maar als zij zich vergiste. Ja, dan zou haar hartewensch vervuld zijn, maar hoe zou zij tegenover hem, dien zij zoo liefhad, kunnen verantwoorden, dat zij hem tot zoo'n stap in staat had geacht. Zou zij dan zijne liefde niet voor altijd verbeurd hebben? En toch - als hij eens op den verkeerden weg was, zou zij het dan later voor zichzelve kunnen verantwoorden, dat zij zijne redding, door zulke egoistische beschouwingen gedreven, te lang had uitgesteld? Was het niet juist de hoogste liefde, om het winnen van zijne liefde te wagen? Hoelang kon zij hem op dien verkeerden weg laten voortgaan, eer het te laat was? Martelende vragen, die zonder antwoord bleven, en zij besloot opnieuw te wachten, totdat zij het bewijs had, dat er een werkelijk gevaar dreigde. Zonder te weten, welken weg zij zou kiezen, bleef zij bij den tweesprong dralen met de pijn der onzekerheid in het hart.

Eindelijk meende zij dien onduldelijken last te kunnen afwerpen, eindelijk zou zij hem eens op de proef kunnen stellen.

Zij was meerderjarig geworden en had het beheer over haar eigen kapitaal aanvaard, en die gelegenheid greep zij aan, om op eene ongezochte wijze met hem over zaken te spreken.

Hij ontving haar op zijne kamer, daarin het voorbeeld volgende van zijn vader, die streng alles, wat op ‘zaken’ betrekking had, buiten den huiselijken kring verbannen hield. Zij had zelden of nooit die kamer betreden en nieuwsgierig keek zij rond. De tafel was met boeken en papieren overdekt en het grootste meubelstuk, dat haar in het oog viel, was de haar bekende eikenhouten kast, waarin de oude grootboeken van de firma Van Balen & C^{o}. bewaard werden en die zij vroeger wel eens op het kantoor had gezien. Bij het binnentreden zat Moor aan een cylinderbureau, die tegenover de groote kast een plaatsje had gevonden.

Hij stond op en ging haar te gemoet, om haar de hand te reiken, draaide het gaslicht boven de tafel wat hooger en verzocht haar plaats te nemen. Terwijl hij een stoel en de tafel leegmaakte, voelde Clara, dat zij hier gekomen was, om ‘zaken’ te behandelen, en dat zij in Moor niet den vriend harer jeugd, niet den huisgenoot, niet den zoon van haars vaders compagnon, maar alleen den man van zaken zou zien, dien zij kwam raadplegen in hare financieele aangelegenheden.

Zij had het anders verwacht en die ontvangst stelde haar niet alleen teleur, maar bracht haar tot op zekere hoogte in de war. Er gingen eenige minuten voorbij, voordat zij zich genoeg hersteld had, om het gesprek te beginnen.

‘Ik heb je mama, die vreesde, dat mijne meerderjarigheid eene verandering hier in huis zou teweegbrengen, gerustgesteld en ik heb haar medegedeeld, dat, wat mij aangaat, alles zou blijven, zooals het tot nu toe geweest is. Je zult dat besluit zeker toejuichen, Moor! want je mama is aan mij gewend en volgens hare verklaring kan zij mij niet missen.’

‘Je vergeet nog iemand, die aan je gewend is en je ook niet meer zou kunnen missen.’

Clara dacht een oogenblik, dat hij op zichzelven zinspeelde, en zij kleurde.

‘Ook mijn vader heeft je noodig. Niemand van ons oefent zoo'n weldadigen invloed op hem uit. Ik dank je voor de liefde, die je mijn ouders bewijst.’

Hij stak haar de hand toe, die zij aannam. Haar blos was verdwenen en zij deed zich geweld aan, om hare ontroering meester te blijven.

Er was weder eene kleine stilte.

‘Je hebt mij gevraagd,’ begon hij, ‘om je in je financieele aangelegenheden ter zijde te staan, en ik wensch die zaken als zaken te behandelen. Daarom heb ik je dan ook hier verzocht en ik moet er dadelijk bijvoegen, dat alles, wat ik je zeg, alles, wat ik je in bedenking geef, alles, wat ik je vraag, in dat licht moet beschouwd worden. Ik heb alle stukken, alle berekeningen nagezien en akkoord bevonden. Je kent het eindcijfer, dat het kapitaal voorstelt, waarover je beschikken kunt.’

Clara antwoordde met een bijna onhoorbaar ‘ja’.

‘Ik spreek als man van zaken, Clara! Dat kapitaal waarborgt je algeheele onafhankelijkheid, en meer dan dat: het stelt je in staat meer weelde en genoegen te smaken, dan je hier in huis kunnen worden aangeboden. Uit een financieel oogpunt is er geene reden hoegenaamd, die je zou kunnen nopen hier te blijven. Je bent vrij en eene onbezorgde toekomst slaat er voor je open. Wist je dat?’

‘Ik wist het,’ zei zij, ‘en ik ben er blij om, want ik heb nu het aangename bewustzijn, dat zij, aan wie ik mijne zorgen heb gewijd, weten, dat alleen zuivere vriendschap mij tot die toewijding heeft gebracht, en ik verheug mij, dat die wordt aangenomen, want ik ben eene wees en ik heb hier een “thuis” gevonden. Dat zou ik toch zeker met geen geld kunnen goedmaken. Ik blijf debet.’

‘De waarde van dat “thuis” kan ik moeielijk onder cijfers brengen, allerminst voor een jong, onafhankelijk meisje, wie men spoedig genoeg van verschillende zijden de gelegenheid zal aanbieden, om een eigen “thuis” te kunnen hebben. Hoe grooter dat aanbod, hoe lager die prijs. Ik heb je alleen duidelijk willen maken, dat je geheel vrij bent in je keus, en als man van zaken, ik herhaal het, druk ik je op het hart wel te overwegen, wat je kiest.’

Clara beet zich op de lippen en hare wangen werden bleek. Hoe kon hij zoo gelaten over de mogelijkheid spreken, dat zij ten huwelijk gevraagd zou worden, daarbij zinspelende op hare onafhankelijkheid! Of deed hij zich geweld aan zóó te spreken, ten einde in zijne rol te blijven van man van ‘zaken’, die alles, wat het hart en het gemoedsleven gold, daarbij buiten rekening wilde laten?

‘Ik heb gekozen,’ antwoordde zij, ‘en geene “zaken” - zij sprak dat woord op een half spottenden, half ironischen toon uit - zouden mij in die keus kunnen doen wankelen. Ik blijf hier, zoolang men mij dat blijven vergunt. Daar buiten zou ik de vrijheid winnen, maar ik zou eene moeder verliezen. Ik zou gediend worden om geld; hier dien ik uit liefde. Daar zou ik alleen staan; hier is eene hand, die mij steunt; een oog, dat mij toelacht; een hart, dat mij dankt. Hier heb ik eene roeping, een plicht te vervullen, en die keus blijf ik getrouw. Hier heb ik eene waarde, die geschat wordt naar den rijkdom van liefde en opoffering; daar zou ik gewaardeerd worden naar de grootte van mijn kapitaal. Ik blijf.’

Zij sprak die woorden met zekere opgewondenheid uit en de oogen van Moor kregen den ouden gloed, toen hij ze met zooveel vuur hoorde uitspreken. Hij stond op het punt zijn lang verborgen gevoel te verraden, om hare hand te grijpen en te openbaren, wat hem zoolang reeds op de lippen brandde. Maar hij bleef zichzelven meester. Kon en mocht hij spreken, nu hij wist, hoe groot haar kapitaal was; zou hij dan in haar oog, hetzij nu of later, niet den schijn op zich laden, alsof ook hij hare waarde daarnaar bepaald had? O! als zij thans voor hem gestaan had als eene, die de kracht harer eigen wieken beproeven wilde; die geene hulp meer wilde aannemen, omdat zij die niet vergelden kon, hoe zou hij haar aan zijne borst gedrukt en haar toegefluisterd hebben: blijf, blijf om mijnentwille.

Maar zij was de vrije, de onafhankelijke, die rijker was dan hij!

‘En nu heb ik nog een verzoek aan je,’ begon zij na eenige oogenblikken stilte, ‘een verzoek, dat je mij zeker niet zult weigeren. Toen pa nog leefde, heb ik jarenlang het huishoudboek bijgehouden en hij had er altijd pleizier in, dat mijne rekening zoo juist sloot. Ik wist dat, en om hem genoegen te doen, zorgde ik altijd, dat er geen halve cent aan te kort kwam. Daar zie ik nu de goede koopmansdochter in, zei hij dan, en bij dergelijke gelegenheden kreeg ik den titel van “verstandig huismoedertje”. Veel verstand was er echter niet bij noodig, een beetje oplettendheid, dat was alles. Al geeft de wet mij nu de bevoegdheid mijne eigen zaken te regelen, - zij sprak dat woord “zaken” weer met een bijzonderen nadruk uit - ik gevoel mijzelf niet in staat, om eene betrekkelijk groote som op de voordeeligste of liever, want dat is voor mij van nog grooter belang, op de veiligste wijze uit te zetten. Ik heb niet veel begrip van financieele quaesties, maar ik heb toch uit de gesprekken van mijn vader begrepen, dat het vertrouwen, met hoeveel omzichtigheid ook geschonken en gewaarborgd door jarenlange vriendschap, maar al te dikwijls wordt beschaamd gemaakt.’

Moor voelde bij die woorden, dat het bloed hem naar de wangen steeg, en ofschoon hij innig overtuigd was, dat zij argeloos werden uitgesproken, het besef, dat zij zoo juist op zijn vader pasten, deed

hem pijn. Hij sloeg zijne oogen neder en zenuwachtig frommelde hij eene opengescheurde envelop, die onder zijn bereik lag, in elkander.

Toen eerst begreep zij, dat zij onwillens had gekwetst, en snel over dat punt heenglijdende, vervolgde zij:

'Ik wilde je vragen, of jij het beheer van dat kapitaal op je zoudt willen nemen. Je zoudt mij daar een grooten dienst mee bewijzen, Moor! Dat verzoek zal je mij zeker niet weigeren?'

'Weigeren, Clara! neen! Tegenover iemand, die zoo groote aanspraak kan doen gelden op onze dankbaarheid, mag en kan dat woord niet gehoord worden, maar - ik spreek nog altijd over "zaken" - doe je die keus geheel uit vrijen wil? Heb je soms gedacht, dat ik dat verzoek verwachtte, en wil je me daarin niet teleurstellen? Heb je ook soms overlegd, dat het mij op de eene of andere wijze krenken zou, wanneer je mij hierin voorbijging? Wil je mij alleen een bewijs van vertrouwen geven? - Of hebben soms al die redenen te zamen je ertoe gebracht, mij dat verzoek te doen? Ga eens goed met jezelf te rade.'

Op hare beurt had zij den blik afgewend, maar zij keek hem met hare trouwhartige oogen eerlijk en open in het gezicht, toen zij antwoordde:

'Neen, Moor! dat alles heb ik niet overdacht. Ik heb eene geheel andere reden, die, ik moet het erkennen, heel wat egoistischer klinkt. Ik had daarbij meer het oog op mijzelf en op mijn kapitaal dan op de gevoelens en verwachtingen van een ander. Wanneer mijn vader de dupe was geworden van misbruik van vertrouwen, dan heb ik hem nooit de bewerkers van zijn verlies hooren beschuldigen van laag opzet, maar altijd heeft hij ze beklaagd als slachtoffers van hun verderfelijken hartstocht voor spel, dat hen er eindelijk, en wie weet na hoeveel strijd en jammer, toe gebracht had, de hand naar het zijne uit te strekken. Die man was goed, edel en oprecht, heb ik hem dikwijls hooren zeggen, maar die ongelukkige neiging, om een goeden slag te slaan, om in één dag het loon op te strijken van een jaar arbeid, heeft hem ten val gebracht en een schurk van hem gemaakt. Voor die neiging behoef ik bij jou geene vrees te hebben, Moor; van jou weet ik, wat ik bij een ander hoogstens veronderstellen kan, want jij hebt het afschrikwekkend voorbeeld dagelijks voor oogen; het verlokkende van dat spel is bij jou overschaduwd door de groote wolk, die je leven verduistert; jij kent het groote struikelblok en je weet, wie erover gevallen is. In jouw handen leg ik vol vertrouwen al het mijne, want jij waagt niet, jij speculeert niet, Moor!'

Bij die laatste woorden was zij opgestaan. Het vuur, waarmede zij sprak, deed hare wangen gloeien en hare lippen beefden. Thans was het oogenblik, waarnaar zij zoolang had verlangd, gekomen, en zij zag hem met een doordringenden blik aan, alsof zij op zijn gelaat kon lezen, wat er omging in het diepste van zijn hart.

Op eene dergelijke wending was Moor niet voorbereid en hij had al zijne zelfbeheersching noodig, om niet te verraden, hoe ieder woord hem als een dolksteek trof. Hij begreep, dat alles hier op het spel stond en zijne toekomst van zijne houding in dit oogenblik afhing. Met bovenmenschelijke kracht trachtte hij zijne aandoening te verbergen, maar hij voelde, dat hij bleek werd en dat zijne lippen trilden. Daarvan moest hij in de eerste plaats eene verklaring geven, want hij zag, welk een onderzoekende blik op hem rustte.

'Je hebt eene teere snaar aangeroerd, erger dan dat, eene oude wond, Clara! die nooit heeft opgehouden te bloeden, en ik voel daarin eene nieuwe pijn, die mij als van koortskou doet rillen. Al heb je het zoo niet bedoeld, een weinig nadenken zal je doen zien, dat er in die aangehaalde woorden van je vader veel is, dat ik, helaas! op den mijnen moet toepassen. Je weet, - het hooge woord moet eruit - dat mijnheer Romijn zich ook in zijn compagnon zou bedrogen hebben gezien en dat alleen de dood hem dat verdriet heeft bespaard. Je zult dus begrijpen, hoe dit alles mij moet schokken. Ik willig je verzoek in.' Hij stond op en greep haar bij den arm. 'Je hebt juist gezien. Je kunt je goed en je geld vol vertrouwen in mijne hand leggen. Ik zal de taak, die je mij op de schouders legt, volbrengen en een trouwe rentmeester voor je zijn. Ziedaar mijne hand!'

Zij drukte de zijne.

'Het doet mij innig leed,' zei zij, 'dat ik je verdriet heb gedaan, maar je weet, dat het niet mijne bedoeling was je te kwetsen. Je vergeeft het, dat ik, meer denkende om mijzelf dan om jou, zoo weinig eerbied heb getoond voor de groote smart, die ons vereenigt?'

'Van ganscher harte. Laat dit het laatste woord zijn, dat wij erover zeggen, en ons deze zaak als afgehandeld beschouwen. Dergelijke besprekingen zijn te vermoeiend voor je, Clara! je zult behoefte hebben aan wat rust en afleiding. Zoo ik al de eene of andere inlichting van je noodig mocht hebben, hoop ik je daar op gelegener tijd mede lastig te vallen, en hiermede zullen we afscheid nemen van de "zaken". Ik kom zoo dadelijk boven.'

Toen Clara het portaal over en de trap opging, die naar mevrouws kamer leidde, ontglipte haar een diepe zucht, alsof haar een groote steen van het hart viel.

'Goddank! ik heb mij vergist!'

En dat geloofde zij, omdat het de vervulling was van haar vurigsten wensch! Maar hoe vreeselijk zou hare ontgoocheling geweest zijn, als zij, omziende, eens een blik had kunnen werpen door de deur, die achter haar gesloten was.

Moor was op den stoel, waarop zij eenige oogenblikken te voren gezeten had, neergevallen en had zijne handen voor zijn gezicht geslagen, alsof hij het licht niet meer kon verdragen. Zoo bleef hij misschien wel een kwartier in diezelfde houding zitten peinzen, en wie schildert

de droeve, donkere gedachten, die er in zijn koortsachtig brein rondwoelden. Hij was overwinnaar gebleven; hij had de hand, die naar zijn masker greep, teruggeslagen. Met ijskoude bedaardheid, zonder klacht of kreet had hij de dolksteken gevoeld, en toen hij verbleekte en zijne lippen trilden, had hij die onwillekeurige teekenen van pijn verklaard door eene leugen.

Hij trok de handen voor zijn gezicht weg en toen biggelde er een traan langs zijne bruine wangen.

XIX. *Het Grootboek van* 1830.

Het gesprek met Clara had op Moor een diepen indruk gemaakt. Na lange overpeinzing was hij het met zichzelf eens geworden, dat Clara onbekend was gebleven met zijne speculaties en dat het geheel aan het toeval moest worden toegeschreven, dat zij die laatste woorden: 'Jij speelt niet, jij speculeert niet, Moor!' op zoo'n beteekenisvollen en diep doordringenden toon had uitgesproken. Toch begon hij langzamerhand in dat toeval meer en meer eene waarschuwing te zien, die hem door een goeden geest werd gedaan, en honderden malen sprak hij tot zichzelf: laat ik die niet in den wind slaan, laat ik terugkeeren, voordat het te laat is.

Maar die indruk was niet van blijvenden aard, en wanneer hij met de handen onder het hoofd zoo ernstig had zitten peinzen, dan stond hij soms lachend op, over eigen zwakheid het hoofd schuddende, en met eene afwerende beweging van de hand joeg hij de meer ernstige gedachten op de vlucht. De indruk, hoe sterk ook bij het ontvangen, verflauwde van dag tot dag en werd, zoo al niet geheel uitgewischt, dan toch onduidelijker. Het resultaat van al die overpeinzingen was: het spijt mij, dat ik ermee begonnen ben, maar daaraan is nu niets meer te veranderen; ik ben eenmaal in het schuitje en moet meevaren - de redeneering van ieder, die de kracht mist, om den verkeerden weg, zelfs bij de erkenning, dat hij verkeerd is, te verlaten.

Hij begon zichzelf diets te maken, dat hij de dupe was van een noodlot, waaraan hij zich niet meer onttrekken kon en dat hem vervolgen zou trots al de pogingen, die hij aanwendde, om eraan te ontkomen. Hij was in eigen oogen een geboeide slaaf, die zijne ketenen niet meer kon afschudden en die zou moeten dragen tot het einde toe. Maar hij zou dat einde bespoedigen, door zich voor het dilemma te plaatsen: òf niets, òf alles, want die steeds voortdurende spanning, dien altijd terugkeerenden angst kon hij niet langer dragen.

Al wat hij vroeger gedaan had, was maar spel geweest; nu eerst begon het ernst te worden. Maar zou hij in dit geval ook de raadgevingen van zijn vader opvolgen, of zou hij thans naar eigen inzicht

het speculatieplan vormen? Moeielijke vraag, die hem dagen en weken bezighield. Zijn vader had tot nu toe geluk gehad. Zou dat altijd zoo blijven? Neen! eenmaal zou, eenmaal moest er de kleur komen, waarop hij niet gespeeld had. Zou dat nu wezen?

Hij bleef nog altijd vasthouden aan het idee van een tegenspeler, die hem tot het spel aanzette en die vroeg of laat zijn slag zou slaan, als de inzet hoog genoeg was. In onbepaalde trekken had hij een beeld gevormd van de kans, die eene persoonlijkheid voor hem was geworden met een wil, met een doel, met een zeker overleg, met de wetenschap van wat nog in de toekomst verborgen lag, en die erop rekende, dat de *veine* van zijn vader ten einde was. Zou het daarom nu niet slim spel zijn, om juist het tegendeel te doen van wat zijn vader aanried en *à la baisse* te speculeeren, als die *à la hausse* had aanbevolen?

Maar zou het niet ondankbaar wezen tegenover het lot, dat hem tot nu toe begunstigd had, om, nu hij alles wilde wagen, om alles te winnen, zijn eigen zin en wil te doen, in plaats van zich blindelings te laten leiden? Was die persoonlijkheid, die de kans bestuurde, niet een jaloersch god, die ontrouw strafte met ongenade, en zou hij het zichzelf niet te wijten hebben, als de kans zich nu tegen hem keerde?

Zoo martelde en pijnigde hij zichzelf met allerlei vragen, waarop de rede geen antwoord kon geven. Nu het zooveel, nu het alles gold, wilde hij een systeem in het leven roepen, waarnaar hij zijn spel kon inrichten; hij wilde, zwart of rood spelende, voor zichzelf kunnen bewijzen, dat de keuze van de gespeelde kleur het gevolg was van een fijn overleg, voor zichzelf de overtuiging hebben, dat hij niet anders had kunnen kiezen. Hij wilde eene verontschuldiging bij de hand hebben, indien hij verloor.

Die gedachten hielden hem dag en nacht bezig. Zijn gestel leed onder die slingeringen, en menigmaal sloeg hij, als hij 's avonds op zijne kamer urenlang zich met dergelijke overpeinzingen had beziggehouden, zijne handen tegen zijn gloeiend voorhoofd met den uitroep: ‘ik zal nog krankzinnig worden!’

Eindelijk kwam hij tot rust, en hij nam het besluit, om het plan, dat na weken en weken peinzens tot rijpheid was gekomen, uit te voeren. Hij waagde daarbij veel, zeer veel zelfs, maar toch niet alles, en aan al zijne bezwaren en tegenwerpingen was hij zooveel mogelijk te gemoet gekomen, door zoowel het blinde toeval als het beredeneerd overleg bij het vaststellen van zijne operaties hun woordje te laten meespreken.

De kans keerde en Fortuna, die hem zoo dikwijls de hand had gereikt en wier vingertoppen hij zoo schuchter had aangeraakt, draaide hem den rug toe, nu hij die hand in de zijne wilde vastklemmen. De eene misrekening volgde op de andere en hij bleef de verliezende partij.

Toen het spel aan den gang was, begon hij in te zien, dat zijn opzet niet deugde. Den moed missende, om alles op rood te zetten, had hij voor zich ook eene kans op zwart willen voorbehouden, en die voorzorg zou zijn ondergang zijn. Neen, hij moest, dat zag hij van dag tot dag duidelijker in, alles op één kleur wagen en de oude besluiteloosheid, de oude slingeringen tusschen de eene kleur en de andere kwamen opnieuw terug. Fortuna was hem ontrouw geworden, omdat hij zijn lot, zijn leven niet geheel in hare hand had gegeven. Zij wilde zich wreken over dat gemis aan blinde toewijding en om haar te verzoenen, moest hij den slag, dien hij om den arm had gehouden, losmaken, voordat het te laat was.

En het was te laat. Het geluk had afscheid van hem genomen en iedere poging, om het verlorene te herwinnen, bleef vruchteloos.

Eindelijk viel de groote slag en om aan zijne verplichtingen te voldoen, zou hij alles, wat hij vroeger uit den brand had gered, alles, wat hij sinds dien tijd door noeste vlijt verdiend of door de grillige godin gewonnen had, moeten afstaan.

In den avond van dien noodlottigen dag zat hij op zijne kamer op dezelfde plek, waar hij neergevallen was, toen Clara hem nu eenigen tijd geleden den dolk op de borst had gezet, toen zij zei: ‘Jij speculeert niet, Moor! jij speelt niet, want jij hebt het afschrikwekkend voorbeeld dagelijks voor oogen.’

Toen had hij kunnen weenen; thans bleef zijn gloeiend oog droog en brandde hem in het hoofd als eene kool vuur. Toen had hij zich met de hoop gevleid van te zullen winnen; thans had hij de zekerheid, dat alles verloren was. Toen was hij nog op het hellend vlak en had nog kunnen terugkeeren; nu was hij in den afgrond geploft, en wie zou hem de hand reiken, om hem weer op te helpen!

Eene huivering overviel hem. Zijne handen trilden en zijne borst hijgde naar lucht. De groote, holle kamer was hem nog nooit zoo akelig geheimzinnig voorgekomen. Hij durfde niet om zich heen zien. Hij wilde opstaan, om die angstverwekkende eenzaamheid te ontvluchten, en toch durfde hij die plaats niet verlaten. Was er niet iets geheimzinnigs, iets vreeselijks, dat eene loodzware hand hem op het hart legde en zijne ademhaling belemmerde?

Alles woelde en wielde in zijn kokend hoofd dooreen, en met de handen voor de oogen geslagen, bleef hij zitten. Hij wilde denken en voor zichzelf duidelijk maken, wat hem in de naaste toekomst te doen stond. Waarom kwam hem nu de lang vergeten geschiedenis in het hoofd van den man, dien hij vroeger wel eens bij zijn vader had ontmoet en die zich na eene ongelukkige speculatie van kant had gemaakt? Waarom herinnerde hij zich nu al de schrikverwekkende bijzonderheden van dien zelfmoord?

Plotseling sprong hij op. Die benauwende nachtmerrie was verdwenen. Het spook liet hem los, maar hij schrikte, toen hij een blik

op de pendule wierp en zag, dat hij een vol uur bezig was geweest met eene gedachte, wier afgrijselijkheid hem deed rillen van angst en ontzetting.

Hij dwong zichzelf, aan wat anders te denken, en stelde zich tafereeltjes uit het lang verleden voor met al den gloed van zijne geprikkelde verbeelding. Maar hij kon ze niet vasthouden, ze ontglipten hem als schaduwen aan de grijpende hand. Ze vervloeiden tot een dof, nevelachtig grijs en in die wolk zag hij opnieuw de gelaatstrekken van den ongelukkigen speculant, die de hand aan zichzelf geslagen had.

Waarom had hij dat gedaan? Omdat hij nergens uitkomst zag, omdat hij geene hoop meer had. Toen was het leven hem tot eene schande en de dood tot plicht geworden. En was die gewelddadige dood dan geene schande geweest? Ja, eene schande, die hem overleefd had en die hij als eenig erfdeel aan zijne betrekkingen, aan vrouw en kinderen, had nagelaten. Hij had moeten zorgen, dat er een eeuwige twijfel was blijven bestaan tusschen ongeluk en moedwil. De dood was niet onteerend, maar het gewelddadige van dien dood. Was het dan zoo moeielijk, dien twijfel in het leven te roepen en dat groote geheim in het nooit teruggevonden graf mee te nemen? Als hij naar IJmuiden was gegaan, in de duisternis van den avond, en hij had zich dan van de pier tusschen de groote, steenen blokken, die aan de buitenzijde allerlei holen, grotten en holten vormen, neergeworpen, dan had de zee hem verzwolgen en zijn lijk was geborgen gebleven in dat groote graf, dat nooit zijne dooden teruggeeft. Moor rilde bij die voorstelling en thans wist hij, wat hem aanleiding gaf tot zijn antwoord op die pijnigende vraag. Met Clara had hij op de pieren gewandeld en zij was bang geweest en had zich vast tegen hem aan gedrukt, maar zij had evenals hij toch een blik willen werpen over den muur, waarop zij liepen en die zoo krachtig de wilde zee tegenhield. En hij had haar met zijne sterke armen vastgehouden, toen zij zich over den rand heenboog, om naar beneden te zien. Hij had gevoeld, hoe zij rilde bij het zien van die reusachtige blokken, die hoeks en dwars over en op elkander lagen, alsof eene reuzenhand ze in arren moede daar had neergeworpen. Scherpe punten en kanten staken boven het water uit. Bemoste vlakken gingen half schuil in het zilte nat. Akelige, geheimzinnige holten gaapten, als hapten ze naar eene prooi. Zoo, over den rand gebogen, had zij zich voorgesteld, wat haar lot zou zijn, als Moor haar losliet en zij naar beneden viel. Zij zou verpletterd worden op de kunstmatige rotspunten of langs het glibberige vlak van zoo'n blok afglijden in eene open gebleven holte, al dieper en dieper wegzakken en in het onbereikbaar steenen graf verdrinken.

Toen was zij met afschuw teruggetreden en zij had gezegd: ‘Als iemand hier afviel, dan zou hij reddeloos verloren zijn en eene eeuwige geheimzinnigheid zijn graf verbergen.’

Thans herinnerde hij zich die woorden - en ook, hoe krachtig zij zijn arm had vastgegrepen, hoe hij haar geplaagd had met hare vrees en hoe zij zich stil en onderworpen had laten plagen, totdat zij het strand weer onder de voeten had, en toen zich had schadeloosgesteld.

Dat alles was nu voorbij.

Zoo zat hij te peinzen, toen de deur van zijne kamer driftig werd geopend en Clara binnentrad.

Hij sprong op en staarde haar aan, alsof zij eene geestverschijning geweest ware.

'Clara!' riep hij uit, 'wat doe je hier?'

'Ik kom je vragen: wat heb je gedaan, Moor?'

'Vraag liever, wat ik van plan ben te doen!'

'Moor!' zei zij en ze greep zijne hand, maar hij trok die terug, 'ik weet alles. Geene uitvlucht kan je helpen; de oude heer heeft mij alles verteld en onder zijne papieren heb ik de bewijzen gevonden, dat hij de waarheid sprak. Je hebt je woord, aan jezelf gegeven, gebroken. Je bent ontrouw geworden aan je heiligste beloften en je hebt mij in den waan van het tegenovergestelde gelaten, toen ik geloofde, dat je niet speelde en niet speculeerde!'

Hij deed een stap achteruit. Hij kon het bestraffende, het verwijtende in haar blik niet verdragen en trachtte zich achter het masker van luchthartigheid te verschuilen.

'En als dat nu eens waar was?' vroeg hij.

Zij zag hem met hare groote, blauwe, trouwhartige oogen weemoedig aan.

'En als dat nu eens waar was!' herhaalde zij, 'en dat zeg je op eene koude, kille, spottende manier? Maar die toon is gehuicheld, Moor! Je veinst rustig en kalm te zijn, maar ik zie de waarheid in het beven van je handen, in de doodelijke bleekheid van je gelaat. Maar, mijn God! Moor! begrijp je dan niet, dat hier alles, je vrede, je geluk op het spel staat! Kan je met een lach op de lippen bekennen, dat je je aan dezelfde fout schuldig maakt, die van uit het verleden eene breede schaduw op ons pad werpt? Kan je met koude onverschilligheid vragen: en als dat nu eens waar was? Kan je gelaten dan mijn antwoord hooren, dat ik dan alleen verachting voor je zou hebben?'

Zij maakte eene beweging, alsof zij hem die verachting in het gezicht wierp.

Er gingen eenige oogenblikken voorbij, eer hij antwoord gaf. Hij had afgerekend met het verleden en nu hij het spel verloren had, kwam het er niet meer op aan, of hij geheim hield, hoe en waarom hij dat spel had opgezet. Hij had hare liefde misschien verbeurd, maar hij stelde toch te veel prijs op hare achting, om in hare oogen de zwakkeling te blijven, die uit speelziekte, trots het afschrikverwekkende voorbeeld, dat hij dagelijks bij zich had, eigen grondbeginselen had

verloochend. Toen Maria Stuart op weg was, ‘von der Welt zu scheiden’, bekende zij Lord Lester, hoe lief zij hem had gehad en hoe zij de hoop had gekoesterd, aan zijne zijde de vrijheid te genieten. Moor meende thans hetzelfde te kunnen doen en hij berekende niet, hoe die bekentenis, hoe de schildering van wat had kunnen zijn, als alles anders was geweest, het jonge meisje, dat hem liefhad, moest treffen en pijnigen.

‘Je oordeel is hard, Clara!’ begon hij met zachte stem, ‘en je vonnis streng, en van jou had ik in de eerste plaats verwacht, dat je zoudt vragen, wat mij ertoe gebracht heeft, om te doen, wat je niet van mij hebt kunnen gelooven. Luister, niet om mijnentwil, maar om jou gelukkig te maken, deed ik, wat ik altijd heb verafschuwd. Ik hoopte de schaduw, die je pad verduisterde, in helderen zonneschijn te veranderen, je geluk te verzekeren en je liefste droomen tot werkelijkheid te maken. De kans stond gunstig, en ik luisterde naar de verlokkende stem, die mij toefluisterde, dat wat ons ongeluk is geweest, nu juist ons geluk zou worden. Ik had je zoo lief, Clara, ik had je zoo graag gelukkig gezien. Kon ik een krachtiger bewijs daarvoor geven, dan door het hoogste, dan door alles te wagen, om alles te winnen?’

Zij greep zijne hand en zag hem in de oogen, terwijl een blos van innige vreugde de doodelijke bleekheid van hare wangen verjaagde.

‘Uit liefde tot mij, Moor! Maar heb ik dan ooit weelde of rijkdom geëischt? Ken je mij zoo weinig, om te denken, dat ik het bezit daarvan als voorwaarde tot mijn geluk heb gesteld, ik, die heb leeren berusten en vergeten. Hoe ben je op dat noodlottig denkbeeld gekomen?’

‘Herinner je je nog dat sprookje van die onttroonde en verjaagde koningin, dat je in Wijk las dien middag, toen ik onverwacht kwam? Toen heb ik je hooren zeggen, dat je dat zoo meegevoelde, wijl je er zooveel van je eigen leven inzag, en ik heb gemeend, dat je je eerst gelukkig zou voelen, als je evenals zij weer je oude plaats kon innemen. Maar dat ideaal lag zoover buiten mijn bereik, ook wanneer ik alle krachten inspande, en ik heb den langen, maar veiligen weg verlaten, om den korteren, vol gevaren en moeielijkheden te kiezen. Die keus is mijn ongeluk geworden.’

Zijn hoofd viel op zijne borst en hij zweeg. Hij scheen den moed te missen haar aan te zien en hij wachtte geduldig, dat zij de stilte zou verbreken.

Clara deed een paar stappen naar den stoel, waarop hij zoo mismoedig was neergevallen, en zij legde hare hand op zijn schouder.

‘Moor!’ zei zij bijna fluisterend, ‘een onbezonnen woord, in de opwelling van een oogenblik gesproken, zou je in het verderf storten; laat een kalm, bezadigd woord je redden. Bedenk het wel, welk antwoord je geeft op de vraag, of we zonder al die weelde en pracht

niet gelukkig kunnen zijn, en luidt je antwoord: ja, hoor dan, wat ik van je eisch. Laat ik je goede engel zijn. Laat de hand dier trouwelooze godin los. Verlaat dien gevaarlijken weg. Wees weer, die je was, een man met een ideaal, die werkt en streeft en strijdt met eerlijke wapenen. Ik wil je niet voorspiegelen, wat er van je zou worden, als je eens in plaats van alles te winnen, alles verloor. Maar al kon je mij op dit oogenblik een troon aanbieden, ik zou hem versmaden, omdat je hem gekocht hadt met ontrouw te worden aan jezelf. Bewijs mij, dat je dien noodlottigen stap voor mij hebt willen doen, door terug te keeren, door hem ongedaan te maken.'

Moor sloeg zijne handen voor zijn gezicht.

'Waarom heb je die woorden niet vóór eenigen tijd tot mij gesproken. Toen had ik nog terug kunnen keeren, maar het is nu te laat. De slag is gevallen. Alles is verloren!'

'Verloren!' herhaalde Clara, 'herinner je het woord, dat ik je vroeger eens heb gezegd: niemand is verloren, dan die zich verloren geeft. Kom, wees een man en zie de toekomst flink onder de oogen. Wat is verloren, dat niet herwonnen kan worden?'

Hij gaf geen antwoord, maar zij hoorde het nokken van zijne overkropte borst. Eindelijk vermande hij zich en zag haar aan.

'Jouw achting, jouw liefde, Clara!'

'Die heb je niet verloren, Moor! want ik begrijp, welk een strijd het je moet gekost hebben, om den weg, dien je jezelf hadt afgebakend, te verlaten. Ik weet dat offer, dat bewijs van liefde te waardeeren. Je hebt verloren, maar je hebt mij gewonnen, en ik eisch geene rijkdommen, geene weelde. Samen willen wij streven, samen strijden, samen gelukkig zijn!'

Het was, alsof hij uit een droom ontwaakte.

'Zou het mogelijk zijn!' fluisterde hij, 'zou je nog mijne lieve, trouwe Clara kunnen worden, nu je mij zooveel te vergeven hebt.'

'Mogelijk!' riep zij uit en zij verborg haar gezichtje, waarover tranen van innige vreugde biggelden, aan zijne breede borst, 'mogelijk, het is meer dan dat, het is de zalige werkelijkheid. Je bent gestruikeld, toen je mij een bewijs van je liefde wilde geven, en om van mijn kant niet achter te blijven, reik ik je thans de hand, om je te helpen en te redden.'

Hij nam hare hand in de zijne en drukte er een vurigen kus op.

'Je bent mijn goede engel, Clara! Je hebt mij gegrepen, toen mijn voet was uitgegleden. Je geeft mij het leven en de kracht, om te leven, terug. Mijn geluk zal ik vinden in jouw liefde.'

In den avond van den volgenden dag trad Clara de kamer van Moor binnen, die in diep gepeins met de handen onder het hoofd een grooten

stapel papieren zat na te kijken. Zij was zóó zacht binnengekomen, dat zij reeds bij hem stond en zijn arm aanraakte, voordat hij hare tegenwoordigheid bemerkte. Verrast keek hij op en een blos overtoog zijn gelaat.

'Krijg ik geen kus?' vroeg zij en zonder antwoord af te wachten, greep zij zijn krullekop met beide handen, keek hem diep in de oogen - en Jupiter, die van uit de hoogte op dat prettig tooneeltje neerzag, gaf Juno een knipoogje, alsof hij zeggen wilde: nu, oudje, dat hebben wij in onze jeugd ook wel gedaan.

'Het is tegen het consigne,' zei Clara, 'dat weet ik wel, maar je moet die afwijking ditmaal maar eens over het hoofd zien. Voortaan zal ik altijd onthouden, dat hier alleen over "zaken" mag gehandeld worden. En ik kom ook eigenlijk voor "zaken" hier. Ik heb een verzoek aan je. Maar eerst wil ik je vertellen, dat ik mij stipt aan de afspraak gehouden heb, en je mama weet nog niets. En dan zegt men nog, dat vrouwen niet zwijgen kunnen. Maar het heeft mij eene bovenmenschelijke inspanning gekost, om niets te verraden, want je mama heeft mij vandaag wel honderdmaal gevraagd, wat er toch met mij gaande was, en je weet niet, hoe moeielijk het is, Moor! om dan op onverschilligen toon te zeggen: "Met mij? - wel, niets!" Ik heb mij goedgehouden en gedacht: neen, Moor heeft gelijk; zij mag niets weten, voordat alle zaken geregeld zijn.'

'Jij was de eerste, die dat plan opperde, en ik moest de reden, die je tot voorloopige geheimhouding van ons geluk noopte, billijken. Ik had dus niet anders van je verwacht.'

'En toch was je bijna bedrogen uitgekomen, want telkens brandden mij de woorden op de lippen. Ik vergat de zaken en was zoo geheel vervuld met de gedachte aan ons verbond, dat ik verscheidene malen de kamer heb verlaten, om mijn woord niet te breken.'

'Het dragen van een masker gaat je slecht af, Clara!'

Zij kleurde. Zij wist, dat zij op dat oogenblik een masker droeg en dien lof niet verdiende. Zij sprak opzettelijk onwaarheid, toen ze zei, dat zij de zaken had vergeten, om aan hun verbond te denken. Zij had zich voor het grootste gedeelte van dien dag juist met zaken beziggehouden. Zij wilde hem helpen met haar kapitaal, maar zij wilde alles, wat krenken of kwetsen kon, vermijden en zij had ijverig naar een voorwendsel gezocht, om hem dat kapitaal in handen te geven. Zij meende dat gevonden te hebben en het had haar toegeschenen, dat zij die zaak op een vroolijken, luchthartigen toon behandelen moest. Zij wilde den schijn aannemen, alsof zij *en passant* een verzoek had te doen, dat geheel op zichzelf stond, en daarom had zij zichzelf gedwongen tot een toon, die een schril contrast maakte met de echo van haar hart.

Zij liep eens door de kamer en bleef voor de groote eikenhouten kast staan.

‘Die heb ik vroeger op kantoor gezien,’ zei zij, ‘staan daar nog altijd die oude boeken in?’

Zij deed de deuren open, en hem wijzende op het grootboek van 1830: ‘Dat boek heeft mijn vader mij wel eens laten kijken. Daar staat eene aanteekening in omtrent de compagnieschap van onze grootvaders. Mag ik het nog eens zien?’

Zij trachtte het boek naar voren te schuiven, maar het zat te stijf geperst tusschen de andere in en de solide lederen band met koperen hoeken en klampen was te zwaar voor hare kracht. Moor kwam haar te hulp, legde het op tafel en sloeg het bij de bedoelde aanteekening open.

Zij las: ‘... en nieuw kapitaal in mijn ondermijnden handel te brengen, heb ik, Adriaan van Balen, mij op heden geassocieerd met Gerrit Jan Romijn, ten einde onder Godes zegen de nieuwe firma Van Balen en C^{o}. tot den ouden luister te brengen’.

‘Wij zijn nu toch bij de zaken aangeland,’ zei ze, ‘me dunkt, Moor! die aanteekening is voor jou eene vingerwijzing. Wat de grootvader heeft gedaan, dat behoeft de kleinzoon niet te laten. Je bent in hetzelfde geval als Adriaan van Balen; zou je niet evengoed als hij een compagnon kunnen zoeken met hetzelfde doel?’

Moor keek haar verbluft aan. Den vroolijken, opgewekten toon, dien zij had aangeslagen, had hij niet verwacht en dit voorstel van haar wel het allerminst. Hij moest bekennen, dat hij daarover nog niet gedacht had.

‘Een compagnon zal zich onder deze omstandigheden niet zoo gemakkelijk laten vinden.’

‘En wat zou je ertegen hebben, als ik mij daar eens voor aanbood? Zou de som mijne krachten te boven gaan?’

Moor deed een stap achteruit. ‘Dat wel niet,’ stotterde hij, ‘maar....’

‘Maar ik heb één voorwaarde,’ vervolgde zij. ‘Ik wensch het geheel beschouwd te hebben als eene zaak, en je moet wel overwegen, of je die voorwaarde kunt aannemen. Je wilt me zeker nog eenige oogenblikken aanhooren, want ik moet die quaestie wat hoog ophalen.’

Zij keek om zich heen naar een stoel, dien Moor haar toeschoof en nam tegenover hem plaats.

Toen mijn grootvader, Gerrit Jan Romijn, in 1830 deelgenoot werd in de zaken van Van Balen, zijn er lange en scherpe discussies gevoerd over de vraag, of de nieuwe associatie in de firma, in den naam zou worden opgenomen. De eene partij stelde dat als eene hoofdvoorwaarde, de andere verzette er zich met alle krachten tegen. Dat geschil liep zelfs zóó hoog, dat de geheele zaak in duigen dreigde te vallen, want geen van beiden wilde toegeven, totdat men een middelweg vond en van weerszijden iets toegaf. Jouw grootvader wilde de firma Van Balen behouden, terwijl de mijne zijn naam daarin wenschte opgenomen te zien, en eindelijk stelden zij zich tevreden met de toevoeging: ‘en

C^{o}'. Naar wat ik mijn vader wel heb hooren vertellen, moeten zij in rust en vrede met elkander geleefd hebben, ofschoon ieder voor zich het plan koesterde, om bij de eerste gunstige gelegenheid de beste de afgedwongen concessie in te trekken. Het lievelingsdenkbeeld van je grootvader was, dat het weer zou worden: Van Balen zonder iets meer, dat van den mijne, dat de firma zou worden: Van Balen en Romijn. Noch de een, noch de ander heeft dat denkbeeld verwezenlijkt gezien. Zij zijn gestorven en ik meen zeker te weten, dat zij die plannen aan hunne zoons hebben overgedragen. In het begin heeft die strijdvraag het leven van de jonge compagnons verbitterd, en ofschoon het nooit, voor zoover ik weet, tot eene openlijke verklaring is gekomen, wisten zij maar al te goed van elkander, wat ieder van hen in het schild voerde, om het ooit geheel uit het oog te verliezen. Ik weet, dat het opnemen van onzen naam in de firma altijd een stille wensch van mijn vader is geweest, vooral toen hij geen zoon had, die hem zou kunnen opvolgen, maar om twist en oneenigheid te mijden, zette hij het zich uit het hoofd als het najagen van iets onbereikbaars. Toch ben ik overtuigd, dat de wensch in het diepste van zijn hart is blijven leven. Evenals mijn grootvader wil ik alles, wat ik heb, geven, om nieuw bloed in het afgestreden lichaam en nieuw kapitaal in den ondermijnden handel te brengen, ten einde onder Godes zegen de nieuwe firma Van Balen en Romijn tot den ouden luister van Van Balen en C^{o}. te brengen. Neem je die voorwaarde aan?'

Moor gaf niet dadelijk antwoord, maar bleef met de handen onder het hoofd zitten peinzen. Er was iets nieuws, iets verrassends in Clara's mededeelingen, want dat zijn vader vroeger, lang geleden, plannen omtrent de uitdrijving van het nieuwe bloed van 1830 had gekoesterd, was hem niet onbekend gebleven, maar nooit had hij gehoord, dat ook reeds tusschen de eerste firmanten het opnemen van den naam Romijn een punt van quaestie was geweest, welker oplossing als eene familie-traditie van vader op zoon was overgegaan. Hoe kon zij dat alles zoo haarfijn weten, terwijl het hem totaal onbekend was gebleven? En toch kwam het hem volstrekt niet ongelooflijk, integendeel, Clara's verhaal kwam hem zeer waarschijnlijk, zeer aanneembaar voor. Zijn vader had hem lang als een onmondige beschouwd en hem buiten de zaken gehouden. Een dergelijk plan zou hij dus niet toevertrouwd hebben aan den zoon, dien hij als een vreemde, als een bediende behandelde, en toen hij eindelijk van dien weg terugkeerde, had hij òf het plan opgegeven òf het door den te verwachten dood van Romijn zoo gemakkelijk uitvoerbaar geacht, dat hij het niet noodig had geacht, vertrouwelijke mededeelingen daaromtrent te doen.

Moor meende werkelijk hier den spijker op den kop geslagen te hebben en hij giste in de verste verte niet, dat Clara de zaak overdreef, om hem te overtuigen van het groote belang, dat zij aan die voorwaarde hechtte. Maar was haar de wensch van vader en groot-

vader dierbaar, die van de zijne was hem niet onverschillig. De eene familie-traditie was de andere waard.

'Je doet een zwaren eisch, Clara!'

Zij kon een glimlach niet onderdrukken bij het vernemen van die woorden, want zij waren haar het bewijs, dat hare list gelukt was en hij werkelijk in de meening verkeerde, dat zij niets anders op het oog had dan het vervullen van den wensch eens afgestorvenen.

'Ik weet het,' zei zij, 'en het aannemen van die voorwaarde zal ik dan ook beschouwen als een offer, dat je mij brengt. Ik ben koopmansdochter genoeg, om eene zoo gunstige gelegenheid niet ongebruikt te laten voorbijgaan, en ik weet, dat de kans, om de gewenschte verandering te verkrijgen, nog nooit zoo groot is geweest. Nu of nooit. Mijne eenige voorwaarde heb ik je medegedeeld en alles hangt van het al of niet aannemen daarvan af.'

In haar ijver, om de waarheid voor hem verborgen te houden, zag zij het gevaar, om door overdrijving haar toeleg te verraden, over het hoofd, en Moor kwam tot de overtuiging, dat de gedaante, die zij nu had aangenomen, valsch moest zijn. Kon het meisje, wier geheele leven opoffering en liefde was geweest, de koel berekenende intrigante zijn, die, van den nood, waarin hij verkeerde, misbruik makend, hem dwong, eene voorwaarde aan te nemen, die hij in andere omstandigheden uit eerbied voor de wenschen van dierbare betrekkingen niet eens in overweging had willen nemen? Zou zij een zoo sluw spel kunnen spelen tegenover hem, dien zij zoo liefhad? Maar dat was eene onmogelijkheid, dat kon niet waar zijn.

Wat dreef haar dan tot het stellen van die voorwaarde?

Plotseling ging er een licht voor hem op. Door het masker van koel overleg en de begeerte, om van den toestand te profiteeren, zag hij de ware gedaante - de gestalte van een reddenden engel, van eene minnende vrouw, die een offer bracht en daarbij alles deed, om den geredde in den waan te brengen, dat zij een hoogen verkoopprijs had bedongen. Om Clara's blonde hoofd zag hij een aureool!

Hij wilde hare hand grijpen, haar te voet vallen, haar bekennen, dat hij haar doorzien had, haar toefluisteren, dat hij haar zijn leven wilde toewijden, om zooveel kieschheid, zooveel liefde en offervaardigheid te beloonen, - maar dan zou hij haar van haar schoonsten triomf berooven; neen, hij moest het smoren in zijn hart en eene rol blijven spelen, totdat de tijd zou gekomen zijn, waarop hij haar kon mededeelen, wat hij op dit oogenblik begrepen had.

'Clara!' zei hij, en hij stak haar de hand toe, 'ik neem je voorwaarde aan. Je wensch zal vervuld worden. Voortaan zal het zijn: *Van Balen en Romijn!*'

EINDE.

Levenswoorden.

Smart drukt te zwaarder, wanneer men ziet, dat men haar kleinmoedig draagt.
SHAKESPEARE.

Wee hem, die in plaats van een verheven, door hemzelf gekozen doel na te jagen, waaraan hij al zijn kracht kan wijden, slechts een verleidelijken, nooit te verwezenlijken droom als het inbegrip zijner wenschen en zijner plannen voor de toekomst bezit. Hij doet beter zulk een plan in zichzelf te dooden en alles te begraven, dan zich daaraan over te geven. Want wanneer niets zoozeer verstaalt en verheft als een verheven doel, dat wij met inspanning van al onze krachten najagen, zoo ontzenuwt en vernietigt niets zoo geheel als een droom, dien wij ons voorgespiegeld hebben en die nooit een vormende levenskracht kan worden. Wat maakt het worstelen, ja, het ondergaan in den strijd voor een verheven doel eigenlijk uit, wat de pijn van den gewonden kampvechter! Het ware leed des levens, dat zijn de ontzenuwende smarten!
HENRI LOU.

In weerwil van al ons zoeken is het geluk steeds in een engen kring en midden onder de voorwerpen te vinden, welke onder ons onmiddellijk bereik liggen.
BULWER.

De ongelukkigen hebben altijd ongelijk; ongelijk om ongelukkig te zijn, ongelijk om het te zeggen, ongelijk om anderen noodig te hebben, ongelijk anderen niet van dienst te kunnen zijn.
MIRABEAU.

Het is niet alleen zeer moeilijk in de wereld de waarheid te vinden - men moet haar ook nog verloochenen.
RAHEL.

Wie slechts naar eens anders opvatting gelukkig kan zijn, gevoelt zich recht ongelukkig.
KANT.

Wij zijn groote wijsgeeren voor anderen, maar niet voor onszelf. Op het oogenblik, dat de beproeving komt, houden wij op haar als redelijke wezens te behandelen.
BULWER.

De menschen spreken van het geluk en het ongeluk, dat de hemel hun brengt! Wat de menschen geluk en ongeluk noemen, is slechts de ruwe stof daarvoor; aan den mensch ligt het, waartoe hij die stof vormt. Niet de hemel brengt het geluk; de mensch bereidt zelf zijn geluk en spant zijn hemel zelf in zijn eigen gemoed. De mensch moet niet zorgen, dat hij in den hemel, maar dat de hemel in hem komt. Wie den hemel niet in zichzelf draagt, die zoekt hem tevergeefs in het gansche heelal.

OTTO LUDWIG.

Den mannen zeg ik: er is geen k r a c h t zonder waarheid; en den vrouwen zeg ik: zonder waarheid is er geen b e v a l l i g h e i d . En zal ik u een geheim zeggen, dat zeer voor de hand ligt en toch zoo moeilijk gevonden wordt, zoo weet, dat datgene, wat gij als genie bewondert, niets is als - w a a r h e i d .

FEUCHTERSLEBEN.

Het woord der waarheid is eenvoudig en onopgesierd.

EURIPIDES.

Waar reden is voor smart of vreugde, daar zal de mensch dit ook gevoelen. Wanneer geen van beiden iemand zedelijk voordeel brengt, daar is het zijn eigen schuld. Dat is het verbond, de vrede, dien ik met het leven gesloten heb. Dit moet en zal, naar ik hoop, mij een kinderlijk hart doen behouden, d.w.z. een hart vrij van bitterheid tegen de menschen of tegen het lot; er zal ook verder geen druppel vergift in mijn bloed komen. Dit zal mij met kracht en hoop vervullen, om te dragen en te werken, om te strijden en om lief te hebben. Daarmee heb ik in mijn eigen hart als 't ware een tehuis gevonden, vanwaar ik de gebeurtenissen en bewegingen om mij heen met kalmte en met deelneming kan nagaan. Nu eens waait deze, dan weer gene wind over den stroom des geestes, en dikwijls waait hij snerpend koud of brandend heet. Dan roeien wij des te krachtiger voorwaarts en komen vroeger of later over de ongezonde plek heen. Er zullen andere hindernissen komen, ik weet het, maar de stroom des geestes is te sterk, dan dat hij tot ijs bevriezen of op andere wijzen op den duur in zijn loop belemmerd worden kan.

STEINTHAL.

Een eenvoudig, kalm, tevreden, stil leven is eigenlijk het hoogste, wat de mensch hebben kan. Zulk een leven verdient niet alleen de voorkeur boven een beweeglijk wereldsch leven, maar staat voor 't minst gelijk met die vroolijkheid, welke alleen voor 't oogenblik verrukt. De stilte en de kalmte geven aan het gemoed meer rijkdom en meer veerkracht en het is altijd beter, wanneer het hart naar buiten uitstraalt, dan wanneer omgekeerd het gemoed van buiten moet worden opgewekt.

WILH. VON HUMBOLDT.

De belofte, welke gij uzelf doet, moet u heiliger zijn dan elke andere. Een derde kan zich recht verschaffen tegen u, maar de plicht, welken gij uzelf hebt opgelegd, kan nooit afgedwongen worden. Beschouw zulk een belofte dus als een eereschuld, welke gij aan uw karakter te betalen hebt.

HEBBEL.

De menschen vinden 't zoo naar, dat het ware zoo eenvoudig is; zij moeten bedenken, dat zij nog moeite genoeg hebben, het eenvoudige practisch tot hun voordeel aan te wenden.

GÖTHE.

Er zijn veel waarheden, waarvan men den vollen inhoud niet k a n vatten, vóórdat persoonlijke ervaring ons heeft ingewijd.

MILL.

Niemand wil om zijn d w a l i n g e n beklaagd worden.

VAUVENARGUES.

Vele dwalingen houden wij ons leven lang vast en wachten er ons steeds voor ooit onderzoek te doen naar haar grond, alleen uit een onbewuste vrees van de ontdekking te zullen doen, dat wij zoolang en zoo dikwijls het verkeerde geloofd en beweerd hebben.

SCHOPENHAUER.

Met volle teugen drinken wij de vleiende leugen, en druppelsgewijze slikken wij de bittere waarheid.

DIDEROT.

De dwaling is veel gemakkelijker te herkennen dan de waarheid; gene ligt op de o p p e r v l a k t e en is spoedig gevonden; deze ligt in de d i e p t e en daarnaar te vorschen is niet ieder gegeven.

GÖTHE.

Door bespiegeling alleen werd nooit iets gewonnen. Wie iets grootsch wil volbrengen, moet diep i n d r i n g e n , scherp o n d e r s c h e i d e n , veelzijdig v e r b i n d e n en trouw v o l h a r d e n .

SCHILLER.

Wanneer het v e r s t a n d niet gepaard gaat met een k r a c h t i g e n w i l , is het gelijk aan een blinkend zwaard - in de scheede - speeltuig, wanneer het nimmer getrokken wordt.

LINDNER.

L a n g e o v e r l e g g i n g e n bewijzen gewoonlijk, dat men het doel niet in het oog heeft, dat men bereiken wil, - o v e r i j l d e h a n d e l i n g e n , dat men het doel niet kent.

GÖTHE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Wetboek van strafvordering met de geschiedenis der wijzigingen daarin gebracht bij de invoering van het nieuwe wetboek van strafrecht. Volledige verzameling van ontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz. onder toezicht van Mr. H.I. Smidt, bijeengebracht en gerangschikt door Mr. E.A. Smidt, ambtenaar van het Openbaar Ministerie te Bolsward.

Vóór eenigen tijd hadden wij het genoegen, eene aankondiging te geven van het bekende werk van Mr. H.I. Smidt over het nieuwe wetboek van strafrecht. Wij brachten toen hulde aan de volledigheid en nauwkeurigheid des verzamelaars en gaven als ons gevoelen te kennen, dat hij een zeer bruikbaar werk had geleverd. Sedert heeft de door eene goede dissertatie over de voorwaardelijke invrijheidstelling gunstig bekende zoon van een verdienstelijken vader, onder diens toezicht, zich belast met de bijeenbrenging en rangschikking der verdere wetten, in verband met gemeld wetboek ter gelijktijdige invoering bestemd. Daaronder bekleedt eene voorname plaats het gewijzigde wetboek van strafvordering, waarvan intusschen nog meerdere afleveringen te wachten zijn. Hetgeen wij daarvan zagen, is volkomen voldoende, om een gunstig oordeel uit te spreken, in denzelfden zin als door ons vroeger is geschied ten aanzien van het werk van den oud-Minister Smidt. Ook de zoon bracht met oordeel bijeen, wat noodig is, om een duidelijk denkbeeld te geven van omvang, vorm en redactie en andere onder de rubriek algemeene opmerkingen behandelde hoofdpunten van het gewijzigde wetboek, alsmede van hetgeen uit de gewisselde stukken van genoemde beraadslagingen van gewicht is tot toelichting der achtereenvolgens afgedrukte artikelen.

Het geldt hier echter geen nieuw wetboek, gelijk dat van strafrecht, maar een hier en daar gewijzigd wetboek. Daarom zouden wij aan eene eenigszins andere methode van behandeling de voorkeur hebben gegeven. Bij het nieuwe wetboek van strafrecht is *tabula rasa* gemaakt. De verzamelaar kon dus volstaan met de bijeenbrenging en rangschikking van alles, wat, te beginnen met den arbeid der Staatscommissie, voor de toelichting van het vastgestelde wetboek belang heeft. Zulks is niet het geval met het gewijzigde wetboek van strafvordering. Daarom komt het ons voor, dat een beknopt geschiedkundig overzicht van het behandelde had behooren vooraf te gaan, zooals dat bij voorbeeld op uitnemende wijze is gedaan door Mr. A.A. de Pinto, in zijn werk: *Het herziene wetboek van strafvordering met een inleiding en aanteekeningen,* enz.

De heer De Pinto gaf niet alleen eene geschiedenis der herziening, maar maakte

speciaal gewag van de bronnen der herzieningswet. Vermits voortdurend door hem, waar dat noodig is, de vroegere wetten en ontwerpen worden vermeld en aangehaald, wordt de lezer beter voorbereid voor de vergelijking tusschen het thans nog bestaande en ook hier en daar gewijzigde wetboek. Het verband tusschen het eene en het andere wordt daardoor duidelijker in het licht gesteld, het karakter der verschillen treedt meer op den voorgrond. Nu spreekt het wel vanzelf, dat ook hier gelden moet het bekende *variis modis benefit.* De heer Smidt valt echter, zooals men gewoon is te zeggen, wel wat te veel met de deur in het huis. Er is geen voorportaal hoegenaamd, dat den toegang geeft tot de eigenlijke vertrekken.

Dat de heer Smidt zich van critiek geheel onthoudt, mag hem niet als eene grief worden aangerekend. Het is een zeer verdedigbaar standpunt, om alleen te geven, wat uit de officieele bescheiden ter toelichting noodig blijkt. Toch heeft het tegenovergestelde standpunt voor den lezer iets meer aantrekkelijks. Dat het volgen daarvan aan de objectiviteit van het werk geen nadeel heeft toegebracht, zal de onbevooroordeelde lezer van het degelijk geschrift des heeren De Pinto ongetwijfeld toestemmen. Wij hebben hier te doen met een hulpwetboek, dat alleen daarom niet door een nieuw wetboek is vervangen, omdat men vreesde, dat de zoo noodzakelijke invoering van het nieuwe wetboek van strafrecht van 1881 daardoor opnieuw belangrijk kon worden vertraagd. Let men toch op de beginselen van procesorde, die in de beste nieuwere wetboeken van strafvordering zijn gevolgd, dan moest hier een gebouw op geheel andere fundamenten worden opgetrokken. Dat vereischte tijd, terwijl bovendien veel verschil van gevoelen over die fundamenten te voorzien was. Waar dat zoo is, heeft eene bezadigde critiek een bijzonder nut. Daardoor toch wordt het begrip bevorderd der noodzakelijkheid, om zoodra mogelijk tot de vaststelling van een geheel nieuw wetboek van strafvordering over te gaan. Te recht heeft Mr. De Pinto geprotesteerd tegen de strekking der in de zitting der Tweede Kamer van 16 October 1885 door den heer De Ranitz gehouden rede, waar hij het waarschijnlijk scheen te achten, dat het te wijzigen wetboek van strafvordering gedurende eene halve eeuw of meer het recht in Nederland zal beheerschen. Ook wij hebben een beteren dunk van het wetgevend vermogen van Regeering en Staten-Generaal dan dit geachte Kamerlid. De gebreken toch van het wetboek van 1838 zijn zoo veel en zoo gewichtig, dat het allertreurigst zou zijn, indien het zelfs in zijn nu gewijzigden vorm een eeuwfeest zou mogen vieren. Wij hopen dan ook, dat èn de heer De Pinto èn de heer Smidt andermaal aan het werk zullen kunnen gaan en laatstgemelde bij zijne nauwkeurigheid ook iets zal voegen van de aangename methode van behandeling, eerstgenoemde zoozeer eigen.

Groningen, Juli 1886.

I.D.N.

Weer en Klimaat. Handboek der Meteorologie, door Dr. L. Steenhuis, Leeraar in de Wis- en Natuurkunde aan de Rijks-kweekschool voor Onderwijzers te Groningen. Groningen, P. Noordhoff.

Het is nog slechts zeer korten tijd geleden, dat van eene wetenschappelijke behandeling van de verschijnselen, die het weer en het klimaat beheerschen, volstrekt geene sprake kon zijn en dat de weinige waarnemingen en theoretische

gegevens, waarover men kon beschikken, slechts bestonden in eenige op zichzelf staande feiten, die men bij de studie van andere takken der natuurwetenschap had leeren kennen.

Zelfs nog tegenwoordig worden dikwijls de pogingen van hen, die zich bezighouden met het onderzoek der verschijnselen van onzen dampkring, met een zeker schouderophalen begroet. Dat begint echter anders te worden en de invloed der moderne natuurwetenschap doet zich ook hier meer en meer gevoelen. Aan de hand der natuurwetenschap is de Meteorologie, naast deze, eene zelfstandige wetenschap geworden, die, evenals hare oudere zuster, zooveel mogelijk in de ervaring haar steun zocht en de daaruit afgeleide verschijnselen tot bepaalde wetten tracht terug te brengen. Vele mannen van beteekenis hebben aan deze studie hun leven gewijd en wij mogen met trots op onzen Buijs Ballot wijzen, die zulk een groot aandeel heeft gehad in den vooruitgang der nieuwere meteorologie.

Evenwel blijft het een feit, dat de meteorologische wetenschap nog in hare kindsheid verkeert, en men moet niet vergeten, dat vele verschijnselen in den dampkring nog met een dichten sluier zijn bedekt en de samenhang van vele feiten nog geenszins is opgehelderd. Vandaar, dat de samenstelling van een handboek der meteorologie in zekeren zin nog steeds een ondankbaar werk blijft, waaraan dan ook in onze taal nog slechts weinigen zich hebben gewaagd.

Dr. Steenhuis heeft getracht, in zijn werk: ‘Weer en klimaat’ zulk een handboek te leveren, en ik aarzel niet te verklaren, dat die proeve uitstekend geslaagd is. Met groote nauwkeurigheid en op heldere wijze zijn in dit werk de meteorologische verschijnselen uit de natuurkundige wetten verklaard, voor zoover dat bij den tegenwoordigen stand dezer wetenschap mogelijk is, en het verband tusschen de verschijnselen, die wij in den dampkring zien plaats hebben, wordt duidelijk uiteengezet. Men vindt er, om slechts enkele onderwerpen te noemen, eene zeer juiste en heldere verklaring in van het ontstaan der nachtvorsten, van de vorming van rijp, ijzel, dauw en regen, van de kalme gordels, de passaten, anti-passaten, moessons en andere regelmatige winden. Een groot gedeelte van het werk is verder gewijd aan het voor ons zoo gewichtige onderdeel der meteorologie: de veranderlijke winden der gematigde gewesten. De onvolledigheid en mindere juistheid der oudere theorie van Dove worden met onpartijdigheid in het licht gesteld en daarna wordt de tegenwoordige theorie der isobaren en gradiënten op bevattelijke wijze voorgedragen. Dit moeielijke, doch hoogst belangrijke hoofdstuk munt uit door helderheid en wordt door eenige goede figuren en isobaren-kaartjes opgeluisterd. In de beide laatste hoofdstukken worden eindelijk nog eenige andere omstandigheden besproken, die invloed hebben op het klimaat, en wordt de waarde der weervoorspellingen aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen.

Ik kan dit werk dus ten zeerste aanbevelen, niet alleen voor hen, die van de meteorologie hunne studie wenschen te maken, doch ook voor allen, die zich op de hoogte willen stellen van de oorzaken der weersveranderingen, de waarde van weersvoorspellingen, enz.

De correctie is over het algemeen nauwkeurig; op blz. 67 is echter eene vergissing over het hoofd gezien, daar de droge moesson niet heerscht van Mei tot December, doch omgekeerd van December tot Mei. Verder moet ik bezwaar maken tegen de meening van den schrijver (zie blz. 6), dat de vaste

stofdeeltjes in den dampkring geen noemenswaardigen invloed op den meteorologischen toestand zouden hebben. Het verwonderde mij zelfs, dat de schrijver volstrekt geene melding maakt van de nieuwe onderzoekingen op dit gebied, o.a. die van Aitken, Lodge, Clark e.a., die den grooten invloed van de stofdeeltjes op de vorming van nevels en wolken bewijzen.

Ten slotte merk ik nog op, dat de uitvoering van het werk, ook papier en druk, niets te wenschen overlaten.

Zutfen, Juli 1886.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

De familie Buchholz, door Julius Stinde; twee deelen. Naar den dertigsten druk uit het Hoogduitsch vertaald. - Utrecht, J.G. Broese.

Onze lezers hebben reeds kennis gemaakt met de familie Buchholz op hare reis naar Italië, maar de Nederlandsche uitgevers hadden hen nog niet in de gelegenheid gesteld, die familie en hare omballing te leeren kennen op haar eigen terrein, in Berlijn. Daar de in deze twee deelen voorkomende personen echte autochthonen van de jongste Europeesche keizerstad zijn, leert men ze hier pas kennen in al de eigenaardigheden, de kracht en zwakheid van hun bestaan. De bijval, dien deze aanvankelijk losse schetsen van een dagbladfeuilleton in Duitschland zelf gevonden hebben, - ten bewijze strekke, dat de vertaling naar eene dertigste editie bewerkt is, - geeft een welsprekend getuigenis voor de gelijkenis der min of meer kleinburgerlijke, over het algemeen niet zeer fijn beschaafde of hoog ontwikkelde omgeving, waarin de schrijver ons rondleidt. En zelfs hij, die nooit Berlijn heeft bezocht, de eigenaardigheden der Berlijners volstrekt niet kent, moet bij de lezing overtuigd zijn, dat hem beelden naar het leven worden voorgeschilderd. Vooral de hoofdpersoon, mevrouw Buchholz, gelijk de vertaler haar noemt, is eene volmaakte creatie, die op het papier leeft en in al de omstandigheden, waarin zij zich bevindt, altoos hetzelfde mengsel van gemoedelijkheid, zelfzucht en nog een aantal andere goede en kwade eigenschappen blijft.

Wie de vertaling onderneemt van zulk een boek, dat aan de eigenaardige taal van de Pruisische hoofdstad nog een bijzonder karakter ontleent, waagt zich aan een moeilijk werk, want, hoe nauwkeurig en met hoeveel taalkennis hij ook te werk gaat, de vertaling moet altoos ver beneden het oorspronkelijke blijven. Toch komt het ons voor, dat de vertaling, hoe ruim men ook met deze omstandigheid rekene, beter had kunnen zijn, althans vrij kunnen blijven van een aantal germanismen, die haar thans ontsieren. Toon de familie Buchholz in Italië reisde, was het kleed, dat ze voor den Nederlandschen lezer aanhad, beter van snit en zuiverder van smaak dan haar huisgewaad te Berlijn.

De burgemeester van Rothenburg, historische roman van Ludwig Nonne, door J. Oosting. 's Gravenhage. De Erven J.L. Nierstrasz.

In denzelfden geest als de vroeger door ons aangekondigde werken van Ludwig Nonne: ‘George von Frundsberg’ en ‘Een tocht naar Rome’, is ook bovengenoemd boek geschreven.

De voorvallen, in den roman geschetst, voeren ons terug naar het einde der 14de en den aanvang der 15de eeuw onder de regeering van den zoon en

opvolger van Karel IV, uit het Luxemburgsche en Beiersche vorstenhuis, Wenzel (Wenceslaus), een in het jaar 1400 afgezetten vorst, ‘omdat hij - zoo luidde het vonnis, over hem te Lahnstein uitgesproken, - de Kerk niet tot vrede gebracht, de rechten van het Rijk verkort, den landvrede niet gehandhaafd en vele wreede en gewelddadige handelingen begaan had’.

Dat de schrijver dit tijdvak grondig bestudeerd heeft, daarvan draagt zijn romantisch verhaal genoegzame blijken. De burgemeester van Rothenburg, Toppler, de vriend en raadsman van Wenzel, is wel de hoofdpersoon, die in zijn bedrijvig leven onze aandacht bezighoudt, maar om hem heen groepeeren zich vele andere aanzienlijke en geringere personen, die niet minder onze aandacht verdienen. Toch trekt ons de krachtige, in vele opzichten rechtschapen en heldhaftige figuur van Toppler meer bijzonder aan, al moeten we in aanmerking nemen, dat die lofspraak naar den geest van zijn tijd moet beoordeeld worden, - een tijd, waarin hangen, branden, moorden, ruiten en rooven aan de orde en waarvan Boheme het treurige tooneel was.

Ware Wenceslaus, wien het niet aan regeeringstalent, aan een verlichten geest in kerkelijke en godsdienstige zaken, aan zucht tot krachtdadige bescherming van den burgerstand tegen den zelfzuchtigen adel ontbrak, niet door woeste hartstochtelijkheid, tyrannie en heb- en geldzucht beheerscht geworden en had hij zich door Toppler, die ons in het verhaal als zijn goede genius wordt voorgesteld, laten leiden, dan zou hij een gezegenden invloed op zijn tijd en volk kunnen hebben uitgeoefend.

Wie lust heeft, door aanschouwelijke beelden zich in dit geschetste tijdperk met al zijne barbaarsche woestheden en wreedheden te verplaatsen, neme dit boek in handen, dat met onmiskenbaar talent en geschiedkundige juistheid geschreven is.

H.

De Romeinsche curie en Thomas van Aquino.

Is er eenige kans, dat het streven der Romeinsche curie, om Thomas van Aquino weder heerschappij over de geesten te doen uitoefenen, met goed gevolg bekroond worde?

Aan de beantwoording van deze vraag heeft Dr. Rudolf Eucken, Hoogleeraar te Jena, eenige hoogst belangrijke artikelen in de *Allgemeine Zeitung* gewijd, welke onder zijne landgenooten zeer zijn opgemerkt geworden. Hij heeft die artikelen daarna omgewerkt en tot een geschrift saamgevat, dat dezer dagen verschenen is onder den titel: *Die Philosophie des Thomas von Aquino und die Kultur der Neuzeit.* Het is ons plan, uit die brochure, welke, wat haar vorm betreft, soms te Duitsch is, om door Nederlanders met genoegen gelezen te worden, maar door haar inhoud alle aanbeveling verdient, in algemeen verstaanbaar Hollandsch het een en ander mede te deelen. Daarna wenschen wij een paar woorden critiek te doen hooren.

Eucken betuigt zijne oprechte bewondering voor den middeleeuwschen denker. Hij prijst zijne manier van polemiseeren, welke, werd zij nog heden ten dage gevolgd, vrij wat minder strijd en misverstand zou doen heerschen. Thomas was namelijk gewoon, de behandeling van iedere strijdvraag met eene rustige uiteenzetting van de zienswijze zijner tegenstanders en van de door hen aangevoerde gronden te openen; vervolgens liet hij even kalm zijne bedenkingen hooren en rechtvaardigde zoo den overgang tot de mededeeling van zijne eigene overtuiging; bij dat alles onthield hij zich zorgvuldig van hatelijke aantijgingen of van woorden, die de hartstochten konden prikkelen. Zou het niet geraden zijn, in dat opzicht den man der middeleeuwen weder tot ons voorbeeld te kiezen? Hij was een vèrziend en mild oordeelend denker, steeds erop uit niet af te stooten, maar aanknoopingspunten op te sporen, het tegendeel van een dweper. Zijne redeneering was nuchter en klaar, zijne begripsbepaling scherp. Wie hem als spitsvondig en verward afschilderen, kennen hem niet. Men zal hem voor de voeten werpen, dat hij het vrije onderzoek aan banden wilde zien gelegd. Maar is het

redelijk, iemand te verwijten, dat hij een kind van zijne eeuw is geweest? In betrekking tot zijne omgeving heeft hij, wel verre van nieuwe ketenen voor den geest te smeden, als een bevrijder gewerkt. Schoon hij aan het geloof de eerste plaats toekende, was hij erop bedacht, voor het weten een terrein af te bakenen, waarop het zich vrij en zelfstandig kon bewegen. Het onafhankelijk onderzoek, hoewel binnen enge grenzen, begint in zeker opzicht met Thomas.

Dit aangaande den persoon van Thomas. Wat zijn werk betreft, kan men zeggen, dat hij met al de kracht, welke in hem was, voor de grootste belangen van zijn tijd ijverde. Tot zijne levenstaak koos hij: de samensmelting van geloofsleer en wereldsche kennis. Als zijne voorgangers op dit gebied zijn Augustinus en Albertus Magnus te noemen.

Zoolang het Christendom nog om de heerschappij strijden moest, plaatste het zich vijandig tegenover de heidensche beschaving. Toen het gezegevierd had, deed zich weldra de behoefte gevoelen aan een stelsel, dat de geopenbaarde waarheid en de zuiver menschelijke kennis met elkaar in betrekking bracht. Men wenschte eene wetenschappelijke overtuiging te bezitten, welke den vollen rijkdom van het bestaan omvatte. De geweldige taak, die hier te vervullen was, werd het eerst door Augustinus ondernomen. Maar dat reusachtige genie was te onstuimig, om een geheel te leveren, dat in al zijne deelen gelijkmatig was uitgewerkt. Enkele groote omtrekken van het stelsel, gedachten, die als bliksemstralen licht verschaften, ziedaar alles, wat Augustinus had nagelaten. De behoefte aan een alomvattend beeld der werkelijkheid was door hem geprikkeld, niet bevredigd.

Intusschen deed zich die behoefte steeds dringender gevoelen, vooral sedert de kruistochten den geestelijken horizont aanmerkelijk hadden uitgebreid. En toen was ook de tijd gekomen, waarop het gebouw eener Christelijke wereldbeschouwing kon worden opgetrokken. De schier geheel verloren geschriften van Aristoteles waren weder aan het daglicht getreden. In die geschriften vond men een naar alle zijden ontwikkeld beeld der natuurlijke wereld. Liet het zich met het Christendom in overeenstemming brengen, dan was de lang ontbeerde schat verkregen. Thomas ondernam en volvoerde de taak, uit Aristotelisme en Christendom één geheel te maken. Tot de scheppende genieën, die, gelijk Plato of Kant, nieuwe werelden ontsluiten, behoorde Thomas niet. Zijn werk was te ordenen, gegeven factoren te verbinden, saam te voegen, wat in zijn tijd voorhanden was.

Hoe kwam Thomas ertoe, juist Aristoteles met het Christendom saam te smelten? Het antwoord is, dat enkel Aristoteles, niet b.v. Plato, hem dienen kon. Aristoteles was de man, die geene open problemen, maar een voltooid stelsel had nagelaten en dus juist in den smaak moest vallen van eene eeuw, die gaarne op gezag steunde. Bij Thomas geldt Aristoteles niet voor een wijsgeer uit velen, maar voor *den* wijs-

geer, die alles wist, wat de aan zichzelve overgelaten rede kon ontdekken, voor den verkondiger van *alle* niet geopenbaarde wijsheid.

Daarenboven moeten wij opmerken, dat het niet het oorspronkelijk Aristotelisme en evenmin het oorspronkelijk Christendom was, hetwelk Thomas als bouwsteenen voor zijne leer gebruikte. Het Christendom had in den loop der tijden ongemerkt veel neoplatonische wijsheid opgezogen. Gelijk het enkel door het overnemen van Grieksche beschaving en Romeinsche organisatie wereldgodsdienst en wereldmacht was geworden, zoo had het zich enkel met behulp van het stelsel van Plotinus tot eene wereldbeschouwing ontwikkeld. Ook de leer van Aristoteles was onder den invloed van de zoo langen tijd heerschende neoplatonische atmosfeer veelszins gewijzigd geworden. Terwijl Aristoteles zelf met zijn denken en werken stevig midden in de ons omringende wereld had post gevat, bezat zijn stelsel onder den vorm, waarin het tot Thomas kwam, een eenigermate stichtelijken en godsdienstigen, een ietwat mystischen draai, dien het door bewerkingen en vertalingen langzamerhand had aangenomen. De verbinding van Aristoteles en Christendom kon, daar zij in den loop der tijden voor elkaar eenigermate pasklaar waren gemaakt, geene onoverkomelijke moeilijkheden opleveren. Die verbinding was door Albertus Magnus reeds in groote trekken begonnen, maar voor Thomas bleef de taak weggelegd, het redelijk inzicht van den wijsgeer en de godsdienstige overtuiging der kerk tot in alle bijzonderheden te doen samenstemmen en zoo dat rijke, goed gesloten weten te ontvouwen, waaraan zijne eeuw behoefte had.

Ten einde overal de vereischte samenstemming te verkrijgen, is Thomas gewoon scherp te onderscheiden. Zoo onderscheidt hij drie wegen der kennis: den natuurlijken weg der rede, den bovennatuurlijken weg der historische openbaring en den weg van rechtstreeksche aanschouwing der hemelsche heerlijkheid. Naast den letterlijken zin van het Bijbelwoord onderscheidt hij drie soorten van geestelijke beteekenissen. Door onderscheidingen weet hij iederen strijd tusschen zijn Aristoteles en de kerkleer met het beste gevolg uit den weg te ruimen. Waar tegenspraak bestaat, is hij erop uit te toonen, dat het verschil niet de kern der quaestie betreft, dat er in hoofdzaak overeenstemming is, dat men enkel met tweeërlei gezichtspunt heeft te maken, dat men hetzelfde doel op uiteenloopende wegen kan bereiken. Nooit heeft een denker zoo groote hardnekkigheid ten toon gespreid in het betoogen, dat tegenstrijdigheden slechts schijnbaar zijn. Hoe men ook over zijne methode van onderscheiden denken moge, zij heeft ons aan begrippen en vormen geholpen, welke wij nu niet meer zouden kunnen missen. Menigeen, die enkel schimp voor de scholastiek overheeft, zou erg verlegen staan, indien hij zonder behulp van wat de scholastiek ons heeft nagelaten, denken en spreken moest.

Wie van onderscheiden spreekt, heeft slechts de eene helft van Thomas' methode genoemd. De andere helft is: verbinden. En ook

daarin toont hij zich meester. Met behulp van de Aristotelische sluitrede weet hij allerlei verstrooide stellingen aan elkander te ketenen en door het ontdekken van tusschenliggende schakels overal op eenvoudige en klare wijze samenhang te stichten.

Zoo ontstond een stelsel van kolossalen omvang, waarin alles werd opgenomen en alles zijne eigen plaats verkreeg: het tijdelijke en het eeuwige, geschiedenis en natuur, het menschelijke en hetgeen buiten den kring der menschheid ligt. Trots dien breeden aanleg is het een gebouw, waarin eenheid heerscht en dat men overzien kan, daar er begrippen zijn, die, op alle deelen toepasselijk, ze tot een geheel verbinden. Zulk een begrip is dat van eene rangorde der dingen, die nergens open vakken laat en waardoor alles tot een welgeordend rijk is saamgevoegd. Midden op de ladder der wezens staat de mensch, in wien het zinnelijke en het geestelijke samenvallen, zoodat hij als een kort begrip van het al, als een mikrokosmos te beschouwen is. Ten gevolge van dat samentreffen van *alle* krachten in den mensch neemt hij eene centrale stelling in, waardoor zijn werken en strijden van invloed is op de lotgevallen van het geheel. Met den mensch hangt alles zoo innig samen, dat de wijze, waarop hij zich kwijt van zijne taak, om den geest over de natuur te doen heerschen, beslissend is voor het geheel der dingen. Thomas is geen aanhanger van de gewone, meer platte beschouwing, volgens welke de mensch, w i l l e k e u r i g , tot het middelpunt van het al zou zijn aangesteld, en door kunstige verklaringen weet hij die leer, waar hij haar in het Oude Testament ontmoet, weg te cijferen, ten einde zijne eigen wijsgeerige overtuiging van eene natuurlijke rangorde en een onafgebroken samenhang der dingen ervoor in de plaats te stellen.

Zijn systeem is met een reusachtigen dom te vergelijken, dien men niet betreden kan, zonder in eene vrome stemming te geraken. Alles, wat edel is, vindt hier zijne plaats; uit den voorhof der wereld stijgen wij omhoog tot het heilige, dat ons op zijne beurt het allerheiligste doet verwachten. In het lagere sluimert reeds het hoogere, dat door geheimzinnige teekenen wordt aangeduid. De rangorde der dingen loopt ten slotte uit op één doel, dat der goddelijke heerlijkheid. De door Thomas ontvouwde wetenschap kan dus als een tempeldienst worden aangemerkt. Tevens bezit zijne wereldbeschouwing kunstwaarde, gelijk het groote werk van Dante toont. Want Thomas is het, aan wien Dante de wijsgeerige grondslagen van zijn gedicht ontleent.

Het stelsel van Thomas is dus niet gering te schatten. Maar uit deze erkentenis volgt geenszins, dat het voor onzen tijd houdbaar zou zijn.

De eerste aanmerking van Prof. Eucken treft dadelijk het kenmerkende van Thomas' stelsel, nam. zijne vereeniging van de leer van Aristoteles met die van het Christendom.

Het valt niet te ontkennen, dat de wijsbegeerte van Aristoteles

schijnbaar trekken van verwantschap met het Christendom vertoont. Aristoteles zou geen discipel van Plato zijn geweest, wanneer hij niet de kern van het bestaan in geestelijke kracht en zedelijk werken had gezien. De gelukzaligheid zoekt hij niet in bezit van uitwendige goederen, niet in lust, maar in ontplooiing der redelijke natuur, in geestelijken arbeid. Het goede wordt door hem op zichzelf gewaardeerd en voor onvergelijkbaar met al het overige verklaard. Wanneer hij over het goddelijke spreekt, beschouwt hij het voornamelijk als wonende in de wereld; dit heeft ten gevolge, dat hij niet in botsing komt met de geloofswaarheden van het Christendom en voor de hoogere wereld der kerk vrije ruimte laat. Een nationalen bijsmaak verraadt zijn stelsel zoo weinig, dat het licht als eeuwige uitdrukking van redelijk inzicht kon worden aangemerkt en nog in onze dagen door een man als Trendelenburg voor de rijpste vrucht van alle philosophisch onderzoek werd verklaard.

Trots dat alles mogen wij zeggen, dat Thomas Aristoteles niet goed heeft gekend en dat de leer van den grooten Griek zich niet in een stelsel laat opnemen, hetwelk door de gedachte van het bovenzinnelijke wordt beheerscht.

Aristoteles is zoo weinig een voorlooper van het Christendom, dat hij geene andere wereld kent dan die, waarin wij leven en ons bewegen. De tegenstelling tusschen het aardsche en het hemelsche is bij hem eene tegenstelling in *onze* wereld. Hij droomt zelfs niet van eene opvoeding der menschen voor een leven hiernamaals. De scheiding, welke Plato aanneemt tusschen het vergankelijke en het eeuwige, wordt door hem verworpen. Zijn blik is uitsluitend op de ons omringende wereld gericht; die wereld is in zijne schatting een redelijk en afgerond geheel; in haar ontvouwt ieder wezen de volheid van zijne natuur; het eeuwige, dat hij vereert, schijnt hem toegankelijk in *dit* leven. Neen, Aristoteles is niet een halve Christen. Let men op de kern zijner leer, op het geheel van zijn arbeid, op den aard zijner methode, dan springt de strijd tusschen zijne leekenwijsbegeerte en het kerkelijk stelsel allerwege in het oog.

Om een voorbeeld te noemen: de Staat is bij Aristoteles zelfgenoegzaam, heeft geene aanvulling noodig, regelt alle belangen des levens, ook de godsdienstige, brengt de zedelijke natuur des menschen tot volle ontwikkeling. Wat blijft er dan voor de Kerk te doen over? Kan er hier nog sprake zijn van eene deeling der levenstaak tusschen Staat en Kerk? Hoe rijmt zich met de antieke opvatting, dat het de Staat is, die den mensch waarlijk mensch doet zijn en waaraan hij zich met geheel zijne ziel wijden moet, die geheel andere kerkelijke beschouwing, volgens welke wij hier op aarde geene blijvende plaats hebben en ons eigenlijk vaderland daarboven is? Ook het handelen wordt door Aristoteles geheel anders gewaardeerd dan in de Christelijke wereld. Hier komt het op de gezindheid aan en is het, daarmede

vergeleken, onverschillig, wat er door 's menschen doen gewrocht wordt. Aristoteles legt nadruk op het zichtbare handelen, op de redelijke inrichting van de ons omgevende wereld; hij laat den mensch in ontplooiing van kracht zijne bestemming bereiken en zijne vreugde vinden. De practijk staat hoog bij hem aangeschreven; het handelen, waaraan hij beteekenis hecht, beperkt zich niet tot het innerlijke van den mensch. Ook in dit opzicht heeft men dus te kiezen tusschen Aristoteles en de kerkleer.

Voorts stelt Aristoteles volle vertrouwen in de macht der rede. Hij acht haar overal in staat, van de feiten tot hunne gronden, van het *dat* tot het *waarom* door te dringen. Nergens anders treft men bij een denker van zijn rang eene zoo vaste overtuiging aan, dat hij met zijn denken midden in de waarheid staat. Laat zich daarmede het hunkeren naar eene openbaring in den Christelijken zin verbinden? Het baat niet te antwoorden, dat de rede binnen zekere grenzen een veilige gids is, maar dat daarbuiten de openbaring aan het woord dient te komen. In de ruimte, waar de eene steen naast den anderen ligt, zou zich zoodanige scheiding van tweeërlei gebied desnoods laten begrijpen, maar het geestesleven, waar het hier toch op aankomt, is een geheel, dat zich niet uit stukken laat samenlijmen. Hier laten zich geene grenzen trekken tusschen wat domein der rede en domein van het geloof zou zijn. Het verlangen naar eene openbaring wortelt in een diep en albeheerschend wantrouwen tegenover de rede.

De philosophie van Aristoteles laat zich niet toevoegen aan een stelsel van Christelijke gedachten. Er gaapt eene onoverkomelijke kloof tusschen het Christendom en eene zienswijze, die alle ontwikkeling van het kennen verwacht, die van een wortel der boosheid in den geest niets afweet en het goddelijke zich gelijkmatig over den loop der wereld laat uitbreiden, in plaats van het in één persoon of in één leven saam te vatten. Om die reden staan ook Plato en Plotinus ver van het Christendom. Maar het verst van allen Aristoteles met zijne loochening van een hierboven, met zijne enge verbinding van het geestelijke en het zinnelijke, met zijne belangstelling in de natuur. De oud-Christelijke denkers gevoelden, dat Aristoteles het minst aan het Christendom verwant was. Dat Thomas daar anders over oordeelde en voor het vijandelijk karakter der Aristotelische philosophie geen oog had, kan slechts op één wijze verklaard worden: hij heeft zich in den geest van het heidensche stelsel nooit ingedacht, maar kende het slechts van zijn buitenkant.

Hij gevoelde de scherpte der tegenstellingen niet en kon zoo met zijne logische vaardigheid in het uitspinnen van gevolgtrekkingen en onderscheidingen het onverzoenlijke schijnbaar verzoenen. In werkelijkheid kan echter zelfs een *doctor ecclesiae* het onmogelijke niet tot stand brengen. Trots al zijne scherpzinnigheid deed Thomas noch de kerkleer noch Aristoteles tot hun volle recht komen.

Terwijl de bedoeling was, het Aristotelisme in den dienst der Christelijke beschouwing te pressen, had de macht der dingen ten gevolge, dat de rollen menigmaal werden omgekeerd en dat het heidensch stelsel het Christendom ging overheerschen. Bij de inlijving van een zoo indrukwekkend systeem als dat van Aristoteles loopt het licht anders uit, dan men voorzag; er was besloten, dat het eene ondergeschikte plaats zou innemen, maar nu het eens werd toegelaten, werkt het overeenkomstig zijn eigen aard als eene mogendheid van den eersten rang en dringt het zich onwillekeurig op den voorgrond. Om zulk een stelsel te kunnen gebruiken, zonder er zich in eene verkeerde richting door te laten medesleepen, moet men er in ieder opzicht boven staan en het overal, waar het pas geeft, door iets anders en beters uit den schat van eigen wijsheid kunnen vervangen. Maar de Christelijke overtuiging was niet opgewassen tegen Aristoteles; is het wonder, dat, in strijd met de bedoeling, de antieke denker den Christen te machtig werd en hem op verkeerde wegen drong?

Let b.v. op de door Thomas gevolgde methode. Hij wandelt op den weg van Aristoteles, wanneer hij overal, zelfs waar het goddelijke dingen betreft, naar het *waarom* vorscht. Hij wil aanwijzen, waarom de wereld zoo en niet anders is ingericht, waarom er sterfelijke wezens, waarom er menschen bestaan, waarom het booze wordt toegelaten, waarom het juist op deze wijze, door die verlossende daad, overwonnen werd. Gaarne erkent hij, dat, gelijk het oog der vledermuis de zon niet kan verdragen, zoo ons denken de verborgenheden Gods niet peilen kan, maar in strijd met die telkens herhaalde uitspraak staat hij diep in het rationalisme en zoekt van alles eene verklaring te geven. De zaak is deze, dat hij eene barrière voor onze kennis erkent, waarover enkel de openbaring, niet de rede ons kan henenhelpen; maar wanneer hij eens door goddelijke hulp het rijk der genade is binnengeleid, dan gaat hij over wat hij daar vindt, speculeeren, als ware hij het door eigen kracht op het spoor gekomen. Onder den invloed van Aristoteles treedt hij zoo buiten de grenzen der oude kerkelijke overlevering; de geopenbaarde feiten zijn hem niet voldoende; hij wil de mogelijkheid der geloofswaarheden verstaan en geeft een gevaarlijk voorbeeld van vertrouwen in de macht der rede. Men kan voorzien, waarop een zoo onchristelijk rationalisme bij opvolgers, die minder goed maat wisten te houden, moest uitloopen.

Ook wat den inhoud van zijne leer betreft, wist Thomas aan het binnendringen van vreemde, onchristelijke elementen geen weerstand te bieden. Gelijk Aristoteles zoekt hij in het kennen, niet in het willen, de kern van ons wezen en onze eigenlijke levenstaak. Het is waar, dat hij, in dit opzicht ver van Aristoteles afwijkende, het rechtstreeksch aanschouwen der goddelijke heerlijkheid, waarvoor eene heilige stemming des gemoeds wordt vereischt, als den hoogsten trap van volkomenheid aanmerkt; op de *cogitatio* en de *meditatio* volgt bij hem

de *contemplatio.* Maar dit neemt niet weg, dat hij toch aan het kenvermogen de hegemonie toeschrijft, het Christendom meer als eene wereldbeschouwing dan als eene levensmacht opvat en tot die philosofen behoort, die bij voorkeur van ontwikkeling gewagen, niet van eene breuk in de werkelijkheid.

Het blijkt uit zijne leer van het booze. Als mensch is hij Christen en aanschouwt hij met ontzetting den afstand tusschen goed en kwaad. Maar als denker keert hij, onbewust, aan het Christendom den rug toe en tracht hij het booze te verklaren als een onmisbaar middel, om een grooter goed te erlangen. In zijn streven, om te begrijpen, vernietigt hij, althans voor zijn wetenschappelijk bewustzijn, de scherpte der ethische tegenstelling. Hij leert, dat het booze geduld wordt door God, opdat God zoowel zijne liefde als zijne rechtvaardigheid aan den zondaar zou kunnen betoonen. Kwaad en het daardoor te verkrijgen goed worden tegen elkander in de weegschaal gelegd; het verschil is dus niet langer qualitatief, maar enkel quantitatief. Bij den denker Thomas bespeuren wij niet die alles omwoelende diepe smart, welke de oudste Christenen alle overige problemen deed vergeten, om met ontzetting enkel de geweldige kloof te peilen, die door 's menschen denken en leven en door de geheele wereld henenloopt.

Tot dusver hebben wij enkel het stelsel van Thomas beschreven en de stevigheid van den door hem geleverden bouw getoetst. Thans rest de vraag, welke waarde deze philosophie voor onzen tijd heeft.

Om uit de hoogte het middeleeuwsche stelsel als voor onze eeuw ongeschikt te kunnen afwijzen, moesten wij steviger in onze schoenen staan en minder door strijd en onzekerheid gekweld worden, dan feitelijk het geval is. Daarenboven ware zoodanig oordeel enkel subjectief, berustende op de tegenstelling tusschen onze overtuigingen en die van den ouden denker. Wie een eenigszins objectief oordeel wil vellen, moet vragen, in welke richting zich de loop der meeningen sedert den tijd van Thomas bewogen heeft en of de tot stand gekomen ontwikkeling al dan niet vijandig aan Thomas overstaat.

Om het overzicht gemakkelijk te maken, voegen wij ons naar de oude indeeling van logica, physica en ethica en vergelijken dus achtereenvolgens de leer van het kennen, de leer aangaande de natuur en de leer aangaande het geestesleven bij Thomas en bij ons.

Wat zijne leer van het kennen betreft, is Thomas, nagenoeg op den trant van Aristoteles, in den naïeven zin des woords, realist. Hij meent, dat de dingen, zonder eenige verandering te ondergaan, in ons bewustzijn worden opgenomen; dat de geest een zuivere spiegel der wereld is. De eigenschappen, die wij aan de voorwerpen ontdekken, komen hun werkelijk toe; de begrippen, die wij bij ons wetenschappelijk onderzoek vormen, drukken werkelijk het wezen en de kracht der dingen uit. Geen het minste besef van eene kloof tusschen subject en object! Thans oordeelen wij juist omgekeerd. De werkelijkheid,

die ons omgeeft, is voor ons eene vreemde macht geworden. Wat wij in ons bewustzijn aantreffen en wat wij doorleven, is alles deel van onszelven. Terwijl Thomas tusschen de wereld der verschijnselen en de wereld van het zijnde geen het minste onderscheid maakte, trachten wij overal, bij ons natuuronderzoek, bij onze historische studiën, met ongeloofelijke inspanning van de wereld der verschijnselen tot de daarachter liggende wereld van het zijnde door te dringen. Wat Thomas voor onmiddellijk gegeven hield, achten wij enkel aan het einde van een moeilijken weg bereikbaar. Indien het bereikbaar is! Hier is het contrast tusschen hem en ons zoo scherp mogelijk. Sedert het begin van den nieuwen tijd is de menschheid het louterend vagevuur van den twijfel doorgegaan en wij kunnen niet meer, ook al wilden wij het, tot het antiek en naïef standpunt van Thomas terugkeeren. De eens gestelde problemen laten zich niet in slaap sussen.

De natuurbeschouwing van Thomas is die van Aristoteles. Beiden zien in de natuur een levend en doelmatig geordend, overal samenhangend geheel, om zoo te zeggen: een bezield kunstwerk. Ieder voorwerp heeft, behalve zijn zichtbaren kant, nog eene onzichtbare binnenzijde en werkt ten gevolge van een innerlijken prikkel, wat het op de plaats, welke het in de orde der dingen inneemt, bestemd is te werken. Dat is eene aesthetische opvatting, die de natuur tot een ietwat getemperden reflex van het menschelijk zijn maakt. Eene opvatting, verwant aan de mythologische natuurbeschouwing van het Grieksche volk, maar die ons als het tegendeel van de ware zienswijze moet voorkomen. De echte wetenschap der natuur is eerst in de laatste eeuwen geboren, toen men zich van Aristoteles losgescheurd en opgehouden heeft de buitenwereld als eene macht te beschouwen, die op menschelijken trant zich door begrippen en belangen bij hare werkzaamheid bestieren laat. Zoolang Aristoteles heeft geheerscht, kon er van vooruitgang geene sprake zijn, daar zijn systeem met zijne wereldomvattende begrippen voor alle feiten der natuur den schijn van eene volledige verklaring bood, terwijl het inderdaad niets verklaarde. Eerst door de natuur van het haar toegedachte geestelijk karakter te ontdoen en haar als eene reusachtige machinerie te gaan beschouwen, is dat in werken vruchtbare en met den dag aangroeiende weten mogelijk geworden, hetwelk op den weg van Aristoteles en Thomas nooit te verkrijgen was.

Ook op het gebied van het menschelijk leven staan Thomas en de nieuwere tijd zoo kras mogelijk aan elkander over. Dat de individu buiten samenhang met de hem omringende geestelijke machten geen menschwaardig bestaan kan leiden, wordt door Thomas te recht beweerd. Maar die samenhang is bij hem eene onderworpenheid, welke geene ruimte laat voor eigen oordeel en persoonlijk initiatief. Het goddelijk gezag der zichtbare Kerk geldt bij hem voor eene vanzelve sprekende zaak. Zelfs de bestrijders der vrijheid gaan thans in dat opzicht

niet meer met Thomas samen. Zij streven ernaar, voor de rechtmatigheid van het door hen gehuldigde gezag gronden aan te voeren. Maar zoo brengen zij den vijand in hun eigen legerkamp. Een gezag, dat rekenschap geeft, is geen echt gezag. Het echte gezag werkt enkel door de zwaarte van zijn druk en duldt geen rechter tegenover zich.

Ook bij de inrichting van het maatschappelijk leven loopen de wegen van Thomas en den nieuwen tijd ver uit elkander. Het is waar, dat hij aan den Staat een eigen gebied van zelfstandige werkzaamheid toekent. Doch waar het geestelijke aangelegenheden geldt, is de Staat hoogstens slechts het voorportaal der Kerk; aan het opperhoofd dier Kerk, aan den Paus is men gehoorzaamheid verschuldigd, 'als ware hij Jezus Christus zelf'. Overal ontbreekt bij Thomas het inzicht, dat de dingen des geestes in de vrijheid des geestes behooren te wortelen. Twijfel tegenover, afwijking van het kerkelijk gezag is een teeken van duivelschen hoogmoed, onderstelt een terugstooten van het goddelijke met het bewustzijn, dat het goddelijk is. Wie nieuwe leeringen uit hun eigen verstand putten, zijn als valsche munters, voor wie de zwaarste straffen niet te hard zijn. Wie eens het Christelijk geloof heeft aangenomen, heeft daarmede eene bindende gelofte afgelegd, tot welker vervulling de Kerk hem met alle haar ten dienste staande middelen desnoods behoort te dwingen. Natuurlijk laten zich alle gruwelen der Inquisitie van dit standpunt uit rechtvaardigen. Het harde oordeel, dat Thomas, die persoonlijk zoo mild was, over ketters en afvalligen velt, laat zich enkel dan begrijpen, wanneer men in aanmerking neemt, dat hij slechts weinige afgedwaalden tegenover zich zag, enkele individuen, die eigenzinnig genoeg waren, om niet op de groote heerbaan der menschheid te blijven. Thans loopt de scheur door de geheele Christenwereld. Zal men zeggen, dat alle Protestanten des doods schuldig zijn en dat geen kettersch vorst recht op de gehoorzaamheid zijner Katholieke onderdanen heeft? Zelfs de vijanden van het nieuwe kunnen het oude niet meer in den ouden zin vasthouden. Wie zich heden ten dage discipel van Thomas noemt, is het slechts met allerlei voorbehoud. Want de tijden zijn te zeer veranderd. De middeleeuwsche denker vond eene beschaving, die zich nauw bij de Kerk aansloot; hij kon hopen, dat wat buiten de Kerk stond, zich in haar zoude laten opnemen. Doch thans heerscht er eene rijke beschaving, welke op algemeen menschelijken grondslag berust en zich onafhankelijk van de Kerk ontwikkeld heeft. Er zou oneindig veel gemoord en verwoest moeten worden, om nu nog de denkbeelden van Thomas toe te passen. Eene wereld van gedachten en instellingen zou moeten worden uitgeroeid. En dat ware in strijd met het vredelievend karakter van den middeleeuwschen, echt universeelen denker. Thomisten in den geest van Thomas zijn er niet meer. Men moet thans meer of minder dan Thomas willen.

Ten slotte: eene philosophie, die als norm van blijvende waarde

wordt afgekondigd, zou de sociale problemen, in beginsel althans, moeten oplossen. Maar Thomas kent niet den groothandel, kent niet de eene wereld omspannende industrie onzer dagen. Waar het handel en nijverheid betreft, meet hij alles aan het geestelijk belang van den individu, niet aan het stoffelijk belang der groote schare. Met de edele gezindheid van een Aristoteles schrijft hij aan de uitwendige goederen slechts in zoover waarde toe, als zij middelen zijn tot ontplooiing van geestelijke werkzaamheid. Dientengevolge acht hij bezit overtollig, zoodra het eene zekere grens te buiten gaat. Het geld mag niet, om geld te verdienen, worden gebruikt; het nemen van rente, hoe gering ook, is woeker. Hebzucht is het, meer te winnen, dan men gebruiken kan. Om geld en goed moet men zich niet te zeer bekreunen. De overvloed, dien iemand bezit, komt volgens het natuurrecht den armen toe. 'Res, quas aliqui superabundanter habent, ex naturali jure debentur pauperum sustentationi.' Thomas is erop bedacht, den stoffelijken nood te verzachten; het komt hem niet in den zin, naar middelen te vragen, om de armoede uit te roeien. Het aardsche is slechts van ondergeschikt belang; daarenboven is de macht des menschen beperkt.

Welk een ommekeer heeft er sedert zijne dagen op staathuishoudkundig gebied plaats gegrepen! Thans zijn het niet meer de individuen, maar de naties, die als subjecten van de oeconomische ontwikkeling moeten gelden. Wij weten, dat hier wetten heerschen, welke van persoonlijke inzichten en bedoelingen onafhankelijk zijn. Ten gevolge van de verdeeling van den arbeid, van de uitbreiding van het kredietwezen, van het gebruik van allerhande werktuigen, van het reusachtig verkeer der volken heeft het oeconomisch leven eene zelfstandigheid veroverd, welke het in de middeleeuwen niet bezat, en tevens zijn er zware problemen ontstaan, waarvan men toen niet droomen kon. Men kan het Thomas niet euvel duiden, dat hij geene antwoorden heeft gegeven op vragen, welke in zijne dagen door niemand gesteld werden. Maar ook hier blijkt het, dat men met het Thomisme niet meer kan uitkomen en dat het geen stelsel is, waaraan men heerschappij over de toekomst kan toekennen.

Zoo is het eindoordeel van Prof. Eucken, dat de philosophie van Thomas, die door haar bouwmeester met eene vredelievende bedoeling werd saamgesteld, gewelddadig zou dienen te worden toegepast; dat eene geheele beschaving, welke sedert zijn tijd is opgegroeid, zou moeten worden gesloopt, om den middeleeuwschen denker het gezag terug te schenken, dat hij eens genoten heeft. Voor het historisch onderzoek blijven zijne geschriften van onberekenbare waarde en zijn zij eene mijn, waarvan menige ader nog nauwkeurig moet worden opgespoord, zullen wij de tijden, die op Thomas gevolgd zijn, ten volle begrijpen; maar hem weder tot den gids der menschheid aan te stellen, 'dat staat niet in de macht van één individu, zelfs niet in die van velen, ook al waren zij allen'.

Het zij thans vergund, aan dit kort overzicht een enkel woord van critiek toe te voegen.

Vergis ik mij niet, dan hebben wij het pittig boekje van Prof. Eucken aan eene valsche onderstelling te danken. Waaruit is ooit gebleken, dat het het streven der Romeinsche curie zou zijn, de wereldbeschouwing van den doctor Angelicus in haar geheelen omvang aan onze eeuw op te dringen? Hoe men ook over de Katholieke Kerk oordeelen moge, men zal gaarne toegeven, dat zij de kunst verstaat zich naar de eischen van het werkelijke leven te voegen, en weinig geneigd is, hersenschimmen na te jagen. Wel verre van de natuurwetenschap onzer dagen in den ban te doen, ten einde in hare plaats de begrippen van den middeleeuwschen Thomas op den troon te zetten, staat de Kerk aan hare zonen toe, zich als natuurkundigen in den modernen zin des woords een Europeeschen roem te verwerven. De namen van Secchi, Schwan, Butlorow, Moigus, Mivart, Van Beneden zijn voldoende, om de juistheid dezer stelling te staven. Het eenige, wat zij verbiedt, is de kerkleer aan te tasten of de feiten der gewijde geschiedenis in twijfel te trekken.

Men zal vragen, hoe het mogelijk is, in den dienst der hedendaagsche wetenschap te leven en nochtans niet met de kerkleer in botsing te komen. Mij dunkt, dat dit op een standpunt, als indertijd door een oprecht geloovige als Willem van Occam of in onze dagen door een discipel van Auguste Comte wordt ingenomen, tamelijk wel te vereenigen is. Men laat dan alle feiten der ervaring gelden, maar ontzegt het recht, om op grond eener ervaring, welke uit den aard steeds onvolledig is, ooit te besluiten: ergo is dit of dat onmogelijk. Wie de wetenschap tot verschijnselen beperkt en zich niet in het bezit van strikt algemeene waarheden waant, vindt geene aanleiding, om tegen het kerkelijk gezag verzet aan te teekenen. Waarom zou het verheerlijkte lichaam van Christus niet op duizend plaatsen te gelijk kunnen bestaan, overal waar eene gewijde hostie op het altaar wordt aangetroffen? In de stelling, dat ieder lichaam slechts op één plaats te gelijk is, ziet men op dit standpunt slechts eene verkorte uitdrukking van wat in zeer vele gevallen bij gewone lichamen werd opgemerkt. Men heeft even weinig recht, uit die waargenomen feiten tot een algemeenen regel te besluiten, als men bevoegd is, op grond van de zwaarte der voor ons onderzoek toegankelijke lichamen stoutweg te verzekeren, dat alle lichamen, ook in de verst verwijderde hemelsferen, aan de wet der gravitatie zouden beantwoorden.

Het empirisme van Occam is even bescheiden als het positivisme van Comte. Geen van beiden erkennen eeuwige, onveranderlijke redewaarheden. De mensch bezit geene rede in dien zin, dat hij in zichzelven een onfeilbaren maatstaf zou vinden, welke hem in staat zou stellen te beslissen, wat al dan niet mogelijk is. Voor het gezag van goed gewaarborgde feiten heeft hij steeds eerbiedig te buigen. Hij zij

bereid te erkennen, dat al zijne generalisaties slechts voorloopig gelden. In de zoogenaamde axioma's der rede heeft hij enkel vooroordeelen te zien. Wie zulke stellingen aangaande het karakter van 's menschen kenvermogen omhelst, behoeft niet te vreezen, dat zijn kerkelijk geloof door de beoefening der wetenschap zal worden omvergestooten.

Had dan de Romeinsche curie niet ten minste evenveel grond, om het empirisme van Occam als om het rationalisme van Thomas weer op de been te helpen? Ben ik wel ingelicht, dan moet het feit, dat juist Thomas in onze dagen op den voorgrond wordt geschoven, aan eene persoonlijke voorkeur van den geleerden kerkvorst worden toegeschreven, die op dit oogenblik met de kerkelijke waardigheid is bekleed. Overigens is het begrijpelijk, dat Rome de metaphysica der scholastici niet wil laten uitsterven, maar de distincties begeert te handhaven, welke sedert eeuwen den wijsgeerigen achtergrond van sommige kerkelijke dogma's hebben uitgemaakt. Met de praemissen der dynamo-atomistische wereldbeschouwing schijnt niet veel aan te vangen, wanneer het erop aankomt, een leerstuk als b.v. dat der transsubstantiatie te ontvouwen. In ieder geval zou men dat dogma in eenigszins anderen vorm moeten gieten, om het met de beginselen der moderne physica in overeenstemming te brengen. In zijne tegenwoordige gedaante berust het op een werkelijk verschil èn tusschen materie en vorm, èn tusschen substantie en accidentiën, gelijk door de scholastici wordt aangenomen. Wat men onder transsubstantiatie verstaat, is ten minste een dubbel wonder. Op het woord des priesters worden brood en wijn in vleesch en bloed van Christus omgezet. Dit is het eerste. Het tweede is, dat vleesch en bloed zich aan de zinnen voordoen onder de gestalte van brood en wijn. Het is niet de vraag, hoe de Kerk dat alles verklaart; een mirakel is niet te verklaren; maar om het geloovig te omhelzen, moet men er toch iets bij kunnen denken. Daartoe dient het onderscheid, dat tusschen wording en transsubstantia met behulp der begrippen van materie en vorm wordt vastgesteld. Terwijl bij natuurlijke voortbrenging, gelijk bij voorbeeld door voeding, de materie blijft en enkel een nieuwen vorm, dat wil zeggen: nieuwe attributen aanneemt, worden bij het sacrament des altaars materie en vorm beide, wordt de geheele *substantie* van brood en wijn verwisseld tegen vleesch en bloed des Heilands. Voorts is het noodig aan te nemen, dat als men van vleesch en bloed al de zinnelijk waarneembare eigenschappen, gestalte, kleur, smaak, reuk, ook grootte, buiten rekening laat, nochtans het *wezen* der zaak, datgene, waar het op aankomt, overblijft. Want anders heeft het geen zin, dat hij, die den gewijden ouwel in zijn mond ontvangt, het werkelijk lichaam des Heeren en dat in zijn geheel te verteren krijgt. Natuurlijk heet het een mysterie, hoe de accidenten van brood en wijn zonder hun substantie, hoe eigenschappen zonder subject kunnen voortbestaan. Maar om dat mysterie te gelooven, is allereerst noodig, dat men op den trant der scholastici substantie

en accidenten aan elkander blijft overstellen. De Kerk kan, zoo stel ik mij de zaak voor, bezwaarlijk dulden, dat de oude metaphysische postulaten harer geloofsleer vergeten worden voor eene beschouwing, volgens welke er in de stoffelijke wereld geene substanties buiten de atomen bestaan en geene accidenten dan die zich bij het breken van glazen, het instorten van huizen en dergelijke gebeurtenissen voordoen. Toch gunt Rome, naar het schijnt, aan de geloovigen het recht, om zich tot verklaring van de natuurverschijnselen van de atomistische hypothese, desnoods van Thomson's vortextheorie, te bedienen. Waarom zou zij diskrediet over zichzelve brengen en een hulpmiddel van onderzoek, dat uitstekende diensten bewijst, met haar banvloek treffen? Atomen worden niet *waar*genomen, maar enkel *aan*genomen. Zij vertegenwoordigen eene hypothese. Zelfs de meest vruchtbare hypothese kan nooit eene geopenbaarde waarheid te niet doen.

In het bovengaande heb ik met een enkel woord de reden aangegeven, waarom, naar het mij voorkomt, de curie er belang bij heeft, de philosophie der scholastieken niet te laten uitsterven. Het schijnt haar geenszins te doen, om aan Thomas gezag toe te kennen bij de oplossing van problemen, van welke in zijne dagen door niemand gedroomd werd. Geen enkel stuk, dat van de curie is uitgegaan, wettigt, zoover ik weet, het vermoeden, dat Rome in onzen tijd zelfs de wetenschap van het maatschappelijk leven op het woord van den grooten kerkleeraar der middeleeuwen zou willen doen berusten. Natuurlijk geldt het hier eene quaestie, waarover een oningewijde slechts met behoedzaamheid en aarzeling kan spreken. Met zijne Summa Theologiae zal Thomas steeds de meester der Katholieke godgeleerdheid blijven. Evenals de vaders van het Concilie van Trente zullen ook de toekomstige Katholieke theologen zijn werk op hun bureau hebben staan. Maar het gezag, dat aan zijn godgeleerd systeem wordt toegekend, sluit niet in, dat Rome meent met Thomas' theorie der natuur en van het maatschappelijke leven nu en ten eeuwigen dage te kunnen uitkomen.

Het schijnt mij eene valsche onderstelling van Eucken, dat de restauratie van Thomas zou moeten dienen, om aan de rijke beschaving en aan den schat van wetenschap, welke zich na zijn tijd ontwikkeld heeft, den handschoen toe te werpen. Intusschen zijn wij aan die onderstelling het uitnemend geschrift verschuldigd, waarin de Duitsche Hoogleeraar zijne parallel trekt tusschen de wereldbeschouwing van den middeleeuwschen denker en die van onze dagen. Mij is geen werk van niet-Katholieke zijde bekend, dat beter aan den grooten Katholieken leeraar recht laat wedervaren. Wanneer Protestanten over Thomas spreken, vermoeien zij den lezer meestal met eene opsomming van theologische droomerijen en spitsvondigheden; men krijgt een indruk, alsof men niet met de grootsche evenredigheden van een speculatief systeem, maar met eene aaneenschakeling van Rabbinistische haarklooverijen had

te maken. Eucken levert eene beschouwing, waarbij het stelsel niet slechts van enkele buitenkanten wordt bezien, maar men het hart ervan op het spoor komt, den polsslag ontdekt, die het geheel doet leven; bij hem smaakt de lezer het genot te begrijpen, op welke wijze en onder den drang van welke behoeften eene middeleeuwsche wereldbeschouwing werd opgebouwd, die, wat haar theologisch gedeelte betreft, voor de geloovige zonen der Katholieke kerk steeds van onberekenbare waarde zal zijn.

Het bovenstaande was reeds geschreven, toen mij het Julinommer van *Mind* ter hand kwam; het behelst een aanhangsel, waarin een ongenoemd schrijver, die langen tijd in Jezuïetische kringen schijnt te hebben geleefd, onthullingen doet aangaande zekere omwentelingen, welke er in den laatsten tijd in de philosophie der Orde hebben plaats gegrepen. Men zal bespeuren, dat de auteur van het stuk, wiens geloofwaardigheid door het gezag der redactie van *Mind* gedekt wordt, ten deele komt bevestigen wat zoo even door mij gezegd werd.

Gehoorzaamheid, zegt de auteur, is het leven van de orde der Jezuïeten. Wanneer aan hare professoren het bevel gezonden wordt, voortaan zekere philosophische leeringen te onderwijzen, dan kan men er zeker van zijn, dat binnen weinige jaren het beoogde resultaat verkregen zal zijn en de groote meerderheid van hen, die de scholen der Jezuïeten bezochten, de tegengestelde meeningen als nietswaardig zullen verwerpen. Aangaande de verplichting, om te onderwijzen, wat van hoogerhand bevolen wordt, is onder de Jezuïeten maar één stem. Enkelen, wier meening weinig bijval vindt, zullen eraan toevoegen, dat de verplichting niet verder reikt en men de vrijheid houdt, om bij zichzelf te denken, wat men waarheid acht. Anderen, wier oordeel, ten minste aan deze zijde der Alpen, evenzeer zelden instemming oogst, staan juist aan de tegengestelde pool en beweren, dat ieder lid der Sociëteit verplicht is te gelooven, wat als leer der Sociëteit is aangenomen; dat, als de stellingen der Sociëteit niet ongerijmd zijn, men haar met hetzelfde gemak als de dogma's der Kerk kan omhelzen, en dat, als men hare stellingen wel voor ongerijmd houdt, men beter doet de Sociëteit vaarwel te zeggen. Maar dit zijn uiterste meeningen; de meesten zullen zeggen, dat er onderscheid moet worden gemaakt tusschen wijsbegeerte en geloof; dat het geene misdaad is, de wijsbegeerte der Sociëteit niet te kunnen aannemen, maar dat toch ieder Jezuïet zijn best moet doen, om haar aan te nemen, en dus in de voorgeschreven richting de waarheid heeft te zoeken.

Wat daar ook van zij, wanneer men over een punt der officieele leer één Jezuïet hoort, kan men er zeker van zijn, dat vijfduizend andere Jezuïeten, over de geheele aarde verspreid,

hetzelfde zeggen en verdedigen. Wie aan vrijheid van onderzoek hechten en gaarne ieder het recht gunnen, een dwaas op eigen hand te zijn, zullen voor die eenstemmigheid minachting koesteren. Toch is zij, uit een practisch oogpunt, eene groote kracht. Daarenboven bedenke men, dat het oordeel der Sociëteit altijd wel beraden en rijp overwogen is. Toen bij voorbeeld de Jezuïeten vóór het indeterminisme van Molina partij kozen, geschiedde dat geenszins onder eene opwelling van ijverzucht tegen de Dominicanen. Negen jaren lang was de quaestie, met Molina's geschrift als leidraad, door de schranderste koppen der Sociëteit van alle zijden en voortdurend bekeken, overwogen, bestudeerd; eerst daarna viel de beslissing en werd het advies dier denkers tot leer der Sociëteit gestempeld. In onze eeuw echter heeft zich tweemaal het geval voorgedaan, dat, in afwijking van den regel, niet door de samenwerking van vele geleerde mannen een onafhankelijk oordeel werd verkregen, maar van buiten af aan de Orde werd voorgeschreven, wat zij zou te leeren hebben.

In de eerste helft dezer eeuw was er een hevige strijd onder de Jezuïeten over den oorsprong der ideëen. Vooral Fransche paters waren het, die, onder den naam van ontologisme, er eene leer op nahielden, welke aan Malebranche's theorie nauw verwant was en het inzicht van eene eeuwige waarheid met een zien van God op één lijn stelde. Daartegen kwamen allen in verzet, die de oude spreuk gehandhaafd wilden zien: ‘Niets is in het verstand, wat niet vooraf in de zinnen werd opgenomen.’ De Generaal der Sociëteit zocht licht bij Rome en het antwoord der Congregatie was eene veroordeeling van het ontologisme. ‘Non tuto potest doceri’, luidde het bescheid; ‘het is ongeraden het ontologisme te onderwijzen’. De onderwerping was volkomen; wie de afgekeurde leer zóó in merg en been hadden opgenomen, dat zij onmogelijk plotseling het tegendeel konden onderwijzen, zagen zich van hun leeraarsambt ontheven; zij werden als bekeerders der heidenen naar verre landen of als biechtvaders van dames naar stille provinciesteden gestuurd. Binnen weinige jaren was het personeel der docenten volkomen gezuiverd en kon men hooren zeggen: ‘Pater X. was in de dagen van het ontologisme een vermaard ontologist.’

Een ernstiger onderwerp van innerlijke tweespalt bleef over. De eeuwenheugende onderscheiding van materie en vorm werd door velen als niet in de werkelijkheid gegrond, als objectief zonder beteekenis, aangemerkt. Zij beweerden, dat die distinctie enkel logische waarde had; dat physica en chemie vóór het atomisme pleitten, en dat Aristoteles, kon hij op aarde wederkeeren, thans zelf atomist zou zijn. Hunne tegenstanders hielden vol, dat de quaestie niet van physischen, maar van meta-, van supraphysischen aard was; dat het bedoelde verschil dus door geene ontdekkingen der wetenschap, hoe gewichtig ook, kon worden te niet gedaan. Met den dag kreeg de strijd een feller aanzien. In de vergaderingen der eerwaarde Paters vielen harde woorden, die zich met de Christelijke liefde slecht lieten rijmen. Wel

vermaande de Paus tot kalmte, maar het mocht niet baten. De Jezuïeten, op dit punt niet door de sterke hand van het gezag bijeengehouden, splitsten zich in verschillende partijen. Aan de Thomisten en aan de volgelingen van Suarez stonden weldra Kantianen, Hegelianen, Positivisten over, die elkander ook weder onderling bestookten Zoolang Paus Pius IX leefde, kwam aan de onzekerheid en het strijdgewoel geen einde.

Toen Leo XIII hem had opgevolgd, verspreidde zich weldra het gerucht, dat er eene pauselijke beslissing te wachten stond. De Thomisten hoopten op haar, daar zij wisten, dat Kardinaal Pecci, 's Pausen neef, aan hunne zijde was; de Atomisten zagen met bange zorg de toekomst te gemoet. Voorloopig bleef Rome echter zwijgen. Eindelijk kwam er eene aanschrijving van den Generaal der Orde, waarin hij aan de colleges berichtte, dat de Paus hem een vriendelijken wenk had gegeven, om het onderwijs der Sociëteit, wat de samenstelling der materie betrof, meer in overeenstemming te brengen met de leer van den heiligen Thomas. Zonder zelf eene overtuiging uit te spreken, beval de Generaal in zijn brief, dat er aan den wensch van den Heiligen Stoel zou worden gevolg gegeven; hij besloot zijne missive met eene vermaning tot nederigheid aan het adres der overwinnaars, tot gehoorzaamheid aan dat der verslagenen. De missive was met groote zorg gesteld en droeg duidelijk de sporen, dat de Generaal zich niet persoonlijk verantwoordelijk achtte. Pater Beckx, meer een practische dan een philosophische geest, had, toen hij bespeurde, uit welken hoek de wind woei en dat het atomisme voortdurend aanhangers won onder de knapste leden der orde, begrepen, dat er eene manier was, om op langzame en geleidelijke wijze de eenheid van onderwijs te herstellen; hij was begonnen steeds Atomisten tot docenten aan te stellen. Reeds had hij het, zonder zich over de quaestie zelve uit te laten, zoover gebracht, dat bij het Collegium Romanum alle professoren Atomisten waren. De vriendelijke wenk van Leo XIII werd dan ook als eene zege der Dominicanen over de Sociëteit van Jezus aangemerkt.

Oogenblikkelijk onderwierp zich de Sociëteit. De bekeering van sommige vurige Atomisten, die thans plotseling ultra-Thomisten werden, geleek zelfs meer op kortswijl dan op ernst, zoodat zij aan de zegevierende partij aanleiding tot ergernis gaf, terwijl de verslagen partij er zich vroolijk over maakte. In ieder geval was het twistvuur uitgedoofd en de eenparigheid der leer in de toekomst gewaarborgd. Wel waren er onder de Atomisten sommigen, die de zaak hoog ernstig opnamen; zij weigerden ook maar één duim breed van hunne oude stellingen af te wijken en verklaarden, dat wat vóór den brief van den Generaal waarheid was, ook na dien brief waarheid bleef, doch daarmede verspeelden zij, zooals zijzelven opmerkten, de kans, om professor te blijven of het ooit te worden. Verreweg de meesten wijzigden niet alleen hunne

leer, maar beproefden zelfs te gelooven, dat die wijziging goed was en dat materie en vorm werkelijk onderscheiden zijn.

Om het bovenstaande te begrijpen, houde men in het oog, dat onvoorwaardelijke onderwerping aan den Heiligen Stoel in alles, wat de leer der Orde, ja, zelfs wat haar bestaan betreft, een Jezuïetisch grondbeginsel is. Meermalen hebben leden der Sociëteit met alle kracht, die in hen was, het indeterminisme van Molina tegenover de Dominicanen bepleit, die op den trant van Thomas deterministen zijn. Toch zou het den Paus, zoo verklaart de anonieme schrijver in *Mind*, slechts één woord kosten, om de pennen der Jezuïeten ten gunste van het determinisme in beweging te brengen.

Niemand zal dat betwijfelen. Maar levert de Romeinsche curie, door het indeterminisme der Jezuïeten toe te laten, zelve niet het bewijs, dat het haar geenszins te doen is, om aan het stelsel van Thomas de alleenheerschappij te verschaffen?

Zoo wordt ook van dezen kant onze meening gerechtvaardigd, volgens welke het eene overdreven opvatting van Eucken is, dat Rome ernaar streven zou, de wereldbeschouwing van den Doctor Angelicus op ieder gebied en in haar geheelen omvang te herstellen, aan haar den triomf te bezorgen ten koste van alles, wat er sedert het einde der middeleeuwen gedacht, ontdekt, tot stand gekomen is.

V.D.W.

De levensverzekering.
Eene economische studie.

III. *De juridieke en de sociale opvatting.*

De Engelsche ‘Income-tax-act’ van 1844 heeft de bepaling opgenomen, ‘dat ieder, die eene verzekering op zijn leven of op dat van zijne vrouw aangegaan heeft, gerechtigd is, om het bedrag der jaarlijksche premie, door hem voor de verzekering betaald, af te trekken van de winsten of inkomsten, waarvoor hij in de belasting aangeslagen werd; mits deze vermindering ter zake van bedoelde jaarpremie niet meer bedrage dan één zesde van het totaal der winsten of inkomsten van bedoelden persoon’. In deze indirecte begunstiging ligt eene waardeering van het verzekeringsbeginsel en tevens eene wettelijke erkenning van het nut der verzekering voor de maatschappij. Zal de verzekeringsgedachte werkelijk gemeengoed van allen worden en ook in de minder gegoede kringen van onze samenleving doordringen, dan moet van staatswege in deze richting gewerkt worden, want op deze wijze bewijst de wetgever voor de groote beteekenis der verzekering ten opzichte van het sociale leven zin te bezitten. Dergelijke natuurlijke begunstigingen zijn als een equivalent voor de staatsinmenging bij de contrôle te beschouwen en moesten overal in toepassing komen. In dit opzicht schieten echter nog de meeste wetgevingen te kort. In het algemeen moet gezegd worden, dat de verzekeringstechniek sneller en krachtiger ontwikkeld is dan de verzekeringswetgeving; dat de verzekeringswetenschap een vrij wat hooger trap van volkomenheid bereikt heeft dan de formuleering van het verzekeringsrecht. Geen wonder dan ook, dat zelfs door de mannen van de practijk aan de wetenschap meer gezag toegekend wordt dan aan den wetgever. Het is een feit, dat op geen ander gebied van het economisch en het sociaal leven de wetenschap in gelijke mate den toon aangeeft, omdat zij in het wezen der verzekering doorgedrongen is en over de beginselen, die dat wezen beheerschen, afdoende opheldering verstrekt.

De heerschende school der juristen bepaalde zich bij de formuleering

der rechtsgedachte min of meer tot het uitwendig karakter der verzekering en plaatste haar economischen en socialen inhoud op den achtergrond. De daardoor veroorzaakte eenzijdigheid hield de rechtsontwikkeling op dit gebied tegen. Het verzekeringsrecht hield buitendien te weinig rekening met de historische ontwikkeling der maatschappij. Dientengevolge kan de samenstelling en verwerking der rechtsgedachte, voor zoover er van het verzekeringswezen sprake is, op geene volledigheid aanspraak maken. De juristen trachtten de verzekeringsovereenkomsten tegen elken prijs in het welgevormd keurslijf van het Romeinsche recht te bannen; zij opereerden uitsluitend met Romeinsche rechtsbegrippen en toetsten de karakteristieke eigenschappen der verzekering aan de bekende voorbeelden uit den bloeitijd der Romeinsche juridieke techniek. Nu bezaten de Romeinen ontegenzeggelijk de eigenschap, om de rechtsregelen zoowel scherp en juist te formuleeren als in overeenstemming te brengen met veranderde levensbetrekkingen. Hun geheele geestelijke wezen ging in het recht op en hunne wetenschap in de juridieke techniek verzekerde hun ten allen tijde grooten invloed op de ontwikkeling van het rechtsbewustzijn van onze maatschappij. Maar onze maatschappij heeft in niet geringer mate den invloed ondergaan van het Canonieke en het Germaansche recht. Onze hedendaagsche rechtsvoorstellingen staan zelfs - in lijnrechte tegenstelling van die der Romeinen - bij voorkeur stil bij de *economische waarde* van het menschelijk leven. Deze is voor ons van niet minder belang dan de ethische en intellectueele en verlangt eene bijzondere behandeling. De economische waarde en hare verzekering tegen onvoorziene, maar met bijna wettelijke regelmatigheid wederkeerende gevaren van den meest verschillenden aard mag dan ook niet zuiver rechtskundig opgevat worden. Het is eene verdienste der historisch-economische richting, dat zij het zwaartepunt der verzekering in het beginsel der gemeenschap gelegd heeft en daarmede in overeenstemming aan den economischen en socialen inhoud vastknoopte. Daarmede betrad zij ten opzichte van het verzekeringswezen het gebied der *wederkeerige ondersteuning*, die in den vorm van eigen hulp een nieuw soort associatie ontwikkelde. In de verzekering wordt tegenwoordig te recht eene karakteristieke en vrije uiting gezien van den echt Germaanschen volksgeest. Haar oorsprong is weer te vinden in de volksgelagen, de vriendschapsbonden, de broederschappen, de gilden en de zoodanige vereenigingen, die steun verschaffen door middel van eene vrijwillig voor een zuiver practisch doel gevormde associatie(*). Deze associatie is tevens de practische toepassing van het Woord der Schrift, neergelegd in den Brief van den apostel Paulus aan de Galaters: ‘Draagt elkanders lasten.’ Het spreekt wel vanzelf, dat er hierbij in den eigenlijken zin des woords noch van eene werkelijke verzekering van het leven als anderszins sprake kan zijn, want dat is eenvoudig onmogelijk. Er wordt niets

(*) Men vergelijke Wilda: *Das Gildenwesen im Mittelalter.*

anders beoogd dan de uitkeering van eene schadeloosstelling voor de nadeelige gevolgen, die voor derden uit een nog niet voorzien scheiden van deze aarde voortvloeien. Het woord ‘levensverzekering’ is onjuist gevormd en daaraan is het in hoofdzaak toe te schrijven, dat er omtrent de beteekenis der eigenlijke verzekering geruimen tijd misverstand bestond; dat de ethische bedenkingen zooveel gewicht in de weegschaal legden. Dit staat zelfs nog steeds in het oog van velen eene wettelijke regeling in den weg.

De verzekering tegen schade wordt opgebouwd op het beginsel, dat de verzekering uitsluitend dient tot behoud van reeds voorhanden vermogen; dat schadeloosstelling verleend wordt voor een geleden verlies, en dat de verzekering nooit eene bron van winst mag vormen. Daarmede in overeenstemming is bij de verzekering tegen brandschade te hooge verzekering als een prikkel ter brandstichting verboden, geldt alleen de werkelijke waarde als de basis van het verzekeringscontract en wordt met de vermindering van die waarde door het gebruik, enz. rekening gehouden. Te hooge verzekering van roerende goederen is zelfs in de meeste gevallen bij de wet strafbaar. Bij de verzekering tegen brandschade dient de premie ter dekking van ontstane verliezen; zij staat in verhouding tot het belang, dat de verzekerde aan het behoud heeft, en zij kan den verzekerde nooit vermeerdering van zijn vermogen opleveren. Anders ligt de zaak bij de levensverzekering. Bij deze wordt de premie rentegevend belegd en draagt zij het karakter van een spaarpenning. In economischen zin is de verzekerings- of verzorgingskas eene spaarkas; er is bij haar sprake van het sparen voor gemeenschappelijke rekening op wetenschappelijken grondslag. Reboul zegt in zijne *Études sur les Assurances, Assurances sur la vie*, treffend: ‘Or, les assurances sur la vie, en procurant la sécurité, en consolidant l'épargne, en amortissant les dettes, en constituant des patrimoines, des dotations, des retraites etc., *créent des valeurs nouvelles*, *multiplient les capitaux et les propriétaires* suivant le voeu émis par Napoléon I au Conseil d'État. En un mot: *elles font passer ceux qui ne possédent pas dans la classe de ceux qui possédent.* Donc elles enrichissent l'État, donc elles accroissent l'ordre, ce qui est toujours le voeu du gouvernement, qui en retour leur doit toute sa sollicitude, comme le dit Laplace.’

Is dit juist, dan bestaat er een groot verschil tusschen de verzekering tegen schade en de levensverzekering, dan mist de laatstgenoemde meerdere karakteristieke eigenschappen der eigenlijke verzekering. Dit verschil is zelfs van principieelen aard en heeft tot de vraag aanleiding gegeven, of de levensverzekering wel werkelijk eene assurantie is. In zoover echter blijft er tusschen beiden gemeenschap bestaan, dat de deelnemer bij beiden tegen het gevaar verzekert. Het gevaar ligt bij brandverzekering in het gevaar der mogelijkheid van het verbranden der verzekerde voorwerpen en bij de levensverzekering in het gevaar

der mogelijkheid van het bezwijken, alvorens de gewenschte kapitaalvorming uit de jaarlijks betaalde, vastgestelde bijdragen en uit de daarmede verkregen rente bereikt is. Dit wijst wel op de noodzakelijkheid, beide takken der verzekering afzonderlijk bij de wet te regelen, niet echter op eene afwijking van het wezen der verzekering. Het 'Wetboek van Koophandel' houdt met het verschil tusschen de beide takken geene rekening, wanneer het in art. 246 zegt: 'Assurantie of verzekering is eene overeenkomst bij welke de verzekeraar zich aan den verzekerde, tegen genot eener premie, verbindt om denzelven schadeloos te stellen wegens een verlies, schade of gemis van verwacht voordeel, welke dezelve door een onzeker voorval zoude kunnen lijden.' Volgens deze rechtsformuleering wordt schadeloosstelling van den verzekerde beoogd, eene schadeloosstelling opvorderbaar krachtens een onzeker voorval. Nu verzekert de assurantie voor den levensduur niet een tijdstip, welks wisselvalligheid den verzekeraar al dan niet ontheft, maar eene vergoeding, verschuldigd onverschillig wanneer eene gebeurtenis plaats grijpt, van wier onontwijkbare zekerheid ieder volkomen overtuigd is. Voorts is de strekking der levensverzekering in beginsel, door spaarzaamheid en bijna onmerkbare geldbelegging waarborgen te vinden tegen eene ongewisse toekomst. De bovengenoemde wettelijke formule is dus niet van toepassing op de levensverzekering en laat in geen enkel opzicht recht wedervaren aan het economisch en sociaal karakter der verzekering.

Dr. Rudolff Elster houdt het niet voor mogelijk, eene definitie te geven van de verzekering, die voor alle takken bruikbaar is. Volgens hem moet de levensverzekering van de gewone verzekering gescheiden worden, hoewel ten opzichte van haar wezen het verschil niet zoo buitengemeen groot genoemd mag worden. 'Door de verzekering', zegt hij, 'worden de nadeelige gevolgen van eene toevallige en onvoorziene gebeurtenis - schade veroorzakende aan het vermogen van eenig persoon - opgeheven of althans verminderd.' In dezen zin is de verzekering een middel ter bevrediging voor onzekere, eventueel eerst later optredende behoeften. Ten opzichte van de levensverzekering moet deze definitie nog eene belangrijke uitbreiding ondergaan, zal zij alle karakteristieke eigenschappen nauwkeurig uitdrukken. Alleen Professor A. Wagner acht het mogelijk, alle verzekeringsvormen van zuiver theoretisch standpunt in één enkele definitie samen te vatten en daarin zoowel het economisch als het juridiek beginsel neder te leggen. Hij onderschrijft tevens het oordeel van den jurist Malss, n.l.: 'Het recht moet ook op het gebied der verzekering ten slotte aan de volkshuishoudkunde ondergeschikt zijn, want het sociaal-politieke standpunt is en blijft de hoofdzaak.'

Adolph Wagner formuleert van sociaal-politiek standpunt het verze keringsbegrip aldus: 'Verzekering is de zoodanige economische inrichting, die de nadeelige gevolgen van *enkele* voor de betroffenen *toevallige* en

dus ook *in het enkele geval* onvoorziene gebeurtenissen - schade veroorzakende aan het vermogen van eenig persoon - deze opheft of althans vermindert, dat zij hen over eene reeks van gevallen verdeelt, waarin hetzelfde gevaar dreigt, maar niet werkelijk plaats vindt.' Het verzekeringsbeginsel verlangt eene *vereeniging* van vele gevallen, waarin in economischen zin nadeelige gevolgen dreigen, dus *mogelijk* zijn, en wel met het doel, om eene *overbrenging* der gunstige op de ongunstige gevallen te doen plaats vinden. Het karakteristieke der verzekering ligt derhalve in de vereeniging, de overbrenging, de gelijkmaking der risico's. De practische toepassing der verzekering is daarmede in overeenstemming alleen mogelijk door de vorming van *gevaren-gemeenschappen.* Deze bieden goede waarborgen aan, indien zij op zorgvuldige statistieke waarnemingen berusten, waaraan de premie-rekening ontleend is. Bij elke verzekering moet in den een of anderen vorm onzekerheid voorhanden zijn. Zij kan enkel-, twee- en drievoudig wezen, n.l. *of* de gebeurtenis plaats vindt, *wanneer* zij geschiedt en *in welken omvang* zij optreedt. Bij de levensverzekering is dit 'of' geheel bijzaak, maar treedt daarvoor als karakteristieke eigenschap de nieuwe kapitaalvorming in de plaats. Om nu aan de eischen der verzekering te voldoen, is het noodig:

a. dat de dreigende gebeurtenis voor den daardoor betroffenen het karakter van een *toeval* bezit, alzoo noch door hen te voorschijn geroepen werd noch met hun eigenbelang in strijd is;

b. dat zij ten opzichte der *oorzaak* te controleeren en met zekerheid te onderscheiden is; evenzeer moet zij naar *soort* en *omvang* nauwkeurig bepaald kunnen worden;

c. dat zij niet *in alle* of *in de meeste* gevallen *gelijktijdig en op eens* plaats vindt; derhalve, dat haar optreden overeenkomstig de waarschijnlijkheid over *tijd* en *ruimte* te verdeelen is (geen localisatie);

d. dat haar voorkomen zooveel mogelijk door de ondervinding gadegeslagen en door de wetenschap der statistiek vastgesteld is, zoodat de waarschijnlijkheid van haar wederkeer met de wet der regelmatigheid in verbinding gebracht kan worden.

Met al deze vereischten moet de rechtsformuleering van het verzekeringswezen rekening houden; geene juridieke bepaling mag daartegen strijden of deze verwaarloozen. De verzekering, die als een product van het vrije verkeer te beschouwen is, mag niet aan de juridieke dogmatiek ten offer vallen.

Bij de wettelijke regeling der levensverzekering, die mede onder de rubriek der verzekering tegen eene schade gebracht is, bieden de door velen geopperde gewetensbezwaren eene groote moeilijkheid. Niet zonder reden is de voorstelling voorhanden, dat 's menschen leven voor geene waardeering vatbaar is en dat de economische waarde van het leven niet gemeten of berekend kan worden. Hugo de Groot leert reeds: 'Men mag *alles* doen verzekeren, uitgezeid 's menschen leven.' Eene

Fransche ordonnantie uit het jaar 1681 zegt: ‘Elke verzekering van 's menschen leven is verboden.’ De bekende juristen Portalis en Corvetto verklaarden tijdens de afkondiging van het Code Napoléon: ‘Zij wisten wel, dat er landen bestonden, waar de leer van eene gezonde moraal in zóó hooge mate verduisterd en door veilen handelsgeest onderdrukt was, dat levensverzekeringen, die in Frankrijk verboden waren, geduld werden.’ Andere theoretici achtten de levensverzekering in strijd met de openbare zedelijkheid. Deze en dergelijke ethische bedenkingen hebben de oplossing der verzekeringsvraag tegengehouden en tot opvattingen aanleiding gegeven, die het wezen der eigenlijke verzekering niet raken. Zij mogen niet lichtvaardig op zijde gezet worden, want daardoor ontstaan verwikkelingen, die de beschaving belemmeren. Het is nu juist eene groote verdienste der nieuwe sociaal-economische school en bovenal der historische richting, dat zij aan de ethische elementen ook op sociaal en rechtskundig gebied groote waarde toekennen en de daaruit voortvloeiende bezwaren uit den weg trachten te ruimen. Op het gebied der verzekering komt haar daarbij te stade, dat de verzekering ook volgens haar geene handelszaak is of als een product van den handelsgeest beschouwd mag worden, maar met het ethisch beginsel van het wederkeerig hulpbetoon in nauw verband staat en als het ware daaruit voortgekomen is. Daarentegen neemt de zuivere rechtsschool met de groote meerderheid der juristen een geheel ander standpunt in. Zij namen waar, dat er bij de verzekering van rechtsverhoudingen sprake was en overeenkomsten gesloten werden, waarvoor in het positieve recht bijna elke basis ontbrak. Deze waarneming geschiedde, toen de verzekering reeds een vrij hoogen trap van ontwikkeling bereikt had. In de leemte van het recht op het gebied der verzekering moest voorzien worden. Er werd daarom voor de verzekeringsovereenkomsten naar eene bepaalde rechtsklasse gezocht en aannemende, dat bij de beoordeeling van het eigenlijk karakter dier contracten het zwaartepunt in de werking van het toeval lag, rangschikte men hen onder de *aleatore* overeenkomsten. Daarmede werd echter de verzekering tot eene gewaagde zaak gestempeld en verscheiden juristen plaatsten de verzekering zelfs op gelijke lijn met het gelukspel, met eene loterij.

Het scherpzinnigst ontwikkelt E. Hermann deze theorie in zijne *Theorie der Versicherung* en hij deinst daarbij niet voor de uiterste consequentie terug. Volgens hem neemt de verzekerde de plaats in van den speler, terwijl de verzekeraar als bankhouder optreedt. Daar evenwel bij de verzekering van geene vermeerdering van bezit door onverwachte winst sprake is, kan het doel der verzekering in geen geval met het gelukspel iets te maken hebben, en daardoor wordt deze vergelijking reeds uit den aard der zaak bedenkelijk. Het kan overigens ook door niemand ontkend worden, dat de genooten van eene onderlinge verzekeringsmaatschappij geen inzet op de tafel plaatsen, die de

ongelukkige partij verliest, terwijl de gelukkige het geheele bedrag wint. Integendeel, alle genooten vormen slechts één enkele partij, waarvan de leden niets winnen, maar slechts - b.v. bij de verzekering tegen brandschade - een deel der schade willen dragen, die zonder de verzekering, uitsluitend één enkelen persoon getroffen zou hebben. Knies zegt te recht in zijn: *Der Credit* (1879), dat het doel der verzekering geen ander is, dan 'het in de toekomst door het toeval te voorschijn geroepen onderscheid tusschen geluk en ongeluk daardoor op te heffen, dat allen gemeenschappelijk aan de gevolgen van het ongeval deelnemen'. Er is van juridieke zijde eene omvangrijke letterkunde in het leven geroepen, om de theorie van het gelukspel voor de verzekering te kunnen handhaven, maar deze voorliefde voor de formuleering van het uitwendig karakter der verzekering stond zichtbaar onder den invloed van den wensch, om de verzekeringsovereenkomsten volgens een gegeven model te kunnen classificeeren. Hoogstens is de juridieke classificatie van toepassing op de tontine, die mede in de verzekering ingang gevonden heeft en de levensverzekering voor velen smakelijker maakt. De tontine is eene vereeniging van personen, die een kapitaal bijeenbrengen met het doel de renten daarvan jaarlijks onder de nog levende leden te verdeelen, zoodat de langstlevenden van jaar tot jaar een grooter aandeel bekomen en alles ten slotte aan den overblijvende toevalt. Strikt genomen is de tontine van Lorenzo Tonti meer eene instelling ter wederkeerige beërving dan eene levensverzekering in den strengen zin van het woord. Zij heeft als zoodanig groot nut gesticht en is voor bepaalde kredietvormen van zeer veel waarde. Vooral ter verbetering van het staatskrediet en ter verschaffing van lijfrenten heeft het tontine-stelsel historische beteekenis verkregen. De eerste sterftetafels dateeren uit den tijd der eerste toepassing van Lorenzo Tonti's voorstellen en de politieke arithmetica kreeg eerst in die dagen practische beteekenis. De invloed, daardoor op de mathematische waarschijnlijkheidsberekening uitgeoefend, kan niet hoog genoeg aangeslagen worden. Het is bekend genoeg, welke groote verdiensten zich Johan de Witt op dit gebied verwierf en zijne *Calculatie van de waardije der lijfrenten door J. de Witt* in de Resolutie van Holland uit 1671 getuigt nog heden ten dage daarvan. Oldenbarneveld ried het tontine-stelsel voor staatsleeningen aan en het financieel beleid van vele steden rekende met de tontine; men denke slechts aan de stad Groningen. Ook voor de kassen van weduwen en weezen, alsmede voor sterftefondsen werd aan dezen kredietvorm de voorkeur gegeven. Frankrijk voerde in 1653 de tontine officieel voor staatsleeningen in en brak eerst in 1770 met dit stelsel. De Fransche levensverzekeringsmaatschappijen namen de tontine veelal tot voorbeeld, en Amerika maakte vlijtig van haar gebruik, om een speculatief doel in de levensverzekering op den voorgrond te kunnen plaatsen. De tontine prikkelt onwillekeurig de hartstochten en begunstigt het streven

naar bijzondere winsten. Beide eigenschappen zijn op het gebied der verzekering van onberekenbaar nadeel. Wat zelfs in de verste verte in de verzekering aan het gelukspel herinnert, moet buitengesloten worden, en indien de particuliere onderneming toch dien weg inslaat, dan is staatsinmenging wenschelijk, om een einde aan het spel - onverschillig in welken vorm het optreedt - te maken. Reeds alleen met het oog op het oorspronkelijk verzekeringsbeginsel is de vergelijking der verzekering met eene bank, resp. met den bankhouder en den speler, ongelukkig gekozen. Ware zij werkelijk op haar van toepassing en drukte zij den inhoud der verzekeringsgedachte uit, dan zou de oppositie tegen haar van ethisch standpunt volkomen gerechtvaardigd zijn. Nu daarentegen kan er slechts van eene misvatting en een misverstand omtrent het wezen der verzekering sprake zijn.

Niet alle juristen plaatsen het toeval in de verzekering op den voorgrond. Endemann b.v. stempelde de verzekeringsovereenkomst tot eene eenvoudige geldzaak en om dit theoretisch aanneembaar te maken, legde hij den klemtoon op de ‘zekere gebeurtenis’. Het gevaar had in zijn oog geringe beteekenis. Om ook van historisch standpunt de juistheid van zijne opvatting aan te toonen, nam hij aan, dat het canonieke recht grooten invloed op de verzekeringsbeginselen uitgeoefend had, en de nadeelige werking van dat recht werd schering en inslag van zijn betoog. Zijne zienswijze is niet door velen gevolgd. Eerst later werd erop gewezen, dat het beginsel, wat de schadeloosstelling betreft, lang bestond, alvorens zich de theologen of de kerk om de zaak bekommerden. Historisch beschouwd vloeit het economisch verzekeringsbeginsel voort uit de vereeniging van velen ter wederkeerige ondersteuning. Dit moet in den rechtsvorm neergelegd worden en duidelijk genoeg voor allen zichtbaar zijn en dit verschuift het zwaartepunt naar de sociaal-politieke zijde der vraag.

Het ligt voor de hand, dat het verschil van opvatting op juridiek gebied de wettelijke regeling der verzekeringsvraag bemoeilijkt en vertraagt. Hierbij komt, dat de invloed der juristen tegenwoordig nog grooter is dan die der sociaal-politici, terwijl de publieke opinie en hare organen er niet aan denken, om een sterken druk te gaan uitoefenen. Toch zal de wettelijke regeling der verzekeringsvraag overeenkomstig het sociaal-politiek karakter van het verzekeringswezen niet geheel in het vergeetboek geraken, omdat zij in alle Europeesche landen aan de orde is en omdat de gebreken der particuliere verzekering eene uitbreiding der staatsbevoegdheid op de eene of andere wijze noodzakelijk maken. De meeste verzekeringsbelanghebbenden dringen om de laatstgenoemde reden op eene verzekeringswet aan. De juristenvergadering trad ten gunste van eene hervorming op dit gebied op en trachtte de hoofdpunten te formuleeren. Desniettemin ligt eene werkelijk afdoende regeling, eene principieele hervorming waarschijnlijk nog in een ver verschiet, al neemt ook eene staatscommissie de zaak

in overweging. Reeds alleen de vraag: ‘of partieele dan algemeene herziening’, houdt de gemoederen nog geruimen tijd in beweging. Geene herziening is mogelijk zonder beperking der persoonlijke vrijheid en wordt die beperking in een wetsvoorstel vastgesteld, dan begint eerst de strijd over den graad der noodzakelijke beperking en over de wenschelijkheid der beperking in het algemeen. Daarom is de vraag naar de algemeene gezichtspunten nog geenszins overbodig geworden.

De ondervinding heeft geleerd, dat het concessie-stelsel nog geene voldoende zekerheid tegen misbruiken op het gebied der verzekering aanbiedt. Het is b.v. niet mogelijk, zich op grond van eenige concessie omtrent de doelmatige inrichting en de soliditeit van eenige verzekeringsmaatschappij te overtuigen. Nergens heeft de concessie de staking van betalingen verhinderd en in de practijk wordt aan de verleening van concessie zeer weinig waarde toegekend. De concessie wiegt hoogstens het publiek in slaap en is in de meeste gevallen niets anders dan eene lastige en met kosten verbonden formaliteit. Langs dezen weg is dus verbetering van den heerschenden gebrekkigen toestand niet te verwachten. Meer waarborgen bieden de volgende voorschriften aan:

1°. verplichte en volstrekte publiciteit, alzoo nauwkeurige aangifte van hetgeen eene verzekeringsmaatschappij wil, hoe zij haar doel tracht te bereiken, over welke middelen zij beschikt en welke resultaten zij van jaar tot jaar verkregen heeft;

2°. de verplichte scheiding der levensverzekering van alle andere verzekeringstakken en de storting van een waarborgkapitaal;

3°. eene contrôle der personen, die eene verzekeringsmaatschappij leiden en voor de toepassing der gezonde verzekeringsbeginselen zorg te dragen hebben;

4°. de nauwkeurige opgave van de streken, die eene verzekeringsmaatschappij voor haar doel wil bewerken;

5°. de toevoeging der noodige ophelderingen van alle in toepassing gebrachte bruto- en netto-tarieven, zoodat het publiek zonder groot bezwaar de voor- en nadeelen zelf kan uitrekenen;

6°. de vaststelling der tarieven onder medewerking en toezicht der regeering of van eene door haar met die taak belaste commissie;

7°. eene organisatie der verzekeringsmaatschappijen, die aan de verzekerden invloed op den gang van zaken verleent, voornamelijk op de keus der directie, daar het kapitaal, door de verzekerden aan de maatschappij toevertrouwd, van jaar tot jaar stijgt, terwijl dat der aandeelhouders steeds op dezelfde hoogte blijft of althans niet in evenredigheid toeneemt;

8°. eene scherpe contrôle op alle buitenlandsche verzekeringsmaatschappijen, die niet alleen aan dezelfde bepalingen als de binnenlandsche moeten voldoen, maar ook slechts dan op toelating aanspraak mogen maken, indien de binnenlandsche onder gelijke voorwaarden in de landen toegelaten worden, waar zij haar rechtsdomicilie hebben.

Buitendien zijn alle buitenlandsche maatschappijen verplicht, alle verzekeringsovereenkomsten ingeval van strijd voor de binnenlandsche rechtbanken te brengen en zich onvoorwaardelijk aan het oordeel der rechterlijke macht te onderwerpen. Elke afwijking van het wederkeerigheidsbeginsel en elke bevoorrechting ten opzichte der rechten en der lasten zijn nadeelig en in strijd met het algemeen belang;

9°. eene nauwkeurige omschrijving der bevoegdheden van de beambten-, de begrafenis- en de gewone ondersteuningskassen onder toepassing van strenge technisch-wetenschappelijke beginselen, die op dit gebied nog zeer zelden ingang gevonden hebben.

De voldoening van deze en dergelijke eischen veronderstelt eene wijziging in de opvatting omtrent de persoonlijke vrijheid. Deze ligt op den weg der verdere sociale ontwikkeling, maar van hare noodzakelijkheid is de groote meerderheid nog niet doordrongen. Zelfs ontbreekt in vele kringen nog het onmisbaar staatsbewustzijn en zonder deze eigenschap is aan geene grondige verbetering der bestaande sociale en economische toestanden te denken. De gisting echter, die onder alle klassen en standen der maatschappij heerscht, belooft juist in dit opzicht beterschap en wanneer zij geëindigd is, zal de rechtsformuleering der verzekeringsbeginselen overeenkomstig het sociaal-politiek karakter van het verzekeringswezen moeten geschieden. Vooralsnog is het noodzakelijk zich met minder te vergenoegen.

Gewoonlijk wordt Italië het land der lijfrenten, der kloosters en van het dolce far niente genoemd, terwijl Engeland en Duitschland dat der levensverzekering en der weduwenverzorging heeten. Wat de levensverzekering betreft, zoo schoot in Engeland de kapitaalverzekering door bemiddeling der maatschappijen op aandeelen wortel, terwijl Duitschland op dit gebied het beginsel der onderlinge verzekering, de idee der vrije gemeenschap ontwikkelde. Dit geschiedde het eerst te Gotha - de stille Duitsche binnenstad aan den grooten weg, die van Frankfort a/M. naar Leipzig leidde, - en wel in den vorm van eene nationale instelling. Zij was in den eigenlijken zin des woords eene schepping van den middelstand, die bovenal in de kleine steden zetelt en volgens Lichtenberg meer in het bijzonder als representant der deugd beschouwd moet worden. Onder deugd verstaat hij: familiezin, eenvoud, spaarzaamheid en goede trouw. De eerste uiting van deze deugd waren op economisch gebied: de spaar- en weduwenkassen; later ontwikkelde zij de levensverzekering. De stichting te Gotha onderscheidt zich van hare zusteren door de gelukkige verbinding van het ethisch, het economisch en het rechtsbeginsel en is te danken aan het vrije initiatief van de nijvere bevolking. Haar eigen karakter, hare solide en eenvoudige basis en hare beteekenis voor de ontwikkeling van het verzekeringswezen maken het noodzakelijk, deze stichting nader in het oog te vatten. Zij is vastgeknoopt aan den naam van Wilhelm Arnoldi, die te recht als een der verdienstelijkste weldoeners der maatschappij

vereerd wordt. Hij vond den juisten vorm, om samenwerking tusschen alle gelijkgezinden in de Thüringsche staten te verkrijgen, die eene heldere voorstelling der eigenlijke economische waarde van het kapitaal bezaten, en hij wist deze samenwerking dienstbaar te maken aan de algemeene en de nationale belangen. Die samenwerking wortelde in het beginsel van wederkeerige hulp op grond van eigen arbeid en eigen spaarzaamheid. De moeilijkheid, om dit groote werk tot stand te brengen, lag hierin, dat de tijd, waarin met den gemeenschappelijken arbeid begonnen werd, gekenmerkt was door geringe soliditeit en veel reclame in alle takken van bestaan. Nergens werd op beginselen, maar overal op personen gelet en nergens heerschte zin voor een flink en waardig optreden. Arnoldi opende daarom zijne hervormingen met een voorstel ter vorming van een fabrikantenbond, die de bevrijding van de gildenbanden ten doel had en de ontwikkeling der gematigde vrijzinnige handelspolitieke beginselen moest voorstaan. Hij maakte van de bestaande vereenigingen gebruik, om de achting voor solide beginselen te doen herleven en om de opvoeding van den handelsstand met beleid en energie te organiseeren. Alleen met behoorlijk geschoolde beroepsgenooten, die gezonde idealen in zich op konden nemen, wilde hij zijne verzekeringsplannen ten uitvoer brengen. Het onkruid werd eerst uitgeroeid, de grond bereid en toen begon de arbeid van den economischen hervormer der practijk. Arnoldi was een idealist, maar geen droomer, die de phantasie ongestoord laat voortwoekeren; hij plaatste zich op den bodem der werkelijkheid en behield daardoor een helder oog voor de dingen, die hem omgaven en waarmede hij uit den aard der zaak rekening moest houden. Hij nam de wereld der feiten tot uitgangspunt, bevruchtte deze met zijne ideeën en maakte haar dienstbaar aan zijn wil. Hij wist zijne omgeving met geestdrift te vervullen en koesterde omtrent haar eigenlijk karakter geene illusies, zoodat het hem steeds mogelijk was, binnen de grenzen van het bereikbare te blijven. Hij geloofde in de roeping van het Duitsche volk, maar hij bezat geduld en volharding. Hij was vervuld met liefde voor de vrijheid, maar hij zocht hare kracht in de gemeenschap. Zijne persoonlijke belangeloosheid, zijne kennis en zijne ondervinding wekten vertrouwen en zijne buitengewone energie vond navolging. Het eigenaardige, dat Arnoldi's stichtingen kenmerkt en dat het meest tot haar bloei bijgedragen heeft, verlangt eene meer uitvoerige behandeling en deze moet het slot van deze studie vormen, omdat daaruit tevens kan blijken, op welke wijze de gezonde verzekeringsbeginselen op de practijk over te dragen zijn.

De verzekeringsbank te Gotha.

In Januari 1818 werd het hoofdgebouw der tabaksfabriek van de firma Arnoldi, Bühner & C^{o}. te Gotha eene prooi der vlammen. De schade bedroeg de toen niet onaanzienlijke som van fl. 17000 en was door geen verzekeringscontract gedekt. De Londensche brandverzekeringsmaatschappij 'the Phoenix', die te Gotha vertegenwoordigd was, had eene premie verlangd, die buiten elke verhouding tot het risico stond. Daarentegen waren de nevengebouwen met de daarin opgestapelde bewerkte en onbewerkte tabak bij haar verzekerd. Nu wilde het toeval, dat juist daags vóór den brand eene partij tabak nabij het hoofdgebouw opgeslagen moest worden en, omdat het regende, voorloopig in de niet verzekerde overdekte ruimte eene plaats vond. Deze partij ging door het vuur te gronde en hoewel de 'Phoenix' formeel het recht had, ook daarvoor elke schadevergoeding te weigeren, meende de firma in dit geval op eene uitzondering te kunnen rekenen. Haar verzoek om schadevergoeding vond echter te Londen geen gehoor en deze weinig coulante handelwijze veroorzaakte eene tot dusver ongekende algemeene verontwaardiging in de Duitsche handelswereld. De toongevende handelskringen weten het verlies aan de Engelsche brandverzekeringsmaatschappij, omdat deze van haar feitelijk voorhanden monopolie misbruik gemaakt had en in den vorm der verzekeringspremie eene aanzienlijke belasting van den Duitschen koopman hief, eene belasting, die met het nut der verzekering in lijnrechten strijd stond. Deze verontwaardiging deed den voortvarenden en kundigen Ernst Wilhelm Arnoldi besluiten, om met zijne verzekeringsplannen voor den dag te komen en de hervorming in economisch-practischen zin voor te bereiden.

Arnoldi's vader was een eenvoudig kruidenier, tevens administrateur van eene porceleinfabriek. Hij liet zijn oudsten zoon Ernst Wilhelm, geboren in 1788, voor den kleinhandel opleiden, maar daar deze de leerjaren te Hamburg mocht doorbrengen, werden geheel andere denkbeelden in hem gewekt, die in de oude zaak des vaders slechts ten deele te verwezenlijken waren. Ernst Wilhelm had aan de oevers der Elbe de macht van het geld en van het krediet, het verband tusschen kunsten, wetenschappen, handel en nijverheid, het karakter van den bevruchtenden ondernemingsgeest en de leidende gedachte der economische maatschappij bestudeerd en was doordrongen van het gevoel, deze kennis en de daarmede verbonden practische ondervinding op Thüringen te moeten overdragen. Dit Thüringen, dat op den weg der kooplieden lag, die van Frankfort a/M. naar de Leipziger jaar- en handelsmarkt trokken, kon op deze wijze voor Duitschland economische beteekenis verkrijgen. Te klein, om eene zelfstandige politieke rol te spelen, had Thüringen reeds herhaaldelijk een beslissenden invloed uitgeoefend op het intellectueele en godsdienstige leven der Duitsche natie en niet ten onrechte wordt dit gebied nog in onzen tijd het hart

van het Duitsche volk genoemd. Geen wonder, dat dit hart zich niet bepaalde tot den opbouw van kerk, school en wetenschap, maar evenzeer naar een vorm zocht, om de vrije ontwikkeling der economische organisatie tot heerschappij te brengen. De stad Gotha is er trotsch op, dat de beroemde stichter der wijdvertakte inrichtingen van onderwijs te Halle, August Hermann Francke, zijne opleiding in haar gymnasium ontving; dat Justus Perthes met zijne vermaarde geographische ondernemingen in hare aarde wortelt, en dat de groote economische weldoener Ernst Wilhelm Arnoldi haar zoon genoemd mag worden.

Arnoldi had drie eigenschappen uit Thüringen naar Hamburg medegenomen, n.l. arbeidzaamheid, eenvoud en vroomheid. Hij volgde Franklin's leefregelen, dronk water en bepaalde zich tot broodvruchten. Hij werkte dag en nacht aan zijne practische en theoretische ontwikkeling, voornamelijk zich toeleggende op de kennis der handelswetenschappen, der talen en der economische begrippen. Hij gehoorzaamde aan de bevelen van zijn kinderlijk geloovig gemoed en bleef sterk tegenover de verleiding en de weelde der groote handelsstad. Juist daarom was Hamburg voor hem in den waren zin des woords de hoogeschool, waarop hij zich voor zijne latere practische taak kon voorbereiden. In Hamburg volgde hij de lessen van den mathematicus Büsch, wiens *Allgemeine Uebersicht des Assuranzwesens* tot een onderwerp van studie gekozen werd. Bij dezen leeraar kon hij tevens de critische en mathematische methode beoefenen, zoodat hij op het gebied van het verzekeringswezen geen vreemdeling gebleven was.

Na een vijfjarig verblijf in het groote centrum des Duitschen handels keerde hij naar Gotha terug, om in de eerste plaats zijn vader behulpzaam te zijn bij de leiding der bestaande zaak. De jonge koopman verliet een der eerste kantoren, om tehuis achter de toonbank te gaan staan en uit te voeren, wat zijn vader hem beval. Maar welke plannen hij toen ook reeds koesterde en hoe moeilijk het hem ook viel, de indeeling in gilden en hetgeen daarop betrekking had, steeds in het oog te houden, Arnoldi besloot onmiddellijk zijne hervormingen aan de bestaande economische vormen vast te knoopen en eerst het vertrouwen der toongevende kringen te winnen. De door hem voorgestelde verbeteringen moesten als het ware uit de natuur der zaak voortvloeien en eerst het eigendom der meerderheid worden. De rol van wereldverbeteraar wees hij van de hand en voor zijne persoonlijke ijdelheid verlangde hij geen offer. Hierin lag de kracht van zijn streven, dat hij niet meer wilde zijn dan een lid der vrije gemeenschap, dan deel van het geheel. Hij kon en wilde wachten.

De duurte der graanprijzen in 1816 en 1817 gaf Arnoldi aanleiding, om zich met anderen te vereenigen ter organisatie van den directen invoer op groote schaal uit Rusland, en toen deze zaak tot genoegen der kooplieden afliep, werd hij tot meester van het handelsgilde gekozen. Door de hervorming van het bierbrouwershandwerk, dat hij tot

eene technische corporatie op genootschappelijke basis verhief en als actiemaatschappij van belanghebbenden voor den nieuweren rechtsvorm op handelsgebied geschikt wist te maken, had hij zich reeds vroeger vele vrienden verworven. Als leidsman van het gilde legde hij den grondslag tot de oprichting van eene handelsschool en wist hij de voorrechten en beperkingen der oude gilde-instelling allengs te vervangen door eene vrije gemeenschappelijke vaststelling der solide handelsbeginselen. Hiertoe werden geregelde samenkomsten gehouden met het doel, den handelsstand te verheffen door inwendige verjonging en veredeling. Het gilde werd eene kamer van koophandel en nijverheid en de hervorming bezat inwendige kracht, omdat zij uit het midden van het eigen handelslichaam als een product der natuurlijke ontwikkeling te voorschijn trad. Deze handelskamer, waarvan Arnoldi voorzitter was, behandelde in de eerste plaats alle handelsbelangen en alle practische en theoretische handelsvragen. Zij nam levendig deel aan de voorbereidingen van het Duitsche tolverbond; in haar boezem werd ook de verzekeringsbank het eerst in overweging genomen. Arnoldi maakte tevens vlijtig gebruik van de pers, om zijne plannen toe te lichten en voor allen bevattelijk te maken. De *Allgemeine Anzeiger* te Gotha, het eenig publiek orgaan van belang, dat in die dagen in Duitschland verscheen, bevatte o.a. zijn project ter stichting van een Duitschen fabrikantenbond en zijn eerste ontwerp voor eene Duitsche verzekeringsmaatschappij. Bij beide voorstellen legde hij den klemtoon 1°. op het algemeen en bijzonder handelsbelang en 2°. op de nationale gedachte. Emancipatie van Engeland werd uitdrukkelijk als eene eerste noodzakelijkheid vooropgeplaatst. Wat lang onopgemerkt bleef, kreeg door de handelwijze van den ‘Phoenix’ tegenover de firma Arnoldi, Bühner & C°. op eens beteekenis. De gemeenschappelijke brandverzekering, voorloopig alleen uitgebreid over Thüringen, werd in overweging genomen. 18 Gothaer firma's onderteekenden den oproep; 118 handelshuizen betuigden hunne sympathie en den 1sten Januari 1821 begon de Gothaer brandverzekeringsbank hare werkzaamheden. Drie maanden later was reeds voor 5 millioen thaler bij haar verzekerd en deze som steeg nog in het loopende jaar op ruim 13½ millioen. De eerste balans liet eene vergoeding der premie aan de verzekerden toe ter hoogte van niet minder dan 31% der reeds betaalde premie.

Aanvankelijk strekte zich de verzekering niet verder uit dan tot koopmansgoederen, koopmanshuizen en den daartoe behoorenden inboedel. De verzekerden moesten tot den koopmansstand behooren, solvent zijn en de algemeene achting genieten; als maximum der verzekeringssom waren 3000 thlr. aangegeven, waarbij onbepaald bleef, of dit bedrag door den deelhebber niet overschreden mocht worden, dan wel de hoogste verzekering voor eenig bepaald risico in zich sloot. De eerste gemiddelde premie bebroeg ⅜%. Ter verhooging der zekerheid deponeerden de deelhebbers prima wissels ten bedrage van 2 à 3%

der door hen verzekerde bedragen; de deelhebbers waren persoonlijk verantwoordelijk voor alle handelingen der directie, terwijl de directie de zaken gratis waarnam. Eerst in 1825 werd de verzekering tot alle standen uitgebreid en eerst in 1831 nam de bank verzekeringen in geheel Duitschland aan. Arnoldi beschouwde de onderlinge verzekering als eene verzekering van het eigen risico en vatte de geprojecteerde bank op als eene spaarkas, waarin de contributie gestort werd, die tot dusver aan de Engelsche ondernemingen uitgekeerd was. Hij ontwikkelde zijne gedachte aldus:

Nemen wij aan, dat van het beweeglijk eigendom des Duitschen handelsstands ter waarde van 100 millioen thaler verzekerd is. Daarvan bedraagt de gemiddelde premie, per jaar ad ¼% berekend, van vier tot vier jaren 1 millioen thaler. Derhalve zou in 100 jaren voor 25 millioen thaler der voor 100 millioen verzekerde pakhuizen, goederen en machines in asch herschapen moeten zijn, indien ¼% niet als eene verkwisting van belang kon gelden. Eene vereeniging van vele spaarpotten biedt nu in de eerste plaats de grootste zekerheid en de beste verhindering van de geringste verkwisting. Het eerst van allen moet de handelsstand daarvan de voordeelen genieten.

De gedachte, geene handelsonderneming winsten uit de verzekering te laten trekken en daartoe van het genootschappelijk beginsel gebruik te maken, vond weerklank. De Phoenix verzekerde overigens niet beneden ¼% en steeg tot op 2%, dus moest de bezuiniging bij eene juiste toepassing der onderlinge verzekering zeer aanzienlijk zijn.

Aan het oorspronkelijk beginsel werd ook later vastgehouden. Evenals vroeger aan den Phoenix werden de hooge premiën betaald, maar voor den inleg van elken deelhebber opende de bank een conto en pro rata particieerden de deelhebbers in de winst en in het verlies. De inleg wordt rentegevend belegd en de overschotten kunnen òf goed geschreven òf in ontvangst genomen worden. Eigenlijk was daarbij sprake van eene depositobank en dit karakter is zooveel mogelijk tot op heden behouden.

De groote beteekenis der eerste onderlinge verzekeringsonderneming lag niet alleen in haar economisch beginsel, maar ook in hare oprichting door den gezeten handelsstand der vijf belangrijkste steden van Thüringen. Het beginsel was dientengevolge gemeengoed geworden van zeer vele personen, die gewoon waren op winst bedacht te zijn en derhalve in alles eene handelszaak zagen. Zij plaatsten ten opzichte der verzekering het algemeen belang op den voorgrond, wel is waar eerst dat van hun stand, maar toch ook ter wille van de maatschappij in het algemeen. De verzekering werd beschouwd als eene vraag voor de vereeniging en als eene zaak, waarbij de winst geene rol mocht spelen. De idee der wederkeerige hulp werd op dit gebied in zuiveren en eenvoudigen vorm op eene nieuwe periode van ontwikkeling overgebracht. Economie, de ethische levenseischen en de practijk hadden

daarin elkander vriendschappelijk de hand geboden. De nieuwe bank werd in de kleine stad Gotha gevestigd en is daar gebleven; zij was daar ontrukt aan den directen invloed van den groothandel en wist zich vrij te houden van den materialistischen geest, die de verkeerscentra kenmerkt; zij is eene weldaad voor alle standen en rangen en legt nog steeds op de handhaving van haar oorspronkelijk beginsel het grootste gewicht. Arnoldi vergenoegde zich echter niet met deze schepping; hij werkte rusteloos voort, om ook hetzelfde beginsel op de levensverzekering toe te kunnen passen. Aan ‘de voorziening in de behoefte van een gezin, dat zijn hoofd en geldwinner verloren heeft’, wijdde hij zijne verdere krachten en op dit gebied moeten wij den wakkeren volkseconoom een oogenblik volgen, om te zien, met welk resultaat hij hier werkzaam was.

Toen de laatste stamhouder der Saksen-Gotha-Altenburgsche lijn, Hertog Frederik IV, in 1822 aan de regeering kwam, verplichtte hij zich de schulden van zijn broeder en voorganger August in vastgestelde termijnen binnen de eerste vijf jaren van zijn bewind te betalen. Hoewel Frederik IV lichamelijk gezond was en sedert jaren alleen met zwakte van hoofd en een beletsel der spraak te strijden had, die volgens het oordeel der geneeskundige wereld geene verkorting van het leven des Hertogs ten gevolge zouden hebben, meenden de schuldeischers toch, zich door eene levensverzekeringspolis tegen een plotseling overlijden te moeten dekken. Zij zetten dan ook eene levensverzekering voor den duur van vijf jaren door en wel voor een bedrag van 140000 thlr. De Engelsche levensverzekeringsmaatschappij ‘Union’ verklaarde zich bereid het contract te sluiten, teekende zelf 4000 p. st. en plaatste een gelijk bedrag bij vier andere maatschappijen: ‘Atlas’, ‘Eagle’, ‘London Assurance Corporation’ en ‘West of England’. Daar de Hertog niet in staat was, eene eigen verklaring uit te vaardigen, werden gemotiveerde adviezen van zijne beide lijfartsen voldoende geacht. Het beletsel der spraak, dat sedert 1819 geconstateerd was, werd daarin vermeld, maar van de zwakte van hoofd was geene sprake, omdat over den psychischen toestand geene inlichtingen verlangd werden. Evenwel had de agent in zijne correspondentie met de directie der Engelsche maatschappij daarvan melding gemaakt. De verzekering kwam tegen de meer dan tweevoudige premie tot stand. Het tarief stelde voor eene 5- à 7jarige verzekering van het leven eens 50jarigen eene premie van £ St. 2. 8. 11 v. per £ St. 100 vast en voor den Hertog moesten £ St. 50 betaald worden. De schuldeischers protesteerden hiertegen, maar werden op het buitengewone risico gewezen. Na afloop van het eerste jaar stierf de Hertog aan de gevolgen van eene beroerte. De geneesheeren constateerden, dat alle inwendige

organen normaal waren met uitzondering van den schedel, die eene organische anomalie aantoonde, waaraan de zwakte van hoofd en het beletsel der spraak toegeschreven moesten worden. Vroeger was als oorzaak heftige gemoedsbeweging opgegeven. De beide levensverzekeringsmaatschappijen 'Union' en 'West of England' betaalden, terwijl de drie overige zonder omschrijving van redenen de uitkeering weigerden. De schuldeischers waren nu genoodzaakt, eene klacht te Londen in te dienen, maar ter wille der kosten bepaalden zij zich voorloopig tot den 'Atlas', die £ St. 3200 verzekerd had of liever, voor □ der oorspronkelijke som verantwoording schuldig was, omdat □ reeds vóór den dood des Hertogs uit de staatskas betaald was en alleen de feitelijke schuld verzekerd kon worden. De premie van het afgeloste □ was reeds verloren. Na 1 ½ jaar, waarvan 5 maanden door eene Engelsche commissie gebruikt waren, om te Gotha een gerechtelijk onderzoek in te stellen, zou de zaak voor de Kingsbench te Londen voorkomen. De verzekeringsmaatschappij beriep zich voor hare weigering op de zwakte van hoofd. Wel was daarnaar bij de sluiting van het contract niet gevraagd, maar de vraag was gesteld: 'Zijn u geene andere omstandigheden bekend, die aan de directie medegedeeld moeten worden?' Beide lijfartsen hadden het antwoord in ontkennenden zin opgesteld en een derde geneeskundige verklaarde na het overlijden, dat het euvel niet noodzakelijk het leven van den Hertog had moeten verkorten, maar dat het wenschelijk geweest ware, dit in een gezondheidsattest op te nemen. Lord Brougham verdedigde de Thüringers en zette uiteen, dat de beantwoording aan het eigen individueel oordeel der artsen was overgelaten; dat de directie door den agent met het euvel bekendgemaakt was, en dat dientengevolge eene hoogere premie verlangd werd. Daar een nieuw onderzoek gelast werd en de voorloopige kosten reeds thlr. 27000 bedroegen, liet Gotha de zaak vallen.

Arnoldi had met de zaak te doen gehad; hij leerde in 1826 het standaardwerk van Charles Babbage: *A comparative view of the various institutions for the assurance of Lives*, kennen en besloot nu van de verontwaardiging van het proces gebruik te maken. Wijzende op de noodzakelijkheid, om zich van Engeland te emancipeeren, slaagde hij erin, zijne levensverzekeringsplannen op genootschappelijke basis ten uitvoer te brengen.

Arnoldi haalde uitdrukkelijk Babbage aan, om op grond der daarin voorkomende vergelijkende samenstelling der Engelsche verzekeringsmaatschappijen te betoogen, dat nergens het wederkeerigheidsbeginsel nog zuiver toegepast was, want dit verlangt: 1°. dat alleen de kosten van beheer in rekening gebracht worden, en 2°. dat aan het slot van het jaar eene nauwkeurige en overzichtelijk gerangschikte balans gepubliceerd wordt. Hij vroeg: 'Hoe staat het met onze weduwenkassen? Wien behoort het fonds, dat in den loop der jaren opeengehoopt is? Onlangs stierf een grijsaard van 90 jaren, die als koetsier van eene

hooggeplaatste familie levenslang bijdragen aan de weduwenkas had moeten leveren. Hij stierf als weduwnaar en omdat zijne kinderen meerderjarig waren, konden de zijnen niet over deze bijdragen beschikken.'

De nu voorgestelde bank plaatste voorop: 1°. onvoorwaardelijke en onbeperkte wederkeerigheid; 2°. strenge rechtvaardigheid, en 3°. onbeperkte openbaarmaking van hetgeen er omging.

De bank begon met de beperking van het deelhebberschap tot Thüringen, maar liet van den beginne het beroep vrij. Drie besturen, gevestigd te Erfurt, Gotha en Weimar, moesten voor de nakoming der bepalingen instaan en elk bestuur koos één lid in het hoofdbestuur, dat met de directie te Gotha werkte. Den 1sten Januari 1829 opende de bank met 846 polissen, die eene verzekeringssom van 1.253.000 thaler vertegenwoordigden.

Arnoldi legde het grootste gewicht op de verdeeling der overschotten, en de ontwikkeling der verzekeringsbank staat in nauw verband met de wijze van dividendenuitkeering.

Als sterftetafel werd de tabel van Babbage aangenomen. In plaats van het 98ste werd echter het 90ste als grens van den bereikbaren leeftijd vastgesteld en daarmede in overeenstemming de tabel omgerekend. Van 14-57 jaar bestaat er tusschen de eerste Gothaer tafel en Babbage geen verschil; van 57-90 noteert Gotha eene grootere sterfte. De ondervinding der eerste 48 jaren wees op geringe afwijkingen met het oog op de werkelijkheid, zoodat de verbeteringen van ondergeschikten aard konden zijn. Als rentevoet nam reeds Arnoldi 3% aan en rekende daarbij: 1°. op het zinken van den rentevoet bij toenemende verkeersontwikkeling; 2°. op het voorhanden zijn van groote sommen, die niet onmiddellijk rentegevend te beleggen zijn; 3°. op het uitstel van 4 weken, ter betaling der premie verleend, en 4°. op de begunstiging der uitkeering van alle voorschotten.

Verzekerd werd: *a.* voor den geheelen levensduur en *b.* voor korten tijd van 1-10 jaren. Bij de verzekering voor korten tijd was de bruto-premie in verhouding hooger dan bij die voor den geheelen levensduur. Intusschen is dit van weinig belang, daar het gezamenlijk bedrag der bureaukosten en der provisiën nog geen 5,03% der jaarlijksche inkomsten bedraagt. Alleen de verzekerden voor den geheelen levensduur zijn deelhebbers. De hoogste som, die aanvankelijk verzekerd mocht worden, was 5000 thlr., maar dit bedrag is gaandeweg gestegen; nog voor weinige jaren was 10000 thlr. het maximum. In den beginne werd eene entrée van 25% van alle nieuwe deelhebbers geheven, maar dat is later weggevallen. Voor niet voldane premie is de verjaringstermijn tot op 2 jaren verschoven, terwijl klachten over de gesloten verzekeringscontracten 6 maanden lang aangenomen worden. Vrijwillig uittredenden hebben recht op eene schadevergoeding uit het reservefonds tot een bedrag van 50% der uit de verzekering gevormde

reserve en dientengevolge kunnen alle deelhebbers voorschotten op polissen van de bank verlangen. De Gothaer bank had niets te verzwijgen of te verrekenen; zij kon direct op openbaarmaking der balansen prijs stellen en de eenvoudigste economische beginselen toepassen. Zij concentreerde hare kracht in de organisatie en had het voordeel, hare contrôle niet buiten de grenzen des lands te moeten uitbreiden. Hare gunstige stelling was buitendien nog hiervan het gevolg, dat zij uit het eigen initiatief der bevolking te voorschijn gekomen was, in het nijvere volk wortelde en van winst afzag. Zij was eene hoog ontwikkelde economische instelling, die den vrijen gemeenschapszin belichaamde en nog door alle richtingen en partijen voor de zuiverste vertolking van het verzekeringsbeginsel in de practijk gehouden wordt. Zij vooral heeft Arnoldi's naam onsterfelijk gemaakt.

Het is niet alleen van belang, op het beginsel en de toepassing in de practijk te letten, maar ook op de wijze, waarop later daarvan gebruik gemaakt wordt, om de wetenschap een stap verder te brengen. En juist op het gebied der verzekeringswetenschap zijn de verdiensten van Gotha van de grootste beteekenis. De fijne kenner der biologische statistiek en hoogst verdienstelijke econoom Gustav Hopf leidde tot 1872 de Gothaer verzekeringsbank en maakte hare practische ondervinding dienstbaar aan het onpartijdig wetenschappelijk onderzoek. Hij begon o.a. in 1852 met eene bewerking der statistiek van de Duitsche levensverzekeringsmaatschappijen. In zijne voetstappen trad Dr. A. Emminghaus, die in 1880 door zijne *Mittheilungen aus der Geschäfts- und Sterblichkeits-Statistik der Lebensversicherungsbank für Deutschland zu Gotha von* 1829-1878 eene bijdrage leverde, die zoowel in wetenschappelijk-economische als in geneeskundige en practische kringen ver buiten de Duitsche grenzen opzien baarde. De statistiek is eene nog zeer jeugdige wetenschap, die langzaam voortschrijdt en zich nog geenszins binnen vastafgebakende grenzen beweegt. Worden de bouwstoffen, die in ondernemingen van dien aard als de stichtingen van Arnoldi opeengehoopt liggen, bewerkt, ontleed en aan de wetenschap toegevoerd, dan kan die wetenschap hopen tot eene grootere zelfstandigheid te geraken. De verdiensten der Gothaer bank liggen bovenal in de systematische behandeling der bouwstoffen. Hoe verleidelijk het ook is, hier is het niet de plaats, uitvoerige statistieke opgaven mede te deelen, die veelal vrij omvangrijke ophelderingen zouden behoeven. Hier is het voldoende te wijzen op de eenheid tusschen theorie en practijk, op het economisch belang van groote genootschappelijke ondernemingen met het oog op de opvoeding der natie en op het maatschappelijk karakter, dat zulke instellingen moeten trachten te handhaven.

Hoezeer het noodig is, daarop een groot gewicht te leggen, blijkt hieruit, dat de directiën van 34 gevestigde Duitsche verzekeringsmaatschappijen, die met ruim 4000 agenten het volk voor het

verzekeringswezen trachten te winnen, niet sterk genoeg zijn, om de Amerikaansche tontine te weren. Terwijl vele verzekeringsondernemingen aan bloedarmoede bezweken zijn, omdat het aantal vrienden der verzekering niet in verhouding staat tot het toestel van bewerking; terwijl alle directiën over toenemende moeilijkheden klagen, is het een feit, dat juist de Amerikaansche tontine in Europa goede zaken maakt. Dat is niet alleen het gevolg van hare reclame en voorspiegelingen, maar evenzeer van de nog steeds heerschende neiging voor het spel, die in de loterij meer bevrediging vindt dan in de verzekeringsspaarkas. De 'New-York' en de 'Equitable' beloven o.a. aan den veertigjarige, die jaarlijks fl. 310,80 aan premie betaalt, eene som van fl. 6000 voor de erfgenamen, indien hij vóór het einde van het 20ste verzekeringsjaar sterft; leeft hij nog in het 20ste jaar, dan bekomt hij deze fl. 6000 voor zichzelf en buitendien nog fl. 7002 - fl. 9930 voor de erven. Zulke beloften, die met aanprijzingen van allerlei aard gepaard gaan, bederven maar al te spoedig de methode, waarmede de maatschappijen werken, om het groote publiek te winnen. Daar de zegen der verzekering niet alleen door den verzekerde of door zijne nabestaanden ondervonden wordt, maar ook door de geldbelegging aan andere takken van bestaan ten goede komt, is het geene onverschillige zaak, hoe de verdere ontwikkeling op dit gebied plaats vindt. Niet minder dan 3-400 millioen der Duitsche verzekeringsfondsen zijn op landbouwkundig bezit uitgeleend en daardoor is de Duitsche landbouw in staat, jaarlijks 3 à 4 millioen mark te sparen.

Met een overzicht der beroepscategorieën, die in 1878 bij de Gothaer verzekeringsbank verzekerd waren, wil ik deze beschouwing sluiten.

Gotha had den 31sten December 1878 verzekerd:

52.668 personen voor een bedrag van Rm. 347.119.300.

Daaronder behoorden 50.213 tot het mannelijk geslacht met 96,77% der verzekeringssom en 2.455 tot de vrouwen met 3,23% der verzekeringssom.

Van de mannen waren:

18928	ambtenaars, die verzekerd waren voor Rm.	96.148.400
9193	kooplieden, die verzekerd waren voor Rm.	106.961.000
8200	handwerkslieden (zelfstandig), waren voor Rm.	46.113.600
4501	bij het verkeerswezen aangesteld, voor Rm.	14.914.400
2680	zonder beroep, voor Rm.	14.345.800
2136	geneeskundigen, voor Rm.	18.954.600
1574	landbouwers, voor Rm.	19.025.300
1460	boschbeambten, voor Rm.	5.749.900

1123	kunstenaars, voor Rm.	7.523.900
1055	militaire personen, voor Rm.	5.980.100
744	ingenieurs en geometers, voor Rm.	5.827.900
541	dienstbaren, voor Rm.	2.353.300

429	mijnbeambten, verzekerd voor Rm.	2.251.000
71	geleerden, verzekerd voor Rm.	835.400
33	personen, die onder de genoemde beroepen niet te rangschikken waren, verzekerd voor Rm.	134.700
52668	personen	Rm. 347.119.300

De ambtenaren nemen met 35,94% ten opzichte van het getal en 27,70% ten opzichte der verzekeringssom de eerste plaats in; daarop volgen de kooplieden met 17,45% en 30,81% en de zelfstandige handwerkslieden met 15,57% en 13,28%. Natuurlijk heeft de sociale stelling der agenten invloed op den stand, die zich aansluit, maar toch moet gezegd worden, dat de behoefte het meest voorhanden is bij den ambtenaar, die een vast inkomen geniet.

Dusseldorf, 1885.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Een tocht door de Halfa-vlakten van Zuid-Algerië.

I.

De 11de November van het jaar 1871 was een schoone dag, een van die dagen, welke in het bergland van den Aures in het najaar trouwens niet zeldzaam zijn. Het weder was zoel; een frissche morgenregen had het stof van den weg doen verdwijnen en plaats gemaakt voor een prachtigen zonneschijn, die de bergtoppen der Mokta-Cheraba en de uitgestrekte halfa-vlakten bescheen.

't Was ongeveer 10 uur 's morgens en de witte muren der Caravanserail Beroüiguia lagen nog nauwelijks eenige kilometers achter ons, toen de hooge minaret der moskee van Boghar en de huizen van het oude Tagdemp zichtbaar werden. De weg, dien wij volgden, een slingerend bergpad, dat van Medeah naar Boghar voert, liep beurtelings langs loodrechte bergwanden ter eene en steile, dichtbegroeide afgronden ter andere zijde, een grootsch en huiveringwekkend, doch voor den ruiter minder geruststellend tafereel, daar een enkele misstap van zijn paard hem op sommige plaatsen in de diepte kon doen verdwijnen.

Naarmate wij de vesting naderden, ontrolde zich een panorama in al de bekoorlijkheid, die de natuur op Afrika's noordkust zoo kwistig ten toon spreidt. Uit de groene, golvende vlakte, die rijk met bloemen bezaaid was, verhieven zich de beide bergtoppen, waarop Boghar en het daartegenoverliggend Arabisch dorp Boghari gebouwd zijn. Tegenover de vesting de dichtbegroeide hellingen en de wouden van den zuidelijken Atlas-rand, die zich onder de Afrikaansche zon in eene zee van licht baadden, terwijl aan den horizon de zeven heuvelen van Guelt-Settel, door de kolonisten ‘les sept pains sucre’ genaamd, zich scherp tegen den helderblauwen hemel afteekenden. De laatste rozen en jasmijnen, die niet voor de hitte bezweken waren, beurden het hoofd op onder den weldadigen invloed van den gevallen regen en gaven aan de tuinen van Boghar een vroolijk aanzien. Te twaalf ure hadden wij de vesting bereikt, waar ons door de officieren van het garnizoen eene gulle gastvrijheid aangeboden werd.

De omstreken van Boghar zijn het tooneel van bloedige worstelingen

tusschen de Arabieren en de voortdringende Franschen geweest. Abdel-Kader hield er geruimen tijd verblijf en tot in 1841 leidde hij vanhier uit hoofdzakelijk den opstand. De oude Turksche citadel, die gedeeltelijk nog aanwezig is, was toen zoo goed mogelijk in staat van verdediging gebracht en met geschut van allerlei soort en kaliber bewapend, terwijl Boghar de opstandelingen ruimschoots uit zijn arsenaal van wapens en munitie voorzag. Den 25sten Mei van hetzelfde jaar staken Fransche troepen, die onder bevel van Generaal Baragay-d'Hilliers van Blidah naar Boghar waren opgerukt, laatstgenoemde plaats in brand, waarbij een groot aantal verdedigers in de vlammen omkwamen. Weinige dagen later bezweek ook Thaza, de laatste schuilplaats van den Emir, terwijl Generaal Bugeaud Tagdemp vermeesterde en de vestingwerken springen deed. Eerst in 1849 werd Boghari, de stapelplaats van den handel tusschen Noord en Zuid, weder opgebouwd.

Boghar zelf biedt weinig merkwaardigs aan. Men vindt er eenige ruïnen, sporen uit den bloeitijd der Khalifenheerschappij of uit den Romeinschen tijd. Deze kleine vesting is een militaire post van gewicht, want de Franschen houden vanhier uit de zwervende Bedouïnen in het zuidoosten van Oran en die uit de Algerijnsche Sahara in bedwang. De bewoners van den Dirah zijn oorlogzuchtige Kabylen; zij behooren mede tot den militairen kring (cercle) der vesting. Het garnizoen is vrij sterk: 1500 tot 2000 man. In verband hiermede zijn kazernen en hospitalen, de laatste uitstekend en zeer ruim ingericht, magazijnen, stallen, enz. er ruim vertegenwoordigd, en niet minder de herbergen en wijnhuizen, waar Fransche soldaten, kolonisten en Arabieren een groot gedeelte van den dag met elkander doorbrengen, in afwachting van het oogenblik, om elkander minder vriendschappelijk te bejegenen.

De omstreken van Boghar bieden enkele zeer schilderachtige punten aan, voornamelijk door de eigenaardige ligging der vesting. Aan de eene zijde in de diepte de eindelooze vlakten; aan den anderen kant de bergen van den zuidelijken Atlas met hunne uitgestrekte wouden, die van wild wemelen. Daar vindt men hazen, konijnen, trapganzen en de kleine patrijzen met rooden snavel, die tegenwoordig bij duizenden naar gene zijde der Middellandsche Zee worden gezonden en door de kolonisten perdrix-rouges genoemd worden. Wijders zijn de hyena's en jakhalzen hier in ruime mate aanwezig, en de omstreken der vesting schijnen voor deze dieren iets bijzonder aantrekkelijks op te leveren. Nergens zijn zij in Noord-Algerië zoo talrijk. Zoodra de duisternis invalt, komen zij bij honderden uit hunne schuilhoeken te voorschijn, om op roof uit te gaan. De hyena, die geen reuk maar een zeer scherp gezicht heeft, volgt steeds den jakhals op een afstand, om hem op het gunstige oogenblik den buit te kunnen ontnemen. Overigens is zij niet keurig in de keuze van voedsel en werpt zij zich bij voorkeur op doode, half vergane overblijfselen van menschen en dieren. Bij de nadering van eenig levend wezen neemt

de hyena dadelijk de vlucht en verdwijnt in het struikgewas, om eenige oogenblikken later weder te voorschijn te treden. Inlanders en kolonisten wapenen zich te Boghar met stokken, die voldoende zijn, om deze even afzichtelijke als lafhartige dieren op een afstand te houden. Daar de Arabier zeer zelden jacht op haar maakt, omdat de huid geene waarde heeft, vermenigvuldigen zij zich op sommige plaatsen zeer sterk. Bij nacht zijn zij voor den ruiter gevaarlijk, want het paard heeft er eene onoverwinnelijke vrees voor.

Op de Arabische kerkhoven kunnen zij geduchte verwoestingen aanrichten, vooral in de woestijn, waar de lijken slechts in linnen of katoen gewikkeld worden en door een weinig aarde niet voldoende tegen de vraatzucht dezer indringers beschermd zijn.

Te Boghar namen wij onzen intrek bij den militairen commandant, den Luitenant-Kolonel der genie B...., die ons welwillend gastvrijheid schonk. Dadelijk na onze aankomst begonnen wij ons van het noodige voor een verren tocht te voorzien. Twee of drie Arabieren als gidsen, eenige muilezels en treinsoldaten benevens een paar Spahi's (inlandsche cavaleristen) zouden ons naar Djellfa brengen, een klein stadje ruim zes dagmarschen van Boghar verwijderd. Vandaar moest de militaire autoriteit ons verder behulpzaam zijn, om het expeditionnaire korps van den Luitenant-Kolonel De L....., voon een tocht in de Sahara bestemd, op te zoeken.

De halfa-vlakten strekken zich over de geheele noordkust van Afrika, van ± 36^{o} N.B. tot ver in de woestijn uit. Wanneer tegen half November de winter aanbreekt en de Sirocco voor den Noordwestenwind heeft moeten plaats maken, dan heeft men in het bergland en op deze vlakten met storm, sneeuw en hevige regens te kampen. Somber en grootsch doen zij zich nu met de hoog opgeschoten plant voor, terwijl zij hier en daar in groote waterplassen en meren herschapen zijn en de grauwe wolken onstuimig door de lucht worden gejaagd.

Wind en storm hebben nu vrij spel, en eene enkele regenbui is dikwerf voldoende, om het stof in een kleiachtig slijk te herscheppen, waarin de hoeven der paarden diep wegzinken.

In den zomer daarentegen, van Mei tot October, doet zich de Afrikaansche zon hier in al hare kracht gevoelen; geen boom of struik, die den mensch tegen de gloeiende hitte beschermt; zoover het oog reiken kan, bespeurt men niets dan de verdorde groene plant en de heldere, scherpe lucht. Eene doodsche stilte heerscht alom, terwijl de Sirocco, de gevreesde Zuidenwind, iedere plant of ieder blaadje verzengt, welke vermetel mochten te voorschijn treden.

Opmerkelijk is het, dat in deze verlaten, onherbergzame en dikwerf onveilige streken nog altijd menschen gevonden worden, die er den strijd om het bestaan durven aanvaarden. Op ongeveer 35 tot 40 kilometer van elkander verwijderd vindt men in de halfa-vlakten groote gebouwen, caravanserails genaamd, omdat de zwervende Arabische

stammen gedurende den zomer hunne kudden en kameelen hierheen brengen, ten einde het uitgeputte en dorstige vee van drinkwater te voorzien.

Tusschen Boghar en Djellfa treft men, van eerstgenoemde plaats komende, achtereenvolgens aan: Bough-zoul op 32, Aïn-Oussera op 74, Guelt-Settel op 114, Rocher-du-Sel op 152 kilometers van Boghar. De afstand tusschen laatstgenoemde caravanserail en Djellfa bedraagt slechts 24 kilometers. Echter zijn er nog andere, die niet aan den Staat behooren en wier eigenaars op eigen risico en kosten zich zijn komen vestigen, zooals El-Krachem, een oud, vervallen gebouw tusschen Bough-Zoul en Aïn-Oussera, Bouzou-Draya met hare uitgebreide veefokkerij tusschen laatstgenoemde caravanserail en Guelt-Settel.

De caravanserails worden door het Bureau Arabe van het district, waartoe zij behooren, voor een zeker aantal jaren verpacht, doorgaans tegen geringe huur. Zij dienen tevens tot voorraadschuren en magazijnen voor levensmiddelen, fourage, brandhout, enz. ten behoeve van doortrekkende troepen en alleen reizende ambtenaren en officieren. Op deze wijze wordt de verbinding tusschen Algiers en de steden in het bergland, met de posten en oasen in de halfa-vlakten en de Algerijnsche Sahara mogelijk en gemakkelijk gemaakt.

De pachters zijn gewoonlijk Franschen of Spanjaarden. Men wane echter niet, dat men hier met fatsoenlijke en eerlijke lieden te doen heeft, al zijn zij in de uitoefening van hun beroep verantwoordelijk aan de militaire autoriteit. In den regel behooren deze lieden tot de laagste volksklasse en men vindt er, die veel erger dan de Arabieren zijn. Kruipend en onderdanig voor hunne meerderen, zijn zij overigens lui, brutaal en vuil, doch zeer handig in het schrijven van buitensporig hooge rekeningen, al zijn de meesten hunner waarschijnlijk nimmer in de gelegenheid geweest, die kunst in onze hotels van den eersten rang af te zien. Die, welke de caravanserails van staatswege gepacht hebben, zijn nog de besten, daar zij aan een reglement gebonden zijn, waarop men wel zal doen, zich niet dan bij hooge noodzakelijkheid te beroepen.

De Arabieren worden door deze kolonisten over 't algemeen met de grootste minachting bejegend, en het moet een persoon van hooge geboorte onder de inlanders zijn, die hun eenig ontzag inboezemt. Meermalen heb ik het bijgewoond, dat bij eenig geschil of eene woordenwisseling de pachter zijn gast zonder vorm van proces de deur uitwierp. Geschillen met inlanders komen er trouwens dagelijks voor: de hebzucht der kolonisten en de gierigheid van den Arabier geraken weldra in botsing, zoodra handelsbelangen hen met elkaar in aanraking brengen.

Men zal nu eenigszins begrijpen, waarom de streek tusschen Boghar en Djellfa, tusschen laatstgenoemde plaats en de oase Laghouat, zoo dikwerf het tooneel van moord en plundering werd. Nimmer werd de vaan des opstands ontrold, of de caravanserails lagen het eerst aan de

beurt. Verlaten en half ingestorte huizen, zwart geblakerde muren en sporen van kogels op de gebouwen herinneren den reiziger aan de drama's, die in deze streken nu en dan opgevoerd werden.

Den 6den Mei 1864 waren er in de landstreek, waaraan de Franschen doorgaans den naam van Oasis des Ksours (dorpen) geven, weder onrustbarende geruchten in omloop. Men sprak van nachtelijke samenkomsten tusschen de hoofden der Moktar en der Bou-Aïche, die de vlakten zuidelijk van Boghar bewonen, en van een bondgenootschap tusschen laatstgenoemden en de Kaïds der Ouled-Naïl, wier gebied zich tot ver in de provincie Constantine uitstrekt, en waarbij zich ook de Agha's van Tiaret, van den Djebel-Amour en den zuidelijken Dirah hadden aangesloten. In die dagen hadden de caravanserails nog geene bezetting zooals thans; de pachters met hunne gezinnen waren dus aan eigen krachten overgelaten en konden hoogstens op eene versterking van enkele geweren rekenen, hun door de in den omtrek wonende kolonisten aangebracht. Aanzienlijke aankoopen van wapens, kruit en lood werden aan de militaire autoriteit gesignaleerd(*), doch zorgeloos als altijd sloeg de te Boghar bevelvoerende commandant iedere waarschuwing in den wind.

Destijds was men bezig met het stellen eener telegraphische verbinding tusschen Boghar en Laghouat. - Een inspecteur der telegraphie uit Medeah verzocht aan den militairen commandant van Boghar een geleide, ten einde zich naar Bough-zoul te begeven. Uit eigen beweging bood zich toen Mohammed-ben-Kassem, Kaïd der Bou-Aïche, die meermalen blijken van beproefde trouw aan de Fransche zaak gegeven had, aan, den ambtenaar te vergezellen, verklarende voor zijne veiligheid in te staan. Mohammed-ben Kassem koos uit de goums van het Bureau Arabe een zestal jonge ruiters van zijn stam en spoedig was men op weg naar Bough-zoul.

Ongehinderd had de inspecteur zijne taak volbracht en keerde hij in den namiddag naar de vesting terug, gevolgd door zijne begeleiders, toen hij zich plotseling door een aantal gewapende Arabieren omringd zag, die in het struikgewas langs den weg verscholen lagen. Op hetzelfde oogenblik wierp de Kaïd der Bou-Aïche zich echter tusschen de aanvallers en den aan zijne hoede toevertrouwden ambtenaar en een wenk van het gevreesde opperhoofd was voldoende, om den doortocht vrij te maken. Geen woord werd er gedurende den verderen weg tusschen den Franschen beambte en den Kaïd gewisseld, totdat men de vesting genaderd was. Even voordat de brug over den Cheliff bereikt werd, zei de Arabier:

‘Ik heb u eene boodschap voor den commandant mede te geven, die gij wel zult willen overbrengen, nu ik u het leven gered heb.

(*) Sedert 1871 bestaat er eene wet op den verkoop van buskruit aan inlanders. Van elke verkochte hoeveelheid wordt aanteekening gehouden en in geen geval mag meer dan twee hectogram kruit in eens worden verkocht.

Zeg hem, dat ik hem een laatsten dienst heb willen bewijzen, door borg te blijven, dat u geen leed zou geschieden. Gijzelf kunt getuigen, dat ik mijn woord gehouden heb. Maar zeg hem ook, dat ik in den strijd, die ophanden is, de zijde mijner makkers kies en er tusschen mij en Frankrijk niets meer gemeen is.'

Bij deze woorden wendde hij zijn paard om en in een oogwenk was hij met zijne ruiters uit het gezicht verdwenen. Voor de voeten van den inspecteur lag het Fransche ridderkruis. Dienzelfden nacht was Boghar in rep en roer, en van de wallen der vesting zagen de ontstelde bewoners in alle richtingen de vlammen opgaan. De caravanserails te Bough-zoul, te Aïn-Oussera en Guelt-Settel, zoomede alle verspreide woningen der kolonisten werden belegerd en in brand gestoken. De verdedigers, die niet onder de kogels der Arabieren vielen, kwamen in de vlammen om of werden onder de uitgezochtste martelingen ter dood gebracht.

Dergelijke gevallen van edelmoedigheid en wreedheid zijn in de geschiedenis der Fransche kolonie niet zeldzaam. De Arabier vergeet nimmer een bewezen dienst, evenals hij onverzadigbaar is in zijn dorst naar wraak. Jaren zullen voorbijgaan, zonder dat hij zijne wraakzuchtige gevoelens over eene aangedane beleediging in het minst zal laten varen.

Over 't algemeen is de Fransche regeering te gul met het toekennen van onderscheidingen aan inlanders, en het kan niet anders, of onder die omstandigheden wordt de waarde der onderscheiding ook in het oog van den Arabier gering. Sedert jaren is deze daarenboven getuige, hoe kwistig in de Arabische bureaux ridderorden worden uitgedeeld aan personen, wier eerlijkheid, rechtschapenheid en zedelijkheid al even veel te wenschen overlaten als hun ijver en hunne kennis.

Na een verblijf van eenige dagen was alles voor het vertrek gereed. Voor het laatst vereenigden wij ons aan den gezelligen disch in het bivak van het 50ste linie-regement. Een groot aantal officieren en ambtenaren deed ons uitgeleide tot aan den voet van den berg aan gene zijde der rivier, en na een hartelijk afscheid togen wij zuidwaarts.

In een vorigen jaargang van dit Tijdschrift (*De Tijdspiegel,* Juli 1881) werd door mij gewag gemaakt van het ontwerp eener spoorwegverbinding tusschen Noord-Algerië en den Niger en wel voornamelijk, wat de plannen van de Fransche ingenieurs Duponchel en Beau de Rochas betrof. Hunne voorstellen vonden destijds bij den Minister Freycinet, een persoonlijk voorstander van dit grootsche werk, gunstige opname. Sedert echter zijn de tijden merkbaar veranderd en mochten deze plannen later voor verwezenlijking vatbaar blijken, de financieele toestand van Frankrijk is in de eerste plaats oorzaak, dat er wellicht jaren zullen verloopen, alvorens de Regeering zich zulke groote uitgaven ten behoeve harer Afrikaansche kolonie zal kunnen veroorloven. Behalve nauwkeurige opmetingen, welke tusschen Blidah, Medeah, Boghar, Djellfa en Laghouat hebben plaats gehad, is dus alles bij het

oude gebleven; zelfs de straatweg tusschen Boghar en Djellfa, waaraan reeds in 1872 gearbeid werd, is sedert onvoltooid gebleven en strekt zich tot slechts eenige kilometers zuidelijk van eerstgenoemde plaats uit. De verbinding tusschen deze steden en het binnenland wordt dan ook nog steeds onderhouden door een postwagendienst, 'tgeen eigenaardige bezwaren oplevert. In den winter, wanneer de regen den bodem doorweekt heeft, zijn de reizigers dikwerf genoodzaakt, aan het beleefd verzoek van den postiljon: ‘Messieurs les voyageurs sont priés de descendre’, gehoor te geven, daar het voertuig tot over de assen in het slijk gezonken is. Zij kunnen dan een eindweegs naast den wagen wandelen en zich zeer gelukkig rekenen, als zij geene uitnoodiging ontvangen, de paarden in hunne krachtsinspanning behulpzaam te zijn.

In het voorjaar van 1872 begaven wij ons, eenige officieren te paard, van Aïn-Oussera naar Boghar. De hevige regens hadden den grond zoo doorweekt, dat wij moeite hadden ons een weg te banen. Bij het verlaten der vlakten, welke naar eerstgenoemde caravanserail genoemd worden, waren wij getuigen van een dergelijk tafereel. Het reizend personeel, uit drie heeren en twee dames bestaande, die achter en naast den postwagen voortstrompelden, bood onder den stortregen een half comisch, half tragisch tafereel aan en deed u onwillekeurig denken aan eene familie landverhuizers, die in the Far West een geschikt oord ter kolonisatie opzoekt.

Geen gering contrast met den zomer, wanneer de onmetelijke vlakten in eene brandende woestijn herschapen zijn en de zon hare verschroeiende stralen loodrecht op den heeten bodem nederschiet. De natuur schijnt als uitgestorven, eene doodsche stilte heerscht alom, geen enkel koeltje, dat den reiziger eenige verkwikking aanbiedt. De blauwe lucht heeft eene loodkleurige tint aangenomen en de stofwolken, welke de wagen doet opgaan, vallen op dezelfde plaats weder neder. Is het nog vroeg in den morgen, dan ontmoet men een paar Arabieren, die hunne kameelen of kudden laten grazen, eenige vrouwen, blootsvoets, met gescheurde kleederen, gebukt onder zware lasten. Maar nauwelijks heeft de opgaande zon aan het frissche morgenuur een eind gemaakt, of zelfs de inlanders haasten zich hunne douars te bereiken.

Zij, die in de maanden Juni, Juli of Augustus zulk eene reis maken moeten, zijn waarlijk te beklagen. En gelukkig nog, als men eene redelijke zitplaats kan machtig worden, want meesttijds wordt de ruimte binnen in den wagen met bagage van allerlei soort aangevuld, zoodat de afgematte reiziger steeds gedwongen wordt een wakend oog te houden, ten einde zijne kleeding in eenigszins toonbaren toestand te bewaren, 'tgeen trouwens niet wegneemt, dat, wanneer de wagen bij het bestijgen van eene hoogte of het afdalen van eene helling uit het spoor raakt, men meestal op zeer onzachte wijze in aanraking komt met zijn buurman of een der bovengenoemde voorwerpen.

Men zal zich nu eene voorstelling kunnen maken van de landstreek, die wij moesten doortrekken, om Djellfa en het Fransche legerkamp zuidelijk van die plaats te bereiken.

De eerste dag was reeds ver van voorspoedig, want nauwelijks lagen de bergen van den Tell en de vesting eenige uren achter ons, of het weder betrok. De wind nam gaandeweg in hevigheid toe, donkere wolken medevoerende, die op eenigen afstand den grond schenen te raken. Met moeite baanden de paarden, die aan dergelijke tochten nog niet gewoon waren, zich een weg door de zware halfa. De beide Arabische gidsen, die aan weerszijden van het wagenspoor op trapganzen joegen, schudden bedenkelijk het hoofd, toen de bui losbrak, die ons allen in minder dan eenige minuten doornat regende, terwijl een ijskoude wind ons in het aangezicht woei.

Onder dit liefelijk weder bereikten wij te 4 ure 's namiddags Bough-zoul, een klein en vuil gebouw, door een met schietgaten voorzienen muur omringd. De caravanserails trouwens, ofschoon zeer verschillend in grootte, zijn alle op dezelfde wijze ingericht.

Eene stevige, eikenhouten, met ijzer beslagen poort verleent toegang tot eene ruime binnenplaats, waar zich aan één zijde woningen bevinden, terwijl de drie overige door stallen en magazijnen worden ingenomen. De stallen zijn geheel open, slechts een houten afdak beschut de paarden en het vee tegen den regen. Het Arabisch paard bekommert zich echter niet om weersgesteldheid of temperatuur; bij felle hitte of hevige koude staat het dikwerf dag en nacht buiten, daarbij niet zelden honger en dorst trotseerende. Alle caravanserails zijn door hooge muren, van schietgaten voorzien, tegen overrompeling beveiligd. De meeste hebben eene kleine bezetting, een detachement Turco's, Spahi's of infanterie, dat zijne tentes d'abri op het binnenplein opgeslagen heeft. Deze bezetting wordt om de 3 of 6 maanden afgelost. Met het oog op de militaire oefeningen is zulks wel noodig, want rooken, drinken en kaartspelen behooren tot de voornaamste dagelijksche bezigheden dier zonen van Mars. Ruiters of reizigers, die zich met den postwagen naar Boghar, Djellfa of Laghouat begeven, worden meestal door een half dozijn militairen opgewacht, die met de handen in den zak den vreemdeling staan aan te gapen.

Het reizend personeel biedt echter weinig tijd tot bespiegeling aan; de lange uren, in den wagen of in den zadel doorgebracht, hebben honger en dorst veroorzaakt; een paar Arabieren grijpen de teugels der paarden en de reiziger treedt de gelagkamer binnen. Op een oud, eerbiedwaardig buffet vertoonen zich boven elkander geheele rijen flesschen van allerlei soort en afmeting, van schitterende etiquetten voorzien, waarop het oog van den vermoeiden passagier met welgevallen rust. Maar, helaas! die zelfvoldoening verdwijnt spoedig, want de inhoud is niet evenredig aan het uiterlijk.

In de aangrenzende eetzaal, waarin zich voor alle meubilair eene eiken-

houten tafel en eenige stoelen met versleten zittingen bevinden, wordt het middagmaal opgedischt. In den regel overtreft zulks de verwachting, want aan wild en gevogelte is hier geen gebrek. De Bordeaux- en Spaansche wijnen, welke laatste hier meest verstrekt worden, dragen echter alle kenteekenen van zeer sterke vervalsching, eene geliefkoosde bezigheid der heeren pachters. Maar wanneer in deze onherbergzame oorden regen en storm zich daarbuiten in al hunne kracht doen gevoelen, rekent men zich zeer gelukkig, een nachtverblijf gevonden te hebben, en worden dergelijke kleinigheden niet geteld, evenmin als het oorverdoovend leven van geheele kudden huilende kameelen, blatende schapen, geiten en kwakende ganzen, die tegen zonsondergang de caravanserail komen binnentrekken en den vermoeiden reiziger eenige uren van den nacht op muziek onthalen.

Is de voeding over het algemeen in de caravanserails voldoende, erger is het met de ligging gesteld. De weinige beschikbare kamers zijn dikwerf zoo vuil, dat zij niet te betrekken zijn. Daarom is het zaak, zich bij zulk een tocht van eene tent, een veldbed en andere kampementsbenoodigdheden te voorzien, ten einde bij goed weder zijne legerstede buiten de muren van het gebouw op te slaan, 'tgeen vooral in den zomer en in het voor- en najaar, wanneer het nog warm genoeg is, verkieslijk is. De meeste reizigers, die niet van den postwagen gebruik maken, voorzien zich dan ook van deze voorwerpen. In het zuiden van Oran en Constantine is men trouwens wel genoodzaakt zoo te reizen, met het oog op de geringe middelen van verkeer.

In een dergelijk droevig verblijf brachten wij den eersten nacht buiten Boghar door. Slechts twee kolonisten vertoefden te Bough-zoul, beiden op reis naar Djellfa. De een, een Spanjaard van geboorte, vergastte ons op een aantal verhalen betreffende Garibaldi, onder wien hij den Siciliaanschen veldtocht had medegemaakt. Kapper van beroep, had hij meermalen de eer genoten, den vrijwilliger-generaal van zijne kunst te doen blijken. Maar, 't zij dat de Garibaldianen hem te weinig geld aan hun toilet besteedden, 't zij 's mans wispelturigheid, na het einde van den oorlog liet hij zich op een Fransch stoomschip naar Marseille brengen. Vanhier stak hij naar Algiers over, en zoo kwam hij na vele zonderlinge lotgevallen te Djellfa, waar hij zijn oud beroep weder opgenomen had. Eenige malen 's jaars reisde hij nu de caravanserails tusschen Boghar en Laghouat af, om den kolonisten zijne diensten aan te bieden en zijne waren aan den man te brengen, niet zonder hun met het haar ook eenigszins de beurs te snijden, zooals wij den volgenden morgen uit een heftig tooneel met den pachter en zijn zoon konden bespeuren.

Zijn medereiziger was een Franschman, een eerzaam koopman in linnen, die steeds met zekere achterdocht tot ‘Messieurs les Officiers prussiens’ sprak. Aan deze beide mannen dankten wij de eerste, eenigszins uitvoerige inlichtingen omtrent de landstreek zuidelijk van

Djellfa en de vermoedelijke plaats, waar wij het legerkamp van den Franschen Kolonel De L..... zouden kunnen vinden.

Den volgenden morgen vroeg verlieten wij Bough-zoul, om ons naar Aïn-Oussera, 40 kilometer zuidelijk, te begeven. Aanvankelijk was het weder fraai en leverde de groene, golvende vlakte, door de morgenzon beschenen, een vroolijker schouwspel. De beide Arabieren togen terstond weder ter jacht, die zeer vruchtbaar was, want telkens deed de nadering der paarden het verschrikte wild uit de halfa te voorschijn komen.

Tegen één uur 's namiddags naderden wij de ruïne van eenige gebouwen, waarop de elementen meer dan de tijd hunne kracht hadden getoond. De muren waren alle gedeeltelijk neergestort en zwartgeblakerd, het dak verbrijzeld, en wat er nog van overgebleven was, door de rukwinden medegevoerd; dat getuigden hoopen puin, verbrijzelde pannen en half verkoolde, neergestorte balken, die den toegang in- en uitwendig onveilig maakten. 't Was duidelijk te zien, dat deze gebouwen reeds jaren verlaten waren, doch onder welke omstandigheden? Had eenige moedwillige of onvoorzichtige hand hier den brandstapel ontstoken en de verschrikte bewoners tot eene overhaaste vlucht genoopt, of was hier een dier drama's afgespeeld, die eenige jaren herwaarts in deze streken niet zeldzaam waren? Ziedaar, wat wij ons afvroegen, toen wij ronddoolden tusschen deze puinhoopen, waarin nog overblijfselen van meubelen en huisraad zichtbaar waren, doch op deze vraag bleven ook de beide gidsen het antwoord schuldig.

Deze hadden, zonder zich blijkbaar veel in het verleden te verdiepen, met de paarden eene beschutting tegen den opnieuw ingevallen regen en storm gezocht. Onder de buitengalerij van eene der woningen, die door zware steenen pilaren ondersteund werd en weinig geleden had, richtten wij ons zoo goed mogelijk voor den maaltijd in, waaraan niet het minst door de beide Arabieren eer bewezen werd. 't Was een vermakelijk tafereel, dat ons niet weinig stof tot vroolijkheid gaf, die beide lange, knokerige gestalten te zien, neergehurkt om het vuur, gehuld in hunne wijde en vuile burnous, de kap diep over de oogen getrokken, de beenen kruiselings onder het lichaam, met een grijnslach op de lippen om de vrijgevigheid der vreemde officieren, die hun uit den voorraad levensmiddelen eene gebraden kip hadden gegeven, welk voorwerp zij thans bezig waren in broederlijke eendracht met behulp hunner vingers te verdeelen. Een hunner hield gestadig het oog op het vuur, waarboven de koffie in een klein blikken keteltje hing te koken, en vestigde nu en dan bezorgde blikken op de beide inmiddels met de muildieren aangekomen treinsoldaten, met welke sprekende gebaren hij zeer duidelijk te kennen gaf, dat de inhoud van het keteltje niet te veel voor zeven man zijn zou en de zonen van Mohammet, die den hun aangeboden wijn met verontwaardiging van de hand gewezen hadden, wel aanspraak op een dubbel aandeel in hun geliefkoosden drank mochten maken.

Zijn makker, die een weinig Fransch verstond, zag er, zoo mogelijk, nog droomeriger en slaperiger uit. Doorgaans bepaalde hij zich ertoe, op de aan hem gerichte vragen met een beslist oui of non te antwoorden; trouwens, zijne spraakkennis van de Fransche taal kwam in hoofdzaak op deze beide woorden neer. Op eene tot hem gerichte vraag omtrent den oorsprong en de bestemming van het gebouw, dat ons tijdelijk tot schuilplaats diende, legde hij de grootste verbaasdheid aan den dag, en duidelijk was het hem aan te zien, dat zulk eene belangstelling hem onbegrijpelijk voorkwam. Hij bepaalde zich dan ook met even de schouders op te halen, en een kort Ydri allah, God weet het, was alles, wat wij van hem vernamen. Men kan hieruit afleiden, dat wij op onzen overigen weg tot Djellfa geen last van zijne te groote spraakzaamheid hadden.

Te 8 ure 's avonds bereikten wij de caravanserail Aïn-Oussera met hare ruime bijgebouwen, stallen en bergplaatsen, alle zoo mogelijk nog vuiler dan te Bough-zoul. Op het binnenplein waren de tenten der Spahi's in rij en gelid opgeslagen, en daaromheen lagen een vijftigtal bepakte kameelen met hunne drijvers, behoorende aan eene karavaan, voor de Tell bestemd. Met verbazing namen deze Afrikaansche zonen de binnentrekkende ruiters en de uniformen der vreemde officieren, die zij voor Duitschers hielden, op.

Hij, die in deze onherbergzame streken in den winter te paard gereisd heeft, kan alleen beseffen, hoezeer men, na acht of negen uur in den zadel te hebben doorgebracht, zulk een treurig verblijf nog op prijs weet te stellen, en welk genot erin gelegen is, om, wanneer na den maaltijd de onmisbare Arabische koffie, met eene niet geringe hoeveelheid cognac aangevuld, door den kastelein aan zijne gasten wordt aangeboden, zich te warmen om het reusachtig vuur, dat een gedeelte van het vertrek verlicht. En toch kon men zich waarlijk geen meer armoedig en somber lokaal denken dan deze eetzaal van den pachter van Aïn-Oussera. Langs de hooge, geel geverwde muren, die op sommige plaatsen eene niet te beschrijven kleur hadden aangenomen, zwierven geheele scharen spinnen en andere zeer verdacht uitziende insecten. Van alle meubilair eene houten half vergane tafel en vier of vijf dito stoelen. Aan een der wanden, waarlangs het water in groote stralen naar beneden liep, hingen twee platen, in eertijds vergulde lijst, de eene de Keizerin Eugénie, de andere Generaal Pelissier voorstellende, beide in droevigen toestand, daar de laatste kleuren op het punt stonden hare plaats vaarwel te zeggen. Ook het dak en de zoldering hadden eertijds betere dagen gekend, te rekenen naar de tallooze waterstralen, die zich overal een doortocht wisten te banen.

Zoo zaten wij daar op dien kouden Novemberavond na den maaltijd bijeen, ieder in zijne gedachten verdiept, toen eensklaps de deur van het vertrek geopend werd en de pachter ons het bezoek van een drietal

Sheiks der Ouled-Moktar aankondigde, die vergunning verzochten de Duitsche officieren te zien.

Deze vergissing kon ons, na 'tgeen wij in Frankrijk zelf en later op Afrikaanschen bodem reeds hadden ondervonden, niet te zeer verbazen. Niet alleen waren het de inlanders, ook de Fransche autoriteiten, officieren en soldaten, die blijkbaar de Nederlandsche uniform nimmer gezien hadden, rekenden ons aanvankelijk tot hunne doodvijanden. Vooral in de binnenlanden ondervonden wij dientengevolge dikwerf eene minder heusche bejegening. Zoo weigerden te Aumale aanvankelijk de Afrikaansche troepen aan Pruisische officieren te gehoorzamen. Te Medeah, waar wij laat in den avond aankwamen, werd ons in een paar logementen de deur voor den neus dichtgeworpen en kwam een officier der gendarmerie, die ook al in de algemeene opgewondenheid deelde, ons midden in den nacht wekken, met beleefd verzoek onze papieren in te mogen zien. 's Mans verbazing en leedwezen te beschrijven, toen hij werkelijk tot de overtuiging kwam, dat hij zich bedrogen had, is niet mogelijk. Later bleek het mij, en dat was niet het minst grappige van de zaak, dat wij dit onverwacht bezoek dankten aan onze hospita, eene aardige Française, die, gehoor gevende aan de vijandige inblazingen van een kapitein der zouaven, de gendarmerie had gewaarschuwd. De woordenvloed, waarmede zij later den kapitein van schuld trachtte vrij te pleiten, bracht ons tot de overtuiging, dat hare belangstelling in genoemden officier uit zeer teedere betrekkingen voortsproot.

Wat de inlanders betreft, sommigen, daaronder de Turco's en Spahi's, hadden aan den Rijn en aan de Loire tegen de Duitsche troepen gestreden, en daar zij, in krijgsgevangenschap gebracht, niet altijd door hunne vijanden zeer menschlievend behandeld schenen te zijn, was de haat tegen hen even groot als bij de Franschen. Echter draagt de groote meerderheid der bevolking den overheerscher van het vaderland nog altijd alles behalve vriendschappelijke gevoelens toe, en de nederlaag der Fransche wapenen in Europa werd door haar met vreugde vernomen. Zoolang de bezetting talrijk bleef, hielden de inlanders zich rustig, maar nauwelijks waren de Fransche troepen naar het oorlogstooneel vertrokken, of er barstte een opstand uit, die de Arabieren binnen korten tijd voor de poorten van Algiers bracht.

Het bleek evenwel spoedig, dat, hoe geteisterd ook, Frankrijk nog altijd macht genoeg bezat, de kolonie in bedwang te houden. - Herhaaldelijk onder aanzienlijke verliezen teruggeworpen, moesten de opgestane stammen opnieuw het hoofd in den schoot leggen. Geen wonder, dat de nieuwsgierigheid groot bleef naar alles, wat betrekking had op het leger, waartegen dat der Algerijnsche veroveraars het onderspit moest delven. Vooral de krijgshaftige stammen der Sahara, de Larba's, de Ouled-Naïl en andere, konden zich van zulk een vijand geen denkbeeld maken. Veertig jaren hadden zij zich tegen de Fransche

heerschappij verzet, telkens naar de wapens grijpende, telkens opnieuw geslagen. Toen ten laatste het achterlaadgeweer ingevoerd was en bij gelegenheid van een opstand in het zuiden van Oran bewezen had, wat het vermocht, hield de Arabier het Fransche leger voor onoverwinnelijk. En 't valt licht te begrijpen, welk eene bijgeloovige vrees en eerbied hij hebben moest voor een leger, dat aan Frankrijk zulke zware nederlagen had toegebracht.

Zoo geschiedde het dan, dat ook ditmaal zich de tijding in de douars in den omtrek van Aïn-Oussera had verspreid, dat aldaar eenige Duitsche officieren waren aangekomen. Terstond waren een drietal Sheiks te paard gestegen en naar de caravanserail gereden, om zich zoo mogelijk toegang tot de vreemdelingen te verschaffen.

Aanstonds noodigden wij de bezoekers binnen te treden, na alvorens overeengekomen te zijn, hen in den waan, waarin zij verkeerden, te laten. Trouwens, hen hiervan af te brengen ware toch overbodige moeite, want ook de kastelein en zijn huisgezin verkeerden in dezelfde meening.

Weldra traden drie groote, forsch gebouwde mannen binnen, die, ondanks onze herhaalde pogingen, om hen te doen plaats nemen, aan den ingang van het vertrek bleven staan. Zij vormden eene indrukwekkende groep, zooals zij daar stonden, gehuld in hunne witte burnous, waarvan het eene einde over den linkerschouder geslagen was, de haïk om het hoofd gewonden, de rechterhand op de borst, waarop de gitzwarte baard afdaalde. Na zich verscheidene malen diep ter aarde gebogen, en de gebruikelijke Salamaneks(*) gewisseld te hebben, gelukte het ons na veel moeite, de Sheiks te bewegen plaats te nemen. Hunne verbazing en erkentelijkheid klom nog hooger, toen een onzer gidsen aan ieder hunner koffie en sigaretten bracht. Niet dan noode schenen zij het stilzwijgen te verbreken, alhoewel zij herhaaldelijk bedeesd hunne verbazing te kennen gaven over onze geringe lichaamsgestalte; waarschijnlijk hadden zij zich de vreemdelingen als kerels van zes voet voorgesteld. Met de meeste aandacht bezagen zij onze uniformen en wapenen en waren blijkbaar zeer teleurgesteld, dat wij hun geen achterlaadgeweer konden doen zien.

Overigens waren zij zeer bescheiden in houding en manieren, bedankten voor 'tgeen hun verder aangeboden werd, en maakten niet langer dan een kwartier van de hun verleende gastvrijheid gebruik, om ons met hunne tegenwoordigheid te vereeren. Op hoffelijke wijze namen zij afscheid, en naar wij den volgenden morgen vernamen, waren zij zeer tevreden over het onthaal geweest en hadden zij niet genoeg de minzaamheid der vreemde officieren kunnen roemen. Aan de Bureaux Arabes laten trouwens voorkomendheid en goede toon jegens de inlanders, zelfs van hoogeren rang, dikwerf veel te wenschen over.

(*) Salamanek (de Heer zij met u) is de gebruikelijke groet van den Arabier in deze streken jegens hoogeren in rang.

Toen wij den volgenden morgen de groote poort van Aïn-Oussera uitreden, werden wij dan ook door talrijke Salamaneks der op ons wachtende Bedouïnen begroet.

Guelt-Settel, de derde caravanserail van af Boghar, ligt op ongeveer 50 kilometer van Aïn-Oussera. Wij naderden nu de heuvelreeks, die uit het zuidoosten der provincie Constantine naar het zuidwesten van Oran loopt en hier Djebel-Oukaït heet. Zuidelijk daarvan nemen de bergvlakten een aanvang, die zich over Marokko, Algerië en Tripoli tot in Tunis over denzelfden breedtegraad uitstrekken en die, nabij de parallel van 33^{o} N.B., begrensd worden door eene ruim vierhonderd kilometer breede terreinstrook, welke geheel uit rotsen, ravijnen en met steenen bezaaide bergvlakten bestaat. Dit terrein vormt den overgang tusschen de halfa-vlakten en de Sahara. De eerste worden in twee deelen verdeeld. Het noordelijk deel wordt door de Franschen Oasis des Ksours genaamd om de vele dorpen die men erin aantreft; het zuidelijk deel heet Sahara Algérien, welke naam ook gegeven wordt aan de uitgestrekte rotsvlakten op ongeveer 32 en 33^{o} N.B., waarin de oasen der Mezab gevonden worden. Voor de Algerijnsche Sahara hebben de Arabieren een beteren naam gekozen: zij noemen haar eenvoudig Bled-el-Ateuch, d.i. land van den dorst, uithoofde van het gebrek aan water, dat zich hier in den zomer geducht doet gevoelen. De bewoners van deze gewesten verschillen in zeden, gewoonten en levenswijze geheel van hunne noordelijke broeders, welke trouwens, onder den rechtstreekschen invloed van het Fransch gezag, reeds veel van hun oorspronkelijk type verloren hebben. Iedere oase heeft hare hoofdstad, in welker nabijheid meestal nog verschillende ksours liggen. De zwervende stammen legeren zich in het slechte jaargetijde onder hare muren. Tegen het voorjaar trekken zij de woestijn in of begeven zich noordwaarts naar den Tell, om tarwe en granen te bekomen. In het laatst van November worden de dadels van den palmboom geplukt, en ieder huisgezin brengt den winter, die zich hier slechts door hevige regens kenmerkt, onder de tent door. De bewoners der oase daarentegen verlaten haar slechts zelden; zij leven van de opbrengst van den grond, waaraan zij veel zorg besteden, voornamelijk aan de palmboomen, die een rijken oogst geven. Ook eenige groenten en vruchten worden daar geteeld. Noordelijk van 34^{o} treft men in de tuinen der dorpen de abrikozen- en perzikboomen in menigte aan. De wijnstok groeit echter nog veel zuidelijker en wordt zelfs in de oasen der Groote Sahara, te Ain-Salah en El-Golea, onder het loof der palmboomen, met vrucht geteeld.

De dorpbewoners en de nomaden leven in vrij goede verstandhouding, doch zij hebben niet veel sympathie voor elkander. Eigenbelang houdt hen op voet van vrede. Erger is het, wanneer een aantal nomaden de groote jaarmarkten in het noorden bezoekt, want dan is alleen de tegenwoordigheid van een Fransch garnizoen in staat,

den vrede te handhaven. De zwervende stammen bieden dadels, struisvederen, kunstig geweven haïks, burnous, wol en huiden te koop en ruilen die tegen granen, tarwe, kruit, wapens en andere artikelen. Wij zullen gelegenheid hebben, op de zeden en gewoonten der nomadische stammen terug te komen.

Zes dagen na ons vertrek uit Boghar bereikten wij over Guelt-Settel en Rocher-du-Sel het stadje Djellfa. Nabij laatstgenoemde caravanserail bevinden zich een aantal zoutrotsen, die bronnen bevatten van zoo groote dichtheid en zoutgehalte, dat men er zich zonder moeite in boven water kan houden. En zeer zonderling bevinden zich tusschen deze laatste andere bronnen, die zuiver zoet water bevatten en die dus waarschijnlijk door eene ondoordringbare laag leem of klei van de zoutlagen gescheiden zijn en door regenwater gevoed worden. Overigens biedt de landstreek tusschen Guelt-Settel en Djellfa niets merkwaardigs aan; integendeel, zij is hoogst eentonig: overal de hooge, groene plant, halfa, niets dan halfa.

Djellfa ligt op eene bergvlakte, welke zich ± 2600 meter boven den zeespiegel verheft. Gerekend van Boghar dalen dus deze vlakten naar het zuiden, over een afstand van 170 tot 180 kilometer, meer dan 700 voet. Somber en doodsch is dit stadje met zijne half Europeesche, half Arabische architectuur, vergeleken bij de Ksours met hare minaretten en moskeeën, die zich in de zon der Sahara spiegelen en welker wit gepleisterde huizen, omringd door lachende tuinen, tusschen dadel-, granaat- en abrikozeboomen verscholen liggen. Voor den Europeaan, die dagen achtereen op de brandende en onherbergzame vlakten ronddoolde, is het een waar genot, zijne tent in deze oasen op te slaan.

Dit voorrecht valt den reiziger te Djellfa niet ten deel, tenzij hij onder de muren der stad, tusschen de vuile tenten der Bedouïnen mocht willen kampeeren.

Wat het stadje betreft, de hoofdstraat is ruim en breed, en de woningen der kolonisten zijn naar Europeesche wijze gebouwd en ingericht, maar het geheel heeft iets droefgeestigs. De meeste huizen en gebouwen zien er vervallen en onzindelijk uit, behalve de woning van den militairen commandant, het post- en telegraafkantoor en eenige andere Rijksgebouwen, die op kosten van den Staat onderhouden worden. Een paar logementen, die men met den naam van herberg zou willen bestempelen, ware het niet, dat de groote, geschilderde, door regen, vuil en stof bijna onleesbaar geworden opschriften van Hôtel Continental, Hôtel de France of iets dergelijks, u eenigen eerbied afdwongen, laten den reiziger niet veel keus. De overige woningen zijn bijna alle zeer onaanzienlijke Mozabitische bazars, waarin allerlei soort van Europeesche en inlandsche voortbrengselen van kunst en nijverheid een bonten chaos vormen. Zoo ziet men daar naast een burnou of haïk een compleet heerenkostuum hangen; naast de roode Turksche Fez prijkt een ronde stroohoed, terwijl de Arabische djerbia of sabeltasch

broederlijk op den ivoren of beenen knop van een wandelstok rust. De eigenaars zijn meest Mozabieten, enkele malen treft men er een Israëliet of Moor onder. Met de beenen kruiselings op een zijden kussen zit hij als een standbeeld te midden zijner waren, rookt half slapende zijne lange Turksche pijp, kijkt daarbij onbeweeglijk voor zich uit of in de lucht en neemt evenveel notitie van den binnentredenden vreemdeling, alsof diens bezoek zijn buurman gegolden had. Meestal reikt een bediende den koopman het gevraagde artikel aan; geen aanprijzen hoegenaamd; bevalt het niet, om 't even. Slechts de Moor en de Israëliet roemen hunne waren. De Mozabiet acht dat meesttijds ver beneden zich.

Toch is het een zonderling soort van mannen, die zonen der woestijn, wier gebied zich tot slechts zes of zeven oasen beperkt, die honderden kilometers ver in de rotsvlakten der Sahara verscholen liggen. Die hen niet kent, weet niet, hoeveel vaderlandsliefde, hoeveel geest- en wilskracht, hoeveel zucht tot vrijheid er in die schijnbaar droomerige gestalten wonen. Bijna allen verlaten zij gedurende hunne jongelingsjaren hun vaderland, om elders fortuin te zoeken. Zoo vindt men ze in alle takken van handel en nijverheid, soms als leerling bij schrijnwerkers, metselaars of timmerlieden, als bedienden in winkels, hotels en koffiehuizen. Dan schudden zij de loomheid af en arbeiden met een ijver en eene volharding, die bewonderenswaardig zijn. Zelden gunnen zij zich meer dan het hoog noodige voedsel, om des te spoediger zooveel bijeen te krijgen, dat zij voor eigen rekening kunnen beginnen. Hebben zij genoeg verdiend, dan keeren zij naar hunne oasen terug, om er deel in den groothandel te verkrijgen. Langzamerhand zijn dan ook de oasen der Mezab de stapelplaats van den handel tusschen Algerië en den Touat geworden. De Mozabieten beschikken over aanzienlijke schatten, en in den handel hebben zij bij de zwervende Arabische stammen een goeden naam, wat de degelijkheid en soliditeit hunner waren betreft. Hunne eerlijkheid echter laat evenals bij den Moor en den Israëliet veel te wenschen over.

Zij zijn zeer gehecht aan hun geboortegrond, en dezelfde koopman, die daar in den bazaar van Djellfa den ganschen dag met rooken en in den Koran lezen doorbrengt, wordt een geheel ander mensch, als men hem over zijn vaderland spreekt. En niet zonder recht is hij er trotsch op, want nergens verheft de dadelpalm zijne gevederde kruin sierlijker ten hemel, zijne takken buigende onder de goudgele vruchten, wier weerga men elders tevergeefs zoeken zou.

Evenals in vroegere garnizoensplaatsen werden wij te Djellfa door den militairen commandant, den Luitenant-Kolonel D'H..... en de overige officieren zeer voorkomend ontvangen. Een ruiter, tot Rocherdu-Sel vooruitgezonden, bracht ons een aantal uitnoodigingen over, die wij echter meerendeels moesten afwijzen, daar wij reeds den volgenden dag onze reis zuidwaarts wilden voortzetten.

Wij vergenoegden ons dus, met aan de vriendelijke uitnoodiging van den commandant gehoor te geven, om bij hem het middagmaal te gebruiken en in gezelschap van eenige officieren de merkwaardigheden van Djellfa te bezichtigen.

Welk een treurig verblijf! Gedurende zeven maanden van het jaar eene alles verzengende hitte, die de slecht gebouwde huizen bijna onbewoonbaar maakt; vervolgens twee of drie maanden van hevige stortregens, waardoor het bijna onmogelijk wordt, een voet over den drempel te zetten. Slechts in het voor- en najaar heerscht hier eene vrij zachte temperatuur, en de eenige wandeling, 'la Pepinière' genaamd, kan alsdan aan hare bestemming beantwoorden.

Deze wandeling bestaat uit eenige rijen palmboomen en acacia's, welke laatste hier reeds moeielijk groeien en slechts weinig schaduw geven. Doch 't zijn de eenige boomen, die uren in den omtrek te vinden zijn, en zij worden dus zeer op prijs gesteld.

't Valt licht te begrijpen, hoe de bewoners van dit droevig oord zich haasten, om van het goede jaargetijde gebruik te maken. De vreugde is echter van korten duur: op zekeren dag valt de eerste regen, en spoedig is de stoffige bodem in een modderpoel herschapen, die allengs het karakter van een meer aanneemt, niet het minst in de straten der stad zelve. De inwoners spoeden zich, om hunne woningen te bereiken; slechts de Arabier schijnt geene haast te hebben en, zijne fatalistische beginselen getrouw, trekt hij bedaard de kap van den burnou over het hoofd, slaat den tip van den mantel ver over den linkerschouder, en gaat kalm zijns weegs, alleen bevreesd voor zijn kleinen voorraad tabak, die hij zorgvuldig voor vocht tracht te bewaren. Donkerder en donkerder pakken zich de wolken samen; alles schijnt doodsch en verlaten; zelfs de beide Spahi's, die de wacht bij den militairen commandant betrokken hebben, trekken zich in het voorhuis terug en, in hunne roode mantels gehuld, werpen zij den haastigen voorbijganger een spottenden blik toe. Zoodra de duisternis invalt, zou men het stadje verlaten wanen; slechts nu en dan klinkt uit de kazernen een hoorn-, trom- of trompetsignaal, waarvan de tonen langzaam door de straten wegsterven.

Op zulk een somberen Novemberdag verlieten wij Djellfa, om onzen tocht zuidwaarts voort te zetten.

(*Slot volgt.*)

M. DE RAS.

Uit het 1ste memoriaalboek van burgemeesteren en regeerders van Delft.

In de *Delftsche Courant* van 1871 en elders gaf ik reeds eenige uittreksels uit bovengenoemd register en de volgende, welke met de zoogenaamde Loopende Memorialen eene rijke bron zijn van hoogst belangrijke en curieuze bijdragen, geschikt, om het beeld van den tijd, waartoe zij behooren, kleur en leven bij te zetten, daar wat zij melden ons als 't ware getuigen doet zijn van meer of min bekende feiten en omstandigheden, die het maatschappelijk leven en streven van de XVIde eeuw en hare opvolgsters beter kenmerken en duidelijker voor oogen stellen, dan de officieele geschiedenis dat vermag te doen.

Uit den aard der zaak zullen deze aanteekeningen eene bonte verscheidenheid van allerlei zaken bevatten, zoodat elk der lezers van dit tijdschrift er allicht iets van zijne gading en van wat hem inzonderheid belang inboezemt, onder aantreffen zal, hoe moeielijk het overigens is en blijft ‘elck wat wils’ te geven; eene waarheid, die de Romeinen door hun ‘ne Jupiter quidem omnibus’ uitdrukten en die bij de Franschen in het gezegde: ‘On ne peut contenter tout le monde et son père’(*), is vervat.

Meermalen reeds vond ik aanleiding erop te wijzen, dat onder de werkelijke weldaden en voorrechten, die onze tegenwoordige maatschappij, in vergelijking met den toestand der burgerlijke samenleving in vroegere eeuwen, geniet en wel mag waardeeren, de politiezorg voor de veiligheid van personen en eigendommen eene voorname plaats inneemt. De Crimineel-boeken der stad Delft van de XVIde en XVIIde eeuw - de oudere zijn onherstelbaar verloren gegaan, vermoedelijk in den brand van het Stadhuis in 1618 - leveren schier op elke bladzijde het bewijs van eene onbeschrijfelijke, voor ons bijna ondenkbare onveiligheid en onzekerheid, en al moge de geest van baldadigheid en de euvelmoed in onze door velen zoo hooggeloofde XIXde eeuw nog dikwijls maar al te duidelijk, zoowel binnen als buiten de steden, zich openbaren, de middelen, om ze te breidelen en, voor zoover het

(*) ‘Et sa belle-mère’ is eene variant van later datum, vermoedelijk af komstig van een schoonzoon, die zich te laat herinnerde, dat de huisvrede van het eerste menschenpaar van dien kant althans nooit werd verstoord, omdat Adam en Eva, etc.

menschelijk vermogen gaat, onschadelijk te maken, zijn allengs vermeerderd en verbeterd geworden, zoodat een gevoel van dankbaarheid elken stedeling en plattelandsbewoner vervullen moet bij het besef, hoezeer de huidige toestand van het politiewezen van dien in langvervlogen tijden, ja, zelfs in de voorgaande eeuw verschilt en hoe Rijk en gemeente steeds voortgaan, de waarborgen en de middelen ter bescherming van de rust en de veiligheid van personen en eigendommen te versterken en te vermenigvuldigen.

De eerste bijdrage, die ik hier mededeel, betreft dienaars der politie, 's Heeren-, d.i. 's Graven-dienaars geheeten, omdat zij den schout, die den Landsheer vertegenwoordigde, in de uitoefening van zijn ambt ter zijde stonden. De feiten, die uit de aanteekeningen in het Memoriaalboek blijken, getuigen van verregaande demoralisatie onder de toenmalige ‘dienders’ zelven, een ten allen tijde hoogst bedenkelijk en verontrustend verschijnsel Ziehier de oudste desbetreffende aanteekening(*):

‘Uit zekere groote klachten, die de burgemrs. gedaan is van de groote insolencie, die *Vranck Moyses* bedreven heit gehad, wezende op alderheiligennacht in de Stadhuis gesloten met een vroupersone. Waarover(†) zijn wijf, voor der deure van tzelve Stadhuis staande, zeer riep aan den voorz. Vranck ende de vroupersone, dreigende dezelven de keel af te steken, ende, ten ware bij de horenblazer(§) belet geweest, die de voorz. vroupersone op te wenteltrappe sloot, Vranck Moyses' wijf zoude dezelve gegrieft hebben, Zoo is dezelve Vranck bij den burgemrs. ontboden, die tzelve genoech geconfesseert heit gehad. Actum den XV. November 1539.’

Ofschoon V. zijne schuld bekende, blijkt hier althans niet, dat hij voor zijne ‘insolentie’ of moedwillige dartelheid werd gestraft, of het moest geweest zijn met een zoogen. ‘uitbrander’ of ‘hap’ - vroeger ‘happing’ - van den voorzittenden Burgemeester, waarop het woord ‘correctie’, dat ook berisping beduidt, ter zijde van de aanteekening gesteld, schijnt te doelen.

Ongeveer een jaar later, den XXVI^{den} November 1540, werden ‘tsheren dienaers’ opnieuw bij Burgemeesteren aangeklaagd wegens hoogst onmanierlijke feiten, door hen aan en binnen de woning van zekeren Cornelis Willemsz. bedreven. Zijne klacht was van dezen inhoud:

‘Op huiden den 26 Nov. 1540 heit Cornelis Willemsz., “die bontwercker”, de burgemrs. vergadert zijnde in de burgemrs.-kamer, geklaagt dat 's heeren dienaars op dingsdag laatstleden zeer onmanierlijk an zijne deuren klopten, willende bier getapt hebben in den nachte. Ende alzoo zijne huisvrou den selven dienaars antwoorde geen bier te

(*) De oude spelling heb ik hier en daar eenigszins gewijzigd.
(†) Waarom.
(§) D.i. de torenwachter of stads-trompetter.

tappen zóó laat, zoo zijn de zelve dienaars van daan gescheiden, sprekende haar zeer "violeynelicken"(*) toe. Ende zijn weder gekomen tsandernachts 's woensdags omtrent den middernacht zekere vijf 's heeren dienaars, kloppende en stootende zeer onmanierlijk op ter deuren, roepende, dat zij (men) "van 's Keizers wege"(†) de deuren op doen zouden. Ende alzoo zijne huisvrouwe haastelijk ter deuren liep, zoo hoorde hij aleer de zelve zijn huisvrou ter deuren mocht geraken, dat de deure opgestooten ofte geslagen werd van (door) de zelve dienaars, die zeer kwalijk jegens zijne huisvrou spraken, zeggende: "ghy bent een monnicks h..re, allemans h..re", etc., met meer diergelijke onbetamelijke woorden; komende opter kamer voor zijn bedde, daar hij liggende was, bij name: Jan, Viscooper, Soghe (zeug), Labbe (snapper, babbelaar) en Wouter. (De 2de, 3de en 4de dienaar worden elk met zijn *toenaam* of *alias* aangeduid.) Ende hebbende elk een bloot langmes(§) in zijn hand, dreigende daarmede hem klager ende sprekende hem zeer kwalijk toe, roepende: ghy Debt een h..re getrout, weet ghy wel wat ghy gedaan hebt,' slaapde de voorz. Wouter hem om zijn kinnebakken, gaande alzoo eindelijk, zeer kwaad gelaat makende,(**) vandaan.

Den IV. Decr. daaraanvolgende heit de voorz. Cornelis den Burgemrn. geklaagt dat voor zijnen huize geweest zijn op huiden omtrent acht uren *Vranck Moyses*(††) - de overige namen zijn niet ingevuld - 's heeren dienaars, hem kwalijk toesprekende, dat hij over henlieden den Burgemrn. geklaagt had, zeggende, dat hij 't nimmermeer bewijzen en zoude ende hem wel verleeren (zouden) tzelve meer te doen, ende veel meer gelijke dreigende woorden. Zoo heit Vranck Moyses eindelijk gezeit: wij gebieden u vrede te houden ende in te gaan leggen(§§) jegens ons vijven 'van 's Keizers wege', gaande alzoo vandaan.'

Niettegenstaande de herhaalde 'correctiën', hun door Burgemeesteren

(*) D.i. vileinig, kwaadaardig, onbeschoft.

(†) In naam des Keizers, als graaf van Holland.

(§) Deze soort van messen, ook "*switssen*" en "*baselaers*", d.i. Zwitsersche, Bazelsche messen geheeten, behoorden tot de verboden wapenen. Elders worden zij "*lange*, *felle upsteeckeren*" genoemd.

(**) D.i. zich zeer kwaad aanstellende.

(††) Zie boven.

(§§) Zie mijne uitgave der *Keuren en Ordonnantien der stad Delft, van den aanvang der XVIe eeuw tot het jaar* 1536, bl. 70 vv., waar de keur, op *vrede en vredebraak* uitgevaardigd, voorkomt. Het nemen en houden van vrede was in een tijd van gedurige twisten een middel, om partijen te beletten zichzelven recht te verschaffen en om den weg tot verzoening te openen. In het *Rechtsboek van den Briel door Jan Matthijsen,* uitgegeven door Mr. J.A. Fruin en Mr. M.S. Pols, bl. 214, wordt daarvan gezegd: 'Yghelic mach uut daghelicxse ontmoetinghe zien ende verstaen die jammer ende last, die uut *onvrede* rysen... Ende *om te verhoeden onvreden* heeft die eerbair stede vanden Brielle - en evenzoo andere steden - in haren handvesten dat punt van politie doen opnemen.' Het doel ervan, nl. binnen den tijd, dat de vrede duurde, 'te arbeden om een volcomen zoene ende pays' tot stand te brengen, trachtte men op verschillende wijzen te bereiken. Zie o.a. het aangeh. *Rechtsboek.*

gegeven, lieten de dienaars der politie niet af van willekeur en geweld. De volgende aanteekening heeft daarop betrekking:

'Op huiden den VI. April 1543 heit Trijn Ziverts, huisvrou van Heyndrick Gerritsz. van der Gou, klagtelijk den burgemrn. te kennen gegeven, hoe dat in den nacht de dienaars, als bij name *Vranck Moyses* ende *Langhe Pier* haar deur opgeloopen hebben ende haar, leggende bij haar getroude man, Heyndrick Gerritsz., verdooft, ende naar hem (zich) genomen jegens (tegen) haar wille, spek, vleis, zijne vaten ende anders (anderszins), te hunlieder appetite (naar hun welbehagen, begeerte). Ende nog met hem daarentenden (ten laatste) genomen 't bedde, dekens, oorkussens, daar zij op gelegen hadden, rukkende tzelve bedde van onder hen weg(*). Ende na bijzonder Vranck Moyses hierop gehoort is geweest, zoo heit hij onder anderen woorden beleden, dat de vrou bij accoort, twee jaren hunlieden gegeven had, telken jare II □ hollants(†), in twee termijnen, om alzoo te mogen bij den voorz. man blijven; 't welk die vrou horende heit tzelve bekent geschikt te zijn om vexatie te schutten(§), etc. Ende nadat hunlieden gelast was 't goet weder te brengen tot de voorz. vrou, zoo en heit dies tegenstaande (desniettemin) de vrouwe 't goet niet mogen (kunnen) krijgen, dan 't zelve goet zelve halende ende betalende de knechts nog XV. sts.' -

'*Een ghilde*' en '*de ghilde spelen*' zijn uitdrukkingen, die haar oorsprong hadden hieruit, dat de vereenigingen of corporatiën, welke *ghilden* of *gulden* (Eng. guild) werden genoemd, zich wel eens wat al te weelderig en verkwistend gedroegen, zoodat 'een ghilde' en 'de ghilde spelen' synoniem waren met verkwister, geldverspiller, groote verteringen maken en, gelijk men later sprak: den gebraden haan uithangen, enz. Dit gebeurde vooral op de jaarlijksche feestmaaltijden, waar het dikwijls zeer lustig toeging, maar ook, zooals toen gewoonlijk geschiedde, twisten en vechterijen niet ontbraken, een natuurlijk gevolg van de 'copieuse libatiën', aan Bacchus en Gambrinus gebracht. Maar bovendien, gelijk steeds en overal, leefden er onder de broeders, die niet 'de ware' mochten heeten. Twee aanteekeningen, het gildewezen betreffende, deel ik hier mede.

Den XIV^{den} October 1538 is 'die gildens verboden t *eeten*'(**). Hiermede wordt bedoeld, dat Burgemeesteren op voor hen geldende gronden - om redenen, hen daartoe moveerende, - het raadzaam hadden geoordeeld, dat het gildemaal door de respectieve vereenigingen van lieden, die hetzelfde ambacht of bedrijf uitoefenden, dat jaar niet zou plaats hebben.

(*) In het oorspronkelijke staat de plastische uitdrukking: "uyt haer (hun) n.. rs".
(†) D.i. *f* 2 of ± *f* 10 naar de tegenwoordige waarde van het geld.
(§) Om kwelling, plagerij te weren; om niet bemoeielijkt te worden.
(**) Vgl. de oud-Holl. uitdrukkingen: ten *eten* gevraagd worden, uit *eten* gaan, enz. De Duitschers spreken nog van Festessen, wij van *dineeren* en *diner*, zelfs wanneer 't het dagelijksch middagmaal betreft.

De andere aanteekening slaat op '*tgilde van de smedeknapen*' in 't bijzonder en luidt als volgt:

'Cornelis Jansz. van Jutfaas hoofdman van de smedeknapen heit verclaart, dat zijn medehooftmans vertrocken zijn ende (hij) oock zelve in meninge is te vertrecken. Heit daaromme alhier gebrocht den gildenbrief(*) mit IIII½ groot an gelde; zeggende ende verclarende bij zijnen mannen waarheit(†), niet meer gelts te zijn ofte onder hem (zich) te hebben den gilde toebehoorende. Ende seit onder tzelve gezelschappe te wezen *een groote ongeregeltheit*, *verdrinckende tgelt*, *zoodra als zij 't ontfangen.* Ende seit tgilde nog te ontbreken van Pieter Evertsz. smit, wonende buiten de Watersloot XIV. schell. van "verdaënghde"(§) boeten, dat hij een gezelle contrarie den gildenbrief heit doen "werricken" tzijnen huize, onbetaalt hebbende zijn stuiver(**). Actum den V. December an. XVc. XXXIX.' -

Den 22sten December 1540 werd door Burgemeesteren toegestaan, een zekeren Barent Lottezn., volder van beroep, in hechtenis te nemen, omdat hij een door hem nagemaakt lood aan een stuk laken had gehecht, m.a.w. op bedrieglijke wijze, buiten de daartoe bevoegde 'loyers' om, de hoedanigheid van het laken had bepaald(††). Ziehier de hem betreffende aanteekening:

'Is bij mijnheeren collegialiter vergadert zijnde naar (na) zij in tlange de zake van Barent Lottezn. de volder overgewogen (overwogen) hebben gehad, geaccordeert, dat men den zelven Lot apprehenderen zoude. Ende dat men den voorz. Barent ter torture eerst wijzen (verwijzen) zoude(§§) omme breder van hem van alles de volle waarheit te weten'. Zijne straf wordt vermeld in het vonnis, door Schepenen ruim drie maanden later geveld, te vinden in het 1ste Crimineelboek van Delft, fo. 8 ro., luidende aldus:

'Op huiden den Ven April ao. 1541 hebben Schepenen der stede van Delft gecondemneerd Barent Lottezn. in de boeten van X £, naar inhoud der keuren ende in de andere kosten van de gevankenisse. Ende daar en tenden (daarna) een uur lang gedurende te staan op een biertonne in de deure van de 'paertse' (pers)(***), mit den aanzigte in 't zuiden, hangende over zijn opperste kleed diverse 'lakenlooten', ten aangezien van een iegelijk, op Saterdag naastkomende,

(*) D.i. de keur of het reglement, door Burgemeesteren aan de vereeniging gegeven of geoctrooieerd en bevattende hare grondwet.
(†) Foi d'honnête homme.
(§) Voor: verdadingde, d.i. bij dading of transactie overeengekomen boeten, beloopen, omdat hij, enz.
(**) Het intree-geld voor de smedeknapen, bepaald bij hunne opneming in het gilde.
(††) Zie Bleysw., bl. 600 v.
(§§) Door middel van de pijnbank tot bekentenis zou brengen, ten einde de geheele waarheid van hem te vernemen.
(***) Het gebouw, waar de lakenpers stond.

van X uren tot XI uren toe. En nog daar en tenden gebannen te worden XX jaren uitter stede van Delf ende vrijheit van dien ende tbaljuwschappe van Delflandt ende 1 ½ mijl rondsomme derzelver stede uit te gaan (te vertrekken) binnen 's daags zonneschijn (vóór zonneondergang), nadat hij al zulks(*) op een tonne gestaan zal hebben. Ende daar en tenden niet wederomme te mogen komen binnen de voorz. stede ende vrijheit van dien, voor en aleer hij aan deze stede doen verwerken zal hebben XXm. steens(†) daar en zulks hem dat bij den Burgemeesteren geordonneert zal worden, ofte voor elke duizend te betalen XXIV stuivers. Ende dit al (alles) op verbeurtenisse van zijn regter hand. Ende dit uit zake(§), dat hij een vol loot, 'uyt zijn selfs temeritee, subtilicken gesteken, geconterfeit ende gepractiseert heit aan een wit ouwekoer (oude keur); tenderende (strekkende) tot groote bederfenisse van de neringe van de draperie(**), ende mitsdien ook tot zijnen profijte houdende ende nemende de V stuivers, die geordonneert zijn om de renten der drapenierders mede te vervullen (voldoen)'.

Het bovenstaande vereischt eenige opheldering, wat het gepleegde feit aangaat. Barent de volder was nl. betrapt op vervalsching van een stempel, waarmede zeker soort van wit laken, 'oude keur' geheeten, vóórdat het in den handel kwam, werd voorzien. Dit had hij zich vermeten en uitgevoerd zonder hulp van derden, door middel van nabootsing, t.w. door het graveeren (steken) op slimme, schrandere wijze van een stempel en het maken van een afdruk daarvan in een lood, dat hij vervolgens als merk of keur van het laken, waaraan het gehecht werd, bezigde. Bij het toenemend verval van den lakenhandel waren de lakenbereiders en koopers genoodzaakt geworden, kapitaal van de stad op te nemen, waarvoor renten moesten worden betaald, welke die van het St.-Adriaansgilde verplicht waren elk met zijne bij tarief vastgestelde bijdrage te helpen 'vervallen', d.i. het bedrag der renten bijeen te brengen. Er bestond hier dus eene dubbele misdaad, nl. vervalsching van een fabrieksmerk, bij stedelijke keur in 't belang der lakenfabricage vastgesteld, en ontduiking van eene door het bestuur van het gilde bij ordonnantie voorgeschreven geldelijke bijdrage tot instandhouding der kwijnende nering, die met stadsgeld moest worden ondersteund, dat geen renteloos voorschot was.

's Mans huisvrouw, Adriaentgen, was blijkens de veroordeeling, ten zelfden dage uitgesproken, behalve dat zij *een* met hem was, het,

(*) D.i. geheel op de bovengenoemde wijze.
(†) De zoogen. steenboete, ten behoeve van den bouw der stadsmuren en waltorens opgelegd.
(§) Volgt zijn 'quaet feyt' of misdaad.
(**) De lakennering of -industrie, gelijk men nu pleegt te zeggen, moest door dergelijke kwade praktijken noodwendig haar krediet en goeden naam verliezen en "bederfenisse" van die oude Delftsche nijverheid erdoor worden veroorzaakt.

helaas! ook met hem *eens*. Zij bedreef een feit, dat met het betalen van boete alleen werd gestraft, omdat het meer een bij de keur verboden vergrijp uitmaakte, dan wel onder de bepalingen der strafwet viel. 'Ten zelven dage - zoo luidt het vonnis - is bij Schepenen voorz. gecondemneert Adriaentgen, des voorz. Barent Lottensz. huisvrou, prefererende zeer barmhartigheit voor (boven) "rigoir" (rigeur, strengheid) van justitie(*); als dat zij betalen ende gelden zal, naar inhoud der keuren, de boete van III £, omme dies wille, dat zij een loot, gevallen ofte gesneën van een raaulaken(†), zelve, zonder de waardeins(§) daarvan te voren geadverteert te hebben, aan 't zelve raaulaken genaait ende bevestigt heit gehadt.'

Op f°. 28 v°. vind ik deze aanteekening, die mede op de 'draperie' betrekking heeft en dus hier op hare plaats is:

'Alzoo "die naciën van de Spaingers"(**) geen wolle verkoopen en willen den drapenierders dezer stede, dan daar de stede voor "seggen"(††) wil; zoo is bij mijn heeren geaccordeert, dat ten ende de draperie gevordert mag worden ende de schamele "lidens" (lieden) in 't werck blijven mogen, de stede voortaan zeggen zal voor al 't gunt de drapenierders by hunlieder obligatie den "Spangers" schuldig blijven zullen, in zoo verre dezelve drapenierders niet en betaalden. Ende bij gevalle de stede schade leed, dat God verhoeden wil, zoo zullen de burgemeesteren den zelven drapenierders voor de schade, intressen ende costen mogen executeren mit wilkeurregt(§§), gijzelregt ofte hunlieder huizen doen verkoopen, mit een voorgaande Zondagsgebod(***). Mit twelk de drapenierders, hier ontboden zijnde, al te zamen geconsenteert hebben ende mijnheeren van dien (deswegens) bedankt. Actum den 30. Mei 1544, praesent Pinsz., Schout, alle de burgemeesteren ende Schepenen.'

(*) Dit slaat op de Schepenen, die de volle gestrengheid der wet niet toepasten, maar de vrouw, "nae gelegentheyt der saecke", zonder correctie tot de boete, bij de keur bepaald, veroordeelden.

(†) Vóór de bewerking van het opkaarden, *rouwen* of *rouden* geheeten, - zie KILIAEN'S *Dictionarium* op dat woord - werd het laken aldus genoemd.

(§) Ambtenaren of mindere officianten, ook Looijers (Looders) geheeten, die de hoedanigheid van elk stuk laken bepaalden en daarnaar het lood eraan bevestigden, dat de herkomst en "de deugd" beide ervan constateerde.

(**) Het Spaansche volk, de Spanjaarden.

(††) D.i. borg spreken of blijven.

(§§) D.i. zonder verdere procedure de schade, enz. op daarvoor te verkoopen roerend goed, indien gereed geld ontbreekt, verhalen volgens de bepalingen, daarop in de desbetreffende keur vervat. Zie: *Keuren en Ordonnantien der stad Delft*, boven aangehaald, bl. 37 vv.

(***) 's Zondags vóór den verkoop werd "mitter clocke van den Stadthuyse" afgekondigd, dat het eigendom op een dan tevens aan te wijzen dag zou worden verkocht.

‘Item en sullen gheen cleyne ofte bijscoelen (scholen) moegen gehouden werden bynnen der stede van Delff, dan die toegelaten werden bijden Burgemeesteren, upte boeten van 3 £ ende correctie van Schepenen’, zoo luidt het 3de art. van de ‘ordonnancie vande scole’, door mijnheeren van de Wet, den 20sten December 1538, gemaakt(*). Heer Liewijn (Lebuïnus, Lieven), priester, had zich, gelijk hij beweerde uit onwetendheid, aan dat verbod niet gehouden. Weshalve hij werd uitgenoodigd, om *coram* te komen, m.a.w. voor Burgemeesteren te verschijnen, blijkens deze aanteekening:

‘Heer Liewijn, priester, ontboden zijnde bij den Burgemrn., is hem gevraagt waarom hij hem vervorderde(†) school te houden zonder consente ende boven (tegen) d'interdictie (verbod) hem t'anderen tijde daarvan gedaan. Gaf voor antwoort, dat hij eenige “jongheren” angenomen hadde tot Pinxteren toe, zonder te weten daaraan misdaan te hebben; begeerende dat hij dezelve nog zoude mogen zoo lange houden. Twelk hem geweigerd worden ende gelast dezelve van stonden an van hem te stellen (verwijderen) ende geïnterdiceert van gelijke niet meer te doen, opte boeten naar inhout der keuren’(§).

Het recht of privilege, om eene ‘scole’ op te richten, werd aan Delft in 1342 verleend, bij den giftbrief van Graaf Willem IV(**). Wat sedert met die school is voorgevallen tot op den huidigen dag, kan, bij gemis van de noodige bescheiden, niet volledig worden beschreven. Mijne pogingen, om eene geschiedenis van de voormalige Latijnsche school te geven en hare lotgevallen als gymnasium tot aan de invoering der wet op 't H.O. mede te deelen, moesten bij gebrek aan historische bronnen, die onherroepelijk verloren gingen, ten eenen male mislukken. Voor een oud-archivaris en gewezen curator lag dat onderzoek overigens geheel binnen de grenzen van zijne bevoegdheid.

Onder de stedelijke ambtenaren van weleer behoorden ook de *artilleriemeesters*, die voornamelijk met de verzorging van het geschut, het buskruit, de fortificatiewerken, enz. waren belast in een tijd, toen elke stad van eenig belang binnen hare wallen, waltorens en poorten was besloten en zichzelve tegen elken aanval van buiten moest verdedigen. Zoo ook te Delft, waar ‘*die attelgeriemagisters*’ (meesters) vaak in de Memorialen van Burgemeesteren worden genoemd. Eenige aanteekeningen, hen betreffende, deel ik hier mede:

‘Jacob Oem (Oom) Jacobsz., tresorier, wordt geordonneert de artille-

(*) Zie *Mededeel. uit het archief der stad Delft*, bl. 55.
(†) Zich vermat, zich verstoutte.
(§) Zie over *schoolzaken* de oude Delftsche herinneringen, opgenomen in de *Delftsche courant* van 22 Maart 1871 en volgg.
(**) Zie Bleysw., bl. 587. De oorspronkelijke brief is nog op het gem. archief aanwezig.

riemeesters te leveren, omme *salpeter* voor de stad te koopen, drie hondert karolusse gulden. Actum 21. Febr. 1540, stilo Delfico (1541).'

In Decr. 1547 kochten zij voor 12 ₤ 10 scell. 550 □ *salpeter* van een Jan Huyskyn, van Nuys, en in Mei 1551 werd hun gelast vooral te doen gieten te Utrecht zekere *metalen stukken*, om de waltorens daarmede te voorzien.

'Denzelven is geordonneert te leveren den voorz. artilleriemeesters, omme *spijs* te koopen, dienende tot III "*boschen*"(*) (bussen) in den Henegoutschen toren(†) te gieten, de somma van 160 kar. gl. Actum 12. Mei 1541.

Op heden den 20. Julij 1545 is Pieter Sasbout, als tresorier, geordonneert ende gelast bij den Burgemrn. derzelver stede, te leveren den artilleriemeesters dezer stede, als: Vranck van der Meer Pietersz., Cornelis Dircksz. Beest, Arent Cornelisz. ende Joost van Berendrecht, 120 kar. gl., uit het *overschot* van den Hinderdam(§), onder hem gevallen binnen den jare hij tresorier geweest is; mits dat de voorz. artilleriemeesters gehouden worden, tot vermaninge van Burgemrn.(**) daarvan in hunne rekening te verantwoorden.

Op heden 17. Augustus 1547 hebben mijnheeren de Burgemrn. verzocht ende verwilligt(††) Jan Govartsz. omme te varen in Walcheren ende aldaar toe te rusten ende bereiden II schepen van oorloge, mits dat(§§) men hem belooft heeft Arent Cornelisz., ofte een ander goed man(***) van hierbinnen, te verwilligen tot zijne hulpe ende eerstdaags na te zenden, die gelijk met hem in dienste wezen zal ende tzamen alle bewint, administratie ende handelinge hebben zullen. Ende hem doen hebben alle de penningen daartoe dienende, mits dat dezelve Jan ook bevoorwaart heeft de rekeninge van zijnen ontvang, uitgeven ende handelinge niemant te zullen doen dan Burgemrn. voorz. ende dat voorts dezelve Burgemrn. hem afhouden zullen alle letsele, trouble ende moeite tot der stad laste ende koste, die hem ter cause van dezen zouden mogen bejegenen(†††).'

(*) Stukken geschut.

(†) Zie Bleysw., bl. 618. De Rotterdamsche poort lag tusschen deze en den nog in ruïen aanwezigen Bourgondischen toren in.

(§) Zie Bleysw., bl. 89 vv. Een gedeelte van de opbrengst van dien tol werd dus aan de verdedigingsmiddelen der stad besteed.

(**) D.i. door BB. daartoe verzocht of uitgenoodigd.

(††) D.i. de toestemming verkregen van, overgehaald.

(§§) Vermits, aangezien, omdat.

(***) D.i. iemand, waar hij op vertrouwen kon. Vgl. de uitdrukking: hij is er *goed* voor, waar van iemands geldelijk vermogen sprake is. Een der artilleriemeesters bovengenoemd wenschte J.G. zich als medecommissaris te zien toegevoegd. Den 23sten Augustus haalden Burgemrn. A.C. "entelick" (eindelijk) over, om de opdracht te helpen uitvoeren.

(†††) Burgemeesteren stelden zich of liever de stad aansprakelijk voor alle schade, enz., die de uitvoering van hun last zou mogen veroorzaken. De oorlogsschepen moesten dienen ter bescherming van de haringvaart.

Dezelfde A.C. komt in de volg. aanteekening nogmaals in zijne hoedanigheid van artilleriemeester voor:

'Arent Cornelisz. als "attergerimr." mijnheeren Burgemrn. angedient hebbende, dat de stad zoude mogen ontberen(*) ende leveren tot de schepen van oorloge, kruit, kloten(†), bosschen ende eenige andere stukken, mits genietende van 't gunt op de schepen gespilt ende verbezigt zoude mogen worden soo veel, als men van gelijke goet ende stukken betalen moet te Aemsterdam ofte "ellarts" (elders). Ende van 't gunt weder omme gelevert wordt der stede te betalen van hure zoo veel als men van gelijke goeden (goederen, zaken) in hure betalen moet t'Aemsterdam(§), zoo hebben Burgemrn tzelve te mogen doen Arent Cornelisz. cum sociis attelgeriemrs.(**) geaccordeert, mits daarvan doende tot vermaninge van den Burgemrn. rekeninge. Actum 25. Augustus 1547, presentibus de IIII Burgemrn.'

Een voorbeeld onder meer van onbeschaamdheid en wat men thans 'brutaliteit' pleegt te noemen, levert de volgende aanteekening, welke de vrouw van een vogelkooper(††), d.i. van een poelier, betreft, *une dame de la Halle* van vóór ruim drie eeuwen.

'Gerrit Jansz. vogelkoopers wijf ontboden zijnde bij den Burgemrn. op zekere klagten, die de huurlieden van de XV achterstallen(§§) gedaan hadden, als dat zij geen stallen huren en wilde ende, dat erger was, besloeg alle dagen zonder voegende (behoorlijke) hure zekere stallagie ende verhuurde anderen zekere stallagie, stekende de hure van dien "in hairder borse", sprekende daar en t'enden henlieden alle dagen zeer kwalijk toe. Daar de voorz. Gerrit Jansz. wijf op voor antwoord gaf, confesserende dat zij anderen stallagie verhuurt hadde ende 't gelt van dien te met "opgebeurt"(***), in meeninge dat, alzoo zij wist, dat zij voor niet niet en zou mogen staan ende hure zoude moeten maken, 't zelve de voorz. huurlieden te restitueren; zeggende ook, dat zij most een plaatse hebben (om) te staan ende, naardat men

(*) D.i. zou kunnen missen. *Mogen* beteekent hier *kunnen*, vermogen.
(†) Kogels.
(§) De schadevergoeding voor hetgeen op de schepen verspild en verbruikt werd, zoo mede het bedrag der huur van een en ander werd, volgens het Amsterdamsch tarief, bepaald en den Lande in rekening gebracht.
(**) Met zijne ambtgenooten.
(††) Door 'vogels' werden in de keuren, op den verkoop van pluimgedierte uitgevaardigd, *eendvogels* aangeduid.
(§§) De uitstalling ten verkoop van ganzen, eendvogels en hoenders werd telken jare verhuurd aan ingezetenen en buitenlui. De vogelmarkt werd vroeger aan de O. zijde van de Hippolytus-buurt gehouden. Zie Bleysw., bl. 666 v.
(***) Nu en dan, soms ontvangen. Het ww. *beuren* wordt nog in den zin van *ontvangen* (geld) gebezigd.

't haar te duur verhuren wilde, zoo woude zij "ellarts" gaan staan mit vogelen ende ook dezelve by den huizen omme brengen te custe(*), sprekende mijnheeren zeer "irreverentelick" (oneerbiedig) toe, seggende: "Ick ben naectt ter werlt gecomen, ick hebbe meer gewonnen dan verloren, wat kan men mij ontnemen," ende diergelijke woorden. Actum den 25sten September 1544.'

In eene hierop onmiddellijk volgende aanteekening, betreffende een zoogen. 'Schippersstandje', worden eenige uitdrukkingen aangehaald, die door den toenmaligen secretaris met de qualificatie van 'vuyle, ontieghe woorden' worden bestempeld. Ze zijn dan ook van zoodanigen aard, al kan men dezelfde en dergelijke liefelijkheden nog dagelijks vernemen, - want die terminologie en dat vocabulaire zijn sedert weinig of niet meer kunnen verrijkt worden, omdat die keur van verwenschingen van geslacht tot geslacht overging en gebruikt werd, - dat na meer dan drie eeuwen 'le respect pour les moeurs' mij het zwijgen oplegt, die niet ambtshalve, als mijn voorganger in officie, het proces-verbaal van het aangegeven feit moet inschrijven, laat staan dus door den indruk ergernis erover mag verwekken. Derhalve tot eene andere aanteekening overgegaan.

Het is bekend, dat onze voorouders ook op het punt van spijs en drank in menig opzicht van hunne naneven verschilden. Zeehonden- en berenspek, bruinvisch, enz. werd hier ter stede zelfs op het einde der 16de eeuw nog gevent of te koop gesteld(†) en in 1544 werden te Delft vogels gegeten, die sedert uit alle keukens zijn verbannen en in geen enkel kookboek meer voorkomen. Men leze de volgende aanteekening, waarin eenige van die thans op geen middagmaal, zelfs van den gemeenen man of de schamele gemeente, meer geduld wordende 'bouten' worden genoemd. *Tous les goûts sont dans la nature*, en wat voor den een eene lekkernij is, daarvan steekt den ander de walg, gelijk men vroeger sprak. 'Andere tijden, andere smaken', is van algemeene toepassing.

'Pieter of "Pietie" (Pietje) in de Camaretten, huisvrou van Jacob Dircksz., is bij den Burgemrn. ondergedaan XIV carolusse guldens(§), omme tot profijte van de gemeente *scolvaerts*, *reygars*, *quackz*(**) ende diergelijken daaromme te koopen ende te venten, belovende tot

(*) D.i. rondventen voor den kost, om daarmee den kost te verdienen.

(†) Zie o.a. Bleysw., bl. 668, waar: Stoer (steur), *seelhontspeck*, Bruyn-vissche, enz. moet gelezen worden.

(§) D.i. aan het kapitaal van P. toegevoegd uit de gemeentekas 14 gl. (van 20 st. 't stuk), om inkoopen te kunnen doen ten voordeele van de gemeente, die de helft van de winst bedong.

(**) Eene reigersoort.

vermaninge van den zelven Burgemrs. daarvan te doen goede rekeninge ende reliqua; mits dat *zij* genieten zal half "wintsele" (winst) ende *de stede* d'ander (helft). Deze penningen weder gelevert Michiel Jansz., tresorier, die daarvan rekeninge gedaan heit.'

Bij gebrek van andere bewijzen in zake het recht van uitgang, van uitstek, van uitpad en andere dergelijke erfdienstbaarheden wordt soms nog en werd ook vroeger eene verklaring of depositie tot staving van het betwiste door lieden van hoogen leeftijd afgelegd, als het eenige middel, om tot de wetenschap van den ver verwijderden oorsprong van bestaande, doch uit geene schriftelijke bewijzen meer te beoordeelen en te bepalen toestanden zoo juist mogelijk te kunnen geraken. Hiervan levert de volgende, door de vele daarin voorkomende verkortingen in het schrijven van de meeste woorden moeielijk te ontcijferen aanteekening een voorbeeld, dat tevens een blik vergunt te slaan op de Delftsche 'jeunesse dorée' van dien tijd. *Das ewig weibliche* trok in de 16de eeuw al even sterk als thans de 'jonge gesellen' aan.

'Vranck van der Meer Pietersz.(*), oud LXXI jaren, tuigt (getuigt) bp eede der K.M. ende dezer stede als vroetschap gedaan, hoe dat tusschen den jare 1490 en 1500, zonder als nu breeder memorie te hebben van den prefixen(†) tijd, een zeker accoord gemaakt is geweest tusschen Burgemrn. dezer stede ende Haes van Almonde(§), ende dat bij tusschenspreken van Arent Vranckenz., schout der voorz. stede, omme te mogen maken ende stellen een "loeft" (luif of luifel) in de Nieuwestrate, aan de noortmuur van des voorz. Haesen huize, ende dezelve luife daarinne te verankeren ende vast te maken, 't welk hij getuige zeit door dien te weten, zoo hij 't zelve tot verscheiden tijden gehoirt heeft van de voorz. Haese ende Arent Vranckenz. zijnen "groetevaeder" (grootvader); ende heeft ook gezien, dat die luife, te voren niet geweest zijnde, gemaakt worde. Zeit nog dezelve getuige, dat, de voorz. luife gemaakt zijnde, hij op eenen tijd geweest is in 't huis van de voorz. Haese(**), in de slaapcamer van Cornelis van Almonde, des voorz. Haesen zone, mit eenige andere jonge gesellen,

(*) Deze was in 1510 Hoogheemraad, vervolgens Baljuw en Dijkgraaf van Delfland. In 1534 Veertigraad, stierf hij in 1554.

(†) Eene schrijffout voor: *perfecten*, d.i. *juisten* tijd. De getuige wenschte hiermede te kennen te geven, dat zijne herinnering niet toeliet, den tijd, waarop de overeenkomst werd getroffen, juister te bepalen.

(§) Het geslacht van Almonde behoorde onder de zeer aanzienlijke. Vgl. o.a. mijne *Mededeelingen*, bl. 14, noot (2). - Haes, Haesgen of Hasia is een vrouwennaam, die meermalen voorkomt.

(**) Blijkens eene later "tuyghe beleedt" of beëedigde verklaring wordt het thans door den heer Straman bewoond huis hier bedoeld. De poort was de uitgang van een "open plaetse achter die heylighe geest susteren" (het tegenw. Meisjeshuis) in de Nieuwstraat.

ten welken tijde hij getuige zeide eens jegens (tegen, tot) denzelven Cornelis: "*dit is een bequaem* (aangenaam, geschikt) *camertgen, omme een meysgen inne te laeten bij avonde, soe daer een clein doertgen* (deurtje) *ter halver straet stont*," daar als toen de voorz. Cornelis op zeide: "Neen, dat en mach niet geschien, want die regierders van Delft hebben dit met onse moeder selve geaccordeert, dat deselve doere toegespijckert moet blijven, ende en moet in dit huys gheen uytganck meer weesen in de Neywe straet, dan eene poirte"'[(*)]. Deze depositie werd den 16[den] Mei 1548 op verzoek van Burgemeesteren afgelegd.

Den 16[den] Augustus 1548 was de Groote markt alhier het tooneel van eene gevaarlijke kunstverrichting, als in deze eeuw door *Madame Saqui* in Europa en in onzen leeftijd door *Blondin* in de Oude en Nieuwe wereld werd vertoond. Laatstgenoemde waaghals overtrof alles, wat ooit op dat gebied door koordedansers en acrobaten was geleverd; evenwel blijkt uit de volgende aanteekening, dat ruim drie eeuwen geleden de halsbrekende toer, om van eene hoogte van ± 300 roedevoeten[(†)] langs een koord tot den beganen grond af te dalen, reeds met succes werd ten uitvoer gebracht.

'Is bij de camer van Schout en Schepenen geconsenteert Cornelis Aelbrechtsz., als ontvanger over de boeten, vallende onder de Vroedschappen, te betalen uit de penningen van dezelve boeten gekomen, mr. Dirck Pynsz., schout, vier Rijnsgulden ende XVI stuvers, die hij ten achteren is als reste van XV Rijnsgulden[(§)] ende IV stuvers, die *den Italiaen*, *die uyt 't alderbovenste veynsteren* (venster) *van der nyewe Kercksthoren*, *bij* (langs) *een coerde needer upter aerden gedaelt is*, tot voir den huyse van Gerrit Dircksz. den Boer, genaempt die Keyser[(**)] den 16. Augusti a[o]. 1548.'

Toen Filips II in 1549 door zijn vader, Heer der Nederlanden, herwaarts was ontboden, om hem aan zijne toekomstige onderdanen

(*) Cornelis' moeder, die de 'bequaeme' gelegenheid evengoed als Vranck van der Meer, haars zoons vriend, zal hebben bevroed, nam preventieve maatregelen en liet het beding in het akkoord opnemen. Zij hield van geene achter- of zijdeurtjes en vond eene poort behalve de voordeur voldoende.

(†) Bleysw., bl. 221, geeft, 'na sijn onthoudt' als hoogte van den N. kerktoren op 320 Rijnl. roede-voeten. Bij Boitet, bl. 249, lees ik echter, dat Anthony van Leeuwenhoek bevonden had, dat die toren 'maar 299 voeten hoog' was. Na de restauratie meet hij met de spits 109.00 M. en overtreft den Utrechtschen Domtoren 5 M. in hoogte.

(§) Deze gold 40 grn. of 20 stuivers en das evenveel als het £ van 40 grn. Vlaamsch. Naar de toenmalige geldswaarde ontving de artist ± *f* 80 van onze munt in betaling van zijn waagstuk.

(**) De naam van het huis van G.D., waar "die Keyser" uithing of liever in den gevel een steen met de afbeelding van Keizer Karel V prijkte.

voor te stellen en alom de privilegiën te doen bezweren, werd dat prinselijk bezoek, ofschoon de eerste kennismaking schier algemeen den Nederlanders een ongunstigen indruk gaf en zij in den trotschen Spanjaard schijn noch schaduw van de Vlaamsche minzaamheid zijns vaders konden bespeuren, overal in den lande feestelijk gevierd en Karel's toekomstige opvolger met de meeste praal en luister ingehuldigd. Zoo ook hier te Delft, waar de 'joyeuse entrée' van den aanstaanden Landsheer in den loop van September - de juiste datum is mij niet gebleken - plaats had. De volgende ordonnantie heeft daarop betrekking:

'Heer tresorier Cornelis Jan Bokelsz., Burgemrn. ordonneren u te leveren Jacob Doesz. IIc. car. gulden, 'omme *winen*(*) daeromme te coopen, 'dienende totte *blijde incoemste van onse Heer prinselicke genade*;' 't zal u betalinge strekken tegen den toekomenden blafbewaarder(†). 'Dies t'oirconde (hebben) Burgemrn. mijn gelast dit te scriven ende t'onderteyckenen den XII. Septr. 1549.'

'Mijn', die gelast werd, was Mr. Hugo van den Ende, mijn ambtsvoorganger en tevens Pensionaris van Delft. Dat Filips, Koninklijke Majesteit geworden, Delft of liever de Oude Kerk niet ongenegen was, schijnt te mogen worden opgemaakt uit de bijdrage, die hij schonk voor de aanbesteding van het geschilderd glas, dat in het Noordkruiswerk van die kerk vóór de ramp van Delft, op 12 October 1654 voorgevallen, placht te prijken(§).

Het terrein, waar de voormalige zoogen. stille putten, ook privaat- of stinkputten genaamd, thans de schuren of inrichtingen van den gemeentereinigingsdienst werden gevonden, werd in 1551 aangekocht, getuige deze aanteekening:

'Mijnheeren van de Wet hebben gecoft van Sinte Joris gasthuis den 20sten Dec. 1551 anderhalf hont lants, omme toe te maken ende te bereiden (behoorlijk in te rigten) privaatputten(**); de mergen, tot

(*) D.i. verschillende *witte* wijnsoorten, zoowel Rijnsche als Zuidelijke, ten einde de gemeente daarop van stadswege te onthalen. *Roode* wijn (Bordeaux, enz.) werd hier in het laatste vierendeel der 17de eeuw eerst in zwang gebracht, voornamelijk door Prins Willem III, die wegens redenen van gezondheid geen anderen wijn drinken mocht. De *genever* vond ik het eerst vermeld in het leger bij Alphen, in 1672. Zie mijne *Mededeel.*, blz. 133.

(†) Hij had onder zich het register, *blaffaert* genaamd, waarin de ordonnantiën van Burgemeesteren in klad werden opgenomen. Vgl. *Klapper*, *papegaai*, enz., waarmede dergelijke registers of repertoria worden aangeduid.

(§) Zie Bleysw., bl. 171.

(**) Met het oog op het doel der reservoirs klinken de beide werkwoorden *ons* vreemd in de ooren. En toch drukken zij zeer juist en in goed Nederlandsch uit, wat moest geschieden, om die vergaarbakken van faecalien, etc. *tot stand te brengen.* Thans gelieft men daarvoor het on-Nederlandsch "*daarstellen*" te gebruiken, waartoe niet de minste reden bestaat, omdat onze rijke moedertaal, zonder Leentje-buur te spelen, in hare behoeften vermag te voorzien.

schepenen schattinge, gerekend tegen LX £ gr.; comt 't gasthuis de somma van XC Rijnsgulden; daar ik(*) de meesters van 't gasthuis ordonnancie van gelevert heb, omme van den tresorier t'ontfangen. Ende hebben de gasthuismrs. schepenbrieven van den eigendom hiervan gelevert in dato den 24sten Octr. 1553.'

Een *morgen* of *mergen* werd toen in Delfland en Rijnland gerekend op 6 hont, een hont op 100 roeden, eene roede op 12 voeten en een voet op 12 duimen. In de aanteekening is het cijfer XV, dat er oorspronkelijk stond, later in XC veranderd, zoodat niet anderhalf *hont*, maar anderhalve *mergen* schijnt verkocht te zijn(†).

In de keur op de 'vleishouwers, beesten en beestemarckt'(§) waren o.a. ook bepalingen op het slachten of slaan van rammen, schapen, enz. opgenomen. Het onderscheid tusschen de verschillende vertegenwoordigers van het schapenras, bij de keur aangenomen, schijnt door de verkoopers niet altijd nauwkeurig te zijn in acht genomen, blijkens de volgende aanteekening:

'Jacob Stoffelz. (heeft) "angedient" (gemeld, medegedeeld), dat men geene oude rammen, naar ouder usancie (gebruik) en moet (mag) verkoopen, dan mit een "roe" (rood) lappe (daar) opstaande, ende geene jonge rammen na Sinte Jacob(**), dan ook mit een rood lappe daarop staande(††); dat, contrarie van dien, meest alle de vleeshouders doen, verkoopende ook "oye vleyssche voir werevleysch". Ende heit Luytten, huisvrouwe van Dirck Viericxz., gekocht "by die ponde" (bij 't pond) een "ramsscoer" voor een goede "werescoer"'(§§).

Een *weer* of *hamel* is een gesneden of gecastreerde ram. Het werevleesch was toen zeer gezocht. Zoo werd op den 15den Mei 1556 den Stads-tresorier Pieter Sasbout gelast te geven VII £, 14 sts. van XL gr., 'omme daermede te betalen seeckere XXVIII *geroocte weren-billetjes*, die men in Janr. l.l. gesconcken (had) mijn Heer den Stedehouder

(*) Nl. secretaris.

(†) Zie over de verschillende maat van het morgen, hier en elders in ons land, de verklarende woordenlijst achter de *Informacie opt stuck der Verpondinghe in* 1514, Leiden, 1866, bl. 668.

(§) Zie: *Keuren en ordonnantiën der stad Delft*, bl. 179, boven aangehaald.

(**) D.i. 25 Juli.

(††) In de keur: "een roede bannier, daeraen gescreven zijnde: dit is Ramsvleisch".

(§§) Delftsch dialect voor: schouder. Door de uitspraak van *ou* als *oe* en door uitstooting van de *d* werd *schouder* saamgetrokken tot *scoêr.* Zoo schreef men *bouck*, *kouck*, maar sprak uit *boeck*, enz. De *spreek-* en *schrijftaal* waren toen nog niet zóó scherp gescheiden, of een secretaris van Delft kon, zonder aanstoot te geven, '*ramsscoer*' schrijven, evengoed als een Delftsch schepen in een vonnis van 1552 de uitdrukking '*naecte scoeren*' in plaats van *ontbloote schouders* mocht bezigen. Men denke hier aan het nog gebruikelijke *schoêr*mantel, een vrouwenkleedingstuk, dat nagenoeg tot de oude geschiedenis behoort.

ende eenige goede Heeren van Brussele, met hem wesende ter selver tijde binnen Handwerpen'. Drie jaren te voren hadden Burgemrs. aan dezelfde 'goede Heeren' VII *scape-casen* ten geschenke toegezonden; *hammen*, *rookvleesch* en *ossetongen*, 'zoo men die best (zou) moghen becomen', dienden ook al voor die zoogen. 'gratificatie' of 'gratuiteyt'. Ossen- en koeien- of rundvleesch werd toen ook nog streng gescheiden.

Een tragisch voorval vermeldt de aanteekening, die ik hier laat volgen, ook om den echt Christelijken, vergevingsgezinden geest, welke eruit blijkt.

'Op huiden ten dage 1551 compareerden in de Burgemrs. kamer binnen der stede van Delf Pouwels Claesz., pannebakker, ende Belie Hendricksdr. zijne huisvrouwe voor Burgemrn., ende eenige hooftmans van de gezelschappe van de Clovenierders(*), die tot deszelfs comparants verzoeke vergadert waren. Ende verklaarden dezelve comparanten, hoe dat Thonis Pouwelsz. hunlieder zoon, oud wezende omtrent VI jaren, geweest was den 14. Septr. laatstleden in de Clovenierders Doelen, aldaar de schutters schietende waren de papegaai, omme hoog opgerigt. Ende alzoo Jan Jansz. Potter, mede schietende als schutter naar de zelve papegaai, hunlieder voorz. zone "*by onnoselheyt ende ongevalle*"(†) doorschoten is geweest; t'welk zij zeiden, zulks langen tijde ter harten getrokken te hebbende, niet en hebben kunnen vergeven. Zoo hebben zij nogtans, nu hen (zich) beraden hebbende mit God almagtig ende goede menschen, voor ons verklaart, vervangende allen hunnen kinderen, vrienden ende magen, *dat zij vergeven uiter harte ende om Gods wille* den voorz. Jan Jansz. al 't geen dezelve daar eenigerzins an misdaan ofte misbruikt(§) zoude mogen hebben. Belovende 't zelve den voorz. Jan Potter ofte zijnen kinderen tot geenen tijden achter (na) te houden, te verwijten ofte hem van dien te beklagen (beschuldigen) in eeniger manieren. Aldus geschied den 10. October 1551, mijn tegenwoordig; ter presencie van Vranck van der Meer Pietersz., Mr. Willem Tielemansz., Cornelis Michielsz., Huig de Groot ende Simon Heyndricksz., Hooftmans.'

De manslag, boven medegedeeld, was door onvoorzichtigheid geschied en den dader, volgens het oude strafrecht, niet toerekenbaar;

(*) Zie Bleysw., bl. 562. - Vóór den "Delfschen Donderslagh" op 12 October 1654, d.i. het springen van 's Lands Kruithuis, waren hier *twee* Stads-Doelen. Blijkens eene aanteekening van 1564 was de ingang "van der nieuwe doelen" aan den Geerweg, nu Kantoorgracht geheeten door eene poort "wijt VII voet, hooch van den onderkant van den booch ghereeckent IX voet."

(†) D.i. buiten de schuld, zonder boos opzet van den dader en ten gevolge van een ongeluk. *Onnozelheid* beteekent hier *onschuld* en niet, wat er nu door verstaan wordt, nl. simpelheid, zwakheid van geestvermogens.

(§) D.i. door een verkeerd, onvoorzichtig gebruik van zijne *coluvre* of *colve* teweeggebracht mocht hebben.

m.a.w., hij was *excusabel.* De tusschen de magen van weerszijden ontstane *veete* werd, nu zij '*mit vrientschappen*' verzoend waren, opgeheven en was voor altijd uit de wereld. Joost de Damhouder, doctor in de beide Rechten en 'Raad ordinaris van den Keizerl. Majest. Karel V', zegt in zijn *Practycke in criminele saeden* dienaangaande dit: 'Item worden gheexcuseert van doodtslaghe alle degheene, die dood-slagh committeeren, niet uyt quaden wille oft meyninghe, maar *onnooselyck* by eenigh accident ende *by onghevalle.*' Jan Potter's verschoonbaarheid was op dezelfde gronden door de familie van den verslagene aangenomen en hem bovendien de betreurenswaardige daad van ganscher harte vergeven.

Op den 11^{den} Januari 1558 woedde alhier een hevige storm, die veel schade aanrichtte en o.a. twee molens tegen den grond wierp. Daarop slaan deze beide aanteekeningen:

'Op heden den 12. Januarij 1558 zijn voor Burgemrn. ende Schepenen in de Raadkamer gecompareert Cornelis Tomasz., Ott Jansz en Frans Cornelisz., molenaars, allen erfgenamen van wijlen Cornelis Reyersz., ende hebben verzocht den windmolen, staande achter het Bagijnhof op der stede veste, genaamt "het Steckgen"(*) ende op gisteren "met den grote tempeest ende wint ommeghewayt is," wederom te mogen oprigten. Twelk hunlieden geconsenteert is, mits dat zijlieden ende hunne erven of actie van hen hebbende der stede tot een recognitie jaarlijks geven zullen 3 stuivers, zoo zijlieden hier voortijts ook gedaan hebben.

Op heden den 17. Januarij 1558 is voor Burgemeesteren ende Schepenen in de Raadkamer gecompareert Philips Dircksz., molenaar tot Ouderschie, ende heeft de Burgemrs., als ambachtheeren van Ouderschie verzocht zijn watermolen, die met den tempeest den 11. dezer tegenwoordige maant tot Ouderschie ommegewayt was, wederom te mogen oprigten Twelk hem geconsenteert is, mits dat hij en zijn nakomelingen de voorz. stede de jaarlijksche pacht(†), naar ouder gewoonte, betalen zal.'

(*) "Staende t'enden die scuttelaers steghe" (d.i. de Bagynestraat, zie Bleysw., bl 674), lees ik in eene aanteekening op 24 Mei 1540. Deze molen was ook op den 3^{den} Mei 1536 "in den vermaerden brant" vernield. Toen verbrandde nog: de windmolen, genaamd het "gasthuys" staande aan het einde van de Dirk Langensteeg, de Proostmolen "beneffens die Wateryngse poirte", de molen naast "zynte Kafrinenpoirte" (de Oostpoort) en de *steenen* molen "over die Bredesteghe staende". *Steckjen* of stekje is het verkleinw. van steek, stok of staak. - Blijkens den plattegrond (geschilderden) van Delft, na den brand van 1536 gemaakt, waren, behalve den molen over de Breesteeg en dien op het Duivelsgat en aan het einde van den N. Langendijk, al de molens van hout opgetimmerd.

(†) Deze bedroeg V £ hollans *voor het regt van den wind.* Zie de aangeh. *Informacie*, bl. 325. Buiten dit recht, dat de koornmolenaar moest betalen, bracht de Heerlijkheid van Overschie nog op: aan *landrente* of pacht van landerijen XI £ holl. 's jaars en aan *huur* van *het regt van visschen* jaarlijks VI £ holl. Delft bezat die ambachtsheerlijkheid stellig reeds in 1482. Zij werd in 1847 verkocht.

In den loop der 16de eeuw werd Delft herhaalde malen bezocht door eene pestziekte, die men toen *de gave Gods, pest of pestilentie* noemde. In de Delftsche courant van 11 Maart 1877 deelde ik daaromtrent het een en ander, uit de stads-keurboeken getrokken, mede. In het 1ste Memoriaal van Burgemeesteren worden dienaangaande eenige aanteekeningen gevonden, die betrekking hebben op het jaar 1557, toen bedoelde epidemie hier hevig woedde. Zij luiden als volgt:

'Heer trezorier, Adriaan Claesz., Burgemrn. dezer stede ordonneren u te geven ende te betalen(*) in de handen van den *pastoor* van de *Nieuwe Kerk* de som van XL carolus guldens in recompence(†) van dat ter binnen IX weken *inder tijde van de peste* geen *uitvaarden* in der zelve kerk gehouden zijn geweest nochte *offeranden* gedaan, hem daarvan belooft. Actum den XX. April 1558.

Heer trezorier enz., Burgemrn. ordonneren u te betalen broeder Pitersz., *subprior tot Zyon*(§) voor een gratuiteit, van dat hij ten verzoeke van de Regenten dezer stede *in den uitersten noot van de peste* "die ghemeente gedient ende haar sacramenten geadministreert heeft, als *cappellaen*", van den XI. Octr. tot den lesten Januarij 1557/58.

Heer trezouer, Jan Pietersz., Burgemrn. ordonneren u te betalen Heer Adriaen Michielsz., *priester* ende *pater* van '*t Heylige geest Susterhuys*(**) de som van XXXVI car. guldens van XL gr. 't stuk, van dat hij ten verzoeke van de Burgemrn. *in de peste* als "*cappellaen*" gedient heeft sedert den 7. Octr. 1557 tot den 3. Aug. 1558, behalve de ordinaris ende extraordinaris "prouffyten" der zelve kerk(††) gevallen binnen den voorz. tijt, ende nog III £ Vlaamsch, die hem uit zeker inkomen der pastorie derzelver kerke gevolgd zijn. Actum op den 8. Augs. 1558, ter presentie van myn.'

Denzelfden trezorier - men ziet, er waren er toen twee, evenals twee secretarissen, behalve den pensionaris - werd gelast, nog aan den bovengenoemden *subprior van Syon* te betalen voor een '*gratuiteyt*'

(*) Nicolaas Florisz., die in 1562 overleed.

(†) Vergoeding, compensatie.

(§) Een klooster der Hieronymianen of broeders van goeden wille, buiten Delft, ten N.W. dier stad gelegen, op den hoek van de Kastanje en de Zwet. Zie Bleysw., bl. 358 vgg., en *Oudh. en Gesticht. van Delfland*, bl. 241 vgg. Het werd in 1573, met Coninksvelt, het Carthuizer-klooster, de kapel op den Hoorn, de sloten Altena en Overvest door die van Delft geheel gesloopt, ten einde te beletten, dat de Spanjaarden zich daarin zouden nestelen, om de stad in te sluiten.

(**) Later veranderd in het tegenwoordig nog terzelfder plaatse bestaand Meisjeshuis.

(††) Nl. der Oude Kerk. Hij verving vermoedelijk den aan de pest overleden pastoor Jacob Geraertsz. Met nog vijf medewerkers werd hij in 1557 uit het leven gerukt. "Want die kapellanen altemaal" - zie *Oudh. en Gesticht. van Delfland*, zie bl. 392 - "hebben zich zelven, als zeer vette rammen die uit de kudde des Heeren uytgekipt waren, voor de ondankbare (?) stad vrijwillig, en om Gode tot waardige en welriekende offeranden opgedragen te worden, voor de woedende pest blootgestelt." Zoo luidt t.a.p. de *Nederl.* vertaling van hetgeen Petrus Opmerus in zijn *Historia martyrum Batavorum* dienaangaande heeft te boek gesteld.

de som van XV car. guldens ende XV sts., ‘van dat hij ten verzoeke van den Regenten dezer stede “*in de uyter noet van de peste*” de gemeente gedient heeft van 23. Febr. tot 3. Aug. 1558.’

Den 2^{den} Mei 1560 werd den ‘Minnebroeders’ (Minderbroeders) voor eene gratuïteit tot reparatie van hunne kerk geschonken ‘twintich duysent *scalgen* of *leyen*’. - Scalge of scalje is = schalie. De ‘broertgens’ waren der gemeente in den laatsten tijd van de pest ‘zeer behulpelick ende dienstich’ geweest.

Behalve door het uittrekken der schutterij werd de beroemde ‘Delfsche ommeganck’, welke bij gelegenheid der jaarmarkt plaats had, nog opgeluisterd door de verschillende gilden, die de feestelijke stemming trachtten te verhoogen door het geven van vertooningen, waarbij naar den prijs der excellencie ofte voortreffelijkheid werd gedongen. In de *Ordonnantie van 't gilde van den brouwers*(*) wordt op dat gebruik gedoeld. Het 3de art. luidt aldus: ‘Item zoe en sal nyemandt neeringe van der brouwerie doen, hij en sal het gilde weesen, ende hij sal alle jaers den gilde geven VIII gr. goidsdienst mede te doene(†); hier voir sullen die hoefmans (hoofdmans) *uytbrengen die helle* Inder *spele* van Jesse(§), tot coste van den gilde.’ In het 3de keurb. v. Delft, f^{o}. 80 v^{o}., wordt het schippersgilde bevolen, ‘in den *spele* van Jesse *uyt te brengen Sint Ursulen schip* met alle zijn toebehoiren’, enz. Het schijnt, dat de Delftsche gilden voor dergelijke vertooningen, die tegenwoordig bij onze Zuidelijke broeders nog niet zijn afgeschaft, goed waren ingespannen. Althans zou men dat mogen opmaken uit de volg. extracten uit de Thesauriers-rekening van Dordt van 1506, die door Dr. Schotel in zijne *Letter- en Oudheidk. avondstonden* worden medegedeeld:

‘Item noch bet. die *speelmeesters* van *Delft*, omdat sy leenden *die duvels aensichte metten rocke* IIII R. g. Noch bet. *die duvelen met hoiren cappeteyn Lucifer* ende *spoelman* (speul- of speelman), voir haer costen, die sy deden VIII R. g. Noch bet. Hubert die scipman van *de duvelen reescap*(**) hier te brengen ende wederom tot *Delft* te voeren VI st.’

(*) Zie: *Keuren en Ordonnantiën van Delft*, bl. 173 en aldaar de noot 4.

(†) D.i. op het gilde-altaar aan St. Steven gewijd.

(§) Bij gelegenheid der processie op den eersten Zondag na St. Odulphus ter eere van O.L. Vrouw van Jessen, in de kermisweek vertoond. Vgl., behalve de in de noot op de boven aangeh. *Keuren en Ordonnantiën* genoemde bronnen, J. ter Gouw, *De Volksvermaken*, bl. 267 vv. Maria Jesse of “het bloemke Jesse” was eene der benamingen van de H. Maagd, aangezien zij was gesproten uit den stamme Davids, den zoon van Jesse of Isai.

(**) D.i. alles, wat tot de attributen en de uiterlijke gedaante der voor te stellen duivels behoorde, waaronder de “aensichte” of mommen en “rocke” of lijfrokken, in 't Lat. *tunica* geheeten, werden gerekend.

Den 20sten Juni 1559 werd den trezorier Jan Jansz. Sasbout geordonneerd, aan ‘die gildens’, welke op den Delftschen ommegang laatstleden ‘*haere spelen om prijse te winnen uytgebracht*’ hadden, een iegelijk van henlieden te betalen, volgens de akten, die hem van hunnentwege ‘onderteykent met die secretaris hant overgelevert’ zouden worden, te zamen bedragende ‘hondert veertien *stede kannen*(*) *wijns*, de kanne gerekent tot 12 sts., beloopt te zamen an gelde 68 car. guld. 8 sts’.

Het beginsel, in art. 172 der Grondwet neergelegd: geene privilegiën kunnen in het stuk van belastingen worden verleend, werd in vorige eeuwen niet gehuldigd. Geestelijke zoowel als wereldlijke personen genoten dikwijls geheelen vrijdom van stads-accijnzen, of althans van wijn en bier(†). Zoo wordt, onder meer, in de keur: *van wijn*, *bier ende dranck*, enz., dagteekenende van het laatst der XVde eeuw, het volgende bepaald: ‘Voirt so wat *wijn susters* of *cloosters* inslaen ende selve drincken binnen hoiren clooster, dair en selmen gheen excys of geven, ten wair, dat zij wairlicke (wereldlijke) luyden in hair cost hadden(§), dair sullen sij den excys of betalen van dat sij drincken.’

De pastoor van de Oude Kerk, Mr. Maarten Donck of Duncanus, dronk o.a. *vrij bier* blijkens deze aanteekening:

‘Alzoo mijnheere de pastoor van de Oude Kerck zekeren tijt geleden geaccordeert is geweest vrijdomme van excys van alle zulke bieren, als binnen zijnen huize gedronken worden, ende (hij) bovendien nog bij de excyzenaars der zelver stede daaromme t'onregte gemoeit is geweest(**); zoo is hem daarvan bij den Burgemrn. t'zijnen verzoeke acte verleent, omme hem (zich) tot meerder verzekerheit daarmede te mogen behelpen(††). Actum den 25. April 1561.’

De bovenaangehaalde keur bevat aangaande den wijn, die door kloosters, conventen, priesters, enz. werd ingeslagen, nog deze bepalingen:

‘Voirt wat wijn dat gedroncken wordt in susterhuysen of op geeste-

(*) Eene stedekan hield ± 2¾ flesch in. - In 1636 werd de goede oude gewoonte, om “op kermisdach” aan verschillende corporatien een geschenk in wijn van stadswege te vereeren, afgeschaft; echter niet uit het oogpunt van *bezuiniging.* Dat motief werd er steeds bij vermeld.

(†) Zoo werd o.a. in 1563 aan Jacob Herweyer, die vroeger der stede van Delft als procureur van den Hove van Holland diensten had bewezen, toen hij zijne residentie alhier vestigde, voor hem en zijne familie tot wederopzeggens toe vrijdom van wijn- en bieraccijns gegund. - Het *Oude Gasthuis* werd exemptie van wijnaccijns verleend in 1564, door Burgemrs. op advys van de Wet en eenigen van den ‘Ouwen’ uit de vroedschap.

(§) Gelijk ik reeds vroeger mededeelde, werden groote heeren en aanzienlijke personen hier ter stede dikwijls in het St.-Aagten- of het Minnebroeders-klooster onthaald, waartoe het refectorium ruime en geschikte localiteit aanbood.

(**) D.i. niettegenstaande die vergunning door de ambtenaren van den accijns voor de betaling ervan is aangesproken.

(††) D.i. zich daarvan te bedienen en zijn vrijdom te kunnen bewijzen.

licke steeden, als men kinderen kleet(*) of professye doet(†), dair of sal men excys geven.

Voirt wairt, dat enich priester sijn eerste misse songhe of lase ende wijn insloegh bij vaten, cleyn of groot, dairof sel hij excys geven; behoudelick den priester, dair sal men voir afslaen X stoop(§); ende dese excys sal betalen dair die wijn gehaelt of gedroncken is.

Voirt wat priesters, of meisters of poorters, die vrij weesen willen, inslaen bij vaten ende dairof vercoopen buyten hayren huysen, of binnen hayren huysen, als sij gasten hebben ende dair geldt, gifte of mijde of nemen, dair sullen sij excys of geven.'

De beteekenis van dit artikel is deze, dat al wie ook *vrij wijn* wilde *verkoopen*, daarvan bij den inslag den accijns moest voldoen, wilde hij niet bekeurd worden, daar de vrijdom zich alleen tot eigen gebruik, d.i. tot dat van den vrijgestelde en zijn gezin, bepaalde. - Met 'meisters' worden hier waarschijnlijk de magisters of 'Latijnsche schoolmeesters', nl. de rectoren en conrectoren bedoeld, die vrijdom plachten te genieten. Het opschrift: *vrij wijn,* van sommige uithangborden van herbergen, enz. beteekende niets anders, dan dat de verschuldigde impost of wijnaccijns daarvoor betaald was. Ofschoon minder duur en zeker niet minder goed dan thans, werd hij daar niet gratis getapt of, gelijk drinkwater, à discrétion verstrekt.

(*Wordt vervolgd.*)

Mr. J. SOUTENDAM.

(*) Bij de eerste communie.

(†) Als de gelofte, waarbij men zich aan deze of gene geestelijke orde verbindt, wordt afgelegd.

(§) Den priester werden dus ± 27 flesschen van den inslag excysvrij vergund; de overige accijns werd betaald door hem, ten wiens huize de wijn besteld of gedronken werd.

Oorspronkelijke romans.

Alleen door het leven, door H. Witte; 3 deelen. - Leiden, E.J. Brill.
Prins of Koning? - Utrecht, J.L. Beijers.
Nemesis, novelle van Gerard Keller; 2 deelen. - Rotterdam, Uitgevers-maatschappij 'Elsevier'.
Onze minister, en andere novellen van Gerard Keller. (Guldenseditie N^{o}. 161.) - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
Nol Giele en andere Noord-Brabandsche beelden, door H.T. Chappuis. - 's-Gravenhage, Charles Ewings.
Verkeerd begrepen. Oorspronkelijke roman van W. Nieuwland Szn.; 2 deelen. - Alkmaar, P. Kluitman.
Vanitas door C. Terburch. - Utrecht, J.L. Beijers.
Zielenadel; Verspeeld, door Louise Stratenus. - Arnhem, De Arnhemsche drukkers- en uitgevers-maatschappij.
Eveline, door Francisca Gallé. - Dordrecht, J.P. Revers.
Anna Steinfort, door Creola. - Amsterdam, C.E. Van Langenhuysen.
Gescheiden, door Ed. Swarth; 2 deelen. - 's-Gravenhage, Charles Ewings.

Twee moderne sprookjes, door Kuno. - Utrecht, J.L. Beijers.
Baboe Dalima, opium-roman door M.T.H. Perelaer, gep. hoofdofficier van het Nederl. Indische leger; 2 deelen. - Rotterdam, Uitgevers-maatschappij 'Elsevier'.

Wanneer men een min of meer lijvigen bundel romans en novellen heeft doorgewerkt, om zijn oordeel over het gelezene te vestigen en tot stichting en voorlichting van anderen uit te spreken, dan tracht men zijn werk te regelen door eene schifting van de te bespreken producten, door ze te verdeelen in bepaalde afdeelingen en soorten, welke elk door hare eigenaardigheden vanzelf punten van vergelijking en beoordeeling aanbieden. Niet alleen de verschillen in letterkundig karakter hebben wij hierbij op het oog, waardoor de behandelde stof al spoedig aantoont, tot welke categorie - van historischen, phantastischen, karakter-, intrigeroman - het kunstwerk behoort; wij denken meer aan die verschillen en eigenaardigheden, waaruit op te maken is, welk doel of oogmerk den schrijver voor den geest heeft gestaan, welk publiek hij zich heeft gedacht; in het algemeen, met welke voorstelling of opvatting de schrijvers van de te beoordeelen werken blijkens het verkregen resultaat hun arbeid hebben ondernomen en ten einde gebracht. Even gemakkelijk als het eerste onderzoek, het determineeren der romans naar bepaalde genres, is, even bezwaarlijk valt het tweede, waarbij men dikwijls op onoverwinnelijke moeilijkheden stuit. Niet, omdat de door kunstbezieling vervoerde schrijvers door hunne phantasie zoo licht op dwaal- en doolwegen geleid worden, die hen van het doel

afleiden of hen dat tijdelijk of voorgoed uit het oog doen verliezen, maar omdat men zeer dikwijls bij dit onderzoek komt te staan voor volkomen negatieve resultaten. Het schijnt velen schrijvers niet genoeg, een werk te hebben voltooid, dat bij den lezer, ook na herhaalde lectuur, hoegenaamd niets achterlaat: noch de herinnering aan groote, met kracht uitgedrukte gedachten of aan talentvol ontlede karakters met goede of kwade neigingen; noch den indruk, dien een beschaafde, zorgvuldig bewerkte stijl nooit faalt te maken; noch de gedachtenis eener kunstig geweven en logisch ontknoopte intrige. Menig romantisch werk, dat wij in deze overzichten te behandelen hadden, droeg, terwijl het bijna geen sporen van zorg of logischen gedachtengang vertoonde, vele kenteekenen van zonder toezicht of teugel, onbestuurd en onbelemmerd voortgedroppeld te zijn uit eene door geenerlei wetenschap veredelde of door kunst beschaafde phantasie, behept met alle ziekten en kwalen van den eersten kinderlijken leeftijd. Wat kan, in vredesnaam, den schrijver van zulk een boek bij het nederpennen van zijne eindelooze woordenreeksen voor den geest hebben gestaan? Welke opvatting of voorstelling kan hij zich bij mogelijkheid van zijne roeping als kunstenaar hebben gemaakt? Wij weten er geen ander antwoord op, geen andere verklaring voor te geven dan deze, dat eene onbeschaafde, ziekelijke phantasie hem geheel in beslag genomen heeft. Zonder zelfkennis of zelfbeheersching, ja, zonder dat zelfbewustzijn, dat den schrijver de noodzakelijke heerschappij over zijne stof geeft, zet hij zich aan het schrijven, schrijven, schrijven; hoe wil men dan in het eindelijk volgeschreven boek de sporen van indenking, oogmerk, zorg en kennis verwachten, die bij de bloot mechanische makelij verre te zoeken zijn geweest? Men zou vooral in die gevallen, waarin ook de aanwezigheid van eene regelmatig werkende phantasie zelfs niet kan aangetoond worden, tot het besluit kunnen komen, dat deze leveranciers van romans en novellen aan het Nederlandsch publiek door geen hoogeren aandrang zijn aan den arbeid gezet dan de nu eenmaal bestaande eischen van de lectuurmarkt. Er moet nu eenmaal een zeker getal boeken jaarlijks in Nederland worden geschreven, om in de behoeften van het, zoo niet beschaafd dan toch lezend, publiek te voorzien; er bestaat dus eene bepaalde vraag, welke volgens de onveranderlijke economische wet het aanbod te voorschijn roept, en wanneer de vereischte hoeveelheid van waar slechts ter markt aanwezig is, neemt het gulzig publiek 't minder nauw met de qualiteit. Beschouwt men het schrijven en lezen van dit uit een economisch oogpunt onberispelijk standpunt, dan wordt het heiligschennis, daarbij de woorden literatuur en kunst in den mond te nemen.

En toch mag de groote invloed niet voorbijgezien worden, dien de economische wet van vraag en aanbod op onze letterkunde uitoefent. Voor een klein land is Nederland een zeer veel lezend land, zoodat het de allereerste plaats inneemt in de statistiek der uitgeverij. Van den

anderen kant is de leeslust niet in staat, om bij onze numeriek kleine bevolking en ons uiterst beperkt taalgebied een debiet van letterkundige werken te scheppen, dat eenigszins in vergelijking kan komen met dat in talen, waarvan de nationale sprekers veel minder leeslustig zijn dan de Nederlanders, maar waarvan het gebied om natuurlijke redenen of door kunstmatige middelen oneindig meer uitgebreidheid heeft. Slechte lezers, als Franschen, Engelschen en Duitschers zijn, hebben de schrijvers in die talen een grooten kring van lezers èn in de uitgestrekte landen, waar hunne taal de nationale is, èn in alle andere oorden, waar zij als wereldtaal wordt gesproken en begrepen. En daar de wereldtalen juist in de eerste plaats door hen worden beoefend, die door hun graad van beschaving en ontwikkeling tot de lezers met smaak en oordeel des onderscheids behooren, hebben de schrijvers, die zich van zulk een overal gangbaar middel tot uiting hunner gedachten bedienen, dit onschatbaar voorrecht van steeds te kunnen rekenen op een beschaafd publiek, dat den schrijver aanmoedigt en opwekt tot hooger doeleinden, in plaats van hem neer te trekken tot een lager peil van beschaving. Hoe ongunstig staat de zaak echter voor den Nederlandschen letterkundige! Al mag het gebied der Dietsche taal zich over niet minder dan twintig of dertig millioen Nederduitschers en Vlamingen uitstrekken, feitelijk blijft zijn terrein beperkt tot binnen de politieke grenzen van ons vaderland. Hier is 't nationale bekrompenheid, die den taalverwant verbiedt kennis te nemen van hetgeen de geesten buiten het groote, alles opslokkende vaderland wrochten; elders geeft de pastoor een dergelijk verbod, dat blindelings wordt nageleefd; op andere plaatsen ligt het lezen van ‘boeken’ nu eenmaal niet in den volksaard en voorziet de ‘gazet’, de alpha en de omega aller wijsheid, volledig in alle behoeften van voeding van geest, hoofd en hart, die de lezer voor zijn dagelijksch levensonderhoud gewaarwordt. Buiten Europa geeft wel is waar de Nederlandsche bevolking van Nederlandsch-Indië, die echter meer en liever Fransch en Engelsch dan moederlandsch leest, een kleinen bijslag tot het lezend publiek, maar de vaak met grooten ophef te berde gebrachte stam- en taalverwanten in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en Zuid-Afrika worden (vooral de laatsten) niet door nationale maar door kerkelijke vooroordeelen verhinderd kennis te nemen van geestesproducten, voortgevloeid uit en samenhangende met de moderne wereldbeschouwing, vervaarlijke gruwelijkheden voor lieden, wier geestelijke ontwikkeling zooveel jaren moest blijven staan.

Dus blijft alleen Nederland zelf voor de Nederlandsche schrijvers als arbeidsveld over: en de uitgebreide kring der lezers, die in onzen steeds meer democratisch wordenden tijd natuurlijk al grooter en grooter wordt, levert dit gevaar op, dat de schrijver zijn publiek niet tot zich optrekt, maar zich door zijn publiek laat nedertrekken tot een lager peil van beschaving en kunst. De groote, de wezenlijke kunstenaar spot met

dit gevaar; hem staan de middelen ten dienste, om zijn publiek te beheerschen, evenals hij zijne stof meester blijft, maar groote kunstenaars van dit slag telt ons klein landje niet veel, en tegenover die enkele gelukkigen komen er velen voor, die niet tegen de verleiding bestand zijn. Het publiek wil nu eenmaal lezen; het publiek stelt zijne eischen niet hoog en gevoelt zich zelfs natuurlijk meer thuis met den schrijver, waarin het een geestverwant van gelijke bewegingen, bij wien het gemeenschap van opvatting, waarneming, waardeering en beoordeeling aantreft, die zich niet boven het alledaagsche peil van beschaving en ontwikkeling verheft. Wanneer men dit alles weet, dan komt men tot eene verklaring van de onbeduidendheid en alledaagschheid van de meeste letterkundige producten van onze dagen. Dan begrijpt men, hoeveel invloed op de wording daarvan heeft uitgeoefend de economische wet der maatschappelijke behoefte en de bloot mercantieele zucht, om daarin te voorzien. Dan erkent men bij menigen schrijver geen hoogeren aandrang, dan het publiek te believen, door tot het publiek af te dalen, allerminst om door het schilderen en behandelen van wat edel en groot is, den lezer, naar echten kunstenaarstrant, te verheffen tot en te winnen voor hetgeen schoon is en goed. De critiek zou echter haar plicht verzuimen, indien zij zich met deze waarnemingen en verklaringen tevredenstelde; de opgemerkte slordigheid en onwaardigheid behooren haar dubbel waakzaam te maken tegen de daaruit geboren fouten en te doen waarschuwen tegen den zedelijken achteruitgang, waaraan zulk eene alledaagsche, ideaallooze literatuur het lezend publiek blootstelt.

Tot de zorgeloos en gedachteloos neergepende boeken, die op geen hoogeren eisch dan leesbaarheid en bevattelijkheid berekend schijnen, behooren voorzeker de twee niet, die hierboven in de eerste plaats genoemd zijn. Beide verdienen de aandacht, evenzeer om den schrijver als om den inhoud; zoowel *Alleen door het leven* als *Prins of Koning?* hebben wij te danken aan personen, die tot nog toe zich niet bewogen hadden op het eigenlijk romantisch gebied, al hadden zij elders hunne sporen verdiend en zich een goeden naam gemaakt. De heer H. Witte is een goede bekende van alle beoefenaars en liefhebbers van den tuinbouw in ons land; zij kennen den lossen stijl en onderhoudenden trant, waarin hij de vruchten zijner veeljarige ondervinding, de resultaten van zijne scherpzinnige waarnemingen in en buiten Nederland tot het gemeen domein maakt van allen, die op kruidkundig en tuinbouwkundig terrein zoo gaarne met zijne voorlichting hun voordeel doen. Maar als eigenlijk romanschrijver was de heer Witte nog niet opgetreden, en - eerlijk gezegd - wij waren niet zonder bekommering over het waagstuk, dat een man van zijn leeftijd, met eene halve eeuw achter den rug, op eens voor het voetlicht treedt met een roman van drie deelen.

We kunnen terstond en gaarne erkennen, dat de bekommering reeds geweken was, zoodra wij een eindweegs in den roman gevorderd waren.

Dezelfde gemakkelijkheid en helderheid, die den heer Witte tot een gewaardeerden gids maken op zijn speciaal wetenschappelijk terrein, hebben zijne pen bestuurd in deze zuiver romantische omzwervingen; en de grondige kennis van een vak, dat tot de grootste sieraden eener beschaafde opvoeding behoort, geeft aan zijn letterkundig werk een zeker *cachet*, waaraan het recht toekomt van in de allereerste plaats te worden besproken. Nagenoeg geheel het eerste deel van den omvangrijken roman speelt in de hooggelegen *Kurorten* van de Engadine. In gewone Nederlandsche romans, waarvan het tooneel elders opgeslagen wordt, weet men reeds vooruit, op welke natuurbeschrijvingen men zal worden onthaald. Gloeiende bergtoppen, schitterende ijsvelden, donkergroen geboomte, diepblauwe lucht en meer uitdrukkingen van dezen aard vormen de bouwstoffen, die duizenden schrijvers en schrijfsters van elken landaard ten dienste staan en ten eeuwigen dagen ten dienste zullen blijven, om hun talent van landschapsbeschrijving ten toon te spreiden. Maar wanneer de heer Witte de pen opneemt, om Alpenlandschappen te schilderen, dan wijkt terstond de herinnering aan de honderdmaal gebezigde formules. Men gevoelt, te doen te hebben met iemand, die niet slechts den algemeenen indruk der dingen heeft waargenomen, maar die ook bekend is met de bijzonderheden van hetgeen hij heeft gezien, met het hoe en het waarom, zonder dat echter de détailkennis hem, gelijk wel eens het geval is, onvatbaar heeft gemaakt, om den machtigen indruk van het geheel in zich op te nemen en voor den lezer weder te geven. Men meene niet, dat de schrijver met zijne kundigheden te koop loopt en met zijne lezers schooltje speelt. Wij zouden het tegendeel niet beter kunnen bewijzen en tevens de verdiensten zijner manier van schrijven doen gevoelen dan door aanhalingen; maar zijne opmerkingen en mededeelingen worden met zooveel smaak en tact in het verhaal en de gesprekken zijner personen ingeweven, hij zet zich zoo zelden tot leeren en vertellen, dat het ondoenlijk wordt, zijne manier anders te doen kennen dan door het citeeren van eene geheele reeks van korte aanhalingen, waardoor men den tekst uit zijn verband haalt. Dan is het beter den lezer terstond naar den roman zelf te verwijzen, die hem veel genot en genoegen belooft.

Wat het verhaal zelf betreft, het is voorzeker romantisch genoeg, maar zal bij de lezing menigeen niet zeer waarschijnlijk voorkomen. De hoofdpersoon is eene vondeling, die door eene schatrijke, kinderlooze weduwe tot zich genomen en alsof zij haar eigen kind ware opgevoed wordt, hoewel diezelfde weduwe het meisje na haar dood geheel onverzorgd achterlaat, gedwongen, om in eigen onderhoud te voorzien. Op zichzelf is dit geen wonder, want veel bejaarde menschen hebben een bijgeloovigen afschrik voor het maken van hun testament en hebben daardoor menigmaal aanleiding gegeven, dat na hun dood de grootste en door hen nooit bedoelde onbillijkheden door de erfgenamen

werden gepleegd. Maar in dezen roman en met deze personen past deze laakbare zorgeloosheid te minder, omdat de rijke pleegmoeder blijkbaar den vermelden afschrik voor den dood niet in die mate bezat, dat zij niet aan de na haar verscheiden te nemen maatregelen denken dorst. Want zij richtte tot haar eenigen broeder en erfgenaam een omstandig schrijven over het door haar opgevoed meisje, hare afkomst en positie, dat bij ieder lezer de vraag doet rijzen, waarom zijzelve niet voor de toekomst van de eenzaam achtergeblevene gezorgd had, in plaats van dat, met al de daaraan voor hem verbonden eigenaardige moeilijkheden, aan dien broeder op te dragen. Misschien zal de heer Witte op deze bedenking antwoorden, dat wanneer Mevrouw Van Boeken zich aan dit verzuim niet had schuldig gemaakt, Julie Master niet zoo 'alleen door het leven' zou hebben moeten gaan; dat zij dan de vele wederwaardigheden, teleurstellingen en lotwisselingen niet zou hebben ontmoet, die in de gegeven omstandigheden haar deel waren en moesten zijn: in één woord, dat de geheele roman dan niet geschreven had kunnen worden. De tegenwerping zou gegrond zijn, en we willen daarom den schrijver niet hard vallen over het gebruik maken van eene vrijheid, die aan elk auteur toekomt. Indien alle menschen in alle gewone levensomstandigheden streng logisch handelden, dan zou geen enkele novelle ter wereld binnen de termen der waarschijnlijkheid vallen en zouden de personen en de gebeurtenissen in den uit het oogpunt der waarschijnlijkheid onberispelijken roman even onbeduidend, alledaagsch en de beschrijving onwaardig zijn als die, welke de omgeving en de ervaring uitmaken van den gewonen mensch.

Wij noemden *Alleen door het leven* in hooge mate romantisch. Men zal ons dat toegeven, indien wij met een enkel woord vermelden, dat eene vondeling de hoofdrol erin speelt, wier ouders door schrijver en lezer - gelukkig niet door de heldin zelve - ten slotte gevonden worden in de twee personen, die haar het grootste kwaad ter wereld berokkend hebben, de moeder zonder het te weten, doch de vader - wat erger is - in het volle bewustzijn van den tusschen hem en het vervolgde meisje bestaanden band. Hier heeft de schrijver zich, dunkt ons, niet laten leiden door den goeden smaak, wiens lessen hij overigens zoo trouw opgevolgd heeft. Over de afkomst der heldin had zeer goed het waas der onbekendheid kunnen blijven hangen; voor de eigenlijke ontknooping had de lezer de hem verstrekte wetenschap toch niet noodig, en het is voor hem even aanstootelijk, er getuige van te zijn, dat een vader zijn natuurlijk kind door laster en kwaadspreken vervolgt en in dat kwaad bedrijf de werkdadige en hartelijke medewerking van de (onbewuste) moeder ondervindt, als te vernemen, dat een bruidegom aan een derde de belofte doet, altoos het geheim van de geboorte zijner vrouw, dat voor dien derde niet aangenaam is, voor haarzelve verborgen te zullen houden. Met zulk een geheim tusschen man en vrouw is het huwelijk een onding.

De zware effecten en hoogst romantische momenten in den roman treffen te meer om het sterk contrast, dat zij vormen met de rustige, bezadigde wijze, waarop de schrijver dien heeft bewerkt. Van de zenuwachtige gejaagdheid van onzen tijd, die ook in de letterkunde zich sterk doet gelden, is bij hem niets te bespeuren. Men kan zien, dat bij hem alles is overdacht, gewikt en gewogen, dat geen enkel incident hem verrast en een oogenblik overbluft, maar het geheele verhaal zich daarentegen rustig, regelmatig en logisch ontwikkelt. Slechts bij uitzondering heeft deze rustige wijze van behandeling hem verleid, om gesprekken, welke met den gang der gebeurtenissen in geen dadelijk verband staan, langer dan noodig was uit te spinnen. Maar over het algemeen munt *Alleen door het leven* uit door een wèl verzorgden vorm, door wetenswaardige opmerkingen en keurige natuurbeschrijvingen, door eene verdienstelijke schildering en ontleding van karakters. De mannen zijn in dit opzicht beter bedeeld dan het schoone geslacht. Zoowel de wispelturige en van zichzelf onzekere dokter uit Den Haag - die ten slotte vrij wat beter in 't leven terechtkomt, dan hij verdient, - als zijn warmhartige en beminnelijke collega uit Duitschland, Dr. Altmayer, en als de twee gebroeders op het dorpje, in wier huis Julie Master rust, vrede, vriendschap en waardeering vindt, - vooral Jakob Peeters - zijn personen, die met menschenkennis en naar waarheid zijn afgeteekend. En al zal niemand voor zijn genoegen in de wereld kennis maken met gewetenlooze of karakterlooze lieden, zooals de rentmeester Landman en diens afschuwelijke huishoudster, ook dergelijke zedelijke monsters heeft men allicht op zijn weg ontmoet; alzoo zal men kunnen getuigen, dat ook deze weinig aantrekkelijke personages met kracht en kleur en zonder overdrijving zijn beschreven.

De heer De Beaufort - het tooneelgeheim, dat de verdienstelijke afgevaardigde uit Nederland's hoofdstad de schrijver is van *Prins of Koning?*, wordt niet door ons verraden - geeft eene historische novelle, die zonder twijfel met genoegen zal gelezen worden. De niet slechts als politicus maar ook als historicus bekende schrijver kiest zijne stof uit dien voor den romanschrijver zoo uiterst dankbaren, doch in den regel zoo volslagen onbekenden tijd, toen werkelijk de vraag: *Prins of Koning*? in onze binnenlandsche politiek van veel invloed was. Hij voert ons terug naar het jaar 1806, toen een Fransch Koning ons land regeerde en menigeen zich de illusie maakte, dat de wezenlijk welwillende bedoelingen van den goedaardigen doch zwakken vorst de natie voorgoed van de prinsen van Oranje - waarvan de laatste geen al te beste herinneringen van bekwaamheid en karakter had achtergelaten, toen hij op den 18^{den} Februari 179, bij buitengewone gelegenheid van Scheveningen naar Engeland vertrok, - zouden kunnen aftrekken. Dit geheele tijdvak, tusschen de optreding van

Willem V als erfstadhouder en de herstelling van den Nederlandschen Staat met diens zoon als souvereinen vorst, is daarom zoo bij uitstek vruchtbaar voor den letterkundige, die er zijne studie aan wijden wil, omdat de nabijheid meer punten van gemeenschap en overeenstemming aanbiedt met den huidigen lezer dan de ongetwijfeld overrijke, doch langzamerhand uitgeput geraakte bron van den tachtigjarigen oorlog. Ook de patriottentijd en de Fransche tijd werden gekenmerkt door hoogloopende burgertwisten, die de zonen van hetzelfde huis verdeeld en vijandig hielden; groote omkeeringen van fortuin, rampen en ongelukken kwamen bij herhaling voor; en al werden ons eigen grondgebied de gruwelen van den dadelijken oorlog bespaard, toch waren onze landgenooten veelvuldig betrokken in de groote veldtochten van den Franschen Keizerstijd en heeft menig rustig Nederlander den dood gevonden in de steppen van Rusland of in de warme landen, waarheen Napoleon des oorlogs dood en verdelging had overgebracht.

De schrijver van *Prins of Koning*?, grondig met de gebeurtenissen en den geest dier dagen bekend, heeft met talent een greep gedaan en de lotgevallen geschetst van eene familie, door de broedertwisten van den patriottentijd verscheurd. Van de twee gebroeders Van Lievendaal, telgen van een Geldersch geslacht, welks stamslot op de Veluwe staat, is de oudste een warm aanhanger van de prinselijke regeering, de tweede een even overtuigd patriot. Met het verdwijnen van den stadhouder en het vestigen van den Franschen invloed is de oudste broeder uitgeweken met vrouw en zoon, waarvan de laatste na den dood zijner ouders een zwervend leven blijft leiden. De jongere broeder volgt met de bovendrijvende partij den toon van Frankrijk en is een man van invloed en vertrouwen geworden aan Lodewijk Napoleon's hof, waar hij met zijne eenige dochter verblijft. Op een uitstapje, door de freule met een paar andere leden der hofhouding naar het verlaten familiekasteel ondernomen, ontmoet zij onverwachts haar vollen neef, den eigenaar zelf, die incognito een bezoek aan zijne bezittingen is komen brengen. De jongelieden hebben elkander vroeger op reis ontmoet, toen de nicht onder den naam eener haar vergezellende tante doorging en de neef dus niets van de familiebetrekking vermoedde. De ontdekking hunner verwantschap, gevoegd bij de herinnering aan de vijandschap der beide vaders, waarvan den jonker nog pas eenzijdige en partijdige verhalen zijn gedaan, geeft een geduchten schok aan de genegenheid, welke hij voor de beminnelijke en opgewekte schoone was gaan gevoelen. De zwaarmoedige en niet gemakkelijk tot besluiten overgaande jonge man wordt geslingerd tusschen de uitspraak zijns harten en wat hij zich aan de nagedachtenis zijns vaders schuldig acht; de tusschenkomst van zijn oom, wiens goede bedoelingen door den neef verkeerd begrepen en verkeerd uitgelegd worden, hebben ten slotte dezen invloed, dat hij zich van zijne pas teruggevonden naaste betrekkingen afwendt en zich met hart en ziel

werpt in samenspanningen ten voordeele van het herstel der Oranje's. Bij de landing op Walcheren valt hij den troepen in handen en wordt door de tusschenkomst zijner nicht, wier vader inmiddels gestorven is, in vrijheid gesteld, waarna de iederen romanlezer behagende ontknooping van 't elkander krijgen volgt.

Ziedaar het droog en dor geraamte van het met veel smaak en veel talent, met groote menschenkennis en grondige bekendheid met personen en zeden in dit belangrijk tijdvak onzer historie door den schrijver gedaan verhaal. Behalve deze talenten herkent men overal de hand van den man van beschaving in de bewerking, waarbij de bijzonderheden met evenveel zorg als de loop der intrige zelve zijn behandeld en de vele en velerlei personen, met wie de lezer kennis maakt, sober en eigenaardig in het licht van hun tijd zijn afgebeeld. De hoofdpersoon, geen aantrekkelijke figuur op zichzelf, is een voortreffelijk voorbeeld van karakterontleding, niet minder dan de nicht, die in opvatting en humeur zoo hemelsbreed van hem verschilt. De zeden en gebruiken van den aanvang onzer eeuw zijn den auteur blijkbaar zóó goed bekend, dat wij niet mogen zwijgen, waar wij hem voor één enkele maal op eene onnauwkeurigheid betrappen. Het geldt geen minder belangrijk punt dan de inrichting der oud-vaderlandsche trekschuit, waaromtrent bij den schrijver blijkens de in zijn vijfde hoofdstuk voorkomende beschrijving eene onjuiste voorstelling bestaat. Hij vergunne iemand, die het droevig voorrecht genoten heeft, langer dan de bewoners van meer gelukkige streken tot dit verouderd, doch somwijlen niet ongezellig of onaangenaam vervoermiddel veroordeeld te zijn geweest, hem hier terecht te wijzen. De stuurstoel van de trekschuit, waarin hij Rika van Breevelt laat plaats nemen, was geen kajuit, gelijk schrijver en teekenaar het voorstellen. De ouderwetsche trekschuit bestond uit vier gedeelten, twee open en twee overdekt; vooraan het vaartuig was de voorplecht, voor berging van goed en insolvente passagiers bestemd. Dan volgde het ‘ruim’, de groote kajuit, waarin men van ter zijde door eene klep afdaalde. Daaraan sloot zich de kleine, meer aristocratische kajuit, de ‘roef’, waar de passagiers op banken met kussens zaten en waartoe een dubbel openslaand deurtje toegang gaf uit het achterste open gedeelte, den ‘stuurstoel’. Dáár zetelde de schipper met de roerpen en zijne eindelooze verhalen en namen de passagiers uit de roef bij mooi weder plaats op losse kussens, die op de beide vaste banken langs de zijden werden gelegd. Rika van Breevelt zat dus, ook volgens de teekening, in de roef, met de beide andere heeren-passagiers; waar haar vader zich bevond, om met den schipper een praatje te maken, dat was de stuurstoel.

De illustraties, die zich in de novelle bevinden, dragen naar ons bescheiden oordeel niet veel tot opluistering bij; de teekening is weinig juist en geeft van de voorgestelde personen volstrekt niet den

indruk terug, dien de schrijver met zijne beschrijving in woorden bij den lezer heeft weten te maken.

Het doet ons genoegen, onzen Keller weder te ontmoeten bij de schrijvers, wier werken onder dit overzicht vallen. Zoowel in het meer uitgewerkt *Nemesis* als in de kleine schetsen en verhaaltjes, welke in het deeltje der Guldens-editie verzameld voor ons liggen, komen zijn prettige verhaaltrant, zijne scherpe opmerkingsgave, zijne geestige voorstelling en groote kennis van het menschenhart onverzwakt als vanouds aan den dag. Hij maakt het zijn lezers niet lastig met diepzinnige vertoogen en quasi-geleerde ontledingen, zelfs niet van de ziekteverschijnselen onzer zenuwzwakke eeuw. Bij voorkeur houdt zijn goed humeur zich bezig met de vroolijke zijde van het menschelijk karakter, en zelfs wanneer hij wonde plekken in de maatschappij aanroert, doet hij het op eene luchtige en losse wijze, die echter het kwade noch vergoelijkt noch bewimpelt, al verveelt hij den lezer door zijne preeken en bespiegelingen niet. Geen beter voorbeeld van deze manier dan het voor ons liggend *Nemesis*, eene los verhaalde novelle met goed volgehouden karakters, doch eene intrige van weinig beteekenis. Met al het onderhoudende, hier en daar grappige, dat we erin vinden, ligt aan dit verhaal toch eene philosophische gedachte, eene zedelijke waarheid tot grondslag, waaraan de schrijver blijkens den titel en zijn slotwoord wel degelijk heeft gedacht: dat het kwaad steeds zichzelf straft en dat de straf in omvang en plaats, waar ze treft, meestal met het gepleegde kwaad in verhouding en verband staat. De schoone barones Van Berkerode heeft in hare jeugd een verdienstelijk jonkman het hart gebroken ter wille van een schitterend huwelijk, en in dat schitterend huwelijk vindt zij niet alleen teleurstelling, onverschilligheid en ongeluk, maar wordt voor de oude trouweloosheid zelfs gestraft in haar dierbaarst bezit, hare dochter, terwijl haar huwelijk in eene groote catastrophe eindigt. Op een ander terrein ondervindt een der andere personen, de ritmeester Smith, dezelfde waarheid; hij heeft geleefd in eene door de maatschappij niet vormelijk erkende, schoon door velen oogluikend toegelaten betrekking en wordt ten slotte zelf het slachtoffer van dien toestand en verliest betrekking en maatschappelijken stand. Maar, zooals gezegd is, de novelle is niet geschreven met het kennelijk doel, om den lezer van deze zedelijke waarheid *à tout prix* te doordringen. Geen enkel oogenblik treedt de auteur zelf ten tooneele, om den hoofdpersonen voor een oogenblik het zwijgen op te leggen en den lezer aan te spreken met een: zoo ziet ge nu dit, of: let toch eens op dat. Los, luchtig en vluchtig vertelt Keller voort; hij vermaakt u met zijne naar 't leven geteekende personen en hunne woorden en handelingen, met de verschillende kringen en gezelschappen, waarin hij u brengt en welker eigenaardigheden en merkwaardigheden hij kort en scherp weet te teekenen. Zoo neemt

de lezer bijna ongemerkt de groote zedeles in zich op, die door het boute gewemel heenschemert, en blijft er, wanneer het boek uit en dichtgeslagen is, nog iets meer bij hem na dan de herinnering aan de vermakelijke figuren alleen. Niet echter, omdat deze figuren weinig indruk maken. Integendeel; de aartsdomme en door iedereen in de maling genomen baron D'Aneholtz, wiens jacht op eene rijke erfgename, niettegenstaande zijn jachtveld niet tot de heuvels en polders van Nederland bepaald bleef, zoo treurig eindigt in een huwelijk met de gewezen gezelschapsjuffrouw van zijne laatste schatrijke tante, die aan haar neef den blooten eigendom en aan de juffrouw het vruchtgebruik van haar groot fortuin had vermaakt, - de baron D'Aneholtz is eene met veel humor geteekende figuur. Zoo herinnert het huishouden van de familie Dalmoet te Sint-Nicolaas in Vlaanderen aan die vanouds bekende omgeving en Belgische toestanden, welke Philip in *Van huis* vóór den aanvang zijner loopbaan als artist aan de overzijde van den Moerdijk aantrof. In één woord, Keller geeft met *Nemesis* een nieuw bewijs, dat de oude geest nog in hem wakker is, terwijl hier en daar, zooals in de beschrijving van den gemoedstoestand van Pauline Dalmoet, des schilders zuster, de sporen van eene diepere karakterstudie en meer doordachte ontleding gevonden worden, dan waaraan hij ons zelfs in zijne beste werken van vroegeren tijd gewend heeft. Was deze meer ernstige arbeid ten koste van zijne welgehumeurdheid en losheid van vorm gegaan, we zouden het betreuren; maar nu deze even goede eigenschappen in onverzwakte mate ook in *Nemesis* gevonden worden, vinden wij er alleen reden tot lof in.

De meeste schetsjes, die het deeltje der Guldens-editie vullen, zijn los en luchtig, blijkbaar geschreven voor de krantenlectuur van den dag. Zij hebben dus niet veel diepte, doch zij ontleenen aan de geestige vinding en prettige bewerking de aanspraak op eene herhaalde lezing. Met meer zorg bewerkt is de novelle, waaraan het bundeltje zijn titel ontleent, ‘Onze minister’. Met grooten rijkdom van humor wordt daarin de indruk beschreven, dien het bericht van de benoeming van den zoon eener dorpsgenoot op de ter dorpssociëteit vereenigde notabelen maakt; de groote verwachtingen, niet zonder eigenbaatzuchtige bijbedoelingen, die de terstond warme vereerders van den nieuwen departementschef geworden dorpsbewoners van hem koesteren, de overleggingen en bijna tragische gebeurtenissen, waarvan de nieuwe minister de onbewuste oorzaak is. Langzamerhand blijkt de gevierde man al die persoonlijke verwachtingen en eischen niet te kunnen vervullen, en nu slaan de warme vereerders tot vinnige vijanden om, waarvan één met verontwaardiging de pen in den bittersten inkt doopt en door hoofdartikelen in het dagblad van het naastbijgelegen stadje dapper medewerkt in het koor van opposanten tegen den ouden afgod. Als de vlieg op het wagenrad in de fabel waant de op promotie beluste secretaris der gemeente Weringveld zichzelf

den man, die den minister ten slotte door zijn geschrijf tot aftreden dwingt. Nevens deze vermakelijke dorpstafereelen geeft Keller zijn lezers ook een kijkje op de parlementaire en administratieve toestanden in de residentie, waartoe hij slechts uit de volheid zijner ondervinding te putten heeft. In de bureaux der departementen voert hij ons echter thans niet, maar teekent ons een jong, bekwaam, edeldenkend man, 'onzen minister' zelf, verward in het raderwerk der administratie, welks sleur hem verhindert het goede te doen, waartoe zijn warm hart hem aanzet, en noopt tot handelingen, die tegen zijn beter gevoel aandruisen. Zooals 't met elke machine gaat: wie ermede in aanraking komt en toch zijn eigen weg wil gaan, wordt erdoor verbrijzeld. Dat is ook de ondervinding van den minister van Bosschen en Mijnen in het verhaal. Hij heeft den tijd niet, om zijne plannen van verbetering en hervorming te verwezenlijken; eene weinig handige doch goed gemeende daad wordt op behendige wijze geëxploiteerd, totdat er eene parlementaire intrige uit groeit, die hem het ministerschap kost. Teleurgesteld, niet in zijne eerzucht maar in zijne goede voornemens, ontevreden over de onmacht, tot welke de bureaucratische banden hem doemden, treedt de staatsdienaar af, om in een rustig leven op het land het geluk te vinden, dat het openbare leven met zijn glans en schijn niemand geven kan. Ziedaar den korten inhoud van deze novelle, die om vorm en beteekenis tot de beste geschriften van Keller kan gerekend worden.

De acht tafereelen en schetsen, door den heer Chappuis in het bundeltje *Nol Giele en andere Noord-Brabandsche beelden* verzameld en uitgegeven, bevallen ons beter dan menige breeder opgezette en verder uitgewerkte novelle van denzelfden auteur. Alle, gelijk de titel aanduidt, aan het Noordbrabantsche volksleven ontleend, onderscheiden zij zich door eenvoud en waarheid en bewijzen, dat de schrijver evengoed de kunst van scherp waarnemen als die van getrouw weergeven verstaat. Het meest uitgebreide verhaal van de zes, Nol Giele, dat aan het bundeltje den titel geeft, is meer dan een schetsje en kan voor eene novelle doorgaan. Het bevat eene echte Noordbrabantsche smokkelaarsgeschiedenis, heeft een ouden, in sluikerij doortrapten smid aan de Belgische grens, diens dochter en een kommies-grenswachter tot hoofdpersonen en leert ons, hoe bij den laatste het wantrouwen in den smid, door diens houding jegens hem geheel geweken, door een los gesproken woord van een derde weder terugkeert. Hij surveilleert en betrapt den ouden schelm op een nachtelijk tochtje over de grenzen, bij welke gelegenheid eene schermutseling tusschen grenswachters en smokkelaars ontstaat, waarin de smid sneuvelt en de grenswachter gewond wordt, doch tevens tot zijne verrassing ondervindt, dat de eenige dochter van den oude, in wie hij steeds eene vijandin heeft meenen te zien, hem bemint. Het meisje verpleegt den gewonde tot

aan zijn volledig herstel, waarna de ontknooping plaats heeft, welke iedereen raden kan. Het is een verhaal zonder veel omhaal of zware effecten, waarin de daarin voorkomende personen uit den kleinen burgerstand zich bewegen, handelen en spreken, gelijk zij dat in het dagelijksch leven doen. Onder de zeven andere stukken van het bundeltje komen er voor, die de pen van een Hildebrand niet onwaardig zijn. Bij voorbeeld de verdienstelijke schets: ‘Janus, de vrachtrijder’, en het eenvoudige, doch van zuiver gevoel doortrokken: ‘Een doode op 't dorp’, waarin de laatste oogenblikken van een teringachtigen knaap en de diepe droefheid der ouders over zijn dood worden geschilderd. Een levendig beeld van een dorp onder inkwartiering levert het laatste schetsje: ‘Soldaten in kwartier’, waarin we van de langzame zegepraal van de onbezorgdheid en welgehumeurdheid der tijdelijke militaire huisgenooten over het aanvankelijke wantrouwen der dorpsbewoners getuigen zijn. Ook in: ‘Eene kiesvergadering ten platten lande’ doet de schrijver een greep in het landleven, die ook buiten Noord-Brabant gedaan had kunnen zijn. We zien daar de onwrikbaarheid der boeren, waar 't op het uitbrengen hunner stem aankomt; beter gezegd, de bereidvaardigheid, waarmede zij bij verkiezingen de eigenlijk niets beduidende raadgevingen van hunne kornuiten volgen, in plaats van in te gaan op de juiste, uit een politiek oogpunt onwederlegbare motieven, welke de meer ontwikkelde opgezetenen aanvoeren voor het deelnemen aan de verkiezing naar een vast plan en volgens bepaalde beginselen. Van dezen eigenaardigen publieken geest ten platten lande geeft de schets van den heer Chappuis een trouw en vermakelijk beeld, dat nevens Mulder's *Kiesvereeniging van Stellendijk* met zorg verdient geraadpleegd te worden, wanneer iemand eenmaal de taak op zich neemt, om de geschiedenis der Nederlandsche verkiezingen volgens de grondwet van 1848 aan de nakomelingschap te verhalen.

Wanneer er geen misverstanden bestonden, dan zag het er bitter treurig uit, niet alleen voor de intriganten onder het menschelijk geslacht, die van kwaad stoken hun werk maken; dan ook zouden de schrijvers van novellen en tooneelstukken met de handen in 't haar zitten - want welk eene rol speelt het misverstand niet in de producten der letterkundigen! Ook de schrijver van *Verkeerd begrepen* zou zich niet gemakkelijk weten te redden, ofschoon erkend moet worden, dat hij den natuurlijken bondgenoot der romanschrijvers uit eigen vinding nog een zetje geven, en wat van nature eigenlijk volstrekt geen misverstand is, er met eenige handigheid uit maken kan. Wanneer een jonkman aan het door hem beminde meisje op haar verjaardag een exemplaar van een door hem geschreven boek - dus geen anoniem cadeau - toezendt en bij wijze van ontvangstbericht de volgende advertentie in de courant leest: ‘Van het pakje,

dat juffrouw X. ontving, heeft de afzender niet veel eer gehad. Want daar zij begreep, dat het kwam van een ploert en een gemeenen jongen, heeft zij het direct in de kachel geworpen', - dan kan er bezwaarlijk sprake van een misverstand zijn. En wanneer de zender van het present-exemplaar uit deze advertentie de gevolgtrekking maakt, dat de juffer in quaestie niet bijster op zijne hofmakerij gesteld is, dan kan men, dunkt ons, niet van hem zeggen, dat hij het dagbladbericht verkeerd begrepen heeft. Wel was in het speciaal geval, door W. Nieuwland Szn. gesteld, de gevolgtrekking onjuist, maar dat was toe te schrijven aan de onjuistheid van de donnée zelve, daar de onhebbelijke advertentie namelijk niet van de jonge dame afkomstig was. En daar deze jonge dame, volgens het getuigenis van Nieuwland zelf, beschaafd, welopgevoed, beleefd en beminnelijk was, had de held behooren te weten, dat de advertentie niet van haar *kon* afkomstig zijn. Ziedaar een verwijt, dat wij niet maken aan den min of meer stakkerigen held, Harold Warneveld, maar aan zijn intellectueelen vader en schepper den schrijver van *Verkeerd begrepen.*

De lotgevallen van den genoemden held, die in dezen roman beschreven worden, hebben meestal plaats buiten het vaderland. Hagenaar van geboorte en, gelijk nu en dan uitlekt, in den aanvang niet zonder fortuin, wordt de jonge Harold naar Indië gezonden, om zijn weg te vinden. Hij vindt zijn weg echter niet en komt na verschillende mislukkingen in het vaderland terug, waar hij bij zijne rijke zuster, eene weduwe, wie haar weduwlijke staat tamelijk begint te verdrieten, het anker nederlegt en verliefd wordt op een lief meisje zonder fortuin, onderwijzeres van betrekking, die bij de haar weduwlijken staat moede zuster als voorlezeres fungeert. Het gaat met die liefde echter niet flink voor den wind, waarom Harold halverwege het eerste deel van den roman naar Zuid-Afrika vertrekt, om zijn geluk te zoeken, in de Transvaal belandt, de bevrijding van de Britsche overheersching bijwoont, na aan den Zoeloe-oorlog deelgenomen te hebben, en halverwege het tweede deel weder in de residentie van Nederland terugkomt, om zijne zuster van den weduwlijken staat verlost te vinden. Met het meisje komt hij niet meer in aanraking; zij krijgt eene besmettelijke ziekte en sterft, waarna de held in eenige hoogdravende ontboezemingen, op haar graf geuit, van den lezer afscheid neemt, zonder eenige mededeeling te doen omtrent zijne verdere plannen voor het leven.

Een roman, waarvan de grootste helft in de Transvaal speelt, die de overbekende geschiedenis van dat land napluist na de annexatie en tijdens het verzet, dat het weder in 't genot der nationale onafhankelijkheid herstelde, is een roman van een eigenaardig karakter, waarbij het historisch gedeelte onmisbaar aan het zuiver letterkundig element afbreuk moet doen. De geschiedenis van de Transvaal, ja, van elk land der wereld, kan zeer goed zóó beschreven wor-

den, dat de beschrijving een letterkundig kunstwerk vormt, maar dan moet het beantwoorden aan geheel andere eischen, dan welke aan den roman of de novelle gesteld worden. Voor het vermengen van de twee genres, het historische en het phantastische, tot één geheel is meer talent, meer meesterschap over den vorm noodig, dan de schrijver van *Verkeerd begrepen* bezit; het in aanraking brengen van de romanhelden zijner verbeelding met nog levende historische personen is daarenboven een procédé, door den goeden smaak evenzeer als door het gezond verstand veroordeeld.

Vergelijken wij dezen roman echter met dien van denzelfden schrijver, welken wij een viertal jaren geleden hier bespraken, dan merken wij vooruitgang en verbetering op. Schoon de toon nog niet zoo hoog is, als we dien voor de behoeften van een beschaafd publiek wenschelijk achten, missen we in dit boek toch dien - we zullen het noemen jongensachtigen geest, die *Een Hollandsch zeeman* doortrok. Nu en dan klonk dat niet onaardig, maar op den duur leidde de opgeschroefdheid tot vermoeiing, omdat zij niet altoos getemperd werd door fijnen smaak of kiesch gevoel en omdat zij in den regel tot onjuiste en lichtvaardige oordeelvellingen voerde over een legio zaken en toestanden. Deze onbekooktheid nu behoort tot de fouten van *Verkeerd begrepen* niet. Oppervlakkig geschreven is het zeker, en aan den vorm, - woordenkeus, stijl, interpunctie - is weinig moeite besteed, terwijl de gedachten over het algemeen laag bij den grond blijven. Zoo vervalt de heldin der historie op een buitengewoon fraaien herfstdag, wandelende in ‘den weergaloozen tempel van groen geboomte’, in gepeins. Waar denkt zij aan ‘ernstig en droefgeestig op de haar omringende voorwerpen starende’?

> ‘Zij dacht over hare geliefde moeder, die zich altijd zoozeer verheugde in zonneschijn en zonnewarmte en nu wederom ter prooi zou worden aan de tallooze verkoudheden van den wisselvalligen winter; zij dacht aan hare zuster Jeanne, die dagelijks klaagde over de toenemende donkerheid van het weer, waardoor zij dikwerf gehinderd werd in haren arbeid; zij dacht aan de arme kleine kinderen harer school, die spoedig zouden moeten rondplassen door bemodderde straten en hoopen halfgesmolten sneeuw’, enz.

Herfstoverpeinzingen, die niet hooger gaan dan verkouden neuzen en natte voeten, blijven inderdaad laag bij den grond. Gelukkig geeft de held der heldin in dit opzicht weinig toe. Want al klinkt *le mot de la fin,* de tirade op het graf der overledene beminde, nog zoo fraai: ‘In romans en op het tooneel moge alles ten beste keeren en trouwe liefde hare belooning vinden, - in de dorre, naakte werkelijkheid ziet men juist het tegendeel en zijn ramp en smart het loon van hen, die zich verheffen boven den stroom van zinnelijke alledaagschheid en zich nog vermeten een verheven ideaal om te dragen in den gevoelvollen boezem,’ - na de lezing van het boek begrijpt men waarlijk niet, waarop deze toepassing kan slaan. Dat Harold Warneveld zijn meisje niet

kreeg en dus rampen en smarten als loon ontving, was immers enkel en alleen de schuld van zijn eigen onverstand; het stond in geenerlei betrekking met zijne ‘verheffing boven den stroom van zinnelijke alledaagschheid’, noch met verheven idealen, welke zijn ‘gevoelvolle boezem’ besloot. Van die verheffing en verhevenheid geeft de schrijver ons althans weinig te zien of te hooren. Wat meer logica in den gedachtengang, wat meer poëtische gloed, wat meer zorg voor den vorm, meer zelfbeperking in de behandeling, - ziedaar eigenschappen, die wij in een volgenden roman van Nieuwland hopen te vinden.

Vanitas is geen novelle, die Terburch's naam van smaakvol, beschaafd letterkundige veel verhoogen zal. Men zou 't ervoor houden, dat het verhaal te overhaast, met weinig zorg en overdenking, *currente calamo* gelijk men 't noemt, geschreven was. Het mist de klaarheid in bewerking en zuiverheid van expositie, waardoor zich zijne vroegere novellen onderscheidden, en bij het dichtslaan van het boek begrijpt men niet, waarom de jonggestorven vrouw van den oud-minister Heerwart zichzelve het leven zoo ondraaglijk heeft gemaakt. Ook de titel geeft hierin geen licht. Wilde de schrijver ons Salomo's oude en wijze les, dat alles ter wereld ijdelheid is, in een nieuwen vorm herhalen, dan had hij - gesteld nu eens, dat eene novelle uit het leven van de *haute volée* in Den Haag daartoe eene geschikte gelegenheid aanbood, - zijne personen en incidenten anders moeten kiezen. Machteld van Amsfoort heeft den man gehuwd, omdat zijn dichterlijk genie haar aantrok. Ook zij was zich van poëtische neigingen bewust, maar werd al dadelijk teleurgesteld, omdat haar man niet met haar dichtte en droomde; ook in haar huiselijk leven ondervond zij de teleurstelling, dat haar man, eene politieke loopbaan ingetreden zijnde, in het hem toevertrouwd ministerschap opging. Nadat Heerwart als minister gevallen was en zich met zijne jonge vrouw, mokkend over zijn val, op het land had teruggetrokken, wierp zijn krachtige, werkzame geest zich opnieuw op letterkundigen arbeid en schreef hij een tooneelstuk, dat te Berlijn grooten opgang maakte. Een telegram riep hem midden uit zijn triumf naar huis, waar hij nog slechts het lijk van de vrouw vond, die hem nooit had verstaan. Voor Machteld kan hier van teleurstelling, minder van ijdelheid sprake zijn, en voor Heerwart was, ja, het klatergoud van de politieke loopbaan ijdelheid gebleken, maar de gezonde letterkundige arbeid had hem, zoowel vóór als na deze treurige ondervinding, naam en roem bezorgd. Of moeten wij 't ijdelheid noemen, dat Machteld in den krachtigen geest, die haar boeide, de vervulling niet vond van al hare wenschen naar een huisbakken levenslot, zonder prikkel of glorie, zonder hooger en edeler adspiratiën dan de welvaart en de rustige rust van den huiselijken haard? Zulk eene philosophie zouden we allerminst van Terburch verwachten, die ons een hartstochteloos, bewegingloos leven nooit als een waardig ideaal heeft voorgespiegeld.

Wonderlijk zijn de periodieke verschijningen, die in dit boek een oud beminde van Machteld maakt, en juist op die *moments psychologiques*, die zijne aanwezigheid gevaarlijk voor hare gemoedsrust maken moeten. Of ze dat zijn, is ook alweder niet te zeggen; zoo neen, waartoe dient dan dit telkens opdagen van de oude herinnering, die voor de jonge vrouw niet zeer vereerend was te midden van haar geheel anders geworden huwelijksleven? Een bedenkelijk verschijnsel achten wij, te midden van den verdienstelijken uiterlijken vorm, waardoor ook deze novelle zich onderscheidt, het weven van allerlei Haagsche gebeurtenissen en personen door dit verhaal. Zaken, die een twintigtal of dertigtal jaren geleden in de residentie veel opspraak wekten en vandaar uit in alle plaatsen van Nederland dagen en weken stof tot gesprekken en bespiegelingen gaven, worden in *Vanitas* ingevlochten en maken een deel van het verhaal uit. In de hofstad welbekende personen worden er, zoo niet met naam en toenaam, dan toch met vermelding van hunne kenbare eigenaardigheden sprekend en handelend ingevoerd. Wij achten dit een vergrijp tegen den goeden smaak, dat wij van den beschaafden schrijver, die zich Terburch noemt, niet verwacht hadden; en het verwerken van de gebeurtenissen van den dag in eene novelle dunkt ons een bewijs van verzwakking van verbeeldingskracht, dat wij met leedwezen aantreffen in het werk van iemand van zooveel talent, zooveel menschenkennis en zoo groot meesterschap over den vorm.

Wij zijn thans genaderd tot die groep van romantische werken, waarop wij in den aanhef doelden, waarvan het niet gemakkelijk uit te maken valt, met welk doel de auteurs zich aan het samenstellen van hunne werken hebben gezet. Waren zij erop uit, de meest onwaarschijnlijke gebeurtenissen op een te stapelen en bij de ontwikkeling daarvan psychologisch onmogelijke karakters te verzinnen? Gaven zij zich moeite, om het zedelijk gevoel hunner lezers met opzet op een dwaalweg te brengen, door handelingen en gevoelens als edel en navolgenswaardig voor te stellen, welke uit het oogpunt der zuivere, hooge zedelijkheid niets dan afkeuring verdienen? Brachten zij hunne werken zoo te zeggen onbewust voort, slachtoffers van de werking eener zieke verbeeldingskracht in een niet geregeld denkend, niet in gezonden staat van evenwicht verkeerend brein? Of wel was het de weinig eervolle, bloot economische overweging, die hen dreef: het volk wil eene zekere massa romanlectuur; waarom zouden we aan dien onberedeneerden, door geenerlei oordeel of smaak getemperden of geleiden eisch niet voldoen? Het is ondoenlijk uit het geleverde werk op te maken, welke beweegredenen bij de bewerking hebben gegolden; bepalen wij ons tot eene objectieve beoordeeling van de voor ons liggende boeken.

De twee novellen, door Louise Stratenus in één bundeltje vereenigd, staan lang niet gelijk in verdienste. ‘Verspeeld’ stellen wij hooger

dan ‘Zielenadel’, maar dit laatste dan ook zeer laag. Van den vorm willen wij niet meer zeggen, dan dat iets kunstmatigs en opgeschroefds den stijl vermoeiend maakt en eene tegenovergestelde uitwerking heeft, dan de schrijfster waarschijnlijk wilde teweegbrengen. Wat beteekenen bij voorbeeld zinnen als deze: ‘Het fijnbesneden gelaat (van eene oude dame, die voor een open vuur zit), als omgolfd door de sneeuwwitte lokken, vertoonde eene uitdrukking, welke in volkomen harmonie was met de fantastische speling der vlammen’? En welk antwoord is er te vinden op de wonderlijke vraag, die den botanist met den mond vol tanden zal laten staan: ‘Wanneer siddert de boom het meest: wanneer zijn groene twijgen hem een voor een worden afgeslagen, of als hij ontmanteld in zijne treurnis overblijft’? Wij glijden over deze aanmerking heen, omdat we eene ernstigere bedenking tegen deze novelle hebben. Men oordeele. Wij worden ook hier weder binnengeleid in het hoogst fatsoenlijk en rijk gezelschap, waarin de meeste Nederlandsche schrijfsters gaarne hare lezers doen vertoeven. Het zijn ‘Ladies’ en ‘Sir's’, waarmede wij omgaan. De zoon van Lady Dorcastle is bij den aanvang van het verhaal verloofd met een, bij zijn moeder inwonend, ouderloos nichtje, Ellen Hamilton. Als officier in garnizoen te Chatham heeft hij daar eene Fransche familie leeren kennen, waarvan de dochter, gelijk later blijkt, verliefd op hem is geworden. Bij een ongelukkigen brand verliest dit meisje te gelijk hare moeder, haar fortuin en haar gezicht en blijft alleen, arm en hulpeloos in het vreemde land achter. Die toestand van de negentienjarige, tot dusverre niets meer dan eene goede bekende voor den officier, wekt in zoo hooge mate zijne deernis op, dat hij zijne verloofde loslaat, om met het blinde meisje te trouwen. De verlatene wijdt zich eerst aan eene sukkelende bloedverwante, later aan de opvoeding der kinderen van het echtpaar, welks levensgeluk op haar ongeluk gebouwd is, en brengt een der knapen zelfs zoover, dat hij lid wordt van het Britsche Lagerhuis.

Hoewel de zielenadel, waaraan het verhaal zijn titel te danken heeft, volgens de bedoeling der schrijfster wel in de eerste plaats bij de heldin der geschiedenis, Ellen Hamilton, moet gezocht worden, stelt zij niettemin de handeling van Sir Dorcastle (gelijk zij den officier met een gruwelijk vergrijp tegen het Engelsch spraakgebruik noemt) als eene verdienstelijke en prijzenswaardige voor. Ziedaar een nog erger vergrijp tegen de hooge zedelijkheid dan de samenkoppeling van den persoonlijken titel van adeldom met den geslachtsnaam tegen het Engelsch gebruik. Zie: een man wordt door twee vrouwen bemind; der eene draagt hij wederliefde toe en verpandt haar zijne trouw, voor de andere gevoelt hij alleen eene ziekelijke genegenheid, wanneer zij, geheel buiten zijne schuld, ongelukkig is geworden. Maar welke zedewet gebiedt hem, de wezenlijke beminde van zijn hart door eene trouwelooze handelwijze het hart te breken, om de andere te huwen? Zulk eene daad is in

de hoogste mate onzedelijk, en de schrijfster, die haar in een gunstig daglicht voorstelt, doet aan het zedelijk gevoel harer lezers en lezeressen meer kwaad, dan de meest obscoene beschrijvingen kunnen stichten. Wij verlangen eene gezonde moraal in den roman, geen ziekelijke denkbeelden; door de laatste in haar held te belichamen, heeft Louise Stratenus den indruk dezer novelle noodwendig verzwakt, omdat de zedelijke onbeduidendheid van den held ook ons oordeel over de heldin tot zekere hoogte beheerscht. Men vindt, dat zij haar zielenadel beter had kunnen toonen dan door onkreukbare trouw en toewijding aan een man, die dat niet verdient.

De novelle 'Verspeeld' is in twee woorden te vertellen. Een verliefd jonkman, die, gelijk hijzelf zegt, 'een onverzadigbaar verlangen heeft naar al de geheimste schuilhoeken van het leven, en dorst naar de kennis van al de mysteriën van ons bestaan', wil liever eene reis naar Egypte ondernemen, dan het meisje ten huwelijk vragen, dat hij bemint en wier wederliefde hem geschonken is, omdat hij anders zou moeten trouwen en thuis blijven. Met eene openhartigheid, die aan de welgevestigdheid van zijn gevoel doet twijfelen, bespreekt hij dit alles met het meisje zijner keuze, zonder haar echter rechtstreeks ten huwelijk te vragen, en verklaart haar zijne liefde. Hij vertrekt, keert van zijne reis te Parijs terug en raakt in de netten eener coquette Parijzenares verward, waaruit eindelijk het woord van eene Fransche vriendin hem redt, die, zijne geschiedenis vernomen hebbende, hem aanraadt, zoo spoedig mogelijk naar Holland terug te keeren en het meisje ten huwelijk te vragen. Dit geschiedt, maar zij wijst hem af, ofschoon zij hem nog bemint, enkel uit een zekeren verkeerden trots, en.... het verhaal is uit. Dat de schrijfster ettelijke vellen behoeft, om het te vertellen, ligt hieraan, dat de personen met elkander ellenlange gesprekken voeren, liefst te paard, waaraan de doorgaande hoogdravendheid misschien is toe te schrijven. Het komt ons voor, dat in dit verhaal meer valsch gevoel dan eene gezonde opvatting van maatschappelijke verhoudingen den toon voert. Dat een beschaafd en wetenschappelijk man, al is hij verliefd, verlangt te zien, wat de wereld aanbiedt, en daarom niet te vroeg wil trouwen, is volkomen begrijpelijk, in zekeren zin zelfs goed te keuren. Maar dan gebiedt de meest elementaire eerlijkheid hem, de vrijheid van het meisje zijner keuze te ontzien en haar de vrijheid van beweging en kalmte van gemoed te gunnen, die hij voor zichzelf eischt. Wie anders handelt, en in dat geval verkeert de heer Arnold van Rumonde, is niets meer dan een verfoeilijk egoist, die zich niet ontziet, de gemoedsrust van een ander op te offeren aan zijn eigen genoegen. En daar egoisme niet in staat is tot de algeheele en praallooze zelfopoffering, die de groote resultante der wezenlijke liefde is, kan de man onmogelijk liefde gevoelen of belangstelling inboezemen. Dat zijne Ada hem bij den terugkeer in het vaderland afwijst, komt ons voor de eenig

denkbare oplossing van het geval te zijn; maar wij hadden liever gezien, dat niet een pruilerige, kinderachtige valsche trots daartoe het motief gegeven had. Indien zij tot hem gezegd had: ik heb u lief en ben tot elke opoffering voor u in staat, maar gij hebt door uwe handelwijze getoond, mij niet zóó lief te hebben, als ik het recht heb van u wederkeerig te vergen, - dan was haar karakter in een zuiverder licht gekomen en de novelle zou een meer logisch, dus meer bevredigend slot hebben gehad. Maar de opvatting van Louise Stratenus heeft iets gekunstelds en onwaars; zij bevredigt evenmin het gevoel als het verstand.

Een ‘bevredigend slot’ - zij, die alleen romans en novellen lezen, om te zien, of en hoe de gelieven daarin ‘elkander krijgen’, zullen dat zeker vinden in *Eveline* van Francisca Gallé, waarin eene schatrijke Amerikaansche, eene jonge, schoone dame de gelukkige echtgenoot wordt van een beeldschoon, edel, kuisch en hoog beschaafd bootroeier op een Italiaansch meer. Wie echter aan logica en gezonde denkbeelden hecht, doet beter het boekske maar ongelezen te laten, tenzij hij om de eene of andere reden behoefte heeft, zich eens flink te ergeren. Het is geen phantasie, die de schrijfster in hare wonderlijke wereld, waar alle maatschappelijke verhoudingen en betrekkingen dooreengehutseld worden, rondvoert, maar een vreemd wanbegrip, dat blijkbaar aan haar eigen waarnemingsvermogen ontsnapt. Dat eene jonge dame, gelijk de hier geschilderde Amerikaansche Eveline, die met al hare deugden en schoone eigenschappen in de hoogste mate excentriek en eigenzinnig is, even weinig zichzelve meester, als de oom en tante, met wie zij door Europa reist, haar leiden en besturen, verliefd raakt op een ‘mooien man’, een soort van operaheld, die zijn schuitje alleen verhuurt aan personen, voor wie hij sympathie gevoelt, is op zichzelf reeds eene *donnée*, die aan alle kanten met het gezond verstand en de waarschijnlijkheid in botsing komt. Wie kan echter zeggen, waartoe excentriciteit en bandeloosheid voeren kunnen! In elk geval is het de vraag, of zulk een toestand de beschrijving en ontleding waard is, tenzij als ziektegeval behandeld en uitgelegd. Maar Francisca Gallé ziet blijkbaar in hare heldin volstrekt geen ziektegeval, maar beschrijft en verhaalt, alsof deze Amerikaansche schoone nu eigenlijk den waren weg tot het geluk had ontdekt. Want van haar huwelijk met den romantischen sloeproeier zegt zij: ‘Daar moest de wereld zwichten voor de natuur, op wier heilige rechten zij ditmaal geen inbreuk zou kunnen maken, wier oorspronkelijke harmonie zij hier niet vermocht te schenden.’ Laat ons aannemen, dat de schrijfster, vervoerd door den wensch, om haar verhaaltje te sluiten met eene welklinkende phrase, deze woorden ondoordacht heeft nedergeschreven. Want zij kunnen niet anders beteekenen dan eene ontknooping op de wijze van het naturalisme, waar ambtenaar van den burgerlijken stand noch priester bij te

pas komen. Indien het werkelijk de bedoeling is geweest, in de neiging van de jonge dame voor den roeier den triomf der ‘natuur’ te schetsen, dan vragen wij ons af, of zulk eene stof geschikt is, om door eene beschaafde vrouw voor een beschaafd publiek behandeld te worden. Maar dan zou het verhaal geheel anders moeten bewerkt zijn en zou bij voorbeeld van den tegenstand, door ‘de wereld’ aan ‘de natuur’ geboden, iets moeten zijn gebleken; hier echter laten de oom en tante der jonge dame haar huwelijk met den uitverkorene zonder eenige tegenspraak aankomen en voltrekken. De onderstelling, dat de aangehaalde woorden zonder nadenken uit de pen zijn gevloeid, achten wij daarom de waarschijnlijkste en voor de schrijfster de meest gunstige. Vooral ook, omdat de vorm der korte novelle vele sporen van gedachteloos schrijven verraadt. Deze schrijfster behoort tot dezulken, die door zekere gemakkelijkheid van stijl worden medegesleept en dan de dingen dikwijls anders en altoos omslachtiger en onklaarder zeggen, dan ze behooren en dan zij ze waarschijnlijk bedoelen. Dan komt men ertoe te schrijven, dat iemand in tegenwoordigheid van eene ongeletterde Italiaansche vrouw Engelsche verzen voorleest ‘met eene stem, waarin Maria, al verstond zij de taal niet, duidelijk hoorde, dat die gedichten schoon waren’ (bl. 158); dan gebruikt men, niets meer willende zeggen dan dat een jong meisje zaken te duur op de markt koopt, dezen omhaal van woorden: ‘Bij een Napolitaan kocht zij verschillende voorwerpen, zonder te vragen of die man, met zijne slimme oogen en verdachte vriendelijkheid, de kunst van afzetten, waarin hij een meester was, hier ook bijzonder uitoefende. Gaarne zelfs geloofde zij zijn bewering dat hij op die kleinoodiën niets won, als hij ze gaf voor een prijs, dien ieder ingewijde buitensporig hoog zou geacht hebben. Maar Eveline bekommerde zich hierover niet; zij kocht, betaalde,’ enz. (bl. 149).

Met het internationaal personeel, dat in deze novelle voorkomt, willen wij niet aandringen op de vreemde wijze van doen en denken, waaraan al die Amerikanen, Duitschers, Franschen en Italianen zich te buiten gaan; maar waar men het tooneel van zijn verhaal ook plaatst, de lezer heeft het recht, van den Nederlandschen schrijver zuivere taal en een verzorgden vorm te verwachten. Die verwachting wordt in *Eveline* niet vervuld; ja, zelfs de uitdrukkingen in vreemde talen, waarvan de schrijfster een kwistig en niet altoos gewettigd gebruik maakt, zijn niet alle correct. Te spreken van dames, die *à leur retour* zijn, bij voorbeeld (bl. 98), is geen Fransch.

Incorrectheid is geen fout van *Anna Steinfort*, eene novelle, die ons voorkomt uit de pen eener eerstbeginnende te zijn gevloeid en die blijken geeft van talent. De vorm is hier en daar wat omslachtig en wordt door damesachtige superlatieven ontsierd, maar over het algemeen vertelt Creola, wat zij te vertellen heeft, eenvoudig en in beschaafde taal. Over de vinding der intrige kunnen wij ons niet zoo gunstig

uitlaten. Het is weder een geval, zooals men dag aan dag in de boeken aantreft, maar die men in het dagelijksch leven slechts bij hooge uitzondering ontmoet. Eene tweede vrouw, benijd en belaagd door eene gewetenlooze oude vrijster, die zich inbeeldt recht te hebben op de door Anna Steinfort ingenomen plaats; overblijfselen eener oude liefde in het hart der jonge vrouw, die op zeker oogenblik inderdaad voor de huwelijkstrouw gevaarlijk worden en door de afgunstige worden gebruikt, om met de meest plompe middelen hare vijandin in verdenking te brengen; een echtgenoot, zoo onverstandig en wantrouwend, als ze altoos en alleen in romans voorkomen; een duel, waarbij de vrouw tusschenbeide komt en de kogels opvangt in eene gevaarlijke wonde; eindelijk de volledige bekentenis van de lasteraarster op haar sterfbed met de volkomen eerherstelling van de belasterde, - ziedaar den inhoud van *Anna Steinfort.* Dit alles is ons wat al te romantisch, wat al te ver af. Is er geen grooter verdienste, tevens grooter kans van welslagen, indien men zich toelegt op die psychologische studiën, waartoe de schijnbaar triviale gebeurtenissen van den dag in het meest onbewogen leven aanleiding geven? Waarom pijnigt men zich dan de hersenen tot het verzinnen van combinatiën en verwikkelingen, welker beschrijving geen weerklank wekt in het gemoed van den lezer, die niet slechts met het gevoel maar ook met het verstand leest en van den schrijver niet vergt, dat hij hem wat nieuws, wat treffends en boeiends vertelt, maar dat hij hem wat te denken geeft. En wat kan de lezing van *Anna Steinfort* anders te denken geven, dan hoe vreemd en onnatuurlijk de daarin vertoonde menschen zijn en dat, wanneer met en onder gewone menschenkinderen toestanden en verhoudingen zich ontwikkelden, gelijk Creola ze heeft uitgedacht, dank aan het gezond verstand van den een en het doorzicht van den ander, de knoop even spoedig ontward als gelegd zou zijn en al het tragische vermeden.

Op het punt van samenpakken van romantische en tragische voorvallen heeft Creola echter haar meester gevonden in Ed. Swarth, die in de twee deelen van zijn *Gescheiden* zooveel van dien aard te vereenigen weet, dat het hem moeilijk zal zijn, later nog eens de romantische pen te voeren, zonder in herhalingen te vervallen. Hij begint met eene weddenschap over de trouw eener gehuwde vrouw en verhaalt verder van moord en doodslag, diefstal van een kind, verduistering van staat, ontvoering, poging tot verleiding, onderschuiving van een kind, enz. Ten slotte komt alles terecht, vinden al de gescheiden familiebetrekkingen elkander op de merkwaardigste wijze terug, tot zelfs de vermeende moordenaar zijn gewaand slachtoffer. Naar waarschijnlijkheid behoeft men bij zulk eene geschiedenis niet te vragen; men doet het verstandigst zich maar alles te laten aanleunen, indien men eenmaal in dit genre van literatuur behagen schept. Voor deze

lezers zullen wij het genot niet bederven, door van de ingewikkelde intrige van *Gescheiden* een overzicht te geven; en voor hen, die meer nieuwsgierig zijn naar den inhoud dan belangstellend in den vorm, zal de opmerking wel overbodig wezen, dat de geschiedenis in een drogen, weinig kleurigen of boeienden stijl wordt verhaald. Blijkens de naïeve wijze, waarop de schrijver dikwijls over nietige bijzonderheden uitweidt, stelt hij zich geen hoog ontwikkeld publiek voor oogen. Immers, elk beschaafd lezer zal een wonderlijken indruk bekomen van eene zinsnede als de volgende: ‘Dat Amold Van Reehorst dadelijk na het aangaan der weddenschap informatiën had doen nemen, en spoedig te weten was gekomen, dat mevrouw Brandt bij haar moeder op een villa nabij Utrecht gelegen en Rusthof genaamd, logeerde, en dat de notaris in den regel daar niet voor 's Zaterdagavond kwam, zal den lezer niet verwonderen, daar er van Sara's verblijf aldaar geen geheim werd gemaakt.’ Wanneer niet ontelbare bewijzen van dezelfde naïveteit in de twee deelen van *Gescheiden* voorkwamen, zou men onwillekeurig tot de meening komen, dat de schrijver een loopje wilde nemen met zijn publiek. Deze eer moet den heer Swarth echter worden nagegeven, dat hij zich met veel zorg heeft vrij weten te houden van de juridische bokken, die in de meeste sensatieromans voorkomen. Al strijden de door hem geschilderde toestanden dikwijls met de waarschijnlijkheid en het gezond verstand, bij de afwikkeling en ontknooping laat hij geen zijner personen de in romans gebruikelijke zonden tegen de Nederlandsche wetboeken begaan.

De *Twee moderne sprookjes* hebben, al staat de mannennaam Kuno op den titel, blijkbaar eene jonge dame tot auteur. Ontelbare trekjes, eigenaardige opmerkingen, waar 't mannen geldt, zwaar drukken op kleinigheden, om niet te zeggen beuzelarijen, en eene zekere algemeen merkbare woordenrijkheid geven daarvan het bewijs. Ook de ver getrokken titels der beide verhaaltjes, waarvan het eene ‘Roodkapje’ heet, omdat de heldin veel met een rood zijden hoedje liep, en het andere ‘Blauwbaard’, waarin de geschiedenis verteld wordt van een hertrouwenden weduwnaar, kunnen voor ons vermoeden worden aangevoerd, omdat er weinig logisch verband tusschen titel en inhoud bestaat. Want al wordt nu in het eerste sprookje de man, die aan de heldin het hof maakt, altoos ‘de Wolf’ genoemd, en al had de weduwnaar uit het tweede zich tijdelijk in eene *liaison* begeven, innerlijke punten van overeenkomst tusschen het hier verhandelde en de bekende oude sprookjes zijn niet te vinden. Zelfbeperking en grondige taalstudie mogen dezer schrijfster aanbevolen worden, die overigens beschikt over een gemakkelijken en wel eens wat al te vloeienden stijl.

Wij hebben den opium-roman van den heer Perelaer voor het laatst

bewaard, omdat dit een werk is van geheel specialen aard, waarbij het letterkundig karakter door politieke en administratieve - of zoo men liever wil philanthropische bedoelingen wordt op den achtergrond gedrongen. Het is niet moeilijk, deze strekking van den roman te ontdekken; de schrijver deelt haar in een voorwoord onbewimpeld mede. Hij had te Delft eene lezing gehouden over het opium in Nederlandsch-Indië, die naar de meening van een der hoorders te dor en droog was geweest, om den vereischten indruk te maken. Gedurende de tien minuten, die de spoortrein behoefde, om hem van Delft naar Den Haag terug te voeren, dacht de heer Perelaer over die opmerking na en - om zijne eigen woorden te gebruiken - 'nog stond het stoomgevaarte in het station te 's Hage niet stil, toen reeds het gronddenkbeeld zich in mijn brein geworteld had van het boek, hetwelk het lezend publiek hierbij aangeboden wordt'. Zijn doel was, daarmede zijne verklaring van een 'oorlog *à outrance* aan de opium-pacht' onder de oogen van duizenden te brengen.

Alle hulde aan de goede bedoelingen van den heer Perelaer, die waarschijnlijk volkomen te recht het opium-misbruik, de opium-pacht en al de zonden, verkeerdheden en schurkerijen, waartoe die aanleiding geven, verafschuwt, maar wie een werk op deze wijze aankondigt, stelt zich van den aanvang af buiten het bereik der letterkundige critiek, omdat hij buiten het zuiver letterkundig terrein treedt. Wat de hoorders te Delft ook gezegd mogen hebben, een vertoog over de nadeelige gevolgen van het opium-misbruik, met statistieke cijfers gevuld, met aanhalingen uit reglementen, rapporten, debatten en wetenschappelijke werken gelardeerd, zal oneindig meer bijdragen tot vestiging eener overtuiging in den gewenschten geest bij hen, die over het voortbestaan van de opium-pacht te beslissen hebben, dan een roman, welke hoogstens een misschien diepen, maar korten indruk op onbevoegden maken kan. Want den denkenden lezer ontgaat het niet, dat de schrijver, die zijne politieke of maatschappelijke vertoogen in een romantisch kleed aan den man wil brengen, het voorrecht heeft, en daarvan maar al te grif gebruik maakt, van zich alle toestanden, medewerkende oorzaken en medespelende personen juist zóó te scheppen, als hij ze voor den te weeg te brengen indruk behoeft. Daarbij gaat de schrijver, en ook van den heer Perelaer moet dit gezegd worden, gewoonlijk met groote eenzijdigheid te werk, en stelt hij op rekening van het kwaad, dat hij bestrijdt, omstandigheden en gevolgen, die daarmede volstrekt niet noodwendig samenhangen, maar evengoed als gevolgen van eene andere oorzaak konden bestaan. Een voorbeeld: de resident Van Gulpendam in *Baboe Dalima* laat zich door den Chineeschen opium-pachter omkoopen, om zijne en zijns zoons euveldaden ongestraft te laten blijven. Dit feit, al was het erkend historisch, behoorlijk gestaafd, en niet maar een incident in een roman, zou twee dingen bewijzen: dat er gedepraveerde Chineezen en geweten-

looze, omkoopbare hoofdambtenaren op Java bestaan. Met de opium-pacht staat dit feit slechts in een zeer verwijderd verband. Indien de Indische regeering nu eens niet eene ruime bron van inkomst in het opium vond, - en dit is de groote grief van den heer Perelaer - dan zou gewis Lim Yang Bing den resident niet in zijne hoedanigheid van opium-pachter hebben kunnen omkoopen, om een misdrijf, door zijne onderhoorigen tegen de bepalingen op de opium-pacht begaan, te bedekken, maar zou de Chinees minder gedepraveerd, de resident minder gewetenloos, dus de sociale toestand in de kolonie minder bedenkelijk zijn? En zoolang een gedepraveerd Chinees er zijn voordeel in ziet, de wetten te ontduiken, hetzij die de opium-pacht of welk ander onderwerp ook betreffen, en hij vindt een hoofd van gewestelijk bestuur, die bereid is voor een pakje bankbiljetten eed en plicht te schenden, dan zullen dezelfde ergerlijke feiten van omkooping evengoed, ook zonder opium-pacht, plaats hebben, als Perelaer hier beschrijft. Zoo gaat het in meer opzichten. Wie dezen roman als de volle waarheid en niets dan de waarheid wil aannemen, zou zich gaan verbeelden, dat er maar één kracht, maar één overweging is, die de gansche, officieele en niet-officieele Europeesche en Indische maatschappij op Java doortrekt en bezielt: de opiumpacht. Wat hij van het opium-misbruik mededeelt, is verschrikkelijk en walgelijk, schoon niet nieuw; wat hij aanvoert omtrent de aanmoediging tot het misbruik, opdat de pachters aan hun geld mogen komen, kan gegrond zijn en is voorzeker de overweging waard, maar niettemin is zijne voorstelling eenzijdig en wekt ze daardoor wantrouwen. En door dat alles raakt *Baboe Dalima* al verder en verder af van een letterkundig kunstwerk, van een roman, al heet het zoo; het is niets anders dan de te Delft gehouden verhandeling, waaruit de droge en dorre cijfers, die de hoorders verveelden, doch ter zake dienende kunnen geweest zijn, met zorg zijn verwijderd, om plaats te maken voor allerlei verzonnen incidenten en personen, die, hoe verdienstelijk op zichzelf ook verteld en beschreven, - hetgeen wij gaarne toegeven - niets bijdragen, om een billijk, onpartijdig oordeel te vormen over de oorlogsverklaring van den majoor Perelaer aan de opium-pacht en het opium-monopolie.

Om die reden stellen wij *Baboe Dalima*, ook uit een bloot letterkundig oogpunt, verre achter bij de andere boeken van denzelfden schrijver, zijn *Borneo van Noord tot Zuid* en vooral de serie van drie romans, die, onder den algemeenen titel van *Eene kwarteeuw onder de keerkringen,* de lotgevallen schetsen van de twee kameraden in het Nederlandsch-Indische leger, de sergeants, later officieren Brinkman en Riethoven. Al vertoonen deze drie werken hier en daar nog de sporen van ongeoefendheid en overhaasting, en al herinnert het eerste van de serie, *Naar den Equator*, *met een voorspel*: *van pastoor soldaat,* waarin de reis naar Indië van de beide vrienden in ontelbare dagelijksche bijzonderheden verhaald wordt, dikwijls aan den schoolmeester-

achtigen toon van de ouderwetsche handboekjes, tot vereeniging van het nuttige met het aangename, van de maatschappij *tot Nut van 't Algemeen*, over het algemeen worden de gebeurtenissen en gewaarwordingen er los en levendig in verhaald en is menige natuurbeschrijving verdienstelijk te noemen. Trouwens, dit laatste kan ook van ettelijke bladzijden van *Baboe Dalima* worden getuigd. Maar wat de verdere levensbeschrijving dier twee militairen zoo belangrijk en lezenswaardig maakt, is de op elke bladzijde doorstralende - en natuurlijke - grondige bekendheid van den auteur met het leven en denken van den Indischen officier. Deze schetsen mogen bij die van W.A. van Rees achterstaan in objectiviteit en eigenlijke kunstwaarde, ze hebben echter dit voor, dat ze meer uit het leven gegrepen zijn, minder typen dan levende personen schetsen, die al de deugden en gebreken, de eigenaardigheid, eenzijdigheid, lichtgeraaktheid, verwatenheid van hun stand vertoonen.

Een zwak van den heer Perelaer, dat hem in zijn laatsten roman hier en daar tot groote overdrijving verleidt, is de sterk erotische neiging van zijn talent. Het is meer dan een zwak; het is eene fout, omdat hij daardoor maar al te dikwijls zondigt tegen den goeden smaak en - in *Baboe Dalima* althans - tegen de kieschheid. Waar hij de walgelijke, half onbewuste buitensporigheden der opiumschuivers in de kit beschrijft, gaat hij in dit opzicht de grenzen der kieschheid te buiten, want niemand zal het een geldend argument noemen, dat dergelijke dingen, wil men ze beschrijven, toch min of meer duidelijk moeten aangeduid worden. Onderwerpen, die niet zonder onkieschheid kunnen beschreven worden, zijn de beschrijving van een beschaafd man voor een beschaafd publiek niet waard. Wij zijn volstrekt niet kleinzeerig of preutsch en kennen een schrijver eene groote vrijheid van beweging toe, zonder hem het verwijt van onzedelijkheid toe te voegen; het geldt hier echter geen onzedelijkheid maar onkieschheid, volstrekt noodeloos, omdat men in bedekte termen, zonder iemand te kwetsen, kan aanduiden, wat de heer Perelaer met ter zijde stelling van den goeden smaak bijna met name noemt. Maar er komen nog andere tooneelen in dezen opium-roman voor, bij voorbeeld die tusschen den resident en zijne vrouw, die de opium-quaestie volstrekt niet raken, volkomen *hors d'oeuvre* van louter erotischen aard, waarvoor geen aanleiding of verschooning te vinden is. Dat de schrijver daarmede zijn verhaal meent op te sieren, zien wij aan als eene dwaling, waartoe de evengenoemde neiging hem verleidt. Blijkbaar mist hij het fijn gevoel, dat de grenzen tusschen het al of niet decente bepaalt. In al zijne geschriften komt dit aan den dag. Wanneer hij eene vrouw beschrijft, schenkt hij den lezer geen enkelen harer vormen, doet niets raden, maar wijst, betast en streelt alwat de kleeding zichtbaar laat, om dan nog eens duidelijke toespelingen te maken op bevalligheden, welke iedere kuische vrouw bedekt. Deze

manier gaat op den langen weg tegenstaan; men ergert er zich aan, vooral ook omdat door deze erotische bijmengselen boeken, die overigens onderhoudende lectuur aanbieden, voor vele lezers geheel ongeschikt worden. In *Baboe Dalima* echter klimt de onhebbelijke neiging ten top, ten spijt van goeden smaak en beschaafden toon, terwijl er geen noodzakelijkheid voor bestond. Waarom dit werk opzettelijk zóó moest geschreven zijn, dat men de waarschuwing: *La mère en interdira la lecture à sa fille*, op den omslag moest drukken, verklaren wij niet te begrijpen. Voor een boek, dat met een edel, een philanthropisch doel geschreven heet, is een *succès de scandale* geen voordeel maar eene ramp.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Een binnenhuisje.

In de keuken van een boerenhuisje waren zeven menschen bijeen, zoo verschillend van uiterlijk, dat er iets bijzonders gebeurd moest zijn, om hen bij elkander te brengen.

Op den achtergrond, bij het vuur, zat de zwarte gedaante van een schoorsteenveger; naast hem zat een slotenmaker, bezig zijne opgestroopte hemdsmouwen neer te halen en er het stof af te vegen.

Tegenover die beide mannen zaten twee meisjes op eene smalle, wankele bank, en het eenige geluid, dat er eenige oogenblikken lang gehoord werd, was het wippen van die bank, zoodra een van de meisjes zich bewoog.

Verder in het vertrek had een jong soldaat op de tafel plaats genomen, omringd door bundeltjes, mandjes en pakjes. Hij had zijne handen in zijne zakken, liet zijne beenen bengelen en keek met een ernstig gezicht op dat werk neder.

De beide stoelen, rechts en links van de tafel, waren bezet door twee vrouwen, van wie de eene den indruk gaf, dat zij reeds meer dan één medaille voor trouwen dienst moest verworven hebben. Zij droeg een sneeuwwit mutsje op haar onberispelijk gescheiden haar; zij hield haar hoofd hoog, en uit hare trekken sprak een sterk gevoel van eigenwaarde, dat nochtans verzacht werd door hare gevulde ronde wangen en eene welgedane onderkin.

De andere vrouw had een klein kind in hare armen; de omslagdoek, die haar van de schouders was gegleden, rook naar kamfer en haar hoed behoorde blijkbaar tot een verleden tijdperk, hoewel er niets aan verflenst kon genoemd worden. Schoon zij veel jonger was dan de deftige keukenmeid, zag zij er door hare uitgevallen tanden en ingevallen wangen veel ouder uit. Er lag nochtans iets liefelijks op haar door zorgen en moeiten vervallen gelaat en hoe mooi zij geweest moest zijn, kon men nog aan hare jongste zuster zien, die sprekend op haar geleek en die nu een verlegen lachje deed hooren, omdat de schoorsteenveger hare bloeiende roode wang met den top van zijn zwarten vinger had aangeraakt. Hare zuster, die naast

haar zat, gaf haar een stoot in de zijde. Grover van soort, ‘van buiten zoowel als van binnen’, kwam deze laatste meer met de groote-lui's-keukenmeid overeen.

Zij waren allen broeders en zusters, die daar bijeen waren en die, zooals zij daar zaten of stonden, waren toegesneld op het bericht, dat hunne moeder op sterven lag.

Aller oogen richtten zich nu op de deur der ziekenkamer, waaruit eene reeds bejaarde, half boersch, half steedsch gekleede vrouw te voorschijn kwam. Toen zij de broeders en zusters zoo bij elkander in het moederlijk huis zag, begon zij aanstonds te snikken, wat haar nochtans niet belette, onderwijl de japon van hare zuster, de keukenmeid, met hare vingertoppen te betasten.

‘Wel, hoe is het nu hier, Marianne?’ vroeg deze.

‘Zij slaapt,’ antwoordde de oude; ‘het is een rustige slaap; gij moet wachten, totdat moeder wakker wordt. - Ja, ja, Eva, gij kunt japonnen van goede stof betalen, gij zijt de rijke onder ons; deze is ook nog van u,’ en zij wees op haar rok.

Hare zuster klopte haar op den schouder en antwoordde:

‘Wij zullen het geen van allen vergeten, dat gij bij moeder zijt gebleven en haar hebt opgepast.’

‘Een van allen moest het toch doen,’ antwoordde Marianne, ‘en ik ben de oudste. Maar wie een stuk kleeren of iets anders kan missen.... ik neem alles aan.’

‘Als moeder ons nog maar kent,’ opperde de vrouw met het kind.

‘Ja, Hanna, gij zijt erg veranderd,’ antwoordde Marianne; ‘maar anders, als moeder niet slaapt, is zij heel helder. Gisteravond heeft zij nog gezegd: “Marianne, gij moest de salade snijden, zij is goed.” Maar waar moet ik handen vandaan halen en hoe kan ik buiten en binnen te gelijk zijn? Eergisteren heeft zij 's morgens den tuin nog begoten; maar op eens gaf zij een schreeuw en toen ik buiten kwam, zat zij op den grond en verdraaide hare oogen. Ik heb haar te bed gebracht en den dokter gehaald.’

‘Wat heeft de dokter gezegd?’ vroeg Eva.

Marianne begon te schreien. ‘Dat het de loop van de natuur was. Goede God, dat moeder zulk eene ziekte moest krijgen!’

De anderen barstten insgelijks in tranen uit en, wijl het daardoor nog al luidruchtig werd, stak Marianne bezorgd haar hoofd tusschen de deur der ziekenkamer. Daarna ging zij op de rechtbank zitten en ieder deed zijn best, om zijne droefheid te matigen. He schoorsteenveger haalde eindelijk in zijn hoekje zijne pijp uit zijn zak en stak haar aan, nadat hij er reeds twintig malen naar gegrepen had. Marie, de jongste, nam Hanna het kind af en droeg het een trapje af naar den tuin, die uit drie saladebedden bestond, waartusschen roode anjelieren opschoten.

‘Ik heb er nu vijf,’ zeide de schoorsteenveger; ‘en gij, Hanna?’

‘Zes,’ antwoordde zij.

‘Ja, en het mooiste is,’ viel Eva daarop in, ‘dat Sophie het haar precies wil nadoen. Zij heeft het bij mij en mijnheer en mevrouw gehad, alsof zij in Abraham's schoot was, en daar begint zij me die geschiedenis met Holts, en omdat ik het niet wilde hebben, ging zij heen, alsof het lot van Hanna niet afschrikkend genoeg was! Iedereen weet, hoelang het duurt, eer een

heerenknecht eene betrekking krijgt, en dan nog is het in het begin moeielijk, om rond te komen; maar, die niet hooren wil, moet voelen.'

'Dat is alles goed en wel,' verklaarde Sophie; 'ik houd van Holts; tien jaren lang heb ik mij tegenover Eva goedgehouden en sedert ik een nieuwen dienst heb, is er vrede. Het is mijn mijnheer en mevrouw onverschillig, of ik 's Zondags met Holts wandel of niet. - Ik ben zoowel eene wees als gij, Eva; ik weet, wat ik aan mijne eer verschuldigd ben, en al moest het veertien jaren worden, eer wij trouwen, in Godsnaam! Er zijn er nu elf om.'

'Ja, ja,' bromde de slotenmaker, 'zij is altijd de eigenzinnigste geweest!'

De schoorsteenveger keerde zijn hoofd naar den tuin en vroeg:

'Marie heeft er toch nog geen?'

'Zij zou ermee moeten aankomen!' antwoordde Eva. 'Zij is anders precies Hanna: altijd lachen en gekheden verzinnen; maar ik zorg, dat het niet te ver gaat.'

'Hoe maakt het de familie?' vroeg Hanna; 'zijn mijnheer en mevrouw gezond, en zijn de jongelui gelukkig getrouwd?'

'Wij hebben óók onze zorgen,' antwoordde Eva; 'de graaf hoest mij te veel en sedert onze Elizabeth gestorven is, blijft de gravin aan het sukkelen. Onze luitenants brengen wel is waar nog al leven in huis, en ook de kleinen van de jongste freule, Cécile; maar wij kunnen daarom Elizabeth niet vergeten.'

'Zij was juist twaalf jaren oud,' zeide Hanna, 'toen ik er in huis kwam. Als ik haar van eene kindervisite haalde, stak zij haar arm in den mijnen en vertelde nauwkeurig, wat zij gehad hadden. De andere freules lieten hare dienstmeisjes achter zich loopen.'

'Ja,' zeide Eva en knikte, 'daarop kan men sterven: hoe hooger de menschen staan, hoe vriendelijker zij zijn. Ik ken eene simpele mevrouw, die nooit een menschelijk woord met de dienstboden spreekt, terwijl de gravin mij op zijn minst iedere week op den schouder klopt.'

'Ik heb dan ook gehuild, alsof ik gek was, toen het doodsbericht van Elizabeth kwam,' zeide Hanna; 'en mijne oudste heet naar haar.'

'Het is onbegrijpelijk, hoe men zulk een huis uit liefde voor een man kan verlaten,' merkte Eva op, met een blik op Sophie.

'Mijn mijnheer en mevrouw zijn niet van adel,' antwoordde Sophie, 'maar zij bevallen mij best; zij hebben evengoed hunne beschaving en zij laten mij iederen Zondag uitgaan.'

'Nu ja,' verklaarde Eva, 'gij hebt eigenlijk ook nooit goed in ons huis gepast, en daarom is het misschien beter zoo. - Maar van u, Hanna, zegt mevrouw, dat gij maar één gebrek hebt gehad, en dat was uw trouwen geweest.'

Hanna glimlachte. 'Toen freule Sophie mij een paar jaren geleden op hare doorreis bezocht, klopte zij mijne oudste op haar hoofd en zeide: "Dat wordt er eenmaal eene voor mij, Hanna; want zoo eerlijk als de De Witten zijn er niet meer." Het zou dus niet weinig jammer zijn, als zulk eene eerlijke familie uitstierf! - Wat zegt gij ervan?' en zij wendde zich tot hare broeders.

Nu lachten allen, het meest Marianne, die er bijna in stikte.

Intusschen had de jonge soldaat blijkbaar genoeg van zijn tijdverdrijf, zijne beenen te laten bengelen, want hij sprong eensklaps van de tafel en vroeg:

'Hebt gij dan niets te eten?'

‘Och Heere lief,’ jammerde Marianne en hare lachtranen veranderden oogenblikkelijk in tranen van droefheid. ‘Wie kan in deze narigheid aan zoo iets denken? Als een mensch maar twee handen heeft, kan hij toch niet alles te gelijk doen.’

‘Maar daar groeit de kostelijkste salade vlak onder onzen neus,’ zeide Eva, op hare bedaarde, verstandige wijs. ‘Haal een van allen een paar kroppen; de oude schotel leeft misschien ook nog.’

‘Die zou niet meer leven!’ riep Marianne vol heilige ontsteltenis uit, ‘het beetje huisraad is immers mijn eenige genot op de wereld! Ik deed mij liever zelf een ongeluk aan, eer ik iets van moeders inboedel verwaarloosde. Neen, daarvoor bewaar mij de hemel!’

Onderwijl had zij een donkerbruinen, met een vlechtwerk van ijzerdraad voorzienen schotel uit de kast gehaald, dien zij met de teederste voorzichtigheid op de tafel zette.

Nadat de salade opgemaakt was, werd de tafel midden in het vertrek geschoven, zoodat zij er allen omheen konden komen. De lade werd opengetrokken, waarin nog al de tien ijzeren vorken met kromme tanden lagen. De stadsmeiden deden zich te goed aan het huisbakken brood, terwijl Eva voor de anderen een wittebroodje sneed. Zij pikten allen met hunne vorken in den ouden schotel, terwijl de avondzon door deur en vensters naar binnen drong. Op eens keken al de etenden op en lachten elkander uit; want zij hadden allen blauwe lippen van den slechten azijn, en die bijzonderheid voerde hen plotseling in hun gemeenschappelijk doorgebrachten kindertijd terug.

‘Wat was dat een wilde jongen; vreeselijk!’ riep Hanna en pakte den soldaat bij zijn schouder. ‘Weet gij nog wel, Sophie, hoe dikwijls hij ons het leven heeft verbitterd door zijn geschreeuw?’

Sophie knikte. ‘Ik heb nog eene scheeve heup van het vele trekken.’

‘Mij is het een waar raadsel, hoe onze ouders ons hebben kunnen grootbrengen van het beetje, wat die paar akkers afwerpen,’ zeide Eva en de slotenmaker voegde erbij:

‘En wij waren altijd fideel en gelukkig met elkaar.’

De schoorsteenveger knikte. ‘Ik zie vader nog vóór mij; hij was lang en mager en sprak nooit een woord. Daarom vond ik het altijd zoo wonderlijk, dat hij zoo bitter schreide, als een van ons allen het huis uit, onder de menschen ging.’

‘De gravin,’ zeide Eva in de pauze, die op de herinnering van den schoorsteenveger volgde, ‘heeft mij twee flesschen besten wijn voor moeder medegegeven en.....’

‘Lieve Heer, och,’ viel Marianne haar in de rede, ‘iemand, die zóó ziek is, drinkt geen wijn meer op deze wereld; geef er ons liever eene hartsterking van, want over een klein poosje zijn wij alleen in de wereld en verlaten weezen!’

Het glas ging weldra rond; de jongere zusters waren erop bedacht, het meeste voor de broeders over te laten, en de soldaat dronk het glas ledig met de woorden: ‘Onze moeder!’ waarop de geheele verzameling opnieuw in tranen uitbarstte.

Marianne liep weder naar de ziekenkamer en keerde nu terug met de woorden:

‘Komt allen, moeder wordt wakker.’

En de broeders en zusters stonden zoo stil op en liepen zoo onhoorbaar, als maar mogelijk was.

Zij stonden om het bed heen, waarop een uitgedroogd, aschgrauw wezen lag, waarin de kinderen nauwelijks hunne kloeke moeder van weleer herkenden.

‘O, moeder,’ riep de jongste, ‘sterf niet, moeder!’ en hare luide klaagtonen mengden zich met het onderdrukte weenen van den jongen soldaat.

‘Zijt gij daar allen?’ vroeg de oude vrouw.

‘Allen,’ antwoordde Eva.

‘Neen,’ stamelde de oude en hare oogen namen eene zoekende, dwalende uitdrukking aan; ‘de kleinste is er niet.’

‘Och lieve Heer, och lieve,’ snikte Marianne, ‘die is immers reeds bijna twintig jaren dood! Wie kan nog zoo ver terugdenken, moeder, die nog een troep levenden overhoudt.’

‘Twintig jaren,’ herhaalde de oude vrouw en richtte zich een weinig op. ‘Zóólang heb ik het kind gemist; waar ik ging of stond, - bij dag en bij nacht - onder mijn werk of in rust, het kind was altijd bij mij; zoo iets wordt in twintig jaren even weinig uitgewischt als in één dag.’

Hare oogen bleven op Hanna rusten, die, met het kind in hare armen, aan het voeteneinde van het bed stond; de tranen der jonge moeder druppelden rijkelijk op het kind neder.

‘God behoede er u voor!’ lispelde de oude vrouw, ‘dat gij uw kind niet helpen kunt, als het van pijn vergaat; dat is erger dan honger lijden.’

‘Maar kijk toch om u heen,’ moeder, ‘hoeveel gij er gezond hebt mogen behouden,’ vermaande Marianne, ‘en braaf daarbij!’

De stervende knikte; er kwam iets als een glimlach op haar gelaat, terwijl hare matte oogen tellend van het eene hoofd naar het andere gingen; doch zij bleven nogmaals op het kind rusten, dat hare armpjes als in doodsangst om den hals der moeder had geslagen.

‘Zoo...’ fluisterde de stervende, ‘zoo strekte het zijne handjes naar mij uit. “Gij zijt lief,” zeide het, “o, gij zijt zoo lief!” Ja, de anderen zijn gezond; maar gij kunt mij toch niet missen, wèl?’

Daar kwam het gouden avondlicht door het venster binnenstroomen, alsof het erop gewacht had, om het hoofd der stervende met zijn glans te omstralen.

‘Goede God,’ fluisterde Marianne vol heilig ontzag, midden in de ademlooze stilte; ‘onze moeder gaat met de zon het hemelrijk in.’

(*Naar* VILLINGER.)

Levenswoorden.

De menschen zouden elkander ontloopen, wanneer zij altijd geheel openhartig tegenover elkander moesten zijn.
KANT.

Flinke karakters worden door het erkennen van een dwaling opgewekt tot verhoogde kracht.
GÖTHE.

Om iets te zijn, om zichzelf te zijn, moet men handelen, zooals men spreekt; men moet altijd weten, wat men doen wil, het flink doen en nooit ervan afwijken.
ROUSSEAU.

Wanneer men zijn gedachten nagaat, zal men bemerken, dat zij altijd bezig zijn met het verledene of met de toekomst. Wij denken bijna niet aan het heden en wanneer wij daaraan denken, dan geschiedt het alleen, om zijn licht te gebruiken tot opsiering van de toekomst. Het heden is nooit ons doel; het verledene en het heden zijn middelen; alleen de toekomst is ons doel. Op deze wijze leeren wij nooit, maar wij hopen te leeren, en terwijl wij altijd bezig zijn gelukkig te worden, is het onvermijdelijk gevolg, dat wij het nooit zijn.
PASCAL.

Een zonderling wezen is de mensch. Hij schijnt met niets zoo vertrouwd te zijn als met verwachtingen en wenschen, die hij lang in zijn hart heeft gekoesterd en gekweekt, - en toch, wanneer zij vervuld worden, wanneer zij zich aan hem opdringen, herkent hij ze niet en wijkt ervoor terug.
GÖTHE.

De waarheid doet niet zooveel goed in de wereld als de valsche schijn van waarheid kwaad.
LA ROCHEFOUCAULD.

De meeste menschen worden door den strijd voor het dagelijksch brood te vermoeid en uitgeput, dan dat zij zich zullen aangorden tot een nieuwen, harderen strijd met de dwaling.
SCHILLER.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christelijke Kerk geschreven hebben, door Christiaan Sepp. Leiden, E.J. Brill.

'Ik wensch mijne landgenoten een werk in handen te geven, dat zij weleer hoopten uit die van den hoogleeraar Bernard ter Haar te zullen ontvangen.' Aldus het begin der Inleiding van bovengenoemde *Bibliotheek.* In de Voorredenen der onderscheidene stukken zijner Historiographie der Kerkgeschiedenis had genoemde Utrechtsche Hoogleeraar als zijne bedoeling verklaard, afzonderlijk de *Kerkelijke Historiographie in Nederland* te bewerken. Die bedoeling heeft hij niet kunnen verwezenlijken. Doet Dr. Sepp dit nu? In zekeren zin niet. De titel van zijn boek is een andere, dan Ter Haar had aangewezen. En deze wijziging is geene quaestie van smaak. Van eene Nederlandsche Historiographie kan men niet spreken, beweert Dr. Sepp. De geschiedenis toch is door Nederlanders beschreven niet als volgelingen eener wetenschappelijke methode, maar als individueele beoefenaars en liefhebbers. Eerst door den Hoogleeraar Moll en in diens school is hierin verandering gekomen. De taak van Dr. Sepp werd in dezen stand van zaken te moeielijker. Te meer, waar hij iets anders wenscht te leveren dan eene naamlijst van titels; hij wil een boek leveren, dat niet slechts nageslagen, maar gelezen zal worden. En wie Dr. Sepp kent, weet, dat men van hem niet te verwachten heeft een boek, waarin over het onderwerp wordt geredeneerd en gephilosopheerd, maar een, waarin feiten, in dit geval namen en titels, vermeld staan; vermeld in groote volledigheid. 'Vertalingen zijn buitengesloten op enkele uitzonderingen na. Godsdienstwetenschap; zendingswezen; de lotgevallen der Kerken van Oost- en West-Indië, de geschiedenis van het Kerkrecht liggen buiten het door mij gekozen veld, evenzeer als biographiën. Beperking van de stof was hoogst noodzakelijk.' We gelooven Dr. Sepp bij deze laatste opmerking na het lezen van zijn boek gaarne. Het zou bij zooveel als hij ons geeft, onbehoorlijk zijn, om te vragen, waarom hij bijv. de lotgevallen der Kerken van Oost- en West-Indië heeft buitengesloten. En kinderachtig zou hij zich aanstellen, die ging napluizen, of de auteur ook iets vergeten had. Integendeel, bij de zoo moeilijke taak, om een boek te schrijven over kerkelijke geschiedschrijvers, die als individueele beoefenaars en liefhebbers optreden, past ons groote dankbaarheid. Dit werk van Dr. Sepp vindt zijne plaats naast de standaardwerken, waarmede deze geleerde onze letterkunde verrijkte. Welk een rijkdom van bronnen ontsluit het voor den beoefenaar der Kerkhistorie! Er is geen onderwerp binnen den kring van het door Dr. Sepp behandelde, of hij vindt er het een en ander over vermeld. Op blz. 142 vlg. is sprake van hetgeen over de *Klokken* geschreven is; en de *Zendingfeesten* van onzen tijd zijn niet vergeten. Daarbij, hoe gemakkelijk is het boek ingericht! Reeds de Inhoudsopgave kan daarvan het bewijs leveren; en een uitvoerig Register besluit het werk. In twee afdeelingen is het boek gesplitst: de eerste handelende over de Geschiedenis der Christelijke Kerk; de tweede -

uit den aard de uitvoerigste - handelend over de geschiedenis van bepaalde tijdperken en afdeelingen der Christelijke Kerk. Daarin is niets vergeten, naar ik vermoed.

Vinde deze *Bibliotheek* hare plaats in menige bibliotheek! De beste dank, dien de schrijver wellicht begeert, zal deze zijn, dat het hem blijkt, hoe zijn boek beoefenaars der Kerkhistorie aan het werk gezet heeft. Hij wijst aan, wat nog op beschrijving wacht; bijv.: eene grondige geschiedenis der Synoden onzer Kerk vóór die van Dordrecht in 1618 ontbreekt nog; het boek over Episcopius moet nog geschreven worden.

Dit enkel woord van dank voor zijn werk, den geleerden schrijver gebracht, volsta hier! Eene grondige bespreking kan alleen verwacht worden van wie over het hier behandelde onderwerp evenveel weet als Dr. Sepp. En zoo zijn er niet veel. Kan trouwens een werk als het hier aangekondigde, de vrucht van jaren van onderzoek, wel anders dan dankbaar worden aanvaard?

V.D.B.

De Gelijkenissen van het Evangelie op nieuw bewerkt tot een huisboek voor het Christelijk gezin door C.E. van Koetsveld, met platen. Schoonhoven, S.E. van Nooten en Zoon.

Het eerste stuk van dit huisboek werd ons ter aankondiging toegezonden en gaarne vestigen wij de aandacht op deze uitgave. Een werk als dit wordt niet beoordeeld. Reeds voor vijf en twintig jaren gaf Van Koetsveld ‘De Gelijkenissen’ uit; en voor zeer velen is het nog altijd het boek, dat zij nalezen, wanneer zij den zin van eene parabel goed willen verstaan en opmerkzaam wenschen gemaakt te worden op al de fijne trekken, die in de gelijkenissen zoo overvloedig voorkomen. Een standaardwerk, dat Van Koetsveld's naam zal doen voortleven, gaf hij in dat boek. Nu bewerkte hij het tot een Huisboek voor het Christelijk gezin. Eerbied voor den grijsaard, die nog steeds aan de kracht den lust paart, om te arbeiden. Het boek is opgedragen aan ‘mijne kleinkinderen als mijne nalatenschap’. Hartelijk en echt natuurlijk van toon is de opdracht. De grootvader, die spreekt tot zijne kleinkinderen. Van dien toon is er ook in de verklaringen, die in het eerste stuk gevonden worden. Het boek wordt er niet minder om. Van Koetsveld mag zoo spreken tot ons volk, vooral tot de jongeren onder ons. Zullen dezen het boek lezen? Ik durf niet antwoorden. Doch laten de ouders het koopen, het neerleggen in hunne huiskamer. Het boek zal in het geheel *f* 8. - kosten, wat ook met het oog op de platen niet duur is. Wanneer wij samen Van Koetsveld eens het genoegen deden, om op zijn werk in te teekenen!

Hij heeft wel aan ons verdiend, dat wij hem eens een genoegen aandoen! Wij varen er zelven wel bij.

V.D.B.

Gouden visioenen. Uit het Engelsch van David Christie Murray, door C. Baarslag. 2 Dln. Amsterdam P.N. van Kampen & Zn.

De auteur heeft zijn roman in zes Boeken verdeeld. De korte opschriften boven ieder boek, dat in hoofdstukken verdeeld is, geven den inhoud genoegzaam te kennen, om den draad van het verhaal gemakkelijk te kunnen volgen.

'Gouden visioenen' hebben betrekking op een in het Balkangebergte ver-

borgen gewaanden schat, die de zondigste hartstochten in beweging brengt, maar eindelijk toch het middel werd, om een werkelijke schat te worden, - een schat van opofferende, onbaatzuchtige toewijding en alles vermogende liefde.

We ontmoeten in dit boek verschillende personen, die allen eene meer of min belangrijke rol spelen. Aan karakterschilderingen en karakteruitingen ontbreekt het niet. Bij de teekening van sommige afstootende en afschuwwekkende karakters kwam ons wel eens de vraag op de lippen: 'Zijn er zoo?' En dan zouden we wenschen, dat we, om der menschheid wille, die vraag ontkennend mochten kunnen beantwoorden. Hoe dit echter zij, men behoeft niet te vreezen, dat de Engelsche auteur zich de vrijheden veroorlooft van de moderne Parijsche school, door zich van een spreekstijl te bedienen, dien de bewonderaars van Zola zoo aantrekkelijk vinden.

Behalve de gemeene personages, wien het naar hunne werken verging, treffen we hier ook rechtschapen, goedhartige, edeldenkende, tot heldendaden bekwame menschen aan. De talrijke figuren, die ten tooneele gevoerd worden, hebben eene bepaalde physionomie met goed te onderkennen trekken.

We vermoeden, dat vele lezers van dezen roman, waarin wel vele geestige bladzijden voorkomen, toch wegens het geheimzinnige, onopgehelderde en toevallige, erin vervat, niet ten volle bevredigd zullen zijn en vroegere werken van den auteur boven deze vrucht zijns geestes zullen schatten. Maar zeer eens zullen zij het met hem zijn, als hij aan het slot van zijn boek een zijner verdienstelijk geschetste personen laat zeggen: 'Als een algemeene regel zijn de romanhelden bereid voor het voorwerp hunner liefde te sterven; doch hier is een man, die tot het voorwerp zijner liefde nooit een woord van liefde geuit heeft, maar rechtstreeks heengegaan is, om voor het meisje, dat hij beminde, te sterven. Zulk een is een juweel onder de mannen, waarop elke vrouw trotsch zou mogen zijn.'

Onnoodig is het, den bekenden vertaler opnieuw lof toe te zwaaien.

H.

A.C. Edgren. Levensstrijd. Tweede bundel. Naar het Zweedsch, door Ph. Wijsman. Uitgaaf van W. Gosler te Haarlem.

Bij de aankondiging van den eersten bundel drukten wij den wensch uit, dat de verdienstelijke vertaler en uitgever ons spoedig met den tweeden zouden verblijden. Eenstemmig was allerwege de critiek in hare bewondering voor deze 'nieuwe ster aan den letterkundigen hemel' en algemeen roemde men de rijke gave van schilderen, de soberheid en objectiviteit, benevens het diepe gevoel, waarvan hare novellen getuigenis gaven.

En daar ligt dan nu de 2de bundel voor ons, ditmaal met slechts twee verhalen, waarvan het eerste: 'In strijd met de samenleving', bijna het geheele boekdeeltje inneemt. De lezer hernieuwt de kennismaking met Arla, die hij ontmoet had op haar 'eerste bal'. Wie zou het hebben verwacht? De schuchtere, naïeve, hoezeer dan ook een weinig tot dwepen geneigde Arla, door eene vrome moeder opgevoed in de strengste begrippen van plichtsbetrachting en deugd, komt 'in strijd met de samenleving', in strijd met de publieke opinie op het gebied van vrouwelijke zedigheid en echtelijke trouw. Het noodlot heeft haar ontmoet in de gedaante van een jongen

man van uitnemende talenten en geniale gaven, maar ijdel, hartstochtelijk, een vurig ijveraar voor de radicaalste denkbeelden op elk gebied. Geheel onder den

invloed zijner sophistische redeneeringen en van zijn sterken wil, door zijn hartstocht meegesleept, laat Arla haar huwelijk, dat op hoogachting en vriendschap was gegrond, ontbinden en verlaat echtgenoot en kinderen, om den geliefde in zijn hervormingswerk ter zijde te staan. Na slechts luttele jaren volgt de ontgoocheling en vooral in de volkomen vervreemding van hare dochter (een oprecht maar dweepziek karakter) vindt de ontrouwe moeder hare natuurlijke straf.

De onmiskenbare verdienste van deze novelle ligt geenszins in de intrige, die al zeer weinig voldoet. Geen enkele der handelende personen wekt des lezers onverdeelde achting of bewondering op, hoogstens zijn medelijden, dikwerf ergernis. Toch wel zijne belangstelling. Want bewonderenswaard is de gave van karakterteekening in enkele sprekende trekken, merkwaardig de objectiviteit, waarmede de meest uiteenloopende beginselen en levensopvattingen worden tegenover elkaar gesteld, zonder dat de schrijfster zelve zich een oogenblik partij stelt of hare sympathie voor de eene of de andere blijken laat. En hoog te waardeeren is het voorzeker, dat bij eene geschiedenis als deze ook de uiterste grens der kieschheid niet eene enkele maal overschreden wordt.

De tweede novelle van dezen bundel, getiteld ‘Waarom’, is eene dier keurig fijne, van het diepst gevoel getuigende schetsen, als we ze in den eersten bundel reeds hadden leeren kennen.

Het geheel van ‘Levensstrijd’ ademt een geest van ernst en weemoed en lokt ook ons onwillekeurig een ‘Waarom’ op de lippen.

H.

TÉPÉ.

Fata Morgana. Roman van E. Hartner, door F.A. van Leeuwen, 2 dln. 's Gravenhage, de Erven J.L. Nierstrasz.

Volgens eene op de buitenzijde afgedrukte Duitsche recensie ziet het publiek in haar vaderland ieder nieuw boek van de hand dezer schrijfster met gespannen verwachting te gemoet. Ook wordt de onderstelling geopperd, dat dit werk, ook in de kringen der hoogere eischen stellende lezers, de meeste waardeering vinden zal. - We kunnen over de overige pennevruchten van Mej. Hartner niet oordeelen, maar betwijfelen zeer, of het publiek ten onzent ten opzichte van dezen roman die hooge ingenomenheid deelen zal en of genoemde onderstelling zal worden bewaarheid. Het werk verheft zich toch geenszins in zoo hooge mate boven het gewone peil der vertaalde romanliteratuur, dat we zouden kunnen instemmen met zoo hoog klimmenden loftoon.

De titel belooft de uitwerking eener schoone gedachte. Maar de ‘fata morgana’, het gedroomde geluk, dat der heldin, Hertha von Grumbach, gedurig weer in eene andere gedaante voor oogen zweeft, om, wanneer zij waant het gegrepen te hebben, plotseling in ijle nevelen te worden opgelost, heeft voor ons gevoel te weinig betooverends en aanlokkelijks en hare idealen zweven te laag bij den grond, om den lezer met volle sympathie geheel mee te doen leven in hare wenschen en teleurstellingen. Blijkens het motto heeft de S. hare heldin willen teekenen als eene, die het geluk niet in zichzelve, in arbeid en ontwikkeling van eigen gaven, maar buiten zichzelve zoekt. Maar zij heeft haar de gegevens onthouden, om in den strijd,

daartoe vereischt, overwinnares te blijven. Hertha is toch volstrekt geen buitengewoon karakter, slechts met een weinig levendigheid van geest en phantasie toebedeeld,

die haar interessant moeten maken. Wel wordt ook gewag gemaakt van haar muzikalen aanleg en hare traagheid en onbeslistheid, om dien te ontwikkelen en daarin een eigen levensdoel te zoeken, maar meer dan deze verwaarloozing harer gaven zijn het de omstandigheden, die de S. haar doorleven laat, waardoor haar lot wordt bepaald. Wat was er toch veel te verwachten van dit kind van den goedigen maar alledaagschen landedelman en eene in huishoudelijke beslommeringen opgaande moeder, wier opvoeding in wereldwijsheid voltooid wordt door eene oude, intrigeerende tante, in het verkeer met de hoogste kringen der residentie? Is het te verwonderen, dat ze zich bekoren laat door den knappen, talentvollen maar lichtzinnigen neef en, in deze eerste liefde wreed bedrogen, grijpt naar de zeepbel van wereldsche grootheid, die haar in de illusie van een schitterend, voornaam huwelijk voor oogen zweeft? Dat ze, ook hierin teleurgesteld en in het ouderlijk huis tot niets doen verwezen, in de vereeniging met een bezadigd man van leeftijd rust en uitkomst zoekt? Waarlijk, in zulk eene moeten we het nog bewonderen, dat ze zoo lang en zoo moedig den strijd volhield, toen de eerste geliefde haar met hartstochtelijken drang tot verbreking van den ondraaglijk geworden band te bewegen zocht!

Het ontbreekt dezer schrijfster gewis niet aan talent van vertellen, van aanschouwelijk teekenen van karakters ook, vooral van zonderlinge, ongemeene. De oude tante met haar scherp vernuft en hare scherpe tong; de kalm bedrijvige Josephine met hare onuitputtelijke gelijkmoedigheid; de saaie, droge geleerde Dr. Brauning met zijn toch zoo grootmoedig hart, - in levenden lijve staan ze voor u. Het verhaal is goed ineengezet. De natuurschilderingen zijn niet zonder verdienste. Enkele geestige en levendig geschetste tafereeltjes versieren het geheel.

Dit een en ander kan misschien de populariteit verklaren, waarvan de boven aangehaalde recensie gewaagt, en doet ook vele bladzijden van dezen roman, vooral van het eerste deel, met onverdeeld genoegen lezen. Men spanne slechts de verwachtingen niet te hoog.

De uitgave geschiedde in eenvoudigen maar handigen vorm, de vertaling in goed Nederduitsche taal en stijl; enkele vlekjes daarop mogen op rekening van zetter en corrector worden gesteld.

H.

TÉPÉ.

Strathmore. Door Ouida. Naar het Engelsch bewerkt door Cornélie Huijgens, 2 Dln Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Moge het vreemd schijnen, dat aan het hier aangekondigde werk van de begaafde schrijfster eerst nú, na zoovele jaren geleden reeds in het oorspronkelijke te zijn uitgegeven, eene Hollandsche vertaling ten deel viel, wij heeten die vertolking voor zoovelen, voor wie het oorspronkelijke niet toegankelijk was, zeer welkom. En niet zonder reden; want de lezers ontvangen hier in onze taal een boek, dat niet alledaagsch, niet laag bij den grond kan genoemd worden, maar dat een uitvoerig psychologisch studiewerk bevat in een vorm, waardoor de aandacht onafgebroken, doch niet afmattend, geboeid wordt en die geen toeleg verraadt, om door de intrige alleen belang in te boezemen.

Twee personen vervullen de hoofdrol in dezen roman en daarom blijft ons oog op de breed gestoffeerde schilderij, met hare pikante en goed uitkomende figuren, op hen in het bijzonder gevestigd.

Die hoofdpersonen zijn Strathmore en Lady Marion Vavasour de Vaux. Bij de levensschets van beiden heeft Ouida, zooals zijzelve zich in de voorrede van haar boek uitdrukt, bij voorkeur in zielkundige ontleding, in de ontwikkeling van karakters en de natuurlijke uitvloeisels der handelingen haar zwaartepunt gezocht.

Strathmore is het beeld van den man, wiens leven één groote dwaling was. Wij kunnen in 't kort niet beter weergeven, welk een karakter de auteur heeft willen schetsen in den man, die tot het toppunt van eer was gestegen, maar wiens leven door vele fouten bezoedeld was, dan met hare eigen woorden: 'In Strathmore', schrijft zij, 'heb ik iemand geschetst, die, met het volste vertrouwen in eigen kracht, door zijn eigen hartstochten ten val werd gebracht. Ik heb niets verborgen, niets vergoelijkt, niets verontschuldigd. Ik heb de donkere schaduwen, die op een donker pad legerden, niet verzacht. Ik heb eenvoudig het wankelende trachten aan te toonen van een trotschen, zelfbewusten hoogmoed, die zich krachtig waande tegen elke verzoeking; de onverbiddelijke wet, die uit één enkele verkeerde daad er tal van andere doet voortvloeien; en de onzichtbare vergelding, geboren uit de zware schuld, waarmede een al te aanmatigende hooghartige natuur beladen werd.' En hoe uitnemend zij daarin geslaagd is, daarvan zal ieder opmerkzaam lezer ongetwijfeld een gunstig getuigenis moeten afleggen.

De tweede hoofdfiguur in den roman, Marion Vavasour de Vaux, - eigenlijk Marion St. Maur, eene Creoolsche avonturierster, - is eene prachtige vrouw van betooverend verleidelijke schoonheid, eene volleerde coquette, die onder meerdere aanbidders, die zij aan hare gouden ketenen boeide, erin slaagde, met hare slangenkronkelingen den hardvochtigen en onverzettelijken Strathmore te omsluiten en machteloos te maken. In haar beeld heeft de schrijfster pogen te schetsen, 'welke gevaarlijke diepten zich onder een schitterende, verleidelijke oppervlakte kunnen verbergen, evenals de vulcanische golvingen van de aardkorst zich onder een lachend, zonnig landschap voortbewegen'.

Marion's toeleg, hare strijdkracht, hare overwinning, maar haar daarna gevolgde diepe val worden ons zoo aanschouwelijk voorgesteld, dat ons door haar intrigeeren, haar dreigen en wraak zoeken vaak eene huivering door de leden gaat.

Had Strathmore, wiens hoogmoedige kracht zijne zwakke zijde was, meer dan één moord op zijn geweten, Marion verrichtte wel niet de daad, maar was wel de oorzaak van meer dan één gevallen slachtoffer. Door wroeging en angst werden beiden gefolterd, totdat het berouw ontwaakte en verzoekster en verleide, ieder op hunne wijze, voor hunne misdaden boetten.

Over het bijwerk, dat dit stout tafereel omgeeft, en de lotsverwisselingen in Strathmore's leven kunnen we niet uitweiden; we willen er alleen van zeggen, dat het alle aandacht verdient en in hooge mate boeit.

Cornélie Huijgens heeft eene zeer goed bewerkte vertaling gegeven. Een paar keeren troffen we aan: *ben* in plaats van *heb* vergeten. 'Gij moet er u maar op *verwachten*', lezen we Dl. II bl. 32 voor *voorbereiden*, en bl. 36: 'Ik kan *mij* begrijpen'.

H.

Geloofs- en levensvragen.

Geloofs- en Levensvragen. Voordrachten en vertoogen, door Dr. Ph.R. Hugenholtz. Moderne Mystiek. Een verweerschrift door Dr. A. Bruining.

Bovengenoemde geschriften hebben reeds lang op eene aankondiging in dit Tijdschrift gewacht. Eene opgave van de oorzaken dier vertraging is voor de lezers van geen belang. En tegenover het verwijt, dat deze aankondiging nu het doel mist, dat zij hebben moet, om het publiek in zijn smaak te leiden, en met de nachtschuit komt, vertroost ik mij met de overtuiging, dat zij, die prijs stellen op lectuur als die van Dr. Hugenholtz, niet door eene aankondiging daarop behoeven gewezen te worden. Reinhard Hugenholtz; is den volke genoeg bekend, om het met goed vertrouwen op zijn naam naar een geschrift van zijne hand te doen grijpen. Maar de brochure van Dr. Bruining? Zij is een ‘verweerschrift’, een pleidooi in een theologisch geding, door hem gevoerd met name tegen Dr. Hugenholtz; - welnu, de strijd tusschen deze beide hoofdlieden der moderne richting is nog niet ten einde. Toch hebben beide kampioenen voorloopig de wapenen tegen elkaar neergelegd; en zoo is het wellicht nu de tijd, om den strijd, voor zoover hij aan het publiek der niet-theologen belang kan inboezemen, te overzien. De wijze rechter, die uitspraak in dit geding doen zal, heeft zijn vonnis nog niet gewezen. Misschien is het een en ander aan te wijzen, waarop bij die uitspraak gelet kan worden.

De verzameling Voordrachten en Vertoogen van Dr. H. behoort slechts tot op zekere hoogte tot de processtukken in dit geding. De geleerde schrijver heeft eerst uitgegeven eene verzameling van de Studiën op godsdienstig en zedekundig gebied, door hem in onderscheidene jaargangen van het *Theologisch Tijdschrift* geplaatst. Die Studiën vooral gelden in het geding, waar zij voor een groot gedeelte aan den strijd tusschen Dr. B. en hem haar ontstaan te danken hebben. In de *Geloofs- en Levensvragen* heeft hij allerlei opstellen van meer practischen aard bijeengebracht: voordrachten, referaten, kleinere vertoogen, hier en daar verspreid in tijdschriften en handelingen van vergaderingen. Voor beide uitgaven moet Dr. H. dank gebracht worden; maar m.i. vooral voor deze, welke ons thans bezighoudt. De andere mag, als inhoudende wetenschappelijke studiën, van grooter belang

zijn, die studiën waren, op één uitzondering na, te vinden in hetzelfde Tijdschrift; en wie tegenwoordig zich wijdt aan onderzoekingen op het gebied der godsdienstwetenschap, kan ze daar gemakkelijk vinden. Hiermee is niet gezegd en stellig niet bedoeld, dat Dr. H. zich de moeite dier verzameling had kunnen sparen. Doch hare groote waarde ligt hierin, dat die Studiën nu voor ruimeren kring van lezers toegankelijk zijn: voor jongere godgeleerden, die het *Theologisch Tijdschrift* nog niet konden volgen en deze Studiën bij hunne studie niet missen kunnen; voor hen, die, zonder tot de godgeleerden te behooren, belangstellen in vragen van godsdienst en zedekunde en wier moeite bij het bestudeeren dezer verhandelingen - eenige moeite zullen zij zich moeten getroosten, daar Dr. H. een vijand is van veel woorden te gebruiken, - rijkelijk zal worden beloond. Met de stukken, in de *Geloofs- en Levensvragen* bijeengebracht, is het anders gesteld. Zij zijn overal verspreid, naar aanleiding van eene vraag van het oogenblik gesteld; actueele belangen worden erin besproken. Zoo dreigde voor de kleinere stukjes vooral het gevaar, dat zij in de Tijdschriften-literatuur voorbijgingen. De massieve stukken uit het *Theologisch Tijdschrift* blijven in gedachtenis. De kleinere en lichtere mochten vergeten worden. En dat zou groote schade zijn. Dr. H. is een van diegenen, welke, ook het meest actueele onderwerp behandelend, altijd iets zeggen, dat van waarde blijft en overwogen dient te worden. Daarbij, als prediker van den godsdienst heeft hij in zijne grootere en kleinere voordrachten en vertoogen een ‘aangrijpend getuigenis voor de waarde der zedelijke religie’ gegeven, waarvan we zouden wenschen, dat het tot velen doordrong. Menig van deze artikelen behoort geheel of ten deele tot stichtelijke lectuur van de beste soort.

‘Als prediker van den godsdienst’ zei ik daar van Dr. H. Het heeft den schijn, of ik daarmee in hem onderscheid maak tusschen dien prediker, den theoloog en misschien nog den vertegenwoordiger van sociale belangen. Tegen dat onderscheid maken zou Dr. H., vermoed ik, protest aanteekenen. Hij zou er, wat zijn persoon betreft, recht toe hebben. Prediker van de vroomheid - dat is hij; dat in alles en altijd. Hijzelf zou intusschen beweren, dat dit niet ligt in hem, maar in het karakter der moderne richting. Aan de *Geloofs- en Levensvragen* doet hij een woord voorafgaan ‘betreffende de verschijnselen des tijds, waarmee deze voordrachten en vertoogen alle min of meer samenhangen, ter kenschetsing tevens van het daarbij ingenomen standpunt’. Het is hem daarbij vooral te doen, om te laten uitkomen, dat de moderne richting hare eigenaardige beteekenis niet vindt in de ontkenning van het wondergeloof met alles, wat daarmee samenhangt; evenmin in eene onder den invloed der moderne wetenschap zich wijzigende beschouwing van den godsdienst. Neen, het godsdienstig geloof eigende zich naar den aard zijner natuur toe, wat in de wetenschap geleerd werd; het is alzoo tot zuiverder ontwikkeling gekomen,

'zich klaarder bewust geworden van zijn eigenlijk wezen en zijn onaantastbaren inhoud, en hierdoor vatbaar voor meer zelfstandige en meer omvattende krachtsontplooiing'. Niet tot een hooger trap van wetenschap, maar tot eene inniger en vaster vroomheid wil de moderne richting de menschen opleiden. Dat 'waarlijk vrome geloof is slechts daar voorhanden, waar men oog en hart ontsloot voor het tot geen prijs ter wereld te verzaken, maar ook door niets ter wereld ons te ontrooven heerlijk levensdoel, waarop wij werden aangelegd; waar men alzoo zeker werd van een wezenlijk en eeuwig goed, dat het onze mag zijn, dat geheel ons leven bezielen en verheffen mag, en waarin het allesbezielende Leven zich naar onze vatbaarheid aan ons meedeelt en aan ons ontdekt. Zoolang wij Gods macht en kracht niet alzoo binnen in ons ontwaren, blijft hare heerlijkheid ons verborgen; zoolang wij iets anders dan hare heilige bezieling zoeken, ontgaat ons haar zegen.

En ziedaar wat de nieuwe richting nadrukkelijk op den voorgrond plaatst en wat hare blijvende beteekenis uitmaakt. Waar het haar bovenal om te doen is en nog steeds om te doen moet blijven, het is: het godsdienstig geloof in het licht te stellen als eene binnen in ons wortelende, geheel en al zedelijke overtuiging, die onafscheidelijk is van getrouwheid aan het beste in ons zelven, maar ook daarbij uitsluitend ons deel kan zijn, als een vertrouwend gehoorzamen niet aan een ons slechts gepredikten verren Machtige, maar aan de Macht, die zich in onze conscientie aan ons betuigt en die ons haren zegen in niets minders, maar ook in niets anders dan hierin te ervaren geeft, dat zij ons roept en wijdt tot dat liefdeleven, 't welk alleen boven den druk van het aardsche en de vlucht van het tijdelijke ons verheft en ons tot kinderen en erfgenamen maakt des Eeuwigen'(*).

Met opzet veroorloofde ik mij deze lange aanhaling. Zij doet ons Dr. H.'s opvatting van den godsdienst en van de taak der moderne richting kennen. Om die vroomheid, die zedelijke religie, geene vrucht onzer kennis, onzer wereldbeschouwing, maar wortelend in onszelven; de trouw aan het beste in ons, aan ons onvoorwaardelijk besef van plicht - om die vroomheid te prediken, te bepleiten, haar zuiver te bewaren, en dus alles, wat in zijne oogen aan die zuiverheid schade doet, te bestrijden - daarom is het hem te doen.

Haar plaatst hij in het ware licht en verdedigt haar tegenover de bestrijding en de miskenning van den godsdienst zelfs onder ernstiggezinden(†). Laten zij, die den godsdienst bestrijden, aantoonen, waar bij het wegvallen van het geloof aan eene heilige Almacht de sanctie ligt van het als goed voorgeschrevene; daarop komt het aan, zoo men de kern van den godsdienst raken wil. Maar is het dan bij de ernstigen geene dwaling, als zij den godsdienst miskennen? Hunne opvatting van het leven is niet ernstig of er ligt reeds godsdienst in opgesloten.

(*) *Geloofs- en Levensvragen.* Dl. I, bl. 4 vlg.
(†) A.w., dl. II, bl. 140-159.

Deze vroomheid komt niet in strijd met de maatschappelijke belangen(*). Integendeel is zij het, de ernstige, principieele zedelijkheid, die eene overtuiging schenkt ‘aangaande het wezenlijke doel, waarnaar wij met allen behooren te trachten, het doel, waarnaar ook alle maatschappelijke belangen moeten worden afgemeten’. Dat doel is ‘niets anders en nooit minder dan de ontwikkeling, de steeds hoogere ontwikkeling van mensch en menschheid; ontwikkeling in ieder opzicht, van alle menschelijke gaven en krachten, in de eerste plaats van de geestelijke, en dus bovenal steeds klimmende karaktervorming, in den diepsten en edelsten zin van het woord’. Die vroomheid, waarvan de kern en kracht te zoeken is in oprechten eerbied voor al wat goed, rein en edel is, laat zij op de school den kinderen worden ingeprent; hun waarheidszin worde bovenal versterkt; het a.b.c. der groote zedelijke beginselen worde geleerd, ‘dat alleen wat goed is groot en krachtig en gezegend maakt’(†).

Wat aan die vroomheid in zijne oogen schade doet, wekt de diepgaande ergernis van Dr. H. Daarom keert hij zich tegen de mondaniteit, door het Katholicisme gewekt, waarvan hij eene proeve vindt in Renan's *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*(§). Maar, wij weten het, het is vooral de Kerk, die hier is het Carthago delenda. Hooge waarde blijft Dr. H. toekennen aan de godsdienstige samenkomsten(**) en aan het godsdienstonderwijs - moeten zij niet dienen, om de vroomheid te wekken en te versterken? - maar de kerkelijke vereeniging en de kerkelijke symboliek zijn uit den booze. Aan hare bestrijding zijn allerlei artikelen in dezen bundel gewijd. Zij benadeelen immers de vroomheid, door haar te binden, door de meening te bevestigen, alsof het Godsrijk, de gemeente der geheiligden in een zichtbaren vorm kan bestaan. ‘Die gemeente der geheiligden is geen louter gedachtenbeeld; zij bestaat en zij behoeft een plaats, een kring, een organisme. Maar die kring, dat organisme, is voorhanden in het wijd en veelvoudig gewijzigd maatschappelijk verband, dat geheel de menschheid omvat en altoos meerderen op allerlei wijs samenbrengt. Daarnevens nog een afzonderlijk organisme te willen scheppen, waarin het godsdienstig leven en samenleven zijne belichaming zou vinden, is ongerijmd, omdat de godsdienst, het *alles* bezielende en *alles* wijdende moet zijn. Beproeft men het godsdienstige leven en samenleven op zichzelf te stellen en voor te stellen, dan denatureert men het en stelt men er een nimmer passend kunstgewrocht voor in de plaats; en tegelijk denatureert men al het overige, aangezien men alzoo aan al wat buiten den kunstmatig getrokken kring ligt, het voorkomen geeft van profaan.’

(*) A.w., dl. II, bl. 52 vlgg.
(†) A.w., dl. II, het ‘Christelijk’ schoolonderwijs, bl. 61 vlgg.
(§) A.w., dl. II, bl. 160 vlgg.
(**) A.w., dl. I, bl. 162 vlgg.

Over hoe onderscheiden onderwerpen ook in dezen bundel gehandeld wordt, eigenlijk is het één en hetzelfde onderwerp, dat steeds in het licht wordt geplaatst en besproken. Wie dezen bundel doorlas, zal hebben ingezien, dat de titel eene tautologie bevat. Geloofsvragen zijn voor Dr. H. levensvragen, maar ook het omgekeerde is waar. Dat blijkt duidelijk, waar Dr. H. zaken bespreekt van practisch staatsbelang. En hij bespreekt er, die, nu de grondwetsherziening aan de orde is, van actueel belang zijn. In *De Openbare School in verband met den hedendaagschen Staat*(*) verdedigt Dr. H. de stelling, 'dat de kruistocht tegen het openbaar onderwijs tegen niet anders en niet minder is gericht dan tegen één der grondslagen van den hedendaagschen Staat: de toekenning van gelijke rechten en aanspraken aan alle burgers, zonder onderscheid van godsdienstige belijdenis, met al wat hierin ligt opgesloten.' De Staat toch is geene politiemacht, maar eene organisatie van het maatschappelijk volksleven, waarin het te doen is om eene normale ontwikkeling, een echt menschelijk samenleven; 'en geen staatsregeling, geen omschrijving en handhaving van het recht is denkbaar, zonder dat er overtuigingen omtrent dat echt-menschelijke worden gekoesterd, die in de wetgeving worden neergelegd en krachtens welke eerbied voor de wet kan worden geëischt, naardien men in en met die overtuigingen zelve zich voor het onschendbare en alzoo heilige buigt'. Deze humanitaire 'staatsopvatting' is natuurlijk onaannemelijk voor de streng-kerkelijke partijen. Haar strijd ertegen openbaart zich vooral in hare oppositie tegen de Staatsschool. De Staat nu kan het onderwijs niet aan louter particuliere bemoeiing overlaten; hij moet het zelf ter hand nemen, wil het aan de te stellen eischen kunnen beantwoorden. En hij mag er zich toe bevoegd rekenen, 'aangezien datzelfde algemeen-menschelijke, waarop hij zelf gebouwd is, ook voor het te regelen onderwijs een voldoenden grondslag oplevert'. Dit vertoog verdient in zijn geheel gelezen te worden door ieder, wien de schoolstrijd ter harte gaat, en welken Nederlander gaat hij niet ter harte! Een ander punt van belang wordt besproken in *De Verhouding van de Kerkgenootschappen tot den Staat*(†). Hier bepleit Dr. H. de stelling, dat 'de kerkgenootschappen met alle erkende vereenigingen onder het gemeene recht moeten worden gebracht'. Waaraan de kerkgenootschappen te onderkennen zijn, is naar de uitspraken van het Staatsrecht niet aan te geven. Vroeger, toen nevens den éénen Staat de ééne Kerk stond 'als algemeen erkende vertegenwoordigster van eene hoogere bovennatuurlijke orde van dingen, of zoolang althans slechts dat ééne kerkbegrip in de verschillende kerkgenootschappen zijn uitdrukking vond, kon het aangaan de kerk en de kerkgenootschappen onder een geheel afzonderlijke rubriek te brengen'; maar nu onder die kerkgenootschappen gerekend worden de Roomsch-Katholieke en

(*) A.w., dl. II, bl. 81 vlgg.
(†) A.w., dl. I, bl. 125 vlgg.

de Christelijk-Gereformeerde kerken nevens de Remonstrantsche broederschap en de Doopsgezinde gemeenten en naast die kerkgenootschappen als gewone vereenigingen bestaan bijv. de Vereeniging van de Vrienden der Waarheid en de Vrije Gemeente, nu wijst toch de feitelijke toestand zijne onhoudbaarheid aan. En dat te meer, nu enkele privilegiën en evenzeer sommige belemmeringen van dien toestand het gevolg zijn. Om iets te noemen: geestelijken en bedienaren van den godsdienst worden buitengesloten van het lidmaatschap der Staten-Generaal. Behoort van het standpunt van den Staat tot die rubriek ook de voorganger der Vrije Gemeente, terwijl deze laatste voor den Staat eene gewone vereeniging is als elke andere in onderscheiding van een kerkgenootschap? Of als de Nederlandsche Protestantenbond eens een rondreizend godsdienstprediker aanstelde, is deze dan een 'bedienaar van den godsdienst'? En zoo niet, waarom hebben dezen dan een recht, dat ontzegd is bijv. aan den voorganger van eene Doopsgezinde gemeente? In eene aanteekening, aan dit vertoog toegevoegd, handelt Dr. H. over den eed. Eigenaardig is zijn bezwaar tegen den eed; het ligt hierin, dat de eed is 'een formuleering van den eerbied voor het heilige', tot welke formuleering de Staat onbevoegd is. Doch zoo iemand wilde beweren, dat de Staat in geen geval eedsaflegging behoort te vorderen, omdat hij godsdienstloos is, dan staat Dr. H. tegen hem over. 'Waar de Staat gekenschetst wordt als "godsdienstloos" pleegt men uit te gaan van eene opvatting van godsdienst, die, hoewel zeer gebruikelijk, toch zeer verwerpelijk is. Godsdienst wordt dan vereenzelvigd met eene aan bepaalde voorstellingen gebonden wijze van godsvereering, en het eigenlijke wezen van den godsdienst wordt er bij geïgnoreerd. Wie met mij de kern van den godsdienst gelegen acht in de erkenning en eerbiediging van het heilige, wie met mij godsdienst en zedelijkheid als onafscheidelijk, principiëele zedelijkheid als religieuse zedelijkheid beschouwt, zal, meen ik, moeten toestemmen, dat, zoo zeker als de Staat niet buiten een zedelijken grondslag kan, even zeker het echt en deugdelijke, d.w.z. het godsdienstig zedelijke in dien voor den Staat onmisbaren grondslag reeds ligt opgesloten. De Staat bedoelt rechtshandhaving; maar daar is geen te handhaven recht buiten het zedelijk verbindende, en dit wederom is onbestaanbaar buiten de erkenning en eerbiediging van het onschendbaar normale, d.w.z. van het heilige.'

Wat hier en daar zoo even door Dr. H. over Staat en staatsregeling gezegd werd, bewijst, dat welk onderwerp ook door hem ter sprake wordt gebracht, hij zich steeds beweegt in denzelfden kring van gedachten, uitgaat van dezelfde premissen, hetzelfde doel voor oogen houdt. Ook in zijne beschouwing van den Staat spreekt zich uit, wat voor hem, ik zou bijna zeggen het eenig ware is: de eerbied voor, de vereering van het heilige en de vrees, die hem tegen de Kerk zoo heftig doet optreden, om dat heilige te verontreinigen, door het ook maar

op eenigerlei wijze tast- en zichtbaar te maken. Het is inderdaad van hooge waarde, om een man als Dr. H. zoo bezield, met zoo vaste overtuiging zijn woord te hooren uitspreken over dat aantal belangen, dat ons tegenwoordig ter harte gaat; ze door hem alle geplaatst te zien in het licht van die vroomheid, welke met al hare eenzijdigheid zoo natuurlijk en zoo innig blijkt te zijn. En het zal daarom - ook met het oog op den door hem met Dr. Bruining gevoerden strijd - van belang zijn, die opvatting der vroomheid in haar geheel te leeren kennen. De beste weg daartoe zal wezen, zoo beknopt mogelijk den inhoud mee te deelen van de voordracht over *Onze Godsdienst in het Heden*(*).

Om - volgens Dr. H. - ons godsdienstig standpunt in het heden te kenschetsen, komt tweeërlei in aanmerking, èn wat wij verloren èn wat wij behielden. Wat het eerste betreft: wij staan vrijer 'tegenover de historie en dan ook mede dien tengevolge vrijer tegenover de kerkelijke gemeenschap'. Het eerste niet zoo te verstaan, 'dat wij ons los zouden willen maken van het verleden en dus ook de kennis er van meer of min gering zouden schatten', maar wel zóó, dat ons geloof niet meer rust op historischen grondslag. De critiek, toegepast met name op het ontstaan van het Christendom en hetgeen ons aangaande Jezus bericht wordt, eene critiek, die haar laatste woord nog niet gesproken heeft, ondermijnde dien grondslag in die mate, dat ons geloof bleek daarop niet te kunnen rusten. Met het wegvallen der zoogenaamde heilsfeiten verloor ook de Kerk haar bovennatuurlijk karakter, kan zij voor ons niet langer de betrouwbare draagster der waarheid en des heils zijn. Het kan ons niet verwonderen, dat, terwijl zooveel voor ons wegviel, wat vroeger voor allen was en nog voor zoovelen de vaste grond en de band van hun geloof is, ons wordt toegeroepen, dat wij nu ook alle religie moeten verliezen. De reactie aan den eenen kant, atheïsme, abstentionisme, agnosticisme ter andere zijde schijnen dat beweren te bevestigen. Laat ons niet vreezen! Wanneer wij veel hebben losgelaten, wat vroeger ook ons geloof droeg en steunde, het is, omdat wij dat lagere standpunt te boven zijn gekomen. 'Het meerdere en betere, waartoe wij ons thans te verheffen hebben, het is, waar de Christus der traditie en der kerk ons begeeft, dat geloof in ons zelven, waar het geloof in God, als het wezen van ons wezen en de kracht van onze kracht in ligt opgesloten; maar een geloof, dat slechts bestaan kan, waar het innigst en het heiligst menschelijke zich in voldoende mate doet gelden.' Wat wij behielden en te handhaven hebben, het is 'die verzekerdheid van het goddelijke, die gegrond is in gewetensovertuiging, die gemeenschap met God, die de vrucht is van een geheiligd gemoedsleven'. Het geweten is volgens Dr. H. ons zedelijk zelfbewustzijn of het bewustzijn van onze zedelijke roeping. Dat zedelijke zelfbewustzijn moet zich natuurlijk ontwikkelen in den mensch; maar ook al is die ontwikkeling ongelijk, toch, zoo

(*) A.w., dl. II, bl. 105 vlgg.

zij reeds tot eene betrekkelijk geringe hoogte geklommen is, schenkt de consciëntie eene eigenaardige verzekerdheid, die toeneemt, naarmate zij gehoorzaamd wordt. ‘In ons leeft en spreekt de conscientie allereerst als het bewustzijn, dat wij een menschelijke roeping te vervullen hebben, waaraan wij ons, ook al zouden wij 't wenschen, niet mogen onttrekken; dat boven al het ons bekorende het ons betamende staat als onschendbare wet en richtsnoer van al ons willen en handelen.’ Voor ons zal de uitspraak van het zedelijk zelfbewustzijn wel hierin overeenstemmen, dat de ons gestelde eisch in hoofdsom deze is: niet onszelven te leven, maar in toewijding, maar in het onbaatzuchtig bedoelen en bevorderen van echt menschelijk heil het ware leven te vinden. In dien eisch der consciëntie heeft men het getuigenis te erkennen van eene hoogere, aanbiddelijke macht; de drang onzer natuur in ons geweten, hoe zou die anders of minder kunnen zijn, ‘dan een uitvloeisel van dat geheel het wereldverband bezielende en beheerschende, dat toch zeer zeker het eigenaardige van elk zijner bestanddeelen bepaalt? En nu één van beide: òf gij moet ontkennen, dat het geweten u met een onvoorwaardelijk te gehoorzamen gezag eene te verwezenlijken roeping voorhoudt, òf het albezielende en albeheerschende komt u hier tegemoet als eene gezag-oefenende macht, die niet alleen het noodwendige worden, maar ook het in vrije afhankelijkheid eene voorgestelde waarde verwezenlijkende werken in 't leven roept, en alzoo, als de bron van al het goede, hierin, hierin bovenal, haar eigen werk en wezen ons onthult.’ Daaraan sluit zich onmiddellijk de andere voorwaarde voor de bewuste gemeenschap met God aan: het geheiligd gemoedsleven. Hoe meer de eisch des gewetens wordt gehoorzaamd, hoe meer ook de diepste behoefte onzes harten met dien eisch zal samenvloeien, het verlangen en trachten des harten zich zal uitstrekken naar het beantwoorden dierzelfde roeping, die het geweten ons voorhoudt. Waar dus het heilig liefdeleven ons leven wordt of als het beste door ons te bereiken gezocht wordt, daar zal ook de in den eisch der consciëntie aan ons betuigende macht beter door ons gekend worden; ‘daar treedt men alzoo in dadelijke gemeenschap met dat albezielende, dat zich niet slechts gebiedend, maar zegenend aan ons ontdekt, en, door ons tot het geven van ons zelven te bekwamen, ons tot deelgenooten maakt van zijn eigen eeuwig zich gevend leven’. ‘Ziedaar de ziel en de zenuw van alle godsdienstig geloof: dit vaste toevoorzicht, dat in het heilig *moeten* zelf de waarborg ziet en grijpt van het heerlijk en zaligend *kunnen*, waartoe de kracht, die ons en alle dingen draagt en drijft, ons immer meer doet en zal doen komen. Ziedaar tevens, waarom het godsdienstig geloof onafscheidelijk is van een diep-ernstig zedelijk streven. Gelijk alle zedelijkheid onvoldoende is, die dat heilig toevoorzicht dervende, ook het hoogste niet bedoelen kan, zoo is alle godsdienst krank, die niet eerst en bovenal een vertrouwend aanvaarden is van onze zedelijke

roeping.' Indien wij in den geest der heiligheid God niet ontmoeten, dan ontmoeten wij hem nergens; 'maar indien wèl, dan zien wij ook hierdoor en hierdoor alleen den weg ons ontsloten, om tot die eenheid met God en die vrijheid in God, om tot dat eeuwig heerlijke en alles verheerlijkende te komen, dat boven de aardsche vergankelijkheid en het tijdelijke leed ons verheft; den weg, om tot de zalige gewisheid te komen van eene levende en almachtige Trouw, die ons nimmer verzaakt en die ons waarborgt, dat wij, doende waartoe het welbeproefde plichtbesef ons drijft, nooit een ijdel, immer een gezegend werk zullen doen'. Die gewisheid is niet wetenschappelijk bewijsbaar. Natuurlijk niet. Het is hier immers niet te doen, om waar te nemen, maar om te waardeeren; om het schatten van hetgeen krachtens den samenhang, door de wetenschap ons ontdekt, verwezenlijkt wordt; 'om het ontdekken en vaststellen alzoo van den zin van het wereldverband en van hetgeen wij dienovereenkomstig zoowel te eeren als te zoeken en te hopen hebben'. De wetenschap vreezen wij niet - trouwens, ook zij gaat uit van de onbewijsbare onderstelling, dat de orde der dingen niet verbroken zal worden, - integendeel, wij schatten haar hoog. Zij wijst de naaste wegen aan tot het voor mensch en menschheid begeerlijke. 'Maar dit begeerlijke is er niet, het is niets dan een begoocheling, de inspanning des zoekens niet waard ten zij - ten zij wij de gewisheid hebben van een hoogst en eeuwig onbedriegelijk goed, waaraan al het mindere eene zij 't ook betrekkelijke toch wezenlijke waarde ontleent.'

Voor ons doel behoeven wij in de voordracht niet verder te gaan. Wel hoorden wij in haar eene ernstige prediking der zedelijke religie. Volstrekt ethisch is de opvatting van den godsdienst bij Dr. H. Uit ons zedelijk bewustzijn wordt het geloof opgebouwd, of liever daarin is het geloof gegeven. De niet af te wijzen drang naar het hoogste goed, het onvoorwaardelijk besef van plicht impliceert het geloof aan God, d.i. niet alleen aan eene heilige macht, maar aan die Almacht, die de oorsprong en de bezieling is van het wereldverband. Die Almacht is ons zegenend nabij, waakt met eene oneindige trouw over ons, aangezien wij in het gehoorzamen aan ons besef van plicht, het wezenlijk en blijvend goed, een goed van oneindige waarde deelachtig worden. Voor Dr. H. is dat alles zoo nauw samenhangend, zoo één, dat hij in dezelfde voordracht 'de *essentie* van alle ware religie' noemen kan: 'bij al zijn trachten gedragen en gedreven te worden door de bewustheid van een even heerlijke als heilige roeping'; en het g o d s d i e n s t i g e in den godsdienst beschrijven kan als het 'vertrouwen op eene ons en alles en allen omvattende Trouw, die ons de vervulling waarborgt onzer heiligste aspiraties'.

Er gaat van deze beschouwing van den godsdienst onmiskenbare kracht uit. Een vroom man, die voor zijne vroomheid plaats eischt in het leven in al zijne vormen en openbaringen, is hier aan het woord.

Afgezien nog van de theoretische juistheid, moet de beslistheid, waarmee hij zijne overtuiging uitspreekt, op ernstig gestemden indruk maken. Inderdaad, hier hebben we stichtelijke lectuur van de beste soort. Intusschen moet worden erkend, dat de kracht van Dr. H. mede ligt in zijne eenzijdigheid. Dat is geene beschuldiging. Moet men niet eenzijdig zijn, om machtigen invloed te oefenen? Vroomheid is bij hem eerbied voor en vereering van het heilige. In die vereering ligt voor hem het sine qua non van den godsdienst. ‘Wijst men ons wellicht op velerlei godsdienstige, althans als zoodanig geldende voorstellingen, die met het zedelijk streven niet of nauwelijks schijnen samen te hangen, men vergete dan niet, dat niet alle voorstellingen, die men zich vormt aangaande het voorwerp van den godsdienst, daarom ook reeds eigenlijk godsdienstige voorstellingen zijn. Zij kunnen het gewrocht zijn en zijn menigmaal alleen het gewrocht, hetzij der verbeelding, hetzij van het denken, zonder dat de vroomheid zelve er invloed op uitoefende. Zullen zij voor de vroomheid als zoodanig beteekenis en waarde hebben, dan moeten zij uitdrukking geven en wel zoo zuiver mogelijk uitdrukking geven aan dien eerbied en dat vertrouwen, die juist en alleen door eene h e i l i g e , d.w.z. door eene aan onze zedelijke beseffen beantwoordende macht, gewekt en gevoed kunnen worden.’ In het verband, waarin deze woorden voorkomen, spreekt Dr. H. over den indruk, dien schoone of grootsche natuurtooneelen kunnen wekken. Hij erkent, dat zoowel zinnelijke genietingen als aesthetische gewaarwordingen aanleiding kunnen geven tot het ontwaken eener godsdienstige stemming, ‘maar zij doen dit dan alleen, wanneer zij ons ontvankelijk maken voor 't genot van dat hoogere goed en die hoogere harmonie, die zich eenig en alleen bij het (zedelijk) trachten naar het groote levensdoel aan ons ontdekken’. Er ligt ongetwijfeld waarheid in deze opmerking. Aesthetische aandoeningen zijn daarom nog geene religieuze aandoeningen. Moet daarom hare waarde niet hooger worden aangeslagen, dan Dr. H. hier doet? Is de weg, om de ware levensharmonie deelachtig te worden, om zich in gemeenschap te gevoelen met den Eeuwigen Geest, voor allen dezelfde? Er zijn aesthetische naturen, aan wie het schoone openbaringen geeft, voor anderen gesloten. En het goddelijke is nog altijd de drieëenheid van het schoone, het ware en het goede. ‘God in de natuur te verheerlijken is een spontane uiting van het religieus gevoel’, zegt De Bussy ergens. Die verheerlijking zal het hooger leven versterken, ook zonder dat zij zich nog omzet in een zedelijk trachten, in een streven naar het hoogste levensdoel. Miskenning van de macht van het schoone in en op zichzelf dreigt ons onnatuurlijk te maken.

Dr. H.'s eenzijdigheid heeft hem m.i. aan dat gevaar blootgesteld. In *Een Opvoedkundige Vraag*(*) wijst hij op het bedenkelijke, om het kind te leeren danken voor spijs en drank; want daarmee wordt de

(*) A.w., dl. II, bl. 96 vlgg.

gedachte aan Gods weldaden in verband gebracht met zinnelijke genietingen; God wordt zoo in de eerste plaats de bron van al het aangename. Moeten wij dan het kind in het geheel niet leeren danken? Er is ook in de zedelijke wereld eene vaste ordening, eerst het zinnelijke en dan het geestelijke. En ik vrees, dat, wanneer wij het kind niet gewend hebben, om den Algoede te zien in wat voor hem zegeningen zijn, hij hem straks niet vinden zal in die hoogere genietingen. Alles heeft zijn tijd. Ook heeft Jezus leeren bidden: geef ons heden ons dagelijksch brood, en ik zou denken, dat men zijn God dan ook wel voor dat brood danken mag. Laat om der wille van het heilige toch hetgeen ons leven siert, zijn recht behouden. Onder de strenge prediking van die vereering van het heilige mocht ons gewoon, eenvoudig menschenhart eens gaan bidden: geef ons natuur en waarheid weer. En het is voor onzen godsdienst schade, als wij vergeten, dat wij ook als religieuze menschen een zinnelijk leven leiden, dat de noodwendige drager blijft van ons geestelijk bestaan.

Of Dr. H. dat wel niet te veel vergeet? Zijn afkeer van de Kerk en van de kerkelijke symboliek vloeit voort uit zijne vrees voor verontreiniging van het heilige. Geeft men den godsdienst eene eigen gestalte, afzonderlijke vormen, dan maakt men hem tastbaar en daarmee verliest hij zijn ideëel karakter. Terwijl ik de krasse aanvallen van Dr. H. tegen de Kerk en hare symbolen nog eens herlas, kwam mij in handen de vijfde aflevering van de *Stemmen uit de Vrije Hollandsche Gemeente te Grand Rapids*. De voorganger, de heer F.W.N. Hugenholtz, deelt daarin met ingenomenheid iets mede over zijne eerste doopsbediening. Het was op den eersten Pinksterdag en de gemeente vierde haar eersten Kinderdag, eene godsdienstoefening geheel voor de kinderen. De ouders wisten, hoe de voorganger den doop zou bedienen - met woorden naar eigen keuze - en wat hij met die plechtigheid bedoelde. ‘Zoo wij’ - zoo eindigt het verslag - ‘onzen eigen indruk eenigzins tot maatstaf mogen nemen, dan moeten wij onze blijdschap uitspreken, dat wij den doop in dezen vorm voor de gemeente hebben behouden en hopen, dat hij nog menig keer alzoo de godsdienstige beteekenis van onzen vroolijken Kinderdag verhoogen moge.’ Ziet, het is mij niet te doen om een pleidooi voor den kinderdoop, doch dit verslag leert, dat vormen en symbolen toch hunne zeer hooge waarde hebben voor ons godsdienstig leven. Onze eeredienst is al zoo koud en zoo kaal. Laat het maar niet erger worden. Integendeel, de godsdienst moet voor ouden en jongen in schoone vormen blijven spreken en vriendelijke indrukken wekken. Het trof mij in dezelfde aflevering van de *Stemmen* uit Amerika, dat er bericht werd van den aanwas der gemeente, die grooter zou zijn, indien niet een met name genoemd lid gestorven was. Natuurlijk telt men de hoofden in een kleinen kring. Toch is er iets vertrouwelijks en vriendelijks in, dat

het overlijden van een gemeentelid door de anderen gevoeld wordt als het verlies van een familielid. Kan zoo de gemeente niet nog wat anders zijn dan eene vereeniging, die godsdienstoefening houdt en voor godsdienstonderwijs zorgt? Kan niet de band, die de geestverwanten in haar saamverbindt, van grooten zegen zijn voor het godsdienstig leven der leden? Wanneer men zoo vreest voor het materialiseeren der vroomheid, is er dan ook gevaar, dat zij voor zeer velen - en nog niet van de minst ontwikkelden - alle gedaante en daarmee alle macht verliest? Dr. H. is een aristocraat in den nobelen zin van het woord. Hij eischt veel van zichzelven en van anderen. Geene diepzinnige redeneeringen; geene philosophie over wereld en leven; het tegendeel van dien; maar geloof in God, ‘dat in de eerste plaats geloof in ons zelven moet zijn, gewetensovertuiging, bezegeld en zich voltooiende in de vrucht van een geheiligd gemoedsleven, wel is waar gewekt en gevoed door anderer geloofsovertuiging, zoowel in 't heden als in 't verleden, maar zonder zich te hechten aan eenigerlei zij 't ook slechts voor de verbeelding tastbare verschijning van het goddelijke’. Deze woorden maken deel uit van eene wederlegging door Dr. H. van het bezwaar, dat hij anderen laat opwerpen, alsof zijne opvatting van den godsdienst alleen voor de hoog ontwikkelden bereikbaar zou zijn. In die wederlegging verhaalt hij van eene eenvoudige vrouw uit het volk, die van hare moeder geleerd had, dat het beste was, om haar best te doen en vooral een zonnetje te zijn voor ieder om haar heen: ‘Dan wordt je niet alleen ook zelve verwarmd, maar zoo leert een mensch ook het best den goeden God kennen, die dát van ons wil en het ons geeft.’ ‘En - ging zij voort - nu doe ik ook mijn best; en als het moeite kost, bid ik in mijn hart: O God help mij! en dat helpt dan niet alleen, maar dan voel ik ook in mijn hart juist wat ik in mijns moeders oogen zag: iets, dat wel uit haar oogen keek, maar dat zij toch niet van haar zelve had. En dan denk ik: dat is zeker God, die in moeders hart scheen en ook in het mijne. En ik zou denken: als iemand dat maar heeft, dat hij dan genoeg heeft.’ Schoon en waar. Maar die vrouw behoort tot de aristocratie in Gods wereld. Zou zij het toch nog stellen zonder eenige tastbare verschijning van het goddelijke? Er zijn vromen - ja, ook vromen - die voor hun geloof die tastbare verschijning, zij 't ook in de verbeelding, noodig hebben; een tastbaren vorm, waarin zij met anderen versterking van hun godsdienst zoeken.

Het gaat Dr. H. als veel anderen met zulk eene vaste convictie, dat zij hunne overtuiging terugvinden bij alle godsdienstigen en er niet recht in kunnen komen, dat iemand bezwaar tegen haar hebben kan. In een vertoog over de *Rechtvaardiging van het geloof in God*(*) stelt Dr. H. de vraag: ‘Bijaldien het in mij (of in een ander) tot de erkenning kwam van het volstrekt verplichtende, ligt daarin dan de

(*) *Theol. Tijdschrift*, 1883, bl. 349.

erkenning opgesloten van een allesbeheerschende macht? En deze vraag - zoo gaat hij voort - meen ik met eene zeer stellige bevestiging te moeten blijven beantwoorden. Bewustzijn te hebben van het plichtmatige, behoorlijke, betamende (altoos in volstrekten zin) is òf een ledige klank òf het is bewustzijn te hebben van hetgeen voortvloeit uit en geëischt wordt door geheel ons innerlijk samenstel in verband met geheel den samenhang, waarin wij leven en met al wat dien qualificeert; derhalve kan alleen de macht, die èn ons èn geheel dien samenhang in het leven roept en er de zich ook in ons afdrukkende beteekenis aan verleent, ons eene ons volstrekt verbindende roeping stellen en het bewustzijn er van in ons doen ontwaken. Ik moet mij ten eenemale bedriegen of dit is een onomstootelijke bewering.' Dr. L.H. Slotemaker ontleent juist aan deze bewering zijn bezwaar tegen Dr. H.'s betoog. En Dr. Bruining beweert, dat de hier gevolgde redeneering valsch is. Deze redeneering - in Dr. H.'s eigenaardigen stijl geschreven - is trouwens geene andere dan op bijna elke bladzijde der *Geloofs- en Levensvragen* te lezen staat. En zoo kan dan ook deze bundel, al bevat hij geene stukken, die opzettelijk in den strijd tusschen Dr. H. en Dr. B. geschreven zijn, dienst doen in het geding tusschen hen beiden.

Waarover loopt de strijd? Het antwoord zij gegeven door Dr. B. zelven. 'Tegenover de fundamenteele stelling van Dr. Hugenholtz: 'Het godsdienstig geloof rust op het plichtbesef, is daaruit ontstaan en vindt daarin bij voortduring zijn vasten grondslag' stel ik de hypothese, dat, juist omgekeerd, het plichtbesef op het godsdienstig geloof rust, daardoor eerst in het leven is geroepen, en ook voortdurend daarvan afhankelijk is. In aanmerking nemende, dat wij wel geloof aan hoogere, den mensch beheerschende en hem zekere eischen stellende, machten waarnemen zonder - althans zonder meer dan uiterst zwakke sporen van - erkenning van absolute verplichting; maar nooit en nergens deze laatste zonder en buiten verband met genoemd geloof, dat immers, zoover onze waarneming reikt, een volstrekt algemeen verschijnsel in de menschenwereld is; dit in aanmerking nemende, zal, dunkt mij, ieder moeten erkennen, dat genoemde hypothese niet a priori voor onmogelijk mag worden verklaard. En evenzeer, dat zij, mocht ze gerechtvaardigd kunnen worden, vernietigend is voor Dr. Hugenholtz' theorieën! Is de menschheid eerst door geloof aan eene hoogere, de wereldbeheerschende en haar een doel stellende macht tot de erkenning van onvoorwaardelijken plicht gekomen, hebben wij zoodanige erkenning van plicht enkel, omdat en in zooverre wij staan onder den invloed van geloof aan God, dan kan onmogelijk dat geloof uit die erkenning te verklaren en af te leiden, noch ook met een beroep daarop voor ons zelven en voor anderen te rechtvaardigen zijn. Uit het 'zedelijk bewustzijn, wordt (dan) eenvoudig te voorschijn gebracht -

en op grond van dezen vermeenden oorsprong als volstrekt zeker en onaantastbaar voorgesteld - wat eerst door het denken over den laatsten grond aller dingen - in den vorm van fantasie of van wijsgeerige bespiegeling daarin was gebracht'(*).

Men ziet: beiden nemen aan onvoorwaardelijk besef van plicht; beiden, geloof in God; maar de verhouding, waarin die twee tot elkaar staan, is bij ieder verschillend. Om nu ons in den strijd te oriënteeren, is noodig, dat Dr. B. ons nog meedeele, hoe het on voorwaardelijk besef van plicht uit het geloof voortkomt en op welken grond het geloof in God rust.

Wat het eerste punt betreft, verdient opmerking, dat Dr. B. een scherp onderscheid maakt tusschen toewijding aan het goede of aan de gemeenschap en onvoorwaardelijk plichtbesef. 'Ernstige wil ten goede, liefde tot den naaste, toewijding aan de groote, blijvende belangen der maatschappij, besef dat alleen die liefde en toewijding een bevredigend levensdoel geven en het leven de moeite des levens waard maken, dit alles kan bestaan, kan zoo krachtig zijn, dat het stijgt tot geestdrift en de zinnelijke neigingen ten eenenmale overheerscht, zonder dat daarmee gepaard gaat de idee, dat de mensch *verplicht* is het goede te willen, dat hij, in wien het zedelijke ontbreekt, niet enkel mist wat alleen glans en waarde geeft aan een menschenleven, maar ook s c h u l d i g is, schuldig aan vergrijp tegen eene onschendbare wet. Het eerste is ook m.i. een zaak van neiging en karakter en van metaphysische theorieën niet rechtstreeks afhankelijk; alleen van het laatste, van de idee van onvoorwaardelijke verplichting, heb ik beweerd, dat zij wortelt in geloof in God'(†). Deze onderscheiding is ook in de historie aan te wijzen. Het begrip 'plicht' heeft zich eerst allengs met de idee van het zedelijke verbonden en 'over den kring van het zedelijke uitgebreid, waarbij dan bepaald de idee van o n v o o r w a a r d e l i j k e verplichting eerst na het optreden van het Christendom wordt aangetroffen'. Het besef van onvoorwaardelijke verplichting wortelt in het Christelijk geloof. Het Christendom toch veredelt de voorstelling der verhouding tusschen God en mensch en stelt deze tegenover elkander niet meer als heer en dienstknecht maar als vader en kind. Daarin ligt opgesloten, dat de mensch niet maar is een schepsel Gods, maar dat hij naar zijn innerlijk wezen aan God verwant, de goddelijke natuur deelachtig is. Dientengevolge staat de eisch van God - die reeds vroeger erkend is geene zaak van willekeur, maar uitvloeisel van zijn wezen te zijn - hier niet als een vreemde wil tegenover ons; die eisch is ook eisch van ons eigen innerlijk wezen, van onze hoogere natuur. En daarmede wordt de vraag: ben ik onvoorwaardelijk verplicht, den wil van God te gehoorzamen? teruggebracht tot deze andere: waarom ben ik onvoorwaardelijk

(*) *Moderne Mystiek*, bl. 49 en 50.
(†) Bijblad van *De Hervorming*, 1886, no. 1, bl. 6.

verplicht, mijne eigene, mijne wezenlijke natuur te volgen? Dit nu kan geene vraag meer zijn. De waarachtige eisch van mijn wezen heeft uit den aard der zaak onvoorwaardelijk recht tegenover alle lagere lusten en begeerten. De vraag: waarom moet ik goed zijn? vindt op dit geloofsstandpunt haar eenvoudig en afdoend antwoord hierin: omdat gij als kind van God op goeddoen zijt aangelegd.

Nu nog het andere punt: het geloof in God, op welken grond rust dat volgens Dr. B.? In het godsdienstig geloof zijn twee elementen, hoewel niet van elkaar af te scheiden toch te onderscheiden. Het eene door het denken, het andere door de waardeering in het geloof gebracht. 'Van den aanvang af hebben de menschen nagedacht over den oorsprong en het doel van wat zij om zich heen waarnamen.' Voorstellingen omtrent het bovenzinnelijke wezen der dingen, evenals alle andere ontstaan 'door verwerking door het denken van indrukken uit de zinnelijke wereld ontvangen', hebben zij zich gevormd. Aan het animisme, dat achter ieder verschijnsel een bezield wezen zocht, hebben de eerste Godsvoorstellingen haar ontstaan te danken; bij hooger ontwikkeling zijn deze dan vervangen door de idee van den alles doordringenden en alles bezielenden geest, waartoe een meer redelijke wereldbeschouwing kwam. Zoo is in het geloof in God een deel metaphysica de vrucht van het wijsgeerig nadenken over wat de zichtbare wereld te aanschouwen en te denken geeft. Daarmede nu onafscheidelijk verbonden is wat het geloof ontvangt van de waardeering, en wel bepaald de idee van doel, in de waarneembare wereld krachtens die waardeering 'gepostuleerd'. Nevens hetgeen de wijsgeerige bespiegeling toebrengt tot de formatie van het geloof, ligt er in dat geloof een 'postulaat'. 'Een postulaat is in het algemeen eene stelling, waartoe wij niet door redeneering komen of kunnen komen, maar waartoe wij onmiddellijk gedrongen worden door de eigenaardigheid van ons innerlijk wezen.' Zulk een postulaat is het 'opnemen van de idee van doel in de voorstellingen omtrent de onderlinge verhouding der verschijnselen'. Daarmee wordt evenwel niets anders gezegd dan dat 'de wereldontwikkeling zich beweegt in een bepaalde richting', niet, dat die richting bedoeld is. Dus al is ook het stellen van een 'zedelijk werelddoel' een postulaat, dat uit eene algemeene eigenaardigheid van den menschelijken geest is af te leiden en als zoodanig geen nader bewijs noodig heeft, op zichzelf voert het ons geenszins tot het geloof in God. 'Eerst waar langs anderen weg (de weg der wijsgeerige bespiegeling over de waarneembare dingen) de erkenning van geest en gedachte in de wereld verkregen is, eerst daar kan - en moet en zal ook noodwendig - het postulaat daarmede in verband gebracht, het gepostuleerde zedelijke doel als het door dien geest bedoelde erkend, en zoo het geloof aan een *heilig God* geboren worden.'

Meestal met de eigen woorden heb ik hier Dr. B.'s theorie meegedeeld, voor zoover zij voor ons doel gekend moest worden. Nu zou

eenvoudig de vraag gesteld kunnen worden: wie van deze beiden, Dr. B. of Dr. H., heeft gelijk? Doch het antwoord zal, vrees ik, nog niet gegeven worden dan door hen, die a priori reeds met één der beide strijders meegaan. De wijze rechter, wiens uitspraak één der twee kampioenen salvo honore zich doet terugtrekken, heeft zijn vonnis nog niet geveld. Ik vermoed, dat hij nog aan de instructie der zaak bezig is. Een lastig werk!

In de reeds sedert jaren gevoerde discussie tusschen de heeren H. en B. is geen woord, dat meer constant voorkomt dan het woord *misverstand.* Telkens is een nieuw artikel noodig, want de een heeft den ander niet begrepen. *Moderne Mystiek* is geschreven, omdat Dr. H. aan Dr. B. meeningen en opvattingen toedicht, die volstrekt de zijne niet zijn. En Dr. H. schrijft, naar aanleiding van die brochure, in het *Theologisch Tijdschrift Aphorismen*, die vooral niet mogen worden opgevat als repliek op dat geschrift, o.a. niet, omdat bij het verschil van standpunt en 'een zich telkens vernieuwend misverstand' voortgezette discussie dreigt te voeren tot eene minder verkwikkelijke polemiek. Een zoo hardnekkig misverstand is bij mannen als de hier elkaar bestrijdenden noch uit onkunde noch uit onwil te verklaren. De oorzaak moet ergens anders schuilen. Dr. H. spreekt in het zoo even aangehaalde van verschil van standpunt. Inderdaad is dat verschil van dien aard, naar ik meen, dat zij elkaar niet recht kunnen verstaan, althans niet kunnen waardeeren. Reeds schijnt mij dit zoo te zijn, omdat ieder van de beide geleerden op zijn standpunt een geheel man is, die door niets zich laat afleiden van de consequentie van zijne premissen, maar dan ook alleen daarop het oog heeft. Dr. H. moet van tijd tot tijd eens opzettelijk herinneren, dat hij het denken niet verwaarloost in deze materie. Dan zal hij wel eens aanleiding geven, om het tegendeel te vermoeden. En waar Dr. B. standvastig de methode van het positivisme verbindt met eene geloovige wereldbeschouwing, is er natuurlijk kans, dat zijn tegenstander, voor wien eene verbinding als deze eene onmogelijkheid is, hem misverstaat. Doch we behoeven bij deze - zoo ge wilt - uitwendige omstandigheden niet te blijven staan. De vraag, waarover het debat loopt, - gegeven het godsdienstig geloof en het onvoorwaardelijk plichtbesef; welke van deze beide is het oorspronkelijke? - is eene quaestie van zielkundigen aard, d.w.z. eene, die beantwoord, opgelost moet worden uit ons godsdienstig bewustzijn. Wij - als godsdienstige menschen - moeten die vraag beantwoorden naar de verklaring, die wij gevonden hebben voor ons eigen godsdienstig bestaan. Dr. B. zal hier terstond de wenkbrauwen fronsen. Dat is de methode der mystiek, die uit den booze is. Neen, niet ons godsdienstig bewustzijn, maar de historie moet de oplossing geven. Nu spreekt het vanzelf, dat, indien wij ons godsdienstig bewustzijn raadplegen tot oplossing van de vraag in debat, wij over dat bewustzijn zullen doen opgaan het licht der historie.

Ieder mensch is ook in zijn godsdienst een kind der traditie; en in zijn religieus bewustzijn spreekt zich zus of zoo gekleurd het collectief bewustzijn uit van den kring, waartoe men behoort. Doch dit als vanzelf sprekend toegegeven, zie ik niet anders, of dat eigen godsdienstig bewustzijn zal moeten worden geraadpleegd. Met de historie komt men in eene quaestie als deze, vrees ik, niet tot een resultaat. Men neemt waar, wat men op het gebied van godsdienst en zedelijkheid aantreft, en wat men heeft waargenomen, verbindt men tot een geheel; men kan komen tot een algemeen begrip godsdienst. Daargelaten nu, dat de 'men', die waarneemt, niet voraussetzunglos is: het is toch geen liefhebberijwerk; men zoekt en vorscht, om een bepaald doel te bereiken; dit daargelaten, dan is men toch met het waarnemen en verbinden van het waargenomene nog niet, waar men wezen moet. Men moet wezen bij de innerlijke motiveering van dat, wat men gevonden heeft. Verklaring van het gevondene, verklaring uit zielkundige onderstellingen is noodig. En bij die verklaring zal immers aanstonds het verschil van standpunt, van geestesrichting uitkomen. Dr. B. beweert in navolging van Prof. Hoekstra, dat de erkenning van onvoorwaardelijken plicht nergens in de voor-Christelijke oudheid gevonden wordt; dus de onderstelling ligt voor de hand, dat die erkenning in de Christelijke geloofsvoorstelling haar grond en oorsprong heeft. Laat ons de zaak concreet maken. Volgens Dr. B. is Jezus gekomen tot het geloof in God den vader; uit dat geloof vloeit voort, dat hij een kind is van dien vader en dus als kind verplicht, onvoorwaardelijk des vaders wil te doen, een wil, die niet meer als eene vreemde wet tegenover hem staat, maar tevens is de eisch zijner eigene natuur. Maar ook eene andere verklaring is mogelijk. Jezus heeft de menschen lief, de vermoeiden en beladenen uit zijne omgeving. Die liefde is niet bloot neiging, zij is in hem een onafwijsbare drang; hij moet gehoorzamen; waar zoo de onvoorwaardelijke eisch van zijn zieleleven hem den arbeid der liefde oplegt, daar moet God, wiens eisch hij in die roeping erkent, voor hem zijn de hoogste liefde, zijn vader. Met een enkel woord duidde ik hier de tweeërlei verklaring aan. Het is mij toch niet te doen, om de waarheid van een van beide te verdedigen, maar enkel, om te doen uitkomen, hoe hier twee verklaringen te geven zijn. Doch - waar eerst in het Christendom de idee van onvoorwaardelijken plicht is ontstaan, ligt daar althans bij de Christenen niet de verklaring voor de hand, dat die idee aan de hoe dan ook ontstane geloofsvoorstelling hare geboorte te danken heeft? Daar is beweerd, dat het eigenaardig Christelijke ligt in het geloof in den mensch; - kan dan niet het Christendom den mensch geleerd hebben, vertrouwen te stellen in zichzelven, in de roeping, die daar binnen hem gesteld wordt, in de eischen, die daar gelden; en dat vertrouwen hem den moed gegeven hebben, om op te zien tot den heiligen Vader en zich diens kind te gevoelen? Wederom is het niet de vraag, welke ver-

klaring de juiste is. Maar dat twee verklaringen gegeven kunnen worden, bewijst, dunkt mij, dat de historie alleen ons niet baat. Zoodra wij gaan verklaren, zal die verklaring zijn eene uiting van onze geestesrichting; zij zal verschillen naarmate van het standpunt, waarop wij staan. En zoo is het, dat wij ten slotte terugkomen tot onszelven, tot ons eigen godsdienstig bewustzijn; tot de verklaring, die wij geven van ons eigen godsdienstig bestaan. Welnu, de strijd en het voortdurend misverstand in dien strijd tusschen Dr. H. en Dr. B. worden m.i. voor het grootste deel verklaard uit hunne geheel onderscheiden geestesrichting. Dr. H. verklaart ons zelf, dat hij vroeger behoord heeft tot de mystisch-ethische richting onder de orthodoxen (De la Saussaye, Gunning) en toen reeds allen nadruk legde op het zedelijk karakter van den godsdienst; en dat hij, wat ook in zijne denkbeelden gewijzigd is, aan dat uitgangspunt trouw is gebleven. Terwijl Dr. B. naar aard en aanleg veeleer bij de zg. intellectualisten thuis behoort. Hij heeft - zelf herinnert hij er bij zekere gelegenheid aan - op den duur geen vrede kunnen vinden bij de 'ethischen' onder de modernen, omdat zij zich onthielden van de behandeling der hoogste wijsgeerige vraagstukken; het is eene dwaling, het ethisch idealisme onafhankelijk van de metaphysica te achten. Hoezeer hij de mystiek in den godsdienstigen mensch waardeert, de dogmatiek heeft zijne voorliefde.

Het is inderdaad maar het beste, dat deze strijders de wapenen tegen elkaar hebben neergelegd. Eene vruchtbare discussie tusschen hen verwacht ik niet. Ieder blijft zijne stelling verdedigen; en des te hardnekkiger, naarmate de strijd langer duurt. Zoo treedt ieders eenzijdigheid des te sterker aan het licht. Laat ieder zijne methode volgen, en, zonder aan den strijd te denken, zijn werk doen - dan komen we misschien nog tot de beste oplossing van de quaestie in debat. - Met dezen voorslag geef ik aan Dr. B. weder reden tot ergernis. Wat! - Hugenholtz en de zijnen maar rustig laten voortwerken; hen daartoe nog aanmoedigen - dat is gewaagd spel spelen! Op het gebied der wetenschap moet de mystiek tot zwijgen worden gebracht. In het leven heeft zij hare natuurlijke en wettige plaats, maar zoodra zij wordt overgebracht in de reflectie over den godsdienst, wordt het denken op een dwaalspoor gebracht. Er ligt in deze opmerking zeker eenige waarheid. Een mysticus als Dr. H. geeft wel eens den schijn, alsof hij het denken in zake van godsdienst eene overbodige weelde acht. Doch - in het zeer belangrijk artikel *Het Ontstaan van den Godsdienst*(*) blijkt, dat de Hoogleeraar Rauwenhoff het, wat de methode betreft, geheel met Dr. H. eens is; - zullen wij nu het boek over den godsdienst, dat wij van genoemden Hoogleeraar verwachten, van te voren als onwetenschappelijk gaan veroordeelen? Ik meen, dat daartoe nog geene termen bestaan. Ja, de vraag is wel bij mij ge-

(*) *Theol. Tijdschrift*, 1885, bl. 257 vlgg.

rezen, of we ten aanzien van den godsdienst wel veel verder komen met het algemeen begrip godsdienst, dat door vergelijkende waarneming der onderscheidene godsdiensten verkregen is en in de wetenschap bepaald afgescheiden moet worden van het door ons onderkende ideaal van godsdienst(*). De scheiding in den theoloog tusschen den wetenschappelijken man, die doet, alsof hij niet godsdienstig is bij het waarnemen en tot een algemeen begrip verbinden van het waargenomene, èn den godsdienstigen, die naar den maatstaf van een religieus ideaal waardeert, - die scheiding komt mij bedenkelijk voor, als zij mogelijk is. Is er geen gevaar, dat wetenschap en geloof samen gaan stoeien? Maar ik dring hier niet verder in door. Voor vermeerdering van misverstand vrees ik. Er is - naar het mij voorkomt - nog geene reden, om Dr. H. op wetenschappelijk gebied tot zwijgen te noodigen. Integendeel, laten beiden voortgaan. De wetenschap wint erbij.

Maar als de methode der mystiek gevolgd blijft, dan komt men niet tot wat de Modernen zoo noodig hebben, tot eene dogmatiek. Wel mogelijk, dat de mystieken die dogmatiek ons niet zullen geven. Laat Dr. B. dan maar de zijne geven! Al voldeed hij maar aan zijne belofte, om de godsdienstleer voor het catechetisch onderwijs te behandelen. Velen, die nu met vrucht zijn boekje: *De belangrijkste Godsdiensten van onzen tijd*, gebruiken, zullen hem dankbaar zijn. Volgens Dr. B. is het aantal van hen, die tegen de methode der mystiek bezwaar hebben, groot. Als dezen dan zich wijdden aan de studie der wijsbegeerte. Aan de mystieken kan de taak der verwarming en verrijking van het gemoedsleven veilig worden overgelaten. Zoo geven zij nog stof voor de dogmatiek.

Dr. B. heeft nog een ander bezwaar. Het ongeloof tiert voort en het wordt niet bestreden op zijn eigen terrein. Dat is nog de vraag. Ook onder de ongeloovigen zijn ‘intellectualisten’ en ‘mystieken’. Het ongeloof - althans, zoo heeft het mij wel toegeschenen - doorloopt hetzelfde proces als het geloof. Het trad op als materialisme en atheïsme tegenover de intellectualistische verdediging van het geloof. Men ontmoet straks de ‘ethischen’ onder de ongeloovigen; hen, die onder den invloed van het pessimisme hunne aanklachten inbrengen tegen het wereldbestuur en doel in de zedelijke wereld ontkennen. En nu hebben we te doen vooral met abstentionisten en agnostici. Welnu - ieder vindt hier zijne plaats in den kamp tegen het ongeloof. Dr. B. en de zijnen vormen de keurbende tegen de intellectualisten onder de ongeloovigen. Mij dunkt, tegenover hen, die door het pessimisme op den dwaalweg zijn gebracht of vreezen meer te affirmeeren, dan zij verantwoorden kunnen, en daarom het geloof van hunne kinderjaren onder vraagteekens hebben verstikt, - tegenover dezen zal Dr. H. met de zijnen meer vermogen. Een wetenschappelijk betoog zal, vrees ik, tegenover dezen niet baten. De kwaal schuilt ergens anders. Hen te

(*) *Moderne Mystiek*, bl. 73, noot.

leeren, diep zich te buigen voor hun plicht en krachtens de gehoorzaamheid aan dien plicht zich te offeren aan anderen, schijnt mij voor dezen een betere weg.

Nog andere punten zouden hier ter sprake kunnen komen - doch genoeg, om aan te wijzen, dat er bij het voortwerken van ieder dezer twee strijders naar eigen methode nog geen gevaar te duchten is. Juist het tegenovergestelde. Ik heb moed, dat wanneer de strijd ophoudt en ieder theoretisch bearbeidt, wat eigenaardig in zijn gang van studie valt, de quaestie, die hen nu ten strijde roept, eerder en beter zal worden opgelost en het blijken zal, dat - ik zeg niet Dr. H. en Dr. B. ten leste één zullen worden - maar wel, dat van het standpunt, door ieder ingenomen, allerlei wegen naar de overzijde voeren, zoodat aan een verzoenend standpunt gehoopt mag worden. Het zou niet voor de eerste maal zijn, dat, terwijl verschillende meeningen, die in debat geweest zijn, stellig en practisch werden bewerkt en uitgesproken, de eenzijdigheid harer verdedigers werd gecorrigeerd.

In eene bespreking van Dr. H.'s *Studiën* in verband met Dr. B.'s bestrijding heeft Dr. L.H. Slotemaker reeds gewezen op die wegen, die naar een verzoenend standpunt leiden. Dr. B. heeft die poging tot verzoening ten eenen male afgewezen; en ik vermoed, dat Dr. H. het hierin met zijn hardnekkigen tegenstander eens zal zijn. Het liet zich ook niet anders verwachten. Maar daarom is het nog niet uitgemaakt, dat Dr. Slotemaker ongelijk heeft. De mogelijkheid - de waarschijnlijkheid m.i. bestaat, dat, volgens den indruk, door menigeen van hen, die buiten het strijdgewoel staan, ontvangen, hij inderdaad heeft aangewezen, wat tot verzoening leiden kan. Dr. Slotemaker heeft aan Dr. B. het recht ontzegd, om het onvoorwaardelijk plichtbesef uitsluitend verklaarbaar te achten uit het geloof in God, omdat hijzelf het stellen van een zedelijk werelddoel een postulaat acht, ‘dat is af te leiden uit een algemeene eigenaardigheid van den menschelijken geest en als zoodanig geen nader bewijs noodig heeft’. Dr. B. beweert, dat dit iets wezenlijk anders is, dan hij in Dr. H. wraakt. Het bewijs voor die bewering was toen niet aan de orde. Zoolang het niet geleverd is, zullen nog wel anderen dan Dr. Slotemaker de vrijheid zich veroorloven, om verwonderd op te zien bij de redeneering aan het einde van Dr. B.'s verweerschrift tegen Dr. H. over dat door den menschelijken geest gepostuleerde zedelijk werelddoel. Het poneeren van een doel, van een zedelijk werelddoel, was volgens velen vrucht des geloofs. Doch toegegeven, wat Dr. B. hier beweert; ook erkend, dat in het stellen van een doel niet ligt de gedachte aan bedoeling, is het dan toch eene onvergeeflijke fout, wanneer iemand in het postulaat reeds het geloof aan God gegeven acht; immers aan eene drijfkracht, die in de bepaalde richting de wereld heendrijft? Niet door redeneering komt de mensch tot de erkenning van een doel in de wereld - neen, door de eigenaardigheid van ons innerlijk wezen; - in mijzelven neem ik

waar het streven naar een doel - ik gevoel, dat ik de richting, die naar dat doel henenleidt, volgen moet; - in het doel, dat mijn geest stellen moet, ligt tevens de drang, om dat doel te bereiken... doch ik vrees, dat ik aldus doorredeneerend bij eene aanhaling uit Dr. H.'s geschriften zou aanlanden, en dan zou ik Dr. B. onrecht doen. Intusschen, wanneer zijne nadere verklaring over het gepostuleerde werelddoel niet alle illusiën ons beneemt, dan hebben we hier, meen ik, een der verbindingswegen tusschen het tweeërlei standpunt.

Een andere ligt m.i. in het scherpe onderscheid, dat door Dr. B. gemaakt wordt tusschen het zedelijk streven in het algemeen en dat krachtens het onvoorwaardelijk besef van plicht. Hier volgen nog eens zijne eigen woorden, waarop het aankomt. ‘Ernstige wil ten goede, liefde tot den naaste, toewijding aan de groote, blijvende belangen der maatschappij, besef dat alleen die liefde en toewijding een bevredigend levensdoel geven en het leven de moeite des levens waard maken, dit alles kan bestaan, kan zoo krachtig zijn, dat het stijgt tot geestdrift en de zinnelijke neigingen ten eenemale overheerscht zonder dat daarmee gepaard gaat de idee, dat de mensch *verplicht* is het goede te willen, dat hij, in wien het zedelijke ontbreekt, niet enkel mist wat alleen glans en waarde geeft aan een menschenleven, maar ook *schuldig* is, schuldig aan vergrijp tegen een onschendbare wet. Het eerste is ook m.i. een zaak van neiging en karakter en van metaphysische theorieën niet rechtstreeks afhankelijk; alleen van het laatste, van de idee van onvoorwaardelijke verplichting heb ik beweerd, dat zij wortelt in het geloof in God.’ Dit strenge onderscheid is onhoudbaar. Het is misschien niet geoorloofd, om Dr. B. hier bij elk woord te vatten; doch als die toewijding zonder besef van verplichting eene zaak van k a r a k t e r kan worden genoemd, dan is daarmede toch, dunkt mij, uitgesproken, dat zij constant is, niet maar het gevolg van eene opwelling en evenmin van een berekenend egoisme. Trouwens, dat blijkt reeds uit het besef, dezen lieden toegekend, dat alleen die liefde en die toewijding een bevredigend levensdoel geven. Maar hoe dit alles in die menschen zijn kan; hoe zij aldus kunnen handelen zonder het besef, dat zij tot die toewijding verplicht zijn en dat hunne levensrichting de beste, door anderen volstrekt te volgen is, - ziedaar, wat mij een raadsel is; ziedaar, wat ik durf beweren, dat in de werkelijkheid niet voorkomt. Trouwens, indien zulk eene hooge zedelijkheid bestaan kon zonder onvoorwaardelijk plichtbesef, dan zou dit laatste niet van zoo hooge waarde zijn en we behoefden zeker ons niet in te spannen, om het in de menschen te wekken.

In verband hiermede vestig ik de aandacht op hetgeen Dr. H. naar aanleiding van Dr. B.'s verweerschrift nog schreef over de stelling, dat het onvoorwaardelijk plichtbesef het geloof aan God impliceert. Hoewel zijne stelling beslist handhavend, wijst hij er toch op, dat vooreerst ‘een denkende beschouwing van de wereld en haren samenhang kan

leiden en geleid heeft tot de erkenning van het volstrekt door zich zelf bestaande als den ondoorgrondelijken maar onloochenbaren grond aller dingen'. Daarbij stemt hij volgaarne toe, dat deze vrij algemeene zienswijze velen te gereeder op de getuigenis der consciëntie doet afgaan, 'in zoover zij hun het geloof in God in een beschikbaren en aanschouwelijken vorm helpt kleeden'. En ten andere, 'van het vulgaire meestendeels traditioneele plichtbesef kan en moet zeker wel gezegd worden, dat het rust op een even traditioneel geloof aan God. Daar zijn er niet weinigen, die als men hen vraagt, waarom zij volstrekt verplicht zijn dit of dat kwaad te mijden, niet anders ten antwoord hebben te geven dan: "omdat het van Godswege verboden is;" terwijl dan het bestaan en de werking van dien God deels op gezag, deels wegens een naar men meent voor de hand liggend verstandelijk bewijs heet vast te staan.' Mij komt het voor, dat hier gewezen wordt op een groot belang. Inderdaad, zij zijn 'niet weinigen', bij wie dat zoogenaamd vulgaire, traditioneele plichtbesef gevonden wordt. Is het niet te vinden bij allen zoo menigmaal - de hoogst zedelijk ontwikkelden, de tijden van opgewekt zedelijk leven uitgezonderd? En zoo ja - hebben dan niet allen wel noodig den steun van hun geloof in God; een geloof, dat zij danken aan den invloed der vrome omgeving hunner jeugd; dat zij hebben leeren rechtvaardigen op voor hen geldende gronden. Ik ben het met Dr. H. eens, dat het geloof zijn diepsten grond heeft in ons zedelijk bewustzijn. Toch, wij zijn niet steeds vromen. Ons godsdienstig-zedelijk leven heeft zijne eb en zijn vloed. In die dagen onzer kleinheid, dan, als ons besef van plicht zwak is, - och, ligt dan niet onze kracht ten goede in het ootmoedig zich buigen voor God? Geene wijsgeerige redeneering over Gods bestaan maakt iemand vroom - neen, maar het geloof in God krachtens de redeneering van ons verstand kan ons helpen, om vroom te blijven en vromer te worden.

Deze opmerking staat in onmiddellijk verband met hetgeen ik in de laatste plaats wou aanwijzen als een pad, dat van het eene naar het andere standpunt voeren kan. Hier sluit ik mij geheel aan bij Dr. Slotemaker. Met Dr. H. meen ik, dat de diepste grond van ons geloof ligt in ons besef van plicht, in onze consciëntie. In het onvoorwaardelijk plichtbesef is de erkenning van eene ons het goede volstrekt gebiedende Macht opgesloten. Maar volgt daaruit, dat die Macht de alles beheerschende is? Gelijk bekend is, antwoordt Dr. H. bevestigend. In het geweten komt ons te gemoet het albezielende en albeheerschende als eene gezag-oefenende Macht. De ziel en zenuw van alle godsdienstig geloof is 'dit vaste toevoorzicht, dat in het heilig *moeten* zelf den waarborg ziet en grijpt van het heerlijk en zaligend *kunnen,* waartoe de kracht die ons en alle dingen draagt en drijft, ons immer meer doet en zal komen'. Hier meen ik van Dr. H. te moeten verschillen en ga ik met Dr. Slotemaker mede, die reeds voor mij de bedenking

tegen deze stelling maakte. Ons plichtbesef, het oordeel van ons geweten brengt ons tot de erkenning van eene heilige macht; doch dat die heilige macht de Almacht is, die alles beheerscht, de God dus ook, dien ik in de stoffelijke wereld, in de natuur heb te eerbiedigen, dat erken ik niet krachtens mijn zedelijk bewustzijn; tot die erkenning kom ik door mijne redeneering, door mijne denkende beschouwing van de wereld. Ik stem toe, dat het a priori niet recht aangaat, om bij de ervaring van eene macht, die mij ten goede drijft, niet aanstonds te vermoeden, dat diezelfde macht ook alles beheerscht. We zijn als zedelijke wezens met honderd banden gebonden aan de stoffelijke wereld. Ook is ons vertrouwen op die heilige Macht eerst gerechtvaardigd, indien zij de Almacht is. Doch het recht, om ons vermoeden te veranderen in eene vaste verzekering, schenkt ons niet ons zedelijk besef. In de wereld der stoffelijke dingen wordt God aan ons denken geopenbaard. Ik denk er geen oogenblik aan, dat Dr. H. dit zal toegeven. Ook komt wel eens de twijfelachtige vraag in mij op: raak ik hem wel met deze redeneering? Moet misschien voor alle verdere discussie worden vastgesteld, wat men verstaat onder God?

Eenige jaren geleden wees Dr. B. erop, dat, nu de overtuiging onder de Modernen vaststond, dat het geloof niets te duchten had van de resultaten der critiek, den modernen theologen als nieuwe taak wachtte het historisch-psychologisch onderzoek der godsdienstige verschijnselen. Het komt aan op de verklaring, op de verdediging van den godsdienst naar onze opvatting tegenover hen, die de waarde van den godsdienst ontkennen, en tegenover de orthodoxie in hare nieuwe phase van ontwikkeling. Aan die taak wijden zich nog niet velen onder ons. Doch van de besten. Tot nu toe geschiedt het meestal onder strijd en misverstand in het eigen kamp. Dat moet anders worden. Laten de strijdenden een wapenstilstand sluiten en zelfstandig tot den arbeid zich aangorden. Mijn vertrouwen op de macht der moderngodsdienstige richting in den lande is ongeschokt. Zij heeft geheerscht en heerscht nog op het gebied der critische onderzoekingen. Zoo moet zij evenzeer heerschen op het gebied der godsdienstwetenschap. Zij alleen kan onbelemmerd de wetenschap dienen. Wat zij op dit gebied blijvends geven zal, dat zal voortkomen uit den zelfstandigen arbeid harer beste denkers.

September 1886.

J. VAN DEN BERGH.

Geschiedenis van den dag.
Het verwarde Bulgarije.

Het kleine Bulgarije heeft in het laatste jaar bijna voortdurend de aandacht van heel Europa op zich gevestigd, veel gemoederen in spanning gebracht en zelfs zich tot het middelpunt gemaakt, waarom de hooge politiek in ons werelddeel bij gebrek aan beter zich bewoog.

Een nadere kennismaking met dit volkje zal onder deze omstandigheden wellicht aangenaam zijn, te meer daar, naar het zich laat aanzien, het groote politieke schaakbord nog geruimen tijd in dien hoek dezelfde levendigheid zal blijven vertoonen en de vraag, of wij een grooten Europeeschen oorlog krijgen, vermoedelijk daar zal worden beslist.

De Bulgaren worden, evenals de Serven en Kroaten, gerekend tot de Zuid-Slaven. Dat zijn zij ook blijkens hun taal en lichaamsbouw. Hun bloed is echter niet zoo zuiver als dat van de andere Zuid-Slaven. Oorspronkelijk behooren zij, evenals de Hongaren en Finnen, tot den Uralaltaïschen stam en kunnen derhalve niet eens op een zuiver Arische afkomst bogen.

Tegen het begin onzer jaartelling woonden zij meer noordwaarts; in de 5de eeuw trokken zij namelijk naar den Don en Dnjepr, waar zij onder de heerschappij geraakten der Avaren. Twee eeuwen later schudden zij het juk der Avaren af en stichtten onder Kubat het Bulgaarsche rijk. Zij veroverden het door Slaven bewoonde Moesië (het tegenwoordige Bulgarije) en verloren aan den Donau in de 10de eeuw hun taal, in de 11de eeuw ook hun zelfstandigheid.

De Bulgaren zijn niet het eenige voorbeeld van een volk, dat de taal der veroverden aannam. Het verlies van taal hangt af van de aangeboren taaiheid van een ras en van de mate van beschaving of ontwikkeling. De Zuid-Slaven waren de meerderen der Bulgaren, zij 't ook niet in physieke kracht, en daarom moesten de Bulgaren voor hen bukken.

Den Grieken is het bij hun vermenging met de Zuid-Slaven, zooals men weet, andersom gegaan. Zij drukten hun stempel af op de veroveraars.

Het gevolg van die vermenging is geweest, dat de Bulgaarsche taal

het meest van de andere Zuid-Slavische dialecten afwijkt en ook de lichaamsbouw van de Bulgaren iets verschilt van dien der andere Zuid-Slaven. Meer nog komt dat verschil van bloedmenging gewoonlijk uit in het karakter van een volk, in de sympathieën en antipathieën, die het als bij instinct leiden. Zoo ziet men den Bulgaar overal zich afzonderen van den stamverwanten Serviër, van wien hij ook zoowel in karakter als in verstandelijke vermogens zich onderscheidt.

De Bulgaar kenmerkt zich door arbeidzaamheid en bijzonderen aanleg voor kunst en nijverheid. Door die eigenschappen brengt hij 't spoedig tot een zekere mate van welvaart.

In dat opzicht onderscheidt de Bulgaar zich gunstig van den Serviër. Deze heeft niet alleen minder aanleg voor kunst en nijverheid, maar is ook minder arbeidzaam, in zoover dat hij niet gaarne meer werkt, dan hij voor zijn behoeften strikt noodig heeft. De Servische boer b.v. legt zich bij voorkeur toe op bosch- en veeteelt, daar de landbouw, het algemeene bedrijf der Bulgaren, meer inspanning vordert. Het handwerk is dan ook bij de Serviërs weinig in eere; het gevoel van eigenwaarde doet den Serviër in persoonlijke dienstbaarheid, aan de takken van nijverheid zoo nauw verbonden, iets verachtelijks zien. Matig in zijn levenswijze, onafhankelijkheid boven alles stellend, niet meer arbeidend dan voor 't geen hij noodig heeft, zal de Serviër 't in de wereld niet zoover brengen als de Bulgaar, maar bezit meer aantrekkelijkheid en is meer vatbaar voor 't geen men hoogere beschaving noemt. De edele kunsten, zooals poëzie, zullen meer bloeien bij de Serviërs.

Bulgaren en Serven vormden tot op het laatst van de veertiende eeuw onafhankelijke rijken en moesten toen beiden bukken voor de zegevierende macht der Halve Maan. Aan de Serven komt de eer toe, het langst en het hardnekkigst zich tegen de ‘ongeloovigen’ te hebben verzet. Beiden waren reeds schatplichtig aan den Sultan, toen de koning der Serven, Lazarus, zich met de Bosniaken en Abbaneezen verbond, om het juk der Osmanen af te schudden.

De vorst der Bulgaren, Sisman, sloot zich bij hen aan, maar toen de Turksche veldheer zegevierend in Bulgarije doordrong, verloor Sisman den moed en kocht leven en vrijheid voor het verlies van zijn land. Bulgarije werd een provincie van het Ottomanische rijk.

Niet zoo gemakkelijk gaf de Servische vorst Lazarus den kamp op; hij verzamelde zijn leger op de vlakte van Kossowa, het beroemd geworden Amselveld, waar in Juni 1389 een bloedige slag werd geleverd. Het leger der Christenen was sterker dan dat der Osmanen, maar ten laatste zegevierde de meerdere krijgskunst der ‘ongeloovigen’, die met vaste hand geleid werden; aan de zijde der Serven streed het overschot van het Bulgaarsche leger, dat zich niet had willen onderwerpen aan de Turken en gevlucht was. Koning Lazarus viel in den slag en wat niet door het zwaard was gedood of door de

vlucht zich kon redden, werd door de Turken gevangengenomen en als slaaf verkocht. Ook de groote Sultan Murad overleefde de overwinning niet lang. Een gewond Servisch edelman, Milosch Kobilowich, drong in het gevolg van den Sultan door en stiet Murad een dolk in het lichaam. En nog altijd leeft in de Servische legende de stoute daad van den moedigen edelman, al kon zijn vaderland daardoor niet meer worden gered, want ook Servië werd een provincie van het Ottomanische rijk.

Wij vlechten deze historische herinnering in, omdat zij op het bewustzijn van de tegenwoordige Serven nog altijd invloed uitoefent. Deze ontleenen daaraan het recht, voor het eerste volk op het Balkanschiereiland te worden gehouden, zooals Piëmont tegenover Italië en Pruisen tegenover Duitschland.

De Serven zijn 't weder, bij wie het onafhankelijkheidsgevoel het eerst ontwaakte, toen in deze eeuw de macht van het Turksche rijk evenzeer verzwakte, wat zonder twijfel in verband staat met de sterkere ontwikkeling van dit gevoel bij de Serven.

Eerst in de tweede helft van deze eeuw zag men een krachtige uiting van het Bulgaarsche nationaliteitsgevoel en twee invloeden van buiten hebben het zeer ondersteund. In de eerste plaats het politiek belang van Rusland, dat op de bestendige verzwakking van Turkije uit was, en ten tweede de onhandigheid der Turksche Regeering, welke door het stichten van Tscherkessenkoloniën in Bulgarije de Bulgaren zelf wakker schudde. De ruwheid van deze Tscherkessen was de eerste aanleidende oorzaak van den bekenden opstand onder de Bulgaren in Mei 1876. De ‘Bulgaarsche gruwelen’ deden toen dienst in de groote politiek.

Had het Turksche bestuur geen gegronde aanleiding gegeven tot klachten, Rusland zou toch wel een reden tot oorlog gezocht en gevonden hebben, want sedert lang werd te Petersburg de onafhankelijkheid van de Bulgaren voorbereid.

Aanvankelijk schenen de bemoeiingen der Russen vrij onschuldig. De Bulgaren behooren tot de Grieksche kerk en stonden in de laatste eeuw onder den Griekschen patriarch te Konstantinopel. Bij de herleving van het nationaliteitsgevoel verlangden de Bulgaren in de eerste plaats het zelfstandig beheer hunner kerkelijke aangelegenheden; zij wenschten, dat de hoogere geestelijken hun niet uit Konstantinopel werden toegezonden, maar dat zij die geestelijken uit hun eigen midden zouden kiezen.

Het was de Russische ambassadeur te Konstantinopel, Ignatieff, die in 1865 daarvoor onvermoeid bezig was. Zijn pogingen slaagden en in 1878 gaf de Sultan toestemming tot de oprichting van een zelfstandig Bulgaarsch Exarchaat. In 1872 kozen de Bulgaren tot Exarch bisschop Anthimos van Widdin, die terstond door den Sultan werd bevestigd.

Reeds toen kon men, zonder profeet te zijn, voorspellen, dat de

kerkelijke zelfstandigheid van de Bulgaren de voorloopster zou zijn van de politieke zelfstandigheid.

De Sultan had echter, door Rusland's wensch te vervullen, een nevenbedoeling en meende meer in zijn eigen belang te handelen dan in de Russische kaart te spelen.

Er bestond namelijk een toenemend antagonisme tusschen de Grieken en Bulgaren. Naarmate men van den Balkan de Aegaeïsche zee nadert, is de bevolking meer gemengd en staan de Grieken en Bulgaren, beiden Zuid-Slaven maar verschillend gemengd, als twee partijen tegenover elkander. De Grieksche patriarch te Konstantinopel gebruikte dan ook al zijn invloed, om het Grieksche element te bevorderen en zooveel mogelijk de Bulgaren te Helleniseeren. Door de Bulgaren te bevoordeelen, kon de Sultan hopen in hen een tegenwicht te hebben tegen de lastige Grieken. In zeker opzicht was dat dan ook het geval. Sedert de oprichting van het Bulgaarsche Exarchaat werd de tegenstelling van Grieken en Bulgaren scherper en dagteekent een toenemende mate van verbittering.

Den grootsten dienst heeft Rusland echter Bulgarije bewezen door den oorlog in 1876, die eindigde met den vrede van San Stefano van 3 Maart 1878, welke vrede op het Congres van Berlijn aan een herziening werd onderworpen. Rusland verloor in dien oorlog 321000 man aan dooden en gewonden, waaronder 2700 officieren, terwijl de Russische financiën een deuk kregen, waarvan zij zich nog niet hebben hersteld.

Waar een land zooveel opoffert voor de onafhankelijkheid van een volksstam, zou men zeggen, heeft het zich een eeuwig recht op dankbaarheid verworven. Van die veronderstelling gaan dan ook de Russen uit. Zij vergeten echter daarbij, dat zij wellicht nooit om de Bulgaren zich zouden bekommerd hebben, indien Bulgarije voor hen niet lag op den weg naar Konstantinopel en derhalve minder sentimenteele liefde voor de vrijheid van een klein volk dan wel politiek belang hen tot die kolossale opofferingen heeft bewogen.

Het Congres van Berlijn heeft Rusland voor een groot deel van de vruchten beroofd, die het bij den vrede van San Stefano verworven had, en indien de Russen naderhand daarover boos waren, hadden zij van hun standpunt volkomen gelijk. Minder juist was het van hen, dat zij den ‘eerlijken makelaar’, den Duitschen Rijkskanselier, daarvoor aansprakelijk stelden. Deze heeft werkelijk slechts geschipperd tusschen de verschillende partijen en hij was zich zeer goed bewust, dat de verhouding der partijen van dien aard was, dat hier geen duurzaam werk kon worden geleverd.

Vooral ten opzichte van Bulgarije werd het Russische werk voor meer dan de helft vernietigd. Het Bulgarije van San Stefano was niet alleen één, maar het strekte zich uit tot aan de Aegaeïsche zee. Voornamelijk door Engeland's gevolmachtigden werd niet alleen Bulgarije

ten Zuiden zeer ingekrompen, maar bovendien in twee deelen gesplitst, waarvan het eene - het Zuidelijk deel - niet eens den naam van Bulgarije mocht dragen. De Congres-heeren vonden daarvoor - heel kleingeestig - den naam uit van Oost-Rumelië. Deze provincie bleef aan de Porte onderworpen en ook weer niet onderworpen; zij kreeg een Christelijken gouverneur, een eigen militie en de Turksche troepen zouden alleen in bijzondere gevallen den Oost-Rumelischen grond mogen betreden.

Men kan de bepalingen van het Berlijnsche Congres ten opzichte van Zuid-Bulgarije politiek misbak noemen, dat zwaar te verteren zou zijn. Het eenige billijke in de inkrimping lag in de meer zuidelijke plaatsen, waar de Bulgaren in de minderheid waren en de Grieksche bevolking geheel aan hen werd overgeleverd.

Men kent de reden van de mislukte schepping van Oost-Rumelië: men wilde in elk geval den Balkan als defensie-linie voor Turkije behouden, zonder te begrijpen, dat die linie van twijfelachtige waarde werd, nu men aan de noordzijde het vorstendom Bulgarije kreeg en aan de zuidzijde de Oost-Rumelische militie, die in tijden van gevaar wel voor de bezetting van de Balkanpassen zou zorgen.

Maar - de heeren diplomaten wilden het zoo en zij waren naïef genoeg, om te meenen, dat Turkije aan het papieren bezit van de Balkan-linie heel wat zou hebben, wanneer er weer een oorlog met Rusland kwam. Waarschijnlijk is het bijna waardelooze van de Balkan-linie onder de nieuwe omstandigheden voor Rusland een reden geweest, om ten opzichte van de Bulgaarsche quaestie spoediger toe te geven, dan men reden had te verwachten.

Trouwens, die quaestie was op het Berlijnsche Congres niet nieuw meer. Zij werd reeds behandeld op de voor-conferentie, welke in December 1876 te Konstantinopel vergaderde. De conferentie vereenigde zich met het voorstel harer commissie, om van Bosnië en Herzegowina één Vilayet te maken, maar Bulgarije in twee deelen te scheiden, waarvan het eene Tirnova, het andere Sofia tot hoofdstad zou hebben. Ignatieff bepleitte de vorming van één groot Bulgarije tot aan de Aegaeïsche zee, maar verdedigde zijn voorstel niet met zijn gewone vasthoudendheid, zoodat toen reeds het denkbeeld moest ontstaan, dat er naar Semitische wijze op de politieke markt door Rusland werd overvraagd. En met deze ervaring der voor-conferentie kon op het Congres van Berlijn geen ernstige weerstand worden geboden aan het voorstel tot verkleining en daarna tot verdeeling van Bulgarije.

Zoo was dan volgens den vrede van Berlijn het nieuwe Bulgarije geboren. ‘La Bulgarie’, zoo bepaalde art. 1, ‘est constituée en Principauté autonome et tributaire sous la Suzeraineté de S.M.I. le Sultan; elle aura un Gouvernement chrétien et une milice nationale.’

Van Zuid-Bulgarije luidde de bepaling volgens art. 13: ‘Il est

formé au Sud des Balkans une province qui prendra le nom de “Roumélie Orientale” et qui restera placée sous l'autorité politique et militaire directe de S.M.I. le Sultan, dans les conditions d'autonomie administrative. Elle aura un gouverneur général chrétien.’

Het voorloopig bestuur in Bulgarije zoowel als in Oost-Rumelië werd gevoerd door een Russischen commissaris, bijgestaan of gecontroleerd door een Turkschen commissaris en daartoe aangewezen consuls der groote Mogendheden. Beide landen zouden Russische bezetting houden, niet boven de 50000 man en niet langer dan 9 maanden met daarenboven 3 maanden tijd voor ontruiming.

De vrede van Berlijn werd geteekend den 13^{den} Juli 1878 en den 23sten Februari 1879 vergaderde de constitueerende Bulgaarsche vergadering te Tirnova.

De Bulgaarsche Afgevaardigden gaven terstond blijk, dat zij volstrekt niet doordrongen waren van ontzag, noch van dankbaarheid voor de groote Mogendheden. De Oost-Rumeliërs wilden met geweld deelnemen aan de Bulgaarsche vergadering te Tirnova en het kostte den Russischen gouverneur-generaal Prins Dondukoff heel wat moeite, den heeren te beduiden, dat dit niet ging, omdat het in strijd was met het tractaat van Berlijn.

De Russische bezetting boezemde ontzag genoeg in, om aan het voornemen geen gevolg te geven. De Bulgaarsche Afgevaardigden toonden zich even balsturig: een groot deel verklaarden, dat zij over geen constitutie wilden beraadslagen en geen vorst verkiezen, vóórdat de eenheid van Bulgarije was tot stand gebracht. Ook hier moest Prins Dondukoff gebiedend tusschenbeide komen en de heeren neerzetten. Met moeite werden de heeren bewogen, om de door den Russischen commissaris ontworpen staatsregeling voor den vorm te bespreken en daarna te onderteekenen. Naar de mode van de Balkanstaten was die constitutie natuurlijk zeer liberaal, veel te liberaal voor een volk van zulk een geringe politieke ontwikkeling.

Op de goedkeuring der constitutie volgde de verkiezing van den Vorst. De vrede van Berlijn bepaalde in art. 3, dat ‘le Prince de Bulgarie sera librement élu par la population et confirmé par la S. Porte avec l'assentiment des Puissances’.

‘La population’ doet denken aan een volksverkiezing, een plebiscit; de verkiezing werd echter opgedragen aan de Nationale Vergadering. De Russische commissaris Dondukoff verklaarde bij de opening van genoemde vergadering, dat er geen Rus mocht worden verkozen, waarop de eerste vice-president, de bisschop van Rustschuk, meedeelde, dat er drie candidaten waren voor de vorstelijke waardigheid: Prins Reuss, Prins Waldemar van Denemarken, voornamelijk door Engeland ondersteund, en Prins Alexander van Battenberg. De vice-president voegde erbij, dat de laatste een neef was van de Keizerin van Rusland en in den oorlog tegen Turkije tot bevrijding van Bulgarije in de

Russische gelederen had gestreden, en dat hij voor hem stemde. De gansche vergadering stond op en verklaarde Alexander van Battenberg voor Vorst van Bulgarije.

De plechtigheid der Vorstverkiezing was hiermee afgeloopen en het scheen, dat er een goede keuze was gedaan. Blijkbaar was de Battenberger de Russische candidaat en hij had het zeldzaam voordeel verwant te zijn aan het Russische keizerlijke huis, zonder te vallen in de verbodsbepaling van art. 3 van het tractaat van Berlijn: 'Aucun membre des dynasties règnantes des Grandes Puissances Européennes ne pourra être élu Prince de Bulgarie.'

Czaar Alexander II was zeer op zijn neef gesteld; dat was van algemeene bekendheid. Deze was een zoon van Prins Alexander van Hessen, broeder van de Keizerin van Rusland. Half Rus derhalve door de familiebetrekking, was Alexander van Battenberg een Pruis van opvoeding; hij was tweede luitenant bij de Pruisische garde. Toen hij te Potsdam in garnizoen was, heeft niemand iets bijzonders in hem opgemerkt. Daar was ook geen reden voor; zijn familie stond ook niet als bijzonder intellectueel bekend. Ook het uiterlijk van Alexander van Battenberg kenteekent geen buitengewone gaven; wat hij was, scheen hij te danken te hebben aan zijn Pruisische militaire opvoeding, die ongetwijfeld in zeer vele omstandigheden een voorrecht is. Wilde men een aanmerking maken, dan zou men kunnen zeggen, dat de Battenberger wel wat jong was voor zulk een belangrijke en in den aanvang zeker moeielijke betrekking.

Alexander van Battenberg toch werd geboren den 5^{den} April 1857 en werd derhalve Vorst van Bulgarije op 22 jaar. Te Petersburg en te Berlijn zal men gedacht hebben, dat de jeugd een kwaal is, die betert met den dag.

Den 12^{den} Mei verscheen Alexander van Battenberg te Livadia, om den Czaar dank te zeggen; hij ontving daar de Bulgaarsche deputatie, legde 10 Juli den eed af op de Bulgaarsche constitutie en hield den 13^{den} Juli zijn intocht in de hoofdstad Sofia. Den 3^{den} Augustus verliet het Russische leger Bulgarije en van dien dag af kan men zeggen, dat Alexander werkelijk Vorst van Bulgarije was.

Thans zijn wij zeven jaar verder en wij leven onder den indruk van zeer zonderlinge gebeurtenissen; de door Rusland voorgestelde, door het Bulgaarsche volk verkozen, door den Sultan bekrachtigde en door de groote Mogendheden goedgekeurde Vorst van Bulgarije werd door zijn volk in den nacht opgelicht, als een misdadiger over de grenzen gebracht en aan de Russische autoriteiten overgeleverd; daarna door hetzelfde volk teruggeroepen, met toomelooze geestdrift ingehaald, maar nauw in de hoofdstad teruggekeerd, moet hij afstand doen van den troon en met spoed het land opnieuw verlaten, omdat Rusland hem niet langer op den Bulgaarschen troon verlangt en de meerderheid der Mogendheden hem te verstaan geeft, dat hij beter doet

heen te gaan, daar de vrede van Europa dat offer eischt. Wie in 1879 voorspeld had, dat het zoo zou afloopen met den schier als een zoon door Czaar Alexander II beminden Prins Alexander van Battenberg, zou vreemd zijn aangestaard en voor een broodetenden profeet gehouden.

Te recht heeft de openbare meening in Europa, hier en daar zelfs met zekere heftigheid en overdrijving, haar bevreemding, haar verontwaardiging over deze zonderlinge ontknooping aan den dag gelegd. Niet, dat men in de geschiedenis der Bulgaren zoo bijzonder was ingewijd of buitengemeene belangstelling getoond heeft in het lot van dit volk op zichzelf, daarvoor waren althans in Midden- en West-Europa te weinig belangen erbij gemoeid; men heeft echter niet alle gevoel voor grootsche daden uitgeschud en de heldhaftige strijd van dat volk voor zijn vrijheid en onafhankelijkheid, toen het op schier verraderlijke wijze door het stamverwante Servië werd aangevallen, had de sympathie opgewekt en in gedachte heeft men een bravo toegeroepen aan den Vorst, die kloek en manlijk, met gevaar van eigen leven den indringer had teruggeslagen en tot in zijn eigen land vervolgd. Algemeen was men dan ook van oordeel, dat deze bloeddoop der Bulgaren het verbond met den Vorst, met Alexander van Battenberg voorgoed had bevestigd en door dezen roemrijken oorlog de nieuwe dynastie was gegrond.

Wat heeft nu de Vorst van Bulgarije in zijn land gedaan, wat heeft hij meer in het bijzonder tegenover Rusland misdreven, dat men zulk een einde kan verklaren?

Het eenige, dat licht hierover kan verspreiden, is de geschiedenis van Bulgarije zelf in de jaren van Alexander's regeering.

De taak, welke aan Alexander van Battenberg was opgedragen bij zijn komst in Bulgarije, had veel van het vinden van de quadratuur van den cirkel of van het zoeken naar de vierde dimensie. Hij moest een volk, dat plotseling door vreemden invloed zijn politieke vrijheid verkregen had, een volk, dat op een zeer lagen trap van ontwikkeling stond en onder de Turksche heerschappij nooit eenig denkbeeld had kunnen krijgen van zelfbestuur, - zulk een volk moest hij regeeren met een zeer liberale constitutie - een twijfelachtig geschenk van den Russischen bevrijder. Liberale constituties zijn zeer fraaie dingen onder zekere omstandigheden, maar in den toestand, waarin Bulgarije verkeerde, heeft zoo iets veel van 'tgeen messen en scharen zijn voor kleine kinderen.

Na het vertrek der Russische troepen ging het er bij de Bulgaren dan ook op los en weinige dagen na de opening der Nationale Vergadering te Sofia - den 2^{den} November 1879 - lagen de Afgevaardigden overhoop met de Regeering. Misschien had men wel eens gehoord, dat de eigenaardige werking van den constitutioneelen regeeringsvorm bestaat in het omverwerpen van Ministers, juist zooals men in het kegelspel zooveel kegels mogelijk doet tuimelen.

Hadden de heeren eenig begrip gehad van het werk, waartoe zij geroepen waren, dan hadden zij ingezien, dat zij vooreerst hun handen vol zouden hebben met de organisatie van het land en het onderzoeken van de vele wetten en bepalingen, welke hiervoor noodig waren. Men scheen echter te denken, dat dit wel vanzelf zou komen, en wierp zich terstond op het eenige, waarvan men iets meende te weten, maar dat juist door het congres van Berlijn gemaakt was tot een verboden vrucht, - de eenheid van Bulgarije, m.a.w. de vereeniging met Oost-Rumelië.

Laten wij ter eere van de Noord- en Zuid-Bulgaren hierbij voegen, dat zij van het begin af tegen de politieke fout of, zoo men wil, tegen de politieke noodzakelijkheid van het congres van Berlijn geprotesteerd hebben. De Oost-Rumeliërs zonden reeds tijdens het Berlijnsche congres adressen en deputaties naar de ambassadeurs te Konstantinopel, om te zeggen, dat hetgeen te Berlijn bepaald werd, een onmogelijkheid was, omdat Bulgarije één moest zijn. Toen dit niet hielp, kwam 3 Augustus 1878 een deputatie bij den Russischen commissaris-generaal Prins Dondukoff, om op de vervulling van den nationalen wensch aan te dringen. De Russische commissaris antwoordde, dat dit niet ging; Oost-Rumelië had nu een christelijk bestuur en een eigen militie; de vereeniging met Bulgarije moest overgelaten worden aan den tijd; voor 't oogenblik was er niets aan te doen.

Van politieke noodzakelijkheden of van ontzag voor de groote Mogendheden hadden noch de Zuid-, noch de Noord-Bulgaren veel begrip. Zij dachten: de eenheid moest en zou tot stand komen.

De meerderheid van de Nationale Vergadering te Sofia bestond uit even vurige als liberale voorstanders der unie en tot voorzitter en onder-voorzitters werden mannen gekozen, die de afscheiding van Oost-Rumelië niet erkenden. Het waren Karaveloff, Stojanoff en Tischeff.

Dat de heeren van geen klein gerucht vervaard waren, bleek uit de aanneming van een adres van wantrouwen in het gematigde en daarom voor conservatief gehouden Ministerie - een adres, dat de Vorst weigerde aan te nemen. Het Ministerie nam op grond van dat adres zijn ontslag, dat door den Vorst werd aangenomen. Deze belastte daarop Karaveloff met de samenstelling van een nieuw Kabinet, zooals dat in constitutioneele landen gebruikelijk is. Karaveloff kon echter geen Ministerie bijeenkrijgen, waarschijnlijk, omdat de heeren zelf eigenlijk niet wisten, wat zij wilden, en 't nooit eens waren. Den 5^{den} December werd daarop de Nationale Vergadering ontbonden en door den Vorst een voorloopig Ministerie aangesteld, met den bisschop van Tirnova, Wranitzki, als president en tevens voor Eeredienst.

Eenige maanden rust kon voor de Nationale Vergadering geen kwaad en eerst den 4^{den} April 1880 kwamen de heeren Afgevaardigden weder bijeen. Zij waren er echter niet beter op geworden. Weer kozen zij Karaveloff tot president, maar thans gelukte het, een radicaal-nationaal

Ministerie tot stand te brengen. Als president van het Kabinet, tevens belast met Buitenlandsche zaken en onderwijs, trad op Zankoff; Karaveloff nam Financiën. Spoedig moest het Ministerie echter gewijzigd worden; Zankoff was vergeleken met de andere heeren te gematigd; hij kreeg Binnenlandsche zaken, terwijl Karaveloff president werd met Justitie. Zoo ging het nog niet en in December verliet Zankoff het Kabinet, dat daarmee een nog radicaler tint verkreeg.

De hooge politiek zat den heeren nog in het hoofd; nummer één van hun program was nog altijd de Bulgaarsche unie of de vereeniging met Oost-Rumelië. De heeren wilden echter ook hun radicale beginselen meer in toepassing brengen en vonden, dat de staatsregeling te groote macht aan den Vorst had toegekend en deze macht noodwendig moest worden beperkt. Zoo nam de Nationale Vergadering in overleg met het Ministerie een legerwet aan, waarin bepaald werd, dat de opperbevelhebber van het leger niet zou worden benoemd door den Vorst, maar door de Nationale Vergadering verkozen. De Vorst weigerde deze wet te bekrachtigen.

De min of meer gespannen verhouding tusschen den Vorst en het Ministerie met de Nationale Vergadering duurde voort tot in het voorjaar van 1881. Vorst Alexander was tot inzicht gekomen na de ondervinding van twee jaren, dat het land op deze wijze niet te regeeren was. De Ministers lieten zelfs Nihilistische denkbeelden verspreiden, juist in den tijd, toen Czaar Alexander II op afschuwelijke wijze werd vermoord (13 Maart 1881).

Vorst Alexander schreef den 24sten Mei 1881 een brief aan het Ministerie, waarin hij het resultaat van zijn ervaring meedeelde en kennis gaf, dat hij verlangde, dat het land zou beslissen tusschen een 7jarige dictatuur of zijn aftreden. Het Ministerie werd ontslagen en de Minister van Oorlog, Generaal Ernroth, belast met de samenstelling van een nieuw Kabinet. Geheel Bulgarije werd in staat van beleg verklaard en de Vorst reisde hier en daar rond, om aan al wie het hooren wilde, te vertellen, hoe hij over de zaken dacht.

Of 's Vorsten woorden ingang vonden, dan of de schrik onder de kiezers gevaren was door den staat van beleg, valt moeielijk uit te maken; zeker is het, dat de verkiezingen van den 3^{den} Juli een geheel andere Nationale Vergadering leverden. De voorstellen van den Vorst werden door de nieuwe Kamer bij acclamatie goedgekeurd en deze daarop naar huis gezonden. De Vorst wilde de Regeering beproeven met een staatsraad, die zou bestaan uit de Ministers, één door de Synode gekozen bisschop, 8 leden, door het volk gekozen, en 4 leden, door den Vorst benoemd. In het nieuwe, door den Vorst gekozen Ministerie werden twee Russische generaals, Soboleff en Kaulbars, benoemd voor Binnenlandsche Zaken en Oorlog.

Uit dit feit moet men opmaken, dat Alexander toen nog op goeden voet stond met den Czaar; waarschijnlijk was hem zelfs uit Petersburg

deze methode aan de hand gedaan. Men zou deze periode de R u s s i s c h e p r o e f met Bulgarije kunnen noemen - een proef, noodzakelijk geworden, omdat de liberale of nationale heeren de zaken deerlijk in de war stuurden.

Het regeeren was nu vrij wat gemakkelijker. Men had geen radicale Kamer en kon alles afdoen met den staatsraad. Buitendien waren de twee voornaamste hoofden van de radicale partij, Karaveloff en Slavejkoff, naar Oost-Rumelië gevlucht, waar zij hun werkzaamheid tot verwezenlijking van de Bulgaarsche unie voortzetten en niet veel goeds vertelden van Vorst Alexander en zijn Russische Ministers. Zankoff, een ander hoofd der radicalen, maar minder heftig, werd gearresteerd wegens ophitsing der bevolking en te Wraza geïnterneerd.

Wellicht had nu voor Bulgarije een tijd van langzame ontwikkeling en vastheid van bestuur kunnen aanbreken, indien de Russische generaals, die den boventoon voerden in het Ministerie, meer tact hadden getoond, om de Bulgaren te leiden. Daaraan ontbrak echter zooals gewoonlijk schier alles. De Russen, opgevoed in de absolutistische regeeringsbeginselen, meenden, dat het hier ging evenals bij hen: gehoorzamen of de knoet.

Zelfs met hun ambtgenooten stonden Soboleff en Kaulbars weldra op een slechten voet. Zij verlangden, dat de Minister van Buitenlandsche zaken en Openbare werken, Wulkowics, zou worden afgezet. De andere Ministers verklaarden, dat zij in dat geval eveneens zouden aftreden. De twist werd bijgelegd, maar het volgend jaar moest Wulkowics toch aftreden en werd vervangen eerst door Stojilof en toen door Kiriaki Zankoff, terwijl er weer een Rus, prins Hilkoff, als Minister van Koophandel in het Kabinet trad, dat nu drie Russen telde.

Zoowel voor het militair als voor het civiel bestuur bestond onder de Bulgaren weinig geschikt timmerhout. Waar hadden zij 't ook kunnen leeren; zij waren pas ontslagen van de Turksche regeering, waar zij geen aandeel in het bestuur hadden. Het lag derhalve voor de hand, dat voor bijna al de hoogere betrekkingen Russen moesten worden aangesteld. Dat hinderde natuurlijk de Bulgaren verschrikkelijk. Bij al de vaderlandsliefde werd toch de staat ook beschouwd evenals door de paarden de ruif, waaruit gegeten wordt; ja, het partijwezen berustte voor een goed deel niet op een welgevestigde overtuiging, het resultaat van nauwgezet onderzoek en ernstig nadenken, maar op de vraag: wie zullen het dichtst bij de staatsruif staan.

De Russische ambtenaren beschouwden de Bulgaren als te dom, om het bestuur te organiseeren, en daar hadden zij eigenlijk wel gelijk in, maar zij lieten dat te veel blijken en dat moest kwaad bloed zetten. Met een weinig goeden wil waren er wellicht meer Bulgaren bruikbaar geweest; van aanleg zijn deze niet dom en voor vele staatsbetrekkingen is meer routine noodig dan hooge ontwikkeling. Het optreden der Russen was echter in den regel Russisch, d.i. stuitend.

Ook zal wel niet het beste deel der Russen naar Bulgarije gekomen zijn; wie zijn plaats vindt in zijn vaderland en daar vooruitzichten heeft op grond van zijn bekwaamheden, gaat niet naar den vreemde en er zullen onder de Russen niet weinig fortuinzoekers zijn geweest, heel of half verloopen lieden, met wie in hun vaderland niet veel te beginnen was.

Ook trachtten de Russen niet een partij te vormen, die het bestuur van het land over eenigen tijd zou kunnen aanvaarden, - neen, zij traden tegen de gematigden of conservatieven even kras op als tegen de liberalen of radicalen en het gevolg was, dat er in het land een vrij algemeene afkeer ontstond van de Russen. Men vreesde - en de feiten waren aanwezig, om die veronderstelling te wettigen, - men vreesde, dat straks het geheele Ministerie door Russen zou zijn bezet en het eind van de zaak zou zijn, dat de Bulgaren het Turksch bestuur verruild hadden voor het Russische. De ervaring leerde tevens den Bulgaren, dat dit laatste op den duur wellicht beter kon zijn voor hun ontwikkeling, maar het eerste toch - met uitzondering van den omgang met de Tscherkessen - aangenamer. De Russische dressuur werd ingevoerd met volle toestemming van den Vorst; immers, in Mei van 1882 bracht Alexander nog een bezoek aan Petersburg en was blijkbaar met Czaar Alexander III op een goeden voet.

Men had nu in Bulgarije drie partijen. In de eerste plaats de Russische partij, want al waren de Russische bestuurders in 't algemeen volstrekt niet bemind, er waren ook weer lieden, die hun voordeel zagen in deze regeling en die van de andere partijen weinig te wachten hadden. In de tweede plaats de gematigde of conservatieve partij, welke streefde naar de onafhankelijkheid des lands en niet blind was voor de eischen der werkelijkheid. In de derde plaats de liberalen of radicalen, die zich het brevet van nationaliteit toeëigenden en op dien grond de vereeniging met Oost-Rumelië eischten, zonder zich om het tractaat van Berlijn of de groote Mogendheden te bekommeren. Even eigenzinnig als zij waren op dit punt, waren zij monomaan in het geloof aan de radicale beginselen; de herstelling van de in 1881 opgeheven constitutie was volgens hen het eenig middel, Bulgarije binnen korten tijd tot een ongekende mate van bloei en welvaart te brengen.

Natuurlijk was de constitutie nog niet liberaal genoeg en moest o.a. de macht van den Vorst aanmerkelijk besnoeid worden. Een staaltje van dien liberalen ijver zagen wij straks in de bepaling, dat de opperbevelhebber van het leger niet zou worden benoemd door den Vorst, maar verkozen door de Nationale Vergadering, waarvan vele leden nauw twee volzinnen achter elkander konden uitspreken. Dat de ervaring met die liberale constitutie in de eerste twee jaren van Bulgarije's bestaan juist niet gelukkig was geweest, werd door geen enkelen radicaal ingezien. De heeren waren op sommige punten stekeblind.

Men kan zich met deze gegevens ongeveer den toestand in Bulgarije voorstellen; de Russische proef had nog niet zoo lang geduurd als de liberale en men bemerkte bijna overal teekenen van ontevredenheid. Onder de Russische leiding werd zonder twijfel beter voor de organisatie van het bestuur des lands gezorgd, maar weinige Bulgaren waren in staat dit te waardeeren, hetzij uit onkunde, hetzij uit partij-blindheid. Vorst Alexander liet de Russische generaals begaan; hij maakte in April van 1883 een reis naar Konstantinopel, Athene en Montenegro, terwijl het Regentschap in dien tijd was opgedragen aan het Ministerie, d.w.z. aan de Russische generaals. De klachten over de Russische willekeur moeten echter ook den Vorst wel ter oore zijn gekomen en zij zullen bij hem ook wel ingang gevonden hebben, daar Soboleff en Kaulbars ook tegenover hem wel eens de vormen der beleefdheid uit het oog verloren, in zoover dat zij den Vorst lieten gevoelen, dat hij slechts de uitvoerder was van de Russische bevelen.

Toch had de minder aangename verhouding bij het gezag, dat de Russische generaals hadden, nog geruimen tijd kunnen voortduren, indien Soboleff en Kaulbars niet met een eisch waren opgetreden, die in de gegeven omstandigheden meer dan vreemd was. Terwijl in 1881 de constitutie buiten werking was gesteld en de tijd nog te kort was, om over de werking van het nieuwe stelsel te oordeelen, kwamen de Russische generaals op zekeren dag met den Russischen diplomatieken agent Jonin bij den Vorst en verlangden, dat hij een commissie zou benoemen, welke een wetsontwerp zou samenstellen tot opheffing van de buitengewone volmacht, aan den Vorst verleend.

Redenen hiervoor werden voor zoover bekend niet opgegeven, maar men kan moeilijk een anderen grond hiervoor vinden dan de veronderstelling, dat de Russische heeren den Vorst niet meer vertrouwden en vreesden, dat hij met de een of andere Bulgaarsche partij zich tegen hen zou keeren. Er werd gemompeld van een aansluiting van den Vorst bij de gematigde of conservatieve partij.

Hoe dit zij, Vorst Alexander weigerde aan het verlangen der Russische generaals te voldoen en verzocht, dat de heeren hun ontslag zouden indienen. Nu kwam de aap uit de mouw. Soboleff en Kaulbars lieten Alexander de schriftelijke bevelen van den Czaar zien, waarin hun werd gelast, dat zij Bulgarije niet mochten verlaten, ook wanneer de Vorst het hun beval.

De Russische gezant Jonin mengde zich direct in het geschil en eischte van den Vorst, dat hij afstand zou doen van de hem verleende buitengewone volmacht, binnen zes maanden de groote Nationale Vergadering bijeenroepen tot herziening der constitutie en het bestuur des lands intusschen overlaten aan Soboleff en Kaulbars.

Het zal menigeen bevreemden, vooral in verband met de latere gebeurtenissen, dat Vorst Alexander, na eenige dagen over den Russischen eisch te hebben nagedacht, dezen inwilligde en den 4^{den} September

een manifest uitvaardigde, waarin hij meedeelde, dat hij besloten was een commissie te benoemen, om onder meewerking van de Ministers een nieuwe constitutie te maken, welke aan de goedkeuring van de Nationale Vergadering zou worden onderworpen. Door het ultimatum van den Russischen gezant aan te nemen, verraadde de Vorst òf zwakheid van karakter, òf hij erkende, dat het in het belang van Bulgarije was, dat hij alleen als Russisch gouverneur optrad, handelende en sprekende op last van den Czaar.

De mijn, door de Russische generaals gelegd, om een constitutie te verkrijgen, welke geheel aan hun wenschen beantwoordde en waarbij de macht van den Vorst zonder twijfel zou worden beperkt, - iets, wat noodzakelijk was bij de Russische opvatting van de positie van den Bulgaarschen Vorst, - sprong verkeerd. Soboleff en Kaulbars hadden gerekend op de meewerking van de radicalen, met wie zij ruggespraak hadden gehouden. Deze waren aanvankelijk verrukt bij het denkbeeld van de herstelling van den constitutioneelen toestand. Toen zij echter over de Russische plannen eenige dagen hadden nagedacht, kwamen zij tot een andere conclusie dan hun Vorst en zagen zij achter het constitutioneele voorhangsel de Russische dictatuur. Weigerden zij medewerking aan de Russische generaals, dan bestond er waarschijnlijkheid, dat deze zich zouden wenden tot de hoofden der conservatieven en deze hun hulp zouden verleenen, want hier zooals overal gold het bij de partijgenooten niet te leven en te werken voor hun beginselen, maar eerst de partij en daarmee zichzelf er bovenop te helpen en dan om de zoogenaamde beginselen te denken, die vooral in de toepassing zeer rekbaar zijn.

De radicalen wendden zich daarom tot de conservatieven, wezen op de gevaren, welke beide partijen van den kant der Russen bedreigden, en vonden een gereed oor. Het slot der samensprekingen was, dat er beproefd zou worden een Ministerie te vormen, bestaande uit leden der beide partijen, en dat men den Vorst zou verzoeken het daarmee te beproeven.

Toen de buitengewone Nationale Vergadering werd geopend, wezen de Russische generaals de punten aan, welke zij verlangden, dat uitsluitend zouden worden behandeld. De vergadering stoorde zich daaraan niet, maar richtte den 18^{den} September 1883 een door al de leden onderteekend adres aan den Vorst, waarin op de herstelling der constitutie met de wenschelijk geachte veranderingen werd aangedrongen, opdat de ontwikkeling en de onafhankelijkheid des lands zouden worden verzekerd.

De Russische Ministers zagen, dat de beide partijen zich tegen hen verbonden hadden, en verzochten den 19^{den} September hun ontslag, dat terstond door den Vorst werd aangenomen. Eenige dagen later verlieten de Russische generaals, op grond van den last, dien zij uit Petersburg ontvangen hadden, de Bulgaarsche hoofdstad en keerden naar

Rusland terug. Toen generaal Soboleff van den Vorst afscheid nam, voegde hij hem de woorden toe: ‘Dat is uw laatste zet, Hoogheid, en ook de laatste streek, dien de Keizer wellicht ongestraft zal laten.’

Wat in 1883 in Bulgarije geschiedde, geeft den sleutel tot de latere houding van Rusland tegenover Vorst Alexander. Had men zich dan ook in deze dagen herinnerd, wat in 1883 was voorgevallen, men zou zich minder verbaasd hebben over Rusland's tegenwerking ten opzichte van al de ondernemingen van Alexander.

Men stelle zich, om onpartijdig te oordeelen, een oogenblik den toestand voor, zooals die is: Rusland had Bulgarije vrijgemaakt; het had daarvoor veel bloed en veel geld geofferd; het congres van Berlijn beroofde Rusland voor de helft van het voordeel, op het slagveld behaald; het werd daarvan beroofd door het verzet van zijn ouden vijand, van Engeland, dat voor de Bulgaren niets dan woorden overhad en in weerwil van de groote sympathie voor de ‘gruwelijk mishandelde’ Bulgaren toch in 't eind ter wille van de zoogenaamde hooge politiek de zaak der Bulgaren verraadde, door de eenheid te vernietigen. Rusland trok loyaal het bezettingsleger terug, maar verlangde om bekende politieke redenen zijn invloed te behouden op den gang van zaken in Bulgarije.

Toen de proef met het zelfbestuur in Bulgarije mislukte, toen de zoogenaamde radicale partij tot de anarchie begon te naderen en zelfs een nihilistisch streven, althans nihilistische sympathieën zichtbaar werden, toen werd - zonder twijfel in overleg met Vorst Alexander - besloten het bestuur op een andere leest te schoeien en de Bulgaren aan zekere dressuur te onderwerpen.

Dat de Russische generaals, aan wie dit werk werd opgedragen, niet zeer handig te werk gingen, kon men verwachten; dat zij voor de macht van den Vorst even weinig eerbied toonden, als vroeger de radicalen hadden bewezen, bleek bij ervaring. Toch is het vreemd, dat Alexander zich na een paar dagen bedenkens aan de Russische eischen onderwierp en weinigen tijd later zich met de hoofden der Bulgaarsche partijen verbond tegen de Russen. Er zou meer karakter in de houding van Alexander geweest zijn, indien hij aan de Russische eischen niet had toegegeven. Na de ervaring, welke hij vroeger van de Bulgaarsche radicalen had opgedaan, kon hij begrijpen, dat hij een gevaarlijk spel speelde. De buitengewone omstandigheden, waarin hij verkeerde, kunnen wellicht tot verontschuldiging strekken van hetgeen er weifelachtig en onzeker is in zijn handelwijze.

En onze daden hebben hare onvermijdelijke gevolgen en die gevolgen moeten wij dragen. Noch Bulgarije, noch Alexander konden voortaan rekenen op den steun van Rusland; beiden hadden van dien kant eerder tegenwerking te wachten, indien het voortging op den weg, dien men thans had ingeslagen. Men zal niet kunnen beweren, dat

Rusland ooit Alexander of de Bulgaren in dat opzicht in het onzekere heeft gelaten. Rusland is zichzelf gelijk gebleven en het woord van generaal Soboleff is vervuld geworden.

Het schijnt echter, dat noch Alexander, noch de Bulgaren zich volkomen bewust waren van de gevolgen, welke hun handelwijze tegenover de Russische Ministers moest hebben.

Denzelfden dag, waarop Soboleff en Kaulbars hun ontslag vroegen, werd het nieuwe Bulgaarsche Ministerie benoemd, waarin vier radicalen en slechts twee conservatieven zitting hadden. Om de ongelijke verhouding der partijen iets te compenseeren, benoemde de Vorst den conservatieven afgevaardigde Grekoff tot voorzitter der Kamer. President van het nieuwe Kabinet, tevens belast met Binnenlandsche zaken, was Dragan Zankoff. De meerderheid der Ministers behoorde tot de nationale partij, op welker vaandel in de eerste plaats de vereeniging van Noord- en Zuid-Bulgarije geschreven stond.

Karaveloff en Slavejkoff, die in 1881 naar Oost-Rumelië gevlucht waren, keerden met hun groote nationale plannen naar Sofia terug.

De nieuwe Ministers, en naar 't schijnt ook Vorst Alexander, verkeerden in de naïeve meening, dat het met Rusland zulk een vaart niet zou loopen. De portefeuille van Oorlog werd opengehouden, om daarover met Rusland te onderhandelen. De Minister van Buitenlandsche zaken, Balabanoff, ging daarover spreken met den Russischen gezant Jonin, maar werd zoo onbeleefd ontvangen, dat hij onverrichter zake moest vertrekken. Even naïef was de brief, welken Balabanoff daarop den Russischen gezant zond; hij verklaarde daarin, dat Jonin's houding tegenover den Vorst en tegenover het land niet minder bijdroeg tot vervreemding van het Bulgaarsche volk van Rusland dan het stuitende optreden van generaal Soboleff en Kaulbars. De Russische gezant antwoordde daarop, dat hij beter wist, hoe hij zich gedragen moest dan de Bulgaarsche Ministers.

Om nu toch een Minister van Oorlog te hebben, benoemde de Vorst zijn adjudant, den Russischen generaal Lessevoy, en wachtte op de goedkeuring van deze benoeming door den Czaar. Weinige dagen later kregen generaal Lessevoy en kapitein Polsikoff, eveneens in Bulgaarschen dienst, uit Petersburg bevel Sofia binnen 48 uren te verlaten. Van dit bevel werd den Vorst niet eens vooraf kennis gegeven.

De Bulgaarsche Regeering was boos over deze beleediging en beraamde plannen van weerwraak; men wilde de Russische officieren in Bulgaarschen dienst ontslaan en de Bulgaarsche officieren, welke voor hun opleiding in Russischen dienst waren, terugroepen. Een botsing werd alleen vermeden, doordat ook Rusland thans inbond en eenige inschikkelijkheid begon te toonen. Generaal Kaulbars keerde naar Sofia terug en er kwam een overeenkomst tot stand, waarbij bepaald werd, dat de Minister van Oorlog benoemd zou worden door den Vorst in overleg met den Czaar; het recht van ontslag zou aan den Vorst zijn. Tot

Minister van Oorlog werd daarop benoemd generaal-majoor prins Kantakuzenos, welke benoeming door den Czaar werd bekrachtigd.

De Bulgaarsche Nationale Vergadering nam in het laatst van 1883 de gewijzigde constitutie aan, welke voor drie jaren van kracht zou zijn; daarin werden een Senaat en een Kamer van Afgevaardigden ingesteld, de eerste uit 45, de laatste uit 100 leden bestaande. In de troonrede, waarmee de Nationale Vergadering gesloten werd, w e r d R u s l a n d n i e t g e n o e m d.

Toen den 16^{den} Sept. 1885 het bericht kwam, dat in Philippopel een omwenteling was uitgebarsten, dat de Oost-Rumeliërs hun gouverneur Gawril Pacha hadden gevangengenomen, de eenheid van Zuid- en Noord-Bulgarije geproclameerd, met uitnoodiging aan Vorst Alexander, om zoo spoedig mogelijk naar Philippopel te komen, om de regeering over te nemen, - keek men vreemd op. En toch was die omwenteling een zoo rijpe vrucht, dat men zich veeleer moet verwonderen, dat zij niet eer van den boom gevallen is.

De Oost-Rumeliërs hebben nooit vrede gehad met het tractaat van Berlijn. Straks wezen wij er reeds op, dat zij door deputaties en adressen aan de ambassadeurs te Konstantinopel, door verzoekschriften aan den Russischen commandant van het bezettingsleger tegen de scheiding der Bulgaren opkwamen, toen het congres van Berlijn nog vergaderd was.

De Oost-Rumeliërs kregen na den vrede van Berlijn een Christelijken gouverneur; de zonderlinge betrekking tot het Turksche rijk werd geregeld, maar de Zuid-Bulgaren bleven woelen en werken voor de unie. Het land was overdekt met nationale vereenigingen, die zich de aansluiting aan de Bulgaarsche broeders ten doel stelden.

In 1884 verscheen er een deputatie bij Vorst Alexander te Tirnova, om op de unie aan te dringen. De Vorst gaf het dubbelzinnige antwoord: ‘Als Bulgaar sympathiseer ik met de nationale beweging; als Vorst, volgens het tractaat van Berlijn gekozen, moet ik zeggen, dat de tijd nog niet gekomen is.’

Men moet zich bij eenig nadenken verbazen over de besluiten van het Congres van Berlijn, meer dan over de Oost-Rumelische revolutie. Dat men het Bulgarije van den vrede van San Stefano weigerde te erkennen, daarvoor zijn gewichtige politieke redenen aan te voeren. Alleen de Balkan-linie maakte dat verklaarbaar en men kon er toen nog niet aan denken, om Turkije aan de Noordergrens schier weerloos te maken. De consequentie had nu ertoe moeten brengen, dat men Oost-Rumelië geheel aan Turkije liet. Maar dat durfde of wilde men ook niet. Men liet de provincie, waar zulk een krachtig nationaal streven bestond, over aan de militie, terwijl de Turksche troepen er niet mochten komen, tenzij de binnen- of buitenlandsche veiligheid werd bedreigd, en ook in dat geval nog moest de Porte hiervan kennis geven aan de Mo-

gendheden en het bewijs der noodzakelijkheid leveren. Het gevolg van de bepalingen der wijze Berlijnsche congresheeren was, dat de Oost-Rumelische revolutie geen druppel bloeds kostte. Men was het reeds lang over de zaak eens, zoowel in Zuid- als in Noord-Bulgarije; de Oost-Rumeliërs pakten eenvoudig den Christelijken gouverneur in een rijtuig, zonden hem naar Konstantinopel terug en braken aan de Turksche grenzen den spoorweg op, zoodat voor de Turksche soldaten het verkeer gestremd was. Daarmee was de zaak in orde.

Of Vorst Alexander vooraf kennis heeft gedragen van de Oost-Rumelische omwenteling, is tot heden niet uitgemaakt. Zeker is het, dat zijn Minister-president Karaveloff, zijn vertrouwde, in al de geheimen van de Oost-Rumelische nationalen was ingewijd; dat hij hun plannen heeft bevorderd, de geheele zaak met hen geregeld. Karaveloff had zoozeer het vertrouwen van den Vorst, dat deze, toen hij in het voorjaar van 1885 op reis ging, het regentschap niet opdroeg aan het Ministerie, zooals vroeger, maar aan den Minister-president. Daaruit vloeit echter niet voort, dat Karaveloff den Vorst van alles op de hoogte heeft gebracht, want naderhand heeft dezelfde Karaveloff in de revolutie tot verdrijving van den Vorst een verraderlijke rol gespeeld.

Toch blijft de zaak eenigszins vreemd. De woeling onder de nationale partij in Oost-Rumelië was zoo sterk, de sympathie van Karaveloff was van vroeger en later zoo algemeen bekend, dat men een omwenteling vreezen moest, en indien Karaveloff de zaak heeft stil kunnen houden voor den Vorst, heeft deze weinig blijk gegeven van doorzicht.

Op den dag, dat de omwenteling te Sofia uitbrak, was Alexander te Varna en juist teruggekeerd van zijn reis naar Oostenrijk, waar hij de militaire manoeuvres bij Pilsen had bijgewoond en ook een bezoek gebracht aan den Russischen minister van Buitenlandsche Zaken Giers, die te Franzensbad vertoefde. Indien daar de mogelijkheid van een omwenteling in Oost-Rumelië niet is besproken, ligt het voor de hand, dat men van Russische zijde den Vorst òf van dubbelzinnigheid, òf van gebrek aan doorzicht verdacht.

In elk geval staat het feit vast, dat Vorst Alexander, toen de omwenteling was uitgebroken en hij de uitnoodiging ontving naar Philippopel te komen en de regeering te aanvaarden, zich weinig of niet heeft bedacht, maar zonder gedachtenwisseling met de Russische regeering - wat met de telegraaf toch niet zoo moeilijk was geweest - zich ter beschikking van de Oost-Rumeliërs heeft gesteld. Den 20sten September had de omwenteling plaats en den 21sten September was Alexander op reis naar Philippopel.

Dat de Oost-Rumeliërs zich niet om de Mogendheden bekommerden, laat zich eenigszins begrijpen; dat hebben zij van het begin af niet gedaan en liet zich van hun geringe politieke ontwikkeling, in verband met hun nationale manie, verwachten. Van iemand, die een Pruisi-

sche opvoeding heeft ontvangen, te Berlijn in garnizoen is geweest, kon en moest men iets anders verwachten. Of meende Vorst Alexander wellicht, dat, aangezien de ontwerpers van de scheiding van Bulgarije door de Balkan-linie, de Engelschen, thans anders dachten over de Bulgaarsche unie dan op het Berlijnsche congres en de andere Mogendheden, - ook Oostenrijk, dat de Engelsche voorstellen in 1878 zoo ijverig ondersteunde; ook Rusland, waarmee de verhouding in den laatsten tijd zooveel te wenschen overliet, - de omwenteling zouden goedkeuren? Zulk een naïveteit is wel wat groot.

Men heeft gezegd: de Vorst stond tusschen de keus, de uitnoodiging van de Oost-Rumeliërs aan te nemen of door zijn volk te worden weggejaagd, en hij wilde, door naar Philippopel te gaan, de beweging in toom houden en zorg dragen, dat de brand niet oversloeg naar Macedonië, waarvoor veel waarschijnlijkheid bestond.

Er ligt in die verontschuldiging iets gezochts. De Oost-Rumeliërs waren meester in hun huis; zij waren de zaak onder elkander volkomen eens; de Porte zou zich met het oog op de bepaling van het tractaat van Berlijn niet zoo erg haasten, haar troepen Oost-Rumelië te laten binnenrukken, en er was dus volstrekt die haast niet bij de beantwoording van de uitnoodiging uit Philippopel, dat reeds den volgenden dag aan het nationaal verlangen moest worden voldaan.

Zonder eenige gedachtenwisseling met Rusland of althans een der andere groote Mogendheden aan de Oost-Rumelische revolutionnaire stem gehoor te geven, moge het advies geweest zijn van den radicalen Minister-president Karaveloff, van politieken tact getuigt het niet. Men komt daardoor vanzelf tot het denkbeeld, dat Alexander Bulgarije een zelfstandige rol wilde laten vervullen en, zonder aan den oorsprong van zijn macht gedachtig te zijn, als Vorst een zelfstandige beslissing nemen. Daarop wijst ook zijn verdere handelwijze. Alexander zond, na de uitnoodiging uit Philippopel te hebben aangenomen, een telegram naar Konstantinopel, waarin hij kennis gaf van de revolutie; hij gaf daarbij de naïeve verzekering, dat de beweging volstrekt niet gericht was tegen den Sultan en hij de oppersouvereiniteit zoowel voor Noord- als voor Zuid-Bulgarije bleef erkennen. Daarop volgde een nota aan de Mogendheden, waarin eveneens van het gebeurde werd kennis gegeven en verzocht, om haar invloed bij den Sultan aan te wenden, opdat deze in het gebeurde zou berusten.

Alweder zeer naïef! Alsof er geen Congres van Berlijn was geweest, alsof er geen Rusland meer bestond, alsof er geen Oostenrijk was, dat een groote uitbreiding van Bulgarije niet kon gedoogen, èn met het oog op zijn plannen in de richting van de Aegaeïsche zee, èn met het oog op de bescherming van en de belofte aan Servië!

De eerste stap der Porte moet Vorst Alexander en zijn radicale omgeving uit den droom hebben wakker geschud en hem herinnerd aan de werkelijkheid. De Porte zond namelijk 23 September een circu-

laire aan de Mogendheden, waarin zij kennis gaf, dat zij op grond van art. 16 van het Tractaat van Berlijn van haar bevoegdheid zou gebruik maken en haar troepen Oost-Rumelië laten binnenrukken. Of dit de Porte ernst was, valt moeilijk te beslissen, maar zij deed, wat haar recht was. Duitschland en Oostenrijk gaven haar echter den practischen raad, voor 't oogenblik nog geen troepen te zenden, omdat de zaak daardoor wel erger maar niet beter zou worden.

En wat deed Rusland, dat slechts als een der groote Mogendheden, niet als direct belanghebbende door de Bulgaarsche Regeering werd erkend, ook niet door Alexander persoonlijk? - Het antwoordde, door onmiddellijk èn den Bulgaarschen Minister van Oorlog Kantakuzenos en de Russische officieren in Bulgaarschen dienst terug te roepen.

Dit antwoord was kras, echt Russisch, maar - was het geheel onverklaarbaar? Onze daden hebben onvermijdelijke gevolgen en het was wel wat mosterd na den maaltijd, toen de Vorst na de terugroeping van de Russen uit Bulgarije aan den Czaar telegrapheerde, dat hij bereid was af te treden, indien Rusland de unie onder zijn bescherming wilde nemen.

Dit telegram werkte evenmin iets uit als het zenden op 3 October van een deputatie van Bulgaren en Oost-Rumeliërs naar den Czaar, die toen te Kopenhagen was. De Czaar weigerde eerst de deputatie te ontvangen en toen hij de heeren eindelijk toeliet, gaf hij een ontwijkend antwoord; hij ‘zou beproeven in overleg met de andere Mogendheden de Bulgaarsche quaestie langs vredelievenden weg op te lossen’.

De Bulgaarsche heeren kregen persoonlijk den indruk, dat de Czaar niets voor hun land zou doen, zoolang Alexander van Battenberg Vorst bleef, - een indruk, die blijkens de latere gebeurtenissen niet verloren ging, - een indruk, die versterkt werd door het twee dagen later, 5 November, bekend geworden besluit van den Czaar, waarbij Vorst Alexander van de Russische officierslijst, waar hij als luitenant-generaal à la suite werd gevoerd, werd geschrapt.

Men is over 't geheel niet gelukkig geweest in de dusgenaamde pers bij het zoeken naar de verklaring der feiten. Zoo wilde men ook hier een bijzondere aanleiding hebben, om het gedrag van den Czaar te verklaren. Men vertelde, dat de Russische agent te Sofia, Kojander, onjuiste berichten naar Petersburg had gezonden over een toespraak, door den Vorst tot de Bulgaarsche officieren gehouden; er waren, zoo heette het, minder gunstige uitdrukkingen gebezigd over de Russische officieren. Toen Kojander eenigen tijd later werd verplaatst, schreef men dat toe aan het onjuiste rapport en verbeidde nu ook de herstelling van den Vorst in zijn eer, het weer opnemen in de officierslijst. Men wachtte echter van de eene week tot de andere, de eerherstelling kwam niet.

Het is dan ook waarschijnlijk, dat er weinig of geen verband be-

staat tusschen het schrappen van Vorst Alexander van de Russische officierslijst en de meer of minder onjuist gerapporteerde toespraak aan de officieren. Die Russische daad is een gewone schakel in het logisch verband van de Russische politiek ten opzichte van Bulgarije: geen zelfstandig, onafhankelijk Bulgarije; de regeling der zaken in Bulgarije moet geschieden onder Russische leiding en een Vorst, die dit beginsel uit het oog verliest, heeft voor Rusland geen recht van bestaan. Vorst Alexander volgde in den laatsten tijd een eigen politiek, of liever, hij liet zich drijven door de radicale partij, zonder op de Russische belangen veel acht te slaan. De Engelsche inblazingen vonden te Sofia meer gehoor dan de Russische raadgevingen; de Regeering over Oost-Rumelië werd aanvaard, zonder zelfs Rusland in die gewichtige zaak te kennen; de Bulgaarsche Regeering meende 't zonder Rusland te kunnen doen, wanneer zij zich van de welwillendheid der Porte verzekerde en de bescherming der Mogendheden inriep. Dit laatste moest Rusland geheel van den Vorst vervreemden; Alexander van Battenberg werd te Petersburg uitgeschrapt.

Men heeft zich vooral in West-Europa niet dan oppervlakkig met de Bulgaarsche zaken bemoeid, totdat de oorlog met Servië de Bulgaren met hun Vorst op eens op een voetstuk ter verheerlijking bracht, waarvan men vroeger moeielijk had kunnen droomen. Dit is in zoover een heuglijk verschijnsel, dat daaruit blijkt, dat ook in onzen voor zeer materialistisch gehouden tijd, waarin geld en genot zulk een overwegenden invloed uitoefenen, nog sympathie bestaat voor daden van moed en dapperheid.

Men zoekt nog altijd naar een voldoende reden voor de Servische oorlogsverklaring, te meer, daar de Serven van aard zoo oorlogzuchtig niet zijn. Indien er buitenlandsche intriges in het spel zijn, wat volstrekt niet onmogelijk is, hebben wij in de eerste plaats aan Oostenrijk te denken, dat op het Balkan-schiereiland een weinig eervolle rol speelt en zelfs de vergelijking met Rusland niet kan volhouden, dat althans ronder uitkomt voor zijn staatkunde en daar voor ook redelijker gronden kan aanvoeren.

Vermoedelijk zit de zaak aldus in elkander: de troon van Koning Milan stond nooit zeer vast en dat is er niet beter op geworden, sedert hij geheel op het kompas der Oostenrijksche politiek zeilde en zich van Rusland vervreemdde. Dynastieën, die zich zwak gevoelen, zoeken afleiding naar buiten, hebben neiging tot hetgeen men een coup de theâtre zou kunnen noemen. Napoleon III had daar zoo goed slag van en het is hem meermalen gelukt, behalve de laatste maal, toen hij alles verspeelde. De Serven hebben, evenals de Balkan-Slaven, hun grootheidswaanzin; zij droomen van een ontzaglijk Servisch Rijk, dat aan de spits staat van al de Balkan-staten en dezen, zoo niet de wet voorschrijft, dan toch den toon aangeeft. Het werkelijke Servië vormt nog

altijd een treurig contrast met dien droom. Vele Serven zijn nog onder vreemden schepter. Zeide niet de Oostenrijksch-Hongaarsche Minister Andrassy tijdens het Berlijnsche congres tot Ristitsch: ‘Laat Servië zich tegen Bulgarije uitbreiden, zoover ge wilt, maar Bosnië houden wij geheel voor ons.’ Nu kon de gelegenheid worden waargenomen.

Aanvankelijk dacht men te Belgrado, - en dat dacht men meer, ook te Athene - dat de omwenteling in Oost-Rumelië veel grooter afmeting zou aannemen. De brand, zoo meende men, zou overslaan naar Macedonië en men zou een herstelling beproeven van het Bulgaarsche Rijk, zooals het bij den vrede van San Stefano werd vastgesteld. In dat geval was het gedaan met het Turksche Rijk en zouden al de Balkan-staten grijpen, wat zij konden. Kon Servië dan rustig blijven wachten, kon het lijdelijk aanzien, dat Bulgarije, waar de Russische invloed overheerschend was of worden zou, het machtigste Rijk werd, dat de kracht bezat overwicht uit te oefenen op de andere Staten? Dat ware in strijd met de oude Servische traditie niet alleen, maar ook met Servië's geschiedenis van deze eeuw. Hoeveel Servisch bloed was er niet vergoten in den strijd tegen de Turken, terwijl de Bulgaren hun vrijheid te danken hadden niet aan eigen kracht, maar aan het zwaard der Russen.

Er kwam bij, dat de Servische Regeering een wrok had tegen de Bulgaren. Toen Servië in 1884 een opstand dempte tegen Milan, vluchtten de muiters naar Bulgarije. Daar werden deze wel geïnterneerd, maar op de voor Servië gevaarlijkste plaats - op de grenzen. Al de vertoogen van de Servische Regeering tegen deze onhebbelijkheid waren vergeefsch en de Bulgaarsche Regeering nam van de Servische eischen zoo weinig notitie, dat zij zelfs een ultimatum van Servië onbeantwoord lieten liggen. Reeds toen zou het tot vijandelijkheden gekomen zijn, indien de Duitsche, Oostenrijksche en Russische gezant niet tusschenbeide gekomen waren.

Van naderbij gezien is dan ook de Servische oorlogsverklaring zoo vreemd niet, als het schijnt. De Mogendheden hadden ook thans wel gebiedend tusschenbeide kunnen komen, maar - de Bulgaren hadden door hun revolutie tegen den zin der Mogendheden zichzelf in ongelegenheid gebracht en moesten nu maar zien, hoe zij zich redden. Voor de Porte was dat oorlogje zelfs een gewenschte afleiding, want de Bulgaren werden daardoor in toom gehouden, om de revolutie verder uit te breiden, en moesten een toon lager zingen.

Algemeen verwachtte men, dat de Bulgaren spoedig het onderspit zouden delven. De krachten waren, zoo rekende men uit, veel te ongelijk. Aan het Servische leger was in de laatste jaren veel zorg besteed; het telde ruim 100000 man, terwijl het Bulgaarsche leger slechts 36000 man sterk was, daarbij weinig geoefend en, daar de Russische officieren - de hoofdofficieren - waren teruggeroepen, zonder leiding. Van den kant van Servië meenden de Bulgaren niets te

vreezen te hebben en de troepen waren in Oost-Rumelië, om eventueel een aanval van het Turksche leger af te slaan; Bulgarije met de hoofdstad Sofia lag dus ongeveer open voor de Serven, toen de oorlog verklaard werd.

Het was dan ook voor geheel Europa, waarschijnlijk voor de Bulgaren zelf ook, een verrassing, toen de oorlog anders afliep. Vorst Alexander stelde zich aan de spits zijner Bulgaren, deed een gelukkige keus onder de jeugdige officieren, om bevelhebbers te scheppen, trok ijlings de Serven tegen, vocht zelf mee, om de troepen aan te vuren, en binnen weinige dagen waren de Servische indringers over de grenzen teruggeslagen en de Bulgaren zouden verder in Servië doorgedrongen zijn, indien zij niet gestuit waren door de verklaring van den Oostenrijkschen gezant Khevenhüller, dat de Bulgaren kennis zouden maken met de Oostenrijksche bajonetten, indien zij verder in Servië voortrukten.

Den 13^{den} November werd door Servië de oorlog verklaard, en Vorst Alexander wierp zoo snel zijn Bulgaren uit Oost-Rumelië tegen de Serven, dat deze den 17^{den} November bij Slivnitza werden teruggeslagen en den 23sten Zaribrod weder werd bezet. Wel eischten de Mogendheden den volgenden dag staking der vijandelijkheden, maar Alexander rukte, zonder zich daaraan te storen, voorwaarts. Hij was aangevallen en hij meende recht te hebben niet eer te rusten, vóórdat hij den vijand in zijn eigen land had teruggeworpen. Den 26sten November trok de Vorst de Servische grenzen over, waar de bestorming van Pirot volgde, - een dapper stuk van de Bulgaren -; Alexander steeg zelf van 't paard en stelde zich aan het hoofd van een stormcolonne, zoodat een officier hem terug moest dringen buiten de lijn der vijandelijke kogels. Daar was de Pruisische officier op zijn kracht, daar toonde hij zijn talent, daar won hij de sympathie van Europa, ook van de Russen, zoodat de Czaar den heldenmoed der Bulgaren moest loven, zonder echter - kleingeestig - den naam van den Vorst te noemen; aan de opleiding door de Russische officieren werden de overwinningen der Bulgaren toegeschreven. Grootmoediger toonde zich Vorst Alexander, door in een dagorder bij het succes van het Bulgaarsche leger de zorg van den Czaar en de opleiding door de Russische officieren te gedenken. Bovendien werd een brief aan den Czaar gericht in denzelfden geest, zonder echter iets uit te werken.

De verliezen der Serven in dezen oorlog bedroegen 7000 man, die der Bulgaren 3000 man. Het overwonnen Servië kon zich niet schikken in zijn lot; het bleef weerbarstig en de Mogendheden moesten nog tusschenbeide komen, om den wapenstilstand te sluiten, - den 21sten December - terwijl de vrede eerst drie maanden later met een paar woorden te Bucharest gesloten werd.

Alexander had intusschen zijn Bulgaren ten bloeddoop geleid en daardoor een band gevlochten met zijn volk, die onverbreekbaar scheen. Den 26sten December hield hij zijn intocht in Sofia, met geestdrift toege-

juicht. Europa juichte in gedachte mee en men verkeerde algemeen in den waan, dat het thans moeielijk zou vallen, de vereeniging van Noord- en Zuid-Bulgarije te verhinderen. De Bulgaren hadden in den oorlog met Servië een kracht ontwikkeld, waarmee rekening moest worden gehouden, en na hetgeen gebeurd was, ging het niet aan, met geweld de unie ongedaan te maken.

Buitendien, wie zou dat doen? Dat was op het Balkan-schiereiland reeds zoo dikwijls de moeielijke vraag geweest, zoo moeielijk, dat er in 't eind niets werd gedaan.

Bij de opvatting van de Bulgaarsche zaken liet de openbare meening in Europa zich echter leiden door haar gevoel, door den indruk, dien de dapperheid der Bulgaren had gemaakt. Deed dat gevoel goed, bij eenig nadenken viel het niet te ontkennen, dat er wel wat oppervlakkig werd geoordeeld. Met den Bulgaren hun zin te geven, was men van de zaak niet af, want hier stonden de Serven, daar de Grieken met hongerige kaken, om ook een deel te hebben van den buit. Begon men weder aan het wijzigen van de kaart van het Balkan-schiereiland, dan wist men wel, waar men begon, maar niet, waar men eindigde. Het tractaat van Berlijn was, ja, een zonderling lapwerk, maar alles bijeengenomen wist niemand er wat beters op. Vandaar, dat het nog zoo kwaad niet gezien was, dat de vrede van Berlijn vooreerst nog de grondslag moest blijven; daarmee konden èn de Serven èn de Grieken naar huis gezonden worden.

Er kwam iets anders bij. De Bulgaren hadden geen vrienden onder de Mogendheden. Rusland, de schepper van Bulgarije, wilde niets van Bulgarije weten, zoolang Vorst Alexander daar aan het hoofd stond, de man, die tegenover den Czaar, tegenover zijn bevrijder trouweloos had gehandeld. Waar Rusland stond, vond men Duitschland, dat, zelf geen belang hebbend bij het lot van Bulgarije, gedachtig was, hoe kwalijk Rusland 't had genomen, dat de ‘eerlijke makelaar’ in 1878 geen hooger percenten had kunnen of willen bedingen bij het redderen van den boedel van den vrede van San Stefano.

Van Oostenrijk hadden de Bulgaren nooit iets ondervonden dan tegenwerking en reeds door de ten opzichte van Servië gevolgde politiek was Oostenrijk verhinderd, iets voor Bulgarije te doen.

Italië volgt onder de groote Mogendheden zelden een zelfstandige rol, terwijl Frankrijk, met al zijn groote woorden over zijn onafhankelijkheid, slechts kniebuigingen maakt voor Rusland in de hoop, met de Slaven eens te kunnen oprukken tegen zijn aartsvijand, het fel gehate Duitschland.

Men ziet, ongunstiger kon de verhouding dus niet zijn voor de Bulgaren. De eenige Mogendheid, die zich voor hen in de bres stelde, was Engeland, dat door zijn influisteringen voor een deel aansprakelijk was voor de Oost-Rumelische revolutie. Maar Engeland is altijd een zwakke hulp, waar 't op daden aankomt; de woorden zijn er goedkoop.

Engeland's houding ten opzichte van Bulgarije is tevens een sprekend bewijs van de wisselvalligheid der politiek. In 1878 wist Engeland de eenheid van Bulgarije tegen te houden; Beaconsfield en Salisbury dreigden het Berlijnsche congres te verlaten, indien de Balkan-linie werd prijsgegeven, en in 1885 intrigeerde datzelfde Engeland, om langs revolutionnairen weg de Bulgaarsche unie tot stand te brengen. Waarom was de Balkan-linie in 1885 overbodig geworden? Omdat Engeland in 1878 in Bulgarije zag een voorpost van Rusland op den weg naar Konstantinopel; in 1885 werd datzelfde Bulgarije door Engeland geacht een voorpost te zijn tegen het voortdringen van Rusland op het Balkan-schiereiland. In 1885 meende Engeland, dat de zucht naar onafhankelijkheid van de Bulgaren onder Alexander van Battenberg sterk genoeg was, om in geval van nood op een emancipatie van Russischen invloed te kunnen rekenen. En juist om dezelfde reden m o e s t Rusland Alexander van Battenberg opgeven, waren de Czaar en de Vorst door een onoverkomelijke klove gescheiden. Rusland zou ontrouw aan zichzelf hebben moeten worden, indien het Alexander van Battenberg had laten begaan. Voor Rusland gold de vraag, of de vrucht van den laatsten grooten oorlog tegen Turkije, die door de herziening van den vrede van San Stefano toch reeds zoo gehavend was, geheel moest wegvallen. Op de conferentie te Konstantinopel werden dan ook geen gevoelszaken behandeld, maar Rusland en Engeland stonden tegenover elkander, zooals zij dat altijd deden in de Oostersche quaestie en indien men daarbij de houding der andere Mogendheden nagaat, moest Engeland in 't eind het onderspit delven.

De Russische diplomatie werkt steeds langzaam, maar zeker; kan zij haar doel voor 't oogenblik niet bereiken, dan maakt zij den grond bereid voor de toekomst, om straks onverwachts haar slag te slaan. De Russische diplomatie doet, wat haar tactiek betreft, denken aan de listige bewegingen van de kat, die door haar geduld verbaast en met één sprong straks haar doel bereikt.

Zoo ging het b.v. ook met de quaestie van Batum. Er was op het Congres van Berlijn een sterke oppositie tegen den afstand van Batum aan Rusland; Beaconsfield verklaarde om verschillende redenen, o.a. omdat de Turksche handelsweg naar Perzië over Batum ging, op dit punt van geen concessie te willen hooren, en alle bemiddeling van Bismarck bleek vergeefsch te zijn Daar komt Gortchakoff op eens met de mededeeling, dat de Czaar hem gemachtigd heeft, Batum tot een vrijhaven te laten verklaren.

Eenigen tijd geleden nu werd Europa verrast door het besluit van den Czaar, dat Batum had opgehouden een vrijhaven te zijn; m.a.w. de stad werd in strijd met het tractaat van Berlijn geannexeerd en reeds waren door Rusland aanstalten gemaakt, om de stad in een vesting te herscheppen.

Aan de tegenwerping, dat dit in strijd was met het tractaat van

Berlijn, stoorde men zich te Petersburg niet; men beweerde daar, dat de bepaling van de vrijhaven berustte op een vrijwillige concessie van den Czaar, een concessie, die daarom ook weder kon worden ingetrokken, en dat te meer, omdat het motief, de handel naar Perzië, vervallen was; die handel had sedert een anderen weg genomen en een vrijhaven was voor Rusland te lastig en niet geschikt, om de ontwikkeling der stad te bevorderen.

Wie de moeite neemt, de handelingen van het Berlijnsche Congres na te gaan, zal zien, dat de Russische bewering een drogreden is. De Czaar heeft de concessie schijnbaar uit vrije beweging gedaan; ware zij niet gedaan, dan was Batum aan Turkije gebleven. Rusland heeft intusschen in 1886 doorgedreven, wat het in 1878 niet verkrijgen kon, en Engeland heeft er wel wat van gezegd, maar het is bij woorden gebleven; men kon over de schending van zulk een betrekkelijk ondergeschikt punt van den vrede van Berlijn geen oorlog gaan voeren. Dat wist men te Petersburg wel.

Toch was datzelfde tractaat van Berlijn weer de grondslag, waarop Rusland bouwde, om de Bulgaarsche unie niet te erkennen. Men weet de lange, lange onderhandelingen, welke daarover te Konstantinopel zijn gevoerd, en ik zou te veel van het geduld der lezers vergen, indien ik in bijzonderheden al de diplomatieke kruisgangen naging.

De Mogendheden lieten aanvankelijk de regeling der zaak over aan de Porte en, Vorst Alexander, natuurlijk onder voorbehoud van haar latere goedkeuring en bekrachtiging. Opmerkelijk is, dat Vorst Alexander ook hier weer een weg insloeg, welke in strijd was met de Russische politiek. Soms maakt de houding van den Vorst dan ook den indruk, dat hij nooit iets van de geschiedenis der betrekkingen tusschen Rusland en Turkije gehoord had.

De Vorst ging uit van het beginsel, dat de belangen van Turkije zoo nauw mogelijk moesten verbonden zijn aan die van Bulgarije. Op die wijze zou de Porte het gemakkelijkst te bewegen zijn, aan Bulgarije ten opzichte van de unie uitgebreide concessies te doen. Het ging zelfs zoover, dat in de ontwerp-overeenkomst tusschen Turkije en Bulgarije een bepaling was opgenomen over een of- en defensief verbond, zoodat de Bulgaarsche troepen naast de Turksche zouden staan, waar het de verdediging gold van het Ottomanische rijk.

Men heeft in die houding van den Vorst een bewijs gezien van zijn politieken aanleg. Mij dunkt, die gevolgtrekking is wel wat oppervlakkig. Zulk een overeenkomst was, ja, goed om de Porte concessies te ontlokken, maar zij was onnatuurlijk, in strijd met den aard der beide volkeren en hun geschiedenis, en geheel in strijd met alle politiek overleg, waar het vaststond, dat die overeenkomst door de Mogendheden moest worden goedgekeurd. Hoe kon men toch ter wereld ooit van Rusland redelijkerwijs eischen, dat het met zulk een bepaling genoegen nam? Het eerste, wat Rusland deed, was dan ook onvoor-

waardelijk de verwijdering eischen van deze bepaling, waaraan de Porte terstond voldeed.

De overeenkomst kwam verder in hoofdzaak hierop neer, dat de Vorst van Bulgarije overeenkomstig art. 17 van het tractaat van Berlijn gouverneur-generaal zou zijn van Oost-Rumelië; een Turksch-Bulgaarsche commissie zou binnen vier maanden de bestaande bepalingen aangaande de verhouding van Oost-Rumelië herzien en daarna deze onderwerpen aan de goedkeuring der Mogendheden. Op dezen grondslag werd door de Porte een uitnoodiging gezonden, om te Konstantinopel een conferentie te houden ter bekrachtiging van de overeenkomst tusschen Turkije en Bulgarije.

Rusland handelde op die conferentie ten opzichte van Vorst Alexander naar het spreekwoord: leer om leer. Had de Vorst - wel naïef, maar niet politiek - bij de ontwerp-overeenkomst met Turkije eigenlijk gedaan, alsof Rusland niet bestond, Rusland negeerde nu geheel Vorst Alexander. De overeenkomst mocht niet gesloten worden tusschen de Porte en Vorst Alexander, maar tusschen de Porte en den Vorst van Bulgarije; de benoeming van Alexander zou niet gelden voor onbepaalden tijd, maar voor vijf jaren, zoodat Rusland, indien Alexander over vijf jaren nog bestond en geen betere opvatting had leeren krijgen van de Russische belangen op het Balkanschiereiland, niet langer als gouverneur-generaal van Oost-Rumelië door Rusland zou kunnen worden erkend. En zoo geschiedde het.

De eene leugen brengt de andere voort en de leugenaars ondervinden daarvan al de onaangename gevolgen; zij hebben opgehouden zichzelf te zijn en staan als onder een onzichtbare vreemde macht, die hen drijft en jaagt als in een gevangenis. De eerste leugen redde voor 't oogenblik uit een moeilijkheid, om later veel grootere moeilijkheden te geven. Zoo was indertijd de schepping van twee Bulgarije's op Engelsch advies een leugen, iets, wat in strijd was met den aard der dingen. Had men de Balkan-linie willen behouden, dan had men ook Oost-Rumelië met volle rechten aan Turkije moeten laten; het zoogenaamde organieke statuut van Oost-Rumelië was een halfheid, die gewroken moest worden, zooals alle onnatuur zich wreekt, ook in de politiek.

Ook de nieuwe overeenkomst, door de conferentie te Konstantinopel bekrachtigd, was een halfheid, een knoeierij, die wrange vruchten moest brengen. Dat ondervond Vorst Alexander spoediger, dan hij dacht. Met die overeenkomst was de Gordiaansche knoop niet ontward; hij was alleen verlegd. De quaestie van de unie kwam terug, toen met de Turksche commissarissen de nieuwe organieke bepalingen voor Oost-Rumelië moesten worden vastgesteld.

De provincie was van September 1885 af in Bulgaarsche handen geweest en men had zich gehaast, het bestuur op Bulgaarschen voet te brengen. De provincie bleef onder Bulgaarsch bestuur, totdat de nieuwe

organieke bepalingen zouden zijn vastgesteld, want volgens het besluit der conferentie te Konstantinopel zou Oost-Rumelië zoo lang worden overgelaten aan de ‘s a g e s s e e t f i d é l i t é’ des Vorsten.

Deze woorden klonken wel fraai, maar de Vorst scheen van de beteekenis niet het rechte begrip te hebben. Hij liet de Oost-Rumelische afgevaardigden naar Sofia komen, om zitting te nemen in de Bulgaarsche Nationale Vergadering, zoogenaamd om de overeenkomst met Turkije goed te keuren. In de troonrede ter opening der Nationale Vergadering werden eenige onvoorzichtige uitdrukkingen gebruikt, alsof de unie eigenlijk toch haar beslag had gekregen.

Men heeft ook dit weder verklaard voor een bewijs van politiek inzicht van den Vorst. Men kan 't ook anders opvatten. De conferentie te Konstantinopel had opnieuw kunnen leeren, dat er met de groote Mogendheden niet te spotten viel en een zekere omzichtigheid zeer aan te bevelen was. De Vorst scheen echter door den omgang met de Bulgaren een soort van minachting voor de Mogendheden te hebben overgenomen, die voor de toekomst niet veel goeds voorspelde.

Zeker, de positie van den Vorst tegenover zijn volk was niet gemakkelijk. Er bestond ontevredenheid over het afstaan van het Rhodope-district aan de Porte en het tegenwerken van de unie moest nog meer voet geven aan zijn vijanden, de Russisch gezinde partij, die hem verraad van de nationale zaak verweet. Toch is nergens de vaste hand bemerkbaar, die het staatsschip stuurde buiten het bereik der klippen, welke aan den kant der groote Mogendheden gelegen waren.

De moeielijkheden vermeerderden, toen de Turksche gedelegeerden bij de onderhandelingen over de herziening van de organieke bepalingen betreffende Oost-Rumelië een weinig toegeeflijke houding aannamen. Die gedelegeerden waren daarbij formeel in hun recht, want op de conferentie was bepaald, dat de Vorst van Bulgarije gouverneur-generaal van Oost-Rumelië zou zijn, maar overigens het tractaat van Berlijn van kracht zou blijven. Moest nu aan de eischen van de Turken voldaan worden, dan ging de unie, die feitelijk reeds voor een goed deel haar beslag gekregen had, weer eenige schreden terug, en dat scheen den Vorst een onmogelijkheid. De Turksche gedelegeerden moesten de gevraagde concessies wel weigeren, omdat zij wisten, dat anders de Mogendheden de nieuwe organieke bepalingen niet zouden goedkeuren.

Vermoedelijk werden de Turksche afgevaardigden in hun halsstarrigheid in 't geheim gesteund door Rusland, dat te Konstantinopel in den laatsten tijd een grooten invloed uitoefende, waarbij het aanzien van Engeland geheel in de schaduw was getreden. De verhouding tusschen de Turksche gedelegeerden en Vorst Alexander werd scherper; de unie bleek weer een vrucht te zijn, die vooralsnog te hoog hing voor de Bulgaren.

Zoo stonden de zaken in Augustus van dit jaar, toen Europa verrast

werd door een ander soort van Bulgaarsche revolutie. De Vorst werd den 21sten Augustus in zijn bed opgelicht, gedwongen zijn naam te zetten op een stuk papier, dat voor een verklaring van afstand van den troon moest gelden, in een rijtuig gepakt en onder militaire escorte over de grenzen gebracht niet alleen, maar ook in handen gesteld van de Russische politie te Reni. Hier werd Alexander van Battenberg, naar men zegt deels ten gevolge van een beleefd verzoek van den Duitschen Keizer, op vrije voeten gesteld, om na verloop van eenige dagen naar Bulgarije terug te keeren, waar hij ontvangen werd met een geestdrift, niet ongelijk aan die van den vader, die naar luid der gelijkenis den verloren zoon omarmde.

De revolutie te Sofia was namelijk spoedig opgevolgd door een tegenrevolutie, - welke ook weer zonderling in haar werk ging. In Bulgarije wordt namelijk bij revoluties geen lood kruit verschoten, tenzij voor vreugdebetoon, en geen druppel bloed vergoten, want de hoofden van de partijen gaan een meer of minder aangenaam vergelijk aan, als zij zien, dat de zaak niet opneemt. Het groote publiek blijft toeschouwer en schijnt voor den loop der zaken zich niet bijzonder te interesseeren; alleen is het zeer luidruchtig, wanneer er bij intochten feest gevierd wordt.

Inderdaad, men heeft in Europa - de van zenuwachtigheid getuigende artikelen in de dusgenaamde pers getuigden 't - veel gedweept met Vorst Alexander en zijn Bulgaren, maar wanneer men met eenige kalmte de feiten nagaat, dan zal men moeten erkennen, dat de openbare meening eigenlijk in beweging werd gebracht door het dramatisch element, dat er in de Bulgaarsche comedie gelegen is.

Want op een comedie lijkt het en men kan er als bijschrift onder plaatsen: ernst of kortswijl. En Vorst Alexander zelf, wien men zooveel politiek talent heeft nagegeven, heeft ruim het zijne ertoe bijgedragen, om van de geschiedenis der Bulgaren in den laatsten tijd een comedie te maken.

Aan comische tusschenscènes, om het bedrijf wat op te vroolijken, ontbreekt het ook niet. Zoo zou een Bulgaarsche boer, toen hij hoorde, dat er weer wat gebeurd was te Sofia, hebben uitgeroepen: ‘Goddank! nu gaat onze Vorst met de dochter van den Czaar trouwen.’

Wanneer de tijd de gemoederen wat zal hebben afgekoeld en de zenuwachtigheid is bedaard, zal menigeen onder de bewonderaars van de Bulgaren en hun Vorst een glimlach niet kunnen onderdrukken.

Immers, wat is dat voor een houding in den Vorst, om naar Bulgarije terug te keeren, zich overal te laten inhalen met uitbundige geestdrift en dan een telegram van onderwerping aan den Czaar te richten, zoo gedwee, dat het door zijn raadslieden werd afgekeurd, en zoodra het blijkt, dat de onderwerping niet wordt aangenomen, afstand te doen van den troon en naar huis te gaan(*). Eerst op de inbla-

(*) Vorst Alexander seinde aan den Czaar:
‘Sire! Nu ik de regeering over mijn land weer heb aanvaard, waag ik het Uwer Majesteit mijn eerbiedigen dank te betuigen, dat Uw vertegenwoordiger te Rustschuk door zijn officieele aanwezigheid bij mijn ontvangst aan de Bulgaarsche bevolking heeft getoond, dat de Keizerlijke regeering de tegen mijn persoon gerichte revolutionnaire handelwijze niet kan goedkeuren. Tegelijkertijd veroorloof ik mij, Uwe Majesteit mijn oprechten dank te betuigen voor het zenden van generaal Prins Dolgorucki als buitengewoon afgezant. Terwijl ik de wettige macht weer in handen neem, is het mijn eerste werk, om Uwe Majesteit de verzekering te geven, dat ik het ernstige voornemen heb, om elk mogelijk offer te brengen, ten einde de edele bedoelingen van Uwe Majesteit te kunnen ondersteunen, welke moeten strekken, om Bulgarije te verlossen uit de ernstige crisis, welke het tegenwoordig beleeft. Ik verzoek Uwe

zingen van de Engelschen mee te doen met de revolutionnairen, zonder den Czaar of de Mogendheden te kennen; dan met de Porte 't aan te leggen, om een voordeelig verdrag te bekomen voor Oost-Rumelië, en wanneer het blijkt, dat de zaken op deze wijze niet tot een goed einde kunnen geraken, den Czaar weer om vergeving te vragen, - inderdaad, dat is een zonderlinge wijze van handelen!

't Is waar, het telegram aan den Czaar was voor een goed deel het gevolg van de moeilijke positie, waarin de Vorst zich bevond, toen hij naar Sofia terugkeerde. De onderhandelingen met de Turksche gedelegeerden moesten weder aanvangen en het scheen onmogelijk, deze tot een goed einde te brengen en tevens de nationale wenschen te bevredigen; om de orde binnenslands te herstellen, moest streng gericht worden gehouden met de revolutionnairen, maar de keizerlijke Mogendheden, althans de Russische en de Duitsche agent, waarschuwden voor strafoefeningen, terwijl het de vraag was, of de aanhangers der revolutionnaire partijhoofden zich rustig zouden houden, wanneer er met de revolutie-mannen werd gehandeld, zooals dat in gewone staten gebruikelijk is, maar - deze toestand was voor een deel het gevolg van de wel wat onbedachtzame wijze, waarop de zaken door den Vorst waren behandeld.

Vorst Alexander heeft onder de Bulgaren zonder twijfel velen, die persoonlijk aan hem gehecht zijn, vooral onder de militairen, die den beroemden oorlog tegen de Serven hebben meegemaakt. Het gemeenschappelijk gevaar, het onbetwistbaar talent van Alexander als militair aanvoerder verklaren dat geheel. Ook wat zijn karakter betreft, is Alexander, voor zoover men weet, een onbesproken man, - een man, die het goede wilde met de Bulgaren, maar niet minder waar is het,

Majesteit Prins Dolgorucki te machtigen, om zich rechtstreeks en zoo spoedig mogelijk met mij in betrekking te stellen. Het zal mij een voorrecht zijn, U het zekere bewijs te geven mijner onveranderlijke gehechtheid aan Uw persoon. Het monarchale beginsel heeft mij genoopt, om den wettigen toestand in Bulgarije en Oost-Rumelië te herstellen. Daar Rusland mij de kroon heeft gegeven, ben ik bereid, deze weder in de handen van Rusland's souverein terug te geven.'

Het antwoord van den Czaar luidde:

'Ik heb het telegram van Uwe Hoogheid ontvangen. Ik kan Uw terugkeer naar Bulgarije niet goedkeuren, daar ik voorzie, dat hij bedenkelijke gevolgen zal hebben voor het land, dat reeds zoo zwaar is beproefd. De zending van Prins Dolgorucki is overbodig geworden. Ik zal mij onthouden van elke tusschenkomst in den bedroevenden staat van zaken, waaraan Bulgarije weer ten prooi is, zoolang Gij daar zult blijven. Uwe Hoogheid zal nu zelf kunnen beoordeelen, wat U te doen staat. Ik behoud mij het recht voor, om te beoordeelen, wat de heilige gedachtenis aan mijn vader, de belangen van Rusland en de vrede in het Oosten mij gebieden.'

dat zijn wil beter was dan zijn verstand. De politieke leiding was onder hem te onvast, te wispelturig, getuigt niet altijd van doorzicht, en ook wat de toekomst betreft, kon men bezwaarlijk voorspellen, dat hij de Bulgaren niet in moeilijkheden zou hebben gebracht.

Wat de Bulgaren zelf aangaat, is er vooralsnog weinig reden, om veel van hen te verwachten. Er zijn onder de hoofden der partijen enkele mannen van karakter, zooals b.v. Stambuloff, maar ook niet weinige draaiers, omkoopbare personen, zooals Karaveloff, thans nog lid van het Regentschap, een man, die maanden lang de vertrouwde is geweest van Vorst Alexander en toch kennis droeg van de samenzwering, welke de Zankoff-partij beraamde. Was het omkoopbaarheid of werkelijke overtuiging, dat Bulgarije zonder Rusland's hulp niet te redden was, welke Karaveloff deed besluiten, aldus als verrader op te treden? Wij weten 't niet en over 't geheel zijn de berichten over de sterkte der partijen in Bulgarije zeer onzeker, eigenlijk omdat de Bulgaren zelf te weinig ontwikkeld zijn, om te weten, wat zij willen. Een vrij algemeene karaktertrek is, dat zij veel ophebben met persoonlijk voordeel en van de politiek te weinig begrip hebben, om zich niet gemakkelijk op dit laatste punt te plooien, wanneer het eerste naar hun zin is.

Om die reden is ook moeilijk te voorspellen, wat de Russische leermeesters nog van de Bulgaren zullen maken. Waren de Russen met meer tact opgetreden, zij zouden 't reeds verder gebracht hebben, maar in dit opzicht laten de Russische zendelingen alles te wenschen over. Wat de berichten dezer dagen uit Bulgarije meedeelden over de manieren van Generaal Kaulbars, grenst inderdaad voor een diplomatieken agent aan het ongeloofelijke.

Men spreekt gewoonlijk van den Russischen beer; welnu, de bewegingen van de Russische agenten op het Balkan-schiereiland doen, wat plompheid en ruwheid betreft, gedurig aan de logge bewegingen van dit beest denken.

En 't gaat met de Russen overal zoo op het Balkan-schiereiland. De Rumenen en de Serven, die eveneens hun onafhankelijkheid voornamelijk aan Rusland te danken hebben, haten de Russen, omdat zij als leermeesters schier altijd stuitend, grof en onhandig waren. Met de Grieken heeft Rusland dezelfde ervaring opgedaan.

Maar waarom vereenigen dan de Zuid-Slaven, de Serven en Bulgaren en de Grieken en de Romaansche Rumenen zich niet met elkander; waarom vormen zij geen Statenbond, om elke vreemde inmenging af te wijzen en de kracht te zoeken in zichzelf?

Die vraag is meermalen gedaan; zij ligt ook voor de hand; 't is een zeer verstandige vraag, maar - het gaat hier zooals op meer plaatsen en met meer dingen in de wereld: juist omdat het redelijk is, geschiedt het niet. Om de verstandige dingen te doen, staan de menschen maar al te dikwijls zichzelf in den weg.

In de eerste plaats is aan een vereeniging van de Zuid-Slaven op het Balkan-schiereiland niet te denken, omdat Serven, Bulgaren en Grieken ieder hun eigen grootheidswaanzin hebben. Zij droomen allen van een groot rijk, waaraan de andere Balkan-staten meer of minder ondergeschikt zijn. De Serven en de Grieken en de Bulgaren - de laatsten zeker met het minste recht - beroepen zich op de aloude geschiedenis en de vroegere grootheid schemert hun voor den geest. Vandaar hun onderlinge naijver. De Bulgaarsche unie gaf onlangs daarvan het sprekend bewijs. Waren de Mogendheden niet tusschenbeide gekomen, de Serven aan den eenen, de Grieken aan den anderen kant waren met de Bulgaren aan 't vechten gegaan, wellicht zoolang, totdat er weinig meer dan de staarten ware overgebleven.

Er komt bij, dat de grenzen tusschen de verschillende volksstammen moeilijk zijn op te geven. Zoo kon Servië met ethnographisch recht van Bulgarije het bezit van zoogenaamd oud-Servië eischen, ingeval de unie werd doorgedreven. Naarmate men beneden den Balkan zuidwaarts trekt, zijn Bulgaren en Grieken meer gemengd en op sommige plaatsen heeft het land uit een ethnographisch oogpunt iets van mozaïek. Dat is ook in andere landen het geval, in het naburige Hongarije b.v.; daar evenwel is men sedert eeuwen aan het verschil gewoon en men leert erin berusten, omdat men behoort tot een vast geordenden staat, waarvan de organisatie niet zoo gemakkelijk verbroken wordt; men groeit als 't ware op den langen duur in zulk een staat vast. Op het Balkan-schiereiland echter is alles nog in wording, het nationaliteitsbeginsel wordt overdreven, men verkeert in het tijdperk van gisting.

Het grootste ongeluk is wellicht, dat het natuurlijke wordingsproces telkens verstoord wordt door hetgeen men het spel der groote politiek zou kunnen noemen.

Ik bedoel de voortdurende inmenging van de groote Mogendheden. Oostenrijk, Rusland en ook Engeland, soms ook Frankrijk, bemoeien zich telkens met het lot der Balkan-Slaven, in schijn om de vrijheid en onafhankelijkheid van de Zuid-Slaven te verzekeren, maar inderdaad alleen om haar eigen belangen te bevorderen. Dat de fraaie leuzen van Oostenrijk, Rusland of Engeland door menigeen nog altijd voor goede munt worden aangenomen, moet men wel hieraan toeschrijven, dat men over 't geheel nog niet genoeg doordrongen is van de waarheid, dat men, vooral in de politiek, groote deugd altijd moet wantrouwen.

Onbegrijpelijk echter is het, dat men daarbij zooveel meet met verschillend gewicht en de eene Mogendheid als een groot onrecht aanrekent, wat men bij de andere als een meer of minder natuurlijke zaak beschouwt.

Wanneer Rusland zijn invloed in Bulgarije wil doen gelden en aan den Balkan geen staat duldt, die niet in zekere dingen gehoorzaamt aan het wachtwoord uit Petersburg, dan vindt men dat ongehoord. En

toch heeft Rusland daarop een zeker recht. Allereerst, omdat werkelijk Rusland de Bulgaren heeft vrijgevochten; de Bulgaarsche onafhankelijkheid is het werk van Rusland, heeft Rusland millioenen gekost. Rusland heeft die opofferingen niet gedaan, gedreven door edele aandrift, - dat is leugen - maar omdat het lag op zijn weg, omdat het meester wilde zijn van de Balkan-linie en daarmee half van Konstantinopel.

Sinds eeuwen werkt Rusland aan het vrije bezit van de Zwarte Zee en van den sleutel van die zee, den Bosporus. Dat is Rusland's natuurrecht en het is altijd een onzinnigheid geweest van de Westersche Europeesche politiek, Rusland dat recht te betwisten. In het Noorden gedurende een groot gedeelte van het jaar door ijs ingesloten, moet Rusland in het Zuiden de vrije vaart eischen, ook voor zijn oorlogsschepen. Tijdelijk kan de macht van den sterkste dat recht belemmeren, zooals o.a. geschiedde in den Krimoorlog; de ervaring leerde, dat Rusland eenvoudig een streep haalde door den vrede van Parijs, toen de machtsverhouding was veranderd(*).

En wie betwist vooral aan Rusland dat recht? Engeland, dat het meest van Rusland heeft te vreezen; Engeland, dat voorliefde huichelt voor de vrijheid van anderen, maar Gibraltar en Malta en Cyprus en Egypte bezet houdt, door geheel vreemde, in het minst geen stamverwante volken bewoond. De valsche rol, door Engeland gespeeld komt ook nu weer uit in de houding ten opzichte van Bulgarije. In 1878 was Engeland het, dat de vorming van een nationalen Bulgaarschen staat verhinderde, omdat het in Bulgarije een voorpost van Rusland zag op den weg naar Konstantinopel. In 1886 intrigeert Engeland voor de unie van Bulgarije, omdat het van den nieuwen staat een bolwerk tegen het voortdringen van Rusland wil maken. Bij Engelschen en Russen beiden is de onafhankelijkheid van Bulgarije voorhangsel, de bevordering van eigen macht, het drijven van de

(*) De verhouding van Rusland tot de Zwarte Zee of liever tot den Bosporus is de kern van de zoogenaamde Oostersche quaestie. Er zijn over die quaestie boeken geschreven; even kort als kernachtig heeft de onvergetelijke Oscar Peschel haar uitgedrukt in de volgende woorden:

‘Im Hintergrunde der modernen Begebenheiten ist ein ziemlich hochbegabtes Volk zum russischen Reich erstarkt und möchte sich vorwärts drängen nach dem offenen Weltmeer. Seine Ufer liegen aber nur an zwei Binnenmeeren, die sich mit Kammern vergleichen lassen, zu denen andere Völker die Schlüssel besitzen. Im Winter gefriert die Ostsee und Schweden wird dann fest mit den dänischen Inseln, so dass die Schifffahrt eingestellt bleibt. Der Pontus dagegen fliesst durch ein doppeltes so enges Thal ab, dass sich jede Stelle unter ein Kreuzfeuer von Artillerie bringen lässt. Jedes Volk von gleichem Wuchse wie die Russen würde nach einem offeneren Meere sich vorzuarbeiten suchen, und darum, so oft der Gefangene ungeduldig am Gitter seines geographischen Kerkers rüttelt, wird es den westlichen Völkern um ihren Frieden bange.’ *Völkerkunde*, S. 547.
Er loopen te Konstantinopel in den laatsten tijd herhaalde malen geruchten van een geheim verbond tusschen Rusland en Turkije. De Sultan zou daar wel ooren naar hebben, daar de Czaar hem borg zou staan voor zijn persoonlijke veiligheid. Rusland zou ook voorgesteld hebben, de vestingwerken aan den Bosporus in behoorlijken staat te brengen; het zou daarvoor aan Turkije het geld geven, mits Russische officieren bij den aanleg der forten tegenwoordig mochten zijn. Dat klinkt nog zoo gek niet.

politiek hoofdzaak. De Engelschen houden daarbij den vorm in het oog en handelen sluw, intrigeerend; de Russen treden ruw en plomp op, herinneren, dat niet de fijnheid der Westersche beschaving hun eigen is en het Mongoolsche bloed hun door de aderen stroomt. Er is verschil van vorm, niet van wezen, en dat dient in aanmerking te worden genomen.

Wanneer men de Oostenrijkers tegen de Russische politiek op het Balkan-schiereiland hoort uitvaren; wanneer men den Hongaarschen minister Tisza in het Lagerhuis plechtig hoort verzekeren, dat het beginsel van de Oostenrijksch-Hongaarsche staatkunde is, de vorming van vrije, zelfstandige staten op het Balkan-schiereiland te bevorderen, dan kan men een glimlach niet onderdrukken. De slimme Andrassy wist op het Berlijnsche Congres aan Oostenrijk het bezit te verzekeren van Bosnië en Herzegowina onder den naam van ‘occupatie’, aan Oostenrijk, dat voor de vrijheid der Zuid-Slaven geen druppel bloed had vergoten, geen florijn had uitgegeven. Oostenrijk richtte zich in die Servische provincies in voor feitelijk bezit en een opstand moest worden onderdrukt omdat de Bosniërs en Herzegowineezen de Oostenrijkers beschouwden als vreemdelingen, als onderdrukkers.

Oostenrijk heeft in den laatsten tijd veel gedaan, om die provincies te ontwikkelen; het heeft wegen aangelegd, scholen gesticht, een geregeld bestuur ingevoerd, maar het heeft de bevolking niet met haar lot verzoend, en alleen de vrees voor de Oostenrijksche bajonetten houdt deze Zuid-Slaven van een nieuwen opstand terug.

In Servië zelf ondersteunt Oostenrijk een regeering, die zwak is, omdat zij evenmin steunt op de nationale beweging, maar dat alles geschiedt onder de gebruikelijke beschaafde vormen, die vormen, welke de Rus òf niet kent òf niet in acht neemt, omdat zij strijden met zijn aard.

De staatkunde van Rusland op het Balkan-schiereiland boezemt weerzin in, maar zij is bij al haar ruwheid te open, om niet door iedereen doorzien te worden; de staatkunde van Oostenrijk op het Balkan-schiereiland is Macchiavelli waardig. Bij beiden is het een streven naar macht op de gewone wijze der dusgenaamde politiek.

Wanneer Oostenrijk in den laatsten tijd de Russische politiek in Bulgarije min of meer tegenwerkt, dan heeft dat een goede reden. Oostenrijk heeft meermalen Rusland's toestemming gevraagd, om de ‘occupatie’ van Bosnië en Herzegowina te veranderen in een officieel bezit, want om de rechten van den Sultan van Turkije bekommert niemand zich meer sedert het Congres van Berlijn. Rusland heeft bestendig geweigerd en te recht, want het zou daarmee de nationale zaak der Zuid-Slaven verraden.

Men heeft gezegd, dat er een geheime afspraak is tusschen Rusland en Oostenrijk, volgens welke Rusland in het oostelijk, Oostenrijk in het westelijk deel van het Balkan-schiereiland den meesten invloed zou

uitoefenen; wanneer Rusland naar Konstantinopel oprukt, zou Oostenrijk de hand leggen op Saloniki, om den weg vrij te hebben naar de Aegaeïsche zee. Nog onlangs is dit in het Hongaarsche Lagerhuis officieel tegengesproken. Toch schijnen èn Oostenrijk èn Duitschland erkend te hebben, dat Rusland in Bulgarije bijzondere belangen, heeft en het toelaten van de Russische bewerking der Bulgaren is in lijnrechten strijd met het geproclameerde Oostenrijksche beginsel van de zelfstandigheid der Zuid-Slavische Balkanstaten.

De Zuid-Slaven worden gebruikt voor de hooge politiek. Dat zal zoolang duren totdat zijzelf tot inzicht komen van het spel, dat er met hen wordt gespeeld, en zij zich vereenigen, om macht tegenover macht te stellen. Dan beslist zooals gewoonlijk de macht van den sterkste. Van dat tijdstip zijn wij echter nog ver verwijderd. Daarvoor is de naijver onder de Zuid-Slaven op het Balkan-schiereiland te groot; daarvoor hebben zij nog te weinig begrip, dat wie macht wil uitoefenen in de wereld, beginnen moet met macht te hebben over zichzelf, d.i. in de eerste plaats zichzelf te besturen.

Inderdaad, wanneer men onpartijdig nagaat, uit welke elementen het Balkan-schiereiland met zijn Serven, Bulgaren. Grieken is samengesteld; wanneer men de invloeden ziet, waaraan zij zijn blootgesteld met de verschillende belangen der steeds strijdvoerende politiek der groote Mogendheden; wanneer men daarbij let op de ervaring, dat in den strijd des levens niet het recht, maar de macht van den sterkste zegeviert: dan kan niemand voorspellen, wat er uit den heksenketel van het Balkan-schiereiland in 't eind nog zal te voorschijn komen.

10 October 1886.

NOORMAN.

Een tocht door de Halfa-vlakten van Zuid-Algerië.

II.

Den dag, dat wij Djellfa verlieten, was het weder niet gunstiger dan bij onze aankomst. De regen, die 's morgens een oogenblik opgehouden had, begon tegen tien uur opnieuw te vallen, en de zware droppels werden bij elken rukwind met kracht tegen de ruiten gezweept. In de eetzaal van het hotel bevonden zich een aantal Fransche officieren, die ons bij het ophanden zijnde vertrek vaarwel kwamen zeggen. De sombere hemel gaf weinig hoop op eene verandering ten goede in het weder, en het vooruitzicht, onder dergelijke omstandigheden, in geheel onbekende streken, een onbepaald aantal uren in den zadel door te brengen, om de troepen van den Kolonel De L... op te gaan zoeken, en wie weet hoelang over de onherbergzame halfavlakten te dwalen, kon zeker niemand onzer bekoren.

Wat wij van die troepen te weten waren kunnen komen omtrent den door hen afgelegden weg, hunne verdere marschroute, enz. was niet geschikt, om ons een hoogen dunk van de geographische en statistieke kennis van het stafbureau te Djellfa te geven. Gelukkig waren, eenige dagen te voren, twee of drie ruiters, tot den Goum dezer colonne behoorende, in het gezicht van Djellfa verschenen, en wist men door hen ongeveer de richting, welke zij was ingeslagen. Van Ain-Rich op de grenzen der provincie Constantine opgebroken, was zij in zuidwestelijke richting naar Moudjebara getrokken, een vervallen ksour op ruim 80 kilometer noordoostelijk van Laghouat, den laatsten Franschen post in het zuiden der provincie Algiers. Op eene, zooals ons later bleek, zeer onnauwkeurige kaart van Zuid-Algerië werd nu door den chef van den staf en den officier, belast met het bevel over het bureau Arabe, de plaats aangeduid, waar, of in welker nabijheid, de expeditionnaire troepen dien nacht vermoedelijk zouden kampeeren, en voorzien van deze schrale en weinig vertrouwbare gegevens konden wij vertrekken.

Evenals te Boghar stelde de militaire commandant van Djellfa

met groote bereidwilligheid al het noodige voor dezen tocht ter onzer beschikking, nl. een drietal kameelen met hunne drijvers, tenten en gereedschappen, twee Spahis en een Arabischen gids. Tegen elf uur was de bagage opgeladen en verlieten wij het sombere stadje, begeleid door een twintigtal officieren van verschillende wapens, die ons nog een eindweegs uitgeleide deden. Na weinige minuten hadden wij den zuidelijken uitgang bereikt en sloegen aanvankelijk de richting naar Laghouat in.

Het terrein, dat wij thans gingen betreden, behoort tot den heuvelrug, die als de zuidwestelijke uitlooper van de Atlas-keten in de Algerijnsche Sahara kan beschouwd worden. Hier en daar wordt de halfa door silex afgewisseld; soms ook vertoont zich het fijne stuifzand der Sahara en kleine steenvlakten, bezaaid met groote stukken zwavelzure kalk, welke veel mica bevatten. Hoe verder men zuidwaarts komt, hoe duidelijker men bespeurt, dat de geologische gesteldheid van den bodem hier verandering ondergaat.

De wilde thym en de jujubesplant komen in dwergachtige gedaante reeds te voorschijn; zij zijn de voorloopers van de hamada's of steenvlakten. Om Djellfa zelf ligt eenig bouwland; daar heeft de Arabier den vroegeren strijdmakker voor den ploeg gespannen, in zijn arbeid den voorbijganger van onder den *medol* (stroohoed) zijne *salamanks* toewerpende. Na een uur rijdens zijn de laatste huizen uit het gezicht verdwenen en beginnen wij den bergrug van den Djebel-Djerid te bestijgen. Een koude oostenwind giert over de onafzienbare vlakte, waarop geen levend wezen meer te bespeuren is; slechts de gids, die voor ons uitrijdt, laat zijn eentonig, klagend gezang hooren. Onrustig bijten de paarden op het gebit en zijn geheel met schuim bedekt, waarvan groote vlokken door den wind worden medegevoerd; onophoudelijk steken zij het hoofd op, spitsen de ooren en hinniken, alles ter wille van de magere rossinante van den Arabier, die echter onverschillig voor deze genegenheidsbetuigingen blijft en kalm en afgemeten voortstapt.

Te 3 ure 's namiddags bereikten wij een kleinen douar der Ouled-Naïl, ongeveer ter hoogte van de bergvlakten van den Djebel-Zaccar, die zijne woeste en rotsachtige kruin ver boven de omliggende heuvelen verheft. Een groot aantal van die magere, geelwitte honden, door de Arabieren *kelb* genaamd en wien bij de zwervende stammen der Sahara niet zelden de eervolle bestemming te beurt valt, om tot lijfwacht voor den harem te dienen en aldaar ongenoode gasten af te wijzen, schieten huilend en blaffend de paarden te gemoet, maar deze, aan dergelijke ontvangst reeds gewoon, bekreunen er zich weinig om. Geen levend wezen is er onder die vuile kemelsgaren tenten te bespeuren; slechts hier en daar gluren een paar glinsterende oogen, aan de eene of andere Arabische schoonheid behoorende, voorzichtig door eene opening, om terstond echter weder te verdwijnen. Eindelijk treden ons een

paar grijsaards te gemoet, want alle mannen van den douar zijn met de kudden uit. Zij komen ons op hunne gewone nederige manier begroeten, wisselen eenige woorden met den gids en bieden ons dan kameel- en geitenmelk aan.

Gastvrijheid is eene der grootste deugden van de nomadische stammen der Sahara, en 't schijnt wel, dat, hoe dieper men in de woestijn doordringt, hoe meer deze deugd beoefend wordt. Slechts de Touaregs en een paar met hen verwante stammen, de Arba's en de Saïd, zijn niet gastvrij en gevaarlijk voor hen, die zich zonder sterk geleide op hun gebied wagen. 'Dif Rebi, Meester der tent, God zendt u een gast', zegt de zwervende Arabier, als hij een vreemden douar betreedt, en bijna altijd luidt het antwoord: 'Marbaha ik', wees welkom, onverschillig wie het ook zijn moge, arm of rijk, vriend of vijand, bekend of onbekend. En bij vele stammen blijft het hoofd der tent zoowel als dat van den douar aansprakelijk voor eene goede behandeling van den vreemdeling. Is de gastheer een welgesteld man, dan wordt een extra maaltijd ter eere van den gast aangelegd, waarvan een aan het spit gebraden schaap of lam, de *hamis*, eene sterk gekruide soep, een groot aantal met honig bestreken koeken en de nationale schotel, de '*kouskoussou*', de hoofdbestanddeelen uitmaken.

Om niet tegen de goede gebruiken te zondigen, is het voor den Europeaan zaak, een weinig met de zeden en gebruiken der Arabieren bekend te wezen, te meer, omdat deze hun gast doorgaans zelf bedienen en toezien, dat hem niets ontbreekt. Nimmer eene onbescheiden vraag, nooit: waar komt gij vandaan of waar gaat gij heen? zoolang de gast dit zelf niet mededeelt. Slechts wanneer hij vertrekt, zegt de gastheer eenvoudig: 'Dat het u welga.'

De Arabier der Sahara is nog stilzwijgender en deftiger dan zijne noordelijke broeders uit den Tell. Onder elkander zijn zij dan ook zelden luidruchtig en aan den maaltijd vooral niet. Ook den Europeaan zoude het euvel geduid worden, indien hij, gastvrijheid genietende, tegen de goede zeden handelde. Zoo is het bijv. verboden, bevelen aan bedienden te geven, dikwerf onder den maaltijd te drinken, zeer hard te spreken, zich van een mes te bedienen, enz. Hoe meer ernst overigens, hoe beter; de gastheer beoordeelt hiernaar zijn gast. Geene grootere beleediging voor een Arabier, dan 'tgeen door hem aangeboden wordt, af te wijzen; hij zal u terstond den rug toekeeren.

Zoo waren wij ook genoodzaakt de zure melk te drinken, die een der Arabieren ons aanbood, en met behulp van den gids eenige woorden met hem te wisselen. Weinig bemoedigend luidde het antwoord op de vraag, waar zich het Fransche kamp bevond, want het bleek ons daaruit duidelijk, dat de tot dusver ingeslagen koers niet de juiste was. De Arabier wees met de hand in zuidelijke richting, terwijl wij tot dusver zuidoost aangehouden hadden.

Langzaam ging het nu verder over een terrein, dat telkens meer

bezwaren aanbood. De zware en hoog opgeschoten halfa, waardoor de paarden zich met moeite een weg konden banen, werd nu en dan afgewisseld door rotsachtig, zeer sterk hellend terrein aan weerszijden begrensd door loodrechte wanden, waaruit groote granietblokken in de grilligste en stoutste figuren te voorschijn traden. Een aantal roofvogels, meest arenden, de eenige bewoners dezer wildernis, vlogen bij het naderend geluid der paardenhoeven uit hun verblijf op, om zich daarna op de toppen der rotsen neder te zetten en vandaar uit met bevreemding neder te zien op de ongenoode gasten, die deze eenzaamheid kwamen storen.

Spoedig werd ook het weder ongunstiger en een ware Afrikaansche stortregen, zooals in deze streken in dit seizoen dikwerf voorkomt, brak boven onze hoofden los. Onmogelijk was het, zich tegen deze vallende watermassa eenigszins te beschermen, en weldra liep het water bij stroomen langs menschen en dieren neder, zoodat zelfs de gids uit zijn gewoon flegma schijnt te ontwaken en verdrietig naar den somberen hemel staart. Zoo was het omstreeks zes uur geworden en de duisternis begon te vallen, zonder dat wij sedert het verlaten van den douar een enkel levend wezen in deze uitgestrekte wildernis bespeurd hadden. Nadat wij een drietal heuvelen, tot den bergrug van den Djebel-Djerid behoorende, beklommen hadden, waarachter, naar onze gids verzekerde, het Fransche bivak moest gelegen zijn, was er aan den horizon, voor zoover zichtbaar, niets te ontdekken. Ons vertrouwen in dezen cicerone, die sedert eenige uren met onverstoorbare kalmte het noodweer torste en op alle vragen onveranderlijk: ‘Une demi-heure encore’, ten antwoord gaf, verdween nu geheel, doch hoeveel verwenschingen den Arabier ook naar het hoofd geslingerd werden, hij verloor niets van zijn flegma, rookte bedaard zijne cigaret, die hij telkens weder voorzichtig onder den burnou bracht, en knikte zelfs zeer bedaard met het hoofd, ten teeken, dat hij het volkomen met ons eens was. Met zulke lieden is niet veel aan te vangen en wij besloten ons dan ook zoo goed mogelijk aan het lot te onderwerpen. Ieder steeg weder te paard, en voorzichtig ging het nu de heuvelen af en op de vlakte toe, waarover een ijskoude noordenwind gierde, die eerder aan eene Siberische temperatuur herinnerde dan aan eene onder 34^{o} N.B. Gelukkig begon het weder tegen den nacht wat te bedaren en werd het terrein eenigszins meer begaanbaar, zoodat wij zonder te groote moeite hij elkander konden blijven. Te tien ure 's avonds, wij hadden toen juist elf uren in den zadel doorgebracht, bereikten wij den marabout van den eerwaarden Sidi Mohammed, op ongeveer 18 kilometer van de oase Aïn-Rich gelegen, en juist waren wij in overleg getreden, of het niet wenschelijker ware, ons daarheen te begeven, in plaats van nog langer in de wildernis rond te dolen, toen zich aan den horizon een flauwe roode gloed vertoonde, die telkens verdween, doch telkens

wederkeerde. Geen twijfel, het was de weerschijn van de bivakvuren der Fransche troepen.

Dat was een genotvol oogenblik en de Arabier maakte er dan ook terstond gebruik van, om zijn welbekend ‘une demi-heure encore’ te laten hooren. Werkelijk waren wij geneigd daaraan thans geloof te slaan, want na verloop van een kwartier werd de roode gloed steeds helderder en scheen de afstand, dien wij nog te doorloopen hadden, gering.

Doch dat de schijn bedriegt, zouden wij ook hier in Afrika's binnenlanden ondervinden, en eene onaangename verrassing was nog voor ons weggelegd. De hooge vlakten van Zuid-Algerië worden over eene breedte van 180 tot 200 kilometer door talrijke ravijnen doorsneden, waaraan de Arabieren den naam *Oued* (rivier) geven. De diepte dier ravijnen wisselt van 20-160 voet af. Zij staan ook als rivieren op de kaart aangeduid, doch bijna het geheele jaar kan men ze droogvoets doortrekken; slechts in den regenmousson, die trouwens maar enkele dagen duurt, bevatten zij water, doch zijn dan ook, vooral in de nabijheid van het bergland, gevaarlijk, omdat het water zeer snel komt opzetten en alles in zijne vaart medesleurt.

Nog drie zulke ravijnen moesten wij in den donkeren nacht doorwaden, om het Fransche kamp te bereiken; de gids reed dikwerf meer dan een kwartier langs den rand, alvorens het hem gelukt was een geschikt punt te vinden, om in de diepte af te dalen. Gelukkig bevatten zij weinig water, doch het duurde geruimen tijd, eer wij een uitweg konden vinden. Plotseling echter bevonden wij ons tegenover een heuvel, waarop een aantal in roode en witte mantels gewikkelde gedaanten zich om een reusachtig vuur warmden, en het ‘qui vive’ van den wachthebbenden Spahi klonk ons als een welkomstgroet in de ooren, ten teeken, dat wij voor dien dag het doel onzer reis bereikt hadden.

Aan den voet van den heuvel lag het legerkamp der Goums of ongeregelde Arabische ruiterij, die in de Sahara doorgaans de Fransche expeditiën vergezellen en den verkenningsdienst verrichten. Iedere stam levert daartoe zijn contingent, door de bureaux Arabes aangewezen. Thans behoorde dit grootendeels tot die der Ouled-Naïl, op wier gebied de troepen zich bevonden. Men kan licht begrijpen, dat onder deze ruiters niet veel krijgstucht heerscht, en zij eerbiedigen dan ook slechts één gezag en één commando, nl. dat van den Bach-Aga of aanvoerder. Zij zijn zeer goed, om het terrein te verkennen, daar zij van al de listen en lagen der tegenpartij op de hoogte zijn en haar in hare verst afgelegen schuilhoeken weten op te sporen. Het gebod: ‘Gij zult uws naasten goed niet begeeren’, is hun totaal onbekend, en de Fransche bevelhebbers in Algerië zien de handelingen dezer roofvogels met lakenswaardige onverschilligheid aan, zoodra zij hunne

diensten noodig hebben. Een 400tal ruiters vergezelden ook den Kolonel De L... op zijn tocht naar de Mezab.

't Was een schilderachtig schouwspel, dat zich van den top van den heuvel aan het oog voordeed. Vlak onder ons, aan onze voeten, het bivak der Arabieren, wier magere paarden in den omtrek doolden, terwijl de ruiters, in hunne witte burnou's gehuld, de kap diep over het hoofd getrokken, neergehurkt om het bivakvuur, zich zoo goed mogelijk tegen de koude en den regen trachtten te beschutten en onophoudelijk halfa en takkenbossen in het vuur wierpen. Nu en dan flikkerden de vlammen ondanks den nedervallenden regen omhoog en wierpen dan een rood, spookachtig schijnsel op al die grijnzende gezichten, die onbeweeglijk in het vuur staarden. Hier en daar vertoonden zich de bruine kemelsgaren tenten, in welker nabijheid paarden en kameelen in broederlijke eensgezindheid de weinige halfa of gerst of den wilden thym nuttigden, welke laatste waarschijnlijk gedurende geruimen tijd hun hoofdvoedsel had uitgemaakt en nog moest uitmaken.

Een weinig verder het Fransche legerkamp met de talrijke wit linnen tenten van allerlei grootte en vorm, van af de kleine tentes-abri der soldaten tot aan die van den bevelhebber, die veel op eene Chineesche pagode geleek. Tusschen de honderden vuren, telkens door zware rookwolken aan het oog onttrokken, heerschte eene ongewone beweging en levendigheid, want de storm was inmiddels in hevigheid toegenomen en richtte ook in het bivak groote schade aan. Tenten werden nedergeworpen, andere door den wind medegevoerd; overal hoorde men den doffen klank der houten hamers op de pinnen en piketten, terwijl de schilderachtige en bonte uniformen van Turco's en Spahi's, door de vuren beschenen, duidelijk zichtbaar waren.

In het kamp der cavalerie was het nog erger gesteld, daar de paarden zich met drie en vier te gelijk uit hunne kluisters losrukten en luid hinnekend in de richting van het Arabisch kamp verdwenen, achtervolgd door schreeuwende en vloekende ruiters en Arabieren. Voeg hierbij het geloei van den storm, het geknetter der vuren, waarop de regen weder in stroomen nederviel, het gehuil van honderden kameelen, gemengd met de angstkreten der socrars of drijvers, en boven dat alles uit de snerpende hoornsignalen, en men zal een denkbeeld hebben van het zonderling en eigenaardig tafereel, waarop wij ondanks weer, wind en vermoeienis eenige oogenblikken bleven nederzien.

Achtereenvolgens bereikten wij, na de legerplaats der Arabieren te zijn doorgegaan, het kamp der Spahi's en dat der jagers te paard; vervolgens dat der infanterie, die in carré gelegerd was, te midden waarvan de tent van den bevelhebber stond. In stomme verbazing stonden al deze troepen de nieuw aangekomenen aan te gapen. Vooral de Goums waren even lastig als nieuwsgierig; zij volgden ons tot aan onze bestemming, met klaarblijkelijk weinig vleiende uitroepingen en welwillende bedoelingen. Met

de Turco's was het niet beter gesteld. Deze wilde Afrikaansche zonen, die in krijgsgevangenschap heel wat te doorstaan hebben gehad, waren met een gloeienden haat jegens de Duitschers bezield. In hunne onwetendheid zagen zij ook de voor hen vreemde uniformen voor Duitsche aan, en zij bestormden dan ook weldra de tenten hunner officieren, om te weten, wat hier Duitsche militairen kwamen doen.

De Kolonel De L.... ontving ons met die voorkomendheid, aan den Franschen officier zoozeer eigen. Zijne troepen hadden dien dag gelukkig slechts een kleinen afstand afgelegd, en zoo mochten wij ons dan nog gelukkig rekenen, het kamp gevonden te hebben. Het stafbureau te Djellfa had klaarblijkelijk den geheelen marsch voor dien dag over het hoofd gezien.

Nog eenige oogenblikken bleven wij om het reusachtig bivakvuur, dat voor de tent van den Kolonel brandde, de komst der verschillende korpscommandanten afwachten, aan wie wij weldra waren voorgesteld. Daar wij sedert ons vertrek uit Djellfa niets genuttigd hadden, was het oogenblik ons meer dan welkom, waarop de bevelhebber allen aan een vrij wel voorzienen disch noodigde, waaraan ook het kampeerend personeel ondanks het ongewone uur - het was inmiddels middernacht geworden - voldoende eer aandeed. De Kolonel deelde ons toen mede, dat hij reeds voor eenige dagen, toen hij nog te Ain-Rich kampeerde, bericht van onze komst gekregen had, en wel door tusschenkomst van den te Laghouat bevelvoerenden officier. Thans was hij op weg naar Messad, een dorpje noordoostelijk van laatstgenoemde oase, op de grenzen van Constantine gelegen. Daarna dacht hij aan de zuidelijke grens der Algerijnsche Sahara een observatiekamp te betrekken, om zich vervolgens naar de Mezab te begeven en met de aldaar aan Frankrijk trouw gebleven stammen een verbond te sluiten. De Chamba's, een der in het noorden der Sahara zwervende nomadische stammen, zouden bij die gelegenheid eene tuchtiging ondergaan.

Het vooruitzicht, aan zulk een tocht, die ongeveer zes maanden duren zou, deel te nemen, lachte ons wel toe. De zwervende levenswijze heeft veel aantrekkelijks in deze streken. Zij, die het zuiden van Algerië en vooral de Sahara doorkruist hebben, weten zulks bij ondervinding. Het militaire leven daarenboven draagt een stempel, die voor de meesten geheel nieuw is en veel bekoorlijks heeft. Vermoeienis, ontberingen en gevaren worden niet geteld; buitendien, het land biedt te veel afwisseling, de dienst heeft te veel eischen en het leven is te onbezorgd, waardoor de schaduwzijde ervan gemakkelijk te dragen valt.

Aan een tocht door de woestijn zijn echter een groot aantal eigenaardige bezwaren verbonden, vooral voor geregelde troepen. Men heeft er te worstelen met het voor voetgangers dikwerf bijna onbegaanbare terrein; gebrek aan levensmiddelen en drinkwater; de buitengewoon groote hitte, die talrijke zonnesteken medebrengt; de Samoun, koorts,

dyssenterie, enz. Daarbij kosten dergelijke weinig vrucht dragende tochten aan Frankrijk veel geld en het is waarschijnlijk wel om die reden, dat de Regeering ze sinds 1878 opgegeven heeft en zich tevredenstelt met de grenzen van haar gezag tot 33° N.B. uitgebreid te hebben. De ondervinding heeft geleerd, dat aan een verder doordringen in de Sahara niet kan gedacht worden, evenmin als aan eene vestiging van Europeanen in die streken.

Om een denkbeeld te geven, met hoeveel kosten en met welke bezwaren voor de verpleging dergelijke militaire expeditiën gepaard gaan, diene het volgende:

Die onder den Kolonel De L.... bestond uit:

	offic.	**onderoffic. en mansch.**	**paarden**
Het 3de Bat. v/h 1ste Regt Turco's	22	519	26
Het 1ste Bat. v/h 50ste Regt Infanterie	15	389	10
Een Eskn v/h. 17de Regt Chasseurs de France	4	116	122
Een half Eskn v/h 2de Regt Spahis	3	48	55
Hierbij kwam later nog ½ Batij berggeschut	2	31	24
Een detachement genietroepen		1	12

Te zamen 47 officieren, 1104 onderofficieren en manschappen en 251 paarden. Bovendien nog 36 treinsoldaten en 24 muilezels tot het vervoer van zieken.

Toen de troepen uit het observatiekamp te Ksar-el-Haïran naar de Mezab oprukten, telden zij een honderdtal officieren, onderofficieren en manschappen benevens eenige paarden minder.

Voor dezen tocht waren bestemd:

voor het medevoeren van drinkwater, in geteerde lederen zakken en houten tonnen, ± 1000 kameelen;

voor id. van levensmiddelen, bestaande uit scheepsbeschuit, rijst, vleeschextract, wijn, cognac, suiker en koffie, ± 1700 kameelen;

voor id. van het tentmateriaal en de officiersbagage 200 kameelen;

voor id. van fourage, hoofdzakelijk gerst, 1000 kameelen.

Alzoo gezamenlijk niet minder dan ongeveer 4000 kameelen en circa 7 à 800 drijvers of socrars. Behalve de Jagers te paard en de Spahis telde de expeditie nog ruim 400 Goums, aan wier hoofd de Kaïd der Nahmra, Lakhdar Mohammed ben Taiëb, stond.

De kosten bedroegen van Augustus tot April, dus in ruim 8 maanden, bijna 1,500,000 franken. Aan dergelijke opofferingen en uitgaven beantwoorden deze tochten niet, al dragen zij uit een wetenschappelijk oogpunt soms goede vruchten.

Het was op de vlakte van Sidi-Brahim dien nacht een waar noodweer. De wind was langzamerhand in een storm overgegaan, die, gepaard met hevige slagregens en hagelbuien, de nog brandende bivak-

vuren uitdoofde en verstrooide, de tenten aan flarden scheurde of in woeste vaart medenam en zelfs menschen en dieren met moeite op de been deed blijven. Vele kameelen stierven van koude en gebrek, terwijl de Arabieren en vooral hunne armoedige meesters handenwringend, wanhopend en kermend in de duisternis ronddoolden en lastdieren en paarden slechts met de grootste moeite bijeen konden gehouden worden. De oudste inlanders herinnerden zich niet, naar zij zeiden, in deze streken ooit dergelijk weder te hebben beleefd. Weinige uren later echter had er eene plotselinge verandering plaats. Tegen den morgen nl. bedaarde de storm; in weinige oogenblikken waren de laatste wolken aan den horizon verdwenen, om voor een donkerblauwen hemel en een warmen zonneschijn plaats te maken, die een paar uur later reeds eene ondraaglijke hitte veroorzaakte. De thermometer, die des nachts 4% teekende, wees op het middaguur ruim 30% aan. De vlakten van Sidi-Brahim liggen ongeveer 1500 voet boven den zeespiegel.

Deze snelle wisseling van temperatuur treft men op de hooge vlakten van Zuid-Algerië dikwerf aan. In de groote woestijn is zij niets zeldzaams. Te Aïn-Salah bijv., eene oase in den Touat, aan den handelsweg der karavanen, die uit Oran en Marokko naar Timboktoe gaan, is de temperatuur overdag bijna ondraaglijk en daalt zij 's nachts tot 12 en 13% C., soms zelfs ver daarbeneden. Opmerkelijk is het zeker, dat eene der in Noord-Afrika meest voorkomende boomsoorten, de dadelpalm, deze wisseling van hitte en koude trotseert en de andere boomen en planten, die onder haar lommer groeien, daartegen beschermt. In de Sahara vindt men oasen, die meer dan een millioen palmen tellen. En wanneer de uitgeputte reiziger dagen, soms weken in de woestijn rondgezworven heeft, zonder dat het oog iets anders te zien kreeg dan de uitgestrekte Hamadas of steenvlakten, de rotsachtige beddingen der rivieren en de aaneengeschakelde zandige heuvelen, waaraan slechts noordelijk van 29% N.B. de kleine bosschen of dahja's, eenige planten en struiken of het woestijnbloempje leven en afwisseling geven, en hij betreedt dan eensklaps deze groene eilanden, die de natuur, bijgestaan door den mensch, dagelijks met geweld aan de zandgolven der Sahara betwist, dan is hij voor alle doorgestane vermoeienissen en ontberingen ruimschoots schadeloosgesteld. Al wordt hij de hitte, die bij dag, en de koude, die 's nachts heerscht, meer dan moede, evenzeer als de weerkaatsing der felle zonnestralen op den gloeienden bodem van vuursteen en graniet of op het stuifzand, één wandeling onder die boomen, wier trotsche en gevederde kruinen een sierlijk en majestueus dak vormen, waardoor geen zonnestraal zich een weg kan banen, is voldoende, om hem nieuwe krachten te schenken.

Maar er is meer, dat aan het leven in de woestijn iets eigenaardig bekoorlijks geeft. Vindt men in den Tell en het bergland van den

Djurdjura natuurtooneelen, die ongetwijfeld grootsch en schoon zijn, noordelijk van de bergen van den Djebel-Hoggar behoeft de Sahara er niet voor onder te doen. Reizigers, die haar dáár bezocht hebben, weten zulks bij ondervinding. In schijn eentonig, is zij inderdaad vol afwisseling. Somber en toch vol leven, grootsch en bevallig. Evenals de zee heeft zij hare golven en eilanden, dank zij het fata-morgana en de luchtspiegeling. Des nachts, als eene doodsche stilte over de uitgestrekte vlakte heerscht, eene stilte, die door niets verbroken wordt dan door het gehuil van de hyena en den jakhals of door den schrillen gil van een roofvogel; als de met halfa en wilden thym begroeide rotsen en heuvels allerlei phantastische vormen aannemen, gevoelt men zich door eene gewaarwording aangegrepen, geheel overeenkomende met de ernstige stemming der natuur.

Zuidelijk van 30^{o} N.B. verdwijnen de granietbergen der Algerijnsche Sahara, om voor de zandige duinen der groote woestijn plaats te maken. Daar nemen ook de nachten in helderheid toe, zoo zelfs, dat het lezen bij starrenlicht geene noemenswaardige inspanning vordert. Elke heuvel, iedere boom of struik teekent zich nu aan den horizon scherp tegen den blauwen hemel af, en op ongekende afstanden neemt men nog de gestalten van menschen en dieren waar.

Ali-ben-Taiëb, een vrome marabout en beoefenaar der dichtkunst, - onder de Arabische stammen der Sahara vindt men vele dichters - heeft zijn vaderland en de levenswijze der nomaden in talrijke verzen bezongen. Van een daarvan geeft Daumas eene vertaling:

‘L' Arabe nomade est campé dans la plaine,
Autour de lui rien ne trouble le silence,
Le jour, que le beuglement des chameaux;
La nuit, que le cri des chacals et de l'ange de la mort.
Sa maison est une pièce d'étoffe tendue
Avec des os piqués dans le sable;
Est-il malade, son remède est le mouvement,
Il va chasser l'autruche et la gazelle,
Les herbages que Dieu fait croître dans les champs
Sont les herbages de ses troupeaux.
Sous sa tente, il a près de lui son chien,
Qui l'avertit si le voleur approche.
Il a sa femme dont toute la parure
Est un collier de pièces de monnaie,
De grains de corail et de clous de girofle;
Il n'a pas d'autres parfums que celui du goudron
Et de la fiente musquée de la gazelle,
Et cependant ce musulman est heureux;
Il glorifie son sort et bénit le Créateur.
Je me couche où me surprend la nuit.
Ma maison ne peut crouler,
Je suis à l'abri du caprice du sultan.
Les sultans ont les caprices d'enfants
Et les griffes du lion, défiez-vous en,

Je suis l'oiseau aux traces passagères;
Il ne porte avec lui nulle provision:
Il n'ensemence pas, il ne récolte pas,
Dieu pourvoit à sa subsistance.
Les herbes de la terre sont mes richesses,
Le lait de mes chamelles est mon aliment.
La laine de mes moutons est mon vêtement.
Le soleil est le foyer où je me chauffe,
Le clair de lune est mon flambeau.
Le désert est ma patrie, et la haine du chrétien, l'héritage de mes pères.'

Drie dagen later bereikten wij de ravijnen van Mokta-el-Meharis, slechts 30 kilometer van het dorpje Messad gelegen. Hier vonden wij voor dien dag een goed bivak, aan de eene zijde beschermd door steile rotsen, terwijl tusschen hooge struiken en kreupelhout eene kleine, heldere beek vloeide, waaruit het water, na gefiltreerd te zijn, uitmuntend drinkwater gaf.

Wij hadden nu ongeveer 85 kilometer afgelegd, en de etappen waren dus nog klein in vergelijking met die, welke later in de woestijn zouden afgelegd worden. Niet voor zeven uur 's morgens klonk het signaal opzadelen, en eer de talrijke kameelen en muilezels met de levensmiddelen en bagage zich in beweging hadden gesteld, was een half uur verloopen. Te twaalf ure werd halt gemaakt en een uur rust gegund, waarna de marsch werd hervat, totdat het bivak bereikt was. Op den tocht naar de Mezab kwam men daar doorgaans niet voor 's avonds zes of zeven uur aan. De halte 's middags was echter verreweg het aangenaamste oogenblik van den dag. Opgewekt door eene wandeling van eenige uren, nuttigden menschen en dieren met den meesten smaak hun sober maal, dat voor eerstgenoemden dikwerf slechts uit eene korst scheepsbeschuit en een glas wijn of een stuk half gaar schape- of gazellevleesch bestond.

Maar hier, in het land der ksours, was er overvloed van alles, en ik herinner mij nog levendig het vroolijk tooneel, dat wij die dagen op het middaguur te zien kregen en dat zulk een scherp contrast vormde met de ellende van later. Geen vermoeiende veiligheidsdienst en patrouilles, geene gevaarlijke en gluiperige vijanden, die in den omtrek zwierven, geene aanhoudende hitte, geene ziekte, koortsen of dysenterie, maar overvloed van levensmiddelen en vruchten, van wild en gevogelte te midden van een aantal oasen, wier plantengroei in dezen tijd van het jaar weelderig en schitterend te voorschijn trad.

Geen wonder, dat ieder officier, als het uur van rust gekomen was, met verlangen uitzag naar Maître Gaspard, om te weten, wat deze brengen zou. 't Was een dier grijze langooren, die met de muilezels

in deze streken zulke gewichtige diensten bewijzen. Sober in voedsel, dat uit halfa, hoogstens uit wat gerst bestaat, maken zij onvermoeid de verste tochten mede. Alhoewel zij minder dan het kameel kunnen torsen, hebben zij boven dit dier veel voor, daar zij veel sterker van gestel zijn en alle bezwaren, die het terrein en het klimaat aanbieden, te boven weten te komen. Maître Gaspard, op zekeren dag aan de mishandelingen van eenige Arabieren ontrukt en zorgvuldig verpleegd en verbonden, toonde zich hiervoor dankbaar, door steeds de eerste te zijn onder al zijne makkers, die levensmiddelen en ververschingen aandroegen. Het arme dier, 'twelk gedurende den ganschen duur der expeditie in de Sahara trouw zich van zijne taak kweet, leeft zeker nog in de herinnering van menig officier voort, wiens hongerige maag en dorstige keel hij te rechter tijd wist te laven.

Daags daarop kwamen wij in het gezicht van Messad, het eerste dorp, waar wij verblijf zouden houden. Het ligt op den top van een heuvel, aan den voet waarvan de Oued-Djeddi vloeit, die zich eenige kilometers verder in de vlakte verliest. Reeds uit de verte bespeurden wij de witte huizen en den hoogen ringmuur, de moskee met hare beide torens en de gulden minaret, die zich in de heldere zonnestralen spiegelden. Voorwaarts en aan beide zijden van het dorp lagen uitgestrekte tuinen, waaruit abrikoze-, dadel- en vijgeboomen, bananen, cactussen en hooge aloës zich als een groene sluier in de zandachtige vlakte afteekenden.

Dit alles gaf aan Messad iets liefelijks, en met vreugde werd het kleine stadje, dat op de grenzen van den Bled-el-Ateuch (land van den dorst) ligt, door de troepen begroet. Snel trok men nu door de met silex begroeide vlakte voort, aan de linkerzijde de bergen van den Djebel-Rhraïl, vóór ons het riviertje, dat als eene zilveren streep de vlakte doorsneed en verscheidene malen doorwaad moest worden. Hier en daar werd de helderwitte, zandachtige bedding door dichtbegroeide eilandjes en hooge wilgestruiken in verschillende armen verdeeld, die zich lager weder vereenigden. Overal langs de beide oevers boomen en houtgewas; 't was, of de natuur hier weerwraak wilde nemen, dat haar elders zoo weinig groeikracht overbleef.

Voor Messad kregen wij de eerste groote fantasia te zien. De kaid der Ouled-Nail Cheraba (oostelijk O.N.) had een 300tal ruiters om zich vereenigd, ten einde den Franschen bevelhebber te komen begroeten. In twee gelederen geschaard, kwam deze ruiterbende met 150 paarden in 't front bliksemsnel den heuvel afgestormd, om eensklaps onbeweeglijk te staan, om te keeren en den ren te hervatten in verspreide orde. Men kan zich van zulk eene wilde, woeste jacht geen denkbeeld maken; de lange, zware geweren worden als een riet over het hoofd gezwaaid of naar alle zijden afgevuurd, terwijl de ruiters in vliegende vaart langs de gelederen van den gewaanden vijand rennen.

Hebben zij hun schot afgegeven, dan laden zij met evenveel gemak als hunne infanterie, en de wijze, waarop zij zulks doen, getuigt voor hunne groote behendigheid en lichaamskracht. Zulk eene fantasia is werkelijk een grootsch en indrukwekkend schouwspel, doch zij moet niet te lang duren, want de Arabieren winden zich bij die gelegenheid te zeer op en, door den kruitdamp bedwelmd, laten zij de verbeelding wel eens werkelijkheid worden en beginnen dan hunne geweren met scherp te laden. Wanneer ruiters van twee of meer stammen bijeen zijn, hebben de fantasia's dan ook niet zelden een bloedigen afloop.

Hoe meer ruiters, hoe beter paarden, en hoe meer geweren, hoe indrukwekkender de plechtigheid; eene fantasia van 300 man zooals deze had niet veel te beteekenen, naar ik later bemerkte. Toch waren er ruiters, maar vooral paarden onder, die de moeite van eene nadere kennismaking ruim zouden loonen. De schoonste paarden worden echter bij de zwervende Arabische stammen der Sahara aangetroffen, bij de Larba's, Chamba's en vooral bij de Ouled-Sidi-Cheik, zuidelijk van Oran. Bij de laatsten is de liefde voor het paard van geslacht tot geslacht voortgeplant, en zij besteden veel zorg aan de opvoeding, de verbetering en de behoeften van het paardenras. Het is hunne kostbaarste bezitting, want zoo staat er geschreven in het boek der voorspelling:

‘Er zal een dag komen, waarop alle ruiters zich als één man zullen vereenigen, de aarde zal daveren onder den dreun der hoefslagen en aan U zal de eer te beurt vallen, de ongeloovigen te verdelgen en in zee te werpen.

Toen God het paard wilde scheppen, (aldus verkondigen de Aoulamas in hunne dichterlijke taal,) zeide hij tot den wind:

Ik zal uit u een wezen doen geboren worden, dat de schrik van den ongeloovige zal zijn; ik zal het bestemmen voor hen, die mij dienen, en hij schiep de merrie en zeide tot haar:

Ik heb u zonder evenbeeld geschapen en boven alle andere dieren gesteld; gij zult mijne vijanden vernietigen; de goederen der wereld zal ik tusschen uwe oogen plaatsen, en overal zult gij gelukkig zijn, want ik heb vriendschap en genegenheid in het hart van uw meester gegrift. Zonder vleugelen zult gij vliegen en mijn wil verkondigen, want in voor- en tegenspoed, bij den aanval of bij den aftocht zal ik op uw rug slechts mannen plaatsen, die mij eerbiedigen, die mij dienen en aanbidden.’

In de Hadites of boeken van den Profeet, die evenveel gezag als de Koran genieten, staat geschreven:

‘Het paard is uw leven, uw geluk, uw rijkdom en uw geloof.

De goederen dezer wereld zullen tot den jongsten dag verbonden zijn aan de manen, welke tusschen de oogen uwer paarden hangen.’

Het doel van deze woorden, ze mogen al dan niet van Mohammed wezen, om de Turksche en Arabische ruiterij tot den eersten rang te

verheffen, is voorzeker bereikt geworden. In Algerië echter hebben de zwervende stammen door hunne oorlogen onderling, maar vooral onder Abd-el-Kader tegen de Fransche troepen zulke zware verliezen geleden, dat zij die nimmer te boven komen.

Over het algemeen is het gehalte der paarden in de Sahara beter dan in den Tell, omdat de Arabier uit de woestijn de goede verzorging van zijn paard als een plicht beschouwt, die hem door den godsdienst voorgeschreven is. De Cheiks, die oude patriarchen, voor wie het volk een bijzonderen eerbied koestert en die om hunne ondervinding, hunne wijsheid en gastvrijheid bekend zijn, voegen dikwerf aan de openbare gebeden de les van Sidi-Omar toe: 'Hebt uwe paarden lief en verzorgt ze; zij hebben aanspraak op uwe vriendschap; doet zulks ter eere van God en den Profeet, indien ge niet wilt, dat het u eenmaal berouwen zal.'

'Wie zal mij na mijn dood beweenen?' zingt een hunner dichters:

'Mijn degen misschien of mijne lans uit Boudaïna, maar zeker het meest mijn vurige schimmel, als hij met hangende teugels naast mij zal staan en de dood hem den meester zal ontnomen hebben, wiens hand hem voedsel en drinken gaf.'

Nadat de Kolonel De L.... den Kaïd der Ouled-Naïl en zijne krijgshaftige ruiters in korte woorden bedankt had, rukten de troepen voorwaarts en werd het kamp op eene kleine, open vlakte nabij het dorp betrokken. Tal van Arabieren verdrongen zich langs de muren en op de vlakke daken der huizen, waar zelfs een aantal gesluierde vrouwen zichtbaar waren. Geen enkel teeken van goed- of afkeuring, van vreugde of verdriet was echter bij de bevolking te bespeuren; onbeweeglijk, als waren zij aan den grond vastgenageld, staarden zij de voorbijtrekkende troepen aan, gehuld in hunne vuile witte burnous, den haïk om het hoofd gewonden of de kap van den mantel diep over de oogen getrokken. Slechts de vrouwen verloochenden hare nieuwsgierigheid niet; zij gevoelden blijkbaar meer sympathie voor de vreemdelingen, dan hare heeren en meesters waarschijnlijk noodig achtten, te oordeelen ten minste naar den spoed, waarmede zij de eene na de andere verdwenen, terwijl wij gedurende ons veertiendaagsch verblijf slechts zelden het voorrecht hadden, eene der jeugdige schoonheden te ontmoeten.

De officieele beleefdheidsbetuigingen bleven echter van de zijde van den Djema of raad niet achter. Nauwelijks hadden de troepen hunne bivaks betrokken, of een honderdtal bedienden en slaven, ieder met een grooten schotel Kouskoussou, de nationale spijs, op het hoofd en verder voorzien van gevogelte, wild, kippen, vruchten, enz., kwamen in statigen optocht op de legerplaats aan, tot groote

vreugde van Goums, Turco's en Spahis, die den inhoud van schotels en manden met verbazende snelheid in hunne magen deden verdwijnen. Zóó, dat zelfs de gevers zich blijkbaar niet op hun gemak gevoelden, uit vrees dat hun geschenk onvoldoende mocht blijken. Ook de keukens der officieren werden ruim voorzien.

Messad beantwoordde innerlijk niet aan de verwachtingen, die zijne heerlijke tuinen, zijne witte huizen en gulden moskee van verre hadden opgewekt. Door een smal gewelf onder de steenen poort traden wij het stadje binnen, dadelijk gevolgd door een troep havelooze, smerige, halfnaakte kinderen onder het geroep van El sordi, Sidi, waarbij zich weldra een aantal volwassen jongens en mannen aansloten. Nog herinner ik mij, hoe een kerel als een boom, met een hagelwitte burnou aan, ons brutaal de hand om eene aalmoes toestak. Bedelen is bij de nomadische stammen in het land der ksours en in de Sahara volstrekt geene schande. Komen er vreemdelingen, dan neemt het aantal bedelaars dadelijk aanzienlijk toe, en alleenreizenden vreemdelingen, die geene militaire escorte hebben, kunnen zij het dikwerf lastig genoeg maken. Wij brachten een bezoek aan de moskee, aan de woning van den Kaïd en van eenige aanzienlijke bewoners. Hier en daar traden wij eene werkplaats of een winkel binnen; zoo zagen wij o.a. eene smederij en zadelmakerij. Het Arabisch zadel wordt op zeven te zamen genaaide vilten bladen gehecht; dit vilt is zeer lenig en wordt rood, blauw en geel geverfd; de bladen liggen trapsgewijze op elkander; de randen zijn uitgeslagen of van figuren voorzien. Het blad, dat op den rug van het paard komt te liggen, is wit en wordt afzonderlijk bewaard, om gewasschen te kunnen worden.

Voor eene groote vierkante opening in den muur verdrongen zich in eene der straten vele Fransche soldaten en inlanders. Twee Arabieren, ieder naar 's lands wijze met de beenen kruiselings onder het lichaam in een hoek eener nis gezeten, verkochten daar groenten en vruchten. Heerlijke granaatappelen, onrijpe dadels, groote bananen, vijgen en abrikozen lagen in stapels tegen den muur, te midden van wortelen, uien en salade. Wijders vuile manden met tabak en honig, welken laatsten zij over eene soort ongezuurde, uit meel of gerst gebakken koeken strijken. De beide inlanders hielden ieder eene weegschaal in de hand; hunne gewichten bestonden uit steenen van verschillende grootte en een aantal ijzeren plaatjes.

Wij begaven ons daarna naar den top van den heuvel, waarop of liever waartegen Messad ligt. Naarmate wij dezen naderden, werden de straten nauwer en vuiler, de huizen onaanzienlijker. De laatste zijn bijna alle van eene soort platform voorzien, waarop doorgaans een aantal honden rondloopen onder een oorverdoovend geblaf en gehuil. Zoolang wij te Messad bleven, genoten wij het eerste overdag, het laatste 's nachts, en bij het onaangediend binnentreden der woningen was het niet weinig zaak, tegen deze jakhalsgezichten

op zijne hoede te zijn. Van den heuveltop genoot men een heerlijk gezicht over de halfa-vlakten, de vele tuinen en de talrijke palmboomen der oase. Deze laatste, wier vaderland nog een paar graden zuidelijker ligt, bereiken hier echter reeds eene vrij aanzienlijke hoogte, ofschoon hunne vrucht in saprijkheid en smaak niet bij die uit de Mezab kan vergeleken worden. De tuinen waren overigens vrij goed onderhouden en alle omringd met ruim een meter hooge muren, uit leem en aarde opgetrokken. Tusschen de verschillende vruchtboomen werd veel maïs en gerst geteeld. De abrikozeboomen bereiken hier eene buitengewone grootte; bovendien telde de oase een 1500tal olijfboomen. De dadelboom brengt jaarlijks 70 tot 90 kilogram dadels voort, ongeveer de helft van die der Mezab.

Zooals ik zeide, bleven wij slechts een veertien dagen te Messad. Het heerlijkst weder begunstigde ons verblijf. Een groot gedeelte van den tijd brachten wij dan ook door met de omliggende, zwervende stammen te bezoeken, met jagen en visschen, want, hoe ongeloofelijk het ook klinken moge, het kleine, smalle riviertje, dat zich een paar uur beneden het dorp in de zandige vlakte verloor, bevatte visch, eene soort visch, uiterlijk veel overeenkomst hebbende met onze voren en die gebakken een zeer smakelijk voedsel was. De Arabieren vangen deze visch met een klein schepnetje, waarmede zij zeer behendig weten om te gaan. Ook enkele soldaten beproefden hun geluk op deze jacht; zij stonden dikwerf tot over de knieën in het water, om dan plotseling in een gat of kuil terug te zinken, tot groote vreugde hunner kameraden.

Vooral de wouden waren schoon. Bij het ondergaan der zon vertoonde de hemel hier dikwerf de prachtigste kleurschakeeringen: aan den horizon schitterend geel, daarboven oranje, rood, violet, enz. Soms zou men gezegd hebben, dat aan den gezichteinder een hevige boschbrand woedde, wiens gloed tegen het firmament teruggekaatst werd. Al deze verschijnselen duurden slechts kort; binnen een half uur waren zij verdwenen, om plaats te maken voor een helder fonkelenden starrenhemel. Dan is ook de duisternis ingevallen; in en om het dorp is alles kalm en rustig; slechts het terras der huizen wemelt van bezoekers en in het kamp klinken de vroolijke tonen van eene gitaar en hoort men het gelach en gezang der Fransche soldaten, terwijl de Turco's statig en zwijgend om hunne bivakvuren hebben plaats genomen onder het genot van een kop koffie en eene sigaret. Een uur later klinken de laatste signalen, wier tonen, door de bergen van den Djebel-Kraihl weerkaatst, langzaam als eene echo over de vlakte wegsterven.

Toen wij eenige dagen te Messad waren, bood de Bash-Agha der Goums den Kolonel en zijn staf eene *diffa* aan en zond hij mij eene uitnoodiging, daaraan deel te nemen. Te vijf ure, toen de marabout van de tinne der moskee zijne eentonig klagende stem deed hooren,

begaven wij ons, een twintigtal officieren, door de poort der ksour naar den heuvel, waar de Bash-Agha verblijf hield. In de groote, uit kemelsgaren geweven, zwartbruine tent lagen een aantal bonte Tunesische en Perzische tapijten, zeer sierlijk gerangschikt tegen den bodem. Langs den wand was eene rij rood trijpen kussens geplaatst, terwijl eenige gekleurde lampions en een aantal waskaarsen het geheel verlichtten. De Bash-Agha, omgeven door eenige aanzienlijke opperhoofden en vergezeld door den Kaïd der Nahimra, ontving den Kolonel en zijn staf met alle plichtplegingen, die de Arabieren bij buitengewone gelegenheden ten toon weten te spreiden. In eene afzonderlijk daarvoor ingerichte tent werd eerst een half uur doorgebracht onder het drinken van zwarte, geurige koffie en het rooken van Turksche tabak uit sigaretten of uit den tjibouch(*). Eindelijk begaven wij ons naar de eetzaal, de groote tent van den Bash-Agha, waar wij in twee cirkels, ieder van 12 à 14 personen, plaats namen, natuurlijk naar het gebruik der Arabieren op den grond en de beenen kruiselings onder het lichaam, eene vermoeiende houding, als men het niet gewoon is.

Nu treden een aantal bedienden in hagelwitte kleeding binnen, echter blootshoofds en blootsvoets; zij leggen een groot stuk geweven linnen midden in den kring. Dit linnen van zeer fijne hoedanigheid wordt in den Touat geweven; het doek is van zijden franjes voorzien; het dient tot tafellaken en tevens tot servet. Achtereenvolgens worden nu opgedischt: de *hamis*, eene sterk met Spaansche peper gekruide soep, van schapevleesch, vruchten en gevogelte getrokken, die, ofschoon bij den eersten lepel den gasten de tranen in de oogen kwamen, een der weinige voor den Europeaan genietbare gerechten oplevert. Daarna volgen twee schapen, in hun geheel aan het spit gebraden, die aan een stok worden opgedragen en op een ronden houten schotel voor ons worden nedergezet. Het vleesch is heerlijk en zeer malsch, 'tgeen niet wegneemt, dat het gemis aan messen en vorken zich zeer doet gevoelen; gelukkig dan ook, dat enkele daarop hebben gerekend.

Het derde gerecht bestaat uit eene soort koeken, uit fijngestampte gerst gebakken en met honig bestreken, kleine en groote, vierkante en ovale; er zijn er van allerlei soort en gedaante, ongenietbaar echter voor het verhemelte van den Europeaan. Dan komen kippen, op verschillende wijze toebereid. Kameelvleesch, in den smaak eenigszins zoetachtig, doch dat overigens veel van ossevleesch heeft, harde eieren van duiven, eenden en kippen, en eindelijk de nationale schotel, de *Kouskoussou.* Deze laatste wordt uit tarwemeel gekookt. De vrouwen wrijven dit meel met de palm der hand tot kleine, ronde balletjes, terwijl zij die met zout water besprenkelen. Het meel wordt daarna in eene ovale mand gedaan, die van onderen met een linnen lap, welke den dienst van zeef verrichten moet, afgesloten is. De geheele

(*) Lange Turksche pijp.

toestel komt nu in een aarden pot, waarin met peper, uien, kaneel, enz. gekruid lamsvleesch en gevogelte te koken hangt. De damp dringt door het linnen en de kouskoussou is weldra gaar. Nu wordt er boter bijgedaan en zet men haar opnieuw boven het vuur, om er het vleesch en vleeschnat langzaam over uit te gieten. Zulk een schotel vereischt nog veel zorg, en wee het vrouwelijk personeel, als de kouskoussou van den heer en meester niet aan de verwachting beantwoordt. De Arabieren kunnen kolossale hoeveelheden van deze voedzame en krachtige spijs verorberen, en 't is bij sommige stammen gebruikelijk, om haar aan den gast herhaaldelijk aan te bieden. Persoonlijk deed ik hiervan meermalen de ondervinding op. Bij gelegenheid, dat wij ons van Aumale naar Boghar begaven, waren wij op zekeren dag de gast van den Agha van Soursjouab, tot den stam der Abir behoorende, die weer deel uitmaakt van dien der Beni-Sliman, den machtigsten uit het bergland van den westelijken Dirah. Nadat de gastvrije Agha ons een zeer goeden maaltijd had voorgezet en wij ons na het gebruik van een kop koffie ter ruste hadden gelegd, werden wij een uur later door een Arabier gewekt, die met een grooten schotel dampende kouskoussou kwam aandragen. Daar het zeer tegen de regels der wellevendheid zoude gehandeld zijn, den man weg te zenden, zonder van de spijs genuttigd te hebben, onderwierpen wij ons met gelatenheid aan het noodlot en vielen met vernieuwde woede op den inhoud van den schotel aan, waarin het ons dan ook gelukte, ten koste van onze maag, eene vrij goede bres te maken. Maar wie beschrijft onze verbazing, toen ruim een uur later een derde schotel kouskoussou verscheen en de Arabier ons met een welwillenden glimlach opnieuw uitnoodigde aan te zitten? Zonder plichtpleging wezen wij dan ook de uitnoodiging van de hand, en nog zie ik den verachtelijken en verontwaardigden glimlach, waarmede de Arabier ons dadelijk den rug toekeerde, vol van de onbeschaamdheid der Roumis, die zulk een maal onaangeroerd konden laten voorbijgaan.

Gedurende den maaltijd was ik in de gelegenheid, met het jeugdig opperhoofd der Ouled-Naïl een gesprek aan te knoopen. 't Was een man van tusschen de vijf en twintig en dertig jaar, van middelbare gestalte, met een aangenaam uiterlijk en regelmatige gelaatstrekken; het hooggewelfd voorhoofd, waarvan het haar naar Arabisch gebruik een eind weggeschoren was, de zorgvuldig onderhouden gitzwarte baard en zijne hoffelijkheid en goede vormen deden hem aanstonds als den man van rang kennen. Menigmaal had hij aan de Fransche regeering goede diensten bewezen, en in 1864, toen alle stammen in het zuiden van Algiers en Constantine in opstand kwamen, bleef hij alleen de Fransche zaak trouw. Zulk een invloedrijk opperhoofd wist men te Algiers tot vriend te houden, en de waardigheid van Bash-Agha benevens het officierskruis van het Legioen van Eer

vielen hem achtereenvolgens ten deel. De Kolonel De L.... behandelde hem dan ook met groote onderscheiding, en de Kaïd van Messad was nederbuigend vriendelijk en onderdanig. Gedurende den geheelen maaltijd stond hij met zijn gevolg in eerbiedige houding achter de gasten, terwijl een groot gedeelte der bevolking van Messad het einde van den maaltijd buiten de tent afwachtte.

Deze Arabieren kwamen echter niet enkel uit nieuwsgierigheid. De gebruiken des lands brengen hier mede, dat bij een plechtigen maaltijd het overschot der schotels onder de menigte verdeeld wordt, en geen gastheer, die aan dit gebruik te kort doet. Trouwens, de vele bedelaars zouden er hem wel aan herinneren.

Het uitreiken van aalmoezen, het spijzen der hongerigen en het laven der dorstigen zijn Gode welgevallige werken; aldus luidt het in de Hadites van den Profeet in het Hoofdstuk: Es Zekat, ‘de Aalmoes’. Daarom zal de Arabier een bedelaar nooit met ledige handen laten vertrekken. Eene oude spreuk onder de nomadische stammen der Sahara zegt’: ‘Hij, die zich tot een edelman wendt, keert nooit met ledige handen weder’, en de bedelaars weten zich die spreuk uitstekend ten nutte te maken.

‘De aalmoes’, zoo staat er verder in bovengenoemd hoofdstuk, ‘is het ontwaken der slapenden.

Hij, die haar uitreikt, zal onder hare schaduw rusten, wanneer God in den dag des oordeels de rekening met den mensch vereffenen zal.

Zij sluit zeventig poorten van het kwaad af, en de Heer zal slechts barmhartigheid aan de barmhartigen verleenen; daarom, geloovigen, geeft aan uwen naaste, al ware het slechts de helft van eene dadel.

De aalmoes, die in stilte en met een goed doel wordt uitgereikt, wendt den toorn des Allerhoogsten af en behoedt voor een gewelddadigen dood.

Zij is voor de zonde, wat het water voor het vuur is.

De brug, die naar het paradijs voert, is scherp als de kling van eene sabel, maar de barmhartige zal haar blootvoets overschrijden.

Een engel staat voortdurend aan de poort van het paradijs en roept.

Hij, die heden zijn evenmensch helpt, zal morgen zelf geholpen worden.

Vlied het kwaad, sterveling! 't is eene aalmoes, die gij uzelven uitreikt.’

Na den maaltijd werden eenige vruchten, zooals dadels, granaatappelen, bananen, amandelen en vijgen, opgedragen, benevens de onmisbare geurige Mekka-koffie, een waar genot voor de meesten. Sigaretten werden rondgedeeld, waarna wij nog eenigen tijd bij elkander bleven. Tot mijne groote verbazing waren bij deze diffa verschillende wijnen vertegenwoordigd, en bij de koffie de voor den Franschen militair in dit land onmisbare cognac. Later vernam ik, dat de Bash-Agha zeer beleefd toegestemd had in het verzoek van den Franschen Kolonel, om zelf voor deze dranken te mogen zorg dragen. Laatstgenoemde

schijnt echter dat verzoek later nimmer herhaald te hebben, want bij de kolossale diffa's, die ons in de Sahara van de zijde der Larba's en vooral door de bewoners der Mezab werden aangeboden, waren melk, water en eene soort limonade de eenige dranken. Wijn is den Arabier streng verboden, en bij de nomadische stammen der Sahara, die in alles beter de voorschriften van den Koran opvolgen dan hunne noordelijke broeders uit den Tell of de Kabylen, wordt die drank dan ook nimmer aangetroffen.

't Was reeds nacht, toen wij van den Bash-Agha afscheid namen, om naar onze tenten terug te keeren. De nauwe straten van Messad waren doodsch en verlaten; slechts hier en daar duidde eene gekleurde lantaarn de aanwezigheid eener jeugdige Arabische schoone aan, terwijl het moeite kostte, zich tusschen de slapende en biddende bewoners een weg te banen. De Arabier der Ksour legt zich doorgaans voor zijne deur ter ruste; trouwens, het klimaat laat zulks een groot gedeelte van het jaar toe. Dikwerf ook slaapt hij in de oase, onder de palmboomen, om bij het opgaan der zon terstond de bij de wet voorgeschreven gebeden en wasschingen te kunnen verrichten.

Nauwelijks verlichtte de morgenzon met hare eerste stralen de minaret der moskee en de witte tenten van het kamp, of de eentonig galmende stem van den Moueddin (priester) klonk over de vlakte: ‘Allah il Allah, Mohamed Resoul Allah’, het formulier, dat aan ieder gebed voorafgaat. En die stem, welke langzaam door de lucht weergalmt, heeft iets plechtigs. Alle Musulmannen knielen nu neder, met het aangezicht naar het Oosten, buigen het hoofd driemaal ter aarde en prevelen den Salet-ez-fedjeur, het morgengebed, terwijl de priester langzaam voortgaat: ‘God is groot, God is groot! Ik getuig, dat er geen verhevener wezen dan God is! Ik getuig, dat Mohammed zijn Profeet is. Komt, geloovigen, het uur des gebeds is daar. Komt en bidt voor uwe zaligheid. Geene zaligheid zonder den Groote en Almachtige!

Om de wassching te verrichten, giet de Arabier een weinig water in de holte der rechterhand, zuivert hiermede de linker tot boven den pols en zegt: ‘In naam van God den Barmhartige. Laat mij bidden.’ Daarna doet hij 'tzelfde met de rechterhand, drinkt met tusschenpoozen driemaal telkens drie teugen water, snuift er een weinig van met den neus op, telkens onder de verzuchting:

‘Mijn God, laat mij eenmaal den geur van het Paradijs ademen.’

Sommigen wasschen zich ook armen en voeten, dit is echter geene bepaalde noodzakelijkheid. Eigenlijk zijn er vijf wasschingen daags, evenals vijf gebeden, nl.:

het morgengebed,
het twaalf-uren-gebed,
het drie-uren-gebed,
dat bij zonsondergang,
dat te acht ure 's avonds.

De groote wassching, Oudou-el-kebir genaamd, is door de wet in sommige gevallen, die wij liever niet zullen vermelden, voorgeschreven en tot in de kleinste bijzonderheden geregeld.

Mohammed, dat moet men toegeven, heeft het zijn volgelingen in sommige opzichten lastig genoeg gemaakt. Zoo de Rhamadan, de vastenmaand, wanneer gedurende dertig dagen, van af de morgenschemering tot na zonsondergang, niets mag genuttigd worden. Niet alleen is het rooken dan verboden, maar het inademen van tabaksrook, door anderen uitgeblazen, verbreekt de vasten. Menigmaal heb ik het bijgewoond, dat onze gidsen zoover mogelijk voor ons uitreden of achterbleven, alleen uit vrees, dat zij den rook onzer sigaren zouden inademen. Dat gaf dikwijls tot allerlei koddige incidenten aanleiding, vooral bij de Spahis.

Hij, die den Rhamadan schendt, kan door den Khadi gestraft worden en is eene vrij aanzienlijke boete in tarwe, gerst of dadels schuldig. Zieken en grijsaards kunnen echter van den Rhamadan vrijgesteld worden, doch moeten dan dagelijks eene handvol koren aan de armen geven. De meeste gevallen van vrijstelling zijn overigens vastgesteld bij de vastenwet van Sidi-Khebil, een vroom marabout. Als de zon onder is en de schemering invalt, knielt de Arabier met het aangezicht naar het Oosten neder. Dan reinigt hij zich den mond, neemt drie teugen water, eet een stuk brood, beschuit of maïskoek, onder het uiten van de woorden:

‘Mijn God, ik heb gevast, om aan uwe wet te gehoorzamen; thans breek ik de vasten en eet van uwe gaven; vergeef mij mijne vorige en toekomende zonden.’

Na het avondmaal, dat echter slechts hoog sober zijn mag, legt hij zich terstond ter ruste, om een paar uur voor den fedjeur of morgenstond op te staan. Dan eet hij een stuk brood of eene handvol dadels, want zoodra men een witten van een zwarten draad kan onderscheiden, dus bepaalt de wet, begint ook de vasten. Gedurende den Rhamadan, zoo luidt het slot van het hoofdstuk ‘Es-Siam’, de vasten, in het boek van den heiligen Sidi-Abd-el-Baki, een ander vroom marabout, zegt de tong iederen morgen tot den mensch:

‘Hoe zult gij heden den dag doorbrengen?’

En hij antwoordt:

‘Goed, tenzij gij mij kwaad doet plegen.’

's Avonds zegt zij weder tot hem:

‘Hoe hebt gij den dag doorgebracht?’

En hij antwoordt:

‘Goed, als gij mij geen kwaad hebt doen plegen.’

En de Profeet heeft gezegd:

‘Het is niet voldoende, dat gij in deze maand het lichaam kastijdt door het lijden van honger en dorst, maar gij zult niet zondigen, noch door werken, woorden of gedachten, noch met uwe ooren en

oogen, noch met handen en voeten. Doe zulks, en gij zult welgedaan hebben.'

Meermalen begaf ik mij 's avonds na den maaltijd naar de woning van den Moueddin, om een gesprek met hem aan te knoopen. 't Was het type van een populair priester, door en door Mohammedaan, fatalist in den hoogsten graad en die met een glimlachend schouderophalen de westersche beschaving begroette. Toch was hij zeer nieuwsgierig naar de godsdienstige gebruiken bij vreemde volken, en wanneer het gesprek eenmaal daarop viel, was hij onuitputtelijk in het vragen.

'Wat de weldaden van uwe beschaving betreft,' zeide hij mij eenmaal, 'wij bedanken ervoor. Gelooft gij niet, dat wij honderdmaal gelukkiger zijn dan gijlieden, wij, die met weinig tevreden zijn en nimmer gebrek hebben? Hoevelen zijn er in Frankrijk en elders, die niet hetzelfde kunnen zeggen of die zonder voedsel en met een bezorgd gemoed zich ter ruste leggen, onzeker, of de volgende dag hun toestand nog niet verergeren zal. En wij, wij hebben genoeg aan eene handvol dadels en aan ons vee, dat ons melk en vleesch in overvloed verschaft. Armoede is ons onbekend, want hij, die geen vleesch, melk of dadels meer heeft, is zeker, zulks bij zijn buurman te vinden.'

Ik waagde het hierop aan te merken, dat, naar 't mij voorkwam, zoowel de zwervende stammen in den omtrek van Messad als het dorp zelf er een respectabel getal bedelaars op nahielden.

'Omdat gijlieden zoo dwaas zijt geld te geven,' gaf hij mij glimlachend ten antwoord. 'Gelooft ge dan niet, dat de bedelaars bij zulke gelegenheden als deze geschapen worden? of is u het spreekwoord onbekend: "Streel de hand zoolang, totdat gij van haar verkregen zult hebben, wat gij verlangt." Spoedig zult gij meerdere oasen zien, groote en kleine, maar overal zult gij eene betrekkelijke welvaart waarnemen. Onbezorgd is er het leven en geen dagelijksche strijd om het bestaan, zooals bij u. Wat zouden wij moeten doen met uwe schatten, met al uwe artikelen van weelde en genot? Niet een ervan is een half uur zonneschijn waard. Zelfs uwe marabouts doen in dien strijd om het bestaan mede; zij zijn geld- en eerzuchtig; zij vergeten, dat hun rijk niet van deze wereld is, zooals Sidna Aïssa gezegd heeft; daarom zijn hunne werken Allah niet aangenaam.'

Bij deze en dergelijke gesprekken nam de Kapitein P...., die het Arabisch vloeiend sprak, de functiën van tolk waar, en het kostte hem dikwerf moeite, den woordenvloed van den braven Moueddin te stuiten. Want in tegenstelling met de meeste zijner landslieden was hij zeer praatziek. Slechts in één opzicht erkende hij de meerderheid der Europeanen, en dat was in de kennis der geneeskunde. Met dankbaarheid had hij dan ook eene doos kininepillen aanvaard, die hem door een officier van gezondheid geschonken was tegen de telken jare in deze streken wederkeerende koortsen.

Een tiental dagen waren wij te Messad gelegerd, toen ik, een

nacht op veldwacht zijnde, verrast werd door eene schriftelijke mededeeling van den bevelhebber, die mij aanwees, een detachement troepen, 'twelk den volgenden morgen bij het aanbreken van den dag naar Moudgebeur zou vertrekken, ten einde aldaar een transport levensmiddelen en materiaal over te nemen, te begeleiden. Weinig vermoedde ik toen, dat ik deze vriendelijke oase en hare bewoners niet terug zou zien. Want in den nacht na ons vertrek reed eensklaps een dier rustelooze boden, die bij het bureau Arabe den dienst van koerier verrichten, de legerplaats binnen, om den Kolonel het bevel over te brengen, met zijne troepen te Ksar-el-Haïran, eenige dagmarschen zuidelijk van Messad, post te vatten, aldaar de in opstand gekomen stammen te onderwerpen en zich daarna voor een tocht naar de Mezab en de Sahara gereed te maken.

M. DE RAS.

Naar aanleiding van Molière's Alceste.

Le misanthrope et l'homme emporté sont deux caractères très-différents.

J.J. ROUSSEAU, LETTRE à M. D'ALEMBERT.

Ten allen tijde is er zeer getwist over de vraag, wien en wat Molière eigenlijk met den hoofdpersoon van zijn *Misanthrope* moge bedoeld hebben. Of liever, erover getwist heeft men niet, maar de *communis opinio* daaromtrent heeft zich langzamerhand en geleidelijk gewijzigd. De tijdgenooten zagen erin het portret van den Marquis De Montausier, gouverneur van Monseigneur en echtgenoot van Mlle De Rambouillet, welke laatste goede, doch min kiesche diensten bewezen heeft ten behoeve der *amours* van Lodewijk XIV en Mme De Montespan, - van dien Marquis De Montausier, die de goedheid had Corneille te troosten over het fiasco van diens treurspel *Suréna*, door op te merken, dat hijzelf, die in zijne jonge jaren ‘een lief vers’ maakte, tegenwoordig niets bruikbaars meer kon voortbrengen en dat men dergelijke zaken dan ook aan de jongelui moest overlaten. De Marquis zelf, zegt Saint-Simon, ontstak, zijne vereenzelviging met Alceste vernemende en het stuk niet kennende, in woede en zwoer, dat Molière zijne stoutheid met eene dracht stokslagen zou boeten. Toen hij echter eenigen tijd daarna eene opvoering van den *Misanthrope* bijwoonde, gevoelde hij zich door de vergelijking zóó gestreeld, dat hij Molière ten zijnen huize ontbood. Deze laatste, niet wetend met welk doel dit geschiedde, ‘pensa mourir du message’. Nauwelijks binnengetreden, werd hij echter herhaaldelijk door den Marquis omhelsd, die hem zijn welgemeenden dank betuigde, dat hij zijn persoon tot model voor Alceste had gekozen, en alleen opmerkte, dat hij hem te veel eer had aangedaan en het portret geflatteerd was.

De hoofdinhoud van dit verhaal wordt algemeen voor waar gehouden, al acht men het in deze dagen van m.i. overdreven Molièrevergoding onaannemelijk, dat deze ook slechts één enkel oogenblik het woord ‘vrees’ zou gekend hebben. Met het oog op de omstandigheid, dat de *grands seigneurs* dier dagen er niet tegen opzagen, dichters, welke hun om de eene of andere reden mishaagden, ook al mochten

deze zich in de gunst des Konings verheugen, op handtastelijke wijze hun ongenoegen te doen blijken(*), schijnt echter deze bijzonderheid geenszins onwaarschijnlijk.

Bovenstaande meening werd echter spoedig verlaten, en achtereenvolgens zag men in Alceste een jansenist, een philosoof der achttiende eeuw, een republikein, Molière zelf en ten slotte eene soort van menschelijk ideaal, van symbolisch wezen, - eene soort van Messias. M. Du Boulau, in een werk, getiteld: *L'Énigme d'Alceste*, verdedigt eerstvermelde opvatting en spreekt van 'l'explosion de l'honnêteté publique se personifiant dans un janséniste'; in den uitval van Alceste tegen het vonnis, dat hem twintigduizend franken kost, maar waartegen hij niet in cassatie wil komen, opdat het blijve als (V, I):

'un fameux témoignage
De la méchanceté des hommes de notre âge',

ziet hij voorts reeds eene aankondiging van de cahiers der Staten-Generaal van 1789. Hij reikt hier dus de hand aan M. De Laprade, die zegt: 'Alceste tend la main aux philosophes du dix-huitième siècle'; aan Paul Lindau, die in zijne brochure *Molière* opmerkt: 'Die bange Vorahnung der Revolution verkörpert sich in ihm', en aan Camille Desmoulins, die in een der nummers van zijn *Vieux Cordelier* in Alceste den waren republikein, in Philinte daarentegen den verderfelijken *feuillant* ziet. Sedert men zich meer met de huwelijksrampen van Molière is gaan bezighouden, heeft men in Alceste den dichter zelven willen zien, zijne vrouw, ondanks hare tekortkomingen, steeds beminnende en zich avond op avond door haar latende toevoegen (V, 7):

'vous avez sujet de me haïr.
Faites-le, j'y consens',

ten einde de smartelijke voldoening te kunnen genieten, Célimène-Armande te antwoorden:

'Hé! le puis-je, traîtresse?
Puis-je ainsi triompher de toute ma tendresse?
Et, quoique avec ardeur je veuille vous haïr,
Trouvé-je un coeur en moi tout prêt à m'obéir?'

(*) In 1677 circuleerde in Parijs een kwaadaardig sonnet, waarin de bekende Hortense Mancini en haar broeder, de Hertog van Nevers, op weinig vleiende wijze bedektelijk werden vermeld. Het werd, ten onrechte, aan Boileau toegeschreven, en de gevolgen bleven niet uit, zooals blijkt uit een ander sonnet, dat kort daarop verscheen en aldus aanvangt:

'Dans un coin de Paris, Boileau tremblant et blême,
Fut hier bien frotté, quoiqu'il n'en dise rien;
Voilà ce qu'a produit son style peu chrétien.
Disant du mal d'autrui, l'on s'en fait à soi-même.'

Te recht m.i. heeft evenwel Coquelin, van de Comédie-Française, er in zijne belangrijke brochure *Molière et le Misanthrope* de aandacht op gevestigd, dat eene dergelijke sentimentaliteit niet van die dagen was en dat een geïdealiseerde Molière, met een bitteren lach van de hoogte zijner echtelijke tegenspoeden een anathema naar de maatschappij slingerend, met den geest des tijds en den persoon des dichters moeilijk is overeen te brengen. Wij, zonen der negentiende eeuw, zegt Coquelin, zijn er door de welluidende jammerklachten van een Byron, een Heine, een Alfred de Musset aan gewoon geraakt, bij elke in eenig tooneelwerk voorkomende gemoedsuiting ons af te vragen, of die wellicht uit de persoonlijke ervaring des dichters kan voortvloeien; bij elke omstandigheid uit het leven der *dramatis personae* angstvallig te onderzoeken, of deze wellicht in verband kan staan met iets, wat den schepper van het drama is overkomen(*), - maar de groote dramatische dichters van een paar eeuwen geleden achtten hunne persoonlijke voor- en tegenspoeden nog niet van zoodanig belang, om die bij elke gelegenheid op de planken den volke wereldkundig te maken; daarvoor waren zij te eenvoudig, te natuurlijk, te gezond.

Blijft over de opvatting, welke in ‘l'homme aux rubans verts’ een moreelen en geestelijken reus,

> ‘breed van schoudren
> En meer dan menschlijk sterk’,

een persoon ziet, zóó hoog boven het gros zijner medestervelingen verheven, dat men, ja, uit de verte hem bewonderen, maar nimmer hopen kan, hem zelfs maar eenigermate te zullen evenaren. Aldus o.a. George Sand in hare comedie *Molière*, in 1851 te Parijs in het théâtre de la Gaîté opgevoerd; aldus, in meerdere of mindere mate, de zoogenaamde Molièristen van den tegenwoordigen tijd.

Hoe het ook zij en welke opvatting men ook van den persoon van Alceste hebbe, wanneer men de ongunstig ontvangen eerste opvoeringen van den *Misanthrope* uitzondert, was er voor de schepping des dichters weinig anders dan één doorgaande kreet van bewondering, en de woorden van Voltaire: ‘L'Europe regarde le Misanthrope comme le chef-d'oeuvre du haut-comique’, zijn nog even waar, als toen zij geschreven werden. Eene vermeldenswaardige uitzondering vormen slechts, voor zoover mij bekend is, J.J. Rousseau, A.W. von Schlegel en Louis Veuillot. Maar deze drie waren er voornamelijk op uit, de verdiensten van Molière te verkleinen ter bereiking van een ander doel: - Rousseau, in zijn *Lettre à M. d'Alembert*, omdat hij de in zijn oog

(*) Zoo berust o.a. de door sommigen met veel overtuiging en talent verdedigde stelling, dat de tooneelwerken van Shakspere eigenlijk door Roger Bacon zouden geschreven zijn, grootendeels op de omstandigheid, dat de levensbijzonderheden van den laatste vaak overeenkomst opleveren met die van Shakspere's tooneelhelden. Het tijdstip der vervaardiging van *De Koopman van Venetië* zou b.v. samenvallen met dat, waarop Bacon zelf wegens schulden zich in gijzeling bevond. Het gevaar van eene dergelijke methode behoeft geen betoog.

verderfelijke oprichting van een schouwburg in Genève wilde bestrijden; Von Schlegel, in zijne onderscheidene literarisch-critische werken, ten einde zijn afgod Shakspere op het vrijgekomen voetstuk te plaatsen. En zoo wijlen de heftige redacteur van den Parijschen *Univers*(*) zich in dit opzicht een geestverwant van Rousseau - deux noms, bien étonnés de se trouver ensemble - toont, het is voornamelijk, om op den grooten en gunstigen invloed te wijzen, welken Bourdaloue op het karakter en het bijzondere leven van Lodewijk XIV zou hebben uitgeoefend, terwijl Molière volgens hem niets anders zou hebben verricht, dan den monarch in zijne zwakheden stijven en met diens overige vleiers medewerken, om daaraan een schoonschijnenden glimp te geven.

Zoo schrijver dezes in de volgende bladzijden zich in vele opzichten aan de drie bovengenoemden aansluit, men wijte dat niet aan de zucht, om den roem van Molière ter wille van wien of wat ook te verkleinen. Hij heeft alleen getracht, den niet zoo in alle deelen gunstigen indruk weder te geven, welken eene herhaalde kennismaking met den hoofdpersoon van den *Misanthrope* op hem gemaakt heeft.

Alceste is een man in de kracht des levens, bemiddeld, - een verlies van twintigduizend franken laat hem uit een financieel oogpunt volkomen onverschillig - gezien bij de dames, - Arsinoé biedt zichzelve hem ten huwelijk aan, Éliante wijst hem niet af, Célimène speelt met hem, maar in dit opzicht is hij er niet slechter aan toe dan de overigen en zelfs, ware hij niet bezeten door wat men zou kunnen noemen ‘la monomanie du désert’, zou zij bereid wezen, met hem in het huwelijk te treden. Zijne liefde voor de laatste is bij den aanvang van het stuk nog ongeschokt; al is hij niet blind voor hare gebreken, aan ontrouw van hare zijde denkt hij nog niet. De uitslag van zijn proces is op dat tijdstip nog onbekend en zijn oordeel over de menschheid is nog - vreemd genoeg! - te gunstig, om de mogelijkheid te kunnen aannemen, dat hij het verliezen zal, daar toch het recht aan zijne zijde is. Ondanks zijne min beminnelijke eigenschappen wordt hij bij voortduring en zonder protest toegelaten in de beste gezelschappen, waartoe hij door zijne geboorte dan ook volkomen gerechtigd is. Het zou hem weinig moeite kosten, eene fraaie positie bij het hof te veroveren: Arsinoé verklaart zich bereid, hem daartoe den weg te effenen (III, 7):

> ‘Et j'ai des gens en main que j'emploierai pour vous,
> Qui vous feront à tout un chemin assez doux.’

Hij staat als een uitstekend criticus, als een man van smaak bekend; Oronte, een hofdichter, in dezelfde kringen als Alceste verkeerende en derhalve met diens eigenaardigheden waarschijnlijk niet onbekend, wendt zich het eerst tot hem, om zijn oordeel over een zijner sonnetten

(*) Louis Veuillot, *Molière et Bourdaloue*, Parijs, 1877.

te vernemen. Schijnbaar lacht alles hem toe en zou zijn pad op rozen gaan - maar (I, 1)

> ‘je hais tous les hommes’,

zegt hij,

> ‘Les uns, parce qu'ils sont méchants et malfaisans,
> Et les autres, pour être aux méchants complaisans.’

Nu behoort m.i. in de eerste plaats de vraag beantwoord te worden, of Alceste het recht heeft tot deze en dergelijke bittere ontboezemingen, als op elke bladzijde van den *Misanthrope* voorkomen. Staat hij waarlijk zooveel hooger, niet dan de omgeving, waarin Molière hem plaatst, maar dan de omgeving, welke hij toch ook aan het hof van Lodewijk XIV zou kunnen zoeken en vinden, - en waarin hij, ware hij de man, waarvoor velen hem houden, zich zou behooren te bewegen - om, zonder belachelijk te zijn, dergelijke invectieven tegen zijne medemenschen te mogen slingeren?

Dit nu betwijfel ik. Van zijne intellectueele meerderheid komt in het geheele stuk geen enkel bewijs voor, of men moest het afkeuren van Oronte's sonnet - dat b.v. Coquelin waarlijk zoo kwaad niet vindt - en het daarboven verkiezen van een ouderwetsch liedje als een bewijs van hooge intelligentie willen aanmerken. In het algemeen - het is bekend - komt het intellect bij Molière er slecht af; zijne geleerden zijn zonder uitzondering belachelijk. Alceste's meerderheid boven zijne tijdgenooten blijkt alleen uit de omstandigheid, dat hij weigert de rechters, welke in zijne zaak zullen hebben uitspraak te doen, te ‘bezoeken’. Dat een dergelijk vertrouwen in zijne goede zaak, al schijnt het in deze dagen gewoon, in dien tijd meer dan gewoon, zelfs buitengewoon naïef was, blijkt uit menige bijzonderheid. ‘La justice’, zegt een rijmpje uit dien tijd:

> ‘La justice a la balance
> Non pas comme chacun pense
> Pour juger selon les lois,
> Mais afin de voir en somme
> Si les écus du bonhomme
> Sont légers ou sont de poids’,

en Saint-Simon zegt van den rechter: ‘Dès qu'il apercevait un intérêt ou une faveur à ménager, il était vendu.’ De bloedige satiren van Rabelais en D'Aubigné tegen de ‘Chats-fourrés’ en de ‘Grippeminauds’ hadden nog weinig van hare actualiteit verloren. Met het oog daarop mag het derhalve vreemd voorkomen, dat de man, die de menschen haat, omdat zij zijn ‘méchants et malfaisans’, - dus, wij willen het ten minste hopen, niet in den blinde, maar na eene ampele kennismaking met, na eene nauwkeurige bestudeering van het menschdom - zich verwondert, wanneer zij zich gedragen volkomen overeen-

komstig de meening, welke hij zich van hen gevormd heeft. De uitspraak, welke hem tot de betaling eener aanzienlijke geldsom veroordeelt, behoorde Alceste op te vatten als eene bevestiging zijner zoo vaak en zoo luid verkondigde theorieën; hij behoorde niet, bij het vernemen daarvan, op boozen toon uit te roepen (V, 1):

> ‘Ce sont vingt mille francs qu'il m'en pourra coûter;
> Mais pour vingt mille francs j'aurai droit de pester -’

een recht, dat hij zich trouwens ook vóór die uitspraak reeds in tamelijk volledige mate had toegekend.

Men zal voorts niet beweren, dat zijn uitvaren tegen de plichtplegingen, welke onder beschaafde lieden ook thans nog, zij het dan ook in mindere mate dan toen, gangbaar zijn, hem in zoo hoogen graad aanspraak geven op onze buitengewone achting. Te minder, waar bij de eerste gelegenheid, die hem daartoe geschonken wordt, blijkt, dat ook hijzelf, ondanks zijne barre voornemens, zich allerminst aan die plichtplegingen onttrekt en ze eerst laat varen, wanneer hem het mes op de keel wordt gezet.

‘Je vais n'épargner personne sur ce point’, heeft hij zoo even (I, 1) tot Philinte gezegd. Oronte nadert en vraagt hem zijn oordeel over een sonnet. Alceste vindt het niet mooi en deelt dit ‘ter zijde’ aan Philinte mede. Den vervaardiger wil hij echter blijkbaar, in strijd met zijn zoo even geuit voornemen, ‘sparen’, en hij begint dan ook met te zeggen (I, 2):

> ‘Monsieur, cette matière est toujours délicate,
> Et sur le bel esprit nous aimons qu'on nous flatte,
> Mais un jour, à quelqu'un dont je tairai le nom,
> Je disais, en voyant des vers de sa façon,
> Qu'il faut qu'un galant homme ait toujours grand empire
> Sur les démangeaisons qui nous prennent d'écrire;
> Qu'il doit tenir la bride aux grands empressements
> Qu'on a de faire éclat de tels amusements;
> Et que, par la chaleur de montrer ses ouvrages,
> On s'expose à jouer de mauvais personnages.’

‘Moest ik dan liever geene sonnetten maken?’ vraagt Oronte.

> ‘Je ne dis pas cela’,

antwoordt Alceste.

‘Hebt ge iets op mijn sonnet aan te merken?’

> ‘Je ne dis pas cela.’

‘Zijn mijne verzen slecht?’

> ‘Je ne dis pas cela’,

klinkt het ten derden male uit den mond van hem, die nog slechts weinige oogenblikken geleden gezegd heeft:

> ‘Je veux qu'on soit sincère, et qu'en homme d'honneur
> On ne lâche aucun mot qui ne parte du coeur’,

en die zijne verontwaardiging geen meester was, wanneer Philinte daartegen opmerkte:

> 'Il est bien des endroits où la pleine franchise
> Deviendrait ridicule, et serait peu permise.'

Eerst nadat de ander hem nogmaals uitdrukkelijk gevraagd heeft, wat hij dan toch wel van zijn sonnet denkt, komt de bekende tirade, waarin *ma mie, ô gué*! tegenover Oronte's bloemrijke verzen gesteld wordt.

Ik houd weinig van Alceste, maar zou althans meer van hem houden, indien hij terstond na de voorlezing Oronte hadde toegevoegd:

> 'Votre sonnet est bon à mettre au cabinet.'

Verdient hij wellicht ons medelijden op te wekken wegens zijne onbeantwoorde liefde voor Célimène? Ik erken, dat de schildering van den strijd tusschen liefde en rede, welke reeds in het eerste tooneel wordt aangekondigd en het geheele stuk beheerscht, meesterlijk moet genoemd worden. Maar laat de schoonheid van die schildering ons niet verleiden tot het storten van tranen, waar in het laatste bedrijf Célimène's hartelooze coquetterie ontmaskerd wordt en Alceste zonder haar naar zijn 'désert' vertrekt. M. Henri de Lapommeraye spreekt in zijn boekje: *Molière et Bossuet*, *réponse à M. Louis Veuillot*, van 'l'admirable et saisissant tableau de la fin:

Alceste allant vivre dans la solitude, privé des joies saines de l'amour conjugal, parcequ'il a commis la faute de livrer son coeur à une coquette;

Célimène abandonnée par ceux qu'elle a trompés, perdue de réputation, tenue dès lors à l'écart par les honnêtes gens et fatalement condamnée par la maturité qui approche à rester vieille fille ou à acheter le nom de quelque drôle, de quelque sans-le-sou titré. Ou le vide, ou les coups, ou la ruine, voilà l'avenir.'

Des schrijvers enthousiasme doet hem hier een paar onjuistheden zeggen. Van 'la maturité qui approche' kan bij 'une âme de vingt ans' (V, 7) kwalijk sprake zijn, en evenmin kan eene 'jeune veuve' (I, 1), welken hoogen leeftijd zij ook in den ongehuwden staat moge bereiken, gevoeglijk ooit tot het gilde der 'vieilles filles' worden gerekend. Bovendien, die toekomst zou voor Célimène niet zoo zwart zijn, als zij hier geschilderd wordt; de muggen zullen spoedig weder in en om de kaars komen vliegen en in het vervolg zal zij zich voor dergelijke compromitteerende briefjes wel wachten. En Alceste verstoken van de genoegens van den echt? De hemel beware iedere vrouw voor zulk een man! Schrijver dezes gevoelde zich bij het lezen van het treffend slottableau steeds geneigd, met minder verrukking maar meer nuchteren zin uit te roepen: 'Welk een geluk, dat althans

die twee, door een samenloop van toevallige omstandigheden, elkander niet, zooals men het noemt, gekregen hebben! Wat zou dat voor een huwelijk hebben opgeleverd! Reeds in de dagen, waarin Alceste aan Célimène het hof maakt, - en dan is men toch gewoon, zich op zijn best voor te doen, - is het kibbelen van het begin tot het eind, kibbelen, zoodra zij slechts in elkanders tegenwoordigheid zijn. De eerste woorden, welke hij haar toevoegt, zijn (II, 1):

> 'Madame, voulez-vous que je vous parle net?
> De vos façons d'agir je suis mal satisfait',

en de laatste luiden (V, 7):

> 'Mon coeur à présent vous déteste', enz.

Zij kibbelen over de 'amants', die hij haar toeschrijft; over de personen, die zij ten harent ontvangt; over hare kwaadsprekendheid; over de dubbelzinnigheid van de briefjes, die zij schrijft. Ik geloof niet, dat Alceste na het vallen van het scherm zich naar een 'endroit écarté' zal terugtrekken; daartoe houd ik hem te veel voor een man van het woord, te weinig voor iemand van de daad. Maar mocht hij het doen, dan is dat althans de eenige voor hem mogelijke weg, wanneer hij ten minste niet - hierover later - zijne roeping wat ruimer en wat hooger wil opvatten. Hadde daarentegen Célimène in een huwelijk met hem toegestemd, dan zou Alceste, wien het brommen tot eene tweede natuur is geworden, niet als door een tooverslag zijn hervormd tot een beminnelijk mensch. En aan den anderen kant zou Célimène, gelet op hare lichtzinnige geaardheid en de buitengewone neiging, welke de door Molière geschilderde vrouwen daarvoor aan den dag leggen, niet geaarzeld hebben, haar echtgenoot te maken *ce que vous savez*, zooals de dichter het uitdrukt, wanneer hij ten minste de zaak niet bij haar naam noemt. Laat ons derhalve beiden een kaartje sturen met de letters *p.f.*

Voorzeker, een eerlijk man, die, door liefde verblind, ten speelbal strekt aan de luimen eener coquette, - zooals, meen ik, de geijkte term luidt - zal ten allen tijde voor den dramaticus een dankbaar onderwerp van studie opleveren en steeds op onze hooge belangstelling aanspraak kunnen maken. Maar wat te zeggen van den man, die, meenende de bewijzen van ontrouw zijner beminde in handen te hebben, nog vóórdat deze de gelegenheid is geschonken, zich te verantwoorden, niet in wanhoop den 'désert' opzoekt, welke van den aanvang af hem zoo had aangetrokken, maar *à bout portant* eene declaratie richt tot haar nichtje, voor wie tot heden zijn hart niets gevoelde. Vroeger toch was Éliante hem door Philinte aanbevolen als eene veel betere vrouw dan Célimène, maar Alceste's antwoord luidde (I, 1):

> 'Il est vrai: ma raison me le dit chaque jour;
> Mais la raison n'est pas ce qui règle l'amour.'

En thans, in dit oogenblik van vertwijfeling, nu toch voorzeker niet de stem der *rede* het luidst zal klinken, verzoekt hij diezelfde Éliante zijn vrijgevallen hart te aanvaarden. ‘Vengez-moi’, zegt hij (IV, 2):

> ‘Vengez-moi d'une ingrate et perfide parente
> Qui trahit lâchement une ardeur si constante;
> Vengez-moi de ce trait qui doit vous faire horreur.’

Verbaasd vraagt zij:

‘Moi vous venger? Comment?’

‘En recevant mon coeur’, antwoordt Alceste. Maar Éliante, hoezeer hem niet ongenegen, acht een dergelijk procédé toch wel wat al te kort aangebonden en geeft hem in overweging, zich eerst nog wat te bedenken. Daar nadert Célimène. ‘Mon courroux’, gaat Alceste voort:

> ‘Mon courroux redouble à cette approche,
> Je vais de sa noirceur lui faire un vif reproche,
> Pleinement la confondre, et vous porter après
> Un coeur tout dégagé de ses trompeurs attraits.’

Hoe heet zulk eene handelwijze in de taal des dagelijkschen levens? Alceste, voor het waarschijnlijk geval, dat zijn engagement afraakt, tracht zich alvast een tweede liefje te verzekeren.

‘Een man als Alceste is bijzonder in alles, ook in zijne liefde’, merkt Mr. Van Hall op in het Aprilnummer van *De Gids.* Voorwaar, wèl bijzonder is zijne liefde en wèl lankmoedig is Célimène, om den man, die haar hoogstens nu en dan ‘diverteert’ maar dien zij meestentijds ‘le plus fâcheux du monde’ vindt, - zooals zij in het ongelukkige briefje zegt, dat zoo juist van pas, om den knoop door te hakken, in verkeerde handen geraakt, - zoolang in hare tegenwoordigheid toe te laten en zich zoo talrijke onbeschoftheden van zijne zijde te laten welgevallen. Men zal zeggen: zijne zedelijke meerderheid domineert zijne omgeving, ook al wil deze het niet erkennen. Maar neen; zijne onhebbelijkheden wekken slechts den lachlust op. Philinte, welke onder die omgeving nog het minst laag staat, Philinte, die voortdurend dienst moet doen als vergaderbak voor Alceste's kwaad humeur, zal het ons zeggen (I, 1):

> ‘Je vous dirai tout franc que cette maladie,
> Partout où vous allez, donne la comédie.’

En Alceste verlangt ook niet meer en is daar zeer tevreden mede:

> ‘Tant mieux, morbleu! tant mieux, c'est ce que je demande,
> Ce m'est un fort bon signe, et ma joie en est grande.’

Had ik ongelijk met te beweren, dat hij in de eerste plaats een man van het woord, een ‘fanfaron de vertu’ is? ‘La misanthropie

n'est qu'un amour rentré', zegt Béranger te recht - de ware menschenhater was oorspronkelijk vervuld met eene innige liefde tot het menschdom, en eerst de teleurstellingen, welke hij in dit opzicht op zijn levenspad heeft moeten ondervinden, hebben hem genoopt, aan datzelfde menschdom, tot zijn eigene bittere spijt, den rug toe te keeren. Zóó Shakspere's Timon of Athens. Hij had met Lucius, Lucullus, Sempronius, en hoe de *lords and flatterers* verder heeten mogen, zijn vaderlijk erfdeel naar zijn beste vermogen doorgebracht. Eindelijk is alles verteerd en wordt zijne deur bestormd door schuldeischers. Tevergeefs klopt hij aan bij zijne vroegere tafelgenooten en klaploopers; onder nietige en gezochte voorwendsels schepen zij hem af. Half waanzinnig ten gevolge van zoo snoode ondankbaarheid verlaat hij Athene. - 'Timon will to the woods', zegt hij - en hij *gaat.*

Hier overvalt de misanthropie den mensch als een roofdier, dat zijne prooi onverhoeds bespringt en niet loslaat, voordat zij den laatsten adem heeft uitgeblazen. En zoo behoort het. Is men, zooals met Alceste het geval schijnt te zijn, door geleidelijke kennismaking met de menschen van dezer slechte eigenschappen langzamerhand overtuigd geraakt, dan zal zulks nimmer kunnen voeren tot menschenhaat, maar alleen tot menschenverachting, die zich dan echter geheel anders, en vooral op veel kalmer wijze zal openbaren dan in Molière's veelgeprezen stuk. Ik wees hierboven reeds op Alceste's ongemotiveerde houding bij het vernemen van den uitslag van zijn proces. Kan men voorts zoo hooge achting koesteren voor den man, die de menschen heet te haten

> 'Les uns, parce qu'ils sont méchants et malfaisans,
> Et les autres, pour être aux méchants complaisans,'

en die desniettegenstaande zijn tijd uitsluitend doorbrengt met het bezoeken van salons, waar hij 'donne la comédie', en het hofmaken aan eene jonge weduwe, die den draak met hem steekt? Ware het niet vrij wat beter, wanneer hij - den weg daarheen, wij zagen het, zal Arsinoé hem gemakkelijk maken - den alvermogenden koning trachtte te naderen en dezen - 'nous vivons sous un prince ennemi de la fraude', laat Molière den *exempt* in den *Tartuffe* zeggen - opmerkzaam maakte op de misbruiken, welke zijne regeering ontsierden, op de misdadige omkoopbaarheid zijner rechterlijke macht, op de

> 'injustice, intérêt, trahison, fourberie'

(I, 1), welke Alceste, waar hij ook rondzag, aan het hof of in de stad, in eene 'humeur noire' brachten? Iemand, die op zoo hoogen toon die misbruiken brandmerkt, moet ook durven 'payer de sa personne'. Maar neen: zijn onafhankelijkheidszin - 'prétexte admirable', zegt Léon Gozlan ergens, 'pour ne pas avouer qu'on hait l'application de l'esprit et le travail des mains' - verbiedt hem dit. Op het aanbod van Arsinoé antwoordt hij (III, 7):

‘Et que voudriez-vous, madame, que j'y fisse?
L'humeur dont je me sens veut que je m'en bannisse,
.....
Hors de la cour, sans doute, on n'a pas cet appui,
Et ces titres d'honneur qu'elle donne aujourd'hui;
Mais on n'a pas aussi, perdant ces avantages,
Le chagrin de jouer de fort sots personnages.’

In dezen laatsten regel geeft Alceste zich onwillekeurig bloot. De vrees, om *aan het hof* een dwaas figuur te maken, de overtuiging, dat hij aldaar, gewogen, te licht zou bevonden worden, schijnt hem - wien het onverschillig is, of hij aan de lieden, waaronder hij thans verkeert, ‘donne la comédie’ - voornamelijk ertoe te brengen, Arsinoé's aanbod af te slaan.

Is het woord *fanfaron* te hard?

Verhoog de zedelijke waarde van Alceste's omgeving, en diens zedelijke meerderheid verdwijnt in rook. ‘Un autre défaut’, zegt Fénélon in zijne *Lettre à l'académie française,* ‘que beaucoup de gens d'esprit lui (aan Molière) pardonnent et que je n'ai garde de lui pardonner, est qu'il a donné un tour gracieux au vice avec une austérité ridicule et odieuse à la vertu.’ Het is meer gezegd - personen van hooge moreele waarde ontmoet men bij Molière niet; naast den ‘niais’ en den ‘fripon’ staat hoogstens de vertegenwoordiger van het gezonde ‘bon sens’. Maar te midden van de lieden, onder welke Alceste zich beweegt(*), is het waarlijk al te gemakkelijk, om, zelfs met zijne eigenaardigheden, een gunstigen indruk te maken. Wie zijn die lieden? Eene *coquette,* eene *prude* en eene *raisonneuse*, een poëtaster, een paar verwaande marquis en Philinte, Alceste's ‘vriend’, - over die vriendschap later - die de zaken neemt, zooals ze zijn, zich er warm noch koud over maakt, de dwaasheden der eeuw evenmin billijkt, als hij ertegen uitvaart; die, lymphatisch van gestel, eene hoogst bedaarde liefdesverklaring tot Éliante richt (IV, 1), welke op even bedaarde wijze door haar wordt aangenomen (V, 8), en die, wat moraliteit betreft, op de hoogste sport staande van de Jacobsladder, waarlangs zich Alceste's omgeving heen en weer beweegt, ons een denkbeeld kan geven van het zedelijk gehalte, waarin zich de overige personen van die omgeving kunnen verheugen.

Plaats te midden van die omgeving één enkel man, gezond van lichaam, van geest, van hoofd, van hart, - een man, zooals Alceste, hadde hij hem willen zoeken, toch ook wel had kunnen vinden; - waren ze niet te vinden geweest, de eeuw van Lodewijk XIV hadde een anderen naam gedragen. Hoe zou deze des menschenhaters ijdelheid en behaagzucht door de gaten van zijn mantel bespeurd en ten toon gesteld hebben, hoe zou hij hem de gestolen leeuwenhuid van de schouders hebben gerukt, hoe zou Alceste voor hem zijn weggestoven

(*) Louis Veuillot noemt ze, in zijn boven aangehaald werk, ‘une collection d'oisifs, qui s'amusent ou qui se désennuient à médire’.

als de rechteren in Vondel's ‘klinkert’ vloden voor ‘Palamedes schaauw’!

Onwaar is het, wanneer òf Molière òf Alceste ons het kringetje, te midden waarvan de laatste zich met zooveel ophef beweegt, als de Farizeër den Heer dankend, dat hij niet is gelijk zij, wil doen voorkomen als een mikrokosmos hetzij van de menschheid ten allen tijde, hetzij dan van de maatschappij ten tijde van Lodewijk XIV. Met enkel mannen, die niets vermogen dan slechte sonnetten schrijven, lange nagels aan den pink en blonde pruiken op het hoofd dragen, elkander met overdreven vriendschapsbetuigingen in de armen vallen en in de salons van coquette weeuwtjes kwaad van elkander spreken, doet men niet, wat in die dagen - de eerste opvoering van den *Misanthrope* dagteekent van 4 Juni 1666 - gedaan was of stond gedaan te worden. Het is hier de plaats niet, om daaromtrent in bijzonderheden te treden; een ieder weet, hoe de eerste regeeringsjaren van Lodewijk XIV aan Frankrijk niet slechts roem, maar ook geestelijke en stoffelijke welvaart, als te voren nooit gekend, brachten. ‘Ontruk u aan de Acastes, de Philintes en de Orontes’, is men geneigd Alceste toe te roepen, ‘en toon in ruimer en uwer waardiger omgeving, wie ge zijt en wat ge kunt.’ Maar in zulk een kring durft hij - wij zagen het hierboven - zijne dorre en onvruchtbare jammerklachten niet te doen hooren; hij is tevreden en verhoovaardigt er zich op, zoo hij aan de lieden, te midden waarvan hij zich beweegt, ‘donne la comédie’. Alceste's zoo oratorisch uitgebazuinde opstand tegen het menschdom blijkt bij nader inzien te wezen een opstand tegen een al zeer weinig belang inboezemend en geenerlei achting verdienend gedeelte daarvan.

Maar even misplaatst, als Alceste, zooals hij uit het brein van Molière is te voorschijn gekomen, zou wezen te midden eener omgeving van beter gehalte, dan ons wordt aangeboden, evenmin zou hij, ware hij degeen, voor wien velen hem houden, zich één enkel oogenblik tehuis gevoelen aan de zijde van een Philinte. En toch, vreemd is het, maar tot het opgaan van het scherm heeft hij zich zeer behaaglijk gevoeld in zijne tegenwoordigheid en dezen, welke toch, ware Alceste's wereldbeschouwing geene leeuwenhuid, niet waard zou wezen zijne schoenriemen aan te binden, den naam van ‘vriend’ waardig gekeurd. In den achtsten regel van het eerste tooneel, eerste bedrijf, wordt hem echter die vriendschap opgezegd:

> ‘Moi, votre ami? Rayez cela de vos papiers.’

En waarom? Omdat hij een man, dien hij bij nader inzien bleek bijna niet te kennen, met overdreven strijkages heeft aangesproken.

Hoe nu? Alceste's vriendschap voor Philinte moet gegrondvest zijn op een langdurigen, hoogst vertrouwelijken omgang, op eene nauw-

keurige, diepgaande studie van des laatsten karakter. Alceste zegt het ons zelf, waar Oronte hem later zijne vriendschap komt aanbieden, dat hij van die plotseling aangeknoopte banden niets weten wil (I, 2):

> 'Avec lumière et choix cette union veut naître;
> Avant que nous lier, il faut nous mieux connaître.'

Wanneer Alceste iemand den naam van vriend heeft waardig gekeurd, dan ligt diens ziel voor hem open, dan bevat diens gemoed voor hem geen geheim. En moet men dan aannemen, dat Philinte tot op het oogenblik, waarop het stuk aanvangt, zijn zoo al niet instemmen met, dan toch met den mantel der liefde bedekken van de fouten der eeuw, waartegen de eerste te velde trekt, zóózeer voor zijn vriend heeft weten verborgen te houden, dat bij de eerste openbaring daarvan Alceste als voor het hoofd geslagen staat van verbazing? Dat zou een diplomatischen zin in Philinte veronderstellen, als waarop de man zelf wel nimmer aanspraak zal maken. Moet men dan aannemen, dat ook hier de door Alceste verkondigde theorie door de practijk werd gelogenstraft; dat bij de keuze van een vriend 'lumière et choix' *niet* hebben voorgezeten, en dat hij den waarlijk niet dubbel- of geheimzinnigen Philinte dien naam heeft geschonken, zonder zelfs eene der meest in het oog vallende eigenaardigheden van diens karakter te kennen? Hoe is voorts te verklaren de verbazing, waarmede van zijne zijde de 'vriend' Philinte Alceste's menschenhatende beschouwingen aanhoort? Heeft ook Alceste tot heden zijn karakter in die mate weten verborgen te houden, dat Philinte hem beschouwen kan als een man, in staat de rechters in zijne zaak om te koopen, den lieden de waarheid, wanneer die soms onaangenaam klinken mocht, te onthouden, in één woord, behept met de fouten der eeuw? Des menschenhaters in het oog vallende persoonlijkheid wettigt eene dergelijke onderstelling nog minder. Maar vanwaar dan Philinte's verbazing, wanneer Alceste spreekt, zooals men van hem niet anders kan verwachten, zooals hij ongetwijfeld reeds tal van keeren gesproken heeft?

Zou het te veel gewaagd zijn te beweren, dat hier de dramaticus den psycholoog in den weg heeft gestaan? Alceste's misanthropie ontwikkelt zich niet geleidelijk, maar is bij den aanvang van het stuk reeds kant en klaar; de lezer of hoorder moet derhalve met zijne barre wereldbeschouwing worden in kennis gesteld. Na kennismaking met het eerste tooneel staat ons dan ook Alceste - ten minste zooals hijzelf zich *verbeeldt* te zijn en hij anderen gaarne zou willen diets maken, dat hij is, - klaar en helder voor den geest; maar Molière verloor uit het oog, dat de ontboezemingen van zijn held niet op hare plaats zijn tegenover een vriend, die daarop reeds meermalen en tot verzadiging toe behoort vergast te zijn, en dat allerminst gemotiveerd is der vrienden wederzijdsche verwondering wanneer zij spreken, gelijk zij, gegeven wie zij zijn, behooren te spreken.

Of moet men wellicht aannemen, dat Alceste een mensch was van gelijke beweging als Philinte tot op die ongelukkige ontmoeting, welke even vóór den aanvang van het stuk heeft plaats gehad en aanleiding gegeven tot Alceste's boosheid? Op deze wijze zou zijne vroegere vriendschap voor Philinte verklaard worden, en ook enkele passages schijnen oppervlakkig deze opvatting aannemelijk te maken. In de eerste plaats de omstandigheid, dat in het eerste tooneel steeds van zijne *voornemens* sprake is:

> 'Je *vais* n'épargner personne sur ce point',

en:

> 'mon *dessein*
> Est de rompre en visière avec le genre humain';

voorts de verbazing van Philinte bij het vernemen dezer voornemens, de naïveteit van Oronte, die Alceste voor den meest geschikten man houdt, om de *primeur* van zijn sonnet te genieten, en eindelijk de aarzeling, die den menschenhater kenmerkt bij de eerste maal, dat het hem gegeven is, zijne theorieën in toepassing te brengen. Alceste's houding tegenover Oronte toch - hierboven wees ik erop - is niet die van den veldheer, maar van den recruut. Hiertegenover staat echter, dat de omstandigheid, dat Philinte iemand, dien hij weinig kende, overdreven beleefd bejegende, het plotseling ontstaan van Alceste's menschenhaat allerminst voldoende zou motiveeren, terwijl men bovendien, doorlezende, bemerkt, dat laatstgenoemde reeds overal als een lastige zonderling bekend staat.

'D'une mauvaise humeur constante. Emporté pour une bagatelle. Mettant sur le même pied le plus innocent travers et le vice le plus décidé. Tournant tout à mal et tempêtant à tort et à travers. Il n'a aucune mesure par conséquent aucune justice. Il veut réformer le monde, comme il veut corriger Célimène, en lui jetant en face les plus énormes sottises.

Ce même homme, qui exige du genre humain toutes les perfections, ne fait pas à autrui la moindre charité; il veut qu'on le souffre, et ne souffre rien à personne.'

Wie spreekt zoo over Alceste? De een of andere 'détracteur' van Molière? Neen, een zijner vurigste bewonderaars, die hem zelfs boven Shakspere stelt, - Coquelin in zijne reeds vermelde brochure(*). Daarin wordt de vraag behandeld; of het in overeenstemming met de bedoeling des dichters is, wanneer men, zooals de traditie van den

(*) Zijn innigste wensch, zoo verhaalt hij in den aanhef daarvan, was steeds geweest, den Alceste te mogen vertolken. Het bestuur van het Théâtre Français had hem dat echter nimmer vergund, en wel in de voornaamste plaats, omdat de vorm van zijn neus niet beantwoordde aan het ideaal, dat men zich in den loop der tijden van Alceste's neus gevormd heeft. De brochure strekt dan ook, om uiteen te zetten, hoe hij den Alceste zou hebben opgevat, hadde de natuur uit een nasaal oogpunt hem anders bedeeld.

laatsten tijd wil, Alceste opvat als een tragischen minnaar. Hierbij merkt hij op, dat die z.i. onjuiste opvatting in verband staat met den lichaamsbouw der verschillende acteurs, welke in die rol optraden. ‘Mole, dès son entrée et sur le mot typique:

Moi, je veux me fâcher etc.

cassait régulièrement un siège. Ce n'est qu'après lui qu'on a fait d'Alceste un amoureux, et la transformation remonte à Fleury, qui, n'ayant pas physiquement la force de jouer le rôle comme son prédécesseur, aima mieux, pour y réussir, en faire un personnage de son emploi.’ Molière in de eerste plaats vatte de rol comisch op(*) - een bewijs te meer, zegt Coquelin te recht, dat de schepping ervan niet strekte ter vereeuwiging zijner ‘infortunes conjugales’. Ook uit de woorden van Rousseau, die in zijne *Lettre à M. d'Alembert* telkens, wanneer hij fouten in de conceptie des dichters ontmoet, deze verklaart, door te zeggen: ‘Mais il fallait faire rire le parterre’, blijkt, dat men althans in zijn tijd Alceste als een comisch personage beschouwde.

Ook ik zou deze meening deelen, al blijkt uit het bovenstaande genoeg, dat ik mij met de bewondering voor deze schepping van Molière, hoe men haar ook opvatte, in vele opzichten niet kan vereenigen. Maar voor een tragischen held althans acht ik Alceste niet zedelijk verheven genoeg. Zelfoverschatting, misplaatste achterdocht en even misplaatst vertrouwen, zenuwachtigheid, geest van tegenspraak, onhebbelijkheid en inconsequentie(†) wekken geene achting en de drager van die eigenschappen, bij zijn val, geen medelijden op. En Alceste's liefde voor Célimène, ik zeide het boven: wij wenschen er beiden geluk mede, dat die onnatuurlijke band verbroken wordt. Célimène keert terug in haar salon en zal, zoo 't lukken wil en de indruk van dat briefje wat vergeten is, wel weer een nieuwen kring aanbidders rond zich verzamelen, zonder dat we ons met Jules Claretie verdiepen in de vraag, of zij na hare breuk met Alceste al dan niet kans heeft op een ‘gelukkig’ huwelijk. Voor den laatste staan twee wegen open -

(*) En dat, terwijl hij, gelijk men weet, een zwak had voor tragische rollen, waarin hij overigens niet uitmuntte.
Wat zou overigens Molière zelf zeggen van de meening, dat ook *Monsieur de Pourceaugnac* eigenlijk als een somber drama moet beschouwd worden? Dit staat te lezen op blz. 50 van het werk van Jules Claretie: *Molière, sa vie et ses oeuvres:* ‘Cette farce, si gaie, est en réalité lugubre comme le plus sinistre des drames.’

(†) De man, die heet oprechtheid boven alles te stellen, maakt zich driftig telken male, als men hem de waarheid zegt. Ik beweer niet, dat *dit* eene fout in Molière's schepping is; - integendeel, zij, die tegenover anderen het meest eischend zijn, achten in den regel zichzelf tamelijk vlekkeloos. Maar het is voor mij eene reden te meer, om Alceste als persoon lang zoo hoog niet te stellen, als men tegenwoordig wil.
Anders Labiche, in zijne comedie: *Le Misanthrope et l'Auvergnat.* De laatste houdt eene alleenspraak: ‘Ah! que je suis franc, moi. Je ne sais pas mentir, moi!’ ‘Dat is een buitenkansje,’ denkt de misanthroop. ‘Tu ne sais pas mentir, Machavoine? Comment me trouves-tu ce matin? - ‘Je vous trouve laid.’ - ‘Si je me mariais, crois-tu que je serais.....?’ - ‘Oh! ça? tout de suite!’ - ‘Enfin! en voilà un,’ zegt de ander verheugd. ‘Ça fait du bien, ça repose!’
Deze menschenhater is consequenter, en derhalve achtenswaardiger, dan Alceste.

een belangrijke werkkring, waarin hij, als een andere Theseus of Herakles, de monsters, die Attica onveilig maken, kan te lijf gaan en verpletteren. Die weg is hem reeds vroeger aangewezen - hij weigert ook nu hem in te slaan. ‘Seul, le travail fait oublier’, heeft ik weet niet welk landgenoot van den menschenhater gezegd. Alceste denkt er anders over en geeft er de voorkeur aan, zijne ijdele zelfvergoding ongestoord voort te zetten, in den ‘désert’, in het ‘endroit écarté’, dat hem reeds bij den aanvang van het stuk aantrok. Maar juist door de veelvuldigheid der plaatsen, waar reeds op dat vertrek gezinspeeld is, treft het ons oneindig minder, wanneer hij toont, aan dat voornemen eindelijk een begin van uitvoering te willen geven. En zelfs dàn vertrouwen wij hem niet ten volle; hij heeft gedurende vijf bedrijven zoozeer getoond een man van het woord te wezen, dat wij niet zeker zijn, of wij hem niet, ware er een zesde bedrijf, weder zouden zien te voorschijn komen.

'*s-Gravenhage*, Mei 1886.

G.H. BETZ.

Levenswoorden.

Het is de geest, het is het verstand, dat den mensch tot heer der schepping maakt; daarom zijn er ook geen onschadelijke dwalingen, nog minder heilige dwalingen. En tot troost voor hen, die hun leven wijden aan den edelen en zwaren strijd tegen de dwaling, voeg ik erbij: zoolang de waarheid nog niet bestaat, kan de dwaling haar spel spelen, zooals uilen en vleermuizen in den nacht; maar eer kan men verwachten, dat uilen en vleermuizen de zon zullen zoeken, dan dat de erkende en duidelijk en geheel uitgesproken waarheid weer verdrongen wordt, zoodat de oude dwaling weer haar breede plaats inneemt. Dat is de kracht der waarheid, welker zege zwaar en moeielijk is, maar ook, eenmaal overwonnen, niet meer te ontrukken is.

SCHOPENHAUER.

Elke dwaling sluit een kern van waarheid in, en elke waarheid kan het zaad zijn van een dwaling.

RÜCKERT.

Mozes en Mohammed waren geen speculatieve geesten, maar mannen van de daad. Door hun tijdgenooten te dringen tot handelen, hebben zij de menschheid beheerscht.

RENAN.

Onze daden zijn kinderen van onzen geest; eenmaal geboren, weten wij niet, wat uit haar worden zal; en wat zij ook worden, wij moeten haar voor lief nemen; zij hebben zulk een zelfstandig leven, dat zij ons kunnen ombrengen. Ongelukkig maken zij dikwijls ons geheele leven. Zij hebben weder kinderen en worden tot geheele geslachten.

RAHEL.

Wij zijn nooit tehuis; wij zijn altijd als op reis; de vrees, het verlangen, de hoop drijven ons naar de toekomst en rooven ons het bewustzijn en de waardeering van hetgeen i s , om aan datgene te denken, wat z i j n z a l , - hoogst waarschijnlijk, wanneer w i j er niet meer zijn.

MONTAIGNE.

Wanneer er iets gebeurd is, hoort men de menschen terstond zeggen: Dat is dwaas, dat is verstandig, dat is goed, of dat is slecht! En wat beteekenen die uitroepen? Hebt gij de innerlijke beweegrede-

nen van een handeling ontdekt? Weet gij met zekerheid de oorzaken aan te geven, waarom iets geschiedde, waarom het geschieden moest? Wanneer dat zoo ware, zoudt gij niet zoo grif oordeelen.

GÖTHE.

Men spreekt dikwijls van den dood op het slagveld als iets roemrijks; onverwachts, snel, in volle kracht, met roem bedekt vallen daar de strijders, ontrukt aan zooveel lijden, zooveel zwakheid, zooveel ellende, als gewoonlijk verbonden zijn aan het sterven door ziekte. Ik vind echter, dat de mensch a l t i j d zijn dood tot een dood op het slagveld maken kan, wanneer hij namelijk werkzaam blijft in den strijd en niet dan in den uitersten nood wijkt.

VARNHAGEN.

Weet ge, wat ons zoo onrechtvaardig tegen den hemel maakt? Het gewone gebrek, om met onze begrippen grenzen te trekken, die in de natuur niet bestaan, - om altijd te scheiden, waar in de werkelijkheid alles gemengd, alles vereenigd is. - Smart is dikwerf meer wellust dan smart; schrik heeft een aangename rilling; ongeluk wordt iets blijds in de herinnering; gevoel van zwakheid drijft den vriend in de armen van den vriend; droefheid maakt het hart geschikt voor fijnere gewaarwording; de nood brengt ons het bewustzijn van onze kracht en van onze waarde.

ENGEL.

Niemand verdeelt zijn geld onder anderen, iedereen zijn tijd en zijn leven. Met niets in de wereld zijn wij zoo verkwistend als met deze laatsten, en toch, daarop gierig te zijn, zou even nuttig als lofwaardig zijn.

MONTAIGNE.

In den gewonen omgang vertoonen de menschen zich alleen u i t w e n d i g . Wantrouwen of onverschilligheid houden hen ervan terug, anderen in hun gemoed te laten zien, en van datgene, wat ons hart het naaste is, met eenig gevoel te spreken, zou voor niet beschaafd gehouden worden.

SCHLEGEL.

In alles, wat men diplomatieke kunst zoowel van het bijzondere als van het openbare leven noemt, heeft men veel meer succes door de eigenschappen, welke men niet heeft, dan door die, welke men bezit. Gebrek aan geestdrift, gebrek aan ideeën, gebrek aan gevoel, een weinig geest, met deze negatieve eigenschappen verbonden, en men maakt opgang in de maatschappij.

DE STAEL.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Vrijwilliger.

Zoowel als men het natuurlijk vindt, dat eene moeder eene voorkeur heeft voor haar door de natuur het minst bedeelde kind, moet men ook toegevend oordeelen over den kunstenaar, wanneer hij eene voorkeur aan den dag legt voor een werk van hem, dat niet door bijval werd bekroond.

Doch al staat het eene moeder vrij, het ongeluk van haar kind door eene dubbel liefderijke zorg te blijven vergoeden, een kunstenaar maakt zich belachelijk, door op den duur de voortreffelijkheid te blijven roemen van een werk, waarin het publiek geen behagen vindt.

Daarom antwoordde Alexis B., de *genre*-schilder, onlangs, in Juli, niet op de critiek van Daniël, een jongen beeldhouwer onder zijne vrienden, toen eene van zijne schilderijen, na de sluiting der tentoonstelling, onverkocht in zijn *atelier* was teruggekomen.

In het binnenste zijner ziel was Alexis B. overtuigd, dat het tooneel uit de achttiende eeuw, dat in den catalogus vermeld stond onder den titel: *Grenadiers der Fransche garde in de herberg het Zwijnshoofd*, veel beter was dan zijne andere schilderij, die een tafereel uit den jongsten tijd voorstelde. Die schilderij was nochtans, reeds vóór de opening der tentoonstelling, verkocht, en drie kunstliefhebbers hadden haar elkander betwist.

Alexis B. schreef het weinige succès van zijn tafereel in het Zwijnshoofd toe aan eene hebbelijkheid der Parijzenaars van niet te dulden, dat een schilder zijne specialiteit verloochent.

Het zou hem niet aan redeneerkracht ontbroken hebben, om de compositie, de kleur en de deugdelijkheid van het bijwerk der door het publiek veroordeelde schilderij te verdedigen; doch Daniël was scherp, als zooveel beeldhouwers, die onder den invloed der beoefening hunner kunst scherp en bijtend in hunne opvattingen schijnen te worden.

Alexis B. zweeg derhalve en dwong zich, uit eigenliefde, met lachend gelaat de bijtende aanmerkingen van Daniël aan te hooren. Doch beeldhouwers zijn onbarmhartige opmerkers; zij laten zich niet door een gedwon-

gen glimlach misleiden. Daniël rees van de canapé, waarop hij, onder het rooken van eene cigarette, vlak tegenover de bedoelde schilderij gezeten had, en zeide, terwijl hij den schilder de hand toestak:

'*Adieu*, mijn waarde, ik verveel u doodelijk, zonder dat gij erbij profiteert; want uw zwijgen is van eene soort, die *niet* toestemt. Wat ik u gezegd heb, belet niet, dat ik u toewensch, dat uwe rococo-machine, Louis XV, nog heden een kooper vinde, en dat gewenscht hebbende, ga ik heen.'

Na het vertrek van den beeldhouwer wierp de schilder penseelen en palet op zijde en ging voor zijne schilderij zitten. Twee uren later zat hij er nog, in een denkbeeldig debat verdiept, toen er een vreemdeling in zijn *atelier* werd gelaten.

Alexis B. had eenige ervaring in het beoordeelen van verschillende kunstminnaars, doch ditmaal herkende hij geen van de hem bekende typen in den langen grijsaard, die door zijne kleedij aan een Engelschman deed denken en zich in het atelier met eene linkschheid bewoog, die geheel in strijd was met zijn onberispelijk kostuum.

'Mijnheer,' begon de vreemdeling, 'ik kom u vragen, of uwe schilderij: *Grenadiers der Fransche garde*, die op de jongste tentoonstelling geëxposeerd was, nog te koop is... Maar daar zie ik het op den ezel; ja, dat is het.'

En zonder het antwoord van den schilder af te wachten, ging hij pal voor de schilderij staan.

Die beweging gaf aan Alexis B. een oogenblik tijd tot nadenken. Wat kon dat voor een soort van mensch zijn, Engelschman in kleeding en manieren en die Fransch sprak met den meest gekarakteriseerden tongval. Zijn *patois* was ten eenen male onwaarschijnlijk in den mond van een echten Engelschman. Die tegenstrijdigheden en de spottende wensch van Daniël brachten den schilder op de gedachte van eene mystificatie, van eene van die poetsen, welke artisten elkander wel eens spelen. Ja, Daniël had dien buitenman op hem afgezonden, die zoo onbehouwen was, dat hij zelfs geene schilderij in het goede licht bekeek, en toch slim genoeg, om de rol van kooper te spelen, en in staat, om later te vertellen, hoe de schilder in de val geloopen was. Welnu, hij zou hem de stof leveren voor een fraai verslag.

Toen Alexis B. dat bij zichzelven overlegd had, draaide hij aan zijn knevel, liep op den kwalijk als Engelschman vermomden boer toe en zeide:

'Houdt gij van die rococo-onderwerpen? Gijzelf, mijnheer?'

De vreemdeling zette groote oogen op.

'Rococo?' zeide hij. 'Ik weet niet, wat gij met dat woord bedoelt; maar ik geloof niet, dat ik het mis heb, als ik vooronderstel, dat de uniform dier grenadiers uit den tijd van Lodewijk XV is.'

'Uwe geleerdheid laat u niet in den steek,' antwoordde de schilder op denzelfden schertsenden toon; 'die uniform werd zoo gedragen van 1758 tot 1780.'

'Ha!' riep de vreemdeling en wreef zich vergenoegd in de handen. 'In 1758, dat moet ik juist hebben, en als uwe schilderij niet verkocht is, koop ik haar. Wat vraagt gij ervoor?'

Waarachtig, Daniël's kameraad speelde zijne rol op eene armzalige manier! De aardigheid zou geweest zijn, dat de man de schilderij bewonderde en den schilder het hoofd op hol bracht door eene dosis valschen wierook. Dat

was natuurlijk de les, die hem door Daniël was ingeprent. In plaats van zijne les op te zeggen, ging de stommerik in geestdrift ontsteken over den tijd van het jaar 1758, een tijd, die niets bijzonders had, en na dien onzin begon hij weder over den zoogenaamden koop, zoo kalm als eene keukenmeid onderhandelt over een mandje met groenten. Daniël wilde weten, of de schilder den prijs zijner schilderij zou laten zakken voor het lokaas eener aanvraag. Het eenige antwoord was, den prijs, waarmede de doeken van Alexis B. gewoonlijk werden gemerkt, te verdubbelen of te verdrievoudigen, en de schilder antwoordde koel:

'Twintigduizend francs.'

De vreemdeling maakte eene snel onderdrukte beweging van schrik; hij begon na te denken, met zijne kin in zijne rechterhand en zijne oogen onafgewend gevestigd op de dure schilderij. Doch toen hij met zijn overleg gereed was, zeide hij, in plaats van zijn afscheid te nemen, gulhartig:

'Welnu, dat doe ik! Ik koop uwe schilderij, doch op één voorwaarde.'

'En die voorwaarde is?' vroeg Alexis B. met een knipoogje.

'Dat gij nog eene schilderij voor mij maakt, voor denzelfden prijs.'

'Een pendant?'

'Neen, dat juist niet; ik zou er slechts twee figuren op willen hebben: een sergeant en een jongmensch, die zich laat aanwerven. Er mogen geene andere personen op de schilderij voorkomen, geene andere koppen, die de aandacht zouden verdeelen; ik wil er ook die meubels en dat huisraad niet op hebben, die uwe herberg "Het Zwijnshoofd" opluisteren, maar die het oog afleiden. Niets dan mijne twee figuren, achter hen niets dan steenen trappen en wel die van de kerk St. Sulpice.'

Dat opgegeven onderwerp was zoo belachelijk en werd zoo onnoozel te berde gebracht, dat de schilder op het punt was, op te stuiven en den bedrieger de deur uit te werpen; doch hij bedacht nog intijds, dat hij daardoor gekwetste ijdelheid zou aan den dag leggen en dat hij beter deed, de zaak als eene grap te behandelen.

'Gij zijt al te goed,' zeide hij, 'dat gij uwe eigen medewerking niet eischt aan het doek, waarvoor gij mij zoo nauwkeurig het onderwerp beschrijft; daarentegen schijnt gij niet te weten, dat eene grap nooit te lang moet duren; ook wordt er één feit miskend door hen, die u gezonden hebben, en door uzelf: namelijk, dat ieder slechts zijn eigen vak goed beoefent. Het uwe, waarde heer, bestaat niet in schilderijen bestellen en koopen; het mijne is, ten toon te stellen en niet ten toon gesteld te worden. Ik ben geen oogenblik uw *dupe* geweest. Het recht van lachen is dus aan mij. Ik zal er gebruik van maken... maar nu is het genoeg, en zelfs een weinig te veel.'

Zijns ondanks kwam zijne ergernis in die laatste woorden uit; er lag een categorisch afscheid in. De vreemdeling richtte zich op en zijn niet bijzonder fijn, door de zon verbruind gelaat nam eene uitdrukking aan van beleedigd eergevoel, toen hij antwoordde:

'Dat wil zeggen, dat ik gaan kan? Zeker, dat zal ik doen; maar niet eer ik u gezegd heb, dat gij Franschen hier in Frankrijk niet beleefd zijt. Ik, die ook een Franschman ben, al woon ik niet in het moederland, kan zeer goed verdragen, dat mijne klanten mij bij hunne bestellingen hun smaak zeggen.

Hoewel gij mij beleedigt, wil ik u niet met gelijke munt betalen, maar ik moet u bekennen, dat ik uwe schilderij wilde koopen, enkel om u het onderwerp van de andere te kunnen opgeven. Ik weet, dat kunstenaars prikkelbaar zijn, en toch begrijp ik niet, wat u in mijn voorstel heeft kunnen ergeren, tenzij...'

Hier bleef de vreemdeling steken en begon goedig te lachen.

'Ik ben een oude dwaas,' zeide hij, begon in zijn zak te tasten en haalde er een lang, dubbel toegevouwen opschrijfboekje uit. 'Gij beschuldigt mij, dat ik u voor den gek houd, omdat ik eene geldzaak met u behandel, zonder u zelfs mijn naam en mijn bankier te noemen. Gij hadt misschien eene beleefder manier kunnen vinden, om een landgenoot op dat verzuim te wijzen, maar... hebt gij hier pen en inkt?'

Zonder nog te begrijpen, waar de vreemdeling heen wilde, wees Alexis B. hem eene tafel, waarop schrijfgereedschap, onder een mengelmoes van atelierzaken, verborgen lag.

De vreemdeling schreef eenige regels in zijn opschrijfboekje, scheurde er het blaadje uit en bood het den schilder aan.

Alexis B. was verbaasd, toen hij zag, dat het een wissel voor twintigduizend francs was, geteekend Jean Oury en betaalbaar bij het groote bankiershuis in de straat Lafitte.

'Als gij de waarde van dat visitekaartje ondervonden hebt,' hernam de vreemdeling lachende, 'wilt gij mij ongetwijfeld de schilderij laten bezorgen in mijn hotel en ons gesprek over het onderwerp van de tweede: den werver en den recruut, wel weer opvatten?'

'Daar zal ik zoo lang niet mede wachten,' antwoordde de schilder, terwijl hij den wissel teruggaf. 'Ik neem niets van u aan, eer gij mij vertelt, wat u bewogen heeft, bij mij te komen, en de reden, waarom gij zoo uitdrukkelijk op het onderwerp van de tweede schilderij staat.'

'O, dat is eene geheele geschiedenis,' antwoordde mijnheer Jean Oury, terwijl hij zich in een gemakkelijken stoel liet vallen, terwijl de schilder, nog iets of wat zenuwachtig, vóór de tafel ging staan en werktuiglijk op een blad teekenpapier begon te krabbelen, dat voor hem lag.

'Om met het begin te beginnen,' zeide de oude heer; 'het is uwe eigene schilderij, die mij hierheen heeft gebracht. Ik zou terstond na mijn bezoek aan de tentoonstelling gekomen zijn, indien ik mijne kinderen niet naar Italië had moeten brengen; nu ben ik hier, onmiddellijk na mijne terugkomst, en als gij nu vriendelijker gestemd zijt, wil ik u eene kleine teekening laten zien, die in 1760 naar de natuur genomen werd en die u voor uwe schilderij van dienst kan zijn. Ik heb ook nog eene photographie van mijn zoon en eene daguerrotype uit mijne jeugd, waarin gij familietrekken kunt herkennen, want de Oury's hebben dit eigenaardige, dat hun type bijna niet verandert. Dat doet mij plezier, al is het type niet fraai; de Engelschen trekken er hun neus voor op, dat wij eeuw in eeuw uit onveranderd blijven.'

De schilder begreep er nog altijd niets van, doch het avontuur werd toch anders, dan hij had vermoed.

'Waarom zijt gij boos op de Engelschen?' vroeg hij den ouden heer, die in zijn stoel overeind sprong, eer hij antwoordde:

'Waarom? Daar is eene redevoering voor noodig en ik ben geen advo-

caat. Om billijk te zijn, mogen wij het trouwens niet aan de Engelschen wijten, dat zij Canada in bezit hebben, maar aan Lodewijk XV. O, die!...'

De oude heer hield zenuwachtig zijne twee vuisten op; hij fronste zijne wenkbrauwen en zijne oogen fonkelden van toorn. De schilder vroeg zich af, of hij wellicht met een krankzinnige te doen had, en voegde hem lachende toe:

'Gij moet mij niet met uwe vuisten dreigen; ik heb er niets aan gedaan. Ik zweer u, dat Zijne Majesteit heeft nagelaten, zich van mijne voorlichting te bedienen.'

'Gij steekt den gek met mijne drift,' zeide Jean Oury, op gematigder toon; 'maar wij, Franschen van Canada...'

'O! komt gij van Canada?' zeide de schilder, die daardoor het contrast zag opgehelderd, waarin zijn doorzicht geen licht had gegeven.

'Ja en de schilderij, welke ik van u vraag, moet in mijn huis de eereplaats hebben, omdat zij mijne kinderen aan hunne afkomst moet herinneren. Adellijke geslachten bewaren ook de beeltenissen van hunne voorouders. De Oury's moeten toonen, dat zij trotsch zijn op hunne afkomst van den *Vrijwilliger*.'

'Den Vrijwilliger?' herhaalde de schilder.

'Die bijnaam kwam hem toe; hij was een dappere jongen. Zie eens, of moed en kordaatheid niet op dat gezicht te lezen staan?'

Daarbij gaf hij den schilder een geel geworden stukje papier over, waarop eene teekening met de pen, de afbeelding voorstellend van een jongen soldaat in uniform, met fluweelen kraag en opslagen; de teekening was slecht, doch de naïveteit zelf was een waarborg voor de trouwe gelijkenis en Alexis B. herkende de trekken van den Vrijwilliger uit het jaar 1758 in de photographieën der andere Oury's, welke de oude heer hem achtereenvolgens ter hand stelde.

'Nu erken ik uw recht, om de compositie van eene schilderij te bepalen, die eigenlijk een gestoffeerd portret moet worden; doch uwe andere eischen begrijp ik nog altijd niet. Waarom moet de achtergrond juist in de trappen van de kerk St. Sulpice bestaan?'

'Omdat daar de werving geschied is.'

'Zijt gij daar zeker van?'

'Zelfs van den datum; den 24sten October 1758. Ik weet tot de geringste bijzonderheden van dat avontuur. De Oury's brengen het trouw van vader op zoon over en dat zal, hoop ik, zoo blijven, zoolang er Oury's in Canada bestaan. - Hoe het zich toegedragen heeft? - Zoo: Jozef Oury was uit Touraine. Zijn vader had hem op zijn vijftiende jaar naar Parijs gezonden, om er het kleermakersvak te leeren bij een oom, die in de straat *Du Vieux Colombier* woonde. De oom was een kitteloorig mensch, de tante gierig en norsch. De kleermakersleerling was er ongelukkig. Zijne eenige vrije oogenblikken had hij 's avonds na het eten en dien tijd bracht hij op het plein van St. Sulpice door, met eenige kameraden uit die buurt. Een van hen vertelde hem op zekeren avond zeer geheimzinnig, dat hij herhaaldelijk achterna geloopen werd door een sergeant, een werver, die hem wilde dwingen, dienst te nemen bij een regiment, dat op het punt stond, naar Canada te vertrekken. Die kameraad was een ware Hercules, waardoor het

aandringen van den werver zich liet verklaren; maar de jonkman was bang voor de zee, voor de kogels van de Engelschen en zelfs voor de roodhuiden, doch bovenal wilde hij het genoeglijke leven van Parijs niet missen, een bewijs, dat hij het te huis gelukkiger had dan Jozef bij zijn oom.

Onder het naaien van laken en fluweel dacht Jozef gestadig aan die kans van zijn vriend, om vreemde landen te zien en vrij te worden. Doch hij was schroomvallig van aard en hij zou nooit de stoutmoedigheid gehad hebben, om haar voor zichzelven na te jagen, indien er niet iets bijzonders gebeurd was, dat er hem toe bewoog.

Op zekeren dag zat hij bij zijn oom op de werktafel, toen hij van zijn naaiwerk werd afgeleid door eene samenscholing bij de winkeldeur, veroorzaakt door den sergeant, den werver, die zijn vriend bij den kraag hield en hem zijne gulden beloften herhaalde. Jozef maakte eene beweging van schrik en gaf een knip in het satijnen vest, dat hij onder handen had; onmiddellijk gaf zijn oom hem zijn loon voor het ongeluk en hij kreeg een paar klappen, die klonken.

'Dat zult gij niet meer doen!' riep Jozef en was in één sprong de straat op. De sergeant was reeds een eind ver weg, de richting van de kerk St. Sulpice ingeslagen. Jozef haalde hem eerst bij de trappen der kerk in en sprak hem aan.

'Mijnheer, heeft die vriend van mij, met wien gij zoo even spraakt, dienst genomen?'

'Uw vriend is een vlegel, die bang is voor nummer één. En gij? Wat wilt gij?'

Jozef keek den sergeant aan, die met gekruiste armen vlak voor hem stond. Hij nam beleefd zijn hoed af en antwoordde:

'Ik heb klappen gehad van mijn oom en wijl ik ze hem niet kan teruggeven, zou ik die schuld willen afdoen op Engelsche ruggen.'

'Ik mag het lijden. Dat noem ik een flinken jongen. Als gij niet te jong zijt, om dienst te nemen, is de zaak beklonken, en om u te beloonen, dat gij uit eigen beweging gekomen zijt, zullen wij u in het regiment den Vrijwilliger noemen.'

'Dat is de geschiedenis van mijn grootvader... Maar, mij dunkt, dat gij er weinig belang in stelt; gij hebt al dien tijd op dat papier staan krabbelen; wat teekent gij toch, mag ik eens zien?'

'Nog niet,' antwoordde de schilder, die een stapel boeken opwierp tusschen hem en den ouden heer. 'Vertel mij intusschen de verdere geschiedenis maar van Jozef Oury.'

'Och, die geschiedenis heeft veel van die van andere soldaten uit dien ongelukkigen tijd. Mijn grootvader behoorde bij het garnizoen van Montreal, dat zich nog een jaar verdedigd heeft na de inneming van Quebec door de Engelschen. Na de overgave der stad had hij, doodelijk gekwetst, zijn behoud te danken aan de brave kolonisten, welke hij niet meer verliet. Hij trouwde met een meisje uit de familie, die hem verpleegd had, en stierf in 1812. Gedurende twee geslachten hebben de Oury's den bijnaam Vrijwilliger behouden, dien zij trouwens met andere families in Montreal gemeen hadden, waaruit blijkt, dat er in dien tijd veel soldaten waren, die dien bijnaam verdienden. Maar sedert de Oury's fortuin gemaakt hebben, dragen zij liever den naam, waarmede zij alle officieele stukken moeten

teekenen. Daarom wil ik hen aan hunne afkomst herinneren door eene schilderij, die als het ware...'

'Vindt gij dit geschikt voor uw doel?' vroeg de schilder, terwijl hij den ouden heer een schetsje overgaf van het door hem beschreven tooneel.

'Dàt is het, zóó moet het zijn,' riep de oude heer, 'en ik wil u vooruit een wissel geven voor die tweede schilderij.'

Alexis B. was te eerlijk, dan dat hij misbruik wilde maken van dat vertrouwen en die naïveteit.

'Ik was uit mijn humeur,' zeide hij, 'omdat ik niet begreep, wie gij waart en wat gij wildet. Nu wij elkander kennen, kan ik u zeggen, dat het bedrag van uw eersten wissel genoeg is voor de beide schilderijen.'

'Zijn de Franschen uit het moederland altijd zoo vriendelijk voor die van Canada?' vroeg Jean Oury, terwijl hij den schilder zijne beide handen toestak.

De tweede schilderij was voltooid en de waarde van den wissel genoten. Alexis B. voelt somtijds nog eenig zelfverwijt, omdat hij zich den dank voor zijne vermindering van prijs had laten welgevallen; maar hoe kon hij den braven Jean Oury de toedracht der zaak bekennen? De man was blijde, dat hij zijn doel had bereikt, en houdt zich overtuigd, dat hij die schilderij van den werver en den recruut voor niets gekregen heeft. Waarom zou men hem zijn pleizier bederven?

S. BLANDY.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Verisimilia. Laceram Conditionem Novi Testamenti exemplis illustrarunt et ab origine repetierunt A. Pierson et S.A. Naber. Amstelodami, apud P.N. van Kampen et Fil.

'Wat zal hij ermee doen'? Die vraag is misschien bij den redacteur van dit Tijdschrift opgekomen, toen hij mij het hierboven genoemde werk ter aankondiging toezond. Voor mijzelven althans stelde ik die vraag aanstonds bij de ontvangst van het boek; en ik beweer niet, het juiste antwoord gevonden te hebben na eene nadere kennismaking. Ziehier toch een werk, geschreven in de classieke taal der geleerden, maar die zelfs onder geleerden in onbruik begint te geraken. De keuze van die taal zal wel hare reden vinden in den alleszins billijken wensch der schrijvers, dat hun werk gelezen worde ook door geleerden in het buitenland, die geen Hollandsch verstaan. Er is geen twijfel aan, of die wensch zal worden vervuld, en met belangstelling mag het oordeel verwacht worden over deze critiek op de Nieuw-Testamentische geschriften, vooral van de nog zoo conservatieve volgelingen der nieuwe school in Duitschland. Doch met dat al is dan ook de lectuur van dit boek tot dien kring beperkt. Niet-theologen, die Latijn verstaan, zullen, vrees ik, niet licht ertoe komen, om met deze onderzoekingen kennis te maken. Dat is maar gelukkig, beweert stellig deze en gene. Het ware te wenschen, dat boeken, als dit der Hoogleeraren Pierson en Naber, alle in het Latijn geschreven waren. Laten toch onderstellingen over het ontstaan van het Christendom, die nog niet anders dan onderstellingen zijn, uitsluitend binnen den kring der theologen bekend en behandeld worden. Deze onder het groote publiek te brengen, is verkeerd. Er wordt noodeloos angst gewekt in vele vrome gemoederen. Een goed voorbeeld is hier gegeven. Het vinde navolging!

Doch dan moest dit werk ook in het geheimzinnig duister blijven en zijn inhoud niet bekend gemaakt worden in dagbladen en tijdschriften. Het schijnt inderdaad verloren moeite, om het voor en tegen van dezen wensch te bepleiten. Te klagen, met verontwaardiging wellicht, over de groote publiciteit, aan theologische onderzoekingen, die nog nauwelijks onderzocht konden worden, gegeven, baat niets. De geest van dezen tijd wil nu eenmaal die openbaarheid. Zelfs couranten hebben van dit Latijnsche boek melding gemaakt en van zijne beoordeeling door den Hoogleeraar Kuenen in het *Theologisch Tijdschrift.* Vreezen we toch niet te zeer! De goede oude tijd, toen ieder maar rustig geloofde, wat hij eenmaal geleerd had, e n de twijfel Latijn sprak, opdat geen

lid der gemeente hem zou verstaan, was voor den godsdienst niet de goede tijd. De dagen, die wij beleven, zijn zeker ongunstig voor de zwakke gemoederen. Maar ze zijn het op elk gebied. De strijd om het leven wordt ook den religieuzen mensch niet bespaard. Ik meen altijd nog, dat de religie er ten slotte wel bij varen en aan frischheid en levenskracht blijken zal gewonnen te hebben.

Wat intusschen dit boek betreft, behoeft niemand te vreezen. Het is inderdaad voor geleerden geschreven. En zijne vrucht zal wezen prikkeling tot voortgezette studie van het Nieuw-Testament door de mannen van het vak. Niet lang geleden werd in het openbaar beweerd, dat het de critiek bleef, welke aan de moderne richting haar arbeid en hare eigenaardige beteekenis gaf. Men heeft deze karakteristiek bestreden, en niet ten onrechte. Het schijnt toch wel, dat, of men het eens is met bovengenoemde beschrijving of niet, het onderzoek van de oudste oorkonden des Christendoms bovenaan zal moeten blijven staan op de lijst onzer werkzaamheden.

Vooral, wanneer mannen als Pierson en Naber de theologen aan het werk zetten De *Verimisilia* ontleenen hunne beteekenis voor geen gering gedeelte aan de samenwerking van deze beide geleerden. Een ‘oud vriend der theologie’ en een philoloog. De eerste, die na zijn afscheid aan de theologie bleek zijne eerste liefde niet te kunnen verlaten. Denkt maar aan zijne Studie over Calvijn! En Prof. Naber, die reeds sinds eenigen tijd het bewijs leverde, dat hij het N.T. gekozen had tot onderwerp zijner critische onderzoekingen. Beiden mannen, die het weten; en beiden zonder groote ingenomenheid - voor zoover bekend althans - met hetgeen ten gevolge der Tubingsche critiek en der in die richting voortgezette onderzoekingen onder de moderne theologen heet vast te staan aangaande den oorsprong van het Christendom.

Hoort slechts, op welk standpunt zij beweren, dat de critiek des N.T. zich plaatsen moet. De uitlegkunde is niet langer de dienstmaagd der theologie; uitstekend; mits zij zich nu niet bukke onder een ander juk. En dat juk is het zich ten doel stellen, om ‘het oudste Evangelie en de ware, zuivere, oorspronkelijke christelijke godsdienst’ in de geschriften des N.T. te zoeken. Dat is verkeerd. Het Carthago delenda voor de nieuwere critiek moet zijn: de eerste beginselen van het Evangelie worden in het N.T. gevonden. ‘De heilige Codex toont aan hoe de christelijke godsdienst *later* zich heeft ontwikkeld en met uitgebreide vleugelen omhoog is gestegen. Maar zijn oorsprong moet worden opgehaald uit veel ouder tijden dan het begin dezer eeuw.’ Evenals Schliemann te Mycenae naar Agamemnon zocht, zoo zocht Scholten in de Evangeliën naar Christus. Eene dwaling, die te vergeven is, maar eene dwaling toch. De verhouding tusschen het N.T. en de overige kerkelijke geschriften is dezelfde als die tusschen het Sanskriet en de andere talen van den Indus tot in het verre Westen. De moeder kennen wij niet; maar de oudste zuster leeft nog.

Hiervan zijn de heeren Pierson en Naber overtuigd, dat, hoezeer zij ook in bijzonderheden mogen worden weerlegd, de hoofdzaak niet zal voorbijgaan. En de hoofdzaak is: wij kennen den aanvang van den Christelijken godsdienst niet; eerst laat droeg hij zijne schoonste vrucht: Christus zelven. De onderscheidene vormen, welke hij later aannam, worden uit het N.T. gekend; daar toch zien wij, hoe de Katholieke kerk geboren is en, vóór Nicaea, zich ont-

wikkeld heeft. ‘Hieraan houde men zich slechts, dat het vrijstaat vast te stellen, dat de Heilige Schrift en de Catholieke kerk samen zijn opgegroeid tot aan het concilie van Nicaea.’

Van dit standpunt uit hebben beide geleerden het N.T. bezien. Of moet gezegd worden: tot dit standpunt zijn zij al onderzoekende gekomen? Het eene zoowel als het andere zal waar zijn. Zij hebben het N.T. gelezen, met name de brieven van Paulus, en zijn hoe langs zoo meer overtuigd geworden van de ‘lacera conditio’, d.i. van den verscheurden toestand. Dit is inderdaad het juiste woord. De brieven van Paulus - want zij moeten vooral ten voorbeeld dienen van den toestand des N.T. - bevatten nog zooveel, dat met eene dichte duisternis omhuld en met de eischen der eenvoudigste logica in strijd is, hoeveel moeite ook aan de verklaring is besteed. Dat verschijnsel laat zich hieruit verklaren, dat die brieven bestaan uit allerlei heterogene elementen. Prof. Kuenen noemt ze, naar de gissing van Pierson en Naber, met den juisten naam: ‘lappendekens’. ‘Fragmenten van grooter en kleiner omvang, van vroeger en later tijd, zijn met meer of minder talent aaneengeregen en tot een kwalijk sluitend geheel gemaakt. Daaronder zijn er niet weinige van voor-christelijken, nader *van Joodschen oorsprong*, d.i. ontstaan (in een kring van “geestelijke” Joden, welke dien naam bleven dragen ook al hadden zij met de praktijk des Jodendoms principiëel gebroken en) in een tijd, toen de Messias nog slechts verwacht werd en het geloof aan zijn werkelijke verschijning op aarde nog niet was opgekomen. Andere fragmenten zijn *van Christelijke herkomst*, d.w.z. gevloeid uit de pen van zoodanigen, voor wie de komst van den Christus, in Jezus van Nazareth, een feit was geworden.’ Ik nam deze beschrijving over uit de beoordeeling van Prof. Kuenen. Hierbij zij vermeld eene aanteekening der schrijvers zelven. *Zuiver Joodsch* noemen zij, wat voortkwam van die Joden, die, den Messias (Jezus Christus) begeerig verwachtend, er nog niet van gehoord hadden, dat de tijd dáár was en de Verlosser, de Christus, reeds uit den hemel was neergedaald. *Nog Joodsch* zullen zij noemen, wat voortkwam van hen, die zich reeds Jezus, den Heer, voorstelden gestorven en opgewekt. Christelijk eindelijk zal hun zijn, wat was van die ‘vreezenden’ (metuentium), want dat woord vinden wij door de Romeinen gebruikt, die, terwijl zij noch Joden noch Heidenen waren, reeds de volmaakte deugd kenden, welke in Jezus, den Heer, was; hierin verschilden zij hemelsbreed van de eerstgenoemden.

Deze fragmenten nu van zoo verschillenden oorsprong zijn tot één geheel verbonden. Dit geschiedde niet steeds op dezelfde wijze en meer dan één hand is hier werkzaam geweest. Doch eene hoofdrol komt daarin toe aan *Paulus Episcopus*. Deze hypothetische bisschop is de verpersoonlijking van het Katholicisme, dat ten bate der Kerk de fragmenten heeft vereenigd. Het zou ons hier te lang bezighouden, wanneer wij de verstrooide trekken van dat beeld wilden verzamelen. Liever vestig ik de aandacht op één hoofdstuk uit de *Verisimilia*, waarin èn het standpunt der schrijvers èn het Katholieke streven duidelijk aan het licht treden. Hoofdstuk IX draagt tot titel: *De meeningen der oudste Christenen over den Volmaakten Mensch.* ‘De Christus der Christenen is die Christus, welke in de door de Katholieke kerk aangenomen Evangeliën beschreven wordt; maar is de Kerk daarom in waarheid de Catholieke, omdat zij ver uiteenloopende secten omvat, dan volgt daaruit noodzakelijk, indien dit althans vaststaat, dat de Christus dien

de Catholieke kerk kent, is voortgekomen uit de vereeniging der verschillende meeningen, welke oorspronkelijk aan de afzonderlijke secten eigen waren.' Nu laten zich in het N.T. zes Christussen aanwijzen, van welke één bestond, voordat men geloofde, dat Jezus gekomen was, vijf anderen daarna ontstaan zijn. Zij zijn: 1°. *Christus*, *die klopt* (Openb. III:20) *of die komt.* Zijne trekken zijn vooral in de Openbaring van Johannes terug te vinden; het is de Christus, die in Klein-Azië en in Palestina verwacht werd in de laatste eeuw vóór en de eerste na het begin onzer jaartelling; zijn beeld is nog nevelachtig. 2°. *Christus*, *die inzamelt*, en wel den oogst, in den loop der eeuwen in Israël gerijpt. Nieuws zaait hij niet. Zijne leer heeft hij geheel bij de Joden geborgd en zijn apostelen legt hij op, om de steden van Heidenen en Samaritanen niet binnen te gaan. Hij is de prediker der Bergrede. 3°. *Christus*, *die komt met de wan* (Matth. III:12). De schiftende en straffende Christus; bij wiens komst de engelen niet zongen: vrede op aarde. Om hem te volgen, moet men het kruis dragen en het leven verliezen. 4°. *Christus de Verlosser* (*Jezus*). Bij zijn geboorte zongen de engelen hun lied. Heidenen en Samaritanen mijdt hij niet. In zijn naam wordt bekeering en vergeving aan alle volken gepredikt. Werd van dezen Christus het lijden verhaald? 'Wij gelooven het nauwelijks. Dit beeld schijnt de bloedige cathastrophe van het kruis niet te vorderen. Tusschen den verloren zoon en den bedroefden vader wordt niet gemakkelijk de middelaar geplaatst, die de Vaderwoning opent. Daarenboven in de Brieven, welke wij onderzochten, vinden wij genade en vertroosting zeer dikwijls, maar het kruis zelden vermeld. Het is ons misschien geoorloofd dezen Christus voor te stellen op den Olijfberg, als Mozes op den Nebo, dien God begroef en wiens graf niemand kent tot op dezen dag. En het geschiedde toen hij hen zegende, dat hij van hen scheidde. Bewonderenswaardig!' 5°. *Christus de Geest* (II Cor. III:17). De Christus van het vierde Evangelie, die door de wereld gehaat wordt, maar de wereld heeft overwonnen. 6°. *Christus vol genade.* De Eengeboren Zoon des Vaders; de redder der overspelige; de vriendelijke vertrooster der jongeren in de afscheidsredenen; de Ecce Homo; de Christus van Paulus den bisschop.

Deze Christusbeelden heeft de Kerk eerst in haar Evangelie bijeengevoegd, daarna gecanoniseerd; en zoo heeft zij aan de wereld *den Christus* gegeven. Dat was zonder twijfel oncritisch; en indien ons die taak ware opgedragen, dan zouden wij haar anders opgevat en volbracht hebben. Ook beter?... Het is te betwijfelen. Juist door die samensmelting is een beeld ontstaan, dat ten allen tijde bewonderd wordt en door ieder. In dit beeld heeft een vorm ontvangen, wat het hoogste is, waarnaar onze aspiraties uitgaan. 'Dezen Christus bewonderend aanstarend treden toe Thomas de Turri Cremata, Loyola en Calvijn; Franciscus van Assisi en Melanchthon; Lessing en Parker; buigt Magdalena de knieën; speelt het kind, dat de Verlosser eens zegende. Hier is in waarheid hij, die niets menschelijks aan zich vreemd acht. De zon in haren opgang en ondergang; stormen, zeeën en bergen: wat waarlijk verheven is beschouwt ieder naar zijn maat. Dezen Christus aanbidt de groot-Inquisiteur, die de waarheid, zuiver van alle dwaling, bezit; naar dit beeld ziet met verwarring de twijfelaar op, die uit zijn vroeger geloof niets gered heeft dan zekere teederheid des gemoeds. De monnik hoort: "in de opstanding nemen zij niet ten huwelijk, noch worden ten huwelijk gegeven."

De moeder hoort: “laat de kinderen tot mij komen.” De wijze hoort gelijkenissen vol wijsheid en Maria zit aan de voeten van den gast te Bethanië. Hij is het die volbrengt wat eens de profeten voorspelden; die alles door zijn deugd nieuw maakt. Bij hem vindt de vermoeide rust en gordt de apostel zich aan tot den krijg tegen grijpende wolven.’

Deze bladzijde herinnert ons aan de schoonste gedeelten uit de godsdienstige toespraken van Dr. A. Pierson. Doch toen golden zulke woorden Jezus, nu den Christus. Maakt dit voor den religieuzen mensch, voor den Christen geen onderscheid? Zouden allen, die voor hem de knieën bogen, dat gedaan hebben met dezelfde aanbidding, indien hij voor hen niet geweest was Jezus Christus?

‘Ter beoordeeling’ staat boven het exemplaar, dat mij werd toegezonden. Al zou ik ertoe in staat zijn, dan was het hier zeker de plaats niet, om aan dien wensch te voldoen. Trouwens, wie van de *Verisimilia* hoort, zal er wel aanstonds bij vermeld vinden de beoordeeling van Prof. Kuenen in het *Theologisch Tijdschrift* (1886, blz. 491 vlgg.), waarvan ik in deze aankondiging gebruik maakte. Eene beoordeeling, zoo ongunstig mogelijk en tevens zoo in den goeden toon, zoo classiek. Het ware zeer te wenschen, dat de discussie over de oudste Christelijke literatuur en over den oorsprong van het Christendom steeds zoo waardig werd gevoerd. Ook Prof. Loman besprak de *Verisimilia* in het *Bijblad* der *Hervorming* (1886, no. 5). Naar deze beide artikelen verwijs ik belangstellenden.

Eene enkele opmerking ten slotte.

Prof. Kuenen raadt na zijn ongunstig oordeel de lezing der *Verisimilia* aan. Inderdaad is het te hopen, dat theologen niet alleen van het buitenland, maar vooral de theologische studenten dit boek lezen en bestudeeren. Waarom? Zij, die door hunne onderzoekingen van het oudste Christendom tot een vast resultaat kwamen, zullen tegenover nieuwere hypothesen onwillekeurig apologetisch te werk gaan, hun eigen standpunt eerst verdedigend. Dat is natuurlijk, maar werkt toch de eenzijdigheid in de hand. Laten daarom zij, die door welke oorzaak dan ook een anderen kijk op dat oudste Christendom kregen, hunne onderstellingen uitspreken. Wat zij beweren, zal ook wel een deel waarheid behelzen. In elk geval prikkelen zij tot nieuwe studie. Als deze onderzoekingen nu ter hand genomen werden door hen vooral, die nog een eigen standpunt zich moeten veroveren. Dat is ongetwijfeld eene moeilijke taak; doch ook hier is verdeeling van arbeid mogelijk. Wanneer jongere theologen tot zulk eene verdeeling kwamen, wie weet, of niet proefschriften van groote waarde de vrucht dier studie konden zijn! Zoo zou de exegese voor hen belangrijk en aangenaam kunnen worden en een nieuw tijdvak van bloei voor dit deel der theologische wetenschap aanbreken!

Niemand vreeze voor de gevolgen. De waarheid heeft nog nooit der vroomheid schade gedaan.

September 1886.

V.D.B.

Geschiedenis van het Christendom geschetst door Dr. M.A.N. Rovers. Tweede vermeerderde en verbeterde druk. Amsterdam Tj. van Holkema.

Met blijdschap begroet ik dezen tweeden druk van Rovers' *Geschiedenis*

van het Christendom. Vooreerst, omdat het blijkt, dat een tweede druk noodig was; wel een bewijs, hoe dit boek in eene behoefte voorziet. Ten andere, omdat Rovers nu eene verbeterde uitgaaf leveren kon; verbeterd in dezen zin, dat hij van zijn leerboek een leesboek gemaakt heeft.

Het is nog beknopt genoeg, om een aangenaam leesboek te zijn; doch de leerlingen, wien het in handen gegeven wordt, hebben ook te bedenken, dat het een leerboek blijven moet; eene handleiding, die het mondeling onderwijs niet overbodig maken mag. Nu zou niets gemakkelijker zijn dan naar recensententrant een lijstje te geven van opmerkingen. Doch liever onthoud ik mij daarvan. Geen enkel godsdienstonderwijzer zal dit boek zonder vrucht gebruiken, en hij kan aanvullen en verbeteren, wat hem dunkt aanvulling en verbetering te behoeven. Ieder zal dat doen op zijne manier. Met den wensch, dat dit leerboek burgerrecht verkrijge en nog vele herdrukken beleve, eindig ik deze aankondiging.

V.d.B.

De eer of de schande?

Proeve van een onderzoek der middelen ter oplossing van het Atjeh-vraagstuk, door Mr. S.C.H. Nederburgh, oud-Lid van den Raad van Ned.-Indië. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. - 1886.
Het Atjeh-vraagstuk door W. Cool, Kapitein der Genie bij de K.M. Academie. - Overgedrukt uit de Militaire Spectator 1886. Breda, Broese & Comp.

Na actie volgt reactie.

Ten gevolge vooral van het optreden van den heer Verstege in zijn *Beroep op het Nederlandsche volk* - welk geschrift door ons in Juni jl. in dit tijdschrift werd aangekondigd - vertoonde zich in ons vaderland eene neiging tot verbetering van leger en vloot in Indië, eene neiging zelfs, om daarna zoo spoedig mogelijk, door krachtiger optreden, een einde te maken aan den slependen Atjeh-krijg. Waren er al, die in de tegenwoordige omstandigheden oordeelden, dat ‘krachtiger optreden’ in Atjeh, althans voorloopig, onder de onbereikbare idealen moest worden gerangschikt, omdat ook elders de mogelijkheid van ‘krachtig optreden’ niet uit het oog moest worden verloren, - in zoover stemden velen althans overeen, dat de ‘concentratie’ onzer stellingen in Atjeh wel ons moreel overwicht verzwakt, maar geen blijvend nut opgeleverd had; dat men dus, gedwongen daarin te berusten, althans van verdere proeven van dien aard verschoond wenschte te blijven en intusschen alles wenschte aangewend te zien, om het zoolang verwaarloosde Indische leger te verbeteren en te versterken. De oude veerkracht van het Nederlandsche volk scheen te ontwaken....

Daar komt nu de heer Nederburgh een straal koud water gieten op de pas eenigszins ontwaakte geestdrift voor onze koloniale belangen. Wij hebben geene soldaten en geen geld, zoo verklaart hij, om de toestanden op Atjeh op den tegenwoordigen voet te handhaven. Laat ons dus Atjeh - op een enkel uithoekje aan zee na - ontruimen. Het is wel eene gevaarlijke onderneming; de ontruiming van Atjeh kan eene leus voor opstand zijn elders, - maar, in 's Hemels naam, het *moet.* Onze oude energie is uitgedoofd; ons rest nog slechts, zulks openlijk te erkennen....

Ziedaar de taal der moedeloosheid, die, werd zij door onze landgenooten gedeeld, Nederland in waarheid zoude stempelen tot *une nation éteinte.* Is het al zoover gekomen; zijn wij niet meer in staat,

eene koloniale mogendheid te blijven, zooals wij in vorige jaren waren?

Wij maken intusschen den heer Nederburgh geen verwijt. Dat hij heeft uitgesproken, wat hem op het hart lag, is loffelijk, al ware 't slechts, omdat hij daardoor tegenspraak uitlokt. Door wrijving ontstaat licht; indien het ons mocht gelukken aan te toonen, dat de Schrijver in vele opzichten verkeerd oordeelt, zal de natie, naar wij hopen, inzien, dat zij zich niet door zijne moedelooze beschouwingen moet laten meesleepen. Dan zullen die beschouwingen er wellicht juist toe medewerken, om het besef van onmacht te doen ophouden en weder te doen plaats maken voor de oud-Hollandsche veerkracht.

Na eene ontboezeming over de noodlottige gevolgen, door den Atjeh-oorlog (gepaard aan een samenloop van omstandigheden, zooals ziekte onder het vee, ziekte in den koffieheester en het suikerriet, lage koffie- en suikerprijzen, enz.) over onze koloniën uitgestort, gaat de heer Nederburgh na, wat er gedaan moet worden, om aan den oorlog een einde te maken.

De middelen hiertoe, zoo zegt hij, zijn drieërlei:

1º terugkeeren tot het stelsel van 1879, tot de z.g. aggressieve politiek;

2º handhaven van het tegenwoordige stelsel van beperkte occupatie, en

3º inkrimpen onzer stelling in Groot-Atjeh tot een enkel, aan zee gelegen punt.

De keuze tusschen deze drie wegen is zeer gewichtig, want ‘millioenen schats, duizende menschenlevens, onze nationale eer, ons gezag in den archipel staan op het spel’. De schrijver heeft, zegt hij, ‘de voor- en nadeelen van elk dier middelen opgespoord en gewogen’ en deelt deze mede tot voorlichting van hen, ‘wien de tijd en de gelegenheid tot die studie ontbreken’.

Doch ziet, - niet alleen verklaart de Schrijver, dat zijn ‘brein meer verbijsterd dan verlicht wordt door den strijd der deskundigen’, waaruit wij moeten afleiden, dat hij nog niet diep in het Atjeh-vraagstuk is doorgedrongen en dientengevolge niet in staat is een degelijk oordeel uit te spreken; maar bovendien zegt hij, geenszins aanspraak te kunnen maken ‘op den naam van Atjeh-specialiteit’.

Zou een man, die gedurende verscheidene jaren, tijdens den Atjeh-oorlog, zitting had in het hoogste regeeringscollege in Indië, toen zooveel in Indië geheel door dien oorlog werd beheerscht, toen in zake Atjeh zoovele belangrijke beslissingen genomen moesten worden, niet, althans eenigszins, aanspraak moeten *kunnen* maken op den naam van Atjeh-specialiteit?

Hoe dit zij, uit de aangehaalde zinsneden mogen wij aannemen, dat het des Schrijvers bedoeling is, niet zijn gezag als oud-lid van den

Raad van Indië te doen gelden. Dit achten wij een voordeel, omdat anders zij, die van de Atjeh-zaken weinig op de hoogte zijn, allicht op dat gezag zouden afgaan.

De heer Nederburgh verklaart, ‘dat hij van geene andere bronnen heeft gebruik gemaakt dan die voor ieder toegankelijk zijn’. Dat willen wij gaarne gelooven; maar heeft hij van al de beschikbare gegevens gebruik gemaakt; heeft hij al de bronnen *goed* bestudeerd?

Wij meenen hieromtrent inderdaad ernstigen twijfel te moeten koesteren; naar ons inzien had hij in vele punten tot eene andere gevolgtrekking moeten komen, indien hij, ten gevolge van degelijke studie der bronnen, beter op de hoogte der Atjeh-quaestie was geweest.

Zulks blijkt reeds uit de beantwoording der vraag (bl. 3): ‘Waaraan is het te wijten, dat de Atjeh-quaestie ons eene zoo geweldige krachtsinspanning gekost heeft en dat zij, in weerwil van ons militair succes, nu na 13 jaren nog niet bevredigend is opgelost?’

Op deze vraag antwoordt de Schrijver: ‘Te veel zijn onze Atjehrampen geweten aan fouten in ons beleid’.... Maar weinige regels verder doet hij de erkenning volgen: ‘Wij hebben fouten begaan, vele en grove fouten’.... Wij zien hierin min of meer tegenstrijdigheid. Heeft de Schrijver wellicht gevoeld, dat hij met zijne eerste (onbewezen) uitspraak veel te ver ging? Wij herinneren ons:

de oorlogsverklaring in 1873, zonder dat wij in militairen en staatkundigen zin voor den oorlog voldoende bereid waren;

het ‘met voorkennis van Ministerraad en Koning’ in Februari 1874 na de verovering van den Kraton aangenomen stelsel: ‘in de eerste plaats komt het nu aan op de inrichting eener versterking in Atjeh-proper (Groot-Atjeh), en vestiging aldaar op zoodanige wijze, dat ieder ziet, dat het voor altoos is’; definitieve vestiging alzoo in den Kraton, met veilige gemeenschap met het strand, zonder verdere terreinverovering;

het stelsel-Pel van April 1874, krachtens hetwelk de Kraton met 38 posten werd omringd;

het afslaan, door de Indische Regeering, van alle pogingen tot onderhandeling van de zijde der oorlogspartij (1874 en 1875), ‘omdat er alleen sprake kon zijn van volledige onderwerping’;

de zeventigdaagsche veldtocht van Pel, ondernomen met het doel, om de Atjehers van de zee af te snijden en hen alzoo tot onderwerping te nopen;

de ‘afwachtende houding’, de ‘politiek van verzoening’, in het begin van 1877 door den Gouverneur-Generaal Van Lansberge gedecreteerd, met den last om thans de ‘onderhoorigheden’ voor zooveel noodig gewapenderhand tot onderwerping te dwingen;

de hervatting, in 1878, der vijandelijkheden in Groot-Atjeh (veld-

tochten van Generaal Van der Heyden), tot September 1879, toen inderdaad de bevolking van Groot-Atjeh onderworpen was;

de geheele omverwerping van het door Generaal Van der Heyden aangenomen stelsel van pacificatie na April 1881;

het dientengevolge verspelen van al wat door dien Generaal gewonnen was;

de 'geconcentreerde stelling van 1884'....

En dan vragen wij, - afgescheiden van de quaestie, welk 'stelsel' het juiste was, - of *stelselloosheid* niet onze grootste fout is geweest; of deze niet eene der oorzaken, ja, de voornaamste oorzaak van onzen tegenspoed in Atjeh *moet* zijn geweest? Alleen door consequent voort te gaan op een eenmaal na wijs beraad ingeslagen weg, kan men het doel bereiken, dat men zich voorstelt!

De heer Nederburgh is echter van een ander gevoelen. Hij meent, dat onze 'Atjeh-rampen' veeleer te wijten zijn aan drie omstandigheden, die echter (en daarmede valt, dunkt ons, de veronderstelling onmiddellijk) reeds vóór den oorlog bekend waren en waartegen wij dus, voor zoover noodig, onze maatregelen konden, of althans hadden behooren te nemen. Die drie omstandigheden zijn, volgens den Schrijver: de ligging van den Kraton, de nabuurschap der Atjehsche onderhoorigheden en van Poeloe Pinang, benevens de staatkundige en maatschappelijke verbrokkeling van het volk. Deze drie punten maken het onderwerp uit van 'eene nadere beschouwing' des heeren Nederburgh, en wij zullen hem eenige oogenblikken op zijn weg volgen.

De beschouwingen over 'de ligging van Atjeh's vorstenverblijf, den Kraton' (bl. 6), worden echter voorafgegaan door enkele mededeelingen omtrent de wijze, waarop, naar des Schrijvers opvatting, in vroegere jaren ons gezag in Indië is gevestigd en uitgebreid.

Vertrouwbaar achten wij die mededeelingen echter niet. Eene vergelijking met de handelingen onzer voorvaderen in de 17de en 18de eeuw moet geheel afgewezen worden, omdat het de O.I. Compagnie nooit om uitbreiding van gezag, maar alleen om handelsvoordeelen te doen was. Maar ook wat de Schrijver ons verder verhaalt omtrent het beginsel 'beperking van bemoeienis met de meeste bezittingen buiten Java', dat na de aanvaarding (1816-1819) van de heerschappij over den Indischen Archipel door den Nederlandschen Staat zou zijn aangenomen, - ook dat is niet juist. Ja, aanvankelijk moest men zich wel beperken, omdat men de middelen miste, om tot uitbreiding van gezag over te gaan, maar al spoedig veranderde dat. Men denke niet alleen aan Sumatra's Westkust, maar ook aan de expeditiën naar Palembang en naar de Wester-afdeeling van Borneo; men zie b.v. bij De Waal (*Onze Indische financiën*, VI, bl. 59), hoe Van den Bosch in 1830 reeds schreef, dat het zijn oogmerk was, 'den geheelen Archipel, voor zoover mogelijk, te brengen onder den invloed van het Nederlandsch gezag'; hoe hij in 1832 aan Elout opdroeg, 'de onderwerping van geheel Sumatra aan

ons gezag' steeds voor oogen te houden als een 'staatkundig beginsel', waartoe men 'met meer of minder spoed moest trachten te geraken naarmate de omstandigheden, zoo in Europa als in Indië daaraan bevorderlijk zouden zijn'.

Evenmin is des Schrijvers voorstelling juist, dat wij ons zoo 'langzaam, voorzichtig en met veel schroom' hebben uitgebreid.

Als voorbeeld haalt hij o.a. aan, dat 'de oorlogen met Palembang reeds in 1819 begonnen zijn, en de verovering en het onder ons direct bestuur brengen van het geheele rijk in 1866 is voltooid'.

De waarheid is, dat reeds in 1824 de Sultan van Palembang, na diens verraderlijken aanval op onze troepen, verbannen en de vorstelijke waardigheid aldaar afgeschaft werd, zoodat van dat oogenblik af de geheele residentie Palembang rechtstreeks onder ons bestuur is gesteld. Men heeft in 1866 een aangrenzend landschap, - de Pasoemahlanden - dat tot dusver zijne onafhankelijkheid had bewaard, veroverd en aan de residentie Palembang toegevoegd. Dat is zeker heel wat anders dan de voorstelling, door den Schrijver gegeven; uit deze zou men veeleer afleiden, dat wij van 1819 tot 1866 oorlog in het Palembangsche hadden gevoerd! Indien de Pasoemahlanden, in plaats van bij Palembang, bij Bengkoelen waren gevoegd geworden, zou dus de verovering van Palembang veel eerder voltooid zijn geweest!!

Overigens spreekt het wel vanzelf, dat wij de inlandsche vorsten handhaven, zoolang deze zich niet vijandig tegenover ons gezag stellen; de goede trouw brengt dat mede. Dat er b.v. nog 'Vorstenlanden' op Java bestaan, is volstrekt geen bewijs, dat wij op Java tegen rechtstreeksch bestuur zouden opzien, maar bewijst alleen, dat *wij* de eenmaal gesloten overeenkomsten niet licht verbreken.

Van den 'heilzamen regel', om niet 'tot veroveringen en direct bestuur over te gaan dan wanneer de tijden vervuld en de omstandigheden gunstig waren' (wie gaat ooit tot veroveringen over, wanneer de omstandigheden ongunstig worden geacht?), is, zegt de heer Nederburgh, slechts eenmaal afgeweken; 'slechts eens heeft men een vrijheidlievend volk met geweld willen dwingen, zich zonder trapsgewijze voorbereiding aan ons rechtstreeksch bestuur te onderwerpen. Sedert lange jaren te Padang en op eenige andere strandplaatsen van Sumatra's westkust gevestigd, hebben wij ons in 1822 in de godsdiensttwisten der bovenlanders gaan mengen'....

Deze voorstelling van zaken mag niet zonder tegenspraak blijven. In de vorige eeuw had de O.I. Compagnie inderdaad vestigingen 'te Padang en op eenige andere strandplaatsen'; maar die vestigingen, bijna altijd als lastposten beschouwd, hadden in staatkundigen zin al zeer weinig te beteekenen. In 1781 vielen zij, zonder strijd, den Engelschen in handen. Wel kreeg de Compagnie ze in 1785 ten gevolge van den vrede van Parijs terug, maar dat bezit duurde slechts kort: in het laatst van 1793 werd Padang door den Franschen kaper

Lemême afgeloopen, en in November 1795 werd de plaats door de Engelschen opgeëischt en, met de overige etablissementen langs de kust, zonder vijandelijkheden aan hen overgegeven. Op roemlooze wijze ging daarmede het gezag der Compagnie op de westkust van Sumatra te niet; en eerst 24 jaar later, in 1819, werden hare vroegere bezittingen aan het Ned.-Indisch Gouvernement afgestaan.

Hoe kan de heer Nederburgh nu zeggen, dat wij daar, in 1822, 'sedert lange jaren' gevestigd waren?

Doch ook de aanleiding tot den oorlog tegen de Padries is ten eenen male onjuist voorgesteld. Wij hopen binnenkort in de *Bijdragen* van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkenkunde van Nederlandsch Indië mede te deelen, hoe die oorlog is ontstaan en in den eersten tijd gevoerd, en zullen daarover dus thans niet uitweiden; wij merken slechts op, dat de heer E. de Waal (t.a.p., bl. 121) verklaart, dat 'de ware reden', waarom wij - niet ons in de godsdiensttwisten der bovenlanders mengden, zooals de heer Nederburgh meent, maar - *de ons aangeboden souvereiniteit over de bovenlanden aanvaardden*, 'nog uit de archieven opgegraven' moet worden.

'De voor ons hachelijke en voor de welvaart verderfelijke oorlog heeft 15 jaren (1822-1837) geduurd, en wij hebben ons doel, rechtstreeksch bestuur, niet volkomen bereikt' (bl. 8).

Onafgebroken heeft de oorlog niet 15 jaar (dit cijfer zou dan eigenlijk 16 moeten zijn, want de krijg is niet, zooals de S. meent, in 1822, maar in 1821 aangevangen), geduurd; immers, van het begin van 1825 tot 1831 toe rustte het zwaard in de scheede. Behalve van dit tijdperk kan men ook van 1834-1837 niet zeggen, dat de oorlog 'voor de welvaart verderfelijk' was, want toen bepaalde deze zich nagenoeg uitsluitend tot het beleg van Bondjol.

Maar wat de heer Nederburgh bedoelt met de uitdrukking: nog is 'ons doel, rechtstreeksch bestuur, niet volkomen bereikt', is ons volslagen duister. In waarheid voeren wij, nergens in Indië, meer 'rechtstreeksch bestuur' dan juist op de westkust van Sumatra! Daar geene 'keizers' of 'sultans', zooals in de Vorstenlanden op Java; daar geene inlandsche regenten, door wier tusschenkomst wij regeeren!

Ook wat de heer Nederburgh mededeelt omtrent het 'plakkaat pandjang', is hoogst onjuist. Het zou ons veel te ver leiden, indien we dat hier wilden ontwikkelen; wie daaromtrent *goed* wil worden ingelicht, leze De Waal (t.a.p., blz. 145-147, en daaronder speciaal blz. 158) maar eens na.

Doch in het bijzonder moeten wij de aandacht vestigen op de volgende zinsnede (blz. 8) van den Schrijver:

'De geschiedenis dier worsteling (ter westkust van Sumatra) wordt nu, na eene halve eeuw, met koelen bloede gelezen, maar op het toen levende geslacht maakten de lange duur van den oorlog, de

hardnekkigheid van den vijand, onze zware verliezen, onze nederlagen, de herhaalde opstanden in de veroverde en schijnbaar onderworpen streken en de duisterheid der toekomst een niet minder pijnlijken en ontmoedigenden indruk, als op ons de rampen van den Atjeh-oorlog.'

Wij weten niet, wie hier des Schrijvers zegsman geweest is; doch aangenomen, dat zijne beschouwing juist is, - dan merken wij op, dat de uitslag heeft geleerd, dat men ten onrechte ontmoedigd was en de toekomst veel te duister inzag. Maar onze staatslieden van dien tijd hadden vertrouwen in de toekomst, ook onder moeielijke omstandigheden; zij spraken niet van 'geconcentreerde stellingen', van verlaten der eenmaal veroverde landstreken; zij, door de ondervinding geleerd, stelden, na den val van Bondjol, een Kolonel Michiels aan het hoofd van het burgerlijk en militair bestuur en splitsten dat bestuur eerst vijf en twintig jaar later, toen alle sporen van den vroegeren strijd lang verdwenen waren. Zij namen geene 'proeven', hoe men, in een nauwelijks onderworpen land, het pas verkregen overwicht over de bevolking weer kan verspelen!

Had het voorbeeld van Sumatra's westkust den heer Nederburgh niet tot eene andere conclusie moeten leiden, dan waartoe hij aan het einde zijner brochure gekomen is(*)?

'De geschiedenis dier worsteling wordt nu met koelen bloede gelezen'..... Wij durven beweren, dat de Schrijver haar nooit *goed* gelezen heeft. Hij zou dan, afgescheiden van hetgeen wij boven reeds aanmerkten, o.a. onmogelijk hebben kunnen schrijven, dat de Maleiers ter Sumatra's westkust 'betrekkelijk weinig goede vuurwapenen hadden' en 'slecht' schoten (blz. 11).

De Sumatranen hadden *overvloed* van geweren; den 4^{den} Maart 1823 werden onze troepen o.a. gevolgd door 2150 *met geweren gewapende* Maleiers. Zij waren in het gebruik daarvan *uitstekend* geoefend; Michiels, die het wel wist, schreef in 1837: 'Krijgs- en woelzucht kan men wel als ingeboren beschouwen bij eene natie, *die in het schieten naar de schijf hare voornaamste uitspanning zoekt*'..... Dat de Sumatranen goed schieten konden, ondervonden wij dan ook meermalen.

De Sumatranen hadden 'lontgeweren', zegt de heer Nederburgh. Waren de vuursteengeweren, waarmede de troepen van Raaff gewapend waren, veel beter?

Uit het bovenstaande moge voldoende blijken, dat de heer Nederburgh geen vertrouwbare gids is, waar hij ons in de geschiedenis van andere streken van den archipel een blik doet werpen. Wij zullen hem daarom op zijne uitweidingen van dien aard niet verder volgen en thans zien, hoe het gesteld is met zijne kennis van den Atjeh-oorlog en hetgeen daarmede in verband staat.

(*) Wij veroorloven ons hier eene verwijzing naar ons opstel in *De Gids* van November 1886: 'Ter westkust van Sumatra', blz. 304-305.

Zooals we reeds opmerkten, worden onze ‘Atjehrampen’ niet aan ons wanbeleid toegeschreven, maar, in de eerste plaats, aan de ligging van den Kraton.

Ziehier, wat de Schrijver dienaangaande zegt:

‘In Atjeh heeft de ligging van den Kraton ons gedwongen tot dadelijk krachtig optreden, en ons gebracht tot eene ontijdige verovering en behoud van grondgebied.

Ware de Kraton aan zee of aan eene voor groote schepen bevaarbare rivier gelegen geweest, dan zou de inneming ons weinig moeite hebben gekost, en zouden wij ons daar met eene kleine macht hebben kunnen handhaven en den loop der gebeurtenissen afwachten.

Maar de ongenaakbaarheid van den Kraton langs een waterweg heeft ons gedwongen tot eene groote krachtsinspanning, om hem in te nemen; en toen wij hem eenmaal bezaten en, terecht of ten onrechte, meenden hem als een zichtbaar blijk van 's vijands nederlaag te moeten behouden, toen moesten wij grondgebied veroveren en tal van versterkingen aanleggen, om den vijand van het lijf, en onze gemeenschap met de zee open te houden. Elke verovering maakte nieuwe expeditiën en vestigingen noodig, zoodat wij ten slotte het, trouwens niet uitgestrekte, Groot-Atjeh bijna geheel hadden bezet en den vijand in de wildernis teruggedrongen. Die afwijking van onze gewone voorzichtige gedragslijn is ons zeer duur te staan gekomen’ (bl. 8-9).

Hoe is het mogelijk, zoo meenen wij te mogen vragen, dat een man als de heer Nederburgh, die - hij moge dan geene aanspraak maken op den naam van Atjeh-specialiteit - toch jarenlang verplicht is geweest, den gang van zaken in Atjeh met aandacht te volgen, ons dergelijke voorstellingen aanbiedt?

Was het ‘de ligging van den Kraton’, die ons tot ‘dadelijk krachtig optreden’ dwong, of werd hiertoe besloten ten gevolge van de handelingen der Atjehsche gezanten te Singapore?

Bracht de ligging van den Kraton ons tot ‘ontijdige verovering en behoud van grondgebied’, of werd tot verdere veroveringen besloten in 1875, toen de Kraton reeds ‘volkomen veilig’ was, maar de Indische Regeering haast maakte, om de bevolking tot onderwerping te dwingen, terwijl zij van meer vredelievende middelen niet wilde weten? (Men denke aan de aanbiedingen van Habib Abdoel Rachman in 1874 en 1875.)

De Kraton te Palembang was ‘aan eene voor groote schepen bevaarbare rivier gelegen’; dat verhinderde niet, dat de expeditie van 1819 daar het hoofd stootte en in 1821 voor zijne verovering buitengewone krachtsinspanning noodig was. Als de S. dus meent, dat de inneming van den Atjeh-kraton ons weinig moeite zou hebben gekost, als deze ‘aan zee of aan eene voor groote schepen bevaarbare rivier gelegen geweest’ ware, dan zegt hij meer, dan hij verantwoorden kan; de ‘moeite’ der verovering hangt geheel af van de kracht der verde-

diging. Het is wellicht niet overbodig, den S. te verwijzen naar hetgeen de heer Fransen van de Putte in zijn onlangs verschenen werk (*Atjeh, parlementaire redevoeringen*) zegt op blz. 150, van den 11^{den} tot den 8sten regel van onderen, en in herinnering te brengen, dat de eerste expeditie vooral in staatkundigen zin totaal onvoorbereid was.

De heer Nederburgh stelt het voor, alsof de Kraton gelegen was midden in het binnenland! De waarheid is, dat 's vijands hoofdstelling omstreeks een half uur van het strand gelegen is en door het geschut onzer marine kan worden beschoten; dat de bevolking, tusschen den Kraton en het strand, ons nooit vijandig is geweest.

In April 1875 was niet alleen de Kraton, maar ook de gemeenschap met de zee geheel veilig. Al wat later geschied is, diende niet, ‘om den vijand van het lijf en onze gemeenschap met de zee open te houden’; zulks geschiedde *uitsluitend*, om de onderwerping van het Atjehsche volk te bespoedigen.

Daarbij is buitengewone krachtsinspanning van het Indische leger noodig geweest.

‘Hadden wij in dien tijd drie of vier bataljons moeten te velde brengen en eenigen tijd houden, dan hadden wij reeds vroeger ingezien, dat de Atjeh-oorlog ons leger verlamt en te gronde richt’, zegt de Schrijver op bl. 38 van zijn geschrift.

Maar weet hij dan niet, dat èn de legercommandant Whitton èn de Gouverneur-Generaal Loudon dat reeds in 1874 inzagen, maar dat de Minister Van Goltstein, de vroeger gegeven instructiën ter zijde stellende, aan de Indische Regeering te kennen gaf, ‘dat men in elk geval den militairen en civielen bevelhebber de middelen niet mocht onthouden, welke hij noodig keurde tot het vervullen der taak, voor welke hij aan de Regeering en de natie verantwoordelijk was’? Weet de S. niet, dat alle verdere ‘expeditiën en veroveringen’ uitdrukkelijk, tegen het advies van den legercommandant De Neve, zijn goedgekeurd en bevolen door den Gouverneur-Generaal Van Lansberge, hoewel deze met den toestand van het leger buiten Atjeh volkomen bekend was?

Dat wij bij de verovering van Groot-Atjeh van ‘onze gewone voorzichtige gedragslijn’ zijn afgeweken, dat daarbij te veel van ons Indisch leger gevorderd moest worden, is niet tegen te spreken. Alleen het succes kon de inderdaad gewaagde onderneming doen goedkeuren; dat succes is ook in 1879 verkregen - maar in 1881 en 1882 roekeloos afgebroken.

De ‘ligging van den Kraton’ staat met dat alles evenwel in geen verband.

Eene tweede oorzaak ‘onzer Atjeh-rampen’ zoekt de Schrijver in ‘de nabuurschap van de Atjehsche onderhoorigheden en van Poeloe Pinang’.

Wat zullen wij daarvan zeggen? Die ‘nabuurschap’ was toch lang vóór de oorlogsverklaring bekend; men had daarmede toch reeds van het begin af rekening moeten houden?

Uit de kuststaten ontving de vijand hulp ‘in volk, geld, oorlogs- en levensbehoeften’ (bl. 9); de kooplieden van Poeloe Pinang voorzagen ‘de Atjehers, via de kuststaten, van vuurwapenen en munitie, opium en andere benoodigdheden’ (bl. 10).

Wij hadden daartegen kunnen en moeten waken, maar de Hooge Regeering te Batavia wilde dat niet; men denke slechts aan de in 1879 door den Generaal Van der Heyden op eigen verantwoordelijkheid (tegen de inzichten van den Gouverneur-Generaal) bevolen sluiting der havens en de door den Gouverneur Pruijs van der Hoeven voorgestelde, doch te Batavia afgekeurde scheepvaartregelingen.

Tegenover de beschouwingen des Schrijvers zouden wij deze kunnen stellen: dat wij in 1871 door tusschenkomst van den Radja van Troemon, zonder oorlog, de souvereiniteit over Atjeh hadden kunnen verkrijgen; dat Poeloe Pinang in 1875 een geschikt neutraal terrein was voor onderhandelingen, waarvan de Indische Regeering echter niets wilde weten; dat onze marine, onze intendance en onze genie in *groote* mate van de nabijheid van Poeloe Pinang hebben geprofiteerd. Zonder de materieele hulp van Poeloe Pinang en Singapore was de oorlog voor ons *zeer veel* moeielijker te voeren geweest.

Waar men de nadeelen breed uitmeet, mag men ook de voordeelen niet verzwijgen.

Hoofdzakelijk schijnt de Schrijver te betreuren, dat de ‘ridderlijke klewangaanvallen in het open veld’ tot de geschiedenis behooren en wij nu met ‘goede geweren in geoefende handen’ bestreden worden. Als wij ons den indruk herinneren, dien een klewangaanval op onze soldaten maakte, dan betreuren wij de verwisseling niet; vooral omdat wij in het vuur toch superieur blijven, zoowel door onze artillerie als door onze achterlaadgeweren. Deze laatste heeft de vijand niet, behalve die, welke hij nu en dan op de onzen buit maakt en waarvoor hijzelf, met behulp van de door ons achtergelaten hulzen, munitie vervaardigt.

Wanneer wij ten deze te klagen hebben, dan is dat uitsluitend ten opzichte der *oefening* van onze soldaten. Het Indisch leger heeft zelfs geene normaal-schietschool, waar goede instructeurs zouden worden gevormd!

Maar dat heeft niet rechtstreeks met den Atjehoorlog te maken.

De derde reden, waarom de Atjeh-oorlog een zoo slepend verloop heeft, zoekt de heer Nederburgh in ‘de staatkundige en maatschappelijke verbrokkeling van het rijk en het volk’.

‘Bijna overal in den Archipel’ - zoo zegt hij - ‘vonden wij eene nationale, min of meer goed georganiseerde en krachtige centrale regeering, waaraan de mindere hoofden en het volk gewoon en gezind waren te gehoorzamen. Met dat centrale gezag hadden wij te strijden en na de overwinning te onderhandelen’ (bl. 42).

In den belangrijksten oorlog, dien wij deze eeuw in Indië te voeren hadden, den Padrie-oorlog, vonden wij dat ‘nationale, georganiseerde, krachtige, centrale bestuur’ toch evenmin!

In Palembang vernietigden wij het reeds in 1824 en traden wij geheel in zijne plaats op.

En de ondervinding leert elders in den Archipel meermalen, dat het centraal inlandsch bestuur een noodzakelijk kwaad is, dat men vaak wel moet ontzien of uit goede trouw moet handhaven, maar gaarne kwijt zou zijn.

Zegt de heer Nederburgh, dat ‘de gelegenheid om door een of enkele aanzienlijken invloed op het gebied te krijgen slecht was’ (bl. 13), dan antwoorden wij, dat die gelegenheid zich meermalen, voor en tijdens den Atjeh-oorlog, heeft voorgedaan, maar dat men haar steeds heeft afgewezen. Men denke aan den Radja van Troemon en aan Habib Abdoel Rachman.

Schildert de heer Nederburgh ons den sultan van Atjeh als ‘een machteloos vorst van een weerbarstig en bandeloos volk’, dan stellen wij daartegenover, wat de oud-Gouverneur van Atjeh Laging Tobias omtrent het *prestige* van den sultan schreef in het Meinommer van *De Gids*, 1886.

Inderdaad, al wat de heer Nederburgh aanvoert, om den noodlottigen loop van den Atjeh-oorlog te verklaren: de ligging van den Kraton, de nabuurschap van andere landstreken, het gemis aan een centraal inlandsch bestuur, - welk een en ander hij ‘buitengewone omstandigheden’ (bl. 13) gelieft te noemen - dat alles wordt in de schaduw gesteld door de verklaring der Indische regeeringen van 1874 en 1875: *dat er geene sprake kon zijn van onderhandeling, maar alleen van volkomen onderwerping.*

Om die verklaring tot waarheid te maken, en alleen daarom, waren de veldtochten van Pel en Van der Heyden noodig; en in September 1879 waren, om de woorden des Schrijvers te gebruiken, ‘noch der Atjehers moed, noch hunne volharding, noch hunne dweepzucht bestand gebleken tegen de kracht onzer wapenen en ons staatkundig beleid’ (bl. 14).

Dat de vruchten der behaalde overwinningen in 1881 en 1882 weder zijn verloren geraakt, is niet de schuld van de ligging van den Kraton, van naburige landstreken of van het inlandsch bestuur, maar eenvoudig - om nu geene harde uitdrukkingen te gebruiken - van *onze* verandering van stelsel.

Neen, de slepende ziekte, die ‘Atjeh-oorlog’ heet, is niet te wijten aan ‘buitengewone’ omstandigheden, die men van het begin af wist en waarmee men rekening kon houden, maar alleen aan onze *stelselloosheid.*

Op bl. 14 van zijn geschrift gaat de heer Nederburgh ertoe over, de boven reeds vermelde ‘middelen’ te bespreken, die zouden kunnen dienen, om het Atjeh-vraagstuk op te lossen: opnieuw gaan veroveren, wat wij in 1884 prijsgaven, - handhaven van de tegenwoordige stelling, - of terugtrekken uit Groot-Atjeh met achterlating van eene kleine bezetting in een fortje aan de kust.

Omtrent het eerste ‘middel’ zouden wij bijna kunnen zwijgen. Geen verstandig man - de enkele uitzonderingen bevestigen, meenen wij, den regel - denkt eraan, thans opnieuw te gaan veroveren, wat wij in 1884 prijsgaven. Het Indische leger is daarvoor niet krachtig genoeg; en zelfs al was dat leger in alle opzichten in goeden staat, dan ware het nog roekeloos, onze kracht opnieuw tegen Atjeh te keeren en dientengevolge te zwak te worden in alle andere deelen van onzen Indischen Archipel. Wij spraken hierover reeds meer uitvoerig in ons opstel: ‘Atjeh en het Indische leger’ in *De Tijdspiegel* van Juni 1886.

Maar ernstig moeten wij opkomen tegen de wijze, waarop de Schrijver den toestand van Groot-Atjeh na de veldtochten van Generaal Van der Heyden schildert (bl. 17-18):

‘Wij hadden overwonnen, maar wij waren niet bij machte de aan ons onderworpen bevolking afdoende te beschermen, en de Atjeher, zoo flink als onze vijand, was, zoodra hij onze zijde gekozen had, als met lamheid geslagen en durfde zelfs niet zich tegen de roovers te verweren. Een handvol ondernemende vijanden verkeerde een groot deel van ons gebied in een tooneel van roof, diefstal, moord, wanorde en onveiligheid, en de middelen, om dit kwaad te beletten of te treffen, ontbraken ons ten eenemale.’

C'est ainsi qu'on écrit l'histoire!!

Wij, die in 1880 en het begin van 1881 in Groot-Atjeh waren, verklaren, dat het daar destijds zoo veilig was, als men, na een zesjarigen oorlog, slechts kon verlangen. Waar over onveiligheid geklaagd werd, zooals in den omtrek van Montassik en tusschen enkele posten in de XXII Moekim, was er slechts quaestie van roofzucht tegen onverdedigde kampongs of enkele personen, maar van verzet tegen ons gezag was geene sprake. Van geene onzer versterkingen viel, van September 1879 tot April 1881, een enkel schot.

Hen, die aan de juistheid onzer verklaring twijfelen, verwijzen wij naar de aan het hoofd van dit opstel mede vermelde brochure van den heer Cool, die in 1880 ook in Atjeh was en verschillende streken van Groot-Atjeh bij herhaling doorkruiste. Deze schrijft (bl. 3-4):

‘Gedurende meer dan een jaar na deze gebeurtenissen’ (de veldtochten onder Generaal Van der Heyden) ‘heerschte onder het krachtig bestuur van Generaal Van der Heyden overal volkomen rust. Geen vijandelijke benden vertoonden zich in dit tijdperk binnen het door ons bezette gebied. Talrijke patrouilles, voortdurend van de verschillende

posten uitgezonden, gaven steun aan de welgezinde en langzamerhand terugkeerende bevolking, en benamen kwaadwilligen den moed om op ons gebied eenige vijandelijkheid te plegen. Meer en meer scheen zich de toestand van orde te bestendigen en de Atjeher, zich in het noodlot schikkende, tot verzoening niet ongezind'....

Dat klinkt heel anders dan de phantasie des heeren Nederburgh, die, zelf nooit de toestanden op Atjeh waargenomen hebbende, hier geheel zonder grond op 'hooren zeggen' is afgegaan! Uit officieele rapporten kan hij zijne berichten toch zeker ook niet geput hebben; want zelfs de heer Pruys van der Hoeven, die den toestand in de eerste helft van 1880 als Regeeringscommissaris had gezien, in April 1881 als Gouverneur optrad en wel niet verdacht kan worden van te gunstige beoordeeling der handelingen zijns voorgangers, schreef in zijne rapporten van 25 April en 10 Mei aan de Indische Regeering, dat de toestand in Groot-Atjeh over het geheel 'zeer bevredigend' heeten mocht.

En als de heer Nederburgh dan op grond van de aangehaalde en andere even ongemotiveerde beschouwingen tot de conclusie komt (bl. 19), dat 'alles het vermoeden wettigt, dat volharding in het stelsel van Van der Heyden onzen achteruitgang in Groot-Atjeh hoogstens zou hebben vertraagd maar niet zou hebben voorkomen', - dan kunnen wij niet anders doen, dan daartegenover onze volstrekte ontkenning stellen.

'De geschiedenis der laatste jaren is eene ernstige waarschuwing voor de toekomst', zegt de heer Nederburgh. Zeer juist, maar dan moet men de geschiedenis niet te eenen male averechts voorstellen. Dan moet men het niet voorstellen, alsof onze achteruitgang in Groot-Atjeh reeds onder Generaal Van der Heyden, in plaats van, na diens optreden, onder den Gouverneur Pruys van der Hoeven begonnen was.

....'Niet alleen is onze hoop vernietigd, maar wij zien bij het nu ontstoken licht der geschiedenis dat zij niet voor vervulling vatbaar was'....

Heeft de Schrijver dat 'licht' ontstoken, om de Indische Regeering van 1881, waarvan hij deel uitmaakte, vrij te pleiten van schuld? Men zou bijna tot die gevolgtrekking moeten komen.

Wij, die liever aan zijne goede trouw gelooven, kunnen slechts denken aan oppervlakkige en daardoor onjuiste beoordeeling; aan gemis aan voldoende kennis der zaken van Atjeh.

Maar dan moeten wij het betreuren, dat de Schrijver anderen wil voorlichten, 'wien de tijd en de gelegenheid tot die studie ontbreekt'.

Het tweede middel, dat volgens den heer Nederburgh overwogen moet worden door hen, die een einde wenschen aan den Atjeh-oorlog, is de handhaving onzer tegenwoordige stelling in Groot-Atjeh.

De terugtocht van 1884 achter de 'geconcentreerde linie' was volgens hem dringend noodig tot verlichting der lasten van leger en schatkist. Of de concentratie 'dringend noodig' was voor dat doel, laten

wij daar; men stond voor de vraag, of men het Indische leger zou uitbreiden, - wat geld zou kosten, maar niet langer uit te stellen was - dan wel de veroveringen van Generaal Van der Heyden weder prijsgeven. Men heeft, in strijd met alle vroegere koloniale tradities, met opoffering van een goed deel van ons prestige, niet alleen tegenover de Atjehers, maar ook tegenover de andere bevolkingen in den Archipel, doch ter wille van financieele overwegingen, het laatste alternatief gekozen.

De verwachting is niet verwezenlijkt. Overal in Indië is het ongezond, waar wij ons pas vestigen: wij graven in den grond, ruimen den plantengroei op, die den bodem bedekt, en roepen daarmede de kwade geesten - miasmen - op. Wij hadden dat, in 1874 en 1875, in ruime mate in Atjeh ondervonden; bij de vele afmattende diensten, van onze soldaten gevorderd, waren deze maar al te dikwijls het slachtoffer. Doch uit een hygiënisch oogpunt werd gedaan, wat mogelijk was, en in de laatste jaren vóór de concentratie was de gezondheid der troepen reeds weinig minder goed dan gemiddeld elders in den Archipel.

Maar toen werd besloten tot de ‘concentratie’. Eene nieuwe linie van versterkingen, door nieuw aan te leggen wegen - trambanen - verbonden, moest in den kortst mogelijken tijd geschapen worden. Men eischte bijzondere inspanning van onze soldaten; men ging weer graven en kappen, en de gezondheidstoestand werd weder hoogst ongunstig. Waren het vroeger cholera en moeraskoortsen, thans werden de troepen geteisterd door beri-beri.

Wij hadden minder troepen noodig tot bezetting, maar des te meer tot aanvulling; en bij slot van rekening is het leger door de ‘concentratie in Atjeh’ geenszins voor uitputting bewaard geworden. Alles is in Groot-Atjeh thans geïnfecteerd door beri-beri, - totdat deze, met behulp van goede hygiënische maatregelen, van lieverlede hare kracht verliezen zal.

Deze beschouwingen - wij gevoelen het - zijn voor tegenspraak vatbaar; maar daar zij door zeer kundige geneesheeren gedeeld worden en naar onze meening de waarschijnlijkheid voor zich hebben, meenden wij ze hier te moeten mededeelen.

De heer Nederburgh erkent (bl. 21), ‘dat dit terugtrekken ons prestige geen goed gedaan heeft en den Atjehers nieuwen moed tot volharding heeft ingeboezemd’; in dit opzicht deelen wij volkomen zijn gevoelen en trekken er de logische gevolgtrekking uit, dat *verder* terugtrekken ons prestige *nog meer* zal benadeelen.

Maar wanneer hij verder zegt, dat niemand zal ‘ontkennen dat de materiëele toestand der Atjehers er veel door verbeterd is, want, terwijl zij vroeger een armelijk verblijf hadden in eene onherbergzame wildernis, hebben zij nu bijna de geheele vruchtbare vlakte van Groot-Atjeh ongestoord tot woonplaats en voorraadschuur’, dan moeten wij

verklaren van deze mededeeling niets te begrijpen. Woonden er dan vóór de concentratie geene Atjehers in het gebied, waar wij onze posten gevestigd hadden en dat door de van onzentwege aangelegde wegen doorsneden was? Konden de Atjehers daar toen niet evengoed wonen als thans? In welke ‘onherbergzame wildernis’ zaten zij dan vóór de concentratie?

Indien de meening des Schrijvers - die bij hem blijkbaar zeer vast staat - juist ware, dan was zij wel de sterkste veroordeeling van de concentratie; niemand houdt het lang uit in ‘een armelijk verblijf in eene onherbergzame wildernis’ - en als wij volgehouden hadden, zouden zich dan alle Atjehers wel spoedig onderworpen hebben!

De heer Nederburgh stelt zich voor, dat wij eindelijk rust hebben gekocht door eene ‘ondoordringbare linie van versterkingen’; wij hebben, zegt hij, getracht den Atjehers hunne ‘voorrechten’ te ‘ontnemen, door ons onkwetsbaar te maken en te zorgen dat voortaan niet zij, maar wij, de keuze hebben tusschen rust en strijd en van tijd en plaats van strijden’.

Hier spreekt zeker niet de krijgsman, die bij ondervinding wel weet, dat eene linie van versterkingen nooit te vergelijken is met een Chineeschen muur, dat zij nooit ‘ondoordringbaar’ kan zijn en ons nooit ‘onkwetsbaar’ kan maken.

Maar hier spreekt evenmin - en dat verwondert ons meer - de staatsman.

In politieken zin *mag* onze stelling in Atjeh niet hermetisch gesloten zijn; aanraking langs politieken weg moet gezocht en van lieverlede verkregen worden met de bevolking buiten de linie. Wanneer zulks geschiedt, dan kan langzamerhand aan den thans bestaanden volksoorlog een einde komen; zoo niet - dan niet. Wij bezetten een deel van Groot-Atjeh toch niet alleen voor de eer, om *onze* vlag daar te doen wapperen!

Door wapengeweld bedwingt men zelden een volksoorlog, zooals de krijg in Atjeh door onze stelselloosheid geworden is; door afsluiting, nederschieting van al wie ons hindert, evenmin; pacificatie zal men alleen kunnen verkrijgen door organisatie, door het voeren - naar de uitdrukking van den oud-Gouverneur van Atjeh, Pruys van der Hoeven, - van ‘eene actieve opbouwende politiek’. Wat zouden wij hebben aan een plekje gronds in Atjeh, wanneer wij de daarbuiten wonende bevolking aan haar lot overlaten? Dàn leggen wij het ongetwijfeld te duur aan.

Men kan de omstandigheden niet dwingen. Wij moeten niet klagen, indien wij op dit oogenblik nog weinig zien van de gewenschte actieve, opbouwende politiek, - althans zoolang wij vertrouwen stellen in den tegenwoordigen Gouverneur van Atjeh - want het is zeer mogelijk, en zelfs o.i. waarschijnlijk, dat de omstandigheden daarvoor tot dusver nog niet gunstig waren. Eerst wanneer de Atjeher ziet, dat wij ons

voorgoed in hot hart van Groot-Atjeh gevestigd hebben, zal hij er voordeel in zien, zich bij den eenmaal bestaanden toestand neder te leggen en zich met ons in verbinding te stellen.

Het komt er alzoo - wil men althans niet offeren aan eene 'politiek zonder perspectief' - op aan, dàt doel voor oogen te houden. In die richting moeten onze ambtenaren (en post-commandanten) werkzaam zijn: wij moeten de Atjehers niet afstooten, maar tot ons trekken. Een hulpmiddel daartoe zou, naar onze meening, kunnen zijn het brengen eener nieuwe bevolking binnen de linie, die ons niet ongenegen is en spoediger aanraking met de bevolking buiten de linie zal krijgen dan wij.

Maar vóór alles is dan noodig, dat de Atjeher ziet, dat onze vestiging, in en om den Kraton, is *voor altoos.* Wij hebben nu eenmaal het tegenwoordige stelsel aangenomen - we moeten nu niet wederom veranderen, maar toonen, dat we eindelijk weten, wat we willen.

Het mag inderdaad verwondering baren, dat de heer Nederburgh van dit alles niets heeft gevoeld. Het komt ons voor, dat zijne beschouwingen inderdaad alle 'perspectief' missen; zij kunnen daardoor wellicht indruk maken op de onnadenkende menigte, maar zeker niet tot grondslag dienen voor de beslissingen eener vooruitziende regeering.

Hij ziet in de concentratie voordeel uit het oogpunt van 'veiligheid en betrekkelijk rust' en meent, dat het tegenwoordige stelsel 'eene zeer zwakke en zeer verwijderde kans op oplossing' (bl. 24) aanbiedt, omdat, als eens de 'vruchtbare vlakte van Groot-Atjeh' weer 'sterk bevolkt' is, daar 'welvaart en kostbaar eigendom' is ontstaan met 'behoefte aan vrijen, veiligen handel en gemeenschap ook over zee'; - dat 'alles aan onze genade zal zijn overgeleverd, want met eene betrekkelijk geringe macht zullen wij onvoorziens het dan ontwapende (?) land kunnen doortrekken en alles vernielen'.

Daartegenover voert hij aan, dat er 'ongeveer 4500 man van ons leger tot bezetting der stelling in Atjeh noodig' zijn (blz. 25), en op den na de concentratie hoogst ongunstigen gezondheidstoestand - die echter geheel abnormaal is - wordt bijzonder de aandacht gevestigd.

'Het is te verwachten, dat de beri-beri zal slijten of geneeselijk worden..... Maar wanneer zal zij hebben uitgewoed? en zal zij niet terugkomen of vervangen worden door cholera-, koorts- of andere moorddadige epidemiën, die ons reeds zoo dikwijls in Atjeh hebben geteisterd?'

Men ziet - aan optimisme doet de heer Nederburgh niet! Waarom, zoo vragen wij echter, zou Atjeh op den duur zooveel ongezonder blijken dan elk ander gewest in Indië? Cholera hebben wij er met de tweede expeditie gebracht, en zij vond daar, in den eersten tijd, toen onze troepen niet of nauwelijks onder dak waren, een vruchtbaar terrein. Malaria-koortsen hebben wij er gehad, evenals thans de

beri-beri, door onze nieuwe vestiging, zooals wij boven opmerkten. Gelijk te Batavia en vele andere plaatsen kunnen er voorzeker nieuwe cholera- en andere epidemieën komen; maar hierin staat Atjeh met elk ander gewest gelijk!

Afgescheiden van dergelijke buitengewone omstandigheden gelooft de Schrijver, dat wij altijd voor Atjeh 6000 man voor garnizoen en aanvulling zullen moeten afzonderen. Hij acht dat een minimum; wij meenen, dat men - na afschaffing van de naar het oordeel van bevoegde personen nuttelooze 'sector-patrouilles' - op den duur zal kunnen volstaan met 2 garnizoensbataljons, 2 complete veldbataljons, 1 bergbatterij, 2 vestingcompagnieën artillerie en een peloton genietroepen. De formatie der bezetting van Atjeh zal dan 7 compagnieën infanterie minder tellen dan tegenwoordig.

Er kan wel geen twijfel zijn, of het Indische leger *kan,* als het noodig is, die bezetting leveren, mits voor geregelde aanvulling de noodige zorg gedragen wordt. Het is dan hoofdzakelijk eene geld-quaestie. Men heeft in de laatste maanden reeds gezien, dat men wel meer Europeesche soldaten kan krijgen, als men zich daarvoor wat inspant, en hoeveel is er nog te doen, om den lust voor indiensttreding bij het Indische leger aan te wakkeren!

De heer Nederburgh is (bl. 30) omtrent de kansen van onderwerping der Atjehers zeer pessimistisch gestemd en laat daarop volgen: 'Maar al kwam geheel Groot-Atjeh met de geheele oorlogspartij in volle onderwerping, ook dàn zouden wij onze troepenmacht niet kunnen verminderen. Voor eene behoorlijke bezetting, voor de veiligheid van Kota Radja en de overige posten is die macht niet te groot.'...

Eilieve, mogen wij vragen, waartoe, wanneer de geheele bevolking zich onderworpen had, nog onze postenlinie zou moeten dienen? Zouden wij dan niet genoeg hebben aan de bezetting van Kotta Radja en voorwerken?

Zoo even merkten wij overigens reeds op, dat, wanneer wij van veroveringsplannen afzien, de tegenwoordige bezetting van Groot-Atjeh ons ook bij de bestaande omstandigheden op den duur reeds te groot voorkomt.

Herstel van het Sultanaat wordt mede door den Schrijver behandeld (bl. 31), echter mede op eene wijze, waarmede wij ons geenszins kunnen vereenigen. Dat herstel zou een middel kunnen zijn, om van Groot-Atjeh 'ontslagen te raken'; 'wij zouden de verhouding tusschen ons en den Sultan moeten regelen als die van de hoofden der onderhoorigheden, hem onze souvereiniteit doen erkennen..., hem geheel Groot-Atjeh, Kota Radja en al, afstaan, ons niet of weinig bemoeien met de binnenlandsche aangelegenheden en ons bepalen tot de bezetting van een vast punt op den vasten wal of op eenig naburig eiland'.

Dit plannetje schijnt den Schrijver nog al toe te lachen: 'Daardoor zouden onze offers binnen redelijke grenzen worden teruggebracht', zegt

hij, maar hij vreest, dat ‘de Sultan en de oorlogspartij’ er niet van zullen willen weten.

Het komt ons voor, dat de herstelling van het Sultanaat in den aangegeven geest voor ons al zeer weinig belang zou hebben en dat wij dan evengoed zonder overleg met een Sultan zouden kunnen heengaan. Maar wij herinneren aan eenige uitdrukkingen van den heer Pruys van der Hoeven, aan wiens doorzicht ten aanzien der Atjehsche onderhoorigheden wij - ondanks de door hem in Groot-Atjeh o.i. begane fouten - gaarne hulde brengen(*): ‘Te Atjeh beteekent het meesterschap in Groot-Atjeh niets zonder de souvereine rechten op de kunst. Het losmaken, het verbrokkelen van dit geheel is juist de hoofdoorzaak van het Atjeh-getob, is de reden waarom wij niet verder komen’ (*Mijne ervaring*, bl. 57)... ‘Men had vele afzonderlijke staatjes gemaakt met eigen havens, die allen oorspronkelijk behoorden tot Atjeh; men had het land verbrokkeld; den greep was men kwijt. Men had ten eigen nadeele een fictieven toestand geschapen, die, de ondervinding heeft het geleerd, door de Atjehers niet is aangenomen’ (id., bl. 19).

Wanneer die beschouwing juist is, - zooals wij vermeenen - dan zou eene eventueele herstelling van het Sultanaat vooral moeten dienen, om Groot-Atjeh en de onderhoorigheden weder in één hand - die van den Sultan, onder onze leiding, - terug te brengen. De heer Nederburgh wil echter de bestaande verbrokkeling bestendigen!

In de volgende bladzijden (32-41) wordt de ongunstige toestand van het Indisch leger besproken en aangedrongen op inspanning van alle krachten, om dat leger te versterken. Hier heeft de Schrijver onze volle sympathie, zooals uit ons opstel ‘Atjeh en het Indische leger’ (*De Tijdspiegel* van Juni 1886) blijkt. Maar geenszins vereenigen wij ons met zijne opvatting, dat geene beduidende verbetering van het leger mogelijk is, ‘zoolang wij de beperkte stelling in Groot-Atjeh blijven bezetten’. Wij kunnen, meer dan tot dusverre geschiedde, bij het Indische leger woekeren met het Europeesch element en, bij doeltreffende organisatie, met goeden wil en met geld, dat leger nog wel belangrijk versterken.

Het zou ons te ver voeren, indien wij deze quaestie hier nader wilden ontwikkelen; den belangstellenden lezer verwijzen wij o.a. naar het uitmuntende werk van den Kapitein Cool: *Indische legerbelangen*, dat ten vorigen jare het licht zag.

De tegenwoordige stelling in Groot-Atjeh is, naar onze overtuiging, *niet* te groot voor onze krachten, wanneer wij ons de noodige inspanning en de noodige uitgaven willen getroosten, welke voor het onderhouden van een goed leger in Indië vereischt worden.

(*) Zooals wij ook deden in ons opstel ‘Geen strijd, maar getuigenis’ in *De Tijdspiegel* van Juli j.l., bl. 276.

Alleen dàn zal Atjeh ons leger uitputten, wanneer wij aan de aanvulling onzer strijdkrachten onvoldoende zorg besteden.

De heer Nederburgh bespreekt eindelijk en in de laatste plaats den door hem noodig geachten weg: ‘de inkrimping van onze stelling in Groot-Atjeh tot een enkel aan zee gelegen punt’.

Wij kunnen hieromtrent vrij kort zijn na al hetgeen wij boven reeds als onze meening hebben doen kennen.

Van bedoelde inkrimping zou wellicht, om financieele redenen, sprake behooren te zijn bij het volgen van eene ‘politiek zonder perspectief’; wanneer wij in Atjeh geen ander doel kenden dan ‘ons staande te houden’, zonder meer.

Maar wanneer het ons doel blijft, om, vooral door politiek beleid en door organisatie, het Atjehsche volk te pacificeeren en over geheel Atjeh onzen invloed te vestigen, - iets, waartoe wij ook uit een internationaal oogpunt verplicht zijn, - dan kan van ontruimen onzer huidige stelling geene sprake zijn.

Wij zouden *voor het oogenblik* ons leger verademing geven. Maar voor hoelang?

Toen wij in 1874 den Kraton veroverd hadden, maakte dit wapenfeit een grooten indruk in den geheelen Archipel; men zag daarin een nieuw bewijs, dat de ‘Compagnie’ altijd, ondanks tijdelijken tegenspoed, eindigde met te winnen.

Het spreekt wel vanzelf, dat de ontruiming van den Kraton een tegenovergestelden indruk zou maken. Men zou begrijpen, dat de vroegere kracht der ‘Compagnie’ verdwenen was, dat zij niet meer onverwinnelijk was. Allicht zou men hier of daar trachten, het voorbeeld der Atjehers te volgen. En dan?... Dan zou men de soldaten, op de bezetting van Atjeh uitgespaard, elders voor de herstelling van ons gezag moeten bezigen!

Is die ruil gewenscht?

De heer Nederburgh erkent zelf (bl. 52), dat onze ontruiming van Groot-Atjeh wel ‘eene leus kan zijn voor opstand’.

Mag men dan - gesteld, dat zij voor het oogenblik leger en schatkist ten goede zoude komen, - haar zelfs in overweging nemen, vooral op een tijdstip, dat het leger in physieke kracht te wenschen overlaat?

De Schrijver zegt wel (bl. 48):

‘Wij hebben zoo vaak en zoolang bewijzen van kracht en volharding gegeven, het besef onzer macht is bij den inlander zoo diep en zoo vast geworteld, dat het niet in een oogenblik door een enkelen stap achterwaarts kan worden uitgeroeid of ernstig geschokt,’ -

maar hier geeft hij zich blijkbaar aan eene illusie over. Men kon dat zeggen in April 1873, toen de eerste expeditie naar Atjeh mislukt was; maar nu? *Is* het besef onzer macht bij den inlander nog diep en vast geworteld? Twijfel is geoorloofd en, meenen wij, zelfs plicht.

Een enkele stap achterwaarts... Is die niet reeds in 1884 gedaan? De Schrijver erkent dat zelf op blz. 21!

'Onze onmacht om Atjeh binnen een redelijken tijd te bedwingen is dus geen geheim; het eenige nieuwe zal zijn onze openlijke erkenning dier onmacht door het staken der hopelooze pogingen' (blz. 49).

Dat die onmacht werkelijk bestaat, dat de pogingen hopeloos zijn, geven wij, zooals uit hetgeen wij boven ternederstelden, blijkt, volstrekt niet toe. Maar zeker zou het hoogst bedenkelijk zijn, indien, in een wingewest, de overheerscher 'zijne onmacht openlijk erkende'. Dan zal zeer licht het uur nabij zijn, waarop de bevolking zich van haar overheerscher tracht te ontdoen!

Men vergete toch, ten aanzien van ons koloniaal beleid, niet de woorden van Edmond Planchut: '*Les Asiatiques ne connaissent qu'une raison*, *la force; qu'un mérite*, *l'action.*'

Met verder ontruimen van Groot-Atjeh, met het verlaten van den Kraton vooral, met het verlaten van dit symbool van gezag zouden wij in waarheid de kroon zetten *op het werk van den vijand*; wij zouden toonen, onze taak als koloniale mogendheid niet langer te kunnen vervullen.

De heer Nederburgh meent, op grond der geschiedenis, dat er niet zoo heel veel kans is, dat 'het ontruimen van Groot-Atjeh het sein zal zijn tot onlusten elders in den Archipel' (blz. 50). Als bewijs haalt hij dan aan, dat b.v. tijdens den Java-oorlog een groot deel van Java rustig bleef; dat, in het algemeen, de inlanders niet van onze oorlogen of tegenspoeden elders gebruik maakten, om het hoofd op te steken.

Dit argument moet nadrukkelijk afgewezen worden. Of wij al hier of daar tegenspoed hadden, - de bevolking was overtuigd, dat de 'Compagnie' zou eindigen met te overwinnen en daarna de volle zwaarte harer bestraffende hand aan den muiteling zou doen gevoelen. Maar hoe het zal zijn, als wij eenmaal overgaan tot de erkenning onzer onmacht? Dàt zou de geschiedenis ons nog moeten leeren.

De Schrijver is trouwens in zijne geschiedkundige voorbeelden ook alweder niet juist. De Java-oorlog, zoo zegt hij, 'dwong ons Sumatra's westkust, waar wij ook oorlog voerden, van troepen te ontblooten. Eene sterke inspanning des vijands had ons daar noodlottig kunnen zijn, maar zij kwam niet.'

De waarheid is, dat de Kolonel H. de Stuers den 15^{den} November 1825 een vredesverdrag met de Padries sloot, zoodat wij *geen* oorlog voerden, toen, ter aanvulling onzer krijgsmacht in midden-Java, tien maanden later (14 September 1826) de kleine helft der bezetting van Sumatra's westkust werd weggenomen. Onze posten bleven bezet, maar na den gesloten vrede hadden wij geene mobiele troepen dadelijk noodig.

Waar heeft toch de heer Nederburgh geschiedenis geleerd?

Op onze beurt willen wij ook een stukje geschiedenis mededeelen.

Het beleg van Bondjol - de hoofdzetel der Padries - heeft vier jaren geduurd. Onze aanvallen werden herhaaldelijk afgeslagen; de troepen waren totaal gedemoraliseerd; de Javaansche soldaten werden niet meer vertrouwd; het aantal zieken was soms onrustbarend groot. De bevolking der ons goedgezinde landschappen, uitgeput door de vele transportdiensten, neigde tot verzet De toestand was in het begin van 1837 inderdaad vrij hachelijk, maar men raakte het hoofd niet kwijt, het hart zakte niet in de schoenen; de Indische Regeeringsmannen van dien tijd dachten er niet over, de eenmaal voorgenomen onderwerping van de Padangsche Bovenlanden op te geven. Zij deden, wat noodig was, om het eenmaal vastgestelde plan door te zetten, en in 1837 viel Bondjol in onze handen. Het gevolg van hunne volharding is geweest, dat Sumatra's westkust thans is ‘een ware parel aan Neerlands kroon’.

Dat kan Atjeh ook nog eenmaal worden. Maar dan moeten wij het voorbeeld volgen van even bedoelde mannen, die ook wel betreurd zullen hebben, dat de Padrie-oorlog zooveel troepen en geld verslond, maar die zich daardoor niet lieten afbrengen van hun streven, om dien oorlog tot een *goed* einde te brengen. Als wij destijds, ter bereiking van een groot staatkundig doel, meer dan 5000 man voor Sumatra's westkust konden afzonderen(*), dan kunnen wij thans ook voor Atjeh wel 3- à 4000 man bestemmen, als dat noodig is. De financiën van moederland en koloniën zijn tegenwoordig zeker op vrij wat beter voet, dan in 1837 het geval was, toen Nederland naar den afgrond van een staatsbankroet gedreven werd.

Wie nu jammert over den bestaanden toestand en verklaart, dat wij ‘desnoods met groot bezwaar en gevaar, spoedig van het offeren aan Atjeh bevrijd moeten worden’ (bl. 53), die houdt geene rekening met de geschiedenis; die vestigt niet het oog op de toekomst, in één woord, die spreekt niet, zooals een staatsman behoort te spreken. Die beseft niet, welke plichten èn ons verleden èn onze stelling als koloniale mogendheid ons opleggen(†).

Onze eer als koloniale mogendheid eischt, dat wij ook ten aanzien van Atjeh het *Je maintiendrai* in het oog blijven houden; het zou onze eeuwige schande zijn, wij zouden onze positie in den Indischen Archipel verspelen, indien wij aan het advies van den heer Nederburgh gehoor gaven.

Wij vertrouwen, dat aan het Nederlandsche volk de keuze niet moeielijk zal vallen.

Hiermede nemen wij afscheid van het opstel des heeren Nederburgh.

(*) Op 1 Januari 1837 was de sterkte der troepen op de westkust: 167 officieren en 5192 man.

(†) Men denke aan het fiere woord van Elout, in 1832 tegen Toewankoe Tamboesei geuit: ‘*Waar de Nederlanders hun gezag vestigen, daar maken zij ook hunne graven.*’

Men zal wel willen aannemen, dat wij, ook waar wij den persoon in het debat brachten, niet dezen, maar slechts zijne voorstellen hebben willen bestrijden. Gaarne gelooven wij, dat liefde voor vaderland en koloniën den schrijver zijne ‘proeve’ in de pen gaf, - aan dezelfde reden worde ons opstel toegeschreven.

Over de brochure van den heer Cool: *Het Atjeh-vraagstuk*, - eene afzonderlijke uitgaaf van een in *De Militaire Spectator* geplaatst opstel - kunnen wij met een enkel woord volstaan. Reeds boven deden wij van onze instemming blijken met de beschouwingen van dezen schrijver, die van het door hem behandeld onderwerp veel studie heeft gemaakt en in de gelegenheid was, in Atjeh zelf veel en goed waar te nemen.

Wie op de hoogte wil komen van de Atjeh-quaestie, mag deze brochure niet ongelezen laten.

Den Haag, 8 November 1886.

E.B. KIELSTRA.

De cholera en de Islam.

Dr. Stékoulis, de vroegere officieele vertegenwoordiger van Nederland in de Internationale Sanitaire Conferentie te Konstantinopel, heeft in de *Gazette Médicale d'Orient* van 1883 allerlei wetenswaardige mededeelingen ten opzichte der cholera in de bakermat van den 'Islam' gepubliceerd.

Van de heilige steden Mekka en Medina geeft hij er b.v. de volgende beschrijving:

'Het klimaat van Mekka (gelegen op 21^{o} NB) is zeer afwisselend; tusschen dag- en nacht-temperatuur is meestal een groot verschil en hevige winden wisselen af met stortregens.

In de behoefte aan water wordt er deels door regenbakken, deels door bronnen, in verband staande met eene waterleiding op 60 mijlen afstands, uit de bergen van "Arafat" haar oorsprong nemende, voorzien. Bovendien zijn er in de stad talrijke bronnen met brak water, terwijl gedurende het bezoek der pelgrims het water zeer duur is. De stad met 40.000 inwoners is zeer onzindelijk.

In Mekka is het heiligdom der Muzelmannen "El Haram". In het midden van dien tempel bevindt zich de "Kaäba", waarin de zwarte steen bewaard wordt, in welken God den Engel, die het Paradijs bewaakte, tot straf dat hij (n.l. de Engel) Adam en Eva van de vruchten van den verboden boom liet eten, veranderde. De "Kaäba" is gebouwd daar, waar volgens de legende Adam, na de verdrijving uit het Paradijs, voor de eerste maal bad en zijne tent opsloeg.

In het "El Haram" bevinden zich voorts 4 gebouwen voor de 4 Muzelmansche sekten; een van deze (dat der "Chafie") bevat de heilige bron Zem-zem (Hagarbron). De kleur van dit water is troebel en de smaak zoutachtig.'

Aan dit water worden natuurlijk allerlei wonderkrachten, vooral in het genezen van ziekten, toegeschreven. Op deugdelijk wetenschappelijke gronden en op waarneming steunende feiten zoude men volgens Dr. Van Leent, dirigeerend officier van gezondheid 1ste klasse der Nederlandsche Marine, het water uit die bron met volle recht mogen beschuldigen, de drager te zijn van de cholera-smetstof en zoude een nauwkeurig onderzoek daarvan in deze zaak veel kunnen beslissen[*].

Medina is volgens Stékoulis eene tamelijk groote stad met goed water.

(*) *Nederlandsch Militair Geneeskundig Archief*, 1886, 1ste Aflevering, pag. 84.

Zij bevat het graf van den profeet-hygiënist Mahomed en dat zijner eerste opvolgers (de Khalifen).

Naar deze heilige steden trekken de Mahomedanen, wier aantal minstens 200 millioenen bedraagt, elk jaar ter bedevaart, zoowel te land als te water. Te land worden hoofdzakelijk zes wegen gebruikt: die van Damascus, van Djebbel-Chammar, van Nedjid, van Yemen, van Djeddah en van Kaïro. De eerste weg is de drukste en voerde vroeger de meeste pelgrims aan. De karavanen van Damascus brengen de Turken en de bewoners van Klein-Azië en Syrië, maar sinds de opening van het kanaal van Suez wordt meer van den korteren zeeweg gebruik gemaakt. De karavanen van Djebbel-Chammar en van Nedjid brengen de Perzen mee, maar verliezen ook aan belangrijkheid door de voorkeur, aan den zeeweg gegeven. De karavanen van Yemen voeren de Arabieren uit het zuiden des lands, die van Kaïro de Egyptenaren aan. De voornaamste karavanenweg is nu die van Djeddah, de haven van Mekka (slechts eene reis van 18 uren over land, de afstand tusschen de beide steden), waar zich het grootste aantal der pelgrims ontscheept. Hun getal bereikte b.v. in 1882 het cijfer 37.785.

De over land komenden bevinden zich in betere sanitaire omstandigheden dan zij, die per schip aankomen. Onder de laatsten steken echter de Nederlandsche onderdanen, die ongeveer ¾ gedeelte der zoogenaamde Javaansche pelgrims (Polynesiërs, Maleiers, Siameezen, Chineezen, Dayaks uit Borneo, Papua's uit de Molukken) vormen, gunstig af, omdat de Nederlandsch-Indische regeering geene pelgrims, die niet de noodige middelen ertoe bezitten, tot de bedevaart toelaat.

De armste, van alles ontbloote pelgrims, die, als zij den voet aan wal zetten, niets bezitten en door bedelen in hun onderhoud moeten voorzien, komen bijna allen uit Engelsch-Indië en sterven dikwijls reeds bij het begin van den tocht aan gebrek en uitputting.

Het aantal der ter bedevaart trekkenden is moeielijk te bepalen en zeer ongelijk; in 1867 kwamen over zee 23.538 en in 1881: 59.659 pelgrims.

In het algemeen neemt het cijfer af, hetgeen ondanks het voorschrift van den ‘Koran’ - dat ieder ware geloovige eens in zijn leven den pelgrimstocht moet gedaan hebben - hierdoor verklaard wordt, dat de Turken (sekte der Chafie) de verplichting slechts bij voldoende middelen en goede gezondheid erkennen. Door andere sekten wordt echter die verplichting als eene absoluut noodzakelijke gehuldigd en betracht.

Dr. Stékoulis oppert met recht de vraag, of ook niet door andere regeeringen het beginsel der Hollandsche, om bij onvoldoende middelen den reispas te weigeren, behoorde gevolgd te worden. Terwijl daardoor toch het gevaar voor ziekten en besmetting beperkt moet worden, heeft die vraag dus eene internationale en stellig voor Europa in het bijzonder eene hooge en zeer belangrijke beteekenis.

Onder de eerste ceremoniën, door de pelgrims te verrichten, behoort het aannemen van het pelgrimskleed, genaamd ‘Ihram’. Te Mekka aangekomen, gaat de processie het eerst naar den berg *Arafat*, ter herdenking van de aldaar plaats gehad hebbende ontmoeting van Adam en Eva na eene langdurige scheiding. Daar wordt de preek van den Kadi van Mekka aangehoord, terwijl men 's avonds onder geweer- en geschutsalvo's en onder fakkellicht naar Muz de life terugkeert, om den volgenden morgen het dal *Mina* te bereiken. Hier wierp Adam naar den hem verschijnenden Satan met steenen en moeten diensvolgens door ieder bedevaartganger 63 steentjes opgeraapt en, om den duivel van zichzelven te verdrijven, weggeworpen worden.

Vervolgens komt ter herinnering aan Abraham's offer het slachten van schapen, ossen en kameelen, ieder overeenkomstig zijne eigene gelofte.

In Mekka teruggekeerd, volgen herhaalde ommegangen om de ‘*Kaäba*’, herhaalde malen kussen van den zwarten steen, terwijl ieder daarbij zooveel water, als hem maar mogelijk is, drinkt uit de heilige bron Zem-Zem.

Eenige dagen later wordt dan weer de terugtocht aanvaard.

De groote vermoeienissen bij een aanhoudend gebrek aan water, het dragen der ongewone, niet tegen zon en regen beschermende pelgrimskleeding, het medereizen van zieke, gebrekkige en doodarme personen, het ongezonde klimaat, het groot getal der geslachte offerdieren, het vasten en de opvolgende feestelijkheden zijn even zoovele omstandigheden, welke het ontstaan zoowel als het verspreid worden van ziekten bevorderlijk zijn.

Sedert 1865 heeft de Internationale Gezondheidsraad te Konstantinopel met het oog hierop een saniteitsdienst te Mekka georganiseerd en de stad in 14 wijken verdeeld.

In elk dezer wijken zijn lieden aangesteld, die, met de zorg der stadsreiniging belast, moeten toezien, dat geene dieren op andere plaatsen dan op de buiten de stad daartoe aangewezene geslacht worden; dat de pelgrims in hunne verblijven zooveel mogelijk de zindelijkheid in acht nemen, en dat de secreetputten in grooten getale en op voldoende diepte worden aangelegd.

Bovendien is er een ziekenhuis met 60 kribben voor arme pelgrims opgericht.

Op den berg Arafat worden jaarlijks vóór de feesten de drinkputten gezuiverd, in het Minadal een aantal slachthuizen geplaatst, groote kuilen voor het begraven van de ingewanden der geslachte dieren gegraven en 200 drinkputten van water voorzien.

Onder deze opgehoopte menschenmassa's heeft natuurlijk dikwijls de Cholera gewoed.

In 1831 heeft er de eerste epidemie geheerscht; van 1831-1881

werd Mekka 16 malen door deze ziekte bezocht, waaronder 4 zeer hevige epidemieën, n.l. die van 1831, van 1846, van 1865 en van 1881. Slechts één, die van 1846, brak vóór de aankomst der pelgrims uit; alle overige traden gedurende hunne aanwezigheid op.

De laatste epidemie (van 1881) duurde van medio September tot einde December.

Van Mekka ging de ziekte met de pelgrims naar Medina, Djeddah en overal, waar deze heentrokken. Aan de gezondheidscommissie bleef slechts over, om de ziekte zooveel mogelijk in de provincie Hedzjas terug te houden. Men vormde eene dubbele quarantaine, eene voor alles, wat over zee van Hedzjas kwam, en wel de eerste van 15 dagen te El-wadj (op de Egyptische grenzen, 375 mijlen van Suez), de tweede van 48 uren op Egyptisch grondgebied bij Djebel-el Tor (125 mijlen van Suez gelegen).

De Gezondheidsraad te Konstantinopel stelde bovendien eene derde quarantaine in van 10 dagen te Beyrouth of te Clazomene (bij Smyrna) voor de terugkeerende pelgrims, terwijl zij daarenboven, wanneer zij de Dardanellen passeerden, aan een geneeskundig onderzoek onderworpen werden.

Eene quarantaine van 24 uren werd eindelijk te Konstantinopel nog gehouden voor alles, wat uit Egypte kwam.

Voor deze landwegen werden op gelijke wijze quarantaines voorgeschreven.

De Cholera verdween toen en is niet verder verspreid.

De bakermat der Cholera is Engelsch-Indië en wel het door Ganges en Brahma-poetra omstroomde gebied. Evenals bij vorige epidemieën was vooral in 1881 de importatie te Mekka van uit Engelsch-Indië zeer duidelijk waar te nemen en te volgen.

Uit Bombay kwam de ‘Columbian’ met 650 bedevaartgangers aan boord te Aden.

Den 30sten Juli werd het eerste Cholerageval op het schip geconstateerd en spoedig daarna brak de ziekte te Aden uit. De pelgrims werden medio Augustus te Djeddah ontscheept en eenige weken later heerschte de ziekte te Mekka.

Het feit, dat de ziekte regelmatig uit Indië aangebracht werd, maakte de invoering eener quarantaine voor de vandaar komende pelgrims dringend noodzakelijk.

Daarom werd in 1882 door de Turksche regeering op het eiland Camaran, bij den ingang der Roode Zee, een quarantaine-station geopend. Dat konde echter weinig nut opleveren, omdat de Engelsche autoriteiten het optreden der Cholera te Aden 35 dagen lang stil wisten te houden, zoodat Mekka door schepen, welke met schoone passen te Djeddah aankwamen, besmet kon worden.

Volgens Dr. Stékoulis voorzag de quarantaine-inrichting op het eiland Camaran in alle behoeften. Op 150 mijlen ten noorden van straat

Bab-el-Man-deb gelegen, van goed water voorzien, 11 mijlen lang en 3½, mijlen breed, werd op dat eiland het zoogenaamde ‘système des Campements’ gevolgd. In afzonderlijke rieten gebouwen (Arich's) werden in elk 60 personen gehuisvest en het personeel aldaar door den gezondheidsraad te Konstantinopel aangewezen.

Elk schip moest na het binnenloopen in de Roode Zee het eiland Camaran aandoen, waarna de pelgrims ontscheept en geneeskundig onderzocht werden; waren allen gezond bevonden, dan zoude, na voorafgaande desinfectie van schip en lading, het voortzetten van de reis (na eene quarantaine van 5 dagen) toegestaan worden, terwijl op schepen met Choleralijders aan boord of uit Cholerastreken afkomstig eene quarantaine van 10-15 dagen zou moeten worden toegepast.

Den 27sten Juli werd met de zaak begonnen; in het zuiden van het eiland werd een kamp voor de niet-verdachten en in het noorden een voor de verdachte personen en goederen aangelegd.

Tweehonderd soldaten en het oorlogsschip ‘Acadi’ zorgden voor de uitvoering der voorgeschreven maatregelen. Op die wijze werd door 5518 pelgrims de quarantaine doorgemaakt en moesten 518 daarvan in het tweede kamp gebracht worden.

Onder dezen, allen van het schip ‘Hesperia’ afkomstig, brak de ziekte uit en van de 19 aangetasten zijn er 17 gestorven. De kleeding en het beddegoed der aangetasten werden verbrand en eerst na 47 dagen vertrok het schip met de 501 overgeblevenen, nu gezond.

Daar de Cholera bij de bedevaartgangers aan boord der ‘Hesperia’ eerst op den 9^{den} dag der quarantaine uitbrak, zoo moet een termijn van 10 dagen als de kortst mogelijke voor de observatie gelden.

Al het goede, daarmee beoogd, werd echter door de Engelschen verijdeld. Zij protesteerden tegen de quarantaine op Camaran; de Engelsche schepen met pelgrims wisten haar te ontgaan, terwijl bovendien de Egyptische regeering in Suez de schepen reeds na 3 dagen vrijliet, zoodat alle gezagvoerders zooveel mogelijk trachtten, om via Suez in plaats van via Camaran de haven der provincie Hedzjas te bereiken.

Met het oog op de waarschijnlijkheid, dat de Cholera gedurende de laatste epidemie in Egypte toen ook denzelfden weg zal hebben gevolgd, had Turkije, volgens de meening van Dr. Stékoulis, in zijne pogingen, om de goede zaak van dienst te zijn, de ondersteuning ook van de andere Mogendheden ruimschoots verdiend, ware het alleen maar geweest, om Engeland te dwingen zich, met voorbijgang van eigen belangen, naar het algemeen belang en welzijn te voegen.

In Juni 1882 met een der stoomschepen van de ‘Rotterdamsche Lloyd’ uit Indië terugkeerende, werd ons, als komende uit eene toen door Cholera besmette haven (Batavia), slechts eene quarantaine van 24 uren te Suez opgelegd en het daaraan voorafgaand geneeskundig onderzoek van schip en menschen was zeer vluchtig en tamelijk opper-

vlakkig. Toch hadden wij een paar honderd ‘hadji's’ (pelgrims) aan boord, die daar ter plaatse ontscheept werden en met één Egyptische kustboot naar Djeddah verder werden vervoerd. De quarantaine-inrichting op Camaran is eerst ruim eene maand later in werking gesteld.

Onder deze adspirant-heiligen waren er van allerlei leeftijd en voorkomen, zoowel van het mannelijk als vrouwelijk geslacht, waaronder geheele huisgezinnen.

Een dier avonturiers had eene vrij groote kist bij zich, geheel gevuld met Hollandsche klinkende en blinkende rijksdaalders, waarvan hij op de ‘heilige’ plaatsen niet veel zal hebben overgehouden. Reeds op reis wekte die klank de hebzucht zijner medegeloovigen op, waaruit een formeele aanslag en een hevig gevecht ontstond, gebruik makende van de steeds vergezellende krissen. Tot assistentie van den scheepsdokter geroepen, hadden wij dien avond de handen vol, om de gekwetsten te verbinden en te verzorgen.

De belhamels werden gedurende het verdere gedeelte van den overtocht, geboeid, op de brug onder voortdurend toezicht geplaatst, om te Suez in handen van de Egyptische politie te worden gesteld.

Dat de wereld- en levensbeschouwing der ‘Moslem’ niet geschikt is, de volgelingen van Mahomed aan te sporen tot inspannende maatregelen, van welken aard dan ook, behalve in den heiligen oorlog, om de ‘Kafirs’ te verdelgen, is bekend.

Naar aanleiding der jongste epidemie in Egypte geeft Adolf Ebeling onder den titel: *Die Cholera in Aegypten* de volgende beschouwing ten beste:

‘Nach dem Islam sind alle Ereignisse, die den einzelnen Menschen von seiner Geburt an bis zu seinem Tode treffen, ja sein gesammtes Wollen, Denken und Empfinden, von Allah nicht allein vorher gewusst, sondern auch vorher bestimmt.

Das Leben des Menschen ist mithin dieser Vorherbestimmung unterworfen und, er mag wollen oder nicht, er kann sich derselben nicht entziehen. Das ist der Fatalismus. Und darin liegt auch, und wohl mehr als in manchen anderen Punkten, der scharfe Unterschied zwischen der mohammedanischen und der christlichen Religion; denn diese lässt dem Menschen völlig und ganz den freien Willen zu eigener Selbstbestimmung, wenn auch Gott die Willensrichtung und überhaupt die Zukunft des Menschen, kraft seiner Allwissenheit, vorher weiss.

Mit dem Fatalismus hängt nun logisch die stille und resignirte Ergebung in das unvermeidliche Schicksal, das “Kismet”, zusammen. Trifft den Mohammedaner ein Unglück, so ist dies nicht allein der Wille “Allah's”, sondern der Getroffene kann nichts thun, als es ruhig über sich ergehen lassen.

“Inch Allah” - wie Gott will - ist der allgemeine Ausruf eines jeden Mohammedaners, mit welchem er sich dem Kismet unterwirft!

Am deutlichsten, aber auch zugleich am betrübendsten, zeigt sich

dies bei Krankheiten und vollends bei Epidemien, die der Bekenner des “Islam” nach einer, man möchte geradezu sagen, albernen Auslegung des “Koran” für eine directe Strafe und Züchtigung Allah's ansieht. Und leider theilen auch die höheren, gebildeten Klassen diesen Wahn und handeln darnach, das heisst, sie handeln so gut wie gar nicht. Daher die für uns Europäer unbegreifliche Lässigkeit, Gleichgültigkeit und Unthätigkeit in allen Schichten der Bevölkerung, und die in den unteren Klassen an Stumpfsinn grenzende Ergebung in das Unvermeidliche bei irgend einem individuellen Unglück oder bei einer allgemeinen Calamität.

Steht im Himmelsbuch mein Tod geschrieben, so muss ich sterben, ich mag dagegen thun was ich will; wenn nicht, so wird mir auch ohne mein Zuthun geholfen.

Was kann der Mensch gegen das Kismet!’ -

Die bedevaarten uit alle landen van Azië en Afrika onder zulke omstandigheden naar de heilige plaatsen van den ‘Islam’ blijven dus een gevaar opleveren voor Europa; maar het aantal der pelgrims neemt eerder belangrijk toe dan af.

Over de pelgrimstochten naar Mekka in het afgeloopen jaar 1885 deelt Dr. Dickson, de Engelsche afgevaardigde in den internationalen gezondheidsraad te Konstantinopel, eenige berichten mede van den Engelschen vice-consul te Djeddah, waaruit blijkt, dat in 1885 wederom vele redenen bestaan hebben, die de uitbreiding der Cholera hadden kunnen bevorderen, maar tevens, dat dit gevaar gelukkig geweken is.

Aangezien de dag van den Hadji, de dag, waarop de groote godsdienstige plechtigheid op den berg Arafat plaats had, op een Vrijdag viel, had het feest eene dubbele beteekenis.

Ofschoon eene buitengewoon groote menschenmassa in en bij de stad aanwezig was, lieten de hygiënische maatregelen daar en elders veel te wenschen over.

De geheele omgeving der heilige plaats was, van den voet van den Djebel-Rahmat tot aan gene zijde van den Mizjid-Nimz, overdekt met tenten, zonder de minste orde op elkaar gedrongen; elke plek tusschen de tenten was door kameelen en ezels ingenomen.

De stank was er ondraaglijk!

De waterbakken van den Arafat waren met helder water gevuld uit de waterleiding van Zobeida en het stond een ieder vrij, daaruit te putten naar welbehagen; maar aangezien men verzuimd had maatregelen te nemen, om het baden aldaar te beletten, was het water geheel onbruikbaar geworden.

De hitte was zeer groot (110° Fahrenheit) en op den dag van den Hadji bijna onuitstaanbaar.

Toch was de sterfte onder de pelgrims gering.

Het Minadal was vóór het vertrek der bedevaartgangers naar den berg Arafat in vrij goeden hygiënischen toestand gebracht, maar bij

den terugtocht was de vallei overvuld met pelgrims, kameelen, schapen, ezels en geiten.

Voor den afvoer van het vuil waren van te voren putten gereedgemaakt, maar daarbij kwamen handen te kort.

Gelukkig was de hitte minder groot, daar eene bries door het dal streek.

Het aantal pelgrims werd op 150.000 à 180.000 geschat, waarvan over zee waren aangekomen 53.010 tegen 31.157 in het jaar 1884. Zij waren voor het meerendeel onvermogend. Het aantal vermogenden neemt jaarlijks af wegens de eischen der quarantaine, waaraan de pelgrims in de Roode Zee (Camaran) onderworpen zijn.

Uit Voor-Indië werden door 12 schepen 8066 pelgrims aangebracht, waarvan 179 ziek werden en 58 stierven, eenige aan Cholera, de meesten aan uitputting en hoogen ouderdom.

De maatregelen, tijdens den overtocht en bij aankomst der pelgrims genomen, dienden vooral, om het uitbreken der Cholera op de reis te voorkomen, en wel door de voorkomende gevallen te isoleeren. Op een der Engelsche transportschepen kwamen 7 gevallen voor.

Ofschoon nog vele toestanden en maatregelen verbetering behoeven, is er toch reeds onmiskenbaar vooruitgang te bespeuren.

Het Engelsche blad *Daily News* bevatte dezer dagen de mededeeling van een zeer oorspronkelijk denkbeeld van Lord Dufferin, den talentvollen onderkoning van Britsch-Indië.

Hij vindt niet, dat de Muzelmansche Mekka-gangers zoo geschapen zijn, dat men vertrouwen kan, dat zij ongeholpen en onbestuurd goed hun doel kunnen bereiken. Hij heeft dus Cook te hulp geroepen.

Geene ondernemender firma (na Barnum) dan die van de heeren Cook. Duizenden toeristen heeft zij reeds door hare couponboekjes in staat gesteld, gemakkelijk en goedkoop te reizen, en nu zal zij zichzelf met het vervoer der bedevaartgangers naar Mekka belasten.

Door Lord Dufferin's bemoeiingen kunnen zij, die van Indië naar Djeddah gaan, met een agent van de heeren Cook een contract sluiten. Deze firma zorgt dan voor de noodige stoombooten, ziet toe, dat de reizigers niet afgezet worden, en zal hun misschien vrij logies in de zeehaven, waar zij aan land komen, kunnen verschaffen.

Een rijk Mahomedaan is n.l. bereid gevonden, voor de aankomende en vertrekkende bedevaartgangers een groot hotel aldaar te bouwen, dat 2000 gasten zal kunnen herbergen, indien het Turksche gouvernement den grond, ervoor benoodigd, wil afstaan.

Of de genoemde firma de bedevaartgangers verder naar Mekka zal vervoeren, is nog niet bekend.

Geen ongeloovige toch mag den gewijden grond van ‘Hedzjas’ betreden en zelfs te Djeddah, waar de meest fanatieke bevolking uit geheel het Oosten woont, is het gevaarlijk, wanneer een Christen aldaar te veel praats heeft.

Deze oude Arabische stad is als het ware doortrokken van den godsdienstijver der duizenden ‘Hadji's’, die er telkens doortrekken en voorbijtrekken en aan wie zij haar voortdurenden bloei te danken heeft.

Maar ofschoon het een ongeloovige verboden is, het gebied van Djeddah te overschrijden, zoo kan men wel ten allen tijde een bekwamen gids erlangen. Te Kaïro, Alexandrië, Damaskus, Konstantinopel en zelfs te Algiers en Tanger zijn tal van scherpzinnige Mahomedanen, die onderscheiden talen spreken en zeer goed in staat zouden zijn, een geheelen stoet bedevaartgangers voor hunne rekening te nemen.

Wij zullen dus spoedig in de dagbladen lezen, dat de heeren Cook boekjes afgeven voor pelgrimstoeristen ‘met of zonder coupons’, die recht geven 1°. op een overtocht 1ste klasse van Bombay naar Djeddah; 2°. op een dragoman of Turkschen tolk in de laatstgenoemde haven; 3°. op de gewone gemakken voor de woestijnreis van 45 mijlen. Want niet eerder ziet men de minarets van de heilige stad aan de kimme verrijzen.

Tal van kameelen zullen steeds ter beschikking der reizigers zijn en misschien is het oogenblik niet ver meer af, dat men een spoorweg door de provincie Hedzjas zal aanleggen.

Wat gaat de tijd toch vooruit. Wanneer men eens bedenkt, dat 13 eeuwen lang deze nauwe strook lands verboden was aan den reiziger, die zijne onderzoekingen niet met zijn leven wilde betalen!

En nu sluit eene firma van Londensche ongeloovigen contracten ten bate van de heiligste handeling in het godsdienstige leven der Mahomedanen. Misschien zal de tijd ook nog komen, dat de scheidsmuur van het vooroordeel zoover wordt geslecht, dat de geloovigen en de ongeloovigen schouder aan schouder zullen staan, om de Kaäba te aanschouwen of samen de nachtwake te houden op den berg Arafat.

Deze nieuwerwetsche tusschenkomst is echter hoogst verstandig. Wanneer men nagaat, dat ieder geloovig Muzelman ten minste ééns in zijn leven, hetzij in eigen persoon of bij procuratie, de heilige steden moet hebben bezocht, en let op de schandelijke tooneelen, waarvan men in de laatste jaren getuige was, dan wordt het hoog tijd, dat het gouvernement eens eene vaderlijke contrôle gaat uitoefenen tot beteugeling der speculanten, die er hun beroep van maken, de pelgrims af te zetten.

Wanneer de Turksche autoriteiten evenveel belang in hunne eigene onderdanen stelden, dan zou de jaarlijksche ‘Hadji’ niet half zoo gevaarlijk voor Europa zijn. Cholera, typhus en tal van ziekten worden overal verspreid door de morsige hoopen vuil, welke te Djeddah en in de steden, waarheen hun weg de pelgrims voert, zich verzamelen.

De haven zelve (Djeddah) is eene uiterst morsige plaats, zooals doorgaans alle Oostersche steden, en volgens de bestaande verhalen moeten Mekka en Medina broeinesten zijn van ziekten, zinkputten van

vuil, waar zelfs niet het a.b.c. der gezondheidsleer wordt gekend of in acht genomen. De dagen gedurende het 'Mina'-ceremonieel zijn boven alle beschrijving gevaarlijk. Wanneer de lucht als doortrokken is van den stank van den rottenden afval en van vleesch, dat in de zon droogt, als het water schaarsch is of verontreinigd en de noodige reinheid en zindelijkheid daarbij niet in acht worden genomen, breekt er gewoonlijk eene epidemie uit.

Tal van bedevaartgangers, die allerlei ontberingen hebben doorgestaan, om hun eeuwig heil te bevorderen, laten slechts hun gebeente in den heiligen grond achter.

Toch moet men glimlachen bij de gedachte, dat de 'Hadji' onder persoonlijk geleide, tegen zoo en zooveel per hoofd zal worden volbracht. Slaagt de proefneming tusschen Indië en Djeddah, dan zullen andere landen dit voorbeeld ongetwijfeld volgen. De schilderachtige karavaan, die jaarlijks uit Fez vertrekt, wordt elke reis minder talrijk. De stoombooten nemen de reizigers in de kuststeden op en brengen hen op de gemakkelijkste wijze naar Djeddah; zelfs de opzichtige processie, die Kaïro met het 'Heilige tapijt' verlaat, om jaarlijks naar Mekka te gaan, is nu nog zoowat het eenige zichtbare teeken van het groote leger der orthodoxe geestdrijvers, die oudtijds over land reisden.

Al deze oude gebruiken verdwijnen meer en meer sedert het optreden der stoombooten, welke de bedevaartgangers snel en goedkoop naar de plaats hunner bestemming brengen.

Het goede voorbeeld der Nederlandsch-Indische regeering, de meerdere zorg en het toezicht over de Hadji's uitgeoefend van harentwege, heeft dan nu ook bij de hoogste Engelsch-Indische autoriteiten navolging gevonden. Alleen langs dien weg, gepaard met onderlinge samenwerking der belanghebbende Staten en Koloniën, laat zich in dezen iets goeds verwachten.

De besluiten der 'Internationale Sanitaire Conferentie', het vorige jaar te Rome gehouden, bevatten vele afdoende bepalingen en maatregelen, om de besmettelijke ziekten, eens uitgebroken in het bekken der Roode Zee, zooveel mogelijk tegen te gaan en Europa te beschermen tegen het verder om zich grijpen der aldaar heerschende volksziekten, en zeker zullen de denkbeelden van den Nederlandschen afgevaardigde op dit Internationaal Congres niet zonder invloed geweest zijn.

P. ADRIANI.
(*Oud-officier v. Gezondheid v/h. Indisch leger.*)
Leeuwarden, Juni 1886.

Malmaison.

La femme du premier Consul par Imbert de Saint Amand. Paris E. Dentu. Les derniers Bourbons par Charles Nauray. Paris Charavay Frères.

Op den linkeroever der Seine, ongeveer tien kilometers van Parijs, ligt schilderachtig aan den voet van een amphitheater van groen het dorp Rueil en in het bescheiden kerkje van dat dorp bevinden zich, aan weerszijden van het altaar, tegenover elkander, twee grafmonumenten, die bij den bezoeker eene wereld van herinneringen doen oprijzen. Rechts voor een bidstoel geknield, ziet men het beeld van eene vrouw in plechtgewaad, maar ontdaan van vorstelijke praal, en daaronder de eenvoudige woorden: 'Aan Joséphine. Eugène en Hortense, 1825'. Het beeld, uit Carrarisch marmer gehouwen, is het werk van Cartellier. In de holte van het voetstuk rusten de overblijfselen van haar, die Keizerin der Franschen en Koningin van Italië was.

Daartegenover eene wit-marmeren groep, eene vrouw en een engel voorstellende. De vrouw ligt op de knieën; zij heeft den koninklijken diadeem op het hoofd en hare gestalte is verborgen onder een langen sluier. In biddende houding houdt zij de handen omlaag en het oog naar boven. Vóór haar liggen eene kroon, eene lier en een lauwerkrans, maar uit den weemoedigen blik der vrouw spreekt geringachting voor deze dingen, die in het aangezicht des doods niets meer beteekenen. Boven het beeld zweeft een engel, die met beschermend en vertroostend gebaar der arme koningin de hemelsche woning wijst. Op het voetstuk deze woorden: 'Napolon III aan Koningin Hortense'.

Het stoffelijk overschot der vorstin ligt onder het monument begraven in een gewelf, dat afgesloten is door eene bewerkte ijzeren deur. Korte, stevige kolommen schragen de bogen van dit gewelf, waarin de dag nooit doordringt, maar dat flauw beschenen wordt door het licht van eene graflamp en twee bronzen candelabres. In deze bewaarplaats bevindt zich de grootsche tombe, omgeven door den koninklijken mantel, uit steen gehouwen. Daarboven aan een gouden palmtak de wapens van Holland en van het Fransche Keizerrijk. Op de tombe leest men: 'Hortense Eugénie de Beauharnais, Hertogin van Saint Leu, Koningin van Holland, geboren te Parijs den 10^{den} April 1783, dochter uit het

eerste huwelijk van Marie Rose Joséphine Tascher de la Pagerie, Keizerin der Franschen en den Burggraaf Alexandre de Beauharnais; stiefdochter en schoonzuster van Napoleon I, Keizer der Franschen, den 3den Januari 1802 te Parijs gehuwd met Lodewijk Napoleon, Koning van Holland, overleden te Arenenberg den 5den October 1837'.

Moeder en dochter, die elkaar zoo innig liefhadden, zijn hier vereenigd in den dood, gelijk zij het waren in het leven, en de gedachten van Bossuet over het vergankelijke van aardsche grootheid bezielen u in dit heiligdom bij het beschouwen van zoo sprekende graven. Wel zijn zij op hare plaats in die kleine dorpskerk, welker klokgelui, naar het zeggen van Bourrienne, Napoleon's geheimschrijver, op den Keizer een diepen indruk maakte.

Niet ver van Rueil ligt Malmaison. Wat Klein-Trianon eenmaal was voor Marie Antoinette, is Malmaison voor Joséphine geweest. Zij heeft er blijde dagen beleefd, zij heeft er de wanhoop gekend, zij heeft er den doodsstrijd gestreden.

Eene breede laan van platanen voert naar den ingang van het kasteel. Van de voorplaats, als eertijds met groen en bloemen versierd, heeft men het gezicht op den gevel, op de beide verdiepingen, de twee vleugels en het leien dak. Alles als in 1800. De ruime vestibule is met zwart en wit bevloerd, de zolder door vier stevige kolommen geschraagd; vanhier uit ziet men het park. Links van de vestibule bevinden zich de eetzaal, de raadzaal en de bibliotheek. Rechts de biljart-kamer en het salon en boudoir van Joséphine.

De eetzaal is van zes ramen voorzien; tusschen dit vertrek en de vestibule bevond zich eertijds eene groote ruit, waardoor Joséphine de dorpskinderen kon zien aankomen, die zij tot zich riep, om hun lekkers en speelgoed te geven. In de eetzaal duidt eene groote roos in den vloer van mozaïek hare plaats aan tafel aan. Dan volgt de raadzaal, waar zoovele belangrijke beraadslagingen plaats hadden, en vervolgens de bibliotheek, op welker deur twee helmen geschilderd zijn en de woorden: 'Grec, chevaleresque'. Boeken vindt men er niet meer, maar wel zijn de medaillons nog aanwezig, die de portretten der groote mannen van Plutarchus omvatten. Dáár was Bonaparte gewoon te lezen, te peinzen of geographische kaarten te bestudeeren; van de bibliotheek komt men over eene kleine brug over de slotgracht in den tuin. In 1800 zag deze brug eruit als eene tent en vormde de werkplaats van Bonaparte. 'In de lucht', zeide hij, 'nemen mijne denkbeelden eene hoogere vlucht. Ik begrijp niet, hoe er lieden gevonden worden, die met vrucht bij eene kachel kunnen werken.'

In de biljartzaal, die van lichtgroene lambrizeeringen voorzien is, bevindt zich nog een biljart of liever een geraamte ervan, want in 1870 hebben de Pruisen het van laken en koperwerk ontdaan. Het boudoir en het salon van Joséphine zijn eveneens geheel onttakeld. In dit laatste vertrek ontving zij bezoek, o.a. weinige dagen vóór haar

dood dat van Keizer Alexander. Daarnaast bevindt zich de galerij, waar muziek werd gemaakt. Dáár liet Garat zich hooren en begeleidde Hortense, die zelve accompagneerde, haar zang met de harp. Al de schilderijen en voorwerpen van kunst, die eertijds deze galerij versierden, zijn thans verdwenen.

Boven bevindt zich het slaapvertrek van Napoleon en Joséphine, eene zitkamer, eene badkamer en nog een vertrekje, te zamen hunne bijzondere appartementen vormende. Aan het andere uiteinde van het kasteel zijn de kamers, die Hortense na haar huwelijk bewoonde. Op de eerste verdieping eene lange gang, die door acht vensters verlicht wordt en uitziet op het plein. Op die gang kwamen de vertrekken uit, die eertijds dienden voor aides de camp of gasten.

Van de rez-de-chaussée komt men door de vestibule over eene kleine brug, versierd met twee obelisken van rood graniet, herinneringen uit den veldtocht in Egypte, in den tuin. Men vindt daar het ruime grasveld, waarop in 1800 bij mooi weer het middagmaal gehouden werd. Hier en daar komen op dit veld boomgroepen voor, terwijl het door stroomend water doorsneden wordt. In 1800 was Malmaison het rustoord, het geliefkoosd verblijf van den eersten Consul. Dáár onttrok hij zich aan de zorgen van het gezag, dáár bracht hij in de lente zijne vacantie door. In den zomer, na zijn terugkeer uit Italië, sleet hij verscheidene dagen der week op Malmaison, waar Joséphine haar vast verblijf gevestigd had. Napoleon was destijds een welwillend en beminnelijk gastheer, die aan allen, welke onder zijn dak vereenigd waren, volle vrijheid liet. Op Malmaison ging men nog niet gebukt onder de kleingeestige etiquette van het Keizerrijk. De maaltijden waren eenvoudig; men bleef op zijn best een half uur aan tafel en wanneer het weder dit toeliet en Bonaparte goed gehumeurd was, ging hij voor bij een of ander spel in de open lucht.

Daarna wandelde men in het park en genoot van den heerlijken avond. Onder die hooge boomen, als maan en sterren in stille pracht schitterden aan het uitspansel, waren de in het wit gekleede vrouwen bekoorlijke verschijningen. Napoleon hield veel van een wit gewaad; vandaar, dat Joséphine bijna uitsluitend witte japonnen van Indisch mousseline droeg. Na de wandeling trok men zich terug in de vertrekken van de rez-de-chaussée, waar de eerste Consul dan zijne onvergelijkelijke gave van vertellen ten toon spreidde. De revolutie, de wijsbegeerte, het Oosten waren zijne geliefkoosde onderwerpen. Door zijne duidelijke voordracht, zijne beeldrijke taal en oorspronkelijke denkbeelden wist hij iedereen te boeien. Joséphine was geene vrouw van groote ontwikkeling, maar als gastvrouw kon niemand haar evenaren. Op Malmaison genoot zij volop; nog niet gekweld door het schrikbeeld der echtscheiding, had zij voor haar gemaal de teederste zorgen, gevoelde zij zich gelukkig en niets ging bij haar boven het verblijf op dit landhuis. De zomer van 1801 en de lente van 1802

vormden het glanspunt in de geschiedenis van Malmaison; Saint-Cloud stond toen nog leeg. Staatslieden en legerhoofden kwamen er hunne opwachting maken bij den eersten Consul en de stallen en aanhoorigheden moesten vergroot worden. De gansche vlakte, die het park van Rueil scheidde, werd geannexeerd en de bezitting kreeg tot grenzen de Côte d'or, eene heuvelenreeks in het westen en het bosch van Saint-Cucufa in het zuidoosten. In het meest pittoreske gedeelte van het park bevond zich een meer, omringd door platanen en populieren; aan dit meer ontvloeide de beek, die tusschen eene dubbele rij van eeuwenoude kastanjes naar den tuin stroomde en daar frischheid bracht.

Joséphine hield niet van de Fransche tuinen in den stijl van Le Nôtre. Die reusachtige beplantingen in den vorm van schaakborden, die parallelogrammen van groen, die staak vormig geschoeide taxusboomen konden haar niet bekoren; wel de Engelsche trant van aanleg, zooals men dat ziet op Bel-Oeil van den Prins De Ligne, op Strawberry-Hill van Morhee Walpole, op Roissy van den Markies De Caraman.

In het voorjaar van 1802 werd op Malmaison eene kleine schouwburgzaal aangebracht, die, door den architect Fontaine ontworpen, in dertig dagen voor dertigduizend franken werd voltooid. Deze zaal, die noch aanspraak maakte op buitengewone stevigheid noch op weelderigheid van inrichting, kon gemakkelijk tweehonderd menschen bergen; zij kon tevens dienst doen als balzaal en werd den 12^{den} Mei ingewijd. Van de liefhebbers, die men den troep van den eersten Consul zou kunnen noemen, zegt de Hertogin D'Abrantès (Madame Junot) het volgende: 'M^{elle} De Beauharnais (Hortense) had bij Madame Campan tijdens de opvoering van Ester en andere stukken te veel succes gehad, om op Malmaison geene goede figuur te maken. Eugène, haar broeder, speelde voortreffelijk, Junot en Divelot niet minder; zelve kweet ik mij vrij goed en Generaal Lauriston was een uitmuntende Almaviva. De beste van den troep intusschen was Bourrienne.' Napoleon, die zijne administratieve kennis zoowel op groote als op kleine zaken toepaste, wijdde dezelfde zorgen aan het theater van Malmaison als aan zijne troepen-Staten. Op het gebied der tooneel-literatuur behoorde hij tot de fijne proevers. Uit de Fransche treurspelen, vooral uit die van Corneille, kon hij heele stukken opzeggen. In 1795, toen niemand nog aan hem dacht, ontving hij van Talma vrij-biljetten voor het Théâtre Français. Hij stelde belang in nieuwe tooneelwerken, ontleedde ze en had evenveel smaak voor het theater als Richelieu en Lodewijk XIV. Als hoofd van den Staat geleek hij in meer dan één opzicht op een tooneel-directeur. In beide hoedanigheden rekende hij met eerste sujetten, met figuranten, met een parterre, eene claque, eene pers en een publiek, dat toejuicht of fluit. Hij behoefde, onder toezicht van Talma, de houdingen niet te bestudeeren, die op de volksverbeelding werken. Hij kende de macht van het effect en overwinnaar of overwonnene was hij er altijd op uit, de belangrijke momenten in zijn leven

te doen gelijken op de plotselinge ontknooping van een kolossaal drama. Niemand kon beter dan hij voor daden, die hij wist, dat historisch zouden worden, een tooneel kiezen en aankleeden.

Met een organiseerend talent, als Napoleon bezat, moesten de vertooningen op Malmaison wel slagen. Eerst was het repertoire vrij beperkt, doch later waagde men zich aan groote stukken. Hortense schitterde als eene ster van de eerste grootte; als Rosine, in den *Barbier de Séville*, behaalde zij geen minderen triomf dan Marie Antoinette op 19 Augustus 1785 in dezelfde rol op Klein-Trianon. De Graaf van Artois, later Karel X, trad destijds op als Figaro.

Na de voorstelling werd er nog een concert gegeven of een bal op kleine schaal en omstreeks middernacht keerde men dan naar Parijs terug.

Over het geheel werd de herinnering aan Marie Antoinette levendig gehouden. De landelijke feesten van Klein-Trianon, de herdersspelen en zangen, de Zwitsersche huisjes, de witte gewaden, met bloemen versierd, de tuinen, naar Engelschen trant aangelegd, dat alles werd op Malmaison herboren. Evenals Marie Antoinette was Joséphine verzot op bloemen en op gazons met madelieven en viooltjes. Men kan, ver van Parijs, lang zoeken naar eene plek gronds, die dit landschap evenaart, dat overal den schilder uitnoodigt, naar palet en penseel te grijpen. Hetzij men rondwiegelt op den vijver van Saint-Cucufa, hetzij men wandelt naar het terras van Saint-Germain of de schreden richt naar de waterleiding van Marly, slag op slag wordt men herinnerd aan de schoonste landschappen, die ooit door de eerste meesters in het genre op het doek zijn getooverd.

Geen wonder, dat Joséphine aan Malmaison boven elk verblijf de voorkeur gaf. De Tuilerieën schenen haar eene gevangenis; zij was er gekluisterd aan de gulden ketenen der etiquette en het prestige van Napoleon was in zijn bescheiden verblijf niet minder groot dan op Saint-Cloud, Fontainebleau of Compiègne. Op Malmaison had hij nog iets overgehouden van dien republikeinschen eenvoud, die zoo goed strookte met den oorsprong en den aard van zijn roem. Op Malmaison hoorde hij nog de waarheid; op Saint-Cloud zou niemand haar meer durven verkondigen. In het eerste verblijf bezat hij vrienden, in het tweede hovelingen. Het was, of Joséphine van dat alles een voorgevoel had; zij had Malmaison gekozen, gekocht en gereedgemaakt, om er haar uit Egypte terugkeerenden gemaal te ontvangen; het was hare schepping en haar ideaal. Als Bonaparte naar haar had willen luisteren, zou hij nooit Saint-Cloud hebben betrokken, maar door grenzenlooze eerzucht verteerd, meende hij, dat een verblijf, hetwelk eertijds door eenvoudige particulieren bewoond werd, niet langer voegde aan zijn hoogen rang. Hij moest eene hofhouding hebben, een militair en een civiel huis, strenge etiquette, grootsche praal. Aan het verblijf buiten Parijs voegde iets vorstelijks, een staat, gelijk aan dien van

de Koningen en Keizers, die voortaan met hem te rekenen zouden hebben. Op Saint-Cloud werd Duroc gouverneur van het paleis; vier generaals: Lannes, Bessières, Soult en Davoust, bevelhebbers der consulaire garde, vormden met zeven kolonels het militaire en vier prefecten met evenveel dames het civiele huis van Bonaparte, in 1802 tot Consul voor het leven benoemd.

Op Palmzondag van het jaar 1804 deelt Joséphine, na het bijwonen van de mis in de Tuilerieën, aan Mevrouw De Rémusat mede, dat het hof de stille week vóór Paschen op Malmaison zal doorbrengen, en reeds eenige uren later zijn de rijtuigen onder weg. In een daarvan bevindt zich Bonaparte, in een ander Joséphine met Mevrouw De Rémusat. De eerste vertelt aan de tweede, na belofte van geheimhouding, dat Bonaparte Caulaincourt naar de grenzen had gezonden, om den Hertog Van Enghien gevangen te nemen. ‘Ik heb alles gedaan, wat ik kon,’ voegt zij erbij, ‘om te verkrijgen, dat den jongen man het leven gespaard wordt, maar ik vrees, dat zijn lot beslist is.’ De twee vrouwen bereiken geheel ontdaan Malmaison, maar zijn genoopt haar angst te verbergen. Op Dinsdag 20 Maart komt de Hertog Van Enghien, behoorlijk geëscorteerd, omstreeks elf uur van Straatsburg te Parijs aan. Hij wordt in zijn rijtuig aan eene der barrières gedurende eenigen tijd opgehouden en omstreeks vier uur naar Vincennes gevoerd. Bonaparte veinst op Malmaison eene kalmte, die hem niet bezielt. Na den maaltijd gaat hij eerst met het zoontje van zijn broeder Lodewijk, den kleinen Napoleon, wat spelen en noodigt vervolgens Mevrouw De Rémusat uit, eene partij met hem te schaken. Onder het spel zegt hij de volgende versregels van Voltaire op:

> ‘Des dieux que nous servons, connais la différence;
> Les tiens t'ont commandé le meurtre et la vengeance,
> Et le mien, quand ton bras vient de m'assassiner,
> M'ordonne de te plaindre et de te pardonner.’

Maar de deernis zou niet zegevieren. De eerste Consul had de noodige bevelen laten opstellen en geteekend. Vervolgens ontbood hij Savary in zijn kabinet en stelde hem een verzegelden brief ter hand voor Murat, gouverneur van Parijs. Savary, die volstrekt niet wist, wat de brief inhield, wilde van het hotel van Murat reeds weder naar Malmaison terugkeeren, toen hij bevel ontving, dienzelfden avond met eenige gendarmes en eene brigade infanterie naar Vincennes te vertrekken.

Te middernacht werd de ongelukkige Prins ondervraagd en twee uur later verscheen hij voor de militaire commissie, die hem moest vonnissen. Zij bestond uit Generaal Hulin, bevelhebber van de grenadiers der consulaire garde, als voorzitter; vijf kolonels van het garnizoen van Parijs als rechters, en een majoor der gendarmerie als rapporteur. Het publiek bestond uit een aide-de-camp van Murat en

eenige officieren en soldaten. Met kalmte en waardigheid antwoordde de beschuldigde, die geen verdediger had, op de gestelde vragen. Hij bekende tegen Frankrijk gediend te hebben en verklaarde voornemens te zijn den krijg te hervatten, doch loochende elke medeplichtigheid met Pichegru; vervolgens gaf hij zijne begeerte te kennen, den eersten Consul te zien. Maar de bevelen, die Savary ontvangen had, waren duidelijk. Ingeval van veroordeeling moest het vonnis terstond worden voltrokken. Eenparig werd hij door zijne rechters schuldig verklaard en terwijl dezen over zijn lot beraadslaagden, keerde de Hertog naar zijne kamer terug en viel in diepen slaap. Door Harrel, den gouverneur van Vincennes, gewekt, ging deze met eene lantaren in de hand hem vóór de trap af, die naar de droge slotgracht voerde, waar hij zou gefusilleerd worden. Hij wist toen nog niet eens, wat er met hem gebeuren zou, maar op de noodlottige plaats gekomen, waar het executie-peloton gereedstond, werd hem alles duidelijk. Hij vroeg eene schaar, sneed eene haarlok af, deed die in een papier met een gouden ring en een brief en verzocht den Luitenant Noirot, bevelhebber van het peloton, een en ander ter hand te stellen aan zijne gemalin, de Prinses Charlotte de Rohan-Rochefort(*). Als een waardig afstammeling van den grooten Condé, den held van Rocroy, weigerde de Hertog den zakdoek, waarmede men hem wilde blinddoeken. Na zijne landgenooten verzocht te hebben, goed te mikken, viel hij een oogenblik later, van kogels doorboord.

Hoe somber was het op Malmaison in die eerste lenteweek! De anders zoo opgeruimde Joséphine wist nu niet, of zij spreken of zwijgen moest. Toen Bourrienne haar op Donderdag 22 Maart bezocht, was zij alleen met Hortense en Mevrouw De Rémusat. ‘Bourrienne’, riep zij uit, ‘welk eene ramp! Maar men zal niet kunnen zeggen, dat het mijne schuld is geweest, want ik heb nog hier alles beproefd, om hem dit snoode opzet uit het hoofd te praten. Hoe ruw heeft hij mijn smeeken afgewezen; ik heb mij aan hem vastgeklemd, ben voor hem op de knieën gevallen, maar op woedenden toon heeft hij mij gelast, mij met mijne eigene zaken te bemoeien.’

Lamartine zegt: ‘Men heeft hem een praalgraf opgericht onder de gewelven, door Lodewijk XIV voor de Invaliden gebouwd, op de plaats, waar de voorstellingen van twaalf overwinningen, uit één stuk graniet gehouwen, één geheel vormende met de pijlers, die den tempel schragen, de wacht der eeuwen schijnen te betrekken bij de urn van porfier, die zijn gebeente omsluit. Maar bij zijn graf zit eene schim, een beeld, dat den glans van al de anderen verduistert, het beeld van een jongen man, die, door nachtelijke moordenaars aan de armen van

(*) Charlotte Louise Dorothée, Prinses de Rohan-Rochefort, werd den 25sten October 1767 te Parijs geboren. In het begin van 1801 huwde zij den Hertog Van Enghien; het huwelijk werd in het geheim ingezegend door den Kardinaal De Rohan, zoo berucht geworden door de geschiedenis van het diamanten collier, waarin Marie Antoinette betrokken was. De Prinses overleed te Parijs den 1sten Mei 1841.

de vrouw, die hij liefheeft, ontscheurd, werd weggevoerd van een onschendbaar gebied en ter dood gebracht bij het schemerlicht van eene lantaren. Met koude nieuwsgierigheid worden de slagvelden van Marengo, van Austerlitz, van Wagram, van Leipzig, van Waterloo aanschouwd. Met droge oogen doorkruist de bezoeker ze in alle richtingen en daarna wijst men hem bij het kasteel van Vincennes, aan het eind van een muur in de droge slotgracht, eene plek, met malva en brandnetels begroeid. "Dáár is het!" roept men hem toe en in zijn gevoel van deernis voor het slachtoffer en van afgrijzen voor den moordenaar ligt de wraak over het gebeurde.'

Negen jaren zijn voorbijgegaan sedert het betrekken van Malmaison. Nadat op Vrijdag 15 December 1809 des avonds om negen uur in het paleis der Tuilerieën de echtscheiding tusschen Napoleon en Joséphine was uitgesproken, begeeft zich de laatste den volgenden dag, tegen het vallen van den avond, naar het lustoord van weleer. Het weder was in overeenstemming met den rampzaligen toestand van de zwaar beproefde vrouw. De koude regen viel bij stroomen neer op de dorre blaren, die den grond bezaaiden.

'In diepe smart verzonken,' verhaalt de kamenier van Joséphine, Mej. Airillon, 'bracht Hare Majesteit den nacht slapeloos door. Geen hard woord kwam over hare lippen en zij sprak over den Keizer met denzelfden eerbied als vroeger.' De sombere dag, die aanbrak, was weinig in staat haar op te wekken; de regen hield steeds aan en de bezoeken, die Joséphine ontving, verlevendigden slechts hare smart.

Den 18^{den} December kwam Napoleon haar zien; beiden deden, wat zij konden, om hunne ontroering te verbergen. Joséphine had moeite, om niet in snikken uit te barsten. Bij het afscheid drukte de Keizer haar hartelijk de hand, maar geen woord was gewisseld zonder getuigen. Op 24 December bracht Napoleon opnieuw een bezoek op Malmaison, even stijf en gedwongen als het vorige. Door twee officieren vergezeld, kwam hij per rijtuig; Joséphine ontving hem op de stoep en gaf hem de hand. Zij gingen in het park wandelen, maar de Keizer zorgde steeds in het gezicht van het kasteel te blijven. Bij het vertrek deed zij hem uitgeleide. Toch maakte dat bezoek van 24 December Joséphine gelukkig, daar Napoleon haar uitnoodigde, op den eersten Kerstdag op Trianon te komen dineeren. Opgetogen over de ontvangst, haar te beurt gevallen, kwam zij op Malmaison terug. Maar het was de laatste maaltijd, dien zij samen gehouden hadden. Er werden nog wel bezoeken gebracht en brieven gewisseld, maar van den echtgenoot van vroeger was slechts een vriend overgebleven. Toch moet men Napoleon recht doen wedervaren en erkennen, dat hij Joséphine met gunst- en eerbewijzen overlaadde; hetzelfde verlangde hij van de leden zijner hofhouding.

Eentonig ging haar leven voorbij; 's morgens om tien uur verscheen zij in de benedenvertrekken en een half uur later werd het déjeuner

aangekondigd. Gewoonlijk zaten eenige personen, uit Parijs gekomen, mede aan; Eugène de Beauharnais had zijne plaats tegenover zijne moeder. Vervolgens ging men, als het weer dit toeliet, in het park wandelen en de serres bezoeken. Daarna werden visites afgewacht. Na het diner hield de Keizerin zich met tapisserie-werk bezig of liet zich voorlezen. Een gesprek vlotte slecht in deze treurige omgeving; in het verblijf der stille smart was voor luidruchtige vroolijkheid geene plaats. Na de thee gaf Joséphine het sein tot vertrek en den volgenden dag werd hetzelfde eentonig bestaan op dezelfde wijze voortgezet.

Op 12 April 1814, den dag, volgende op den nacht, waarin Napoleon gepoogd had een nutteloozen zelfmoord te plegen, had de Graaf van Artois, als voorlooper van zijn broeder Lodewijk XVIII, de Tuilerieën betrokken, en voor het eerst sedert den val van Lodewijk XVI klonk onder de gewelven van Notre-Dame het: 'Domine fac salvum regem Ludovicum'. Op 23 April hadden Keizerin Maria Louise en de Koning van Rome Rambouillet verlaten, om zich naar Weenen te begeven. Den 20sten April van Fontainebleau vertrokken, kwam Napoleon den 3^{den} Mei op Elba aan, denzelfden dag, waarop Lodewijk XVIII zijn plechtigen intocht binnen Parijs deed.

Wat Joséphine betreft, vóór het einde van April had zij haar verblijf te Navarre voor Malmaison verwisseld. De eerste, die haar kwam bezoeken, was Keizer Alexander van Rusland. Hij wist, hoe deze vrouw door alle partijen geliefd en geëerbiedigd werd, en stelde er eene eer in, haar ridderlijk te behandelen. Bij het tractaat van 11 April had hij gezorgd, dat haar een jaarlijksch inkomen van een millioen franken gewaarborgd werd, terwijl zij tevens de vrije beschikking hield over al hare roerende en onroerende goederen.

Joséphine van haar kant ontving den Czaar op hoogst hoffelijke wijze, maar zij kon niet vergeten, dat hij de voornaamste bewerker was geweest van den val van Napoleon. Beter dan iemand begreep zij, hoe smartelijk voor een volk het gevoel is, geheel afhankelijk te zijn van zijn overwinnaar.

Op Maandag 23 Mei 1814 bracht de Koning van Pruisen, vergezeld van zijne twee zoons, waarvan de een de tegenwoordige Keizer Wilhelm is, een bezoek op Malmaison en bleef er dineeren. Den volgenden dag moest Joséphine weder de Russische Grootvorsten, Nicolaas en Michaël, ontvangen. Die officieele recepties waren voor haar uiterst vermoeiend; zij had eene zwakke borst en leed zichtbaar; onder voorwendsel, dat het eene gewone verkoudheid was, kwam zij nog beneden, om te dineeren, maar moest toch eindigen met hare plichten als gastvrouw over te dragen aan Koningin Hortense.

Sedert den 24sten Mei nam hare ongesteldheid hand over hand toe. Hare woorden 'Bonaparte, Elba, Maria Louise', van tijd tot tijd herhaald vertolkten al haar harteleed. Op 29 Mei, den eersten Pinkster-

dag, was hare ademhaling nauwelijks meer hoorbaar. Zij stak hare handen nog uit naar hare beide kinderen, maar kon hen niet meer toespreken. Omstreeks het middaguur had Keizerin Joséphine opgehouden te leven.

Een jaar later, tijdens het bewind der Honderd Dagen, komt Napoleon op Malmaison terug. Koningin Hortense ontvangt hem; in de vestibule maakt zich eene hevige ontroering van hem meester, maar deze met zijne gewone veerkracht onderdrukkende, wil hij alles terugzien, zoowel huis als park. Peinzend wandelt hij voort, van de eene laan in de andere, als volgde hij eene schim. Aan tafel gezeten, kijkt hij naar de ledige plaats van Joséphine, staat op, loopt naar de galerij en beschouwt stuk voor stuk de schilderijen, waarop zijn blik zoo menigmaal gerust had. Daarop gaat hij naar boven en bereikt den drempel van de kamer, waar de vrouw, wier laatste gedachte aan hem gewijd was, den doodsnik gaf. Hortense wil hem volgen. 'Neen,' zegt hij, 'hier wil ik alléén binnentreden.' Door de ondankbare Maria Louise verlaten, denkt hij, voor het doodsbed genaderd, aan Joséphine, die hij verstiet, en verlaat met betraande oogen het vertrek.

Wellicht had hij gehoopt, op Malmaison herboren te worden en in het verblijf, dat getuige was geweest van zijne glorie, het zelfvertrouwen te herwinnen en het geloof in zijn gelukkig gesternte. IJdele hoop! Nog eens zal hij Malmaison wederzien, maar na Waterloo. Opnieuw door Koningin Hortense ontvangen, vertoeft hij er vijf dagen, van 25 tot 29 Juni 1815; opnieuw doorkruist hij het park in alle richtingen, totdat het gebulder van het kanon in de vlakte van St. Denis hem in zijne overpeinzingen stoort. Officieren en soldaten snellen toe en deelen hem mede, dat Blücher zich onvoorzichtig van Wellington gescheiden heeft en dat de twee legers der geallieerden, elk ongeveer 60,000 man sterk, op grooten afstand van elkander naderen. De hoop Blücher te kunnen verslaan, vóórdat Wellington hulp kan bieden, doet het genie van Napoleon ontwaken en in den nacht van 28 op 29 Juni stelt hij een gansch plan vast. Generaal Beker wordt naar Fouché en de overige leden van het voorloopig bewind, die zich op de Tuilerieën bevonden, afgevaardigd, met de belofte, dat Napoleon de Pruisen en de Engelschen afzonderlijk zal doen wijken, indien hij het opperbevel mag hernemen.

In uniform en door zijne aides-de-camp omringd, wacht hij het antwoord af; zijn paard staat reeds gezadeld voor het geval, dat het antwoord gunstig is. Maar Beker komt met eene weigering terug en de held van Austerlitz moet zich onderwerpen. De man, die kort te voren de wereld deed sidderen, de reus van zooveel veldslagen, de gezalfde door den Paus wordt vernederd door Fouché, den medeplichtige van den komediant Collot d'Herbois. De teerling is geworpen, Napoleon moet vóór den avond vertrekken. De Pruisen naderen reeds op den linkeroever der Seine tusschen Chatou en Argenteuil; nog eenige uren langer op Malmaison vertoevende, zou hij in hunne handen vallen. Hij

verwisselt zijne uniform voor burgerkleedij, terwijl zijne moeder, zijne broeders en eenige soldaten gereedstaan, om hem voor altijd vaarwel te zeggen. Daar hij verstoken is van geldelijke hulpmiddelen, smeekt Koningin Hortense hem een collier van diamanten aan te nemen, dat hij na lang aarzelen bij zich steekt; daarop neemt hij van allen afscheid, het laatst van zijne moeder Laetitia, en stapt in het rijtuig, dat hem wegvoert in de richting van Rambouillet.

Rechts van het kasteel wijst men den bezoeker een steenen voetstuk, waarop tot 1870 een bronzen arend prijkte met dit opschrift: 'Laatste schrede van Napoleon op 29 Juni 181, des namiddags om vier uur naar Rochefort vertrekkende'.

In Augustus 1831 stond eene vrouw te weenen voor het hek van Malmaison. Een jonge man van 23 jaar deelde hare smart; het was haar zoon. Tevergeefs had zij gevraagd, het hek te openen; men weigerde haar den toegang. Die vrouw was Koningin Hortense en de jonge man de toekomstige Keizer Napoleon III.

Moeder en zoon hadden eene bedevaart ondernomen naar het graf van Joséphine in de kerk te Rueil. Na deze daad van piëteit wilde Koningin Hortense, die eenmaal in dezelfde kerk zou worden bijgezet, Malmaison weerzien. 'Ik wachtte,' schrijft zij, 'aan de poort van het kasteel, om te worden binnengelaten. Vandaar had de Keizer Frankrijk voorgoed verlaten. Maar men weigerde mij den toegang, omdat de nieuwe eigenaar verboden had, het kasteel te laten zien zonder speciale vergunning. Mijn neef had Malmaison verkocht aan een bankier, die het kasteel en een gedeelte van den tuin voor zich behouden en zich van de rest ontdaan had. Ik herkende dat alles niet meer en kon haast niet gelooven, dat de plaats, waar ik eenmaal met zooveel vreugde ontvangen werd, mij later op zoo wreede wijze zou worden ontzegd.'

In 1842 bezocht eene andere ongelukkige vorstin, Koningin Christina van Spanje, Malmaison, toen zij uitstapjes deed in de omstreken van Parijs. De droevige herinneringen, die zich aan dit verblijf vastknoopten, trokken haar aan. Zij kocht het kasteel, bewoonde het tot in 1861 en stichtte daarnaast eene kapel, die nu leegstaat, maar waarin men boven de plaats, waar de bidstoel der Koningin stond, nog het wapen ziet van de Spaansche Bourbons. In 1861 gaf zij verlof, Malmaison aan den Keizer te verkoopen, die er elfhonderd duizend franken voor gaf en er den Staat mede begiftigde. Het kasteel werd toen gerestaureerd en verfraaid en zag er weer uit als tijdens het consulaat en het Keizerrijk. Napoleon III bleef eens verscheidene uren in de galerij, om zelf de schilderijen te kunnen ophangen op de plaats, waar ze hingen in de dagen zijner jeugd.

Tijdens de wereldtentoonstelling van 1867 kwam Keizerin Eugénie op het denkbeeld, op Malmaison en Klein-Trianon de meubelen, schilderijen en andere voorwerpen bijeen te brengen, die eenmaal toebe-

hoorden aan de doorluchtige bewoners van deze beide verblijven. Op Malmaison zag men de tafel, waaraan de ministers vergaderden; het borduurraam en de harp van Joséphine; het veldbureau van den Keizer; de pendule uit zijne kamer op St. Helena; het kleine ijzeren bed met groen zijden gordijnen, waarop hij gestorven is. Nooit had Malmaison zooveel bezoek gehad, maar toen was het ook voorgoed gedaan. De concierge van het kasteel, die Koningin Christina reeds gediend en er veertig jaar gewoond had, verhaalt, dat hij in 1867 in het park Duitschers in burgerkleeren had gezien, die alles met de grootste zorg opnamen; tijdens den oorlog herkende hij dezelfde Duitschers, maar thans in uniform, toen zij bezit namen van het kasteel. Hij verhaalt verder, dat kort vóór het uitbreken der vijandelijkheden de keizerlijke Prins Malmaison bezocht; toen hij heenging, brak er een hevig onweder los en een boom, die door Napoleon en Joséphine geplant was, werd door den bliksem getroffen. Met veel zorg werd de oude stam geschraagd, maar toen men in 1879 het domein in perceelen ging versnipperen, werd de boom omgehakt.

Na den val van het tweede Keizerrijk verkocht de Staat Malmaison aan een particulier. Het park viel in handen van verschillende koopers, die hunne kleine vierkante stukken grond met huizen bebouwden. De gevel van het kasteel is nog ongeschonden, maar binnen geene versierselen, geene meubelen, geene behangsels! Malmaison, dat in het begin der eeuw het symbool was van het consulaat; Malmaison, dat de bakermat was van de reuzenplannen van den man van Marengo; Malmaison, in 1815 leeggeplunderd door de soldaten van Blücher, werd tijdens den Fransch-Duitschen oorlog eene Pruisische kazerne. De naakte muren maken een droeviger indruk dan een bouwval. En toch heeft die naaktheid hare glorie. De steenen van het kasteel spreken eene geheimzinnige taal, die men in de eenzaamheid verstaat. Geen mensch, die gevoel heeft voor poëzie en historie, kan deze woning binnentreden, zonder met eerbied vervuld te worden. In de verlaten zalen wachten de schimmen van het verledene u op!

Men moge uit de avenue, die in de Champs Élysées te Parijs uitloopt op den Arc de l'Étoile, het beeld van Joséphine hebben weggevoerd, de roos, genaamd ‘Souvenir de Malmaison’, siert zomer op zomer onze parken; niemand plukt haar, zonder eene gedachte te wijden aan de vrouw, die geene andere eerzucht kende, dan de goede engel van Bonaparte te mogen zijn; aan de plaats, waar zij hare beste dagen sleet; aan Malmaison, waar zij den nazaat van Condé tot voorspraak was.

P.J. VAN ELDIK THIEME.

Caesar of Brutus?

Weinige namen hebben een rechtvaardiger klank dan die van Brutus. Dat woord heeft zich vereenzelvigd met het denkbeeld: *volksheld, beschermer der verdrukten*, *erfvijand der tirannie.* Ongenoemde correspondenten van dagbladen, die tegen misbruiken opkomen, teekenen zich Brutus;

> d'un peuple de Brutus la gloire te fit roi,

zingt Lamartine den eersten Napoleon toe. Ongeëvenaard was de populariteit van dien naam onder de eerste Fransche republiek, die zich zelfs à la Brutus kapte. Toch zijn er aan dien klank ook min aangename herinneringen verbonden. Nog afgezien van den ouden, legendarischen Brutus, den Cromwell der Romeinsche republiek, den *bloedrooden beul en vader,* dien onze schoolmeester verklaarde wel te willen missen uit de Romeinsche en algemeene geschiedenissen, kan de koelheid, waarmee zijn jongere naamgenoot zijn vriend en weldoener offerde aan de schim van de halsstarrigste en ongenaakbaarste aller republieken, bij den mensch van het heden, weinig meer verwerven dan een *succès d'estime.* Zeker is het, dat zijn naam hem ten noodlot is geworden en dat hij niet de tirannendooder zou zijn geworden, waarvoor wij hem thans kennen, had hij niet den naam gedragen van den grondvester der republiek, wiens verwantschap met hem trouwens reeds in de oudheid betwijfeld werd. Al is het echter niet moeielijk, onder de beweegredenen, die Brutus dreven tot de daad, waaraan hij zijne plaats in de geschiedenis te danken heeft, eene zekere mate van kortzichtigheid en roemzucht aan te wijzen, zoo worden wij toch onzes ondanks gedwongen, den eerbied, dien zijne tijdgenooten voor hem voedden, te deelen, vooral wanneer wij zijne persoonlijkheid bezien met Shakespeare's oogen. Hij verdiende den naam, hem door Antonius in bittere ironie geschonken: hij was met al zijne tekortkomingen *an honourable man.* Bij zijn lijk herhaalt Antonius in vollen ernst den lof, dien hij in den gloed zijner verontwaardiging bij het uitspreken van Caesar's lijkrede zoo geheel anders had bedoeld:

> ‘Hij was de edelste Romein van allen:
> De zamenzweerders allen, buiten hem,

Benijdden Caesar, toen zij hem versloegen;
Hij slechts begaf zich onder hen, op grond
Van 't eerbiedwekkend, edelmoedig denkbeeld,
Om mee te werken aan 't gemeene best.
Zijn leven was bemin'lijk; d'elementen
In hem harmonisch zaamgestrengeld; ja
Natuur kan, zich met trots verheffend, tot
De wereld zeggen: Zie *dit* was een man.'

Wanneer wij Shakespeare's *Caesar* bestudeeren, treft het ons, dat het besluit tot den moord Brutus zoo weinig strijd schijnt te kosten. Nadat Cassius hem met halve en dubbelzinnige woorden tot de samenzwering heeft aangezocht, antwoordt hij niet, maar verzoekt hem den volgenden dag terug te komen, en waar wij hem dan weder ontmoeten, den volgenden nacht, in zijn tuin, is Caesar's dood voor hem reeds eene uitgemaakte zaak. Toch ontbreekt de schildering van dien strijd niet, maar de groote tooneeldichter heeft dien niet op den voorgrond gebracht, gelijk een dichter van den tweeden rang zeker zou hebben gedaan. Een kunstenaar van het gehalte b.v. van Ovidius zou zeker de verzoeking niet hebben kunnen weerstaan, om Brutus in een uitvoerigen monoloog de redenen vóór en tegen den moord tegen elkaar te doen afwegen. Niet aldus Shakespeare. Hij vergenoegt zich met de aanduiding, dat Brutus reeds vóór het gesprek met Cassius in zichzelf gekeerd en weinig oplettend was tegenover zijne vrienden, waaruit hij, zich verontschuldigend, hen verzoekt geen ander besluit te trekken, dan dat Brutus

'met zich zelf in oorlog
verzuimt te toonen hoe hij and'ren liefheeft.'

Vóórdat de saamgezworenen hem aan zijn huis bezoeken, verraadt Brutus den strijd in zijn binnenste met de woorden:

'Sinds Cassius mij hitste tegen Caesar
Look nog geen slaap mijn oog.
Van af 't beramen eener gruweldaad
Tot aan 't volvoeren, lijkt de tusschentijd
Een zinsbegooch'ling of een nare droom;
Des menschen schutsgeest en het werktuig, dat
De daad volvoeren zal, zijn sterf'lijk deel
Zijn dan in raad bijeen en 's menschen staat
Gelijkt een koningrijkjen, eng begrensd,
Dat door den geest des oproers wordt verstoord.'

Maar het sterkst spreekt die strijd uit het tooneel, waarin Portia verlangt, dat Brutus haar zal openbaren, wat hem bezighoudt en verontrust:

'Want gist'ren nog aan 't avondmaal
Verhieft g'u onverhoeds, liept heen en weer

In zuchtend peinzen, met gekruiste armen;
En toen ik vroeg wat of u scheelde, toen
Zaagt gij mij aan, met barschen, boozen blik;
Ik vroeg nog eens, toen krabdet gij u 't hoofd
En stamptet ongeduldig met den voet;
Nog bleef ik vragen, gij schonkt mij geen antwoord
Maar gaaft mij met een toornig handgebaar
Een teeken heen te gaan. Ik was gehoorzaam
Omdat ik vreesde uw ongeduld te voeden,
Dat nooit zoo hoog nog vlamde; 'k hoopte 't waar
De werking slechts der menging van uw bloed,
Die soms haar uur heeft met een elk van ons.
't Belemmert u den slaap, de spraak, het eten,
En kon het uw gestalte zóó verand'ren
Als 't uwer ziele staat gewijzigd heeft,
'k Zou u niet kennen, Brutus.'

Dat Brutus zich overigens geene illusies maakt omtrent den aard zijner daad, maar eenmaal daartoe besloten, haar aanvaardt met al hare gevolgen, blijkt uit de wijze, waarop hij zich de veinzerij, die er onvermijdelijk toe vereischt werd, getroost ter wille van den gehoopten uitslag. De saamgezworenen bezoeken hem in het midden van den nacht, maar toch met den hoed over de oogen getrokken en het gelaat met den mantel bedekt. Deze omstandigheid legt Brutus den uitroep op de lippen:

'O, samenzwering!
Schaamt gij u reeds bij nacht uw vrees'lijk aanzicht,
Waar vindt bij dag g'een afgrond, diep genoeg,
U tot een masker voor uw monstertronie?
Neen, zoek geen zulk een afgrond, samenzwering,
Verberg u achter minzaamheid en lachjes,
Want, traadt gij op met uw natuurlijk wezen,
Der helle duister zelf waar nog niet donker
Genoeg, om voor ontdekking u te veil'gen.'

Uit dit alles spreekt echter meer de afschuw van een rechtschapen man van bedrog en moord dan het leedwezen, ja, de wanhoop, die iemand moet bezielen, die tot de ontdekking komt, dat vaderlandsliefde hem dwingt, zijn besten vriend het leven te benemen. Wel zijn er nog andere uitingen van Brutus, die van medelijden getuigen met het lot, dat Caesar treffen zal, maar zij zijn veel gematigder, dan men zou verwachten, eer uitingen van weemoed dan van vertwijfeling: vooreerst het *ter zijde,* voordat hij Caesar op zijn laatsten tocht vergezelt:

'Dat alle schijn geen werklijkheid is, Caesar,
Het hart van Brutus bloedt bij die gedachte.'

Waar hij zich tegen het dooden van Antonius te gelijk met Caesar verzet:

''t Is Caesars geest, waartegen we allen opstaan
En in den geest der menschen is geen bloed.
Ach! konden wij tot Caesars geest geraken
En toch zijn lichaam sparen. Maar, helaas!
Moet Caesar bloeden.'

En na den moord tot Antonius:

'Gij ziet slechts onze handen
En hier het bloedig werk door hen verricht,
Ons hart aanschouwt gij niet: 't is vol meedoogen,
En mededoogen met het lot van Rome
('t Welk dat met Caesar bluschte, als vuur het vuur)
Deed deze daad aan Caesar.'

Niet onmogelijk echter is het, dat 's dichters intuïtie in dit opzicht het antieke karakter beter doorzien heeft, dan onze hedendaagsche gevoeligheid, die vrucht der beschaving, die wij ons evenmin behoeven te schamen, als wij er ons op behooren te verheffen, dat vermag. De ouden hebben in veel sterkere mate dan wij het gevoel gehad van een onderdeel te vormen van een grooter of kleiner maatschappelijk of staatkundig geheel, tot bevordering van welks welzijn elk, die ertoe behoort, verplicht is alle zijne persoonlijke belangen op te offeren. Met hen vergeleken is de grootste voorstander van land, gewest of stad onder ons een cosmopoliet. Hoezeer dus de vriendschap der ouden aan innigheid moet hebben gewonnen, wat aan de verhouding tusschen de beide geslachten in dit opzicht placht te ontbreken, laat zich toch uit de sterkte van hun gevoel van verplichting tegenover het *gemeene best* het gemis van gemoedsbezwaren bij een man als Brutus, tegen eene daad als die van Brutus, gereedelijk verklaren.

Minder gemakkelijk valt het ons, ons neer te leggen bij de redeneering, waardoor Brutus zijne daad voor zichzelven rechtvaardigt. Wij stellen hem ons gaarne voor als den model-republikein, die het denkbeeld der alleenheerschappij niet kan verdragen en liever zijn vriend vernietigt, dan hem de vrijheid te zien vernietigen. Wordt ook het herstel der vrijheid als doeleinde der samenzwering in het stuk niet ongenoemd(*) gelaten, dit denkbeeld treedt, vooral bij Brutus zelf, minder op den voorgrond, dan wij zouden verwachten. Niet hetgeen Caesar *is,* maar hetgeen hij wellicht zou *kunnen* w o r d e n , doet hem grijpen naar den dolk des sluipmoordenaars. Persoonlijke grieven tegen hem heeft hij niet:

'Het moet zijn door zijn dood',

(zoo peinst hij)

'wat *mij* betreft,
Een grief, die mjj zijn vijand maken zou,
Bestaat er niet, waar 't niet om 't algemeen.'

(*) M.z. den kreet der saamgezworenen na den moord: 'Liberty, freedom, tiranny is dead!'

En hij voegt aan deze bekentenis de getuigenis toe:

> ‘'k Zag nimmer Caesar door zijn hartstocht meer
> Beheerscht dan door de rede.’

Maar werd hij tot koning gekroond, dan zou dit zijn karakter kunnen veranderen, hem wapenen met een angel, waarmee hij kwaad zou kunnen doen; hij zou *zelfverwijt scheiden kunnen van macht* en *zijne eerzucht zou de ladder der nederigheid*, *die haar zoo hoog had doen stijgen, den rug kunnen toekeeren, als hij de bovenste sport had bereikt.*

> ‘Daar onze grieven
> Niet spreken kunnen van hetgeen hij *is*,
> Zoo geef haar dezen vorm - hetgeen hij is,
> Vermeerderd, voert hem licht tot uitersten.
> Beschouw hem daarom als een slangenei,
> Dat, uitgebroed, als elke slang, zou schaden,
> En dood hem in de schaal.’

Brutus meent op grond eener redeneering tot Caesar's dood te zijn besloten; hij is wijsgeer en heeft een onbepaald geloof in de macht der logica. Steeds heeft hij den mond vol van *redenen.* Antonius verlangt te weten, waarom den saamgezworenen Caesar's dood onvermijdelijk schijnt. Brutus antwoordt:

> ‘Die *reed'nen* rusten op zoo vasten grond,
> Dat waart, Antonius, ge ook Caesar's zoon,
> Gij die gegrondheid gaarn erkennen zoudt.’

En vooraf reeds:

> ‘Heb slechts geduld tot wij het volk bedaren,
> Dan zal ik u de *redenen* ontvouwen,
> Die mij, die Caesar liefhad, toen mijn dolk
> In 't hart hem trof, tot deze daad bewogen.’

Cassius maakt met grond bezwaar tegen het aan Antonius gegeven verlof tot het houden eener lijkrede op Caesar.

> **‘B.**
> Met uw verlof, ik zelf beklim vooraf
> Het spreekgestoelt en toon de *reden* aan,
> Waarom wij Caesar doodden.’

En nog eens tot het volk zelf, dat den moord gerechtvaardigd zien wil:

> ‘Zoo volgt mij, vrienden, dan en leent mij 't oor:
> Gij, Cassius, ga naar d'and're straat, daar ginds,
> Verdeel de menigt'. Wie *mij* hooren wil,
> Hij blijve hier, wie Cassius, ga met hem.
> W' ontvouwen u de *redenen* van staat
> Die Caesar deden sterven.’

Een oogenblik later en Brutus' *redenen* en *redeneering* splinteren onder de slagen van Antonius' hartstochtelijke taal. In geen anderen trek spreekt wellicht zoo duidelijk de ongeschiktheid van Brutus, om volksleider te zijn en den heerschersstaf, Caesar's stervende hand ontvallen, op te nemen, dan in dit naïeve geloof in de werking van de nuchtere redeneering op de massa; geen andere trek doet ons zoo goed begrijpen, hoe een man als hij het werktuig kon worden van een eerzuchtigen en afgunstigen diplomaat als Cassius. Brutus *meent*, zeiden wij, dat slechts zijne opvatting van het gemeene best hem in de armen der samenzweerders drijft, maar ook hem gluurt de roemzucht door den wijsgeersmantel. De tweede Brutus te heeten, die de tirannie uit Rome verdreef, is hem een lokkend vooruitzicht. Bij hem zoowel als bij Cassius spreekt duidelijk het bewustzijn, dat zij acteurs zijn op het tooneel der geschiedenis. Na den moord, als zij handen en dolken verven met het bloed des verslagenen, spreekt Cassius:

> ‘Hoe vele eeuwen zal
> Het grootsch tooneel, thans door ons opgevoerd,
> Ons worden nagespeeld in staten, die
> De schoot der toekomst nog verbergt; in talen
> Nog door geen menschenmond gesproken.
>
> **Brutus:**
> Hoe dikwerf nog zal Caesar bloên in schijn,
> Die thans hier voor Pompeius voetstuk ligt,
> Een hoop van waard'loos stof.
>
> **Cassius:**
> Zoo dikwerf dat gebeurt,
> Zoo dikwerf spreekt men van ons eedverbond
> Als van hen, die hun land de vrijheid gaven.’

Shakespeare laat Brutus geen afscheid nemen van het leven met de troostelooze woorden, die de geschiedenis hem, als de sombere conclusie uit de praemissen zijner lotgevallen, in den mond legt: *o Ideaal, gij waart dus een ijdel droombeeld!* maar doet hem getroost den dood te gemoet treden in het bewustzijn, dat roem zijn deel zal zijn bij het nageslacht:

> ‘Deez' nederlaag zal mij meer roem verwerven
> Dan mijnen vijanden hun vuige zege.’

Bedriegen wij ons niet, dan ligt de sleutel tot Brutus' karakter, zooals het door Shakespeare werd opgevat, in de consequentie, waarmede hij een denkbeeld, dat hem, na rijp overleg, juist en rechtmatig is toegeschenen, in zijne daden belichaamt, en den onbuigzamen wil, waarmee hij elk zachter gevoel onderdrukt, dat hem daarbij zou kunnen belemmeren. Geen bezorgd woord ontsnapt hem bij het vernemen van de verwonding, die Portia zich vrijwillig heeft toegebracht, en dezelfde kalmte, waarmee hij, na eenmaal gestreden zielestrijd, zijn vriend den verraderlijken stoot toebrengt, verlaat hem nimmer tot op het einde zijner loopbaan. Alleen in den twist met Cassius

legt niet enkel de verontwaardiging over diens tekortkomingen, maar vooral de wrevel over Portia's dood, die zijn krijgsmakkers nog onbekend was, hem snerpende schimpwoorden en bitteren spot op de lippen. Maar dat is voorbijgaande; ook deze zware slag breekt zijne geestkracht niet; kalm blijft hij tegenover de verschijning van Caesar's geest, kalm op het slagveld, kalm tegenover het zwaard, dat hijzelf op zijne borst richtte.

Maar het is de kalmte der resignatie, der vastberadenheid, die eene zaak, die zijzelve verloren acht, tot het uiterste verdedigt; niet die van den man, die, zich bewust de goede zaak voor te staan, onbekommerd om den uitslag, blijmoedig aanstreeft op zijn doel. De Nemesis vervolgt hem, die, anders dan Mephistopheles, het goede had *gewild*, maar het kwade had *gewrocht*; die de fout had begaan, het goede te willen *door* het kwade. Het denkbeeld, waaraan hij zijn leven ten offer had gebracht, bleek meer en meer een droombeeld te zijn. De moord, die eene heldendaad had geschenen, bleek eene baldadigheid. Juist Brutus' deugden brengen hemzelven en zijne medesaamgezworenen, die in zijn naam en roep een steun hadden gezocht, ten val. Bij slot van rekening deugt Brutus niet voor samenzweerder, met hoeveel goeden wil en objectiviteit hij zich ook in die rol verplaatst. Hij begaat uit eerlijkheid en beginselvastheid fout op fout: doodt Caesar, maar spaart Antonius, dien hij niet hooger schat dan Caesar's hand, maar die, zoo al zelf geen Caesar, dan toch

worse than Caesar

blijkt te zijn; hij laat denzelfden Antonius toe, eene lijkrede op Caesar te houden, waardoor deze het volk tot razens toe opwindt, in de ijdele verwachting, dat zijne eigene logica vooraf den mogelijk schadelijken invloed van Antonius' woorden zal te niet doen. Hij is op het punt, zich de doodelijke vijandschap van Cassius op den hals te halen, door dezen te onpas een zijner minst schoone karaktertrekken, geldgierigheid, op schamperen toon te verwijten; rechtvaardig maar onhandig, straft hij, te midden van den burgeroorlog, met onverbiddelijke gestrengheid, de kleine oneerlijkheden van ondergeschikte personen. Hij eindigt met een *plan de campagne* door te drijven, dat den ouderen en als soldaat meer ervaren Cassius bedenkelijk toeschijnt en beiden overwinning en leven kost. Cassius is van dit alles tegen beter weten in het slachtoffer; hij is de practische samenzweerder, maar tevens de in den krijg vergrijsde veldheer en de ervaren diplomaat; gelijk hij Brutus in de samenzwering heeft gesleept, volgt hij dezen, eenmaal gewonnen, uit bewondering voor zijn karakter, ook waar hij gevoelt, dat het ongelijk aan Brutus' zijde is. Trouwens, hoewel geen van beiden een spoor van wroeging toont, missen zij toch den opgeruimden moed, die hunne onderneming tot een goed einde moet brengen. Het is, of zij het leven moe zijn zij haasten naar het einde en *ver*haasten het onnoodig. Reeds vóór den slag zijn zij tot zelfmoord in geval van nederlaag besloten, schoon

dit in volkomen strijd is met de stoïsche wijsbegeerte van Brutus en hij hetzelfde in Cato had afgekeurd. Thans poogt hij door geene redeneering de inconsequentie van zijn gedrag te bemantelen; de natuur gaat boven de leer; de gevangene te worden van Octavianus en Antonius, *den gemelijken schoolknaap en den maskeradeheld* (de uitdrukkingen zijn van Cassius), is hem eene onverdraaglijke gedachte. Wanneer Cassius een deel van den slag heeft verloren, zegt hij dadelijk, reeds vóórdat hij nog den uitslag van Brutus' aanval kent:

> ‘Deez' dag was d'eerste dat ik adem haalde;
> De kring des tijds is vol; waar ik begon
> Daar zal ik enden; mijne levensbaan
> Heb ik geloopen’,

en stort zich in zijn zwaard, hetzelfde zwaard, waarmee hij Caesar trof. Ook zijne volgers zijn onder den indruk, dat alles gedaan is. Zijn trouwe schildknaap Titinius doodt zich op zijn lijk, na, aandoenlijk schoone historische bijzonderheid, eerst zijn dooden meester gesierd te hebben met den lauwerkrans, dien hem de boodschappers van Brutus' overwinning hadden gebracht.

> ‘De zon van Rome zonk. Ten einde liep
> De dag die d'onze was, en wolken, dauw,
> Gevaar genaakt. Gedaan zijn onze daden.’

Brutus toont dezelfde levensmoeheid. Nadat zijne nederlaag beslist is, rust hij met de overblijfsels zijner volgelingen op eene rots. Clitus zegt van Statilius, die op kondschap is uitgezonden:

> ‘Hij keert niet weer: gevangen of verslagen.’

Brutus antwoordt met somberen humor:

> ‘Ga zitten, Clitus. Doodslaan is het wachtwoord.
> Dat werk is in de mode.’

Die woorden dienen tot inleiding, om achtereenvolgens verschillenden zijner krijgsmakkers voor te stellen, ook hem te *verslaan.* Hij weet, dat zijn uur gekomen is, wijl de geest van Caesar hem voor de tweede maal is verschenen. Bijna blijmoedig zegt hij het leven vaarwel, de dood is hem een engel der ruste:

> ‘Landgenooten’,

zoo luidt zijn afscheidswoord,

> ‘Mijn hart verblijdt zich, dat geheel mijn leven
> Niet één ik aantrof, die mij ontrouw was;
> Deez' nederlaag zal mij meer roem verwerven,
> Dan mijnen vijanden hun vuige zege.
> Zoo vaart dan allen wel! Want Brutus tong
> Heeft haast geëindigd het verhaal zijns levens.

Nacht legt zich op mijn oog. Mijn beenderen
Verlangen rust, die slechts gearbeid hebben
Om tot dit uur te komen.'

Caesar is de laatste gedachte, zoo van Brutus als van Cassius; beiden sterven met den naam van hun slachtoffer op de lippen:

'Cassius:
Gij zijt gewroken Caesar,
Hetzelfde zwaard geeft mij, als u den dood.

Brutus:
Vaarwel, mijn Strato; geest van Caesar, stil!
U doodde ik niet met half zoo goed een wil.'

De *Julius Caesar* heeft aanleiding gegeven tot veel critiek. '*Wo die Meister schaffen, da haben die Kerle zu thun.*' 'Hoe?' heeft men gezegd, '*the tragedy of Julius Caesar*? Caesar komt in het stuk ternauwernood voor, zijne rol is eene der kleinste en vult geene 3 pagina's en waar hij dan nog optreedt, geschiedt dat allerminst op eene wijze, die ons den indruk geeft, dat wij een buitengewoon man voor ons zien. Hij is weinig meer dan eene caricatuur, of op zijn best een figurant in een optocht, een groot, deftig stappend stuk papier-maché, *a grand strutting piece of puff paste.* Waar hij spreekt, gelijkt zijn stijl veel op dien van den eersten den besten praler of pochhans, vol gemaakte grootheid en tooneeldonder; terwijl niets verder van de waarheid kan zijn dan deze voorstelling, waar het een man geldt, die zelfs in zijne fouten zoo hard en saamgedrongen was als diamant en te gelijk zoo buigzaam als het fijnste goud. In elk geval,' zoo gaat men voort, 'is de inrichting van het stuk gebrekkig; het draagt Caesar's naam, maar zou veeleer *Brutus* moeten heeten, want op diens karakter valt het volle licht; de ontknooping valt aan het einde van het 3de bedrijf; de laatste twee bedrijven vormen eene soort van aanhangsel zonder veel handeling.' Zij, die wat minder bij de oppervlakte blijven staan, beklagen zich, dat het tragische in het stuk verdeeld en daardoor verzwakt is; tragisch toch, zeggen zij, is Caesar's val op het toppunt zijner macht, te midden van het zegenrijkste gedeelte zijner werkzaamheid, door wat men te recht een reusachtigen kwajongensstreek heeft genoemd, maar tragischer nog is Brutus' lot, die den boozen geest, dien hijzelf opriep, geen meester kon blijven; die Rome en de wereld meende te verlossen van een tiran, maar beide overleverde aan de jammeren van een 13jarigen burgeroorlog, om ten slotte, moe gestreden, de prooi te worden van een man, in karakter en bekwaamheden oneindig bij Caesar achterstaande.

Deze aanmerkingen wortelen grootendeels in eene schoolsche opvatting der tragedie, waarvan juist Shakespeare ons had behooren te verlossen, en behoeven ons niet te beletten, in den *Caesar* een der meest harmonische en voor ons gemakkelijkst te begrijpen en te bewonderen voortbrengselen van Shakespeare's muze te zien. Er is betrekkelijk veel eenheid in de handeling, iets, wat het best uitkomt, wanneer men

het stuk vergelijkt met *Antony and Cleopatra*, dat uit eene bonte aaneenrijging van tooneelen bestaat en waarin de eenheid alleen door de karakters wordt gedragen. De taal is, vergeleken met die van vele andere stukken, eenvoudig, nagenoeg geheel vrij van de 'puns', die in ons oog menig schoon tooneel ontsieren, en van de stoute, al te stoute? metaphoren, die ons de taal van zoovele van Shakespeare's helden zoo dikwijls buitensporig doen schijnen. Er heerscht in het stuk niet die bonte afwisseling van den diepsten ernst en den grootsten hartstocht met de dolste vroolijkheid, die den meest in het oog loopenden trek vormt van 's dichters letterkundig karakter, maar eene classieke rust en hoogheid. Waar wij zien, dat de dichter, die anders zoo vrij te werk ging met zijne bronnen, hier tot in kleine bijzonderheden den tekst van Plutarchus(*) gevolgd heeft, daar bewonderen wij de buigzaamheid van het genie, dat sober wist te zijn, waar soberheid de hoogste kunst was. De geschiedenis van Caesar's val is in het eenvoudige, bijna naïeve geschiedverhaal bij uitnemendheid dramatisch; handeling, personen, karakters en mise-en-scène waren hier in hoofdlijnen gegeven: Clio had een groot deel van den arbeid voor Melpomene verricht. De dichter had de gebeurtenissen slechts in een te schuiven en het gegeven raam in te vullen: zonder dat dit *slechts* iets behoeft weg te nemen van onze bewondering voor de wijze, waarop hij het deed.

Wat de bezwaren tegen de titelrol aangaat, het is niet te ontkennen, dat deze zeer klein is: Caesar trekt met zijn gevolg over het tooneel, om de Lupercalia te gaan bijwonen, en keert op dezelfde wijze terug; zijn derde optreden vindt plaats bij gelegenheid van de beraadslaging, of hij al dan niet zal toegeven aan de bijgeloovige vrees van Calpurnia, eindigend met zijn besluit, om den Senaat bij te wonen. Daarop volgt zijn gang naar den Zuilengang van Pompeius en zijne vermoording, kort na de opening der zitting. Waar staat echter geschreven, dat in een drama de hoofdpersoon ook de meest sprekende persoon moet zijn? al gaat men niet zoover als Aeschylus, van wien Euripides bij Aristophanes spot, dat hij zijne hoofdpersonen vóór op het tooneel plaatste, met verhuld gelaat en in diep stilzwijgen verzonken, om ongeveer het midden van het drama twaalf woorden *zoo groot als ossen* te spreken. Immers, ook in het leven zijn de woordenrijkste personen niet altijd tevens de meest invloedrijke. De hoofdpersoon zij de meest *handelende*, d.i. degene, die op den gang van het drama den meesten invloed oefent. Aan dien maatstaf getoetst, is Caesar ongetwijfeld de hoofdpersoon. In den bitteren haat en den nijd van Cassius, in de met eerbied gemengde vrees voor zijne macht, die Brutus tot een moord drijft, bovenal in de gloeiende bewondering van Antonius, in de piëteit van dien overigens beginselloozen en lichtzinnigen man

(*) Hem bekend uit de vertaling van Sir Thomas North (1579), gevolgd naar de Fransche van Amyot.

voor den grooten doode, in zijn vurigen haat tegen diens moordenaars, in de wijze eindelijk, waarop Caesar's geest zijne vijanden omzweeft en ten verderve voert, waarvan de eigenlijke geestverschijning slechts de dramatische belichaming is, - in dat alles spiegelt zich Caesar's grootheid beter af dan in den uitvoerigsten dialoog of de langste alleenspraak. Shakespeare heeft niet getracht, het onmogelijke te bereiken. Groote persoonlijkheden, die legendarisch geworden zijn, die in de verbeelding der nakomelingschap een reusachtigen omvang met onbestemde omtrekken hebben aangenomen, mannen als Caesar, Alexander, Napoleon, Shakespeare of Goethe, vallen op het tooneel onveranderlijk tegen. Zoo viel ook hunne persoonlijke kennismaking aan hen, door wie ze tot dusverre uit de verte bewonderd waren, gewoonlijk tegen; - men denke aan de ontmoeting van Heine met Goethe; - onbewust stelt het ons teleur, dat zij toch *après tout* menschen zijn van gelijke bewegingen als wij. Het onmogelijke voor den tragicus in dezen is dus, om wanneer hij zulke persoonlijkheden ten tooneele voert, hen den overweldigenden indruk te doen maken, dien hunne verschijning bij hun leven, eene lange reeks van schitterende daden en de aureool, dien de tijd om hun hoofd heeft geweven, den toeschouwer recht geven te verwachten. Hij handelt dus voorzichtig, door hen niet te veel op den voorgrond te doen treden. Het is trouwens voor hem niet noodig, om hunne grootheid dramatisch te motiveeren; dit is een postulaat, dat met het bewustzijn des toeschouwers gegeven is, mits hij hen slechts niet laat spreken of handelen in strijd met de opvatting van hunne persoonlijkheid, die bij zijn publiek bestaat.

Daarbij komt, dat Caesar's persoonlijkheid, in onzen tijd zoo bekend door het standbeeld, dat Mommsen hem in zijne *Römische Geschichte* oprichtte, ook bij Shakespeare's tijdgenooten zeer geliefd schijnt geweest te zijn. Caesar's val althans was eene zeer populaire stof; niet minder dan vier schrijvers te gelijk hielden zich met de bewerking van dit onderwerp bezig voor het tooneelgezelschap van den directeur Henslowe, een concurrent van Shakespeare, en er werd in 1604 een drama van denzelfden inhoud, vervaardigd door den Schotschen dichter Lord Stirling, gedrukt. Dat het stuk ook bij Shakespeare's leven gezocht is geweest, schijnt te blijken uit de omstandigheid, dat er nimmer eene afzonderlijke uitgave van verscheen, maar dat het stuk voor het eerst voorkomt in de folio-uitgave, na 's dichters dood uitgegeven. Bij gebrek aan eene wet op den letterkundigen eigendom kon op deze wijze de troep, die in het bezit van het manuscript was, zich het gemakkelijkst de uitsluitende opvoering verzekeren. De ingenomenheid van den dichter zelven met het in den *Caesar* uitgewerkte thema verraadt zich door verschillende toespelingen in andere stukken. Niet ten onrechte heeft men overeenkomst gevonden tusschen het karakter van Brutus en dat van Horatio, van wien Hamlet getuigt:

‘for thou hast been
As one in suffering all, that suffers nothing’.

De bekende woorden van Hamlet aangaande zijn vader, gemakkelijker aan te halen dan te verklaren:

‘He was a man, take him for all in all’,

schijnen een weerklank van den lof, door Antonius aan Brutus geschonken. Horatius herinnert, bij het verschijnen van den geest, aan de wonderteekens, die werden waargenomen:

‘In the most high and palmy state of Rome
A little ere the mightiest Julius fell’.

In den *Henry IV*, *second part*, gewaagt Lord Bardolph van den slag bij Shrewsbury in deze woorden:

‘O! such a day,
So fought, so followed and so fairly won
Came not till now to dignify the times,
Since Caesars fortunes.’

En in *Henry VI, third part* (eerste bewerking), komen de woorden voor:

‘Et tu Brute! wilt thou stab Caesar too?’

Ten slotte behoort hierbij de kostelijke ironie in den *Hamlet*, wanneer Polonius verhaalt, dat hij in zijne jeugd aan de Universiteit ook wel comedie heeft gespeeld en als een goed acteur beschouwd werd. ‘En welke rol speeldet ge?’ vraagt Hamlet. ‘Die van Julius Caesar; ik werd gedood op het Capitool. Brutus doodde mij.’ Waarop Hamlet antwoordt met de woordspeling: ‘Dat was brutaal van hem gehandeld, om zulk een kapitaal kalf daar te dooden.’ Dit alles ten bewijze, dat waar een karakter zoo algemeen bekend was, het zich licht laat verontschuldigen, wanneer een tooneeldichter het slechts in hoofdlijnen schetst, vooral, terwijl de aanvulling van de schets de zwarigheden aanbood, waarop ik straks wees.

Wat verder de pralende taal betreft, die Caesar wordt verweten, zoo klinken inderdaad enkele zijner woorden eenigszins hoogdravend en pralend: iets, dat op rekening moet gesteld worden van de buitensporigheid in spreken en handelen, aan Shakespeare's personen en aan zijn tijd in het algemeen eigen. Het frissche, jeugdige, van levenslust overvloeiende geslacht zijner dagen uitte zich natuurlijk gansch anders dan onze oordeelende, ontledende en dus zooveel mattere periode. Het

is voor ons ook ver van gemakkelijk, om tegenover die taal rechtvaardig te zijn of ze zelfs te begrijpen(*).

Hier mogen enkele van Caesar's meest kenmerkende uitingen eene plaats vinden, deels verhevene en schoone gedachten, deels de zoodanige, die het verwijt van buitensporige zelfverheffing schijnen te rechtvaardigen.

Tot Antonius aangaande Cassius:

> ‘'k vrees hem niet
> Maar als mijn naam voor vrees toegank'lijk was,
> Dan kende ik geen, dien ik zoo gaarn vermeed
> Als gindschen mag'ren Cassius’;

en iets verder:

> ‘Ik zeg u eerder wat te vreezen staat,
> Dan 't geen ik vrees, want ik blijf immer Caesar.’

Als Calpurnia hem tracht terug te houden:

> ‘Caesar zal gaan; al wat mij ooit bedreigde
> Aanschouwde slechts mijn rug, zoodra het Caesar
> In 't aanzicht zag, was 't reeds in 't niet verdwenen.’

Calpurnia somt de slechte voorteekenen op:

> ‘Wat kan hij vermijden
> Wiens eind ligt in den raad der macht'ge goden?
> Maar toch zal Caesar gaan: deez' teekens gelden
> Geheel de wereld even goed als Caesar.’

De schoone woorden:

> ‘Reeds vóór zijn dood sterft menigwerf de lafaard,
> De dapp're zal den dood slechts éénmaal smaken.
> Van al het vreemde, dat ik ooit vernam,
> Schijnt mij het vreemdste, dat een man zou vreezen,
> Daar toch de dood, het onvermijd'lijk eind,
> Kan komen als hij wil.’

Een dienaar bericht, dat het geslachte offerdier het hart miste:

> ‘De goden willen zóó flauwhartigheid
> Beschamen; Caesar waar' een hart'loos beest,

(*) Het sterkst heeft die buitensporigheid altijd de Franschen getroffen, logisch en keurig van taal als zij zijn. Ziet hier eenige gedachten van Taine dienaangaande:
‘Le style de Shakespeare est un composé d'expressions forcenées. Nul homme n'a soumis les mots a une pareille torture.’ (H. d.l. L.A. II. 187.)
Naar aanleiding van eenige uitdrukkingen uit den *Hamlet*: ‘C'est le style de la frénésie, toutes ces métaphores sont furieuses, toutes ces idées arrivent au bord de l'absurde. Le style est partout excessif; on s'arrête avec stupeur devant ces métaphores convulsives, qui semblent écrites par une main fiévreuse dans une nuit de délire, qui ramassent dans une demi-phrase une page d'idées et de peintures, qui brûlent les yeux, qu'elles veulent éclairer’ (p. 189). Dit alles is op den *Caesar* maar zelden van toepassing.

Zoo hij van daag uit vrees te huis bleef toeven;
Neen, Caesar wil niet; het gevaar weet wel,
Dat Caesar meer gevaarlijk is dan hij(*).
Wij zijn twee leeuwen op één dag geteeld,
Maar ik de oud're en schrikwekkendste.'

Caesar geeft eindelijk toe aan Calpurnia's vrees: Decius Brutus zal het den Senaat meedeelen:

'Hun zeggen, dat ik heden niet *wil* komen,
Niet *kan*, waar leugen en niet *durf* nog meer.

Calp.
Zeg, dat hij ziek is.

Caes.
Zal dan Caesar liegen?
Heeft mijn verov'rende arm zoo ver gereikt,
Dat ik thans vreezen zou de zuiv're waarheid
Dien graauwbaards moe te deelen. Decius ga
En zeg den raadsleên: Caesar *wil* niet komen.'

Decius verlangt eene reden, om den Senaat tevreden te stellen; Caesar:

'Die reden is mijn wil, ik *wil* niet komen;
Dat moet voldoende zijn voor den Senaat.'

Decius Brutus heeft Caesar weten te overreden, om op zijn besluit terug te komen. Op weg naar den Senaat doen een waarzegger en Artemidorus vergeefsche pogingen, om hem te redden: den eerste, die hem vroeger voor de Idus van Maart heeft gewaarschuwd, voegt Caesar in het voorbijgaan toe:

'De Maartsche Idus is verschenen.'

Hij antwoordt:

'Ja, Caesar, maar nog niet verdwenen.'

Artemidorus reikt hem een geschrift over, dat, schijnbaar een verzoekschrift, eene waarschuwing bevat tegen de samenzweerders. Te gelijk ontvangt Caesar eene petitie van Trebonius, waaraan hij den voorrang toekent boven die van Artemidorus:

'Geldt het mij zelf? het wachte tot het laatst.'

Caesar opent de Senaatszitting:

'Is elk gereed? Wat's uit zijn voegen dan
't geen Caesar met zijn raad herstellen kan?'

Metellus Cimber vraagt knielend de terugroeping van zijn verbannen broeder:

'Caesar.

(*) "danger knows full well,
That Caesar is more dangerous than he."

Verneem vooraf, o Cimber,
Dit kruipen, dit ter aarde buigen, mag
Gewonen menschen 't bloed verhitten, mag

Verkeeren 't geen vooraf verordend was,
Als waar 't een wet van kind'ren, mits gij maar
Niet Caesar van zijn bloed zoo weinig meester
Acht, dat het van de waarheid weg zou smelten
Door 't geen den dwaas vermurwt, 'k meen zoete woorden,
Gekromde ruggen, hondsch en likkend beed'len.
Uw broeder is verbannen bij besluit,
Wanneer gij voor hem buigt en bidt en bedelt,
Schop ik u uit den weg gelijk een hond.
Weet, Caesar doet geen onrecht, evenmin
Schenkt hij vergiff'nis, zonder oorzaak.'

Brutus en Cassius ondersteunen het verzoek:

'Caesar.
'k Liet mij bewegen, zoo ik was als gij,
Kon 'k and'ren bidden, 'k liet mij zelf *ver*bidden.
Maar 'k ben standvastig als de Noordstar, die
In onverwrikbre vastheid en in rust
Geen weerga heeft aan 't gansche firmament.
Het luchtruim is met vonk aan vonk beschilderd,
't Is alles vuur en allen stralen licht,
Maar één van allen slechts bewaart zijn plaats:
Dus in de wereld - wel bevolkt met mannen,
Dat is met vleesch en bloed, met zin begaafd,
Doch in dat aantal ken ik slechts één man,
Die onaantastbaar houdt zijn plaats bezet,
Voor geen beweging deinst: die man ben ik.
Gun mij, dat ik dat toone. Waar 't slechts hierin,
Dat ik na rijp beraad uw broeder bande
En even vast beraân hem balling laat.

Cinna.
o Caesar!

Caesar.
Weg! wilt gij d'Olympus schokken?

Decius.
o groote Caesar!

Caesar.
Knielt niet Brutus vrucht'loos?

Casca.
Weest, handen, gij mijn voorspraak!

Caesar.
Et tu Brute! Zoo val dan, Caesar!'

Wij gewaagden van Caesar's grootheid, zooals die sprak uit den mond zijner vijanden. Ten bewijze mogen de woorden strekken, door Brutus tot Caesar gericht:

'Gedenk aan Maart! Gedenk de Maartsche Idus!
Viel ook niet Julius voor de zaak van 't recht?

Wat schelm raakte aan zijn lichaam, die zijn dolk
Niet voor het recht gewet had? Zal van ons,
Die d'eersten man der wereld vallen deden,
Omdat hij zijn bescherming schonk aan roovers,
Van *ons* een thans zijn hand besmetten met
Het vuige goud, waarvoor zijn gunst men kocht?'

Wij beweerden zoo straks, dat Caesar's grootheid, zij het ook niet onmiddellijk, dan toch duidelijk aangegeven was in de bewondering en de droefheid van Antonius en in diens haat tegen Caesar's haters. Niemand, die op welsprekender wijze het bewijs voor deze bewering

kan leveren dan deze loszinnige en joviale Romein, - anders waarlijk geene Romeinsche eigenschappen - zelf de Murat der Caesarische monarchie. Door de samenzweerders op zijn verzoek tot eene samenkomst ontvangen, vergeet hij geheel hunne tegenwoordigheid, om zich tot Caesar's lijk te wenden:

‘O groote Caesar! Ligt gij daar zóó laag!
Is al uw zege, roem, triomf en buit
Ineengeschrompeld tot zoo klein een omvang?
Vaarwel! Uw plannen, Heeren, ken ik niet,
Wien gij nog verder aderlaten wilt;
Ben ik het zelf? geen uur is zoo gepast
Als Caesar's doodsuur, en geen werktuig ooit
Maar half zoo kostbaar als uw zwaarden, rijk
Door 't edelst bloed, dat thans hun lemmet verwt.
Ik smeek u, zoo ge aan mij uw haat wilt koelen,
Thans, nu uw purp'ren handen rookend dampen,
Volvoert uw werk! Leefd' ik ook duizend jaar
Nooit vind ik mijzelf weer zóó bereid ter dood.
Geen plaats behaagt mij zoo, noch stervenswijze
Als hier, naast Caesar en door *uwe* hand,
De *keur*- en *meester*geesten van deez' eeuw.’

Brutus verzekert Antonius, dat hem van hunne zijde geen gevaar dreigt, en verklaart zich bereid, hem de redenen zijner daad bloot te leggen. Antonius antwoordt:

‘'k Betwijfel niet uw wijsheid.
Laat elk van u de bloed'ge hand mij reiken,
Eerst, Marcus Brutus, druk ik u de hand,
Dan Gaius Cassius u. Ook u, Metellus,
U Decius Brutus, u mijn dapp're Casca,
U, Cinna, nog en eind'lijk u, Trebonius,
Het laatst, schoon niet de laatste naar het hart.
Gij, Heeren, ach! helaas wat zal ik zeggen?
Mijn' eer treedt thans langs zulk een gladde baan,
Dat van twee schelmen, gij mij een moet achten,
Mij of een vleier of een lafaard schelden.
Dat ik u liefhad, Caesar, waarheid is 't,
Als dan uw geest thans op ons nederziet,
Zal 't u niet grieven sterker dan de dood
Als gij Antonius vrede maken ziet,
De bloed'ge handen uwer moorders drukken,
O eed'le vriend! naast uw mishandeld lijk.
Had 'k zooveel oogen als gij wonden telt,
Die tranen stortten, zooals zij uw bloed
Bij stroomen deden vloeien: 't waar mij beter
Dan dat ik vriendschap met uw haters sloot.
Vergeving, Julius! Hier hield gij stand
En boodt, een edelhert, uw jagers 't hoofd.
Hier vielt gij; dáár staan zij nog immer met
Uw buit getooid, gepurperd door uw bloed.
O wereld, gij waart aan dit hart ten woud
En dit, voorwaar, o wereld, is uw hart.

Gelijk het wild, verslagen door een jachtstoet
Van vorsten, ligt gij hier.

Cassius.
Antonius!

Antonius.
Vergeving, Gaius Cassius.
Deez' eer brengt straks aan Caesar zelfs zijn vijand,
Dus in een vriend is 't nog slechts koele lof.'

Straks, als Antonius met Caesar's lijk alleen is, barst hij in de volgende onheilspellende woorden los:

'Vergeving, bloedig stof, wanneer Antonius
Zoo zacht en vriend'lijk spreekt met deze slachters.
Gij zijt de bouwval van den eêlsten man
Die immer leefde in den stroom der tijden.
Verwenscht, hij die dit kostlijk bloed vergoot!
Uw wonden openen als stomme monden
Hun roode lippen, om *mijn* tong om hulp
Te smeeken. Over hen spel ik de toekomst:
Een vloek zal dalen over 's menschen kroost,
Verwanten-veete, bloed'ge burgerstrijd
Zal alle streken van Italie verwoesten.
Bloed en vernieling worden daag'lijksch werk,
En 't vrees'lijke wordt elkeen zóó gemeenzaam,
Dat moeders lachen zullen, als zij zien
Hun kind'ren door den krijg gevierendeeld.
Elk meêlij wordt verstikt door de gewoonte,
Om wreedheên zelf te doen en t'ondergaan.
En Caesar's geest, om wrake gierend, zal
Met Ate, heet van uit het diepst der hel,
Aan zijne zijde, met de stem eens konings,
"Te wapen" roepen, en des oorlogs honden
Loslaten over onze velden, dat
Deez' vuile daad zal stinken boven d'aarde,
Door lijken kermend om begrafenis.'

Antonius' lijkrede:

'Romeinen, vrienden, landgenooten, hoort,
Niet Caesar's lof, zijn uitvaart brengt mij hier.
Het booze dat wij doen leeft na ons eind,
Maar 't goede daalt vaak met onze asch in 't graf.
Zoo mag 't ook zijn met Caesar. D'eed'le Brutus
Heeft u gezegd, dat Caesar eerzucht voedde.
Is 't waar, zoo rust op hem een zware schuld
En zwaar heeft Caesar deze schuld geboet.
Thans met verlof van Brutus en de rest,
Want Brutus is een eerbiedwaardig man,
En eerbiedwaardig is een elk van hen,
Kom ik en voer bij Caesar's uitvaart 't woord.
Hij was m'een vriend, een trouw, rechtvaardig vriend,
Maar Brutus zegt dat hij eerzuchtig was
En Brutus is een eerbiedwaardig man,

Gevang'nen bracht hij, veel in aantal, ons,
Wier losgeld en rantsoen de schatkist vulden,
Bleek hieruit wellicht Caesar's eerzucht?
Als d'armoe kreet, dan stortte Caesar tranen,

Is eerzucht niet uit harder stof gesmeed?
Maar Brutus zegt, dat hij eerzuchtig was,
En Brutus is een eerbiedwaardig man.
Mijn doel is niet om Brutus te weerleggen,
'k Ben hier slechts om te zeggen, wat ik weet.
Eens had ge hem allen lief en dat met reden,
Wat dan weerhoudt u thans om hem te rouwen?
Verstand en oordeel vlood naar 't stomme dier,
De mensch verloor zijn rede! 'k Bid vergeving,
Mijn hart is in de lijkkist daar bij Caesar
En ik moet wachten tot het wederkeert.'

Na de stilte, die op deze prachtige wending moet volgen, gaat Antonius voort:

'Nog gister hield een woord uit Caesar's mond
De wereld in bedwang; thans ligt hij hier
En geen zoo klein, die hem nog eerbied toont.
O, mannen, wilde ik in uw hart en geest
Aanblazen 't vuur van razernij en woede,
'k Deed Cassius onrecht, ik deed Brutus onrecht,
Die, allen weet ge 't, waard'ge mannen zijn.
Niet hen wil ik verongelijken, liever
Den dooden Caesar en mij zelf en u
Dan onrecht plegen aan zoo waard'ge mannen.
Hier is een perkament, met Caesar's zegel,
't Werd door mij in zijn kabinet gevonden,
Het is zijn laatste wil; wanneer den burgers
Dit testament werd voorgelezen - 't geen
- Schenkt mij vergeving - *mijn* plan geenszins is -
Zij zouden gaan en Caesar's wonden kussen,
Hun zakdoek doopen in zijn heilig bloed,
Ja, ter herinnering zelfs een haar van hem
Bewaren en het als een kostbaar erfstuk
Bij laatsten wil hun kinderen vermaken.'

De burgers verlangen Caesar's testament te hooren:

'Geduld mijn lieve vrienden, 'k *mag* 't niet lezen
Gij *moogt* niet weten, hoe u Caesar liefhad,
Gij zijt geen hout of steen, maar menschen immers,
En zijt gij menschen, dan zal u, wanneer
Gij Caesar's wil hoort lezen, 't hart tot wraak
En woede ontvlammen, zult gij razend worden.
't Is beter dus, dat gij niet weet, dat gij
Zijn erfgenamen zijt; want als gij 't wist,
Wat vrees'lijk onheil zou die kennis baren!'

Men blijft aandringen:

'Weest toch geduldig, wilt een weinig wachten.
Ik schoot mijn doel voorbij, toen ik 't u zeide.
Ik vrees, 'k verongelijk de waard'ge mannen,
Wier dolken Caesar troffen, 'k vrees het werkelijk.'

Het volk blijft roepen om het testament:

‘Gij dwingt mij dus het testament te lezen,
Vormt dan een kring rondom het lijk van Caesar
En laat me u eerst hem toonen, die het schreef.
Zal 'k naar beneden dalen? keurt gij 't goed?’

Antonius daalt van het spreekgestoelte en toont der menigte Caesar's mantel:

‘Hebt gij nog tranen, weest bereid ze nu
Te storten; allen kent gij dezen mantel,
'k Herinner mij den eersten keer, dat Caesar
Dien droeg, het was een zomeravond, in
Zijn tent, dien dag sloeg hij de Nerviërs.
Ziet, door deez' scheur liep Cassius ponjaard heen,
Ziet, welk een spleet de nijd'ge Casca maakte,
En hier stak Brutus door, zijn welbeminde,
En, toen hij weer 't vervloekte staal terugtrok,
Ziet hoe het bloed van Caesar volgde, alsof
't Naar buiten snellen wou, om kondschap of
Het Brutus was, die zoo onvriend'lijk klopte.
Want Brutus, naar gij weet, was Caesar's engel.
Merkt, goden, op hoe teer hem Caesar liefhad.
Zijn dolksteek was de giftigste van allen,
Want toen hem d'eed'le Caesar toe zag stooten,
Heeft zulke ondankbaarheid hem overmand,
Meer dan de scherpe waap'nen der verraders.
Toen brak zijn machtig hart, en in deez' mantel
't Gelaat verhullend, vlak voor 't voetstuk van
Pompeius standbeeld, waarlangs al dien tijd
Het bloed bij stroomen vloot, viel Caesar neder.
Ach, welk een val was dat, mijn landgenooten!
Ik zelf en gij, wij allen vielen toen.
Toen zegepraalde over ons 't verraad.
Thans stort gij tranen; ik bemerk 't, gij voelt
De kracht van 't meelij; deze drupp'len doen
U eer, ach, goede harten, weent gij reeds,
Nu gij de wonden pas van Caesar's kleed
Aanschouwt? Ziet hier hem zelf, zooals
Hij door verraders is misvormd.’

De menigte, opgewonden door het zien van Caesar's lijk, wil den moordenaars te lijf. Antonius:

‘Mijn vrienden, lieve vrienden, laat mij niet
U plotsling tot een vlaag van oproer drijven.
Zij, die deez' daad verrichtten, zijn eerwaardig;
Ik ken, helaas, niet de bizond're grieven,
Waarom zij 't deden; zij zijn wjjs en waardig,
En kunnen zeker zich met grond rechtvaard'gen.
Ik kom niet, vrienden, om uw hart te stelen,
Ik ben geen redenaar als Brutus is,
Maar een eenvoudig en rondborstig man,
Die zijnen vriend beminde; zjj die mij

Verlof tot spreken gaven, wisten dit:
Want ik heb noch vernuft, noch woord, noch waarde,
Welsprekendheid, noch voordracht, 'k mis de gave
Der taal, om 't bloed der menschen aan te stoken.
Ik zeg, wat m'op de tong ligt, ik verhaal u,
Hetgeen gij zelf zoo goed weet, als ik 't weet.
Ik toon u Caesar's wonden, stomme monden,
Zij voeren voor mij 't woord, maar ware ik Brutus
En Brutus was Antonius, een Antonius
Stond op dit spreekgestoelt', die u het harte
Tot wraak zou hitsen en een tong zou leggen
In elke wond van Caesar, tot de steenen
Van Rome ik tot geweld en muiten bracht.'

Het oproer vangt aan, het volk wil weg van de markt:

'Nu, vrienden, gaat gij, zonder zelf te weten
Wat gij gaat doen! Waarmee heeft Caesar toch
Uw liefde zóó verdiend. Helaas, gij weet
Het niet; dan moet Antonius 't u zeggen.
Vergat gij nu reeds Caesar's testament?
Hier is het stuk, met Caesar's zegelmerk.
Hij legateert aan elk van Rome's burgers,
Aan ieder, man voor man, driehonderd nummi.
Daarbij vermaakt hij u zijn lustwaranden,
Zijn eigen tuinen, pas geplante gaarden,
Aan deze zij des Tibers; aan u zelf
En aan uw kind'ren voor altoos, opdat
Gij, daarin wandelend, u moogt vermaken.
Ach, welk een man was Caesar! wanneer keert
Er iemand hem gelijk, ach wanneer, wanneer?'

Is het ons niet mislukt aan te toonen, dat het stuk te recht Caesar's naam draagt, omdat hij, zij het ook langs een omweg, den meesten invloed op den gang der handeling uitoefent, zoo zijn daarmee ook tevens degenen beantwoord, wier grief zich richt tegen het te sterk op den voorgrond treden van het karakter van Brutus. Doordat de hoofdpersoon, als het ware, meer boven het tooneel zweeft, dan dat hij het betreedt, en waar hij aan de handeling deelneemt, uit den aard der zaak meer lijdelijk dan handelend optreedt, moest de eerste plaats in den dialoog wel aan Brutus ten deel vallen. Wat de verdeeling van het tragische element van het stuk over Caesar en Brutus betreft, ware het beter te zeggen, dat Brutus daarvan de voornaamste drager is. Immers, is ook Caesar's val onder de boven aangeduide omstandigheden tragisch, zoo zinkt zijn einde in dit opzicht in het niet bij het lot en het uiteinde van Brutus. Caesar's dood werd het dramatisch einde eener schitterende loopbaan; hij maakte de kroon der macht en van het genie, die hem sierde, tot eene driedubbele, door er die van het martelaarschap aan toe te voegen; de bebloede, met dolksteken doorboorde toga heeft menige vlek in zijn karakter en leven als met den mantel der liefde bedekt. Maar het lot van Brutus, dien zijne vaderlandsliefde en wijsbegeerte tot een moordenaar maakten,

tot den speelbal en het werktuig van lagere naturen dan de zijne, de wereld verlatend, overstroomd door het bloedbad, waartoe zijn dolksteek het sein had gegeven, en vlammend in den brand, ontstoken door de fakkel, waarin hij een baken ter redding had gezien, wekt in veel sterker mate ons eerbiedig medelijden.

Het ware een uitnemend genot, den *Caesar* op het tooneel te zien, opgevoerd door acteurs, die de even eenvoudige en doelmatige als moeielijk op te volgen voorschriften van Hamlet in toepassing brachten; die 'midden in den bergstroom, storm en wervelwind van den hartstocht, eene gematigdheid zich eigen maakten en vertoonden, die daaraan alle oneffenheden ontnam'; die 'natuur een spiegel voorhielden' en 'aan den tijd de beeldtenis zijner eigene gestalte'. Intusschen eischt dit stuk niet zooals *Macbeth, King Lear* of *Hamlet* één tooneelspeler van buitengewone gaven. Evenmin behoeft het of wint het zelfs bij de keurige en uitvoerige mise-en-scène, waarmee de Meiningers het ons indertijd te zien gaven, die, wat het spel betreft, te zeer de oude leus huldigden:

> Middelmaat
> Veilig gaat,

eene leus, uitnemend op velerlei gebied, doch in de kunst misplaatst. Ons althans is van die voorstelling wel de vereeniging van zon- en maanlicht in het tooneel in Brutus' tuin, de prachtige groepeering van het op de markt verzamelde volk, de slag bij Philippi bij ondergaande zon bijgebleven, maar van het spel niets anders dan de toespraak van Antonius, die uitstekend werd *gezegd.* Het stuk is bij uitnemendheid *bühnenfähig*, gelijk ook Gervinus getuigt, waar hij zegt: 'In onzen tijd, in ons land hebben wij het zelden goed, maar steeds met bijval zien opvoeren. Enkele tooneelen, zooals dat tusschen Casca en Cassius gedurende den storm, hebben op het tooneel eene uitwerking, die men bij het lezen niet vermoedt; de redevoering van Antonius, door alle kunstgrepen der overreding, door voortreffelijk aangebrachte pauzen en plaatsen, waar de spreker zichzelf in de rede valt, ondersteund, sleept, ook middelmatig uitgesproken, de toeschouwers even zeer mee als het op het tooneel voorgestelde volk; de twist tusschen Brutus en Cassius is een proefstuk voor groote tooneelspelers en zelfs het laatste bedrijf, waarop men dikwijls zooveel aan te merken heeft, is boeiend, wanneer het behendig geordend en vlug gespeeld wordt.'

Hopen wij dan, dat wanneer het talent van onzen Burgersdijk ons een Hollandschen *Caesar* zal hebben geschonken, ook Nederland zal gaan behooren tot de '*nog ongeboren staten*' en onze taal tot '*de spraken nog door geen menschenmond gesproken*', waarvan Brutus en Cassius gewaagden en waarin '*het grootsch tooneel*', door hen opgevoerd, zal worden '*nagespeeld*'.

Haarlem, Nov. 1885.

J. V.D. VLIET.

Over menschenkennis.
(*Een voorlezing.*)

Ik wensch eenige opmerkingen mede te deelen over een stof van zeer teederen aard en die ik niet zou aandurven, wanneer ik niet rekenen mocht op eenige toegevendheid. Ik wensch te handelen over Menschenkennis.

Deze stof is belangwekkend genoeg. Geen kennis heeft een inhoud, die ons van zoo nabij raakt, want de kennis van den mensch moet eenige, misschien vele geheimen omvatten, die altijd zouden sluimeren in onze borst, wanneer het oog van den menschenkenner ze niet ontdekte. Bovendien is geen kennis zoo nuttig. Van onze menschenkennis, van hare diepte en juistheid, kan niets minder afhangen dan geheel ons levensgeluk.

Maar niet minder belangwekkend is onze stof om de volgende reden; en dit is zelfs het punt, waarbij ik in de eerste plaats wensch stil te staan. Ik bedoel het raadselachtige, dat het ontstaan van menschenkennis aankleeft. Van elke andere kennis weten wij, hoe wij ertoe geraken; voor elke andere kennis weten wij, uit welke bronnen en op welke wijze uit deze bronnen moet worden geput. Het aantal dier bronnen kan toenemen; de wijze of methode is voor volmaking vatbaar, maar met den aard van bronnen en methode zijn wij bekend. Niet alzoo ten aanzien van menschenkennis. Men heeft ze of men ziet een ander in haar bezit, zonder te kunnen zeggen, wat men zelf of wat die ander heeft gedaan, om die onschatbare kennis te verkrijgen. Handboeken, op ieder veld van wetenschap zoo overvloedig en zoo uitstekend, schieten hier tekort. Onderwijs in menschenkennis is ondenkbaar. Het woord alleen doet ons glimlachen. Elke andere kennis kan opzettelijk worden medegedeeld en als overgegoten, maar deze niet. Wanneer men zelfs een Shakespeare kon vragen: licht mij in, wijs mij den weg, stort mij een kleine hoeveelheid in van uwe onmetelijke menschenkennis, voor al het goud der wereld zou hij niet aan ons verzoek kunnen voldoen; de beminnelijkste vrouwelonk zou hem niet kunnen vermurwen.

Ik moet u daarbij doen opmerken, dat het niet mededeelbare van menschenkennis niet ligt aan de zeldzaamheid der kennis. Men zou

kunnen zeggen: de schilder heeft een kennis van zekere kleurenmengeling, de stilist heeft een kennis van zekere woordvoeging, die hij evenmin opzettelijk kan overdoen. Vooreerst is deze kennis van meer artistieken aard: de kunstenaar is zelf zich de samenstellende deelen dier kennis niet bewust; geen wonder, dat hij haar niet kan onderwijzen. Maar er is iets anders, waarop ik vooral wilde komen: artistieke kennis is zeldzaam en zal altijd zeldzaam blijven; zij is, om zoo te spreken, het persoonlijk eigendom van enkelen, maar menschenkennis is bij ieder beschaafde te vinden. Plaats een beschaafd man voor een gebouw, voor een standbeeld, voor een schilderij; zelfs wanneer hij u zegt, of het kunstwerk hem aangenaam aandoet, zal hij zich toch altijd genoopt vinden erbij te voegen: van de kunst heb ik geen verstand. Geef daarentegen iemand een roman in handen, deel hem een opmerking mede, verhaal hem een anekdote, en ieder zegt terstond: hoe menschkundig! of het tegendeel. Hij spreekt niet alleen van een *aangenamen* roman, van een *verrassende* opmerking, van een *vermakelijke* anekdote; neen, roman, opmerking, anekdote beoordeelt ieder terstond uit het oogpunt der menschenkennis. Is dit niet zeer zonderling of liever zeer leerzaam? Ik bewonder niet uwe kennis van het Chineesch, want ik ken zelf geen Chineesch; ik bewonder niet uwe kennis van den perspektief, want gij kunt daarin groote vergissingen maken, zonder dat ik het zal bespeuren. Maar ik veroorloof mij wel en elk veroorlooft zich, iemands menschenkennis te bewonderen. Gij en ik en iedereen moet dus menschenkennis bezitten, anders ontbrak ons elke maatstaf en daarmede alle vrijmoedigheid tot bewonderen. - Treffend is ook de snelheid, waarmede het waarachtig menschkundige door elk herkend wordt. Laat in een talrijke vergadering de spreker een menschkundige opmerking maken: ieder ziet zijn buurman aan, knikt hem vriendelijk toe, ja, is met dien knik liefst zijn buurman voor, want hij zou niet graag de laatste zijn geweest, om te bespeuren, dat de opmerking menschkundig was. Vandaar ook de eenstemmigheid van oordeel, de groote eenstemmigheid, die ten aanzien van het menschkundige heerscht. Elke kennis wordt betwist. Heb kennis van de natuur, van de taal, van wat men wil: naast hen, die u prijzen, zijn er altijd, die meenen, dat gij u òf niet boven het middelmatige verheft òf zelfs doorslaande blijken geeft van uwe onkunde. Maar één soort van kennis, menschenkennis, dwingt allen tot lof. Welk een menschenkennis, roept men uit, als om strijd. Deze kennis kan zelfs ongewoon diep gaan en toch geen miskenning behoeven te vreezen. De hoorders of lezers verzekeren dan met een eigenaardig samendrukken der lippen en een knippen der oogen: dat was een fijne menschkundige opmerking, en zij, die haar niet mochten gevat hebben, doen toch gaarne, alsof zij haar hadden gevat, want eigen onervarenheid belijdt men liever op ieder ander veld dan op menschkundig gebied.

De nu gebleken algemeenheid der menschenkennis heeft ook dit bevreemdende: èn dat hare hoeveelheid tamelijk onveranderd blijft èn dat zij weinig vruchten afwerpt. Men kan zijne menschenkennis moeielijk opzettelijk vermeerderen. Men schijnt haar niet te kunnen oefenen. O, ik weet het: oefening kweekt kennis, ik ben er diep van doordrongen, maar de geachte Voorzitter van dat Genootschap zal mij waarschijnlijk niet tot de orde roepen, als ik staande houd, dat oefening geen *menschen*kennis kweekt. Kunt gij u voorstellen, dat iemand u tegenkomt en zegt: ik ga mij oefenen in menschenkennis. Ik heb toch eens een origineel gekend, die eenigen tijd aan een table d'hôte ging dineeren, om menschenkennis op te doen. De geschiedenis meldt niet, of hij erin geslaagd is. Het denkbeeld was toch inderdaad zoo vreemd niet. Gestadige omgang met hetgeen men wil leeren kennen, pleegt toch anders kennis te verzekeren. Hier niet. Men kan dagelijks tal van menschen ontmoeten, zonder in menschenkennis een schrede vooruit te doen. Wie heeft ooit gehoord van de bijzondere menschenkennis van een steward op een stoomboot of van een kommies-voyageur of zelfs van een geneesheer, de menschkundige geneesheeren niet te na gesproken?

Omgekeerd zijn de groote menschkundigen, zij, wier menschenkennis allen openbaar is, personen, van wie men òf niet weet, dat zij veel in de wereld hebben verkeerd, of weet, dat zij dit stellig niet hebben gedaan. Van Shakespeare weten wij te weinig; het weinige, dat ons van hem is overgeleverd, bevestigt het opgemerkte. Montaigne leefde stil; Molière was zeer ingetogen; La Fontaine was afgetrokken; Goethe bewoonde een kleine provinciestad; Dickens ging weinig uit. Veelvuldig verkeer met menschen schijnt dus volstrekt niet de onmisbare voorwaarde tot het verkrijgen van menschenkennis te zijn. En dit wordt nog aannemelijker, wanneer wij ons herinneren, dat de allergrootste menschkundigen niet de kinderen zijn van den nieuweren tijd, van onze ingewikkelde samenleving, waarin de stoom menschen uit alle oorden der wereld bijna dagelijks tot elkander brengt; waarin tentoonstellingen, kongressen en badplaatsen de promiscuïteit aller natiën bevorderen en elk met tallooze exemplaren van de menschensoort kennis doen maken, maar dat de groote menschkundigen de kinderen zijn van een afgezonderd volk en van overoude tijden. Niet Frankrijk, niet het centrale Duitschland, maar een eiland, het insulair Britannië, heeft den grootsten menschenkenner voortgebracht, den grootsten, wanneer men let op den omvang van zijn blik. Nog is Engeland het land van de karakterstudie; de geheele fransche romanliteratuur heeft geen boek aan te wijzen als den roman *The Egoist* van George Meredith. Men zou bijna zeggen, dat de geestelijke afzondering, waarin de Engelschman pleegt te leven, zijne weinige toeschietelijkheid en gemeenzaamheid gunstig op zijne menschenkennis werken. In de Oudheid zien wij het kleine Israël en het kleine volk der Grieken in

menschenkennis eerste proeven leveren, die terstond meesterwerken zijn. Waar heeft de Oudtestamentische schrijver de ervaring kunnen opdoen, om dat diep-tragisch karakter van een Saul te teekenen; wat visioen van de werkelijkheid had de blinde Homerus gehad, dat hij in zijn Achilles een wezen kon doen leven van vleesch en bloed en toch alleen het gewrocht van zijn dichterlijk genie? De menschenkennis van deze schrijvers is sedert niet overtroffen. Menschenkennis is dus geen progressieve wetenschap; nog eens: kennis wordt hier niet door oefening gekweekt.

Gelijk door het onveranderlijke van hare hoeveelheid pleegt menschenkennis zich te kenmerken door hare onvruchtbaarheid. Elk, gelijk wij zagen, heeft menschenkennis, weet even nauwkeurig als snel, wat al dan niet menschkundig is, maar wie maakt van deze zijne kennis gebruik? De onderlinge omgang der menschen zou niet, als thans te dikwerf, een bron van lijden, van zielskwelling zijn, wanneer de mensch toonde te weten, hoe hij met zijn evenmensch heeft om te gaan. Hij verkeert gewoonlijk dienaangaande in volslagen onkunde. Het schijnt, dat wij allen een soort van *latente* menschenkennis bezitten, die onmiddellijk vrij wordt, zoodra wij iets menschkundigs hooren of lezen, maar die latent en hopeloos latent blijft, zoodra wij haar in liet praktische leven hebben aan te wenden. Dan zijn onze handelingen vaak een reeks van onhandigheden. Men ziet menschen dieren temmen en opvoeden tot allerlei bedrijf. Welk een kennis en dus welk een bestudeering van het dier is er noodig geweest, om deze macht, deze almacht, zou men zeggen, over het dier te oefenen. Waar is iets van die macht te bespeuren, wanneer het erop aankomt, onze medemenschen te apprivoiseeren en op te voeden? Men doet gewoonlijk juist het tegenovergestelde van hetgeen de meest elementaire menschenkennis voorschrijft. De omgang der menschen met elkander schijnt dikwerf één voortgezette proefneming, om te zien, in hoever het mogelijk mag heeten, vliegen te vangen met azijn; een proefneming, die zelden gelukt, maar niettemin onvermoeid wordt herhaald. Zelf weet men zeer goed, wat azijn is, maar men verbeeldt zich altijd, dat een ander onzen azijn voor honig zal proeven. Larochefoucauld heeft gezegd: ‘Il y a de bons mariages, il n'y en a pas de délicieux.’ Indien hij gelijk heeft, - wat ik om de jongelui niet te ontmoedigen, in het midden laat - dan ligt het daaraan, dat de beminnelijke huisvrouw haar heer en meester of dat deze zijne wederhelft pleegt te bejegenen als: wat zal ik zeggen? de beelden verdringen zich: Houd uw boek omgekeerd voor u, wil uw huis in met een verkeerden sleutel, steek uw rechterhand in uw linkerhandschoen, en gij hebt ongeveer evenveel succes. Getrouwde mannen en vrouwen: och, of oefening altijd kennis kweekte, want aan oefening in de bejegening van elkander kan het niet haperen, maar aan de wederzijdsche kennis van elkander ontbreekt veel. De kennismaking gaat nog wel eens

aan het huwelijk vooraf, maar wil er zelden op volgen. Komiek-tragische misverstanden bezaaien dan het huwelijkspad. Mevrouw houdt haar man voor een wreedaard en ziet niet, dat hij zich enkel het *air* van barschheid geeft en tot niets meer in staat is dan tot deze kinderachtige bevrediging zijner ijdelheid. De man houdt de vrouw voor hoofdig en bespeurt niet, hoe gaarne zij het lieve hoofd in den schoot zou leggen, indien een kiesch streelende hand dat hoofd slechts een weinig tot zich trok.

Even in het oogloopende onvruchtbaarheid van menschenkennis, om niet meer te zeggen, placht, vooral in vroeger tijd, te bestaan in de betrekking van ouders en kinderen. Sommige ouders hadden een ware virtuositeit erin bereikt, hunne kinderen juist andersom te behandelen, dan zij behandeld moesten worden. Ter verontschuldiging van averechtsche opvoeding had men zelfs een tamelijk dwaas spreekwoord uitgedacht: de beste stuurlieden staan aan wal, ofschoon ieder onzer de beste stuurlui zeker altijd op het water heeft ontmoet. Het is voldoende, de romans van Fielding, van Richardson of den *Émile* van Rousseau te lezen, om er ons van te overtuigen hoe weinig de opvoeding zich om menschenkennis bekreunde. Men kan niet aannemen, dat ouders in vroeger dagen hunne kinderen minder liefhadden dan wij de onze; indien zij niettemin met hunne kinderen deden, wat wij thans eenvoudig noemen plagen, ja, kwellen, dan moet dit toch wel voornamelijk aan gebrekkige menschenkennis hebben gelegen. Op dit gebied heerschten allerlei van te voren vaststaande, willekeurig gevormde begrippen, die men ter goeder trouw voor heilzaam en onmisbaar hield. Dat kleine menschen ook menschen waren, menschen in het klein; dat het de moeite loonde, hun aard te bestudeeren, met dien aard, zelfs met hunne eigenaardigheden rekening te houden; dat, om bij het gebezigde beeld te blijven, vliegen nu eens niet gesteld kunnen heeten op azijn: dat eenvoudige werd als zooveel, dat eenvoudig is, niet bedacht. Men hield kinderen nagenoeg voor een stof, waarin iedere schaar het patroon kan snijden, dat men verkiest, of wil men een edeler beeld: men hield ze voor was of leem, te kneden naar welgevallen.

Zijn de tijden, waarvan wij spreken, geheel voorbij? Er zijn twee woorden uit de Oudheid ons bewaard, het eene uit de Romeinsche, het andere uit de Kristelijke Oudheid, woorden, die overal, waar kinderen worden grootgebracht en opgevoed, als zinspreuken der hoogste wijsheid ouders en leerlingen voor den geest moesten staan. Maxima puero debetur reverentia, is het woord uit de latijnsche Oudheid: den hoogsten eerbied is men het kind verschuldigd. Ja, eerbied is in waarheid het gevoel, dat ten aanzien van het kind door menschenkennis wordt voorgeschreven; eerbied voor het heilig mysterie der kindsheid! Een mysterie, die sluimerende geest, dat ontluikende leven. De teederste hand, bestuurd door het meest kiesche gevoel, is hier onmisbaar. En het andere woord, uit de Kristelijke Oudheid, is dat onvergetelijk

en onvergelijkelijk: Laat de kinderen tot mij komen. Laat ze komen tot u, tot een persoon, tot een menschelijk kloppend hart, niet tot een boek, een wet, een stelsel of tot een verzameling van kundigheden, maar tot u; laat hun hart het uwe vinden. Van den aanvang van haar bestaan is de groote dorst der ziel, een andere ziel te vinden, die haar verstaat. Er ligt zoozeer iets geheimzinnigs in elke menschelijke ziel, reeds bij haar eerste ontwaken, dat er voor haar geen uitgelezener voorrecht is, dan begrepen te worden, en geen dieper leed, dan ons in den bekenden aandoenlijken engelschen roman *Misunderstood* (verkeerd begrepen) wordt geschilderd.

Dat onze menschenkennis, die wij, ik herhaal het, ontwijfelbaar bezitten, tegenover kinderen zoo latent, zoo onvruchtbaar kan blijven, ligt het meest aan onze toch zoo ongezonde meening, dat elke andere kennis over onze menschenkennis mag zegevieren. Wat onze menschenkennis ten aanzien van kinderen en niet ten aanzien van hen alleen pleegt te belemmeren, soms in hare werking te vernietigen, is niet onkunde, maar een andere kennis, samengevat in een theorie of zoogenaamd principe. Het is ongeloofelijk, hoeveel menschenoffers gevraagd worden door theorieën of principes. Moloch zelf heeft er minder op zijn geweten. Een opvoeder zou wel op een bepaalde wijze willen handelen met het kind, en die wijze, waarop hij zou willen handelen, is inderdaad uitnemend, maar, zegt hij, ik moet anders handelen, want dat is nu eens mijn principe. Uw principe! Uw hart zou het anders ingeven; uw gezond verstand, de eisch van het oogenblik zou het anders voorschrijven, maar het principe. Vivent les principes et périsse le monde. Indien ik hier met eenige geringschatting van theorieën en principes spreek, begrijpt gij, dat ik alleen spreek van hetgeen men dikwerf voor theorieën en principes pleegt uit te geven. Het zijn inderdaad eenige vooropgezette meeningen, aan geen of aan gebrekkige ervaring ontleend, niet aanhoudend aan ervaring getoetst, volgehouden krachtens die noodlottige afgoderij, die de mensch met vooropgezette meeningen zoo gaarne en zoo gewoonlijk pleegt. Voor een opvoedkundige leer, voor een opvoedkundig beginsel heb ik allen eerbied, maar hoe weinigen zijn in het bezit ervan of zijn zelfs in staat te achten, zulk een leer of beginsel te vinden. En het onheil begint, zoodra men nu, bij gebrek van een leer of beginsel, zich met het surrogaat, de willekeurig vooropgezette meening, tevredenstelt. Laten wij veel minder vertrouwen hebben in zulk een meening en veel grooter vertrouwen in onze natuurlijke menschenkennis, die het in den regel, ook tegenover kinderen, tamelijk ver zal brengen, wanneer zij aan zichzelf wordt overgelaten. Nog eens: principes mogen geen menschenoffers vragen in den vorm van kinderen.

De onvruchtbaarheid onzer menschenkennis blijkt nog altijd sterk in 's menschen omgang met zijn naaste in de gewone samenleving. Ik zou in de eerste plaats kunnen wijzen op een menschensoort,

waarover het voor mij veiliger is te zwijgen: - ik bedoel het achtbaar gild der sprekers. Menschenkennis alleen kan den spreker doen beseffen, welke onderwerpen hij in welken kring behandelen kan en hoe hij ze te behandelen heeft. Het geheim van goed en nuttig spreken is misschien uitsluitend gelegen in menschenkennis. Zijn er sprekers, die in dezen falen? Zijn er sprekers, die te hoog of te laag vliegen? Zijn er sprekers, die hun gehoor vermoeien, ongeduldig maken? Zijn er, gelijk men wel eens beweert, vervelende sprekers, en behoort er een altijd toenemende mate van onverschrokkenheid toe, om naar iemand te gaan luisteren, die zich vermeet als spreker op te treden? Ik heb het niet te onderzoeken; maar wel geloof ik, dat iedere fout, op het spreekgestoelte begaan, voortvloeit uit het op een of ander punt te kort schieten der menschenkennis. Eigen fouten heb ik er althans aan geweten. Guizot, den grooten redenaar, heeft zulk een tekortkoming in menschenkennis eens zijne portefeuille gekost. Hij had een schitterende en overtuigende rede gehouden in de kamer der Afgevaardigden, een rede, die hem voor de zooveelste maal verdedigen moest tegenover altijd even heftige als partijdige afkeuring van zijne staatkunde. Toen zijn helder en afdoend betoog ten einde spoedde, besefte vriend en vijand, dat hij ook ditmaal zijn pleit gewonnen, de oppositie ontwapend had. Maar er is vaak een groote afstand tusschen den beker en de lippen. Geheel aan het slot van zijne rede bedierf hij alles, door zijn klemmend betoog te eindigen met de vraag: ‘Est-ce clair?’ gelijk wij zouden zeggen: ‘Hebt gij het nu eindelijk begrepen?’ De hooghartige vraag ontstemde zijn gehoor. Het was, alsof hij zeide: ‘Wie dit niet vat, munt waarlijk niet uit door groote snuggerheid.’ Met meer menschenkennis zou Guizot hebben geweten, dat wij, menschen, gaarne een bijzonder helder betoog hooren, maar niet gaarne vernemen, dat ons verstand, in de schatting van den spreker, aan die bijzondere helderheid van betoog zoo sterke behoefte heeft.

Ik heb bij de onvruchtbaarheid onzer menschenkennis niet langer stil te staan, te minder, daar ik aan deze opmerking een andere wilde vastknoopen en wel een omtrent de gedeeltelijke onbruikbaarheid onzer menschenkennis. Op dit gebied schijnt nu eens alles recht bevreemdend te moeten zijn. Wij komen dikwerf in omstandigheden, waarin wij menschenkennis moesten ten toon spreiden en het niet doen. Maar, omgekeerd, komen wij evenzeer in omstandigheden, waarin wij de menschenkennis, die wij bezitten, niet mogen of althans niet willen te pas brengen. Op menschkundig gebied moeten wij menigmaal kennen als degenen, die niet kennen. Op elk ander veld kunnen wij moeielijk te veel kennis bezitten of toepassen; op elk ander veld is onkunde volstrekt en zonder voorbehoud te bejammeren en nadeelig. Op menschkundig gebied is er in menig opzicht een begeerlijke onkunde en mogen wij in elk geval niet alles zeggen, wat wij weten. Een hoogere wet der liefde verbiedt het ons, en niet

alleen een wet der liefde, maar ook een zekere kieschheid, een zeker natuurlijk schaamtegevoel. Er zijn in den mensch, indien ik zoo spreken mag, geestelijke naaktheden, waarvan het bestaan ons bekend is, maar die wij bedekken, ja, nog liever ignoreeren. Er zijn antwoorden, er zijn daden, getuigende van onmiskenbare en toch niet benijdbare menschenkennis, waaraan wij geneigd zijn den naam te geven van cynisme. Er ligt in alle ware menschenkennis iets artistieks, dat niet alles op den voorgrond plaatst, velerlei in de schaduw laat en zeer goed weet met halve tinten en met nog minder te werken. Het valt niet altijd licht, dit artistieke met de behoefte aan oprechtheid en openhartigheid te vereenigen. Vrouwen plegen daarin een takt te bezitten, waarvan getuigenis wordt afgelegd door inderdaad verrukkelijke woorden. Ik denk aan de moeder, die op den huwelijksdag harer dochter van haar schoonzoon de belofte ontving: ‘Ik zal haar volmaakt gelukkig maken.’ De moeder hernam met een traan in het oog: ‘Zorg maar, dat gij haar niet ongelukkig maakt.’ Dat was beminnelijke, wegschuilende menschenkennis, die wel weet, dat de eerste geestdrift der liefde kan verflauwen, dat de eerste liefde zichzelf niet kent, dat menige trouwbelofte door ontrouw of verkoeling werd gevolgd; die weet in één woord, dat de mensch zwak is en nauwelijks meester van zijn hart. Een man zou deze schakeering niet licht hebben gevonden; wij gebruiken onze menschenkennis zoo licht tot het onbarmhartig verdrijven van illusiën, tot het ontnuchteren van die zalige dronkenschap, die men de jeugd noemt. Ook misbruiken wij licht onze menschenkennis tot het koesteren van een achterdocht, van een wantrouwen, dat meer pleit voor onze scherpzinnigheid dan voor ons hart. Menschenkennis, wij zijn al te geneigd het te vergeten, is nog iets anders dan slimheid, geslepenheid, diplomatie. Er is meer dan één staatsman geweest, die, met deze onbescheiden soort van menschenkennis tevreden, doorslaande blijken heeft gegeven, dat *de* mensch voor hem toch eigenlijk een gesloten boek was. Zij hadden juist zooveel kennis van menschen, als noodig was, om menschen een wijle te regeeren, maar niet genoeg, om blijvenden invloed op hen te oefenen. Al hun doorzicht richtte zich op 's menschen lagere hartstochten. Waar dezen ophouden, om voor iets edelers plaats te maken, zag men ook de grenzen van hunne macht over hunne medemenschen, want het verkeerde in den mensch valt veel lichter te kennen, dan een oog te hebben voor het edele in zijne natuur en persoonlijkheid.

Op de eigenaardige raadselen, die met de menschenkennis gegeven zijn, meen ik thans in voldoende mate uwe aandacht te hebben gevestigd. Wellicht vergunt gij mij nog eenige oogenblikken, waarin ik beproeven moge het een en ander aan te voeren, dat eenig licht over die raadselen verspreiden kan.

Dat wij in den regel niet in staat zijn den oorsprong der menschenkennis na te gaan en zij daarom dan ook niet mededeelbaar is, niet

vatbaar, om onderwezen te worden, vindt, naar ik meen, zijne natuurlijke verklaring in het volgende. De oorzaak daarvan ligt in de volgens mij onbetwistbare waarheid, dat al onze menschenkennis ten slotte zelfkennis is. Ik ken en begrijp mijn evenmensch in zoover en zóó, als ik mijzelf ken en begrijp. Het is ongerijmd, aan te nemen, dat een ander mij leeren kan mijzelf te kennen, maar dan moet het even ongerijmd zijn, aan te nemen, dat iemand ons onderwijs zou kunnen geven in menschenkennis. Uit die volkomen gelijkstelling van zelfkennis en menschenkennis vloeit tevens voort, dat veelvuldig verkeer met anderen op zichzelf ons in menschenkennis geen schrede vooruitbrengt en de groote menschkundigen dus zeer wel in een staat van betrekkelijke afzondering hebben kunnen leven of in tijden, waarin de volken nog weinig met elkander in aanraking kwamen. Het is slechts de vraag, niet of zij met anderen, maar of zij met zichzelf hebben omgegaan, of zij geen vreemdelingen zijn geweest in eigen boezem.

Het loont de moeite de bron der zelfkennis, die de bron der menschenkennis, ja, hiermede één is, van naderbij te beschouwen. Zelfkennis en menschenkennis kunnen natuurlijk alleen dan één zijn, wanneer onszelf te kennen niet is onszelf te kennen in hetgeen ons bijzonders aankleeft, maar in hetgeen er algemeen menschelijks in ons leeft. Zichzelf in den weg staan, is een populaire, maar verwonderlijk juiste uitdrukking. Men kan zichzelf ook in den weg staan, als het ons om zelfkennis te doen is. In elk onzer zijn twee menschen: de bijzondere en de algemeene. Met andere woorden: wij hebben geheel individueele karaktertrekken en wij hebben de trekken van het algemeen menschelijk karakter. Wij staan onszelf in den weg, zoolang wij door al onze aandacht te vestigen op dat bijzondere in ons, het algemeene in ons niet zien. In deze fout vervalt men licht. Wij komen er onwillekeurig toe, de beteekenis van onze eigenaardigheden, van hetgeen ons persoonlijk kenmerkt, te overdrijven: een natuurlijk gevolg van 's menschen aangeboren ijdelheid, die zich zoo gaarne inbeeldt, dat met ons een uitzondering is gegeven op de menschelijke natuur. Ik weet het: niets zou ongerijmder zijn, dan het bestaan van onze persoonlijke karaktertrekken te loochenen of er de waarde van te verkleinen, maar ik houd mij overtuigd, dat wij het louter persoonlijke in ons niet anders met juistheid kunnen beoordeelen, dan wanneer wij het zien in het licht van het algemeen-menschelijke en opvatten als een bijzondere wijziging van dat algemeen-menschelijke. Dan eerst wordt het louter persoonlijke in ons naar en in zijne ware evenredigheden door ons gekend. In één woord: de juiste en vruchtbare schatting van het bijzondere in ons begint eerst, wanneer wij uitgaan van de onderstelling, niet dat wij iets bijzonders zijn, maar een der tallooze exemplaren van de algemeene menschensoort.

Zoodra wij dit inzien, wordt elk van ons de spiegel der menschheid, een ware mikrokosmus, een wereld in het klein. Dan hebben wij

niet meer noodig anderen te raadplegen, om te weten, wat in hun binnenste omgaat; niemand behoeft het ons mede te deelen, want, gelijk het in het Evangelie heet, wij weten zelf zeer wel, wat in den mensch is. En dat het inderdaad zoo hiermede gelegen is, kan ieder nagaan. Wanneer het anders ware, wanneer zelfkennis niet in de eerste plaats kennis ware van het algemeene in ons, hoe zouden dan mannen ooit in staat zijn geweest, het innerlijke leven der vrouw te kennen en te teekenen, gelijk toch van de vroegste tijden af aan is geschied. Homerus heeft Andromache, Genesis heeft Eva, Sofokles Antigone, Shakespeare zijne talrijke vrouwentypen, Goethe zijn Gretchen gelijk zijne Ifigenia geschapen; vrouwen, in wie, naar ik meen, geen vrouw moeite heeft of bezwaar maakt zich te herkennen, daarmede toegevende, waar het ons hier om te doen is, dat de groote menschkundigen geput hebben uit een bron, de bron van dat algemeen menschelijke, waarin zelfs het schijnbaar zoo wezenlijk verschil van man en vrouw verdwijnt. Omgekeerd kan men niet beweren, dat vrouwelijke auteurs met even groot meesterschap mannen-karakters hebben geteekend, ofschoon het in het afgetrokkene niet moeielijker kan zijn voor een vrouw een man, dan voor een man een vrouw te begrijpen.

Maar vrouwelijke auteurs schieten veelal te kort, juist omdat zij niet even gemakkelijk het algemeene in het oog kunnen vatten en meer geneigd zijn, zich aan het bijzondere te hechten. De billijkheid eischt evenwel te erkennen, dat menige bladzijde van George Eliot en van George Sand deze bewering logenstraft.

Het algemeen menschelijke in onszelf t e v i n d e n en daarmede in onze zelfkennis den sleutel tot menschenkennis, is niet mogelijk, tenzij wij bereid zijn het gemeenschapsgevoel in ons te kweeken; een bereidwilligheid, die te zelden in ons aanwezig is. Gelijk wij geneigd zijn onszelf, zoo zijn wij evenzeer geneigd hen, die wij ontmoeten, voor uitzonderingen aan te zien, waarover wij het recht hebben ons te verbazen. Men acht zichzelf zoo licht, gelijk de gewone uitdrukking heet, ‘heel anders als een ander’. Dat particularisme strekken sommigen uit tot hunne familie of hun geslacht. De zoo en zoo - men vulle zijn eigen familienaam hier in - doen dit of dat niet: het pleegt gezegd te worden met een zekere zelfvoldoening. De oude aristokratische geest werkt nog voort, al is het op eenigszins bescheidener wijs. Iemand van hoogen adel onder het oude régime in Frankrijk keerde eens terug van een preek over het laatste oordeel en zeide met de hand op zijn degen: ‘Dieu me regardera deux fois avant de me damner.’ - Niemand zal het hem thans nazeggen, maar het gevoel, dat die woorden ingaf, is het geheel uitgestorven? Wij trekken zoo gaarne een kring om onszelf; wij achten ons zoo spoedig buiten staat tot hetgeen wij anderen zien doen. Zoo sluiten wij ons af van onze medemenschen, in plaats van dat gemeenschapsgevoel te kweeken, dat

alleen ons in staat stelt het algemeen menschelijke in onszelf te ontdekken.

Ook anderen zijn wij, gelijk ik reeds zeide, al te zeer geneigd voor uitzonderingen te houden. ‘Er zijn toch wonderlijke menschen op de wereld’ is een uitroep, dien men dikwerf kan vernemen, en dat uit den mond van hen, die op hunne beurt weder door anderen zeer wonderlijk worden genoemd. Het zonderlingst van alles is toch zeker, dat twee personen elkander wederkeerig zonderling zouden achten. Niets noodlottiger voor onze menschenkennis dan de gemakkelijkheid, waarmede wij ons over menschen verwonderen. Ik zou ertoe kunnen komen, om elk zich bevreemden van dien aard te ontraden. Laten wij althans beginnen met van hetgeen ons als wonderlijk treft, aan te nemen, dat het inderdaad niet zoo wonderlijk is, en niet rusten, eer wij voor dat vermeende wonderlijks de verklaring hebben gevonden in onszelf, of voor het minst in zekere analogieën, die wij daarvoor bij onszelf kunnen aanwijzen.

Alles drijft ons derhalve tot het gemeenschapsgevoel als de groote voorwaarde van menschen- en zelfkennis. Ik wijs U ten slotte op hetgeen aan het gemeenschapsgevoel in dezen zulk een rang verzekert.

De reden ligt hierin. Het gemeenschapsgevoel zelf en het kweeken daarvan onderstelt een rijke en innige liefde tot de menschelijke natuur, de verloochening dus der eigenliefde, en ik wensch dan ook de reeks dezer opmerkingen te besluiten met het uitspreken van hetgeen voor wie op menschenkennis prijsstellen, de hoofdzaak is, misschien het een en al. Menschenkennis - ik heb het zoo even aangeroerd - is een artistieke kennis en artistieke kennis is op geen enkel gebied mogelijk zonder liefde voor het voorwerp dier kennis Om de menschelijke natuur te leeren kennen, moeten wij die natuur liefhebben, gelijk de schilder dat deel der werkelijkheid liefheeft, dat zijn penseel heeft uitgekozen. Wij hebben in onze menschenkennis de menschelijke natuur weer te geven, zooals de schilder zijn model. Hoe een protestantsche kerk er uitziet, vraag ik aan Bosboom, niet aan den koster. Wat Scheveningen is, zegt mij Mesdag of Israëls, niet een visscher. Iemands gelaat doet de goede portretschilder mij zien, niet de photograaf. De kunst is overal de tolk, de openbaring van de zoogenaamde werkelijkheid, die haar wezen niet ontsluit dan voor de aanschouwing der artistieke liefde. Geen werkelijkheid, die voor artistieke liefde vatbaar is, wordt anders gekend dan op den berg der Verheerlijking. Transfiguratie is de groote macht van het artistieke in ons, en die macht een plicht, zoodra wij ons op eenig veld van kennis bewegen, dat niet het veld is der exacte wetenschappen. De ware mensch is de door onze artistieke liefde getransfigureerde mensch. Hij is de eigenlijke Zoon des Menschen, onwederstaanbaar voorwerp van aller liefdevolle vereering. Hij woont in ons midden, neen, in ons, en de ware menschenkennis is, in elken mensch dien mensch te zien, gelijk

wij thans in elk halfdonker een schilderij van Rembrandt meenen te ontdekken of geen andere voorstelling ons kunnen vormen van het vrouwelijk schoon, dan die aan de Afrodite van den griekschen beeldhouwer is ontleend.

Men wane toch niet, dat deze artistieke liefde jegens de menschelijke natuur gelijk zou staan met hetgeen men gewoon is idealiseeren van menschen te noemen, een der gevaarlijkste of kinderachtigste bezigheden, waaraan men zich kan overgeven. Zoeke men geïdaliseerde vrouwen in een keepsake, Rembrandt's oude vrouwen in ons Rijksmuseum zal niemand geïdealiseerd noemen. Wie idealiseert, wrijft de rimpels glad; de kunstenaar zou voor geen goud de rimpels wegstrijken. Wie idealiseert, duldt geen schaduw, heeft geen plaats voor het op zichzelf leelijke; de kunstenaar vindt het bruin even onmisbaar als het licht. De mensch, die het voorwerp is onzer artistieke liefde en artistieke kennis, is niet de op aarde onbestaanbare godentelg in de ongeschonden vormen van het goddelijk naakt en onttrokken aan de gewone voorwaarden van het leven: een jongeling als Apollo of Hermes in vlekkeloos marmer. Hooger, voller is het menschentype, dat wij eeren en overal terugvinden. Het is de mensch der nieuwe geschiedenis, de mensch van vleesch en bloed, schoon door de schoonheid van zijn zielenadel, in alles verzocht, worstelend met demonische machten, de schuld en het lijden zijner broederen torsend, in voortdurenden tweestrijd met de natuur, die zich aan hem onderwerpen moet, vol van eerbied voor het kleine, van troost voor de armen, van mededoogen en hoop voor de gevallenen. Hij denkt gedachten vol verheffing; reinheid is zijn levensadem, aan zijn borst rust de vermoeide. Geen tegenstelling, geen wanklank kan voor altijd zijn vertrouwen breken. Hij is opstanding; hij is leven; hij ziet al het kwaad in de aarde nederschieten als een bliksemstraal en daar voor altijd gedoofd. Geen drinkbeker van lijden weigert hij, al is elk stoïcisme hem vreemd, dat hem verhinderen zou den alsem te proeven. Hij is koning met een kroon van doornen, gevlochten door de vulgariteit. Ziedaar den mensch. En dezen mensch in onszelven en in anderen te vermoeden, aan te nemen, terug te vinden, het geheim en het loon van menschenkennis.

A. PIERSON.

Om het spel heen.

Zie mij hier, geachte lezer! zoo maar zonder aan te kloppen uwe kamer binnentreden met het plan, eene kleine rede voor u uit te spreken. Mijn oogmerk is, om u eenige oogenblikken aangenaam bezig te houden, maar hebt gij, nadat het theegoed is weggeruimd, met vrouw en kinderen op eene andere wijze over uw avond beschikt, ga gerust uw gang; ik kan wachten en wil mijn spel niet bederven, door u mijne rede op te dringen. Kom ik u daarentegen gelegen, dan zal ik zoo vrij zijn een uurtje in uw huiselijken kring plaats te nemen en de speech afsteken, die ik in gereedheid heb. Mag ik later eens wederkomen, niets zal mij aangenamer zijn. Bij deze geheele aangelegenheid is de tusschenkomst van zeer geachte vrienden in het spel geweest, die, mijn voornemen kennende, zeiden: ga maar binnen! Natuurlijk was het mijn streven, mijne beste troef voor u uit te spelen, en geen wonder, dat ik in de dagen van voorbereiding, toen ik naar wat olie zocht voor de lantaarn van mijn verstand, opdat gij bij haar licht een uurtje zoudt kunnen zitten, gretig eene aanleiding aangreep, die mij kans gaf op slagen, in vredelievenden zin. Ik heb namelijk, als ik de eenigszins gezochte vergelijking van mijn verstand bij eene lantaarn nog een oogenblik mag voortzetten, een hooggeleerden heer als lantaarnopsteker gebruikt. Ik zag in de couranten vermeld, dat een zekere hoogleeraar met bijzonder goed gevolg over het spel had gesproken, en wat natuurlijker, dan dat ik trachtte dat na te doen. Vrees evenwel niet, dat ik met zijne lezing bij u aankom. Ik ken haar in het geheel niet; ik weet niet, wat erin staat; ik stel mij voor bij uitsluiting alleen dat van het spel te zeggen, hetwelk allerwaarschijnlijkst in die lezing niet is gezegd. En ziedaar, waarom ik met u begin te spreken over het Leentje buur spelen, vrij stellig verzekerd, dat daarvan de professor zweeg.

Meen in geenen deele, dat ik, u waarschuwende voor dit gevaarlijk spel, op het punt ben personeel te worden en de eene of andere juffrouw Leentje bedoel in uwe of mijne buurt. Ik heb geene reden, om iets dan goeds te denken van alle juffrouwen in onze buurt, en in het bijzonder tegen de Leentjes heb ik niets. Laat ik u in weinige woorden den aard van dit spel in herinnering brengen. Het wordt meestal

gespeeld tusschen nog jeugdige liefhebbers en bestaat in de kunst, om uit de zakken van een buurkameraadje geld te slaan. Gewoonlijk, anders wil dit spel zelden gelukken, heeft de speler een paar liefhebbende ouders, wien hij zelfs nog nooit tevergeefs verzocht heeft, zijne financieele bezwaartjes uit den weg te ruimen. Hij zoekt nu hulp niet bij hunne goedheid maar in zijne behendigheid. Waarom doet hij dat? Omdat een karakter, dat openheid en rondheid mist, zich tot dit spel voelt aangetrokken, waarbij eene aangeboren schuwheid voor de waarheid en een talent, om alles aan elkander te konkelen, als matadors dienst doen; wellicht ook eene enkele maal, omdat de ouders onverstandig genoeg geweest zijn, aan het kind vrees in te boezemen voor de gevolgen van oprechtheid. Gij kunt gemakkelijk nagaan, welk een gevaarlijk spel dit is; hoe met noodzakelijkheid volgt, dat het vertrouwen tusschen het kind en de ouders afbrokkelt, en wat vernederingen het karakter ondergaan moet, dat bij een kind enkel uit oprechtheid bestaat.

Een veel aardiger spel is het woordenspel, waarover ik nu wat wil zeggen. Welk spel is er aardiger dan een woordenspel? Men zou een boek vol woordspelingen kunnen schrijven. Ieder heeft er in zijn geheugen, die door koddigheid, scherpte en vernuft uitmunten. Maar toch, het is ermede als met het zout, men moet er niet te veel van gebruiken. En vooral moet men niet door eene woordspeling trachten te bewijzen. Eene aardigheid, een *bon mot*, een *jeu de mots* moge de lachers aan onze zijde brengen, maar daar is het de waarheid niet om te doen. Pascal gaf reeds het spreekwoord: *diseurs de bons mots mauvais caractères!* Spaarzaam aangebracht, kunnen zij flonkeren als diamanten; goed gezet, kan zelfs grove steenkool dienst doen. Ik reken het geene gelukkige woordspeling, waarmede een onzer humoristen onze taal verrijkt heeft, toen hij zeide *gade te slaan* het gade slaan, daarmede voor onze oogen willende brengen het zeer onverkwikkelijke schouwspel, dat de man de vrouw slaat of de vrouw den man, maar ik heb mij dikwijls vermaakt met eene woordspeling, die ik hier wil inlasschen:

> ‘De klokken luiden! Van heinde en veer
> Gaan vrome dochters naar 't huis van den Heer;
> Die vrome dochters.... Zij zoeken veel meer
> Een heer des huizes in 't huis van den Heer.’

Er zijn er aardiger en beter, frisscher en juister, want ach! candidaat-heeren des huizes zijn er niet veel meer te vinden in de huizen des Heeren. Maar toch, zoolang men zelf niet het voorwerp is van den spot en de bitterheid, waarin soms haar angel gedoopt is, zijn woordspelingen heel aardig. Maar onaardig en onwaardig is het spelen met woorden, een verfoeilijk spel, dat op twee verschillende wijzen

gespeeld wordt. Men kan het vooreerst doen, door in plaats van gedachten woorden te geven. In Göthe's *Faust* vinden wij deze zijde van dit spel zoo juist aangeduid, dat ik u de woorden niet onthouden wil. Faust, die in Mephistopheles den duivel op bezoek heeft, wordt in zijn onderhoud met hem gestoord door een student, die bij zijne komst op de academie met hem wenscht kennis te maken. Een grapje! zegt nu Mephistopheles; laat mij den student ontvangen, dan zal ik tegenover hem uwe rol spelen. De student komt en spreekt Mephistopheles, die de toga van Faust heeft omgehangen, natuurlijk voor dezen aan. Gij weet, dat het aan Göthe was toevertrouwd, het gesprek tusschen deze twee tot geest en leven te maken. De student zal eene faculteit kiezen en op zijn verzoek geeft Mephistopheles van iedere faculteit een schetsje. Ik wil niet beproeven, de als uit marmer gehakte verzen in rijm en maat over te brengen. Arme medicijnen, rechten en philosophie! Doch vooral, arme theologie! Mijn jeugdige vriend, zoo zegt Mephistopheles, ik zal u openhartig mijne meening zeggen. Het is al heel moeielijk, om, wanneer men aan theologie doet, op den rechten weg te blijven. In theologie ligt zooveel vergift, dat men het ternauwernood kan onderscheiden van haar voedend deel. Weet gij, wat het beste is? Luister naar één en zweer bij het woord van den meester! Maar, antwoordt de student, bij het woord moet toch ook eene gedachte zijn? Och, neen! hervat Mephistopheles, gij begrijpt er niets van. Het is juist, waar het begrip ontbreekt, dat het woord te pas komt. Wat is het niet gemakkelijk, met woorden te strijden; hoe prettig laat zich uit woorden een systeemtje opbouwen; hoe zeker is men, als men in woorden gelooft, want dit staat vast: van het woord laat zich geene letter afdoen. Maar kom eens met eene gedachte!

Passeert de gelederen, gij holle klanken! als clericalisme, arbeidersquaestie, emancipatie, woorden, enkel woorden slechts! in het wilde daar heengeworpen, juist om de armoede aan gedachten te verbergen. Er wordt met een deftig gezicht veel als wijsheid verkocht, wat enkel spelen met woorden is.

De andere woordspelers, die ik op het oog had, zijn de huichelaars en veinzaards, die met de woorden van godsdienst, liefde en heiligheid op de lippen verraad in het hart hebben; de woordbrekers, de valschaards, wien het niets kost, de onschuld te misleiden; de geloovigen in het woord van Talleyrand, dat den mensch de spraak is gegeven, om zijne gedachten te verbergen. Mij dunkt, gij maakt een afwijzend gebaar en zegt: ga verder!

Trek uw woord het kleed van uw gebaar aan en maak uw gebaar van pas aan uw woord, zorgende nergens de maat der natuur te overschrijden, - dat is de les, die Shakespere in zijn *Hamlet* aan elken tooneelspeler geeft. Snijd niet de lucht te veel met de hand, zegt hij, want zelfs in den storm van den hartstocht moet gij de zelfbeheersching

bewaren, waarmede de natuur polijst. Het is bekend, dat Van der Palm als redenaar geenerlei gebaren bezigde en dat Borger als eenige gesticulatie slechts van tijd tot tijd den wijsvinger uitstak. Hoe dikwijls zondigt de wansmaak in dit opzicht en ontaardt het gebarenspel in onzinnigheid en medelij verwekkende kunstenarij. Zij het al, dat Burke ons voor een oogenblik electriseert, als hij, plotseling een dolk op de borst zettend, eene hartstochtelijke rede met den uitroep besluit: liever dan dit den dolk in het hart, wij meesmuilen een oogenblik later om dien dolk, wanneer wij bedenken, dat hij met kalm overleg dien bij zich stak, om straks dezen theater-coup te vertoonen. Wij schudden het hoofd, wanneer wij, medegesleept door de welsprekendheid van een onzer grootste kanselredenaars, van een naast ons staand hoorder, die meermalen van deze welsprekendheid genoot, de waarschuwing hooren: pas nu op, straks valt hij flauw, als wij maar al te nauwkeurig de profetie bevestigd zien en het gebarenspel tot een gekunsteld comedievertoon zien verlaagd. Doch het zijn niet alleen tooneelkunstenaars en redenaars op balie, stoel of katheder, aan wie dit spel te pas komt. Wie onzer kent het niet en gebruikt het niet! De glimlach der moeder, het fronsen van 's vaders voorhoofd, we kennen het allen! We weten het, hoe een gelaat weerspiegelen kan van hemelschen vrede en hoe alle aandoeningen van het menschelijk hart, de diepste, de fijnste, de innigste, kunnen teruggegeven worden, beter dan door het woord, door een blik, door eene beweging.

Weder van geheel anderen aard is een onder ons menschen nog al geliefd spel, het spelen van de eerste viool. Viool is een bij uitstek moeielijk instrument en er is dus nog wel eerzucht onder de menschen, dat zij zelfs gaarne de eerste viool willen spelen. Als ze het goed verstaan, moeten zij daarbij de menschen naar hunne pijpen weten te laten dansen; het is dan wel een vroolijk spel, maar ik mag het toch niet gaarne zien. Wat zou rust en vrede meer aller deel zijn zonder die viool spelende tirannetjes! En toch, ieder doet het zoo gaarne, al heeft hij ook volstrekt geen muzikaal gehoor. Het gebied is ook bij uitstek deelbaar; ieder heeft zijne eigen melodie, maar toch is politiek en godsdienst bij voorkeur het thema, waarop deze kunstenaars varieeren. Toch ook in het dagelijksch leven hoort men vaak deze muziek. De eerzucht, om nuttig te zijn, wordt verward met den lust, om uit te blinken; zelfs voldoet het reeds aan sommigen, in eigen hart de bewustheid te genieten, dat zij de raddraaiers zijn, die het spel in handen hebben, ook al noemt het gerucht niet hun naam. Maar de echt heerschzuchtigen, mannen en vrouwen, die veelal met een rieten zwaard van ingebeelde kennis, macht en invloed hunne omgeving beheerschen willen, welke teleurstellingen bereiden zij zichzelf, ook bij hunne schitterendste triomfen, daar zij van *eer* moeten leven, terwijl een ander zich voedt met liefde en achting!

Ook waarschuw ik u, lieve lezer en lezeres! bij deze gelegenheid

voor het tegenovergestelde spel, voor het spelen als buurmansgek. Dit spel is al een bijzonder onvoordeelig spel. Men verliest bijna altijd den inzet, het eigen karakter, de zelfstandigheid. Oorspronkelijk de uiting van een welwillenden, vriendelijken aard, loopt het vaak op karakterloosheid uit. Wij mogen veel over ons henen laten gaan, maar toch voor onszelven moeten wij zuiver de grens stellen, opdat wij die door anderen doen eerbiedigen. Nooit moeten wij een laffen vrede koopen, want wij bereiden ons daarin slavernij. Ongelukkig de man, die geen *neen!* kan zeggen. In eigen oog schijnt dit gebrek somwijl een deugd en krijgt goedheid dit op hare rekening, maar de vruchten doen den boom kennen. Vóór alle dingen moeten wij zorgen, dat *onze* daden de *onze* zijn en dat wij, om een ander te believen, onszelven en vooral de onzen niet grieven. Niets is ertegen, om zich voor anderen beschikbaar te stellen; die niet kan weldoen, die niet voor anderen kan leven en werken, die kent het leven niet. Maar iedereen te willen dienen, gaat niet aan. Onze krachten zijn beperkt en ons in de eerste plaats gegeven voor eigen behoud. Verleidelijk zij het ons, met iedereen *wel* te zijn; het streele een tijdlang onze eigenliefde, wanneer wij ons hooren prijzen als goed en hulpvaardig, maar wanneer wij verkwistend omgaan met de schoone eigenschap, die ons zulke fraaie titels deed verwerven, zullen we zelf spoedig bedelaars worden en ook zal het goede, dat wij beoogen, zijn geur en zijne heerlijkheid verliezen, omdat het geen geschenk meer is, dat wij doen, maar is omgezet in een recht, dat anderen op ons uitoefenen.

Erger nog dan het spelen voor buurmansgek is het spelen voor *hansworst.* Het eerste is oorspronkelijk de uiting eener goede eigenschap en zou ons bij voorbeeld in den hemel geen kwaad doen, omdat men er daar geen misbruik van maken zou, maar het laatste, het spelen voor hansworst, is de minst aanbevelingswaardige weg, om onze eigenliefde te streelen. Wij zoeken dan eene kroon in eene zotskap en het is maar al te waar, dat de ernst niet meer spreken wil uit den mond van een pias. Op allerlei wijze bedriegt de hansworst zichzelven. Zoo houdt hij zijne grappen voor geestigheden, maar geen beschaafd man laat zich zulke knollen voor citroenen verkoopen. Zoo rekent hij den glimlach, dien hij afperst, een eerbetoon; het is er een van verachting. En, in dit geval, niet misplaatst. Aan ieder mag de eisch gesteld worden, dat hij zichzelven achte. Dat kan niet gepaard gaan met den toeleg, om zichzelven steeds ten beste te geven. Want het kenmerkend onderscheid tusschen den man van geest en den hansworst is dit, dat deze om zich laat lachen en gene zich daarvoor wel hoeden zal. Wie het laatste lacht, lacht het best, is een spreekwoord, dat niet onze volle sympathie heeft, want wij mogen niet oordeelen naar de uitkomst en toch is het spreekwoord gegrond op dien regel. Doch wij durven wel voorspellen, dat waar te oordeelen valt tusschen den

man van ernst en den komiek, de aanleiding tot vroolijkheid langer gevonden zal worden bij den eerste dan bij den laatste.

Welk eene afdwaling hebben de spelers op de eerste viool ons laten maken! Nemen wij revanche en komen we door hen ook weder tot ons onderwerp terug, door van de kattedarmen, waaruit de vioolsnaren bestaan, te springen op het vermakelijke katjesspel, ook niet onbekend en onbeoefend.

Wanneer ik zeg, niet onbekend en onbeoefend, dan zonder ik u, lezer en lezeres! natuurlijk uit. Zooals ik u in mijne verbeelding voor mij zie, gelukkig in uwe onderlinge liefde en sterk slechts door elkander, zag ik u met belangstelling den naam hooren van het laatstgenoemde spel als u geheel vreemd en nieuw, en mogelijk wel geschikt, om in de komende winteravonden eens ter hand te worden genomen. Doe dat niet; moge uwe kennismaking met dit spel zich altijd bepalen tot wat ik er nu van zeggen ga. Het ligt voor de hand, dat het katjesspel in verband staat met katjes, waaruit ik de opmerking maak, dat het tusschen heel lieve diertjes gespeeld wordt met fluweelzachte pootjes, maar waarin scherpe nageltjes verborgen zitten. Eene kat behoort onder de fraaiste dieren. Hare schoon geteekende huid, glanzig en zacht, hare sierlijke bewegingen, hare vogelvlugheid geven haar recht op dien eersten rang. Het kleine gezichtje met zijn dunnen baard en het platte neusje geeft iets onschuldigs aan het uitzicht. Gaarne wordt zij geaaid en het prettig snorren, de als eene zee golvende rug en de zich kronkelende en dansende staart geven te kennen, hoezeer haar dat vermaakt. Gij kunt gerust verder spelen. Gij sart haar met den vinger, en alleraardigst weet zij met haar pootje uw vinger terug te zetten... och! het is zoo'n lief dier! Plotseling schieten de nagels uit de kokertjes en gij zegt: wat eene valsche kat! - uwe hand bloedt.

Neem het aan het dier niet kwalijk. Het werd gedaan zonder bedoeling. Het is kattennatuur. Maar nog eens, wacht u voor het spel, dat aan dit dier zijn naam ontleent. Het wordt het vaakst gespeeld tusschen man en vrouw; het is dus een huwelijksspelletje. De spelers weten van elkander iets, dat maar genoemd behoeft te worden, om zeer te doen als een kattennagel. Dat is geen zeldzaam geval; ieder van ons heeft zijn gevoelig plekje, bekend, overbekend, maar toch het nauwkeurigst aan nauwe bloedverwanten of gemeenzame vrienden. Dit plekje moet worden ontzien; men moet het met liefde eerbiedigen; men moet er nooit mede spelen. Het is zoo'n kleinigheid. En toch, het wordt soms zoo moeielijk, het is onmogelijk op den duur, tenzij alles, wat erop lijkt, vermeden wordt. Bij dit spel wordt volkomen de weg gevolgd, door de kat aangewezen. De liefkoozende preliminairen gaan vooraf, scherts, stoeien en grappen. Een woord wordt verkeerd verstaan; de toon wordt luider; de bedoeling is nog niet eens zoo kwaad; men speelt, ach! men speelt nog, maar het woord zweeft

ons reeds op de tong. Plotseling, daar ontvalt het ons en wij slaan de nagels in de ziel, ja! in de eigen ziel! Het katjesspel is zeer gevaarlijk!

En nu iets van het spelen als de kat met de muis. Ik gloei van verontwaardiging, wanneer ik ook dit een menschelijk spel moet noemen. Maar wanneer wij de hartstochten vrij spel over ons laten, laten wij het nooit vergeten! dan zijn wij, om Schiller's woorden te gebruiken, verschrikkelijker dan getergde tijgers en gesarde leeuwen. Het is de zelfbeheersching, vrucht der beschaving; het is de weldadige invloed van het maatschappelijk leven, het is het ontwaakt gevoel van verwantschap aan hoogere orde, dat ons de snijtanden uit den mond breekt en valschheid en wreedheid rukt uit de ziel. Vergeten wij het nimmer, dat het koesteren van hartstochten het spelen met vuur is. Vrede in de ziel is niets anders dan beheersching onzer krachten en hare toewijding aan een beminnelijk doel. Hoever zijn wij daarvan afgeweken, waanneer wij als de kat onze prooi beloeren, met een kattenoog ons slachtoffer bedwelmen en met wellust den doodsangst genieten, dien wij brengen, spelende met den ongelukkige als de kat met de muis. Zie, ik kan het haast niet gelooven, dat het in de dierenwereld plaats vindt, maar onder de menschen, helaas! zijn er verleidende slangen, die zich met wellust kronkelen om haar slachtoffer, hebzuchtige spinnen, die een feest maken van het spartelen van haar slachtoffer in het sluw geweven web.

Laten we trachten, onze verontwaardiging af te leiden door een onderzoek van geheel anderen aard, al gaat het ook ‘om het spel heen’. Wat mag de zin zijn van het zoo gebruikelijk zeggen: ongelukkig in het spel, gelukkig in de liefde. Het is mij zelden gebeurd, wanneer het ongeluk mij bij het kaartspel vervolgde en ik wel kaarten maar geene spellen kreeg, wel fiches gaf maar geene ontving, dat men mij den troost onthield: ongelukkig in het spel, gelukkig in de liefde. Hoe is men er toch toe gekomen, om zich een verband te denken tusschen spel en liefde, en waarom acht men niet, gelijk naar mij voorkomt, natuurlijker zou zijn, dat de bij het spel door het geluk gezegende ook de lieveling zal zijn der schikgodinnen, wier tengere vingeren den hechten band des huwelijks knoopen. Ik heb er dikwijls over nagedacht, maar de oplossingen, die ik vond, voldeden mij niet. Toch geef ik ze u voor beter. Men kan het beschouwen als de fooi bij het betalen eener rekening, als de condoleantie bij een verlies, als een troost, die werktuiglijk gegeven wordt, en zoo opgevat pleit het zelfs, bloot als beleefdheidsvorm, voor het goede hart van den mensch. Maar dat laat geheel onverklaard, waarom men juist in dit geval aan een huwelijk denkt. Men zou aldus kunnen redeneeren: wie ongelukkig is in het spel, en wij denken ons daarbij niemand als een knorrig, onaangenaam speler, maar stellen ons voor, dat ieder blijmoedig zijn verlies weet te dragen, wie ongelukkig is in het spel, die

geeft in de juiste waardeering van die nukjes der fortuin, aan elk spel verbonden, den besten waarborg, dat hij ook in het dagelijksch leven dezelfde verstandige man zal zijn en de wolkjes in den maar hoogst zelden effen huwelijkshemel zal voorbijzien, omdat trots die wolkjes de zon toch altijd schijnt. Men kan er eene tegenstelling in zien en, daar het huwelijk wel eens eene loterij wordt genoemd, uit het ongeluk in het eene spel besluiten tot het geluk in het andere. Men zou eindelijk ook dit nog kunnen zeggen: wie nimmer solo in de kaart krijgt of sans prendre, mist de beste spellen en is daardoor ongelukkig in het spel. Maar daarentegen is in de liefde gelukkig, wie niet sans prendre speelt, maar een vrouwtje neemt, want wat geluk kan iemand in de liefde hebben, die altijd, of ook maar van tijd tot tijd, solo speelt?

Het beursspel is een der meest gezochte spelen van onzen tijd. Er is niet veel aardigheid aan. Ik ken het niet goed, maar toch acht ik mij daardoor niet verantwoord, om er niets van te zeggen. Ik zie er zelfs geen de minste zwarigheid in, om zonder kennis van zaken over dit spel te spreken, want de meeste deelnemers in dit spel hebben er geene kennis van. Men kan natuurlijk in de noodzakelijkheid komen van geld over te houden en voor hen, die niet in zaken zijn, beveelt zich het koopen van effecten als geldbelegging gereedelijk aan. Maar ook alleen als geldbelegging, niet als spel. Heeft men naar beste weten zijne keuze bepaald, zijn inzet verdeeld en de les opgevolgd, die Shakespere in zijn *Koopman van Venetië* geeft, wanneer hij zijn koopman zeggen laat:

> ‘Ik heb mijn geld niet op één kaart gezet,
> Of op een plaats, noch hangt mijn gansch fortuin
> Aan wat een enkel jaar mij geven zal’,

heeft men dat gedaan, welnu! dan heeft men alles gedaan, wat men doen kon. Ongelukkig, zoo de hartstocht ons bekruipt, uit percentenwinst kapitaal te slaan; als men gaat koopen of verkoopen, om te verdienen, en, door een klein gelukje verleid of medegesleept door den waanzin van het spel, met geleend geld speculeeren gaat. Toch paaien zich velen met de hoop, dat hun dieper inzicht, hunne fijne berekening, vooral hunne volharding de voordeelige kansen bij dit spel ten hunnen voordeele dwingen zullen. Ik kan een man van inzicht, berekening en volharding noemen, volgens wien deze hoop onredelijk is. De groote La Place laat zich over dit spel ongeveer aldus uit: de speculant speelt een hazardspel met een publiek, waarvan het vermogen bijna onbegrensd is. Wanneer een man, die honderd gulden bezit, een hazardspel met gelijke kansen speelt met een millionnair, dan is het bijna zeker, dat hij na een jaar geruïneerd is. Er valt toch bijna niet aan te twijfelen, dat hij in een van de 365 dagen zoo ongelukkig zal spelen, dat hij niets meer heeft, om in te zetten. Hij moet dus zijn spel eindigen en zoo loopt de millionnair met zijne honderd gulden weg.

Maar al drijft men de zaak niet eens zoover, al blijven wij slechts partij bij de slingeringen van de beurs, die groote, groene tafel, hoe bederven wij onze dagen, ja! onze nachten soms. Moedeloos nemen wij 's ochtends een nieuwsblad: er is volkomen stilstand. Gisteren schenen wij eene neiging tot rijzing op te merken, die ons in gedachten reeds rijk maakte, maar heden is alles weer op den ouden taks, die maar niet overschreden schijnt te kunnen worden. Plotseling, wat is dat? In een of ander afgelegen hoek van de wereld heeft een misdadiger met een niet uit te spreken naam de vaan des oproers ontplooid; de gebeurtenissen verwikkelen zich, lager en lager zinken de koersen, de vrees slaat ons om het hart en verlies is ons saldo. En nemen wij den gelukkigen speculant. In zijn dagelijksch werk vervolgd door hersenschimmige voorstellingen van gevaren, die niet komen, rijst plotseling zijn effect en verdubbelt zich zijn kapitaal. Of dat zoo prettig is verdiend? Ten wiens koste is dat voordeel verkregen? En zoo gewonnen, zoo geronnen, geldt nergens meer dan hier. Men *heeft* meestal schatten verdiend in speculatie. Wat ik vooral haat in het speculeeren, is de ondermijning der zedelijkheid. Een oorlogje zou men niet kwaad achten; eene ramp moet ons redding brengen; wat wij voor onrecht houden, begeeren wij. En toch moet, naar ik wel gehoord heb, dat speculeeren in effecten de groote bezigheid zijn van het Nederlandsche volk. Dat doen de zonen van de koning-kooplieden van het oude Nederland. Met bloed en tranen heeft de ondervinding reeds geleerd, dat de speculatie den mensch bederft en dat, afgescheiden van dit zedelijk kwaad, in den regel de effecten, die men op rijzing koopt, naar de maan reizen en dat zij die moeten zakken, naar den kelder gaan!

Mijn onderwerp deit zich onder de behandeling, geachte lezer! zoozeer uit, dat ik vrees, dat de tijd tusschen u en mij een spelbreker zal worden en ik mij haasten moet, mijn afscheid voor te bereiden. Vooreerst toch nog een paar woorden over den spelbreker, aan wiens bestaan ik mijzelf daareven herinnerde. Gij kent hem wel. Kom! ik wil geen spelbreker zijn, hooren wij vaak zeggen, waar iemand zich onder den schijn van opoffering aansluit bij het spel van anderen. Kom! wees nu geen spelbreker, wordt vaak iemand toegevoegd, die een gezelligen kring vroeger dan anderen verlaten wil. Maar dat zijn slechts spelbrekers bij toeval, men heeft geboren spelbrekers, een bepaald soort van menschen, dat enkel door zijne karakterfout een boozen invloed uitoefent. Hij is, zoo stel ik mij hem voor, een ontevreden en knorrig man, een bediller, een verkeerde, een verstoorder van gezelligheid. Hij staat ons altijd in het licht. Waar hij komt, valt eene schaduw. Ieder is bang voor hem. Ook zijn stilzwijgen is vol aanmerkingen. Ik wil ten zijnen behoeve het lieve versje uit de *Camera Obscura* omzetten, dat Beets in zijne ‘Familie Stastok’ inlascht en waarin hij den zegenenden indruk schetst, door

het binnenbrengen van een lief, klein kind op een gezelschap gemaakt.

‘Als spelbreker verschijnt verdwijnt elks blijde zin.
Men haalt hem met geen lachje of zoete woordjes in.
Het duister van zijn oog deelt aan elks oog zich mede,
En 't vroolijkst voorhoofd (ook het zuiverste wellicht)
Betrekt voor d' aanblik van het somber aangezicht,
Met niemand ooit in vrede!’

Zoo heb ik, om het spel heendraaiende, tamelijk wel aangetoond, dat er onder ons menschen vrij wat gespeeld wordt en dat de bezigheid, die wij spelen noemen, een belangrijk deel van 's menschen doen en laten omvat. Ik zou mijzelf echter eene poets spelen, wanneer ik niet wilde toegeven, dat ik door den vorm, dien ik voor mijn stuk koos, de eenheid ervan niet eenigszins op het spel heb gezet. Evenals de vlieg naar de kaars wordt hij, die om het spel heen zich beweegt, tot het spel getrokken. Ik val ook voor de verzoeking, maar niet om u voor het spel te waarschuwen. Ik ben niet blind voor zijne gevaren. Wie zelfbeheersching mist, wie niet kan verliezen, zonder dat hij boos, dat is slecht wordt; wie in het spelen eene uitkomst ziet, om zijn fortuin te herstellen; wiens geest behoefte heeft gekregen aan de slingeringen van het spel als de dronkaard aan zijn glas jenever, die moet niet spelen en had nimmer moeten spelen. Vooral voor jonge menschen is het spel een gevaarlijk ding. Zij hebben eene beperkte maar scherpe eerzucht; zij winnen gaarne en dat deugt niet. Het moet spel blijven en geen oogenblik mag de wil, om te winnen, ons overmeesteren. Doch overigens, ik ben een voorstander van het spel. Ik kaart gaarne. Wat maakt het niet vlug van begrip! Wat dwingt het ons niet, om op alle kansen te letten; wat houdt het op zijne beurt niet van veel kwaad af, want wat wil wel eens gebeuren op een avondje, dat wij aan gezellig genoegen wenschen te wijden: dit, dat kwaadsprekendheid er een feestje van maakt. Ik mag het kaartspel in al zijne vormen, een jasje, een lantertje, een hombre, een quadrille, het droge whist, ja, zelfs een gezellig commersje. Ik mag het dominospel en het biljartspel, het damspel en het koninklijke schaakspel, door Bilderdijk aldus bezongen in zijn *Buitenleven*:

‘Wat verder, statig, stil, in aandacht opgetogen,
Geleidt een ernstig paar, aan 't mijm'rend spel verpacht,
Dat Palamedes 't eerst op 't Trooische strand bedacht,
Op 't bonte ruitenveld zijn zwarte en witte benden
Ten oorlog zonder bloed, met kunst en geestrijk wenden.
Lang houdt der strijd'ren macht elkaar in evenwicht:
In 't eind verschijnt nogthans 't noodlottig tijdsgewricht
En 's overwinnaars stem roept juichende in den zegen
't Verpletterende schaakmat aan d'overwonnen tegen.’

Ik mag het spel, maar bij het spel moet er iets kinderlijks in ons hart zijn. Met wat voornaamheid spreken wij soms van kinderspel en wat toch is er onschuldiger, wat meer overeenkomstig aan de natuur dan het spelen der kinderen? Wij kunnen dit verjongend schouwspel, ook al hebben wijzelf geene kinderen aan huis, als we willen altijd genieten. We doen het niet altijd en dat tot eigen schade. De bezigheden, de moeielijkheden van iederen dag nemen zoo geheel onze aandacht in, dat wij soms het gespeel en gejoel der kleinen hinderlijk vinden. Toch, als wij willen weten, hoe wij spelen moeten, dan kunnen wij dat van de kinderen leeren. Het is bij hen natuur, krachtsoefening, de wekker van blijdschap en goedheid: wij zouden er nog wat om willen geven, zoo wij nog spelen konden als in den gouden kindertijd. Doch ofschoon dit voorrecht ons met de jaren is ontvallen, wij blijven toch ook nog onze spelen aanhouden. De trek voor het spel is den gezonden mensch ingeschapen en gelijk al onze behoeften vindt ook deze gemakkelijk en ruim voldoening.

Eene leerschool is het menschelijk leven! Voorzeker! maar wij hebben ook vrij wat speeltijd. Wij missen het vermogen, om zonder uit te rusten onze krachten voortdurend aan den arbeid te wijden. Wij gevoelen bovendien ons recht, om, door zooveel schoons en goeds omgeven, daarvan te genieten. Het vroolijke, het ontspannende in het leven wordt eerst gewaardeerd, waar wij onze hand van den arbeid aftrekken, om de bloemen te plukken, die het genot ons aanbiedt. En welk een ruiker kunnen wij niet plukken, al beperken wij ons tot de meest gewone middelen van uitspanning. Het is spel, wanneer wij na een dag vol arbeid den zegen genieten van de huiselijke liefde. Het is spel, wanneer wij ons verdiepen in de gewrochten der verbeelding van een schrijver en onzen geest alomtegenwoordig maken! Het is spel, wanneer wij in de natuur hare schoonheid bespieden en in heerlijke zomernachten of in prachtige winterdagen onze blikken van de wereld van eigenbelang afwenden, om die te laten rusten op de schoone decoratiën dezer aarde. Het is spel, wanneer wij onze gewone wereld voor eene poos verlaten en op reis nieuwen levenslust verzamelen of bij goede vrienden uitrusten of onze stille kamer tot een tempel maken van gezellig genot. Ja! wat meer is! ons werken is spel! onze arbeid is niet eene opgelegde slaventaak, zooals luiaards en lasteraars dat wel willen; de arbeid is een spel, waarin wij den tegenstand van bezwaren, eigen traagheid, werking van toeval te overwinnen hebben, eene overwinning, genoeglijker dan de schitterendste vole in het kaartspel. Ja! ook ons lijden is spel, eene verheven tragedie, waarvan wij de helden zijn, als de wonden, die het lot ons slaat, tot eereteekenen zijn geheeld.

En waarom nog niet eene schrede verder gegaan! Ja! het leven is spel! Het leven in zijne wonderbare mengeling van vreugde en droefheid; wijzelf, in onze hoogten van geluk, in onze diepten van lijden;

de verbazende rijkdom van elk menschenleven, verbonden en geschakeld aan alles, wat wij kennen van het heelal, het zijn de bladen uit één heerlijk epos, waarin ieder van ons optreedt als held. Treffende gedachte! Maar niet nieuw. Zong niet reeds Vondel:

> ‘De wereld is een schouwtooneel,
> Elk speelt zijn rol en krijgt zijn deel.’

En wat zong Augustus, de stervende Keizer? Mochten wij eenmaal hem dat kunnen nazeggen. Het is het slotwoord van mijne lange rede; het is de echo, die ik hoop, dat blijft klinken, wanneer ik gezwegen heb.

De groote keizer lag te sterven. Om zijne sponde stond de treurende schaar zijner naaste betrekkingen. Heb ik, vroeg de stervende, mijne rol goed gespeeld? Eene eerbiedige toestemming volgde, waarop Keizer Augustus, met verheffing van stem, de woorden hooren liet:

Juicht mij dan toe met vroolijk handgeklap!

T.N. VAN DER STOK.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.
Wraak.

Mevrouw De St. Prix wandelde met hare dochter door de groote laan, die zich van de rivier tot aan den voorgevel van het kasteel uitstrekte.

Zij hadden eenige oogenblikken zwijgend naast elkander voortgeloopen, toen mevrouw De St. Prix het zoo even afgebroken gesprek weder opvatte met de vraag:

'Dus, als Daniël u vroeg, zoudt gij, zonder aarzelen, zijne vrouw willen worden?'

Jeanne bloosde en antwoordde:

'Welnu, ja; zonder aarzelen.'

Zij gaf dat antwoord met al de openhartige oprechtheid, die in haar karakter lag; terwijl het haar nochtans moeite kostte, het kalm te doen, wijl hare jonkvrouwelijke kieschheid haar bewoog, het vuur van haar hartstocht te temperen.

Daniël de Nogaret was de zoon van de beste vriendin harer moeder, weduwe evenals mevrouw De St. Prix. Jeanne had hem gekend, zoolang haar heugde. Zij hadden samen gespeeld, elkander liefgehad, ook samen getwist bijwijlen en nu, sinds Jeanne van kind tot jonkvrouw was opgegroeid, was Daniël het middelpunt harer gedachten en wenschen.

Jeanne had nochtans hare liefde diep in haar hart verborgen; dáár had zij er een altaar voor opgericht, zooals eenvoudige vrome zielen doen in het diepste van het woord. En ach, hoeveel geluk wachtte het lieve meisje van een huwelijk met Daniël.

Zij zou haar geheele hart wel voor hare moeder hebben willen openen en haar het geheim harer liefde bekennen; doch zij was er te beschroomd toe.

Mevrouw De St. Prix raadde nochtans, door het instinct harer moederlijke liefde geleid, wat er in het hart harer dochter omging, en zoodra zij haar buitengoed verlaten had en naar Parijs teruggekeerd was, sprak zij met hare

vriendin over de mogelijke toekomst van beider kinderen; over het wenschelijke van eene vereeniging van Daniël met Jeanne.

Mevrouw de Nogaret was evenzeer met de huwelijksplannen harer vriendin ingenomen als mevrouw De St. Prix zelve. Doch toen zij er met Daniël over sprak, ontving zij geen rechtstreeksch antwoord.

Het bevreemdde haar, wijl zij wist, met hoe groote ingenomenheid Daniël altijd over Jeanne had gesproken; hoe ijverig hij altijd haar bijzijn placht te zoeken, totdat....

Mevrouw De Nogaret redeneerde:

'Gij houdt immers van Jeanne? Gij zijt altijd vrienden geweest. Gij weet, evengoed als ik, hoe goed, hoe lief, hoe zelfopofferend zij is; zij zal u zeker gelukkig maken.'

Doch Daniël antwoordde niets anders dan:

'O, zeer zeker, Jeanne is een allerliefst meisje.'

'En toch ziet gij ertegen op, haar ten huwelijk te vragen?'

Hoe gaarne zou Daniël zijne moeder bekend hebben, dat een hevige hartstocht zich van zijn geheele wezen had meester gemaakt. Een hartstocht, waarvan niet Jeanne de St. Prix het voorwerp was; doch kon hij met zijne moeder spreken over iets, dat hij in het binnenst van zijn hart zelf veroordeelde? - Nog altijd waardeerde hij in Jeanne al de liefelijke vrouwelijke eigenschappen, die hem steeds hadden bekoord. Doch die bekoring was nog niet sterk genoeg, om het beeld uit te wisschen van haar, tot wie hij sedert kort in geheime betrekking stond en voor wie hij een hartstocht voedde, door geene macht, zooals zijn jeugdig hart hem predikte, uit te rukken.

Alzoo liet het huwelijksaanzoek van Daniël zich wachten. Doch Jeanne bleef hopen en aan Daniël gelooven.

Eindelijk werd hare hoop vervuld, haar vertrouwen bekroond: hare moeder zeide haar, dat Daniël om hare hand had gevraagd.

Toen begon er een heerlijk leven voor het gelukkige meisje; een leven, vervroolijkt door blijde hoop op eene ideale toekomst; een leven vol zalige, kinderlijk-dwaze droomen; hare jonge verbeelding nam eene hooge vlucht.

En altijd bracht Daniël, wanneer hij als gast bij mevrouw De St. Prix verscheen, aan Jeanne een schat van witte rozen en ook van juweelen - welke zij te kostbaar vond en te fraai. Hoe klopte haar het hart, als hij aan hare zijde was gezeten en met haar sprak, bij de gedachte, dat zij hem eens geheel zou toebehooren.

Wanneer zij des avonds insliep, dacht zij nog aan hem en herhaalde voor zichzelve zijne geestige uitvallen, die haar aan tafel hadden doen lachen.

Eindelijk kwam de groote dag! Eene onstuimige zee van ontroeringen, van grillige gedachten benauwden Jeanne in de koets, die haar naar het stadhuis voerde; gedachten en aandoeningen, die het wit satijnen lijfje, dat hare fijne leest omsloot, dreigden te doen barsten.

Er was binnen de wolk van haar sluier iets als een nevel, en als een gonzend geluid. Dat werd nog erger, toen zij in de trouwzaal was. Zij herkende niemand meer, zoo verward was zij, zoo ademloos van spanning; zij dacht aan niets dan aan het jawoord, dat haar voor altijd aan Daniël zou verbinden.

Zoozeer was Jeanne in hare gedachten verdiept geweest, dat zij de tot de

plechtigheid voorbereidende woorden niet had gevolgd; niet had gezien, wat er om haar heen gebeurde, toen zij voor den ambtenaar van den burgerlijken stand stond, voor het groote boek, dat opengeslagen lag op de bladzijde van haar verder levenslot.

Toen eerst hoorde zij de stem van den ambtenaar, die zich tot Daniël wendde met de vraag:

'Daniël Octave Marie de Nogaret, neemt gij hier tot uwe wettige vrouw', enz. enz.

Eensklaps werd zij door vreeselijken angst, als door den bliksem getroffen. Er was eene rilling gegaan door al de aanwezigen. Hoe? Wat was er? Wat gebeurde er? - Daniël had niet geantwoord.

Toen ontstond er onder de aanwezigen eene ontsteltenis, eene verontwaardiging, een opstand, door geene woorden te beschrijven.

De ambtenaar stond als aan de plek vastgenageld en liet zijne armen zinken, terwijl mevrouw De St. Prix op Jeanne toeschoot, die in onmacht viel.

Mevrouw De Nogaret snikte. Daniël, bleek als een lijk, maakte zich gereed, om heen te gaan; hij stikte van ontroering, beet in zijn handschoen en was op het punt, om uit te barsten...

Om die allen heen klonk het gemompel:

'Dàt is ongehoord! Zoo iets heeft men nooit beleefd. Hij is krankzinnig.'

Neen! Daniël was niet krankzinnig. Hij had slechts zijne eerste liefde niet uit zijn hart kunnen rukken. Hij was eerlijk; hij wilde Jeanne niet bedriegen; hij werd in het beslissende oogenblik door de kracht van zijn hartstocht overweldigd.

Dat was het.

Het was eene afschuwelijke beleediging, die een groot schandaal maakte.

De beide moeders, die het wangedrag van Daniël al even diep gekwetst had, leden onder den smaad en, waarlijk, mevrouw De Nogaret niet het minst.

Dat lijden werd elken dag verzwaard, omdat de gezondheid van de mishandelde Jeanne ten eenen male verwoest scheen door den slag, dien Daniël haar had toegebracht. Die slag was te hevig geweest. Jeanne leed aan eene kwaal, waarop de geneeskundige faculteit geen vat heeft, waarvoor haar raad te kort schiet.

Indien Jeanne nog aan Daniël dacht, kon het slechts zijn, om hem te verachten, te verwenschen.

Mevrouw De St. Prix omringde hare dochter met de teederste zorgen en sprak haar troost in.

'De smaad door Daniël u aangedaan, mijn kind, was onverdiend; hij blijft niet aan u kleven, maar is reeds bij u neergegleden in het oogenblik zelf, waarop hij u trof. Wees sterk, mijn kind, verhef er u boven!'

Doch alles wat Jeanne antwoordde, was:

'Ik bid u, spreek niet meer over mijn verdriet, over mijne schande. Laat mij die alléén dragen, in stilte lijden.'

Mevrouw De Nogaret, die wel gevoelde, dat zijzelve de groote aanleiding had gegeven tot het gedrag van haar zoon, door er te sterk, te voorbarig bij Daniël op aan te dringen, dat hij aanzoek om de hand van Jeanne zou doen, kwam dagelijks bij het ziekbed van het geliefde meisje en liet er hare tranen rijkelijk, schoon in stilte, vloeien. Wat zij slechts bedenken kon,

om Jeanne op te beuren, deed zij, met al den zorglijken ijver van iemand, die onwillekeurig aan dat lijden schuld droeg.

'Als Jeanne sterft, heb ik haar vermoord!'

Dat was hare zelfbeschuldigende klacht.

En Daniël zelf?

Hij gevoelde de doodelijke beleediging, welke hij de arme lijderes had aangedaan. Hij peinsde bij dagen en bij nachten over een middel, om Jeanne te doen begrijpen, dat hij niet zoo onvergeeflijk slecht, niet zoo nietswaardig was, als zij denken moest. Liever dan altijd haar haat, hare verachting te dragen, zou hij eene wanhopige, onherroepelijke daad bedrijven, waarmede hij althans voor het oog der wereld zijne schuld zou boeten. Hij was tot alles bereid. Tot elke genoegdoening.

Doch wat kon Jeanne van hem eischen, sinds zij door hare kwaal werd gesloopt en wist, dat zij sterven moest, dat hare krachten dagelijks afnamen? Zij had geen wensch meer, haar hart was reeds dood.

Eens echter, toen de beide moeders bij hare sponde zaten, weenende om de wanhopige zwakte der geliefde zieke, smachtende van verlangen, dat zij toch iets voor haar mochten kunnen doen, zeide Jeanne eensklaps, terwijl een buitengewone glans in hare oogen lichtte:

'Weet gij, wàt gij voor mij doen kunt? Ik heb nog één wensch. Ik wil mij wreken! Ik wil aan Daniël terugdoen, wat hij mij gedaan heeft. Ziet daar! Dat wil ik.'

De beide vrouwen zaten als versteend, vernietigd door dien hartstochtelijken eisch. Zij herhaalden, terwijl zij elkander aankeken:

'Zich wreken!'

'Ja, moeder, ik wil hem zijne weigering teruggeven. Ik lijd te veel! Ik wil niet het eenige slachtoffer zijn.'

'Het eenige slachtoffer!' herhaalde mevrouw De Nogaret. 'Mijn arm kind, begrijpt gij dan niet, dat Daniël méér lijdt dan gij?'

'Neen!' antwoordde Jeanne; 'waarom zou hij?'

'Jeanne,' zeide mevrouw De Nogaret, 'gij hebt uwe moeder en mij voortdurend verboden, u over Daniël te spreken, zijne daad - te verontschuldigen niet, maar... te verklaren. Zie, mijn kind, hij lijdt en moet het leven dragen; gij lijdt, en ik ontken het niet, door hem... Maar gij wilt uwe geestkracht niet opwekken, gij wilt niet leven, gij geeft u weerloos over aan den dood.'

'Het doet mij goed, te hooren, dat Daniël lijdt!' zeide Jeanne hartstochtelijk.

'Mag ik u dan van dat lijden verhalen?' smeekte de gebogen vrouw.

Jeanne sloot hare oogen en antwoordde:

'Och, doe, wat gij wilt.'

'Gij weet, Jeanne, dat ik met Daniël te Parijs was, terwijl gij met uwe moeder buiten bleeft?... Ik bedoel in den tijd, die uwe verloving voorafging. Het werd ons aller ongeluk. Daniël had er zijne vrienden; hij leefde niet als een kluizenaar... Hij zag menschen en dingen... welke wij vrouwen niet kennen, niet zien. Hij zag er vrouwen van eene andere klasse, dan waartoe wij behooren; één van die vrouwen wist hem te boeien, eene vrouw van wel tien jaren ouder dan hij... Met zijne moeder sprak hij over zulke betrekking niet. Ik begreep niet, waarom hem eensklaps de gedachte aan

een huwelijk met u onverschillig scheen geworden te zijn. Ik bleef bij hem aandringen, want ik wist, dat gij hem liefhadt. Eindelijk gaf hij toe; gij werdt verloofden. Daniël meende de kracht te hebben, zijn onzaligen hartstocht uit te rukken. Gij waart, gij bleeft hem dierbaar... Hij zou zegevieren, om mij, om ons allen. Zoo dacht hij, en op den dag, die tot uw trouwdag was bestemd, leed hij die bittere, schandelijke nederlaag... Hij kon, zeide hij, het "ja" niet uitspreken met een "neen" in het hart. Hij wilde u niet bedriegen. - Dien dag heb ik alles vernomen en, zonderling, reeds terwijl hij mij zijne bekentenissen deed, onder mijn verontwaardigd vragen en zijn wanhopig antwoorden, scheen het, als ontwaakte hij uit zijn rampzaligen droom. Hij heeft de vrouw, aan wie hij ons aller geluk, het zijne bovenal, had opgeofferd, niet wedergezien. Maar hij is mijn Daniël niet meer. Geen lach ontplooit meer zijn mond; zijn vernuft, zijn geest, zij zijn uitgebluscht. Hij denkt en voelt niets anders meer, dan dat hij uw geluk heeft verwoest en het zijne. Hij weet, dat zijne... afdwaling onherroepelijk, onvergeeflijk is.'

Jeanne sloeg hare oogen op en keek mevrouw De Nogaret doordringend aan.

'Oordeel, wat hij lijdt. Al zijne oude liefde voor u is weer ontwaakt, en hij mag u niet naderen; zijne ziel smacht naar u, en hij mag u niet zien. "Wat ik gedaan heb," zegt hij, "is onherroepelijk, onvergeeflijk. Jeanne zou bovenaardsche deugd, bovenaardsche kracht, bovenaardsche liefde moeten bezitten, om mij weer aan te nemen..."'

'Och, mijn kind! Jeanne, mijne lieveling! Vergeef, vergeet!' borst hare moeder uit.

Doch Jeanne was onvermurwbaar.

Nogmaals kwam er eene schittering in hare oogen. 'Is het waar?' vroeg zij, 'dat Daniël mij liefheeft, zooals ik hem heb liefgehad? Zou hij mij n u tot vrouw begeeren?... Welnu, zooveel te zoeter is mijne wraak. Ik moet die voldoening hebben; die moet hij mij geven; het is het eenige, wat ik van hem verlang. Ik voel, dat mijn leven erdoor verlengd zou worden.'

Haar leven!

Nog in hetzelfde uur ontving Daniël de smeekbede van mevrouw De St. Prix, om hare beminde stervende dochter die laatste voldoening te geven.

Hij antwoordde:

'Ik heb Jeanne de vernederendste van alle vernederingen aangedaan; ik ben tot alles bereid, om mijne misdaad te herstellen.'

Ja, tot alles! O, met welk een afschuw dacht hij aan de vrouw, die hem de liefde had ontstolen, die aan Jeanne behoorde, aan Jeanne, die zoo lief, zoo goed placht te zijn. Doch het was gedaan... hem wachtte niets meer dan zijne straf. De wraak was wreed en zoo goed bedacht, zoo verfijnd, als men zich kan voorstellen.

Er werd bepaald, dat de beide moeders met Jeanne naar het buitenverblijf van mevrouw De St. Prix zouden vertrekken, zoodra de zieke, wie het vooruitzicht van de voldoening van hare wraak nieuwe krachten scheen te geven, genoegzaam hersteld zou zijn, om de reis te kunnen aanvaarden.

Ja, daar, te Dangu, wilde Jeanne zich wreken; daar, waar hare moeder haar voor het eerst had gevraagd, of zij Daniël beminde.

De toebereidselen tot het huwelijk, dat op niets moest uitloopen dan op

de voldoening eener gril, waren hartbrekend, en wijl Jeanne, naarmate de tijd naderde, waarop zij de geëischte genoegdoening smaken zou, levendiger, gezonder werd, vergeleek mevrouw De St. Prix die toebereidselen bij die, welke de intrede in een klooster voorafgaan. Zij vergeleek Jeanne bij de nieuweling, die zich voor het laatst tooit, om dan der wereld af te sterven.

De noodlottige dag brak aan.

De stoet, van vijf of zes personen slechts, begaf zich naar het raadhuis. Op de vraag van den ambtenaar van den burgerlijken stand gaf Daniël, bleek als een doode, zijn toestemmend antwoord. Toen stond hij daar met opgeheven hoofde, zijne wang biedende, om den slag te ontvangen.

De beide moeders waren buiten zichzelven van angst.

Nu was de beurt aan Jeanne.

Doch toen de ambtenaar haar met plechtige stem vroeg:

'En gij, Jeanne Marie de St. Prix, neemt gij tot uw wettigen man...' enz. enz.

Toen sloeg Jeanne, opgetogen, een zegevierenden blik om zich heen en antwoordde luid:

'Ja!'

Zoo waren zij getrouwd. Dàt was hare wraak geweest.

Het hart had zijne rechten hernomen.

Naar PAUT BONHOMME.

Levenswoorden.

Hoeveel zorgen en moeite en kommer er ook met het leven gepaard mogen gaan, men kan toch dat leven zoo maken, dat het betrekkelijk gelukkig is. Het hangt zooveel ervan af, hoe men de zaken opvat. Hoe geheel anders wordt ons lot, wanneer wij het onaangename niet beschouwen als iets vreemds, iets vijandigs, dat buiten ons staat en waarop wij ons blind en ziek staren, maar als iets, dat tot het leven behoort. Er is veel ongeluk, dat slechts ingebeeld is; bij een rationeele behandeling verdwijnt het geheel. Er is ook veel werkelijk ongeluk, dat de aanleiding kan worden voor een betere levensrichting en tevens de grondslag voor een hooger geluk. Een mensch kan veel, heel veel dragen, kan zich verzoenen met groote teleurstellingen, met veel ontbering en ten slotte toch gelukkig zijn.

ROWEL.

Niets is voor ons karakter zoo verderfelijk als het omgaan met menschen, tegen wie wij een antipathie hebben, want daardoor worden wij gewoon onrechtvaardig te zijn.

EÖTVÖS.

Wanneer gij aan de menschen wilt bevallen, dan moet gij niet trachten zelf te schitteren, maar anderen gelegenheid geven, zich op het voordeeligst te doen uitkomen.

KNIGGE.

Men maakt zich nimmer door de eigenschappen, welke men bezit, zoo belachelijk als door die, waarvan men den schijn aanneemt.

LA ROCHEFOUCAULD.

Ieder mensch geldt in de wereld slechts zooveel, als hij zichzelf laat gelden.

KNIGGE.

IJdelheid is op zichzelf nog zoo verkeerd niet. Hoe men de zaak echter ook keere of wende, de ijdelheid moet leiden tot zedelijke verdorvenheid. Door de ijdelheid ontwikkelt de geest zich in een valsche richting; het leven geraakt in een verkeerd spoor. Het eigenlijke doel van het leven wijkt van ons en is als in een nevel gehuld; ons be-

staan zet zich voort zonder waarheid en zonder vrucht. Heeft de ijdelheid eenmaal voorgoed wortel in ons gevat, dan kunnen wij met den besten wil naar geen ernstig doel meer streven; al ons doen en laten is slechts spel en kunstenmakerij. Sluit men eindelijk de oogen, dan heeft men eigenlijk niets uitgericht en honderd dingen verzuimd of slecht gedaan.

ROWEL.

Niemand zou veel in gezelschap spreken, wanneer hij wist, hoe dikwijls hij anderen verkeerd verstaat.

GÖTHE.

Eenzaamheid is voor den geest datgene, wat dieet is voor het lichaam.

VAUVENARGUES.

De mensch heeft drieërlei wegen, om verstandig te handelen: ten eerste door n a d e n k e n , dat is de edelste; ten tweede door n a v o l g e n , dat is de gemakkelijkste, en ten derde door e r v a r i n g , dat is de bitterste.

CONFUCIUS.

Niets maakt zoo blind als de begeerte.

ROWEL.

Het zekerste middel, bedrogen te worden, is, zich voor slimmer te houden dan anderen.

LA ROCHEFOUCAULD.

Men moet sterk van geest en van hart zijn, om oprechtheid op prijs te stellen, wanneer zij pijn doet, of om haar toe te passen, zonder te beleedigen. Weinig menschen hebben diepte genoeg, om de waarheid te dragen en om haar te spreken.

VAUVENARGUES.

Waarlijk wijze en goede menschen stellen zich tevreden, menschen en dingen te nemen, zooals zij z i j n , zonder over hun onvolmaaktheden te klagen of hun verbetering te beproeven. Zij kunnen een fout zien in een vriend, een bloedverwant of een bekende, zonder ooit daarvan te spreken tegen den persoon of tegen anderen en dikwijls zonder vermindering van hun sympathie.

FIELDING.

In den geest van elk mensch sluimert een ontzettende kiem van krankzinnigheid. Worstelt met alle kracht, dat zij nimmer ontwake!

FEUCHTERSLEBEN.

De mensch moet datgene, wat hij met veel moeite in het zweet van zijn aanschijn heeft verdiend, eeren, - het steeds op hoogen prijs stellen, wanneer hij niet aan zichzelf wil gaan twijfelen, wanneer hij niet zijn geheele doen en laten zal gaan minachten.

HEBBEL.

Er bestaan voor de menschen slechts drie dingen: geboren worden, leven en sterven; zijn geboorte is de mensch niet bewust, hij lijdt bij het sterven en hij vergeet te leven.

LA BRUYèRE.

Wie zichzelf goed kent, zal zeer spoedig andere menschen kennen. Het is alles terugstraling.

LICHTENBERG.

Ofschoon de menschen beschuldigd worden, hun zwakheid niet te kennen, bestaan er wellicht even weinigen, die hun kracht kennen.

SWIFT.

Er zijn veel menschen, die zich inbeelden, dat zij ook verstaan, wat zij ondervinden.

GöTHE.

De menschen worden niet gekweld door de dingen, maar door de meerningen over de dingen.

IMMERMANN.

Wij zouden ons dikwijls schamen over onze beste daden, wanneer men al onze beweegredenen kon zien.

LA ROCHEFOUCAULD.

Amuseeren - dat is een der alles afdoende zaken in de wereld geworden. Vermaak is op zichzelf niet slecht; een dwaas, die de bron der vreugde laat springen, zonder daaruit te putten. Maar altijd en uitsluitend aan genot te denken in een leven zoo vol ernst, dikwijls zoo vol nood en zorg, dat is zeer zeker slecht. En daartoe schijnt de wereld gekomen te zijn. Hoe zullen wij ons amuseeren? - die vraag klinkt dag aan dag van den morgen tot den avond en duizenden zoeken in de oplossing van die vraag de taak huns levens. Om het dagelijksch brood te bidden, dat kan men wel vergeten, maar te vragen om amusement en verstrooiing, dat wordt nooit vergeten. Heeft men ook geen brood in huis, geen hemd aan het lijf, - amuseeren wil men zich toch. Niet altijd is dat zoo geweest; vijftig jaren geleden was het nog anders; toen was de arbeid nog de hoofdfactor in het leven en een kleine verstrooiing het loon voor den arbeid; tegenwoordig is genot het doel des levens.

ROWEL.

Hij leeft als heer en meester van zijn eigen ik, en ook gelukkig, die elken avond zeggen kan: Ik heb geleefd.

HORATIUS.

Een onnut leven is een vroege dood.

GöTHE.

Om het leven te begrijpen, moet men zich van het leven afzonderen.

FEUERBACH.

Zij, die zich al te veel met k l e i n e dingen afgeven, worden gewoonlijk ongeschikt voor g r o o t e r e.
LA ROCHEFOUCAULD.

Wat door zeer velen voor waar g e h o u d e n wordt, heeft geheel dezelfde gevolgen, alsof het werkelijk waar was.
EÖTVÖS.

Wij bedriegen en vleien niemand door zulke fijne kunstgrepen als onszelf.
SCHOPENHAUER.

Zeg niet altijd, wat gij weet, maar weet altijd, wat gij zegt.
CLAUDIUS.

Om de ware meeningen van de menschen te leeren kennen, moet men meer letten op hun handelen dan op hun spreken.
DESCARTES.

De standvastigheid, welke wij prijzen in hem, die den tegenspoed weet te dragen, keuren wij af in onze naaste bloedverwanten, wanneer zij o n s l i j d e n standvastig dragen.
MONTAIGNE.

Spreek geen kwaad van iemand, wanneer gij 't niet zeker weet, en wanneer gij het zeker weet, vraag uzelf dan af: waarom vertel ik het?
LAVATER.

B e s c h a v i n g - dat is een groot woord in onzen tijd. En waarin bestaat die beschaving, welke vooral bij de vrouwen de hoofdzaak moet zijn? Is zij vorming van geest en hart? Leert men de vrouwen, wat groot en schoon en edel is, opdat het bewustzijn in haar ontwake van de waarde van den mensch, van de vrouw? Leert men haar vóór alles waarheid en liefde? Neen, daaraan denkt men niet. Onder beschaving verstaat men, dat de vrouwen twee of drie talen kunnen spreken, dat zij op de piano kunnen rammelen, zoodat de ooren van de arme hoorders erdoor verscheurd worden. Tot die dusgenaamde beschaving behoort verder, dat zij over alles en nog wat kunnen babbelen, dat zij het air aannemen van heel zelfstandig te zijn en eindelijk, dat zij zich naar de mode kleeden en zich bewegen. Iedere plooi in het kleed is een zaak van het grootste gewicht, maar om de plooien van het hart bekommert men zich niet. In één woord, alles is enkel ijdelheid en schijn. Men behandelt de jonge dames als poppen, niet als menschen. Wat men beschaving, opvoeding noemt, is niets dan poppenspel. Arme, arme vrouwen!

Er is een tijd geweest, dat men sprak van de plichten der vrouw. Maar wat is tegenwoordig plicht? De duidelijkste voorstelling, welke de vrouw tegenwoordig daarvan heeft, is, dat plicht iets erg vervelends is.
ROWEL.

Ik heb altijd opgemerkt, dat de zoogenaamde s l e c h t e menschen winnen, wanneer men ze goed leert kennen, en de g o e d e verliezen.
LICHTENBERG.

Wie zijn zelfzucht overwint, neemt den grootsten hinderpaal weg, zoowel voor ware grootheid als voor waar geluk.
EÖTVÖS.

Wat het beste is op de wereld? Gezond bloed, verstaalde spieren en sterke zenuwen.
AUERBACH.

De machtigste is hij, die z i c h z e l f in zijn macht heeft.
SENECA.

Bijna iedereen zal in de meeningen, besluiten en handelingen van anderen iets opmerken, dat hem vreemd of overdreven toeschijnt. Iedereen heeft genoeg scherpzinnigheid, zelfs de geringste fout van dien aard in a n d e r e n waar te nemen, wanneer deze namelijk verschilt van die, welke hijzelf heeft.
LOCKE.

Iedereen beklaagt zich over de zwakheid van zijn geheugen, niemand echter over zijn gebrek aan verstand.
LA ROCHEFOUCAULD.

De meeste menschen, welke om raad vragen, zijn gewoonlijk reeds besloten, om te doen, - wat h u n bevalt.
KNIGGE.

Den tijd te verdrijven, houden de menschen voor een der gewichtigste dingen, en om dat doel te bereiken, heeft men de gekste dingen uitgedacht, - den tijd te verdrijven, noemt men leven, maar achter den tijd staat de dood met den zandlooper in de hand, - de dood, die slechts wacht op den laatsten zandkorrel. Tijdverdrijf is dus niets anders dan een bestendige, langzame zelfmoord.
ROWEL.

Men moet niemand vertrouwen, die bij zijn verzekeringen de hand op het hart legt.
LICHTENBERG.

Vele menschen kweeken in zichzelf aan, wat zij in anderen sterk afkeuren.
BENZEL-STERNAU.

Men wil gaarne a n d e r e n doorzien, maar z e l f doorzien te worden, is niet aangenaam.
LA ROCHEFOUCAULD.

Wat zwakheid was te doen, is zwakker nog, om over te klagen, wanneer het is geschied.

SHELLEY.

Slechts hem zou ik geheel vertrouwen, slechts hij maakt blijvenden indruk, die om zichzelf lachen kan.
FEUCHTERSLEBEN.

Het is even gemakkelijk zichzelf te misleiden, zonder het gewaar te worden, als het moeilijk is anderen te misleiden, zonder dat zij het bemerken.
LA ROCHEFOUCAULD.

Wat gij s c h i j n t, ziet iedereen; wat gij z i j t, weten weinigen.
MACHIAVELLI.

De grooten en de kleinen hebben dezelfde wederwaardigheden, dezelfde teleurstellingen, dezelfde hartstochten, maar deze bevinden zich op het buitenste van het rad, gene dicht bij het middelpunt en worden dientengevolge door dezelfde bewegingen òf meer òf minder geschokt.
PASCAL.

Hij komt het verst, die aanvankelijk zelf niet weet, hoe ver hij komen zal, maar die van elke omstandigheid naar vaste regelen gebruik maakt.
HERDER.

Het succes oefent een geheime macht uit over ons oordeel; wat daarmee strookt, schijnt ons goed en verstandig toe; wat daarmee in strijd is, komt ons in vollen ernst voor als onbillijk en afkeurenswaard of ongerijmd en dwaas. Vandaar zoovele vooroordeelen aangaande stand, beroep, volk, sekte en godsdienst.
SCHOPENHAUER.

Wat is b e g e e r t e ? In het begin slechts een gedachte, die als toevallig oprijst in het hart. Vanwaar zij komt, weet niemand; weet men, vanwaar de wolk komt, die den blauwen hemel verduistert? De begeerte is als een electrische vonk, die op eens vlam en gloed verspreidt door uw geheele zijn. Uw zenuwen trillen, uw bloed kookt. Uwe zenuwen zullen wel weer bedaren, maar de brandende onrust in uw bloed wordt wellicht nooit weder gestild. Immers, een enkele druppel vergift is genoeg, om uw bloed te vergiftigen. En dan is het geen gedachte meer, het is een vreemd, wild, ontembaar wezen, dat in uw binnenste bruist. De booze begeerte heeft macht over u, hoe onschuldig zij ook aanvankelijk mag geweest zijn. En hoever die begeerte u brengen zal, dat weet niemand ter wereld u te zeggen. Houdt daarom de wacht over uwe gedachten.
ROWEL.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Jhr. Mr. J.H. Hora Siccama, Onze Prinsessen. Eene geschiedkundige herinnering, Utrecht, J.W. Leeflang, 1886.

Voor zooveel ik weet, is dit geschrift tot dusver nergens aangekondigd of beoordeeld. Wellicht zal het, ook zonder dat, zijn weg wel vinden. Toch verdient het ruimschoots, dat ieder, die kan, er de aandacht op vestige. In vier en tachtig bladzijden, die door haar sierlijk uiterlijk al dadelijk tot nadere kennismaking uitlokken, behelst het in vluchtige trekken eene herinnering aan de verdiensten der gemalinnen, moeders en dochters van de stadhouders der voormalige Republiek van de Zeven Vereenigde Gewesten. Na met een enkel woord de beide eerste echtgenooten van Willem I, een der grondvesters van onzen staat, te hebben herdacht, opent de auteur de reeks zijner beschrijvingen met Charlotte de Bourbon en sluit ze met den dood van Wilhelmina van Pruisen.

Wat men, alleen op den titel lettende, zou kunnen denken, dat het werk slechts biographieën bevatte der prinsessen, - anders niets - blijkt, terstond bij het openslaan van het boek, eene ongegronde gedachte te zijn. Overal wordt het leven en het werken dier prinsessen geschilderd in verband met de groote gebeurtenissen van haar tijd, in verband met den gang der geschiedenis over 't geheel, in 't bijzonder van die van ons vaderland. Die historie wordt niet breed uitgesponnen; maar zij wordt aangeroerd en aangewend tot toelichting, tot beter verstand van hetgeen den hoofdinhoud uitmaakt. Zoo ziet men op blz. 14, 15, hoe Louise de Coligny bij de geschillen tusschen Maurits en zijne oudste halfzuster, bij het onberaden huwelijk van Emilia van Nassau, bij den terugkeer van Filips Willem en bij andere gelegenheden zich steeds tot taak stelt, hen, die van elkander vervreemd zijn, te verzoenen en te hereenigen. Op blz. 23, waar gesproken wordt van het huwelijk van Willem II met de dochter van den koning van Engeland, stelt de auteur in 't licht, hoe die echtverbintenis hoofdzakelijk uit politieke berekeningen is voortgekomen, uit berekeningen, doelende op herstel, zoo mogelijk, van de goede verstandhouding tusschen de Britsche kroon en 't parlement.

Nu en dan, naar 't mij voorkomt, veronderstelt Mr. Hora Siccama bij de lezers meer kennis van allerlei bijzonderheden, dan zij, dunkt mij, veelal zullen bezitten, b.v. blz. 16, waar gewezen wordt op ‘het doorzichtige voorwendsel’, dat Maria van Nassau in schijn noodzaakte het land te verlaten; blz. 18, waar gewag wordt gemaakt van ‘het vreugdelooze leven’ van Graaf Willem Lodewijk van Nassau.

Naar aanleiding van hetgeen op blz. 61 staat, zal, geloof ik, menigeen vragen, welke de wenk was, in het schrijven der Staten-Generaal ter gelegenheid van het huwelijk van Willem IV met de oudste dochter van George II, Anna, gegeven.

Het is waar, tweederlei is tegen de opmerking, hier door mij gemaakt, in te brengen. Zelf doet de schrijver het middel aan de hand, om te vernemen hetgeen hij verzwijgt, om dieper in de stof door te dringen. Een twintigtal bladzijden is aan den tekst toegevoegd, waar men in eene keur van aanteekeningen de bronnen vermeld vindt, die verder kunnen worden geraadpleegd. Hiertegenover staat echter weer, dat niet ieder dit doet en dat de plaatsing dier noten, *niet* aan den voet der pagina's, maar achteraan in het werk, een minder rechtstreeksche prikkel tot naslaan is. Voor 't overige mag, met betrekking tot dit punt, de getuigenis niet achterwege blijven, dat Mr. Siccama blijkbaar uit voortreffelijke bronnen heeft geput en hem niet is ontgaan, ook wat in de laatste jaren in 't licht is verschenen. Waar het te pas komt, worden Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux;* Lefèvre Pontalis, *Jean de Witt;* De Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*, en anderen aangehaald.

Anderszins kan tegen mijne opmerking worden aangevoerd, dat het kennelijk in de bedoeling van den auteur heeft gelegen, niet alleen aan te sporen tot kennisneming van hetgeen hij biedt, maar bovendien tot eigen navorsching en nadere uitwerking op te wekken. Dat bespeurt men, behalve in de plaatsen, die ik straks op het oog had, bovendien op blz. 16, waar hij als zijne meening verkondigt, dat, ook na de sierlijke verhandeling van Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge, een opzettelijk onderzoek niet overbodig zou zijn naar hetgeen Louise de Coligny op staatkundig gebied ten behoeve van het huis van Oranje en van Nederland heeft verricht; op blz. 35, waar hij beweert, dat, niettegenstaande het reeds geleverde, nog steeds blijft ontbreken eene behoorlijke levensbeschrijving van de keurvorstin van Brandenburg, Louise van Oranje; op blz. 74, waar hij er opmerkzaam op maakt, dat eene grondige toetsing van de woorden en daden der gemalin van Willem V aan het licht, door nieuwere bronnen ontstoken, zou doen zien, dat zij dikwijls ten onrechte werd gewantrouwd en van baatzuchtige oogmerken verdacht.

Zooals Brunetière meermalen in de *Revue des deux mondes* zegt, is de richting van onzen tijd op historisch terrein bij uitstek het uitgeven van tot dusver ongedrukte documenten, rijp en groen. Tot het verwerken van hetgeen er is, komt men minder. Gelijk Brunetière betreurde dit in de laatste dagen van zijn leven Mr. Groen van Prinsterer. Ook daarom acht ik het een gelukkig verschijnsel, dat het geschrift van Mr. Hora Siccama behoort tot de uitzonderingen, hoedanige de H.H. Groen van Prinsterer en Brunetière in ruimer mate wenschelijk rekenden. Beiden, de beoefenaars der historie ex professo en andere lezers, hebben er iets aan.

Ik heb er niet naar gezocht, om bedenkingen te opperen. Maar onder het doorlezen kwam bij mij de vraag op, of op blz. 57 niet te stellig wordt verzekerd, dat de prins van Oranje uit hoofde van het markgraafschap van Veere en Vlissingen als eerste edele placht te worden beschreven. De staten van Zeeland immers hebben dit nooit toegegeven. Ten aanzien van Buat, blz. 31, is men in zijn recht, wanneer men - anders dan de auteur -

zijne veroordeeling niet of niet uitsluitend aan politieke redenen toeschrijft en van oordeel is, dat de overweging van 't meerdere of mindere gevaar, dat uit zijne ondoordachte plannen voor de Republiek kon voortspruiten, niet te zwaar bij de rechters mocht wegen. De oorlog onzer gewesten met Engeland ten tijde van den opstand der Noord-Amerikaansche koloniën, blz. 72, kwam ook uit andere oorzaken voort dan uit het drijven der staatsgezinde en der democratische partij. Op blz. 11, 17 en 57 zie ik, dat de schrijver vasthoudt aan den bijnaam ‘de Zwijger’. Op blz. 81 is ‘Pruisen’ zeker in ‘Russen’ te veranderen. Doch waartoe meer? De heer Hora Siccama is geen vreemdeling op het gebied, dat hij ook thans weer betreedt, en weet, wat hij zegt en waarom hij het zóó zegt.

Ook de vorm, waarin Mr. Siccama zijne gedachten heeft gegoten, maakt het werk tot eene aantrekkelijke lectuur. Hier en daar, maar niet dikwijls, is op den zinbouw iets aan te merken. Blz. 21; ‘Gevierd en gevleid in hare jeugd, verliepen de eerste jaren van haar huwelijk’, enz. Eveneens blz. 42: ‘Nauwelijks vijftien jaren oud aan Willem III uitgehuwelijkt, is wellicht zelden bij eenige vorstelijke echtvereeniging meer koele berekening in het spel geweest dan bij de hare.’ Nogmaals blz. 58: ‘Toen het bewind’, en wat daar verder volgt. Dan blz. 72: ‘van wien men meende dat hij’. Dr. Van Vloten was van gevoelen, dat ‘diens’ altijd kon gemist worden. Hier treft men het ten minste éénmaal aan, op blz. 41. Ik hoop, dat de auteur weldra zal kunnen toonen, of hij met deze niet zeer gewichtige aanmerkingen instemt en dat zij de honderden lezers, die ik het boek toewensch, niet zullen hinderen.

J.A. WIJNNE.

Bacterien, de oorzaak van infectieziekten. Naar het Duitsch van Dr. Hugo Mittenzweig door J. Schoondermark Jr. Amsterdam A. van Klaveren.

Nu de geneeskunde door hare beoefenaars beschouwd wordt als natuurwetenschap, schijnt zij van gedaante veranderd. De voorvaderlijke medici redeneerden tot in het oneindige en twistten onderling zóó scherp, zóó hevig, dat meermalen de justitie erbij te pas moest komen. Zoover ik weet, heeft het tweegevecht nimmer de waarheid hunner stellingen bevestigd, wat zeer te verwonderen is, want er waren stoere mannen onder, die voor geen klein geruchtje vervaard waren. De tegenwoordige geneeskundigen nemen waar en beproeven en schrijven eerst dàn, als zij zeker van hunne zaak zijn. Ook zij schijnen veranderd, evenals hunne wetenschap.

Sedert Hippokrates II zijn kunstmatig stelsel zoo juist en duidelijk had beschreven, dat een kind het begrijpen kan en zal zeggen: maar het is helder als glas, het is als tweemaal twee! zou een gewoon mensch wanen, dat de geneeskunde al op eene vrij goede hoogte was gekomen. Maar die eenvoudige in den lande rekent buiten de wijsgeeren, want die hebben den boel verkorven, door hunne denkbeelden te stempelen in de schrifturen der artsen eeuwenher.

Het zijn de rechte broeders niet, die de wijsheid in pacht hebben. In de negentiende eeuw zijn alle menschen wijs, en van wijsbegeerte wordt niet gerept dan door zwartgalligen en ontevredenen. Het Pessimisme geeft den toon aan. De pessimist is verontwaardigd, wijl de schepping geen onmetelijk

magazijn bevat van geluk.... voor zijn eigen gebruik. Aan alle hoogescholen stoffen de hooggeleerden op het gehalte van kennis hunner studenten, vooral der hoogere-burgers. Het is de gouden eeuw aller wetenschappen, dus ook der geneeskunde. En sedert de bacterie het tooneel heeft beklommen, slaat de arts de handen ineen van opgetogenheid. Hij kan geen snuifje nemen, of de mikroben wenschen hem: 'God zegen je.'

Welriekende grachten zijn heilzaam, geurende riolen onschadelijk, wasemende mestvaalten staan gelijk met bloeiende rozenbedden. - Maar de bacterie!

Hardop las ik het geschrevene over en hoorde niet, dat mijn neef, de candidaat-arts, was binnengekomen.

'Dag, oom! hebben de Splijtzwammen een inval gedaan, dat gij zoo uitvaart?'

'Zoo, neefje! dat kan wel waar zijn. Ik ben doodsbenauwd tegenwoordig. Geen hapje brood, geen hapje lucht durft een mensch nemen. Ik ben van plan, mijne kamer hermetisch sluitbaar te maken en door stoom driemaal daags te zuiveren, want daar kunnen die zwammetjes niet tegen. - Maar, neef, ik heb gisteren avond gebladerd in de werken van Ehrenberg en ik heb genoten. Ken je hem?'

'Excuus, oom, totaal onbekend.'

'Dat dacht ik wel. In de geschiedenis van je vak de vreemdeling in Jeruzalem. Nu tien jaar geleden is Prof. Dr. Christiaan Gottfried Ehrenberg gestorven. Hij heeft een groot aantal bouwstoffen opgestapeld, waarvan in onze dagen, onopgemerkt meestal, nu en dan het een en ander wordt gekaapt en als iets nieuws den volke vertoond In 1835 beschreef hij het mikroskopische leven in den z.g. zeebrand, d.i. het lichten der zee, in den regen en in het stof. In 1838 schetste hij de afgietseldiertjes, de infusoriën, als volkomen bewerktuigde wezens en bewees, dat vele der jongere aardlagen uit de pantsers van die nietige schepseltjes bestaan, die hij later ook in het moer, het veen, vond. Zijn derde meesterwerk omvatte in een geographisch overzicht de kleinere levensvormen in haar geheel, de Mikrogeologie van 1854. - Dat zijn uitkomsten van onderzoekingen, waarop men staat kan maken en die den tand des tijds trotseeren, behoudens latere ontdekkingen natuurlijk. Zijne instrumenten noemen wij thans gebrekkig, maar hij zag zeer goed en maakte zijne uitkomsten eerst bekend, als hij zeker van zijne zaak meende te zijn. Dat is tegenwoordig anders. Het is eene drijfjacht op quasi-ontdekkingen, het zijn voorloopige mededeelingen, die gewoonlijk op niets uitloopen, den lui naam, eer en posten bezorgen, maar der wetenschap zelden ten goede komen. De wetenschap is niet meer de godin, maar de koe, die de boter levert. Daarbij komt, dat de geleerde heeren het lezen verleeren. Van schrijven zal ik maar zwijgen, want voor ernstige studie is geen tijd beschikbaar. Alles gaat electrisch. En wee je gebeente, als die groote mannen stokpaarden bestijgen. Dan gaat het door dik en door dun, over hegge en steg, duizelingwekkend; dan loopt het volk te hoop en juicht en jubelt..... En morgen blijkt, dat het gezaaide niet opschiet als de beloofde eik, die de eeuwen tart, maar als het schriele riet, door den wind her- en derwaarts bewogen.'

'Maar, waarde oom, de geneeskunst is in den laatsten tijd met zevenmijls-laarzen vooruitgegaan, sinds alle aandacht wordt geschonken aan die kleine, schijnbaar nietige schepseltjes, onder den naam van bacteriën alge-

meen bekend. Denk eens aan de moderne wondbehandeling, door den Engelschman Lister bedacht en die zijn naam draagt. De levensgevaarlijkste operatiën zijn nu, om zoo te zeggen, kinderspel.'

'Juist, beste neef, en daarom wordt er te veel en te roekeloos geopereerd. Het "listeren" (een nieuw werkwoord der chirurgen) is eene ware manie geworden, evenals het snijden. Maar naar mijne bescheiden meening is de groote vraag, of die, inderdaad prachtige, uitkomsten der antiseptische behandeling verkregen zijn door de afwering der bacteriën. Van overoude tijden reeds is afsluiting der lucht voor wonden allervoordeeligst gebleken. Te velde of in luchtige, frissche lokalen staan de resultaten der z.g. open behandeling van wonden gelijk met de "gelisterde". - En neem nu een kijkje in ziekenhuizen eenige jaren terug. Zalen, tafels, bedden en beddegoed, instrumenten en verbanden, in één woord de heele "rataplan" werd overgelaten aan zieken-vaders (?) en -oppassers, in den regel vrij onverschillig en somwijlen onwillig. - Thans wordt op alles streng gelet, het geringste verzuim berispt, het minste vergrijp gestraft. Zóó behoort het: òf keizer òf niemendal. Men kent de kracht van het kleine en neemt de pijnlijkste zindelijkheid in acht. De natuur kent geen klein. Het is te recht verboden, bij operatiën of verlossingen tegenwoordig te zijn, als kort te voren de ontleedkamer was bezocht. À propos, je weet, dat zelfs eene mikroskopische verwonding door lijkenvergift levensgevaarlijk kan worden. Dit vergift behoort tot dezelfde groep van alkoloiden, die in worst, kaas, visch, garnalen, enz. onder zekere voorwaarden worden gevormd. Deze lichamen zijn bekend onder den naam van ptomainen. De bacterie vervult hier geene rol. En nu onder vier oogen eene ernstige vraag: kan ook een dergelijk lichaam de oorzaak zijn van wondbesmetting? Denk er eens over, het is een mooi onderwerp voor je dissertatie. Wat vroeger kraamvrouwenkoorts werd genoemd, kan je op den goeden weg helpen, want ook deze ziekte sleepte menige vrouw ten grave in de kraamzalen op hetzelfde tijdstip, dat de studenten niet één sterfgeval bij de in hare woning verlosten hadden te betreuren. - Voor de dusgenoemde inwendige geneeskunst hebben de bacteriën bitter weinig bruikbaars geleverd, mijn jongen. In mijne korte spanne levens zijn zooveel schoonklinkende en -blinkende zaken te hooren en te zien geweest, dat ik je in gemoede aanraad, te denken op een moerassigen bodem te loopen en te trachten het goede pad te houden, op gevaar van te verzinken. Wacht je voor dogmatiek.'

'Maar, oom-lief, het leerstuk der bacteriën verklaart zooveel, ja, bijna alles, wat vroeger totaal onbegrijpelijk was. Waarlijk, wij zijn op het rechte pad.'

'Een dogma, geachte candidaat, is een vrijgeleide voor vergissingen en de wetenschap een rustelooze strijd tegen dwalingen. Onthoud dat. Je spot altoos met den pruikentijd; maar op die manier zul je spoedig jezelven eene pruik opzetten en een deftig gezicht aantrekken. Dat kleedt goed en boezemt ontzag in aan den grooten hoop, maar doodt de wetenschap. Toch vrees ik niet, want de slaapmutsen-bacterie, reeds in de voorwereld gezocht, zal wel nimmer gevonden worden. - Neefje, beste jongen, vergeet nooit, dat er meer dingen bestaan tusschen hemel en aarde dan bacteriën!'

'Oom, "Ins Innre der Natur....."'

‘O du Philister!
Natur hat weder Kern
Noch Schale,
Alles ist sie mit einemmale.’

‘Dat zijn zeker woorden uit *Faust*, oom?’

‘Mis, neefje, uit *Gott und Welt* van denzelfden Johann Wolfgang Goethe.’

‘En hoe vindt u het boekje van Mittenzweig?’

‘Het bevat een goed overzicht van de bacteriën tot op gisteren. In vergelijking met wat dagelijks ter markte wordt gebracht, is de vertaling vrij redelijk; maar om goede overzettingen te leveren, moet men der stoffe meester zijn, en dat is hier blijkbaar het geval niet. Dat onze rijke en pittige moedertaal woorden overneemt van hare jongere zuster, zijn we gewend. Maar de vertaler huppelt over lastige woorden als de ekster over een molshoop en schrijft bijv. *dauer*vormen, een woord, dat hij gemakkelijk bij eenig nadenken had kunnen vermijden. De Duitscher strengelt (annexirt) ook in zijne “Sprache” alle onmogelijke uitheemsche woorden, maar daartegen heeft hij een dam opgeworpen door eene Keizerlijk-Koninklijk-taal-zuivering-nationaal-vereeniging. Het is tijd, dat wij eveneens een bond oprichten in dien geest, maar met minder woordenpraal. - Als je een rustpunt vindt, waarde neef, tusschen twee examens, lees dan eens de werken van wijlen Prof. Jan van der Hoeven, vooral zijne Dierkunde. Naast het fraaie Latijn is onze schoone moedertaal niet stiefmoederlijk behandeld. Hij beheerschte zijn onderwerp, omdat hij schreef, wat hij wist, en wist, wat hij schreef.’

De candidaat zette groote oogen op, zag mij glimlachend aan, groette en vertrok. In de gang floot hij Dunkler's onsterfelijken parademarsch, zooals hij reeds als kwajongen deed, als hij gekapitteld was, de kitteloorige.

Den Haag, 2 Nov. 1886.

Dr. R. KRUL.

Reeds lang ben ik in het bezit van Mr. A. Beaujon's: *Overzicht der geschiedenis van de Nederlandsche zeevisscherijen*, mij ter recensie toegezonden. Die recensie is totnogtoe achterwege gebleven en allengs overbodig geworden. Toch mag ik niet geheel stilzwijgen.

Overeenkomstig een tegenwoordig in Nederland heerschend gebruik, is de uitgave van bovengenoemd werk onmiddellijk met menig warm woord van waardeering begroet. Ook genoot de geachte schrijver het voorrecht, dat het publiek zijn arbeid met de meeste welwillendheid ontving. Hier en daar gold zelfs het oorspronkelijk manuscript, getiteld: *History of Dutch Seafisheries* (London 1884) als eene nationale daad van beteekenis. Intusschen is Mr. A. Beaujon te Amsterdam als hoogleeraar opgetreden en niet alleen de vrienden der statistieke richting in de economie, maar ook vele anderen zien in hem een steunpilaar der sterk ondermijnde liberale school. Een en ander maakt het noodzakelijk het *Overzicht* te beschouwen als eene zuiver wetenschappelijke studie van een geleerde, die, uitgaande van liberale hypothesen, een der oudste takken van bestaan der Nederlandsche natie geschiedkundig, physiologisch en sociaaleconomisch wilde toelichten en in een aanschouwelijk beeld samenvatten. De physiologie der economie heeft reeds vroeger in Duitschland bewerkers van groote verdiensten gevonden. Ik herinner slechts aan den te vroeg

ontslapen Freiburger Hoogleeraar Alphons Thun, aan Sax, Bein en Dr. Schnapper-Arndt. Wat door hen ontleed werd,

getuigde zonder eenige uitzondering tegen het liberale beginsel en tegen de theorie van het laisser-aller. Hun arbeid bewees echter, dat in den tijd van overgang, waarin onze maatschappij verkeert, zulke onderzoekingen even noodzakelijk als dankbaar zijn. De veranderde techniek heeft den grootsten invloed op onze economische en sociale toestanden en verhoudingen uitgeoefend, zoodat het niet meer te omgaan is, om ook in de economische wetenschap de fundamenten op te zoeken en naar een breederen, meer wijsgeerigen en bovenal sociologischen grondslag te streven. De scherpe en in menig opzicht juiste critiek van Rodbertus, Marx, Friedrich Engels en anderen, heeft velen de oogen geopend en tot eene reactie tegen het eenzijdig en huisbakken Adam-Smithianisme als het ware gedwongen. Kortom, er ontstond leven en beweging en er werd meer van de mannen der wetenschap verlangd dan het herkauwen van oude en verouderde phrasen. Had David Ricardo - om eene uitdrukking van Marx te bezigen - 'de menschen in hoeden veranderd' en was aan de Manchester nachtmutsen de grootste beteekenis toegekend, dan werd het nu weder tijd aan den mensch zelf te denken en aan zijn economisch bestaan in eene technisch geheel hervormde maatschappij. Vandaar de behoefte aan grondige historische studie, aan kennis van het 'wezen en worden' der voornaamste takken van bestaan. Onwillekeurig werd deze studie nationaal opgevat en kwamen daarbij de eigenaardigheden van het volkskarakter ter sprake. Het karakter van den arbeid staat in nauw verband met het karakter van een volk.

Kan nu Mr. A. Beaujon's studie met den arbeid van Thun c.s. op gelijke lijn geplaatst worden? Heeft hij ten opzichte der Nederlandsche zeevisscherijen zijne taak vervuld?

De voorrede bereidt ons op menige teleurstelling voor. Zij noemt het boek eene schets en niet méér, waartoe geschiedkundigen zich niet aangetrokken zullen voelen. Deze worden zelfs uitgenoodigd tot de bronnenstudie over te gaan, om dit nog braak liggende veld in bewerking te nemen, want de schrijver had noch tijd, noch lust den ploeg er diep in te drijven. Maar weinige geschiedkundigen zullen genegen zijn een onderzoek te beginnen, nadat het onderwerp in algemeene trekken behandeld is, waaraan het groote publiek genoeg heeft.

Evenmin wenscht de geachte schrijver voor economische physiologen de zeevisscherijen te behandelen. Wat hij biedt, is eene geordende en los geschreven wandeling door de wetten en reglementen op de zeevisscherijen, waarbij alles zorgvuldig vermeden wordt, wat zelfs abstract zou kunnen schijnen en tot nadenken aanleiding geven. De beteekenis van dezen arbeid ligt daarmede in overeenstemming in de visscherijstatistiek.

Het ligt voor de hand, dat op dezen grondslag het zwaartepunt niet in de geraadpleegde historische documenten gelegen kan zijn. Zij zijn gebruikt voor een overzicht der geschiedenis en niet voor de eigenlijke geschiedenis en voor hetgeen uit haar te leeren valt, of af te leiden is. De schrijver gaat zelfs zoover, van te beweren, dat (pag. 18) een indringen in den loop der twisten over convooi, wapening der schepen en de kosten van dien, tusschen de regeering en de belanghebbenden langwijlig zou zijn. Zijne kracht ligt in de groepeering der codificatie op het gebied der zeevisscherijen, voornamelijk der provincie Holland. Als eene verdienste van het werk moet het beschouwd worden, dat de grondige studiën van den Utrechter archi-

varis Mr. S. Muller Fzn. mede verwerkt zijn; dat althans het recht der geschiedenis niet verworpen wordt. Maar in dien vorm wordt de geschiedenis en de door haar ook in de economische wetenschap beheerschte richting in het algemeen te laag gesteld.

De onderzoekingen van Thun c.s. hebben geleid tot eene hervorming der zienswijze op het gebied der arbeidswetgeving. Dat de samenstelling van Mr. A. Beaujon ertoe zal bijdragen, om velen te overtuigen van de noodzakelijkheid, zich van elke reglementeering te onthouden, zal waarschijnlijk niemand beweren. Wil de liberale school hare stelling op den duur handhaven, dan moet zij er prijs op stellen, den ploeg zoo diep mogelijk in alle braakliggende velden te drijven. Alleen daardoor wordt de wetenschap en ten slotte ook de maatschappij gediend.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Robina. Uit het Engelsch van Miss Parr. 2 Dln. Groningen, Gebroeders Hoitsema.

Het goed geschreven verhaal, dat ons in dit boek geleverd wordt, laat zich onderhoudend lezen. Het bevat in zijn loop niets, wat ongewoon of onnatuurlijk zou kunnen genoemd worden. En al wordt het tragische in deze geschiedenis in een bevredigend slot opgelost, wij gevoelen, dat zulks niet geschiedde alleen, om enkele lezers, die het ‘eind goed, al goed’ bovenal op prijs stellen, niet te leur te stellen, maar dat het als een natuurlijk gevolg van de omstandigheden kon en moest plaats hebben.

Robina, de moederlooze dochter van een door geboorte aanzienlijk man, wiens loszinnig, speelziek en doelloos leven voor hare toekomst zeer noodlottig werd, is eene, in hare ongedwongen natuurlijkheid, aantrekkelijke figuur. In haar wisselend levenslot volgen we haar met deelnemende belangstelling, en waar hare zwakheid haar dreigt ten val te brengen, beklagen we haar meer nog, dan dat we haar streng veroordeelen. Die zwakheid toch had haar oorsprong in hare jeugdige liefde voor Jack Dorian, een eerst lichtzinnig, maar later degelijk en onverwachts vermogend geworden jonkman, die haar ook innig liefhad, maar haar tot ontrouw aan haar echtgenoot, aan wien zij ter wille van haar vader verbonden was, trachtte te verleiden, eene misdaad, die hij echter met oprecht berouw en openhartige belijdenis diep betreurde.

Christoffel Blunt, Robina's echtgenoot, is een van die edelaardige karakters, waarvoor wij eerbied, achting en waardeering koesteren. Hij komt als tegenbeeld van zijn vader zeer voordeelig uit. Die vader, de oude heer Blunt, wordt ons geschetst als een echte parvenu, die, ‘van niets iets geworden’, al de stootende en onaangename eigenschappen bezit, waardoor dezulken zich kenmerken. Hoe wij het ook waardeeren, als de eenvoudige werkman door eigen kracht en stalen ijver zich op de maatschappelijke ladder verheft en zijn fortuin maakt, hij kan onze achting niet verwerven, als hij, gelijk Blunt, zijn verleden zich schaamt en zich trotschelijk op zijne aardsche schatten verheft. Zijne kleinzieligheid treedt ook hierdoor aan het licht, dat hij in den voorspoed, waarmee hij gezegend werd, aan geene hoogere Macht gelooft, maar in den onspoed die hoogere Macht vreest.

De andere personen, die eene ondergeschikte rol in het verhaal vervullen, zijn goed geschetst en bekleeden daarin eene geschikte plaats.

De vertaling komt ons goed geslaagd voor. De onverstaanbare zin Dl. II bl. 53: ‘zij vertelden mij’, enz., zal wel eene fout van den corrector zijn.

H.

Gedenkschriften eener edelvrouw. Eene bladzijde uit de geschiedenis van Frankrijk. Historisch romantisch verhaal van Charlotte M. Yonge. Uit het Engelsch door Alma. Utrecht. Kemmink & Zoon.

Om dit historisch-romantisch verhaal niet alleen tot ontspanning, maar vooral met belangstelling in de geschetste gebeurtenissen te lezen, mag men niet geheel onbekend zijn met de geschiedenis van het tijdvak, waaraan deze gedenkschriften zijn ontleend. Doch hoe minder men vreemdeling is in de geschiedenis van Frankrijk en Engeland in de XVIIde eeuw, des te aantrekkelijker zal de levendige beschrijving der verschillende toestanden aan beide zijden van het kanaal blijken te zijn.

De hoofdpersonen toch in dit verhaal behooren tot een half Fransch, half Engelsch geslacht en door hun optreden zien wij, zooals een Engelsch beoordeelaar van het werk zegt, ‘dat de Engelsche verwikkelingen - in dien tijd - uit theologische en politieke, de Fransche daarentegen uit sociale grieven ontstonden’. Dezelfde beoordeelaar, die dit romantisch verhaal als een der best geslaagde van Miss Yonge op dit gebied beschouwt, getuigt tot haar lof: ‘Weinige historische -romanschrijvers hebben den moed gehad, om te doen, wat Miss Yonge in dit geval gedaan heeft - een voorrede te schrijven voor hun werk, met de juiste opgave van de feiten, die ten grondslag hebben gediend.’

Met die voorrede is het vertaalde werk niet verrijkt, maar de handelende historische personen zijn in hun kostuum, hun karakter, hunne bedoelingen, hunne intriges en hun leven zoo nauwkeurig geschetst, dat zij den toets der vergelijking goed kunnen doorstaan.

De bladzijde uit de geschiedenis van Frankrijk, in dien vorm, achten wij eene kostelijke gave, eene belangrijke herinnering van tijden en omstandigheden, die ook in onze dagen hare leerzame zijde heeft. En wat dien vorm betreft, wij houden het ervoor, dat de lezers met gespannen aandacht het goed vertaald verhaal zullen genieten.

Een klein vlekje vonden we in D.I. bl. 131 ‘- gingen wij - de koninklijke familie - zien wandelen’.

H.

W. Heimburg. ‘Om haar geld’, vertaling van Hermina. Arnhem bij P. Gouda Quint.

De oorspronkelijke titel heet *Trudchens Heirath.* De schoone, rijke Truida Baumhagen wordt door de wereld, waarin ze verkeert, zelfs door hare eigene dwaze moeder en ijdele zuster niet begrepen. Zij, met haar fijn en diep gevoelend hart tegenover zooveel oppervlakkigheid en kleinzieligheid om zich heen, staat en gevoelt zich als 't ware

alleen op de wereld en krijgt den naam van gevoelloos, hooghartig, zonderling. Vleierij noch hoffelijkheid hebben vat op haar en alle huwelijks-aanzoeken slaat ze af, te recht vermoedende, dat het vooral ‘om haar geld’ is te doen; totdat een man, harer waardig, maar in rijkdom ver beneden haar, het fiere hart weet te winnen en eene groote liefde de volheid en het geluk des levens voor haar ontsluit

in een bijna volmaakt huwelijk. Doch daar komt, na eenige maanden reeds, eene rampzalige verdenking, door een samenloop van omstandigheden voor haar tot zekerheid geworden, dat het ook *hem* 'om haar geld' is te doen geweest, al dat geluk vernietigen.

Haar ideaal is verbroken, haar held van zijn voetstuk gevallen. Van halve of geveinsde liefde kan ze niet leven. Weggevlucht van den man, die haar bedroog, kwijnt ze weg in de eenzaamheid. Hoe daar dat diepgevoelende hart treurt en zich ompantsert in zijn trots! Totdat eene aangrijpende gebeurtenis in het huis van den verlaten echtgenoot haar weer daarhenen drijft, om er het misverstand verklaard en de oude liefde terug te vinden. Treffend treedt ook hier weer Schrijfsters groot talent in het licht, om de geschiedenissen van het hart te verhalen, vooral waar het erop aankomt, de diepten te peilen van het vrouwelijk gemoed.

Niet geheel ongegrond zou de aanmerking zijn, dat in dit verhaal aan het toeval wel wat al te gewichtige rol wordt toegekend. Toevallig moet een brief verloren gaan, waarvan een gedeelte toevallig weer in het huishoudboekje terechtkomt van de jonge vrouw, wie het juist op het allerongelukkigste oogenblik in handen moet komen. Evenzoo drijft eene toevallige gebeurtenis de gevluchte weer naar de echtelijke woning terug. Maar onaangetast blijven hierdoor toch die uitmuntende eigenschappen van deze schrijfster, die aan hare werken zulk eene eigenaardige aantrekkelijkheid verleenen; hare juistheid van karakterteekening, haar diep gevoel, het dichterlijk waas, waarmede hare verhalen overgoten zijn, de reine toon, die er u uit tegenklinkt. Zulke lectuur kan niet anders dan weldadig aandoen en zedelijke indrukken verwekken. Mogen vele lezers, door hare werken aangetrokken, er eene bron in vinden van rijk en rein genot.

T.P.
H.

Betsy Perk, Yline, Prinses Daschkoff Worenzoff. Russische geschiedkundige roman uit de laatste helft der vorige eeuw. 2 Dln. 's Gravenhage, Mouton en C^{o}.

De laatste regeeringsjaren van Elizabeth, het treurig huwelijksleven van den karakterloozen troonopvolger Peter III en de hofintriges en conspiraties, die leidden tot den coup d'état en de troonsbestijging van Catharina II, leverden aan reeds meer dan één romanschrijver welkome stof voor de samenstelling van minder of meer boeiende en historie-getrouwe verhalen. 'Minder of meer historie-getrouwe', want wie uit deze werken zijne geschiedkundige kennis zou willen vermeerderen, zal bij onderlinge vergelijking alras bespeuren, hoe ieder naar eigen opvatting en phantasie de historische personen in een meer of minder gunstig licht doet voorkomen. Zoo schijnt het ons toe, dat de Grootvorstin Catharina der werkelijkheid geenszins zulk een vlekkeloos lam en onschuldig offer is geweest, als zij hier wordt voorgesteld, terwijl op de belangeloosheid en van alle eerzucht gespeende toewijding van Yline wel wat al te groote nadruk wordt gelegd, grooter, dan wij meenen, dat de schrijfster voor haar historisch geweten verantwoorden kan.

Als literarisch kunstproduct is deze roman niet van waarde en verdienste ontbloot. De auteur verstaat er zich op, menschelijke hartstochten en aandoeningen te doorgronden en te ontleden en op soms treffende wijze te beschrijven. Er is gang en leven in haar verhaaltrant en aanschouwelijkheid in hare wijze van voorstellen. De handelende en lijdende personen boezemen belang-

stelling in, ook bij hunne misgrepen en dwalingen, ook al zal de lezer nu en dan wel eens een anderen maatstaf van waardeering aanleggen dan de auteur zelve.

Maar wat ons bij de lezing van dit werk heeft verbaasd en geërgerd, is het legio spel-, taal- en stijlfouten, waarmee het overladen is en die het hier en daar zelfs moeielijk verstaanbaar maken. Voorbeelden aan te halen, is onnoodig: zelfs de oppervlakkigste lezer merkt ze op. Hoe is het mogelijk, dat een verdienstelijk auteur als Betsy Perk zich niet met ijver toelegt op het overwinnen van dit gebrek of anders hare werken, vóórdat ze het licht zien, aan een kunstvriend ter revisie biedt?

De uitgave verdient allen lof; de druk is zeer ruim op helder en degelijk papier, de omslag keurig versierd.

H.

T.P.